MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SİYASAL

ANALİZ İÇİN ÇERÇEVELER

AHMET E. KOTİL

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

AHMET E. KOTİL

İstanbul 2020

Marmara Üniversitesi Yayınları: No. 874

SİYASAL ANALİZ İÇİN ÇERÇEVELER

Yazar: AHMET E.KOTİL

Her hakkı saklıdır © Marmara Üniversitesi Yayınevi, 2020

E-ISBN: 978-975-400-436-6

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Göztepe Kampüsü, Kadıköy 34722 İstanbul

Tel: +90 216 777 14 00

Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta: yayinevi@marmara.edu.tr

İçindekiler / Contents

GİRİŞ **25**

I. SİYASET VE BİLİMİ **32**

1. TANIM PROBLEMLERİ **32**

a) Topluma genel bakış 32

b) Toplum içinde siyasal alan 34

c) Toplum içinde siyasal ilişkiler 36

d) Siyasetin sözcük anlamı ve değerlendirmeler 38

2. SİYASETİN TABLOSU VEYA ALANLARI **39**

a) Devlet veya siyasal merkez 40

b) Siyasal güçler ve pazarlar 42

c) Sentetik kategoriler 45

d) Dünya politikası 48

e) Siyasetin toplumun değişik alanlarıyla ilişkileri 51

f) Tarihsel süreç ve farklı sistemler 54

3. SİYASET BİLİMİNİN GELİŞİMİ **57**

a) Siyasal düşünce geleneği 58

b) 19. yüzyılda insan ve toplum bilimleri 60

c) 20. yüzyıl ve sonrasında siyaset biliminin gelişimi 62

d) Yöntem sorunları 65

II. GELENEKSEL ÇAĞLARDA DEVLET VE SİYASET **67**

1. GELENEKSEL TOPLUM VE DEVLET-SİYASET **67**

a) İlkel toplum ve geleneksel toplum 67

b) Geleneksel devlet ve siyasetin özellikleri 70

2. TİPOLOJİ VE OLUŞUM SÜRECİ 76

a) Geleneksel toplum ve devlet tipolojisi 76

b) Geleneksel devletin oluşumu ve temelleri 80

3. ANTİK ÇAĞ VE ORTAÇAĞ-YENİÇAĞ AVRUPA'SI 82

a) Eski Ortadoğu ve Antik çağ 82

b) Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupa'sı 84

4. İSLAM, ASYA VE DİĞERLERİ 89

a) Ortaçağ ve Yeniçağ İslam dünyası 89

b) Asya 92

c) Afrika ve Amerika 95

III. MODERN DEVLET VE SİYASET, DEMOKRASİ VE ANTİ-DEMOKRATİK REJİMLER 97

1. MODERN TOPLUM VE DEVLET-SİYASET 97

a) Modern toplumun özellikleri 97

b) Modern devlet ve siyasetin özellikleri 100

2. MODERN DEVLETİN OLUŞUMU VE TEMELLERİ 106

3. MODERN REJİMLER TİPOLOJİSİ 112

a) Demokrasi ve karşıtları ikilemi ve diğer kriterler 112

b) Demokrasi içinde farklı tipler 115

c) Anti-demokratik rejimin farklı tipleri 117

d) Tarihsel tipoloji 120

4. DEMOKRASİ VE ANTİ-DEMOKRATİK REJİM 121

a) Tanımlar 121

b) Eleştiriler ve gerekçeler 124

c) Sosyo-ekonomik temeller, ideolojik bağlar 127

5. SİYASAL GELİŞME TEORİLERİ 130

IV. GELİŞME VE DÜZEN, DÜNYA SİSTEMİ VE TARİHSEL-SİSTEMİK TİPLER 135

1. GELİŞME DÜZEYİNE GÖRE DÖRT TİP 135

a) Ekonomik ve sosyal gelişme 137

b) Toplumsal ve kültürel gelişme 141

c) Siyasal gelişme 143

2. DÜZEN VE DÜNYA SİSTEMİ 146

a) Sosyo-ekonomik düzen: kapitalizm odağı ve diğerleri 146

b) Dünya sisteminde konum 149

3. YENİÇAĞ VE 1770'LERDEN 1870'LERE 153

a) Yeniçağ 153

b) 1770'lerden 1870'lere **155**

4. 1870'LERDEN 1945'E 159

a) Batı 159

b) Doğu 161

c) Üçüncü Dünya 163

5. 1945'DEN GÜNÜMÜZE 166

a) Batı 166

b) Komünizm ve post-komünizm 167

c) Üçüncü Dünya 169

V. SİYASAL MERKEZ VE DEVLET, MEŞRULUK VE ZOR 173

1. SİYASAL MERKEZ-DEVLETİN YAPISI 174

a) Merkezi odak 174

b) Uygulayıcı devlet kurumları 176

c) Reel iktidar 182

2. DEVLET VE İKTİDAR 184

a) Devletin tanımsal kriterleri 184

b) İktidar, siyasal iktidar ve devlet iktidarı 185

c) Devletin bazı nitelikleri 187

d) Devlet örgütü, iç işleyişi ve çevreyle ilişkileri 189

3. MEŞRULUK VE ZOR 192

a) Meşruluk kavramı ve problemleri 192

b) Zor kapasitesi ve aygıtları 194

4. MEŞRULUK FORMÜLLERİ 198

a) Geleneksel toplumlarda meşruluk 198

b) Modern toplumlarda meşruluk 201

VI. YÖNETİM SÜRECİ VE BÜROKRASİ 208

1. YÖNETİM, KARAR VE POLİTİKA 208

a) İcraat, karar, kural, idare ve yönetim süreci 209

b) Devlet politikaları 212

2. KARAR VE UYGULAMA SÜREÇLERİ 214

a) Koşullar, basınç ve talepler, kaynaklar 214

b) Karar alımı 216

c) Uygulamanın gerçekleştirilmesi 218

d) Uygulamanın etkileri ve geri-tepme 219

3. KAMU VE BÜROKRASİ 221

a) Kamusal alan ve hizmetler 221

b) Kamu yönetimi ve bürokrasi kavramları 223

c) Bürokrasinin işlevleri 224

d) Bürokrasinin sakıncaları ve eleştirisi 226

4. YÖNETSEL KRİTERLER VE TARZLAR 227

a) Yönetsel kriterler 227

b) Yönetsel tarzlar 228

c) Bürokratik yönetim tarzının diğerleriyle karşılaştırılması 230

5. FARKLI SİSTEMLERDE BÜROKRASİ 232

a) Geleneksel sistemde bürokrasi 232

b) Batı'da bürokrasinin gelişimi 233

c) 20. yüzyıldaki gelişme ve farklı sistemler 235

VII. MERKEZİ ODAK VE KURALSAL DÜZEN 237

1. MERKEZİ ODAĞIN YAPISI 237

a) Yasama ve parlamento 237

b) Yürütme: hükümet ve devlet başkanı 241

c) Diğer merkezi odak unsurları 244

2. İŞLEVSEL ANALİZ 245

a) Kararların alınması 246

b) Kurumların yönetimi ve kararların uygulatılması 248

c) Temsili-simgesel rol 249

d) Diğerleri 251

3. İKTİDAR DAĞILIMI VE LİDERLİK 253

a) İktidarın sınırlanması, güçler birliği ve ayrılığı 253

b) Liderler 256

4. KURALSAL DÜZENLEME, HUKUK VE ANAYASA 260

a) Toplumun kuralsal düzenlenmesi 260

b) Kültür ve hukuk farkı 261

c) Yasa 263

d) Anayasa 264

e) Hukuk devleti ve yargı 266

5. PARLAMENTO VE ANAYASANIN TARİHSEL GELİŞİMİ 268

a) Parlamentarizmin gelişimi 268

b) Hukukun ve anayasacılığın gelişimi 273

VIII. ORDU VE ASKERİ MÜDAHALECİLİK 276

1. ORDU VE SİYASET 276

a)Askeri işlev ve güvenlik işlevi 276

b) Toplumsal ve siyasal işlevler 278

c) Merkezi odak içinde rolü 279

2. TOPLUM TİPLERİNE GÖRE ORDUNUN ROLÜ 281

a) Geleneksel ve modern, gelişmiş ve geri, gelişmekte olan sistemlerde 281

b) Batı'da ve faşizmde, Doğu'da ve komünizmde 284

c) Üçüncü Dünya'da 287

3. ASKERİ MÜDAHALECİLİĞİN ETMENLERİ 292

IX. SİYASAL PARTİLER VE AKIMLAR 296

1. TANIM VE İŞLEVLER 296

a) Program ve kadro alternatifi işlevi 296

b) Diğer işlevler 299

2. TİPOLOJİ, ÖRGÜT VE ETKİNLİKLER 302

a) Parti tipolojisi 302

b) Parti örgütü ve etkinlikleri 306

3. SİYASAL AKIMLAR 310

a) Sol-sağ ekseninde akımlar 310

b) Toplumsal bölünmeler ve partiler ilişkisi 314

4. PARTİ SİSTEMLERİ 316

a) Tekilci parti sistemleri 317

b) Çoğulcu parti sistemleri 320

5. TARİHSEL GELİŞİM 324

a) 19. yüzyıl 325

b) İki savaş dönemi 327

c) 1945'den günümüze 330

6. TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER 335

X. SOSYO-POLİTİK GÜÇLER VE BASKI GRUPLARI 341

1. İKTİDAR MÜCADELESİ 341

2. SOSYO-POLİTİK GÜÇLER 345

a) Sosyo-politik güç türleri ve bloklar 345

b) Türkiye'de sosyo-politik güçler ve bloklar 350

3. BASKI GRUPLARI VE TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER 353

a) Tanım ve türler 353

b) Etkinlikler 355

4. YÖNETİME VE PARTİLERE YÖNELİK ETKİNLİKLER 357

a) Yönetime yönelik etkinlikler 357

b) Siyasal partilere yönelik etkinlikler 360

5. BASKI GRUPLARININ DİĞER ETKİNLİKLERİ 363

a) Kamuoyuna yönelik etkinlikler 363

b) Kitle hareketleri ve şiddet 364

c) Kitlesine, partönerlerine ve çevresine yönelik etkinlikler 366

6. İŞLEVSEL ANALİZ 367

a) Çıkar ve görüş temsil işlevi 367

b) Halk açısından işlevsellikler 369

c) Diğer işlevler 370

XI. ELİTLER VE SİYASAL DEVŞİRME 372

1. ELİT KAVRAMI, MEKANİZMALARI VE TEORİLERİ 372

a) Elit konumuna giden yollar 372

b) Elit birliği, dolaşımı, dönüşümü 375

c) Klasik, tekilci teoriler 376

d) Marksist teoriler 378

e) Neo-kapitalist teoriler 379

f) Çoğulcu teoriler 380

2. TOPLUMSAL İKTİDAR ODAKLARI VE ELİT TÜRLERİ 381

a) Sosyo-ekonomik elitler 381

b) Kültürel elitler 382

c) Kurumsal ve mesleki elitler 384

d) Yerel elitler 384

e) Siyasal elitler 385

f) Karşı-elitler ve kitle etkisi 388

3. TOPLUM TİPLERİNE GÖRE ELİTLER 389

a) Batı'da elitler 389

b) Sosyalizm-komünizmde elitler 390

c) Üçüncü Dünya'da elitler 391

d) Türkiye'de elitler 393

XII. İDEOLOJİ VE İDEOLOJİLER 397

1. İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK POLİTİKA 397

a) İdeoloji kavramı 397

b) İdeolojik politika ... 400

c) İdeoloji üzerine teoriler ... 402

d) İdeolojinin aygıtları ve işlevleri ... 405

2. LİBERALİZM ... 406

3. ULUSÇULUK ... 409

4. GELENEKÇİLİK, MUHAFAZAKARLIK VE OTORİTARİZM ... 413

5. SOSYALİZM ... 417

6. KEMALİZM VE ALTI İLKE ... 422

a) Kemalizmin gelişimi ve bağlantıları ... 422

b) Cumhuriyetçilik ... 425

c) Ulusçuluk ... 426

d) Laisizm ... 427

e) İnkılapçılık ... 428

f) Halkçılık ... 430

g) Devletçilik ... 431

XIII. KAMUOYU VE ÜLKE-TOPLUM SORUNLARI ... 433

1. KAMUOYUNUN AKTÖRLERİ ... 434

a) Kamuoyunu oluşturanlar ... 434

b) İzleyici kitle ve bazı mekanizmalar ... 437

2. KAMUOYUNDA TARTIŞILAN KONULAR ... 441

a) Siyasal konular ... 442

b) Diğer konular ... 446

3. REJİMLERE GÖRE KAMUOYU ... 449

XIV. SİYASAL KATILIM VE SEÇİM ... 451

1. SİYASAL KATILIM ... 451

a) Siyasal ve diğer katılımlar 451

b) Siyasal katılım türleri 453

c) Siyasal katılımın dereceleri 456

2. SEÇİM VE TARİHİ 458

a) Seçimin yapısal analizi 458

b) Tarihsel analiz 462

c) Seçime katılmada kısıtlamalar 466

3. SEÇMEN DAVRANIŞLARI 468

a) Seçime katılma düzeyinin etmenleri 468

b) Seçmen tercihlerinin analizi 469

c) Fransız ekolü ve yöresel analiz 472

4. TÜRKİYE'DE SEÇİMLER 477

a) 1946-60 döneminde seçimler 478

b) 1960'lardaki seçimler 480

c) 1970'lerdeki seçimler 484

d) 1980'ler ve 1990'lardaki seçimler 489

e) 2000'ler ve 2010'lardaki seçimler 493

f) 1980'lerden günümüze seçimler üzerine değerlendirme 497

XV. MOBİLİZE SİYASET VE DEVRİM 499

1. MOBİLİZE SİYASET 499

a) Mobilize siyaset tipleri 500

b) Sosyo-politik mobilizasyonun biçemleri 503

2. SOSYO-POLİTİK HAREKETLER 504

a) Sınıfların sosyo-politik hareketleri 505

b) Diğerleri 509

3. DEVRİM SOSYOLOJİSİ 510

a) Devrim kavramı 510

b) Devrimlerin etmenleri, aktörleri, sonuçları 514

4. TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE DEVRİMLER 515

a) Geleneksel çağlarda devrimler 515

b) Modern çağa geçiş sürecinde Yeniçağ devrimleri 518

c) Modern çağ devrimleri 521

XVI. SİYASAL TUTUMLAR VE BELİRLEYİCİLERİ 524

1. SİYASAL TUTUM VE EDİMLER 524

a) Temel kavramlar 524

b) Tutum ve edim özneleri 525

c) Tutum ve edim süreci 526

2. TUTUMLARIN KALICILIĞI VE DEĞİŞİMİ 527

a) Tutumların kalıcılığının etmenleri 527

b) Tutumların değişiminin etmenleri 529

3. EKONOMİK ETMENLER 535

a) Ekonomik çıkar odağı 535

b) Ekonomik durum 536

c) Ekonomik ilişki türleri 538

4. GELİR VE SINIF 539

a) Gelir ve yaşam düzeyi 539

b) Sosyal sınıf ve kategoriler 541

c) Mülkiyet ve toprak 545

d) Mobilite ve sübjektivite 546

5. SOSYO-DEMOGRAFİK ETMENLER 547

a) Yaş: gençler ve yaşlılar 547

b) Cinsiyet: kadınlar ve erkekler 549

c) Yerleşim yeri 550

6. SOSYO-EKONOMİK YAPI VE DEĞİŞME 552

a) Sosyo-ekonomik yapı tipleri 552

b) Sosyo-ekonomik değişme vektörleri 555

7. TOPLUMSAL ETMENLER 556

a) Aile, arkadaş grubu ve okul 556

b) İş yaşamı, yerleşim, katılım, toplumsallaşma ve gündelik yaşam 558

8. KÜLTÜREL ETMENLER 561

a) Din, geleneksel bağlar ve popüler kültür 561

b) Ulusal faktör ve yerel faktör 563

c) Kitle iletişimi, kültür tüketimi 564

d) Yaşam tarzı, alt-kültürler, kültürel değişme 566

9. SOSYO-PSİKOLOJİK ETMENLER 567

a) Güvenlik, özgürlük ve bağımlılık, taklit ve kitle psikolojisi 567

b) Benzeşlik ve farklılık, kimlik ve kişilik, dayanışma ve duygusallık 569

c) Statü, değerler, maddiyatçılık 570

d) Cinsellik, iktidar istenci, kompleksler 572

e) Meşruluk ve ilkeler, rasyonalite, göreli yoksunluk, basınç 573

10. SİYASAL ETMENLER 575

a) Siyasal rejim ve kültür 575

b) Devlet, kurumları ve politikaları 577

c) İdeoloji, parti programı, icraatı, kadrosu ve sistemi 579

d) Değişik siyasal güçler ve pazarların etkileri 581

11. ZAMANSAL VE MEKANSAL ETMENLER 584

a) Tarihsel etmenler 584

b) Dönemler, kuşaklar ve konjonktür 586

c) Mekansal etmenler 588

XVII. DÜNYA SİSTEMİ VE ULUS-DEVLET 589

1. DÜNYA SİSTEMİ 590

a) Dünya sisteminin bütünleşme eksenleri 591

b) Bölgesel sistemler 594

2. GÜÇLER VE EMPERYALİZM 596

a) Dünya sisteminde güçler 596

b) Emperyalizm 599

3. ULUS-DEVLET VE ULUS 603

a) Ulus-devlet (veya ülke-devlet) 603

b) Ulus ve uluslaşma süreci 607

c) Ulusçuluk 612

d) Ulus-devleti zayıflatan gelişmeler 614

XVIII. ULUSAL GÜÇ VE SAVAŞ 615

1. ASKERİ, DOĞAL VE DEMOGRAFİK KAYNAKLAR 616

a) Askeri güç 616

b) Doğal özellikler 618

c) Doğal kaynaklar 621

d) Nüfus 622

2. EKONOMİK KAYNAKLAR 623

a) Gelir ve ekonomik organizasyon 624

b) Sektörler: tarım, sanayi ve hizmetler 625

c) Teknolojik düzey 627

d) İnsan kaynakları ve eğitim 628

e) Ekonomik denge ve sosyal denge 629

3. SİYASAL VE KÜLTÜREL KAYNAKLAR 630

a) Meşruluk, istikrar ve rejim 630

b) Siyasal organizasyon ve kapasiteleri 631

c) Halkla ilişkiler ve politikalar 632

d) Dış politika 633

e) Yurtseverlik ve ulusçuluk 634

f) Moral ve konjonktür 635

g) Kültürel kaynaklar 636

4. SAVAŞ VE TARİHİ 638

a) Uluslararası çatışma nedenleri 638

b) Savaş ve barış 641

c) Eski çağlardan 19. yüzyıla 643

d) İki büyük savaş 645

e) 1945'den günümüze 647

XIX. İKİ SAVAŞ DÖNEMİ, FAŞİZM, KOMÜNİZM, BATI DEMOKRASİSİ 650

1. İKİ SAVAŞ DÖNEMİ KRİZİ 650

a) Öncesi ve sonrasıyla I. Dünya Savaşı 650

b) Ekonomik, sosyal ve kültürel özellikler 653

c) Siyasal özellikler 656

2. FAŞİZM 660

3. KOMÜNİZM VE SONRASI 665

4. 1945 SONRASI BATI DEMOKRASİSİ 671

a) Rejim, devlet ve ekonomi 672

b) Siyasal akımlar ve örgütler 675

c) Diğer siyasal güçler ve pazarlar 677

5. DEVRELER VE ÜLKELER 680

a) İki uzun devre 680

b) Bölgeler ve ülkeler 681

XX. 1945'DEN GÜNÜMÜZE ÜÇÜNCÜ DÜNYA 684

1. YAPISAL ÖZELLİKLER 684

a) Ekonomik, sosyal ve kültürel özellikler 685

b) Sömürge çağı 687

c) Siyasal özellikler 688

2. REJİM TİPLERİ 692

a) Demokrasi ve otoritarizm 692

b) İdeoloji ve düzen 695

c) Otoritarizmin ve demokrasinin etmenleri 697

3. BÖLGELER VE ÜLKELER 698

a) Asya 698

b) Ortadoğu 701

c) Latin Amerika 705

d) Afrika 708

XXI. TOPLUM TEORİLERİ VE SİYASET 710

1. 19. YÜZYIL SOSYOLOJİK TEORİLERİ 711

a) Auguste Comte 711

b) Herbert Spencer 712

c) Emile Durkheim 713

d) Biyolojik teoriler ve toplum 714

2. MARKSİST TOPLUM TEORİSİ 715

a) Ekonomik altyapı ve üstyapı 716

b) Sınıf mücadeleleri, devlet ve ideoloji 717

c) Tarihsel aşamalar olarak üretim tarzları 719

d) Tarihsel dönüşüm, evrim ve devrim 720

3. F. TÖNNİES VE M. WEBER 721

a) Topluluktan topluma ve modernleşme sorunsalı 721

b) Aracı yapılar olarak siyaset 724

c) Max Weber: eylem ve anlayış, kültüralizm ve politisizm 725

4. DAVRANIŞÇILIK VE İŞLEVSELCİLİK 727

a) Davranışların kökenleri 727

b) İşlevselcilik ve yapısalcılık 731

5. SİSTEM ANALİZİ VE MODELLER 733

a) Sistem analizi 733

b) Talcott Parsons'un genel modeli 735

c) David Easton'un siyasal sistem modeli 736

d) Almond ve Powell'in işlevselci modeli 739

e) Karl Deutsch modeli 741

6. GELİŞME VE SİYASAL GELİŞME 742

a) Gelişme kavramı ve türleri 742

b) Siyasal gelişmenin kriterleri 743

XXII. EKONOMİ VE SİYASET 745

1. EKONOMİ VE SİYASAL ETKİLERİ 745

a) Ekonominin kapsamı ve belirleme sorunsalı 745

b) Ekonomik koşulların siyasal etkileri 747

2. EKONOMİK YAPI VE GÜCÜN BELİRLEYİCİLİĞİ 750

a) Teknik belirleme 750

b) Ekonomik yapının tarihsel ve sistemik belirleyiciliği 752

c) Ekonomik gücün belirleyiciliği 755

3. EKONOMİK GELİŞMEDEN SİYASAL GELİŞMEYE 757

a) Ekonomik gelişme ile demokrasi ilişkisi 757

b) Ekonomik gelişme ile devletsel gelişme ilişkisi 759

c) Ekonomik gelişmenin etkisinin sınırları ve paradoksları 760

4. EKONOMİK KRİTER VE GÖSTERGELERİN SİYASAL ETKİLERİ 763

a) Sosyo-ekonomik gelişmenin kriterleri ve siyasal etkileri 763

b) Makro-ekonomik göstergeler ve siyasal etkileri 767

5. EKONOMİK DİNAMİK VE SİYASET 770

a) Ekonomik ve siyasal dönem ve devreler 770

b) Ekonomik kriz ve genişlemenin siyasal etkileri 771

6. EKONOMİK VE SOSYAL POLİTİKALAR VE PROGRAMLAR 774

a) Ekonomik ve sosyal politikalar 774

b) Ekonomik ve sosyal programlar 777

7. SOSYO-EKONOMİK DÜZEN VE REFORMİZM 778

a) Sosyo-ekonomik düzen tartışması 778

b) Sosyal reformizm 782

XXIII. SINIFLAR VE SİYASET 784

1. TOPLUMSAL BÖLÜNMELER VE SINIFLARIN BELİRLENMESİ 784

a) Toplumsal bölünmeler ve sınıf kavramı 784

b) Sosyo-ekonomik sınıflar 787

c) Sosyo-kültürel ve siyasal-kurumsal sınıflar 790

d) Sınıfsal mobilite ve sübjektif sınıfsal mensubiyet 793

2. MARKSİST SINIF TEORİSİ VE ELEŞTİRİSİ 795

a) Marksist sınıf teorisi 795

b) Marksist sınıf teorisinin eleştirisi 800

3. SİYASETİN SINIFSALLIĞI VE SINIFLARIN SİYASETİ 804

a) Sınıfsal egemenlik ve siyasal egemenlik 804

b) İktidar mücadelesi, sınıfsal organizasyon ve mobilizasyon 808

c) Sınıf alt-kültürü 811

d) Sınıfsal motivasyonlar, sınıf bilinci ve ideolojisi 813

4. PARTİLER VE REJİMLERİN SINIFSAL TEMELLERİ 816

a) Siyasal partilerin sınıfsal temelleri 816

b) Rejimlerin sınıfsal temelleri 819

XXIV. KÜLTÜR, DİN VE SİYASET 824

1. KÜLTÜR VE KÜLTÜRLE İLGİLİ KAVRAMLAR 824

II. KÜLTÜR-SİYASET ETKİLEŞİMİ 828

a) Kültürün siyaset üzerinde etkisi 828

b) Sosyo-ekonomik ve siyasal yapı ve değişimin kültüre etkisi 833

3. SİYASAL KÜLTÜR 835

a) Almond-Powell modeli 835

b) Demokratik kültür örneği 836

c) Siyasal kültüre ilişkin örnekler 837

4. ULUSAL SİYASAL KÜLTÜR VE ALT-KÜLTÜRLER 838

a) Ulusal siyasal kültürler 838

b) Alt-kültürler 840

5. GELENEKSEL ÇAĞLARDA DİN VE SİYASET 841

a) Dinsel temalar ve siyaset 841

b) Yahudilik ve Hıristiyanlık'da din ve siyaset 844

c) İslam'da din ve siyaset 848

6. MODERN ÇAĞDA DİN VE SİYASET 854

a) Modern çağa geçiş sürecinde 854

b) Modern çağda 857

XXV. TOPLUMSAL ORGANİZASYON, İLİŞKİLER VE SİYASET 860

1. SİYASAL TOPLUMSALLAŞMA 862

2. ÇATIŞMA VE UYUŞUM 864

a) Çatışma ve etmenleri 864

b) Uyuşum ve etmenleri 869

3. KÜÇÜK GRUPLAR 871

a) Küçük grup türleri ve tanımı 871

b) Küçük grup işlevleri, organizasyonu ve işleyişi 872

c) Arkadaş grubu 874

d) Küçük grup birliği, yönlendirme ve yönetim 875

4. KURUM VE KURUMLAŞMA 876

a) Örgüt tipleri 876

b) Tanım problemleri ve özellikler 878

c) Kurumlaşma süreci 880

5. TÜRKİYE'DE KURUMLAŞMA SÜRECİ 884

a) Osmanlı geçmişi ve cumhuriyet 884

b) 1945'den günümüze kurumlaşma 888

6. MERKEZ VE KENAR 894

a) Dünya ekonomisinde merkez-çevre 894

b) Siyaset sosyolojisinde merkez-kenar 895

c) Sosyolojide merkez-kenar ikilemleri 898

7. DEĞERLİLİK PROBLEMİ 899

a) Öznel değerlerde artış 900

b) Toplulukçu efekt, kriz faktörü ve azalma 904

c) Reel değerler 906

d) Azalan reel değerler 908

e) Artan öznel değerler-azalan reel değerler ikileminin bazı yönleri 910

XXVI. DOĞA VE SİYASET 912

1. İKLİM VE TOPRAK 914

a) İklimin gelişme etkisi 914

b) İklimin rejim ve uluslararası politika etkileri 915

c) Toprak ve çatışma 916

d) Toprak genişliğinin etkileri 918

e) Ülke konumunun etkileri 919

f) Doğal yapının etkileri 921

2. DOĞAL KAYNAKLAR 922

a) Hangi doğal kaynaklar? 922

b) Nasıl etki? 924

c) Gelişme ve rejim etkileri 926

3. TARİHSEL PERSPEKTİFLE DOĞAL ETMENLER 927

a) Gelişme ve azgelişmenin doğal etmenleri 927

b) Göçebelik 930

XXVII. SOSYAL ETMENLER, SORUNLAR VE SİYASET 932

1. SOSYAL ETMENLERİN SİYASAL ETKİLERİ 932

a) Siyasal yapı ve rejim, kriz, siyasal-devletsel gelişme 933

b) Politikalar, halk, siyasal güçler 935

c) Çelişkiler, zihniyet, dış politika, konjonktür 937

2. NÜFUS ARTIŞI VE SOSYAL, SİYASAL ETKİLERİ 939

a) Demografik evrim 939

b) Nüfus artışının sosyo-ekonomik ve psiko-kültürel sonuçları 941

c) Değişik yönleriyle siyasal sonuçları 943

d) Bazı değinmeler 946

3. KIRSAL VE KENTSEL POLİTİKA 947

a) Karşılaştırmalı kentsel ve kırsal siyasal davranışlar 947

b) Kırsal politika 949

c) Kentsel politika 951

d) Gecekondu sorunu 953

4. YAŞ VE SİYASET 957

a) Yenilikçilik ve eskiye bağlılık, ilericilik ve tutuculuk 957

b) Köktencilik ve ılımlılık 959

c) Solculuk ve sağcılık 961

d) Dörtlü eğilimin nedenleri 962

e) Karşı-eğilimler ve nedenleri 965

f) Orta yaşlılar 966

5. CİNSİYET VE SİYASET 967

a) Kadın ve erkek, kadın dezavantajları 967

b) Ekonomik ve sosyal olarak kadın 969

c) Kadın ve siyaset 973

d) Kadın oyunun bazı özellikleri 977

SONUÇ 979

GENEL KAYNAKÇA 982

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

GİRİŞ

Bu kitap Siyaset Bilimi ders notlarımın geliştirilmiş şeklidir. Siyaset bilimi ders notları çıkarmayı bu dersi ilk vermeye başladığım 1992-93'de düşündüm, çünkü mevcut kitaplarla dersi yürütmede güçlük çekiyordum, sistematik ve kapsayıcı bir ders notu hazırlamayı hedeflemeye başladım. Nihayet 2006'da konuların bir kısmını kapsayan bir ders notu çıkardım, 2009'da siyaset ve toplum adında bir başka ders notu çıkardım, 2017'de ise ikisinin bileşimi görece daha kapsayıcı bir ders notu çıkardım. Bu kitapsa 2017 ders notlarının bazı açılardan geliştirilmiş şeklidir (özellikle Türkiye'yle ilgili bazı analizler ekledim). Ancak amaçladığım ve ayrıntılı planını oluşturduğum sistematik ve kapsayıcı kitaba göre epeyce eksiklidir. Bu kitaptaki yazılarım, büyük kısmı hafıza yoluyla şematik bir şekilde direkt yazım, küçük bir kısmı da okuma notlarım vasıtasıyla değişik yapıtlardan yaptığım sentezler, sonuçta tümünde yordam yoluyla yaptığım geliştirmeler ve sistematizasyonun bileşimidir. Kitapta siyaset konusuna görece ayrıntılı biçimde genel bir bakış sağlanması amaçlandığı gibi, birçok konuda tezler de formüle edilmiştir. Bu bakımdan salt bir ders kitabı yapısında değildir

Kitabın ilk bölümünün odağı siyasetin altı eksende (devlet veya siyasal merkez, siyasal güçler ve pazarlar, sentetik kategoriler, dünya politikası, siyaset ve toplum etkileşimi, tarih ve sistemler eksenlerinde) sistematik bir tablosunun oluşturulmasıdır. Altı eksenin her biri, bir dizi kategori ve temayı içermektedir (siyasal merkez üçlüsü, siyasal güçler dokuzlusu gibi), bunlar daha sonraki bölümlerde incelenmektedir. Bu tablo siyaset konusunun incelenmesine belirli bir düzen kazandırma amacındadır. İlk bölümde siyaset kavramı da tartışılmaktadır, siyaset bir alan, bir ilişkiler seti ve değerlendirmeler objesi olarak düşünülerek, değişik tanımların mantıksal problemleri gösterilerek. Yine aynı bölümde siyasal incelemenin gelişim süreci gösterilmektedir, düşünce tarihi öncülleri-19. yüzyılda insan ve toplum bilimlerinin oluşumu-20. yüzyıl gelişmeleri ekseninde. Ayrıca bölümün sonunda bazı yöntem sorunlarına değinildiği gibi, bölümün başında komprime bir toplum modeli kurgulanmaktadır.

İzleyen üç bölüm (2. -4. bölümler) esas olarak tarihsel bir perspektifle sistemlerin incelenmesidir. Bu kitapta siyaset konusuna yaklaşımım tarihseldir diyebilirim, uzun tarihsel dönemler itibarıyla siyasal yapı ve sürecin farklı özellikleri değerlendirilmektedir, böylece siyaset olgusuna güncel-merkezli bir bakış açısından kaçınılmak istenmiştir, aslında güncel dönem biraz ihmal edildi denilebilir. Sistemler öncelikle geleneksel-modern ikilemine göre ayırdedilmiştir. İkinci bölümde kitabın bütününde çeşitli yönleriyle etraflıca incelenen modern çağ siyasetinden çok farklı yapıdaki geleneksel çağlar siyaseti ele alınmaktadır. Bu konuya birkaç eksende genel bir bakış verilmektedir: ilk eksen sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel yönleriyle bir geleneksel toplum modeli kurgulanmasıdır, ikinci eksen geleneksel siyasetin özelliklerinin hem devlet yönüyle hem diğer yönleriyle dökümüdür, üçüncü eksen geleneksel toplum ve devlet tipolojisiyle ilgili olup farklı tipolojiler gözden geçirildikten sonra konu Kadim çağ-Antik çağ-Ortaçağ-Yeniçağ hattında tarihsel-mekansal bir tipolojide odaklandırılmaktadır, dördüncü eksen analizlerde sık sözü geçen bir dizi kategori temelinde geleneksel devletin oluşum dinamiğinin analizidir, beşinci eksen soyut model ve tipolojinin ötesinde geleneksel çağlar siyasetinde neler olduğunu diyakronik ve somut olarak

gösterme kaygısıyla yapılmış bir tarih özetidir (Ortadoğu ve Antik çağ, Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupa'sı, Ortaçağ ve Yeniçağ İslam dünyası, Asya, Afrika ve Amerika başlıkları altında).

Üçüncü bölümde modern çağ siyasetine genel bir bakış sağlayacak şekilde birkaç ana tema incelenmektedir. İlk üç eksen modern toplum ve devletle ilgilidir. Birinci eksen geleneksel toplum için yaptığım gibi bir modern toplum modeli kurgulanmasıdır, sosyo-ekonomik, toplumsal-kültürel ve tarihsel yönleriyle. İkinci eksen yine devlet ve diğer yönleriyle modern siyasetin temel özelliklerinin çıkarsanmasıdır (anayasal parlamenter, demokratik ama diktatoryal de, dünya sistemi ve ulus-devlet, kurumsal ve hukuksal, partisel ve ideolojik, kitle politikası ve siyasal güçler yapısı, sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel bağlar). Üçüncü eksen Yeniçağ'dan itibaren modern devletin oluşum dinamiklerinin analizidir. İzleyen iki eksen mihver kavram demokrasiden hareketle modern rejimlerin incelenmesiyle ilgilidir. İlki rejim tipolojileri üzerinedir, başka tipolojiler de belirtilmekle birlikte büyük ölçüde demokrasi ve anti-demokratik rejim ikilemi temelinde ayrıntılı bir tipoloji çıkarsanmaktadır bu noktada. İkinci eksende ise demokrasi anti-demokratik rejimle karşılaştırılarak tanımlayıcı ögeleri belirlenmekte, ideal-tipik rejim sayılmasına karşın demokrasiye yöneltilen eleştiriler ve anti-demokratik rejimlerin gerekçeleri gösterilmektedir. Son olaraksa, demokrasi ve karşıtları ikileminin ötesinde rejim probleminin analizinde yeni perspektifler sunan siyasal gelişme teorilerinin kavramsal avadanlığı değerlendirilmektedir.

Dördüncü bölümde rejim konusu siyasal criteria'yla sınırlı kalınmadan incelenmeye girişilmektedir (rejim teorileri salt siyasal criteria'yla sınırlı kalma, hatta demokrasi ve karşıtları ikilemine indirgenme gerekçeleriyle eleştirilebilir). Böyle bir perspektifle üç criteria'ya dayalı modeller kurgulanmaktadır. Biri gelişme critera'sıdır, bu temelde dört aşamalı bir tipoloji önerilmektedir: geçişsel nitelikteki geri ve gelişmekte olan tipler, modern nitelikteki orta derecede gelişmiş ve ileri tipler. Her bir tipin ekonomik ve sosyal, toplumsal ve kültürel, siyasal ögeleri belirlenmektedir. Diğeri sosyo-ekonomik düzen critera'sıdır, bu noktada odak oluşturan kapitalizm tanımlanmakta ve türleri ayırdedilmektedir, aynı zamanda sosyalist alternatifle devletçilik ve sosyalleşme ara formları üzerinde durulmaktadır. Üçüncü criteria olan dünya sistemi tarihsel dönemler itibarıyla betimlenmektedir. Bölümün sonunda ise dünya sistemiyle aynı tarihsel dönemlerde siyasal gelişme ve rejimler somut olarak incelenmektedir: Yeniçağ öncülü, 1770'lerden 1870'lere uzun dönemi, 1875-1945 uzun dönemi (onun içinde 1875-1914 ve 1914-45 dönemleri), 1945 sonrası uzun dönemi (onun içinde 1945-90 ve 1990 sonrası dönemleri). İlk üçünde Batı-Doğu ve Üçüncü Dünya tipleri, sonuncusunda Batı, Üçüncü Dünya, komünizm/post-komünizm tipleri ayırdedilmektedir.

5. -8. bölümler siyasetin ilk ana alanı olarak devlet veya siyasal merkez üzerinedir. Devlet konusunun genel olarak işlendiği beşinci bölümde, ilk adımda devletin organigramı çıkarılmaktadır: karar alıcı ve temsili merkezi odak, uygulayıcı işlevsel kurumlar seti (ordu, güvenlik, yargı, diplomasi, kamu hizmetleri, ekonomik ve sosyal kurumlar, yerel idare…), reel iktidar. Ardından kavramsal bir analize girişilmekte, devlete yönelik olumlu ve eleştirel nitelemeler, devletin iç işleyişi ve çevreyle ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Bölümün büyük bir kısmı meşruluk problemi üzerinedir. Meşruluk ve karşıtı olarak görülen zor kavramları analiz edildikten sonra, birkaç formüllü odaklandırmanın ötesine geçilerek geleneksel çağlarda 10, modern çağda 15 ana meşruluk formülü saptanıp her biri

açıklanmaktadır. Yönetim ve bürokrasi konusuna ayrılan altıncı bölümde, yönetim kavramı değişik yönleriyle açıklandığı gibi (karar, kural, idare, icraat, devlet politikaları), bilhassa yönetim süreci iki-ikili momentte (kararın koşulları ve karar alım, uygulama ve etkileri-tepkiler momentleri) analiz edilmektedir. Yönetim teknolojisi yönetsel kriterler ayırdedilerek, farklı yönetsel tarzlar karşılaştırılarak (geleneksel ve modern, gelişmiş ve geri, bürokratik ve diğerleri) incelenmektedir. Kamu ve bürokrasi kavramları değişik açılardan tanımlanmakta, ideal-tipik bürokrasi modeli gösterildiği gibi bürokrasiye yöneltilen eleştiriler de belirtilmektedir. Son olarak, farklı sistemlerde (geleneksel sistemde, Batı'da, Üçüncü Dünya'da, sosyalizmde) bürokrasinin gelişimi ve özellikleri değerlendirilmektedir.

Yedinci bölüm devletin merkezi odağı ve kuralsal düzen üzerinedir. Merkezi odağın iki ana unsuru olan yasama (parlamento) ve yürütmenin (hükümet, devlet başkanı) yapısı ve işleyişi incelenmekte, başka unsurları saptanmaktadır (anayasa, fiili yönetici grup, lider, bürokrasinin tepeleri, hükümdar ve çevresi gibi). Merkezi odağın işlevleri karar alım, temsil, yönetim, karşılıklı ilişkiler eksenlerinde incelenmekte, bilhassa karar alımında kimin belirleyici olduğu sorusu tartışılmaktadır. Siyasal düşüncede önemli bir tema olan iktidarın sınırlanması ve güçler birliği-ayrılığı kavramları açıklanmaktadır. Keza tarihsel süreç içinde liderler kategorize edilmektedir. Toplumun kuralsal düzenlenmesi toplumsal kültür ve devletsel hukuk olarak iki yönlü tanımlanmaktadır. Yasa ve hukuk devleti kavramları irdelenmekte, anayasa olgusunun içeriği açımlanmakta, yargı aygıtıyla ilgili sorunsallar (yargı baskıcılığı, güvencesi, bağımsızlığı gibi) tartışılmaktadır. Nihayet anayasacılık ve parlamentarizmin paralel tarihsel gelişim süreçleri anlatılmaktadır. Sekizinci bölüm ordu ve askeri müdahalecilik konusundadır. Ordunun siyasal sistem açısından işlevsellikleri gözden geçirildikten sonra, merkezi odak içindeki ağırlığı ve askeri müdahalecilik üzerinde odaklanılarak (ayrıca savaş işlevine de değinilerek) ordunun siyasal rolü farklı toplum tiplerine göre değerlendirilmektedir. Batı'da, Doğu'da, Üçüncü Dünya'da bu rolün gerçekleşimi tarihsel süreç içinde örneklerle anlatılmaktadır (özellikle 1945 sonrası Üçüncü Dünya askeri müdahalecilik ve otoritarizm frekansıyla temayüz etmektedir). Ayrıca askeri müdahaleciliğin etmenleri üzerine bir analiz verilmektedir. Bu dört bölümde işlevsel devlet kurumlarının çoğu kapsanamamıştır (güvenlik, diplomasi, ekonomik ve sosyal kurumlar, yerel idare, dinle bağlar, vs), ama başka bölümlerde bunlara oldukça değinilmektedir.

9. -15. bölümler siyasetin diğer ana alanı siyasal güçler ve pazarlarla ilgilidir. Dokuzuncu bölüm siyasetin hayati bölgesi siyasal partiler üzerinedir. İşlevleri başta program ve kadro alternatifi sunma olmak üzere analiz edilmekte, standart örgütsel sistemi ve etkinlikleri çıkarsanmakta, klasik kadro-kitle ikileminin ötesinde bir parti tipolojisi geliştirilmektedir. Siyasal akımların sol-sağ ekseninde bir şeması çıkarılmakta (sol ve sağ kavramlarının içeriği de tartışılarak), toplumsal bölünmelerle bağları gösterilmektedir. Parti sistemleri tekilci ve çoğulcu ikilemine göre (ve her birinin türleri ayırdedilerek) tasnif edilmektedir. Parti olgusunun tarihsel gelişimi ise üç dönemde anlatılmaktadır: 19. yüzyılda Batı'da oluşum, iki savaş döneminde yerleşme ve mobilize politika efekti, 1945'den günümüze Üçüncü Dünya'ya yayılma. Son olarak Türk siyasal yaşamına genel bir bakış verilerek Türkiye'de parti olgusunun evrimi anlatılmaktadır. Onuncu bölümde iki siyasal güç türü ele alınmaktadır. Biri iktidar mücadelesinin partilerin yanısıra veya geri-planında aktörü, tarihsel ve reel politik analizlerde ağırlıklı bir yere sahip sosyo-politik güçlerdir. Bu çerçevede iktidar mücadelesi

olgusu değişik alanlarıyla (seçimsel, seçim-dışı, devletsel, toplumsal) analiz edilmekte, sosyo-politik güçler saptanmakta (ordu, monarşi, yabancı güçler, bürokratik corps'lar, hareketler ve mahfiller, ekonomik güçler, elitler, birincil topluluklar, vs), siyasal mücadelede alternatifler olarak sosyo-politik blok kavramı formüle edilmektedir. Keza Türk siyasal yaşamına tarihsel süreç içinde sosyo-politik güçler perspektifiyle göz atılmaktadır. Diğeri baskı grupları ve toplumsal örgütlenmelerdir. En başta bunların bir tipolojisi çıkartılmaktadır (işçi, işadamı, çiftçi, esnaf, meslek grubu gibi belirli kesimleri temsil eden örgütler, fikir-amaç ve etkinlik yönelimli gönüllü dernekler, kurumsal ve topluluksal baskı grupları şeklinde). Bunların etkinlikleri beş eksende incelenmekte (yönetime, partilere, kamuoyuna, kitlesi ve çevresine yönelik, kitle hareketleri şeklinde), ayrıca işlevsel bir analiz yapılmaktadır (çıkar ve görüş temsili, halk açısından işlevsellikler). Ancak baskı grubu tiplerinin ayrı ayrı incelemesine girişilmemiştir.

Onbirinci bölüm elitler ve siyasal devşirme konusundadır. Elit kavramı esasta toplumsal iktidar odağı olarak tanımlanmakta, stratejik kavramlar (elit birliği, dolaşımı, dönüşümü gibi) açımlanmakta, elit konumuna giden yollar öncel avantajlar, kişisel nitelikler ve çevresel koşullar eksenlerinde analiz edilmektedir. Değişik elit teorileri dört grup halinde (klasik-tekilci, marksist, neo-kapitalist, çoğulcu) anlatılmaktadır. Elit türleri ayırdedilmekte ve açıklanmaktadır: sosyo-ekonomik, kültürel, kurumsal ve mesleki, yerel, siyasal, karşı elitler. Dünya çapında elitler üç eksende (Batı'da, sosyalizmde, Üçüncü Dünya'da) tarihsel bir perspektifle ele alınmakta, Türkiye'de elit yapısının evrimi irdelenmektedir. İdeoloji ve ideolojiler üzerine onikinci bölümde ideoloji kavramı bir dünya görüşü, toplum projesi, siyasal kimlik ve kılavuz olarak tanımlanmakta, toplumun ideolojik düzeni kavramına değinilmekte, ideolojik politika diğer politika türleriyle karşılaştırılmaktadır. İdeoloji üzerine teorilerinse ancak birkaçı ele alınabilmiştir. Siyasal platformada varlık gösteren ana ideolojik akımlar dört kategori halinde incelenmektedir: liberalizm, ulusçuluk, gelenekçilik-muhafazakarlık-otoritarizm, sosyalizm. Her bir kategorinin tematik strüktürü çıkarsanmakta, türleri ayırdedilmekte, tarihsel gelişim süreçlerine değinilmektedir. Türkiye kaynaklı bir ideoloji olan kemalizmin ulusal bağlamı ve dünya çapında bağlantıları analiz edilmekte, özellikle altı ilkenin (cumhuriyetçilik, ulusçuluk, laiklik, inkılapçılık, halkçılık, devletçilik) analizi üzerinde odaklanılmaktadır. Kamuoyu ve ülke-toplum sorunları üzerine onüçüncü bölümde, kamuoyu aktörlerinin iki yönü olarak, hem kamuoyu oluşturucularının değişik türleri ayırdedilmekte hem de izleyici kitlenin etkilenme mekanizmalarına değinilmektedir (ama kapsayıcı bir siyasal iletişim analizi değildir). Kamuoyunda tartışılan ülke-toplum sorunları sosyo-ekonomik, siyasal, dış ve toplumsal-kültürel sorunlar kategorilerine ayrılarak gözden geçirilmektedir. Rejimlere göre (demokratik, totaliter, geri ve gelişmekte olan) kamuoyuları kısaca değerlendirilmektedir.

Ondördüncü bölüm siyasal katılım ve seçim üzerinedir. Siyasal katılım kavramının odak niteliği vurgulanmaktadır (yanısıra ekonomik ve sosyal yaşama katılım da belirtilerek), değişik türlerine ayrılmaktadır (bu noktada tüm siyasal güçlerin katılım rolü olduğu görülür), dereceleri (daha etkininden zayıfına) belirlenmektedir. Modern siyasetin stratejik bir alanı olarak seçimin yapısal analizine girişilmekte, tarihsel gelişim süreci anlatılmaktadır. Seçmen davranışlarının, bilhassa tercihlerinin etmenleri üzerine sistematik bir model kurgulanmaktadır (değişik seçenekler ve analiz birimleri belirlenerek, etmen kategorileri ayırdedilerek). Seçim sosyolojisi çalışmalarına

değinilmekte, yöresel analiz vurgulanmaktadır. Türkiye'de çok partili yaşamda seçimler dönemler itibarıyla (1946-60 dönemi, 1960'lar, 1970'ler, 1980'ler ve 1990'lar, 2000'ler ve 2010'lar) etraflı bir analize tabi tutulmaktadır. Mobilize siyaset ve devrim başlıklı onbeşinci bölümde, mobilize siyasetin türleri ayırdedilmekte (barışçıl ve şiddetli kitle hareketleri, savaşlar, isyanlar, devrimler, darbeler, katliam, terör, vs), sosyo-politik mobilizasyonun biçemleri değişik yönleriyle (çağrılar ve katılım, kutuplaşma, çatışma, vs) analiz edilmektedir. Mobilize siyasetin taşıyıcıları olarak sosyo-politik hareketler türlere ayırdedilerek incelenmektedir: sınıfsal türler (işçi, köylü, küçük burjuva, burjuva, öğrenci, asker, vs), birincil türler (etnik, dinsel, kabilevi, vs), ulusal-popüler bütünleşmeler, ideo-politik türler (liberal parlamenter, ulusçu, gelenekçi, sosyalist-komünist, faşist-otoriter, demokratik, vs). Mobilize siyasetin bir gerçekleşim şekli olarak devrim olgusunun görece kısa bir sentetik analizi yapıldıktan sonra, geleneksel çağlarda, modern çağa geçiş sürecinde ve modern çağda devrimler değişik türleriyle (yapısal dönüşümler, sistem değişimiyle sonuçlanan kitlesel dalgalar, isyanlar, iktidar mücadeleleri gibi) anlatılmaktadır, bu bağlamda modern çağın ana devrim dalgaları olarak liberal parlamentarist, sosyalist-komünist, ulusal, demokratik, gelenekçi devrimler saptanmaktadır.

Onaltıncı bölüm sentetik bir kategoriyle ilgilidir: siyasal tutumlar ve edimler (birçok sentetik kategori ise başka bölümler kapsamında incelenmişlerdir: siyasal kültür, düzen ve rejim, ülke sorunları, değişme ve gelişme, devrim, vs). Siyasal tutum kavramı kısa vadeli edim-uzun vadeli tutum ayırımı yapılarak, hem özne hem belirleyici olabilen tutum aktörleri saptanarak, tutum süreci açımlanarak analiz edilmekte, tutumların kalıcılığı ve değişimi dileması her iki yönde etmenler belirlenerek değerlendirilmektedir. Belirli kategorilerde toplulaştırılan bir tutum belirleyicileri kombinasyonu kurgulanmaktadır: ekonomikler (çıkar odağı, ekonomik durum ve ilişkiler), sosyaller (gelir ve sınıf ikilisi, mülkiyet, mobilite ve sübjektivite), demografikler (yaş, cinsiyet, yerleşim yeri), sosyo-ekonomik yapı ve değişme (yapı tipleri, önemli değişme vektörleri), toplumsallar (mensubiyet grupları, toplumsal süreçler), kültüreller (gelenekler ve din, modernleşme ve bütünler, iletişim, yaşam tarzı, vs), sosyo-psikolojikler (bir dizi psiko-sosyal, psiko-kültürel odak ve süreç), siyasallar (rejim, devlet, parti ve ideoloji, siyasal pazarlar, vs), zamansal (tarihsel deneyim ve konjonktür) ve mekânsallar (yerel-ulusal-uluslararası). Tutum örneği olarak özellikle siyasal tercih kullanılmaktadır, fakat yerine göre başka tutumlar da (katılım, çatışma ve uyuşum, demokratik ve otoriter gibi) örnek verilmektedir.

17. -20. bölümler dünya politikası ve rejimleriyle ilgilidir. Dünya sistemi ve ulus-devlet başlıklı onyedinci bölümde dünya sisteminin gelişim süreci (beliriş, oluşum, bütünleşme, küreselleşme evreleri) ve bu süreçte tekno-ekonomik, siyasal, kültürel bütünleşme eksenleri incelenmektedir, keza bölgesel sistem olgusu ele alınmaktadır. Sistem içindeki hiyerarşik yapı tarihsel süreç içinde nüfuzlu güçlerin panoraması verilerek ve emperyalizm olgusu ekonomik, siyasi-askeri, kültürel yönleriyle irdelenerek gösterilmektedir. Dünya sisteminin birimi olarak ulus-devlet ve onun temelindeki ulus olguları hem tarihsel oluşum ve gelişimleri çerçevesinde hem yapısal olarak analiz edilmekte, ulus-devleti zayıflatıcı eğilimlere de dikkat çekilmektedir. Ulusal güç ve savaş başlıklı onsekizinci bölümde uluslararası politikanın aktörleri olarak ülkelerin güç kaynakları analiz edilmektedir. Askeri gücün ögeleri, doğal özellikler ve kaynaklar, nüfus faktörü değerlendirildikten sonra, değişik yönleriyle (gelir, teknoloji, insan kaynağı, organizasyon ve sektörler, dengeler) ekonominin, yine değişik

yönleriyle (meşruluk, istikrar, rejim, kapasiteler, organizasyon, politikalar, ulusçuluk, konjonktür, vs) siyasetin rolleri analiz edilmekte, kültürel etmenlere ise bazı çekinceler de getirilerek değinilmektedir. Uluslararası çatışmanın nedenleri irdelendikten sonra, savaşın tarihi üzerine eski çağlardan 1945 sonrasına giden bir çizgide dönemler itibarıyla bir gözden geçirme yapılmaktadır. Uluslararası kurumlaşmaya yeri geldikçe değinilmekle birlikte, ayrı bir bölümde incelenmemiştir.

Ondokuzuncu bölüm iki savaş dönemi ve 1945 sonrasında Batı ve Doğu rejimleri üzerinedir. Krizli iki savaş döneminin analizi yapılmaktadır, öncülü birinci dünya savaşı ve öncesi, ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri ve siyasal özellikleri yönleriyle (siyasal özelliklerin analizi kapsamında dönemin demokrasisi de değerlendirilmektedir). Dönemin belirleyici faktörü olan faşizm etmenleri ve yapısı açılarından analiz edilmektedir. 1917 Rus devrimiyle kurulan ve 1945-90 döneminde dünya sisteminde Batı blokunun rakibi komünizmin gelişimi ve yapısı açıklanmaktadır, keza post-komünizme geçiş değerlendirilmektedir. 1945 sonrası Batı demokrasisi ise ekonomisi, rejimi, siyasal akım ve güçleriyle analiz edilmekte, devreleri ve ülkeleri temelinde farklılaştırılmaktadır. Yirminci bölüm 1945'den günümüze Üçüncü Dünya'daki rejimler üzerinedir. Üçüncü Dünya'nın ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri azgelişmişliğin gelişmesi süreci açımlanarak, siyasal özellikleri birkaç eksende değerlendirilerek (ulusal kuruluş, siyasal gelişme, çatışma ve kriz, sorunlar ve reform, geçişsel politika, rejim, vs), bir toparlama yapılmaktadır. Üçüncü Dünya rejimleri otoritarizmin ağırlığına ve demokratikleşme sürecine dikkat çekilerek incelenmekte, ayrıca ideoloji-düzen criterası'na göre bir tasnif yapılmakta, otoritarizmin ve demokratikleşmenin etmenleri analiz edilmektedir. Ayrıca Üçüncü Dünya içinde dört bölgesel bütünün (Asya, Ortadoğu, Latin Amerika, Afrika) gelişimleri ve yapıları ayrı ayrı anlatılmaktadır. Gerek Batı-Doğu gerek Üçüncü Dünya'da 19. yüzyıl rejimleri burada incelenmemiştir (ama dördüncü bölümde daha kısa bir şekilde ele alınmışlardı).

21. -27. bölümler siyasetin değişik alanlarıyla toplumsal çevresi ile ilişkilerine ayrılmıştır. Toplum teorilerinde siyaset konusunda olan yirmibirinci bölümde öncü sosyolojik (Comte, Spencer, Durkheim) ve biyolojik (Darwin, Lamarck) teorilerin bir değerlendirmesi yapılmakta, Tönnies'in teorisi modernleşme sorunsalıyla bağlantılı olarak açımlanmakta, Weber'in katkıları vurgulanmakta, marksist toplum ve tarih teorisi ekonomik altyapı ve siyasal üstyapı ikilemi, tarihsel aşamalar ve dinamik eksenlerinde formalize edilmektedir. Davranışların kökenleri üzerine çok-faktörlü bir gözden geçirme, işlevselcilik ve yapısalcılık üzerine bir odaklandırma yapılmaktadır. Amerikan sistem teorileri (Parsons, Easton, Almond ve Powell, Deutsch) bazı uyarlamalar da yapılarak anlatılmakta, ayrıca gelişme ve siyasal gelişme kavramları açıklanmaktadır. Kuşkusuz başka birçok toplum teorisi vardır, büyük kısmını burada ele alamadık. Yirmiikinci bölüm ekonomi ile siyaset ilişkileri üzerinedir. Burada ekonomik koşulların siyasal etkileri olumlu-olumsuz ikilemi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Teknolojinin ve ekonomik yapının tarihsel sistemik belirleyiciliği dönemler ve tiplere göre (Batı'nın gelişiminde aşamalar, azgelişmişlik, sosyalizm) gösterilmektedir. Ekonomik güçle siyasal güç arasındaki bağlar gösterilmektedir. Ekonomik gelişmenin siyasal gelişmeyi belirlemesi iki eksende (demokrasi ve devlet) saptanmakta, ama paradoksları da vurgulanmaktadır (gelişmenin ortalarında krize düşülmesi gibi). Sosyo-ekonomik gelişmenin değişik vektörlerinin ve makro-ekonomik göstergelerin siyasal etkileri gözden geçirilmektedir. Ekonomik konjonktürün kriz ve tersine genişleme yönleriyle siyasal sonuçları gösterilmektedir. Ekonomik ve sosyal politikalar

süreç olarak, ekonomik ve sosyal programlar tematik olarak değerlendirilmekte, sosyo-ekonomik düzen ve reformizm tartışması irdelenmektedir.

Sınıf-siyaset ilişkilerinin incelendiği yirmiüçüncü bölümde sınıf olgusu toplumsal bölünme türleri arasında konumlandırılmakta, sınıfların belirlenme düzeyleri (mülkiyet, gelir, işbölümü, sosyo-kültürel, siyasal-kurumsal) gösterilmekte, tanımlanmasında alt-orta-üst hiyerarşisi vurgulanmakta, sınıfsal mobilite ve sübjektif sınıfsal mensubiyet olguları irdelenmektedir. Marksist sınıf teorisi açımlanmakta, kendisine yöneltilen eleştiriler sıralanarak tartışılmaktadır. Sınıfsal faktörün siyasal etkileri egemenlik, aktivizm (iktidar mücadelesi, organizasyon ve mobilizasyon) ve zihniyet (alt-kültür ve ideoloji) yönleriyle değerlendirilmekte, partilerin ve rejimlerin sınıfsal temelleri üzerine analizler toparlanmaktadır (ilkinde partilerin sınıflararasılığı, ikincisinde rejimlerin çok-sınıflı belirlenimleri vurgulanarak). Yirmidördüncü bölüm kültür ve dinle siyaset ilişkileri üzerinedir. Kültürün anatomisine girişilmekte, kültürle ilgili sık kullanılan kavramlar tanımlanmaktadır. Kültür ve siyaset ilişkileri karşılıklı etkileşim çerçevesinde ele alınmakta, önemli örnekler belirtilmektedir. Siyasal kültür kavramı sık sözü geçen Almond ve Powell üçlemi ve demokratik kültür dolayımıyla izah edilmekte, daha öteye dikotomiler kurularak kavram açımlanmaktadır. Ulusal siyasal kültürler ve alt-kültürler üzerine bir gözden geçirme yapılmaktadır. Din ve siyaset ilişkileri geleneksel çağlarda iki ana eksende (Yahudi-Hıristiyan ve İslam gelenekleri) ve bir dinsel tematik oluşturularak incelenmekte, ardından hem Batı'da hem Üçüncü Dünya'da modern çağa geçiş sürecinde (Yeniçağ'da) ve modern çağda (19. ve 20. -21. yüzyıllar) dinin siyasal rolü değerlendirilmektedir.

Yirmibeşinci bölümde toplumsal organizasyon ve ilişkilerin siyasetle bağları incelenmektedir. Başta toplumun farklı tasarımları gözden geçirildikten sonra, toplumsallaşmada belirleyici yapılar ve süreç gösterilmekte, çatışmanın etmenleri üç odakta toplanırken (derin yapı, bölüşüm, farklar), toplumsal mekanizmaların çoğuna uyuşumcu bir rol atfedildiği saptanmaktadır. Küçük grup ve kurum olgularının tanım problemi çözülmeye çalışılmakta, türleri ayırdedilmektedir, ilkinde işleyiş süreci, ikincisinde tarihsel gelişim süreci üzerinde yoğunlaşılmıştır. Türkiye'de kurumlaşma süreci dönemlere göre ve üç eksende (devlet, ekonomi, sivil toplum) anlatılmaktadır. Merkez ve kenar ikilemi dört eksende (dünya ekonomisi, siyaset sosyolojisi, Türk siyasal tarihi, sosyoloji) incelenmektedir. Değerlilik problemi gelişme sürecinin efektleri, değişik öznel ve reel değerler çerçevesinde analiz edilmektedir. Doğa ve siyaset başlıklı yirmialtıncı bölümde doğal etmenlerin siyasal efektleri üç-üçlü bir çerçevede incelenmiştir: doğal etmenler olarak iklim, toprak, doğal kaynaklar bir yönden, etkilenenler olarak gelişme, siyasal rejim ve dinamik, dış politika diğer yönden. İklimle ilgili sosyal bilimin öncülerinin analizleri aktarılmakta, toprak hem dış hem iç çatışma konusu olarak değerlendirilmekte, etkileri genişlik, konum ve yapı açısından analiz edilmektedir. Doğal kaynaklar politikası bölümün ağırlık merkezidir, başlıcaları belirtilmekle birlikte analiz esas yakın dönemde çok etkili olmuş petrol üzerinde odaklanmaktadır. Gelişmenin ve azgelişmişliğin doğal etmenleri üzerine bir toparlama yapıldığı gibi, göçebeliğe değinilmektedir (böyle bir analiz diğer tarihsel tipler için de yapılabilir).

Yirmi yedinci bölüm sosyal etmenler ve sorunlarla siyaset ilişkileri üzerinedir. Bu ilişkilerin analizinde kullanılabilecek bir model tasarlanmaktadır, etkilenme objesi bir dizi siyasal kategori

temelinde (yapı ve rejim, kriz ve çatışma, devlet, halk, siyasal güçler, uluslararası politika, konjonktür, vs). Nüfus faktörü, özellikle artışı ve bu artışın sosyo-ekonomik, psikolojik ve siyasal etkileri değerlendirilmektedir. Kırsal politika ve kentsel politikanın değişik türleri (bilhassa kırsal politika tutuculuğa indirgenmeden) ve tarihsel gelişimi (Batı'da, Üçüncü Dünya'da kentleşmenin aşamaları ayırdedilerek) incelenmektedir. Kırsal ve kentsel siyasal davranış kalıpları modernleşme sürecinde geçirdikleri değişim de dikkate alınarak karşılaştırılmaktadır. Gecekondu sorunu ve politikası çok-yönlü olarak analiz edilmektedir (bütünleşme bunalımı ve tercihler strüktürü vurgulanarak). Yaş faktörü esas olarak genç-yaşlı ikilemi çerçevesinde analiz edilmekte, bu bağlamda bazı tutumsal karşıtlıklar aydınlatılmaktadır: yenilikçi-eskiye bağlı, ilerici-tutucu, köktenci-ılımlı, sol-sağ. Ayrıca orta yaşlı kategorisine değinilmektedir. Cinsiyet faktörü ise, sosyo-ekonomik planda kadın türleri (tarımda çalışanlar, ev kadınları, ücretliler, marjinaller, öğrenciler, emekliler), kadınların siyasal etkinliği (pasif katılımdan aktif görevlere kadar) ve davranışsal özellikleri (bağımlı, kişisel, değişken, tutucu gibi) eksenlerinde incelenmektedir. Burada ele alınanlar dışında başka birçok sosyal etmen ve sorun da kapsanabilir (Kriz ve Gelişme adlı kitabımda bunlarla ilgili analizler vardır).

Kitap başta belirttiğim yazım şekli nedeniyle, metin içinde pek referans içermemektedir. Kitabın sonunda geri-plandaki ilgi alanlarım, okumalarım hakkında genel bir kaynakça verdim. Bu kaynakça ne kapsayıcı ne de selektif olma savındadır, sadece vizyonumun bağlantıları hakkında bir fikir verebilir. Kaynakları altı başlıkta topladım, ilki siyaset üzerine genel kaynaklardır (büyükçe bir kısmı ders kitabı olmak üzere). İkinci ve üçüncü başlıklar siyasetin iki ana alanı devlet ve siyasal güçler üzerine yapıtlarla ilgilidir, siyaset kitabı olmasına karşın ağırlık merkezi bu iki başlıktaki kaynaklar değildir. Dördüncü başlıktaki tarih, rejimler ve dünya politikasıyla ilgili yapıtların göreli ağırlığı daha fazladır, çünkü yazarken her bir konuda zamansal-mekansal eksenlerde somutlamaya giriştim. Beşinci ve altıncı başlıklar siyasetin toplumun diğer alanlarıyla bağlarına ilişkin, ekonomik ve sosyal konularda, toplum, kültür ve düşün konularında yapıtlarla ilgilidir. Son başlık Türkiye'yle ilgili genel yapıtları içermektedir, spesifik konularda Türkiye'yle ilgili yapıtlar diğer başlıklar altında belirtilmiştir.

I. SİYASET VE BİLİMİ

1. TANIM PROBLEMLERİ

a) Topluma genel bakış

Siyaset bilimi toplum bilimleri arasında sayılır, sosyoloji, psikoloji, ekonomi ve diğerlerinin yanısıra. Toplum bilimleri toplum bütünü içindeki yapıları ve ilişkileri, toplumu oluşturan insanların davranışlarını, zihinsel ve ruhsal hallerini inceler. Buradaki sorunsalımız toplum içinde siyasetin yerinin ne olduğudur.

Toplum doğal bir çevre içinde yer alır. Doğal çevre toprak ve yeryüzü şekilleri, iklim ve doğal kaynaklar gibi ögeleri içerir, aynı zamanda canlı varlıkları kapsar, insan da biyolojik organizma olarak

doğal alan kapsamındadır (nitekim insan organizması ile toplumsal organizma arasında benzetme yapılır). Toplumun bir yönü psikolojiktir, bütünün birimi olan insanı ruhsal-zihinsel bir varlık ve davranış aktörü olarak tasavvur eder. Toplumun psikolojikle yakınsı bir diğer yönü kültürdür, ama burada odak artık insan değil toplumdur (fakat grup, kitle ve toplum psikolojisinden de sözedilir, bu bakımdan psikolojikle kültür arasında kesişme vardır). Kültür kavramı toplumun ve onu oluşturan grupların yerleşiklik kazanmış zihinsel-düşünsel şekillerini (zihniyetler, değerler, inançlar, algılar, söylemler, estetik anlayışlar, ruhsal hallerini) ve eylemsel şekillerini (zihinsel-düşünsel şekillerin pratikler şeklinde gerçekleşimi, yaşam tarzları, roller, normlar, simgeler, davranış kalıplarını) ifade eder. Üçüncü yön toplumsal sistemdir, burada da odak kültürdeki gibi toplumdur (toplumsal sistemi kültürden ayırdetmek kolay değildir, çoğu zaman aynı olgular incelenir, kültür toplumun düşünsel-eylemsel yönüdür, toplumsal sistem yapısal-ilişkisel yönüdür şeklinde bir ayırım yapabiliriz belki). Toplumsal sistemin bir ekseni toplumsal organizasyonu oluşturan değişik birimler (aile ve gruplar, yerleşim ortamları, okul ve iş, topluluklar ve sivil toplum, devlet ve kurumlar, din ve birincil bağlar, ekonomik pazar) ve toplumsal bölünmelerdir (sınıfsal ve sosyo-ekonomik, kültürel ve topluluksal, siyasal bölünmeler), diğer ekseni toplumsal etkinliklerdir (insanların yaşamları süresince yaptıklarını kapsar, daha somuttur), üçüncü ekseniyse soyut düzeyde tanımlanan ilişkilerdir (etkileşim, iletişim, işbölümü, mübadele, farklılaşma ve bütünleşme, katılım, değerler ve bölüşümü, iktidar, çatışma ve uyuşum gibi ilişkiler saptanır). Bu üçlü (psikoloji, kültür ve toplumsal sistem) değişik açılardan da olsa insan ve toplumu tümüyle kapsarlar, bu bakımdan bileşik olarak düşünülebilirler.

Buna karşılık toplumun üç yönü spesifik alan ve ilişki türleri olarak tanımlanır: ekonomik, sosyal, siyasal. Bir bakıma psikolojik-kültürel-toplumsal altyapının üstyapısıdırlar diyebiliriz (ve ona içkindirler). Ekonomi insanların maddi ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili etkinlikleri kapsar, üretimden tüketime giden bir hatta (bu hatta mübadele, para ve pazar, müdahale, işletmeler, bölüşüm ögeleri yer alır). Sosyal ekonomikle önemli ölçüde kesişir (sosyo-ekonomik yapı veya düzen kavramı kullanılır), sosyo-ekonomik farklılaşma ve bütünleşme üzerinde odaklanır. Başlıca boyutları sınıflar (daha geniş anlamda sosyal kategoriler) ve bölüşüm ile işgücü ve çalışma yaşamı, demografik yapılar (nüfus, yerleşim düzeni, yaş, cinsiyet), yaşam düzeyi ve koşulları (yoksulluk ve varsıllaşma, sosyal güvence, hizmetler ve gelişme), sosyo-ekonomik değişme süreçleri (özellikle geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş süreci), sosyo-ekonomik sorunlardır (bir dizi sosyal dengesizlik ve onları düzeltecek sosyal ilkeler ve politikalar). Ancak sosyal toplumsalla kesişir, iki kavram eşanlamlı da kullanılır, burada sosyali toplumsal sistemin sosyo-ekonomik ekseni olarak düşünüyoruz, diğeriyse toplumsal-kültürel eksenidir.

Siyaset ise toplumun ortak yönetim gereğiyle ve iktidar ilişkileriyle ilgili görülür. Siyasetin kapsamı tüm toplumu kavrayan ortak yönetim organı devlet (kurumları ve politikaları) ve onun çevresindeki etkinliklerdir (iktidar mücadelesi ve iktidarı etkileme, toplumun siyasal katılım ve tutumları, toplumun düzen ve rejimi gibi eksenlerde kendini gösteren, belirli siyasal güçler ve pazarlarda cisimleşen etkinlikler). Ayrıca siyaset ülke-toplumun ötesinde dünya sistemi düzeyinde, devletler ve güçler arasındaki ilişkiler ve mücadeleler şeklinde cereyan eder. Toplumun devlet tarafından kuralsal düzenlemesiyle ilgili olan hukuk da bu üçlüyle birlikte düşünülebilir (kuralsal düzenlemenin diğer ekseni ise kültüreldir ve toplumsal kuralları kapsar).

Toplum statik bir yapı olarak düşünüldüğü gibi dinamik bir süreç olarak da düşünülür. Bu dinamik süreç değişme ve gelişme kavramlarıyla ifade edilir, gelişme geçmişe göre ilerleme getiren değişmelerdir (evrim terimi de kullanılır). Gelişmenin farklı derecelerine ve özelliklerine göre değişik toplum tipleri ayırdedilir. Temel bir ayırım geleneksel toplumla modern toplum arasındadır, ilkinden ikincisine doğru geçiş gelişme olarak nitelenir, bu konu toplumla ilgili incelemelerde önemli bir yoğunlaşma alanıdır. Gelişme tarihsel bir süreç içinde konumlanır ve farklı yapılara yaşam verir, bu bakımdan geleneksel çağlarda ve öncesinde, modern çağda değişik uzun dönemler saptanır (Neolitik çağ, Kadim çağ, Antik çağ, Ortaçağ, Yeniçağ, 19. yüzyıl, 20. yüzyıl ve sonrası), farklı sistemler ayırdedilir (modern çağda gelişmiş ve azgelişmiş/gelişmekte olan, kapitalist ve sosyalist, demokratik ve anti-demokratik sistemler gibi).

b) Toplum içinde siyasal alan

Siyaseti toplum bütünü içindeki konumu ve rolüne göre tanımlayabiliriz. Bu açıdan iki yönde düşünülebilir: ayrı bir alan olarak, belirli ilişki türleri olarak. Ayrı bir alan olarak siyaset öncelikle devletle özdeşleştirilir. Devlet toplumun yönetimiyle ilgili kurumlar ve etkinlikleri kapsar. Bu konuda bir itiraz devletsiz toplumların bu tanımda kapsanamadığı olabilir (kabile ve topluluk yapısındaki ilkel toplumlar, devletsel merkezin olmadığı feodaliteler gibi), bu itiraza çözüm olarak kurumsal devlet biçiminde olsun olmasın toplumun ortak yönetim yapılarını siyaset olarak niteleyebiliriz. Daha önemli bir itiraz ampirik gözlemle siyaset kapsamında görülen, hatta devlete göre daha fazla siyaset olarak nitelenen bazı örgüt ve etkinliklerin kapsanamamasına olabilir: siyasal partiler ve sosyo-politik güçler, baskı grupları ve elitler, halkın siyasete katılımı ve seçim, ideolojiler ve kamuoyu, mobilize siyaset süreçleri (kitle hareketleri, devrimler, darbeler). Keza dünya politikası da kapsanamamaktadır, çünkü devletler ülkeler temelinde kurulmuştur.

Ancak bütün saydıklarımızın devletle bağları belirleyicidir: partiler ve sosyo-politik güçler devlet iktidarı için mücadele eder ve kimisi iktidar olur, baskı grupları devlet politikalarını etkilemeye çalışır, elitler devletle etkileşim içindedir, seçimle devletin temsili organları belirlenir, halk devlet uygulamalarından etkilenir, ideolojiler devletin kurması istenilen düzene ilişkin görüşlerdir, kamuoyunda devletin çözmesi beklenen sorunlar tartışılır, mobilize siyaset süreçleri devlet iktidarına yöneliktir (ona karşı çıkar, onu ele geçirmeyi hedefler veya onu savunur), dünya politikası devletler arasında ilişkiler ve mücadeleler şeklindedir, dış politika devletin işidir. Sonuç olarak siyaset devlet ve etkinlikleri olduğu kadar devletle ilgili, devlete yönelik etkinliklerdir, ya da devlette odaklanan, devlete doğru yöneşen etkinlikler ve ilişkiler bütünüdür diyebiliriz.

Siyaset bilimciler devletten daha geniş bir kavram olarak siyasal sistemden sözederler. Siyasal sistem devletin yanısıra, çevresindeki siyasal güçleri de kapsar (az önce belirttiklerimizi). Siyasal sistem analizi siyaseti, toplumsal çevresi içinde bir sistem olarak düşünür (çevreyle girdi-çıktı mübadelesi içindedir ve ona yönelik bazı işlevleri vardır), çevre ise bir açıdan yönetilenler-halktır, diğer açıdan toplumsal sistemin diğer alanları (ekonomi, sosyal, kültür, toplumsal organizasyon). Siyasal sistem toplumsal çevresine bağlı ve onunla etkileşen bir yapıdır, aynı zamanda ona yönelik merkezi yönetsel rolü vardır. Talcott Parsons siyaseti toplumsal sistem içinde yer alan ve diğer alt-sistemlerle

etkileşen bir alt-sistem olarak tasavvur eder (toplumsal sistemin siyaset dışında diğer alt-sistemleri ekonomi, topluluklar ve toplumsallaşmadır). Her alt-sistem bir işlevsel gereklilikle ilgilidir, siyasal alt-sistemi amaç izleme işlevsel gerekliliğiyle ilgili görür (bu da amaç belirleme/karar alma ve kaynakları seferber etme/uygulama etkinliklerini içerir). Siyasal etkinlik sadece kamu kurumlarına özgü değildir, bütün toplumsal örgütlerde vardır. David Easton siyasal sistemi toplumsal çevresiyle mübadelelerine göre konumlandırır: çevreden talepler ve destekler şeklinde girdiler alır, bu temelde kararlar saptar ve onları çevrede uygular. Gabriel Almond ve Bingham Powell onu toplum içinde bazı temel işlevlerin yerine getirilmesiyle ilgilendirir: topluma yönelik bazı kapasiteler (düzenleme, çıkartım, dağıtım, yanıtlama), kural koyma-uygulama-gözetim, çıkar ifade ve birleştirme, devşirme ve toplumsallaştırma gibi. Karl Deutsch siyaseti toplumsal sistem içinde bir iletişim ve pilotaj (yani yönetim) sistemi olarak tasavvur eder.

Geçmişte birçok düşünür siyaseti toplum içinde konumlandırmaya çalışmıştır. Eski Yunan düşünürü Aristo'nun toplum tasarımında tabandaki birim ailedir, ailelerin birleşiminden köy, köylerin birleşiminden ise devlet oluşur. Aristo siyaseti daha çok devletle özdeşleştirir. İnsanların siyasal birlik halinde yaşamaları zorunluktur, ortak yönetim gerekli ve yararlıdır (çünkü insanlar bazı temel işlevleri kendi başlarına göremezler). Siyaset-devletin iki tanımlayıcı özelliği vardır: birleştirici düzeydir (tüm toplumsal organizasyonu kapsar, bütünleştirir, genel çıkarı sağlar), egemen ve üstün yapıdır (kural ve kararları alt birimleri ve yurttaşları bağlar). 19. yüzyılda sosyolojinin kurucularından olan Emile Durkheim toplumu birçok işlev ve etkinlikten oluşmuş bir işbölümü sistemi olarak görür (temel yapıtının adı Toplumsal İşbölümü Üzerine'dir), siyaset-devlet bu sistem içinde ortak yönetim işleviyle ilgilidir. İki yönden ilgilidir: uyum sağlama (düzeni koruma, kuralsal düzenleme, simgesel-temsili rol) ve toplum için gerekli genel yönetsel işlevleri yerine getirme. Siyaset biliminin öncülerinden sayılan Max Weber siyasal yönetimi, belirli bir toprak üzerinde yaşayan insan topluluğuna, fiziksel zor kullanma olanağı olan bir yönetsel aygıt vasıtasıyla emirlerini uygulatabilen egemenlik grubu olarak tanımlar. Bu tanımı unsurlarına ayıralım: ülke (belirli bir toprak parçasıdır) ve orada yaşayan insan topluluğu (benzeş özellikleri ağır basan bir halk oluşturur), egemenlik grubu (ya da yönetici sınıf) ve ona bağlı yönetsel aygıt (çoğu zaman devlette cisimlenir), emirlerini uygulatmak (yöneticiler açısından iktidarı, yönetilenler açısından itaati ifade eder), zor kullanma olanağı. Devlet bunların dışında iki ilave ögeye sahip siyasal egemenlik biçimidir: kurumsal bir yapıdadır, meşru yönetim olup meşru zor tekeline sahiptir.

Bu üç tanım da siyasete toplum bütünü içinde merkezi bir rol atfeder. Karl Marx'da ise siyaset belirlenendir, ekonomik altyapının ve ona içkin sınıfsal ilişkilerin belirlediği bir üstyapıdır. Siyasal üstyapı üç eksenlidir: sınıf mücadeleleri (tarihin motoru olarak nitelenir), ekonomik altyapıda egemen olan sınıfın kontrolündeki devlet, zihniyet yapıları anlamında ideoloji (ve ideo-politik akımlar belirli sınıfların temsilcileri olarak nitelenir). Aristo ve Durkheim'dan farklı olarak marksizmde siyaset uyuşum sağlayıcı değil, sınıfsal çatışmaların sonucu ve aracıdır. Gerçi Marx'da siyaset ekonomik-sınıfsal ilişkilerce belirlenir, ama merkezi bir rolü de vardır: devlet egemen sınıf ve sistemin çıkarları ve mantığı çerçevesinde toplumun yönetimini ve yeniden-üretimini sağlar, sistem değişiminde stratejik moment eski sınıfsal egemenliğin yıkıldığı siyasal devrimlerdir (böylece yeni bir sınıfsal egemenlik kurulur, sosyo-ekonomik ilişkilerdeki dönüşüm onu izler).

Siyaseti toplum bütünü içinde ayrı bir alan olarak tanımlayan yaklaşımlarda (devletle özdeşleştirerek veya özdeşleştirmeden) iki sorunsal gündeme gelir. İlki siyasetin toplum içinde diğer alanlara göre yeri ve ağırlığıyla ilgilidir. Bu konuda yaygın görüş siyasetle diğer alanlar arasında etkileşim ve karşılıklı-bağımlılık olduğudur. Sosyolojide, sistem teorilerinde daha çok bu yaklaşım benimsenir. İkinci görüş siyaseti ekonominin ve sosyal ilişkilerin belirlediğini ileri sürer, özellikle marksizm sınıfsal-ekonomik ilişkilerin belirleyici etkisini vurgular. Üçüncü bir görüş siyasetin toplum üzerinde güçlü etkisi olduğunu saptar, hatta onu toplumda birleştirici bir merkez olarak görür, yukardaki tanımlarda böyle bir eğilimin varlığını gözlemleyebiliriz. İkinci sorunsal bu üçüncü görüşle ilgilidir. Bu sorunsalda birleştirici merkezi rol iki temele dayandırılır: toplum üzerinde egemenlik ve toplum açısından yönetsel işlevsellik. Bazıları egemenliği vurgular (Weber, sınıfsal egemenliğe bağlı olarak Marx), bazıları yönetsel işlevselliği (Durkheim, sistem teorileri), ama genellikle ikisi bir arada belirtilir. Birinci yaklaşımda egemen olan bir yönetsel aygıt (devlet özellikle) ve gruptur (yönetici sınıf terimi kullanılır). İkinci yaklaşımda yönetsel işlevsellik üç eksende düşünülür: devletin tüm toplum için gerekli ortak işlevleri görmesi (kararların alınması, düzen ve güvenlik, yargı, dış ilişkiler ve savaş, ekonomik ve sosyal hizmetler…), siyasal güçler ve pazarların toplumun katılımını sağlaması, toplumda uyumun ve gelişmenin sağlanması. Ancak toplumda birleştirici-bütünleştirici sadece siyaset-devlet değildir, tüm toplumsal süreçler hakkında böyle bir niteleme yapılır: hukuk, ekonomik pazar ve gelişme, sosyal politika, ortak kültür, insanların mensubiyet grupları (onlar vasıtasıyla toplumsal yaşama katılırlar), toplumsal işbölümü, mübadele, etkileşim ve iletişim sistemleri. Tartışma daha çok hangisinin nasıl etkili olduğu (ve daha etkili olduğu) konusunda olabilir.

c) Toplum içinde siyasal ilişkiler

İkinci bir perspektif siyaseti insanlar arasındaki ilişkilerin ve insan etkinliklerinin bir türü, bazı türleri olarak tanımlamak olabilir. Siyasetin tanımı konusunda klasikleşmiş bir tartışma vardır: siyaset iktidar mı devlet mi? İktidar insanların (kişilerin, grupların) ve şeylerin (nesneler, olgular ve fikirlerin, ilişkiler, süreçler ve yapıların) başka insanlar ve şeyler üzerinde yaptırma kapasitesidir. Bu tanımı daraltıp sadece insan ilişkilerindeki iradi yaptırma kapasitelerini iktidar olarak niteleyebiliriz. İktidar koşut olarak insan ilişkilerindeki üstünlük ve egemenlik durumları olarak tanımlanabilir. İktidar olgusu tüm insan ilişkilerinde vardır, siyasal iktidar dışındaki iktidar türleri olarak ekonomik iktidarı, zor kapasitesinin iktidarını, fikirlerin ve değerlerin iktidarını, statü ve saygınlığın sağladığı iktidarı, işletmelerde, kurumlarda yönetici konumların iktidarını, ailede, küçük gruplarda iktidarı belirtebiliriz, günlük insan ilişkilerinde çok sayıda iktidar ilişkisine raslanır. Bu nedenle bütün iktidar ilişkilerinin siyaset sayılamayacağı itirazı getirilir, örneğin aile içinde ana ve babanın, işletmede ve kurumda yöneticinin, pazarda para sahibinin iktidarları siyaset değildir. Siyasal iktidar kavramı ise iki boyutludur: ülkeyi yöneten siyasal iktidar (yani devletin toplum üzerinde sahip olduğu güç ve otorite), çeşitli siyasal güçlerin sahip olduğu iktidar (partilerin yönetime gelme, örgüt ve grupların yönetimi etkileme iktidarları, kamuoyunu yönlendirme iktidarı, halkın oy iktidarı gibi). Siyaseti iktidar olarak tanımlayan görüşe bir başka eleştiri daha getirilebilir. Değişik türden insan ilişkileri vardır, siyasal süreç iktidar ilişkileri dışında başkalarını da içerir: örgütsel yapıları, işlevleri, politika

ve uygulamaları, çeşitli etki ve tepkileri, iletişim mekanizmalarını, katılım, çatışma ve uyuşum, değerlerin mübadelesi ve bölüşümü süreçlerini, fikir üretimi ve mübadelesini, vs. Ama şunu da hemen ekleyelim: iktidar genellikle diğer ilişki türleri içinde görülen bir sabittir de.

Bir diğer yaklaşım siyasetin yönetimle ilgili ilişkiler olarak tanımlanmasıdır. Bu açıdan ihtiyaç perspektifiyle, iktisatla bir kıyaslama yapılabilir. İktisat maddi ihtiyaçlarımızın karşılanmasıyla ilgilidir, siyasetin kaynağı ise toplumdaki ortak yönetim ihtiyacıdır diyebiliriz. Toplumsal işbölümü sisteminin bir yönü olarak ortak yönetim gerekli ve yararlıdır bir yandan (Durkheim ve Aristo'da böyle bir anlayış olduğunu görmüştük), bu işbölümü sonucu yöneten-yönetilen farklılaşması oluşur diğer yandan. Yaygın görüş toplumun bütününü ilgilendiren yönetsel işlevleri (yani devlete düşen işlevleri) siyaset kapsamına sokar. Fakat sadece toplumsal bütün ve devlet düzeyinde değil, çeşitli toplumsal birimlerde de yönetsel merciler oluşur, öyle ki bunlar birimleri ve üyelerini, ortak etkinlikleri yönetir. İşletme patronu, kurum müdür veya şefi, grup önderi, aile reisi gündelik işlerinde kendi birimlerinde yönetsel işlev görmektedirler (her ne kadar ampirik bir bakışla bunları siyaset sayamıyorsak da). Bülent Daver siyaseti 'ülke, devlet, insan yönetimi' olarak tanımlamakta ve sadece ülke ve devlet yönetimiyle sınırlamayıp tüm insan ilişkilerindeki yönetimi kapsamaktadır. Yönetim ve iktidar aynı olgunun iki yüzü gibidir, yönetmek için iktidara sahip olmak gerekir. Ancak bu ikiliyi birbirine karşıt olarak da düşünmek mümkündür, bazılarının başkaları üzerinde egemenliği (yani iktidarı) mantığıyla toplum açısından yönetsel işlevsellik mantığı arasında karşıtlık kurulabilir.

Bir başka tartışma siyaseti, çatışma-uyuşum sorunsalı içinde konumlandırır. Siyaset toplumsal ilişkilerin, süreçlerin çatışmacı yönü olarak tanımlanabilir: bizzat siyaset çatışmadır (iktidar mücadelesidir, ideolojiler ve partiler mücadelesidir), toplumsal bölünmelerden ve değerlerin bölüşümü çekişmesinden toplumsal çatışma kaynaklanır ve siyasal çatışmaya dönüşür (nitekim siyaset sınıfsal çatışmalarla yakından ilgili görülür), uluslararası politika devletler ve güçler arasındaki mücadele üzerinde temellenir. Siyaseti tersine toplumda uyuşum sağlama gereğinin sonucu olarak gören yaklaşım çatışmacı yaklaşımla mutlaka çelişmez, çünkü çatışma olduğu için uyuşum sağlanması gerekir. Nitekim sözleşme teorileri devletin kuruluşunu toplumdaki çatışmalı ve güvensiz ortama son verme, uyuşumu sağlama isteğiyle açıklamışlardır (Hobbes, Locke, Rousseau).

David Easton ise, siyaseti değerlerin otorite yoluyla dağıtımı olarak tanımlar. Hangi değerlerin bölüşümünden (ya da dağıtımı/dağılımından) sözedebiliriz? En başta ekonomik değerler belirtilebilir (gelir ve mülkiyet), hem konum hem saygınlık olarak statü ve iktidar-güç diğer iki stratejik değerdir, bunların dışında toplumsal ilişkilerdeki belli değerlerden ve biyo-psişik değerlerden sözedebiliriz (dayanışma, sevgi, şeref, özgürlük, güvenlik, denklik ve farklılık gibi, sağlık, güzellik, zeka, enerji, zevk-cefa gibi). Değerlerin iki bölüşüm şekli olabilir: pazarlar (ekonomik pazar özellikle) ve toplumsal sistem vasıtasıyla yatay dağılım, otoriteler (yani iktidarlar) vasıtasıyla dikey dağıtım. Dağıtıcı otoritelerin başında devlet gelir, toplumsal iktidar odakları da değer dağıtıcısı olabilir, ama otorite konumları yatay süreçlere içkindir, yani yatayla dikey kesin olarak ayırdedilemez.

Siyaseti örgütsellikle ilgili gören bir görüş de vardır (Maurice Duverger bu hususu vurgular), bu bakımdan ekonomik işletmeler dışında örgütler, yani devlet kurumları ve partiler, baskı grupları

gibi sivil toplum örgütlenmeleri siyaset olarak düşünülebilir. Ayrıca yöneten devlet ve yönetilen halk siyasetin standart ikilisidir, dolayısıyla siyaseti devlet işi olarak gördüğümüz gibi halk işi ve halkın sorunları olarak da görmemiz gerekir. Halkın siyasetle ilişkisi katılım kavramında odaklandırılır, siyasal analizlerde çok sözü geçen bir kavramdır, yine sözü çok geçen bir kavram iktidardır, dolayısıyla siyaset yönetimlerin iktidarı, halkın katılımıdır diye bir indirgeme yapabiliriz. Siyaset ayrıca iki kavramla yakından ilişkili bulunur: zor ve meşruluk. Devletin ve yönetici sınıfın toplumdaki iktidarı bu ikili sayesinde sağlanır. Bunun ötesinde tüm toplumsal ilişkiler içinde zor kapasiteleri ve süreçlerini, meşruluk sağlayıcı gerekçeleri siyaset kapsamında düşünebiliriz. Siyaseti bazı davranışsal özellikler ve eğilimlerle de tanımlayabiliriz. Homo politicus bu özellikleri, eğilimleri gösteren kişileri belirten bir terimdir, nasıl homo economicus ekonomik öznelerin davranış kalıplarını belirtiyorsa.

d) Siyasetin sözcük anlamı ve değerlendirmeler

Siyaset sözcüğü Arapça kökenli bir terimdir, eşanlamlı bir sözcükse Eski Yunan kökenli olup Batı dillerinde kullanılan politika terimidir. Siyaset teriminin Arapça'daki anlamı at eğitimi ve bakıcılığıdır. Arapça'ya Eski Mısır'dan gelmiş olabilir, eski Mısır'a ait kabartmalarda yöneticiler at üzerinde bir elde kamçı, bir elde dizgin tutar gözükmektedir. İslam devletlerinde ise siyaset terimi ceza anlamında kullanılmıştır. Selçuklu veziri Nizamülmülk Siyasetname adlı eserinde, hars emininin (güvenlik örgütünün başı) görevinin, siyasete yani ceza tertibine ilişkin olduğunu belirtir. Osmanlı devletinde ise siyaset kavramı cezalar, hatta idam cezası için kullanılır (siyaseten katl). Eski bir fermanda şöyle deniliyordu: 'siyaset olmayınca halkı alem ıslah olmaz, selfte nizam siyaset ile sağlanır'. Pir Sultan Abdal'ın bir dizesinde ise 'siyaset günleri gelip çatmadan açılın kapılar şaha gidelim' denir.

Politika terimi ise Eski Yunan'ın özgün site-devlet rejimiyle ilgilidir (birçoğu da demokratikti). Yunanca'da polis terimi site-devleti, politika terimi ise site-devlete ait işleri ifade eder (hem devletin toplumu yönetimi yönüyle hem de yurttaş katılımı yönüyle işleri). Ünlü Yunan düşünürleri Platon ve Aristo'nun Politika adlı eserleri vardır. Siyaset teriminde dikey bir yönetme, daha öteye gütme anlayışı vardır, buna karşılık politika teriminde katılımcı anlayış baskın gibidir. Ayrıca Batı dillerinde (İngilizce ve Fransızca) iki politika kavramı vardır: politics ve le politique, policy ve la politique. Politics ve le politique politikayla ilgili etkinlikleri, politik düzeni ifade eder, örneğin politik sistem ve partiler, Türk politik yaşamı gibi. Policy ve la politique ise belirli bir alanda çözüm önerilerini ve uygulamaları ifade eder: falanca hükümetin, partinin, dönemin ekonomik politikası, dış politikası gibi.

Aristo siyaseti en mükemmel bilim olarak niteler, ama günlük dilde siyaset olumlu olduğu kadar, hatta daha çok olumsuz gözle görülür. Tehlikeli bir etkinlik olarak algılanır, Arapça anlamının ceza olduğunu belirtmiştik, aynı zamanda siyasal mücadeleler sık sık çatışmalı bir şekilde cereyan etmektedir (şiddet olayları, devrimler, darbeler, savaşlar, suikastler…), ülkelerin siyasal tarihlerinde belirleyici dönüşümler genellikle şiddetli süreçlerin sonucudur, dünya politikasında da savaşlar belirleyicidir. Siyaset keza iktidarla ilgili bir etkinlik olarak eleştirel gözle görülür. Bunun bir yönü iktidar istenci ya da hırsıdır, siyasetçilerin bununla motive oldukları söylenir. Diğer yönü yönetimin zor imkanlarına ve kullanımına dayanarak iktidar etmesidir, özellikle baskıcı, anti-demokratik

rejimlerde. Siyaset aynı zamanda çıkarla ilgilidir, çıkarcılık olarak da görülür. Bir boyutu yöneticilerin çıkar amacıyla hareket etmesidir: konum elde etme, maddi kaynaklara ulaşma ve suistimal. . . Öteki boyutu siyasetin başkalarına kaynak, çıkar dağıtımıyla ilgili olmasıdır: siyasal yönetimin güçlü ekonomik çevrelerle ilişkileri, seçmenle çıkara dayalı bağları. Siyaset aynı zamanda makyavelik bir etkinlik olarak nitelenir, Makyavel'in prense tanıdığı iki hakkı içerir, az önce sözettiğimiz zor kullanımının yanısıra kurnazlığı da. Kurnazlığın şekilleri arasında propagandanın aldatıcılığı ve tutulmayan vaatler, siyasal oyun ve hileler belirtilebilir. Yönetimler genellikle eleştirilirler, belirttiğimiz gerekçelerle ve sorunları çözmede, ülkeyi yönetmede başarılı olamadıkları iddiasıyla. Sonuç olarak siyaset her zaman için potansiyel bir meşruluk sıkıntısı içindedir, denilebilir.

Ancak siyaset hakkında olumlu değerlendirmeler de yapılır. Modern çağda ideal rejim tipi olarak görülen demokrasi halk katılımını ve halkın tercihlerinin geçerli olmasını sağlar. Siyasal makinanın değişik unsurları ülkenin iyi yönetilmesi için gerekli görülür (partisinden kamuoyuna, örgütlerinden elitlerine kadar). Yöneticiler hakkında olumsuz imajlar kadar olumlu imajlar da vardır: siyaset ciddi bir iştir, bilgi ve yetenek gerektirir, yöneticilerin ülke yararına çalıştığını düşünen geniş bir taraftar kitlesi vardır, birçok yönetim gerçekleştirdikleriyle, eserleriyle anılır, özellikle büyük adamların tarihsel rollerine hükmedilir. Ayrıca yöneticilerin niteliğinden bağımsız olarak yönetime ihtiyaç vardır, siyaset toplumun ortak yönetim ihtiyacını karşılar, bu bakımdan gerekli ve yararlıdır. Siyaset meşruluk sıkıntısı taşır, ama siyasal yönetim aynı zamanda meşru yönetimdir, yönetimler güçlü meşruluk temellerine dayandırılır (tanrısal yetki ve din, halkı ve ülkeyi temsil, kamu yararını gözetme, işlevsellik ve başarı gibi). Devlete yüksek değerler atfedilir, tarihsel mirasın ürünü olduğu, ulusun ruhunu cisimleştirdiği, özel çıkarların ötesinde genel çıkarı temsil ettiği, ülkenin varlığının güvencesi olduğu belirtilir.

Siyasetin tanımı güçlükler çıkardığına göre anlam belirsizliği olması da normaldir. Üstelik günlük dilde anlam belirsizliği artmaktadır. Bir yanlış kanı yurttaşların kendilerini siyaset yapmıyor sanmasıdır. Oysa oy kullanması bile siyasettir (seçim en klasik siyasal etkinliktir), bir devletin yurttaşı olması, devlet politikalarından etkilenmesi kişiyi otomatikman siyasal sürece dahil eder. Bu anlam çelişkisini aşmak için, belki aktif siyaset-pasif siyaset ayırımı yapabiliriz. O zaman çoğu yurttaşın aktif siyaset içinde olmadığı doğrudur.

2. SİYASETİN TABLOSU VEYA ALANLARI

Bu alt-bölümde siyasal yapının genel bir tablosunu kuracak ve değişik alanlarını ayırdedeceğiz. Böylelikle siyaset hakkında global bir bakış edinmek mümkün olabilir. Siyaset denilince önce devletle ilgili işler anlaşılır, ama modern çağda devletin ülkeyi yönetmesinin ötesinde, toplumun siyasete katılımının kanalları olan bir dizi siyasal güç ve pazar vardır (partiler, ideolojiler, baskı grupları, elitler, kamuoyu, mobilizasyon gibi), hatta siyaset denilince devletten çok bunlar anlaşılır. Bu ikilinin kavşağında siyasal etkinliklere ilişkin bazı sentetik kategorilerden sözedebiliriz, halk ve siyasal tutumlar, siyasal rejim ve dinamik gibi. Siyaset salt ülke düzeyiyle sınırlı kalmaz, bu nedenle dünya politikasını ayrı bir alan olarak düşünmemiz gerekir. Keza siyaseti toplum bütünü içinde koşullarca

(ekonomik, sosyal, kültürel, toplumsal, psikolojik koşullarca) belirlenen ve onları belirleyen bir alan olarak analiz etmemiz gerekir. Dinamik bir tarihsel süreç ve bu süreç içinde farklı dönemler, mekanlar ve sistemler şeklinde değerlendirmemiz gerekir aynı zamanda. Şimdi bu altı eksende (devlet, siyasal güçler, sentetik kategoriler, dünya politikası, toplumla etkileşim, tarih eksenlerinde) siyasetin kapsadığı konuları gözden geçirelim.

a) Devlet veya siyasal merkez

İlk alan devletle ilgilidir, ama bunun için devletten daha geniş kapsamlı bir terim de kullanabiliriz: siyasal merkez (siyasal-yönetsel merkez de denilebilir). Devlet fiil olarak ülkenin yönetimi ile ilgilidir, tüm toplumu ilgilendiren genel yönetsel işlevleri görür (bu işlevleri aşağıda ilgili kurumlarla birlikte gözden geçireceğiz). Yönetim süreci bir karar alma ve uygulama süreci olarak düşünülebilir (bu süreç belirli kararlar alınmasını gerektiren koşullar ve basınçlar, karar alma mekanizması, kararların ilgili kurum ve mercilerce uygulanması, toplum üzerindeki etkileri ve tepkilerden oluşur). Yönetim süreci aynı zamanda kurallar çerçevesinde ve koşullara uyarlanarak gerçekleştirilen bir idare etkinliğidir. Devlet yönetimi belirli alanlarda politikalar şeklinde cisimlenir, ekonomik, sosyal, dış, kurumsal, yerel politikalar gibi. Yönetime koşut olarak devlet toplum üzerinde iktidara sahiptir: bu iktidar genel ve üstündür, kurallarına uyma zorunluğu vardır, meşruluğu (yani yönetme hakkı) toplumca kabul edilir, yüksek zor kapasitesi vardır. Zor kapasitesine fazla başvuran devletler baskıcı, anti-demokratik (diktatoryal) olarak nitelenir (geleneksel devletlerde ve modern anti-demokratik rejimlerde öyledir), demokraside ise zor dozu azalır. Zor kapasitesinin yanısıra devletin meşruluğa sahip olması gerekir. Meşruluk geleneksel çağlarda tanrısal-dinsel, örfi, soysal (monarşi, aristokrasi ve feodalite), devletsel ve kavimsel, karizmatik temellere dayandırılıyordu, modern çağda ulusal ve halkçı, yasal-rasyonel, genel çıkara dayalı, ekonomik ve sosyal, demokratik bazan da anti-demokratik, karizmatik ve ideolojik temellere dayandırılmaktadır. Devlet genel çıkarı gözeten ve tarafsız bir antite olarak tanımlanır, ama müdahaleciliğinin başarısızlıkları, toplum üzerinde kısıtlayıcılığı ve baskıcılığı, güçlü çevrelere bağlılığı gibi gerekçelerle eleştirilir de.

Siyasal merkez üç kademeden oluşur. Birinci kademe devletin merkezi odağı olup üç ana işlevle tanımlanır: ülke yönetimine ilişkin temel kararların alınması (yani kuralların konulması ve uygulanacak politikaların saptanması), ülkenin ve halkının temsili, devlet kurumlarının yönetimi ve kararların onlar vasıtasıyla uygulatılması. Merkezi odak modern çağda sabit olarak şunları içerir: yürütme organı olarak nitelenen hükümet (hükümet başkanı, bakanlar ve sekreterlerden oluşur) ve devlet başkanı (çoğu zaman halkça veya parlamentoca seçilir), yasama organı olarak nitelenen ve halkı temsil eden (genellikle seçimle gelmiş) parlamento, toplumun temel kuralsal düzenini belirleyen anayasa (rejimin ilkelerini, devletin işleyişini, yurttaş hak ve vazifelerini tanımlar). Anti-demokratik rejimlerde ayrıca fiili yönetici grup merkezi odak rolünü görür (tek parti yönetimi, askeri cunta, lider, otokratik monark, yabancı güç gibi), hükümete egemendir veya onunla örtüşür (devlet başkanı da çoğu zaman fiili yönetici grubun lideridir). Bu rejimlerde bazan parlamento ve anayasa yoktur, olsa bile rolleri kısıtlıdır. Aynı zamanda ikinci kademe olarak aşağıda ele alacağımız devlet kurumlarının (özellikle görece etkili olanlarının) üst yönetimleri de merkezi odak kapsamında düşünülebilir. Keza

lider faktörü siyasette büyük önem taşır, merkezi odağın liderde odaklandığı gözlemlenir: ulusal liderler, devrim liderleri, diktatoryal liderler, demokratik rejimde devlet başkanları, iktidar ve muhalefet liderleri…Geleneksel çağlarda (az-çok 19. yüzyıl öncesinde) ise genellikle hükümdar (ya da kral, monark) ve çevresi (hükümdar kabinesi ve danışmanları, üst aristokrasi, dinsel establishment gibi) merkezi odağı oluştururdu, parlamento ve anayasa genellikle yoktu (ama Antik çağ bir süre demokratik sistemiyle istisnadır).

İkinci kademe uygulayıcı (veya işlevsel) devlet kurumlarıdır, geleneksel çağların başlarında devletin ortaya çıkışıyla birlikte belirli işlevlerde (toplumun tümünü ilgilendiren ve giderek devletle özdeşleştirilen işlevlerde) uzmanlaşmış devlet kurumları oluşmaya başlamış, bunların kapsamı günümüze kadar genişlemiş ve dönüşüm geçirmiştir. Dışa karşı savaş ve savunma işlevi ile ordu biridir. İçerde düzen, güvenlik sağlanması ve zor kullanım işlevi ile güvenlik aygıtları bir diğeridir (ordu aynı zamanda bu işlevin görülmesine katılır). Kuralsal (ya da yasal) düzenleme işlevi ile yargı aygıtı bir başkasıdır, devletlerin kamu hukuku ve özel hukukla ilgili yasaları vardır. Dış ilişkiler işlevi ile diplomasi dördüncüsüdür. Aynı zamanda devletin gizli servisleri hep önemli bir güç olmuştur, bu nedenle gizli devletten de sözedilir. Bu kurumlardan bazıları merkezi odak içinde etkili olabilir, özellikle askeri müdahalecilik ve anti-demokratik rejim koşullarında ordu komutası, gizli servisler (demokratik yapıda da merkezi odağa koopte edilebilirler).

Devletin klasik işlevleri bunlardır, ancak çağımızda devletin işlevleri gitgide genişlemiştir, liberal bir anlayışla bu genişleme eleştirilse bile. Genişlemenin üç tipik örneği olarak komünizm, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde devletçilik, gelişmiş ülkelerde keynesian sosyal devlet belirtilir. Topluma bazı kamu hizmetlerinin (idari, eğitsel, kültürel hizmetlerin) sağlanması ve bunlarla ilgili kurumlar biridir (devlete bağlı eğitim kurumu geniş bir yer kaplar). Ekonomik işlevler gören kurumlar en önemlisidir: vergi ve maliye, para ve merkez bankası, altyapının kurulması, ekonominin yönetimi ve düzenlenmesi, dış ekonomik ilişkiler (korumacı veya serbest, yayılmacı veya dışa bağımlı olabilir), devlet işletmeleri (devletçi ülkelerde çok geniş bir yer kaplarlar). Sosyal işlevler gören kurumların ağırlığı gitgide artmıştır, öyle ki sosyal harcamalar gelişmiş ülkelerde ulusal gelirin üçte birini aşmaktadır: sosyal güvenlik ve yardım, sağlık, ulaşım ve iletişim, beledi hizmetler, konut ve çevre düzenleme gibi sosyo-ekonomik kamu hizmetleri, kooperatizm, kamulaştırma gibi sosyo-ekonomik reformlar. Bir diğer genişleme ekseni yerel işlevler ve kurumlardır, burada iki kol vardır: genellikle seçimle gelen başkanları ve meclisleriyle, kurumlarıyla yerel yönetimler biridir, valilikler ve alt birimleri şeklinde örgütlenmiş merkezi idarenin yerel kolları diğeri. Ayrıca üniter merkeziyetçi devlet – federatif ademi-merkeziyetçi devlet ayırımı yapılır. Federatif yapıdaki ülkelerde ayrı yerel hükümetler kurulur ve bunların işlevleri ve özerkliği daha fazladır. Devletin bir daralma ekseninden de sözetmemiz gerekir: dinsel kurumlar. Geleneksel çağlarda dinsel kurumlaşma etkin ve geniş kapsamlıydı, devlet ve din işleri iç içeydi, ancak modern çağda çoğunlukla ayrılmışlardır.

Devlet kurumları kararların (yani kurallar ve politikaların) uygulayıcısı durumundadır, ama uzun vadeli kurumsal politikaları, merkezi odak üzerinde nüfuzları sayesinde kararların alınmasında da rol oynarlar, örneğin ordunun, önemi zamanla artan ekonomik kurumların bu açıdan etkin rolleri vurgulanır. Sözkonusu kurumlar veya yöneticileri bürokrasi olarak adlandırılır, bürokrasi kurallarla

bağlıdır ve kuralları uygular, ama belirli bir özerklik ve esnekliğe de sahiptir (20. yüzyıl ortalarından beri teknokratikleşmeyle bu ikinci eğilim güçlenmiştir). Diğer yandan bürokrasinin etkin olamayışı, yozlaşma potansiyeli, toplumdan kopukluğu ve otoritarizme varan egemenliği eleştiri çeker.

Merkezi odak ve uygulayıcı devlet kurumları resmi devleti oluşturur, bunların yanısıra siyasal merkezin üçüncü bir kademesinden sözedilir ki resmi devletin dışına çıkar, ülke yönetiminde belirleyici olabilen informel iktidarları içerir (devlet içinde ordu, gizli servisler, önemli kurumların yöneticileri, devlet dışında nüfuzlu elitler ve ekonomik çevreler, yabancı güçler gibi) ve bunlarla merkezi odak arasındaki bütünleşmeyi yansıtır. Buna reel iktidar odağı diyebiliriz, yönetici sınıf, iktidar eliti gibi terimlerle de adlandırılmaktadır (örneğin Wright Mills ABD'yi siyasal yönetim, ordu/Pentagon, büyük iş çevreleri/Wall Street üçlüsünün yönettiğini ileri sürer). Ülke dışa bağımlıysa reel iktidar odağı yabancı güçler olabilir ve ülkelerin politikasını yönlendiren dünya çapında reel iktidar odaklarından da sözedilir (emperyalist güç, blok ve birlik gibi). Reel iktidarın temeli ise ülke ve dünya sistemi çapında genel ekonomik ve toplumsal egemenlik sistemidir (ülkenin ekonomik ve kurumsal güçleri ile elitleri, dünya sisteminde ekonomik ve siyasi-askeri güçler).

b) Siyasal güçler ve pazarlar

Siyasal yapının ikinci alanı, güncel yaşamda siyaset olarak bildiğimiz ve devletin dışında kalmakla birlikte çevresinde yer alan siyasal güçleri, ilişkiler ve etkinlikleri kapsar, bunları siyasal güçler ve pazarlar diye adlandırıyoruz. Siyasal güçler rolü iki boyutlu düşünülebilir: toplumla siyasal merkez arasında ara-güç işlevleri (özellikle halkın ve çeşitli kesimlerin katılım ve etki kanalı olmaları) ve toplum içinde, siyasal süreçte sahip oldukları iktidar (sosyo-ekonomik, toplumsal-kültürel iktidar ve siyasal iktidara dönüşümü, devlet iktidarını etkileme ve ele geçirme yönelimi). Aynı zamanda pazar terimini kullanıyoruz, çünkü siyasal güçler ekonomik pazara benzetilebilecek belirli alanlardaki oyunculardır (seçim, iktidar mücadelesi, kamuoyu pazarları gibi).

Siyasal güçler ve pazarların ilk iki türü iktidar mücadelesiyle ilgilidir: siyasal partiler ve sosyo-politik güçler. Bu mücadele öncelikle merkezi odağı (yani ülke yönetimini) ele geçirmeye yöneliktir, onun ötesinde devlet kurumları üzerinde ve toplum içinde çeşitli alanlarda iktidara sahip olmak için de mücadele cereyan eder. Modern çağda ülke çapında iktidar mücadelesinin aracı siyasal partilerdir, demokraside bu mücadelenin esas yolu partiler arasında yarışma şeklindeki seçimlerdir. Ama bu mücadele seçim-dışı yollardan da cereyan etmektedir: iktidarı şiddet yoluyla ele geçirmenin yolları olan devrim, karşı-devrim, darbe, savaş özellikle belirtilmelidir, aynı zamanda iktidar çemberi içinde atamalar, oyunlar ve güç dengeleri etkili olur. Siyasal partiler topluma program (öneri ya da vaatler, yorumlar, uygulamalar, ideoloji eksenlerinde) ve kadro alternatifleri sunan, yerel düzeye kadar inen sürekli örgütlerdir. Değişik örgütsel biçimlerde görülürler (dar kadro, geniş kitle, seçime yönelik, hareket şeklinde tipler), parti üyeliği değilse bile taraftarlığı belirli bir ölçüde topluma yayılır. Görüşleri temelinde farklı akımlara ayrılırlar (gelenekçi, otoriter, merkez-sağ, ulusçu, yerelci, liberal, radikal, sosyalist, komünist gibi), bu akımlar genel bir sağ-sol ekseni içinde konumlandırılır (her zaman olmasa ve tam bir kesinleştirme yapılamasa bile), ikisinin arasında ise bir merkezden sözedilir. İktidar mücadelesi sadece partiler vasıtasıyla cereyan etmez, partilerin olmadığı yerlerde

veya olduğu yerlerde onların yanısıra ve geri-planında çeşitli sosyo-politik güçler arasında iktidar mücadelesi vardır. Bu güçler arasında monarşi ve aristokratik gruplar, ordu ve bürokratik corps'lar, yabancı güçler, ekonomik güçler, çeşitli elitler ve yerel güçler, bazı hareket, örgüt ve klikler sayılabilir. İktidar mücadelesinde üstün gelen partiler ve güçler ülke yönetimine hakim olur, ülkeyi kendi görüş ve programları doğrultusunda yönetirler. Karşıtları ise muhalefet eder, muhalefet partilerin en önemli işlevlerindendir. Siyasal rejimler parti sistemine göre de tanımlanır: tek partiye dayalı tekilci sistemde muhalefet yasaklanmıştır veya iktidar olamaz, çok partiye dayalı çoğulcu sistemde ise iktidar için partiler arasında rekabet cereyan eder.

Siyasal güçler ve pazarların üçüncü türü baskı grupları veya toplumsal örgütlenmelerdir. Bir yandan yönetim üzerinde kendi (yani temsil ettikleri kesimin) çıkar ve görüşleri doğrultusunda etkili olmaya çalışırlar, yönetimin uygulamalarına tepkiler verirler. Partilerden farkları iktidarı ele geçirmeye değil etkilemeye çalışmalarıdır. Bu etki çabası doğrudan hükümet, parlamento ve bürokrasi üzerinde olabilir (bu alanda lobiler, görüşme, pazarlık, partönerlik mekanizmaları görülür), dolaylı olarak kamuoyu, partiler, mobilizasyon vasıtasıyla olabilir. Diğer yandan sözkonusu kesimleri örgütler, onların içinde (ve başka kesimlerle ilişkilerinde, örneğin işçi-işveren ilişkilerinde) etkinlikler yürütür, çıkar savunma aracı, toplumsal yaşama katılım kanalı, kendini yönetim aracı haline gelirler. Bu üçüncü tür kapsamında belirli toplumsal kesimlere dayalı örgütler (işçi-ücretli, işadamı, çiftçi, esnaf, meslek kuruluşları, sendikaları), gönüllü üyeliğe dayalı dernekler (fikir ve amaç, etkinlik, yerellik, vs temellerinde kurulmuş dernekler) iki ana gruptur. Aynı zamanda çeşitli kurumların (bürokratik corps'ların, şirketlerin), toplulukların (yöre, dinsel ve kabilevi topluluk, mesleki kesim gibi toplulukların), mobilizasyonların baskı grubu rolünü belirtebiliriz.

Siyasal güçler ve pazarların dördüncü türü elitler ya da toplumsal iktidar odaklarıdır. Sadece ülke çapında siyasal iktidar yoktur, toplumsal organizmanın değişik düzeylerinde iktidarlar vardır ve bunlar siyasal iktidar da içerir. Toplumsal iktidar odaklarının bir alanı yerel ortamlardır, merkezi devletten şu ya da bu ölçüde özerk yerel elitler vardır (geçmişte feodaliteler, modern çağda yerel eşraf gibi). Diğer önemli alan ekonomidir (zengin ve etkili ekonomik güçler), bir başkası kültürel alandır (dinsel otoriteler, aydınlar, kitle iletişimi), bir ötekisi kurumsal alandır (bürokratik corps'lar, işletme yöneticileri, meslekler). Bunların kendi alanlarında sahip oldukları iktidarın yanısıra, yönetim üzerinde etkili olabildikleri gözlemlenir. Ayrıca siyasal elit diye adlandırdığımız doğrudan siyaset içinde yer alan elitler vardır (ülke yöneticileri, parlamenterler, partilerde yöneticiler). Elit konumuna yükselişte öncel avantajlar (soy, servet, kültürel kapital, ilişkiler), kişisel kapasiteler (akıl, bilgi, çevreye uyum, girişim, kurnazlık, imaj) ve koşullar (katı veya esnek, sabit veya evrim ya da devrim yoluyla değişen elit yapısı) etkili olur. Bir toplumun elitinin bütünleşmiş olduğu ileri sürüldüğü gibi (çıkar ve köken birliği), farklı kesimlerden oluşan çoğulcu ve rekabetçi bir yapıda olduğu da ileri sürülür.

Beşinci tür olarak yerel siyaseti belirtmek gerekir. Siyasetin esas mekanı ülkedir, ama ülke altında yerel düzeyde de cereyan eder (bölgeler, il ve altı birimler, köy ve semtler). Yerel siyaset burada incelediğimiz değişik siyaset türlerinin yerel düzeyde gerçekleşimidir. Bir boyutu devlet kapsamında yer alan federal yönetimler (eyalet ve bölge denilir), merkezden idare örgütü ve yerel yönetimlerdir, resmi yönetim organları bunlardır. Bu açıdan önemli bir husus yerel özerklik derecesi

ve yerel birimin merkezle bağlarıdır. Diğer boyutu az önce sözünü ettiğimiz yerel iktidarlar veya elitlerdir, yerel toplum üzerinde nüfuzları vardır. Üçüncü boyutu değişik siyasal güç ve pazarların yerel varlıklarıdır: seçimler yerel birimler temelinde yapılır, yerel parti örgütleri, baskı grupları, kamuoyu, hareketler vardır. Dördüncü boyutu yerel topluluktur, kendine özgü kültürel, tarihsel, sosyo-ekonomik özellikleri, sorunları ve tutumları vardır. Beşinci boyutu yerel siyasal geleneklerdir (siyasal tercih, iktidar yapısı ve daha başka açılardan). Belirtilen tüm eksenlerde yerel birimler arası farklılaşmalar analizlere konu olur (bu açıdan geri ve daha ileri bölgeler ve yöreler, metropoliten alanlar gibi ayırımlar yapılır).

Altıncı ve yedinci türler siyasetin düşünsel düzeniyle ilgilidir. Bu düzenin uzun vadeli yönü toplumun siyasal kültürünün ve toplumsallaşmasının yanısıra ideolojileri kapsar (altıncı tür). Belirli bir dünya görüşü formüle eden ve alternatif toplum projeleri sunan ideolojiler modern çağda siyasal parti ve tarafları tanımlayıcı, siyasal mücadeleleri yönlendirici olmuştur. 19. yüzyılda liberalizm ve radikalizmle muhafazakarlık ve gelenekçilik karşı karşıya gelmiş, ulusçuluk ilk yayılma dalgasını yaşamış, sosyalizmse anti-sistem bir akım olarak ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda solda komünizm, sağda faşizm gibi köktenci ideolojiler varlık göstermiş, ideolojik politikayı tanımlayıcı olmuştur. Diğerleri de dünya çapında yayılmış, dönüşüm geçirmiş ve değişik türlere ayrılmıştır (örneğin sosyalizmde komünizm ve sosyal-demokrasi, liberalizmde keynesian liberalizm ve neo-liberalizm ikilemleri, Üçüncü Dünya ulusçuluğunun ve otoritarizminin yükselişi). Keza 19. yüzyıldan beri ideolojik platformda çeşitli reformizm ve modernleşmecilikler, 20. yüzyıl ikinci yarısında neo ideolojiler varlık göstermiştir. İdeolojilerle birlikte düşündüğümüz bir kategori düşünce akımlarıdır (Antik çağ ve Yeniçağ düşünce akımları modern ideolojilerin öncülleridir), aynı zamanda dinler de siyasetin düşünsel düzenini belirlemede etkilidir (geleneksel çağlarda bu etki kesindi, modern çağda azalmakla birlikte sürdü). Siyasal kültürle az-çok eşanlamlı olarak toplumun ideolojik düzeni kavramı da kullanılır.

Siyasetin düşünsel düzeni kısa ve orta vadede ise kamuoyunda odaklanır (yedinci tür). Kamuoyunu oluşturan, yönlendiren oyuncuları (kitle iletişim araçları, devlet, partiler ve ekonomik güçler, toplum içinde kamuoyu önderleri, iletişim devrimiyle önemi gitgide artan uluslararası etki) ve ülke, toplum sorunları üzerine tartışmaları kapsar. Kamuoyunun ne ölçüde serbest olduğu (azgelişmiş ülkelerde otoritelere, anti-demokratik rejimlerde devlete bağımlılıkları saptanır), halkın, toplumun sorunlarını ne ölçüde yansıtabildiği, toplum üzerindeki şartlandırıcı etkisi bu konuda başlıca sorunsallardır.

Sekizinci tür seçimdir. Seçim halkın yöneticilerini belirlemesini sağlar, ama seçme hakkı zamanla yayılmıştır, başlarda oy hakkı zengin kesimlerle sınırlıydı (ve kadınlar uzun süre oy hakkına sahip değildi). Seçim çağımızda adeta ritüelleşmiştir, seçim kampanyaları siyasetin yüksek momentidir. Seçmen tercihleri konusunda pek değişmeyen tercihlerle yüzer-gezer oylar ikilemi kurulur. Tercihlerin bir dizi faktörce belirlendiği saptanır: parti taraftarlığı, programı ve imajı, icrattan etkilenme, muhalefet ve yeni akımlar, lider ve kadrolar, seçim kampanyası, istikrar veya istikrarsızlık gibi siyasal faktörler; çıkar, sınıf, yerleşim yeri, yaş, mobilite ve beklentiler gibi sosyo-ekonomik faktörler; eğitim, din, modernleşme, kitle iletişimi, yerel kültür gibi kültürel faktörler; aile ve diğer mensubiyet grupları, otoritelerin ve çevrenin etkisi gibi toplumsal faktörler; güvenlik, iktidar, statü,

özgürlük, eşitlik ve farklılık arayışı, kitle psikolojisi, bunalımlar ve kompleksler gibi sosyo-psikolojik faktörler; hem tarihsel gelenek ve deneyimler hem siyasal ve diğer yönleriyle konjonktürel faktörler, hem ulusal koşullar hem yerel koşullar hem de uluslararası etkiler.

Dokuzuncu tür mobilizasyondur, çoğu zaman kriz koşullarının ürünü ve göstergesidir, bazan yönetim, rejim, düzen değişikliğiyle sonuçlanır. Bu bakımdan siyasetteki rolü stratejiktir, önemli siyasal dönüşümler çoğu zaman mobilizasyonlar sonrasında gerçekleşmiştir. Mobilize politika daha çok gelişme sürecindeki ve geri toplumlarda belirleyicidir, gelişmiş toplumlarda önemi azalır. Mobilizasyon her zaman değilse bile çoğu zaman kitlesel hareketler şeklinde kendini gösterir, sıklıkla şiddetli biçimlere bürünür (şiddet olayı, devrim ve karşı-devrim, darbe, savaş gibi). Mobilizasyon sürecinde hem mobilize güçlerle devlet hem de farklı mobilize güçler karşı karşıya gelir. Mobilizasyon çeşitli sosyo-politik hareketler şeklinde varlık gösterir: ulusal hareketler (genellikle yabancı egemenliğine karşı), sınıfsal hareketler (işçi, köylü, orta tabaka, gençlik hareketleri), birincil bağlara dayanan hareketler (dinsel-mezhepsel, etnik, kabilevi hareketler), ideo-politik hareketler (19. yüzyılda liberal parlamentarizm, monarşizm ve gelenekçilik, ulusçuluk, sosyalizm, 20. yüzyılda ve sonrasında ulusçuluk, sosyalizm ve komünizm, faşizm ve otoritarizm, gelenekçilik, demokratizm önemli mobilize politika türleri olarak belirmişlerdir).

Siyasal güçler ve pazarlar alanında mihver kavram katılımdır. Çağımızda en önemli siyasete katılım şekli seçimdir, onun yanısıra tüm siyasal güç ve pazarlar katılım aracıdır. Katılım denilince büyük ölçüde, bir bütün olarak ve değişik kesimleri açısından halk katılımını anlarız, ayrıca elitlerin katılımından da sözedilir. Katılım düzeyine göre ayırım yapılır (katılımcı-katılımcı olmayan toplumlar şeklinde), geri toplumlarda katılım düzeyinin zayıflığı, gelişme sürecindeki toplumlarda ise katılımdaki artışın kriz kaynağı olabildiği vurgulanır. Keza siyasal katılımdan sözettiğimiz gibi ekonomik katılım ve toplumsal yaşama katılımdan da sözetmemiz gerekir.

c) Sentetik kategoriler

Bu iki ana alanla ilişkili ve siyasal analizde stratejik bir yere sahip bazı sentetik kategoriler vardır. Bu kategorilerden biri halktır, siyaseti devlet işi olarak gördüğümüz gibi halk işi olarak da görmemiz gerekir. Halkın siyasetle bağının bir ekseni devletle ilişkileridir: devlet uygulamalarının hedef kitlesidir, onlardan nasıl etkilendiğine bakılır. Diğer ekseni siyasal güçler ve pazarlarla ilişkileridir, bu düzeydeki etkinliği katılım kavramında odaklandırılır (halkın siyasete katılımı), devlet üzerinde etkisi bu kanaldan gerçekleşir: seçim yoluyla (yöneticileri halk seçer), partiler vasıtasıyla (parti taraftarlığı ve aktivizmi), toplumsal örgütlenmeler vasıtasıyla (bu kanaldan yönetimi etkileyebilir), kamuoyu vasıtasıyla (onu izler, ondan etkilenir ve onu etkiler), elitler dolayımıyla, bazan mobilizasyon şeklinde. Halkın sorunları siyasetin en önemli ilgi alanıdır, kamuoyunda bu sorunlar tartışılır, devletten bu sorunları çözmesi beklenir. Halkın siyasal etkinliği tutum ve edimler şeklinde gerçekleşir (katılım eğilimi, seçmen tercihi gibi). Çeşitli kendiliğinden grup ve topluluklara mensuptur, bunlar tutumlarını yönlendirici olur. Çeşitli kesimlere ayrılmıştır (sosyo-ekonomik, yerel ve kültürel bölünmeler), bunların sorunları ve tutumları farklılaşır, aralarındaki çelişmeler siyasal süreci etkiler. Yönetim sadece devlet vasıtasıyla sağlanmaz, halkın kendini yönetim süreçleri

de siyaset kapsamında düşünülmelidir (toplumsal örgütlenmeler, topluluklar gibi), siyasal konularda halk içinde çeşitli etkileşimler oluşur, tartışmalar cereyan eder.

Halkla yakın anlamlı bir kavram ulustur, ama halk daha çok iç siyaset eksenli düşünülürken (yukarda belirttiğimiz boyutlarıyla), ulus daha çok uluslararası politika eksenli düşünülür, başka uluslara göre konumlanır. Aynı zamanda daha soyut bir kategoridir, manevi varlığından ve ruhundan sözedilir. Belirli tarihsel-kültürel özelliklerle tanımlanır (bu arada toprak ve dil birliğiyle), bu özellikler geçmişten beri vardır, ama modern çağda ulus-devlet ve ulusal ekonomi, ulusal eğitim ve kültür temelinde daha yoğun bir bütünleşme yaşanmıştır.

Bir başka sentetik kategori siyasal tutum ve edimlerdir (edim kısa vadeli eylem ve düşünüş şeklidir, edim yerine davranış terimi de kullanılır, tutum ise belirli edimlerde uzun vadede kalıcılaşmayı ifade eder). Tutum ve edimler eylemsel ve yaşam tarzıyla ilgili olabilir, düşünüş şekilleri ve ruhsal hallerle ilgili olabilir. Halkın siyasal tutum ve edimlerinden sözetmiştik, sadece halkın değil bütün siyasal oyuncuların tutum ve edimleri vardır: devlet ve kurumlarının, örgütler ve partilerin, elitlerin…Keza halkın siyasal tutum ve edimleri bütün olarak düşünüldüğü gibi, bireyler, gruplar ve topluluklar, kesimler düzeyinde de düşünülür. Çok sayıda siyasal tutum ve edim türü saptayabiliriz, ama bazıları üzerinde yoğunlaşma vardır: katılım, seçmen tercihi, çatışma ve uyuşum, itaat ve karşı çıkış, yönetim tarzı, demokratik ya da otoriter eğilim, serbestiyet ve bağımlılık, bireycilik ve toplulukçuluk gibi. Tutum ve edimler çevresel koşullarca belirlenir: ekonomik ve sosyal koşulların, siyasal koşulların, kültürel koşulların ve onlardaki değişmelerin etkileri, mensubiyet gruplarının, konjonktürel gelişmelerin, psikolojik özellikler ve süreçlerin etkileri…

Tutumların yöneşme odağı siyasal kültür kavramıdır, bir toplumun veya kesimin siyasete ilişkin yerleşik tutumlarının bütününü ifade eder (bu nedenle ulusal siyasal kültürlerden, değişik kesimlerin siyasal alt-kültürlerinden sözederiz). Siyasal kültürün aktarım süreciyse siyasal toplumsallaşma diye adlandırılır, öğrenme ve benimseme, tutum edinme ve içselleştirme yönleri vardır. Bu süreç kişinin, grubun mensubiyet gruplarında, toplumsal yaşama katılım alanlarında gerçekleşir.

Halkın sorunlarından sözetmiştik, daha kapsayıcı bir ifadeyle toplumun, ülkenin, halkın, devletin sorunlarından sözedebiliriz. Bunlar tasnif edilebilir: ekonomik ve sosyal sorunlar (kalkınma, dış ödemeler, sosyal gelişme, kriz, sınıfsal çelişkiler gibi), siyasal sorunlar (rejim, parti çekişmeleri, siyasal çatışma ve istikrar gibi), toplumsal-kültürel sorunlar (eğitim, din, kitle iletişimi, suçluluk gibi), dış sorunlar (başka ülkelerle ilişkiler, dünyada ve başka ülkelerdeki gelişmeler gibi). Bu sorunların yöneşme odağı sosyo-ekonomik düzen ve siyasal rejim kategorileridir. Düzen ve rejim konusunda ilk ayırım çok uzun sürmüş geleneksel çağlardaki toplum ve siyaset ile modern toplum ve siyaset arasındakidir, geleneksel çağlar bildiğimiz ve içinde yaşadığımız modern çağdan oldukça farklıdır, genellikle hükümdarlık rejimi egemendir. Modern çağda ise geri kalmış, gelişmekte olan ve gelişmiş sosyo-ekonomik düzenler ayırımı yapılmaktadır (sonuncusunu orta derecede gelişmiş ve ileri diye ikiye de ayırabiliriz), ilk üçünde sorunlar yükünün ağırlığı gözlemlenmektedir. Aynı zamanda liberal kapitalist ve sosyalist-komünist düzenler ayırımı yapılır (ikisinin arasında da devletçilik ve sosyalleşme derecesine göre ara tipler saptanabilir), kapitalizmin gelişme sürecinde farklı tipleri

ayırdedilir (merkantil, liberal, tekelci, sosyal müdahaleci, neo-liberal kapitalizmler, geç ve azgelişmiş kapitalizmler gibi).

Siyasal rejim ise toplumdaki siyasal düzenin ana özelliklerini belirten, devletin yapısı, parti sistemi ve siyasal güçler, halkın katılımı ve hakları konusunda sentetik bir kavramdır. Bu konuda temel ayırım demokrasi ile anti-demokratik (ya da demokratik-olmayan, diktatoryal) rejim arasındadır, özgürlük ve baskıcılık, serbest seçimlerin varlığı ve yokluğu, değişik alanlarda çoğulculuk ve tekilcilik gibi kriterlere göre farklılaşırlar. İkisinin türleri de ayırdedilir. İleri Batı demokrasisi ile gelişme sürecindeki toplumlarda demokrasi ayırımı temeldir (ikincisinin eksikli, istikrarsız ve çatışmalı, görece otoriter eğilimli olduğu saptanır), ayrıca başkanlık, yarı-başkanlık ve parlamenter rejimler ayırımı yapılır. Anti-demokratik rejimler içinde ise ikisi de totaliter olarak nitelenen komünizm ve faşizm, değişik türleriyle geri kalmış, gelişmekte olan ülke otoritarizmi ayırımı yapılır; sonuncusunun geçmişte monarşik otoritarizm, sömürge ve yarı-bağımlı ülkelerde otoritarizm, ordu-lider-tek parti üçlüsünün hakimiyetiyle tanımlanan dekolonizasyon sonrası Üçüncü Dünya otoritarizmi türleri vardır. Daha önce (19. yüzyılda özellikle) otokratik monarşik-parlamenter rejimler ikilemi ön plandaydı, ikisinin arasındaysa anayasal parlamenter monarşi yer alıyordu ve yaygındı. Dünya sistemi içinde konum da rejimi tanımlayıcı olabilir: emperyalist, bağımsız, yarı-bağımlı, sömürge gibi. Ayrıca ülkelerin rejimlerinin karşılaştırmalı analizi önemli bir inceleme eksenidir, bilhassa uzun bir tarihsel geçmişe dayanan ülkelerin rejimleri (İngiliz, Fransız, Alman, Amerikan, Rus rejimleri ilgi odaklarıdır). Geniş bölgeler temelinde bir ayırım da yapılır: Batı, Doğu, Üçüncü Dünya rejimleri.

Siyasetin statik olduğu kadar dinamik bir süreç olarak da düşünülmesi gerekir. Siyasal dinamik çerçevesinde değişik boyutlarıyla siyasal değişme ve toplumsal değişmeyle etkileşimi bir konudur (iktidar değişikliğinden düzen ve rejim değişikliğine, kurumsal gelişmeden yeni siyasal alternatiflere ve oy tercihlerinde değişmeye kadar siyasal değişme biçimleri saptanır, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişme sürecinin siyasal değişmeyi getirdiği, tersine siyasal değişmenin diğer alanlarda değişmeye yol açtığı gözlemlenir). Bu noktada özellikle geleneksel yapıdan modern yapıya geçen toplumlar incelenir (gelir ve tüketim düzeyi, kentleşme ve sanayileşme, sosyal çelişkiler ve gelişme, eğitim ve sekülarizasyon, kurumlaşma ve demokratikleşme gibi bir dizi sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal kriter temelinde). Paralel bir konu siyasal gelişmedir (kapasiteler ve kurumlaşma, uyuşum, çoğulculuk ve eşitlik gibi kriterleri saptanır), bu konuda bir dizi teori geliştirilmiştir (hem sosyo-ekonomik ve kültürel faktörlerin etkisi vurgulanır hem de siyasetin öz-dinamiği irdelenir).

Bir başka konu kriz (global kriz, siyasal kriz ve diğer alanlardaki krizlerin siyasete etkileri) ve krizin karşıtı denge veya istikrardır (keza yeniden-üretim, kapasiteler ve gelişme de krizin karşıtı olarak düşünülür). Tarihsel süreç krizlerle bezelidir (öyle ki krizsiz dönem bulmak zordur) ve siyaset bir kriz managementi olarak düşünülebilir (dolayısıyla dengeyi, istikrarı sağlamak temel kaygıdır, keza varlığını sürdürme, gelişme ve güç kaygıları da vurgulanır). Tarihsel süreç aynı zamanda, barışçıl yollar kadar şiddete dayalı iktidar yollarıyla bezelidir: devrimler (Fransız devriminin izinde monarşik düzen karşıtı ya da liberal parlamenter devrimler, en önemlileri Rus ve Çin devrimleri olan sosyalist-komünist devrimler, Amerika'da, Doğu'da, Üçüncü Dünya'da bağımsızlık getiren ulusal devrimler, anti-demokratik rejimlere karşı demokratik devrimler) ve karşı-devrimler (monarşist,

faşist, otoriter…), iç savaşlar ve askeri darbeler (ülkelerin hemen hepsinin tarihinde bulunurlar, 1945 sonrası Üçüncü Dünya'da sık raslanır durumlardır, keza 19. yüzyıldan 20. yüzyıl ortalarına kadar dünyanın çoğu yerinde görülmüşlerdir).

d) Dünya politikası

Siyasetin temeli toplumdur, toplumun da mekansal temeli ülkedir, hem devlet hem siyasal pazarlar hem de halk ülke düzeyinde oluşur, varlık gösterir. Ancak ülkenin ötesi vardır, bu bakımdan dördüncü bir alan olarak dünya politikasından sözedeceğiz. Modern çağda dünya politikası dünya sistemi temeline oturur, bu sistem siyasal, ekonomik ve kültürel bir bütündür. Teknolojik ve ekonomik gelişme dünyayı küçültmüştür, ülkesel birimler aynı dünya çapında süreçlerin etkisi altındadır, dolayısıyla farklılaşma olsa bile etkileşim halinde, daha öteye benzeş bir gelişme yaşanmaktadır. Bunu uluslararasılaşma süreci olarak adlandırıyoruz: dünya çapında ekonomik bütünleşme (dış ticaret ve uzmanlaşmanın, sermaye hareketlerinin, ulaşımın gelişiminin, teknolojinin yayılmasının belirlediği), siyasal bütünleşme (büyük güçlerin hakimiyetinin, uluslararası kurumlaşmanın, ideo-politik akımlar ve rejim değişikliği getiren dalgaların, savaşların belirlediği), kültürel bütünleşme (modernleşme ve batılılaşmanın, evrensel değerler ve bilimin, kitle iletişiminin belirlediği). Dünya sistemi Yeniçağ'dan itibaren oluşmaya başlamıştır, geleneksel çağlarda ancak bölgesel sistemlerden (Akdeniz dünyası, Ortaçağ Avrupa'sı, Ortadoğu, Uzakdoğu gibi), bazan onlara egemen olan imparatorluklardan (Roma, Osmanlı, Çin gibi) ve geniş yayılma gösteren dinsel sistemlerden (Hıristiyanlık ve İslam özellikle) sözedebilirdik. Günümüzde de dünya sistemi içinde bölgesel sistemler vardır: ileri Batı (Batı Avrupa, Kuzey Amerika…), Doğu (Rusya ve çevresi), geri ve gelişen Üçüncü Dünya ve dört bölgesi (Asya, Ortadoğu, Afrika, Latin Amerika ve alt-bölgeleri).

Dünya sistemi bütünleştirici süreçlerin yanısıra ülke-devlet (ya ulus-devlet) diye adlandırılan birimlerden oluşur. Geçmişte ulus-devlet yapısı egemen değildi, hem imparatorluklar hem yerel feodaliteler ve kabilevi yapılar bunu engelliyordu. Modern çağda ulusal planda, iç pazar ve ekonomik kurumlaşma, ulusal dil ve eğitim, yoğun toplumsal ilişkiler vasıtasıyla ekonomik ve kültürel bütünleşme, yurttaş olarak bağlı olunan devlet ve katılınan siyasal pazar vasıtasıyla siyasal bütünleşme ileri düzeye varmıştır. Ulus-devletler egemen birimlerdir, başka ulus-devletlerle ilişkileri diplomatik bir mesafelilik içinde yürütülür, uluslararası kural ve teamüllere bağlıdır. Dışa karşı ulusal çıkarların savunulması temel ilkedir, yerine göre ulusal güç politikası izlenir. Başka ulus-devletlerle ilişkiler bazan çatışmacı bir mecraya girebilir, savaşlar yaşanır. Ancak modern çağda ulus-devletler aynı güçte olmamıştır, bazıları güçlü devlet olup dünya çapında nüfuz sahibidir, bazıları bağımsız olsa bile zayıftır, bazısı fiilen dışa bağımlıdır, birçoğu da uzun süre sömürge konumunda olmuştur. Keza uluslararasılaşma süreci ulus-devletlerin egemenliğini zayıflatmakta, dünya çapında bütünleştirici süreçlerin etkisiyle karşılıklı-bağımlılık gerçekleşmektedir. İç ulusal bütünleşme ise birincil bölünmeler (yani etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel bölünmeler), siyasal bölünmeler (yani farklı siyasal kamplar) ve sınıfsal bölünmeler (bihassa zengin-yoksul kutuplaşması) tarafından sarsılabilmektedir.

Dünya sistemi eşitsiz yapıdadır, bu yapı Yeniçağ'dan itibaren gelişen, dünya çapında yayılan ve sömürgeci, 20. yüzyılda gelişmiş ve dünya sistemi içinde esas ağırlık sahibi Batı ile gelişemeyen, giderek sömürgeleşen veya bağımlılaşan, 20. yüzyıl ikinci yarısında bağımsızlığa kavuşmuş olsa bile azgelişmiş ve gelişme sürecindeki Üçüncü Dünya ikilemi şeklinde kendini gösterir (bazıları bu durumu merkez-çevre karşıtlığı olarak nitelerler). Ama ikili dışında veya arasında bir kategoriden de sözedilebilir: 19. yüzyılda Doğu imparatorlukları, 20. yüzyılda Batı'nın esas karşıtı olan komünist güçler, 21. yüzyılda yeni yükselen güçler. Dünya sistemi ülke-devletlerin toplamı değildir, sistem içinde bazı büyük güçler etkilidir, genellikle Batılı kapitalist güçlerin (İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları, ardından yeni yükselen Almanya ve Japonya, 20. yüzyılda en büyük ekonomik güç ve ikinci yarısından itibaren Batı blokunun lideri ABD ve Avrupa Birliği) yanısıra başka güçler de vardır (az önce belirttiğimiz ara kategori). Merkezin çevre üzerindeki yapısal egemenliği, büyük güçlerin başka ülkelerde hakimiyeti ve nüfuzu emperyalizm olarak nitelenir. Emperyalizm ekonomik olabilir (eşitsiz mübadele, sermaye hareketleri), siyasi-askeri olabilir (geçmişte Doğu ve sömürge imparatorlukları, savaş yıllarında olduğu gibi istila, yarı-bağımlılaştırma ve müdahale, komünizmde olduğu gibi ideo-politik nüfuz), kültürel olabilir (Üçüncü Dünya'nın batılılaşması gibi).

Dünya politikasını bir güçler arasında ilişkiler ve mücadeleler veya güç politikası olarak düşünmek gerekir. Bu da iki yönlüdür: savaş ve barış. Güç mücadeleleri eskiden beri savaşlara neden olmuş, dünya tarihinde büyük savaşlar kilometre taşlarını oluşturmuştur. Tüm geleneksel çağlar savaşlarla belirlenmiştir, savaşsız zaman daha azdır, yönetici sınıf çoğu zaman savaşçı sınıftır. Yeniçağ'da Avrupa'da merkezi monarşiler temelinde bir devletler sistemi oluşur ve sık sık savaşlar yaşanır (din ve veraset savaşları gibi), bazı Batılı güçler dünya çapında sömürgeci ve ticari yayılma içine girer (özellikle Amerika kıtasının sömürgeleştirilmesi). 1789 Fransız devrimi Avrupa çapında 1815'e kadar süren bir savaşa yol açar (devrim ve Napolyon savaşları), başarılı Fransız yayılması monarşist koalisyonca sonunda yenilgiye uğratılır. Böylece Viyana kongresiyle Avrupa devletler sistemi yerine oturur, ama yeni devrimler, İtalyan ve Alman birlikleri, Doğu sorunu bir dizi savaşa ve yeniden-yapılanmaya yol açar. Diğer yandan Batı'nın kapsayıcı sömürgeci yayılması yaşanır, İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları en büyükleridir, ama rakip güçler de belirir (Almanya, ABD, Japonya gibi). 20. yüzyıl başında güçler mücadelesi kızışır ve iki ittifak şeklinde saflaşma olur (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ile Fransa, Rusya, İngiltere ittifakları), süreç 10-15 milyon kişinin öldüğü I. Dünya Savaşı'na varır.

Savaş sonrasında dört imparatorluk yıkılmış (Rusya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı, Almanya) ve ulus-devletler kurulmuş, Rusya devrimle komünist bir güç haline gelmiş, faşizm dalgasıyla Almanya, Japonya ve İtalya yayılmacı güçler olarak ortaya çıkmıştır. Bunalımlı ve istikrarsız olan bu dönem faşist güçlerin basıncıyla II. Dünya Savaşı'na varır (60-70 milyon ölü), savaşı karşılarındaki İngiltere-Sovyet Rusya-ABD ittifakı kazanır (metin içinde B. Britanya değil de İngiltere terimi kullanılacaktır). Savaş sonrasında 1945'den 1980'lere uzanan döneme Batı bloku ile komünizm mücadelesi damgasını vurmuştur (soğuk savaş, nükleer tırmanma, Üçüncü Dünya'da nüfuz mücadelesi). Batı bloku eski bölünmeleri aşarak ABD liderliğinde birleşir, dünya ekonomisinde hakim ve görece istikrarlıdır. Doğu'ya ve Uzakdoğu'ya büyük ölçüde hakim olan komünist blok ise bölünür (Sovyet-Çin ayrılığı). 1945 sonrasının diğer belirleyici gelişmesi Üçüncü Dünya'da sömürgeciliği sona

erdiren dekolonizasyon ve çoğu uzun süreli, bazısı kronikleşen savaşlar yaşanmasıdır (Uzakdoğu ve Asya, Ortadoğu, Afrika savaşları). 1975 sonrasında dünya çapında ekonomik kriz ve 1990'larda komünizmin sönmesi yeni bir evreyi başlatır (komünist ülkeler eski karşıt blok Batı gibi liberalleşir ve bloğun ayrı varlığı sona erer). Güçler mücadelesi çok-merkezlileşir ve Batı üstünlüğünü sona erdirecek gibidir, aynı zamanda yeni savaşlar çıkar (Ortadoğu, Afrika, bir süre Doğu karmaşaları).

Tarihsel süreç içinde savaş örgütlenmesi çok gelişmiştir: senyör, devşirme ve paralı asker ordularının çarpıştığı emperyal ve feodal savaşlardan 18. yüzyıl sonlarından itibaren ulusal savaşa, oradan iki dünya savaşıyla topyekun savaşa, 20. yüzyıl ikinci yarısında bölgesel savaşlara ve dolaylı savaşa (ya da soğuk, teknolojik, gizli savaşlara) geçilmiştir, keza 19. ve 20. yüzyıllar boyunca birçok iç savaş ve gerilla savaşı yaşanmıştır. Savaş araçları yüzyıllar boyunca büyük değişme göstermiştir: atlılar, denizciler, piyade, modern çağa geçişle ateşli silahlar, top, yeni gemiler, dünya savaşlarında bomba, mitralyöz, tank, uçak, denizaltı, nihayet dünyayı yokedebilecek güçteki nükleer, günümüzde teknolojik silahlar.

Diğer yönden modern çağda diplomasi gelişmiş ve giderek uluslararası kurumlaşma yerleşmiştir: Yeniçağ'da Vestfalya barışıyla (1648) modern diplomasinin temelleri atılmış, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk yarısında billurlaşan devletler sistemi çerçevesinde birçok barış konferansı düzenlenmiş ve anlaşmalar yapılmış, iki savaş arası dönemde başarısız Milletler Cemiyeti girişiminin ardından 1945'den itibaren Birleşmiş Milletler çok sayıda üye ülkesi ve bağlı kuruluşlarıyla kapsayıcı bir uluslararası örgüt olarak yerleşebilmiştir. Uluslararası kurumlaşmanın bir diğer vektörü ittifak ve blok örgütlenmeleridir (özellikle 1945 sonrasında Batı blokunun ve komünist blokun örgütleri – ikinci grup artık dağılmıştır-). Son dönemde ağırlık kazanansa bölgesel birliklerdir (günümüzde Avrupa Birliği en önemlisidir, Üçüncü Dünya'da birçok bölgesel birlik vardır, Afrika Birliği, Arap Birliği, Amerika kıtasındaki birlikler gibi). Ayrıca birçok ekonomik, kültürel, siyasal nitelikte uluslararası kuruluş vardır: zengin ülkeler zirveleri, petrol gibi belirli kaynakları üreten ülkelerin birlikleri, çokuluslu şirketler ve dünya borsaları, son yıllarda internetle büyük önem kazanan iletişim kanalları (öncesinde ise haber ajansları, havacılık, yabancı dil öğrenimi, turizm, sanat ve edebiyatın uluslararasılaşması), dinsel birlikler (Katolisizm Ortaçağ'dan beri uluslararası bir kiliseye sahiptir, yeni bir gelişme İslam ülkeleri konferansıdır, dinsel akımlar informel bir uluslararası yayılma göstermektedir), sendikal birlikler ve çeşitli hükümet-dışı örgütlenmeler (son dönemde sık sözleri edilir olmuştur), parti birlikleri (sosyalist enternasyonal 19. yüzyılda kurulmuştur, Avrupa parlamentosunda parti gruplaşmaları vardır).

Uluslararası politikayı ülkeler arasındaki ilişkiler, ülkelerin dış politikaları olarak da düşünmek gerekir (bu ülkeler büyük güç niteliğinde olsun olmasın), örneğin Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri bu kapsama girer, Ortadoğu bölgesinde bir dizi devlet ve siyasal güç arasında girift ilişkiler vardır. Ülkelerin ve güçlerin dış politikaları idealist, realist, emperyalist, pragmatist olabilir, daha dışa açık veya daha içe kapalı olabilir, daha barışçıl veya daha çatışmacı olabilir. Uluslararası politikayla ilgili bazı sentetik analizler yapılır: büyük devletler ve diğerlerinin güçlerinin analizi (askeri, doğal ve demografik, ekonomik, kültürel, siyasal yönleriyle), strateji ve taktikler, oyunlar gibi (uluslararası politika analizi sıklıkla oyun teorileri çerçevesinde yapılır). Sadece uluslararası politikayı değil (daha

çok onu olsa bile) genel olarak siyaseti bir strateji ve taktikler, oyunlar bütünü olarak analiz etmek gerekir. Siyasal analizde bu pist oldukça verimli gözükmektedir. Nihayet toplum, ülke sorunlarından sözettiğimiz gibi dünya sorunlarından da sözetmemiz gerekir: dünya çapında ekonomik sorunlar, güçler mücadelesinin sorunları ve savaşlar, dünya çapında ideo-politik dalgalar, kültürel ve doğal sorunlar…

e) Siyasetin toplumun değişik alanlarıyla ilişkileri

Siyasal yapı ve süreç toplum içinde yer almaktadır, dolayısıyla toplumsal bütünün diğer alanlarıyla (ekonomik-sosyal, toplumsal-kültürel-psikolojik alanlarla) etkileşim içindedir. Bu etkileşim öncelikle diğer alanların siyasal yapı ve süreci etkilemesi, belirlemesi yönüyle düşünülür (siyaset bir bakıma diğerlerinin üstyapısıdır). Etki ve belirleme siyasetin değişik yönlerinde gözlemlenebilir: siyasal rejim ve kültür (bu ikilinin toplumsal temelleri), siyasal dinamik ve değişme (siyasal konjonktür, istikrar ve kriz, mobilizasyon ve şiddet, rejim değişimleri üzerinde etkiler), devlet ve politikaları (kurumsal gelişmenin belirlenmesi, koşullar ve sorunların belirli devlet politikalarını gerektirmesi), siyasal güçler ve pazarlar (ideolojik yaklaşımlar, parti ve baskı grubu yapı ve tutumları, kamuoyu tartışmaları, elit yapısı ve nüfuzu, yerel siyaset üzerinde etkiler), halkın siyasal tutumları (seçmen tercihleri, rejimi benimseme ve karşı çıkış üzerinde etkiler), siyasal olaylar (güncel siyasal gelişmelerin etmenleri), dünya politikası (dünya ekonomisinin güçler mücadelesinde, uluslararası ideo-politik dalgalarda etkileri gibi). Diğer yönden siyaset de diğer alanları etkiler, büyük siyasal değişimlerin, rejimler ve ideolojilerin, dünya politikasında gelişmelerin, devlet ve parti politikalarının, halkın siyasal tercihlerinin, siyasal güçlerin etkinliklerinin sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel-psikolojik yapı ve gelişmeyi etkilediği, bazan bunlarda köklü değişikliklere yol açtığı gözlemlenir. Ayrıca siyaset toplum bütünü içinde belirli işlevleri yerine getirir (ortak yönetsel işlevler dediğimiz), toplumsal organizma içinde bazı ilişki türleri siyasal olarak nitelenir (iktidar, çatışma ve uyuşum gibi). Birçok toplum teorisi siyasetle toplum arasındaki etkileşim konusunda modeller sunar: Marx'ın ekonomik altyapı ve sınıflarla siyasal üstyapı arasında kurduğu bağ, Easton'un toplumsal çevresi içinde siyasal sistem modeli gibi. Siyaset sosyolojisi toplum-siyaset etkileşimini tüm yönleriyle inceleme amacında olan bir disiplindir.

Siyaset üzerinde en çok etkili görülenler ekonomi ile sosyaldir (ikisi genellikle bir arada düşünülür). Sosyo-ekonomik güç siyasal iktidarın temeli olarak görülür, zengin sınıfların ülke politikasında ve zengin devletlerin dünya politikasında nüfuzu bilinen bir olgudur. Sosyo-ekonomik yapı ile siyasal yapı arasında paralellik kurulur, geleneksel sosyo-ekonomik yapı ve türlerine (merkezi, feodal, Antik), modern sosyo-ekonomik yapı ve türlerine (kapitalizm, sosyalizm, azgelişmişlik) tekabül eden özgül siyasal yapılar saptanır. Sosyo-ekonomik gelişme siyasal kapasiteleri ve gelişmeyi belirler (devlet sorunları çözmede daha başarılı olur, demokrasi ve istikrarlı politika yerleşebilir, siyasal bilinç yükselir). Ekonomik konjonktür (özellikle ekonomik kriz) siyasal konjonktürü çok etkiler, siyasal krize kaynaklık edebilir, önemli siyasal değişiklikler getirebilir. Dünya politikası büyük ekonomik güçler arası ilişkiler ve rekabet tarafından belirlenir. Siyasal platformda en çok tartışılan konu

devletin ekonomik ve sosyal politikalarıdır, partiler daha çok ekonomik ve sosyal programlarına göre değerlendirilir, baskı grupları ise yönetime daha çok sosyal ve ekonomik talepler yöneltirler.

Siyasal tutumlar (örneğin seçmen tercihleri) sosyo-ekonomik koşullardan (ekonomik çıkar, sınıf ve gelir düzeyi, yaş ve yerleşim yeri, ekonomik icraat ve gidişat, sosyal mobilite gibi koşullardan) etkilenir. Bir dizi vektörde (kırsal gerilik ve dönüşüm, göç ve kentleşme, kamu hizmetlerinin yayılması, büyüme ve pazar ilişkileri…) sosyo-ekonomik değişme süreci siyasetin değişik yönlerini (rejim özelliklerini, halkın tutumlarını, siyasal güçlerin gelişimini) etkilemektedir. Sosyo-ekonomik düzen (kapitalist liberal, devletçi, sosyalist gibi düzenler vardır) ve sosyal politika kavramları ekonomi, sosyal, siyasal üçlüsünü bileştirir. Toplumun karşı karşıya bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunlar (kalkınma, enflasyon, ekonomik regülasyon, işsizlik, yoksulluk, sosyal güvence, temel ihtiyaçların karşılanması, donatım ve hizmetler gibi sorunlar) devlet üzerinde esas yüktür, onları çözmesi beklenir, keza bu sorunlar parti vaatlerine konu olur, halk hoşnutsuzluğunun kaynağı olabilir ve siyasal değişimlere kaynaklık edebilir. Sosyal ilkeler (sosyal haklar ve adalet, sosyal gelişme ve refah gibi ilkeler) siyasetin yönlendiricisi olmaktadır, sosyo-ekonomik reform isteğiyle gerçekleştirilen devrimler modern çağ politikasının kilometre taşlarıdır. Sosyo-ekonomik alanın stratejik odağı sınıfsaldır, siyasal sürecin sınıf mücadelelerince yönlendirildiği ileri sürülür (aristokrasi, burjuvazi, işçi sınıfı, orta sınıf, köylülük önemli siyasal aktörler olarak belirtilir). Bir diğer odağı sosyo-demografiktir: nüfus sorunu, yerleşim yeri ve düzeni (kır ve kent ikilemi, metropolleşme ve gecekondulaşma gibi), yaş ve cinsiyet (kuşak çatışması, kadın sorunu gibi).

Hukuksal ve kurumsal alanlar ise siyasetle örtüşür. Yönetimin en önemli işlevlerinden biri toplumun kuralsal düzenlenmesidir, modern çağda siyasal düzen anayasal kurallara tabidir ve toplumsal yaşamın birçok alanı yasalarla düzenlenir. Yurttaşların yasal güvenceleri ve yönetimlerin yasalarla sınırlanması modern demokratik anlayışın temel ilkelerindendir. Toplumun örgütsel-kurumsal düzeninin üç unsurundan ikisi siyaset alanında düşünülür: devlet kurumları ve sivil toplum örgütlenmeleri (üçüncüsü ekonomik işletmelerdir).

Siyasetin toplumsal çevresi içinde bir başka alan kültürdür. Siyasal kültür kavramından daha önce sözetmiştik. Kültürün bazı boyutlarının siyasetle etkileşimi epeyce önemsenir. Din bu bakımdan ön planda gelir: geleneksel çağlarda meşruluk kaynağıdır, din-devlet birliği vardır ve dinsel sınıf yönetimde etkindir, dinsel mobilizasyonlar kitle katılımına dayanır, modern çağda dinle devlet ayrılmıştır ama din siyasal tercihlerde yönlendirici olmuş, akımlara kaynaklık etmiş, gelenekçi tepkiciliğin taşıyıcısı da olmuştur. Örf ve adetlerin, ulusal kültürün, popüler kültürün ve değişik alt-kültürlerin siyasal tutumları etkilediği gözlemlenir. Siyasal gelişmeyi kültürel modernleşmenin belirlediği vurgulanır (eğitim, kitle iletişimi, sekülarizasyon, rasyonalizasyon, maddiyatçılık, elit batılılaşması gibi değişik vektörleriyle). Kültürel krizin siyasal kriz içindeki rolü saptanır (kimlik ve değer sorunları, zihniyet yapıları, statü sorunları, göreli yoksunluk, modernleşmeye uyumsuzluk ve gelenekçi tepkicilik gibi yönleriyle).

Bir diğer alan kültürle örtüşen toplumsal sistemdir. İnsanlar çeşitli toplumsal organizasyon birimleri veya mensubiyet gruplarına bağlıdır ve katılır, çeşitli toplumsal etkinlikler içindedir (aile

ve küçük gruplar, okul ve iş yaşamı, meslek ve sınıf, yaş ve cinsiyet, topluluklar ve birincil bağlar, yerleşim birimleri ve günlük yaşam ortamları, örgütler ve pazarlar…). Bunlar bireyler ve grupların toplumsallaşma sürecini, siyasal tutumlarını belirlemektedir. Toplumsal-kültürel yapı ve siyasal yapı birbirine bağlı ve koşut olarak düşünülür, keza toplumsal-kültürel değişme ve siyasal değişme de (modernleşen toplumlarda siyasal değişmenin sosyo-ekonomik değişme kadar toplumsal-kültürel değişmenin de sonucu olduğu gözlemlenir). Sosyo-ekonomik, sınıfsal bölünmeler gibi toplumsal-kültürel bölünmeler de siyasal süreci yönlendirici olabilmektedir (birincil bölünmeler, merkez-kenar bölünmesi, geleneksel-modern, elit-kitle bölünmeleri gibi).

Toplumsal sistem içinde yer alan süreç ve ilişkilerin bir kısmı siyasetle yakından ilişkili görülür: iktidar ilişkileri, işbölümü sistemi içinde ortak yönetsel işlevler ve yöneten-yönetilen farklılaşması, toplumsal bölünmeler ve sosyo-ekonomik eşitsizlikler, çatışma ve uyuşum süreçleri, zor ve meşruluk süreçleri, değerlerin tahsisi ve bölüşümü (maddi ekonomik, iktidar, statü gibi değerlerin). Parsons tüm toplumsal alanlarda olduğu gibi siyasette de dört temel mekanizmanın (veya işlevin) olduğunu belirtir, bu bakımdan siyaseti bir amaç izleme, uyarlanma, varlığını sürdürme ve bütünleştirme süreci olarak düşünebiliriz (bunlara belki başkaları da eklenebilir). Siyasal kriz analizlerinde ise beş-altı sorunsal (issue) vurgulanır: katılım (halk ve siyasal güçlerle ilgilidir esas), meşruluk ve nüfuz (bu ikisi devletle ilgilendirilir), bölüşüm (bilhassa sosyo-ekonomik alanla ilgilidir), kimlik (psiko-kültürel alanla bağlantıyı kurar) (altıncısı olan bütünleşmeyi ise daha önce belirtmiştik).

Kültürel ve toplumsalın yanısıra, siyasetin psikolojik boyutlarını da dikkate almak gerekir. İnsan psişesinin bazı sabitleri siyasetin temelleri olarak görülebilir (güç istenci, zevk isteği ve cefadan kaçınma, çeşitli kompleksler ve bunalımlar, güvence, özgürlük, denklik ve farklılık, saygınlık istekleri, rasyonel tercihlerin yanısıra irrasyonel eğilimler gibi). Bireylerin, grupların, kitlenin psikolojik eğilimleri siyasal tutum ve edimlerinin belirleyicileri arasında yer alır, halkın siyasal tercih ve reaksiyonlarında yaşanan ortamın psikolojik etkileri, yönetici grupların karar süreçlerinde psikolojik mekanizmalar, siyasal mobilizasyonlarda kitle psikolojisinin çığ etkisi gibi. İnsan psikolojik bir varlık olduğu gibi biyolojik bir varlıktır da, insan organizması ile toplumun ve siyasetin organizması arasında benzetme yapılabilmektedir (organların işlevleri ve işleyiş şekilleri açısından).

Bir başka husus doğal çevrenin toplum ve siyaset üzerindeki etkileridir. Eski toplumlarda iklim, toprak genişliği ve konumu, yeryüzü şekilleri, doğal kaynaklar eksenlerinde doğal çevrenin etkisi güçlüydü, çünkü doğal koşullara bağımlılık vardı. Modern çağa geçişle bu etki görece azalsa bile önemini korumuştur: uluslararası güç dengesini belirleyerek (geniş ve stratejik olma, doğal kaynaklara sahiplik avantajları), yayılma politikalarına (sömürgecilik gibi) ve savaşlara neden olarak. Günümüzde doğal kaynaklara (yani petrol, doğal gaz, su gibi enerji kaynaklarına, madenlere) hakimiyet dünya politikasının temel konularından biridir ve diğer yandan doğal çevrenin korunması gitgide önem kazanan bir tema haline gelmiştir. Doğalın alternatifi gibi görülen bir faktör tekniktir (teknoloji geliştikçe doğaya bağımlılık zayıflamıştır), teknolojik gelişme ekonomik gelişmeyi belirler ve ikisinin bileşik etkisi (tekno-ekonomik faktör) siyaseti önemli ölçüde etkiler.

f) Tarihsel süreç ve farklı sistemler

Siyaseti anlayabilmek için, tarihsel gelişim içinde toplumların ve siyasetlerinin nasıl bir yapıya sahip olduğunu, nasıl bir gelişme gösterdiğini bilmek gerekir, aksi takdirde söylenenler soyut düzeyde kalır. Tarihsel sürecin incelenmesi uzun dönemlere göre tarihsel tiplerin saptanmasında odaklandırılabilir, onu mekansal farklılaştırmayla (dünyanın değişik bölgeleri) ve sistemik farklılaştırmayla (sosyo-ekonomik düzen, siyasal rejim, dinsel-kültürel sistem) tamamlamak gerekir. Globalleştirici bir model ilkel toplum-geleneksel toplum-modern toplum üçlemidir. İlki toplulukçu ve devletsiz yapıdaki neolitik çağ ve öncesini, ikincisi İÖ 3000'lerden İS 16. -18. yüzyıla kadar genellikle monarşik devletli tarımsal toplumları, üçüncüsü kapitalist pazar ekonomisi ve sanayi devrimi ile açılan modern çağı belirtir. Yavaş değişen ve görece kapalı tarımsal bir yapının hüküm sürdüğü, yaşam düzeyinin geniş kitle açısından düşük olduğu, (statü ayrıcalığı ve iktidar konumuyla da çakışan) sınıfsal eşitsizliğin keskin olduğu geleneksel çağlarda siyasetin ana özellikleri hükümdarlık rejimi (monarşi), feodal aristokratik ve bürokratik yönetici sınıf, dinsel sistemler ve din-devlet birliği, baskıcı yapı ve dini-örfi hukuk, büyük kısmı köylü olan halkın tebalığı ve siyasal katılımının kısıtlılığıdır. Hızlı bir tekno-ekonomik gelişmenin yaşandığı, kentleşen ve sanayileşen, pazar ilişkilerinin egemen olduğu, kapitalistleşen ve ardından sosyalleşen, yaşam düzeyinin yükselip hizmetlerin yayıldığı ama sınıfsal farklılaşmanın da önemli olduğu, kültürel modernleşmenin (eğitim, kitle iletişimi, sekülarizasyon, rasyonalizasyonun…) belirlediği modern çağ siyasetinin ana özellikleri ise halk katılımına dayalı kitle politikası, anayasal parlamenter düzen, demokratikleşme (ve aynı zamanda anti-demokratik rejimler), yasal ve bürokratik-teknokratik devlet, hem ulus-devlet birimleri hem de uluslararasılaşma ve dünya sistemi bütünleşmesidir.

Yaklaşık İÖ 3000 yıllarından İS 16. -18. yüzyıl arasını kapsayan geleneksel çağlarda altı ana tip saptayabiliriz. Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa geniş bölgesinde Kadim çağ (İÖ 3000-600) devletleri ve kabileleri birincisi olup en önemli odağı Ortadoğu devletleridir. Onu Antik çağ (İÖ 600-İS 500) Yunan-Roma dünyası (site-devletleri, monarşileri ve Roma imparatorluğuyla) ve çevresi izlemiştir (ikinci tip). Devrim niteliğinde denilebilecek bir dönüşümle (Hıristiyanlık ve İslam'ın evrensel yayılmasıve kavim göçleriyle) geçilen Ortaçağ'da (İS 500 – 1500) ise Avrupa'da Hıristiyanlık ve feodal sistem üçüncü tip, Ortadoğu ve çevresinde İslam ve devletleri (bu arada Osmanlı imparatorluğu) dördüncü tiptir. Çin-Uzakdoğu, Hint alt-kıtası, Güneydoğu Asya, Orta Asya bölgelerini içeren Asya geniş bölgesinde tarihsel bir süreklilik gösteren monarşik devletler ve dinsel sistemler beşinci tip, daha izole konumdaki Kara Afrika ve bilinmeyen Kızılderili Amerikası'nda monarşik devletleşme olsa bile kabilevi yapının ağır bastığı sistemler altıncı tiptir. Genel olarak geleneksel çağlarda merkezi hükümdarlık tipiyle ademi-merkeziyetçi feodal tip ikilemi kurulur ama çoğu zaman ikisi pratikte eklemlenir (tipik feodalite Ortaçağ Avrupası'dır), ayrıca Antik çağ köleciliği ve demokrasinin de varlık gösterdiği rejimler demetiyle farklılaşır, keza göçebe ve kabilevi yapılar da yaygındır.

Yeniçağ'da Avrupa'da geleneksel çağların sonunu haber veren modern çağa geçiş süreci başlar (15. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına). Feodalizm çözülür ve kapitalizm gelişir, kültürel ve dinsel bir devrim yaşanır (Rönesans ve Aydınlanma, Reform ve Karşı-Reform) ama savaşlar ve mali-ekonomik kriz belirleyicidir. Merkezi monarşi yapısı yerleşir (Fransa, Avusturya, İspanya, İngiltere,

Rusya'daki gibi, Almanya ve İtalya ise henüz dağınıktır) ama eleştirilir de (sınırlanması isteği ve doğal haklar fikri), monarşik feodal düzene karşı devrimler sökün eder (17. yüzyılda İngiliz devrimi, süreç 1789 Fransız devrimine varır). Diğer yandan Batı'nın dünya çapında yayılması ve sömürgecilik başlar (Amerika kıtası sömürgeleştirilir, Afrika'dan köle ticareti yapılır, değişik bölgelerde ticari üsler kurulur, misyonerler gönderilir). Büyük Asyatik devletler (Çin, Hindistan, Osmanlı, İran) önce yükseliş içindedirler, sonra krize düşer ve gerilemeye başlarlar. Amerika dışında Üçüncü Dünya'da geleneksel yapı hala sürmektedir (burada dördüncü, beşinci ve kısmen altıncı geleneksel tipler 19. yüzyıl başlarına kadar sürer).

1770'lerden 1870'lere uzanan uzun dönem modern çağın esas başlangıcıdır. Bu uzun dönemde dünya çapında iki ana alan belirir. İlki Avrupa ve uzantılardır, burada iki gelişme çizgisi görülür. Sanayi devrimi, kapitalist gelişme ve sosyal değişme (nüfus artışı, kırsal dönüşüm ve göç, zenginleşme, burjuvazi ve proletarya sınıfsallığı…) sürecini yaşayan Batı birinci çizgidir. Siyasal planda dönemi başlatan Amerikan ve Fransız devrimlerinin izinde yeni bir düzene geçiş yaşanır: monarşi-parlamentarizm çelişmesi, devrimler (1830 ve 1848 devrimleri, Alman ve İtalyan birlikleri gibi yukardan devrimler) belirleyicidir, monarşik otoritarizm henüz ağır basmakta ama anayasal parlamenter rejim de gitgide benimsenmektedir, sınırlı oy demokrasisi vardır, kitle politikasına geçilmektedir (iki yönüyle devrimci ve demokratik), ulus-devlet yapısı yerleşmektedir. İkinci çizgi olan Doğu Batı'ya göre geridir, ekonomik ve kültürel gerilik (kırsallık ve feodalite, geç modernleşme) ve otokratik monarşi yapısı egemendir (üç büyük imparatorluk, Rusya, Avusturya ve Osmanlı), tabi ulusların başkaldırısı sökün eder (özellikle Balkanlar Osmanlı'dan kopmaktadır). İkinci ana alan Üçüncü Dünya kriz içindedir, Batı'ya göre geriliği esas bu dönemde ortaya çıkar (öncesinde en azından büyük Asyatik devletler denkti), Batı'nın sömürgeci yayılmasına maruzdur, bağımlılaşmaktadır (hammadde ekonomisi) ve Batı'ya öykünen kurumsal bir dönüşüm başlamıştır. Gerçi Yeniçağ'da sömürgeleştirilmiş Latin Amerika 19. yüzyıl başlarında bağımsızlığa kavuşur, ama ekonomik bağımlılığı sürer. Uluslararası politikada, Avrupa'da Fransız devrimi sonrası savaşlarını monarşist koalisyonun üstünlüğü sonucunda Viyana kongresi (1815) statükosu izler, ama ulusçu ve devrimci dalgalar istikrar bozucudur. Diğer yön ise Batı'nın dünya çapında yayılmasıdır (uluslararası ticaret, sömürgeci yayılma), dünya ekonomisinde İngiliz üstünlüğü belirgindir. Bu uzun dönemi iki döneme ayırabiliriz: devrimsel kopmanın gerçekleştiği ve dizginlendiği 1775-1830 arası ile devrimici ivmenin sürdüğü ve ekonomik gelişmenin yayıldığı 1830-1875 arası.

İkinci uzun dönem 1870'lerden 1945'e uzanır ve iki dönemden oluşur: 1875-1914 arası ve 1914-45 arası. 1875-1914 arasında Batı'da yeni düzen nihayet yerleşir. Ekonomik ve sosyal yönüyle başlıca özellikleri ikinci sanayi devrimi, kapitalizmin yayılması ve tekelci finansal yapısı, kentsel ağırlıkta bir pazar toplumunun oluşması, yaşam düzeyinin kitleyi kapsayıcı şekilde yükselmesi, kamu hizmetlerinin yayılmasıdır. Siyasal planda, monarşi-parlamentarizm mücadelesi sona erer ve anayasal parlamenter rejim yerleşir, demokratikleşme gerçekleşir ve demokratik çerçevede kitle politikası kökleşir (sınırlı oydan genel oya doğru gidiş, muhafazakar, liberal, ulusçu, radikal, sosyalist ideo-politik akımlar ve parti, sendika, dernek örgütlenmeleri, yüksek tirajlı gazeteler). Doğu'da ise gelişme esas bu dönemde başlar (geç sanayileşme, kurumsal modernleşme, anayasal parlamentarizm), ama Batı'nın hala gerisindedir, kırsal ağırlık, monarşik egemenlik, üç imparatorluk yapısı sürmektedir. Ulusçu dalga

yayılmaktadır (Balkanlar'ın Osmanlı'dan kopuşu sonuçlanır, tüm bölge ulusal çelişkilerin belirlediği bir barut fıçısı görünümündedir) ve devrimci hareketlenme sökün etmiştir (Rusya'da bilhassa). Üçüncü Dünya'da sömürgecilik esas bu dönemde yerleşir, ekonomik bağımlılaşma ileri düzeye varır, geri kırsal yapı dönüşmektedir, kurumsal modernleşme ve elit batılılaşması yayılır ama toplumun kültürel geriliği sürmektedir. Üçüncü Dünya'da iki grup vardır: yarı-bağımlı Ortadoğu, Latin Amerika ve Uzakdoğu, artık sömürgeleşmiş Asya ve Afrika ülkeleri. Uluslararası politikada emperyalizm ve güçler mücadelesi belirleyicidir. Sömürgeci paylaşım tamamlanır, İngiltere ve Fransa en büyük iki sömürge imparatorluğudur. Güçler mücadelesinde bu ikilinin ve üç Doğu imparatorluğunun dışında Almanya, ABD ve Japonya yeni yükselen güçler olarak temayüz etmektedir.

1914-45 arasındaki iki savaş dönemi genelleşmiş bir krizle tanımlanır. 20. yüzyıl başlarında güçler mücadelesi I. Dünya Savaşı'na (1914-18) varır. Savaş sonrasındaki gelişme altı odakta özetlenebilir: birincisi imparatorlukların yıkılması ve onların enkazı üzerinde ulusal devletlerin kurulmasıdır (Doğu ulusal devletlerden oluşmaktadır artık), ikincisi Rusya'da devrim (1917) ve komünist bir sistemin kurulmasıdır (kollektivist ve planlı ekonomi, ideolojik tek parti yönetimi şeklinde organize olur), üçüncüsü uluslararası politikada istikrarsızlıktır, dördüncüsü ekonomik ve sosyal gelişme sürse bile ekonomik kriz ve hem savaşın hem krizin yol açtığı sosyal sarsıntıdır (savaş-öncesi ekonomik düzey aşılır, sosyal politika yerleşir, kentsel kitle toplumu yapısı oluşur bir yandan, önce 1918-23, sonra 1929 krizleri patlak verir, işsizlik, iflaslar, düşen tarımsal fiyatlar, yoksullaşma gibi sosyal sorunlar yaşanır diğer yandan), beşincisi faşizmin yükselişidir (komünizmin aksine tutucu bir totalitarizmdir, kitle desteği bulur) ve birçok ülkede iktidara gelir (1922'de İtalya'da, 1933'de Almanya'da, İberya'da, Japonya'da, Doğu Avrupa'da), altıncısı Üçüncü Dünya'da sömürgeciliğin krizi ve siyasal hareketlenmedir (kriz sömürgeci statükoyu sarsar, dönemin hemen öncesinde Meksika, Çin, Türkiye, İran'da anayasal parlamenter devrimler yaşanır, ulusçuluk ve anti-sömürgeci mobilizasyon esas bu dönemde gelişir, sosyal hareketler etkili olur). Devre II. Dünya Savaşı'yla (1939-45) tamamlanır, faşist ülkeler kampı dünyanın büyük bölümünü işgal eder, fakat sonunda yenilir, bu savaş ilkinden daha büyük bir yıkım getirir (iki dünya savaşına dünya politikası başlığı altında değinmiştik).

Savaşın ardından 1945 sonrasında yeni bir dünya düzeni oluşur, gelişmenin dünya çapında yayıldığı yeni bir uzun döneme girilir. İlk dönem 1945-90 arasıdır, üç ana tip ekseninde değerlendirilebilir. Batı tipinde keynesian sosyal devlet ve neo-kapitalizm temelinde ekonomik denge sağlanır (uzun süre yeni bir kriz yaşanmaz) ve refah düzeyi yükselir (sosyal devlet, tüketim toplumu ve orta sınıflaşma belirleyicidir), demokrasi yerleşir ve uzlaşmacı yapıdadır (bu çerçevede merkez-sağla sosyal-demokrasi arasında alternans görülür) ama başlarda dekolonizasyon süreci sarsıcı olur (özellikle Fransa'da). Komünizm tipi Rusya'dan sonra Avrupa'nın doğusuna ve Uzakdoğu'ya yayılır (tümünde Rusya'daki gibi kollektivist planlı ve ideolojik tek partili bir düzen kurulur). Dünya politikasına iki sistem (kapitalist liberal-komünist sistemler) arası mücadele 1980'lere kadar yön verir, soğuk savaştan detanta geçilmiş olsa bile. Ancak komünist blok bölünür (Sovyet Rusya-Çin ayrılığı) ve rejim karşıtı ulusçu, liberal tepkiler görülür.

Üçüncü Dünya tipinde ise dekolonizasyon süreci yaşanır (çok sayıda yeni ulus-devlet kurulur), ekonomik gelişme ve sosyal dönüşüm ivme kazanır (kalkınma politikaları, altyapı ve sanayileşme, kırsal dönüşüm ve kentleşme, eğitim ve sağlık devrimleri, pazar ekonomisi ve kamu hizmetleri ana unsurlarıdır), bu nedenle gelişmekte olan terimi kullanılmaya başlanır. Ama Üçüncü Dünya gelişmede yeterince başarılı olamadığı gibi tümüyle istikrarsızdır: kronik dış ve iç savaşlara sahne olur, demokrasi zayıf ve otoriter rejimler yaygındır (askeri darbeler sıktır, askeri ve tek partili rejimler kurulur), dışa bağımlılık kısmen sürer, ekonomik ve sosyal kriz kronik gibidir. Üçüncü Dünya'da komünizm etkili olduğu gibi, devletçi sosyalist ülkeler ile Batı'ya yakın liberal ve gelenekçi ülkeler ikilemi oluşur. Bu dönemde dünya sistemi bütünleşmesi ileri düzeye varır (Batı artık birleşik bir bütündür, merkez diye adlandırılır, Üçüncü Dünya ise çevredir). Uluslararası kurumlaşma büyük ağırlık kazanır (Birleşmiş Milletler, blok örgütleri ve bölgesel birlikler…). 1973 sonrasında petrol fiyatlarındaki ani artışla dünya çapında bir ekonomik krizin başlaması yeni bir döneme geçişin öncülüdür, kriz günümüze kadar dalgalanmalarla sürmüştür. 1979'da İran devrimi ise siyasal İslamı yeni bir faktör olarak gündeme getirir.

İkinci döneme geçiş komünist sistemdeki çözülmeyle, 1990'dan itibaren başlar: Sovyet bloku dağılır (ve ekonomik liberalleşme ile nısbi demokratikleşme gerçekleşir), Çin'de ekonomik liberalleşme yaşanır (ama tek parti rejimi sürer). Dünya politikasında iki sistem karşıtlığı böylelikle sona erer ve yeni aktörler belirir: ekonomik güçleriyle temayüz eden Çin, Rusya ve bazı Üçüncü Dünya büyükleri, yeni sanayileşen ülkeler ile petrol ülkeleri, siyasal İslam, bölgesel birlikler. Dolayısıyla komünizm gibi Batı üstünlüğünün de sona ereceği tahmin edilebilir. Yeni teknolojiler yayılır (özellikle internet, cep telefonu boom'ları yaşanır), sermaye hareketleri çok artar (finansal sermeye baskındır), sonuçta dünya küçülür, benzeşme artar (bu nedenle küreselleşmeden sözedilmektedir artık). Üçüncü Dünya'da gelişme hızlanır, nısbi bir demokratikleşme yaşanır (ama istikrarsızlık sürer ve yeni savaşlar sökün eder). Genel olarak demokrasinin yayılma derecesi iyice artar (post-komünist demokrasiler, yeni Üçüncü Dünya demokrasileri), ama çatışmacı ve otoriter eğilimler hala etkilidir (özellikle Ortadoğu'da rejimler devrilir, iç savaşlar sökün eder). Bu dönemde dört tipten sözedebiliriz: Batı, post-komünizm, Üçüncü Dünya'da görece ileriler ve daha geriler.

Ayrıca başka dönemleştirmeler de önerilebilir: örneğin 1770'lerden 1914'e uzun dönemi (ve onun içinde 1775-1830, 1830-1875, 1875-1914 dönemleri), 1914 sonrası uzun dönem (ve onun içinde 1914-1945, 1945-1990, 1990 sonrası dönemleri); ya da 1990 sonrasını yeni bir uzun dönemin ilk dönemi sayabiliriz (1770'lerden 1914'e, 1914'den 1990'a uzun dönemlerinin ardından).

3. SİYASET BİLİMİNİN GELİŞİMİ

Siyaset bilimi insan ve toplum bilimlerinin en eskilerinden sayılabilir. Öncülü Antik çağdan beri siyasal düşünce (veya felsefe) geleneğidir. Modern çağda insan ve toplum bilimleri oluşurken siyasal düşünce ikinci planda kalır, yeni ağırlık merkezleri ekonomi, hukuk, sosyolojidir. . . Diğer yandan eğitimin ve gazetelerin yayılmasıyla, siyasete halk katılımının yerleşmesiyle siyasal sorunlara ilgi

çok artar, geçmişte prenslerin işi olarak görülen yönetim problemleri artık toplumu da ilgilendiren konular haline gelmiştir.

a) Siyasal düşünce geleneği

Siyasal düşünce toplum ve siyaset üzerine fikir tartışmalarını kapsar. Nasıl olması gerektiğine ilişkin projeler önerir, 'iyi sosyo-ekonomik ve siyasal düzen nasıl olmalıdır, iyi yönetim nasıl kurulur ve yürütülür', koşut olarak 'iyi insan ilişkileri ve davranışları nasıl olmalıdır' sorularını tartışır. İyi kavramı iki anlamlıdır: sonuçları açısından etkin ve bazı değerlere uygun. Birinci anlam işlevsellik ve yararlılık, başarılılık ve istikrar, güç ve nitelik, gelişme gibi unsurları içerir. İkinci anlam ahlakilik ve erdemlilik, adillik ve halka yakınlık, kamu yararı, dine bağlılık, hak ve özgürlükler gibi unsurları içerir.

Siyasal düşünce ilk kez Antik çağda (Eski Yunan, Helenistik çağ, Roma'da) gelişmiştir, düşünsel katkılarıyla Antik uygarlık çağdaş Batı'nın öncülü sayılır. Siyasal düşünce ve tartışma merkezi bir konuma sahiptir, başlıca temaları rejim ve demokrasi, ideal site tasarımları, erdem ve adalet gibi yöneticiler ve halkın bağlı kalması gereken ilkeler, evrenin ve doğanın düzenidir. . . Sokrat, Platon, Aristo, Epikür, Zenon, Ciceron, Seneca gibi düşünürleriyle tanınır. Siyasal düşüncenin diğer gelişme alanı Asya ve Ortadoğu uygarlıklarıdır, merkeziyetçi ve uzun süreli devlet gelenekleriyle, etik ve mistik dinsel sistemleriyle tanınırlar: Çin'de Konfüçyüsçülük, Taoizm, hukuk okulu, Yeni-Konfüçyüsçülük, Hindistan'da Hinduizm ve Budizm, Orta Asya'da Türk devlet anlayışı, İran ve çevresinde Zerdüştçülük ve Manikeizm, eski Ortadoğu devlet geleneği (Mezopotamya, Mısır…).

Antik dünyanın devamı ve feodal bir düzeni olan Ortaçağ Avrupası'nda Hıristiyanlık homojen bir kültürel temel yaratır. Hıristiyan teolojik düşüncesi Roma döneminde gelişmeye başlar, karanlık olarak nitelenen Yukarı Ortaçağ'da dinsel bağnazlık hakimdir, daha sonraki düşünsel açılımlarda ise teolojik düşünce yönlendirici olur, Yeni-Platonculuk, Aristoculuk, Skolastik, tarikatlar başlıca eksenlerdir. Siyasal planda yeryüzü sitesi-Tanrı sitesi ikilemi, imparator-kral iktidarı ile kilise iktidarı arasında üstünlük mücadelesi ana tema gibidir. Düşünsel yaşamın diğer yönleri rijid bir statü sistemine dayanan feodal zihniyet ve canlı popüler kültür ile sosyal dengesizliklerin eleştirisidir. İslam dünyasında da teolojik düşünce egemendir. Başlıca düşünsel eksenler olarak kelam ve fıkıh okulları, felsefi gelenek (İbn Rüşd, İbn Sina, Farabi gibi), mezhepler, Batınilik ve tasavvuf, toplumbilimsel perspektif (İbn Haldun gibi) ve seyyahlar (İbn Batuta gibi) belirtilebilir. İslam dünyasında çok sayıda devlet kurulmuştur, devletsel doktrin ve pratiklerin de dikkate alınması gerekir (örneğin Osmanlı devlet anlayışı).

Yeniçağ'da Ortaçağ Avrupası'nın feodal ve dinsel sistemi çözülür ve dönüşür, modern çağa geçiş başlar. Siyasal-toplumsal düşüncenin gelişiminde üç eksen saptanabilir. Dogmatik Ortaçağ zihniyetinden bilimsel, felsefi, sanatsal ve dinsel alanlarda yeni bir açılıma ve canlılığa geçiş birinci eksen olup Rönesans ve Reform hareketlerinde odaklanır. İkinci eksen siyasal düzenle ilgilidir ve iki çelişik yönden oluşur. Merkezi monarşinin güçlenmesi ve teorisi bir yönüdür, teorisyenleri arasında Niccolo Makyavel, Thomas Hobbes, J-B Bossuet, Jean Bodin belirtilebilir. Diğer yöndense

merkezi monarşik devlet eleştirilir, sınırlanması istenir, özgürlük ve haklar talep edilir. Bu ikinci yön kapsamında doğal hukuk anlayışını, Reform sonrası düşünürlerini, John Locke ve İngiliz liberalizmini, Fransız Aydınlanma felsefesini, devrimlerin akımları ve belgelerini belirtebiliriz. Üçüncü eksen ekonomik ve sosyal düşüncedir. Ortaçağ'ın kapalı ekonomik anlayışı ve yoksulluk-dinsel hayır merkezli sosyal anlayışının ardından Yeniçağ'da, ekonomik düşünce önce devletçi ve ticari merkantilisttir, sonra serbest pazarcı liberalizme kaymaya başlar. Sosyal planda, gerek merkantilist gerek liberal anti-sosyal anlayışın yanısıra, sosyalizmin öncülü sayılabilecek eşitlikçi ütopik projeler de üretilir (Thomas Morus, J-J Rousseau gibi).

19. yüzyıl öncesinde bazı düşünürler bilimsel metoda ve anlayışa daha yakın sayılır. Dört tanesini ele alacağız, kuşkusuz bunlara başkaları eklenebilir. Eski Yunan düşünürü Aristo'nun bilimsel yaklaşımı öncelikle metodundan kaynaklanır: Platon ideal site tasarımı hazırlar, yani nasıl olması gerektiğini anlatırken, Aristo gözlemci ampirik bir yöntemle Yunan sitelerinin siyasal düzenlerini inceler (158 site-devletin anayasalarının karşılaştırılması gibi) ve rejimlerin tasnifini yapar (monarşi ve tirani, aristokrasi ve oligarşi, ılımlı ve aşırı demokrasi). Ortaçağ İslam dünyasında İbn Haldun'un eseri (Mukaddime özellikle) siyasete sosyolojik yaklaşımın öncüsü sayılır, toplum tipolojisi ve dinamiğine dair bir teori sunar. İnsan toplumlarını göçebe ve yerleşik diye iki tipe ayırır: göçebe toplum güçlü dayanışma bağına sahiptir (asabiyya olarak adlandırılır, kan bağı, topluluk örfü ve şef otoritesi temelinde oluşur), buna karşılık yerleşik toplum yozlaşır ve zayıflar (yöneticilerin sefahatı, sınıfsal farklar, devşirme askerler gibi nedenlerle). Dinamik açıdan dayanışma bağı sayesinde göçebeler yerleşikleri yener ve kentleri ele geçirir, ama döngüsel bir dinamik vardır, göçebeler yerleşik yaşama geçince aynı şekilde yozlaşırlar, onları da yeni bir göçebe dalgası yıkar. İbn Haldun ayrıca dini siyaset, akli siyaset, medeni siyaset ayırımı yapar.

Yeniçağ'da Floransalı düşünür Makyavel'in katkısı Ortaçağ anlayışından koparak siyaseti ahlak ve dinden ayırmasındadır. Bu nedenle makyavelik politika terimi kullanılır: amaç için araçlar meşrudur, prensin İtalyan birliğini kurması ve iktidarını koruması için kuvvet ve kurnazlığa başvurması gerekir. Bu yaklaşım gerçekçi politika (realpolitik) olarak da nitelenebilir, çünkü reel siyasal süreçlerde yönlendirici ilkeler kuvvet ve kurnazlıktır, onlara dayanmadan gerçekçi siyasal girişim olamaz. Yeniçağ sonları Fransız düşünürü Montesquieu'nün yaklaşımının bilimselliği ise siyasal olgu ve yapıları açıklamada çevresel koşulların belirleyiciliğini göstermesindedir. Yasalar ve rejimler her toplumun kendi koşullarınca (coğrafi, ekonomik, toplumsal, kültürel koşulları tarafından) belirlenir. Farklı koşullarca belirlenmiş Asyatik despotizm ve Batı çoğulculuğu ayırımı yapar. Aristo gibi o da bir rejimler tipolojisi kurar: her biri bir ilkeyle (kamu yararı-erdem, itidal, onur, korku ilkeleri) tanımlanan demokrasi, aristokrasi, monarşi ve despotizm rejimleri.

Dört düşünürün incelenmesinden hareketle şu bilimselleşme göstergelerini saptayabiliriz. Birincisi tümünün spekülatif felsefi yaklaşımdan çok ampirist bilimsel yaklaşımı kullanmasıdır. Zamanlarının siyasal ve toplumsal yapılarının gözlemlenmesinden hareket ederler, karşılaştırma yaparlar (Aristo'da Yunan siteleri, İbn Haldun'da Kuzey Afrika ve İslam toplumları, Makyavel'de İtalyan kentleri, Montesquieu'de Batı ve Doğu devlet sistemleri). İkincisi ahlaki-teolojik anlayışa karşı mesafe alırlar, reel siyasal süreçler incelenir ve ona göre realist politikalar önerilir. Makyavel

örneğinde böyle bir yaklaşım olumsuz bir nitelemeyle makyavelizm diye adlandırılmıştır. Üçüncüsü nedensellik ve çevrenin belirleyiciliği yaklaşımıdır. Siyasal olguların nedenleri araştırılır, olgular arasında nedensel bağlantılar kurulur. Siyasetin doğal, ekonomik, toplumsal, kültürel etmenleri vardır, dolayısıyla belirlenmiş, koşullanmış bir etkinlik gibi görülür. Dördüncüsü hem statik hem dinamik yaklaşımla toplum ve rejim tipolojileri kurulmasıdır. Statik analiz toplumun ve siyasetin yapısını (bütün ve ögelerini) analiz eder, yönlendirici ilkelerini saptar (dayanışma-asabiyya, kuvvet ve kurnazlık, rejimlerin ilkeleri gibi). Dinamik analizde ise toplumsal-siyasal değişme ve gelişme incelenir, hareket yasaları saptanır. Ancak 19. yüzyıl evrim teorilerinden farklı olarak bunların döngüsel bir anlayışları vardır (göçebe-yerleşik döngüsü, rejimler döngüsü), toplumlar zorunlu olarak ileriye doğru gitmezler.

b) 19. yüzyılda insan ve toplum bilimleri

19. yüzyıl Yeniçağ'da başlayan tarihsel dönüşümün hızlandığı ve eskiden kesin kopmaya vardığı bir dönemdir. Yüzyıl boyunca pozitif bilimlerde büyük ilerleme sağlanır, bilimin bulguları teknolojiye dönüştürülür, bu sayede birinci sanayi devrimini yüzyılın sonlarında ikincisi izler. Bilime güven duyulur, rasyonalist ve pozitivist anlayış egemendir. Yeni toplum gelişen, karmaşıklaşan ve zenginleşen, hem hümanist hem maddiyatçı, gelecek beklentisi yüksek ve geçmişini değerlendiren bir toplumdur. Yurttaş olmuş ve bazı özgürlüklere kavuşmuş, eğitim ve iletişim düzeyi yükselmiş, rejimler yıkan ve kuran, ülke ve dünya sorunlarıyla ilgili bir toplumdur. Sorunları ve bunalımları olan, iyimser olduğu kadar kötümserliğe de kapılan bir toplumdur. Böyle bir bağlamda insan ve toplum bilimleri gelişme için elverişli bir zemin bulurlar.

Kapitalizm ve pazar ekonomisi ekonomi politiği yaratır. Adam Smith, David Ricardo gibi liberal düşünürler ekonomi politiğin temellerini atarlar, liberal klasik ekonomi politik sosyalist eleştiriye maruz kalır (özellikle marksizm farklı bir teorik çatı kurmaya çalışır), yüzyılın sonlarında neo-klasik ekonomi ön plana çıkar. Siyasetin incelenmesinin ekonomiyle bağları güçlüdür, adı üstünde ekonomi politik biliminden sözedilmektedir (ancak neo-klasisizmden itibaren ekonomi bilimindeki soyutlaşmayla bağ azalır). Yeni toplum ve sorunları ise sosyolojiyi yaratır. Kitle toplumunun oluşumuyla bilimsel ilginin ağırlık merkezi yönetimden toplum ve onu oluşturan insanlara kayar, toplum eskisi gibi yönetilecek bir teba değil, canlı bir organizma, bir ilişki ve davranış sistemi, bireyler bütünü olarak görülür. Toplum farklı insan gruplarından (sınıflar ve kültürlerden) oluşmaktadır, hızlı bir değişim içindedir, geçiş sürecinde yeni sorunlar çıkmakta ve çatışmalar yaşanmaktadır. Dolayısıyla sosyolojinin gelişiminde değişimi açıklama arzusu etkili olur (evrim teorileri örneğin), sorunlara çözüm bulma ve yeni bir toplumsal bağdaşım sağlama kaygısı ona eklenir. Yeni toplumda insanın önem ve değeri, değişen toplum koşullarında bunalımı psikolojik yaklaşımın gelişmesini sağlar. Sosyoloji modern siyaset biliminin oluşumunda yönlendirici olacak, siyaset kurallar ve programlar olarak değil toplumsal süreçler olarak, insan davranışları olarak incelenmeye başlanacaktır. Aşağıda bazı sosyologların yaklaşımlarına değineceğiz.

Toplumlar yüzyıl içinde büyük bir dönüşüm yaşamışlardır, bunu anlama ve açıklama isteği, geçmişe nostalji duyulması ve geçmişi değerlendirme kaygısı tarih yapıtlarında hızlı bir çoğalmayı

getirir. Tarih yazını önemli ölçüde siyasetle ilgilidir, hem eski rejimlerle hem de yeni siyasal süreçlerle. Hukuk bilimi ve pratiğinin gelişmesi ise iki eksende düşünülebilir. Anayasal-kurumsal devlet, yasalarla düzenlenmiş toplum, insan-yurttaş hak ve özgürlükleri gibi ilkeler anayasa hukukunun ve hukuk devleti anlayışının temelini oluşturur. Kapitalist pazar ekonomisi ve modern toplum ise hukukla düzenlenmiş bir ekonomi ve özel yaşam alanı gerektirmektedir, çünkü ekonomik ilişkiler eskisine göre çok daha fazladır ve toplum yaşamında geleneklerin düzenleyici etkisi zayıflamıştır. Siyasal konulara yaklaşımda hukuksal perspektif ağırlık kazanır, siyaset bilimi ile anayasa hukuku özdeşleştirmesi yapılır. Ayrıca bir dünya sistemi oluşmaktadır, devletler arasında mücadele, yeni toprakların keşfi, farklı toplumların tanınması coğrafya, jeopolitik ve antropolojinin gelişmesini sağlar. Hem farklı toplumlara ilgi hem de Avrupa'da ulusçuluk etnolojinin, ulusal kültür çalışmalarının gelişmesini teşvik eder. Uluslararası politika siyaseti incelemede çok önemli bir eksen olarak belirir, güçler mücadelesi ve uluslar, sömürgeci yayılma ve sömürge halklar ilgi alanlarıdır.

Siyaset biliminin gelişiminde belirttiğimiz bilim dalları etkili olmuştur. Ancak siyasal düşünce geleneği hala önemli bir faktördür. Oldukça verimli Yeniçağ düşüncesi ve çağı sonlandıran devrimlerin ilkeleri 19. yüzyıl siyasal anlayışına yön vermiştir. 19. yüzyılın yeniliği ise ideolojilerin gelişmesidir, siyasal düşünce belirli ideolojiler ve onların toplum projeleri çevresinde örüntülenir. İdeolojiler çevresinde siyasal akımlar oluşur, kitleler etkilenir. Liberalizm ve ulusçuluk çağın yükselen ideolojileridir, sosyalizm ve reformizm çağın düzenini ilerici yönde, gelenekçilik ve muhafazakarlık ise tutucu yönde eleştirir, alternatif düzenler önerilir. Romantizmle realizm ve bilimcilikle pozitivizm ise çağın ideolojik sabitleri gibidir, devlet felsefesini ve Alman düşüncesinin özgül katkısını da vurgulamak gerekir (Immanuel Kant, GWF Hegel, JG Fichte gibi isimleriyle). Diğer yandan merkezi ulusal devletler politikalarıyla toplumun gidişatını belirlemektedir, bürokratik bir devlet yapısı oluşmakta ve kamu yönetimi pratik ve teori olarak gelişmektedir. Keza gazeteler siyaseti bütün yönleriyle yansıtan ekranlar gibidir: toplum, ülke sorunları, devlet politikaları, uluslararası politika, siyasal akımlar ve mücadeleler, tartışmalar ve simalar. . . Okur sayıları eskiye göre çok artmıştır, siyaset gazeteler aracılığıyla kitleye yayılmaktadır.

20. yüzyılda siyasetin incelenmesinde sosyolojik yaklaşım ön plana çıkacaktır, bunun öncüleri ise 19. yüzyıl sosyologlarıdır. Auguste Comte sosyolojiyi sosyal fizik diye adlandırır, toplumu statik bütün ve dinamik evrim bakış açılarıyla inceler, sosyoloji ve siyaset bilimine dayalı bir toplum yönetimi önerir. Emile Durkheim toplumsal işbölümünü ve toplumsal olguların belirleyici etmenlerini inceler, işlevsel ve uyuşumcu bir devlet anlayışı vardır. Herbert Spencer toplumu canlı bir organizma gibi düşünür, evrimin basitten karmaşık topluma doğru olduğunu belirtir. Ferdinand Tönnies topluluk-toplum ikilemi kurar, gelenekselden moderne geçiş sürecinde zayıflayan dayanışma bağı olgusunu vurgular. Sosyolojiyi çok etkileyen biyolojideki gelişmeyi de belirtmek gerekir: Darwin'in görüşleri, biyolojik teorinin değişik kavramları (farklılaşma ve bütünleşme, kalıtım, çevreye uyarlanma, evrim gibi), yüzyıl sonlarında egemen olan gücü yüceltici sosyal darwinist anlayış gibi. Siyasetin sosyolojik analizi konusunda özellikle üç isim üzerinde durulur: Karl Marx, Max Weber, Alexis de Tocqueville.

Marksizm ekonomik bir teori olduğu gibi bir sınıf çatışması sosyolojisidir de, sınıfların durumunu, siyasal olayların sınıfsal temellerini analiz eder. Genel bir toplum ve tarih teorisi önerir, burada

siyaset üstyapıdır, ekonomik ve sınıfsal ilişkilerce belirlenir. Marx'ın (ve birlikte çalıştığı Friedrich Engels'in) çağın siyasal olayları hakkında incelemeleri, siyasal polemik ve tartışmaları vardır, sosyalizmi amaçlayan programlar hazırlarlar. Max Weber siyasetin sosyolojik teorisinin öncüsü sayılır, modern siyasal teori üzerinde etkisi büyüktür. Ekonomik ve sınıfsal faktörlerin yanısıra statü, bürokrasi, iktidar, meşruluk ve zor gibi kavramları analizinde baş köşeye koyar (ama ekonomiyi önemsemiyor değildir, en önemli yapıtının adı Ekonomi ve Toplum'dur). Keza kültürel faktörü önemser (Protestanlığın gelişme üzerinde etkisi tezi), davranışları esas alan bir yaklaşımı vardır (eylem sosyolojisi) ve sübjektivitenin rolünü vurgular (anlayış sosyolojisi). Tocqueville ise iki konuda siyasetin toplumsal belirleyicileri yaklaşımını geliştirir. Amerika'da demokrasi üzerine analizinde rejimlerin toplumsal temelleri sorunsalını gündeme getirir (ona göre Amerika'da demokrasi için elverişli temeller vardır). Kitle toplumunu, eşitlik ve merkezi devletin birlikteliğini gözlemler, özgürlükleri tehdit eden modern bir totalitarizm tehlikesine dikkat çeker. Böylece siyasal prospektif (öngörü) de yapmış olur. Bu üçüne muhakkak ki başka birçok isim eklenebilir.

c) 20. yüzyıl ve sonrasında siyaset biliminin gelişimi

19. yüzyılda ayrı bir siyaset bilimi disiplini yoktur. Siyasal incelemelerin merkezleri anayasa hukuku, siyasal düşünce, gazetecilik, sosyoloji ve tarihtir. Siyaset bilimi ismi dünyanın yeni büyük gücü ABD'de kullanılmaya başlanır, 1903'de American Political Science Association (Amerikan Siyasal Bilim Derneği) kurulur. Disiplinin dünya çapında yayılması II. Dünya Savaşı sonrasındadır, 1949'da International Political Science Association (Uluslararası Siyasal Bilim Derneği) kurulur. 20. yüzyıl başlarında siyaset biliminde hukuksal ve kurumsal yaklaşımlar egemendir. Hukuksal yaklaşımda anayasa hukuku ile siyaset bilimi özdeşleştirmesi vardır, ayrıca yeni gelişen idare hukuku devlet kurumlarıyla ilgilidir. Kurumsal yaklaşım ise kurumların yasal çerçevesinin ötesinde pratikteki yapısını ve işleyişini inceler, çünkü pratikteki durum hukuksal ilkelerden farklı olabilir. Bu alanda öncü bir yapıt Lord Bryce'ın Amerikan siyasal kurumlarını inceleyen The American Commonwealth'idir. Daha sonra da 'siyasal kurumlar ve anayasa hukuku' perspektifi siyaset biliminde etkili olacaktır (Maurice Duverger'nin ünlü yapıtının adı budur örneğin).

Hukuksal ve kurumsal yaklaşım Kıta Avrupası'nda nüfuzunu sürdürürken Amerikan siyaset biliminde davranışçı yaklaşım egemen hale gelir. Siyasal olguların analizinde insan ve grup davranışlarının incelenmesi ağırlık kazanır (bireyler, halk ve kesimleri, yöneticiler, gruplar ve örgütlerin davranışları). Davranışçılık sosyolojik ve psikolojik bir perspektife sahiptir (insan davranışı hem psikolojiktir hem de çevre koşullarınca belirlendiği için sosyolojik), Avrupa kaynaklı sosyolojik ve psikolojik teorilere başvurulur (Durkheim, Spencer, Weber, Pareto, Freud…). Ampirik araştırmalar (anketler, mülakat ve paneller, içerik analizleri, tutum skalaları) temelinde davranış modelleri oluşturulur, matematiksel-istatistiksel metotlar kullanılır. Davranışçılığın öncüleri arasında Arthur Bentley, Charles Merriam ve Harold Lasswell sayılır. 1930'larda davranışçılık moda olur, savaş koşulları davranışçı araştırmaları teşvik eder (askerlerin ve düşmanın davranışlarını öngörebilmek için bu araştırmalardan yararlanılır). 1950 sonrasında genel teoriler oluşturmak egemen eğilim haline geldiyse de, davranışçı araştırmaların sayısında da büyük artış olur. Davranışçılığa yöneltilen

bir eleştiri ölçülebilir konularla ilgilenilmesi, buna karşılık ölçülmesi zor fakat daha önemli siyasal olguların analizinin ihmal edilmesidir. Diğer bir eleştiri teorisiz data koleksiyonculuğu yapıldığıdır. Olgular kendi başlarına basit bir ayrıntılar kolleksiyonudur, ancak teorik bir çerçeve ve varsayımlar temelinde anlam kazanırlar. Ayrıca davranışçı çalışmalarda Amerikan değer yargılarının egemen olması eleştirilir.

Davranışçılığın handikaplarını aşma kaygısıyla da genel teoriler kurulmaya başlanır. Metot olarak önce teorik model kurma, sonra ondan hareketle ampirik araştırma yapma yolu benimsenir. Genel teoricilikte Talcott Parsons'un sosyolojisi öncüdür. Bir genel eylem ve sosyal sistem teorisi kurar, siyasal sistemi de sosyal sistemin bir alt-sistemi olarak tasavvur eder. Siyaset bilimi genel teori oluşturma konusunda sosyolojiyi izler. David Easton, Almond ve Powell, Karl Deutsch'un siyasal sistem teorileri bu alandaki ilk ve en önemli adımlardır. Bu genel teorilerin esin kaynakları sistem analizi (bu analiz sibernetik ve biyoloji kökenlidir), işlevselcilik-yapısalcılık (bu akım sosyoloji, antropoloji ve dilbiliminde etkilidir), sosyolojinin kurucu teorisyenleridir. Sistem analizi siyaseti çevresiyle etkileşim içinde yönetsel bir sistem olarak tasavvur eder, çevreyle etkileşimine ve iç süreçlerine ilişkin bir dizi kavram geliştirir. İşlevselci bir perspektifle siyasal sistemin topluma yönelik genel işlevleri ve siyasal sistem içindeki değişik yapıların işlevleri üzerinde durulur, yapısalcı bir perspektifle görünürün ötesinde gizil yapılar ve sabitler aranır. Aslında işlevselci ve yapısalcı yaklaşım sadece genel teorilerde değil, bütün siyasal analizlerde etkilidir.

Amerikan siyaset bilimindeki sistem teorilerinden başka genel teoriler de vardır. Marksizm baştan beri tarihsel materyalizm teorisiyle genel bir toplum ve tarih teorisi olma savındadır. Toplum ve tarih, ekonomi politik alanlarında olduğu gibi siyaset ve devlet alanında da marksist eğilimli bir genel teori kurma girişimleri görülür (örneğin Nicos Poulantzas, Henri Lefebvre). Sınıf çatışması ve ekonomik belirleyiciler üzerinde odaklanan sosyo-politik analizlerde, tarihsel incelemelerde, kapitalist ve azgelişmiş toplumlar üzerine incelemelerde marksizmin etkisi hissedilir. Marksizm yakınında gelişen eleştirel teori ise siyasal felsefe alanında önemli bir ağırlığa sahiptir (Frankfurt okulu, Jean-Paul Sartre ve varoluşçuluk). Yine 19. yüzyıl toplum biliminden gelen bir başka teorisyenin, Max Weber'in çalışmaları genel bir siyaset teorisi kurulması sürecinde epeyce etkili olmuştur. Siyaseti ekonomi ve sınıfa bağlayan marksizmden farklı olarak Weber siyasal ve kültürel kategorilere analizinde ağırlıklı bir yer veriyordu. Sosyolojik teoriler içinde sadece Weber'inki değil diğerleri de siyaset ve devleti inceleme konusu yaparlar (Alman, Fransız, Amerikan sosyolojisinin öncüleri, Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca gibi İtalyan elit teorisyenleri). 20. yüzyıl boyunca siyaset sosyolojisi yaklaşımı ise sentetik bir genel teori olarak nitelenebilir. Bu yaklaşım siyasal yapı ve süreçleri ekonomik-sosyal, toplumsal-kültürel ve psikolojik yapı ve süreçlerle etkileşim içinde düşünmektedir.

Genel teorilere soyut düzeyde kaldıkları, reel süreçleri kavramada yeterli olamadıkları şeklinde bir eleştiri yöneltilir. Buna karşılık genel teorilerden önce siyasetin değişik yönlerini inceleyecek kısmi ve ortaboy teorilerin oluşturulması savunulur. Sözkonusu teoriler alanında önemli bir alan devlet teorileridir: hukuksal teoriler (anayasa hukuku devleti inceleyen bir disiplin olarak yerleşir), kurumsal teoriler (kurumların yapısı ve işleyişi üzerine incelemeler), sosyolojik teoriler (yapısalcı-işlevselci teori örneğin), devlet politikaları, bürokrasi ve yönetim süreci üzerine teoriler. Bir diğer alan rejim

teorileridir: demokrasi ve anti-demokratik rejim (ya da diktatörlük) teorileri, her ikisinin tiplerinin incelemesi (Batı demokrasisi ideal tip olarak nitelenir sıklıkla), ülkelerin rejimlerinin karşılaştırmalı incelenmesi (sosyo-ekonomik ve tarihsel analizle kesişir). Bir başka alan olan siyasetin toplumla etkileşiminin incelenmesi kapsamında siyasal kültür ve toplumsallaşma, sınıf-siyaset ilişkileri, ekonomik ve sosyal etmenler, toplumun sorunları üzerine çalışmalar belirtilebilir. Siyasetin psikolojik boyutları gitgide daha fazla ilgi çeken bir alandır, kitle psikolojisi perspektifi önemle vurgulanır, keza freudian etki hissedilir. Değişik siyasal güçler ve süreçler üzerine araştırmalarsa en yaygın inceleme alanıdır: partiler (genel incelemelerin yanısıra somut ülkeler ve partiler üzerine çalışmalar da), baskı grupları, siyasal katılım ve seçimler (seçim sosyolojisi alanında geniş bir yazın oluşur), yerel politika (yerel tarihe ve yönetime ilgi gitgide artar), sosyo-politik güçler ve mobilize politika (ordu, elitler, kitle hareketleri, devrimler gibi), ideoloji, siyasal iletişim, örgütler ve gruplar, siyasetle ilgili bazı kategoriler (iktidar, meşruluk, zor, çatışma ve uyuşum gibi). Genel teoriciliğe (özellikle sistemist ve işlevselci-yapısalcı teorilere) yöneltilen bir başka eleştiri statik, dengeci ve uyuşumcu bir perspektifle analizler yapmasıdır, buna karşılık gelişme, değişme ve çatışmayı önemseyen bir yaklaşım önerilir. Bu yaklaşımda sosyo-ekonomik ve kültürel gelişme ile siyasal gelişme paralel olarak incelenir. Dekolonizasyon sonrasında yeni ülkelerin oluşumu gelişme ve değişmeyi inceleyen çalışmalara ivme kazandırmış, aynı zamanda Batı'nın geçmişi de incelenmiştir. Bu alanda Amerikan siyasal gelişme teorileri bir gruptur, tarihsel sosyoloji bir başka grup, ama başka perspektiflerden de sözedilebilir.

Siyasal düşünce siyaset biliminin öncülüdür, düzen ve yönetim üzerine tartışmalar ideolojiler çevresinde örüntülenir (liberalizm, sosyalizm, muhafazakarlık, otoritarizm, ulusçuluk, modernleşmecilik ana eksenlerdir ve her birinin değişik türleri vardır), diğer yönden ideolojiler eleştirilir (yıkıcı etkileri, başarısızlıkları nedeniyle). Yeni düşünce akımları ortaya çıkar, düşünce tarihi üzerine çalışmalar da sürer (bu alan felsefeyle örtüşmektedir). Değişik siyasal akımlar içinde konumlandırılan siyaset adamlarının görüş ve uygulamaları da siyaset biliminin gelişimi açısından dikkate alınmalıdır: ulusal liderler ve ulusçu teorisyenler (bu kategoride M. Kemal Atatürk başta sayılır), komünist ve sosyalist liderler ve teorisyenler, faşist ve otoriter liderler ve teorisyenler, demokratik politikada temayüz etmiş liderler, yeni demokratik teorisyenler, yeni akımların (örneğin çevrecilik, öğrenci hareketi, kadın hareketi) öncüleri, gelenekçi liderler ve teorisyenler. Kuşkusuz 20. yüzyıl ve sonrası gibi 19. yüzyıl ve öncesi liderlerinin görüşlerini de dikkate almak gerekir.

Siyaset toplumun yönetsel merkezi olarak, ülke sorunları ve onlara ilişkin politikalar olarak, dünya sorunları olarak diğer disiplinlerle ilişkilidir, bu nedenle yan ve yakın disiplinlerden sözedilir. Siyaset sosyolojisi ile siyaset bilimi büyük ölçüde çakışmaktadır, onu yan disiplin sayamayız. Anayasa hukukuyla siyaset bilimi bağından sözetmiştik, daha geniş anlamda siyasal hukuk terimini kullanabiliriz. Siyaset psikolojisi diye bir daldan da sözedilir, bu dal sosyal psikolojiyle örtüşmektedir. Siyasal ekonomi (ya da ekonomi politik) 19. yüzyılda gelişen ekonomi bilimine verilen addı, günümüzde ise siyasetle ekonomi ilişkileri üzerinde odaklanmış bir disiplin sayılabilir. Sosyal politika 20. yüzyılda farklılaşan bir disiplin olarak gelişmiştir, sosyal etmenlerin siyaset üzerinde etkisi ve devletin sosyal politikalarıyla ilgili olduğu için siyaset bilimiyle yakınsıdır. Siyaset biliminin kapsamında yer alan bir dal ise uluslararası politikadır, bu alanda geniş bir yazın vardır: dünya sistemi, güç politikası, savaş ve barış, uluslararasarası kurumlaşma, uluslararası tarih, uluslararası gelişmeler ve

olayların analizi, strateji ve taktikler, oyun teorileri, vs. Siyaset bilimi ile yakından ilişkili bir dal kamu yönetimi veya yönetim bilimidir, çünkü ülkenin, devlet kurumlarının yönetimiyle ilgilidir. Siyasal süreç tarihseldir, somut siyasal gelişmeleri anlayabilmek için tarihsel bir analiz yapmak gerekir, 19. yüzyılda tarih disiplininin gelişiminde eski siyasal düzenin değişimi ana motifti. Siyasal tarih ekonomik, sosyal ve toplumsal-kültürel tarihle yakın etkileşim içindedir. Ayrıca siyasal coğrafya (tarihle örtüşür) ve ilkel toplumlarda siyasetle ilgili siyasal antropolojiyi belirtmek gerekir.

Siyaset bilimindeki gelişmenin önemli bir yönü pozitif bilimlerle yakınlaşma eğilimidir, matematiksel ve istatistiksel metotlar kullanılır, modeller oluşturulur. Bu metotlar özellikle karar ve yönetim süreçleri ile uluslararası politika alanlarında kullanılmaktadır. Siyaset bilimi toplum yönetimine katkıda bulunabilecek bir teknik olarak da tasavvur edilir, bunu ifade için siyasal management, engineering, terapötik gibi terimler kullanılır, işletmecilik, mühendislik ve tıpla analoji yapılarak. Bu açıdan Comte pozitivizmiyle bağlantı kurulabilir: araştırmaya dayalı bilimsel bir yönetim ve onun aracı olarak siyaset ve toplum bilimleri fikri. Siyasetle yakından ilişkili bir dal gazeteciliktir, gazetelerin haber ve inceleme konuları büyük ölçüde ülke ve dünya politikasıyla ilgilidir. Günümüzde siyasal analizlerin en çok bulunduğu yer muhtemelen gazetelerdir, dolayısıyla bu konuda siyaset bilimi incelemeleri kadar onlara da başvurmak gerekir. Aslında ayrı bir siyaset biliminden sözetmek yerine, siyasetin incelenmesini belirli disiplinlerin kavşağı olarak düşünmek daha doğru olur: sosyoloji (nitekim siyaset sosyolojisi terimi sık kullanılır, psikolojiyi de birlikte düşünebiliriz), ekonomi (sosyo-ekonomik konular siyasetin temelidir), tarih ve coğrafya (toplumların tarihsel gelişim süreci siyasette düğümlenir), hukuk ve yönetim (anayasa hukuku ve kamu yönetimi perspektifleri), felsefe (veya düşünce tarihi).

d) Yöntem sorunları

Toplumsal bilimler toplumsal olguları incelerler. Toplumsal olguları yapı, etkinlik, ilişki, süreç, tutum (ve edim) olarak düşünebiliriz, reel ve eylemsel düzeyde olduğu kadar zihinsel ve ruhsal düzeyde de düşünebiliriz. Önemli bir problem inceleme biriminin ne olduğudur: insan mı, bütün olarak toplum mu? Analiz temeli olarak yapılar, etkinlikler, ilişkiler, süreçler olarak toplumu alabileceğimiz gibi insanı da (insan tutum ve edimlerini) alabiliriz. Bir başka problem siyasal olguyu toplumsal olgudan ayırdetme zorluğudur. Bir yaklaşım toplumu değişik düzeyler, alanlar ve ilişki tiplerine ayırır, siyaset bunlardan biridir, aynı zamanda ekonomi, sosyal, hukuk, kültür, toplumsal organizasyon, psikoloji gibi alanlar ayırdedilir. Bir başka yaklaşım toplumsal bilimleri farklı bakış açıları (hatta mantıklar) olarak tanımlamak olabilir. Dolayısıyla her bir toplumsal bilimin (bu arada siyaset biliminin) görevi birbirinden ayrılmaz ilişkiler yumağı olan toplumsal olguyu kendi bakış açısıyla, mantığıyla analiz etmektir. Toplumsal bilimleri kendi içinde ayrıştırmanın yanısıra, onu başka disiplinlerden ayırmak da gerekir, toplumsal bilim-pozitif bilim farkı, bilim-felsefe farkı bununla ilgilidir. Bir toplumsal bilim olarak siyaset bilimi diğer toplumsal bilimlerle aynı metodolojik sorunlarla karşı karşıyadır (ama her bir toplumsal bilimin özgüllükleri olduğunu da dikkate almak gerekir).

Bilimsel araştırmada birinci aşama gözlem, data toplamadır. Bu da gelişigüzel yapılmaz, çünkü daha önce bu konular incelenmiş, tartışılmıştır, yani öncel bir teori vardır, bu nedenle indüktif metot (ya da ampirik araştırma) dedüktif metotla (ya da teorik modelle) bileşir. Teorinin yanısıra metot, yani nasıl gözlem, araştırma yapılacağının bilinmesi gerekir. Değişik gözlem, araştırma şekilleri vardır, çeşitli tiplerde kişisel gözlemler, belirli olguların düzenli olarak gözlemlenerek değerlendirilmesi, ölçülmesi (istatistikler), saha araştırmaları (anket örneğin), yazılı kaynakların değerlendirilmesi (örneğin gazeteler, belgeler), deneyler. . . Bu ilk aşama sonucunda konuyla ilgili, şu ya da bu nicelik ve nitelikte data toplanmış olur. İkinci aşama toplanan datanın işlenmesi, analizidir. Bunun bir ekseni datanın tasnifidir. Tasnifte tematik ayırıma gidilir, zamansal ve mekansal kriterlere göre ayırıma gidilebilir. Diğer ekseni açıklayıcı modeller kurulmasıdır: nedensellikler bulunur, bağlantılar kurulur, eğilimler ve karşı-eğilimler saptanır, vs. Üçüncü eksen meselelerin tartışılmasıdır: teorik öncüller ve sahip bulunulan ampirik data temelinde. konulara ilişkin önermeler ve modeller, alternatif önermeler ve modeller formüle edilir. Üçüncü aşama teorileştirmedir. Araştırma sonuçlarına göre öncel teoride değişiklikler yapılabilir. Üçüncü aşama ile ikinci aşama pratikte önemli ölçüde örtüşür, bu son aşama ikinci aşamada sözünü ettiğimiz işlemlerin sistematizasyonudur.

Toplumsal bilimler pozitif bilimlerle karşılaştırıldıklarında bazı yetersizlikler taşırlar, bu açıdan bilimselleşme derecesi pozitif bilimlere göre geri sayılır. Birinci yetersizlik toplumsal bilimlerin yanlılık ve sübjektivizm tehlikesiyle karşı karşıya bulunmasıdır. Çünkü inceleme konusu insanın kendisidir, özellikle durumların kişiye göre değişirliği sübjektivizm kaynağıdır. Ayrıca bilim adamının kendi teorik ekolü (birbiriyle çelişen ve tartışan farklı ekoller vardır), siyasal görüşü, ulusal kültürü lehine bir yanlılığa kapılması olasıdır. Zaten birçok konuda kesin bir sonuca varılamamaktadır. İkinci yetersizlik pozitif bilimlerden farklı olarak ölçme ve deney zorluğudur. Toplumsal olguların fizik olgular gibi sayısal ifadesi çoğu zaman mümkün değildir, bu nedenle sürekli ölçme problemi vardır. Toplumsal olguların tekrar edilemezliği ve yalıtlanamazlığı deney yapılmasını da güçleştirmektedir, yapılsa bile hata olasılığı yükselmektedir. Üçüncü bir yetersizlik toplumsal olguların analizini zorlaştıran özellikleriyle ilgilidir: karmaşıklık (toplumsal olgular çok ögeli ilişkiler yumağıdır), değişkenlik (iki tip değişkenlikten sözedebiliriz: birincisi toplum sürekli değişme içindedir, ikincisi olguların kategorileştirilmesinde birkaç türe ayırmak zordur çünkü çok sayıda nüans vardır), belirsizlik (nicelleştirme güçlüğü, olguların içiçeliği ve değişkenliği nedeniyle).

Toplumsal bilimlerde önemli bir metot sorunu determinizm konusudur. Bunun bir boyutu toplumsal olguların ve insan davranışlarının belirlenme şekli ve derecesi problemidir. Bir uçta kesin bir determinizm benimsenir (toplumsal ilişkiler ve yapıların iradeden bağımsızlığı ileri sürülür), diğer uçta insanların iradi etkinliği vurgulanır. Toplumsal bilimlerin yaklaşımında insani iradilik reddedilmez, ama toplumsal nesnel belirlenmişlik anlayışı daha etkilidir. Nesnel belirlenmişlik ise iki açıdan düşünülebilir: daha yaygın olan çevresel koşulların etkisi, belirleyiciliği anlayışıdır, diğeri ise herhangi bir yapının içsel özellikleri ve eğilimlerinin belirleyiciliğidir. Belirlenmişlik tezine karşı tesadüfilik tezi de ileri sürülebilir. Dolayısıyla aynı olgu iradi tercihler ve tesadüfi dağılım sonucunda oldukça değişken biçimlerde gerçekleşebilir. Ara bir görüş ise olasılıkçı tezdir: koşullara göre olasılık artar veya azalır, bir alternatifin olasılığı çoktur diğerinin az. Aslında tümünü tek bir sistematik içinde düşünmek mümkündür: nesnel belirlenmişlik, iradilik ve özgürlük, tesadüfilik ve olasılık birbirini

dışlamazlar, bileşirler. Determinizm konusunun diğer boyutu ise determinantların biçemidir, statik çok faktörlü analiz ve dinamik süreç analizi ayırımı en temelidir. Bir başka sorun teori kurmanın zorluğudur, kesin sonuçlara ulaşılamayacağı için ancak yorum yapılabilir, denebilir. Toplumsal bütün veya süreç çok sayıda unsurdan oluşmaktadır, bunları tek bir sistematik içinde senkronize etmek güçtür veya gerçeklikten kopuşla sonuçlanabilir.

Toplumsal bilimlerde bazı yanılsama tehlikeleri vardır. Bir tanesi yaygın zihniyetlerden kaynaklanır, ulusal kültürün, popüler sabitlerin, değişik alt-kültürlerin, modaların ve şartlanmanın damgasını taşırlar. Bilimler Batı'da geliştiğinden Batı kültürünün etnosantrizminin belirleyici olduğu, bu nedenle Batı-dışı toplumların yeterince kavranamadığı ileri sürülebilir. Yeni bilimsel teori eski anlayışın reddiyle başlar, örneğin Yeniçağ'daki bilimsel gelişme böyle olmuştu (astronomi, fizik ve diğer dallarda). Günlük dille bilimsel dil arasındaki fark da yanılgılara neden olmaktadır, bilimsel dil özel bir dildir, aynı terimler günlük dilden farklı anlamlar taşıyabilir. Başka bir tehlike ampirizmdir, teorik model olmadan ampirik araştırmalar değerlendirilemez, olgular yığınına dönüşür. Diğer yandan sık yakınılan bir durum teorik soyutluktur, ampirik gerçekliğe uymadığı için teori yararsız sayılır. Bilimsel tartışmaların sorunları çözemeyen, gerçeklikle uyuşmayan teorik lafazanlığa dönüştüğü iddia edilebilir. Çağımızda teknik hayranlığı yaygındır, ama toplumsal bilimlerde kullanılan tekniklerin yetersizliğinden de yakınılmaktadır. Aynı zamanda tekniklerin yanıltıcılığı ve yanlılığı da eleştirilir, anketler örneğinde olduğu gibi (verilen yanıtlar doğru olmayabilir, sorular yönlendirici olur, tüm seçenekler içerilemez, vs).

II. GELENEKSEL ÇAĞLARDA DEVLET VE SİYASET

Siyaseti incelerken öncelikle halen içinde yaşadığımız ve bildiğimiz modern çağla öncesi arasında ayırım yapmak gerekir. A priori, tarihsel olarak siyaset ve devletin iki ana tipini ayırdedebiliriz. İÖ 3000'lerden itibaren oluşan, Yeniçağ sonlarına kadar sürmüş çok uzun bir dönemi kapsayan geleneksel çağlar siyaseti ve devleti ile Yeniçağ'da modernite yönünde dönüşüm sökün etse bile esas olarak 19. yüzyıldan itibaren yaşadığımız modern çağ siyaseti ve devleti. 20. yüzyılda sosyoloji ve siyaset bilimi literatüründe geleneksel-modern ayırımı ağırlık kazanmıştır. Bu yaklaşım sosyolojinin kurucularının izindedir, onların teorilerini geliştirmiş ve sistematize etmiştir (onlar modern toplum için daha çok sanayi toplumu terimini kullanıyorlardı). Marksizmde geleneksel-modern ayırımının benzeri prekapitalizmler-kapitalizm ikilemidir (aslında moderniteyi kapitalizmle özdeşleştirme, yakınsı sayma eğilimi de vardır). İzleyen satırlarda geleneksel toplum ve modern toplum toplumsal organizmanın tüm düzeylerinde tanımlanacaktır (teknik, ekonomik, sosyal, toplumsal organizasyon, kültür, siyaset).

1. GELENEKSEL TOPLUM VE DEVLET-SİYASET

a) İlkel toplum ve geleneksel toplum

Tarih-öncesi ilkel toplumda, önce toplayıcılık ve avcılıkla, daha sonra tarım, hayvan yetiştirme, bazı aletler yapımı gibi basit üretim etkinlikleriyle uğraşan insanlar topluluklar halinde yaşıyordu.

Kıtlık koşulları egemendi, topluluğun maddi ihtiyaçlarını karşılamak ve vahşi doğal ortamda korunmasını sağlamak temel sorunlardı. Bunlara doğal güçler ve ölümden korkudan kaynaklanan ilk dinsel etkinlikler, başka topluluklarla ilişkiler ve çatışmalar ile topluluk içi çelişmeleri de eklemek gerekir. Bu eksenlerde, topluluk içinde işbölümü ve ortak etkinlikler, topluluğun organizasyonu ve otorite oluşumu başladı. İlkel toplumun esas bilinen dönemi İÖ 8000'lerden itibaren dünyanın değişik bölgelerinde yaşanmaya başlanan neolitik çağdır. Bu çağda görece homojen toplulukların üzerinde yaşadığı yurt denilen topraklardan sözedilir. Neolitik devrim denilen süreçte sonraki geleneksel çağlara da temel teşkil eden bir tekno-ekonomik yapı oluştu: toplulukların bir kısmı hala göçebe, yarı-göçebe olmakla birlikte bir kısmı da yerleşik yaşama geçti, köy ve kasaba/kent şeklinde yerleşim birimleri oluştu, tarım ve hayvancılık esas ekonomik etkinlik haline geldi, zanaatçılık ve maden kullanımı gelişti, üretimde ve yaşam düzeyinde yükseliş oldu. Toplumsal-kültürel planda ise mitolojiler ve totemist-animist-doğalcı ilkel dinler ile ayrı bir dinsel sınıf ve dinsel ritüeller oluştu. Klanik bağların ötesinde kabileler ve topluluklar şeklinde bir toplumsal organizasyon yerleşti, kuralsal düzenlemeyi sağlayan bir örf oluşmaya başladı. Sosyo-ekonomik planda ortak mülkiyet ağırlıktaydı ve farklar olmakla birlikte görece eşitlikçi bir yapı vardı.

Neolitik çağda topluluğun ortak etkinlikleri, korunma ve başka topluluklarla ilişkiler, dinsel etkinlikler eksenlerinde siyasal-yönetsel bir organizasyon oluşmaya başladı. Toplumdan ayrışan bir yönetici sınıf oluşumu iki aşamada gerçekleşti. İlk aşamada savaşçı sınıf, dinsel sınıf, topluluk (ya da kabile) şefliği, ihtiyar heyeti ve topluluk (ya da kabile) meclisi bu oluşumun ana ögeleridir (özellikle sonuncusu kabilevi bir demokrasiden sözetmemize olanak verir, muhtemelen hepsinde olmasa bile). İkinci aşamada kabile demokrasisi gerilerken bir kabile aristokrasisi oluştu, savaşçı etkinliklerde uzmanlaşmış kabile şefliği ve aristokrasisinin zor kapasitesi arttı, birçok durumda aristokratik bir meclis kuruldu, koşut olarak dinsel sınıf da ağırlık kazandı. Bu eksenlerde oluşan yönetici sınıf ekonomik bakımdan görece zenginleşti, özel mülkiyet ortak mülkiyet aleyhine yayıldı, sınıfsal farklılaşma belirginleşti. Evrimleşmiş ilkel toplumun iki tipi ayırdedilebilir: yerleşik ve göçebe. Yerleşik toplumlarda geleneksel devlet yapısına daha erken geçilecek, bazan bu geçiş güçlü bir kabile şefliğine ve savaşçı bir aristokrasiye sahip olan göçebe kökenlilerin istilası, hakimiyeti altında gerçekleşecektir, bazı göçebelerde ise eski yapıda uzun süre tıkanma olacaktır.

Devlet ilkel toplumdan geleneksel topluma geçiş sürecinde oluşmuştur. Bu geçiş üç kesişen gelişme tarafından belirlenir: sınıfsal farklılaşma (öncel eşitlikçi yapının çözülmesi, mülkiyetin belirli ellerde toplanması), toplumdan ayrışmış ve giderek toplum üzerinde baskıcı bir egemenlik kuran devletlerin oluşması, öncel dinsel pratiklerden devlet dinlerine geçiş. Devlet toplumdaki sınıfsal-ekonomik ve siyasal-yönetsel farklılaşmanın sonucu olduğu gibi, bir kez oluştuktan sonra kendisi de farklılaşmanın kaynağıydı, sonuç yönetimle yönetilenlerin kesin bir şekilde ayrılması olmuştur. Devlete geçişi açıklayan üç süreçten sözedebiliriz. Marksist modelde devletin toplumda tekno-ekonomik gelişme sonucunda meydana gelen sınıfsal farklılaşmanın sonucu olduğu vurgulanır, bir sınıf mülkiyete egemen olur ve ardından egemenliğini sürdürmek için devlet şeklinde örgütlenir (Rousseau da doğal haldeki bozulmayı özel mülkiyet ve sınıf farklarının oluşmasıyla açıklar). Bir başka yaklaşım devleti ilkel toplum içindeki siyasal gelişmeyle açıklar, kabile demokrasisinden kabile aristokrasisine geçilir, dinsel sınıf iyice güçlenir. Devlet bu temelde oluşur, ekonomik kaynaklar da

gitgide bu kesimlerin elinde toplanır (yani sınıfsal farklılaşma siyasal erkin türevidir). Üçüncü süreç ise devletin yabancı, dışsal bir egemenlik olarak yerleşik köylü topluluklarının üzerine gelmesidir. Aslında bu üç süreç birbirini dışlamaz, pratikte eklemlenirler.

Geleneksel toplum İÖ 3000 yıllarında ilk devletlerin oluşumundan Yeniçağ'a (İS 16. -18. yüzyıllar) kadar süren tarımsal uygarlıklar ve monarşik-aristokratik sistemler çağını kapsar, modern çağın aksine bu çağda yavaş bir gelişme vardır. Geleneksel toplumlar bazı ortak özelliklerle tanımlanır, ama zamansal, mekansal ve yapısal temellerde aralarında önemli farklılıklar da gözlemlenir. Teknik açıdan insan ve hayvan gücüne, saban gibi basit aletlere, yanısıra çoğu zaman devlet tarafından yaptırılmış sulama kanallarına dayanan tarımsal teknoloji egemendir, üretim büyük ölçüde doğal koşullara bağlı olup verimlilik nisbeten düşüktür. El aletleri kullanılan zanaatçılık vardır (geleneksel zanaatlar denilen) ve giderek yetkinleşir. Ulaşım pek gelişmemiştir, maliyeti yüksektir, karayolları geridir, esas ağırlık gemiciliktedir (denizyolu karayolundan daha ucuza gelmektedir). Süreç içinde teknolojide (ve bilimde) bazı önemli gelişmeler sağlanabilmiştir, geleneksel çağlarda teknolojik gelişme aşamaları ayrı bir problemdir: Lewis Mumford ve Henri Janne geleneksel çağlar boyunca litoteknik, antropoteknik ve eoteknik üç aşama ayırdeder, birçok yazar Çin ve Hindistan'ın, Antik Akdeniz'in katkılarını, Ortaçağ'da kazanılan ivmeyi vurgular örneğin.

Sosyo-ekonomik açıdan genellikle üretim düzeyi düşük ve halk yoksuldur, sık sık kıtlık ve salgınlar yaşanır, ortalama yaşam süresi kısadır. Ama toplumuna göre bazan geleneksel bir varlıklılıktan da sözedilir: ırmak boylarında verimli tarımdan, ticari gelişmeden, emperyal büyümeden kaynaklanan bir varlıklılık. Köylü toplumudurlar, nüfusun yüzde %80-90'ı kırda yaşar, tarım büyük farkla esas etkinliktir (pirinç, buğday, mısır gibi tahıllar, hayvan yetiştiriciliği). Ekonomi parasallaşmamıştır, ama tam bir kapalılık da yoktur, hatta geleneksel çağlara özgü bir proto-kapitalizmden sözedilebilir: yerel pazarlar vardır ve köyler bir ölçüde pazara açılmıştır, devletler para basar ama ölçülerin değişkenliği sorun yaratır (Song Çin'inde görüldüğü gibi kağıt para kullanımı bile vardır), kentsel ekonomi ve tarım-dışı faaliyetler azımsanamayacak bir yer kaplar (bazı toplumlarda – Antik çağda, bazı Asya ülkelerinde, Ortaçağ'ın sonlarında olduğu gibi – büyük kentler ve görece gelişkin bir kentsel yapı vardır, zanaatçılıkta zamanla epeyce gelişme ve uzmanlaşma sağlanmıştır, kaliteli ürünler üretilmektedir, sınırlı da kalsa büyük ölçekli imalata raslanır). Maden işletimi, anıtlar ve tapınaklardan ulaşım yolları ve kentsel imara kadar bayındırlık faaliyetleri devletsel etkinliğin önemli unsurlarıdır, ticaret vergiler, iç gümrükler, narhlar, müsadere, haraç ve yağma gibi yollarla sıkı kontrol ve yük altında tutulsa bile önem taşır ve bazı dönemlerde gelişebilmiştir, ülkeler ve bölgeler arasında uzak mesafe ticareti vardır (Akdeniz havzasında, Batı ve Ortadoğu ile Kuzey, Orta Asya, Uzakdoğu ve Hindistan arasında, Afrika'da…).

Köylü toplumunun üzerinde toprak sahibi sınıf vardır (ya yerel düzeyde özerk feodalite, ya merkezi devlete bağlı feodal memurluk, ya da ikisi arası durumlar şeklinde), bu sınıf devlete egemendir ve devletin yerel temelidir. Sınıfsal eşitsizlikler görece büyüktür (zengin toprak sahipleri-yoksul köylüler ikilemi esastır), statü ayrıcalıklarıyla tamamlanır (aristokratik, devletsel, dinsel üst statüler), sınıfsal statü duvarları fazla aşılamaz (yani sınıfsal yükseliş imkanları çok sınırlıdır, hatta yasaktır). Ekonomik artık toprağa ve egemen sınıfa bağımlı köylülerden dolaysız yollarla alınır

(devlete ödenen vergi, toprak sahiplerine ödenen genellikle ürün cinsinden, bazan parasal rant, angarya çalışma, haraç. . .). Kölecilik bazı dönemlerde ağırlık kazanmıştır (Antik çağ toplumları köleci olarak nitelenir), ama genellikle ikincildir. Özgür köylüler de vardır ama nisbeten azdır, toprak sahibine bağımlı olsun olmasın köylü üretimi hem ailevi işletme hem topluluk vasıtasıyla yapılır, bazı topraklar topluluğun ortak malıdır. Kentlerde burjuvazi ve orta tabaka belirli bir ağırlık sahibidir, ama sayıca azdır ve kısıtlamalar nedeniyle fazla gelişme imkanı bulamaz, kentsel iktidar devlet bürokrasisi veya aristokrasidedir, ancak bazı dönemlerde kentler göreli bir özerklik elde edebilmiştir (Antik çağda, Avrupa'da Orta Ortaçağ'dan itibaren). Kentsel ekonomik etkinlikler zamanla lonca tipi örgütlenmelere bağlanmıştır. Kentlerde aynı zamanda çırak-kalfa, işçi ve marjinal bir kitle vardır, zaman zaman kırdan göç akınları yaşanır, ama böyle bir gelişme genellikle engellenir, toprağa bağımlılaştırma esastır.

Geleneksel toplumsal organizasyon iki yönlüdür. Bir yönüyle tabanda toplulukçu yapılara dayanır (köy topluluğu, klan, kabile, lonca, dinsel cemaat, göçebe topluluğu gibi), bu temelde bütünleşme sağlanır, keza aile de mikro bir topluluk olarak varlık gösterir (hane ve üretim bir aradadır). Diğer yönüyle baskıcı ve bağımlılaştırıcı ilişkiler belirleyicidir: merkezi despotik devlet ve baskıcı feodalitelerden kaynaklanan dışsal baskı, topluluklar, örf ve dinden kaynaklanan görece içselleşmiş baskı şeklinde (kurallara uymama toplulukçu dışlama getirir). Toplumsal organizasyon yeterince bütünleşmemiştir, ulus oluşumu henüz pek yoktur (ama kavimlerden sözedilir), yerel farklar büyüktür (örneğin lehçeler çok değişkendir), bu açıdan segmante toplum yapısından sözedilebilir.

Kültürel planda dinin ve örfün egemen olduğu toplumlardır. Kabile dinlerini devlet dinleri izlemiş (ilk Ortadoğu devletlerinin ve Antik sitelerin mitolojik dinleri, Asya'da Hinduizm, Konfüçyüsçülük, Budizm gibi etik-mistik dinler), daha sonra büyük dinsel sistemlere (yani tektanrılı dinlere) geçilmiştir, dinsel sınıf büyük toprak ve nüfuz sahibidir, dinsel inanç ve pratikler halkın gündelik yaşamını belirler. Tektanrılı dinlerin (Hıristiyanlık, İslam) egemen olduğu Ortaçağ dünyası dinsel bir evren görünümündedir. Örf ve adetler (töre) dine koşut olarak toplumda egemendir, yerel kültürler bu temelde nisbeten özgünlüklerini korumaktadır (büyük dinler ve feodal, kavimsel, devletsel örfler bütünleştirici olurken azınlık din ve mezhepler, yerel örfler farklılaştırıcı olmaktadır). Halkın eğitim düzeyi düşük olup okuryazarlık çok azdır, ama eğitim gören bir azınlık da vardır (dinsel, devletsel ve özel eğitim birimlerinde). Modern kültürün özellikleriyle çelişik değerler egemendir, irrasyonel pratikler yaygındır. Maddiyatçı anlayış önemsiz değildiyse de (yoksulluk ve ihtiyaç koşulları, sınıfsal farklılaşma bunu empoze ediyordu) modern çağ ölçüsünde belirleyici değildir. Ayrıca otoritelerin ataerkilliği ve toplulukların sosyal dayanışmasından sözedilebilir.

b) Geleneksel devlet ve siyasetin özellikleri

Geleneksel çağlarda siyaset büyük ölçüde devletin ve yönetici sınıfın işidir, halkın siyasal katılımı kısıtlıdır, bu nedenle önce geleneksel devletin özelliklerini gözden geçireceğiz. Geleneksel toplumun yaygın, hatta evrensel olarak geçerli yönetim biçimi hükümdarlık veya monarşidir. Eski Ortadoğu devletlerinden Helenistik çağa ve Roma imparatorluğuna, Ortaçağ Avrupası'ndan İslam dünyasına, Çin ve Hindistan'dan Güneydoğu Asya ve Afrika'ya kadar her yerde vardır. En önemli istisna Antik

site demokrasisidir. Rejimine göre hükümdarlığın gücü artar (merkeziyetçi despotizm) ya da azalır (feodal özerklikler). Hükümdarlık kişisel ve kalıtsal bir yönetim biçimidir. Hükümdarların belirlenmesinin yaygın şekli soyaçekimdir (babadan oğula ve diğer akrabalara geçer), soya dayalı hanedanlar vardır (soy ve aristokratik sınıf içinde bazan seçime de başvurulur). Savaşlar ve şiddet yoluyla hanedan değişimleri olur zaman zaman, bu değişimler tarihsel ritmi belirler. Hükümdarlık kişisel bir yönetim biçimidir, geniş yetkileri vardır, ama hükümdarın çevresinde bir devlet sınıfı da oluşmuştur (çoğu zaman aristokratiktir ama devşirme usulü ve bürokratik kanallar da önemlidir), yerine göre hükümdar kabinesi ve danışma kurulu da vardır. Süreç içinde devlet kurumları oluşur, birçok geleneksel sistem kurumsal gelişmişliğiyle tanınır (Roma, Çin, Osmanlı devletleri örneğin), bu kurumlar ve yöneticileri için emperyal bürokrasi, göksel bürokrasi gibi terimler kullanılır. Geleneksel bürokrasi hükümdara bağlıdır, kişisel yönetimle kurumsal sistem eklemlenmiştir (bu bakımdan modern bürokrasiden farklıdır). Bazı devlet aygıtları ön plandadır: ordu ve askeri sınıf devletin direğidir, din ve devlet işleri birleşiktir, siyasal yönetimle ekonomik güç çakışır.

Geleneksel devletler baskıcı sistem özelliğine sahiptir. Devlet içinde zor kapasitesine sahip aygıtlar hakimdir, yönetici sınıf önemli ölçüde askeri niteliktedir. Baskı yerli halkın bağımlılaştırılması, yabancı halkların tahakküm altına alınması, ekonomik artığa zor tekeli sayesinde sahip olunması, isyan halinde bastırma harekatları düzenlenmesi, vs şeklinde görülür. Baskı dozunun daha fazla olduğu geleneksel sistemler despotik diye adlandırılır. Geleneksel devlet modern devlet gibi hukuki değildir, ama kural ve ceza sistemi vardır, yargı işlevi ise diğer yönetsel işlevlerle çakışır (feodallerin, dinsel otoritelerin yargı yetkileri vardır). Kuralsal düzenleme birkaç kaynağa bağlıdır: dinsel kural ve yasalar çoğunda yönlendiricidir (İslam toplumlarında, Hıristiyan Ortaçağ Avrupası'nda örneğin), toplum içinde örfi kuralların rolü çok önemlidir (feodal yapı özellikle örfe dayanır, bu nedenle örfi hukuktan sözedilir), birçok devletsel yasa da çıkarılmıştır (örneğin Roma, Çin, Bizans hukukları), ayrıca hükümdarın geniş yetkileri ve hareket serbestisi vardır (keza hükümdar ölçüsünde olmasa bile diğer yönetici grupların da vardır), değişik otoriteler arasında yetki anlaşmazlıklarına sıklıkla raslanır. Geleneksel devletlerin meşruluk sistemi esas itibarıyla dinseldir. Yöneticiler (bilhassa hükümdarlar) Tanrı'nın veya tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak nitelenir, birçok durumda iktidarlarını dinsel yasalara dayandırırlar, hatta bazıları bizzat tanrı olarak görülür (Mısır firavunları gibi).

Devletle iç içe veya yakın ilişki içinde bir dinsel kurumlaşma vardır, devletin önemli ve bazan özerk bir koludur. Ortaçağ Avrupası'nda kilise, İslam dünyasında devlet içinde yer alan dinsel kurumlaşma, eski Ortadoğu devletlerinde rahipler sınıfı, Asya'da Hinduizm, Budizm, Konfüçyüsçülük gibi devlet dinleri ve rahipler sınıfı belirtilebilir. Dinsel kurumlaşma ve sınıf toprak mülkiyetinin önemli bir kısmına sahiptir (hatta sıklıkla en büyük toprak sahibidir). Dinsel örgütlenme toplum içinde yayılmıştır, her yanda tapınaklar vardır, halk içinde dinsel inanç güçlüdür ve cemaatler oluşmuştur. Diğer egemen unsur savaş ve askeri örgütlenmedir. Savaş işlevi devletin oluşumunda stratejik bir rol oynamıştır. Adeta sürekli savaş hali vardır, birçok ülke istilaya uğrar, haraç, ganimet kaldırılır ve vergiler konur, dolayısıyla halk da savaştan çok etkilenir, katliamlar da olur. Devlet örgütlenmesi içinde askeri aygıt ağırlıktadır (feodal savaşçı sınıf, devşirme hassa ordusu gibi), yönetici sınıf aynı zamanda askeri sınıftır. Savaş kabiliyeti ve başarısı egemen konumun ana kaynaklarındandır.

Ekonomik işlev sıkça askeri işlevle çakışır: örneğin Batı feodalitesinde toprak mülkiyetine sahip senyörlerin aynı zamanda savaşçı sınıf olması, İslam devletlerinde hem toprakla ilgili hem askeri sınıf olan ikta ve timar sahipleri. Ekonomiye müdahaleci ve kontrolcü bir devlet vardır: devlet mülkiyeti yaygındır (özellikle Asya ve İslam toplumlarında), ticaret üzerinde sıkı kontrol vardır, devlet para basar, vergi toplar…Vergi ve rant toplama tüm geleneksel devletlerin ortak özelliği olarak temayüz eder, keza özellikle savaş halinde ganimet ve haraç kaldırma da. Devletin gerçekleştirdiği sulama çalışmaları Asya tipi devletin esas kaynağı olarak gösterilir, böylece düzenli ve görece verimli bir tarımsal üretim sağlanabilmiştir.

Geleneksel sistemin ekonomik ve siyasal egemen sınıfı olan hem yerel düzeyde yönetici ve toprak sahipleri hem merkezi bürokrasi içinde aristokratlar (soylular) çoğunluktadır. Konumlar, mülkler kuşaktan kuşağa geçer, dolayısıyla aristokratik üst sınıf uzun vadede kalımlıdır. Aristokrasi yönetici ve mülk sahibi olduğu gibi bir statü sınıfıdır da: statü ayrıcalıkları temelinde halktan ayrılır, yaşam tarzı gösterişlidir. Ancak tüm geleneksel yönetici sınıflar aristokratik değildir, devşirme ve salt bürokratik kesimler vardır, ama onlar da güç kazanınca aristokrasiye dönüşme temayülü gösterirler. Aristokrasiye koşut bir özellik feodalitedir. Geleneksel devlet yerel düzeyde özerk feodaller veya merkezi devlete bağlı feodal memurlara dayanır. Geleneksel sistem merkezi de olsa yereldir, çünkü ulaşım ve iletişim araçları pek gelişmemiş olduğundan ülke çapında bütünleşme yetersizdir. Mülkünün bulunduğu yörede feodal yönetim ve yargı yetkisine sahiptir, köylüler ona bağımlıdır, feodal aynı zamanda askeri sınıf içinde yer alır. Yerel feodal merkezden özerktir, ama sıklıkla monarşiyle vasalite bağı vardır (vasalite bağı salt ademi-merkeziyetçi Batı feodalitesine özgü değildir), merkeziyetçi sistemlerde ise feodal memurların özerklik derecesi daha azdır ama yok da değildir. Yeniçağ Avrupası'nda merkezileşme süreci yerel feodalitelerin gücünü azaltmıştır (bu süreç modern devlete geçişin vektörlerinden biridir).

Geleneksel sistemde devletsel yönetici sınıf ile sosyo-ekonomik egemen sınıf çakışmakta ve sosyo-ekonomik egemenlik de esas olarak toprak mülkiyetine dayanmaktadır. Avrupa feodalleri hem toprak sahibi hem de siyasal, askeri, yargısal erk sahibiydiler. İslam devletlerinde kapıkulları, ikta ve timar sahipleri, Çin'de gentry ve mandarenler toprağın ve parasal zenginliklerin sahibi veya kullanıcısı oldukları gibi devletsel yetkelere sahiptiler, ekonomik artığın önemli bir bölümü onlara ve onlar vasıtasıyla devlete gidiyordu. Buna karşılık modern sistemde iki yönetici kategori olan bürokrasi ve siyasal sınıf sosyo-ekonomik egemen sınıfla çakışmaz.

Modern sistemde halk yurttaşken geleneksel sistemde büyük çoğunlukla köylü olan halk bağımlı ve teba konumundadır. Toprağa ve sahibine ekonomik bağımlılık siyasal bağımlılık ve tabiyetle tamamlanır. Kısmen Antik çağ istisnaydı: orada yerli halk yurttaştı (ama köleler değildi ve yurttaşlığa dayalı site sürekli olamadı). Teba konumu halkın özgür olmaması, bazı temel haklardan yararlanamaması anlamına gelir (nitekim geleneksel düzene karşı Yeniçağ ve sonu devrimleri hak ve özgürlük bildirgeleriyle ortaya çıkmışlardır). Teba devlete, feodale itaatle yükümlüdür; eşit değildir ve eşitsizlik salt ekonomik değildir, aynı zamanda statü eşitsizliğidir, statü duvarı sosyal mobiliteyi büyük ölçüde olanaksızlaştırır, daha önce belirttiğimiz gibi. Siyaset yönetici sınıf içinde geçer, halk siyasete pek katılamaz (Antik çağ yine istisnadır bu açıdan), ama bazı katılım kanalları da vardır:

topluluklar, özerk kentler ve demokrasi, dinsel mobilizasyonlar, isyanlar ve sosyal hareketler. Şimdi bunları gözden geçirelim.

Tabanda halk toplulukçu bir yapılanma içindedir (köy toplulukları, loncalar gibi), ama toplulukçu yapıların ağırlığı yerine göre epeyce değişir. Bunlarda halk katılımını sağlayan bazı mekanizmalar vardır: köy meclisi ile bazısı seçimle gelmiş köy önde gelenleri ve bunlara düşen bazı işlevler (köyün ortak topraklarının idaresi, çevrenin bakımı, sosyal dayanışma gibi), lonca yönetimleri ve işlevleri (lonca kurallarının gözetimi ve lonca içi dayanışma gibi), devletle ilişkiler (köy topluluğu kanalıyla vergilerin ödenmesi, bu konuda çıkan anlaşmazlıklar örneğin). Keza beledi örgütlenmelere de raslanıyordu, çoğu zaman devletin denetiminde olsalar bile beldenin eşrafı bunlar içinde faal bir role sahipti. Osmanlı'da görüldüğü gibi bazı azınlıklar kendi toplulukçu örgütlenmelerine sahipti (millet sistemi ve öncülleri). Toplulukçu bağlar geleneksel devletle yan yana veya onun içinde yaşayan göçebeler ve kabilelerde daha güçlüydü, ayrı kabilevi otoriteleri olabiliyordu (kabile şefi, aristokrasisi, meclisi).

Özerk site-devletler Antik çağın ayırdedici özelliğidir, bunların bir çoğunda yerli halkın yurttaş olarak katıldığı demokratik bir yönetim uygulanıyordu (halk meclisleri, halktan kişilerin seçimle veya kurayla yönetsel görevlere gelebilmesi), ayrıca yerel birimler ve kabileler temelinde kurulmuş meclisler vardı. Özgürlük, yasallık, eşitlik ve dayanışma ilkeleri kabul ediliyordu, canlı bir siyasal tartışma ortamı vardı. Bu temelde halkın katıldığı siyasal mücadeleler yaşanıyordu: örneğin Roma'da aristokratik yönetime karşı halk katılımını ve taleplerini savunan plebeian hareketler (Gracchus hareketi gibi), güçlü adamların destekçisi partilerin oluşması. Özerk kent yapısı Orta Ortaçağ'dan itibaren Batı feodalitesinde de görülür. Kent özerkliğini savunan komünalist hareketin ardından, kent yönetimi için çekişen ve kitle destekleri olan parti benzeri gruplaşmalar oluşmuş, kent yönetiminde aristokrasinin yanısıra burjuva ve halktan unsurlar da görev almıştır. Her iki örnekte de kentlerin canlı kültürel yaşamı halk katılımının önemli bir kanalıydı. Şark devletlerinde bazan kentler daha büyük olsalar bile özerk değildiler, dolayısıyla halk katılımı çok daha sınırlıydı, ama yok da değildi.

Dinsel mobilizasyonlar halk katılımının çok önemli bir kanalıydı. Gerçi geleneksel devletler dinsel meşruluğa dayanıyorlardı, ama dinler ilk çıktıklarında mevcut yönetim ve düzene karşı halk tepkisini yansıtıcı olmuşlardır. Hıristiyanlığın ve İslam'ın ortaya çıkış süreçlerinde bu durum belirgindir, başlarda bilhassa yoksul kesimlerce benimsenmişlerdir. Manikeizm ve Budizm'in yayılma süreçlerinde de aynı eğilim görülür. Yahudilik ise ulusal bir din olarak kavmi bütünleştirici olmuştu. Yönetimler tarafından kabul edilip meşruluk temeli olmalarından sonra ise, dinler halkı kapsamış ve ona görece yakın olmuşlar, güçlü bir popüler inanca temel oluşturmuşlardir (bu bakımdan öte dünya ve orada bu dünyanın olumsuzluklarından kurtulunacağı fikri, insana değer verme ve görece eşitlikçi anlayışları etkiliydi), yönetime itaati sağladıkları gibi kitleyi mobilize edebilmesinin aracı da olmuşlardır (dinsel bağnazlık ve savaşlar gibi). Toplum içinde dinsel cemaatler, ritüeller ve pratikler (bu arada çilecilik de), dinsel kurumlarca yürütülen sosyal yardım etkinlikleri katılım ve ifade kanalları haline gelmiştir. Din içindeki bölünmeler, farklı mezhepler ve bunlar arasındaki mücadeleler ise halk katılımını büyük ölçüde arttırıcı bir etki yaratmıştır, bu bakımdan Hıristiyanlık'ta Protestanlık ve Reform hareketi, İslam'da Sünni-Şii bölünmesi özellikle belirtilebilir. Mezheplerden öteye tarikatlar

da popüler katılımın kanalı olmaktaydı, İslam'da Sufilik, Hıristiyanlık'ta dilenci tarikatları gibi. Bazı dinsel akımlar köktenci bir çizgideydi, baskıcı yönetime ve sosyal dengesizliklere karşı tepkiyi dile getiriyor, zaman zaman yönetime karşı ciddi isyanlara kaynaklık ediyorlardı. İslam'da Batıni akımlar, Hıristiyanlık'ta Reform öncesi ve sırasındaki bazı hareketler belirtilebilir.

Dördüncü katılım türü olarak, dinsel renklerde olsun olmasın isyanlar ve sosyal hareketleri belirtebiliriz: köylülerin isyanları (bunlarda vergi ve rantlara tepki, kıtlık koşulları, toprak ve eşitlik isteği yönlendirici oluyordu, Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupası'nda, Çin'de görüldüğü gibi), kölelerin isyanları (köleci Antik toplumda önemli köle isyanları yaşanmıştır, örneğin Spartacus isyanı), kentsel alt ve orta sınıfların isyanları (Antik çağda pleb hareketleri, Ortaçağ Avrupası'nda kentsel özerklik hareketleri kadar kentsel alt katmanların isyanları da), popüler kitlelerin yanısıra askerlerin, burjuva ve orta sınıfların, küçük soyluluğun aktif rol oynadığı isyanlar (Osmanlı'da Yeniçeri ve Celali isyanları örneğin, Avrupa'da özellikle vergi yüküne karşı çıkan birçok isyanda köylü kitlesinin yanısıra belirtilen kesimler de aktif olmuştur), yabancı egemenliğine karşı isyanlar (çünkü birçok ülke yabancı imparatorlukların egemenliği altındaydı, bu isyanlarda kavimsel ve kabilevi tepki, dinsel tepki, tahakküme, ağır vergi ve haraca karşı tepki bileşiyordu).

Geleneksel sistem devlet-merkezlidir, modern çağdaki gibi devletin çevresinde bir siyasal ara-güçler ve pazarlar yapısı oluşmamıştır (partileri, seçimleri, toplumsal örgütlenmeleri, kamuoyu, ideolojileri ile). Bununla birlikte geleneksel sistemin kendine özgü bir siyasal ara-güçler yapısı da vardır ve bu yapı bilhassa elitlerin siyasal sürece katılımını sağlamaktadır. Montesquieu merkezi monarşik sistemde aristokrasi, din adamları, özerk kentler/burjuvazi ve parlamentoları ara-güç konumunda görür. İlk ikisi tüm geleneksel toplumlarda vardır, diğer ikisi ise daha çok Batı'nın gelişme sürecine özgüdür. Siyasal ara-güçlerin rolü toplum içinde nüfuz sahipliğinde ve devlet üzerinde etkili olabilmelerinde gözlemlenir.

Onun ötesinde geleneksel toplum farklı güç odakları arasında sert iktidar mücadeleleriyle tanınır. İktidar mücadelesi ekonomik kaynaklara sahip olma ve kültürel hegemonya amaçlarıyla yakından ilişkilidir (üst sınıfların aynı zamanda yönetici sınıf olduğunu ve din-devlet işleri birlikteliğinin olduğunu söylemiştik). Bu mücadelelerin bir türü taht çevresindeki çekişmelerdir (tahta sahip olma veya taht üzerinde nüfuz), saray entrikalarından iç savaşlara kadar biçimlere bürünür, bazan hanedan değişiklikleriyle sonuçlanır. Diğer türü yerel aristokratik feodalitelerle merkezi devlet arasındaki mücadelelerdir, bu ikisi arasındaki mücadele geleneksel sistemlerin yapısal bir çelişkisidir, ilkinin özerklik isteği ve ikincisinin kontrol kaygısı yönlendiricidir. Keza farklı yerel güçler arasında da mücadeleler cereyan eder. Dinsel establishment'le devlet arasındaki çekişme bir başka türdür, Ortaçağ Avrupası'nda belirli bir önem taşımıştır. Güçlü adamlar çevresindeki iktidar mücadelesini de belirtmek gerekir (Antik çağda hükümdar olmayan güçlü adam mücadeleleri önem taşımıştır, örneğin Roma'da Marius-Silla, Sezar-Pompei, Antonius-Octavius mücadeleleri). Merkezi devlet içindeki bürokratlar, aristokratlar arasında mevki mücadeleleri bir başka türdür. Kentler ve burjuvazi ile feodal monarşik sistem arasında mücadele Ortaçağ Avrupası'nda görülmüştür, Şark toplumlarında bunlar zayıf olduğundan siyasal güç mücadelesinde fazla rol oynayamamışlardır.

Parlamento yapısı genellikle yoktur, ama Antik çağda güçlü adamlar ve imparatorlarla yetki çekişmesi içinde olabilen meclisler vardı. Keza Ortaçağ Avrupası'nda kurulan feodal meclisler merkezi monarşi nezdinde senyörler, rahipler ve burjuvaları temsil eden etkili bir ara-güçtü, monarşiyle meclis arasında ve meclisi oluşturan üç erkan arasında anlaşmazlıklar görülüyordu, Yeniçağ'ın ikinci yarısında merkezi monarşi karşısında güçleri azaldı. Ayrıca birçok hükümdarın çevresinde şu ya da bu ölçüde etkili danışma meclisleri vardı.

Geleneksel çağlarda modern siyasal ara-güçlerin benzerlerini de arayabiliriz. Parti benzeri gruplaşmaların Antik çağda, özellikle Yeniçağ Avrupası'nın monarşik düzeninde oluşabildiğini gözlemliyoruz. Toplumsal örgütlenmeler pek yoktur ama nüfuzlu çevreler (Montesquieu dörtlüsü) sürekli olarak, bazan da karşı-elitler (yeni yükselen kesimler) ve bazı halk toplulukları devlet üzerinde baskı grubu etkisi yaratmaktaydılar. İdeolojiler henüz ortaya çıkmamıştı, ama dinlerin (ve yeni ortaya çıkan dinsel akımların) ideolojik fonksiyonalitesi vardı. İletişim olanakları kısıtlıydı, ama kamuoyu yok değildi: Antik çağda siyasal tartışmalar önemliydi, Ortaçağ ortalarından itibaren Avrupa kentlerinde de böyle bir gelişmeden sözedebiliriz. Bu bağlamda sadece dinsel akımlar değil, fikir akımları da etkili olabiliyordu. Antik çağ bir dizi düşünce akımıyla tanınır (Platoncu, Aristocu, Stoacı, Epikürcü akımlar gibi), bunların etkisi daha sonra da sürmüştür. Modern ideolojilerin öncülleri Yeniçağ Avrupası'nda ortaya çıkmıştır, İslam dünyasında geniş seyyaliyeti olan bir düşün ve din adamları kategorisi vardı, fikirler ve akımlar hızla yayılabiliyordu.

Geleneksel çağların sosyal yönü üzerinde de durmak gerekir. Bu toplumlarda sınıfsal farklar büyüktür ve katı statü duvarları vardır, ama devlet ve din sosyal denge kaygısı da taşır: dinlerin büyük sınıf farklarına, zenginlerin zevk ve sefasına karşı çıkan, yoksullara, muhtaçlara yardımı salık veren söylemi, devletin adaletli olması, halkın ihtiyaçları ve refahını gözetmesi gerektiği anlayışı, dinsel ve devletsel kurumlaşmanın sosyal yardım rolleri. Devletin bazı kamu hizmetlerini görmesi de geleneksel devletin oluşumuyla birlikte başlar. Kentsel nüfus bir azınlık oluşturmasına rağmen devlet merkezlerinin ve diğer kentlerin iaşesi önemli bir sorundur, kentsel hizmetlerin sağlanması genellikle devletin işidir (ve beledi örgütlenmeler de kurulur), kentsel imara önemli fonlar aktarılır ve standart bir kentsel yapılaşma oluşur (örneğin Roma imparatorluğu geniş topraklar üzerinde görece homojen bir kentsel yapılaşma yaratmıştı). Geri ve kapalı yapı ulaşım ve iletişimin gelişmesini engelliyordu, ama deniz taşımacılığı, karayolları, su yolları, köprüler yapımı ve bakımı, posta örgütü, konak yerleri gibi alanlarda geleneksel devletler faaldi. Sağlık ve eğitim kurumlaşmaları oluşturabilmişlerdi, yönetici sınıfın eğitimi önem verilen bir hususdu. Kültürel ve sanatsal faaliyetler, eğlence etkinlikleri devlet ve yönetici sınıfların çevresinde ve himayesinde, ya da özerk olarak gerçekleştiriliyordu (ve bazan yönetime karşı muhalefetin kanalı haline gelebiliyorlardı). Ayrıca geleneksel devlette yüceltme ve görkemlilik vurguludur, anıtlar ve törenler bunun ifadesidir. Keza tapınaklar, kilise ve katedraller, camiler gibi dinsel yapıları ve bunların çevresinde oluşan kompleksleri, yönetici sınıfların yaşadığı saray, konak, şato gibi lüks konutları da belirtmek gerekir.

Geleneksel siyaset ve devleti uluslararası politika yönüyle de düşünmek gerekir. Dünya sisteminin henüz oluşmadığı bu çağlarda bölgesel sistemler vardır ve bölgesel egemenlik mücadeleleri yaşanır, bu mücadelelerde bazı devletler imparatorluk yapısına kavuşur. Bu açıdan bir eski Ortadoğu

devletleri bölgesinden, Antik çağda Roma imparatorluğunun birleştirdiği Avrupa-Akdeniz-Ortadoğu bölgesinden, Ortaçağ'da ademi-merkeziyetçi yapıya karşın feodalite ve Hıristiyanlık temelinde bütünleşmiş Avrupa bölgesinden, İslam'ın bütünleştirdiği ve bazı imparatorlukların (başlarda Emevi ve Abbasi, sonra Osmanlı imparatorluklarının) kurulduğu Ortadoğu ve çevresindeki bölgeden, Çin imparatorluğunun uzun süre hakimiyet sağladığı Uzakdoğu bölgesinden sözedebiliriz. İmparatorluklar ele geçirdikleri ülkeler ve halkları üzerinde genellikle baskıcı bir egemenlik kurarlar, ama bazı bütünleşme süreçleri de işler (din, yönetici sınıfların kaynaşması, halkların karışması gibi).

Daha önce geleneksel çağlarda devletlerin savaşa yönelik örgütlendiğini, adeta sürekli savaş hali olduğunu belirtmiştik. İmparatorlukları, monarşileri, feodaliteleri ve kabileleri karşı karşıya getiren savaşların nedenleri arasında geleneksel toplumun temel üretim faktörü toprağı ve üzerindeki işgücünü ele geçirme, ganimet, haraç ve köle elde etme, siyasi-askeri güç ve itibar kazanma istekleri, din yayma ve dinsel anlaşmazlıklar, veraset sorunları, öç ve eski bir yenilginin revanşını alma arzusu, yabancı işgaline tepki, göçebelerin tıkanıklıklarını aşma çabası belirtilebilir. Geleneksel çağlarda henüz uluslaşma yoktur, halk yerel birimlerde görece içe kapalı bir yaşam sürmektedir, ama devletsel bütünleştirmeden, kavimleşmeden ve kültürel benzerliklerden sözedebiliriz. Diğer yandan emperyal yapılar ve aristokratik sınıf belirli bir kozmopolitizm kaynağıdır (Antik çağda, Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupası'nda, İslam dünyasında görüldüğü gibi). Devletler arasında ittifaklar (özellikle karşıt ittifaklar) kurulur, savaşların sonrasında barış andlaşmaları zamanla (esas Yeniçağ'da) yerleşik bir pratik haline gelecektir. Geleneksel çağlarda uluslararararasılaşmanın bir vektörü imparatorluklarsa diğer vektörü dinlerdir. Birçok din uluslararası bir yayılma göstermiştir: Yunan ve Roma mitolojik dinleri, Manikeizm, Budizm, Konfüçyüsçülük ve özellikle Hıristiyanlık'la İslam. Ülkeler ve bölgeler arasında iletişimde dinsellik belirleyicidir, Hıristiyan dünyasında olduğu gibi uluslararası kiliseler de kurulmuştur. Bir başka uluslararasılaşma vektörü ise, daha önce sözünü ettiğimiz uzak mesafe ticaretidir.

2. TİPOLOJİ VE OLUŞUM SÜRECİ

a) Geleneksel toplum ve devlet tipolojisi

Geleneksel devletlerin tasnifinde en çok kullanılan ayırım feodalite-merkezi hükümdarlık ikilemidir. Bu ikili iki temel kritere göre ayırdedilir: feodalitede özel mülkiyet ve ademi-merkeziyetçi siyasal yapı vardır, diğerinde ise devlet mülkiyeti ve merkeziyetçi siyasal yapı. Feodal özel mülkiyet sisteminde temel üretim faktörü olan toprak aristokratik senyör sınıfının mülkiyetindedir, toprağa ve senyöre bağımlı köylülerce işlenir (Ortaçağ Avrupası'nda bunlara serf denilirdi). Köylüler üretimin büyükçe bir bölümünü ürün ve para rant olarak senyöre öderler (para rant daha sonra gelişmiştir), aynı zamanda senyör malikanesi ve işlerinde angarya çalışırlar, senyörlerin yönetsel ve yargısal iktidarına tabidirler. Merkezi hükümdarlığın devlet mülkiyeti sisteminde ise topraklar devlete, hükümdara aittir, yine genellikle toprağa bağımlı köylülerce işlenirler, köylülerin üstünde ise merkezce atanmış feodal-memur bir yönetici sınıf vardır, köylülerin ödediği vergi ve rant kısmen merkeze, kısmen bu yerel yönetici sınıfa gider. Feodalitedeki ademi-merkeziyetçi yapıda senyörler

merkezi monarşiden özerktir, mülkiyet ve konumlarını soy yoluyla gelecek kuşağa aktarırlar, ama vasalite bağıyla üstlerine bağlıdırlar (hizmet, ödeme karşılığında korumasından yararlanırlar). Merkezi hükümdarlıkta ise feodal-memurlar pek özerk değildir, hükümdarca görevden alınabilirler, ama bunların da nısbi bir özerklik ve özellikle süreklilikten (yani mülk ve görevlerin aktarımı imkanından) yararlanabildiği gözlemlenir.

Ancak feodalite-merkezi hükümdarlık ayırımı tartışma götürmektedir. Bir kere temel üretici sınıf köylülük açısından durumun fazla değişmediği belirtilebilir (toprağa ve üst sınıfa bağımlılık, rant-vergi ödeme, aşılmaz kesin statü duvarı). Özerk feodale göre feodal-memur daha zayıftır, ama belirttiğimiz gibi o da belirli bir özerklik ve süreklilikten yararlanır, ayrıca vasalite ilişkisi feodali de kısmen bağlamaktadır ve üstelik feodal olarak nitelenen bu ilişkiye merkezi hükümdarlıklarda da raslanır (İslam devletlerinde ikta örneğin). Tarihsel bir perspektifle konuya yaklaşırsak, feodalite Batı'ya, Ortaçağ Avrupası'na özgü bir sistem olarak nitelenir, başka toplumlarda ne kadar olup olmadığı tartışılır. Merkezi hükümdarlık Şark despotizmi ve Asya-tipi üretim tarzı olarak da adlandırılır. Eski Ortadoğu devletlerinden Asya devletlerine, İslam devletlerinden Afrika ve İnka-Aztek Amerikası'na kadar geniş bir alanı kaplar ve zaman-aşırıdır (Kadim çağda da Antik çağda da Ortaçağ'da da Yeniçağ'da da vardır). Aslında feodalite de zamansal ve mekansal yaygınlık gösterir, çünkü merkezi hükümdarlık sistemleri içinde feodalite vardır (yukarda belirttiğimiz feodal-memur formunda veya daha özerk yapıda). Bu nedenle Bizans, İslam, Çin, Hint, Afrika feodalitelerinden (ve daha başkalarından da) sözedilir. Dolayısıyla ideal tipik Avrupa feodalitesinin dışındakiler, feodaliteyle merkezi hükümdarlık sisteminin çeşitli şekillerde eklemlenmesidir, diyebiliriz.

Daha öteye merkezi hükümdarlıkla feodaliteyi birlikte düşünerek şöyle bir kategorileştirme önerebiliriz: proto-feodaliteler veya kabilevi feodaliteler (ilkel toplumdan çıkışta veya görece süreklileşmiş şekilde), erken merkezi hükümdarlık-feodalite eklemlenmesi (Kadim çağ ve Antik çağda), merkezi hükümdarlık-feodalite eklemlenmesinin evrimleşmiş şekilleri (Ortaçağ ve Yeniçağ'da, özellikle Asya'da), İslam merkezi hükümdarlık-feodalite eklemlenmesi (son üçünde eklemlenme şekline göre ayırıma da gidilebilir, daha merkeziler-daha feodalleşmişler ekseninde), ideal-tipik Avrupa feodalitesi (ve onun Batı ve Doğu Avrupa versiyonları).

Tasnifi sadece merkezi hükümdarlık ve feodalite ikilemine göre yapmak yeterli olmaz. Sosyo-ekonomik açıdan göçebe ve kabilevi yapıların gücü, köleciliğin ağırlığı, ticari ilişkilerin gelişimi ve kentlerin önemi gibi kriterlere de bakmak gerekir. Kabilevi proto-feodalitelerden sözetmiştik, (Antik çağ öncesinde ve Ortaçağ öncesi Avrupa'da, genel olarak neolitik çağ sonlarında olduğu gibi) bunların ilkel toplumdan çıkışta yaygınlığının ötesinde, Türk-Moğol dünyasında uzun sürmüş ve imparatorluklara, merkezi hükümdarlıklara kaynaklık etmiş göçebe devlet tipini, Afrika'da süreklilik kazanmış kabilevi monarşi ve feodalite tipini ayrı olarak belirtmek gerekir. Proto-feodalite ayrı özerk yapıda görüldüğü gibi, diğer sistemlerle eklemlenmiş olarak da görülür (monarşik ve emperyal sistemler içinde kabilevi ve göçebe yapıların süregitmesi, göçebe halkların bu sistemler çevresinde sürekli basınç oluşturması şeklinde).

Köleciliğin ağırlığı ise, bağımlı köylülerin büyük çoğunluğu oluşturduğu genel geleneksel toplum modeline göre, Akdeniz havzası ve çevresindeki Antik çağı ayırdedicidir (ama Antik çağda da kölelerin çoğunlukta olmadığını belirtelim). Antik çağ aynı zamanda ticari ilişkilerin ve kentlerin gelişmişliğiyle tanınır. Antik özgünlük siyasal düzeninden de kaynaklanır: site-devlet yapısı ve bu yapı içinde yurttaşlık ve demokrasinin varlığı, ayrıca demokrasinin yanısıra başka rejimlerin varlığı (erken monarşi, aristokrasi, oligarşi, tirani, güçlü adam ve komutan yönetimi, geç monarşi, nihayet imparatorluk). Site-devlet demokrasisi sürekli olamamış, monarşi (Helen) ve imparatorluk (Roma) düzenine geçilmiştir. Bu bakımdan ayrı bir Antik devlet ve siyaset tipinden sözetmemiz gerekir. Ticaretin ve kentlerin gelişmişliği sadece Antik çağda değil tüm geleneksel toplumlarda ayrıştırıcı bir kriter olabilir. Merkezi hükümdarlıkta özerk kentler pek yoktur, bunlar Antik çağın yanısıra Ortaçağ Avrupası'nda görülürler, her ne kadar Şark kentleri daha kalabalık idiyse de. Asyatik devletlerde feodaliteyle bileşmiş proto-kapitalist ilişkilerin (yani ticaret, tefecilik, yerel pazarlar ve zanaatların) ağırlığı gözlemlenir (örneğin Çin gentry'si hem merkezi devlete bağlı hem feodal hem proto-kapitalisttir), Ortadoğu, Orta Asya ve Afrika toplumlarında uzak mesafe ticaretinin belirleyici ağırlığı saptanır.

Siyasal kriterlere göre de bir tipoloji denenebilir. Göçebe ve kabile tipi organizasyon biridir, siyasal düzeyde şeflik ve aristokrasi yönetimiyle tanımlanabilir, yukarda bu tip organizasyonun görüldüğü toplumlardan sözetmiştik. Büyüklük kriterine göre bir ayırım denenebilir: imparatorluk, büyükçe monarşi, daha küçük monarşi, büyükçe feodalite gibi. Ayrıca geleneksel hükümdarlık sistemleri için değişik nitelemeler kullanılmaktadır. Devletin hükümdarın mülkü gibi görüldüğü patrimonyal devlet, tebasına yönelik ataerkil bir konumu olan patriyarkal devlet, daha kurumlaşmış yapıdaki bürokratik devlet, yerel güçlerin hükümdar karşısında özerk olduğu feodal devlet, dinsel establishment'in yönetimde ağırlık taşıdığı teokratik devlet gibi. Aslında bunların bileşim şekillerine göre bir ayırıma gidilebilir, somut devletler patrimonyalizm, patriyarkalizm, bürokratizm, feodalizm, teokratizm endekslerine göre değerlendirilebilir.

Geleneksel sistemleri kurumlaşma derecesine göre de tasnif edebiliriz, kurumlaşmamış olanlar oldukça kurumlaşmış olanlar ekseninde. Tarihsel süreç içinde kurumlaşma derecesi artmıştır, Yeniçağ'a varıldığında Asya'da, Ortadoğu'da, Avrupa'da nisbeten kurumlaşmış bir geleneksel devlet yapısına tanık olunmaktaydı. Kurumlaşmayla birlikte düşünülmesi gereken bir kriter hukukileşmedir, hukukileşme kurumlaşmanın ileri düzeye vardığının göstergesi olarak değerlendirilebilir (özellikle Antik sistemler için böyle bir niteleme yapılır, ama birçok başka geleneksel devlet de kendine özgü hukuk sistemleri yaratmıştır), merkezi hükümdarlıklar için yapılan despotizm nitelemesiyle karşıtlık içinde konumlandırılabilir. Ancak yasaların varlığına rağmen de despotizm olabilir, geleneksel devletler kurumlaşma derecesine göre olduğu gibi despotizm derecesine göre de bir eksen üzerinde konumlandırılabilir. Ayrıca kuralsal düzenlemenin şekline göre ayırıma gidilebilir, kişisel kararlar, örfi hukuk, dinsel hukuk, devletsel hukuk ağırlıkları ve bileşimlerine göre.

Daha önce Antik rejim tiplerinden sözetmiştik, bunları sadece Antik çağa özgü görmeyip başka bağlamlarda da arayabiliriz, somut devletlerde bunların ağırlığına göre bir ayırıma gidebiliriz. Aristokrasi sıklıkla hükümdarlık ve onun bürokrasisine göre konumlandırılır, bu bakımdan

aristokrasi ile feodalite arasında çakışma olur, ama merkezi yapı olsa bile devlet yönetiminde aristokrasinin ağırlığı-hükümdar ve bürokrasisinin ağırlığı ayırımına gidilebilir. Sadece Antik sistemde değil merkezi veya feodal yapılarda da güçlü adam ve komutan nüfuzuna göre bir ayırıma gidilebilir (bunların popüler çağrı kapasitesi genellikle yüksek olmaktadır). Kentlerde özerk oligarşik yönetimlerin (zengin yönetiminin) yanısıra, oligarşik etkilerin güçlü olduğu devletlerden sözedilebilir. Demokrasi sadece Antik çağda var bilinir, ama başka bölgelerde de global sisteme içkin veya onunla çelişen demokrasi uygulamalarını dikkate almak gerekir (Ortaçağ Avrupası'nda kentsel demokrasi örneğin). Tirani ise genellikle despotizmle eşanlamlı görülür.

Yapısal tipolojide karma ve ara biçimlerin çokluğu nedeniyle, zaman-aşırı çok geniş kategoriler oldukları için (gerek merkezi hükümdarlık gerek feodalite çok farklı çağlarda görülür, belirttiğimiz gibi) tarihsel-mekansal bir tasnif yapmak daha doğru gözükmektedir. Üç çağ ayırdedebiliriz: Kadim çağ (İÖ 3000 – 600), Antik çağ (İÖ 600 – İS 500), Ortaçağ (İS 500-1500). Ayrıca Yeniçağ'da (1500-1770'ler) Batı'da moderniteye geçiş başlamakla birlikte geleneksellik ağır basar, diğer bölgeler hala gelenekseldir. Mekansal açıdan bir Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa geniş bölgesi saptıyoruz, tarihsel zamanlama esas buraya göre kurulmaktadır, burada da Ortadoğu ve Avrupa iki ayrı bölgedir (Akdeniz aralarında yer alır, Akdeniz'de kıyısı olan Kuzey Afrika'yı ise Ortadoğu'yla birlikte düşünüyoruz). Üçüncü önemli bölge Asya'dır (Uzakdoğu/Çin, Hint alt-kıtası, Güneydoğu Asya, Orta Asya alanlarıyla). Dördüncüsü ve beşincisi ise biraz dışsal sayılan Afrika ve bilinmeyen kızılderili Amerikası'dır.

Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa geniş bölgesinde dört devlet tipi ayırdediyoruz. İlki Kadim çağdaki Ortadoğu devletleridir (ilk devletler): Mezopotamya, Mısır, İran, Anadolu devletleri. İkinci tip Antik devlettir. İÖ 700-600 sonrasında Antik Akdeniz merkezi oluşmaya başlar ve Eski Yunan site-devletleri, Helenistik monarşiler, Roma cumhuriyeti ve imparatorluğu ile kendi devletsel biçimlerini yaratır (bu dönemde eski Ortadoğu devletlerinden bir tek İran kalır). Roma imparatorluğu daha önce dışsal olan, Keltik ve Germanik ilkel toplumların yaşadığı Avrupa'yı da bölgesel bütüne dahil eder. Üçüncü ve dördüncü tipler tüm bölgeyi sarsan ve dönüştüren Ortaçağ devrimiyle oluşur. Üçüncü tip Hıristiyan feodal Avrupa devletidir, Germanik toplum, Antik miras ve Hıristiyanlığın sentezi sonucunda oluşur. Bunu da iki alt tipe ayırıyoruz: Batı Avrupa feodalitesi (klasik feodalite budur) ve Doğu Avrupa merkezi feodalitesi (Bizans, sonra Rusya iki ana odağıdır). Yeniçağ merkezi monarşileri de bu üçüncü tipin uzantısıdır. Dördüncü tip İslam devletleridir (feodaliteyle eklemlenmiş merkezi hükümdarlık sistemi yapısındadırlar), bunlar Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca Ortadoğu'ya hakim olacak, nüfuzları Asya'ya ve Afrika'ya uzanacaktır. Hıristiyanlık ve feodal sistem Avrupa'yı bütünleştirirken, İslam ve devletleri Ortadoğu ve çevresini birleştirecektir (Osmanlı imparatorluğu Yeniçağ'da bu zincirin son halkası olarak Ortadoğu'yu önemli ölçüde kapsar ve Doğu Avrupa'ya uzanır). Bunların dışında devletlerle eşanlı olarak kabile düzeninde yaşayan halkları da ayrı bir tip olarak düşünebiliriz (eski Ortadoğu'da, Akdeniz havzasında, Keltik ve Germanik Avrupa'da, Doğu steplerinde), ama ilk iki tipin çevresi olarak nitelemek herhalde daha doğru olur (birinci ve ikinci tipler gibi üçüncü ve dördünci tiplerin de çevresinde yer alırlar ama giderek zayıflarlar).

Beşinci tip Asya devletleridir. Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa'ya göre Asya'da tarihsel sürekliliği olan devlet geleneklerinden bahsedilir. Antik çağ ve Ortaçağ kopmaları burada yoktur, daha doğrusu eşanlı ve aynı içerikte değildir. Çin ve Hint devlet gelenekleri en ünlüleridir (ancak Çin merkezi bir devlet temelinde birleşebilirken Hint alt-kıtası pek birleşememiştir). Ayrıca Güneydoğu Asya'da, Kore ve Japonya'da çeşitli devletler kurulmuştur. Asya'da özgün bir tip Orta Asya'daki Türk-Moğol göçebeliğidir, daha sonra imparatorluklar yaratmıştır. Asya'da tarihsel süreklilik vardır, ama evrimleşme yok değildir, Çin'de örneğin uzun süreli hanedanlar birbirini izlemiştir. Altıncı tip Afrika'dır, burada ilkel topluma özgü kabilevi yapılar güçlüdür, ama bunların yanısıra monarşiler kurulmuş, ticari faaliyetler etkili olmuştur. Yedinci tip kızılderili Amerikası'dır, burada kabilevi-toplulukçu yapıların yanısıra Maya, Aztek, İnka gibi önemli devletler de kurulmuştur. Eski Dünya'da Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa üçlüsü süreç içinde yakınlaşmıştı (ama Roma sonrasında yeniden mesafe oluştu), Asya ve Afrika ise uzak mesafe ticareti, dinsel yayılma ve bazan savaş vasıtasıyla onunla ilişki içindeydi. Amerika ise ancak Yeniçağ'da, yani geleneksel çağların sonunda keşfedilmiş ve Yeni Dünya diye adlandırılmıştır.

b) Geleneksel devletin oluşumu ve temelleri

Bu başlık altında geleneksel çağa geçişte devletin oluşumunda etkili olan faktörler üzerinde duracağız. İlkel toplumdan geleneksel tarımsal topluma geçiş süreci devletin de oluşma sürecidir. Bu global süreç bir dizi özgül vektörü içerir (aşağıdaki analizlerde Claessen ve Skilnik'in Erken Devlet adlı derlemesinden esinlendik). Biri savaş ve fetihin organizasyonudur. Savaş veya savaş tehdidi nedeniyle toplumda istikrarlı bir liderlik oluşabilmiştir. Savaş silahlı işlerde uzmanlaşmış yönetici sınıfın toplumdan ayrılmasını sağlamış, bu sınıf silahlı ve güçlü olması sayesinde konumunu güçlendirip toplum üzerinde egemenlik kurmuştur. Böylece toplumda askeri aristokrasi, hassa ordusu şeklinde ayrı bir savaşçı yapı oluşmuştur. Savaş kazançlarının (ganimet, haraç, toprak, köle) savaşçı sınıf lehine dağılımı sözkonusu sınıfın siyasal egemenliğin yanısıra ekonomik egemenlik kurmasını da sağlamıştır. Savaşın etkisi kendi toplumunda olduğu gibi ele geçirilen toplumlar düzeyinde de düşünülmelidir. Ele geçirilen toprakları elde tutma, yerel halklar üzerinde hakimiyet kurma amacı bir devlet aygıtı oluşturulmasını gerektirir. Fethedilen topraklardan alınan ekonomik kaynaklar sayesinde de devlet aygıtı beslenir.

Sosyo-ekonomik gelişme ve süreçler de devlet oluşumunu gerekli kılar, bu açıdan biri ötekine yol açan, birbiriyle etkileşim içinde birkaç faktör üzerinde duracağız. Önemli bir faktör nüfus artışıdır. Sahip olunan topraklar nüfusu beslemeye yetmediğinden savaş yoluyla yayılma gereksinimi doğar, böylece askeri aygıtın güçlenmesi sağlanır. Yoksullaşan ve köleleşen kesimler genişler, bunlar üzerinde kontrol kurma gereği doğar. Daha kalabalık bir toplumu idare etme gereği daha karmaşık bir yönetsel aygıtın kurulmasına yol açar. Bir diğer sosyo-ekonomik faktör işbölümünün gelişmesi, yerleşik tarımsal topluma geçiştir. Yerleşiklik ve tarım toplumu göçebe topluma göre kurumsal bir devlet aygıtı oluşumu için daha elverişli bir zemindir. İşbölümündeki gelişmenin yarattığı farklılaşma birleştirici araç gereği doğurur (işbölümünün farklı dalları arasında uyumu sağlama, sınıfları uzlaştırma gibi), devlet böyle bir araçtır ve kendisi de işbölümünün bir boyutudur (toplumun

yönetimiyle ilgili işlevlerde uzmanlaşmıştır). Pazar ve kent, zanaatçılık ve ticaret toplumda devletin düzenleyici etkinliklerine ihtiyacı arttırır (ekonomik, hukuksal, kentsel düzenleme, güvenliği sağlama gibi etkinlikler).

Üçüncü sosyo-ekonomik faktör ekonomik artık oluşumuyla ilgilidir. Yerleşik tarım toplumu temel ihtiyaçların karşılanmasının ötesinde bir ekonomik artık üretebilmektedir, böylece geçimlik ekonomi eşitliğinden daha varlıklı bir toplumdaki eşitsizliğe geçiş yaşanır. Bu eşitsizlikten olumlu etkilenenler zengin bir yönetici sınıf oluşturmaya başlar ve yönetsel iktidarın ekonomik artığı ele geçiren bir erke dönüşmesi gerçekleşir. Geleneksel çağlarda böylelikle siyasal egemenlikle sosyo-ekonomik egemenlik çakışmaktadır. Bu çerçevede devlet stratejik ekonomik işlevler görür (hidrolik çalışmalar, vergi toplama, para basma gibi), merkezi bir iktidar olmadan bu işlevler görülemezdi. Devletin ekonomik işlevleri artığı arttırmayı hedeflediği gibi, bu işlevlerin yerine getirilmesi için de artığa ihtiyaç vardır (örneğin hidrolik çalışmalar artığın arttırılmasını sağlar ve yapılmaları için artığa ihtiyaç vardır). Dördüncü süreç yukarda sözünü ettiğimiz ekonomik eşitsizlik ve sosyal farklılaşmanın iki önemli ekseniyle ilgili olup sosyal-siyasal egemenlik bu temelde kurulur. Toprak sahibi soylular-bağımlı köylüler ikilemi meydana gelir, köylünün ürettiği artık toprak sahiplerine gider, köylüler şu ya da bu ölçüde ve şekilde toprağa bağlanır. Toprak sahipleri köylüleri üzerinde yönetsel ve yargısal bir iktidar kurarlar. Bunun yanısıra köle sahipleri-köleler ikilemi ortaya çıkar. Kölelik öncelikle savaş ve fetihler sonucunda artar, köleler çoğunlukla yabancı kökenlidir, aynı zamanda toplumda sınıfsal farklılaşma nedeniyle de kölelik yayılır (borçlanma, mülksüzleşme gibi mekanizmalarla). Hem bağımlı köylüleri ve köleleri kontrol altında tutma kaygısı hem de bunların emeğinin kullanımının sağladığı olanaklar devlet aygıtının gelişmesi ve güçlenmesini getirir.

Sosyo-ekonomik faktörlerin yanısıra, bazı toplumsal-kültürel ve siyasal faktörlerin etkisini de dikkate almak gerekir. Biri akrabalık yapılarının çözülmesidir, nüfus artışı ve sosyal farklılaşma bu yönde etkili olur. Bu yapıların çözülmesi toplumsal dayanışmayı zayıflatır ve zayıflayan yatay dayanışmanın yerini devletin ve yönetici sınıfın dikey egemenliği alır, birincil bağların çözüldüğü bir ortamda devlet yeni bir toplumsal harç oluşturur. Bir diğeri liderin zamanla karizmatik bir konum elde etmesi, toplumun uzağında ve üstünde bir hükümdara dönüşmesidir. Toplumun yakını değil yüce gördüğü bir makamdır artık. Böyle bir konum edinmesinde dinsel meşruluk (hatta tanrılaştırma), savaş işlevi ve başarısı (bazan adil toplum başarısı da) etkili olur. Karizmatik bir öncülden hareketle aristokratik soylar, hanedanlar kurulabilmiştir. Çok önemli bir faktör de dinsel gelişmedir. İlkel toplumdaki büyüsel dinin ötesinde daha karmaşık bir dinsel yapı oluşur, dinsel aygıt devletin en önemli aygıtlarından olup görece kalabalık bir dinsel sınıf vardır, devlet yönetiminin meşruluk temeli esas olarak dinseldir. Aslında ilkel toplumdan geleneksel topluma geçiş sürecini üç ana odakta gösterebiliriz: devlet, sınıf ve din. Son olarak devletin gelişme sürecinin yücelik, görkem arayışına yol açmasını belirtmek gerekir (hem karizmatik önderlik hem din hem savaş bu yönde etkili olur). Törenler ve anıtlar devletin ilk gelişme devresinde ağırlıklı bir yer tutar. Hükümdarlar ve savaşçılar yüceltilir, kahramanlık, adillik ve tanrısallık değerleri vurgulanır.

Devletin oluşum sürecinde iki birbiriyle iç içe dinamik ayırdetmemiz gerekir. Biri toplumdan kaynaklanan dinamiktir. Toplumun giderek büyümesi ve gelişmesi, ekonomik ve sosyal bakımdan

farklılaşması, karmaşıklaşması yönetsel işlevlerin de artması ve önem kazanmasına, uzman kurumlara ve düzenli kurallara ihtiyaç duyulmasına yol açar. Diğeri yönetimden, yönetici sınıftan kaynaklanan dinamiktir. Yönetim aygıtı bir kez oluştuktan sonra toplumsal dinamikle etkileşim halinde büyür ve işlevleri artar, farklılaşır (uzman kurumlara bölünür ve bu kurumlar kalıcılaşır), toplumdan uzaklaşıp ayrı ve kapalı bir yönetici sınıfa dönüşür, örgütlü bir iktidar odağı olarak toplumdan daha hızlı güçlenir, koyduğu kurallar yerleşiklik kazanır. Böylece yönetici sınıf ve devletin toplum üzerindeki nüfuzu ve kontrolü artar. Yönetimin elinde olanaklar birikimi olur, bu birikim kendi kendini besler ve büyütür (teknolojik, ekonomik, kurumsal, ideolojik kaynaklar ve zor kaynakları birikimi). Örneğin savaş araçları ve bu araçların gelişme sonucunda artması ve yetkinleşmesi askeri sınıfın güçlenmesini, bu araçlar sayesinde toplum üzerinde egemenlik kurmasını sağlar.

Çok önemli bir husus askeri-siyasi güç sayesinde başka toplumlar üzerinde hakimiyet kurulması, onların zenginliklerine sahip çıkılmasıdır (haraç ve ganimet, vergiye ve toprağa bağlama, köleleştirme gibi), geleneksel çağlarda toplulukların büyük bir kısmı dışsal (yabancı) askeri-siyasi güçlere tabi konumdadır, böylelikle imparatorluklar oluşmuştur. Başlangıçta bu açıdan, savaşçı göçebelerin avantajından sözedilir. Burada siyasal egemenlik içsel değil dışsaldır ve sosyal egemenliğin kaynağıdır.

3. ANTİK ÇAĞ VE ORTAÇAĞ-YENİÇAĞ AVRUPA'SI

a) Eski Ortadoğu ve Antik çağ

İÖ 3000'lerden itibaren Ortadoğu bölgesinde Mezopotamya ve Mısır'da ilk devletler kurulur. Başlangıçta Mezopotamya'da site-devlet benzeri bir yapı vardır, bu yapı süreç içinde hükümdarlık sistemine dönüşür. Mısır'da ise firavunlar yönetimi oluşur. Bölgede mitolojiler temelinde devlet dinleri, koşut olarak bir rahipler sınıfı ve tapınaklar zinciri ortaya çıkar. Mezopotamya ve Mısır devletlerinin kuruluşunda ırmak kıyısında olmaları (Dicle ve Fırat ile Nil ırmakları) ve devletin hidrolik çalışmaları belirleyici olur. Büyük yapıtlar inşa ederler (Mısır piramitleri, Babil'in asma bahçeleri dünyanın yedi harikası arasında sayılır), bilimler ilk kez bunlarda ortaya çıkar (astronomi, mimari, vs). Merkeziyetçi bir devlet yapıları vardır, bazan tanrı olarak görülen hükümdarların (firavunlar gibi) çevresinde savaşçı ve (idari ve ekonomik işlevleri gören) katip bir bürokratik sınıf oluşur. İlk devletsel hukuk sistemlerini yaratırlar (Mısır hukuku, Babil'de Hammurabi yasaları gibi). Halkın büyük bölümü bağımlı köylü olup devlete ve toprak sahiplerine vergi ve rant öderler (bu arada tapınaklar da büyük toprak sahibidir), bir kısmı köle statüsüne yakındır. Bu toplumlar geçimlik köy ekonomisi yapısındadır, ama yerel pazarlar, ticaret, ulaşım yolları belirli bir gelişme göstermiştir. Mezopotamya'da zaman içinde bir dizi devlet boygösterir: Sumer, Akad, Elam, Babil, Asur. Mısır'daysa firavunlar sistemi süreklilik kazanmış, ama farklı hanedanlar birbirini izlemiştir. Kadim çağ Ortadoğusu'nda benzer sosyo-ekonomik ve devletsel yapılara sahip başka devletler de kurulmuştur: Anadolu'da (özellikle Hititler, Urartu, vs), daha sonra önem kazanacak olan İran'da (Medler ve Ahamenişler). Bölge çapında devletler arasında güç mücadelesi de vardır; Babil, Asur, Hitit, İran, Mısır devletleri yayılma çabası göstermiş, aralarında savaşlar çıkmıştır.

Ortadoğu dünyasında iki önemli gelişme odağını daha belirtmek gerekir. Biri Akdeniz havzasında deniz ticaretinin gelişimidir, burada özellikle Fenike ticari sistemi temayüz eder, Akdeniz çapında koloniler kurmuştur (örneğin ünlü Kartaca'yı). Fenike gibi özgün bir deniz uygarlığı da Eski Yunan'ın öncülü olan Girit'tir. Diğer gelişme odağı ise uzun süre sürgünde (Mısır'da, Babil'de) yaşamış Yahudi toplumunda dinsel bir hareketliliğin varlığıdır (İbrahim, Musa, Davud gibi peygamberler ortaya çıkar), bu gelişme daha sonra Hıristiyanlık, İslam gibi tektanrılı dinlerin öncülü olacak, eski devlet dini ve mitolojik din modelinden kopuşu getirecektir. Geleneksel devlet tiplerinin tasnifinde Ortadoğu devletleri Asyatik merkezi hükümdarlık tipi içinde düşünülürler, ama zaman-aşırılık tehlikesinden kaçınmak için özgün bir eski Ortadoğu devlet tipi tanımlamak daha doğru olur.

Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa geniş bölgesinin Avrupa tarafı Kadim çağda henüz ilkel toplum aşamasındadır, Ortadoğu bölgesiyle pek bağlantılanmamıştır. İÖ 700'lerden itibaren Akdeniz ara bölgesinde odaklanan bir gelişme Antik çağ olarak adlandırdığımız yeni bir döneme geçilmesine ve dünyadaki en önemli iç deniz olan Akdeniz çevresinde bütünleşmeye yol açar. Bu gelişme Yunan yarımadası ve Ege havzasından kaynaklanır, koşut olarak İtalya yarımadasında benzer bir gelişme yaşanır. Yunan ve Ege bölgesinde aristokratik kabile meclislerinin yönettiği site-devlet biçiminde küçük boyutlu bir devlet yapısı oluşur, koşut olarak ticari gelişme yaşanır ve Akdeniz havzası boyunca koloniler kurulur. Bu ekonomik gelişme bir yandan zenginleşmeye yol açarken, diğer yandan halkın bir bölümünün mülksüzleşmesi ve köleleşmesine neden olur. Siyasal planda güçlü adam yönetimlerinden (tiranik Drakon, popülist Solon ve Pisistrat gibi) geçilerek yerli halkın yurttaş statüsüne sahip olduğu demokratik site-devlet yapısına varılır. Yunan site-devletleri arasında özellikle Atina emperyalist bir yayılma gösterir, Eski Yunan dünyası İÖ 500'lerden 300'lere parlak çağını yaşar. Diğer önemli Yunan sitesi dışa kapalı, askeri ve aristokratik bir yapıdaki Isparta'dır.

Antik sistemin bir özgünlüğü site-devlet demokrasisi idiyse, diğeri köleci ekonomik sistemiydi. Çok büyük ölçüde yabancı kökenli kölelere dayanan köleciliğin yanısıra, yerli halk içinde sınıfsal bölünmeler de önemli bir özellikti (aristokrasi ve oligarşi, bağımlı ve küçük köylüler, kentsel pleb gibi sınıflar saptanır), keza ticari gelişmişlik göze çarpıcıydı (Akdeniz havzası ve çevresinde ticaret). Site-devlet demokrasisi ise bir türlü istikrar sağlayamamaktaydı (bu demokrasinin özgünlüğü yerine göre tüm yurttaşların katılabildiği doğrudan demokrasinin de uygulanmasıydı). Demokratik rejim güçlü adamlar ve komutanlar yönetimiyle, zengin oligarşi ve aristokrasi yönetimiyle, tiraniyle (yani tek bir yöneticinin baskıcı iktidarıyla), monarşiyle, anarşiyle (yani kitle katılmının yol açtığı kargaşayla) eklemleniyordu. Bu rejimler demetiyle Antik siyasal düzen monarşi-feodalite ikilisinin belirlediği geleneksel devlet modelinden farklılaşır. Antik sistem aynı zamanda kültürel parlaklığıyla temayüz eder: felsefe ilk Antik dünyada gelişmiştir, bilim ve düşünce yaşamı zengindir, mitolojik dinleri ve kültür etkinlikleri tüm halkı kapsayabilmektedir. Eski Yunan'a paralel bir gelişme İtalya yarımadasında Etrüsk krallığının ardından kurulan Roma'da yaşanır, burada da aristokratik yönetimden cumhuriyete geçilmiştir (aristokratik senatonun yanısıra bir dizi halk meclisi kurulur), Roma cumhuriyetinin tarihsel gelişimine pleb halkla patrisyen aristokrasi arasındaki mücadele ve uzlaşma, giderek konsül denilen güçlü adamların yönetimi damgasını vurmuştur.

Yunan demokrasisi İÖ 300'lerden itibaren çözülür. Ülke kuzeyden gelen Makedonya monarşisinin istilasına uğrar, İskender'in tüm Ortadoğu'yu ele geçirmesinin ardından bölgede Helenistik monarşiler kurulur (Mısır'da Ptolemeler, Maşrek'de Selevkoslar, Anadolu'da Bergama, Makedonya'da Antigonlar…). Böylece zaten zayıflamış olan eski Ortadoğu devletleri ortadan kalkar. İran bu açıdan istisna oluşturur, önceki dönemde de İran-Yunan savaşları yaşanmıştı. Helenistik devletler merkeziyetçi tarımsal yapıda olmakla birlikte, Eski Yunan mirasını devralmışlar, kentler büyük önem taşımıştır (İskenderiye, Antakya, Bergama çağın en büyük kentleriydi), kültürel ve siyasal planda Helen-Ortadoğu sentezi gerçekleşmiştir. Hızlı bir yayılma göstererek Avrupa içlerine giren, Akdeniz havzasına ve Ortadoğu'ya egemen olan Roma ise iç siyasal karışıklıkların da etkisiyle İÖ yılların sonlarında cumhuriyetten imparatorluğa geçer. Roma imparatorluğu Kelt ve Germen Avrupası'nı, Akdeniz havzasını, Balkanlar ve Ortadoğu'yu kapsayarak Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa geniş bölgesini ilk kez birleştirir, böylece tüm bölgede pax romana (Roma barışı) kurulur. Roma bir yandan büyük bir köleci sistemdi (barbar denilen yabancı halklardan çok sayıda köle kullanılıyordu), diğer yandansa fethettiği yerlerin halklarına zamanla Roma yurttaşlığı vermiş, tüm bölgede, bilhassa kentlerde standart bir imar faaliyeti gerçekleştirmişti. İmparatorluk döneminde Roma rejimi giderek otokratikleşir (önce principat, sonra daha belirgin bir şekilde dominat rejimi altında), imparator kültü yapılır.

Roma imparatorluğunun parlak devrinde bile kriz emareleri görülmeye başlanır, iç problemlerin yanısıra iki faktör bu gelişmede belirleyicidir: kuzeyden barbar kavimlerin basıncı ve Hıristiyanlığın yayılması. 300'lerde daha önce Hıristiyanlara baskı uygulayan Roma bu yeni dini serbest bırakır, hemen ardından kabul eder, aynı zamanda Batı ve Doğu Roma diye ikiye bölünür. 400'lerde ise kuzeyden akan Hun, Got, Germen kavimlerinin göçü Batı Roma'nın yıkılmasıyla sonuçlanır. Doğu Roma (Bizans) da böyle bir basınç altında kalır, ama yıkılmaz. Balkanlar ve Ortadoğu'da Helen-Roma mirasına konan Bizans'tan başka eski Ortadoğu geleneğinden gelme İran devleti sürmektedir. Ahamenişlerin ardından Part, sonra Sasani hanedanlarının egemen olduğu bu ülkede Hıristiyanlık'tan önce ve ona koşut önemli dinsel gelişmeler yaşanır: Zerdüştçülük devlet dini olarak benimsenmiş, Manikeizm uluslararası bir yayılma göstermiş, Mazdekizm ise köktenci bir din olarak varlık göstermiştir.

400'lerden itibaren tüm Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa bölgesini kapsayan büyük bir dönüşüm yaşanır. Ortaçağ devrimi diye adlandırabileceğimiz bu dönüşümde dört gelişme belirleyicidir: zaten öncesinde epeyce yayılmış olan Hıristiyanlığın Avrupa'da kapsayıcı egemenliği, Roma'yı yıkan kavimler göçünün ardından Avrupa'da feodal bir düzenin kurulması, Ortadoğu ve çevresinde İslam'ın hızla yayılması, İslam devletlerinin kurulması ve kapsayıcı egemenliği. Ortaçağ devrimi daha önce Roma'nın birleştirdiği bölgeyi ikiye böler ve böylece iki ayrı gelişme çizgisi ortaya çıkar: Hıristiyan feodal Avrupa ve İslam devletçi-feodal Ortadoğu ve çevresi.

b) Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupa'sı

Avrupa'da kavimler göçü sonrasında bir dizi barbar krallığı kurulur, Roma yıkılmakla birlikte yeni düzen Roma-Germen sentezine dayanmaktadır (Germenler öncesinde de Roma'yla yakın

ilişki içindeydiler ve kabile aristokrasisi düzeni içinde yaşıyorlardı). İstilaların yarattığı karışıklığın ardından 8. yüzyılda Yukarı Ortaçağ devri başlar. Bu karışık ortamda içe kapanma olur, parasal ilişkiler, ticaret ve kentler geriler. Yeni monarşiler çevresinde toprak sahibi ve savaşçı bir feodal aristokrasi oluşur (senyörler sınıfı); devlet yapısı ademi-merkeziyetçidir, feodal senyörler kendi topraklarında yönetsel-yargısal yetkeye sahip olup kraldan özerktirler (ancak vasalite bağı alt feodali korunma karşılığında üst feodale hizmet, özellikle askeri hizmet sunmakla yükümlü tutmaktadır). Köylüler servaj düzeni çerçevesinde toprağa bağlanır (angarya zorunluğu bu düzenin özgül bir çizgisidir). 11. yüzyıla kadar süren Yukarı Ortaçağ'da Avrupa'da, siyasal iktidarın ademi-merkeziyetçi dağınıklığına karşın feodal düzen ve Hıristiyanlık temellerinde homojenleşme sağlanır. Kilise kral ve senyör iktidarına paralel bir iktidar şebekesidir, ikisi arasında yetki ve üstünlük çekişmesi de yaşanmaktadır. Halk tümüyle Hıristiyanlaşır, Avrupa peyzajına kiliseler ve manastırlar hakim olur, dinsel inanç ve ritüeller muazzam ağırlığa sahiptir, kıyamet beklentisi vardır. Yukarı Ortaçağ'da önemli bir gelişme Karolenj imparatorluğunun merkeziyetçi girişimidir, ama kalıcı olamaz. Diğeri İskandinavya'dan gelen Vikinglerin ve Macarların istila girişimleridir, zamanla özümsenir.

11. yüzyılda Orta Ortaçağ'a geçilirken Avrupa'da artık feodal düzen yerleşmiştir, ama çözülmeye de başlamıştır. Dönem boyunca, Almanya'da yeni kurulan Kutsal Roma-Germen imparatorluğu birleştirici olamaz, Haçlı seferleri ise tüm Avrupa'yı cazibe alanına sokmuştur. Çözülmenin unsurlarından biri tarımsal gelişmedir, ormanlardan yeni topraklar açılır, tarımsal verim artar; servajda çözülme başlar ve köylü mülkiyeti bir ölçüde yayılır ama bağımlılık ilişkileri ve rant ödeme sürer. Daha önemlisi ticari ve kentsel gelişmedir, Yukarı Ortaçağ'ın kapalı ekonomi koşulları aşılır, kentsel özerklik hareketi komünalizm gelişir (özellikle İtalya'da), ticari fuarlar Avrupa çapında yayılır. Hem dış ticaret hem yerel pazarlar gelişir. Başlıca ticari bölgeler İtalyan kent-devletleri, Almanya'da Hanse ve Ren kentleri, Flandre bölgesidir. Bu temelde feodaliteye alternatif yeni bir sınıf, burjuvazi oluşmaktadır. Buna karşılık soylular gelişen para ekonomisi koşullarında lüks tüketim beklentilerini karşılamada zorlanmaktadır, yoksul şövalyeler (soyluluğun alt katmanı) az değildir. Koşut olarak kültürel canlanma yaşanır, üniversiteler kurulur, mimarideki gelişmeyi edebiyattaki gelişme izler, düzen eleştirilmeye başlanır, hem dinsel bağnazlık azalmaya başlar hem dinde yeni tutucu eğilimler belirir (dilenci tarikatları, değişik yönleriyle dinsel baskıcılık). Kültürel canlılık elitler kadar halkı da kapsamaktadır, ama aynı zamanda kültürel bir kriz yaşanmaktadır. Siyasal planda monarşinin gücü artmaktadır, ayrıca krala özellikle vergi konusunda danışmanlık yapan senyörlerin, rahiplerin, burjuvaların temsil edildiği feodal meclisler kurulur.

Orta Ortaçağ'da sağlanan gelişmeden sonra 14. yüzyılda krize düşülür, bu krizde Avrupa nüfusunun üçte birinin yitirildiği büyük veba salgını, uzun savaşlar (yüzyıl savaşları özellikle), kıtlık ve dörtnala enflasyon, marjinal nüfusun (kente kaçanların, topraktan kopan, kovulan nüfusun, gezgin kitle ve haydutların) kalabalıklaşması, köylü ve kent isyanları belirleyici olgulardır. 15. yüzyılda kriz nisbeten aşılır, Orta Ortaçağ için belirttiğimiz eksenlerde gelişme hızlanır: tarımsal gelişme ve servajın çözülmesi, ticari ve kentsel gelişme, monarşinin güçlenmesi ve feodal meclisler, kültürel ve dinsel gelişme.

Ortaçağ Avrupa'sı siyasal rejimini tepede monarşi (gücü sınırlıdır), özerk yerel feodal iktidarlar, paralel kilise iktidarı sabitleriyle tanımlarız, bu üçlü arasında iktidar mücadelelerine tanık olunur. Ancak bu açıdan Yukarı Ortaçağ'dan Orta Ortaçağ'a uzanan dönemle Orta Ortaçağ'dan Ortaçağ sonlarına uzanan dönem arasında ayırım yapmak gerekir. İkinci dönemde monarşi hem yerel feodal iktidarlar hem de kilise karşısında güç kazanır, iktidarını kamu yararı ve hukuka dayandırma savındadır, aynı zamanda kentlerde özerk yönetimler ve feodal meclisler gibi çoğulcu yönde gelişmeler yaşanır. Ortaçağ Batı Avrupası'nı farklı siyasal birimler olarak ayrı ayrı da düşünmek gerekir: İngiltere ve Fransa krallıkları (ilki Viking istilası sonrasında, ikincisi Capet hanedanıyla belirli bir istikrara kavuşur), İslam devletlerinin hakimiyeti altında kalan ve sonra kurtulan İspanya ve Portekiz krallıkları, Kutsal Roma-Germen imparatorluğunun kurulduğu ama dağınık yapıdaki Almanya, kentsel gelişme ve papalığın özgün kıldığı İtalya, ticari gelişmenin belirleyici olduğu Felemenk bölgesi, geç feodalleşmiş ve birlik girişimleri yaşanan İskandinavya.

Yeniçağ'da (15. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına) Avrupa çapında büyük bir dönüşüm yaşanır ve Avrupa'dan dünyaya yayılmaya başlar (böylelikle bir dünya sisteminin oluşumu sökün eder). Büyük dönüşüm genel anlamda geleneksel monarşik feodal sistemden modern kapitalizme, politika ve kültüre geçiş sürecidir, ama hala geleneksel ilişkiler hakimdir, yani Yeniçağ Ortaçağ'ın uzantısıdır. Bu dönüşüm veya geçiş çok yönlüdür. Bir yönü kültürel devrimdir, daha Ortaçağ'da başlayan Rönesans hareketiyle kültürel canlanma yaşanır: bilimsel bir atılım görülür (astronomi, fizik, matematik, biyoloji ve tıp), Ortaçağ bağnazlığını aşan rasyonalist, sekülarist ve hümanist anlayışlar yayılır, sanatın her alanında parlaklık hakimdir (mimari, resim, edebiyat, müzik), belirleyici bir entellektüel gelişme 18. yüzyıl Aydınlanması'dır (çağı sonlandıran Fransız devriminin hazırlayıcısı olarak nitelenir). Koşut diğer yönü dinsel devrimdir: 16. yüzyılda yaşanan Reform hareketi uluslararası kiliseye (Katolisizme) karşı dinsel özerklik talebiyle ortaya çıkar, Protestanlık adında yeni bir mezhep yaratır, belirli bölgelerle özdeşleşen yeni kiliseler kurulur (Lutherizm, Anglikanizm, Püritanizm, Calvinizm), Katolik bir tepki ve uyarlanma çabasıyla karşılaşır (Karşı-Reform), devletler arasında dinsel savaşlar yaşanır ve kıyımlar yapılır, değişen ortama uyarlanma güçlükleri yeni dinsel hareketlerin ortaya çıkmasına ve bağnazlığın süregitmesine yol açar (örneğin engizisyon, cadı avları).

Yeniçağ dönüşümünün sosyo-ekonomik yönü feodalizmden kapitalizme geçiş süreci diye adlandırılır, ama henüz feodalizm hakimdir. Teknolojide ilerleme kaydedilir (denizcilik, ateşli silahlar, matbaa, imalat, tarım alanlarında), parasal ticari ekonomi yaygınlaşır. Dünya çapında yayılma ve dış ticaret belirleyicidir: denizaşırı keşifler, Amerika'nın sömürgeleştirilmesi, oradan değerli metal ve hammadde akını, ticari üsler, misyonerler, köle ticareti, devlete gelişmede öncü rol tanıyan merkantilist politika ve kumpanyalar. İç pazar oluşur, fiyatlar yükselir, lüks tüketim sektörü büyür, sanayi kurulmaya başlanır (manüfaktürler, eve iş verme sistemi), tarımda pazar için üretime ve para-ranta geçilir, suyolları açılır, yeni kentler büyür (limanlar, devletsel ve kültürel merkezler). Sonuçta hatırı sayılır bir üretim artışı ve sermaye birikimi sağlanır.

Ancak gelişme önünde engeller çoktur. Nüfus hızla artmaktadır. Büyük çoğunluk köylü olup, servaj çözülse de rant ödeyen bağımlı konumdadır, bazı yerlerde köylüler topraktan kovulur,

kent-kır arasında marjinal bir kitle oluşur. Savaş ve salgınların getirdiği yıkım, kıtlıklar, enflasyon ve vergiler yoksulluğu arttırmaktadır. Toprak sahibi feodal aristokrasi merkezi monarşi ve parasal ekonomi koşullarında görece gerilese de hala egemendir, yeni bir sınıf, burjuvazi güçlenmektedir (dış ve iç ticaret, maliye, imalat, mesleklerde faaldir) ama sisteme içkindir (merkezi monarşiyle parasal ilişkiler, unvan ve görev satınlma gibi yollarla burjuvazi ile aristokrasi arasında geçişlilik vardır). Vergi yükü ve borç sistemi, gümrük duvarları ve parasal eşdeğerlerde belirsizlikler gelişme önünde engel oluşturmaktadır. Yaşam düzeyinde belirli bir yükseliş sağlanmış olsa bile genel yoksulluk hali ve büyük alt-üst oluşlar, keskin eşitsizlikler ve statü duvarları, belirttiğimiz engeller ve tersine beklentilerdeki yükseliş çelişkileri keskinleştirmekte ve çatışma potansiyelini arttırmaktadır.

Siyasal planda gelişmenin bir yönü merkezi monarşilerin güçlenmesidir. Feodal ademi-merkeziyetçilik sona erer, kurumlaşmada mesafe kaydedilir (profesyonel ordu, maliye, hukukçular kastı, idari aygıtlar, diplomasi), yerel iktidara dayanan soyluların yanısıra bürokrasi de önem kazanır (ve bu alanda görev alım-satımı önemli bir yükseliş kanalı haline gelir), devlet öncülüğünde dış yayılma gerçekleştirilir ve ulusal ekonominin altyapısı kurulur. Ancak merkezi monarşi geleneksel monarşinin evrimleşmiş şeklidir, modern devletten farklıdır. Kralın yönetim tarzı kişisel ve mutlakçıdır, baskıcılığı ve keyfiliğinden yakınılır. Feodal örfi hukuk sürer, kilise devlet yönetiminde etkilidir (ama kral iktidarı kamu yararı ve hukuka da dayandırılır, ulusal kiliseler öne çıkar ve bazan kilise mallarına el konulur). Orduda paralı asker kullanımı yayılır, dış ilişkilerde kozmopolit aristokratizm ağır basmaktadır. Çağın büyük bir bölümü savaş halinde geçirilir (din ve veraset savaşları, toprak ve sömürge çıkarları için savaşlar). Saraylar çevresinde lüks bir yaşam gelişir, aristokratik ayrıcalıklar belirgindir. Artan harcamalar nedeniyle vergilerin yükseltilmesi temel bir sorundur, toplanmaları işi mültezimlere satılır.

Gelişmenin diğer yönü sisteme karşı tepkiciliktir, ekonomik ve kültürel gelişme bilinç ve katılım düzeyini yükseltmektedir. Konumu sarsılan aristokrasiden de muhalefet gelir, ama aristokratik savunmacılık mutlakçı monarşi çevresinde kenetlenir de. Tepkicilik esas ekonomik, siyasal, kültürel kısıtlamalardan kurtulmak isteyen burjuva elitlerden kaynaklanmakta ve kitleye yayılmaktadır. Meclislerin askıya alınması hoşnutsuzluk kaynağıdır, ama yerel meclisler hala faaldir, parti benzeri gruplaşmalar oluşur. Düzenle çelişen yeni fikirler dile getirilir ve yayılır: doğal haklar ve özgürlük, yasallık, iktidarın sınırlanması, yönetimin halka dayanması, ayrıcalıklara karşı eşitlik, mülkiyet ve pazar serbestisi, isyan hakkı gibi. Ağır vergi ve rantlara karşı tepkici köylü ve kentli kitleler arasında isyanlar yaşanır. Nihayet sosyo-politik devrimler sökün eder: ilk dalga 16. yüzyılda Reform hareketi olup kilise egemenliğini sarsar, ikinci dalga 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılda Hollanda ve İngiliz devrimleridir, uzlaşmaya dayalı parlamenter monarşik bir sistemin kurulmasıyla sonuçlanırlar, Yeniçağ 18. yüzyıl sonlarında Amerikan ve Fransız devrimleri ile sonuçlanacaktır.

Avrupa devletler sistemi Yeniçağ'da savaş ve barış sürecinde oluşur, bir dizi merkezi monarşi vardır, Almanya ve İtalya ise hala dağınık yapıdadır. Farklı gelişme bölgelerine ayırabiliriz Avrupa'yı: biri İngiltere ile günümüz Hollanda ve Belçikası'nı kapsayan Felemenk'tir (denizaşırı ticaretle dünya çapında yayılır, tarım ve sanayideki kapitalist gelişmede öncüdürler, nüfusun büyük kısmı Protestan olur, ilk devrimler burada gerçekleşir ve parlamenter monarşiye geçilir, çağın sonunda sanayi

devrimini başlatırlar), diğeri İspanya ile Portekiz'dir (sömürgecilikte öncüdürler, Amerika kıtasını sömürgeleştirir, Afrika, Asya yönünde yayılırlar, fakat bir süre sonra Hollanda ve İngiltere tarafından geçilir ve geride kalırlar, katı Katoliktirler, İspanya önce Avusturya Habsburg, sonra Fransız Bourbon hanedanlarının idaresindedir, Avrupa'nın değişik bölgelerinde topraklara sahiptir), üçüncü bölge Fransa'dır (Bourbon hanedanı altında Avrupa'nın en büyük gücü haline gelir, Louis adlı krallarıyla tanınır, gerçi İngiltere'ye göre geri kalmıştır ama modern gelişme ve sömürgeci yayılmaya katılır, Fransızca aristokratik kozmopolitizmin dilidir ve Aydınlanma felsefesi kıta çapında etkili olur, devrimle dünya çapında yeni bir düzene geçiş sürecini başlatacaktır), dördüncüsü merkezi monarşi kuramayan Almanya ve İtalya'dır (Almanya birçok prenslikten oluşan kırsal bir dünyadır ama ticari kentleri de önemlidir, birliğe öncü olacak, yeni temayüz eden doğudaki Prusya katı feodaldir ama merkezi monarşileşebilmiştir, İtalya ise kentler, krallıklar ve papalıktan oluşan bir yapıdadır, Akdeniz ticaretinin önem yitirmesiyle geride kalır, Reform'un merkezi Almanya çoğunlukla Protestan olur, Rönesans'ın merkezi İtalya ise Katolik'tir, Kutsal Roma-Germen imparatorluğu büyük ölçüde Alman ağırlıklıdır, Katolik kilisesi ise İtalya merkezli).

Ortaçağ'da Avrupa'nın doğusunda daha farklı bir gelişme gözlemlenir. Balkanlar'da (ve Ortadoğu'da) Bizans nüfuzu vardı, ama kavimler göçü ve İslam yayılması bu nüfuzu Ortaçağ boyunca zayıflattı, Ortadoğu yitirildi, Balkanlar'da Hıristiyanlığı kabul eden özerk krallıklar kuruldu (Bulgar ve Sırp krallıkları en önemlileriydi), Bizans bir süre Haçlı istilası altında kaldı. Bizans Batı feodalitesinden farklı olarak merkeziyetçi yapıdaydı, imparator kilise üzerinde egemendi ve imparator kültü yapılıyordu, Batı Katolisizminden ayrı Ortodoks kilisesi kuruldu (dinsel ayrılık 11. yüzyılda kesinleşti, Balkanlar ve Rusya'da da büyük ölçüde Ortodoksluk kabul edildi). Bizans dış basınç altında kaldığı gibi, iç çatışmalara sahne oluyordu (ikona tartışması, maviler-yeşiller çekişmesi, taht mücadeleleri). Sonunda Bizans ve Balkanlar'daki krallıklar Türk-Osmanlı yayılması sonucunda, Ortaçağ sonlarına kadar peyderpey yıkıldı. Doğu'da bir diğer önemli güç Rusya'ydı, ticari açıdan gelişme gösterebilmişti ama dış basınç altındaydı, Viking ve İsveç yayılması, daha önemlisi 13. yüzyıldan itibaren Moğol-Tatar egemenliği Rus monarşisinin ancak Ortaçağ sonlarında birlik kurmasına olanak verdi. Gerek Osmanlı egemenliği altına giren Balkanlar gerekse Rusya Batı Avrupa'dan oldukça kopuktu, Doğu Avrupa ise Batı Avrupa'yla bağlantılıydı, bu bölgede Avusturya, Macaristan, Bohemya, Polonya, Litvanya krallıkları varlık gösteriyordu (son ikisi birleşerek bir süre geniş bir alana yayılmış bir güç oluşturdu). Avrupa'nın kuzeyi de hem Batı hem Doğu bölgesiyle birlikte düşünülebilir, Batı'ya yönelik Viking saldırıları buradan kaynaklanmıştı, Rusya yönünde ticari varlık gösteriyordu, bölge krallıkları (İsveç, Danimarka, Norveç) 15. yüzyılda Kalmar birliği bünyesinde birleştiler. Feodal sistem Batı'daki gibi Doğu'da ve Kuzey'de de egemen oldu, ama daha geç, feodal-öncesi yapılar uzun süre varlıklarını sürdürdüler, servaj dışı köylü kitlesi çoktu. Hıristiyanlık da daha geç benimsendi, bazı bölgeler eski pagan inançlarını uzun süre korudular (Litvanya özellikle).

Yeniçağ'da Avrupa'nın batısı gelişirken doğusu geleneksel yapıdadır. Doğu'nun çoğu bölgesi feodalitenin yerleşmesi aşamasındadır, Batı'da servaj çözülmüşken burada ikinci servaj hareketi yaşanır. Ama Batı'daki ekonomik gelişmeden etkilenmektedir, geniş topraklarda ihracat için üretim yapılmaktadır (özellikle tahıl ihracatı). Bölge dinsel bakımdan tutucudur (Ortodoks Rusya, Katolik Avusturya ve Polonya), din ve veraset savaşları bölgeyi derinden sarsar, savaşlar, salgınlar ve

kıtlıklarda nüfusun önemli bir bölümü yitirilir. Ekonomik gelişme bu nedenle tıkanır. Siyasal planda Batı'daki gibi merkezi monarşiler oluşur (Avusturya, Rusya, İsveç, Prusya), ama dağınıklık hemen aşılamaz. Bu monarşiler Batı'dakilere göre daha mutlakçıdır, yerel feodaliteler devlete bağımlı olup askeri-bürokratik feodal bir devlet yapısı vardır. Ancak Batı modernleşmesini izlemektedirler, merkezi devletten gelen modernleşmeci girişimler yaşanır. Bununla birlikte, Batı'daki yeni fikirler bu bölgeye fazla yayılamaz.

Habsburg hanedanının hüküm sürdüğü Avusturya Avrupa devletler sisteminin mihveri gibidir: Kutsal-Roma Germen imparatorluğu tahtına sahiptir, İspanya tahtını ele geçirir, din ve veraset savaşlarının odağıdır. Ama Batı'daki nüfuzu gitgide azalır, egemenlik sahası Doğu Avrupa'da yoğunlaşır, çokulusludur (Macar ve değişik Slav bölgelerine hakim olur), 18. yüzyılda monarşiyi güçlendirici bir modernleşme politikası izlenir. Polonya'da merkezi monarşi oluşmakla birlikte soylular güçlüdür (kralı seçerler, kararlarda onayları gerekir), ülke Avrupa'nın tahıl ambarıdır ve kültürel bir rönesans yaşar. Ama 17. yüzyılda savaşlarda nüfusunun üçte birinden fazlasını yitirir, ekonomi felç olur, 18. yüzyıl sonunda Rusya, Avusturya ve Prusya arasında paylaşılıp haritadan silinir. Rusya'da 15. yüzyıl sonlarında merkezi monarşi kurulur, despotik yapıdadır, feodaller kontrol altına alınır veya tasfiye edilir, merkezi feodal bir yapı oluşur (artık feodaller hem yerel toprak beyidir hem bürokratik-askeri görevlere gelmektedir), kilise ve yeni dinsel hareketler de kontrol altına alınır. Başka ülkeler aleyhine topraklar ele geçirilir, geniş boş toprakların iskanına girişilir, köylülerin servaja indirgenmesi tamamlanır, ama isyanlar da patlak verir (Razin ve Pugaçev isyanları). Rusya I. Petro'dan II. Katerina'ya uzanan 18. yüzyıl boyunca merkeziyetçi modernleşmeciliğin başarılı bir örneği olarak görülür, Batı'daki gelişmeyi izler ama yapısı ondan farklıdır. Almanya bütünü içinde düşündüğümüz Prusya bir Doğu devletidir daha çok, askeri kapasiteleriyle ve II. Friedrich'in aydın despotizmiyle temayüz eder, 18. yüzyıl boyunca güç kazanır. Kalmar birliğinin dağılmasından sonra İsveç Avrupa çapında savaşlarda varlık gösterir, askeri basıncı Doğu bölgesinde de hissedilmektedir (ama Rusya karşısında geriler). Balkanlar ise Osmanlı yayılması ile Avrupa bütünlüğünden kopmuştur. Bölgenin büyük bir bölümü Rumeli beylerbeyliğine bağlıdır, Eflak-Buğdan ve bazı diğer bölgeler ise görece özerktir. Nüfusta kısmi Müslümanlaşma olsa da Ortodoks Hıristiyanlık hakimdir, yerli halk köy toplulukları ve millet sistemi içinde entegredir. 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya Balkanlar bölgesinde nüfuzlarını arttırır, ticaret gelişir, yerel feodaliteler varlık gösterir ve ulusçu ayaklanmalar sökün eder.

4. İSLAM, ASYA VE DİĞERLERİ

a) Ortaçağ ve Yeniçağ İslam dünyası

Ortadoğu bölgesi ve çevresinde Ortaçağ dönüşümünün belirleyici faktörü İslam olmuştur. Ortaçağ'ın başlarına varıldığında Hıristiyanlık bölgede iyice yayılmıştı, devlet olaraksa Bizans ve Sasani İran'ı egemendiler. Bölgenin kenarında kalan (ama Ortadoğu'nun yanısıra Afrika ve Hint okyanusuyla da bağlantılı olan), kabilevi ve ticari bileşimi bir yapıdaki Arabistan'da 600'lerde ortaya çıkan İslam hızlı bir yayılmayla tüm Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesini ele geçirmiş, başka yönlerde (özellikle Asya yönünde) yayılmaya devam etmiştir. Bu yayılma sürecinde İran Sasani devleti yıkıldı,

Bizans ise Anadolu'yla sınırlandı. Dört halife devrindeki yayılma Emevi devleti döneminde konsolide edildi, Arap aristokrasisinin ağır bastığı Emevi devletinden (kuruluşu 660) sonra daha bürokratik yapıdaki Abbasi devleti (kuruluşu 750) bölge çapında egemenlik kurdu. Dönem boyunca bölgede İslam temelinde bütünleşme sağlandı, aynı zamanda Araplaşma yaşandı. Bu arada dört halife devrinin sonunda İslam'da Sünni-Şii bölünmesi meydana gelmişti, Şiiler isyanı pek savunmamakla birlikte meşru yönetim hakkının halife Ali soyundan gelenlerde olduğu görüşündeydi, Şii hanedanların yönetiminde devletler de kurulmuştur.

Abbasi devri kültürel bakımdan parlaktı, dinsel yapılar, okullar kuruldu ve yayıldı, felsefe, bilim, sanat ve edebiyat gelişti, bu dönemde İslam dünyası Yukarı Ortaçağ Avrupası'na göre daha ileriydi. Ama 9. yüzyıl ikinci yarısından itibaren zayıflama ve dağılma eğilimi güç kazandı, 11. yüzyıldan itibaren haçlı seferleri epeyce sarsıcı oldu. Mağrip bölgesinde baştan beri ayrı devletler kurulmuştu (son olarak Murabıtlar ve Muvahhitler hakimiyet kurar, İspanya'da ise Endülüs Emevi devleti parlak bir uygarlık yaratır). Abbasi zayıflaması Mısır ve Maşrek'te de yeni İslam devletleri kurulmasıyla sonuçlanır (Fatımiler, Eyyubiler, sonra Memluklar gibi). İslam'ın Türk dünyasında yayılma gösterdiği İran çevresindeki bölgede de birçok devlet kurulur (Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler gibi). Bu süreçte Abbasilerin yanında devşirme olarak da görev yapan Türkler etkinlik kazandı, Ortadoğu ve Anadolu'ya Türk göçü yaşandı, yeni kurulan devletler arasında Türk-İslam devletleri ağırlık sahibiydi. Bunlardan Selçuklu devleti ön plana çıktı ve Anadolu'ya girdi, burada daha sonra Anadolu Selçuklu devleti kuruldu. 13. yüzyılda Moğol istilası bölgede büyük bir yıkım getirdi, zaten simgeselleşmiş olan Abbasi hanedanına son verdi. Bunun ardından Anadolu'da Türk yayılması yeni ağırlık merkezi olarak belirdi, burada kurulan birçok Türk beyliği arasından Osmanlılar güç kazanıp Balkanları ele geçirdiler, Bizansı yıktılar, Anadolu'da birliği sağladılar, ardından İslam dünyasının büyük bir bölümüne egemen oldular. Bu arada Timur imparatorluğuyla ikinci bir Moğol yayılma dalgası yaşandı, o da dengeleri bir süre için bozucu oldu.

Avrupa'da Hıristiyanlık gibi Ortadoğu ve çevresinde de İslam sadece devletlere temel oluşturmakla kalmıyordu, halk arasında güçlü bir dinsel inanç ve pratik olarak yerleşmişti. Her yana yayılmış camiler, dinsel personel bunun göstergesiydi, bölge çapında bütünleşme ve iletişimin sağlanmasında din ana vektördü. Ama diğer yandan mezhep, ekol ve tarikat farklılaşması yaşandı, İslam yerel geleneklerle eklemlendi (Araplaşanların yanısıra Türkler ve daha sonra Şiileşecek olan İran yeni dini benimseyenler içinde ağırlıklı yere sahipti), dinsel temelde isyanlar da patlak verdi. İslam devletleri görece merkeziyetçi bir yapıdaydı, topraklar devletin olup ikta olarak feodal-memur bir zümreye işletmeleri için veriliyordu, bu zümre aynı zamanda ordunun en önemli bölümüydü (bu bakımdan İslam feodalitesinden sözedilir), aynı zamanda devşirme hassa orduları vardı. Din ve devlet işleri bir aradaydı, Avrupa'daki gibi ayrı bir kilise yoktu, ulema denilen din adamları devlet içinde ağırlıklı bir yere sahipti, özellikle yargı işlerinde. Savaş hali yaygındı ve devletler savaşa yönelik bir örgütlenme içindeydi. Tarım esas etkinlik olmakla birlikte durağandı, hatta gerileme yaşandığı da söylenir. Buna karşılık uzak mesafe ticareti gelişmişti, Cebelitarık'tan Maşrek'e, Ortadoğu'dan Hint okyanusu, Orta Asya ve Afrika yönlerine. Akdeniz'de İslam devletleri ile Hıristiyan Avrupa arasında egemenlik mücadelesi yaşanıyordu. İslam dünyasında önemli bir faktör de göçebelikti. İslam'ı yayan Araplar yarı-göçebeydi, daha sonra ön plana çıkan Türkler göçebelikten gelmişti. İslam'ın egemen olduğu

bölgelerde yarı-göçebe ve yerleşik kabilevi yapılar yer yer ağırlığını sürdürüyordu (Türkmenler, çöl Arapları, Kuzey Afrika'da Berberiler, Lübnan dağları, Kürtler, vs).

Avrupa'yla Balkanlar ve Akdeniz'de temas halinde bulunan Osmanlı imparatorluğu Yeniçağ'ın başlarında güçlü bir devlet görünümündedir, hatta Avrupa'dan ileridir. Yeniçağ Osmanlı yayılmasıyla başlar, İstanbul'un fethi ve ilk Viyana kuşatması iki önemli andır. Balkanlar'da kesin bir hakimiyet ve merkeziyetçi bir sistem kurduğu gibi, Ortadoğu (Maşrek, Mısır, Irak, kutsal topraklar) ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümüne egemen olur, halifeliği elde ederek İslam dünyasının odağı haline gelir. Merkeziyetçi bir yapıdadır, ama Avrupa'nın merkezi monarşilerinden farklı, Asya tipi bir merkeziyetçiliktir. Sultanın mutlak iktidarı vardır, patrimonyal, patriyarkal ve despotik özellikleri birleştirir. Oldukça gelişkin bir kurumlaşma yaratılmıştır: divan merkezde hükümet benzeri bir yapıdır, beylerbeylikler şeklinde ülke sathına yayılan merkezin yerel kolları sıkı bir denetim sağlamaktadır, çoğu devşirme kul bir bürokrasisi ve hassa ordusu (Yeniçeriler) vardır, timar sistemi yerel düzeyde tarımsal vergi toplayan, köylü üzerinde hakimiyet kuran, aynı zamanda sipahi ordusu oluşturan bir yapıdır (timarlılar memur-feodal bileşimi bir kategoridir), ayrıca devlet sistemi içinde etkin bir dinsel sınıf yer almaktadır (ulema, kadılar). Köylü halk reaya olarak adlandırılıyordu, toprağa bağımlıydı, çoğu Müslümanlaşmıştı, Hıristiyan reaya ise ilave vergiler ödüyordu. Osmanlı hanedanı Türk kökenliydi, ama giderek kozmopolitleşmişti (Arap ve Fars kültürünün etkileri belirgindi, dışardan gelme cariyelerle evleniliyordu), bu bakımdan yerli Müslüman Türk halkla devlet arasındaki kopukluktan sözedilir.

15. ve 16. yüzyıllarda parlak çağını yaşayan Osmanlı 17. yüzyıldan itibaren gerilemeye başlar. Bu gerilemenin değişik etmenleri vardır. Biri askeri yayılmanın sınırına varıp tıkanması ve zamanla geri adımlar atılmasıdır. Diğeri Atlantik ticaretinin ön plana çıkmasıyla Akdeniz havzasında yaşanan ticari gerilemedir. Bu ikili devletin mali bir kriz içine düşmesinde etkili olur: savaş ganimeti azalır, masrafları artar, ticari gelirler görece azalır, saray ve idare masrafları artar. Bu ortamda isyanlar patlak verir, bunlar da krize katkıda bulunur: Anadolu'da küçük soyluların faal rol oynadığı Celali isyanları, merkezde Yeniçeri isyanları. Mali kriz timar sistemini de bozar, vergi toplamak için iltizam usulüne (vergi toplama işinin satılmasına) başvurulur, keza çiftlik denilen özel mülkler gelişir (devletçi Osmanlı sisteminde özel mülkiyetin gelişmesinin diğer vektörüyse vakıflardı). Bu temelde yerel iktidarlar görece özerkleşmeye başlar, ayan ve derebeyler türer. Bütün bunlar merkezi devletin krizinin göstergeleridir, bu krizin başka yönleri de vardır: saray içi huzursuzluklar (haremin artan rolü, sultanların saraya kapalı yaşamı, iktidar mücadeleleri), suistimalci bir yapının oluşmaya başlaması (belirttiğimiz vergi alım-satımı, keza Yeniçerilerin ve memurların ticari etkinliği). Bu koşullarda Osmanlı düşünürleri bir devlet reformunu gerekli görürler (örneğin Koçi Bey). Gerileme süreci kültürel planda da krize neden olur. Dinsel bağnazlık artar (oysa öncesinde kültürel bakımdan Osmanlı Batı'ya göre daha toleranslıdır), gerileme ve yoksunluk koşulları kaderciliği güçlendirir, tefekkür önem kazanır. Aynı zamanda vergi yükü, tarımsal gerileme ve kırsal izolasyonun etkisiyle sosyal sorunların yükünde artıştan, koşut olarak eski dayanışma yapılarında göreli çözülmeden sözedilir. Batılı güçler birçok kapitülasyon elde etmiştir, bu süreçte Müslüman tüccar ve esnaf pek varlık gösteremezken levantenler ve azınlıklar kapitalist etkinliklerde öne çıkar. 18. yüzyıla varıldığında Osmanlı Avusturya, Rusya ve İran'la savaş içindedir ve toprak yitirmektedir.

Ayrıca Ortadoğu bölgesinde Yeniçağ öncesinde başlamış genel bir gerilemeden sözedilir: Avrupa'nın ve Uzakdoğu'nun aksine nüfus pek artmamakta, tarımsal sistem bozulmaktadır (toprağın çoraklaşması ve sulama faaliyetlerinde gerileme). Arap topraklarında ise merkezkaç eğilimler güçlenmektedir: yerel derebeylerin, kabilevi liderlerin gücü artmaktadır, Mağrip bölgesi fiilen özerktir, Arabistan yarımadası büyük ölçüde Osmanlı egemenliği dışındadır, Arap dünyasında Batı'yla bazı bağlar kurulmaktadır. İslam Ortadoğu'da bir diğer devlet İran'dır, çoğu zaman Osmanlı'yla savaş içindedir, burada Şii Safevi hanedanı baştadır, göçebe aşiret yapısı ağırlıktadır. 18. yüzyılda ülke karışıklar yaşar, Nadir şahın yeni bir güçlenme sağlamasının ardından yüzyıl sonunda Kaçar hanedanı başa geçer. Avrupa geçmişte denk olduğu İslam dünyası karşısında üstünlük sağlamış durumdadır, bu ortamda İslam dünyasında gerileme sıkıntısı hissedilmeye başlanır, yeni dinsel akımlar gelişir (en önemlisi Arabistan yarımadasında ortaya çıkan Vehhabilik'tir).

b) Asya

Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa bölgesi dışında diğer büyük bölge Asya'dır. Bu bölge Asyatik devletçi bir sisteme sahip olarak tanınır. Ancak bu niteleme biraz konuyu basitleştirmek olur, çünkü Asya sistemlerinde de merkezi devlet yapısına karşın feodalite vardır, ikisinin eklemlendiği bir yapıdan sözetmek daha doğrudur. Merkezi hükümdarlık toprağın mülkiyetine sahip olabilir, ama feodal (ve bazan proto-kapitalist unsurlar içeren) özel mülkiyet de vardır, yerel güçler belirli bir iktidar sahibidir. Asya devletleri ırmak boylarında kurulmuştur, bu bakımdan Ortadoğu gibi burada da merkezi devletlerin oluşumunda hidrolik çalışmaların önemi vurgulanır. Asya'da ayrıca tarihsel süreklilikten sözedilir, uzun süreli devlet geleneklerine sahiptir, ama burada da tarihsel aşamalar ayırdedebiliriz (Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa bölgesindeki aşamalarla tam çakışmasa bile), zamanla gelişme ve önemli değişimler olmuştur. Asya aynı zamanda kendine özgü kültürel gelenekleriyle tanınır, etik ve mistik dinleriyle, felsefesiyle, keza bazı bilim ve tekniklerin kökleri eski Çin ve Hindistan'dadır.

Asya tek bir bütün değildir, en azından dört ayrı bölgede düşünülmesi gerekir. Biri Uzakdoğu ve orada da Çin'dir. Çin'de İÖ 1000'lerde ırmak boylarında (özellikle Hoangho ve Yangze ırmakları çevresinde) yoğunlaşmış neolitik tarımsal bir toplum temelinde merkezi devlet oluşur, daha sonra İÖ 1. binyılın ortalarında savaşan krallıklar döneminde feodal bir dağılma yaşanır. Bu dönemde aynı zamanda düşünce akımlarının gelişmesine tanık olunur. Daha sonra devlet dini haline gelecek olan Konfüçyüsçülük denilen etik ve felsefi bir sistem gelişir. Onun dışında başka akımlar da varlık gösterir ve taraftar bulur, mistik bir din olan Taoizm, legist (ya da hukukçu) ekol gibi. İÖ yılların sonlarına doğru Çin'de merkezi devlet sistemi Qin ve Han hanedanlarından itibaren kalıcı olarak yerleşir. 19. yüzyıla kadar bir dizi hanedan birbirini izleyecektir, hanedanların göksel bir meşruluğu olduğu düşünülür, hanedan değişimleri gökten verilen yetkinin geri alınmasıyla açıklanır. İS 900'lere kadar geçen sürede Çin merkezi sistemi oturur, Tang ve Song hanedanlarıyla yetkinliğe ulaşır. Bu sürede Budizm ve Taoizm ülkede yayılır, ama daha sonra Yeni-Konfüçyüslük yeniden egemenlik kuracaktır. Sınav sistemine dayalı mandarinal bir bürokrasi oluşur, görece gelişmiş bir kurumsal yapı vardır. Çin bir köylü toplumudur, ırmak boylarında nüfus yoğundur, köylüler toprağa bağlı olup vergi ve rant öderler. Batılı dillerde gentry olarak adlandırılan kırsal üst sınıf ise toprak mülkiyetinin yanısıra

proto-kapitalist etkinliklerde bulunur (yerel pazarlar, ticaret ve tefecilik), mandarenler çoğunlukla bu sınıf kökenlidir. Köylü toplumu aile-klan düzeni içindedir (ve ilkel toplumdan kalma klan ataları tapınısı halk arasında etkilidir), bu düzen ve Konfüçyüsçü zihniyet toplumu sıkı bir kontrol altında tutmaktadır. Bazı tekniklerin kökeni Çin'dedir (örneğin barut, pusula, kağıt), ama modern çağa geçiş Çin'de başlayamamıştır. Çin dilinin çetrefilliği de gelişmeyi engelleyici bir faktör olarak belirtilir. Moğol istilası sonucunda kurulan Yuan hanedanı Çin sistemi tarafından özümsenmiş, Ortaçağ'ın sonlarında ise yerli Ming hanedanı başa geçmiştir. Çin uygarlığı bu dönemde yetkinliğine karşın tıkanma içindedir.

Uzakdoğu'da bir başka önemli ülke Japonya'dır. Burada imparator tanrısal görülür, Şintoizm denilen devlet dini ortaya çıkar, Budizm de yayılır. Adalar üzerinde kurulu dar topraklı bir köylü ülkesidir, diğer Asya ülkelerinden farklı olarak Avrupa'dakine benzer bir feodalitenin gelişebilmesi Japonya'nın özgünlüğü olarak belirtilir. Ortaçağ sonlarına doğru reel iktidar imparatordan askeri şef şoguna geçmiştir. Kore ise uzun süre varlığını sürdüren monarşik bir sistem kurabilmiş ama Çin hegemonyası altında kalmıştır.

Hint alt-kıtası da Çin gibi devletçi geleneğiyle tanınır. Bazı devletler belirli bir bütünleşme sağlayabilmiştir, ama Çin'e göre dağınık yapıdadır, alt-kıtada hemen her dönemde birkaç devlet bir arada varlık göstermiştir. Ortadoğu ve Çin gibi ilk merkezi devletlerin oluştuğu bir bölgedir. İlk devletsel oluşumun ardından ülkenin kuzeyden gelen Aryen savaşçıların istilasına uğradığı, devlete bunların egemen olduğu ve eski yerli halkla karıştıkları ileri sürülür. Hindistan özgün dinsel sistemiyle de tanınır: Brahmanizm ve daha sonra Hinduizme dönüşümü. Önemli bir dinsel yazın vardır, Veda, Upanishad metinleri gibi. Budizm de burada ortaya çıkmış ve tüm Asya kıtasına yayılmıştır. Bir diğer Hint özgünlüğü kast sistemidir, bu sistemde Brahman denilen din adamları en üst kasttır, daha sonra savaşçı kastlar gelir, kastlar arası geçişlilik yoktur, aralarındaki ilişkiler kısıtlanmıştır. En altta ise paryalar denilen hariç ve pis görülen dokunulmazlar kastı yer alır. Hindistan da Çin gibi ırmakların (özellikle İndüs ve Ganj'ın) sağladığı sulama imkanı sayesinde tarımsal gelişme yaşamış büyük bir köylü ülkesidir, burada da nüfus yoğundur. Köylüler devlete, toprak aristokrasisine, rahip sınıfına vergi ve rant öder, Çin'e göre köy topluluğu yapısı daha güçlüdür (vergi mükellefi topluluktur örneğin). Hindistan'da belirli bir birlik sağlayan ilk devlet İÖ 300'lerde, İskender seferinin ardından kurulan Maurya imparatorluğudur, ama İÖ 100'lerde yıkılır, ardından küçük krallıklar kurulur, diğer yandan batı ve doğu yönlerinde ticaret gelişir, ülke çapında loncalar kurulur. Hindistan bilim alanında da varlık gösterir, Ortadoğu ve Batı'daki bilimsel gelişmenin kökleri burada da aranır. İS 300-750 arasında Gupta devleti belirli bir üstünlük sağlar, ama dağınık yapı sürer, krallıklar arası çatışmalar yaşanır. 750-1200 arasında ülke İslam basıncı altında kalır, 12. yüzyıldan itibaren Türk akınları sonucunda kuzeyde bazı devletler kurulur, en önemlisi Delhi sultanlığıdır. Güneye inildikçe ise karma bir yapıya raslanır (Hindu krallıklar varlıklarını sürdürür, 1330'larda birleşik Vicanayagar devletini kurarlar). Bu süreçte halkın büyük kısmı Hindu olmakla birlikte, kuzeyde İslam'ı benimseyenler artmıştır.

Güneydoğu Asya'yı oluşturan değişik ülkelerde kabile tipi organizasyon sürmekteydi, birçoğu ilkel toplum aşamasındaydı. Ancak devlet gelenekleri de ortaya çıkmıştı, Vietnam, Khmer, Tay, Birman,

Cava krallıkları gibi. Burada da devlet oluşumunda ırmakların varlığı (örneğin Mekong) ve hidrolik çalışmaların etkisi vurgulanır. Bölgede Çin nüfuzu da hissediliyordu (özellikle Vietnam'da), keza Hint etkisi de (Hindistan'da ortaya çıkan Budizm en çok Güneydoğu Asya ülkelerinde yerleşebildi, Budist rahipler ve tapınaklar toplumda büyük ağırlığa sahip oldular). Endonezya ve Malezya'da ise İslam yayıldı ve egemen din haline geldi.

Asya'da dördüncü bir bölge Orta Asya ve kuzeyiydi, burada Türk ve Moğol halklar yaşıyordu. Bunlar esas olarak göçebe kavimlerdi, hayvancılıkla uğraşıyorlardı, ama yerleşik tarım ve ticaret de gelişebilmişti. Orta Asya Doğu-Batı ticaret yolu üzerindeydi, yol güzergahında birçok kent kuruldu. Göçebe kavimler Çin üzerinde sürekli basınç oluşturuyordu, bu basınca karşı Çin seddi inşa edilmişti. Türkler birçok devlet kurmuştu, bunlar göçebe kabile aristokrasisinin yönetiminde devletlerdi. Göktürk konfederasyonu bir süre birleştirici oldu, daha sonra başka devletler kuruldu. Ortaçağ'da İslam daha önce Şamanist inançları olan Türkler tarafından geniş ölçüde benimsenmeye başlandı. Horasan, Maveraünnehir bölgesinde kurulan Türk devletleri (Karahanlılar, Gazneliler gibi), Ortadoğu'ya göçen Türklerin kurdukları devletler (Memluklar, Selçuklular gibi) İslam dünyasında ağırlık kazandılar. Kabile düzeninde yaşayan göçebe Moğollar ise Cengiz Han önderliğinde birlik sağlayıp 13. yüzyılda dört yönde büyük bir yayılma gösterdiler: Çin'de (Yuan hanedanı, ama özümsendi), Rusya'da (Altınordu devleti), Ortadoğu'da (burada yıkıcı bir yayılma gerçekleştirdiler), Hindistan'ın kuzeyinde. İkinci büyük Moğol yayılma dalgası ise 14. -15. yüzyılda Timur'unkidir, o da Cengiz han gibi geniş toprakları ele geçirmiş (bu arada Osmanlı'yı da yenmiş) ama tutunamamıştır. Türkler ve Moğollar savaş ve devlet kurma sanatında oldukça başarılıydılar. Dört yöndeki Moğol yayılması kalıcı olamadı, buna karşılık Türkler Ortadoğu bölgesinde devletsel alanda etkinlik sağladıkları gibi, halk ve dil olarak da kök saldılar.

Asya'nın imparatorluk ve krallıklarında çok uzun süreli bir durağanlıktan sözedilir, Yeniçağ'da ise bir yandan Hint-Moğol, Qing Çin'i gibi güçlü devletler oluşurken, aynı zamanda geleneksel sistem kendi iç dinamiğinden kaynaklanan ciddi bir kriz içine girer. Bu ortamda Batılı güçlerin girişi başlar, bu da krize ivme kazandırır. Önce Portekizliler, sonra Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar limanlarda koloniler kurarlar, ticari ilişkiler artar, misyoner faaliyetleri yürütülür. Özellikle 18. yüzyılda bazı ülkelerde iç bölgelere doğru yayılma başlar, sömürgeleştirme süreci esas olarak ticari kumpanyalar tarafından yürütülmektedir. Hindistan'da Yeniçağ'ın başlarında Hint-Moğol (veya Hint-Türk) imparatorluğu egemenlik kurmuştu, güçlü bir devlet görünümündeydi. Ama güney bölgelerinde Hindu krallık ve prenslikler de vardı, bazıları imparatorluğa karşı mücadele içindeydi (özellikle Marathalar). İmparatorluk İslam'ı benimsemişti ama halkın büyük kısmı Hindu'ydu. Hint-Moğol merkezi sistemi Müslüman ve Hindu yerel feodaliteyle eklemlenmişti, mihrace denilen yerel prensler vardı. Aynı zamanda Hint tarımsal ekonomisi durağanlık içindeydi, nüfus basıncı yüksek, toprak verimi düşüktü. Köy toplulukları tabanı ve onun üstündeki feodal iktidarlar göreli bir belirsizlik içindeydi. Batılılar alt-kıtada nüfuz sahaları kurmayı başardı, 18. yüzyılda sömürgeleştirme başlamış, imparatorluk çözülmüş ve ülke Batı nüfuzunun belirleyici olduğu bir krize girmişti. Farklı Batılı güçler (İngiliz, Fransız…) yerel ittifaklar kurarak çekişme içindeydiler, bu mücadelede bölgeye Doğu Hint Kumpanyası vasıtasıyla giren İngilizler üstünlük sağlayacaktır.

Bir başka sömürgeleşen büyük ülke Hollanda egemenliği altına giren Endonezya'ydı. Sömürgecilik dalgası tüm Güneydoğu Asya'yı etkiliyordu. Çin'de ise Ming hanedanının krizi 17. yüzyıl ortalarına doğru yıkılmasına yol açmış, Mançu kökenli Qing hanedanı başa geçmişti, Qing döneminde Çin çevre ülkeleri ele geçirerek en geniş sınırlarına ulaştı. Batılı misyonerlerin girişine karşı daha Ming devrinde dışa kapıları kapatma politikası izlenmeye başlandı, ama bu politika ulusal gelişmeyi sağlayacak bir sonuç vermedi, tutuculuğu arttırarak gelişmeyi tıkayıcı oldu. Çin sistemi güçlü iç kriz emareleri gösteriyordu. Bunun bir unsuru Avrupa'daki gibi hızlı bir nüfus artışı yaşanmasıydı, bu da toprak üzerinde yoğun basınç yaratıyor, köylülerin ödemeleri artıyordu. Bu ortamda Çin dünyasında eskiden beri görülen köylü isyanlarında artış oldu. Keza Mançu kökenli hanedan ülkede xenofob bir tepkiye maruzdu, Çin'in yayılmış olduğu veya nüfuz kurduğu çevre bölgelerde tepkiler başgöstermekteydi. Dar topraklar içinde sıkışmış feodal bir yapının egemen olduğu Japonya da kriz içindedir, ama aynı zamanda ticari bir gelişme yaşamaktadır, o da Çin gibi dışa kapanma politikası izler. Ama 19. yüzyılda bu ülke diğer Asya ülkelerinden farklı olarak modernleşme yönünde kalkışı başarabilecektir.

c) Afrika ve Amerika

Afrika bir başka büyük bölgeydi (Ortadoğu, Avrupa, Asya'dan sonra), ama biraz kenarda kalıyordu. Diğer üçünden farklı olarak bu bölgede kabile düzeni hakimdi, bu yapı içinde toplulukçu organizasyon, kabile şefliği, büyüsel, animist-totemist kabile dinleri hakimdi (büyücü kabile içinde önemli bir şahsiyetti). Ancak Afrika düzenini salt kabilevi sanmamak gerekir, tropikal bölgelerde, kıtanın güneyinde kabilevi ilkel toplum yapısı daha az evrimleşmişken Batı ve Doğu Afrika'da monarşik, feodal ve ticari yapılar önem kazanmıştı. Büyük krallıklar kurulmuş, Ortadoğu'yla ve kuzeyle uzak mesafe ticareti ilişkileri gelişmişti. Bu ticaretin bir unsuru da Araplarca yapılan köle ticaretiydi. Batı ve Doğu Afrika'da İslam dini yayılma imkanı buldu, Hıristiyanlık ise Etiyopya'da (eski adıyla Habeşistan'da) benimsenmişti. Son bölge ise Amerika kıtasıdır, burası diğer bölgelerin yer aldığı Eski Dünya tarafından bilinmiyordu (Yeniçağ'da keşfedilecekti). Amerika'da kabileler, köy toplulukları şeklinde örgütlenmiş kızılderililer yaşıyordu. Kıtanın orta ve güney bölgelerinde merkezi devletler kurulabilmişti: Orta Amerika'da Mayalar ve Aztekler, Güney Amerika'da İnkalar (kuzeyde ise devletsel oluşum yoktu). Kızılderili Amerika'sı devletleri Yeniçağ başında İspanyol fethi sonucuna yıkıldılar.

Yeniçağ'da Afrika'da hala kabile düzeni ağır basmaya devam ediyor, bu da geleneksel devletleşmeye geçişi engelleyici oluyordu. Gerçi kıtanın özellikle kuzey yarısında krallıklar yapısı yerleşmişti, ama bunlar arasındaki çekişmeler önemli bir kriz faktörüydü. Aynı zamanda Arapların faal olduğu uzak mesafe ticareti gitgide ağırlık kazanıyor ve bozucu etkileri de oluyordu. Bu temelde İslam'ın yayılması yaşanmakta, dinsel tarikatlar yapısı yerleşmekteydi, keza yerel kabile dinleriyle İslam arasında çelişkiler başgöstermekteydi. Diğer yandan Yeniçağ boyunca Batılılar Afrika'da birçok liman bağlantısı kurmuştu, Batı sömürgeciliğiyle ilişkilerde belirleyici vektör köle ticaretiydi, çok sayıda Afrikalı köle olarak Amerika'ya taşındı, birçoğu yolda ölüyordu. Köle avı insangücü kaybına,

dolayısıyla ekonomik gerilemeye neden oldu. Batılı güçlerin artan nüfuzu aynı zamanda yerli devletler ve kabileler arasında zaten öncesinde varolan çatışmaların artmasına yol açmaktaydı.

Yeniçağ'da sömürgeleştirmenin hemen öncesinde Amerika kıtasındaki devletler (İnka ve Aztek) merkezi yapılarına karşın nahif ve tıkanıklık içindeydiler (tarım gelişmemişti, ilkel metotlar uygulanıyordu, kentler aşırı kalabalıktı). İspanyol zaferi bu nedenle kolay oldu, aynı zamanda alt-üst ediciydi de. Eski devletsel yapı hemen yıkıldı, çok sayıda kişi öldü (genellikle salgın hastalıklar, bazan katliamlar nedeniyle). Yerli halkın bir bölümü uzak bölgelere sığınıp toplulukçu bir yaşam sürmeye başladı (bilhassa And dağları bölgesine). Diğer bölümü ise beyaz sömürgecilerin işlettiği madenlerde ve latifundialarda serf benzeri koşullarda çalıştırıldı. Bu süreçte yerli nüfus büyük telefat verdiği gibi nüfus yapısında önemli ölçüde melezleşme oldu (beyaz, kızılderili, zenci unsurların karışımı), Afrika'dan getirilen zenciler işgücü açığını kapatıyordu (köle olarak çalıştırılıyorlardı). Ayrıca misyoner faaliyetleri sonucunda Hıristiyanlık büyük ölçüde benimsendi. Madeni zenginlikler yağmalanarak, işletilerek önemli ölçüde Avrupa'ya aktarıldı, kıta Avrupa'ya maden ve tarımsal ürün (şeker, kahve, kakao, vs) gönderen bağımlı bir ekonomiye dönüştü. Geniş kıtada yerel feodal iktidarlar oluşuyordu bir yandan, limanlarda, ticari ve idari merkezlerde bir üst ve orta sınıf oluşuyordu diğer yandan. Bunlar genellikle kreol denilen beyaz azınlıktandı, bu bakımdan kızılderili, zenci ve melez alt sınıflarla ayırım ırksal temele oturuyordu (ama melezlerden yükselenler de olabildi).

Latin Amerika'nın büyük kısmında İspanyol sömürge idaresi hüküm sürüyordu (bölgenin en büyük ülkesi Brezilya ise Portekiz sömürgesiydi), yerel idarede ise kreoller etkiliydi. 18. yüzyıl ikinci yarısında sömürge yönetimiyle (bilhassa İspanyollarla) özerklik isteyen yerli üst ve orta sınıf arasındaki çelişki önem kazandı, aynı zamanda popüler isyanlar ve köle isyanları patlak verdi, bu süreç 19. yüzyıl başlarında Latin Amerika bağımsızlık savaşına varacaktır. Kuzey Amerika'da ise İngiliz ve Fransız sömürge idareleri vardı, 18. yüzyıl ortalarında aralarında paylaşım savaşı yaşandı ve İngilizler üstünlük sağladı. Avrupa'dan (özellikle İngiltere'den) bu bölgeye beyaz göçmenler geliyor, tarımsal topluluklar kuruyorlardı, Atlantik ticareti ve ticari tarım gelişmekteydi (pamuk, tütün ihraç ediliyordu), güney kolonilerinde zenci köle kullanan plantasyonlar vardı. Kuzey Amerika göçmenleri kendi aralarında yerel demokrasi uygulamaktaydı, çoğu Püriten inançtandı. İngiltere Amerikan ticareti üzerinde tekel kurmuştu, bu da huzursuzluk yaratıyordu ve süreç 18. yüzyılın son çeyreğinde Amerikan bağımsızlık savaşına vardı.

Yeniçağ öncesinde ancak bölgesel sistemlerden sözedebilirdik: feodal Hıristiyan Avrupa, İslam Ortadoğu, Çin'in ağır bastığı Doğu Asya, karaderili Afrika gibi. Yeniçağ'dan itibaren bir dünya sistemi oluşmaya başlar, bu oluşumun esas kaynağı gelişen Batı'nın dışa yayılması, dünyanın diğer bölgeleri üzerinde egemenlik kurmaya başlamasıdır: Amerika kıtasının keşfi, fethi ve sömürgeleştirilmesi, Afrika ve Asya'ya girişler, Ortadoğu'da rakip Osmanlı devletinin gerilemesi. Böylelikle dünya çapında gelişen Batı ile durağan, hatta gerileyen Üçüncü Dünya ikilemi ortaya çıkar. Asya ve Ortadoğu'nun büyük devletleri (Osmanlı, Çin, Hindistan) hala güçlü olsalar bile Batı gibi gelişme sürecine giremezler, giderek kriz içine düşerler, dağılmaya da başlarlar. Batı'nın gelişip Üçüncü Dünya'nın geri kalmasının nedenleri arasında Batı'da feodal özel mülkiyetten kapitalist gelişmeye geçilebilirken buralarda devlet mülkiyeti ve kontrolünün ekonomik gelişmeyi engellemesi, Batı'da feodal çoğulculuktan

modern çoğulculuğa geçiş yaşanabilirken buralarda merkeziyetçi despotik devlet yapısının böyle bir evrime olanak vermemesi, Batı'daki gibi kentsel özerklik olmaması, bazı bölgelerde ilkel kabilevi yapıların (Afrika'da özellikle) ve göçebeliğin ağırlığı, İslam'ın ve Asyatik dinlerin sıkı kontrol getiren, kaderci ve mistik özelliklerinin kültürel gelişme önünde engel oluşturması, gelişmeyi engelleyici çevresel koşulların varlığı (sıcak iklim, çok sık ormanlar, çöller, çoraklaşan topraklar, seyrek veya bazı bölgelerde çok kalabalık nüfus), Batı'nın sömürgeleştirici girişimlerinin yıkıcı etkisi, Atlantik ticaretiyle eski ticaret alanlarının önem yitirmesi sayılır. Ancak bu dönemde Asya ve Ortadoğu'nun büyük devletleri yine de ekonomik ve sosyal planda Batı'dan geride değildirler, fark esas19. yüzyılda oluşacak ve açılacaktır.

III. MODERN DEVLET VE SİYASET, DEMOKRASİ VE ANTİ-DEMOKRATİK REJİMLER

1. MODERN TOPLUM VE DEVLET-SİYASET

a) Modern toplumun özellikleri

Modern toplum ve siyasete geçiş Yeniçağ'la Batı Avrupa'da başlar, ama esas 19. yüzyıldan itibaren gerçekleşir. Bu geçiş süreci neolitik devrimden ve onu izleyen, devletsel ve dinsel sistemlerin oluşumuyla, tarımsal ekonominin ve sınıfsal farklılaşmanın yerleşmesiyle tanımlanan geleneksel diye adlandırabileceğimiz devrimden bu yana en büyük tarihsel dönüşüm olarak nitelenebilir. Aslında bu ikiliye tektanrılı dinlerin yerleşmesini sağlayan Ortaçağ devrimini ve ondan önceki Antik devrimi ekleyebiliriz, bu iki devrimi birlikte düşünebiliriz geleneksel topluma kölecilik ve feodaliteyle belirgin sınıfsal, Antik katkıda kendini gösteren fikri, tektanrılı dinlerde odaklanan manevi boyutlar getirdikleri gerekçesiyle. Bu bakımdan üçüncü değil, beşinci büyük dönüşümdür. Hem neolitik devrimin belirlediği tekno-ekonomik düzey hem geleneksel toplum ve devlet düzeni hem de Ortaçağ feodalitesi bu büyük dönüşümle temelden değişecektir.

Modern toplum tekil değildir. En azından bir geleneksellikten modernliğe geçiş sistemi ile modernliğe geçişin esas itibarıyla tamamlandığı modern sistem ayırımı yapabiliriz, geçiş sistemi içinde sanayi-öncesi geri tip ile gelişmekte olan tip, modern sistem içinde de geçişin hala tamamlanmadığı orta derecede gelişmiş tip ile tamamlandığı ileri tip ayırımı yapabiliriz. Yeniçağ'dan, 19. yüzyıldan günümüze bir gözden geçirme yaparsak çoğu toplumda geleneksellikten moderniteye geçiş sürecinin devam ettiğini görmekteyiz (tamamlanmanın ideal-tipi olarak Batı'da 20. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası gösterilir). Aynı zamanda modern çağda üç gelişme çizgisi saptamaktayız: gelişmede başı çeken kapitalist Batı, bağımlılaşan ve az gelişmiş Üçüncü Dünya, Doğu ve komünizm. Üçünde de gelişme derecesine ve düzenine göre ayrı tipler ayırdedebiliriz, bir sonraki bölümde bu tipolojiyi açımlayacağız.

Şimdi modern toplum matrisini kısaca tanımlamaya çalışalım (modern sistem yönünde geçiş sürecini de içererek). Teknik açıdan bilim ve teknolojide şimdiye kadar görülmemiş bir gelişme

yaşanır, bilimsel bulgular teknolojiye dönüştürülür ve ekonomiye uygulanır. Geleneksel çağlarda çok uzun süreli (beşbin yıl süren) yavaş gelişmeye karşın modern çağda gelişme hızlıdır (200 yılı aşkın, Yeniçağ önceliyle birlikte 500 yılı aşkın). Üretim teknolojikleşir, üretkenlik yükselir ve her alanda büyük üretim artışı sağlanır. Basit tarımsal teknolojinin ve el aletleri zanaatçılığının hakimiyeti sona erer. Yeniçağ'ın ticari atılımından sonra, 19. yüzyılda Batı'da kapsamlı bir sanayi devrimi yaşanır: üretim süreci makinalaşır, fabrikalaşır, bunu ulaşım devrimi tamamlar, karayolları ve denizcilikteki gelişmenin (okyanuslar aşılır) yanısıra demiryollarındaki gelişme belirleyicidir. Tekstil, kömür, metalürji ve buhar enerjisine dayanan birinci sanayi devrimini yüzyılın sonlarında ikinci sanayi devrimi izler; demir-çelik, elektrik, kimya, makina sanayileri, telgraf, telefon, sinema, radyo gibi iletişim araçları ve otomobil bu devrimin başlıca unsurlarıdır. 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren ise, sanayi-ötesi çağa geçilir. Birçoğundaki gelişme önceki dönemde başlayan ama yayılması bu dönemde gerçekleşen havacılık, nükleer ve uzay, petrol ve enerji, dayanıklı tüketim malları ve kimyasal ürünler, elektronik ve telekomünikasyon, bilgisayar ve mikro ürünler, robotik bu gelişmenin ana unsurlarıdır. Önce Batı'da gerçekleşen tekno-ekonomik gelişmeler zamanla dünya çapında yayılmıştır.

Tekno-ekonomik gelişmeye koşut olarak, sosyo-ekonomik planda da köklü bir dönüşüm yaşanır. Süreç içinde parasal ekonomi kapsayıcı hale gelir, ulusal pazarlar oluşur, ekonomik kurumlaşma (işletmeler, bankalar, standartlar) yerleşir, kamu hizmetleri yayılır. Aynı zamanda dünya pazarı oluşur, gelişmiş Batı'dan itibaren tüm dünyayı kapsamaya başlar, 20. yüzyılın ikinci yarısında dünya çapında ekonomik bütünleşme ileri düzeye varır (bu sürece uluslararasılaşma, ardından küreselleşme denilir). Yeniçağ'dan, bilhassa 19. yüzyıldan itibaren feodal, prekapitalist ilişkiler çözülür, kapitalizm gelişir: halkın büyük kısmı köylü konumundan işçi, ücretli konumuna geçerken sermaye de belli ellerde toplanır, burjuvazi yeni toplumun üst sınıfı olarak temayüz eder. Hatta kapitalizmle modernite arasında özdeşleştirme yapılır. Ardından ekonomide tekelleşme olur (tekelci finans kapitalizmi), 20. yüzyılın ikinci yarısında ise teknokratik bir neo-kapitalizme geçilir. Üretim düzeyindeki büyük artış refah düzeyini yükseltir, 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da tüketim toplumuna ulaşılır ve orta sınıflaşma yaşanır. Ancak kapitalizm sömürüye dayalı bir sistem olarak suçlanır da ve sürekli krizler yaşar.

Ayrıca Batı'daki gelişmenin diğer yüzü Üçüncü Dünya'nın bağımlı konuma düşmesidir, burada dış dinamikli bir kapitalist gelişme yaşanır ama ileri düzeye varamaz. Fakat 20. yüzyılın ikinci yarısında gelişme belirli bir düzeye varır (bu nedenle artık azgelişmiş yerine gelişmekte olan ülke terimi kullanılmaktadır), Üçüncü Dünya ülkeleri hala yeterince kalkınamamış olsalar bile. Bu geniş bölgede Batı'nın daha önce yaşadığı geçiş sürecini belirleyen sosyo-ekonomik sorunlar sürmektedir. Kırsal gerilik ve dönüşüm, kente göç ve marjinalite, hızlı nüfus artışı, yoksulluk ve bozuk gelir dağılımı, sınıfsal çelişkiler, yeraltı ekonomisi, devletin ekonomik yükü, süreklileşmiş ekonomik kriz geçiş süreci toplumlarında dengeleri bozucudur. Ayrıca kapitalist ve azgelişmiş düzenlere karşı reaksiyon sosyal alternatifleri gündeme getirir. 20. yüzyıl boyunca geri ülkelerde (Doğu ve bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde) komünist devrimler ve devletçi sosyalist uygulamalar kapitalizme alternatif bir sosyo-ekonomik düzen ortaya çıkarırlar; bu düzenin ana unsurları kapsayıcı bir devletleştirme, tarımda toprak reformu, merkezi plan temelinde sanayileşme ve kalkınma politikasıdır. Batı kapitalizmi

ise 1929 krizinden sonra keynesian müdahaleci ve sosyal devlet modeline geçmiştir. Bu bakımdan modern sosyo-ekonomik düzenin esas yönü kapitalistleşme olmakla birlikte, diğer yönü sosyalleşme ve devletçiliktir. Gerçi 20. yüzyılın sonlarından beri hem komünizm ve sosyalizm hem de keynesian sosyal devlet yeni liberal kapitalizm karşısında gerileme içindedir, özelleştirme ve piyasa ekonomisi revaçtadır, ama sosyal politika da gitgide yayılmaktadır ve devletin ekonomik rolü hala belirleyicidir.

Toplumsal organizasyon planında, modern çağ boyunca toplulukçu yapılar çözülmüş, ulusal pazarın oluşmasına koşut olarak ulusal toplum bütünleşmiştir, ekonomik gelişme ve pazarın yanısıra devletin toplumu kapsayan kurumları ve politikaları da bütünleştiricidir. Nüfus hızla artmış, belirli bir gelişme eşiğine ulaşıldıktan sonra artış yavaşlamıştır (Üçüncü Dünya'da da yavaşlama vardır artık). Kırdan kente göç giderek kentsel ağırlıkta bir toplum yaratmış, kırsal sorunların ardından kentleşme ve kentsel sorunlar önem kazanmıştır. Eski bağlılıklar (birincil veya dikey otoriter bağlar) çözülmüş, aile çekirdekleşmiş, bireyselleşme ve kitleselleşme yaşanmıştır, ama diğer yandan geçiş sürecinin çelişkileri geleneksel birincil bağlarda direnç ve reaktivasyon yaratabilmektedir. Sosyal güvence, hizmet ve denge gerekleri sosyal müdahalecilik ve kurumlaşmanın geliştirilmesine yol açmıştır (sosyal güvenlik ve yardım, sosyal amaçlı ekonomik politikalar, sosyal kamu hizmetleri, sosyal reformlar). Toplumsal yaşama katılım değişik eksenlerde artmış ve yoğunlaşmıştır: kırın dışa açılması ve kentsel ortam, ulaşım ve iletişim, ekonomik pazar, iş yaşamı, okul yaşamı ve kültürel etkinlikler, yurttaşlık ve örgütlere katılım…Toplumsal mobilizasyonu siyasal mobilizasyon tamamlamaktadır, devletin dikey birleştirici rolünün yanısıra sivil toplum da gelişmektedir (modern toplum hem devletseldir hem sivil toplum ve pazar toplumu), siyasal mobilizasyon demokratik biçimlerde olduğu kadar mobilize ve şiddetli biçimlerde de toplumu etkilemektedir.

Modernitenin bir yönü de kültürel modernleşmedir. Bilim ve kültür yayılır, halkın eğitim düzeyi yükselir (ilköğretim zorunlu hale getirilmiş, diğerleri de yayılmıştır, hala yetersiz görülse bile gelişmekte olan toplumlar da bu katara katılmışlardır). Geleneksel toplumda din ve örfün sahip olduğu belirleyicilik görece zayıflamıştır, sekülarizasyon ve laikleşme yaşanmaktadır (ama geri ve gelişmekte olan toplumlarda her ikisi de hala etkilidir, gelişmiş toplumlarda ise dinin etkisi hala az değildir). Yerel kültürler zayıflarken ulusal kültürel bütünleşme yaşanmaktadır (ulusçuluk modern kültürün temel bir unsurudur), aynı zamanda kitle iletişim araçları ülke çapında olduğu gibi dünya çapında da kültürel bütünleşmeye yol açmaktadır, bu nedenle kültür emperyalizminden ve evrensel değerlerin belirleyiciliğinden sözedilmektedir. Baskıcı-bağımlılaştırıcı kültür sürmekle birlikte, özgürlük ve eşitlik temel modern değerlerdir. Aynı zamanda kapitalizmin egemenliği maddiyatçılığı ve pragmatizmi geçerli kılmaktadır. Çağımız maddiyatçı ve pragmatik olduğu kadar, ideolojiler çağıdır da. Bu alanda ulusçuluğun yanısıra sosyal ve toplumcu vurguları, liberal serbesti taleplerini, gelenekçi tepkileri, geleneksellikle ve kendi kültürüyle moderniteyi uyuşturma isteğini buluruz. Rasyonelleşme yaşanır, bilimsel rasyonalite, piyasa rasyonalitesi, devletsel ve yasal rasyonalite üç ana tipidir. Geçiş sürecini yaşayan toplumlarda ayrıca, görece derin bir kültürel kriz gözlemlenmektedir (değer, kimlik ve dayanışma bunalımları, zihniyet değişimi, statü sorunları, yeni maneviyatçılıklar…), keza gelişmiş toplumlarda da modern uygarlığın bunalımından sözedilmektedir.

b) Modern devlet ve siyasetin özellikleri

Geleneksel çağlarda siyaset devlet merkezlidir, büyük ölçüde yönetici sınıfla sınırlıdır, halk tebadır (her ne kadar bir önceki bölümde gördüğümüz gibi halk katılımının bazı kanalları var idiyse de), modern çağda ise siyaset halk katılımına dayanır, bu bakımdan kitle rejimi olarak nitelenir, seçim, partiler ve örgütler, kamuoyu, mobilizasyon, elit dolayımı bu katılımın kanallarıdır. Geleneksel çağlarda devlet genellikle monarşiktir, baskıcı yapıdadır, modern çağda ise devlet anayasal parlamenter, kurumsal ve hukuki yapıdadır, anti-demokratik rejimler az olmasa, uzun süre daha fazla olsa bile demokrasi ideal-tiptir. İzleyen satırlarda modern devlet ve siyasetin özelliklerini sekiz eksende gözden geçireceğiz: anayasal parlamenter yapı ve yurttaşlık, demokratik ideal-tip ama anti-demokratik rejimlerin de yaygınlığı, ulus-devlet formu ve dünya sistemi bütünleşmesi, kurumlaşmış yapı, hukukileşme, partisel ve ideolojik siyaset, halk katılımı ve siyasal güçler-pazarlar yapısı, değişik vektörleriyle ekonomik-sosyal ve toplumsal-kültürel-psikolojik bağlar.

Modern siyaset ve devletin ilk özelliği anayasal ve parlamenter bir düzene dayanmasıdır. Yeniçağ'dan itibaren geleneksel monarşik-aristokratik sistemlere karşı anayasa ve parlamento talepleri beyan edilmiş, İngiliz, ardından Amerikan ve Fransız devrimleriyle anayasa ve parlamentoya dayalı rejimler kurulmuş, 19. yüzyıl boyunca tüm Batı'da, 20. yüzyılda dünya çapında yayılma göstermiştir. 20. yüzyılda sadece demokratik rejimlerde değil anti-demokratik rejimlerin büyük bir kısmında da anayasa ve parlamento vardır. Anayasa kurallara bağlı bir yönetim anlayışını ifade eder; rejimin temel ilkeleri, devletin ve siyasal güçlerin yapısı, yönetimin yetkileri, halkın vazifeleri kadar hak ve özgürlükleri bu temel ve uyulması zorunlu belgede ifade edilir. Parlamento ise temel kuralları koyan ve kararları alan, hükümeti belirleyen ve denetleyen organ olarak tanımlanır, gelişme süreci monarşiyle çelişkisiyle, onun yerini alarak esas iktidar kaynağı haline gelmesiyle belirlenir. Parlamento ulus-halkın temsilcisi statüsüne sahiptir, genellikle onun tarafından seçilir (temsilciler manevi ve hukuki bir kişiliğe sahiptir, soyut bir kategori olarak ulus ve halkın temsilcisidirler, şu ya da bu grubun, sadece kendilerini seçenlerin değil). Anayasal parlamenter düzenin temeli geleneksel soya dayalı ve tanrısal-dinsel meşruluktan farklı olarak, ulus-halk egemenliğinin meşruluk ilkesi olarak kabul edilmesi ve halkın yurttaş statüsüne kavuşmasıdır. Eski rejimdeki teba konumundan eşit ve özgür, katılan ve temsil edilen, yasal güvenceleri ve vazifeleri olan yurttaş konumuna geçilmiştir. Yurttaşlığın modern toplumsal organizmadaki temeli geleneksel bağlardan görece serbestleşmiş ve kitle toplumu içinde yer alan bireyler, pazara katılan ekonomik öznelerdir.

Modern siyaset ve devletin ikinci özelliği demokratik rejimi yaratmış olmasıdır (geleneksel çağlarda Antik demokrasi ise istisnaidir). Modern sistemin ana ilkesi halkın hak ve özgürlükleridir, ya da özgürlükçülüktür, bu amaçla yönetim ve devlet sınırlanır. Siyasal planda bunun şekli demokrasidir, öyle ki gitgide evrensel, ideal-tipik rejim olarak kabul görmüştür. Temsili seçimsel demokrasinin yanısıra, kitlesel, tabanda katılıma dayanan demokrasi, siyasal eşitliğe dayanan demokrasinin ötesinde sosyal adaleti sağlayabilen sosyal ve ekonomik demokrasi de savunulmaktadır.

Fakat modern rejimlerin birçoğu demokratik değildir, dolayısıyla modern rejim derken demokrasi kadar anti-demokratik rejimleri, diktatörlüğü de düşünmek gerekir, ama gelişme yönü demokrasiye

doğrudur. 19. yüzyılda Avrupa'da monarşik otoriter rejimler yaygındı, parlamenter demokrasiye tedricen geçildi. Avrupa'nın doğusunda otoriter rejimler daha uzun sürdü, iki savaş döneminde ise tüm Avrupa'da faşizm dalgası yaşandı. Ayrıca birçok ülkede devrimler ve savaşlar sonucunda komünist rejimler kuruldu. Azgelişmiş, gelişmekte olan Üçüncü Dünya'da ise anti-demokratik rejimler hep yaygın oldu, sömürge rejimleri, askeri ve tek partili rejimler şeklinde. Ancak sözünü ettiğimiz rejimlerde de demokrasinin geçerliği her zaman ve tamamen reddedilmemektedir: ülke ve halk yararına nedenlerle otoriter ve elitist bir idare uyguladıklarını savunmakta, iktidara gelirken veya iktidarda kitle desteği ve mobilizasyonuna dayanabilmekte, birçoğu demokratik mekanizmaları eksikli de olsa kullanmaktadır (parlamento, seçim ve partiler gibi). 20. yüzyıl sonlarından itibaren demokrasinin yaygınlaşma derecesi artmıştır, 20. yüzyıl ortalarında demokrasi Batı'ya özgü görülürken artık Doğu'da post-komünist demokrasiler vardır ve Üçüncü Dünya'da demokrasiler farkla çoğunluktadır. Ancak gelişme sürecindeki toplumlarda demokrasi kurulsa bile, otoriter ve çatışmacı eğilimler görece güçlüdür, eksiklikler ve kısıtlamalar vardır (bu nedenle yarı-demokrasi terimi kullanılmaktadır).

Modern siyaset ve devletin üçüncü özelliği ulus-devlet (ya da ülke-devlet) temeline dayanması, o formda olması, aynı zamanda bir dünya sistemi içinde yer almasıdır. Ulus-devlet geleneksel çağlardaki feodal ademi-merkeziyetçiliğin, kozmopolit aristokrasi ve imparatorluğun, evrensel dinsel topluluğun yerine geçer. Bazı büyük devletler olsa da çoğunlukla orta boy ve küçük devletler vardır. Sınırları kesinlikle belirlenmiş bir toprak parçası üzerinde egemendir (ülke), burada yaşayan insan topluluğu ulus ya da halktır (devlet ve siyasal pazar, ortak dil ve kültür, ekonomik pazar ve kitle toplumu onu ileri derecede bütünleştirmektedir). Devlet ve halkın yanısıra siyasal pazar da ülke düzeyinde oluşmaktadır (partiler ve gruplar ülke çapında iktidar için mücadele etmektedir, kamuoyu ülke sorunlarıyla ilgilenmektedir, vs).

Fakat modern siyaset ve devlet aynı zamanda uluslararasılaşma sürecine bağlıdır. Ulus-devletler dünya sistemi içinde yer almakta ve ondaki gelişmelerden çok etkilenmektedir. Dünya sisteminin gelişimi savaş ve barış süreçlerince belirlenmekte, ulusal devletler bu bağlamda konumlanmaktadır: savaşlara katılmakta ve büyük kayıplar verebilmektedirler, egemenlik veya bağımlılık konumlarına girebilmektedirler, başka devletlerle ilişkileri olmakta ve gelişen uluslararası kurumlaşma içinde yer almaktadırlar. 19. yüzyılda üç büyük Doğu imparatorluğunun yanısıra, büyük Batılı güçler sömürge imparatorlukları kurmuşlar ve dünya çapında güç mücadesine girişmişlerdir (20. yüzyıl ilk yarısında iki dünya savaşı bunun sonucudur). 20. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası kurumlaşma ileri düzeye varmıştır (Birleşmiş Milletler, bölgesel birlikler, vs), bloklar (Batı bloku ve komünist Doğu bloku) arasında mücadele ve Üçüncü Dünya'da bölgesel savaşlar yaşanmıştır. Dünya sistemi eşitsiz bir yapıdadır, sistem içinde esas gelişmiş Batı üstündür ve dünya nüfusunun büyük bölümünün yaşadığı Üçüncü Dünya azgelişmiş ve şu ya da bu ölçüde bağımlıdır (geçmişte sömürgeler vardı, sonrasında ise ekonomik bağımlılık ve büyük güçlerin nüfuzu belirli ölçüde sürmüştür), ama gelişme içindedir ve ağırlığı gitgide artmaktadır. Dünya sistemi aynı zamanda karşılıklı-bağımlı bir yapıdadır (ekonomik, siyasal ve diğer planlarda), karşılıklı-bağımlılık önce gelişmiş Batı'da, sonra dünya çapında gerçekleşmiştir. İdeolojiler evrenseldir, ulusal politikada varlık gösteren partiler ve güçler uluslararası akımlar içinde yer almaktadır, siyasal gelişmeler bir ülkeden diğerine yayılmaktadır (19.

yüzyıl devrimleri ve liberal parlamentarizmi, 19. yüzyıldan bu yana ulusçu hareketler, 20. yüzyıl ve sonrasında komünizm, faşizm, demokratikleşme, muhafazakarlaşma, dinsel politika, etnik politika dalgaları gibi), baskı grupları uluslararası birliklere girmekte, modern teknolojilerin katkısıyla kitle iletişimi dünya çapında işlemekte ve siyasal tartışmalar tüm ülkelerde benzer temalar çevresinde cereyan etmektedir.

Modern siyaset ve devlet aynı zamanda bölgesel ve sistemik düzeylerde odaklanmaktadır. Bölgesel savaşlar, birlikler, akımlar bu yönde etkili olmaktadır. Gelişmiş Batı sisteminin, geçmişte komünist sistemin, azgelişmiş, gelişmekte olan Üçüncü Dünya sisteminin sorunları ve eğilimleri kendi içlerinde benzeşmektedir. Uluslararasılaşmanın tersi yönde ulus-devletler yerel, ulusal-etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi ayrılık ve özerklik eğiliminin basıncı altındadırlar. Üçüncü Dünya'da bu durum yeni devletlerin ulusal kuruluş sürecini olumsuz etkilemektedir. Genel olarak yerel politika hep önemli olmuştur: yerel yönetimler, yerel elitlerin nüfuzu, yerel düzeyde seçim, sorunların yerelliği…Merkezi ulus-devlete karşı ademi-merkeziyetçilik eğilimi oldukça etkilidir ve birçok ulus-devlet üniter değil federatif yapıdadır.

Dördüncü ve beşinci özellikler, modern devletin ayırdedici kriterleri olarak gösterilen kurumsallık ve hukukiliktir. Bazı yaklaşımlar bu ikiliyi modern devlete özgü olarak görür, ancak geleneksel devlette de vardırlar (özellikle kurumsallık), fark geleneksel devlette kurumlaşma ve hukukileşme derecesinin modern devlete göre düşük olmasıdır. Modern çağda geleneksel devletteki kişisel ya da kişisel-kurumsal bileşimi iktidar yapısından kurumsal iktidar yapısına geçilir. Modern devletin kurumsallığının bir yönü bürokrasi diye adlandırılan devlet sınıfı ve bürokratik yönetim tarzıdır (bürokrasi geçmişteki soya dayalı aristokrasiden farklıdır, eğitime göre devşirilir, yasalara bağlı ve yasaları uygulayıcıdır). Modern devletin gelişme süreci bürokrasiden teknokratik yönetim tarzına doğru olmuştur. Kurumsallığın bir yönü de geleneksel çağlardaki din-devlet ilişkileri birliğinin yerine, din-devlet ilişkilerinin ayrılmasıdır. Modern devlet esas itibarıyla laiktir (tümü değilse bile), bunun temeli de modernleşme sürecinde toplumda yaşanan sekülarizasyondur. Kurumsallığın bir başka yönü devletin işlevsel bakımdan uzmanlaşmış kurumlardan oluşmasıdır (klasik işlevlerin yanısıra siyasal işlevler, ekonomik ve sosyal işlevler, kamu hizmetleri). Liberal anlayışın hakimiyetine rağmen modern toplumun gelişme süreci, devletin rolünün ve müdahale alanlarının genişlemesi yönünde olmuştur. Kurumsallık siyasal gelişme kriterleri denilen bazı özellikleri de kapsar: farklılaşmış, uzmanlaşmış ve özerk kurumlar gerekir, kurumsal etkinlik amaçtır ve bunun için kurumların yeterli kapasiteleri olması gerekir, kurumlar iç işleyişleri ve dışa yönelik etkinliklerinde bir kural ve davranış kodu yaratırlar, bunun da tutarlı olması gerekir, vs.

Modern devlet standart bir merkezi odak ve uygulayıcı kurumlar yapısı ile tanınır. Merkezi odak geleneksel devlette hükümdar ve çevresinden oluşurken modern devlette üç unsurdan oluşur: anayasa, yasama gücüne sahip parlamento, yürütme gücüne sahip hükümet ve devlet başkanlığı (bu üçlüye anti-demokratik rejimlerdeki fiili yönetici grupları da eklemek gerekir). Devletin merkezi odağına bağlı kurumların birçoğu öncesinde de vardı, ama her biri modern çağda önemli değişimler geçirmiştir. Bir eksen klasik devlet işlevleridir: ordu, güvenlik, yargı, diplomasi. Genişlemişler, modernleşmişler, dönüşümler geçirmişlerdir. İkinci eksen kamu hizmetlerindeki, ekonomik ve sosyal

işlevlerdeki genişlemedir. Devlet eğitimi üstlenmekte, bir dizi idari hizmet yürütmektedir. Erken dönemde de ekonomik ve sosyal işlevler mühimdir, ama asıl gelişmeleri 20. yüzyılda olmuştur: altyapı kurma, ekonomik ve sosyal hizmetler, ekonomik management, reformlar, kollektivizm, devletçilik ve keynesian sosyal devlet seçenekleri. Üçüncü eksen gelişme sürecinde devletin kurumsal yayılmasıdır, yeni kurumlar yaratıldığı gibi mevcut kurumlar yeni ve yerel faaliyet birimleri kurmuşlardır, yerel yönetimler de gitgide yayılmıştır. Dördüncü eksen olaraksa, devletin açık yönünün yanısıra gizli yönünün önem kazanması, dışa yönelik yayılma ve faaliyetleri belirtilebilir.

Kurumsallığın paraleli hukukiliktir (veya yasallık). Geleneksel toplumda kuralsal düzenlemede yasalardan çok din, örf ve adetler, yöneticilerin kişisel kararları belirleyiciydi, modern toplum buna karşılık yasalarla düzenlenen bir toplumdur. Modern devlette yasal düzenleme özellikle iki gelişmeyle ilgilidir. Birincisi hukukun yöneticileri sınırlaması ve halkın hak ve özgürlükleri anlayışıdır. Yönetim yasalara göre hareket etmek zorundadır, yurttaşlara yasal güvenceler getirilir ve yasal açıdan eşitlik sağlanır. Bu özellik hukuk devleti diye adlandırılır, ancak anti-demokratik rejimlerde hukuk devleti kurallarına pek uyulmaz. İkincisi gelişen, karmaşıklaşan modern toplumun ihtiyaç duyduğu yasal düzenlemedir. Kapitalizm ve para ekonomisinin gelişimi ekonomik hukuku, geleneksel bağların çözülmesi, töresel ve dinsel etkinin azalması medeni hukuku, devletin artan etkinlikleri idare hukukunu gerekli kılmıştır. Ceza hukuku ise feodal çağdaki kişisel yargılama usulünün yerini almıştır. Modern hukuk sisteminde anayasa temel yasadır, diğerleri ona bağlıdır. Suçları, kuralların ihlalini cezalandırma ve anlaşmazlıkları çözme işlevlerini gören yaygın bir mahkemeler ağı oluşturulmuştur.

Kurumsallık ve hukukilik devleti, soyut ve partisel siyaset-üstü bir antite olarak tanımlar. Ancak modern siyaset ve devlet aynı zamanda partisel ve ideolojiktir (altıncı özellik). İktidar mücadelesi demokraside olsun anti-demokratik rejimlerde olsun partiler ve ideolojileri iktidar yapar. Bunlar iktidara gelince temel politikaları kendi görüş ve programları doğrultusunda belirlerler. Anti-demokratik rejimlerin önemli bir kısmında belirli bir ideolojiye bağlı tek parti yönetimi vardır, ideolojik hedeflere ulaşılması amaçlanır, tüm devlet kurumları ve kadroları partiye bağlanır. Modern çağda dünya çapında bazı siyasal akımlar ortaya çıkmıştır, bu akımlar belirli ideolojilerle tanımlanırlar (ulusçuluk, liberalizm, muhafazakarlık, sosyalizm, komünizm, faşizm gibi). İdeolojiler siyasetin düşünsel düzenini yönlendirmekte, mobilize politika süreçlerinde ve anti-demokratik rejimlerde etkileri artmaktadır. Seçim mücadelesi partiler arasında cereyan eder, bazı partiler mobilize politika süreçlerinde de etkilidir. Parti üyeliği ve aktivizmi, ideoloji yandaşlığı halkın siyasete katılımının kanallarıdır. Partiler ve ideolojiler halk arasındaki bölünmelerin hem yansıtıcısıdır (belirli toplumsal temellere dayanırlar) hem de etmenidir (ideo-politik taraftarlık vasıtasıyla). 19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında Batı'da yerleşen parti örgütlenmesi daha sonra dünya çapında yayılmıştır.

Yedinci özellik olarak modern siyasetin halk katılımına dayalı olmasını belirteceğiz, bu temelde devlete paralel veya devletin çevresinde siyasal güçler ve pazarlar oluşmuştur. Geleneksel çağlarda bağımlı köylülerden oluşan teba-halk siyasal yaşama pek katılamazdı. Modern çağda halk katılımı esas demokrasiye özgü görülür, bu saptama kısmen doğrudur çünkü mobilize politika süreçlerinde ve anti-demokratik rejimlerde de halk katılımı önemlidir, bu nedenle demokratik olsun olmasın modern rejim kitle rejimi diye adlandırılır. Halk katılımının en önemli vektörü parlamento ve

seçimdir (halk seçimle parlamentoyu, yöneticileri belirler). Seçim partiler arasında iktidar için yarış şeklinde geçer, tüm ülkeyi etkileyen bir toplumsal olaydır. Başlangıçta sınırlı oy sistemi vardı, seçim zengin, eğitimli tabakayla ve erkeklerle sınırlıydı, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar genel oy hakkı yayıldı. Ancak modern çağda birçok rejim demokratik seçimli değildir, bununla birlikte birçok anti-demokratik rejimde serbest ve rekabetçi olmasa bile seçimler yapılmaktadır. Diğer yönden rejim demokratik olsa bile halkın geniş katmanlarının yönetici konumlara ulaşamadığını, siyasal elitlerin belirli bir kesimle sınırlı kaldığını da belirtelim, keza birçok demokraside seçimlerin yeterince özgür ve rekabetçi olmadığından, partiler arasındaki görüş farklarının pek anlamlı olmadığından da yakınılmaktadır.

Modern politika demokratik seçimsel olduğu kadar mobilize kitlesel bir politikadır, halk katılımının diğer ana vektörü budur ve düzen, rejim değişimlerinin ebesidir. Modern politikayı anlayabilmek için kitle hareketleri ve bunun şiddetli biçimlerini de dikkate almak gerekir. Faşizmin ve komünizmin iktidara gelişinde ve iktidar sürecinde kitle mobilizasyonu belirleyicidir. Ulusal devrimler ve mobilizasyonlar da kitle katılımını yüksek düzeye çıkarmıştır. Son dönemde muhafazakar ve liberal bir devrim süreci yaşanmıştır (İslam ülkelerinde, eski komünist ülkelerde). Gerek anti-demokratik gerek demokratik rejimler kitleleri harekete geçirici ve manipüle edici kapasitelere sahip olmuştur. Siyasal akımlar kitle mobilizasyonları ve şiddet hareketlerinde birbiriyle karşı karşıya gelmiştir. Halk katılımının iki vektörü olan partiler ve ideolojilerden az önce altıncı özellik çerçevesinde sözetmiştik. İdeolojilerin yanısıra gelenekler de halkın siyasal katılımını yönlendirebilmektedir (bilhassa din). Bir başka vektör kitle örgütleri ve derneklerdir, bunlar halkın çeşitli kesimlerinin tabanda örgütlenmesini sağladığı gibi baskı grubu olarak yönetim üzerinde etkili olmasını da sağlayabilmektedir. Bir diğer vektör kamuoyudur. Halk kamuoyunun izleyicisidir, aynı zamanda halkın sorunları ve istekleri kamuoyuna yansımaktadır. Modern çağda yüksek tirajlı gazeteler, ardından işitsel ve görsel iletişim araçlarının kitlesel yayılımı kamuoyunun önemini çok arttırmıştır. Temel bir sorunsal devlet-sivil toplum ikilemidir, halk katılımı vektörleri sivil toplumun gelişmişliğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Diğer temel sorunsal halk katılımının ne ölçüde bağımsız olduğudur, özellikle geri toplumlarda bu katılım toplumsal iktidar odaklarınca güdümlenmektedir, anti-demokratik rejimlerde yönetimin kısıtlaması ve manipülasyonu vardır, gelişmiş yapıda bile kamuoyunun kitle iletişim araçları ve etkili güçler tarafından manipüle edildiği ileri sürülmektedir.

Modern devlet ve siyasetin özelliklerini toplumla ilişkiler perspektifiyle de düşünmek gerekir (sekizinci özellik olarak belirtebiliriz bunu, ama birkaç farklı yön içermektedir, dolayısıyla bu noktada ayrı ayrı birkaç özellikten sözedebiliriz: halkla ilişkiler ve elit yapısı, zor faktörü, sınıfsal bağlar, ekonomik ve sosyal temeller ve roller, toplumsal temeller ve bölünmeler, ulus ve uluslararası, toplumsal kültür ve psikoloji, modernleşme ve geleneksellik, vs).

Halkın siyasete katılımı ve örgütlenmesi devlet-toplum ayrılığını ve devletin toplum üzerinde egemenliğini geleneksel devlete göre yumuşatır. Modern devletin iki elit yapısına (siyasal sınıf ve bürokrasi-teknokrasiye) bakabiliriz bu açıdan. Siyasal sınıfın belirlenme süreci ayrılığı azaltır: demokratik seçimsel mekanizmada yöneticileri halk seçer, mobilize kitle politikasında ise karizmatik ve popüler unsurlar yükselme imkanı bulur. Ancak diğer yandan ayrılık sürer: siyasal sınıf kendi

içinde görece kapalı ve profesyonelleşmiş bir grup oluşturur, iktidar süreci halktan uzaktadır. Bürokrasi ve teknokrasi ise toplumdan daha uzaktır: belirlenme tarzı soya dayalı aristokrasiye göre ayrılığı azaltır ama yasal ve teknik gereklere bağlı bürokratik-teknokratik yönetim tarzı toplumdan kopuktur (bu nedenle halka karşı soğukluk saptaması yapılır, hatta bu açıdan eski yerel otoriteler yapısına göre gerileme olduğu söylenir), toplum üzerinde belirgin bir egemenliğe varabilir (bu nedenle bürokratik-teknokratik otoritarizmden, hatta gizil totalitarizmden sözedilir). Daha öteye, devlet ve siyasetin toplumdan ayrılığı ve toplum üzerinde egemenlik dozu anti-demokratik rejimlerde artar. Modern devlet ve siyasette zor faktörü anayasal-yasal ve demokratik-özgürlükçü bir anlayışla sınırlanır, ama modern çağ zora başvurunun yüksek dozda olduğu anti-demokratik rejimleriyle, siyasal-sosyal çatışmalarıyla, devletlerarası çatışmalarıyla da tanınır, keza teknik gelişme devletin kontrol kapasitesini (dolaylı zoru) çok arttırabilmektedir.

Bir başka husus yönetici sınıfın (gerek siyasal sınıfın gerekse bürokrasi ve teknokrasinin) geleneksel toplumdan farklı olarak, sosyo-ekonomik egemen sınıftan ayrı olduğu saptamasıdır. Ancak devlet aynı zamanda, sosyo-ekonomik egemen sınıfla, toplumsal iktidar odaklarıyla yakın ilişkiler içindedir. Yönetici sınıf mensuplarının büyük kısmı onların arasından gelir, aralarında yakın bağlar vardır, devlet politikalarını etkilerler. Modern rejimlerde siyasal merkezin üçüncü unsuru olarak resmi devlet yönetimiyle informel ilişkileri olan bir iktidar elitinden sözedilir (bu elit kapsamında yer alabilecek güçler olarak büyük iş çevreleri, teknokratlar, ordu yönetimi, uluslararası ve yabancı güçler, vs belirtilir). Bu bakımdan modern devletin tarafsızlığı kadar sınıfsallığı da vardır denilebilir. Sınıfsallık devletin dışındaki siyasal alanlarda da gözlemlenir. Yerel politikada yerel eşraf, toprak sahipleri, kabilevi liderler belirleyici ağırlığa sahiptir. Parti sistemi bir ölçüde sınıfsal bölünmeler temelinde oluşmaktadır, üst sınıfların etkili partilerle yakın bağları vardır, ama partiler esas itibarıyla sınıflararasıdır, tüm seçmenlere seslenirler, farklı kesimlerin çıkarlarını dikkate alarak yönetir ve muhalefet ederler. Baskı grupları yapısıysa daha sınıfsal bir temele oturur: işçi, işveren, esnaf, çiftçi örgütleri, çeşitli corps'ların kurumsal baskı grubu rolü. Mobilize politika süreçlerinde ise sınıfsal mobilizasyonlar görülür.

Ekonomik ve sosyal faktörler modern politikada ağırlıklı bir yere sahiptir. Devletin ekonomik ve sosyal işlevleri ve kurumları giderek genişlemiştir. Modern çağ büyük bir sosyo-ekonomik dönüşüme sahne olmuştur (büyüme ve pazar ekonomisi, kırsal dönüşüm ve kentleşme, sanayileşme ve sanayi-ötesine geçiş, reformlar, kamu hizmetlerinin ve eğitimin yayılması, değişen tüketim yapıları ve varlıklılaşma, demografik büyüme ve sağlık devrimi, ulaşım ve iletişim, sosyal devlet, kamulaştırma ve özelleştirme, dışa açılma ve dış yayılma, ekonomik kriz ve müdahalecilik, vs), yönetimlerin üzerindeki esas yük bunlardır, ekonomik ve sosyal gelişme ve dengenin sağlanması ana hedeflerdir. Partiler öncelikle ekonomik ve sosyal programlarıyla bilinir, toplumdan gelen talepler öncelikle ekonomik ve sosyal niteliktedir, yönetimler ekonomik ve sosyal alanlardaki performanslarına göre değerlendirilir. İdeolojiler alternatif sosyo-ekonomik düzen önerileri getirirler, modern çağın merhaleleri düzen değişiklikleri ile belirlenmiştir (19. yüzyılda kapitalizmin gelişimi, 20. yüzyılda sosyalist-komünist düzenlerin kurulması, 20. yüzyıl ikinci yarısında Batı'da sosyal devlet ve Üçüncü Dünya'da kalkınma, 20. yüzyıl sonlarından itibaren yeni liberal düzen). Mobilize politika süreçleri

özellikle düzen değişikliğiyle ilgilidir, ekonomik gerilik ve kriz tarafından, sosyal dengesizlikler ve adalet talebi tarafından belirlenirler.

Modern çağda devlet ve siyasetin toplumla ilişkilerini ekonomik-sosyal yönüyle olduğu gibi, toplumsal-kültürel-psikolojik yönüyle de düşünmemiz gerekir. Modern toplumun gelişme süreci geleneksel ve yerel bağların çözülmesi, giderek kentleşen bir kitle toplumunun oluşumu şeklinde olmuştur. Bu süreçte eski toplulukçu bütünleşmenin ve dikey geleneksel devlet kontrolünün yerini alacak yeni birleştiricilere ihtiyaç duyulmuştur. Ekonomik pazar ve kültürel bütünleşmenin yanısıra, modern devletin ve siyasal pazarın böyle bir birleştirici rolünden sözedebiliriz, devlet geçmişte de vardı ama geçmişte olmayan siyasal pazar kitle toplumu koşullarında halk katılımını sağlayarak birleştirici bir rol oynamaktadır. Modern çağ uluslaşmayla da tanımlanır, siyasal platformda ulusçuluk, ulusal hareketler ve ulus-devlet oluşum süreci, ulusların dış ilişkileri, tarihleri ve kültürleri siyasal süreci belirleyici öneme haizdir, bu nedenle ulusal siyasal kültürlerden sözederiz. Uluslaşma kadar önemli bir süreç uluslararasılaşmadır: batılılaşma, evrensel değerler, ideolojiler, uluslararası kitle iletişimi. Bu nedenle ülkelerin politikası dünya çapında akımlar, modalar ve değerlerce belirlenmektedir.

Ulus ve halk bütünleştirici kategorilerdir, buna karşılık geçiş sürecindeki modern toplum değişik toplumsal bölünmelerle tanımlanır, bunlar da siyasal süreci belirlerler. Sınıfsal bölünmelerin ötesinde (aristokrasi, eşraf ve köylülük, burjuvazi ve işçi sınıfı, eski ve yeni orta sınıflar, marjinalite başlıca sınıfsal aktörlerdir), merkez-kenar ikilemini (ve farklı partikülarizmler arası çelişkileri), devlet-din ikilemini (ve farklı dinsel kesimler arası çelişkileri), kent-kır ikilemini (ve kentleşen toplumda ağırlık taşımaya devam eden kırsal sorunlar ve kültürü), kuşaklar arası çelişkileri, kadın-erkek ikilemini ve daha başkalarını belirtebiliriz. Toplumlar modernleşme süreci içindedir, dolayısıyla buna uyarlanma sıkıntıları vardır, modernleşme sürecinin yapısal kültürel krizinden sözedebiliriz bir dizi eksende (değer ve kimlik, topluluk ve dayanışma, zihniyet, statü, vs). Geleneksel bağların etkisi sürmektedir (siyasal katılımın geleneksel otoriteler ve kültürce yönlendirildiği gözlemlenmektedir) ve uyarlanma sıkıntıları gelenekçi tepkilere yol açabilmektedir, keza modernleşmeyi geleneksellikle uyuşturma eğilimi hem elitler hem halk arasında etkili olmaktadır. Modern politikada geleneksel bir vektör olarak bilhassa dinin etkisi gözlemlenir, siyasal tercihlerde etkili olduğu gibi mobilizasyonlara da kaynaklık edebilmektedir. Yoğun kitle toplumu koşulları ise kitle psikolojisi mekanizmalarının işlemesini sağlamaktadır, birçok siyasal akımın yükselişi ve mobilize politika süreçleri bu mekanizmalarla açıklanabilir.

2. MODERN DEVLETİN OLUŞUMU VE TEMELLERİ

Batı'da Yeniçağ'dan itibaren modern devletin oluşum süreci kapitalizmin ve pazar ekonomisinin gelişmesiyle, dünya ekonomisinin oluşumuyla, sınıfsal yapı ve devrimci dönüşümlerle, Batı feodalizminin özellikleriyle, din ve başka kültürel faktörlerle, hukukun gelişmesiyle açıklanır. Modern devletin oluşumunda kapitalizmin gelişimine stratejik rol tanınır, diğerlerini yönlendirdiği vurgulanır. Ancak aynı zamanda, sosyo-ekonomik faktörlerin açıklamada yeterli olamayacağı,

siyasal ve kültürel faktörlerin etkisini, her ülkenin özgül koşulları ve gelişme çizgisini de dikkate almak gerektiği belirtilir.

Bir yaklaşım modern devletin oluşumunda Ortaçağ köklerinin, yani Batı feodalizminin ve bunun Yeniçağ'da geçirdiği dönüşümün etkisini vurgular. Batı Avrupa'da 11. -14. yüzyıllar arasında feodalizmin yetkinliğe ulaşmış yapısı modern devletin kökeni olarak görülür, modern devletlerin oluşumu aynı Batı feodalitesi sisteminden değişik çıkış yolları olarak analiz edilir. Batı feodal sistemi hem ekonomik hem siyasal egemenliğin senyör sınıfının elinde olmasıyla tanımlanır, senyörler birbirine kişisel vasalite ilişkileriyle bağlıdır ama iktidarları yerel düzeyde özerktir, aynı zamanda paralel kilise iktidarı vardır. Bu dağınık ademi-merkeziyetçi yapı senyörler arası rekabete ve savaşlara neden oluyordu, dolayısıyla tam bir siyasal birlik yoktu. Orta Ortaçağ'da ve Ortaçağ'ın sonlarında servajın zayıflaması, nüfus artışı ve toprak açımı, ticaret ve zanaatçılığın, kentlerin gelişmesi, artan mali ihtiyaçlar, salgın ve kıtlık gibi felaketler, savaşlarla kendini gösteren feodalizmin çözülme süreci istikrarsızlığı daha da arttırmıştı. Merkezi monarşiler bu koşullarda artan siyasal birlik ihtiyacı sonucunda, mücadelelerin zayıfların tasfiyesine ve iktidarın merkezileşmesine varmasıyla oluştu. Batı'da Fransa, İngiltere, İspanya, Portekiz, Doğu'da Prusya, Avusturya, İsveç, Rusya merkezi monarşileri bu gelişmenin ürünüdür. Aynı zamanda Avrupa'nın hemen her yerinde feodaller ve burjuvaların monarşi nezdinde temsilini sağlayan meclisler kuruldu. Merkezi monarşi iki sınıfsal ittifakla tanımlanır, biri kapitalist gelişme bağlamında burjuvaziyle ittifakıdır, diğeri ise feodal aristokrasi ile ittifakı, bazıları ilkini, bazıları ikincisini önemser. Perry Anderson merkezi monarşilerin kurulmasını kapitalist gelişmenin etkilerinin yanısıra ve ondan çok, feodal sistemin ve sınıfın yeni koşullara reaksiyonu ve uyarlanmasıyla açıklar: iktidar bir kralın elinde tekelleşir, diğer feodallerin önemli bölümü kralı destekler çünkü durum yararlarınadır (devlet bürokrasisinde konumlara kavuşma, ticari etkinliklere katılım, meclislerde temsil imkanı, köylülerden gelecek tepkiye karşı korunma, burjuvazi karşısında güç konumu veya uzlaşma imkanı gibi yararlar). Merkezi monarşi Avrupa çapında ortak özelliklere sahiptir, ama gelişme çizgileri farklılaşır. Ancak tüm Avrupa'da merkezi monarşiler kurulamamış, Almanya ve İtalya'da dağınık yapı sürmüştür. Norbert Elias bazı feodalitelerin merkezileşmedeki başarısını optimal büyüklüğe sahip olmalarıyla açıklar.

Yukardaki paragrafta açıkladığımız yaklaşım Avrupa içinde feodal sistemin iç dinamiğinin ve krizinin merkezi monarşi yapısını yaratarak modern devlete geçişi sağladığını vurgulamaktadır. Bir diğer yaklaşım ise Yeniçağ dönüşümü kapitalizmin gelişmesine dayandığı için modern devleti yaratabilmiştir, görüşündedir. Bu açıdan yeni kurulan merkezi monarşiler (ve monarşinin yeni gelişen burjuvaziyle uyum sağlaması) sayesinde kapitalist gelişmenin ivme kazandığı vurgulanır, modern devletin kurumlaşması ve eski feodal yapıdan kopuş bu temelde gerçekleşebilmiştir. Merkantilizm ve dış ticaret, borçlanma ve bankacılık, vergi idaresi, altyapı yatırımları gibi ekonomik gelişmeler, merkezi bir bürokrasinin oluşumu, yerel feodalitelerin iyice zayıflaması ve feodal temelden özerkleşen askeri organizasyon başlıca vektörleridir. Ancak bu yapı henüz modern devletten farklıdır ve toplumsal-siyasal yapının feodal özelliği hala baskındır (az önce sözünü ettiğimiz Anderson bu hususu vurgular). Nitekim hem merkezi monarşiyi hem feodalizmi sarsan, yıkan bir devrim dalgası gelir, modern devlete geçiş bu dalganın sonucu olarak da görülür (17. yüzyılda İngiliz devrimi, bilhassa 18. yüzyıl sonunda Fransız devrimi ve Amerika kıtasındaki bağımsızlık savaşları, 19. yüzyılın

liberal parlamentarist, ulusal ve yukardan devrimleri). Ama bu konuda daha genel bir yaklaşım da vardır, devrimlerin detonatörü olduğu ama öncel ve ardıl sosyo-ekonomik dönüşümün esas temelini oluşturduğu bir siyasal dönüşüm gerçekleşmiştir süreç içinde: İngiliz devrimi sonrasında parlamenter monarşiye geçiş, Fransız ve Amerikan devrimlerinin ardından 19. yüzyıl boyunca ve sonrasında anayasal parlamenter, ulusal, bürokratik devlet yapısının ve kitle politikasının yerleşmesi. 19. yüzyıl Batısı'nda sosyo-ekonomik dönüşüm sanayi devrimi, kapitalistleşme diye adlandırılır, süreç içinde dünya çapında yayılır, modern devletin oluşumunu sağlayan siyasal dönüşüm bu sosyo-ekonomik devrimin ürünüdür.

Yeniçağ dönüşümünün iç dinamikten çok, bir dünya ekonomisi ve sistemi yaratarak modern devlete geçişe yol açtığı da ileri sürülür. Immanuel Wallerstein'ın 15. -16. yüzyıllardan itibaren Batı'da kapitalizmin gelişme süreci üzerinde odaklanan dünya sistemi ve ekonomisi yaklaşımı öyledir. Hareket noktası olarak tarihsel toplum kavramını kullanır, tüm tarihsel toplumlar global bir ekonomik organizasyon ve siyasal organizasyonla tanımlanır, siyasal organizasyonun rolü egemen sınıfların hakimiyetinin sağlanması ve ekonomik artığın çıkartımıdır. Tarihsel sistemler iki biçimde görülür. İlki dünya imparatorluğu olup farklı toplumları askeri ve mali bakımdan kontrol eden ortak bir yönetimdir. İkincisi dünya ekonomisidir. Dünya ekonomisinin oluşumu önce Avrupa'nın kuzeybatısında kapitalizmin, pazar ekonomisinin gelişimiyle başlar, sonra tüm Avrupa'ya yayılır. Dünya ekonomisinin bir merkezi vardır (Kuzeybatı Avrupa), bir de çevresi (tahıl ve hammadde üreticisi Rusya ve Doğu Avrupa, Amerika kıtası sömürgeleri). Merkez çevrenin tarımsal potansiyelinin, işgücünün sömürülmesi sayesinde gelişir ve zenginleşir. Avrupa'daki siyasal organizasyon biçimlerini bu ekonomik yapı belirler. Güçlü ve merkeziyetçi monarşik devletler kurulur, bu devletler çeşitli kurumlardan oluşur (bürokrasi, ordu ve donanma). Devletin rolü kapitalist gelişmenin sağlanması ve hızlandırılmasında odaklanır. Buna karşılık çevrede geleneksel egemenlik tarzları güçlendirilir (feodal aristokrat kökenli bir bürokrasi ve aşırı askerileşme). Devletin buradaki temel rolü merkezin tedarikini sağlamak üzere üretimin arttırılması, köylülerin itaat içinde tutulmasıdır. Azgelişmişlik teorileri 19. ve 20. yüzyıllarda devletin gelişim sürecinde, Batı'da gelişmiş kapitalizmin devleti ile azgelişmiş Üçüncü Dünya devleti ayırımı yaparlar. İlki parlamenter demokrasiyi yerleştirmeyi başarabilmiştir, burjuvazinin egemen olduğu bir devlet yapısı ve dışa yönelik emperyalist bir genişleme temelinde; ikincisini ise önce sömürgeci, sonra yeni-sömürgeci biçimlerde dışa bağmlılık ve demokrasiyi yerleştiremeyen çatışmalı ve otoriter politika belirlemiştir.

17. -18. yüzyıldan 20. yüzyıla geleneksel yapıdan modern yapıya geçişte değişik çizgilerin varlığı ve bunların yarattığı değişik devlet biçimlerinin saptanması bir diğer yaklaşımdır. Barrington Moore Jr 17. -20. yüzyıllar arasında sanayi-öncesi dünyadan modern sanayileşmiş dünyaya geçişte üç yol ayırdeder: biri devrimci burjuva yoldur (İngiltere, Fransa, ABD), diğeri yukardan devrim yoludur (Almanya, Doğu ve Güney Avrupa), üçüncüsü köylülüğün belirleyici rol oynadığı komünist devrim yoludur (Rusya, Çin gibi geri ülkeler). Devrimci burjuva yol İngiltere, Fransa ve ABD'de 1850 öncesinde modern devletlerin kurulmasıyla sonuçlanır. Sanayi-öncesi çağda önemli düzeyde bir kapitalist gelişme yaşamış olan bu ülkelerde feodal aristokrasi karşısında görece güçlü bir burjuvazi oluşmuş, bu da burjuva demokratik devrimini ve ardından hızlı kapitalist gelişmeyi olanaklı kılmıştır. Eski aristokratik sınıf ABD'de yoktu. İngiltere'de 17. yüzyıl devrimi monarşik mutlakçılığa son

vererek parlamenter bir monarşi kurmuş, bu sistem içinde aristokrasi ile burjuvazi arasında uzlaşma sağlanabilmişti. Fransa'da devrimle aristokrasi yıkılmıştı, İngiltere'den farklı olarak burjuvazi ile aristokrasi arasında çatışmacı ilişkiler ağır basıyordu. Fransa'da devrim baskıcı feodal sistem altında yaşayan köylü sınıfının mobilizasyonu sayesinde gerçekleşmişti, buna karşılık İngiltere ve ABD'de pazar ekonomisi içinde belirli bir gelişme imkanı bulabilmiş bir köylülük vardı. Bu özellikler 19. yüzyılda ABD ve İngiltere'de devletin daha liberal, Fransa'da daha merkeziyetçi ve otoriter olmasına, İngiltere'de görece uzlaşmacı bir siyasal yaşam yerleşebilirken Fransa'da siyasal gelişmenin görece çatışmalı olmasına sebep olmuştur.

Kapitalizmin geç geliştiği ve burjuvazinin görece zayıf olduğu Almanya'da, Doğu ve Güney Avrupa ülkelerinde, modern devletin kurulma süreci egemen toprak aristokrasisinin yönetiminde yukardan devrim yoluyla gerçekleştirilmiştir (gerici kapitalist yol olarak da adlandırılır). Bu ülkelerde baskıcı tarımsal ilişkiler altında yaşayan köylülük ise devrimci burjuva yolun yaşandığı ülkelerden farklı olarak, siyasal (köylü mobilizasyonu sonucu devrim) ve ekonomik (ticari köylü tarımının gelişmesi) bakımdan aktif olamamıştır. Devlet otoriter ve merkeziyetçi olmuş, 20. yüzyıl ilk yarısında bu sistemin çelişkileri sonucunda otoriter özelliği totalitarizme vardıran faşizm kurulmuştur. Üçüncü yol daha geri olan Rusya ve Çin'de yaşanmıştır, sözkonusu iki ülkede burjuvazi daha da zayıftır, köylülük baskıcı feodal tarımsal sistemin tümüyle kontrolü altındadır, aynı zamanda toplulukçu ilişkiler içindedir (oysa ikinci yolda toplulukçu ilişkiler görece zayıftır). Bu durumda modernleşmeye geçiş köylü kitlesine dayanan komünist devrimler sonucunda gerçekleşmiştir. Moore'un analizi ekonomik faktörlerin etkisini sınıfsal faktörler dolayımıyla gösterir: birinci yolda güçlü burjuvazi, pazar ekonomisine geçmeye başlamış bir köylülük (ancak Fransa'da bu özellikler daha sınırlıdır) burjuva devrimini vermiştir, ikinci yolda görece zayıf burjuvazi ve baskıcı tarımsal ilişkiler içinde köylülük yukardan devrimi vermiştir, üçüncü yolda ise iyice zayıf burjuvazi, geri baskıcı ve toplulukçu ilişkiler içindeki köylülük komünist devrimi vermiştir.

Bir yaklaşım da 19. yüzyılda Batı'daki gelişmenin gözlemlenmesinden hareketle, kapitalist gelişmenin modern devletin oluşumu ve güçlenmesindeki etkisini vurgular. Bu yüzyılda ekonomik ve sosyal gelişme ile devletin gelişmesi arasındaki bağlantılar birkaç düzeyde kurulabilir. Biri gelişen kapitalist ekonominin genel kurumsal ve kuralsal çerçevesinin oluşturulması gereğidir, birleşik iç pazarın dayanakları olan ekonomik kurumlar (banka sistemi, ulusal para ve emisyon, ekonomik ölçülerde standardizasyon…) ve yasal sistem oluşturulur; diğer yönden gelişme sonucunda yaşanan zenginleşme böyle bir devletsel kurumlaşma için gerekli kaynakları sağlayabilmektedir. İkincisi kapitalist gelişmenin liberal bir ekonomik düzenin benimsenmesine karşın büyük ölçüde devlet müdahalesi gerektirmesidir, ulaşım sisteminin (demiryollarının örneğin), sanayiin geliştirilmesinde devlet kaynakları önemli rol oynar. Üçüncüsü dış ekonomik yayılmada ve ilişkilerde devletin ağırlıklı rolüdür, sanayileşmek ve rekabet gücünü korumak için korumacı politikalar, dış yayılma için donanma ve ticaret filosu, dış ticaretin organizasyonu ve desteklenmesi, sömürgecilik, dışarıya verilen borçlar eksenlerinde. Dördüncüsü ekonomik gelişmenin devlete düşen işlevleri arttırması, kamu hizmetlerinin genişlemesi ve bu temelde karmaşık bir bürokrasinin oluşmasıdır. Beşincisi eski egemen sınıfların ve yeni güçlenen burjuvazinin toplum ve alt sınıflar üzerinde egemenlik aracına ihtiyaç duymasıdır, devlet kırsal dünyanın ve özellikle yeni oluşmuş işçi sınıfının (proletaryanın)

kontrol altında tutulmasını sağlar, bu bakımdan kontrol ve baskı aracı rolü önemlidir. Altıncısı heteroklit yapıdaki egemen sınıflar (aristokrasi, burjuvazi ve her ikisinin çeşitli fraksiyonları) arasında uzlaşma ve uyumu sağlayan, özgül çıkarların ötesinde egemen sınıfsal bloğun genel çıkarını gerçekleştiren bir işlevselliğe sahiptir devlet. Yedincisi ulus-halk egemenliği ilkesinin temel meşruluk formülü olarak benimsendiği bir ortamda ve kitle toplumu koşullarında devlet, halk katılımının aracı olarak da belirir. Devletin içinde ve çevresinde bu işlevi yerine getiren parlamento, partiler, seçim, toplumsal örgütlenmeler, kamuoyu gibi siyasal ara güçler oluşur ve yerleşir. Sekizincisi devlet halkı, alt katmanları sisteme entegre eden sosyal bir işlev görür (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, çalışma mevzuatı gibi faaliyetleriyle).

Diğer yandan geç sanayileşen, geç kapitalistleşen ülkelerde devletin otoriter özelliği hala ağır basmaktadır: Rusya'da kuşkusuz, ama Almanya (bismarckizm, kayzerizm) ve Fransa'da da (bonapartizm). Gelişmenin başlangıç evrelerinde otoriter bir liberalizm egemendir, daha sonra ekonomik gelişme ve halk katılımının genişlemesi sonucunda parlamenter demokratik sistem yerleşir. Feodalitenin görece güçlü olduğu Doğu, Orta ve Güney Avrupa ülkelerinde devlet aygıtı içinde aristokratik toprak sahipleri sınıfının ağırlığı vardır, Rusya'da, Almanya'da etkili askeri bürokrasiler oluştururlar, parlamenter demokrasinin yerleşmesi gecikir.

Yukarda gözden geçirdiğimiz yaklaşımlar sosyo-ekonomik ve siyasal (ya da sosyo-politik) faktörleri esas almaktadır. Başka yaklaşımlar ise modern devlete geçişte kültürel faktörlerin etkisini de önemser. Gerçi sosyo-ekonomik ve siyasal süreçlerin etkisi yadsınmaz, ama kültürel yapılar ve anlayışlar siyasal ve sosyo-ekonomik değişmenin hızını ve biçimlerini belirlerler. Kültürel faktörler arasında dinin rolü özellikle vurgulanır. Önemli bir faktör Batı Avrupa'da dinsel iktidar-siyasal iktidar ayrılığının (yahut ikili iktidar yapısının) özerk bir kamusal alanın oluşumunu olanaklı kılmasıdır. Hıristiyanlık'ta bu ayırımın kökleri Saint-Augustinus'un Tanrı sitesi-yeryüzü sitesi ayırımına uzanır. Ortaçağ boyunca papalıkla imparator ve krallar arasında iktidar mücadeleleri yaşanmıştır, bu bakımdan merkezi devletin oluşum süreci evrensel dinsel iktidara karşı mücadele içinde de gerçekleşir. Fransa'da kral Philippe le Bel'in papayla mücadelesi bu bakımdan kilometre taşıdır. Ortaçağ'ın sonlarına doğru krallar dinsel meşruluk karşısında Antik mirastan esinlenerek hukuksal meşruluğa (doğal hukuka ve pozitif hukuka), kamu yararı ve halk temsili meşruluğuna da başvururlar. Kralların çevresinde bürokratik aygıtlar oluşturulur. Ancak kilise kurumlaşması da modern devlete geçişte etkili olmuştur. Katolik ülkelerde evrensel kilisenin yanısıra ulusal kiliseler oluşturma eğilimi görülür, örneğin Fransa'da Gallikanizm merkezi monarşik devletin gelişiminde etkili olmuştur. Katolisizmde kilise-devlet ayrılığı olmasına karşın Ortodoks Doğu Hıristiyanlığında böyle bir ayırım yoktu. Bizans'ta imparator kutsallaştırılmıştı, kilise devlete bağlıydı. 15. -18. yüzyıllar arasında Rusya'da merkezi devletin oluşum süreci Ortodoks kilisesinin desteğiyle gerçekleşmiştir, burada cismani iktidarla ruhani iktidar ayrışmamıştır, Rus çarlığının otokratizmi bu iktidar birliğiyle de açıklanır.

Yeniçağ Avrupası'nda Protestanlığın gelişimi de modern devletin oluşumunda etkilidir. Stein Rokkan Avrupa'da devlet biçimlerinin farklılaşmasını sosyo-ekonomik faktörlerin yanısıra Katolik Avrupa ile Protestan Avrupa ikilemine bağlar. İki eksenli bir şema kurar: Doğu-Batı ekseni ekonomik

niteliktedir (kapitalizm ilk kuzeybatı Avrupa'da gelişmiş, tüm Batı Avrupa'ya yayılmıştır, Doğu Avrupa ise feodal özelliğini sürdürmüştür), Güney-Kuzey ekseni ise kültürel ve dinseldir (Güney ülkeleri Roma Katolisizmine bağlı kalırken Kuzey ülkelerinde Protestanlık egemen olmuştur). Devletsel oluşumda iki kriter dinsel bölünmeyle ilgilidir. Biri ulusal kimliğin oluşumudur, bu kimlik Protestan ülkelerde daha güçlüdür. Diğeri kurumsal tutarlık ve mutlakçılık eğilimidir, Katolisizmle Protestanlık arasında yer alır. Roma kilisesinin vesayetinden kurtulmak isteyen ulusal yönetici sınıflar Protestanlığı desteklemişlerdir. Prusya devletinin daha sonraki güçlenişinde Lutherci fikirlerin etkisi yadsınamaz: hem devleti güçlü bir tanrısal meşruluğa dayandırıyordu (dolayısıyla hükümdara itaat gerekliydi) hem de ulusal devletin dinsel alanda egemenliğini ve Roma'dan bağımsızlığını savunuyordu. Buna karşılık Calvinizm ve Püritanizm cismani iktidarı moral ilkelerle sınırlandırıyordu, nitekim kral iktidarına karşı parlamentarizm ilk önce bu mezheplerin etkili olduğu ülkelerde gelişmiştir (Calvinist İsviçre ve Hollanda'da, Püriten İngiltere ve Amerika'da, İngiliz devrimi Püriten devrim diye de adlandırılır). İngiltere'de Püritanizmin yanısıra bir başka Protestan mezhep daha etkiliydi: papayla anlaşmazlığa düşen VIII. Henry'nin devlet kilisesi olarak kurdurduğu Anglikanizm. Anglikanizm'de kilise devlet iktidarına tabidir, bu da merkezi devlet oluşumunu kolaylaştırmıştır. Kısacası değişik biçimleriyle Protestanlık siyasal iktidarın üstünlüğünü meşrulaştırmış, onu güçlendirici olmuştur. Buna karşılık Katolik ülkelerde modern siyasete geçiş sürecinde kilise-devlet bölünmesi sürmüş, değişik alanların kontrolü için aralarında çekişme yaşanmıştır (eğitimde, sosyal politikada, mülkiyet düzeninde).

Batı'da modern devletin oluşumu ve gelişiminde dinin yanısıra başka kültürel ve sosyal faktörlerin de etkisi saptanabilir. Avrupa'nın göreli kültürel birliği modern devletlerin oluşumunun temeli olmuştur. Feodal ve Hıristiyan kültürlerin Ortaçağ'da sağladığı birliği, Yeniçağ'da Rönesans kültürünün ve 18. yüzyılda Aydınlanma'nın yayılan nüfuzu izlemiştir. John Stuart Mill Ortaçağ Avrupa kültürünün iki temel taşı olarak özgürlük ve zaman mefhumlarının rolünü vurgular. 18. yüzyılda yaşanan kültürel gelişmenin etkisi özellikle önemlidir: entelektüel devrim, sanatsal biçimlerin yayılması, Avrupalılık bilinci edinilmesi. Bu yüzyıl içinde sosyal gelişme göze çarpıcıdır: okuryazarlık kısmen yayılır, kitap ve gazete yayını artar, salgın hastalıkların önlenmesinde başarılar elde edilir, yaşam süresi 10 yıl uzar, 1680-1800 arasında Avrupa'nın nüfusu ikiye katlanır, tarımda ve zanaatçılıkta teknik ilerleme sağlanır, bu da tüketim düzeyini yükseltir. 19. yüzyılda sosyal ve kültürel gelişme daha da hızlıdır ve devletin rolünün artmasına yol açar.

Avrupa'da özellikle özerk kentler ve kapitalist gelişme sayesinde, ekonomik alanla siyasal alanın ayrışması da modern devletin oluşumunda etkili olmuştur. Aile ve bireye verilen önem bir başka faktördür. Daha Roma döneminde kabile yapılarının çözülmesi sonucunda çekirdek aile Avrupa'da hakim hale gelmişti. Eskiden beri aile reisi olarak birey haklarına yer verilmesi bireyciliğe uygun siyasal organizasyon biçimlerinin gelişmesini kolaylaştırmıştır, topluluktan özerkleşebilen birey devlet yurttaşı haline daha kolay gelmiştir.

Devletle yakın ilişkisi nedeniyle hukuk sisteminin etkisi de önemlidir. Bu bakımdan Roma hukukunun Ortaçağ boyunca varlığını sürdürmesi ve yeniden keşfi stratejik bir rol oynamıştır. Ortaçağ hukuku kilise yasaları, senyör hukuku ve yerel örfün bileşimine dayanıyordu. Senyör hukukuna göre, senyör Hıristiyanlığın temel ilkelerine aykırı olmamak şartıyla topraklara ve

topraklarda yaşayanlar üzerinde haklara sahipti. Ortaçağ hukukunda Roma hukukundan farklı olarak kamu hukuku-özel hukuk ayırımı yoktu. Buna karşılık, 12. yüzyıldan itibaren kralların hizmetinde çalışan hukukçuların etkisiyle Roma hukukundan esinlenen yeni bir hukuk anlayışı benimsenmeye başlandı. Bu anlayış şu ilkelere dayanıyordu: kralın toprakları üzerinde hukuksal birlik olmalıydı, kral adaletinin üstünlüğü, özel hakların ortak hukuka tabiliği sağlanmalıydı. Yeni sistemde hukukçular yetkilerini kral otoritesinden alıyorlardı, soyut bir antite olarak devletin, kamu çıkarının hizmetkarı konumundaydılar (giderek kralların da kamu hizmetkarı olduğu fikri güç kazanacaktır). Oluşturdukları hukuk sistemi modern devletin gelişiminde belirleyici bir adım olmuş, ortak hukuk, hukuk mahkemeleri ve kral yargıçları kilise ve senyör yargısının yerini almıştır. Ayrıca Roma hukukunda birey hakları kabul edilir, tekil kararlara göre genel düzeyde kodifie kurallara üstünlük tanınır, özel hukukla (evlilik, ticaret…) kamu hukuku birbirinden ayrılır. Bu özellikleriyle Roma hukuku merkezi iktidarın gücüne ve kralların keyfiliğine karşı güvence ve direnç kaynağıydı.

Doğal hukuk anlayışının gelişmesi de bu yönde etkili olmuştur, buna göre bazı doğal yasalar vardır ve yöneticiler bunlara uymalı, bunları ihlal etmemelidir. Bu anlayış liberal serbestiyetçilik, yurttaşların hak ve özgürlükleri (yaşam, mutluluk, özgürlük, eşitlik, güvenlik, mülkiyet, baskıya direnç gibi), yasal güvenceler ve eşitlik fikirlerine vardı. Yeniçağ ve sonu devrimleri yayınladıkları bildirgelerle bu talepleri dile getirdiler (İngiliz devrimi haklar bildirgesi, Amerikan bağımsızlık savaşı bildirgesi, Fransız devrimi insan ve yurttaş hakları bildirgesi). Bu hakları içeren anayasalar devlet ve toplum düzenini belirleyen temel belgeler olarak çıkartıldı ve benimsendi. Tüm Avrupa aynı süreci yaşıyordu, ama ülkeler arasındaki farklar da önemliydi. Örneğin İngiltere'de ortak bir hukuka bağlı olmakla birlikte yerel kurallar ve yargı önemini korudu, 17. yüzyıl devrimi Common Law'u yarattı, İngiliz yasa koyucu siyasal iktidar karşısında daha geniş özerkliğe sahipti.

Tüm Avrupa çapında yukarda incelediğimiz faktörlerin etkisiyle ortak bir devlet modeli yerleşir, devlet artık büyüklüğü ve etkinliğiyle Avrupa'nın en önemli gerçekliğidir. Bu devlet modeli bazı sabit ögeleri içerir, ancak ortak sabitlere karşın Avrupa devlet sistemleri arasında önemli farklılıklar da vardır. Klasik ayırım otokratik Doğu'yla liberalleşen Batı arasındadır.

3. MODERN REJİMLER TİPOLOJİSİ

a) Demokrasi ve karşıtları ikilemi ve diğer kriterler

Ülkelerin, toplumların siyasal düzenlerine siyasal rejim denir, siyasal rejim bir toplumun nasıl yönetildiğini tanımlayan bir kavramdır. Yöneticiler nasıl belirleniyor, yönetim şekli ve tarzı nasıl, devlet yapısı nasıl sorularına yanıt getirir. Aynı zamanda siyasal güçler ve pazarlar yapısının özelliklerini içerir: iktidar mücadelesi nasıl cereyan ediyor ve partiler yapısı nasıl, halkın siyasal sürece katılımı ne düzeyde ve nasıl gerçekleşiyor, hak ve özgürlükler ne düzeyde, toplumsal örgütlenmeler ve kamuoyunun, elitlerin, siyasal mobilizasyon ve çatışmanın yapısı ve etkisi nasıl, uyuşum ne ölçüde ve nasıl sağlanabiliyor?

Aslında bütün bu değişkenler karmaşık bir rejimler tipolojisine ulaşmamızı sağlayabilir, ama indirgemeci bir yaklaşımla modern çağda (yani 19. yüzyıldan bu yana, esas da 20. yüzyılda ve sonrasında) rejimler konusunu demokratik rejim ile anti-demokratik rejimler (ya da diktatörlük rejimleri) ikileminde odaklandırabiliriz. Demokrasi mihverdir, diğerleri ona göre konumlanır. Çağımızda demokrasi ideal-tipik rejim olarak nitelenmekte, demokrasi yönünde evrim yaşanmaktadır, anti-demokratik rejimler ise olumsuz özelliklere sahip olarak eleştirilmektedir. Birçok anti-demokratik rejimde belirli ölçülerde demokrasiye özgü kurumlar vardır, birçok demokrasi ise eksikli olmakla, otoriter eğilimler taşımakla eleştirilmektedir. Bu nedenle daha vurgulu bir demokrasiye aykırılığı ifade eden diktatörlük terimi yerine anti-demokratik terimi tercih edilmiştir, demokrasi-diktatörlük ikilemini bir eksen üzerinde düşünmek daha doğru olur sanırım (belirli kriterler temelinde mihver demokrasiye daha yakın ve daha uzak olanlar şeklinde). Burada modern devlet ve rejim içindeki ayırımı inceleyeceğiz, geleneksel sistemde ise daha farklı bir yapılanma vardır (geleneksel rejim tiplerine bir önceki bölümde değinmiştik). Geleneksel rejimler baskıcıdır, büyük çoğunlukla demokratik değildir, bu nedenle geleneksel rejimle modern anti-demokratik rejimler arasında benzerlikler vardır, modern devletin oluşum sürecinin bir boyutu da demokratikleşmedir.

Modern rejimler demokrasi ve anti-demokratik rejim ikileminin yanısıra başka kriterler temelinde de tasnif edilirler. Demokrasiden önce ortaya çıkan bir rejim problemi monarşinin konumu ve rolüdür, bu problem özellikle 19. yüzyıl politikasında belirleyici olmuştur. Yeniçağ ve sonu devrimleri (bilhassa Fransız devrimi) yönetimin mutlakçı monarşik niteliğini yadsımış, onun yerine parlamentonun üstünlüğünü savunmuşlardı. Dolayısıyla monarşi ile parlamento arasında yetki dağılımı rejimleri sınıflandırmada kullanılan bir kriterdir. Bazıları salt (ya da mutlakçı) monarşidir: 19. yüzyılda Doğu'da bu rejim vardır, Batı'da da Yeniçağ'ın merkezi monarşileri öyleydi. Bazıları onun karşıtı cumhuriyettir, cumhuriyetler monarşinin devrilmesi sonucunda (veya daha önce monarşi olmayan ülkelerde) kurulmuşlardır, bunlarda yetki genellikle parlamentodadır ama parlamentonun ikinci planda kaldığı, hatta olmadığı cumhuriyetler de çoktur. Dolayısıyla cumhuriyeti, parlamentonun varlığı ya da yokluğundan bağımsız olarak, monarşinin olmadığı, kaldırıldığı rejim olarak tanımlayabiliriz.

Arada ise anayasal parlamenter monarşiler yer alır, bunlarda monarşi devrilmemiş ama iktidarı parlamento iktidarıyla tamamlanmıştır, hükümet hem monarka hem parlamentoya bağlıdır. İlk uzun süreli örneği 18. yüzyılda İngiltere'dir, 19. yüzyılda ise en yaygın rejimdir. Bu yüzyılda liberal parlamentarist süreç Fransız devrimi gibi monarşiyi tümüyle yıkmamış, bu ara çözümde fiili bir uzlaşmaya varılmıştır (İngiltere'nin yanısıra devrim dalgası geçtikten sonra Fransa'da, Benelüks ve İskandinav ülkelerinde, ardından Almanya, İtalya, İspanya, Avusturya ve Doğu Avrupa ülkelerinde de anayasal parlamenter monarşiler kurulmuştur, monarşi karşısında parlamentonun gücü zamanla arttırılmıştır). Anayasal parlamenter monarşiye geçişte üç dalga görülür: Fransız devrimi sonrası, 1830 ve 1848 devrimleri sonrası, 1875-1914 dönemi. 20. yüzyılda anayasal parlamenter monarşilerde monarşinin yetkilerinin iyice azaldığı, hatta giderek simgeselleştiği gözlemlenmektedir, yani pratikte cumhuriyete yakınlaşılmıştır. Ayrıca bu kritere göre tasnif demokrasi ve anti-demokratik rejim ikilemini dışlamaz, ona paraleldir: salt monarşiler demokratik değildir, anayasal parlamenter monarşilerin bir kısmı (monark ve çevresinin etkisinin güçlü olduğu, otoriter metotlara başvurulan

örnekler) anti-demokratik rejime yakın sayılır, ama demokrasi cumhuriyet rejiminde olduğu gibi birçok örnekte anayasal parlamenter monarşide de uygulanmaktadır. Tersine anti-demokratik cumhuriyetler de vardır (askeri, tek partili, lider-merkezli rejim şeklinde), 20. yüzyıl rejimleri içinde bunlar kalabalık bir gruptur.

Bir diğer tasnif kriteri ülkenin bağımlılığı veya bağımsızlığıdır. Bağımsız devletlerin yanısıra yabancı egemenliği altında bağımlı, sömürge devletler de vardır. Dolaysız bağımlılık altında olmasa bile ekonomik bakımdan görece zayıf ve dışa bağımlı ülkeler vardır. Bazı devletler ise güçlü, hatta emperyalist bir konumdadır. Dünya sistemi yaklaşımında ise, bu sistem içinde ekonomik ve siyasal bakımdan egemen konumda bulunanlar merkez, geri, zayıf, doğrudan veya dolaylı olarak bağımlı konumda bulunanlar çevre olarak adlandırılır, ikisi arasında ise yarı-çevreden sözedilir (hem ekonomik bakımdan görece zayıf ama siyasi-askeri güç konumunda olan ülkeler hem de bağımsız ülkeler böyle nitelenebilmektedir).

Aslında bu kriterde tarihsel dönemlere göre tasnif daha anlamlı gözükmektedir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında dört ana kategori vardır: Batılı ülkeler (onun içinde de büyük güçler ve küçükler), üç Doğu imparatorluğu (Rusya, Avusturya, Osmanlı), dağılan ve yarı-bağımlılaşan Üçüncü Dünya devletleri, sömürgeler. İki savaş döneminde kategoriler biraz artar: Batı (yine iki grup şeklinde), yükselen faşist güçler (Batı içinde veya dışında), komünist Sovyet Rusya, sömürge Üçüncü Dünya, dünya sistemi içinde zayıf yarı-bağımlı veya bağımsız Üçüncü Dünya ve Doğu devletleri. 1945 sonrasında ise üçlü bir yapı görülür: ekonomik bakımdan egemen Batı (ve onun içinde lider ABD, orta-büyükler ve küçükler), komünist sistem (onun içinde lider Sovyet Rusya, alternatif güç Çin, diğerleri), siyasal bağımsızlığa kavuşsa da ekonomik bağımlılığı süren, görece geri Üçüncü Dünya (Üçüncü Dünya içinde gelişmede mesafe kaydedenler ayrı bir kategori olarak düşünülebilir ama henüz ayrışma fazla değildir). 1990 sonrasında dört ana kategori saptanabilir: Batı (yine üç grup şeklinde), yeni yükselen güçler (bu grup post-komünist Rusya ve Çin kadar bazı Üçüncü Dünya ülkelerini de içermektedir), ara konumdakiler (bazıları ikinci gruba katılma potansiyeli göstermektedir), görece zayıflar (son ikili çok büyük ölçüde Üçüncü Dünya'dadır, bazı Doğu ülkelerini de içermektedir).

Bir ayırım da merkeziyetçilik ve ademi-merkeziyetçilik ikilemine göre yapılır (demokrasilerde olduğu gibi anti-demokratik rejimlerde de, her ne kadar bu ikinciler daha çok merkeziyetçi politikalarıyla tanınsalar da). Bazı ülkelerde federal bir yapı vardır, eyalet hükümetleri kurulur, kendi eyaletlerinde birçok devletsel işlevi görürler. Bazılarında ise merkeziyetçi bir yapı vardır, bu yapı yerel özerkliği büyük ölçüde sınırlar. İkisi arasında ise, bölgesel hükümetler olmasa bile yerel yönetimlerin daha ağırlık sahibi olduğu sistemler yer alır.

Bir başka yaklaşım gelişme düzeyine göre tasniftir. Gelişme öncelikle sosyo-ekonomik gelişme olarak düşünülür, ama koşut olarak siyasal gelişme ve toplumsal-kültürel gelişme de dikkate alınır. Bir sonraki bölümde geçiş sistemi ve onun içinde geri ve gelişmekte olan tipler, modern sistem ve onun içinde orta derecede gelişmiş ve ileri tipler şeklinde bir ayırım yapıyoruz. Sosyo-ekonomik düzene göre de tasnife gidilir, bu açıdan ana ikilem kapitalizm ve sosyalizm arasında olmuştur, ayrıca

en yaygın sistem olan kapitalizmin de değişik tipleri ayırdedilir (keza sosyalizmin de). 20. yüzyıl ikinci yarısında sosyo-ekonomik açıdan üçlü bir ayırım yapılıyordu: ileri kapitalist Batı sistemi, komünist sistem, gelişmekte olan Üçüncü Dünya sistemi. Kapitalizmin gelişme sürecinde değişik tipler ayırdedilmiştir: Batı'da 19. yüzyılın liberal sanayi kapitalizmi, 20. yüzyıl ilk yarı tekelci finans kapitalizmi, ikinci yarı sosyal neo-kapitalizmi, Doğu'nun (ve Batı'da bazı ülkelerin) 19. yüzyıldan 20. yüzyıl ortalarına geç kapitalizmi, Üçüncü Dünya'nın azgelişmiş kapitalizmi (ve azgelişmişliğin gelişmesi). Sosyalizm içinde de komünizm ve Üçüncü Dünya devletçi sosyalizmi ayırımı yapılabilir (ayrıca Batı sosyal neo-kapitalizmi kapitalizmle sosyalizm arasında düşünülebilir). Devletçiliğin rolü ve sosyalleşmenin gelişmesi sosyo-ekonomik düzene göre tasnifte dikkate alınmalıdır, devletçiliğin iki türünden sözedilebilir: kapitalizme geçiş sürecinin erken devletçiliği ve kapitalizmle sosyalizm arasında bir çözüm olarak devletçilik.

Siyasal kriterlere göre tasnifte başka birçok değişken daha dikkate alınabilir, dolayısıyla oldukça karmaşık bir yapı ortaya çıkabilir. Son alt-bölümde incelediğimiz siyasal gelişme teorileri bu açıdan bazı pistler göstermektedir.

b) Demokrasi içinde farklı tipler

Rejimleri tasnifte kullanılan diğer kriterler demokratik rejim içinde ve anti-demokratik rejim içinde ayırım yapmamızı sağlar. Önce demokratik rejim içindeki ayırımları gözden geçirelim. Bir ayırım mekansal-tarihsel kritere göredir. Demokrasi Batı'da oluşmuş ve gelişmiş, orada yerleşik bir sistem niteliği kazanmıştır. Dolayısıyla Batı demokrasisi ve Batı dışındaki demokrasiler ayırımı yapabiliriz. Batı demokrasisini tarihsel gelişme sürecinde üç tipe ayırabiliriz: 19. yüzyılın görece dışlayıcı (sınırlı oya dayalı) ve genellikle parlamenter monarşi yapısında demokrasisi, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl ilk yarısının genel oya geçişle ve parti sisteminin, toplumsal örgütlenmeler ve kamuoyunun yerleşmesiyle kitleyi artık kapsayan ama iki savaş döneminde krize düşen (ve bir dizi ülkede faşizm dalgası karşısında yıkılan) demokrasisi, nihayet 1945 sonrasından günümüze uzlaşmacı ve görece istikrarlı demokrasi. En azından ilkini yerine göre, anti-demokratik rejimler kapsamında düşünebiliriz. Batı dışındaki demokrasiler ise eski dönemlerde (19. yüzyıl sonlarından 1945'e) Doğu'da ve bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde, 20. yüzyıl ikinci yarısından günümüze Üçüncü Dünya'da çoğunlukla istikrarsız, çatışmalı ve otoriter eğilimli, birçoğu kesintilere uğrayan demokrasiler ile 20. yüzyıl sonlarındaki post-komünist demokrasilerdir (ancak 1980'ler, 1990'lardan beri Üçüncü Dünya'da demokrasinin iyice yayılması, nisbeten kalıcılaşması eğilimini de vurgulamamız gerekir, yani son dönemin Üçüncü Dünya demokrasileri eskilerinden biraz farklıdır, her ne kadar eski özellikler tam aşılamamış olsa da). Globalize edici bir ayırım ise, gelişmiş ülke demokrasisi-gelişme sürecindeki ülkeler (geri, gelişmekte olan ve orta derecede gelişmiş ülkeler) demokrasisi olabilir, hem Üçüncü Dünya ve Doğu'daki hem de Batı'nın gelişme sürecindeki demokrasiler ikinci kategoride düşünülebilir. Gelişme sürecindeki ülkeler demokrasisinde eksiklikler, otoriter ve çatışmacı eğilimler nedeniyle anti-demokratik rejime yakınlaşma vardır, bu nedenle birçoğu için yarı-demokrasi, otoriter demokrasi terimleri kullanılmaktadır. Ama gelişmiş ülke demokrasisinde de siyasal farkların azalması, reel iktidar eliti hakimiyeti nedeniyle gizil anti-demokratik eğilimler saptanmaktadır.

Demokrasilerin tasnifinde bir diğer ayırım başkanlık rejimi-parlamenter rejim ikilemidir. İlkinde parlamento gibi seçimle gelen başkan hükümeti atar ve yönetir, çoğu zaman bir partinin adayı olarak seçilmiştir. Bunun tipik örneği Amerikan sistemidir, Latin Amerika'da da bu sistem uygulanır. İkincisinde ise iktidar seçimle gelen parlamentodadır, hükümet onun tarafından atanır, onun içinden çıkar, cumhurbaşkanı ise genellikle parlamento tarafından seçilir (ya da sınırlı bir monark vardır). Çoğu Avrupa ülkesinde parlamenter rejim vardır. İkisinin arasında ise Fransız V. Cumhuriyet'inde görüldüğü gibi yarı-başkanlık rejimi yer alır, bu rejimde parlamento da başkan da seçimle gelir, hükümet her ikisine bağlıdır; başkan çoğu zaman parti adayı olarak seçilmiştir, parlamento çoğunluğuna sahip partiyle başkanın partisi ayrıysa hükümet istikrarsızlaşması yaşanır. Üçüncü Dünya ülkelerinde son dönemin nısbi demokratikleşme sürecinde, yarı-başkanlık rejimlerinin sayısında artış gözlemlenmektedir.

Bir başka ayırım parti sistemine göredir. Bir partinin demokratik yoldan gelerek uzun süre (15-20 yıldan 50 ve daha fazla yıla) iktidarda kaldığı sistemlere hakim parti demokrasisi denilir (İsveç'te Sosyal Demokrat Parti, Japonya'da Liberal Demokrat Parti, Hindistan'da Kongre, belki Meksika'da Kurumsal Devrimci Parti bunun örnekleri olarak gösterilirdi – sonuncusu anti-demokratik tek parti rejimine yakın sayılabilir-). İktidarın iki parti arasında el değiştirdiği sistemlere iki parti demokrasisi denilir (ABD, İngiltere, eski İngiliz dominyonları bunun örnekleridir). Belirtilen örnekler gelişmiş ülkelerde istikrarlı ve uyuşumcu demokrasiler olarak tanınır, buna karşılık Üçüncü Dünya ülkelerinde görece otoriter ve çatışmacı yapıda iki parti demokrasilerine raslanır (Kolombiya'da, Uruguay'da, Filipinler'de olduğu gibi, Türkiye'de 1946-60 arası iki parti demokrasisi de bir ölçüde böyle nitelenebilir). İktidar için çok partinin (ikiden fazla) çekiştiği sistemler ise çok partili demokrasilerdir. Ancak bunlar ılımlı çok parti sistemi ve kutupsal çok parti sistemi diye ikiye ayrılır: ilkinde parti sayısı daha azdır, siyasal mücadele daha ılımlı bir mecrada cereyan eder, iktidar el değiştirir; ikincisinde parti sayısı daha çoktur, istikrarsız koalisyonlar kurulur, bazı partiler uzun süre iktidarda kalır bazıları iktidara katılamaz, siyasal mücadele görece keskindir. Avrupa'nın kuzeyinde ilk tip egemenken, Avrupa'nın güneyinde uzun süre ikinci tip egemendi, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de ikinci tipe sık raslanır. Fakat çok partili demokrasinin bu iki tipi arasındaki ayırım kesin değildir, dolayısıyla bir yandan ılımlılık-kutupsallık ekseninde, diğer yandan etkili parti sayısı ekseninde konumlandırma daha doğru olur, çünkü ılımlılık ve kutupsallık bir doz meselesidir, kesin bir karşıtlık kurulamaz, çünkü parti sayısı çok olup ılımlı da olabilir ve tersine az olup kutuplaşma da yaşanabilir.

Demokrasi içinde otoriter eğilimlerin gücüne göre bir ayırım da yapılır: azgelişmiş, gelişme sürecindeki toplumlarda (geçmişte Avrupa'da, özellikle doğusunda, 1945 sonrasında Üçüncü Dünya'da) demokratik rejim içinde otoriter eğilimler güçlüdür, diğer yönden anti-demokratik rejim içinde demokratik kurumlar varlığını sürdürebilmektedir. Bu nedenle otoriter demokrasi terimi kullanılmıştır (günümüzde Üçüncü Dünya ve Doğu demokrasilerinin birçoğu böyle nitelenebilmektedir). Bu toplumlarda demokrasi ile anti-demokratik rejim arasında gel-gitler de yaşanmaktadır, bu bakımdan kalıcı demokrasilerle gel-gitli, alternanslı demokrasiler ayırımı yapılabilir. Örneğin Asya'da Hindistan ve Sri Lanka ilkine örnekken, Pakistan ve Tayland ikincisine örnektir. Latin Amerika'da askeri müdahaleler nedeniyle ikinci tip yaygındı. Alternansta da süre problemi vardır, sık gel-gitlerle görece uzun sürede alternans ayırımı yapılabilir. Bir başka kriter

demokraside eksiklerin varlığıdır, bu açıdan 19. yüzyılın zenginlik, eğitim, cinsiyet, ırk gibi kriterlere göre seçme ve seçilme hakkının sınırlı olduğu sınırlı oy demokrasisi ile 20. yüzyılın genel oy demokrasisi arasında ayırım yapılır. Demokrasinin sınırlılığı bazı partilere ve kamuoyuna kısıtlama getirilmesi, seçim sürecinde hile ve baskı uygulamasında da kendini gösterir, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bu pratikler görece yaygındır.

Otoriter eğilime göre yapılan ayırımla kesişen bir diğer ayırım uyuşumcu-çatışmacı demokrasi, koşut olarak istikrarlı-istikrarsız demokrasidir. Uyuşumcu olunca sistem istikrarlı da olmaktadır. Üçüncü Dünya'daki demokrasiler genellikle çatışmacı ve istikrarsız olarak nitelenir. Koşut bir ayırım geleneksel, ideolojik ve sınıfsal, pragmatik politika üçlemidir. İlki daha çok geri kalmış ülkelerde görülür, demokrasi olsa bile halk siyasal planda geleneksel otoritelerce yönlendirilmektedir. İkincisinde partiler sınıfsal ve ideolojik temelde ayrışmıştır, sağ-sol ayırımı temelinde kutupsallaşma eğilimi güçlüdür, dolayısıyla çatışma ve istikrarsızlık eğilimi vardır. Geleneksel politikada da geleneksel, birincil bölünmeler temelinde çatışmacı bir gelişme izlenebilir, birçok Üçüncü Dünya ülkesinde etnik, dinsel, kabilevi bölünme ve çatışmaların belirlediği bir siyasal yaşam vardır. Pragmatik politikada ise uzlaşmacı çözümler tercih edilir, partiler arasında sınıfsal ve ideolojik temelli bir ayrışma olsa bile görece zayıflamıştır ve iktidar alternansı vardır, sistem daha istikrarlıdır. Gelişmiş ülkelerdeki demokrasiler buna örnek gösterilir, ama gelişme sürecindeki ülkelerde de yerine göre pragmatizm eğilimi etkilidir.

Bir başka ayırım monarşinin varlığına ve gücüne göre yapılabilir: parlamenter monarşi ya da cumhuriyet demokrasiler vardır, ilki 19. yüzyılda yaygındı, o da kendi içinde monarşinin nüfuz derecesine göre tiplere ayrılabilir, günümüzde bu nüfuz azalmıştır (bu nedenle monarşinin simgeselliğinden sözedilmektedir). Liberal bir sosyo-ekonomik temele dayanan demokrasi ile sosyal ve müdahaleci devlet temeline dayanan demokrasi arasındaki ayırım bir diğeridir (ikincisi için sosyal ve ekonomik demokrasi terimi de kullanılır). Devlet içindeki güçlerin yapısına göre (örneğin güçler ayırımı ve birliği, parlamentonun ve bürokrasinin nüfuz derecesine göre), siyasal pazarlarda güçlerin yapısına göre, popülizm endeksine göre ayırıma da gidilebilir (son dönemde siyasal analizlerde popülizm kavramı sıklıkla kullanılmaktadır).

c) Anti-demokratik rejimin farklı tipleri

Modern çağda demokrasiler kadar anti-demokratik rejimler de yaygındır, hatta günümüzde azalmış olsalar bile. toplam olarak epeyce daha fazladırlar (keza günümüzdeki azalma da daha çok yarı-demokrasilerin çoğalmasından kaynaklanmaktadır). Bunların tümünü aynı kefeye koymak doğru olmaz, aralarında çeşitli kriterlere göre ayırım yapmak gerekir. Öncelikle yukarda demokrasiyle ilgili bazı analizlerimizi tekrar edelim. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde birçok demokrasi otoriter olarak nitelenmektedir, demokrasiyle anti – demokratik rejim arasında alternans yaşanmaktadır, keza birçok anti-demokratik rejimde demokrasiye özgü bazı mekanizmalar vardır (parlamento, seçim, partiler gibi). Bu bakımdan iki karşıt olarak demokrasi – anti-demokratik rejim ayırımının yanısıra, aralarında bir eksen kurmak ve demokrasiye daha yakın olanlarla daha uzak olanları ayırdetmek gerekir. Sözkonusu eksende konumlandırmada ilerde tartışacağımız

demokrasinin ve anti-demokratik rejimin tanımlayıcı kriterlerini kullanabiliriz: seçim ve serbesti derecesi, baskı (ve karşıtı özgürlük) dozu, parlamentarizm, siyasal pazarlarda tekilcilik-çoğulculuk, vs.

Anti-demokratik rejimleri tasnifte yaygın olarak kullanılan bir ayırım totalitarizm-otoritarizm ikilemidir. İki ana türü faşizm ve komünizm olan totalitarizm ile daha çok azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda görülen otoritarizm üç temel kritere göre birbirinden ayırdedilir. Otoritarizmde öncel devlet aygıtından gelen baskıcı bir yönetim tarzı vardır, eski düzeni değiştirmeyi değil korumayı ve şu ya da bu şekilde geliştirmeyi hedefler, toplum üzerinde nüfuzu totalitarizme göre daha sınırlıdır. Totalitarizm ise yeni bir toplum projesiyle hareket eder, o proje temelinde toplumu yeniden-yapılandıran bir yönetim tarzına sahiptir. Bu bakımdan toplum üzerinde kapsayıcı nüfuz kurar, muhalif görüşleri ve kendi modeline uymayan yaşam tarzlarını sadece bastırmaya değil tümüyle tasfiye etmeye yönelir. Baskı dozu totalitarizmde daha fazladır, ama her zaman öyle olmayabilir, toplumda kurduğu nüfuz sayesinde daha az baskıcı olarak da kapsayıcı bir toplumsal kontrolü gerçekleştirebilir. Toplum üzerindeki kapsayıcı egemenliğin bir temeli devlet aygıtıdır, merkeze bağlı olduğu gibi toplum içinde istila edici bir yayılma gösterir. Devlet içinde de zor kullanım aygıtlarının önemi artar. Diğer temeli ekonomik aygıttır, ekonomide tekilci bir denetim kurulur. Bir ötekisi ideoloji ve ideolojik aygıtlardır. İkinci ayırdedici kriter totalitarizmin topluma, kitleye dışsal yukardan bir yönetim tarzı olan otoritarizme göre, kitle üzerinde nüfuz kurmuş olması ve kitle mobilizasyonuna başvurmasıdır. Otoriter rejimler yukardandır, belirli devlet aygıtlarına dayanırlar: monarşik otoritarizmde monark ve yakınındaki aristokrasiye dayanır, askeri rejimde orduya dayanır, bazı tek parti rejimlerinde bürokrasiye dayanır. Totalitarizmde ise, iktidara geliş süreci kitle mobilizasyonuyla olmuştur (komünizmde devrim ve savaşla, faşizmde seçim başarısı ve bazan iç savaş düzeyinde şiddetli mobilizasyonla). Komünizm kitle demokrasisi olma savındadır, iktidar sürecinde kitle mobilizasyonları gerçekleştirir (toprak reformu, kültür devrimi, lider kültü ve karşıt hareketlerle mücadele gibi). Faşizm kitleyi büyüleyici karizmatik lider çevresinde bir kitle mobilizasyonunu başarabilmiş, savaşa yönelik bir kitle seferberliği organize etmiştir. Komünist rejim bir kitle örgütleri ağına dayanır, faşizm özellikle paramiliter bir örgütlenme kurmuştur. Her iki rejimde de kitle örgütlenmesi toplumsal yaşamın bütün alanlarını kapsama temayülündedir. Üçüncü kriter totalitarizmin ideolojik, otoritarizmin ise daha pragmatik olmasıdır. Komünizm de faşizm de ideolojik sistemlerdir, rejime ideoloji yön verir, ideolojik ilkelere göre hareket edilir, birinde marksist bir ideoloji, diğerinde aşırı ulusçu ve devletçi bir ideoloji vardır. Kitle üzerinde ideolojik nüfuz kurmaya büyük önem verilir, bu amaçla kitle iletişim araçları tekilci bir kontrol altında tutulur, egemen ideoloji tüm topluma kabul ettirilmeye çalışılır (mecburi kabul ettirme kadar benimsetme kaygısı da vardır). İdeolojik koşullandırmada kitle iletişim araçlarının yanısıra eğitim ve din de kullanılabilir. Otoriter rejimlerde de gerçi ideolojik eğilimler vardır, ama pragmatik kaygılar daha önemlidir, ideolojiden taviz de verilir. Ancak demokrasi – anti-demokratik rejim ayırımında olduğu gibi bu konuyu da bir doz meselesi olarak düşünmek gerekir. Bazı otoriter rejimler belirtilen kriterler açısından totalitarizme daha yakındır, totaliter rejimlerde ise zamanla totalitarizm dozu azalabilmektedir.

Anti-demokratik rejimleri tasnifte başvurulan bir diğer kriter sosyo-ekonomik düzen ve ideolojidir. Bu açıdan, totalitarizm kavramı sosyo-ekonomik düzen ve ideoloji kriterine göre birbirinden çok farklı ve karşıt komünizmle faşizmi aynı kefeye koyduğu için eleştirilir. Komünizm kapitalizmi yıkıp kollektif mülkiyete dayanan bir düzen kurarken, faşizm kapitalist sistemi düzenlemek amacıyla iktidara gelmiş, büyük özel sermayeyle devletin işbirliğine dayanan bir yapı kurmuştur. Bu iki ideoloji 20. yüzyıl boyunca siyasal mücadelelerde birbirinin karşıtı olmuştur: iki savaş arası dönemde faşizm komünizm tehlikesine karşı iktidara gelmiştir, II. Dünya Savaşı döneminde komünistler faşizme karşı mücadele sonucunda bazı ülkelerde iktidara gelmişlerdir, iki ideoloji birbirini hep en önemli hasmı olarak belirtmiştir. Ayrıca komünist rejimlerin sosyalist demokrasi olarak da adlandırıldığını, Batı demokrasisini burjuva demokrasisi olarak eleştirdiğini de belirtelim. Bu açıdan komünist rejimde parlamenter mekanizmaların varlığı, eşitlikçi sosyalist bir düzenle gerçek demokrasi olan sosyal ve ekonomik demokrasinin, tabanda kitle demokrasisinin kurulduğu gerekçe olarak gösterilmekteydi. Üçüncü Dünya'daki otoriter rejimler ise liberal tutucu-devletçi sosyalist diye ayrılıyorlardı: ilki liberal ve tutucu bir düzene dayanırken, ikincisi toplumu devletçi sosyalist yönde bir reformdan geçirme amacındaydı (ancak artık bu ayırım kalmamıştır). Otoriter rejimlerin bir başka ideolojik kaynağı azgelişmiş ülke ulusçuluğudur, Üçüncü Dünya'da dekolonizasyon sonrasında otoriter ulusçu rejimler de kurulmuştur, ulusçu otoritarizmin diğer ikisi arasında merkezi konumundan sözedilebilir ama diğer ikisiyle kesişir de (tutucu ulusçuluk, ulusçu sosyalizm). Ayrıca Üçüncü Dünya otoritarizmlerinde parlamenter mekanizmaların varlığı, demokratiklik savında bulunmalarına yol açabilmektedir.

Bir başka kriter rejim içinde etkin kurumların yapısıdır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde, özellikle Üçüncü Dünya'da otoriter rejimlerde dört odak belirmektedir: tek parti, bürokrasi, ordu, lider ve çevresi. Bu nedenle tek parti rejimi, askeri rejim, lider rejimi şeklinde bir ayırım yapılabilir. Somut rejimlerde dört odak arasında değişik kombinasyonlar olmakta, genellikle dördü birlikte görülmekte, ayırım hangisinin belirleyici olduğuna göre yapılmaktadır. Bürokrasi sabit gibidir, bu nedenle genel olarak bürokratik otoritarizmden sözedilir. Keza ordu da sabit gibidir, ordunun kesin ağırlığı olması halinde askeri rejimden sözedilir. Bazılarında ordunun ağırlığı olsa bile, tek parti iktidarı daha baskındır, özellikle ideolojik rejimlerde. Bazılarındaysa lider ağırlığı belirgindir, örneğin bağımsızlık sonrasında bazı kurucu liderler. Bazan tek parti dışında iktidar olamayan veya ona tabi, zayıf başka partiler de vardır, bu durumda tek parti sistemine yakın hegemonik parti sisteminden sözedilir.

Monarşik otoriter rejim bir başka tiptir, geçmişte, 19. yüzyılda yaygındı, 20. yüzyılda bazı Doğu ve Üçüncü Dünya ülkelerinde sürdü, günümüzde çok azalmıştır (bazı Arap ülkeleri öyle sayılabilir). Burada monarşi esas iktidar odağı olmakla birlikte başka güçler de etkilidir. Siyasal İslam dalgası İran örneğinde görüldüğü gibi dinsel bir rejimden de sözetmemizi olanaklı kılabilir, çünkü bu rejimde dinsel establishment'in yönetimde ağırlığı vardır. Faşizmde ise karizmatik lider ve çevresi ile paramiliter güçlerin özgün kıldığı bir yapı vardır (ayrıca ordu ve tek partinin etkisi de önemlidir, keza korporasyon veya büyük şirket şeklinde ekonomik güçlerin de). Komünizmde ideoloji ve ona bağlı tek parti esas egemen kurum görünümündedir, aynı zamanda devletçi sistem temelinde bürokrasinin ağırlığı büyüktür, keza sıklıkla liderin de.

d) Tarihsel tipoloji

Son olarak daha fonksiyonel gözüken tarihsel dönemlere göre bir rejimler tipolojisi çıkarmaya çalışacağız, bu tipolojide demokrasi ve anti-demokratik rejimler belirli tarihsel bağlamlarda koşut olarak konumlandırılacaktır. Her dönem üç eksende değerlendirilecektir: Batı, Doğu ve komünizm, Üçüncü Dünya. Birinci dönem 1770'lerden 1870'lere uzanır. Batı'da monarşik otoritarizm-parlamenter sınırlı demokrasi bileşimi bir geçiş süreci yaşanmaktadır: otoriter monarşi ağır basmaktadır ama devrimler yönlendiricidir (Amerika, 1789, 1830, 1848, ulusal hareketler) ve monarşi parlamentarizm yönünde evrimleşmektedir (ABD ve İngiltere bu açıdan öndedir, diğer Batılı ülkeler de katara katılmıştır), demokrasi henüz sınırlıdır (hem monarşik ve otoriter ağırlık hem de sınırlı oy nedeniyle). Doğu'da bu dönemde otokratik monarşi egemendir, birçok ülke yabancı egemenliği altındadır (üç imparatorluğa bağlı ülkeler) ama bağımsızlık yönünde gelişme başlamıştır. Üçüncü Dünya'da geleneksel monarşiler sürmekteyse de dağılmaktadırlar, otoritarizm hakimdir, dışa bağımlılaşma ve sömürgeleşme yaşanmaktadır (ama tersine Latin Amerika sömürgelikten kurtulur ve sınırlı da kalsa parlamenter yapılar kurmaya başlar, ama ekonomik zayıflığı sürmektedir).

İkinci dönem 1870'lerden 1945'e uzanır ve iki devreden oluşur. 1875-1914 devresinde Batı'da parlamenter demokrasi nihayet yerleşir (çoğu ülkede monarşi sürse de etkisi görece azalır), parti sistemi belirginleşir ve genel oya tedrici geçiş yaşanır. 1914-45 devresindeyse demokratikleşme daha ileri düzeye varsa bile genelleşmiş kriz bağlamında istikrarsızdır, yeni bir demokrasi karşıtı rejim tipi, faşizm güç kazanır ve birçok ülkede iktidara gelir. Doğu'da emperyal yapılardan ulus-devletlere geçiş 1870'lerden 1920'ye kadar tamamlanır. 1875-1914 devresinde parlamenter monarşiye ve demokratikleşmeye geçiş yaşanır ama otoriter eğilimler hala baskındır. 1914-45 devresinde monarşiler sona erse veya zayıflasa da otoritarizm-demokrasi eklemlenmesi vardır ve 1930'lardan itibaren otoritarizm ve faşizm ağır basar. Doğu'nun en büyük ülkesi Rusya'da ise 1917'den itibaren devrimle komünist ideolojik tek parti rejimi kurulmuştur. Üçüncü Dünya'da geleneksel monarşiler zamanla sona erer, bazısı dönüşür, bir yandan sömürge devleti yapısı oluşur, diğer yandan yarı-bağımlı/bağımsız devlet yapısı (bağımsız olan devletlerin dünya sistemi içinde çevre konumları sürmektedir), genel olarak parlamentarizm ve demokrasi yönünde gelişmeler olsa bile otoritarizm büyük ölçüde hakimdir.

Üçüncü dönem 1945 sonrasıdır. Birinci devresi 1945'den 1980'lere kadardır. Batı'da faşizm arasından sonra sosyal ve ekonomik, uzlaşmacı ve görece istikrarlı demokrasi yapısı yerleşir. Doğu'da ve Üçüncü Dünya'nın bir kısmında komünist tek parti rejimleri hakimdir. Üçüncü Dünya'nın büyük kısmında ise dekolonizasyon sonucunda ulus-devletleşme gerçekleşir (bazısı daha önceden ulus-devletti), ama rejimler genellikle çatışmalı, istikrarsız ve otoriter yapıdadır (otoritarizm ordu, tek parti ve lider üçlemine dayanır), ancak demokrasiyle eklemlenme de vardır (uzun süreli otoritarizmler gibi kalıcı demokrasiler ve otoriter demokrasiler vardır, demokrasi ile otoritarizm arası gel-gitler yaşanır). Bir diğer ayırım solda ilerici rejimlerle sağda tutucu rejimler arasındakidir. İkinci devresi 1990'lardan günümüze uzanır, halen sürmektedir. Batı'da 1945 sonrası demokrasisi sürer, komünist rejimler ise post-komünizme geçerler (ekonomik liberalleşme genel eğilimdir, ama bazıları şu ya da bu ölçüde demokratikleşirken bazılarında tek parti rejimi sürer). Üçüncü Dünya'da ise otoriter rejimler çözülür

ve demokrasi yayılır, ama hala istikrarsızdır, çatışmacı ve otoriter eğilimler sürmektedir. Bu nedenle birçoğu için yarı-demokrasi, otoriter demokrasi denilmektedir. Bir sonraki bölümde bu tipolojiye uygun, dönemlere göre etraflı bir analiz yapılacaktır (sözkonusu analizde burada dahil etmediğimiz Yeniçağ da ayrı bir dönem olarak ele alınmaktadır, Yeniçağ rejimleri büyük ölçüde geleneksel olduğu için buradaki tipolojiye dahil edilmemiştir).

4. DEMOKRASİ VE ANTİ-DEMOKRATİK REJİM

a) Tanımlar

Önce demokrasiyi ve anti-demokratik rejimleri (ya da diktatörlüğü) dokuz tanımlayıcı kritere göre karşılaştıracağız. Demokrasinin birinci özelliği ulus-halk egemenliği ilkesi, bunun sonucunda halkın yurttaş statüsü (bu statüsü gereğince sahip olduğu siyasal eşitlik ve haklar) ile yönetimin onu temsil eder nitelikte olmasıdır. Bu temsil seçimle gelen parlamento vasıtasıyla gerçekleştirilir, o nedenle parlamenter rejim-demokratik rejim özdeşleştirmesi yapılır. Ancak ulus-halk egemenliği ilkesi modern anti-demokratik rejimlerde de genellikle kabul edilir, bunlarda da ulus-halkın konumu genellikle yurttaş statüsündedir ve birçoğunda ulus-halkı temsil eden parlamentolar vardır. Bu rejimlerin yönetici grupları ulus-halkı temsil ettikleri savındadır, rejimlerin meşrululaştırılmasında ulusa, halka referans duruma göre ağırlıklı bir yere sahiptir. Ama ulus-halk egemenliği ve temsili tam olarak uygulanamaz. Çünkü halkı yurttaş olsa bile hak ve özgürlükleri sınırlanmıştır, bu bakımdan konumu tebaya yakınlaşır. Esas güç rejimin yönetici grubundadır, parlamento ya yoktur, kapatılmıştır, ya da demokratik bir biçimde seçilmemiştir, bazan atamayla gelmektedir, hemen her zaman ikinci plandadır.

İkinci unsur daha formeldir: demokraside yöneticiler halk tarafından serbest ve rekabetçi seçimler sonucunda belirlenir. Gerçi demokrasinin gelişme sürecinde başlarda oy hakkı sınırlıydı (zenginlik ve mülkiyete, cinsiyete, bazan eğitime ve ırka göre), ama süreç içinde genel oy hakkı tanınmıştır. Demokrasiyle parlamento gibi seçim arasında da özdeşleştirme yapılır (ve yönetim içinde parlamento, seçimle geldiğinden teorik olarak üstün sayılır). Bu ikinci unsur anti-demokratik rejimi daha iyi tanımlamamızı sağlar. Çünkü anti-demokratik rejimde seçim yoktur veya olsa bile esas yönetici grup seçim-dışı yollarla iktidara gelmiştir (darbeler, devrimler, karşı-devrimler, çeşitli şekillerde zor kullanım yoluyla, iktidardaki grubun sürekli başta kalması veya kendi içinde ekip değişimleriyle, iktidar çemberlerinde güç mücadeleleri ve anlaşmalarla, soy yoluyla). Demokrasiden sözedebilmek için seçimlerin olması yetmez, seçimlerin serbest ve rekabetçi olması da gerekir. Oysa seçimlerin olduğu anti-demokratik rejimlerde rejimin izin verdiği partiler seçime katılabilir, egemen tek parti genellikle sürekli iktidara gelir, seçim süreci serbest değildir, seçim kampanyası sırasında kısıtlama vardır, halk istediği gibi oy kullanamaz.

Üçüncü unsur demokrasinin özgürlükçü bir sistem olmasıdır, hak ve özgürlükler tanınır, siyasal ve toplumsal yaşamda serbesti vardır. Bunun dayandığı temel ise yasallık ve hukuk devletidir, halk yasal güvencelerden yararlanır, yöneticiler hukukla sınırlanır. Yasal sistemin temeli anayasadır, keza

yargı özerkliği ve denetimi vardır. Buna karşılık anti-demokratik rejim baskıcı ve kısıtlayıcıdır. Bu durum kendini muhalefetin yasaklanması ve baskı altında tutulması, kamuoyunun kontrol altında bulundurulması ve susturulması, zor kullanımına, işkence, siyasal cinayet, katliam gibi metotlara başvurulması, halkın hak ve özgürlüklerinin kısıtlanması, tekilci bir biçimde yönlendirilmesi olgularında gösterir. Baskı dozu bazı anti-demokratik rejimlerde daha yüksektir, bazısında ise daha az. Gerçi anayasa ve yasal sistem anti-demokratik rejimlerde de vardır (ancak geçmişte anayasasız olanları da vardı), ama kısıtlayıcı yapıdadır, yöneticilerin yasalar dışında hareket serbestisi görece geniştir, gerek halkın yasal güvenceleri gerekse yargı bağımsızlığı ve denetimi yetersizdir, yerine göre ihlal edilebilmektedir, yani hukuk devleti yapısında değildir.

Demokrasinin tanımında dördüncü unsur çoğulculuktur. Bu çoğulculuk önce iktidar mücadelesi alanındadır: çok parti vardır ve birbiriyle iktidar için serbestçe mücadele ederler, iktidar partisi yönetimde istediği gibi davranamaz, parlamenter ve başka mekanizmalarla muhalefet iktidarı eleştirir, sınırlar ve etkiler. Serbest ve rekabetçi seçimler olduğundan muhalefet partileri iktidara gelebilir, demokrasi iktidar alternansı ile de tanımlanır. Ancak demokrasinin hakim parti sistemi denilen türünde serbest ve rekabetçi seçimler olmakla birlikte iktidar uzunca bir süre değişmemektedir, bu bakımdan daha kesin bir tabir iktidar alternansı olanağının varlığı olacaktır. Beşinci unsur partilerin ötesinde genel olarak siyasal pazarlardaki çoğulculuktur. Bunun bir yönü toplumda çok sayıda örgütün, derneğin varlığı, bunların serbest faaliyeti, yönetim üzerinde kendi çıkar ve görüşleri doğrultusunda etkili olabilmeleridir. Diğer yönü kamuoyunda serbest tartışma ortamının varlığı, alternatif ve yönetime karşıt, eleştirel görüşlerin ifade edilebilmesidir, yani kamuoyu çoğulculuğudur.

Buna karşılık anti-demokratik rejimler tekilcidir. Bunu öncelikle iktidar mücadelesi alanında serbestçe rekabet eden çok sayıda partinin olmayışında gözlemleriz. Tek parti siyasal yaşama ve devlete egemendir, muhalefet olsa bile rejimin onayını almış ve rejimin izin verdiği ölçüde etkinlik gösterebilen bir muhalefettir. Toplumsal örgütlenmeler ve baskı grupları da sınırlanmıştır. Ya yasaklanmışlardır veya birçoğu yasaklanmıştır, varolanlar kısıtlı bir çerçevede hareket edebilmektedir, ya da yönetimin destekçisi ve kitle üzerinde nüfuzunun aracı durumundadırlar (bazılarında kitle örgütleri önemli bir ağırlığa sahiptir ama etkinlikleri böyle bir çerçeve içindedir). Kamuoyu serbest ve çoğulcu değildir, kitle iletişim araçları rejimin kontrolündedir ve halkın rejimin istediği şekilde yönlendirilmesi için kullanılırlar, rejime ve yöneticilere yönelik eleştiriler hoş karşılanmaz, baskıya uğrayabilir.

Demokrasinin altıncı tanımlayıcı unsuru yukardakilerin bileşkesi gibidir: demokrasi halk katılımına dayanan bir sistemdir. Halk seçim yoluyla yöneticileri belirleyerek, sivil toplum örgütleri vasıtasıyla çıkar ve fikirleri doğrultusunda örgütlenerek, kamuoyunda alternatif görüşlerden haberdar olarak siyasal sürece katılır. Buna karşılık anti-demokratik rejimlerde halk katılımı sınırlandırılmakta ve yönlendirilmektedir: seçimler yoktur veya etkili değildir, halk serbestçe tercih yapamamaktadır, kamuoyu kısıtlanmıştır ve halk alternatif görüşler hakkında yeterince bilgilenememekte, istek ve görüşlerini kamuoyuna pek yansıtamamaktadır, sivil toplum içinde örgütlenmeler kısıtlanmıştır, halk bazan yönetime bağlı kitle örgütleri tarafından çerçevelenmiştir ve yönlendirilmektedir, konumu yurttaştan öte tebaya yakınlaşmaktadır. Ayrıca bazı anti-demokratik rejimlerde kitle diktası

eğilimi vardır, bizzat halkın katılımındaki artış rejime bağlı kitle örgütlenmeleri ve mobilizasyonları vasıtasıyla anti-demokratik bir yönde olmaktadır.

Demokrasinin tanımının yedinci ve sekizinci unsurları devlet yapısıyla ilgilidir (organlar yapısı ve güçler ayrılığı). Öncelikle standart bir prosedürle ilgilidir: seçimle parlamento seçilir (bazan başkan da), parlamento (veya başkan) hükümeti atar, onaylar, hükümetse devlet kurumlarını yönetir. Diğeri ise devlet düzeyinde güçler ayrılığı, dengeler ve karşı-ağırlıklar sistemidir. Böylece yetkinin bir elde, bazı ellerde toplanması engellenmiş, değişik iktidarların birbirini dengelemesi, birbirine karşı ağırlık oluşturması sağlanmış olur. Devletin başındaki başkan, cumhurbaşkanı, monark bir güç odağıdır, parlamento diğeridir. Parlamento içinde iktidar partisinin yanında başka partiler, muhalefet vardır, bunlar iktidarı dengeler, bazan düşürebilir. Yasama (yani parlamento)-yürütme (yani hükümet) ayrılığı vardır, parlamento hükümeti denetler. Yargı bağımsızdır, denetleyici yetkileri geniştir ve yasama ile yürütme yanında üçüncü gücü oluşturur. Bazan meclis iki kamaradan oluşur. Merkezi yönetimin yanısıra federe bölgesel yönetimler olabilir ve yerel yönetimler vardır, ademi-merkeziyetçi sistemlerde bunların gücü artar. Devlet kurumlarını yöneten bürokrasi (ve teknokrasi) de ayrı bir güç odağı oluşturur, temel kararlar parlamento-hükümet-bürokrasi üçleminde alınır, bürokrasi siyasal iktidar karşısında güvencelerden yararlanır, belirli bir özerkliği vardır.

Buna karşılık anti-demokratik rejimlerde devletin merkezi odağında demokrasideki gibi seçimle gelmiş parlamento ve başkan değil, rejimin yönetici grubu egemendir. Rejimin niteliği, adı bunlara göre tanımlanır. Kimlerdir bunlar? Biri tek parti yönetimidir. Üçüncü Dünya ülkelerinde olduğu gibi bürokratik bir tek parti yönetimi olabilir veya komünizmde olduğu gibi ideolojik tek parti yönetimi. Diğeri askeri rejimlerde olduğu gibi askeri cunta ve ordu komutasıdır. Bir başkası lider ve çevresidir, örneğin faşizmde karizmatik lider iktidar çemberinde belirleyici role sahiptir, ulusal kurucu rejimlerde de lider ağırlıklı bir yapıya raslanır. Monarşik otoriter rejimde ise monark ve çevresi egemendir. Bunların dışında bürokrasinin üst kademelerinin yönetimde önemli ağırlığı vardır, bunlar yönetici grup içinde yer alır ya da ona bağlıdırlar. Bazılarında dinsel liderlerin etkisi önemlidir (İran'da görüldüğü gibi). Ayrıca yönetici grup çevresinde bazı kesimlerin güçlü nüfuzu vardır, bu nüfuz demokratik rejimlere göre daha fazladır. Ancak anti-demokratik rejimlerde demokratik rejimdeki bazı kurumlar ve mekanizmalar da vardır, bir ölçüde etkili olabilmekte ama ikincil kalmaktadırlar (parlamento, sınırlı seçim ve birden fazla parti gibi). Hükümet ve başkan ise çoğunlukla rejimin yönetici grubuyla çakışır ya da fiilen ona bağlıdır. Genel olarak siyasal merkez içinde güçler birliği ağır basar, demokrasideki gibi güçler ayrılığı değil. Bununla birlikte demokrasidekinden farklı, anti-demokratik rejimlere özgü bir güçler ayrılığı da vardır, fakat bu ayrılık daha çok farklı gruplar, klikler arasında iktidar mücadelesi şeklinde kendini gösterir, bazan şiddetli çatışmalara dönüşebilir.

Dokuzuncu unsur ise demokrasi bir çoğunluk sistemi olmakla birlikte (çünkü seçimlerde çoğunluğu elde eden iktidar olur), çoğunluğun azınlık ve birey haklarını ihlal etmemesinin gerekliliğidir. Bu ilke siyasal azınlıklar için olduğu kadar, toplumsal, kültürel ve ulusal azınlıklar için de geçerlidir. Buna karşılık anti-demokratik rejim çoğu zaman siyasal bir azınlığın çoğunluk üzerinde baskıcı egemenliğidir, bazan siyasal çoğunluğun azınlıklar üzerinde baskıcı egemenliği de olabilir. Keza anti-demokratik rejimlerde daha önce belirttiğimiz gibi birey hak ve özgürlükleri kısıtlanmıştır,

toplumsal, kültürel ve ulusal azınlıklar üzerinde baskı politikası izlenir. Demokrasilerde benimsenen hoşgörü ve uzlaşma ilkelerine pek uyulmaz.

Toparlama yaparsak demokrasi – anti-demokratik rejim farkını dört ana kriterde odaklandırabiliriz: yöneticilerin belirlenmesi ve serbest-rekabetçi seçim (yukardaki ikinci ve birinci kriterler), yönetim tarzı ve baskı-özgürlük (üçüncü ve dokuzuncu kriterler), tekilcilik-çoğulculuk ikilemi (dördüncü ve beşinci kriterler), siyasal merkez-devlet yapısı (yedinci ve sekizinci kriterler).

Şöyle bir değinme de gereklidir: burada kurduğumuz demokrasi – anti-demokratik rejim ikilemi ideal-tipiktir, dolayısıyla bir karşıtlıktan çok bir eksen kurmamız daha doğru olur. Belirtilen bütün kriterlerde kesin bir karşıtlıktan çok farklı dozlar sözkonusudur, dolayısıyla bu dozların bütünsel değeri herhangi bir somut rejimin eksende belirli bir konuma yerleştirilmesini sağlayacaktır. Şöyle bir sıralama önerilebilir: tam demokrasi, eksikli-sınırlı demokrasi, otoriter demokrasi veya demokratik mekanizmaların belirli bir ağırlık taşıdığı anti-demokratik rejim, baskıcılığın daha az olduğu anti-demokratik rejim, baskıcılığın vurgulu olduğu anti-demokratik rejim (daha radikal olan diktatörlük terimi çoğu zaman sonuncusu veya son ikisi için kullanılır).

b) Eleştiriler ve gerekçeler

Önce demokrasiye yöneltilen eleştirileri gözden geçirelim. Yukarda betimlediğimiz demokrasinin ideal-tipik modeli pratikte çoğu zaman tam anlamıyla kurulamamakta, ideal şekilde işleyememektedir. Bu nedenle fiiliyatta demokrasiler şu ya da bu ölçüde eksiklidir. Seçimler her zaman yeterince serbest değildir, bazı akımlar seçimlere katılamamaktadır, seçime hile karıştırılabilmekte, seçmen baskı altında tutulabilmektedir, seçim sistemi farklı görüşlere yeterince temsil imkanı sağlayamamaktadır. Halkın katılımına bazı sınırlamalar getirilebilmektedir, nitekim demokrasinin ilk dönemlerinde sınırlı oy rejimi uygulanmıştı. İktidara gelen parti yönetimdeyken baskıcı uygulamalara başvurabilmekte, muhalefet rahat hareket edememektedir. Hak ve özgürlükler kısıtlanabilmekte, hukuk devleti ilkelerine yeterince uyulmayabilinmektedir. Bazı partiler iktidarda çok uzun süre kalabilmektedir (hakim parti sistemi denilen), hükümet seçimle gelmiş parlamentoyu pek dikkate almayabilmektedir. Bazı demokrasiler istikrarsızdır, bu nedenle yönetim aksamaktadır. Bazı demokrasilerde uyuşum sağlamakta güçlük çekilmekte, siyasal mücadele çatışmacı bir mecrada cereyan etmektedir. Bazıları ise anti-demokratik rejime yakınlaşmaktadır. Bu nedenle istikrarsız, çatışmacı, otoriter, yarı demokrasi gibi nitelemeler kullanılmaktadır.

Demokrasiye yönelik bir başka eleştiri biçimsel kaldığı yönündedir (bu eleştiri birçok noktada yukarda saydığımız eleştirilerle kesişir). Burada esas gösterge demokrasinin temel dayanağı olan halk katılımının fazla anlamlı olmadığı, halkın yönlendirilmiş ve bağımlı olarak siyasete katıldığı, siyasal oyunun belirli bir yönetici elit içinde cereyan ettiği şeklindedir. Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda halkın siyasal katılım ve tercihlerinin geleneksel ve ekonomik güçlerce (feodal, dinsel, kabilevi, patronal, clientelist güçlerce), bürokratik ve siyasal otoritelerce kısıtlandığı ve yönlendirildiği saptanır. Kamuoyunun kitle iletişim araçlarına egemen bir kesimce yönlendirilmesi de biçimsel kalışa gerekçe olarak gösterilir. Keza iktidarda olsun muhalefette olsun siyasal örgütlerin

kapalı bir gruba dönüştüğü öne sürülür. Diğer yönden demokratik kurumların etkisinin zayıfladığı, örneğin parlamentonun eskisi kadar etkin olamadığı, temel kararların hükümet ve bürokrasinin tepelerinde alındığı da gözlemlenmektedir. Bazı toplumlarda bürokratik merkeziyetçilik vardır, iktidarlar değişse bile devlet politikaları katı kalıplar içinde yürütülmektedir. Birçok sistemde elitler düzeyindeki bütünleşme güçler ayrılığının pek işlememesine yol açmaktadır. Diğer yönden bürokrasi üzerinde iktidar partisinin hakimiyetinin, elitler arası çekişmelerin demokratik işleyişi aksattığı da ileri sürülür.

Eskiden beri yapılan daha kökten bir eleştiri ise demokrasinin sınıfsallığıdır. 19. yüzyıldan beri sosyalist eleştiriler mevcut demokrasinin burjuva sınıfının temsilcisi olduğunu, onun çıkarları yönünde işlediğini ileri sürmüşlerdir. Buna karşı, bazıları burjuva demokrasisini yıkacak bir devrim önerirken bazıları da sistemin ekonomik ve sosyal demokrasi yönünde reforme edilmesini istemiştir. Bunlar tarafından, esas mühim olanın siyasal demokrasi değil ekonomik ve sosyal demokrasi olduğu ileri sürülmüştür, çünkü kitlenin katılımı biçimsel kalmaktadır ve sorunları esas olarak ekonomik ve sosyaldir: sosyal adalet sağlanmalı, gelir ve mülkiyet dağılımı düzeltilmeli, kamulaştırmalara gidilmeli, sosyal politika uygulanmalıdır…20. yüzyılda birinci görüş (devrimle yıkma) komünizmle uygulanma fırsatı bulurken, ikinci görüş (ekonomik ve sosyal demokrasiyle tamamlama) Batı'da liberal kapitalizmin sosyal-demokrasi ile uyuşarak sosyal devlete dönüşmesiyle uygulanma imkanı bulmuştur, ama Batı demokrasisine hala esas itibarıyla bir burjuva demokrasisi olduğu gerekçesiyle eleştiri getirilmektedir. Ayrıca iktidar alternansının partiler arasındaki farklar azaldığı için fazla anlamlı olmadığı, fiilen siyasetin tepeleri ve teknokratik bürokrasinin tepeleri ile büyük şirketler şeklinde örgütlenmiş ekonomik güçlerden oluşan bir iktidar elitinin hakimiyeti olduğu ileri sürülmektedir.

Bir diğer görüş halk veya kitle katılımı açısından tabanda demokrasi uygulanmasını daha geçerli bulmaktadır. Ulusal düzeyde temsilcilere (yani parlamenterlere) halkın ulaşma imkanı sınırlıdır, zaten onların da yetkileri sınırlıdır. Buna karşılık tabanda demokrasi halkın kendi sorunlarını kendisinin ele almasını sağlar. Bunun bir yöntemi yerel demokrasidir, çünkü yerel yönetimler halka daha yakındır, halk onlara daha kolay ulaşabilir, bu yüzden ademi-merkezileşme savunulmaktadır. Diğer yöntemi sivil toplum içinde kitle örgütlenmelerinin ve popüler inisyatiflerin geliştirilmesi, her alanda halkın yönetime katılımının, hatta özyönetimin (kendi kendini yönetimin) uygulanmasıdır. Böylece siyasal demokrasi toplumsal demokrasiyle tamamlanmış olacaktır, bu görüşün sahipleri de aynı ekonomik ve sosyal demokrasinin savunucuları gibi gerçek demokrasi olarak toplumsal demokrasiyi göstermektedirler.

Demokrasiye yönelik bir eleştiri de yozlaşma potansiyeliyle ilgilidir. Yöneticiler kendi çıkarlarını savunmakta, suistimale başvurabilmektedir. Demokrasinin vaatkarlığı, seçim sürecini bu vaatkarlığın belirlemesi ve vaatlerin gerçekleştirilememesi de eleştiri çekmektedir. Bu eleştiriler soldan geldiği gibi sağdan da gelmektedir. Sağ faşist ve otoriter eleştirinin vurguladığı bir husussa rekabetçi demokratik sistemin istikrarsızlık ve çatışmaya neden olduğu, dolayısıyla ulusun ve devletin yüksek çıkarlarının ihlal edildiğidir. Ayrıca bu görüşler elitist bir anlayışla, eğitim düzeyi düşük kitlenin iyi seçim yapamayacağı ve yönetemeyeceğini, artan katılımlarının dengeleri bozup ülke çıkarları

aleyhine işleyeceğini ileri sürebilmekte, bu nedenle elit yönetimini gerekli bulmaktadırlar (bilhassa azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bu görüş sağdan olduğu kadar soldan da gelmektedir).

Anti-demokratik rejimin (ya da diktatörlüğün) eleştirisi az-çok malumdur. Baskıcı bir rejimdir, hak ve özgürlükleri kısıtlar, şiddete başvurur. Halk katılımını engeller, kamuoyunu susturur veya kontrol altında tutar. Tekilci bir yapıdadır, toplumdaki farklı güçlerin siyasal platformda varlık göstermesini engeller. Yöneticiler zor araçlarıyla iktidara gelmiş ve iktidarda kalmaktadırlar. İdeo-kültürel şartlandırmaya başvurmaktadırlar, bu da bazan kitle diktası havası yaratmaktadır. Yöneticiler egemen çevrelerin (yani büyük ekonomik güçlerin, uluslararası güçlerin…) çıkarlarını savunmakta, keza kendi çıkarlarını gözetip suistimale başvurmaktadırlar. Halkın hak ve özgürlükleri kısıtlandığı gibi yaşam düzeyi de gerilemektedir. Bu saydıklarımıza başkaları da eklenebilir. Eleştiriler yukarda verdiğimiz anti-demokratik rejim tanımında içkindir. Ancak sözkonusu rejimlerin bazı kendini savunma gerekçeleri de vardır. Demokrasinin eleştirisi olarak belirtilen gerekçelerin birçoğu anti-demokratik rejimi savunmak için de kullanılabilir, her ne kadar bu eleştirilerin çoğu anti-demokratik rejime karşı çıksalar, amaçlarının demokrasiyi yetkinleştirmek olduğunu söyleseler de.

Bunun ötesinde, birçok anti-demokratik rejim mevcudiyetini ülkenin, toplumun içinde bulunduğu olumsuz koşullarla, geri kalmışlıkla, düzen ve güvenliğin bozulmasıyla, krizle, dışardan gelen basınçlarla, halkın düzeyinin geriliğiyle, ülke çıkarları ve uzun vadeli yüksek amaçlarla haklı çıkarmaya çalışır. Bu gerekçeler bazı kesimlerce haklı bulunabilmektedir. Bu yönde bazılarının önemli adımlar attıkları da bazan kabul edilmektedir: ekonomik kalkınmayı hızlandırdıkları, sosyal reformlarla dengesizlikleri bir ölçüde düzelttikleri, düzeni ve istikrarı sağladıkları gibi. Bununla birlikte, anti-demokratik rejim tercihinin sözkonusu sorunları aşmada başarılı olamadığı da gözlemlenmektedir, örneğin dekolonizasyon sonrasında Üçüncü Dünya'da yaygınlaşan otoriter rejimler için böyle bir saptama yapılır. Ülke çıkarlarını savunma ve uzun vadeli amaçlar gütme savı da yadsınabilmektedir: azgelişmiş, gelişme sürecindeki ülkelerde bu rejimlerin birçoğu dış nüfuz altındadır ve içerde egemen çevrelerin çıkarlarını savunmaktadır (zaten kurulmaları da egemen çevrelerin girişimiyle, bazan dış müdahaleyle açıklanır). Uzun vadeli ideolojik amaçlar güden rejimler ise amaçlarının iyi ve geçerli olmadığı, toplumsal dinamizmi tıkadıkları, bizzat kendi amaçlarından saptıkları, vaatlerini gerçekleştirmedikleri gerekçeleriyle eleştirilmektedir.

Anti-demokratik rejimin eleştirisine bir başka çekince daha getirilebilir. Bu rejimler içinde yukarda belirttiğimiz gibi yerine göre değişen düzeylerde demokratik mekanizmalar vardır (seçim, parlamento, çok parti, kitle örgütleri gibi), buna karşılık birçok demokraside otoriter eğilimler görülmektedir. Dolayısıyla aradaki farkı mutlak bir karşıtlık olarak değil, bir doz meselesi olarak görmek mümkündür, daha önce belirttiğimiz gibi. Ayrıca kitleye dayanan anti-demokratik rejimler temsili demokrasiye göre, halk katılımı açısından, halkın çıkarlarını savunma ve temsil etme açısından daha başarılı olma savındadırlar. Fakat bu noktada da böyle bir kitleselliğin totaliter kitle rejimine dönüştüğü eleştirisi getirilebilir. Keza başlarda kitlesel desteğe dayanan rejimlerin zamanla kitleden koptuğu, dar bir grubun egemenliği haline dönüştüğü eleştirisi de getirilmektedir.

c) Sosyo-ekonomik temeller, ideolojik bağlar

Bir başka problem demokrasinin ve anti-demokratik rejimlerin sosyo-ekonomik temelleridir. Sosyo-ekonomik düzen kriteri ideolojik kriterle kesişmektedir: komünist sistem komünist (ya da marksist) sosyalizme dayanır, devletçi sosyalizm ulusçu sosyalist görüşlere (Arap, Afrika sosyalizmleri gibi), klasik liberal sistem (19. yüzyıldan 20. yüzyıl ilk yarısına) liberal ve muhafazakar görüşlere, 1945 sonrası liberal-sosyal sentezi sistem ise hem liberal-muhafazakar hem sosyal-demokrat görüşlere. Ayrıca liberal kapitalizmin krize düştüğü bir dönemde (iki savaş döneminde) faşizm ideolojisine dayanan rejimler kurulmuştur. İzleyen satırlarda demokrasinin, anti-demokratik rejimin ve türlerinin sosyo-ekonomik ve ideolojik temellerini analiz edeceğiz.

Demokrasi önce liberal kapitalizmle ilişkilendirilir, 19. yüzyılda Batı demokrasisinin gelişimi liberal kapitalizmin gelişimine koşuttur. Liberal kapitalizmin egemen sınıfı burjuvazinin eski egemen sınıf aristokrasi karşısında iktidara katılım yolu olarak da nitelenir. Sınırlı oy sisteminin uygulandığı bu ilk dönemde halkın büyük kısmı demokratik sürecin dışında kalmaktaydı. Daha sonra da, halk demokratik sürece katılsa bile yönetim üzerinde zengin çevrelerin çıkarları belirleyici olmuştur, siyasal elitin yapısı daha çok burjuvaziyi temsil eder niteliktedir. Liberal kapitalizmle demokrasi arasındaki bağlantı bir başka düzeyde daha kurulur: serbest pazara dayanan ve çoğulcu ekonomik sistem serbest rekabetçi ve çoğulcu bir siyasal sistem için elverişli zemin yaratmaktadır, buna karşılık devletçi ekonomiler tekilci anti-demokratik bir siyasal yapıda olmaktadır. Ayrıca demokrasinin sosyo-ekonomik temellerini salt burjuvaziye ve liberal kapitalizme indirgemek yetersiz bir değerlendirmedir. Demokrasinin ilk dönemlerinde aristokrasi burjuvaziye göre daha ağırlıktadır, Ortaçağ'da ilk meclisler feodal çoğulculuğun ürünü olarak kurulmuşlardı, 18. ve 19. yüzyıl parlamentolarında aristokrat kökenliler çoğunluktaydı (ama bunların bir kısmı sonradan, zenginlikleri sayesinde aristokratik statü elde etmişti). Diğer yandan demokrasinin genişlemesi ve yerleşmesi popüler sınıfların katılımı ve etkinliği sayesinde gerçekleşmiştir (genel oyun kabulü, örgütlenme serbestisi, sosyal ve siyasal hakların genişletilmesi). Bu bakımdan işçi sınıfı ve ona dayanan sol partilerin ağırlığı, feodal bağımlılıklardan kurtulmuş küçük köylülüğün ağırlığı, orta sınıfın etkinliği ve giderek toplumda orta sınıflaşmanın yayılması demokrasi için elverişli temeller olarak nitelenir. Demokrasinin yerleşmesi aynı zamanda liberal kapitalizmin sosyalleşmesine koşut olmuştur, gerek 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında gerekse 20. yüzyıl ikinci yarısı sosyal devletinde (bu ikincisi için ekonomik ve sosyal demokrasi nitelemesi yapılır).

Liberal ideolojiyle demokrasi arasındaki bağ ise daha yakın ve belirgindir, yukarda demokrasinin ilkeleri olarak saydıklarımız aynı zamanda siyasal liberalizmin ilkeleridir: çoğulculuk, özgürlükçülük, parlamenter yönetim, güçler ayrılığı ve dengeler, katılım, toplumsal serbestiler, çoğunluk karşısında azınlık ve birey hakları…Fakat Batılı demokratik sistem sadece liberalizmle özdeşleştirilemez, 20. yüzyıl ikinci yarısında Batılı ülkelerde keynesian müdahaleci bir model uygulanmıştır ve bu model sosyal-demokrat olarak da nitelenir. Batı sağında liberalizm kadar muhafazakarlık ve Hıristiyan Demokrasi de etkilidir, bunlar liberal partilere göre daha fazla iktidar olmaktadır. Batı dışında ise liberalizmle demokrasi arasındaki ayrışma daha belirgindir, çünkü bu toplumlarda azgelişmişlik nedeniyle liberal ekonomik model sıklıkla otoriter yöntemlerle uygulanmaktadır, Üçüncü Dünya'da

birçok rejim ekonomide liberalken siyasette otoriterdir. Ayrıca liberal sistemi kapitalist sistemin temsilcisi olmakla eleştiren sosyalist görüşlerin liberal demokrasiyi burjuva demokrasisi olmakla, yetersiz kalmakla eleştirdiğini daha önce belirtmiştik. Sosyalistler sosyal adalet ve eşitliği gözeten sosyalist bir ekonomik sistemin siyasal eşitliğe ve özgürlüğe dayanan demokrasi için daha elverişli bir temel oluşturacağı görüşündedirler.

Demokrasinin sosyo-ekonomik temellerine ilişkin bir başka değerlendirme daha yapmak gerekir: demokrasi gelişmiş bir temelde kurulabilmekte, yaşayabilmektedir, azgelişmiş, geri bir temel demokrasinin yaşaması için pek elverişli değildir. Tersine, anti-demokratik rejimin temellerinin başında geri bir sosyo-ekonomik yapının varlığı ve o yapının baskıcı egemen sınıfları gösterilir. Batı ve Doğu'da feodal sistemin egemenliği ve çözülmesi sürecinde aristokratik sınıfın ağır bastığı baskıcı monarşik rejimler vardı. Batı'ya göre geri olan Doğu'da bu rejimler daha uzun süreli olmuştur. Üçüncü Dünya'nın azgelişmiş yapısı da anti-demokratik rejimlerin kurulması için elverişli bir temel olarak nitelenmektedir, keza Üçüncü Dünya ülkelerinde geleneksel elitlerin (yani toprak sahipleri, aşiret reisleri, dini liderlerin) ağırlığı da. Ancak bütün bu toplumlarda demokrasinin kurulamayışı, tutunamaması salt geri sosyal ilişkilerle ve geleneksel sınıfların egemenliği ile açıklanamaz. Kronik kriz halinde geleneksellikten moderniteye geçiş süreci toplumudurlar, dolayısıyla geçiş sürecinin belirsizlikleri, yarattığı sosyal dengesizlikler ve sorunlar, geri yapılara ve egemen sınıflara karşı tepkilerin yükselmesi ve bunların karşı-tepkileri, gelişme sürecinde yükselen beklentilere ve gereklere karşın bunları karşılayacak imkanların olmaması, egemen sınıfların karma (geleneksel-modern bileşimi) yapısı ve iç çelişkileri, gelişmeye rağmen geleneksel otorite bağlarının ağırlığı ve demokratik siyasal kültürün zayıflığı, dışa bağımlılık, ekonomik gelişme gereğinin kısıtlamalar gerektirmesi gibi etmenler de anti-demokratik rejimlerin kurulmasına yol açmıştır. Bu rejimler çoğu zaman geçiş süreci kronik krizinin ürünüdürler.

Anti-demokratik rejimlerin dayandığı sınıfsal temeller karmadır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerdeki anti-demokratik rejimler geleneksel toprak sahibi, kabilevi ve dinsel elitlerin yanısıra, yeni gelişen ve şu ya da bu ölçüde dışa bağlı burjuvazinin, sınıfsal boşluk koşullarında özerk güç edinen bürokrasinin (özellikle askeri bürokrasinin) egemenliği olarak nitelenir. Aynı zamanda kurulmalarında yabancı nüfuzunun etkisi nedeniyle, uluslararası burjuvaziyle bağlantılı görülürler. Kitle temeli olarak bağımlılık ilişkileri içindeki, siyasal bakımdan pasif bir köylülüğün ağırlığı, küçük burjuva kesimlerin tutuculuğu ve tepkiciliği etkilidir. Bazı anti-demokratik rejimler eski düzene karşıdır, bunların egemen grubu içinde küçük burjuva elitlerin (yani bürokratik, askeri veya meslek sahibi, aydın elitlerin) rolü vurgulanır, Üçüncü Dünya ilerici ve sosyalist rejimlerinde olduğu gibi. Kitle temeli olarak geleneksel bağımlılık ilişkilerinden hoşnutsuz kitlelerden belirli bir destek görürler, ama bu kesimlerin önemli bir bölümü de sözkonusu rejimlerden hoşnutsuzdur. Üçüncü Dünya'da tutucu olsun ilerici olsun birçok anti-demokratik rejim ulusal bağımsızlık ve kuruluş sürecine koşut olarak ortaya çıkmıştır, dolayısıyla sınıflarüstü ulusçu bir söylem ve mobilizasyona da dayanmaktadırlar. Diğer yandan bu ülkelerde ulusal bütünleşmenin yetersizliği anti-demokratik rejimlerin bazan etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel kitle temellerine dayanmasına yol açabilmektedir.

Anti-demokratik rejimler geri ve geçişsel yapıların olduğu kadar, kapitalizmin kriziyle de açıklanırlar. Zaten geçiş toplumu geleneksel ilişkilerle kapitalizmin eklemlenmesidir, dolayısıyla anti-demokratik rejim geri ve gelişme sürecindeki kapitalizmin kronik krizinin sonucu sayılabilir. Kapitalizmin karşıtı komünizme geçiş böyle bir yapı temelinde gerçekleşmiştir, özellikle yeni gelişen ve yoğun işçi sınıfı ile yarı-feodal düzene karşı köylü kitlelerinden destek görebilmiştir. Yerleşik komünizm ise tekilci bir ekonomik yapının ve bu yapıda egemen yeni bürokratik sınıfın tekilci bir siyasal yapı yaratması olarak da nitelenir. Keza komünist sistemin ekonomik gelişmeyi yeterince sağlayamaması tekilci ekonomik ve siyasal yapının süregitmesine neden olmaktadır. Diğer yandan kapitalizmin devrevi krizleri demokrasi karşıtı çözümleri gündeme getirmektedir. Bu bakımdan Avrupa'da iki savaş dönemi krizi faşizmi yaratmıştır, denilebilir. Ayrıca faşizm liberal kapitalist ülkelerde değil de, daha geri ve tutucu kapitalist ülkelerde kurulmuştur. Faşizmin kuruluşu tekelci burjuvazi, genel olarak mülk sahibi burjuva kesimler, aristokrasi ve bürokrasinin desteğiyle açıklanır. Kitle temeli olaraksa, kriz koşullarında orta sınıfların mülksüzleşme korkusu ve hoşnutsuzluğu, işsizliğin çarptığı geniş kitle, düşük yaşam standardı ve tarımsal fiyatların azalmasından hoşnutsuz köylülük, gelecek beklentisi kararan gençlik gösterilir. Ayrıca faşizmin aşırı ulusçu ve popülist bir sınıflarüstü mobilizasyon yarattığını belirtelim, bu bakımdan hasmı komünizmin ve sosyalizmin sınıfsallığı ile çelişir. 1974 sonrası kriz de bir süre, gelişmekte olan Üçüncü Dünya ülkelerinde anti-demokratik rejimlerin artmasına yol açmıştı.

İdeolojik olarak anti-demokratik rejimler genellikle demokrasiyle eşanlamlı görülen liberalizmle karşıt olarak nitelenir, ancak bu karşıtlık daha çok siyasal liberalizmledir. Sözkonusu rejimlerin kurulabildiği ülkeler genellikle siyasal liberal gelenekleri zayıf ülkelerdir. Anti-demokratik rejimin ekonomik liberalizmle ilişkisi ise ikirciklidir. Avrupa'da faşizmin yükselişi iki savaş arası dönem ekonomik krizinde müdahaleci kapitalizmin yükselişine koşuttu, faşizm müdahaleci kapitalizmin organizasyonunun siyasal biçimlerinden biriydi. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde keynesian sosyal müdahaleci kapitalizm tersine uzlaşmacı demokrasinin temeli olmuştur. Buna karşılık 1974'den sonra krizle birlikte neo-liberal çözümlerin benimsenmesi gelişmekte olan ülkelerde anti-demokratik rejimlere temel oluşturabilmiştir. Daha önce de Üçüncü Dünya'da tutucu otoritarizmler ekonomik bakımdan liberal, siyasal bakımdan otoriter olarak niteleniyordu. Anti-demokratik rejimlerle muhafazakar ideolojiler arasında ise olumlu bağ bulunur, ama muhafazakarlık Batı'da demokratik sistemle uyuşabilmiştir de, 20. yüzyıl boyunca Batı sağında liberalizmle bütünleşmiş bir muhafazakarlık ana akım olmuştur. Bununla birlikte 19. yüzyılın en azından ilk yarısında muhafazakar anlayış monarşist otoritarizmin savunucusuydu. İki savaş dönemi krizinde ise muhafazakarlık faşizmle özdeşleşmemişse bile, bu kanattan faşizme kayış belirgin düzeydeydi. Faşizm ideolojisi iki savaş döneminde anti-demokratik bir rejimin açık savunucusu olarak temayüz etmiştir, elitizminin yanısıra kitleyi de mobilize edebilmiştir. Keza 19. yüzyılın ilk yarısında ilerici liberal eğilimli olan ulusçu ideolojinin 20. yüzyılın ilk yarısında aşırı ulusçu faşizm çözümüne yakınlaştığı gözlemlenir. Sosyalizme gelince, 20. yüzyılda komünist sosyalizm ve Üçüncü Dünya devletçi sosyalizmi anti-demokratik çözümlere meyletmiştir. Ancak Batı demokrasisinin bir temeli de sosyal-demokrasidir, keza komünist ülkelerde 20. yüzyıl sonlarında demokratikleşme yaşanmıştır. Ayrıca bu rejimlerin kitle demokrasisi olma savı taşıdıklarını belirtmek gerekir. Bağımsızlığa kavuşan Üçüncü Dünya'da

ulusçuluk yeni ve güçlü bir ideolojik kutup olarak belirmiştir, ulusal kurucu rejimler demokratik bir yapı kurmaya çalışmışlarsa da, daha sonra otoritarizme kaymışlardır. Üçüncü Dünya muhafazakarlığı otoriter rejime temayül göstermiştir, ama demokratik yapı içinde de varlık gösterebilmiştir. Üçüncü Dünya otoriter muhafazakarlığı diye ayrı bir ideolojik akım tanımlayabiliriz, bu akımda kitlenin talepleri ve katılımına kuşku belirleyicidir.

5. SİYASAL GELİŞME TEORİLERİ

Amerikan siyasal gelişme teorileri modern rejimleri tasnifte gelişme derecesini esas almaları ve çok sayıda değişken kullanmalarıyla, demokrasi – anti-demokratik rejim ikilemi ve eksenine göre tasnifin ötesine geçmemizi sağlayabilirler. Siyasal gelişme kabaca iki eksende düşünülür, biri devletsel gelişme olup kurumlaşma kavramında odaklandırılır, diğeri kitle politikasına geçiş, bu çerçevede zamanla demokratik ve uyuşumcu bir politikanın yerleşmesidir.

Bu teoriler içinde bir grup ekonomik gelişme ile demokrasi arasında yakın bağıntı saptayan çalışmalardır. Ekonomik gelişme kişi başına gelir, eğitim ve iletişim, sanayileşme ve kentleşme, sosyo-ekonomik eşitliğin belirli ölçülerde sağlanması gibi bir dizi kriterle ölçülür. Siyasal gelişme ise üç kriterde odaklandırılır: çatışmacı eğilimlerin zayıflaması ve uyuşumcu-barışçıl bir politikanın yerleşmesi (kıtlık ortamı sona ereceği ve çelişkiler yumuşayacağı için bu yönde bir gelişme olur), siyasal kaynakların tekilci yoğunlaşmasından, az sayıda elde toplanmasından çoğulcu ve rekabetçi dağılımına geçiş (hem bilgi, statü, iktidar, ilişkiler gibi etki kaynaklarında, hem de oy, parti, elit, kamuoyu, toplumsal örgütlenme, devlet kurumları gibi bizatihi siyasal kaynaklarda), kültürün yayılması (toplumun kültürel düzeyinin yükselmesi ve ülke çapında nısbi kültürel homojenleşme, rasyonelleşme ve siyasal bilinçlenme). Bu üç kriter siyasal sistemlerin tasnifinde ayrı ayrı kullanılabilir (çatışmalı-uyuşumcu, tekilci-çoğulcu, kültürsüz-kültürlenmiş ikilemleri ve eksenleri), aynı zamanda siyasal bakımdan gelişmiş ve demokratik bir rejimi tanımlamak için birlikte düşünülebilir (uyuşumcu-çoğulcu-kültürlenmiş).

Robert Dahl'ın demokrasiyle az-çok eşanlamlı olan poliarşi üzerine teorisi böyle bir düşümdeşmeyi öngörür. Poliarşinin beş koşulu vardır: asgari bir uyuşum, yeterli bir çoğulculuk, elit dolaşımı, zenginlik ve eğitimde fazla eşitsizlik olmaması, toplumsal kültürlenme. Ve bu koşulların gerçekleşmesi ancak belirli bir ekonomik gelişme düzeyinde mümkün hale gelir. Ancak ekonomik gelişme ile demokrasi arasında kurulan bağ bazı gerekçelerle eleştirilir de. Biri geleneksel toplumlarda mikro-demokrasilerin varlığıdır (Antik site-devletler, Ortaçağ sonları Avrupa kentleri, göçebe ve kabilevi toplumlar). Modern çağda ise, geçiş toplumlarında gelişme sürecinin yarattığı sorunlar (uyumsuzluklar, beklentiler devrimi ve bölüşüm dengesizliği, çatışma eğiliminin yükselmesi, savaşlar ve krizler, gecikmişlik ve ekonomik kalkınma gereği gibi sorunlar) anti-demokratik çözümlere başvuru eğilimini güçlendirmektedir. Bununla birlikte, ekonomik gelişmede ilerlendikçe (yani geçiş süreci aşıldıkça) demokratikleşmenin yerleşebildiği de görülmektedir. Aslında daha geçerli bir metot salt ekonomik değil tüm etmenleri dikkate alan global ve tarihsel bir analiz olabilir, çünkü geçiş

toplumu düzeyinde görece yoksul bazı ülkelerde demokrasi eksikli de olsa kurulabilmektedir (19. yüzyıl başları Batı demokrasileri, dekolonizasyon sonrası Hint demokrasisi gibi).

Ekonomik gelişme aşamaları saptamak ve her birine tekabül eden siyasal yapıları tanımlamak oldukça başvurulan bir metottur. Bruce Russett beş gelişme aşaması ayırdeder: ilkel toplumlar, geleneksel uygarlıklar, geçiş toplumları, sanayi devrimini tamamlamış toplumlar, kitle tüketim toplumları. AFK Organski ise dört aşamalı bir model kurgular. Yeniçağ Avrupa'sı ve 20. yüzyıl Üçüncü Dünyası'nda yaşanan öncel birleşme aşaması ilkidir, tarımsal bir ekonomi, siyasette ise teba ve katılımsız halk, merkez ve çevre arasında dağılmış iktidar, otoriter yönetim ve topluma nüfuz için bürokratik aygıtların güçlendirilmesi ile tanımlanır. İkincisi olan sanayileşme aşaması ekonomik gelişme önceliği, sermaye birikimi ve ekonomik elitlerin iktidara gelmesi, köylü halkın kente göçü, tüketim ve kitle katılımı üzerinde otoriter kısıtlamayla tanımlanır. Bu aşamada üç tip siyasal sistem ortaya çıkmıştır: daha ileri ülkelerdeki burjuva hükümeti (sanayileşme görece yavaştır, sınırlı bir demokrasi vardır), daha geri ülkelerdeki stalinist rejim (sanayileşme hızlıdır, totaliter bürokratik bir organizasyon kurulur) ve faşist rejim (yarı-tarımsal yarı-sınaidir, kırsal ve sınai elitler arasında uzlaşmaya dayanır). Refah aşamasında elitlerle kitle arasında nısbi yakınlaşma sağlanır (yaşam düzeyinin yükselmesi ve sosyal güvenlikle, iktidarların ve maddi değerlerin dağıtımıyla). Bu aşamada da üç tip siyasal rejim ortaya çıkar: Batı demokrasisi (katılım kültürü ve etkili bir idari aygıt vardır, burjuva hükümeti genel oy, kültürlenme ve fırsat eşitliği koşullarına uyarlanır), Stalin sonrası komünizm (yaşam düzeyi yükselir, baskı azalır), nazi devleti (kitle demokrasisi sosyal güvence sağlayamayınca otoriter bir rejim ve katılımcı mobilizasyonla değiştirilir). Bolluk aşaması geleceğimizdir, teknolojik gelişmenin, otomasyonun sonucu olacaktır, bu aşamada tam istihdam tehlikeye girdiği için ekonomide devlet kontrolü arttırılır, kitle-elit farkı yeniden büyür, demokrasi geriler, kitlede yabancılaşma ve siyasal ilgisizlik görülür, ulus-devlet yavaş yavaş ortadan kalkmaya yüz tutar.

Daniel Lerner ve Karl Deutsch ekonomik gelişmenin etkisini mobilizasyon kavramında odaklandırırlar, bu bakımdan siyasal sistemler arasındaki temel ayırım mobilize-mobilize olmayan ikilemi veya eksenidir. Ekonomik gelişme iletişim ve kültürün gelişmesinde (yani kentleşme, eğitim ve medialar, rasyonel ve evrenselci bir kültürde) kendini gösteren bir toplumsal mobilizasyona yol açar, bu da siyasal mobilizasyonu getirir (geleneksel bağlılıklar çözülüp merkezi siyasal bütünleşmenin sağlanmasında ve bilhassa katılım artışında kendini gösterir), bu temelde uluslaşma (Deutsch bu yönü vurgular) ve demokratikleşme (Lerner ise bu yönü) gerçekleşir. Siyasal mobilizasyon kriterleri arasında demokratik pratikler, kamuoyu, toplumsal örgütlenmeler, kitle hareketleri gibi katılım vektörleri, kurumlaşma, toplumdan kaynak çıkartımı, politika üretimi ve reformlar gibi devletsel vektörler sayılabilir. Ancak mobilizasyon, sürecin ilk aşamasında sistem üzerindeki katılım ve talep yükü arttığından krize de yol açabilir. Bu noktada ikili değil üçlü bir model önerilebilir: mobilize olmayan sistem – mobilize ama siyasal gelişme düzeyi yetersiz, krizde sistem (istikrarsız ve çatışmalı, yeterince demokratikleşememiş ve otoriter, keza uluslaşmayı tamamlayamamış ve kurumlaşmada handikape) – mobilize ve demokratik (aynı zamanda kurumlaşmış ve ulusal) sistem. Siyasal mobilizasyonun ikinci tipte daha yüksek düzeyde olduğu, üçüncü tipte görece azaldığı söylenebilir.

Edward Shils tipolojisinde bütün gelişen devletlerin amacı olarak modernleşme belirtilir (modernleşme ekonomik gelişmişlik ve dinamiklik, demokratiklik, özgürlük ve yasallık, eşitlik ve bilimsellik, uluslararası planda etkinlik ögelerini içerir). Modeli Batı demokrasisidir, Üçüncü Dünya'nın gelişen devletlerinde ise Batı tipi bir demokrasinin kurulması önünde ciddi engeller vardır: modernizmi benimsemiş küçük bir elitle geleneklere bağlı apatik kitle arasında kopukluk katılımı engeller, otoritarizm, krizler ve kurumsal yetersizlik kuraldandır. Beş siyasal sistem tipi ayırdeder, nihai amaç siyasal demokrasidir, hareket noktası ise geleneksel oligarşi. Tüm gelişme süreçleri aynı dönüşüm yasasına uyar gibidir: yapıların sürekli, uzmanlaşmış ve özerk hale gelmesi, elit-kitle kopukluğunun azalması, geleneksel yapıların tasfiye edilmesi ve yerlerine Batı tipi modern kurumların konulması. Shils elitlerin iradi etkinliğine ağırlık verir, kitlenin rolünü ihmal eder. Siyasal demokrasi Batı tipi modern siyasal rejimdir, özerk ve uzman kurumlar bütünüdür, yurttaş katılımına ve uyumlu elitlere dayanan bir siyasal kültürü vardır. Vesayetçi demokraside ve modernleştirici oligarşide kurumlar henüz az farklılaşmıştır, kitlede yurttaşlık kültürü zayıf olup geleneksel tutumlar hakimdir. Bu ikilinin ilkinde amaç demokrasi için elverişli koşulların hazırlanmasıdır, ama elitin otoriter bir yönetim tarzı vardır. Dekolonizasyon sonrası Üçüncü Dünyası'nda ulusal kurucu rejimler, sınırlı demokrasiler bu kategoride düşünülebilir. İkincisinde amaç ekonomik kalkışı gerçekleştirmektir, demokrasi kısa ve orta vadede mümkün değildir, askeri veya bürokratik elitlerin otoriter iktidarı kurulur, sosyal güçlerle bağları zayıftır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerdeki çoğu tek parti rejimi, askeri rejim bu kategoride düşünülebilir. Totaliter oligarşi de otoriterdir, ama modernleştirici oligarşi gibi pragmatik değildir, amaç yine gelişme olmakla birlikte yönetici elit kitleye aşılanan bir ideolojinin temsilcisidir, kitleyi onun vasıtasıyla mobilize etmeye çalışır, iktidarın yoğunlaşma ve topluma nüfuz derecesi yüksektir (çok iyi yapılaşmış bir tek parti vardır). Totaliter oligarşinin bir tipi komünizm, diğer tipi ise faşizm ve nazizmdir. Geleneksel oligarşi monarşik yönetim şeklindedir, hukuktan çok örfe ve dine dayanır, yönetici elit akrabalık ve statü temelinde örgütlenmiştir, siyasal kurumlar ilkeldir, amaç gerçi modernleşme değil iktidarda kalmaktır ama sonuçta modernleşme sürecine katılmak zorunda kalınır.

David Apter'ın tipolojisinde de modernleşme kavramı odaktır, ama modernleşme sürecinin bozucu etkilerini, siyasal sistemin geleneksellikle moderniteyi birleştirici rolünü de vurgular. Modernleşme hem içsel hem dışsal bir olgudur, dışsal etki gelişmiş toplumların roller ve kurumlarının aktarılmasıdır, içsel etki ise geleneksel toplumdaki otoriteler ve değerlerden kaynaklanır, moderniteyle gelenekselliğin karşılıklı uyarlanması şeklinde gerçekleşir. Siyasal sistemleri değerlerin niteliği ve otorite tipine göre tasnif eder: nihai amaca yönelik katı değerler egemense ve otorite hiyerarşikse mobilizasyon sistemi vardır, otorite piramidalse teokratik sistem; pragmatik, güncel amaçlara yönelik değerler egemense ve otorite hiyerarşikse bürokratik sistem vardır, otorite piramidalse uzlaşma sistemi. Mobilizasyon sistemi ve uzlaşma sistemi iki uç tiptir, ilki zor ve kitleyi bağlama (lidere ve partiye bağlama) temelli işler, ikincisi enformasyon ve uzlaşma temelli. Somut siyasal sistemlerin çoğu ara bir çözüm olarak bürokratik sisteme yakındır, bunun da değişik tipleri vardır: modernleştirici otokrasi (geleneksel monark modernleşme politikası izler), askeri oligarşi (askeri cunta veya liderin merkeziyetçi otoritesi vardır, pragmatiktir), neo-merkantilist toplum (Latin Amerika'da görülür, başkanlık rejimi vardır, ekonomide etkinlik esastır).

Almond ve Powell yapısal farklılaşma ve kültürel sekülarizasyon derecelerine göre siyasal sistemleri üç gruba ayırır: ilkel, geleneksel ve modern. İlkel sistemlerde şef yönetici rollerin tümünü kendinde toplayabilir, kapalı bir cemaat kültürü vardır. Geleneksel sistemlerde siyasal yapıda belirli bir farklılaşma vardır, tabiyet kültürü egemendir (kitle sisteme dışsaldır, baskıdan korkar, hizmet bekler, pek katılmaz). Geleneksel sistem içinde üç tip ayırdedilir: patrimonyal tip (hükümdar yetkileri kendinde toplar), merkezi bürokratik tip (merkezi bir hükümdarlık altında uzman organlar ve roller vardır), ademi-merkeziyetçi feodal tip. Modern sistemlerde farklılaşmış siyasal yapılar vardır (hem devlet kurumları hem siyasal güçler öyledir), katılımcı kültür egemendir (yurttaşlar geçmişte teba idiler, artık siyasete katılmaktadırlar, oy, dernek, gösteri, talep beyanı, kamuoyu gibi yollarla). Modern siyasal sistemin değişik tipleri vardır. İlk ana grup mobilize sistemlerdir, bunlarda sekülarizasyon ve farklılaşma derecesi görece yüksektir. İki alt-gruba ayrılır: demokratik sistem katılımcı bir siyasal kültüre ve alt-sistemlerin özerkliğine dayanır, otoriter sistemde tabiyet kültürü ile katılım kültürünün bileşimi görülür, alt-sistemler kontrol altındadır ve tamamlanmamış bir modernleşme süreci yaşanmaktadır. İkinci alt-grup otoritarizm derecesine göre dörde ayrılır: radikal totaliter (Sovyetler Birliği), muhafazakar totaliter (nazi Almanya'sı), otoriter muhafazakar (İspanya), modernleşme yolunda otoriter (Brezilya). İkinci ana grup mobilizasyon öncesi sistemlerdir. Bunlarda sınırlı bir farklılaşma ve sekülarizasyon vardır, mobilize toplumlar ekonomik bakımdan gelişmişken bunlar değildir, siyasal modernite geleneksel topluma aşılanmıştır. Bilhassa Afrika'da örneklerine raslanır. Ayrıca Antik site-devletler de (Atina gibi) modern sisteme benzemektedir.

Samuel P. Huntington siyasal gelişmeyi evrensel bir kriter olarak nitelediği kurumlaşmaya göre tanımlar, kurumlaşmayı uyarlanma, karmaşıklık, özerklik ve tutarlılık ögeleriyle tanımlar. Huntington'un perspektifiyle, kurumlaşma derecesini esas alan rejim tipolojileri kurulabilir. Modernleşme geleneksel bağlılıklar ve kurumların zayıflaması, suistimalci bir çıkar gözetimi, sosyal güçlerin siyasal aktörlere dönüşmesi, çatışma eğiliminin güçlenmesi ve şiddetin artması, egemen sosyal gücün kurumları zor aracına dönüştürmesiyle tanımlanan bir siyasal yozlaşma ortamı yaratabilir. Dolayısıyla modernleşmeye uyarlanabilmek için devlet kurumlarının güçlendirilmesi, geleneksel kurumları ikame edecek ve katılımı işlevsel devrelere sokabilecek yeni kurumlar yaratılması gerekir. Güçlü ve istikrarlı kurumlar olmadan ekonomik ve sosyal modernleşme siyasal gelişmeyi sağlayamaz. Huntington modernleşme sonucunda iki tip toplumun oluştuğunu saptar: biri kurumlaşma sürecinin katılımdaki genişlemeyi kapsayabildiği sivil toplumdur, diğeri katılımın dağınık yapıda olup yetersiz kurumlaşma düzeyi tarafından kapsanamadığı, istikrarsızlık ve yozlaşmanın hakim olduğu pretoryen toplumdur. Katılım derecesine göre üçer tip sivil toplum ve pretoryen toplum ayırdeder: düşük katılımlı organik sivil toplum ve oligarşik pretoryen toplum, orta düzeyde katılımlı liberal sivil toplum ve köktenci pretoryen toplum, yüksek katılımlı katılımcı sivil toplum ve kitlesel pretoryen toplum.

Lucian Pye siyasal gelişmeyi üç temel özellikle tanımlar: eşitliğin yayılması (evrensel yasalar, yeteneğe göre devşirme, yurttaş katılımı, sosyal adalet…), rasyonellik ve etkinliği sağlayacak şekilde sistem kapasitelerinin güçlenmesi (yaratıcılık ve değişime uyarlanma, kaynakları mobilize edebilme, varlığını sürdürmeyi sağlayacak değerleri egemen kılma…), yapısal farklılaşma (etkin kurumlar, işlevsel uzmanlaşma…). Rejimleri tasnifte bu üç kriter bileşik olarak veya ayrı ayrı kullanılabilir.

Diğer yönden siyasal gelişme sürecinde toplumlar bazı krizlerle karşılaşırlar, başarılı olabilmek için bu krizleri aşmak zorundadırlar. Altı krizden sözeder: kimlik krizi, meşruluk krizi, nüfuz krizi, katılım krizi, bütünleşme krizi, bölüşüm krizi. Siyasal rejimler bu altı sorunsal karşısında içinde bulundukları koşullara göre de birbirinden ayırdedilebilirler. İngiltere krizleri birbiri ardısıra yaşadığı için uyumlu gelişmeye örnek gösterilir. Üçüncü Dünya ülkeleri altı krizi eşanlı olarak yaşamaktadır, bu da gelişmenin tıkanmasına sebep olabilecek niteliktedir.

Tarihsel olarak ardışık süreçlerin eşanlı olarak yaşanması gelişmekte olan toplumlarda kriz faktörü olarak görülür. Almond Batılı toplumların birbiri ardısıra dört aşamadan geçtiklerini saptar: uluslaşma, yasa ve hükümet otoritesinin yerleşmesi, katılım ve kitle rejimi, refah ve sosyal bölüşüm. Oysa 20. yüzyılda gelişmekte olan toplumlar bu dört aşamayı bir arada yaşamak zorunda kalmışlar, bu da onları aşırı yük altında bırakmış, kronik bir siyasal krize kaynaklık etmiştir. Yabancı egemenlik altındadırlar ve yeni bağımsızlığa kavuşurlar, içerde ulusal-etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi, sınıfsal, ideo-politik bölünmeler çatışmalara neden olmaktadır, ulusçuluk yenidir ve ulusal kuruluş (bağımsızlık, birlik, bilinç gibi yönleriyle) çözümlenememiş bir sorun olarak gündemdedir. Yasallık karşısında baskıcı metotlar ve geleneksel normlar ağır basmaktadır, kurumsal gelişme yetersizdir ve bürokratik otoritarizm baskındır, yönetimler istikrar sağlayamamakta ve meşrulukları sorgulanmaktadır, siyasal kamplar arasında çatışmalar, darbeler ve devrimler yaygındır, rejimler değişmektedir, bu bakımdan devletsel kuruluş, yasa ve hükümet otoritesinin yerleştirilmesi henüz çözümlenememiş bir sorundur. Bu toplumlar hem ulusal hareketler, devrimci ve sosyal hareketler, demokrasi karşıtı hareketler gibi mobilize politika süreçlerinin hem de demokratikleşme sürecinin ve demokratik rejim içinde siyasal bölünmelerin belirlediği bir kitle rejimine geçmektedirler. Bu süreçte katılım krizi yaşanmakta ve eğitim düzeyi düşük halkın uyuşumcu ve katılımcı bir çerçevede entegrasyonu yeterince mümkün olamamaktadır, dolayısıyla demokratik bir kitle rejimi kurulması gündemde bir sorundur. Nihayet gelişmekte olan toplumlar ekonomik bakımdan geri olup kalkınma sorunuyla karşı karşıyadırlar, sosyal gelişme düzeyi yetersiz olup sosyal dengesizlikler büyüktür, ekonomik gerilik ve sosyal dengesizlik siyasal planda çatışmacı ve otoriter eğilimleri besleyicidir. Ancak gelişmekte olan toplumlar, özellikle görece ileri olanları bu dört ardışık süreçle ilgili başarılar da elde etmişlerdir, konuyu bu yönüyle de düşünmek gerekir.

Siyasal gelişme teorileri rejim tipolojisine, demokrasi – anti-demokratik rejim ikilemi, ekseni ve türleri perspektifini aşan yeni açılımlar getiriyor denilebilir. Ancak çok sayıda değişken ve kategori içinde karmaşaya da girilmektedir. Genel bir değerlendirme yaparsak, siyasal gelişme teorilerinde odak adı üstünde gelişme kavramıdır, gelişme de üç perspektifle düşünülür: bizatihi siyasal gelişme, etkisi genellikle ön planda tutulan ekonomik gelişme, tüm yönleriyle gelişmeyi kavrayan modernleşme. Modernleşme odağında temel ayırım geleneksel sistemle modern sistem arasındadır (ayrıca geleneksel öncesi ilkel sistemden de sözedilir), onun yanısıra (erken geri evreden gelişme sürecinin değişik aşamaları dolayımıyla ileri ideal evreye giden bir çizgide) modernleşmenin aşamalarına ve (içsel dinamik-dışsal dinamik, geleneksellikle eklemlenen-geleneksellikten kopan ikilemleri gibi) tarzlarına göre de ayırıma gidilir. Modernleşme kavramı gelişmeyi salt ekonomik ve siyasal yönleriyle değil, tüm yönleriyle kapsar (teknik, ekonomik, sosyal, toplumsal, kültürel, psikolojik, siyasal). Ekonomik gelişmede, gelişme düzeyi ve kriterleri (gelir, eğitim, kentleşme ve

sanayileşme gibi kriterler) ile rejim (özellikle demokratikleşme) arasında bağıntı kurulur bir yönden (Dahl ve diğerleri), belirli ekonomik gelişme aşamalarına tekabül eden siyasal yapılar tanımlanır diğer yönden (Organski, Russett…).

Siyasal gelişmede, siyasal gelişmenin değişik kriterleri ayırdedilir bir yönden (devletsel-kurumsal gelişme, uyuşum ve istikrar, kitle politikası, demokratikleşme gibi), belirli aşamaları tanımlanır diğer yönden (bir örneği Almond dörtlüsüdür: uluslaşma, yasa ve hükümet otoritesi, kitle rejimi ve katılım, refah toplumu). Bu, birinci eksen olarak nitelenebilir. İkinci eksen rejimler kategorizasyonudur. Bu noktada demokrasi ve anti-demokratik rejim ikileminin ötesinde her ikisinin de değişik türleri ayırdedilir, bu arada demokratikleşme endekslerine göre ara biçimler saptanır (Shils beşlisi, Almond, Apter…). Aynı zamanda bazı kriterler demokrasiyle yakınsıdır, böyle bir perspektifle bazı karşıtlıklar kurulur: uyuşumcu-çatışmacı, çoğulcu-tekilci, bilinçli (veya kültürlenmiş)-bilinçsiz (veya kültürlenmemiş), katılımcı-katılımcı olmayan.

Üçüncü eksen toplumsal-kültürel ve yönetsel gelişmeyle ilgilidir. Toplumsal-kültürel planda iki faktör ön plandadır: yapısal farklılaşma (Almond, Shils, Pye…) ve kültürel gelişme, sekülarizasyon, değer sistemi (Deutsch ve Lerner, Almond, Apter…). Yönetsel planda devletsel kuruluş ve kurumlaşma (Huntington…), ulusal kuruluş ve uluslaşma (Deutsch…), elit ve otorite yapısı (Apter, Shils…) esas vektörlerdir. Dördüncü eksen mobilize politika perspektifidir, bu bağlamda değişik kavramlar gündeme gelir, bunlar dört yönden düşünülebilir. Bir yönü geleneksel durağanlık ve katılımsızlıktan mobilize bir toplum ve politikaya geçiştir, bunun da dereceleri vardır (Lerner, Deutsch, Apter, Almond…). Diğer yönü siyasal mobilizasyon sürecinde otoriter ve çatışmacı biçimlerin görece yaygınlığıdır, hatta mobilize politika uyuşumcu demokratik politikanın karşıtı olarak görülür (Apter'da mobilizasyon-bürokratik-uzlaşmacı sistem üçlüsü, Huntington'da pretoryen-sivil ikilemi…), değişik mobilize otoriter sistemler ayırdedilir. Üçüncü yönü siyasal nitelik ve bozulmadır (Pye'da siyasal gelişmenin kriterleri olarak kapasiteler ve eşitlik, Huntington'da siyasal bozulma gibi…). Nihayet dördüncü yön krizle ilgilidir, krizli-çatışmalı siyasetle istikrarlı-uyuşumcu siyaset karşıtlığı kurulur, değişik kriz vektörleri saptanır (meşruluk, nüfuz, kimlik, katılım, bölüşüm, bütünleşme gibi).

IV. GELİŞME VE DÜZEN, DÜNYA SİSTEMİ VE TARİHSEL-SİSTEMİK TİPLER

1. GELİŞME DÜZEYİNE GÖRE DÖRT TİP

Bir görüş rejimleri tasnifte siyasal kriterlerle sınırlı kalınmasını eleştirir. Siyasal kriterlerin biçimsel kaldığı, apayrı sistemleri aynı kefeye koyabildiği belirtilir, buna karşılık ekonomik gelişme düzeyi, sosyo-ekonomik düzen ve dünya sisteminde konum kriterlerine göre ayırım gerekli görülür. Ekonomik gelişmenin siyasal gelişmeyi belirlediği ise genel bir saptamadır, ilkindeki gelişme ikincisinde de gelişme getirir (siyasal gelişme ise iki yönlü düşünülür: halk katılımı ve demokratikleşme bir yöndür, devletsel ve kurumsal gelişme diğer yön). Ekonomik düzeyi geri olan ve gelişme süreci krizini yaşayan toplumlarda demokrasinin yerleşemediği, çatışmalı siyasetin ve

anti-demokratik rejimlerin ağır bastığı saptanır, buna karşılık ileri gelişme düzeyinde istikrarlı ve uzlaşmacı demokrasiye ulaşılmaktadır. Bu genel saptamanın ötesinde, her bir gelişme düzeyine, sosyo-ekonomik düzene ve dünya sisteminde konuma tekabül eden rejim tipleri ayırdedilebilir.

Ekonomik gelişme düzeyine göre ayırım evrenseldir, her yerde geçerli belirli gelişme aşamaları saptanabilir. Bu açıdan Batı'nın gelişme çizgisinden hareketle sanayi-öncesi çağ (gelişmenin başlangıcı), sanayileşme çağı, sanayi çağı, sanayi-ötesi çağ şeklinde dörtlü bir ayırım yapılabilir. Daha global bir perspektifle dünyanın diğer bölgelerindeki gelişme aşamalarını da kapsayarak bu dörtlüyle örtüşen geri tip, gelişmekte olan tip, orta derecede gelişmiş tip, ileri tip şeklinde bir ayırım yapılabilir. Geri tip ve gelişmekte olan tipler henüz geleneksellikten moderniteye geçiş toplumlarıdır, orta derecede gelişmiş ve ileri tipler artık moderndir (ama orta derecede gelişmişte geçiş sona ermemiştir). Ekonomik gelişmeyi tüm toplumsal yapıyı kapsayacak şekilde global bir gelişme kriterine dönüştürebiliriz, çünkü ekonomik gelişmeyle sosyal gelişme, toplumsal-kültürel gelişme ve siyasal gelişme arasında paralellik vardır, belirli bir ekonomik gelişme düzeyine tekabül eden, uygun düşen sosyal, toplumsal-kültürel, siyasal gelişme düzeyleri saptanabilir (sosyal gelişme sosyo-ekonomik terimiyle ekonomik gelişmeyle birlikte de düşünülür). Ama ekonomik gelişmeyle diğerleri arasında farklar ve uyumsuzluklar da olabilir.

Belirttiğimiz dört soyut tip hangi somut tarihsel tipleri kapsamaktadır? Batı'da moderniteye geçiş Yeniçağ'da sanayi-öncesi gelişmeyle başlar, ama henüz geleneksel özellikler hakimdir, bazıları geçiş toplumunun geri tipine ulaşabilir. 18. yüzyıl son çeyreğinden 19. yüzyıl son çeyreğine sanayileşme çağında geri tipten gelişmekte olan tipe geçilir. 19. yüzyıl son çeyreğinden 20. yüzyıl ortalarına sanayi çağında gelişmekte olan tipten orta derecede gelişmiş tipe geçilir. 20. yüzyıl ortalarından itibaren sanayi-ötesi çağda orta derecede gelişmiş tipten ileri tipe geçilir. Doğu Yeniçağ'da büyük ölçüde gelenekseldir, 18. yüzyıl son çeyreğinden 19. yüzyıl son çeyreğine geleneksellikten geri tipe geçilir, 19. yüzyıl son çeyreğinden 20. yüzyıl ortalarına ise geri tipten gelişmekte olan tipe (Rusya'da kurulan komünizm de bu bağlamda yer alır). Üçüncü Dünya Yeniçağ'da gelenekseldir, 18. yüzyıl son çeyreğinden 19. yüzyıl son çeyreğine geleneksellik hala baskındır, ama dış dinamiğin etkisiyle moderniteye, onun geçişsel geri tipine doğru evrimleşme başlar, 19. yüzyıl son çeyreğinden 20. yüzyıl ortalarına sömürge çağında ise geri tipe geçiş gerçekleşir. 20. yüzyıl ortalarından itibaren geri tipten gelişmekte olan tipe geçilir, 20. yüzyıl sonlarından itibarense bazı Üçüncü Dünya ülkeleri gelişmekte olan tipten orta derecede gelişmiş tipe geçmektedir (ama birçoğu hala gelişmekte olan konumundadır). 20. yüzyıl ortalarından itibaren komünist Doğu gelişmekte olan tipten orta derecede gelişmiş tipe geçer, komünist Üçüncü Dünya ülkeleri ise gerilikten gelişmekte olan tipe geçmektedir. 20. yüzyıl sonlarından itibaren post-komünist ülkeler orta derecede gelişmiştir (Doğu'da, ama Batı'yla birleşen bazıları ileri tipe yakınlaşır) veya orta derecede gelişmişliğe geçmektedir (Üçüncü Dünya'da).

20. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan küreselleşme sürecinin bazı bakımlardan gelişme düzeyi farklarını azaltıcı olduğunu da belirtelim (iletişim devrimi, finansal sermaye hareketleri, hemen her yerde kentsel ağırlığa geçiş, yeni güçlerin yükselişi, birkaç ülkenin yüksek gelir düzeyine ulaşıp ileri tipe yakınlaşması bu açıdan belirleyicidir). Kuşkusuz yukardaki sınıflandırma kabataslaktır, genel eğilimler dikkate alınmıştır, ülkesine göre önemli farklılaşmalar olabilir, tarihler yerine göre

biraz değişebilir. Aşağıda dört tip soyut düzeyde ekonomik ve sosyal, toplumsal ve kültürel, siyasal düzeylerde çok sayıda kritere göre farklılaştırılacaktır, ancak bu farklılaştırmanın yukarda belirtilen üç somut tarihsel gelişme çizgisine göre ayrı ayrı yapılması muhtemelen daha doğru olacaktır, çünkü her birinde aynı tip farklı dönemlerde yaşanmıştır, tarihsel birikim ve dünya sistemi içinde etkileşim nedeniyle aynı tipin üç ayrı çizgiye göre yapılanmasında farklılıklar önemli olmaktadır. Burada soyutlamadan vazgeçmeksizin farklara kısaca değinilmekle yetinilmiştir.

a) Ekonomik ve sosyal gelişme

Dört soyut tipi tekno-ekonomik gelişme kriterlerine göre değerlendirebiliriz. Üç kriter kullanılacaktır bu açıdan: sektoriyel yapı, teknoloji ve altyapı, kır-kent bileşimi. Geri tipte sanayi öncesi çağ yaşanmaktadır: tarımın işgücü payı çok yüksektir ve ulusal gelir içinde en büyük paya sahiptir, sanayi henüz kalkışa geçmemiştir, sanayi içinde zanaatçılık ve madencilik ağırlıktadır, tarım-dışında esas ticari sektör gelişmektedir ama kırsal ülkede yarı-kapalılık yaygındır. Gelişmekte olan tipte sanayileşme çağına geçilir: sanayi devrimi yaşanmaktadır ve gelişmenin motorudur, Batı'nın 19. yüzyılı, komünist sanayileşme, Üçüncü Dünya'da ithal ikameci sanayileşme tipik örnekleridir, madencilik önemini korur, zanaatçılık ise tasfiye olmaktadır, iç pazar bütünleşmesiyle ticari sektör genişler ve hizmet etkinliklerinde çeşitlenme olur, hizmetlerin işgücü payı sanayie yakındır, hatta aşar, tarımın işgücü payı azalsa da hala en büyük sektördür, gelir payı ise nisbeten düşer. Orta derecede gelişmiş tipte sanayi çağına ulaşılır: sanayileşme görece ileri düzeye varır, tüketim malları sanayiinin ötesinde ara ve yatırım malları sanayileri ve sanayiler arası mübadeleler gelişir, madenciliğin ağırlığı azalır ama petrolleri sayesinde orta derecede gelişmişliğe ulaşan ülkeler de vardır, hizmetler sanayiden daha fazla genişler, işgücü ve gelir payı sanayii aşar, hizmetler içinde ise ticari ağırlık görelileşir, tarım işgücü payına göre artık en büyük sektör değildir, ulusal gelir payı ise en geridedir. İleri tipte artık sanayi-ötesi çağ yaşanmaktadır: gelişmiş ve yüksek düzeyde üretim yapabilen bir sanayi vardır ama hizmetlerin işgücü ve gelir payı %70'e doğru tırmanır, hizmetler tümüyle modernleşmiştir, bazı eski sanayiler tasfiye edilir, tarımın hem işgücü hem ulusal gelir payı %10'un altına düşer ama tarımsal üretim fazlası vardır.

Sektoriyel yapıya göre kurduğumuz bu hat esastır, koşut olarak teknoloji ve altyapıya göre şu hat kurulabilir: geri tipte geri teknoloji ve altyapının zayıflığı (bazı odaklarda görülse bile sanayi devrimi teknolojisine geçilmemiştir, modern altyapı kurulmaya başlanmıştır ama eski altyapı esas temel olmaya devam etmektedir), gelişmekte olan tipte modern-geri bileşimi teknoloji ve altyapı kurulması (sanayi devrimi teknolojisi ve bazan sanayi-ötesi teknoloji önemli ölçüde girer ama geri teknolojiler hala yaygındır, enerji, ulaşım-iletişim ve diğer altyapılar kurulmaktadır), orta derecede gelişmiş tipte modern teknoloji ve kurulmuş altyapı (sanayi devrimi teknolojisi ve bazan sanayi-ötesi teknoloji hakimiyet kurar, geri teknolojiler tasfiye olmaktadır, ulaşım-iletişim yoğunlaşır, enerji ve diğer altyapılar kurulmuştur), ileri tipte ileri teknolojiler ve gelişkin altyapı (sanayi-ötesi teknolojiler yayılır, sanayi devrimi teknolojisi eskir, ulaşım-iletişim çok hızlanır, enerji ve diğer altyapılar ileri düzeyde olmakla birlikte enerji sorununda darboğaz belirir).

Kır-kent ikilemi diğer eksendir. Geri tipte kırsallık büyük ağırlık sahibidir: nüfusun %80'i ve daha fazlası kırda yaşamaktadır ve kır yarı-kapalıdır, göç başlasa bile sınırlıdır, kentler ayrıcalıklı olup limanlar ve idari merkezler egemendir. Gelişmekte olan tipte kentleşme süreci yaşanır: kırsal nüfus payı %80'den %50 altına doğru azalır, kırdan kente hızlı göç vardır, metropoliten alanlar oluşur ve hakimiyet kurar, kentsel alt katmanlar kalabalıklaşır. Orta derecede gelişmiş tipte kentsellik egemendir artık: kentsel nüfus %50 altından %80 üstüne doğru yükselir, metropoliten alanlar çok büyür, kentsel halk heterojenleşir ve orta-alt sınıf genişler, kır ülkeyle bütünleşmiştir ama kentle fark azalsa da sürer. İleri tipte kent-kır homojenleşmesi görülür: kırsal nüfus payı %20 üstünden %10 altına doğru geriler, daha önemlisi ülke çapında yoğun bir bütünleşme olduğu için kent-kır farkı iyice azalır, metropollerin genişleme hızı yavaşlar, kentsel halkta orta sınıflaşma yayılır. 20. yüzyıl ikinci yarısında sanayi-ötesi teknolojinin dünya çapında hakimiyeti tüm ülkeleri etkilediğinden bu ikinci eksen ilk eksene göre daha işlevsel sayılabilir, çünkü yeni orta derecede gelişmiş ülkeler eskileri ölçüsünde tipik sanayi toplumu değildirler, hizmetler sektörü daha yaygındır. Bir başka eksen kişi başına gelir düzeyi olabilir, daha indirgeyici nitelikte bir kriterdir, bu bakımdan tercih edilebilir. Ancak zamanla kişi başına gelirde çok büyük artış var gözükmektedir, bu nedenle gerçek gelişme ve yaşam düzeyi farkını abartmaktadır diyebiliriz, aralarında bir-iki yüzyıl olan dönemleri bu kritere göre karşılaştırmak pek olanaklı gözükmemektedir.

Dört tipi sosyo-ekonomik gelişme (ve yapı) kriterlerine göre de değerlendirebiliriz. Genel düzeyde geri tipte gelenekselliğin ağırlığı ve çözülmesi, gelişmekte olan tipte modernitenin yayılması ve geleneksellikle eklemlenmesi, orta derecede gelişmiş tipte modernitenin yerleşmesi, ileri tipte modern yetkinlik hattı kurulabilir. Onun koşutu prekapitalizmden kapitalizme geçiş sürecinde varılan aşama ve kapitalizm türleri hattıdır: ilk tipte prekapitalist ilişkilerin süregiden hakimiyeti ve ticari kapitalizm, ikinci tipte kapitalizmin yayılması, hakimiyeti ve sanayi kapitalizmine geçiş, üçüncü tipte kapitalizmin nüfuzu ve tekelci finans kapitalizmi, dördüncü tipte kapitalizmin yeniden yapılanması ve sosyal neo-kapitalizm. İkinci koşut hat sosyalleşme düzeyi (iki yönde: sosyal politika ve sosyal reform) ve devletin rolüyle ilgilidir: geri tipte geleneksel sosyal bağların çözülmesi ciddi bir sosyal kriz yaratır ve prekapitalist özelliklerin sürdüğü erken bir devletçilik görülür, gelişmekte olan tipte sosyal değişme sürecinin hızlanması hem sosyal sorunlar yükünün ağırlığıyla hem de sosyalleşme yönünde adımlar atılmasıyla bileşir ve erken devletçiliğin aşıldığı bir liberalleşme yaşanır bir yönden, ama diğer yönden birçoğunda yeni bir devletçi (bilhassa komünist-sosyalist nitelikte) reaksiyon da görülür, orta derecede gelişmiş tipte sosyal entegrasyonu önemli ölçüde sağlayan bir sosyalleşme gerçekleştirilir ve devlet müdahaleciliği tertibatı yerleşir (ama devletçi eğilimler bazılarında güçlenirken bazılarında zayıflar), ileri tipte sosyal devlet yapısı yerleşmiştir ve liberal düzenle bütünleşir. Ayrıca kapitalizm-sosyalizm hattında sosyo-ekonomik düzen sorunsalı da gelişme düzeylerine göre değerlendirilebilir: ilk tipte esas sorun prekapitalist bir yapıda kapitalizmin gelişmesidir ama dönem çoğu zaman devrimle tamamlanmıştır (Batı Yeniçağ'ını, gelişmeye geç başlamış Doğu düzenini, Üçüncü Dünya'da sömürge çağını devrimler sonlandırmıştır), ikinci tipte liberal bir kapitalizmin gelişmesi esas eğilimdir ama önemli bir kısmında gelişme yolu olarak sosyalizm de uygulanmıştır, üçüncü tipte genellikle kapitalizm üstünlük sağlar (devletçi eğilimler güçlü olsa bile), dördüncü tipte kapitalizm sosyalleşir.

Sosyo-ekonomik gelişme kriterlerini iki eksende düşünebiliriz: ekonomik ve sosyal. Ekonomik eksen pazar (pazar ilişkilerinin gelişmesi), ekonomik kurumlaşma (ekonomik kurumların ve işletmelerin gelişimi) ve dinamik (büyüme, kriz ve ekonomik problemler) boyutlarında değerlendirilebilir. Geri tipte pazar ilişkileri yeni gelişmekte ve ulusal pazar oluşmaktadır ama dış pazar yönelimi belirleyicidir ve kırsal geri-ülke pazara yeterince açılmamıştır; devletin ekonomik kurumlaşması başlamıştır ve ilk modern işletmeler açılmaktadır ama esas geleneksel işletmeler yaygındır (yarı-feodal malikane, haneyle çakışan köylü işletmesi, patriyarkal bağlar); ekonomik büyüme ivme kazanmıştır (ama gelişmekte olan tipe göre daha yavaştır), vergi yükü, borçlanma ve standart belirsizliği sorun oluşturmakta, arz yetersizliği (tarımsal kıtlıklar bilhassa) ve borçlanma-ödeme güçlükleri krize yol açmaktadır. Gelişmekte olan tipte ulusal pazar artık oluşmuştur, parasal ilişkiler hakimdir ve kırsal dünya pazara açılır, ülkenin dışa açılma derecesi artsa da iç bütünleşme belirleyici olmaya başlar, bazı ülkelerde pazarı ikame eden planlı bir model uygulanır (komünizmde bilhassa); modern ekonomik kurumlaşma ve işletmeler (devlet ve özel) yayılır, sanayi tesisleri esas bu dönemde kurulur ama geleneksel işletme yapısı çözülse de sürer (kırsal ve kentsel küçük işletmeler oldukça yaygındır); ekonomik büyüme iyice hızlanır ama kronik gelişme süreci problemleri yaşanır (her alanda yetersizliklerde ve denge bozulmalarında odaklanır, hatta krizin kronikliğine hükmedilebilir), özellikle finansman yetersizliği kendini hissettirir.

Orta derecede gelişmiş tipte tüm toplum pazar ilişkilerine bağlıdır (devletçi planlı yapıdaki ülkelerde de pazar ekonomisine geçiş yaşanır) ve kredi sektörü genişler, iç ekonomik bütünleşme sağlanmıştır (bu çerçevede sektörler arası mübadeleler yoğunlaşır) ve aynı zamanda dış pazar ihtiyacı aciliyet kazanır; devlet müdahaleciliği araçları, sanayi ve hizmet işletmeleriyle modern ekonomik kurumlaşma yerleşmiştir, küçük işletmelerin göreli ağırlığı iyice zayıflar; ekonomik büyüme ivme kaybeder, üretim ve sermaye fazlası, fiktif ekonomi krizleri yaşanır ve devletsel regülasyona başvurulur. İleri tipte pazar ekonomisi kapsayıcı hale geldiği gibi fiktif ekonomide ve kitle tüketiminde aşırı büyüme olur, dış mahreç arayışı sürer ve gelişme sürecindeki (bilhassa orta derecede gelişmişliğe ulaşan) dış geri-ülkenin basıncı önem kazanır; modern büyük firma yapısı yerleşir ve patronal yapıdan managerial yapıya geçilir, sanayi işletmelerine göre hizmet işletmeleri çok yayılır, ileri teknolojiler özümsenir, devlet müdahaleciliği çerçevesi tam anlamıyla oluşmuştur; büyüme sürse de belirli bir sınıra varır, fazlaların harcanması, kredi devreleri, hammadde tedariki, devletin ve sosyal sektörün yükü krizsel gerilim yaratıcıdır (bu nedenle bir süre sonra neo-liberalizm gündeme getirilir).

İkinci eksen sosyaldir ve demografi, eğitim ve sağlık, yaşam düzeyi ve çerçevesi, sınıfsal yapı ve bölüşüm, tüketim, kamu hizmetleri, sosyal güvence ve entegrasyon boyutlarında değerlendirilebilir. Geri tipte geleneksel demografik denge bozulur ve nüfus hızla artarak katlanır (doğum oranındaki artış nedeniyle); halkın büyük kısmı eğitimsizdir, elit içinde yeni bir kültürel canlanma başlar; sağlık koşulları bozuk, bebek-çocuk ölüm oranı yüksek ve yaşam beklentisi görece kısadır; yaşam düzeyi hala geleneksel yaşam çerçevesince belirlenmektedir (kırsallık, eski tip konutlar…) ve yoksullar büyük çoğunluğu oluşturmaktadır, küçük zengin azınlık ve yoksul büyük çoğunluk kutuplaşması görülür; üst sınıf içinde toprak sahibi sınıf ağırlıktadır, büyük çoğunluk köylüdür (çoğu da bağımlılık ilişkileri içindedir), yeni bir burjuvazi oluşmaktadır (ama gelişmesi önünde prekapitalist engeller

vardır), kentsel küçük burjuvazi ve işçi sınıfı dardır; tüketim sorunu gıda yetersizliğinde, bazan kıtlık-açlık dalgalarında odaklanır ve tüketim sepeti içinde gıda farkla öndedir, tüketimde esas gelişme zengin kesimin lüks tüketiminden kaynaklanmaktadır; kamu hizmetleri getirme girişimleri başlamıştır ama kırsal ve alt katmanlara fazla ulaşamamaktadır, ulaşım ve iletişim yavaş ve sınırlıdır; kökünden kopma sosyal güvencesizliği arttırmakta, ancak yetersiz, baskıcı ve ataerkil bir sosyal yardım politikası uygulanabilmektedir.

Gelişmekte olan tipte demografik boom yavaşlayarak sürer (doğum oranı azalsa bile ölüm oranı da azalır), çocuk ve genç nüfus iyice kalabalıklaşır; eğitimin basit düzeyleri (okuryazarlık, ilköğretim) nisbeten yayılır, ama eğitimde elit-kitle mesafesi kesindir, safları kısmen genişleyen eğitimli azınlığın entegrasyonu problem oluşturur (özellikle Üçüncü Dünya'da); sağlık altyapısı hala zayıftır ama sağlık hizmetlerinde yayılma başlar, bebek-çocuk ölüm oranı hala yüksekse de azalır, yaşam beklentisinde anlamlı bir uzama olur; ekonomik gelişme yaşam düzeyinde yükseliş getirir ve geleneksel yaşam çerçevesi değişmektedir (gecekondusu, apartmanı ve müstakil eviyle kentsel konut yapısı, kırsal çevrede değişim) ama yoksullar en kalabalık kesimdir (geri tipe göre azalsa da), zengin-yoksul ikilemi belirgindir ve gelişmeden yararlanıp zenginleşenlerle yoksulluğu süren çoğunluk kontrastı oluşur, aynı zamanda orta sınıf ve dargelirli orta-alt sınıf görece genişler; üst sınıf içinde burjuvazi güçlenir, toprak sahibi sınıf ise zayıflar, kentsel işçi sınıfı, marjinalite ve küçük burjuvazi genişler ama köylüler en kalabalık kesimdir (ancak köylü oranı oldukça azalır ve eski bağımlılıklar çözülür), gelişmekte olan tipin komünist-sosyalist türü zengin sınıfın (yani burjuvazi ve toprak sahiplerinin) tasfiye edilmesi, bürokratik bir üst sınıfın oluşumuyla farklılaşır; tüketim sorunu gıdada odaklanmaya devam eder ama tüketim sepetinde çeşitlenme de yaşanır (giyim, ev eşyası, bazı dayanıklı mallar gibi); kamu hizmetleri (ulaşım ve iletişim araçları, elektrik ve diğer beledi hizmetler, yeni konutlar, köy hizmetleri) yayılmaya başlar ama henüz yetersizdirler; sosyal güvencesizlik sürer, yapısal işsizlik ve mülksüzleşme eğilimi vardır ama güvence sağlama yönünde belirli adımlar da atılır.

Orta derecede gelişmiş tipte demografik büyüme iyice yavaşlar; okuryazarlık ve ilköğretim büyük çoğunluğu kapsar, eğitim basit düzeylerin ötesinde (orta ve yüksek öğretim) yayılır, elit-kitle mesafesi görece daralır, görece eğitimli bir kitlenin entegrasyonu problemi gündeme gelir; sağlık altyapısı artık kurulmuştur, bebek-çocuk ölüm oranı iyice azalır, yaşam beklentisi uzayarak 60 yaşı aşar (yakın dönemde 70 yaşı da aşmıştır, ancak bu gösterge eski anlamını yitirmiştir, zamanla tıptaki ilerleme ortalama yaşam süresini tüm ülkelerde epeyce yükseltmiştir); geleneksel yaşam çerçevesi tümüyle değişmiştir, yaşam düzeyindeki artış belirgindir ve alt katmanları da kapsar (bu nedenle entegrasyondan sözedilir), gelişme ve sosyalleşmeyle bölüşümde nısbi bir düzelme olur, yoksulluk azınlığa inse de hala az değildir ve kriz konjonktürlerinde yoksullaşma yaşanabilir ama dargelirli orta-alt katmanlar en kalabalığıdır; zengin burjuvazinin ağırlığının yanısıra geçmişe göre epeyce daha geniş bir yeni orta sınıf vardır (ücretli, meslek ve iş sahibi), kentsel işçi ve ücretli sınıf artık çoğunluktadır, köylüler gitgide ve iyice azalır, inaktifler (emekli, öğrenci, ev kadını) çoğalır; tüketimde yeterlilik eşiğine ulaşılır, gıda sorunu esas itibarıyla aşılır, tüketim sepetinde dayanıklı mallar ve hizmetler ağırlıklı yer edinir, değişik katmanlarıyla tüketen bir toplum yapısına geçilir; kamu hizmetleri esas bu dönemde artık kentleşmiş bir toplumu kapsayıcı hale gelir; sosyal güvenlik sistemleri kurulur ve henüz tümüyle kapsayıcı olamasalar da epeyce yayılırlar ama güvence sıkıntısı

hala belirleyicidir (ödentiler ve hizmetler görece yetersizdir, konjonktürel kriz işsizlik, mülk ve tasarruf yitimine yol açabilmektedir).

İleri tipte demografik büyüme neredeyse durur (ancak orta derecede gelişmiş tiple fazla fark olmayabilir); eğitim süreç içinde tüm toplumu kapsayıcı bir yayılma gösterir, ama başlarda yüksek öğretim henüz ayrıcalıktır; sağlık koşulları iyidir, bebek-çocuk ölümü sorunu kalmaz ve yaşam beklentisi epeyce uzar (70-80 civarı); yaşam düzeyi artık konforludur (modern konut yapısı, dayanıklı tüketim malları, ulaşım ve iletişim araçları, hizmetleriyle), modern yaşam çerçevesi içinde teknolojinin daha fazla kullanımı gerçekleşir (yaşam beklentisi gibi bu göstergenin de eski anlamı aşınmıştır, cep telefonu, internet gibi yeni iletişim araçları tüm dünya çapında kapsayıcı bir yayılma göstermektedir), yoksulluk pek kalmaz (ama gelişmiş yapıya özgü %10-15'lik bir yoksul kesim de vardır), bölüşüm ilişkileri nisbeten düzgündür farklar sürse (hatta süreç içinde artsa) bile; zengin burjuvazi varlığını sürdürse de genel bir ücretlileşme ve orta sınıflaşma yaşanır (ücretliler arasında beyaz yakalılar çoğunluktadır), köylü pek kalmadığı gibi klasik işçi sınıfı da özgüllüğünü yitirir, inaktiflik kalabalık bir kesim olarak yerleşir; tüketim toplumu düzeyine erişilir, fazla tüketim ve israftan yakınma başlar; tüm nüfus ve riskleri kapsayan bir sosyal güvenlik sistemi vardır, kamu hizmetleri sayesinde sosyal tüketim artar, sosyal harcamalar yüksek bir düzeye varır, kriz orta derecede gelişmiş tip ölçüsünde bir güvencesizlik ortamı yaratmaz.

b) Toplumsal ve kültürel gelişme

Toplumsal-kültürel gelişme (ve yapı) kriterlerine göre değerlendirme, genel düzeyde geri tipte geleneksel ağırlık ve elit modernleşmesi, gelişmekte olan tipte yayılan modernite ve geçişsel formlar, orta derecede gelişmiş tipte kitle toplumu ve kültürü, ileri tipte moderniteden post-moderniteye geçiş hattı şeklinde kurgulanabilir. Yeniçağ Batısı'nda, 19. yüzyıl Doğusu'nda, bağımlılaşma ve sömürge çağı Üçüncü Dünyası'nda geleneksel toplumsal yapı ve kültür geri koşullarda yaşayan ve büyük kısmı kırsal geniş kitle içinde hakimiyetini sürdürmektedir, ama özellikle elit kesimi etkileyen bir modernleşme de başlamıştır (ve bu süreç hem gelenekçi tepkiciliğe yol açacak hem de zamanla kitle içinde etkili olmaya başlayacaktır), Yeniçağ Batısı'nda modernleşme süreci iç dinamikliyken diğer ikisinde Batı'ya öykünme, batılılaşma şeklindedir (nisbeten yabancılaşmış bir elit oluşur), her üçünde de toplumsal-kültürel modernleşme sürecinde bir yönden yukardan reformlar etkili olur, diğer yönden yönetime karşı çıkmaya başlayan eğitimli elitler.

Gelişmekte olan tipte modernite artık topluma yayılmaktadır, sadece elitleri değil gitgide kitleyi kapsamaktadır, geleneksel toplumsal yapılar (kırsallık, feodalite, patriyarkal ve toplulukçu bağlar, dinsel ağırlık, vs) çözülmekte ve modern kültür ekonomik gelişme, eğitim, kitle iletişimi ve daha başka faktörlerin etkisiyle kabul edilmektedir. Ama modernite hemen hakimiyet kuramamaktadır, geleneksellikle moderniteyi eklemleyen (bu arada gelenekçi tepkiciliği de ifade eden) veya yetersiz, çarpık bir modernleşmeyi yansıtan geçişsel formlar ağırlık taşımaktadır. Bu tipte de Batı'yla diğerleri arasında fark vardır, 19. yüzyıl Batı modernleşmesi iç dinamikliyken Doğu ve Üçüncü Dünya modernleşmelerinde dış dinamik (batılılaşma) ve iç dinamik (uluslaşma) etkileşimi görülür, komünizmde ise alternatif bir modernleşme getirme savı vardır.

Orta derecede gelişmiş tipte modernleşme artık bünyeye nüfuz etmektedir ve modern temellerde bir kitle toplumu ve kültürü oluşmuştur (ekonomik gelişme ve bütünleşme, iletişim yoğunlaşması ve eğitimin yayılması, siyasal katılım, geleneksel bağların çözülmesi ve modern kültürün nüfuzu bunun temelleridir). 19. yüzyıl sonlarından itibaren Batı'da gözlemlenen bu süreç, kısmen gelenekselliği de revalorize eden alternatif bir modernleşme yolu olarak faşizmi gündeme getirmiştir. Komünizmden post-komünizme geçiş de böyle bir kitle toplumu ve kültürü basıncıyla açıklanabilir. Üçüncü Dünya'da da (özellikle daha gelişkin ülkelerinde) 20. yüzyılın sonlarından beri böyle bir gelişme gözlemlenmektedir ve yine sözkonusu basınç siyasal değişiklikler getirmiştir. Gerek komünizmdeki gerekse Üçüncü Dünya'daki dönüşümde iç dinamik-dış dinamik etkileşimi ve ikincisinin (yani Batı modelinin, küreselleşmenin) sürükleyici etkisi belirleyicidir. Ayrıca modernleşme süreci gerek gelişmekte olanlarda gerekse orta derecede gelişmişlerde toplumsal-kültürel bir krize yol açmakta, tepkisellikler belirmektedir (gelenekçi, uyarlanmacı, geleneksel vurguları da olan modern tepkiler).

İleri tipte modernite artık bünyeye tümüyle nüfuz etmiştir, ama bir süre sonra modernitenin bunalımı başgösterir (modern kalıpların bunaltıcılığı ve absürditesi, çözücülüğünden sözedilir, uygarlık bunalımı terimi kullanılır, böyle bir bunalım orta derecede gelişmiş tipte de hissedilmekteydi) ve aynı zamanda gelişme görüngüsü ve derinleşmesi nedeniyle moderniteden post-moderniteye geçişten sözedilmektedir. Ayrıca dünya çapında iletişimin çok artması ileri tipin belirlediği, eşzamanlı diğer tipleri de etkileyen bir kültürel benzeşme (ya da kültürel küreselleşme) yaratmaktadır.

Dört tipi bu genel modelin ötesinde, çeşitli geleneksel bağlılıkların (din, örf, feodal ve patiyarkal ilişkiler, toplulukçu veya birincil bağların) ağırlığına göre, diğer yönden çeşitli modernleşme vektörlerinin (sosyo-ekonomik gelişme vektörleri, eğitim ve kitle iletişimi, yaşam tarzı, uluslaşma ve dışa açılma, kitleleşme ve bireyleşmenin) nüfuzuna göre değerlendirebiliriz. Aynı zamanda toplumsal organizasyon ve bölünmeler temelinde inceleyebiliriz: ailenin evrimi (genel olarak geniş ve yarı-geniş aileden çekirdek aileye geçiş gözlemlenir), yerleşim ortamlarının değişimi (kırsal ortamın değişimi, kentleşme ve yeni kentsel ortam, semtler), iş yaşamının ve ekonomik yaşamın gelişimi (malikane ve haneden işyerine geçiş, değişik işletme ve iş tipleri, müşterilik, pazarlar ve mübadele ilişkileri), okulun stratejik rolü ve genel olarak toplumsallaşma yapılarındaki değişim, sosyal yaşama katılımın artışı ve değişik vektörleri (ulaşım ve iletişim, kültürel etkinlikler, küçük gruplar, örgütler ve siyasal katılım, devletle bağlar), birincil bölünmelerin süregitmesi ve öneminin azalması, sınıfsal bölünmelerin yeni yapılanması ve zengin-orta halli-yoksul üçlemi (bu hususu daha önce ele almıştık), geleneksel statü duvarlarından modern statü gruplarına geçiş, toplumsal iktidar odaklarının değişimi ve yerelliğin zayıflaması, vs. Keza zihniyet yapılarındaki değişim ve kültürel kriz vektörleri açısından değerlendirme yapabiliriz: rasyonelleşme, sekülarizasyon, maddiyatçılık ve pragmatizm, geleneksel kültürün süregiden etkisi ve yeni maneviyatçılıklar, fikir akımları, sanatsalın evrimi, ulusal kültür bütünleşmesi ve uluslararası etkiler (özellikle Batı kültürünün etkisi), popüler kültür ve elit kültürü oluşumları; değer ve kimlik bunalımları ve belirsizlikleri, zihniyet yapılarındaki değişimin yarattığı gerilimler, bütünleşme bunalımları, statü bunalımları (statü yükselişi veya düşüşü), beklentiler devrimi ve göreli yoksunluk etkileri, modernleşme uyumsuzlukları ve gelenekçi tepkiler, vs.

c) Siyasal gelişme

Siyasal gelişme (ve yapıya) göre değerlendirmede ise temel kriterler siyasal gelişme ve kurumlaşma, çatışma ve kriz eğilimleri, demokratik ve anti-demokratik ikileminde odaklanan rejim sorunu, ulusal sorundur (ayrıca siyasal güçler-pazarlar yapısı ve devlet yapısı ayrı ayrı ele alınabilir). İlk kriter iki yönlü düşünülebilir: devletsel yön, siyasal güçler ve halk katılımı yönü. Geri tipte siyasal gelişme başlangıç aşamasındadır, kurumlaşmada adımlar atılmakta ve eski kurumsal yapı değişmektedir (Batı'da merkezi monarşi bürokratikleşmesi, Doğu'da ve Üçüncü Dünya'da Batı tipi kurumlar yaratılması) ama kısmen değişmektedir, kurumsal kapasiteler görece zayıftır (baskıcı kontrol dozu yüksek olsa bile, geleneksel devlet yapısının çözülmesi belirleyicidir, geçiş sürecinde artan sorunlarla başetmede kapasite eksikliği kendini hissettirmektedir); geleneksel otoritelerin hakimiyeti sürer ve geniş kitleyi kontrolde esas rol onlara düşer, modern siyasal güçler-pazarlar yapısı pek oluşmamıştır, değişen yapıda uyumsuzluklar hakim bir özelliktir. Gelişmekte olan tipte siyasal gelişme ivme kazanır, devletsel yönün yanısıra diğer yön de önem kazanır (halk katılımı iyice artar ve siyasal güçler-pazarlar yapısı bu dönemde oluşur), kurumlaşma yayılır ve kapasitelerde artış olur; yeni devlet yapısı eskisini tasfiye etmektedir ve geleneksel otoritelerin rolü zayıflamaktadır, ama kurumsal gelişme derecesi yüksek değildir, yeni devlet yapısının oturması zaman alır, bu süreçte belirsizlikler artar ve iktidar boşlukları oluşur (bu da bürokratik ve askeri ağırlığı arttırır), sorunlar yükü karmaşıklaşarak arttığından kapasiteler hala yeterli değildir. Her iki tipte de kurumsal devletle halk arasındaki kopukluk önemli bir sorun olarak gözükür (bu sorun geri tipte daha belirgindir), keza siyasal bozulma ve yozlaşma eğilimi de güçlüdür.

Orta derecede gelişmiş tipte siyasal gelişmede görece ileri bir düzeye varılır, halk katılımı ve modern siyasal güçler-pazarlar yapısı esas bu dönemde yerleşikleşir, modern devlet yapısı da nihayet bünyeye oturur (kurumsal çerçeve belirginleşir ve devletin topluma nüfuzu pekişir, belirsizlikler ve boşluklar azalır), kapasiteler iyice artar ve ekonomik-sosyal gelişmeyi sağlamada mesafe alınır. Ama belirtilen eksenlerde eksiklikler de çoktur ve yeni bütünleşmiş yapıya özgü gerilimler belirir, köklü değişimler yaşanır. İleri tipte siyasal gelişme artık içe nüfuz etmiştir, bu sayede istikrarlı bir devlet düzeni ve uzlaşmacı bir siyasal pazar yapısı yerleşir, devlet gitgide teknokratikleşir (hem devlet hem özeli kapsayan yeni bir teknokratik yönetici sınıftan sözedilir), ama demokratik formda olsa bile devletin toplum üzerindeki kapsayıcı nüfuzu gizil bir totalitarizm olarak da nitelenebilir.

İkinci kritere göre, geri tipte geleneksel dengenin bozulması çatışmacı eğilimleri güçlendirir (iktidar mücadeleleri, isyanlar, devrimler ve karşı-devrimler, iç ve dış savaşlar şeklinde), tüm dönem kronik bir ekonomik-sosyal ve siyasal kriz içinde yaşanır. Özellikle geri tipin sonuçlanması eski rejimin (feodal düzenin, monarşinin, yabancı egemenliğinin) meşruluğunun yadsınması ve devrimci çözümlerle gerçekleşmiştir: Batı Yeniçağ'ını sonlandıran Fransız devrimi ve öncesinde Amerikan bağımsızlık savaşı (daha önce de İngiliz devrimi), Doğu'da ulusal bağımsızlıklar ve komünist Rus devrimi, Üçüncü Dünya'da bağımlılaşma ve sömürge çağlarını sona erdiren devrimler (20. yüzyıl başları dalgası, 1940'lardan itibaren dekolonizasyon ve komünist devrim dalgaları). Gelişmekte olan tipte çatışmacı eğilimler sürer (az önce belirtilen biçimlerde), yine kronik bir kriz vardır. Siyasal kriz geri tipteki meşruluk krizinin hem yayılması hem de şu ya da bu ölçüde ve şekilde çözümlenmesiyle

belirlenir bir yandan, aynı zamanda kitle katılımı ve mobilizasyon eğiliminde kendini gösteren katılım krizi, kapitalist gelişmeyle önem kazanan yeni tipte bölüşüm krizi, ulusal sorunlar, devletsel kuruluş yetersizliği, modernleşme gerilimlerinde kendini gösteren nüfuz, kimlik ve bütünleşme krizleriyle dışavurur. Devrimci çözümlere başvuru sürer ama daha çok geri tipteki devrimci dalganın devamı şeklindedir, evrimci ve ara çözümlere daha çok başvurulur (19. yüzyıl Batı'sı ve 20. yüzyıl ikinci yarı Üçüncü Dünyası'nda bu yönde bir gelişme gözlemlenmektedir).

Orta derecede gelişmiş tipte kronik ekonomik-sosyal kriz aşılır ama ciddi devrevi krizler yaşanmaktadır, eski siyasal gelişme krizlerinin etkisi görece massedilir (bir önceki dönemin meşruluk sorunları halledilmiştir, devlet, siyasal güçler ve katılım kanalları etkilidir), ama kitle toplumu katılımının aşırı yükü, bölüşüm ve iktidar çekişmeleri, dolayısıyla yeni meşruluk sorunlarının belirmesi ve devlet düzeninin reforme edilmesi (totaliter, otoriter veya tersine liberal, demokratik yönde reforme edilmesi) gündemi belirler. Nitekim 1875-1914 döneminde Batı'da sağlanan denge iki savaş döneminde dünya savaşları, ekonomik ve sosyal kriz, faşizmin yükselişiyle alt-üst olur, 20. yüzyıl sonlarında komünist rejimin öncel yerleşikleşmesinden post-komünizme geçilir, Üçüncü Dünya'da gelişmenin ilerlemesi liberalleşme ve demokratikleşme dalgalarını getirir. İleri tipte çatışmacı eğilimler nihayet aşılır, uyuşumcu bir toplum ve uzlaşmacı bir siyasal düzen yerleşir (ama sorunlar hiç yok değildir, dönemin başlarında eski sorunların etkisi sürer, kriz sonrasında yeni problemler sökün eder).

Üçüncü kritere göre, geri tipte geleneksel rejim sürmektedir ama kriz içine girmiştir, dönüşmekte ve modern devlete özgü yapılar kurulmaktadır. Genellikle anti-demokratik rejimler vardır. Yeniçağ Batısı'nda mutlakçı monarşi, 19. yüzyıl Doğusu'nda emperyal monarşi ve Üçüncü Dünya'da dağılma sürecindeki monarşi şeklinde feodal monarşik rejimler en önemli tiptir. Diğer önemli tip yabancı egemenliği veya nüfuzu altındaki ülkelerdeki rejimlerdir: sömürgelerde sömürgeci devletin egemenliği, Doğu'da üç imparatorluğun egemenliği, yarı-bağımlılaşan (veya bağımsız) Üçüncü Dünya ülkelerinde yeni otoritarizm (ordu ve lider faktörleri önem kazanır bu bağlamda). Bütün bu rejimlerin meşruluğu sorgulanır ve değiştirilmelerine yönelik mobilizasyonlar yaşanır. Rejim değişiminde sabit anayasal parlamenter bir rejime geçiş isteğidir ve bu yönde ilk gelişmeler yaşanır, ikinci eksen yabancı egemenliğiyle ilgilidir, ya kurulması (19. yüzyıl boyunca sömürge devletine geçiş) ya da ondan kurtuluştur (Latin Amerika ve Doğu'nun bağımsızlığı, anti-sömürgecilik), üçüncü eksen ise sosyal devrimdir (devrim sürecinde köylü sorunu ve kitlesinin ağırlığı vardır, Fransız, Rus, Çin devrimleri gibi).

Gelişmekte olan tipte anayasal parlamenter rejim yayılır, demokratikleşme ve katılımcı kitle rejimine geçiş başlar ama birçok örnekte anayasal parlamentarizm monarşiyle bileşir, demokratikleşme kısıtlıdır (19. yüzyıl Batısı'nda ve daha başkalarında sınırlı oy, örgütlenme yasakları ve baskıcı uygulamalar, siyasal süreçte elitlerin hakimiyeti ve halkın otoritelere bağımlı güdümlü katılımı, vs). Daha önemlisi anti-demokratik rejimler görece yaygındır: 19. yüzyıl Batısı'nda ve Doğu'da monarşik ve diğer otoritarizmler, bazı faşizmler, 20. yüzyıl ikinci yarı Üçüncü Dünyası'nda ordu-tek parti-lider üçlüsüyle tanımlanan otoritarizm, komünizm. Anti-demokratik rejimlere karşı parlamenter demokrasi isteğiyle mobilizasyonlar yaşandığı gibi parlamenter demokrasileri deviren

anti-demokratik gelişmeler de gerçekleşir (Batı'da bonapartizm, 20. yüzyıl ilk yarısında Doğu'da otoriter-faşist dalga, 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya'da askeri müdahalecilik), otoriter demokrasi veya parlamenter kurumları koruyan anti-demokratik rejim şeklinde demokrasi – anti-demokratik rejim eklemlenmesi ve ikisi arasında gel-gitler görülür.

Orta derecede gelişmiş tipte artık kitle rejimi vardır, oy hakkı genelleşir ve siyasal örgütlenmeler yerleşir (parti sistemi, baskı grupları), kitle iletişimi görece yoğundur ve demokrasi genellikle benimsenmektedir. Tipik örnek 19. yüzyıl sonlarından itibaren Batı'dır, parlamenter demokrasi nihayet yerleşir, belirli bir denge ve uzlaşma sağlanır. Ya da anti-demokratik rejime karşı demokrasiye geçiş isteği belirir ve başarılı olur (20. yüzyıl sonlarında komünist ülkelerde ve birçok Üçüncü Dünya ülkesinde görüldüğü gibi). Ama kitle rejimi totaliter, otoriter bir yapıda da olabilir, iki savaş döneminde birçok Batılı ülkede demokrasinin yıkılması ve faşizmin kurulması tipik örnektir, keza orta derecede gelişmiş komünist tek parti rejimleri de vardır (geçmişte Sovyet Rusya ve çevresi, şimdilerde hala tek partili Çin) ve orta derecede gelişme düzeyine geçen bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde otoritarizm veya otoriter yönde bir gelişme yaşanmıştır (bazı Latin Amerika, Doğu Asya ve Ortadoğu ülkeleri). Ancak büyük kısmında parlamenter kurumlar da ikincil olarak vardır, ideolojiler ve kitle katılımı sağlayan örgütlenmeler önemlidir (komünizmde ve faşizmde özellikle). Orta derecede gelişmenin demokratikleşme yönünde basınç yarattığı gibi totaliterleşme yönünde basınç yarattığı da ileri sürülebilir.

İleri tipte uzlaşmacı ve görece istikrarlı demokrasi yerleşir, ılımlı sağ ve ılımlı sol ikilemine dayalı bir yapı vardır, keza temsili demokrasiden öteye sosyal ve ekonomik demokrasinin gerçekleştirildiği saptanır, ama aynı zamanda dinamizm yitimi olarak değerlendirilebilecek olan dezideolojizasyon ve depolitizasyon süreci yaşanır, ayrıca kriz köktenci sağ yönde bir devinim de getirmiştir.

Dördüncü kritere göre, geri tipte ulusal devlet yapısı ve ulusal bütünleşme henüz gerçekleşmemiştir. Yeniçağ monarşileri Avrupa çapında aristokratik bir kozmopolitizm örneğiydiler (veraset savaşları bunun kanıtıdır, kozmopolitizm Ortaçağ'a göre artmıştı) ve feodal bölünmüşlük de henüz tam aşılamamıştı. 19. yüzyılda Doğu'da emperyal sistemler ve onlara bağlı uluslar vardı. Üçüncü Dünya'da ise geleneksel devletlerin krizi dağılma eğilimini güçlendiriyor, dışa bağımlılaşma ve sömürgeleşme yaşanıyordu. Ama ulusal sorun stratejikti, Yeniçağ monarşilerinin merkezi yapısı uluslaşmayı hızlandırdı, 19. yüzyıl Doğusu'na ulusların bağımsızlık hareketleri damgasını vurdu, Üçüncü Dünya'da ise bağımlılaşma ve sömürgeleşme ulusçu uyanış ve tepkileri getirdi.

Gelişmekte olan tipte ulusal devlet yapısı esas itibarıyla yerleşir, gelişmenin yayılması ulusal bütünleşmenin gerçekleşmesini olanaklı kılar. 19. yüzyılda Batı ulusal devletleri (Amerikan bağımsızlık savaşı, Fransız devrimi, Alman ve İtalyan birlikleri bu açıdan stratejik gelişmelerdir), 1870'lerden 1920'lerin başlarına Doğu'da, 20. yüzyıl ikinci yarısı başlarında dekolonizasyon sonucunda Üçüncü Dünya'da ulusal devletlerin kurulması ana eksenlerdir. Ulusal bağımsızlık fikri kadar ulusal güçlülük fikri de etkilidir, birçok ülkenin emperyalist-sömürgeci bir politika izlemesini getirir. Genel olarak ulusçuluk bütün gelişmekte olan ülkelerde güçlü bir akım olarak varlık gösterir. Ama yeni ulusal kuruluşunu gerçekleştiren ülkeler merkezkaç eğilimlerin basıncı

altındadırlar da (etnik-ulusal, kabilevi, dinsel-mezhepsel, yerel bölünmeler, keza siyasal ve sosyal bölünmelerin ulusal bütünleşmeyi tehdit etmesi). Ayrıca monarşik-aristokratik kozmopolitizm, kapitalist uluslararasılaşma, faşist yayılma, komünizm gibi uluslararası ideolojiler, bölgesel birlikler ulus-devletlerin egemenliğini kısıtlayıcı olabilmektedir.

Orta derecede gelişmiş tipte ulusal bütünleşme ileri düzeye varır (ekonomik gelişme ve kitle toplumuyla da uyumludur), ulusal güçlülük isteği çok artar, güçler mücadelesi sökün eder, yabancı düşmanlığı ve ırkçılık ivme kazanır. Batı'nın 1875-1945 dönemine bu özellikler damgasını vurur, dünyanın büyük bir bölümünde sömürgeci hakimiyette ve I. Dünya Savaşı'nda, faşist ırkçılıkta ve II. Dünya Savaşı'nda somutlanır. Komünizm de orta derecede gelişmeye yönelen ve ulaşan bir rejim olarak ideolojiyle ulusçuluğun kesiştiği bir güç politikası izlemiştir. 20. yüzyıl sonlarında orta derecede gelişmiş yeni güçlerin belirmesi ise dünya çapında ve bölgesel çapta güçler mücadelesini kızıştırıcı bir etki yaratabilir.

İleri tipte savaşların ardından ulusal devlet yapısı nihayet istikrara kavuşur, sınırlar değişmez ama ana eğilim uluslararasılaşmadır. Kapitalist dünya ekonomisi ileri Batı'nın egemenliğindedir, ekonomik ilişkiler belirleyicidir, ABD liderliğinde bir Batı bloku ve giderek tüm Avrupa'yı kapsayan bir bölgesel birlik kurulur, aralarında eskisi gibi güç mücadelesi değil karşılıklı-bağımlılık vardır (ama komünist güçler esas rakipleridir, Üçüncü Dünya'yla bir dizi sorunları vardır). Zihniyet yapısında da ulusçuluk zayıflar, evrenselci eğilimler güçlenir, ama xenofob ve ırkçı eğilimler de görülür. Bu noktada şu değinmede de bulunmamız gereklidir: 20. yüzyıl sonlarından beri küreselleşme süreci ileri tipin bazı özelliklerini dünya çapında yayıcı olabilmektedir: ekonomik belirleme ve karşılıklı-bağımlılık, birlikler ve kurumlaşma, yoğun iletişim ve evrenselcilik.

Siyasal güçler-pazarlar yapısı ve devlet yapısı konularında yukardaki satırlarda birçok değinmede bulunduk, daha fazla açımlamayacağız. Sadece başlıca kriterleri belirtelim: genel olarak halk katılımı ve kitle rejimi oluşumu, seçim, iktidar yolları ve iktidar mücadelesinde güçler, parti sistemi, toplumsal örgütlenmeler ve baskı grupları, kamuoyu ve sorunlar, ideolojilerin etkisi, elit yapısı, yerel politika ve merkeziyetçilik-ademi merkeziyetçilik, mobilize politika ve şiddet, devlet içinde merkezi odak yapısı, ordu ve askeri müdahalecilik, zor ve meşruluk yapısı, bürokrasi ve yönetim tarzı, ekonomik ve sosyal müdahalecilik…

2. DÜZEN VE DÜNYA SİSTEMİ

a) Sosyo-ekonomik düzen: kapitalizm odağı ve diğerleri

Sosyo-ekonomik düzen bir yönden gelişme düzeyiyle çakışır, geleneksel ve geri yapıların ağırlığı, tersine modern ilişkilerin (kapitalist ilişkilerin ve ikincil olarak sosyalleşmenin) nüfuzuyla ölçülür gelişme düzeyi. Ama burada esas üzerinde duracağımız liberal kapitalist düzenle sosyalizm ikilemidir, kapitalist gelişme süreci değişik kapitalizm tipleri yaratmıştır, sosyalizmin ise pratikte uygulanan bir-iki tipi vardır, ayrıca kapitalizmle sosyalizm arasında devletçilik ve sosyalleşmenin belirlediği ara tiplerden sözedebiliriz.

Kapitalizm özel mülkiyete dayalıdır, bu bakımdan devletçi ve sosyalist düzenlerle karşıttır. Ama öncesindeki toprağa dayalı feodal özel mülkiyetten farklı olarak kendileri de üretilmiş iş araçları ve işletme sahipliği (yani fabrika, makina, ticarethane, ulaşım aracı sahipliği) ile parasal sermaye sahipliği şeklinde bir özel mülkiyettir bu. Yanısıra küçük mülkler de vardır, ama kapitalist gelişme süreci mülkiyet ve sermaye temerküzüne yol açar. Kapitalizmin öteki yönü ücretli işçiliğin yayılmasıdır, sermaye-ücretli emek ikilemine dayanır, toprak sahibi-bağımlı köylü ikilemine dayalı geleneksel düzenden farklıdır. Sosyal eşitsizliğin büyük olduğu bir düzen olarak nitelenir, bu da zengin burjuvazi-yoksul işçi sınıfı ikileminde cisimlenir, ancak kapitalist gelişme zamanla orta sınıflaşmayı görece yaymıştır. Kapitalizm aynı zamanda pazar ekonomisi üzerinde temellenir, ekonomi gitigide ve sonuçta tümüyle parasallaşır (oysa geleneksel düzenler geçimlik tarıma dayalı kapalı, yarı-kapalı yapıdaydılar). Pazarda rekabet, eşitsiz mübadele ve gelişme süreçleri yaşanır, sonuçta tekelleşmeye varılır ve devlet müdahaleciliği artar (her ne kadar kapitalizm devletçilikle çelişiyor olarak düşünülse de). Kapitalizmin bir başka özelliği teknolojik bir devrime (sanayi devrimi ve ötesi) dayanması, hızlı bir gelişmeyi olanaklı kılmasıdır (bu bakımdan durağan, yavaş gelişen geleneksel düzenlerden farklılaşır), bu da gitgide büyüyen bir sermaye birikimi yaratır.

Kapitalizm aynı zamanda krizler içinde bir gelişme sürmüştür (üretim ve sermaye fazlası, pazar yetersizliği, kredi ve fiktif ekonomi sorunları, kar haddinin azalma eğilimi) ve kapitalist gelişmenin öteki yüzü ülkeler içinde ve dünya çapında bir geri-ülkeye ihtiyaç duymasıdır (ucuz işgücü ve hammadde kaynağı, pazar ve sermaye mahreci olarak). Dünya çapında eşitsiz ilişkiler gelişmiş kapitalist ülkeler ile kalabalık yoksul azgelişmiş (geri veya gelişmekte olan) ülkeler ikilemi şeklinde kendini gösterir. Ayrıca geçmişte gelişmiş ülkelerin yaşadığı kapitalist gelişme süreci bunlarda da yaşanmaktadır (kırsal dönüşüm, sanayileşme ve kentleşme, pazar ekonomisine geçiş, sermaye birikimi, ücretlileşme ve başka eksenlerde), daha yavaş ve bazan görece tıkanık olsa bile.

Kapitalizm gelişme aşamalarına göre kategorilere ayrılır: prekapitalizmin hala egemen olduğu geri kapitalizm (Batı Yeniçağ'ı, Üçüncü Dünya sömürge çağı gibi), kapitalizmin ilerlediği ve egemen hale geldiği gelişmekte olan kapitalizm (Batı 19. yüzyılı, 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya gibi), orta derecede gelişmiş kapitalizm (20. yüzyıl ilk yarı Batı'sı, 20. yüzyıl sonlarından itibaren Üçüncü Dünya'da daha gelişkin ülkeler gibi – ve bunların sayısı gitgide çoğalmaktadır-), ileri kapitalizm (1945-60 sonrası Batı). Kapitalizm Batı merkezlidir ve Batı kapitalizminin gelişimi de değişik aşamalara ayrılır: Yeniçağ merkantil ticari kapitalizmi, 19. yüzyıl liberal sanayi kapitalizmi, 19. yüzyıl sonlarından 1945'e tekelci finansal, müdahalecileşen (ve krizde) kapitalizm, 1945'den 1970'lerin ortalarına keynesian sosyal neo-kapitalizm ve istikrar, 1970'lerin ortalarından günümüze aynı modelin süregitmesi ama dalgalı kriz ve kısmi neo-liberalleşme. Üçüncü Dünya'da ise şu aşamalardan geçilir: sömürge çağı kapitalizmi (henüz prekapitalist ilişkiler yaygındır, dışa bağımlıdır), sömürge-sonrası çağ tutucu liberal kapitalizmi (komünizmin ve devletçi sosyalizmin karşıtı olarak görülür, prekapitalist ilişkiler çözülmektedir ama hala ağırlıklıdır, ekonomide dışa bağımlılık sürer, liberalizm benimsense bile kısmen devletçilik de vardır), 1980-90'lardan beri yeni kapitalizm (neo-liberal bir yönelim benimsenir ve devletçilik azalır, artık eski devletçi sosyalist ülkeleri de kapsayarak Üçüncü Dünya çapında genelleşmiştir, prekapitalizme göre ise kapitalist ilişkiler iyice yayılmıştır, finansal sermaye hareketleri, sınai üretim ve ihracat, yeni tüketim kalıpları belirleyicidir, bu süreçte bazı

ülkeler dünya ekonomisinde ağırlık kazanır). Ayrıca her üçünde de daha gelişmiş olanlar-daha geri olanlar ikilemi veya ekseni kurulabilir.

Kapitalizmin alternatifi olarak gözüken sosyalizm ise özel mülkiyete karşı devletsel, kollektif ve kooperatist mülkiyeti getirir, dengesizliklere yol açmakla suçladığı pazar mekanizmalarını merkezi plana ve devletin kapsayıcı ekonomik etkinliğine tabi kılar. Aynı zamanda yasal-siyasal eşitliğin ötesinde sosyal eşitliği sağlama savındadır (gelir ve diğer alanlarda), patronluğun kaldırılmasını ve çalışanların yönetime katılımını savunur. Sosyalizm geri veya gelişmekte olan ülkelerde iktidara gelmiştir, bu nedenle pratikte prekapitalist ilişkilerin tasfiyesi ve kırsal reform (yani toprak reformu ve kooperatizm) önem taşımıştır. Keza sözkonusu ülkeler açısından hızlı bir kalkınma stratejisi olarak ortaya çıkmış, bu nedenle sanayileşmeye ağırlık verilmiş, hatta kapitalizm gelişmeyi engellerken sosyalizmin hızlı bir gelişmeyi olanaklı kılacağı ileri sürülmüştür. Ancak sosyalizm, iktidara geliş ve iktidar ediş sürecindeki alt-üst oluşlar (devrim, savaş, kökten reform), süreklilik kazanan tek partili yönetim biçimi, pratikte devlet mülkiyetine dayalı bürokratik sistem özelliği, bireysel motivasyon ve piyasa regülasyonunun zayıflığı nedeniyle tıkanır. 20. yüzyılda iki tip sosyalizm görülür, esas önemlisi komünizmdir (Rusya ve Avrupa'nın doğusu, Çin gibi ülkelerde uygulanmış, dünya nüfusunun dörtte birinden fazlasını kapsamıştır, Batı kapitalizminin esas alternatifi olmuştur), diğeri ise yüzyılın ikinci yarısında Üçüncü Dünya'daki devletçi sosyalizm deneyimleridir, ancak bu ikinci tipi ara bölgede düşünebiliriz. 20. yüzyıl sonlarında sosyalist ülkelerde liberalleşme, kapitalizme geçiş yaşanır, dolayısıyla sosyalizmin alternatif olarak önemi azalmıştır, daha çok ara çözümler alternatif oluşturabilmektedir.

Ara bölge iki kritere göre tanımlanır: devletçilik ve sosyalleşme. Devletçilik kendiliğinden kapitalist ilişkilerin yanısıra, özel mülkiyet ve pazara dayalı düzen sürmekle birlikte devletin ekonomik etkinliğinin görece ileri düzeyde olması demektir: devlet işletmelerinin ve kamu hizmetlerinin ağırlığı, devletin altyapı kurmada ve kalkınmada belirleyici rolü, görece ileri düzeyde devlet müdahaleciliği ve planlama, kamulaştırmalar ve özel mülkiyeti sınırlayıcı düzenlemeler…Gelişme sürecindeki ülkelere özgü görülür daha çok: yaygın kamu sektörü ve bürokratizmiyle tanınan Üçüncü Dünya ulusçu devletçiliği (yukarda sözünü ettiğimiz devletçi sosyalizmin yanısıra liberal devletçi versiyonu da vardır), Yeniçağ'da, 19. yüzyılda ve sonrasında modernleşme hamlelerinin erken devletçiliği (ama bunlarda kapitalizme uyarlanma kaygısı esastır ve prekapitalist ilişkilerin ağırlığı vardır, bu nedenle kapitalizm-sosyalizm ekseninde ara konum değil, bu ikilemin oluşmasına öncel konum olarak nitelenmeleri doğru olur). Batı kapitalizmi için de devletçilikten sözedilir, örneğin iki savaş dönemi ve 1945 sonrası için tekelci devlet kapitalizmi terimi kullanılmaktadır.

Sosyalleşme ise değişik eksenlerde değerlendirilebilir. Biri sosyal reformlar uygulanmasıdır (geri ülkelerde toprak reformu, kooperatizm gibi). Diğeri sosyal politika uygulamalarıdır: sosyal güvenlik sistemleri, sosyal amaçlı ekonomik politikalar (gelir, istihdam ve tüketimle, destekleyici ve düzenleyici politikalarla ilgili), sosyal kamu hizmetlerinin yaygınlaşması ve sosyal gelişme yatırımları (eğitim, sağlık, kollektif donatım ve hizmetler, konut, çevre düzenleme ve koruma, kırsal ve bölgesel gelişme, nüfus planlama), çalışma yaşamının düzenlenmesi (çalışma mevzuatı, çalışma koşullarının düzeltilmesi, çalışanların örgütlenmesi ve katılımı, küçük işletmelere destek). Sosyalleşmenin

etkisi geniş kitlenin yaşam düzeyinin yükselmesinde, farklı kesimler arasında sosyal dengenin sağlanmasında, nihai olarak yoksulluğun aşılması ve orta sınıflaşmada kendini gösterir (ancak bu sonuç daha çok ekonomik gelişmeye bağlıdır, ayrıca gelişme sürecindeki toplumlarda sosyalleşme olsa bile yoksulluk aşılamaz ve orta sınıflaşma gerçekleşemez yeterince). Sosyalleşme endekslerinin yüksek olması sosyal devlet, hatta sosyal-demokrat çözüm nitelemesini getirir. Bu endeksler genellikle gelişmiş toplumlarda yüksektir, 1945 sonrası Batı sosyal devleti bu açıdan tipik örnektir, ama gelişme sürecindeki toplumlarda da daha sosyal olanlar vardır. Sosyalleşme devletçilikle kesişir ama ona indirgenemez, devletçilik olmadan da sosyalleşme olabilir, nitekim 20. yüzyıl son çeyreğinden beri sosyalizm ve devletçilik gerilemektedir ama sosyalleşme dünya çapında yayılmaktadır.

Her iki kriteri (devletçilik ve sosyalleşme) birlikte değerlendirerek, 1945 sonrası Batı keynesian sosyal kapitalizmi, devletçi ve sosyal özelliklerin nisbeten sürdüğü post-komünizm, Üçüncü Dünya'da daha devletçi ve sosyalleşmiş olanlar ara çözüm kapsamında düşünülebilir, ama 20. yüzyıl son çeyreğinden itibaren neo-liberal yönelim sadece sosyalizmi değil ara çözümleri de olumsuz etkilemektedir.

b) Dünya sisteminde konum

Dünya sistemi Yeniçağ'dan itibaren oluşmaya başlamış, 19. ve 20. yüzyıllarda gerçek anlamda oluşmuştur. Dünya sisteminde konuma göre sınıflandırma gelişme düzeyi ve sosyo-ekonomik düzene göre sınıflandırmayla kesişir, gelişmiş (gelişmede öncü olan, ardından gelişmiş düzeye erişen) Batılı kapitalist ülkeler dünya sisteminde egemen konumdadır, bu nedenle Batı emperyalizminden sözedilir. Buna karşılık, geri kalmış ve gelişmekte olan Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişmelerinde dış dinamik belirleyici olmuştur, şu ya da bu ölçüde dışa bağımlıdırlar. Bu bakımdan bazılarınca, dünya sistemi merkez-çevre modeline göre bir egemenlik sistemi olarak tanımlamıştır (Batı merkezdir, Üçüncü Dünya çevre). Burada egemenlik esas ekonomik düzeyde tanımlanmaktadır, siyasal egemenlik onun hem türevi hem aracıdır (keza kültürel egemenlik de). Bu ikilemin dışında yeterince gelişmiş olmasalar bile dünya sisteminde Batı dışında başka güçler (ve Batı içinde yeni yükselen güçler) varlık göstermiş, güçler mücadelesinde taraf olmuşlardır: 19. yüzyılda üç Doğu imparatorluğu (Avusturya, Rusya, Osmanlı), iki savaş döneminde yükselen ve yayılan faşist ülkeler (Almanya, Japonya ve İtalya, ancak bunlar Batı içinde de düşünülür), 20. yüzyılda, özellikle ikinci yarısında Batı'nın esas rakibi olan komünist güçler, 20. yüzyıl sonlarından itibaren çok-kutuplulaşan bir dünyada yeni yükselen güçler. Bu bakımdan dünya sisteminde egemenlik ekonomik düzeyin ötesinde, siyasi, askeri ve ideolojik yönüyle de düşünülmelidir. Keza Üçüncü Dünya ve diğer dışa bağımlı sayılan ülkelerin konumları arasında da farklar vardır ve zamanla önemli değişmeler olmuştur: sömürge-öncesi girişler, sömürgeler ve yarı-bağımlılar/görece bağımsızlar, dekolonizasyon sonrası bağımsızlık ama süregiden bağımlılıklar ve daha bağımsız politika izleyenler, son dönemde eski konumu sürenler ve yeni yükselenler. Batılı ülkelerin konumunda da zamanla önemli değişmeler olmuştur: sömürge imparatorluklarının kuruluş dönemi ve yerleşmesi, geç emperyalistler, 20. yüzyıl ikinci yarısında gelişmiş Batılı ülkeler bloku ve lideri ABD, yüzyıl sonlarından itibaren artık yükselen yeni güçler karşısında konumu sarsılan Batı.

Dünya sisteminde konuma göre genel bir değerlendirme güçlülük ve yayılma-bağımsızlık-bağımlılık üçlemi olabilir. Bağımlılık konusunu ekonomik ve askeri-siyasi eksenlerde düşünebiliriz, doz olarak dolaysız bağımlılık-dolaylı bağımlılık ayırımı yapmamız gerekir, keza belirli güçlere bağımlılıkla dünya sistemi içinde bilhassa ekonomik açıdan sistemik bağımlılık ayırımı yapmak gerekir (siyasi bakımdan bağımsız ülkeler, hatta güç konumundaki devletler sistemik bağımlılık içinde olabilirler, merkez-çevre modeli sistemik bağımlılığı esas almaktadır). Ayrıca altık bağımlılık ve karşılıklı-bağımlılık ayırımı yapılmalıdır (ve bu ikilem bir karşıtlıktan çok doz meselesi olarak düşünülmelidir, vurgulu altıklıktan denk karşılıklılığa giden bir çizgide). Bunun yanısıra, dış dinamikli gelişme-iç dinamikli gelişme, dışa açıklık ve görece kapalılık, dışa açıklık şekilleri gibi kriterlere göre de ayırım yapılabilir. İzleyen satırlarda dünya sisteminde konuma göre sınıflandırmayı dönemlere göre yapacağız.

Yeniçağ'da dünya sistemi oluşmaya başlamış ama henüz bütünleşmemiştir. Batı gelişmektedir, Avrupa dışında sömürgeci ve ticari yayılmaya girişmiştir, Üçüncü Dünya durağandır ve giderek gerileyecektir, Batı girişi başlamış ve bağımlılaştırıcı etkiler yaratmaktadır. Bu genel model ötesinde Batı'da bir grup gelişmede öncü ve dış yayılmada gitgide ön plana çıkan güçlerdir: İngiltere, Hollanda ve Fransa. Dış yayılmada öncü olup sömürge imparatorlukları kurmakla birlikte zamanla gerileyen İspanya ve Portekiz de birlikte düşünülebilir. Avrupa devletler sistemi içindeyse savaşlar içinde bir gelişme yaşanmakta olup bazı devletler güç sahibidir (Habsburg Avusturya ve İspanya, Fransa, İngiltere, İsveç, Prusya…). Birçok Avrupa devleti ise küçüktür, yabancı egemenliği altındadır veya altına düşmektedir (dağınık yapıdaki Almanya ve İtalya'da devletler ve kentler mozayiği, Felemenk, İskandinavya). Avrupa'nın doğusu geri kalmıştır, Batı'nın yayılmasına katılamamaktadır. Burada Habsburg Avusturyası'nın yanısıra Rusya ve Osmanlı imparatorlukları egemendir (Osmanlı Balkanları ve diğer ikisinin yayılma alanları), Polonya ise nahiftir (İsveç ve Prusya Doğu kapsamında da düşünülebilir). Üçüncü Dünya içinde Ortadoğu ve Asya güçlü devletleriyle tanınır ve Batı'da kendisinden farklı bir Şark despotizminin örneği olarak gösterilirler. Burada en önemli grup Osmanlı, İran, Hint ve Çin imparatorluklarıdır, Yeniçağ boyunca büyük güç olarak varlıklarını sürdürürler, geniş topraklara egemendirler, ama gerilemeye de başlarlar ve Batı girişi sökün eder. İkinci grup bölgedeki diğer monarşik devletlerdir (Japonya, Kore, çeşitli Güneydoğu, Güney ve Orta Asya devletleri), bunların birçoğunda Batı girişi başlamıştır. Ve her iki grupta da bazı topraklar sömürgeleştirilmeye başlanır, Filipinler, Endonezya, Hindistan gibi. Diğer iki grup Afrika ve Amerika'dır. Afrika'da kabilevi bir temel ve bazı monarşiler vardır, Batı girişi köle ticaretiyle bünyeye nüfuz etmektedir ve bazı ticari üsler kurulmuştur (ondan önce de İslam girişi vardı). Amerika ise sömürgeleştirilmiştir, Güney ve Orta Amerika'da İspanyol sömürge imparatorluğu hakimdir, Portekiz Brezilya gibi büyük bir parçaya sahiptir. Kuzey Amerika da sömürgedir, ama beyaz göçmenler yaşamaktadır burada.

1770'lerden 1870'lere, hızlı bir gelişme yaşayan ve çevresinde ticari ilişkilerin yoğunlaştığı bütünleşik bir dünya ekonomisi oluşan, aynı zamanda Üçüncü Dünya'da sömürgeci yayılması süren Batı'nın üstünlüğü artık kesindir. Batı içinde iki grup ayırdedilebilir. İngiltere ön plandadır (ekonomik açıdan farkla öndedir), sömürge imparatorluğu kurmaktadır, devrim ülkesi Fransa onu izlemektedir, bağımsızlığa kavuşan ve çok sayıda göçmen çeken ABD atılım içindedir (bu üçlü gelişmede öncü ve güçlü devletler grubu olarak adlandırılabilir). İspanya ve Portekiz artık geri kalmıştır (ilki

sömürge imparatorluğunu da yitirir), Almanya ve İtalya birliklerini kurma sancıları içindedir, küçük devletlerse (Benelüks, İskandinavya…) gelişmektedirler ama pek etkili değildirler (tümü heterojen ikinci grup olarak adlandırılabilir). Batı'ya göre geri kalmış Doğu'da üç imparatorluğun hakimiyeti vardır (Habsburg Avusturya, Rusya ve artık hasta adam olarak nitelenen Osmanlı), bölgedeki ülkeler ve halklar bunların egemenliği altındadır (bağımsızlık sürecine girmiş Osmanlı Balkanları, paylaşılmış Polonya, Habsburg egemenlik alanı, Rus genişleme alanı), yani hakimler ve tabiler diye iki grup vardır (ama buradaki Üçüncü Dünya'da gelişen sömürgecilikten farklı bir egemenliktir). Batı gibi Doğu'yu da kapsayan Avrupa sisteminde İngiltere ve Fransa'nın yanısıra, Avusturya, Rusya ve Prusya'nın ağırlığı hissedilmektedir (bu son ülke Alman birliğini gerçekleştirir ve uzun süre Doğulu bir güç olarak da telakki edilir). Üçüncü Dünya'da ise geri kalmışlık artık kesindir, henüz sömürgecilik kapsayıcı bir hakimiyet kuramamışsa da gitgide bağımlılaşma (ekonomik bağımlılık, siyasal nüfuz) yaşanmaktadır ve eski devletlerin çoğu kriz içindedir (bunlarda genel bir eğilim de kurumsal ve kültürel batılılaşma başlangıcıdır). Burada bir grup sömürgeleştirilenlerdir (Hindistan en büyük parçadır). Diğer grup sömürgeleştirme basıncı altında olup henüz tam sömürgeleşmemiş Asya ve Afrika devletleridir. Üçüncü grup yarı-bağımlı konuma girmekte olan eski imparatorluklardır (Osmanlı Ortadoğu'su, İran, Çin). Dördüncü grup öncesinde sömürge olup 19. yüzyıl başlarında siyasal bağımsızlığa kavuşan, ama dışa bağımlılığı değişik eksenlerde devam eden Latin Amerika'dır. Global bir dünya sistemi perspektifiyle düşünülürse, gelişmede öncü Batı, geri kalmış olsa da güç sahibi üç Doğu imparatorluğu, yarı-bağımlılaşan Üçüncü Dünya ve sömürgeleşen Üçüncü Dünya şeklinde dört kategori ayırdedebiliriz (yarı-bağımlılaşmayı daha önce belirttiğimiz gibi sistemik bir konum olarak tanımlıyoruz, bunlar arasında Osmanlı ve Çin imparatorlukları gibi hala güçlü devletler vardır).

1870'lerden 1914'e gelişmiş Batı'da İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları temayüz etmektedir (İngiltere hem gelişmede hem sömürgecilikte öndedir). Batı'da yeni yükselen güçler ise ABD ve artık birliğini sağlamış Almanya'dır, ekonomik planda İngiltere'ye yetişeceklerdir ve yayılma eğilimindedirler. Diğer Batılı ülkeler güç bakımdan daha zayıf kalsalar bile, bazıları önemli sömürgelere sahiptir (Belçika, Hollanda, Portekiz). Beyaz nüfuslu İngiliz dominyonları da ekonomik gelişmişlikleri ve görece özerk statüleri nedeniyle Batı içinde düşünülebilir. Avrupa'nın doğusunda gelişme esas bu dönemde başlar, ama Batı'ya göre geridir ve ekonomik planda bağımlılaşmaktadır. Dönem boyunca Osmanlı Balkanları yitirir, giderek bir Balkan devletleri grubu oluşur. Ayrıca Asya'da Japonya gelişen ve yayılan bir güç olarak varlık göstermektedir (Doğu imparatorluklarıyla birlikte Batı dışındaki güç odakları arasında sayılması doğru olur). Üçüncü Dünya'da ise sömürgecilik bu dönemde yerleşir. Hint alt-kıtası, Güneydoğu Asya, Kuzey Afrika ve Kara Afrika sömürge konumundadır (İngiliz, Fransız ve diğer sömürge imparatorluklarına bağlı olarak). Osmanlı Ortadoğu'su ve İran, Çin ve Latin Amerika ise yarı-bağımlılaşan konumda. 1770'ler-1870'ler dönemi için sözünü ettiğimiz dört kategori bu dönemde yeni katılım ve ayrılmalarla varlığını sürdürür (sömürgeleşenler, yeni ulus-devletleşenler gibi).

Büyük güçler arasında dünya çapında bölüşüm mücadelesi dünya savaşına varır, 1914-45 arası dünya çapında bir kriz devresi olarak geçirilir. Batı dünya çapında hakimiyetini ve sömürgeciliğini sürdürmektedir, ama kriz içindedir. Savaş galibi İngiltere ve Fransa sömürge imparatorluklarını biraz

genişletmişlerdir ama göreli gerileme içindedirler, ABD en zengin ekonomik güçtür, Avrupa'nın kreditörüdür ama isolationnist bir politika izlemektedir. Buna karşılık, faşizmin yükselişi savaş mağlubu Almanya ile İtalya ve Japonya'dan oluşan yeni bir güç odağı yaratmaktadır, bunların yeniden paylaşım ve dünya çapında hakimiyet isteği yeni bir dünya savaşını getirecektir. Üç Doğu imparatorluğu I. Dünya Savaşı sonrasında yıkılır, bu süreçte Rusya'da komünist bir sistem kurulur (Batılı ve faşist güçlerin yanısıra üçüncü güç odağı haline gelir), tüm Doğu Avrupa ve Balkanlar'da ise artık ulusal devletler vardır (ama dünya sistemi içindeki konumları yarı-bağımlı olarak nitelenebilir). Ulusçu ve sosyal mobilizasyonun başladığı Üçüncü Dünya'da ise sömürgeler ve yarı-bağımlılar ikilemi sürer (yarı-bağımlılığı yine sistemik konum olarak tanımlıyoruz, yoksa çoğu egemen devlet konumundadır, bunlar içinde yabancı nüfuzun belirleyici olduğu devletlerle görece egemen devletler ayırımı yapabiliriz, manda statüsüne giren eski Arap Ortadoğu'su sömürgeliğe daha yakındır). II. Dünya Savaşı öncesinden itibaren istilacı yayılmalar da başlar (Asya'da Japon ve Afrika'da İtalyan yayılmaları). Odaklandırırsak bu dönemde beş kategori vardır: Batı, faşist güçler, komünist Sovyet Rusya, Doğu ve Üçüncü Dünya'nın siyasi bakımdan bağımsız ama sistemik yarı-bağımlıları, Üçüncü Dünya sömürgeleri.

1945 sonrasında dünya sisteminde Batı üstünlüğü sürer ve yeni bir yapılanmaya girer. Kapitalist dünya ekonomisinin uluslararasılaşması yaşanır, bunun içinde gelişmiş Batı merkezi ile gelişmekte olan Üçüncü Dünya çevresi (periferi) ikilemi ve aralarında eşitsiz ilişkiler saptanır. Batılı güçler eskisi gibi birbiriyle çatışmamaktadır artık, ABD liderliğinde ve değişik ortak örgütlerde bütünleşmiş bir Batı bloku vardır (NATO bu açıdan mihver örgüttür, Avrupa Birliği giderek birkaç istisnayla tüm Avrupa ülkelerini kapsayacaktır), Batı'nın ekonomik gelişmesi ileri düzeye varır ve dünya ekonomisindeki egemenliği pekişir. Batı'nın karşısında komünist güçler yer almaktadır, komünizm Sovyet Rusya'nın ardından az-çok tüm Doğu'yu kapsar ve Uzakdoğu'ya yayılır, Üçüncü Dünya'da Batı blokuyla çekişme içindedir ama ekonomik planda Batı'dan geridedir (dolayısıyla dünya ekonomisinde ön plana çıkamaz). Bir süre sonra Sovyet-Çin anlaşmazlığı iki komünist güç odağı yaratır. Üçüncü Dünya'da ise dekolonizasyon süreciyle sömürge imparatorlukları tarihe karışır, hemen hemen tüm ülkeler bağımsızlığa kavuşur ama dışa bağımlılık sürer (ekonomik zayıflık ve bağımlılık, hem Batı blokunun hem komünist güçlerin siyasal nüfuzu). Sömürge çağının yarı-bağımlı ülkelerine benzetilebilirler (daha farklı bir yapıda olsa bile), ama bu ülkelerin bağımsızlıklarını koruma çabası içinde oldukları da gözlemlenir ve dışa bağımlılık derecesi açısından aralarında farklar vardır. Odaklandırırsak bu dönemi üçlü bir yapıda düşünebiliriz: Batı, komünizm, Üçüncü Dünya.

1973 sonrasında petrol krizi, daha çok da 1980'lerin sonlarından beri post-komünizme geçiş ve gelişmenin dünya çapında yayılması gitgide belirginleşen bir şekilde dünya sisteminde yeni bir yapılanma yaratmaktadır. Gelişmiş Batı bütünleşik yapıdadır, dünya çapında üstünlüğü sürmektedir ama eski ağırlığı zayıflamaya başlamıştır. Post-komünizme geçişle eski rakibi komünist güçler kalmamıştır, ama iki büyük eski komünist güç Çin ve Rusya ile Üçüncü Dünya'nın yükselen güçleri dünya ekonomisi ve politikasında önemli bir ağırlığa sahiptir. Üçüncü Dünya içinde güç ve gelişme farkları belirginleşmiştir. Daha geri olanların önceki konumları sürse bile (bunlar arasında Afrika ülkeleri en büyük gruptur), bazı büyükler (Hindistan ve Brezilya gibi), önemli hammadde üreticileri ve yeni sanayileşmiş ülkeler, siyasal İslam ve bölgesel birlikler ayrı güç odakları olarak belirmişlerdir,

gelişmenin yayılması Batı'yla farkı ve bağımlılığı azaltmaktadır. Batı merkezi-Üçüncü Dünya çevresi ikilemi sürmektedir ama arada birçok güçten de sözedilebilir, gitgide çok-kutuplu ve karşılıklı-bağımlı bir yapı oluşmaktadır. Odaklandırırsak bütünleşik Batı, post-komünist güçler, Üçüncü Dünya'da yeni yükselen güçler ve görece ileriler, görece geriliği sürenler dört ana gruptur.

3. YENİÇAĞ VE 1770'LERDEN 1870'LERE

İzleyen satırlarda siyasal rejimleri uzun tarihsel dönemler içinde inceleyeceğiz: Yeniçağ'da, 1770'lerden 1870'lere, 1870'lerden 1945'e (bunun içinde iki devre ayırdediyoruz, 1875-1914 devresi ve 1914-45 iki savaş devresi), 1945'den günümüze (bunun içinde de iki devre ayırdediyoruz, 1945'den 1980'lere, 1990'lardan günümüze). Uzun tarihsel dönemler içinde üç ayrı çizgi belirliyoruz: Batı, Doğu ve komünizm/post-komünizm, Üçüncü Dünya. Her dönemde bu üçlü temelinde ayrı tipler tanımlayacağız. Buradaki analiz hem gelişme ve düzen ikilisini hem de daha etraflı olarak siyasal rejimi kapsayacaktır (dünya sistemindeki konuma göre analizi ise yukardaki başlık altında aynı dönemlere göre yapmıştık).

a) Yeniçağ

Yeniçağ'ı geleneksel devletleri incelerken ele almıştık, burada modern rejimler tipolojisiyle ilişkileri açısından kısaca tekrar gözden geçireceğiz. Batı'nın sanayi-öncesi gelişme çağı uzun Yeniçağ dönemini kapsar (1500'den 1770'lere), diğer bölgeler geleneksel yapılarını korurken Batı gelişmekte ve dünya çapında yayılmaktadır, ama geleneksel yapılar Batı'da da hala egemendir. Sosyo-ekonomik planda feodal ilişkilerin parasal kapitalist ekonominin gelişme sürecinde çözüldüğü ama hala egemen olduğu bir yapıdadır, keza Rönesans'ın izinde kültürel modernleşme yaşanmaktadır ama geleneksel dinsel ve feodal kültür baskındır. Kapitalizmin ilk türü Yeniçağ Batısı'ndaki merkantil kapitalizmdir, gelişme sürecinde, henüz egemenlik kuramamış bir kapitalizm olduğu gibi, daha çok ticari niteliği ve devletin etkin rolüyle tanınır (dış ticaret belirleyicidir, devletin gelişmede öncülüğü ve müdahaleciliğiyle, vergi sorunuyla belirlenmiş erken bir devletçilik vardır). Bu yapıya tekabül eden rejim tipi ise mutlakçı merkezi monarşidir, yani anti-demokratik bir yapı vardır, ama modern bir rejim olmaktan çok geleneksel feodal monarşinin uzantısıdır. Bununla birlikte parlamenter düzen yönünde gelişme de sökün etmiştir (bilhassa İngiliz devrimi ve ardından parlamenter monarşisi). Bu dönem Batı'nın birinci tipidir ve geleneksellikten geriliğe geçişle tanımlanır (gelenekselliğin etkisinin 17. yüzyıl sonlarına kadar ağır bastığı söylenebilir).

Siyasal rejim konusunu biraz açımlarsak, modern rejime geçiş Yeniçağ'da Batı'da başlamıştır, iki eksende. Yeniçağ Batısı'nın tipik rejimi merkezi monarşidir, Ortaçağ sonlarından itibaren yaşanan merkezileşme süreci Yeniçağ'da feodal ademi-merkeziyetçiliğe üstün gelerek modern devlete geçiş sürecini başlatmıştır (ancak Almanya ve İtalya'da dağınık ademi-merkeziyetçi yapı hala sürmekteydi). Bu yönde gelişmeler olarak kurumlaşma (ordu, maliye, idare…) ve bürokrasinin oluşumu, monark iktidarının kamu yararı ve hukuk ilkelerine dayandırılması, kapitalist gelişmenin teşviği (merkantilizm, kumpanyalar, manüfaktürler), ulus-devlet yapısına yakınlaşma belirtilebilir.

Merkezi monarşi aynı zamanda mutlakçı özelliğiyle, baskıcı ve kişisel yönetim tarzıyla tanınır. Bu bakımdan modern anti-demokratik rejimlerin ilk türü sayılabilir, ancak az önce belirttiğimiz gibi geleneksel özelliği baskındır (geleneksel monarşiyle tarihsel süreklilik içindedir, feodal bir düzene ve aristokratik bir egemen sınıfa dayanır, onun ayrıcalıklarını korur, hatta kapitalist gelişme karşısında feodal aristokratik savunmacılıkla da açıklanır). Rejim probleminin ikinci ekseni yeni yükselen burjuva elitin ve halk kitlelerinin siyasal mobilizasyonudur. Monarşi, aristokrasi ve kilisenin baskıcı ve ayrıcalıklara dayanan yönetim sistemini eleştiren, doğal düzen fikrini, hak ve özgürlükleri savunan, sonuçta anayasal ve parlamenter sistemin kurulmasına varacak görüşler etkili olmaya başlar. İlk büyük siyasal mobilizasyon Reform hareketidir (ayrıca popüler isyanlar ve iktidar mücadeleleri şeklinde mobilizasyonlar yaşanır), belirtilen görüşler esas 16. yüzyıl sonlarında Hollanda bağımsızlık savaşı ve 17. yüzyılda İngiliz devrimi, 18. yüzyıl son çeyreğinde Yeniçağ'ı sonlandıran Amerikan bağımsızlık savaşı ve Fransız devrimi ile üstünlük sağlamaya başlar.

İngiltere'de devrim sırasında parlamento ağırlık kazanır ve hak bildirgeleri yayınlanır, bir süre anti-demokratik bir cumhuriyet kurulur (devrim liderinin adıyla Cromwell diktatörlüğü diye adlandırılır, devrimci diktatörlüğün erken bir örneğidir), ardından 18. yüzyılda parlamenter monarşik sistem yerleşir. Bu sistemde parlamento monarkın yanısıra ikinci güç odağıdır, devlet güçler ayrılığı ilkesine göre örgütlenmiştir (monark ve parlamento, yasama-yürütme-yargı üçlemi, iki kamara, parlamentoda whig-tory partileri), ama kabine monarka bağlıdır ve oy hakkı sınırlıdır. İngiliz sistemi devrimci başlangıçtan sonra hem liberal yenilikçi hem de gelenekleri gözeten bir ara çözüm olarak temayüz eder ve Kıta Avrupası'nda örnek gösterilir. Kuzey Amerika'nın gelişimi de Batı parlamenter demokratizminin öncülü sayılabilir. Bilhassa İngilizlerin hakimiyeti altındaki bölgede yerleşmiş beyaz göçmenler arasında Püriten toplulukçuluk hakimdi, eğitim ve iletişim araçları görece gelişkindi. Yerel birimlerde doğrudan demokrasi (town meetings) ve ulusal düzeyde seçimle gelmiş meclisler vardı, aynı zamanda zengin sınıfın iktidar üzerinde ağırlığı hissediliyordu (oy hakkı sınırlıydı, oligarşik yapıdan sözedilir). İngiliz sömürge idaresiyle anlaşmazlık 18. yüzyıl sonunda Amerikan bağımsızlık savaşına vardı ve günümüze kadar süren Amerikan demokratik sistemi kuruldu.

Batı Yeniçağ'dan itibaren gelişmede öncü olurken Doğu hala geleneksel yapıdaydı, sonrasında da Doğu Batı'ya göre geri kalacak ve geç gelişecektir. Yeniçağ'da Batı'daki gibi kapitalist ekonomik gelişme pek başlamamıştı, monarşinin otokratik ve merkeziyetçi özelliği baskındı. Balkanlar ise İslam bir imparatorluğa (Osmanlı) tabi olup Avrupa'nın gelişme çizgisinin dışında kalmaktaydı. Habsburg Avusturya'sı Batı Avrupa'yla yakın bağlara sahipti (imparatorluk ve Almanya, İspanya ve Felemenk bağlantıları), Doğu Avrupa Reform ve din savaşlarından çok etkilenmişti, feodal temelde de olsa ihracata yönelik tarım gelişmekteydi. Rusya geç olsa bile merkezi monarşi kurabilmişti ve uluslaşma potansiyeli gösteriyordu, ama Batı'ya göre daha otokratik yapıdaydı. 18. yüzyılda tüm bölgede yukardan modernleşme yönünde girişimler başlamıştı (II. Friedrich Prusyası'nda, Maria Theresia Avusturyası'nda, Petro ve Katerina Rusyası'nda).

Üçüncü Dünya'da ise, Ortadoğu ve Asya'da geleneksel imparatorluk düzeni (Osmanlı, İran, Moğol Hindistanı, Çin imparatorlukları) sürmektedir (ve düşünürler arasında Batı'dan farklı bir Şark

despotizmi fikri bu dönemde oluşur), ayrıca başka monarşiler vardır. Ama gelişme tıkanıktır, Batı gibi gelişememektedir (ama henüz Batı'yla denktir, fark esas 19. yüzyılda açılacaktır), krize girilir ve bir süre sonra gerileme başlar (dönem boyunca Osmanlı, Hint-Moğol, Qing-Çin imparatorlukları yayılma göstermiş olsalar bile). Ayrıca Batı girişi sökün etmiştir, ilk sömürgeler kurulmaya başlanır (Hindistan'da İngiliz nüfuzu, İspanyol egemenliğinde Filipinler, Seylan ve Endonezya'da yerleşim). Afrika kabilevi-monarşik bileşimi bir düzen içinde ve krizdedir (Mali, Songhay gibi monarşik devletler vardır burada), uzak mesafe ticaretine koşut olarak İslam'ın yayılmasını yaşamıştır, Yeniçağ'da ise köle ticareti ve ticari üslerle Batılı girişi hatırı sayılır bir düzeye varmıştır. Amerika kıtasında Batı sömürgeleştirmesiyle geleneksel düzen yıkılmıştır ve baskıcı bir yabancı egemenlik vardır (İspanyol sömürgeciliği ve diğerleri), sömürge idaresinin yanısıra yerel idarede beyaz göçmenler etkilidir. Beyaz göçmenlerle sömürge idaresi arasındaki çelişki ve popüler isyanlar bölge halkının yabancı (özellikle İspanyol) egemenliğe karşı savaşına varacak ve 19. yüzyıl başlarında bağımsızlık kazanılacaktır. Bu dönemde sömürge Latin Amerika geleneksel-geri bileşimi bir yapıdadır, Ortadoğu, Asya ve Afrika ise hala geleneksel yapıda.

b)1770'lerden 1870'lere

Batı'da 18. yüzyıl son çeyreğinden 19. yüzyıl son çeyreğine geleneksel çağ teknolojisini sona erdiren kökten bir dönüşüm gerçekleşir (birinci sanayi devrimi, ulaşım devrimi), sanayileşme, kentleşme ve zenginleşme yaşanır. Sosyo-ekonomik planda feodalizm iyice çözülür, ama tarımda yarı-feodalite ve küçük mülkiyet nisbeten yaygındır, köylülük çoğunluktadır. Esas eğilim kapitalizmin gelişmesidir ve artık egemendir: sanayi kapitalizmi ve koşut olarak ticaret ve finans kapitalizmi yayılır, kente ve yurtdışına göç yaşanır (demografik büyüme de hızlıdır) ve yeni üretici sınıf ücretli işçilerdir, pazar ekonomisi yayılır, birleşik ulusal pazarlar ve bir dünya pazarı oluşur. Bu dönemde kapitalizm hızlı gelişmesinin yanısıra, liberal rekabetçi özelliğiyle tanımlanır. Serbest rekabet vardır, devlet müdahaleciliğine karşı çıkılmaktadır (ama gelişme sürecinde devletin rolü hiç de az değildir). Sosyalleşme pek gelişmemiştir: kapitalizm vahşi bir gelişme yaşamaktadır, sosyal yardım politikası uygulansa da baskıcı yapıdadır, yoksulluk yaygındır, çalışan sınıfların iş ve yaşam koşulları kötü ve hakları kısıtlıdır. Bu dönemden itibaren sosyal adaletsizliğe ve krize yol açtığı gerekçesiyle kapitalizm sosyalist eleştiriye maruz kalır. Toplumsal-kültürel modernleşme ise ivme kazanmıştır, geleneksel bağlılıklar çözülmektedir, rasyonalizm, burjuva zihniyet ve sekülarizasyon yayılmaktadır. Bu yapıya tekabül eden rejim, dönem boyunca ağırlığını sürdüren monarşik otoritarizmden nisbeten çatışmalı (devrimler ve savaşlarla bezeli) bir süreç içinde anayasal parlamenter düzene ve sınırlı demokrasiye, genel olaraksa kitle politikasına geçiştir. Bu dönem Batı'nın ikinci tipidir ve gerilikten gelişmekte olanlığa geçişle tanımlanır (başlarda gerilik hala baskındır, 1830'a kadar hakim olduğu söylenebilir, bu dönemde İngiltere başı çekmiş, Orta ve Güney Avrupa arkadan izlemiştir).

Batı'nın bu dönemdeki siyasal gelişmesinin ana eksenleri şunlardır: hem liberal parlamentarist devrimler hem evrimci dönüşüm sonucunda monarşik otokrasiden parlamenter rejime geçiş (anayasal parlamenter monarşiler yayılır) ve demokratikleşme (oy hakkı henüz sınırlı olsa ve örgütlenme yasakları olsa bile), ama aynı zamanda monarşik formda otoriter eğilimlerin hala baskınlığı, (liberal

parlamentarist devrimlerle bileşen) ulusal hareketlerle birlikler ve ulus-devlet formunun yerleşmesi, yasal ve bürokratik devletin oluşumu ve genişlemesi, halk katılımına dayanan kitle rejimine geçiş (bunun bir yönü devrimci, ulusçu ve karşı-devrimci mobilizasyonlarken diğer yönü devletin dışında modern siyasal güçler yapısının oluşması ve demokratik katılımdır), uluslararası politikada devrim ve karşıtları (tutucu monarşiler) ikilemi ile ulusal sorunların belirleyiciliği, Avrupa devletler sisteminin belirginleşmesi ve dünya çapında sömürgeci bir atılımın başlaması.

Dönüm noktası olan 1789 Fransız devrimi monarşiyi, aristokrasi ve feodaliteyi kökten bir biçimde yıktıktan sonra, parlamenter bir sistem kurar, ama bu sistem yerleşemez. Kısa bir süre Jakoben devrimci diktatörlüğe ve devrimin izinden gitse de eskisi gibi monarşik yapıdaki Napolyon rejimine varır. Fransız işgali ve nüfuzu altındaki Avrupa ülkelerinde de cumhuriyet veya parlamenter monarşi şeklinde benzer rejimler kurulur. Bütün bu devrim sonrası rejimler geleneksel monarşiden farklı, onu deviren veya yerini alan, parlamenter mekanizmalara yer veren, demokrasi – anti-demokratik rejim bileşimi (ikincisi baskın olmak üzere) yeni bir rejim tipi olarak nitelenebilir. Fransız devriminden önce 1770'lerde Kuzey Amerika'da gerçekleşen devrim (Amerikan bağımsızlık savaşı) ise ademi-merkeziyetçi ve başkanlık sistemine dayanan demokratik bir rejim kurar. Sonrasında İngiliz (İngiltere 18. yüzyıl parlamenter monarşisini sürdürür ve geliştirir) ve Amerikan siyasal geleneklerinde demokratik rejim süreklilik gösterecektir.

Kıta Avrupası'nda 1815'te Restorasyon'un eski rejimi geri getirmede başarısı sınırlı kalır, 1830 ve 1848 devrimlerinin izlediği Fransız devrimi örneği 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da ve dünya çapında etkili olur. Bu yüzyılda parlamenter demokrasinin esas karşıtı eski monarşi rejimidir (ancien regime), ama Fransız devrimindeki kadar kökten bir kopma yaşanmaz, devrim dalgası sınırlı tutulabilir, bastırılabilir. Genellikle anayasal parlamenter monarşi ara çözümü benimsenir, monarkın yanısıra parlamento ikinci güç odağı haline gelir, hükümet daha çok monarka bağlıdır. Çoğu Avrupa ülkesinde bu rejim vardır: eski İngiltere örneğinin yanısıra devrim dalgasının peşisıra Fransa'da, Benelüks ve İskandinav ülkelerinde, 1848 devrimiyle sarsılan ve birliklerini kurma sürecindeki Almanya ve İtalya'da, iç savaş yaşanan İberik yarımadada. Demokratik cumhuriyetin en önemli örneği öncesinde monarşik geleneği olmayan ABD'dir (bir de İsviçre), ayrıca 1848 devrimi konjonktüründe bazı demokratik cumhuriyetler kurulur (örneğin Fransa'da ki genel oy hakkı bile getirir ama kalıcı olamaz). 1870'lere kadar Batı rejimlerinin ikinci ayırdedici özelliği sınırlı oy demokrasisi olmalarıdır, oy hakkı zenginlik ve mülkiyet, cinsiyet, bazan eğitim ve ırk temelinde sınırlanmıştır. Bu sistem ancak aristokrasinin, burjuvazinin ve giderek orta sınıfların katılımına olanak tanımaktaydı.

1770'lerden 1870'lere tüm döneme damgasını vuran bir gelişme ise kitle politikasına geçiştir. Bu açıdan devrim faktörü belirleyicidir, dönem devrim çağı diye de adlandırılır: Fransız devrimi dalgası, ardından 1830 ve 1848 devrimleri ana odaklar olup tüm Avrupa'yı etkilerler, İtalyan ve Alman birlikleri de mobilize süreçlerdir (yukardan devrim olarak da nitelenirler), Amerika'da ise iç savaş yaşanır (bağımsızlık savaşından sonra ikinci Amerikan devrimi olarak nitelenir). Aynı zamanda partiler kurulur, ideo-politik akımlar oluşur (liberal, cumhuriyetçi radikal ve sosyalist akımlar bir yandan, muhafazakar, gelenekçi monarşist akımlar diğer yandan, ayrıca diğerleriyle kesişen ulusçu

akımlar); sendikalar, dernekler, mütüalite ve kooperatifler şeklinde örgütlenmeler kurulur (ama birçoğu kısıtlamaya tabi tutulur), gazetelerle birlikte kamuoyu oluşmaya başlar.

Genel bir değerlendirme yaparsak, 1770'lerden 1870'lere demokrasi ikincil ve sınırlıdır. Batı Avrupa ülkelerinde monarşik otoritarizm hala güçlüdür: Fransız devrimi dalgasının ardından Napolyon devrinde (1799-1815) ve Restorasyon devrinde (1815-30) yeniden güçlenir, 1830 ve 1848 devrimleri ardından nisbeten zayıflar ama ağırlığını korumayı başarır. Almanya, İtalya ve İberya gibi daha geri bölgelerde otoritarizm baskındır, demokrasi sürecinde otoriter kesintiler yaşanır (Fransa'da 1850-70 arasında bonapartizm gibi). Bonapartizm 1848 devriminin hem uzantısıdır hem ona reaksiyon niteliğinde yeni tipte bir otoritarizmdir, monarşik ve otoriter yapıda olduğu gibi gelişmeye de ivme kazandırır, Fransa ekonomik atılımını esas bu devrede yaşar.

Doğu 18. yüzyıl son çeyreğinden 19. yüzyıl son çeyreğine sosyo-ekonomik planda feodal ilişkilerin hakim olduğu sanayi-öncesi kırsal yapısıyla tanınır. Ekonomik ve siyasal gelişme sürecinde dış dinamik belirleyicidir. Bunun bir yönü üç imparatorluk (Avusturya, Rusya, Osmanlı) ve bağımlı uluslarıdır, diğer yönü Doğu'nun Batı cazibe alanına girmesidir (Fransız devrimine karşı harekette Doğulu otokrasiler başı çektiği gibi devrimin etkisi Doğu'da da hissedilir, Batı'ya uyarlanmaya yönelik kurumsal-kültürel ve ekonomik modernleşme girişimleri başlatılır ama Avusturya bölgesi dışında Batı tipi bir kapitalist gelişme pek yoktur). Aynı zamanda devletçilik etkilidir: 19. yüzyıl boyunca ağırlığı süren merkezi feodalite yapısı (özellikle Rusya'da), modernleşme girişimlerinde devletin öncülüğü. Ancak Doğu devletleri çözülme sürecine girmişlerdir (özellikle Osmanlı), prekapitalist ilişkilere ve dış dinamiğe göre konumlanmaktadırlar. Sosyalleşme ise zayıftır, köylü sorunu sosyal basınç yaratmaktadır. Siyasal yapı demokratik değildir, bölgede emperyal otokratik monarşiler (Avusturya, Rusya, Osmanlı) hakimdir, bağımlı uluslar bunların baskıcı egemenliği altındadır, ulusal hareketler, savaşlar ve devrimlerle bezeli çatışmalı bir süreç yaşanmaktadır. Doğu Yeniçağ'da henüz gelenekseldi, 18. yüzyıl son çeyreğinden 19. yüzyıl son çeyreğine geri tip kapsamına girmeye başlar ama geleneksel özellikler önemli ölçüde sürer (Rus bölgesinde ve Balkanlar'da bilhassa), bu dönem Doğu'nun birinci tipidir.

Dönem boyunca Batı'da parlamentarizme geçiş yaşanırken Doğu'da monarşik otokratizm sürmektedir, ama aynı zamanda ulusal hareketlerin ve devrimlerin etkisi hissedilmektedir. Üç imparatorluk arasında daha gelişmiş olan Avusturya Fransız devrimi karşıtı koalisyonda başı çekmişti, ama 1848 devrimiyle sarsılır, 1867'de Avusturya-Macaristan adıyla çifte monarşi yapısına bürünür, devrimin önü alınsa ve monarşi sürse bile başlayan parlamentarizme geçiş ve bağımlı ulusların hareketlenmesi sürer. Rusya koyu otokratik bir ülkedir, çarlık, ortodoksi ve slavofili üç ana özelliğidir, askeri feodal bir devlet yapısı vardır, aynı zamanda dışa yayılmaktadır. Ama sınırlı bir modernleşme politikası da izlenir ve 1860'larda servajın kaldırılması, zemstvo denilen yerel meclislerin kurulması gibi yukardan reformlar gerçekleştirilir, diğer yönden rejime karşı hareketler başlamıştır (ilk örnek 1825'te Dekabrist ayaklanmadır, güçlü Rus tutuculuğuna karşı batılılaşmacı bir kanat vardır, rejime karşı eleştirel yazın gelişir ve reformlar yapılması istenir). Rusya, Avusturya ve Prusya arasında paylaşılmış ve baskıcı bir egemenlik altında tutulan Polonya ise, dönem boyunca ulusal ayaklanmalarıyla temayüz eder. Osmanlı imparatorluğunda (bilhassa Müslüman olmayan

azınlıklar açısından) belirli bir serbesti getiren Tanzimat'a ve Batı'ya öykünen kurumsal reform politikasına rağmen otokratik padişahlık rejimi sürer, ancak padişahın yanısıra sadrazamların ve yabancı güçlerin nüfuzu da artar, muhalif akımlar belirir (Yeni Osmanlılar gibi). Balkanlar'da ise Osmanlı'ya karşı ulusal hareketler gelişmekte ve yabancı destek görmektedir (Avusturya, Rus, Batı karışımları), Yunanistan 1820'lerde bağımsız olur, Sırbistan ve Romanya özerkleşir. Bu ülkelerde monarşiler ve parlamentolar paralel olarak kurulur, ama dış müdahale, otoritarizm ve istikrarsızlık hakimdir.

Üçüncü Dünya'da 18. yüzyıl son çeyreğinden 19. yüzyıl son çeyreğine dışa bağımlılaşma süreci yaşanır, sömürgecilik henüz hakim olmasa bile Üçüncü Dünya'nın kriz içindeki geleneksel sistemleri dağılmakta, alt-üst olmaktadır (iç dinamikten kaynaklanan krizle dışa bağımlılaşma krizi eklemlenir). Öncesinde sömürgeleşmiş Latin Amerika gerçi bağımsızlığa kavuşur, ama ekonomik bağımlılığı ve yabancı nüfuzu sürer. Sosyo-ekonomik planda henüz kırsal ve prekapitalisttirler (kabilevi ve Asya tipi feodal), yine de dış dinamikten kaynaklanan gelişme önemlidir. Erken bir devletçilikten sözedebiliriz (Yeniçağ Batı'sı ve Doğu'daki gibi), ama devletler zayıftır (zayıflayan ve dağılan geleneksel monarşiler, tam hakimiyet kuramamış sömürgeciler, nahif yeni devletler). Sosyalleşme ise zayıf olduğu gibi, geleneksel yapıların çözülmesi ve dış dinamikli gelişme yoğun bir sosyal kriz yaratmaktadır (keza toplumsal-kültürel krize de yol açmaktadır, özellikle elitlerin sıkıntısı ve arayışları şeklinde). Siyasal yapı ise geleneksel monarşik devletlerin yarı-bağımlılaşması ve Hindistan gibi bazı ülkelerde sömürge idaresinin kurulmasıyla, tümünde çatışmalı bir süreç yaşanması ve anti-demokratik rejimlerin hakimiyetiyle tanımlanır (süregiden geleneksel monarşiler, otoriter elitlerin idaresindeki sömürge idareleri ve yeni ulusal devletler üç türüdür bu rejimlerin). Aynı zamanda bir yandan dış dinamiğe uyarlanmaya yönelik kurumsal-kültürel ve ekonomik batılılaşma, modernleşme girişimleri, diğer yandan bu girişimlere ve yabancı girişine karşı gelenekçi, proto-ulusçu tepkilerle belirlenmektedir siyasal yapı. Bu dönem Üçüncü Dünya'nın birinci tipidir, geleneksellikten geriliğe geçişle tanımlanır, geleneksel yapı uzunca bir süre hakimdir.

Osmanlı imparatorluğu Tanzimat'la batılılaşma yönünde stratejik bir adım atar, yeni bir merkeziyetçi hamle başlatır. Ortadoğu'da egemendir, merkeziyetçilik kontrol kapasitesini arttırır ve Arap ulusçuluğu henüz sahnede yoktur (ama Mısır fiilen bağımsızlaşır ve Mehmet Ali paşanın modernleşmeci monarşik-aristokratik rejimi kurulur, Maşrek'te Lübnan bunalımı gibi huzursuzluklar yaşanır, Cezayir'se Fransız sömürgesi haline gelir). İran'da Kaçar monarşisi sarsıntılı bir gelişme sürmektedir (Rus ve İngiliz girişi etkilidir, Şii ulema tepkici bir tutum takınır). Afyon savaşlarıyla dışa bağımlılığı kesinleşen Çin imparatorluğu çözülmektedir, ama otokratik yapısı sürmektedir (örneğin Tayping isyanı milyonlarca kişinin ölümüyle sonuçlanan bir bastırma harekatına maruz kalır). Modernleşen Meiji Japonyası'nda monarşik otoriter eğilim hakimdir, Kore monarşisi ise bunalımdadır. 19. yüzyıl başlarında yeni bağımsızlaşan Latin Amerika'da başkanlık rejimleri ve parlamenter mekanizmalar kurulmuştur, ama esas lider otoritarizmi, askeri müdahalecilik ve yerel iktidarlar etkilidir, yeni ülkeler arasında savaşlar yaşanır. Sömürgeleşen ülkelerde sömürge idaresi henüz tam anlamıyla yerleşememiştir, diğer yandan eski monarşiler bir süre direnebilseler ve sömürgeci güçlerle uzlaşsalar da dağılmaktadırlar: Güneydoğu Asya'da sömürgeleşme başlamıştır ama iyice zayıflayan monarşiler sürmektedir (Filipinler'se uzunca bir süredir İspanyol sömürgesidir).

Dünyanın ikinci en kalabalık ülkesi Hindistan'ın sömürgeleştirilmesi ise bu dönemde tamamlanır (İngilizler diğer sömürgecileri bertaraf eder, ülke sömürge kumpanyası idaresinden İngiliz monarşisinin idaresine alınır, dağınık bir yerel iktidarlar yapısı vardır, Hint ayaklanması gibi yabancı karşıtı tepkiler belirir). Afrika'da sömürgeleştirme başlasa da istikrarsız monarşiler ve kabileler yapısı sürmektedir, sömürgeciler bunlarla ilişki kurar, zor doğal koşullar içerlere yayılmayı engellemektedir.

4. 1870'LERDEN 1945'E

a) Batı

19. yüzyıl son çeyreğinden 20. yüzyıl ortalarına Batı'da ikinci sanayi devrimi ekonomiye büyük ivme kazandırmış, gelişme toplumsal dokuya nüfuz etmiştir. Batılı toplumlar artık kentsel sanayi toplumu haline gelmişlerdir, kentliler ve ücretliler çoğunluğu oluşturmaktadır. Kapitalizm ve pazar ilişkileri ülkeler içinde kapsayıcı bir egemenlik kurduğu gibi dışa yönelik sömürgeci yayılma belirleyici hale gelir (bu nedenle kapitalizmin emperyalist aşamasına geçişten sözedilir), aynı zamanda liberal rekabetçi kapitalizmden sanayi tekelleri ve finans gruplarının hakim olduğu tekelci finans kapitalizmine geçilmiştir. Ancak sistem 1875-1914 genişlemesi ve göreli istikrarının ardından 1914-45 arasında genelleşmiş (ekonomik, sosyal, siyasal) bir kriz içine girer: I. Dünya Savaşı, savaş sonrası ekonomik ve siyasal kriz, 1929 ekonomik krizi ve faşizmin yükselişi, her üçünün de derin sosyal etkileri (işsizlik, yoksullaşma, mülksüzleşme gibi), nihayet II. Dünya Savaşı yıkımı. Ulusçu-korumacı eğilim tüm dönem boyunca güçlenir ve dış rekabet savaşlara varır, zaten öncesinde artmış olan devlet müdahaleciliği savaş ve krizle iyice artar (1929 sonrasında keynesianizm ve faşizm müdahaleci modeller olarak rağbet görür). Tüm dönem aynı zamanda sosyalleşmenin atılımıyla tanımlanır: sosyal güvenlik sistemleri kurulur (ve de savaş ve kriz koşullarında sosyal yardım önem kazanır), çalışma mevzuatı yerleşir (iş süresinin kısalması, iş güvenliği, iş müfettişliği…), kamu hizmetleri yayılır (kent içi ulaşım, bu arada metro, beledi hizmetler, bu arada elektriklendirme, minimal konforlu popüler konut yapımı, zorunlu ilköğretim, sağlık hizmetleri…), sosyal nitelikli ekonomik politikalar uygulanır (asgari ücret, toplu sözleşme ve hakemlik, tarıma ve küçük işletmelere destek), yaşam düzeyi yükselir ve işçi sınıfının, köylülüğün entegrasyonunun sağlandığı ileri sürülür. Ancak 1914-45 devresinde savaşlar ve krizler sosyal sorunlarda artış getirir, az önce belirttiğimiz gibi. Devletçilik ve sosyalleşme endeksleri iyice yükselmişse de dönem, hattın kapitalizm tarafındadır, arada değil. Toplumsal-kültürel modernleşme ise artık bünyeye nüfuz etmiştir, eğitim ve kitle iletişimi yayılmaktadır, sanat ve eğlence yaşamı parlaktır (ilk devrede güzel çağ/belle epoque ve ikinci devrede çılgın yıllar/annees folles adlandırmaları yapılır), ama bunalım da sökün etmiştir, kötümser ve aşırı eğilimler güçlenmektedir (nihilizm ve anomi hali, güç politikası isteği ve savaş şoku, ırkçılık ve liberal anlayışın gerilemesi).

Dönemin siyasal rejimi bir önceki dönemi belirleyen türbülansların ardından artık yerleşmiş parlamenter demokrasi ve halk katılımına dayanan kitle rejimidir. Ama 1875-1914 devresinde sağlanan nısbi denge iki savaş devresinde diğer krizlerle eklemlenmiş siyasal krizle kökten sarsılır. Savaşlar ve uluslararası politika sorunları siyasal krizin bir eksenidir (savaş yıkımı ve imparatorlukların

sonu, Rusya'da kurulan komünizmin etkisi ve sömürgeciliğin bunalımı, ekonomik krizin etkileri ve istikrarsız uluslararası politika, faşizm dalgasıyla güç kazanan revanşar-yayılmacı istekler). Diğer ekseni ise I. Dünya Savaşı sonrasında daha da gelişse bile, parlamenter demokrasiye karşı anti-demokratik faşizm alternatifinin giderek ön plana çıkması, birçok ülkede iktidara gelmesidir (gerçi birçok Batı demokrasisi varlığını sürdürür ama istikrarsızdırlar). Ve bu süreç II. Dünya Savaşı'na varır, büyük kısmı işgal altındaki Avrupa'da savaş yıllarında faşizm genelleşir. Dolayısıyla gelişmenin lineer olarak ve her zaman daha fazla demokratikleşme getirmediğini söyleyebiliriz, ters tepkiler de olasıdır. Bu dönem Batı'nın üçüncü tipidir ve gelişmekte olanlıktan orta derecede gelişmişliğe geçişle tanımlanır, 20. yüzyıl başlarında orta derecede gelişmişliğe ulaşılmıştı denilebilir (ama Güney Avrupa gelişmekte olan düzeyde kalmaya devam eder).

Şimdi iki devre itibarıyla bu genel değerlendirmeyi açımlayalım. 1875-1914 devresinde yüzyıl boyunca sarsıntılı bir gelişme yaşayan parlamenter demokrasi Batı'da nihayet yerleşir ve nısbi bir istikrara kavuşur: Fransa'da III. Cumhuriyet kurulur, diğer Batı Avrupa ülkelerinde ise parlamenter demokrasili monarşiler vardır. Birliğini sağlamış Almanya ve İtalya'da, İberya'da parlamenter demokrasi esas bu dönemde yerleşir. Genel oy hakkı yönünde gelişme ileri düzeye varır (kadınlar dışında), seçimler siyasal ritüelin belirleyici faktörü haline gelir, demokratik süreç içinde partilerin iktidar olduğu bir yapıya geçilir, kabinenin önemi ve monarşiden özerkliği artar. Parti sistemi sağ-sol ikilemi çevresinde belirginleşir: sağda monarşizmden çok muhafazakarlık tanımlayıcıdır, liberalizm ara konumdadır, solda ise radikalizmin yanısıra henüz iktidara katılamasa da sosyalizm esas güç haline gelir, yeni kurulan sosyalist partiler kısa zamanda güçlenir (ABD dışında) ve sosyalizm içinde reformcu eğilimler etkinlik kazanır. Halk katılımını yüksek düzeye çıkaran kitle örgütleri yayılır (örgütlenme yasakları kaldırılır, sendikalar ve kitle partileri geniş çapta örgütlenir), kamuoyu artık oluşmuştur (yüksek tirajlı gazeteler ve iletişim araçlarının yayılması ve etkinliği dönemi belirler), ekonomik gelişme ve kamu hizmetleri geniş kitleyi sisteme entegre eder. Bununla birlikte birçok Batı demokrasisinde otoriter eğilimler hala etkilidir (örneğin Almanya'da bismarckizm ve kayzerizmin otoriter eğilimlerinden sözedilir, sosyal-demokrat parti bir süre yasaklanır, hükümet hala doğrudan kayzere bağlıdır), kısıtlamalar tümüyle kalkmış değildir.

Batı'da ekonomik gelişme ileri bir düzeye varmış ve parlamenter demokrasi yerleşmiştir, ama 1914-45 arasındaki iki savaş dönemi genel bir kriz devresidir. Güç mücadeleleri I. Dünya Savaşı'na varır, savaş yıllarında demokratik yapı sürmekle birlikte baskıcı uygulamalara da başvurulur. Savaş topyekundur, büyük can kaybı ve fedakarlıklara neden olmuştur. Bunun da etkisiyle savaş sonrasında genel oy hakkı büyük ölçüde tanınır, ama kısıtlamalar tümüyle kalkmamıştır (oy hakkı kadınları da kapsamaktadır ama henüz her yerde ve tümüyle değil). Daha geniş ve sosyal bir demokrasi kurulmaya çalışılır, yeni kurulan Alman Weimar cumhuriyeti bu yönde bir örnektir. 19. yüzyılın sonlarında önem kazanmaya başlayan sosyal politika uygulaması yayılır ve kapsamı genişler. Ayrıca soldaki en büyük güç sosyalist partiler koalisyonlarla da olsa iktidara katılmaya başlarlar, burjuva demokrasisiyle uzlaşma eğilimi ağır basmaktadır. Parti sistemi sağ-sol ikilemine dayanır, solda sosyalistlerin yanısıra eski sol radikaller ve yeni köktenci sol komünistler vardır, merkezde ve sağda liberaller, Hıristiyanlar ve çeşitli muhafazakarlar yer alır, yeni köktenci sağ faşizm ise giderek büyük güç kazanacaktır. İşveren örgütleri faal ve nüfuzludur, genişleyen haklarla işçi sendikalarının etkisi

artmaktadır. Kitle toplumu yapısı yerleşmektedir ve bu bağlamda gazetelerin yanısıra radyo, sinema gibi yeni kitle iletişim araçları çok etkili olmaya başlamıştır.

Ama I. Dünya Savaşı sonrası Batı demokrasisi krizde bir demokrasidir. Rusya'da Batı'nın kapitalizmini ve burjuva demokrasisini yadsıyan komünist bir devrim olmuş, devrim dalgası Batı'ya da yayılmıştır (ama önü alınabilmiştir). Savaş yıkımı ve savaş sonrası ekonomik kriz, devrimci dalgaya tepki bu kez Batı demokrasisini sağdan yadsıyan yeni bir akımın, faşizmin güç kazanmasına yol açar. 1922'de İtalya'da Mussolini liderliğindeki faşistler iktidara gelir, İspanya'da askeri bir rejim kurulur (general Primo de Rivera liderliğinde), Portekiz'de faşizan bir rejim başa geçer (bir süre sonra rejimin lideri Salazar olacaktır). 1923-29 arasında nısbi bir ekonomik ve siyasal istikrar sağlanırsa da, 1929 krizi ekonomik altüst oluşa neden olduğu gibi siyasal köktencileşmeye de yol açar. Almanya'da faşizmin izinde nazizm (ya da nasyonal-sosyalizm) büyük bir kitle desteği elde ederek iktidara gelir (lideri karizmatik führer Hitler'dir), İspanya'da iç savaş sonucunda (1936-39) general Franco liderliğinde frankist rejim kurulur, hemen her ülkede faşist hareketler gelişir. Faşizmin esas siyasal hasmı sol, komünistler ve sosyalistlerdir, ama rejim olarak demokrasiye alternatif oluşturmaktadır. Batı demokrasisinin kredibilitesi azalır, faşizm tarafından ulusal çıkarlara aykırı yozlaşmış bir sistem olmakla eleştirilmektedir. Bununla birlikte 1929 krizi sonrasında, istikrarsız olsa bile birçok Batılı ülkede demokrasi varlığını sürdürebilmiştir. Bu bakımdan İngiliz, Amerikan, Fransız ve küçük Avrupa ülkelerinin liberal demokratik gelenekleri ile Orta, Güney ve Doğu Avrupa'nın faşizme ve otoritarizme kayışı arasında karşıtlık kurulur.

Faşizm 19. yüzyılın geçiş sürecine özgü otoritarizmlerinden farklı yeni bir totaliter kitle rejimidir, geçmiştekilere göre farklı bir anti-demokratik rejim türüdür: egemen çevrelerin desteğinin yanısıra kitle desteğiyle iktidara gelmiştir, ideolojiktir ve kapitalizmi sürdürse bile yeni bir düzen kurmaya girişir, lider karizması ve paramiliter güçler iktidar tertibatında stratejiktir, savaşa yöneliktir. . . Bu sırada Avrupa dışında bir başka ülkede, Japonya'da da özgün bir faşist gelişme yaşanmaktadır (burada imparator kültü ve askeri özellik ağır basar). Faşist ülkeler Almanya, Japonya ve İtalya'nın dünya çapında yeniden paylaşım ve hegemonya istekleri II. Dünya Savaşı'na varır. Savaş yıllarında Batı Avrupa'da Alman nazi işgali altındaki ülkelerde işbirlikçi faşizan rejimler kurulur (Fransa'daki Vichy rejimi, Benelüks'de, İskandinavya'da), Kıta Avrupası'nda faşizm genelleşir (savaş dışı kalan İspanya ve Portekiz de faşist sayılır), ama İngiliz, eski dominyon ve ABD demokrasileri sürer.

b) Doğu

19. yüzyıldan, özellikle son çeyreğinden itibaren gerek Doğu'da gerek Üçüncü Dünya'da dış dinamiğin belirleyici olduğu bir gelişme yaşanır. Bu gelişmenin bir yönü modernleşme, diğer yönü kapitalizmin gelişmesidir, ikisi de Batı'dan kaynaklanmış, dünya çapında yayılma göstermiştir. Diğer yandan liberal kapitalizme alternatif olarak ortaya çıkan sosyalizm akımı 20. yüzyılda, Batı'da değil de Doğu'da ve bir dizi Üçüncü Dünya ülkesinde uygulanma imkanı bulacaktır.

Doğu 19. yüzyıl son çeyreğinden 1945'e kapitalist gelişmenin, sanayileşme ve kentleşmenin belirleyici olduğu ama prekapitalist ilişkilerin ve kırsallığın hala ağırlık taşıdığı bir yapıdadır (bu

bakımdan Doğu'nun üç bölgesi içinde farklılaşma vardır, Doğu Avrupa daha gelişmiştir, Balkanlar daha geri, geniş Rusya ise hem sanayileşmede mesafe kateder hem de geri özellikleri hala güçlüdür). Doğu'nun gelişme sürecinde dış dinamiğin belirleyici olduğunu belirtmiştik. Bunun bir yönü üç imparatorluğun egemenliğiydi (Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Rusya) ama bu egemenlik sarsılır ve yıkılır: ulusal bağımsızlık hareketleri ivme kazanır ve 1870'lerden I. Dünya Savaşı sonrasına bir dizi ulus-devletten oluşan bir yapıya geçilir (Rusya'da ise komünizm kurulur). Diğer yönü Doğu'nun Batı'nın cazibe alanına girmesiydi, Batı tipi modernleşme artık bünyeye nüfuz edebildiği gibi kapitalist gelişme esas bu dönemde gerçekleşir ve Batı kapitalizmine bağımlılaşma yaşanır (borçlanma, yatırımlar, ticaret). Üçüncü yönü ise 1914-45 arasında yabancı nüfuzu, savaşlar, işgaller ve direnişlerin belirlediği gelişme sürecidir. Doğu devletçiliğinin ağırlığı 1870'lerden 1945'e uzanan dönemde de hissedilir: hem devletin zayıflasa da süren geleneksel özellikleri hem de modernleşme ve kapitalist gelişmede öncülüğü, yeni devletsel oluşumlar, iki savaş krizi bağlamında devletçi politikalar. Ancak dönem boyunca devletlerin çözülmesine de tanık olunur, istikrarsızlık ve dışa bağımlılık belirleyicidir: üç imparatorluk yıkılır, Rusya'da devrim olur, tüm bölge devletleri II. Dünya Savaşı'nda Alman işgaline uğrar…Sosyalleşme yönünde adımlar atılsa da Batı'ya göre zayıftır, üstelik sosyal basınç artmıştır: köylü sorununun (toprak reformları yapılır, çiftçi partileri etkili olur) yanısıra yeni oluşan işçi sınıfı sorunu, sosyalizmin ağırlık merkezinin Doğu'ya kayması (Rus devrimleri bunun göstergesidir).

Siyasal yapıda, yüzyılın son çeyreğinden itibaren parlamenter demokrasi yönünde geç bir gelişme yaşanır, ama çatışmalı bir süreç izler (darbeler, devrimler, işgaller), otoriter ve faşist rejimler baskındır (Rus ve Osmanlı otokratizmleri savaş sonrasına kadar süregider, yeni devletlerin birçoğunda otoriter rejimler kurulur, I. Dünya Savaşı sonrasında Rusya'da komünist bir rejim kurulur, iki savaş döneminde faşizm dalgası etkili olur, II. Dünya Savaşı devresi işgal ve ağır baskı altında geçirilir). Doğu 19. yüzyıl son çeyreğinden 1945'e gerilikten gelişmekte olanlığa geçmektedir (ama Balkanlar'da ve Rusya'da geri özellikler hala güçlüdür), bu da Doğu'nun ikinci tipidir.

İlk devrede (1875-1914), Avusturya'da 19. yüzyılın sonlarına varıldığında parlamenter monarşik bir demokrasi vardır ve çok sayıdaki bağımlı ulusları kapsamaktadır. Ama süregiden otoriter özellikler ve ulusal çekişmeler demokratikleşmeyi sınırlayıcıdır. Rusya 1905 devrimine kadar hala otokratiktir, eski yapı sürer, ama 1870'lerden beri ekonomik gelişme büyük hız kazandığı gibi rejime karşı muhalefet güçlenir (parlamentarizme geçiş isteyen liberaller bir kanattır, diğer kanat olan popülistler faaldir ve Rus özelliklerini koruyan bir köylü sosyalizmi istemektedirler, yeni bir akımsa yeni oluşan işçi sınıfına dayanan marksist sosyal-demokratlardır), şiddetli bir mecraya da girer (popülist suikastler özellikle). Süreç 1905 devrimine varır, parlamenter demokratik mekanizmalar kurulur (duma), ama çarlık sürmektedir ve otoriter özelliği hala baskındır. Devrimin liberal parlamentarist yönünün yanısıra sosyal yönü belirgindir, işçi, köylü ve asker mobilizasyonları şeklinde gelişir. Osmanlı'da Tanzimat dönemini 1876 meşrutiyeti izler, ama kısa sürer, yerini II. Abdülhamid otokrasisi alır. Bununla birlikte rejim karşıtı hareketler gelişir: Balkan ve azınlık ulusçuluklarının yanısıra hürriyetçi ve Türk ulusçusu Jön Türkler. Burada ancak 1908 meşrutiyetinden sonra parlamenter demokratikleşme başlayacak ama çatışmalı bir gelişme izleyecek, İttihat ve Terakki'nin (Jön Türklerin merkeziyetçi kanadı) otoriter tek parti yönetimine dönüşecektir. 1870'lerden itibaren savaşlar sürecinde

bağımsızlaşan Balkan ülkelerinde (Sırbistan, Romanya, Bulgaristan) parlamentolar kurulsa, seçimli demokrasi başlasa bile, bağımsızlığın konsolidasyonu monarşik ve otoriter bir çerçevede gerçekleşir, istikrarsız ve çatışmalı bir yapı vardır (Yunanistan 19. yüzyılın başlarında bağımsızlaşır, Makedonya ve Arnavutluk ise ancak meşrutiyetten sonra Osmanlı egemenliğinden çıkar, onlarda da belirtilen özellikler hakimdir). Dış müdahaleler belirleyicidir (Avusturya-Macaristan Balkanlar'ın önemli bir kısmında hakimdir, Rusya ve Batılı ülkeler bölgede nüfuz sahibidir).

I. Dünya Savaşı'nı şiddetli çatışmalar ve işgaller altında geçiren Doğu'da, savaş sonrası döneme üç imparatorluğun (Rusya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı) yıkılması ve Rusya'da komünist devrim damgasını vurur. Beklenen devrim Rusya'da gerçekleşir (bu da büyüklüğüne ve yayılımına karşın göreli geriliğinin onu zayıf halka haline getirmesiyle açıklanır), çarlık rejimi devrilir ve yıkıcı bir iç savaş yaşanır. Yeni kurulan komünist rejim marksizmin izindedir ve Batılı sosyalist partilerin aksine devrimci bir marksizm olma savındadır (devrimin liderinin adıyla leninizm diye adlandırılır). Ekonomide göreli bir liberalleşme devresinden (NEP denilen) sonra kollektivist eşitlikçi ve merkezi planlı bir düzen kurarken siyasal planda proletarya diktatörlüğü rejimini kurmaya girişir. Dumanın yerini alan kitlesel nitelikteki ilk sovyetlerin ardından komünist tek parti yönetiminde totaliter bir sistem kurulur: kökten reformlar yapılır ve tüm toplumu kapsayıcı ideolojik bir düzen kurulur, parti ile bürokrasinin bütünleşmesine dayanan yeni bir yönetici sınıf oluşur. 1930'larda stalinist uygulama baskı dozunu arttırır (kırda kulakların tasfiyesi ve kıtlık, muhaliflerin tasfiyesi ve gulag denilen sürgün kampları). Aynı zamanda yeni Sovyetler Birliği dünyanın ikinci büyük sanayi gücü haline gelir.

Diğer Doğu ülkelerinde ise yeni ulus-devletler kurulmuştur (Osmanlı topraklarında savaş öncesinde yaşanan bu süreç Avusturya-Macaristan topraklarında ve Rusya'ya bağlı bazı ülkelerde savaş sonrasında gerçekleşir). Zaten öncesinde başlamış olan parlamenter demokratik gelişme daha ileri düzeye varır, ama istikrarlı bir demokrasi kurulamaz. Bu bölgede iki savaş arası dönem rejimleri demokrasi-otoritarizm eklemlenmesidir: 1920'lerde ikisi arasında gel-gitler olur, 1930'larda daha sürekli bir otoriterleşme ve faşizme yakınlaşma yaşanır; bazı ülkelerde görünürdeki demokrasi içinde otoriter eğilimler etkili olduğu gibi, otoriter devrelerde de parlamenter demokratik yapılar tümüyle kaldırılmaz. Anti-demokratik iktidar odakları olarak bazan monarklar (ama monarşi parlamenter demokrasiyle de bir arada bulunabilmiştir), askeri müdahaleler, sağ otoriter ve faşist hareketler belirtilebilir. Savaş yıllarında tüm bölge ülkeleri Alman nazi işgali altındadır ve işbirlikçi ve uzlaşmacı faşizan rejimler baştadır.

c) Üçüncü Dünya

Üçüncü Dünya'da 19. yüzyıl son çeyreğinden 20. yüzyıl ortalarına uzanan süre sömürge çağı olarak adlandırılabilir, Üçüncü Dünya'nın bir kısmı sömürgedir (Güney ve Güneydoğu Asya, Kara ve Kuzey Afrika…), bir kısmı da yarı-bağımlı (Osmanlı, İran, Çin, Latin Amerika…) (yarı-bağımlılık, yabancı nüfuzunun yanısıra, böyle bir nüfuz olsun olmasın sistemik bir bağımlılığı ifade eder daha çok). Sanayi-öncesi gelişme ve kırsallık büyük ölçüde ağır basmaktadır (her ne kadar altyapı ve ilk sanayiler kurulmaya başlanmış olsa da), prekapitalist ilişkilerle dış dinamikli

kapitalizm eklemlenmektedir (yarı-feodal ve yarı-kabilevi olarak nitelenebilirler, aynı zamanda ticaret ve tarımda proto-kapitalist ilişkiler önem kazanmaktadır). Dünya ekonomisi içinde bağımlılık belirleyicidir: ucuz hammadde ihracatçısıdırlar, eşitsiz mübadele vardır, yabancı malların istilası bazan yerli sanayii batırmaktadır, borçlanmakta ve az da olsa yatırım sermayesi çekmektedirler. Dış dünyaya açılmaları liberal bir şekilde olmaktadır (açık kapı politikası, Latin Amerikan liberalizmi), ama devletçi eğilimler de etkilidir. Devlet (sömürgeci veya ulusal devletler) vasıtasıyla modernleşme politikaları uygulanmaktadır, devlet yapıları prekapitalizmden çıkmakta, yarı-bağımlılarda ulusal devlet yapısı ağırlık kazanmakta, bazı ülkelerde devletçi kalkınma politikaları izlenmektedir (devrim sonrası Meksika, Vargas Brezilya'sı, kemalist Türkiye gibi). Sosyalleşme yine zayıftır, sosyal kriz sürmekte, sosyal hareketler ve devrimler patlak vermektedir. Toplumsal-kültürel planda yerli elitlerin batılılaşması süreci yaşanmaktadır ve bu süreç halkı da etkilemeye başlamıştır.

Rejimlerse otoriterdir (sömürge idaresi otoritarizmi, yarı-bağımlı ulusal devletlerde otoriter rejimler), eski geleneksel devlet yapısı çözülmüştür (imparatorluk ve monarşilerin sonu), parlamenter demokrasi yönünde bazı girişimler varsa da iyice zayıf kalmaktadır (bazı ulusal parlamenter rejimler, sömürgecilerce bazı parlamenter yapıların kurulması). Kitle politikasına geçiş yaşanmaktadır (ulusçu, sosyal ve gelenekçi hareketler, kitle mobilizasyonları) ve çatışmacı bir gelişme izlenmektedir (darbeler, isyanlar ve devrimler, işgaller). Belirleyici faktör ulusçu uyanıştır ve anti-sömürgeci hareket başlamıştır, ilk siyasal partiler kurulmaktadır. Bu dönemde de geleneksellikten geriliğe geçiş sürmektedir, geri tip kapsamında düşünülebilir (bir önceki döneme göre geleneksellik çok daha fazla çözülmüştür), Üçüncü Dünya'nın ikinci tipidir.

1875-1914 devresinde sömürgelerde İngiliz (en büyük sömürgecidir), Fransız (ikinci büyüktür) ve diğer sömürgeci güçler (Almanya, Hollanda, Belçika, Portekiz) sömürge devleti diye adlandırdığımız yeni bir otoriter idare kurmuşlardır, eski yerli devletler fiilen sona ermiştir. Sömürge devletinin başlıca unsurları şunlardır: sömürge valiliği ve askeri güçleri, yerel dayanaklar (feodal ve kabilevi eski egemen güçlerin yanısıra ticari, bürokratik ve mesleki batılılaşmış bir elit de oluşmaktadır), ekonomik bağımlılaştırma (madeni ve tarımsal hammadde üretimi) ve valorizasyon (altyapı, madencilik ve tarım yatırımları). Sömürgeleşmeyen yarı-bağımlı ülkelerde ise, yabancı nüfuzunun etkili olduğu, kurumsal modernleşme atılımının yaşandığı, rejimin kriz içine girdiği ve yadsınmaya başlandığı bir yapıya geçilir. Genel olarak (yarı-bağımlılarda olduğu kadar sömürgelerde de) yüzyıllar süren bir durağanlıktan sonra siyasal uyanış ve hareketlenme başlamıştır. Japonya artık Batılılar gibi emperyalist bir güçtür ve Tayvan'a, Kore'ye egemen olur, parlamenter demokrasi yönünde gelişme varsa da otoriter eğilim güçlüdür. Yarı-bağımlı Çin'de yabancı nüfuzu yerleşir (yabancı güçler nüfuz sahaları oluştururlar), ulusçu reformcu akım gelişir ve krizdeki emperyal monarşi 1911 devrimiyle yıkılarak cumhuriyet kurulur. Latin Amerika'da parlamenter demokrasi esas bu dönemde önem kazanır, parti sistemi oluşur ama askeri müdahalecilik eğilimi ve lider otoritarizmi daha güçlüdür. Meksika'da 1910'da liberal ve köylü bir devrim patlak verir, Karayipler ve Orta Amerika'da yeni güç olarak ABD'nin nüfuzu hissedilir. Osmanlı Ortadoğu'su kurumsal modernleşmede görece ileri bir düzeye vardığı gibi, daha önce sözünü ettiğimiz 1908 devrimiyle anayasal parlamenter monarşiye (meşrutiyete) geçer. Ondan önce İran'da 1906 meşruti devrimi yaşanır ve istikrarsız bir devreye girilir. Osmanlı Ortadoğusu'nda ulusçu canlanış sökün eder (Hıristiyan azınlıkların ardından Türk ve Arap

ulusçulukları gündemdedir), İngiliz ve Fransız hakimiyeti altına giren Mısır'da ve Mağrip'te ulusçu direnişler görülür, İslami tepkici ve uyarlanmacı akımlar gelişir. Sömürge Hindistan'da yeni kurulan Kongre ulusçu bir parti olarak temayüz eder, tüm sömürgeleşen Asya'da ulusçu hareketler ve tepkiler kendini gösterir (Kore'de, Vietnam'da, Endonezya'da…). Kara Afrika'daysa sömürge idaresi altında kabilevi yapılar egemendir (kabilevi elitler sömürge idaresine dayanak oluştururlar ama tepkiler de görülür), ulusçuluk henüz pek varlık gösterememektedir, sömürgeciler zor doğal koşulları aşarak hakimiyet kurmaktadır, kölecilik sona erse de zorla çalıştırma uygulanmaktadır.

İki savaş devresinde genelleşmiş kriz Avrupa merkezli olsa da dünya çapındadır, Üçüncü Dünya'yı da çok etkiler. Batı sömürgeciliği bu dönemde yerleşikleşir ve biraz da genişler (Osmanlı'nın yitirdiği Arap Ortadoğu'su manda rejimi altına girer), yerli elitlerin batılılaşması ileri düzeye varır. Ama aynı zamanda sarsıntı içindedir Batı sömürgeciliği, çünkü iki büyük sömürgeci güç İngiltere ve Fransa görece gerilemiştir, kriz sömürgelerde valorizasyonu engellemektedir, ulusçu ve sosyal uyanışsa esas bu dönemde ivme kazanır. Üçüncü Dünya'daki sömürge rejimi özgün bir anti-demokratik tip olarak belirtilebilir, esas iktidar kaynağı sömürge idaresidir, yükseliş içindeki ulusçu ve sosyal hareketler etkili direnişler düzenlerler ve sert baskıcı uygulamalara maruz kalırlar (hemen hemen tüm Asya sömürgelerinde, Kuzey Afrika'da…). Ama yerel güçlerle ittifak da kurulur ve yerine göre bunların iktidarı artar (özellikle mandalarda), kısıtlı ölçüde parlamenter demokratik bir kurumlaşmaya girişilir, bazı ülkelerde yeni gelişen yerli ulusçu hareketler burada temsil imkanı bulurlar (örneğin Hindistan'da Kongre). Arap ülkelerinde sömürgecilerin yanısıra, taht ve aristokrasi, ulusal partiler siyasal güç sahibidir, esas itibarıyla otoriter bir yapı olsa bile bazı demokratik kanallar mevcuttur (ayrıca Filistin'de Yahudi yerleşimi yeni bir sorun olarak belirir). Kara Afrika'da sömürgecilik daha direkttir, kabilevi yapıyla uyum sağlar, ama ulusçu uyanış da başlamaktadır (çeşitli örgütler kurulur).

Yarı-bağımlı ülkelerde eski rejimler değişir, parlamenter girişimler yaşanır. Çin'de 1911'de ilan edilen cumhuriyet sarsıntılı bir gelişme gösterir, yeni düzenin partisi Sun Yat Sen liderliğindeki Kuomintang'dır ve bir süre sonra komünist parti de yeni bir güç olarak belirir, parlamentarizm savaş içindeki ülkede yerleşemez, yerel savaş beylerinin iktidarı ademi-merkeziyetçi bir basınç yaratır. 1927'de Çan Kay Şek'in otoriter yönetimi kurulur (merkezi bir yapıya nihayet kavuşulur ama temelinde yerel feodaliteler vardır) ve komünistlerle iç savaş başlar, sonra Japon işgali sökün eder (1932 ve 1937 istilaları) ve işgale karşı yeniden komünist-Kuomintang ittifakı oluşur. Savaş yıllarında Kore ve Çin gibi sömürge Güneydoğu Asya da Japon işgali altında kalır, çok baskıcı bir egemenliktir, ama eski sömürgecilere karşı ulusal hareketlere belirli bir hareket imkanı tanır ve daha önemlisi Japon işgaline karşı ulusal direniş başlar. Ortadoğu'da Türkiye'de meşrutiyet ve savaşın ardından 1920'lerin başlarında ulusal bir devlet kurulur, bağımsız yapıdadır, parlamenter meşruluğu da benimseyen kemalist tek parti idaresi yerleşir, kemalizmin altı ilkesinde dile getirilen ilerici modernleşmeci reformlara girişilir. İran ve Afganistan'da şahlık rejimleri baştadır, otoriter özelliklerine karşın reformcu yönelimleri de vardır. Latin Amerika Üçüncü Dünya içinde parlamenter demokrasi yönünde en fazla mesafe katetmiş olan bölgedir, 19. yüzyılda başlayan bu süreç iki savaş döneminde belirli bir düzeye varır. Ama otoriter gelişmeler de paralel olarak yaşanır, tutucu askeri müdahaleciliğin ve Avrupa'daki gibi faşizmin etkisinin yanısıra, Meksika'da 1910 devrimi sonrası

rejim ve Brezilya'da Vargas rejimi reformcu otoriter rejim olarak nitelenirler, siyasal platformda çoğu ülkede ulusçu popülist akım güçlenir.

5. 1945'DEN GÜNÜMÜZE

a)Batı

1945 sonrasında Batı'da sanayi ve kent çağından sanayi-ötesi çağa geçilir (ileri sanayi-ötesi teknolojiler yayılır, hizmetler sektörü çok genişler) ve kentlileşmiş bir homojenleşme gerçekleşir (gitgide köylü pek kalmaz), tüketim ve refah toplumu düzeyine ulaşılır, genel bir orta sınıflaşma yaşanır. Büyük organizasyonlar ve managerial teknokrasiye dayanan bir neo-kapitalizmle keynesian müdahalecilik (devletin yerleşikleşen ekonomik rolü) ve sosyal devletin (kapsayıcı sosyal güvenlik ve hizmetler, sosyal harcamaların yüksek payı) eklemlenmesince belirlenen bir yapı vardır. Keynesian sosyal neo-kapitalizm diye adlandırılabilir, kapitalizm-sosyalizm arasındadır (ama kapitalizme yakındır esas ve Batılı ülkeler kapitalist olarak nitelenir). 1945-75 arasında Batı'da denge sağlanmış ve genişleme yaşanmıştır, petrol zammından sonra ise iniş-çıkışlarla süregiden bir kriz yaşanmaktadır, bu bağlamda özelleştirme ve piyasa ekonomisi öne çıkarılır. Ancak yeni bir tipe geçildiği söylenemez, çünkü hem eklemlenme (sosyal devlet, hatta keynesianizm) hem de gelişme (yeni teknolojik atılım) ve tüketim-refah toplumu sürmektedir. Toplumsal-kültürel planda modernite kapsayıcıdır, post-moderniteye yönelinir, eğitim ve kitle iletişimi çok yayılır, ama aynı zamanda modernitenin bunalımı yaşanmaktadır. Bu dönemin siyasal rejimi görece istikrarlı ve uzlaşmacı, sağ ağırlıklı sağ-sol alternansına dayanan ve bir önceki dönemi belirleyen ideolojikleşme eğiliminin zayıfladığı demokrasidir. 1945'den günümüze uzanan dönem Batı'nın dördüncü tipidir, ileri tip kapsamında düşünülebilir (ancak genel olarak 1960'lara kadar, Batı'nın daha geç gelişmiş ülkelerinde daha uzun süre orta derecede gelişmiş niteliğinin hakim olduğunu söyleyebiliriz).

İki savaş dönemi Batı'da 19. yüzyıl sonlarında belirli bir istikrara kavuşan demokrasinin krize düştüğü, anti-demokratik faşizm çözümünün revaçta olduğu bir dönemdi. II. Dünya Savaşı yıllarında işgal koşullarında kapsayıcı bir egemenlik sağlamış olan faşizm savaş sonunda yıkıldı, 19. yüzyıldan bu yana yaşanan süreç nihayet uzlaşmacı ve istikrarlı demokrasiye ulaşabildi. İki savaş dönemi faşizmi henüz gelişme sürecindeki 19. yüzyıl sonları Batı kapitalizmi ve demokrasisi ile 1945 sonrası ileri neo-kapitalizmi ve uzlaşmacı demokrasisi arasında, savaşı getirdiği düşünülürse kataklizmik bir geçiş olarak nitelenebilir. 20. yüzyıl ikinci yarı Batı demokrasisi oldukça sağlam gözükmüş ve hiçbir anti-demokratik ara yaşanmamıştır. Bu rejim ideal-tipik model olarak nitelenmiştir, hem faşist öncülüne göre hem de aynı dönem boyunca Avrupa'nın doğusunda ve bir dizi Üçüncü Dünya ülkesinde egemen olan komünizm ile çoğu yeni bağımsızlığa kavuşmuş Üçüncü Dünya ülkelerindeki istikrarsız ve çatışmalı demokrasilere, yaygınlaşan otoriter rejimlere göre. Ancak Batı demokrasisinin kapitalist sınıfsal niteliği, azgelişmiş Üçüncü Dünya'ya yönelik emperyalizmi, Batı içinde topluma inemeyişi (yani temsili demokrasiden toplumsal demokrasiye geçilemeyişi) eleştirilmeye devam edilir. 20. yüzyıl ikinci yarısı Batı demokrasisi oldukça istikrarlıdır (İtalya ve IV. Cumhuriyet Fransa'sı bu açıdan istisna sayılırlar), iki savaş döneminin şiddet ortamı bir daha yaşanmaz (bazı sömürge

savaşları dışında). Ilımlı ve uzlaşmacı bir yapıdadır, iktidar genellikle merkez-sağ partilerle soldaki esas güç olan sosyal-demokrasi arasında el değiştirir, merkez-sağ daha uzun süre iktidar olmuştur (takriben üçte iki-üçte bir oranı verilebilir).

Batı demokrasisinde bazı yapısal değişiklikler de yaşanır. Biri iki savaş döneminde ideolojilerin artan etkisinin zayıflamasıdır, uzlaşmacı politika partileri birbirine yakınlaştırır, programları arasındaki farklar azalır (örneğin sosyal politikayı tümü benimser), kitlede belirli bir dezideolojizasyon yaşanır. Diğer yapısal değişiklik yeni demokrasinin sosyo-ekonomik temelinin sosyal devlet, keynesian müdaheleci liberalizm ve neo-kapitalizm olmasıdır, eskisi gibi kriz sürecinde yoksullaşan değil tüketim ve refah toplumu düzeyine ulaşmış orta sınıf bir toplum vardır. Bu bakımdan Batı'da siyasal demokrasinin ötesinde ekonomik ve sosyal demokrasinin kurulabildiği söylenir. Gerçi 1975 sonrasında krizle birlikte sosyal ve keynesian yönü törpüleyen neo-liberal bir gelişme yaşanır, ama kriz yaşam düzeyini 1929 krizi gibi sarsmaz, tüketim ve refah toplumu, sosyal devlet koşulları sürer, köktenci sağ akımlar biraz güçlense de iki savaş arası dönemdeki gibi bir faşist mobilizasyon olmaz. Güney Avrupa 1970'lere kadar demokrasinin yerleşemediği bir bölgeydi. İspanya ve Portekiz'deki eski frankist ve salazarist rejimler 1945 sonrasında sürmüş, Yunanistan'da 1967'de askeri bir rejim kurulmuştu. Ama 1970'lerin ikinci yarısında bu bölge Batı demokrasisi katarına katılır. Keza 1945-80 döneminde uzlaşmacı pragmatik Kuzey Avrupa demokrasisi ile demokratik olsun olmasın sınıfsal-ideolojik Güney Avrupa rejimleri ayırımı yapılıyordu, geçen süre içinde bu iki bölge arasındaki fark azaldı. 1980-90'lardan bu yana yeşiller gibi bazı yeni akımların yükselişine, komünist akımın çok zayıflamasına, İtalyan siyasal haritasının değişimine tanık olunuyor. Son yıllarda Yunanistan, İspanya, İngiltere, Fransa ve daha başka ülkelerde de siyasal haritada değişim yaşanıyor, yeni sağ ve yeni sol partiler kuruldu ve epeyce güçlendiler, iktidara bile gelebildiler.

Uluslararası politika açısından ise, dönemin ilk devresinde dekolonizasyon süreci eski sömürge imparatorluklarına son verdi ama dünya ekonomisinde Batı hakimiyeti sürdü, Batı'nın esas karşıtı komünizmdi ve ABD liderliğinde bir Batı bloku yapılaşması oluştu (bu blokun yeni bir unsuru dönem boyunca hızlı bir gelişme yaşayan ve diğer Batılı ülkeler gibi uzlaşmacı demokratik bir yapı içinde uzun süre Liberal Demokrat Parti'nin iktidar olduğu Japonya'ydı). İkinci devrede (1980-90'lardan beri) Avrupa Birliği giderek tüm Avrupa'yı kapsayan bir çerçeve haline geldi, rakip komünist sistem kalmadı ama Batı üstünlüğü dünya çapında yeni güçlerin yükselişi koşullarında sarsılmaktadır.

b) Komünizm ve post-komünizm

1917'de Rus devrimiyle, faşizm ve işgal sonrasında 1945'ten itibaren diğer Doğu ülkelerinde komünist bir sistem kurulur, ama komünizm Doğu'yu aşkındır, 1945 sonrasında Üçüncü Dünya'da da yayılır (özellikle Uzakdoğu'da), bu sonuncular komünizm öncesi Doğu tipi içinde değil yukarda ele aldığımız Üçüncü Dünya sömürge çağı tipi içinde yer alıyordu. Komünizm 19. yüzyıl Batısı'nda kapitalizme alternatif olarak ortaya çıkan sosyalizm akımının köktenci türüdür ve en önemli sosyalizm uygulamasıdır, devrimler ve savaşlar sonucunda kurulmuştur. Reformcu bir çizgi izleyen Batı sosyal-demokrasisince benimsenmemiş, sözkonusu akım Batı kapitalizminin sosyalleşme ve devletçilik yönünde evrimleşmesinde etkili olmuş, hatta 1945 sonrası Batı sistemi sosyal-demokrat olarak da

adlandırılmıştır. 20. yüzyıl boyunca komünizm kapitalizme karşı esas alternatif gibi gözükmüştür, 1945'den 1990'a dünya politikası Batı bloku-komünist güçler çelişkisince belirlenmiştir, iki savaş döneminde de faşizm-komünizm çelişkisi belirleyici olmuştu. Komünist sistemin kurulmasıyla hızlı bir sanayileşme politikası başlatılır, bu bakımdan sanayileşme ve giderek sanayi çağları düzeyinde addedilebilir (rakip Batı'yı geçme amacı ve savındadır). Ancak komünizmin devrim ve savaş sürecindeki gelişmesi başlarda aşırıya kaçan reformlarla gerçekleştirilmiş, bu da bir süre yıkıma ve gerilemeye yol açmıştır (Rus iç savaşı, dekulakizasyon ve kıtlıklar, Çin'de toprak reformundan kültür devrimine giden süreç, Kamboçya'da Kızıl Kmer iktidarı gibi).

Komünizmin nitelenmesinde sosyo-ekonomik düzen olarak kapitalizme karşıtlığı temel kriterdir: prekapitalist ilişkileri tasfiye eden toprak reformu ve kooperatizm uygulanır, önce tarım-dışında, ardından tüm ekonomide kamulaştırmaya gidilir ve devlet mülkiyeti kapsayıcı hale gelir, ekonomi merkezi plan çerçevesinde organize edilir, sosyal eşitlik önemli ölçüde sağlanır ve kamu hizmetleri yaygınlaştırılır. Ancak devlet mülkiyetine dayalı sistemin bürokratizmi kapitalizmden farklılığının sorgulanmasına neden olmuş, zamanla (1950'lerin ortalarından itibaren) piyasa mekanizmalarına ve özel mülkiyete bir ölçüde yer verilmiştir. Bununla birlikte, sistem bir süre sonra tıkanmış ve kapitalizmi aşma savını gerçekleştirememiştir (bunun nedenleri devletçilikte odaklandırılır, bürokratizm, piyasa regülasyonu ve bireysel motivasyon yokluğu, baskıcı yönetim gibi). Komünist rejim anti-demokratik nitelikte ideolojik tek parti yönetimidir. Bu temel özelliğini bazı başka özellikler tamamlar: kitle katılımı (devrim süreçlerinde, bazan sonrasında da kitle mobilizasyonu, kitle örgütleri), demokratik olmasa bile parlamentarizm (serbest seçimler ve alternans yoktur, parti yönetimi ile parlamento-hükümet paraleldir), federatif yapı (çoğu komünist ülke çok ulusludur), bürokratik egemenlik (devletçi sistem bürokrasiye dayalı bir iktidar yapısı yaratır), zor aygıtlarının ağırlığı (gizli polis, ordu gibi) ve bazan lider kültü. Komünizmi genel olarak gelişmekte olan tip içinde düşünebiliriz, ama hızlı kalkınma politikasıyla orta derecede gelişmeye ulaşmış sayılabilir (Rusya ve çevresindeki ülkelerde 1960'lardan itibaren diyebiliriz, Üçüncü Dünya komünizmleri ise gelişmekte olanlıktan çıkamamıştı).

1917'de Rusya'da kurulan komünist rejimin dünya çapında yayılması 1945 sonrasının belirleyici bir gelişmesiydi. Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da savaş galibi Sovyet kızıl ordusunun girişiyle Sovyet modelini izleyen komünist rejimler kuruldu (keza savaş yıllarında komünist partiler işgale karşı en önemli direniş gücüydü). Koşut olarak Uzakdoğu'da bir komünist devrim dalgası yaşandı: dünyanın en kalabalık ülkesi Çin'de, Vietnam ve Kore'de (buralarda hem iç savaş hem işgale karşı direniş şeklinde gelişen uzun süreli bir savaş komünistleri iktidara getirdi). Bu ülkelerin kırsal özelliği kapsayıcı olduğu için özellikle toprak reformu ve ardından kollektifleştirme stratejiktir. Stalin sonrasında (az-çok 1956'dan itibaren) Sovyet ve diğer Doğu rejimlerinde nısbi bir serbesti başlar, aynı zamanda Sovyet egemenliğine ve rejime karşı hareketler yaşanır (1950'lerde Doğu Almanya, Macaristan ve Polonya, 1968'de Çekoslovakya, 1970'den itibaren Polonya), ama totaliter tek parti egemenliği sürer. Çin'de ise maoizm 1950'lerin ikinci yarısında halk komünleri ve kırsal sanayileşme girişimiyle, 1960'ların ikinci yarısında kültür devrimiyle yeni bir mobilize komünizm modeli olarak kendini gösterir ve komünist blok Sovyet-Çin anlaşmazlığı temelinde bölünür. Ancak 1970'lerin ikinci yarısından itibaren Çin'de modernleşmeyi benimseyen ve dışa açılan istikrarcı bir

politika izlenir. Vietnam ve diğer Hindiçini ülkelerinde ise savaş sonucunda 1975'te komünist iktidar kesinleşir. Bir diğer Üçüncü Dünya mobilize komünizm örneği 1959'dan beri Küba'dır. Ayrıca bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde komünizme yakın sayılan köktenci sosyalizm deneyimlerini ve Üçüncü Dünya'da komünizmden esinlenen devrimci hareketleri belirtmek gerekir.

1989'dan itibaren Doğu komünizmi gelişen muhalif hareketlerin basıncı altında yıkılır. Bu açıdan Polonya'da bir türlü durdurulamayan Dayanışma hareketi ile Sovyet Rusya'da Gorbaçov'un reform politikası öncüllerdir, yıkılış ise 1989-91'de tüm Doğu'yu kapsayan kitle mobilizasyonları sonucunda gerçekleşir. Bu ülkelerde Batı'dakine öykünen demokratik rejimler kurulur (post-komünist demokrasiler), bunların bir kısmı bir süre sonra istikrara kavuşurken, bazısı (eski Sovyetler Birliği ve eski Yugoslavya'dakiler) tam bir istikrar sağlayamamışlardır ve otoriter eğilimler de görülmektedir (Avrupa Birliği'ne katılan post-komünist ülkeler ise Batı demokrasisiyle birlikte düşünülmektedir artık). Böylece 1945 sonrası dönemde Batı demokrasisinin esas alternatifi gibi gözüken komünist rejim geçerli bir alternatif olmaktan çıkmıştır. Ancak Üçüncü Dünya'daki komünist tek parti rejimleri varlıklarını sürdürmektedirler (Çin, Vietnam, Laos, Küba, K. Kore…), ideolojiye bağlılık zayıflamış olsa ve ekonomik liberalleşme yaşansa bile. Nüfusu ve dünya çapında ekonomik gücüyle ön planda bir ülke olan Çin'de, modernleşme politikası 1980-90'lardan beri ekonomik liberalleşmeye dönüşür, ama tek parti yönetimi devam etmektedir, her ne kadar köktenci maoist politika terkedilmiş ve partinin yapısı kapitalist unsurları kapsayarak değişmiş olsa bile.

Komünist tipin 1990'larda post-komünist yeni bir tipe dönüştüğünü söyleyebiliriz. Bu yeni tipte eski kollektif mülkiyet ve merkezi plan yapısından özel mülkiyet ve piyasa mekanizmalarına dayanan Batı'dakine benzer kapitalist bir yapıya geçiş yaşanır, sosyal eşitsizlikler artar ve yeni bir burjuvazi oluşur. Ama yeni yapıda eski dönemin izinde devletçi ve sosyal özellikler de sürer: devlet işletmeleri, devletin ekonomik yönlendiriciliği, Çin ve Rusya'nın dünya ekonomisindeki ağırlığının önemli ölçüde devlete bağlı olması, kooperatist yapılar, sosyal haklar ve kamu hizmetleri…Bu bakımdan kapitalizmle sosyalizm arası grupta düşünülmeleri daha doğrudur. Gelişme düzeyi açısından ise artık orta derecede gelişme aşamasında oldukları söylenebilir (Sovyet Rusya ve çevresi daha önce bu aşamaya varmışlardı, Çin ise son 30 yıllık atılımıyla bu aşamaya ulaşmıştır), aynı zamanda Batı'nın belirlediği sanayi-ötesi çağa uyarlanmaktadırlar. Bir başka problem ayrı bir post-komünist tipin ne derece anlamlı olduğudur, bazısı Üçüncü Dünya içinde bazısı Batı'yla birlikte düşünülebilir, yine de bu uzlamda Çin ve Rusya gibi iki büyüğün varlığı ve özgünlükleri böyle bir tip ayırdetmemize neden olmuştur.

c) Üçüncü Dünya

Üçüncü Dünya'da 1945'den itibaren sömürge-sonrası çağa geçilir, dekolonizasyon hareketiyle 1965'e kadar Üçüncü Dünya ülkeleri çok büyük ölçüde formel bağımsızlığa kavuşur, ama ekonomik bakımdan bağımlılık ve yabancı nüfuzu şu ya da bu ölçüde sürer. Bu nedenle, gelişmiş ve egemen Batı ile azgelişmiş ve dışa bağımlı Üçüncü Dünya ikilemi kurulur, yeni-sömürgecilikten sözedilir. Aynı zamanda azgelişmişliğin gelişmesi denilen yeni bir gelişme süreci başlar (ve gelişmekte olan nitelemesi kullanılmaya başlanır), sanayileşme ve kentleşme çağına girilir (kırdan kente göç ve

metropoliten alanlar, altyapı kurulması, pazar ekonomisinin genişlemesi, kamu hizmetlerinin yayılması, tarımsal modernleşme, eğitim devrimi, ithal ikameci sanayileşme ve bazısında ihracata yönelik sanayilerle belirlenen bir süreçtir), kalkınma ana temadır. Hala ağırlık taşısalar bile prekapitalist ilişkilerin çözülmesi ve kapitalist gelişme hızlanır. Sosyal sorunların yükü ise ağırdır: yoksulluk çoğunluğu kapsamaktadır, kırsal sorunlar uzun süre belirleyici olur (toprak sorunu ve diğerleri), göç ve marjinalleşme yaşanmaktadır, güvencesizlik yaygındır, vs. Ama sosyal gelişmede mesafe de kaydedilir, bazan sosyal reformlara girişilir. Toplumsal-kültürel planda elitlerden öte kitleye yayılan bir modernleşme yaşanmaktadır, geleneksellik modernleşmeye uyarlanmaktadır, ama bu süreç değer ve zihniyet bunalımı, gelenekçi tepkicilik, çözülme ve bütünleşme sıkıntıları, lumpen ara biçimler, göreli yoksunluk gibi eksenlerde toplumsal-kültürel krize de neden olmaktadır.

Siyasal yapı ise otoriterdir esas olarak (ordu, tek ya da hakim parti ve lider üçlüsüyle, bürokrasinin hakimiyeti ve hem geleneksel hem yeni elitlerin nüfuzuyla tanımlanan bir Üçüncü Dünya otoritarizmi). Ama demokratikleşme yönünde gelişme de vardır (bazı ülkelerde demokrasi tutunabilir, Hindistan gibi), otoritarizmle demokrasi eklemlenmesinden sözedilebilir (otoriter demokrasi ve otoriter rejim içinde bazı demokratik mekanizmalar, otoritarizm ile demokrasi arasında git-geller tanımlar bu eklemlenmeyi). Bunun dışında Üçüncü Dünya rejimlerinin sabit bir özelliği istikrarsız ve çatışmacı bir ortamın varlığıdır (darbeler ve devrimler, iç ve bölgesel savaşlar yaşanır). Bir diğer sabit özellik ulus-devlet yapısı yerleşmekle birlikte ulusal ve devletsel kuruluş sıkıntılarının sürmesidir (dışa bağımlılık, etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel bölünmeler temelinde ve devletler arasında çatışmalar, ulusal birlik güçlüğü, iktidar boşlukları ve kurumlaşma yetersizliği, siyasal bozulma ve yozlaşma). Bir başkası hem elitlerin hakimiyetinde bir siyasal yaşamın varlığıdır (dolayısıyla halkın siyasete katılımı sınırlı ve güdümlüdür) hem de gelişme sonucunda kitle politikası basıncının yaşanmasıdır (halk katılımında artışla, birincil bölünmelerin yanısıra sosyal çelişkiler, ideolojik ve partizan bölünmelerle kendini gösteren bir basınçtır bu). Sosyo-ekonomik düzen sorunu kapitalizm-sosyalizm ekseninde gündeme gelir ve farklı çizgiler ortaya çıkar, farklara karşın ekonomik kalkınma, sosyal gelişme, reform istekleri ve tutucu tepkiler, modernleşme ortak paydalardır. 1945'den 1980'lere uzanan dönem Üçüncü Dünya'nın üçüncü tipidir, gelişmekte olan tip kapsamında düşünülebilir, ama özellikle başlarda birçok ülkede geri tip özellikleri sürer.

Sosyo-ekonomik düzen problemi çevresinde üç farklı çizgiden sözedebiliriz. Biri komünizmdir, Çin ve daha başkaları bu çizgiyi izler (onu ayrı ele almıştık). Diğeri devletçi sosyalizm, daha geniş anlamda ulusçu devletçiliktir (Arap ve Afrika sosyalizmleri en çok belirtilenlerdir). Komünizmdeki gibi kollektif mülkiyet değil devletçilik vardır, kalkınmanın devlet eliyle gerçekleştirilmesi benimsenir ama azgelişmişlik pek aşılamaz, kamulaştırmalara gidilir ama özel mülkiyet de sürer, geleneksel ilişkileri reformla tasfiye etme politikası izlenir (toprak reformu, kooperatizm gibi) ama geleneksel bağlar (bu arada kabilevilik) hala etkilidir, Batı'ya karşı bağımsız bir tutum takınılır ve komünist ülkelerle yakınlaşılır (ama sistemik bağımlılık pek aşılamaz). Diğer çizgi tutucu liberaldir, dünya ekonomisinde hakim konumda bulunan Batı'ya yakındır ve yabancı sermayeye açılır, özel sektöre ağırlık verilir ve teşvik edilir, prekapitalist ilişkilerin kökten bir şekilde tasfiyesinden kaçınılır ama pazar ekonomisi benimsenmiştir ve kapitalist gelişme sözkonusu ilişkileri çözmektedir, kamulaştırmaya pek gidilmez ama devletin ekonomideki ağırlığı büyüktür (altyapı kurma, kamu

hizmetleri getirme, bazı temel sanayilerde mülkiyet, müdahale ve teşvik), bu nedenle liberal devletçi veya karma ekonomi diye adlandırılır, Batı'ya yakın bir dış politika izlenir. Türkiye de bu çizgideki ülkeler arasındaydı. Bu ikisinin arasında belki ulusçu merkezci bir çizgiden sözedilebilir, bu çizgide devletçi eğilim güçlüdür ama sosyalizm pek benimsenmez.

1945 sonrasında Üçüncü Dünya ülkeleri siyasal rejim kriterine göre de kategorileştirmeye tabi tutulabilir. Dekolonizasyon sürecine koşut olarak ilk demokratikleşme konjoktürü yaşanır. Yeni bağımsızlaşan ülkelerde ulusal kurucu rejimler başlarda parlamenter demokratik bir yapıya sahipti, ama istikrarsız ve çatışma içindeydiler, ulusal kurucu lider ve partiler otoriter eğilimler sergileyebiliyordu. 1950'lerin ikinci yarısından 1960'ların sonlarına uzanan bir süreçte bu rejimler dönüştü veya yıkıldı. Çoğu Arap ülkesinde (Suriye, Mısır, Irak, Tunus, Cezayir, Libya, Yemen) öncesindeki monarşik veya sömürgeci rejimlerin yıkılmasıyla Arap sosyalisti eğilimde tek parti-askeri bileşimi rejimler kuruldu. Latin Amerika ülkelerinde 1945 sonrasında demokrasi yaygındı, ama 1950'lerden 1970'lere bir askeri rejimler dalgası yaşandı. Asya'da komünizm ve karşıtları mücadelesi sağ otoriter rejimlerin kurulmasını getirdi, Afrika'da dekolonizasyon süreci demokrasisini kurucu rejimlerin otoriter sürekliliği veya askeri darbeler izledi. Genel olarak, ilk demokratik dalgayı izleyen ikinci otoriterleşme dalgası gelişmekte olan Üçüncü Dünya'ya özgü tek veya hakim parti, ordu ve lider üçlüsüyle tanımlanan özgün bir otoritarizm yarattı. Bu dalga ta 1980'lere kadar sürdü, 1970'lerde dünya ekonomik kriziyle yeni bir ivme kazandı (örneğin Şili, Uruguay, Lübnan gibi demokratik geleneği olan ülkeler de otoriter ve çatışmacı dalgaya katıldı). Ancak otoritarizm tam değildi, demokrasiyle eklemleniyordu. Eklemlenmenin bir ekseni demokrasi-otoritarizm arası gel-gitlerdi, bu gel-gitlerin bir kısmı görece uzun süreli iken bir kısmı kısa devreliydi (sıklıkla darbeler ve demokrasiye dönüşler olabiliyordu, ayrıca otoriter rejim içinde de gel-gitler oluyordu). Diğer ekseni otoriter rejimlerin birçoğunun parlamento, seçim, partiler gibi demokratik mekanizmaları tümüyle kaldırmamasıydı, diğer yönden bazı formel demokrasilerde otoriter eğilimler oldukça güçlüydü, bu nedenle otoriter demokrasi terimi kullanılmıştır. Otoriter veya otoriter-demokratik eklemlenmesi bu rejim sosyo-ekonomik planda hem tutucu liberal, hem devletçi sosyalist hem de ulusçu merkezci çizgideki ülkelerde görülebiliyordu.

Genel model budur, ama bunun yanısıra iki hususu daha vurgulamak gerekir. Birincisi, 1980'lere kadar Üçüncü Dünya politikasında temel bir sorunsal komünizm ve karşıtları mücadelesiydi (dekolonizasyon dalgasına koşut bir gelişme komünist devrimler dalgasıydı ve sonrasında da bir süre devam etti, Çin devrimi, Kore ve Hindiçini savaşları, Küba devrimi ve tüm Üçüncü Dünya'yı etkileyen gerilla hareketleri, devletçi sosyalist rejimlerin köktenci kesimi başlıca bileşenleriydi). Tutucu liberal kanat komünizm karşıtlığıyla tanınıyordu, birçok sağ otoriter, askeri rejim komünizmi önleme amacıyla kurulmuş ve bastırma harekatları düzenlemişti, devletçi sosyalist kanat ise komünist ülkelerle yakınlaşabiliyordu ama ülke içinde komünist gelişmeyi kontrol altında tutuyordu. İkincisi, ilk demokratik dalgada kurulan bazı demokrasiler ikinci dalga ve sonrasında kalıcı olabilmişlerdir, her ne kadar istikrarsızlık gösterseler, çatışmacı ve otoriter eğilimler taşısalar, bazan aralar verseler de. Örneğin Latin Amerika'da Meksika, Kolombiya, Kosta Rika, Asya'da kalabalık ve yoksul Hindistan (bu ülkede demokrasinin başarısı paradoksal görülür), Sri Lanka, Ortadoğu'da Türkiye, Lübnan gibi.

1945 sonrası dönemi iki devreye ayırabiliriz, ilk devreyi yukarda analiz ettik, ikinci devre 1980-90'lardan beri yaşanmaktadır. Bu devrede gelişme daha ileri düzeye varır (her ne kadar petrol krizi başlarda birçok ülkeyi sarsmışsa da). Eski kırsal yapı çözülmüştür, kentleşme birçoğunda ağır basmaktadır (dünyanın en büyük metropoliten alanları Üçüncü Dünya'dadır artık). Sanayileşmede ve altyapı kurulmasında epeyce mesafe alınmış, pazar ekonomisi yerleşmiş, kamu hizmetleri ve yeni tüketim malları yayılmış, sosyal gelişme endeksi nisbeten yükselmiştir (eğitimin yayılması, sosyal politika uygulanması bunda etkili olmuştur), ancak yoksulluk hala çoğunluğu kapsamaktadır. Prekapitalist ilişkiler zayıflamıştır ve kapitalizm yaygındır artık. Aynı zamanda dışa açılma görece ileri düzeye varmıştır, hammaddelerin (bilhassa petrolün) pahalılanmasının yanısıra dünya çapında sanayi-ötesi teknolojilerin yayılması Üçüncü Dünya'yı da kapsamaktadır, bu nedenle dünya çapında benzeşme sağlayan küreselleşmeden sözedilmektedir. Ve bazı Üçüncü Dünya ülkeleri dünya ekonomisinde ağırlık kazanmaktadır (post-komünist Çin'in yanısıra Hindistan, Brezilya, yarı-sanayileşmiş ülkeler, petrol ve doğal gaz ülkeleri). Ayrıca gelişmenin hızlanması toplumsal-kültürel modernleşme sorununu öne çıkarmakta, modernleşme bünyeye gitgide daha fazla nüfuz ettiği gibi toplumsal-kültürel kriz de sürmektedir, hem gelenekselliği modernleşmeye uyarlama eğilimi görülmektedir (Asya'nın yeni atılımında bu uyarlamanın belirleyici olduğu saptanmaktadır, İslam ülkelerinde, Afrika'da, Latin Amerika'da da aynı eğilimden sözedilmektedir) hem gelenekçi tepkiler önem kazanmaktadır (dinsel reaktivasyon bu çerçevede düşünülebilir).

Siyasal planda ise son dönem demokratikleşmenin tüm Üçüncü Dünya'da yayılmasıyla tanımlanır. 1970'lerden beri otoriter rejimlere karşı yeni bir demokrasi hareketi ortaya çıkar ve mobilizasyonlara yol açar, 1980'ler, 1990'larda başarılar elde eder (bu hareket önceki devreyi belirleyen komünizm ve devletçi sosyalizmle tutucu liberal kanat karşıtlığını geri planda bırakır). 1980'ler, 1990'larda Üçüncü Dünya'nın büyük kısmını kapsayan yeni demokrasiler kurulur, ama otoriter ve çatışmacı eğilimler hala sürmektedir, rejimler pek istikrarlı değildir. Demokrasiye geçiş süreci önceki devrenin çatışmalarına göre nisbeten barışçıl olsa bile birçok çatışma da yaşanmıştır, geçiş sonrasında partizan bölünmelerde kızışma olabilmiştir, yeni yönetimlerin bir kısmı eskilerin devamıdır ve öyle olsun olmasın zaman zaman otoriter metotlara başvurmuşlardır, keza askeri müdahaleler ve gel-gitler de olmuştur, bazı ülkeler iç savaş yaşamaktadır ve birincil bölünmelere dayanan gerilimler sürmektedir. Afrika'da demokratikleşme olsa bile çatışmacı eğilimler sürmektedir, hatta Batı ve Orta Afrika'da artmaktadır (özellikle etnik-kabilevi temelde çatışmalar yaşanmaktadır), buna karşılık yeni Latin Amerika demokrasisi nisbeten başarılıdır ve popülist sosyal-demokrat iktidarlarıyla göze çarpmaktadır (keza Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinin çoğunda da yeni demokrasi görece başarılıdır). Ortadoğu'da, 1979'da İran'da şah rejimini yıkan devrim İslami bir rejim kurma savındadır ve o zamandan bu yana siyasal İslam ve İslami köktencilik dalgası birçok ülkede etkilidir, yeni siyasal denklemin çok önemli bir unsuru olmuştur. Son yıllarda Arap ülkelerinde eski tek parti rejimlerini yıkan bir sarsıntı yaşanmış, demokrasiye geçilmiştir ama istikrarsızlık sürmektedir, birçok Ortadoğu ülkesi iç savaş yaşamıştır, halen yaşamaktadır (Cezayir, Libya, Irak, Suriye, Yemen, Afganistan….). Genel anlamda yeni devrede ilk devrenin çatışmacı ortamı ve otoritarizm-demokrasi eklemlenmesi henüz aşılabilmiş değildir.

Bu ikinci devrede Üçüncü Dünya'nın artık gelişmekte olan tip ile orta derecede gelişmiş tip karması bir yapıda olduğu söylenebilir. 1945'den 1980'lere uzanan dönemle birlikte gelişmekte olanlık ortak paydasında Üçüncü Dünya'nın üçüncü tipi kapsamında düşünülebilir, ama orta derecede gelişmişlik ve küreselleşme Üçüncü Dünya'nın dördüncü tipi olarak nitelenmesini de gerektirebilir. Bu devrede ülkeler arası farklılaşma eskiye göre daha fazla önem kazanmıştır: bazıları daha ilerde olup orta derecede gelişmiş sayılabilir (bu açıdan sanayileşmişlik ve zengin hammadde üreticiliği belirleyicidir), diğerleri ise hala gelişmekte olanlık düzeyindedir. Siyasal planda orta derecede gelişmişlerde demokratikleşme daha başarılıdır, yerleşebilmektedir. Sosyo-ekonomik düzen kriteri açısından ise farklar azalmıştır, devletçi sosyalizm de komünizmle birlikte çözülmüştür, petrol krizi sonrasında neo-liberal politikaların benimsenmesi ülkelerin büyük kısmında yeni tipte liberal devletçi bir model çevresinde yöneşme sağlamaktadır. Pazar ekonomisi yerleşmektedir, ama devletin ekonomik ağırlığı önemlidir ve sosyalleşme yayılmaktadır (eskiden görüldüğü gibi sosyal reform şeklinde değil de sosyal politika ve hizmetler şeklinde). Bu yeni liberal devletçilik eskisinden görece farklıdır, gelişmede epeyce mesafe alınmış bir bağlamda konumlanmaktadır, ama eskisi de yenisi de ara bölgeden çok kapitalizme yakındır. Bu genel model içinde ayrıca, bir neo-liberalizm-devletçilik hattı kurabiliriz, keza bir liberalleşme-sosyalleşme ikilemi de ortaya çıkmıştır (bazı siyasal akımlar ilk kanatta bazıları ikinci kanattadır).

Genel olarak 20. yüzyılın ikinci yarısını Batı'da demokrasinin kesinlikle yerleştiği ve dünya çapında yayılmaya başladığı bir dönem, son 10-20 yılını ise dünya çapında yayılmanın büyük ivme kazandığı bir devre olarak niteleyebiliriz. Bu devrede hem komünist rejimlerin çoğu post-komünist demokrasiye geçmiştir hem de Üçüncü Dünya'da demokrasiler yaygınlaşmıştır. 21. yüzyılda bu dönüşüm yerleşmiştir, ama istikrarsızlık, çatışmacı ve otoriter eğilimler aşılamamıştır hala, bu nedenle yarı-demokrasiler terimi kullanılmaktadır.

V. SİYASAL MERKEZ VE DEVLET, MEŞRULUK VE ZOR

Toplumların genel özelliklerinden biri, büyük ölçüde devletle çakışan bir siyasal merkez tarafından yönetiliyor olmalarıdır. Bu merkez iki boyutlu düşünülür: toplumun yönetimiyle ilgili bazı işlevleri yerine getirir (yönetsel işlevsellik boyutu) ve toplum üzerinde iktidar sahibidir (iktidar-egemenlik boyutu). Birincisi işlevsel gereklilik ve yararlılık mantığıyla ilgilidir, siyasal merkez toplumda ortak yönetim ihtiyacıyla açıklanır. İkincisi iktidar-egemenlik mantığıyla ilgilidir, toplumun dengesini ve varlığını sürdürmesini sağlamak için bir iktidar sistemine ihtiyaç vardır (bu mantığın bir yönü) veya tarihsel sürecin başlarından itibaren toplum içinde oluşan egemenlik grubu siyasal merkez haline gelir ve daha sonra kişiler ve yönetim şekilleri değişse de böyle bir merkez elindeki kaynak yoğunlaşması sayesinde varlığını sürdürür (bu mantığın diğer yönü). Bu merkezin yönettiği toplumu iki eksende düşünürüz: insanlar olarak (yönetilenler-halk) ve ülke olarak (ülke ve sosyo-ekonomik, siyasal, kültürel yapıları). Siyasal merkez süreklilik kazanmış bir örgütsel yapı olduğu gibi, aynı zamanda bir ilişkiler setidir, dolayısıyla her iki perspektifle de düşünülmesi gerekir.

1. SİYASAL MERKEZ-DEVLETİN YAPISI

İlk bölümde belirttiğimiz gibi, siyasal merkez üç düzeyden oluşur. İlk iki düzey resmi devleti oluşturur, biri devletin karar alıcı ve temsili merkezi odağıdır, diğeri belirli yönetsel işlevlerde uzmanlaşmış uygulayıcı devlet kurumlarıdır. Üçüncü bir düzey olaraksa, resmi devletin dışında, ama onunla yakın bağlar içinde olan gayrı-resmi veya reel iktidar odağından sözedilir. Bu sonuncusunu bir yana bırakırsak siyasal merkezi devletle özdeşleştirebiliriz, bu nedenle çoğu zaman iki kavramı birlikte ve eşanlamlı kullanacağız. Siyasal merkez-devlet aynı zamanda tarihsel bir olgudur. İlkel toplumlarda devlet yoktu, İÖ 3000'lerden itibaren hükümdarlık sistemi şeklinde geleneksel devlet oluştu, esas itibarıyla 19. yüzyıldan itibarense bugünkü yapısıyla modern devlete geçildi. Bu iki ana devlet tipi ortak özelliklerine karşın birbirinden çok farklıdır, izleyen analizlerde modern devlet esas alınacaktır.

a) Merkezi odak

Merkezi odağı somut olarak tasavvur edebilmek için üç rejimi (modern demokratik, modern anti-demokratik, geleneksel rejimleri) ayrı düşünmemiz doğru olur. Daha çok bilinen demokrasilerdeki merkezi odak yapısıdır, hükümet ve devlet başkanı, parlamento, anayasa üçlüsünden oluşur. Hükümet ve devlet başkanı demokratik olsun olmasın tüm modern rejimlerde genel sabittir, yürütme gücünü oluşturur. Demokratik rejimde devlet başkanı halkça seçilmiş bir başkan olabilir (o zaman başkanlık veya yarı-başkanlık rejiminden sözedilir), parlamento tarafından seçilmiş bir cumhurbaşkanı, soy yoluyla gelen ve yetkileri sınırlı bir monark olabilir. Hükümet bir hükümet başkanı ve ona bağlı, belirli alanlardaki devlet kurumları ve etkinliklerini yöneten bakanlardan oluşur (içişleri ve güvenlik, dışişleri, maliye, adalet, eğitim, savaş ve savunma, değişik ekonomik, sosyal ve kültürel işlevlerle ve devlet kurumlarıyla ilgili bakanlıklar), ayrıca ilgili alanlarda bakanlıklara koşut devlet sekreterlikleri olabilir. Hükümet başkanı başkanlık rejiminde genellikle seçimle gelmiş başkandır (yani devlet başkanıyla aynı kişidir), bakanlar ona bağlıdır, onun tarafından atanır. Diğerlerinde ise seçimle parlamentoda çoğunluk sağlamış parti veya koalisyon parlamento onayıyla hükümeti oluşturur, genellikle kendi içinden bir başbakan tarafından yönetilir (başbakan çoğu zaman seçimi kazanan partinin lideri olmaktadır). Devlet başkanıyla hükümet arasında yetki dağılımı rejimleri farklılaştırıcıdır: parlamenter rejimde hükümet ağır basar, başkanlık rejiminde ve ona göre daha az olmak üzere yarı-başkanlık rejiminde başkanın ağırlığı artar, sınırlı monarşide geçmişte (19. yüzyılda) monarkın yetkileri genişti, giderek azalmıştır.

Parlamento yasama gücünü oluşturur, temsili organ niteliğindedir, ulusu ya da halkı temsil eder, yönetimin ulus-halk egemenliğine dayandığının ifadesidir. Demokrasilerde kural olarak seçimle gelir, bazısında olmasa, bazısında kapatılsa bile birçok anti-demokratik rejimde de parlamento vardır. Modern rejimlerin oluşum sürecinde monarşik iktidara karşı ulusu, halkı temsil eden parlamenter bir iktidarın kurulması ana talep olmuştu. 19. yüzyıl boyunca birçok ülkede parlamentolar kurulmuş, iktidarın monarkla parlamento arasında paylaşıldığı parlamenter monarşi Avrupa'da en yaygın rejim haline gelmiş, zamanla parlamentonun gücü artmıştı. 20. yüzyılda ise parlamento evrensel bir yayılma göstermiştir (artık hemen her ülkede vardır), ama iktidar çemberinde yürütme (yani

hükümet ve devlet başkanı) karşısında gücünün azaldığı da gözlemlenmektedir. Seçimle gelmiş parlamentoda çeşitli partilere mensup ve bağımsız üyeler yer alır, atanmış üyeler de olabilir. Birçok ülkede parlamento iki meclisli bir yapıdadır, ama üst meclisin (ya da senatonun) yetkileri genellikle daha azdır. Ayrıca hemen her ülkede ulusal meclisin yanısıra yerel meclisler vardır. Ademi-merkeziyetçi federatif sistemlerde bunların dışında ve üstünde eyalet meclisleri ve hükümetleri de vardır, yetkiler ulusal meclis ve merkezi hükümetle bunlar arasında paylaşılır.

Anayasa ise temel kurallar dizgesidir: rejimin temel ilkelerini belirtir, devletin ve çevresindeki siyasal güçlerin yapısını ve işleyiş kurallarını belirler, yurttaşların hem görevlerini hem hak ve özgürlüklerini tanımlar, devlet iktidarını sınırlayıcı bir rolü vardır. Modern rejimlerin kuruluş sürecinde parlamento iktidarı talebinin koşutu anayasaların yapılması talebiydi (parlamento ve anayasa ikilisi monarşik iktidarın sınırlayıcısı olarak görülüyordu). 19. yüzyılda parlamento gibi anayasa da yayılmış, 20. yüzyılda ise evrenselleşmiştir (hemen her ülkede vardır).

Modern çağda demokrasiden çok anti-demokratik rejimler yaygın olmuştur. Az önce belirttiğimiz gibi anti-demokratik rejimlerde de hükümet ve devlet başkanı vardır, ama genellikle fiili yönetici grupla çakışır (devlet başkanı çoğunlukla fiili yönetici grubun lideridir) veya çakışmasa bile pratikte ona bağlıdır, paralel ve içiçedirler. Fiili yönetici grubun rejimine göre değişik tipleri vardır. Özellikle 19. yüzyılda yaygın tip henüz parlamento ve anayasa tarafından pek sınırlanmamış otokratik monark ve çevresiydi (hükümet ona bağlı bir kabineydi). Başka topraklara egemen imparatorluklarda ve sömürge rejimlerinde yabancı güç (onun ülkedeki valiliği ya da komutanlığı) veya atadığı yönetim fiili iktidara sahipti (bu yönetim içinde yerliler de olabiliyordu). 20. yüzyılda komünizm, faşizm ve azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizmi rejimlerinde ise tek parti yönetimi, lider ve çevresi, askeri cunta fiili yönetici grup olarak temayüz ederler (komünizm daha çok tek parti yönetimidir, otoritarizmde ve faşizmde her üçü de vardır). Birçok anti-demokratik rejimde anayasa ve parlamento vardır, ama geçmişte (bilhassa 19. yüzyılda) önemli bir kısmında yoktu. Ancak olsa bile, parlamentonun yetkileri kısıtlıdır, seçimle gelse bile seçimler serbest değildir, sıklıkla parlamentonun askıya alındığı olur, anayasa ise kısıtlayıcı bir yapıdadır.

Aynı zamanda demokratik olsun olmasın bütün rejimlerde temel kararların alınmasında belirleyici role sahip ve hükümetle koordinasyon içinde çalışan devlet kurumlarının üst yöneticileri merkezi odak kapsamında düşünülebilir (özellikle daha etkili kurumların üst yönetimleri, örneğin ordu komutasının, gizli servislerin, stratejik ekonomik kurumların yöneticileri). Keza başkanın, başbakanın ve diğer önemli yöneticilerin kararların belirlenmesinde çok etkili olan danışmanları da merkezi odak kapsamında düşünülebilir, zamanla bunların etkisi artmıştır. Ayrıca yönetimin kararları üzerinde geri çevirme yetkisi olan yüksek yargı organları (özellikle anayasa mahkemesi) merkezi odağın özgün bir unsuru olarak telakki edilebilir.

Geleneksel toplumların büyük kısmı ise hükümdarlıkla yönetilmekteydi ve bu toplumlarda hükümdar ve çevresindeki etkin güçler merkezi odağı oluşturuyordu denilebilir (hükümdar kabinesi ve yüksek bürokrasi, üst aristokrasi ve dinsel establishment, danışma organı gibi). Hükümet benzeri yapılar bazan vardı (örneğin Osmanlı divanı), parlamento ve anayasa genellikle yoktu (ama Antik

çağda yetkileri zamanla azalsa bile parlamento ve anayasa vardı, birçok geleneksel devlette yetkileri fazla olmasa da danışma meclislerine raslanıyordu, örneğin Ortaçağ Avrupası'ndaki zümreler meclisi).

Merkezi odağın işlevleri üç yönlüdür. Birinci yön toplumun yönetimiyle ilgili kararların alınmasıdır. Bunları üç kategoride düşünebiliriz. Birinci kategori toplumun yönetimi ve düzenine ilişkin kuralların konulması, demirbaş bir kural sistemi oluşturulmasıdır, modern devletlerde bu kurallar anayasa ve yasalarda ifade edilir. İkinci kategori çeşitli alanlarda koşullara göre saptanan, genellikle kısa ve orta vadeli önlem niteliğinde kararlardır, bunlar yasa şeklinde çıkarılabileceği gibi başka şekillerde de saptanıp uygulamaya geçirilebilirler (kararnameler şeklinde, yöneticilerin emirleri şeklinde). Üçüncü kategori soyut düzeyde belirli bir dönemde belirli bir alanda uygulanan önlemler bütününü ifade eden politika kavramıdır (eğitim politikası, ekonomik politika, dış politika gibi). Modern devlette bu birinci işlev yasama olarak adlandırılır, teorik olarak parlamentoya düşer, ama yürütme organları (özellikle hükümet, aynı zamanda devlet başkanı) bu alanda daha etkili gibidir, aynı zamanda anti-demokratik rejimlerde fiili yönetici grup, tüm rejimlerde devlet kurumları ve yöneticileri, reel iktidar da etkili olur.

İkinci yön devlet kurumları vasıtasıyla kararların (yani kurallar, önlemler, politikaların) uygulatılmasıdır, yürütme olarak adlandırılan bu işlev özellikle hükümete düşer, hükümet uygulayıcı devlet kurumlarını yönetir ve koordine eder. Üçüncü yön merkezi odağın temsili-simgesel işlevidir. Modern devlet ulusun veya halkın egemenliği ve temsili ilkesine dayanır, bu temsilin organı parlamentodur, aynı zamanda devlet başkanı, hükümet ve diğer merkezi odak unsurları da temsili role sahiptir, keza geleneksel çağların hükümdarları da. Tümünde temsili rolün esası meşru yönetim olmalarıdır. Ulusal ve devletsel kişilik ve çıkarın temsilcisi görünümündedirler, bu bakımdan merkezi odak soyut bir kişiliktir de. Merkezi odak toplumun simgesel düzeninde stratejik bir yere sahiptir, yurttaşlar açısından dikkati üzerinde toplayan bir mihver oluşturur. Temsili işlevin bir yönü de ülkenin dış dünyada temsil edilmesi, yabancı ülkelerle ilişkilerdir.

b) Uygulayıcı devlet kurumları

Siyasal merkezin ikinci düzeyi ülke ya da toplum yönetimiyle ilgili belirli işlevlerde uzmanlaşmış devlet kurumları setidir. Bu devlet kurumları genellikle merkezi odağa, onun içinde bilhassa hükümete bağlıdır. Teorik olarak merkezi odak kararları alır, devlet kurumları kendi alanlarında bunları uygular. Ancak pratikte devlet kurumlarının da kararların alınma sürecinde önemli rolleri vardır. Uzun sürede kalıcı, alanlarında uzmanlaşmış kurumlar ve kadrolardır, dolayısıyla en azından kendi alanlarında karar sürecinde merkezi odak üzerinde çok etkili olurlar (zaten bunların üst yöneticilerini merkezi odak içinde düşünebileceğimizi belirtmiştik), kendi alanları dışında genel politikaların belirlenmesinde de etkili olabilirler (bilhassa bazı kurumların böyle bir ağırlığından sözedilir). Rejimine göre değişken olmakla birlikte, belirli bir hareket serbestileri ve bazan özerklikleri vardır, kendi alanlarında kendileri karar alıp uygulayabilirler, orta ve uzun vadeli plan ve projeler hazırlayabilirler. Geleneksel çağlardan beri görece standartlaşmış bir yönetsel-devletsel işlevler bütünü ve bunları yerine getiren uzmanlaşmış kurumlar olduğunu gözlemliyoruz. Ancak işlevlerin

içeriği ve kurumların yapısı zamanla, özellikle geleneksel çağlarla modern çağ arasında çok önemli değişimler geçirmiştir.

Devletin işlevlerinin başında ordu kurumunda cisimlenen işlevleri belirtmemiz gerekir. Bu işlevler öncelikle dışa yönelik savaş ve savunmadır (çevredeki ülkelerle ilişkilerde, bölgesel çapta ve dünya çapında güç mücadelesinde, bazan sömürgeci ve dış yayılma şeklinde, fiilen çatışmaya girerek veya caydırıcı güç oluşturarak), aynı zamanda içerde düzen ve güvenliği sağlamaya katılım ve yüksek zor kullanım kapasitesi sahipliğidir. Ordu bütün dönemlerde devlet içinde ağırlıklı bir yere sahip olmuş, devletin temeli olarak görülmüştür. Savaş işlevi geleneksel çağlarda devletin oluşumu ve faaliyetinde stratejikti, egemen sınıf olan toprak sahipleri ve devlet yöneticileri aynı zamanda askeri sınıftılar, modern çağda ise ordu hiyerarşik bir kurum yapısındadır. Merkezi odak üzerinde ordunun etkisi vurgulanır, özellikle askeri rejimlerde (bu rejimde merkezi odağın çekirdeği askeri cuntadır). Diğer anti-demokratik rejimlerde de ağırlığı büyüktür, demokratik rejimlerde ise resmi merkezi odakla ordu yönetimi arasında kooptasyon mekanizmalarına raslanır (Türkiye'de Milli Güvenlik Kurulu, ABD'de Pentagon'un nüfuzu gibi örnekler verilebilir).

Ülke içinde düzen ve güvenlik işleviyle başlıca iki kurumsal yapı ilgilidir: güvenlik güçleri ve ordu. Sözleşme teorileri devletin oluşumunu düzen ve güvenlik ihtiyacıyla açıklarlar. Geleneksel çağlarda yerel düzeyde egemen güçler bu işlevi gördüğü gibi, bazı özgül güvenlik aygıtları da vardı. Modern çağda hızla kalabalıklaşan ve kentleşen bir toplumda değişik birimleriyle ayrı bir güvenlik örgütü oluşturuldu (çoğu zaman polis terimi kullanılır). Bu işlev yasalara uyulmasını sağlama, suçluluğun takibi ve önlenmesi, toplum üzerinde kontrolle ilgilidir, aynı zamanda zor kullanım hakkıyla birlikte düşünülür. Düzen ve güvenlikle ilgili yapılar zor kullanım aygıtı olarak da nitelenir (anti-demokratik rejimlerde zor dozunun arttığı genel bir saptamadır). Bu işleve yakın bir işlev gizli servislerdir, hem içerde hem dışarıya yönelik etkinlik gösterirler, anti-demokratik rejimlerde ve dünya çapında nüfuz mücadelesi içindeki büyük güçlerde ağırlıkları artar (hatta esas iktidar sahibi oldukları bile söylenir, bu bakımdan gizli devlet tabiri de kullanılmaktadır).

Yine evrensel bir devlet işlevi düzen ve güvenlik işleviyle kesişen kuralsal, yasal düzenlemedir. Kuralsal düzenleme iki boyutludur: bir yandan kuralların uygulanması gözetilir, ihlalleri halinde cezalandırmaya gidilir, diğer yandan kurallar sayesinde toplumu oluşturan değişik birimler arasındaki anlaşmazlıklar çözülür. Kuralsal düzenleme işlevi modern toplumlarda yasaldır, devlet tarafından çıkartılmış yasalarla düzenlenir, yargı organlarınca uygulanır, hukukileşme süreci esas modern devlette gerçekleşmiştir. Ayrıca yargının yönetimden ve dış etkilerden bağımsız olması gerekli görülür (yasama-yürütme-yargı birbirinden ayrılmış üç ana güç olarak belirtilir), yönetim üzerinde denetim hakkı da vardır (yurttaşlar yönetimle olan anlaşmazlıklarında yargıya başvurabilir), ancak bilhassa anti-demokratik rejimlerde yargı bağımsızlığı ve denetimi gerçek anlamda uygulanamamaktadır. Geleneksel çağlarda devlet yasalarından çok din, örf ve yöneticilerin geniş yetkileri kuralsal düzenlemenin araçlarıydı (ama birçok geleneksel devlet yasalar da çıkarmıştı, Mısır, Çin, Hint, Roma, Bizans, Osmanlı yasaları gibi). Yargı işlevi çoğu zaman yerel yönetici sınıfa düşerdi (ama ayrı yargı organları da olabiliyordu, Batı feodalitesinde senyör yargı yetkisine sahipken Osmanlı'da kadılar ayrı bir yargı merciiydi). Modern yasal sistemler kamu hukuku ve özel hukuk

şeklinde iki kategoriye ayrılır, tüm yasalar anayasaya uygun olmalıdır, medeni hukuk, ceza hukuku, ekonomik ve sosyal işlevlerle ilgili hukuk, idare hukuku gibi dallar ayırdedilir. Yasaların yanısıra tüzükler, yönetmelikler, kararnameler, teamüller de kuralsal düzenlemede etkilidir. Toplum içinde ise kültürün değişik kanallardan sağladığı kuralsal düzenlemeden sözedebiliriz (benimsenen ve uyulmaması yaptırım getiren toplumsal anlayışlar ve kurallar, geleneksel çağlara göre etkileri azalsa da örf ve dinin tahditleri, değişik alanlardaki otoritelerin gücü ve hükmü). Modern devletler ülke çapında bir mahkemeler ağına sahiptir, onların üstünde yüksek yargı organları yer alır. Keza ceza yerleri de bu işlev kapsamında düşünülmektedir.

Devletsel birim ülkedir, ülkenin dışarıyla ilişkileri vardır, dolayısıyla devletin temel işlevlerinden biri dış ilişkilerdir. Bunun bir yönü orduya düşen savaş ve savunma iken, diğer yönü diplomasidir, bunun da temel unsuru yabancı ülkelerde bulundurulan temsilciliklerdir, keza dış ilişkiler örgütü hükümetle birlikte ülkenin dış politikasını belirler ve uygular. Yeniçağ'dan beri önem kazanan bu işlev modern çağda uluslararası bir kurumlaşmaya yaşam vermiştir (anlaşmalar ve konferanslardan gitgide çoğalan uluslararası kurumlara giden bir süreç içinde).

Yukarda saydığımız dörtlü (ordu, düzen ve güvenlik, yasa ve yargı, dış ilişkiler) devletin klasik işlevleridir, aynı zamanda ilk üçlü zor kullanım kapasitesiyle ilgilidir. Bu noktada temel tartışma konusu demokratik anlayış zor kullanımının sınırlı kalmasını, bu kurumların (özellikle ilk ikisinin) merkezi odak üzerinde hakimiyet kurmamasını savunurken anti-demokratik ya da demokrasiyi esastan reddetmese bile otoriter eğilimli anlayışların bu kurumların daha etkin olmasını, zor kapasitesine daha fazla başvurulmasını, hatta merkezi odak üzerinde hakimiyet kurmasını savunmasıdır (zecri güvenlik önlemleri, daha ağır cezalar talepleri, anti-demokratik rejimlerde güvenlik aygıtının ve ordunun iktidar konumu gibi). Yasa ve yargının konumuysa ikirciklidir, demokratik bir perspektifle merkezi odak karşısında bağımsızlıklarını korumaları ve yönetimi denetlemeleri, baskıcı ve yasa-dışı uygulamalar karşısında yurttaşların hak ve özgürlüklerini gözetmeleri gerekli görülür.

Batı demokrasisinin gelişim sürecinde zor kullanım aygıtlarının rolü azalmıştır, ama iki savaş dönemi faşizminde bu rolün çok arttığı ve devlet kültünün yapıldığı bir ara devre yaşanmıştır. 1945 sonrası Batısı'nda ise demokratik yapı yerleşmekle, zor faktörünün rolü azalmakla birlikte, devletin teknolojik kontrolünün arttığı gözlemlenmektedir. Son dönemde dünya çapında ileri teknolojilerin sağladığı kontrol kapasitesi ise 'her şey devletin' senaryosuna doğru gidiş olarak nitelenebilmektedir. Üçüncü Dünya ülkelerinde rejimler baskıcı, otoriter eğilimleriyle tanınır, son yıllarda demokratikleşme dalgasına rağmen hem bu eğilimler hem de çatışmacı süreçler önemini korumaktadır. Sosyalist fikirler genellikle devletin baskıcı rolünü eleştirirler, ama 20. yüzyılda sosyalizmin izinde kurulan komünist rejimlerde zor kullanım faktörünün ağırlık kazandığı görülmüştür (keza devletçi sosyalist rejimler de genellikle otoriterdi). Sosyalizm çevresinde bir akım olan anarşizm ise devlete ve her türden otoriteye esastan karşıdır, devletin tamamen kaldırılmasını ister (oysa komünizmin teorik temeli olan marksizm devletin varlığını sürdüreceği bir geçiş dönemini gerekli görüyordu). Bir başka tartışma devletin toplum üzerinde hakimiyetini eleştiren sivil toplumcu anlayışla ilgilidir, günümüzde bu anlayış rağbet görmektedir. Dış ilişkiler ise bu tartışmaların dışında kalmaktadır genellikle, ulusal çıkarları savunma kaygısı tüm toplumlarda benimsenmektedir, bu noktada temel

tartışma konuları hem dışa bağımlılık ve yabancı nüfuzunun engellenmesi hem de dışarda güç ve nüfuz politikası izlenmesi olmuştur, aynı zamanda hem dışa karşı korumacılık, hatta içe kapalı yapı hem de dışa açılınması savunulmuştur yerine göre.

Devletsel işlevler arasında kamu hizmetleri dediğimiz genişçe bir alan vardır. Eskiden beri bir kısmı vardır, ama kamu hizmetlerinin büyümesi esas modern devletin gelişme sürecinde gerçekleşmiştir. Bu kapsamda devletin çeşitli idari birimlerini (nüfus, personel ve başka konularda), eğitim hizmetlerini, aşağıda ekonomik ve sosyal işlevler kapsamında belirteceğimiz hizmetleri sayabiliriz. Bazı etkinlikliklerle sınırlı idari hizmetler kavramının yanısıra, genel olarak uygulayıcı devlet kurumlarının etkinliği de idare olarak adlandırılır. Eğitim 19. yüzyıldan beri devletin temel bir işlevi olarak kabul edilmiştir (her ne kadar özel okullar da olsa bile), ülke çapında değişik kademelerde yaygın bir okul ağı vardır (zorunlu tutulan ilköğretim, onun ötesinde orta, mesleki, yüksek öğretimler), devlet kalabalık bir öğretmen kadrosu istihdam etmektedir. Bilim ve araştırma ise modern çağda devletin işlevleri arasında seçkin bir yere sahiptir, toplumun gelişme potansiyelini belirleyici olabildiği söylenmektedir.

Ekonomik ve sosyal işlevler modern çağda devletin müdahale alanının genişlemesinin kanıtı sayılır. Gerçi ekonomikle siyasal-devletsel arasında yapılan ayırımda ekonomik özel alan (yani kamusal devlet dışındaki alan) olarak görülür, ama devletin, kamunun ekonomik etkinliği eskiden beri az değildir. Devlet tarafından sağlanan sulama çalışmalarının geleneksel devletin oluşmasındaki rolü vurgulanır, daha önemlisi geleneksel çağlarda toprak sahibi egemen ekonomik sınıfla devlet sınıfı genellikle çakışır. Vergi toplama ve para basma devletin ekonomik işlevlerinin en eskileridir, maliye ve merkez bankası modern çağda devletin ekonomik kurumlaşmasının erken ve stratejik unsurlarıdır. Mülkiyet düzeninin sağlanması (tapu organizasyonu örneğin) ve ekonomik hukuk da (ticaret, borçlar…) pazar ekonomisine dayanan modern çağa geçişle önem kazanmış bir devletsel işlevdir. Devletin ekonomik etkinliğinin bir türü de altyapı yatırımları ile ekonomik ve sosyal kamu hizmetleridir (enerji, ulaşım ve iletişim, kentsel imar, beledi hizmetler, köy hizmetleri, sağlık, konut, bölgesel gelişme, nüfus planlama, çevre koruma ve düzenleme gibi alanlarda), bunların gerçekleştirilmesi çoğu zaman devlete düşer (bazısında özel sektör de faal olsa bile). Dış ekonomik ilişkilerde devletin rolü hep mühim olmuştur: dışa karşı korumacılık, dışarda ekonomik etkinlik (dış ticaret ve sermaye hareketlerinin düzenlenmesi ve teşviği, diğer güçlerle rekabet, geri ülkelere yönelik sömürgecilik). Modern çağda devlet emperyalist politikaların uygulayıcısı olmuştur. Devletin ekonomiye çeşitli müdahale araçları vardır: bütçe, plan, devlet yatırımları ve işletmeleri, özel sektörle işbirliği ve teşvik politikaları, transferler, makro-politikalar ve denge sağlama, devlet tahvilleri ve bankacılık. . .

Devletin ekonomik rolü devlet mülkiyeti sisteminin egemen olduğu ülkelerde kapsayıcıdır, özel mülkiyetin benimsendiği karma ekonomili sistemlerde de yerine göre devlet işletmeleri azımsanamayacak bir yer kaplarlar. Bunun dışında devlet müdahaleciliği ve ekonomik politikalar çağımızda bütün sistemlerde stratejiktir, liberal anlayış devlet müdahaleciliğine karşı çıksa bile. Bu bakımdan ekonomik sistemleri dört kategoriye ayırabiliriz: devlet mülkiyetinin kapsayıcı olduğu sistemler (komünizm gibi), yaygın ve ağırlıkta olduğu sistemler (devletçi sosyalizm gibi), özel

mülkiyet yaygın olsa bile ekonomik müdahaleci sistemler (Batılı ülkelerde keynesian müdahalecilik, gelişmekte olan ülkelerde devletçilik-özel mülkiyet bileşimi karma ekonomi gibi), özel mülkiyete dayalı piyasa sistemleri (19. yüzyıl liberal Batı devleti, 20. yüzyıl sonlarında neo-liberalizm gibi). Ancak kategoriler arasındaki ayırım kesin değildir, ilk iki sistem günümüzde pek kalmamıştır, en azından etkili değildir, son iki sistemde ise büyük özel kuruluşlarla devlet arasında yakın ilişkiler gözlemlenmektedir.

Ekonomik işlevlere koşut bir kategori devletin sosyal işlevleridir. Devletin oluşum sürecinde sosyal işlevin de yeri vardır: toplumda sınıflaşmayla devletin oluşumu birbirine koşut gerçekleşmiştir (geleneksel toplumun egemen sınıfı devleti oluşturmuştur), devlet sınıfsal farkları yeniden-üretmektedir, diğer yönden toplumda kontrolü sağlama, adil olma, toplumun refahını sağlama ve sosyal dengeyi gözetme kaygılarıyla sosyal politika da başlar. Geleneksel çağlarda devlet gibi, genellikle onun içinde yer alan dinsel kurum da sosyal yardım alanında faaldi, en azından tektanrılı dinlerin ortaya çıkış ve yayılma sürecinde sosyal dengesizlikler etkili olmuştu ve tektanrılı dinler sosyal bir söyleme sahiptiler. Modern çağda sosyal politikanın gelişimi beş eksende gerçekleşmiştir: sosyal güvenlik ve yardım, sosyal kamu hizmetleri, sosyal amaçlı ekonomik politikalar, çalışma yaşamının düzenlenmesi, sosyal reform. Gelişmiş toplumlarda sosyal harcamalar ulusal gelirin büyükçe bir bölümüne ulaşmaktadır, bu nedenle sosyal devlet olarak adlandırılırlar.

Sözkonusu ülkelerde sosyal güvenlik tüm toplumu kapsamaktadır, gelişme sürecindeki ülkeler de sosyal güvenlik kurumları yaratmışlardır. Sosyal kamu hizmetlerini yukardaki paragrafta ekonomik hizmetlerle birlikte saymıştık, gelişmiş ülkelerde bunların sağladığı sosyal tüketim yüksek bir düzeydedir, gelişmekte olan ülkelerde ise bu alanda azımsanamayacak ölçüde yatırım yapılmıştır. Sosyal amaçlı ekonomik politikalar kapsamında gelir dağılımı politikaları (asgari ücret, zayıf kesimlere destekler gibi), istihdam politikaları (iş bulma, mesleki formasyon, iş yaratıcı yatırımlar gibi), tüketim politikaları (sübvansiyon, tüketim kredisi gibi), tarımın ve küçük işletmelerin desteklenmesi politikaları belirtilebilir. Genel olarak tüm ekonomik uygulamaların sosyal etkileri önemsenir, devletin sosyal güvence ve adalet sağlaması istenir. Çalışma yaşamında devletin etkin rolü bir diğer eksendir. 19. yüzyıldan beri çalışma mevzuatının geliştirilmesi, işyerlerinin kontrolü devletçe gerçekleştirilmiştir. 20. yüzyılda ülke çapında sosyal partönerlik sisteminde işveren ve ücretli tarafların yanısıra, devletin ağırlıklı bir rolü vardır. Keza devletin değişik sosyal kesimlerin tepkilerini kontrol ve bazan bastırma rolü vardır. Ayrıca birçok ülkenin sosyal reformlar (toprak reformu, kooperatifleştirme, kamulaştırma gibi reformlar) yaparak sosyo-ekonomik düzenini değiştirdiğini belirtmek gerekir, komünist ve sosyalist sistemlerde olduğu gibi. Bunların dışında da bazı sosyal politika uygulamaları ılımlı düzeyde kalsa bile, uzun ve orta vadede sosyo-ekonomik düzen üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir (keza kamulaştırmanın karşıtı olan ve son dönemde sık başvurulan özelleştirme de).

Devletin ekonomik ve sosyal işlevleri 20. yüzyılda çok önemli bir siyasal tartışma ve mücadele konusu olmuştur. 19. yüzyılda liberal anlayış devletin sadece başta belirttiğimiz dört klasik işlevi görmesini istiyordu (onun dışında altyapı kurması, sınırlı kalmak koşuluyla bazı ekonomik ve sosyal hizmetler sağlaması kabul edilebiliyordu). Ancak 19. yüzyıl kapitalizmine yöneltilen sosyalist

ve devletçi eleştiriler özel mülkiyetin sınırlanmasını, hatta kaldırılmasını, devletin ekonomik ve sosyal alanda etkin olmasını talep ediyordu. Keza 19. yüzyıl kapitalizminin gelişme sürecinde devlet faal bir rol oynamıştı (örneğin demiryolları, devlet istikrazları) ve yüzyıl sonlarında rolü artmıştı (sosyal politika, korumacılık ve emperyalizm). 20. yüzyılda kapitalist ekonominin krizi devlet müdaheleciliğini çok arttırdı, iki savaş döneminde (hem demokratik hem faşist rejimlerde) başlayan bu süreç 1945 sonrasında keynesyen müdahaleci ve sosyal devlet modelinin yerleşmesine vardı, her ne kadar özel mülkiyet ve piyasa düzeni sürse bile. Bu model ılımlı sosyalizm (sosyal-demokrasi) ile liberal-muhafazakar uyarlanmanın kavşağında yer alıyordu. Diğer yandan komünist düzende devlet ekonomik ve sosyal alanlarda tümüyle egemendi. Üçüncü Dünya'nın birçoğu yeni bağımsızlığına kavuşmuş gelişmekte olan ülkelerinde ise devletçi sosyalist ve daha çok da karma ekonomili liberal devletçi modeller yayıldı, kalkınma için devletin öncülüğü gerekli görülüyordu. Ancak 1975 sonrasında dünya çapında ekonomik krizle birlikte yeni bir liberal dalga başladı. Batı'da sosyal devlet yapısı sürse bile özelleştirmelere gidildi, müdahalecilik azaltıldı. Komünist ülkelerde devletçi nitelik önemini nisbeten korusa bile genel bir liberalleşme yaşandı. Üçüncü Dünya'da da öncesinde yaygın olan devletçilik karşısında liberalleşme ağırlık kazandı.

Devlet kurumlarının çok önemli bir kategorisi yerel düzeydeki devlet örgütleridir. Bunlar devletin kararlarını yerel düzeyde uygular, bazan ikame eder (yani merkezin yetkilerini üstlenebilir), yöreye ilişkin kararları kendileri alıp uygularlar. Yerel devlet örgütleri iki eksenlidir. Biri merkezden idare örgütüdür, başında valilik (bölge ve il valiliği) ve altındaki kademeler bulunur. Yukarda gözden geçirdiğimiz çeşitli devlet kurumlarının yerel şubeleri, kolları da bu çerçevede düşünülmelidir, ama bunların hepsi merkezden idarenin yerel başına bağlı değildir (askeri birlikler, mahkemeler örneğin). Diğeri yerel yönetimlerdir: belediye başkanlığı ve kurumları, yerel meclisler, alt kademede muhtarlar ve heyetleri. Günümüzde yerel yönetimler çoğu zaman seçimle belirlenmektedir ama atamayla gelenler de vardır. Kamu hizmetlerinin bir kısmı yerel yönetimlerce gerçekleştirilir. Bunlar aynı zamanda yerellik işlevi diyebileceğimiz bir role sahiptir: yönetsel etkinliğin yerel koşullara uymasını, yerel halkın yönetime katılmasını, merkezi iktidarın sınırlanmasını sağlarlar.

Bazı ülkelerde eyaletlerden oluşan federatif ademi-merkeziyetçi bir yapı vardır, bunlarda klasik yerel yönetimlerin üstünde eyalet meclisi ve hükümeti bulunur, bunlar merkezden daha özerktir, yetkileri çok daha geniştir, devlet işlevlerinin birçoğu eyalet hükümetine bağlı kurumlarca görülür (güvenlik örgütü ve mahkemeler, eğitim, kamu hizmetlerinin büyükçe bir kısmı). Geçmişte ise feodaliteler ve özerk kentler ademi-merkeziyetçi sistemin örnekleridir. Bazı ülkelerde ise özerklik derecesi zayıftır, federatif bir yapı olmadığı gibi klasik yerel yönetimlerin yetkileri de kısıtlıdır, bunlara merkeziyetçi sistem denilir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde 20. yüzyılın ikinci yarısında yeni kurulmuş devletlerde ulusal birliği korumak için daha çok merkeziyetçi politikalar tercih edilmiştir, ama bu ülkelerin ulusal-etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel bakımdan bölünük yapısı federatif çözümleri de empoze etmiş, öyle olmasa bile merkezkaç eğilimler fiilen etkinlik kazanabilmiştir. Bu alandaki ana tartışma yerel yönetimlere daha fazla yetki ve özerklik verilip verilmemesinde, federatif bir sistem kurulup kurulmamasında odaklanmaktadır, son dönemde genel eğilim ademi-merkeziyetçiliğin güç kazanması yönündedir.

Geleneksel toplumlarda devletsel kurumlaşma dinsel kurumlaşmayla örtüşür, dinsel yasalar kuralsal düzenlemede ağırlık sahibidir, dolayısıyla bu toplumlarda dinsel işlev devletsel alanda yer alır. İlk devletler devlet dinleri yaratmışlardı, ülke çapında tapınaklar kurulmuş ve bir rahipler sınıfı oluşmuştu. Ortaçağ'da ise dinin ağırlığı arttı: İslam'da din ve devlet işleri örtüşüyordu, Hıristiyan Avrupa'da ikili bir iktidar yapısı (feodal monarşik-dinsel) olsa bile dinsel kurum ve sınıf egemen sınıf içinde etkin bir konuma sahipti, iki iktidar arasında belirli bir bütünleşme vardı. Modern çağ ise laisizmiyle tanımlanır, devlet ve din işleri ayrılmıştır (ama tüm ülkelerde değil). Özellikle İslam ülkelerinde dinin devlet üzerindeki etkisi güçlüdür ve son yıllarda siyasal İslam'ın güç kazanması bu etkiyi arttırmıştır (öyle ki İran gibi bazı ülkeler dinsel rejim sayılmaktadır, bazı İslam ülkelerinde şu ya da bu ölçüde dinsel yasaya başvurulmaktadır). Devletin bir işlevi de toplumsallaştırmadır. Eğitim ve dinin yanısıra, günümüzde kitle iletişim araçları toplumsallaştırmanın temel mekanizmalarındandır (bu araçlar bazan devlete bazan özel kesime aittir). Althusser bunların yanısıra özel alanın çok büyük bir kısmını kapsayan (örneğin aileyi de kapsayan) ideolojik devlet aygıtları terimini kullanır. Devletin işlevleri arasında anıtsal ve törensel etkinlikler de belirtilmelidir, devleti yüceltici bir etkileri vardır. Geleneksel çağların devletsel düzeninde bunların büyük simgesel önemi vardı (örneğin Mısır piramitleri, Roma anıtları ve kentsel yapılanması, Ortaçağ'da hem Hıristiyan Avrupa'da hem İslam dünyasında devletçe yaptırılan dinsel yapılar), modern çağda da devlet temelinde ulusun oluşumunda anıtsal ve törensel etkiniklerin stratejik rol oynadığı gözlemlenmektedir.

c) Reel iktidar

Bir toplumu, ülkeyi yöneten yalnızca resmi devlet (merkezi odak ve uygulayıcı işlevsel kurumlar) değildir, onun dışında etkin güçlerden, gayrı-resmi reel iktidardan da sözedilir. Bunlar toplum içinde güçlü konumu olan, ülkenin yönetimini, devleti yönlendirebilen grupları içerir. Bu olguyu üç düzlemde düşünmemiz gerekir. Birincisi toplumda genel bir egemenlik (veya iktidar) sisteminin ve bu sistemin elitler yapısının varlığıdır. Bu egemenlik özellikle toplum içindeki ekonomik ve sınıfsal güç yapısıyla ilgili görülür, bunu ifade için sosyo-ekonomik egemenlik (mülkiyet ve piyasa düzeylerinde egemenlik) ve egemen sınıf (örneğin Ortaçağ'daki feodal sınıf, kapitalist sistemdeki burjuva sınıfı) kavramları kullanılır. Toplumsal sistemin başka alanlarında da egemenlik durumlarından bahsedebiliriz. İdeo-kültürel hegemonya biridir, toplumsal kültür ve zihniyetin belirlenmesiyle ilgilidir, bu düzeyde dinsel ve kültürel iktidarlardan sözedilir. Ayrıca değişik düzeylerde çeşitli iktidar odakları varlık gösterir: yerel iktidarlar, zor kapasitesine dayalı iktidarlar, kurumlar ya da örgütler, yabancı güçler…Bütün bu kategoriler toplumun düzenini ve gelişimini etkileyici, hatta belirleyici bir iktidara sahip olabilmektedir (kendi alanlarında ve oradan itibaren şu ya da bu ölçüde tüm toplum üzerinde).

İkincisi toplumdaki egemenliğin siyasal egemenliğe dönüşmesidir. Bunun bir şekli toplumda etkili grupların kendi alanlarında siyasal iktidar sahibi olmaları, hatta toplum içinde devletten bağımsız olarak hareket edebilmeleri, devletle çekişme ve rekabet içine girebilmeleridir. Diğer şekli ise devlet, siyasal yönetim üzerinde güçlü etki sahibi olmaları, onunla yakın bağlarının olması, kendi alanlarında devlet iktidarına temel oluşturmalarıdır. Bir görüş devletin toplumdaki egemenlik sisteminden

etkilense bile bağımsız olduğunu savunur (çünkü tüm toplumu ve kamu yararını temsil eder). Diğer bir görüş toplumdaki egemenlik sisteminin devlet üzerinde çok etkili olduğunu kabul eder, ama devlet yine de görece özerktir. Üçüncü bir görüş toplumdaki egemenlik sisteminde güçlü olanların devlete hakim olduğunu belirtir. Geleneksel sistemlerde çoğu zaman toprak sahibi feodal aristokrasi ve dinsel sınıf devlet görevlerine ve yerel düzeyde özerk iktidara sahipti. Modern sistemlerde egemen sınıfla siyasal-devletsel sınıf ayrışmıştır, ama ilkinin ikincisi üzerinde etkisi gözlemlenir. Baskı grubu etkinliği vasıtasıyla egemen güçlerin devlet ve siyasal yönetimi etkilediği hemen herkesce kabul edilir. Marksizm ise kapitalist toplumda devleti ekonomik egemen sınıf olan burjuvazinin aracı olarak niteler. Marksizmdeki kadar kesin bir şekilde olmasa bile egemen güçlerin rolü, resmi devlet üzerinde nüfuz sahibi, onunla eklemlenmiş bir yönetici sınıf, iktidar eliti, egemenlik grubu olarak da tasavvur edilir.

Üçüncü kademe resmi devletle gayrı-resmi, reel iktidar odakları arasında düzenli bağların varlığı ve bunun reel bir iktidar merkezi yaratmasıdır. Marx'ın egemen sınıf kavramı siyasal düzeyde burjuvazinin yönetim komitesi olarak somutlaşır. Wright Mills'in iktidar eliti kavramı bu olguya işaret eder (buna göre ABD'yi siyasal yöneticilerle ordu/Pentagon ve büyük iş çevreleri/Wall Street birlikte yönetmektedir). Keza Gaetano Mosca'nın siyasal yönetici sınıf, Max Weber'in egemenlik grubu, Galbraith'in modern kapitalizmde özel ya da kamuya ait büyük şirketlerin ve organizasyonların yöneticilerinden oluşan teknobürokrasi kavramları da. Reel iktidar odağı yabancı-emperyalist bir güç de olabilir, ulusal devletleri yönlendiren uluslararası bir devlet de. Reel iktidar odağı yoğun informel bağlara dayanabilir. Onun ötesinde fiili örgütsel varlığa sahip bir yeraltı hükümeti şeklinde de olabilir (ülke çapında veya uluslararası planda). Siyasal merkezin üçüncü unsuru olarak bu informel veya fiili reel iktidar merkezini düşünüyoruz.

Bütün bölüm boyunca siyasal merkez çok önemli bir kategori olarak düşünüldü. Ancak siyasal yapıyı merkezli olduğu gibi merkezsiz bir yapı olarak da tasavvur edebiliriz. Siyasal merkezi oluşturan unsurların üstünlüğü daha çok görüntüdedir, merkezi odak açısından bu üstünlük daha çok temsili niteliğinden kaynaklanır, siyasal iktidar sadece onlarda değildir, diğer siyasal güçler ve toplum içinde dağılmıştır (ekonomik güçler, yerel güçler, kültürel güçler, siyasal güçler – partiler, baskı grupları, kamuoyu gibi-, yabancı güçler sayılabilir). Yönetsel işlevler de sadece devlet kurumları tarafından görülmemektedir, bu nedenle bir siyasal merkezden sözedilemez diyebiliriz. Ayrıca gelişme sürecinde siyasal merkezin önemi azalmıştır denilebilir, örneğin liberal anlayış devletin müdahalesini kısıtlama isteğindedir, küreselleşme süreci ulusal devletleri dünya sistemine ve onun içindeki güç odaklarına bağımlılaştırmaktadır. Ama yine de, kendisine çok üstün ve kapsayıcı rol tanınmamak kaydıyla siyasal merkezin önemini kabul etmek gerekir.

2. DEVLET VE İKTİDAR

a) Devletin tanımsal kriterleri

Devlet kavramını altı kriterle tanımlayabiliriz: ülke ve halk temeli, toplumdan ayrışma ve toplum üzerinde iktidar, zor ve meşruluk, yönetsel işlevsellik, kurumsallık, hukukileşme. Devletin belirtilen tanımlayıcı kriterleri süreç içinde oluşmuş, modern devlette görece yetkinliğe ulaşmıştır. Ülke ve halk temeli kriteri üç boyutludur: ülke dediğimiz görece geniş bir alanı kaplar ve sınırları belirginleşmiştir, bu alan üzerinde halk dediğimiz bir insan topluluğu yaşar ve görece homojendir (süreç içinde gerçekleşen kültürel, ekonomik ve siyasal bütünleşme sayesinde uluslaşır da), ülke ve halkı ortak bir yönetime tabidir. Devletin ikinci tanımsal kriteri toplumdan ayrışmış bir yönetim örgütünün ve yönetici sınıfın oluşumu, bunun toplum üzerinde iktidarıdır. İlkel toplumlarda toplumdan ayrışmış bir devlet henüz yoktur, geleneksel devletlerin oluşumuyla ayrılık ve egemenlik gerçekleşir ve keskinleşir (baskıcı bir egemenlik, ayrıcalıklı bir yönetici sınıf vardır). Halk katılımına dayanan modern devlette ayrılık nisbeten yumuşar, ama sürer de (siyasal yönetici sınıf ve bürokratik devlet aygıtı, bazan anti-demokratik, diktatoryal yönetim). Devlet iktidarına atfedilen özellikler genel ve kapsayıcı (tüm topluma yönelik) olması, diğer iktidarlara göre üstün olmasıdır. Üçüncü kriter devlet iktidarının diğer iki özelliğiyle ilgilidir: zor ve meşruluk. Devlet toplum içinde zor kapasitesini büyük ölçüde elinde bulundurur, baskıcı özelliğe sahip olan geleneksel devlette olduğu gibi modern devlette de öyledir. Ama devlet salt zor kapasitesi sayesinde iktidar etmez, meşru olması ve bu temelde halkın devletin yönetimini, kurallarını kabul etmesi gerekir. Geleneksel çağlarda yöneticilerin meşruluğu tanrısal-dinsel yetkeye, örfe ve soya dayandırılırdı. Modern çağa geçişle ulus-halk egemenliği, yasal-rasyonel yönetim, hak ve özgürlükler, genel çıkarın sağlanması meşruluk ilkeleri olarak benimsendi. Zor ve meşruluk ögeleri eklemlenir, devlet toplumda meşru zor tekeline sahiptir.

Dördüncü kriter devletin yönetsel işlevselliğidir. Devlet toplumda yönetim gereğinin ürünüdür diyebiliriz, toplumun bütününü ilgilendiren işlevleri görmek ve toplumda uyumu sağlamak için vardır. Belirli yönetsel işlevlerle tanınır ve bu işlevler uzun bir tarihsel süreç içinde oluşmuş ve süreklilik kazanmıştır. Yönetsel işlevsellikle paralel bir kriter kurumsallıktır (beşincisi), devlet yönetsel işlevleri yerine getiren bir kurumlar setidir: temsil ve hükümet işlevlerini gören merkezi odak, yerel işlevler ve yönetimler, askeri işlev ve ordu, güvenlik işlevi ve örgütü, dış ilişkiler ve diplomasi, yasal düzenleme ve yargı, kamu hizmetlerini, ekonomik ve sosyal işlevleri gören kurumlar…Geleneksel devlette kişisel veya kişisel-kurumsal arası bir iktidar yapısı vardır, modern devlete geçişle gerçek kurumlaşma sağlanır. Kurumlaşma yönetsel işlevlerin kalıcı örgütsel yapılarca (yani kurumlarca) yerine getirilmesini, bunların alanlarında uzmanlaşmasını, toplumdan ayrı corps'lar oluşturmasını, kurumların iç ilişkilerini ve dışa yönelik etkinliklerini düzenleyen kural dizgelerine sahip olmasını gerektirir. Altıncı kriter açıkça ifade edilmiş ve kalıcı kuralların yaratılması ve yerleşmesi anlamında hukukileşmedir. Geleneksel çağlarda dinsel ve örfi kurallar egemendi, yöneticilerin despotik de denilen geniş yetkileri vardı. Esas hukukileşme modern devlette gerçekleşir: anayasa temel kurallar dizgesidir, sistematik yasal sistem kurulur, yasalar yöneticileri sınırlar (yöneticiler kurallarla bağlıdır).

Ancak modern anti-demokratik rejimlerde hukukun etkisi azalır. Kurumsallık ve hukukileşme bazılarınca modern devlete özgü görülse bile, geleneksel çağlarda da belirli ölçülerde vardırlar.

b) İktidar, siyasal iktidar ve devlet iktidarı

Günlük insan ilişkilerinde her zaman rastladığımız (yani sadece devlete özgü olmayan) iktidar kavramına ilk bölümdeki siyasetin tanımları tartışmasında değinmiştik, biraz daha açımlayalım. İktidar fiil olarak yaptırma kapasitesi ve eylemidir, ama bu kapasite ve eylem bazı ilave niteliklerle tanımlanmazsa etkiyle, etkileşimle karıştırılır. İktidar dozu yüksek, güçlü bir etkidir. Etki kendiliğinden bir süreçtir, oysa iktidarda iradi bir yaptırma eylemi, kapasitesi olması gerekir diyebiliriz (ancak bu konuda bir kesinleme yapamayız, iradi olmayan iktidarlar ve iradi etkiler de vardır). İktidarı yaptırım olanağıyla desteklenen bir yaptırma kapasitesi olarak da tanımlayabiliriz, öyle ki istediği şekilde hareket etmediği için iktidar sahibi iktidarı altında bulunana yaptırım uygulayabilir (ceza, zor, ekonomik ve psikolojik yaptırım). İktidarı tanımlamada iki ilave öge daha belirtilebiliriz: süreklilik (gelip-geçiciliğin karşıtı olarak) ve belirli toplumsal birimlerde yoğunlaşmışlık (toplumsal dokuda dağınık etkileşimlerden farklı olarak). Esas bu iki özelliğin iktidarı etkiden ayırdettiğini söyleyebiliriz. İktidarı aynı zamanda başkalarına yönelik, belirli bağlamlarda üstünlük ve egemenlik durumu olarak da tanımlayabiliriz. Bu noktada yaptırma iktidarı (power to do) ile üzerinde iktidar (power over) ikilemi kurulur, ama ikisi sıkca örtüşür de. İktidara yakınsı bir kavram otoritedir. Tüm iktidarların meşru olması gerekmez, otorite meşru, çevrede kabul gören bir iktidardır. Egemenlikle iktidarı ise az-çok eşanlamlı kullanıyoruz, ama iki özellik (süreklilik ve belirli toplumsal birimlerde yoğunlaşmışlık) tüm iktidarlara değil de egemenliğe özgü sayılabilir.

İktidar tüm insan ilişkilerinde vardır, ama tüm iktidarlar siyasal iktidar değildir her ne kadar siyasal iktidar elde edilmesini sağlayacak kaynak oluşturabilirlerse de. Başlıcalarını gözden geçirelim. Ekonomik iktidar denilince sermaye, mülkiyet sahibi gruplar anlaşılır (patronlar ve tekeller gibi), pazarda şirketler arası rekabette ve alışveriş süreçlerinde iktidar ilişkileri oluşur, parası çok olan kişinin başkaları üzerinde iktidar imkanı artar. Bir diğeri zor kapasitesinin sağladığı iktidardır: bu bakımdan teçhizli (silah gibi) ve güçlü olanlar başkaları üstünde iktidar kurabilir, istediklerini yaptırabilirler. Sadece zorun değil, fikirlerin, değerlerin de iktidarı vardır, inanç sistemlerinin, ulusal kültürün ve alt-kültürlerin, ideolojilerin toplum üzerinde güçlü yönlendirici etkileri iktidar olarak nitelenebilir. Toplumsal ilişkilerde iktidar sağlayan bir kaynaksa statü ve saygınlıktır, yüksek statülü ve saygın bir kişinin çevresindeki insanlara söz geçirme, istediğini yaptırma şansı artar. Bir başka tür örgütlerdeki iktidardır, bunlarda yönetici konumlarda olanların (patron, müdür ve şef, komutan gibi) yanlarında çalışanlar, emirlerinde bulunanlar üzerinde iktidarı vardır. İktidar küçük gruplarda ve topluluklarda da görülür: ailede aile büyüğünün, arkadaş grubunda grup liderinin, köy topluluğunda köy ileri gelenlerinin iktidarları gibi. Günlük insan ilişkilerinde çok sayıda geçici iktidar ilişkisine raslarız. Örneğin iki kişi arasındaki ilişkide güçlü olanın zayıf olana sözünü geçirmesi, istediğini yaptırması gibi fiziksel zor kapasitesiyle ilgili bir olgudan günlük bir mekanda bir kişinin ilgiyi üzerine çekip başkalarının kendisine bakmasına yol açması gibi psikolojik bir iletişim olgusuna

kadar. Genel olarak toplumsal mübadele, iletişim ve işbölümü sistemleri içinde insanlar, gruplar arasındaki sürekli etkileşim ve bu etkileşim sürecinde kurulan iktidar ilişkilerinden sözedebiliriz.

Siyasal iktidarı siyasal alanda kurulan iktidar ilişkileri, güç ve üstünlük konumları olarak tanımlıyoruz, ülke-toplum yönetimiyle ilgili iktidar da diyebiliriz. İki tip siyasal iktidar vardır: biri devletin iktidarıdır, diğeri siyasal pazarlarda ve toplumda siyasetle ilgili iktidar ilişkileridir. İkinci tipin bir türü toplumsal iktidar odaklarıdır (yerel, ekonomik, örgütsel, zor kapasiteli, ideo-kültürel iktidar odakları). Eşraf, toprak sahibi, kabile lideri gibi yerel nüfuzlu kişiler yöre halkı üzerinde birbiriyle örtüşen ekonomik, kültürel ve siyasal iktidara sahiptir (halk onlara bağımlı olabilir, oyunu yönlendirebilirler), sıklıkla yerel yönetimlere egemendirler, nüfuzları sayesinde ülke yönetimi üzerinde etkili olabilirler. Ekonomik iktidarın siyasal iktidar sağladığı gözlemlenir, güçlü ekonomik gruplar doğrudan veya ekonomik etkinlikleri vasıtasıyla hükümet politikalarını, ülkenin ekonomik ve siyasal gidişatını yönlendirebilirler. Zor kapasitesinin ve örgütsel kapasitenin sağladığı iktidar, din ve din adamlarının, daha başkalarının (aydınların, kitle iletişim araçlarının) ideo-kültürel iktidarı da siyasal iktidara dönüşebilmektedir.

Diğer türü devlet-dışındaki siyasal güçlerin iktidarıdır, bunun da dört alt-türünden sözedebiliriz. Biri siyasal partiler ve sosyo-politik güçlerin iktidarıdır: iktidar mücadelesinde bir partinin üstünlük sağlaması ve yönetime gelmesi, partilerin kitle desteği elde etmesi, muhalefetin yönetim üzerinde basıncı ve yönetimi zayıflatabilmesi, bazı sosyo-politik güçlerin yönetime hakim olması gibi. Diğeri baskı grupları ve toplumsal örgütlenmelerin iktidarıdır: üyelerinin siyasal tercihleri ve etkinliklerini yönlendirebilirler, yönetim üzerinde kendi çıkar ve görüşleri doğrultusunda etkili olabilirler. Üçüncü olarak kamuoyunda siyasal iktidardan sözedebiliriz, örneğin kitle iletişim araçlarının halkı yönlendirme ve yönetimi etkileme iktidarından. Dördüncüsü ise mobilize politika süreçlerinin iktidarıdır, öyle ki bu süreçler yöneticilerin devrilmesine, rejim ve düzen değişikliğine kadar varabilir.

Üçüncü tür halkın siyasal iktidarıdır. Bu iktidar doğrudan olabileceği gibi az önce belirttiğimiz siyasal güçler dolayımıyla da olur. Halkın yöneticileri seçmesi, halkın sorunları ve isteklerinin yöneticiler tarafından dikkate alınması doğrudan iktidar biçimleridir, ilki halkın oy iktidarı diye adlandırılır. Dolaylı yollar olarak, halkın baskı grupları vasıtasıyla, kamuoyunda sesini duyurarak, mobilize politika süreçlerine katılarak da yönetim üzerinde iktidara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca halk içinde siyasal iktidar vardır, en tipik örneği bazılarının başkalarını siyasal konularda yönlendirmesidir, keza halk içindeki topluluklarda, örgütlenmelerde kendini yöneten-yönetilen ikilemi şeklinde gösteren iktidar ilişkileri oluşur. Halkın soyut iktidarı da vardır, modern devletlerin ulus-halk egemenliğine dayanıyor olması bu soyut iktidarın ifadesidir.

Birinci tip siyasal iktidar olan devletin iktidarının başlıca gerçekleşme şekilleri ise şunlardır: meşruluğunun toplumca kabulü, kural sistemine toplumca uyulması, kararlarının uygulanması ve topluma müdahaleler (klasik alanlardan ekonomik ve sosyal alanlara kadar), zor kapasitesi ve kullanımı, toplumdan maddi ve maddi-olmayan kaynaklar toplaması, yaygın örgütsel ağ…Devlet iktidarı aynı zamanda bir doz meselesidir, bu açıdan iki karşıtlık kurulur: baskıcı ve baskıcı olmayan iktidar, müdahaleci ve müdahaleci olmayan iktidar (iki ikilem mutlaka çakışmaz, baskıcı olmayan

müdahaleci devlet olabilir, liberal ekonomik politikalar izleyen baskıcı devlet olabilir). Devlet iktidarı devletin tanımını verirken belirttiğimiz bazı ayrıştırıcı özelliklerle tanınır. Birincisi genel ve kapsayıcı olmasıdır: ülkenin her yerinde geçerlidir, genel yönetsel işlevlerle ilgilidir (bunlar kamusal alanı oluşturur). Bu açıdan devlet yerel ve diğer toplumsal iktidarlardan ayrılır, onlar esas olarak kendi alanlarında iktidar sahibidir (aynı zamanda devlet üzerinde etkili olsalar bile). Devlet iktidarının ikinci özelliği üstün olmasıdır: tüm toplum ve diğer iktidarlar ona tabidir. Ancak bu mutlak bir üstünlük değildir, toplumun ve diğer iktidarların şu ya da bu ölçüde özerklik, hatta karşı çıkış kapasiteleri vardır, ama bu üstünlük teorik olarak kabul edildiği gibi devletin kurallarına uyma zorunluğu ve yüksek kapasiteleri üstünlüğü şu ya da bu ölçüde fiili hale getirir. Üçüncü ve dördüncü özellikler meşruluk ve yüksek zor kapasitesidir, bu ikisinin bileşimi devletin meşru zor tekeline sahip olmasıdır. Bu ikiliyi ayrı olarak inceleyeceğiz. Ayrıca daha önce reel iktidar odağı başlığı altında gördüğümüz gibi, salt resmi devlet iktidarını dikkate almanın yeterli olmayacağını, resmi iktidar-reel iktidar ayırımı yapıldığını ve reel iktidarın devlet iktidarını belirleyebildiğini ekleyelim (ancak reel iktidarın belirleyici gücü dışşal müdahale olarak pek meşru görülmez).

Devlet iktidarının kaynakları üzerine genel bir değerlendirme yaparsak, yüksek zor kapasitesi biridir. Onu devletin örgütselliği tamamlar: toplumun en örgütlü kesimidir, bu sayede topluma düzenli müdahalelerde bulunabilir (Mosca yönetici sınıfın üstünlüğünü, örgütsüz topluma göre örgütlü bir azınlık oluşturmasına bağlar). Örgütlülüğü devletin işlevsel kapasiteleri tamamlar, düzenleme, kaynak çıkartımı ve dağıtımı, amaçlarını gerçekleştirme, koşullara uyarlanma ve sorunlara çözüm getirme gibi. İşlevlerini görmede başarılı olması iktidarını güçlendirir: ekonomik denge ve gelişmeyi sağlamada başarı, dış başarı, düzeni korumada başarı, kurumlaşmada başarı… Bir diğer kategori ideo-kültürel kaynaklardır, bunların başında devletin meşruluğu gelir, onu başkaları tamamlar (eğitim ve diğer kanallardan halka yönelik toplumsallaştırma, kitle iletişiminde hakimiyet ve propaganda, ulusçu söylem, genel çıkar veya kamu yararıyla özdeşleştirilme, bazan din ve geleneklere, ideolojilere dayanma, vs). Devletin iktidar kaynakları aynı zamanda ekonomiktir, toplumdaki en büyük ekonomik aktördür: vergi toplar, para basar, ekonomiye müdahale eder, işletmeleri vardır, teşvikler dağıtır ve yeniden-dağıtım yapar. Ulusal gelirin büyükçe bir bölümü devlet çevresinde yaratılır, döner.

c) Devletin bazı nitelikleri

Devlet toplum nezdinde bazı yüksek değerlerin taşıyıcısı, bir fikir ve manevi bütünlüktür. Devletin bu yönü değişik kavramlarda ifade bulur ve meşruluk kavramında odaklanır. Devletin meşruluğu yönetme hakkını bazı yüksek sayılan ilkelerden almasından kaynaklanır (bunlara daha önce değinmiştik, meşrulukla ilgili bölümde ayrı olarak inceleyeceğiz). Meşrulukla bağlantılı bir yön de tüm toplum açısından devletin temsili niteliğidir. Modern çağda ulus-halk egemenliğinin temsilcisi olarak üst yetkedir, geleneksel çağlarda ise halk devlet ve hükümdarın tebası olarak görülürdü. Halk günlük yaşamın ötesinde toplumla ilgili önemli meseleleri sıklıkla devlet dolayımıyla algılar, toplumun simgesel düzeninde devlet yöneticileri, binaları ve personeliyle kurumları ve kuralları mihverdir. Devlet fikri onun toplum açısından işlevsel gerekliliğini de kapsar, bu bakımdan devlet

yararlıdır: toplumu oluşturan birimlerin yerine getiremeyecekleri işlevleri görür, bu birimler arasında uyumu sağlar.

Devlet fikrinin çok önemli bir ögesi genel çıkarı ve kamu yararını savunmakla yükümlü olmasıdır. Bunun bir yönü devletin halkın çıkarlarını savunması gereğidir (halkın güvenliğinin sağlanması ve zarar görmesinin önlenmesi, hak ve özgürlüklerinin korunması ve katılımının sağlanması, kamu hizmetlerinden yararlandırılması ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi). Halk farklı kesimler ve bireylerden oluşur, bu bakımdan genel çıkarın savunulması halkı oluşturan farklı ögeler arasında uzlaşmanın sağlanması, denge-çözümler bulunmasını gerektirir (yasalarla anlaşmazlıkları çözme, sosyal denge ve adalet sağlama gibi). Diğer yönü soyut bir kamu yararı anlayışını yansıtır. Bunun bir boyutu halkı oluşturan bireyler ve gruplar karşısında kamusal olanın üstünlüğü, kamu çıkarlarının ve mallarının korunmasıdır. Diğer boyutu ise halkın kısa ve orta vadeli, somut çıkarlarının ötesinde, ülkenin, devletin ve halkın uzun vadeli, soyut çıkarlarının savunulması gereğidir. Ülke çıkarlarının yabancı devletler karşısında savunulması ve ulusal güç hedefinin izlenmesi, uzun vadeli gelişme politikaları ve ekonomik denge kaygısıyla kemer sıkma politikaları, bazan kısıtlayıcı politikalar uygulanması gibi. Bunlar halkın, bireylerin ciddi fedakarlıklarda bulunmasını gerektirebilir, ekonomik çıkarlarıyla ve özgürlükleriyle çelişebilir.

Genel çıkar ve kamu yararı fikri devletin tarafsızlığını varsayar. Modern devletin tarafsızlığının bir yönü halkın eşit yurttaşlar topluluğu olarak tanımlanmasıdır (yasalar önünde eşittir, siyasal yönetimi belirler, zamanla sosyal adalet de bir ölçüde sağlanır), devletin fark gözetmemesi gerektiği vurgulanır. Diğer yönden yasalar evrensel (universalistic) ve rasyonel kurallar olarak devletin tarafsızlığının temelidir. Geleneksel devlette gerçi aristokratik ayrıcalıklar esastır, ancak hükümdarın halkın, kamunun çıkarını en iyi koruyabilecek tarafsız ve ataerkil bir yönetici olduğu fikri de etkilidir. Devlete atfedilen bir diğer yüksek nitelik ulusla özdeşleştirilmesidir (modern çağda devletler genellikle ulus-devlet formundadır), bu açıdan devletin ulusal çıkarları savunmanın ötesinde ulusun manevi kişiliğinin, iyi hatta üstün sayılan ulusal niteliklerin ve ruhun, ulusal tarihin ve kültürün cisimlenişi ve savunma aracı olduğu ileri sürülür. Büyük devletler ise emperyal yükseklik duygusu uyandırarak daha güçlü bir özdeşleşme yaratırlar. Ayrıca uzun vadeli toplum projesine sahip totaliter ideolojiler de devleti yüceltici bir söyleme sahip olmuşlardır.

Ancak devletin üstün değerlere sahip olduğunu sorgulayan, yadsıyan görüşler de vardır. Devletin sınıfsallığı tezi biridir. Geleneksel toplumlarda sosyo-ekonomik üst sınıfla siyasal yönetici sınıfın çakışması bu tez lehine bir gerekçe olarak gösterilebilir (feodalitede özellikle), ama diğer yönden geleneksel ataerkil (patriyarkal) devlet anlayışı ve dinin sosyal bütünleştirici rolü de dikkate alınmalıdır. Modern devlette ise yurttaşlık statüsüne, yönetimin seçimle belirlenmesi ve yasal-siyasal eşitliğe, halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesi ve sosyal eşitsizliklerin azaltılmasına karşın, sosyo-ekonomik üst sınıfların devlet üzerindeki nüfuzu vurgulanır, Batı'da kapitalist gelişme sürecinde ve günümüzde azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde görüldüğü gibi halkın yoksulluğu genel çıkara öncelik verilmediğinin kanıtı olarak gösterilir. Sınıfsal devlet görüşünün yanısıra, devlete hakim olan, devlette yer alan unsurların kendi çıkarlarını gözettiği, özellikle birçok ülkede suistimalin yaygın olduğu şeklinde bir saptama da yapılır. Ayrıca devletin topluma egemenliğinin

sivil toplumun serbestisi ve gelişmesini olumsuz etkilediği ileri sürülür, keza devletin halka karşı soğuk, halktan kopuk yönetim tarzı eleştiri çekmektedir. Üstelik bu egemenlik birçok ülkede anti-demokratik, baskıcı bir rejim şeklinde gerçekleşmektedir (modern çağda anti-demokratik rejimler demokrasilerden daha fazla olmuştur).

Devlete yönelik eleştirilerin daha ılımlı şekilleri ekonomik ve sosyal işlevlerinin genişlemesinden rahatsız olan liberal eleştiri ile devletin anti-demokratik ve baskıcı bir nitelik kazanmasından hoşnutsuz olan demokratik eleştiridir. Köktenci şekli ise devletin gerekliliğini esastan yadsıyan anarşist görüştür. Arada ise yukarda sözünü ettiğimiz devletin sınıfsallığını, yozlaşmasını, sivil toplum üzerinde tahakkümünü eleştiren görüşler yer alır. Son olarak modern çağda çoğu ülkede istikrarlı bir devlet düzeninin kurulamadığını belirtelim. Azgelişmiş, gelişmekte ülkeler uzun bir tarihsel süreç içinde devamlı istikrarsız olmuşlardır, Batı'da ise istikrarlı düzen ancak 1945 sonrasında kurulabilmiştir. İstikrarlı devlet düzeni bir dizi kritere göre değerlendirilebilir: meşruluk ve rejim sorununun aşılmış olması, çatışmacı gelişmelerin önlenebilmesi, kurumlaşmada ileri düzeye varılması, sorunların çözülebilmesi, vs.

d) Devlet örgütü, iç işleyişi ve çevreyle ilişkileri

Toplumdaki örgütleri üç ana kategoriye ayırabiliriz: ekonomik işletmeler, sivil toplum örgütleri (bunların büyükçe bir kısmı siyasetle doğrudan ilgilidir, partiler, baskı grupları, kitle iletişim araçları gibi), devlet kurumları. Devlet bir kurumlar setidir, bu kurumlar devlete düşen işlevlerin yerine getirilmesiyle ilgilidir ve işlevleri etkinlik alanlarını belirler. Belirli kriterlere göre devşirilmiş personelleri vardır, etkinlikleri belirli yasalar ve diğer kurallarla düzenlenmiştir, onları uygularlar ve iç ve dış ilişkileri onlara göre düzenlenmiştir. Devlet yönetimine, hükümete bağlıdırlar, ama koşullara göre değişen derecelerde özerklikleri vardır. Devlet kurumları ve sivil toplum örgütleri birbirini tamamlayıcı olarak düşünüldüğü gibi, devlet-sivil toplum ikilemi şeklinde çelişik olarak da düşünülebilir. Devletçi merkeziyetçilikten yakınanlar sivil toplumun güçlendirilmesini talep ederler, buna karşılık yeni kurulan devletlerde sivil toplumdaki keşmekeşin devletin kurumsal etkinliği ve kapasiteleri sayesinde önlenebileceği ileri sürülür. Geleneksel devlet kişisel-kurumsal arası bir yapıdadır, kişisel hükümdar figürü egemendir. Modern devlet kurumsaldır, ama kişisellik de önem taşımaz değildir. Halk yöneticileri kişisel figürler olarak algılar, başkanlar, başbakanlar, muhalefet liderleri gibi. Özellikle modern devlete geçiş sürecindeki ve kriz içindeki toplumlarda monarklar, ulusal liderler, devrim liderleri, diktatoryal liderler devletin kişiselleşmesinin göstergeleridir, karizmatik liderler kitleyi çeken mıknatıslar gibidir.

Kurumlar bütünü olarak devlet iki boyutta düşünülmelidir: iç işleyişi, dışa yönelik etkinliği. Bu bakımdan bir iç işleyiş kodundan ve bir dışa yönelik kodundan sözedebiliriz. Modern devlette bu kodlar yasalar ve yazılı belgelerde ifade bulan kurallardır, onun ötesinde kurumsal gelişme sürecinde oluşmuş ilkeler ve teamülleri de kapsar.

Devlet organizasyonu iç işleyişinde, çok sayıda birimden oluşan hiyerarşik bir bütündür. Devlet kurumları hükümete bağlı olduğu gibi devlet kurumlarının şubeleri, birimleri de kurum merkezine

bağlıdır, ancak koşullara göre değişen bir özerklikten yararlanabilirler. İç işleyiş sürecinin bir yönü karar ve uygulama mekanizmalarıdır. Kararları merkezi odak (hükümet, parlamento) alır kurum uygular, kurum yönetimi alır kurum birimleri uygular, ama karar sürecinde kurumlar ve birimler de oldukça etkili olabilirler, daha önemlisi çoğu uygulama öncel bir karar gerektirmez, uzun vadeli kural sistemi temelinde idare şeklindedir. Uygulama sürecinde gerek kurumlar gerek birimleri duruma göre değişken bir hareket serbestisine sahip olabilirler.

İç işleyiş sürecinin bir diğer yönü devlet yöneticilerinin belirlenme mekanizmalarıdır. Başlıca belirleme şekilleri şunlardır: seçim (özellikle halk tarafından seçim), mobilizasyon ve zor kullanım (devrimler, darbeler, yabancı işgal), bürokratik devşirme, yükselme, atama (devlet kurumlarının yöneticileri daha çok bu mekanizmayla belirlenir), kalıtsal yol (monarşik-aristokratik sistemlerde konumların soy yoluyla aktarımı), iç mekanizmalar (güç dengesi ve uzlaşma, kendi arasından seçim ve görevlendirme), parasal yollar (satınalma, piyasa başarısı). Bir başka yön belirli bir kurum içindeki ilişkilerdir: hiyerarşik bir yönetici kadro-elemanlar ikilemi (ve arada kademeler) vardır, yöneticilere itaat edilir ama kişilerden çok kurallara itaat edilir (kurumsallığın ayırdedici bir özelliğidir bu) ve kurallar kadar yerleşik teamüller, alışkanlıklar da etkilidir.

Devlet kurumlarının dışa, çevreye yönelik etkinliği işlevleriyle ilgilidir, bu işlevlerin yerine getirilme süreci kurumları çevreyle ilişki içine sokar. Bu etkinlik kurumsal büyüme sürecini getirmiştir. Devlet kurumları tüm topluma yayılan bir örgütsel ağ oluşturmaktadır, birçoğu geniş bir yerel şubeler ağına dayanır (mahkemeler, güvenlik güçleri, kamu hizmetleri, merkezden idare ve yerel yönetimler…). Aynı zamanda devletin elindeki araçların yetkinleşmesi toplum üzerindeki nüfuzunu arttırmıştır. Aşağıda devlet-çevre ilişkileri açısından dört temel sorunsala değineceğiz.

Birinci sorunsal kurumsal devlet ile sosyo-ekonomik gelişme arasındaki etkileşimdir. Toplumun kendiliğinden dinamizmiyle gerçekleşen sosyo-ekonomik gelişme peşinden siyasal-kurumsal yapıda gelişmeyi getirir. Buna örnek olarak Batı'nın gelişme süreci gösterilir: ekonomik gelişme, kapitalizm ve sosyalleşme siyasal-kurumsal gelişmeyi peşinden getirmiştir. Buna karşılık Üçüncü Dünya ülkelerinde önce siyasal-kurumsal gelişmenin yaşandığı gözlemlenir. Sömürgeleşme-bağımlılaşma sürecinde bu gelişme halktan farklılaşmış batılılaşmış bir elit yaratmıştır. Bu ülkelerin bağımsızlaşmasından sonra da ekonomik kalkınma ve sosyal reformun ikinci planda bırakıldığı ileri sürülür. Böyle bir saptama Türkiye için de yapılır. Osmanlı'nın son döneminde Batı tipi kurumlar inşa edilerek devletin kurtarılacağı umuluyordu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yeni Türkiye cumhuriyetinde de kurumsal reformlara ağırlık verildi. Bu bakımdan Üçüncü Dünya ülkelerinde ve Türkiye'de sosyo-ekonomik temel olmadığı için siyasal-kurumsal gelişmenin toplum tarafından yeterince benimsenemediği ileri sürülür. Ancak bu iki yön toplumların bütünsel gelişme sürecinde çok yönlü bir etkileşim içindedir, bazan biri, bazan diğeri ön plana çıkabilmektedir. Üçüncü Dünya ülkelerinde ve Türkiye'de sosyo-ekonomik gelişme de az etkili olmamıştır (ekonomik kalkınmanın, sosyal dönüşümün, ekonomik-sosyal krizin, reformların etkilerinden sözedebiliriz).

İkinci sorunsal devlet-halk ilişkileri yapısıdır. Bu ilişkilerin bir boyutu devlet yönetiminin belirlenmesinde halkın etkinliğidir (demokrasilerde seçim, ayrıca yönetim değişikliğine yol açan

mobilizasyon ve devrim süreçleri). Diğer boyutu devlet politikalarını etkileme ve bunlara tepki verme kapasitesidir (halkın çeşitli kesimlerini temsil eden baskı grubu örgütleri, partiler, kamuoyu araçları vasıtasıyla). Bunların etkili olduğu yapıyla pek etkili olamadığı yapı ayırımı yapılabilir. Üçüncü boyut devlet uygulamalarının halkın sorunlarına ne ölçüde çözüm oluşturabildiği, halkın çıkarlarına ters düşüp düşmediğidir (özellikle ekonomik ve sosyal politikaların etkisine bakılır). Dördüncü boyut devletin yönetim tarzının halk üzerinde baskıcı nitelikte mi, halkın hak ve özgürlüklerini benimseyen, halk katılımına olanak veren nitelikte mi olduğuyla ilgilidir. Beşinci boyut halkın self-organizasyonuna ne ölçüde olanak tanındığıdır, bu bakımdan sivil toplumu boğan bir devlet kontrolü ile sivil toplumun organize olabildiği yapı arasında ayırım yapılır. Altıncı boyut devlet bürokrasisinin halkla ilişkileriyle ilgilidir. Bu bakımdan halka karşı bürokratik soğukluk ve uzaklık genel bir saptamadır, daha öteye halka yönelik dışlayıcılık ve hotzotçuluk da olabilir (daha çok anti-demokratik rejimlerde ve geri ülkelerde görüldüğü gibi), ama halkla daha uyumlu bürokrasiler de olabilir. Yedinci bir boyut devletle halk arasındaki aracı mekanizmaların rolüdür, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde geleneksel otoriteler, clientelist patronlar, yeni elitler kırsal ve kentleşen, çoğu zaman eğitim düzeyi düşük kitleyle devlet arasında aracı bir işlev görebilmektedir. Sekizinci boyut halkın devleti algılama şekliyle ilgilidir: ulusallığın temsilcisi olarak algılama, ataerkil olarak algılama, tersine dışsal bir otorite gibi algılama, devletten çekinilmesi veya pek çekinilmemesi, devletin soyut veya somut algılanması (somut algılama şekli olarak devletin kişiselleştirilmesi), vs.

Üçüncü sorunsal devlet-elit ilişkileri yapısıdır. Genel olarak sosyo-ekonomik üst sınıflar ve diğer elitler devlet üzerinde etkilidir. Modern çağ öncesinde aristokratik feodal sınıf siyasal iktidara da sahipti, modern çağa geçiş sonrasında ekonomik gücü eskiye göre gerilese bile devlet içinde ağırlığı en azından bir süre devam etmiştir. Modern devletlerin burjuvaziyle yakın ilişkileri saptanır, üst burjuvazinin devlet politikalarını yönlendirmesi, orta burjuva kesimlerin nüfuzu ve siyasal elite katılımı şeklinde. Ancak devleti oluşturan bürokratik ve siyasal elitler üst sınıflarla yakın bağlara sahip olsalar bile, ayrı bir corps oluştururlar, özerktirler. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde geleneksel elitler (yani toprak sahibi, eşraf, dinsel, kabilevi elitler) başlarda devlet yönetiminde ağırlıktadır, devlet halkla ilişkilerini bunlar kanalıyla kurar bir yandan, devletin reformcu modernleşmeci politikaları ise bunların konumlarını sarsabilir diğer yandan. Bu ülkelerde geleneksel elitlerin dönüşümü sonucunda veya onlara rakip olarak yeni elitler de oluşmaktadır (burjuva, bürokrat, meslek sahibi, orta sınıf elitler). Bunlar birçok örnekte yeni siyasal-devletsel kuruluşta öncü olmuştur. Aydın elitinse eleştirel yaklaşımı devletle ilişkilerini bozmaktadır, ama bazan modernleşme ve reform politikalarına yön verici olabilmektedir.

Dördüncü sorunsal devletle dış dünya arasındaki ilişkilerdir. Her devlet uluslararası bir çevre içinde yer almakta, oradaki gelişmelerden etkilenmektedir. Bunun bir ekseni dünya sisteminin etkisidir: ülke sömürge veya yarı-bağımlı olabilir, öyle olmasa bile devletin politikaları üzerinde büyük güçler etkili olabilir, tersine büyük güç olabilir, ülke politikasına hakim olduğu gibi dünya politikasına da yön verebilir, uluslararası kuruluşların ulusal devletler üzerinde sınırlayıcı ve yönlendirici etkisi olabilir. Uluslararası konjonktürdeki gelişmeler devletlerin düzenini ve politikalarını çok etkiler, 1945 ve 1985 sonrasında dünya çapında demokratikleşme, iki savaş arası dönemde faşizmin yayılması, 1945-80 arasında komünizmin yayılması, Üçüncü Dünya'da dekolonizasyon ve otoritarizm, 1975

sonrasında petrol krizi konjonktürleri gibi. Dış ekonomik ilişkiler (ticaret, yatırım, borçlanma) bir ülkenin iç düzeni açısından çok önemlidir. Bölgesel gelişmeler de çok etkili olur: 1945'den günümüze uzanan sürede savaşlar bölgesel düzeyde cereyan etmiş, Ortadoğu, Afrika ve Asya devletleri savaşa göre konumlanmak zorunda kalmışlardır, bölgesel birlikler de oldukça yaygınlaşmıştır ve bunlar ortak politikalar uygulayabilmektedir (ve sadece Avrupa Birliği değil). Komşulardaki gelişmeler bir ülkenin dış politikasını olduğu kadar iç düzenini de etkiler (komşu ülkeyle sürtüşme, hatta savaş, komşudaki gibi demokratikleşme veya komşunun oluşturduğu basınç karşısında rejimin otoriterleşmesi gibi).

3. MEŞRULUK VE ZOR

a) Meşruluk kavramı ve problemleri

Devlet yüksek zor kapasitesine sahiptir, zora başvuru anti-demokratik sistemlerde görece fazladır, geleneksel çağlarda ise devlet baskıcı bir yapıdaydı. Diğer yönden devlet meşrudur, halk tarafından kabul edilmesinin esası meşruluğudur, sadece demokrasiler değil anti-demokratik rejimler ve geleneksel baskıcı sistemler de meşruluk gerekçelerine sahiptir, yalnızca zora dayanan yönetim uzun süre başta kalamaz. Zor ve meşruluk kavramları birbirinin karşıtı olarak görülür, meşruluğu zayıf sistemler daha çok zora başvurarak yönetirler. Ancak ikili bütünleşir de, devletin bir özelliği meşru zor tekeline sahip olmasıdır (yani meşru bir iktidar olarak zor kullanım hakkı büyük ölçüde ona aittir, meşru sınırlar içinde kalmak koşuluyla).

Devletin, yönetimin meşruluğu iki yönlüdür: yönetme hakkı ve bunun toplumca kabulü. Yönetme hakkına sahip olması gerekir, meşruluğun esası budur. Böyle bir hakka sahip olduğuna toplumun, yönetilenlerin inanması, ikna olması gerekir, bu hakka sahip olduğu kabul edildiği ölçüde meşru olur. Bu hak hangi temellere dayanır? Modern çağda anayasal sisteme dayanır, diğer yandan toplumda geçerli kültürel koda (yani gelenekler ve alışkanlıklara, siyasal kültüre) dayanır. Her toplumda bu iki temelde tanımlanmış meşru bir rejim vardır. Bu yüzden devlete, yönetime itaat halk için görev ve zorunluluk haline gelir, yöneticiler ise belirlenmiş kurallar içinde yönetme hakkına sahiptir. Anayasada ülke yönetimiyle ilgili kurallar açıklanır: yönetim şekli (rejim), yöneticilerin yetkileri ve sınırları, nasıl belirlenecekleri ve değişecekleri, halkın hak ve özgürlükleri ile görevleri. Kesin anayasal-yasal sistemler ancak modern çağda oluşturulabilmiştir. Bunların özelliği açıkça belirtilmiş kurallar koymaları ve bunları yazılı metinler haline getirmiş olmalarıdır. Yazılı olmayan anayasalardan da sözedilir, ama bunlar tam anlamıyla anayasa sayılamaz. Kültürel kodun farkıysa kuralların yazılı ve açıkça belirtilmiş olmamasıdır, ama bunlar toplumca bilinen, alışılmış ve benimsenmiş, kendilerine uyulmaması halinde uymayanların meşru tepkiye maruz kalacağı kurallar ve teamüllerdir, süreç içinde oluşmuşlar ve toplumsal belleğe girmişlerdir. Anayasaların olmadığı geleneksel toplumlarda kurallar açıkça belirtilmemiş bir şekilde kültürel kodda (özellikle örfte, dinde) ifade bulurlar (örneğin ülkeyi belirli bir soyun yönettiği, bunların yönetme yetkisinin Tanrı'dan ve örften kaynaklandığı, ülkeyi yönetirken bazı güçleri dikkate almaları gerektiği, halka karşı şöyle ya da böyle davranmaları gerektiği gibi). Kültürel kod modern çağda da anayasal sistemin yanısıra meşruluğu tanımlayıcı

olmaktadır belirli bir ölçüde (örneğin demokratik bir siyasal kültürün olduğu bir toplumda anti-demokratik bir rejimin meşruluğu bir türlü benimsenemez).

Bir başka sorun iki tip meşruluk arasındaki farktır: rejimin meşruluğu ile belirli bir dönemdeki yöneticilerin meşruluğu. Rejimin meşruluğu kabul edilip bazı yöneticilerin meşruluğu yadsınabilir, çünkü itiraz rejime değil yöneticilerin özellikleri ve uygulamalarınadır. Rejimin yanısıra sosyo-ekonomik düzenin meşruluğundan da sözedilebilir. Bu ikisi eklemlenmiştir (anayasa sosyo-ekonomik düzen üzerinde de durur), ama aynı sosyo-ekonomik düzen içinde farklı rejimler olabilir (örneğin demokratik veya anti-demokratik bir kapitalizm, demokratik veya anti-demokratik bir sosyalizm). Rejim kabul edilmemeye başlanırsa meşruluğu sarsılıyor, meşruluk krizi var demektir (sosyo-ekonomik düzen için de benzer bir saptama yapılabilir, çakışma olasılıkları görece yüksektir ama rejim yadsınıp düzen yadsınmayabilir). O sıradaki yöneticilerin yönetme hakkı, kurallara uygun olarak başa gelmedikleri, kuralları ihlal ettikleri, kötü yönettikleri gibi gerekçelerle kabul edilmemeye başlanırsa yine meşruluk krizi vardır. Ancak ilk durumda daha ciddi bir meşruluk krizi sözkonusudur. Meşruluk krizi sonucunda ya düzen, rejim ve kurallar kökten değiştirilir, ya bazı önlemler ve değişikliklerle sistem reforme edilir, ya yöneticiler değiştirilir, ya da eski temellerde yeniden denge sağlanır.

Meşrulukla bazı kavramlar arasında yakın ilişki kurulur. Biri güven kavramıdır, güvenin temeli yönetme hakkının varlığıdır, ancak böyle bir hak olmasına karşın rejime ve yönetime güven duyulmamaya başlanabilir, örneğin yöneticiler başarısızdır, rejim yadsınmasa da hakkında kuşkular vardır. Bir başka kavram consensus, ya da uyuşum, anlaşmadır. Bir rejimin meşruluğu toplumda onun üzerinde belirli bir consensus'e varılmış olması demektir. Dolayısıyla meşruluk uyuşumun karşıtı olan çatışmayı engelleyici, yumuşatıcı bir faktördür, meşruluğun zayıflaması toplumda anlaşmazlıkların, çelişkilerin ön plana çıkması ve çatışmaya varmasına neden olur. Meşruluğun kabulü toplumun üyelerinin çocukluktan beri geçirmiş oldukları toplumsallaşma sürecinin sonucudur. Bu süreçte önce aile ve gündelik yaşam ortamlarında, sonra kamusal yaşama katılım alanlarında ülkedeki düzen ve rejim hakkında, yurttaş olarak kendi hak ve görevleri hakkında bilgi edinirler, bunları benimserler. Ama meşruluğun kabulü salt benimseme değildir, aynı zamanda hem toplumca benimsetme hem de alışkanlık olarak kabul etmedir.

Başlıca iki temel meşruluk sisteminden sözedebiliriz. Biri geleneksel toplumlara özgüdür, bunlarda dine, örfe ve soya dayalı meşruluk gerekçeleri kullanılır. Modern devlete geçiş bu meşruluk formüllerinin yadsınması, yerine ulusal-halkçı ve yasal-rasyonel meşruluk formüllerinin kabulünü getirmiştir. Geleneksel olsun modern olsun devletin meşruluk sağlayıcı ilkeleri yüksek değer atfedilen mefhumlardır (Tanrı ve din, ulus ve genel çıkar gibi), toplumu temsil kapasitesidir, yetenek ve nitelikler, adillik olabilir, vs. Max Weber üç tip meşruluk formülü ayırdeder: geleneksel, yasal-rasyonel, karizmatik. Geleneksel meşruluk geleneksel toplumlarda geçerlidir, değişik tip ve kaynakları vardır: din, örf ve adetler, monarşi, feodalizm ve aristokrasi, patrimonyalizm ve patriyarkalizm (ataerkillik). Yasal-rasyonel meşruluk ise modern toplumlara özgüdür. Gereği yasalarla düzenlenmiş toplum, yasalara göre hareket eden yönetici sınıftır (bürokrasi). Rasyonalite bürokratik yönetim tarzının sonucudur, modern toplumda rasyonellik sağlayan paralel iki mekanizma ise pazar ve

bilimdir. Karizmatik meşruluk daha çok geleneksellikten moderniteye geçiş sürecinde olan ve kriz içindeki toplumlara özgüdür. Eski değerlerin sarsıldığı ve yenilerinin yerleşemediği, değişme ve krizin belirsizlik yarattığı koşullarda kitle bazı güçlü adamlara güvenmeye başlar. Onların karizmaları (kitleyi çekici, hatta büyüleyici üstün nitelikleri) benimsenip meşru otorite olarak görülmelerini sağlar, toplumun bu tür büyük adamlar sayesinde kurtulacağına inanılır.

Siyasal yönetimlerin meşrulukları kabul edilse bile üzerinde birçok kuşku vardır, sadece meşruluk krizi koşullarında değil normal koşullarda da öyledir, dolayısıyla toplumların her zaman için belirli dozda bir meşruluk sıkıntısı çektikleri söylenebilir. Anti-demokratik rejimlerde bu doz daha fazladır ve modern çağda bunlar demokrasilerden daha yaygın olmuştur. Ayrıca demokrasi olsun olmasın tüm yönetimlerin meşruluğu hakkında çeşitli çekinceler ileri sürülür, gözden geçirelim. Yönetmek için genellikle makyavelik ikiliye başvurulur: güç ve kurnazlık (ya da hile). Yöneticilerin güç istenciyle hareket ettiği, keyfiliğe kaçtığı, iktidarın yöneticileri baştan çıkardığı ileri sürülür. Kurnazlık ise siyasetçilerin özelliği olarak bilinir, yönetim sürecinin önemli ölçüde hilelere dayandığı düşünülür. Yöneticilerin kendi çıkarlarını gözettikleri kanısı da çok etkilidir, iktidar zenginliğe ulaşmanın yolu olarak görülür. Üst sınıfların çıkarlarını gözettikleri, görünür iktidarın gerisinde bazı güçlerin varolduğu saptanır. Kendi yandaşlarını kayırdıkları düşünülür. Yöneticilerin halktan kopuklukları gözlemlenir (yoksul halka göre lüks yaşam, statü ayrıcalıkları, bürokratik soğukluk, kendi içinde kapalı bir grup haline gelme). Yönetimlerin başarısızlıkları, sorunları çözememeleri sık gündeme gelen bir husustur, muhalefet fonksiyonunun esası buradadır. Yöneticiler bazı temel ilkelere (kamu yararı, ulusal çıkar, erdemlilik, adillik gibi ilkelere) uymadıklarına ilişkin eleştirilere maruz kalırlar. İyi nitelikli olmadıklarına ilişkin kanılar da az etkili değildir, örneğin yönetimin ehliyetsiz, mediokr kişilerde olduğu iddia edilir.

Meşruluk probleminin önemli bir kaynağı değerlerin dağılımıdır. Bunların doğal düzen ve pazar vasıtasıyla dağılımının adilliği ve etkinliği sorgulanır (kapitalizmin meşruluğunun yadsınması bu temeldedir), çözüm gibi sunulan devlet tarafından dağıtımı ise daha fazla problem yaratır (yönetici grup kendi çıkarını gözetiyor, toplum içinde dağıtımda adil davranmıyor, dengeleri bozuyor ve etkinliği engelliyor gibi gerekçelerle eleştirilir). Meşruluk problemi toplumsal süreçlere içkindir, başkasının üstünlüğü ve kendi üzerinde egemenliği, kendini ifade edememe, değerlerden (gelir, statü, iktidar, özgürlük gibi değerlerden) az pay alma üsttekilerin meşruluğunun yadsınmasına varabilir, psikolojik planda bir ben ve öteki karşıtlığına dönüşebilir. Önemli bir problem iktidar sahiplerinin egemenliğini, kararlarını kabul etmedeki isteksizliktir ki gizil bir meşruluk bunalımı göstergesidir. Ancak diğer yönden yöneticilerin egemenliği alışkanlık olarak yaşanır, meşruluğu hakkında düşünülmez bile (akla gelmez). Ve bu alışkanlığın sorgulanması değişim ve kriz koşullarında gündeme gelir, meşruluk krizine dalalettir, hızla büyüyebilir.

b) Zor kapasitesi ve aygıtları

Devlet meşruluğu sayesinde olduğu gibi, zor kapasitesi sayesinde iktidar eder, yönetilenlerin itaatini sağlar. Zor ve meşruluk ikilisi meşru zor tekeli odağında yöneşir, toplumda devletin dışındaki birimler genellikle zor kullanma hakkına sahip değildir. Ancak bazan toplum içinde bazı aktörlerin

zor kullanması meşru görülür, nitekim meşru savunma hakkından sözedilir, keza toplumun kültürel koduna göre birçok zor kullanımı meşru görülebilir, savunma niteliğinde olmasa bile. Bir devlet iktidarı hem güçlü meşruluk temellerine dayanabilir hem de yüksek zor kapasitesine, bu durum özellikle geleneksel devletlerde gözlemlenir (güçlü dinsel meşruluğun yanısıra zora da sıklık ve sertlikle başvurulur). Modern devlette ise, modern teknoloji demokratik yapı içinde bile devletin zor kapasitesini dolaylı yoldan çok arttırabilmektedir.

Devlet toplumdaki zor kullanım kaynaklarının büyük bölümüne sahiptir, halk genellikle fazla zor kullanım aracına sahip değildir. Ama istikrarlı devlet düzeninin olmadığı toplumlarda zor kapasitesi yayılır ve dağılır, dolayısıyla devletin bu açıdan göreli gücü azalır. Zor kullanım kapasitesi fiilen zor kullanım şeklinde olduğu gibi, ondan önce devletin zor kullanım imkanlarına sahip olmasının oluşturduğu tahdit şeklinde kendini gösterir. Yasal bir sistem vardır, buna uyulması zorunludur, uyulmaması halinde ceza görüleceği bilinir.

Zor kapasitesi ve kullanımı bir yandan işlevsel gerekliliklerle ve kamu yararıyla, dışa karşı savunma ve dış yayılma, kurulu düzeni koruma, güvenliği sağlama, yasal sisteme uyulmasını sağlama gibi amaçlarla ilgilidir. Zor toplum içinde özellikle suç işleyenlere karşı kullanılır, bunun ötesinde zor kapasitesi tüm toplumun kurallara uymasını sağlamaya da yöneliktir. Diğer yandan zor kapasitesi ve kullanımı mevcut düzen içinde egemen güçlerin hakimiyetini koruma amacıyla da açıklanır, bu bakımdan devlet baskı aygıtı olarak da nitelenir. Modern demokratik devlette değilse bile çoğu devlet tipinde bu özelliğin önemi vurgulanır: baskıcı geleneksel devletlerde, anti-demokratik rejimlerde, yabancı egemenliği altındaki ülkelerde, geri toplumlarda. Zor kapasitesinin halkta cisimlenmesi geleneksel toplumun bağımlı, teba kitlelerinde belirgindir (ezik köylü, köle). Modern çağda da dışsal kategoriler (örneğin marjinal kesimler, azınlıklar), alt sınıflar, yabancı halklar (örneğin emperyal, sömürgeci egemenlik altında yaşayan halklar), anti-demokratik yönetim altında muhalif kesimler üzerinde zor kullanımı ve zor kapasitesi sayesinde kontrol önem taşımıştır. Zor kullanımda sınırlar vardır, çağımızda devletsel zorun normal sınırları aşması geçmişten daha fazla tepkiye neden olmaktadır. Demokratik hukuk devletinde zorun sınırları vurgulanır, özellikle yurttaşların hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmemesi gerekli görülür. Zaten yasal düzenleme ve cezalandırma salt devletin güvenliğiyle ilgili değildir, hak ve özgürlüklerin ihlal edilmemesini sağlamakla da ilgilidir (bedensel güvenlik, ekonomik haklar, sivil ve siyasal özgürlükler, vs).

Devletin zor kapasitesi zor kullanım aygıtlarında cisimleşir. Bunlardan biri ordudur, öncelikle dışa karşı zor kullanımla görevlidir (savunmacı veya yayılmacı bir şekilde). Çağımızda devletler arası savaşlar epeyce yıkıcı olmuştur. Savaş olmasa bile ordunun zor kapasitesi caydırıcı (dissuasif) bir role sahiptir. Ordunun zor kullanım kapasitesi içerde de çok önemli bir faktördür. Özellikle anti-demokratik ve askeri rejimlerde rejimin temel dayanağıdır. Rejimi ne olursa olsun ordunun içerde düzen ve güvenliği sağlama işlevi vardır, özellikle olağanüstü hallerde, düzen karşıtı hareketlere yönelik olarak orduya başvurulur. Ordunun zor kapasitesinin bir yönü de askerlik görevidir. Yurttaşlar askerlik görevi sırasında disipliner ve hiyerarşik bir düzen altına sokulur, gençlik çağında benzeş bir toplumsallaşma girdisi alırlar.

Zor kapasitesinin cisimleştiği bir başka aygıt güvenlik kuvvetleridir, ordudan farklı olarak bunlar salt içerde düzen ve güvenliğin sağlanmasıyla ilgilidir. Bu da mevcut yasal sisteme uygun olarak suç işlenmesinin engellenmesi, suçluların yakalanması ve sorgulanması şeklinde gerçekleşir. Bunun dışında rejim karşıtı hareketlerin, kitle hareketlerinin bastırılması ve kontrolünde rol oynarlar. Anti-demokratik rejimlerde bu kuvvetlerin ağırlığı ve zora başvurusunda artış olur. Güvenlik kuvvetlerinin yanısıra devlete formel ya da informel bir şekilde bağlı olarak çeşitli kişi ve gruplar da bu alanda rol alabilir, milis kuvvetleri, muhbirler şebekesi gibi. Polisiye müdahalenin normal sınırları aşması halinde olumsuz bir nitelemeyle polis devletinden sözedilir. Ayrıca özel güvenlik kuruluşları vardır ve bunlar son yıllarda epeyce yayılmıştır. Bu durum hem güvenlik kaygısının arttığı hem de güvenlik sağlamada devlet-dışı araçlara daha fazla başvurulduğu anlamına gelmektedir. Güvenlik kaygısında artış eski yapının çözülmesinin, gitgide kalabalıklaşan bir kentsel ortama geçişin, krizlerin ve siyasal kızışmaların, bu arada terör eylemlerinin sonucudur diyebiliriz, devlet-dışı araçlara daha fazla başvuru ise kurumlaşma sürecinin yayılması ve özelleştirme dalgasıyla ilgili görülebilir (dolayısıyla her kurum kendi güvenlik örgütünü kurmaya yönelmektedir).

Zor kapasitesinin bir başka yönüyse yasal cezalandırmadır. Yasalara uyulması üç faktörün sonucudur: meşruluklarının (ya da doğruluk ve geçerliliklerinin) kabulü ve benimsenmesi, çevre kontrolü ve alışkanlık, ceza yeme ve baskıya uğrama korkusu. Geri ve baskıcı sistemlerde cezalandırılma ve baskıya uğrama korkusunun etkisi daha fazladır, gelişmiş ve demokratik toplumlarda ise kabulün etkisi. Geleneksel devletlerde çoğu zaman yönetici sınıflar yargı ve cezalandırma yetkisine sahipti (feodal yapıda senyörlerin yargı yetkisi gibi), bazısında ayrı yargı aygıtı vardı ama yine yönetici sınıfla çakışma oluyordu (örneğin Osmanlı kadıları). Modern çağda ise ayrı bir yargı aygıtı kurulmuştur, tüm ülke çapında yayılmış mahkemeler ağı ve onun üstünde yüksek yargı vardır. Cezalar en belirgin şekilde kişi üzerinde zor uygulama, özellikle kapatma yoluyla uygulanır (onun dışında para cezaları, bazı haklardan mahrum etme, sürgün gibi cezalar vardır). Modern çağda hapisane sistemi kapatmanın en yaygın şeklidir, geçmişte eziyetli koşulların olduğu zindanlar vardı. Islah ve çalışma evleri, çalışma ve toplama kampları, vs kapatmanın diğer şekilleridir. Kişi üzerinde zor uygulamanın dayak, işkence, tecrit gibi yolları da vardır. Geleneksel çağlarda ceza uygulamasında işkence yaygın bir metottu. Modern çağda ise dayak ve işkenceye başvuru insan hakları anlayışınca kabul edilmez, ama özellikle anti-demokratik rejimlerde bunlara epeyce başvurulur. Ölüm cezası ise en ağır ceza şeklidir, artık birçok ülkede kaldırılmıştır.

Zor kullanım aygıtları içinde gizli servisleri de belirtmek gerekir. Anti-demokratik rejimlerde bu aygıtın ağırlığı artmakta, hatta devlet aygıtının en önemli taşı haline gelebilmektedir, görece sıklıkla informel kanallardan zor kullanımı ve cezalandırmaya başvurabilmektedir. Ademi-merkeziyetçi sistemlerde güvenlik kuvvetleri, mahkeme ve hapishaneler yerel yönetimlere bağlı olabilmektedir, ayrıca eyaletlerin yasaları arasında önemli farklılıklar olabilmektedir (bazısı daha baskıcıdır, örneğin ABD'de ölüm cezasının olduğu-olmadığı eyaletler farkı). Çeşitli devlet kuruluşları da etkinlik sahalarında yurttaşların görevlerini ya da istediklerini yerine getirmemeleri halinde zor kullanımına başvurabilir (ancak bu yetki sınırlıdır, daha çok ekonomik ceza şeklindedir, yine de anti-demokratik rejimlerde, görece geri toplumlarda ağırlığı artar). Devlet kurumlarının bazı etkinlikleri zor ve ceza unsurlarını içerebilir, örneğin bazı politikaların, reformların uygulanması sürecinde, bunlardan

olumsuz etkilenenler açısından. Daha genel anlamda toplumun bir dizi devlet kurumu tarafından çerçevelenmesi belirli bir gizil zor dozunu içerir: zımni tahditlemeler, onun ötesinde devletsel tertibatın zor kullanımıyla ilgili olmasa bile fazla karışması. . .

Devlet dışında zor kullanım mekanizmaları toplumsal iktidar kategorisi içinde düşünülebilir. Bunlardan biri yerel iktidarlardır. Geleneksel çağlardaki feodaliteler zor kapasitesine dayanıyorlardı ve ciddi düzeyde zor kullanımına başvururlardı. Modern çağda geri toplumlarda yerel iktidarlar (feodaller, aşiretler) etkili olmaya devam etmiştir, yerel düzeyde merkezi devletten çok bunların hükmü geçebilmekte ve yerel halk üzerindeki iktidarlarında zor faktörü önem taşımaktadır. İkincisi ekonomik işletmeler ve kurumların kendi içlerinde ve çevreleriyle ilişkilerinde zor imkanına sahip olabilmeleridir (ama genellikle sınırlı bir ölçüde, ama fiiliyatta sınırlar aşılabilir). Yasal sistem cezaları belirleyen esas kaynaktır, ama toplumu oluşturan birçok örgüt içinde çeşitli yazılı veya teamüli kurallar vardır, bunlar da bazı cezalar koyabilmektedir. Üçüncüsü toplumsal doku içinde mafia, çete tipi örgütlenmelerdir, bunların işleyişinde zor kullanımı ağırlık kazanmaktadır. Dördüncüsü siyasal hareketlerin sahip olduğu zor kapasitesidir, özellikle mobilize politika süreçlerinde. Düzen karşıtı hareketler bu temelde bazı yörelerde, kesimlerde karşı-iktidar oluşturabilmektedir. Beşincisi toplumsal baskıdır, toplumsal doku içinde yaygın cezalandırma şekilleri vardır. Geri toplumlarda toplumsal baskı çok daha güçlüdür, özellikle töresel cezalandırma sözkonusudur. Bunun ötesinde toplumsal dokunun her alanında (bu arada ailede) zor faktörü rol oynamaktadır.

Bütün devlet sistemlerinde zor kullanımı şu ya da bu ölçüde vardır. Zor kullanım bir doz meselesidir, iyi devlet düzeninde bunun fazla olmaması gerekir. Zor dozu açısından devlet sistemlerini bir baskıcı düzen-serbest düzen ikilemi içinde düşünebiliriz veya böyle bir eksen üzerinde yerleştirebiliriz. Geleneksel devlet düzeninde zor kullanım dozu modern devlet düzenine göre daha fazladır. Şark despotizmi, Ortaçağ feodalizmi, Antik köleci sistem zora dayalı sistemlerdir. Halk altık konumdadır (köleler, bağımlı köylüler, istila edilen yabancı halklar), cezalar ağırdır, beden üzerinde zor kullanımı ve işkenceye sık başvurulur, yönetici sınıflar silahlıdır ve yargı yetkilerine sahiptir, ekonomik süreçlerde de zor faktörü ağırlıktadır (kölelik, haraç ve ganimet, servaj ve angarya, vergi…), isyanlar çoğu zaman şiddetle bastırılır, iktidar mücadelelerinde zora sık başvurulur, vs. Modern devlet düzeninde yasallık ve özgürlük ilkeleri, demokratik düzen, gelişme ve istikrar zor kullanım dozunu azaltıcı olmuş, hem suçlulukta azalma hem cezalandırmada ılımlanma yaşanmıştır. Fakat modern devletin anti-demokratik biçimlerinde, geri kalmış ülkelerde zor dozu artar. Modern çağda siyasal mücadelelelerin birçoğu şiddetli süreçler olarak yaşanmıştır (savaşlar, devrimler ve karşı-devrimler, darbeler, vs), genellikle zor düzen ve rejim değişikliklerinin ebesi olmuştur.

Zor kullanım aygıtlarının devlet içindeki ağırlığı doz kriterine koşut bir kriterdir. Geleneksel toplumlarda çoğunlukla sosyo-ekonomik egemen sınıf-askeri işlev-yönetici sınıf çakışıyordu. Devlete içkin dinsel kurumlaşma da geniş ölçüde zora başvuru imkanına sahipti (nitekim Ortaçağ Hıristiyanlığı'nda kilisenin bu rolü vurgulanır, engizisyon bu yönde bir düzenleme olmuştur). Modern devletin ilk döneminde de zor kullanım aygıtları ağırlıktadır (ordu, polis, yargı). Giderek üçlü dışındaki alanlar (kamu hizmetleri, ekonomik ve sosyal işlevler) genişler, bu genişleme 20. yüzyıl boyunca bir bütün olarak bakıldığında zor kapasitesine sahip aygıtların göreli önemini

azaltır. Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda ise anti-demokratik rejimlerin yaygınlığı zor kullanım aygıtlarının rolünü epeyce arttırmakta, devletsel tertibat içinde ön plana çıkmalarını sağlayabilmektedir.

Çağımızda yaygın kabul gören liberal ve demokratik anlayışlar zor kullanımının sadece düzen ve güvenliğin sağlanması amacıyla sınırlı tutulmasını savunur. Gelenekçi ve muhafazakar anlayışta toplumda düzen ve güvenliği bozan gelişmelerden duyulan endişe önem taşır, insanların suç işleme temayülü vurgulanır ve buna karşı hem toplumun hem de başka insanların korunması gerekli görülür. 20. yüzyılda faşist ve otoriter rejimler oldukça yaygındır, bunlarda zor kullanım aygıtlarının ağırlığı artmaktadır hatta zor kullanımının övgüsü yapılabilmektedir. Sosyalizm ise 19. yüzyıldan itibaren oluşan modern devleti sınıfsal baskıcı bir özelliğe sahip olmakla eleştirmiştir, sosyalizme yakın bir akım olan anarşizm devleti zor kullanımıyla özdeşleştirmiş ve bu nedenle kaldırılmasını istemiştir. Ancak 20. yüzyılda sosyalizm deneyimlerinde devletin zor kullanımı azalmamıştır. Genel olarak mevcut düzenleri değiştirmeye yönelik hareketler ve iktidarlar zor kullanımında artışa yol açabilmiş, hatta zor kitlesel bir boyut kazanabilmiştir.

4. MEŞRULUK FORMÜLLERİ

a) Geleneksel toplumlarda meşruluk

Geleneksel toplumların meşruluk ilkesi veya formülü dinsel ve gelenekseldir. Yöneticiler yeryüzünde tanrısal egemenliğin temsilcisi ve uzantısı olarak, dinsel kurallar ve diğer gelenekler (örf ve adetler) uyarınca, onlardan aldıkları güçle yönetirler. Bu meşruluk ilkesi modern toplumların meşruluk ilkesiyle karşıtlığında konumlandırılır, weberian üçlemde geleneksel toplumun geleneklere dayalı meşruluğu modern toplumdaki yasal-rasyonel meşruluğun karşıtıdır. Ama bir başka karşıtlık tarihsel süreç içinde daha önemli olmuştur: geleneksel toplumda soya dayalı monarşik-aristokratik yönetim vardı, modern devletin kuruluş süreci bunun reddi (yıkılması veya sınırlanması) ve ulus-halk egemenliğinin benimsenmesi şeklinde olmuştur. Ayrıca modern toplumlarda meşruluk ilkesi anayasada yazılı olarak ifade edilir (ve bu anayasa halk ve temsilcileri tarafından yapılır, onanır). Geleneksel toplumlarda ise genellikle anayasa yoktur, meşruluk formülü toplumun kültürel koduna (dinsel, örfi koduna) içkindir. Burada geleneksel toplumların meşruluk sistemini bir bütün olarak ele alıyoruz, ama farklı geleneksel devlet tiplerine göre ayırıma da gidilebilir (Antik çağ, Ortaçağ Avrupa'sı, İslam devletleri, Asya imparatorlukları, göçebeler şeklinde).

Geleneksel toplumlarda on kadar meşruluk ilkesi saptıyoruz. Bunlar arasında tanrısal-dinsel meşruluk başta gelir ve üç düzeyde düşünülebilir. Biri iktidarda bulunanların yönetme hakkını Tanrı'dan veya tanrılardan, dinden aldıkları anlayışıdır, diğeri yöneticilerin toplumu dinsel ilkeler ve kurallara bağlı olarak yönetmesi gereğidir, üçüncüsü dinsel anlayış, ilke ve kuralların halk tarafından benimsenmesi ve dinsel pratiklerin yaygınlığıdır. Sonuç dinin toplumsal yaşamda kapsayıcı egemenliği, din ve devlet işlerinin iç içeliğidir. Dinsel meşruluk ilkel ve geleneksel toplumlarda çeşitli dinler dolayımıyla kendini göstermiş, hemen hepsinde görece yaygın bir dinsel sınıf ve

kurumlaşma oluşmuştur. Bunlardan, Ortaçağ ve öncesinden itibaren evrensel bir yayılma gösteren iki tektanrılı din (Hıristiyanlık, İslam) güçlü meşruluğa sahip olmuştur. Din içindeki mezhepler de meşruluk temeli olabilmektedir, zaten birçok mezhebin ortaya çıkışı meşruluk anlayışı farkları ve aynı dinden olsa bile mevcut yönetimlerin meşruluğu hakkında kuşkularla ilgilidir. İslam'da Sünni-Şii-Harici, Hıristiyanlıkta Katolik-Ortodoks-Protestan bölünmeleri böyledir. Keza dinsel ekoller ve tarikatlar, birçok isyana öncü olan köktenci dinsel akımlar da kendine özgü meşruluk anlayışları getirebilmişlerdir.

İkinci meşruluk formülü olarak örf ve adetler (veya töre) belirtilmelidir. Bunlar kuşaktan kuşağa aktarılır, uzun vadede toplumun belleğinde yer edinmişlerdir. Halkın gündelik yaşamına içkin olup onu düzenler, doğru davranış biçimlerini ve aşılmaması gereken sınırları gösterirler, aksi takdirde otoritelerce ve toplumca cezalandırılma gündeme gelir, geleneksel toplumlarda toplumsal baskı güçlüdür. Örfün devlet düzenine meşruluk sağlayıcı rolü de vardır, feodal Ortaçağ Avrupası'nda senyör iktidarı örfe dayalı bir hak olarak görülür, örf senyörlerin ve köylülerin karşılıklı, senyörlerin kendi aralarında yükümlülük ve haklarını belirlerdi (servaj ve vasalite örfi temele dayanıyordu), kilise hukukuyla örfi hukuk birlikte egemendi. İslam toplumlarında ise, siyasal planda dinsel hukuktan çok örfi hukuka göre hareket edilirdi. Ayrıca örfi meşruluğu iki düzeyde düşünmek gerekir, biri tüm toplum ve devlet düzeyidir (Batı feodalitesindeki, İslam devletlerindeki örfi hukuklar gibi), diğeri yerel ve topluluksal örftür, farklı bölgelere ve topluluklara egemen olan devletler onların örflerini dikkate almak durumundadır, örfleri temelinde belirli bir özerklikten yararlanırlar. Örfi meşrulukla devlet ve din arasında çelişkiler başgösterebilir, resmi kültüre karşı yerel ve popüler kültürlerin tepkileri görülebilir.

Üçüncüsü monarşik-aristokratik-feodal meşruluk üçlemidir. Geleneksel toplumlarda monarşik yönetim biçimi kapsayıcı ölçüde yaygındır, monarşinin çevresinde çoğu zaman aristokratik feodal bir yönetici sınıf vardır. Bu meşruluk şu temellere dayanır: birincisi tanrısal-dinsel yetki devridir, ikincisi örfe dayalıdır (örf ve adetler öyle buyurmaktadır), üçüncüsü soy, soylu nitelikleridir (iktidar ve mülkü atalarından almışlardır, devleti kurmuşlardır, yönetim soylulara özgü bir ayrıcalık olarak görülür ve diğer sınıflarla aralarında aşılmaz duvar vardır, doğuştan üstün niteliklere sahip sayılırlar), dördüncüsü koruyucu işlevleridir (köylülere ve astlarına yönelik). Hükümdarların (monarkların) meşruluğu soyla tanrısal yetki ve yüksek devletsel rolün eklemlenmesine dayanır. Aristokrasinin statü ayrıcalıkları ve içe kapalılığı toplumdan kopmasına yol açarak meşruluğunu zayıflatıcı olur. Yerel iktidar sahiplerinin meşruluğu feodal soy ve örfi haklar ile devletsel bağın (hükümdar tarafından atanması, ona bağlı olmasının) bileşimidir.

Geleneksel toplumlarda feodal ve devletçi sistemler ayırımına gidilir, devlet mülkiyetinin egemen olduğu ikincisinde devletçi meşruluk anlayışı (dördüncü meşruluk tipi) ön plana çıkar, ama böyle bir anlayış ilkinde de yok değildir. Bu anlayışı üç odakta düşünebiliriz. Biri meşruluğun hükümdar şahsında odaklanmasıdır (geniş yetkileri vardır – mutlakçı, despotik yönetim-, nitelikleri yüceltilir, hatta ülke ve devlet hükümdar mülkü olarak görülür – bu anlayışa patrimonyalizm denilir-). İkincisi devlet sınıfıdır: hükümdara bağlı olup değiştirilebilir, fakat kendine özgü meşruluk temelleri de vardır (eğitim ve meritokratik devşirme, iyi yönetim, soy). Üçüncüsü soyut devlet fikri ve kurumsallığıdır

(devletin yüceliği, gücü, askeri başarısı ve kurumlarının iyi düzenlenmişliği, halka karşı adilliği, varlığını koruma ve sürekli kılma gereği gibi). Geleneksel devletçi meşruluk mutlakçı yönetim ve özel devletsellik (hükümdar mülkü) anlayışları nedeniyle modern devletçi meşruluktan çok farklıdır. Devletçi retorik ve pratiğin tipik bir örneği Osmanlı imparatorluğudur: hem hükümdar hem devlet yüceltilir, devlet dirlik ve düzen için vazgeçilmez görülür, devletin bekasını sağlamak temel vazife addedilir, gerileme üzerine devleti kurtarmak için öneriler getirilir, harekete geçilir.

Beşincisi, geleneksel çağlarda özellikle göçebe kökenli toplumlarda güçlü olan kavimsel bir meşruluk anlayışından sözedebiliriz (kavmin ataları ve mitolojisine bağlılık, kavmin mutluluğu ve felaketi bilinci, kavmin dayanışması, düzen ve refahı, savunma ve yayılması gibi ortak amaçlar). Yabancı egemenliği altındaki halklarda da böyle bir bilinç güç kazanabilir. Kavim dışında başka topluluklar da meşruluk temeli oluşturabilirler: köy topluluğu, lonca düzeni, klan gibi.

Altıncı tip popüler-demokratik meşruluktur, her ne kadar bu meşruluk ilkesi modern toplum ve politikaya özgü görülse bile. Geleneksel çağlarda istisnai olarak Antik Yunan ve Roma'da demokratik bir dönem yaşanmış, demokrasi meşru rejim olarak nitelenmiştir. Ancak Antik demokrasi köleler ve yabancıları kapsamaz, keza demokrasinin meşruluğu eleştirilere maruz kalmış ve sonunda yıkılmıştır. Bu çağda demokrasi dışında başka rejimler de vardı, bunlardan tirani meşru görülmez, oligarşinin meşruluğu zenginlerin yönetimi olarak çok eleştirilir, aristokrasi ve monarşi ise daha meşru sayılır. Antik çağda demokratik meşruluğun yanısıra kitle hareketlerine kaynaklık edebilmiş popüler bir meşruluk anlayışı da vardır: sosyal taleplerin karşılanması talep edilir, halk yanlısı gözüken güçlü adamlar, popüler liderler desteklenir. Popüler meşruluk başka geleneksel toplumlarda da görülür: yönetimlere yerel karşı çıkışlar, halk arasında alternatif dinsel meşrulukların güç kazanması (yeni din ve mezhepler, köktenci dinsel akımlar), baskı, sömürü ve adaletsizliğe karşı sosyal taleplerle başgösteren popüler isyanlar.

Yedincisi, kişisel-karizmatik meşruluk geleneksel toplumlarda daha önemlidir denilebilir, çünkü iktidar büyük ölçüde kişiseldir (hükümdarlar, yerel feodaller, halk desteği elde eden güçlü adamlar, komutanlar). Geleneksel toplumlarda yöneticilerin üstün nitelikleri algısı güçlüdür (kendilerine doğa-üstü, tanrısal nitelikler de atfedilir). Sekizincisi, geleneksel toplumlar savaşçı toplumlardır, egemen sınıf üyeleri askeri konumlara sahiptir (modern çağda ise ulus-halk egemenliği sistemi savaşan egemen sınıf yerine savaşan ulus mefhumunu getirmiştir). Bunların savaşçı yeteneklerinin zayıflaması, savaş başarısızlıkları meşruluk yitirmelerine yol açıp yıkılmalarına neden olabilir. Ülkenin yabancı istila altında kalması da yönetimin meşruluğunu çok sarsar. Diğer yandan savaş zaferi meşruluğu güçlendirici olur (ihtişamlı ve yenilmez bir devlet imajı yaratmak geleneksel devlet söyleminde büyük yer tutar), savaş başarılarının ekonomik getirisi de meşruluğu güçlendirir, dinsel savaşlar yüksek meşruluğa sahiptir (İslam'da cihad fikri, Hıristiyanlık'ta haçlı seferleri gibi).

Modern devlet sistemine yön veren bir ilke olarak bilinen kamu yararı geleneksel çağlarda da meşruluk temeli olabilmiştir (dokuzuncusu). Antik site-devlet anlayışında kamu yararı hem yöneticilerin hem yurttaşların gözetmesi gereken temel bir ilkedir. Avrupa'da Ortaçağ sonlarından itibaren monarkın merkeziyetçi idaresi özel çıkarlar karşısında kamu yararını gözetmenin en

iyi yöntemi olarak gösterilmiştir. Geleneksel devletlerde kamu yararı ilkesi ataerkillikle (ya da patriyarkalizmle) kesişir. Geleneksel kamu yararı ve ataerkillik anlayışı değişik ögelere ayrılabilir: can ve mal güvenliğini sağlamak ve kargaşayı önlemek, zorbalığa düşmemek, kişisel çıkarını değil devletin ve toplumun çıkarını gözetmek, halkına veya tebasına karşı iyi ve adil davranmak, fazla vergi yükü getirmemek, ülkenin refahını amaçlamak…Devletsel pratikte kamu yararı ilkesi sosyal meşruluğu içerir, bu açıdan adalet fikri odak oluşturur (adillik tüm devletsel işlevlerin yerine getirilebilmesi için gerekli temel olarak görülür, bir adalet döngüsünden sözedilir). Keza dinlerin ortaya çıkışı ve yayılmasında sosyal dengesizliklerin yol açtığı meşruluk krizi belirleyici bir faktördü, örneğin Hıristiyanlık ve İslam'ın ilk gelişimlerinde. Bu bakımdan dinsel meşruluk sisteminde sosyal denge kavramı önemlidir, sınıfsal farkların çok olmaması, zenginlerin hayırseverliği salık verilir.

Son olarak yasallık ve yönetici niteliklerinden kaynaklanan meşruluğa değineceğiz (onuncusu). Geleneksel devletler yasal değildir, ama birçok devlet kendine özgü hukuk sistemleri geliştirmiştir (Babil, Mısır, Çin, Hindistan, Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı gibi). Ancak yasalar olsa bile, hükümdar ve egemen grupların baskıcı yönetimi vardır, kişisel yetkileri pek sınırlanmamıştır, din ve örf temel kuralsal düzenleyicilerdir ve yasalar birçok durumda dini ve örfidir (ancak Eski Yunan ve bir süre Roma'da yasaların gücü daha fazlaydı ve yöneticiler sınırlandırılmıştı). Geleneksel toplumlarda yönetici nitelikleri de önemli bir meşruluk kaynağı olabilmektedir. Savaşçılıktan sözetmiştik, bir diğer nitelik eğitim ve bilgidir. Çin'de sınavla seçilen mandarinal sınıf merkezi bürokraside egemendi, İslam devletlerinde dinsel ulema sınıfı okumuş tabakayı oluşturuyordu ve devlet yönetiminde kendisine danışılması gerekli görülüyordu. Özellikle düşünürlerce vurgulanan bir nitelikse yöneticilerin erdemli olması gereğidir, birçok yönetici erdemli olmadıkları gerekçesiyle yerilmiştir. Erdemliliğin koşulları arasında kamu yararının ve halkın gözetilmesi, adil ve doğru olunması, zevk ve sefaya düşülmemesi, bilgili, ölçülü, cesur olunması, dine ve örfe bağlı kalınması sayılır.

b) Modern toplumlarda meşruluk

Ulus-halk egemenliği modern çağa özgü meşruluk anlayışında temel ilkedir, onu demokratik-katılımcı-özgürlükçü ve yasal-rasyonel meşruluklar tamamlar (ikinci, üçüncü, altıncı ilkeler). Yeniçağ'dan itibaren oluşan ve Fransız devrimiyle kesin bir şekilde ifade edilen bu temel ilke monarşik-aristokratik meşruluk ilkesini yadsıyordu: iktidar soy yoluyla gelmiş ayrıcalıklı feodal aristokratlarda, onların en üstü olan, baskıcı ve kişisel bir yönetim uygulayan monarkta değil, toplumun bütün üyelerinde (yurttaşlarda) olmalıydı. Meşru iktidarın kaynağı olarak görülmeye başlanan toplum iki terimle ifade edilir: ulus ve halk. Ulus-halk egemenliği anlayışı ulusun veya halkın geleneksel devletlerde olduğu gibi bağımlı, katılım hakkı ve imkanı olmayan teba değil, hak ve özgürlüklere sahip, yasal-siyasal bakımdan eşit ve siyasete katılan yurttaşlardan oluşmasını öngörür. Ulus-halk egemenliğinin kurumsal ifadesi parlamentodur, tarihsel olarak monarşik egemenliğe karşı temsili organ olarak kurulmuş, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da ve Amerika'da yerleşmiştir (bu yüzyılda parlamenter monarşi ara çözümü yaygındı), 20. yüzyılda dünya çapında yayılmıştır. Bu bakımdan yöneticiler ulus-halkın temsilcisi olarak yönetme hakkına sahiptir. Bu temsilcilik bir yönüyle ulus-halk tarafından seçilmişliği ifade eder, diğer yönüyle manevi bir bütünlük ve kişilik olarak ulus-halkın

temsilini, uzun vadeli çıkarının savunulmasını gerektirir. Ulus-halk egemenliği sisteminin mutlaka demokratik olması gerekmez, ikinci yön anti-demokratik sistemleri meşrulaştırmak için de kullanılır (ulusun manevi kişiliği ve uzun vadeli çıkarı adına hareket etme savındaki liderler ve gruplar tarafından).

Modern toplumlarda ulus-halk egemenliğinin en kabul gören şekli demokrasidir (ikinci meşruluk ilkesi). Demokratik meşruluk üç öge içerir: yönetim meşruluğunu halk tarafından seçimle belirlenmiş ve değiştirilebilir olmasına, seçimlerin serbest (özgür, rekabetçi, çoğulcu) olmasına borçludur birincisi, halkın siyasete katılabilmesini sağlayan, farklı görüş ve kesimleri temsil eden çoğulcu bir siyasal güçler yapısının (partiler, toplumsal örgütlenmeler, kamuoyu, yerel yönetimler, tabanda demokrasi) varlığı gerekir ikincisi, nihayet halk özgür ve yöneticiler sınırlı, sorumlu ve hesap verebilir olmalıdır (bak. üçüncü ilke). Demokrasi çağımızda esas meşru yönetim biçimi olarak görülmektedir, anti-demokratik rejimlerin çoğu zaman meşruluğu daha zayıftır, ayrıca bu rejimler de bazan demokratik meşruluğa sahip çıkar (gerçek demokrasi oldukları savıyla veya bazı nedenlerle, geçici olarak demokrasiye ara verdikleri gerekçesiyle). Demokratik rejimde odak serbest seçimdir ve bunun da iki türü ayırdedilir: genel oy ve sınırlı oy. Demokratik meşruluğun güçlü olması için genel oy gerekir.

Modern meşruluğun stratejik bir unsuru temel hak ve özgürlükler ile yasallık ilkesidir (üçüncü ilke). Temel hak ve özgürlükler ilk olarak Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıl devrimlerinin (İngiliz, Amerikan, Fransız devrimlerinin) belgelerinde ilan edilmiş, 18. yüzyıl sonlarından beri modern rejimlerin anayasalarında yer almışlardır. Haklar özgürlük fikrinde odaklanır (somutlarsak düşünce, din ve vicdan, ifade ve basın-yayın, siyasal faaliyet, seçim, ekonomik etkinlik, kültürünü yaşama özgürlükleri). Ancak özgürlüğün sınırları da vardır: yaşam ve güvenlik hakları, başkalarının hak ve özgürlükleri, toplumun, devletin uzun vadeli hak ve çıkarları…Yurttaşların yasal-siyasal eşitliği bir diğer temel haktır, daha sonra sosyalizm sosyal eşitlik talebini öne çıkarmış, ardından sosyal haklar, sosyal adalet ve fırsat eşitliği ilkeleri benimsenmeye başlanmıştır. Temel hak ve özgürlüklerin bir başka boyutu mülkiyet hakkı, girişim özgürlüğü gibi ekonomik haklardır. Diğer bir boyut güvenlik hakkıdır, güvenliğin olmaması halinde diğer hakların lafta kalacağı ileri sürülür. Bunların ötesinde yaşam ve mutluluk hakkı gibi genellemeler kullanılır. Nihayet yöneticilerin temel hak ve özgürlükleri ihlal etmesi halinde meşru görülen baskıya karşı direnç hakkını belirtmek gerekir.

Temel hak ve özgürlüklerin koşutu yasallık ve hukuk devleti ilkesidir, hak ve özgürlüklerin güvencesi olarak görülen bu ilke üç kritere göre tanımlanır. Birincisi anayasa ve yasaların egemenliğidir: yöneticilerin meşruluğu anayasal sisteme dayanır (bu sistemin öngördüğü kurallara göre iktidara gelir-gider ve ülkeyi yönetirler), yasal sistem devlet etkinliklerini, toplumsal ilişkilerin bazı yönlerini, suçların cezalandırılmasını düzenler. İkinci kriter yöneticilerin sınırlılığıdır: yönetilen halka, bazı soyut varlık ve ilkelere göre sınırlıdırlar (hak ve özgürlükleri ihlal edemezler, ulusun, ülkenin, devletin değerleri ve çıkarlarını gözetmelidirler). Yöneticilerin sınırları üçüncü kriter olan yönetilenlerin yasal güvencelerinin ön-koşuludur (yasa-dışı muamele yapılamaz, cezalar yasalarla belirlenmiştir, yasalar önünde eşit ve tarafsız muamele gereği vardır, bireylerin ve toplumsal birimlerin – aile gibi – özerkliği benimsenir). Anayasa ve yasalar anti-demokratik rejimlerde de

vardır, ama bunlarda yönetim genellikle zora dayalı metotlarla başa gelmiştir, yöneticiler yeterince sınırlanmamıştır, temel hak ve özgürlükler ihlal edilebilir, bu nedenle sözkonusu rejimler hukuk devleti olarak kabul edilmezler. Demokratik rejimlerde de aksaklık ve ihlallere raslanır.

Modern devletlerin meşruluk yapısında ulus-halk egemenliğinin ötesinde çeşitli ulusal ve halkçı meşruluklar yer alır (dördüncü ve beşinci ilkeler). Çağımız ulus-devletler çağıdır, ulus içinde sağlam bir tutkunluğun oluştuğu bir antitedir, dolayısıyla devletler varlıklarını bu temelde meşrulaştırabilmektedir. Yönetimler ulus için ve ulus yararına, ulusal amaçlar adına çalıştıklarını söylerler. Ulusal meşruluk bazı anahtar kavramlarla ifade edilir: ulusun egemenliği, bağımsızlık, birlik, kalkınma, eğitim gibi ulusal görev ve amaçlar (bunlar için emosyonel bir hava ve mobilizasyon da yaratılabilir), uzun vadeli ulusal çıkarlar (yönetimler ulusal çıkarları gözetmedikleri gerekçesiyle meşruluklarını yitirmiş sayılabilirler), özellikle dışa karşı ulusal çıkarlar, ulusal güçlülük, ulusun değerliliği (olumlu nitelikleri, hatta üstünlüğü ki emperyalizmi meşrulaştırır, ırkçılığa kadar varabilir), ulusal değerler…Tarihsel süreçte ulusal meşruluk bir dizi dalgada kendini göstermiştir: 18. yüzyıl sonunda Amerikan ve onu izleyen Latin Amerika'daki bağımsızlık savaşlarında, Fransız devrimi sonrası savaşlarda, ulusal birlik hareketlerinde (İtalyan, Alman) ve pan hareketlerde (pangermanizm, panslavizm, pantürkizm gibi), Doğu'da ulusal bağımsızlık hareketlerinde, Batı'nın sömürgeci yayılma sürecinde, 19. yüzyıl sonlarından itibaren güçler mücadelesinde ve dünya savaşlarında, iki savaş döneminde faşizm-nazizm dalgasında…Sömürge-bağımlı Üçüncü Dünya'da da ulusal meşruluk fikri oluşur ve ulusçu siyasal hareketler gelişir, dekolonizasyon sürecinde ulusal meşruluk fikri yönlendiricidir, sonrasında Üçüncü Dünya'daki tüm rejimler kendilerini ulusal misyon ve görevlerle özdeşleştirmiştir. Ulusal meşruluğun bir rakibi uluslararası veya uluslaraüstü meşruluklara başvurudur (birlikler, ekonomik, ideolojik, kültürel uluslararasılaşma), diğer rakibi etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi, yerel meşruluklardır, çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde bunların etkisi görece güçlüdür. Ulusal meşruluk anlayışının çok önemli bir faktörü değişik türleriyle ulusçu ideolojidir, bu ideoloji az önce sözünü ettiğimiz ulusçu meşruluk gerekçelerini dile getirir, savunur.

Halkçı meşruluk ulusal meşruluğa göre, daha somut ve içseldir. Bir yönü yöneticilerin, yönetmeye aday grupların halk desteğine sahip olmasıdır. Seçimsel destek demokrasilerde en önemli faktördür, örneğin uzun vadede seçmen desteğine sahip parti konumu güçlü meşruluk sağlar, halk bazı niteliklerle partiyi özdeşleştiriyorsa meşruluğu güçlenir (yönetebilir vasıflara sahip, etkin ve başarılı, istikrar sağlayabiliyor, kişi ve grup menfaatlerini gözetmiyor gibi). Seçime koşut olarak ve bazan seçimi ikame ederek kitle örgütlenmesi ve mobilizasyonu da halkçı meşruluk temeli olabilir. İkame hali olarak kitle hareketine dayanarak iktidara gelmiş ve o sayede iktidarda kalabilen grupları belirtebiliriz. Halk kendisiyle ilgili konularda doğrudan daha fazla etkili olabiliyorsa, halkı oluşturan farklı kesimler temsil ve ifade kanallarına sahipse meşruluk güçlenir. Kamuoyunda, halk arasında yönetim ve düzen hakkında olumsuz bir izlenim egemense meşruluk zayıflar. Halkçı meşruluğun en önemli göstergelerinden biri iktidarın halkça benimsenme derecesidir, bunun için halkın çıkarlarıyla, beklentileriyle, anlayışları ve adetleriyle uyumlu olması gerekir. Halkın çıkarını gözetmeyip kendi çıkarlarını gözettiği düşünülen yöneticilerin meşruluğu zayıflar. Halkın çıkarı da sıklıkla ekonomik ve sosyal alanlarda cisimlenir (ekonomik refah, sosyal denge, haklar ve hizmetler). Halkçı meşruluğun bir yönü de halka yakın-halktan kopuk yönetimler ayırımıdır, halktan kopukluk meşruluk sıkıntıları

yaratabilir. Diğer yandan halk için halka rağmen, halkın uzun vadeli çıkarlarını savunma savıyla meşruluk iddia eden rejimler vardır. Yöneticiler popüler sabitleri (yani toplumdaki yaygın kanılar, inançlar, fikirleri) söylemlerinde inandırıcı bir biçimde kullanırlarsa meşrulukları olumlu etkilenir.

Modern çağın meşruluk anlayışını Max Weber yasal-rasyonel meşruluk kavramında odaklandırır (altıncı ilke). Geleneksel meşruluk sisteminin karşıtıdır, Weber'in üçüncü tipi karizmatik meşruluktan farkı ise belirli bir dengeye ulaşmış modern topluma özgü olmasıdır. Yasal-rasyonel otoritenin uygulayıcısı bürokrasidir. Bir indirgeme yaparsak, modern siyasal meşruluğun iki ana kaynağı olduğunu, birinin temsili karar alıcı merkezi odakla ve halkla ilgili olup ulus-halk egemenliği, demokrasi, yasal özgürlükçülük ilkelerini içerdiğini, ötekisinin uygulayıcı bürokratik devletle ilgili olup yasal-rasyonel meşruluk ilkesinde ifade bulduğunu söyleyebiliriz. Yasal-rasyonel meşruluğu ögelerine ayıralım: otorite yasaya dayandırılır, bürokrasi yasaları uygulamakla yükümlüdür (bu nedenle hareket serbestisi sınırlıdır), meşruluk kişisel değil işlevsel ve kurumsaldır (kişiye değil kurumsal yetkisine itaat edilir), kurallar gayri-şahsi ve tarafsız olarak uygulanmalıdır, soyaçekim yoluyla gelen aristokrasi, seçimle ve siyasal kapasiteleri sayesinde gelen siyasetçi, mülk, para ve girişimciliği sayesinde gelen kapitalistten farklı olarak bürokrat bilgi ve yeteneği, yani eğitimi ve uzmanlığı sayesinde göreve gelir, bürokrasi hiyerarşik ve istikrarlı bir sistemdir. Ancak bu ideal-tipik model pratikte epeyce değişebilmektedir ve bu nedenle bürokrasi birçok eleştiriye maruz kalmaktadır (bürokratik ayrıcalık, yozlaşma, etkinsizlik ve israf, taraflılık, otoritarizm gibi eleştiriler). Bu meşruluk formülünün ikinci yönü olan rasyonellik kriterinin temeli bilgidir, bilimsel-akılcı kurallara uyulmasını gerektirir, geleneksel ve kişisel yönetim tarzlarıyla çelişir, rasyonalitenin iki yüzü olan hukuki-bürokratik rasyonalite ile piyasa rasyonalitesi arasında uyum olmalıdır (özel alanın kamu alanından ayrılığı ve kamu müdahalesinin sınırlılığı ilkesi benimsenir). Modern toplumların gelişme sürecinde yasal bürokratik yönetim tarzından teknokratik yönetim tarzına geçildiği ileri sürülmektedir, teknokratik meşruluk etkinlik ve esnekliğe dayanır, sonuca gidiş ve başarı esastır, bu bakımdan bürokratik kuralcılıktan farklıdır, keza bürokratik hukukilik değil teknik uzmanlık meşruluk temeli haline gelir.

Daha genel düzeyde yönetimin işlevselliği ve başarısı meşruluğun kaynağıdır (yedinci ilke). Yönetimler toplum için gerekli, toplumun ortak yararını sağlayan bazı işlevleri gördükleri için meşru görülürler. İşlevlerini yerine getirmede başarılı olurlarsa yönetilenlerin onlara desteği artar, bu da meşruluklarını güçlendirir. Yönetimin değişik işlevleri açısından bu konuyu inceleyebiliriz. Düzen ve güvenliğin sağlanamaması, can ve mal güvenliğinin kalmaması kuşkusuz meşruluk kaybına yol açar. Sistemlerin ve yöneticilerin meşruluğunda ekonominin yeri her zaman mühim olmuştur, ekonomik gelişme ve dengenin sağlanması, halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesi ve kamu hizmetlerinden yararlanması gibi kriterler dikkate alınır. Dış başarı veya başarısızlık ise meşruluk açısından stratejiktir, yönetimin meşruluk derecesini çok yükseltebilir veya hemen düşürebilir.

Önemli bir meşruluk kaynağı da kamu yararı, genel çıkar fikridir (sekizinci ilke). Kamuoyunda kendi veya temsil ettiği grubun çıkarını normalin ötesinde savunuyor gibi gözüken bir iktidarın meşruluğu epeyce sarsılır. Kamu yararı ülkenin, halkın çıkarlarının, uzun vadeli çıkarlarının

savunulmasını gerektirir. Kamusal alanın ve kamu malının korunmasını, aynı zamanda özel çıkarlar arasında uyum sağlanmasını da gerektirir.

Sosyal meşruluk çağımızda gitgide önem kazanmıştır. Sosyal güvence sağlamak, sosyal adaleti gözetmek, halkın, yoksul kitlenin yaşam düzeyini yükseltmek yönetimin meşruluğunun kaynaklarındandır. Bu açıdan gelişmiş ülkelerde kapsamlı sosyal politika uygulanması yönetimlerin meşruluğunu güçlendirmektedir. Diğer yandan sosyalist ve sosyal reformcu hareketler devrimleri, reformları toplumdaki sınıfsal-sosyal farkları azaltmak, hatta kaldırmak gerekçesine dayanarak yapmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerde modernleşme önemli bir meşruluk problemi kaynağıdır. Hem geri yapıların ve kültürün egemenliği nedeniyle modernleşmenin sağlanamaması hem de modernleşmenin yol açtığı uyumsuzluk ve gerilimler meşruluk sıkıntısı yaratacak niteliktedir. İki koşut aşma yönelimini gösteren bu ikiliyi (sosyal meşruluk ve modernleşme meşruluğu) dokuzuncu ilke olarak belirtebiliriz.

Modern çağda birbirine alternatif toplum projeleri sunan ve siyasal akımları yönlendiren ideolojiler de meşruluk temeli ve gerekçesi olabilmektedir (onuncu ilke). Birincisi ülke belirli bir ideolojiye göre yönetiliyorsa meşruluk temeli olabilmektedir (komünizmde, faşizmde bu durum belirgindir). İkincisi bazı ideolojik sabitler daha genel bir kabul görebilmektedir (ulusçuluk ve siyasal liberalizmde bu tür sabitler frekansı yüksektir, daha az ölçüde olsa bile sosyal alternatifler, muhafazakarlık ve ekonomik liberalizmde de bazı kabul edilen ideolojik sabitler vardır). Üçüncüsü ideo-politik akımlar kendi dünya görüşlerini, toplum projelerini meşru alternatif olarak topluma kabul ettirmek için siyasal mücadele içine girmektedirler. Ulusçuluğu ulusal meşrulukları incelerken görmüştük. Modern çağda ekonomik yönüyle liberal kapitalist sistem, siyasal yönüyle liberal demokratik sistem dünya çapında etkilidir. İlkinin meşruluğu alternatif ideolojilerce, özellikle sosyalizmce yadsınmışsa da, modern siyasal sistemin meşruluk ilkelerinin çoğu aynı zamanda ikincisinin, yani siyasal liberalizmin ilkeleridir (özellikle demokratik ilke, özgürlükler ve haklar ilkesi, yasallık ilkesi). Ayrıca daha spesifik bir liberal meşruluk anlayışı vardır: güçler ayrılığı ve denge kaygısı, devlet müdahaleciliği karşıtlığı…Muhafazakar-gelenekçi meşruluk anlayışı tarihsel süreç içinde monarşi ve aristokrasinin savunusu, geleneklere ve dine bağlılık, elitist yönetimin tercihi, ataerkil bir sosyallik gibi eksenlerde kendini göstermiştir. Sosyalizm sistem eleştiricisi özelliğiyle daha ideolojiktir, eşitlikçi sosyalist sistemi yeni ve iyi, dolayısıyla meşru düzen olarak savunur. Bu anlayış değişik sosyalizm modelleri şeklinde pratiğe geçirilmiştir: komünist sistemin yayılması, Avrupa'da sosyal-demokrasi (sosyal devletle demokrasinin birlikteliği ve sosyal-demokrat iktidarlar), Üçüncü Dünya'da yeni kurulan devletlerin birçoğunda ulusçu sosyalist rejimlerin kurulması…Komünizm özgün bir meşruluk formülüyle ortaya çıkar (en belirgin ideolojik meşrulaştırıcı sistemdir), keza faşizm de. Ayrıca ulusçuluk ve halkçılık, modernleşmecilik, reformizm ve devletçilik ögelerini içeren bir gelişmekte olan ülkeler ulusçu reformculuğu meşruluk formülünden sözedebiliriz (kemalizmin altı ilkesinin beşiyle özdeşleştirilebilir, cumhuriyetçilik ilkesi ise başta belirttiğimiz ulus-halk egemenliği ilkesine referans vermektedir).

İdeolojinin karşıtı bir kavram pragmatizmdir, modern çağ pragmatizm çağı olarak bilinir. Pragmatik davranarak sonuç alındığı sürece meşruluk ilkesine fazla önem vermeme şeklinde

bir eğilim vardır, ya da meşruluk kriteri olarak pragmatik sonuç, etkinlik ve başarı ilke olarak benimsenir. Pratikte pragmatik meşrulukla ekonomik getiri arasında özdeşlik kurulur, ekonomik bakımdan yararlı olan her şey bu anlayışa göre meşrudur. Ayrıca günümüz Batı siyasal modeli ideolojik politikanın alternatifi pragmatizmi nedeniyle övülür. Ancak ilkesiz bir pragmatik çıkarcılık da iyi gözle görülmez. Pragmatik meşruluğu yedinci ilke olarak belirttiğimiz işlevsellik ve başarı meşruluğuyla birlikte düşünebiliriz.

Çağımızda demokratik meşruluğun genellikle kabul edildiğini belirtmiştik, ama anti-demokratik rejimler de yaygındır ve bunların da kendine özgü meşruluk formülleri vardır (onbirinci ilke). Sözkonusu anti-demokratik rejimler genellikle ulus-halk egemenliğini reddetmezler, uzun vadede ulusun veya halkın, ülkenin genel çıkarının savunucusu olma savındadırlar. Anti-demokratik rejim geçici bir çözüm olarak da savunulur, koşulların zorlaması ile açıklanır: toplumun geri kalmışlığı ve kalkınma gereği, dış basınç ve iç bölünmeler, şiddet ortamı ve güvensizlik, kriz…Bir başka gerekçe halkın yönetme yetersizliğidir. Bu yetersizlik genellikle halkın eğitimsizliği ile açıklanır (bu rejimlerin kurulduğu ülkeler daha çok eğitim düzeyinin düşük olduğu ülkelerdir), bu noktada sadece anti-demokratik rejimlere özgü olmayan elitist meşruluk anlayışıyla örtüşme olur. Mevcut yöneticilerin ve sistemlerin meşruluğunu yadsıyan, yönetime aday olan ve yeni bir düzen öneren, belirli niteliklere sahip görülen karşı-elitler de meşruluk temeli haline gelebilirler.

Rejim tiplerine göre bir gözden geçirme yaparsak, faşizmin meşruluk formülü bir yönden demokrasinin yozlaşmışlığı ve düzensizliğine, diğer yönden sosyalizmin sınıfsallığına karşı çıkar, devleti ve ulusu yüceltir, ırkçılığa varır, elitizm savunulur ve karizmatik lider yüceltilir. Üçüncü Dünya ülkelerinde yönetimin önünde ulusal bağımsızlık ve birlik, devlet kurma, kalkınma, sosyal reform gibi büyük görevler vardır, ülke kronik kriz içindedir, bu sorunlar demokratik koşullarda aşılamaz, denilir. Aynı zamanda halk eğitimsizdir, ülkeyi yönetemez, iyi tercihler yapamaz, bu nedenle bürokrasinin, tek partinin yönlendiriciliğine ihtiyaç olduğu ileri sürülür, keza askerler tek disiplinli ve örgütlü güç olarak düzeni kendilerinin sağlayabileceği, ülkeyi kendilerinin iyi yönetebileceği savıyla iktidara gelirler. Komünist rejimde sosyo-ekonomik planda kollektif mülkiyet, plan ve sosyal eşitlik, siyasal planda geçici proletarya diktatörlüğü meşru temeller olarak gösterilir. Ancak proletarya diktatörlüğü geçicidir, sonuçta kitle demokrasisine geçilecektir, esas meşru demokrasi burjuva demokrasisi değil budur, denilir. Sosyalizmin uygulama şekilleri bir dizi meşruluk problemi yaratmıştır: tek parti rejiminin kalıcılaşması ve baskıcılığı, ekonomik ve sosyal amaçları gerçekleştirmede başarılı olunamaması gibi.

Weber'in meşruluk tipolojisinde üç tipten biri olan karizmatik meşruluğu daha geniş anlamda kişisel-karizmatik meşruluk (onikinci ilke) adıyla ele alıyoruz (kişisellik mutlaka karizma gerektirmediği için). Modern politikada liderin ağırlığı büyüktür. Karizmatik otoritenin ortaya çıkma olasılığı olağan-dışı koşullarda, kriz ortamında yüksektir. Bu koşullarda özdeşleşilen, bağlanılan kişi arayışı başlar, bazı liderler karizmatik özellikleri sayesinde yükselir. Bunlar toplumu kurtaracak, sorunlara çözüm bulacak adam olarak gözükür (zor koşullarda liderlik önem kazanır), onlara toplumda değer verilen ve giderek kıtlaştığı düşünülen olumlu nitelikler atfedilir. Karizmatik etki kitleyi büyüleme, coşturma, harekete geçirme kapasitesini de içerir, lider kitleyle doğrudan iletişim

kurar. Seçime ve parlamentonun temsilci fonksiyonuna alternatif gibidir, yönetim tarzı kişiseldir, kendisine bağlı kişilerden oluşan bir örgüt vardır. Ancak karizmatik otoritenin birçok unsuru manipülatif olarak da nitelenir, bu da meşruluğu azaltıcıdır. 19. ve 20. yüzyıllar ulusal hareketlerin yaşandığı bir çağ olmuştur, bu hareketler içinde öne çıkan ulusal liderlerde ulusal meşrulukla kişisel-karizmatik meşruluk eklemlenir. Kitle mobilizasyonuna dayanan siyasal hareketlerde (devrimlerde, komünizmde, faşizmde) belirtilen akımlara özgü meşruluklarla kişisel-karizmatik meşruluğun bileştiği bir yapı sözkonusu olabilmektedir. Demokratik politikada da kişisel otorite ağırlıklı bir yere sahiptir: seçimle gelen başkanlar, keza başbakanlar, parti liderleri…

Geleneksel toplumdan modern topluma geçiş süreci boyunca geleneksel tipte meşruluklar ağırlık taşımaya devam etmiştir. Onun ötesinde geleneksel meşruluk formüllerinin modernite koşullarına uyarlanması ve bu temelde tarih-aşırı varlığından sözedebiliriz (onüçüncü ilke). Süregiden geleneksel meşruluk tiplerinden biri dindir. Modern çağda kültürel laikleşme, din işleriyle devlet işlerinin ayrılması dinsel meşruluğu zayıflatmıştır. Ama birçok gelişmekte olan ülkede, özellikle İslam ülkelerinde dinsel meşruluk hala büyük ağırlığa sahiptir. Bu noktada siyasal meşruluk-toplumsal meşruluk ayırımı da yapmamız gerekir, din artık siyasal meşruluk kaynağı olmasa bile toplumsal doku içinde çok etkili olmaya devam eder. Ayrıca modernleşme sürecinin sorunları, yarattığı gerilimler, mevcut iktidarlardan hoşnutsuzluk ve alternatiflerinin kredibl bulunmaması tepkici bir şekilde geleneksel dinsel meşruluğa başvuruya neden olmaktadır, son 30-40 yıllık dönemde bilhassa İslam ülkelerinde böyle bir eğilim görülmektedir. Geleneksel toplumlara özgü sayılan monarşik-aristokratik meşruluk ise modern çağda giderek zayıflamakla birlikte varlığını sürdürmüştür, 20. yüzyılda parlamenter monarşi artık birçok ülkede simgesel olarak nitelense bile geleneklere bağlılığın göstergesi olarak önemli bir meşruluk odağıdır (örneğin İngiliz ve diğer Avrupa monarşileri). Ayrıca 19. yüzyılda (ve epeyce daha az da olsa 20. yüzyılda ve sonrasında) yönetimin esas monarşik-aristokratik ilkeye dayandığı otokratik monarşiler olmuştur. Örf ve adetlerinse kültürel modernleşme sonucunda etkisi dine göre daha fazla azalır, ama geçiş sürecinde toplum içindeki (özellikle kırsal dünyadaki) ağırlığı sürer ve yasal meşrulukla çelişkiye düşebilir (sorunlar yasa yerine örfe göre çözümlenebilir). Ayrıca geçiş süreci krizi toplulukçu mensubiyet ve meşruluklara başvuruyu arttırabilir, bazı toplumlarda ulusal bütünleşme yetersizliği yerel, etnik-kabilevi meşruluğa bağlanmaya neden olmaktadır.

Modern çağ ekonomizm çağıdır, bu bakımdan zenginlik ve ekonomik güç de meşruluk kaynağı olarak görülebilmektedir (ondördüncü ilke). Ekonomik güç ve zenginlik güçlü bir iktidar kaynağıdır ve meşru yönetimi kendine tabi kılabilir, devre-dışı bırakabilir, ancak bu bakımdan meşruluk kaynağı olarak değil meşruluğa alternatif bir güç kaynağı olarak görülür. Örneğin oligarşi terimi küçük bir zengin azınlığın iktidarını ifade eder ve pek meşru sayılmaz, bazı baskı grubu etkinlikleri yönetimi baştan çıkartıcı görülür (örneğin zengin grupların parayla istediklerini yaptırması). Ama zenginliğe dayalı yönetimi meşru gören anlayışlar da vardır. Demokrasinin ilk döneminde seçme ve seçilme hakkı zenginlik kriterine göre kısıtlanıyordu. Zenginliğin meşruluk kaynağı olarak gösterilmesinde bazı gerekçelere başvurulur: zenginlerin toplumda başarılarını sağlayan kaynaklar (parasal olanaklar, kültürel kapital, piyasa yetenekleri, geniş bakış açısı gibi kaynaklar) ülke yönetiminde de başarılı olmalarını sağlar, zenginler toplumun olanaklarından daha fazla yararlanabildikleri için ülke çıkarlarıyla özdeşleşebilirler gibi.

Siyasal yaşama katılma ve yönetme hakkı veren bir nitelik olarak eğitim ve bilgi meşruluk gerekçesi olarak sıkca belirtilir (onbeşinci ilke). Geri kalmış ülkelerde halk eğitimsiz olduğu için yönetimin eğitimli kesimde olması gerektiği savunulur, geçmişte seçilme ve seçme hakkı zenginlik gibi eğitime göre de sınırlandırılmıştır. Toplumun ve ekonominin sorunlarını ancak bilimsel bir yönetimin çözebileceği de ileri sürülür. Bilimsel bir yönetimin gerekleri olarak yönetimin teknokratlarda, bilim adamlarında olması, kurumların bilimsel-teknik bir yapıya kavuşturulması, politikaların bilimsel araştırma ve analize dayandırılması, bilimsel metotlara göre uygulanması, düzenin reform politikaları uygulanarak düzeltilmesi sayılabilir. Eğitimli ve bilgililerin iktidarının değişik karşıtları saptanır, biri eğitimsiz kitleye dayanan demokrasidir, diğeri kitleye dayanan anti-demokratik rejimlerdir (kitle bu rejimlerin demagojik söylemlerine kanmaya mütemayildir, bu rejimler aynı zamanda kitle içinden kişilerin yükselmesini sağlayabilir). Keza eğitim ve bilginin iktidarı ile paranın iktidarı, soyun iktidarı, zorun iktidarı arasında karşıtlıklar kurulabilir, bunlar karşısında entelektüel yeteneğin ve fırsat eşitliğinin iktidarı olarak anlaşılabilir. Modern çağ kapitalizm çağı, demokrasi ve ideolojiler çağı olduğu kadar teknoloji ve bilim çağıdır, gelişme ve zenginleşmeyi sağlayan teknolojik gelişme de meşruluk kaynağı olabilmektedir (20. yüzyıl başlarında ikinci sanayi devriminin, 20. yüzyıl ikinci yarısında yeni teknolojilerin meşruluk katkıları azımsanamaz).

Meşruluğu siyasal yönetime ve düzene ilişkin meşruluk formülleri ile toplumsal ilişkilere ilişkin çeşitli meşruluk tipleri diye iki kategoriye ayırabiliriz. İkinci kategori kapsamında da değişik türler saptayabiliriz: sosyo-ekonomik kültür ve pratiklerdeki meşruluklar, ulusal kültür özgünlüklerinden, popüler sabitlerden, din ve örften, mensubiyet grupları ve alt-kültürlerden kaynaklanan meşruluklar. İki kategori kesiştiğinden yukardaki satırlarda toplumsal meşrulukların birçoğuna zaten değinmiş olduk.

VI. YÖNETİM SÜRECİ VE BÜROKRASİ

1. YÖNETİM, KARAR VE POLİTİKA

Yönetim gereğini tarihsel aşamaların ötesinde ve egemenlik mantığından soyutlayarak, mantıksal olarak iki eksende düşünebiliriz: toplumun ortak etkinliklerini gerçekleştirme ve toplumda uyum ve bütünleşmeyi sağlama. Toplumsal işbölümü sisteminin gelişme süreci tüm toplumu ilgilendiren işleri yerine getiren ortak bir yönetim sisteminin oluşmasına yol açar. Ortak etkinlikler ve bunlar için ortak yönetim iki özellikle tanımlanabilir: gereklidirler ve yararlıdırlar. Toplum varlığını sürdürmek, onun ötesinde gelişmek, güçlenmek ve yaşam düzeyini yükseltmek için bu ortak etkinliklere ihtiyaç duymaktadır, bunlar yapılmazsa toplum gelişemez ve güçlenemez, daha öteye dağılır ve varlığını sürdüremez. Bu işlevler toplumu oluşturan bireyler ve gruplar tarafından ayrı ayrı yerine getirilemezler, bunlar için ortak bir örgütlenme ve yönetim gerekir. Ayrıca toplumu oluşturan unsurlar bunları kendileri yaparlarsa kuşkusuz kendi çıkar ve anlayışları doğrultusunda yapacaklardır ve aralarında anlaşmazlıklar çıkacaktır, toplumun genel çıkarının korunması açısından üzerinde uzlaşmaya varılmış ortak bir yönetim tarafından yapılmaları bu bakımdan gereklidir. Ortak

yönetim işbölümünün avantajları gerekçesiyle de yararlı sayılır, çünkü ortak işlerin bir merkezden yapılması maliyeti azaltır, kaynak israfını engeller, yönetsel işlevlerde uzmanlaşmış kurumların oluşması etkinliği arttırır.

İkinci eksen uyum ve bütünleştirmedir, ilkiyle kesişir ama farklı bir mantık olarak ayrı düşünülmesi de gerekir. Örneğin sözleşme teorilerine göre devlet, doğal halde toplumda egemen olan çatışma, güvensizlik, kuralsızlık ve dengesizlik ortamına son vermek için kurulmuştur. Bu duruma karşı toplumda çatışmaları engelleyip güvenliği sağlayan, her kafadan bir ses çıkmasını önleyip bir kural sistemi kuran ve onu uygulayan, insanların doğal haklarını güvence altına alan (Locke bu hususu vurgular), sosyal dengesizlikleri azaltan (Rousseau bu hususu vurgular), toplumda bütünleşme ve dayanışmayı sağlayan bir yönetime ihtiyaç duyulmuştur; devlet bu ihtiyacı karşılamak için toplumu oluşturan unsurlar arasında veya toplumla yönetim arasında yapılan bir sözleşmeyle kurulmuştur. Uyum ve bütünleştirme birkaç düzeyde somutlanır. Biri kuralsal düzenlemedir (tüm toplumu yönlendiren bir kural sistemi yaratılır, toplum birimleri arasında anlaşmazlıklar bu sistem temelinde çözülür, kuralların ihlali cezalandırılır). Modern çağda bu sistem hukuktur, modern çağ öncesinde din ile örf ve adetler esas kuralsal düzenleyicilerdi. Bir diğeri toplumda düzen ve güvenliğin sağlanmasıdır. Bir başkası tekil çıkarların ötesinde toplumun bütününün genel çıkarını ve kamu yararını koruma gereğidir. Bir ötekisi devletin toplumda sahip olduğu meşruluktur (meşru yönetim olduğu için kabul edilir) ve temsili-simgesel niteliktir (hem içerde toplum karşısında hem de dış ilişkilerde).

a) İcraat, karar, kural, idare ve yönetim süreci

Yönetim süreci devlet (yani siyasal merkez) tarafından kararların alınması ve uygulanması sürecidir. Daha genel bir terimle bu süreci devletin icraatı olarak adlandırabiliriz. Teorik olarak karar ve uygulama aşamalarına ayrılır. Devlet içinde karar alıcı merci merkezi odaktır (parlamento ve hükümet özellikle), devlet kurumları ise bu kararların uygulanmasını gerçekleştirirler (ama birçok durumda bizatihi devlet kurumları da karar alıcı olabilmektedir).

Ancak sorun birkaç bakımdan çetrefilleşmektedir. Karar-uygulama ayırımı her zaman net değildir, pratikte ikisi örtüşebilmektedir. Öncelikle kararlaştırılmış icraat ile kararlaştırılmamış icraat ayırımı yapmamız gerekir, örtüşme özellikle ikinci halde sözkonusudur. Kararlaştırılmış icraatı iki kategoriye ayırabiliriz: biri yasa olarak çıkartılmış kararlardır, diğeri devlet yöneticileri ve kurumlarının değişik konularda yasalaştırma prosedürünü izlemeden aldığı kararlardır. Modern devlet pratiğinde birçok karar yasa olarak çıkarılmaktadır, ancak geçmişte yasalaştırma pek yoktu, çağımızda anti-demokratik rejimlerde birçok karar yasalaştırılmadan uygulanmaktadır, rejim demokratik olsa bile yasalaştırılmadan uygulanan kararlar az değildir. Diğer yandan yasa olarak çıkartılan birçok karar kısa ve orta vadeli önlem ve işlem niteliğindedir. Dolayısıyla ikinci bir ayırım yapmamız gerekir: kural niteliğinde kararlar ve kural niteliğinde olmayan kararlar. Sadece toplumun uzun vadede geçerli, görece sabit yasal sistemini kural olarak adlandırabiliriz: anayasa, ceza yasası, medeni yasa, ekonomik (ticaret, borçlar gibi) ve diğer özel alanlarla ilgili yasalar, idari yasalar…Ayrıca kurallar sistemi salt yasalardan oluşmaz, belirli kurumlar ve alanlar için tüzük ve

yönetmelikler de çıkartılabilmektedir. Kural niteliğinde olmayan, belirli bir konjonktürde belirli etkinliklere, alanlara ilişkin alınan ve uygulanan kararları ise değişik türlere ayırabiliriz: kural niteliğinde olmayan ama yasa olarak çıkartılmış kararlar (örneğin ekonomiyle ilgili bir karar, güvenlikle ilgili bir önlem, herhangi bir kurumla ilgili bir işlem), merkezi odağın (hükümetin, başkanın, yönetici grubun) kararnameleri (bu açıdan yasa hükmünde kararnamelerden sözedilir), uygulayıcı devlet kurumlarının kendi alanlarında bir dizi kararı (bunların bir kısmı önemli icraat niteliğindedir), yazılı olarak çıkartılmamış kararlar ve emirler.

Kararlaştırılmamış icraatı birkaç kategoriye ayırabilir ve idare kavramında odaklandırabiliriz. Biri rutin uygulamalardır, ama bunlar çoğu zaman öncesinde konulmuş kurallara ve teamüllere göre gerçekleştirilirler. Bu nedenle, yönetim sürecinin yöneticilerin karar ve uygulamalarından çok şeylerin, durumun idaresi olduğu ileri sürülebilir. Dikey yönetimden çok yatay idarenin sözkonusu olduğu, yöneticilerin manevra alanının sınırlı kaldığı söylenebilir. Diğer kategori duruma, koşullara göre reaksiyonlar ve etkinliklerdir. Yönetim kısa vadede birçok gelişmeye reaksiyon vermek, anında uygulamaya gitmek zorunda kalır. Yönetim eylemini dinamik bir süreç olarak, değişik zaman dilimlerinde (özellikle kısa vadede) koşullara uyarlanma ve duruma göre yanıtlar getirebilme yönüyle de düşünmek gerekir. Ayrıca kararları uygulayanların uygulama şekillerini ve yorumlarını dikkate almak gerekir, öyle ki bunlar kararların içeriğinde önemli değişikliklere neden olabilir, aynı karar farklı uygulayıcılar tarafından çok farklı biçimlerde gerçekleştirilebilir. Bu ikinci kategoride yöneticilerin manevra alanı genişlemektedir. Üçüncü kategori ise gizil ve simgesel uygulamalardır.

Bütün karar ve uygulamaları izlemek zordur, hatta pek olanaklı değildir. Bu bakımdan tüm devlet icraatı konusunda genel bir değerlendirme yapmak gerekir, bunun için politika kavramına başvurabiliriz. Politikalar bir dönemde veya konjonktürde belirli bir alandaki karar ve uygulamalar bütününü ifade eder: güvenlik politikası, ekonomik politika, sosyal politika, dış politika gibi. Somut karar ve uygulamalardan farklı olarak politikaları daha çok soyut bir bütünlük (aggregate) olarak tasavvur etmekteyiz. Ayrıca uzun vadeli, orta vadeli ve kısa vadeli politikalar diye bir ayırım yapmak gerekir.

Bir diğer problem devletin dışında toplumun rolünü hesaba katma gereğidir. Halkın öncel ve uygulama sürecinde etkinliği bu rolün bir yönüdür: öncel etkinliğinin çok önemli bir türü seçimdir, belirli kişi ve grupları yönetime getirerek halk da karar almış olmaktadır, uygulama sürecindeki katılım ve yorumları, reaksiyonları ve rijiditeleri konunun diğer yönüdür (öyle ki bunlar uygulamayı engelleyebilir veya anlamsız kılabilir). Daha önemlisi etkin güçlerin, toplum içindeki iktidarların rolüdür (ekonomik gruplar, yerel iktidarlar, toplumsal örgütlenmeler, iletişim araçları, kültürel iktidarlar gibi). Bunların rolü kararların belirlenmesinde devlet üzerindeki nüfuzlarının ve özellikle kendilerini ilgilendiren alanlarda uygulama sürecine katılımlarının (öyle ki devlet kararlarını kendi istedikleri şekilde yorumlayabilirler) ötesinde, toplumu şu ya da bu ölçüde etkileyen kendi karar ve uygulamalarında gözlemlenebilir. Örneğin güçlü ekonomik grupların kararları ekonomiyi, dolayısıyla ülke politikasını etkileyebilir. Bu nedenle, sadece devletin karar ve uygulamalarını, politikalarını değil bunların etkinliğini de dikkate almamız gerekir.

Bunun ötesinde toplumda ve onun değişik alanlarında milyonlarca oyuncu yüzmilyonlarca karar almakta, bunları uygulamaya çalışmakta, bu temelde aralarında ilişkiler kurulmaktadır. Bu kararların büyük kısmı siyasetle, kamusal alanla ilgili değildir, ancak onlarla ilgili olanların da görece dar bir zaman kesitinde bile milyonlarcayı bulacağını tahmin edebiliriz. Kuşkusuz bunların tümünü dikkate alamayız, önemli olanları toplulaştırılarak (aggregate edilerek) dikkate alınabilirler. Sonuç olarak, siyasal sürecin iyi anlaşılması siyasetle ilgili karar ve uygulamaların tümünün birlikte değerlendirilmesini gerektirir (bunlar ister devlet ve kurumlarından, ister etkili çevrelerden, ister toplumu oluşturan bireyler, halk ve değişik kesimlerinden kaynaklansın).

Bütün bu değinmelerden sonra soyutlama yaparak, devletin karar alma (kural koyma, kural niteliğinde olmayan kararlar alma, politika belirleme veya oluşturma) ve uygulama sürecini aşamalara, momentlere ayıralım. Birinci aşama kararların belirlenme sürecidir. Bu aşamada birinci moment belirli kararların alınmasına neden olan etkilerdir: bu etkilerin bir unsuru toplumda bunları gerektiren koşullardır (bu koşullar ülke ekonomisindeki bir bozukluk, bir dış sorun olabilir örneğin), ikinci unsuru toplumu oluşturan değişik kesimlerden kararların kendi çıkar ve görüşleri yönünde alınması için gelen istekler ve basınçlardır, üçüncü unsur kararların uygulanmasını mümkün kılacak kaynakların elde edilmesidir (parasal, maddi kaynaklar kadar destek, güven gibi maddi-olmayan kaynaklar da). Koşullar, talepler ve kaynakların değerlendirilmesi karar alıcı merciler ve onlara bağlı veya konuyla ilgili kuruluşlar tarafından yapılır. Birinci aşamada ikinci moment siyasal merkez-devlet içinde bizatihi karar alma sürecidir, bu çerçevede merkezi odak (hükümet, parlamento…) etkilidir esas, ama devlet kurumları ve yöneticileri, güçlü gayrı-resmi iktidarlar da etkili olabilir. Değişik karar alıcı yapılar arasında karmaşık bir etkileşim vardır, karar sürecinde kimin daha ağır bastığı üzerinde durulur.

İkinci aşama kararların uygulanma sürecidir. Uygulamanın ilk momenti gerçekleştirme sürecidir (devlet kurumları, yerel birimler, toplum içinde ilgili örgütler ve gruplar tarafından gerçekleştirme), kimler tarafından uygulandığına bakıldığı gibi nasıl uygulandığına, uygulamanın başarısı, maliyeti, çevreye etkisine de bakılır. Uygulamanın gerçekleştirilmesi sürecinde önemli bir problem karar merkezi ile uygulayıcılar arasındaki ilişkiler, uygulayıcıların özerklik derecesidir. Keza kararın nasıl yorumlandığı, uygulamada ne ölçüde gerçekleştirildiği, ne ölçüde kararın içeriğine bağlı kalındığıdır (veya tersine sapıldığıdır). İkinci aşamanın ikinci momenti uygulamanın toplumda, toplumun çeşitli kesimlerinde (örneğin bir sosyal kesimde, bir yörede) yarattığı etkiler, dönüşümlerdir (uzun vadeli etkiler, yaşam koşulları üzerinde ve başka alanlarda kısa ve orta vadeli etkiler, değişik kesimler üzerinde diferansiyel etkiler ayırdedilebilir). İkinci aşamanın üçüncü momenti reaksiyon (tepki) sürecidir, yani uygulamaların etkilerine göre yönetime verilen, gelen tepkilerdir. Bunlar olumlu ya da olumsuz etkilenmelerine göre gruplardan, halkı oluşturan değişik kesimlerden, etkin çevrelerden gelir. Uygulamaların yapılar üzerindeki etkileri (ekonomi üzerindeki etkileri örneğin) siyasal merkeze yönelik tepki olarak da tasavvur edilebilir, yani insanlar değil de yapılar sözkonusu olunca etki-tepki çakışır.

b) Devlet politikaları

Devlet politikalarını bir dönemde, bir konjonktürde belirli bir alandaki karar ve uygulamalar bütünü olarak tanımlamıştık. Bunların değerlendirilmesinde yönetimin belirli konularda bilinçli tercihleri, bu yönde aldığı ve uyguladığı kararlar (örneğin bir ekonomik önlem paketi veya sosyal reform programı) kadar, ilgili alanda dağınık ve kendiliğinden icraatına da bakılmalıdır. Devletin işlevlerinin herbirine ilişkin politika tercihleri ve pratikleri saptayabiliriz, aynı zamanda her birinin içinde daha spesifik (özgül) politikalardan sözedebiliriz.

Düzen ve güvenlik işlevine ilişkin politikalar biridir, genel olarak baskıcı politika-liberal (serbestiyetçi) politika ikilemi kurulur; bu alanda belirli bir konjonktürde sıkı tedbirler alınması politikası, karışıklık yaşanan bir bölgede düzeni sağlama politikası, belirli suçlarda artışa karşı alınan önlemler gibi örnekler verilebilir. Orduyla ilgili politikalar bir diğer türdür, örneğin yönetimin ordunun isteklerine karşı olumlu ya da mesafeli politikası, ordunun donanımına yönelik politikası, bir dış sorun karşısında ordunun seferber edilmesi önlemi. Devlet kurumları ve bürokrasisi ile ilgili politikalardan da sözedebiliriz, devletin kurumsal düzenlenmesi ve devlet personeliyle ilgili politikalar, ayrı ayrı devlet kurumlarına ilişkin politikalar gibi. Devlet kurumları gibi sivil toplumdaki örgütlenmeler de (partiler, dernekler, sendikalar) politikalara konu olabilir, yönetimlerin keza kamuoyuna yönelik politikaları vardır. Bu konulardaki genel yaklaşımların ötesinde, her bir kurum, örgüt tipi için özgül politikalar izlenebilir. Çok önemli bir politika türü dış politikalardır, örneğin barışçı veya olmayan dış politika ikilemi kurulur, dünya politikasında belirli bir bloktan yana politikadan sözedilir. Ülkenin dış partönerlerine yönelik, uluslararası sorunlara ilişkin belirli politikaları vardır, örneğin komşu bir ülkeyle ilişkiler politikası, doğal gaz politikası. Devletin hukuk politikalarından da sözedebiliriz, hukuk devleti kurallarına uyum veya uyumsuzluk, ceza sisteminin ağırlık derecesi ve özellikleri, yasal mevzuattaki düzenlemeler (örneğin medeni yasada değişiklik), yargı aygıtının örgütsel yapılanması gibi. Hukukun her bir alanı politikalara konu olabilir. Bir başka tür yerel politikalardır, bu alanda ülke çapında homojenleştirici uygulama ile yerel özgüllükleri dikkate alma, yerel yönetimlere tanınan ağırlık ve merkeziyetçilik-ademi merkeziyetçilik ikilemi bazı değerlendirme kriterleridir. Aynı zamanda değişik yerel birimlere yönelik politikalar vardır, örneğin geri kalmış veya etnik bakımdan farklı bir bölgeye ilişkin politika, metropoliten bir alana ilişkin politika.

Ekonomik politikalar devlet politikaları içinde muhtemelen en çok ilgi çekendir. Her dönem, her iktidar ekonomik politikasıyla değerlendirilir, örneğin bazı hükümetler liberal bazıları devletçi bazıları karma bir ekonomik politika izlerler, belirgin bir büyümeci politika izleyenlerden veya kemerleri sıkma politikası izleyenlerden sözedilir, ekonomik kriz karşısında alınan önlemler her zaman aktüalitede büyük yer tutmuştur. Ekonominin değişik alanlarına ilişkin politikalar da vardır: dış borçlanma politikası, bankacılık politikası, sanayileşme politikası, tarım politikası gibi. Ekonomik politikalar gibi sosyal politikalar da halkın yaşam düzeyi ve koşullarını doğrudan etkilediği, ülkenin gelişmesini belirlediği için çok önemlidir (ekonomik gelişme ile sosyal gelişme temel değerlendirme kriterleridir). Köktenci bir sosyal reform politikası uygulayanlar, ara yolcu bir sosyal yeniden-bölüşüm politikası izleyenler, sosyal kamu hizmetlerini geliştirme politikası izleyenler, sosyal dengesizlikleri

önemsemeyenler veya neo-liberal sosyal müdahalecilikten kaçınma politikası izleyenler şeklinde bir ayırım yapılabilir. Değişik alanlara ilişkin sosyal politikalardan sözedebiliriz: toprak reformu politikası, sosyal güvenlik sistemi kurma ve yayma politikası, sağlık politikası, nüfus artışını kontrol politikası gibi. Ekonomik ve sosyal politikalarla kesişen bir alan kamu hizmetleridir. Bu alanda örneğin gelişme sürecindeki ülkelerde kamu hizmetleri altyapısı kurma ve kamu hizmetlerini yayma politikasından sözedilebilir, kamu hizmetlerini özelleştirme politikası son yıllarda gündemde ön plana çıkmış bir konudur, kamu hizmetlerine önem veren politika ile yeterince önem vermeyen, fon ayırmayan politika ayırımı yapılır. Belirli kamu hizmetlerine göre politikalar da saptayabiliriz: eğitim politikası (bunun içinde de örneğin ilköğretimi yayma, üniversite politikalarını belirtebiliriz), köye hizmetler politikası, tapu ve kadastro çalışmaları politikası, elektriklendirme politikası, ulaşım politikası gibi. Toplumsal ve kültürel alanlardaki politikalar bir başka alandır. Bu kapsamda kültürel etkinliklere ilişkin politika (örneğin sinema ve tiyatro politikaları), kitle iletişim araçlarına ilişkin politika (örneğin gazete, televizyon, internetle ilgili politikalar), din ve töreyle ilgili politika (örneğin laisist bir politika veya dinci bir politika), aile ve kadın politikası, turizm politikası, vs belirtilebilir.

Gözden geçirdiğimiz politikaları globalleştirebiliriz. Bu bakımdan bir siyasal-yönetsel politikalar global alanı (düzen ve güvenlik, ordu ve bürokrasi, sivil toplum ve siyaset, hukuk, yerellik unsurlarıyla), bir de sosyo-ekonomik politikalar global alanı (ekonomik, sosyal, kamu hizmetleri unsurlarıyla) vardır. Bu iki global alan ülkenin siyasal rejimi ve sosyo-ekonomik düzeniyle ilgilidir. Uygulanan politikaların rejimi ve düzeni korumaya, düzenlemeye (veya reforme etmeye, koşullara uyarlamaya) ve geliştirmeye, ılımlı veya kökten bir şekilde değiştirmeye yönelik amaçları vardır. Amaçlarına göre tutucu, modernleşmeci ve reformcu, köktenci ve devrimci politikalardan sözedilir. Bu iki global alan dışında dış politikalar ve toplumsal-kültürel politikalar iki ayrı alan olarak düşünülebilir, fakat sonuncu alan diğer üçünden farklı olarak devletsel müdahale ve politikalara daha az konu olmaktadır (ama bazan önem de kazanabilir, örneğin dinsel politika).

Devlet politikalarını zamansal eksende de düşünmemiz gerekir. Devletlerin iktidar değişikliklerine karşın çok uzun vadeli politikalarından sözedilir: ulusal çıkar ve kültürle ilgili (ulusun uzun vadeli çıkarlarını savunma, ulusun kültürel niteliklerine uygun bir yönetim), rejimle ilgili (örneğin demokrasinin korunması), sosyo-ekonomik düzenle ilgili, dış ilişkilerle ilgili, vs. Çok uzun vadeli politika ideolojiden de kaynaklanabilir. Belirli ideolojileri benimsemiş partiler kapsamlı reform, düzen değişikliği programlarıyla iktidara gelirler ve bunları devlet düzeninin temeli haline getirirler. Uzun vade ise 10-15 ila 25-30 yıllık dönemleri kapsar (burada orta-uzun vade ve uzun vade ayırımı da yapabiliriz), bu dönem içinde değişik iktidarlar olabilir, ama sosyo-ekonomik ve siyasal özellikler açısından belirli bir benzeşlik de gözlemlenebilir (her zaman olmasa bile). Uzun vadeli politika örnekleri olarak Türkiye'de tek parti döneminde siyasal-yönetsel politika, 1930'dan 1945'e devletçi ekonomik politika, 1950'lerden 1970'lere ithal ikameci, dirijist ve popülist ekonomik politika, 1980 sonrası liberal ekonomik politika ve sosyal güvenlik politikasını belirtebiliriz. Orta vadede ise (birkaç yıldan on yıla) politikaların aktörü iktidarlardır genellikle, her bir iktidarın, partinin kendine özgü politikasından sözederiz, hem bütünsel olarak hem de tek tek politika türleri açısından (ekonomik politikası, güvenlik politikası nasıldı gibi). Kısa vadede ise konjonktürel gelişmelere göre önlemler alınır, bir-iki yıllıktan bir-iki aylığa kadar (burada da kısa vade ve çok kısa vade ayırımı yapılabilir).

Bunların bir kısmı daha sonra kalıcılık kazanabilir, ayrıca orta, uzun ve çok uzun vadeli politikalarda değişen sıklıklarla kısa vadeli düzenlemeler, değişiklikler yapılır.

2. KARAR VE UYGULAMA SÜREÇLERİ

a) Koşullar, basınç ve talepler, kaynaklar

Devletin yönetim sürecinin birinci aşaması karar belirlenme sürecidir, bu aşamada birinci moment kararların alınmasına neden olan etkilerdir. Bu etkilerin bir boyutu toplumda bu kararları gerektiren koşullardır. Örneğin ülke ekonomisinde kriz yaşanması ekonomik önlemler alınmasını zorunlu kılar, ülkenin ekonomik geriliği kalkınma programları hazırlanmasını gerektirir, sosyal güvenliğin finansman gereği bunlara devlet transferi yapılmasına ihtiyaç doğurur, köylerin kamu hizmetlerinden yoksunluğu buralara yönelik elektrik, su, okul getirme, yol yapma yönünde çalışmalara hız verilmesini gerektirir (bu yöndeki girişimler aynı zamanda iktidarların seçim kazanma kaygısıyla da ilgilidir); düzen ve güvenliğin sağlanmasında aksaklıklar daha sıkı önlemler alınmasını gündeme getirir, hukuk sisteminin sosyal değişme sürecinde ortaya çıkan yeni koşullarda sorunları çözmede yetersiz kalması yasalarda değişiklik yapılmasını ve yeni yasalar çıkartılmasını gerektirir, anti-demokratik yönetimden demokrasiye geçiş siyasal özgürlüklerin genişletilmesini getirir, çevrede bir dış sorun belirmesi askeri önlemlerin arttırılmasını gerekli kılar, vs.

Toplumda bu kararları gerektiren koşulları saptayan, dikkate alan devletin değişik düzeyleri olabilir. İlgili devlet kurumları alanlarında uzmanlaştıkları için gelişmelerden daha fazla haberdardır, dolayısıyla ilk uyarı ve adım onlardan gelebilir. Bunlar sadece olan biteni gözlemekle kalmazlar, alanlarında muhtemel gelişmeleri öngörerek önlemler, politikalar önerebilirler. Devletler planlama da yaparlar, planlar uzun, orta ve kısa vadeli öngörülerle politikalar saptayabilir. Veya zaten birçok sorun uzun süredir vardır ve devlet kurumları bunlara ilişkin tasarılara sahiptir. Hükümet yönetimin merkezi olarak ülke sorunlarını, ülkedeki gelişmeleri yakından takip etmek durumundadır, zaten ilgili devlet kurumlarından raporlar alır. Parlamento da toplumdaki koşulları, gelişmeleri değerlendirir: uzman parlamento komisyonları kendi alanlarını izler, muhalefet uyarıcı bir işlev görür, yerel temelde seçilmiş parlamenterler tabanda ne olup bittiğinden haberdardır. Yönetimin performasının değerlendirilmesinde önemli bir kriter bu husustur: bazı yönetimler toplum sorunlarını pek bilmemek veya dikkate almayarak gevşek (laxist) davranmakla eleştirilir. Bu durum uzun vadeli sorunlar için sözkonusu olabilir, ülkede bazı konularda ciddi reformlar yapılması gerekiyor ama yönetimler duyarsız, denilir. Aynı zamanda kısa vadede konjonktürel değişikliklerin iyi izlenemediği, gereken zamanda yanıt ve çözüm getirilemediği eleştirisi de yapılır.

Kararların alınmasında etkilerin ikinci boyutu, bu kararların şöyle ya da böyle, şu yönde ya da bu yönde alınması yönündeki basınçlar, etkilerdir. Toplumdaki çeşitli kesimler kendi çıkar ve görüşleri doğrultusunda kararlar alınmasını ister, yönetimi bu yönde etkilemeye çalışırlar. Bu etkiler yönetime değişik kanallardan gelir. Bu kanalların başında baskı grupları sayılır, bunların da değişik türleri vardır. Ekonomik bakımdan güçlü çevreler yönetim üzerinde daha fazla etkilidirler: işveren

örgütlerinin, önemli ekonomik grupların, tarımsal ülkelerde büyük çiftçi örgütlerinin yönetimin kararlarını yönlendirdiği saptanır. Birçok ülke geri ve belirli ölçüde dışa bağlı durumdadır, bunlarda nüfuzlu yabancı güçlerin sözü oldukça geçer (ancak ulusçu refleks bu etkiyi sınırlar, keza farklı yabancı güçler arasındaki rekabet de etkili olur). Kurumsal baskı grupları yönetim üzerinde oldukça etkilidir. Bu açıdan ordunun etkisi vurgulanır, onun dışında çeşitli bürokratik corps'lar, kurumlar etkili olur. Bunlar kendi kurumsal çıkarlarını savunmanın yanısıra, kendi alanlarında olmasa bile temel kararların alınmasında nüfuz sahibi olabilmektedirler.

Sadece güçlü kesimler değil, halkın değişik kesimlerini temsil eden baskı grubu örgütlenmeleri de yönetim üzerinde etkilidir, iktidarlar halk desteğini kazanmak, seçilmek için kendilerini bu etkileri dikkate almak zorunda hissedebilir. İşçi sendikalarının talepleri kamuoyunda sık gündeme gelen bir konudur. Birçok ülkede örgütlenme düzeyleri zayıf olsa bile köylüler en kalabalık kesimdir, yönetimler köylü sorunları ve taleplerini önemsemek zorundadırlar (seçmen desteği, tarımsal üretimin stratejik önemi gibi nedenlerle). Esnaf ve zanaatkar kesimi istikrar sağlayıcı bir güç olarak dikkate alınır. Bazı meslek örgütleri oldukça nüfuzludur ve mesleki çıkarlarını savunmak için yönetim üzerinde basınç uygularlar. Popüler kesimlerden gelen talepleri bazı yönetimler daha fazla dikkate alır, bazı yönetimler ise ihmal eder, ihmal etmekle eleştirilir, bu ihmal güçlü kesimler ve üst sınıflarla yakın ilişkileriyle de açıklanır. Yönetimin kararlarını belirli bir amaç, dava için kurulmuş baskı grupları da etkiler, buna örnek olarak devletlerin çevre koruma lehine önlemler almasını isteyen çevreci hareketlerin etkisini, ulusal davaları savunan derneklerin dış politika üzerinde etkisini gösterebiliriz. Belirli amaçlara ulaşmak için yürütülen kampanyalar da yönetim üzerinde etkili olabilir (bazan da yönetimler kampanyalar düzenleyip halkı etkilemeye çalışırlar). Kitle hareketleri de yönetimin kararları üzerinde etkili olur, örneğin bazı ülkelerde öğrenci ve işçi hareketlerinden sonra üniversitede reformlar yapılmış, işçi taleplerinin bazıları kabul edilmiştir. Yerel taleplerin yönetime kabul ettirilmesi hususundaysa, yerel yönetimler, yerel parti örgütleri, yerel temelde seçilmiş parlamenterler, yerel eşraf ve yerel dernekler etkili olur.

Kitle iletişim araçları yönetimin toplumdaki koşullardan, gelişmelerden haberdar olmasını sağladığı gibi yönetime yönelik taleplerin yansıdığı ve ifade edildiği bir forumdur, bunların haberleri, yorum ve önerileri kamuoyunu etkilediği gibi yönetimi de etkiler. Buna karşılık, birçok yönetim kitle iletişim araçlarının enformasyon ve uyarılarını dikkate almamakla eleştirilir. Devlet ve hükümet kararlarında partilerden gelen istekler de etkilidir. Bir kere iktidar partisi yönetiminin istekleri ve kararları parlamento ve hükümeti yönlendirir (çünkü parlamentoda çoğunluktadır, hükümet kontrolündedir), parti iktidara gelince kendi programında yer alan vaatlerin yerine getirilmesi için çalışır. Yerel parti örgütlerinin yerel taleplerin iletilmesi ve gerçekleştirilmesindeki rolüne değinmiştik. Yönetime yönelik taleplerin birçoğu muhalefet partilerinden gelir, muhalefet sürekli hükümeti eleştirir bir konumdadır. Nadiren de olsa parlamentodaki gücü sayesinde istediği yönde kararlar çıkartabilir.

Yukarda sözünü ettiğimiz yönetimi etkileyen, ona talepler beyan eden yapıların, kurumların etki kanalları, araçları nelerdir? Biri hükümete ve parlamentoya ulaşma, onlar içinde veya üzerinde nüfuz ve hatta kontroldür. Bir diğeri devlet kurumlarına ulaşma, hatta hakimiyettir. Bir başkası partiler ve

yerel bağlarıdır. Bir ötekisi lobbying faaliyeti, temsilciler ve aracılardır, ayrıca karar alıcı mercilerle talepler ileten örgütler, gruplar arasında düzenli veya geçici bağlar, danışma mekanizmaları olabilir. Bir başka etki kanalı kamuoyu ve kitle iletişim araçlarıdır, kitle hareketi gibi dışsal basınç araçlarını da belirtmek gerekir. Mali destek ve hatta suistimal de önemli bir etki kanalıdır.

Yönetim talepler konusunda belirli bir filtraj yapar, taleplerin bazısı dikkate alınır, bazısı alınmaz. Çok sayıda talebin tümünün gerçekleştirilmesi olanaksızdır, ayrıca birçok talep birbiriyle çelişiktir. Filtrajın yapılmasında kuşkusuz yönetimin anlayışına, program ve politikasına uygun talepler olumlu, uygun olmayanlar olumsuz değerlendirilir. Devlet kurumları, hükümet ve parlamento farklı ve çelişik talepleri uzlaştırıcı, uyuşturucu bir yaklaşıma da sahiptir (genel çıkarı koruma, toplumda uyuşum sağlama, seçim ve halk desteği kazanma kaygıları bu açıdan yönlendirici olur).

Kararların alınmasında etkilerin üçüncü boyutu, bu kararların uygulanmasını mümkün kılacak kaynakların elde edilmesidir. Maddi kaynakların başında finansman imkanları gelir. Ekonomik bakımdan güçlü ülkeler bu bakımdan avantajlıdır, üretim ve gelir düzeyinin yüksekliği, vergi toplamada etkinlik, dış ekonomik ilişkilerde avantajları sayesinde. Ancak finansman sorunu onlarda da yakınılan bir husus olmaya devam etmektedir, örneğin sosyal güvenlik sisteminin, üretim aygıtının yeniden-yapılandırılmasının finansmanları. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise finansman sorunu en önemli darboğazdır. Üretim ve gelir düzeyi görece düşüktür, yeterli vergi toplanamamaktadır, dış açık verilmektedir. Bu nedenle iç ve dış borçlanma yükselir, kamu açığı ciddi bir sorundur (ama kamu açığı sorununun yüksek harcamalar nedeniyle gelişmiş, güçlü ülkelerde de görüldüğünü belirtelim). Ayrıca sözkonusu ülkelerde işletmelerin otofinansman imkanlarının yetersiz kalması kamu desteğine başvuruyu gerektirir, altyapı henüz yetersiz olduğundan altyapı yatırımlarına büyük fon aktarılması gerekir, bu nedenlerle açık büyümektedir. Bir başka önemli maddi kaynak organizasyondur, uygulamada başarılı olabilmek için etkin bir organizasyon gerekir, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde organizasyon yetersizliği önemli bir handikap teşkil etmektedir. Organizasyonla birlikte düşünülmesi gereken bir kaynak insangücü, özellikle işe uygun nitelikli işgücüdür. Nitelikli işgücü eksikliği sözkonusu ülkelerde önemli bir engeldir, diğer yönden kalabalık bir niteliksiz insangücünün varlığı ve onlara iş bulma gereği de. Maddi kaynaklar kadar maddi-olmayan kaynaklar da önemlidir. Yönetime toplumdan gelen destek, toplumda ona duyulan güven önemli bir kaynaktır, uygulamanın daha rahat ve etkin yapılmasını sağlar. Buna karşılık meşruluk sorunları yönetimin manevi kaynaklarını azaltır. Yönetimin toplumsal iktidar odaklarıyla olumlu bağları, dış dünyadan destek görmesi de kaynak girdileri arasında sayılabilir.

b) Karar alımı

Karar sürecinin ikinci momenti siyasal merkez içinde kararların alınmasıdır (önlemlerin, politikaların tercih ve formüle edilip kararlaştırılması, kuralların konulması). Biçimsel olarak bu görev kural koymaya indirgenip parlamentoya özgü görülür (yasama işlevi), ama daha önce gördüğümüz gibi onunla sınırlı kalmaz. Yasa olarak çıkartılmayan önemli kararlar da vardır, yasa olarak çıkartılsın çıkartılmasın parlamento dışında yapılar kararların alınmasında etkili, hatta daha etkilidir. Bu süreçte birkaç alan ayırdedilebilir. Birinci alan standart karar alıcı olan merkezi odaktır:

parlamento, başkan, hükümet, anti-demokratik rejimde fiili yönetici grup. Bu alan içinde önemli bir sorun parlamento ile hükümet arasındaki ilişkiler ve güç dengesidir. Parlamentoda muhalefetin etkisi kendini hissettirir, bazı konularda hükümeti engelleyebilir, ayrıca parlamento komisyonları sonuç üzerinde etkili bir uzmanlık çalışması yürütebilir. Bu bakımdan parlamenter sürecin görece etkili ve özerk olduğuna hükmedebiliriz. Ama ters yönde bir saptama daha fazla yapılmaktadır, şöyle ki: kararlar esas hükümette alınmakta, parlamentoda iktidar partisinin sahip olduğu çoğunluk sayesinde onaylatılmaktadır. Hükümetin karar alma sürecinde ise iktidar partisinin programatik hedefleri, koşullara uyarlanma ve güncel sorunlara çözüm getirme gereği, bakanlıkların emirlerindeki uzman kurumlara dayanarak politikaları, önlemleri belirlemesi üçlemi arasındaki ilişkiler bir başka tartışma konusudur (hangisi nasıl etkili diye sorulabilir). Hükümet içinde başbakanın karar sürecinde ağırlığı bir diğer husustur. Devlet başkanının rolü ise bir başka problemdir, başkanlık rejiminde bu rol artar, keza hükümetin parlamentodan çok monarka bağlı olduğu bazı parlamenter monarşik rejimlerde de. Başkanlık rejimi olmasa bile cumhurbaşkanının veya sınırlı, hatta simgesel monarkın veto yetkisi de karar sürecinde etkili bir faktördür. Anti-demokratik rejimler tekilci olarak nitelenirler, ama bunlarda da değişik iktidar odakları vardır ve karar sürecinde bunlar arasında çelişkiler ve uyum etkili olur.

İkinci alan devlet kurumları ve yöneticileridir, rejim ne olursa olsun. Devlet kurumları gerçi uygulayıcı olarak tanımlanırlar, ama bunların etkisinin karar alıcı merkezi odak kadar, hatta ondan daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Bunların etkisinin gücü hakkında çeşitli gerekçeler ileri sürülür. Parlamentolar, hükümetler geçicidir, devlet kurumları ve hatta yönetimleri ise kalıcıdır. Her kurum kendi alanında uzmanlaşmıştır, alanını daha iyi bilmektedir, önlem ve politikaların saptanması, kuralların konulması uzmanlık gerektirmektedir. Devlet kurumu hükümeti kendi alanında yönlendirir, alanıyla ilgili politikaları hükümetle istişare halinde belirler, hatta politikayı kurum saptar, hükümet onaylar. Kurumların kendi alanlarında uzun vadeli politikaları olabilmektedir, bunlar belirli programları uygulamak üzere seçilen hükümetlerin kararlarını yönlendirmektedir. Zaten siyasal kararlar eski önemini yitirmiştir, partiler ve programları arasında farklar azalmıştır. Kurumların kendi alanlarının yanısıra genel olarak da hükümet ve parlamento kararlarını etkilemesi, yönlendirmesi sözkonusu olabilir. Bu açıdan bazı kurumların ağırlıklı rolü saptanmaktadır. Örneğin ordu birçok ülkede yönetim üzerinde etkilidir, fikirleri ve olası tepkileri dikkate alınır. Devlet etkinlikleri arasında ekonomik ve sosyal işlevler ve kurumların önemi artmaktadır, bu alanda orta ve uzun vadeli planlama yapılmaktadır.

Üçüncü alan karar alma sürecine reel, gayrı-resmi iktidar elitinin karışması ve belirleyiciliğidir. Bunun bir türü dünya sistemi içinde etkili ve emperyalist güçlerin, ya da mensup olunan uluslararası bir ittifakın ülke yönetimi üzerinde nüfuzudur. Bölgesel birlikler ve üye olunan bloklar kararları belirleyici olabilmektedir (örneğin Avrupa Birliği, geçmişte komünist Doğu bloku, Batı bloku). Ülkelerin içinde hükümet ve parlamento gibi resmi yöneticilerin yanısıra büyük iş çevrelerini, ordu ve bazı bürokratik corps'ları kapsayan bir iktidar elitinden sözedilmektedir, dolayısıyla karar sürecinde bu informel grubun etkisinden de sözedebiliriz. Dördüncü alan yargı denetimidir. Yüksek yargı organları yönetimin kararları üzerinde denetleyici bir işlev görür, itiraz halinde, anayasaya, yasalara aykırılık gerekçesiyle kararları engelleyebilir. Bu açıdan anayasaya uygunluğu denetleyen anayasa mahkemesinin rolü stratejiktir.

Karar süreci uygulamayı da öngörür, bu bakımdan sahip olunan kaynaklara göre ve mevcut koşullarda kararın nasıl uygulanacağına ilişkin değerlendirmeler yapılır. Finansman sorunu, organizasyon ve kadro sorunu, sağlanabilecek destek ve görülebilecek tepkiler anahatlarıyla değerlendirilir, hesaplanır.

c) Uygulamanın gerçekleştirilmesi

İkinci aşama kararların uygulanmasıdır, uygulamanın ilk momenti gerçekleştirme sürecidir. Uygulamayı öncelikle ilgili devlet kurumları ve onların tabandaki birimleri gerçekleştirir. Konusuna göre farklı uygulayıcılar ve uygulama şekilleri vardır. Düzen ve güvenliğin sağlanması bir uygulama türüdür. Yurttaşların işlerinin görülmesinde, yurttaşlarla ilişkilerde çeşitli idari prosedürler bir diğeridir. Yasal sistemin uygulanması tüm devlet kurumlarına düşer, uymamayı cezalandırma ve bazı anlaşmazlıkları çözüme kavuşturma ise yargı aygıtının görevidir. Dış politikanın uygulanmasında dışişleri aygıtı kadar hükümetin üst kademeleri de faaldir (başbakan ve devlet başkanı dış temaslarıyla temayüz ederler), bazı konularda parlamento onayı gerekir, savaş ve savunma işlevi nedeniyle ordu da bu alanda etkindir. Devlet birçok ekonomik, sosyal ve diğer kamusal hizmetler (örneğin eğitim, sağlık, köy hizmeti, ulaşım) getirmektedir, bazı alanlarda üretim (ve dağıtım) yapmaktadır, bunlar için öncel ve geliştirici yatırımlar gerçekleştirmektedir, ekonomiyi düzenleyici önlemler almaktadır, transferler ve teşvikler dağıtmaktadır, vergi toplamaktadır, bütün bunlar da (hizmet, üretim, yatırım, düzenleme, yeniden-dağıtım, kaynak çıkartım yönleriyle) uygulamadır.

Uygulama esas olarak devlet kurumlarının işidir, ama etkinlik temelinde ve yerel temelde gerçekleştirilmektedir, dolayısıyla bu alanlardaki aktörler de dikkate alınmalıdır. Ekonomik ve sosyal konularda, birçok kamu hizmetinde sözkonusu etkinlik alanındaki özel kuruluşlar uygulamaya katılır. Örneğin önemli bir ekonomik kararın uygulanması büyük özel ekonomik kuruluşların katılımını gerektirir, ilgili ekonomik aktörlerin karara uyması gerekir. Yerel düzeyde uygulamada devlet kurumlarının yerel şubeleri ve merkezden idarenin yanısıra, yerel yönetimler de faal olabilmektedir, birçok işlev yerel yönetimlere düşmektedir. Dolayısıyla ülke çapında yerel uygulamalar arasında önemli farklar belirebilir. Yerel iktidar odakları ve topluluklar da uygulamada faal rol alabilir, özellikle feodal ilişkilerin, aşiret ilişkilerinin güçlü olduğu yörelerde. Önemli bir sorun uygulamanın yerel koşullar ve çıkarlarla uyumunun sağlanmasıdır. Bu açıdan devletin yerel koşulları iyi bilmesi, bu koşullara uyum sağlaması ve yerel güçlerin yardımı gerekli sayılır. Uygulama sürecinde halk katılımı konunun bir başka yönüdür. Örneğin bir sosyal reform programının uygulanmasında bundan etkilenecek geniş bir kitle bulunduğu için halk katılımı ve desteği gerekli görülür. Bir kamu hizmetinin belirli bir yerleşime (köye, semte) getirilmesi sürecinde orada oturanların desteği, katılımı aranabilir. Uygulama sürecinde belirtilen aktörlerle merkezi devlet ve kurumları arasında ittifak ilişkisi, tamamlama ve ikame ilişkisi, bazan da uyuşmazlık ve çekişme ilişkisi sözkonusudur. Son halde bunlar uygulamayı engelleyici faaliyetlerde bulunabilir, öyle ki bu engellemeler kararın uygulanmasını fiilen olanaksız hale getirebilir veya uygulama karardan büyük ölçüde sapar.

Genel olarak uygulama sürecinde önemli bir problem karar merkezi ile uygulayıcılar (devlet kurumları ve diğer aktörler) arasındaki ilişkilerdir, bu açıdan merkezin ne ölçüde belirleyici

olduğuna ve uygulayıcıların ne ölçüde serbest davranabildiğine bakılır. Uygulayıcı kurumlar kararları uygularken belirli bir yorum marjına sahiptir. Bu marj bazan daha geniş bazan daha dardır. Örneğin yargının yasaları uygulamada yorum marjı önemli bir husustur. Güvenlik örgütlerinin yorum marjı ise baskıcı bir yönde olabilir, bu da eleştiri çekmektedir. Dış politikada yorum marjı görece dardır, ama burada da bazan bazı yöneticilerin ulusal çıkarları yeterince savunamadığı eleştirisi getirilir. Uygulamada sahip olunan kaynakların yetersizliği (yapılacak işe göre eleman ve organizasyon, teçhizat ve teknik, finansman yetersizliği) yorum marjını ve sapmaları arttırır. Bu nedenlerle birçok kararın uygulanması gecikir, yeterince gerçekleştirilemez. Yorum farkları aynı kararın değişik kesimlerde, yörelerde farklı uygulanmasına da yol açar. Bu durumda standart belirsizliğinden, kayırıcı uygulamadan sözedilebilir. Bürokratik yönetim tarzında yasaların uygulanması esastır, yorum marjı teorik olarak dardır. Teknokratik yönetim tarzı ise esnek ve teknik çözümleri tercih eder, bu da yorum marjını genişletir. Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda uygulama yerel etkiler, nüfuzlu çevrelerin etkileri nedeniyle kurallardan ve alınan kararlardan epeyce sapabilir.

Uygulamanın başarısı çeşitli kriterlere göre değerlendirilir. Uygulamada başarısızlık sözkonusu politikanın iyi tercih olmamasıyla, ülke ve sektör koşullarına, güncel ve yerel koşullara uygun düşmemesiyle açıklanabilir. Alanında uzmanlaşmış, iyi örgütlü ve kapasiteli, koşullara uyarlanabilen uygulayıcı kurumlar gerekir, başarısızlık birçok durumda bunların eksikliğiyle açıklanır. İşin iyi planlanması, eldeki kaynakların koşullara göre iyi değerlendirilmesi, yeterli ve nitelikli uygulayıcı elemanlara ve teknik araçlara sahip olunması da gerekir. Uygulamanın başarısında merkezle uygulayıcı birimler arasında olduğu kadar, uygulayıcı birimlerin çevreyle (yani halkla, özel kuruluşlarla, yerel ortamla) iyi iletişim ve olumlu bağlar kurması gerekli görülür. Uygulamanın değişik açılardan maliyeti çok önemlidir. Finansman yetersizliği uygulamayı aksatır, işin iyi planlanmaması finansman maliyetini normalin üstüne çıkarır, sonuç olumlu olsa bile genel mali bilanço zarar gösterebilir. Sadece parasal maliyete değil, başka maliyetlere de bakılır. Örneğin uygulamadan bazı kesimler olumsuz etkilenmiştir, sosyal maliyeti yüksektir, ya da çevre bozulmuştur, bu nedenle doğal ve kültürel maliyetin yüksekliğinden sözedilebilir.

d) Uygulamanın etkileri ve geri-tepme

İkinci aşamanın ikinci momenti uygulamanın toplumda, toplumun çeşitli kesimlerinde (örneğin bir sosyal kesimde, bir yörede) yarattığı etkiler, dönüşümlerdir. Bir ekonomik politika, bir yatırım, bir yasanın uygulanması toplumda değişik etkiler yaratır. Uygulanan politikalar köklü, yapısal nitelikte dönüşüme yol açabilir. Örneğin devlet mülkiyeti ve plana dayalı bir yapının kurulması, liberal bir ekonomik politikanın benimsenmesi, anti-demokratik bir rejim kurularak baskıcı uygulamalara gidilmesi, laisist veya tersine dinci bir politika uygulanması yapısal bir dönüşüm getirir. Köklü veya hemen olmasa bile kümülatif etkileriyle uzun vadede reformcu bir dönüşüm yaratan uygulamalar da olabilir: ulaşım şebekesi ve köy hizmetlerinin yaygınlaştırılması, ilköğretimin zorunlu kılınması, sosyal güvenlik sistemi kurulması, bir bölgeye yapılan önemli bir yatırım gibi. Genel olarak her önemli politikanın orta ve kısa vadede değişik etkileri vardır, doğrudan veya dolaylı olarak (örneğin bir ekonomik veya sosyal politika kendi alanının yanısıra, siyasal ve toplumsal-kültürel yapıları da

etkiler, ekonomik bir politikanın ekonomik etkileri kadar sosyal etkileri de mühimdir). Uygulanan politika, önlem bazan fazla bir etki yaratmayabilir, ama etkisizlik de bir etki türüdür.

Uygulanan bir politikanın kısa, orta ve uzun vadede etkilerinin değerlendirilmesinde bazı temel değişkenlere bakılır: halkın gelir ve yaşam düzeyini, ülkenin gücünü ve gelişmesini, siyasal istikrarı, ekonomik dengeleri, sosyal dengeleri, toplumsal bütünleşmeyi, hak ve özgürlükleri, kültürel özellikleri nasıl etkiledi, vs. Bu etkiler olumsuz veya olumlu olabilir. Ama bazı alanlarda ve kesimlerde (ve bazı kriterlere göre) etkileri olumlu olabilir, bazılarında (ve bazı kriterlere göre) olumsuz olabilir, örneğin ekonomiye canlılık kazandıran bir önlem sosyal dengeleri ve siyasal istikrarı bozabilir (yatırımlar artmış ama alt sınıflar ve tüketim olumsuz etkilenmiş olabilir, canlanan ekonomi beklentileri yükselttiğinden yönetim üzerinde talepler artabilir ve dolayısıyla siyasal istikrar bozulabilir). Toplumda, halk arasında hoşnutsuzluk yaratabilir, olumsuz karşılanabilir (bazan nesnel kriterlere göre etkileri olumlu olsa bile beklentiler daha yüksek veya farklı olduğu için yine hoşnutsuzluk yaratabilir) veya memnuniyet yaratabilir, olumlu karşılanabilir (etkileri olumsuz olsa, halk üzerinde yükü arttırsa bile bazan fazla bir hoşnutsuzluk yaratmayabilir, başka gerekçelerle fedakarlıklara katlanma kabul edilebilir). Uygulamaların genel olarak devlet-halk ilişkilerini nasıl etkilediğine bakılabilir. Halkın lehine veya aleyhine önlemler ve politikalar, halktan kopuk veya halkla bütünleşebilen yönetim sorunları bu noktada gündeme getirilir.

Uygulanan politikaların ülke, halk ve devlet üzerindeki global etkilerinin yanısıra diferansiyel etkilerine de bakmak gerekir. Belirli sosyal kesimler nasıl etkilendi, belirli yöreler nasıl etkilendi diye değerlendirmeler yapılabilir. Belirli bir politikadan bazı kesimler olumlu etkilenirken bazıları olumsuz etkilenebilir. Bir yörede uygulanan yatırım politikası o yöreyi kalkındırırken çevre yörelerin ona göre konumunu sarsabilir, yatırım yapılan yöre içinde bazı kesimler olumlu etkilenirken bazıları etkilenmez, hatta olumsuz etkilenebilir.

İkinci aşamanın üçüncü momenti uygulamaların toplum, halk üzerindeki etkisine göre reaksiyon (tepki) sürecidir. Bu süreç aslında yeni bir etki sürecidir (yani daha önce sözünü ettiğimiz birinci aşamanın birinci momentinin yeni bir devresidir). Bu süreci iki kademede düşünmeliyiz. Biri yapılardan gelen reaksiyondur, ama bu reaksiyon ikinci momentte sözünü ettiğimiz yapılar üzerindeki etkilerle örtüşür. Örneğin uygulanan bir ekonomik politika ekonomiyi olumlu etkiler, o zaman yönetimin kaynakları artar veya olumsuz etkiler (enflasyon yükselir, dış borç yükü artar mesela), o zaman yönetimin kaynakları azalır ve yeni önlemler almak zorunda kalınır. Diğer kademe genel olarak halktan ve değişik kesimlerden (sosyal kesimlerden, yörelerden, sosyo-demografik kesimlerden, birincil topluluklardan, vs) gelen tepkilerdir. Olumlu etkilenenler yönetime desteği arttıracaklardır. Olumsuz etkilenenler genellikle yönetime desteği azaltacak, yeni talepler beyan edeceklerdir. Sonuçlar olumsuz olmasa bile beklentilerin altında ise yine destek azalması olabilecek ve yeni talepler ortaya çıkabilecektir.

3. KAMU VE BÜROKRASİ

a) Kamusal alan ve hizmetler

Genel anlamda devlet, toplumdaki özel ilişkiler alanına, sivil topluma göre kamusal alanı temsil eder. Özel alan toplumu oluşturan bireyler, gruplar ve toplulukların kendi aralarında kurdukları ilişkiler, gerçekleştirdikleri etkinlikleri kapsar. Özel alan için sivil toplum nitelemesi de kullanılır. Özel alanın taban birimleri birey ve ailedir, onun ötesinde insanların gündelik yaşamlarında katıldıkları değişik etkinlikler ve gruplardır (arkadaş grupları, iş yaşamı, okul yaşamı, çeşitli toplumsal yaşama katılım kanalları ve bu bağlamlarda içinde yer aldıkları gruplar), aynı zamanda belirli topluluklardır (yerleşim temelinde köy, kasaba, kent toplulukları, birincil bağlar temelinde topluluklar gibi). Modern çağda aile toplumun taban birimi olmaya devam etmiş, hatta geleneksel bağlardaki çözülme önemini arttırmış, çekirdek aile tipi yayılmıştır. Özel alanın en önemli unsuru olarak ekonomik ilişkiler gösterilir: mülkiyet düzeni, işletmeler ve etkinlikleri, pazar ilişkileri (alım-satım, kredi gibi), tüketim etkinlikleri, sözkonusu ekonomik ilişkiler çerçevesinde kurulan sosyal ilişkiler (bölüşüm problemleri ve sınıfsal farklar bu temelde kendini gösterir). Modern çağda özel alanın gelişmesinin en önemli kaynağı pazar ekonomisi çerçevesinde ekonomik ilişkilerin büyük yayılma ve yoğunlaşma göstermesidir. Diğer önemli kaynağı ise toplumsal ilişkilerdeki, kültürel ve siyasal etkinliklerdeki gelişmedir, segmante kırsal yapıdan kentleşmiş ve bütünleşmiş yapıya geçiş, halk katlımına dayanan siyasal düzen bu gelişmeyi olanaklı kılmıştır. Bu iki kaynak kitle toplumunda yöneşir.

Buna karşılık modern çağda özel alanın indirgenemez temel birimi kitle toplumuna geçilmiş olsa bile ve onun sayesinde bireydir, toplulukçu bağların zayıflaması bireyselleşmeyi egemen kılmıştır. Pazar ilişikleri çerçevesinde ekonomik özne, değişik kanallardan toplumsal yaşama katılan özne, geleneksel bağlardan kopup özgürleşmiş, hakları temel değer olarak tanınan kişi, yasalara tabi ve siyasete katılan yurttaş olarak. Öyle ki bireyin geleneksel ve toplulukçu bağlarıyla tanımlandığı, kamusal otoriteyle ilişkilerinde bu bağların belirleyici olduğu geleneksel çağlara göre modern çağda bireyle devlet arasındaki ilişkiler doğrudandır, bu bakımdan modern devletin gelişmesinin bireyi özgürleştirici etkisinden de sözedilir.

Modern çağın özgünlüğü özel alanın belirginleşmesi ve genişlemesi kadar kamusal alanın genişlemesidir, modern zihniyetin belirleyici unsuru olan liberal anlayış kamu müdahaleciliğini pek olumlu görmese bile. Bunun bir kaynağı geleneksel çağların feodal, monarşik kişisel iktidar anlayışından modern çağın kamu yararını esas alan kurumsal-yasal iktidar anlayışına geçiştir. Gerçekleşim şekli kamu yararına bazı etkinliklerin devlet tarafından yerine getirilmesi, yasal düzenlemenin esas alınmasıdır. Diğer kaynağı gelişme sürecinin geniş ölçekte kamusal etkinliği gerektirmesidir. Klasik devlet etkinliklerindeki (güvenlik, ordu, dış ilişkiler, yasal düzenleme) genişleme bunun bir yönüdür, bunun ötesinde idari, eğitsel, ekonomik, sosyal, kültürel değişik alanlarda devletin toplum yararına bazı hizmetleri getirmesi fikri kabul görür. Bu bakımdan modern devletin gelişiminin çok önemli bir yönü kamu hizmetleri dediğimiz etkinliklerin çoğalmasıdır. Bu hizmetlerin çoğu ekonomik ve sosyal niteliktedir, dolayısıyla kamu hizmetlerinin gelişmesi devletin ekonomik ve sosyal müdahaleciliğinin artması sorunsalı çerçevesinde düşünülür.

Kamu hizmetlerinin çoğalmasının bir ekseni büyüyen ve kentleşen toplumda klasik devlet işlevlerinin genişlemesidir, bunun yanısıra yeni bir idari taksimata gidilmesi, merkezden idare örgütünün yerel düzeyde yayılması ve bu temelde bir dizi idari hizmetin devreye girmesidir. İkinci ekseni tekno-ekonomik gelişme sürecinde devletin altyapılar kurması ve bu temelde bir dizi ekonomik ve sosyal hizmetin devletçe sağlanmaya başlanmasıdır: elektrik-su-gaz, kentsel imar, ulaşım, iletişim, konut yapımı, köy hizmetleri, sağlık hizmetleri, sosyal güvenlik…Önemli bir eksen de devletin eğitim alanında faal, hatta kapsayıcı bir rol üstlenmesidir, zorunlu ilköğretime geçilmiş ve ülke çapında bir okul şebekesi kurulmuştur. 20. yüzyıl boyunca kamu hizmetlerinin kapsadığı alan giderek genişlemiş, ulusal gelir içinde kamu ekonomisinin payı büyümüştür. Gelişmiş Batılı ülkelerde keynesian sosyal devlet birçok hizmetin kamu tarafından görülmesini sağlamıştır. Devlet mülkiyetinin kapsayıcı olduğu sosyalist ülkelerde ise hizmetlerin sağlanmasında devletin tekelci bir konumu vardı. Yeni gelişen Üçüncü Dünya ülkelerinde ise özel kaynakların ve girişimciliğin yetersizliği çoğu hizmeti devletin gerçekleştirmesini gerektirmiştir. Ancak diğer yönden kamu hizmetlerinin yetersizliği devamlı eleştiri çeken bir husus olmuştur, özellikle yeni gelişen ülkelerde (gelişmiş ülkelerde bile bu yönde eleştiriler hep yapılmaktadır). Bir başka husus gelişmiş ülkelerde ve giderek tüm dünyada hizmetler ekonomisinin büyümesidir, bu büyüme birçok hizmetin özel sektör ve kişiler tarafından görülmesini getirmiştir, dolayısıyla tek genişleyen kamu hizmetleri değildir, özel hizmetler de onun kadar, ondan daha fazla genişlemiştir. Diğer yandan 20. yüzyılın son çeyreğinde ekonomik kriz kamu ekonomisinin aşırı büyümesinin eleştirilmesini getirmiş, birçok ülkede birçok kamu hizmetinin özelleştirilmesine gidilmiştir (örneğin İngiltere, bazı Latin Amerika ülkeleri özelleştirme alanındaki köktenci politikalarıyla temayüz etmişlerdir), ardından sosyalist ülkeler de özelleştirme dalgasına katılmıştır.

Kamu hizmeti fikri hangi temellere dayanmaktadır? Birincisi kamu çıkarının savunulmasıyla ilgilidir. Bunu da birkaç yönde düşünebiliriz. Biri kendi çıkarlarını gözeten özel kişilere göre, toplumun bütününün ve devletin çıkarının gözetilmesidir. Diğeri belirli hizmetleri sağlayarak toplumun gelişmesini sağlamak, halkın yaşam düzeyini yükseltmektir. Nihayet kaynakların dağılımında toplum içinde belirli bir adalet sağlanması, halkın defavorize kesimlerinin de bazı hizmet ve imkanlara ulaşmasının sağlanmasıdır. Bu bakımdan kamu hizmetlerinin sosyal yeniden-dağıtımcı rolünden sözedilir, hizmetlerin geri, defavorize kesimlere de ulaştırılması, görece ucuz, hatta bedava olması nedeniyle. Ancak kamu hizmetlerinin ilk yayılma dalgasında daha iyi durumdaki kesimlerin (orta sınıflar ve gelişmiş yörelerin) daha fazla yararlanabildiğini belirtelim, ama sonra rutinize olmalarıyla toplum içinde oldukça eşitlikçi bir efekt yarattıklarını da gözlemliyoruz.

İkincisi yurttaşların finansman, organizasyon ve başka kriterler açısından kendi başlarına sağlayamayacakları, özel kişilerin gerçekleştiremeyecekleri bazı hizmetlerin kamu tarafından sağlanması gerektiği fikridir. Devlet müdahaleciliğine karşı olan liberal anlayış da bu fikri bir ölçüde kabul eder, karlı olmadığı için girişimcilerin ilgi göstermeyeceği işleri ve altyapı yatırımlarını devletin yapmasını önerir. Bu fikir sözkonusu hizmetlerin özel kişilerce sağlanmaları halinde özel çıkarların kamu çıkarına halel getireceği, adil olmayan bir dağılım oluşacağı fikriyle, maliyetin yükseleceği, hizmetlerin pahalıya geleceği, etkinliğin sağlanamayacağı saptamasıyla tamamlanır. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde kriz koşullarında tersine, kamu hizmetlerinin yetersiz kaldığı, pek kaliteli

olmadığı, pahalıya mal olduğu, piyasa etkinliğini bozduğu, israfa neden olduğu, hantal ve suistimalci bir yapıya büründüğü eleştirileri de getirilmiştir. Bunların özelleştirilmelerinin etkisi ise hem kamu maliyesi üzerindeki yükün azalması yönünde olmuştur hem de tüketiciler, halk açısından daha pahalıya kullanılmaları olmuştur.

b) Kamu yönetimi ve bürokrasi kavramları

Devletin ülkeyi ve halkını yönetme ve kendi içinde ilişkileri düzenleme işleri kamu yönetimi olarak adlandırılır. Kamu yönetimi örgütsel bir yönetimdir, bu bakımdan genel bir örgüt teorisi çerçevesinde düşünülebilir: çevresiyle etkileşim halinde, ona yönelik bazı etkinliklerde bulunan ve kendi içinde örgütsel bir işleyişi olan. Ülke yönetimine ilişkin kural ve kararların günlük işlemler çerçevesinde uygulanması kamu yönetiminin görevidir. Örneğin okulların eğitim faaliyetlerini gerçekleştirmesi, valiliklerin illerin yönetimini sağlaması, ekonomik devlet kuruluşlarının üretim yapması, hizmet dağıtması ve yatırımları gerçekleştirmesi, vergi idaresinin vergileri toplaması, sosyal güvenlik kurumlarının emekli maaşlarını dağıtması, elçiliklerin yabancı ülkelerle ilişkileri düzenli olarak yürütmesi…Kamu yönetimi idare kavramı ile de ifade edilir, siyasetin bittiği yerde idare başlar şeklinde bir değerlendirme yapılır (kamu yönetimi veya idare bu bakımdan geniş anlamda siyaset kapsamına girerken, dar anlamda girmez diyebiliriz). Devlet personeli, mali kaynakları ve malları ile büyük bir örgüttür. Bu geniş örgütün organizasyonu ve kaynaklarının kullanımı (ve verimli kullanımı) uzmanlık gerektirir, bu bakımdan idari etkinlikler teknik işlemlerdir bir yönüyle. Diğer yönüyle kamu yönetimi örgütü serbest hareket edemez: etkinlikleri yasalarla, tüzük ve yönetmeliklerle düzenlenmiştir, onları uygulamakla yükümlüdür ve yargının yasal denetimine tabidir. Aynı zamanda hükümete bağlıdır, hükümet kamu yönetimi örgütü vasıtasıyla kararlarını uygulatır. Yurttaşların devletle ilişkisi seçim ve baskı gruplarının yanısıra, kamu yönetimi düzeyinde kurulur (tapudaki işini görür, devlet okulunda okur, vergi verir, kamu hizmetlerinden yararlanır, emekli maaşı alır, vs).

Kamu yönetimi görevini yüklenmiş, topluma yönelik devlet görev ve hizmetlerini yerine getiren kadrolara bürokrasi denilir. Bu kadrolara memur da denilir, yani bürokrasi memurlar topluluğudur, memur kavramı tekil kişileri, bürokrasi kavramı ise tüm topluluğu ifade eder. Bürokraside giriş ve yükseliş, görevler, sorumluluk ve yetkiler belirli kurallara bağlanmıştır. Memurlar belirli kurallara göre işe alınır, atanır ve yükseltilirler, bu kurallar sahip olmaları gereken niteliklerle ilgilidir (eğitim ve sınav başarısı, iş becerisi ve sorumluluğu gibi). Siyasal yöneticiler gibi seçimle gelmezler, geleneksel devletlerde olduğu gibi görevler soy yoluyla da geçmez, devredilemez ve satılamaz. Memurlar yetkilerini görevde bulundukları sürece kullanabilirler (yani görevden ayrılınca yetkileri kalmaz). İş yapma koşulları da belirlenmiştir, kuralları uygulamakla, tarafsız ve gayri-şahsi olarak uygulamakla yükümlüdürler. Önceden belirlenmiş maaş, profesyonel haklar gibi olanaklardan yararlanırlar, iş ve gelecek güvenceleri vardır. Bürokrasi görev türlerine göre uzmanlaşmış bir personeldir, memurlar alanlarına göre uzmanlık bilgisine sahiptirler. Aynı zamanda ast-üst ilişkilerine göre düzenlenmiş bir piramittir, astlar üstlerin emirlerine uymak zorundadır (ama emirler kurallar çerçevesinde olmalıdır, yani kişiden önce kurallara itaat edilir). Bürokrasi hükümete bağlı olmakla birlikte özerkliğe de

sahiptir. Bu özerklik ayrı kurumsal varlığının ve kaynaklarının, tarihsel birikiminin, kendine özgü kural ve teamüllerinin, uzmanlığının sonucudur. Bürokrasi devlet yönetiminde sürekliliği sağlar, çünkü siyasal kadrolar değişkendir (normal demokratik koşullarda seçimlerle değişirler), memurlar ise kalıcı.

Verdiğimiz bürokrasi tanımının temeli Weber'in ideal-tipik bürokrasi kavramıdır: kişisel değil kurallarla bağlı ve yasaları uygulayan, uygulamada tarafsız ve gayri-şahsi, hiyerarşik ve istikrarlı, belirli güvencelerden yararlanan, uzman bilgisi ve eğitimine göre devşirilmiş ve yükselen. Weber'e göre modern devlette yasal-rasyonel otorite egemendir ve bu otoritenin uygulayıcısı bürokrasidir. Bürokrasi hukukun toplumda hükümran olmasıyla başlar, yasalar yasama tarafından yapılır ve bürokrasi tarafından uygulanır, bürokrasi idari faaliyetlerini yasalara göre yürütür. Bürokrasi gittikçe kalabalıklaşan ve karmaşıklaşan bir toplumun yasalara bağlı olarak ve rasyonel bir biçimde yönetilmesini gerçekleştirebilecek organizasyon ve yönetim tarzıdır.

Önemli bir problem bürokrasinin toplumdaki sosyo-ekonomik kesimlerle ilişkileridir. Weberian teoride bürokrasi tarafsız ve ayrı bir sosyal güç olarak görülürken marksist teoride egemen sınıfın çıkarlarına bağlı bir grup olarak nitelenir, ama göreli bir özekliği de vardır (egemen sınıfın çıkarlarını harfiyen yerine getirmekten çok devleti egemen sınıfsal sistemin çıkar ve mantığı temelinde yönetir, bonapartizm örneğinde olduğu gibi bazan özerk bir iktidar sürmesi de mümkün olabilir). Bir başka yaklaşım bürokrasinin ayrı bir sınıf olma eğilimi üzerinde durur, o zaman bürokrasi burjuvazi ve geleneksel üst sınıflar üzerinde egemenlik kurmaya yönelecektir. Nitekim komünist ülkelerde devlet mülkiyeti ve tek parti rejimi temeline dayanan bürokrasinin egemenliğinde bir düzen oluştuğu ileri sürülür. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde asker-sivil bürokrasinin yaygın devlet mülkiyetine dayanan, otoriter bir yönetim uygulayan, modernleşme sürecini gerçekleştiren, hatta geleneksel ve burjuva egemen sınıfların yerini alan bir sınıf olduğu ileri sürülür. Gelişmiş Batılı ülkelerde de tekno-bürokrasinin kapitalist sınıfın yerini alıp yeni bir egemen sınıf haline geldiğinden sözedilir. Ayrıca bütün toplumlarda bürokrasi bir baskı grubu olarak görülür: kamu kuruluşları devlet karşısında kendi özgül kurumsal çıkarlarını, mensuplarının çıkarlarını veya yönettiği, temsil ettiği kesimlerin çıkarlarını savunabilirler, yönetimin kararlarını (kendileriyle ilgili olsun olmasın) kendi görüşleri doğrultusunda etkilemeye çalışırlar. Böyle olmasında belirli bir bürokratik corps'da yer alanların ve yönetime gelenlerin aynı sosyal çevrelerden olmaları, aynı okullarda yetişmeleri, dolayısıyla benzeş bir toplumsallaşma geçirmeleri ve güçlü bir corps ruhuna sahip olmaları etkilidir.

c) Bürokrasinin işlevleri

Kamu yönetiminin, bürokrasinin temel işlevi uygulamadır. Yasaları uygular, daha doğrusu önceden belirlenmiş yasalar, kurallar çerçevesinde belirli devlet görev ve hizmetlerini düzenli, rutin olarak yürütür, aynı zamanda hükümetin, parlamentonun kararlaştırdığı önlemleri, politikaları uygular. Ancak bürokrasi sadece uygulamakla kalmaz, yasaların ve politikaların yapımına, karar sürecine de katılır (bu konuya karar alımıyla ilgili başlıkta da değinmiştik). Bu son etkinliği beş eksende düşünebiliriz. Birincisi bürokratik kurumlar ve yöneticileri kendi alanlarında bazı kararlar alıp uygulamaya geçirebilirler, bu bakımdan belirli bir özerklikleri vardır. İkincisi, her kurum kendi

işlevsel alanında uzmandır, uzun vadeli bir birikime sahiptir, uzun vadeli hedeflere, projelere sahip olabilir. Bu nedenle, kendi alanlarındaki politikaların belirlenmesinde esas onlar etkilidir, seçimden seçime değişen parlamento ve hükümet değil. Öyle olmasa bile bazı değişiklik ve düzenlemeler yapılmasını sağlayabilirler, ancak bürokrasiden gelen öneriler reddedilebilir, iktidar partileri kendi tercihlerini empoze edebilirler de. Üçüncüsü, inisyatif yürütmeden gelse bile teknik hazırlama süreci ilgili bürokrasiye yaptırılır, karar istişare içinde belirlenir. Yürütme nezdinde danışmanlık, yönlendiricilik bürokrasinin üst kademelerinin, uzmanlarının önemli bir vazifesidir. Dördüncüsü kararların uygulanması bürokratik kurumlara düşmektedir, uygulamada görece hareket serbestisine sahip olabilirler, koşullara göre kararları işlemselleştirir, yorumlar, uygulamada çıkan sorunları çözümlerler, bu da kararların bizatihi içeriğini etkiler. Beşincisi bürokratik kurumların kendi alanlarında geçerli kural dizgeleri vardır (tüzükler, yönetmelikler, teamüller gibi). Sonuç olarak devlet içinde yürütme ve parlamentoya göre bürokrasinin ağırlığının arttığı gözlemlenmektedir. Ancak siyasal sistemin iyi işleyebilmesi için yürütmenin ve parlamentonun bürokrasi üzerinde kontrolünün de olması gerekir (amaçlardan sapılmaması, koordinasyon ve uyumun sağlanması için). Diğer yönden hükümetin değişken siyasal kararları istikrarsızlık kaynağı olabilir, hükümete sıkı sıkıya bağlı partizan bir bürokrasi oluşabilir.

Bürokrasi çıkar ve görüş ifade ve birleştirme işlevi de görür. Kendi grubunun (belirli bir bürokratik kurumun, hatta genel olarak bürokrasinin) çıkar ve görüşlerini yönetim nezdinde savunur, onu istediği yönde etkilemeye çalışır. Bürokratik kurumlar aynı zamanda faaliyet alanı olan kesim içinde sorun ve talepleri belirlemeye, farklı çıkar ve görüşleri uzlaştırmaya çalışırlar. Örneğin tarım bakanlığı örgütünün çiftçi çıkarlarını yansıtması, çiftçi kesimi içindeki değişik çıkar ve görüşleri uzlaştırması. Bürokrasi siyasal iletişim işlevi de görür. İstatistik, anket gibi yöntemlerle toplumla ilgili düzenli bilgi toplar, faaliyet alanına giren kesimlerin sorunlarını araştırır, bilir, isteklerini yönetime iletir, devletin faaliyetleriyle ilgili belgeleri arşivler. Bir diğer işlev meşrulaştırmadır. Toplum siyasal sistem hakkında bürokrasi vasıtasıyla izlenim edinir, dolayısıyla bürokrasiyle iyi ilişkiler meşruluğu güçlendirici olur. Bürokrasi bazan halka soğuk, üstten bakan, hatta baskıcı bir tutum içinde olmakla eleştirilir, ama halka yakın ve yardımcı bir tutum içinde de olabilir. Halkın sorunlarını iyi bilip onları çözmeye, onların ifade edilmesine yardımcı olabilir veya halkın sorunlarına ilgisiz kalabilir. Bazı bürokratik kurumlar anlaşmazlıkların çözümünde rol oynarlar: işçi-işveren anlaşmazlıklarında çalışma bakanlığının hakemliği, vergi itirazlarının bürokratlardan oluşan komisyonlarca çözümlenmesi gibi.

Bürokrasinin ekonomik rolünden de sözetmek gerekir. Devlet mülkiyetinin hakim ve yaygın olduğu ülkelerde bu rol çok artar. Piyasa ekonomisinin olduğu sistemlerde de birçok devlet işletmesi vardır. Genel olarak merkez bankası, hazine, planlama, dış ticaret organizasyonu gibi kuruluşlar ekonomik planda stratejik rol oynamaktadır. Kamulaştırma süreci tekno-bürokrasinin ekonomik rolünü arttırmıştı, daha sonra özelleştirme süreci nisbeten azaltmıştır diyebiliriz, ama özelleştirmeye koşut olarak birçok kamu kuruluşunun piyasa koşullarına ve etkinlik kriterlerine göre reorganizasyonu tekno-bürokrasinin yetkilerinin genişlemesini de getirmiştir.

d) Bürokrasinin sakıncaları ve eleştirisi

19. yüzyıldan beri birçok düşünür bürokrasinin tehditkar büyümesinin tehlikelerine dikkat çekmiştir: Proudhon, Tocqueville, Spencer, Von Hayek…Totaliter ülkelerin deneyimlerinin, devlet bürokrasisinin aklın değil siyasal mantıksızlığın elinde ne büyük bir araç olabileceğini gösterdiği ileri sürülür. Tekniklerdeki gelişmenin devletin toplum üzerinde sıkı bir kontrol kurmasını olanaklı kılması, hatta 'her şey devletin' şeklinde bir yapılanmayı getirmesi bir başka tehlikedir (bu tehlike sadece totaliter ülkeleri değil tüm ülkeleri, özellikle teknik olanakları fazla olan gelişmiş ülkeleri de ilgilendirmektedir). Bürokratik iktidarın hem karmaşıklığı hem kalıcılığı seçmenler ve halk temsilcilerince kontrol edilemeyen bir iktidar yapısı yaratmaktadır, bu da eleştiri çeken bir husustur. Diğer yönde bir tehlike bürokrasinin aşırı politikleşmesidir. Değişen iktidarlar bürokrasiye kendi kadrolarını getirmekte, bürokrasinin tarafsız kural uygulayıcılığıyla uyuşmaz bir şekilde partizan bir yönetim sergilemektedirler. Bazı ülkelerde bürokrasinin üst kademelerinin iktidarın değişmesiyle değiştirilmesi usulü (spoil's system) vardır. Bürokrasinin iktidar partisinin aracı haline gelmesinin yanısıra, partiler arası mücadele bürokrasiye yansıyabilmektedir. Bürokrasinin politikleşmesinin bir başka şekli komünist ülkelerde, bazı azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bizatihi siyasal yönetici sınıf haline gelmesidir.

20. yüzyılın son çeyreğinden beri neo-liberal görüşler Batılı ülkelerde keynesian sosyal devletin, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde devletçi kalkınma modelinin etkinsizliğini ve bozucu etkilerini vurgulamaktadır. Devletin ekonomiye müdahalelerinin, korumacı politikalarının, teşvik uygulamalarının, sosyal transferlerinin, genişleyen hizmetlerinin, devlet işletmeciliğinin, gitgide büyüyen personel ve cari harcamalarının, piyasadan bağımsızlığının verimsizliğinden, yüksek maliyetinden, israfa sebep olmasından, pazar regülasyonunu sakatlamasından sözedilmektedir. Buna karşı piyasa ekonomisi, özelleştirme önerilmekte, minimal devlet savunulmaktadır. Salt ekonomik ve sosyal yönüyle değil, genel olarak da bürokratik etkinsizlik ve israftan sözedilir. Tüm idari işlemlerde işlerin sürüncemede bırakılması, yokuşa sürülmesi, kırtasiyecilik, adam sendecilik, katılık saptamaları yapılmaktadır. Aynı zamanda bürokrasinin suistimale kaymasından, kayırımcılığından, bilhassa azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bunların yapısallaştığından yakınılmaktadır. Klasik devlet işlevleri açısından da bürokrasinin sakıncaları üzerinde durulur. Ordu ve askeri müdahalecilik, güvenlik örgütü ve gizli servisler baskıcı, anti-demokratik uygulamaların aracı olmakla eleştirilebilmektedir. Genel olarak azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bürokratik otoritarizmin hakimiyetinden sözedilmektedir. Yargı bürokrasisi de otoritarizm gerekçesiyle eleştiri çekebilmektedir, ama yargı denetimi daha çok bürokratik otoritarizmi sınırlayacak bir güç olarak görülmektedir.

Bürokrasinin sakıncalarını azaltmak için sınırlandırılması önerilir. Bürokrasiyi neler sınırlayabilir? Biri toplumsal kurallar ve teamüllerle sınırlamadır, diğeri anayasa ve yasaların sağladığı sınırlama ve bunu gözeten yargı organlarıdır. Karar merkezlerinin ademi-merkezileştirilmesi ve başka iktidar odaklarının varlığı da bürokrasiyi sınırlar. Nitekim bürokrasiye göre yerel yönetimlerin ve sivil toplum kuruluşlarının rolünün arttırılması savunulmaktadır. Demokrasilerde yasama organı halk tarafından seçildiği, yürütme de yasamadan çıktığı için, bürokrasi karşısında yasama ve yürütme

üstünlüğü bürokrasinin halk tarafından sınırlandırılması anlamını da taşır. Fakat siyasal nitelik taşıyan bu kurumların bürokrasinin tarafsızlığını ve etkinliğini olumsuz etkiledikleri de ileri sürülür, daha önce belirttiğimiz gibi. Bürokrasinin sınırlandırılmasının bir diğer yolu memurlar üzerindeki denetimdir, alt kademeler üst kademeler tarafından denetlenir. Bürokrat bir memurdur, kurallara uymazsa görevden alınabilir, ancak memurların görevden alınması iktidarların partizan uygulaması, amirlerin baskıcı ve keyfi tutumu şeklinde de olabilir, kendi istediklerini yapmayanları görevden alabilirler. Ayrıca bürokrasinin uygulamaları nedeniyle zarar gördüğünü düşünen yurttaşların başvurabileceği bazı merciler vardır: parlamento içinde halkla ilişkileri sağlayan yapılar bulunur, araştırma komisyonları bir diğer başvuru merciidir, en önemlisi bürokrasi yargı denetimine tabidir ve yurttaşlar bürokrasiyle olan uyuşmazlıklarında idare mahkemelerine başvurabilirler. Toplumdan göreceği onay da bürokrasinin faaliyetlerinin sınırlarını belirler, kişi ve toplulukların memura karşı gösterecekleri itaat gönüllü olabileceği gibi alışkanlık veya ceza görme endişesi nedeniyle de olabilir.

4. YÖNETSEL KRİTERLER VE TARZLAR

Bürokrasi bir yönetim tarzı olarak da nitelenmektedir. Yönetim tarzını çok çeşitli kriterlere göre tanımlayabilir ve çok sayıda değişke (varyant) elde edebiliriz, burada belli başlılarına değineceğiz, başka yönetim tarzları da tasavvur edilebilir. Ondan önce ise bazı yönetsel kriterlere değineceğiz. Bir başka kavram yönetim teknolojisidir, yönetim sürecinde kullanılan çeşitli araç ve metotların, yönetsel kriterlerin oluşturduğu senkronik bütünlüğü ifade eder, genel bir yönetim teknolojisi modeli kurulabileceği gibi yönetim tarzları da kendine özgü yönetim teknolojileri olarak nitelenebilir.

a) Yönetsel kriterler

Önemli bir yönetsel kriter devlet-halk ilişkileri yapısıdır. Genellikle devlet kurumları ve personeli ile halk arasında mesafe vardır, ama bazı toplumlarda bu mesafe belirgin bir kopukluğa ve bazan baskıcılığa varır. Bir başka kriter karar alıcı merkezle uygulayıcı uzman ve yerel birimler arasındaki ilişki yapısıdır. Bu açıdan merkeziyetçi bir belirlemenin olduğu yapıyla uzman kuruluş, yerel birim özerkliğinin ve etkisinin nisbeten yüksek olduğu yapı ayırımı yapılabilir. Aslında uzman kurum ve yerel birim ayırımı da yapmak gerekir, çünkü uzman kurum özerklik derecesi yüksek olabilir, ama yerel karışmaya pek olanak verilmeyebilir.

Çok önemli bir kriter etkinlik, etkinliği sağlayacak uygulama araçlarının varlığı veya yokluğu, ne ölçüde olduğudur. Uygulamada etkinliğin yokluğu özellikle azgelişmiş ülkeler için sözkonusu edilmektedir, keza aşırı bürokratik yapıların da uygulama sürecinde esnek hareket edemedikleri için etkin olamadığı ileri sürülür. Etkinliği sağlayacak araçlar arasında iyi organizasyon, uzman kadrolar, yeterli finansman, kapasiteli ve nitelikli araçlar, çevreyle olumlu ilişkiler, koşulları bilme ve koşullara uyarlanabilme sayılır. Etkinlikle bağlantılı bir kriter iş ritmidir, uygulamada gevşek davranılan yapıyla dinamik davranılan yapı, işlerin uzayıp bitirilemediği yapıyla zamanında bitirildiği yapı ayırımı yapılır. Temel bir ayırım kurumsal gelişmişlik ve iyi örgütsel yapıyla kurumsal gerilik ve zayıf örgütsel yapı arasındadır, azgelişmiş ülkelerde ikinci halden çok sözedilir.

Etkinlikle yakınsı, hatta eşanlamlı kullanılan bir kriter yönetim kapasiteleridir. Gelişmiş toplumlarda yönetimin kapasiteleri yüksekken (çünkü iyi örgütlüdür, kaynakları fazladır), azgelişmiş toplumlarda düşüktür. Yönetim kapasitelerinin zayıflığı ülkenin gelişmesi önünde engeldir, yönetimler açısından başarısızlık ve istikrarsızlık nedenidir. Değişik yönetim kapasitelerinden sözedilebilir: sorunlara çözüm getirebilme, zamanı iyi kullanabilme ve işleri bitirebilme, değişen koşullara uyarlanabilme, çevreyle iyi iletişim kurabilme, etkili bir otorite yapısı kurabilme ve iş disiplinini sağlayabilme, değişik açılardan maliyetleri azaltabilme, vs. Kurumsal uzmanlaşma ve özerklik de iyi işleyiş için gerekli bir koşuldur: geri yapılarda kurumsal devrelerin dışından (toplum içinde bazı kesimlerden) veya içinden (merkezden, başka kurumlardan) aşırı ölçüde karışmaların olması kötü organizasyonun kanıtı sayılabilir. Bir başka temel ayırım kuralcı bürokratik bir uygulamayla esnek uygulama arasındadır (bu esneklik teknik nitelikte olabilir, katılımcı demokratik nitelikte olabilir).

Finansman kriteri hayatidir, çünkü birçok iş yeterli finansman olmadığı için yapılamamakta veya zamanında bitirilememektedir, azgelişmiş yapının bir özelliği de budur. Finansman açısından bir başka ayırım işleri pahalıya mal eden sistemle görece ucuza çıkartabilen sistem arasındadır. Masrafların öngörülere nisbeten uyduğu sistemle uygulama sürecinde çok arttığı sistem ayırımı da yapılabilir, birçok durumda masrafların öngörüleni aştığı görülür. Keza iç finansman kaynaklarının yeterliliği ile finansmanda dışa bağlılık arasında, merkezden finansmanla (bu da kamu açığını büyütür) ilgili birimin kendi öz kaynaklarından finansman, kendisinin finansman kaynakları bulması, yerel finansman arasında ayırım yapılır. Bir diğer kriter suistimalin varlığı veya yokluğudur, keza uygulamada kayırımcılık yapılıp yapılmaması, adil davranılıp davranılmaması da kriterler arasında sayılabilir. Üst tabakaları, siyasal yandaşlarını kayıran uygulamalardan sözedilir. Kitleyle bağlarda popülist bir büyümecilik ve dağıtımcılıkla (ve bunun tersi elitist veya devletçi bir tıkanıklıkla) clientelist mübadelelerin ehemmiyeti de hesaba katılması gereken kriterlerdir.

b) Yönetsel tarzlar

Yönetim tarzlarında öncelikle geleneksel yönetim tarzıyla modern yönetim tarzı ayırımı yapmak gerekir. Geleneksel tarzda kişisel bir yönetim şekli vardır (monarşi ve yerel feodaliteler), aynı zamanda ayrıcalıklar gözetilir (aristokrasi), sıklıkla baskıcı yapıdadır. Diğer yönden halka yönelik geleneksel bir ataerkillik, adillik ve halkın refahını sağlama anlayışı da vardır, keza devlet fikri ve onun yüksek çıkarları anlayışı da. Geri bir yapı olduğundan sorunların çözümlenmesinde yeterince etkin olunamaz. Diğer yönden geleneksel bir etkinlik anlayışı da vardır, çoğu zaman güçlü otorite yapısıyla bağlantılandırılır. Gelişme yönelimli değil mevcut koşulların korunması, sürdürülmesi yönelimlidir, ama aynı zamanda yayılma ve görkemlilik yönelimi de vardır. Bu genel tarz içinde değişik alt-tipler ayırdedilir: feodal tarz, despotik tarz, patriyarkal tarz, patrimonyal tarz gibi. Modern çağda ise yönetim kurumlaşmaya dayanır, kamu yararı ilkesi uyarınca hareket edilmesi gerekir (ama modern yönetim tarzının çıkarlara dayalılığı da vurgulanır), katılımcılık ve pazar serbestisi ilkeleri benimsenir (dolayısıyla salt dikey bir yönetim değildir, ama özellikle anti-demokratik rejimlerde bu ilkelere pek uyulmaz), yönetimin gelişme yönelimli ve etkin olması gerekli görülür. Geleneksel tarz modern çağda, özellikle yerel düzeyde yönetim işlevini geleneksel otoritelerin görmesi şeklinde bir

süre devam eder, dolayısıyla kitlenin onlara bağımlılığı ve geleneksel otoritelerin modern devletle ilişkileri ve çelişkileri yönetim sürecini etkiler.

Modern çağ içinde en başta gelişmiş toplumlara özgü yönetim tarzıyla azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlara özgü yönetim tarzı ayırımı yapabiliriz. Yukarda değişik kriterleri gözden geçirirken bu ikisi arasındaki farkları vurgulamıştık. Azgelişmiş, gelişmekte olan yapıda geleneksel otoritelerin nüfuzu kısmen sürer, baskıcı-kısıtlayıcı, bazan dışa bağımlı, en önemlisi de pek etkin olmayan bir yapı vardır. Ama bu ülkeler gelişme sürecinde ilerlemektedirler de, geçmişe göre epeyce mesafe kaydedilmiştir, bu bakımdan azgelişmişten (ya da geri kalmıştan) farklı olarak bir gelişmekte olan ülke göreli etkinliğinden sözedebiliriz. Gelişmiş tarzın tipik örneği Batı'dır, burada daha modern, serbest ve etkin bir yönetim tarzı olduğu belirtilir, bu durum sadece günümüzde değil geçiş sürecinin devam ettiği 19. yüzyıl sanayi devrimi koşullarında da geçerlidir (aksine gelişmede ilerlemeyle belirli bir tıkanıklığa girildiği, dinamizmin yitirildiği de ileri sürülür).

Modern çağda etkin gelişmiş-etkin olmayan azgelişmiş ayırımının ötesinde, değişik kriterlere göre yönetim tarzları saptayabiliriz. Bir tanesi bürokratik yönetim tarzıdır, genel anlamda kurumsaldır (bürokrasi devlet kurumları bütünüdür, kişisel değildir) ve yasal-kuralcıdır (yasaları uygular ve yasalarla bağlıdır). Bürokratik yönetim tarzı kuralcılığı nedeniyle ağır işleme eğilimindedir. Batı'nın gelişme sürecinde bürokratik yönetim tarzının iki paraleli vardır: biri siyasal yönetimdir (genellikle seçimlerle belirlenen, dolayısıyla halkla etkileşim içinde bulunan, belirli bir siyasal programı uygulama amacında olan, hükümet olarak bürokratik kurumları yöneten mercidir), diğeri mülkiyet ve piyasaya dayanan bir ekonomi ve bunun ötesinde serbestileri olan sivil toplumdur (dolayısıyla bürokratik ve siyasal yönetim sivil toplumun serbestilerini kabul etmek durumundadır ve bürokratik rasyonalitenin koşutu piyasa rasyonalitesidir). Bu bakımdan bürokratik, siyasal demokratik, piyasaya ve sivil topluma dayalı liberal bir yönetim tarzı bileşiminden sözedebiliriz.

Ayrıca bürokratik yönetim tarzı kavramı weberian diyebileceğimiz anlamın dışında da kullanılmaktadır. Devlet bürokrasisinin toplum üzerinde egemenlik kurduğu, pazarı devlet müdahalesi ve mülkiyetiyle sınırladığı, siyasal demokrasiyi devre-dışı bırakabildiği (yani bürokratik bir otoritarizm uyguladığı) sistem olarak da görülmektedir. Bu bakımdan tersine, pazar ekonomisi ve sivil toplumun gelişmemiş olduğu azgelişmiş, gelişme sürecindeki toplumlara özgü bir yönetim tarzı olarak düşünülmektedir. Keza kollektif mülkiyete dayalı komünizme özgü yönetim tarzı olarak da görülmektedir. Bunun dışında, genel olarak bürokrasi hem yozlaşmanın hakimiyet kurduğu hem pek etkin olamayan bir yönetim tarzı olarak da nitelenebilmektedir.

Ayrıca Batı tipi bürokratik-liberal bileşimi yönetim tarzının alternatifi olarak sosyal müdahaleci ve teknokratik yönetim tarzı gösterilmektedir. Batı kapitalizminin gelişim sürecinde yaşanan ekonomik ve sosyal kriz, kapitalizmin tekelcileşmesi devlet müdahaleciliğini arttırmış, bunun çok önemli bir yönünü de sosyal devlet tertibatı oluşturmuştur (sosyal politika ve kamu hizmetlerinin artan ağırlığı). Aynı zamanda bürokratik kuralcılığın yerini giderek esnek ve teknik çözümler üreten bir yönetim tarzı olan teknokrasi almıştır. 1945 sonrasını bu yönelim belirlemiştir. 20. yüzyılın son

çeyreğinde ise kriz, müdahalecilik ve sosyallikten taviz verilmesine yol açmış, bu kez neo-liberal bir teknokratizm benimsenmiştir.

Yönetim tarzını nitelemek açısından başka eksenler de kurulabilir, esas olarak siyasal yönetimle ilgili olan (ama sosyo-ekonomik alanı da belirleyen) bir ayırım geleneksel partikülarist, otoriter, totaliter ve demokratik yönetsel tarzlar şeklindedir. Geleneksel partikülarist tarzda modernleşme bağlamında geleneksel otoritelerin ağırlığı süregider, özellikle de kırsal toplumun ve birincil toplulukların idaresinde Bu otoriteler din, örf, kabile, etni, feodalite ve eşraf olabilir. Otoriter tarzda bürokratik ve askeri nitelikte baskıcı bir yönetim vardır. Totaliter tarzda tüm toplumu kapsayıcı bir dönüşüm ve kontrol sözkonusudur, mobilize popüler katılım da önemli düzeydedir (komünizm ve faşizm iki tipik örnek olarak gösterilir). Demokratik yönetim tarzı ise halk katılımı ve sivil toplum özgürlüklerine bağlıdır.

Bir başka eksen ideolojik-pragmatik ikilemidir. Komünizm, sosyalizm, faşizm gibi ideolojik sistemler yeni bir toplum projesi öneren ideolojinin yönlendiriciliği altında yönetilir ve kökten dönüşümler gerçekleştirilir. Pragmatik yönetim ise pratik sonuçlar elde etmeye yöneliktir, mevcut düzeni fazla değiştirmez ama pratik açıdan yararlı olabilecek bazı reformlar yapabilir. Batı'da teknokratik kapitalist ve demokratik yönetim tarzının pragmatizmi saptandığı gibi, azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda yönetimlerin otoriter veya görece demokratik pragmatizminden de sözedilir. Yine özellikle bu toplumlarda popülist, clientelist ve partizan yönetim tarzları saptanır. Popülist tarzda büyümecilik, halka yönelik dağıtım ve yeniden-bölüşüm, kitleyi mobilize edici kapasite gibi özellikler saptanır (böyle bir yönetim tarzı gerek demokratik gerek otoriter yapıda olabilir). Clientelist tarz halkın clientelist aracılar (geleneksel, siyasal ve piyasal aracılar) vasıtasıyla kaynaklara (iş, gelir, hizmet gibi kaynaklara) ulaşabildiği bir modeldir. Partizan yönetim tarzında iktidara gelen partinin kaynakları (maddi kaynakları, kadroları) kendisi ve kitlesi lehine dağıtımı sözkonusudur.

c) Bürokratik yönetim tarzının diğerleriyle karşılaştırılması

Geleneksel sistemlerde bazan despotizme varan monarşik ve feodal aristokratik bir yönetim tarzı vardır. Bürokratik yönetim tarzı bunların baskıcılık ve despotizmi, keyfiliğe varabilen hareket serbestisine göre kurallara, yasalara bağlı bir yönetim tarzı olarak farklılaşır. Ancak modern anti-demokratik rejimlerin birçoğu için bürokratik otoritarizm terimi kullanılmaktadır, bunlarda da bürokrasinin baskıcı yönetim tarzı görülmektedir. Bürokrasinin devşirme tarzı aristokrasideki gibi soya değil eğitim ve bilgiye, yeteneğe dayanır, keza Yeniçağ'da olduğu gibi görevlerin satılması ve devredilmesi sözkonusu değildir. Aristokratik yönetim tarzı ayrıcalıklar üzerine kurulmuş bir sistemdi, oysa kuralları tarafsız ve gayri-şahsi uygulamak durumundaki bürokraside ayrıcalık tanınmaması gerekir. Ancak modern çağda sadece anti-demokratik rejimlerde değil demokrasilerde de bürokrasinin toplum üzerindeki konumu ayrıcalıklı olarak nitelenebilmektedir, keza bürokrasinin nüfuzlu çevrelerle yakın bağları da saptanmaktadır.

Modern devlette yönetici sınıf iki kola ayrılır. Bir kol siyasal sınıftır, diğer kol bürokratik sınıf. Siyasal sınıf kalıcı değildir, değişkendir (iktidar değişiklikleri olur), bürokrasi ise kalıcıdır. Ancak bu kalıcılık bir ölçüde sınırlıdır, çünkü yeni siyasal yönetimler bürokraside değişikliklere gidebilirler, özellikle üst bürokratik kadrolara kendilerine yakın kişileri atayabilirler. Ama bürokratik kurum memurları ve kurallarıyla esas itibarıyla değişmez, bu alanda köklü bir değişiklik olması için genellikle rejim değişikliği gerekir. Siyasal sınıfın demokrasilerdeki belirlenme biçimi seçimlerdir, anti-demokratik sistemlerde darbeyle, devrimle, karşı-devrimle, atama ve kooptasyonla gelirler. Bu bakımdan devşirme kriteri toplumla bağlarıdır, halkı ve/veya belirli bir grubu temsil kapasitesi sayesinde göreve gelirler. Bürokrasi kuralları uygulayarak yönetir, siyasal sınıf ise ideo-politik görüşleri ve programı, toplumdan ve yandaşlarından gelen talepler doğrultusunda yönetir. Bürokrasi yönetimde kuralcıyken siyasal sınıf esnektir, iktidar edebilmek ve iktidarını sürdürebilmek için koşulları daha fazla dikkate almak zorundadır. Yönetim sürecinde bürokrasi-siyasal sınıf uyuşmazlıkları yaşanır. Siyasal iktidarın görüşlerini paylaşmayan bürokrasiler onların isteklerinin gerçekleşmesini engelleyebilir, kararlarını amacından saptırabilirler. Buna getirilen çözümler arasında şunları sayabiliriz: ABD'de yüksek memurların başkanın partisinden olması (her parti iktidara geldiğinde kendine yakın kadroları üst kadrolara atar), İngiltere'de siyasal otoriteye hizmet etme geleneği (bürokratların hükümetin isteği yönünde hareket etme alışkanlığı vardır)…Anti-demokratik, tek partili rejimlerde ise parti-devlet bütünleşmesi vardır, bazı demokrasilerde de böyle bir durumdan sözedilebilir, özellikle uzun süre iktidarda kalmış partiler sözkonusuysa (Fransa'da büyük okullardan yetişme, özerkliği yüksek ve hükümetle birlikte yönetime fiilen egemen bir bürokrasiden sözedilir, 1958-81 arasında iktidar değişikliği olmaması bu özelliği pekiştirmiştir).

Modern toplumda bir diğer yönetsel alan piyasalardır, ya da kapitalist piyasadır. Burada bürokratik kuralcılık geçerli değildir, bürokrasinin uyguladığı kurallar piyasanın dışsal çerçevesini oluşturur sadece. Piyasa değişken olduğu için koşullara uyarlanmak esastır, girişimcilik risk faktörünün dikkate alınmasını gerektirir. Piyasada temel bir faktör ise mülkiyet düzenidir, oysa bürokraside görevler mülk değildir, keza piyasada işler parasal mübadeleler çevresinde döner, bürokraside parasal faktörün etkisi suistimal ve yozlaşma olarak nitelenir. Modern toplumda bürokrasiyi başka yönetsel konumlarla da karşılaştırabiliriz: meslekler, aydınlar, kitle örgütleri yöneticileri, yerel yönetimler ve iktidarlar…

Modern toplum ve devletin gelişme sürecinin bürokratik yönetim tarzından teknokratik yönetim tarzına doğru olduğu ileri sürülmektedir. Politikaların saptanması ve uygulanması, sorunların çözülmesi teknik bilgi ve metotlar gerektirmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde yönetici kategori olarak devlet kurumlarında ve büyük özel kuruluşlarda teknokratların egemenliğinden sözedilmektedir. Büyük özel firmalarda artık uzman teknokratlardan oluşan kollektif bir yönetim geçerlidir, hisse sahiplerinden oluşan genel kurul sadece bunların raporlarını onaylamaktadır. Devlet kurumlarında da eski tip bürokratik yöneticilerin yerini teknokratlar almaktadır. Benzer bir eğitim gördükleri, benzer çıkarlara sahip oldukları, dolayısıyla bakış açıları benzer olduğu için özel teknokrasi ile devlet teknokrasisi arasında kaynaşma olabilmektedir. Özellikle ekonomik sektörde teknokratik yönetim tarzı egemendir, teknokrasinin güçlenmesi ekonomik işlevlerin artan önemiyle de ilgilidir. Temel kararların alınmasında, politikaların saptanmasında teknokrasinin belirleyici

olması nedeniyle siyasal sistemin tekno-demokrasiye dönüştüğü ileri sürülmektedir (Duverger daha 1960'larda Batı'da yeni siyasal düzeni tekno-demokrasi olarak nitelemişti).

Teknokratik yönetim tarzı bürokratik yönetim tarzıyla farklılığında tanımlanır. Teknokraside esas sahip olunması gereken bilgi türü teknik bilgidir, bürokraside ise hukuki bilgi. Teknokraside esas önemli olan etkinliktir, sonuca gitmek ve başarılı sonuçlar elde etmektir. Bunun için koşullara uygun davranmak ve esneklik de gerekir. Bürokraside ise kurallara bağlı bir uygulama tarzı vardır, teknokratik esneklik gösterilemez, bu nedenle bürokrasinin etkin olamayışından, koşullara uygun çözümler bulamamasından yakınılır. Teknokraside esnek organizasyon biçimlerine, ekip çalışmasına başvurulur, organizasyon sonuca gitme ve teknik uzmanlık gereklerince belirlenir.

5. FARKLI SİSTEMLERDE BÜROKRASİ

a) Geleneksel sistemde bürokrasi

Geleneksel sistemlerde hükümdar çevresinde merkezi bir bürokrasi oluşmuştur. Ordu, vergi ve ekonomik faaliyetler, idari işler gibi alanlarda. Merkeziyetçi sistemde bu bürokrasi daha güçlüdür, feodal sistemde daha zayıf. Batı feodalitesinde bürokratikleşme esas Ortaçağ'ın sonlarından itibaren monarşilerin yerel feodalitelere karşı güçlenmesiyle başlamıştır. Ancak tüm geleneksel sistemlerde kişisel bir idare tarzı vardır, geleneksel bürokrasi hükümdara bağlıdır. Egemen patrimonyal anlayışta hükümdarın otoritesi sınırlandırılmış değildir (sadece teamül şeklinde yazılı olmayan geleneklerle sınırlandırılmıştır), tüm idari mevkiler hükümdarın mülküdür, memurlar onun kişisel hizmetkarlarıdır, hükümdar otoritesini belirli bir memura devredebilir, memurun sadakati esas ilkedir.

Merkezi geleneksel devletler modern devlet ölçüsünde olmasa bile görece kurumlaşmış bir yapı da yaratmışlardı, bunlar arasında belirli bir özerklik edinebilmiş kurumları olanlar bürokratikleşme derecesi daha yüksek sistemler olarak nitelenir. Bürokratikleşmenin bir başka kriteri aristokrasi-bürokrasi ikilemiyle ilgilidir. Tüm geleneksel sistemler az-çok aristokratiktir, yönetici sınıfın büyükçe bir bölümü aristokratik kökenlidir. Ancak merkeziyetçi olanlarında aristokratik-olmayan yönetici gruplar da vardır. Çin'de sınavla gelen mandarinal yönetici sınıf, Osmanlı'da ve diğer bazı İslam devletlerinde devşirmeyle gelen kapıkulu yönetici sınıf en önemli örneklerdir (ancak bunlarda da aristokratik özellikler görülmektedir, mandarenlerin çoğu aristokrat kökenlidir, bazı İslam devletlerinde kapıkulu sınıf içinden birçoğu aristokrasiye dönüşebilmiş, hatta bazıları iktidarı ele geçirip kendi hanedanını kurabilmiştir). Bir diğer kriter yöneticilerin, özellikle hükümdarın iktidarının kişisellik, keyfilik ve despotizm dereceleridir. Bu dereceler arttı mı bürokratikleşme zayıflar. Bazı geleneksel sistemler yasal sistemleriyle tanınırlar (Roma hukuku, Çin hukuku gibi), bunlarda bürokratikleşmenin daha ileri düzeyde olduğunu ileri sürebiliriz. Geleneksel sistemlerde bürokratikleşmenin bir alanı da dinsel sistemdir. Din adamları devletle bütünleşmiş veya bir ölçüde ayrışmış olarak hiyerarşik bir bürokrasi oluştururlar, dinsel yasa devlet işlerinin düzenlenmesinde ağırlıklı bir role sahiptir, ama dinin bu ağırlığı modern anlamda bürokratikleşmeyle çelişir. Kısacası

geleneksel yönetim sistemi değişik yönetim tarzlarını, metotlarını kapsar, somut durumlar bunların özgül eklemlenmeleridir: patrimonyal tarz, patriyarkal tarz, despotik tarz, teokratik tarz, feodal ve aristokratik tarz, bürokratik tarz, vs.

Geleneksel Şark devletlerindeki bürokrasi birçok incelemeye konu olmuştur. Eski Ortadoğu devletleri (Mısır, Mezopotamya) önemli bir bürokrasiye sahiptiler: hükümdar odağının yanısıra ordu ve savaşçı sınıf, vergi toplama, sulama ve imar çalışmaları, idare ve katip sınıfı, tapınaklar ve dinsel sınıf bürokrasinin temelleriydi. Asya devletleri İÖ binli yıllardan İS 1800'lere kadar süren merkeziyetçi bürokratik sistemler yaratmışlardı. Çin'de göksel bürokrasiden (bureaucratie celeste) sözedilir, İS 500-1000 yılları arasında sınavla düzenlenmiş mandarinal sistem kurulmuştur. Antik çağ özgün site-devlet biçimiyle tanınır, ama merkeziyetçi bürokratik yapı zamanla egemen olmuştur: Yunan site-devletinin çözülmesinden sonra Helenistik bürokratik devletler kurulacak, Roma'da ise cumhuriyet merkeziyetçi imparatorluğa dönüşecektir. Ortaçağ'dan itibaren Ortadoğu ve çevresinde İslam devletleri bürokratik yapılarıyla temayüz ederler: toprak üzerinde devlet mülkiyeti ve bunun feodal-memur sınıfça temellükü, merkezde önemli bir kısmı devşirme-kul bir yönetici sınıf. Bunlar arasında Osmanlı sisteminin kurumsal yapısı görece gelişmiş sayılır. Roma'nın ikiye bölünmesinden sonra doğuda oluşan Bizans devletinde de bürokratik yapı egemendir. Daha sonra en önemli örneği Rus çarlığı olan Doğu Avrupa feodalitesi merkeziyetçi bir yapıya sahip olacak, feodaller askeri memur sınıf statüsünde görülecektir.

b) Batı'da bürokrasinin gelişimi

Modern bürokrasi Batı Avrupa'nın gelişim sürecinde ortaya çıkmıştır. Oysa Ortaçağ'da Batı feodalitesi ademi-merkeziyetçi yapısıyla en az bürokratikleşmiş sistemlerden biriydi. Ancak bürokratik gelişme yok da değildi. Bir kere kilise feodal senyörlük ve monarşiye paralel hiyerarşik sistem özelliğine sahipti, kilise bürokrasisi tüm Avrupa sathına piskoposluklar şeklinde yayılmıştı (merkezi papalıktı), kilise hukuku örfi feodal hukukla birlikte esas kuralsal düzenleyiciydi. Feodal monarşi sistemi içinde de bürokratik gelişmeler yaşanmıştır. Karolenj imparatorluğu bunun erken bir örneğiydi, tabandaki senyörlük sistemi merkezi görevlilerin (missi'lerin) denetimine tabiydi, ancak Karolenj deneyimi yerleşemedi. Daha sonra Ortaçağ'ın ortalarından itibaren feodal senyörler karşısında monarşilerin güçlenme süreci yaşandı, monark çevresinde bürokratik bir kurumlaşma başladı: vergi idaresi ve onunla bağlantılı olarak oluşan feodal meclisler, senyör ordusundan merkezde hassa ordusuna geçiş, yargı işlevinin senyörlerden monarşik merkeze aktarılması, Roma hukukunun artan etkisi ve hukuk sisteminin devletselleşmesi, kamu yararı ve bunun monarşide cisimlenmesi fikri…

Batı feodalitesinde bürokratik gelişme esas Yeniçağ'da merkezi monarşilerin kurulmasıyla hızlanacaktır. Ekonomik ve kültürel gelişme bürokratik yönetim tarzına geçiş için elverişli bir zemin oluşturuyordu. Monarkın gücü iyice arttığı gibi, monark çevresinde kurumlar ve bürokrasi oluşur: ordu, idare, maliye, hukuk, devlet işletmeleri, diplomasi, Reform sonrasında kurulan ulusal kiliseler… Kişisel bağların egemen olduğu Ortaçağ'a göre kişisel-olmayan bürokrasiye geçiş başlamıştır, devlet memurları aristokrasi dışından da devşirilmektedir, bürokratik konumları sayesinde güçlenmiş kişi

ve gruplar devlet içinde ağırlık kazanmaktadır, monark çevresinde bir kabine oluşmaya başlamıştır. Ancak bu bürokrasi henüz modern bürokrasiden farklıdır. Ordunun önemli ölçüde paralı askerlerden oluşması, bürokratik görevlerin, özellikle vergi toplama işinin satınalınması, monarkın kişisel ve mutlakçı yönetim tarzı, süregiden aristokratik ağırlık (soya bağlı devşirme ve ayrıcalıklar) bunun kanıtlarıdır. Yeniçağ sonlarında monarşik sisteme karşı çıkışlar parlamenter sistemi savunurken, koşut olarak bürokratik bir devlet sistemine de yöneliyordu. Monarkın kişisel ve mutlakçı yönetim tarzının eleştirisi ve parlamentoyla dengelenmesi talebi, monarka kişisel bağlılık yerine kuruma ve yasaya bağlılık fikri, devlet işlevlerinin görülmesinde aristokratik ayrıcalıkların kaldırılması ve yasaların eşit olarak uygulanması talebi bu yönelimin başlıca unsurlarıdır.

Batı'da modern bürokrasinin oluşumu daha çok 19. yüzyılda yaşanan bir süreçtir, temeli köklü ve kapsayıcı sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümdür. Ulusal devlet ve pazarın, kapitalizm ve kentsel sanayi toplumunun, parlamenter ve kitleselleşen siyasal düzenin gerekli kıldığı işlevler devlet bürokrasisinin genişlemesine yol açmış, yeni düzenin genel çerçevesini oluşturacak ve düzenlenmesini sağlayacak yasal-bürokratik bir organizasyona ihtiyaç duyulmuştur. Bu işlevler arasında kalabalıklaşan ve hareketlenen bir toplumda düzen ve güvenliğin sağlanması, mülkiyet sisteminin korunması, pazar ekonomisi ve toplumu için gerekli yasal düzenlemenin sağlanması, altyapının kurulması ve kamu hizmetlerinin getirilmesi (demiryolları, posta, kentleşme, eğitim, sağlık gibi), sosyal kontrolün sağlanması ve sosyal sorunlara çözümler getirilmesi, yerel birimleri ulus-devlet içinde kenetleyecek idari birimlerin oluşturulması, dış ilişkilerin yürütülmesi, ulusal devletin dışa karşı güçlendirilmesi ve dışarda yayılması, halk katılımının sağlanması ve kontrolü, alt sınıflardan ve karşıt siyasal hareketlerden gelebilecek tehlikelerin bertaraf edilmesi belirtilebilir.

Her ne kadar 19. yüzyılda hakim düşünce akımı olan liberalizm devlet müdahaleciliğine karşı idiyse de, devlet müdahalecisi eğilimler etkiliydi ve gitgide güçleniyordu. Ulusal güçlenme ve ekonomik gelişme kaygıları devlet müdahaleciliğinden yana olmayan liberal ve muhafazakar akımların da müdahaleciliğe karşı hayırhah bir tutum takınmasına yol açmaktaydı. Ulusçuluk açısından, ulusal gelişme, savunma ve güçlülük istekleri geniş bir bürokratik organizasyonla mümkündü. Rejim karşıtı sosyalizm de devletin sosyal ve ekonomik alanlarda müdahaleci olmasından yanaydı, hatta mülkiyetin kamulaştırılmasını istiyordu. Sosyal sorunların artan basıncı, dayanışma yapılarının çözülmesi sosyal politika ihtiyacını arttırıyordu. Tekno-ekonomik gelişme daha geniş ve etkin organizasyon biçimlerini olanaklı kılıyordu, devletin yatırımcılığı savunuluyor ve uygulanıyordu (örneğin ulaşım ve iletişim alanlarında, mali ve parasal alanlarda), sanayiin rasyonalitesi bürokratik bir örgütlenmeyi gerekli kılıyordu. Böyle bir ortamda Saint Simoncular ve Weber toplumun hizmetinde bürokratik bir organizasyonun teorisini yaptılar.

Bürokrasinin güçlenmesinde kendi iç dinamiğinin etkisini de dikkate almak gerekir. Bürokrasi büyüyünce kendi başına bir güç haline geldi ve kendi kendini güçlendirdi. Bürokratik devlet burjuvazi dışındaki bazı sosyal güçler açısından ayrıcalıklı bir alandı: eğitime bağlı devşirme sistemi yeni orta sınıflar için yükselme kanalı oluşturabiliyordu, siyasal egemenliği sarsılan eski aristokratik sınıf bazı devlet kurumlarında nüfuzunu sürdürüyordu, piyasa etkinliklerinde varlık gösteren burjuvaziye göre devlete daha fazla bağlıydı. Ayrıca bürokrasi yayılınca denetim gereği arttı, bu da denetleyici

nitelikte yeni bürokratik kurumların kurulmasını getirdi. Parlamentarizm, yargı, yerel yönetimler bu yöndeki gelişmeyi de yansıtıyorlardı.

Daha önce belirttiğimiz gibi 19. yüzyılda ve sonrasında bürokratik devletin gelişmesi iki başka gelişmeye koşut olmuştur. Biri siyasal planda kitle politikasının gelişmesidir (demokratik biçimde olsun olmasın). Bürokratik devlet siyasal yönetime bağlıdır, yönetimler bürokraside kendi kadrolarını kurmaktadırlar, bu da tarafsızlığını sınırlar. Diğer koşut gelişme piyasaya dayalı kapitalist sistemdir. Sosyalist teorilere göre bürokratik devlet kapitalist sistemin genel çıkarını gözetir, bu nedenle tarafsızlığı ve hatta rasyonelliği tartışma götürür. Ayrıca toplumsal dinamiğin kaynağı ekonomi, piyasa olduğundan bürokratik yönetimin rolü ikinci kalmaktadır.

c) 20. yüzyıldaki gelişme ve farklı sistemler

20. yüzyılın ilk yarısı ve ikinci yarısındaki gelişmeler bürokrasinin önemini arttırmış, aynı zamanda yapısında değişiklikler getirmiştir. İlk yarıda faşizm totaliter devletçi özelliğiyle demokratik kapitalist sisteme göre daha bürokratiktir diyebiliriz. Ama diğer yandan baskıcı totaliter yapı, karizmatik lider otoritesi ve şef ilkesi bürokrasinin yasal-rasyonel yönetim tarzıyla çelişir. 20. yüzyılın ikinci yarısında ise Batı'da parlamenter demokrasinin güçlenmesi bürokrasinin ona karşı güç yitirmesi sonucunu vermiştir diyebiliriz, ama pek öyle olmamıştır. Öyle olmamasında devletin giderek büyümesi, ekonomik ve sosyal alanlarda çok sayıda işlev yüklenmesi, bürokratik aygıtın karmaşıklığı ve gitgide teknikleşmesi, bürokratik konumlar ve kurumların siyasal iktidara göre kalıcılığı etkilidir. Bunun sonucu bürokrasinin gitgide özerkleşmesi olmuştur, pratikte parlamenter yönetimden çok bürokrasinin tepeleri ile yürütmenin işbirliğine dayanan bir yönetim vardır.

Bir başka gelişme bürokrasinin yerini gitgide esnek ve teknik bir yönetim tarzı olan teknokrasinin almasıdır. JK. Galbraith'in teknik-yapı ve M. Duverger'nin tekno-demokrasi tezleri bu olguyu vurgular, G. Therbörn bürokratik yönetim tarzı-teknokratik yönetim tarzı ayırımı yapar. Teknokrasinin güçlenmesi bürokrasinin özerkleşmesiyle uyumludur, çünkü artık klasik bürokrasi tekno-bürokrasiye dönüşmüştür. Nora-Minc raporunda teknik, özellikle bilgisayar sistemi sayesinde fiilen 'her şey devletin' senaryosunun uygulandığı, uygulanacağı ileri sürülmekteydi. Enformatik sistemi birimlerin (insan, işletme, mekan ve diğer birimlerin) fişlenmesini, düzenli ve sürekli bağlantılar kurulmasını ve anında bilgi iletimini olanaklı kılmaktadır. Bu bakımdan Batı demokrasisinin teknokratik bir totalitarizme dönüşmesi tehlikesinden sözedilmiştir. Diğer yandan 20. yüzyılın son çeyreğinde neo-liberalleşme devletin gerilemesine yol açmıştır, bu durumu tekno-bürokrasinin güçlenmesi ve özerkleşmesiyle nasıl bağdaştırabiliriz? Şöyle bir yanıt getirilebilir: aslında devleti salt kendi olarak düşünmemek gerekir, büyük özel işletmeler ve kurumlar devletle bütünleşmiştir.

20. yüzyılda bürokrasinin (ya da tekno-bürokrasinin) güçlenmesi sadece Batı sistemlerine özgü değildir. Komünist sistemde devlet mülkiyeti bürokrasinin gücünü arttırmaktaydı, ekonomide fiilen tekno-bürokratik sınıfın hakimiyetinden sözediliyordu. Siyasal yönetimin tekilci yapısı ise (tek parti idaresi) parti bürokrasisi ile devlet bürokrasisinin bileşimine dayalı bir yönetim yaratmıştı. Diğer yandan komünizmde baskıcı totaliter yönetim tarzının ve zaman zaman lider kültü yapılmasının

klasik yasal-rasyonel bürokratik yönetimle uyuşmadığı söylenebilir. Keza rejimin ideolojik niteliği de yasal-rasyonel yönetimle çelişkilidir, yön verici yasalar ve rasyonaliteden çok ideolojik ilke ve hedefler olmaktadır. Bu bakımdan devrim sonrası komünizmin ideolojinin, lider kültünün daha güçlü olması nedeniyle klasik bürokratizmden farklı olduğu, buna karşılık rejimin yerleşmesiyle birlikte devlet mülkiyeti ve parti-devlet bütünleşmesi sayesinde bürokratik yönetim tarzına yakınlaşma olduğu ileri sürülebilir.

20. yüzyılın ikinci yarısında çoğu yeni bağımsızlığa kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde ise bürokrasi devlet yönetiminde büyük ağırlık taşımaktadır. Burada bürokrasinin gücü siyasal, sınıfsal ve kurumsal alanlarda boşluktan kaynaklanmaktadır. Sınıflar, kurumlar ve partiler zayıf olunca askeri ve sivil bürokrasi özerk bir güç olarak egemenlik kurabilmektedir. Sözkonusu ülkelerde bürokratik merkez önemli tarihsel görevlerle karşı karşıyaydı, bu da önemini arttırmaktaydı: bağımsız devletin ve ulusal birliğin kurulması, devlet müdahalesinin belirleyici olduğu (bazılarında devlet mülkiyetinin hakim olduğu) ekonomik kalkınma ve düzenleme süreci, modernleştirici ve sosyal reformların gerçekleştirilmesi, modern bir devletin ve siyasal sistemin inşaı. Bürokratik devlet sosyal güçlerle çelişkili bir ilişki içindedir: reform politikası geleneksel ve burjuva güçlerle çelişebilir, baskıcı ve ekonomik bakımdan kısıtlayıcı politikası popüler sınıflarla çelişir. Ama aynı zamanda onlarla bağdaşabilir: bürokratik iktidarların geleneksel ve burjuva elitlerin çıkarlarını savunması veya halk lehine reformlar yapması, popülist politikalar izlemesi gibi. Ancak her halükarda sosyal güçlerin zayıflığının yarattığı boşluk bürokrasinin özerkliğini ve ağırlığını arttırmaktadır.

Bu konuda Üçüncü Dünya ülkeleri arasında ayırım yapmak da gerekir. Devletçi reformcu bir politika izleyen ülkelerde devlet mülkiyeti egemendir ve bürokrasinin gücü daha fazladır. Diğerlerinde geleneksel ve burjuva elitlerin ağırlığı daha fazladır, ama bürokrasinin ağırlığı da az değildir, dolayısıyla bürokrasi ile egemen sınıfların ittifakına dayanan yönetimlerden sözedilebilir. Siyasal planda bürokratik egemenlik en çok tek parti rejimleri ve askeri rejimlerde gözlemlenir (ister devletçi reformcu ister tutucu nitelikte olsun). Ama Üçüncü Dünya'daki demokratik rejimlerde de demokratik güçler ve prosedürlerin yeterince gelişmemişliği nedeniyle bürokrasi görece güçlüdür. Son dönemde liberal politikaların benimsenmesi, ekonomik ve sosyal gelişme düzeyinin yükselmesi, demokratikleşme yönünde ilerlenmesi sınıfsal, kurumsal ve siyasal boşlukların nisbeten kapanmasını getirmiştir (artık yeni burjuva sınıf ve genişleyen orta sınıf, farklılaşmış bir kurumsal yapı ve yeni bir siyasal sınıf vardır), bürokrasinin eski ağırlığını azaltmıştır, bu nedenle özerk bir sınıf olarak bürokrasiden sözedemeyiz. Ama belirtilen eksenlerde yetersizlikler bürokrasinin hala iktidar denkleminde güçlü olmasını sağlayabilmektedir, aynı zamanda küreselleşme sürecine bağlı olarak hem özelde hem devlette yeni bir tekno-bürokrasinin üstünlüğünden sözedilebilir (bilhassa gelişmede daha ileri olan ülkelerde).

VII. MERKEZİ ODAK VE KURALSAL DÜZEN

1. MERKEZİ ODAĞIN YAPISI

Merkezi odağın yapısını V. bölümde betimlemiştik, bu alt-bölümde yasama, yürütme ve diğer merkezi odak unsurlarını ayrı ayrı gözden geçireceğiz.

a) Yasama ve parlamento

Yasamayı hem işlev hem kurum-yapı olarak düşünürüz. Yasama işlevi ülke yönetimi ve düzenine ilişkin kuralların konulması, kararların alınması işlevine tekabül eder, bunların yasalar şeklinde formüle edilmesi olarak anlaşılır. Diğer yasama işlevi ülkedeki siyasal toplumun temsil edilmesidir, ilk işlev de zaten yasama organının böyle bir temsil kapasitesi olmasından kaynaklanır. Temsil edilen siyasal toplum, modern çağda yurttaşlardan oluşan tüm ulustur (veya tüm halk), ancak 19. yüzyılda sınırlı oy hakkı temsil edilen ulusu dar tutuyordu. Yasamanın kurumsal formu çağımızda parlamentodur, genellikle seçimle gelir, parlamento artık evrenselleşmiş, her ülkeye yayılmıştır. Tarihsel gelişim süreci ise eskiye uzanır: ilkel toplumlarda kabile meclisleri, Antik çağ site meclisleri, birçok geleneksel devlette hükümdar nezdinde danışma meclisleri, Ortaçağ ortalarından itibaren Batı'da feodal zümre meclisleri. Batı'da Yeniçağ ortalarından, özellikle de 19. yüzyıldan itibaren ulusun temsilcisi konumundaki çağdaş parlamentolar kurulmaya başlanmış, bu süreçte monarşiyle parlamento arasında iktidar denkleminde zamanla parlamento ağır basmıştır. Modern çağda parlamentarizm esas demokratik sisteme özgü görülür, ama anti-demokratik rejimlerde de parlamentolar vardır, her zaman olmasa, kapatılsa bile (bunlar bazan seçimle ama serbest olmayan seçimlerle, bazan da atamayla gelmektedirler, yetki ve etkileri demokrasilere göre kısıtlıdır). Demokratik rejimlerde yürütme organı hükümet önemli ölçüde parlamentoya bağlıdır, onun tarafından göreve getirilir (veya göreve gelişi onaylanır) ve denetlenir, kararlar parlamento-hükümet etkileşimi içinde alınır (gerçi demokrasinin başkanlık rejimi türünde hükümet başkan kabinesi biçimindedir ama birçok konuda parlamentoya bağlılığı vardır). Parlamento içinde iktidar partisi veya koalisyonunun hakimiyeti vardır, bu da hükümetle ilişkileri kolaylaştırır. Parlamentoda iktidarın karşısında muhalefet partileri yer alır, bu da ülke sorunlarının tartışıldığı bir forum haline gelmesini sağlar.

Parlamento için meclis terimi de kullanılır, ya da meclislerden oluşan bir bileşimi ifade eder. Farklı meclis tipleri vardır. Bazı ülkelerde ulusal parlamento tek kamaradan (yani tek meclisten), bazı ülkelerde iki kamaradan oluşur. İki kamaranın varlığı tarihsel etmenlerle açıklanır, tipik örnek İngiltere'dir. Burada Ortaçağ sonlarından itibaren bir aristokratik Lordlar Kamarası'nı, bir de halk temsilcilerinin yer aldığı Avam Kamarası'nı içeren bir yapı oluşmuştu. İki kamaranın tarihsel nedeni geleneksel sistemin üst sınıfı aristokrasinin ayrı temsille ayrıcalıklarını koruma, konumunu güçlendirme isteğidir. Sadece İngiltere'de değil, birçok ülkede iki kamaralı bir yapı vardır. 1961-80 dönemi Türkiyesi'nde de iki kamara vardı, her ikisi de seçimle geliyordu, üst kamaranın (Senato) farkı üyelerinin yüksek öğrenimli ve biraz daha yaşlı olmasıydı (mecliste 30 yaş, senatoda 40 yaş alt sınırı vardı). 1920-60 döneminde ve 1980 sonrası dönemde ise tek kamaralı bir yapı vardır. İki kamaralı

yapının İngiltere'de ve onun ardından başka Avrupa ülkelerinde oluşum nedeni aristokratik temsil olmakla birlikte, başka mantıklara da dayanır. Bir tanesi (aristokratik kökenli olsun olmasın) daha seçkin üyelerden oluşan bir üst meclise sahip olma isteğidir, bir diğeri bizzat yasama içinde güçler ayrılığına giderek denge kurmak (bir meclis ötekini dengeler) ve böylece hataları azaltmaktır. Bir başka mantık ulusal temsilin yerel temsille tamamlanması isteğidir: ABD'de Senato ve Temsilciler Meclisi şeklinde iki kamara vardır, ilkinde her eyalet eşit, ikincisinde nüfusuna göre temsil edilir. Benzer bir örnek de Almanya'dır. İki kamaralı sistem etnik ve dinsel topluluklara temsil olanağı sağlama mantığıyla da kurulur. Komünist dönemde Sovyet uluslar konseyi, Çekoslovakya ve Yugoslavya'da ulusal-etnik topluluklara temsil hakkı sağlayan üst kamaralar bu mantıkla kurulmuşlardı.

Bir başka meclis tipi ise federal bir yapının olduğu ülkelerdeki eyalet meclisleridir. Ayrıca hemen hemen bütün ülkelerde çeşitli seviyelerde yerel meclisler vardır. Daha çok faşist rejimlerde görülen mesleki ve sektoriyel temelde korporatif meclisler bir başka ikinci meclis uygulamasıdır. Keza Batılı ülkelerde ekonomik meclis uygulamasına raslanır, genellikle danışma organıdır. Yasama meclislerinin üye sayısı değişkendir. Küçük ülkelerde 50'nin altına dahi düşebilmekte, büyük, hatta ortaboy ülkelerde 500'ü aşmaktadır. Üye sayısı belirli bir nüfus miktarına bir temsilci düşecek şekilde ayarlanır (bu durumda nüfus arttıkça temsilci sayısı artacaktır) ya da temsilci sayısı sabittir (dolayısıyla nüfus arttıkça temsilci başına düşen nüfus da artar).

Parlamentoya ilişkin kurallar nelerdir? Parlamentoların yapısı ve işleyişi genellikle anayasalarca belirlenir, anayasalar başlangıçta kurucu meclisler veya gruplarca yapılmıştır, birçoğu referandumla halk tarafından onaylanmıştır. Daha sonra parlamento kendi yapısı ve işleyişi hakkında belirli ölçülerde değişiklikler yapabilir. Parlamento hakkında kendi dışında da kararlar alınabilir (başkan, hükümet, yüksek yargı gibi organlarda), yine belirli ölçülerde. Diğer problem parlamentonun belirlenme şeklidir. Bu organın kimlerden oluşacağı demokratik rejimlerde ve bazı anti-demokratik rejimlerde seçimlerle saptanır. Demokratik rejimin farkı seçimlerin serbest ve rekabetçi olmasıdır, öyle ki seçimler sonucunda iktidar değişebilir. Anti-demokratik rejimlerde ise seçimler serbest değildir, birçok durumda fiili iktidarlarca (özellikle tek parti ve yönetimince) belirlenmiş adayların onaylanması şeklinde cereyan eder. Ancak bu tür rejimlerde de seçmenin bir miktar tercih hakkı vardır (adaylar arasında, izin verilen partiler arasında), tercih hakkının derecesi yerine göre değişir. Bir diğer usul parlamento üyelerinin atamayla belirlenmesidir. Anti-demokratik rejimlerde ve rejim değişikliği ortamlarında fiili iktidarlarca atama usülüne başvurulmaktadır, demokratik rejimlerde de belirli bir miktarda meclis üyesi atamayla gelebilir. Atamalar başkan, monark, yargı organları, hükümet, yerel meclisler, bizzat ulusal meclis, fiili yönetici grup tarafından yapılabilir.

Bir başka problem parlamentonun kapatılması, dağıtılmasıyla ilgilidir. Anayasada parlamentoyu kimin, hangi koşullarda ve nasıl kapatıp dağıtabileceği belirtilir, prosedürleri ise ülkeden ülkeye değişir. Demokratik rejimlerde parlamentonun kapatılması yoluna fazla başvurulmaz, ama yerine göre parlamentoyu dağıtabilecek bazı mekanizmalar kabul edilir (parlamentoda belli bir çoğunluk kararıyla, bazan devlet başkanının, yüksek yargı organlarının, hatta hükümetin kararıyla). Kapatmanın ardından genellikle yeni seçime gidilir. Demokratik mekanizma dışında, parlamento devrim, karşı-devrim, darbe, yönetici grubun kararı veya başka bir yoldan, genellikle zor faktörünü içeren bir yolla

kapatılabilir. Ardından yeni bir yapılanmaya gidilip rejime uygun bir parlamento açılabilir veya tek parti, lider, cunta, monark gibi fiili yönetici gruplar yeni bir parlamento açmaya gerek duymazlar, ama 20. yüzyıl ve sonrasında anti-demokratik rejimlerde çoğu zaman rejime uygun ama rolü ikincil kalan parlamentolar kurulmuştur. Parlamentonun nasıl toplanacağı da kurallara bağlanır. Genellikle belirli tarihler arasında toplanacağı öngörülmüştür. Bu da üç düzeyde düşünülebilir: bir seçim dönemi ne kadar sürelidir (genellikle 3-5 yıl arasında değişir, ama erken seçimlere de epeyce raslanır), bir yıl içinde parlamentonun açık olduğu tarihler ne kadar ve ne zamandır, çalışma günleri ne kadar ve ne zamandır. Parlamento parlamenterlerin isteği üzerine kapalıyken toplantıya çağrılabilir, keza devlet başkanının ve hükümetin duruma göre parlamentoyu toplantıya çağırma hakkı vardır.

Parlamento kurumlaşmasının çok önemli bir yönü parlamento komisyonlarıdır. Gelişme sonucunda devletin müdahale alanları genişlemiş, sorunlar daha karmaşık hale gelmiş, bu nedenle parlamentolarda uzman yapılara ihtiyaç artmıştır. Sorunlar artık parlamento genel kurulundan çok uzman komisyonlarda görüşülmekte, daha sonra parlamento genel kurulunda karar alınmaktadır. Bu komisyonlar olmasaydı, parlamento sadece hükümetin kararlarını onaylar duruma düşerdi. Ancak çok sayıda komisyon kurulmasının parlamentoda bürokratik bir yapı yaratması da eleştiri çekebilmektedir. Ayrıca parlamento komisyonları her zaman yeterince uzmanlaşmış değildir, esas uzman kuruluşlar bürokrasidedir. Parlamenterlerin devamlı seçimle yenileniyor olması uzmanlaşmayı zorlaştırmaktadır.

Kurumlaşma yapısal farklılaşma ve işlevsel uzmanlaşmayı, kurum içinde düzenli ve istikrarlı bir yapının oluşmasını, roller, normlar ve yaptırımların belirlenmiş olmasını gerektirir. Kurumlaşmış bir parlamento çevresinden özerk olmalı, karmaşık bir örgüt yapısı oluşturmalı, evrensel (universalistic) ölçütleri uygulamalıdır. Ancak kurumlaşma kolay ve kısa sürede ulaşılabilen bir durum değildir, birçok ülkede 150-200 yıldan uzun süreli kurumlar olan parlamentolar kurumlaşma yönünde büyük ilerleme kaydetmişlerdir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda ise parlamentolar henüz 60-70 yıllıktır ve sık sık otoriter rejimler altında çalışmışlardır veya faaliyetleri kesintiye uğramıştır, bu nedenle kurumlaşma düzeyleri yetersizdir. Çevresinden özerk olma kriterine göre parlamentoyu nasıl değerlendirebiliriz? Özerkliğin bir ölçütü üyelik süresinin uzaması, üyeliğin istikrar kazanmasıdır. Polsby'nin araştırmasına göre ABD'de bir milletvekilinin ortalama hizmet süresi 1789-1807 arasında 2 yıldan 1949-63 arasında 5 yıla yükselmişti. Özerkliğin bir başka ölçütü yöneticilerin kurum içinden seçilmesidir, bu açıdan hükümetin parlamento üyeleri arasından geliyor olması önemli bir göstergedir. Karmaşık örgüt yapısı kriteri ise, belirli işlevleri gören uzmanlaşmış yapılar ve bunlar arasında karşılıklı bağımlılık kurulmasını gerektirir. Geçmişte gerek duyuldukça oluşturulan komite yapısı süreç içinde yerini devamlı faaliyette bulunan komisyon yapısına bırakmıştır. Evrensel ölçütler kriteri ise kurallara uyma ve kişiselliği aşışta odaklanır. Yine Polsby'nin araştırmasına göre ABD'de parlamenter yaşamda karşılıklı ilişkilerde saygı yerleşmektedir, mecliste 1920'lerden beri kavga ve küfürleşme yoktur, keza tecrübeye verilen önem artmaktadır. Türkiye'de mecliste yenilenme oranı görece yüksektir, %50'yi bulmaktadır, dönemine göre farklar olsa bile. Birçok milletvekili meclis içi faaliyetlere pek zaman ayıramamakta, zaman zaman meclise devamsızlıktan yakınılmaktadır. Milletvekili seçilmek için yüksek harcamalar yapılması gerekmektedir. Mecliste

bazan kavga ve küfürleşmelere raslanmaktadır. Bütün bunlar kurumlaşma açısından henüz yetkinliğe ulaşılamadığının göstergesi sayılabilir.

Bir başka husus parlamenterlerin özellikleriyle ilgilidir. Parlamento üyesi olabilmek için bazı kısıtlamalar vardır. Hemen her zaman aklı yerinde olmak ve belirli bir yaşa erişmiş olmak gerekir. Yaş kriteri bazan seçmen yaşına daha yakın, bazan daha uzak olabilir (örneğin seçmen yaşı 18 seçilme yaşı da 18, tersine seçmen yaşı 18 seçilme yaşı 30 gibi). Bazı kısıtlamalar ise bazı ülkelere veya dönemlere özgüdür: ırk, zenginlik, eğitim düzeyi gibi. Son kriter çoğu ülkede aranmaktadır, ancak hangi eğitim düzeyinin arandığı değişir. Temsilciler için sadece ilkokul sınırı getirenler de vardır, yüksek öğretim sınırı getirenler de. Zenginlik kriteri sınırlı oy dönemine özgüdür. Irk kriteri artık kalkmış gibidir. Çoğu zaman parlamenter dokunulmazlığı vardır, dokunulmazlık parlamenterlerin görevlerini yapmalarını kolaylaştırır, ama dokunulmazlığın olmadığı ülkeler de vardır. Parlamenter maaşları genellikle yüksektir, bu da bazan eleştiri çekmektedir. Ama bazı ülkelerde görevin gerektirdiği harcamaları karşılayacak düzeyde olmadığından da yakınılır, bu durum parlamenterin kendisine maddi destek sağlayan gruplara bağımlı hale gelmesine sebep olabilir. Parlamenterlere maaşın dışında bazı kolaylıklar da tanınır, sekreter, lojman gibi. Daha başlardan beri ve bilhassa 20. yüzyıldan itibaren parlamenterler arasında profesyonelleşme olmuş, siyaset bir meslek gibi addedilmeye başlanmıştır. Profesyonelleşme bir yandan olumlu görülür, çünkü uzmanlaşma sağlamakta, dolayısıyla işlerin daha iyi ve verimli yapılmasını olanaklı kılmaktadır, böylece uzun vadede parlamenter alt-kültürü oluşabilmektedir. Diğer yandan profesyonelleşmenin olumsuz etkileri de vurgulanır: bir kez seçildikten sonra kimsenin parlamenterlikten ayrılmak istememesi, yozlaşma olması, yeni unsurların temsil imkanı bulamaması, görev bitince boşluğa düşülmesi gibi.

Son olarak parlamenter profiliyle ilgili birkaç değinmede bulunalım. Batı'da ilk parlamentolarda aristokrat kökenli üyeler büyük ağırlığa sahipti. 20. yüzyılda parlamento üyeleri arasında, serbest meslek sahipleri (bunlar arasında da en çok hukukçular), bürokrasiden ve iş dünyasından gelenler, taşra eşrafı (toprak sahipleri ve diğerleri) bileşimi bir yapı yaygın olmuştur. Parlamentolar eski elitlerin temsil edildiği bir yer olduğu gibi, yeni elitler için yükseliş kanalı da olabilmektedir. Parlamenterler tüm ülke çapında seçildiğinden kırsal dünya ve taşra bu kanaldan temsil ve sesini duyurma imkanı elde etmektedir. Orta yaşlı ve yaşlı üyeler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Parlamentolarda kadın üyeler az, hatta çok azdı, gelişmiş ülkelerde oranları daha yüksek olsa bile. Ama son yıllarda bütün ülkelerde kadın parlamenter sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir (genellikle gelişmiş ülkelerde %25, gelişmekte olan ülkelerde ise %15 düzeyi aşılmaktadır, bazı ülkelerde %40 eşiği bile geçilmektedir). Parlamenter seçilmek için iki eşiği aşmak gerekir. Birincisi aday listesine girebilmektir, bunun için önseçimleri kazanmak veya parti örgütü ve yöneticileri tarafından aday gösterilmek gerekir. İkincisi seçimde kazanmaktır, bunun için görece güçlü partilerden aday olmak ve aday listesinde iyi yerde, yani üst sıralarda olmak gerekmektedir. Birçok seçim sisteminde tercihli oy imkanı vardır, bu da halkın benimsediği adayların şansını arttırmaktadır, ama etkisi sınırlı ölçüde kalmaktadır (seçmen çoğunlukla parti tercihi yapmaktadır). Bağımsız seçilenler olmakla birlikte parti politikasının yerleştiği günümüzde sayıları görece azdır. Bütün bu süreç parlamenter olmak isteyenler açısından epeyce çevre, harcama ve çalışma gerektirmektedir, bu imkanlara pek sahip olmayanlar parlamenterliğe ulaşamamaktadır. Önemli bir husussa parlamenterlerin

öncesindeki siyasal çalışmalarıdır, parti örgütünde faaliyet ve parti yöneticisi konumlara gelme, yerel yönetimlerde etkinlik, baskı gruplarında yöneticilik gibi. Öncel siyasal çalışmanın göreli ağırlığı siyasette profesyonelleşme eğiliminin göstergesidir. Ancak öncel siyasal çalışmaları pek olmayan bazı etkin unsurlar da direkt parlamenter seçilebilmektedir (örneğin yüksek bürokrasiden gelenler).

b) Yürütme: hükümet ve devlet başkanı

Yürütme merkezi odağın çekirdeği, ülkenin yönetim merkezidir. Hükümet ve devlet başkanı yürütme gücünü oluştururlar, karar alma sürecinde çok etkilidirler, ülkeyi ve halkını temsil ederler, kendilerine bağlı devlet kurumları vasıtasıyla kararların uygulanmasını sağlarlar. Meclisler, yani yasama yokken de toplumun yöneticileri, yani yürütme vardı. Devlet başkanlığı ve hükümet eski tarihlerden itibaren, hükümdarlık sistemleriyle birlikte ortaya çıkmışlardır. Hükümdar devletin ve yürütmenin başıydı, karar sürecinde belirleyici idi, mutlak yetkileri vardı. Hükümdarın çevresinde birçok durumda kabinesi vardı, bu da modern çağdaki hükümetin öncülü sayılabilir. Kabine çoğunlukla enformel bir yapıdaydı, hükümdarın yakın çevresinden oluşurdu, bazansa formel bir kurumsallığı vardı, belirli kriterlere göre oluşturulur ve çalışırdı. Bu kabinede önemli devlet kurumlarının yöneticileri, üst aristokrasiden, dinsel establishment'ten ve hükümdarın yakınlarından kişiler bulunurdu. Hükümdar kabinesinin tipik bir örneği Osmanlı divanıdır, başbakan konumuna yakın düşünülebilecek olan veziriazam, beylerbeyleri, üst düzey dinsel-yargısal, askeri ve idari-mali yöneticilerden oluşuyordu. Modern çağa geçişin başladığı Yeniçağ'da Batı'da monark (yani hükümdar) kabinesi yapısı yerleşti ve kurumlaştı, ama monarkın mutlak yetkileri de sürüyordu.

18. yüzyılda İngiltere'de, 19. yüzyıldan itibaren tüm Batı'da yeni bir yürütme yapısı oluştu. Devrimler bazı monarşileri yıktı ve parlamentoya dayalı hükümetler kuruldu, ama daha çok devrim olmadan veya devrim devresi sonrasında monarşinin yanısıra parlamentolar kuruldu. Parlamenter monarşi olarak adlandırılan bu rejimde, hükümet başlarda monarkın kabinesi statüsündeydi, esas ona bağlıydı. Ancak hükümetin kime bağlı olacağı konusunda parlamentoyla monark arasında anlaşmazlıklar olabiliyordu, sonuçta monarkın yetkileri zamanla azaltıldı, hükümet hem monarka hem parlamentoya bağlı hale geldi, giderek esas itibarıyla parlamentoya bağlı hale geldi (hükümet parlamento içinden çıkmakta, parlamentoda oylanmakta ve kabul edilmekteydi, ona karşı sorumluydu). Ayrıca gerek monarşiye gerek parlamentoya karşı hükümetin gücü ve özerkliği arttı, başbakan esas figür haline geldi. 20. yüzyılda birçok ülkede monarşi kaldırıldı (bazı ülkelerde daha öncesinde kaldırılmıştı), parlamenter rejim çerçevesinde cumhurbaşkanlığı makamı ortaya çıktı, bazı ülkelerde monarşi sürdü ama monarkın konumu simgesel ve tarafsız bir devlet başkanı statüsüne indirgendi. Amerika kıtasında ise 19. yüzyıldan beri başkanlık rejimleri vardı, hükümet parlamentoya karşı bazı sorumlulukları olmakla birlikte başkanın yönetimindeydi.

Demokratik olsun olmasın hükümet tüm modern toplumlarda genel sabittir. Başkanlık rejimleri dışında genellikle bir başbakanın başkanlığındadır ve devletin etkinlik alanlarını, kurumlarını kapsayan bir dizi bakanlıktan oluşur. Başbakan hükümeti yönetir, ülke çapında politikaların saptanmasında en etkili kişidir, temsili ve simgesel rolü belirgindir (genellikle siyasal konularda halkın en çok tanıdığı kişidir). Parlamenter demokrasilerde yürütme hükümetin yetkisindedir,

cumhurbaşkanı az karışır, hükümet parlamentoya bağlıdır, onun tarafından atanır. Genellikle seçimi kazanıp parlamentoda çoğunluğu elde eden ya da en çok temsilciye sahip olan parti hükümeti kurar (kendi başına veya başka partilerle koalisyona giderek), ama bazan birinci partinin dışındaki partiler koalisyon kurarak hükümet olabilirler. Çoğu zaman iktidar partisinin lideri, koalisyonlarda da en fazla temsilcisi olan partinin lideri başbakan olur, ama bazan başbakanlık için başka şahıslar üzerinde anlaşıldığı olur. İktidar partisi ya da koalisyonunun parlamentoda çoğunluğa sahip olması hükümetin istediği kararları çıkartmasını çoğu zaman olanaklı kılar. Başkanlık rejimlerinde hükümet başkan kabinesi niteliğindedir, genellikle başkanla başbakan çakışır, hükümet aynı zamanda parlamentoya bağlıdır, öyle olmasa bile parlamentoyla ilişkileri önem taşır.

Rejim ne olursa olsun hükümet içinde etkinlik dallarına göre bir dizi bakanlık vardır. Keza devlet sekreterleri gibi bakanlara paralel bir merci de olabilir, bunlar bakanlara görevlerini ifa etmede yardımcı olur, bağlı kurumlarla ilişkileri kurarlar. Farklar olmakla birlikte tüm ülkelerde bazı standart bakanlıklar vardır: dışişleri, içişleri ve güvenlik, adalet, savunma ve savaş, maliye ve ekonomi, sosyal işler ve sağlık, eğitim, tarım ve sanayi, imar ve ulaşım, yerel yönetimler, vs. Bunlar kendi alanlarında devlet ve hükümet politikalarının uygulanmasını sağlarlar, bu politikaların saptanmasında birinci derecede etkili olurlar, kendi alanlarındaki devlet kurumlarını yönetirler. Bu bakımdan bakanlıklar devletin sabit bürokratik kurumlaşması ile yasama ve iktidar arasında bağlantıyı kurarlar.

Yürütmenin diğer temel unsuru devlet başkanıdır, bunun dört tipini ayırdedebiliriz. Devlet başkanı demokratik rejimlerde ya halk tarafından seçilen bir başkandır (birinci tip), ya da parlamento tarafından seçilen bir cumhurbaşkanı (ikinci tip). Ayrıca monarşinin sürdüğü ülkelerde monark da devlet başkanı gibi düşünülür (üçüncü tip), bu tipi az önce anlattık. Anti-demokratik rejimlerde ise fiili yönetici grubun lideri veya o grup içinden, o gruba bağlı bir devlet başkanı vardır (dördüncü tip), ona bir sonraki başlık altında değineceğiz.

İlk tip başkanlık ve yarı-başkanlık rejimlerinde görülür, geniş yetkili ve halk tarafından seçilen başkanlardır. Başkanlık rejiminde hükümet başkanı da odur, genellikle ayrı başbakan yoktur. Seçildikten sonra parlamentoya karşı sorumlu değildir, ancak başkanın önerileri parlamento tarafından kabul edilmeyebilir, diğer yandan parlamento tarafından çıkarılan yasalar başkanca veto edilebilir. Yürütmenin esas unsuru odur, hükümeti o tayin eder ve yönetir. Çoğu zaman başkan belirli bir partidendir (dolayısıyla parti yönetimi hükümet değil başkan dolayımıyla gerçekleşir), ama partiden özerkliği daha fazladır, kişisel yönetim eğilimi görece güçlüdür. ABD başkanlık rejiminde başkan halk tarafından seçilen ikinci seçmenlerce seçilir, kabinesini seçmekte serbesttir, onların üzerinde hükümet başkanı rolünü de görür, bakanları görevden uzaklaştırabilir. Genellikle partilidir (ya Demokrat ya da Cumhuriyetçi), parlamentoda çoğunluğa sahip olan partiden olabileceği gibi karşı partiden de olabilir (çünkü seçimler ayrıdır), özellikle ikinci halde yasama ile yürütme arasında iktidar çekişmeleri yaşanır. Latin Amerika'da da başkanlık rejimleri yaygındır ve başkanın geniş yetkileri vardır. Tipik örneği Fransız V. Cumhuriyeti olan yarı-başkanlık rejiminde başkan halk tarafından seçilir (seçimle gelmesine karşın parlamenter rejimlerdeki gibi cumhurbaşkanı olarak adlandırılır), seçimi kazanan partiden olmak üzere hükümeti atar, hükümet ona bağlı olarak çalışır ama aynı zamanda parlamentoya da bağlıdır ve ayrı bir başbakanı vardır. Cumhurbaşkanı başka

önemli yetkilere de sahiptir: yasa önerileri getirebilir, referandumla yasa çıkartabilir. Parlamento ve hükümette başka parti egemense ilişkiler çetrefilleşir (bu olguya cohabitation – birlikte oturma – deniyordu, 1980'ler ve 1990'larda sosyalist başkanla sağ hükümet, sağ başkanla sosyalist hükümet birliktelikleri yaşandı). Yarı-başkanlık rejimi Üçüncü Dünya ülkelerinde son dönemdeki nısbi demokratikleşme sürecinde epeyce yayılmıştır.

İkinci tip parlamenter cumhuriyetlerdeki cumhurbaşkanlarıdır. Yürütmenin başı cumhurbaşkanıdır, ama asıl siyasal güç hükümettedir. Cumhurbaşkanı halk tarafından değil parlamentoca seçilir, yetkileri başkanlık rejimine göre epeyce daha azdır ama yine de önemlidir. Genellikle parlamento ve hükümetin kararlarını onaylayıcı bir rolü vardır, bunları reddedebilir ve aralarında anlaşmazlık çıkabilir. Cumhurbaşkanı partili olabilir ama tarafsız niteliği başkanlık ve yarı-başkanlık rejimlerine göre daha belirgindir. Hükümet büyük ölçüde parlamentoya bağlıdır ama cumhurbaşkanına da bazı bağlılıkları vardır. Uygulamada cumhurbaşkanı parlamentoda çoğunluğa sahip partinin veya en çok temsilcisi olan partinin liderini, ya da bir partiler koalisyonunun üzerinde anlaşmaya vardığı kişiyi başbakanlığa atar. Başbakan bakanlar kurulu kadrosunu oluşturup cumhurbaşkanına sunar, o da atar. Böylece kurulan hükümet bir program hazırlayıp parlamentodan güvenoyu ister, güvenoyu alırsa göreve başlar, alamazsa süreç yeniden başlar.

Yetkilerinin genişliği kriterine göre, etkili devlet başkanı-etkisiz devlet başkanı karşıtlığı kurulabilir. Yetki genişliğinin göstergelerinden biri hükümetle ilişkilerdir, hükümetin başkana bağlı olması, onun tarafından belirlenmesi halinde geniş yetkiler sözkonusudur. Başkanlık ve yarı-başkanlık rejimlerinde, parlamenter monarşinin ilk dönemlerinde, anti-demokratik rejimlerde yetkiler geniştir. Geniş yetki halinde kararların alınmasında devlet başkanının rolü artar, hatta belirleyici olur. Aksi takdirde parlamento ve hükümet kararlarını sadece onaylayan bir merciye dönüşür, ama veto ve değiştirme imkanlarına göre yetkisi artar veya azalır.

Devlet başkanı-hükümet başkanı ayırımı çeşitli etmenlerle açıklanır. Tarihsel olarak farklı siyasal güçler arasında iktidar dengesinin, paylaşımının sonucudur: 18. -19. yüzyılların parlamenter monarşilerinde monark başkan gibiydi ve aristokratik bir iktidarı temsil ediyordu, buna karşılık hükümetin başkanı (başbakan) burjuvazinin ve halk katmanlarının da temsil edildiği parlamentodan çıkıyordu. Bir diğer etmen devlet başkanının tarafsız konumuyla ilgilidir. Doğrudan yönetim işlevini partili, dolayısıyla taraflı hükümet ve başbakan görürken, devleti, ülkeyi ve ulusu temsil işlevini görece tarafsız devlet başkanı görmektedir. Günlük siyasal mücadelelerin dışında toplumun birliğini simgeleştiren bir kuruma gerek görülür, tarafsız devlet başkanı partizan çekişmelerin ötesinde birleştirici simge ve istikrar unsuru olabilir. Başkanlık rejimlerinde başkan genellikle bir siyasal tarafı temsil etse bile yine de nisbeten tarafsız bir tavrının olması gerekir. Devlet başkanlığı siyasal çıkmazlarda çözüm bulma işlevini de görebilir, taraflar arasında arabuluculuk yapabilir. Ancak iki ayrı iktidar merkezi (devlet başkanı ve hükümet) arasındaki anlaşmazlıklar gerilim kaynağı da olabilir ve sürecin çıkmaza girmesine yol açabilir.

c) Diğer merkezi odak unsurları

Anti-demokratik rejimlerde merkezi odak yapısı biraz daha farklıdır. Parlamentarizmle anti-demokratik rejim arasında karşıtlık kurulur, ama 20. yüzyılda birçok anti-demokratik rejimde parlamento da vardır, atamayla gelenler olduğu gibi serbest ve rekabetçi olmasa bile seçimle gelenler de vardır. Ayrıca parlamento olsa bile etkisi ve denetleyici rolü sınırlıdır, daha çok yürütmenin icraatını destekleyici ve meşrulaştırıcı bir rol oynar. Hükümet ise tüm rejimlerde sabittir, dolayısıyla bu rejimlerde de vardır, parlamentoca onaylanıyor olabilir de olmayabilir de. Bu rejimlerin asıl özgünlüğü fiili yönetici grubun merkezi odak içinde sahip olduğu stratejik konumdur, bu bakımdan bu grubu da yürütme kapsamında düşünmemiz gerekir. Fiili yönetici grup hükümet ve devlet başkanıyla çakışabilir veya ona paralel bir yürütme oluşturabilir ve onu yönlendiren bir konumdadır. Ancak bazan aralarında anlaşmazlıklar çıkabilir ve hükümet az-çok özerk olabilir. Bu rejimlerde devlet başkanı da vardır, çoğu zaman fiili yönetici grubun lideriyle çakışır (tek parti lideri, cunta lideri, kişisel lider, otokrat monark gibi), bazı liderler plebisitle kendilerini halka onaylatırlar. Başkanla lider bazan ayrı kişiler olabilir (ama genellikle fiili yönetici grup içinden veya tarafından biri atanır), o zaman başkanın yetkileri daha kısıtlıdır. Sözkonusu rejimlerde genel olarak kişisel yöneticilerin (lider, başkan, başbakan) rolü güçlüdür, geniş yetkileri vardır, ama bazısı lider merkezli rejim görünümündeyken, bazılarında daha kollektif bir yönetim tarzı vardır.

Anti-demokratik rejim türüne göre yönetici grup değişebilmektedir. Bir tanesi 19. yüzyılda görece yaygın olan otokratik monarklar, kabineleri (hükümet monarkın kabinesi durumundadır, ona bağlıdır) ve bu çevredeki bürokratik-aristokratik yönetici kategoridir. Monarşik rejim tedrici olarak evrimleşmiş ve otokrasi dozu azalmış olsa bile monark ve kabinesinin nüfuzu görece güçlü olmaya devam etmiş, sıklıkla yeni kurulmuş olan parlamentoya üstün gelmiştir. Bir diğer tip yabancı egemenliğidir, geçmişte imparatorluklara bağlı ülkelerde ve sömürgelerde olduğu gibi. Bunlarda da yabancı güç valisi, komutanı ve çevreleri esas iktidar sahibiydi, ama bazılarında iktidarı yerli bir hükümetle paylaşıyorlardı, bazan yetkileri sınırlı bir parlamento olabiliyordu.

Gelişme sürecindeki toplumlarda otoriter rejim yaygındır, yakın zamanda Üçüncü Dünya'da olduğu gibi, geçmişte Doğu'da olduğu gibi. Bunlarda yaygın fiili yönetici grup tipleri lider ve çevresi olabilir (hükümet lidere bağlı kişilerden oluşur), askeri cunta olabilir (cunta hükümet işlevini üstlenebilir veya hükümet fiilen ona bağlıdır), tek parti yönetimi olabilir (genellikle hükümetle paraleldir, kesişir). Bu üçlü sıkca bir arada görülür ve hükümete de egemendir. Parlamento yoktur, kapatılmıştır veya rejime bağlı, yetkileri sınırlı bir parlamento vardır. Bazı otoriter rejimlerde demokratik mekanizmaların varlığı, ara biçimler fiili yönetici grupla hükümet ve parlamento dengesine önem kazandırmaktadır. Faşizmde karizmatik lider ve çevresinin ağırlığı artar, hükümet bu çevreden oluşmakta ve kararların alınmasında lider belirleyici olmaktadır. Çoğu zaman rejime bağlı, tekilci yapıda bir parlamento vardır, ama etkisi sınırlıdır. Komünizmde ise ideolojik tek parti ile devlet (hükümet, parlamento ve bürokrasisiyle) paralel bir örgütlenme içindedir, genellikle tek parti yönetimi (politbüro ve merkez komite) ana iktidar odağıdır. Politbüro-hükümet bileşimi esas karar merciidir. Sıklıkla lider ağırlığı da görülür (bu durumda lider kültünden sözedilir), parlamentonun etkisi ise sınırlıdır. Anti-demokratik rejimlerin birçoğu bürokratik rejim olarak da nitelenir, bu bakımdan devlet kurumları

yöneticilerinin iktidar çemberi içinde ağırlığı artar (ordunun, gizli polisin, planlamanın, vs). İran gibi bazı ülkelerde ise dinsel establishment iktidar çemberinde büyük ağırlık sahibidir, iki başlı bir yapı vardır: devlet başkanı ve dinsel lider.

Demokraside olsun anti-demokratik rejimde olsun uygulayıcı devlet kurumlarının yöneticilerini de merkezi odak içinde düşünebiliriz. Parlamentolar ve hükümetler değişmektedir, ama devlet kurumları kalıcıdır (hatta yöneticileri de nisbeten kalıcıdır), hükümetle yakın istişare içindedirler, aynı zamanda görece özerk hareket edebilmektedirler. Bu bakımdan kararların alınmasında (özellikle kendi alanlarında kararlar sözkonusu olduğunda) çok etkili olabilmektedirler. Bazı devlet kurumları çok daha etkilidir, bu bakımdan özellikle ordu üzerinde durulur. Birçok anti-demokratik rejimde ordu esas iktidar odağı haline geldiği gibi, demokratik yapıda da yönetim üzerinde nüfuz sahibi olabilmektedir. Ordu dışında dışişleri bürokrasisinin, güvenlik örgütlerinin, gizli servislerin, ekonomik kuruluşların (örneğin merkez bankası, maliye, planlamanın, vs) güçlü etkisinden sözedilir.

Son olarak yasama ile yürütme arasındaki ilişkiler ve güç dengesi konusunda bir toparlama yapalım. Geleneksel çağlarda yasama ile yürütme işlevlerinin monark ve çevresinde bir arada bulunması en yaygın durumdu. Modern çağda yasama ile yürütmenin ayrılması, 19. yüzyıldan itibaren yasama organı parlamentoların kurulmasıyla birlikte yerleşik kural haline geldi. Rejimlere göre yasama-yürütme dengesine bakarsak, monarşilerde yürütme (monark ve ona bağlı hükümet) önde gelir, ama parlamenter monarşilerde yasamanın (yani parlamentonun) ağırlığı giderek artmıştır. Demokrasilerde teorik olarak yasama güçlü iken anti-demokratik rejimlerde yürütme (lider, hükümet ve fiili yönetici grup) güçlüdür. Klasik demokrasi teorisine göre demokrasilerde kuralları yapan, politikaları saptayan halk tarafından seçilmiş kişilerden oluşmuş yasama organıdır, yürütme organı hükümet ona bağlıdır. Ancak yürütmenin gücü teorik olarak mühim olduğu gibi (politikaların belirlenmesinde stratejik rolü ve uygulamayı sağlaması nedeniyle), pratikte daha da artar. Yasama-yürütme ilişkilerinde iktidar partisi (veya koalisyonu) aracı bir işlev görür, çünkü bu parti(ler) parlamentoda çoğunluktadır, bunların oylarıyla hükümet parlamentoda onaylanır ve desteklenir, hükümet politikaları kabul edilir, iktidar partisi veya koalisyonunun önde gelen unsurları hükümette yer alır. İktidar partisi veya koalisyonu parlamento içinde çoğunluğu yitirirse yasama-yürütme çelişkisi ve yetki dağılımı önem kazanır. Yasama ile yürütme arasındaki güç dengesi ve ilişkiler belirli kriterlere göre değerlendirilebilir: politikaların belirlenmesi, yasaların hazırlanması ve çıkartılması süreci, yasamanın yürütmeyi denetleme gücü ve yürütmenin yasamadan bağımsız hareket etme kapasitesi, yasamanın yürütme ve yürütmenin yasama üzerinde etki kanalları, yasamanın hükümet üyelerinin belirlenmesi ve değiştirilmesindeki rolü (bu arada hükümet üyelerinin yasama içinden veya dışından gelmesi), yasamanın yürütmeyi görevden uzaklaştırma yetkisi, yürütmenin olağanüstü veya özel yetkileri (bu arada yasama organını dağıtma yetkisi)…

2. İŞLEVSEL ANALİZ

Yasama işlevi ülke yönetimi ile ilgili kararların alınması (ve bunların yasalaştırılması) ve ülkenin, ulusun, halkın temsiliyle ilgilidir, bu işlevin bir yönü de yürütmenin belirlenmesi ve denetimidir.

Yürütme işlevi ise kararların devlet kurumları vasıtasıyla uygulanmasının sağlanması ve sözkonusu kurumların yönetimi ve koordinasyonuyla ilgilidir. Ancak ülke yönetimiyle ilgili kararların alınması işlevi yasama organı parlamento dışında başka iktidar odaklarınca da görülür, özellikle yürütmenin bu alandaki rolü çok önemlidir, keza yürütme organlarının (devlet başkanı ve hükümetin) toplumu temsil işlevi de vardır. Bu bakımdan yasama ve yürütmeyi işlevselden çok kurumsal düzeyde tanımlamak doğru olur: yasama parlamentodur, yürütme ise hükümet, devlet başkanı ve anti-demokratik rejimde fiili yönetici grup. Karar alım ve uygulama sürecini daha önce yönetimle ilgili bölümde incelemiştik, burada yasama ve yürütmenin bu açıdan rolleri perspektifiyle bir analiz yapacağız.

a) Kararların alınması

Kararların alınması teorik olarak yasama işlevi olarak nitelenip yasama organıyla, yani parlamentoyla ilgili görülür. Ulus-halk egemenliği ilkesi uyarınca tüm toplumu temsil eden parlamentonun temel kararları alması, kuralları koyması gerekli sayılır. Ancak eskiden beri bu işlevin fiilen yerine getirilmesinde parlamento dışından unsurlar etkili olagelmiştir. 20. yüzyıldaki gelişme hakkında karar alma sürecinde parlamentonun etkisinin azaldığı, yürütme organı hükümetin uzmanlaşmış bürokrasiyle birlikte kararların alınması işlevini önemli ölçüde gördüğü şeklinde bir değerlendirme yapabiliriz, çünkü önlem ve politika kararlaştırma hem ileri düzeyde uzmanlaşma gerektirmekte hem de dış ilişkiler, ekonomiye müdahale gibi konularda çabuk ve esnek davranma gerekmektedir. Sonuçta parlamento kendisine ulaşan tasarıları uzun bir incelemeye tabi tutmadan onaylamaktadır.

Bununla birlikte parlamentonun rolü hala önemlidir, pasif bir onaylayıcılıktan aktif bir belirleyiciliğe kadar değişken olabilir. Teorik olarak hükümetten üstündür, yasalaştırma yetkisi onundur. Çok önemli görülen konularda hükümetin yasama organının onayını almadan uygulama yapması genellikle anayasa tarafından engellenmiştir (örneğin savaş ve antlaşma yapmada, bütçe çıkarmada, vs). Bazı temel konularda parlamentoda daha geniş çoğunluk aranır, bazısında ise halkoylamasına gidilebilir (örneğin anayasanın kabulü birçok ülkede halkoylamasıyladır). Parlamento hükümetin dışında inisyatifler ve kararlar alabilir, bazan da kendisine sunulan karar önerilerini reddeder. Yasama organının etkinliği üç eksende düşünülebilir: yönlendirme, tartışma, yasa haline getirme. Parlamento komisyonlarından, parlamento içindeki parti, grup veya kişilerden izlenecek politikalara ilişkin öneriler getirilmesi, uygulanan politikaların eleştirilmesi yönlendirici olur. Yasama organının temel bir rolü de toplumun hedeflerinin belirlenmesi olabilir (örneğin dış politika, ekonomik kalkınma, siyasal düzen hakkında), bu açıdan kurucu meclisler bilhassa etkindir. Yasalar ve politikaların görüşülmesi ise parlamentoda tartışmalar şeklinde olur, bu tartışmalar partileri, iktidar ve muhalefeti karşı karşıya getirir. Muhalefet partileri hükümetin icraatını bu kanaldan eleştirir, yasa yapımı sürecinde etkili olmaya çalışırlar. Bazan hükümetin ve iktidar partisinin istediği yasaları bloke edebilir, değiştirtebilirler. Ayrıca parlamentoya sunulan bütün yasa tasarıları hükümet menşeli değildir, muhalefetin veya tekil parlamenterlerin inisyatifiyle tasarılar sunulabilir ve bunlar

bazan parlamento kararıyla yasalaştırılabilir. Yasaların formülasyonunda parlamentodaki uzman komisyonlar etkili olur, sonunda yasaların kabulü ise genel kurul kararıyladır.

Bununla birlikte, karar alımında hükümetin rolü en azından parlamentonunki ölçüsünde önemlidir. Ana hedefleri çoğu zaman hükümet belirler, parlamento onaylar. Bazı kararları bizzat hükümet alıp uygulamaya koyar, bunları mutlaka parlamentodan geçirmesi gerekmez, bu bakımdan yasa gücünde kararlar alma eğilimi gösterir. Yasaların güncel koşullara göre yorumlanması da hükümetin görevleri arasındadır. Kararları sonuçta parlamento yasa olarak kesinleştirse bile, önce hükümette hazırlanırlar: inisyatif hükümetten gelir, tasarı hükümette hazırlanır ve parlamentoya sunulur. Bu ikinci halde birçok somut örnekte parlamento çoğu zaman onaylayıcı merci konumundadır, hükümet iktidar partisi veya koalisyonu vasıtasıyla parlamentoda çoğunluğa sahip olduğu için kararların kendi istediği yönde çıkmasını sağlayabilmektedir. Yürütmenin hükümet dışındaki unsurlarının etkisini de dikkate almamız gerekir. Monarkın etkisi günümüzde azalmıştır, 19. yüzyılda özellikle otokratik yapılarda fazlaydı. Devlet başkanı daha çok başkanlık rejimlerinde etkilidir, hükümet başkana bağlı olduğundan az önce ele aldığımız hükümet rolüyle örtüşme olur. Ama devlet başkanı başkanlık rejimleri dışında da etkilidir, yasaların çoğu zaman ona onaylatılması gerekir, bazan onaylamayıp geri çevirebilir.

Anti-demokratik rejimlerde yönetici grup temel kararları hükümetle birlikte veya tek başına saptayıp uygulamaya geçirebilir. Parlamento bu rejimlerde daha fazla devre-dışı bırakılabilir: ya yoktur, kapatılmıştır, ya salt onaylayıcı konumdadır, demokratik rejimde olduğu ölçüde inisyatifler alamaz, değişiklikler getiremez, tartışma yapamaz, eleştiremez. Ancak nisbeten etkin olabildiği durumlar da vardır. Geleneksel devlet sistemlerinde ise karar işlevini genellikle hükümdar ve çevresindeki yöneticiler görür, yetkileri geniş ve mutlaktır. Yerel iktidar sahipleri de kendi yörelerinde özerk olarak veya hükümdarlık merkezini etkileyerek bu işlevin görülmesi sürecine katılırlar. Bu toplumlarda dinsel kurallar ağırlık taşır, bu kuralların yorumlanmasıyla dinsel establishment karar sürecinde etkili olur.

Modern devletlerde anayasa sınırlayıcı bir temel kurallar dizgesidir, hükümet ve parlamentonun aldığı kararların, çıkardığı yasaların anayasaya aykırı olmaması gerekir. Anayasa mahkemesi bazı yasaları anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edebilir. Karar alma sürecinde bürokrasi, uygulayıcı devlet kurumları da oldukça etkilidir, öyle ki hükümet kararlarını ve yasa tasarılarını esas bunların yönlendirdiği, hazırladığı gözlemlenir (bu konuyu yönetim ve bürokrasiyle ilgili bölümde ele almıştık). Başkan, başbakan ve hükümetin çevresinde danışmanlar bulundurması eskiden beri görülen bir durumdur, bu pratik gitgide kurumlaşmıştır, dolayısıyla kararların alınması, politikaların belirlenmesinde bunların stratejik rolü vardır. Konunun uzmanı bilim adamları ve hukukçulara da başvurulabilir. Ayrıca karar sürecinde toplumsal iktidar odaklarının etkisini hesaba katmak gerekir, örneğin bazan büyük ekonomik güçlerin etkili olduğundan sözedilir. Diğer yandan yasa tasarılarını hazırlarken, önlemleri ve politikaları kararlaştırırken hükümet, bürokrasi ve parlamento toplumun, halkın isteklerini ve muhtemel tepkilerini de dikkate alırlar, şu ya da bu ölçüde.

Son olarak parlamentoda yasa yapımını, karar alımını dinamik bir süreç olarak özetlemeye çalışalım. Yasa bir uzmanlık işi olduğundan o alanda uzman bürokratik kuruluşta bir ön çalışma gerektirir. Ya yasa bizzat bürokratik kuruluşça gündeme getirilir, çünkü alanındaki gelişmeler bazı yasal düzenlemeler yapılmasını gerektirmiştir. Ya da çeşitli talepler ve etkiler sonucunda hükümet ve iktidar partisi tarafından devreye sokulur. Genellikle yasa parlamentoya getirilmeden önce bürokrasi-hükümet ortak çalışması ile hazırlanır, hükümet çevresindeki danışmanlar da bu süreçte çok etkili olabilir. Yasa yönünde girişim parlamentodan da gelebilir: muhalefet partileri yasa önerilerini bu kanaldan devreye sokarlar, iktidardan olsun muhalefetten olsun bireysel veya grup halinde parlamenterler de. Sonuçta hangi kanaldan gelirse gelsin yasa tasarısı parlamentoda önce uzmanlık komisyonunda görüşülür, uzmanlık komisyonu hükümet ve ilgili bürokratik kuruluşla istişare içinde çalışabilir. Yasa yapım sürecinde parlamento komisyonunun rolü zamanla artmıştır. Parlamento genel kurulunda yasa onaylanır veya onaylanmaz, ciddi tartışmalara konu olabilir, bazan da fazla tartışılmadan oylanır. Yasa tasarılarının kabulünde parlamento içinde partilerarası güç dengesi belirleyici olmaktadır, iktidar partisi veya koalisyonu parlamentoda çoğunlukta olduğundan çoğu zaman istediği yasayı çıkarabilir. Sonunda yasanın devlet başkanlığınca onaylanması da gerekir genellikle. Keza yasaya ilişkin yüksek yargı organlarına itirazlar beyan edilebilir. Gerek devlet başkanı gerek yüksek yargı organları önceden belirlenmiş kurallar çerçevesinde yasayı geri çevirebilir.

b) Kurumların yönetimi ve kararların uygulatılması

Merkezi odağın diğer önemli işlevi devlet kurumlarının yönetilmesi ve koordinasyonu, bu organizasyon vasıtasıyla kararların uygulatılmasıdır. Bu işlev yürütmeye, yani hükümete aittir. Hükümet çeşitli kollardan oluşan devlet organizasyonunun, kamu yönetiminin patronudur. Hükümet içinde değişik devlet kurumlarının bağlı olduğu bakanlıklar vardır, birçok durumda bu kurumların yöneticileri hükümetçe atanır. Devlet organizasyonu çok sayıda kurumdan oluştuğundan hükümet bunlar arasında koordinasyonu sağlar, böylece uygulamada uyum sağlanır. Hükümet parlamentonun çıkardığı yasaların, kendi kararlaştırdığı önlemlerin, politikaların uygulanmasından sorumludur. Uygulama ilgili devlet kurumları aracılığıyla yapılır, her kurum kendi uzmanlaşma alanındaki yasaları, önlemleri, politikaları uygular. Örneğin vergi yasaları ve kararnamelerini maliye kurumu uygular, yürütmenin aldığı bir yatırım kararını devletin ilgili ekonomik kuruluşu uygular, vs. Yerel düzeyde uygulamada merkezden idare örgütü, eyalet yönetimleri ve yerel yönetimler de kullanılır.

Uygulamada yürütmenin rolü çeşitli düzeylerde kendini gösterir. Biri bizzat fiili uygulayıcılıktır (üst düzeyde dış ilişkilerde dışişleri bakanı, başbakan, başkan uygulayıcı olur, mesela dış görüşmeler yapar, anlaşma imzalar). Diğeri uygulanacak kararın formülasyonu, uygulama prosedürlerinin belirlenmesi ve gösterilmesidir. Üçüncüsü fiili uygulayıcıların gözetimi, denetlenmesi, uygulamada sorunlar çıkınca bunlara çözüm getirilmesidir. Dördüncüsü uygulama için gerekli kaynakların tahsisidir. Özellikle finansman için gerekli kaynakların bulunmasında, bütçe ve ödenekler vasıtasıyla tahsisinde yürütme etkin rol oynar. Hükümet uygulamada merkezi organdır, ancak uygulamanın fiilen gerçekleştirilmesinde uygulayıcı kurumlar (devletsel, yerel, özel kurumlar) önemli yetkilere sahiptirler, yönetimle ilgili bölümde bu konuyu ele almıştık.

c) Temsili-simgesel rol

Merkezi odağın temel bir özelliği temsili-simgesel rolüdür. Parlamentolar ulusu ya da halkı temsil için vardırlar. Devlet başkanları devletin en üst kademesi olarak temsili role sahiptir. Keza ülke yönetimini simgeleştiren hükümetler, başbakanlar, liderler de. Geleneksel toplumların hükümdarları da böyle bir role sahipti, her ne kadar ulus-halk egemenliğine değil de tanrısal ve soysal bir meşruluğa dayanıyor idiyseler de. Tümü açısından temsili rolün temeli meşru yönetim olmalarıdır. Ulusun, halkın, ülkenin ve devletin soyut kişiliğini temsil ederler, uzun vadeli çıkarlarının temsilcisidirler.

Temsili rol özellikle parlamento için belirtilir. Parlamentoda temsil edilen ulus ya da halktır, 18. yüzyıl sonlarından itibaren ulus-halk egemenliği ilkesinin benimsenmesiyle bu anlayış yerleşmiştir. Parlamento üyeleri ulusun, halkın temsilcisi olarak nitelenirler, onun tarafından kendilerini temsil etmesi için seçilirler. Seçimle gelmemiş olsalar bile böyle temsili bir nitelikleri vardır, ulusun, halkın soyut kişiliğinin temsilcisi gibi düşünülürler. Ortaçağ ve Yeniçağ'da halk temsiline dayanan bir yönetim sistemi yoktu, ama Yeniçağ'da toplumdan katılma ve temsil talepleri gelmeye başladı. Temsil hakkı devrimler sonrasında ulus-halk egemenliğinin benimsenmesinin, gelişme sonucunda siyasete halk katılımının sağlanmasının ürünüdür.

Önemli bir sorun temsil edilen ulusun, halkın kapsamıyla ilgilidir. Soyut düzeyde bütün ulus-halk temsil edilmektedir, ancak çağdaş temsil sisteminin özelliği temsilcilerin seçimle gelmesidir ve seçmenler bütün ulus-halkı kapsamaz. Genel oy ilkesine göre temsil edilen ulus-halkın seçme hakkına sahip olan kesimi yetişkin nüfustur. Sınırlı oy ilkesi ise yetişkin kesim içinde seçme hakkını zenginlik, eğitim, ırk, cinsiyet gibi kriterlere göre sınırlıyordu. 19. yüzyılda, hatta birçok ülkede 20. yüzyıl ortalarına kadar sınırlı oy ilkesi geçerli olmuştur. Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupası'nda ise sadece soylular, rahipler ve burjuvalardan oluşan dar bir siyasal toplumu temsil eden meclisler vardı. Temsil probleminin bir çözüm şekli de doğrudan demokrasidir. Bu sistemde temsilciye gerek yoktur, halk doğrudan meclise katılır. Oysa milyonlarca kişiden oluşan bir ülkede herkesin meclise katılması olanaksızdır, bu nedenle sözkonusu sistem nüfusun fazla olmadığı yerlerde uygulanabilmiştir, eski Antik site-devletlerde (ama burada da halkın tümü meclislere katılamıyordu ve temsili kurumlar vardı), İsviçre kantonlarında olduğu gibi.

Temsilciler ulus-halkı bir bütün olarak temsil ettikleri gibi belirli bir seçim bölgesini, halkın orada yaşayan kesimini de temsil ederler, seçim mekanizması genellikle böyle bir yapıdadır (yerel birimler temelinde seçim yapılır). Temsilciler aynı zamanda ulus-halk içinde siyasal akım, parti şeklinde örgütlenmiş bir görüşü, programı temsil ederler. Seçmen günümüzde temsilci kadar ve ondan çok belirli görüş ve programlar, partiler arasında tercih yapmaktadır. Diğer yandan temsilci bireysel olarak bazı görüşlerin temsilcisi olarak da gözükebilir ve bu sayede destek sağlayabilir. Ayrıca bir sosyo-ekonomik ve kültürel kesimin temsili sözkonusu olabilir. Bu kapsamda mesleki esasa göre temsili öngören korporatif sistem, parlamentoda dinsel veya etnik grupların temsili için kota uygulanması belirtilebilir. Keza temsilciyi ve partisini destekleyen belirli sosyal kesimler olabilir, temsilci bu bakımdan belirli bir sosyal kesimin ve çıkarlarının temsilcisi gibi gözükebilir. Temsil ilişkisinin bir başka yönü toplumdaki grupların sayılarına, oranlarına göre temsilidir. Bir yörenin

nüfusuna göre temsilciye sahip olması, bir siyasal akımın aldığı oy oranına göre parlamentoda temsili bunun sonucudur.

Bir başka sorun temsil kavramına atfedilen siyasi-hukuki anlamlardır. Biri yetki devridir: temsil edilenler temsilcilerine yetki devrederler, kendilerini temsil yetkisi verirler. Diğer anlam sorumluluktur. Temsil ilişkisi olması için temsilcinin temsil ettikleri karşısında sorumlu olması gerekir, bu sorumluluk temsilcinin görevine temsil edilenler tarafından son verilebilmesini olanaklı kılar, temsilcinin faaliyetleri hakkında hesap verebilir olmasını gerektirir. Ayrıca temsil ettiği grup da bu sorumluluğu paylaşabilir, örneğin Hobbes'a göre temsilcinin eylemleri temsil edilenleri bağlar. Diğer bir sorun temsilcilerle temsil edilenler arasındaki ilişkilerle ilgilidir. İki ana tip ayırdedilebilir: seçildikten sonra seçmenlerine ve partisine göre serbestlik ve bağlılık. Birinci halde temsilci seçildikten sonra kendi uygun gördüğü biçimde davranır, ikinci halde temsilci kendisini seçen kitlesinin çıkarlarını, seçilmesini sağlayan partisinin eğilimlerini ifade etmek durumundadır, bunlar kendisini bağlar.

Birinci hal önce soyut ulus-halk kavramıyla ilgilidir, temsilci bir kez seçildikten sonra bütün ulus-halkın temsilcisidir. Dolayısıyla davranışlarında serbest olmalıdır, yalnızca ulus-halkın çıkarlarınca bağlanır, seçim bölgesi ve partisi tarafından bağlanamaz. Edmund Burke'ye göre temsilci temsil ettiğinin vasisidir, çünkü onun gerçek çıkarlarının ne olduğunu saptayabilir ve temsil edilenin isteği dışında da olsa bu gerçek çıkarları savunabilir. Burke'nin tezinde ikili bir ayırım sözkonusudur: bilgili temsilci-bilmeyen kitle, gerçek çıkarlar-görünüşteki çıkarlar. Bilmeyen kitle görünüşteki çıkarlarına kapılır, buna karşılık bilgili temsilci kitlenin gerçek çıkarlarını saptayabilir, görünüşe kapılmaz. Çatışan çıkarlar arasında uyum sağlama kaygısı da (uzlaştırıcılık, hakemlik) bu yaklaşım lehine bir gerekçedir, her halükarda genel çıkarın gözetilmesi ilkesi yönlendiricidir. Ayrıca iyi temsilcinin seçmenlerine ve partisine karşı duyarlı olmakla birlikte, onların her dediğini yapan bir robot olamayacağı, kendi takdir yetkisine ağırlık tanıması gerektiği ileri sürülür.

İkinci hal başlıca iki düzeyde düşünülebilir: parti düzeyi ve seçim bölgesi düzeyi. Siyasal partiler belirli görüşleri temsil ederler, temsilciler de çoğunlukla bir parti etiketi altında seçilirler. O halde seçildikleri partinin programı doğrultusunda çalışmaları, parti disiplinine uymaları gerekir. Diğer yandan her temsilci bir seçim bölgesinden seçilir, dolayısıyla seçim bölgesinin çıkarlarını savunması, o bölgeye hizmetler getirilmesini sağlaması beklenir, soyut ulus-halktan çok seçim bölgesinin temsilcisidir. Rousseau'nun emredici vekalet teorisi bu ikinci yaklaşımın daha katı bir yorumudur. Bir temsilciyi seçenler ona kendi görüşlerini, isteklerini savunma, gerçekleştirme emrini verirler, temsilci tercih yaparken kendisini seçenlere danışmak zorundadır. Eğer temsilci bu yönde çalışmazsa onu değiştirebilirler. Pratikte Rousseau'nun emredici vekalet sisteminin uygulanması zordur. Ama daha önce belirttiğimiz iki düzeyde işleyiş görece kolaydır: günümüzde partiler oldukça disiplinlidir, parti üyesi temsilciler partilerinin görüş ve tercihleri tarafından bağlanmaktadırlar; seçim bölgesinin istek ve çıkarlarına bağlanma ise çoğu kez seçim mekanizmasınca sağlanmaktadır, temsilci bu doğrultuda çalışmazsa bir daha seçilemez, seçilme olasılığı azalır.

Yürütmenin de yasama gibi temsili bir rolü vardır. Yürütme üyeleri çoğu zaman hukuken esas temsil organı olan parlamentonun içinden çıkarlar, halk seçiminden kaynaklanırlar: devlet başkanı halk tarafından veya parlamentoca seçilir, hükümet çoğunlukla parlamento tarafından atanır.

Temsil rolünü simgesel rol tamamlar. Halk siyasal süreci en çok yürütmeyi oluşturan kişiler vasıtasıyla görür, izler. Devlet başkanı, başbakan ve bazı bakanlar en çok bilinen simalardır. Böylece siyasette, devlette kişiselleşme sağlanmış olur. Simgesellik temsilcinin toplumun benimsediği niteliklere sahip olmasını da gerektirir. Temsil alanında dış ilişkiler özellikle önemlidir. Dış politika yapımı çoğu zaman yasal olarak veya gelenek olarak yürütme organına bırakılmıştır. Devlet başkanı ve hükümet bu alanda şu etkinlikleri gerçekleştirirler: anlaşmalar yapma ve savaş-barış ilan etme, ülkenin dış politikasını belirleme (ancak bu konularda parlamentonun rolü de önemlidir, birçok durumda kararları onaylaması gerekir, aynı zamanda dışişleri örgütü çok etkili olur), ülkenin dış politikasını başkalarına açıklama, yabancı ülkelerle diplomatik temaslar kurma, yabancı temsilcilerin kabulü. Gerek yürütme gerekse yasama organları mensuplarının, yöneticilerinin bir rolü de törenlere katılımdır.

d) Diğerleri

Merkezi odak içindeki kurum, grup ve kişilerin birbirine karşı da önemli rolleri vardır. Bu roller devlet sistemi içinde güçler ayrılığını, dengelerin kurulması ve gözetilmesini olanaklı kılar. Bunlar arasında en önemlisi hükümetin parlamento tarafından belirlenmesi ve denetlenmesidir. Yeniçağ ortalarından itibaren en önemli taleplerden biri hükümetin monarkın kişisel bir danışma kurulu olmaktan çıkması, parlamentoya karşı sorumlu hale gelmesi olmuştur. Demokrasilerde hükümetin parlamento çoğunluğuna dayanıyor olması gerekir, çoğunluğu elde eden parti veya partilerin yönetimleri hükümeti kurarlar, parlamento da onaylar (güvenoyu verir).

Parlamentonun bir başka işlevi hükümeti denetlemektir, başlıca denetim mekanizmaları arasında şunlar sayılabilir: düzenli bir denetleme konusu bütçelerin parlamentoda görüşülmesidir, parlamenterler bakanlara çeşitli konularda yazılı-sözlü sorular yöneltebilirler, hükümet faaliyetleri parlamentoda tahkikat konusu yapılabilir, hükümet için güvenoyu istenebilir ve seçim olmadan hükümet güven oylamasıyla düşürülebilir. Hükümetin kararlarını parlamentodan geçirmek zorunda olması, hükümet politikaları ve uygulamaları üzerinde parlamentodaki tartışmalar da denetim aracıdır. Parlamentonun denetim işlevi muhalefetin hükümet etkinlikleri üzerinde konuşma olanağı elde etmesini, etkili olmasını da sağlar. Parlamento aynı zamanda hükümete bağlı bürokratik kuruluşları denetleyebilir. Gerek yasama gerekse yürütmenin ordu konusundaki yetkileri önemlidir: ordunun sivil denetiminin sağlanması, dış politikada kullanımı ve komuta yetkisi, sıkıyönetim ve seferberlik ilanı, orduyla düzenli ilişkileri sağlayacak güvenlik ve danışma kurulları (örneğin Türkiye'de Milli Güvenlik Kurulu). Askeri rejimlerde yürütme organının en etkili unsuru ordu komutası veya askeri cuntadır, çoğu zaman devlet başkanı ve birçok hükümet üyesi askerdir. Yasama organının ve yürütme içinde özellikle devlet başkanının yargı konusunda yetkileri de vardır: ağır ve önemli cezaların (idam cezaları gibi) onaylanması, affedilmesi, ertelenmesi, temsilcilerin dokunulmazlıklarının kaldırılması, hükümet mensuplarının ve devlet başkanının yargılanması.

Merkezi odak, özellikle parlamento toplumdaki çeşitli kesimlerin, genel olarak halkın çıkarlarının temsili ve ifadesi işlevini de görür. Bu konuyu yedi maddede odaklandıracağız. Birincisi, parlamentoların Ortaçağ sonlarından itibaren gelişmesinde soyluların ve burjuvaların çıkar ve taleplerinin savunulması isteği belirleyici faktördür. İkincisi partiler, parlamentoda ve hükümet olduklarında öncelikle tabanlarının çıkar ve taleplerini savunmak durumundadırlar, aynı zamanda bazı nüfuzlu çevrelerle yakın ilişkileri olabilir, dolayısıyla onların çıkar ve taleplerine göre hareket edebilirler. Üçüncüsü, talep ifade ve çıkar savunmada esas kanal seçim bölgesidir, parlamenterler belirli bölgelerden seçilirler, dolayısıyla etkinliklerinin önemli bir kısmı seçim bölgelerinin talep ve çıkarları için çalışmak olmalıdır. Dar bölge sisteminde parlamenterle seçim bölgesi arasındaki bağ güçlenir, çünkü alan dardır, parlamenter sayısı azdır veya tektir, bu da parlamenterle seçmen arasında daha yakın ve kişisel bağlar kurulmasını olanaklı kılar, parlamenter seçmeni tarafından daha yakından izlenir. Dördüncüsü, seçmenin elinde oy gücü sayesinde cezalandırma-ödüllendirme olanağı vardır. Hükümet ve partiler de parlamenterler de tabanının çıkar ve taleplerini dikkate almaz, bu yönde çalışmazsa seçmen tarafından cezalandırılabilir: bir sonraki seçimde parti tabanından, hizmet getirmediği, çıkarlarını zedelediği seçim bölgelerinden, kesimlerden oy alamaz. Beşincisi, çıkar ve talepler çoğu zaman birbiriyle çelişkilidir. Parlamentoya ve hükümete birçok sosyal kesimin, birçok baskı grubunun, birçok seçim bölgesinin talepleri yansır. Dolayısıyla hükümet seçim kazanabilmek için salt kendi tabanından, salt belirli bir seçim bölgesinden gelen talepleri değil, bütün sosyal kesimlerden, tüm ülkeden ve diğer partilerin tabanından gelen talepleri de dikkate almak durumundadır. Keza farklı partilerden oluşan ve bütün ulusu temsil eden parlamento da. Gerçi parlamento kararları farklı çıkar ve görüşlerin, taleplerin ortalaması değildir, parlamentodaki çoğunluğun tercihleri belirleyici olur. Bu bakımdan bazı görüşler, bazı çıkar ve talepler kararlar üzerinde daha fazla etkilidir, ama yine de uzlaştırma, bağdaştırma çabası vardır. Altıncısı, parlamentoya ve hükümete seçmen veya kitle taleplerinin yansıtılmasıdır. Doğrudan yansıtıcılar partiler, parlamenterler ve parlamentodaki komisyonlardır. Bunlar üzerinde etki sağlayanlar ise yerel parti örgütleri, baskı grupları, kitle iletişim araçları, seçim bölgelerindeki yurttaş gruplarıdır. Bazan yurttaş taleplerinin parlamentoya ve hükümete yansıtılması, buralarda değerlendirilmesi için özel komisyonlar kurulur. Yedincisi, parlamentoda tartışmalar yapılması, dertlerin ve hoşnutsuzlukların dile getirilmesi gerginlikleri azaltıcı bir işlev görebilir. Muhalefet böylece kendini ifade ve etkili olma imkanı bulur. Ayrıca parlamentodaki tartışmalar siyasal tıkanıklıkların çözümünde çıkış yolu gösterebilir.

Ulus-halk temsili ve egemenliğinin aracı olarak yasama (ve yürütme de) önemli bir meşrulaştırıcı işlev görür. Temsili meşruluğu kitleyle ilişkilerin sağladığı meşruluk tamamlar. Ulus-halk böylece kendi seçtiği, kendisiyle ilişki içinde bulunan veya kitle iletişim araçlarından izleyebildiği, kendileriyle ve sorunlarıyla ilgili kararlar alan ve bu kararları alırken taleplerini ve tepkilerini dikkate almak durumunda olan bir yapıyla karşı karşıyadır. Bu durum kitlenin yönetimle bağlarını ve rejimin meşruluğunu güçlendirir. Bu yapı daha çok demokratik rejimlerde işler, bu bakımdan demokrasinin meşruluğu daha güçlüdür. Anti-demokratik rejimlerin birçoğunda parlamentonun kapatılmaması önemli ölçüde meşruluk kaygısından kaynaklanır. Hem temsili rejim imajı vererek hem de kitleyle bağlarını korumasını sağlayan bir yapıya sahip olarak.

Diğer siyasal kurumlar gibi yasama ve yürütme de topluma yönelik toplumsallaştırıcı ve eğitici bir işlev görürler. Kitle açısından hükümet ve parlamento etkinlikleri iletişim araçları vasıtasıyla öğrenilip tartışılabilmektedir. Bu sayede yurttaşlar siyasal sistemin işleyişi, siyasal sorunlar ve bu sorunlara getirilebilecek çözümler hakkında bilgilenirler. Siyasal elitler de devlet işleri konusunda parlamento etkinlikleri sırasında tecrübe edinirler. Bakan, parti lideri gibi daha önemli görevlere gelmeleri başka faktörlerin yanısıra, bu süreçteki başarılarının da sonucudur. Parlamenterler bu ortamda ortak bir dil, ortak değerler ve ortak bir bakış açısı edinirler.

3. İKTİDAR DAĞILIMI VE LİDERLİK

a) İktidarın sınırlanması, güçler birliği ve ayrılığı

Genel yargı modern çağda demokrasilerde iktidarın sınırlandırıldığı, buna karşılık geleneksel devletlerde ve modern anti-demokratik rejimlerde iktidarın pek sınırlandırılmadığı yönündedir. Geleneksel devletlerde hükümdarın ve yerel düzeyde iktidar sahibi feodallerin veya feodal-memurların teba halk üzerinde sınırlandırılmamış iktidarı vardır. Ama merkezi hükümdarlık iktidarı ile yerel feodal iktidarlar ikilemi geleneksel düzene içkin iktidarı sınırlayıcı bir mekanizma olarak düşünülebilir, keza dinsel ve örfi kuralların, geleneksel devletlerin iktidar tertibatı içindeki farklı güçlerin ve iktidar mücadelelerinin sınırlayıcı rollerini belirtmek gerekir. Diğer yandan Batı'da Yeniçağ'da feodalizmin çözülmesi ve merkezi monarşilerin yerleşmesi sürecinde düzene karşı muhalefetin temel isteklerinden biri iktidarın sınırlandırılması olmuştur. Monarşik iktidarın sınırlandırılmamış mutlakçı, baskıcı, keyfi yönetim tarzına karşı doğal düzenin, insanların doğal haklarının ve özgürlüğün savunusu yapılmış, iktidarın yöneticilerle yönetilenler arasında sözleşme temeline oturtulması ve yöneticilerin sözleşme kurallarına bağlı kalması fikri ortaya atılmış, buradan anayasayla düzenlenmiş iktidar fikrine ulaşılmış, kralın mutlak iktidarına karşı denge unsuru olarak ve giderek esas iktidar kaynağı olarak halk temsilcilerinden oluşan parlamentolar kurulmuştur.

İktidarın sınırlanması isteği eski monarşik düzende kökten bir dönüşümle sonuçlanmıştır (İngiliz devrimi, Fransız devrimi). Fakat Ortaçağ sonlarında ve Yeniçağ'da bu sınırlama fikri düzen içi bir nitelik taşıyordu: monarka danışmanlık işlevi gören ve daha çok soyluların temsil edildiği feodal meclislerin kurulması, monarkomakların, Althusius, Bodin, Montesquieu gibi düşünürlerin sistem içindeki elitlerin, kurumların mutlak monark iktidarını sınırlamasını sağlayacak düzenlemelerin yapılmasını önermesi gibi. İktidarın sınırlanması fikri Eski Yunan ve Roma'da da vardı, Roma'da konsüllerin ve imparatorların artan gücüne karşı çıkışlarda görüldüğü gibi.

İktidarın sınırlanması tartışmasının ardından güçler birliği-güçler ayrılığı tartışması ortaya çıkmıştır. Yeniçağ'ın mutlak monarşisi güçler birliğinin tipik örneğidir, Ortaçağ'ın ademi-merkeziyetçi feodal yapısındaki iktidar dağılmasını ortadan kaldırmıştır. Yeniçağ'da ortaya atılan devlet teorilerinin bir kısmı güçler birliğine dayanan merkeziyetçi ve güçlü bir iktidarı savunuyordu, İtalya'da Makyavel, İngiltere'de Hobbes, Fransa'da Bossuet gibi. Buna karşılık yeni gelişen liberal fikirler güçler ayrılığı ilkesinden yanaydı. Fransız Montesquieu ve İngiliz Locke Aristo'nun izinde

yasama, yürütme ve yargı arasında güçler ayrılığını savunuyorlardı. 18. yüzyıl İngiliz parlamenter monarşisi monark ve parlamentonun, monarka bağlı olsa da fiilen hükümetin ayrı güç odakları olarak belirdiği, aynı zamanda parlamentonun iki kamaraya bölündüğü güçler ayrılığına dayalı bir sistemdi. 18. yüzyıl sonunda Amerikan bağımsızlık savaşı yasama, yürütme ve yargı üçlemine, başkan ve parlamento ikilemine, ulusal düzeyde iki meclise, federatif yapı içinde ulusal meclisin yanısıra yerel meclislere dayalı bir sistemdi. İngiliz ve Amerikan örneklerinden hareketle Anglo-Sakson geleneğinde güçler ayrılığının temel ilke olduğu ileri sürülür. Fransa'da ise Montesquieu İngiliz sistemini övüyor, mutlakçı monarşiyi dengeleyecek değişik güçler öneriyordu (yasama-yürütme-yargı ayrılığının yanısıra soylular, özerk kentler, parlamento, din adamları gibi ara güçler, ademi-merkeziyetçilik ve moral ilkeler). 19. yüzyıldan itibaren iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığı temel ilkeler olarak benimsendi.

Siyasal yapı içindeki güçler ayrılığına bakmadan önce, global yapıdaki sınırlayıcılar ve güçler ayrışması üzerinde durmak gerekir. Aslında modern-öncesi sistemlerde de bunlar vardır, ama daha zayıftır, modern çağda gelişmiş, karmaşıklaşmış ve çoğulcu yapı farklılaşmayı ve iktidarın sınırlanmasını arttırıcı olmuştur. Ekonomik ilişkilerin gelişkinliği, pazara dayalı ekonomik yapı siyasal iktidarı sınırlamakta ve ondan ayrışmış bir ekonomik güç yaratmaktadır (geleneksel sistemde ise ekonomik iktidar sahipleriyle siyasal iktidar sahipleri genellikle çakışıyordu). Kültürel gelişme ve kültürün topluma yayılması toplumsal çoğulculuğu güçlendirmekte, birey ve grupların özgürlükleri temel ilke olarak benimsenmektedir. Modern çağda sosyal güçler, partönerler etkindir ve bunlar da siyasal iktidarı sınırlamakta, güç ayrışmasını sağlamaktadır. Buna karşılık modern süreçlerin bütünleştirici ve homojenleştirici etkisi yerel özgünlüklerin azalmasına yol açmıştır (oysa yerellikler ve yerel güç odakları geleneksel çağlarda merkezi iktidarı sınırlayan ve güç dağılımına yol açan temel faktördü).

Ancak iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığı kavramları esas itibarıyla siyasal yapıya ilişkindir. Modern siyasal sistemin farklılığı bu bakımdan belirgindir, modern çağdadır ki iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığı siyasette temel ilkeler olarak benimsenmiştir. Siyasal sistemi iki düzeyde düşünmek gerekir: bütünsel olarak ve merkez-devlet düzeyinde. Bütünsel olarak siyasal merkez veya devlet çeşitli siyasal güçlerce sınırlanır, sıralayalım. Anayasa ve hukuka dayalı bir sistem vardır, bununla iktidar sınırlanmıştır, halk anayasaya göre hak ve özgürlükleri, yasal güvenceleri olan yurttaşlardan oluşmaktadır. Siyasal sistem gelişmiş ve karmaşıklaşmıştır, sistem içinde devletle halk arasında siyasal güçler ve pazarlar oluşmuştur: partiler ve seçim (böylece iktidar için çeşitli güçler mücadele eder ve halk iktidarı belirler), toplumsal örgütlenmeler ya da baskı grupları (devletin, yönetimin kararları üzerinde etkili olabilirler), kamuoyu ve kitle iletişim araçları (ülke yönetimi ve düzeniyle ilgili sorunlar hakkında bilgilenmeyi, bunların tartışılmasını sağlarlar).

Dar anlamda güçler ayrılığı devlet düzeyiyle ilgilidir. Güçler ayrılığının ilkesi şudur: devlet içinde her bir işlev bir güçtedir, böylece farklı güçler birbirini sınırlar, dengeler ve denetler, siyasal gücün bir noktada toplanması engellenir. Devlet düzeyinde güçler ayrılığı önce üç işlev ve kurumun birbirinden ayrılması şeklinde görülür: yasama, yürütme ve yargı. Oysa geleneksel sistemlerde bu işlevler çakışıyordu: ayrı yasama organları yoktu veya olsa bile etkileri azdı, yürütme ve yasama işlevleri

hükümdarlık sistemi içinde birleşiyordu, yasal güvenceler getiren bir hukuk sistemi olmadığı gibi yöneticilerin yargı hakkı vardı. Modern çağda yasama işlevi parlamento tarafından görülür, yürütme ise ülkenin yönetim merkezidir, hükümette odaklanır. Yargı kuralların uygulanmasını gözetir, yargı bağımsızlığı ve denetimi iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığının temel gereğidir. Bu üçlüye iki güç daha ekleyebiliriz: bürokrasi ve yerel yönetimler. Bürokrasi ya da kamu yönetimi kuralların ve politikaların uygulayıcısıdır, merkezi odaktan göreli özerkliği güçler ayrılığının stratejik bir boyutu olarak düşünülebilir. Güçler ayrılığının bir başka boyutu farklı kademeleriyle yerel yönetimlerdir, bunlar merkezi yönetimi sınırlayıcı olmaktadır, özellikle federatif ademi-merkeziyetçi sistemlerde. Ulusal parlamentonun iki kamaralı olması da güçler ayrılığının bir şeklidir.

Yukarıda anlattıklarımız daha çok demokrasilerde geçerlidir. Modern siyasal sistemin diğer türü olan anti-demokratik rejimlerde iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığı ilkelerine pek uyulmaz. Birincisi toplum üzerinde baskıcı bir yönetim tarzları vardır, özgürlükler kısıtlanmıştır, siyasal rekabet yoktur veya kısıtlıdır, toplumsal örgütlenmeler kısıtlanmıştır, kamuoyu özgür değildir. Bu durumda iktidarın sınırlanması gerçekleşemez. İkincisi devlet içinde yetki merkezileşmesi vardır. Parlamento yoktur, göstermeliktir veya yetkileri sınırlıdır, yürütmeyi pek denetleyemez. Güç fiili iktidar odağı (yani tek parti yönetimi, askeri cunta, lider ve çevresi, otokratik monark) ile ona bağlı hükümette toplanmıştır. Daha öteye bunların içinde yetkinin güçlü adamlarda toplanması durumuna raslanır, keza bazı kurumlar iktidar sistemi içinde ağırlıklıdır, ellerinde güç yoğunlaşması olur (özellikle zor kullanım kapasitesi olan orduda ve gizli poliste, tek partide). Ancak anti-demokratik rejimlerde iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığı tamamen yok değildir. Toplumla ilişkilerde bazı demokratik mekanizmalar tümüyle kalkmamıştır (bir kısmında parlamento ve seçim pek serbest olmasa da vardır), bazı toplumsal örgütlenmeler vardır ve bunlar da belirli bir iktidara sahiptir. Devlet içinde ise parlamentonun yürütme karşısında ikincil de kalsa belirli bir etkisi olabilir, hukuk devleti ilkelerine uyulmasa da anayasa ve yasal bir sistem vardır, yargı ayrı varlığını sürdürür. Ayrıca fiili iktidar odakları tam bir birlik içinde değildir, aralarında çelişmeler vardır (tek parti-ordu-taht-hükümet-bazı bürokratik kurumlar arasında güç dengeleri, tüm iktidar sistemi içinde farklı grup ve hizipler arasında iktidar mücadeleleri). Ancak bu güç ayrışması demokratik güçler ayrılığı ilkesinden farklıdır, pek kurumlaşmış ve hukuki değildir, zaman zaman zora dayalı iktidar mücadelelerine neden olur.

Demokrasilerde de iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığının işleyişinde problemler çıkabilmektedir. İktidarın gitgide yürütmede ve bürokrasinin üst kademelerinde toplandığı, parlamentonun ve diğer demokratik kurumların fiili etkisinin azaldığı ileri sürülmektedir. Parlamentoda ve hükümette aynı iktidar partisinin egemenliği bu partinin merkezinde odaklanmış bir güçler birliğini mümkün kılabilir (iktidar partisi parlamentoda da hükümette de egemendir ve parlamentodan istediği kararları çıkartabilir). Demokratik yönetim organlarının dışında kendi içinde birlik sağlamış bir iktidar elitinin hegemonyasından da sözedilir. Keza liderin artan gücü saptanmaktadır (parlamenter sistemde başbakanın, başkanlık sisteminde başkanın). Bu bakımdan pratikte güçler birliğinin daha geçerli olduğu ileri sürülebilir.

Diğer yandan demokrasilerin kendi arasında güçler ayrılığının derecesine göre ayırıma gidilmekte, yürütmenin güçlü olduğu merkeziyetçi sistemlerde güçler birliğinden sözedilmektedir. Örneğin Fransız sistemi hakkında böyle bir değerlendirme yapılır. Bu ülkede uygulanan yarı-başkanlık sisteminde cumhurbaşkanı ile başbakanın ve hükümetin aynı partiden olması durumunda yürütme elinde önemli bir güç yoğunlaşması olmaktadır. Ayrıca bürokratik gelenek güçlüdür ve bürokrasiyle yürütme arasında sıkı bağlar vardır, bu temelde bürokratik bir güç yoğunlaşmasından sözedilmektedir. Genel olarak başkanlık rejimlerinde güçler birliği oluşma eğilimi vurgulanmaktadır, çünkü seçilmiş başkan yetkileri kendinde toplamakta, kendi kabinesini kurmakta ve parlamentoda sözünü geçirmektedir.

b) Liderler

Siyasette, siyasal merkez içinde lider konumlarının, kişisel figürlerin önemi genellikle kabul edilir. Liderlerin önemi iki yönlüdür. Birinci yön devlet işlevlerinin yerine getirilmesinde sahip oldukları ağırlıkla ilgilidir, politikaların hazırlanmasında fikirleri yönlendirici olur, ama hazırlanmasından çok karara bağlanmasında etkilidirler (çevrelerindeki danışmanların hazırladığı projeler liderler onayladıktan sonra uygulamaya geçirilir). Diğer yön kitleyle ilişkilerdeki belirleyici önemleridir. Toplum devletin, hükümetin icraatını en çok liderlerin konuşmalarından öğrenir, toplumsal bellekte birçok politika liderlere atfedilir, liderlerin politikaları olarak anımsanır. Temsil rolleri daha da önemlidir, çünkü ulusu veya halkı, devleti ve ülkeyi temsil yetkileri vardır. Siyasal temsil işlevi genel düzeyde toplumsal bir simgesellikle birleşir. Bunun da çeşitli somutlanma şekilleri vardır. Kitle siyaseti en çok liderler vasıtasıyla algılar, kitlenin gözünde ülkeyi yöneten liderlerdir. Günümüzde kitle iletişim araçlarının önemi çok artmıştır, toplum her gün ülke ve parti yöneticilerini kitle iletişim araçları vasıtasıyla karşısında bulmaktadır.

Çağdaş politikada liderin öneminin artması paradoksal olarak iki karşıt eğilimin sonucudur. Toplumda aşırı politizasyon yaşanması durumu lidere bağlılık şeklinde de kendini göstermektedir (parti mücadelelerinde iktidar ve muhalefet liderlerine bağlılık gibi). Tersine dezideolojizasyon ve depolitizasyon süreci de liderin önemini arttırmaktadır, çünkü kitleyi kendine çeken artık parti fikirleri ve programı değildir, somut lider imajlarına daha fazla önem verilmektedir. Lider figürü siyasette kişiselleştirici, hatta insanileştirici bir faktör olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kişiselliği zayıflatan kurumlaşma ve sosyal atomizasyon süreçleri böyle bir ihtiyaç doğurmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde de sosyal değişme sürecinin yol açtığı kültürel kriz, devlet makinası ile halk arasındaki kopukluk kişiselleştirici ve insanileştirici odak arayışına yol açmaktadır. Bu ülkelerde bazı liderlerin arkalarında geniş kitle desteği toplayabilmesinin bir nedeni de budur.

Dönemlere ve sistemlere göre liderler konusunda bir gözden geçirme yapalım. Temel bir ayırım modern devletin kurumsallığına karşın geleneksel devletin kişiselliğidir. Geleneksel toplumlarda yaygın yönetim biçimi monarşidir (veya hükümdarlık), monark kişisel bir yöneticidir, tüm toplumun lideri olarak bilinir, halk onun tebası konumundadır. Aristokratik ve bürokratik yönetici sınıf onun çevresinde toplanır. Fakat geleneksel toplum tiplerine göre monarkın otoritesi değişir. Avrupa feodalizminde monark diğer soylular arasında primus inter pares'tir (eşitler arasında

birinci), otoritesi mutlak değildir, yerel soylular geniş bir özerklikten yararlanır. Ancak Avrupa feodalizminin gelişme sürecinde monarkın yetkileri ve gücü giderek artacak, Yeniçağ'da monarşiler merkezileşecek ve mutlak monarklardan sözedilmeye başlanacaktır. Buna karşılık Şark devletlerinde monarkın yetkileri geniştir, mutlakçı ve despotik bir yönetim tarzı uygular, ülkeyi kendisine bağlı bir bürokrasi ile yönetir (birçok İslam devletinde, bu arada Osmanlı'da bu bürokratik yöneticiler kul konumundadır), monarkların bazıları hatta tanrı olarak görülür (örneğin Mısır firavunları). Antik çağda da Roma imparatorları gibi mutlak monarklar vardı. Burada bir diğer kişisel lider figürü daha vardır, buna sezarizm denilmektedir, sözkonusu liderler monark olmayan güçlü adamlardır, savaş başarıları ve popülist önlemleri sayesinde geniş bir halk desteği elde etmişlerdir. Solon, Perikles, Alkibiades, Marius, Sezar bu kategori içinde düşünülebilir. Geleneksel toplumlarda dinsel liderler de kişisel iktidar örneği olarak belirtilebilir, örneğin Katolik Hıristiyanlık'taki papalar, Ortodoks Hıristiyanlık'taki patrikler.

Modern çağda kişisel iktidarın ağırlığı azalır, kişisel iktidardan kurumsal iktidara doğru geçiş yaşanır. Monarşiler yıkılır veya etkileri azalır, giderek simgeselleştikleri bile saptanır. Böylece geleneksel çağların en önemli kişisel iktidar figürü kaybolmaya başlar. Çok sayıda milletvekilinden oluşan parlamentolar esas meşru iktidar kaynağıdır artık. Feodalizmin gerilemesiyle soya bağlı ve kişisel yönetim şekli de kaybolmaya yüz tutar, genel kuralları uygulamakla görevli ve gayri-şahsi bürokratik yönetim tarzına geçilir. 20. yüzyılda bürokrasinin yanısıra, devlette olsun özel şirketlerde olsun teknokrasinin önemi artar, sorunlara teknik çözümler getiren teknokrasi de kişisel yönetimi zayıflatan bir faktördür. Eski kırsal dünyada insanlar yerel liderleri tanırken, büyük kent yaşamı atomizasyona yol açar, insanlar yöneticileri, etkin kişileri tanımaz, bilmez olurlar.

Ancak bu durum konunun bir yönüdür. Diğer yönden modern politikada ve devlette kişisellik ögeleri önemli olmaya devam eder, zaman zaman daha fazla önem kazanır. Biri monarşinin tüm ülkelerde hemen ortadan kalkmaması, öneminin süregitmesiyle ilgilidir. 19. yüzyıl rejimlerinin çok büyük kısmı monarşidir, gitgide parlamenter monarşi çözümü benimsense de monarklar siyasette etkili olmaya devam etmektedir. Avrupa'nın doğusunda Rus çarları, Avusturya imparatorları, Osmanlı sultanları gibi otokrat monarklar vardır, birleşik Almanya kayzerleriyle tanınır (hükümet kayzere bağlıdır), İngiltere'de 19. yüzyılın büyük kısmında imparatoriçe Victoria tahttadır, diğer parlamenter monarşilerde de monarklar etkindir ve yaşamları toplumda izlenir. 20. yüzyılda monarşiler azalır, süregidenler simgeselleşir ama bazıları etkin olmaya devam eder, öyle olmasa bile ülkelerinin siyasal kültüründe ayrıcalıklı bir yerleri vardır (İngiltere'de, İspanya'da, Benelüks ve İskandinav ülkelerinde olduğu gibi). Devrilen monarklar ise 20. yüzyıl politikasının kilometre taşları olmuşlardır: 1911'de Çin'de Qing'ler (son imparator çocuk yaştaki Pu-Yi'dir), 1917'de Rusya'da Romanovlar (son çar II. Nikolai'dir, çar ve ailesi öldürülür), 1918'de Avusturya-Macaristan'da Habsburglar (uzun süre başta kalmış imparator Franz-Joseph kısa süre önce ölmüştü) ve Almanya'da Hohenzollernler (son imparator II. Wilhelm'dir), 1922'de Türkiye'de Osmanlılar (son padişah Vahdeddin'dir), 1952'de Mısır'da Faruk, 1958'de Irak'ta Faysal (öldürülür), 1969'da Libya'da İdris Senusi, 1979'da İran'da Muhammed Rıza Pehlevi…Çoğu devrildikten sonra sürgüne gitmiştir.

Demokratik politika içinde de lider figürleri önemlidir. Gerçi yöneticilerin değişken oluşu önemlerini azaltmaktadır, ama birçoğunun dönemleri adlarıyla anılmaktadır, kitle üzerinde büyük etki yaratanları, önemli değişiklikler getirenleri vardır, bazıları uzun süre iktidarda kalmıştır. Modern demokrasilerde kişisel liderin bir türü devlet başkanlarıdır. Parlamenter rejimde cumhurbaşkanının daha çok pasif bir konumu olduğu söylenmektedir, ama yine de yetkileri azımsanamaz ve kitle tarafından en çok izlenenlerden biridir (başbakandan sonra gelse bile). Başkanlık ve yarı-başkanlık rejimlerinde ise, devlet başkanının hem yetkileri daha fazladır hem de toplum tarafından esas lider olarak tanınır. İster demokrasi olsun ister olmasın başbakan çağdaş politikanın kilit figürüdür, çoğunlukla iktidar partisinin lideridir. Parti politikası içinde diğer parti liderleri de önemlidir, halk parti program ve politikalarını liderleri vasıtasıyla tanır. Partilerin içinde de liderin önemi büyüktür ve giderek artmıştır. 19. yüzyıl başlarında kadro partisi modeli egemendi, bu partilerde parlamenterler daha etkin ve bağımsızdı. Ama kitle partilerinin ve genel oylu seçime yönelik partilerin gelişmesiyle liderin gücü arttı, halk gitgide partiyle liderini özdeşleştirmeye başladı. Daha sonra görsel kitle iletişim araçlarının etkisi parti tercihinde lider imajını belirleyici hale getirdi. Kamuoyu yoklamalarının en önemli sorularından biri liderlerin halk arasındaki prestijini ölçmeye yöneliktir. Demokratik politika içinde bazı liderler getirdikleri büyük değişiklikler ve yaptıkları reformlarla, karizmalarıyla, uzun süre iktidarda kalmalarıyla toplum üzerinde çok etkili olabildiler, dış dünyada ülkeyle özdeşleştirilebildiler. Örneğin Arjantin'de Peron, Şili'de Allende, Fransa'da De Gaulle ve Mitterand, İngiltere'de Churchill ve Thatcher, Almanya'da Adenauer ve Merkel, İtalya'da Gasperi ve Berlusconi, İsveç'te Olaf Palme, Hindistan'da İndira Gandhi, ABD'de Wilson, F. Roosevelt, Kennedy, vs.

19. ve 20. yüzyıllar ulusal devletlerin kurulduğu, bağımsızlık ve birlik mücadelelerinin verildiği bir çağdır. Siyasal liderler arasında ulusal liderler müstesna bir yere sahiptirler. Çünkü ulusa önderlik etmişlerdir, devleti kurmuşlardır, ulus onlara hayranlık duymaktadır. Batı Avrupa'da Fransa'nın devrim sonrasında emperyal bir genişleme gerçekleştirmesini sağlayan Napolyon ulusal, hatta uluslararası bir lejand olmuştur. Alman birliği şansölye Bismarck'la özdeşleştirilir, uzunca bir süre ülkenin güçlü adamı olmuştur. Amerikan bağımsızlık savaşının önderleri daha sonra ülkeye başkan olmuşlardır (Washington, Jefferson gibi). Doğu'da yabancı egemenlikten kurtulan ülkelerde birçok ulusal lider ortaya çıkmıştır (örneğin Yugoslavya'da Karayorgi, Obremoviç). Türkiye'de ulusal bağımsızlığı gerçekleştiren ve cumhuriyeti kuran Mustafa Kemal Atatürk ulusal kahraman, kurucu lider olarak devamlı yüceltilmiş, kemalist ilkeler ülke çapında olduğu gibi dünya çapında da etki yaratmıştır. Keza Çin cumhuriyetinin kurucusu Sun Yat-Sen de ulusal bir lider olarak temayüz etmiştir. 19. yüzyılda Latin Amerika'nın bağımsızlık hareketi Bolivar, San Martin, Hidalgo gibi ulusal liderlerle özdeşleştirilir. Nihayet 20. yüzyılın ikinci yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinde bağımsızlığın kazanılması sürecinde birçok ulusal lider ortaya çıkmıştır. Bunlar bağımsızlık mücadelesi sırasında kitleyi mobilize eden etkilerinin yanısıra, bağımsızlık sonrasında kurucu lider olarak görülmüş ve ülkelerinde lider ağırlıklı bir siyasal yönetim biçimi kurulmuştur. Örneğin Hindistan'da Mahatma Gandhi ve Nehru, Endonezya'da Sukarno, Pakistan'da Cinnah, Cezayir'de Bumedyen, Tunus'da Burgiba, Tanzanya'da Nyerere, Gana'da Nkrumah, Kenya'da Kenyatta, Senegal'de Senghor…

Devrim liderleri bir diğer gruptur. Devrim sürecinde kitleyi örgütleyen ve mobilize eden rollerinin ardından, yeni sistemin kuruluş döneminde siyasal yönetimde ağırlık kazanmışlardır. Liderin etkisi ideolojiye ve devrimi yapan örgüte göre artmıştır, öyle ki devrim liderlerine kişi kültü yapıldığı saptanır. Geçmişte anti-monarşik, anayasal parlamenter devrimlerin liderleri arasında örneğin İngiliz Oliver Cromwell, Fransız Robespierre belirtilebilir. 20. yüzyılda komünist devrimler ve rejimler özellikle liderlerinin ismiyle tanınmışlardır. Rus devriminde Lenin, Troçki ve Stalin, Çin devriminde Mao Zedung, Küba'da Castro, Vietnam'da Ho Şi-Minh, Kore'de Kim İl-Sung gibi. Sistemin yerleşmesiyle liderin öneminde göreli bir azalma olmuştur, ama yine de komünist iktidar sisteminde lider genel sekreter veya başkan olarak önemli bir yere sahip olmaya devam etmiştir. Öyle ki her komünist ülke belirli bir lider adıyla tanınırdı. 20. yüzyılda geleneksel veya anti-demokratik rejimleri yıkan liderler de meşhurdur. Üçüncü Dünya'da devletçi sosyalist rejimlerin bir kısmı darbe-devrim bileşimi hareketlerle başa gelmiş ve bazı liderlerle özdeşleştirilmiştir. Örneğin Mısır'da Nasır, Irak'ta Kasım, Libya'da Kaddafi gibi. Komünist rejime karşı mücadelede bazı isimler ön plana çıkmış, rejimin devrilmesinden sonra yönetime gelmişlerdir, örneğin Polonya'da Walesa, Çekoslovakya'da Havel. İran'da İslami devrim ise bazı dinsel liderleri devrim lideri olarak ortaya çıkarmıştır, devrim ve sonrasında kurulan rejim Ayetullah Humeyni'nin lider figürü çevresinde odaklanmıştır.

Anti-demokratik rejimlerde lider figürü demokratik rejimlere göre daha güçlüdür. Bunların liderlerinin bir kısmı aynı zamanda devrim lideri ve ulusal liderdir (az önce sözetmiştik bunlardan). İktidara geldikten sonra anti-demokratik bir rejim kurmuşlardır (komünist ülkelerde, yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerde tek parti rejimleri). 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında birçok ülkede otoriter merkezci ve sağ rejimler vardı. Bunlar da çoğu zaman lider adlarıyla tanınıyorlardı ve iktidar çemberinde liderin ağırlığı büyüktü. Örneğin Fransa'da III. Napolyon, Polonya'da Pilsudski, Çin'de Çan Kay-Şek. . . 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinde birçok otoriter rejim kuruldu, bunlarda da liderin ağırlığı vardı (bir kısmı aynı zamanda ulusal lider, devrim lideri, geleneksel lider, askeri lider konumundaydı). Örneğin Endonezya'da Suharto, Kongo'da Mobutu, Şili'de Pinochet, Irak'da Saddam Hussein…Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerdeki otoriter rejimlerde iktidar çemberinde kurumsallık-kişisellik ikilemi de kurulmaktadır. Bazı rejimler daha kişisel ve lider-merkezlidir, bazıları daha kurumsal, ama tümünde liderin ağırlığı vardır. Kurumsal iktidar alanları olarak ordu, tek parti, bürokrasi, dinsel kurum belirtilebilir. İki savaş arası dönemin faşist rejimlerinde liderin önemi daha büyüktür. Kitle üzerinde coşturucu, seferber edici, hatta büyüleyici karizmatik etkileri gözlemlenir, rejime karizmatik bir meşruluk sağladıkları ileri sürülür. İktidar tertibatı içinde lider ve çevresinin etkisi belirleyicidir. Almanya'da Hitler führer olarak, İtalya'da Mussolini duce olarak, İspanya'da Franco, Portekiz'de Salazar büyük ağırlığa sahiptiler.

Ulusal liderlerin, devrim liderlerinin, anti-demokratik rejimlerde liderlerin büyük ağırlık kazanması bu toplumların yaşadıkları kriz sürecinin ve iktidara gelmelerinden sonra yeniden-yapılanma sürecinin sonucu da sayılabilir. Büyük sarsıntılar ve dönüşümler iktidarda kişisel figürlerin önemini arttırmaktadır. Ayrıca kurulan rejimlerin anti-demokratik özelliği iktidar çemberinde merkezileşmeyi sağlayabilecek unsur olarak liderin önemini arttırmaktadır. Liderlerin otoritesini güçlendiren bir özellikleri de karizmatik nitelikleridir. Bu karizma bazılarında daha güçlüdür, bazılarında daha az. Liderlerin bir kısmı büyük adam olarak nitelenir. Başarılarında dehalarının rolü

vardır. Bazıları iç ya da dış çatışmalardan sonra ulusal gelenek ve kültürde yer edinirler. Örneğin Mustafa Kemal Atatürk. Büyük adamlar genellikle siyasal alanda yer alırlar, ama ideolojik, kültürel, bilimsel, dinsel, ekonomik alanlarda temayüz etmiş büyük adamlar da vardır. Lider analizinde önemli bir eksense yaşamlarının, kariyer çizgilerinin, metotlarının incelenmesidir.

4. KURALSAL DÜZENLEME, HUKUK VE ANAYASA

a) Toplumun kuralsal düzenlenmesi

Devletin özelliklerinden birinin hukukileşme olduğu, bu özelliğin bilhassa modern devlette gerçekleştiğinden, devletin bir işlevinin de yasal düzenleme olduğu, toplumun ve devletin düzeninin bu yasalara göre işlediği ve düzenlendiğinden, bunlara uyulmasının gözetilmesininse yargı aygıtının işlevi olduğundan daha önce sözetmiştik. Yasa teriminin yanısıra daha genel ve kapsayıcı bir terim de kullanılır: kural. Genel anlamda toplumun kuralsal düzenlenmesinden sözedilir, devletin yasaları dışında kuralsal düzenlenmeyle ilgili başka kurallar ve ilkeler de vardır. Kuralsal düzenlemenin yasalara dayandırılması esas modern çağın olgusudur.

Kuralsal düzenleme devletsel ve toplumsal diye ikiye ayrılır. Devletin kuralsal düzenlemesinin en önemli alanı yazılı yasal sistemdir. Geleneksel sistemlerde de yasalar vardı, ama günümüz ölçüsünde gelişmiş ve standartlaşmış değildiler. Dinsel yasalar ağırlık taşıyordu, keza kökleri kabile çağına kadar uzanan örfi yasalar vardı. Bunlar çoğu zaman yazılı değildi, devletsel alanda olduğu kadar toplumsal alanda da düşünülmeleri gerekir. Ayrıca hükümdarlar ve danışmanlarının hazırladığı yazılı yasalar vardı. Modern çağda yasal sistem gelişmiş, standartlaşmıştır, ama uzmanlarca uygulanır, kendine özgü çetrefil bir dili ve yapısı vardır. Modern yasal sistem hiyerarşiktir, tüm yasaların üstünde anayasa vardır, diğer yasalar anayasaya uygun olmak zorundadır. Değişik dallarda yasal sistemler oluşturulmuştur: medeni hukuk, ceza hukuku, ekonomik ve sosyal hukuk, idare hukuku… Yazılı yasal sistemin yanısıra ikinci eksen çeşitli kurumsal kurallardır, kurumları ve etkinliklerini düzenlerler (tüzükler, yönetmelikler gibi). Üçüncü eksen devletsel, kurumsal sistem içinde yazılı olmayan teamüllerdir (geleneksel sistemlerde bunların ağırlığı daha fazladır). Dördüncü eksen yöneticilerin kural koymada ve uygulamadaki yorumları ve serbestileridir. Geleneksel sistemlerde bunun ağırlığı fazlaydı, öyle ki keyfi yönetim tarzından sözedilir. Modern sistemlerde yorum marjı daha dar, serbesti daha azdır, ama yok değildir, anti-demokratik rejimlerde artar.

Toplum içinde kuralsal düzenlemeyse esas olarak toplumun kültürel sistemine bağlıdır, bu sistemin oluşturduğu, kuşaklar arasında aktarılan kurallar, teamüllerdir. Toplumsal kurallar toplumda genel olarak bilinen, uyulması beklenen kurallardır, kendilerine uyulmasını toplum gözetir ve uyulmaması halinde toplumsal baskı şeklinde yaptırım uygulanabilir. Bunlar geleneksel sistemlerde kuralsal düzenlemede belirleyici olan örf ve adetlerdir (veya töre) bir yandan, dindir diğer yandan. Bu bakımdan kuralsal düzenlemenin devletsel ve toplumsal eksenleri örtüşür ama tümüyle değil, dinin ve örfün devlet-dışı alanları geniştir. Dinle örf arasında da bütünleşme vardır ama yine tümüyle değil, aralarında çelişki doğabilir, örf dine göre daha yereldir. Modernleşme sürecinde örf ve dinin kuralsal düzenleyici rolü iyice azalır, ama tümüyle kalkmaz, geri, gelişmekte olan toplumlarda hala

etkilidirler. Diğer yandan, hem yeni yapıya uygun hem her toplumun kendi koşullarına uygun bir kültür oluşur ve bir takım kurallar, anlayışlar getirir, ama kuralsal düzenlemede bunların ağırlık ve etkileri geleneksel çağlardaki örf ve din ölçüsünde değildir.

Toplumun kültürü değişik eksenlerde düşünülebilir: ulusal kültür, popüler kültür, elit kültürü, siyasal kültür…Kurallar, anlayışlar alt-kültürler düzeyinde de oluşur, ancak bu kez ilgili alt-kültürde geçerlidirler, toplumdaki diğer alt-kültürlerde her zaman kabul görmezler. Toplumsal kurallar, anlayışlar toplumsal etkinliklerin işleyişini düzenlerler ve çeşitli alanlarda kendilerini gösterirler: toplumu oluşturan bütünler ve pazarlarda (ekonomik piyasanın, siyasetin kuralları, teamülleri gibi), toplumsal organizasyon birimleri, topluluklar ve örgütlerde (aile, köy topluluğu, yerleşim yerleri, okullar, işyerlerindeki kurallar, teamüller gibi), otoritelerin etkinliklerinde (yerel otoriteleri yönlendiren kurallar, teamüller gibi). Kurumlaşma süreci her kurumda (devlette olduğu kadar devlet dışında da) yazılı kuralların dışında uzun vadede yerleşmiş teamüller yaratır. Toplum içinde kuralsal düzenlemenin önemli bir yönü de toplumu oluşturan unsurların (bireyler, gruplar, topluluklar, otoriteler, örgütler, kitlelerin) kurallar, anlayışlar karşısında serbestileri ve onlara karşı esnek davranabilme marjlarıdır, modern toplumlarda bu marj genişler.

Kuralsal düzenleme etkinliği üç yönlüdür. Bir yönü kuralların konulması ve yorumlanmasıdır. Geleneksel kurallar kültürel sisteme içkindirler, önceden vardırlar, kuşaktan kuşağa aktarılırlar, zamanla bazılarının etkisi azalır, mürürü zamana uğrar. Geleneksel çağlarda olduğu gibi modern çağda da kültürel sisteme içkin kurallar süreç içinde kendiliğinden oluşurlar. Yasal kurallar ise belirli prosedürlere göre devletçe konulur. Kurallar aynı zamanda uygulayıcılar tarafından yorumlanırlar, bu düzeyde farklı yorumlar, dolayısıyla farklı uygulamalar olabilir. İkinci yönü kurallara uyulmasını gözetim, uyulmamasının suç olarak telakkisi ve cezalandırılmasıdır. Üçüncü yönü ise bu kurallar vasıtasıyla toplumu oluşturan bireyler, gruplar arasındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesidir. Böylece toplumun bütünleşmesi ve uyumuna katkıda bulunulur, aksi takdirde anlaşmazlıklar çatışmalara neden olabilir, işlenen suçlar cezasız kalırsa toplumda kargaşa ortamı oluşabilir. Cezalandırma ve önemli anlaşmazlıkların çözümü işlevleri devletsel sistem içinde yargı kurumuna düşer, ama toplum içinde de değişik yöntemlerle gerçekleştirilebilirler (toplumsal baskı ve dışlama, anlaşmazlıkların otoriteler, iletişim ve anlaşmalar yoluyla çözümlenmesi gibi yöntemlerle).

b) Kültür ve hukuk farkı

Toplumun kuralsal düzenlenmesinin gördüğümüz gibi iki ekseni vardır: yasalara dayanan hukuksal (esas olarak devletin yazılı yasaları) ve kültürel (din ve örfte cisimleşen geleneksel kültür, modernleşen toplumun kültürü). Kültür bir toplum veya toplulukta (ya da toplumu oluşturan herhangi bir kesimde) geçerli olan, yerleşik (kalıcılık kazanmış, yani bugünden yarına değişmeyen) tutumlardır. Bu tutumlar eylem ve düşünüş şekilleri, kalıplarıdır. Kültür normatif bir çerçeve de içerir, uyulması gerekli görülen normları (ya da kuralları) empoze eder. Bu normlar ya da kurallar belirtilen düşünsel kalıplarla (özellikle değerlerle) uyumludurlar ve eylemleri (rolleri, davranışları, yaşam tarzını) yönlendirirler. Bunlara uyulmasını sağlayan dışsal bir zorlamadan çok içsel bir zorlamadır, toplumun ya da topluluğun, grubun üyesi bunlara göre toplumsallaştığından içsel bir kontrol

altındadır. Ama kendini bu kurallara uymak zorunda hissetmesinde çevrenin oluşturduğu model ve kontrol, çevreden gelebilecek yaptırımlar da etkilidir (model taklit edilir, kontrol ve yaptırımlar kuralların dışına çıkılmasını engelleyen çerçevedir). Duverger kültürü açıklamada tiyatro modelini kullanır: 'Her grup, her topluluk karmaşık bir davranış modelleri ya da roller bütününe sahiptir, grup üyeleri buna uyarlar. Bu roller karşısında grup üyeleri bir bakıma commedia del arte artistlerinin durumundadır. Burada her biri bir rolü oynayan tipe kişiler vardır, ama rolleri çerçevesinde bir ölçüde hareket serbestileri de vardır'.

Hukukla kültür arasındaki fark iki noktada odaklanır. Birinci fark hukukta kuralların uygulanmasını gözeten ve yaptırım uygulayan devletken, kültürde toplum veya kişinin içinde yer aldığı topluluk, gruptur. İkinci farksa şudur: hukukta genellikle yazılı metinler şeklinde, (dili çetrefil olsa bile) açıkça ifade edilmiş, kesin kurallar vardır; buna karşılık kültürde kurallar açıkça ifade edilmiş yazılı metinler şeklinde değildir, toplum ve üyelerince benimsenmiş normlar şeklindedir, hukuka göre daha geniş bir alanı kapsarlar ama kesin kurallar ve yaptırımların sözkonusu olduğu alan dardır, toplumca uygulanan yaptırımlar zor unsurunu içeren cezalar şeklinde olabilir (linç bunun uç bir örneğidir, töresel cezalandırmalar bu alana girer), hukukta olmayan uyarma, kınama, olumsuz gözle görme, dışlama gibi yaptırımlar şeklinde de olabilir. Duverger üç tip ceza ayırdeder: örgütlü cezalar (sanctions organisees), kesin olmayan toplumsal cezalar (sanctions sociales diffuses), psikolojik cezalar (sanctions psychologiques). Hukuk sadece birinci tip cezalarla ilgilidir.

Hukukla kültür arasındaki farkı örneklerle açımlamaya çalışalım. Altı örnek vereceğiz: seçmenin oy kullanması, bir kişinin bir başkasını dövmesi, bir kişinin bir başkasına borcunu ödememesi, bir kasabada iki kişinin selamlaşması, bir dinsel ibadetin yerine getirilmesi (kilise veya camiye gidilmesi), iş görüşmesi. Bunların ilk üçü hem hukukla hem kültürle ilgilidir. Seçmenin oy kullanması yasayla düzenlenmiştir, kurallara uygun oy kullanılmaması hukuki yaptırıma tabi olabilir. Kültürel bakımdan ise örneğin bir köyde köyün genel eğilimine uymayan bir partiye oy verilmesi çevre tarafından kınanabilir, yaptırıma uğrayabilir. Bir kişinin bir başkasını dövmesi yasal açıdan suç teşkil eder, bu bakımdan cezai yaptırıma tabidir. Böyle bir şey çoğu zaman toplumca da hoş karşılanmaz, ama bazan karşılanabilir (örneğin haklı gerekçelere dayandığı düşünülürse, ya da dövülen kişiye çevrede husumet duyuluyorsa). Borç işlemleri de hukukça düzenlenir, borcunu ödemeyen yasaya göre cezalandırılabilir. Borcunu ödemeyen kişi yasal müeyyidenin yanısıra toplumdan gelen baskıyla da karşılaşabilir veya tersine toplum bu durumu hoşgörebilir (örneğin ödeme gücü olmadığı için veya aşırı faiz nedeniyle). Diğer üçü sadece kültürün kapsamına girer (ama beşinci örnek dinsel yasaların geçerli olduğu toplumlarda hukukun kapsamına da girebilir). Bu üçlü kültürüne göre farklı şekillerde değerlendirilirler, hiçbir yaptırımla sınırlanmayabilecekleri gibi bazı yaptırımlara maruz da kalabilirler.

Hukuk kuralları haklı-haksız, adil-adil olmayan ayırımına dayanır, oysa kültürde ve manevi değerlerde bunların yanısıra iyi-kötü ayırımı da önemlidir. Ayrıca bazı hukuk kuralları devletlerin yaptırım gücünden yoksundur: iç hukuk düzeninde uyulması kişilerin isteğine bırakılmış tamamlayıcı hukuk kuralları, uluslararası ilişkileri düzenleyen hukuk kuralları gibi.

c) Yasa

Yasa egemenliği 19. yüzyıldan itibaren kesinlik kazanmış ve yerleşmiştir. Hem yasaların oluşturduğu bütün hem de yasaların toplum yaşamına uygulanma süreci olan hukuk bazı temel özelliklerle nitelenir. Birincisi, toplumun çeşitli yönlerini düzenleyen kurallar bütünüdür, bu kurallar devleti ve devlet-toplum ilişkilerini olduğu kadar toplum içindeki bazı ilişkileri de düzenler. İkincisi, bu kurallara toplumu oluşturan kişiler ve gruplar uymak zorundadır, uyulmaması devletçe uygulanan yaptırımlar getirir. Üçüncüsü, bu kurallar devleti de sınırlar, devlet bu kurallara göre hareket etmek zorundadır. Dördüncüsü, sözkonusu kurallar devletçe uygulanır: güvenlik güçleri kurallara uyulmasını gözetir ve sağlar, devlet kurumları etkinliklerinde bu kurallara göre hareket ederler, uyulmaması veya anlaşmazlık halinde yargı kurumu devreye girer, uymayanları cezalandırır ve anlaşmazlıkları çözer. Beşincisi, kurallar devletçe, devlet-yurttaş etkileşimi içinde hazırlanır, oluşturulur. İlk durumda (devletçe) devlet içinde kural yapıcı kurum genellikle yasama organıdır, ama başka kurumlar da (yürütme, devlet kurumları) kural yapımına katılır ve kural yapımını etkiler. Aynı zamanda yargının bizzat kuralların uygulanmasıyla ilgili kurum olarak kuralların yorumlamasında ve yapımında önemli rolü vardır. Diğer duruma (devlet-yurttaş etkileşimi) halkoylamasından geçen anayasa veya yurttaşlarca onaylanan bir yasa örnek gösterilebilir (ayrıca yasama organını halk seçtiğinden yurttaşlar dolaylı olarak devletin yasa yapımını etkilemiş olurlar). Özetlersek yasa ve hukuk kavramı şudur: devletçe (ve devlet-halk etkileşimi sonucunda) yapılmış (beşinci özellik), devletin uygulamak ve uymakla, yurttaşların da uymakla yükümlü bulunduğu, uyulmaması halinde devletçe yaptırımlar getirilen (ikinci, üçüncü ve dördüncü özellikler) toplum yaşamının çeşitli yönlerini düzenleyen kurallar bütünü (birinci özellik). Tanımın daha kısa bir ifadesi şöyle olabilir: uyulması zorunlu, uyulmaması halinde yaptırımlar getiren ve devletçe uygulanan kurallar bütünü. Altıncı bir özellik olaraksa yasaların devletçe yazılı olarak kayda geçirilmiş olmasını belirtebiliriz.

Bir ülkede geçerli olan hukuk kuralları başlıca dört türdür: yasama organınca (veya yasama işlevi gören organlarca) oluşturulan yasalar ve tüm yasaların üstünde olan anayasa, yargı kararları (doğrudan hukuk kuralı niteliğinde veya örnek teşkil eden), yürütme ve idarenin bazı kararları (yasa gücünde kararnameler, yönetmelikler ve tüzükler), devletin iradesi dışında oluşan kurallar, örf ve adetler (ancak bunların hukuk sayılması için devletin bu kuralları tanıyıp yaptırımlara bağlaması gerekir).

Hukuk kuralları her yerde görülen genel özelliklere sahip oldukları gibi, çevresel koşullara göre, ülkesine ve sistemine göre değişirler, bu hususu üç önermede formüle edebiliriz. Birincisi, hukuk kuralları ülkesine, toplumuna göre değişir, her toplumun yaşam koşullarına, geleneklerine bağlı olarak farklılık gösteren hukuk kuralları vardır. İkincisi, hukuk sosyo-ekonomik sisteme göre de değişir. Bu bakımdan kapitalist sistemde geçerli hukuk kuralları ile sosyalist sistemde geçerli hukuk kuralları arasında farklar vardır: mülkiyet, rekabet, devlet müdahalesi, kişisel özgürlükler, devletin yapısı gibi konularda. Keza azgelişmiş ülkelerin hukuk düzenleri ile gelişmiş ülkelerin hukuk düzenleri arasında önemli farklar görülür. Üçüncüsü, ancak evrensel nitelikleri nedeniyle modern toplumların hepsinde geçerli olan ortak hukuk kuralları vardır. Günümüzde tek bir dünya sistemi vardır, bu sistem 16. yüzyıldan itibaren Batı etkinliği altında oluşmuştur. Hukuk kuralları da bu

bakımdan birbirine benzemektedir: Yeniçağ evrimleşmesi ve devrimler sonrasında oluşan anayasa hukuku sistemi, kapitalist pazar ekonomisine uygun ekonomik hukuk sistemi, modern topluma ve anlayışa uygun medeni hukuk ve ceza hukuku sistemleri gibi. Yeni ülkelerin hukuk sistemleri çoğu zaman Batı hukuku örnek alınarak hazırlanmıştır.

Hukuk sisteminde temel ayırım kamu hukuku ile özel hukuk arasındadır. Kamu hukuku devleti ve kişilerin devletle ilişkilerini düzenler. Başlıca anayasa hukuku, ceza hukuku, idare hukuku, yargılama hukukunu içerir. Kişilerle devlet arasında olduğu gibi kişiler arasındaki ilişkilerde de suç niteliği taşıyan konular ve bunlara verilecek cezalar ceza hukukunun kapsamına girer. İdare hukuku devletin bürokratik örgütünün işleyişini düzenler, yargılama hukuku yargı kurumları ve prosedürlerini. Anayasa hukuku ise devletin temel düzenini belirler. Kişilerin kendi aralarındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuk ise başlıca iki alanı kapsar: ekonomik ve sosyal ilişkiler (borçlar, ticaret, çalışma ilişkileri, toprak düzeni, sosyal güvenlikle ilgili hukuklar), kişisel ve ailevi ilişkiler (medeni hukuk). İlk gelişenler özel hukukun bazı dalları ve ceza hukukudur. Bunlar esas olarak yurttaşlar arasındaki ilişkileri düzenliyordu (aile ilişkileri, mübadele ve mülkiyet ilişkileri, verilen bir zarardan, işlenen bir suçtan kaynaklanan ilişkiler). Yönetimle yurttaşlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar esas olarak ceza uygulaması, vergi düzenlemesi, askeri ve sivil yükümlülüklerle ilgiliydi.

d) Anayasa

Anayasa toplumun yönetim organı olan devlete, devletin toplumla ilişkilerine ilişkin kurallar bütünüdür, ancak bu alanları tümüyle kapsamaz, devlet genel hatlarıyla ve siyasal yönüyle ele alınır. Bir kategorileştirme yaparsak anayasa, birincisi devletin rejim felsefesini ve düzenini, ikincisi siyasal iktidarın işleyişini (özellikle iktidarı kullanacak kişi ve grupların, yasama ve yürütmenin belirlenme biçimini), üçüncüsü devletin temel organlarının ve çevresindeki siyasal organizasyonun yapısını ve işleyişini, görev ve yetkilerini, dördüncüsü yurttaşların devlet karşısında hak ve özgürlükleri ile yükümlülüklerini tanımlar. Anayasanın bir amacı da yöneticileri hukuka tabi kılmaktır: yöneticilerin kendi başlarına veya kolayca değiştiremeyecekleri ve uymak zorunda oldukları kurallar konulur, yöneticiler karşısında kişi hak ve özgürlükleri tanımlanır ve hukuksal temellere dayandırılır.

Anayasalara bazı eleştiriler getirilir. Biri siyasal yaşamın reel güçlerine değinmek yerine kalıplaşmış formüllerle yetindikleridir. Günümüzde aktörleri ekonomik güçler, zor kullanım kapasitesi olan güçler, uluslararası güçler, elitler, kitle ve içindeki değişik kesimler olan siyasal yaşamın anayasaların belirlediği hukuki çerçevenin dışında da cereyan ettiği vurgulanır. Diğeri anayasaların iktidarı yeterince sınırlayabileceğinin pek olanaklı görülmemesidir.

Hukuk kuralları hiyerarşisinde en üstte anayasa yer alır. Anayasa en üstün yasa, diğer yasaların temeli, temel hukuksal normdur. Hukuk kuralları hiyerarşisi anayasa———yasalar————idari düzenlemeler şeklindedir. Yasalar anayasaya, idari düzenlemeler de yasalara uygun olmak zorundadır. Hans Kelsen'e göre bütün hukuk kurallarının en üst basamağında genel ve varsayımsal bir hukuk kuralı olan temel norm yer alır, piramit şeklinde normlar sıralanır, piramitte daha aşağıda yer alan norm bir üstündeki norma uygun olmak zorundadır. Anayasa yetkileri belirlediğinden yetki verdiği

devlet otoritelerinin üzerindedir. Yasalar da öyledir, ancak devlet otoriteleri yasaları uygulamada daha esnek davranabilirler, anayasa için bu esneklik çok azalır. Anayasa üstünlüğünün diğer yönü kolayca değiştirilememesi, değiştirilmesinin özel koşullara bağlanmasıdır.

Bir görüşe göre anayasa, bir toplumun hukuki ve siyasi temel kuruluşuna ilişkin yazılı ve yazısız tüm temel hukuk kurallarını kapsar. Bunlar tek bir belgede toplanabileceği gibi, değişik yasalarda da yer alabilir, ya da yazılı yasa haline getirilmemiş olabilirler. Bu son halde örf haline gelmiş kurallardan oluşan teamüli bir anayasadan sözedilebilir. Bu teamüli anayasa yazılı olmadığı halde, sürekli uygulama sonucunda herkeste kendisine uyma alışkanlığı ve bilinci yaratmıştır. Modern çağ öncesinde yazılı anayasalar pek yoktu, ama ülkelerin yönetimine ilişkin temel kurallar yok değildi ve bu kurallara uyma alışkanlığı yerleşmişti. Teamüli anayasa modern toplumlarda da vardır. Örneğin İngiltere teamüli bir anayasa düzenine sahiptir, ama 13. yüzyıldan itibaren bazı hukuk belgeleri de yayınlanmıştır. Teamüli kurallar siyasal kültürle de ilgili olabilir. Toplumun ve yönetici sınıfın siyasal kültüründe iyice yer etmiş bazı ilkeler, kurallar vardır ve bunlara yazılı olmasalar dahi uyulur. Örneğin bazı tabulara dokunulmaması, parlamenter mekanizmalar dışında bazı iktidar odaklarının dikkate alınması, yazılı bir kuralca şart koşulmasa bile bazı durumlarda yöneticilerin istifa etmesi gibi.

Modern çağda asıl yaygın olan yazılı anayasadır. Yazılı anayasa yetkili yapılarca (devlet kurumları, parlamento, halk) uyulması gereken usullere göre hazırlanan ve onaylanan, bir anayasada yer alması gerekli temel kuralları (yani anayasa tanımında belirttiğimiz hususları) içeren belgedir. İlk yazılı anayasalar 18. yüzyıl sonu devrimlerinin ürünüdür, 19. yüzyılda anayasa yapımı yaygınlaşmıştır. Çağımızda ülkelerin büyük çoğunluğu yazılı bir anayasaya sahiptir. Duverger yasa-anayasa ile program-anayasa şeklinde bir ayırım yapar. Yasa-anayasa liberal demokratik devletlerde görülen tiptir. Getirdiği düzenlemeler, yöneticilere koyduğu sınırlamalar ve yükümlülükler uygulanır. Bunu da ikiye ayırır: değiştirilmesi kolay esnek anayasalar ve değiştirilmesi zor katı anayasalar. Program-anayasa ise anti-demokratik devletlerde görülen anayasa türüdür. Hukuki zorlayıcılıktan çok bir ideali veya kamuflajı ifade eder. Program-anayasalarda devletin organizasyonuyla ilgili kurallara genellikle uyulur, ama yöneticilere sınırlama getiren kurallar daha azdır.

İlk anayasa ve köklü anayasa değişiklikleri genellikle kurucu iktidarlarca, kurucu meclislerce yapılır. Bunlar başta hukuksal kurallara tabi değildirler. Ancak sınırları yok değildir, başlıca iki sınır vardır. Biri kendisini kurucu iktidar, kurucu meclis yapan sosyal ve siyasal güçler sınırıdır, bunların görüşleri dikkate alınmak zorundadır. Diğeri toplumda geçerli değerler ve fikirlerdir, onları da dikkate almak gerekir. Kurucu iktidar veya meclisin yaptığı anayasa doğrudan yürürlüğe sokulabileceği gibi referandumla halk onayına da sunulabilir. Yürürlükte bir anayasa varsa ve kökten bir değişiklik sözkonusu değilse, yeni anayasanın veya anayasa değişikliğinin nasıl yapılacağı varolan anayasaca belirlenir. Bu durumda değişiklik ya yasama organınca yapılır (ama genellikle görece yüksek bir çoğunluk eşiği aranır) ve doğrudan yürürlüğe girer, ya da referandum yoluyla halk onayına sunulur.

e) Hukuk devleti ve yargı

Hukuk devleti yöneticilerin hukuk kurallarıyla bağlı olduğu devlettir. Çağımız devletleri hukuk devleti olarak tanımlanır, ama hukuk devleti kurallarını ihlal eden uygulamalar da sıktır. Anti-demokratik rejimlerde yönetim geniş çapta baskıya başvurabilmekte, kişi hak ve özgürlüklerine pek riayet edilmemektedir.

Devletin, yöneticilerin keyfi, baskıcı ve kötü karar ve uygulamalarını önleme kaygısı tarih boyunca önem verilen bir husus olmuştur. Eski Yunan'da devletin hukuk ve adalet ilkesine bağlılığı isteniyordu. Yeniçağ'da toplumsal sözleşme fikri hukuk devleti yönünde önemli bir adımdır. Ortaçağ'da İngiliz Magna Charta'sı bu anlayışı ifade eden ilk belgedir, Locke'da yönetimin doğal hakları çiğnemesi durumunda isyan hakkı doğar. Locke'daki güçler ayrılığı, Montesquieu'deki karşı-ağırlık ilkeleri hukuk devleti kavramının kapsamını genişletir. Amerikan ve Fransız devrimi belgelerinde doğal haklar, insan ve yurttaş hakları kavramlarının yanısıra yasallık kavramıyla ilgili açıklamalar hukuk devleti kavramını berraklaştırmıştır: yasanın üstünlüğü ve egemenliği, yöneticilerin yasaya tabiliği ve yasal denetimi, yurttaşların yasaya tabiliği ve yasa önünde eşitliği, yasal haklarının olması ve yasadışı muamelenin yasaklanması, yargılamanın yasal kurallara göre ve tarafsız yargıçlarca yapılması, cezalandırmada insan haklarına ve yasal kurallara uyulması. . . Hukuk devleti anlayışı 18. ve 19. yüzyıl Alman düşüncesinde büyük önem taşımıştır: Fichte ve Hegel hukuka toplumu düzenleyici, toplumda bütünleşmeyi sağlayıcı bir rol atfediyorlardı, Kant ise devletin amacının yurttaşların özgürlüğü ve hukukun egemenliği olduğunu söylüyordu.

Alman hukukçu Rudolf von Mahl hukuk devletini üç kriterle tanımlar: devletin etkinliklerinin sınırının kişilerin özgürlüğünün olması, kişilerin devlet gücü karşısında korunması için yargı organlarının kurulması, yasaların genelliği. Rudolf von Gneist ise hukuk devletini iki kriterle tanımlar: anayasada kamu hak ve özgürlüklerinin düzenlenmiş olması gerekir, ama bu yeterli değildir, idarenin özel bir yargı sistemince denetlenmesi de gerekir. Bir toparlama yaparsak hukuk devletini başlıca üç kriterle tanımlayabiliriz. Biri temel hak ve özgürlükler ve bunların korunmasıdır, bu arada devlet gücüne karşı da. Bunlar arasında keyfi tutuklama yapılmaması, konut dokunulmazlığının ihlal edilmemesi, gezi ve iletişim özgürlüğünün tanınması gibi kişi hakları, mülkiyet ve girişim özgürlüğü, serbest rekabet ve mübadele gibi ekonomik haklar, düşünce ve vicdan özgürlüğü (kişilerin inanç ve düşünceleri nedeniyle takibata uğramamaları ve bunları serbestçe ifade edebilmeleri), basın, toplantı ve gösteri, dernek ve parti kurma ve bunlara katılma, seçme ve seçilme, muhalefet etme ve baskıya karşı direnme gibi siyasal ve kamusal haklar sayılabilir. İkinci kriter yasallık ilkesidir. Devlet işlemlerinin önceden öngörülmüş esaslara, yani yasalara göre yapılması, yöneticilerin yasalara bağlı olması zorunluğudur. Yasalar ise anayasaya uygun olmalıdır. Keza yasaların genelliği ve yasalar karşısında eşitlik de gerekir. Üçüncü kriter yargıyla ilgilidir: yurttaşların yasaları ihlali yargısal müeyyideye tabi olduğu gibi yargı yurttaşları devlet gücü karşısında koruma işlevi de görür, yöneticiler ve idare özel bir yargı sistemince denetlenir, yargı aygıtı iktidardan bağımsız olmalıdır. Bu kriter bir denge sistemi olarak güçler ayrılığı ilkesiyle uyumludur.

Toplumda yasaların uygulanmasını gözeten kurumsal yapı yargıdır. Yargı kurumu çeşitli düzeylerde mahkemelerden oluşur. Demokratik hukuk devletinde yargının siyasal iktidardan özerkliği sistemin temel işleyiş kurallarındandır. Pratikte bunun anlamı mahkemelerin bağımsız olması, yargı işlevini yerine getirenlerin dış müdahalelere (bu arada siyasal iktidardan gelecek müdahalelere) karşı yasal ve fiili güvence altında bulunmasıdır. Kişisel özgürlükleri korumak için yasama ve yürütme karşısında yargı ayrı ve bağımsız bir kuvvet olmalıdır. Maurice Hauriou'ya göre, yargının yasama ve yürütmeden ayrı bir kuvvet teşkil etmesinin tarihsel bir nedeni vardır: Fransa'da zamanında mahkemeler monarkın otoritesine direnen tek kuvvetti.

Çağımızda yasama kural koyucu (rule-making), yürütme ve idare kural uygulayıcı (rule-application), yargı kuralların uygulanmasını gözetici (rule-adjudication) kurumlar olarak tanımlanır. Yargının bu işlevi dört düzeyde kendini gösterir: yurttaşların, toplum üyelerinin yasa ve kurallara uymasının gözetilmesi, uyulmaması halinde cezalandırılması; yurttaşlar arasındaki anlaşmazlıkların yasalar temelinde çözümlenmesi; kurumlarla yurttaşlar arasındaki anlaşmazlıkların ve kurumlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesi; yönetimin, kurumların yasa ve kurallara uyup uymadıklarının denetlenmesi, uyulmaması halinde cezalandırılması. Bu dört işlevi üçe de indirebiliriz: kurallara uyulmaması halinde cezalandırma, anlaşmazlıkların yasal temelde çözümü (yurttaşlar arasında, yönetim ve kurumlarla yurttaşlar arasında, yönetim içinde, toplumdaki kurumlar ve gruplar arasında), yöneticilerin denetimi.

Yargının tarihsel gelişme sürecine bakarsak, geleneksel toplumlarda genellikle yürütme ve idareyle birleşiktir, yönetici sınıfların yargı yetkisi vardır. Ama önemli farklara da raslanır. Antik demokraside yargıçların kurayla belirlenmesi usulü uygulanıyor ve halktan kişiler yargıç olabiliyordu. İslam devletlerinde yargı işlevi dinsel görevlilere düşüyordu (Osmanlı'da kadılar gibi), yargılamada dinsel yasa temel alınıyordu. Buna karşılık Ortaçağ Avrupası'nda senyör adaleti geçerliydi, toprak sahibi senyörler köylülerine karşı yargılama yetkisine sahipti. Ayrıca monarklar ve kilisenin yargı yetkisi vardı. 12. yüzyıldan itibaren yargı yetkisi monarşi merkezinde toplanmaya başladı, orada da yargı işlerinde meslekten hukukçular ağırlık kazandı. Bu süreç Batı'da yargının yasama ve yürütmeden ayrılmasını başlattı. Yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrılması ilkesi 19. yüzyıldan beri genel geçer bir ilke haline geldi.

Çağımızda yargı örgütü hiyerarşik olarak bir üst yargı ve tabandaki mahkemelerden oluşur. Bazı ülkelerde (özellikle Anglo-Sakson ülkelerde) yargılamada jüri usulü de vardır. Anayasa mahkemesi üst yargının bir kanadıdır, yöneticilerin anayasaya uyup uymadığı bu yüksek mahkeme tarafından denetlenir. Ceza mahkemeleri devlete karşı işlenmiş suçlarla ve özel kişiler arasındaki suçlarla ilgilenir. Buna karşılık anlaşmazlıkların çözümü hukuk yargısı olarak adlandırılır. Türkiye'de hukuk mahkemeleri arasında sulh hukuk, asliye hukuk, iş, ticaret, tapu mahkemeleri belirtilebilir. Bu ikili adli yargıyı oluşturur ve üst mahkemesi Yargıtay'dır. İdari yargı ise devlet kurumlarının etkinliklerinden doğan uyuşmazlıkları çözümler, üst organı Danıştay'dır. Öte yandan hemen her ülkede askeri yargı ayrı olarak örgütlenmiştir.

Yargı kurumu yönetimi denetleyici işleviyle yurttaşların yönetim karşısında haklarını korur, bu nedenle bütünleştirici bir işlev görebilir. Ancak yargının cezalandırıcı işlevi bütünleşmeyi zayıflatıcı olabilir, özellikle baskıcı sistemlerde. Yargının cezalandırıcı rolü onu zor kullanım aygıtları arasına da sokar. Ayrıca hukuk kurallarının ve hukuk dilinin karmaşıklığı yabancılaştırıcı bir etki yaratır, halk çoğunlukla hukuk kurallarını bilmez, hukuk dilini anlayamaz. Bu nedenle toplumla yönetim ve yargı arasında bir hukukçular katmanı oluşmuştur (avukatlar, hukuk danışmanları gibi). Yasal sistem açısından bir problem de hükümetin, idarenin uygulamada üstükapalı bir biçimde yasal kuralların dışına çıkabilmesidir. Keza resmi-olmayan güçlerin (ekonomik, yerel, zor kapasitesi olan güçlerin) ve tüm yurttaşların şu ya da bu ölçüde yasal kuralların dışına çıkabilmesi yasal sistemin işlevsel rolünü sınırlayıcı bir faktördür.

5. PARLAMENTO VE ANAYASANIN TARİHSEL GELİŞİMİ

a) Parlamentarizmin gelişimi

Parlamento çağımızda evrenselleşmiştir, hemen her ülkede yasama organı niteliğinde meclisler vardır. Blondel'in 1973'de yayınlanan araştırmasına göre, daha o sıralarda 138 ülkenin sadece beşinde hiç parlamento oluşturulamamıştı (Ortadoğu'da bazı geleneksel rejimli ülkelerde). Bazı ülkeler darbeler sonrasında, anti-demokratik rejimlerin kurulmasıyla parlamentolarını bir süre kapatsalar da sonra yeniden açmaktadırlar. Parlamentonun evrensel form olarak yerleşmesi Yeniçağ ortalarından itibaren ve özellikle devrimlerin (İngiliz, Amerikan, Fransız, 1830 ve 1848 devrimlerinin etkisiyle) önce Batı'da olmuştur. 19. yüzyılda parlamento Batı'da yaygınlaşmıştır. Yine bu yüzyıl içinde Batı'daki gelişmenin etkisiyle Latin Amerika'da ve Doğu'da (bu arada 1876'da Osmanlı imparatorluğunda da) parlamentolar kurulmuştur. Üçüncü Dünya'nın sömürge ülkelerinde 20. yüzyıl ilk yarısında temsili kurumlar oluşturulmaya başlanmış, sonra dekolonizasyonla birlikte ulusal parlamentolar kurulmuştur (20. yüzyıl ikinci yarısında).

Parlamentonun tarihsel geçmişteki öncüllerini, benzerlerini gözden geçirelim. Bazı ilkel toplumlarda (göçebe veya yerleşik) kararlar kabile meclislerince alınırdı, bunlara başlarda tüm topluluk katılırdı (yani doğrudan demokrasi sözkonusuydu), kabile yöneticileri de kabile meclislerince seçilebilirdi. Zamanla kabile yöneticilerinin ve çevresinin kabile aristokrasisine dönüşmesi, bu temelde kabileyi yöneten aristokratik bir meclisin oluşma süreci yaşandı. Antik çağ toplumları yasama organının gelişimi açısından geleneksel çağlar içinde en ileri olanlarıdır. Eski Yunan ve Roma'da önce aristokratik meclisler egemendi, ardından doğrudan demokrasi usulünün de uygulandığı halk meclisleri kuruldu, böylece iki (veya daha çok) meclisli bir yapı oluştu (üst meclis bazan aristokratikti bazan değildi ama her zaman daha dardı). Aynı zamanda yaygın bir yerel meclisler ağı vardı. Antik çağ demokrasileri meclislerin yönetimde etkili olduğu sistemlerdir, ama meclisler yöneticilerle, güçlü adamlarla iktidarı paylaşmışlar, onlara göre ikinci planda kalmışlardır. Zamanla hükümdarlık sistemleri oluşmuş, meclislerin önemi iyice azalmıştır (Helenistik monarşiler, Roma imparatorluğu). Yine de Roma uzun süre varlığını sürdüren Senatosu'yla tanınır.

Ortaçağ Avrupası'nda yasama organları oluşmuş değildi, ama monarkın çevresinde soylulardan ve diğer unsurlardan (din adamları, savaşçılar, bürokratlar) oluşan danışma kurulları olabiliyordu. Ortaçağ'ın ortalarından itibaren soylulardan, rahiplerden, daha az ölçüde burjuvaziden ve bazan halktan temsilcileri bir araya getiren meclisler kurulmaya başlandı. Dağınık feodal yapıdan merkezileşmeye geçiş ve ekonomik gelişme böyle bir yapılanmayı gerekli kılıyordu. Artan harcamalar monarkı yeni vergiler koymak zorunda bırakıyor ve vergileri toplayabilmek için mecliste soylulara, burjuvalara onaylatması gerekiyordu. Bu meclisler aynı zamanda monarka danışmanlık yapıyordu, böylece soyluluğun ve diğer etkin çevrelerin merkezileşen monarşiyle diyalogu sağlanabiliyordu. Bu tür meclisler Avrupa'nın hemen her ülkesinde kuruldu: İngiltere'de Parliament, Fransa'da Etats-Generaux, Almanya'da Landtage, İspanya ve Portekiz'de Cortes, İsveç'de Riksdag, Polonya'da Diet… Ayrıca Ortaçağ ortalarından itibaren, kentlerde burjuvazinin güçlenmesi ve kendi kendilerini yönetmeyi hedefleyen komünalist bir hareketin gelişmesi kent meclislerinin kurulmasına yol açtı. Ancak merkezi monarşilerin giderek güçlenmesiyle, 17. yüzyıldan itibaren meclislerin önemi azalacaktır. Fransa'da Etats-Generaux'nun 1614'den beri toplanmaması 1789 devriminin nedenleri arasında sayılır, devrimin hemen öncesinde Etats-Generaux toplantıya çağrılmıştır. Kastilya'da son Cortes 1665'de, Bavyera'da son Landtage 1669'da toplanmıştı.

Ortaçağ Avrupası'nda parlamenter geleneğin en güçlü olduğu ülke İngiltere'dir. Burada parlamentonun öncülü 1214'de yayınlanan Magna Charta belgesidir. Parlamento ise I. Edward'ın 1295'de halkın şikayetlerini iletmek ve vergileri belirlemek üzere, il, kent ve kasaba temsilcilerini Magnum Concilium adlı monarşik meclise çağırmasıyla ortaya çıktı. 14. yüzyılın ilk yarısında Magnum Concilium'daki halk temsilcileri ile soylular ve yüksek din görevlileri ayrı ayrı toplanmaya başladı, böylece Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası ikilemi ortaya çıktı (aşağı kamara-yukarı kamara şeklinde bir ayırım diğer Avrupa ülkelerinde de görülecektir). 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki kapitalist gelişme meclislerde soylu egemenliği devam etse bile, burjuva varlığının daha fazla hissedilmesine sebep oldu. 17. yüzyıla varıldığında çoğu ülkede parlamentoların yetkileri artmış, monarkın gücünü daha fazla sınırlayabilir hale gelmişlerdi. Dolayısıyla aynı yüzyıl içinde Avrupa ülkelerinde parlamentoların kısıtlanması bu gelişmelere karşı monarşik tepki olarak nitelenebilir. İngiltere'de ise aksine 17. yüzyılda devrim sırasında parlamentonun gücü arttı. Devrimden sonra 18. yüzyıl boyunca monark ve parlamento dengesine dayanan ikili bir iktidar yapısı oluştu. Yürütme organı olarak kabine yapısı yerleşti, ama monark kabinesi niteliğindeydi ve bir başbakanı vardı. Ama kabinede giderek parlamentoda etkili partilerden (tory ve whig partilerinden) biri ya da öteki hakim hale gelmeye başladı. Parlamento monarkı ve hükümeti denetleme işlevine de sahipti, her ne kadar Lordlar Kamarası geniş yetkilere sahip olmaya devam etse ve Avam Kamarası'nda bile soylu kökenli üyeler büyük ağırlık sahibi olsa da, parlamentoya temsilci gönderebilen kesimler genişliyordu. 18. yüzyıl Avrupası'nda İngiliz parlamentarizmi birçok düşünür tarafından örnek gösteriliyordu (örneğin iki Fransız düşünür, Montesquieu ve Voltaire tarafından).

Sonuç olarak çağdaş parlamentonun öncülleri Ortaçağ sonları ile Yeniçağ'da birkaç tarihsel sürecin sonucunda oluşmuştur diyebiliriz: yeni oluşan merkezi monarşiyle soyluların arasında iletişim kurulması gereği, kapitalist gelişme sonucunda güçlenen burjuvazinin temsil talebi, giderek halktan gelen özgürlük ve temsil talebi. Başlangıçta ilk faktör belirleyici iken Yeniçağ'da diğer iki faktör ön

plana çıkacak, böylece 17. yüzyıl İngiliz devrimi ve 18. yüzyıl sonu devrimlerine varılacaktır. Şark toplumlarında ise mutlakçı hükümdarlık sistemi yaygındır, yasama organları pek yoktur. İslam devletlerinde ilk dönem demokrasisi daha sonra pek uygulanmamıştır, ama aristokratik yapılar, dinsel ulemanın ağırlığı, hükümdar çevresinde bürokratik bir sınıfın varlığı danışma organlarının kurulmasına olanak tanıyabilmiştir.

Parlamentonun yaygınlaşması 18. yüzyıl sonunda Amerikan bağımsızlık savaşı ve Fransız devriminden sonradır. Gerek Amerikan gerek Fransız devrimi ulus-halk egemenliği ilkesini benimser, Amerika'da yabancı (İngiliz) egemenliğine karşı, Fransa'da monarşik egemenliğe karşı. Ulus-halk egemenliğinin ifadesi ulus-halkın seçtiği temsilcilerden oluşan parlamentodur (ancak o dönemde henüz sınırlı oy sistemiyle seçiliyordu). 19. yüzyılda gerçi her yerde Fransa'daki gibi monarşi devrimle yıkılmaz, ama anayasalar yapılır, parlamentolar kurulur ve güçlenir, monarkın yetkileri kısılır. Avrupa'da yaygın rejim tipi parlamenter monarşidir. Fransa'da da parlamenter cumhuriyet kısa süreli olur, Napolyon ve Restorasyon dönemlerinde monarşiye geri dönülür ama parlamento kaldırılmaz, 1871'e kadar ülke parlamenter monarşilerce yönetilir (II. Cumhuriyet'in kurulduğu 1848 devrimi arasıyla), parlamenter cumhuriyetin yerleşmesi ise 1873'de III. Cumhuriyet'le olacaktır. ABD'de ise parlamentarizm başkanlıkla tamamlanır (bu ülkede monarşik bir gelenek yoktu), başkanın yetkileri geniştir, ayrıca yerel meclisler ağırlık sahibidir. İngiltere ise parlamentoculuğun anavatanıdır, yukarda gördüğümüz gibi daha 18. yüzyılda parlamenter monarşi haline gelmiş, monark karşısında parlamentonun gücü artmış, parlamento çevresinde iki partili bir sistem oluşmuştu. 19. yüzyıl boyunca oy hakkının genişlemesi parlamentonun gücünü arttırır, monarşi sürmüştür ve güçten yoksun değildir, ama asıl iktidar parlamentodan çıkan hükümettedir. Benelüks ve İskandinavya ülkelerinde de parlamentonun etkili olduğu parlamenter monarşiler kurulur ve yerleşir (Hollanda'da böyle bir sistemin ilk kuruluşu 16. yüzyıl sonlarına uzanır).

1848 devrimi sırasında parlamentarizm henüz otoriter monarşilerin egemen olduğu bölgelerde de etkinlik kazanır (Almanya'da Frankfurt ve Berlin parlamentoları, Habsburg imparatorluğunda, İtalya'da ve başka yerlerde kurulan parlamentolar). Devrimin bastırılmasından sonra etkisi azalsa da, yüzyılın ikinci yarısında parlamentarizm yönünde kesin ve geri döndürelemez bir evrim yaşanır. Ulusal birliklerini yeni sağlayan İtalya ve Almanya'da monark ve parlamento birlikte iktidardır, parlamento ve hükümetin ağırlığı giderek artar (ancak 1918'de monarşi kaldırılana kadar Almanya'da kabine monarka bağlıydı, her ne kadar aynı zamanda parlamento desteğine dayanıyor idiyse de). 19. yüzyılda İspanya'da cumhuriyetçi hareketler gelişir, iç savaş çıkar (monarşistlerle karşıtları ikilemi iç savaşın esas etmenidir). Bu ülkede de monarşi sürse bile, parlamento kurulur ve gücü giderek artar. Avrupa'nın doğusunda otokratik idareler egemendir, bunlarda da anayasal parlamenter monarşi girişimleri yaşanır. Osmanlı imparatorluğunda ilk girişim 1876'dadır, ama kısa sürer, parlamento ancak 1908'de II. Meşrutiyet'ten sonra yerleşebilecektir. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı egemenliğinden çıkmaya başlayan Balkan ülkelerinde monarşiler ve parlamentolar birlikte kurulur. Habsburg (Avusturya-Macaristan) imparatorluğu daha ileridir, Ortaçağ ve Yeniçağ'ın parlamento öncülleri burada da vardır. 1860'larda parlamenter monarşik bir sistem kurulur, ama çokuluslu yapıda ulusların temsili sorun oluşturmaktadır, ayrıca monarşik yönetimin görece otoriter özellikleri sürer. Uzak ve otokratik Rusya parlamentoyu ancak 1905 devriminden sonra kurabilir (Duma), üstelik

buna rağmen monarşinin otokratik özellikleri sürer. Ancak Rusya'da 1864'de zemstvo denilen yerel meclislerin kurulduğunu da belirtelim. 1917'de bolşevik devrimi Rusya'da yeni bir parlamentarizm tipi yaratacaktır: komünist parti egemenliğinin tabanı olan işçi, asker ve köylü sovyetleri. Avusturya-Macaristan ve Rusya'ya bağlı Doğu Avrupa ülkelerinin I. Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığa kavuşması yeni ulusal egemenliğin simgesi olarak ulusal parlamentoların kurulmasını sağlar (ancak bu ülkelerde bağımlı koşullarda olsa bile parlamentarizm öncesinde vardı). 19. yüzyıl başlarında kültürel bakımdan Avrupa'ya yakın Latin Amerika'da bağımsızlık savaşı verilerek İspanyol (ve Portekiz) egemenliğinden çıkılır ve parlamentolar kurulur, ama iktidarda başkanların ağırlığı vardır, istikrarsız bir ortam egemendir, askeri iktidarlar parlamentarizmin gücünü sınırlamaktadır (ve birçok başkan asker kökenlidir).

Genel bir bakışla, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl ilk çeyreğinde parlamentoların kurulması ve güçlenmesi hangi tarihsel süreçlerin sonucudur? Biri Batı Avrupa'nın gelişme içindeki bölgelerinde, Fransız devrimi sonrasında monarşik iktidarın zayıflaması ve yeni güçlerin ön plana çıkmasıdır. Bu gelişme parlamentonun yetkilerinin artması ve hala sınırlı da kalsa seçme ve seçilme hakkının genişlemesiyle kendini gösterir. İngiltere, Fransa, Benelüks ve İskandinavya ülkeleri bu kapsamda düşünülebilir. Bu ülkelerin çoğunda ve daha geri Güney ve Doğu Avrupa ülkelerinde parlamentarizme geçiş monarşik otokratik idarelere karşı liberal parlamentarist muhalefetin sonucudur, bu da ikincisidir. Üçüncü süreç ulusal birlik ve bağımsızlık hareketleri sırasında ve sonucunda ulusal egemenliğin aracı olarak parlamentoların kurulmasıdır (ulusal mücadele liberal parlamentarist mücadeleyle örtüşmüştür). Ancak yeni parlamentolar iktidarı monarklar ve güçlü yöneticilerle paylaşmak zorunda kalmışlardır. ABD, Latin Amerika ülkeleri, İtalyan ve Alman birlikleri, Osmanlı egemenliğinden çıkan Balkan ülkeleri, I. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa'da yeni ulus-devletler bu kapsamda düşünülebilir.

Bu üç sürecin yanısıra kentsel sanayi toplumu ve kitle toplumunun gelişimine koşut olarak yaşanan iki tarihsel süreç de parlamentonun güçlenmesi sonucunu doğurmuştur. Biri siyasal katılımın artmasıdır. 19. yüzyıl boyunca katılım talebi burjuvazinin yanısıra orta sınıflar ve sanayi devriminin yarattığı yoksul işçi sınıfından, geri kırsal ülkeden de gelmeye başlamıştı. Artık sözkonusu olan ulaşım ve iletişim araçlarının yakınlaştırdığı, üçte biri, giderek yarısı kentlerde yoğun olarak yaşayan, ülke sorunlarıyla daha ilgili ve durumunu düzeltmek için talepler beyan eden bir kitledir. Bu ortamda üst sınıfları kapsayan parlamento partilerinin yanısıra kitle partileri kurulur, genel oy hakkının kabul edilmesi için basınç oluşur ve sonuçta oy hakkı halkın büyük kısmını kapsayacak şekilde genişler, seçim yarışı önem kazanır. Parlamentolar partilerin girmek ve hakim olmak için çalıştıkları, içinde tartıştıkları ve mücadele ettikleri stratejik mekan haline gelirler. Diğer süreç yasa ve devletin artan önemi ve yeni biçimidir. 19. yüzyıl boyunca anayasal sistemler kurulur, birçok alanda yasal sistemler oluşturulur. Anayasalarda parlamento yasa yapma faaliyetinin yürütüldüğü siyasal yapı olarak tanımlanır, yasaların modern toplumdaki önemi arttıkça parlamentonun siyasal sistemdeki önemi de artar. Genel olarak ekonomik gelişme, kitle toplumu ve dış yayılma devletin işlevsel gerekliliğini arttırır. Devlet etkinliklerine ilişkin kararların alındığı, toplumun kuralsal düzenlenmesi için yasal çerçevenin belirlendiği bir yapıya ihtiyaç artar. Bu yapı 19. yüzyılda monarşinin yanısıra parlamento-hükümet ikilisi olmuştur.

Parlamento 19. yüzyılda bütün Avrupa'ya yayılmıştı, 20. yüzyıl boyunca dünya çapında yayılmış, evrensel bir yönetim biçimi olarak kendini kabul ettirmiştir. Yüzyılın ilk yarısında sömürge olsun olmasın Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunda meclisler kuruldu. Latin Amerika'da bu süreç 19. yüzyılda başlamıştı, 20. yüzyılda pekişti. Çin 1911'de cumhuriyete geçerek parlamento oluşturdu, ama savaşlar ve otoriter yönetim parlamentarizmin yerleşmesini engelledi. Osmanlı'da 1908'de II. Meşrutiyet'le nihayet parlamentarizme geçildi, 1906'da İran daha önce meşrutiyet ilan etmişti. Türkiye'de Kurtuluş Savaşı ve cumhuriyetle birlikte, tek parti rejimine karşın parlamento önemli bir iktidar odağı haline geldi, ulusal egemenlik ilkesi bilhassa vurgulandı. Sömürgelerde parlamentoların kurulması iki yönlü bir gelişmeyle ilgiliydi (ama tümünde kurulamadılar). Bir yandan sömürgeci güçler sömürgelere yerleşen beyaz nüfusun temsili için ve aynı zamanda yerel müttefikler edinme kaygısıyla parlamenter kurumlar oluşturdu (daha çok danışma meclisi niteliğinde). Bu meclislerde yerli nüfuzlu güçler, batılılaşmış elit bir ölçüde temsil olanağı bulabildi. Diğer yandan parlamentolar sömürgeciliğe karşı ulusal hareketlerin varlık gösterebildiği mekanlar oldular. İki savaş arası dönemde Hindistan ve Arap ülkelerindeki parlamenter gelişmeler bu açıdan önemlidir. 1945'den itibaren dekolonizasyon sürecinde kurulan rejimler parlamenter sistemlerdi. Ancak parlamenter demokratik rejim çoğunda uzun süre tutunamadı, tek parti rejimleri ve askeri rejimler kuruldu. Ama bu rejimler parlamentoları her zaman kapatmadılar (bazan ve bir süre askıya alsalar bile), sadece ikinci planda bıraktılar ve kendilerine tabi kıldılar. Bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde ise parlamenter demokrasi yaşayabildi, birçok ülkede de parlamenter demokrasi ile otoriter rejim arasında gel-gitler görüldü, bunlarda parlamentonun etkisi daha fazlaydı ama otoriter eğilimler ve istikrarsızlık bu etkiyi sınırlıyordu.

20. yüzyılda Batı demokrasisinin ve Üçüncü Dünya rejimlerinin yanısıra iki önemli siyasal gelişme daha yaşanmıştır: komünizm ve faşizm. Komünizm kendine özgü bir parlamenter sistem yaratmıştır. Rusya'da devrim sürecinde kurulan sovyetler kitle demokrasisinin örneği olarak gösterilir. Daha sonra bu özellikleri zayıflamış, komünist parti sistemin esas unsuru haline gelmiştir; parlamentoda ve parlamentodan çıkan hükümette parti yönetimi egemendir, seçim olsa bile parti çoğulculuğu yoktur. Faşizm parlamenter demokratik sisteme son vermekle birlikte, iktidara geliş sürecinde parlamento seçimlerindeki oy patlaması belirleyici olmuştu. Faşist iktidar döneminde muhalif partiler yasaklanmış, ama parlamento tümüyle ortadan kaldırılmamış, yeni parlamentoda faşist partinin kapsayıcı egemenliği kurulmuştur. Ayrıca korporasyonlar gibi mesleki temelde temsil uygulamasına gidilmiştir.

Sonuçta 20. yüzyılda parlamento her yerde ve her zaman çok etkili olamamıştır, ama bütün dünyaya yayılmıştır, diyebiliriz. 20. yüzyılda parlamentonun dünya çapında yayılmasının çok önemli bir nedeni meşruluk kaynağı olarak benimsenmesidir. Meşru rejim olarak görülen demokrasinin vazgeçilmez unsuru parlamentodur. Anti-demokratik rejimlerin birçoğunda da parlamento vardır, bunu meşruluk gerekçesi olarak da göstermektedirler. 20. yüzyıl sonlarına doğru yeni demokrasilerin kurulması (post-komünist demokrasiler, Üçüncü Dünya'da eksikli de olsa demokrasinin görece kapsayıcı yayılması) parlamentonun etkinliğini arttırmıştır. Birçoğunda öncesinde de parlamentolar vardı ama anti-demokratik yapıda etkisi kısıtlıydı, yeni dönemde yeni partiler kurulmuş ve iktidar el

değiştirmiş, dolayısıyla parlamentonun iktidarı belirlemedeki ve siyasal tartışmalardaki rolü epeyce artmıştır.

Geçmişte görece gevşek temsili kurumlar olan parlamentolar süreç içinde daha uzmanlaşmış ve bürokratik kurumlar haline dönüşmüşlerdir, parlamentonun kurumlaşmasına daha önce değinmiştik. Parlamentonun kurumlaşmasına koşut ve onunla bir ölçüde çelişkili bir süreç partizanlaşmasıdır. Bağımsız milletvekili sayısı azalmakta, disiplinli parti modeli parti mensubu milletvekillerinin bağımsız hareket etmesini engellemektedir. 20. yüzyılda parlamentoların gelişme sürecinde gözlemlenen bir diğer eğilim parlamentonun gücünün başka iktidar odakları karşısında gerilemesidir. Parlamentonun gerilemesi bir yandan anti-demokratik rejimlerin varlığıyla ilgilidir. Gerileme diğer yandan demokratik rejim içinde de gözlemlenmektedir. Her iki halde de parlamento sadece onaylayıcı bir merci konumuna indirgenmektedir. İndirgenme anti-demokratik rejimlerde daha fazladır, ancak bu rejimlerde dahi parlamentonun tamamen etkisiz olduğu düşünülmemelidir. Batı demokrasisinde ise parlamentonun iktidar partisi ve hükümet ile tekno-bürokrasinin kararlarını onaylayıcı merci haline dönüştüğü ileri sürülmektedir. Partilerin yönetici kadrolarının ve onların kurduğu hükümetlerin parti meclis gruplarını denetim altında tutması parlamentonun yürütme karşısında güçsüzleşmesinin somut görünümüdür. Parlamentonun gerilemesinin nedenleri arasında karşıt siyasal güçlere bölünmüş yapıda olması ve ağır çalışması da belirtilir. Ülkelerin ekonomik ve askeri kaygıları önemli ve acil kararların daha çok yürütme organında alınmasını gerekli kılmaktadır.

b) Hukukun ve anayasacılığın gelişimi

Daha önce belirttiğimiz gibi hukukileşme esas modern çağa özgüdür, ama hukukun oluşumu toplumdan ayrı bir yönetim örgütünün (devlet) oluşmasıyla birlikte eski çağlardan itibaren başlar. Devletin gelişim sürecinde, toplumun örf-adet, gelenek, alışkanlık ve sözleşmelerinin yanısıra, devletçe de kurallar konulmaya başlanır. Hem devleti ve devlet-halk ilişkilerini düzenleyen kamu hukuku hem de tebanın veya yurttaşların kendi aralarında ilişkilerini düzenleyen özel hukuk gelişir. Kural-yasalar ya kökleri kabile çağına kadar uzanan örflerdir (kültürle örtüşen örfi hukuk veya topluluk hukuku), ya dinsel metinlerde ifade edilmiş dinsel yasalardır (bunlar da kültürle örtüşür), ya da devlet çevresinde hükümdarlar ve danışmanlarınca oluşturulmuş yasalardır (ve bu üçlü kesişir). Kadim Çağ'ın erken dönemlerinde Babil'de Hammurabi yasaları ünlüdür, keza Mısır yasaları, Hitit yasaları vardır. Asya'da uzun süreli Çin imparatorluğu, Hint devletleri yasal sistemler geliştirmişlerdir. Antik Yunan ve Roma'da yasa kavramı çok önemliydi, yasaya bağlı bir devlet sistemi kurdukları ileri sürülür, Roma hukukunun etkisi günümüze kadar gelmiştir. Antik site-devletlerde günümüzdeki gibi meclislerin de yasa yapımında katkısı oluyordu. Bizans Justianus'un yaptırdığı yasa derlemesiyle tanınır, onu başkaları izlemiştir. Ortaçağ ve Yeniçağ İslam devletlerine dinsel yasa (şeriat) yön veriyordu, ayrıca devletsel yasalar çıkartılmaktaydı (örneğin Osmanlı kanunnameleri). Ortaçağ Avrupası'nda dinsel kurallarla (kilise hukuku da denilir) örf özelliği taşıyan feodal hukuk egemendi. Ancak geleneksel çağlarda hukuk belgeleri dağınıktı, birçoğu yazılı değildi, sistematik bir hukuk sistemi oluşmamıştı. Hukuk kuralları kadar, yöneticilerin geniş karar yetkisi de kuralsal düzenlemede ağırlık taşıyordu. Bu konuda Montesquieu gibi bazı düşünürler Batı sistemi ile Şark

sistemi arasında ayırım yapmış, Batı'da hükümdarı sınırlayan yasalar ve güçler olmasına karşın Şark'da hükümdarın sınırlanmadığını, bu nedenle despotik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak bu saptama görelileştirilmelidir: hükümdarı sınırlayan yasalar ve tahditler Şark'da da vardı, ama yetki alanı daha genişti ve Batı'da da hükümdar yasal sınırları aşan geniş yetkilere sahip olabiliyordu.

Yeniçağ'a doğru Batı'da merkezi monaşilerin oluşumu, aynı zamanda hükümdar mutlakçılığının eleştirilmesi ve ekonomik-kültürel gelişme kamu hukukunun ve özel hukukun gelişmesini getirdi, Roma hukuku yeniden değer kazandı. Hukuk merkezi monarşilerin feodal ve dinsel yetkeler karşısında başvurduğu bir meşruluk kaynağı haline geldi, monarşi çevresinde bir hukukçular kastı oluştu. Aynı zamanda Yeniçağ boyunca merkezi monarşiye karşı eleştiriler ve hareketler sürecinde anayasacılığın temelleri atıldı (sözleşme teorileri ve mutlakçı iktidarın sınırlanmasını savunan düşünürler, İngiliz devrimi ve bu bağlamda çıkartılan belgeler). Ama modern hukuk sistemlerinin oluşumu 18. yüzyıl sonunda siyasal devrimler (Amerikan, Fransız) ve sanayi devrimi sonrasının, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın olgusudur. Hukukun gelişimini tarihsel-siyasal bir perspektifle olduğu kadar sosyolojik bir perspektifle de düşünmek gerekir. Toplumun gelişmesi ve karmaşıklaşmasına (bu arada pazar ekonomisinin gelişmesine) koşut olarak hukuk da gelişmiştir. Bir yandan gelişen ve karmaşıklaşan toplumsal ilişkileri düzenlemek, diğer yandan devlet-toplum ilişkilerini bir çerçeve içine yerleştirmek gerekmiştir. Modern çağda hukukun gelişmesi kapsadığı alanların genişlemesi, kişilerin ve devletin hukuka bağımlılığının artması, hukuk kurallarının karmaşıklaşması ve hukukçuluğun meslek niteliği kazanması şeklinde kendini göstermiştir.

Hukuk sisteminin hiyerarşide en üstteki bileşeni anayasadır. Anayasa sözcüğünü ilk kez devletleri sınıflandırırken Aristo kullanmıştır. Aristo'ya göre anayasa devlet içinde en üstün güçtür, devletin esasıdır. 158 site-devletin anayasalarını karşılaştıran bir eser yazmıştır, en ünlüsü Atina anayasasıdır. Antik çağ site-devletlerinde kişi hakları ve demokrasi anlayışı anayasacılık için elverişli bir temel oluşturuyordu. Keza evrensel akıl fikri de: Stoacı düşünceye göre devlet evrensel akıl temelinde örgütlenir ve yönetilir, yani anayasa ile evrensel akıl benzetmesi yapılmaktaydı. Roma'nın yıkılmasıyla Antik anayasacılık geleneği unutulmuştur, ama anayasacılığın gelişmesi açısından Batı, Antik çağ demokrasisi öncülü ve Ortaçağ'ın çoğulcu iktidar yapısıyla hükümdarın geniş yetkilere sahip olduğu Şark devletlerine göre daha avantajlıydı.

Modern anayasacılığın kökleri Ortaçağ sonları ve Yeniçağ'da Avrupa'da monarşilerin sınırlanmasına yönelik hareketlere uzanır. Feodal meclisler ve kentlerde komünalist hareket monark iktidarını bir ölçüde sınırlandırıyordu. İngiliz devrimi (17. yüzyıl) sınırlamada daha ileri gitti, aynı zamanda kişi hakları anlayışını getirdi. Bu bakımdan devrim sürecinde yayınlanan iki belge önemlidir: Habeas Corpus yasası (1679), Haklar Bildirgesi (Bill of Rights, 1688). Ancak monarkı sınırlayan yaklaşım İngiltere'de daha eskilere dayanır: Magna Charta belgesi (1215). Fransa'da da devrime kadarki dönemde kralın yetkilerini sınırlayan belgeler vardı.

Anayasa kavramı 17. ve 18. yüzyıllarda etkili olan toplumsal sözleşme kavramıyla da ilgilidir. Tarih ve gelenekler temeline oturan bir toplum yerine, aralarında bir topluluk kurmayı kararlaştıran insanların iradesine dayanan bir toplum fikri benimsenir, toplumsal sözleşme bu toplumun ve onu

yönetecek devletin temeli olacaktır. Bütün insanların özgür ve eşit oldukları ilkesiyle siyasal iktidarın gerekliliği ve yetkileri arasındaki çelişkiyi çözümlemek için, toplumun sözleşmeyle kendi getirdiği otoritelere itaat etmeyi kabul etmiş bireylerin oydaşmasına (consensus) dayandığı fikri benimsenir. Amerika'da Mayflower hacıları yeni koloniyi böyle bir sözleşme temelinde kurmuşlardı (1620). Teorik planda bazı Reform sonrası düşünürleri (monarkomaklar, Althusius), İngiliz düşünürleri (Thomas Hobbes, John Locke), Fransız düşünürleri (Jean-Jacques Rousseau) sözleşme teorileri formüle etmişlerdir. Sözleşme teorisinin genel geçer biçimi şöyledir: toplumu oluşturan bireyler aralarında anlaşarak devleti veya kendilerini yönetecek otoriteyi oluştururlar; ortak yararları (yani güvenlik, özgürlük, mülkiyet, eşitlik gibi doğal haklar, yönetim ve refah) için devlete bazı yetkiler verirler, bazı haklarından vazgeçerler, ancak Hobbes'da devlet mutlak yetkilerle donatılırken diğerlerinde insanların doğal hakları daha önemlidir. Anayasa toplumsal sözleşme anlayışının uzantısıdır, onu kesinleştirir. İlk anayasal belgeler (ABD ve Fransa) Locke ve Rousseau'nun sözleşme anlayışlarından esinlenmiştir: Locke'un doğal haklar ve dokunulmazlığı, isyan hakkı, güçler ayrılığı fikirleri, Rousseau'nun eşitlik, özgürlük, güvenlik ve toplumsal vazifeyi birleştirici yaklaşımı, halk egemenliği fikri. Ancak sonrasında daha hukuki bir anayasa anlayışı gelişecektir.

18. yüzyıl sonlarında modern çağın siyasal temellerini atan iki gelişme yaşanır: Amerikan bağımsızlık savaşı ve Fransız devrimi. Bu iki tarihsel olay süresince anayasa niteliğinde iki tür yazılı belge hazırlanır: doğal hakları, insan ve yurttaş haklarını ifade eden bildirgeler biridir, anayasalar diğeri. Bildirgeler 1776 Amerikan bağımsızlık bildirgesi, 1791 Haklar Bildirgesi, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'dir, daha sonra anayasalara eklenmişlerdir. Anayasalar ise 1787 ABD anayasası ve 1791 Fransız anayasasıdır. Bildirgelerde doğal hukuk anlayışı ifade edilir, insanların doğal haklarından ve bunların dokunulmazlığından sözedilir. Özgürlük, eşitlik, ulus-halk egemenliği, mülkiyet ve ekonomik serbesti, yasallık benimsenir. Devletlerin insanların bu haklarına saygı göstermesi gerektiği vurgulanır. Anayasalarda monarşik rejimin ve yabancı egemenliğinin yerini alan temsili parlamenter rejimin işleyiş kuralları tanımlanır. Devlet organizasyonu, güçler arasındaki ayırım ve denge mekanizmaları, ulus-halkın katılım ve egemenliğinin gerçekleşim biçimleri belirlenir. İki devrim sonrasında tüm 19. yüzyıl boyunca, ulus-devlet ve ulus-halk egemenliği anlayışının, parlamenter rejim anlayışının, demokrasi ve katılım (özellikle seçim yoluyla katılım) anlayışının yerleşmesine tanık olunacaktır.

19. yüzyıl anayasalarındaki ilkeler, getirdikleri siyasal düzen bu iki devrimden esinlendi, ama cumhuriyetten çok anayasal parlamenter monarşiye geçildi ve daha hukuki bir anayasa anlayışına ulaşıldı. 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına başlıca anayasa girişimleri şunlardır: Avrupa'da 1789 Hollanda anayasası, 1812 İspanyol anayasası, 1815 ve 1848 İsviçre anayasaları, 1830 Belçika anayasası, 1849 Danimarka anayasası, 1850 Prusya anayasası, 1867 Kuzey Almanya Birliği anayasası; Amerika'da 1857 Meksika anayasası, 1860 Arjantin anayasası, 1891 Brezilya anayasası; Ortadoğu'da 1876 Osmanlı Kanunu Esasisi. 20. yüzyılın ilk yarısında Rusya'da devrimle komünist bir rejim kuruldu, onu ikinci yarıda Doğu ve Uzakdoğu ülkeleri izledi. Komünist ülkelerde Batı demokrasisini ve anayasal anlayışını burjuva egemenliğini gizleyen bir yapı olmakla suçlayan, kollektif mülkiyeti ve proletarya diktatörlüğünü savunan farklı bir anayasacılık anlayışı gelişti. Batılı ülkelerde 20. yüzyılın ilk yarısında demokratik anayasal sistemler krize düştü, birçok ülkede iktidara gelen faşizm

kendine özgü bir temel yasa anlayışı geliştirdi. II. Dünya Savaşı sonrasında Batılı ülkelerde uzlaşmacı ve istikrarlı bir demokratik sistem oluşturmaya yönelik anayasa girişimleri yaşandı. 20. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlıkla birlikte Üçüncü Dünya ülkeleri, Batı modelinden esinlendiği gibi, aynı zamanda ulusçu ve toplumcu, demokratik olduğu kadar otoriter anlayışları da yansıtan anayasalar yaptılar.

Tarihsel açıdan anayasalar siyasal mücadeleler sonucu toplumca erişilen aşamaları gösteren belgeler niteliğindedir. Tarih boyunca bir yönetim biçiminden diğerine geçişin aracı olmuşlardır (orijiner olarak mutlak monarşiden cumhuriyete ve anayasal parlamenter monarşiye geçişin). Anayasalar başlıca beş tip dönüşümde gündeme gelmiştir: devrimler sonrasında (Fransız devrimi ve onu izleyen devrimler monarşik bir sistemden cumhuriyete ve parlamenter monarşiye geçişi sağlamışlardır, komünist devrimler yeni bir düzen kurmuşlar ve ona uygun anayasalar yapmışlardır), ulusal bağımsızlık ve birlik sonrasında (Amerikan bağımsızlık savaşı, Latin Amerika'da ve Avrupa'nın doğusunda bağımsızlıklar, Üçüncü Dünya'da dekolonizasyon sonrası), darbeler ve anti-demokratik rejime geçiş sonrasında (geri, gelişme sürecindeki ülkelerde bu gelişmeler sonrasında anayasal değişikliğe gidilebilmektedir), anti-demokratik rejimden demokrasiye geçiş sürecinde (demokrasiye geçiş gerçek anlamda anayasal bir düzene geçiş olarak nitelenmekte, eski düzeni değiştiren yeni anayasalar yapılmaktadır), mevcut rejim içinde dönüşümle (örneğin Fransa'da 1958'de, aynı demokratik rejim çerçevesinde IV. Cumhuriyet'ten V. Cumhuriyet'e geçiş).

VIII. ORDU VE ASKERİ MÜDAHALECİLİK

1. ORDU VE SİYASET

İlk bölümde siyasal yapı analizinde orduyu işlevsel uygulayıcı devlet kurumları arasında başta saymıştık, bunun yanısıra karar alıcı merkezi odak içinde rolünü de vurgulamıştık (özellikle askeri rejimlerde), keza rejim ne olursa olsun reel iktidar odağı içinde varlığından sözedildiğini belirtmiştik. İzleyen satırlarda ordunun siyasal planda etkinliği değişik yönleriyle analiz edilecektir.

a) Askeri işlev ve güvenlik işlevi

Ordu esas itibarıyla içe yönelik değil dışa yönelik bir işlevselliğe sahip görülür, bu işlevin esası silahlı bir güç olarak ülkenin dışa karşı savunmasını sağlama ve dışa yönelik nüfuz ve yayılmadır. Bu işlev kısaca savaş işlevi olarak adlandırılabilir. Geleneksel çağlarda savaş hali yaygındır, devletler sürekli dış yayılma çabası içindedirler, modern çağdan farklı olarak sınırlar nisbeten değişkendir (savaşlar sonucunda toprak kazanılır veya kaybedilir). Bu bakımdan devletler büyük ölçüde askeri bir örgütlenme tarzına sahiptir. Gerçi çağımızda savaşlar az değildir ama geleneksel çağlar ölçüsünde yaygın değildir, savaşlar sadece belirli zaman aralıklarında ve belirli bölgelerde yoğunlaşmıştır (toplam on yılı kapsayan iki dünya savaşı gibi, 1945 sonrasında çeşitli Üçüncü Dünya bölgeleri gibi). Yeniçağ çok savaşlı geçmişti, 19. yüzyılda savaş frekansı azaldı ama 20. yüzyılda yeniden arttı. Çok sayıda ülkenin büyük kısmında ordu fiilen savaş halinde değildir. Örneğin Türkiye'de

1919-22 arasında Kurtuluş Savaşı'ndan sonra sadece iki savaş görülmüştür: Kore savaşına katılım ve iki ay süren 1974 Kıbrıs çıkartması (ancak son yıllarda Irak ve Suriye'deki iç savaşlarla bağlantılı olarak ülkenin doğusundaki çatışma hali ve dışa yönelik bazı müdahaleler yapılması savaşa yakınsı sayılabilir). Ancak savaş olmadan da ordu önemli bir role sahiptir, sürekli bir ordunun varlığı dış saldırı ve tehdit karşısında caydırıcı ve dengeleyici niteliktedir, ülkenin dünya ve bölge politikasında sözü dinlenir hale gelmesini sağlayıcı olabilir.

Ordunun işlevselliğini genel olarak (savaş olsun olmasın) savunma yönüyle düşünürsek dünya çapında veya bölgesel bir savaş çıktığında ülkenin istiladan korunması, rakip ve komşu ülkelerin yayılması ve nüfuzuna karşı korunması ana odaklardır, bunların yanısıra yabancı egemenliği veya nüfuzu altında bulunan bir ülkede ulusal bağımsızlık hareketi de bu kapsamda düşünülebilir (bazı ulusal ordular bu süreçte oluşmuştur). Dışa yönelik nüfuz ve yayılma yönüyle düşünürsek şu odakları belirtebiliriz: anlaşmazlık olan rakip ve komşu ülkeler aleyhine nüfuz sağlama ve yayılma, bölgesel nüfuz ve egemenlik kurma (Ortadoğu savaşları belki bu iki perspektifle düşünülebilir), başka ülkelerde, uzak topraklarda doğrudan emperyal ve sömürgeci egemenlik tesis etme (Batılı ülkelerin sömürgeci yayılması gibi), ekonomik ve siyasal nüfuz sahibi olunan ülkelerde nüfuzunu sürdürme, dünya çapında etki sağlama, hakimiyet kurma ve diğer büyük güçleri nötralize etme veya zayıf düşürme (iki dünya savaşı, özellikle ikincisi, 1945 sonrasında Batı bloku-komünist blok çekişmesi bu perspektifle düşünülebilir).

Ordunun ayırıcı bir özelliği yüksek dozda zor kullanım kapasitesine sahip olmasıdır. Bu da iktidar sisteminde önemini çok arttırmaktadır, çünkü bu nedenle önemli iç sorunlarda ordu devreye girer, orduya başvurulur, iktidar merkezinde görüşleri dikkate alınır ve geçerlilik kazanabilir. Ordunun zor kapasitesi teorik olarak dışa yöneliktir, ama içerde düzen ve güvenliğin sağlanmasında da kullanılır (iç güvenlikle ilgili ayrı örgütler olmakla birlikte). Salt iç güvenlikle ilgili örgütlerin zor kullanım kapasitesi toplum içinde yayıktır, ordununki ise daha dışsaldır, ama jandarma gibi bazı ordu birimleri özellikle iç güvenlikle ilgilidir. İstikrarsız ve çatışmalı ortamlarda içerde düzen ve güvenliğin sağlanmasında orduya daha fazla başvurulur, bazı hallerde ordunun içerde düzen sağlamayı faal olarak üstlendiği sıkıyönetim ilan edilir. Anti-demokratik rejimlerde, özellikle askeri rejimlerde ordunun içe yönelik işlevi daha fazla önem kazanır. Bu işlevi düzen, güvenlik perspektifiyle görebileceğimiz gibi zor kullanım, baskı perspektifiyle de görebiliriz. Anti-demokratik rejimlerde işlevin düzen, güvenlik yönüne göre baskı yönü ağır basar. Türkiye'de ordunun bu alanda aktif rolünden sözedilebilecek örnekler şunlardır: 1920'ler ve 1930'larda doğudaki bazı isyanların bastırılması, tek parti otoritarizminin göstergesi olarak II. Dünya Savaşı yıllarında jandarma (ve tahsildar) devlet imajı oluştuğu saptaması, 1960'dan 1980'lere uzanan süreçte sıkıyönetim uygulamaları (bu bakımdan 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül devreleri özgüldür, 1980'lere kadar ordunun iç güvenlikte fazla aktif rol oynamadığı söylenebilir), 1980'lerden beri ülkenin özellikle doğusunda yaşanan adeta sürekli çatışma halinde ordunun etkinliği.

b) Toplumsal ve siyasal işlevler

Ordunun ülke çapında önemli bir işlevsel rolü toplumsallaşma süreciyle ilgilidir. Dış savunmadaki ve savaştaki rolü nedeniyle ulusla özdeşleştirilir. Türkiye gibi bazı ülkelerde ulusal bağımsızlık sürecindeki, dış istilaya karşı savaştaki rolü nedeniyle ulusla özdeşleştirilme derecesi görece yüksektir. Diğer yönden ordu, başka ülkelerle rekabette başarının esas kaynağı, aynı zamanda dışa yayılma ve emperyalizmin esas aracı olarak görülür. Bu nedenlerle ulusal güçlülüğün temel unsuru olarak addedilir, daha öteye ulusal çıkarların gerçek savunucusu olarak nitelenebilir. Ulusçu mobilizasyonlarda etkin bir konumdadır, ulusal yücelmenin ve duyguların ifadesinde kanal oluşturur, hatta ulusal ruhun cisimlenişi gibi görülür. Bu rolleriyle ülke çapında toplumsallaşma sürecinin temel taşlarındandır. 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına Avrupa'da bu özellikleriyle temayüz eder (Almanya ve Fransa'da bilhassa).

Ordunun toplumsallaşma sürecinde etkisi bir başka düzeyde de kendini gösterir. Modern çağda ordu ulusaldır, ulusal asker toplama sistemiyle yurttaşlar zorunlu askerlik görevi yaparlar (gerçi bu görev tüm yurttaşları kapsamaz, özellikle kadınlar çoğu ülkede askerlik yapmaz, gelişme sürecinde askerlik görevinin süresi kısalmış, kapsayıcılığı azalmıştır). Çoğu yurttaşın yaşamlarının belli bir döneminde (genellikle gençlik çağında) geçtikleri bir aşamadır, bu bakımdan ulus çapında homojenleştirici bir toplumsallaştırma etkisi yaratır: askerlik süresince benzer bir yaşam sürülür, benzer deneyimler yaşanılır, benzer şeyler öğrenilir. Özellikle eğitim düzeyinin düşük olduğu geri ülkelerde birçok şey (bu arada okuma yazma) askerlikte öğrenilir. Aynı zamanda zor odaklı ve disipliner bir kurum olarak ordu toplumda itaat alışkanlığının yerleşmesinde etkili olur. Bazı uluslarda asker millet olma duygusu güçlüdür (örneğin en azından geçmişte Türkiye'de öyleydi), bu da önemli bir toplumsallaşma özgüllüğü olarak nitelenebilir.

Orduyu toplumsal iktidar odağı olarak da düşünebiliriz, genel toplumsal egemenlik sistemi içinde ağırlıklı bir konuma sahiptir. Toplumsal iktidarı zor kullanım kapasitesinden ve organizasyonundan, devlet içindeki stratejik konumundan kaynaklanır, keza ideo-kültürel etkisi de iktidarını güçlendirir (yukarda toplumsallaşma sürecindeki rolü olarak anlattığımız). Bu iktidar yerel düzeyde askeri birliklerin iktidarı olarak da gerçekleşebilir, dolaylı olarak (kırsal geri-ülkede, birçok taşra bölgesinde askeri birlikler devletsel iktidarın esas görünümüdür) veya dolaysız olarak (19. yüzyılda Latin Amerikan caudillismo'sunda görüldüğü gibi yerel askeri şeflikler oluşabilir). Ulusal düzeyde de askerler diğer iktidar odaklarıyla formel ve enformel bağlar içindedir, siyasette ve ekonomide askerlik-dışı etkinliklerde bulunabilmektedirler (bilhassa askerlik sonrasında). Daha önemlisi geleneksel toplumlarda sosyo-ekonomik egemenlik sistemi ile askeri iktidar çakışır: askeri aristokrasi ve bürokrasi toprak mülkiyeti sistemiyle bağlantılıdır, yerel iktidar sahibidir ve merkezi iktidar içinde ağırlık sahibidir (zaten yönetici sınıfın büyükçe bir kısmı askeri niteliktedir). Geçiş süreci toplumlarında askeri sınıfın sosyo-ekonomik egemenlik sistemi içindeki ağırlığı azalsa da sürer, aristokratik büyük toprak sahipliği ile askeri sınıf arasında bağ vardır, hatta ordu burjuvazi karşısında gerileyen aristokrasinin mevzii olarak görülür (19. yüzyılda Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinde olduğu gibi). Kapitalist yapıda ordunun bazan ekonomik etkinliklerle ilişkileri vardır (önemli şirketler, ortaklıklar gibi, Türkiye'de OYAK bir aralar vurgulanan bir örnekti). Azgelişmiş, gelişmekte olan

ülkelerde ordunun hakim olduğu otoriter rejimlerde devlet sektörünün ağırlığı askeri bürokrasinin ekonomik güç temeli sayılabilir (Mısır'da ordunun ekonomik etkinliği bu açıdan ilginç bir örnektir).

Ordu baskı grubu işlevi de görür, elindeki kaynakların fazlalığı nedeniyle kurumsal baskı grupları arasında en başta sayılır. Ordunun baskı grubu olarak faaliyeti kendi kurumsal çıkarlarını savunma doğrultusunda olduğu gibi, ordunun, askeri çevrelerin ülke yönetimi üzerine görüşlerinin hükümet nezdinde ve devlet içinde geçerli kılınması doğrultusunda da olabilir (Türkiye'de hep gündemde bir husus olmuştur bu).

Toplumsal iktidarı ve baskı grubu rolü ordunun ülke çapında iktidar denkleminde ayrı bir sosyo-politik güç olarak düşünülmesini gerektirir. İktidar için mücadele eden siyasal partilerin yanısıra askeri parti ya da partilerden sözedilmekte, bunlar azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde askeri müdahalelerle iktidara gelebilmektedir. Askeri parti kurumsal hiyerarşi içinde hareket ederek iktidar mücadelesine giren veya iktidar eden tüm ordu kurumu olabilir, ordu içinde bir kanat iktidar mücadelesine giren askeri bir parti oluşturabilir (tüm ordu değil), ya da ordu içinde farklı kadro ve programları olan farklı askeri partiler oluşabilir. Askeri parti (ya da partiler) özellikle otoriter demokratik bir çerçevede iktidar partisine koşut (onunla işbirliği halinde veya belli bir mesafelilik içinde görüşleri ve oluşturduğu basınç dikkate alınan) bir güç oluşturabilir. İktidarla çelişki içine düşüp başka partilerle yakınlık kurabilir, ya da farklı askeri partiler farklı partilerle ilişki içinde olabilir. Genel olarak siyasal sınıfla çelişki içine düşebilir. Askeri parti (ya da partiler) müdahaleyle iktidara gelebilir (çoğunlukla ayrı bir askeri alternatif olarak, bazan da iktidara veya muhalif kanada zımnen destek olarak). Askeri parti, askeri rejimde esas güçtür, tek partili rejimlerde tek parti ve liderle birlikte hareket eder ama bazan yönetimle çelişkiye düşebilir. Sözkonusu rejimlerde farklı askeri partiler oluşabilir ve birbiriyle iktidar mücadelesine girebilir, muhalif bir askeri grup iktidardaki grubu (askeri, tek parti, lider) devirebilir, başka bir anti-demokratik rejim kurar, bazan da demokrasiye geçişi başlatır. Ordunun iktidar mücadelesinde etkin sosyo-politik güç (ya da askeri parti) olarak varlığı 1945 öncesi dönemde Doğu'da, Latin Amerika'da, Ortadoğu ve Asya'nın bazı ülkelerinde gözlemlenmiştir, 1945 sonrası dönemde ise birçoğu yeni bağımsızlığa kavuşmuş Üçüncü Dünya ülkeleri bütününde yaygın biçimde kendini göstermiştir.

c) Merkezi odak içinde rolü

Nihayet ordunun merkezi odak içinde ve çevresindeki konumu ve rolünü işlevlerinin çok önemli bir boyutu olarak değerlendirmemiz gerekir. Bu konum ve rol farklı rejimlere göre ayrı ayrı düşünülmelidir. Normal demokratik koşullarda merkezi odak üzerinde ve içinde çok etkili olabilmektedir: iktidara formel katılım mekanizmalarında ayrıcalıklı konumdadır, merkezi odak içinde ve çevresinde dolaylı bir şekilde ağırlık taşır (örneğin Türkiye'de Milli Güvenlik Kurulu, asker cumhurbaşkanları), reel iktidar odağının önemli bir unsuru olarak gösterilmektedir (W. Mills'in teorisinde ABD'de Pentagon gibi). Bu açıdan azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler demokrasileriyle gelişmiş ülkeler demokrasileri arasında ayırım yapmak da gerekir, ilkinde etkisi muhtemelen daha fazladır.

Anti-demokratik rejimlerin hemen hemen tümünde ordunun rolü artar, ama tümünde aynı ölçüde değil. İdeolojik tek parti rejimi olarak komünizm, iki savaş arası dönem faşizmi, sömürge rejimlerinde ordunun rolü ağırlıklı olsa (ve demokrasiye göre daha fazla olsa bile), esas iktidar merkezi başkadır (sırasıyla ideolojik tek parti yönetimi, faşist lider ve çevresi, sömürge valiliği). Komünizm iç savaş sonucu iktidara gelmiştir, bu süreçte oluşan komünist iktidar sisteminde ordu baştan beri ağırlık taşımıştır (Sovyet kızıl ordusu, Çin halk ordusu gibi). Daha sonra iktidar çemberindeki değişikliklerde ordu komutasının desteği belirleyici olmuştur, örneğin Sovyet Rusya'da iktidar değişikliklerinde, Çin'de kültür devrimi sırasında. Ama tek parti yönetimi ve lider orduda önemli değişiklikler de gerçekleştirebilmektedir, Stalin'in kızıl ordu komutasında yaptığı, Çin'de kültür devrimi sonrasında yapılan tasfiyeler gibi. Faşizmin iktidar denkleminde de ordu stratejik bir unsurdur ve faşist rejimlerin savaş yoluyla yayılma girişimi (II. Dünya Savaşı) önemini arttırmıştır, ama en klasik faşizm örnekleri olan Almanya ve İtalya'da esas iktidar faşist lider ve çevresindeydi, ordu yönetiminde önemli değişiklikler yapılmıştı ve ordu içinde bazı generaller yönetimle çelişki içine düşmüştü (Almanya'da Stauffenberg'in darbe girişimi klasik örnektir). Bazı faşist rejimlerde ise ordunun ağırlığı epeyce artmaktadır, hatta askeri rejim olarak nitelenmektedirler: Japonya'da imparator kültünün yanısıra en önemli iktidar odağının ordu olması, İspanya'da rejimin ordu komutanı Franco'nun adıyla frankizm olarak adlandırılması, faşist Falanj partisinin iktidardaki ağırlığının ordu karşısında görece azalması gibi. Sömürge rejimlerinde ise iktidarın temel dayanağı işgal ordusudur, özellikle çatışmalı ve istikrarsız devrelerde iktidarı daha da artar, ama metropoldeki yönetim, ona bağlı sömürge valiliği ve sömürgedeki farklı güçlerden (ekonomik, idari, yerli güçlerden) oluşan daha karmaşık bir iktidar yapısı vardır.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizmlerinde ordunun rolü daha fazladır. Bazı otoritarizmler daha dolaysız askeri rejim olarak nitelenir, ordu iktidarın esas sahibidir, cunta ülkeyi yönetir, kendine yakın bir parti de kurdurabilir. Bazılarında ise başka iktidar odaklarıyla (tek parti, lider, bürokrasi, geçmişte monark) birlikte yönetir. Bu ikili ayırımın ötesine geçersek, 19. yüzyıl monarşik otokrasilerinde önemli ölçüde aristokratik kökenli olan askeri sınıf iktidarın en önemli temelidir, ama bunlar askeri rejim değildir, monark ve çevresi esas iktidar merkezidir, iktidar tertibatı daha karmaşıktır (bürokratik ve polisiye makina, yerel güçler, bazan parlamentarizm). 20. yüzyıl ilk yarı Doğu otoritarizminde daha tipik askeri rejimler varsa da çoğu zaman ordunun yanısıra otoriter lider ve partinin, monarkın, faşist akımın rollerinin önem taşıdığı bir yapı görülür. 19. yüzyıl başlarında bağımsızlık sonrasından iki savaş dönemine Latin Amerika'da ordu iktidar denkleminde hep ağırlık taşımıştır, tipik askeri rejimler de az değildir (özellikle iki savaş döneminde), ama karma yapılar vardır esas (parlamentarizm, lider ve parti otoritarizmi…).

1945 sonrası Üçüncü Dünya'nın dört bölgesi (Latin Amerika, Ortadoğu, Asya, Afrika) çok sayıda askeri müdahalenin gerçekleşmesiyle tanınır. Bunlardaki iktidar yapısı bir önceki paragrafın başında yaptığımız ayırıma göre, daha spesifik olarak askeri rejim olanlarla (Latin Amerika'da daha yaygındır) daha karma olanlar diye ikiye ayrılır, ama herhalükarda ordu esas iktidar mihveridir, lider ya da tek parti orduya dayanarak yönetir. Ancak birinci halde de diğer iktidar odakları önem taşır (askeri rejime yakın bir parti kurulur, askeri yönetim içinde lider figürü görece özerkleşir ve ağırlık kurar), keza ikinci halde de diğer iktidar odaklarının içinde ordunun nüfuzu belirleyicidir

(lider, tek parti yönetiminin ve hükümetin birçok üyesi asker kökenlidir). Diğer yönden gelişme sürecindeki bir toplumda karmaşık bir iktidar yapısının gereği ve oluşması kurum olarak ordunun ağırlığını nisbeten azaltır, lider ve partiye bağlı bürokratik bir otoritarizm ve gelişen özel kapitalizm karşısında. Ayrıca daha önce sözettiğimiz gibi ordu her zaman homojen değildir, farklı askeri klik ve partiler arasında iktidar mücadelesi yaşanır, karşı-darbeler olabilir, öyle olmasa bile ordunun bazı kesimleri cunta, asker kökenli lider ve tek partiyle çelişki içine düşebilir. Salt, kurumsal ordu iktidarı örnekleri muhtemelen pek de fazla değildir. Üçüncü Dünya'da son yıllarda yaşanan demokratikleşme süreci askeri rejimlerin sayısını çok azaltmıştır, ama yeni sınırlı demokratik yapı içinde asker kökenli liderler vardır (bazı liderler suçlu sayılıp yargılansa bile), bazı ülkelerde ise (örneğin Pakistan, Tayland, Myanmar, Venezuela…) orduyla sivil iktidar arasında gel-gitler ve sivil iktidar üzerinde askeri nüfuz görülmektedir.

Ordu geniş ve karmaşık bir örgüttür, dolayısıyla kurumsal-örgütsel yönüyle de incelenmesi gerekir: hiyerarşik yapı ve kademeler, iç kurumsal işleyiş, dışa yönelik kurumsal işleyiş, iktidar süreçleri. Bu konuyu burada ele almayacağız.

2. TOPLUM TİPLERİNE GÖRE ORDUNUN ROLÜ

a) Geleneksel ve modern, gelişmiş ve geri, gelişmekte olan sistemlerde

Tarihte büyük devletler onbinlerce kişiyi bulan kalabalık orduları, etkin askeri organizasyonları ve yayılmaları ile temayüz etmişlerdir. Geleneksel toplumlarda savaş hali yaygındır, bölgesel düzeyde rakip devletler ve güçler arasında savaşlar cereyan eder. Büyük devletler geniş toprakları istila ederler, ülkeler sürekli bir dışa yayılma ve yabancı istilaya karşı korunma devinimi içindedirler, birçok ülke yabancı orduların istilası altındadır.

Geleneksel tarım toplumlarında devletin oluşum ve gelişim sürecinde askeri aygıt stratejik önem taşımıştır. Öyle ki devlet sınıfıyla askeri sınıf arasında önemli düzeyde çakışma vardır: merkezde ve yerel düzeyde yöneticilerin birçoğu askeri komutandı, merkezi hassa ordusu ve yerel ordular iktidar denkleminde ağırlık sahibiydiler…Sosyo-ekonomik sistemin temeli olan toprak düzeni çoğu geleneksel devlette askeri işlevle bağlantılı olarak yapılaşmıştı: toprak sahibi feodal senyörler veya feodal-memurlar aynı zamanda ordunun temelini oluşturuyorlardı (kendileri savaşçı oldukları gibi asker de besliyorlardı). Ordu devlet harcamalarının en önemli kalemiydi, aynı zamanda savaşlar sayesinde elde edilen ganimet, ele geçirilen topraklardan toplanan haraç ve vergi sayesinde çok önemli bir gelir kaynağıydı da. Askeri yayılma devletin güçlenmesi ve emperyal bir yapıya kavuşmasını getirebildiği gibi, tersine askeri gerileme devlet krizi nedeniydi, değişik etkileriyle (yabancı güçlerin nüfuzu altına girilmesinden mali kriz, devlet iktidarının zayıflaması ve özerk yerel iktidarların oluşmasına kadar).

Ordunun organizasyonunda yaygın model feodal senyörler veya feodal memurların besledikleri adamlarıyla birlikte orduya katılmasıydı. Batı'da feodal senyörlük sistemi, İslam devletlerinde ikta sistemi ve Osmanlı devletinde timar sistemi bu yapıdaydı. Bu nedenle, savaş feodallerin sporu ve

kaderidir denilir, Avrupa'da feodal soyluluğun alt katmanı olan şövalyeler büyük ölçüde askeri bir role sahiptiler. Bir başka model devşirme askerler kullanımıydı, İslam devletlerinde bu model yaygındı (Orta Asya'dan göçen Türkler böylelikle Abbasi imparatorluğu içinde güç kazanmışlardı), Osmanlı devletinde timarlı sipahi ordusunun yanısıra kapıkulu ordusu (yeniçeriler) vardı. Keza paralı asker kullanımına da başvuruluyordu, Batı feodalitesinin evrimleşmesi sonucunda Yeniçağ'da birçok ülkede senyör-şövalye ordusundan paralı asker ordusuna geçiş yaşandı. Hükümdarlık merkezindeki ordu ile yerel temellere dayanan ordu ayırımı yapılır (ilkine hassa ordusu denilir), hassa ordusunun oluşumunda son iki usule (devşirme, paralı asker) sık başvurulmuştur. Ayrıca yurttaşlardan, köylülerden oluşan ordular da vardı (Antik Yunan ve Roma'da olduğu gibi, ama sadece onlar da değil). Tarihte büyük askeri yayılmalar gerçekleştiren göçebelerde ise kabile üyelerinden oluşan bir ordu vardı.

Modern çağa geçişle birlikte devlet yapısı içinde ordunun önemi sürmüştür, devletin büyümesi ve karmaşıklaşması sonucunda göreli önemi biraz azalsa bile yine devlet aygıtının en önemli taşı olmaya devam etmiştir. Modern çağda ordunun işlevsel önemi birkaç düzeyde görülür. Avrupa'da ve dünya çapında devletler aralarında toprakların ve ekonomik kaynakların ele geçirilmesi için güç mücadelesi içindedirler. Yeniçağ'da ve 19. yüzyılda (Yeniçağ'a göre azalmakla birlikte) devletler arasında birçok savaş yaşanır. Gelişen Batı dünya çapında yayılma içine girer, sömürgeler elde eder. Sömürgeleri kontrol ve değerlendirme, denizlere hakimiyet güçlü bir donanma ve orduyu gerektirir. Dış toprakları ele geçirme isteği kadar, rakip devletlerin istilasından korunma kaygısı da ordunun önemini arttırır (19. yüzyıl başlarında Napolyon savaşlarında bu durum belirgin olarak gözükür). Keza yabancı güçlerin hakimiyeti altındaki ülkelerde direnişler, bağımsızlık savaşları yaşanır (Amerika kıtasının bağımsızlığından Üçüncü Dünya'nın sömürgelikten kurtuluşuna uzanan bir süreçte). Büyük devletler ve ekonomik güçler arasında paylaşım mücadelesi 20. yüzyıl başlarında I. Dünya Savaşı'na varır. Paylaşım mücadelesinin faşizm ve komünizm dolayımıyla ideolojik mücadeleyle bileşmesi II. Dünya Savaşı'nı getirir. Bu savaşlar geçmişe göre büyük tahribata yol açar, can kaybı onmilyonlarla ölçülmektedir. 20. yüzyıl ikinci yarısında ise ordu bir yandan Üçüncü Dünya'da cereyan eden çok sayıda savaş, diğer yandan alternatif ideolojilere bağlı bloklar arasındaki mücadele nedeniyle stratejik önemini korur. Günümüzde bloklar mücadelesi sona ermekle birlikte, Üçüncü Dünya'da bazı savaşlar sürmektedir. Aynı zamanda dünyanın çoğu yerinde 20. yüzyıldan günümüze ve öncesinde birçok iç savaş yaşanmıştır. Sonuç itibarıyla ordunun stratejik önemi güçler mücadelesi ve ondan kaynaklanan savaşlarda odaklanmaktadır diyebiliriz.

İki koşut faktör önemi arttırır. Biri tekno-ekonomik gelişme sayesinde savaş araçlarının büyük miktara ulaşması, modern ve gelişmiş savaş araçlarının icadı ve kullanımıdır (ateşli silahlar, top ve gemiden mitralyöz, tank, uçak, denizaltı ve bombalara, bu arada büyük yok edici kapasitesiyle nükleer bombaya, ileri teknolojiye dayalı silahlara). Diğeri askerliğin tüm toplumu kapsar hale gelmesidir. Fransız devriminden sonra ulusal asker toplama sistemi yaygınlaşır, dünya savaşlarıyla cephe-gerisini de kapsayan topyekun savaşa geçilir. Bu iki faktör (silahlar ve kalabalık orduyla cephe gerisi) askeri harcamaları arttırır, öyle ki birçok örnekte devlet bütçesinin en önde gelen kalemidir.

19. ve 20. yüzyıllar boyunca parlamenter demokratik sistemin yaygınlaşmasıyla ordunun siyasal merkez içindeki ağırlığı azalmıştır, artık çoğu ülkede savaş komutanlıklarıyla temayüz eden hükümdarlar ve çevreleri değil parti yönetimleri vardır (demokratik yolla gelmiş, bazan da tek partili), aynı zamanda bürokratik devlet kurumlaşması yayılmaktadır ve bu kurumlaşma içinde ordunun göreli ağırlığı azalmaktadır. Ancak yine de ordunun önemi büyüktür, birçok durumda belirleyicidir. Anti-demokratik rejimlerin iktidar çemberinde ordu stratejik bir konumdadır (geçiş süreci otoritarizminde, faşizmde ve komünizmde olduğu gibi). 20. yüzyıl boyunca Üçüncü Dünya ülkelerinde askeri rejimler yaygındır, çoğu ülkede birçok askeri müdahale yaşanır, siyasal sürecin alışılagelmiş bir faktörü haline gelir. Bu bakımdan anti-demokratik rejimlerde, özellikle askeri rejimlerde ordu komutası merkezi odak içinde ağırlıklı, hatta en ağırlıklı unsur görünümündedir. Demokratik rejimlerde de genellikle ordunun iktidar çemberinde diğer devlet aygıtlarına göre ağırlıklı bir konumu vardır. Devlet kurumlaşması içinde de ordunun önemi sürer, özellikle savaş içinde geçen dönemlerde ve modern çağ boyunca bu dönemler az değildir, keza halkı devlet kurumsallığına dahil eden özelliği de ordunun devlet içindeki önemini arttırır (ulusal asker toplama, cephe-gerisi).

Ordu konusunda ilk karşılaştırma gelişmiş ülkelerle geri, gelişmekte olan ülkeler arasında yapılır. Farkın odağı ilkinde askeri rejimler (ya da askeri ağırlığın hissedildiği anti-demokratik rejimler) yokken ikincisinde nisbeten yaygın olmasıdır. Gelişmiş ülkelerde askeri rejimlerin kurulamayışı bir dizi etmenle açıklanır: ekonomik gelişmişliğin demokratik rejim için sağlam bir temel oluşturması, demokratik düzenin uzun sürede kök salmış olması, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal çoğulculuğun siyasal çoğulculuğu ve uzlaşmacılığı olanaklı kılması, devletsel kurumlaşmanın farklılaşmış bir temelde yerleşmesini olanaklı kılması (bu nedenle askeri bürokrasi özerk olarak hakimiyet kuramaz), istikrarlı bir devlet düzeninin varlığı, ciddi krizlerin yaşanmaması veya kontrol edilebilmesi (bu nedenle ordu karışımına fazla gerek olmaz). Ancak 19. yüzyıldan günümüze esas ikinci tip ülkeler yaygındır, gelişmiş tipin tek örneği 1945'den bu yana Batı'dır.

Batı'nın gelişme sürecinde de (19. yüzyılda, 20. yüzyıl ilk yarısında) askeri müdahaleciliğin pek olmadığı saptanabilir (daha geri düzeydeki İberya hariç), buna karşılık Doğu'nun ve geniş Üçüncü Dünya'nın gelişme sürecinde askeri müdahalelerin sıklığı ve askeri nüfuzun ağırlığı görülür (Latin Amerika'nın, Doğu'nun ve daha başkalarının 19. yüzyıldan beri gelişme süreçlerinde olduğu gibi, daha önemlisi 1945 sonrasından 1980'lere tüm Üçüncü Dünya'da askeri müdahalelerde patlama yaşanmıştır). Ancak gelişmiş ülkelerde ve Batı'nın gelişme sürecinde askeri rejimler kurulmasa bile ordunun iktidar çemberinde ağırlığı ve onun ötesinde öne çıktığı devreler vardır.

Ordu konusunda gelişmiş-geri kalmış, gelişmekte olan farkını başka kriterlerde de görebiliriz. Gelişmiş ülkelerde ordu gerek silah varlığı açısından (nicel olarak, modern silahlar olarak) gerek organizasyonu açısından çok daha ileri düzeydedir (ama belirtilen iki kriter açısından güçlü ve görece ileri bazı geri, gelişmekte olan ülkeler vardır, geçmişin geri imparatorlukları, büyük veya askeri bakımdan faal bazı Üçüncü Dünya ülkeleri gibi). Gelişmiş ülkelerin orduları ülke içinde siyasette pek faal değildirler, ama ülke dışında etkinlikleri önem taşımıştır (eski sömürge imparatorlukları, dünya savaşları, 1945 sonrasında ABD ve NATO'nun dünya çapında etkinliği). Gelişmiş ülkelerde askeri müdahaleciliğin ötesinde ordunun iç siyasete karışımı daha azdır, baskıcı uygulamalarda

daha az kullanılır veya kullanılmaz, oysa geri, gelişmekte olan ülkelerde durum bunun tersidir. Ama ordunun toplumdan kopukluğu gelişmiş ülkelerde de vardır, gerçi ulusal asker toplama sistemi ve topyekun dünya savaşları ordu-toplum bütünleşmesini arttırmıştır, ancak hiyerarşik ordu yapısından kopukluğu kaldırmamıştır. Buna karşılık, birçok geri, gelişmekte olan ülkede ordunun ulusal savaşlar sürecinde oluşması ve zaman zaman ulusal mobilizasyonlar yaşanması kopukluğu azaltıcı olabilmektedir. İzleyen başlık altında Batı'nın gelişme sürecinin aşamalarında, Doğu'da, iki özgül rejim tipi olarak faşizmde ve komünizmde ordunun rolleri üzerinde duracağız. Bir sonraki başlıkta ise Üçüncü Dünya'da ordu ve askeri müdahaleciliği ele alacağız.

b)Batı'da ve faşizmde, Doğu'da ve komünizmde

Yeniçağ Avrupası'nın (batısı ve doğusuyla) özgünlüğü bitmek bilmeyen savaşları, Avrupa dışında yayılması ve paralı asker ordularıdır. Bu dönemde önemli Avrupa ülkeleri açısından bazı gereklilikler belirleyicidir: kıta içinde konumunu koruma ve üstünlük için güçlü bir kara ordusuna sahip olma (bu konuda Fransa, Habsburglar gibi eski kara güçlerinin yanısıra yeni güçler olarak beliren Prusya ve İsveç'in başarıları, Rusya'nın kendini göstermeye başlayan gücü belirtilebilir), dış yayılma ve sömürge sahipliği için güçlü bir donanmaya sahip olma (bu açıdan İngiltere parlar, ilk sömürgeci güçler olan İspanya ve Portekiz'i geçer), sosyal huzursuzluklar ve devrimlerin başgösterdiği bir bağlamda içerde düzeni sağlayacak askeri bir güce sahip olma. Savaşlar dönem boyunca Avrupa halkları açısından çok yıkıcı olmuştur (köylerin ve kentlerin yakılıp yıkılması, çok sayıda sivil ölü, yağmalar, kıtlıklar ve salgınlar), keza devletlerin mali krizinin de etmenidir (dolayısıyla halk üzerinde vergi yükünün artmasının da). Henüz ulusal asker toplama sistemi yerleşmemiştir, ama feodal ademi-merkeziyetçiliğin zayıfladığı bir bağlamda ulusal orduların inşa edilmesine girişilmiştir (Prusya bu açıdan öndedir). Birçok örnekte eski tip senyör-şövalye ordularının yerini paralı asker orduları almış, bunların komutanları (Wallenstein, Tilly, Schwartzenegger gibi) siyasal ağırlık sahibi olabilmiştir. İngiltere'de 17. yüzyılda devrim sürecinde oluşan ve bir süre iktidara ağırlık koyan devrim ordusunu da belirtmek gerekir.

18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarına devrim savaşları damgasını vurur, bu sürecin stratejik değişikliği ulusal orduların oluşturulmasıdır. Önce Amerikan bağımsızlık savaşı sırasında bir Amerikan ulusal ordusu kurulur, sonra daha önemlisi Fransız devrimi ve onu izleyen Napolyon savaşlarında ulusal asker toplama sistemiyle ulusal bir ordu yaratılır, daha başlarda bir milyon civarında asker toplanır. Bundan sonra Avrupa çapında ve giderek dünya çapında ulusal asker toplama sistemi yerleşecektir. 1789-1815 devresinde siyasal iktidar denkleminde askerlerin ağırlığı hissedilir. Devrim savaşları sırasında sivrilmiş bir komutan, Napolyon Fransa'da iktidara gelir, ülkede ve Fransız istilası altındaki ülkelerde iktidar çemberlerinde Napolyon'un komutanları ağırlık sahibidir. Ama Napolyonizm tipik bir askeri rejim sayılamaz, hem devrimin sürdürücüsü hem de yeni bir monarşizmin temsilcisidir. Restorasyon'la Avrupa çapında eskilerin izinde yeniden iktidar olan monarşik rejimler de askeri nitelikte değildir, ama orduda aristokrasi ağırlıktadır. 1830 ve 1848 devrimleri sonrası liberalleşme ve ulusçu mobilizasyonlar (İtalya, Almanya…) sürecinde aristokratik özellik nisbeten zayıflar, ulusal ordular kurulması yolunda gelişme ivme kazanır. Bununla birlikte,

tüm yüzyıl boyunca ordu gerileyen aristokrasinin kalesi gibidir, özellikle yeni birliğini kurmuş ve Prusya askeri geleneğinden gelme Almanya'da (Alman birliği sürecinde Prusya öncü olmuştur) ve iç savaşlar yaşayan İberya'da (burada askerler bazan iktidara da gelirler).

Fransa'da ise iç politikada askeri etkiler hissedilir, örneğin III. Cumhuriyet döneminde boulangizm vakasında görüldüğü gibi (ama öncesindeki bonapartist rejim askeri değil bürokratik otoriter olarak nitelenir). ABD'de ise yeni yükselen bir güç olarak ordunun varlığı hissedilmeye başlanır, Meksika aleyhine topraklar kazanılır ve 1860'larda ülke tarihinin en yıkıcı savaşı, Kuzey-Güney iç savaşı yaşanır, ama iktidar tertibatında ordu ayrı bir güç olarak gözükmemektedir. İngiliz, Fransız ve diğer sömürge imparatorluklarının kuruluş süreci ise dışa yönelik olarak ordunun etkisini arttırır, sömürge ordularında birçok kişi görev alır. Keza yüzyıl sonlarında güçler mücadelesinin kızışması orduyu güçlendirmeyi temel bir öncelik haline getirir (özellikle Almanya'da), sağ kanatta güçlü ordu kurulması talebi mobilize edici olur (örneğin Fransa'da). Ancak bir genelleme yaparsak, 19. yüzyılda Batı 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya gibi gelişmekte olan bir toplumdur, ama Üçüncü Dünya'daki gibi askeri rejimler pek görülmez.

I. Dünya Savaşı orduyu ön plana çıkarır: milyonlarca kişi askere alınır, cephe-gerisinin de katıldığı topyekun bir savaş yaşanır, iktidar sivil hükümette olmaya devam etse bile yönetici çevrelerde ordu komutanlarının ağırlığı artar (örneğin Almanya'da, bir süre Hindenburg ve Ludendorf'un fiiili iktidarından sözedilir). Savaş sonrasında Batılı toplumlar kriz içindedir, bazı iç karışıklıkları bastırmada orduya başvurulur, mağluplar arasında rövanşar hareketler güçlenir ve birçok asker bu hareketlere katılır. Ama askeri rejimler kurulmaz (sadece bir süre İberya'da kurulur, İspanya'daki general Primo de Rivera rejimi gibi). Bununla birlikte yeni bir akım, faşizm Avrupa çapında güçlenmektedir ve bu akımın destekçileri arasında askerler önemli bir gruptur. Ancak faşizm hem iktidara geliş sürecinde hem de iktidarda askeri bir hareket değildir. Faşizmin iktidar tertibatını paramiliter örgütlenme, karizmatik lider ve parti, seçim başarısı ve kitle mobilizasyonu, üst çevrelerin desteği (sadece askerlerin değil) oluşturur. Bu süreçte faşist iktidar orduda bazı unsurları tasfiye eder veya geri plana iterken kendine yakın unsurları yükseltir, ama her halükarda ordu faşizmin iktidar tertibatında ağırlıklı bir yere sahiptir, savaş döneminde bu ağırlık artacaktır. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi bazı faşist rejimlerde askeri rejime yakınlaşma vardır: İspanya'da, Japonya'da…II. Dünya Savaşı'nda tüm Batı savaş içindedir, sadece faşist ülkelerde değil tümünde ordunun ağırlığı artar, bu arada işgal altındaki ülkelerde halk katılımına dayalı direniş hareketleri başlar, direniş orduları oluşturulur.

Batı'da faşizmin de yıkılmasıyla sonuçlanan savaşın ardından (1945 sonrası) askeri rejimler kurulmaz, mağlup ülkeler ise bir süre demilitarize edilir. Ama Fransa'da askeri etki daha güçlü gibidir: direniş lideri general De Gaulle siyasal platformda öne çıkar, 1958'de cumhurbaşkanlığına getirilir, ama rejim parlamenter demokratik olmaya devam eder (keza Cezayir savaşı bazı askeri reaksiyonların görülmesine sebep olur ama akim kalır). Dünya savaşı sonrasında Batı blokunun lideri ABD'de ise demokratik başkanlık rejimi vardır, ancak ABD dünya çapında komünizmle mücadele içindedir ve dışarda önemli bir askeri güç olarak varlık gösterir, Batı bloku NATO askeri ittifakı içinde birleşir. ABD'deki reel iktidar yapısı üzerine analizler ordunun (Pentagon) stratejik rolünü

vurgularlar (Mills'in üçlü iktidar elitinin bir unsuru Pentagon'dur). Belirtilmesi gereken bir husus da artık ileri derecede gelişmişlik düzeyine erişmiş Batı'da ulusal askerliğe karşı toplumda isteksizlik duyulmasıdır. Sömürgelerinden çekilmiş Batılı ülkeler savaş yaşamazlar, ama bazı dış müdahalelerde bulunurlar (Kore, Vietnam, Irak, Afganistan, birçok Afrika ülkesi), ancak ileri teknolojili silahlar kullanır ve görece az zayiat verirler.

19. yüzyılda Doğu Batı'ya göre geridir, bu bölgede otokratik monarşiler egemendir. Yukarda değindiğimiz Alman birliğine öncü olan Prusya'nın yanısıra Avusturya ve Rusya'nın orduları devrim Fransası'nın ordularına karşı durur, ama uzun süre başarılı olamazlar. Doğu'da genel olarak aristokrasi devlete bağlıdır ve askeri görevler alır, bu bakımdan Prusya ve Rusya askeri feodal devlet sayılır. Ama askeri rejim değildirler, iktidar tertibatı başka önemli unsurları da kapsar (Rusya'da ordunun yanısıra kilise ve feodal bürokrasi ağırlık sahibidir, Avusturya-Macaristan ise askeriden çok bürokratik olarak nitelenir, çokuluslu yapısıyla bütünleşmiş ve etkin bir ordu yaratamaz) ve yönetsel merkez monarşide odaklanır (bu nedenle otokratik monarşik rejim olarak nitelenirler). Yüzyıl boyunca Osmanlı egemenliğindeki Balkan topraklarında ulusal hareketler gelişir, bu süreçte başlarda çeteler şeklinde örgütlenen popüler katılım önem taşır ve ulusal ordular oluşmaya başlar. Dış müdahalelerin belirleyici olduğu bağımsızlıklar sonrasında ise genellikle monarşik otoriter rejimler kurulur, bunların iktidar tertibatında ordunun özgül ağırlığı hissedilir.

I. Dünya Savaşı sonrasında artık Avrupa'nın doğusu bağımsızdır ve yeni ulusal devletlerde ordu iktidar adayı olarak ortaya çıkar. Parlamento, monarşi, ordu, yeni gelişen sağ otoriter ve faşist hareketler iktidar denklemini oluşturur. Askeri müdahaleler yaşanır (Yunanistan'da, Bulgaristan'da…) veya ordu yeni bir otoriter yapılanmada yer alır (Polonya'da general Pilsudski'nin, Macaristan'da amiral Horthy'nin uzun süre iktidar merkezi olmaları en önemli örneklerdir, 1930'lardaki otoriter-faşist gelişmede diğer iktidar odaklarının yanısıra ordu da yer alır) ama parlamenter rejimle eklemlenme vardır. II. Dünya Savaşı'nı Avrupa'nın doğusundaki ülkeler işgal altında geçirirler, bu bağlamda askerler de yönetimde yer alır (örneğin Romanya'da general Antonescu yönetimi).

Komünist rejimde ordunun rolü ise bir başka konudur. Komünistler Rusya'da (1917-22) ve Avrupa'nın doğusunda (1940-45), Çin'de (1927-49) ve başka Üçüncü Dünya ülkelerinde (1945'den 1970'lerin sonlarına) savaş süreçleri sonucunda iktidar olurlar. Rusya'da savaş sırasında asker ayaklanmaları devrimci patlamanın önemli bir bileşenidir, ardından iç savaş sürecinde kızıl ordu oluşturulur, II. Dünya Savaşı'nda ise kızıl ordu Alman işgaline karşı direnir, galip gelmekle birlikte büyük kayıp verir. Avrupa'nın doğusunda Alman işgaline karşı direniş hareketlerinin ardından Sovyet kızıl ordusunun müdahalesiyle komünistler iktidara gelir. Çin'de iç savaş, Japon işgaline karşı savaş ve yeniden iç savaştan oluşan uzun bir süreç sonucunda komünist halk ordusu kırsal bölgelerden itibaren kentleri ele geçirir. Kore, Küba ve Hindiçini'de de komünistlerin iktidara gelişi savaşlar sonucunda olur. Kısacası komünist sistemin kuruluşunda askeri faktör belirleyicidir ve yeni bir ordu kurulur. Bu yeni ordu popüler ayaklanma ve savaş sürecinde oluşmuştur (ordu komutasında yeni yapılanmada temayüz etmiş unsurlar yer alır, eski rejim ordusu tasfiye edilir ama bazı transferler de olur), ideoloji bu özelliğini korumasını empoze eder, kapitalist ülkeler ordusundan farklı olma savı belirleyicidir.

Komünist iktidar tertibatında ordunun konumu parti ve liderliğine göre ikincildir, ordu komutası ideoloji ve partiye bağlı kalmak zorundadır, bazan parti yönetimi ordu komutasında tasfiyelere gitmiştir (örneğin Stalin'in tasfiyeleri sırasında ordu komutasının büyük kısmı değiştirilmiştir). Bununla birlikte, ordu iktidar tertibatında ağırlıklı bir yere sahiptir: ordu komutanları parti yönetiminde de yer alır, komünist rejimlerin çoğu zaman savaş koşullarına göre konumlanmaları ve baskıcı özellikleri ordunun önemini arttırır (Rus devrimi sonrasında izolasyon ve ardından nazi işgali, 1945 sonrasında Batı'yla soğuk savaş ve rekabet, bir dizi direniş ve iç savaş, 1950'ler ve 1960'larda Doğu Avrupa'da ayaklanmaların bastırılması). Rejim içi iktidar değişikliklerinde ordu komutasının desteği etkili olur: örneğin Kruşçev'in önemli ordu komutanlarının desteği sayesinde iktidar olabildiği söylenir, Polonya'da Dayanışma hareketine karşı general Jaruzelski iktidara getirilir, Çin'de kültür devrimi sırasında mareşal Lin Biao'nun yönetimindeki ordu ön plandadır.

c) Üçüncü Dünya'da

Üçüncü Dünya 20. yüzyılın ikinci yarısında sık askeri müdahaleleri ve askeri rejimleri ile tanınır. Öncesine bakacak olursak da Üçüncü Dünya'da ordunun siyasal nüfuzunun yüksek olduğunu görürüz. Bunda üç faktörün belirleyici olduğu söylenebilir: yabancı hakimiyetinin aracı olarak sömürge ordusu, ulusal bağımsızlık mücadelesi ve ulusçu eğilimler (onunla örtüşen reformcu eğilimler), istikrarsız yapılar ve otoriter eğilimler. Askeri yönetim en başta bir Latin Amerikan geleneği olarak bilinir. 19. yüzyıl başında İspanyol sömürgeciliğine karşı mücadele sürecinde Bolivar, San Martin gibi ünlü komutanlarıyla tanınan ulusal ordular oluşur. Ardından ulusal ordular Latin Amerika ülkeleri arasında yaşanan savaşlarda varlık gösterir (bunların çok yıkıcı etkisi olmuştur, örneğin Paraguay nüfusunun yarısını, erkek nüfusunun büyük kısmını savaşta yitirmiştir). İç iktidar çemberinde birçoğu otoriter eğilimler sergileyen başkanlar ve parlamentoların yanısıra ordu büyük ağırlık sahibidir: caudillo denilen askeri şeflerin iktidarı, iç savaşlar, askeri darbeler, birçok başkanın asker kökenli olması. İki savaş dönemi Latin Amerika askeri rejiminin yerleşme dönemidir, çoğunlukla askeri rejimler vardır, çok sayıda darbe olur (gerçi dönem parti politikasının da yerleşme dönemidir ve çoğu ülkede parlamenter yapılar vardır aynı zamanda). Bu rejimlerin çoğu tutucu eğilimlidir, ama bazı parti ve liderlerle tanınan yeni yükselen ulusçu popülizmde de asker etkisi güçlüdür, Brezilya'da Vargas askeri müdahale sonrasında başa geçer, Meksika devrimiyle kurulan rejimde askerler etkilidir (asker kökenli başkanları vardır), her ne kadar askeri rejimden çok tek parti rejimi yapısında olsa bile.

19. yüzyılda bağımlılaşma-sömürgeleşme sürecini yaşayan ve 20. yüzyıl ilk yarısında sömürge çağı statükosu içindeki Üçüncü Dünya'nın diğer bölgelerinde de siyasal süreçte askerlerin aktivizmi gözlemlenir. Bir kere sömürgeci güçlerin sömürgelerindeki esas iktidar temeli askeri güçleridir, bazan sert bastırma hareketları da düzenlenir (Hindiçini'de, Endonezya'da, hatta Hindistan'da görüldüğü gibi), ayrıca sömürge orduları yerlilerden asker devşirir ve bunların bir kısmı dünya savaşlarına katılır.

Sömürge olmayanlarda ise yerli askeri sınıfın siyasal etkinliği yükseliştedir. Ortadoğu'da Osmanlı imparatorluğu'nda devleti kurtarmaya yönelik modernleştirici reformlar ordudan başlar,

imparatorluk sürekli savaş içindedir ve toprak yitirir, yeni okullarda yetişen askeri sınıf ulusçu reformcu fikirlere temayül gösterir ve 1908'de ayaklanma düzenleyerek meşrutiyetin ilanını sağlar. Ardından kurulan İttihat ve Terakki hakimiyetindeki yeni rejimde ordu ve subaylar ağırlık sahibidir. I. Dünya Savaşı'nda ciddi kayıplar veren Osmanlı ordusu dağılır, ülke işgal edilir ama yine ordu içinde etkili ve ulusçu reformcu fikirlere sahip komutanların önderliğinde Kurtuluş Savaşı verilir. Mustafa Kemal Atatürk yönetiminde kurulan yeni Türkiye cumhuriyeti, kemalizmin altı ilkesinde ifade bulduğu gibi ulusçu reformcu bir tek parti rejimidir, gerçi askeri rejim yapısında değildir ama yönetici çevrelerde asker kökenliler önemli ağırlığa sahiptir (en azından iki cumhurbaşkanı da, Atatürk ve İnönü asker kökenlidir). İran'da da koşut bir gelişme izlenir, 1906'da meşrutiyet ilan edilir, 1920'lerin başlarında asker kökenli bir hanedan, Pehlevi hanedanı kurulur, tutucu ve reformcu özellikleri birleştiren bir politika izler, ama askeri bir rejim değildir. Osmanlı egemenliğindeki Arap topraklarında ise Napolyon'un Mısır seferinin ardından asker bir lider olan Mehmet Ali Paşa reformcu monarşik bir rejim kurar, dış askeri başarılar elde eder. 19. yüzyıl sonlarından itibaren Mısır İngiliz hakimiyeti altına girer, askerlerin başı çektiği ulusçu tepkiler görülür (Arabi Paşa ayaklanması gibi). I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı egemenliğinden kurtulmak isteyen Araplar askeri birlikler oluşturur ve İngilizlerle işbirliğine girerler. Savaş sonrasında İngiliz ve Fransız nüfuzu vardır, ama yeni bir ulusal askeri sınıf da oluşmakta ve bazı müdahalelerle kendini göstermektedir (örneğin 1930'larda Irak'da).

Asya'da, tek gelişebilen Batılı olmayan ülke Japonya'da çoğu zaman soylu kökenden gelen yeni askeri sınıf başarılarıyla temayüz etmektedir (Çin ve Rusya'nın yenilmesi, Tayvan ve Kore'nin ilhakı), iki savaş döneminde askeri unsurun ağırlık sahibi olduğu bir rejim kurulacak ve II. Dünya Savaşı yıllarında Japonya Doğu ve Güneydoğu Asya'nın büyük bir bölümünü istila edecektir. Tam anlamıyla askeri rejim değildir, imparator esas odaktır, ama militarist olarak nitelenir. 19. yüzyılı savaşlar ve bastırılan isyanlarla geçiren Çin'de ise emperyal rejimi yıkan 1911 devriminde askeri birlikler faal rol oynar, sonrasında ülke karışıklık döneminden geçer, general Yuan Shi-Kai iktidara gelir, türeyen savaş beyleri özerk yerel iktidarlar kurarlar. Devrimin partisi Kuomintang ise askeri bir örgütlenmeye gider ve seferler düzenleyerek ülkede hakimiyet sağlar, bu süreçte temayüz eden general Çan Kay Şek otoriter bir rejime lider olur. Buna karşılık, bastırma harekatına maruz kalan komünistler iç savaş başlatır ve halk ordusu kurarlar. Bir süre sonra Japon işgali sökün eder, büyük kayıplar veren ülkede Japonya'ya karşı askeri direniş örgütlenir (bu süreçte komünist halk ordusu güç kazanır). Savaş yıllarında Japon işgali altına düşen diğer ülkelerde de komünistler ve ulusçular gerilla tarzında direniş hareketleri organize ederler (Vietnam'da, Endonezya'da, Filipinler'de ve daha başkalarında). Sömürgeleşmemiş tampon bir devlet olan ve monarşinin sürdüğü Tayland'da ise 1930'lardan itibaren askeri müdahaleler başlar.

1945 sonrasından 1990'lara kadar ise Üçüncü Dünya askeri rejimleri veya askerlerin ağırlık taşıdığı tek parti, lider rejimleriyle tanınır. 1990'lardan itibaren (bazısında daha önce) bu rejimlerin gitgide azaldığını gözlemliyoruz, ama siyasal süreçte askerlerin ağırlığı yerine göre değişen ölçülerde devam etmektedir. 1945 sonrası Üçüncü Dünya politikasında ordunun rolünün ana odağı budur, ama başka faktörler de vardır. Bir tanesi dekolonizasyon sonucunda bağımsızlığa kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde ulusal orduların oluşturulmasıdır (bazısında bu ordular bağımsızlık mücadelesi

içinde oluşmuştur). Yeni devlet yapısında iktidar boşlukları da askeri rejimin yaygınlığını açıklayıcı bir faktördür, birçoğunda bağımsızlık sonrasında parlamenter yapıların olduğu kurucu rejim tutunamayınca askeri müdahaleler başgöstermiş, ardından başka müdahaleler izlemiştir. Ayrıca öncesinde bağımsız olan Latin Amerika'da da 1980'lere kadar bir askeri müdahaleler furyası yaşanır. Bir diğer faktör Üçüncü Dünya'nın savaş evine dönüşmesidir, birçok ülkede ideo-politik bölünmeler (sol-sağ, komünist-anti-komünist bölünmeleri) ve birincil bölünmeler (etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel bölünmeler) temelinde iç savaşlar yaşanmış, karşıt ordular birbirine karşı mobilize olmuştur. Kısacası Üçüncü Dünya'da ulusal bütünleşmeyi ve ulusal ordu kurumlaşmasını sağlamada ciddi güçlükler yaşanmıştır, ama yine de ordu iktidar denkleminde belirli bir bütünlük oluşturan alternatif bir güç olarak kendini göstermiştir, her zaman birliğini sağlayamasa ve karşıt darbeler olsa da.

Ayrıca Üçüncü Dünya askeri rejimini homojen ve tümüyle hakim bir kategori olarak düşünmemek gerekir. Daha önce merkezi odak içinde ordunun rolü başlığı altında söylediklerimizi tekrar edersek, otoriter rejimlerde askeri unsur her zaman ağırlıklıdır, ama tek başına değildir. Bu bakımdan spesifik askeri rejimlerle diğer otoritarizmleri ayırdetmek gerekir, Latin Amerika'da ve sık darbelerin yaşandığı bazı ülkelerde ilki daha yaygındır. Ordunun dışında lider faktörü önem taşır, gerçi liderlerin de çoğu asker kökenlidir ama bazısı kurucu liderdir, dayandığı bir tek parti vardır ve bazan plebisiter metotlara başvurarak konumunu güçlendirir. Daha önemlisi tek parti faktörünün ağırlığıdır, bazı Üçüncü Dünya otoritarizmleri tek parti rejimi olarak nitelenir (ve tek partinin de ideo-politik rengi önemlidir, daha çok soldaki ulusçu sosyalist rejimler böyledir), bazı askeri rejimler de kendilerine yakın bir tek veya hakim partiye dayanırlar (ya da bizzat kurdururlar), bu süreçte ordunun göreli ağırlığı hala belirleyici olmaya devam etmekle birlikte lider ve tek parti karşısında görece azalır.

Bir başka problem askeri veya asker ağırlıklı rejimlerin demokrasiyle bağlarıdır, bazısında otoriter bir çerçevede bazı demokratik yapılar sürer (parlamento, partiler gibi), daha çok da zamanla bu yönde bir evrim yaşanır (bu zaman bazısında görece kısadır, bazısında ise uzunca). Birçoğu demokrasiyle alternans yaşar (ama istikrarsız, çatışmacı, otoriter eğilimli bir demokrasi sözkonusudur). Bu alternans görece uzun sürede de olabilir (öncel sorunlu demokrasiden sonra görece uzun süreli askeri rejime geçilir, sonra yeniden demokrasiye dönülür), sık git-geller şeklinde de. Birçok ülkede bu model geçerliydi, dolayısıyla istikrarsız, gel-gitli yapı 1945 sonrası Üçüncü Dünya rejimlerinin önemli bir özelliğiydi. Ayrıca gel-gitler askeri rejimler arasında da yaşanmaktaydı, darbeleri karşı-darbeler izleyebilmekteydi. Üçüncü Dünya askeri ve asker ağırlıklı rejimlerini tasnifte bir kriter de daha kurumlaşmış askeri rejimlerle daha kişisel ve istikrarsız olanlar arasındadır, gel-gitler daha çok ikincisinde sözkonusuydu. Kurumlaşmış askeri rejimlerin bazısı teknolojik diktatörlük olarak da adlandırılmaktaydı, tipik örnek olarak Brezilya gösterilir.

Tasnifte çok önemli bir kriter askeri rejimin ideo-politik rengidir, bu bakımdan tutucu rejimler ile ilerici, ulusçu sosyalist rejimler ayırımı yapılır. İlki kapsamında Latin Amerika askeri rejimlerinin büyük kısmı, anti-komünist Asya rejimleri ve Kongo gibi bazı Afrika rejimleri belirtilir, ikincisi kapsamında ise Arap ve Afrika sosyalisti rejimler, diğer sosyalizan ve ilerici rejimler belirtilir. Bu noktada askeri rejimlerin dış bağlantıları da önem kazanır, ilk tipin ABD ve başka Batılı güçlerin

desteğinden yararlandığı, ikincisinin ise komünist güçlerden destek gördüğü belirtilegelmiştir (ama belirli bir özerklikleri de vardır). Keza ikisi arasında bir ulusçu merkezci grup düşünülebilir. Ayrıca ideo-politik farkların yanısıra birincil bölünmeler de askeri rejimleri nitelemede kullanılabilir (özellikle Afrika'da), ama çoğunlukla ulusçu bütünleşme kaygıları ağır basar.

Askeri rejimler gibi askeri partilerden de sözedilir, askeri partileri yukarda sözünü ettiğimiz ideo-politik ve diğer bölünmelere göre aralarındaki farklar ve ekip mücadeleleri tanımlar. Ama bazı ülkelerde ordu daha bütünleşiktir. Öyle olsun olmasın çoğu ülkede askeri parti veya partilerle sivil partiler ve iktidarlar arasında uyumsuzluk ve iktidar mücadelesi sözkonusuydu. 1990'lardan beri demokrasiye geçiş sürecinde askeri rejime son veren bazı sivil lider ve partiler başa gelmiştir, ama diğer yandan birçok asker de (eski rejim yönetiminde olsun olmasın) yeni rejimde yönetici konumlara gelmiştir (kendi partisini kurup seçim kazanarak, referandumla destek sağlayarak) ve orduyla sivil iktidar arasında mücadeleler cereyan etmekte, bazan darbeler olabilmektedir (örneğin Pakistan'da, Tayland'da). Ancak uzunca süre askeri rejimle özdeşleştirilen Latin Amerika'da yeni askeri müdahalelerin olmaması, demokrasilerin tutunabilmesi dikkat çekicidir (ancak son birkaç yıldır darbe girişimleri yeniden gündeme gelmiştir).

Bölgeler itibarıyla bir gözden geçirme yaparsak, 1945 sonrası Arap ülkeleri ulusçu sosyalist renkte askeri, tek partili rejimlerin kurulmasına sahne olur (Mısır, Suriye, Irak, Libya, Yemen, Cezayir), tümünde asker kökenli liderler iktidar merkezidir, çoğunda iç darbeler ve ekip değişiklikleri de yaşanmıştır. Zamanla lider ve parti ağırlığı artmış ve nısbi demokratikleşme yaşanmış olsa bile bu rejimler uzun süreli olmuştur, ama 2011'de çoğu devrilmiştir. İran'da İslami denilen devrimle yıkılan ve tutucu olarak nitelenen şah rejiminin iktidar çemberinde ordunun ağırlığı büyüktü. Türkiye'de de parlamenter demokrasi üç önemli askeri ara yaşamıştır (1960, 1971, 1980). Ortadoğu'da ordunun rolünün anlaşılmasında bölgenin savaşlar içinde yaşamış olduğunu dikkate almak gerekir (Cezayir, Arap-İsrail ve Filistin, İran-Irak savaşları, Yemen, Lübnan, Irak, Suriye ve diğer iç savaşlar).

Latin Amerika ise önceki askeri rejim geleneğini 1945 sonrasında sürdürmüş ve pekiştirmiştir. Ancak Latin Amerika'da istikrarsız olsa bile askeri rejimlere öngelen ve gel-gitli demokratik yapılar da vardı. Son yıllarda ise demokrasiye kalıcı bir geçiş gerçekleştirilmiş gibidir. Latin Amerika askeri rejimlerinde tutucu eğilim belirgindir, ABD'yle bağları da vurgulanır (ancak tümüyle ABD nüfuzuyla açıklanamazlar), ama ilerici ve ulusçu popülist bir eğilim de görülmüştür ikincil olarak (örneğin Peru'da, Bolivya'da). Latin Amerika askeri rejimleri başka açılardan da tiplere ayrılır. Bir tip bölgenin en büyük ülkesi Brezilya'da 1964'den 1980'lere görece uzun süre başta kalan ve teknokratik olarak da nitelelen askeri rejimdir. Bir diğeri iç savaşların yaşandığı Orta Amerika'daki rejimlerdir (ama çoğu askeri değildi, Guatemala ve Honduras askeri rejim yapısındaydı). Paraguay'da general Stroessner'in uzun süreli iktidarı ise bir başka örnektir. Bolivya çok sık askeri darbeler yaşayan bir ülke olarak gözükür (demokrasiyle de alternans vardır). Arjantin'de de alternanslı bir yapı vardı (asker kökenli bir lider olan Peron'un demokratik yükselişi, 1950'ler ve 1960'larda askeri müdahaleler ve gel-gitler, ikinci Peron başarısından sonra 1976 darbesi ve 1980'lerin ortalarında demokrasiye kalıcı geri dönüş). Diğer iki örnek öncesinde demokratik gelenek olmakla birlikte 1970'lerde askeri darbeyle demokrasinin yıkıldığı ve görece uzun süre askeri rejimin hüküm sürdüğü Uruguay ve Şili'dir.

Venezuella, Kolombiya, Ekvator ve Peru'da da askeri rejimler kuruldu, ama giderek görece istikrarsız demokrasiler yerleşti.

Asya'da Hindistan yoksul bir ülke olmakla birlikte demokrasiyi yerleştirmiş olmasının yanısıra, ordusunun iç politikada görünür bir etkinlik göstermemesiyle de özgündür. Buna karşılık Hindistan'ın bölünmesi sonucunda oluşan Pakistan ve ondan ayrılan Bangladeş'de ulusal kurucu rejimleri askeri müdahaleler izlemiştir. Pakistan'da 1950'lerden 1980'lere alternanslı bir dönem yaşandı (kurucu rejimi izleyen Eyüp ve Yahya han yönetimleri askeri ağırlıklıydı, sonra Bhutto'nun sivil yönetimi Ziyaül Hak darbesiyle devrildi, 1988'de demokrasiye dönüş sonrasında da Pervez Müşerref yönetimindeki ordunun karışımları sürdü). Bangladeş'de 1970'lerin ortalarından itibaren askeri darbeler birbirini izledi (Ziyaürrahman, Erşad…), ama 1990'ların başında demokrasiye dönüş başarılı oldu. Tayland uzun süre askeri rejim altında yaşadı (1944-79 arasında 27 yıl askeri yönetim altında geçti), ama sık gel-gitler olarak (hem parlamenter rejimle hem de askerler arası), 1980'lerden sonra eksikliklerle de olsa demokrasiye geçebildi (ama yeni darbeler de yaşandı). Belirttiğimiz askeri rejimler daha çok tutucu kanattadır, ama merkezde sayılabilecekler de vardır. Diğer yandan Asya'da uzun süre komünizmle ABD desteğindeki anti-komünist güçler mücadelesi belirleyici olmuştur. Anti-komünist otoriter rejimlerde askeri unsur ağırlıktaydı, ama lider ağırlığıyla, hakim parti veya tek parti sistemiyle eklemlenerek. Endonezya'da general Suharto rejimi en önemli örnektir (1965'den 1990'ların sonlarına iktidarda kalmış ve plebisiter metotlara başvuran Suharto'nun kişisel ağırlığı giderek artmıştır). Güney Kore, Tayvan, Güney Vietnam, bir ölçüde Filipinler de bu kategori içinde yer alıyordu. Birmanya (yeni adıyla Myanmar) ise general Ne Win liderliğinde askeri ve tek partili ulusçu sosyalist bir rejim olarak tanınıyordu (bu da uzun sürelidir, Ne Win sonrasında da askeri ağırlık devam etmiş, ülke uzun süre demokrasiye geçememiştir).

Kara Afrika (ya da Sahra-altı Afrika) dekolonizasyondan bu yana çok sayıda iç savaşla tanınır, Afrika orduları bu süreç içinde yapılaşmış ve bütünleşme hala sağlanamamıştır. Dekolonizasyon sonrasında kurulan parlamenter rejimler tutunamamıştır. Bazı kurucu rejimler liderle tek veya hakim partinin egemen olduğu bir yapıya bürünmüştür, bunlarda askeri müdahale pek olmamakla birlikte rejim önemli ölçüde ordunun desteğine dayanmıştır (örneğin Tanzanya, Zambiya, Fildişi Kıyısı, Gine, Kenya, Angola…), daha çok sol ve merkezde rejimlerdir. Bir kısmında ise hemen askeri müdahaleler sökün etmiştir. Sonrasında bazıları kalıcı olmuştur (örneğin Kongo'da general Mobutu rejimi), çoğunda ise görece sık askeri müdahaleler yaşanmıştır (örneğin Nijerya'da, Gana'da, İçbatı Afrika ülkelerinde). Sola yakın rejimleri yıkan darbelerin yanısıra solda darbeler de yaşanmıştır, Kongo Brazzaville'deki, Etiyopya'daki, Benin'deki askeri rejimler gibi (Etiopya'daki darbe uzun süreli Selasiye hanedanlık rejimini yıkarak başa gelmiş ve köktenci reformlara girişmiştir). Afrika darbelerinde hem geçmişte hem yakın dönemde etnik ve kabilevi çatışmalar da etkilidir (geçmişte Nijerya iç savaşı önemli bir örnektir). 1980-90'lardan bu yana bir yandan demokratikleşme eğilimi görülmektedir (demokratik yarışa muhalif akımlarla birlikte eski kurucu ve askeri rejimlerin yandaşları da katılmaktadır), diğer yandan iç savaşlar ve darbeler yaşanmaktadır (öyle ki uzun süredir başta olan bazı rejimler yıkılmıştır), bu bakımdan Kara Afrika istikrarsız bir yapıdadır.

3. ASKERİ MÜDAHALECİLİĞİN ETMENLERİ

Askeri müdahaleciliğin etmenlerini incelerken önce iki düzlem ayırımı yapmamız gerekir: sabit etmenler ve değişken, kolaylaştırıcı etmenler. İkinci düzlem azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ve kriz konjonktüründe askeri müdahalelerin niye yaygın olduğunu açıklar: bu yapısal (azgelişmişlik) ve konjonktürel koşullarda sosyo-ekonomik ve siyasal sorunlar, zaaflar güçlü bir şekilde kendilerini gösterir, dolayısıya ordu en önemli güç, tek istikrar unsuru olarak ortaya çıkar ve iktidarı ele geçirir. Aynı zamanda ülkenin siyasal kültür özellikleri etkili olur, bazı siyasal kültürlerde ordunun önemi daha fazladır, otoriter eğilimler daha güçlüdür.

Sabit faktörler ordunun stratejik önemi saptamasında odaklandırılabilir. Bu stratejik önemin değişik boyutları vardır. Biri ordunun silahlı olması ve yüksek zor kapasitesine, toplumda farkla en yüksek zor kapasitesine sahip olmasıdır. Bu kapasite iktidarı ele geçirmesini ve elde tutmasını sağlar, ama kuşkusuz tek başına yeterli değildir, başkalarıyla tamamlanması gerekir (organizasyon ve yönetsel kapasiteler, meşruluk ve destekler, bağlar ve uzlaşılar). İkincisi ordunun örgütlü ve disiplinli bir corps olmasıdır, bu nitelikleri iç bütünlüğünü korumasını, etkili bir biçimde iktidar etmesini sağlar. Ordu karşısındaki diğer iktidar alternatiflerinin daha gevşek ve bölünük yapısı orduyu avantaje eder. Ancak ordu içinde de farklı iktidar odakları olabilir ve bunlar arasındaki mücadele örgütsel bütünlüğü ve iç disiplini bozabilir (bu bakımdan hiyerarşik iç disipline sahip görece istikrarlı askeri rejimlerle çekişmelerin ve karşı-darbelerin yaşandığı askeri rejimler arasında ayırım yapabiliriz). Üçüncüsü ordunun işlevesel ehemmiyetiyle ilgilidir, bu ehemmiyet dışa karşı savunma ve savaş işlevlerinden, içerde yoğun istikrarsızlık koşullarında düzeni sağlayabilecek güç olmasından kaynaklanır. Siyasal yönetimler olumsuz koşullarda orduya başvurmak zorunda kalırlar, işlevsel ehemmiyeti, güç ve örgütsel kapasiteleri nedeniyle ordunun görüş ve isteklerini dikkate alırlar.

Dördüncüsü ordunun meşruluk ve güven kriterleri açısından avantajlı konumudur. Genellikle ulusallıkla özdeşleştirilir, ulusal meşruluğun odakları arasında önde gelir, birçok ordu ulusal bağımsızlık mücadelelerinden, yabancı işgale karşı direnişlerden geçmiştir, keza dışa karşı ulusal güçlülüğün simgesi konumundadır, yurttaşların yaşamlarının gençlik devresinde geçtikleri bir toplumsallaşma alanı olması nedeniyle de kendisine bağlılık duyulabilir. Ancak bu kriterler açısından ordunun avantajlarını zayıflatıcı bazı etmenler de vardır: baskıcı bir aygıt özelliği bazı toplumlarda belirgindir ve somut bastırma harekatlarıyla belleğe girmiştir, birçok ülkede askeri müdahaleler yabancı güçlerin etkisiyle açıklanır, bu da ulusal özelliği zayıflatır, toplumdan kopuk bir corps özelliği vardır ve bazı toplumlarda bu özellik belirgindir…Beşincisi askeri mantıkla sivil yönetsel mantık arasındaki uyumsuzluklardır. Bu uyumsuzluk özellikle düzen ve istikrar, hiyerarşi anlayışlarında gözlemlenir. Bu bakımdan askerlerde sivil yöneticileri yeterli bulmama, düzen ve istikrarı, hiyerarşiyi bozucu olarak görme eğilimi vardır (tersine kendilerini bu açılardan kapasiteli bulurlar). Altıncısı askeri okullarda benzer ve yoğun toplumsallaşma sürecinde oluşmuş, içe kapalı askeri yaşamda pekişmiş bir esprit de corps'un ve dayanışmanın varlığıdır. Bu da müdahale ve birlikte hareket etme kapasitesini arttırır. Bu nedenle orduyla sivil yönetim arasında anlaşmazlıklar çıkması ve ordunun kendi görüşlerini empoze etme olasılığı artar. Beşinci ve altıncı etmenlerin altyapısını şöyle formüle

edebiliriz: ayrı bir corps olarak ordunun iktidar istenci ve potansiyeli, sivil yönetimle kültür, görüş ve çıkar ayrılıkları.

Askeri müdahalelerin genellikle azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde yaşandığı, bu ülkelerin yapısallaşmış kriz eğilimlerinden (ekonomik, sosyal, siyasal sorunlar yükünden) muzdarip olduğu, bunun da merkezi otoriter yönetimi gerekli kıldığı, getirdiği saptanır. Bu yapısallaşmış kriz eğilimlerinin bir ekseni ulusal sorundur. Çoğu azgelişmiş, gelişmekte olan ülkede ulusal birlik yeterince kurulamamıştır, birincil bölünmeler temelinde çekişmeler cereyan etmektedir. Askeri müdahale bu çekişmeleri aşacak birleştirici güç olma savıyla ortaya çıkabilir, ayrılık, özerklik isteği içindeki birincil toplulukların (etni, kabile, dinsel-mezhepsel topluluk, bölge gibi toplulukların) kontrolünü ve merkeze tabi kılınmasını hedefleyebilir. Veya askeri gruplar belirli birincil topluluklarla yakın ilişki içindedir, onlar lehine çözümler getirebilirler, bu temelde farklı askeri gruplar karşı karşıya gelebilir (bazan Afrika'da görüldüğü gibi).

Askeri müdahale ulusal bağımsızlık sorunuyla da ilgili olabilir. Yeni bağımsızlığa kavuşmuş ülkelerde ordu ulusal bağımsızlığın güvencesi olarak görülür, ulusal bağımsızlığı koruma savıyla ortaya çıkabilir, heyecan dozu yüksek (emotif) bir ulusçu söylem kullanılabilir. Diğer yönden bu ülkelerdeki askeri müdahaleler yabancı güçlerin etkisiyle de açıklanmaktadır. 1950'lerden 1980'lere uzanan süreçte ABD ve Batı blokuna yakın tutucu darbeler ve komünist güçlere yakın ilerici sosyalist darbeler ikilemi saptanır. Yani askeri müdahale bağımsızlıktan çok bağımlılığın göstergesi gibi gözükmektedir, ama bu durumda da karşı blok, karşı güç ulusal bağımsızlığı tehdit eder olarak nitelenmektedir. Üçüncü Dünya'daki bölgesel savaşlar ve komşu ülkelerle çatışmalar, zengin hammadde kaynaklarını kontrol kaygısı da askeri müdahalelerin nedeni olabilir (bu konuda da ulusal kaygı ve tepkiler kadar yabancı güçlerin yönlendirici etkisi görülebilir).

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunlarla da açıklanır askeri müdahale, bu sorunların üstesinden gelinmesinin merkezi otoriter bir yönetimi gerekli kıldığı ileri sürülür. İlerici sosyalist darbeler ulusçu devletçi bir kalkınma yolunun temsilcisi olarak ortaya çıkmışlar, kamulaştırmalara gitmişlerdi. Aynı zamanda yoksulluğun kapsayıcı bir ağırlığa sahip olduğu bu ülkelerde sosyal reformlara girişmişlerdi (toprak reformu ve kooperatizm, eğitim seferberliği gibi). Merkezi otoriter yönetim ülkenin kalkınmasının ve halkın sosyal konumunun yükseltilmesinin yolu olarak gösterilmekteydi. Tutucu darbeler açısından da bu sorunlar belirleyiciydi. Kronik ekonomik problemlerin konjonktürel krizle şiddetlenmesi askeri darbeleri ve kemer sıkma politikalarını getirdi. 1973'de petrol krizinden sonra böyle bir eğilim görülür (özellikle Latin Amerika'da). Öncesinde ve daha sonra da ekonomik güçlüklerdeki artış darbelere yol açmıştı, ülkeler temelinde yapılacak bir gözden geçirme bunu gösterecektir. Türkiye'de 12 Eylül müdahalesi siyasal şiddetin yanısıra ekonomik krizin de pik yaptığı bir bağlamda gerçekleşmişti, keza 27 Mayıs ve 12 Mart öncesinde de orta vadeli büyüme devrelerinin ardından ekonomik güçlükler başgöstermeye başlamıştı.

Sosyal planda ise gelişme sürecinde beklentileri yükselen kitleden, alt sınıflardan gelen talepleri kontrol ve indirgeme kaygısıyla açıklanırlar, çünkü mevcut kaynaklar bu talepleri karşılayacak

düzeyde değildir, taleplerin karşılanması üst sınıfları olumsuz etkiler, kalkınmayı da tıkayıcı olabilir. Bu son noktada tutucu darbeler kitle tüketimini kısarak hızlı birikim politikasını sürdürme isteğiyle de ilgili görülür. Keza beklentiler ve taleplerdeki artış ilerici darbelerin kaynağı olarak nitelenebilir, askeri yönetim bunları karşılayacak bir çözüm olarak görülebilir, hem geniş kitle açısından hem de bu darbelerde orta sınıf kökenli unsurların aktif rol oynaması açısından. Ancak ilerici askeri rejimler hızlı bir birikim politikası da hedeflerler, bu nedenle kitle taleplerini kontrol eğilimi baskın çıkar.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde yapısal siyasal kriz eğilimleri de askeri müdahale nedenidir, hatta müdahaleyle daha doğrudan ilgilidir. Bunun bir boyutu siyasal gelişme yetersizliğidir. Kurumlaşma yeterince gerçekleştirilememiştir, sosyal ve kurumsal farklılaşma gelişmemiştir, bu çerçevede sosyo-ekonomik güçler ya da sınıfların, partilerin ve diğer siyasal güçlerin, bürokratik kurumların zayıflığı iktidar boşluğu yaratmaktadır. Bu boşlukta ordu en kurumlaşmış yapı ve merkezi bir güç olarak iktidarı ele geçirebilmekte, başka güçler zayıf olduğundan ordunun bu girişimine karşı duramamaktadır. Siyasal gelişme yetersizliği keza devlet kapasitelerinin zayıflığında da gözükür, ordu bu durumda daha kapasiteli bir kurum olarak kendini empoze edebilmekte, daha iyi bir idare sağlayacağı umulabilmektedir. Farklılaşmanın gelişmemişliği belirli bir kurumun (burada ordunun) bütün konulara el atmasını kolaylaştırmaktadır. Siyasal gelişme yetersizliğinin bir diğer yönü demokrasinin benimsenememesi, tutunamamasıdır, çünkü toplumda demokratik bir siyasal kültür oluşmamıştır ve otoriter kültür yaygındır, demokrasinin sınıfsal altyapısı yoktur (burjuvazinin gelişmemişliği, orta ve alt sınıfların siyasal varlık gösterememesi) ve geleneksel ya da bürokratik otoritelerin hükmü sürmektedir, siyasal altyapısı da yoktur (parti sistemi billurlaşmamıştır, toplumsal örgütlenmeler ve sivil toplum zayıftır, kamuoyu kısıtlıdır, uzlaşmacı pratikler yerleşmemiştir, vs). Bu da askeri müdahaleler olması ve askeri rejimlerin yerleşmesi için elverişli bir zemin oluşturmakta, dikey baskıcı yönetim tarzına karşı toplumsal direnç ortaya çıkamamaktadır.

Daha önemli bir siyasal kriz etmeni sözkonusu ülkelerde süreklileşmiş istikrarsızlık, hatta çatışma ortamıdır. Sivil yönetimler altında siyasal istikrarın bir türlü sağlanamaması, ulusal kurucu rejimlerin ve demokrasinin işleyişinde aksaklıklar, partiler arasındaki çekişmeler askeri müdahaleyi davet edici olmaktadır. Keza yukarda sözünü ettiğimiz yapısal asker-sivil çelişmesi bu bağlamda büyük önem kazanmakta, istikrarsız ve geri ülke koşullarında askerler sivil yönetimleri yetersiz ve disiplinsiz bulmakta, sivil yönetimle ve partilerle iktidar mücadelesi içinde askeri parti(ler) oluşmaktadır. Bu sorunu daha geniş anlamda azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda elit bütünleşmesinin göreli zayıflığı olarak da formüle edebiliriz (hem sınıfsal elitler içinde hem siyasal elitler içinde, sivil ve asker elitler arasında, hem sivil hem asker elitlerin kendi içlerinde). Bu bakımdan askeri müdahaleler askeri elitin tepkisi ve farklı elitler arasındaki çelişmelerin dışavurumu olarak değerlendirilebilir.

İstikrarsızlık ve çatışmanın bir diğer yönü alt ve orta sınıfların, bunları temsil eden siyasal hareketlerin yarattığı basınçtır. Bu basınç bazan bir devrim tehlikesi olarak kendini gösterebilmekte, bu da düzen ve rejimi koruma amacıyla tutucu darbeleri getirmektedir. Latin Amerika'da çoğu müdahale popülizmin, solun ve gerilla hareketlerinin yarattığı basınç, oluşturduğu tehditle açıklanır. Asya'da komünizmin yayılma süreci sağ darbeleri getirmiş, askeri ağırlıklı anti-komünist sağ rejimlerin yerleşmesini sağlamıştır. Diğer yönden alt ve orta sınıfların taleplerini savunan veya en

azından hakem tarafsız güç olma savında ilerici darbeler de olmuştur, bunlar iktidara gelince eski üst sınıfları zayıflatan bir politika izlemişlerdir. Siyasal istikrarsızlık ve çatışma eğilimi yapısal, kronik olduğu gibi bazı devrelerde yoğunlaşır, bu konjonktürde askeri müdahale olasılığı artar. Hükümet istikrarının bir türlü sağlanamaması siyasal yönetim boşluğunu kapatmak savıyla, mobilizasyonların yaşanması, çatışmaların yoğunlaşması mobilizasyonu bastırarak, çatışmaları engelleyerek düzen ve güvenliği sağlamak savıya askeri müdahaleleri getirebilir.

Nihayet sosyo-politik güçler mücadelesi ve dengesiyle açıklayabiliriz askeri müdahaleleri, zaten bu konuya yeri geldikçe değindik, burada bir toparlama yapacağız. Bu konudaki saptamaların biri tutucu askeri darbelerin alt sınıfların talepleri ve mobilizasyonunun oluşturduğu basınca tepkiyle, üst sınıfların yönlendirmesi ve desteğiyle açıklanmasıdır. Dolayısıyla iktidara geldiklerinde alt sınıfları ve siyasal hareketlerini bastırıcı, üst sınıfların çıkarlarını savunucu bir politika izlemektedirler. Özellikle Latin Amerika'daki darbeler burjuvazi ve toprak sahiplerinin reaksiyonuyla açıklanır. Diğer saptama ilerici darbelerin orta sınıf kökenli askerlerin eski üst sınıflarla (burjuvazi ve toprak sahipleriyle) çelişkisiyle açıklanmasıdır, keza popüler kökenli bir subay kadrosunun hoşnutsuzluğunun sonucu ve çıkışı olarak da nitelenirler. Nitekim iktidara geldiklerinde millileştirmelere, toprak reformuna başvururlar. İlerici darbelerin orta sınıf kökenli yönetici kadrosuna karşın tutucu askeri darbelerin yönetici kadrosunun üst sınıf kökenli olduğu belirtilir, ama bu sonunculara daha heterojen kökenli bir askeri sınıf olduğu da saptanmaktadır. İlerici darbelerin alt sınıflardan destek gördüğü saptanır, ama çoğu zaman alt sınıflardan görece soyutlanmış bürokratik bir kadro oldukları görülür ve uygulamaları alt sınıfların tepkilerine de yol açabilir (özellikle gelenekçi renklerde tepkiler). Tutucu darbeler de sadece üst sınıflardan destek görmez, kitle mobilizasyonu ve istikrarsızlıktan hoşnutsuz veya apatik orta sınıfların, alt sınıfların desteğinden yararlandıkları da gözlemlenir.

Ancak bu ikilemin (üst sınıf-tutucu darbe, orta sınıf-ilerici darbe) ötesinde, askeri müdahaleleri askeri sınıfın özerkliği ve sınıflararası denge kavramlarıyla da açıklayabiliriz. Askeri sınıf değişik sınıflar kökenlidir (üst, çoğu zaman orta, bazan alt sınıf kökenli), onun ötesinde ortak toplumsallaşma ve konum, çıkar birliği temelinde ayrı bir sınıf oluşturabilmektedir. Özellikle sınıfsal gelişmenin yeterli olmadığı azgelişmiş yapıda özerk bir bürokrasi ve bunun en önemli kolu olarak özerk askeri sınıf oluşmaktadır. Askeri müdahalecilik dolayısıyla özerk bir bürokratik ve askeri iktidar yöneliminin sonucu olarak nitelenir. Bu çerçevede özellikle askeri sınıfın sivil siyasal sınıfla çelişkisi belirleyici olabilmektedir, keza üst sınıflarla çelişkisi de. Üst sınıflarla çelişki özellikle ilerici darbelerde belirgindir, ama tutucu darbelerde de özerk askeri sınıfın üst sınıflar karşısında göreli güç edinme isteğinden sözedilebilir. Keza alt ve orta sınıflardan gelen basınçtan ürken üst sınıflar ordunun isteklerine uymak zorunda kalabilir, askeri iktidar yeni bir sınıflararası dengenin gerçekleştiricisi haline gelebilir. Ayrıca sözünü ettiğimiz elit içi bölünmüşlük de askeri sınıfın özerk bir güç olarak varlık göstermesini sağlamaktadır (birleştirici güç olarak veya boşlukta, belirsizlik koşullarında ön plana çıkmakta, bölünmüş elitler ordunun kılıcına tabi olmaktadır).

Askeri müdahaleler ve rejimlerin etmenleri gibi süreçlerini de incelemek gerekir. İktidara geliş süreci nasıl, demokrasiyle ve başka darbelerle gel-gitler nasıl oluyor, demokrasiye nasıl geri dönülüyor? Askeri rejim iktidardayken nasıl işliyor: merkezi odak nasıl yapılanıyor, bürokratik

kurumlar nasıl reorganize oluyor, sivil yöneticilerle ilişkiler nasıl kuruluyor, karar süreci nasıl, uygulama ve reaksiyon süreci nasıl, rejime karşı muhalefet nasıl kendini gösteriyor, halkla, çeşitli sosyal kesimlerle ilişkiler nasıl, vs. Bu konuları burada ele almayacağız.

IX. SİYASAL PARTİLER VE AKIMLAR

1. TANIM VE İŞLEVLER

Siyasal partiler siyasetin ağırlık merkezidir, siyaset denilince çoğu zaman particilik anlaşılır. Siyasetin bütün alanlarında aktiftirler: devlet iktidarını ele geçirmek için mücadele ederler, hükümet veya muhalefet olurlar, parlamentoda varlık gösterirler, seçim yarışı partiler arasında geçer ve halkın oyunu kazanmaya çalışırlar, toplumdan gelen talepleri yönetime yansıtırlar, kamuoyunda parti tartışmaları yönlendiricidir, birçok parti belirli ideolojilere yakındır, partiler belirli elitlere dayanır ve siyasal elitler için örgütsel çatı oluşturur, mobilize politika süreçlerinde faal olabilirler, bazı baskı grupları partilerle yakın ilişki içindedir…Siyasal örgüt olarak partilerin ortaya çıkışı modern çağa özgüdür, 19. yüzyıldan itibaren Batı'da kurulmuşlar, günümüzde dünya çapında yayılma göstermişlerdir.

Siyasal partiler birkaç özellikle tanımlanabilir. Birincisi devlet iktidarını ele geçirme amacıdır, baskı gruplarından bu özellikle ayrılırlar, çünkü onlar iktidarı sadece etkileme amacındadır. Ancak partiler iktidarı etkilemek için de çalışırlar, özellikle muhalefetteyken, o nedenle 'sadece iktidarı etkilemeyi değil ele geçirmeyi de amaçlayan' denilir. Ayrıca küçük partilerin iktidarı ele geçirme umudu pek olmayabilir, ama böyle bir amaçları teorik olarak vardır. Partiler iktidarı esas seçim yoluyla ele geçirmeyi amaçlarlar, ama seçim-dışı yollar da olabilir (devrimler, darbeler ve savaşlarla iktidara gelenler, uzun süre tek parti olarak iktidarda kalanlar). İkinci özellik partilerin belirli bir programı uygulamak için ve belirli bir kadro olarak iktidarı hedeflemeleridir, bu bakımdan topluma program ve kadro alternatifleri sunarlar. Diğer partilerle mücadeleleri bu temelde cereyan eder, partilerin farklı görüşleri ve tasarıları vardır, ayrı ekipler oluştururlar. Keza bu temelde halk desteği elde etmeye çalışırlar, yurttaşlar programını ve kadrosunu beğendiği partiyi tercih ederler. Üçüncü özellik partilerin örgütsel bir yapıda olmasıdır ve bu örgüt önemli partilerde uzun süre varlığını sürdürür. Örgüt merkezin yanısıra yerel bir örgütlenmeyi içerir ve iki kademe arasında düzenli bağlar vardır. Ülke çapında yerel birimler şeklinde bir örgütsel ağ oluştururlar, ama hepsinde aynı yaygınlıkta değildir. Bu özellik partiyi parlamento gruplarından, klüplerden, kliklerden, darbeci gruplardan ayırdeder (bunlar sürekli örgüt değildir, en azından topluma yayılmış ve yerleşiklik kazanmış bir örgütleri yoktur). Toparlarsak siyasal partiyi topluma belirli bir program ve kadro alternatifi sunarak iktidarı ele geçirmeyi amaçlayan, şu ya da bu ölçüde yerel düzeye yayılmış sürekli bir örgüt olarak tanımlayabiliriz.

a) Program ve kadro alternatifi işlevi

Partiler siyasal yapı ve toplum içinde belirli işlevlerle ilgilidirler, bazı analizler onları spesifik olarak bazı işlevlerle ilgilendirir, başka siyasal güçleri de başka işlevlerle (örneğin bir görüş siyasal

sistem içinde partilerin özgül işlevinin çıkar birleştirme, baskı gruplarının da çıkar ifade olduğu yönündedir). Buradaki analizimiz çok-işlevlidir. Parti işlevlerinin bir türü siyasal pazar içinde, onun iktidar mücadelesi ve kamuoyu eksenlerinde alternatif oluşturması, topluma alternatif sunmasıdır. Bu alternatifin bir boyutu programdır, diğer boyutu kadro. Programatik alternatif iktidara gelince partinin neler yapacağıyla ilgilidir, bu yönde propaganda yürütür. İktidara gelince programını şu ya da bu ölçüde ve şekilde uygular. Halk tarafından neler yapacağına, neler yaptığına göre değerlendirilir, tercih edilir veya edilmez. Programatik temelde diğer partilerle farklılaşır ve karşıtlaşır, partiler arasında tartışmalar cereyan eder. Belirli bir partinin sunduğu programatik alternatif birkaç eksende düşünülmelidir.

Bir eksen neler yapılacağına ilişkin öneriler ve vaatlerdir. Bunlar partinin yazılı programında, lider konuşmalarında, parti belgeleri ve açıklamalarında ifade edilir. Ülkenin düzeni üzerine genel bir alternatif yansıtılabilir (sosyo-ekonomik planda bazı partiler daha liberal bazıları daha sosyal, devletçi, hatta sosyalisttir, siyasal planda bazıları daha ilerici bazıları daha tutucudur, bazıları demokratik özgürlükçü bazıları görece otoriter eğilimlidir, kültürel planda bazıları daha modernist bazıları daha gelenekçidir). Partiler bazı ana temalar üzerinde vurgularıyla tanınırlar, bunlar ekonomik politika, sosyal politika, dış politika, kültürel politika ve diğer eksenlerde değerlendirilebilir. Ülkenin o sırada karşı karşıya bulunduğu sorunlarla ilgili çözüm önerileri getirirler aynı zamanda (örneğin ekonomik kriz, özelleştirme, belirli bir yasa, güvenlik sorunu, dış sorun, ücret düzeyi, tarımsal destekleme, vs). Partilerin vaatleri genel düzeyde olabileceği gibi, somut olarak belirli konular ve yörelerle de ilgilidir. Bu açıdan önemli bir sorun iktidara geldiklerinde partilerin vaatlerini pek tutmadıkları yönündeki eleştiridir.

İkinci eksen partilerin uygulamalarıdır. Özellikle iktidara geldiklerinde neler yaptıklarına bakılır, halkın herhangi bir parti hakkında izleniminin oluşmasında genellikle uygulama sözden daha etkilidir. Vaatlerin tutulmaması eleştirisinin yanısıra, iktidar gereklerinin partilerin uygulamalarını belirlediği, koşullara ve imkanlara göre hareket edildiği, hatta partiler arasında uygulama farklarının azaldığı şeklinde saptamalar da yapılmaktadır. Ayrıca iktidar uygulamaları genellikle eleştirilir, sorunları çözmede yeterli bulunmaz, ama buna rağmen birçok iktidar partisi yeniden seçim kazanabilmiştir. Diğer yandan bazı partilerin iktidardaki uygulamaları çok tepki çekebilir ve bu durum halk desteklerini uzun dönemde bile olumsuz etkileyebilir. Muhalefetteki partilerin uygulamalarına da bakılır (örneğin yerel yönetimlerde iktidar olarak, siyasal etkinlikleri açısından). Üçüncü eksen partilerin değişik konulardaki yorum ve değerlendirmeleri, tartışmalarıdır (bunların mutlaka yapılacak olan ve yapılanlarla ilgili olması gerekmez). Bu kapsamda hükümet icraatının eleştirisi ve savunusu, çeşitli konularda fikir ayrılıkları, yorum ve değerlendirme farkları belirtilebilir.

Dördüncü eksen parti ideolojileri, dünya görüşleridir. Tüm partiler ideolojik değildir ama bazıları belli bir ideolojinin savunucusu olarak ortaya çıkar. Nitekim liberal, muhafazakar, otoriter, faşist, dinsel, radikal, sosyalist, komünist, ulusçu ideolojilere bağlı partiler vardır. Ancak gelişmiş ülkelerde dezideolojizasyon süreci, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise geleneksel otoritelerin ve birincil bağların ağırlığı, genel olarak pragmatizm eğilimi ideolojilerin etkisini zayıflatmaktadır. Ayrıca belirgin bir ideolojik bağlılık olmasa bile, birçok parti belirli bir ideolojiyle ilgili görülebilir. Keza

partinin kendine özgü bir dünya görüşü olabilir (bu paragrafın başında belirttiğimiz liberal-devletçi, ilerici-tutucu, demokratik-otoriter, gelenekçi-modernist ikilemleri gibi) ve partinin halk tarafından algılanmasında bu faktör çok etkili olabilir.

Bu dört eksen partinin sunduğu programatik alternatifi tanımlar. Alternatifin diğer yönüyse kadrodur (beşinci eksen). Birçok kişi değerlendirme yaparken kadroya programdan daha fazla önem verir. Parti iktidarı ele geçirmeyi hedeflemektedir ve iktidara gelince parti kadrosunun nasıl hareket edeceği ve yöneteceğine bakılır. Yönetim tarzı şöyle ya da böyle olur, şunları yapar ya da yapamaz, başarılı olur ya da olamaz, kendi çıkarını çok gözetir gözetmez (ve suistimale kayar kaymaz) şeklinde…Kadronun değerlendirilmesinde lider merkezi öneme sahiptir, kitle iletişim araçlarında sürekli halkın karşısına çıkmakta ve parti görüşlerini dile getirmektedir. Bu bakımdan karizmatik nitelikleri olan liderler daha geniş bir kitleyi kendine çekebilir. Diğer yönden partinin yerel kadroları, seçimlerde adayları halkla yakın ilişki içindedir, değerlendirmede onların özelliklerine önem verilir. Parti kadrosunun halka yakın gözükmesi, iyi ilişkiler kurabilmesi bir yönden, sahip olduğu düşünülen olumlu nitelikler (örneğin bilgili-eğitimli, erdemli, geleneklere bağlı, yenilikçi, becerikli, dinamik ve etkin…), güvenilir bulunması diğer yönden seçim başarısında etkilidir. Bir başka açıdansa kadro bir ekip, takım oluşturmakta, iktidar mücadelesinde yengi için çaba göstermektedir. Kitlenin tercihinde de belirli bir ekibe bağlılık, onun yengisi isteği etkili olur. Bu faktör kadronun niteliklerine göre daha önemli olabilir. Ayrıca parti elemanlarının söyledikleri de (öneri ve vaatleri, görüşleri) çevrelerinde etkili olur.

Altıncı eksen olarak hem programatik faktörlerin hem kadronun özeliklerinin belirlediği parti üslubu ve söylemini belirtebiliriz, değişik yapısal ögeler temelinde bunun analizi yapılabilir (örneğin tonu sert-yumuşak, çoğulcu havalı veya değil, akıcı, dinamik veya tıkanık, bunlara daha birçoğu eklenebilir ve karmaşık bir analiz yapılabilir). Bu altı eksenin bileşimi parti alternatifini tanımlar. Alternatifin reel yapısıyla oluşturduğu imaj arasında da fark vardır ve bu imajın oluşumunda parti hakkındaki söylentiler, kanılar etkili olur. Ayrıca tek bir imaj yoktur, imaj kesimine, yerine göre değişir (en azından parti yandaşları arasında olumlu bir imaj varken karşıtları arasında olumsuz bir imaj vardır diyebiliriz).

Sunulan alternatifler kamuoyunun oluşumunu belirler, bu bakımdan partilerin bir işlevi olarak da kamuoyunun oluşturulması belirtilir. Siyasal tartışmalar partilerin topluma sundukları programatik alternatifler, muhalefetin eleştirileri ve iktidar sözcülerinin konuşmaları çevresinde döner, lider ve kadro imajları da kamuoyunu etkiler. Kamuoyunu oluşturmada kitle iletişim araçlarıyla bağlar belirleyicidir, partiler siyasal planda en önemli haber konusudur (liderler sık sık televizyonda gözükür, parti tartışmaları ve faaliyetleri gazetelere haber olur). Ayrıca toplum içinde etkili olan kamuoyu önderlerinin birçoğu parti taraftarıdır ve muhitlerinde parti görüşlerini savunurlar. Ancak diğer yönden parti vaatleri, görüşleri, tartışmaları ve kadrolarının toplumda fazla ilgi uyandırmadığı, bu nedenle kamuoyu oluşturmadaki etkilerinin sınırlı kaldığı ve eskiye göre zayıfladığı ileri sürülebilir.

Yine alternatif sunma işleviyle bağlantılı bir işlev çıkarların birleştirilmesidir. Çıkarların ifadesi ve savunulması belirli toplumsal kesimleri temsil eden baskı gruplarıyla ilgili görülür, çıkarların

birleştirilmesi veya uzlaştırılması ise partilerle. Çünkü seçim kazanma amacında olduklarından tüm seçmenlere seslenirler, iktidara geldiklerinde tüm toplumu yönetmeleri gerekir, dolayısıyla her kesimin sorun ve isteklerini dikkate almak zorundadırlar. Ancak bu saptamayı görelileştirmek gerekir. Bazı partilerin belirli toplumsal kesimlerle yakın ilişkileri vardır, onlardan destek görmektedir (bazı partiler sınıfsal olarak nitelenir, bazıları belirli birincil ve yerel topluluklarla bağlantılıdır), dolayısıyla onların çıkar ve taleplerine ağırlık verirler. Bazı partiler daha ideolojiktir, çıkar birleştirmekten çok ideolojileri doğrultusunda hareket ederler de diyebiliriz.

b) Diğer işlevler

Parti işlevlerinin bir diğer yönü halkın siyasete katılımını sağlamaktır. Bunun en önemli ekseni seçimdir, seçim en kapsayıcı halk katılımı şeklidir (yetişkin nüfusun yüksek bir oranda katıldığı bir olaydır). Seçimlerde halk partiler arasında tercih yapar, böylece yönetimi belirler. Seçim kampanyası halkın siyasete ilgisinin çok arttığı bir süreç, hatta bir bayram, şenlik gibi geçer, halk kitle iletişim araçlarından parti konuşmaları ve etkinliklerini izler, bazan parti toplantılarına katılır. İkinci eksen parti taraftarlığıdır. Birçok kişi uzun süre belirli bir partiyi tutar, seçimde desteklemesinin ötesinde çevresinde parti görüşlerini savunur, tartışmalara girer, parti etkinliklerine katılır. Parti taraftarlığı toplumda siyasal bölünmenin ana biçimidir, bu temelde bazan çatışma eğilimi görülebilir. Bazıları daha ileriye gidip partiye üye olur, parti aktivisti haline gelebilir, partide yönetsel konumlara yükselebilir, üçüncü eksen de budur. Ancak uzun süre aynı partiyi destekleme şeklinde parti taraftarlığı önemini koruyorsa da, parti üyeliği ve aktivizmi çoğu zaman fazla önemli değildir (birçoğu göstermelik üyedir, aktivistler küçük bir gruptur ve etkinlikleri seçim devrelerinde yoğunlaşmaktadır). Bununla birlikte, parti politikasının yeni yayıldığı gelişmekte olan ülkelerde aktif taraftarlık yönünde bir eğilim gözlemlenmektedir.

Dördüncü eksen parti propagandalarının kamuoyunu oluşturucu etkisi ve halkın siyaseti bu kanaldan izlemesidir. Beşinci eksen partilerin yerel örgütlenme temeline dayanması nedeniyle halkla daha yakın ilişki kurabilmesidir. Parti temsilcileri yerel düzeyde tanınan ve seçilen kişilerdir, halk tercihlerinde bunların niteliklerini, kendisiyle bağlarını dikkate alır. Yerel parti örgütü ve parlamenterler vasıtasıyla taleplerini yönetime iletebilir, yerel birimlerde seçimleri kazanma kaygısında olan parti yönetimleri bu talepleri dikkate alırlar. Bazan clientelist aracı bir işlev de görürler, oy karşılığı bazı hizmet ve olanaklar sağlama şeklinde. Altıncı eksen partilerin bazı kitle örgütleriyle, baskı gruplarıyla ilişkileridir, bu kanaldan bazı halk kesimleriyle yakın bağlar kurarlar. Bizzat partiler bazı kitle örgütlerinin kurulmasına önayak olmuşlardır (örneğin Batı'da 19. yüzyıl sonlarında sosyalist partilerin sendikaların kurulmasındaki rolü). Yedinci eksen partilerin kitle hareketleri düzenlemesidir. Daha çok azgelişmiş, gelişmekte olan ve otoriter yapılı ülkelerde rejim karşıtı, yönetime muhalif partiler açısından bu kanal önem taşımıştır. Bazan devrimlere, ulusal hareketlere, demokratik ve anti-demokratik mobilizasyonlara öncülük etmişlerdir. Genel bir değerlendirme yaparsak, seçim ve kamuoyu izleme pasif katılım biçimleridir ama halkın siyasal evrenini kapsayıcıdırlar, diğerleri ise değişen derecelerde daha aktif bir katılıma kanal oluştururlar.

Parti işlevlerinin bir başka yönü hükümet ve muhalefet işlevleridir. Seçimi kazanan parti iktidara gelir, parlamento çoğunluğu sayesinde hükümeti kurar (seçimi kazanan partinin liderinin hükümet başkanı olması, hükümet üyelerinin parti önde gelenleri arasından çıkması yaygın bir durumdur). Daha sonra parlamento çoğunluğu hükümetin istediği kararların yasalaştırılmasını olanaklı kılar ve diğer yönden hükümet kararlarını etkiler. Hükümet olunca partinin programını uygulaması beklenir, bu yönde önemli adımlar atılır ama her zaman ve tam anlamıyla değil, koşullar ve teknik gerekler, farklı çıkarları uzlaştırma gereği, muhalefetin engellemeleri ve sürekli bürokrasilerin nüfuzu da çok etkilidir. Parti örgütü hükümet nezdinde bazı taleplerini kabul ettirmeye çalışır, yerel birimlerde seçildikleri için parlamenterler yerel parti örgütlerinin ve seçmen tabanının isteklerini daha fazla dikkate alırlar. Hükümet devlet kurumlarının başıdır, devlet kurumlarını kendi istediği gibi düzenlemeye çalışır ve yönetici kadrolarına kendine yakın kişileri atayabilir (ama bürokrasi görece özerktir, hükümetler değişir, bürokratlar değişmez de). Hükümet işlevi açısından önemli bir problem partinin iktidarda kalma süresidir. Bu açıdan tekilci rejimlerde devamlı iktidarda bulunan tek parti devletle özdeşleşir. Çoğulcu rejimlerde ise bazı partiler görece uzun süre iktidarda kalabilirken birçoğunda iktidar sık sık değişmektedir, ilki partizan ve otoriter bir yönetime kaynaklık edebilir, ikincisi ise partinin hükümet işlevini anlamsız kılabilir, çünkü hiçbir politikasını uygulama imkanı bulamayabilir.

Muhalefet işlevi de hükümet işlevi kadar önemlidir, genellikle hükümet bir ya da birkaç partiden oluşurken muhalefette birçok parti bulunur. Bu bakımdan particilik muhalefet etmektir, muhalefet de hükümeti eleştirmektir şeklinde bir indirgeme yapabiliriz. Muhalefetin eleştirileri bazı ana temalarda odaklanır: hükümetin genel çıkarı gözetmediği, halkın sorunlarını ve isteklerini dikkate almadığı, birçok kesimi mutazarrır ettiği, iyi yönetemediği, suistimale sebep olduğu, baskı uyguladığı, vs. İktidara alternatif oluşturabilecek kredibl bir muhalefetin olması çok önemlidir, olmaması rejimin meşruluğunu ve kapasitelerini olumsuz etkiler, ama diğer yönden sert bir muhalefet de meşruluk ve kapasiteleri zayıflatıcı olur. Muhalefet etkinliğinin bir odağı parlamentodur, burada temsil edilen muhalefet sesini duyurabilir, bazan istemediği kararları engelleyebilir, bazı karar tasarılarını geçirtebilir (ancak azınlıkta olması bunu çok zorlaştırır). Diğer odağı kitle iletişimidir, kamuoyunda parti tartışmaları muhalefetin hükümeti eleştirmesi ve hükümetin icraatını savunması şeklinde cereyan eder. Halk başbakan kadar muhalefet liderlerini de tanır, siyasal algılarda bunların konuşmaları ve davranışları etkili olur.

Muhalefet yerel parti örgütleri vasıtasıyla da etkinlik gösterir ve yerel düzeyde parti bölünmeleri halkı belirli bir ölçüde kapsar. Anti-demokratik rejimlere karşı muhalefet bazan etkili kitle mobilizasyonları yaratabilmekte, rejimin devrilmesine yol açabilmektedir. Muhalefet sert olabilir, görece yumuşak olabilir. Hükümet muhalefete karşı kısıtlayıcı, baskıcı bir politika izleyebilir veya iyi ilişkiler kurabilir. Kuşkusuz bu ve daha başka ikilemlerin ara dozları da vardır. Federatif yapıdaki ülkelerde bazı eyaletlerde, federatif olsun üniter olsun tümünde bazı yerel yönetimlerde muhalefet iktidardadır, bu bakımdan iktidar olsun muhalefet olsun partilerin yerel yönetim işlevinden sözetmemiz gerekir, yerel yönetimlerin ağırlığına göre bu işlevin önemi artar ya da azalır.

Parti işlevlerinin bir yönü de siyasal elit devşirmedir. Birçok kişi partiler kanalıyla siyasete girer ve bazısı yükselir, yönetsel görevlere gelir (yerel parti örgütlerinde, yerel yönetimlerde, parti merkez yönetiminde, parlamentoda ve hükümette). Yerel parti örgütleri bu açıdan esas devşirme kanalıdır, ama yerel bir parti örgütünde çalışmadan doğrudan parlamentoya, hatta hükümete girenler de olabilir. Parti yönetici kadrosunda profesyonelleşme olduğu gözlemlenmektedir, birçok kişi siyaseti iş olarak benimsemekte ve uzun süre görevde kalmaktadır. Partiler sadece yönetici kadro açısından değil parti aktivistleri ve görevlileri açısından da siyasal devşirme kanalıdır. Yaygın bir yerel örgüt ağları vardır, birçok kişi siyasetle bu kanaldan haşır-neşir olabilmektedir. Etkinlikleriyle partiler yöneticileri, aktivistleri, üyeleri, taraftarları için bir yaşam çerçevesi oluşturabilir, bu çerçevede belirli bir parti kimliği ve bütünleşmesi oluşabilir. Parti yöneticileri ve aktivistleri açısından parti etkinlikleri yaşamlarının önemli bir bölümünü kapsar, avantajlar elde etmelerini sağlayabileceği gibi fedakarlıklara katlanmalarını da gerektirebilir. Özellikle kitle partilerinin üye ve taraftarlarına yönelik etkinlikleri daha kapsamlıdır.

Siyasal yapıların birçoğu gibi partiler için de siyasal düzenle ve toplumla bütünleştirme işlevinden sözedilir. Partiler halkın siyasete katılım aracı olduğundan yurttaşlık duygusunu güçlendirmektedir. Demokratik rejimde bu etki daha güçlüdür (nitekim çok partili demokrasiye geçiş süreci halkın yurttaşlaşmasını sağlayıcı olarak nitelenir), ama böyle bir etki kitleye dayanan tek partili rejimlerde de vardır. Bütünleştirici işlev defavorize kesimlerden destek gören, onları temsil eden partilerde de vardır, bütünleştirici işlevin bu türünü Georges Lavau tribunitien işlev diye adlandırmıştır. Alt sınıflar, modernleşen toplumda geleneksel kesimler, çeşitli azınlıklar bu çerçevede düşünülebilir. Bu partiler rejim karşıtı olsa bile defavorize kesimlerde kendilerinin temsil edildiği duygusunu uyandırarak bütünleştirici bir etki yaratabilmektedir. Bazı kesimlerde clientelist bir bütünleştirmeden sözedilebilir, partiler kanalıyla bazı hizmet ve olanaklar elde edilmesini sağladığı için (örneğin ABD'de geçmişte göçmen kitlenin entegrasyonunda parti makinalarının rolü vurgulanır, tüm geri, gelişmekte olan ülkelerde clientelism yaygındır). Bir başka işlev toplumsallaştırmadır, partilerin halkın siyasal toplumsallaşmasında çok önemli etkisinden sözedebiliriz, ülkesine göre farklı parti yapılanması farklı toplumsallaşma sağlamaktadır (örneğin bir ülkede falan eğilim, ötekinde filan eğilim ağır basmaktadır).

Nihayet geri, gelişme sürecindeki ülkelerde partilerin tarihsel işlevlerinden sözedebiliriz. Bu ülkelerde birçok parti devrim, karşı-devrim, darbe, savaş gibi yollarla iktidara gelmiştir, iktidara geldiklerinde bazı köktenci programları uygulamaya girişmiş, topluma yeni bir yapı kazandırmaya çalışmışlardır. Bir eksen ulusal bağımsızlık ve birlik hareketlerini yürüten partilerdir, geçmişte ve 20. yüzyıl ortalarında dekolonizasyon sürecinde olduğu gibi. Sonrasında iktidara geldiklerinde bu partiler, ulusal kuruluşu gerçekleştirmeye çalışırlar ve vurgulu bir ulusçu söylem kullanırlar. Diğer bir eksen 19. yüzyılda ve sonrasında monarşik rejimlere karşı liberal parlamentarist hareketler ve devrimlerde başı çeken partilerdir, bunlar eski rejimlere son verebilmişlerdir. Bir başkası anti-demokratik rejimlere karşı demokratikleşme mücadelesini yürüten partilerdir, geçmişte olduğu gibi 20. yüzyıl son çeyreğinden bu yana gelişmekte olan ülkelerde böyle bir dalga görülmektedir (post-komünist devrim, Üçüncü Dünya'da demokratikleşme dalgaları). Bir diğeri köktenci bir sosyal reform amacıyla, sıkca devrimler sonucunda iktidara gelen partilerdir, komünist partiler, bazan

ulusçu sosyalist partiler gibi. Sağ kanatta da faşist, sağ otoriter, gelenekçi partiler toplumun yeniden düzenlenmesini amaçlayan köktenci programlarla iktidara gelebilmişlerdir. Genellikle azgelişmiş ülkelerin gelişme sorunu belirli tarihsel işlevleri empoze etmektedir. Genel sabitler ekonomik kalkınmanın, sosyal gelişmenin, devletsel kurumlaşmanın sağlanmasıdır. Sabitlerin ötesinde birçok parti kültürel modernleşmeyi hedeflerken bazıları gelenekçi bir tepkicilik içine girmişlerdir, birçoğu ise modernleşmeyle geleneksel kökler arasında sentezi hedeflemiştir. Türkiye'de ulusal kurtuluş savaşı sonucunda iktidara gelen CHP bu tür tarihsel işlevlerle karşı karşıya kalmıştı: ulusal bağımsızlık ve birlik, yeni cumhuriyet rejimi, devletsel kurumlaşma, kültürel modernleşme, ekonomik kalkınma…

2. TİPOLOJİ, ÖRGÜT VE ETKİNLİKLER

a) Parti tipolojisi

Siyasal partiler sivil toplum örgütlerinin tümüyle siyasetle ilgili bir türüdür. Siyasal düzenin stratejik bir unsuru olarak anayasada yer alır ve devletle toplum arasında kamusal kuruluş olarak nitelenirler. Partilerin öncülleri dernek ve fikir grubu, klik ve nüfuzlu çevre, parlamento grubu, gizli ve yarı-gizli örgüt, siyasal hareket biçimlerinde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl ortalarında ülke çapında örgütlenmiş partiler oluşur, bir parti yönetici ve aktivistleri grubu ortaya çıkar. 19. yüzyıl sonlarında kitle partilerinin kurulmasıyla, parti örgütleri üzerine analizler yapılmaya başlanır, Moisei Ostrogorski, Roberto Michels, James Bryce'ın yapıtları gibi. Bu incelemelerde vurgu parti içi iktidar üzerindedir. Michels'e göre, işbölümünün gelişmesi siyasal rollerde profesyonelleşmeye ve o da partilerde oligarşik bir örgüt yapısının yerleşmesine yol açmaktadır. 1920-40 arasında Amerikalı yazarların incelemeleri ve partiler üzerine ilk kapsamlı çalışmayı yapan Maurice Duverger (Siyasal Partiler, 1951) ise parti makinalarının yapısını analiz ederler.

İzleyen satırlarda altı kritere dayanarak (köken, faaliyetler, üyeler, örgütsel model, ideoloji, toplumsal taban) değişik parti tiplerini tanımlamaya çalışacağız. İlk partiler kadro partisi yapısındaydı, kökenleri daha çok parlamento grubu ve yerel seçim komiteleriydi, bu ikisi arasında düzenli ilişkiler kurulması sonucunda oluşmuşlardı. Ancak fikir grupları, dernekler, klikler de kadro partilerine kaynaklık edebilmiştir. Kadro partilerinin gelişmesini ilk parlamentoların kurulması ve sınırlı oya dayalı seçimlerin yapılması belirlemiştir. Faaliyetleri parlamento içi etkinlikler (yakın görüşteki parlamenterler aralarında grup kuruyordu) ve seçim devresinde komitelerin adayları desteklemeye, masrafları karşılamaya yönelik etkinlikleriyle sınırlıydı. Üye sayıları azdı: aristokrat ve burjuva kökenli parlamenterler, yöresinde nüfuzlu eşraftan kişilerden oluşan komiteler. Örgüt yapıları gevşekti: birimler parti merkezi karşısında özerkti, esas ağırlık parlamento grubunda olup oy disiplini yeterince kurulamıyordu (parlamenter mecliste bağımsız davranabiliyordu). Bu partiler oldukça pragmatikti, ideolojiye fazla önem vermezlerdi. Toplumsal tabanları zengin kesimler ve onların nüfuzu altındaki seçmenlerdi. Kadro partilerinin ilk önemli örnekleri 18. yüzyılda parlamentoda oluşmuş İngiliz muhafazakar (tories) ve liberal (whigs) partileriydi. 19. yüzyılda Fransa'da yerel siyasal yaşamda kök salmış eşraf partileri oluşur, ABD'de ise caucus denilen eşraf komitelerine dayanan parti makinaları (Andrew Jackson'ın Demokrat Partisi gibi). Başlarda parlamenter bir yapının olmadığı

Avrupa ülkelerinde siyasal hareketlerin partileşmesinde de kadro tipi bir örgütlenme gözlemlenir: önce fikir grupları, dernekler, kliklerde toplanmış aktivistler, parlamentonun oluşumundan sonra parlamentoya giriş ve gruplaşma ile yerel düzeyde seçime yönelik komiteler.

İlk kitle partileri genel oya geçişin başladığı 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında kurulan sosyalist partilerdir. Parlamento gruplarından kaynaklandıkları için kadro partileri iç kökenli sayılır, kitle partileri ise dış kökenlidir. Sosyalist partilerin kuruluşunda sendikalar aktif rol oynamıştır (tipik örnek İngiliz İşçi Partisi'nin kuruluşunda Trade-Union Congress'in önayak olmasıdır), keza 19. yüzyıl boyunca oluşan sosyalist gruplar, fikir klüpleri de kurulmalarında etkili olmuştur. Bu partiler geniş bir üye tabanına sahiptiler, bazısında sendika üyeliğiyle parti üyeliği çakışıyordu (İngiltere'de örneğin). Çok sayıda üyenin aidatlarıyla finanse ediliyorlardı, kadro partilerindeki gibi zengin kesimlerin yardımlarıyla değil. 1914'de Alman Sosyal-Demokrat Partisi ve İngiliz İşçi Partisi'nin 1 milyondan fazla üyeleri vardı. Kitle partilerinin faaliyetleri salt seçim ve parlamentoyla sınırlı değildi, zamanla bunların önemi artmış olsa bile (sosyalist partiler ancak 20. yüzyıl başlarında etkili parlamento grupları kurabilmişti). Üye ve kitlelerinin sosyal yaşamını kapsayıcı etkinlikleri vardı: sendikalar ve kitle örgütleriyle yakın bağlar, kitleyi bilinçlendirmeye yönelik çalışmalar (sosyalizmin işçi sınıfına benimsetilmesi), yüksek tirajlı parti basını ve eğitim faaliyetleri (akşam kursları gibi), taban birimleri şeklinde örgütlenme ve salt seçim devresiyle sınırlı olmayan sürekli propaganda. Örgüt yapıları da farklıydı. Sosyalist partilerin tabanında şubeler (yerleşim birimleri ve bazan işyerleri temelinde kurulmuş şubeler) yer alıyor ve federasyonlar şeklinde birleşiyorlardı, kalabalık bir parti bürokrasisi vardı (1910'da Alman SPD'nin 3000 sürekli görevlisi vardı örneğin). Parti yönetim komiteleri ve kongreleri şeklinde düzenli bir mekanizma kurulmuştu, böylece görece istikrarlı bir yöneticiler iç çemberi oluştu. Parlamenterler parti merkez yönetim komitesine tabiydi (partinin aldığı kararlar doğrultusunda oy kullanılırdı). Başlarda belirgin bir şekilde ideolojik olan sosyalist partilerin bu özellikleri zamanla zayıflamış, sistem içi reformizme kaymışlardır. Toplumsal tabanları işçi sınıfına dayanır, ama başka kesimlerde de destek bulabilmişlerdir. Kitle partisine yakın yapıdaki bir diğer tür Hıristiyan partileridir, bunların kuruluşunda dinsel çevreler öncü olmuştu.

Kitle partilerinin kurulmasından sonra kadro partileri onları izlemiş, kadro tipinin kitle tipiyle eklemlendiği bir yapıya geçmişlerdir. Üye sayıları artmış, mecliste parti disiplini sağlanmıştır. Ancak tabanda eşraf komiteleri şeklinde örgütlenme ağırlığını sürdürmüş, faaliyetler esas itibarıyla seçime yönelik olmaya devam etmiştir (kitleselleşme eğilimi buna bağlıdır, amaç genel oy hakkıyla safları çok genişlemiş olan seçmen kitlesine nüfuz edebilmektir), faaliyetlerin diğer ağırlık merkezi ise yine eskiden olduğu gibi parlamento çevresidir. ABD'de 20. yüzyıl başında partiyle seçmenleri arasında daha düzenli bağ kurulmasını sağlayan bir yapı vardı. Önseçim mekanizması seçmenin eşraf komiteleri üzerindeki etkisini arttırmaktaydı. Kentten yerleşim birimlerine (ward), oradan 500 seçmenlik oy bürolarına (precinets) uzanan bir yapı oluşmuştu. Her ward'da bir boss, her precinet'de de boss'a bağlı bir captain vardı. Robert Merton precinet captain'inin rolünü vurgular: samimidir, sosyal yardımcıdır, danışmandır, hizmet dağıtıcısıdır. Bazı sol partiler de kadro-kitle arası bir yapıdaydı, Fransa'da Radikal Parti 1901'de çeşitli fikir gruplarınca kurulmuştu, taşrada serbest meslek sahibi, öğretmen gibi ilerici elitlere dayanan yaygın bir yerel örgütlenme yaratmıştı.

İki savaş döneminde yeni bir kitle partisi tipi ortaya çıkar, komünist ve faşist partileri kapsayan bu tip mobilize kitle partisi olarak adlandırılabilir. Duverger'ye göre bu tip partinin özelliği üyelerinden tam bir bağlılık istemesidir. Bu parti tipi kriz ve mobilize politika ortamının ürünüdür. Önceki kitle partileri gibi parlamento dışı kökenlidir: komünist partiler Rus devrimi sonrasında sosyalist partilerin bölünmesi sonucunda devrim yanlısı kanatlar tarafından, faşist partiler savaş sonrasında köktenci sağ ulusçu aktivist gruplar tarafından kurulmuşlardır. Üye sayıları çoktur, klasik kitle partilerinden daha çok üyelerinin militanlığına dayanır, yandaş kitlelerini eyleme yöneltirler, onların sosyal yaşamlarını daha fazla kapsarlar. Faaliyetlerinde seçim ve özellikle parlamento ikinci planda kalır, örgütsel faaliyet, ideolojik propaganda ve eğitim, kitle örgütlenmesi ve mobilizasyonu, şiddet eylemleri önem kazanır. Örgütsel yapıları merkeziyetçi ve disiplinlidir: parti merkez organları belirleyicidir, liderin rolü artar, üye kitlesini tabanda faal birimler içinde örgütlemişlerdir. Bu parti tipi ideolojiktir, toplumsal tabanları popülerdir (popüler bir sınıfsal taban veya belirli bir konjonktürde sınıflararası popüler destekte tırmanma).

Komünist parti modelinin teorisi Batı'daki gibi legal sosyalist bir partinin kurulamadığı Rusya'da Lenin tarafından yapılmış, 1917 devriminden sonra Rus komünist partisinin izinde dünyanın birçok ülkesinde komünist partiler kurulmuştur. Lenin'e göre çarlığa karşı gizli mücadele profesyonel devrimci bir elitten oluşan bir parti gerektirmekteydi (Rusya'da Alman sosyal-demokrasisi gibi açık bir parti yapısı kurulamazdı), bu parti proleter kitleyi bilinçlendirmeli ve eyleme yöneltmeliydi. Komünist parti örgütünde taban birimi işyeri ve yerleşim yeri temelinde kurulmuş hücredir (sosyalist partilerde taban birimi birkaç yüz üyeli şubeydi, hücrenin ise birkaç on üyesi vardır). Militan pratikler çoktur, her üyenin komünist fikirleri yayması istenir. Demokratik merkeziyetçilik benimsenir: yöneticilerin seçimle gelmesi ve alınacak kararların tartışılması, azınlığın çoğunluğa uyması ve yönetimin talimatlarına uyulması. Pratikte, bilhassa gizli koşullarda merkeziyetçilik demokrasiye üstün gelmektedir. Komünist parti merkezinde kongre tarafından seçilen merkez komite, onun içinde dar bir grup olan politbüro ve genel sekreter (veya başkan) yer alır. Faşist partiler çok üyeli oldukları gibi (1932'de nazi partisinin 800 bin üyesi vardı), askeri bir yapılanmaya da sahiptiler. Örgütsel birim milisti, nazi milislerinde hiyerarşik bir piramid vardı: manga, müfreze, bölük, tabur, alay, tugay, tümen. Liderin güçlü otoritesi ve kitle üzerinde karizmatik etkisi vardı. Komünist ve faşist partiler iktidar olduklarında ise, genellikle tek parti konumundadırlar, devlet partisi özelliği kazanırlar, yönetsel kademelerde parti yöneticileri yer alır.

20. yüzyıl ikinci yarısında Batı'da kitle partileri geriledi (sosyalist partiler belirli sürelerle iktidar olup yönetim partileri haline gelebildiler, sınıfsal özellikleri zayıfladı, seçmen sayıları artarken üye sayıları azaldı). Kadro-kitle arası parti tipine yakın yeni bir parti tipi gelişti. Bu parti tipi değişik adlarla tanımlanır: her şeyi kapan parti (Otto Kirchheimer), seçmen partisi (Jean Charlot), çekim partisi (Roger-Gerard Schwartzenberg), vs. Kitle partisi sınıfsal çelişkilerin ve ideolojilerin ağır bastığı sanayi çağının partisi iken yeni tip uyuşum ve pragmatizmin ağır bastığı sanayi-ötesi çağın partisi olarak nitelenir. Bu yeni tip partinin kökeni eski kadro ve kitle partilerinin dönüşümüdür. Üye sayısı azalır ama yine de az değildir, esas önemlisi üyeler pek faal değildir. Parti faaliyetleri büyük ölçüde seçime yöneliktir. Taban örgütlenmesi ikincildir, merkez örgütü ile parlamento ve hükümet çevresindeki etkinlik ağır basar (ama parti ve oy disiplini vardır), kitle iletişim araçları

vasıtasıyla seçmen-halkla iletişim kurabilen lider ve çevresinin önemi artar. Yeni parti tipi ideolojik değildir, iktidar alternansı koşullarında pragmatik iktidar ve muhalefet partisi niteliğindedir, bütün sınıflardan seçmenlere seslenmekte, her kesimden oy alabilmektedir, üye ve yandaşlarını sistemle bütünleştirici bir rolü vardır. Bu yeni tipe hem sağda hem merkezde hem solda raslanmaktadır (ama solda kitle partisi yapısı bir ölçüde sürmüştür).

Kirchheimer'a göre her şeyi kapan parti (cath-all party) üyelerinden çok seçmenlere yöneliktir (her türden seçmeni çekmek için eklektik bir tutum takınır), parti içi iktidar çoğu zaman dışardan gelme elitlerdedir, destek sağlamak için çıkar gruplarıyla bağ kurar. Schwartzenberg ise seçim rekabetinin belirlediği çekim (attraction) partisinin amacının mümkün olduğu kadar çok seçmen çekmek olduğunu, belirli bir sınıf veya alt-kültürle sınırlı kalmayıp farklı kesimlerin çıkarlarını uzlaştırmaya çalıştığını, doktrinal katılığı dışladığını belirtir. Bu partinin yönetiminde ağırlık iç yöneticilerde değil seçmen kitlesiyle yakın bağları olan seçilmişlerdedir. Charlot ise üç parti tipi ayırdeder: eşraf partisi (kadroya yakın), militan partisi (kitleye yakın), seçmen partisi. Seçmen partileri sınıflararasıdır, tümüyle seçmene yöneliktir, ideolojik değil pragmatiktir, örgüt yapıları oligarşiktir, yönetim görevlerine kooptasyonla gelinir.

20. yüzyıl ikinci yarısında parti olgusu azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelere yayılmıştır, bu ülkelerdeki partilerin yukardaki tipolojiye göre tasnifi problem yaratmaktadır. Ergun Özbudun'un Siyasal Partiler kitabında pragmatik pazarlıkçı parti, ideolojik parti, geleneksel partikülarist parti şeklinde bir kategorileştirme yapılır, üçüncü tip özellikle bu ülkelerde görülür. Sözkonusu ülkelerdeki geleneksel partikülarist partiler kadro tipine, ideolojik partiler kitle tipine ve mobilize tipe, pragmatik ve clientelist partiler kadro-kitle arası tipe ve yeni tipe yakın addedilebilir. Afrika partilerini inceleyen Morgenthau ve Hodgkin kitle partisi ve patron partisi ayırımı yaparlar. Kitle partisi çok sayıda üye toplamaya çalışır, ama üye kitlesiyle sosyal ya da entelektüel elit kökenli yönetici kesim arasındaki mesafe sanayileşmiş ülkelerin kitle partilerine göre daha büyüktür. Patron partisi daha çok geleneksel elitlere (oyları yönlendirebilecek olan eşrafa) dayanır, örgütlenmesi zayıftır, pek disiplinli değildir, üyelerinden fazla katılım istemez. Coleman ve Rosberg ise devrimci merkeziyetçi parti-pragmatik çoğulcu parti ayırımı yapar. Devrimci merkeziyetçi partilerde (Gana, Mali, Gine) ideolojik sorunlarla ilgilenilir, toplumu kökten değiştirme amacı vardır, örgüt yapısı monolitik ve merkezidir, parti ve devlet yapıları iç içedir. Sol veya ulusçu eğilimlidirler. Pragmatik çoğulcu partiler (Senegal, Fildişi Kıyısı, Kamerun) ise ideolojik problemlerle daha az ilgilidir, kökten dönüşüm amacı da taşımazlar, örgüt pek yapılaşmamıştır ve pek hiyerarşik değildir, toplum ve devlet düzeninde sosyal gruplara belirli bir özerklik bırakan kontrollü bir çoğulculuk uygularlar.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelere özgü olarak nitelenen bir diğer parti tipi otoriter partidir, tek partili ve askeri rejimlerde görülür, az önce belirttiğimiz devrimci merkeziyetçi partiyle benzeştirilebilir ama solda da olabilir sağda da. Ayrıca son dönemde bu ülkelerdeki nısbi demokratikleşme süreci parti sayısında belirgin bir artış getirmiştir, bu süreçte hem kitleye dayanan partiler hem pragmatik kadro-kitle arası partiler hem de geleneksel-partikülarist partiler varlık göstermektedir.

b) Parti örgütü ve etkinlikleri

Bu bölümde siyasal partilerin örgüt yapısı ve etkinlikleri üzerine bir gözden geçirme yapacağız. Parti örgütü iki kademelidir: merkez ve yerel birimler. Merkez örgütünün başında parti lideri bulunur, stratejik figürdür. Toplumda partiyi temsilen esas o tanınır, parti imajının oluşumunda çok etkilidir, parti görüşleri çoğunlukla lider vasıtasıyla açıklanır, televizyonda yurttaşlar sıklıkla önemli partilerin liderlerini görür ve dinler. Parti iktidara gelince başbakan veya başkan olur, muhalefetteyse eleştirileri dile getiren kişidir. Sıkı parti yandaşları lidere bağlılık duyabilir, karizmatik nitelikleri olan liderler kitleyi peşinden sürükleyebilir. Birçok lider uzun süre partinin başında kalır, bu durum oligarşik eğilimin göstergesi sayılmaktadır. Parti yönetiminde, politikalarının belirlenmesinde en ağırlıklı kişidir, bu nedenle hakkında partiyi başarıya götürdü veya tersine yenilgisine sebep oldu gibi değerlendirmeler yapılır. Bazı partiler büyük ölçüde lideriyle özdeşleştirilir, bazısında daha kurumsal bir yapı vardır. Parti liderinin yanısıra başka simalar da ön plandadır (genel sekreter, başkan yardımcıları gibi), parti işlerinin yürütülmesinde esas onlar etkilidir, lider dışa yöneliktir daha çok.

Merkez örgütünün odağı merkez yönetim kuruludur (adı değişir partisine göre). Bu kurulun görevi parti örgütünün yönetilmesi, parti kararlarının alınması ve etkinliklerinin yürütülmesidir. Bazı partilerde kurul içinde lider hakimiyetinden sözedilir, bazısındaysa kurulun lider karşısında ağırlığı artar, kurulda partideki değişik hiziplerin temsilcileri yer alabilir. Parti iktidara geldiğinde kuruldan birçok kişi hükümete girer. Kurulun bazı üyeleri uzunca süre değişmeyebilir, parti yönetiminde geniş bir kurulla dar yönetici komite ayırımı da olabilir. Merkez örgütünde değişik yan birimler yer alır, her zaman hepsi olmasa da: örgütlenme, propaganda, seçim, kuralların gözetimi ve cezalandırma (bazı üyeler partiden atılabilir), parti içi eğitim, toplumsal örgütlenmelerle, halkla ilişkiler ve daha başka konularla ilgili. Parti örgütünde sürekli parti görevlileri çalışır, özellikle kitle partilerinde bunların sayısı yüksek düzeye varır.

Parti merkez örgütünün temelinde genellikle düzenli aralıklarla yapılan parti genel kongresi yer alır, burada parti sorunları ve politikaları tartışılır, yönetici organlar ve lider seçilir. Parti ritüelinin çok önemli bir unsurudur kongreler. Bazıları çok hararetli geçer, parti içi hizip mücadeleleri kongrede iktidar yarışına dönüşür, parti yönetimi için farklı adaylar gösterilir. Partilerde hizip mücadelesi hem görüş farklılığından kaynaklanabilir hem de ekip, grup mücadelesidir. Bazan partide güçlü bir lider çevresinde bütünleşme olabilir veya bir grubun, liderin hegemonyası kurulabilir. Ayrıca partinin parlamento grubu parti merkez yönetimine koşut olarak düşünülmelidir, parlamento grubu bazan özerk davranabilir. Parti iktidardaysa hükümetle parti merkez yönetimi ilişkileri de dikkate alınmalıdır, çoğu zaman hükümetin daha etkili olduğu söylenebilir çünkü en azından birçok hükümet koalisyon yapısındadır.

Partiler genellikle yerel düzeyde örgütlenmiş yapılardır, bazısında gelişmiştir bu örgütlenme bazısında zayıf, bazısında görece özerktir bazısında merkeze tabi. Yerel örgütler hiyerarşik olarak birkaç düzeydedir. Bazı ülkelerde bölge veya eyalet örgütleri vardır. Parti yerel örgütü daha çok il düzeyinde odaklanır, onun altında ilçe örgütleri yer alır. Daha alt düzeyde köy, semt, işyeri örgütleri

de olabilir, örgütlenmenin fazla tabana inişi partizan çekişmeleri arttırıcı olduğu gerekçesiyle eleştirilir de. Partinin yerel örgütleri merkezdekine benzer bir yapılanma içindedir. Yerel kongreler yapılır (bölge, il, ilçe düzeyinde), yerel parti yöneticileri ve üst birimlerin kongreleri için delegeler seçilir. Genel kongredeki hizip mücadeleleri yerel birimler arası çelişmeler ve iktidar çekişmesiyle de ilgili olabilir. Bölge veya eyalet başkanları merkez yönetimden görece bağımsız davranabilir, onunla çelişki içine düşebilir. İl ve ilçe başkanları yerel parti örgütünün ana figürleridir, yörelerinde nüfuzlu ve prestijli kişiler olmaları partinin seçim başarısını etkiler. Yerel birimlerin yönetim kurulları da vardır, birimin büyüklüğüne göre değişik konularda yan birimleri ve sürekli parti görevlileri olabilir.

Yerel birimler aynı zamanda parti üyeliğinin gerçekleştiği düzeydir. Çok sayıda üyesi olan kitle partilerinde sözkonusu birimler tabana inerler (semt, köy, hatta işyeri birimleri kurarlar), üyeler içinde ön planda bir kesim parti militanlarıdır. Kadro partilerinde daha çok yörenin eşrafından kişiler parti örgütünde yer alır. Yeni tip partide ise seçim faaliyetleri esastır, üye sayısı fazla değildir, fazla olsa bile çoğu faal değildir. Partinin yerel lokalleri parti kanalıyla iş yaptırmak isteyenlerin uğradığı bir yer haline gelebilir, parti üyelerinin buluşma ve toplanma yeridir, lokallerde bazı düzenli etkinlikler de yürütülebilir (tartışma toplantıları, eğitim gibi).

Yerel birimlerin seçimlerin yapıldığı mekan olması yerel parti örgütünün önemini arttırır. Birçok partinin yerel birim yöneticileri yerel meclislere girer, yerel yönetici olur. Yerel meclislerdeki parti grupları ve partili belediye başkanları ile partinin yerel örgütü arasındaki ilişkiler de önemli bir husustur. Ulusal meclis seçimleri için adaylar yerel düzeyde gösterilir (dar veya geniş seçim bölgesi, ilçe, il, bölge). Adayların saptanmasında, seçilebilir konuma gelmesinde yerel parti yönetiminin etkisi vardır, bu konuda merkezle çelişkiye düşebilir. Bazılarında yerel düzeyde önseçimler yapılır, iki dereceli seçimlerde ikinci seçmenler yerel düzeyde belirlenir. Yerel parti yöneticilerinin seçime katılmasına sık raslanır, bir kısmı parlamenter seçilir. Parti tabelaları küçük kentlerin, büyük kent semtlerinin peyzajında önemli bir ögedir. Yerel işlerin görülmesinde, yerel etkinliklerde parti örgütlerinin katkısı beklenir. Yerel parti örgütleri halk taleplerinin merkezi yönetime (hükümete, meclise, devlet kurumlarına) ve yerel kurumlara (yerel yönetimlere, merkezden idareye, devlet kurumlarının yerel şubelerine) iletilmesinde rol oynarlar, bu süreçte clientelist bağlar kurulabilir.

Parti örgütlenmesinde bir diğer eksen partinin yan örgütleridir. Gençlik ve kadın kollarının parti örgütlenmesinde ayrı bir yeri vardır: bazı partiler genç kitleden daha fazla destek gördüğü için gençlik örgütlerinin önemi artar, kadınlar parti üye ve yöneticileri arasında azdır, bu nedenle kadın kolları dar bir kadın kesiminin etkinliği gibi gözükür. Başka yan örgütler de kurulabilir, örneğin sosyal kesimlere göre. Partiye yakın örgütler bir başka gruptur. Bazısı çok yakın olabilir (hatta ikisine üyelik çakışabilir), bazısı partiyi destekleyebilir, bazısının yöneticileri ve kitlesi arasında parti yandaşları görece etkili olabilir. Bir grup derneklerdir, özellikle yerel düzeyde hangi dernek hangi partiye yakın diye bakılır. Bu dernekler belirli kesimlerin taleplerinin partiye iletilmesini de sağlarlar. Diğer grup belirli bir sosyal kesimin geniş kapsamlı örgütleridir: sendikalar (özellikle sol partilerin sendikalarla yakın bağları olmuştur), işveren örgütleri (bazı partileri destekledikleri, maddi yardım sağladıkları vurgulanan bir husustur), esnaf, çiftçi ve meslek örgütleri. Ayrıca örgütlü yapıda olmasalar da partinin yakın bağlarının olduğu, partiye destek sağlayan kesimlerden sözedilir: güçlü ekonomik

çevreler, kitle iletişim araçları, devlet kurumlarında kilit mevkiler ve kaleler, belirli sosyal kesimler ve önde gelenleri, belirli yerel birimler halkı ve önde gelenleri, bazı dinsel çevreler, aydınlar gibi.

Parti yöneticilerinin kimliği konunun bir başka yönüdür. Bu konuyu siyasal elitler bölümünde ele alıyoruz. Parti üyeleri konusunda daha önce kadro partilerinin üst çevrelerden az sayıda üyeye, kitle partilerinin özellikle belirli sosyal kesimlerde yoğunlaşmış çok sayıda üyeye sahip olduğunu belirtmiştik. 20. yüzyıl ikinci yarısında parti üyeliği eski önemini yitirmiştir, birçok üye faaliyetlere pek katılmaz. Bununla birlikte, birçok parti azımsanamayacak miktarda üyeye sahiptir, siyasal faaliyetlerin yeni geliştiği ülkelerde ise parti üyeliği yeni bir katılım kanalı olarak belirebilmektedir. Parti üyeliğinin ötesinde parti aktivistleri (veya parti militanları) vardır, bunların bir kısmı sürekli parti görevlisidir. Seçime yönelik yeni parti tipinin yayılması aktivistlerin faaliyetlerinin daha çok seçim devresinde yoğunlaşması, militan pratiklerin azalması sonucunu vermiştir. Ancak azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde siyaset oldukça mobilize biçimlerde cereyan etmekte, bu süreçte yeni bir militan kadro temayüz etmektedir. Özellikle anti-demokratik rejimlerde gizli, yarı-gizli muhalif örgütlerde militanlığın önemi çok artmaktadır. Clientelist bağlar kurma da bir parti aktivizmi olarak nitelenebilir. Bir başka husus parti aktivistlerinin kimler olduğudur. Genç unsurların daha faal olduğu söylenebilir. Belirli sosyal kesimlerde görece etkin, kesimin ortalamasına göre daha eğitimli unsurlar arasından da çıkarlar. Bunun dışında sosyal marjinalizasyon içinde olan kesimlerden de siyasal aktivizme yönelme olabilir.

Bir başka olgu parti taraftarlığıdır (ya da yandaşlığı), bunların bir kısmı partiye üyedir ama tümü değil. Parti taraftarlığının dereceleri vardır, müfrit-sıkı taraftar ile uzun süre aynı partiyi desteklemiş ama faaliyetlerine pek katılmamış taraftar farklıdır. Parti politikasının yayılma sürecinde parti taraftarlığı önem kazanır, ama rutinleşme sürecinde önemi azalır. Toplum içinde parti taraftarları arasında tartışmalar olur, kutuplaşmış politikada bu süreç çatışmalı bir mecraya girebilir. Parti tabanı kavramı ise partinin oy aldığı kesimleri, partiye yakın kitle örgütlerini kapsar. Belirli partiler belirli kesimlerle daha yakınsı görülürler: bir sınıftan, meslekten, birincil topluluktan daha fazla destek görmektedir, belirli bir yöre seçimlerde kalesidir…Parti tabanı oldukça süreklilik gösterebilir, parti belirli bir kesimden, belirli bir yöreden çok uzun süre destek görebilir. Değişken de olabilir. Farklı partiler arasında kalan genişçe bir kesim vardır, seçimden seçime değişen oylar yüzer-gezer oy diye adlandırılır, partiler bunları kendilerine çekmeye çalışırlar. Bazı partilerin tabanı nisbeten hareketlidir, parti çağrılarına yanıt verir, mobilize olabilir. Birçoğununki ise durağandır, siyasal faaliyetlere pek katılmaz.

Siyasal partilerin etkinliklerini değişik eksenlerde düşünebiliriz, aslında birçoğuna daha önce değindik, burada bir tasnif ve toparlama yapacağız. İktidarı ele geçirme amacı güden örgütler olarak partilerin etkinlikleri bunun çevresinde döner, diğer partilerle iktidar için mücadele ederler. İktidarı ele geçiren partinin en başta gelen etkinliği hükümet etmedir, diğerlerininse muhalefet. Bunları hükümet ve muhalefet işlevlerini incelerken görmüştük. Gerek iktidar gerek muhalefet partileri kamuoyunun oluşturulmasında en önemli aktörlerdir, bunu da kamuoyunu oluşturma işlevini incelerken görmüştük.

Parti etkinlikleri arasında en başta sayılması gereken muhtemelen seçim çalışmalarıdır. Seçim çalışmalarının bir boyutu adayların belirlenmesidir, önseçimlerle, kongrelerde, merkez ve yerel düzeyde parti yönetimlerince ve örgütlerince belirlenirler. İkincisi birkaç yıllık seçim devresi boyunca partinin seçmeni kendine çekmek için yaptığı sürekli propagandadır. Keza parti icraatı da kısmen seçmeni çekmeye yöneliktir, özellikle iktidardaysa. Değişik kesimlere, yörelere bazı hizmetler getirilmesi, avantajlar sağlanması, bazı taleplerinin yerine getirilmesi gibi. Muhalefet de iktidarda olduğu yerel yönetimler vasıtasıyla böyle bir etki sağlamaya çalışır. Üçüncüsü kısa seçim konjonktüründe yoğun seçim kampanyası etkinliğidir, kamuoyunun dikkatini büyük ölçüde üzerinde toplar. Kampanya sırasında partiler toplantılar düzenler, bazan bunlara geniş kitle katılımı olur, parti yöneticileri sık sık kitle önüne çıkar, bildiriler yayınlanır, pankartlar açılır, vs. Kampanya sürecinde bütün parti örgütleri seferber olur. Partiler oylarını elde etmek için seçmene bazı avantajlar da sağlamaya çalışır (bunun bir türü de para vererek oy kullandırmadır). Parti taraftarları arasında tartışmalar hararetlenebilir, bazan çatışmaya varabilir. Bu bakımdan seçim kampanyasının barışçıl bir şekilde cereyan ettiği ve çatışmalı geçtiği ülkeler ve seçimler ayırımı yapılır. Partiler açısından çok önemli bir sorun da kampanyanın finansmanıdır, finansörlerin partileri yönlendirdiği ileri sürülür.

Partiler yerel birimler temelinde örgütlendiğinden yerel politika çerçevesinde faaliyet gösterirler. Bunların büyük kısmına zaten değindik, toparlayalım: yerel düzeyde seçilmiş parlamenterlerin faaliyetleri, yerel parti örgütünün parlamento ve hükümet üzerinde etkili olma çabaları ve yerel taleplerin yönetime iletilmesi, yerel birimlerde yapılan seçimler ve adaylar, seçim kazanma amacıyla da yöreye getirilen hizmetler, seçim kampanyaları sırasında yerel parti örgütlerinin seferber olması, yerel düzeyde parti tartışmaları. Partiler ulusal yönetim gibi yerel yönetimleri de ele geçirmeye çalışırlar. Yerel yönetime gelince hizmetler getirir, bu arada destekçileri olan kesimlere olanaklar sağlarlar. Yerel meclislerde parti tartışmaları cereyan eder. Yerel devlet örgütü üzerinde etkili olmaya çalışırlar, yerel iş dünyasında varlık gösterirler (yerel eşrafla, iş çevreleriyle ilişkileri vardır, desteklerini almaya çalışırlar), yerel dernekler üzerinde etkili olurlar. Yerel düzeyde partiler halkla daha yakın ilişki içindedir, talep ve şikayetlerini saptar ve yanıtlamaya çalışırlar (bunda tabii ki seçim kaygısı belirleyicidir), propaganda yaparlar, köy, semt gibi alt düzeylerde parti temsilcileri atayabilirler, oralardaki parti taraftarlarıyla bağ kurarlar.

Parti etkinliklerinin diğer eksenleri arasında baskı gruplarıyla, elitlerle bağlar, mobilize politikada etkinlik sayılmalıdır. Partilerin yerel örgütlerinde yerel elitler faaldir. Ulusal düzeyde partiler baskı gruplarının desteğini kazanmaya çalışırlar, bu nedenle taleplerini dikkate alırlar. Bazı baskı gruplarıyla yakın bağları vardır, onları yönlendirmeye çalışırlar. Birçok parti belirli sınıfların ve elitlerin temsilcisi sayılır, onlarla informel bağları vardır. Siyasal elitlerin devşirme kanalıdırlar aynı zamanda. Birçok parti mobilize politika süreçlerinde ortaya çıkmış, örgütlenmiş ve bir kısmı iktidara gelmiştir: yabancı egemenliğine karşı ulusal partiler, devrimci, komünist ve sosyalist partiler, faşist ve otoriter partiler, demokratikleşme için mücadele eden partiler, çeşitli rejim karşıtı partiler, birincil bağlara dayalı partiler. Bunlar açık veya gizli, kitlesel ve silahlı mücadeleler yürütmüş, yürütmektedirler. Bir diğer tür anti-demokratik rejimlerde tek partinin kitle örgütlenmesine gitmesi ve bazan mobilizasyonuna başvurmasıdır. Nihayet demokratik rejim çerçevesinde genellikle kitle

partilerinin gösterilerini, partizan bölünmeler temelinde kızışmaları belirtmek gerekir. Mobilize politika süreçlerinde parti militantizmi yüksek düzeye varır.

Parti etkinliklerinin bir başka ekseni örgüt içi etkinliklerdir. Tüm partilerde bu tür etkinlikler vardır, ama kitle partilerinde daha fazladır. Bunların büyük kısmından daha önce sözettik (ulusal düzeyde de olabilirler, yerel düzeyde de), gözden geçirelim: parti programı ve hazırlanması, parti kongreleri, parti yönetici organlarının toplantı ve kararları, yönetici organların alt birimlerle istişaresi, birimler ve üyelere yönelik genelge ve açıklamalar, üyelerin katıldığı toplantılar, seçimlerde parti adaylarının belirlenmesi, parti lokallerinin frekantasyonu, parti içi eğitim (bazan parti okulu), eğlence ve kültür faaliyetleri, parti basını (kitle partilerinde bunların geniş bir okur kitlesi vardı), vs. Partinin örgüt içi ilişkileri açısından önemli bir husus hizip mücadeleleri ve bunların bazan partiden ihraçlara, ayrılmalara ve ayrı parti kurulmasına varmasıdır. Parti etkinliklerini uluslararası planda da düşünmek gerekir, değişik ülkelerden birbirine yakın partiler arasında bağlar kurulur, bunlar bazan uluslararası bir örgütte bir araya gelebilirler (Sosyalist Enternasyonal gibi) veya uluslararası bir parlamentoda temsil edilebilir, ortak grup oluşturabilirler (Avrupa Parlamentosu'ndaki gruplar gibi).

3. SİYASAL AKIMLAR

a) Sol-sağ ekseninde akımlar

Siyasal partiler siyasal çizgisine, programatik yaklaşımına göre değişik kategorilere ayrılır, bu kategoriler akım olarak adlandırılır ve çoğu zaman ideolojilerle ilgilendirilir. Genel bir kategorileştirme sol-sağ ikilemidir, Fransız devrimi sonrasında Batı'da ortaya çıkmış bir ayırımdır, ideolojik ayırımın globalize bir ifadesidir. Ancak tüm partiler bu ikileme uymaz, bu nedenle ikilemin dışındaki partiler diye bir kategori de düşünülebilir, özellikle Batı'dan farklı bir gelişme çizgisi izlemiş Üçüncü Dünya ülkelerinde. Daha geçerli bir çözüm sağ-sol karşıtlığından çok bir sağ-sol ekseni çizmek olabilir (köktenci sağdan köktenci sola, arada bir orta ya da merkezin yer aldığı), sağ-sol ikilemi dışındaki partiler de aşağı yukarı bu eksen üzerinde konumlandırılabilir.

Belirsizlikler sağ ve sol kavramlarının tanımlanmasında da ortaya çıkmaktadır, 19. yüzyıldan beri sağ ve solun içerikleri değişmiştir, yerine göre sol veya sağ sayılan partilerin aynı konudaki tutumları ve konumları değişebilmektedir. Yine de bir tanımlama deneyeceğiz. Sol genellikle düzen eleştiricisi, karşıtı partilerdir, bu düzen de somut olarak 19. yüzyıldan itibaren Batı'da ve giderek dünya çapında egemen hale gelen kapitalist düzendir. Kapitalist düzendeki sosyal dengesizliklerin azaltılması ve kaldırılması, sosyal adalet ve eşitliğin sağlanması, ekonomide devletçi, kooperatist, kollektivist bir örgütlenmeye gidilmesi savunulur (özel mülkiyet ve piyasa düzeni soluna göre şu ya da bu ölçüde sınırlanır ve düzenlenir, bazan reddedilir). Kapitalist düzene karşıtlık ılımlı da olabilir (sosyal-demokrasi), köktenci de olabilir (komünizm). Sol kapitalizmle eklemlenen geleneksel ve azgelişmiş düzeni de eleştirir. Ancak bazı ülkelerde sol iktidarda olup sosyalist bir düzen vardır, o zaman sol düzen karşıtı sayılamaz (ama sol içinde muhalif kanatlar sosyalist düzeni de eleştirebilmektedir). Solun siyasal rejim ve devlet konusundaki tutumu da eleştireldir, 19. yüzyılın liberal, radikal, sosyalist solu monarşik otokratik rejime karşıydı. Genellikle sol diktatörlüğe karşıdır,

özgürlükleri ve demokratikleşmeyi savunur, ama 20. yüzyılda birçok ülkede anti-demokratik sol rejimler kurulmuştur (komünizm, Üçüncü Dünya devletçi sosyalizmi). Sol devletin toplum üzerinde egemenliğini eleştirir, ama ekonomide devletçidir. Değer sistemi açısından sol ilericidir, geleneklerin baskısına karşıdır, laisisttir, hatta bazı sollar dine karşı da çıkar tümü değilse bile, ulusçuluğu benimseyebilir (geri ülkelerde özellikle) ama şovenizme karşıdır. Sosyal taban açısından alt sınıfları savunur (sosyo-ekonomik düzene karşı çıkış bununla ilgilidir), onlardan destek de görür ama çoğu zaman görmez (bu nedenle alt sınıfların bilinçlendirilmesi gerekli görülür), birçok ülkede sol daha çok orta sınıflara dayanmıştır.

Sağ genellikle düzen yanlısıdır, kapitalist düzeni, özel mülkiyet ve piyasa sistemini savunur. Sosyal dengesizliklerin ya gelişmeyle, büyümeyle düzeleceğini umar, ya da ılımlı reformlarla yetinilmesini ister, sağına göre devletçilik şu ya da bu ölçüde kabul edilebilir, sosyal devletin uygulayıcısı da olur ama aşırıya kaçmasına karşıdır. Rejim ve devlet konusunda hem demokrasiyi benimser hem otoriter eğilimleri vardır, genellikle güvenlik açısından devletin güçlü olmasını ister. Anti-demokratik sol rejimlere ise karşı çıkar, çoğunu totaliter olarak niteler. Anti-demokratik sağ rejimler de epeyce yaygın olmuştur. Değer sistemi açısından sağ daha tutucudur, hatta birçoğu gelenekçidir, ama oldukça da modernisttir (sağ ekonomik gelişmeyi savunurken sol düzen değişikliği ve reformu savunur şeklinde bir karşıtlık da kurulabilir). Dine olumlu yaklaşır ve dindar çevrelerden destek görür, ama mutlaka dinci olması gerekmez. Ulusçuluğu çoğu zaman vurgular. Sosyal temeller açısından üst sınıflardan destek gördüğü söylenir, genellikle daha tutucu eğilimli alt (geçmişte kırsal) ve orta sınıflardan destek görür, geleneksel elitlerin yönlendirdiği kitlelerden geniş destek alabilir.

Merkez ya da ortanın görüşleri sosyo-ekonomik düzen konusunda sağa daha yakındır, rejim konusunda daha liberaldir, otoritarizmi pek benimsemez. Ama ulusçu devletçi bir merkez de vardır, sosyo-ekonomik düzen konusunda devletçiliğiyle sola yakınlaşır, rejim konusunda ise ulusçu bir otoritarizme varabilir. Merkez değer sistemi açısından daha modernisttir. Sosyal taban itibarıyla orta sınıfla bağlantılı görülür, ama duruma göre değişir.

Soldan sağa değişik akımları gözden geçirirsek, bir grup köktenci sol ve komünizmdir. Komünizm kapitalist düzeni yıkarak kollektif mülkiyet ve merkezi plana dayalı bir düzen amaçlar (geri ülkelerde iktidara geldiğinden önce toprak reformu da yapılır). Sosyal eşitliği savunur, ama gelir farkları bir ölçüde sürer. Son yıllarda komünist ülkelerde özel mülkiyet ve piyasa düzenine geçiş yaşanmıştır. Siyasal planda proletarya diktatörlüğü denilen tek parti yönetimini gerekli görür, ama kitle demokrasisi olma savı da vardır. Son yıllarda birçok komünist ülke Batı tipi demokrasiye geçmiştir, ama hepsi değil. Geleneklere ve dine karşı çıkar, geri ülkelerde ulusçu tutumlar takınmış olsa bile enternasyonalisttir. Sosyal taban olarak işçi sınıfı iktidarı olma savındadır, üst sınıfları tasfiye eder. Son yıllarda komünizm eski etkinliğini yitirmiştir. Komünizm dışında köktenci sol kapsamında iki akım belirtilebilir: Üçüncü Dünya ülkelerinde devrimci akımlar (komünizme yakındır, emperyalizmi, kapitalizmi ve geriliği hedef alırlar), Batı'da yeni sol (anarşizan eğilimi vardır, bu bakımdan ikisi de devletçi addedilen komünizm ve sosyal-demokrasiyle çelişir). Ancak 1968 konjonktürü yeni solu ile son dönemin yeni solu farklıdır, bu ikincisi daha çok, az sonra ele alacağımız solun üçüncü grubu içinde düşünülebilir.

Solda diğer grup sosyalizm ve sosyal-demokrasidir. Daha çok Batılı ülkelerde faaldir 19. yüzyıl sonlarından beri, son yıllarda Latin Amerika'da da etkinlik sağlayabilmiştir. Kapitalist düzeni özel mülkiyet ve piyasayı kaldırmadan reforme etmeyi amaçlar, devletçidir ve iktidara geldiğinde kamulaştırmalara gitmiştir (ama son dönemde piyasa sosyalizmine meyletmiştir), sosyal devleti savunur ve uygular (bu temelde daha düzgün bir gelir dağılımını hedef gösterir). Rejim olarak liberal demokrasiyi kabul eder, devlete karşı sivil toplumun güçlendirilmesinden yanadır, Rus devrimi sonrasındaki komünist sisteme demokratik olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmıştır (1920'lerde devrimden yana olan sosyalistler ayrılıp komünist partiler kurmuşlardı). Gelenekçi ve dinci değildir, genellikle anti-klerikaldir, ulusçulukla ise uzlaşır ama ulusçu bir retorik kullanmaz. Sosyal taban olarak daha çok işçi-ücretli sınıflardan destek görmüştür ama orta sınıf bir karakteri olduğu da saptanır, reform politikaları bazan üst sınıflarla çelişkiye düşmesine yol açmıştır ama onlarla uzlaşmayı esas almıştır.

Solda üçüncü grup ilerici, radikal, demokratik akımdır. Bu akım görece heterojendir, değişik alt-gruplardan oluşur, sosyal taban açısından küçük burjuva ya da orta sınıf özelliği belirtilir. Bir alt-grubu 19. yüzyıl Avrupası'nda monarşik rejimlere karşı çıkışta ılımlanmış liberallere göre cumhuriyetçi partilerdir, aynı zamanda toplumsal reformlar talep ediyorlardı, ilerici ve anti-klerikal eğilimleri belirgindi. Diğer alt-grup onun izinden giden radikal partilerdir, kapitalist düzenle uyuşur ama reformlar öngörür, demokratiktir ve diğer akımlarla koalisyonlara katılır. Bu partiler günümüze kadar zayıflayarak gelmişlerdir. Son dönemlerde gelişme gösteren yeşiller de bu grup içinde bir alt-grup olarak düşünülebilir: çevre koruma odağının ötesinde, diğer sollardan farklı olarak siyasal ve sosyal reformculuktan çok kültüralizmi ve sivil toplumculuğuyla tanınır. Komünizmin iflası ve sosyal-demokrasinin tıkanıklığının ardından son dönemde ortaya çıkan, Batı'da ve Doğu'daki yeni sol partiler de bu grup içinde bir alt-grup olarak düşünülebilir, daha önce belirttiğimiz gibi.

Bir başka alt-grup azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerdeki sol demokratik hareketlerdir, son dönemde (1980'lerden beri) sağ anti-demokratik rejimlere karşı mücadele içinde önem kazanmışlardır, gelenekçi, muhafazakar akımlarla çelişki içindedirler. Dördüncü grup olan ulusçu ve devletçi sosyalizmden farklıdırlar, onlar otoriter eğilimliyken bunlar demokratiktir. Ama son dönemdeki demokratikleşme süreci dördüncü grubun yeni koşullara uyarlanmasını da getirmiştir. Dördüncü grup dekolonizasyon döneminde ortaya çıkan, Üçüncü Dünya'daki ulusçu ve devletçi sosyalizmdir (Arap, Afrika sosyalizmleri gibi). Ekonomide devletçidir, sosyal reformlar yapar (toprak reformu, kooperatifleştirme gibi), ama komünizm gibi kollektivizme gitmez, çoğu zaman otoriter tek parti rejimi olarak iktidar etmiştir, gelenekçi ve dinci akımlarla çelişir. Bu akım da küçük burjuva olarak nitelenmiştir, kendisine kitleden kopuk olduğu eleştirisi de yöneltilmiştir.

Siyasal yelpazede sağla sol arasında sayılan bir akım liberalizmdir. 19. yüzyılda monarşik otokrasiye karşı parlamentarizmin gelişme sürecinde ortaya çıkan bu akım, zamanla muhafazakarlıkla yakınlaşmış, yani sağa kaymıştır, aynı zamanda zayıflamıştır. Ekonomide serbest piyasa düzenini savunurken siyasal alanda demokratik, ama bir ölçüde elitisttir. Sağ gibi gelenekçi pek değildir, burjuva ve orta sınıf bir sosyal tabanı vardır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde liberalizm ise son dönemde önem kazanmıştır ve iki yönden: ekonomik liberallaşmenin savunusu (ama bu,

bazan siyasal otoritarizmle uyuşmaktadır), öncel anti-demokratik rejimler ve tutucu akımlara karşı demokratikleşmenin savunusu.

Bir başka arada akım olarak ulusçuluk sayılabilir, ama bazısı sağda, hatta köktenci sağdadır, bazısı da solda (yani somut ulusçu akımlar duruma göre sağ-sol ekseninde konumlandırılabilir). 19. yüzyılın ilk yarısında ulusçu akımlar aynı zamanda liberal ve ilericiydi, daha sonra ulusçuluk sağa kaydı, 20. yüzyıl ilk yarısında köktenci bir sağ ulusçuluk gelişti (faşizm). Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise bağımsızlık sürecinde ulusçu akım ön plana çıktı, esas amaç ulusal bağımsızlık, ardından ulusal kalkınmaydı. Devletçiydi, bazı reformlara başvuruyordu, giderek otoritarizme kaydı. Üçüncü Dünya ulusçuluğu içinde bir sol kanat (devletçi sosyalist, ilerici radikal), bir de sağ kanat vardır. İkisi arasında ise ulusçu merkeziyetçilik yer alır. Türkiye'de kemalist CHP, Hint Kongresi tipik örnekleri olarak gösterilebilir, Latin Amerika ulusçu popülizmi ve bir dizi Üçüncü Dünya rejimi de bu ara kanatta düşünülebilir. Bir diğer akımsa etnik, kabilevi, yerel partilerdir, bunlar birincil bağlara dayanır, Üçüncü Dünya'da epeyce ağırlık taşırlar (son dönemde Batı ve Doğu ülkelerinde de etkileri artmıştır), solda olanları da vardır sağda olanları da. Sadece bazı ülkelerde kurulabilmiş çiftçi partileri ise bir yönüyle kırsal tutucudur (yani sağda), diğer yönüyle ilerici reformcu (yani solda).

Sağda geniş ve oldukça heterojen bir grup merkez-sağdır. Yukarda sağla ilgili belirttiğimiz özellikler en belirgin şekilde burada görülür. Bunların bir kısmı muhafazakar olarak nitelenir, liberal-muhafazakar arası da olabilirler, bir kısmı ülkesine özgü partilerdir (bu bakımdan ulusçu vurguları artar). Gelişmiş ülkeler sağı içinde bu partiler en önemli gruptur (İngiliz muhafazakarları, Fransız ulusçu merkez-sağı Gaullizm gibi). Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise bu partiler, iktidar mücadelesinin çoğu zaman en önemli unsurudur. Merkez-sağ partilerin bir kısmında otoriter eğilim görece güçlüdür, bilhassa azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde. Keza popülizm eğiliminin görece güçlü olduğu merkez-sağ partiler vardır, yine daha çok azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde (ama gelişmiş ülkelerde de yeni bir sağ popülizm eğilimi görülmektedir).

Sağda sayılabilecek bir diğer grup gelenekçi-dinsel partilerdir. Bunlar sosyo-ekonomik planda daha az liberal, daha reformcu ve sosyal olabilirler, ama kültürel planda gelenekçidirler, dine bağlıdırlar. Farklı türleri vardır. Batılı ülkelerde Hıristiyan partiler (Hıristiyan Sosyal, Hıristiyan Demokrat, geçmişte popülist) pek dinci değildir, merkez-sağ içinde, hatta ortada düşünülebilirler. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bu tür partiler önemli bir gruptur, bir kısmı köktenci sağda düşünülebilir. İslam ülkelerinde dinsel, gelenekçi partiler devletçi solun esas karşıtı gibidir, başka ülkelerde de önem taşırlar (örneğin Hindistan'da Kongre'nin karşıtı Bharatiya Janatha hem merkez-sağ hem gelenekçi olarak nitelenebilir). Bir başka tip az önce değindiğimiz birincil bağlara dayalı partilerle birlikte düşünülebilecek, azınlık dinleri ve mezheplerinin partileridir.

Üçüncü grup otoriter ve faşist partilerdir. İki savaş dönemi Batısı'nda gelişen faşist partiler ve 1945 sonrası neo-faşist partiler bir tiptir, bunlar köktenci sağda sayılır. Sola kesin karşıdırlar, demokrasiye de karşıdırlar (ama faşist partilerin önemli seçim başarıları da vardır), ırkçılığa varan bir ulusçulukları vardır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde otoriter partiler diğer tiptir, bunlar geniş bir grup oluşturduğu için aralarında önemli farklar olabilir (bazısı faşizandır, bazısı

merkez-sağa yakındır). Önemli bir kısmı otoriter rejim içinde hakim veya tek iktidar partisi iken, bazısı parlamenter demokratik rejim içinde faaliyet göstermektedir. Ekonomide liberal kapitalist ama siyasette anti-demokratik eğilimlidirler (ama bazı otoriter partiler oldukça devletçi olabilmiş ve bazıları da demokrasiye geçiş sürecine uyabilmiştir), otoriter rejim içinde fiili iktidar odağına bağımlıdırlar ama belirli bir özerklikleri de vardır, gelenekçi eğilimleri nisbeten güçlüdür.

b) Toplumsal bölünmeler ve partiler ilişkisi

Partiler üzerine incelemeler onların toplumsal bölünmelerle yakın ilişkilerini saptar, kuruluşlarını ve süregiden varlıklarını bazı toplumsal kesimlerin siyasal etkinlik isteğiyle ve diğer toplumsal kesimlerle çelişkileriyle açıklarlar. Bu açıdan özellikle sınıfsal bölünmelerin etkisi üzerinde durulur, onun ötesinde başka toplumsal bölünmelerin etkisi de vurgulanır. Bu yaklaşımı eleştiren bir görüş partilerin siyasal ve ideolojik programlar çevresinde oluştuğunu, değişik toplumsal kesimlerden geniş bir seçmen ve kitle tabanını hedeflediğini, içinde farklı kesimlerden unsurlar bulunduğunu, özellikle iktidardayken farklı çıkarları birleştirmeye çalışan, koşullara ve teknik gereklere göre hareket eden bir politika izlemek durumunda bulunduğunu, bu nedenle toplumsal bölünmeler ve kesimlere göre özerk olduğunu savunur. En azından başlarda daha yakın olan bağların süreç içinde siyasal alanın özerkleşmesi sonucunda görece zayıfladığı ileri sürülür. Bu husus özellikle sınıfsal bağlarla ilgilidir, sınıflararası parti modelinin giderek yerleştiği saptanmaktadır.

Partilerin toplumsal kimliği birkaç kritere göre tanımlanır. Biri çıkardır, hangi toplumsal kesimlerin, sınıfların çıkarlarını savunuyor sorusu gündeme getirilir. Bu bakımdan partilerin programlarının, iktidardaki uygulamalarının kimin çıkarına uygun olduğuna bakılır. Bazı partilerin üst sınıfların çıkarlarını savunduğu saptanır, burjuvazi ve toprak sahipleri gibi. Bazılarının da alt ve orta sınıfların, örneğin sol partilerin işçi-ücretli sınıfların çıkarlarını savunmaya verdiği öncelik saptanır. Keza üst sınıflar içinde değişik kesimlerin çıkarlarını savunan partiler olduğu da ileri sürülür (burjuvazinin partisi-toprak sahiplerinin partisi, dışa yönelik burjuvazinin partisi-ulusal burjuvazinin partisi gibi). Ancak yukardaki paragrafta belirttiğimiz gerekçelerle partilerin bazı kesimlerin çıkarlarını savunduğu yadsınabilir. Diğer kriter yönetici ve üye yapısıdır. Bir partinin yöneticileri hangi kesimden daha çok geliyorsa, o kesimi temsil ettiği ileri sürülür, örneğin eşraftan toprak sahibi yöneticiler o kesimin partisi olduğu izlenimi yaratır. Keza üye kitlesinde belirli kesimler yüksek oranda yer alıyorsa da, örneğin Batı'da geçmişte sol kitle partilerinde işçi ağırlıklı bir üye kitlesinin varlığı işçi sınıfı partisi nitelemesine yol açıyordu. Ancak bu noktada da yönetici kesimin bütün önemli partilerde belirli statüdeki kişilerden oluştuğu, üye kitlesinin ise heterojen olduğu veya eski öneminin kalmadığı gibi gerekçelerle itiraz edilebilir.

Üçüncü kriter seçmen tabanıdır. Bir partinin seçmen kitlesi içinde belirli bir kesimden olanlar kalabalıksa, sözkonusu partiyle o kesimin yakın bağlarına hükmedilir, daha çok da belirli bir toplumsal kesimin oylarının ne kadarının hangi partiye gittiğine bakılır: gelenekçi-dinsel partiyi destekleyen gelenekçi-dindar kitle, sosyal-demokrat partiyi destekleyen işçi ve ücretliler, sağ partiyi destekleyen küçük işletme sahipleri gibi. Ancak yukarda belirttiğimiz gibi sınıflararası, kesimlerarası seçmen partisi modeli en yaygınıdır: partilerin seçmen kitlesinde her kesimden

insan bulunmaktadır, bir kesimin oyları bazı yoğunlaşmalar olsa bile farklı partilere dağılmakta, hatta nisbeten dengeli bir biçimde dağılmaktadır. Dördüncü kriter ideo-kültüreldir. Bu bakımdan bir partinin dünya görüşünün, söyleminin hangi ideo-kültürel alana daha yakın olduğuna bakılır. Örneğin tutucu, gelenekçi partilerin kırsal kesimden seçmenleri çıkardan çok ideo-kültürel yakınlık nedeniyle çektiği gözlemlenir. Etnik, mezhepsel, kabilevi, yerel partiler içinse daha fazla böyle bir değerlendirme yapılır, etni, mezhep, kabile üyeleri azınlıkta kaldıkları, dışlanabildikleri bir ortamda öncelikle kendi kimliklerini savunma isteğindedirler. Bazı partiler yerel partikülarizmleri ve çıkarları koruma kaygısıyla kurulmuşlardır, yerel kültür yakınsılıkları bazı partilerin bazı yörelerden yüksek oy almasını sağlamaktadır. Ama bu noktada da ulusal kültürel bütünleşme, çıkar ve fikir farkları kültürel yakınsılığın etkisini zayıflatır veya çoğu partide böyle bir yakınsılık pek görülmez.

Marksist yaklaşım partilerin belirli sınıflarla yakın bağlarını saptar, parti mücadelelerini farklı sınıflar arasındaki çıkar çelişkileriyle açıklar. Kapitalist düzende çoğu parti burjuva sınıfıyla yakın ilişki içindedir, onun çıkarlarının temsilcisidir. Partiler arası mücadele farklı burjuva kesimleri arasındaki çelişkilerle de ilgilidir, örneğin toprak sahiplerinin partisi ve sanayi burjuvazisinin partisi ikilemi. Sosyalist partiler işçi sınıfının partisi olarak nitelenir. Bazı sosyal kesimler çıkarlarına uygun olduğu için bazı partileri destekler, örneğin Fransa'da mülkünü koruma kaygısı içindeki küçük köylülerin bonapartist partiyi tercih etmesi. Partilerin sınıfsal bağları siyaset sosyolojisi yazınında da önemli bir yer tutar, yukarda saydığımız dört kriter temelinde: sınıfsal çıkar, yöneticilerin ve üyelerin sınıfsal kökeni, seçmenin sınıfsal yapısı, sınıf alt-kültürü yakınsılığı. Sınıfsal açıdan dört kriter arasında uyumsuzluklara da sık raslanır, parti üst bir sınıfın çıkarını savunmaktadır ama alt sınıf bir seçmen tabanına sahiptir, partinin sınıfsal nitelenmesinde daha çok ilki önemsenir.

Batı'da parti sistemlerinin oluşumunda toplumsal bölünmelerin rolünü vurgulayan Seymour M. Lipset ve Stein Rokkan, sol sosyalizm ile sağ veya merkez muhafazakarlık ve liberalizm siyasal bölünmesini açıklayan sınıfsal bölünmenin (işçi sınıfı ile burjuva veya orta sınıf bölünmesinin) yanısıra, üç bölünmeden daha sözederler: merkez-kenar bölünmesi (merkeziyetçi ulusal partilerle etnik, yerel partikülarist partiler ikilemini açıklar), devlet-din/kilise bölünmesi (anti-klerikal ve dinsel partiler ikilemini açıklar), kır-kent bölünmesi (çiftçi partilerinin kurulmasını açıklar). Bu modeli biraz genişletebiliriz. Sınıfsal bölünmede burjuvazi içindeki çelişkileri (toprak sahibi, sanayici, tüccar kesimleri arasındaki çelişkileri), farklı orta sınıf kesimlerini (küçük işletme sahipleri, meslek sahipleri) ve işçi-ücretli kesimlerini (kalifiye işçi, düz işçi, beyaz yakalı ücretli) dikkate alabiliriz. Merkez-kenar bölünmesi günümüz Üçüncü Dünya politikasını açıklamada yararlı olabilir: ulusçu merkeziyetçi partiler karşısında etnik, kabilevi, yerel partiler. Sadece bu ikincilerin merkezle çelişkisini değil, kendi aralarındaki çelişkileri de dikkate almak gerekir (karşıt etni, kabile, bölgelerin partileri). Devlet-din bölünmesinde bürokratik, anti-klerikal partilerin ve dinsel partilerin farklı tipleri ayırdedilebilir (ikincisinde ılımlı dinsel, gelenekçi dinsel, köktenci dinsel partiler, farklı din ve mezheplerin partileri gibi). Kır-kent bölünmesi ise kırsal tabanlı partiler (sadece küçük bir grup oluşturan çiftçi partileri değil) ile kentsel tabanlı partilerin farklılaşması üzerinde odaklandırılabilir (sağı destekleyen tutucu kırsal seçmendir, kente karşı göreli yoksunluk sağ ve sol yönlerde etkili olabilir gibi saptamalar yapılır).

Partilerin toplumsal bölünmelerle ilişkisi konusunda bir başka ayırım geleneksel-partikülarist, sınıfsal-ideolojik, pragamatik-popülist üçlemidir. Çoğunlukla azgelişmiş ülkelerde geçerli olan ilk tipte geleneksel elitler kırsal halkın oyunu yönlendirirler (güdümlü oy), bu durumda geleneksel elitlerle (toprak sahibi, eşraf, din adamı, kabile lideri) partiler arasında yakın temsil bağına hükmedilir. Geleneksel elitler vasıtasıyla yahut topluluk olarak birincil bağlar temelinde belirli bir parti desteklenir, o zaman da kabilenin, etninin, mezhebin, yörenin partisi şeklinde partikülarist bir bağa hükmedilir. Sınıfsal parti ile ideolojik parti arasında çakışma gözlemlenir, özellikle sosyalist ve komünist partiler örneğinde, bunlar ideolojik oldukları gibi belirli bir sınıfa, işçi sınıfına dayanma savındadırlar. Giderek yayılan ise pragmatik ve popülist parti tipidir. Bunların kitle tabanı sınıflararasıdır, tüm kesimlerden destek alırlar, tüm seçmeni kendilerine çekmeye çalışırlar ve farklı çıkarları uzlaştırmaya çalışırlar.

4. PARTİ SİSTEMLERİ

Parti sistemi bir toplumdaki partiler yapısının özelliklerini ifade eden bir kavramdır, bazı kriterler temelinde parti sistemleri tipolojisi çıkartılır. Buradaki tipolojide rejim ayırımıyla da çakışan tekilci sistem-çoğulcu sistem ikilemini esas alacağız. İlkinde iktidar sürekli aynı partide ya da gruptadır, serbest ve rekabetçi seçimler yoktur, rejim demokratik değildir. İkincisinde iktidar partiler arasında el değiştirebilmektedir, serbest ve rekabetçi seçimler vardır, rejim esas itibarıyla demokratiktir. Parti sistemi bir rejimi tanımlamada dikkate alınan kriterlerden biridir, merkezi odağın yapısı, siyasal güçlerin yapısı, baskı-özgürlük ikilemi, ideoloji ve düzen kriterleriyle birlikte.

Parti sistemi bu ikilemin dışında başka özelliklerle de tanımlanır, özellikle iki ana kategori içindeki değişik tipleri ayırdedebilmek için. En çok belirtilen parti sayısı kriteridir, çoğulcu sistemler bir parti ağırlıklı (hakim parti), çift partili, sınırlı sayıda çok partili, fazla sayıda çok partili şeklinde bir ayırıma tabi tutulur, tekilci sistemler partisiz, tek partili, tek parti dışında başka partilerin de olduğu şeklinde bir ayırıma tabi tutulur. Parti sayısı kriteri partiler arasında iktidar alternansı olasılığında odaklandırılır, tekilci sistemlerde böyle bir alternans yoktur (ama tek parti dışında partiler ikincil ve bağımlı bir konumda iktidara ortak olabilirler), çoğulcu sistemlerde iktidar alternansı esastır ama uzunca süre aynı parti seçilebilir (buna hakim parti sistemi denilir), bazısında iktidar iki parti arasında el değiştirir (çift parti sistemi), bazısında birçok parti arasında (çok parti sistemleri). Bir dizi kriter iktidar partisi ile muhalefet arasındaki ilişkilerin yapısıyla ilgilidir. İktidarın muhalefet üzerinde baskı ve kısıtlamaya gidip gitmediği bir tanesidir (tekilci sistemlerde doğallıkla öyledir, çoğulcu sistemlerde belirli ölçülerde kısıtlama ve baskı olabilir). Keza partiler arasındaki mücadelenin ılımlı, barışçıl ve uzlaşmacı şekillerde cereyan etmesiyle çatışmacı şekillerde cereyan etmesi ve partiler arasında kutuplaşma yaşanması ikilemi kurulur.

Bununla bağlantılı diğer iki ayırım ideolojiklik ve istikrarla ilgilidir. Bazı çoğulcu sistemlerde farklı ideolojileri temsil eden partiler arasında karşıtlık vardır (bu sistemler daha kutupsal ve çatışmacıdır), bazılarında ise partiler arasında ideolojik farklar azdır (bunlar ideolojiğin karşıtı olarak pragmatik sayılır). Tekilci sistemlerin bazılarında toplumun ideoloji temelinde reorganizasyonunu amaçlayan

bir tek parti egemendir, bazılarında ise iktidardaki parti veya güç pek ideolojik değildir. İdeolojik ayırımda en genel anlamda sağ-sol ikilemi kurulur (bu bakımdan bu ikileme dayalı veya dayalı olmayan parti sistemi ayırımı yapılabilir), ama onun ötesinde daha spesifik ideolojiler de dikkate alınır (örneğin komünizm ve faşizmin tekilci sistemde egemenliği veya çoğulcu sistemde varlığı). Daha öteye parti sisteminde hangi akımların varlık gösterdiği, etkin olduğu da dikkate alınabilir. Parti sistemi istikrarlı-istikrarsız şeklinde de ayırıma tabi tutulabilir, çatışmacı ve kutupsal sistemler istikrarsızdır, çatışmacı ve kutupsal olmasa bile partilerin çoğunluk sağlayamadığı, koalisyon yapısının yaygın olduğu sistemler de istikrarsızdır. Dikkate alınması gereken bir başka kriter partiler dışındaki siyasal güçlerin iktidar çemberinde ve mücadelesinde etkinliği, partileri ikinci planda bırakabilmesidir. Tekilci sistemlerde ordunun, liderin, monarşinin etkinliği, çoğulcu sistemlerde başkanın, bürokrasinin etkinliği gibi. Parti bölünmelerinin toplumsal bölünmelerle ilgileri de önemsenir (sınıfsal bölünmelerin veya sınıflararasılaşmanın ağır bastığı, birincil bölünmelerin önem taşıdığı veya ulusçu bütünleşmenin olduğu gibi).

a) Tekilci parti sistemleri

Tekilci parti sisteminde devamlı aynı parti (tek parti) ve sosyo-politik güç (tek partinin arkasında bulunan veya parti olmadan kendi başına sosyo-politik güç) iktidardadır. Seçimler ve başka partiler yoktur veya seçimler serbest ve rekabetçi değildir, tek parti dışındaki partiler yasak veya kısıtlıdır. Sonuç iktidarın el değiştirememesi olmaktadır. Özgürlükler kısıtlıdır, rejim baskıcı yapıdadır (demokratik değildir), devlet ile tek parti veya iktidardaki sosyo-politik güç özdeşleşir.

19. yüzyılda tekilci sistemler yaygındı (monarşik otokrasi, bağımlı-sömürge düzen gibi), partilerse henüz yaygınlaşmamıştı. 20. yüzyılda partiler yaygınlaştı, aynı zamanda çoğulcu sistemler kadar tekilci sistemler de kuruldu, bunlar çoğu zaman tek parti sistemi olarak adlandırılıyordu. Komünizm, faşizm, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde otoritarizm 20. yüzyılda tekilci sistemin üç ana gelişme eksenidir. 20. yüzyıl sonlarında tekilci sistemler iyice azalmıştır, ama parti çoğulculuğu olsa bile birçok ülkede tekilci eğilimler hala güçlüdür.

Tekilci parti sistemlerini tasnifte pratik olarak en çok başvurulan ayırım yukardaki paragrafta belirttiğimiz üçlemdir (komünizm, faşizm, azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizmi), ideolojik farklılığa ve sosyo-ekonomik düzen farkına dayanır. Üçüncü tipte üçlü bir ayırıma gidilebilir: faşizme yakınsı görülebilecek sağ tutucu alt-tip (bunda mevcut sosyo-ekonomik düzen temelinde otoriter metotlarla siyasal düzeni sağlama esas amaçtır), komünizme yakınsı görülebilecek devletçi sosyalist alt-tip (bunda devletçi düzen değişikliği hedeflenir), ikisi arasında, merkezde yer alan ulusçu alt-tip (bunda ulusal kuruluş ana problemdir). Türkiye'de kemalist tek parti rejimi bu üçüncü alt-tipin erken bir örneğidir. Ancak ulusçuluk ortak paydası tüm alt-tiplerde vardır. Yerine göre değişen dozlarda da olsa tümünde baskıcı metotlar uygulanır. Üç tipe şu iki tip de eklenebilir: başta belirttiğimiz monarşik yapının sürdüğü geleneksel tip (20. yüzyılda belirli bir ölçüde sürdü, günümüzde çok az kaldı), sömürgeci tip (20. yüzyıl ortalarına kadar sürdü). Son dönemde bazı dinsel rejimler de geleneksel tipin bir başka türü olarak görülebilir. Tekilci parti sistemleri konusunda yapılan bir başka ayırım totaliter-ideolojik, otoriter, geleneksel üçlemidir. Komünizm ve faşizm totaliter sayılır, diğerleri ise

adları üstünde otoriter ve geleneksel (aynı zamanda ilk ikili ideolojik de sayılır, ama diğerlerinde de dozu daha az olsa bile ideoloji yok değildir, sağ tutucu, devletçi sosyalist, ulusçu modernleşmeci, gelenekçi ve dinsel ideolojiler gibi).

Tekilci sistem denilince genellikle tek partinin egemen olduğu, parlamentonun, seçimlerin, başka partilerin olmadığı bir yapı anlaşılır. Oysa durum daha karmaşıktır. 20. yüzyılda birçok tekilci sistemde parlamento vardı, ancak tekilci iktidarın denetiminde idi, bazan da yoktu veya kapatılmıştı ya da bir süre için askıya alınmıştı. Birçoğunda yapılmasa bile bazısında seçimler yapılıyordu, ancak serbest ve rekabetçi değildi, genellikle tekilci iktidarın gösterdiği adaylar seçiliyordu (bununla birlikte duruma göre belirli bir tercih marjı olabiliyordu), bazan tekilci iktidarı ve liderini desteklemeye yönelik plebisitler, referandumlar düzenleniyordu. Bu bakımdan parlamento ve seçimlerin etkililik derecesine göre bir eksen çizebiliriz (görece etkiliden etkisiz olduğu, hatta hiç olmadığı sistemlere doğru).

Partilerin varlığı kriteri ise tekilci sistem içinde üçlü bir ayırım yapmamızı gerektirir: partisiz sistem tipi, tek parti sistemi tipi, hegemonik parti sistemi tipi. Geçmişte, 19. yüzyılda monarşik yapının sürdüğü birçok düzen, daha sonra birçok sömürge düzeni partisizdi (ama her ikisinde de gizli, yarı-gizli faaliyet gösteren partiler olabiliyordu). Tek parti sisteminde tek bir partiye izin verilmiştir (ya da bazı başka partiler olabilse bile pek varlık gösteremezler), tek parti iktidar tertibatında tümüyle egemendir. Geçmişte Sovyet Rusya ve diğer bazı komünist ülkelerde, geçmişte ve günümüzde Çin'de, faşist ülkelerde (iki savaş arası dönemde), otoriter azgelişmiş, gelişmekte olan ülke rejimlerinin önemli bir kısmında durum böyleydi. Bazılarında tek parti dışında partiler de vardır, tek partiyle ittifak içinde veya sınırlı bir ölçüde muhalefet de yapabilerek varlık gösterirler. Buna hegemonik parti sistemi denir (rejimin egemen partisi tek olmamakla birlikte hegemonik bir konuma sahiptir). Geçmişte Avrupa'nın doğusundaki komünist ülkelerde öyleydi (savaş sonrasında komünist partiyle ittifak kuran bir dizi parti daha sonra varlıklarını sürdürdü), Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunda da öyleydi (rejimin tek partisinin yanısıra tolere edilmiş muhalefet partileri olabiliyordu, rejimin açılım devrelerinde ise muhalefet partilerine daha fazla izin veriliyordu).

Tekilci sistem içi farklılaşma başka kriterlere göre de yapılır. Bir tanesi tek parti veya hegemonik parti içi çoğulculuktur. Rejimde egemen olan bu partinin içinde kanatlar olabilir ve bunlar arasında bir ölçüde iktidar mücadelesi vardır (bu mücadelenin bir yönü de seçim yarışması ve parlamento içindeki muhalefettir). Örneğin geçmişte Mısır'da Arap Sosyalist Birliği'nin içinde merkez, sağ ve sol kanatlardan sözediliyordu. Komünist partiler içinde farklı hizipler arasında mücadele yönlendiriciydi, iktidardaki hizbin değişmesi politikalarda belirgin değişiklikler getiriyordu. Ayrıca tekilci sistemler tek parti (veya hegemonik parti) egemenliğinde gözükse bile, başka iktidar odakları da vardır, egemen parti çoğu zaman bu iktidar odaklarına bağlıdır. Bu açıdan azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizminde ordunun hakim olduğu rejimler askeri rejim olarak adlandırılır, sağ tutucu rejimlerde bu özellik daha belirgindir (örneğin Latin Amerika'da askeri rejim). Tek ya da hegemonik parti ordunun partisi, orduya yakın parti olarak görülür (Brezilya'da Arena, Endonezya'da Golkar gibi). Ayrıca askeri müdahaleyle kurulmuş rejimlerde informel askeri partiden veya askeri partilerden sözedilir. Otoriter azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde tek parti, ordu ve lider üçlüsüne

dayanan model genel geçerdi, bunun devletçi sosyalist türünde tek partinin nisbeten ideolojik özelliği nedeniyle rolü artıyordu. Faşizmde partinin rolü iktidara geldikten sonra zamanla azalmıştır. Komünizmde ideoloji uyarınca partinin rolü stratejiktir, parti örgütlenmesi devlet ve ekonomi örgütlenmesine paraleldir ve her ikisinde de partinin öncülüğü kabul edilir. Ama parti içinde dar yönetici grubun ve liderin ağırlığı artmıştır, keza rejimin yerleşikleşmesiyle giderek bürokrasinin ağır bastığı bürokratik bir rejimden sözedilmeye başlanmıştır.

Aslında tüm tekilci sistemlerde iktidar tertibatını partinin yanısıra bir dizi gücü içeren genel bir model içinde düşünmek gerekir, rejim tipine göre ve somut rejimine göre bunlar arasındaki ilişkiler bir ölçüde değişmektedir. Tek parti, içindeki kanatlar, diğer tolere partiler, gizli, yarı-gizli faaliyet yürüten partiler bir eksendir. Bir diğer eksen şunları içerir: toplumsal örgütlenmeler yapısı (rejime bağlı olanlar, rejimden görece özerk olanlar, hatta rejime karşı olanlar), kamuoyu (güdümlülük veya tersi serbestiyet derecesi), kitle desteği ve etkinliği (rejimin kitle desteğine dayandığı ve kitle örgütlenmeleri yarattığı tip daha farklıdır). Bir başka eksen parti-dışı iktidar odaklarıdır. Lider ve çevresinin nüfuzu, monarşinin kendine özgü iktidarı dikkate alınması gereken kriterlerdir. Ordunun rolü çok önemli bir kriterdir (ordunun egemen olduğu askeri rejimin farkına değinmiştik, ama tümünde ordu belirgin bir ağırlığa sahiptir), keza ordu içindeki bölünmeler de (darbeyle gelmiş rejimin darbeyle gittiği örneklere epeyce raslanır). Baskı aygıtlarının rolü ve baskı dozu, özgül olarak gizli polis ve paramiliter güçlerin etkinliği de önemli kriterlerdir (öyle ki birçok rejimde esas iktidarın lider ve çevresiyle gizli polisin elinde olduğu ileri sürülür). Genel olarak çoğu tekilci rejim bürokratik otoritarizm olarak nitelenir, bazı bürokratik corps'ların rejim içinde özgül bir ağırlığa sahip olması da sözkonusudur. Yabancı güçler ve sosyo-ekonomik güçlerin rolü diğer iki kriterdir, tekilci sistemlerin bazıları dışa bağımlıdır, bazıları bağımsızlıkçıdır, bazıları üst sınıfları korur, bazıları ise onlara karşı reformlar yapar. Birincil bağların etkisi de dikkate alınmalıdır: dinsel eğilimli tekilci rejimler vardır (İslam ülkelerinde raslanır), etnik ve kabilevi mücadelelerle ilgili tekilci rejimler vardır (Afrika'da raslanır).

Tekilci sistemin bazı demokratik çoğulcu mekanizmalar içerdiğine daha önce değindik, bunun dışında tekilci sistemden çoğulcu demokrasiye geçiş süreci üzerinde durmak gerekir. Bazı tekilci sistemler uzun sürelidir, sistemin içsel ve dışsal krizi sonucunda demokrasiye geçilebilir: faşizm 1945'de savaş yenilgisi, yani dışsal bir faktör sonucunda yıkıldı, komünizmden 1989-90'da içsel bir kriz sonucunda post-komünizme, demokrasiye geçildi. Bazı azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizmleri de uzun sürelidir, Türkiye'de 1946'da olduğu gibi rejimin girişimiyle, Latin Amerika'da 1980'lerde olduğu gibi görece barışçıl bir biçimde demokrasiye geçildi, bazılarında da rejim devrilerek demokrasiye geçildi (son olarak bazı Arap ülkelerinde görüldüğü gibi). Birçok azgelişmiş, gelişmekte olan ülkede ise istikrarsız bir yapı vardır, hem tekilci sistem içinde darbelerle iktidar değişiklikleri olur hem de tekilci sistemle çoğulcu sistem arasında görece kısa süreli, orta süreli git-geller olur (geçmişte Doğu'dan, geçmişte ve 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya'dan örnekler verilebilir).

b) Çoğulcu parti sistemleri

Çoğulcu parti sistemi tekilci parti sisteminin karşıtıdır. Başlangıçta tanımlayıcı özelliklerini belirtmiştik, tekrarlayalım: siyasal platformda çok sayıda partinin varlığı ve iktidar mücadelesinin birden fazla parti arasında cereyan etmesi, seçimlerin serbest ve rekabetçi olması ve muhalefet serbestisi, iktidarın el değiştirebiliyor olması. Çoğulcu sistemden sözedebilmek için bu üç özelliğin birlikte varlığı gerekir. Onları genel olarak sadece parti sistemi düzeyinde değil, tüm alanlarda baskıcı olmayan, özgürlükleri gözeten, çoğulcu bir siyasal sistemin varlığı özelliği tamamlar (serbest kamuoyu ve toplumsal örgütlenmeler, iktidarda güçler ayrılığı ve özerk bürokrasi), bu bakımdan çoğulcu sistem kavramı demokrasiyle eşanlamlı kullanılır. Çoğulcu parti sistemi içinde de tekilci sistemde olduğu gibi tipler ayırdedilebilir: parti sayısı (siyasal platformda etkin, iktidara gelebilen), iktidar alternansı ve iktidar yapısı (bu arada koalisyon faktörü), siyasal istikrar, parti rekabetinin çatışmacı ya da uzlaşmacı olması ve kutuplaşmanın varlığı-yokluğu, sağ-sol ikilemi ve başlıca siyasal akımlar tablosu, ideolojik-pragmatik-geleneksel parti politikası üçlemi, baskının ve muhalefet üzerinde kısıtlamanın varlığı-yokluğu, parti-dışı güçlerin iktidar çemberinde nüfuzu, ulusallaşma ve yerellik, vs. Aslında bütün bu kriterlerin dikkate alınması oldukça karmaşık bir tablo verecektir, burada parti sayısı kriterini esas alarak beşli bir ayırıma gideceğiz, diğer kriterleri onların içinde değerlendirecek ve kriterler arası düşümdeşmeleri saptayacağız.

Birinci tip hakim parti sistemidir. Bu sistemde siyasal platformda varlık gösteren birçok parti olabilir, iktidar için serbestçe veya görece serbestçe yarışırlar, ama uzunca bir süredir bunlar arasından bir parti iktidardadır (yani iktidar el değiştirebilir, ama değiştirmemektedir, seçimleri aynı parti kazanmaktadır). Ve ülke bu hakim partiyle tanınır, Duverger formel uzun süre iktidarda kalma kriterinin yanısıra, ülkeyle özdeşleştirilen bir partinin varlığı halinde hakim parti sisteminden sözedilebileceğini belirtir. Tipik örnekler olarak geçmişte İsveç sosyal-demokrasisi (1930'lardan 1976'ya kadar), Hint Kongresi (1949'da bağımsızlıktan 1977'ye kadar), Japon Liberal Demokrat Partisi (1955'den 1993'e kadar), Meksika PRI'si (Kurumsal Devrimci Parti) belirtilebilir. Bu sonuncusu devrim sonrasında 1929'da kurulmuştu, nısbi bir demokratikleşme yaşanan 1945 sonrasından 2000'e kadar 55 yıl iktidarda kaldı (öncesiyle 70 yıldan fazla), hakim partiden çok tekilci sistemdeki hegemonik partiye benzetilebilir, muhalefet üstünde kısıtlamalar vardı.

Hakim parti sisteminde partiler arası mücadele uzlaşmacı-ılımlı yapıda da olabilir, çatışmacı-kutupsal yapıda da: gelişmiş İsveç ve Japonya'da birinci eğilim egemendir, Meksika ve Hindistan'da ise ikinci eğilim diyebiliriz (ama bu son ikisinde de ılımlı-uzlaşmacı eğilim belirli ölçüde etkilidir). Hakim partinin kapsayıcı egemenliği siyasal istikrarsızlığın aşılmasını sağlayabilmektedir, ama her zaman değil: siyasal ortam Hindistan'da nisbeten istikrarsız olmuştur, Meksika'da da PRI egemenliğinin çözülme süreci istikrarsızlığı arttırmıştır. Bu hakim partiler belirgin ideolojik partiler değildirler, ama ideolojik bağları da vardır (ilkinde sosyal-demokrasi, ikincisinde muhafazakar liberalizm, üçüncüsü ve dördüncüsünde ulusçu reformculuk), muhalefet içinde de ideolojik eğilimler vardır. Global sağ-sol bölünmesi İsveç'te belirgindir, diğerlerinde de vardır: LDP sağda sayılır, ana muhalefet sosyalistlerdi, Kongre merkezde ya da merkez-soldadır, ana muhalefet Hindu sağıdır…Belirtilen dört partinin iktidarı yitirmesinden sonra günümüzde hakim parti sistemi pek

kalmamıştır, ama demokrasiye yeni geçmiş post-komünist ve azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bazı partiler böyle bir potansiyel göstermektedir (örneğin Beyaz Rusya'da Komünist Parti, Rusya'da Birleşik Rusya Partisi, güçlü başkan figürlerinin görüldüğü Türki cumhuriyetlerde). Ayrıca 1945 sonrasından 1980'lerin başına kadar İtalyan Hıristiyan Demokrasisi'nin koalisyonlarla iktidarı, 1958'den 1981'e Fransız sağının iktidarı hakim parti modeline benzetilebilir, ama daha farklıdır (onları aşağıdaki satırlarda göreceğiz).

İkinci tip çift parti sistemidir. Bu sistemde başka partiler olmakla birlikte, iktidar yarışı iki parti arasında cereyan eder ve iktidar bu ikili arasında el değiştirir (iki partiden biri ya da öteki genellikle koalisyonsuz iktidar olur). Çift parti sisteminin klasik örnekleri sayılanlarda genellikle ılımlı bir siyasal yaşam vardır, partilerde merkeze kayma eğilimi ağır basar, çünkü iki parti de en azından ortadaki seçmenleri kendine çekme kaygısındadır, böylece programlarını ılımlandırırlar, ideolojik eğilimler zayıflar. Koalisyonsuz iktidarlar kurulduğundan siyasal istikrar genellikle vardır, ancak bazan başka nedenler istikrarsızlaştırıcı olabilir (örneğin ekonomik kriz, parti içi çekişmeler ve bölünme). Çift parti sisteminin klasik örnekleri gelişmiş Batı'dadır, Batı içinde de Kıta Avrupası'nın ideolojik çatışmacı siyasal geçmişinin biraz dışında kalmış, gelir düzeyi ortalamaya göre daha yüksek ülkelerdedir.

Bir tanesi ABD'dir, bu ülkede siyasal mücadele ikisi de merkez-sağda (veya orta-sağda) sayılan Demokrat ve Cumhuriyetçi partiler arasında geçer, sosyalizm ve ideolojik politika ABD'de gelişememiştir, ama çatışmacı eğilimler az değildir (ırk ayırımı ve çatışmaları, göçmen nüfusun entegrasyon zorlukları, başkanlara suikastler, dış savaşların ve krizin olumsuz etkileri, vs). Bu ikisi dışında ABD siyasal yaşamında herhangi bir parti varlık gösterememiştir. Diğer önemli örnek İngiltere'dir. 19. yüzyılda ülke siyasal yaşamında liberal-muhafazakar mücadelesi egemendi, 20. yüzyıl başlarında İşçi Partisi'nin kurulmasının ardından 1945 sonrasında muhafazakar-işçi mücadelesi siyasal yaşama egemen oldu, iktidara devamlı bu iki partiden biri geldi (son yıllarda bu kural bozuldu, liberaller koalisyona katıldı). Ancak dar bölge çoğunluk seçim sistemi nedeniyle iktidara gelemeseler bile İngiltere'de başka etkili partiler de vardır, bunların başında %20 civarında azımsanamayacak oranda bir oy alan Liberal Parti gelir, onun dışında bölgesel partiler (İskoç, Gal) varlık gösterebilmiştir, son dönemde İskoçya'da gücü çok artmıştır, ayrıca köktenci sağ bir parti ortaya çıkmıştır. Eski İngiliz dominyonları olan Avustralya ve Yeni Zelanda'da da benzer bir çift parti sistemi vardır. İngiliz ve dominyonlar politikası ideolojikten çok pragmatiktir, ama ABD'den farklı olarak sosyalizm iki alternatiften birini oluşturur (bu ülkelerde işçi partileri sosyalisttir ama marksist değildir). Çatışmacı eğilimler uzun süreden beri zayıftır (bu hususta ABD'ye göre ilerdedirler, ama yine de İngiltere için Kuzey İrlanda sorunu epeyce çatışmalı bir süreçti).

Ancak Batı'daki çift parti sistemlerinde gözlemlenen bu yapı genelleştirilmemelidir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerdeki çift parti sistemlerinde sert mücadeleler yaşanmış, kutupsallaşma görülmüştür. Örneğin Türkiye'de 1946'dan 1960'a kadar demokrasinin ilk dönemi DP-CHP karşıtlığıyla tanımlanan bir çift parti sistemiydi. DP iktidarının son döneminde partiler arası kutuplaşma yaşandı (otoriter metotlara başvurulması, partilerin köy ve semt düzeyine inen ocak-bucak örgütlenmesi kutuplaşmanın göstergeleriydi) ve bu süreç 1960 askeri müdahalesine vardı.

Başka ülkelerde çift partili kutuplaşmanın daha belirgin örneklerine raslanır. Kolombiya'da liberal-muhafazakar ikilemine dayanan bir parti sistemi vardı, iktidar bu iki parti arasında el değiştiriyordu, ancak 1950'lerde bu yapı iç savaşa varmıştır. Keza Uruguay'da Blanco-Colorado mücadelesi de zaman zaman sertleşebilmiştir. Ayrıca şunu belirtelim: bu üç örnekte de ideolojik ve sınıfsal politika pek sözkonusu değildi (oysa kutupsallaşma eğilimi genellikle ideolojik ve sınıfsal politikanın etkisiyle açıklanır), bu durum daha çok azgelişmiş, gelişmekte olan ülke bağlamında moeitius tipi siyasal bölünme eğilimiyle açıklanabilir. Son dönemde Üçüncü Dünya'da demokratikleşme süreci çift parti sistemine (ve onun da kutupsallaşmış tipine) yaşam verebilir, ancak parti sisteminde bazı yoğunlaşma odakları belirse bile daha çok ikiden fazla seçenekli bir yapı oluştuğunu gözlemliyoruz.

Diğer tipler çok partili sistemler olarak adlandırılabilir, nitelenmelerinde sayı kriterinden çok diğer kriterler önem kazanır. Ancak konuyu karmaşaya sokmamak için, önce sayı kriterine göre üç tip ayırdedeceğiz, sonra diğer kriterlere göre bu tipleri değerlendireceğiz. Biri sınırlı çok parti sistemidir. Bunda iktidara gelebilen parti sayısı ikiden fazladır (3-4 parti olabilir), siyasal mücadeledeki etkili tarafların sayısı da fazla değildir (iktidar olsun olmasın 3-6 parti kadar). Bu grup içinde bir tür üç (ya da 2. 5) parti sistemidir. İktidar için esas olarak iki parti yarışır, ama üçüncü parti de önemlidir. Biri ya da ötekiyle koalisyon yaparak sık sık iktidara katılır. Bu sistemin tipik örneği olarak yakın geçmişte Almanya gösterilir. Hıristiyan Demokrat Parti ile Sosyal-Demokrat Parti mücadelesinde üçüncü parti Hür Demokratlar her ikisiyle de koalisyon yaparak uzun süre iktidarda kalmıştır (daha sonra Yeşiller de bazı koalisyonlara katılmıştır, ayrıca görece etkili bir sol parti, ardından hızlı bir çıkış yapan köktenci bir sağ parti de kurulmuştur, bu durumda altı parti sisteminden sözedebiliriz artık).

Bir başka tür 3-6 partinin saflaşarak karşı karşıya geldiği modeldir. Fransız politikası iki kanattan oluşan sağ ve sol koalisyonları karşı karşıya getiriyordu (sağda Gaullistler ve liberaller, solda sosyalistler ve komünistler), iki turlu çoğunluk sistemi iki-ikilik bir parti sistemi yaratmıştı. Bunların dışında köktenci sağ Ulusal Cephe yeni bir güç olarak belirdi (son seçimde ise parti yelpazesi epeyce değişti). İskandinav ve Avusturya politikalarında da sınırlı çok parti sistemi vardı, keza İspanya, Portekiz ve Yunanistan politikalarında da (ama hepsinde son yıllarda önemli değişimler yaşandı, artık pek sınırlı değiller). Sınırlı çok parti sisteminin daha istikrarlı olduğu gözlemlenmektedir, çünkü parti sayısı daha azdır, koalisyonlara sık raslanır ama az sonra ele alacağımız aşırı çok parti sisteminde olduğu gibi sık sık bozulmazlar. Ama istikrarsızlık ve kutupsallaşma eğilimi de vardır, birçok Üçüncü Dünya ülkesinde sınırlı parti sistemi vardır, ancak siyasal yaşamları pek ılımlı ve istikrarlı değildir.

Aşırı çok parti sisteminde iktidara gelebilen parti sayısı 4'ü, siyasal platformda etkin parti sayısı 5-6'yı aşar (ama etkinliğin ölçülmesinde her zaman kesin olunamaz, sayı eşiği biraz dalgalanabilir). Aşırı çok parti sistemini ayrıştırmada sayı kriterinden çok diğer kriterlere bakmak gerekir. Parti sayısından çok, istikrarsızlık, kutuplaşma ve değişkenlik eğilimlerinin güçlü olması aşırı çok parti sistemi nitelemesi yapılmasını sağlar. Bu sistem genellikle istikrarsızdır, parti sayısı çok olunca istikrarı sağlamak kolay olmamaktadır. İki düzeyde istikrarsızlık olabilir. Biri hükümet düzeyindeki istikrarsızlıktır: koalisyonlar yaygındır ve çok ortaklıdır, kabine bunalımları ve sık değişiklikler

yaşanır. Diğeri toplum düzeyindeki istikrarsızlıktır, toplum içinde siyasal ilişkilerde çatışmacı eğilimler güç kazanabilir. Aşırı çok parti sisteminde taraflar arasında kutuplaşma eğiliminin arttığı gözlemlenmektedir, bu nedenle uzlaşma kolay sağlanamamaktadır, aynı zamanda kutuplaşma topluma yansımaktadır. Ancak her zaman kutuplaşma olmaz, kutupsal olmayan istikrarsız aşırı çok parti sistemleri de olabilir.

Partiler arası ilişki yapısına göre farklı modeller saptanabilir. Biri yakın geçmişteki çok partili ama tek merkezli İtalyan modelidir. Bu ülkede uzun süre aynı parti iktidar olmuştur (Hıristiyan Demokrasi), ama değişken koalisyonlarla. Parti sayısı çok olduğundan diğerleri iktidar olmak için yeterli oy eşiğini aşamamıştır. Bu durum çok sık değişen koalisyonlarla hükümet edilmesine yol açtığı gibi, ana muhalefet olan komünist partiyi de iktidar dışında tutmuştur. Diğeri çok partili ama tek merkezli olmayan yapıdır. Belçika buna örnek gösterilebilir, ya Hıristiyan Demokratlar ya sosyalistler iktidarın merkezidir ama başka partilerle koalisyonlarla ve bu ikisi arasında da koalisyonlar kurulmaktadır. Bir başka sık sözü edilen örnek iki savaş döneminde Alman Weimar cumhuriyetidir, nazizmin iktidara gelmesiyle sonuçlanmıştır. Başka modeller de gözlemlenebilir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde aşırı çok parti sistemine sık raslanmaktadır, özellikle son dönemde (1980'ler-1990'lardan bu yana) demokrasinin yayılması hemen her ülkede birçok partinin kurulmasına yol açmıştır, bunlar arasında görece keskin bir iktidar mücadelesi cereyan etmektedir. Türkiye'de 1960'lardan 2000'lere sınırlı çok parti sistemi ile aşırı çok parti sisteminin bileşimi bir yapı vardır, devresine göre biri ya da öteki ağır basar (Türkiye'de partileri ayrı olarak inceleyeceğiz).

Hakim parti, çift parti, sınırlı çok parti, aşırı çok parti dörtlüsüne bir beşincisi eklenebilir. Atomize tip dediğimiz bu sistem aşırı çok parti sisteminin parti enflasyonunun olduğu dağılmış türüdür. Hem parti enflasyonu vardır hem de bu enflasyon içinde merkez bozulmuştur, önemli birkaç parti de yoktur ya da bunlar değişmektedir, biri gidip biri gelmektedir. Kuşkusuz böyle bir yapıda istikrar da yoktur, kutuplaşma eğilimi de vardır, ama esas önemlisi istikrarsızlıktır (atomize tip istikrarsızlığın üst derecesi olarak nitelenebilir). Bazı azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ve savaş sonrası dönemlerde bu tipe raslanabilir.

Yukarda parti sayısının yanısıra diğer kriterlerin önemini de vurguladık, şimdi bunları esas alarak genel bir değerlendirme yapalım. Temel bir ikilem istikrarla istikrarsızlık arasındakidir. İstikrar kavramı birkaç unsuru içerir: hükümetlerin dayanıklı olması ve sık değişmemesi, yönetim içinde ve siyasal rekabette uzlaşma eğiliminin ağır basması, siyasal ve toplumsal yaşamda kriz yaşanmaması ve çatışmacı bir ortamın olmaması. Bir başka temel ikilem ılımlılık-kutuplaşma arasındadır. Kutuplaşma kavramı siyasal yaşamda iki kamp ya da kamplar oluşması, bunlar arasında büyük bir çekişme olması, çatışma yaşanmasıyla ilgilidir. Aynı zamanda kamplar arasındaki mesafe fazladır (ideolojik ve alt-kültürel mesafe, çıkar çelişkileri), bu fazla mesafe husumet yaratıcı olabilmektedir. Tersine ılımlı politikada bu üç unsur bulunmaz, ya hiçbiri yoktur, ya da sadece kamplar vardır ama mesafe kapatılabilmekte ve uzlaşma sağlanabilmektedir. İstikrar-istikrarsızlık ve ılımlı-kutupsal ikilemleri çoğunlukla kesişmektedir. Kutupsal politika istikrarsızdır, ama ılımlı politika da bazan istikrarsız olabilir. Yukarda değişik parti sistemlerini bu iki ikileme göre değerlendirmiştik. Aslında bu modelin bir eksikliği vardır. İkilemleri karşıtlık şeklinde değil de eksen üzerinde düşünmek daha

doğru olur, istikrarlı-istikrarsız arası ve ılımlı-kutupsal arası dereceleri dikkate almak gerekir, çapraz bileşimleri de (ılımlı-istikrarsız gibi) varsaymak gerekir.

Bu iki ikilemin yanısıra, bir de daha önce sözünü ettiğimiz ideolojik-pragmatik-geleneksel üçlemi vardır. İdeolojik çoğulcu sistemde ideolojiler siyasal alternatifleri oluşturur, siyasal mücadeleyi ve tercihleri yönlendirici olurlar. Pratikte komünist ve faşist, bazan sosyalist akımların etkili olduğu bağlamlar ideolojik politika örneği olarak gösterilir (örneğin Alman Weimar cumhuriyeti, 1945 sonrası Fransız ve İtalyan siyasal yaşamları). Pragmatik çoğulcu sistemde ideoloji değil, seçmenler açısından çıkar ve benzeri kriterlere göre pragmatik tercihler, partiler arasında ilişkilerde pragmatik uzlaşmacılık ve koşullara uyarlanma ağır basar. Pragmatik çoğulculuğun dört alt-tipi ayırdedilebilir. Biri geniş seçmen kitlesine seslenen, ideolojik tercihlere göre değil de taleplere ve koşullara göre politikalarını belirleyen seçmen partilerinin egemen olduğu alt-tiptir, günümüz politikasında en yaygın olanı budur. İkincisi sınıfsal ve grupsal çıkarlarını ön planda tutan, bunlar temelinde başka akımlar karşısında pragmatik pazarlıkçı bir tutum takınan sınıfsal ve grupsal partilerin egemen olduğu alt-tiptir. İşçi-ücretli kesimden destek gören sosyal-demokrat partilerin etkili olduğu Batılı ülkelerin (İngiltere, İskandinavya, Almanya, Avusturya gibi) parti politikası bu bakımdan ideolojik değil pragmatik sayılır. Üçüncüsü ise daha çok azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde görülen clientelist modeldir, burada seçmen elde edeceği maddi olanaklar karşılığında clientelist aracıların, parti makinalarının istediği yönde oy kullanır.

Dördüncüsü popülist modeldir, bu da genellikle azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde görülür, kitlenin taleplerini gerçekleştireceği izlenimi uyandıran, halka yakın gözüken ve görece karizmatik bir lidere bağlı olan partilerin başarısıyla tanımlanır. Ancak popülist modelle ideolojik çoğulculuk arasında da yakınlık bulunabilir. Latin Amerika politikasında popülist model oldukça etkili olmuştur (geçmişte ulusçu popülizm, günümüzde sosyal-demokrat popülizm gibi), Türkiye'de de DP ve DP geleneğinin izleyicisi partiler sağ popülizm, bazı dönemlerde CHP çizgisi sol popülizm olarak nitelenebilir. Geleneksel çoğulcu sistemde ise partiler ve siyasal tercihler geleneksel bağlar temeline oturur: geleneksel elitlere bağlılık, monarşiye bağlılık, dinsel-mezhepsel bağlılıklar, etnik-ulusal bağlılıklar, yerel bağlılıklar, kabilevi bağlılıklar…Tüm ulusu kapsayıcı çağrılar yapan ulusal hareket niteliğindeki partiler ise ideolojik (ulusçu ideoloji) ile geleneksel (ulusal bağlılık) arası bir yerde konumlandırılabilir, aynı zamanda pragmatik eğilimleri de vardır.

5. TARİHSEL GELİŞİM

Siyasal partiler 19. yüzyılda Batı'da ortaya çıkmış, 20. yüzyılda tüm dünyaya yayılmıştır. Ama geçmişte de siyasal mücadeleler, iktidar mücadeleleri yaşanmış, bu mücadelelerde taraflar olmuştur. Bunları modern anlamda parti sayamıyoruz, çünkü sürekli örgütleri pek yoktu. Antik Yunan ve Roma'da aristokrasi ile pleb arasındaki mücadele siyasal bir bölünme de yaratmıştı, güçlü adamlar, popüler liderler çevresinde gruplaşmalar oluşuyordu (örneğin Roma'da Marius'un Halk Partisi, Silla'nın Senato Partisi). Orta Ortaçağ'dan itibaren Avrupa'da kentsel gelişme parti benzeri oluşumlara yaşam verdi: komünalist hareket, kentlerde çeşitli gruplar arası iktidar mücadeleleri. Feodal meclisler

içinde oluşan gruplaşmalar da parti öncülü sayılabilir. Yeniçağ Avrupa'sı parti benzeri yapılanmalar yaratmada daha ileri gitti. Merkezi monarşilerde taht çevresinde çekişmeler iktidar mücadelesinin esas odağıydı, ama Fransa'da görüldüğü gibi parti benzeri gruplaşmalar da oluşuyordu. Reform hareketi sürecinde dinsel bölünme siyasal bölünme getirdi ve bu temelde bazı örgütlenmeler oluştu. 16. yüzyıl sonlarından itibaren monarşik iktidarlara karşı devrimler başgösterdi (Hollanda bağımsızlık savaşı ve İngiliz devrimi), devrim sürecinde çeşitli siyasal kanatlar ortaya çıktı. Devrim sonrasında yerleşen İngiliz parlamentarizminde 18. yüzyılda siyasal gruplaşmalar oluştu, bunlar tory (muhafazakar)-whig (liberal) bölünmesine kaynaklık etti. Amerika'da bağımsızlık savaşı sırasında merkeziyetçiler ve ademi-merkeziyetçiler şeklinde saflaşma partisel bölünmenin kaynağı oldu. Fransız devrimi sürecinde ise değişik siyasal gruplar ortaya çıktı: Jakoben-Jironden bölünmesi en önemlisidir, ayrıca kralcıları, Napolyon destekçisi grupları, komünist babuvistleri belirtmek gerekir. Yeniçağ Avrupası'nda proto-partilerin oluşmasında etkili süreçler olarak kapitalizmin gelişmesi, ulusal birlik ve kültürel gelişme fonları, halkın siyasal ilgi ve katılımında artış, devrimler, geçmişten kalma parlamenter yapılar, devrimler sonrasında parlamenter yapının yerleşmesi, sınıflar (aristokrasi ve burjuvazi) ve gruplar arasında mücadeleler belirtilebilir.

a) 19. yüzyıl

Modern siyasal partiler 19. yüzyılda Batı'da ortaya çıkmıştır. Bu dönemde partilerin oluşum ve gelişimi üç eksende değerlendirilebilir. Birinci eksen mevcut rejimlere (monarşik otokratik rejimlere, yabancı egemenliklere) karşı mücadele ve rejim çevresinde iktidar mücadelesi içinde oluşmuş siyasal hareketlerdir. Başlıca dört türünü ayırdedebiliriz: parlamentarist liberal hareket (Fransız devrimi sonrasında ortaya çıkar, Restorasyon devrinde muhalefet eder, 1830 ve 1848 devrimleri sonrasında etkin hale gelir) ve giderek ılımlı liberal hareket ile cumhuriyetçi radikal hareket şeklinde ikiye ayrılması, ulusçu hareket ve liberal parlametarist hareketle yöneşmesi (Amerika kıtasının bağımsızlık sürecinde, Alman ve İtalyan birlikleri sürecinde, Doğu'da imparatorluklara karşı mücadele sürecinde, işgallere karşı direniş sürecinde kendini gösterir), tepkici (parlamentarist liberalizmin, özellikle cumhuriyetçi radikal kanadının karşıtı) ve genellikle iktidar çevresinde yer alan monarşist-gelenekçi-muhafazakar hareket, sosyalist hareket (şartizm, ütopik sosyalist örgütlenmeler, enternasyonal, ilk sosyalist partiler, anarşizm, Rus popülizmi gibi akımlar yaratır)…Bu hareketler halkın değişik kesimlerini mobilize edebilmiş, parti benzeri örgütler yaratmışlardır (bir kısmı daha sonra partiye dönüşmüştür). Değişik örgütlenme ve etkinlik biçimleri ayırdedilebilir: yasak olduklarından gizli ve yarı-gizli örgütlenmeler (ulusçu, liberal, radikal, sosyalist…), iktidar için mücadele eden mahfiller, klikler (daha çok yönetim çevresindeki gruplar olup etkinlikleri hem parlamentoda hem parlamento dışındadır), ideo-politik klüpler ve dernekler, kitlesel örgütlenmeler (sendika ve dernekler, ulusçu örgütler, sosyal mütüaliteler), zaman zaman yaşanan kitle mobilizasyonları (üst şekli devrimler, ulusal ve iç savaşlardır). 1870-1914 döneminde Batı ve Orta Avrupa'da parti tipi örgütlenme yerleştiği için siyasal hareket yapısı önemini yitirir, Doğu'da ise hala önem taşımaktadır.

İkinci eksen başta İngiltere ve ABD'de varolan, sonra yayılan anayasal parlamenter ve sınırlı oya dayalı rejimlerde daha çok üst katmanları (aristokrasi, eşraf ve burjuvaziyi) temsil eden kadro

partilerinin kurulmasıdır (monarşist, muhafazakar, liberal, radikal partiler). Seçimlere katılan bu partiler parlamento grubu ile seçime yönelik yerel eşraf komitelerine dayanıyorlardı, birinci eksende belirttiğimiz siyasal örgüt ve hareketler de kurulmalarında etkili oldu. En ünlü kadro partileri İngiltere'de muhafazakar ve liberal, ABD'de demokrat ve cumhuriyetçi partilerdir.

Üçüncü eksen 1870-1914 döneminde parlamenter demokratik yapının yerleşmesi, sınırlı oydan genel oya doğru ilerlenmesi, yasakların kaldırılması sonucunda yasal parti örgütlerinin oluşması ve kitleyi etkisi altına almasıdır. Bu süreçte Avrupa'da ideo-politik akımlar belirginleşir. Bir yandan işçi sınıfını örgütleyen çok üyeli sosyalist kitle partileri kurulur (hemen hemen tüm Avrupa ülkelerinde kurulmuşlardır, sosyalist, sosyal-demokrat veya işçi adını taşımaktadırlar), yine yeni kurulan sendikalarla yakın bağları vardır, giderek esas muhalefet haline gelirler. Diğer yandan geçmişin kadro partilerinin popüler kesimlerin oylarını kazanmaya yönelik çabaları ve kadro-kitle arası bir parti modeline doğru evrilmesi gözlemlenir. Sözkonusu sağ ve merkez partilerde parlamento grubu ve yerel komitelere dayanan yapı sürüyordu, ama seçimlerde kitle desteği kazanmaya yönelik etkinlikleri artık ön plandaydı. Ayrıca birçok ülkede ulusal bağımsızlığın ve birliğin, parlamentarizme geçişin yeni gerçekleşmiş olması nedeniyle, siyasal hareketlerin ve kadro tipi grupların örgütlü partiler olarak yeniden yapılanmasına ve varlık göstermesine tanık olunur.

Parti politikasında sol-sağ ikilemi, karşıtlığı şeklinde bir yapı da 19. yüzyıldan itibaren oluşur. Yüzyılın ilk yarısında monarşist, gelenekçi ve muhafazakar sağla parlamentarist liberal ve cumhuriyetçi radikal sol ikilemi görülür, ulusçu akım bu dönemde daha çok sola yakındır. Yüzyılın ortalarından itibaren liberalizm ortada gözükmeye başlar, radikal cumhuriyetçilik ile yeni gelişen sosyalizm solu oluşturur. 19. yüzyıl sonlarında monarşi problemi eski önemini yitirmiş, ulusçuluk sağa kaymış, sosyalizm solda ana güç haline gelmeye başlamıştır. İdeo-politik akımlar bu dönemde belirginleşir, soldan sağa sıralayalım: anarşizm-sosyalizm-radikalizm ve cumhuriyetçilik-liberalizm-muhafazakarlık-monarşizm ve köktenci sağ. İngiltere'de muhafazakar-liberal ikilemine 20. yüzyıl başında İşçi Partisi eklenir, ABD'de demokrat-cumhuriyetçi ikilemi kalıcılaşır. Fransa'da devrim yanlısı-karşıtı ikileminden monarşizm-liberalizm-cumhuriyetçilik üçlemine geçilir, 1848 devrimi sırasında sosyalizm ve bonapartizm onlara eklenir, 1870-1914 döneminde ise muhafazakarlık-liberalizm-radikalizm-sosyalizm dörtlemi yerleşir (arada akımlar da vardır). Almanya'da birlik sonrasında muhafazakarlık egemendir, liberaller, merkez ve sosyalistler diğer güçlerdir (sonuncusu dünya savaşı öncesinde iktidar olamasa da en büyük parti haline gelir).

19. yüzyıldaki gelişmeyi parti sistemi kriterine göre değerlendirirsek, yüzyılın ilk yarısında henüz monarşik otokratizm ve siyasal hareket yapısı ağır basmaktadır, parti sistemi pek oluşmamıştır, ama İngiltere ve ABD'nin ardından kadro partisi tipi yayılmaktadır, keza parti-dışı örgütlenmeler de. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batılı ülkelerde parti sistemi yerleşecektir, çoğu zaman çok parti sistemi şeklinde (ABD ise tipik bir çift parti sistemidir, İngiltere de yakınsı sayılabilir). Yukarda sözkonusu dönemde üç parti tipini belirtmiştik: sosyalist kitle partisi, kadro-kitle arası yeni yapılanma, partiye dönüşen hareket ve gruplar. Avrupa'nın geri ülkelerinde ise parti yapısı henüz yerleşmemiştir, monarşik otokratizmin ve siyasal hareketlerin yanısıra yeni iktidar odakları önem kazanmaktadır (lider ve çevresi, ordu gibi), ama hareket ve grup yapısından partiye dönüşüm de

vardır. Avusturya-Macaristan imparatorluğunda farklı ulusçu partiler arası çekişme ağır basmaktadır. Sömürgeleşme, bağımlılaşma sürecindeki Üçüncü Dünya'da ise sömürgeci veya yerli partisiz otoriter sistem egemendir, ama ilk siyasal hareketler ortaya çıkmaktadır (ulusçu reformcu hareketler) ve partileşmektedir (Hint Kongresi, İttihat ve Terakki gibi), ama Latin Amerika bu alanda daha ileridir (bağımsızlık sürecinde ortaya çıkan ulusçu hareketlerin ardından muhafazakar, liberal ve başka adlarda kadro partileri kurulur, onları radikal, popülist, sosyalist partiler izler).

b) İki savaş dönemi

İki savaş dönemi Batısı'nda 1870-1914 döneminde belirginleşen ve yerleşen parti sistemi süregider ve gelişir, gelişmenin temeli savaş sonrasında genel oy hakkının yayılmış, radyo ve sinema gibi kitle iletişim araçları, kentleşme ve yoğun ulaşım ağı temellerinde kitle toplumunun yerleşmiş ve katılımın artmış, toplumsal örgütlenmelerin önem kazanmış, sosyal hakların genişletilmiş olmasıdır. Diğer eğilim ise dönem boyunca genelleşmiş bir kriz yaşanmasıdır (savaş ve sonrasındaki kriz, 1929 krizi, faşizasyon, yeniden savaş), siyasal planda demokrasi kriz içindedir, mobilize ve çatışmacı politika biçimleri ağır basar, iki yeni akım, komünizm ve faşizm bu yönde etkili olur, Avrupa ülkelerinin birçoğunda faşist rejimler kurulur. Demokrasi sürse bile kriz koşulları siyasal istikrarsızlığı kural haline getirir, sık iktidar değişiklikleri yaşanır, koalisyon yapısına sık raslanır. Komünizmin burjuva, faşizmin yozlaşmış olarak nitelediği demokrasinin ve partilerinin kredibilitesi düşmektedir (bilhassa Alman Weimar cumhuriyeti gibi faşizm öncesi demokrasilerde, ama demokrasinin yıkılmadığı ülkelerde de kredibilite düşüşü vardır). Parti örgütlenmesinde iki eski tip egemendir: kadro yapısı sürmekle birlikte seçmene yönelik kitle partisi özelliği de edinen klasik partiler ve sol, sosyalist ve diğer kitle partileri. Ama mobilize kitle partisi olarak nitelenebilecek iki yeni tip daha belirir: komünist ve faşist kitle partileri. 1870-1914 döneminde oluşan siyasal yelpaze bu dönemde de sürer, ama sol ve sağ uçta belirttiğimiz iki yeni katılımla, bu yelpaze soldan sağa komünizm-sosyal demokrasi-radikalizm ve cumhuriyetçilik-liberalizm-merkez sağ ve muhafazakarlık-otoritarizm ve faşizm şeklindedir.

Sağ partiler Batı demokrasisi içinde esas iktidar kanadı olmaya devam eder (Amerikan partileri, İngiliz muhafazakarlığı, Fransız ve Alman sağları gibi), ama faşizmin yükselişi koşullarında güç yitirirler (tabanlarında faşizme kayış görülür), içlerinde otoriter eğilimler güçlenir (bu nedenle klasik sağ partilerle otoriter eğilimli sağ partiler ikilemi kurulabilir). Liberal partilerin daha öncesinde başlayan zayıflama eğilimi sürer, merkez-sağda yeni önem kazanan bir kanatsa birçoğu popülist adını kullanan Hıristiyan partilerdir (bunlarda kitle partisi yapısına yakınlık vardır). Belirtilen dört kanat (klasik sağ, otoriter yönelimli sağ, liberal, Hıristiyan popülist) koalisyon yapısındaki iktidar denklemlerinde varlık gösterir. Sınıfsal ve ideolojik politikanın ağırlık kazanması eski sol radikal ve cumhuriyetçi partilerin önemini azaltır. Sosyalist kitle partileri dönemin başında Rus devrimini destekleyen komünist kanadın ayrılmasıyla bölünür, sosyal-demokrasi olarak adlandırılır. Bölünmeye karşın dönem boyunca önemli bir siyasal alternatif olarak gözükürler, çoğu ülkede sendikal hareket içinde ağırlıkları ve yüksek bir oy oranları vardır, 1870-1914 döneminden farklı olarak iktidar da olmaktadırlar (İngiltere'de İşçi Partisi, Fransa'da sol kartel ve halk cephesi iktidarları, Almanya'da,

İskandinavya'da sosyal-demokrat iktidarlar gibi). Sosyal-demokrasi komünizmden farklı olarak Batı demokrasisini benimsemekte ve düzen içi reformları hedeflemektedir, ama sosyalizm amacından vazgeçmemiştir. Zamanın istikrarsız ortamında iktidarları kısa süreli olmuş, fazla bir dönüşüm gerçekleştirememişlerdir.

1917'de Rusya'da devrim komünist bir tek parti sisteminin kurulmasıyla sonuçlanır, kökten bir düzen değişikliği gerçekleştirilir. Rusya 1905 devriminden sonra parlamenter parti politikasına geçmişti, muhafazakar monarşist ve liberal akımlar parlamentoda ağırlıktaydı, mobilize siyasal süreçte etkin sol partiler vardı (sosyalist devrimciler, menşevik ve bolşevik kanatlardan oluşan sosyal-demokratlar). Devrimi yapan bolşevikler artık tek parti haline gelmişlerdi, anti-demokratik metotlarla yönetiyorlardı, parti devlet bürokrasisine hakimdi. Marksizm-leninizm partinin ideolojik yönlendiricisiydi (leninizm devrimin lideri Lenin'in öğretisiydi), kitleye yönelik ideolojik aşılama yapılıyordu, parti bir kitle örgütleri ağına sahipti. Daha sonra parti içindeki anlaşmazlıklar ve tasfiyeler siyasal yaşama yön verdi (bu süreçte Stalin tartışılmaz lider haline geldi). Birçok ülkede Rus devrimini benimseyen sosyalistler eski partilerinden ayrılıp komünist partiler kurdu ve savaş sonrası devrimci kaynaşmada yönlendirici oldular (Almanya'da Spartakist hareket gibi). Devrim dalgasının bastırılmasından sonra sözkonusu partiler Batı parlamenter politikasında yer alır, belirli bir oy oranı tuttururlar (Almanya ve Fransa'da %10-15), sendikal hareket içinde aktiftirler. Faşizmin iktidara geldiği ülkelerde komünist partiler bastırılır ve birçok komünist tutuklanır, kamplara gönderilir.

Faşist, otoriter hareketlerse dönemin spesifisitesidir, esas bu dönemde büyük güç kazanırlar. Faşizmin kökleri 19. yüzyıl sonları aşırı ulusçu ve otoriter elitist akımlarında aranabilir, ama esas savaş ve krizin ürünüdür. Savaş sonrası kriz İtalya'da, Avrupa'nın güneyinde ve doğusunda faşist ve otoriter rejimleri getirir, 1929 krizi ise Almanya'da nazizmi ve başka otoriter-faşist rejimleri. Bu rejimlerin kuruluşunda faşist partiler faal bir rol oynar, ani bir yükselişle seçim kazanırlar (İtalya, Almanya), paramiliter güçler şeklinde örgütlenir ve solla çatışmalara girerler, bazısında iç savaş yaşanır (İspanya). Faşizmin iktidara gelişinde etkin çevrelerin (iş çevreleri, ordu, bürokrasi ve sağ partilerin) desteği belirleyici olur. Kitle desteğinde özellikle Almanya gibi mağluplarda savaş sonrası aşırı ulusçu tepkicilik, geri ülkelerde ve kriz bağlamında tutucu-gelenekçi tepkicilik etkili olduğu gibi, krizin sosyal etkileri belirleyicidir. Parti iktidara geliş sürecinde etkin olmakla birlikte, iktidardayken göreli önemi azalır, partiye dayanan ve ikinci bir devrim isteyen kanat tasfiye edilir. Ama parti, tüm toplumu kapsayan ideolojik aşılamada, kitle örgütlenmesinde faaldir. Alman nasyonal-sosyalist (nazi), İtalyan faşist, İspanyol falanj partileri en önemli örneklerdir. Bunların dışında hemen hemen tüm Avrupa ülkelerinde faşist partiler, parti-benzeri aşırı ulusçu ve faşizan hareketler, paramiliter örgütler görülür.

Ülkelere göre bir gözden geçirme yaparsak, ABD'de klasik cumhuriyetçi-demokrat ikilemi sürer, İngiltere'de ise muhafazakarların esas alternatifi haline İşçi Partisi gelir ve liberaller ikinci planda kalır. Komünizm ve faşizm bu iki ülkede fazla etkili olamaz. Fransa'da sağ, liberaller, radikaller, sosyalistler şeklinde bir siyasal yelpaze vardır, hepsi iktidara gelir dönemine göre, sol ittifak girişimleri görülür (kartel, halk cephesi) ama iktidarda etkili olamaz, ayrıca sol uçta komünist parti, sağ uçta faşist ligalar faaldir. Alman Weimar cumhuriyetinde sağ partiler, merkez partiler ve sosyal-demokratlar

şeklinde bir yapı vardır, dönemine göre iktidar olurlar ama istikrar sağlanamaz, sol uçta komünist parti türünün Avrupa'daki en büyüğüdür. En önemli gelişme ise öncesinde küçük bir grup olan nasyonal sosyalist partinin büyük atılımıdır (ama savaş sonrasında mağlup Almanya'da aşırı ulusçu hareketlerin çok faal olduklarını belirtelim, darbe girişimleriyle Hitler bu sırada temayüz eder). Bu parti 1929 krizi sonrasında hızla güç kazanarak 1933'de iktidara gelir, hemen diğer partileri yasaklar. İtalya'da savaş sonrasında sağ, popülist Hıristiyanlar, liberaller iktidar etmede zorlanırlar, sosyalistler dağınıktır. Savaş sonrası mobilizasyonda komünist parti etkilidir (fabrika konseyleri, toprak işgalleri) ama esas yükselen faşist parti olur, 1922'de iktidara gelir ve zamanla kesin bir egemenlik kurar. İspanya'da 1920'lerdeki otoriter rejimin ardından 1935'te sol partiler cephesi iktidara gelir, ama iç savaş patlak verir, ordu-falanj partisi ittifakı iç savaştan galip çıkarak otoriter-faşist bir rejim kurar. İskandinavya'da sosyal-demokrat partiler etkindir, zaman zaman iktidar olurlar, bunlardan İsveç'te 1930'larda uzun süreli bir sosyal-demokrat iktidar başlar (Danimarka'da da görece uzun süre iktidarda kalırlar).

Savaş sonrasında Doğu Avrupa ve Balkanlar'da bir dizi ulusal devlet kurulur, bu süreçte parti politikası gelişme gösterir ve yerleşir. Ama bu bölgedeki rejimler pek demokratik değildir, otoritarizm-demokrasi bileşimi yapılar vardır. Parti politikasında liderlerin ağırlığı hissedilir, bunların önemli bir kısmı otoriter eğilimlidir, aynı zamanda yönetimin temelini ordu, bürokrasi ve eşraf oluşturmaktadır (bu da parti politikasını sınırlayıcı ve güdümleyici bir etki yaratır, ordu bazan parti iktidarlarını devirir), monarşinin etkisi de sürer. Parti yelpazesinde bir tür klasik sağdır, bu kanatta değişik adlarda partiler görülür. Bunlar içinde otoriter eğilim etkilidir, bir kısmı orduyla, monarşiyle birlikte otoriter iktidarlar kurar. Bazı bağlamlarda (1930'larda özellikle) klasik sağdan ayrı bir otoriter parti tipinden de sözedilebilir. Sağ içinde bir tür de Hıristiyan partilerdir (örneğin Avusturya'da uzun süre iktidarda kalan Hıristiyan Sosyal Parti). Bölgenin bir özgünlüğü çiftçi ya da köylü partilerinin ağırlığıdır (Bulgaristan'da, Romanya'da, Çekoslovakya'da…), bu partilerde hem sağ hem sol eğilimler görülür.

Bir başka özgünlük ulusçu partilerdir, etnik bakımdan heterojen Yugoslavya'da bu faktör belirleyicidir, çoğunlukta oldukları Avusturya'da ve azınlık oldukları ülkelerde Alman ulusçusu partiler, değişik etnik azınlıkların partileri diğerleridir. Liberal partiler otoriter siyasal gelenek nedeniyle bölgede fazla etkili değildir, ama önemsiz de değildirler (Çekoslovakya görece liberal bir ülkedir, Yunanistan'da en önemli siyasal güç liberal Venizelosçulardır). Solda ise sosyalist, sosyal-demokrat partiler belirli bir ağırlık kazanır, özellikle bölgenin kuzeyinde (Avusturya, Çekoslovakya gibi), iktidara da katılırlar. Komünist partiler de varlık gösterir, savaş sonrası devrim dalgasında faaldirler ve kısa süre iktidar da olurlar (Macaristan'da, Polonya'da), ama sonrasında komünist akım bastırılır ve yasaklanır. Faşizm Avrupa'nın doğusunda dinamik bir gelişme gösterir, birçok faşist hareket kurulur, 1930'lardan itibaren iktidarda yer almaya başlarlar, savaş yıllarında nazi işgali altında etkileri çok artar. Macaristan'da Sivri Haçlar, Romanya'da Demir Muhafızlar iki önemli örnektir, Yugoslavya'da faşizm etnik ulusçu hareketle bileşir (Ustaşi gibi). Faşist hareket otoriter sağdan farklıdır, ikisi arasında mücadele de yaşanır.

Üçüncü Dünya'da dünya çapında ekonomik ve siyasal dalgalar etkili olur. Bunun bir boyutu parti politikasının Üçüncü Dünya ülkelerine girmesidir. Parti politikasının gelişmesinin bir yönü ulusçu uyanışın başlaması ve ulusçu partilerin kurulmasıdır. Sömürge Hindistan'da Kongre'den, Osmanlı imparatorluğundaki siyasal hareketlerden sözetmiştik, bunların dışında birçok ülkede ulusçu parti ve hareketler oluşur. Bir süre sonra otoriter tek parti haline dönüşen Çin Kuomintang'ı, Asya'daki ulusçu partiler (Vietnam ve Endonezya'da ulusçu partiler, Birmanya'da thakinler hareketi gibi), Ortadoğu'da Arap ulusçuluğunun canlanışı ve partiler oluşturması (Mağrip'de, Maşrek'te, Mısır'da), Türkiye'de ulusçu tek parti yönetimi (CHP) gibi. Afrika ulusçu canlanış bakımdan geridedir, ama burada da batılılaşmış elit arasında ulusçu örgütlenme sökün eder, önemli bir örnek Afrika Demokratik Topluluğu'dur. Parti politikasının gelişiminde parlamenter yapıların kurulması da etkili olur, ulusçu hareketler aynı zamanda parlamentarist taleplerle ortaya çıkarlar (1911'de Çin cumhuriyeti, Hindistan'da sömürge yönetimi altında Kongre'nin de katıldığı parlamentarizm, Mısır'da Wafd partisinin parlamentoda hakimiyeti gibi). Gelenekçi tepkiler, dinsel bağlar, diğer birincil bağlar da parti ve hareket oluşumuna kaynaklık eder. Örneğin Hindistan'da Hindu fondamentalistleri ve Müslümanlar ayrı örgütler kurarlar, İslam dünyasında dinci hareketler gelişir, Güneydoğu Asya'da Budizm de bu platformda etkili olur. Etnik ve kabilevi mensubiyet, dinsel ve mezhepsel farklılık da siyasal oluşumlara kaynaklık eder (örneğin Lübnan'da belirleyicidir). Ulusçu partilerin bir kısmı sola yakındır, ayrıca sosyalist ve komünist partiler kurulur. Sömürgelerde metropol ülkedeki sosyalizmden esinlenen gruplar vardır. Komünist partiler Asya'da etkindir, Çin'de komünist parti önce Kuomintang'la ittifak içindedir, sonra bastırılır ve iç savaş başlatır. II. Dünya Savaşı yıllarında tüm Asya'da Japon işgaline karşı direniş sürecinde komünist hareketin güçlenişine tanık olunur. Daha önemlisi, Japon işgali ulusçu hareketlerin atılımını getirir (Japonlarla yakınlaşanlar vardır, direnişe geçenler vardır).

Latin Amerika Üçüncü Dünya içinde biraz farklıdır, 19. yüzyıl başlarında ulusal bağımsızlıktan sonra başlayan partileşme 20. yüzyıl başlarında belirli bir düzeye varmıştı, koşut olarak askeri müdahalecilik yaşanıyordu. İki savaş dönemine de bu ikili yapı damgasını vurur, aynı zamanda parti politikası lider merkezlidir, lider figürleri siyasal yaşamda belirleyicidir. Parti politikasında ekonomik elitlere dayanan sağ ve merkez partiler bir gruptur (muhafazakar, liberal…), bir kısmı daha otoriter bir kısmı daha demokratik olmak üzere. Solda yer alan radikal ve sosyalist partiler bu dönemde etkilerini arttırırlar (Arjantin'de, Şili'de ve daha başkalarında), komünist partiler de kurulur (Brezilya'da, Küba'da, vs). Latin Amerika'ya özgü bir akım olan ulusçu popülizm bu dönemde güç kazanır, hem sosyal reformist yönü hem de faşizan yönü vardır. Brezilya'da Vargas'ın destekçisi partiler, Meksika'da devrim sonrasının hakimi Ulusal Devrimci Parti, Peru'da APRA, Bolivya'da MNR gibi.

c) 1945'den günümüze

Parti politikası esas 1945 sonrasında dünya çapında yayılır, çoğu yeni bağımsızlığa kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde parti politikasına girilir. Parti politikasının kaynağı Batı'da, 1945 sonrasında uzlaşmacı, görece istikrarlı demokrasi ve parti politikası yerleşir, iki savaş dönemine damgasını vuran

faşist parti ve rejimler artık yoktur. Solda komünist partiler savaş sonrasında nisbeten etkilidir (savaş sırasında direniş hareketinde güç kazanmışlardır), sistem karşıtı alternatifi temsil etmektedirler (dünya çapında Batı bloku-komünist blok mücadelesiyle bağlantılı olarak), ancak sadece iki ülkede, İtalya ve Fransa'da ağırlık sahibi olabilirler. Demokratik oyun içinde yer almaktadırlar (solun sosyal-demokrasiden sonra ikinci önemli unsurudur) ve zamanla daha ılımlı Avrupa komünisti bir çizgi benimserler. 1980'lerden itibaren iyice zayıflarlar, artık parti yelpazesinde önemli bir güce sahip değildirler. İdeolojik politikanın nüfuzu bu nedenlerle zayıflamıştır, sınıfsal temelli parti olgusu da zayıflar ama daha az (kuzey ülkelerindeki sınıfsal temelli partiler pragmatiktir).

Solda sosyal-demokrasi farkla ilk güçtür, Kuzey Avrupa ülkelerinde daha etkilidir ve iktidara katılır (İskandinav, Alman sosyal-demokrasileri, İngiliz İşçi Partisi en önemlileridir). Sağda muhafazakarlar, ulusal merkez-sağlar (Fransız Gaullizmi gibi) ve Hıristiyan-Demokratlar esas güçlerdir, bunlar merkeze yakınlaşmıştır. Merkezde yer alan liberaller ve radikaller siyasal güç olarak küçülmüştür. Sosyal devlet ve tüketim toplumu, Batı bloku consensus'leri, demokratik uzlaşma ve pragmatik anlayış partiler arası farkları azaltmıştır. Merkez-sağla sosyal-demokrasi arasında iktidar alternansı vardır, ama ilki epeyce daha ağır basmaktadır. İki kanadın iktidardaki uygulamaları çok da farklı değildir (ama sosyal-demokrasinin kamulaştırma üzerinde vurgusu biraz fark yaratmaktadır). Parti örgütü yapısında ise 19. yüzyıl sonlarından beri önem kazanan kitle partisi olgusu geriler (en fazla militan üyesi olan komünist partilerin çok zayıflaması bunun göstergesidir). Seçmene yönelik faaliyet gösteren bir parti yapısı yerleşir, parti üyeliği ve aktivizminin önemi azalır.

1968'den ve krizden sonra bazı yeni eğilimleri de belirtmek gerekir. Güney Avrupa'da anti-demokratik rejimler 1970'lerde sona erer, İspanya, Portekiz ve Yunanistan uzlaşmacı demokratik sürece uyum sağlarlar. 1980'lerde Kuzey Avrupa sosyal-demokrasisi gerilerken Güney Avrupa'da sosyal-demokrat iktidarlar yayılır (burada sosyalist parti adı kullanılmaktadır), oysa uzun süredir pek iktidara gelemiyorlardı. Pragmatik ve ılımlı Kuzey Avrupa-ideolojik ve daha kutupsal Güney Avrupa ikilemi de eski önemini yitirir. 1968 sonrası köktenci sol grupların ardından Yeşiller hareketi 1980'lerden beri önemli bir seçmen tabanına ulaşır. 1990'lardan beri komünizmin sönmesinin ardından, yeni bir sol akım belirir (Almanya, Yunanistan, İspanya ve daha başka ülkelerde), ama bu akımda eski ideolojik vurgular yoktur (sivil toplumcu bir ilericilik ve sosyal bir anlayışla nitelenebilirler). Köktenci yeni sağ akımlarda krizin etkisiyle belirgin bir güçlenme görülür (önce Fransız Ulusal Cephesi, sonra Avusturya'da iktidara geliş, son yıllarda çoğu ülkede etkili bir şekilde ön plana çıkış). Hem yeni sol hem yeni sağ iktidara katılmaya başlar. İtalya'da ise 1990'lara varıldığında iki büyük parti Hıristiyan-Demokratlar ve komünistler sahneden silinir ve merkez-sağ blok ve merkez-sol blok ikilemi şeklinde yeni bir yapılanma oluşur. Yerel, bölgeselci partilerin güçlenmesi bir başka yeni eğilimdir (İspanya ve Belçika'nın ardından İtalya ve İngiltere'de de). Son yıllarda yeni sol, yeni sağ ve yerelci partilerin yükselişiyle Batılı ülkelerin parti sisteminde değişim gözlemlenmektedir.

Ülkelere göre bir gözden geçirme yaparsak, ABD'de cumhuriyetçi-demokrat ikilemi ve alternansı sürer (ama Obama'yla ilk kez bir zencinin başkan seçilmesi yenilik oluşturur). İngiltere'de muhafazakar-işçi ikilemi ve alternansı yerleşir, liberaller iktidar dışında kalır ama son dönemde

liberallerin koalisyon yoluyla nihayet iktidara katılmasına, İskoç bölgeciliğinin hızlı yükselişine tanık olunmaktadır. İskandinavya'da uzun süre sosyal-demokrasi ağırlıktadır, ama 1970'lerin sonlarında kriz sonrasında sağın ağırlığı artar ve alternans yerleşir. Almanya'da Hıristiyan-Demokrat ve sosyal-demokrat ikilemi ve alternansı egemendir (ama ikincisi 1965 sonrasında iktidar denklemine girmiştir), aradaki Hür Demokratlar ikisiyle de koalisyonlar kurar, Avusturya'da da benzer bir yapı vardır. 1980'lerden beri ise Yeşiller üçüncü güç olarak yerleşir, Doğu Almanya'yla birleşme eski komünist partinin ardından yeni bir sol parti yaratır, Avusturya'da ise köktenci yeni sağ güçlenir (eski FPÖ köktenci sağ bir partiye dönüşür) ve iktidar da olur, son seçimlerde Almanya'da da köktenci sağ yükselişe geçer. Benelüks ülkelerinde Hıristiyan partiler, sosyalistler, liberaller ve dilsel-yerel partiler dört ana gruptur, koalisyon yapısı yaygındır. Fransa'da sağ-sol bloklar şeklinde bir siyasal mücadele cereyan eder. Solda sosyalist-komünist ikilisi yerini büyük ölçüde sosyalist hakimiyetine bırakmıştır, sağda liberal ve ulusal merkez-sağ ikilisinde de ikincisi çevresinde toplanma vardır (ama eski ulusçu vurgusu kaybolur). 1945 sonrasında iktidara katılan sol 1958'de V. Cumhuriyet'ten 1981'e kadar iktidara gelememiştir, sonrasında sosyalist-sağ alternansı yerleşir. Köktenci sağ Ulusal Cephe yüksek sayılabilecek bir oy oranına ulaşmakla birlikte iktidara katılamaz. Son seçimlerde Fransız siyasal haritası köklü bir değişim geçirir, sosyalistler ve eski merkez-sağ zayıflarken yeni partiler öne çıkar (Macron çevresinde oluşan merkezci akım, yeni sol akım, vs). İtalya'da Hıristiyan-Demokrat Parti uzun süre görece küçük partilerle (merkez-sol ve merkez partiler) koalisyonlar kurarak iktidar olmuştu, 1990'lardan beri az önce belirttiğimiz gibi iki blok arası alternans görülmektedir. Demokrasiye 1970'lerde geçen İspanya, Portekiz ve Yunanistan'da ise sosyalistler temayüz etmiş, sağla altenans şeklinde bir iktidar yapısı oluşmuş, başta belirli bir gücü olan komünistler ise gerilemiştir. Son yıllarda bu ülkelerde yeni sol ve yeni sağ partilerin yükselişi belirleyicidir (Yunanistan'da yeni sol parti iktidara gelmiştir). Japonya'da ise 1955-1993 arasında sürekli iktidarda kalan Liberal Demokrat Parti, sonrasında karşıt koalisyonlarla iktidar alternansı içine girmiştir.

Komünist ülkelerde parti politikası Batı'dan sonra ikinci alandır. Sovyet Rusya'dan sonra Doğu Avrupa (Balkanlar dahil) ve Uzakdoğu'yu da kapsayan komünizm ideolojik tek parti rejimi olarak nitelenir, muhalif hareketler yasaklanmıştır. Ancak Doğu Avrupa'da komünist parti ile ittifak ilişkisi içinde bulunan bazı partilere belirli ölçüde faaliyet imkanı tanınıyordu, bu nedenle hegemonik tek parti sistemi diye de adlandırılırlar. İdeolojik terimi ise partinin ideolojinin yönlendirmesi altında bulunduğu, toplumda ideolojik aşılama yapıldığı anlamına gelir, bu ideoloji sosyalizmin marksist versiyonudur. Tek partinin örgütlenme yapısı daha önce Örgüt ve Etkinlikler alt-bölümünde incelediğimiz komünist kitle partisi modelindedir: çok sayıda üyesi vardır (yerine göre nüfusun %5'ini bulur), tabanda işyeri ve yerleşim yeri temelinde hücre örgütlenmesi oluşturulur, yerel birim yönetimlerinin üstünde parti merkez komitesi yer alır, yerel birimlerin kongrelerince seçilen delegelerle düzenli aralıklarla parti genel kongresi toplanır (rejimin ritüelinde önemli bir yer tutar, bazı kongreler önemli politika değişiklikleri getirir, örneğin Sovyet komünist partisinin, Çin komünist partisinin bazı kongreleri yeni devreleri başlatmışlardır, ama bu değişiklikler daha önce parti üst yönetiminde kararlaştırılır), merkez komite içinde politbüro esas karar organıdır, onun da başında parti genel sekreteri veya başkanı bulunur, liderin çoğu zaman parti yönetimi içinde belirleyici bir ağırlığı vardır (Stalin, Brejnev, Mao gibi). Parti yönetimi hükümete egemendir, politbüroyla hükümet

kesişir. Aslında bütün kademelerde parti örgütlenmesi ile devlet örgütlenmesi arasında paralellik vardır, devlet kurumları ve işletmelerinin yönetsel kademelerinde çoğu zaman parti yöneticileri bulunur. Komünist sistemde seçimler de yapılır ve parlamento seçilir, ama adaylar parti tarafından atanır, önerilir. Komünist partiye bağlı bir kitle örgütlenmesi ağı vardır (sendikalar, gençlik örgütleri gibi), rejim kitle demokrasisi olma savı da taşır. Zaman zaman kitle katılımıyla önemli kampanyalar düzenlenir (sosyal reformlar, ekonomik atılımlar, iktidar değişimleri bağlamlarında özellikle). Parti içi iktidar mücadelesi zaman zaman şiddetli biçimlerde çözümlenmiştir (örneğin Çin'de kültür devrimi bağlamında Mao ve karşıtları mücadelesi, vs), ama rejimin yerleşmesinden sonra bu mücadele nisbeten yumuşamıştır. İktidarda olmayan komünist partiler ise bir başka gruptur, onlara Batı ve Üçüncü Dünya'yı incelerken değindik, değineceğiz.

Komünist ülkelerde parti politikasının ikinci merhalesi post-komünizme geçiştir. 1970'lerden beri Sovyet blokunda muhalif hareketler belirli bir örgütlenme oluşturabilmişlerdi, en önemli örnek Polonya'daki Dayanışma hareketidir. 1985'de glasnost ve perestroika süreciyle muhalif hareketlerin gelişmesi ivme kazandı. 1989-93 arasında Sovyet blokunun dağılması, rejimin sona ermesiyle çok partili düzene geçildi. Post-komünist parti politikasında muhalif hareketlerin izinde yeni partiler oluştu, eski komünist parti varlığını sürdürdü ama çoğu yerde iyice geride kaldığı gibi çoğu zaman adını değiştirdi. Post-komünist ülkelerin bir kısmı Batı'dakine benzer bir parti yapısı oluştururken bazısında komünist parti devamı ile karşıtları ikilemi ağır bastı, en büyük ülke olan Rusya'da Yeltsin, Putin gibi liderler çevresinde bir hakim parti oluştu, Orta Asya'da lider merkezli politika egemen oldu (eski dönemden gelme ve uzun süre iktidarda kalan liderler vardır burada). Çin'de ve Üçüncü Dünya'nın komünist ülkelerinde tek parti sistemi sürdü. Çin'de ileri düzeye varan ekonomik liberalleşmeye karşın böyledir, ama Tien-an-men olayında görüldüğü gibi muhalif hareketler de varlık göstermektedir ve komünist partinin yapısı yeni kapitalist unsurların entegrasyonu nedeniyle epeyce değişmiştir.

Üçüncü Dünya'da parti politikası esas 1945 sonrası dönemde yayılır, ama günümüze kadar hala tam anlamıyla yerleşememiş, görece kesin bir yapıya kavuşamamıştır. Bu dönemde ilk dalga dekolonizasyon sürecidir, bu süreçte ulusçu hareketler parti şeklinde örgütlenir, yeni devletlerde ulusal kurucu partiler olarak devletle özdeşleşirler. Asya'da Hindistan'da Kongre, Pakistan'da Müslüman Birliği, Endonezya'da Milliyetçi Parti ve daha başkaları sayılabilir, öncesinde partileşmenin gelişmediği Afrika'da bu süreçte ve çoğu liderleriyle tanınan partiler oluşur. Ama muhalif güçler de vardır ve partileşirler, dekolonizasyon sürecindeki nısbi demokrasi bunların etkinlik göstermesini olanaklı kılar. Ancak parti yapısı sadece bu ikileme indirgenemez, daha karmaşıktır. Öncesinde partileşmenin görece ileri düzeye vardığı Latin Amerika klasik muhafazakar ve liberal partileri, otoriter partileri, ulusçu popülist partileri (özellikle bunlar güç kazanır, peronist parti tipik örnektir), Hıristiyan partileri ve sol partileriyle (radikal, sosyalist ve komünist) özgün bir yapıdadır. Bu dönemde nısbi demokratik çerçevede parti iktidarı ile müdahale sonucu gelmiş askeri iktidar alternansı başlar, 1980'lere kadar bölgeye damgasını vurur. Arap bölgesinde ulusçu sosyalist akım ön plana çıkar, bağımsızlık mücadelesiyle (Cezayir, Tunus), darbe-devrimlerle (Mısır, Irak, Suriye) tek parti iktidarına dönüşür. Komünist partiler özellikle Asya'da faal bir rol oynarlar, Çin'de, Vietnam ve Kore'nin kuzeyinde iktidar oldukları gibi başka ülkelerde de legal ve illegal olarak varlık gösterirler,

Asya politikasında bu dönemde komünist ve karşıtı ikilemi belirleyicidir. Parti politikasında birincil bağlar da rol oynar, Asya ve Ortadoğu'da dinci veya gelenekçi partiler muhalefette ön plandadır ve bazan iktidardadır (Müslüman, Hindu, Budist), Afrika'da kabilevi-etnik temelde partiler oluşur.

Dekolonizasyon sonrasından 1980'ler, 1990'lara kadar parti politikasında otoriter rejimlerin yayılması belirleyici faktördür. Ancak demokrasi eksikli, çatışmalı ve istikrarsız olsa bile parti plüralizminin olduğu ülkeler az değildir. Bunların bir kısmında parti plüralizmi daha otantiktir ama problemler vardır (Kongre uzun süre iktidarda kalsa bile Hindistan tipik örnek olarak gösterilir, Latin Amerika'da Kosta Rika, Uruguay, Şili örnekleri, Ortadoğu'da Türkiye ve Lübnan örnekleri verilebilir), bazısında hakim bir partinin veya kısıtlı koşullarda alternansın olduğu otoriter demokrasiden sözedilir ve otoritarizm dozu bazan artar (Malezya, Meksika, Filipinler, Kolombiya gibi), birçoğunda da askeri rejimle parti politikası alternansı görülür. Bu nısbi Üçüncü Dünya demokrasilerinin parti politikasında geleneksel elitlerin kitleyi güdümleyici nüfuzları, ulusal bağımsızlık sürecinde ve parti makinalarında varlık gösteren yeni elitler, clientelist bağlar, ulusçu, gelenekçi ve dinsel, popülist, sosyalist ve komünist çağrılara yanıt veren kitle tabanı ve mobilizasyonu, birincil bağlar temelinde parti yandaşlığı, parti politikasının etkisini sınırlayan lider ağırlığı, muhalefetin kısıtlanmasında kendini gösteren otoriter metotlar, bürokrasinin ve ordunun paralel ağırlığı temel faktörlerdir.

Parti plüralizmine son veren otoriter rejimler diğer kanattır, bu dönemde iyice yaygınlaşmışlardır (ve ilk kanadın otoriter demokrasi grubuyla sınırları kesin olarak ayırdedilemez). Bunların bir kısmında parlamento ve partiler kapatılmamıştır ama hegemonik bir parti vardır ve esas iktidar odağı parti-dışıdır, bir kısmında sınırlı ve istikrarsız bir demokrasiyle alternans vardır. Otoriter rejimlerin bir kısmında ulusçu sosyalist partiler hakimdir (Arap sosyalizmi, Afrika sosyalizmi gibi), bir kısmında ise sağ partiler (Latin Amerika askeri rejimleri, anti-komünist Asya ülkeleri gibi), arada da bir ulusçu merkezcilikten sözedilebilir (bazı Afrika kurucu rejimleri gibi). Otoriter rejimlerin tümünde partiler dışındaki iktidar odaklarının gücü (yani ordunun, liderin, bürokrasinin, bazı elitlerin) daha fazladır. Otoriter rejimlerde parti politikasının diğer yönü muhalif partilerin gelişimidir, bunların bir kısmına izin verilmişti ama kısıtlıydılar, bir kısmı ise gizli faaliyet ve bazan silahlı mücadele yürütmekteydi.

1970'lerden beri Üçüncü Dünya ülkelerinde demokratikleşme için mücadele eden partiler önem kazanmış ve bazan demokrasiye geçişte öncü olabilmişlerdir, yeni demokrasi bağlamında ise değişik eksenlerde partizan bölünmeler önem kazanmışır. Buna karşılık sosyalist-komünist kanatla sağ kanat ikileminin eski önemi kalmamıştır. 1980'lerden beri Latin Amerika'da demokrasi yerleşmiştir ve yeni bir güç olarak popülist sosyal-demokrat partilerin güç kazandığı gözlemlenmektedir. Asya'da demokratikleşme süreci yeni ve nisbeten alacalı-bulacalı bir parti yapısı yaratmıştır. Ortadoğu'da ise Arap sosyalizminin karşıtı olarak dinsel eğilim ön planda gözükmektedir (2011'deki rejim değişikliklerinden sonra bu eğilimdeki partiler seçimleri kazanmıştır), İran'da dinsel rejim çerçevesinde muhafazakar ve reformcu kanatlar mücadelesi seçim sürecini belirlemektedir. Bir diğer gelişme ekseni birincil bağlara dayanan partilerdir, Afrika'da nısbi demokratikleşme sürecinde böyle bir parti saflaşması önem kazanmıştır (Ortadoğu'da da böyle bir yönelim vardır, etnik veya dinsel-mezhepsel temelde). Ancak Üçüncü Dünya'daki demokratikleşme süreci problemlidir, bu da parti politikasının gelişimini olumsuz etkilemektedir. Ortadoğu'da ve Afrika'da iç savaşlar,

yeni demokrasilerde iktidar ve muhalefet arasında çatışmacı ilişkiler ve şiddetli mobilizasyonlar, süregiden otoriter eğilimler ve muhalefetin kısıtlanması belirtilebilir.

Üçüncü Dünya'da parti yelpazesi Batı'da daha 19. yüzyıl sonlarında görüldüğü gibi belirginleşmemiştir. Dekolonizasyon sonrasında komünizm ve devrimcilik, ulusçu sosyalizm ve ilericilik, ulusçu merkeziyetçilik, klasik sağ (muhafazakar, liberal), gelenekçilik ve dincilik, sağ otoritarizm (faşizmle de benzetilir) ana akımlardı. Ayrıca birincil bölünmeleri yansıtan partiler vardı (etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel). Son dönemde otoriter rejimlere karşı mücadele sürecinde demokratikleşme partileri, yeni demokrasilerde partizan temelde oluşan parti bölünmeleri, gelenekçi ve ilerici partiler karşıtlığı, popülist partiler önem kazandı.

6. TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

Türkiye'de siyasal partilerin gelişimi 19. yüzyılda, özellikle yüzyılın son çeyreğinde başlar. Bu ilk dönemde otokratik padişahlık rejimi nedeniyle gizli siyasal hareketlerin kurulması şeklinde bir gelişme yaşanır, henüz parti yapısı yoktur. Gelişmenin bir ekseni Osmanlı egemenliğindeki Balkanlar'da ve Anadolu'daki Hıristiyan azınlıklar arasında ulusçu hareketlerin gelişimidir. Daha yüzyılın ilk yarısında Yunan Eterya Cemiyeti bu ülkenin bağımsızlık sürecinde aktif rol oynar. Balkanlar bölgesinde komitacı örgütler varlık gösterir. Anadolu'da millet sistemi içinde çerçevelenmiş Ermeni ve Rum azınlıklar arasında da siyasal hareket tipi örgütlenme başlar, örneğin Ermeni Taşnak ve Hınçak cemiyetleri. Bütün bu örgütlenmelerin ortak paydası ulusçuluktur, bağımsız devlet kurma fikri ön plana çıkmaya başlar, bunun dışında içlerinde gelenekçi, liberal, radikal, sosyalist şeklinde bir farklılaşma da vardır. Gelişmenin diğer ekseni Türk-Müslüman nüfus içinde yüzyılın ikinci yarısında rejime muhalif hareketlerin ortaya çıkmasıdır, bunlar da gizlidir. Özellikle yeni gelişen Batı tipi kurumlaşma içinde yer alan aydınlar, askerler ve memurlar arasında ve genç kesimde yandaş bulurlar. Bu örgütlerin programatik yaklaşımı üç ögede odaklandırılabilir. Birincisi dağılan imparatorluğun kurtarılması amacıdır, bunun için de modernleştirici reformlar gerekli görülür, ama gelenekleri savunma kaygısı da vardır (Batı medeniyetini alıp kendi harsını koruma fikri etkilidir). İkincisi baskıcı, otokratik rejime karşı hürriyet isteğidir, meşrutiyet (parlamenter monarşi) talebi ön plana çıkartılır. Üçüncüsü bir süre sonra Türk ulusçuluğunun su yüzüne çıkmasıdır, bu bakımdan azınlık ulusçuluklarının peşinden gelmiştir, ama Osmanlıcılık eğilimi başlarda daha güçlüdür, bir diğer eğilimse İslamcılık'tır. Sözkonusu örgütler ülke içindeki faaliyetlerinde takibata uğrarlar, etkileri sınırlı kalır, yöneticilerinin birçoğu sürgüne gider.

Önce bazı komiteler kurulmuştur, ilk önemli girişimse Namık Kemal, Ziya Paşa gibi edebiyatçıların ön planda gözüktüğü, 1865'de kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'dir, İslamcı reformcu eğilimdedir. Bu cemiyetin önde gelenlerinden Ali Suavi Çırağan vakası denilen bir darbe girişimi sırasında öldürülür. 1876'da I. Meşrutiyet kurulur, parlamento açılır, ama bünyesinde parti tipi bir örgütlenme yoktur, zaten kısa sürer. Esas siyasal hareketlenme Abdülhamid devrinde başlar. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sürecinde Balkanlar'daki ulusçu hareketler bağımsızlık kazanmada başarılı olmuşlardır, Makedonya çevresinde karşıt uluslardan komitacı örgütler faaldir, Anadolu'da ve çevresinde Ermeni

ve Rum sorunları gündeme gelmeye başlamıştır. Diğer gelişme ise Türk-Müslüman kesimde rejim karşıtı hareketlenmenin ivme kazanmasıdır. Bu açıdan stratejik adım 1889'da Askeri Tıbbiye öğrencileri arasında kurulan gizli İttihadı Osmani Cemiyeti'dir. Dönem boyunca yayılma gösteren cemiyetin taraftar bulduğu kesimler arasında yeni tipte okulların öğrencileri ve subaylar önemlidir. Hareketin ağırlık merkezi yurtdışında sürgünde yaşayan aydınlardır, birçok yayın çıkarırlar, bunlar arasında Meşveret adında bir gazete çıkaran Ahmed Rıza ve Mizancı Murad temayüz eder. Bu hareket Jön Türkler diye adlandırılır, esas amaçları Abdülhamid istibdadına karşı hürriyeti getirmektir, ama çöküş sürecine giren devleti kurtarma kaygısı da vardır ve Türk ulusçusu fikirler giderek etkili olmaya başlar. Jön Türkler arasında çeşitli anlaşmazlıklar yaşanır. 20. yüzyıl başlarında Ahmed Rıza'nın lideri gibi gözüktüğü ulusçu merkeziyetçi İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Prens Sabahaddin'in liberal ve ademi-merkeziyetçi fikirlerinin yön verdiği Teşebbüsi Şahsi ve Ademi-Merkeziyet Cemiyeti şeklinde bir ikilem oluşur. Rumeli bölgesinde subaylar, memurlar ve eşraf arasında örgütlenen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti İttihat ve Terakki'ye katılır ve hakim olur. 1908 ortalarında Rumeli'de düzenlediği bir askeri ayaklanma tüm ülkede meşrutiyetin ilanıyla sonuçlanır.

II. Meşrutiyet devrinde (1908-18) İttihat ve Terakki başta doğrudan iktidara el koymasa da hakim partidir, dönem boyunca yapılan parlamento seçimlerinde belirgin bir üstünlük sağlar, orduda da hakimdir. İttihatçı iktidarının bir kanadı parti (lideri Talat paşadır), diğer kanadı ordudur (iki önemli figür Enver ve Cemal paşalardır). İttihat ve Terakki Rumeli'nin ardından ülke çapında örgütlenmeye girişir, İstanbul'un yanısıra Anadolu'da eşrafa dayanan bir örgüt kurar. Dönem boyunca birçok başka parti de kurulur. Önce dinci İttihadı Muhammedi Fırkası'nın başlattığı 31 Mart vakası yaşanır (1909), bastırılır. Ordu içinde Halaskar Zabitan adlı karşıt bir örgütlenme oluşur. Azınlıklar parlamentoda temsil imkanı bulmuştur, kendi örgütleri vardır, Ermeni sorunuyla ilgili çatışmalar yaşanır. Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırka gibi muhalif partiler faaldir, özellikle İstanbul'da. Muhalif partiler bir süre sonra Hürriyet İtilaf Fırkası adı altında bütünleşirler, böylece iki partili bir kutuplaşma meydana gelir. İttihat ve Terakki yönetimi otoriterdir, bazı muhalifler öldürülür, sopalı seçimlerden sözedilir, 1913'de Mahmut Şevket Paşa suikastinden sonra fiilen tek parti haline dönüşür, hemen sonra savaş sökün eder. Savaş yoksunlukları, ardından yenilgi toplum içinde İttihatçı aleyhtarlığını güçlendirir. Mütareke devri İstanbul'unda çok sayıda parti kurulur. Ama ülke işgal altındadır, ülke çapında parti politikasının belirleyicisi bu çok partililik değil, işgale karşı yeni ulusçu örgütlenmelerdir. 1919'da ülkenin birçok yöresinde kurulan örgütler Anadolu Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti (ARMHC) bünyesinde birleşirler. Erzurum ve Sivas'ta kongreler düzenlenir, Ankara'da parlamento açılır ve Kurtuluş Savaşı başlatılır. Bu süreçte cemiyet ülke çapında yayılır, ulusçuluk temel ilkedir, prestijli lideri Mustafa Kemal'dir. Ama muhalefet de yok değildir, parlamentoda Birinci Grup-muhalif İkinci Grup şeklinde bir ayırım oluşur. Kurtuluş Savaşı sürecindeki örgütlenmenin gerek lider kadrosu gerekse taban örgütlerinin yöneticileri çoğu zaman İttihat ve Terakki kökenlidir, ama onun eski üst lider kadrosundan değildirler.

Savaş kazanılır, cumhuriyet ilan edilir ve bu süreçte ARMHC Cumhuriyet Halk Fırkası'na dönüşür (1923). CHF hakim partidir, ama Mütareke ve Kurtuluş Savaşı devri plüralizminin etkileri sürer, İstanbul basınından muhalif sesler yükselir, bazı Kurtuluş Savaşı paşalarının başı çektiği (Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet paşalar, Rauf bey gibi) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulur (1924).

CHF'nin ilerici cumhuriyetçi yönelimine karşı, rejime esastan karşı çıkmasa bile TpCF muhafazakar bir çizgiyi temsil etmektedir. Doğu'da Şeyh Sait isyanı üzerine, zaten muhalefetten hoşnutsuz CHF iktidarı Takriri Sükun Kanunu'nu çıkartır, tek parti idaresine geçilir (1925). CHF (bir süre sonra CHP, yani fırka yerine parti adını alacaktır) lider merkezli bir partiydi, ulusal lider M. K. Atatürk partinin de lideridir ve yüceltilir. Tek parti olmasına karşın parlamento önemseniyordu (yeni ulusal egemenlik düzeninin simgesiydi), ama adayların belirlenmesinde parti yönetiminin rolü belirleyiciydi. Tek parti eski düzeni kökten değiştirmeye yönelen reformlara girişir, reformların ilkeleri 1931'de altı okta ifade ediliyordu: cumhuriyetçilik, ulusçuluk, inkılapçılık, laiklik, halkçılık, devletçilik. Tek parti gizil bir muhalefetle karşılaşır, eski İttihatçılarla ilgilendirilen İzmir suikasti girişimi yaşanır. 1930'da Atatürk'ün izniyle dışişleri bakanı Fethi Okyar liderliğinde Serbest Fırka kurulur, kısa zamanda halk desteği bulur ama hemen kapatılır (bu sırada gerici popüler bir kalkışma olan Menemen olayı da yaşanır).

CHP tek parti idaresi bürokratik otoritarizm olarak nitelenebilir, tek parti bürokrasiye hakimdir ve tek parti yöneticileri arasında bürokrat kökenliler ağırlıktadır. Bürokrasi içinde ordunun özel bir ağırlığı vardır, partinin lider kadrosu önemli ölçüde asker kökenlidir (bu arada iki cumhurbaşkanı). 1930'lu yıllarda parti örgütlenmesinde iki yönlü bir gelişme görülür, biri bürokrasi-parti bütünleşmesidir (idari yöneticilerin aynı zamanda parti yöneticisi olması), bu da otoriter bir yapıya varır (parti müfettişlerinin önemi de artar), diğeri halkçı girişimlerdir (bu açıdan halk hatipleri, halkodaları, halkevleri, eğitimin görece yayılması belirtilebilir). İkisinin kavşağında ise devletçilik politikası vardır (1920'lerde ekonomide daha liberal bir politika uygulanıyordu). Tek partinin yerel örgütlenmesinde eşrafın ağırlığı da hissedilir, bu bakımdan sosyal temeli olarak bürokrasi-eşraf ittifakından sözedilir. Bu sıralarda Avrupa çapında yükselen faşizmle CHP tek parti rejimi arasında benzeştirme de yapılır ama farklıdır (geri ülkede ulusçu merkeziyetçi ve reformcu otoritarizm olarak nitelenebilir). Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilir, partinin lideri de odur, milli şef diye adlandırılır. Daha öncesinde tek parti içinde devletçi İnönü grubu-en önemli ismi Celal Bayar olan özelci grup çelişkisinden de sözedilir, 1937'de Bayar başbakanlığa getirilir ama Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü cumhurbaşkanı seçilir ve Bayar görevden ayrılır.

Partileşme açısından belirtilmesi gereken bir diğer eksen soldur. Osmanlı'nın son döneminde sosyalist örgütlenme başlamıştı (özellikle İştirakçı Hilmi'nin sosyalist partisi), Kurtuluş Savaşı yıllarında sürdü, bu dönemde Rusya'daki devrimin izinde komünizan bir örgütlenme gelişti (Rusya'da kurulan komünist parti, Anadolu'da Halk İştirakiyun Fırkası ve Yeşil Ordu, İstanbul'da İşçi Çiftçi Sosyalist Partisi). Daha sonra bu örgütlerden kaynaklanan gizli komünist partinin etkinlikleri görüldü, tevkifatlar yapıldı. Dönem boyunca Kürt isyanları da yaşandı, bunlarda partileşme olmamakla birlikte informel bir örgütlenmeden sözedilebilir. Ayrıca Avrupa çapında gelişen faşizmden etkilenen ırkçı-Turancı bir akım vardı, genel anlamda tek parti ulusçuluğu ile bu akım arasında uyuşmazlık gözlemleniyordu.

II. Dünya Savaşı yıllarında yoksunluklar yaşandı (enflasyon, karne usulü), tek parti rejiminin otoritarizm dozu da arttı (ağır vergi yükü, bu arada varlık vergisi hoşnutsuzluk kaynağıydı), aynı zamanda sol yönde sayılan bazı girişimleri oldu (köy enstitüleri, toprak reformu tasarısı). Savaş

sonrasında çok partili demokrasiye geçildi. Bu geçiş tek partinin kararıyla oldu, dolayısıyla onun ilerici ve ulus egemenliğine önem veren yaklaşımıyla açıklanabilir, ama aynı zamanda dünya çapında gelişmelerle ilgilidir (faşizmin yıkılışı ve komünizmin basıncı Batı ittifakının ve Batı tipi demokrasinin benimsenmesini getirdi), keza rejim içi muhalefetin basıncıyla da. Bu muhalefet tek parti rejiminin ilericiliğine göre muhafazakarlığı, diğer yönden otoritarizmine karşı popülist bir demokratizmi temsil ediyordu. Toprak reformundan endişelenen toprak sahiplerinin ve devletçiliğe karşı kapitalist gelişmeden yana iş çevrelerinin desteği Celal Bayar ve Adnan Menderes tarafından kurulan (Ocak 1946) Demokrat Parti'ye kaydı. Muhalefetin diğer kanadı ise uzun süre genelkurmay başkanlığı yapmış mareşal Fevzi Çakmak'ın liderliğindeki Millet Partisi'ydi. Çok sayıda başka parti de kuruldu, ama bunlar fazla etkili olamadı (aralarında sosyalist partiler de yer alıyordu), koşut olarak sendikal örgütlenmede gelişme yaşandı.

Hakkında hile ve baskı iddiaları da yapılan 1946 seçimlerini yine CHP kazandıysa da 1950 seçimlerinde DP, savaş yılları yoksunlukları ve baskılarından hoşnutsuz kırsal ve kentsel seçmen kitlesinin desteğini elde ederek büyük bir seçim başarısı gösterdi ve iktidar oldu. 1954 seçimlerinde DP başarısı katmerlendi, ekonomik gelişmenin sağladığı nısbi rahatlık seçmen desteğini arttırdı ve geniş bölge çoğunluk sistemi sayesinde milletvekillerinin çok büyük kısmını elde etti. 1950'lerin ikinci yarısında ekonomik sıkıntılar ve nısbi otoritarizmi DP'nin 1957 seçimlerinde desteğini azalttıysa da yine kazandı. 1946-60 devresinde kapitalist gelişmeyle bileşen çok partili demokrasinin köylü bir ulusun yurttaşlaşmasını sağladığı ileri sürülür. Devre DP-CHP ikilemine dayanan bir çift parti sistemi olarak nitelenebilir. DP üst sınıfların ve köylü halkın desteğini kazanmış liberal-muhafazakar bileşimi bir sağ popülist parti figürüne sahipti, lideri Menderes popülerdi. CHP ise bürokratik yakın geçmişi (tek parti dönemini) yansıtan bir parti görünümündeydi. Üçüncü parti olan Millet Partisi Osman Bölükbaşı liderliğinde oldukça popülist bir partiydi, 1955'de ise DP'nin otoriter eğilimlerine tepki niteliğinde liberal Hürriyet Partisi kuruldu, ama bu iki parti fazla bir güç edinemedi. 1950'lerin sonlarına doğru partilerin köy ve semt düzeyine inmesini sağlayan ocak-bucak örgütleri önem kazandı, parti farkına göre kahveler ayrıldı, DP Vatan Cephesi'ni kurdu, bazı çatışmacı gelişmeler oldu (İnönü'nün saldırıya uğraması gibi). Bu bakımdan sözkonusu dönemde çift parti sisteminin ılımlı değil görece kutuplaşmış olduğu ve tabanda moeitius tipi bir bölünmeye dayandığı (partizan temelde toplumun ikiye ayrılması) söylenebilir, ama iki parti arasında belirgin bir ideolojik ve sınıfsal karşıtlıktan sözedilemez.

DP iktidarı 27 Mayıs askeri müdahalesiyle yıkıldı, müdahale bürokratik tepkicilikle (özellikle askeri bürokrasinin hoşnutsuzluğuyla), çift parti kutuplaşması ve iktidarın otoriter eğilimlerine tepkiyle açıklanır. Müdahale sonrasında DP yasaklandı, yöneticileri yargılandı ve üçü idam edildi, ama hemen çok partili demokrasiye dönüldü (1961 seçimleri). Askeri müdahale bir informel askeri parti oluşumundan sözetmemize de olanak verebilir, nitekim sonrasında müdahaleci subaylar Milli Birlik Komitesi adıyla parlamentoda ayrı olarak temsil edildiler. Müdahalenin gölgesi altında yapıldığı için 1961 seçimleri yeterince demokratik sayılmayabilir, ayrıca bu seçimlerde de iki kanatlı bir kutuplaşma eğilimi vardı (DP yandaşları ve müdahale yandaşları şeklinde), ama seçimde DP izleyicisi sayılan partiler daha fazla oy aldılar (her ne kadar birinci parti CHP olsa da). Hiçbir parti çoğunluk sağlayamadığı için 1961-65 arasında koalisyon hükümetleri kurulur. Bu devrede CHP

ağırlıktadır, DP çizgisinin esas temsilcisi olarak da Adalet Partisi (AP) görülür, aynı savdaki Yeni Türkiye Partisi (YTP) ise pek başarılı olamaz (Doğu bölgesinde güçlüdür sadece). MP'nin devamı Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) diğer önemli güçtür, bir süre sonra ikiye bölünür. 1965 seçimlerinde köylü kökenli mühendis yeni lideri Süleyman Demirel'le AP belirgin bir başarı elde eder (%52 oy) ve tek başına iktidar olur. Ana muhalefet CHP ise halka inemeyen bürokratik bir parti görünümündedir, bu handikapı aşmak için yeni bir çizgi olarak ortanın solu politikasını benimser.

1961'de kurulan TİP ise sosyalist, hatta marksist bir parti görünümündedir, 1965'de milli bakiye sistemi sayesinde mecliste grup kurar. 1961 anayasasının liberalliği ve sosyalliği temelinde sol, Türk siyasal yaşamında varlık göstermeye başlamıştır (TİP'in de kurucusu olan sendikacıların kurduğu DİSK ve işçi hareketleri ile 1968 öğrenci hareketleri sol yönde diğer gelişmelerdir). Parti sistemi sol-sağ ikilemine oturmaya başlar. Sağ kanatta YTP, MP, CKMP'nin yanısıra AP kesin bir ağırlığa sahiptir. Parti sisteminde ikinci önemli gelişme 1965-70 arasında sağda yeniden yapılanmadır. Ortanın solunu benimsemeyen Turhan Feyzioğlu grubu 1967'de CHP'den ayrılıp merkez-sağ Güven Partisi'ni (GP) kurar. CKMP köktenci sağ ulusçu Alparslan Türkeş liderliğinde Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) dönüşür (1969). Necmettin Erbakan liderliğinde ve AP'ye karşı çıkan dinsel sağ eğilimli Milli Nizam Partisi (MNP) kurulur (1970 başları). AP içinde eskiden beri Demirel'le çekişme içindeki Sadettin Bilgiç grubu ayrılıp Demokratik Parti'yi (DP) kurar (1970 sonları). MNP ve DP hareketlerinin AP'nin büyük kent burjuvazisini favorize eden politikasından huzursuz Anadolu burjuvazisi ve toprak sahiplerinin desteğine sahip olduğu ileri sürülür. 1969 seçimlerinde yine tek başına iktidara gelen (ama oyu azalan) AP böylece ciddi bir basınç altında kalır. Buna karşılık 1969 seçimleri sola umduğu yükseliş imkanını sağlamaz, TİP marjinalize olur, CHP pek başarılı olamaz. Dönem 1971 Mart'ında parlamento-dışı sol hareketlenmeden ve iktidar yapısındaki istikrarsızlaşmadan duyulan endişeye bağlanan yeni bir askeri müdahaleyle tamamlanır. 1961-71 arasında ılımlı bir çok parti sisteminden sözedebilir miyiz, belki kısmen edebiliriz (başta koalisyonlar, sonra AP başarısı) ama partiler arası bölünmelerin çokluğu ve koalisyonların istikrarsızlığı, sağ-sol kutuplaşması ve çatışmasının başlaması ters yönde eğilimlerdir de.

12 Mart askeri rejimi bazı partileri (TİP, MNP) kapatsa da parlamento ve partilerin büyük kısmı etkinliklerini sürdürür, AP ve GP (yeni adlarıyla MGP, sonra CGP) rejimi destekler, koalisyonlara katılırlar, ama AP'yle rejim arasında gerginlik de vardır (koalisyonların bozulmasında ve cumhurbaşkanı seçiminde görüldüğü gibi). CHP'de ortanın solu politikasıyla özdeşleştirilen genel sekreter Bülent Ecevit partinin tarihsel lideri İnönü'yle anlaşmazlığa düşer ve 1972 kurultayından galip çıkarak parti başkanı olur. Kendini demokratik sol olarak niteleyen ve Batı sosyal-demokrasisine yakın gözüken CHP, 12 Mart'tan çıkışta yapılan Ekim 1973 seçimlerinde nisbeten başarılıdır, birinci parti olur (%33 oyla), büyük kentlerde oy patlaması yapar. Seçimlerin diğer galibi AP'den ayrılan sağdır: MNP'nin devamı Milli Selamet Partisi (MSP) ve DP (%24 toplam oy). AP'nin oy oranı ise iyice düşer (1969'da %47'den %30'a). Seçim sonrasında parti politikasında ılımlanma göstergesi bir gelişme olur: bürokratik laik gelenekten gelme CHP dinsel eğilimli MSP'yle koalisyon kurar. Ama bu koalisyon uzun sürmez, ardından sağ partiler arasında (AP, MSP, MHP, CGP) milliyetçi cephe hükümeti kurulur (1975 başı). Bu cephe Ecevit umudu şiarıyla gelecek seçimde büyük bir atılım

yapacağı izlenimi uyandıran CHP'yi ve kitle politikasında ağırlık edinmeye başlayan marksist solu karşısına almaktaydı.

1977 seçimlerinde CHP gerçi %41'le birinci parti olur, ama tek başına iktidar olmasına yetmez, 1978 başında bazı bağımsızların desteğiyle hükümet kurabilir, birbuçuk yıllık iktidarında ekonomik kriz ve şiddet olayları tırmanır. 1979 sonu ara seçimlerinde büyük oy kaybına uğrar ve bu kez AP azınlık hükümeti kurulur. Dönem boyunca ciddi bir global kriz yaşanmıştır: ekonomik kriz büyük ivme kazanır, enflasyon yükselir ve iaşe güçlükleri yaşanır, dış ödemeler tıkanır bir yandan, kitle mobilizasyonu süreci şiddet olaylarının tırmanmasıyla sonuçlanır, sağ-sol çatışması mezhep çatışmasına dönüşür diğer yandan, iktidar yapısı çok istikrarsızdır, parti çekişmeleri kızışır, koalisyonlar ve azınlık hükümetleri kurulur öte yandan. Bu bağlamda parti politikası da krize girer ve kutupsallaşır: solda parlamento dışında ve dağınık yapıda çok sayıda gruptan oluşan bir marksist köktenci sol vardır, sağda ise köktenci dinci ve köktenci ulusçu eğilimler güçlenmektedir, klasik ikili AP ve CHP siyasal platformda hakimiyet kuramamaktadır. Bu süreç 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine varır.

Müdahale sonrasında parlamento ve partiler kapatılır, 12 Eylül bu bakımdan 1971 müdahalesinden daha köktencidir. 1982'de kabul edilen yeni anayasa ve partiler yasası eskisine göre nisbeten kısıtlayıcıdır. 1983'de askeri rejimin izin verdiği üç partinin katıldığı bir seçim yapılır, ama seçim rejimin sağ ve sol kanatlar olarak benimsemiş gözüktüğü Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve Halkçı Parti (HP) karşısında, pek benimsememiş gözüktüğü Anavatan Partisi'nin (ANAP) yengisiyle sonuçlanır, tek başına iktidar olur. ANAP 1980'den itibaren yeni ekonomik politikanın mimarı sayılan Turgut Özal'ın lideri olduğu görece kişiselleşmiş bir partidir, önceki dönemin dört eğilimini bünyesinde birleştirdiği savındadır (MSP, MHP, AP ve CHP kökenliler), daha çok MSP, MHP çizgilerinden gelme yeni bir kadronun DP-AP çizgisindeki merkez-sağda ağırlık kurmasıdır.

1984 yerel seçimlerinde, ardından 1987 seçimlerinde eski partilerin devamı niteliğinde partilere seçime katılma izni verilir. 1987'de yeniden ANAP iktidar olur, iki ana muhalefet vardır. Biri CHP'nin izinde sosyal-demokrat çizgidir, Sosyal-Demokrat Halkçı Parti (SHP, sonra yeniden CHP adını alır) ve Demokratik Sol Parti (DSP) şeklinde iki kanattan oluşmaktadır. Diğeri AP'nin izinde Doğru Yol Partisi'dir (DYP). Ayrıca MSP'nin izinde Refah Partisi (RP), MHP'nin izinde Milliyetçi Çalışma Partisi kurulur (sonra yeniden MHP adını alır), ama parlamentoda temsil edilememektedirler. Yani eski partiler geri dönmüştür, görece başarılı da olmaktadırlar, ama hem merkez-sağ hem merkez-sol ikiye bölünmüştür (ANAP-DYP, SHP-DSP). 1990'lardaki seçimlerde partiler yelpazesinde karmaşa oluşur ve istikrarsız koalisyonlar yapısı egemendir, aynı zamanda hem merkez-sağ ikilisi hem sosyal-demokrat alternatif zayıflarken görece köktenci RP ve devamları (Fazilet Partisi, Saadet Partisi) ile MHP güç kazanır (toplam oy oranları 1987'den 1999'a %10'dan %33'e çıkar), sağ yönde bir köktencileşme yaşanmakta gibidir.

2002 seçimleri dönüm noktası olur, RP çizgisinden gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) %34 oyla tek başına iktidar olur, parlamentoda karşısında tek CHP kalır. Daha sonraki seçimlerde de (2007, 2011, 2015, 2018) AKP seçmenin yarıya yakınını kendine çekerek başarısını sürdürür. AKP

iktidarının bir özelliği dinsel sağ-merkez sağ bileşimi yaratması, siyasal platformda sağa kayışı pekiştirmesidir. Diğer özelliği beş seçim üstüste iktidara gelen tek parti olmasıdır, bu bakımdan üç seçim üst üste kazanan tek örnek olan DP'yi aşmıştır. Yeni dönemin bir diğer özelliği ANAP ve DYP'nin bitişiyle klasik merkez-sağın kalmamasıdır. CHP'de bütünleşen sosyal-demokrat sol ise yeterince alternatif oluşturamamaktadır, oy oranı %25 civarında tıkanmış gibidir. Bir başka özellik parti sisteminde yalınlaşma olmasıdır: önceki yılların çok ve değişken partileri yerine parlamentoda temsil imkanı bulan AKP – CHP – MHP üçlüsüne dayanan bir siyasal oyun vardır artık (bunda barajlı sistemin rolü büyüktür ama bir süre sonra baraja yaklaşan başka parti de kalmaz). Dördüncü bir siyasal aktör esas doğu bölgesinde etkili olan bir partidir, zaman zaman kapatılmış, yeniden açılarak değişik adlar almıştır, son adı Halkların Demokratik Partisi'dir (HDP). Barajı aşamamakta ama %5 civarı oyla epeyce bağımsız aday seçtirebilmekteydi, ancak 2015 seçimlerinde yüksek bir performansla %13'e ulaşmış ve MHP'yi aşarak parlamentoda üçüncü parti haline gelmiştir. Daha çok bölgesel-etnik ve köktenci sol bileşimi bir parti görünümündedir. Son olarak MHP'deki bölünme sonucunda kurulan İYİ Parti de 2018 seçimlerinde barajı aşabilmiştir, bu nedenle beş partili bir yapı oluşmuştur. Aynı zamanda seçim ittifaklarında kendini gösteren bir bloklaşma meydana gelmiştir, AKP – MHP Cumhur ittifakında, CHP – İYİ Millet ittifakında bir araya gelmişlerdir.

X. SOSYO-POLİTİK GÜÇLER VE BASKI GRUPLARI

1. İKTİDAR MÜCADELESİ

Siyaset iktidar mücadelesi olarak da nitelenir. Toplum içinde bir dizi iktidar ilişkisi vardır kişiler, gruplar, topluluklar, örgütler, otoriteler arasında, bu ilişkilerin bir boyutu da aralarındaki iktidar mücadeleleridir. Siyaset kapsamında düşünebileceğimiz iktidar mücadelelerinden biri dünya politikasıyla ilgilidir, dünya çapında güçler arasındaki mücadele bunun en önemli türüdür, birçok savaşa neden olmuştur. Buradaki inceleme konumuz ülke düzeyinde siyasal iktidar mücadelesi ise ülkenin, devletin yönetimi için verilir, demokratik rejimde partiler arasındaki seçim yarışı en önemli şeklidir. Ancak bu mücadele seçim yarışı dışında başka eksenlerde cereyan ettiği gibi (seçim-dışı yollar), merkezi odak (yasama, yürütme) dışında başka alanlara da yayılır (devlet kurumları, toplumsal iktidarlar ve siyasal güçler). Siyasal iktidar mücadelesinin dışında sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel yönleriyle bir toplumsal iktidar mücadelesinden de sözedebiliriz, ancak bu mücadele siyasal mücadeleye de dönüşür (toplumsal iktidarların doğrudan siyasal sürece yönelik etkinlik çabalarının yanısıra, kendi alanlarında ve çevrelerinde yaşanan iktidar mücadelesi dolaylı olarak siyasal iktidar mücadelesini etkiler, örneğin ekonomik güçler arasındaki çekişmeler, dinsel ve entelektüel tartışmalar).

Ülke yönetimi için iktidar mücadelesi dört boyutlu düşünülebilir. Öncelikle düşünülen iktidar mevkilerine kimlerin geleceğidir, yani bir kadro, ekip mücadelesidir. Ancak onun ötesinde bir program, fikriyat (veya ideoloji) mücadelesidir de, ülke yönetimine gelmek için mücadele eden partiler, gruplar birbirine alternatif görüşlerin temsilcisi olarak ortaya çıkarlar. İktidar mücadelesinin

üçüncü boyutu çıkar faktörüdür. Bunu da üç yönlü düşünmek gerekir: biri iktidar mevkilerine ulaşanların kendi çıkarlarıdır (iktidar mevkii ve statüsü, maddi çıkarları), diğeri partiler, gruplar arasındaki iktidar mücadelesinin belirli sosyo-ekonomik kesimler (burjuvazi, toprak sahipleri, orta sınıf, bürokrasi, işçi ve ücretli sınıflar, köylüler) arasındaki çıkar mücadelelerine bağlanmasıdır, keza destek kitlelerinin, seçmenlerinin çıkarlarıyla da bağlantılıdır, üçüncüsü seçim kazanmak için tüm kesimlerin çıkarlarını dikkate alma, yönetime gelenlerin genel çıkarı gözetme, farklı kesimlerin çıkarlarını uzlaştırma gibi tahditleri vardır. İktidar mücadelesinin dördüncü boyutu iktidar tertibatıdır: iktidar için mücadele eden partinin, grubun yönetim tarzı, devletteki iktidar konumlarını nasıl düzenlediği ve dağıttığı, toplumsal iktidarlarla nasıl ilişkiler kurduğu (onlara nasıl karıştığı, destek ve itaatlerini sağlayıp sağlayamadığı) yönleriyle.

Ülke yönetimi için iktidar mücadelesinin esas konusu merkezi odağın (yani yasama ve yürütme organlarının) belirlenmesidir. Bunun klasik, genel kabul gören şekli seçimdir. Demokratik rejimde parlamento üyeleri (yani yasama organı), bazan devlet başkanı serbest ve rekabetçi seçimlerle belirlenir (bazan da devlet başkanı parlamentoca seçilir), seçimler partiler arası yarış şeklinde cereyan eder (bazı bağımsız katılanlar olsa bile), sonuçta seçimi kazanan partinin veya partiler koalisyonunun hükümeti kurulur. Seçim sonrasında iktidarla muhalefet arasında mücadele değişik alanlarda sürer (parlamentoda, siyasal pazarlarda, toplumda).

Ülke yönetimi için iktidar mücadelesi seçim-dışı yollardan da cereyan etmektedir. Anti-demokratik rejimlerde seçimler olabilir ama serbest ve rekabetçi değildir, yönetimdeki fiili iktidar grubu (tek parti, cunta, lider, monarşi gibi) yasama organının seçimini yönlendirir (çoğu zaman fiili iktidar grubunun önerdiği adaylar seçilir), hükümetin belirlenmesinde esas sözü geçen odur (hükümeti tayin eder, hükümetle örtüşür), plebisitle kendini halka onaylatabilir. Kısacası bu rejimlerde daha önemli olan parlamento dışındaki fiili iktidar grubudur, bir yandan fiili iktidar grubu içinde, diğer yandan onunla gizli, yarı-gizli, bazan da açık muhalif güçler arasında iktidar mücadeleleri cereyan eder.

19. ve 20. yüzyıllar boyunca (ve içinde bulunduğumuz 21. yüzyılda da) çeşitli şiddete dayalı yollar iktidar mücadelesinde hep önemli olmuştur, devrim, karşı-devrim, darbe, iç savaş gibi. Bir türü çoğu zaman monarşik geçiş süreci otoritarizmlerinde görülen iktidar mücadeleleridir. 18. yüzyıl sonlarından itibaren devrimler (Fransız devrimi ve sonrası) eski monarşik rejimleri devirmiş veya sarsmış, aynı zamanda karşı-devrim dalgalarıyla geri çevrilmiş, kesintiye uğramıştır, sonuçta çoğu zaman ara yollar bulunarak parlamentonun ağırlık kazandığı bir yapıya tedricen geçilmiştir. 19. yüzyıldan II. Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'nın geri ülkelerinde, Üçüncü Dünya'nın sömürge olmayan ülkelerinde monarşi, lider ve grup diktası, askeri müdahaleler, yabancı güçler ve parlamenter mekanizmaların girift bileşimi iktidar mücadelesini belirlemiştir. Bir diğer tür yabancı egemenliklerdir (Doğu'da üç büyük imparatorluk, sömürge imparatorlukları), bunlarda esas yabancı güçler yönetimdedir (ama yerli elitlerin katılımını sağlayan mekanizmalar da vardır). Yabancı bir ülkenin istilasıyla sonuçlanan savaşlar ise işbirlikçi hükümetlerin kurulmasına varmıştır. Bütün bu ülkelerde iktidar mücadelesinde yabancı egemenliğe karşı çıkan güçlerin birçoğu şiddetli eylemleri belirleyicidir.

Üçüncü bir tür komünist sistemle ilgilidir. 20. yüzyıla damgasını vuran bir gelişme eski rejime karşı mücadelenin ürünü olan komünist devrimlerdir (Rusya, Çin…), devrim sonrasında tek parti-devleti şeklinde bir iktidar yapısı kurulmuş ve sistem içi iktidar mücadelesinde parti merkezine hakimiyet esas sorun olmuştur, keza muhalif güçler rejime karşı mücadeleye girişmiş ve bu da son dönemde post-komünist dönüşüme varmıştır. Dördüncü tür faşizmle ilgilidir. İki savaş döneminde faşizmin iktidara gelişi hem solla hem de eski rejimin siyasal güçleriyle iktidar mücadelesi sonucunda gerçekleşmiş, bunda da bir dizi faktör etkili olmuştur (seçim başarıları, şiddet kullanımı ve iç savaş, nüfuzlu çevrelerin desteği, işgal). Faşist iktidar tertibatında bütünleşme hakim olsa bile bazı iç mücadeleler de cereyan etmiş, aynı zamanda faşizme karşı mücadele eden anti-faşist bir mobilizasyon yaşanmıştır. Beşinci tür azgelişmiş, gelişmekte olan Üçüncü Dünya'yla ilgilidir. 1945 sonrası Üçüncü Dünya'da ulusal bağımsızlık hareketleri ve sömürgeci güçlerin tavizleri sonucunda sömürgecilik sona ermiştir, bu noktada sözkonusu hareketlerle sömürgeciler arasında bir iktidar mücadelesinden sözedebiliriz. Bağımsızlık sonrasında demokrasi tutunamamış, sık sık darbeler (aynı zamanda devrimler, iç savaşlar) ve iktidar değişiklikleri olmuştur, bu süreç siyasal akımlar, darbeciler, devrimciler, birincil topluluklar gibi değişik aktörleri olan bir iktidar mücadelesinin tezahürüdür. Bu ülkelerde tek parti, ordu, lider ve bürokrasiye dayanan otoriter bir iktidar tertibatı yaygın hale gelmiş, yönetimle demokratik muhalefet arasında mücadele ve yönetici grup içinde mücadele iktidar mücadelesinin iki ana vektörü olarak temayüz etmiştir (bu çerçevede demokrasiyle alternanslar ve karşı-darbeler yaşanmıştır). 20. yüzyılın sonlarına doğru parlamenter demokrasi yayılmıştır ama yine de iktidar-muhalefet arası sert çatışmalar, ordu ve lider gibi güç odaklarının etkisi mühimdir.

Demokratik rejimde de seçim-dışı mekanizmalar yok ve önemsiz değildir. Geri, gelişme sürecindeki ülkelerde demokrasi olsa bile başka güçler de etkilidir. Bütün rejimlerde kararların belirlenme sürecinde yasama ve yürütmenin yanısıra, bürokrasinin de ağırlığı vardır. Hükümetin iktidar süreci pazarlıklara ve güç dengelerine dayanır. Yönetimin politikaları üzerinde baskı grubu, reel iktidar gibi seçim-dışı mekanizmalarla etkili olunur ve çekişmeler cereyan eder.

İktidar mücadelesi önceki satırlarda çevresindeki iktidar mücadelesine global bir bakış yaptığımız merkezi odağın yanısıra, devlet kurumları çevresinde de döner, bu durum anti-demokratik rejimlerde daha belirgindir (ama demokrasilerde de vardır). Bir yönden bu kurumların kontrolü için mücadele cereyan eder (teorik olarak hükümete bağlı olsalar bile), diğer yönden bu kurumların kendileri siyasal güç oluşturur, merkezi odak üzerinde etkili olur, hatta onun kontrolü için mücadelede yer alırlar. Bu iki yön pratikte içiçedir, beş boyutlu düşünülebilir. Biri hükümet partisinin (demokrasilerde seçimle gelen ya da tek parti) devlet kurumları üzerinde nüfuzudur. Teorik olarak devlet kurumlarının hükümete bağlı olmasının yanısıra, iktidar partisi bürokrasiye kendi politikalarını empoze edebilir, kendi adamlarını bürokratik konumlara getirebilir. Diğeri devlet kurumlarının merkezi odak karşısında özerkliğidir, nitekim devlet politikaları merkezi odaktan çok kurumlar düzeyinde saptanmaktadır. Üçüncüsü devlet kurumlarının siyasal denklemde ayrı ve alternatif güç olarak ortaya çıkmasıdır. Bu açıdan özellikle ordu üzerinde durulur, birçok ülkede siyasal sınıfla arasında iktidar mücadelesinin olduğu gözlemlenir. Başka kurumlar için de benzer değerlendirmeler yapılır (gizli servisler, bazı bürokrasiler, üniversite, dinsel kurumlar gibi). Dördüncüsü bu kurumların rejimde egemen bir konum elde etmesidir, bu nedenle askeri rejimden, bürokratik otoritarizmden sözedilir. Beşincisi

bazı sınıf ve kesimlerin devlet kurumları üzerinde güçlü etkisidir. Geri toplumlarda burjuvazinin güçlendiği bir bağlamda aristokrasinin bürokrasi içinde kalelerinden, kapitalist toplumlarda güçlü ekonomik grupların devlet kurumlarında mevzilerinden sözedilir. Altıncısı muhalefet partilerinin bazı devlet kurumlarında etkinliğidir, birçok ülkede bazı kurumların personelinin muhalefet akımlarına yakınlığı, muhalif tutumlar takınmasından sözedilir.

Devlet kurumlarının bir türü de yerel kurumlardır (merkezden idare örgütü, federal yönetimler ve yerel yönetimler), bu noktada yerel iktidar, dolayısıyla toplumsal iktidarlar alanına da girmiş oluruz. Bu konuda birinci husus partiler arasında yerel yönetimlerin (bölge, eyalet yönetimleri dahil) kontrolü için mücadeledir. Daha geniş anlamda ülke çapında iktidar mücadelesinde yer alan güçlerin yerel kaleler, mevziler edinme gayretinden sözedebiliriz. İkincisi yerel düzeyde elitler arasındaki iktidar mücadelesidir (eski tip feodaliteler ve kabileler, modernleşme sürecinde eşraf ve yeni güçler arasında, içinde). Üçüncüsü yerel iktidarlarla (federatif yapıda eyalet yönetimleri, özellikle geçmişte bazı valiler, yerel yönetimler ve elitlerle) merkezi iktidar arasındaki çelişkiler ve mücadeledir, burada temel sorun yerel iktidarın merkezden ne ölçüde özerk olacağıdır. Dördüncüsü yerel iktidarların ülke yönetimi üzerinde etki ve nüfuz mücadelesidir. Bu dörtlü kesişir ve geri, gelişme sürecindeki toplumlarda çok daha fazla önem taşır.

Toplumsal iktidarlar içinde yerel iktidarların yanısıra diğer önemli eksen sosyo-ekonomik güçlerdir. Bu güçlerin devlet ve siyasal dünya üzerinde nüfuzları saptanır. Bu güçler arasındaki çıkar çelişkilerinin iktidar mücadelesine dönüştüğü, siyasal parti ve grupların arkasındaki güçler oldukları ileri sürülür. Üçüncü eksen ideo-kültürel hegemonya araçlarıdır (devletsel veya özel). Bu çerçevede kitle iletişim araçları, dinsel kurumlaşma, eğitim kurumlaşması belirtilebilir. Bunlar yönetimin kontrolünde olabilecekleri gibi, muhalefet kaynağı da olabilirler (kitle iletişim araçlarının yönetime karşı eleştirelliği, dinsel kurumlaşmanın laik devletle çelişkisi, eğitim kurumlaşmasının tutucu iktidarla çelişkisi gibi). Siyasal güçler açısından bunlara hakimiyet büyük önem taşır. Dördüncü eksen toplum içinde zor kullanım kapasitesi olan gruplar, örgütlerdir (paramiliter güçler, mafialar gibi), ülke çapında iktidar tertibatı açısından önemli bir rol oynayabilirler, özellikle çatışmalı ortamlarda iktidar mücadelesinde belirleyici olabilirler. Ayrıca yönetim karşıtı silahlı güçlerin (ulusal, devrimci, ayrılıkçı, rejim karşıtı ve muhalif hareketlere bağlı güçlerin) bazı yörelerde iktidara sahip olmaları Üçüncü Dünya'da raslanan bir durumdur (hatta bir süre sonra yönetimi devirebilirler).

İktidar mücadelesi siyasal güçler ve pazarlarda da cereyan eder: partiler ve sosyo-politik güçler, baskı grupları ve toplumsal örgütlenmeler, elitler ve yerel iktidarlar, ideo-politik görüşler ve kamuoyu, sosyo-politik mobilizasyon ve hareketler vasıtasıyla, arasında ve içinde. Bu temelde halkı ve onu oluşturan değişik kesimleri de kapsar. Örneğin partiler arasında ülke yönetimini ele geçirme mücadelesi kadar, toplumda iktidar konumları elde etme mücadelesi, parti içi iktidar mücadelesi, baskı grupları arasında çıkar mücadelesi ve yönetim üzerinde daha etkili olma mücadelesi, elitler arası konum, statü ve çıkar mücadelesi, ideolojiler arasında fikir ve iktidar mücadelesi, kamuoyunda farklı görüşler arasında mücadele, mobilize politika süreçlerinde çatışmalar, vs. Siyasal güçler ve pazarlardaki mücadele hem merkezi odağa yöneliktir hem kendi içindedir ve halk üzerinde etkinliğe yöneliktir.

Sonuç olarak şöyle bir toparlama yapabiliriz. İktidar mücadelesinin iki yönü vardır. Görünür yönü merkezi odağa hakimiyet mücadelesidir. Merkezi odak öncelikle yasama ve yürütmeyi, ayrıca anti-demokratik rejimlerde fiili yönetici grubu kapsar. Merkezi odak çevresindeki iktidar mücadelesinin demokratik sistemdeki resmi yolu seçimdir, ancak mobilize politika ve anti-demokratik rejim koşullarında seçim-dışı yollar ağır basar: şiddet içeren yollar (darbe, devrim, savaş gibi), fiili güç odakları tarafından atamayla, pazarlıklar ve güç dengesi sonucunda belirleme (bu ikincisini demokratik rejimleri de kapsayarak, merkezi kurumlar içinde belirleme olarak adlandırabiliriz). İktidar mücadelesinin ikinci yönü merkezi odak dışındaki alanlarla ilgilidir, ilkine paraleldir ve önemli ölçüde gayrı-resmidir. Bunun bir alanı devlet kurumlarıdır, diğer alanı siyasal güçler ve pazarlardır, üçüncü alanı ise toplumsal iktidarlardır (üçü kesişir). Hem merkezi odağı hem de devlet kurumları, siyasal güçler ve pazarlar, toplumsal iktidarları kapsayan bir reel iktidar bileşkesinden ve mücadelesinden sözedebiliriz, bunun aktörleri partiler kadar diğer sosyo-politik güçlerdir de.

2. SOSYO-POLİTİK GÜÇLER

a) Sosyo-politik güç türleri ve bloklar

Yukardaki bölümde gördüğümüz gibi herhangi bir toplumdaki iktidar mücadelesini salt partiler arasındaki seçim mücadelesine indirgemiyoruz, çok alanlı ve aktörlü bir süreç olarak düşünüyoruz. Sosyo-politik güç kavramı parti niteliğinde olmayan ama ülke yönetimi için iktidar mücadelesine katılan ve belirttiğimiz eksenlerde (merkezi odak, devlet kurumları, siyasal güçler, toplumsal iktidarlar eksenlerinde) reel iktidar mücadelesi bileşkesinde varlık gösteren güçleri (grup, hareket, örgüt-kurumları) kapsar. Bunlar daha çok partilerin henüz yeterince gelişmemiş olduğu, geri ve gelişme sürecindeki toplumlarda önemli gözükürler (örneğin 19. yüzyıl politikasında, Üçüncü Dünya'da), ama diğerlerinde de vardırlar (reel iktidar bileşkesinin değişik yönlerinde saptanabilirler). Şimdi sosyo-politik güçleri gözden geçirelim.

Modern çağ bir dünya sisteminin oluşmasıyla tanımlanır, ülkeler içindeki iktidar mücadeleleri dünya çapında güçlerin nüfuzu ve mücadelesi tarafından belirlenmektedir, özellikle geri ve dışa bağımlı toplumlarda. 19. yüzyılda üç büyük imparatorluğun egemenliğindeki Doğu'da emperyal güç ve yandaşları ile karşıtı ulusçu güçler mücadelesinden sözedebiliriz. Bağımlılaşan, sömürgeleşen Üçüncü Dünya'daki iktidar mücadelelerinde sömürgeci güçler belirleyici oluyordu, onun desteğinden yararlanan gruplar yönetimde ağırlık sahibiydi. Farklı emperyalist güçler arasında mücadeleye sahne olan ülkelerde bunların herbirine yakın gruplar oluşmuştu. İki savaş arası dönemde nazi Almanyası'nın yayılma çabaları birçok ülkede bir Alman partisinden sözedilmesine yol açmıştır (faşist akımın yanısıra çeşitli liderler, gruplar, ulusal-etnik güçleri kapsayan bir parti). 20. yüzyıl ikinci yarısında dekolonizasyona karşın emperyalist nüfuz sürdü. Bu bakımdan Latin Amerika'da ve birçok Üçüncü Dünya ülkesinde ABD'nin yönlendirici etkisinden sözediliyor, eski sömürgeci güçlerin nüfuzu da sürüyordu, bu bakımdan genel olarak Amerikan yanlısı-karşıtı, Afrika'da Fransız yanlısı-karşıtı ikilemlerinden sözedilir. Komünist güçler yeni bir dünya çapında alternatif olarak belirdi, çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde Batı yanlıları ile komünist güçlere yakın olanlar karşıtlığı ortaya çıktı,

buna komünist güçler arasındaki bölünme de eklendi (Sovyet Rusya-Çin yanlıları karşıtlığı). Ancak bu ülkelerdeki iktidar mücadelesini salt yabancı güçlerin nüfuzuna ve mücadelesine bağlamak da çok basitleştirmeci olur.

Geleneksel toplumlarda (bu arada Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupası'nda) iktidar mücadelesi monarşi çevresinde düğümleniyordu. Yeniçağ'dan itibaren Avrupa'da monarşiyi sınırlama talepleri ortaya çıktı ve monarşi-parlamentarist güçler mücadelesi sökün etti, bunun ilk örneği İngiltere'dir. 19. yüzyıl boyunca anayasal parlamentarizmin yayılma sürecinde bu mücadele ön plana çıktı, giderek parlamentarizm üstünlük sağladı ve iktidar mücadelesi parlamentoda temsil edilen partiler arasındaki mücadelede odaklandı. Ama 19. yüzyılın ilk yarısında tüm Avrupa'da, daha sonra da Avrupa'nın geri bölgelerinde monarşi ayrı ve daha üstün bir güç olmaya devam etti (tüm Restorasyon Avrupası'nda, bonapartist Fransa'da, Rusya'da, İberya'da, Avusturya-Macaristan'da, yeni bağımsızlığa kavuşan Balkan ülkelerinde). Monarşinin çevresinde ona bağlı bürokrasiden, aristokratlardan, monarşi yanlısı partilerden oluşan bir grup oluştu. 20. yüzyıl ilk yarısında Doğu politikasında monarşinin ağırlığı azalmakla birlikte bazı monarklar bir süre kendi otoriter yönetimlerini kurabildiler (Yugoslavya'da Aleksandr, Romanya'da Carol gibi). Bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde de monarşinin ağırlığı sürdü, manda Mısır'ındaki iktidar mücadelesi İngilizler, taht ve parlamento (ile onun içinde egemen Wafd partisi) üçleminde gösterilir. Yunan politikası 1967'ye kadar parlamentoda egemen sağ, ordu ve taht üçlemine dayandırılır. Bazı Arap ülkeleri ve İran'da uzun süre monarşi ayrı ve üstün bir iktidar odağı olarak varlık göstermiştir. Monarşiye koşut olarak aristokrasi de ayrı bir siyasal güç olarak kendini göstermiş, bazı devlet kurumları aristokrasinin kalesi olarak temayüz etmiştir (Orta ve Doğu Avrupa'da ordu örneğin). Keza farklı aristokratik gruplar arasında iktidar mücadelesini belirtmek gerekir.

19. yüzyıldan beri gelişme sürecindeki toplumların politikasında ordu ayrı bir siyasal güç olarak varlık göstermiştir. Bunun ana vektörü askeri müdahaleler yoluyla ordunun hakim olduğu rejimler kurulmasıdır. Ama ordunun siyasal etkinliği salt askeri rejim olarak nitelenemeyecek rejimlerde de güçlüdür (komünizmde, faşizmde, tek parti rejimlerinde, monarşik otokraside) ve rejim içindeki diğer güçlerle çelişkileri olabilmektedir. Geri kalmış, gelişme sürecindeki ülkelerin büyükçe bir kısmında parlamenter parti politikası ile askeri müdahaleler arasında alternans görülmektedir. Bu ülkelerin iktidar denkleminde bu nedenle, siyasal sınıfla çelişkilerinde tanımlanan bir askeri partiden sözedilmektedir. Diğer yandan ordu her zaman homojen bir bütün değildir, bu nedenle ayrı askeri partilerden sözedilmektedir (farklı siyasal kanatlarda yer alan, birbiriyle iktidar çekişmesi içinde olan, birbirini yıkan askeri partiler). Gelişmiş ülkelerde ise ayrı bir askeri partiden sözedilmese de, ordu iktidar tertibatında özerk ve nüfuzlu bir güç olarak görülebilmektedir (örneğin ABD'de Pentagon).

19. yüzyıl Avrupa politikasında ordu iktidar mücadelesinde bir ölçüde ayrı bir güç gibi gözükür: Fransa'da bonapartizmde, boulangizmde özerk bir güç olarak, diğer birçok ülkede (Almanya'da örneğin) aristokratik bir güç olarak. İki savaş döneminde faşizmin yükselişinde ordunun desteği vurgulanır, bazan çelişkiye de düşerler (örneğin Hitler'e karşı darbe girişimi). 20. yüzyıl başlarından 1945'e Doğu politikasında ordu partiler, ulusal hareketler, monarşinin yanısıra ayrı bir güç olarak varlık göstermiş, bazı askeri darbeler olmuştur. 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya ülkeleri

sık askeri darbeleri ile bilinir. Burada partilerin oluşumu yeniydi, siyasal bir boşluk vardı, ordu bu koşullarda özerk bir siyasal güç olarak üstünlük kurabildi. Kitleden gelebilecek bir hareket, hatta devrim tehlikesi karşısında ordu tutucu sağ blokun temsilcisi gibi görülüyordu bir yönden. Küçük burjuva, bürokratik bir reformcu muhalefetin temsilcisi olarak ortaya çıkabiliyordu diğer yönden. Otoriter rejimlerin iktidar tertibatında ordu tek parti, lider, parlamento, bürokrasi ile birlikte yer alıyor, farklı iktidar odakları arasında mücadeleler görülüyordu, bunun bir türü de birbirini yıkan askeri darbelerdi. Ayrıca Üçüncü Dünya'da askeri müdahalecilik 1945 öncesinde de vardı, özellikle Latin Amerika'da. Son yıllarda parlamenter demokrasinin yaygınlaşmasıyla askeri müdahalecilik epeyce azaldı, ama yine de ordu ayrı bir siyasal güç olmaya devam ediyor, müdahaleleri gündeme gelebiliyor.

Özerk siyasal etkinlik eğilimi en çok orduda görülmüştür, ama başka bürokratik corps partilerinden de sözedilebilir. Önce bir bütün olarak bürokrasinin ayrı bir sosyo-politik güç olarak düşünülmesi gerekir. Üçüncü Dünya'daki otoriter rejimlerde askeri unsur ağırlıktadır, ama bürokratik otoritarizm olarak da adlandırılırlar. Bu bakımdan iktidar grubu ordunun yanısıra diğer bürokratik corps'ları da kapsayan bürokratik bir parti gibi düşünülebilir. Hatta gelişmiş ülkelerde de değişen parti iktidarlarına karşı görece özerk ve oldukça stabil ayrı bir informel bürokratik partiden sözedilebilir (örneğin büyük okullardan yetişme bürokrasisi ile Fransa'da). Bürokrasi değişik corps'lardan oluşmaktadır, bunların içinde bazıları daha ağırlıklı ve daha özerktir, daha esprit de corps'a sahiptir, dolayısıyla sosyo-politik güç oluşturma eğilimi bunlarda daha güçlüdür. Anti-demokratik rejimlerde gizli servisler (veya gizli polis) özel bir ağırlığa sahiptir, bu bakımdan aynı ordu gibi o da özerk bir iktidar grubu olarak düşünülebilir. Teknokratizmin gelişmesi teknokratik kurumların özerk bir siyasal güç olarak belirmesini sağlayabilir. Ayrıca siyasal mücadeleler bazı hallerde bürokratik corps'lar arası çelişkilerle de açıklanabilmektedir.

19. yüzyılda henüz tam parti örgütlenmesi yapısında olmayan siyasal gruplaşmalar önem taşıyordu, 20. yüzyıl boyunca geri, gelişme sürecindeki ülkelerde önemleri sürdü. Bu gruplaşmaların bir kısmı açıktı, bir kısmı ise gizli, yarı-gizli örgütlerdi. Mevcut rejimleri değiştirmeye yönelik etkinlikler gösteriyorlardı, tersine rejimi savunan gruplaşmalar da oluşuyordu. Bir kısmı belirli fikir akımlarına, davalara sahip çıkan klüpler, dernekler şeklindeydi. Kitlesel mobilizasyonlara kaynaklık edebiliyor, iç ve dış savaşlara taraf olabiliyorlardı. Süreç içinde bir kısmı parti örgütlenmesine dönüştü. Bunları mobilize siyaset ve devrim bölümünde inceleyeceğiz, sıralayalım: 19. yüzyılda ulusçu hareketler, monarşik gerici rejimlere karşı liberal parlamentarist ve radikal cumhuriyetçi hareketler, monarşist ve muhafazakar hareketler (daha çok iktidar çevresinde gruplaşmalar şeklindeydiler), sosyalist hareket ve örgütlenmeler (1848 devriminde ve Paris Komünü'nde faaldiler, 1864'de enternasyonal bir örgütlenmeye gittiler), yüzyıl sonlarında parti yapısına geçemeyen bazı kanatlar (anarşizm ve sendikalizm gibi), iki savaş arasında faşist partiler ve iktidarların kurulmasına kaynaklık eden aşırı ulusçu ve paramiliter hareketler, aynı dönemde Üçüncü Dünya'da yeni oluşan ulusçu ve diğer (liberal, devrimci, gelenekçi) hareketler, 1945 sonrası dekolonizasyon sürecine öncülük eden ulusçu hareketler (birçok durumda ulusal kurucu parti niteliği kazandılar), dekolonizasyon sonrasından günümüze mevcut rejimlere karşı devrimci ve liberal demokratik hareketler (ilkinin bazıları eski rejimleri devirdi, ikincisinin birçoğu demokratikleşmeye geçişte belirleyici rol oynadı).

Geri ve gelişme sürecindeki ülkelerde iktidar mücadelesinde birincil bağlar temelinde oluşmuş gruplaşmalar da aktif bir rol oynamaktadır, bir kısmı partileşmiştir ama örgütlenmeleri salt parti biçiminde değildir ve içlerinde toplulukçu bir bütünleşme de vardır. Bunlardan biri kabilevi gruplardır, özellikle Afrika ülkelerinde yönetim karşıtı silahlı hareketlere girişenleri vardır, normal siyasal sürece de grup ve parti olarak katılabilmektedirler. Diğeri dinsel ve mezhepsel gruplardır, iktidar mücadelesinde ayrı olarak ve kendi partilerini yaratarak veya belirli hareket ve partileri destekleyerek etkili olmaktadırlar. Köktenci ve fondamentalist dinsel akımlar toplumsal örgütlenmeleri, paramiliter güçleri, dinsel kurumlaşmayı kapsayan geniş bir örgütsel ağ kurabilmektedir. Özellikle İslam ülkelerinde bu durum belirgindir, geçmişte Müslüman Kardeşler hareketi, son dönemde çeşitli köktenci İslamcı gruplar gibi. Etnik temelde oluşmuş siyasal hareketler de Üçüncü Dünya ülkelerinde görece yaygındır, bunların bir kısmı belirli bölgelerde fiili iktidar haline gelebilmiştir. Salt yerel temelde de siyasal hareketler olabilir, bazı eyalet yönetimleri, yerel yönetimler iktidar mücadelesinde etkili olabilmektedir, bazı yörelerde bağımsız yerel adaylar seçilmektedir.

Sosyo-ekonomik güçler doğrudan değil de, daha çok dolaylı olarak iktidar mücadelesine katılırlar. Siyasal hareketler özerktirler, tüm halkın çıkarını savunma savıyla ortaya çıkarlar, ama iktidar için mücadele eden güçlerin geri-planında bazı sosyo-ekonomik güçlerin (özellikle üst sınıfların) desteği saptanır, bunların çıkarlarını savundukları ileri sürülür. Sosyo-ekonomik güçler kendi özgül örgütlenmeleri vasıtasıyla iktidar mücadelesinde daha özerk de davranabilirler, gerçi doğrudan iktidara aday oldukları pek görülmez, ama belirli bir partiyle belirli bir sosyo-ekonomik güç arasında daha açık ve doğrudan bağlar kurulabilir. Sosyo-ekonomik güçlerin siyasal platformda etkinlik sağlamasında baskı grubu olarak nitelenen örgütlenmeleri de rol oynar, işadamı örgütleri, büyük çiftçi örgütleri, işçi sendikaları gibi. Bazan siyasal partilerin kurulmasına önayak olmuşlardır. İşçi sendikalarının sosyalist partilerin kuruluşundaki rolü bilinmektedir, birçok sağ partinin kuruluşunda burjuva ve toprak sahibi örgütleri önemli rol oynamıştır. Toplumsal örgütlenmelerin bir türü de belirli bir fikir ve amaç temelinde kurulmuş dernekler, klüplerdir. Partilerin henüz oluşmadığı dönemde bunlar iktidar mücadelesinde etki sağlamışlar, partilerin kurulmasına önayak olmuşlardır. Liberal, radikal, ulusçu, muhafazakar, sosyalist dernekler ve klüpler gibi.

Ülke yönetimi için iktidar mücadelesinde dikkate alınması gereken bir güç de partiler içindeki kanatlardır. Özellikle tek partili sistemlerde iktidar mücadelesi esas tek parti içindeki gruplar arasında cereyan etmektedir. Örneğin Mısır'da Arap Sosyalist Birliği içinde sağ, sol, merkez kanatlardan sözedilirdi. Komünist ülkelerde parti içindeki değişik kanatlar arasındaki mücadele genellikle ön planda olmuş, zaman zaman şiddetli bir mecraya girmiştir. Rusya'da Stalin ve karşıtları arasındaki mücadele, Çin'de Mao grubu ve Liu Şao-şi grubu arasındaki, daha sonra dörtlü çete denilen grup ve Deng grubu arasındaki mücadeleler gibi. Özellikle anti-demokratik rejimlerde belirli liderler çevresinde oluşmuş gruplar arasındaki mücadeleler belirleyici öneme haizdir (yukarda komünist rejimde örneklerini verdik, diğer anti-demokratik rejimlerden de çok sayıda örnek verilebilir). Parti içi kanatlar arası mücadele demokratik rejimlerde de görülür, bazan bu çelişme partinin bölünmesine yol açmakta, ayrı adaylar gösterilmekte, değişik alanlarda rekabete girilmektedir.

Somut bir toplumdaki iktidar mücadelesini ayrıca, temel siyasal alternatifleri gösteren sosyo-politik bloklar temelinde düşünebiliriz. Bunu yaparken hem partileri hem sosyo-politik güçleri dikkate almamız gerekir, merkezi odak için iktidar mücadelesi gibi reel iktidar mücadelesi bileşkesinin tüm eksenlerini (seçim mücadelesi, seçim-dışı yollar, devlet kurumlarında mevziler, siyasal güçler ve pazarlarda ağırlık, toplumsal iktidarlar eksenlerini) kapsamamız ve bunu iktidar mücadelesindeki güçlerin geri-planındaki destekleri ve yönlendiricileriyle tamamlamamız gerekir.

İlk adım olarak temel siyasal alternatifleri belirlemek gerekir. Çoğu zaman bir sağ, bir sol, bir merkez (veya orta) alternatif bulunduğunu saptayabiliriz. Modern demokratik politikada genellikle böyle bir yapılanmaya raslanır. Ama geçiş süreci toplumlarında daha karmaşık bir yapı vardır ve alternatifler demokratik biçimlerde olduğundan çok anti-demokratik biçimlerde gündeme gelirler. Örneğin 19. yüzyıl Avrupa toplumlarında bir monarşist muhafazakar alternatif, bir liberal alternatif, bir radikal ve sol alternatif saptanabilir. İki savaş dönemi Avrupa politikasında muhafazakar-liberal ve sol (radikal ve sosyalist) alternatiflere indirgenme olur, ama bunlara yeni faşizm ve komünizm alternatifleri eklenir ve belirleyici olurlar. Üçüncü Dünya'da alternatifler daha çoktur. Dekolonizasyon sonrasında ulusçu merkezci alternatif, sağ muhafazakar alternatif, gelenekçi-dinci alternatif, ilerici demokratik alternatif, tutucu otoriter (askeri genellikle) alternatif, reformcu sosyalizan otoriter alternatif, komünist alternatif şeklinde bir yapı gözlemleyebiliriz. Son dönemde biraz değişme olmuştur, başlıca otoriter alternatif, muhafazakar demokratik alternatif, ilerici demokratik ve sosyalist alternatif, gelenekçi-dinci alternatiften sözedilebilir.

İkinci adım olarak her bir alternatifi partiler ve sosyo-politik güçlerle bağlantılandırmak gerekir, bunu yaparken iktidar mücadelesinde oluşan açık ve zımni ittifakları, yakınlıkları saptamak gerekir. Buna göre, bir blokta birkaç parti, partinin yanısıra çeşitli sosyo-politik güçler ve aynı güç içinde değişik kanatlar (örneğin ordu ve içinde değişik kanatlar) yer alır, bloğa damgasını vuran parti de olabilir sosyo-politik güç de (örneğin ordu, monarşi belirleyici olabilir).

Nihayet sosyo-politik güçlerle kesişen geri-plandaki destekçiler ve yönlendiricileri saptamak gerekir (kesişir diyoruz çünkü bunlar iktidar mücadelesine doğrudan girebilir de girmeyebilir de, girince ise siyasal etkinliği ile geri-plandaki varlığı ve oluşturduğu toplumsal temel ayrı kategorilerdir). Bloklar arasındaki iktidar mücadelesi daha önce belirttiğimiz gibi tüm reel iktidar mücadelesi bileşkesini kapsar, dolayısıyla buralarda yer alan güçler analize dahil edilir (seçim mücadelesine katılan partilerin yanısıra seçim-dışı yollarla iktidara gelişin aracı olan ordu, sosyo-politik hareketler, yabancı güçler ve daha başkaları, değişik devlet kurumları, partilerin yanısıra baskı grupları, elitler, kamuoyu, kitle hareketleri gibi değişik siyasal güçler, değişik toplumsal iktidar kaynakları). Toplumsal iktidarlar en çok sınıflar olarak düşünülür: üst sınıflar ve onun değişik kesimleri (burjuvazi ve toprak sahipleri ikilemi, burjuvazi içinde farklı kanatlar, diğer sınıflar – orta sınıflar, işçi sınıfı, köylüler ve değişik kesimleri-). Keza birincil ve kültürel bağlar (ulus veya etni, din ve mezhep, kabile, yerel topluluk, modernleşmiş veya geleneksel kültür, belirli bir dünya görüşüne yakınlık), kurumsal bağlar, dış bağlar (değişik yabancı güçler, ittifaklar), zor kullanım kapasiteleri dikkate alınmalıdır. Ancak burada da bir hiyerarşi vardır, temsilcisi ve çıkar savunucusu olduğuyla destek kitlesi farklıdır, bloğun tanımlanmasında ilki daha önemli görülür.

b) Türkiye'de sosyo-politik güçler ve bloklar

Türkiye'nin siyasal gelişme sürecinde klasik parti politikasının yanısıra bazı sosyo-politik güçlerin siyasal etkinliğini ve sosyo-politik bloklar oluşumunu gözlemleyebiliriz. Osmanlı'nın son döneminde, meşrutiyet öncesinde henüz parti politikası gelişmemiştir, monarşi mihver niteliğindedir, ama onun çevresinde başka sosyo-politik güçler de belirir, biri Tanzimat devrinin etkin sadrazamlarıdır, bir diğeri reformlara karşı çıkan tutucu güçlerdir. Ayrıca yabancı güçlerin nüfuzu İngiliz, Fransız, Alman, Rus partilerinden sözedilmesine yol açmıştır. Diğer yandan rejim karşıtı gizli örgütlenmeler yeni güçler olarak belirir, azınlık ulusçulukları ile hürriyetçi Jön Türk hareketi iki ana kanattır. Bu ikincisi batılılaşmış elit ve ordu içinde faaldir, dolayısıyla onların özerk sosyo-politik güç oluşturma potansiyelinin gerçekleşmesini sağlamaktaydı da diyebiliriz.

II. Meşrutiyet politikasında Jön Türk hareketinin çoğunluk kanadının partileşmesi olan İttihat ve Terakki'nin hakim parti olarak yerleşmesinin yanısıra ordunun görece özerk bir sosyo-politik güç olarak varlık göstermesine tanık olunur. Jön Türk hareketinin kalesi genç subaylardır, meşrutiyeti getiren ayaklanma ordudan kaynaklanmıştır, meşrutiyet sonrasında da ordu İttihat ve Terakki'yle yakın ilişki içinde, ama sadece ona indirgenemeyecek bir şekilde faaldir. Hareket Ordusu 31 Mart vakasını bastırır, İttihat ve Terakki içinde ise Talat paşanın hakim olduğu parti kanadıyla Enver ve Cemal paşaların en önemli figürleri olduğu askeri kanattan sözedilir, İttihat ve Terakki'ye karşıt bir askeri hareket de gelişir (Halaskar Zabitan grubu). Meşrutiyet devrinde bir kısmı hükümet görevlerine getirilen eski Osmanlı paşaları da (yani üst bürokrasi) ayrı bir sosyo-politik güç olarak düşünülebilir, İttihat ve Terakki'den görece özerktirler ama birleşik bir grup oluşturdukları pek söylenemez. Bir başka sosyo-politik güç azınlık ulusçuluklarıdır, azınlıklar sorunu savaş yıllarında ve sonrasında katastrofik gelişmelere yol açacaktır (Ermeni tehciri, Ahali mübadelesi). Yeni rejimden hoşnutsuz tutucu ve dinsel çevreleri de ayrı bir güç olarak düşünebiliriz, 31 Mart vakası bunun göstergesidir. Sosyo-politik blok olaraksa İttihat ve Terakki çevresindeki blokla karşıtı hareketlerin oluşturduğu blok ikilemi kurabiliriz (karşıt hareketler bir süre Hürriyet ve İtilaf partisinde birleşmişlerdir), azınlık ulusçulukları da ayrı bir blok olarak düşünülebilir.

Dünya savaşı sonrasında yabancı işgali altındaki ülkede ARMHC (Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti) örgütlenmesi, meclis ve ordu çevresinde, bir yandan asker ve bürokrat kadrolara, diğer yandan Anadolu eşrafına dayanan, aynı zamanda ulusal mobilizasyon temelinde halk desteği elde eden ulusçu bir sosyo-politik blok oluşur. Bu blokta Mustafa Kemal Atatürk'ün ulusal liderliği bütünleştirici faktör olarak gözükür, cumhuriyetten sonra bu özellik pekişecektir. Ulusçu blok karşısında sosyo-politik güçlerden de sözedebiliriz (birleşik bir blok oluşturdukları ise pek söylenemez), biri işgalci yabancı güçlerdir, diğeri Yunan işgaliyle güç kazanan Rum azınlık ulusçuluğudur (keza Ermeni ulusçuluğu da varlık gösterir), üçüncüsü ise ulusçu blok dışındaki hareketler ve güçlerdir (Mütareke İstanbul'undaki siyasal hareketlilik bir odağıdır, gerici tepkicilik diğer odağı).

Kurtuluştan sonra tek parti CHP çevresinde ulusçuluğu ve üstyapı reformlarıyla tanımlanan bir sosyo-politik blok oluşur. Yüceltilen ulusal liderin yanısıra, tek parti ile bütünleşen bürokrasi

ve ordu, parti ve meclis çevresinde oluşan ve bürokrasi-eşraf ittifakına dayanan yeni siyasal elit, ulusçu ve reformcu politikaları benimseyen orta sınıflar bu blokun ana unsurlarıdır. Bu blok içinde tek partinin yanısıra ayrı bir sosyo-politik güç oluşturma potansiyeli en çok gösteren muhtemelen ordudur. Rejimin en güçlü desteğidir, ama bazı muhalif girişimlerle de ilgilidir (ünlü paşaların kurduğu Terakkiperver Fırka gibi). Ayrıca tek parti çevresindeki bölünmeler de sosyo-politik güç nitelemesini gerektirebilir: devletçi İnönü grubu-özelci grup, faşizme yakınlaşan kanat-ilerici kanat ikilemleri gibi. Ancak CHP çevresindeki blokun karşıtları heterojen bir yapıdadır, tek bir blok olarak düşünülemezler ve tek parti rejimi koşullarında örgütlenme imkanı pek bulamazlar. Bu kapsamda reformlardan hoşnutsuz tutucu-gerici kanat, isyanlarla kendini gösteren Kürt hareketi, tek partiye karşı gizil muhalefeti yansıtan gruplar ve eleştirel görüşler, faşist kanat, sol ve komünist kanat sayılabilir.

1945 sonrasında çok partili demokrasiye geçiş sürecinde bürokratik CHP karşıtı bir sosyo-politik blok oluşumu kendini gösterir. Bunun bir kaynağı sosyo-ekonomik güçlerdir (toprak reformuna karşı toprak sahipleri, daha liberal bir politika isteyen iş çevreleri), ancak tek parti devleti kadroları arasındaki bölünmeler de etkilidir (devletçi İnönü'ye karşı özelci grubun temsilcisi olarak gözüken Celal Bayar yeni muhalefetin lideridir, diğer lideri Adnan Menderes toprak sahibi kökenlidir, uzun süre genelkurmay başkanlığı yapan Fevzi Çakmak ise MP'yi kurar). Bu blok savaş yılları yoksunlukları ve baskıcılığından hoşnutsuz geniş bir kitle desteği bulur. 1950-60 arasında Demokrat Parti iktidarı döneminde güçlü bir iktidar tertibatına ve sosyo-ekonomik güçlerin desteğine dayanan DP bloku ile eski bürokratik CHP'nin başı çektiği karşı blok ikilemi oluşur ve moietius tipi bir siyasal bölünme şeklinde topluma yansır.

Yeni bir gelişme ise 1960'da DP'nin askeri bir müdahaleyle devrilmesidir, ordu böylelikle parti politikasının yanısıra ayrı bir sosyo-politik güç olarak kendini yeniden gösterir. İzleyen iki askeri müdahale ordunun ayrı sosyo-politik güç rolünü sürdürür. 1960 müdahalesi DP çevresindeki siyasal sınıf hakimiyetine karşı askeri sınıf tepkisi gibi gözükür, CHP'ye yakınsı idiyse de ona indirgenemez, yani parti politikasından bağımsız bir askeri partileşme eğilimi vardır. Daha sonra 1971 ve 1980 müdahaleleri esas mobilize politika sürecini, onun içinde özellikle solu hedef almıştır, ama siyasal partilere (özellikle 12 Eylül'de) karşı tepkiciliği de belirgindir (en azından onların istikrarı sağlayamaması karşısında iktidar alternatifi olarak ortaya çıkmıştır). Ayrıca dönem boyunca ordu içinde değişik kanatlar varlık göstermiştir (örneğin 1960 müdahalesinde ikiye bölünme, sonra Aydemir'in darbe girişimi, tasfiyeye uğrayan subaylar ve Adalet Partisi'ni destekleyenler), ama 1980 müdahalesinde ordu daha homojen bir tutum takınmış gibidir.

1960-80 döneminde ordu dışında başka sosyo-politik güçlerden de sözedebiliriz. Bu açıdan temel faktör mobilize politikanın gelişimi ve parti politikasına tam entegre olmayan siyasal oluşumlardır. En başta belirtilmesi gereken köktenci sol harekettir, değişik fraksiyonlardan oluşan dağınık bir yapıdadır, mobilize politika sürecinde ve kitle örgütlenmelerinde faaldir. Temalarıyla dönemin siyasal gelişmesini çok etkiler, askeri müdahalelerle dağıtılır. Mobilize politika sürecinde sağ kanat da vardır, ama parti politikasına daha entegredir, yine de onun dışına çıkan ögelerini dahil ederek bir köktenci sağ hareketten sözedebiliriz.

Sosyo-ekonomik güçlerin ve baskı gruplarının da ayrı sosyo-politik güç kaynağı olarak dikkate alınması gerekir. Merkez-sağa karşı kurulan yeni sağ partiler Anadolu burjuvazisinin tepkisiyle açıklanır, az önce sözünü ettiğimiz köktenci sol ve sağ hareketler (daha çok ilki) içinde kitle örgütleri ayrı bir güç olarak temayüz edebilmektedir. Dinsel çevreler de genel olarak sağın destekçisi ve köktenci sağ gelişmede etkili bir sosyo-politik güç olarak telakki edilebilir.

Sosyo-politik blok oluşumu açısından ise, 1960 müdahalesinden sonra müdahale yanlıları-karşıtları ikileminden sözedebiliriz, 1960'ların ortalarından itibaren ise sol ve sağ bloklar ikilemi belirleyici olmaya başlar. Sağ blokta başlarda bölünme eğilimi egemendir (MNP, DP, MHP ayrılıkları), ama 1970'lerin ortalarında Milliyetçi Cephe çevresinde bütünleşme eğilimi görülür. Yine de AP merkez-sağına göre bir köktenci sağ ayrılığından sözedilebilir (bunun içinde iki ayrı kanat temayüz eder: MSP ve MHP). Solda ise CHP ile köktenci sol hareket ikilemi vardır (ama ikincisi çok bölünüktür). 1980'e varıldığında üçlü ve beşli bir yapılanma var gibidir: asker, sol blok (ve köktenci sol blok), sağ blok (ve köktenci sağ blok). Bunlar toplum içinde değişik güç ve temellere dayanmaktadır ama fiilen bütünleşik bir yapıda değildirler, her zaman ve tüm yönleriyle.

1980 sonrasında yeni siyasal yapılanmada önce ordu ayrı sosyo-politik güç olarak hakimdir. Demokrasiye geri dönüşle birlikte her ikisi de çokbaşlı yapıda sağ blok ve sol blok oluşumu meydana gelirse de 1980 öncesi ölçüsünde belirgin değildir, çokbaşlılık bloklaşmayı gevşetir ve 1990'larda blokları aşan koalisyonlar yaşanır. Yeni bir askeri müdahale olmaması ordunun ayrı bir sosyo-politik güç oluşturma potansiyelinin zayıfladığı şeklinde yorumlanabilir, ama 28 Şubat 1997 dolaylı müdahalesi böyle bir potansiyelin varlığına kanıttır. 1990'lardan beri sağ içinde köktenci sağ eğilimler güçlenir ve merkez-sağı ikame eder, içinde dinsel eğilim egemendir (İslam ülkelerinde siyasal İslam'ın artan ağırlığıyla uyumlu olarak). Köktenci sol hareket eski etkinliğini gösteremez, ama onunla yakınsı bir Kürt hareketi oluşur ve hem silahlı hem siyasal platfomlarda varlık gösterir, bu akım ulusal-etnik bir sosyo-politik güç olarak nitelenebilir. 2002'den beri AKP'nin uzun süreli iktidarı bir AKP bloku ile karşıtı blok ikilemi yaratmış gibidir, ancak karşıt bloktaki CHP ve MHP arasında yakınlaşma görülmez. Son sıralardaysa AKP ile MHP arasında yakınlaşma sağlanmıştır, MHP ise bölünmüş ve ayrılan grup (İYİ parti) CHP'yle yakınlaşarak AKP karşıtı bir blok oluşturmuştur (yani Cumhur ittifakı ve Millet ittifakı karşıtlığından sözediyoruz). 15 Temmuz 2016 darbe girişimi ise, AKP destekçisi blok içinde bölünmeyi yansıtır, daha önce AKP'yi destekleyen ama bir süredir çelişkiye düşmüş olan Fethullahçı kanattan kaynaklanmıştır. Bu kanadın da İslamcı eğilimi belirleyicidir (ve ordu ile bürokrasi içinde güçlü destekler bulabilmiştir), ayrıca Ortadoğu ülkelerindeki çatışmalarla bağlantılı olarak değişik köktenci İslamcı gruplardan sözedilir, bunlar da ayrı bir sosyo-politik güç olarak addedilebilir.

3. BASKI GRUPLARI VE TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMELER

a) Tanım ve türler

Baskı grupları toplumla, toplum içindeki değişik kesimlerle yönetim arasındaki ilişkilerde stratejik bir konumdadır. Baskı grubu adı da buradan gelir, çünkü temsil ettiği kesimlerin çıkar ve görüşleri doğrultusunda yönetim üzerinde etkili olmaya çalışır, tepki gösterir, yani yönetim üzerinde basınç oluşturur. Aynı zamanda toplum içindeki değişik kesimlerin, genel anlamda sivil toplumun kendi kendini örgütleme şeklidir, bu nedenle baskı grupları terimi gibi toplumsal örgütlenmeler terimi de kullanılabilir. Somut olarak değişik toplumsal kesimlerin örgütlerini (işçi ve ücretli, işadamı, çiftçi, esnaf, meslek örgütlerini), değişik alanlardan dernekleri, yönetim üzerinde etkili olmaya çalışan resmi veya özel kurumları ve toplulukları baskı grubu kategorisi içinde düşünürüz. Partilerin iktidar için serbestçe yarışması, kamuoyunda görüşlerin serbestçe ifadesi kadar, toplumsal örgütlenmelerin serbest etkinliği, yönetim üzerinde makul ölçülerde basınç oluşturabilmesi de demokratik rejimin koşulları arasında sayılır (makul ölçüleri aşması ise demokrasiyle çelişebilir).

Baskı grubunu nasıl tanımlayabiliriz? Tanımın birinci ögesi belirli çıkar ve görüşlerin ifadesi, savunulması, temsilidir. Örneğin işçi sendikası işçilerin çıkarlarını ifade eder, savunur, temsil eder. Aynı mantık diğer kesimler için de geçerlidir (işadamları, çiftçiler, esnaf, meslekler, derneklerde birleşmiş gruplar, kurumlar, topluluklar, vs). Çıkar savunmayı görüş savunmayla tamamlıyoruz, çünkü birçok dernek belirli bir amaç ve fikrin savunulması için kurulmuştur (çevre koruma, ulusal davaları savunma, bir fikir sistemini yayma gibi). Keza belirli kesimleri temsil eden örgütler sadece sözkonusu kesimlerin güncel çıkarları için çalışmazlar, ülke sorunlarına ilişkin görüşleri olabilir, bunları geçerli kılmak için de etkinlik gösterirler. Baskı grubu tanımının birinci ögesi siyasal parti ile farkını da gösterir. Partilerin çağrıları tüm seçmen halka yöneliktir (belirli kesimlerle bazan ayrıcalıklı bağları olsa bile), iktidarda ve muhalefette tüm halkı ve ülkeyi temsil savındadırlar, baskı gruplarında olduğu gibi belirli bir kesimi değil.

Tanımın ikinci ögesi baskı gruplarının yönetimi, iktidarı savundukları çıkar ve görüşler doğrultusunda etkilemeye çalışmalarıdır, öyle ki yönetim, iktidar o yönde kararlar alıp icraat yapsın. Bu etkileme çabası parlamento, hükümet ve devlet üzerinde dolaysız etki kanalları kurularak olabilir, dolaylı olabilir (partileri yönlendirerek, kamuoyunu oluşturarak, kitle hareketleri düzenleyerek), öyle ki yönetim, iktidar bu dolaylı basınçtan etkilensin…Baskı grupları iktidarı ele geçirmeyi değil sadece etkilemeyi hedeflerler. Bu noktada da siyasal partilerden fark görülür, partiler iktidarı ele geçirmek için kurulmuş örgütlerdir. Ancak bazan baskı grupları dolaylı olarak iktidarı ele geçirme amacında olabilirler, örneğin kontrolleri altındaki partiler aracılığıyla.

Tanımın üçüncü ögesi baskı gruplarının toplumun kendi kendini örgütlemesi, sivil toplum içi etkinliklerle ilgili olmasıdır. Yukarda belirttiğimiz işçi-ücretli, işadamı, esnaf, çiftçi, meslek grubu gibi belirli kesimleri, derneklerde olduğu gibi belirli amaçlar doğrultusunda bir araya gelmiş gönüllü grupları örgütlerler, bazı etkinliklere yöneltirler, başka kesim ve gruplarla ilişkilerini sağlarlar. Bu,

baskı grubu etkinliğinin diğer yönüdür (ilk yönü az önce gördüğümüz gibi yönetime, iktidara yönelik etkinliğiydi).

Dördüncü öge baskı gruplarının örgütsel yapıda olmasıdır. Sivil toplum içinde partiler dışındaki örgütlenmeler, dernekler baskı grubu kavramı içinde düşünülür, yine örgütsel yapıdaki çeşitli kurumların baskı grubu etkinliği vardır. Ancak sadece baskı grubu işlevselliği dikkate alınıp örgütsüz baskı gruplarından da sözedilebilir, topluluklar, kitle hareketleri gibi (çünkü bunlar da iktidarı etkilemeyi amaçlayabilir).

Tanımı formüle etmeye çalışırsak, baskı grupları toplum içindeki belirli kesimlerin çıkar ve görüşlerini temsil eden, ifade edip savunan, bu yönde yönetimi etkilemeye çalışan, aynı zamanda sözkonusu kesimi örgütleyip belirli etkinliklere yönelten organizasyonlar, gruplaşmalardır.

Baskı gruplarının başlıca üç tipi ayırdedilir. En önemli tip çıkar grupları denilen ve belirli toplumsal kesimleri temsil eden baskı gruplarıdır. Bu tipi iki özellikle tanımlıyoruz. Birincisi toplumda nesnel olarak kendiliğinden varolan belirli bir toplumsal kesimle ilgili olmasıdır, ikincisi bilhassa çıkar savunma işlevini görmesidir (bu bakımdan belirli bir görüşü, amacı savunmak üzere oluşturulmuş derneklerden ayrılır, her ne kadar görüş savunma bunlarda da olsa bile). Bu tip içinde işçi ve ücretli örgütlerini, işadamı örgütlerini, çiftçi örgütlerini, esnaf ve meslek örgütlerini, başka toplumsal kesimlerin örgütlerini sayabiliriz.

İkinci tip gönüllü derneklerdir: bunlar belirli bir toplumsal kesimin temsilcisi olarak ortaya çıkmazlar, değişik kesimlerden gelme insanların gönüllü üyeliğine dayanırlar (ancak belirli kesimlerle yakın bağları olabilir, hatta onların adını taşıyabilirler, bu nedenle bu kriteri mutlak değil baskın özellik olarak telakki etmeliyiz), gerçi çıkar savunma işlevi de görebilirler ama esas işlevleri belirli bir görüşün savunulması ve üyelerin bazı toplumsal etkinliklere yöneltilmesidir (ya da bazı toplumsal etkinlikler için çatı, kanal oluşturulmasıdır). Bu kapsamda belirli bir fikir sistemini savunan, ortak bir amaç veya dava için kurulmuş dernekler, belirli toplumsal etkinlikler (yahut sosyal faaliyet) için kurulmuş dernekler, yerel dernekler, dinsel dernekler, gençlik ve kadın dernekleri yer alır. Ayrıca resmi veya yarı-resmi kurumlar ve corps'lar (ordu, bürokrasiler, okullar, kitle iletişim araçları) ile ekonomik grup ve işletmeler de baskı grubu işlevselliğine sahip olabilirler (kendi çıkar ve görüşleri doğrultusunda yönetimi etkilemeye çalışırlarsa). Bu kategori kurumsal baskı grupları olarak adlandırılır (esas işlevleri kurumsal rolleriyle ilgili olduğu halde baskı grubu işlevi de görürler), üçüncü tiptir.

Bu üçlünün dışında Almond kendiliğinden baskı grupları ve anomik baskı grupları diye iki kategoriden daha sözeder, bunlar formel açıdan örgütlü olmayan baskı gruplarıdır ama baskı grubu işlevselliğine sahiptirler. Çeşitli topluluklar kendiliğinden baskı grubu rolü görebilir, örneğin bir yörenin ve yerleşim biriminin, aşiretin ve dinsel cemaatin, belirli bir çevre ve grubun yönetimden talepleri, bunları gerçekleştirmek için basınç uygulaması. Bunlar süreklidir ve formel bir örgüt oluşturmasalar bile toplumsal örgütleşmenin unsuru sayılabilirler (toplumsal örgütleşmenin formel örgütsel alanı ile topluluksal alanı ikilemi kurabiliriz, ama toplulukların büyük kısmı baskı grubu etkinliği pek göstermezler). Anomik baskı grupları ise geçicidir, bu kapsamda toplumda belirli

talepler ve hoşnutsuzluklar çevresinde meydana gelen mobilizasyonlar yer alır (kitle hareketi veya grupsal hareket olarak), ama mobilizasyonun gerisinde belirli bir örgütlülük olabilir ve mobilizasyon sürecinde belirli bir örgütleşme oluşabilir.

Ayrıca uluslararası baskı grupları diye bir kategoriden sözedebiliriz, değişik baskı grubu kategorilerinin uluslararası örgütlenmeleri olduğu gibi (örneğin uluslararası sendikal birlikler) uluslararası platformda belirli çıkar ve görüşler doğrultusunda basınç oluşturan kuruluşlar da vardır (örneğin serbest ticaret için, insan haklarının gözetilmesi için). Günümüzde hükümet-dışı örgütlenmeler (non-governmental organizations) arasında uluslararası bağlar vardır ve dünya kamuoyunda sözleri epeyce geçmektedir. Baskı grupları örgütsel kritere göre de tiplere ayrılabilir, az sayıda nüfuzlu kişiden oluşan kadro baskı grupları, çok sayıda mensubu olan kitle baskı grupları gibi.

b) Etkinlikler

Baskı gruplarının etkinliklerini üçlü bir ayırıma tabi tutabiliriz: doğrudan yönetime (hükümet, devlet) yönelik etkinlikler, kamuoyu, partiler ve diğer siyasal pazarlara yönelik etkinlikler, kendi kitlesine ve üyelerine, partönerlerine ve çevresine yönelik etkinlikler. Etkinliklerin esas hedefi yönetim, yani hükümet ve devlettir, siyasal pazarlardaki etkinlikler de dolaylı olarak yönetim üzerinde etkili olma amacını güder (bu nedenle bunları dolaylı yollar olarak niteliyoruz). Ancak toplumdaki gelişme ve karmaşıklaşma süreci baskı grubu etkinliklerinin yönetim hedefinden belirli bir özerklik kazanmasına neden olmaktadır (kendi kitlesine, çevresine, partönerlerine yönelik etkinlikleri ve örgütleyici rolü bu hedefe indirgenemez, siyasal pazarlardaki etkinlikleri ise zamanla rutinleşmiştir).

Bir başka sorun siyasal etkinlikler içinde baskı grubu etkinliklerinin göreli ağırlığıdır. Bu açıdan iki model ayırdedilebilir. Biri devletin, hükümetin siyasal etkinlikler alanında kapsayıcı egemenliğinin olduğu modeldir, genellikle anti-demokratik rejimlere ve bürokratik ağırlığın olduğu rejimlere özgü bir durumdur. Burada baskı grupları gibi partilerin etkinliği de kısıtlıdır, ancak sözkonusu rejimlerin bazısında baskı grupları ve parti örgütlerinin görece gelişkin ve faal olduğunu belirtelim, ama devlete bağlı olarak. Diğeri partilerin ve baskı gruplarının etkin olduğu demokratik modeldir. Bu model üç tipe ayrılabilir. Daha yaygın olanı partilerin seçim çevresindeki etkinliklerinin belirleyici olduğu modeldir, burada hem baskı grupları hem parti örgütleri ikincildir. İkinci tipte partiler kitleye yayılan bir örgütlenmeye sahiptir, baskı grupları ile partiler arasında yakın ilişki vardır, kitle mobilizasyon derecesi görece yüksek olabilir. Burada baskı grupları zayıf değildir, ama önemli ölçüde partisel-ideolojik etkinliğe bağımlıdır. Üçüncü tipte baskı gruplarının özerkliği artar, gerçi siyaset seçim merkezlidir ama koşut olarak baskı grubu etkinliği de mühimdir (parti örgütlerinin önemi ise görece azalır). Günümüz gelişmiş ülkeler politikasında birinci tip ve üçüncü tip vardır. İkinci tip geçmişte Batı politikasında görece geçerliydi, 20. yüzyıl ilk yarısında ve hatta 1970'lere kadar diyebiliriz. Ayrıca baskı grupları içinde belirli toplumsal kesimleri temsil edenlerin ağır bastığı türle gönüllü derneklerin ağırlığının arttığı tür ayırımı yapılabilir (Batı Avrupa'da ilki, ABD'de ikincisi geçerli gibidir).

Baskı gruplarının etkinlikleri konusunda bir başka husus bu etkinliklerin nicel ve nitel ağırlığı ile özellikleridir. Baskı grupları genellikle gelişmiş ülkelerde oldukça güçlüdür, hem nicel açıdan (üye sayıları çoktur, etkinlikleri çeşitlidir) hem de nitel açıdan (devletten bağımsızdırlar, yönetim üzerinde, kamuoyu üzerinde etkili olabilmektedirler). Sendikalar bu ülkelerde nisbeten güçlüdür ve köklü bir geçmişe dayanmaktadırlar (son dönemde bazı ülkelerde epeyce üye kaybetseler, etkileri azalmış olsa bile). İşveren örgütleri güçlüdür, kapitalist olarak nitelenen sözkonusu ülkelerin yönetimleri üzerinde etkili oldukları saptanır. Sayıca azalmış olsalar bile çiftçi ve esnaf örgütleri de belirli bir ağırlığa sahiptir, nitekim tarıma ve küçük işletmelere yönelik destekleme politikası uygulanmaktadır. Meslekler genellikle iyi örgütlenmiştir, meslek birlikleri mesleğin iç disiplinini sağlamada, mesleki çıkarları savunmada etkilidir. Gönüllü dernekler oldukça gelişmiştir, çok sayıda üyeleri vardır (bu bakımdan ABD diğer Batılı ülkelerden öndedir), kamuoyunu yönlendirici olabilmektedirler. Özellikle ademi-merkeziyetçi yapıdaki ülkelerde yerel örgütler ağı gelişmiştir. Demokratik mekanizmaların yerleşmişliği nedeniyle kurumsal baskı gruplarının demokratik süreci bozucu etkilerinin pek olmadığı söylenebilir. Ancak bazı kurumsal baskı gruplarının demokratik sürece paralel bir tertibat yarattıkları da doğrudur. Bu bakımdan Batılı ülkelerde büyük ekonomik grupların, köklü geleneklere sahip bürokratik, teknokratik corps'ların nüfuzundan sözedilir. Baskı gruplarının yönetime ulaşmasını, yönetim üzerinde etkili olabilmesini sağlayan mekanizmalar görece gelişmiştir (lobbying, sosyal partönerlik gibi). Gelişmiş ülkelerde baskı gruplarının üyelerine yönelik etkinlikleri geçmişe göre azalmamış olsa bile, bazı alanlarda muhtemelen gerileme vardır. Gelişmiş yapıda bireysel atomizasyon ve depolitizasyon eğilimi baskı grupları çevresindeki etkinliklerin eski göreli ağırlığını yitirmesine neden olmaktadır (örneğin sendikaların üyelerine yönelik etkinlikleri eskiye göre azalmıştır). Baskı gruplarının yönlendirdiği kitle mobilizasyonları da eskisi ölçüsünde yoktur (iki savaş krizi ve 1945-75 dönemlerine göre).

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde, anti-demokratik rejimlerin olduğu ülkelerde baskı grupları nisbeten zayıftır. Geri yapılar ve kültür, otoriter yönetim tarzı, istikrarsız yapı baskı gruplarının gelişmesi önünde engel oluşturmaktadır. Zayıflıkları nicel olduğu kadar niteldir de: görece geri ve otoriter yapılar ve kültür içinde yaşayan kitleyi pek kapsayamamaktadırlar, üye sayıları sınırlıdır, aynı zamanda yönetim üzerinde etki imkanları kısıtlıdır (ancak nüfuzlu çevreleri temsil eden baskı grupları yönetim üzerinde çok etkili olabilmektedir), üyelerine yönelik etkinlikleri kısıtlıdır, kitle mobilizasyon süreçleri ise şiddetli mecraya dökülebilmektedir. Bununla birlikte, gelişme süreci ve son dönemde nısbi demokratikleşme baskı gruplarının etkinliğinin artmasına yol açmıştır. Bu ülkelerde siyasal şiddetin yaygınlığı baskı gruplarını da etkilemekte, hem şiddete maruz kalmaktadırlar hem de bazı baskı grubu etkinlikleri şiddetli bir mecraya girebilmektedir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sendikalar pek gelişmemiştir, anti-demokratik yönetimler altında yasaklamaya ve baskıya maruz kalmaktadırlar, birçok ülkede devlete bağlı bir sendikalizm vardır. Ama artık çoğu ülkede görece etkili bir sendikal hareket de yerleşebilmiştir (ayrıca birçok ülkede eskiden beri faal bir sendikal örgütlenme olduğunu belirtelim). Köylü nüfus kalabalıktır ama pek örgütlü değildir, fakat geçmişte toprak reformu çevresinde köylü mobilizasyonları yaşanmış, bu bağlamda köylü örgütleri kurulmuştu, keza kooperatizm birçok ülkede yönetimlerin de desteğiyle yayılabilmiştir. Bu ülkelerde burjuva ve toprak sahibi üst sınıflar nisbeten örgütlüdür, iktidar çemberinde ağırlık sahibidirler.

Buna karşılık mesleki örgütlenme nisbeten zayıftır, kurumlaşmanın yeterli olmadığı bir bağlamda mesleki disiplini sağlamada ve mesleki çıkarları savunmada yeterince başarılı olunamamaktadır. Yerel ve birincil (ulusal-etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi) bağlar ve bölünmeler ağırlık taşımakta ve etkili bir baskı grubu alanı oluşturabilmektedir. Dine bağlılık güçlü olduğu için dinsel dernekler yaygınlaşabilmektedir. Ekonomik gelişme süreci yerel derneklerin kurulmasını teşvik edici olmaktadır. Örneğin Türkiye'de 1950'lerden itibaren yerel ve dinsel derneklerin sayısında hızlı bir büyüme yaşanmıştır. Kurumsal baskı grupları azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde belirleyici bir ağırlığa sahiptir. Ordu siyasal yönetim çevresinde devamlı hazır-nazır bir baskı grubu oluşturmakta, müdahalelerle uzun süre iktidara gelebilmektedir. Bürokrasiler iktidar tertibatı içinde etkilidir (bu nedenle bürokratik otoritarizmden de sözedilir). Yabancı ve yerli büyük şirketler yönetim üzerinde nüfuz sahibi olabilmektedir.

4. YÖNETİME VE PARTİLERE YÖNELİK ETKİNLİKLER

a) Yönetime yönelik etkinlikler

Baskı gruplarının doğrudan yönetime yönelik etkinlikleri temel işlevselliğinin sonucudur: temsil ettiği çıkar ve görüşlerin yönetim nezdinde savunulması, geçerli kılınması. Daha önce belirttiğimiz gibi, baskı gruplarının diğer etkinliklerinin birçoğu da yönetim üzerinde etkili olma çabasına bağlıdır, ama giderek özerkleşme olmaktadır. Baskı gruplarının yönetimi etkilemeye yönelik etkinlikleri yönetimin değişik düzeylerine doğrudur. Öncelikle hükümet ve parlamento düzeyine doğrudur, çünkü temel kararlar burada alınmaktadır. Bunların yanısıra yine merkezi odakta yer alan başkan veya monarka, anti-demokratik rejimlerin yönetici gruplarına (tek parti yönetimi gibi) doğru da olabilir. Diğer düzeyse devlet kurumlarıdır, özellikle önemli kurumlar (bilhassa çeşitli toplumsal kesimlerin çıkarlarıyla ilgili politikaların belirlendiği ekonomik ve sosyal kurumlar) ve kurumların yöneticileri. Üçüncü düzey yerel idaredir, ya federatif sistemde eyalet yönetimleri, ya merkezi idarenin yerel kolları, ya da belediyeler.

Baskı gruplarının yönetim üzerinde etki mekanizmaları nelerdir? Biri yönetime doğru enformasyon ve talep iletimidir. Bunun bir boyutu temsil ettiği kesimin sorunlarının bildirilmesidir. Ancak yönetim sorunlar hakkında başka kanallardan da bilgi edinir (ilgili devlet kurumları ve diğer baskı gruplarından, istatistik ve anketlerden). Diğer boyutu sorunların çözümü için öneriler ve taleplerdir. Yönetim bu öneri ve talepleri kabul eder veya etmez, baskı grubu başka kanallardan da kabul edilmelerini sağlamaya çalışabilir. Baskı grubunun görüş ve talep bildirimi sadece temsil ettiği kesimle sınırlı değildir, tüm ülke sorunlarıyla ilgili görüş beyan edebilir, talepler formüle edebilir, zaten bütün toplumsal kesimler ülke sorunlarıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilidir, onlardan etkilenmektedir. Bir başka unsur özellikle yönetimle iyi ilişkileri varsa baskı grubunun temsil ettiği toplumsal kesimdeki durum hakkında yönetime enformel bilgiler aktarmasıdır. Ayrıca sorunları, önerileri dikkate alınmazsa reaksiyon göstereceklerini de bildirebilirler. Baskı grubundan yönetime enformasyon ve talep iletimi doğrudan olabilir (örneğin baskı grubu yöneticilerinin ülke yöneticileriyle görüşmeleri), kamuoyundaki değişik kanallar ve yönetime ulaşma imkanı olan bazı

aracılar vasıtasıyla da olabilir. Böyle bir iletim yönetimden baskı grubuna doğru da vardır, yönetim baskı grubuna görüş ve projelerini, taleplerine ilişkin tavırlarını bildirebilir.

Bir diğer mekanizma yönetim ile baskı grubu arasında danışmadır. Yönetim karşılaştığı sorunlar, baskı grubunun temsil ettiği kesimle ilgili sorunlar hakkında baskı grubu yöneticilerine danışabilir ve kararlarını alırken onların fikirlerini dikkate alabilir. Bazı yönetimler baskı gruplarına daha fazla danışma eğilimi içindedir, bazıları ise pek danışmazlar. Bazıları her kanattan baskı grubuna danışırken, bazıları kendilerine yakın olanlarına danışırlar. Bazıları danışma sürecinde gelen öneri ve taleplere pek uymazlar, bazıları ise nisbeten uyarlar (ve tabii uymanın da değişik dereceleri vardır). Bu danışma arızi, duruma göre başvurulan bir yöntem olabilir, ya da süreklilik kazanmış olabilir. Danışma mekanizması formel bir kurumsal yapı içinde gerçekleştirilebilir, formel kurallara bağlanıp danışılanlara karar ve uygulama üzerinde belirli yetkiler tanınabilir, ya da enformel bağlar şeklinde olabilir ve de yönetimin istekleri dikkate almasına ilişkin bazı teamüller yerleşmiş olabilir.

Süreklilik kazanmış danışma mekanizmalarına bazı örnekler verelim (formel ya da enformel). Bir tanesi ulusal düzeyde sosyal partönerlik sistemidir. Batılı ülkelerde (örneğin İskandinav ülkelerinde, Almanya'da, vs). devlet-hükümet, işçi ve işveren kuruluşlarını bir araya getiren böyle bir sistem vardır, en azından enformel düzeyde. Bu sistem asgari ücretin belirlenmesinde, toplu sözleşmelerin aktedilmesinde, çalışma koşulları ve mevzuatının düzenlenmesinde, sosyal güvenlik kurumlarının, sağlık hizmetlerinin yönetiminde etkili olmaktadır. Bazı ülkelerde mesleki temelde saptanmış korporarist meclisler kurulmuştur. Bazı konularda danışma kurulları kurulması uygulamasına da raslanmaktadır. Ordunun siyasal sürece katılımı bazan düzenli mekanizmalara bağlanabilmektedir, örneğin Türkiye'de Milli Güvenlik Kurulu. Hükümet içindeki bakanlıklarla o bakanlığın ilgi sahasına giren kuruluşlar arasında formel ya da informel danışma mekanizmaları kurulabilmektedir. Parlamento komisyonları çalışmalarına ilgili baskı gruplarının temsilcilerini dahil edebilmektedir. Uzman devlet kurumları kendi alanlarıyla ilgili özel kuruluşlarla, örgüt ve derneklerle düzenli istişare mekanizmaları kurabilmektedir, örneğin planlama örgütü her alanda ilgili kuruluşlara danışarak çalışabilir, örneğin sosyal güvenlik örgütünün işçi ve işveren kuruluşlarıyla bağları vardır, örneğin eğitim bakanlığı üniversiteler ve diğer okullarla, öğretmen kuruluşlarıyla düzenli bağlar kurabilir. Belirttiğimiz danışma mekanizmaları sürekli değil de, arızi, duruma göre de işleyebilir: hükümetin bazı ekonomik kararları alırken işveren kuruluşlarına, ekonomik gruplara danışması, bazı sosyal kararları alırken işçi, işveren ve diğer kesimlerin örgütlerine danışması, parlamentonun bazı konularda baskı gruplarından görüş alması, devlet kurumlarının bazı hallerde özel kuruluşlara danışması gibi. Ancak bunların enformel teamül haline gelmesi mümkündür, o zaman süreklilikten sözedebiliriz.

Baskı gruplarıyla yönetim arasındaki ilişkilerin bir başka türü pazarlıktır. Bu pazarlık açıktan yapılabileceği gibi, daha çok dolaylı ve gizli yollardan yapılır. Örneğin bazı toplu sözleşmeler ulusal çapta aktedilebilir, bu süreçte devlet, işverenler ve işçi sendikaları arasında pazarlıklar yapılır. İşverenler, ekonomik gruplar ekonomik konularda yönetimle pazarlıklara girebilir, örneğin kamulaştırma veya özelleştirme uygulamalarında, teşviklerin belirlenmesi ve dağıtımında, ekonomik politikaların belirlenmesinde, vergiler konusunda. Meslek kuruluşları mesleki sorunlar, mesleğin

düzenlenmesi konularında yönetime danışmanlık yapabilecekleri gibi mesleki çıkarları için pazarlığa da girebilirler. Kitlesel desteğe sahip baskı grupları yönetimi seçimde destekleme karşılığında bazı ödünler elde etmeye çalışabilirler. Pazarlığın ötesinde baskı grupları, çeşitli müeyyidelere başvurma tehditinde de bulunabilir. Bazı ekonomik araçlara başvurarak yönetimi zor durumda bırakma, kitle hareketleri, eylemler düzenleyerek destabilize etme gibi yöntemler kullanabilirler.

Yerel yönetimler düzeyinde baskı grupları daha etkili olabilir ve vali, belediye başkanı yönetirken çoğu zaman yerel örgütler ve elitlerle formel ve informel bağlar kurar (ve bu bağlar gelip-geçici bir danışmanın ötesinde süreklilik kazanabilir). Bizatihi yerel yönetimler merkezi yönetim üzerinde baskı oluşturabilir ve birçok durumda yerel yönetimlerle merkezi yönetim arasında düzenli istişare sağlayan mekanizmalar vardır.

Baskı gruplarının yönetim üzerinde etki kanalları arasında yönetsel kademelerde yer alan temsilcilerini de belirtmek gerekir. Bu temsilcilik kuşkusuz genellikle açıktan açığa bir temsilcilik değildir, ama baskı gruplarıyla hem dolaylı hem yakın bağları olan birçok yönetici vardır. Bazı partilerin bazı baskı gruplarıyla yakın ilişkileri vardır, dolayısıyla sözkonusu baskı grupları bu kanaldan parlamentoda kendi lehlerine kararlar alınmasını sağlayabilirler, kendi görüşlerini şu ya da bu ölçüde geçirtebilirler. Örneğin İngiliz İşçi Partisi milletvekilleri arasında sendikacılar çok sayıdaydı. Genellikle parlamentoların bileşiminde bürokrasi, eşraf ve iş dünyası kökenliler ağırlık taşımaktadır, dolayısıyla karar sürecinde bu kesimlerin basıncı daha fazla hissedilmektedir. Hükümetlerde de baskı gruplarının temsilcileri yer alabilir. Bunlar o baskı grubu içinden gelebileceği gibi, baskı grubuyla dolaylı olarak ilişki kurmuş olabilirler. Yerel yönetimlerde yerel baskı gruplarının temsilcileri de yer alır, kendilerini daha yakından ilgilendiren yerel işler sözkonusu olduğundan bu düzeyde baskı gruplarının etkisi daha fazla hissedilir.

Yönetimde bizzat baskı grubu temsilcilerinin yer almasının ötesinde, baskı grupları önde gelenleri yönetici sınıfla yakın kişisel ilişkiler içinde olabilir. Kişisel ilişkiler sayesinde kendi lehlerine kararlar çıkartabilirler. Özellikle iş ilişkileri ve sosyal köken aralarında çıkar bağları olmasına yol açabilmekte, bu da bazı baskı grupları lehine icraat yapılmasını sağlayabilmektedir. Bir de enformel ilişkiler kavramı kullanılmaktadır. Kişisel ilişkilerin birçoğu zaten enformeldir. Ama onun ötesinde bazı baskı gruplarının yöneticileri ile siyasal yöneticileri yakınlaştıran enformel gruplaşmalar vardır. Ulusal düzeyde iktidar eliti teorileri bu olguyu vurgular. Yerel düzeyde de bu tür enformel yönetsel merkezler oluşabilir. Ekonomik bakımdan güçlü, sosyal iktidar sahibi kesimlerin baskı grupları yönetim üzerinde daha etkilidir, ama bu saptama öteki kesimler tamamen etkisizdir anlamına da gelmez.

Yönetim üzerinde etki kurmanın bir başka kanalı diğerleriyle kesişen lobbying ve çeşitli aracılardır. Özellikle ABD'de lobbying'in ileri düzeyde gelişmiş olduğu gözlemlenmektedir. Hükümetler ve parlamentolar, diğer etkili ulusal kurumlar çevresinde lobby'cilik olduğu gibi uluslararası kuruluşlar çevresinde de vardır. Baskı grupları yönetim ve karar merkezleri, bazı önemli kurumlar çevresinde kendi görüşlerini aktaracak ve geçerli kılınmasını sağlayacak lobby'ler oluştururlar. Çoğu lobby profesyonel ve sabittir, yönetici mercilerle ilişki kurmak isteyenler önce bunlarla ilişki kurarlar.

Lobby bağlantısı kurmak önemli bir maddi harcama yapılmasını gerektirir, profesyonel lobby'ler yüksek ödentiler karşılığında çalışmaktadır. Lobby olarak adlandırılmayan aracılar da vardır, bunların bir kısmı siyasal kurumlarda yer alan kişilerdir, örneğin yerel dernekler, gruplar yörelerinin parlamenterleri vasıtasıyla hükümete, parlamentoya, devlet kurumlarına ulaşabilirler.

Baskı gruplarının yönetim üzerinde etkili olmasını sağlayan kaynaklar arasında kuşkusuz paranın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Paranın kullanımının bir yolu partilerin baskı gruplarınca, özel kuruluşlarca ve bazı çevrelerce finansmanıdır, öyle ki bu finansman seçim başarılarında etkili olur. İktidara gelen parti dolayısıyla kendisini finanse eden ve daha sonraki seçimlerde de finanse edeceğini umduğu baskı gruplarının çıkarlarını gözetecektir. Bir partiye finansman sağlayan baskı grubunun istediği yönde kararlar alınmaz, uygulamalar yapılmazsa finansmanı kesme tehditinde bulunması olasıdır. Bunun dışında baskı grupları yönetimdeki bazı kişilere kendi adamı olarak düzenli bir finansman sağlayabilir. Para doğrudan suistimal ve rüşvet şeklinde de kullanılabilir, birçok ülkede zaman zaman bu tür skandaller ortaya çıkmaktadır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda suistimal ve rüşvetin yapısallaşmış olduğu saptanmaktadır. Parasal faktörün basınç unsuru olarak kullanılması da mümkündür. Büyük yabancı şirketler ve yerli ortaklarının ülke yönetimlerine karşı bazan bu tür basınçlara başvurduklarından sözedilmektedir (kredi açma, yatırım yapma vaatleri ve bunlardan vazgeçme gibi).

İzleyen satırlarda yönetim üzerinde etki kurmanın dolaylı yolları olarak partiler, kamuoyu ve kitle iletişim araçları, kitle hareketleri üzerinde duracağız. Bir başka husussa yönetim üzerinde etki mekanizmalarının dinamik analizidir, bu açıdan etkinin değişik momentleri ayrı ayrı düşünülebilir.

b) Siyasal partilere yönelik etkinlikler

Bu noktada ilk üzerinde duracağımız konu bazı baskı gruplarıyla yakın ilişkiler içindeki partilerdir. Bu yakın ilişki 19. yüzyıl sonları, 20. yüzyıl başlarında sosyalist partilerin (sosyalist, sosyal-demokrat ve işçi adlarında partilerin) ve sendikaların kuruluş sürecinde gözlemlenir. İngiltere'de İşçi Partisi'ni sendikalar (TUC, yani Trade Union Congress) kurmuş, daha sonra da yakın ilişki içinde olmuşlardır (ortak sendika ve parti üyeliği vardı). Aynı dönemde Almanya'da ise Sosyal-Demokrat Parti sendikaların kurulmasına ön ayak olmuştur. İskandinavya'da da sendikalarla sosyal-demokrat partiler arasında baştan beri yakın bağlar vardı. Fransa'da bir süre anarko-sendikalistlerin ağırlıkta olduğu sendikal hareket sosyalist partilerle yakın bağlar kurmayı başta kabul etmemişse de, süreç içinde aralarında yakın ilişkiler kurulmuştur. İki savaş arası dönemde sendikalarla sosyalist partiler arasında yakın ilişkiler sürmüş, aynı zamanda sosyalist partilerden kopan komünist partilere yakın sendikal örgütler kurulmuştur. 1945 sonrası dönemde Fransız CGT, İtalyan CGIL komünist partilere yakın güçlü sendikal örgütler olarak temayüz ediyordu. Almanya, İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkelerinde sosyal-demokrat partilerle sendikal hareket arasındaki yakın bağlar sürüyordu. Fransa'da yeni kurulan CFDT sosyalist partiye yakın bir sendika olarak gözüküyordu. Avrupa'nın siyasal gelişme sürecinde sendikal hareketle sol partiler arasında yakın ilişkiler vardır, ama son 30-40 yıldır sendikalizmin ve solun koşut olarak görece gerilemesi eski yakın bağları zayıflatmıştır. Sendikal hareket içinde önemli bir kanat da Hıristiyan sendikalardır, bunların Hıristiyan Demokrat, Hıristiyan

Sosyal partilerle yakın bağları vardır. Üçüncü Dünya ülkelerinde de sendikalarla partiler arasında yakın ilişkiler gözlemlenmektedir: bazı ülkelerde komünist ve sol partilerle (Latin Amerika'da, Hindistan'da örneğin), popülist partilerle (örneğin Arjantin'de peronizmle), çoğu zaman da iktidar partileri ve tek partilerle (bu durumda devletin sendikalar üzerinde denetimi ve egemenliğinden sözedilmektedir). Türkiye'de ise Türk-İş partilerüstü bir politikayı benimsemiştir, DİSK genellikle CHP ve sol partilere yakın bir tavır takınmıştır, Hak-İş ise MSP çizgisine yakın bir sendika olarak ortaya çıkmıştı (keza MİSK de MHP çizgisine).

Sendikalarla partiler arasındaki ilişkiler her zaman örgütsel ve ideo-politik (yani aynı siyasal görüşün benimsenmesi şeklinde) bir bağ niteliğinde değildir. Koşullara göre sendikalar siyasal platformda şu ya da bu partiye yakınlaşabilmekte, seçim desteği verebilmektedir. Öyle olmasa bile sendikaların temsil ettiği geniş oy tabanı düşünülürse, partilerin onların talep, görüş ve tepkilerini dikkate almak zorunda olacakları tahmin edilebilir. Ancak diğer yandan iktidar partileriyle sendikalar arasında uyumsuzluklar daha çoktur, bunun bir nedeni bilhassa Batılı ülkelerde sendikalarda sol eğilim nisbeten güçlü iken iktidarda daha çok sağ ve merkez partilerin bulunmasıdır, esas nedeni ise sendikal taleplerin (özellikle yüksek ücret taleplerinin) iktidarlar açısından gerçekleştirilme güçlüğü ve bazan iktidarların otoritarizme kayma temayülüdür (dolayısıyla sendikalara yönelik kısıtlayıcı uygulamalar yapılabilmektedir).

Partilerle diğer baskı grupları arasında da bağlar önemlidir. Bazı partilerin kuruluşunda bunların etkisi görülmektedir, özellikle bazı fikir derneklerinin etkisi. Örneğin radikal partilerin oluşum sürecinde, keza sosyalist partilerin kuruluşunda da. Köktenci sağ partilerin kuruluşunda ulusçu dernekler ve hareketlerin etkisine parmak basılır. Patron, toprak sahibi örgütlerinin sağ eğilimli muhafazakar ve liberal partilerin kuruluşundaki rolünden sözedilir. Ancak aralarındaki bağlar daha çok dolaylıdır. Çiftçi ve esnaf örgütlerinde de sağ partilere yakın olan çoktur, ama bazan sola yakın olanlar da vardır. Dinsel dernekler Türkiye'de sağ partilerin güçlü bir destek kaynağı olarak nitelenmiştir. Birçok baskı grubu tipinde sağ partilere yakın olanlar, sol partilere yakın olanlar (ve bu ikili içinde sağın ve solun değişik kanatlarına yakın olanlar), tarafsız ve arada yer alanlar şeklinde bir ayırıma gidilir. Üçüncü grup daha geniştir, ama bunlarda da örgüt içinde şu ya da bu partiye yakın olan kanatlar bulunabilir.

Baskı gruplarının partilerin finansmanına katılması, bu sayede onları yönlendirebilmesi (talep ve görüşlerini dikkate almasını sağlayabilmesi) bir diğer husustur. Finansman özellikle zengin iş çevreleri ve mülk sahiplerinin partiler üstünde güçlü etki kurmasını sağlayan bir faktör olarak belirtilir (bu nedenle bazı sağ ve merkez partiler burjuva partisi olarak nitelenir). Fakat zengin kesimlerden olmasa bile çok üyeleri olan büyük baskı grupları azımsanamayacak bir mali güce sahiptir, bunlar da finansman yoluyla partiler üzerinde etki kurabilirler. Partiler gitgide seçmen partisi haline dönüşmektedir, üye aidatları önemli bir kaynak olmaktan çıkmıştır, zengin üyelere dayanan kadro partisi modeli de pek kalmamıştır, bu nedenle baskı gruplarının mali katkısı önem kazanabilmektedir. Partilerin finansmanında seçim kampanyalarının finansmanı ağırlıklı bir yere sahiptir, ayrıca parti yöneticilerinin finansmanı veya suistimali de sözkonusu olabilmektedir.

Baskı gruplarının partiler üzerindeki etki kurmasının standart bir kanalı oy desteğidir. Bunun bir yolu kitle tabanına, çok sayıda üyeye sahip baskı gruplarının üyelerini belirli partilere yöneltmesidir. Ancak böyle bir yöneltme her zaman işleyememektedir, değil baskı grubunun temsil ettiği kesim içinde olup örgüte üye olmayan geniş bir kitle, örgüt üyeleri bile baskı grubu yönetiminin isteklerine uygun davranmayabilmektedir. Ayrıca kesin bir yöneltme çoğu zaman yoktur. Baskı grubu yöneltmesinin bir diğer şekli kalabalık üye kitlesi olmayan ama nüfuzlu unsurları bünyesinde toplayan örgütlerin rolüdür. Bu bakımdan örneğin yerel eşrafın örgütlerinin kitle üzerindeki nüfuzları sayesinde önemli bir oy desteği sağlayabildiği görülür. Bu desteğin elde edilmesinde kitlenin bu gruba ekonomik bağımlılığından ve bu grubun clientelist maddi avantaj dağıtımında aracılığından yararlanılmaktadır. Dinsel örgütlerin oyları yönlendirmedeki güçlü etkisi ise yaygın bir saptamadır. Bu açıdan diğer yönde öğretmen ve aydın örgütlerinin etkisinden sözedilir. Kırsal dünyanın dışa açılma sürecinde bu iki etkinin çelişkili birliği gözlemlenmiştir (ama dinsel etki ağır basmaktadır). Ancak bütün bu etkiler (ekonomik, clientelist, dinsel etkiler) çoğu zaman baskı grubu dolayımıyla değildir, dolayısıyla örgütlü baskı gruplarının etkisiyle bu tip geleneksel ve geçişsel otoritelerin etkisi arasında karşıtlık da kurabiliriz.

Baskı gruplarının partiler üzerindeki etkisi iktidar ve yönetim sürecinde de kendini hissettirir, daha önce gördüğümüz gibi. Baskı grubu ideo-politik ve örgütsel yakınsılığı olan partiyi iktidara geldiğinde icraatında yönlendirebilir, baskı grubu kökenli kişilerin parlamento ve hükümette yer alması yönlendirmeyi kolaylaştırır. Ancak partiyle baskı grubu arasında anlaşmazlıklar da çıkabilmektedir (örneğin İngiltere'de İşçi Partisi ile sendikalar arasında). İktidar partisi iktidarın gereklerine uyarak, diğer kesimlerin oy desteğini alma kaygısıyla hareket ederek yakın ilişki içinde olduğu baskı grubu ve temsil ettiği sosyal kesimin taleplerine karşı mütereddit davranabilmektedir. Salt iktidara yakın baskı grupları değil, diğerleri de aynı ölçüde olmasa bile iktidar üzerinde etkili olmalarını sağlayacak kaynaklara sahip olabilir. İktidar sürecinde baskı grupları bir sonraki seçimde sağlayacakları oy desteği karşılığında, kitle temellerini iktidara karşı mobilize edebilecekleri endişesi nedeniyle etkili olabilirler, keza finansman ve suistimal yoluyla da etkili olabilirler. Baskı grupları hükümete hemen ve doğrudan ulaşamasalar bile, partilerin parlamento grupları ve yerel örgütleri aracılığıyla etki kurabilirler. Baskı grupları genellikle talepkar bir durumdadır, iktidarlar ise farklı kesimlerden gelen talepleri dikkate alarak, uzlaştırarak idare etmek durumunda. Bu nedenle, baskı grupları taleplerini ve görüşlerini muhalefet kanalıyla daha fazla ve iyi ifade edebilirler. İktidarla çelişkisi nedeniyle muhalefet de baskı gruplarının tepkilerine karşı daha olumlu tavır takınır. Bizatihi baskı grupları da muhalefet işlevi görebilirler, iktidarın icraatına karşı yönelttikleri eleştirilerle, talepleriyle, üstelik bazan kendilerine yakın partilerin iktidarda olduğu hallerde bile. Diğer yönden temsil ettikleri kesimin kısa ve orta vadeli çıkarlarını koruma kaygısı onları, partilerle ilişkilerinde iktidar partisine ağırlık vermeye zorlayabilir.

Baskı grupları partileri ikame edici bir rol de oynarlar. Az önce sözünü ettiğimiz muhalefet işlevi böyledir. Baskı gruplarının ülke sorunlarına, düzenine ilişkin görüşleri, önerileri aynı partilerinki gibi programatik alternatif olarak düşünülebilir. Bu bakımdan bir ülkede normal partilerin dışında, belki bir sendikalar partisi (birlikte veya ayrı konfederasyonlar olarak), bir işverenler partisi, bir çiftçi örgütleri partisi, bir ordu partisinden sözedilebilir. Yerel düzeyde parti-baskı grubu bağları

oldukça etkili bir kanaldır. Öncelikle yerel yönetimler üzerinde etkili olunmasını sağlar, çünkü yerel meclislerde baskı gruplarından gelme veya onlarla yakın bağları olan birçok parti üyesi vardır.

5. BASKI GRUPLARININ DİĞER ETKİNLİKLERİ

a) Kamuoyuna yönelik etkinlikler

Baskı gruplarının kamuoyuna yönelik etkinliklerinin hedefleri birkaç yönlüdür: birincisi kamuoyunu, dolayısıyla halkı, kamuoyu oluşturucularını bilgilendirmek, onların desteğini kazanmaktır; ikincisi bu destek sayesinde yönetimi etkilemek, kendi talep ve görüşlerini dikkate almaya, o doğrultuda kararlar almaya zorlamaktır; üçüncüsü kendi kitlesini, üyelerini bilgilendirmek, etkilemek, kamuoyunda uyandırdığı yankı sayesinde kitlesi üzerindeki nüfuzunu sürdürmek, gerektiğinde üyelerini ve hedef kitlesini eyleme yöneltmektir. Kamuoyunda etki sağlamak baskı gruplarının örgütsel, kitlesel, parasal iktidarlarının yanısıra, söz iktidarına da sahip olmaları anlamına gelir. Sorunlarını topluma (ve yönetime) duyurabilir, böylelikle taleplerinin haklı olduğuna toplumu (ve yönetimi) ikna edebilirler. Söz iktidarı ikna kabiliyetini içerir ve bu da meşruluk, haklılık kazandırıcı olabilir. Ancak söz iktidarının birçok durumda demagojik kullanımı sözkonusudur. Böyle olumsuz bir imaj baskı grupları hakkında da vardır, genel olarak politikacılar için olduğu gibi.

Baskı gruplarının kamuoyuna yönelik etkinlikleri çeşitli kanallardan geçer. Biri bizzat kendilerinin çıkardığı bildiriler, gazete ve dergiler, diğer yayınlar, sahip olduğu kitle iletişim araçlarıdır. Bunlarda baskı grubu yönetiminin, temsilcilerinin kesimlerinin sorunlarına ilişkin yorumları yer alır, talepler ifade edilir. Ülke sorunlarına ilişkin yorumlar ve öneriler de dile getirilir. Keza üyelerinin bilinçlendirilmesine, eğitimine, eğlencesine, enforme edilmesine yönelik yazılar, haberler yer alır. Ama klasik kitle iletişim araçlarından farklıdırlar, epeyce daha az yaygındırlar, içerikleri daha spesifiktir. Geçmişe göre gerileme de vardır, geçmişte sendikal yayınlar, gazeteler daha etkiliydi (örneğin Batılı ülkelerde 20. yüzyıl başlarında). Ulusal ve uluslararası düzeyde kitle iletişiminin kapsayıcı ve standardize edici yayılması, görsel iletişimin egemenliği bunların etkisini azaltmıştır.

Baskı grupları kendi yayınlarının dışında basın-yayın ve radyo-televizyon dünyasında bazı kitle iletişim araçlarına sahip olabilirler. Daha çok da dolaylı olarak kontrolünde, etkisi altında bulundurabilirler. Dolaylı kontrolün en önemli biçimi olarak bazı iş çevrelerinin kitle iletişimi alanındaki birçok kuruluşa sahip olması, mali açıdan kontrolünde bulundurması gösterilir. Ayrıca baskı grupları mevcut kitle iletişim araçlarında bazı yazarları, yorumcuları, programcıları etkileyebilir, kullanabilir, bunlar vasıtasıyla kendi görüş ve taleplerini kamuoyuna yansıtabilirler. Baskı gruplarının yönetim ve halk üzerinde etki uyandırabilmesi için kamuoyunda önemsenen, sözü dinlenen kişilerin desteğini kazanması önem taşır.

Genel olarak kitle iletişim araçları baskı gruplarının etkinliklerine, açıklamalarına belirli bir yer verirler. Keza baskı gruplarının temsil ettiği kitlenin durumuna, sorunlarına, etkinliklerine ilişkin haberler, röportaj ve yorumlara da yer verirler. Gazetelerin içeriğinin incelenmesi bunların belirli bir yer tuttuğunu gösterecektir: sendikalar, işçi sorunları ve çalışma yaşamı, işverenler, iş dünyası ve

kuruluşları, tarımsal-kırsal sorunlar ve örgütler, esnaf ve meslek gruplarının sorunları ve örgütleri, özellikle yerel basında yerel derneklerin etkinlikleri, dinsel örgütlerin etkinlikleri, kamuoyunda o sırada ilgi çeken konularda kurulmuş derneklerin etkinlikleri (örneğin çevre koruma), bazı fikir gruplarının dünya görüşlerini açıklayan, savunan yorumları, kurumsal baskı gruplarının tutumları, tepkileri (örneğin ordunun ne düşündüğü, ne tepkiler gösterdiği)…Baskı gruplarının televizyona, görsel iletişim araçlarına yansıması gazetelere göre daha azdır, ama yine de belirli bir yer tutar. Son yıllarda internetin gelişmesi ise sivil toplum içinde etkileşim ve iletişimi, dolayısıyla baskı gruplarının sesinin daha fazla duyulmasını sağlayabilir (kendi siteleri vardır).

Genel olarak kitle iletişiminde uluslararası ve ulusal düzeylerde standartlaşma baskı gruplarının spesifik yaklaşımları ve isteklerinin gözden kaçmasına, kaybolmasına sebep olmaktadır. Önemli bir sorun kitle iletişim araçlarının baskı gruplarını nasıl yansıttığıdır, yansıtış şekli baskı gruplarının çoğu zaman onayını alamamaktadır, yeterince yer verilmediği, çarpıtıldığı, aleyhinde olunduğu gibi gerekçelerle. Baskı gruplarının kamuoyuna dolaylı bir etki şekli ise eylem ve etkinlikleriyle seslerini duyurmalarıdır: kongreleri, toplantıları, gösterileri, grevleri, vs.

Toplum içindeki kamuoyu önderleri vasıtasıyla etki bir diğer kanaldır. Baskı gruplarının birim yöneticileri kendi üyeleri arasında ve yakın çevrelerinde, toplum sorunları hakkında daha bilgili kişiler olarak, kendi kesimlerinin çıkarları hakkında bilinçli kişiler olarak yönlendirici olabilmektedir. Örneğin sendika yöneticilerinin sendika üyelerine, yerel dernek yöneticilerinin yöre insanlarına yönelik olarak böyle bir kamuoyu önderi rolünden sözedebiliriz. Hatta örgüt üyelerinin bazılarının yakın çevreleri üzerinde enforme edici, yönlendirici etkisinden sözedebiliriz, toplumun büyük kısmının pek katılımcı olmadığı, dernek üyeliğinin pek yayılmamış olduğu düşünülürse. İster yöneticilerin ister üyelerin olsun böyle bir kamuoyu önderliği enforme edici, kendi yönünde görüş edindirici, bilinçlendirici, belirli bir yönde etkinliğe, eyleme yöneltici olabilir.

b) Kitle hareketleri ve şiddet

Mobilize politikada baskı grupları nisbeten faal gözükür, bu durumu somut olarak bazı baskı gruplarının kitle hareketleri düzenlemesinde görürüz. Daha önce belirttiğimiz gibi kitle hareketleri kamuoyunu etkiler, yankı uyandırır, yönetim üzerinde basınç oluşturur, bu da baskı gruplarının taleplerinin kabul edilmesini sağlayabilir. Ama aynı zamanda bu hareketler yönetim tarafından kontrol altında tutulmaya çalışılır, bazan yasaklamalara gidilir, zor kullanılır, toplumdan, toplumun bazı kesimlerinden şu ya da bu ölçüde tepki görür.

Baskı grupları içinde sendikalar çeşitli işçi eylemleri düzenlerler. En klasik biçimi grevlerdir, her yıl birçok ülkede bir dizi grev yapılmaktadır, grevler genellikle ekonomik haklar elde etmek içindir (ücret artışı gibi). Bazı grevler geniş çaplı olmakta, çok sayıda işyerini kapsayabilmektedir. Sendikalar zaman zaman gösteri yürüyüşleri, kitle katılımlı toplantılar, mitingler de yapmaktadır. Her yıl birçok ülkede 1 Mayıs gösterileri sendikalarca düzenlenmektedir örneğin. Fabrika işgalleri bir başka eylem türüdür, sendikaların yönlendirmesi veya işçilerin inisyatifiyle bu tür işgallere bazan başvurulmuştur. Genel grevse tüm işçileri kapsayan ve düzende değişim getirmesi beklenen bir eylem

türüdür, 20. yüzyıl başlarında kamuoyunda etkili bir mitos görünümündeydi, ama uygulaması fazla değildir (örnek olarak Fransa'da 1936 ve 1968'deki geniş çaplı grevleri belirtebiliriz). Türkiye'de grev geçmişte yasaktı, ama zaman zaman grev dalgaları yaşanmıştı (örneğin II. Meşrutiyet yıllarında). 1961 anayasasıyla grev hakkı tanınmış, 1960-80 döneminde çok sayıda grev yaşanmış, bazı fabrika işgalleri olmuş, sendikalar büyük çaplı gösteriler düzenlemiştir (1961'de Türk-İş'in Saraçhane mitingi, 1970'de DİSK'in yönlendirdiği 15-16 Haziran olayları, 1970'lerin ikinci yarısında 1 Mayıs gösterileri gibi).

Diğer ücretliler de zaman zaman kitle hareketleri düzenlemektedir. Memurların, öğretmenlerin birçok ülkede grev hakları vardır, bazan bu hakkı kullanmaktadırlar. Mesleki örgütler de mesleki haklarını korumak için grev benzeri hareketler düzenlemektedir. Birçok ülkede çeşitli kitle örgütlerini bir araya getiren formel ya da informel platformlar vardır, bunlar belirli aralıklarla ortak gösteri ve eylemler yapmaktadır. Öğrenci dernekleri kitle hareketi alanında oldukça aktif gözükmüştür, bilhassa 1968 konjonktüründe. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerin tarihsel gelişme sürecinde toprak reformuna yönelik köylü hareketleri yaşanmıştır. Meksika'da 1910 devrimi sonrasında, Çin'de ve başka ülkelerde komünist devrimler sırasında, çeşitli ülkelerde kırsal reform süreçlerinde, toprak sorununun önem taşıdığı Latin Amerika ülkelerinde. Bu süreçte köylü birlikleri, sendikaları, kooperatifleri faal rol oynayabilmiştir. Çiftçi eylemlerinin bir diğer türü tarım ürünlerinin fiyatlarıyla ilgilidir, geçmişte Türkiye'de taban fiyatları için bazı gösteriler düzenlenmişti, Batılı ülkelerde çiftçiler bazan ürünleri yollara dökerek protesto gösterileri yapmışlardır. Konut sorunu çevresinde de bazı örgütlerin yönlendirmesiyle işgaller yaşanmıştır (gecekondu mahallerinde, Batılı ülkelerde eski semtlerde olduğu gibi). İşveren örgütleri düzen içinde işverenlerin ayrıcalıklı konumu ve az sayıda üyeye sahip olmaları nedeniyle pek kitle hareketi, eylem düzenlemezler, ama Batılı ülkelerde kapitalist gelişmeden zarar gören küçük işletme sahipleri bazı eylemler gerçekleştirmişlerdir (örneğin Fransa'da 1960'larda Cid-Unati'nin başını çektiği eylemler). Türkiye'de sık olmasa bile esnaf örgütleri de bazı eylem ve gösteriler düzenlemiştir. Dinsel örgütler bu bakımdan faal olabilmektedir. Sağ nitelikte bazı kitle mobilizasyonları yerel esnaf ve dinsel kesimlerin tepkiciliğiyle de açıklanmıştır. Yerel derneklerin yönetimin yörelerini ihmal etmesine, hizmet getirmemesine, ya da yerel ortamda yapılan, yapılacak bazı değişikliklere, yöre insanları zarar göreceği, çevre bozulacağı için tepkileri de bazan eylemlere dönüşebilmektedir.

Belirli bir fikir ve amaç çevresinde kurulmuş dernekler ise kitle hareketleri düzenlemede faal gözükmüşlerdir, bu eylemler bazı siyasal akımlarla yakından bağlantılı olabilmektedir. Türkiye'de 1960-80 döneminde sosyalist, milliyetçi ve dinci renklerde bir dernekleşme dalgası yaşanmıştı, bu dernekleşme değişik toplumsal kesimlerin örgütlerini, sendikalarını da kapsıyordu. Bu dernekler bazı gösteriler ve eylemler düzenliyordu. 1968 konjonktürü ve sonrasında Batılı ülkelerde sol gruplar çevresinde çeşitli örgütlerin periyodik toplantı ve gösterileri rutinleşmişti. İki savaş arası dönemde Avrupa'da güçlenen faşist akım esas ağırlık merkezi silahlı milisler olmak üzere çeşitli kitle örgütleri yaratmıştı, bunlarla karşıtları komünist ve sosyalist örgütlerin gösteri, eylem ve çatışmaları döneme damgasını vurmuştu. Batı'nın gelişme sürecinde kadın haklarını savunan örgütler oy hakkı, eşit ücret gibi talepler çevresinde eylemleriyle temayüz etmişti, özellikle 20. yüzyıl başlarında.

Baskı grubu etkinlikleri şiddetli biçimlere de bürünebilir. Bazı kitle hareketlerinde baskı grubu örgütlerinin kontrolünde veya kontrolünden çıkarak şiddet kullanımına başvurulur, bazı kitle hareketlerinin yönetim tarafından bastırılması şiddet kullanımının diğer şeklidir.

c) Kitlesine, partönerlerine ve çevresine yönelik etkinlikler

Baskı grupları toplum içinde belirli bir kesimin, grubun örgütlenmesiyle ilgilidir. Bu örgütlenme yönetimi etkileme amacının ötesinde, belirli bir toplumsal kesimden olan veya gönüllü olarak bir araya gelmiş kişilere, gruplara, kitleye etkinlik olanakları sağlar. Normal koşullarda yasa ve vergiye tabi, seçmen yurttaş, iş sürecine katılan, piyasada alışveriş yapan ve bazı ekonomik faaliyetler gösteren, tüketen ekonomik özne, meslek ve sınıf mensubu, aile üyesi kişi, belirli bir yerleşim biriminde oturan sakin, ulaşım ve iletişim araçlarını kullanan, eğlenen birey, okuyan öğrenci, çeşitli gruplar ve toplulukların mensubu insanları örgütleyerek daha faal bir toplumsal ve siyasal katılım içine sokarlar. Ancak birçok örgüt üyesi de pek faal değildir, katılımları çok sınırlı kalır, basit üyelikten fazla öteye gitmez. Tersine bazansa, örgütün etkinlikleri üyelerinin yaşam çerçevesini belirleyici olabilmektedir. Bu etkinlikler arasında örgüt kongreleri ve yönetici birimlerinin toplantıları, üyelerin ve kitlenin katıldığı toplantılar ve buralardaki tartışmalar, kültür ve eğitim, eğlence ve spor faaliyetleri, kitle hareketleri, mesleki faaliyetler, işyeri komiteleri ve faaliyetleri, lokaller gibi belirli mekanların frekantasyonu ve buralarda kurulan sosyal ilişkiler, örgüt yayınları ve haberlerinin izlenmesi, sosyal hizmetler ve yardımlar, ekonomik etkinlikler sayılabilir. Etkinlik olanakları sağlamanın paraleli örgütsel çatı oluşturmadır. Örgütlenme mesleki birliği de amaçlayabilir: belirli bir mesleğin iç düzenlemesi ve dışarıyla ilişkilerinin düzenlenmesi, meslek koduna uyulmasının sağlanması, mesleki alanda etkinlikler yürütülmesi. Özellikle meslek odaları böyle bir amaç güderler.

Baskı grupları temsil ettikleri kesimle partönerleri (başka toplumsal kesimler ve otoriteler) arasındaki ilişkileri yürütücü, onlar nezdinde kesimin çıkarlarını savunucu bir rol de oynamaktadırlar. Klasik örnek işçi-işveren ilişkileridir. Bu alanda çok önemli bir etkinlik iki kesim arasındaki pazarlıklar ve toplu sözleşmelerdir. Bu kanaldan işçilerle işverenlerin birbirine karşı yükümlülükleri, ilişkilerinin şekilleri saptanır: işçilerin ücret düzeyleri, sosyal hakları, işyeri düzeyinde ilişki tarzları gibi. Pazarlıklar ülke çapında olabileceği gibi, tabanda işyeri temelinde de olabilir. Sendikaların işyeri komiteleri şeklinde örgütlenmeleri işyeri ortamında işveren ve temsilcileriyle düzenli ilişkiler kurulmasını sağlar. Aynı zamanda işçiler arasında dayanışmayı sağlamak, ilişkileri düzenlemek, çıkan sorunları çözümlemek gibi bir işlevselliği de vardır. Başka baskı grubu örgütlenmelerinin de benzer bir rolünden sözedebiliriz: sosyal partönerleriyle ilişkiler ve çelişkiler, onlara karşı kendi kesiminin çıkarlarının savunulması. Ama daha az ölçüde. Bunların ilişkileri daha çok çevredeki yakın otoritelerledir. Örneğin esnaf derneklerinin, yerel derneklerin ilgili otoritelerle (belediyeler, devlet kurumlarıyla) ilişkileri. Bu kanaldan üyelerinin, kesimlerinin, yörelerinin bazı sorunlarına çözüm getirmeye çalışırlar, otoritelerle bazı rutin ilişkilerin yürütülmesini, bazı pürüzlerin çözülmesini sağlayabilirler.

Baskı gruplarının etkinlikleri üyeleri ve hedef kitlelerine, partönerlerine yönelik olduğu gibi çevrelerine yönelik de olabilir. Bu açıdan kültür ve eğitim, eğlence ve spor etkinlikleri bir

kategoridir. Sosyal hizmet (sağlık hizmetleri örneğin) ve yardım etkinlikleri bir başkasıdır. 19. yüzyılda dernekleşme sürecinde hayırsever dernekler, mütüaliteler ve sandıklar gibi sosyal amaçlı dernekler ağırlıklı bir yere sahiptiler. Dinsel dernekler çevrelerine yönelik dinsel etkinlikler yürütür, örneğin Türkiye'de Kur'an kursu ve cami yaptırma dernekleri gibi. Yerel dernekler yöreye bir takım hizmetlerin getirilmesinde faal olabilirler, hatta bu amaçla kurulmuş olabilirler, yöre insanlarının şu ya da bu genişlikte bir kesiminin sosyal yaşama katılımına kanal oluşturabilirler. Keza baskı grubu örgütlerinin düzenledikleri toplantılar ve propaganda faaliyetleri kendi üyeleri ve kitlelerinin ötesinde tüm çevreyi hedef alabilir. Birçok örgüt de salt ya da esas itibarıyla ekonomik amaç için kurulmuştur, hem üyelerine hem de çevreye yönelik olarak, kooperatifler gibi.

Baskı grubu örgütleri yerel düzeyde dağılmış, bazan işyerlerinde kurulmuş şubeleri, komiteleri vasıtasıyla tabanda örgütlenme gerçekleştirirler. Bu yaygın örgütlenme yoğun toplumsal etkinliklerle ve özellikle informel toplulukçu düzenlemelerle birleşince kendini yönetim düzeyine varabilir. O düzeye varmasa bile baskı grubu, tabandaki bireyler açısından etkili bir kimlik ve dayanışma grubu haline gelebilmektedir. Baskı gruplarının sınıfsal, mesleki, yerel mensubiyetler ve gönüllü olarak bazı fikir ve amaçlara bağlılık temelinde kurulması, ortak mensubiyetler ve bağlılıkların üyeler arasında birlik ve dayanışmayı güçlendirmesi bu yönde bir etki yaratır.

6. İŞLEVSEL ANALİZ

Bütün siyasal kurumlar ve güçler belirli işlevlere sahiptir. Bu işlevlerin bir kısmı çoğu siyasal kurum ve güce atfedilir, örneğin bütünleştirme, meşrulaştırma ve iletişim işlevleri, halk örgütlenmesi ve katılımının aracı olma işlevleri öyledir. Ancak her bir siyasal kurum ve gücün bu işlevsel sabitlere ilişkin rolleri aynı değildir, bazı ortak noktalar olsa bile. Diğer yandan siyasal kurumlar ve güçlerin tanımlanmasında işlevsel rollerinin farklılığı kriterine de başvurulur. Genel olarak baskı gruplarının siyasal sistem ve toplum içinde gördüğü işlevler şunlardır: çıkar ve görüş temsil ya da ifade ve savunma işlevi, yönetim-halk ilişkilerinde aracılık ve halktan yönetime doğru etki işlevi, halkın katılımı ve örgütlenmesi işlevi, siyasal pazarlarda çeşitli işlevler (fikir üretmek ve kamuoyu oluşturmak, iletişim, siyasal parti işlevlerini ikame ve iktidar mücadelesinde rol), bütünleştirici işlevler.

a) Çıkar ve görüş temsil işlevi

Baskı gruplarının işlevleri arasında en başta ayırdedici ve tanımlayıcı işlev olarak çıkar temsili belirtilir, toplumda ve yönetim nezdinde çıkar ifade ve savunma olarak da adlandırılır. Genellikle çıkar ifade ve savunmadan sözedilir, ama çıkarın yanısıra görüş ifade ve savunmayı da bu işleve dahil ediyoruz (görüş temelinde kurulmuş dernekler ve tüm baskı gruplarının ülke sorunları üzerine görüşleri). Ama görüş temsili baskı gruplarında partiler ölçüsünde değildir (bu sonuncular ülke sorunlarına ilişkin birbirine alternatif görüşleriyle tanınır). Baskı grupları çıkar ifade eder ve savunurken, çıkar birleştirme daha çok partiler düzeyinde ve hükümet, parlamento, karar alıcı organlar düzeyinde yapılır.

Çıkar ve görüş temsil, ifade ve savunmaya ilişkin somut örnekler verelim. İşçi ve ücretli sendikalarının başlıca etkinliği ücret düzeyiyle ilgilidir, bu yönde işverenler, yönetim ve toplum düzeyinde etkili olmaya çalışırlar (açıklamalar, görüşmeler, sözleşmeler, grevler…). Ücretler gibi çalışma koşullarına, sosyal haklara, örgütlenme serbestilerine ilişkin talepler de ifade eder, bunları gerçekleştirmeye çalışırlar. Kendi kesimlerinin çıkarlarıyla uyumlu bir şekilde ülke sorunlarına ilişkin görüşleri de vardır, birçok işçi ve ücretli örgütü belirli siyasal görüşlere yakındır. İşveren örgütleri de kendi kesiminin çıkarlarını savunurlar, hem işçi ve ücretlilerle ilişkileri çerçevesinde hem de yönetimle, devletle ilişkilerinde. Devletten ekonomik destekler almak için faaliyet gösterirler. Ekonomik bakımdan güçlü bir grup olduklarından ülkede uygulanan ekonomik politikalarla yakından ilgilidirler (genellikle daha liberal politikaları savunurlar), sosyal hareketlere karşı yönetimi daha etkili, hatta otoriter tedbirler almaya yönlendirebilirler. Çiftçi örgütleri, esnaf örgütleri devletten alacakları destekler (destekleme alımları, krediler) konusunda etkili olmaya çalışırlar. Meslek örgütleri toplum içinde ve devlet nezdinde mesleki çıkarlarını savunmak için çalışırlar. Tümü kamuoyunda ülke sorunları hakkında görüş ve öneriler de beyan ederler. Yerel örgütler yörelerinin çıkarları için faaliyet gösterirler, örneğin devletten hizmet ve yatırım almak için. Dinsel örgütler laik devlet nezdinde dinsel savunmacı bir faaliyet içindedirler, aynı zamanda dinsel görüşlerinin toplumda yayılması için çalışırlar.

Belirli bir dava, amaç için kurulmuş dernekler o dava, amaç yönünde görüş açıklarlar, görüşlerine kamuoyunda destek sağlamaya ve devlet düzeyinde etkili olmaya çalışırlar (örneğin çevreyi koruyucu bir politika izlenmesi, insan haklarına riayet edilmesi, kadın haklarının benimsenmesi, tüketicilerin korunması, ulusal davaların savunulması). Kurumsal baskı grupları kurumlarının, kurum mensuplarının çıkarlarını savunmaya çalışırlar, ordunun, birçok bürokratik corps'un güçlü bir kurumsal çıkar bilincine sahip oldukları saptanır. Kurumsal baskı grubu kategorisi kapsamında düşündüğümüz ekonomik grupların (örneğin bir holdingin, bir finans grubunun) çıkarları yönündeki etkinlikleri daha belirgindir. Ordu ve bürokrasiler ülke sorunları hakkında da görüş beyan edebilirler, her ne kadar birçok ülkede siyasete karışmaları istenmese de. Askeri müdahaleler ordunun ülke düzenine ilişkin kendi görüş ve metotlarını empoze etme isteğiyle açıklanır. Kendiliğinden baskı gruplarının enformel düzeyde oluşması kendi kesimlerinin çıkar ve anlayışlarını savunma temelindedir (bir yörenin, bir topluluğun çıkar savunmacılığı, kültürel savunmacılığı). Kitle hareketleri ise genellikle belirli çıkar ve görüşlerin savunulması amacıyla düzenlenirler. Örneğin 1968 hareketi öğrencilerin üniversite ve toplum düzenine ilişkin görüşlerini dile getirmiştir, köylü hareketleri birçok örnekte toprak talebiyle ortaya çıkmıştır, işçi hareketlerinde ekonomik talepler ve sosyalist görüşler ifade edilmiştir, ulusal-etnik hareketler ulusal-etnik çıkar ve davaları savunma gerekçesiyle patlak vermiştir.

Çıkar ve görüş ifade, savunma, temsil sürecini aşamalara ayırabiliriz. Birinci aşama baskı grubu örgütüne üyelerinden, kitlesinden istek ve görüşlerin iletimidir. Bazı örgütler üyelerinin, kitlesinin nabzını sürekli yoklar, onların istek ve görüşlerinin iletimini sağlayan mekanizmalar yaratmıştır. Bazısı ise bazı standart çıkar ve görüşlerin savunusunda sınırlanmıştır. İkinci aşama örgütte istek ve görüşlerin değerlendirilmesi ve düzenlenmesidir, tasnif, seleksiyon, uzlaştırma, yorumlama ve gerekçelendirme gibi işlemlerden geçirilebilirler. Örgütün faaliyet programının hazırlanmasında

bunlar da yönlendirici olur, örgüt içi, yönetici grup içi tartışmalar, anlaşmalar, kararların yanısıra. Üçüncü aşama çıkar ve görüşlerin ifadesi ve savunulmasında ara mekanizmalar ve etkinlik araçlarıdır. Örgütün kamuoyu üzerinde etkili olması stratejik önem taşır, örgütün kendi iletişim araçları da bu düzeyde rol oynar. Karar mercilerine ulaşmada aracılar önemlidir. Keza örgütün maddi kaynakları, organizasyonel gücü ve kitle mobilizasyonu kapasitesi de. Dördüncü aşama çıkar ve görüşlerin geçerli kılınmaya çalışılacağı mercilerdir. Bu bakımdan hükümet ve parlamento, devlet kurumları ana hedeflerdir, ancak toplum içinde hedefler de olabilir, özellikle muhatap ve partönerler (örneğin karşılıklı olarak işçi ve işveren sendikaları). Beşinci aşama verilen tepkilerdir: hükümetin, devletin icraatına karşı, diğer sosyal aktörlerin, partönerlerin ve örgütlerin tutumlarına, etkinliklerine karşı, hatta kendi kitlesinin tutumlarına karşı. Bu tepkiler olumlu veya olumsuz olabilir (baskı grubunun temsil ettiği kesimlerin çıkarları zedelenmişse ve uygulamalar baskı grubunun görüşlerine ters düşüyorsa olumsuz tepki verilir). Ama tepki baskı grubunun kapasitesine göre de değişir, zayıf baskı grupları yeterince tepki veremezler.

b) Halk açısından işlevsellikler

Yönetim-halk ilişkilerini sağlama, halktan yönetime etki işlevi ilkiyle örtüşen bir işlevdir. Baskı grubunun buradaki aracı rolü kitlenin, herhangi bir halk kesiminin kendi başına ulaşamayacağı yönetime, baskı grubu örgütü ve etkinliği vasıtasıyla ulaşmasında kendini gösterir. Halk açısından, baskı grubunun temsil ettiği kesimler açısından bu mekanizma yönetime taleplerini iletebilme, yönetim nezdinde sesini duyurabilme imkanı sağlar, en azından izlenimi yaratır. Eğer talepleri yönetim üzerinde etkili olabiliyorsa, etkinlik duygusu uyandırır. Her iki halde de baskı grubu halkın, temsil edilen kesimlerin siyasal sistemle bütünleşmesine katkıda bulunur. Diferansiyel etki olgusunu da dikkate almak gerekir: bazı baskı grupları yönetim üzerinde daha fazla etkili olurken bazıları daha az etkili olur, olamaz. O zaman etkinsizliğin, başkalarına göre defavorize olmanın yarattığı yabancılaşma hissedilir, bu da tepkici bir tutum takınılmasına yol açabilir. Diğer yandan baskı grubunun karar ve uygulamalara tepkisini ifade edebilmesi, kararların yeniden düzenlenmesini sağlayabilmesi etkinlik duygusunu arttırır.

Yönetim açısından baskı grubunun aracı işlevi öncelikle iletişim ve enformasyonla ilgilidir. Yönetim baskı grupları aracılığıyla halkın, çeşitli toplumsal kesimlerin durumu ve sorunları, istekleri ve tepkileri hakkında haberdar olur. Böylelikle bu sorunlara ve taleplere çözüm bulmasının, yanıt getirmesinin ön-koşulları sağlanmış olur. Çözüm bulamaz, yanıt getiremezse bile somut koşullar hakkında bilgi sahibi olur ve böylece bazı önlemler alabilir (örneğin bazı kesimlerden gelebilecek ters tepkilere karşı hazırlıklı davranabilir). Keza halk açısından da baskı grubu yönetimle iletişim kurmanın aracıdır. Yönetim açısından baskı grubunun önemi bu kanaldan talep girdileri kadar destek girdileri iletiminden de kaynaklanır. Talepleri yönetim tarafından dikkate alınan, karşılanan baskı grupları genellikle pozitif destek sağlarlar, bu da yönetimi güçlendirici olur. Ancak görünürde negatif destek olasılığı daha fazladır, çünkü hiçbir zaman talepler yeterince karşılanamaz. Negatif destek (veya tepki) ise yönetimi zayıflatıcıdır, ancak böyle bir karşı çıkış imkanının olması kitlenin sisteme yabancılaşmamasını da sağlayabilir.

Etkinlik ve uyuşum (consensus) kapasiteleri iki anahtar kategoridir. Kitlenin durumunun bilinmesi ve bu bilgi temelinde kararlar alınması yönetime etkinlik sağlar, baskı gruplarının yönetim üzerinde etkili olabilmesi de baskı gruplarında ve kitlelerinde etkinlik duygusu uyandırır. Halk isteklerinin yönetime yansıtılması, yönetimce dikkate alınmasının sağlanması devlet-halk kopukluğunu azaltır, böylece halk açısından sistemle, yönetimle uyuşum (consensus) kolaylaşır. Son olarak Jean Meynaud'nun baskı gruplarının işlevselliğiyle ilgili olarak vurguladığı üç yönü belirtelim (buradaki analizimizle bir ölçüde kesişirler): talep iletim (yönetime temsil ettiği kesimin taleplerini iletir), çözümler sunma (yönetime ve kitlesine sorunlarla ilgili çözümler sunar), kitle rızası sağlama (kitlesinin yönetim nezdinde etkili olmasını sağlayarak ve başka araçlarla sistemle uyum kurmasını, yabancılaşmamasını mümkün kılar).

Baskı grubu işlevselliğinin bir yönü de temsil ettiği kesimlerin örgütlenmesi ve katılımının sağlanmasıdır. Bu etkinlikler önemli bir toplumsal ve siyasal yaşama katılım kanalıdır. Bunların neler olduğunu 'kitlesine yönelik etkinlikler' başlığı altında görmüştük, keza daha önceki başlıklarda gördüğümüz kitle hareketleri, temsil ettiği kesimin, üyelerinin katılımını sağladığı ölçüde yönetimi, partileri ve kamuoyunu etkilemeye yönelik etkinlikler de bu işlevle ilgilidir. Etkinlik olanakları sağlamanın paraleli örgütsel çatı oluşturmadır. Bu çerçevede özellikle temsil edilen kesim içi düzenlemeler belirtilebilir (üye yazım, yerel lokal, işyeri veya semt-köy birimi, örgüt faaliyetleri), toplumsal örgütlenmeler aynı zamanda üyeleri açısından bir kimlik ve dayanışma grubu haline de gelir. Sonuç olarak bir ülkede sözkonusu örgütlenmelerin gelişmişliği ve faalliği sivil toplumun gelişmişliğinin göstergesidir. Baskı grubu etkinlikleriyle halk, özellikle bazı kesimler (daha örgütlü kesimler) basit seçmenlik ve izleyiciliğin ötesinde bir katılım içine girerler. Bu katılım taleplerini ve tepkilerini ifade etme, sesini duyurma olanağı, örgütlülük (birlikte hareket edebilme, örgütsel davranışlar ve etkinlikler), dolayısıyla etkili olma duygusu şeklinde gerçekleşir.

c) Diğer işlevler

Baskı grupları siyasal süreçlerde çeşitli işlevler görmektedir. Bunlardan biri siyasal parti işlevlerini baskı gruplarının ikame etmesidir. Bazı baskı gruplarının partilerle yakın ilişkileri vardır (bu konuyu daha önce ele almıştık). Dolayısıyla sözkonusu partiler dolayımıyla iktidar mücadelesine katılmaktadırlar, iktidara gelirlerse onlar aracılığıyla yönetimle yakın bağlar kurmaları mümkün olmaktadır. Bir partinin iktidara geliş sürecinde yakın ilişki içinde bulunduğu baskı gruplarının desteği (oy, maddi kaynak, kampanya) belirleyici olabilmektedir, keza yerel düzeyde herhangi bir partinin seçimi kazanmasında da etkilidir. Baskı grupları iktidardan çok muhalefettedir, çünkü hiçbir zaman talepleri yeterince karşılanamaz, yönetime eleştiriler götürürler (ama taleplerinin dikkate alınması için yönetimle iyi geçinmeye de çalışırlar). Baskı gruplarının ülke sorunları üzerine görüşleri siyasal platformda normal partilerinkinin yanısıra ayrı bir programatik alternatif gibi de gözükebilir, bu bakımdan belirli baskı grupları parti gibi de tasavvur edilebilir. Sosyo-politik güçler platformunda değişik baskı grupları karşıt koalisyonlar oluşturabilir, belirli partilerin gerisindeki güç haline gelebilirler.

Baskı gruplarının siyasal süreçlere katılımının bir diğer vektörü kamuoyunda, siyasal fikirler pazarındaki etkinlikleridir. Görüşleriyle olduğu kadar etkinlikleriyle de kamuoyunun şekillenmesinde etkili olabilmekte, kamuoyunda bazan siyasal tartışmaların odağı haline gelebilmektedirler. Baskı grupları toplum içinde iletişimin sağlanmasında da önemli bir rol oynayabilmektedir: bir yandan yönetimle kitlesi arasında, diğer yandan kendi kitlesi içinde, öte yandan temsil ettiği kesimle başka kesimler arasında.

Nihayet baskı gruplarının bütünleştirme işlevini belirtmemiz gerekir. Bütünleştirme işlevi sadece baskı gruplarında yoktur, bütün siyasal güçler halkın devletle ilişkilerini kurar, siyasal sistemle bütünleşmesini sağlar, aynı zamanda çeşitli toplumsal kesimlerin toplumla bütünleşmesine katkıda bulunurlar. Bütünleşme sisteme ve topluma yabancılaşmayı engeller, bu sayede ve başka mekanizmalar dolayımıyla da (örneğin bütünleşme katılımı getirir) sistemin meşruluğuna katkıda bulunur. Baskı gruplarının bütünleştirici rolü değişik şekillerde ve kanallardan gerçekleşir. Biri demokratik bütünleştirmedir: toplumsal kesimlerin taleplerinin ve görüşlerinin ifadesini, savunulmasını sağlayarak, aynı zamanda muhalefet rolü görerek (çünkü baskı gruplarının bakış açısı çoğu zaman eleştireldir). Bir diğeri toplumsal kesim düzeyinde bütünleştirmedir, çünkü çoğu baskı grubu aynı toplumsal kesimden olanları bir araya getirir, sorunları ve taleplerinin ifadesini sağladığı, örgüt ve etkinlikler içinde kaynaştırdığı, ortak bir söylem verdiği için bütünleştiricidir. Baskı grupları yerel topluluklar, geleneksel bağlar temelinde de kurulabilir, dolayısıyla bu düzeyde bütünleştirici bir işlevden sözedebiliriz. Bir başka bütünleştirici mekanizma baskı grubunun düzenlediği etkinliklerle sosyal yaşama katılımı arttırmasıdır, bu açıdan hem kitlesi içinde hem toplumla bütünleştirici olur. Bir ötekisi clientelist bütünleştirmedir, baskı grubu üyelerinin ve çevredeki halkın bazı kaynaklara (iş, gelir, hizmet gibi kaynaklara) ve devlete ulaşmasında aracı bir işlev görebilir. Baskı grupları eleştirel söylemleri, alt ve dışsal katmanları örgütlemeleri, kitle mobilizasyonu gerçekleştirmeleri vasıtasıyla karşı çıkış işlevi de görürler, bu işlev muhalefet işleviyle kesişir ama ona göre daha köktencidir. Diğer yönden bazı baskı grupları sisteme ve yönetime destek sağlayarak bütünleştirici olurlar. Sistemik bütünleştirme olması için mutlaka yönetimi ve sistemi desteklemeleri gerekmez, halkın ve çeşitli kesimlerin katılımını ve kendini ifadesini sağladıkları için sisteme ve yönetime muhalif olsalar bile sistem düzeyinde bütünleştirici bir rolleri vardır.

Baskı gruplarının etkili olmalarını sağlayan faktörlerin neler olduğu bir diğer konudur. Sayısal güç, nitel güç, organizasyon kapasitesi, ekonomik güç, kitle mobilizasyon kapasitesi, etki kanalları (yönetim, partiler, kamuoyu düzeylerinde), propaganda ve taleplerinin haklı görülmesi, yararlandığı destekler ve elde ettiği nüfuz, toplumsal koşullar, konjonktür, dış etkiler gibi faktörleri sayabiliriz. Ayrıca açık etki-kapalı etki ayırımı yapılır. Tüm faktörlerin etkisini genel olarak, belirli baskı grubu tipleri açısından, belirli somut durumlarda değerlendirebiliriz.

Değişik baskı gruplarının (işçi ve ücretli sendikaları, işadamı örgütleri, kırsal-tarımsal örgütler, esnaf ve meslek birlikleri gibi toplumsal kesimleri temsil eden çıkar gruplarının, fikir ve amaç, toplumsal etkinlik, yerellik, sosyal hizmet, din, bazı kesimler temellerinde kurulmuş gönüllü derneklerin, bürokrasiler, ekonomik gruplar gibi kurumsal baskı gruplarının, vs) ayrı ayrı

incelenmesi uzun bir çalışmanın konusu olabilir. Burada bu konuyu ele almayacağız, yeri geldikçe bunlar hakkında değinmelerde bulunduk.

XI. ELİTLER VE SİYASAL DEVŞİRME

1. ELİT KAVRAMI, MEKANİZMALARI VE TEORİLERİ

Elit kavramı çoğunluğa, kitleye göre yüksek nitelikli, etkin küçük bir azınlığı ifade eder (yabancı dil kökenli olan elit kavramının karşılığı olarak seçkin sözcüğü de kullanılmaktadır). Bu konuda iki anlam ya da perspektif vardır: üstün niteliklere sahip olanlar (en iyiler, her dalın en iyileri) veya üst, etkin, yönetici konumlarda bulunanlar (iktidar, ekonomik güç, statü açısından). Çoğu zaman elit kavramının tanımı olarak ilki verilir, fakat siyasal analizler esas ikinci anlamla ilgilidirler. Bu anlamda elit kavramıyla eşanlamlı olarak toplumsal iktidar odakları kavramını kullanabiliriz, bu kavram toplumsal organizmanın değişik alanlarında iktidar, ekonomik güç ve statü sahibi olanları belirtir. Keza elit kavramı sınıf kavramıyla da kesişir, üst sınıfla eşanlamlı olarak kullanılabilmektedir.

Elitleri (ya da toplumsal iktidar odaklarını) toplumsal organizmanın değişik alanlarında saptarız. Ekonomik güç ve sosyal iktidar sahibi sosyo-ekonomik elitler biridir (büyük iş çevreleri, burjuvalar, aristokrasi, eşraf gibi). Kültürel alanda ön plana çıkmış, statü ve iktidar sahibi olanlara kültürel elitler denilir: dinsel establishment, eğitim ve kitle iletişimi alanında etkin unsurlar, aydınlar. Bir diğer grup kurumsal elitlerdir, daha çok devlet bürokrasisinde üst konumlarda olanlar kastedilir, ama devlet-dışı kurumlardan da olabilirler. Değişik toplumsal etkinlik alanlarında kremalar ya da mesleki elitler (meslek içinde ön planda olanlar), keza toplumsal iktidar örüntülerinde etkili, nüfuzlu kişiler genişçe bir gruptur. Yerel düzeyde ekonomik güç, iktidar, statü sahibi kişiler ise yerel elit olarak adlandırılır, değişik kesimlerden olabilir (feodaller, yerel eşraf, aşiret reisleri ve dinsel liderler, yerel yöneticiler ve yerel politikada etkin kişiler). Bir başka kategori siyasal elitlerdir, hükümet üyeleri ve parlamenterler, parti yöneticileri, baskı gruplarının yöneticileri, yönetime karşı güçlerin önde gelenleri bu kapsamda düşünülebilir. Ülkenin yönetiminde bulunanlar birleşik bir kategori olarak yönetici elit veya yönetici sınıf terimiyle adlandırılır (hükümet, devlet bürokrasisinin üst kademeleri, iktidar üstünde etkili çevreler). Geniş anlamda yönetici elit kavramıyla toplum içindeki yaygın yönetici konumlar ağı da düşünülebilir. Karşı-elit kavramı ise toplumda egemen sisteme veya yönetime karşı çıkan elitleri, eski sistem içinde yeni yükselen elitleri belirten bir kavramdır (feodalite içinde burjuva elitlerin yükselişi ve ona karşı çıkışı, Üçüncü Dünya'da yeni ulusal elitlerin oluşumu ve sömürgeci egemenliğe karşı çıkışı, kapitalizme karşı sosyalizmi savunan bir elitin belirmesi karşı-elit örnekleri olarak gösterilebilir), karşı-elitlerin varlığı ve güçlenişi devrimlerin nedenlerinden biri olarak görülür. Bu değişik elit türlerini bölüm içinde inceleyeceğiz.

a) Elit konumuna giden yollar

Elit sorunsalının bir yönü elit konumunun kaynaklarının, ona giden yolların neler olduğudur? Üç ana kaynak veya yoldan sözedebiliriz: öncel mensubiyetler ve avantajlar, ortam ve çevresel

koşullar, kişisel nitelikler. Öncel mensubiyetler ve avantajları birbiriyle kesişen dört faktör vasıtasıyla düşünebiliriz: aile, sınıf, kültür, erken çağdan itibaren kurulmuş bağlar. Bunlar kişisel kapasiteleri (biyolojik kapasiteler, toplumsallaşma ve eğitim kapasiteleri) etkileyerek, kaynaklar (servet, statü-konum, kültürel kapital) sağlayarak, elverişli bir çevresel ortam yaratıp iş yaşamına ve sosyal yaşama girişi (iyi konumda girişi) ve daha sonraki yükseliş kapasitesini (yükselme imkanlarını) belirleyerek kişinin elit konumuna ulaşmasını olanaklı kılar. Böylece bir avantajların (ve tersine dezavantajların) birikimi süreci yaşanır, avantajlar başka avantajları getirir, dezavantajlar tıkanıklığa yol açar.

Öncel mensubiyetler ve avantajların ilk durağı ve odağı ailedir. Kişisel kapasitelerin belirli ölçüde biyolojik kalıtımdan kaynaklandığı ileri sürülür, daha çok da aileden devralınan üst sosyal düzey elit konumuna girişte etkilidir, eğitime ve sonrasında kurulacak toplumsal bağlara aile kanal oluşturur (iyi eğitimli ve çevresi olan aile bu bakımdan avantajdır). İkinci faktör olan sınıfın etkisinin bir kanalı soy, soyun sağladığı statüdür, özellikle aristokrasi için sözkonusudur (örneğin 18. ve 19. yüzyıllarda İngiliz parlamento üyelerinin büyük çoğunluğu aristokrat kökenliydi), onunla kesişen diğer kanal gelir düzeyi, servettir, aristokrasi kadar burjuva kökenlileri de avantaje eder (bu açıdan ailenin serveti, mirası önemlidir). Sınıf keza iyi eğitim görme olanağını ve kültürel kapitali, toplumsal bağları da belirler (üst sınıftan olanlar arasında erken dönemden itibaren kurulan bağlar örneğin). Üçüncü faktör olan kültür erken çağdan itibaren iyi eğitim görmüş, yetenek birikimi gerçekleştirmiş olmak şeklinde formüle edilebilir. Özellikle iyi okullarda okumuş olma elit konumuna yükselmede belirleyicidir. Kültürel kapital ediniminde sınıfsal konum, aile ve çevre belirleyicidir, ama kişisel nitelikler de etkilidir, bu bakımdan eğitim sınıfsal konumu pek yüksek olmayan kişiler açısından önemli bir yükseliş kanalıdır. Dördüncü faktör olan kişinin erken çağında kurulmuş toplumsal bağlarda diğer üç faktörün (aile, sınıf, kültür-eğitimin) belirleyici olduğunu belirtmiştik, onların dışında arkadaşlık bağları, kişinin yetiştiği ortam (örneğin büyük kentin, gelişmiş ve zengin ortamın avantajları) ve sosyal yaşama katılım imkanları etkili olur. Erken çağda kurulan toplumsal bağlar kişinin yaşamını yönlendirir, yüksek konumda olanlar açısından daha bu çağda elit bütünleşmesi başlar.

Elit konumuna yükselişte ortam ve çevresel koşulların etkisi konunun diğer yönüdür. Bu açıdan bir faktör kişinin yaşam süreci boyunca içinde bulunduğu ortamlar, çevreler, gruplardır. Yukarda bunların büyükçe bir kısmının öncel mensubiyet gruplarına bağlı olduğunu gördük. Ama sadece onlara indirgenemezler, kişinin elverişli iş ve meslek yaşamı ortamı olması, sosyal yaşama katılmak için kanallar bulabilmesi, iyi ilişkiler kurabilmesi ve aktif olabilmesi de yükselişinde etkilidir. Bu noktada aslında kişisel nitelikler ile ortam arasında etkileşim vardır, elverişli ortam kişisel niteliklerin kendini kanıtlamasına olanak sağlar, böylece kişi yükselebilir (buna karşılık elverişsiz ortamda tıkanır). Ortam önce kişisel düzeyde düşünülür (kişilerin farklı çizgiler izlemesinde ortam farkları etkili olur), ama global düzeyde de düşünülmelidir. Bu noktada elit dolaşımı olan (nısbi bir fırsat eşitliğinin olduğu, alt ve orta konumdakilerin yükselebildiği) toplumlarla pek olmayan toplumlar, elit dönüşümü yaşanan (eski yapıların çözüldüğü ve bu süreçte yeni unsurların yükselebildiği) toplumlarla yaşanmayan toplumlar karşıtlıkları kurulabilir. Elit dolaşımı ve dönüşümü olanakları tüm toplum düzeyinde düşünülebileceği gibi, kişinin bulunduğu spesifik ortamlar açısından da

düşünülmelidir, bazı çevrelerde dolaşım ve dönüşüm varken bazılarında pek olmayabilir, ilkindekiler yükseliş açısından avantajlıdır.

Elit konumuna yükselişte kişisel niteliklerin etkisi konunun üçüncü yönüdür. Kişisel niteliklerin önemli ölçüde öncel avantajlardan kaynaklandığını, elverişli ortamlarda kişisel niteliklerin geliştirilebildiğini, kanıtlanabildiğini belirtmiştik, yani kişisel nitelikler önemli ölçüde diğer ikisine bağlıdır. Ama salt onlara indirgenemez, hatta onlarla arasında karşıtlık kurulur. Kişi olarak elit konumuna yükselmede ne ölçüde kişinin kendi nitelikleri, ne ölçüde öncel avantajlar ve çevresel koşulların etkili olduğu sorusu sorulur: öncel avantajları pek olmayanın kişisel nitelikleriyle yükselmesi ne ölçüde mümkündür, çevresel koşulların olumsuzluğuna rağmen kişisel nitelikler sayesinde yükselmek mümkün müdür? Kişisel nitelikler üç farklı düzeyde düşünülebilir: doğuştan, sabit nitelikler, öncellerin ve çevrenin nitelik yaratıcı etkisi ya da edinilmiş nitelikler (yani başlangıçtaki niteliklerin geliştirilmesi, yeni nitelikler edinilmesi), reseptif ve değerlendirici, uygulamada aktive edebilici kapasiteler (niteliklerin valorizasyonu ve geliştirilmesi bu kapasitelerce olanaklı kılınır). . .

Kişisel nitelikler somut olarak nelerdir? Bir tanesi zeka ve akıldır, hem bir ölçüde doğuştandır hem de edinilmiş ve geliştirilmiş, eğitim ve bilgi hem zeka ve akıl faktörlerine bağlıdır hem de zeka ve aklı geliştirir. Bir diğeri çalışma (nicel çok ve yoğun çalışmanın yanısıra karmaşık işleri becerebilme, nitelikli iş çıkarabilme) ve uzmanlıktır (yani belirli bir alanda sahip olunan yetenek ve beceriler). Kişinin başarısı girişimcilik niteliğine de bağlanır. O da iki nitelikle ilgilidir: sezgiler ve risk alabilme. Başarıyı belirleyen bir başka nitelik çevreye, koşullara uyma kapasitesidir: çevresine uyum sağlayabilen, ilişkiler kurabilen (ya da çevre yaratabilen), çevresinde etkili olabilen (etkileme kapasitesinin çok önemli iki unsuru karizma ve söz iktidarıdır), çevresince benimsenen, desteklenen (bu bakımdan çevresinde geçerli normlara ve popüler sabitlere uyum sağlayabilme önemli bir faktördür), koşulları iyi değerlendirip ona göre hareket edebilen…Güçlülük ve cesaret de çok önemli niteliklerdir. Bunların dışında çeşitli olumlu nitelikler sayılabilir: sebatkarlık ve inatçılık, akılcılık ve hesapçılık, başkalarıyla iyi geçinme ve iyi huyluluk, tutumluluk, ılımlılık ve ölçülülük, terbiyelilik ve başkalarının haklarına saygılı davranma, ilkelilik ve esneklik, güzellik, vs.

Bir başka husus görece olumsuz öncel ve çevresel koşulların kişisel nitelikleri yüksek unsurlar açısından paradoksal olarak avantaj teşkil edebilmesidir. Kişi olumsuz koşullardan kurtulmak için yükselme isteği, hırsı gösterir, olumsuz koşullara karşı mücadele sürecinde niteliklerini geliştirebilir. Olumsuz koşullardaki büyük çoğunluk yükselemezken yüksek kişisel nitelikleri olanlar olumsuz koşullara rağmen sıyrılabilir veya çevrelerinden kendileri gibi biri olarak destek görebilir. Buna karşılık olumlu koşullar kişiyi rehavete, etkinsizliğe itebilir, öncel avantajları olanlar dekadansa düşebilir, çevre avantajları kişiye konumunu yükseltmek için gayret göstermek, girişimde bulunmak hırsı vermez. Ama fazla olumsuz koşullar da tıkayıcı olur, aşılabilir olumsuz koşullar olması gerekir.

Kişinin başarıları olumlu nitelikler kadar olumsuz niteliklere de bağlanır. Makyavelik ikili elit konumuna ulaşma ve konumunu koruma için gerekli görülür: güç ve kurnazlık. Güç faktörünü olumlu saydığımız gibi, başkalarına yönelik zor kullanımı olarak olumsuz da sayabiliriz. Sosyal darwinizmin güçlülerin egemenliği, zayıfların eliminasyonu tezi bu çerçevede düşünülebilir.

Kurnazlık faktörü hilecilikle birlikte akla gelir. Yakınsı bir kavram çıkarcılık ve devamlı kendini çıkarını gütme, başkalarını sömürmedir. Olumlu nitelikler kıskançlık ve yoğun rekabet çektiğinden başarısız kalırken, ortalama, hatta geri düzeyde olanlar içe sindiği için daha başarılı olabilir. Keza kitlenin benimsediği yanlış anlayışlara uygun düşme ve davranabilme de kişiyi başarıya götürebilir. Öncelleri incelerken belirttiğimiz avantajların birikimi, türemesi de olumsuz bir faktör olarak nitelenebilir. Bu nedenlerle, elit konumlarında bulunanların gerçekten olumlu, iyi, üstün nitelikliler olmadığı, öncel avantajları olanların, olumsuz kişisel nitelikleriyle sıyrılanların ve mediokrların yükselebildiği şeklinde bir saptama da yapılır, dolayısıyla bu konumlarda bulunmalarının haklı ve meşru olmadığı itirazı gündeme gelir.

Ayrıca olasılık ve tesadüf faktörlerini analize dahil etmek gerekir. Nisbeten elverişli ortamda yükselme olasılığı artar ama sadece bir ölçüde artar, yükselme olasılığı öncel avantajlar ve kişisel nitelikler bakımından bazıları için daha fazladır, bazıları için daha az. Kişilerin yaşamsal süreci karmaşık bir faktörler kombinasyonudur, bunun olumlu bir sonuca ulaşması olasılıklar gibi tesadüflerin de sonucudur. Bu iki kavramı şans diye de adlandırabiliriz, şansı iyi giden yükselir, gitmeyen yükselemez (tesadüf), şansı daha fazla olan yükselir, daha az olan yükselemez (olasılık).

b) Elit birliği, dolaşımı, dönüşümü

Elit konumuna giden yollardan sonra üzerinde duracağımız bir diğer sorunsal elit birliğidir. Bu konuda, ülke düzeyindeki elitler veya bir alandaki elitler birlik halinde mi, yoksa aralarında birlik yok mu, rekabet ve mücadele içindeler mi ve hangi ölçüde sorusunu sorarız. Tekilci elit teorilerine göre elit birliği, tek ve bütünleşmiş bir elit vardır. Farklı alanlardaki elitler arasında yakın bağlar, çakışma vardır (örneğin sosyo-ekonomik elitle siyasal elit arasında), elitler arasında işbirliği ağır basar. Çoğulcu elit teorilerine göre çoğul ve bütünleşmemiş bir elit vardır: farklı alanların farklı elitleri, belirli bir alandaki elitler arasında rekabet ve mücadelenin cereyan ettiği pazar benzeri yapılar. İki model saf şekliyle bulunmaz, ara biçimler vardır, tekilci elit yapısında elit içi çelişkiler, çoğulcu elit yapısında oligopolistik veya eksik rekabet pazarları gibi. Çoğulculuk genellikle demokratik rejimle özdeşleştirilir, ama anti-demokratik rejimlerde de çoğulculuk vardır (yönetici elit içi çelişkiler, sosyo-politik güçler arası mücadele gibi). Sözkonusu teorileri aşağıda inceleyeceğiz (ilkinde elit birliğinin mekanizmaları, ikincisinde elit rekabetinin mekanizmaları vurgulanır).

Elit birliğini ve katılaşmasını (rijiditesini) sağlayan bir dizi etmen sayılır. Çıkar birliği en başta gelir, benzer sınıfsal köken (genellikle üst sınıf) ve iktidar konumu avantajları böyle bir birlik sağlar, ayrıca bir elitten ötekine geçişler olabilmektedir (örneğin devlet elitinden özel şirket elitine geçiş). Benzer background ve enformel ilişkiler birliği pekiştirir: sınıfsal köken yakınlığını belirtmiştik, bunu formasyon ve kültür benzerliği, akrabalık bağları ve çeşitli enformel ilişkiler (klüp ve dernekler, yönetici çevreler, ekonomik ve sosyal etkinlikler) tamamlar. Elit birliğini iktidar konumları çevresinde örgütlülük sağlamlaştırır, elitler örgütlü bir azınlık olarak hüküm sürer. Aynı zamanda kendilerini devirebilecek, talepleri ve basınçlarıyla konumlarını sarsabilecek olan karşı-elitlere ve kitleye karşı refleksif bir dayanışma içine girerler.

Daha önce sözünü ettiğimiz iki sorunsala daha değinelim: elit dolaşımı ve elit dönüşümü. Elit dolaşımı belirli bir toplumda, sistemde eski elite yeni unsurların ne ölçüde katılabildiğiyle ilgilidir. Eski elitin uzun bir süredir değişmediği, hep aynı çevrelerden (genellikle üst çevrelerden) devşirildiği sistemde elit dolaşımı yoktur, kapalı sistem olarak nitelenir. Statü ayrıcalıkları ve aşılmaz duvarların olduğu arisokratik sistem tipik örneğidir. Bunun dışında birçok somut sistem az-çok kapalıdır, kapitalist ve anti-demokratik sistemler de elit dolaşımının nisbeten zayıf olduğu yapılardır. Belirli bir toplumda elit dolaşımının yokluğu devrime yol açabilecek bir faktör olarak görülür, ama devrimle sonuçlanması için genellikle karşı-elit ara değişkeni gerekir. Buna karşılık, eşitlikçi sosyo-ekonomik sistem, demokratik sistem, serbest piyasa sistemi elit dolaşımına daha fazla olanak veren açık sistem olarak nitelenirler. Elit dolaşımının olması yeni ve yetenekli unsurlara yükselme imkanı tanıdığı, belirli ölçüde fırsat eşitliği sağladığı için olumlu görülür, ama böyle bir yapıda elitler arası rekabet ve çekişmenin dengeleri bozmasından da endişelenilir. Aslında tam anlamıyla açık sistem pek yoktur, daha doğrusu kapalılığın dereceleri üzerinde tartışılmasıdır (keza tam anlamıyla kapalı sistem de çok olmasa gerek, örneğin aristokrasiye dışardan birçok katılım olmuştur Yeniçağ'da, hatta Ortaçağ'da).

Elit dönüşümü ise eski elit yapısında köklü bir değişme olması demektir. Genellikle devrimler, düzen ve rejim değişikliklerinin elit dönüşümü getirdiği gözlemlenir: eski üst sınıflar tasfiye edilir, siyasal yöneticiler değişir ve yenileri gelir. Bu süreçte karşı-elitlerin rolü belirleyicidir, eski elitlerin yerini alırlar. Örneğin Batı'da eski monarşik-aristokratik düzenlerin devrilmesi, 20. yüzyılda sosyalist-komünist devrimler, yabancı güçlerin egemenliğine son veren ulusal devrimler, son dönemde post-komünist ve muhafazakar devrimler. Elit dönüşümü evrimci bir süreç sonucunda da gerçekleşebilir (ama daha yavaş olarak). Sosyal değişme sürecinin zenginleştirdiği, güçlendirdiği yeni elitler eskilerinin yerini almaya başlarlar. Batı'da Yeniçağ'da ve 19. yüzyılda kapitalist gelişme sonucunda burjuva elitlerin yükselmesi, aristokratik elitlerin zayıflaması böyle bir süreçtir. Bu ikinci yolda elit dolaşımı ile elit dönüşümü bir ölçüde örtüşür, ama elit dolaşımı daha çok mevcut sistemdeki açıklık derecesiyle ilgilidir, elit dönüşümü ise kökten bir biçimde değişen veya eski dengeleri bozulan bir sistemde görülür.

c) Klasik, tekilci teoriler

İlk grup tekilci ya da klasik elit teorileridir, elitler konusunda ilk bu teoriler formüle edilmiştir. Nedir bu teorilerin ana özellikleri? Elit yönetimi genellikle olumlu görülür, bu bakımdan sözkonusu teoriler elitisttir, kitleye karşı kuşkucudur. Eskiden beri seçkin bir azınlığın yönetmesi iyidir ve gereklidir görüşü vardır: Antik çağda aristokratik yönetimi, iyi yetiştirilmiş ve eğitimli bir sınıfın yönetimini (örneğin Platon'un muhafızlar sınıfı) savunan görüşler, Ortaçağ'da feodal aristokratik yönetimi, kilise yönetimini savunan görüşler, Yeniçağ'da monark yönetimini savunan görüşler, modern çağda monarşinin devamını isteyen, seçme ve seçilme hakkının zenginlik ve eğitim kriterlerine göre sınırlanmasını savunan, demokrasinin yetersizliklerini ortaya koyarak elit bir azınlığın yönetimini gerekli gören görüşler…Buna karşı kitlenin katılımını ve yönetimini savunan görüşler de olmuştur: Antik çağ demokratizmi, modern demokratizm, çeşitli sosyalizmler, fırsat eşitliği ve ekonomik demokrasi anlayışı, toplumsal demokrasi anlayışı ve özyönetimcilik gibi. Modern

çağ pratiğinde ara çözümün yaygın olduğu gözlemlenmektedir: demokrasi ve seçim kitle yönetimini sağlıyor, ama yöneticiler küçük bir azınlık ve seçkin niteliklere sahipler. Klasik elit teorilerinde kapalı elit yönetimine karşı bazı eleştiriler getirilir, Michels'in örgütlerde oligarşi eğilimini olumsuzlaması, Pareto ve Mosca'nın belirli ölçüde elit dolaşımını gerekli görmesi gibi.

Klasik elit teorilerinin ikinci özelliği elit yapısının tekilci olduğu saptamasıdır, elit birliğinin, bütünleşmiş bir elitin tekilci yönetiminin olduğu gözlemlenir. Üçüncü özellik elit dolaşımının sınırlı kaldığı gözlemidir, sınırlı tutulmasının tercih edilir olduğu söylenir ama belirli bir ölçüde elit dolaşımının gerekliliği de savunulur. Her iki halde de kitle yönetimi ve tepkisinden duyulan endişe belirleyicidir: kitle fazla etkili olamasın diye sınırlı tutulmalı, ama kitle tepkisini dizginlemek ve yeni elit unsurların yükselişini olanaklı kılarak taze kan almak için bir ölçüde olmalı da. Dördüncü özellik elit nitelikleri ve elit birliğinin kaynakları üzerine saptamalardır: ilkinde soy, para, eğitim, yetenekler, mücadeleci ve kurnaz özellikler, avantajların kümülasyonu (aynı kuşakta ve kuşaklararası); ikincisinde çıkar birliği, elit içi yakın bağlar (açık veya informel), benzer kültürel backgorund ve bunların sağladığı dayanışma, vs.

Klasik elit teorisyenlerinden biri İtalyan ekonomist ve sosyolog Vilfredo Pareto'dur. Toplumlarda kesin bir elit-kitle ayırımı olduğunu saptar, elit yönetimini gerekli görür. Elitin yönetebilmesi, varlığını sürdürebilmesi için makyavelik özellikleri olmalıdır: hem aslan gibi güçlü olmalıdır hem tilki gibi kurnaz. Pareto elit birliğinin kaynakları ve elit niteliklerini inceler: soy, varlık, kişisel nitelikler gibi. Elit dolaşımının sınırlı ölçüde gerekliliğini savunur, aksi takdirde devrim tehlikesinin başgöstereceğini belirtir, keza dolaşımı kitle içinden nitelikli unsurlardan taze kan alınması için de gerekli görür.

Bir başka İtalyan düşünür Gaetano Mosca'ya göre, kitle kendini yönetemez, yönetim sürekli küçük bir azınlıktadır, bütün toplumlarda yöneten-yönetilen ayırımı vardır. Mosca'nın elit teorisi örgütlülük faktörünü vurgular. Siyasal yönetici sınıf örgütlü bir azınlıktır, büyük çoğunluğu oluşturan yönetilenler üzerinde egemenlik kurabilmesi öncelikle örgütlü olmasından kaynaklanır, örgütlü azınlık her zaman için örgütsüz çoğunluğa egemen olur. Elit üstünlüğünün etmeni diğer yönden elitlerin nitelikleri ve birliğidir. Nitelikler arasında şunlar belirtilir: akıl ve bilgi, servet, silah (zor kaynaklarına sahip olma), iktidar olanakları ve tekeli, yönetsel işlevler. Elit birliği mekanizmaları arasında ise şunlar sayılır: benzer kökenler, formasyon, toplumsallaşma ve kültür benzerliği, çıkar birliği, akrabalık ilişkileri ve yoğun bağlar…Mosca iki elit yönetimi tipi ayırdeder: açık ve demokratik tip (burada elite yeni katılımlar olabilmektedir), kapalı ve aristokratik tip (aristokrasi kapalı bir elit oluşturur ve yeni katılımlar pek olamaz). Elit yönetiminin meşruluk formülü de değişir, ilkinde ulusal demokratiktir, ikincisinde tanrısal.

Roberto Michels ise demokrasiyi yayma, kitle katılımını arttırma savıyla ortaya çıkan partilerin (19. yüzyıl sonlarında yeni kurulan sol partiler gibi) ve örgütlerin de (yine yeni kurulan sendikalar gibi) pek değiştirilemeyen ve kapalı bir elit yapısı yarattığını saptar, bu olguyu oligarşinin tunç yasası diye adlandırır. Öncesindeki aristokratik ve burjuva oligarşileri gibi örgütsel bir oligarşi oluşmaktadır. Partilerde, sendikalarda ve tüm örgütlerde oluşan yeni oligarşinin özelliklerini uzun

süre değişmezlik, kendi içinde bütünleşmiş kapalı bir grup haline dönüşme ve kitleden kopma olarak tanımlar. Oligarşinin tunç yasası eğilimini değişik etmenlerle açıklar: kitlenin kendini yönetmedeki yeteneksizliğine karşın yöneticilerin işlerinde uzmanlaşması ve profesyonelleşmesi (dolayısıyla işleri ancak onlar yapabilir), süreç içinde avantajlar birikimi ve konum korumaya büyük çaba gösterilmesi, çıkar birliği ve informel bağlar…

d) Marksist teoriler

Klasik elit teorilerinin yanısıra marksist teori de tekilci elit yapısı saptaması yapar ve elit kavramını sınıf kavramına bağlar. Her tarihsel toplum tipinde (üretim tarzında) bir sosyo-ekonomik egemen sınıf olduğu, devletin ve siyasal yönetimin onun aracı olduğunu söyler. Kapitalizmde bu sınıf burjuvazidir, bürokratik ve siyasal yönetici elit onun çıkarlarını savunur. Marx siyasal yönetimi burjuvazinin yönetim komitesi olarak niteler. Marksist teoride vurgu elit birliği üzerindedir, ama egemen sınıf, yönetici elit içindeki çelişkiler üzerinde de durulur (burjuvaziyle aristokrasi arasında, çeşitli burjuva kesimleri arasında çelişkiler), aynı zamanda resmi yöneticilerden çok geri-plandaki reel güçler önemsenir (genellikle ekonomik güç sahipleri). Neo-marksist teoride devletin, yönetici elitin egemen sınıftan göreli özerkliği vurgulanır. Gerçi yöneticilerin çoğu burjuva kökenlidir, burjuvaziyle yakın bağları vardır, ama prekapitalist üretim tarzlarından farklı olarak kapitalizmde egemen sınıfla yönetici elit çakışmaz, devlet bürokrasisi ve siyasal yöneticilerin ayrı devşirme ve yükselme mekanizmaları vardır (bürokratik devşirme ve yükselme, seçim ve seçim-dışı yollarla gelen siyasal sınıf). Yönetici elit tekil burjuvaların değil genel olarak burjuvazinin çıkarını savunur ve sistemin varlığını sürdürmesi gerekliliğini ön plana koyar, yanısıra kendi corps çıkarlarını savunur, ayrıca alt sınıfların taleplerini dikkate almak zorundadır. Göreli özeklik görüşünü formüle eden Nicos Poulantzas sosyo-ekonomiğin ötesinde siyasal faktörleri de dikkate alarak bir dizi sınıf kavramı formüle eder: egemen sınıf, yönetici sınıf, hegemonik sınıf, devlet sınıfı, sınıf fraksiyonları, iktidar bloku gibi.

Marksizm kapitalist düzeni yıkıp sosyalist bir düzen kurma amacını güder, bu bakımdan bir karşı-elit teorisi de formüle eder. Eğitim düzeyi düşük bir alt sınıf olmasına karşın işçi sınıfına kapitalizmi yıkıp sosyalizmi kuracak devrimci bir misyon yükler, çünkü ezilen ve sömürülen bir sınıf olduğundan 'zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi yoktur', modern üretim araçlarını kullanmakta, yoğun olarak belirli iş birimlerinde çalışmaktadır (bu nedenle örgütlenme kapasitesi yüksektir). Ancak işçi sınıfı ekonomik planda çıkarlarının bilincine varabilse bile, siyasal bakımdan kendi başına bilinçlenemez, örgütlenemez. Bunun için marksist bir partinin işçi sınıfını bilinçlendirmesi, örgütlemesi ve devrime yöneltmesi gerekir, dolayısıyla elit nitelik özellikle partiye ve onu yöneten devrimci kadroya atfedilir. Rus devriminin lideri Lenin'in teorisi konunun bu yönlerini ve işçi sınıfına bilincin dışardan devrimci elit tarafından verilebileceğini vurgular. İtalyan marksisti Antonio Gramsci ise devrim yapılabilmesi için önce sivil topluma nüfuz edilmesini, ideolojik hegemonya kurulmasını gerekli görür, bunun için de işçi sınıfının elit bir kategori olarak organik aydınlara ihtiyacı vardır. Nitekim burjuvazinin hegemonyası organik aydınları sayesinde sağlanabilmektedir. 20. yüzyılda kurulan sosyalizmlerde

ise bürokratik bir elitin egemenlik kurduğu ileri sürülmüştür, bu konuyu sosyalist sistemde elitleri ele alırken tartışacağız.

e) Neo-kapitalist teoriler

Neo-kapitalist diye adlandırdığımız teoriler ise 20. yüzyılda kapitalizmin geçirdiği dönüşümlerin elit yapısında yarattığı değişimleri saptar, kapitalizmle demokrasinin birleştiği yeni sistemde reel iktidar yapısının demokrasiden sapan elitist özelliklerini ortaya çıkarır. Bu teorilerde elit birliğinin olduğu gözlemlenir, ekonomik, siyasal ve diğer elitler arasındaki yakın bağlar vurgulanır, resmi elitlerin ötesinde reel elitlerin kimler olduğu araştırılır. ABD'li yazarlar John K. Galbraith'ın teknik-yapı ve James Burnham'ın managerial sınıf teorileri modern kapitalizmde mülk sahibi patron sınıfının ve koşut olarak devlet bürokrasisinin ve siyasal sınıfın zayıfladığını, yeni bir teknokratik ve managerial sınıfın gitgide ekonomide ve devlette egemen hale geldiğini saptar. Ekonomide büyük şirketler yapısı yerleşmektedir, dolayısıyla bireysel patronun rolü azalırken, konumunu eğitimine, ekonomi, işletme ve mühendislik alanlarında teknik uzmanlığına borçlu teknokratik manager sınıfının ağırlığı artmaktadır. Bu sınıf yüksek ücret almakta (patron gibi kar değil), karlılıktan çok işletmenin büyümesini hedeflemektedir. Devletle büyük şirketler arasında yakın bağlar kurulmakta, özel teknokrasi ve managerial sınıfla yeni oluşan devlet teknokrasisini bütünleştiren teknik yapı her alana hakim olmaktadır (aynı kişiler ömürleri boyunca hem devlette hem özel sektörde görev almaktadır, aralarında yakın bağlar vardır, aynı eğitim kurumlarından yetişmişlerdir, kültürleri benzeştir). Bu bakımdan Maurice Duverger Batı demokrasisinin artık tekno-demokrasi diye nitelenebileceğini ileri sürer.

ABD'li sosyolog Wright Mills resmi yönetimin gerisindeki reel iktidarı göstermeye çalışan iktidar eliti teorisiyle tanınır. Bu teori ABD'yi klasik seçimle gelmiş siyasal yöneticilerin ötesinde bir iktidar elitinin (power elite) yönettiğini ileri sürer, temel kararları o alır, siyasal sınıf uygular. ABD örneğinde bu iktidar eliti üç unsurdan oluşur: Wall Street (büyük iş çevreleri), Pentagon (ordu yönetimi), siyasal sınıfın üst katmanları. Mills'in teorisinde iktidar eliti birlik içindedir, bu üç grup iç içe geçmiştir, bir gruptan ötekine geçiş olanaklıdır. Aralarında birliği sağlayan geçiş olanaklarıyla birlikte, köken ve formasyon benzerliği, çıkar birliği, kültürel yakınlık, yoğun kişisel ilişkilerdir. Mills görünür yönetici sınıf olan siyasal sınıf içinde profesyonelleşme eğiliminin güçlendiğini saptar, dışardan gelenler siyasal sınıfa katılabiliyor olsa bile (bürokrat ve teknokratlar, işadamları katılımları gibi). Mills'in teorisine yakın üç teoriden daha sözedebiliriz: Domhoff'un Amerikan eliti, Floyd Hunter'ın Atlanta City'i yöneten elit, Jean Meynaud'nun İtalyan yönetici sınıfı üzerine analizleri.

Fransız eliti üzerine bazı analizlerde ise bir yandan değişken siyasal sınıfa karşın oldukça sürekli olan (istikrarlı bir konumu bulunan), çok büyük kısmı büyük okullardan yetiştiği için benzer bir background'a sahip tekno-bürokrasilerin esas etkili olduğu belirtilir (uzun vadeli kurumsal politikalarıyla ve hükümetle yakın ilişkileriyle, onu yönlendirmeleriyle etkili olurlar). Diğer yandan ekonomik planda tekelci devlet kapitalizmi olarak adlandırılan bir yapının oluştuğu, büyük şirketlerin bu kanaldan tekno-bürokrasiler ve hükümetle yakın ilişkiler kurup kararlarını etkiledikleri ileri sürülür. Buna karşılık seçimler yerel düzeyde yapıldığı için etkin bir yerel eşraf politikasının oluştuğu,

milletvekillerinin bu kanaldan geldiği gözlemlenir. 20. yüzyıl başlarında Fransız düşünür Alain devleti bir yanda sabit bürokrasiler, diğer yanda yerel düzeyde seçilmiş milletvekillerinin olduğu, ikisi arasında hükümetin yer aldığı bir yapı olarak tasvir eder, bürokrasilerin sabitliği ve uzmanlığı politikaların etkinliğini sağlar, milletvekileri ise halkla ilişkileri kurar (halk talepleri ve sorunlarının yansıtılması, halka kararların benimsetilmesi rolleri vardır).

f) Çoğulcu teoriler

Çoğulcu elit teorilerine göreyse, birlik halinde bütünleşmiş tekil bir elit yoktur, elit çoğulluğu vardır. Bunun bir ekseni farklı alanlarda (ekonomik, siyasal, kültürel, yerel alanlarda) farklı elitlerin olmasıdır. Raymond Aron toplumsal yaşamda etkin beş elit türünden sözeder: tinsel, ideo-politik, baskı grubu, kurumsal, ekonomik. Böyle bir perspektifle ekonomik elitlerden (onun içinde sınai elit, ticari elit, managerial elit, finans eliti, toprak elitinden), siyasal-devletsel elitlerden (onun içinde bürokratik elit, parlamenter elit, parti eliti, yerel elit, sendikal elitten), kültürel elitlerden (onun içinde dinsel elit, sanatçı-edebiyatçı elit, bilimsel elitten), çeşitli toplumsal elitlerden (belirli toplumsal etkinlik ve meslek alanlarında, örneğin spor eliti, tıp eliti, belirli topluluklarda, örneğin aşiret eliti, yöre elitinden) sözedebiliriz. Farklı alanların elitleri ve aynı alan içindeki elitler arasında çelişkiler, rekabet ve mücadele vardır. Siyasal, sosyal analizlerde bazı çelişkiler özellikle vurgulanır: bürokratik elit-siyasal elit çelişkisi, askeri elit-siyasal elit çelişkisi, parti elitleri arasında iktidar mücadelesi, farklı bürokrasiler arası çelişkiler, aynı parti, aynı bürokratik corps içindeki rekabet ve çelişkiler, merkezi elit-yerel elitler çelişkisi ve yerel düzeyde farklı elitler arası rekabet, ekonomik elitler arası çelişkiler (sınai elitlerle toprak elitleri arasında, büyük şirketler arasında örneğin), vs.

Elit çoğulluğunun diğer ekseni demokrasi – anti-demokratik rejim ikileminde odaklanır. Bildiğimiz gibi demokrasinin en önemli özelliklerinden biri çoğulculuktur, bu bakımdan Robert Dahl demokrasi yerine poliarşi terimini kullanır. Siyasal çoğulculuğun bir boyutu demokrasi kanalıyla halk katılımıdır, siyasal elit tekilci yapıda olsa bile demokratik yapıdaki halk-elit dengesi ve uyumu çoğulculuk kaynağıdır. Halk katılımının aracı olan demokrasi elit yönetimiyle eklemlenir, Joseph Schumpeter demokrasi ile elit yönetimi arasındaki uyumu saptar. Giovanni Sartori demokraside çoğulcu bir yapı, onun içinde siyasal önderlik olduğunu, buna karşılık anti-demokratik rejimde tekilci bir yapı, onun içinde hükmeden bir yönetici sınıf olduğunu ileri sürer. Harold Lasswell'e göre siyasal yönetici sınıf orkestra şefi gibidir ve halka karşı demokratik sorumluluğu vardır. Demokrasilerin kurumsal yapısında bir dizi siyasal güç ve pazar çoğulculuk faktörüdür, bunun bir boyutu da değişik alanların elitleridir. Ama anti-demokratik rejimlerde de demokrasiler kadar olmasa bile elit çoğulculuğu vardır: iktidardaki grup tekilci yapıda olsa bile kendisine karşı açık ya da gizli muhalefetler vardır, iktidar içinde bazan sert ekip ve kişi mücadeleleri yaşanır, bazı demokratik çoğulculuk unsurları anti-demokratik rejimlerde de vardır (çeşitli elitler ve baskı grupları, parlamento ve kamuoyu…).

Elit çoğulluğunun üçüncü ekseni ise karar ve uygulama süreçleriyle ilgilidir. İki tip karar ayırdedebiliriz: belirli merkezlerde alınan kararlar, toplumsal ve siyasal doku içinde kendiliğinden oluşan çok sayıda kararlar. Tekilcilik-çoğulculuk ikilemi karar oluşum ve alınma sürecinde olduğu

gibi, karar uygulama sürecinde de sözkonusudur. Bu süreçleri bir güç dengesi sistemi ve değişik yönlerden gelen etkilerin bileşkesi olarak düşünebiliriz. Bu bakımdan yapısal bir çoğulculuk vardır, ama değişik güçler ve etkiler aynı ağırlıkta değildir, daha güçlü olanın ağırlığı daha fazla hissedilir. Bu nedenle belirli bir gücün veya etkinin ağırlığı ne kadar artarsa o ölçüde çoğulculuktan uzaklaşıldığına hükmedebiliriz. Ekonomideki tekelci pazar, oligopolistik pazar, kısmi ve eksik rekabet pazarı, tam rekabet pazarı kavramlarının siyasal alana da uygulanması tasavvur edilebilir.

Karar süreçlerinde çoğulculuğun yaşama geçişinin bir şekli mücadele ve rekabetse, koşut bir diğeri pazarlıklardır, değişik siyasal güçler ülke yönetimine ilişkin önemli kararları pazarlıklar sonucunda alırlar, bizatihi meclis bir pazarlık kurumu görünümündedir, perde arkasında siyasal ve ekonomik güçler arasında büyük pazarlıkların döndüğü belirtilegelmiş bir hususdur. Bir başkası çıkar ve görüşlerin uzlaştırılma mekanizmaları, dengeleyici iktidarlardır (Arthur Bentley ve David Truman bu hususu vurgularlar). Bizzat hükümet ve meclis böyle bir işlev görür, devlet başkanının siyasal yönetim içinde uzlaştırıcı rolü vurgulanır, partilerin işlevsel özgüllüğünün çıkar birleştirme olduğu saptanır (özellikle pragmatik demokratik rejimlerde). Karar alım süreçlerinde veto gruplarının önemi de vurgulanan bir husustur, bazı kesimlerin karşı çıkışı diğer birçok aktör üzerinde anlaşmaya varsa bile bazı kararların alınmasını ve uygulanmasını engelleyebilir. Bir siyasal sistemde veto gruplarının gücü çoğulculuğu zedeleyebilir, ama bazan destekleyici de olabilir.

2. TOPLUMSAL İKTİDAR ODAKLARI VE ELİT TÜRLERİ

a) Sosyo-ekonomik elitler

Başta toplumsal iktidar odağı ile elit kavramının eşanlamlı olduğunu, toplum içinde değişik alanlarda (sadece siyasal alanda değil) iktidar, statü ve ekonomik güç sahibi unsurları belirttiğini söylemiştik ve bunların değişik türlerini sıralamıştık. Bir tanesi ve çoğu zaman en önemli görüleni sosyo-ekonomik elitlerdir, genellikle sosyo-ekonomik işbölümünde üst sınıflarla eşanlamlı kullanılır. Esas ayırdedici özellikleri ekonomik güçleri ve bundan kaynaklanan sosyal iktidarlarıdır: büyük mülk sahipliği (toprak, fabrika, ticarethane, gayrimenkul ve menkul değer), yüksek gelir düzeyi, iş sahipliği ve buradaki iktidar (yanlarında birçok kişi çalışır, hiyerarşik iş organizasyonunda üsttedirler), piyasalardaki ağırlık. Bu güç ve iktidar sayesinde sosyo-ekonomik elitler toplumda yüksek statü ve nüfuz sahibi olabilir, aynı zamanda siyasal süreç üzerinde büyük etkilerinden sözedilir. Marx'ın egemen sınıfın devlete hakim olduğu savının yanısıra birçok analiz sosyo-ekonomik güçten kaynaklanan siyasal iktidardan sözeder.

Sosyo-ekonomik elitlerin güçlü siyasal etkisinin değişik kanalları vardır. Biri sahip oldukları ekonomik güç sayesinde ülkenin ekonomik gidişatını etkileyebilirler, bu da siyasal süreci etkiler, siyasal yönetimler güçlü ekonomik çevrelerle işbirliği içinde çalışmak durumunda olurlar. Diğeri yönetim üzerinde kendi çıkarları doğrultusunda baskı kurabilmeleri, istedikleri kararları çıkartabilmeleridir. Böyle bir durum büyük iş çevreleri açısından sözkonusu olabildiği gibi, daha küçük ama kalalabalık iş çevrelerinin örgütleri açısından da sözkonusu olabilir. Yönetimin istediklerini yapması için parasal

kaynaklarına da başvurabilirler. Üçüncü bir kanal siyasal elit içinde ekonomik güç sahiplerinin yer almasıdır, siyasal elitin en önemli kaynakları arasında kırsal eşraf (toprak sahibi, tüccar) ve işadamları sayılır. Bunun yanısıra bazı partileri destekleyebilir, iktidar olmalarını sağlayabilirler, birçok parti belirli ekonomik güçlerle bağlantılıdır. Dördüncüsü ekonomik güç sahipleri etkinliklerinin yoğunlaştığı yerel düzeyde nüfuz sahibidir, yerel politikayı yönlendirirler. Beşinci bir kanal ise büyük iş çevrelerini içeren reel bir iktidar odağından sözedilmesidir (daha önce değindiğimiz Wright Mills'in teorisinde bu olgu vurgulanır). Altıncısı ekonomik güç sahipleri homojen bir bütün değildir, aralarında çıkar çelişkileri vardır. Burjuvaziyle aristokrasi veya büyük toprak sahipleri, üst burjuvaziyle orta burjuvazi, dışa bağlı burjuvaziyle ulusal burjuvazi, farklı ekonomik gruplar arasındaki çelişkilerden sözedilir. Siyasal analizlerde ekonomik güçler arasında çıkar çelişmelerinin siyasal mücadeleye nasıl yansıdığı, yön verdiği üzerinde durulan bir husustur, partiler ve yönetim içindeki gruplar belirli bir ekonomik güce yakın olanlar, bir diğerine yakın olanlar şeklinde nitelenebilmektedir.

Sosyo-ekonomik elitlerin değişik türleri vardır. Geleneksel çağlarda feodal toprak sahipleri aynı zamanda özerk yerel siyasal iktidara sahipti. Modern çağa geçiş sürecinde daha heterojen bir kırsal eşraf oluştu, bu eşraf toprak sahibi olanların yanısıra ticaretle uğraşan, meslek sahibi kişilerden de oluşuyordu. Yeni yeni gelişen yerel politika kırsal eşrafın kontrolündeydi, milletvekilleri arasında kalabalık bir gruptular. Kapitalist gelişme değişik kesimlerden oluşan bir burjuva elit yarattı. Etkinlik alanlarına göre burjuvalar içinde farklı elitlerden sözedilir: maliyeci elit, ticari elit, sanayi devrimi sonrasında gücü iyice artan sınai elit, finans eliti, vs. Piyasanın hem genişlemesi hem de tekelleşmesi süreci büyük iş çevreleri elitiyle geniş orta burjuva elit ayırımının yapılmasını getirdi. Modern kapitalizmde managerial bir elitin giderek ailevi, kişisel patronal elit karşısında güç kazanmasına tanık olundu. Ayrıca birçok ülkede devletin ekonomideki ağırlığı büyüktür, bu bakımdan ekonomik devlet kurumları eliti hem ekonominin gidişatı hem de siyasal yönetim üzerinde etkili bir aktör olarak telakki edilir.

b) Kültürel elitler

Kültürel elitlerin ayırdedici özellikleri toplumda, çevrelerinde sahip oldukları kültürel otoritedir, kültürel otorite zihniyet yapıları üzerindeki etkide kendini gösterir. Bu otorite sosyal iktidara dönüşür, özellikle geleneksel kültürel elitler birincil bağlar temelinde kitle üzerinde güçlü nüfuza sahiptirler, yine bunlar aynı zamanda ekonomik güç sahibidir (ama tüm kültürel elitlerin büyük ekonomik güç sahibi olması gerekmez). Kültürel elitler siyasal güç sahibi de olurlar, kitleyi siyasal platformda yönlendirmede, tercihlerini belirlemede güçlü etkileri saptanır. Bu etkileri nedeniyle kitle desteği elde etmek isteyen siyasal yönetimler tarafından dikkate alınmak zorundadırlar. Çevrelerindeki ve kitle üzerindeki nüfuzları sayesinde birçoğu siyasal elite de dahil olur.

Kültürel elitlerin geleneksel türünden sözettik, bunlar arasında başta din adamları sayılır. Geleneksel çağlarda dinsel iktidar devlet iktidarıyla bütünleşmişti, halk üzerinde güçlü manevi etkiye sahip olduğu gibi büyük toprak sahibiydi de ve ülke çapında iktidar mücadelesinde varlık gösteriyordu (hatta Batı feodalitesinde imparator, monark iktidarıyla çelişki içine düşüyordu). Ayrıca toplum içinde yaygın din adamları kesimiyle dinsel establishment ayırımı yapmak gerekir, bu ikincisi

büyük mülk sahipliğinin yanısıra dinsel konulardaki entelektüel ve yargısal iktidarıyla da temayüz ediyordu. Modern çağa geçişle yaşanan sekülarizasyon süreci dinsel elitin etkisini azalttı, ama geri, gelişmekte olan toplumlarda, bu arada İslam toplumlarında nüfuzları sürdü, hatta İran'da dinsel elitin yönlendirdiği bir devrim yaşandı. Batı'da yakın geçmişte ve geri, gelişmekte olan ülkelerde hala din adamlarının halkın oylarını yönlendirici etkisinden sözedilir. Yine birincil bağlara dayalı sosyal iktidarla kültürel otoritenin eklemlendiği bir geleneksel elit türü kabile (veya aşiret) liderleridir, bunlar da aynı zamanda ekonomik güç sahibidir. Geri, gelişmekte olan toplumlarda kabilevi ve etnik bağlar temelinde mücadeleler yaygındır, bu da sözkonusu elitin gücünü arttırmaktadır. Sömürge çağında ise sömürgeci güçler ülkeye nüfuz edebilmek için kabile liderlerinin desteğini sağlamaya çalışmışlardı.

Modern kültürel elitlerin etkisi daha özerktir, birincil bağa dayalı bir sosyal iktidar ve ekonomik güç gerektirmez. Bu açıdan üç kanalın etkisi vurgulanır, biri eğitimdir, diğeri kitle iletişimi, üçüncüsü ise sanat, edebiyat ve bilim. Eğitim modern çağda her ne kadar özel okullar varsa da devlete düşen bir iş olarak görülmüş, özellikle başlarda çok küçük bir kesimin ulaşabildiği üniversite elit bir kurum olarak temayüz etmiştir (lise de başlarda pek yaygın değildi ve elit kesime özgü görülüyordu). Toplumun büyük kısmı alt düzeyde okullardan geçtiği için toplum çapında toplumsallaştırma ve ideo-kültürel hegemonya açısından eğitim kurumunun rolü stratejiktir, elit kesimin toplumsallaşması ve zihinsel oluşumu açısındansa eğitimin üst düzeyleri belirleyici öneme sahiptir. Siyasal platformda eğitim kesiminden gelen tepkiler hep önemli görülmüştür, yerel düzeyde eğitsel elitlerin kitlenin siyasal tercihleri üzerinde etkisi de vardır, her ne kadar din adamları ve eşraf kadar değilse bile. Kitle iletişimi ise birkaç dalga halinde hızlı bir yayılma göstermiştir, önce gazete, radyo ve sinema, sonra televizyon, nihayet internet. Bunların zihinsel ve kültürel oluşum açısından etkileri belirleyicidir, kitle iletişim araçlarına hakimiyet sayesinde siyasal fikirler ve tercihler çok etkilenebilmektedir. Kitle iletişim araçlarının devlet ve ekonomik güçler tarafından kontrolü ise devlet eliti ve sosyo-ekonomik elitlerin etkisine kanal oluşturmaktadır. Sanat ve edebiyat daha elit bir kesim tarafından izlenir, bu bakımdan elit toplumsallaşması açısından etkisi mühimdir. Bilim adamları ise toplumda yeni fikirlerin tanınmasında, yöneticilerin yönlendirilmesinde etkili olur.

Modern kültürel elitlerin odağı olarak aydın eliti belirtebiliriz. Gramsci'nin teorisinde aydınların ideo-kültürel hegemonya kurulmasında stratejik rolüne değinmiştik. Her düzenin varlığını sürdürebilmesi için etkili bir aydın elite sahip olması gerekli görülür, ama aydın elit aynı zamanda muhalif bir doğaya sahiptir, düzenleri ve yönetimleri eleştirir, muhalif hareketlere katılır, bu yönde kitle üzerinde etkili olabilmesi düzen ve rejim değişiklikleriyle sonuçlanabilir. Daha çok demokratizmi, sosyal adaleti ve modernleşmeyi savunur, ama anti-demokratik çözümleri gerekli gören, son dönemde liberalizm dalgasını benimseyen, muhafazakar ve gelenekçiliği savunan kanatları da vardır. Geri, gelişmekte olan ülkelerde aydın elit sıklıkla sosyo-ekonomik, siyasal ve geleneksel kültürel elitlerle çelişki içine düşmektedir. Aydın elit dar anlamda düşünülebileceği gibi, geniş anlamda toplumdaki okumuş zümreyi de belirtir (özellikle eğitimin yayılmadığı toplumlarda).

c) Kurumsal ve mesleki elitler

Kurumsal elitler az-çok bürokratik elitle özdeşleştirilir. Devlet kurumları içinde yönetsel konumda olanları belirtir. Bürokrasi kavramını daha önce incelemiştik, bürokratik elitin özellikleri orada görülebilir. Devlet kurumlarındaki yerleri sayesinde ülke yönetimi üzerinde etkili olurlar (devlet politikalarının bürokratik kurumlarda oluşturulması, hükümetle bu konuda istişare içinde olmaları). Bazı bürokratik kurumlarda güçlü bir esprit de corps vardır, bunların hem kurumsal çıkarlarını savunmak hem de istedikleri politikaların uygulanmasını sağlamak için siyasal yönetim üzerinde güçlü basınç uygulayabildikleri bilinmektedir. Ayrıca geri, gelişmekte olan ülkelerde bürokratik elit siyasal eliti devre-dışı bırakıp ülke yönetimine egemen olabilmektedir, nitekim Üçüncü Dünya'daki tek parti idareleri bürokratik otoritarizm olarak da nitelenir, buralarda bürokratik elitin ekonomik egemen sınıftan özerkleşme kapasitesi daha yüksektir. Bürokratik elitin özerkleşmesini sağlayan bir diğer mekanizma, bürokratik konumların ekonomik kaynaklara ulaşılmasını sağlamasıdır. Devlet mülkiyetinin egemen olduğu toplumlarda bu durum daha belirgindir, nitekim komünist toplumlarda bürokrasi yeni egemen sınıf olarak nitelenmektedir. Suistimal bürokrasinin ekonomik kaynaklara ulaşmasının bir başka mekanizmasıdır.

Bürokratik elit içinde özgün ve ön planda bir kategori askeri elittir. Askeri elitin temeli belirli rütbelere sahip olması, askeri okullarda başlayan yoğun bir ortak toplumsallaşma süreci geçirmiş olmasıdır. Askeri elit ülke yönetiminde etkilidir, sıkca siyasal yönetim mekanizmalarına koopte edilir. Askeri elitle siyasal elit arasında ülke yönetimi konusunda çekişme ve mücadeleden de sözedilebilir, 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya'da bu durum sık sık askeri müdahalelere yol açmıştır. Bürokratik elit gibi teknokratik bir elitten de sözedilir, Galbraith'in bu elit üzerine teorisinden sözetmiştik.

Kurumsal elitler daha çok devletle ilgili görülür, ama devlet dışında da geniş bir kurumlaşma oluşmuştur (ekonomik işletmeler, sivil toplum örgütleri), bunların yönetici kademeleri kurumsal elit olarak nitelenebilir. Bir diğer elit türü çeşitli mesleklerde ve toplumsal etkinlik alanlarındaki kremalardır. Ayrıca bazı meslekler elit olarak görülür (örneğin özellikle eğitimin yaygınlaşmadığı dönemlerde doktorluk, mühendislik).

d) Yerel elitler

Geçmişte yerel elit feodalitede odaklanıyordu. Erken modernleşme sürecinde yerel eşraf billurlaşması meydana geldi, bir bileşeni toprak sahipleri, diğer bileşeni tüccarlardı, birincil bağlar temelinde liderler (dinsel liderler, aşiret ve etni liderleri), yeni okumuş zümre ve meslek sahipleri, yeni kurumlaşan merkezden idarenin ve yerel idarelerin yöneticileri, yeni oluşan parti ve örgütlerin yöneticileri diğer gruplardı (çoğu eşrafla örtüşür). Aynı zamanda merkezi idare ile yerel eşraf ikilemi ortaya çıkar, aralarında ittifak esastır ama anlaşmazlıklar da başgösterebilir, yerel halkın devletle ilişkilerini kurmada eşrafın rolü belirleyicidir. Modernleşmenin yayılmasıyla yerel eşraf varlığını sürdürür ama ulusal bütünleşme ileri düzeye varır (ülke çapında merkezlerle ekonomik ilişkiler yoğunlaşır, yerel farklılık ve özerklikler azalır, merkezi idarenin nüfuzu artar), yukarda belirttiğimiz

kesimlerin bazısı (toprak sahipleri, aşiret reisleri, din adamları) nisbeten zayıflar, bazısının safları genişler (burjuva etkinlikler ticaretin yanısıra sanayii de kapsar, okumuş zümre, meslek sahipleri, merkezden idarenin yerel temsilcileri ve yerel idare yöneticileri, parti ve örgüt yöneticileri çoğalır), eski eşrafın yanısıra yeni unsurlar önem kazanır, yerel halkın devletle ilişkilerinde yerel elitlerin rolü azalsa da sürer ve bazan clientelist aracı bir konumdadırlar. Belirli bir modernlik eşiği aşıldığında metropoliten alanlar çoğunluğa geçer, dolayısıyla kentin yeni genişleme bölgelerindeki iş ve meslek dünyası, yerel yönetimler ve siyaset dünyası özgül bir yerel elit alanı olarak belirir. Kırsal yapı kalmayınca taşra eşrafı eski özgünlüğünü yitirir ama artık kentleşmiş taşrada yeniden-yapılanarak varlığını sürdürür de (her taşra bölgesinin artık modern tipte ekonomik ve siyasal bir eşrafı vardır).

Yerel elit yapısı üzerinde sentetik bir değerlendirme yaparsak, bir kategori ulusal elitlerin yerel düzeyde devlet kurumları ve temsilcileriyle, ekonomik güçleriyle nüfuzudur. İkinci kategori yerel siyasal elittir, onlara bir sonraki başlık altında değineceğiz. Üçüncü kategori yerel eşraftır, toprak sahipleri eski ağırlık merkezidir, yerel iş dünyası (ticari, sınai, hizmet) yeni ağırlık merkezi. Yerel eşraf içinde de düşünülen geleneksel bir kategori birincil toplulukların liderleri (etni, aşiret gibi) ve din adamlarıdır (dördüncü kategori). Beşinci kategori yeni elitlerin yükselişidir: bunlar içinde ağırlık merkezi yerel iş dünyasıdır, eski eşraf içinde olanlara birçok yeni unsur katılır, ikincil ağırlık merkezi mesleki ve eğitimli elitlerdir (yörenin okumuşları ve meslek sahibi olarak yörede çalışanlar, başlarda çoğu eşraf kökenlidir), siyasal elitlerin genişlemesi de yeni bir elit gelişme vektörüdür. Ayrıca eski eşraf billurlaşmasına göre daha farklılaşmış ve daha popüler (popüler kesimlerden yükselenleri içeren) bir elit yapısının oluştuğunu belirtmek gerekir (hem ekonomik hem mesleki-eğitsel hem siyasal alanlarda).

e) Siyasal elitler

Siyasal elit kavramı en genel anlamda ulusal düzeyde ve yerel düzeyde siyasal görevlere gelmiş kişileri ifade eder. Güçlü siyasal etkileri, önemli siyasal rolleri olan diğer alanlardaki elitleri de dikkate almak gerekir (onlara yukarda değindik). Nihayet siyasal elitin ve bazı diğer elitlerin üst kademelerini içeren reel iktidarı (ya da yönetici sınıfı) düşünmek gerekir (bunu siyasal merkezin üçüncü unsuru olarak belirtmiştik).

Ulusal siyasal elitlerin toplum tarafından en çok bilinen ve algılanan unsuru liderlerdir (onları merkezi odak kapsamında incelemiştik, kısaca tekrar değinelim). Liderler siyasette kişiselleşmeyi sağlayıcı olurlar, bu bakımdan soğuk kurumsal yapılara göre daha çekici gelirler. Ana figürler şunlardır: başkan, cumhurbaşkanı ve monarklar (bunlar bazan tarafsız bir lider imajı yaratırlar), başbakanlar, diktatör liderler (bunlar genellikle olumsuz nitelenir, ama taraftarları da az değildir), partilerin liderleri (özellikle sıkca başbakanla çakışan iktidar partilerinin, görece büyük muhalefet partilerinin liderleri), mobilize politika süreçlerinde ortaya çıkan siyasal hareketlerin (ulusal, devrimci, karşı-devrimci hareketlerin) liderleri. Siyasal platformun çok önemli bir unsuru liderler arası tartışma ve diyalogdur, halk siyaseti en çok bu ekrandan izler. Liderlerin toplum üzerindeki etkisi bir yönden karizmalarına, hitabet güçlerine, ikna kabiliyetlerine bağlıdır. Diğer yönden yaptıklarıyla, icraatlarıyla değerlendirilirler. Ulusal duygu, siyasal taraftarlık temelinde halk veya halkın bazı

kesimleri lidere bağlılık duyabilir. Liderler kitle iletişim araçları vasıtasıyla halkın karşısına çıkarlar, bazan toplantı ve gösterilerde halka seslenirler, izleyenleri coşturabilirler. Doğrudan halkoyuna başvurabilirler (özellikle başkanlar, anti-demokratik rejimlerde liderler), o zaman plebisiter eğilimlerinden sözedilir. Bir kişinin hangi nitelikleri sayesinde ve nasıl lider olduğu çok ilgi çeken bir konudur. Görece iyi eğitim ve elit nitelikler, karizma ve popülerlik, siyasal kariyer ve etkinliklerde başarı, örgütün ve bazı sosyal kesimlerin benimsemesi, zeka, iyi taktisyenlik ve kurnazlık, güçlülük ve güç kullanımı, ılımlılık ve uzlaşma-uzlaştırma kabiliyeti gibi faktörler sayılır.

Siyasal elitin üst kademesinde liderlerden sonra hükümet üyeleri, parlamenterler ve parti merkez yöneticileri gelir. Bunlar arasında siyasette profesyonelleşme görece ileri düzeydedir. Hükümet üyeleri de liderler gibi kitle iletişim araçları vasıtasıyla bir ölçüde tanınırlar, bazıları icraatlarıyla ün kazanabilir. Hükümet devlet kurumlarını yönetir, aynı zamanda parlamentoyla ilişki içindedir. Bu nedenle hükümet üyelerinin belirlenmesinde iki yönlü bir etki sözkonusudur: bakanlığıyla ilgili konularda belirli bir uzmanlığa sahip olma ve partide, parlamentoda görece temayüz etmiş olma. Bu bakımdan uzmanlık mı, parti ve parlamento içinde etkinlik mi daha etkili sorusu sorulabilir. Ayrıca liderin tercihi, lidere yakınlık etkili olur. Hükümet üyelerinin nitelikleri parlamenterlerin ortalamasına göre daha yüksektir.

Parlamenterlerin ve parti yöneticilerinin profilini çizmeye çalışalım. Artık yüksek öğretim yayıldığı için yüksek öğrenimliler çok ağırlıktadır, geçmişte bunların oranı daha azdı (ama yine de görece yüksekti). Yaş ortalaması orta yaşlardadır, 50'ler ağırlık merkezidir denebilir, daha genç bir parlamenter ve parti yöneticisi bileşimi istendiği gibi yaşam süresinin uzaması ortalama yaşı yükseltmektedir. Kadınlar çok azdı, ama son yıllarda kadın oranında belirgin bir artış olmuştur, özellikle parlamenterler arasında. Sosyal köken, meslek açısından daha çok üst kesimdendirler ama görece popüler bir havaları vardır (yani toplumdaki statü skalasında en üst kesimler değildirler). Orta-üst bir konumdan geldikleri söylenebilir, ama siyaset aynı zamanda orta ve orta-alt kesimden başarılı unsurlar için yükselme kanalı olarak görülür.

Geçmişte en yaygın ve hala oldukça kalabalık bir grup taşra eşrafıdır. Seçimlerin yerel birimler temelinde yapılıyor olması ve bunların yerel nüfuzu seçilmelerini, yönetime gelmelerini kolaylaştırmaktadır. Diğer kalabalık grup serbest meslek sahipleridir, bunlar arasında hukukçular, avukatlar başta gelir. Gazeteciler de sayıları fazla olmasa bile önemli bir gruptur. Yüksek öğretimde yayılma ve çeşitlenme başka mesleklerden parlamenterlerin ve parti yöneticilerinin çoğalmasına yol açmaktadır: mühendis, iktisatçı-işletmeci-muhasebeci, eczacı-tabip gibi. Üçüncüsü değişik orta sınıf kesimlerdir, bunlar ve bir ölçüde serbest meslekler nisbeten popüler bir yükselme kanalı olarak nitelenebilir. Memurlar (bu arada öğretmenler), sendikacılar ve dernek yöneticileri, esnaftan unsurlar bu üçüncü kategori içinde sayılabilir. Bazı örneklerde bunların oranı epeyce yükselir, ama genellikle ilk ikiliye göre daha azdır. Dördüncü kategori işadamlarıdır. Büyük kent iş dünyası taşra eşrafına göre daha az siyasete atılmaktadır, ama kapitalist gelişme süreci bu kesimin önemini arttırdığından parlamenterler, parti yöneticileri arasındaki payları büyümektedir (ayrıca serbest meslek sahiplerinin bir kısmı bu kategoride düşünülebilir ve daha önemlisi kentleşmenin ileri düzeye varması taşra eşrafıyla ayırımı eskiye göre anlamsızlaştırmaktadır, yani iki kategori artık

birlikte düşünülebilir). Beşinci kategori bürokratlardır, devlet bürokrasisinde üst kademelere gelmiş bazı kişiler siyasete atılmakta ve uzmanlıkları, statüleri nedeniyle tercih edilmektedirler. Bunlar arasında askerler özgün bir gruptur, bilim adamları da bu kategori kapsamında düşünülebilir. İşçi ve köylü unsurlar ise genellikle çok azdır, ama bu kesimleri özellikle temsil etme savındaki partilerde, bazı siyasal dönüşüm konjonktürlerinde oranları artar. Emeklileri ise aktif yaşamlarındaki işlere göre düşünüyoruz, ama siyasetin emeklilik sonrası bir iş pek olmadığını da belirtelim, çoğu siyasetçi genç yaştan beri aktif siyaset içinde bulunmaktadır.

Hükümet üyeleri, parlamenterler ve parti yöneticilerinin devşirme süreci konunun bir başka yönüdür. Siyasal becerilerin edinilmesinde önceller (aile, eğitim), iş ve meslek yaşamında ilişkiler ve başarı, parti içi faaliyetler ve siyasal eğitim etkilidir. Ailesinde ve çevresinde siyasetçilerin olması belirleyici olabilir (özellikle taşrada aynı aileden birkaç kuşak siyasetçi çıkmaktadır). Önemli bir ayırım siyasal aktivizm, bilhassa parti aktivizmi içinde yükselmişler ile başka alanlardan geçenler ikilemidir. Ayrıca siyasal aktivizm içinde geçen süre de önemlidir, bazı avantajlarını kullanarak hızlı yükselmiş olanlar ile uzun bir siyasal kariyerden sonra yükselmiş olanlar ayırımı yapılabilir. Siyasal aktivizmin bir alanı parti örgütüdür, basit üyelik, parti militanlığı ve görevliliği, taban örgütünde yöneticilik, ulusal parti yönetiminde görev bunun dört kademesidir. Diğer aktivizm alanları parti dışında toplumsal örgütlenmeler ve yerel yönetimlerdir (yerel meclis üyeliği, belediye başkanlığı). Yerel yönetimlerden ulusal parlamento üyeliğine geçiş ne ölçüdedir sorusu sorulabilir, yerel yönetimlerin yayılması bu kanaldan gelenlerin önemini arttırmaktadır. Ayrıca mobilize politika sürecinde temayüz de dikkate alınmalıdır (özellikle öncesinde anti-demokratik rejim varsa). Başka alanlardan geçişte bürokrasi en çok belirtilendir, ikinci olarak da iş dünyası belirtilir.

Bir başka kriter hükümet üyeleri, parlamenterler ve parti yöneticilerinin görev süresidir. Siyasette profesyonelleşme eğilimi görev sürelerinin uzamasına yol açmaktadır, ama bir sonraki seçimde ve kongrede kazanamama olasılığının birçoğu açısından pek de az olmadığını belirtelim. Nihayet parasal kaynakların seçilmede, göreve gelmede etkili olduğunu vurgulayalım, seçim sürecinde çok para harcanabilmektedir, parasal imkanları fazla olanlar ve önemli destekçileri olanlar bu bakımdan avantajlıdır. Parti yöneticileriyle ilgili iki değinmede daha bulunalım. Kadro partisi ve seçmen partisi yöneticilerinin hedefi partilerinde iktidara gelip parlamento ve hükümet görevlerine ulaşmaktır. Kitle partilerinde ve iktidara gelemeyen, fazla parlamenter seçtiremeyen partilerde ise salt parti yöneticiliğinin önemi artmaktadır.

Partiler yerel bir örgütsel ağa dayanmaktadır. Yerel parti yöneticileri, yerel yöneticiler ve yerel meclis üyeleri, belirli bir yöreden ulusal meclise seçilmişler bu düzeydeki siyasal elitleri oluşturmaktadır. Yerel eşraftan ve iş çevrelerinden, yörenin okumuş ve meslek sahibi unsurlarından, yerel esnaftan ve orta sınıflardan kişilerin bu görevlere geldiğini söyleyebiliriz. Yerel düzeyde ayrıca eski yerel elitlerin (toprak sahibi, aşiret lideri, dinsel lider gibi yerel elitlerin) ağır bastığı tiple yeni yükselen yerel elitlerin (eğitimli, meslek sahibi, işadamı, parti makinalarında ve derneklerde konum edinmiş yerel elitlerin) ağır bastığı tip ayırımı yapılabilir. Yerel parti yönetiminden başka ve daha üst siyasal görevlere geçiş üzerinde durulması gereken bir husustur. Yerel meclislere ve parti merkez yönetimine seçilebilirler, yörenin önemli partilerinin yöneticilerinin (il başkanı, ilçe başkanı, yönetim

kurulu üyesi gibi) belediye başkanı, milletvekili seçilmesi oldukça raslanan bir durumdur (ancak seçilemeyenler çok daha fazladır, özellikle zayıf ve ikincil partilerin yöneticileri). Bu konuda önemli bir soru da yerel parti yöneticilerinin başka unsurlara göre seçilme şanslarıdır (örneğin yörenin uzun süreli milletvekilleri yerel parti yöneticilerinin seçilme şansını azaltır). Bir başka problem yerel parti yöneticilerinin ne ölçüde sürekli olduğudur. Sık değişmeyen yerel parti yöneticilerine epeyce raslanır. Yerel yönetimlerde de profesyonelleşme vardır, uzun süre belediye başkanlığı yapan kişiler dikkat çekmektedir.

Mobilize politika süreçleri siyasal elitliğe giden bir başka yoldur, bu süreçlerde aktif, yönlendirici bazı kişiler daha sonra siyasette yükselebilmektedir. Ancak bu alanda aktif militan ve yönetici birçok kişinin normal siyasal yaşamda başarılı olamadığı da doğrudur. Toplumsal örgütlenmelerin (sendika, dernek, işveren, esnaf, meslek, çiftçi örgütlerinin) yöneticileri de siyasal elit kapsamında düşünülebilir. Bunlarda genellikle alanında sivrilmiş, temayüz etmiş unsurların yönetime geldiği gözlemlenmektedir. Bu unsurların uzun süre görevde kalması örgütlerde oligarşi eğilimiyle ilgili görülür. Bir kısmı parlamenter de olur (sol partilerde sendikacı parlamenter sayısı görece fazladır, bir ara İngiliz İşçi Partisi'nde en büyük gruptular).

f)Karşı-elitler ve kitle etkisi

Siyasal elitlerle birlikte ele alacağımız bir kategori karşı-elitlerdir. Karşı-elitler önce bütün toplumsal sistem içinde düşünülmelidir. Mevcut düzen içinde yüksek konumlarda bulunanlar bunların basıncı altındadır: gelişme ve değişme süreci yeni unsurları yükseltir (klasik örnek aristokratik elit karşısında burjuva elittir) veya görece durağan sistem içinde egemen elite göre daha alt ama nisbeten yüksek konumda bazı unsurlar olabilir ve eski elitin konumunu sorgulayabilir. Karşı-eliti daha spesifik olarak siyasal düzeyde de düşünebiliriz. Burada daha kesin bir karşı çıkış vardır, görece elit nitelikleri olan bir grup rejime muhalefet etmektedir, hatta aktif, eylemsel bir muhalefet içindedir. Yabancı egemenliğine karşı ulusçu elitler, monarşik otokratik rejimlere karşı liberal ve radikal elitler, kapitalist ve azgelişmiş sistemlere karşı sosyalist elitler, anti-demokratik rejimlere karşı demokratik elitler, demokratik rejimlere karşı demokrasi karşıtı elitler tipik örneklerdir. Kuşkusuz her rejimde muhalefet vardır, tümünü karşı-elit sayamayız. Karşı-elitler düzenin, rejimin değişmesini isteyen, bunun için harekete geçen unsurlardır. Devrimler kitle tepkisinin mobilizasyona dönüşmesiyle açıklanır, ama devrim olması için genellikle etkili karşı-elitlerin varlığı da gereklidir. Liberal parlamentarist devrimlerde monarşik-aristokratik sistem içinde yeni yükselen burjuva elitlerin, ulusal devrimlerde emperyal, sömürgeci sistem içinde yetişmiş modernize elitlerin, sosyalist devrimlerde geri yapı içinde gelişme imkanı bulamayan ve bunalan orta sınıf kökenli elitlerin yönlendirici olduğu gözlemlenir.

Önemli bir tartışma konusu siyasal süreçte elit etkisi-kitle etkisi ikilemidir. Mobilize politika sürecinde kitle kadar karşı-elitlerin rolünün de mühim olduğunu az önce belirttik, ama bu süreçlerde kitle etkisi normale göre daha fazladır. Ayrıca bu süreç sonucunda rejim değişikliği olsa bile kitlenin beklentilerinin yeterince gerçekleştirilemediği, karşı-elitlerin ise yozlaştığı veya tasfiyeye uğradığı ileri sürülür (ikincisi devrimlerin çocuklarını yemesi diye adlandırılır).

Normal siyasal süreçte ise halkın yöneticileri seçtiği, ama bu konuda tercih imkanının kısıtlı kaldığı belirtilir: adaylar parti liderleri, örgütlerince veya clientelist mekanizmalara göre işleyen önseçimlerle belirlenmektedir, genellikle aynı kişiler veya belirli çevrelerden unsurlar seçilmekte, halktan unsurlar pek seçilememektedir, seçmen adaylar arasında değil parti listeleri arasında tercih yapmaktadır, seçimle gelen parlamentonun etkisi eskiye göre azalmıştır (kararları hükümet-bürokrasi ikilisi almaktadır). Parti örgütleri tıkalı bir yapıdadır, zaten eski önemleri kalmamıştır, halktan kişiler faaliyetlere pek katılmamaktadır, üyelerin değil parti yöneticilerinin dediği olmaktadır. Bu nedenle tabanda demokrasi mekanizmalarına ağırlık verilmesi talep edilmekte, ama bir türlü gerçekleştirilememektedir.

3. TOPLUM TİPLERİNE GÖRE ELİTLER

a) Batı'da elitler

Elit yapısı açısından Batı'nın geçmişinin farklılığının odağı Asya ve Ortadoğu ülkelerinde, hatta Avrupa'nın doğusunda devlet elitinin tüm topluma egemen olduğu bir yapı varken, Batı'da özel mülkiyete dayalı ve çoğulcu bir elit yapısının varlığıdır. Ortaçağ Avrupası'nın öncülü Antik çağda demokratik yapı içinde aristokratik-oligarşik elitlerin yanısıra popüler elitler de varlık gösterebiliyordu, düşünsel gelişme filozof, sanatçı bir elit yaratmıştı. Ortaçağ Avrupası'nda Hıristiyanlığın obskürantist ve kitleyi kapsayıcı popülist etkisi önce Antik elitizmin iyice zayıflamasına yol açtı. Feodal yapı içinde ise kapalı aristokratik bir elit egemendi (kültürsüz Yukarı Ortaçağ soyluluğu diye de nitelenir), ama elit çoğulculuğu vardı (feodal özerklik ve kilisenin monarşik iktidarın yanısıra ikinci bir güç odağı oluşturması). Orta Ortaçağ'dan itibaren feodal meclisler ve özerk kentler elit çoğulculuğuna yeni bir boyut getirdi, düşünsel-sanatsal gelişme ise yeni bir aydın elit yarattı (bu arada üniversiteler kuruldu). Yeniçağ'da feodal ve dinsel elitler gerilerken, güçlenen merkezi monarşi çevresinde bir saray aristokrasisi ve bürokratik bir elit oluştu (aynı zamanda Avrupa çapında elitist bir aristokratik kozmopolitizm gelişti), kapitalist gelişme burjuva elitlerin yükselişini getirdi (maliyeciler, armatörler, tüccarlar, meslek sahipleri), düşünsel ve sanatsal etkinlikler büyük ivme kazandı, dolayısıyla yeni aydın elitin etkisi arttı (Rönesans, Aydınlanma) ve kültürün yayılması halkı da kapsamaya başladı. Bu bağlamda feodal-monarşik sisteme muhalif karşı-elitler (burjuva, aydın, popüler karşı-elitler) önem kazandı ve bu süreç devrimlere vardı, devrimler Yeniçağ boyunca yaşanan elit dönüşümünü hızlandırdı (bu dönüşümde aristokratik statülerin satınalınması da rol oynamıştır).

Fransız devrimi sonrası ve sanayi devriminin yaşandığı 19. yüzyıl Batısı'nda değişik eksenlerde burjuva elitlerin güçlenmesine tanık olunur, aristokratik elit ise gerilemektedir (hatta dekadan bir aristokrasi ve tepkiciliğinden sözedilir), ama gelişmeye uyarlanmakta, burjuva elitle yakınlaşmaktadır da. 19. yüzyılda tam bir elit dönüşümü yaşanmaktadır ve bunun başka yönleri de vardır. Ekonomik gelişme işadamı ve mesleki elitlerin, bilimsel-teknolojik gelişme bilim adamı ve teknik bir elitin, düşünsel-sanatsal gelişme entelektüel bir elitin, kültür-eğlence ve iletişim alanlarında gelişme bir meşhurlar elitinin oluşmasına ve önem kazanmasına neden olmaktadır. Siyasal planda katılımcı siyasetin gelişmesi yeni bir siyasal elit yaratmaktadır (sınırlı demokraside kadro politikacısı, devrim

süreçlerinde liberal, radikal, ulusçu, sosyalist karşı-elitler, kitle politikası çerçevesinde parti ve örgüt elitleri). Keza devlet yapısının dönüşümü eski siyasal eliti dönüştürmektedir (yeni ulusal devletlerin elitleri, bürokratik elitler). Aynı zamanda feodalizmdeki sosyo-ekonomik egemen sınıfla yönetici elit çakışması sona ermektedir, ama siyasal ve devletsel elitler genellikle burjuva ve aristokrat kökenlidir (üstelik ikincisinin hala göreli bir ağırlığı vardır). 19. yüzyıl gelişmenin tüm topluma yayıldığı bir yüzyıldır, ama sosyal eşitsizlik büyüktür ve dışlayıcılık sürmektedir, bu yüzden elitizmle popülizmi birleştiren bir yapı oluşur. Batı'nın sömürgeci yayılması ise sömürge uluslara karşı Batı uygarlığının misyonunu vurgulayan, hatta ırkçılığa varan bir elitizm yaratır.

19. yüzyılın gelenekçi, muhafazakar ve liberal düşüncesindeki elitizm 20. yüzyıl başlarında sürer (elit teorileri bu sırada formüle edilir) ve iki savaş döneminde anti-demokratik ve faşist bir elitizme varılır (demokrasiye karşı elit yönetimi savunusu, karizmatik lider ve şefler yapısı), ama aynı zamanda faşizme karşı elit tepkiciliği de görülür. İki dünya savaşı askeri elitin önemini arttırır. Genel anlamda aristokratik elitlerin ardından, kriz, kapitalist gelişmede tekelcileşme, kitle toplumu ve politikası nedeniyle burjuva elitler de bunalımdadır. Kitle politikasının egemenliği siyasal elitin önemini arttırırken, demokrasinin krizi ve faşizmin güçlenmesi azaltır. Sosyalizm, komünizm ve sendikalar yeni bir karşı-elit kaynağı olarak belirir. Her kanattan (sağ, sol) aydın elitte sıkıntılı bir hava egemendir.

20. yüzyılın ikinci yarısında elit yapısında değişim yaşanır. Managerial elit burjuva elit içinde ön plana çıkar, eski ailevi patron imajı zayıflar, tekno-ekonomik gelişme bürokratik elitin zayıflamasına ve teknokratik elite dönüşmesine yol açar. Kitle politikası ve parlamenter politikanın nısbi gerilemesi siyasal elitlerin konumunu sarsar, artık tekno-bürokrasi, hükümet ve lider figürü ağır basmaktadır. Diğer yandan elit bütünleşmesinde başarılı olunur, uzlaşmacı, alternanslı bir demokrasi yerleşir. Batı bloku ve Avrupa birliği, uluslararasılaşma süreci belirli bir Batılı elit kozmopolitizmi yaratır. Klasik sol karşı-elitin önemi azalır ve sisteme entegre olurken neo-kapitalist düzene karşı eleştirel bir elit ortaya çıkar, özellikle okul sistemi çevresinde (1968 hareketi bunun göstergesidir). Ekonomik refah ve orta sınıflaşma, eğitimin ve kültürün yayılması orta sınıf bir popüler elitizm yaratır, 20. yüzyılın sonlarında yeni teknolojilerin yayılması bu sürece ivme kazandırır.

b) Sosyalizm-komünizmde elitler

19. yüzyılda Batı kapitalizmine karşı bir akım olarak ortaya çıkan sosyalizm işçi sınıfını ve alt sınıfları savunuyor, kapitalist sistemin ve burjuva-aristokratik elitin yönetimine karşı kitleye dayanan bir yönetimi ve ortak mülkiyete dayanan sosyalist bir sistemi amaçlıyordu. Bu süreçte sosyalist fikirleri savunan ve sosyalist bir teori kurmaya çalışan düşünsel-siyasal bir elit ortaya çıktı (Saint-Simon, Owen, Blanqui, Marx ve Engels, Proudhon, Bakunin, Lassalle gibi isimler sayılabilir). Yüzyıl sonlarından itibaren sosyalist partiler ve sendikalar çevresinde yeni bir siyasal karşı-elit oluştu. Lenin gibi teorisyenler partide odaklanan devrimci bir elit teorisi formüle ettiler. 20. yüzyılda Batı sosyalizmi kapitalist ve demokratik sisteme entegre olurken (sosyal-demokrasi), geri ülkelerde köktenci bir sosyalist akım olarak komünizm etkinlik kazandı ve bir dizi devrim yaşandı. Sözkonusu ülkeler geri olduğundan devrim-öncesinde burjuva bir elitten çok, aristokratik feodal ve bürokratik

bir elit ile baskıcı bir yönetim vardı, bu nedenle siyasal elit pek gelişememişti, dolayısıyla elit yapısı Batı'ya göre daha tekilciydi. Aynı zamanda bu ülkeler şu ya da bu ölçüde dışa bağımlıydılar, yabancı işgali altında da kaldılar, dolayısıyla elitler Batı kültürünün etkisindeydi, düzen yanlıları kadar karşı-elitler de öyleydi (karşı-elitlerin ulusçu, demokratik ve sosyalist fikirleri Batı kaynaklıydı, halka inme problemleri vardı). Komünist devrimler öncesinde liberal demokratik ve ulusçu temellerde bir burjuva, orta sınıf elit etkin olabildi (19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başları Rusyası'nda, 20. yüzyıl ilk yarısı Çin'inde). Komünist devrimleri gerçekleştiren partiler ise, gerçi işçi sınıfı partisi olma savındaydılar, ama bu ülkelerde köylülük büyük çoğunluktu ve devrimci elit içinde orta sınıf ve kırsal kökenli unsurlar ağırlıktaydı.

Komünist devrim feodal, bürokratik ve burjuva elitlerin yönetimini yıktı, elitist bir yönetim değil kitle yönetimi olma savındaydı (işçi sınıfının ya da işçi-köylü ittifakının yönetimi). Ancak yeni rejimin kapsayıcı yöneticisi komünist tek partiydi, kitleyi bilinçlendirecek ve örgütleyecek öncü elit olarak tanımlanıyordu. Bu bakımdan komünizm bir ideolojik elitizm ve parti-devlet elitizmi olarak nitelenebilir. Parti-devlet elitinin egemenliği iktidar tekeli ve totaliter kontrole, ideolojiye, kitleyi örgütleme ve mobilize etme kapasitesine, devlet mülkiyetine ve bazı ekonomik, kültürel ayrıcalıklara dayanıyordu. Komünizmde elit yapısının gelişimine ilişkin iki eğilim üzerinde durulur. Bir yönden elit dönüşümü ve dolaşımını sağlayan özellik vurgulanır: devrimle elit yapısı tümüyle değiştirilmiştir, yeni sistemde alt sınıf kökenli unsurlar eğitimin yayılması, parti ve kitle örgütleri vasıtasıyla üst konumlara yükselme imkanı bulabilmektedir. Diğer yönden sistemde yeni bir elit rijiditesi oluştuğu gözlemlenir: parti-devlet elitinin egemenliği giderek lider ve çevresindeki üst kadroda odaklanır, devletçi sistem temelinde yeni bir bürokratik elit güçlenir, işçi sınıfı ya da kitle egemenliğini lafta bırakır.

Bir başka eğilim 1950'lerden itibaren kısmi liberalleşme sonucunda yeni bir ekonomik elitin oluşumudur, işletme yöneticilerinin yeni bir burjuvaziye dönüştüğü ileri sürülür. Ayrıca komünizm tekilci bir elit yapısına sahip olarak görülür, ancak parti-devlet yönetimi içinde farklı gruplar arasında mücadele devamlı olagelmiş, bazan şiddetlenmiştir, keza parti eliti, bürokratik elit, ekonomik elit arasında çelişkilerden de sözedilir. Nihayet sistemin dağılmasına yol açan süreçte karşı-elitlerin güçlenişini belirtmek gerekir. Bunun bir unsuru sistem içinde ayrıcalıklı olmakla birlikte aydın elitin eskiden beri eleştirel tutumudur. Diğer unsurları ekonomik liberalleşme sürecinin yarattığı yeni burjuva elitler ve rejime muhalefetin güç kazanması sürecinde öne çıkan yeni siyasal elitlerdir. Post-komünizme geçişle ekonomik liberalleşme büyük hız kazanmış ve yeni burjuva elitlerin ağırlığı çok artmıştır (komünist tek parti yönetiminin sürdüğü Çin'de de öyledir), demokratikleşme süreci ise yeni bir siyasal elit kadrosunu ön plana çıkarmıştır (bunun içinde muhalifler kadar eski rejim kökenliler de vardır).

c) Üçüncü Dünya'da elitler

Azgelişmiş, gelişmekte olan Üçüncü Dünya ülkelerinde Batı'ya bağımlılaşmadan önceki geleneksel elit yapısının en çok vurgulanan özelliği Şark despotizmi koşullarında hükümdarın ve ona bağlı bürokratik bir elitin egemenliğidir (Osmanlı'da, Çin'de, Hindistan'da, vs), bu da daha

önce belirttiğimiz gibi Batı feodalitesindeki elit çoğulluğuyla karşıtlaştırılır. Sözkonusu ülkelerin Batı gibi gelişememesi de merkeziyetçi despotik yapının etkili elitlerin oluşmasını engellemesiyle açıklanır (özerk aristokratik elitler, burjuva elitler yoktur, kısıtlıdır). Ancak bu ülkelerin geleneksel elit yapısı daha karmaşıktır ve yerine göre değişir, feodalimsi bir kırsal eşraf eliti, bürokratik ve dinsel bir entelektüel elit (Çin'de mandarenler, İslam'da ulema gibi), kabilevi bir elit (özellikle kabilevi yapıların egemen olduğu Afrika'da, Ortadoğu'da) vardır. Entelektüel yaşam Batı'daki dinamizmi gösterememekle birlikte, oldukça sofistike ve elitisttir.

Batı'nın sömürgeci emperyalizminin Yeniçağ'dan itibaren bu ülkelere girişi geleneksel elit yapısında dönüşüme sebep olur. Bu dönüşümün stratejik unsuru kurumsal-kültürel batılılaşma süreci ve bunun sonucunda batılılaşmış bir elitin oluşmasıdır. Bu elit geleneksel kültürünü sürdüren halktan kopuktur, modern bir yaşam tarzına yönelir, dolayısıyla eski devlet eliti-halk kopukluğuna batılılaşmış elit-halk kopukluğu eklenir. Batılılaşmış elit üst sınıf kökenlilerin yanısıra Batı tipi yeni okullarda yetişmiş daha çok orta sınıf kökenli unsurları da içerir. Batı tipi normlara göre yeniden yapılanan devlet kurumlarının bürokratik kadrosunu oluşturur. Aynı zamanda bu yeni elit içinden unsurlar Batı tipi fikirlerin ülkede yayılmasına ve yeni siyasal akımlara öncülük ederek yeni bir siyasal elitin kaynağı olurlar. Bu akımlar içinde ulusçuluk ön plandadır, onunla eklemlenerek liberal demokratik, gelenekçi ve sosyalist akımlar da gelişir. Batılılaşmış elit bu eksenlerde Batı sömürgeciliğine karşı muhalefetin öncüsü olur ve bu temelde halkla bağ kurar. Dışa açılmayla gerçekleşen elit dönüşümünün diğer ekseni sosyo-ekonomik alandadır: dış dinamikli kapitalist gelişme burjuva bir elitin oluşmasını sağlar (Ortadoğu'da Müslüman olmayan azınlıklar, Latin Amerika'da beyaz azınlık ağırlıktadır bu elit içinde, ama yerliler de vardır), kırsal yapının çözülmesi nüfusun %80'ninin yaşadığı kırsal dünyaya hakim yarı-feodal bir eşraf eliti yaratır, keza Afrika'da, Arap dünyasında olduğu gibi kabilevi elitler Batılılarla bağlar içine girerler. Bütün bu elitler Batılılarla yakın ilişkilere girdikleri gibi, ulusçu ve parlamentarist siyasal hareketlenmede de varlık gösterirler (örneğin 1911 Çin devrimi, Hint Kongresi).

20. yüzyıl ikinci yarısında sömürgeler bağımsızlığa kavuşur, bu süreçte ulusçu elitler öncü olur ve halk desteği sağlanır. Ancak eskiden sömürge olsun olmasın tüm Üçüncü Dünya ülkelerinde modernleşme sürecinin topluma daha fazla nüfuz etmesi, halkı daha büyük ölçüde kapsamasına karşın batılılaşmış elit-halk kopukluğu sürer. Üçüncü Dünya'da yeni girişimler genellikle elitten kaynaklanır, ama siyasal sürece halk katılımı epeyce artmıştır: seçim yoluyla, ulusçu, devrimci, demokratik, birincil mobilizasyonlar şeklinde. Ulusçuluk, kalkınma, modernleşme, liberalizm, devletçilik, reformizm, s osyalizm, gelenekçilik, demokratizm, otoritarizm yeni dönemde elitlerin yönlendiricisi olduğu ana akımlardır, bu akımlar kesişir ama birbirine karşıt olanlar da çoktur, bu nedenle belirli bir elit çoğulculuğu oluşur.

Ancak sömürge-sonrası Üçüncü Dünya ülkelerinde kurumsal ve siyasal boşluk olduğu, sivil toplum zayıf, halk katılımı yetersiz ve güdümlü kaldığı, sosyo-ekonomik ve kültürel elitler yeterince güçlü olmadığı için bürokratik elit egemenliği kurulduğu şeklinde bir yorum da yapılır. Özellikle sosyo-ekonomik ve geleneksel elitlerle çelişki içine düşen, devletçi ve sosyalist politikalar uygulayan orta sınıf kökenli bürokratik elitler ve özerk yönetimlerinden sözedilir. Daha geniş anlamda sağ ya

da sol tüm otoriter rejimler bürokratik otoritarizm olarak nitelenir, bu açıdan bürokratik elit içinde özellikle askeri elitin ön plana çıktığı saptanır, nitekim Üçüncü Dünya ülkeleri 20. yüzyıl ikinci yarısında çok sayıda askeri müdahale yaşamıştır. Bürokratik elitin ağırlığı siyasal elitin zayıflığının kanıtı olarak gösterilir, askeri müdahaleler askeri elitle sivil siyasal elit arasındaki uyumsuzlukla da açıklanır.

Bununla birlikte siyasal süreç hem demokratik hem mobilize biçimlerde ivme kazanmıştır, bu nedenle siyasal elitin safları genişlemiş ve önemi artmıştır. Son yıllardaki demokratikleşme dalgası bu önemi daha da arttırmıştır. Siyasal elit içinde geleneksel elitlerin ağırlığı, halk katılımı ve tercihlerini güdümlemesi bir yöndür, geçmişte ve son dönemde demokrasinin kurulması, parti makinalarının gelişmesi ve bunların içinde yeni bir siyasal elitin yetişmesi diğer yöndür, rejim karşıtı hareketler (devrim dalgaları, demokratikleşme dalgaları) içinde karşı-elitlerin varlık göstermesi bir başka yöndür (geçmişte daha çok sosyalist-komünist, son dönemde daha çok liberal demokratik, ayrıca gelenekçi karşı-elitler), nihayet anti-demokratik rejimlerin tek parti ve ona bağlı örgütler yapılanması içinde yer alan elitlerini belirtmek gerekir. Ve bu siyasal elit içinde bazı lider figürleri temayüz eder, iktidar önemli ölçüde onlarda odaklanır, kitle üzerinde karizmatik bir efekt yaratabilenler vardır, bir kısmı da ulusal lider mertebesine erişir.

Sosyo-ekonomik ve geleneksel elitler bir diğer kanattır (bürokratik ve siyasal elitlerin yanısıra). Kapitalist gelişme burjuva elitlerin ağırlığını arttırmıştır, özellikle devletçi politika izleyen bürokratik elitlerle çelişkisi vurgulanır, ama son dönemde liberal politikaların uygulanması bu çelişkiyi zayıflatmış, burjuva elitlerin üstünlüğünü sağlamıştır. Geleneksel elitler birkaç eksende düşünülür: kırsal eşraf ve yerel otoriteleri, kabilevi ve etnik liderler, dinsel liderler. Çoğunluğu geri yapılar içinde yaşayan halk üzerinde nüfuzları olduğu gözlemlenir. Ancak kapitalist gelişme sonucu, devletçi ve sosyal reformlar sonucu geleneksel yapıların çözülmesinin bunların otoritesini zayıflattığı da gözlemlenir. Bununla birlikte son dönemde birincil bağlar temelinde, gelenekçi tepkici temelde hareketlerin güç kazandığını belirtmemiz gerekir (örneğin siyasal İslam), bu temelde öncesinde de varolan batılılaşmış elit ve kitleye daha yakın gelenekçi elit karşıtlığı önem kazanabilmektedir.

Bir başka kanat eğitimin ve orta sınıfın yayılmasının orta sınıf kökenli veya konumda aydın, yarı-aydın bir elit yaratmasıdır. Bu elitin yaşam modeli Batılı standartları hedeflemektedir, ama azgelişmiş ülke koşullarında bunu gerçekleştirmek güçtür, dolayısıyla bir aydın hoşnutsuzluğu potansiyeli devamlı vardır. Bu elit geleneksel elitle olduğu kadar burjuva, bürokratik ve siyasal elitlerle de çelişkiye düşmekte, reformlar talep etmekte, karşı bir elit oluşturma potansiyeli göstermektedir. Ayrıca bu ülkelerin ekonomik gelişmesi de geleneksel ve burjuva elitlerin yanısıra, yeni nitelikli iş alanlarını dolduran eğitimli, meslek sahibi orta sınıf bir elitin gitgide önem kazanmasına yol açmaktadır, sonuçta daha heterojen bir elit yapısı ortaya çıkmaktadır.

d) Türkiye'de elitler

Osmanlı sisteminde kesin bir elit kültürü-halk kültürü ikilemi olduğu saptanır, elit kültürü saray ve İstanbul merkezlidir. Bu kültür ikileminin bir yönü sınıfsaldır, reaya köylü kitlesiyle devlet

sınıfı arasındaki ayrılığa dayanır, diğer yönü yabancı kökenli Arap ve Fars kültürlerinin etkisidir, elit tabakaya özgü sayılan divan şiiri bu etkinin tipik örneği olarak gösterilir. Osmanlı eliti esasen bir devlet elitidir, başında hükümdar bulunur. Bu devlet eliti içinde değişik kategoriler ayırdedilir. Biri devşirme kökenli kapıkulları olup üst kademeleri Enderun adındaki görece elitist bir okulda yetiştirilirdi. Diğeri din adamları sınıfıdır, ulema da denilir, İslam yüksek kültürün göstergesi sayılır, geniş bir dinsel okullar ağı vardır (bilhassa medreseler), yargı işlevini de din adamları görür (kadılar). Üçüncüsü ise kırsal ülkedeki yönetici sınıf timarlı sipahilerdir, feodale yakınsıdırlar. Taşra merkezilerindeki devletsel-dinsel etkinlikler, yapılar çevresinde Osmanlı taşrasına özgü bir elitizmden de sözedilebilir (bunun kökleri Anadolu Selçuklu dönemine dayanır). Osmanlı egemenliğindeki Arap topraklarındaki kabilevi ve feodal elitler belirli bir özerklikten yararlanmaktadır, keza Anadolu ve Rumeli'de azınlıklar içinde kendi dinsel ve ekonomik elitlerinin nüfuzu ve belirli bir özerkliği vardır (bu özerklik ve nüfuz 19. yüzyılda kesin biçimini alan millet sistemi içinde kurumlaşmaktadır), ticari alanda ise levanten bir elit faaldir.

Duraklama çağından beri Osmanlı sisteminin içine girdiği kriz elit yapısında dönüşüm getirmiştir. Askeri gerileme sürecine girilmiş, elit bir askeri corps olarak görülen Yeniçeri ocağında yozlaşma ve isyanlar görülmüştür. Kırsal dünyada karışıklıklar eski elitlerin gerilemesine, mültezim, derebey, çiftlik sahibi gibi yeni unsurların yükselişine neden olmuştur. Egemenlik altında bulundurulan toprakların elitleri arasında kıpırdanışlar başlamıştır (özellikle Balkanlar'da). Osmanlı'yı artık geçen Batı'ya öykünme de başlamış, bazı elitler geleneklere dönülmesini savunurken bazıları Batı'yı örnek göstermeye başlamışlardır. 18. yüzyıl başlarında Lale devri saray çevresinde yeni bir elit yaşam tarzı olarak temayüz etmiş, ama isyanla sonuçlanmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı devleti dağılma sürecine girer, aynı zamanda kurumsal-kültürel planda batılılaşma süreci başlar, başka geri kalmış ve bağımlılaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da batılılaşan bir elit oluşur. Batılılaşma artık yeni bir elitizmin kaynağıdır, geleneksel halkla batılılaşan elit kopukluğu vardır, aynı zamanda gelenekçi elitle batılılaşan elit arasındaki çelişki kendini gösterir. Batılılaşan elitin bir vektörü azınlıklardır, azınlık elitleri ekonomik planda başarılıdır, ülkenin dışa açılmasında aracı işlev görürler, azınlık ulusçusu hareketler sökün eder, kültürel bir canlanma yaşanır, batılılaşan Osmanlı kültür yaşamında azınlıklar etkindir (bu bakımdan azınlık elitleri salt ekonomik planda değil kültürel ve siyasal planda da düşünülmelidir). Diğer vektörü yeni bürokratik kurumlaşmadır: yeni askeri organizasyon eskinin yozlaşmasına elitist bir alternatif olarak tasarlanır, yeni eğitim kurumları Batı tipi bir eğitim vermeye başlar (bazı okullar elit özellikleriyle temayüz eder), buralardan yetişenler bürokratik kadroları doldurur. Yeni bürokrasi içinde orta sınıf unsurlar ağırlıktadır, dolayısıyla orta sınıf bir elitizme kaynaklık eder. Ama yüksek bürokrasi de aynı batılılaşma süreci içindedir, yeni bir lüks yaşam modeli oluşur (saraylar, konaklar bunun simgesidir). Üçüncü bir vektör sivil toplum etkinlikleridir. Bu açıdan gazetecilik öncü bir rol oynar, Batı'dan esinlenen bir sanat ve edebiyat yaşamı oluşur, kültür ve eğlence yaşamında alafranga züppelikten sözedilir. Osmanlı aydınları batılılaştıkları için halktan nisbeten kopukturlar, ama halkın sorunlarına da yeni bir ilgi uyanmıştır (edebi eserlerde bu, hissedilir).

Dördüncü vektör siyasettir, azınlık ulusçuluklarının yanısıra Müslüman-Türk kesimde de muhalif akımlar ortaya çıkar (Yeni Osmanlılar ve ardından Jön Türkler), bunların mensupları genellikle orta sınıf ve yeni bürokrasi kökenlidir, amaçları otokratik monarşiye karşı hürriyet ve dağılan devleti kurtarmadır, ulusçu eğilimleri zamanla biçimlenir ve güçlenir, karşı bir elit oluşturma potansiyeli taşımaktadırlar. Beşincisi ülkenin dış dinamikli bir kapitalistleşme sürecine girmesi sosyo-ekonomik elit yapısında da dönüşüme yol açar. Büyük kentlerde kapitalist etkinliklerde azınlıklar ön plandadır, dış rekabet yerli burjuvazi ve küçük burjuvazinin zayıflamasına yol açar. Kırsal dünyada öncesinde başlayan özel mülkiyete geçiş 19. yüzyılda kırsal ağa ve eşraf eliti oluşumunu pekiştirir. Dinsel elitlerin nüfuzu sürer, ama eskiye göre azalmıştır, gelenekçi tepkicilikte etkili olurlar.

1908'de meşrutiyetle birlikte siyasal elit yapısında ciddi bir dönüşüm meydana gelir. Çoğu mensubu yeni bürokrasi kökenli olan Jön Türk hareketi başa geçmiştir, bunlar içinde de askerler ön plandadır. Eski üst bürokraside ciddi bir tasfiyeye gidilir, klasik Osmanlı paşası prototipi değişir (artık önemli mevkilerde genç unsurlar vardır). Meşrutiyet demokrasisi siyasal yaşamı canlandırır, azımsanamayacak ağırlıkta muhalif bir siyasal elit de vardır ve parlamentoda taşra eşrafı ve din adamı kökenli mebuslar çoğunluktadır. Yönetici elit içinde ulusçu eğilim güç kazanır, Türk ulusunun niteliklerini vurgulayan ulusçu bir elitizm boygösterir (oysa öncesinde Osmanlıcılık ve İslamcılık revaçtaydı, büyük imparatorluk ve son mükemmel din elit niteliğe sahip görülürdü, ama artık Batı karşısında geriliğin ve zayıflamanın sıkıntısı ağır basmaktadır). Elitlerinin önderliğinde azınlık ulusçuluklarında da aktivasyon vardır ve Jön Türk iktidarı ekonomik alanda azınlık üstünlüğüne karşı ulusal bir burjuva elit yaratma politikası izlemeye başlar. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı tüm Osmanlı toplumunu sarstığı gibi elitleri de sarsar, savaş yıllarında önemli kayıplar verirler.

Kurtuluş Savaşı eliti de Meşrutiyet eliti gibi esas yeni bürokrasi kökenlidir, onun içinde de askeri unsur ön plandadır, kırsal geri-ülke savaşta mobilize olur, bu temelde yeni kurulan tek partili cumhuriyet bürokratik elit-eşraf ittifakına dayanır. Ulus-devletin ve cumhuriyetin kurulmasıyla Osmanlı sisteminden kesin bir kopuş gerçekleştirilir, her ne kadar yeni elit Osmanlı eliti kökenli olsa bile (birçoğu Osmanlı'nın son meşrutiyet döneminde üst ve orta kademe görevlere yükselmişti). Cumhuriyetin ilanından itibaren yapılan bir dizi üstyapı reformu Osmanlı modernleşmesi devrinde başlayan batılılaşan elit-geleneksel halk ikilemini sürdürür, çünkü geleneksel koşullarda yaşayan halk bu sürece fazla katılamaz, bazan gelenekçi tepkiler verir. Batılılaşan elitin yaşamı asri olarak nitelenir, bazı eğlencelerde (örneğin balolarda) odaklanır, bu nedenle cumhuriyetin bürokratik elitinin halktan kopukluğundan sözedilir. Ama halkçı nitelikte girişimlerde de bulunulur (eğitim alanında özellikle), yeni bir ulus oluşturma bilinci halka yayılır ve yönetici elit ulusçu temelde meşruluk kazanır. Bu açıdan ulusal kurucu lider Atatürk figürü stratejiktir, ulusu kurtaran elit büyük adam olarak görülür, ulusla özdeşleştirilir, daha sonra milli şef İnönü yerini alacaktır. Kemalizmin ilkeleri bürokratik bir aydın anlayışını yansıtır, kültür çalışmalarına önem verilir (dil ve tarih kurumları gibi). Bürokratik elitin halktan kopukluğunun diğer yönü otoriter tek parti idaresidir, özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında belirginleşir. Yeni tek parti siyasal eliti bürokrasiyle bütünleşmiştir, ama parlamenter meşruluğa da önem verilir.

Karşı-elitler kısıtlanmıştır, ama muhalif elit çevreleri vardır. Biri parlamento ve tek parti içinde muhalif unsurlardır: savaş yıllarında İkinci Grup, sonrasında ünlü paşaların başı çektiği Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası girişimi, 1930'da Serbest Fırka girişimi ve CHP içinde kanatlar (örneğin İnönü-Bayar çelişkisi). Diğeri Osmanlı dönemindeki konumları zayıflamış kesimlerin gizil hoşnutsuzluğudur. Bir başkası reformların özellikle hedef aldığı dinsel kesimlerin tepkisidir. Bir diğeri isyanlarda kendini gösteren Kürt tepkiciliğidir, şeyh, ağa gibi Kürt elitleri bu harekette başı çekmiştir. Sosyo-ekonomik planda nüfusun %80'inin yaşadığı kırsal alanda eşrafın ağırlığı sürer, ulusal kalkınma ve burjuva yaratma politikası sürdürülür, savaş yıllarındaki göçlerin etkisiyle azınlıkların bu alandaki hakimiyeti iyice zayıflamıştır. Eğitimin nısbi yayılmasının, ulusçu söylemin ve modernleşmeci reformların en etkili olduğu yeni bir orta sınıf elit de oluşur, çoğunlukla devlet çevresindedir.

1946'da çok partili demokrasiye geçilmesi, koşut olarak kapitalist gelişmenin hız kazanmasıyla elit yapısında değişmeler meydana gelir. Bir kere demokrasiye geçilmesiyle tek parti iktidarı yitirir, bu da savaş yıllarının halk hoşnutsuzluğunun (kıtlıklar, otoriter idare) yanısıra bürokratik elitin egemenliğine sosyo-ekonomik elitlerin tepkisiyle de açıklanır (daha fazla serbestiyet isteyen burjuva elitin, toprak reformundan endişelenen kırsal elitin tepkileri). 1950'den 1980'e kadar iktidarda bulunan sağ partiler bu iki elite dayanıyor olarak nitelenir, buna karşılık CHP ve askeri müdahalecilik bürokratik bir elitizmin temsilcisi olarak görülür. Dönem boyunca sosyo-ekonomik elitlerin yapısında önemli değişimler gerçekleşir. Birincisi kapitalist gelişmenin artık burjuva eliti ön plana çıkarmasıdır, kırsal elitin göreli ağırlığı zamanla zayıflar, zaten burjuvalaşır da. İkincisi burjuva elit içinde ticari kesim çoğunlukta olmakla birlikte, yeni bir sınai elit temayüz eder, sanayileşme sürecindeki ülkede kendisine önem atfedilir. Aynı zamanda holdingleşme denilen tekelleşme süreci yaşanır, bununla birlikte yaygın bir orta burjuva kesim de vardır, büyüme ve pazarın iyice genişlemesi bunu olanaklı kılmaktadır, bu nedenle Türkiye'de bir burjuva elit çoğulculuğundan sözedilebilir.

Çok partili demokrasi siyasal elitin önemini arttırır, hükümet üyesi, milletvekili, yerel parti yöneticisi, örgüt yöneticisi görece yaygın bir siyasal elit oluşur, kökenleri daha çok serbest meslek sahibi ve eşraftır. Buna karşılık bürokratik elitin etkinliğinin azaldığı gözlemlenir, onun en önemli unsuru da askerlerdir. Ancak dönem boyunca yaşanan üç askeri müdahale askeri elitin ağırlığını arttırır. Ayrıca bürokrasi genişlemekte, çok sayıda devlet kurumu kurulmaktadır, bu bakımdan daha heterojen bir bürokratik elit oluşur. Keza ekonomik gelişme orta sınıfın saflarını genişletmekte, yüksek öğretim yayılmaktadır, bu da meslek sahibi bir orta sınıf elit yaratır. Tek parti döneminde de kendisine önem verilen aydın elitin etkinliği artar (başlıca odakları sanat-edebiyat, üniversite-eğitim ve gazetelerdir). İktidarlara ve düzene karşı aydın eleştirisi önem kazanır, bunun da ağırlık merkezi 1960-80 döneminde ülkede yeni yeni yayılan solda, sosyalizmdedir. Bir süre bürokratik tepkicilikle yakınlaşır, ama askeri otoritarizmle kısa zamanda çelişkiye düşer. Uzun süren merkez-sağdaki iktidarlara karşı soldan ve sağdan alternatif elit çıkışları belirir (ortanın solu, sağda yeni partiler). Hızlı ekonomik gelişme ve kriz koşulları toplumdaki popülizm dozunu arttırır, buna karşı eğitimli kesimlerin elitist huzursuzluğu da belirmeye başlar.

1980'den günümüze toplumdaki gelişme çok daha yaygınlık kazanır, kırsal ağırlıklı bir toplumdan artık büyük ölçüde kentleşmiş, eğitimin ve kitle iletişiminin çok yayıldığı, teknolojikleşmiş bir topluma geçilir. Bu koşullarda eski batılılaşmış elit-halk kopukluğu azalır, ama dengesiz gelir dağılımı ve sınıfsal farklar büyük ölçüde ekonomik temelli bir kopukluğun sürmesini de sağlar. Sosyo-ekonomik elit içinde ön plana çıkan yeni kategori managerial elittir, dışa açılma elitizmin ana vektörüdür, ama görece yaygın burjuva elit yapısı da sürer, artık kentleşmiş bir toplumda büyük kent merkezlerinin yanısıra varoşlarının, taşra kentlerinin iş dünyasında varlık gösterir. Belirttiğimiz gelişmeler orta sınıf elitizmini de besler, ancak gelişmenin yayılması epeyce daha geniş bir orta sınıf yaratır ve kriz orta sınıfın konumunu olumsuz etkiler, dolayısıyla orta sınıf ayrıcalıklarını törpüler (örneğin 2000'lere varıldığında eğitimlilik artık çok yaygınlaşmıştı, serbest mesleklerin göreli konumu sarsılmıştı). Ayrıca 1990'lardan beri tüm topluma yayılan teknolojikleşme popülist bir elitizmi beslemektedir (bilgisayar-internet bu açıdan esas ögedir). Ayrı bir bürokratik elit varlığı giderek kalmaz, bunun odağı olan askeri müdahaleler de başarılı olamaz. Siyasal elitin ise genişlemesine tanık olunur, yeni partilerin yükselebilmesi (ANAP, sosyal-demokratlar, RP, AKP, MHP, HDP…) siyasal elit kadrosunda dolaşımı olanaklı kılar, keza yerel yönetimlerin yayılması yerel elitlerin saflarını genişletir. Eğitimin ve iletişimin yayılmasına koşut olarak entelektüel etkinliklerde büyük artış olur, daha aydınlanmış bir toplum vardır, ama aydın kesime karşı tepkiler de görülür ve aydınlar bir karşı-elit odağı olmaktan giderek çıkar. Yüksek öğretimin ve bilgi toplumunun yeni kuşaklarda yayılması ise popüler eski kuşaklar karşısında görece elit bir genç kuşak yaratmaktadır denilebilir, ama son dönemde gelişmenin hızlı yayılması genç kuşakta popülizm dozunu da arttırmaktadır.

XII. İDEOLOJİ VE İDEOLOJİLER

1. İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK POLİTİKA

Siyasetin düşünsel evrenini (ya da düzenini) kısa ve orta vadede kamuoyu ve oradaki tartışmalarda odaklandırırız. Uzun vadede ise değişik bileşenleriyle toplumsal-siyasal kültür ve onun aktarımını sağlayan toplumsallaşma sürecinde odaklandırırız bir yönden, toplum düzenine, siyasal düzene ilişkin tasarımlar sunan düşünce akımları ve özellikle ideolojilerde odaklandırırız diğer yönden, öyle ki bunlar siyasal akımların oluşmasına temel oluşturur, siyasal yönetimleri ve uygulamaları yönlendirirler. Çağımız ideolojiler çağı olarak da nitelenir, gerek siyasal akımlar gerekse sosyo-ekonomik ve siyasal düzenler ideolojilere göre adlandırılır.

a) İdeoloji kavramı

İdeoloji kavramı geniş anlamda zihniyet yapısı, düşünüş şekilleri (ve onunla uyumlu davranış şekilleri, yaşam tarzları) olarak tanımlanır. Bu geniş anlamıyla ideoloji kültür kavramına yakınlaşır, o nedenle toplumun ideo-kültürel sisteminden sözedilebilir. Aynı zamanda farklı zihniyetler, düşünüş ve davranış şekilleri anlamında farklı ideolojilerden sözedilir, bunlar aslında farklı alt-kültürler gibidir. Burada ideoloji kavramını bu geniş anlamda değil dar anlamda siyasal ideolojiler olarak tanımlayacağız. Bu anlamda ideolojiler belirli bir dünya görüşü temelinde belirli bir toplum düzeni,

siyasal düzen öneren (onu iyi çözüm olarak niteleyen), iktidar olarak uygulamaya çalışan, bu temelde siyasal akımlara yaşam veren düşünce sistemleridir. Modern çağda bir dizi siyasal ideoloji ortaya çıkmıştır: liberalizm ve türleri, ulusçuluk ve türleri, gelenekçilik ile muhafazakarlık ve türleri (bu arada dinsel ideolojiler), sosyalizm ve türleri (bu arada komünizm), faşizm ve otoriter ideolojiler, devletçi, reformcu ve modernleşmeci ideolojiler, eleştirel ve neolojist ideolojiler…

İdeoloji kavramını birkaç ögeye ayırabiliriz. Temel öge toplum düzenine ilişkin bir proje içermesi, onu savunması ve uygulamaya çalışmasıdır. Bu proje iyi düzen olarak nitelenir, uygulanması halinde toplumun daha iyi olacağı, hatta ideal biçimine ulaşacağı, dengesinin ve gelişmesinin sağlanacağı, sorunların çözüleceği savunulur. Düzen projesi sosyo-ekonomik planda odaklanır (hem geleneksel feodal düzene hem devletçi ve sosyalist düzene karşı liberal düzen, kapitalist düzene karşı sosyalist düzen, bağımlılık ve geri kalmışlığa karşı ulusçu, reformcu ve devletçi düzen, bozulmuş modern düzene karşı sosyal dayanışmanın sağlandığı düzen gibi). Siyasal düzen de koşut olarak gündeme gelir (monarşik yönetime karşı anayasal parlamenter düzen, diktatörlüğe karşı demokrasi, yabancı egemenliğine karşı ulusal devlet, demokrasinin yetersizliğine karşı otoriter veya totaliter düzen gibi). Bu proje aynı zamanda toplumsal-kültürel ilişkilerde düzeltme önerileri ve etik ilkeler de içerir (örneğin modernleşmenin sağlanması veya geleneklerin ve dine bağlılığın korunması, eğitim düzeyinin yükseltilmesi, sosyal yaşama katılımın sağlanması ve düzenlenmesi; yöneticilerin erdemli ve adil olması, hümanist ilkelerin benimsenmesi, insan ilişkilerindeki yozlaşmanın aşılması ve ideal bir insan tipine ulaşılması gibi).

İdeolojiler başlangıçta genellikle öncel veya karşıt bir düzenin eleştirisinden hareket ederler, ona göre iyi düzeni kurma ve onun yarattığı, çözemediği sorunları düzeltme, çözme savındadırlar. Yukarda değişik ideolojileri karşıtlarına göre konumlandırmıştık. Belirli bir ideoloji toplumsal gelişme sonucunda koşulların elverişli hale gelmesi, kendisine bağlı siyasal akımın iktidar olması halinde toplum projesini uygulama imkanı bulur. (örneğin kapitalist gelişme liberalizmin uygulanmasını olanaklı kılar, örneğin monarşik düzenin gerilemesi sonucunda liberal akımın, geleneksel ve kapitalist düzen ve iktidarların devrilmesi sonucunda sosyalist akımın, ulusal bağımsızlığın kazanılmasıyla ulusçu akımın iktidara gelmesi). Ancak uygulamanın her zaman, çoğu zaman ideolojinin safiyetine uymadığı da gözlemlenir, bu bakımdan ideolojilerin ideal-tipik toplum projeleri ile uygulanmalarının şekilleri, sonuçları arasındaki belirgin fark saptanır. Örneğin liberalizmin tekelciliğe varması, sosyalizmin savladığı gibi kitle demokrasisini ve eşitliği sağlayamaması, gelenekçiliğin modernleşmeye uymak zorunda kalması, ulusçuluğun bağımlılığa son verememesi ve ulusal kalkınmayı sağlayamaması, hemen hepsinin anti-demokratik metotlarla uygulanması, gelişmeyi ve dengeyi yeterince sağlayamaması. Farklı ideolojiler karşıt veya farklı projeler sundukları ve siyasal akımlara yaşam verdikleri için aralarında mücadele yaşanır, belirli bir ideolojiye bağlı siyasal akımın iktidarına alternatif ideolojilere bağlı akımlar karşı dururlar, eleştiriler yöneltirler, amaç kendi ideolojilerinin iktidarıdır. En azından 19. yüzyıldan günümüze siyasal mücadeleler ve gelişmeye ideolojiler arasındaki mücadeleler yön vermiştir.

Diğer öge iyi, ideal sayılan toplum projesinin temelindeki dünya görüşüdür (weltanschauung), öyle ki bu dünya görüşünün doğruluğu savlanır. Dünya görüşü dünyayı ve toplumu açıklayıcı, yorumlayıcı

bir önermeler bütünüdür, toplum projesi bu önermeler ışığında formüle edilir. Belirli bir ideolojiyi benimseyenler bunların gözlüğüyle dünyayı ve toplumu görürler belirli bir ölçüde (kuşkusuz belirli bir ideolojiyi benimseyen kişilerin dünya görüşleri sadece bunlara bağlı değildir, ama ideolojinin dünya görüşü başka etkileri algılayan bir prizmadır da). Bu dünya görüşü bir felsefe ve etik, açık veya zımni bir toplum teorisi içerir. Örneğin liberalizmin dünya görüşü doğal düzenin ve serbest ekonominin iyiliği, bireycilik, özgürlük ve faydacılık (bireysel fayda-genel fayda uyumu) gibi ögeleri içerir. Muhafazakarlık ve gelenekçilik geleneklere ve bu arada dine bağlılıkla da tanımlanır, düzenin, dengelerin bozulmasından endişelidir. Sosyalizm eşitlikçilik ve toplumculuk ilkelerine dayandırılır, sosyalizm içinde ayrıntılı felsefi ve toplumsal teoriler üretilmiştir (marksizmin diyalektik ve tarihsel materyalizmi gibi, öyle ki komünist rejimlerde resmi teori olarak benimsenmişti). Faşist ve otoriter ideolojiler düzen ve güçlülük isteklerini dile getirir, genellikle eşitsizlikçidirler. Ulusçu ideoloji ulusal çıkar ve gücü ön planda tutar, ulusun iyi niteliklerini vurgular.

İdeolojinin dünya görüşü ve toplum projesi kendisini benimseyenler açısından, aynı zamanda bir yaşam ve eylem kılavuzudur. İdeoloji kendisini benimseyenlere belirli düşünüş ve davranış kalıplarını aşılar, bilinçli olarak ama aynı zamanda bilinç-dışı ve bilinç-altı mekanizmalarla da. Örneğin liberalizmi benimseyenler özgür ve bireyci bir yaşama meyillidirler. Muhafazakar ve gelenekçi görüşü benimseyenler geleneklere uymaya özen gösterirler, düzen ve güvenlik kaygıları ön plandadır. Sosyalistler eşitlikçi bir espriyle hareket ederler, ilericidirler (çünkü sosyalizmin esası mevcut düzenin eleştirisi, yeni bir düzenin hedeflenmesidir). Faşist ve otoriter görüşlere sahip olanlar hiyerarşik ilişkilere eğilimlidirler. Ulusçular ulusal değerlerine bağlı kalmaya özen gösterirler.

Ancak ideolojiler insanları yaşamlarından çok eylemlerinde yönlendirirler. Gerçi yaşam bir eylemler bütünüdür, ama burada kastımız siyasal etkinlik anlamında eylemdir. İdeolojiler çevresinde siyasal akımlar ve kitle örgütleri oluşur. İdeolojiyi benimseyenler bu akımların eylemlerine katılırlar, örgütlerine üye olurlar, bu örgütler sosyal yaşama katılımlarının önemli bir boyutudur (üyelik, toplantılar, gösteriler, çatışmalar, kültür etkinlikleri, ideoloji doğrultusunda basın ve kitap okuma, tartışma ve görüş savunma gibi). Birçok ideoloji devrimlere, düzen değişikliklerine yol açmıştır, ideolojileri benimseyenler bu süreçteki eylemlere de katılırlar (iktidara gelmek için, iktidardayken). İdeolojiler kendilerini benimseyenlerin yaşamlarını ve eylemlerini yönlendirir, ama tümüyle değil çünkü başka faktörler de etkili olur (toplumsal kültür ve toplumsallaşma süreçleri, çevresel koşullar ve ortam, kişilikleri), pratik teoriye her zaman uymaz. Siyasal eyleme yöneltici etki görece yüksek olsa bile, yaşam tarzları benimsedikleri ideolojiye her zaman uygun düşmez. Bazı ideolojilerse daha gevşek yapıdadır, siyasal örgütlenme ve eyleme pek yöneltmezler. Ayrıca ideolojilerin etkisi bir yönden geleneksel yapının sürdüğü, diğer yönden gelişmenin ileri düzeye vardığı toplumlarda azalır. Bu bakımdan daha katı ve siyasal akımlarla belirgin bağları olan ideolojilerin yönlendirici etkisi daha fazladır (örneğin komünizmin, öncesinde sosyalizmin, faşizmin, bazan ulusçuluğun), hem örgütlenmeler ve mobilizasyon vasıtasıyla siyasal eyleme daha fazla yönelttikleri, kişinin sosyal yaşamının daha fazla bir bölümünü kapsayabildikleri, hem de katı ilkeleri olduğu için. Daha katı ideolojilerin kılavuz özelliği salt siyasal eylem düzeyinde kalmaz, tüm yaşamsal etkinliklere yayılır, bu bakımdan totaliter olarak da nitelenirler.

İdeoloji yaşam ve eylem kılavuzu olduğu için, aynı zamanda kimlik ve dayanışma sağlayıcıdır. Bu açıdan ideolojinin belirli bir siyasal akıma yaşam vermesi, o temelde örgütler kurulması ve eylemler yapılması belirleyicidir. Böylece ideo-politik bir kimlik oluşur, kişi sosyalist, komünist, faşist, liberal, muhafazakar olarak tanınır, kendini tanımlar. Bu etkinlikler çerçevesinde başkalarıyla ilişkiler kurulması, ortak düşünüş ve davranış alışkanlıkları edinilmesi ideo-politik bağlılığın bir dayanışma grubuna dönüşmesini sağlar, aynı ideolojiden olanlar kendilerini şu ya da bu ölçüde dayanışma içinde hissederler. Kimlik oluşumu ve dayanışma kurulması aynı dünya görüşünün şekillendirdiği kafa yapısı, aynı toplum projesinin gerçekleştirilmesi için ortak çaba gösterilmesinin ürünüdür. Aynı zamanda ideolojinin gösterdiği karşıtlık unsurunun katkısı belirleyicidir, karşıtlık unsuruna duyulan hasmane duygular, ona karşı mücadelede kurulan bağlar vasıtasıyla (sosyalizm-komünizmde kapitalist ve baskıcı sağ düzen, faşizmde komünizm-sosyalizm ve karşıt ırklar, ulusçulukta yabancı ve ulusa aykırı güçler, geçmişte cumhuriyetçi liberalizmde monarşi, liberal demokratizmde anti-demokratik rejimler gibi). Görece katı ideolojiler kimlik ve dayanışma sağlamada daha etkilidirler, çünkü belirgin karşıtlık unsurları vardır ve onların devrilmesi için çalışılır, onlar olumsuz gözle görülür, hatta kendilerinden nefret edilir, her türlü olumsuzluğun atfedildiği günah keçisi haline gelebilirler. İdeolojik bağlılık nedeniyle kişisel çıkarlar önemsenmeyebilir, fedakarlıklara katlanılabilir, birincil bağlar zayıflayabilir (örneğin aynı ailede ideolojik temelde bölünme olabilir, geleneksel bağlılıklardan vazgeçilebilir), buna karşılık aynı ideolojiye sahip olunanlarla arkadaşlık bağları ön plana çıkabilir.

b) İdeolojik politika

Modern çağda siyasal gelişme sürecine ideolojilerin, ideolojik mücadelelerin yön verdiğini belirtmiştik. Yeniçağ'da mutlakçı monarşik düzenin eleştirilmesi sürecinde liberal ideoloji oluşmaya başlamıştır, doğal düzen ve haklar, anayasal ve parlamenter, halka, yasalara ve güçler ayrılığına dayanan bir yönetim, serbest pazar ve mülkiyet fikirleri çevresinde. Bu fikirlere dayanan devrimler (İngiliz, Amerikan, Fransız devrimleri) liberal parlamentarist düzene geçişi başlatmıştır. 19. yüzyılda monarşik gelenekçiliğe karşı mobilizasyonlar önemli ölçüde liberal bir ideolojiye dayanmıştır, keza yüzyıl boyunca gelişen kapitalizm de ekonomik liberal ilkeler üzerinde temellenmiştir. Diğer yönden gelenekçi, muhafazakar bir ideoloji de oluşuyor ve gelişme süreci liberalizmin muhafazakarlığa yakınlaşmasına yol açıyordu, aynı zamanda liberalizm içinde gelenekçiliğe karşı mücadeleyi sürdüren ilerici radikal bir kanat beliriyordu (radikalizm ideolojisi). Bu yüzyılda diğer önemli gelişme 20. yüzyılda ideolojik politikanın odağı haline gelecek olan sosyalizmdir, liberal kapitalist düzene ve geleneksel rejimlere karşı mücadeleye girişmiş, ardından sosyalist partiler ve sendikalar kurulmuştur. Sosyalizm içinde değişik kanatlar vardı: ütopik sosyalizm, anarşizm, reformcu sosyalizm, marksizm…

Bu temelde 20. yüzyıl ilk yarısında ideolojik politikanın güç kazandığı görülür, Rusya'da devrimin ardından komünizm sosyalizm içinde ideolojinin ön plana çıkarıldığı bir akım olarak belirir, karşısında ise reformcu sosyalizm ya da sosyal-demokrasi vardır. Sağ yanda ise faşizm yeni bir ideolojik dalga olarak hızla yayılır, birçok ülkede iktidara gelir, komünizme ve sosyalizme, liberal

demokratizme karşı mücadele içinde gelişir. İki savaş döneminde faşizm-komünizm karşıtlığı ideolojik mücadelenin odağı olarak belirir. 19. yüzyıldan itibaren gelişen bir diğer ideolojik dalga ulusçuluktur, ulusal bağımsızlık ve birlik mücadelelerinde kendini gösterir, karşıtı yabancı imparatorluklardır esas, liberalizmle uyuşur. Giderek ülkeler arasındaki güç mücadelesi çevresinde karşıt ulusçulukların mücadelesi ortaya çıkar, ulusçuluk muhafazakarlaşır, emperyalistleşir, hatta ırkçılığa kayar (iki savaş dönemi faşizmi aşırı ulusçudur, ırkçılık keskin bir biçimde gözükür). Sömürgeleşen-bağımlılaşan Üçüncü Dünya'da ise liberal fikirlerle yakınsı Batı tipi modernleşmecilik, buna karşı gelenekçi tepkicilik, nihayet sömürgeci-emperyalist egemenliğe karşı ulusçuluk ideolojik politikanın ana vektörleridir.

1945 sonrasında dünya politikasına ideolojik mücadele yön vermeye devam etmiştir. Faşizmin yıkılmasının ardından, liberal kapitalist ve demokratik Batı bloku ile dünya çapında yayılma gösteren komünizm arasındaki karşıtlık ön plana çıkmıştır. Ancak komünist ülkelerde ideoloji yön vericidir (bu nedenle ideolojik sistem olarak nitelenir), buna karşılık Batı'da ideolojilerin yakınlaşmasına tanık olunur (liberal, muhafazakar, sosyal-demokrat sentezinden sözedilir) ve ideolojik politika zayıflar, aynı zamanda eleştirel neolojist ideolojiler önem kazanır (ekolojizm, feminizm, neo-sosyalizm, neo-liberalizm gibi). Komünizm içinde farklı ideolojik yorumlar ortaya çıktığı gibi, ideolojinin etkisinin giderek zayıfladığı da gözlemlenir, bu süreç post-komünizme varır (ama post-komünizme geçiş süreci komünizme karşı liberal ve demokratik, ulusçu ideolojiler temelinde mücadelenin sonucudur esas). Bağımsızlığa kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde ulusçuluk ideolojisi ana odak ve ortak paydadır, bu temelde belirli bir bütünleşme gerçekleşir, ama ulusçuluğun ötesinde farklı ideolojiler arasında mücadele bu ülkeleri de cazibe alanına alır. Komünizmin yayılması bir eksendir, aynı zamanda Üçüncü Dünya'ya özgü devletçi ve reformcu sosyalist bir ideoloji yayılır. Sağ yönde ise faşizmden de etkilenen otoriter bir ideoloji varlık gösterir. Bu üçlü (ulusçuluk, komünizm ve sosyalizm, sağ otoritarizm) Üçüncü Dünya'da anti-demokratik rejimlerin ideolojik temelleriydi. Ayrıca gelenekçi ideolojiler etkiliydi ve 20. yüzyıl son çeyreğinden itibaren İslamcı dinsel ideoloji önemli bir siyasal hareketlenmeye kaynaklık etti. Üçüncü Dünya'da bir başka çelişme modernleşmecilikle (sol, merkez ya da sağ) gelenekçilik (sağ) arasındaydı. Keza ulusal reformculukla uluslararası liberalizm çelişkisini de belirtmek gerekir. Ayrıca sağ ya da sol anti-demokratik rejimlere karşı liberal demokratizme dayanan tepki de 1980'lerden itibaren önem kazanmış ve yerine göre diğer ideolojilerle eklemlenmiştir.

Görüldüğü gibi modern çağ politikasında ideoloji temel bir yönlendiricidir, hem sosyo-ekonomik sorunsalla (yani düzen sorunuyla, kapitalizm ve sosyalizmle, gelişmeyle, sınıf çelişkileriyle), hem siyasal sorunsalla (rejim sorunuyla, monarşi ve parlamentarizmle, demokrasi ve diktatörlükle), hem ulusal sorunsalla (bağımsızlıkla, güç mücadelesiyle), hem de kültürel sorunsalla (modernleşme ve gelenekçilikle, dinle) ilgilidir, farklı ideolojiler bu sorunsallarla ilgili farklı çözümler önermişlerdir.

Ancak modern çağ politikası tümüyle ideolojik değildir, bu bakımdan ideolojik politikayla diğerleri karşıtlığı kurulur. Temel karşıtlık ideolojik politika-pragmatik politika arasındakidir. Batı'nın 20. yüzyıl ikinci yarısında ideolojik politikadan pragmatik politikaya geçtiği ileri sürülür, göstergesi partiler arasındaki farkların azalması, sorunlara ideolojiye göre değil de pratik koşullara ve teknik gereklere göre ve genellikle ılımlı, uzlaşmacı çözümler önerilmesi, getirilmesidir. Ancak pragmatizm

politikada her zaman için vardır, dolayısıyla ideolojik politikanın etkili olduğu koşullarda da ne ölçüde ideolojik ne ölçüde pragmatik davranıldığına bakılabilir. Birçok parti belirli bir ideolojinin adıyla anılır, ama o ideolojiyle bağları iyice zayıftır, zayıflamıştır. Ayrıca bazı ideolojiler daha pragmatik sayılır, örneğin liberalizm, daha öteye muhafazakarlık ve sosyal-demokrasi, hatta ulusçuluk ve otoritarizm. Bu bakımdan dar anlamda ideolojik politika denilince, daha çok sağda ve solda köktenci denilen ideolojilerin etkili olduğu süreçler anlaşılır, komünizm ve faşizm ideolojik politikanın tipik örnekleri olarak gösterilmiştir. Ancak diğerlerinde de güçlü dozda bir ideolojizm görülebilir (belirli fikirlere bağlılık, diğerleriyle uzlaşılamaması), liberalizmde, gelenekçilik ve muhafazakarlıkta, ılımlı sosyalizmde daha ideolojik devreler-daha pragmatik devreler ayırımı yapılabilir: 19. yüzyıl başında liberalizm daha ideolojiktir, sonra ideolojizmi zayıflamıştır, sosyalizm başta ideolojikti ama giderek pragmatikleşti, gelişmekte olan ülkelerde gelenekçilik daha ideolojikken gelişmiş ülkelerde muhafazakarlık pragmatiktir, vs. Bu bakımdan ulusçuluk enigmatik bir konumdadır, tüm ulusu birleştirmeyi hedeflediği için ideolojik bölünmeyi aşıyor denilebilir, ama yarattığı mobilize edici fikri ve duygusal bağlılık, ulusal yüceltim, başka uluslarla çatışmacı ve dışlayıcı ilişkiler ideolojizm dozunu arttırabilmektedir. Ama ulusçuluğun gelişim sürecinde pragmatizm eğilimi de görülmüş, başka uluslarla uzlaşmaya varılabilmiştir, uluslararası planda güçler arasındaki ilişkilerde, Üçüncü Dünya'nın bağımsızlaşma sürecinde görüldüğü gibi.

İdeolojik ve pragmatik politika ikilemine bir de geleneksel (ve partikülarist) politika eklenebilir. Özellikle geri, gelişen ülkelerde geleneksel politika ağırlığını sürdürür, bu da halkın siyasete geleneksel otoritelere (eşraf ve feodalitelere, dinsel ve kabilevi liderlere, monarşiye) bağlı, güdümlü olarak katılmasında kendini gösterir. Gelenekçi ideolojilerin etkisi geleneksel politikadan biraz farklıdır, gelişme sürecinde gelenekçi tepkilerle ilgilidir, daha özerk bir kitlesel katılım sağlar, ama geleneksel politikayla da eklemlenir. En önemli gelenekçi ideoloji türü dinci ya da dinsel ideolojilerdir. Partikülarizm ise geri, geleneksel özelliklerin sürdüğü yapıda etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel, bölgesel nitelikte birincil bölünmelerin ağırlığıyla ilgilidir. İdeolojik politikayla bürokratizm ve teknokratizm karşıtlığı da kurulur. Kurallara dayalı ve görece özerk bürokratik yönetim tarzı ideolojik tercihlerle çelişir, ideolojik sistemlerde bürokrasi ideolojik partiye bağlanır ama orada da bürokrasiyle ideoloji arasında çelişkiler başgöstermiş, zamanla bürokrasi güçlenmiştir (örneğin komünizmde ideolojinin zayıfladığı, bürokrasinin güçlendiği saptanır). Keza teknokrasinin etkin sonuç elde etmeyi ve koşullara uyarlanmayı esas alan teknik yönetim tarzı da ideolojizmle çelişir, Batı'da ideolojik politika karşısında pragmatik politikanın güç kazanmasına koşut olarak teknokratizmin güçlenmesine tanık olunmuştur.

c) İdeoloji üzerine teoriler

Şimdiye kadarki analizlerimiz daha çok ideolojilerle ilgiliydi, ancak onun ötesinde tekil olarak ideolojiden, bir toplumun ideolojik düzeninden, bir toplumda egemen ideolojiden sözedilir. Az-çok siyasal kültür yapısıyla, hatta genel olarak tüm kültürel yapıyla eşanlamlıdır (başta ideolojinin geniş anlamının onu az-çok kültürle özdeşleştirdiğini belirtmiştik). Marksizmde ideoloji toplumun üstyapısının devlet ve siyaset dışındaki diğer alanıdır, zihniyet yapılarını, düşünce şekillerini kapsar.

Ekonomik altyapının ve ondan kaynaklanan sınıfsal ilişkiler ve mücadelelerin devlet-siyaset gibi ideolojiyi de belirlediği ileri sürülür, her toplumun kendi ekonomik ve sınıfsal yapısına uygun bir ideolojik üstyapısı vardır. Devlet gibi topluma egemen ideoloji de egemen sınıfın damgasını taşır, onun ideolojisidir. Bu bakımdan kapitalizmde liberal burjuva ideoloji, feodalizmde dinsel feodal ideoloji egemendir. Marksist düşünür Antonio Gramsci bu olguyu ideolojik hegemonya kavramıyla formüle eder. Ancak egemen sınıfın ideolojisinin dışında başka ideolojiler de varlık gösterir, hegemonya kuramasalar bile toplumda belirli bir etkililiğe sahiptirler. Siyasal mücadelenin çok önemli bir yönü ideolojik mücadeledir ve her ikisi de sınıfsal mücadelenin yansısıdır. Marksizmin ideoloji konusunda bir diğer savı ideolojinin bilimden farklı olarak yanılsamalara ve aldatmacalara dayandığıdır, bu bakımdan toplumsal gerçekliği çarpıtıcıdır ve toplumda yabancılaşma yaratıcıdır (feodalizmde, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında dinsel yabancılaşma, kapitalizmde meta ve para fetişizminde kendini gösteren ekonomik yabancılaşma gibi) ve bu yanılsama, aldatmaca ve çarpıtma esas itibarıyla egemen sınıfsal düzenin çıkarına uygundur, onu meşrulaştırır, tabi sınıfların durumu kabul etmesini sağlar (yönetimi, düzeni meşru görmelerini sağladığı gibi, kendi olumsuz durumlarını olağan görmelerini, bazı beklentilere kapılıp yatışmalarını sağlar).

Marksizmin devlet-siyaset teorisi gibi ideoloji teorisi de ekonomist ve sınıfsal belirlemeciliği nedeniyle, fikirlerin rolünü ve öz-dinamizmini ihmal ettiği gerekçesiyle eleştirilir. Ancak marksizm içinde devletin göreli özerkliğini vurgulayan yaklaşım gibi ideolojinin etkililiğini vurgulayan bir yaklaşım da vardır. Bir kere sosyalist ideoloji temelinde işçi sınıfını bilinçlendirerek kapitalist düzeni devirmek ve sosyalizmi kurmak amacı vardır. Yani ideoloji salt bağımlı değişken olarak görülmez, sosyo-ekonomik düzeni değiştirmede yönlendirici bir kılavuz olarak nitelenir (Lenin devrimci ideoloji olmadan devrimci pratik olmaz sözüyle bu olguyu vurgular). Sadece sosyalizme geçişte değil, öncesinde kapitalizme geçiş sürecinde de liberal ideolojinin yayılan etkisi monarşik feodal düzenin devrilmesinde belirleyici olmuştu. Ayrıca marksizm bilimsel sosyalizm olma savındadır, önceki ideolojilerden farklı olarak bilimsel sosyalizmin yanılsama ve aldatmacaları aşacağını ileri sürer. Aslında bu analiz marksizmde üstyapının altyapı üzerinde karşı-etkisi olduğu genel önermesi çerçevesinde yer alır. Bu karşı-etki düzen değişimi süreçlerinde ivme kazanır: egemen sınıfa karşıt sınıfların ideolojilerinin bilinçlendirici ve devrime yöneltici etkisi, ekonomik ve siyasal düzeyde eski yapılar sürerken yeni ideolojilerin toplumda yayılabilmesi (Aydınlanma'nın feodal monarşik sistem içinde liberal burjuva ideolojinin güçlenmesindeki ve Fransız devrimi üzerindeki etkisi klasik bir örnektir, keza kapitalizm altında sosyalist ideolojinin yayılabilmesi de), tersine ekonomik ve siyasal yapılar değişmişken, değişirken eski ideolojilerin direnç göstermesi, toplumda nüfuzunun sürmesi (örneğin kapitalist gelişme sürecinde gelenekçi ve dinsel ideolojilerin süregiden etkisi).

Marksizm içinde bazı düşünürlerse ideolojinin rolünü bu genel kalıbın ötesinde daha fazla önemserler. Yukarda sözünü ettiğimiz Gramsci toplumdaki sınıfsal egemenlik sistemi içinde ideolojik hegemonyanın stratejik önemini vurgular, egemen sınıf organik aydınları vasıtasıyla bu hegemonyayı sağlar ve yeniden-üretir. İdeolojik hegemonyanın önemi kültürel bakımdan ileri olan gelişmiş ülkelerde daha da artar, çünkü toplum içinde ve alt sınıflar arasında nüfuz etmiştir. Bu toplumlarda işçi sınıfı önce kendi organik aydınları vasıtasıyla sivil toplum içinde ideolojik hegemonya kurmaya çalışmalıdır, geri toplumlardan farklı olarak öncesinde ideolojik hegemonya sağlanmadan devrimle

siyasal iktidar ve düzen değişikliğinin tutunamayacağını belirtir. İdeolojinin önemini vurgulayan bir başka marksist Louis Althusser'dir, ideolojik devlet aygıtları kavramını formüle eder, egemen sistemin varlığını ve hakimiyetini sürdürmesinde ideolojiye ve ideolojik aygıtlara hayati bir rol atfeder. Bunlar arasında sadece devlet kurumları değil, sivil toplum içindeki örgütlenmeler de yer alır, hemen hemen bütün kurumlar ideolojik aygıtlar arasında sayılır: dinsel aygıt, okul aygıtı en önemli odaklardır, iletişim aygıtı, siyasal aygıt, daha öteye ekonomik aygıt, aile aygıtı. Tümü egemen ideolojinin üretiminde, topluma benimsetilmesinde aktif rol oynarlar. Frankfurt okulu teorisyenleri ideolojinin yanılsama yaratıcı, yabancılaştırıcı etkileri üzerinde dururlar. Freud'un psikolojisiyle marksizm arasında sentez girişiminde bulunurlar, bu bakımdan bilinç-dışı, bilinç-altı süreçlerin zihniyet yapısının, ideolojinin oluşumunda rolünü önemserler. Ernesto Laclau ise, siyasal hareketlerin gelişiminde, toplumun yerleşik zihniyet yapılarına uygunlukları nedeniyle bazı ideolojik sabitlerin popüler çağrı kapasitesinin yüksek oluşunu vurgular, bunları popüler sabitler olarak adlandırır, bu sayede bazı siyasal hareketler toplumda ideolojik hegemonya sağlamada daha başarılı olmaktadırlar.

Marksizm dışındaki ve marksizmin eleştiricisi teorilerde ideoloji konusu önemsenir, fikirlerin tarihsel ve toplumsal süreç içinde güçlü etkisi, özerk devinimi vurgulanır. Tarihsel süreçte fikri mücadelelerin de en az ekonomik-sınıfsal mücadeleler kadar etkili olduğu ileri sürülür. Weber sosyolojisi anlayış yapılarının rolü üzerinde odaklanır, sadece nesnel süreçlerin olguları açıklamada yeterli olamayacağı, onların algılanma şekillerinin etkisini de dikkate almak gerektiği vurgulanır. Bu hipotez günümüzde genel kabul görmektedir, denilebilir. Weber'in Protestanlığın kapitalist gelişme sürecinde güçlü etkisini vurgulayan tezi bu açıdan önemli bir örnektir, her ne kadar Protestanlık ideoloji değil din olsa bile, bu tez fikri bir sistemin belirleyiciliğini gösterir. Daha sonra bu örneğin izinde dinin, geleneklerin, fikir sistemlerinin gelişme sürecinde güçlü etkileri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Geleneksellik ve modernleşme ikilemi gelişme sürecindeki toplumlarda ideolojik yapının temel sabiti olarak analiz edilir. Bazı toplumların gelişme potansiyeli gösterememeleri, gelişme sürecindeki bunalımları geleneksel zihniyet yapılarının veya geleneksel ideolojinin direnciyle açıklanır. Ters yönde, modernleşme sürecindeki toplumlarda modernleşmeci ideolojiler ve onları ilk benimseyen, dile getiren, yayan elitlerin rolü vurgulanır. Bu bakımdan ekonomik ve siyasal gelişme için önce modern bir ideolojiyi benimseyen elitlerin varlığı gerekli görülür. İdeolojinin etkisi iki momentte düşünülür: bazı ideolojilerin elitleri kendine çekici kapasitesi, ardından toplumu peşinden sürükleyici kapasitesi. Gelişmiş toplumlarda ideolojilerin etkisinin zayıfladığı, bunun siyasal kutuplaşmayı engellediği için olumlu olduğu, gelişmişliğin koşullarından birinin de bu olduğu belirtilir (bu nedenle ideolojinin sonundan sözedilmiştir), ama tersine ideolojilerin etkisinin süregittiği veya etkisinin zayıflamasının toplumda boşluk, perspektifsizlik yarattığı da ileri sürülür.

İdeoloji kavramı sıklıkla olumsuz anlamda kullanılır, aldatıcı, demagojik, sabit fikirli, siyasal kutuplaşma ve çatışmayı körükleyici, totaliter bir düzene kaynaklık edici etkileri nedeniyle. Aslında 19. yüzyıl başlarında ideoloji terimi ilk ortaya çıktığından beri böyle bir olumsuzlama vardır, Napolyon'dan beri ideologlar toplumu yanlış yönde sürükleyen, kitleyi aldatan unsurlar olarak nitelenmiştir.

İdeolojinin, düşünsel sistemlerin yapısının analizi bir başka eksendir ve kültürün analiziyle kesişir. Bu bakımdan değerler, zihniyetler, normlar ve simgeler, açıklama, değerlendirme, algılama şekilleri gibi değişik kategoriler üzerinde durulur. Ancak ideolojinin kendi başına açıklayıcı olamayacağı, geri-planındaki faktörlerin ideoloji üzerindeki belirleyici etkisi de kabul edilir; modernleşmeci ideolojinin ve modern çağın ana ideolojik akımlarının gelişmesinin ardında ekonomik gelişmenin, dış dinamiğin yattığı vurgulanır. İdeolojiyi belirleyici faktör olarak Nietzsche iktidar mücadelesini, Freud insan doğasının libidinal yapısını öne çıkarır (başka psikolojik etmenler de belirtilebilir). Mannheim ve bilgi sosyolojisi akımı toplumların ideolojisini, fikri yapısını değişik toplumsal ve tarihsel bağlamlar tarafından belirlenmiş, bu nedenle birbirinden farklı entelektüel ve ruhsal haller olarak analiz ederler, ama bu belirlemede uzun sürede kalımlılık kazanmış fikirler ve değerlerin, kültürel, psikolojik ve biyolojik faktörlerin etkisini de vurgularlar (Mannheim'ın belirleyici altyapı kavramı ekonominin dışında bunları da içerir), Scheler kurumlaşmış içgüdüsel güçlerden sözeder.

d) İdeolojinin aygıtları ve işlevleri

İdeolojik aygıtlar ve ideolojinin işlevleri toplumun ideolojik yapısının analizinde bir başka eksendir. Yukarda Althusser'den sözederken belirttiğimiz gibi bütün siyasal ve toplumsal kurumlaşma ideolojinin üretimi ve yeniden-üretimindeki, toplumda yayılması ve benimsetilmesindeki rolüyle ideolojik aygıt işlevselliği görebilmektedir. Bu açıdan devlet ve resmi ideoloji başta belirtilir, özellikle anti-demokratik ve ideolojik rejimlerde, ama diğer yönden devlete ve iktidara karşı muhalefet bazı ideolojilerin savunucusu olarak ortaya çıkar, o ideolojiler temelinde mevcut meşruluk sistemini sorgular. Geleneksel çağlarda din toplumun ideolojik düzeninin temel unsurudur, devlet içinde yer alan dinsel aygıt bu alanda esas aktördür. Modern çağda da toplumun ideolojik düzeninde dinin rolü azalmakla birlikte sürer ve gelenekçi dinsel ideolojiler modern politikada etkili olmuştur (bu etkinin bir yönü de dinsel-gelenekçi tepkiciliktir). Siyasal partiler çoğu zaman belirli ideolojilerin adlarıyla anılırlar (liberal, sosyalist, muhafazakar, dinsel, ulusçu gibi), ama her zaman vurgulu bir ideolojizmin temsilcisi değildirler, yine de ideolojik politikanın esas aktörü olmuşlardır. Toplumsal örgütlenmeler belirli ideolojilerle yakın bağlar içinde olmuşlardır (sendikaların başlangıçta sosyalizmle yakınsılığı, belirli fikir ve amaçlar doğrultusunda kurulmuş dernekler gibi). Eğitim sisteminin ideolojinin üretimi ve yayılmasındaki rolü vurgulanır, okullar resmi ideolojinin ilk öğrenildiği yerdir, ama toplumların gelişme sürecinde alternatif muhalif ideolojiler de eğitim sistemi içinde güçlü mevziler edinebilmiştir. Keza iletişim sistemi ideolojinin yayılmasında stratejik bir rol oynar, fakat post-modern çağda kitle iletişiminin daha çok dezideolojize edici etkileri vurgulanır. Çeşitli toplumsallaştırıcı yapılar, bu arada aile toplumda egemen ideolojinin mensuplarına ve yeni kuşaklara aktarımında rol oynarlar. Toplumda yaygın zihniyetler ve popüler sabitler geniş anlamda toplumun ideolojik düzeninin çok önemli unsurlarıdır, ama dar anlamda ideolojik politikayla uyumsuzlukları da saptanır. Çeşitli toplumsal kesimlerin alt-kültürleri o kesimlerde etkili olan ideolojilerin aktarım alanlarıdır (örneğin liberalizmin burjuva ve bazı küçük burjuva alt-kültürlerindeki ağırlığı).

İdeolojinin işlevlerine yukardaki satırlarda yeri geldikçe değindik. Kısaca sıralayalım: düzenin ve yönetimin benimsetilmesi ve meşrulaştırılması versus meşruluğunun sorgulanması (bu temelde

bazı ideolojiler düzen değişikliğinin yön vericisi olmuştur), toplumun, taraftarların çevreyi algılama şekillerinin oluşturulması, bu temelde psiko-kültürel dengeye katkıda bulunulması veya tersine onu bozucu bir etki yaratılması, siyasal mücadelelerin yönlendirilmesi, sosyal yaşama katılım, kimlik ve dayanışma sağlanması…

2. LİBERALİZM

Liberalizm 19. yüzyıldan günümüze modern çağın egemen ideolojisi gibidir. Üç yönlü düşünülebilir: özel mülkiyet ve serbest pazara dayalı liberal bir ekonominin, liberal demokratik bir siyasal düzenin, liberal bir toplumun ve modernleşmenin savunusu. Her üçü de modern çağda meşru sistem olarak görülmüştür, ama uygulanması her zaman başarılı olamamış ve geleneksellik, anti-demokratik rejimler, devletçilik ve sosyalizm tarafından pratikte hem yadsınmış hem de aralarında bileşimler meydana gelmiştir.

Liberalizmin temel ilkesi ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel her alanda özgürlüktür. Liberty (liberte) sözcüğü Batılı dillerde özgürlük anlamına gelir. Ekonomik özgürlük serbest pazar, özel mülkiyet ve girişimle ilgilidir. Siyasal özgürlük demokratik sistemi öngörür, düşünce, katılım ve örgütlenme özgürlüklerini kapsar. Genel olarak özgürlük insanların mutluluğunun güvencesidir. Liberalizmin diğer temel ilkesi bireyciliktir: birey hak ve özgürlükleri, ekonomide bireysel girişim ve mülkiyet savunulur, bireysel çıkarla genel çıkar arasında uyum olduğu ileri sürülür. Siyasette temel kural çoğunluk yönetimidir, ama liberal anlayışa göre, böyle bir yönetim azınlık ve birey haklarının ihlali pahasına olmamalıdır.

Bazı liberal anlayışlar saf özgürlükçüdür, özgürlüğün mutlak ve kendi başına iyiliğine hükmedilir. Bazılarıysa faydacı bir zihniyetle özgürlüğü ister, ekonomik gelişmeyi ve refahı sağladığı için özgürlük benimsenir ve bazı amaçlar için özgürlükler kısmen sınırlanabilir. Genel bir ilke ise kişinin özgürlüğünün sınırının başkalarının özgürlüğü olduğudur. Liberal özgürlük fikrinin kökeninde doğal düzen anlayışı vardır, şeylerin doğal akışının bozulması toplum için olumsuz sonuçlar doğurur, doğal düzende denge ve gelişme kendiliğinden sağlanabilir. Buna karşılık, gelişigüzel değil düzenli bir özgürlüğü savunanlar da vardır. Kendiliğinden denge, gelişme ve adalet her zaman sağlanamaz, özgürlüğün koşullarının yaratılması için bazı konularda devlet ve toplumdan müdahaleler gerekir. Etik, kurallar, devlet, ekonomik gelişme, kültürel gelişme ve eğitim özgürlüğün altyapısı olarak görülür.

Ekonomik liberalizm serbest pazar ekonomisiyle özgürlük arasında ilişki kurar. Siyasal yaşamda ise çoğulculuk özgürlüğün gerçekleşme şeklidir: çok parti, sivil toplumda ve kamuoyunda farklı örgütler ve görüşler, iktidarda güçler ayrılığı olmalıdır. Toplumsal yaşamda ise tekdüzeliğe karşı çıkılır, çeşitlilik olması, farklılıkların korunması istenir. Özgürlükle birlikte sözü geçen bir ilke eşitliktir, ama liberalizm pek eşitlikçi değildir, daha çok hukuki eşitlikten yanadır, sosyal eşitlik, hatta bazan siyasal eşitlikten yana değil. Tocqueville merkezi devletin eşitlikçiliğinin, kapsayıcı ve homojenleştirici etkisinin özgürlüğün sonu olacağından endişelenir. Özgürlüğün karşıtları iki yönde aranır. Yönetimlerden, devletten gelen baskılar biridir, eski rejim (mutlakçı monarşi), çağdaş otoriter

rejimler ve totalitarizm gibi. Daha öteye tüm devletler ve iktidarlar biraz özgürlüğü kısıtlayıcıdır, liberalizm her ne kadar devletin gerekliliğini yadsımasa da devlet müdahaleciliğine karşıdır. Diğer yön toplumdan, çoğunluktan gelen baskıdır, kitle ve kitleden gelebilecek bir diktadır. Keza koşulların zorlayıcılığı ve elverişsizliği de özgürlüğü kısıtlayıcıdır. Ekonomik düzen de özgürlük karşıtı olarak görülebilir (devletçi ekonomik düzen, bazan serbest pazar da).

Liberalizm hızlı gelişme yaşanan bir çağın ideolojisidir, 19. yüzyıldan itibaren bin yıllık yapı kökten değişir. Gelişme kaçınılmaz görülür, her alanda gelişme amaçlanır (teknik, ekonomik, sosyal, düşünsel, ahlaki). Gelişme ilkesinin koşutu etkinlik ilkesidir, etkinlik başarı ve gelişmenin ön koşuludur. Bir diğer ilke faydacılıktır, fayda geleneksel erdemliliğin yerini alır. İnsanlar kendi kişisel faydalarını hedeflerlerse maksimum toplumsal fayda elde edilir. Yönetim sadece toplumun faydasını arttırmayı amaçlamalıdır, liberal düzen fayda ve mutluluk maksimizasyonunu sağlayan rasyonel sistemdir. Liberalizm dayanışmacı ve toplulukçu bir düzeni savunan gelenekçilikle (ya da hiyerarşik bir toplulukçulukla) ve sosyalizmle (ya da eşitlikçi bir toplulukçulukla) çelişir, bütünleşme pazar ekonomisi ve pazar toplumu vasıtasıyla kendiliğinden sağlanır.

Düşünce özgürlüğü ilkesini hoşgörü ve uzlaşma ilkeleri tamamlar. Başkalarına hoşgörüyle yaklaşmak, düşüncelerini hoşgörmek gerekir. Uzlaşma ilkesi ise farklı görüş ve çıkarların bir arada varlığını öngörür, ara çözümlere varılmasını gerektirir. Liberal siyasal düzen çatışmacı ve otoriter sistemlerin karşıtı ve katılımcı bir sistem olarak düşünülür. Ancak liberalizmin sosyal darwinist bir yaklaşımı da vardır: toplum ve pazar çatışmacı bir yapıdadır, rekabet ilkesine dayanır, daha iyi ve güçlü olanlar kazanır, zayıflar elenir. Liberalizmin hümanizmle ilişkisi kişi hak ve özgürlükleri dolayımıyladır. Aynı zamanda laisist yönelimlidir, gelenekçi akımların dinsel yöneliminin aksine. Çoğu düşünce akımı gibi bilimselcidir, ama pozitivizm gibi müdahaleci bir bilimsel yönetim önermez.

Liberal anlayışta bir müdahalecilik şekli olarak görülen siyaset ekonomiye göre ikincildir, ekonomik başarı önce gelir, devlet müdahaleciliğine karşıdır. Devletin rolü düzen ve güvenliğin sağlanması, hukuksal düzenleme, dışa karşı savunmadır. Böylece serbest ekonomik etkinliğin çevresel koşulları sağlanmış olacaktır. Devletin altyapının kurulması, karlı olmadığı için kişilerin yapmak istemeyeceği işlerin yapılması gibi ekonomik işlevleri de olabilir. Ancak sosyal liberaller liberal ekonomik düzenin sosyal dengesizliklere yol açtığını ve ekonomik krizleri önleyemediğini kabul ederek mülkiyetin sınırlanmasını ister, sosyal yeniden bölüştürücü önlemler önerirler. Birçok liberal serbest pazarın yaratacağı büyük şirketlere karşı bireysel küçük mülkiyeti savunur. 20. yüzyılda ise, liberal kapitalist sistemin krize düşmesinin ardından keynesian liberalizm kapsamlı bir devlet müdahaleciliğini gerçekleştirmiş, gelişmiş Batı liberal-sosyal sentezi bir sistem kurmuştur. Ancak 20. yüzyılın sonlarında neo-liberalizm yeniden klasik liberal anlayışa dönüşü savunmuştur, bu yönde adımlar atılmasına karşın devletsel müdahalecilik kısmen sürmüş, gelişme liberalleşme kadar sosyalleşme yönünde de olmuştur. Liberal ekonomi politik anlayışı bazı başka ilkelerin de savunucusudur: girişimcilik, fırsat eşitliği, başarı motivasyonu, sosyal mobilite olanağı ve orta sınıf toplumu. . . Liberalizm salt ekonomide değil tüm toplumsal ilişkilerde sınırlı devletten yanadır. 19. yüzyıl siyasal liberalizminin ünlü isimlerinden B. Constant otoritelere ve kitle egemenliğine karşı birey ve toplumun korunmasını ister, Tocqueville merkezi devletin eşitlikçi despotizmine karşı

özgürlüğü koruma kaygısındadır, JS Mill toplumun ve çoğunluğun despotizmine karşı bireyin ve azınlığın haklarını önde tutar, Alain iktidarın kötülükleri, baştan çıkartıcılığı üzerinde durur.

Toplum liberal olmazsa siyaset de liberal olamaz. Liberal toplumun çok önemli bir unsuru eğitimdir: insanlar belirli bir kültür düzeyine erişmemişse, kamu bilinci oluşmamışsa liberal ilkeleri egemen kılmak zordur. Sadece siyasal çoğulculuk yetmez, toplumda da çoğulcu bir yapı gerekir, farklılıklar korunmalıdır (özellikle kültürel farklar), sivil toplum devlet karşısında görece güçlü olmalıdır. Montesquieu ve Tocqueville halkla devlet arasında bazı ara güçlerin gereğini vurgularlar, ara güçler sayesinde devlet-halk kopukluğu aşılabilir. Bu ara-güçler elitler, dernekler, ademi merkeziyetçilik, moral ilkelerdir. Liberal toplumun bir diğer ilkesi katılımdır. Oxford okulu bireyler açısından sosyal yaşama katılımın ve çevreye uyarlanmanın gerekliliğini vurgular. Toplumsal düzen konusunda esas liberal paradigma doğal düzen ve yasalardır, birçok liberal toplumu doğal bir organizma gibi düşünür (örneğin Spencer). Maksimum faydayı sağlamak için işbölümüne dayalı toplum fikri bir diğer tasarımdır (Adam Smith bu görüşü ilk formüle edenlerdendir). Karşıt ideolojiler (gelenekçilik, devletçilik, sosyalizm) liberal düzenin dengesizliklere yol açtığını ileri sürerek düzenleme talep ederken, liberalizm düzenlemeye karşı kuşkucudur. Ama daha önce belirttiğimiz gibi düzenli özgürlük savunusu da vardır, böyle bir perspektifle sağ bir liberalizm elit yönetimini önerirken sol bir liberalizm reformlar öngörür, eğitime güvenir, devlet müdahalesini gerekli görür.

Liberalizmle demokrasi arasında çoğu zaman özdeşleştirme yapılır, liberal demokrasiden sözedilir. Liberal demokrasinin kriterleri siyasal liberalizmin de ilkeleridir: ulus-halk egemenliği, seçim ve parlamentarizm, çoğulcu iktidar ve siyasal pazar yapısı (güçler ayrılığı, çok parti, kamuoyu, toplumsal örgütlenmeler), özgürlükçülük (kişi hakları, siyasal özgürlükler, azınlık hakları), hukuk devleti. . Ancak liberal demokrasiyi salt liberalizme indirgeyemeyiz, başka ideolojiler de liberal demokratik modeli kabul ederler veya liberal demokrasinin zaaflarını göstererek alternatif demokrasi modelleri önerirler. 19. yüzyıl liberalizminin demokrasi anlayışı görece elitisttir, bu anlayış 19. yüzyılda uygulanan sınırlı oy rejiminde kendini gösterir. Bazı liberal düşünürler seçme ve seçilme hakkının sınırlanmasını savunur, ancak radikal ve ilerici liberaller demokrasinin kitleye yayılması ve oy hakkının genişletilmesinden yanadır. Liberal elitizm aydın yönetici önerisiyle de dile getirilir: sık hesap vermek zorunda olmayan iyi yetişmiş kültürlü yöneticiler (James Mill), alanının uzmanı eğitimli yöneticiler (Alain). . . Liberal elitizmin bir diğer yönü kitle etkisini dengeleyen elit kurumlar yaratılması önerisidir, geçmişte monarşi bu gerekçeyle sürdürülmüştür, 20. yüzyılda esnek ve etkin teknokratik yönetim savunulmuştur. Liberalizmin demokrasi anlayışının bir başka yönü iktidarın denetimi ve dengelenmesi gereğidir. Bu açıdan yönetim içinde güçler ayrılığı temel bir düsturdur, parlamento-hükümet-yargı üçlüsü bilhassa. Elitlerin denetimi konunun bir yönüdür, demokratik mekanizmalar ve halk denetimi diğer yönü. Bazılarınca ulusal düzeyde temsili demokrasinin yanısıra. seçmenle milletvekilinin daha yakın ilişki içinde olduğu yerel demokrasi önerilir.

Liberal siyasal kurumlaşmanın önemli bir unsuru partilerdir. 19. yüzyıl pratiğinde kadro partileri liberal veya muhafazakar çizgidedir, liberal partiler bilhassa burjuvazinin katılım aracı olmuşlardır (nitekim burjuva liberalizminden sözedilir, ancak aynı zamanda aristokratik ve orta sınıf liberalizmlerden de sözedilir), parlamento klasik liberal kurumdur ve liberal akım parlamento

üstünlüğünü savunur. Diğer yandan yüzyıl boyunca monarşik sistemlere karşı mücadeleler de liberal olarak nitelenir, bunlarda liberalizmin burjuva özellikleriyle halkçı özellikleri birleşmiştir. 19. yüzyılda ve sonrasında liberal akımlar iktidar da olmuştur muhalefet de, iktidarlarında özgürlüğü iktidar için feda ettikleri ileri sürülmüştür (otoriter metotlara başvurabilmişlerdir), zamanla liberalizm sağa kaymıştır. 20. yüzyılda liberalizm genel olarak gelişmiş Batılı ülkelerin ekonomik ve siyasal sistemlerini belirten bir terim olmuştur, siyasal akım olarak merkezde veya merkez-sağda yer almış, giderek muhafazakar sağı özümsemiştir (sonuçta liberal muhafazakar bir merkez-sağ ortaya çıkmıştır, klasik liberal partiler gerilemiştir). Gelişmekte olan ülkelerde ise liberal bir siyasal düzenin kurulamadığı, ekonomik liberalizmin otoriter metotlarla uygulandığı gözlemlenir, ancak 20. yüzyılın sonlarından itibaren dünya çapında hem ekonomik hem siyasal bir liberalleşme yaşanmıştır.

3. ULUSÇULUK

Liberalizm gibi ulusçuluk da modern çağın hegemonik ideolojisidir, 19. yüzyılda başlayan ulusçu atılım 20. yüzyılda ve sonrasında da sürmüştür, ama 20. yüzyıl ortalarından beri uluslararasılaşma süreci ulusçuluğun etkisini zayıflatmaktadır. Modern çağ boyunca, ulusçuluk dünya sisteminin ulus-devlet yapısında olmasında ve büyük uluslar arasında mücadelelere sahne olmasında, bazı ulusların başkaları üstünde hakimiyet kurmasında (emperyalizm) ve tabi ulusların bağımsızlık mücadelelerinde, ulusal hasımlıklar ve ırkçılıkta, ulusal ekonomik kalkınma ve ulusal kültürünü geliştirme hamlelerinde, ulusal modernleşme ve ulusal geleneklerini koruma isteklerinde, ulusal egemenlik, ulusal çıkar ve ulusal güç ilkelerinin ülkelerin siyasal yaşamında yönlendirici etkisinde, ulusal birlik ve ulusal azınlık hareketlerinde kendini göstermiştir.

Ulusçuluk mobilize edici bir ideolojidir, bu bakımdan modern kitle politikasının en önemli unsurudur denilebilir (liberal demokratik bir düzen ve sosyalizm için mücadelelerin mobilizasyon kapasitelerini muhtemelen aşar). Ulusçu ideolojinin gelişiminde bir vektör ulusal bağımsızlık hareketleridir (ulusal birlik hareketlerini de birlikte düşünebiliriz). 18. yüzyıl sonlarına doğru Amerikan bağımsızlık savaşı öncü olur (ondan önce 16. yüzyıl sonlarında Hollanda bağımsızlık savaşı vardır). 19. yüzyıl başlarında Latin Amerika'da İspanyol sömürgeciliğine karşı bağımsızlık savaşı izler (oysa Üçüncü Dünya'nın diğer bölgelerinde 19. yüzyıl boyunca sömürgeleşme, bağımlılaşma yaşanacaktır). Dağınık yapıdaki Almanya ve İtalya'da ulusal birlik hareketleri yüzyılın üçüncü çeyreğinde başarıya ulaşır. Tüm 19. yüzyılı kapsayan bir dalga Avrupa'nın doğusundaki imparatorluklara karşı ulusal bağımsızlık ve ayrılma hareketleridir. Osmanlı imparatorluğuna karşı Balkan ulusları yüzyıl başından beri bağımsızlık mücadelesi içindedir, çoğu 1870'lerde bağımsızlığa kavuşur. Habsburg imparatorluğu Doğu Avrupa uluslarının ulusçu hareketleri nedeniyle bir türlü denge bulamaz, Rus egemenliğine karşı ulusçu hareketler iç imparatorluğun değişik bölgelerinde gündeme gelir, ilkine bağlı ulusların tümü, ikincisine bağlı olanların ise bir kısmı I. Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığa kavuşur. 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına Üçüncü Dünya'da Batı sömürgeciliğine, bağımlılaşmaya karşı proto-ulusçu tepkiler görülür, ilk ulusçu hareketler ise 20. yüzyıl başlarında Batı kültüründe yetişmiş yeni elitlerin öncülüğünde kurulur. 1945 sonrasında bu hareketlerin izinde ve sömürgeci güçlerin zayıfladığı bir bağlamda dekolonizasyon başlar, barışçıl ve

savaşlı bir süreçten geçilerek 1960'lara kadar Üçüncü Dünya ülkelerinin çok büyük kısmı bağımsızlığa kavuşur. II. Dünya Savaşı yıllarında ise faşist güçlerin işgali altına düşen ülkelerde ulusal direniş hareketleri yaşanır. 1945 sonrası dönemde bilhassa Doğu Avrupa'da Sovyet egemenliğine karşı kitlesel hareketleri, Amerikan emperyalizmini hedef alan sol tepkileri de belirtmek gerekir. Türkiye ise I. Dünya Savaşı yenilgisi sonrasında başarılı bir ulusal kurtuluş savaşı vermiştir.

Ulusçu siyasal mobilizasyonun diğer yönü güçler arasındaki mücadele ve bazı ulusların başkaları üzerindeki hakimiyetidir. Yeniçağ'da Avrupa merkezi monarşileri arasındaki mücadele, Avrupa dışında sömürgeci ve ticari yayılma ulusçu bir duygunun oluşmasında etkili olmuştur, ama henüz aristokratik kozmopolitizm belirleyicidir. Fransız devrimi sonrası savaşlarda bilhassa Fransa ulusçu bir mobilizasyon gerçekleştirmiş ve monarşist koalisyonla güç mücadelesinde uzunca bir süre üstünlük sağlamıştır. 1870'de Fransa-Prusya savaşına kadar uzanan dönemde Avrupa devletler sistemi oluşmuş, karşıt ulusçuluklar kendini göstermiştir. Yüzyılın sonlarından itibaren rakip emperyalizmler dönemi başlar, her ülkede ulusçu hareket güç politikasından, sömürgecilikten yanadır. Başlıca güç politikası odakları Almanya, Fransa, İngiltere, Avustruya-Macaristan, Rusya, İtalya, ABD ve Japonya'dır. Başka uluslara karşı rekabet ve hasımlık ulusçu gelişmede önemli bir faktördür. Süreç I. Dünya Savaşı'na varır, ulusal mobilizasyonun ve güç politikasının yüksek momentidir. Konunun başka ülkelere hakimiyet boyutu ise önce üç Doğu imparatorluğu için sözkonusu edilebilir, ama bunlardan sadece Rusya'da ulusçu bir temele dayanmıştır (iç imparatorluk ve panslavizm). Sömürge imparatorlukları ise (iki büyük İngiltere ve Fransa'dır) sömürgeci bir ulusçuluk anlayışı formüle ederler: üstünlük duygusu oluşur (egemenliğin ötesinde Batı'nın uygarlaştırıcı misyonu ve sömürge ulusların ırksal altıklığı savları vardır), ekonomik yararlanma amacı güdülür (hammadde tedariki, eşitsiz ticaret, ucuz işgücü, borçlandırma). Irkçılık bu dönemden itibaren Batı ulusçuluğunun önemli bir unsuru haline gelmeye başlar, renkli sömürge uluslara karşı olduğu kadar Batı içinde anti-semitizm (Yahudi karşıtlığı) olarak da kendini gösterir.

Savaş sonrasında güç politikası faşist rejimlerin kurulduğu ülkelerden kaynaklanır, Almanya açısından yenilginin revanşı isteğinin ötesinde yayılma ve dünya çapında egemenlik arzulanmaktadır, aynı zamanda ırkçılık ön plana çıkarılır. Bu süreç II. Dünya Savaşı'na varır ve savaşa ırkçı uygulamalar damgasını vurur (bilhassa Yahudi soykırımı). 1945 sonrasında iki sistem mücadelesi ulusçu temele dayanmamaktadır, ideolojik komünist blok ve liberal kapitalist Batı bloku karşıtlığı şeklindedir, Batılılar arasında ise eskiden farklı olarak güç mücadelesi pek yoktur. Ama Amerikan (en zengin ülke ve Batı'nın lideridir), Rus ve Çin (bu ikisinde ideolojiyle ulusçuluk eklemlenir) ulusçulukları da etkisiz değildir. 20. yüzyıl sonlarından beri küreselleşme süreci güç politikasında ulusçuluğun etkisini daha da azaltmıştır, denilebilir belki. Ulusçuluk başka uluslara karşı üstünlük, yayılma, dışlama eğilimleri gösterir, ama ulusçuluk içinde uluslararası dayanışmayı savunan bir eğilim de görülmüştür: 19. yüzyılın ilerici liberal ulusçuluğunda, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya'da anti-emperyalist ulusçulukta, Batı ulusçuluklarının birleşme eğiliminde…Bazı güçlenen veya uyanan uluslar, ülkeler aşırı birlik amaçlı hareketler yaratmışlardır, pangermanizm, panslavizm, panamerikanizm, pantürkizm, panarabizm gibi.

19. yüzyılda evrensellik kazanacak olan ulus-devlet formu ulusçuluğun başarısı ve gelişme temelidir, böylece ulusla devletin özdeşleşmesi sağlanır. Ulus-devletler ya eski merkezi monarşiler temelinde, ya ulusal birlik hareketleri sonucunda, ya da ulusal bağımsızlık ve ayrılma hareketleri sonucunda oluşturulmuştur. Bu oluşum feodal bölünmeler ve aristokratik kozmopolitizm ile teokratik evrenselciliği aşar, bürokratik kurumlaşma, ekonomik etkinlik, halk katılımı ve siyasal pazar vasıtasıyla ulusal bütünleşmeyi sağlar. Ulus-devlet yöneticileri ulusun temsilcisidir, ulusçuluğa bağlı kalmaları gerekli görülür, bazısı ulusal lider olarak temayüz eder. Ama yönetimlere karşı mücadeleler de ulus adına yapılmıştır, ulus egemenliğini, ulusun çıkarlarını ihlal ettikleri gerekçesiyle. Yeni sosyal matris olan ulus birey-yurttaşlardan oluşur, eskiden olduğu gibi teba değildirler, ama ulus onların üzerinde görülür, manevi bir kişiliktir, birey-yurttaşların ulusa karşı vazifeleri vurgulanır (askerlik, vergi, yurtseverlik gibi). Devletlerin meşruluk sisteminde ulus kavramı temel taştır, ulus-halk egemenliği ilkesi geçerlidir, parlamento onun temsilcisidir (ama bu ilke ulusçuluktan çok liberal parlamentarizmden kaynaklanır). Ulusal çıkar kavramı ülkelerin siyasal yaşamında temel bir ilkedir, yönetimler ulusal çıkarlar adına hareket etme savındadır, ama karşıtları ve ulusçu hareketler tarafından ulusal çıkarlara aykırı hareketle de suçlanırlar. Dışa karşı ulusçu politikalar izlenmesi, ulusun güçlü olmasının sağlanması gerekli görülür.

Modern çağda ulus-devlet iki yönden devamlı basınç altında kalmıştır: uluslararasılaşma (kapitalist dünya ekonomisi, büyük güçlerin nüfuzu, bağımlılık ve karşılıklı-bağımlılık, uluslararası kurumlaşma, ideolojiler, evrensel değerler) ve süregiden etnik, bölgesel, dinsel partikülarizmler. Ulusçu ideoloji bütün bu sorunsallarda ulusun, ulus-devletin üstünlüğünü savunur. Bununla birlikte, 1945 sonrasından günümüze uluslararasılaşma gitgide kendini empoze etmiştir ve ülke-devletler içinde partikülarist ulusçuluklar çok önemli bir faktördür (nadiren ayrılıkla sonuçlansalar da sürekli basınç oluşturmakta, federatif yapıda organizasyonun yayılmasına neden olmaktadırlar).

Ulusçuluk siyasal alanla sınırlı değildir, iki güçlü ulusçuluk vektörü ekonomik ve kültürel ulusçuluklardır. 19. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik ulusçuluk geri kalmış, geç gelişmiş ülkelerde etkili olur. Serbest ticarete karşı korumacılık, iç pazar bütünleşmesi, devlet desteğiyle ve eliyle sanayileşme ve kalkınma benimsenir. Almanya, ABD, Japonya tipik örnekleridir. 19. yüzyıl sonlarından itibaren artan rekabet korumacı politikaların uygulanmasını geri getirmiş, iki savaş döneminde bu eğilim daha da güçlenmiştir (komünist Rusya'nın dışa kapanması ve planlı yoldan hızla sanayileşmesi, faşist ülkelerde otarşi ve savaş ekonomisi politikası, 1929 krizinden sonra kontrollü dış ticaret, Türkiye, Brezilya, Meksika gibi geri kalmış ülkelerde devletçilik politikası). 1945 sonrası dünya düzeninde Batı liberal bir ekonomik politika izlemiştir, Üçüncü Dünya ülkeleri de Batı egemenliğindeki dünya ekonomisine bağlıdır, ama kalkınma esas hedef olarak benimsenir ve görece devletçi politikalar izlenir (birçok ülkede liberal bir devletçilik veya devletçi sosyalizm benimsenir). Genişleyen komünist sistemde ise dışa kapalılık ve hızlı kalkınma politikası izlenmektedir. Ancak 20. yüzyıl sonlarından itibaren neo-liberalleşme ve küreselleşme ekonomik ulusçuluğu zayıflatır, ama yeni güçlerin yükselişi bunların görece ekonomik ulusçu politikalar izlemesiyle de açıklanmaktadır (Çin, Hindistan, Brezilya, G. Kore gibi). Gelişme sürecinde ekonomik ulusçuluk genellikle liberalizmle çelişmiştir, ama onunla bileşebilmiştir de. Gelişmeyi engelleyen geleneksel yapıları değiştirmeye yöneldiği için gelenekçilikle de çelişmiştir, ama liberalizme göre gelenekçi-muhafazakar bir kalkınma

yolu olarak da gözükebilmiştir. Devletçilik ve kalkınma önceliği sosyalizmle yakınlaşmasını getirebilmiştir, ama sosyalist sınıfsallıkla uyuşamamıştır da.

Kültürel planda ulusçuluk ulusun eskiye dayanan köklerini önemser (toprak, dil, din, örf, tarihsel deneyimler, vs), bu temelde bir ulusal ruh ve kişilik oluştuğu ileri sürülür. Diğer yönden esas kültürel bütünleşme modern çağda gerçekleşmiş, ulusçu akım bunu sağlayıcı etkinliklere büyük önem vermiştir. Ulusal dili geçerli kılma ve geliştirme, ulusal bir eğitim sistemi kurma, ulusal geçmişi ve folkloru araştırma, ulusal sanat ve yazın oluşturma ve geliştirme gibi. Geri kalmış ülkelerde ekonomik ulusçuluk gibi kurumsal-kültürel modernleşme politikası da izlenmiştir, ulusçu akım bu politikayı gerilikten kurtuluşun yolu olarak görmüştür. Ama ulusçu akım içinde, geleneklerini koruma, modernleşmeyle gelenekleri birbirine uyarlama eğilimi de etkili olmuştur. 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl sonlarına Üçüncü Dünya ulusçuluğunda önemli bir dilemadır bu (Ziya Gökalp tarafından harsını koruyup medeniyeti alma şeklinde formüle edilmiştir).

Kültürel ulusçuluk ulusal topluluğa mensubiyet ve dayanışma duygusu yaratmayı, ulusal bilinç edinilmesini amaçlar, ulusal mensubiyet bireyin geleneksel, yerel ve başka mensubiyetlerine üstün tutulur. Ulusun nitelikleri vurgulanır ve övülür (kültürel, dinsel, dilsel, ahlaki, biyolojik nitelikler), kendi ulusunun daha iyi ve üstün olduğu ileri sürülür, ya da bazı nedenler yüzünden geri kaldığı saptanır ve niteliklerine yeniden kavuşturulması istenir. Ulus hem maddi hem manevi bir varlıktır, manevi varlığının değeri vurgulandığı gibi, ulusun geliştirilmesi ve diğer uluslar karşısında güçlendirilmesi hedeflenir.

Ulusçuluğun siyasal yelpazede yeri bir başka konudur. Avrupa'da ve Amerika'da ilk ortaya çıktığında ulusçuluk ilerici kanatta yer alıyor, liberal parlamentarist akımla yöneşiyordu. Buna karşılık yüzyılın sonlarına doğru muhafazakar ve emperyalist özellik ağır basar, solla ve liberalizmle çelişki içine girilir, dış yayılma ve ulusal üstünlük istenir. Almanya'da, Rusya'da ulusçuluk içinde muhafazakar eğilim baştan beri güçlüydü, Üçüncü Dünya'da ise gelenekçi tepkicilikle örtüşen bir proto-ulusçuluk vardı. İki savaş döneminde Batı'da ve Doğu'da ulusçuluk genellikle tutucudur, faşizmle köktenci sağ, ırkçı ulusçuluk eğilimi baskın çıkar. Üçüncü Dünya'nın sömürge ve diğer ülkelerindeki ulusçuluk ise görece ilericidir, dekolonizasyon sürecinde ve sonrasında ulusçu sosyalizm eğilimi güçlenir, ama sağ otoriter bir ulusçuluk da vardır ve gitgide esas eğilim haline gelir.

Ulusçuluk popüler bir ideolojidir, genellikle güçlü popüler desteğe dayanmıştır. Ama bazı uluslarda daha canlı bir popüler ulusçuluk olduğu saptanır, örneğin 19. yüzyıl Alman ve Fransız ulusçuluklarında. 20. yüzyılda Üçüncü Dünya ulusçuluklarının köylü özelliği baskındır. Ama tüm ülkelerde ulusçu harekette orta sınıf unsurlar ön plandadır, Üçüncü Dünya'da batılılaşmış orta sınıfın ulusçu hareketi yarattığı söylenebilir. Burjuvaziyle ulusçuluk arasında da yakın bağ kurulur, yabancı egemenlikler ve monarşik-aristokratik devletlerle çelişkisinin ulusal hareketlere yaşam verdiği ileri sürülür. Monarşik-aristokratik devlet sınıfı ve bürokratik sınıf da ulusçu bir anlayışı temsil edebilir, çünkü varlık nedeni ulus temelinde kurulmuş devlettir.

4. GELENEKÇİLİK, MUHAFAZAKARLIK VE OTORİTARİZM

19. yüzyıldan beri modern çağın egemen ideolojileri liberalizm ve ulusçuluktur diyebiliriz, bu iki ideoloji sosyalizm ve eleştirel akımlar tarafından soldan eleştirilere maruz kaldığı gibi, bilhassa liberalizm sağdan eleştirilere de maruz kalmış ama zamanla uyarlanma veya eklemlenme gerçekleşmiştir. Gelenekçilik daha çok geçmişte monarşik ve sürekli olarak dinsel biçimlerde kendini göstermiştir, muhafazakarlık gelenekçilik kadar liberalizme de yakınlaşan merkez-sağ bir akımdır, otoritarizmin ise eski otokrasi, sağ otoritarizm, faşizm gibi değişik tipleri vardır (sol otoritarizmleri sosyalizm alt-bölümünde ele alacağız). Gelenekçilik, muhafazakarlık, otoritarizmi birlikte belirtmek için sağ terimini de kullanabiliriz.

Gelenekçi akımın ilk ortaya çıkışı Fransız devrimi sonrasında eski monarşik rejimin savunusu, devrimin yıkıcı etkileri ve soyut ilkelerinin reddi şeklindedir. Avrupa'da bu dönemde monarşik rejimler egemendir, monarşik koalisyonun devrimci Fransa karşısında zaferiyle Restorasyon devrinde monarşi yeni bir canlanma yaşayacaktır. Ancak devrimler ve evrimci gelişim tüm Avrupa'da parlamenter monarşik rejimin yayılmasını getirecek, monarşist gelenekçilik liberal parlamentarist basınç karşısında uzlaşma yolunu seçecektir. Parlamenter monarşinin ilk örneği 18. yüzyıl İngilteresi'dir. 19. yüzyıl sonlarından itibaren iktidar sistemi içinde monarşinin rolü kabine ve parlamento karşısında azalacaktır, 20. yüzyılın ikinci yarısında artık monarşinin sembolikliğinden sözedilmektedir. 19. yüzyıl boyunca, Avrupa'nın doğusunda ise baskı dozunun daha yüksek olduğu otokratik monarşiler vardı. Tarihsel süreçte birçok monarşi şiddetli süreçler sonucunda yıkılmıştır (Fransız devrimi, I. Dünya Savaşı sonrası). Monarşinin gelenekçi savunusu onu, köklere, geleneklere bağlılığın, kişiselliğin ifadesi, kamu yararının, etkinliğin güvencesi olarak nitelemiştir.

Monarşinin savunusu daha 19. yüzyıl sonlarında önemini yitirmişti, ama din her zaman gelenekçi, tutucu ideolojilerin sabit unsuru olmuştur. Dinciliğin bir yönü bağnazlık ya da obskürantizmdir, katı dinsel bağlılıklarda, güçlü toplumsal baskıda kendini gösterir. Aynı zamanda gelişme sürecinin türbülansları gelenekçi dinci bir tepkiciliğin ortaya çıkmasına yol açmakta, bazan yeni dinsel akımlar oluşmasına sebep olmaktadır (bazı dinsel akımlar, tarikatlar ise uzun dönemdir varlığını sürdürmektedir). Gelenekçi tepkici hareketler, dinsel akımlar toplum içinde bir yaşam çerçevesi oluşturabilmekte, millenarist beklentilere kaynaklık edebilmektedir. Gelenekçi dinsel tepkiciliğin bir tarihsel gerçekleşim alanı Yeniçağ ve 19. yüzyıl Batısı'dır, diğeri 18. yüzyıldan 20. yüzyıla Üçüncü Dünya'dır (yabancı egemenliğine ve batılılaşmaya karşı hareketlerde kendini gösterir), üçüncüsü 20. yüzyıl son çeyreğinden beri siyasal İslam ve İslami köktenciliğin etkinliğidir. Dinciliğin bir diğer yönü modern çağda laikleşme, sekülarizasyon karşısında ve onunla bir ölçüde uzlaşarak dinsel savunmacılıkta kendini gösterir, Türkiye'de de bu olgu gözlemlenebilir. Koşut bir yönü ilerici yönde siyasal gelişmeler karşısında dinin, dinsel kesimin tutucu ittifaklarda, sağ otoriter rejimlerde ağırlığa sahip olması, ideolojik temel oluşturmasıdır. Demokratik sistem içinde de sağ, birçok durumda dinsel kesimle yakın bağlara sahiptir. Dinsel-mezhepsel ayrılık ve çatışmalar da dinsel ideolojinin varlık gösterdiği bir alandır, bu temelde karşılıklı dışlayıcılık gelişmektedir. Dinsel gelenekçilik din temelli bir düzen kurulmasının istenmesine varabilmektedir (bu eğilim daha çok İslam toplumlarında görülmektedir). Keza dinin daha ahlaki ve geleneklere bağlı bir düzen için

iyi bir regülatör oluşturacağı, toplumda uyumu sağlayacağı fikri savunulur (düzen dinsel olsun olmasın). Dinsel akım gelenekçi tepkici davranabildiği gibi, moderniteye uyarlanmacı bir çizgiyi de savunabilmektedir, bu çizgi daha yaygın gibidir.

Gelenekçilik, muhafazakarlık, otoritarizm üçlüsünün bir diğer özelliği tarihsel mirasın değerinin vurgulanması, toplumda ve yönetimde sürekliliğin gerekli görülmesidir. Geleneklerin iyiliği ve güzelliği üstünde durulur, gelişmeyle unutulmalarından endişe duyulur. Soyut ilkelere karşı kuşkuculuk beyan edilir (Aydınlanma ve Fransız devrimi bu tür ilkeler formüle ettikleri için eleştirilir), kurumların toplumun tarihsel gelişiminin, kültürünün ürünü olduğu belirtilir. Örf ve adetler süreç içinde oluşmuş, toplum içinde kök salmış oldukları için değerlidir. Geleneksellik modern düzen ve bireyciliğe rağmen toplumun çözülmesini engelleyecek bir çimento gibi düşünülür. Geleneklerin, kültürün sağladığı toplumsal kontrol yararlı ve etkin olarak nitelenir, ancak bu kontrol baskıcı bir yapının da kaynağıdır, bu nedenle sözkonusu ideoloji otoriter yönetimlere kaynaklık edebilmiştir. Genellikle modernleşme reddedilmez, geleneklerin modernleşmeye uyarlanmasına çalışılır, geleneklerin sağladığı kapasiteyle daha etkin bir modernleşmenin sağlanabileceği umulur.

Bir başka özellik sözkonusu ideolojinin moral bunalımı yansıtması ve bunu aşmak için moral değerlere sahip çıkılmasını gerekli görmesidir. Bu moral bunalım öncelikle gelenekselliken moderniteye geçiş sürecindeki toplumlarla ilgilidir, gelişme sürecinin bozucu etkilerinden, eski moral değerlerin yitip gitmesinden yakınılır (gelişmekte olan Üçüncü Dünya böyle bir bunalım yaşamaktadır, geçmişte Batı da yaşamıştı), modern kitle toplumunda da bu bunalım sürer (20. yüzyıl ilk yarı Batı toplumunun moral bunalımı örneğin savaş ve faşizmle ilişkilendirilir), sonrasında post-modern uygarlık bunalımı gündeme gelmiştir. Değerlere bağlılığın azalmasına, maddi olanın üste çıkıp manevi değerlerin bırakılmasına karşı çıkılır, değer karmaşası ve boşluğunun gelenekçi, muhafazakar, otoriter tercihlerle aşılabileceği ileri sürülür. Moral değerler değişik kavramlarla ifade edilir, ahlak, din, örf ve adetler, idealler, kahramanlık, şeref, otorite ve saygı gibi.

Liberalizmle ilişkiler ikirciklidir, liberal parlamenter ve demokratik sistemle önce monarşist ve sürekli olarak otoriter bir anlayışla çelişki içine düşülmüştür, liberal ekonomik düzen geleneksel dengeyi bozduğu için eleştirilmiştir (keza gelenekçi, otoriter akımlar sıklıkla ekonomik gelişme sürecinde göreli konumları zayıflayan kesimlerden destek görmüştür), liberal toplum geleneklere uygun düşmediği, değer ve ahlak bunalımına sebebiyet verdiği için yadsınabilmiştir. Bununla birlikte, bunlarla sentez çabası, karşılıklı uyarlanma eğilimi de devamlı kendini göstermiştir. Monarşizm liberal parlamentarizm karşısında gerilemiş, ona entegre olmuştur, otoritarizm demokratik meşruluk karşısında kendini pek kabul ettirememiş, diğer yandan otoriter demokrasi uygulaması epeyce yaygınlık kazanmıştır. Liberal ekonomik düzen gitgide kendini empoze etmiş, muhafazakar otoriter yönetimler tarafından uygulanmış, hatta tercih edilmiştir. Birçok gelişmekte olan ülke siyasette otoriter, ekonomide liberal olmuştur, ardından 20. yüzyıl sonlarından itibaren neo-liberal politikalar muhafazakar ve otoriter akımlarca daha fazla benimsenmiştir. Bununla birlikte geçmişte bu akım içinde devlet müdahalecisi eğilim daha güçlü olmuştur, gelenekçi ve otoriter yönetimler devletçi bir gelişme politikası, muhafazakar ve otoriter yönetimler kapitalizmin bunalımı karşısında

müdahaleci politikalar izlemişlerdir. Liberal modernite ise kendi kültürünü koruyarak özümsenmeye çalışılmıştır, pragmatizm eğilimi muhafazakar akımda görece güçlü olmuştur.

Bu akım sosyalizmle genellikle karşıtlık içinde olmuş, sosyalist eşitlikçiliğe karşı durmuş, sosyalist yönde mobilizasyonlara karşı baskıcı yönetimin uygulayıcısı olmuştur (eski sağ otoritarizmler, faşizm, 20. yüzyıl ikinci yarısında gelişmekte olan ülke otoritarizmi). Sınıfsal farklılıklar genellikle kabul edilmiş, sınıf çatışmasına karşı çıkılmıştır, üst sınıf hakimiyetini korumanın aracı haline gelebilmişlerdir (aynı zamanda orta sınıf huzursuzluğunu yansıtıcı olabilmişlerdir). Bununla birlikte, gelişme ve liberal düzenin yol açtığı dengesizliklere karşı yeni bir sosyal dayanışmanın savunucusu da olmuşlar, ataerkil bir sosyal anlayışın temsilcisi olabilmişlerdir (örneğin İngiliz muhafazakarlığında, Salazar faşizminde), sosyal politika uygulamasında başı çekmişlerdir (Bismarck Almanya'sı bu alanda öncü olmuştur), ancak sosyal politika alanında kısıtlayıcı uygulamalarıyla da temayüz etmişlerdir (gelişmekte olan ülke otoritarizmlerinde, kriz sonrası Batı sağında görüldüğü gibi). Bu üçlü akımın ulusçulukla bağları çoğu zaman olumludur (her ne kadar Batı'da devrimin izinde ilerici ulusçulukla, Üçüncü Dünya'da sosyalist ulusçulukla karşıtlaşmış olsalar bile). Ulusun geleneksel köklerini, oluşturduğu manevi bütünlüğün siyasal ve sosyal farkları aşkınlığını, ulusal çıkar adına otoriter yönetimi savunmuşlardır. 19. yüzyılda sömürgeci giriş karşısında Üçüncü Dünya proto-ulusçuluğu gelenekçidir, ardından harsını koruyup Batı uygarlığını alma eğilimi etkili olur, 19. yüzyıl sonlarında Avrupa'da sağ otoriter eğilim ulusal güç politikasının, sömürgeciliğin savunucusudur, iki savaş dönemi faşizm-nazizminde ise aşırı ulusçu, ırkçı zihniyet ve pratik belirleyici özelliktir.

Siyaset ve ekonominin geri-planında toplumsal temeller önemsenir, gelenekçiliğin temel bir kavramı sağlam köklere dayanan yaşam topluluğudur. Yaşam topluluğu tarih ve tecrübe birliğidir, kuşaktan kuşağa aktarım sayesinde birikim sağlanır, bozulma engellenebilir. Doğal bir birliktir, aileye, doğal çevreye ve kırsallığa değer verilir. Hem ulusal hem yerel bir birliktir, yerel kökler de önemsenir, ademi-merkeziyetçi bir eğilim görülür ama yerine göre merkeziyetçi eğilim de güçlüdür. Sözkonusu topluluk örf, din, moral ilkeler, ulusal kültür gibi kültürel temellere dayanır bir yönden, sağlam bir kurumlaşmaya dayanmalıdır diğer yönden. Başlarda monarşinin korunması ön plandadır. Genellikle toplumsal otoritelerin sağlam tutulması, devletin güçlü olması savunulur. Devlet fikri çoğu zaman yüceltilir, manevi varlığı ve ruhu olduğu savunulur, faşizmde hatta devlet idolleştirilir. Mesleki temelde korporatist bir örgütlenme de gerekli görülür (devlete bağlı olarak veya toplumsal inisyatiflerden kaynaklanarak), sosyal uzlaşma ve ekonomik düzen açısından işlevsel addedilir. Gelişme sürecinin yol açtığı kültürel çözülme ve yozlaşma, çıkara dayalı pazar ekonomisi, kitle politikasının yol açtığı siyasal karışıklık ve devrimler gibi denge bozulmalarına karşı toplumsal bütünleşmenin önemi vurgulanır, bu açıdan hem yaşam topluluğunun hem de otoriteler ve devletin rolü stratejiktir.

Düzenli bir toplum için hiyerarşilerin korunması zorunludur, kitle yönetemez, çünkü gerekli bilgiye, imkanlara ve niteliklere sahip değildir. Otoriter metotlara da başvurularak kitle katılımındaki artış kontrol altında tutulmaya çalışılır. Eşitsizlikler doğal görülür, varlıkları toplumun düzenini ve iyi işlemesini sağlar. Hiyerarşik elitist yönetimin bir yönü eski düzenin hiyerarşik yapısının korunmasıdır (monarşi, aristokrasi, feodalite). Diğer yönü yeni sistem içinde oluşmuş elitlerin

etkinliğidir. Disiplinli bir kurum olan ordu tutucu otoriter yönetimi gerçekleştirecek bir güç olarak görülür, 20. yüzyılda askeri rejimler yaygındır. Uzun süre seçme ve seçilme hakkı sınırlı tutulmuştur, ekonomik elitlerin etkinliği ve özel mülkiyet savunulur (ama parasal ilişkilerin bozucu etkisi de eleştirilir). İrrasyonel eğilimler etkilidir, ama elitist yönetim bilimsel gerekçelerle de savunulur (sosyal darwinist doğal seçme ve çatışma, biyolojik kalıtım, organisist uyum ve işbölümü gibi gerekçelerle). Yönetici sınıfta soyut ilkeler ve kurumsallığa karşı kişisellik tercih edilir (monark, faşizmde ve daha başklarında karizmatik lider), keza tabana inen kişisel otoriteler yapısı olumlu görülür (geleneksel kökleri olan yerel otoriteler, faşizmde şefler yapısı gibi).

Bu akımın otoritarizmine yeri geldikçe değindik. Bir boyutu genel olarak güvenlik ve otorite kaygısıdır, güvensizlik ortamı oluştuğu, dolayısıyla zecri önlemler alınması gerektiği sıklıkla savunulur, otoritelerin zayıflamasından endişe duyulur ve güçlendirilmeleri istenir. İktidarlarında otoriter metotlar uygulanır, ya demokratik bir çerçevede otoriter bir sağ idare, ya da otoriter bir rejim kurularak. Süreç içinde demokrasiyle uyuşmasına daha önce değinmiştik. Sağ otoritarizmin eski biçimi monarşik otokratik rejimlerdi, 19. yüzyıl politikasında bunlar ağırlıktaydı, sonra önemleri kalmadı. 20. yüzyılda yayılan bir biçimi ise askeri rejimler olmuştur, 20. yüzyıl Üçüncü Dünya politikasına bu rejimler damgasını vurmuştur, 20. yüzyıl sonlarından itibaren büyük ölçüde tasfiye olmuşlardır. Otoriter sağ lider ve parti idareleri bir başka türüdür. Özgün bir türü ise iki savaş dönemi faşizmidir, totaliter ve aşırı ulusçu-ırkçı özelliğiyle farklılaşır, II. Dünya Savaşı'yla büyük bir alt-üst oluşa kaynaklık etmiştir.

Aynı zamanda bu akım, muhafazakar modernleşme ve gelişme politikalarının uygulayıcısı olarak kendini göstermiştir. Bu politikalar genellikle geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş sürecinde konumlanır, geçmişte Batı ve Doğu'da, geçmişte olduğu kadar 20. yüzyılda da Üçüncü Dünya'da. Modernleşmeye uyarlanma, geleneksel özelliklerini kısmen koruyarak gelişme ve güç kazanma amaçlarına bağlıdır. İlk örnekleri Yeniçağ merkezi monarşilerinde görülür, 19. yüzyılda geç gelişmiş ülkelerde egemen eğilimdir (aslında tüm gelişen ülkelerde biraz öyledir, Avusturya ve Rusya gibi Bismarck Almanya'sı, bonapartist Fransa da örnek gösterilir), Üçüncü Dünya'da 19. yüzyılda ağır aksak başlayan kurumsal modernleşme süreci bir başka örnektir (bu noktada bilhassa Meiji Japonya'sı, Osmanlı ve Mısır örnekleri belirtilir, ama çoğu ülkede vardır), 20. yüzyıl ikinci yarısı Üçüncü Dünyası'nda sağ otoriter rejimlerin politikaları daha yeni bir örnektir (Doğu Asya, Brezilya'nın atılımları böyle bir politikanın ürünüdür). Muhafazakar modernleşme politikası ekonomik eksende kalkınma ve istikrar sağlamada odaklanır, eşitsizlikçi bir yapı temelinde gerçekleştirilir, hem devlet müdahaleciliği hem liberal ekonomi vardır (yerine göre ağırlık değişir). Siyasal eksende devletsel kurumlaşmanın geliştirilmesiyle, ulusal merkezileşmeyle ilgilidir, aynı zamanda süreç içinde demokrasiyle uzlaşma ve eklemlenme eğilimi gösterilir. Kültürel eksende ilk aşamada Batı'ya öykünme şeklinde gelişmiştir, ancak geleneksel kültürünü koruma ve onu modernleşmeyi olumlu etkileyecek şekilde kullanma eğilimi de vardır (bazı ülkelerin gelişmede başarısı buna bağlanmaktadır, Japonya, Doğu Asya ülkeleri gibi). Muhafazakar modernleşme politikalarının bazıları yüzeysel kalmakla eleştirilmiştir, buna karşılık başka bazıları gelişmeyi sağlamada başarılı addedilmiştir.

5. SOSYALİZM

Sosyalizm 20. yüzyılın belki de kendinden en çok sözettiren siyasal ve düşünsel akımıdır. 19. yüzyılda kapitalist düzenin adaletsizlik ve dengesizliklerine bir eleştiri olarak ve çare olma savıyla ortaya çıktı, yeni kapitalist düzene olduğu kadar eski geleneksel (feodal-monarşik) düzene de karşı anti-sistem bir hareketti. Esası toplumda sosyal eşitliği sağlamak ve eski geleneksel, yeni kapitalist toplumun yerine sosyalizm denilen ideal bir düzen kurmaktı. Bir dünya görüşü ve toplum teorisi geliştirdiği gibi, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca siyasal bir hareket olarak kendini gösterdi, partiler oluşturdu ve iktidara gelebildi, kitleleri mobilize edebildi ve 20. yüzyıl devrimlerinin yön verici ideolojisi oldu, sosyalizm adını taşıyan rejimler kuruldu.

Sosyalizm temel ilkeler arasında en fazla eşitlikle ilgili gözükür. Özgürlük, zenginlik ve mülkiyet, güvenlik ve istikrar, geleneklere ve değerlere bağlılık daha çok diğer akımların ilkeleridir. Sosyalist eşitlik anlayışı hukuksal-statüsel-siyasal eşitliği içerir, ama vurguladığı sosyal eşitliktir, diğerleri sosyal eşitlik olmayınca işe yaramaz, ekonomik bakımdan güçlü olanlar diğer alanlarda da eşitliği bozarlar. Sosyalizm tarihsel süreç içinde düzenin adaletsizliğine bir tepki olarak gelişmiştir, eşitliğin adaleti sağlayacağı umulur. Sosyal eşitlik türlere ayrılır: mülkiyet eşitliği (kollektif mülkiyet veya görece eşit küçük mülkiyet), bölüşüm eşitliği (gelir ve tüketim düzeylerinin yakınlığı, zenginlik ve lüks karşıtlığı), işbölümünde ve iş sürecinde eşitlik (bunun uzantısı iktidar düzeyinde eşitlik), fırsat eşitliği (herkesin her konuma ulaşabilmesi). Köktenci sosyalistler ileri düzeyde bir eşitlik isterken, reformcu sosyalistler sınırlı bir eşitlik, büyük eşitsizliklerin azaltılması isteğiyle yetinirler, yani sosyalizm denilince her zaman tam bir eşitlik anlaşılmamalıdır. Modern sistemde sosyal eşitlik anlayışı gelir dağılımının düzeltilmesi ve fırsat eşitliği ilkelerinde odaklanır, gördüğümüz gibi sosyalizm buna göre daha köktencidir, ama sosyalizm uygulamalarında önemli gelir farkları, işbölümünde hiyerarşi kapitalizmin aşılamadığının kanıtı olarak gösterilmiştir.

Sosyalizm bireyciliğin karşıtı olarak da tanımlanır, toplum bireyden önce gelir. Sosyalizmin eşitlikçilik ve toplumculuğu öncelikle kapitalist sisteme karşıtlığında odaklanır, 19. yüzyılda bu sisteme karşı bir eleştiri ve akım olarak ortaya çıkmıştır. Toplum çıkarı adına önlemler önerir: köktenci bir önlem kamulaştırmadır, onun dışında genel çıkar adına reformlar ve kısıtlayıcı önlemler önerilir. Başka akımlar da bireysel çıkarlar karşısında toplumun çıkarı adına konuşmuşlardır, ama sosyalizm daha çok zengin ve güçlüler karşısında alt sınıfların çıkarı adına konuşur (ancak iktidardaki sosyalizmin popüler sınıfların çıkarlarını ihmal ve ihlal ettiği eleştirisi de kendisine sıkça yöneltilmiştir). Sosyalizmin bireycilik karşıtlığının bir başka yönü toplumsal dayanışma ve örgütsellikle ilişkisidir: Batı'da sosyalizmin ilk gelişimi dayanışmacı örgütlerin kurulması şeklinde olmuştur (mütüaliteler, dernekler, sendikalar, kooperatifler), sosyalizm uygulamalarında kooperatist ekonomik örgütlenmeye başvurulmuştur (bilhassa kırda), siyasal planda kitlesel örgütler ve hareketler yaratmıştır, örgütlü politikada en ilerdedir. Ancak sosyalizm içinde bireyci özgürlükçü eğilimler de güçlüdür. Bireyin yabancılaşmalardan arınması, özgürleşmesi, gerçek kurtuluşu ve kendini gerçekleştirmesi amaç olarak benimsenir, sınıfsal sistemin bireyi engellemesine, modern sistemin bireyi tekdüzeleştirmesine, geleneksel sistemin güçlü toplumsal baskısına tepki gösterilir (ama sosyalist sistem de bireyi özgürlükten yoksun bırakmakla eleştirilmiştir).

Sosyalizm tüm insanlığa ve halka yönelik kurtarıcı bir misyon üstlenir, ideal düzeni kuracağı savındadır. Ancak çağrısı esas, sömürüldükleri ve adaletsizliklere maruz bırakıldıkları gerekçesiyle ekonomik bakımdan zayıf sınıflara yöneliktir; zengin üst sınıfların egemenliğini sona erdireceği, geniş kitlenin yaşam koşullarını düzelteceği savındadır. Popüler sınıflar içinde özellikle sanayi devrimi sonucunda oluşmuş işçi sınıfıyla ilgilidir, siyasal pratik içinde işçi örgütlenmesi ve hareketine önayak olmuş, sosyalist partiler işçi sınıfı partisi, sosyalist rejimler (bilhassa komünizm) işçi sınıfı iktidarı olma savı taşımıştır, marksist ve sendikalist sosyalizmler işçi sınıfına sömürücü kapitalist düzene son verecek tarihsel bir misyon atfetmiştir. Ancak sosyalizm başlarda kapitalist gelişmeden hoşnutsuz küçük burjuva kesimlerin tepkisini de yansıtmıştır, sosyalist düzen 20. yüzyılda azgelişmiş ülkelerde kurulmuş, iktidara gelişinde köylü mobilizasyonu belirleyici olmuş, iktidara geldikten sonra toprak reformu yapmış, kooperatist bir sistem kurmuştur (Çin ve Rusya). Keza geri, gelişme sürecindeki toplumlarda sosyalist hareket önce orta sınıf, aydın bir düzen karşıtlığı olarak ortaya çıkmış, sosyalist iktidarlar gerek komünizmde gerek Üçüncü Dünya devletçi sosyalizminde bürokratik bir sınıfın hakimiyeti olarak nitelenebilmiştir.

Sosyal eşitliğin anahtarı mülkiyet sorunudur, sosyalizm hemen her zaman özel ellerde büyük servet birikimine karşıdır, sosyalizm içindeki bazı akımlar ise özel mülkiyete tümüyle karşıdır. Alternatif nedir? Kollektif mülkiyeti savunur bir çoğu, kooperatifçi mülkiyet şeklinde olsun devlet mülkiyeti şeklinde olsun. Bazıları eşitlikçi bir küçük mülkiyet yapısı düşünürler, bazıları ise sadece servet dağılımındaki büyük eşitsizlikleri kaldırmayı. Ampirik olarak sosyalizm uygulamalarına bakarsak, komünizm kollektif mülkiyet sistemi kurar (devletçi veya kooperatifçi şekillerde), Üçüncü Dünya devletçi sosyalizmi özel mülkiyeti komünizm gibi kaldırmaz, ama sanayide, temel hizmetlerde devlet mülkiyeti vardır, tarımsal reformla küçük köylü mülkiyeti ve kooperatist mülkiyet yaygınlaştırılır, Batı'daki sosyal-demokrat iktidarlar ise piyasa sistemi içinde devlet mülkiyetini genişletirler. 20. yüzyıl sonlarında liberalleşme dalgası sosyalizmi de etkilemiş, komünist ve devletçi sosyalist ülkeler özel mülkiyet ve piyasa sistemine geçmişlerdir, bu nedenle piyasa sosyalizminden sözedilmektedir. Sosyalizm esas itibarıyla devletçidir, bu nedenle epeyce eleştirilmiştir. Devlet mülkiyetiyle patronların yerine ayrıcalıklı bir bürokratik sınıfın hakimiyetinin getirildiği, devletçiliğin bireysel motivasyonu köreltti̇ği, dolayısıyla üretkenliğin düştüğü şeklinde. Sosyalizm içinde buna karşı, işletmelerde hiyerarşik yapı, kafa emeği-kol emeği, kır-kent farkları gibi eşitsizlikleri azaltma, çalışanların özyönetimini tesis etme gündeme getirilmiştir, ama pek pratiğe geçirilememiştir.

Sosyalizm kapitalist, sınıfsal sistemleri eşitsiz hiyerarşik yapıları kadar düzensiz, bozuk oldukları gerekçesiyle de eleştirir: ekonomik dengesi bozuktur ve krize düşer, geridir ve gelişmeyi engeller, sosyal ve ekonomik dengesizlikler diğer alanlarda da bozukluklara yol açar. Buna karşı sosyalizm, ekonomik anarşi ve sosyal adaletsizliği sona erdirerek düzenli bir sistem yaratacağı savındadır. Ekonomik ve sosyal düzenlemecilikte üç kategori üzerinde durulur: mülkiyet, piyasa, sosyal politika. Mülkiyet konusuna yukarda değindik. Piyasa konusunda ise, sosyalizm uygulamaları genellikle piyasa yerine planı koyma eğilimindedir. Komünizmde emredici ve kapsayıcı merkezi planlama tüm ekonomiyi organize eder, Üçüncü Dünya devletçi sosyalizmi ise devlet eliyle planlı yoldan kalkınma modeli olarak ortaya çıkmıştı. Devlet müdahaleciliğinin başka araçları da vardır: yoğun devlet müdahalesiyle piyasa üzerinde denetim, klasik devlet müdahalesi araçları. Ancak son 30 yıldır

sosyalist ülkelerde piyasa mekanizmalarına dönüş olduğunu belirtmiştik, devlet müdahaleciliği hala az değilse bile. Sosyal politika ise 1945 sonrası dönemde Batı sosyal devletini tanımlayıcı olmuş, hatta sosyalizme alternatif olarak gösterilmiştir. Günümüzde tüm ülkelerde şu ya da bu ölçüde uygulanmaktadır, yaygınlaşan liberalleşme karşısında sosyalist akımlar sosyal politikaya ağırlık verilmesini talep etmektedirler. Sosyal politikanın başlıca araçları sosyal mevzuat, sosyal güvenlik, gelir ve tüketim politikası, istihdam politikası, sosyal gelişme yatırımları ve kamu hizmetleri, eğitimin yaygınlaştırılması, çalışma yaşamının düzenlenmesidir. Hedefleri herkese belirli bir asgari ve güvence sağlamak, nısbi bir bölüşüm adaleti gerçekleştirmektir.

Siyasal planda sosyalizmin mevcut düzene karşı çıkışı esas olarak, baskıcı yapının eleştirisi, demokrasi ve özgürlüğün savunulması şeklindedir. Geri, gelişme sürecindeki toplumlarda bu özelliği ön plana çıkar. 19. yüzyılda Avrupa'nın monarşik otoriter sistemlerine, iki savaş döneminde faşizme, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya'da sömürgeci, askeri, otoriter rejimlere karşı mücadelede özgürlük ve demokrasi talebiyle ortaya çıkmıştır, geçmişte sınırlı oy demokrasisinde genel oyu, yasal ve örgütsel kısıtlamaların kaldırılmasını savunmuştur. Genel olarak demokrasiyi biçimsel kalmakla, burjuva sınıfının egemenliğini gerçekleştiren burjuva demokrasisi olmakla eleştirmiştir. Kapitalist sistem içinde geniş kitle lehine sosyal talepler dile getirir (ücret artışı, güvence, sosyal haklar, reform gibi), kitle örgütlenmeleri oluşturur (kitle partileri sosyalizmden kaynaklanmıştır, sendikal hareketle yakın bağları olmuştur), siyasal pazarda etkin bir güç haline gelir (demokratik yapıda seçim platformunda, kamuoyu tartışmalarında, kitle hareketleri düzenleyerek). Temsili demokrasi yerine tabanda kitle katılımına dayanan demokrasi de savunulur (bilhassa anarşizm ve yeni sol tarafından), ancak sosyalist rejim ve partilerin bürokratik yapılarıyla bunu gerçekleştiremedikleri de saptanır.

Sosyalizm devlete de karşı çıkar: anarşizmde esas karşıtlık unsuru devlet ve otoritelerdir, devrimci sosyalizm mevcut devleti yıkmayı hedefler, sosyalizmin kurulmasından sonra devletin tedricen yokolacağı ileri sürülür. Reformcu sosyalizm ise burjuva demokratik devletle uzlaşmadan yanadır, onu yıkmayı amaçlamaz, ama devlet karşısında sivil toplumun güçlendirilmesinden yanadır. 20. yüzyılın ikinci yarısında kapitalist demokrasinin sosyal-demokrasi yönünde değiştiği saptaması da yapılmaktadır. Genel olarak sosyalizm, iktidarda devletçi bir sistem kurduğu, iktidarda olsun olmasın politikacılığı nedeniyle anti-bürokratik ve anti-politika bir eleştiriyle karşılaşır. Rasyonalist, sekülarist ve anti-klerikal bir perspektifle dine karşı eleştireldir (bazısı militan bir ateizmi savunur), ama dinsel bir sosyalizm de vardır, nitekim Hıristiyan sosyalizmi, İslam sosyalizminden sözedilir.

Sosyalizm anti-demokratik özelliklere sahip sistemler kurmasıyla da tanınır, 20. yüzyıl sosyalizm deneyimleri pek demokratik olamamıştır, komünizm ideolojik tek parti rejimi ve bürokratik sistem yapısındadır ve Üçüncü Dünya sosyalizmi bürokratik otoritarizm olarak nitelenir, buna karşılık sosyal-demokrasi Batı demokrasisi içinde iktidar olmuştur. Sosyalizmin anti-demokratik yapısının ögeleri olarak formel demokratik mekanizmaların (seçim, parlamento, örgütlenmeler, kamuoyu) zayıflığı veya iktidara bağımlılığı, halktan kopuk bürokratik egemenliğe dönüşmesi, kitle diktası eğilimi (devrim sürecinde özellikle), devletçiliği, totaliter tabiatı (toplumu tümüyle kapsayıcılık, ideolojik homojenleştirme) sayılabilir. Sosyalist uygulamaların demokratik olamayışı meşruiyetini sarsmıştır, 20. yüzyılın sonlarında sosyalizmin krizinin en önemli faktörüdür bu. Demokratik

– anti-demokratik ikilemi açısından sosyalist akımlar arasında ayırım önemlidir. Marksizm ve komünizm devrimle kurulacak sosyalist düzende geçici proletarya diktatörlüğünü gerekli görüyordu, ancak bu sistem kalıcılaşmıştır; başka devrimci sosyalist akımlar da devrim sonrasında diktatörlük kurulmasını düşünmüşlerdi, ama bazıları devrimi gerekli görüp diktatörlüğe karşıydı (anarşizm gibi). Buna karşılık reformcu sosyalist akımlar diktatörlük fikrine karşı çıkmışlardır, Sovyet devrimi sonrasında sosyal demokrat-komünist bölünmesinde bu faktör etkili olmuştur.

Sosyalizm çoğu zaman devrim kavramıyla birlikte düşünülür. Bu bağ 19. yüzyılda 1848 devrimi ve 1871 Paris Komünü'yle başlar, genel grev ve devrim beklentisiyle sürer, 20. yüzyıl devrimleri çoğunlukla sosyalizmin komünizm türüyle ilgilidir (Rus devrimi, anti-faşist direnişin ardından sosyalizme geçiş, Uzakdoğu devrimleri ve Üçüncü Dünya'da devrimci hareketler), dekolonizasyon süreci ve darbe-devrimler sonucunda devletçi sosyalist rejimler kurulur. Devrimin meşruiyeti sosyo-ekonomik ve siyasal düzenin eleştirisi ve reddine dayandırılır (ekonomi geridir, kitle yoksuldur, sömürülmektedir, eşitsizlikler büyüktür, rejim baskıcıdır, yabancı egemenliği vardır, siyasal iktidar sınıfsal ve kendi çıkarını gözeten bir gruptur), düzen değişikliğine gidilir. Sosyalist devrimi niteleyici iki temel unsur şiddet ve kitle mobilizasyonudur. Şiddetli bir devrim anti-demokratik bir sistem getirir (buna karşılık reformcu sosyalizm barışçıl geçişten yanadır), kitle mobilizasyonu işçi, köylü ve başka popüler kesimleri kapsar, sosyalizmin meşruiyet savının bir temeli de budur (ancak darbeler ve dış destek de iktidara gelişte etkili olmuştur yerine göre).

Sosyalizm kapitalizme karşı bir akım olarak ortaya çıkmıştır, fakat 20. yüzyıl pratiği sosyalizmi gelişmiş kapitalist ülkelerde değil azgelişmiş ülkelerde iktidar yapmıştır. 19. yüzyıl sonlarından itibaren sosyalizmin ağırlık merkezi sanayileşmiş Batı'dan feodal ilişkilerin hala güçlü olduğu, demokrasinin kurulamadığı Doğu'ya kaymıştır. Devrim yarı-feodal ve otokratik Rusya'da patlak vermiştir (1917 devrimi, öncesinde 1905 devrimi), diğer Doğu ülkeleri de 1945 sonrasında Sovyet Rusya'ya katılmış ve blok oluşturmuşlardır. 20. yüzyıl ortalarından itibaren sosyalizmin ağırlık merkezi Üçüncü Dünya'ya kaymıştır, iki şekilde: Uzakdoğu komünizmi ve Üçüncü Dünya'nın tüm bölgelerinde devrimci hareketler bir yönden, devletçi sosyalist iktidarlar diğer yönden. Üçüncü Dünya'da sosyalizm yabancı egemenliğine karşı bağımsızlık hareketi, geri sosyal yapıya karşı ve kalabalık yoksul kitleler için sosyal reform, azgelişmişliğe karşı kalkınma yolu olarak ortaya çıkar. Sosyalizmin gelişmesine modern kapitalizme özgü problemler yeterince imkan vermezken, azgelişmişliğe özgü problemler imkan vermektedir, denilebilir. Biri sözkonusu ülkelerdeki baskıcı rejimlerdir (19. yüzyıl Avrupası'nda otoriter rejimlere, Rusya'da çarlık otokrasisine, iki savaş döneminde faşizme, 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya'da otoriter, askeri rejimlere karşı mücadelelerde sosyalizm faal veya öncü olmuştur). İkincisi bu ülkelerde yoksulluk ve sosyal çelişkilerin baskınlığıdır, modern kapitalizm sorunları nisbeten aşabilirken azgelişmiş ülkelerdeki geri yapı sosyalizm için elverişli zemin oluşturmaktadır (yarı-feodal ilişkiler içinde bulunan köylüler ve toprak talebi, sınırlı kapitalist gelişmenin yarattığı yoksul işçi sınıfı ve marjinalite, göreli yoksunluk koşullarındaki orta sınıf gibi), bu toplumlarda kronik bir kriz hali vardır. Oysa 20. yüzyıl ikinci yarısında Batı kapitalizminin sosyal devlet ve tüketim toplumu düzeyine erişmesi köktenci sosyalizmin etkisini zayıflatmıştır. Üçüncüsü azgelişmiş ülke sosyalizmi yabancı egemenliğine karşı bir hareket olarak gelişmiştir (II. Dünya Savaşı yıllarında Alman ve Japon işgallerine, uzun süreli sömürge idarelerine, Batı emperyalizmine

karşı). Dördüncüsü toplumsal ve kültürel ilişkilerin baskıcı ve kısıtlayıcı, hiyerarşik ve tutucu yapısına reaksiyondur, modernleşme sürecinde bunlara karşı önce aydın, sonra popüler bir tepki kendini sosyalizm vasıtasıyla gösterebilmiştir (ancak bu yapı sosyalizmin bu ülkelerde tutunmasını engelleyici de olmaktadır).

Beşincisi sosyalizm azgelişmiş ülkelerde geçerli bir kalkınma yolu olarak da benimsenmiştir. Dışa bağımlılığa ve geri sosyal yapıya son verecek, kollektif veya devletsel mülkiyetle merkezi plan sayesinde hızlı sanayileşmeyi sağlayacak, ekonomik kalkınma ile sosyal gelişme ve dengeyi bir arada gerçekleştirecek bir sistem olarak görülmüştür. Böyle bir perspektif Sovyet kalkınmasında belirgindi: geri bir ülkeyi kalkındırmanın ötesinde en zengin kapitalist ülke olan Amerika'ya yetişip geçmek ve böylece sosyalizmin kapitalizme üstünlüğü kanıtlanmak isteniyordu. Daha sonra Çin kalalabalık yoksul bir ülkede tarımsal reform yapıp ve sanayileşip kalkınmayı başaran bir Üçüncü Dünya ülkesi imajına sahip oldu. Üçüncü Dünya'nın ulusçu ve devletçi sosyalizmi açısından ise, sosyalizm öncelikle bağımlılıktan ve azgelişmişlikten kurtulmak için bir kalkınma stratejisiydi (oysa Rusya ve Çin'de devrime yol açan sosyal çelişkiler daha önemliydi). Ancak artık kalkınma stratejisi olarak sosyalizmin başarılı olduğu pek söylenmiyor. Sosyalizmin bilançosu olarak vurgulananlar daha çok ağır insani ve sosyal maliyetidir (savaşlar, kıtlıklar, toprak reformları, hızlı sanayileşme, sürgünler ve kıyımların maliyeti), ekonomik zaaflarıdır (bireysel motivasyonun zayıflığı ve devletçiliğin disfonksiyonaliteleri), bürokratik otoritarizm ve totalitarizmidir. Sovyet Rusya ve çevresi, Çin, devletçi sosyalist ülkeler piyasa ekonomisi ve özel mülkiyete geçtiler, liberal modelin daha başarılı olduğu genel kabul gördü.

Sosyalizm gibi sosyal reformizmden de sözedilir, ama sınırları belirlemek güçtür. Her ikisinde de reformların sosyal ilişkileri hedeflemesi esastır, buna karşılık siyasal-kurumsal üstyapı reformları modernleştirici veya liberal demokratik reformizm olarak adlandırılır. Fark sosyalizmin sistemi değiştirmek istemesine karşın sosyal reformizmin kısmi değişmelerle yetinmesidir (keza kapitalizmi değil geri yapıları değiştirmeye yönelik reformlar da sosyalizm olarak nitelenmeye yetmez), ancak birçok sosyalist akım ve deneyim sosyal reformculukla yetinmektedir. Kapitalizm içinde sosyal politika sistem içi bir sosyal reformizm olarak görülür, hatta sosyalist alternatife karşı sistemin kendini savunmaya yönelik bir girişimi olarak nitelenir, daha önce belirttiğimiz gibi. Azgelişmiş ülkelerde devletçi sosyalizmin millileştirme, devlet eliyle sanayileşme, toprak reformu, kooperatizm politikaları sosyal reformizmle sosyalizmin arasında sayılır, sistemi değiştirmeye yöneliktir ama bunu tam anlamıyla başaramaz. Buna karşılık ekonomik modernleşme politikaları sosyal reforma pek başvurmaz, sosyalist modelin alterrnatifi olarak görülürler. Sosyalizm içinde bir köktencilik-ılımlılık ekseni kurulabilir, komünizm ve devrimci sol köktenci kanattır, buna karşılık Batı sosyal-demokrasisi ile Üçüncü Dünya'daki devletçi sosyalizm reformcu kanat. Sosyalizmde köktencilik dozunun azalması kollektif mülkiyetten vazgeçmeyle, piyasa mekanizmasının kabulüyle, şiddet ve devrim yoluna başvurmamayla, liberal demokrasiyi kabulle, başka siyasal akımlarla uzlaşmayla gerçekleşir.

6. KEMALİZM VE ALTI İLKE

a) Kemalizmin gelişimi ve bağlantıları

İdeolojiler arasında Türk ulus-devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün fikirlerini ifade eden kemalizmi de belirtmek gerekir. Kemalizm 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına Osmanlı sisteminin gerilemesi ve çöküşünün, bu süreçte modernleşmesinin ve yadsınmasının ürünüdür. Somut bir ulusal bağlam içinde, öncesindeki Osmanlı fikir dünyasına göre konumlanır (modernleşmeciliğiyle onun izindedir, ama yeni bir sentez getirerek onu kesin bir şekilde aşar). Aynı zamanda I. Dünya Savaşı'yla dünya sisteminin geçirdiği büyük dönüşümün ürünüdür: imparatorluklar ve monarşiler yıkılır, Fransız devrimi sonrası 19. yüzyıl Batı ideolojizmi liberal, gelenekçi-muhafazakar, ulusçu, sosyalist yönleriyle kriz içine girer ve komünizm, faşizm gibi yeni ideolojiler yükselişe geçer. Bu bağlamda kemalizm Batı ideolojizminin ilerici yönlerinin sentezi gibidir (monarşizme karşı cumhuriyetçilik, dinciliğe karşı laisizm, yabancı egemenliğine karşı ulusçuluk, geri yapılara karşı inkılapçılık ya da reformculuk, dar bir yönetici grubun hakimiyeti ve sosyal dengesizliklere karşı halkçılık, geri kalmış, dengesiz ekonomiye karşı devletçilik). Üçüncü olarak geri ve bağımlı, büyükçe bir kısmı sömürge konumundaki Batı dışındaki dünyada uyanışın erken, ilerici yönde ve sistematik bir ideolojisi olma yönelimlidir. Yabancı egemenliğine karşı ulusçuluk bu uyanışın ana odağıdır, onun dışında diğer beş ilke geri yapıdan kurtulup gelişme ve modernleşme için gerekli atılımı sağlayacak yönlendirici ilkeler olarak gözükür (her alanda modernleştirici reformlar yapmak gerekir/inkılapçılık, geleneksel kültürel ve siyasal bağlılıkları aşmak gerekir/laiklik ve cumhuriyetçilik, ekonomik gelişmede devletin öncü olması gerekir/devletçilik, halkın sosyal durumunu düzeltmek ve katılımını sağlamak gerekir/halkçılık).

Bu yaklaşımıyla geri, gelişmekte olan ülke ulusçu modernleşmeciliği ve reformculuğu kapsamında yer alır, kuşkusuz tek değildir, birçok Üçüncü Dünya ülkesinde de benzer yaklaşımlar görülmektedir. En önemli örnek Çin'de Sun Yat Sen'dir, ulusçu, halk egemenliği yanlısı ve sosyal reformcu üç ilkesiyle tanınır, Hindistan'da Gandhi ve Çin'de Çan Kay Şek geleneksel toplulukçulukla modernleşmeyi bileştirici yaklaşımlarıyla biraz farklıdır ama benzerlik de vardır (daha sonra birçok ulusçu reformcu lider böyle bir geleneksel-modern sentezi arayışına girmiştir, sağdan olduğu gibi soldan da). Bazı Balkan rejimleri (nitekim onlarla Balkan paktı kuruldu) ve monarşi olmalarına karşın İran ve Afganistan kemalist reformizm ve modernleşmeciliğe yakınlık duyarlar. 1945 sonrası dekolonizasyon süreci Üçüncü Dünya ulusçu reformculuğu ve modernleşmeciliğinde genellikle kemalist ilkeler geçerlidir (ama bu süreçte sosyalist eğilimin ve tutucu reaksiyonun etkisi de hissedilir, bu iki faktör kemalist merkezcilikten nisbeten uzaklaşılmasını getirir).

Kemalizm Osmanlı'nın son dönemindeki ideo-politik ortamın uzantısında yer alır, ama I. Dünya Savaşı'yla gerçekleşen kapsamlı dönüşümün ardından gelmiştir (hasta adam olarak nitelense bile yine de geniş topraklara sahip olan imparatorluk savaş sonucunda çökmüş, savaş öncesinde yitirdiği Balkan topraklarının ardından Arap topraklarını da yitirmiş, Anadolu'yla sınırlanmış, üstelik Anadolu da yabancı işgali altına düşmüştü), belirleyici olan bu son dönüşümdür. 19. yüzyıldan beri Osmanlı ideo-politik evreninde ana sorunsal imparatorluğu kurtarmaktı, çünkü artık hızla

gelişen Batı'nın çok gerisinde kalmaktaydı ve yarı-bağımlılaşmaktaydı (savaş yenilgileri ve yabancı güçlerin nüfuzu, borçlanma ve eşitsiz mübadele gibi yollarla), kendisine tabi ulusların tepkisiyle karşılaşmakta ve topraklarını yitirmekteydi (Balkanları peyderpey yitirir, Anadolu'da azınlık sorunları kendini gösterir, Arap bölgesinde özerklik eğilimi güçlenir). İmparatorluğu kurtarmak için kurumsal modernleşme politikası bizzat padişahlık rejimi tarafından uygulandı (II. Mahmud'la başlayan süreç Tanzimat'la yerleşti ve topluma nüfuz etti, otokratik ve gelenekçi eğilimli bir padişah olarak bilinmekle birlikte Abdülhamid devrinde bu yönde ilerleme sürdü, hatta yaygınlık kazandı). Gelenekçi tepkilerle karşılaşsa bile bunların etkisi zamanla azaldı (ama sivil toplumda gelenekçi bir huzursuzluk süreklilik kazanmıştı). Bu politika muhafazakar modernleşmeci olarak nitelenebilir. Kurumsal modernleşmeyi elit kesimde kültürel batılılaşma tamamlıyordu, bu da batılılaşmış elitle geleneklere bağlı (bazan da gelenekçi tepkiler gösteren) halk arasında kopukluk yaratıcı oldu.

Kültürel batılılaşmanın getirdiği yeni fikirlerin de etkisiyle elit kesim içinde rejime karşı muhalefet gitgide güç kazanır. Çoğu devlet memuru konumundadır (sivil veya asker), yeni gelişen gazetecilik ve edebiyat batılılaşan elitin iki önemli odağıdır. Elit kesimde esas kaygı imparatorluğu kurtarmaktır. İlk önemli muhalefet hareketi Tanzimat devrinde Yeni Osmanlılar'dır, onu Abdülhamid devrinde Jön Türk hareketi izler. Önemli bir problem kurumsal modernleşme ve kültürel batılılaşmanın dozuyla ilgilidir, muhalif elit daha ileri gidilmesini istemektedir ama modernleşmeyi geleneksellikle uyarlama eğilimi de etkilidir. Yeni Osmanlılar bu çizgide İslamcı bir tutum takınırlar (ve bunu yaparken ilk İslam'ın demokratizmini öne çıkarırlar, meşveret usulü gibi), Jön Türkler içinde Ziya Gökalp'ın harsını (yani kültürünü) koruyup Batı medeniyetini alma fikri etkilidir (tüm Ortadoğu'da etkili olan, başlıca temsilcileri Afgani, Abduh ve Rida olan yeni İslamcı akımda da bu görüşler baskındır, en iyi dine bağlı İslam dünyasının gerilemesi bozulmayla açıklanır ve Batı modernitesine kendi din ve kültürünü koruyarak uyarlanma savunulur).

İmparatorluğu kurtarmak için üç yol gündeme gelir: Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türk ulusçuluğu. Başlarda ilk iki eğilim etkilidir, üçüncü eğilim gizli Jön Türk muhalefeti içinde İttihat ve Terakki'de örgütlenen merkeziyetçi kanatta zamanla etkinlik kazanır, imparatorluğu kurtarma kaygısıyla Türk-Müslüman halka dayanılması gerekli görülür (henüz kesin bir Türkçülük değildir, Osmanlıcılık'a bağlıdır çünkü Hıristiyan halklar imparatorluktan kopmaktadır, İslam'a da bağlıdır, Türklük Müslümanlık'la birlikte düşünülmektedir). Muhalefetin diğer yönüyse padişahlık rejimiyle çelişkisinde kendini gösterir, otokratik rejimin baskısı altındaki muhalefet hürriyet istemekte ve bunun için parlamenter bir rejimi gerekli görmektedir (1876'da I. Meşrutiyet bu yönde erken bir adım olup çok kısa sürmüştü).

1908'de Rumeli'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) bağlı subayların ayaklanması ve kitle hareketi II. Meşrutiyet'in kurulmasıyla sonuçlanır. II. Meşrutiyet devrinde Balkan toprakları tümüyle yitirilir, Ermeni sorunu Anadolu'da çatışmalı bir mecraya girer (oysa padişahlık rejimine karşı Jön Türklerle Ermeni ulusçuları arasında kısmi bir ittifak vardı), Arap bölgesinde ise ulusçu kıpırdanış görülmektedir, dolayısıyla Türk-Müslüman halka dayanma anlayışı kesinlik kazanır. Jön Türk döneminde merkeziyetçi İTC'ye karşı prens Sabahattin'in lideri olduğu liberal ademi-merkeziyetçi bir eğilim de vardı, meşrutiyet devrinde İTC'nin otoriter politikasına karşı muhalif partiler kuruldu,

bunlardan biri İslamcı bir muhalefetti (İttihadı Muhammedi) ve 31 Mart 1909 ayaklanmasını düzenledi. İTC'de ulusçu eğilimin diğer kaynağı Rusya'dan gelen aydınların Türkçü fikirleridir, Türk Ocakları adında bir örgüt oluşturulur, partinin ideologu Ziya Gökalp Türkçü, Turancı fikirleri dile getirir. Ayrıca ekonomik ulusçu bir politika izlenmeye başlanır, kapitülasyonlar kaldırılır, yabancı mallara karşı boykotlar düzenlenir, kapitalist etkinliklerde azınlıkların hakimiyetine karşı Türk-Müslüman bir burjuvazi yaratılmasına girişilir. I. Dünya Savaşı ulusçu eğilimi daha da güçlendirir. Savaş tüm Türk-Müslüman halkın seferberliğiyle yürütülür, ciddi kayıplar verilir, bu da ulusçu duyguda yükselişi getirir. Hıristiyan azınlıklarla köprüler atılır, bilhassa büyük insan kaybıyla sonuçlanan tehcirle Ermeniler ülkeden çıkarılır. Ulusun henüz daha çok dinsel bir tanımı vardır, İngilizleri zayıflatmak için panislamist girişimlerde de bulunulur. Ama Müslüman Araplar savaş sırasında Osmanlı'ya karşı ayaklanırlar ve iktidardaki İTC içinde Türkçü eğilim esas savaş devresinde etkinlik kazanmıştır.

Savaş yenilgisi ulusçuluğu pekiştirir, ülke tümüyle Batılı ülkelerin istilası altındadır, Yunanlılar Ege ve Trakya'yı işgal etmiştir ve Rum azınlıktan destek görmektedir. Bu ortamda Anadolu'da müdafaai hukuk cemiyetleri adıyla Türk-Müslüman eşrafa ve halka dayanan ulusçu bir hareket organize edilir. Osmanlı bürokrasisi içinde bir kesim yabancı işgalcilerle işbirliğine gitse de, hakim eğilim yine devleti kurtarmaktır (ama bu kez imparatorluk yoktur ortada, Anadolu'ya dayanmak zorunludur). Bilhassa savaş yenilgisini tatmış askeri bürokrasiden unsurlar ulusçu mobilizasyonu organize etmeye girişirler, önde gelen komutanlardan olan Mustafa Kemal bu süreçte tartışılmaz lider haline gelir. Abdülhamid devrinde Jön Türk muhalefetine katılmış, meşrutiyet devrinde hiyerarşide yükselmiş, Çanakkale savaşında temayüz etmiştir, ama İTC ile pek uyum sağlayamamıştır. Toplumda savaş yenilgisinin sorumlusu olarak görülen İTC'ye, özellikle liderlerine tepki vardır, ancak ulusçu mobilizasyonda öncü olanların büyük bir kısmı İTC kökenlidir. Ulusal kurtuluş savaşı mobilizasyonu ve yengisi toplumda ulusçu bir bilincin oluşması ve sağlamlaşmasını sağlar (dünya savaşının izinde ama daha kesin olarak), işgalci Batılı güçlere bağlı kalan padişahlık rejimi ise diskredite olmuştur. Zaten ortalıkta imparatorluk da kalmamıştır, ülke görece homojen bir Türk-Müslüman nüfustan oluşmaktadır (Ermeni tehcirinin ardından Kurtuluş Savaşı sonrasında ahali mübadelesiyle Rum azınlık da göçer). Bu bağlamda savaş başarısıyla otoritesi iyice sağlamlaşmış olan Mustafa Kemal'in emperyal hedef gütmeyen ulus-devlet ulusçuluğu anlayışı ve zaten eskiden beri hürriyet talebiyle kendisine karşı mücadele edilen ve meşrutiyetle konumu zayılamış olan padişahlık rejiminin kaldırılması fikri pratiğe geçirilme imkanı bulur. Ulusçuluk ve cumhuriyetçilik ilkelerine tekabül eden bu ikili hamlenin ardından, diğer dört ilkenin reformist modernleşmeciliği gündeme getirilecektir.

Ancak Mustafa Kemal hiç muhalefetle karşılaşmamış değildir, bu muhalefetin bir yönü iktidar mücadelesidir, diğer yönü ise ideo-politiktir (muhafazakar kanattan gelen zımni bir muhalefet vardır). Ayrıca isyanlar şeklinde kendini gösteren Kürt hareketini belirtmek gerekir, bu noktada yeni Türk ulusçuluğu etnik bir muhalefetle karşı karşıyadır. Keza sol bir muhalefet vardır, Kurtuluş Savaşı sırasında Sovyet Rusya'dan destek alınmış olsa ve Sovyet Rusya kemalist rejimi ilerici olarak niteliyor olsa bile. Savaş sonrasında komünizm ve kemalizm iki ayrı yeni yol gibi gözükmektedir, popülist ilerici reformizmde gözüken bazı yakınsılıkları da vardır. Keza savaş sonrasında yeni bir akım,

faşizm yükseliş içindedir, onunla da uzlaşılmamıştır, ulusçu vurguda gözüken bazı yakınsılıklar olsa bile. Tek parti otoritarizmi ise her ikisiyle de yakınsıdır, ama kemalizmde gerek komünizm gerek faşizmde görülen totalitarizm pek yoktur, daha çok bürokratik bir otoritarizmdir.

b) Cumhuriyetçilik

Kemalist ideolojiyi altı ilkenin analizinden hareketle inceleyebiliriz. Cumhuriyetçilik ilkesi monarşik padişahlık rejimine kesin olarak son verilmesiyle uygulanır. Aslında bir öncülü vardır, 1908'de meşrutiyet ilan edilip Abdülhamid otokrasisi devrilmiş, padişahın mutlak yetkileri kısıtlanarak seçimle gelen parlamento yönetimi kurulmuştu. Böylece 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da yaygınlaşan parlamenter monarşik rejim, epeyce geç kalınarak Osmanlı'da da kurulmuş oluyordu. Fakat 1922-23 kopması çok daha köktenciydi, öncesinde Osmanlı'da padişahlığın kaldırılması pek gündeme gelmemişti, kemalist dönem boyunca Osmanlı sultanlığına karşıt bir söylem kullanıldı (oysa öncesinde şanlı tarihsel geçmiş olarak yüceltiliyordu, çok partili döneme geçişle Osmanlı geçmişini övücü söylem yeniden benimsendi).

Cumhuriyetçilik ilkesi Avrupa devrimleri çizgisinde yer alır, İngiliz ve Fransız devrimleri başlarda cumhuriyet ilan etmişler, ama sonra parlamenter monarşi ara çözümü üstünlük sağlamıştı. 19. yüzyıl boyunca monarşist akım karşısında cumhuriyetçi radikaller köktenci kanadı oluşturuyordu, liberal muhafazakar eğilimse parlamenter monarşi ara çözümünü kabul ediyordu. Fakat iki dalga cumhuriyetçi eğilimi güçlendirdi, ilki 1870'de devrim ülkesi Fransa'da yeniden cumhuriyet ilan edilmesiydi, diğer Avrupa ülkelerinde ise monarşi sürse bile parlamenter demokrasinin artık yerleşmesiyle nüfuzu görece zayıflamıştı (ama yine de iktidar denkleminde ağır basan monarşiler vardı Avusturya-Macaristan ve Almanya'da olduğu gibi, Rusya'da ise otokratik çarlık rejimi sürüyordu). İkincisi I. Dünya Savaşı kataklizmi sonrasında bir dizi monarşinin yıkılması (Avusturya-Macaristan, Rusya, Almanya) ya da devre-dışı bırakılmasıdır (İtalya, İspanya, birçok Doğu Avrupa ve Balkan ülkesi), Osmanlı ilk gruptandır. Ayrıca savaş öncesinde bir devrim dalgası yaşanmış, bunun sonucunda Rusya'da parlamenter monarşiye geçilmiş, Çin'de, Portekiz'de, Meksika'da cumhuriyet ilan edilmişti (yalnız sonuncusunda devrilen bir monark değil otoriter bir başkandı). Mustafa Kemal'in köktenci bir kararla cumhuriyeti seçmesinde, savaş yenilgisi sonrasında oluşan iktidar boşluğu ve güven bunalımında padişahlığın artık eski anlamının kalmaması kolaylaştırıcı olmuştur. Buna karşılık, Ortadoğu ülkelerinde monarşi yeni bir canlanma göstermekteydi (sömürgeci güçlerle uzlaşma içinde yeni kurulan Arap monarşileri, İran'da Pehlevi hanedanı gibi).

Cumhuriyetçilik ilkesi ulus-halk egemenliğini kesin olarak benimseme anlamına da gelir, 'egemenlik kayıtsız şartsız milletindir' sözü bunu ifade eder. Pratikte gerçekleşim şekli halk temsilcilerinden oluşan parlamenter sistemdir. Kurtuluş Savaşı yıllarında iktidar boşluğunda böyle bir meclis oluşturulmuştu (Osmanlı meclisi mebusanı ise işgal kuvvetlerince bir süre sonra kapatılmıştı), meclis hükümeti vardı, meclis içinde muhalefet de oluşmuştu (İkinci Grup) ve meclis etkinlikleri iktidar sürecinde önemliydi. Ancak 1925'ten itibaren Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti yönetimine geçildi (CHP Mustafa Kemal liderliğinde oluşturulan iktidar partisiydi), seçimle gelecek adayları parti yönetimi belirliyordu, iktidar tertibatında lider figürü büyük ağırlık sahibiydi

(önce tartışılmaz ulusal lider Atatürk, sonra milli şef İnönü). Bu bakımdan monarşik otokratizmden farklı, ama yeni bir otoritarizm sözkonusuydu. Bununla birlikte, tek parti devrinde parlamenter meşruiyet önem verilen bir husus oldu, II. Dünya Savaşı sonrasında tek parti kendi kararıyla çok partili demokrasiye geçti (bu da uzun süre istisnai bir örnek oluşturdu, çünkü otoriter rejimler genellikle kendi kararlarıyla demokrasiye geçmiyor, devriliyorlardı). Ama 1930'larda ve II. Dünya Savaşı yıllarında dünyada faşizmin yükselişine koşut olarak tek partili bürokratik otoritarizmin dozunda artış oldu, bu da savaş sonrasında CHP'nin seçimleri yitirmesinde etkili olacaktır.

1945 sonrasında Üçüncü Dünya'da eskiden veya yeni bağımsızlığına kavuşan ülkeler de cumhuriyet rejimiydi, Arap monarşilerinin bir kısmı ise devrildi (Mısır, Irak, Libya), rejim sorunu geçmişte olduğu gibi monarşi-parlamentarizm ikileminde değil otoritarizm-demokrasi karşıtlığında odaklanıyordu. Uzun süre otoritarizm ağır bastı (tek parti, lider, orduya dayanan otoritarizmler), bu otoriter tip içinde kurucu liderlerin tek ya da hegemonik parti vasıtasıyla yönettikleri rejimler tek parti CHP'sine benzetilebilir (bunlar daha çok Afrika'da vardı, Burgiba Tunus'u, Senghor Senegal'i, Boigny Fildişi'si, Nyerere Tanzanya'sı gibi, Meksika'da Kurumsal Devrimci Parti yönetimi, Latin Amerika ulusçu popülizmi, Hindistan'da Nehru ve hakim parti Kongre yönetimi CHP'nin diğer önemli benzeşleridir). Ancak otoriter tip içindeki rejimlerin çoğunluğu askeri müdahalelerle işbaşına gelmişti ve çoğu ülkede darbeler dalgası yaşandı, demokrasiye geçişleri de genellikle kolay olmadı, bunlarsa tek parti CHP'sinden farklıdır.

c) Ulusçuluk

Ulusçuluk ilkesi kemalizmin kökenleriyle ilgiliydi, yukarda anlattığımız gibi bu kökenler imparatorlukta tek dayanılacak güç olarak Türk-Müslüman nüfusun kaldığının anlaşılması, dünya savaşının ulusçu duyguları güçlendirmesi, yabancı işgaline karşı Kurtuluş Savaşı'nın ulusçu bir örgütlenme temelinde gerçekleştirilmesidir. Bunun yanısıra savaş kataklizmi sonucunda Hıristiyan azınlık ulusların (Ermeni, Rum) nüfusunun çok azalması yeni ulusçuluğun stratejik geri-planıydı, ama tabu bir konu olarak pek üzerinde konuşulmadı. Kemalist ulusçuluk Osmanlı döneminin düşünülen diğer iki birleştiricisinden (Osmanlıcılık, İslamcılık) kesin bir kopuşu temsil ediyordu (zaten çokuluslu imparatorluk yapısı artık kalmamıştı ve Müslüman Arap nüfus ayrılmıştı). Bunun yanısıra, İTC döneminin başka Türkçe konuşan halklara doğru yayılmayı hedefleyen Turancı görüşleri de benimsenmiyordu, Kurtuluş Savaşı sürecinde pekişen bir ulus-devlet ya da Anadolu Türk ulusçuluğuydu sözkonusu olan. Aynı zamanda yeni ulus-devlet çerçevesinde merkeziyetçi bir ulusçuluktu, bu da geçmişte görece özerk bir yapısı olan Kürt etnisinin tepkilerine yol açtı, birkaç isyan yaşandı ve bastırıldı. Ulusçu merkeziyetçi politika tek parti bürokrasisi vasıtasıyla tüm ülkede uygulandı. Toplumda ulusal bir bilinç yaratılmaya çalışıldı, çünkü toplumun öncel mensubiyetleri Türk'ten çok Osmanlı ve Müslüman'dı. Bunda da dil ve kültür birliğinin yardımıyla görece başarılı olundu (ama şunu da ekleyelim, Anadolu halkı zaten Osmanlı döneminde merkeziyetçi bir sistem içinde yaşıyordu ve Tanzimat'tan beri kurumsal reformlarla merkeziyetçilik güçlendirilmişti).

Kemalist ulusçuluk bir yönüyle Fransız devrimi sonrasının ilerici ulusçuluğu çizgisindedir: ulusal bağımsızlık mücadelesiyle parlamentarist düzene geçişi eşanlı olarak gerçekleştirir ve ulus

egemenliğini coşkuyla savunur, halkçıdır (halka dayanma isteğindedir, halk lehine reformlar tasarlar, 'imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz' sözünde dile getirildiği gibi sınıfsal ayrışmaya karşıdır), uluslararası planda barışçıdır ('yurtta sulh, cihanda sulh' ilkesi bunu yansıtır, Balkanlar'da olduğu gibi daha önce savaşılmış ülkelerle iyi ilişkiler kurulur, II. Dünya Savaşı'na katılınmaz), bağımsız bir politika izlenir (iki savaş döneminin karmaşası içinde değişik güçlerle ilişkiler mesafeli bir şekilde sürdürülür, birçok ülkenin yaptığı gibi yükselen faşist kampla yakınlaşılmaz). Ama köktenci ulusçuluğa yakınlaşan yönleri de vardır: Türk ulusunun üstün nitelikleri vurgulanır, mitolojik bir Türk imajı yaratılır (Orta Asya kökeni vurgulandığı gibi eski Anadolu ve çevresi halklarının Türklüğü de iddia edilir, güneş dil teorisiyle bütün dillerin kökeni Türkçe'de aranır), etnik farklılıklar kabul edilmez.

Ayrıca 19. yüzyıl ulusçuluklarında olduğu gibi ulusal kültür çalışmalarına önem verilir, dil ve tarih kurumları kurulur, Arapça, Farsça hegemonyasına son vermek için dilde arılaştırmaya gidilir, genç kuşakta ulusçu coşku belirgindir, Hatay Fransızlar'dan geri alınır. Ulus-devlet yapısının kuruluş sürecinde yeni bir ulusal simgesel düzen yaratılır, ulusal lider Atatürk yüceltisi, ulusal marş, bayramlar ve merasimleriyle. Ekonomik ulusçu girişimlerde bulunulur (bunlara devletçiliği ele alırken değineceğiz). İki savaş dönemi Osmanlı'nın geçmişte bir bölümüne egemen olduğu Doğu'da ulus-devletlerin kurulduğu ve yerleştiği bir dönemdir, bunlarda da kemalist Türkiye'dekine benzer eğilimler vardır (örneğin Türkiye'de Finlandiya örnek ülke olarak görülür). Üçüncü Dünya ulusçuluğu ise uyanış içindedir ve sömürgeciliğe karşı direnç göstermektedir, ulus-devlet kurmada başarılı olan kemalist deneyimden kuşkusuz esinlenmektedir. 1945 sonrasında dekolonizasyon süreci yaşanır, bağımsızlık ve bağlantısızlık, ulusal merkeziyetçilik, ulusal bilinç yaratma, ulusçu coşku, ekonomik ulusçuluk, lider ve tek parti idaresi gibi özellikleriyle kemalist ulus-devlet örneğinin izindedirler.

d) Laisizm

Laisizm ilkesi bir İslam ülkesinde din ve devlet işlerinin ayrılmasının ilk örneğidir, bu ilke öncesinde Batı'nın gelişme sürecinde gündeme gelmişti. Böyle bir ayrılma Batı'da daha olanaklıydı, çünkü Ortaçağ'da kilise feodal devletten ayrı bir örgütlenmeye sahipti, oysa İslam toplumlarında dinsel kurumlaşma devletin içindeydi. Yeniçağ'da Batı'da Reform hareketi evrensel Katolik kilisesinden ayrılan ve kendi ulusal devletine bağlı kiliseler yaratmıştı, ekonomik ve kültürel gelişme toplumda sekülarizasyon, rasyonelleşme, dinsel bağnazlığın zayıflaması yönünde etkili olmuştu. Buna karşılık, İslam ülkelerinde göreli gerileme dinsel bağnazlığı güçlendirmişti. Daha sonra, Fransız devrimi topraklarına el koyarak kilisenin gücünü kırdı, 20. yüzyıl başlarına kadar bu ülkede laik devletle kilise arasında eğitimin kontrolü, kilise malları gibi konularda çekişmeler yaşandı. İtalya'da birlik Vatikan'ın aleyhine gerçekleştirildi, İspanya'da Katoliklerin katıldığı iç savaş yaşandı. Ancak Protestan ülkelerde ulusal kiliselerin varlığı devletle ilişkileri daha ılımlı kılıyordu.

İslam ülkelerinde ise dışa bağımlılaşma, kurumsal modernleşme ve kültürel batılılaşma süreci dinsel gelenekçi bir tepkiyi getirmekteydi. İran'da Şii ulema yabancı nüfuzuna ve kısmen monarşiye karşıt bir tutum takındı, 1906 meşrutiyet devriminde etkili oldu. Osmanlı'da 19. yüzyıl başlarından beri, gerek devlet içindeki dinsel sınıf gerekse toplum içinde tutuculuk ve bağnazlığın etkisi altındaki

kitle dinsel-gelenekçi bir tepkiciliğin kaynağıydı (gerileme süreci aynı zamanda, toplum içinde, tarikatlar gibi dinsel toplulukçu örgütlenmelerin etkisini arttırmaktaydı). Tanzimat 'gayrı-müslimler artık eşit oluyor' algısıyla huzursuzluğa neden olmuştu, 1908 meşrutiyet devriminin ardından 31 Mart 1909 dinci ayaklaması patlak vermişti. Ancak daha önce sözünü ettiğimiz gibi İslam modernleşmeye uyarlanmaya da çalışılıyordu: yeni siyasal denklemde reformcu ve demokratik bir örnek olarak (ilk İslam'ın demokrasisi örnek gösteriliyordu), uluslararası denklemde bir araç olarak (Abdülhamid panislamist politikaya temayül gösteriyordu). Osmanlı'nın yıkılış ve yeni ulus-devletin kuruluş sürecinde dayanılan kitle temeli Türk Müslüman halktı, hem ulusal hem dinsel bir kimlikle tanımlanıyordu.

Kemalizmin köktenci sayılabilecek laisizm politikası böyle bir temelde gündeme geldi. Muhtemelen devlet içinde dinsel gelenekçi kesimin, toplum içinde yaygın dinsel toplulukçuluğun ve tutuculuğun, zaman zaman kendini gösteren dinsel gelenekçi tepkiciliğin etkisini kırmak, reformcu modernleşmeci atılım için daha rahat hareket edilebilecek bir zemin yaratmak amacı vardı. Kemalizmin aktif laisizm politikası dinsel tepkilere de yol açtı, şapka yasasına karşı çıkışlarda, 1930 Menemen vakasında görüldüğü gibi. Yine de fazla bir reaksiyon getirmedi diyebiliriz, ama gizil bir muhalefetin kaynağı oldu, hem dinsel çevrelerden ve tarikatlardan gelen (tekke ve zaviyeler kapatılmıştı), hem de kemalist asri modernleşme politikasına uyamayan, geleneksel yaşam çerçevesi süren popüler kesimlerden gelen. Çok partili demokrasiye geçişle bu zımni tepki açığa vurdu, CHP karşıtı partilerin popülizminin temel bir unsuru dinsel temalara ve etkinliklere önem verilmesiydi (cami yapımında ve dinsel derneklerde büyük artış oldu), bu da seçim başarılarının çok önemli bir faktörüydü. 1945 sonrasında İslam ülkelerindeki gelişmede beliren yeni aktörler de kemalizm gibi dinsel gelenekçi bir tepkiyle karşılaştı. Arap sosyalisti rejimler popüler bir kitle temeline dayanan (ve bu rejimlerin ilerici bürokratizmiyle çelişen) dinci bir muhalefetle karşılaştılar, Müslüman Kardeşler bu muhalefetin ana unsuruydu. 2011'de bu rejimlerin yıkılmasının ardından İslamcı partiler ön plana çıktı. İran'da sağda bürokratik otoriter bir rejim olan şahlık, Ayetullah Humeyni figürü çevresinde Şii dinsel sınıfın aktif rol oynadığı bir devrimle 1979'da yıkıldı, İslami bir rejim kuruldu.

e) İnkılapçılık

İnkılapçılık ilkesi hem ekonomik ve sosyal hem kurumsal ve siyasal hem de kültürel planda toplumun geri yapısının reformlarla düzeltilmesi isteğini ifade eder. Türkiye örneğinde 19. yüzyıldan beri Osmanlı'nın yukardan muhafazakar modernleşme politikası çerçevesinde, bu tür reformlara başvurulmuştur. Reformların amacı her alanda geride kalan imparatorluğu Batı egemenliğindeki yeni dünya sistemine uyarlamak, gelişmesini ve kurtulmasını sağlamaktı. Daha önce belirttiğimiz gibi reformların esas alanı kurumsal modernleşmeydi, bu kanaldan kültürel batılılaşma da ilerleme imkanı buluyordu. II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla başlayan süreç Tanzimat reformlarıyla geçmişten belirli bir kopmayı başlattı, otokratik gelenekçi bilinen Abdülhamid devrinde de sürdürüldü, II. Meşrutiyet ise yeni bir kopmayı başlattı. Ama yine de süreklilik içinde bir değişimdi, geleneksel monarşik ve dinsel kimlik sürüyordu.

Kemalist inkılapçılığın farkı reformların geçmişten kökten bir kopma sürecinde gerçekleştirilmesiydi (cumhuriyetle monarşik ve laiklikle dinsel kimlik bırakıldı, imparatorluk artık yoktu). Ama yine de belli bir süreklilik vardı, kemalist kadrolar Osmanlı bürokrasisinden gelmeydi, yukardan (toplumdan değil devletten kaynaklanan) reform anlayışı sürüyordu (bu bakımdan sivil toplum inisyatiflerine pek yer vermeyen bir devletçi gelenekten sözedilir, Türkiye'de ve genel olarak Batılı olmayan toplumlarda), kurumsal modernleşme yine ana odaktı ve onu kültürel batılılaşma tamamlıyordu. Yukardan reform anlayışı 'halk için halk olmadan', hatta 'halk için halka rağmen' şiarlarında kendini gösterir, nitekim cumhuriyet reformlarının topluma benimsetilmesinde bazı güçlükler yaşanmıştır.

Reformlar büyük ölçüde kurumsal modernleşmeyi hedefliyordu, hukuk sistemi, eğitim ve dil sistemi, idari sistem yeniden düzenlendi. Aynı zamanda daha ileri düzeyde bir kültürel batılılaşmayı açıkça hedefliyordu (örneğin kılık-kıyafetle ilgili kurallar bu yöndeydi), bu çerçevede elit kesimde yaşam tarzı itibarıyla batılılaşmanın ileri düzeye vardığı, bunun da elit-kitle kopukluğunu pekiştirdiği ileri sürülür. Kurumsal ve kültürel modernleşme politikasının ekonomik ve sosyal gelişme ve reformu ihmal ettiği de söylenir, Osmanlı modernleşmesi gibi kemalist modernleşme de bu gerekçeyle bilhassa sol yönden eleştirilmiştir (sağ eleştiri ise geleneksel köklerden kopuşa yol açtığı gerekçesine başvurur). Ama kemalist reformlar ekonomik alanı da epeyce kapsamıştır (bunlara daha sonra değineceğiz), esas öncel temellerin zayıflığı ve iki savaş döneminin kriz koşulları ekonomik gelişmeyi büyük ölçüde engelleyici oluyordu. Ayrıca kurumsal ve kültürel reformların üstyapısal diye küçümsenmesi eleştirilir, çünkü bunların sağladığı yapısal değişim gelişme açısından stratejik olarak nitelenir, kurumsal altyapı olmadan, zihniyet değişikliği gerçekleştirilmeden gelişme olamayacağı gerekçesiyle.

Gelişmeyi ve dengeleri sağlamak için reformlar yapılması gerektiği fikri Yeniçağ'dan beri Batı politikasında gündeme gelmiş, monarşiler mali ve ekonomik, idari, eğitsel, dinsel alanlarda yukardan bazı reformlara girişmişlerdi (o sıralar aydın despotizmi reformcu bir yönetim biçimi olarak savunuluyordu). Fransız devrimi ve onu izleyen devrimler ise, yeni bir kitle rejiminin kökten reformlar yapması fikrini gündeme getirdi, burada odak daha çok sosyal ve siyasal reformdu ama kurumsal ve kültürel reforma da girişildi (örneğin devrim sonrasında Napolyon devri reformları). 19. yüzyıl politikasında reform fikri ön plandaydı, dört tip reformculuk görülmekteydi: sosyal dengesizlikleri aşacak sosyal bir reformu savunanlar (sosyalistler özellikle), egemen muhafazakar eğilime karşı ilerici reformcular (sosyal reform bunlarda da öngörülüyordu ama daha ılımlı ölçüde, köleliğin yasaklanması, halk eğitimi, genel oy, yerel ve ekonomik güçlerin kontrolü gibi talepler gündeme getiriliyordu), kapitalizme uygun kurumsal bir altyapı kurulması ve gelişmenin hızlandırılması için reformları gerekli görenler, geri toplumlarda yeni koşullara uyarlanmaya ve gelişme katarına katılmaya yönelik muhafazakar modernleşmeciler. Kemalizm bunlardan ikincisi ve üçüncüsüyle yakınsı bulunabilir. 1945 sonrası Üçüncü Dünyası'nda ise reform istekleri hep ön planda oldu. Burada bir eğilim sosyal reformu ön plana koyan sosyalist-komünist kanattı, buna karşılık kurumsal-kültürel modernleşmeyi ön plana koyan bir eğilim de vardı ve bunun içinde iki kanat beliriyordu (görece ilerici kanat ile sağ kanat), ekonomik kalkınma önceliği ise tümü tarafından kabul ediliyordu.

f) Halkçılık

Halkçılık ilkesi siyasal ve sosyal iki yönlü düşünülmelidir. Siyasal planda halkçılık da kendi içinde iki yönlüdür: yönetimin halk için çalışması ve halka dayanarak yönetmesi gerektiği. Halk için çalışma halkın çıkarının ve refahının gözetilmesini, halk lehine reformlar yapılmasını gerektirir. Bu noktada daha önce belirttiğimiz 'halk olmadan halk için' ve 'halk için halka rağmen' anlayışı da görülür, genellikle ilerici akımların halk lehine girişimlerinin geleneksel bağlılıklar içindeki kitle tarafından anlaşılamadığı, dolayısıyla böyle bir metodun gerektiği ileri sürülür. Halka dayanma ise, birincisi halk egemenliğini benimseyen bir siyasal düzen kurulması anlamına gelir (bu konuyu cumhuriyetçilik ilkesini ele alırken görmüştük), ikincisi halktan kopulmaması ve halkın bilinçlendirilmesi gerektiği anlamına gelir (dolayısıyla kitlenin koşullarını dikkate alan politikalar, metotlar uygulanmalıdır).

Halkın bilinçlendirilmesi sorunsalı halkçı politikanın temel bir kaygısına işaret eder: halk eğitiminin geliştirilmesi. Kemalist yönetim eğitimi yaygınlaştırıcı bir politika izlemiştir (ama bu politika Osmanlı döneminde başlamıştır). İlkokul yaygınlaşır, köylere girer önemli ölçüde, halka yönelik okuma yazmayı ve yeni alfabeyi öğretici kurslar düzenlenir, halkevleri kültürü yayıcı bir işlev yüklenir, halk odaları yaymayı köy düzeyine indirir, sonra köy enstitüleri açılır, öğretmenler ve eğitmenler yeni devletsel kurumlaşmanın çok önemli bir unsuru olarak addedilir. Orta ve yüksek öğretim gençliği büyük ölçüde kemalizmin ilkelerine bağlı yeni bir genç kuşaktır. Ancak halka dayanma konusunda kemalizmin handikaplarından da sözedilir. Bürokratik bir elite dayanan bir tek parti idaresiydi, otoriter metotlar da uyguladı, reformları geleneklere bağlı halk kitlesinde yeterince benimsenemedi gibi gerekçelerle.

Halkçılığın sosyal yönü halkın yaşam düzeyini yükseltici ve sosyal dengesizlikleri giderici bir gelişme ve reform politikası uygulanmasını gerektirir (yukarda sözünü ettiğimiz eğitimin yaygınlaştırılması da sosyal gelişme ve reform kapsamında düşünülebilir). Kemalizme sol eleştiri esas bu yönde yoğunlaşır, önceliğin sosyal dengesizlikleri giderici reformlara verilmesi gerektiği gerekçesiyle (bu noktada özellikle nüfusun %80'ini oluşturan köylü lehine bir toprak reformu, kentsel işçi sınıfını güvenceye kavuşturacak bir sosyal güvenlik sistemi ve çalışma mevzuatı gerekli koşullar olarak belirtilir). Köylü tüm tek parti dönemi boyunca geri koşullarda yaşayan yoksul bir kitle olmaya devam etmiştir, sosyal güvenlik bir memur ayrıcalığı olarak kalmıştır, çalışma mevzuatı ise baskıcı yapıdaydı. Ancak bu dönemde aşarın kaldırılması, pulluğun yayılması, kriz sonrasında destekleme alımları, uygulanamasa da çiftçiyi topraklandırma yasasının hazırlanması, yeni kurulan fabrikalarda görece avantajlı bir devlet işçi sınıfının oluşması karşı gerekçeler olarak belirtilebilir. Fakat kırsal ve kentsel halkın büyük ölçüde yoksul olduğu, tek parti idaresinin sosyal reform perspektifine pek sahip olmadığı, hatta savaş yıllarında sosyal yükü arttırıcı bir politika izlediği de gerçektir (bu durum esas iki savaş dönemi genelleşmiş kriz ortamıyla açıklanabilir, dünya çapında gelişme esas 1945 sonrasında ivme kazanacaktır).

Halkçılık ilkesi Batı ve Doğu'nun, daha sonra Üçüncü Dünya'nın gelişme sürecinde de ön plandadır, bir yönden halka dayanan bir devrim fikri ortaya çıkmıştır, diğer yönden ilerici olsun muhafazakar olsun yönetimlerin halktan kopmaması, halka dayanması ve halk lehine reformlar

yapması gerektiği fikri. Kemalizm ikisi arası bir konumdadır. Halka dayalı devrim fikri 1789 Fransız devrimiyle kendini göstermiş, halk egemenliğine dayalı bir siyasal düzen kurmuş ve halk lehine sosyal reformlar yapmıştır (feodalitenin ilgası bilhassa). 19. yüzyılda 1848 devrimi ikinci önemli momenttir, giderek sosyalizm işçi bir halka dayalı devrimin savunucusu olarak ortaya çıkar, 20. yüzyıl komünist devrimleri işçi ve köylü devrimi olarak adlandırılır. Diğer yandan bütün reformcu yönetimler yeni bir halkçılığın temsilcisi olma savını taşımıştır. Bu reformların halk lehine etkileri belirtildiği gibi halk lehine sonuçlar yaratmadığı, halkın yaşam düzeyinin yükselmesinin reformlardan çok ekonomik gelişmenin sonucu olduğu da ileri sürülür.

Üçüncü Dünya'da 20. yüzyıl başlarında yeni gelişen ulusçu hareket halkçılık ilkesine bağlıdır, Sun Yat Sen'in üç ilkesinin ikisi siyasal ve sosyal yönleriyle halkçılıkla ilgilidir, Gandhi Hint köy topluluğunu yücelten halkçı bir söyleme sahiptir (daha önce de Rusya'da popülistler Rus köy topluluğu mir'i ideal sosyal düzenin temeli olarak düşünmüşlerdi), yeni gelişen komünist hareket işçi-köylü ittifakına dayanan bir devrim öngörmektedir (Rusya'nın izinde Çin'de olduğu gibi). 1945 sonrası Üçüncü Dünyası'nda sosyal reform ve gelişme ehemmiyetle gündeme gelir: toprak reformu ve kooperatifleşme, eğitim ve sağlık devrimleri, kamu hizmetlerinin tüm topluma yayılması, kentleşen bir toplumda sosyal politika yönleriyle. Bu noktada sosyalist-komünist çizgi sosyal reformun gerekliliğini vurgular, köylü bir toplumda toprak reformu ve kooperatifleşmeyi zorunlu sayarken liberal muhafazakar çizgi sosyal reforma karşı çıkmıştır. 20. yüzyıl sonlarına gelindiğinde sosyal reformculuk artık pek kabul görmüyordu, ama liberalleşmeye koşut olarak diğer üç yönüyle sosyalleşme de dünya çapında yayılıyordu. Halkçılık açısından tüm Üçüncü Dünya rejimlerinin problemi yönetici elitin halktan kopukluğu, yaygın otoriter yönetim tarzının halk üzerinde baskıcılığa varması olmuştur. Ama diğer yönden birçok siyasal hareket güçlü bir halk desteği elde ederek yönetime gelebilmiştir (bu açıdan devrimci tip, popülist tip, demokratik tip, gelenekçi tip ayırdedilebilir ve tümünü kapsayan genel bir halkçılık eğiliminden sözedilebilir).

g) Devletçilik

Kemalist devletçilik ilkesi siyasal ve ekonomik iki yönlü düşünülmelidir. Siyasal devletçiliği yukardaki satırlarda değerlendirdik, bir yönüyle devlet eliyle toplumun düzenlenmesi ve geliştirilmesi, bunun için gerekli reformların yapılması anlamına gelir, bu bakımdan hem kapitalizmde ekonomik dinamiğin önceliğiyle çelişir (geri bir toplumda inisyatifin devletten gelmesi gerektiği fikrine referans verir) hem de sivil toplumun örgütleşmesini ve inisyatiflerini ön planda tutan toplulukçu ve demokratik anlayışlarla çelişir (Batılı olmayan toplumlarda sivil toplumun zayıflığı fikrine referans verir). Diğer yönüyle otoriter bir yönetim tarzına referans verir, tek partinin bürokratik otoritarizmi bunun bir örneğidir. Burada esas üzerinde duracağımız ekonomik devletçiliktir.

Kemalist yönetim 1920'lerde ekonomik planda görece liberaldir, ama yine de devlet liberal bir ekonomik gelişmenin öncü aktörü olarak gözükür, İttihat ve Terakki'nin milli iktisat politikası sürdürülür, İzmir iktisat kongresinde milli bir burjuva sınıfının yaratılması gerekliliği vurgulanır, ekonomik kurumlaşma yönünde adımlar atılır (merkez bankası ve İş Bankası, Sanayi Maadin Bankası gibi diğer bankaların kurulması, Teşviki Sanayi kanunu). 1929 dünya ekonomik krizi

tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de devletçi bir politika izlenmesini peşinden getirir. Devlet fabrikaları kurulur, plan yapılır, destekleme ve vergi politikaları uygulanır. Bu politika azgelişmiş ülkeler arasında Türkiye'yi erken ithal ikameci sanayileşmenin bir örneği haline getirir (daha sonraki gelişme için elverişli bir temel oluşturacaktır), ama diğer yandan vergi sistemi nedeniyle (toprak mahsulleri ve varlık vergileri gibi), bilhassa savaş yıllarında halk üzerindeki yükü arttırdığı için eleştirilir. Tek partinin devletçi politikasına karşı liberal bir muhalefet belirir, 1946'da çok partililiğe geçişin ardından iktidara gelir, ama burjuvazinin yükselişine karşın ekonominin devletçi özellikleri sonrasında da sürer.

Kemalist devletçiliği klasik Osmanlı sisteminin (yani 19. yüzyıl öncesinin) devletçi yapısının uzantısı olarak düşünebiliriz, ekonomide devlet mülkiyeti ve denetimi, sivil toplumun zayıflığı özellikleri nedeniyle. Ancak farklı çağlardır, daha çok gelişme sürecinin erken dönemlerinde gelişmede öncü olan erken devletçilikle benzetebiliriz (bunlarda amaç düzenin bekasından çok gelişmedir): Batı merkezi monarşilerinin merkantilist politikaları, ardından Doğu otokratik monarşilerinin modernleşme politikaları (kurumsal planın yanısıra, ekonomik planda altyapı kurulması ve sanayileşmenin başlatılması, sosyal planda eğitim kurumları kurulması ve servajın kaldırılması gibi) ve 19. yüzyıldan 20. yüzyıla Üçüncü Dünya'da monarşilerin, yeni ulus-devletlerin ve sömürgeci güçlerin modernleşme politikaları (M. Ali Paşa'nın Mısır'daki girişimi erken bir örnektir, üstelik ekonomik gelişmeye öncelik vermiştir, bunlarda genel olarak ulaşım-iletişim altyapısı kurma, vergi sistemini düzenleme, modern ekonomik kurumlaşmayı başlatma ağırlıktadır, henüz sanayileşme çok zayıftır, kurumsal modernleşmeye göre ekonomik gelişme ikinci plandadır). Osmanlı'nın 19. yüzyıl modernleşmesi de bu kategori içinde yer alır (hem Doğu hem Üçüncü Dünya imparatorluğu olarak), devlet en önemli ekonomik aktördür, ama yabancı güçler ekonomiye gitigide nüfuz eder ve azınlıklar kapitalist etkinliklerde ön plandadır, buna karşı İttihat ve Terakki milli iktisat politikasını gündeme getirir.

Kemalist devletçiliğin eşzamanlı kaynağı iki savaş dönemi krizi koşullarında tüm dünyada devletçi eğilimin güçlenmesidir. Bir türü Rusya'da devrimle iktidara gelen, kollektif mülkiyet ve merkezi plana dayalı bir sistem kuran komünist devletçiliktir. Diğer türü hızlı bir yükseliş içinde olan ve dış yayılma hedefleyen faşist devletçiliktir, devlet-tekeller işbirliği, korporatist düzenleme ve savaş ekonomisine dayalı otarşik bir model uygulanır. Üçüncüsü krizin sarstığı Batılı ülkelerde keynesian devletçi politikaların uygulanmasıdır. Kemalizm bunların çağdaşıdır, kuşkusuz bunlardan etkilenmiştir, ama öncülerinden olduğu dördüncü bir tür kapsamında düşünülebilir. Azgelişmiş bir ülkede gelişme yolu olarak, özel mülkiyet ve pazarı kaldırmadan devletçi bir modelin benimsenmesidir bu. Çağdaşı benzer bir örnek Vargas Brezilyası'dır.

1945 sonrasında Üçüncü Dünya'da gelişme yolu olarak devletçiliğin tercih edilmesi yaygın bir eğilimdir, iki koşutu ise komünist kapsayıcı devletçilikle Batı sosyal keynesian müdahaleciliğidir. Üçüncü Dünya'da devletçiliği sosyalist bir perspektifle benimseyenler bir gruptur, bunlarda önemli ölçüde kamulaştırılmış bir kentsel ekonomiyi kırda toprak reformu ve kooperatizm tamamlar. Diğer grup liberal devletçi ülkelerdir, özel mülkiyet ve piyasa düzeni sürer, ama devlet müdahaleciliği ve işletmeciliği önemli düzeydedir, devlet gelişmeye öncülük eder. Her iki gruptan da başarılı ülkelerin

yükselişinde devletin rolünün belirleyici olduğu saptanmaktadır (örneğin ilk gruptan post-komünist Çin'de, ikinci gruptan G. Kore ve Tayvan'da, Brezilya'da, Hindistan'da). Ortak paydaları şunlardır: altyapı kurulması ve ekonomik kurumlaşmanın geliştirilmesi, sanayileşmeye öncelik verilmesi (bu yeni devletçiliğin odağıdır, önceki dönemde sanayileri önemsizdi, ithal ikameci, ardından ihracata yönelik bir sanayileşme gerçekleştirilir), tarımsal modernleşme, eğitim devrimi ve kamu hizmetlerinin yaygınlaştırılması, planlamaya başvurulması. Siyasal planda da devletin hakimiyeti ve otoritarizm ortak paydadır, ancak sivil toplumdan gelen devrimci veya liberal bir hareketlilik, özel ekonomik güçlerin etkinliği de gözlemlenir.

Genel bir değerlendirme yaparsak, kemalizmin altı ilkesi 19. yüzyıl Batı ilerici radikalizmi ve ulusçuluğunun çizgisindedir, Üçüncü Dünya ulusçu reformcu modernleşmeciliğinin ise öncülüdür. Liberal, muhafazakar ve sosyalist değildir, gelenekçilikle karşıtlaşmıştır, tek parti yönetimi ulusçu merkeziyetçi bir otoritarizm olarak nitelenebilir (gelenekçilik ve muhafazakarlıkla birlikte ele aldığımız sağ otoritarizmden ve sosyalizm kapsamında değindiğimiz sol otoritarizmden farklıdır). Ama baştan beri ulusçu halkçı demokratik bir yönelime de sahiptir (çok partili rejime kendi iradesiyle geçebilmesi bunun kanıtı olarak gösterilir), otoritarizm geçiş süreci zorlukları ve iki savaş dönemi genel krizi koşullarıyla da açıklanabilir.

XIII. KAMUOYU VE ÜLKE-TOPLUM SORUNLARI

Kamuoyu siyasetin düşünsel düzeninin orta ve kısa vadeli yönüdür diyebiliriz. Ülke ve dünya sorunları, toplumun, halkın ve devletin sorunları üzerine yorum ve tartışmaları, siyasal görüşlerin ifadesi ve tartışılmasını içerir. Kamuoyu farklı görüşler arasında rekabetin cereyan ettiği, taraflar arasında, görüş ifade edenlerle izleyenler arasında enformasyon mübadelesinin gerçekleştiği bir siyasal pazar olarak tasavvur edilebilir. Kamuoyu oluşturucuları tarafından değişik fikirler, yorumlar, temalar, haberler ve imajların üretildiği ve arzedildiği, kamuoyunu izleylenler tarafından talep edildiği ve tüketildiği, pazardaki dalgalanmalara göre bazılarının değerinin yükseldiği, bazılarının ise azaldığı bir pazara benzetilebilir. Aslında pazar terimini burada geniş anlamda kullanıyoruz, ekonomik pazarla benzeştirme bir yere kadardır (kamuoyu gibi seçim ve partiler arası mücadele de pazar tipi ilişkiye daha yakın addedilebilir). Kamuoyu değişik düzeylerde oluşur. Öncelikle her bir ülkede ülke sorunlarına ilişkin görüşlerin dile getirildiği ve tartışıldığı ulusal kamuoyu vardır. Onun ötesinde uluslararası bir kamuoyu da vardır, iletişim araçlarının gelişmesi ülkeler arasında iletişimin artmasını olanaklı kılmaktadır. Ulusal kamuoyunun altında yerel kamuoyulardan sözedebiliriz, yerel sorunlar ve kültür özgüllükleri bunların bir ölçüde farklılaşmasını sağlar, ama ülke çapında bütünleşme yerel kamuoylarının özerklik marjını daraltmaktadır (özgünlükleri belirgin bazı bölgeler dışında). Somut yaşam ortamlarında da mikro kamuoyuları oluşur, buralarda ortamın özellikleri ve sorunları, ülke çapında sorunlar hakkında fikir sahibi ve çevresinde sözü dinlenen kamuoyu önderleri etkilidir.

Kamuoyunun ögelerini birkaç düzeyde saptayabiliriz. Biri ilgilenilen, tartışılan konulardır. Diğeri kamuoyunda fikir beyan eden, tartışan taraflardır. Üçüncüsü kamuoyunu yönlendirenler ve kamuoyunun araçlarıdır. İkinci ve üçüncü düzeyler belirli ölçüde örtüşür. Dördüncüsü kamuoyunu

izleyenlerdir, bunlara genel anlamda halk diyebiliriz, ama izleyicilerin özgül kesimler ve gruplar, bireyler olarak da düşünülmesi gerekir. Kamuoyunda bunların sorunları dile getirildiği gibi, kamuoyundaki görüş ve tartışmalardan ne ölçüde ve nasıl etkilendikleri üzerinde de durulur.

1. KAMUOYUNUN AKTÖRLERİ

a) Kamuoyunu oluşturanlar

Kamuoyunu yönlendiren ve kamuoyunda görüş beyan eden, tartışan aktörleri gözden geçirelim (ikisinin önemli ölçüde örtüştüğünü belirtmiştik). Bir eksen devlet ve resmi söylemdir. Bunun etkisi bir kere uzun vadeli toplumsallaşma süreci vasıtasıyla hissedilir: eğitim ve devletle ilişkiler temelinde belirli bir resmi kültür öğrenilir, bu da kişinin düşünce ve algılama yapısını belirler. Keza devletin, hükümetin temsilcileri vasıtasıyla yaptığı düzenli açıklamalar vardır. Bu noktada hükümet belirli bir partiden olduğu için parti tartışmaları alanıyla örtüşme olur, ancak onu aşan daha soyut ve yüksek bir devlet söylemi de vardır, bu söylemde ulusçuluk, devletin yüksek çıkarları vurgulanır. Somut ortamlarda yetkili mercilerin söylemini de bu kapsamda belirtmemiz gerekir, pratik önemi daha büyüktür. Resmi devlet söylemi tekilci rejimlerde kapsayıcı bir ağırlığa sahiptir, öyle ki başka sesler pek duyulmaz olabilir. Ancak devletin bu alandaki egemenliği zayıflamaktadır da, kitle iletişim kanallarının çokluğu, klasikleşmiş, alışılmış resmi söylemin dışındaki konu ve görüşlerin yayılması, tekilci rejimlere karşı duyulan hoşnutsuzluk ve tepki gibi nedenlerle.

Kamuoyunda siyasal tartışmaların tarafı çoğu zaman partilerdir. İktidar partisiyle (veya partileriyle) muhalefet partileri arasında değişik konularda sürekli bir tartışma cereyan eder. Bu tartışmanın geri-planında partilerin program ve ideoloji farkları yatar. Muhalefet partileri hükümete eleştiri yöneltirler, parti tartışmalarının çok önemli bir odağı burasıdır. Buna karşılık iktidar partisi icraatını savunur, kamuoyunun oluşumunda iktidarın bazı önemli uygulamaları çevresinde dönen tartışmalar etkili olur. İktidarın aleyhinde veya lehinde bazı değerlendirmeler kamuoyunda rağbet görür. Parti tartışmaları bazan sert geçer. Çok önemli bir kanal halka yönelik, programlarını tanıtan, vaatler getiren parti propagandasıdır. Parti görüşleri çoğu zaman liderlerce dile getirilir, bu bakımdan kamuoyunun önemli bir unsuru lider söylemleri ve imajlarıdır. Kamuoyu liderleri değerlendirir, prestijleri düşer veya yükselir. Partilerin kamuoyunu yönlendirici etkisi lider odağında yoğunlaştığı gibi, yerel parti tartışmaları şeklinde yayılır da.

Kamuoyunun oluşumunda ideolojilerin etkisi bir başka husustur. Bazı toplumlarda kamuoyu tartışmaları ideolojik tercihler tarafından belirlenir, bazılarında ise ideolojiler fazla etkili değildir. Uzun dönemler itibarıyla bakılırsa, tartışmaların belirli dönemlerde belirli ideolojiler çevresinde döndüğünü görürüz. Kamuoyunun yeni oluştuğu 19. yüzyılda liberalizm, radikalizm, ulusçuluk, muhafazakarlık ve gelenekçilik etkilidir, bir süre sonra sosyalist fikirler de etkili olmaya başlar, iki savaş döneminde faşizm yönlendirici olur. 1945 sonrasında komünizm ve sosyalizm, azgelişmiş ülke ulusçuluğu ve devletçiliği tartışmaların odağıdır. Buna karşı, otoriter, muhafazakar, liberal görüşler varlık gösterir, 20. yüzyıl sonlarında neo-liberal görüşler etkili olur. Modernleşmeci ideolojiler 19. yüzyıldan beri kamuoyunda yönlendiricidir, modernleşilsin mi, ne kadar ve nasıl modernleşilsin

tartışmaları yapılır. 20. yüzyılın ikinci yarısında gelişmiş ülkelerde eski ideolojilerin yarattığı düş kırıklığı ve bıkkınlık neolojist akımların etkili olmasına yol açmıştır.

Kamuoyunun yönlendirilmesi denilirken öncelikle kitle iletişim araçları (KİA'lar) düşünülmelidir. KİA'lar kamuoyunun en önemli aracıdır, kamuoyunu yönlediren aktörler onun dolayımından geçerler: devlet sözcüleri ve resmi söylemler, partiler, toplumsal örgütlenmeler, aydınlar ve değişik elitler, ekonomik ve diğer güçler. KİA'ların kamuoyunun oluşumu açısından belirleyici ve şartlandırıcı etkisinden sözedilir, görsel iletişim ve iletişimin yoğunlaşması bu etkiyi arttırmıştır. Bu nedenle toplum üzerinde etkili olmak isteyen güçler KİA'ları kontrol etmeye çalışırlar. Açık etkisinin yanısıra gizil totalizan etkisinden de sözedilir, hem toplumda egemen kültürün aktarıcısı olarak hem de bizatihi bu kültürün üreticisi olarak. Nitekim gelişmiş ülkelerde karşı-kültür hareketlerince, çoğulcu rejim ve kitle iletişimi görünümüne karşın KİA'ların egemen kültür lehine totalizan etkisi eleştirilmiştir. Ancak diğer yönden KİA'ların etkisinin sınırları ve çoğulculuğu da belirtilmiştir. Etki sınırlıdır, çünkü insanlar KİA'ların mesajlarını kendi toplumsallaşma süreçlerinin belirlediği öncel fikir ve alışkanlıklar merceğinden algılarlar, karmaşıklaşan ve gelişen toplumda başka mesajlar da etkili olmaktadır, eğitim düzeyinin yükselmesi insanların serbest değerlendirme yapmasını sağlamaktadır, vs. Etki çoğulcudur, çünkü farklı görüşleri savunan, yansıtan birçok KİA vardır, KİA'larda farklı ve karşıt görüşler ifade imkanı bulabilmektedir.

Değişik KİA türleri vardır. Tarihsel süreç içinde düşünürsek, 19. yüzyılda gazetelerin gelişmesi ilk önemli vektördür. Halk siyaseti bu kanaldan izlemeye başlamış, kamuoyu ilk bu temelde oluşmuştur. Gazeteler 20. yüzyılda dünya çapında yayılmıştır, her ülke bir dizi önemli gazetesiyle tanınır. Birçok gazete belirli siyasal görüşlere yakınlığıyla nitelenir, parti görüşleri ve tartışmaları gazeteler aracılığıyla öğrenilebilir. İkinci önemli vektör radyo olmuştur, iki savaş döneminde yayılmış, kitle toplumu ve mobilize politikanın en önemli araçlarından olmuştur. Özellikle totaliter kitle politikasının radyonun sağladığı propaganda olanakları sayesinde hızlı gelişme gösterebildiği belirtilir. Daha sonra radyo ülkeler sathında köylere kadar yayılmış, siyasetin köylere girmesinde etkili olmuştur (örneğin köy kahvelerinde birlikte radyo dinlenilmesi). Radyoyla birlikte yayılan bir iletişim aracı sinemadır, görsel iletişim ilk sinema vasıtasıyla sağlanmış, propagandada sinemadan yararlanılmıştır.

Üçüncü aşama 20. yüzyıl ikinci yarısında televizyonun (TV) yayılmasıdır, görsel iletişimi egemen hale getirmiş, işitsel iletişim sağlayan radyoyu hızla gölgede bırakmıştır. Evlerde kullanılan bir cihaz olduğu için görsel iletişimi yakınlaştırmakta ve rutinleştirmektedir. TV liderlerin görülmesini sağlayarak siyasette kişiselleşme eğilimini güçlendirmiştir. Keza başka ortamların, dış dünyanın görülmesini sağlayarak beklentilerde artışa ve kültürel uyumsuzluğa neden olduğu da ileri sürülebilir. TV'nin gelişimi başlangıçta ulusal bir kanal kurulması şeklindeydi, sadece ABD gibi bazı gelişmiş ülkeler çok kanallıydı. Ancak daha sonra çokkanallılık yayıldı. Bunun çoğulcu bir etkisi olduğu söylenebilir (ama görünüşteki çoğulculuğun gerisinde totalizan bir egemen kültür aşılamasının gerçekleştiği de ileri sürülür ve bu açıdan TV'nin etkisinin stratejik olduğu vurgulanır).

KİA'ların gelişiminde dördüncü aşama 20. yüzyıl sonlarından itibaren, bilgisayarın uzantısı olarak internet'in yayılmasıdır. İnternetin esas farkı çok sayıda haber ve bilgi kaynağına, çok sayıda

kurum, grup ve kişiye kısa zamanda ulaşılmasını sağlaması, böylece çokyönlü iletişim kurulması ve kullanıcı kişilerin aktif olmasına imkan vermesidir (bizzat kendileri haber, yorum kaynağı olabilmektedir). Son yıllarda siyasal gelişmelerde, rejim değişikliklerinde internetin sağladığı hızlı ve çokyönlü iletişim imkanının etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ancak KİA'lardaki hızlı gelişmenin insanları aşırı enformasyona boğarak kamuoyunun gelişimini olumsuz etkilediği, bu arada siyasetin kamuoyunda eski merkezi konumunu bozduğu, depolitizasyona neden olduğu da ileri sürülebilir. Üçüncü ve dördüncü aşamalar arasında kaset sektörünün gelişimini de dikkate almak gerekir, internetin sağladığı kitlesel yayılım ve bireyselleşmiş tüketimin öncülü olarak nitelenebilir.

KİA'lar vasıtasıyla kamuoyunun yönlendirilmesinde bunlarda yorumcu, haberci olarak yer alanların etkisini de belirtmek gerekir. Bu bakımdan gazetecilerin, özellikle gazete yöneticilerinin ve önemli yorumcuların etkisi eskiden beri belirtilir. KİA'lar kültürel elitin, aydın sınıfın kamuoyunu oluşturmada etki kanalıdır da, ama bunların etki kanalı KİA'lardan çok kitap, dergi yayınıdır. Ancak azgelişmiş toplumlarda bunların pek okunmadığı yaygın bir saptamadır. Aydın etkinlikler, kitap ve dergi yayını KİA'ların basitleştirici ve egemen kültürü yayıcı etkisiyle karşıtlık içinde de düşünülür.

Kamuoyunun 20. yüzyıl ikinci yarısından itibaren gelişen bir ifade aracı da kamuoyu yoklamalarıdır. Bunlar çok çeşitli konularda kamuoyunun nabzını ellerinde tutmakta, geniş ölçekte enformasyon sağlamaktadırlar. Ama kamuoyunu yönlendirici etkileri vardır ve bu da eleştiri çekmektedir. Örneğin oy eğilimlerini göstererek seçim sonuçlarını etkiledikleri saptanmaktadır, yoklamaları izleyenler onlarda gösterilen eğilimlere uymaya, başkalarına öykünmeye başlamaktadırlar, bu da zayıf partileri dezavantaje edebilmektedir. Anketlerdeki soruların yönlendirici olduğu, konuları birkaç seçeneğe indirgediği, tüm seçenekleri kapsayamadığı da ileri sürülmektedir.

Kamuoyunda etkili olan bir başka aktör ekonomik güçlerdir. Bunların KİA'lar vasıtasıyla çıkarlarını savunma ve siyasal nüfuz sağlama amacı güttükleri ileri sürülür. Sahip oldukları parasal kaynaklar sayesinde böyle bir etki sağlayabilirler, bazı ekonomik gruplar önemli KİA'ları (gazeteler, TV kanalları gibi) kontrol etmektedir. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir konu da reklamdır, insanları şartlandırıcı olmakla, tüketim toplumu ideolojisini yaymakla eleştirilmiştir. Çeşitli toplumsal örgütlenmeler de kamuoyunun oluşumunda etkili olurlar, ancak diğer yönden bunların seslerini yeterince duyuramadıkları da sık yapılan bir saptamadır.

Ekonomik güçler gibi uluslararası güçlerin de kamuoyunu belirleyici rolünden sözedilir. Uluslararası haber ajansları dünya çapında haber akılarını belirlemektedir, TV'ler ülkeler arasında izlenebilmektedir, son dönemde internet yoğun bir dünya çapında iletişim sağlamıştır. Dolayısıyla fikirlerin, modaların dünya çapında yayıldığı gözlemlenmektedir. Bunun Batı kültürünün nüfuzu lehine etkisi saptandığı gibi (ikincil olarak ideolojik emperyalizm lehine etkisi olduğu da belirtilir), tekilci ulusal rejimlerin kontrolünü zayıflatıp dünya çapında çoğulcu bir etkisi olduğu da iddia edilebilir.

Kamuoyunun oluşumunda dinsel faktör de etkilidir. Bunun bir ekseni az sonra değineceğimiz kamuoyu önderleri mekanizmasıdır. Yerel düzeyde, somut ortamlarda dinsel kişilerin sözü dinlenir, özellikle geleneksel ilişkiler ve kültürün ağırlığının sürdüğü ortamlarda. Bunların düzenli aralıklarla

yaptığı dinsel konuşmalar, dinsel olsun olmasın çeşitli konularda yaptığı yorumlar yerel kamuoyunu belirleyici olabilmektedir. Ayrıca dinsel kurumlaşma vasıtasıyla önemli dinsel kişilerin görüş ve yorumları ülke sathında, hatta uluslararası düzeyde yayılmaktadır, bazıları geniş bir kesimde otorite gibi görülmektedir. Kaset gibi araçlar bu yayılmada etkili olmuştur (kaset sektörü sadece dinsel kişilerin değil başka informel kaynakların görüş ve yorumlarının yayılmasını da sağlamaktadır). Son yıllarda dinsel akımların güçlenmesi dinin sahip olduğu geleneksel otoritenin yanısıra, bu iletişim imkanlarıyla da açıklanabilir.

Kamuoyunun yerel düzeyde oluşumunda kamuoyu önderleri etkili olur. Bunlar çevrelerinde sözü dinlenen kişilerdir. Dinsel kişilerin etkisinden az önce sözettik. Kırsal ortamda, taşra ortamında nüfuzlu aşiret reisi, ağa, eşraf da böyle bir rol oynar, keza yeni elitler de (işadamı, meslek sahibi gibi). Parti örgütleri de kamuoyunun oluşumunda yerel propaganda faaliyetleriyle etkili olur, bu örgütler içinde bazı etkin kişiler çevrelerinde kamuoyu önderi haline gelebilir. Somut ortamlarda daha sıradan kişiler de kamuoyu önderi olabilir: semt ortamında, arkadaş grubunda, iş ortamında, okul ortamında, akrabalık grubunda. Kamuoyu önderleri siyasal tartışmalarda taraf olarak da gözükür, parti yandaşlarının güvendiği, sözünü dinlediği kişilerdir, farklı partilerden kamuoyu önderleri arasında ve çevresinde siyasal tartışmalar cereyan eder. Kamuoyu önderleri daha tarafsız, siyasal ve diğer konularda yorum yapabilen ve dinlenen kişiler de olabilir. Kamuoyu önderliği için ne gibi nitelikler gerekir? Üç eksende düşünülebilir bu nitelikler: nüfuzlu olmak, bilgili bir kişi olarak tanınmak, çevrenin kültürüne, algılama yapısına uygun ve güvendiği bir kişi olmak. Üçüncü nitelik kamuoyu önderlerinin popüler kişiler olmasını gerektirir ve yaptıkları yorumlar popüler kültürün, yerel kültürün etkisini taşır, böyle olması kitle tarafından daha fazla benimsenmelerini sağlar.

Kamuoyu önderlerinin etkisi gelişme sonucunda azalmaktadır diyebiliriz. Daha çok gelişme ve dışa açılma sürecindeki kırsal toplumda ve taşra dünyasında, kentlerin eski mahallelerinde ve kente yeni göçmüş hemşeri gruplarında etkilidirler. Bireysel yalıtlanmaya yol açan metropoliten alanların gelişimi, KİA'ların nüfuzu, eğitimin yayılması ve pazar toplumu koşulları etkilerini azaltıcı olmaktadır.

Kamuoyu oluşumunda önemli bir faktör fısıltı gazetesidir. Birçok enformasyon bu yoldan yayılmaktadır ve bu yayılmada kamuoyu önderlerinin çevreleri üzerindeki etkisi de rol oynamaktadır. Fısıltı gazetesi öncelikle yerel düzeyde yayılır, ama ülke çapında genişleme de gösterebilir.

b) İzleyici kitle ve bazı mekanizmalar

Kamuoyunu oluşturuculardan izleyicilere bir süreç olarak düşünebiliriz. Bu süreç bir yönden kamuoyunda egemenlik sorunsalı çerçevesinde düşünülebilir. Yukarda kamuoyu oluşturucularını gözden geçirmiştik, bunlar, bunların bazıları şu ya da bu ölçüde kamuoyunda egemenlik kurabilmekte, bu kanaldan toplumun anlayış yapısını belirleyebilmektedir: devlet ve resmi söylem (tekilci sistemlerde etkisi çok artar), kitle iletişim araçları (kamuoyunda genel bir KİA egemenliğinden sözedilebilir, bu açıdan toplumun görüş ve anlayışları KİA'ların sunduğu genel kalıbın ne ölçüde izliyor diye sorulabilir), KİA'ları kontrol eden güçler (örneğin devletin resmi görüşü, ekonomik

güçlerin kapitalist anlayışı, uluslararası güçlerin kültür emperyalizmini KİA'lar kanalından empoze ettikleri ileri sürülür), siyasal güçler (belirli dönemlerde belirli ideo-politik görüşler toplumda yankı uyandırır), topluma yakınsı güçler (en önemlisi kamuoyu önderleridir, geleneksel kültüre, popüler kültüre uygun yorumlar daha kolay kabul görebilir).

İzleyici, etkilenen ve algılayıcı kitle olarak önce bir bütün olarak halk düşünülür. Ulusal kamuoyu halk tarafından ne kadar izleniyor diye sorulur. Bazı toplumlarda kamuoyu iyi izlenir, bazılarında yeterince izlenmez. Ulusal kamuoyunun altında yerel kamuoyuları da saptanabilir, görece kapalı toplumlarda yerel kamuoyuyla çok ilgilenilirken ulusal kamuoyuna pek ilgi gösterilmeyebilinir (ama kitle iletişiminin yayılması ters yönde bir etki yaratmaktadır). Kamuoyunun etkisi bazı toplumlarda daha yüksektir, bazısında ise daha az. Görece dışa kapalı toplumlarda daha azdır, bireysel atomizasyonun arttığı gelişmiş toplumlarda da azalabilir (kişiler daha eğitimlidir, kendi görüşleri vardır, kamuoyunun daha az etkisi altında kalırlar), tekilci sistemlerde rejim yanlısı tek yönlü şartlandırmanın bıkkınlık yaratması, güvenilir bulunmaması da kamuoyunun etkisini azaltır, buna karşılık çoğulcu sistemlerde kamuoyundaki çok-yönlülük etkiyi arttırabilir de (fikir tartışmalarına, yeni temalara ilgi) azaltabilir de (çok-merkezli kamuoyu bombardımanının dikkati dağıtması). Kamuoyunun çok etkili olduğu toplumlar hangileridir? Genellikle kitle iletişiminin belirli bir yaygınlığa ve yoğunluğa ulaştığı toplumlarda etki daha fazladır, bu açıdan Batı'da 19. yüzyıl sonlarında, iki savaş döneminde, 1945 sonrasında etkinin yüksek olduğu gözlemlenir. Yaygınlaşmanın ileri düzeye varması etkiyi nisbeten azaltır.

Ayrıca halkın değişik kesimlerine göre izleme, etkilenme dereceleri ve algılama şekilleri değişir. Bu açıdan bir genelleme daha dışa açık ve eğitimli kesimlerle öyle olmayanlar arasındaki farktır. İlki daha fazla izler, daha fazla etkilenir (ama kendi fikirleri olduğu, alternatif görüşleri dikkate aldığı için bazan daha az etkilenebilir), iki grup arasında ise algılama şekilleri çok değişebilir. İzleme, etkilenme, algılama açısından kesimler arası farklılaşma sınıfsal düzeyde düşünülebilir, yerel düzeyde düşünülebilir, yaş, cinsiyet ve başka kriterlere göre düşünülebilir. Belirli toplumsal organizasyon birimleri açısından düşünülebilir, ailenin, okulun, iş ortamının, toplulukların kamuoyuyla bağları araştırılabilir. Daha öteye kamuoyuyla bağlar somut yaşam ortamlarında grupsal ve bireysel düzeyde değerlendirilebilir. Hangi grup ve birey ne ölçüde izledi, nasıl etkilendi, farkların nedenleri neler gibi sorular temelinde analiz yapılabilir.

İzleyen, etkilenen, algılayan sadece halk ve onun değişik kesimleri değildir. Devlet kamuoyunu oluşturan olduğu gibi izleyici, etkilenen ve algılayıcıdır da. Devlete yöneltilen bir eleştiri kamuoyunda dile getirilen sorunları, görüşleri yeterince dikkate almaması, onlara yanıt ve çözüm getirememesidir. Devlet gibi partiler de kamuoyunu izler, hem halkın sorun ve talepleri yönüyle, hem de karşı tarafın görüş ve eleştirileri yönüyle. Bunlara da halkın sorun ve taleplerini pek dikkate almadıkları, buna karşılık devamlı aynı görüşleri dile getirip karşı tarafla sert tartışmalara girdikleri eleştirisi getirilir. Baskı grupları ise kamuoyu vasıtasıyla talep ve görüşlerini dile getirirler, bunların kamuoyuna, kitle iletişim araçlarına yeterince yansıyamaması da belirtilegelen bir husustur. Ekonomik güçler ve elitler kamuoyunu oluşturdukları gibi izlerler ve etkilenirler de. Bunların kamuoyunda dile getirilen siyasal

görüşler hakkında tavırları ilgi gösterilen bir hususdur, çünkü desteklemeleri halinde sözkonusu görüşler siyasal platformda güç kazanabilir.

Ayrıca kamuoyunu izleyen halk onu etkiler de, çoğu zaman ve büyük çoğunluk pasif izleyici olarak kalsa bile. Bu etki bir yönden halkın sorunlarının kamuoyunda dikkat çekmesi, kamuoyu araçlarının (özellikle kitle iletişim araçlarının) bu sorunları saptaması, yansıtması ve irdelemesinin sonucudur. Diğer yönden halk da kamuoyuna değişik kanallardan ulaşmaya çalışır (gazetelere gönderilen mektuplar, mensup olunan kesimin örgütü, üye olunan dernek, yankı yaratan kitle hareketi, kamuoyu önderleri, yerel elitler gibi kanallardan). Genellikle halkın sorunlarının, özellikle defavorize kesimlerin sorunlarının kamuoyuna yeterince yansıyamadığı şeklinde bir saptama yapılır. Diğer yandan kamuoyunda sergilenen görüşler çoğu zaman eleştireldir, halkın, çeşitli kesimlerin, ülkenin sorunlarını vurgularlar, yetkilileri eleştirirler. Hatta kötümser bir imaj yarattıkları da ileri sürülebilir, çünkü kamuoyu daha çok olumsuzluklarla ilgilenir.

Kamuoyunun halk ve değişik kesimler tarafından algılanma şekilleri çeşitli faktörler tarafından belirlenir, algılama şekillerinin farklılaşması farklı faktörlerin etkisi, aynı faktörlerin değişik şekilleri ve dozlarıyla açıklanabilir. Bu açıdan en başta belirtilmesi gereken öncel toplumsallaşma sürecidir. Kişiler bunun görece derin ve uzun vadeli etkisi altındadırlar, öncel toplumsallaşma sürecinin gözlükleri, yarattığı zihniyet yapısı, verdiği görüşler ve değerler algılamayı belirler. Dolayısıyla kişiler kamuoyunda dile getirilen ama onlara uymayan görüşleri, anlayışları kuşkuyla karşılarlar, benimsemezler, pek dikkate almazlar, hatta algılayamazlar bile. Buna karşılık onlara uyanları kolay algılarlar, olumlu karşılama ve benimseme olasılıkları yüksektir. Bu açıdan ailede, yaşadığı yörede, okul yaşamında, arkadaş grubunda öğrendikleri, benimsedikleri çok önemlidir, keza erken yaştan itibaren öğrenilen resmi kültürün, geleneksel kültürün ve popüler kültürün etkisi de önemlidir. Bunlar algılayıcı ya da reseptör mekanizmaları oluştururlar. Bu açıdan genel olarak öncel toplumsallaşma sürecinin empoze ettiği tutucu bir refleksten sözedebiliriz. Ona uymayanlara olumsuz, uyanlara olumlu tutum gösterme olasılıkları yüksek olduğu gibi, kamuoyundaki konu, tartışma ve görüşleri değerlendirmede, yorumlamada ondan öğrendikleri etkili olur. Ancak öncel toplumsallaşma yapısı homojen bir bütün değildir, içinde çelişkiler barındırır (örneğin okul ve resmi kültürden edinilenlerle geleneksel ve popüler kültürden edinilenler arasındaki uyumsuzluklar vardır). Diğer yandan bu yapının etkisi mutlak değildir, kamuoyundaki modalarla, yeni fikirlerle arasındaki çelişki saptanır, modernleşmenin eski anlayışları kökten değiştirici etkisi vurgulanır. Birçok kişi öncel toplumsallaşmasının etkisinden sıyrılıp modalara, yeni fikirlere ilgi gösterir, modern standartlara uyum sağlamaya çalışır. Ama burada da öncellerle yenilerin uzlaştırılması eğilimini ve bazı yeniliklerin gizil ya da derin yapı açısından öncellere bir ölçüde uyumlu oluşunu dikkate almak gerekir.

Kamuoyunun algılanma şeklinde öncellerle kesişen bir faktör kişinin çevresi, mensubiyet grupları ve bunlar temelinde oluşan alt-kültürleridir. Birçok kişi çevrelerindeki algılama, yorumlama şekillerini benimser, onlara uyar. Bu açıdan ailenin, okulun, arkadaş grubunun, yerleşim yerinin etkilerinden sözettik, bunların belirlediği bazı alt-kültürler vardır (örneğin tutucu aile alt-kültürü, resmi eğitim alt-kültürü, kendine özgü bir dili olan samimi arkadaş alt-kültürü, belirli bir yöre

alt-kültürü). Ama yaşam boyunca bunlarda bazı değişiklikler olur. Ailesiyle bağları eskiye göre zayıflamıştır, yüksek öğrenim görmüştür, yeni arkadaş çevrelerine girmiştir, yöresinden büyük kente göçmüştür. İş yaşamına girmiştir, belirli bir meslek, gelir düzeyi ve sınıftandır, değişik kanallardan sosyal yaşama katılmaktadır (dernek, eğlence ve kültür gibi), belirli bir siyasal tercihi oluşmuştur. Buralardaki yeni ortamlar ve alt-kültürler de etkili olur ve eskileriyle çelişkiye düşebilir. Bu bakımdan öncellere bağlı kalanlarla yeni mensubiyet gruplarına katılan (veya katılmak durumunda bulunan) ve çabuk uyum sağlayanlar arasında ayırım yapılabilir. Ayrıca çevreye uyma eğilimi yüksek olanlarla bireysel davranma eğiliminde olanlar ayırımı yapmak gerekir. İkinciler kamuoyundaki yeni görüşler karşısında daha olumlu bir tutum takınırlar diyebiliriz.

Kamuoyunun algılanma şeklinde kamuoyunu oluşturan değişik güçlerin etkisini de dikkate almamız gerekir. Kamuoyunda ağırlık kazanan görüşlerin kabul edilme olasılığı yükselir. Bunların etkisi hatta şartlandırıcı olabilmektedir. Bu bakımdan kitle iletişim araçlarının güçlü etkisinden, devletin resmi söyleminin nüfuzundan, etkili ve yeni siyasal görüşlerin, uluslararası ve ulusal çapta modaların yayılma potansiyelinden, yerel kamuoyu önderlerinin yönlendirici etkisinden sözetmiştik. Önemli bir ayırım bunların etkisinin öncel toplumsallaşma sürecinin ve mensubiyet gruplarının etkisini nötralize edebilmesidir.

Algılama yapısında kişinin bazı özellikleri de etkili olur. Stratejik bir faktör eğitim ve bilgidir, bu açıdan daha yüksek düzeyde olanlar yeni ve farklı görüşleri daha kolay kabul ederler, kamuoyundaki tartışmaları daha iyi değerlendirirler, her üç kanaldan (toplumsallaşma, mensubiyet grupları, kamuoyu oluşturucularından) gelen yönlendirici ve şartlandırıcı etkilere daha az kapılır ve bağlanırlar. Kişinin kültürel evreninde yeniliklere açıklık ve hoşgörü çok önemli bir faktördür (eğitim ve bilgiye bağlıdır önemli ölçüde, ama sadece ona indirgenemez). İlki eski görüşlerden kopma ve yeni görüşlere yönelmeyi, ikincisi farklı ve karşıt görüşlere karşı ılımlı, hoşgörülü davranmayı olanaklı kılar. Bir başka faktör kişinin çıkarlarıdır. Kişinin çıkarlarına uygun olanı kabul etme, konuları çıkarlarına göre değerlendirme eğilimi güçlüdür.

Tercih faktöründen de sözetmemiz gerekir. Kişinin önceden oluşmuş bazı tercihleri vardır (siyasal tercihi, yaşam tarzı tercihi gibi), bu tercihler yukarda belirttiğimiz tüm faktörlerin sonucudur. Diğer yandan kamuoyunda çok sayıda görüş, alternatif ortaya çıkmaktadır. Kişi yine değişik faktörlerin etkisiyle onlar arasında tercihler yapar. Tercihlerde uzun süreli faktörlerle konjonktürel faktörlerin, çevresel faktörlerle kişisel faktörlerin etkileri ikilemleri kurulabilir. Tercih yapıları daha serbest ve değişken kişiler olabilir, daha katı kişiler olabilir. Kamuoyunun algılanmasında açık, görünür faktörlerin etkisiyle gizil faktörlerin etkisi ayırımı da yapmamız gerekir. Bu bakımdan kitle iletişiminde görünür yapının ötesinde gizil yapının önemine değinmiştik (ikincisi bazı algılama kalıplarını bilinçsiz olarak empoze edebilir, ilki çoğulcu gözükürken ikincisi nisbeten tekilci olabilir), aynı zamanda kişinin derin psişik yapı özellikleri çok önemlidir (kişilik, takıntılar, kompleksler, vs).

Siyasal kamuoyu denilince ilk akla gelen kavram propagandadır, sadece siyasette değil başka konularda da propagandanın güçlü etkisinden sözedilir. Siyasal akımların gelişme süreci propagandalarının etkili olmasına da bağlıdır, bazılarının güçlenmesinin nedeni propagandalarının

etkili ve başarılı olmasında aranır. Batı'da kitle toplumunun oluştuğu ve kitle politikasının geliştiği, radyo, sinema gibi kitle iletişim araçlarının yayıldığı iki savaş döneminde propagandanın belirleyici olduğu gözlemlenir, özellikle faşizmin yükselişinde etkisi vurgulanır. 1945 sonrası dönemde dünya politikasında ağırlık taşıyan iki ana akım da propaganda etkinliklerine büyük önem vermişlerdir: Batı liberalizmi ve komünizm. Komünist, sosyalist akımın Üçüncü Dünya'da yayılmasında propagandanın etkisi vurgulandığı gibi, çözülmesi de başka faktörlerin yanısıra Batı propagandasının başarısına bağlanır (Batı yaşam tarzının çekiciliği propagandanın stratejik bir unsuruydu). Modern politikaya yeni giren ve aynı zamanda kitle iletişim araçlarının yeni yayıldığı Üçüncü Dünya'da da ulusal kurucu ve tek partili rejimler, farklı siyasal akımlar ulusçu yönde, rejimin, akımın fikirlerinin savunulması yönünde propagandaya önem vermişlerdir.

Propaganda etkilidir, ama etkisinin sınırları vardır. Bir kere bütün siyasal akımlar propaganda yapmaktadır, bazısının daha etkili olması başka faktörlerle ilgilidir. Bu faktörlerin bir yönü propaganda dışı etmenlerdir, diğer yönü ise propagandalarını etkili kılan etmenlerdir. Propagandaları toplumun o sıradaki sorunlarına yanıt getiriyor izlenimi yaratıyorsa başarılı olur. Toplumun anlayışlarına uygun düşüyorsa başarılı olur (kişilerin kendi anlayış ve değerlerine uygun düşen görüşleri kabul etme temayülünde olduğunu belirtmiştik). Kitleyi hoşnut etme ve anlayışlarına uyma geçerli bir propaganda tekniği olarak belirtilir. Propagandanın başarısında vaatler de etkili olur. Bir başka etkili faktör teknik biçemle ilgilidir: konuları basitleştirme, halkın anlayacağı bir dil kullanma, belirli temaları sürekli ve vurgulu bir şekilde tekrar etme. Propagandada çok etkili bir motif ise karşıt ve hasım taraf gösterilmesidir, onun yerilmesi, öfkenin ona karşı yöneltilmesi kitleyi çekici olur. Bu karşıt taraf olumsuzlukların yüklendiği, halkın sorunlarının sorumlusu gibi gösterilen bir günah keçisi haline de dönüştürülebilir. Propagandanın etkisini sınırlı kılan birçok etmen sayılabilir: alternatif propagandaların olması (dolayısıyla tercih yapılabilir, diğerlerinin eleştirileri dikkate alınabilir), kişilerin kendine uyanları tercih etmesi, daha öteye birçok kişinin kendi tercihlerinde direnç göstermesi (bu bakımdan başkalarının vurgulu propagandası negatif etki yaratabilir, kişiyi kendi öncel tercihlerine daha sıkı sarılma refleksi içine sokabilir), propagandanın olumsuzlukları hakkında bir söylemin de olması (örneğin propagandaya kanılmaması gerektiği, vaatlerin boş çıktığı, tutulmadığı şeklinde görüşler yaygındır).

2. KAMUOYUNDA TARTIŞILAN KONULAR

Kamuoyunda neler tartışılmaktadır? Ulusal kamuoyunda tartışılan konuların çoğu siyasetle ilgilidir, bunlar siyasal gelişmeler, devletin ve toplumun düzeniyle ilgili, yönetimin çözüm getirmesi istenen konulardır. Doğrudan siyasal konular olabilir, uluslararası konular ve sosyo-ekonomik konular da siyasetle yakından ilgilidir. Toplumsal-kültürel olarak niteleyebileceğimiz konuların tümü değilse bile birçoğu siyasetle ilgilidir, ama bazan siyasetle pek ilgili olmayan konular kamuoyunun gündeminde ön plana çıkabilir, örneğin sporla, magazin dünyasıyla, suçlulukla ilgili konular. Kamuoyunda nelerin tartışıldığı kuşkusuz zaman ve mekana göre değişir. Bu nedenle toplum tiplerine göre ve tarihsel dönemlere göre, daha spesifik olarak ülkelere göre ve devrelere göre farklılaştırma ve karşılaştırma yapabiliriz. Kamuoyu genellikle ulusal düzeyde konumlandırılır, ama uluslararası

bir kamuoyu da vardır ve burada dünya çapında bazı temalar çevresinde yoğunlaşma olur, bu platformda büyük güçler, ideolojiler, ülkeler kendi görüşlerini yaymaya ve kabul ettirmeye çalışırlar. Günümüzde iletişim araçlarının çok gelişmişliği uluslararası kamuoyunun önemini arttırmaktadır ama geçmişte de önemi az değildi, diğer yöndense ulusçuluk, kültür, yapı ve gelişme düzeyi farkları ulusal kamuoylarının uluslararası etkiye karşı direnç göstermelerine neden olmaktadır.

Kamuoyunda ilgilenilen, tartışılan konular üzerine kamuoyu yoklamaları oldukça geniş bilgi içermektedir. Bu yoklamalar her bir konuyla ilgilidir, mutlaka o sırada kamuoyunun ilgilendiği, tartıştığı konular olmaları gerekmez. Bu bakımdan halkın bazı ana temalar hakkında anlayışlarını, tercihlerini düzenli olarak (yani birbirini izleyen yoklamalarla) yansıttıkları söylenebilir. Bu temelde halkın görüşlerinin zamanla nasıl değiştiği hakkında, halkı oluşturan kesimlerin görüş farklılıkları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

a) Siyasal konular

Siyasetle doğrudan ilgili tartışma konularından biri siyasal rejim tartışmasıdır, onunla yakınsı bir konu da sosyo-ekonomik düzen tartışmasıdır. Bu tartışma daha çok geri, gelişme sürecindeki toplumlarda, istikrarsız ve bazı önemli değişmeler yaşamış toplumlarda önem taşır. Gelişmiş ve istikrarlı toplumlarda bu tartışma daha az önemlidir (son 50 yıldır Batılı ülkelerde olduğu gibi). 19. yüzyıl Avrupası'nda monarşi-parlamenter düzen tartışması ön plandaydı (monarşiyi savunan gelenekçiler ile parlamenter düzen isteyen liberaller ve radikaller arasında), koşut olarak oy hakkının genişletilmesi tartışması gündeme geldi. 20. yüzyıl başlarında bu tartışma hala sona ermemişti ama az-çok aşılmış gibiydi. Tartışmanın yeni odağı önce kapitalist düzeni değiştirmek isteyen sosyalizm oldu (sözkonusu olan rejimden çok sosyo-ekonomik düzendi). Diğer odağı iki savaş döneminde demokrasinin eleştirisi, faşizmin hem sosyalizme hem demokrasiye alternatif bir rejim olarak savunulmasıydı, ama hemen anti-faşist bir söylem de ortaya çıktı ve II. Dünya Savaşı yıllarında faşizmin yol açtığı yıkım bu söyleme etki kazandırdı. 20. yüzyıl boyunca sosyalizmin Rus devrimi izinde giden komünizm türü düzen tartışmalarında mihver oluşturdu, karşısında ise Batı tipi liberalizm, sosyal-demokrasi (ılımlı sosyalizm), en çok da gelenekçi-muhafazakar ve sağ otoriter tepkicilik yer alıyordu.

Düzen ve rejim tartışmaları giderek Üçüncü Dünya'ya kaydı. Burada tartışmaların bir odağı ulusal bağımsızlık sorunuydu, daha önce Amerika kıtasında ve Doğu'da da gündeme gelmişti. Üçüncü Dünya açısından sorun sömürge konumundan kurtuluş ve ulusal devlet statüsüne yükseliş olarak düğümlendi. Başlarda sömürgeci devletten tavizler koparılması ve özerklik savunulurken, bir süre sonra kamuoyu bağımsızlık yanlısı hale geldi. Ardından tartışmalar birkaç eksende devam etti. Biri Üçüncü Dünya ülkelerinin geri kalmışlığıydı, ulusal kalkınmanın gerekliliği ortak paydaydı, bu hususta pek tartışma yoktu ama yolu konusunda vardı, ayrıca kapitalizm gibi azgelişmişlik de eleştirilen bir düzen olarak görüldü, olumsuz özellikleri vurgulandı ve nedenleri üzerinde duruldu. Geri kalmışlıktan, azgelişmişlikten kurtuluş için bazıları devletçiliği savunuyordu (onun da komünist ve ulusçu sosyalist versiyonları vardı), bazıları da piyasa ve karma ekonomi temelinde ekonomik modernleşmeyi (düzen değişikliği yapmadan ekonomik gelişmeyle azgelişmişliğin

aşılacağı umuluyordu). 1970'lerin sonlarından itibaren düzen tartışmasında neo-liberal görüşler ön plana çıktı, sadece komünist ve sosyalist devletçilik değil Batı sosyal devleti ve Üçüncü Dünya karma ekonomisi de eleştiriliyordu. Gerçi bu son ikisinden vazgeçilmedi ama daha liberal bir düzenlemeye gidildi ve devletçilik hemen her yerde eleştirildi (oysa dekolonizasyon sonrasında aydın kamuoyunda Üçüncü Dünya için geçerli çözüm olarak görülüyordu).

Diğer eksen siyasal rejim tartışmasıydı. Üçüncü Dünya'da demokrasi tutunamıyordu ve dünya kamuoyunda Batı tipi demokrasi ideal-tipik rejim olarak görülmeye başlanmakla birlikte, azgelişmiş ülkelerde istikrarsızlık, kalkınma, ulusal birlik gibi gerekçelerle tek partili ve askeri rejim kurulması da savunulabiliyordu, hem sağ yönden hem sol yönden. 1970'ler ve 1980'lerden itibaren ise Üçüncü Dünya kamuoyunda demokratikleşme ana talep olarak ortaya çıktı. Nitekim 1990'lardan beri bu ülkelerde demokratikleşme oldukça ilerledi ama istikrarsızlık ve çatışmalar sürdü, demokrasi üzerinde nısbi bir consensus sağlansa bile nasıl iyi bir demokratik rejim kurulacağı sorunu gündemde öne çıktı. Keza ulusal birlik, kriz ve sosyal gelişme-denge sorunları çözülemediğinden tartışma bu iki eksende de önem kazandı. Farklı etni ve dinleri kapsayacak federatif çözüm, sosyal dengeyi gözetecek ve krizi aşabilecek ekonomik model önerileri gündeme geldi. Ekonomik kalkınma açısından ise Üçüncü Dünya'da bazı modellerin başarısından sözedilmeye başlandı: yeni sanayileşmiş ülkeler, Çin, Hindistan, Brezilya gibi büyük ülkeler. Komünist ülkelerde ise sosyo-ekonomik düzen planında, önce nısbi liberalleşme konusunda başlayan tartışma sonunda, 1990'larda görece köklü bir liberalleşmenin benimsenmesiyle sonuçlandı. Demokratikleşme sorunu burada da gündeme geldi ve muhalif hareketlerin güçlenmesi şeklinde kendini gösterdi, sonunda Sovyet blokunda demokrasinin kabul edilmesine vardı (ama yerleştirilmesinde ve benimsenmesinde güçlükler tartışmanın sürmesine de yol açtı).

21. yüzyıl başlarında artık dünya çapında liberal ekonomi ve demokratik rejim üzerinde consensus var gibidir, ama sorunlar yeterince aşılamamış ve tartışmalar sona ermemiştir. Ayrıca rejim tartışmalarının temel düzen hakkında mutabakata rağmen ortaya çıkabildiğini belirtelim, bunları anayasa tartışmaları ve değişikliklerinde gözlemleyebiliriz. Örneğin Fransa'da istikrarsız IV. Cumhuriyet çok eleştiri çekti, yarı-başkanlık rejimi getiren V. Cumhuriyet'e geçildi ve o da epeyce eleştirildi (1968 hareketinin nedenleri arasında V. Cumhuriyet'e tepki de sayılır). Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde müdahaleler, iktidar değişiklikleri anayasa değişiklikleri getirdi (bu arada Türkiye'de de). Anayasal tartışmalar demokrasiyi kısıtlayıcı düzenlemelerle demokratikleşme getirici ve demokrasiyi genişletici alternatifler arasında geçti. Günümüzde ikinci alternatif ağır basıyor gibidir, ancak istikrarsızlık ve çatışmalı ortam güvenlik kaygısıyla kısıtlamaların sık sık gündeme gelmesine de neden olmaktadır. Keza iktidarın kişiselleştirilmesi eğilimi güçlüdür, başkanlık ve yarı-başkanlık rejimleri yaygınlaşmıştır. Liderlere yönelik eleştiriler, suçlamalar ise çoğu yerde kamuoyunda hatırı sayılır bir yer kaplar. Alternatif liderler çevresinde bir siyasal mücadele cereyan etmektedir, bu da kamuoyunun lider figürleri çevresinde odaklanmasına neden olmaktadır. Bir diğer sorun merkeziyetçi devletle merkezkaç eğilimler arasındaki mücadeledir, bu da ulusal ve etnik, dinsel ve mezhepsel, kabilevi bağlılıkların kamuoyunda yönlendirici olmasına yol açabilmektedir, fikir tartışmalarına dayalı kamuoyu birincil bağlılıklar tarafından sınırlanmakta, üstten-belirlenmektedir.

Kamuoyu tartışmalarının bir alanı da devlet ve kurumlarıdır. Kamuoyunda devletin ulusal kişiliğin temsilcisi, kamu yararını gözeten, bozulduğundan yakınılan güvenliği sağlayan, toplumu ve ekonomiyi düzenleyen ve reforme eden meşru bir yönetim olarak övülmesi konunun bir yönüdür. Bu yön anti-demokratik rejimlerde özellikle ağırlık taşır, bu rejimler devleti yüceltici bir söylem kullanmaktadırlar. Diğer yön ise devletin eleştirisi olup gitgide daha fazla önem kazanmıştır. Eleştirinin bir boyutu devletin baskıcılığıdır, bu eleştiri özellikle anti-demokratik rejimlere karşı getirilir, ama demokratik rejimlerde de vardır ve devlete karşı sivil toplumun güçlendirilmesini savunan görüşler gitgide kabul edilmektedir. Eleştirinin diğer boyutu devletin ekonomik ve sosyal müdahaleciliğinin eleştirisidir, son dönemde neo-liberal görüşlerin yayılması ve uygulanması bu eleştirinin etkililiğinin kanıtıdır. Bir başka boyut tersine devletin ekonomik ve sosyal sorunlara çözüm getiremediği, gerekli reformları yapmadığı eleştirisidir. Bu eleştiri devletin bazı özel çıkarlarla yakın bağları olduğu, devlet yöneticilerinin kendi çıkarlarını gözettiği eleştirisiyle tamamlanır. Dördüncü bir boyut azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde devletsel kurumlaşmanın yetersizliği saptamasıdır (nitelikli kadro ve finansman yok, altyapıyı kurulamıyor, vs), diğer yöndense her işi devletin yapmasının beklendiği, toplumun pek sorumluluk yüklenmek istemediği şeklinde bir saptama yapılmaktadır. Bürokrasi devletle birlikte düşünülen bir kategoridir. Bürokrasi kamuoyunda genellikle eleştirilir, kırtasiyeciliği ve iş görmede yetersizliği, halktan kopukluğu ve otoriter eğilimleri, suistimale kayması nedeniyle. Diğer yönden eğitimli, nitelikli unsurlardan oluşan, özel çıkarları aşıp kamu yararını gözetebilecek tarafsız bir corps olarak bürokrasinin kamuoyunda belirli bir prestiji de vardır.

Devlet kamuoyunda bir bütün olarak düşünüldüğü gibi kurumları itibarıyla da değerlendirilir. Kurumlar arasında ordu azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde yaygın askeri müdahalecilik ve savaş halleri nedeniyle ön plandadır. Ulusal savunma ve birliğin temel unsuru olarak yüceltilir. Anti-demokratik rejimlerin temel unsuru olarak da övülür, ama bu rejimlerin çözülme ve yıkılış sürecinde eleştiri oklarını üstüne çekebilir, yine de stratejik konumu nedeniyle ve tepkisinden çekinildiği için çok da eleştirilmez. Kamuoyunda devletin güvenlik örgütleriyle ilgili yaklaşım iki yönlüdür: demokratik veya rejim eleştiricisi görüş bu örgütlerin baskıcı bir uygulamanın kaynağı olduğu yönündedir (özellikle azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde), muhafazakar veya otoriter bir görüş ise güvenliğin ihmal edildiği, daha sıkı önlemler alınması gerektiğini savunur (bu görüş gelişmiş ülkelerde muhafazakar bakış açısını verir, ama doz meselesi de vardır, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde böyle bir görüş ifadesiyle aşırı baskıcı bir uygulama da hedeflenebilir). Bu ikilemin ötesinde güvenlik kaygısı kamuoyunda genel olarak temel bir endişe kaynağıdır, kamuoyunun tercihlerinin oluşumunda etkili olur (örneğin kamuoyu tercihinin otoriter rejime kayması güvenlik endişesiyle açıklanır).

Devletin eğitim kurumu kamuoyunda hep önemli bir tartışma konusu olmuştur. Azgelişmiş ülkelerde başlarda eğitim ülkenin gelişmesini sağlayacak anahtar faktör olarak görülmüştür, ama daha sonra ekonomik ve sosyal gelişmenin belirleyici olduğu görüşü etkinlik kazanmıştır. Genellikle devletin eğitime yeterince önem vermediği ve eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanamadığı eleştirileri getirilir. Eğitsel kadrolara devletin yeterince imkan sağlamayışı ve bu kadroların yetersizliği de sık yapılan bir saptamadır (öğretmen sayısı az, koşullara uygun değil veya yeterince nitelikli değil gibi). Halkın eğitimsizliği ve bu arada kamuoyunu iyi izleyemeyişi, doğru tercihler yapamaması da çok

vurgulanmış bir hususdur (ama aynı zamanda halkın olumlu nitelikleri de vurgulanır). Eğitimde reform istekleri ve tartışmaları kamuoyunda bazan geniş bir yer tutabilmiştir. Eğitimin yayılma süreci öğrenci istekleri, öğrenciler arası yarışma ve okulların niteliklerini de kamuoyunun gündeminde ön plana çıkarmıştır.

Kamuoyunda yargı kurumuna ilişkin yaklaşım yönetimin uygulamalarına sınır getirebilecek bir güç olarak görülmesinde odaklanır bir yönden (baskıcı ve keyfi uygulamalara karşı yargı güvencesi vurgulanır). Diğer yönden yargı kurumunun yetersizlikleri eleştirilere hedef olur. Yerel devlet kurumları ise yerel kamuoyunda ilgi odağıdır, yerel haberlere konu olurlar. Yöreye getirdikleri hizmetler ve yörenin sorunlarına ne ölçüde çözüm getirebildikleri iki ana değerlendirme kriteridir. Ayrıca yerel özerklik ve yerel yönetimlere verilecek ağırlık ulusal kamuoyunda tartışma konusu haline gelebilir. Yerel sorunlara kamuoyunda ne ölçüde önem verildiği bir ülkenin kamuoyu yapısının değerlendirilmesinde dikkate alınması gereken bir husustur.

Kamuoyundaki haber ve tartışmaların iki önemli odağı vardır: iktidarın icraatı ve hükümet söylemi biridir, muhalefet ve parti tartışmaları diğeri. İktidarın icraatı değişik yönleriyle haber konusu olur: dış politikada ne tutumlar takındı, içerde muhalefetle, karşıtlarıyla ilişkileri nasıl, devlet kurumlarıyla (örneğin orduyla, yargıyla) ilişkileri nasıl ve onlarda ne gibi düzenlemeler yaptı, hangi önemli kararlar alındı, reform tasarı ve uygulamaları var mı ve nasıl, baskıcı bir politika izliyor mu, vs. İktidar icraatı içinde ekonomik ve sosyal konulardaki uygulamalar en çok önem verilenlerdir, iktidarın başarısını belirlerler. Ayrıca iktidarın halk nezdinde saygınlığının ne düzeyde olduğu ve gelecek seçimlerde nasıl bir performans göstereceği izlenir (kamuoyu yoklamalarında bu iki konu üzerinde epeyce durulur).

Hükümet ve iktidar partisi içinde ne gibi sorunlar olduğu, hükümet üyelerinin nerelere gittiği ve ne gibi temaslarda bulunduğu da sık sık haberlere konu olur. Hükümet söylemi ise hükümet başkanının ve önemli bakanların açıklamalarında ve temaslarında ifade bulur. Hükümet icraatının açıklanması ve savunulması muhalefetin eleştirilerine yanıt şeklinde görülür. Demokratik rejimden çok çözülme sürecine girmiş anti-demokratik rejimde kamuoyunun oluşumunda muhalefetin eleştirileri ve sunduğu alternatifler belirleyici olur. Demokrasilerde de muhalefet büyük ölçüde eleştireldir, eleştirileri sıklıkla sert dozda olabilir. Muhalefetin eleştirisi yönetimin genel çıkarı savunmadığı ve halkın sorunlarına çözüm getiremediği mesajlarında odaklanır. Bu çerçevede iktidar partisi ile muhalefet partileri ve muhalefet partilerinin kendi arasında parti tartışmaları cereyan eder. Bir ülkenin kamuoyunun değerlendirilmesi açısından hükümet söylemine, muhalefet söylemine ve parti tartışmalarına kamuoyunda ne ölçüde önem ve değer verildiğine de bakılabilir. Bazı ülkelerde (genellikle siyasal değişme sürecinde olan ülkelerde) bunlara ilgi yoğunken bazılarında daha azdır, bu bakımdan parti tartışmalarına hevesli toplum-soğumuş toplum ayırımı yapılabilir. Keza birine ilgi varken ötekine pek olmayabilir (bir muhalefet partisi yükseliştedir, dediklerine çok ilgi gösterilir, hükümetten toplum hoşnutsuzdur, dediklerine pek kulak asılmaz örneğin).

Kamuoyu dinamik bir süreçtir, kendi iç dinamizminin yanısıra siyasal gelişmeler ve konjonktürün belirlediği bir dinamizmi vardır. Uzunca bir dönem boyunca (20-25 yıllık veya 10 yıllık), bir

seçim devresi boyunca (3-5 yıllık) veya daha kısa bir devrede (bir yıllık, birkaç aylık, bir aylık) kamuoyunda hangi konuların ön planda olduğu, hangi gelişme ve olayların yönlendirici olduğu, ne gibi tartışmaların cereyan ettiğine bakılabilir. Bunlar o zaman dilimi içinde kamuoyunu oluşturur ve belirlerler, bazı olay ve gelişmeler önemli değişiklikler getirir (örneğin hükümetin düşmesine neden olabilir, rejim bunalımı getirebilir), etkisi uzun süreli olur (sonrasında ülke siyasal yaşamında önemli bir tartışmanın kaynağı haline gelebilir), birçoğu ise parlayıp söner.

Kamuoyu toplumun istek ve görüşlerini de yansıtır, sadece devletin ve siyasal güçlerin değil. Bunların kamuoyuna yansıma kanallarından biri kitle iletişim araçlarının düzenli izlenmesidir, toplumdaki bazı sorunlar bunlarca sık sık dile getirilir (ancak bazı sorunların iyi izlenip bazılarının pek izlenemediği de söylenir), halkın durumu ve sorunları, toplumun değişik kesimleri ve sorunlarıyla ilgili röportajlar yayınlanır. Bir diğer kanal baskı gruplarının görüş ve isteklerinin kamuoyuna yansımasıdır. Bu açıdan işçi ve ücretli sendikaları, çiftçi ve esnaf örgütleri temsil ettikleri kesimlerin daha çok sosyo-ekonomik sorunlarını ve taleplerini kamuoyuna yansıtırlar. İşveren sendikaları daha çok ekonomik politikalar ve taleplerle ilgilidir. Fikir ve amaç temelinde kurulmuş dernekler fikir ve amaçlarına kamuoyunda destek bulmaya çalışırlar.

Kamuoyu sosyo-politik mobilizasyonlarla da çok ilgilidir. Bunların geniş çaplı kitle hareketleri, şiddetli süreçler şeklinde gerçekleşmesi kamuoyunun dikkatini üstüne çeker, kamuoyunda bunlara destek veya bunlara tepki, bunlardan endişe şeklinde birkaç yönlü reaksiyon görülür. Geri, gelişme sürecindeki ülkelerde bazı kronikleşmiş mobilizasyonlar vardır, bunlar devrimci, demokratik, rejim karşıtı, sınıfsal, ulusçu, etnik, dinsel, kabilevi mobilizasyonlardır. Rejimin anti-demokratik yapısı bu mobilizasyonların kamuoyunda yeterince bilinmesini ve tartışılmasını engelleyici olur, diğer yandan gizliden gizliye kamuoyunda etkinlik kazanabilirler ve konjonktürel yükselişe girerek kamuoyunu kendi lehlerine çevirebilirler (birçok tarihsel örnekte böyle bir gelişme görülmüştür ve görece hızlı bir şekilde de cereyan edebilmiştir, bu da kamuoyunun bazan çabuk değişebildiğini gösterir). Mobilizasyon süreçlerinin önemli bir odağı terör eylemleridir, kısa vadede kamuoyunu çok etkileyebilirler (son dönemde gerek dünyada gerek Türkiye'de bu tür eylemlerde artış görülmektedir). Bazı mobilizasyonlar ise kronik ya da devrevi iç savaşlara dönüşür, bu durumda kamuoyu adeta hipnotize olur, diğer sorunlar gölgede kalır, savaşan taraflar çevresinde kamuoyunda kutuplaşma yaşanır.

b) Diğer konular

Kamuoyunda sosyo-ekonomik konular da ön planda yer alır. Sosyo-ekonomik düzen tartışmasına rejimle birlikte değinmiştik. Ekonomik ve sosyal sorunlar ülkenin gelişmesi, halkın yaşam düzeyi, sosyal ve siyasal denge açılarından belirleyici öneme haizdir, bu bakımdan kendilerine önem verilir. Bir eksen ekonomik gelişmedir, geri, gelişme sürecindeki ülkelerde bu konunun ulusal kalkınma sorunu olarak görüldüğünü belirtmiştik. Ekonomik gelişme açısından büyüme (hızlı olması veya yetersiz kalması), altyapı kurulması, tarımsal modernleşme, sanayileşme, teknoloji ana vektörlerdir. İkinci bir eksen ekonomik denge ve tersi ekonomik krizdir, dengeyi sağlamak için politika tercihleri (örneğin keynesyen-liberal ikilemi), krizin gidişatı ve çok yönlü etkileri, krizden çıkış için gereken

önlemler üzerinde durulur. Kriz söylemi 1974 sonrasında petrol krizinden beri kamuoyunda yerleşik bir tema haline gelmiştir. Üçüncü eksen değişik ekonomik alanlardaki durum ve politikalardır: para ve enflasyon (yüksekliği halkın geçim düzeyini belirler), banka ve borsa sistemi (krizi sürükleyici olur), maliye ve vergi (ağır yük oluşturması ve adil bir şekilde toplanamaması eleştirilir), bütçe (dağılımı ve açığı tartışılır), devletin ekonomik etkinlikleri (gerekliliği ve sağladıklarından sözedildiği gibi, yetersizliği, israfa yol açması ve iyi kaynak dağıtımı yapamaması gibi eleştiriler yapılır), dış ekonomik ilişkiler (bu konuda dışa açılma, dışa bağımlılık, dışarıyla rekabet ve yetişme, dış yayılma, dünya ekonomik konjonktüründen etkilenme gibi temalar görülür).

Dördüncü eksen kamu hizmetleridir, bunların geliştirilmesi geri, gelişme sürecindeki ülkeler açısından stratejiktir, gelişmiş ülkelerde ise yüksek bir yaşam standardı sağladıkları belirtilir, keza özelleştirilmeleri de çok tartışılmıştır. Başlıca türleri olarak eğitim, sosyal güvenlik, sağlık, konut, ulaşım ve iletişim, çevre düzenleme ve koruma, beledi hizmetler, köy hizmetleri sayılabilir. Beşinci eksen sosyal dengesizlikler ve bunlarla ilgili politikalardır. Demografik sorun, geri kalmış bölgeler, sosyal güvencesizlik, sınıfsal çelişkiler, kırsal sosyal ilişkiler, kente göç ve marjinalite, gelir dağılımı, yoksulluk, tüketim düzeyi ve kalıpları, sosyal bütünleşme problemi, sosyal reform politikaları sayılabilir. Altıncı eksen işgücü ve çalışma yaşamıyla ilgilidir. Başlıca türleri olarak işgücünün durumu ve işgücü politikaları, işletmeler (bu arada küçük işletmeler), inaktif kesimler ve işsizler, çalışma koşulları ve mevzuatı, çalışma yaşamı ve sosyal örgütlenmeler sayılabilir. Bütün bu konular bir yandan halkın yaşam düzeyinin düşüklüğü, diğer yandan bu alanda sağlanan gelişme üzerinde odaklanır, ekonomik gelişme gibi sosyal gelişme kavramı da kullanılır (ülkeler sosyal gelişme endekslerine göre sıralanmaktadır). Sosyo-ekonomik konulardaki tartışma ülkenin durumu ve gidişatı, halkın ve halkı oluşturan farklı kesimlerin durumları, devletin veya hükümetin ekonomik ve sosyal politikaları, partilerin ekonomik ve sosyal programları (sundukları alternatifler), toplumdan gelen ekonomik ve sosyal talepler perspektifleriyle değerlendirilebilir.

Kamuoyunda dış dünya bir başka alandır. Bu noktada ulusal kamuoyu dış dünya ile ne kadar ilgili sorusu gündeme gelir, bazı toplumlar daha dışa açıktır, bazıları daha kapalı. Günümüzde kitle iletişimindeki gelişmenin vardığı düzey dışa açılmayı görece ileri düzeye vardırmıştır, ama birçok ülke hala görece içe kapalıdır, dış dünya hakkındaki bilgi çok yüzeyseldir. Ayrıca ülke içinde dışa açık elit kesimle dışa kapalı geri koşullarda yaşayan halk ikilemi kurulur. Bir ülke kamuoyunun nitelenmesinde kendi ülkesini etkilesin etkilemesin dünya sorunlarından, uluslararası aktüalitedeki ve başka ülkelerdeki gelişmelerden ne ölçüde haberdar olunduğu önemli bir husustur. Dışardan etkilenme derecesi konunun bir başka eksenidir, dış dinamikli bir gelişme yaşamış olan Üçüncü Dünya toplumlarında elit kamuoyunu Batı kültürünün etkisi önemli ölçüde belirler. Diğer yandan dışa bağımlılık sorunu ve buna tepki bu toplumlarda kamuoyunun oluşumunda çok etkili olmuştur. Dış etkinin bir yönü de ideolojilerin, demokratikleşme dalgalarının dünya çapında hissedilmesidir.

Ülke kamuoyunda tartışılan temalar ne ölçüde ülkeye özgü, ne ölçüde dünya çapında ikilemi de kurulabilir, uluslararası iletişim ikinci yönde etkili olmaktadır, ama ulusal kamuoyuları oldukça özerktirler de, ülkelerin siyasal evrenleri görece farklıdır. Bir diğer eksen ülkenin dış ilişkileridir, bu noktada dünya ekonomisindeki gelişmelerin, bölgesel çatışmaların ülkeye etkisi, başka ülkelerle

ilişkiler ve anlaşmazlık içinde olunan ülkeler başlıca temalardır. Bazan ulusal bir dava için ülke kamuoyu seferber olur. Başka ülkelerle kendi ülkesinin karşılaştırılması da ulusal kamuoyunda önemli bir temadır, bu açıdan hem gelişmiş ülkelerle hem de yakın konumdaki ülkelerle karşılaştırma dikkat çekicidir. İlkine karşı göreli yoksunluk, ikincisiyle ise yarışma ulusal kamuoyunu yönlendirici olabilir.

Ulusal kamuoyunda siyasetle en az ilgili konular toplumsal-kültürel konulardır, ama bunlar da onunla epeyce ilgilidir. Çok önemli bir tema dindir, bilhassa geri, gelişme sürecindeki ülkelerde toplumun büyük kesimi dine bağlıdır, din siyasal platformda da çok etkilidir. Son dönemde İslam ülkelerinde dinci siyasal akımlar büyük etki sahibi olmuştur, bu açıdan dine uygun ve bağlı bir düzenin kurulması gerektiği fikri kamuoyunda belirleyici olabilmektedir. Genel olarak geleneksel kültür siyasal platformda etkilidir, kamuoyunda ya geleneksel otoritelerin sözüne güvenme, onlara bağlanma ya da gelenekçi tepkici fikirlerin benimsenmesi sonucunu vermektedir. Diğer yönden kültürel modernleşme de geri, gelişme sürecindeki ülkelerde kamuoyunun gündeminde ön plandadır, birçok yönetim modernleşmeci bir politika izlemiş, bu nedenle övülmüş ya da eleştirilmiştir. Toplumun kültür düzeyinin yetersizliği, devletin kültürel yatırımlara ve etkinliklere yeterince önem vermediği kamuoyunda vurgulanan hususlardır. Aynı zamanda kültürel elitlerin, aydınların yönetimleri ve düzenleri eleştiren söylemleri her zaman benimsenmese de, kamuoyunun önemli bir vektörü olmuştur. Ulusal kültürü geliştirme politikası da yeni kurulmuş devletlerde çok önemli bir görev olarak kamuoyunda ilgi görmüştür, ulusal niteliklerin, hasletlerin övgüsü bir yönden, ulusal gerileme kaygısı diğer yönden kamuoyunda belirli bir yer kaplamıştır, duruma göre. Gelişmiş ülkelerde kültürel sorunları ön plana çıkarma temayülü görülmektedir, gelişmişliğin uygarlık bunalımına neden olduğu ileri sürülmüş, karşı-kültür hareketleri kamuoyunda ilgi çekmiştir. Kamuoyunda çok ilgi çeken bir tema başka kültürlerden insanlara karşı tepki, hatta bu tepkinin ırkçılığa varmasıdır. Diğer yandansa başka kültürleri tanıma, öğrenme isteği özellikle elit kesimde oldukça güçlü olmuştur.

Yine toplumsal-kültürel kategorisi içinde düşünebileceğimiz başka konular da vardır, bunların siyasetle ilgisi daha dolaylıdır. Bu bakımdan kamuoyunda çok ilgi çeken beş ana tema saptayabiliriz: spor, magazin kültürü, suçlar, felaket ve kazalar, töresel sorunlar. Bazı ülkelerde sporda ulusal başarılar siyasal yönetimin desteğini arttırıcı olmaktadır, keza halkın siyasal konulardan uzaklaşmasını sağlayarak yönetim lehine etki yaratabildiği ileri sürülür (Latin Amerika için bu iki değerlendirme de yapılmıştır). Ayrıca takım taraftarlığı bazan siyasal taraftarlıkla kesişmektedir, keza sporun yerel düzeyde yayılması bazan yerel siyasal aktivizmle etkileşim içinde olmuştur. Magazin kültürüne ise siyaset dünyasının katılımı kamuoyunda ilgi çekici olmaktadır (özellikle ünlü siyaset adamlarının özel yaşamlarına ilişkin haberler). Magazin kültürünün önemli bir odağı (tek değilse de) cinselliktir (suçlar kategorisinde de cinsellik temayüz eder), diğer önemli odakları olarak eğlence, bol para harcama, meşhurların yaşamı, fısıltı gazetesi sayılabilir. Suçlar, felaket ve kazalar ise devletin önleyemediği ve başedemediği, bazan karıştığı, yaralarını saramadığı toplumsal rahatsızlıklar olarak siyasetle ilgilidir diyebiliriz (göz yumulan, kazanç sağlanan uyuşturucu trafiği, seks sektörü gibi, büyük can ve mal kaybına yol açan depremler, su baskınları, kasırgalar gibi). Ayrıca töresel suçlar ve cezalanlandırma devletin yasal düzenini devre-dışı bırakabilen bir tema olarak temayüz etmektedir.

3. REJİMLERE GÖRE KAMUOYU

Kamuoyunun yapısı rejimlere göre değişir, rejimlerin tanımlanmasında kamuoyunun serbestiyeti ve gelişmişliği çok önem taşır. Bu açıdan klasik bir ayırım tekilci ve çoğulcu rejimler arasındadır, tanımlanmalarında kamuoyunun tekilci veya çoğulcu olması belirleyici öneme haizdir. Çoğu tekilci yapıda olan azgelişmiş ülke rejimleri üçüncüsüdür, bunlarda kamuoyunun görece tekilci yapısının yanısıra gelişmemişliği, halkın kamuoyuna açılmamışlığı tanımlayıcı faktörlerdir. Ancak bunun ötesinde bir analiz de gerekli gözükmektedir. Tipik çoğulcu kamuoyu örneği olarak Batı'nın 1945 sonrası demokratik ve gelişmiş düzeni gösterilir. Ancak Batı'nın geçmişindeki çoğulcu kamuoyu yapılarını da dikkate almak gerekir. Günümüzde Doğu ülkelerinde ve birçok Üçüncü Dünya ülkesinde de çoğulcu rejimler, dolayısıyla nisbeten çoğulcu kamuoyuları vardır (ama tekilci özellikler de belirli bir ölçüde sürmektedir). Ayrıca azgelişmiş ülkeler bugün artık gelişmekte olan terimiyle adlandırılmaktadır, eskiye göre epeyce gelişmişlerdir ve uluslararası iletişimdeki çarpıcı gelişme onları da kapsamaktadır. Bununla birlikte ideal-tipik olarak çoğulcu, tekilci ve azgelişmiş kamuoyularını tanımlamak da anlamsız değildir.

Çoğulcu rejimlerde kamuoyunun en temel özelliği serbestisidir, özgür bir kamuoyu vardır. Bu özgürlük farklı görüşlerin ifadesinin, tartışılmasının serbest olmasında kendini gösterir. Mevcut kitle iletişim araçları farklı görüşlere yer verir, bunların topluma iletilmesini sağlar. Serbesti, isteyenin çevreyle özgürce iletişim kurma hakkını da içerir. Daha öteye kişiler, gruplar belirlenmiş kurallara göre kitle iletişim aracı kurmada serbesttirler. Özellikle serbest radyo istasyonlarının kurulması ve internet kanalıyla çok yönlü iletişim bu yönde bir gelişmedir. Çok sayıda gazete çıkmakta, değişik görüşler bu kanaldan topluma ulaşma imkanı bulmaktadır. Siyasal görüşlerin ifadesinde kısıtlama yoktur. Çoğulcu rejimler genellikle gelişmiş ülkelerdedir, bu nedenle kamuoyunu izleyen kitlenin eğitim düzeyi görece yüksektir, bu da görece hoşgörülü olunmasını sağlamaktadır. Ayrıca yönetim kamuoyundaki gelişmelere duyarlıdır, sorunları daha iyi izler, sorunları dikkate almaması kredibilitesinin azalmasına neden olur. Kamuoyunda hakkında eleştiriler getirilmesi, olumsuz iddialar beyan edilmesi görevden ayrılmasına neden olabilir. Ancak çoğulcu rejimlerde bile kamuoyu serbestisini sınırlayıcı faktörler vardır, günümüz gelişmiş ülkelerinin çoğulcu rejimlerine bu yönden eleştiriler getirilmiştir. Kitle iletişim araçları toplumu şartlandırıcı bir kapsayıcılığa ve güce sahiptir, görünüşteki çoğulcuğun geri-planında, derin yapısında tekilci bir toplumsallaştırma yatmaktadır, üstelik bu kitle iletişim araçları devletin ve kapitalist ekonomik güçlerin kontrolü altındadır, bunların söyleminde Batı değerlerinin ve kültürel kalıplarının övgücüsü bir etnosantrizm egemendir gibi.

Tekilci rejimlerde kitle iletişimi üzerinde devlet tekeli vardır, devlet dışında kitle iletişim araçları yoktur veya çok sınırlıdır, sıkı kontrol altındadır. Kamuoyu serbest değildir, karşıt görüşlerin ifadesi kısıtlanır, yasaklanır, fikir tartışmalarına pek izin verilmez veya rejimin sınırları içinde kalmak koşuluyla bir miktar izin verilir. Farklı görüş sahipleri baskı altında tutulur, görüşlerini ifade ettikleri zaman cezalandırılır. Totaliter tekilci sistemlerde rejimin görüşleri, benimsediği ideoloji tüm topluma kabul ettirilmeye, benimsetilmeye çalışılır. Kabul etmeyenler, benimsemeyenler baskıya uğrar. Bu açıdan totaliter tekilcilikle otoriter tekilcilik arasında fark vardır, ilkinde yoğun bir ideolojik aşılama ve sadece kabul ettirme değil benimsetme çabası vardır, otoriter rejimler ise

daha çok kendi görüşlerini topluma kabul ettirmeye, aykırı ses çıkmasını engellemeye çalışırlar. Toplum içinde iletişim de kontrol altındadır, yurttaşlar birbiriyle rahat konuşamaz, ihbar edilebilir, baskıya uğrayabilirler. Serbest bir kamuoyu olmadığından yönetim kamuoyundan fazla etkilenmez (çünkü kamuoyunda aleyhinde görüşlerin güçlenmesine izin verilmez). Halkın kamuoyunu izlemesi yetersizdir, çünkü tek yönlü bir şartlandırma vardır, farklı görüşlere ulaşamaz, tekilci şartlandırmaya güvensizlik duyar ve ilgisi azalır.

Tekilci rejimler kamuoyunu etkileme konusunda etkin metotlarıyla da tanınırlar. Bu açıdan komünizm ajit-prop (ya da ajitasyon ve propaganda) yöntemiyle tanınır: komünist görüşler kitleye parti elemanları tarafından yayılır, bu amaçla birçok yayın ve bildiri çıkarılır, eğitim yapılır, aynı zamanda kitleyi eyleme yöneltmek için heyecanlandırıcı, coşturucu ajitasyon yapılır. Faşizmde ise liderin karizmatik özellikleri, büyük gösteriler düzenlenmesi, hasım unsurlara karşı kitlenin yöneltilmesi, kitlenin anlayış şekli ve düzeyine uygun popüler sabitlerin kullanılması saptanır. Faşizmin kısa zamanda güçlü bir kitle desteği kazanması ve bu desteğin sürmesi bir kitle ruhu yaratabildiğinin kanıtı olarak gösterilir. Ancak tekilci rejimlerde kamuoyuyla ilgili ters yönde bazı faktörleri de dikkate almak gerekir. Az önce halkın tek yönlü şartlandırmaya güvensizlik duyabildiğini söylemiştik, keza halk içinde rejimden farklı görüşlere ilgi de sürer ve rejimin çözülme sürecinde bu ilgi hızla yükselir, keza rejim eleştiricisi görüşler fısıltı gazetesi yoluyla epeyce yayılabilir. Rejim içinde bazı tartışmalar da olabilir, bunlar kamuoyunu kısmen canlandırıcıdır. Birçok tekilci rejimde muhalif unsurlara bir miktar söz hakkı verilmektedir. Kamuoyuna yansıyan bazı talepleri rejim kitle desteğini koruma kaygısıyla bir ölçüde dikkate almak zorunda kalır. Kamuoyunda kredibilitesi düşen bazı yöneticiler değiştirilmek zorunda kalınabilir.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde tekilci rejimler yaygındı, bu nedenle yukarda tekilci rejimler, özellikle otoriter türü üzerine yaptığımız analizler onlar için de geçerlidir (ama pek totaliter değillerdi, bu bakımdan totalitarizme özgü özellikler görece zayıftır, bazılarında bu yönde eğilimler görülse bile). Bu ülkelerde temel bir faktör halkın eğitim düzeyinin düşüklüğüdür, bu da kamuoyunun izlenmesini ve oluşmasını olumsuz etkiler, halk önemli ölçüde devletin resmi söylemine, geleneksel otoritelerin yönlendirmesine bağlı kalır. Tekilci bir rejim olmasa bile, devletin kitle iletişimi üzerinde görece tekelci bir denetimi vardır (kitle iletişim araçları çoğu zaman devlete aittir), kamuoyu üzerinde sıklıkla kısıtlamalar vardır. Bu da farklı ve muhalif görüşlerin ifadesini engellemekte, çoğulcu bir kamuoyu oluşmasına olanak vermemektedir. Geri yapı geleneksel otoritelerin yönlendiriciliğini güçlendirmektedir demiştik, bu durum özellikle nüfusun en büyük kesimini oluşturan kırsal dünyada geçerlidir, kırsal dünya uzun süre ulusal iletişim sistemiyle bütünleşememiştir. Geleneksel otoriteler içinde kırsal eşrafın yanısıra din adamlarının rolü de belirtilmelidir, dinsel bağlılıkların zihniyet ve algılama yapılarını belirleyici etkisi vardır. Keza diğer birincil bağlılıklar da (etnik, kabilevi bağlılıklar) etkilidir, birincil temellerde hasmane anlayışlar yerleşebilmekte, iletişim tıkanıklığı olabilmektedir.

Ancak sözkonusu ülkeler görece hızlı bir gelişme süreci içindedir (bu nedenle uzunca bir süredir azgelişmiş değil gelişmekte olan diye nitelenmektedirler), bu sürecin temel bir unsuru ulusal iletişim sisteminin gelişmesi ve ulusal bir kamuoyunun oluşmasıdır. Bu açıdan kamuoyunun fikri yapısında ulusçuluk vurguludur, geçmişte birbirinden kopuk segmentler arasında iletişim epeyce yoğunlaşmıştır.

Keza ekonomik gelişme, kentleşme kamuoyunun ilgilendiği konularda değişiklik getirmiştir, bu toplumların insanları modern sorunsallarla artık haşır-neşirdir. Demokratikleşme sürecinin ilerlemesi kamuoyunda baskıcı, tekilci özellikler hala görülse bile çoğulculaşma da yaratmaktadır. Bu ülkelerin geri yapısı, kronik krizi eleştirel söylemin kamuoyunda yankı ve taraftar bulmasını sağlayabilmektedir, her ne kadar çekingenlikler güçlü olsa bile. Geri yapı kamuoyu önderlerinin etkisini arttırıcı olmaktadır, ama modern iletişim araçları da yayılmaktadır, televizyon sahipliği epeyce yayılmıştır (bunun da önemli bir göreli yoksunluk etkisi yarattığı saptanır), son dönemin internet dalgasına katılmaktadırlar (bunun da iletişim yapısında köklü bir değişiklik getirici olduğu söylenebilir, iletişimi yoğunlaştırıcı ve çoğulcu etkileriyle, son yıllarda bazı rejim değişikliklerinde internetin etkisi saptanmıştır). Önemli bir problem kuşaklararası iletişim kopukluğudur, genç kuşağın epeyce daha eğitimli olması ilgilendiği konuları ve anlayış yapısını eski kuşağa göre değişik kılmaktadır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kamuoyu açısından önemli bir husus da uluslararası etkidir, esas önemli boyutu Batı kültürünün ve anlayışlarının yayılmasıdır, özellikle yaşam tarzı açısından etkili olmaktadır. Başlarda elitler arasında görülen bu etki kitle iletişiminin yayılmasıyla tüm topluma nüfuz etmektedir. Diğer boyutu ideolojilerin ve demokratik anlayışın yayılmasıdır, ilkinin etkisi 1945'den 1970'lerin sonuna kadar belirleyici olmuştu, ikincisinin etkisi 1980'ler, 1990'lardan beri güçlü bir şekilde hissedilmektedir, rejimlerdeki nısbi demokratikleşme bunun kanıtıdır.

XIV. SİYASAL KATILIM VE SEÇİM

1. SİYASAL KATILIM

a) Siyasal ve diğer katılımlar

Siyaset biliminde en çok kullanılan kavramlardan biri siyasal katılımdır. Siyasal katılımdan sözedilirken daha çok geniş bir kitle oluşturan halkın katılımı anlaşılır, halkın siyasetle ilgisi katılım kavramı dolayımıyla kurulur, halkın siyasete katılımının düzeyi ve biçimlerinden sözedilir. Halkın katılımını bir bütün olarak düşündüğümüz gibi halkı oluşturan farklı kesimler açısından da düşünürüz (belirli bir sosyal kesimin, topluluğun, yörenin, grubun katılımları gibi) ve bazılarının daha çok, bazılarının daha az katıldığını saptarız. Ancak siyasete katılım salt halkla sınırlı değildir, örgütlerin ve elitlerin katılımı daha fazladır, dolayısıyla katılım olgusunu bu yönüyle de düşünmemiz gerekir. Hatta siyaseti bir iktidar ve yönetim, bir de katılıma indirgeme eğiliminden sözedilebilir, salt bu ikiliye indirgemek kuşkusuz yeterli değildir, siyaseti anlayabilmek için başka ilişki türlerini de dikkate almak gerekir (örneğin değerlerin bölüşümü ve çatışma-uyuşum süreçlerini, değişik işlevsellikleri).

Siyasal katılım kavramını nasıl tanımlayabiliriz? En basit şekliyle bireylerin, grupların, toplulukların, sosyal kesimlerin, elitlerin, örgütlerin, kitlelerin ve halkın siyasal süreçte rol almalarını, etkinlik göstermelerini ifade eder. Esas itibarıyla toplumdan yönetime yönelik (doğrudan veya dolaylı) etkinlikleri kapsar, toplumun ülke yönetimiyle ilgili konularda, süreçlerde etkinliğini ifade

eder. Siyasal katılım toplumla yönetim arasında iletişim ve bütünleşme sağlayıcı bir role sahiptir, dolayısıyla siyasal sisteme meşruluk kazandırır. Ancak diğer yandan siyasal katılımda artış yönetim ve sistem üzerindeki basıncı arttırır, bazı katılımlar sistemin meşruluğunu sorgular, bütün bunlar katılım krizine yol açar.

Katılım kavramı modern toplum ve siyasetle geleneksel toplum ve siyaseti birbirinden ayırmada önemli bir kriter olarak görülür. Geçmişte teba konumundaki halkın siyasal katılımı azdı, modern çağa geçişle siyasal katılımda hızlı bir artış oldu, bunda ulus-halk egemenliği ve yurttaşlık anlayışının benimsenmesi, devrimsel sarsıntılar, demokrasinin yerleşmesi, ekonomik gelişme ve kentleşme-sanayileşme, yoğun kitle toplumunun oluşumu belirleyici oldu. Modern politikaya göre geleneksel politika iki özellikle tanımlanır: siyaset dar elitlerin işidir, kitle pasiftir, teba durumundadır birincisi, yönetici elitin baskıcı bir egemenliği vardır, pasiflik özelliğinin koşutu bağımlılıktır ikincisi. Fakat geleneksel çağlarda da bazı katılım kanal ve süreçleri vardı: biri toplulukçu katılımdı (özerk kentlerde, göçebelerde, köy topluluklarında), diğeri istisnai olarak görülen demokrasiydi (özellikle Antik demokrasi), ötekisi dinsel mobilizasyonlardı, nihayet zaman zaman patlak veren isyanlar ve sosyal mücadelelerdi. Modern toplum gelişme içinde bir toplumdur, geleneksel durağanlık sona erer. İnsanların bireyleştiği, ekonomik pazara katıldığı, yurttaş statüsü kazandığı, eşit ve özgür sayıldığı, yöneticileri belirlediği, yasal güvencelerden yararlandığı katılımcı bir kitle toplumudur ve siyaset de katılımcı kitle politikası niteliğindedir. Bununla birlikte, modern çağda geleneksellikten modernliğe geçiş sürecindeki geri toplumlarda ve anti-demokratik rejimlerde katılım daha azdır ve bağımlı ya da güdümlüdür, esas katılımcı rejim olarak demokrasi gösterilir. Ancak geçiş süreci toplumlarında, anti-demokratik rejimlerde de demokratik nitelikte olmasa bile mobilize politika süreçleri katılımı arttırıcı olmaktadır, tersine gelişmiş ülke demokrasilerinde depolitizasyon süreci katılımı azaltıcıdır.

Katılım denilince daha çok siyasal katılım anlaşılır, oysa onun dışında iki katılımdan daha sözetmemiz gerekir: ekonomik katılım ve sosyal yaşama katılım. Modern toplum sadece siyasal katılımcılığıyla değil diğer ikisiyle de tanımlanır. Ekonomik katılımın bir vektörü iş etkinliğidir, modern çağda kentsel işyerleri ve buralarda çalışan çoğunlukla ücretli bir kitlenin varlığı, düzenli işe gidilmesi ekonomik eksende katılımcılığın göstergesidir (oysa geleneksel çağların tarımsal toplumunda hane ile iş çoğu zaman çakışıyordu, tarım işleri zamana yayılmıştı). Diğer vektörü pazar ekonomisidir, geçimlik (kendi tüketimi için üreten) ekonominin gerilemesi ve giderek kaybolması, hemen hemen tüm halkın pazarda müşteri haline gelmesi de bir ekonomik katılım şeklidir. Üçüncü vektörü piyasada iş yapan bir kesimin varlığıdır: kendi işini kuranlar, girişimci ve patron olanlar, banka ve borsa devrelerine girenler…Dördüncü vektörü devletin ekonomik etkinliğiyle ilişkilerdir: vergi mükellefliği, ekonomik ilişkilerin hukukla düzenlenmesi, kamu hizmetlerinden, transferlerden ve yatırımlardan yararlanma…

Sosyal yaşama katılım ise çeşitli eksenlerde gerçekleşir, bu açıdan modern çağın geleneksel çağlardan farkı bir yönden bireyleşme, özgürleşme ve yurttaşlaşma, diğer yönden ulusal düzeyde bütünleşmiş ve kentleşmiş kitle toplumuna dönüşmedir. Dolayısıyla geçmişte büyük ölçüde köy yaşamıyla sınırlı, dışarıyla fazla ilişkisi olmayan, toplulukçu çerçeveler içinde kalan, hem otoritelerin baskıcı-bağımlılaştırıcı egemenliğine hem geleneksel kültürün ve dar çevrenin toplumsal baskısına

tabi, kısacası sosyal yaşama katılımın kısıtlı kaldığı bir yapıdan sosyal yaşama katılımın değişik eksenlerde nicel ve nitel büyüme gösterdiği bir yapıya geçilir. Sosyal yaşama katılımın çok sayıda vektörü vardır: eğitim kurumları, kitle iletişim araçları izleyiciliği (ve günümüzde internet), gündelik yaşam mekanları frekantasyonu (örneğin kahveler), kültürel tüketim ve spor, eğlence ve geziler, dinsel pratikler, ulaşım ve iletişim, semt yaşamı içinde ilişkiler, arkadaş grubu bağları ve etkinlikleri, akrabalık bağları, ev içi yaşam, otoritelerle ilişkiler ve iktidar ilişkileri, vs. Yukarda gördüğümüz ekonomik katılım ve aşağıda inceleyeceğimiz siyasal katılım vektörleri de sosyal yaşama katılım şekilleri olarak telakki edilmelidir, ekonomi ve siyaset toplum bütününün daha özgül alanları olduğu için onları ayrı ele aldık. Katılımı aktörlerine göre de kategorileştirebiliriz: bireysel katılım, grupsal katılım, topluluksal katılım, kitlesel katılım, örgütsel katılım.

b) Siyasal katılım türleri

Siyasal katılımı iki eksende inceleyebiliriz: türleri ve dereceleri. Her bir türde değişik derecelerde katılım olabilir, ama bazılarında katılım derecesi daha fazla, bazılarında daha azdır. Siyasal katılımın nitel eksende başlıca yedi türünden sözedebiliriz: seçim, parti bağları ve siyasal görev, toplumsal örgütlenme ve baskı grubu etkinliği, kamuoyunun izlenmesi ve onun vasıtasıyla görüş ifadesi, yerel ve toplulukçu temellerde katılım, elit katılımı, mobilize katılım. Bunlar siyasal güçler ve pazarları az-çok tümüyle kapsamaktadır. Bir başka ayırım etkinlik şekillerine göre olabilir: seçim (yedilinin ilki), örgütlere mensubiyet ve etkinliklerine katılım (ikincisi, üçüncüsü), siyasal görev alma ve yönetim (tümünde olabilir, özellikle ikincisi, altıncısı), yönetime yönelik etkileme çabaları ve tepkiler (tümünde olabilir), mobilize katılım (yedincisi), siyasal görüşlerin ifadesi, tartışılması ile kamuoyu vasıtasıyla izlenmesi (dördüncüsü). Aşağıda yedili ayırıma göre bir analiz vereceğiz.

Siyasal katılımın standart odağı seçimdir, onu daha sonra ayrı inceleyeceğiz. Siyasal katılımın aktif bir şekli parti bağları ve siyasal görev almadır. Parti bağlarının daha az aktif bir türü parti taraftarlığıdır, uzun süredir aynı partiyi destekliyor olmak, çevresinde partiyi ve görüşlerini savunmak, bazı parti etkinliklerine katılmak şeklinde görülür. Parti taraftarlığının da dereceleri vardır: aktif katılımcı taraftar, sıkı hatta müfrit taraftar ile sadece uzun süredir aynı partiyi destekleyen taraftar. Aktif katılımcı taraftarların birçoğu parti üyesidir, ama günümüzde parti üyeliği eski önemini yitirmiştir, partilerin çok sayıda göstermelik üyesi vardır. Parti üyeleri arasında aktif olanlar parti aktivisti (veya militanı) olarak adlandırılır, parti etkinlikleri ve propagandasında faal rol oynarlar. Etkinliğin bir türü de parti kongrelerinde delegeliktir. Parti aktivistliğinin üstünde bir katılım biçimi parti birimlerinde ve merkezinde yönetici konumlardır. Seçimlerde parti adaylığı da aktif bir katılım şeklidir, bunun ilk kademesi aday adaylığıdır, ikinci kademesi önseçim veya parti organlarınca belirleme sonucunda aday listesine girebilenlerdir, üçüncüsü seçimlerde kazanıp yerel ve ulusal meclislere seçilenlerdir. Bir problem devlet örgütünde bürokratik konumların siyasal görev sayılıp sayılmayacağıdır. Siyasetin devleti de kapsadığını düşünürsek, tüm bürokratları ve memur ordusunu siyasal görev sahibi olarak düşünebiliriz. Ancak siyasal katılımı siyasal güçler ve pazarlar alanında düşünüyoruz, bu bakımdan sadece parti politikasıyla yakın bağı olan bürokrat ve memurları kapsayabiliriz, örneğin iktidara gelen partinin kendine yandaş olduğu için aktif görevlere atadıklarını.

Siyasal katılımın bir diğer vektörü toplumsal örgütlenmeler ve baskı gruplarıdır. Bunlar kendi kitlelerini, üyelerini belirli etkinlikler çerçevesinde örgütleyerek onlara katılım imkanı sağlar, katılım kanalı oluştururlar. Toplumsal örgütlenmelerin tüm etkinlikleri siyasetle ilgili değildir (örneğin bir sendikanın toplu sözleşme ve grev etkinliği, eğitim ve lokal faaliyetleri, vs), ancak dolaylı olarak birçoğu siyasetle ilgilidir. Üstelik birçok dernek, örgüt, sendika belirli siyasi görüşlere yakınlığı ile tanınır, içlerinde farklı siyasal görüşlere bağlı olanlar arasında çekişmeler yaşanır. Keza bunların yönetimi etkilemeye yönelik etkinlikleri, yönetimin uygulamalarına karşı tepkileri bir siyasal katılım şeklidir. Kurumsal baskı grupları da siyasal katılım kanalıdır, ordunun, bürokratik bir corps'un, şirketlerin yönetime yönelik baskı grubu etkinliği siyasete katılım şekilleridir. Toplumsal örgütlenmelerde de partiler gibi katılım derecesine göre bir ayırım yapılabilir: üye olmasa da etkinlikleriyle ilgili kesimler, göstermelik üyeler, pasif üyeler, daha katılımcı üyeler, aktivist üyeler, birimlerin yöneticileri, üst kademe yöneticileri.

Siyasal katılımın pasif bir biçimi kamuoyunu izlemedir, kitle iletişim araçları kamuoyunu izlemenin esas kanalıdır. Ancak tüm yurttaşlar kamuoyunu yeterince izlemezler, bu açıdan iyi izleyenlerle pek izlemeyenler ekseni kurabiliriz (iyi izleyenler tam anlamıyla aktif katılımcı sayılamasalar da pasiflikten çıkıştan sözedilebilir). Eğitim düzeyi ve kitle iletişim araçlarındaki gelişme kamuoyunun geçmişe göre daha iyi izlendiği kanısı yaratmaktadır, diğer yandan bireysel atomizasyon ve depolitizasyon süreçleri izleyiciliği olumsuz etkilemektedir. Geçmişte gazeteler ve radyo ana kanallardı, kendilerine ulaşanlar açısından daha dikkatli bir izlemeyi olanaklı kılıyorlardı. Günümüzde izlemede seçenekler artmış olsa bile daha uzaktan ve gevşek bir izleme vardır diyebiliriz. Kamuoyu ekseninde siyasal katılımın önemli bir unsuru kamuoyu önderleridir, bu kategori halk içinde siyasal bilgi ve katılım derecesi görece yüksek bir kesimdir. Geçmişte kitle iletişiminin yayılmadığı ve eğitim düzeyinin düşük olduğu koşullarda, örneğin köy ortamında etkili oluyorlardı. Kamuoyunu etkileme ve yönlendirme etkinlikleri izleyicilikten farklı olarak aktif bir katılım biçimidir, devlet, partiler, baskı grupları, elitler bu eksende etkili olma çabasındadır. Birçok kitle iletişim aracı yurttaşların görüş ve isteklerinin ifadesine pek fazla olmasa da olanak vermektedir, kamuoyu anketleri ise bunları daha düzenli ve sistematik bir şekilde yansıtmaktadır. Kitle iletişim araçlarında yorum yapanlar, bunların önde gelenleri siyasal bakımdan yönlendirici bir gruptur, izleyiciler açısındansa bunlardan etkilenme bir katılım biçimidir. Ayrıca toplum içinde yurttaşların siyasal görüş ifade etmeleri ve siyasal tartışmalara girmeleri de bir katılım biçimidir.

Siyasete katılımı ulusal düzeyde olduğu gibi yerel düzeyde de düşünmek gerekir. Aslında birçok katılım süreci yerel düzeyde gerçekleşmektedir: seçmen yerel birimler temelinde ulusal temsilcilerini ve yerel yönetimleri seçmekte, bunlarla daha yakın temas içinde olmaktadır, partilerin ve baskı gruplarının taban örgütleri yereldir, birçok dernek yerel temelde kurulmuştur, yerel çıkarları savunmak için örgütler ve topluluklar yönetim üzerinde basınç uygulayabilmektedir…Gelişme sürecinde ulusal düzeyde gitgide daha fazla bütünleşen toplumda yerel katılım kanalları tabanda demokrasinin yerleşmesine katkıda bulunmaktadır, yerel sorunlara çözüm bulunması için daha elverişlidirler. Yerel katılım halk yönüyle olduğu gibi elitler yönüyle de önemlidir, yerel eşrafın hem kendi yöresinde ve yöre halkı üzerinde hem de yönetim üzerinde etkinliği vurgulanan bir husustur.

Tabanda demokrasiye gitgide daha fazla önem verilmekte, bunun araçları olarak yerelliğin yanısıra toplumsal örgütlenmeler, sivil toplum etkinlikleri görülmektedir. İşletmelerde yönetime katılım ve özyönetim girişimleri bu alanda daha ileri düzeyde bir tasarımdır, her ne kadar uygulanması pek kolay ve çoğu zaman başarılı olamasa da. Çoğu zaman geçmişten kalma, bazıları yeni oluşmuş kendiliğinden toplulukçu yapılar da kendini yönetimin aracı olabilmektedirler (örneğin en azından köy topluluğu, semt topluluğu muhtarlık şeklinde bir örgütlenmeye sahiptir). Toplulukçu yapılar yönetime yönelik taleplerin ortaya çıktığı taban birimi de olmaktadır, örneğin köylerin hizmet talepleri. Geri, gelişme sürecindeki toplumlarda siyasal katılım bazan geleneksel veya birincil topluluklara (klan, kabile, etnik topluluk, dinsel topluluk gibi) bağımlı şekilde gerçekleşmektedir. Bunların etkisi toplulukçu bağla geleneksel otoritenin bileşimi şeklinde kendini göstermektedir, toplulukların siyasal temsilcileri geleneksel otoriteler arasından çıkmaktadır. Son dönemde dinsel köktenciliğin güçlenmesi geleneksel politikayla mobilize politikanın kavşağında yer almakta, dine bağlı kitlelerin siyasal aktivizmine kaynaklık etmektedir. Bir başka geleneksel otoriteye bağımlı katılım tipi köylülerin feodallere, eşrafa bağımlı katılımıdır. Yine yerel düzeyde etkili bir politika türü clientelismdir, bunda geleneksel bağlılık değil ekonomik ve siyasal mübadele vardır (ekonomik avantajlar karşılığında clientelist patronların istediği yönde siyasal katılım). Geri, gelişmekte olan toplumlarda gerek geleneksel gerekse clientelist politikanın demokratik oyunu belirlediği ve bozduğu ileri sürülür, çünkü ikisinin de etkisi kitlenin katılımını bağımlılaştırıcıdır.

Siyasal katılımı halk katılımı yönüyle ele aldığımız gibi elit katılımı yönüyle de düşünmemiz gerekir. Elit katılımı kuşkusuz halk katılımından daha fazladır, siyasal platformda aktif olanlar daha çok elitlerdir. Siyasal elitler seçim, parti, baskı grubu, yerel politika, parlamento, hükümet ve muhalefet düzeylerinde faaliyet gösterirler, kamuoyunu siyasal söylemleriyle yönlendirirler. Sosyo-ekonomik ve kurumsal elitlerin siyasal yönetimle yakın bağlar kurmaları ve böylelikle kararları etkilemeleri bir siyasal katılım biçimidir. Kültürel elitler halkın siyasal katılımı üzerinde etkilidir, bu bakımdan dinsel sınıfın, kitle iletişim araçlarının, aydınların rolü vurgulanır. Karşı-elitler siyasal bakımdan çok faal bir kesimdir, mevcut sistem içinde yeni bir siyasal kadro yaratabilirler veya sistemi ve yönetimi yıkmaya, değiştirmeye çalışırlar. Yerel elitlere az önce değinmiştik, bunlar genellikle yerel politikada egemendir ve ulusal siyasal elite katılırlar (yöre temelinde seçilen parlamenterler).

Bir diğer katılım biçimi mobilize politikadır. Bunun bir şekli çoğunlukla demokratik bir ortamda barışçıl kitle hareketleridir, örneğin gösteri yürüyüşleri, kitle toplantıları, grevler gibi. Bir başka şekli şiddetli kitle hareketleridir, değişik rejimlerin çözülüş, yıkılış sürecinde kitle hareketleri etkili olur ve bunlar çoğu zaman şiddet kullanımına yol açar (bastırılmaları ya da katılanların şiddeti şeklinde). Şiddetli kitle hareketlerinin bir türü devrimlerdir, bir diğer türü savaşlardır (ulusal kurtuluş savaşları, iç savaşlar, gerilla hareketleri), bir başkası katliamlardır. Mobilize politika kitlesel olmayabilir de, bunun bir örneği darbelerdir, bir diğer örneği terör eylemleridir (ama kitle hareketleriyle bağları olabilir).

c) Siyasal katılımın dereceleri

Siyasal katılımın derecesi epeyce üzerinde durulmuş bir konudur. Özellikle geri, gelişme sürecindeki toplumlarda halkın siyasal katılımının azlığından, yetersizliğinden, katılımın elitlerle sınırlı kalmasından yakınılır. Katılım açısından olumsuz nitelemeler başka yönlerde de yapılır: katılımın bilinçsizliği, bağımlı veya güdümlü olması, siyasal sistem üzerinde aşırı yük oluşturması, çatışmalı bir mecraya sürüklenmesi gibi.

Katılım derecesini katılımsızlık ve pasif katılımın minimal düzeyinden aktif katılımın maksimal düzeyine kadar bir eksen üzerinde gösterebiliriz. En başta katılımsızlık hali gelir. Geleneksel çağlarda halk teba konumdadır, siyasal sürecin dışında kalır (ama daha önce gördüğümüz gibi bunlarda tam bir katılımsızlık hali yoktur, değişik eksenlerde aktif katılıma dahi geçiş olabilmektedir). Modern çağda ülke siyasal yaşamıyla ilgisiz, seçimlerde dahi oy kullanmayan katılımsız sayılabilir. Böyle bir durum özellikle eğitimsiz (okuryazar dahi olmayan), ufukları kendi kapalı dünyalarının pek dışına çıkamayan kesimler için sözkonusudur. Pasif katılımın ise iki ana vektörü vardır. Biri seçime katılmadır, diğeri izleyiciliktir (kitle iletişim araçlarından ülke siyasetini belirli bir ölçüde izlemek). Bunların daha ileri düzeyde ve dozda gerçekleşmesi pasif katılımdan aktif katılıma yönelmenin göstergesidir, ama henüz aktif katılıma varılmamıştır (örneğin bir partinin sürekli taraftarı, savunucusu olarak seçime katılma ve kitle iletişim araçlarından siyasal konuları ilgiyle ve görece bilgili olarak izleme).

Pasiflikten aktifliğe yönelme belirli kriterlerle ölçülür. Robert Dahl dört kriterden sözeder: ilgi, önemseme, bilgi, eylem. Deniz Baykal ise üç kriter belirtir: izleme, tutum takınma, karışma. Bu kriterlerin Dahl'da ilk üçü, Baykal'da ilk ikisi aslında hala pasif katılım alanındadır, ama Dahl'ın üçüncüsü, Baykal'ın ikincisi. pasiflikten aktifliğe yönelmeyi de ifade eder. Bir toparlama yaparsak pasiflikten aktifliğe yönelmenin birinci derecesi ilgi ve önemseme, izleme ve bu temellerde bazı tutum ve görüşlere sahip olmadır, ama konular hakkında yeterince bilgili olmadan, kesin tutumlar takınmadan. İkinci derecesi siyasal konularda bilgi düzeyinin görece yükselmesi, daha kesin tutumlar takınma ve görüş açıklamadır. Üçüncü derecesi belirli siyasal kimliklere bağlanma, taraftarlık, siyasal tartışmalara katılma ve başkalarını etkileme amacıyla görüş açıklamadır. Bu üç derecede henüz pasif katılım alanında bulunulmaktadır, sadece üçüncüsünde aktife geçiş başlamıştır. Dördüncü derecesi siyasete karışma ve eylemliliktir: siyasal toplantı ve gösterilere katılma, seçim kampanyasında görev alma, partide veya baskı grubu örgütlenmesinde görece aktif üyelik gibi. Beşinci derecesi siyasete karışma ve eylemliliğin faal ölçülerde olmasıdır: siyasal görev sahibi olma ve aktivizm, talep iletiminde rol oynama, dar çevresinde kamuoyu önderi olma, alt kademe siyasal yönetici konumlara gelme. Altıncı derecesi siyasal yönetici konumlara gelmede odaklanır, bununla bağlantılı olarak değişik eksenlerde siyasal aktivizm ve çevresi üzerinde yönlendirici olabilmedir. Yedinci derecesi siyasal alanda profesyonelleşme, bilhassa ulusal düzeyde siyasal yönetici konumlara gelmedir. Kuşkusuz dereceler arasında örtüşme alanları vardır, kesin bir ayırım her zaman mümkün değildir.

Başta katılımın bazı nitel kriterlere göre değerlendirildiğini belirtmiştik. Biri bilinçli-bilinçsiz katılım ikilemidir. Bilinçsiz katılımın bir odağı kendi konum ve çıkarlarına uygun olmayan görüşlerin savunulmasıdır, bilinçsiz alt sınıfların çıkarlarına aykırı politikalar uygulayan partileri desteklemesi, geleneksel değerlere aşırı bağlı olarak siyasal tutum takınması böyle açıklanabilmektedir. Bir diğer odağı bilgiye dayalı siyasal görüşlere sahip olmadan bazı akımların sıkı taraftar olarak savunulmasıdır, bu da siyasal uzlaşma kapasitesini zayıflatmaktadır. Ayrıca pek bir siyasal fikir sahibi olmadan çıkar amacıyla siyasal katılım da bilinçsiz katılım kapsamında düşünülür, clientelist mübadele çerçevesinde katılım gibi. Bilinçsiz katılım siyasette yozlaşma kaynağı olarak nitelenir. Ancak siyasal bilinç konusunda bir çekince de getirmek gerekir, bilincin ne olduğu konusunda farklı değerlendirmeler yapılabilir, örneğin siyasal akımlar kendi görüşlerinin benimsenmesini bilinçlilik olarak niteleyebilmektedir. Keza az önce sözünü ettiğimiz çıkar gözetme bir bilinçlilik türü olarak değerlendirilebilir: çıkar-bilinçlilik.

Bir başka ikilem bağımlı veya güdümlü katılım-özerk veya özgür katılımdır. Birincisi bilinçsiz katılımla örtüşür. Keza pasif katılım şekli olarak düşünülebilir, ama birçok bağımlı-güdümlü katılımda aktivizm derecesi görece yüksek olabilmektedir. Bağımlı-güdümlü katılımın bir türü geleneksel otoritelerin kitleyi etkilemesi, siyasal tercih ve eylemlerini yönlendirmesidir. Bir başka türü clientelist mübadeledir, keza para karşılığı oy kullanma da olabilir. Bir diğeri kadınların eşinin istediği yönde oy kullanmasıdır. Çevrenin oluşturduğu toplumsal baskı da güdümlü oya neden olmaktadır, örneğin aynı köyden hep aynı partiye oy çıkması. Anti-demokratik rejimlerin kitleyi kendi istedikleri doğrultuda yönlendirmesi de bu kapsamda belirtilebilir (örneğin tek parti adaylarını desteklemelerini dayatması, mobilizasyon içine sokması). Bir başka nitel kriter çatışmacı-uyuşumcu katılım ikilemidir. Mobilize politika koşullarında siyasal aktivizm artmaktadır, keza siyasal bilinçlilikte artış olmaktadır, ama çatışmacı bir mecrada. Uyuşumcu ya da uzlaşmacı katılım ise pasif ve bilinçsiz bir kitlenin ilgisizliği temeline dayanabileceği gibi, bilinçli ve uzlaşmacı demokratik politikada göreli bir siyasal aktivizm temeline de dayanabilir.

Siyasal katılım derecesine göre bir siyasal katmanlaşma modeli kurabiliriz. Üst kategoride siyasal sınıf yer alır. Bu kategorinin üst kademesi ulusal düzeyde yönetici kesimlerdir: hükümet, parlamento üyeleri, önemli yerel yöneticiler, partilerin ve toplumsal örgütlenmelerin üst yöneticileri, devlet kurumlarının üst yöneticileri, kamuoyunda etkin kişiler, iktidar eliti. Üst kategorinin daha alt kademelerinde ise yerel düzeyde çeşitli yöneticiler, partiler ve toplumsal örgütlenmelerin birim yöneticileri, çeşitli elitler belirtilebilir. Ara kategoride siyasal sınıfın tabana doğru uzantıları yer alır: siyasal partilerin, çeşitli toplumsal örgütlenmelerin militanları ve aktif üyeleri, yerel düzeyde etkili unsurlar ve kamuoyu önderleri. Üçüncü kategori yurttaşlardır. Yurttaşlar içinde siyasete ilgi ve katılım derecesine göre bir kademelendirme yapılabilir: aktif katılanlar, pasif taraftarlar, değişken ilgililer, güdümlü katılanlar, ilgisizler, dışlanmış veya dışsal kalmış kesimler.

Siyasal katılımın önde gelen belirleyicileri olarak gerilik ve gelişme ikilemi belirtilebilir: gelişme katılımı arttırır ama gelişmede ileri düzeye erişmeden çok gelişme sürecindeki toplumlarda katılım daha fazla artabilir. Çeşitli modernleşme vektörleri belirtilebilir: eğitim, kitle iletişimi, kentleşme ve sanayileşme, kırda dışa açılma ve dönüşüm, ulaşım ve iletişimin gelişmesi, pazar ekonomisi ve

toplumu, devlet etkinlikleri, yurttaşlaşma ve siyasal güçlerin gelişimi, kültürel modernleşme… Belirleyiciler arasında ulusal bütünleşmeyi, aynı zamanda uluslararası etkiler ve yerel etkinliği, rejim yapısını (örneğin demokraside katılımın artmasını), siyasal değişme süreçlerini, konjonktürel etmenleri (örneğin ekonomik ve siyasal krizleri), güncel olayları (örneğin yönetime, rejime güveni sarsacak bazı gelişmeleri) sayabiliriz. Siyasal katılım analizinde bir diğer eksen farklı kesimlere göre katılımın daha fazla veya daha az, şu ya da bu şekilde olmasıdır ve bunun da kesimine özgü nedenleri vardır.

2. SEÇİM VE TARİHİ

a) Seçimin yapısal analizi

Seçimin siyasal sistem ve toplum içindeki işlevselliğini birkaç eksende değerlendirebiliriz. En önemlisi yöneticilerin halk tarafından belirlenmesini ya da tercihini olanaklı kılmasıdır, bu nedenle seçim halkla siyasal yönetim arasındaki ilişkilerde stratejik kanaldır. Rejimler yöneticilerin belirlenme şekline göre birbirinden ayrılır. Demokraside seçim yöneticilerin belirlenmesinde esas mekanizmadır, serbest ve rekabetçi seçim demokratik rejimin ayırdedici özelliğidir. Serbest ve rekabetçi seçimler parti kurarak ve aday olarak katılımın serbest olduğu, kısıtlanmadığı, partiler ve adaylar arasında serbest bir yarışmanın cereyan ettiği, serbestçe propaganda yapılabilen ve seçim sonucunda iktidarın el değiştirebildiği süreçlerdir. Birçok anti-demokratik rejimde seçim yoktur, bir kısmında da vardır ama çoğu parti yasaklanmıştır, tüm siyasal görüşlerin serbestçe rekabet edebileceği ve seçmenin serbestçe oy kullanabileceği bir platform yoktur. Seçim olsun ya da olmasın yöneticilerin belirlenmesinde esas yöntem değildir, yönetimin daha çok alt kademelerinde bir miktar tercih olanağı sağlayabilse bile. Esasta yönetime, lidere plebisiter bir onay niteliği taşır. Geleneksel monarşik sistemlerde soy esas faktördür, modern anti-demokratik rejimlerde ise zor ve diğer kapasiteleriyle iktidara gelmiş ve iktidarını sürdüren bir grup vardır. Bir diğer yöntemse atamadır: anti-demokratik rejimlerde fiili iktidar odağı yöneticileri atar, tüm rejimlerde bürokraside yöneticiler üst merci tarafından atanır. Ancak demokrasilerde de yöneticilerin belirlenmesinde seçimin rolü sorgulanmaktadır. Seçimlerin önceden belirlenmiş yönetici kadroların sınırlı bir tercih marjıyla onaylanmasından başka bir şey olmadığı, yöneticilerin seçildikten sonra istedikleri gibi hareket ettikleri gibi gerekçelerle. Ayrıca ilk demokrasilerde zenginliğe, cinsiyete ve başka kriterlere göre oy hakkı sınırlıydı. Geri, gelişme sürecindeki toplumlarda ise bağımlı, güdümlü oy kullanma yaygındır, yüksek katılım oranı bazan otoritelere veya toplumsal baskıya bağımlı bir katılımın sonucudur.

Seçimin diğer işlevselliği halkın siyasete katılımının standart şekli olmasıdır, halkın büyük kısmı başka katılımları olmasa bile seçimde oy kullanır. Bir toplumda siyasal katılım derecesini ölçmek için seçime katılım düzeyine, oranına bakılır, seçime katılım azlığı siyasete ilgisizlik, katılımsızlık olarak değerlendirilir. Ama seçim rutinleşmiş pasif bir katılım şeklidir, diğer yandan bazı ülkelerde seçime katılımın azlığı rejime, yönetime karşı tepki özelliği taşıyabilir, böyle bir tepkicilik de bir katılım şeklidir. Seçmenin tercihini oy pusulasıyla ifade etmesi yurttaşlık hakkının gerçekleşmesi olduğu gibi siyasete ilgisinin de odağını oluşturur, parti tercihi siyasal katılımının diğer yönlerini belirler.

Yurttaşlar siyasal tartışmaları ve süreci hangi partiyi tercih edeyim, tuttuğum, oy verdiğim parti ve karşı partiler ne yapıyor perspektifiyle izler. Seçim aynı zamanda halk taleplerinin iletimi işlevini görür, seçim rekabeti koşullarında bu talepler daha fazla dikkate alınır, aksi takdirde partilerin, adayların oy destekleri şu ya da bu ölçüde azalır. Seçim siyasal elitler açısından da işlevselliğe sahiptir. Halkı temsil edecek kişileri, dolayısıyla yöneticileri belirler, siyasal elit yapısının çevresinde oluştuğu mihverdir. Seçim yoluyla katılım halktan daha fazla parti yöneticileri ve aktivistlerini ilgilendirir, seçim kampanyası sırasında yoğun bir propaganda faaliyeti içindedirler. Seçim öncesinde adayların belirlenme süreci de bir katılım şeklidir, birçok ülkede parti üyeleri, delegeler önseçim yoluyla adayları belirlerler.

Seçimin işlevselliği meşrulaştırıcı ve bütünleştirici etkilerinde de aranmalıdır. Yönetimin halk tarafından seçiliyor olması siyasal sistemin ve yönetimin meşruluğunu güçlendirir. Bazı anti-demokratik rejimlerde seçim yapılması, plebisit düzenlenmesi çoğu zaman meşruluk edinme kaygısıyladır. Seçim halkın siyasal sistemle bütünleşmesini sağlar. Bütünleşme çeşitli dolayımlarla gerçekleşir. Meşrulaştırıcı etki dolayımıyla gerçekleşir (biz seçiyoruz diye düşünülünce sisteme güven artar). Seçim ritüeli dolayımıyla gerçekleşir, düzenli aralıklarla oy kullanılması siyasal sistemde sabit nokta oluşturur. Seçim ritüeli bir dizi ögeden oluşur: oy kullanma, öncesinde seçim anketleri ve sonrasında seçim sonuçlarının izlenmesi, toplantılar ve geziler şeklindeki seçim kampanyası ve bunlara katılan kitle, partilerin propagandaları (liderlerin konuşmaları, partilerin yayınları), kitle iletişim araçlarındaki programlar, seçimle ilgili örgütlenmeler (seçim komiteleri gibi), seçim tartışmaları (siyasal taraflar arasında olduğu gibi toplum içindeki tartışmalar da), kampanya sırasındaki olaylar, seçim sonrası ritüeli. Yurttaşlar seçim sürecinde kitle iletişim araçlarından parti konuşmalarını ve haberlerini izlerler, bazan parti miting ve toplantılarına giderler, aralarında tartışırlar ve kanaatlerini ifade ederler, seçim günü oy kullanırlar, ardından sonuçları izlerler. Kısacası seçim bir süre boyunca tüm ülkeyi cazibe alanına alan bir toplumsal olay ve bayram benzeridir, aynı zamanda yurttaşların hem taraftar hem sonucu belirleyici olarak katıldıkları bir maç gibidir. Bu son açıdan seçimlerin hem toplumu bütünleştirici bir rolü vardır hem de bölücü, diyebiliriz.

Siyasette seçimin değişik türleri vardır. Meclis seçimleri kadar başkanlık seçimlerini, yerel seçimleri de dikkate almamız gerekir. Seçilmiş meclislerin içinde de seçim vardır, bunlar hükümeti onaylamakta, bazan cumhurbaşkanını seçmektedir. Temsili demokrasilerin tasnifinde seçim tipine ilişkin kriterler kullanılır. Örneğin seçimlerde belirli bir eşiği aşabilen parti sayısı ayrıştırıcı bir kriterdir (tek parti, çift parti, çok parti gibi). Başka özelliklere göre de ayırım yapılabilir (ulusal merkezli seçim-yerel merkezli seçim, partisel seçim-daha bireysel seçim ikilemleri gibi).

Çok önemli bir kriter seçim sistemidir, seçim sisteminin özellikleri belirli bir eşiği aşabilen partileri ve sonrasında kurulacak hükümetin yapısını belirler (tek partiden oluşan hükümet mi koalisyon mu ve nasıl). Seçim sistemi konusunda temel ayırım nısbi temsille çoğunluk sistemi arasındadır. Nısbi temsilde partiler seçim bölgesindeki ve ülke çapındaki oy oranlarına göre temsilci seçtirirler, oy oranı daha yüksek olanlar daha fazla temsilci kazanır. Örneğin altı temsilcinin seçildiği bir seçim bölgesinde birinci parti %40, ikinci parti %30, üçüncü parti %15, diğerleri de görece küçük oranlarda toplam %15 oy aldılar. Belirli bir hesaplama şekline göre, birinci parti üç, ikinci parti iki, üçüncü

parti bir temsilci seçtirebilecektir (oy oranlarını sırasıyla 1'e, 2'ye, 3'e bölersek, birinci parti %40-20-13, ikinci parti %30-15-10, üçüncü parti %15-7, 5-5 şeklinde bir dağılım elde edilir, en yüksek altı oran temsilci seçtirilmesini sağlar, sırasıyla 40 birinci parti, 30 ikinci parti, 20 birinci parti, 15 ikinci parti, 15 üçüncü parti, 13 birinci parti). Ancak başka hesaplama şekilleri de olabilir (ve sonuçlar çok olmazsa bile biraz değişebilir, örneğin %100'ü 6'ya bölersek %16. 5 eder, ilk elde birinci parti iki temsilci seçtirir 16. 5x2=%33 hesabıyla, 7 artığı kalır, ikinci parti bir temsilci seçtirir 16. 5x1=16. 5 hesabıyla, 13. 5 artığı kalır, üçüncü parti temsilci seçtiremez, 15 artığı kalır, ikinci elde kalan artıklara göre kalan üç temsilci dağıtılır, 15'le üçüncü partiye bir temsilci, 13. 5'le ikinci partiye bir temsilci daha, 7 ile birinci partiye bir temsilci daha gider, yine 3-2-1 sonucu elde edilir, ama dördüncü bir parti eğer %15 kalan oy içinden %8'lik pay almışsa 7'den fazla olduğu için altıncı temsilcilik ona gider, dağılım 2-2-1-1 olur). Bu ikisinin dışında hesaplama şekilleri de olabilir.

Nısbi temsil sistemi barajlı ya da barajsız olabilir, baraj ülke çapında aranabilir veya seçim bölgesinde aranabilir ya da her ikisinde birden aranabilir. Örneğin Türkiye'de ve Almanya'da %10'luk ve %5'lik barajlar vardır, ülke çapında oy oranları bu eşiklerin altında kalan partiler temsilci seçtiremezler. Bu sistemin amacı küçük partileri eleyip hükümet istikrarsızlığını engellemektir, çünkü oylar partiler arasında dağılınca hiçbir parti mecliste çoğunluk elde edememekte, istikrarsız koalisyon hükümetleri kurulmakta veya tıkanma olmaktadır (o zaman da yeni seçime gidilmektedir). Nısbi temsilin uç bir biçimi ise Türkiye'de 1965 seçiminde uygulanan milli bakiye sistemiydi, bu sisteme göre her parti ülke çapında elde ettiği oy oranında temsilci seçtirmekteydi, seçim bölgelerinde alınan oya göre dağıtım yapıldıktan sonra kalan artık (bakiye) ülke çapında partiler arasında dağıtılmaktaydı, böylelikle küçük partiler de temsil imkanı bulabilmişlerdi. Buna karşılık değil milli bakiye sistemi, normal nısbi temsilin 1970'lerde istikrarlı hükümetler kurulmasına olanak vermemesi 1980 sonrasında barajlı sistemin konulmasına neden olmuştur.

Çoğunluk sisteminde ise bir seçim bölgesinde çoğu zaman tek bir temsilci seçilir, buna dar bölge çoğunluk sistemi denilir. Dar bölge çoğunluk sistemi tek turlu veya çift turlu olabilir. Tek turluysa ilk turda en yüksek oy oranını elde eden seçilir, çift turlu ise ilk turda %50'yi aşan seçilir, eğer aşan yoksa en yüksek oy oranını elde eden iki aday ikinci turda karşı karşıya gelir ve en yüksek oyu alan seçilir (iki aday olduğuna göre %50'yi geçer). İngiltere'de tek turlu dar bölge çoğunluk sistemi uygulanır, bu nedenle seçimi genellikle iki büyük partiden biri kazanırdı (Muhafazakar Parti veya İşçi Partisi), yani sözkonusu sistem çift parti sistemini empoze etmektedir diyebiliriz (Liberal Parti ülke çapında oran olarak epeyce oy almasına karşın az temsilci seçtirebilmekteydi). Fransa'da ise çift turlu dar bölge sistemi uygulanır, bu da çoğu bölgede ilk turda kazanan olmadığı için ikinci turda sağ cephe-sol cephe şeklinde bir kamplaşmaya yol açmakta, ilk turda sağ partilerden en yüksek oyu alan aday ile sol partilerden en yüksek oyu alan aday karşı karşıya gelmektedir, bu cepheler içinde yer almayan partilerin adaylarının seçilme şansı çok azalmaktadır (köktenci sağcı Ulusal Cephe bu yüzden oy oranının epeyce altında temsilci seçtirebilmektedir). Geniş bölge çoğunluk sisteminde ise bir seçim bölgesinde birkaç temsilci seçilebilmektedir. Türkiye'de 1946-60 arasında böyle bir seçim sistemi uygulanmıştı, her ilde tüm temsilciler o ilde en çok oyu alan partiden seçiliyordu, bu da en yüksek oyu alan DP'nin oy oranının epeyce üstünde temsilci seçtirmesine neden oldu, hatta 1954 seçimlerinde muhalefet partileri meclise çok az temsilci sokabildi. Türkiye'de uygulanan geniş

bölge çoğunluk sistemi tek turluydu, ama çift turlu geniş bölge sistemi de olabilir. İstanbul, Ankara, İzmir gibi çok temsilcili illeri de kapsıyordu, dolayısıyla bu illerde en fazla oyu alan parti çok sayıda (onlarca) temsilci elde edebiliyordu, oysa başka geniş bölge çoğunluk sistemlerinde bölge başına temsilci sayısı sınırlı tutulabilir.

Belirttiklerimizin dışında seçim sistemini farklılaştıran başka özellikler de vardır. Örneğin çoğunluk sistemiyle nısbi temsil birleştirilebilir, temsilcilerin bir kısmı çoğunluk sistemiyle bir seçim bölgesinden seçilirken bir kısmı da nısbi temsille ülke çapında seçilebilir. Örneğin seçmene parti listeleri içinde aday tercih imkanı verilip verilmemesine göre ayırım yapılabilir (bu durumda seçmenin tercih ettiği adaylar daha fazla oy alıp seçilirken parti listesinde üst sıralarda yer alan bazı adaylar tercih edilmedikleri için seçilemeyebilirler). Birçok seçim sistemi oldukça girifttir.

Seçim sistemleri siyasal nitelikleri ve etkileri açısından değerlendirilebilir. En çok önem verilen kriterler istikrar ve etkinliktir, bu açıdan seçimden siyasal istikrarı koruyabilecek ve iç bütünlüğü sayesinde etkin bir yönetim uygulayabilecek sağlam çoğunlukların çıkmasını olanaklı kılan seçim sistemleri tercih edilmektedir. Nısbi temsil sistemi yerine çoğunluk sisteminin, nısbi temsil içinde barajlı sistemin tercih edimesinin nedeni budur. Böylelikle büyük partiler avantajlı çıkmakta, iktidara tek partinin gelmesi sağlanabilmekte, istikrar ve etkinlik açısından zaafları saptanan koalisyonlardan kaçınabilinmektedir. Diğer yandan toplumdaki değişik görüş ve alternatifleri yansıtabilme, halkın tümünü temsil edebilme ve adillik açısından sözkonusu sistemler (çoğunluk, barajlı) handikaplıdır, nısbi temsil sistemi ve onun içinde de barajsız sistem daha kapsayıcıdır çünkü böylelikle küçük partiler daha fazla temsil, hatta ancak temsil imkanı bulabilmektedir. Ayrıca çoğu seçim sistemi kişisel tercihe imkan tanımamakla eleştirilmektedir, çünkü parti listeleri veya partinin ön plana çıkardığı adaylar arasında tercih yapılmaktadır. Bu handikapı aşabilmek için de seçmenin adaylar arasında tercihli oy kullanabilmesi önerilmektedir, ama bu da çetrefil bir işlem olduğundan kullanımı sınırlı kalmaktadır.

Yöneticilerin seçimini insan davranışlarındaki tercihler arasından biri olarak düşünebiliriz. Genel olarak gereklilik ve belirlenmişlikle insan iradesinin özgürlüğü, seçim ve tercih olanağı arasında bir karşıtlık, ikilem kurabiliriz. Çeşitli toplumsal organizasyon birimlerinde ve süreçlerde seçim mekanizmalarına bu açıdan bakabiliriz: küçük gruplarda (örneğin bunlarda otorite-demokrasi ikilemi), işletmelerde (örneğin yönetim kurullarının belirlenmesi), toplumsal örgütlenmelerde (siyasal demokrasinin ötesinde toplumsal demokrasi sorunu). Bunlarda kitleyi temsil niteliğine sahip kişiler kimlerdir, kitlenin tercihleri ne ölçüde geçerli oluyor ve tercihlerini yansıtabilecekleri mekanizmalar var mı sorularını ortaya atabiliriz.

Daniel Gaxie seçimi siyasal pazar sorunsalı çerçevesinde analiz eder (Explication du Vote, Paris 1989, Presses de la FNSP, p. 11-34). Seçim siyasal pazarda bir düzenleme ve mübadeledir, bazı yükümlere sahip seçmenlerle siyasal mallar arzı arasındaki bir karşılaşmadır. Seçim bir tüketim olgusu ve pazarlama stratejisi olarak düşünülebilir. Seçimin nasıl olacağı ve nasıl sonuçlanacağı siyasal pazarın durumuna bağlıdır. İki tip siyasal pazar ayırdeder. Biri sansiter pazardır, bu pazara seçmen olarak herkes giremez, elitler, eşraf seçmendir, seçmen sayısı azdır, bu bakımdan rekabetçi olmayan

bir yapıdadır. Bu pazar segmantedir, yerel ve kişisel faktörler belirleyici olur. Adaylar seçmenlerle yüzyüze ilişki içindedir, aralarında mesafe azdır. İdeolojik ve siyasal kanatlar pek oluşmamıştır, adaylar fikirlerden çok çıkarları temsil ederler. Bireysel ya da kollektif düzeyde bir hizmet (hizmet maddi ya da simgesel olabilir)-destek mübadelesi vardır. 19. yüzyıl başlarında Batılı demokrasilerde sansiter bir pazar vardı, ama seçmen sayısının büyümesiyle sansiter pazarın yapısı değişti (örneğin Fransa'da 250 bin olan seçmen sayısı 1848'de birden 10 milyona çıktı).

Genel oyun kabul edilme sürecinde geniş siyasal pazar yapısına geçildi. Adaylarla seçmenler arasında kişisel ilişkiler kurulması olanaksız hale geldi, soyut ilkeler çevresinde toplanmış siyasal güçler ortaya çıktı (cumhuriyetçiler, sol gibi). Ancak başlangıçta yurttaşların büyük kısmı günlük yaşamlarından kopuk soyut bir rekabete fazla ilgi duymadılar. Bu nedenle adaylar ve kamu kuruluşları (örneğin laik okul) oy kullanma alışkanlığı yaratmak için çalıştılar. Sosyal gruplar arasındaki çelişkiler, dayanışma ağları, seçim kampanyasının eğlenceli havası seçmenleri sandığa çekici olmaya başladı. Seçmenin desteğini kazanmak için özel maddi değerler arzı stratejisinden soyut değerler (söylemler, dünya görüşleri, reformlar) arzı stratejisine geçildi. Böylece clientelist bağlılık ve toplulukçu dayanışma temelinde oy kullanmaktan ve kişilerin seçiminden siyasal ilkelere bağlılığa ve partilerin seçimine geçildi. 19. yüzyıl sonlarında seçimlere katılımdaki artış belirgindir, medeni yurttaşlık vazifesi duygusu hakimdir. Oy kullanma bir refleks haline gelir, diğer katılım biçimlerini çerçeveler. Oy tercihinin kişiselliği ve gizliliği ilke olarak yerleşir. Ancak kadınların oy kullanma hakkını ve alışkanlığını edinmesi biraz daha gecikecektir. 19. yüzyılda siyaset adamları kişisel sermayelerini (servet, ilişkiler ve ün, eğitim) siyasal sermayeye dönüştüren küçük bireysel girişimcilerdir. Ama süreç içinde sermaye merkezileşmesi oldu, siyasal işletmeler (partiler) siyasal mal arzını homojenleştirdi ve merkezi siyasal pazarın büyük bölümünü kontrol altına aldılar.

b) Tarihsel analiz

Daniel Gaxie'nin yukardaki analizi Batı'da seçimin tarihsel gelişim süreci hakkında fikir vermektedir. Daha eskilere gidersek seçim denilince ilk akla gelen Antik demokrasidir. Burada yöneticilerin belirlenmesinde seçim ve kura yöntemleri kullanılırdı, birçok örnekte doğrudan demokrasi uygulanıyordu, tüm yurttaşların katılabileceği meclislerde (örneğin Atina halk meclisinde) kararlar alındığı veya onaylandığı gibi yöneticiler de seçilebiliyordu. Ancak Antik çağda demokratik sistem tam anlamıyla ve her zaman geçerli değildi. Bir kere herkes yurttaş değildi (köleler, yabancılar), yurttaşların çoğunluğunun meclislere katılımı sağlanamıyordu veya oy hakkı yoktu (özellikle toplantıların yapıldığı kente uzak kalan köylülerin, kadınların). Ayrıca Antik çağ boyunca birçok başka rejim de görülmüştür. Ortaçağ Avrupası'nda ise bir süre sonra feodal meclisler kurulmuştu, ama bunlar halk temsilcilerinden değil soylular, rahipler ve burjuvalardan oluşuyordu. Seçimden çok güç ve konuma göre belirleme oluyordu. Krallar çoğunlukla soy yoluyla geliyorlardı, ama bazı ülkelerde seçimle de gelebiliyorlardı, soylular hanedan içinden veya başka bir hanedandan birini kral seçiyorlardı (örneğin Polonya'da böyle bir sistem vardı). Ortaçağ kentlerindeki meclisler ise burjuva demokrasisinin ilk örneği sayılırlar. Ama yönetimde çoğu zaman kentin güçlü aileleri vardı, seçim mekanizması olsa bile güç ve konum yönetime gelmede esas faktördü. İslam'ın ilk döneminde

halifenin seçimle geldiği bilinir, ayrıca yönetim sürecine din bilginlerinin ve halkın katılımını sağlayan icma-i ümmet, meşveret mekanizmaları vardı. Ancak daha sonra İslam devletleri otokratik bir yapıda olacaklardır. Göçebe toplumlarının yönetiminde kabile meclisleri ya da aristokratik meclisler etkiliydi. Bu meclislere tüm kabile üyeleri veya kabile soyluları katılıyordu, meclis seçimle gelmese de yöneticiler seçimle gelebiliyordu. Toplulukçu örgütlenmelerde de seçim mekanizması bir ölçüde işliyordu (köy topluluklarında örneğin). İsyanlar ve köktenci hareketler içinde seçim mekanizması gündeme gelebilmekteydi, her ne kadar bunların liderleri daha çok karizmatik bir otoriteye sahip idiyse de.

Yeniçağ ve sonu devrimlerinin eski rejimlere karşı itirazlarının başında halk egemenliği fikri geliyordu: yöneticiler halkın temsilcileri olsunlar, halk tarafından kontrol edilsinler, mutlakçı ve keyfi bir yönetim olmasın. Bunun pratik sonucu seçilmiş meclisler olmuştur. Ancak İngiliz devrimi sonrasında oluşan parlamenter monarşi sisteminde oy hakkı kısıtlıydı, parlamento üyelerinin büyük kısmı aristokrattı ve atamayla gelen salt aristokratik bir üst meclis (Lordlar Kamarası) vardı. Fransız devrimi sürecinde parlamento kuruldu ama oy hakkı sınırlıydı.

19. yüzyılda Batı demokrasisinin ilk döneminde sınırlı oy rejimi geçerlidir. Zenginlik (gelir, vergi, mülkiyet), eğitim, cinsiyet, bazan ırk kriterine göre oy hakkı sınırlanmıştı. Anayasal parlamenter monarşi rejiminin yaygınlığı ve ikinci meclis uygulaması da seçim mekanizmasının etkisini kısıtlıyordu (monark ve çevresinin etkisi belirleyiciydi, aristokratik bir üst meclis vardı). Seçimlerin günümüzdeki gibi partilerarası yarışma şekline dönüşmesi süreç içinde oldu, başlangıçta kişisel bağlar belirleyiciydi. Sınırlı oy hakkıyla ancak aristokrat, burjuva ve eşraftan unsurlar seçilebiliyordu. Bunlar mecliste kadro partilerinde bir araya geliyorlardı, tabanda ise seçime yönelik eşraf komiteleri vardı. Yüzyıl sonuna doğru oy hakkı iyice genişledi ve seçimlerin partiler arasında cereyan etmesi usulü yerleşti. Genel oy hakkı için mücadele Batı demokrasisisinin tarihinde önemli bir yere sahiptir, Fransa'da 1848 devrimi sonrasında kurulan II. Cumhuriyet genel oyu kabul eder, ama kısa sürer. 19. yüzyıl sonlarında ve daha kapsayıcı olarak I. Dünya Savaşı sonrasında erkekler için genel oy hakkı yaygınlaşır. Kadınların oy hakkı elde etmesi daha çok I. Dünya Savaşı sonrasında, bazı ülkelerde de II. Dünya Savaşı sonrasındadır. Batı'da genel oy kitle politikasına geçişin en önemli ögelerindendir. Bu süreç otoriter rejimlerin zayıflamasına koşut olmuştur, bu bakımdan genel oyun eşi serbest oydur. Bu gelişmede etkili olan faktörler arasında şunları sayabiliriz: oy hakkına sahip olmayan alt ve orta sınıfların bu yöndeki mücadelesi, ekonomik gelişme ve geniş kitlenin sisteme entegrasyonu, elit içi bölünmelerin parti bölünmelerine yaşam vermesi (aralarındaki mücadele halktan destek arayışına, bunun sonucunda oy hakkının genişletilmesine yol açtı), savaşın etkileri (seferberlik kitle katılımını arttırdı, savaştaki fedakarlıklar oy hakkı verilmesini zorunlu kıldı, savaş başarısızlıkları otoriter rejimleri zayıflattı ve yeni kurulan demokratik rejimler oy hakkını genişletti). Bu konu Göran Therborn'un bir makalesinde etraflıca ele alınmaktadır (The Rule of Capital and the Rise of Democracy).

19. yüzyıl sonlarından itibaren genel oya geçiş süreci seçimin siyasal sistem içindeki önemini arttırmıştır. Ama gelişen kitle politikası ve iki savaş döneminin mobilize ve şiddetli siyasal süreci seçimin göreli önemini azaltmıştır da. Kitle örgütleri ve hareketleri, şiddet kullanımı, karizmatik

lider gibi unsurlar seçimi gölgede bırakabilmiştir. İki savaş arası dönemde komünizm ve faşizm siyasal sahnede çok etkili oldu, bu akımlarda seçim kitle örgütlenmesi, gizli örgüt, şiddet, karizmatik lider gibi unsurlara göre ikinci plandaydı. Komünizmde ideoloji ve örgüt, kitle hareketleri ve devrime hazırlanma ön plandadır. Diğer yandan kapitalist ülkelerde komünist partilerin seçim platformuna belirli bir canlılık kazandırdığını da belirtmek gerekir. Komünist ülkelerde de seçim vardır ama bu seçimler daha çok partice belirlenmiş adayların onaylanması şeklindedir, ancak seçim yerel birimlerin katılım ve tercih imkanı olarak, ritüel olarak nisbeten önemlidir. Faşizmde karizmatik lider, paramiliter örgütlenme, iktidarı çeşitli yollardan ele geçirme hedefi seçime göre ön plandadır. Zaten faşizm demokrasiyi iyi gözle görmez, iktidara gelince totaliter bir organizasyon kurar (seçim plebisiter bir onaylama şeklindedir), ama faşist partilerin iktidara geliş sürecinde seçim başarılarının büyük payı olmuştur (örneğin Almanya'da nazi partisi iktidara gelirken %40 civarında bir oy elde etmişti).

20. yüzyıl ikinci yarısında Batı demokrasisinin uzlaşmacı ve görece istikrarlı bir yapı kazanmasıyla seçimin önemi arttı. Seçimlerde partiler ön plandadır, seçmen önce partiyi seçer, partilerse seçim-dışı etkinliklere de önem veren kitle partisi modelinden büyük ölçüde seçime yönelik olarak örgütlenmiş, en geniş seçmen kitlesini kendine çekmeye çalışan seçmen partisi (veya her şeyi kapan parti) modeline geçmişlerdir. Seçimde yarışan parti gruplaşmaları az-çok kesinleşmiştir. Seçim mücadelesi esas olarak, Fransa'da sağ kanatla sol kanat, İngiltere'de muhafazakarlarla İşçi Partisi, Almanya'da Hıristiyan-Demokratlarla sosyal-demokratlar, İskandinavya'da merkez-sağla sosyal-demokratlar, ABD'de cumhuriyetçilerle demokratlar arasında cereyan eder (ancak son yıllarda siyasal yelpazede önemli değişmeler olmuştur, uzun süre bu ikilemler kapsayıcı olmuş olsa bile). Bütün bu ülkelerde parti taraftarlığı vardır, ama partiler arasındaki ideolojik farklar azalmıştır, değişmeyen oy tercihleri kadar yüzer oylar da önemlidir. Seçim sürecinde tabandaki seçim faaliyetlerine göre kitle iletişim araçlarının etkisi artmıştır, seçim kampanyası esas televizyondan izlenir. Aday değil de parti tercihinin ağır basması kişiselliğin önemini azaltmıştır, ama kitle iletişim sürecinde lider imajının artan önemi kişiselleştirici olmaktadır. ABD'deki başkanlık rejimi kişiselliği arttırıcıdır, başkan adayları ve aileleri seçim kampanyasında ana odaktır. Bazı ülkelerde dar bölge seçim sisteminin uygulanması, son yıllarda yerel politikaya verilen önem de kişiselliği güçlendiricidir.

Seçim sistemleri Batı siyasal rejimlerinin tasnifinde ve anlaşılmasında önemlidir: İngiltere'de tek turlu dar bölge çoğunluk sistemi, Fransa'da iki turlu dar bölge çoğunluk sistemi, Almanya'da barajlı nısbi temsil, ABD'de eyaletler düzeyinde iki partili seçim ve ikinci seçmenlerce başkan seçimi gibi. Seçim sürecinde yerel seçimlerin önemi gitgide artmaktadır. Seçim sonuçları genellikle hükümet kurulmasına olanak tanımaktadır, ama bazı ülkelerde tıkanıklıklar olabilmektedir. Uzlaşmacı politikanın bir sonucu da koalisyonlara gidilebilmesidir, koalisyonlar seçim sürecinde (sağ-sol bloklar gibi) veya seçim sonrasında (sağ-merkez, sol-merkez, sağ-sol koalisyonları gibi) oluşmaktadır.

Dönemleri şematik olarak şöyle gösterebiliriz: Kadro partileri ve sınırlı oy (19. yüzyıl)————— Kitle partileri ve genel oya geçiş (19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları)————————Genel oyun yanısıra mobilize politikanın önem kazanması (iki savaş dönemi)————————Genel oya dayalı parti politikası, uzlaşmacı, görece istikrarlı ve gitgide daha az ideolojik (1945-50 sonrası).

II. Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Dünya'da dekolonizasyonun ardından seçim olgusu yayılır. Seçimli sistem artık dünya çapında gerekli bir meşruluk faktörü ve ülke çapında regülatör bir mekanizma olarak benimsenmektedir. Ancak burada seçimli demokratik rejimlerin yerleşmesi sorunlu olmuştur. Dekolonizasyon sonrası kurulan rejimler dayanıklı olamamış, birçok ülkede anti-demokratik rejimler (tek partili ve askeri rejimler) kurulmuş, demokrasiyle anti-demokratik rejim arasında gel-gitler yaşanmıştır. Üçüncü Dünya demokrasilerinde seçim süreci tam anlamıyla serbest değildir, bazı partiler yasaklıdır, seçim sürecinde baskı uygulandığı ve hile yapıldığı iddiaları çoktur, seçmen sıklıkla nüfuzlu çevrelere bağımlı olarak oy kullanmaktadır. Öte yandan anti-demokratik rejimlerin birçoğunda seçim mekanizmaları vardır. Çoğu zaman meclis vardır, seçimle gelir ama seçimler serbest değildir, adayların belirlenmesinde rejim etkilidir, tek parti vardır veya muhalif partiler kısıtlıdır ve rejime bağlıdır. Birçok seçim plebisiter nitelik taşır (özellikle lidere yönelik olarak). Seçimler yönetim değişikliği getiremez, ama bazan yönetim değişikliği ve demokrasiye geçiş için basınç yaratabilir. Demokratik olsun olmasın Üçüncü Dünya ülkelerinde siyasal ortam görece şiddetlidir, bu durum birçok ülkede seçim kampanyalarının da şiddetli geçmesine yol açmaktadır. Son dönemde (1990'lardan bu yana) yeni bir demokratikleşme konjonktürü yaşanmaktadır, Üçüncü Dünya ülkelerinin büyük kısmında artık seçimli demokratik yapılar vardır. Ama yukarda belirttiğimiz özellikler (seçimlerin tam serbest olmayışı, baskı ve şiddet, hile, bağımlı oy, vs) yerine göre şu ya da bu ölçüde sürmektedir.

Üçüncü Dünya'da da seçimlerde yarışan partiler çeşitlidir, ama birçoğunda diğerlerine göre epeyce daha güçlü bir mihver parti vardır. Tek partili sistemde haliyle böyledir, ama çok partili sistemlerde de bu tür partiler vardır. Tek partili sistemden çok partili sisteme geçiş sürecinde ise eski tek parti, daha çok da onu deviren ya da demokrasiye geçişe zorlayan parti mihver olmaktadır. Seçimlerde yarışan partiler Batı'daki gibi belirginleşmemiştir, ama bazı genellemeler yapabiliriz: sol-sağ ikilemi, ilerici-tutucu ikilemi burada da vardır, otoriter rejime karşı demokratikleşme süreci partileri, merkez partisi ile gelenekçi ve yerel güçler arası çelişmeler, popülist bir çıkış yapabilen partiler, birincil bağlar temelinde partiler önemli ögelerdir, birçok halde lidere bağlılık seçmen tercihinde önemli bir faktördür, yerel seçimler önemlidir çünkü bu ülkelerin birçoğunda ulusal birlik problemi vardır, bazısında federatif yapı olup eyalet seçimleri ulusal seçimler kadar önem taşır.

1970'lerde Güney Avrupa'da anti-demokratik rejimlerin sona ermesi serbest seçim olgusunu oralara da yaymıştı (artık İspanya, Portekiz ve Yunanistan diğer Batılı demokrasiler gibidir). 1990'larda Doğu'da eski komünist ülkeler de Batı demokrasisi modeline göre seçimler düzenlemeye başladılar. Komünist dönemde de seçimler vardı, hatta bazan çok partiliydi, ama komünist tek partinin egemenliğini sarsamazlardı. Post-komünist dönemde seçimler serbest oldu ve genellikle komünist partiye muhalif hareketlerin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Ancak istikrar hemen sağlanamadı, sık seçim ve iktidar değişiklikleri yaşandı, ya da bazı mihver lider ve partiler iktidara egemen oldu (bu bakımdan bazılarındaki demokrasi eksikli sayılmaktadır).

c) Seçime katılmada kısıtlamalar

Az önce gördüğümüz gibi modern çağda seçimin tarihsel gelişim süreci sınırlı oydan genel oya doğru olmuştur. 19. yüzyılda yaygın olan, ama daha sonra da süren sınırlı oy rejiminde oy hakkı çeşitli kriterlere göre kısıtlanmıştı. Seçme hakkının kısıtlanmasında başlangıçta en önemli engel zenginlik kriteriydi, sadece küçük bir aristokrat ve burjuva azınlığa oy hakkı veriliyordu. Zamanla bu sınır genişledi, daha kalabalık bir kesim, orta sınıflar da oy hakkına kavuştu ama yine de zenginliğe göre kısıtlama sürdü. Ta ki 19. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'da erkekler için genel oy hakkı yerleşene kadar. Zenginliğe göre kısıtlamada gelir, mülkiyet ve vergi kriterleri kullanılıyordu: belirli bir miktar geliri olup belirli bir miktar vergi ödemek gerekliydi, belirli bir büyüklükte mülkiyet sahibi olmak gerekiyordu. Yurttaşlık, yurda bağlılık için o yurtta mülk sahibi olmak, önemli düzeyde vergi ödemek gerekir diye düşünülüyordu. Seçime katılmada bir başka kısıtlama eğitim düzeyidir. Okuryazar olmayan, asgari bir eğitim düzeyine sahip olmayanların siyasal yurttaşlığı kısıtlanıyordu. Bu uygulama sadece 19. yüzyılın Batılı demokrasilerinde değil 20. yüzyıl ikinci yarısında yeni bağımsızlığa kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde de gündeme gelmiştir, kalkınma ve ulusal kuruluş sürecindeki toplumda eğitimsiz halkın yanlış seçimler yapacağı gerekçesiyle, fakat pratikte fazla uygulanmamıştır (ancak Brezilya gibi büyük bir ülkede uygulanıyordu).

Bir başka kısıtlayıcı ölçüt cinsiyetti. Batılı demokrasiler başlangıçta sadece erkeklere oy hakkı tanıyordu ve genel oya geçiş de öncelikle erkekler için sözkonusu oldu. Kadınların oy hakkına kavuşmasının esas I. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleştiğini söylemiştik. 19. yüzyıl sonlarından itibaren gelişen kadın hareketinin en önemli taleplerinden biri kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesiydi (bu harekete süfrajetler deniliyordu, süfraj sözcüğü oy demektir). Türkiye 1934'de kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındığında bazı Batılı ülkelerde kadınların tümü oy hakkına sahip değildi, örneğin Fransa'da 1945'de, İsviçre'de 1971'de tüm kadınlar oy hakkına kavuşmuştur. Bir başka kısıtlama türü ırka, milliyete ve etnik gruba göredir. Irk ayırımcılığı uygulayan ülkelerde zenciler uzun süre oy hakkına sahip olamamıştır (Güney Afrika'da, ABD'nin güney eyaletlerinde). Latin Amerika'da da kızılderili halk ve zenciler bir süre oy hakkına sahip olamamıştı. Sömürgelerde beyaz halka seçim hakkı verilirken yerli halk çeşitli kısıtlamalara tabi tutuluyordu. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılda birçok ülke kalabalık göçmen nüfuslar çekmiştir. Bunlar ülkenin yurttaşı olmadıklarından veya yeni yurttaş olduklarından oy hakkına sahip değillerdi. Avrupa'daki yabancı işçiler yeni yeni, o da sınırlı bir ölçüde (genellikle yaşadıkları ülkenin yurttaşı oldukları zaman) oy hakkına sahip olabilmişlerdir. Yaşa göre kısıtlama bir başka türdür. Genellikle yetişkin nüfusun oy kullanma hakkına sahip olması gerektiği ilkesi benimsenir, ama yetişkin sınırı değişkendir ve gençlerin önemli bir bölümü böylece oy hakkından yoksun kalabilmektedir. 1968 öğrenci hareketleri sonrasında Batılı ülkelerde seçmen yaşının indirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Türkiye'de seçmen yaşı 21 iken 18'e indirilmiştir. Seçmen yaşını 16'ya indiren ülkeler de vardır.

Oy hakkında kısıtlamanın bir şekli de eşitsiz oy uygulamasıdır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında daha yüksek gelirli ve mülk sahibi kesimlere daha fazla oy hakkı veriliyordu. Ayrıca seçim bölgelerinin çizimi önemli eşitsizliklere yol açmaktadır. 19. yüzyılda yeni kurulan sanayi bölgelerinin az, çok az, hatta hiç temsilcisi yokken, büyük toprak sahiplerinin egemen olduğu ve

az sayıda seçmeni yönlendirdiği az nüfuslu kırsal bölgeler çok temsilci seçiyordu. Nüfusuna göre çok temsilcisi olan bu kırsal yörelere İngiltere'de gerrymander deniliyordu, bir kısmı hemen hemen boşalmıştı. Aslında bu tür bir eşitsizlik 19. yüzyıl Avrupası'ndaki ölçüde olmasa bile daha sonra da sürmüştür, genellikle nüfus oranıyla temsilci oranı tam olarak örtüşmemektedir, bu da genellikle kalabalık kentler ve semtler aleyhine olmaktadır. Eşit oy ilkesine aykırı düşen bir eşitsizliğe seçim sistemi de yol açmaktadır, örneğin tek turlu çoğunluk sistemi veya barajın büyük partiler lehine işlemesi şeklinde.

Genel ve eşit oy ilkesinin tamamlayıcısı serbest (veya özgür) oydur. Oy kullanımının serbest olmasını engelleyen mekanizmalar çoktur. Anti-demokratik rejimlerde seçim olsa bile oy süreci serbest değildir, adayları yönetim belirlemektedir. Fakat demokrasilerde de seçimler tümüyle serbest değildir. Uzunca bir süre açık oy-gizli sayım usulü kullanılmıştır, yani seçmen oyunu başkalarının, görevlilerin gözü önünde kullanmaktaydı, kuşkusuz bu durum serbest tercih hakkını sakatlıyordu, gizli sayım ise hile yapılmasını olanaklı kılıyordu (karşıtların oy pusulalarının imhası, yandaş partilerin oylarının yüksek, karşıt partilerin oylarının düşük gösterilmesi gibi). Bu nedenle demokratik metot olarak gizli oy-açık sayım ilkesi benimsenmiştir. Birçok demokraside tüm partiler serbest değildir. Demokrasinin otoriter özelliğinin ağır bastığı birçok azgelişmiş, gelişmekte olan ülkede kısıtlama çeşitli muhalif akımları kapsayacak şekilde geniş tutulabilmektedir. Birçok ülkede seçim süreci serbest bir şekilde cereyan etmemektedir: muhalif akımlar baskıya uğramakta, serbestçe propaganda yapamamaktadır, çatışmalar yaşanmaktadır, seçime hile karıştırılmaktadır (örneğin oy kullananlara baskı yapılmakta, bazıları oy kullanamazken bazıları birden fazla oy kullanabilmektedir).

Siyasi-hukuki kısıtlama olmasa bile toplumsal ilişki ve baskılar seçmen iradesinin özgürce ifadesini engelleyebilmektedir. Bunun bir türü geri toplumsal ilişkiler içinde yaşayan, ekonomik bakımdan zayıf kitlenin nüfuzlu kişilerin istediği şekilde oy kullanmasıdır. Bir başka türü clientelist mübadeledir: clientelist aracılar maddi imkan karşılığında (iş, hizmet gibi) oyların belirli bir partiye verilmesini sağlayabilmektedir (özellikle köylerde, gecekondularda). İnsanların içinde yaşadığı topluluklar da oyun yönünü tayin edebilmektedir, örneğin bir köyde yaşayanların büyük kısmı bir partiye oy verirse o partiyi tutmayan köylüler de toplumsal baskı sonucunda aynı yönde hareket etmek zorunda kalabilmektedir. Kadınların oyunun ailedeki erkekler tarafından yönlendirilmesi de oy serbestisinin sınırlanması olarak nitelenebilir.

Seçilme hakkına getirilen kısıtlamalar daha fazladır. Genel oy hakkı tanınmış olsa bile seçilme yaşı seçmen yaşından daha yüksektir, genellikle belirli bir eğitim düzeyi de gerekli sayılır. Fiilen seçilenler görece yüksek statülü kesimlerdendi, ilk meclislerde aristokratik kesim ağır basıyordu, sonraki gelişmeye bakarsak demokratik sürecin büyük ölçüde eşraf, meslek sahibi, bürokrat ve burjuva unsurların seçilmesiyle sonuçlandığını görürüz.

3. SEÇMEN DAVRANIŞLARI

a) Seçime katılma düzeyinin etmenleri

Seçime katılım bir yurttaşlık görevi ve rutin bir siyasal katılım biçimidir. Seçime katılım oranı genellikle %60-70'i aşar. Bazı ülkelerde seçime katılım bir ölçüde zorunlu tutulmaktadır (1983 sonrasında Türkiye'de katılmayanlar için para cezası konulmuştur), o zaman katılım epeyce daha yükselmektedir. Ancak seçimlere her zaman yüksek katılım sağlanamamakta, katılım oranı bazan %50'nin altına düşebilmektedir. Demokratik sistemlerde seçime katılım oranının yüksekliği siyasal sistemle halk arasındaki ilişkinin olumlu olduğunu, halkın sisteme güveninin, sistemle bütünleşme derecesinin yüksek olduğunu gösterir. Seçime katılım oranının düşüklüğü ise siyasal sisteme karşı ilgisizliğin, hatta tepkinin ifadesi olabilir, bu durumda halkın siyasal sisteme yabancılaşmasından sözedilebilir. Örneğin Batılı ülkelerde son yıllarda, özellikle Avrupa parlamentosu seçimlerinde katılım oranının düşmesi depolitizasyon ve ilgisizlik, hatta sisteme güvenin sarsılması şeklinde yorumlanabilmektedir. Kolombiya'da düşük olan seçime katılım oranı rejime olan tepkiyle açıklanmaktaydı.

Seçime katılım oranı kesimlere göre değişir, bazı kesimlerde yüksekken bazılarında düşük olabilir. Gerek tüm toplum açısından, gerekse belirli kesimler açısından katılım oranının düşüklüğü siyasal sistemle ilişkilerinin zayıflığına, bütünleşme derecelerinin yetersizliğine kanıttır. Sadece siyasal sistemle bütünleşme derecesi değil, genel olarak toplumsal-kültürel bütünleşme derecesi zayıf olan toplumlarda ve kesimlerde de katılım oranı daha düşük kalır. Bütünleşme derecesinin zayıflaması ekonomik ve siyasal bakımdan olumsuz bir konumla (ekonomik bakımdan zayıflıkla veya ekonomik koşullarının bozulmasıyla, siyasal kısıtlama ve baskı altında bulunmasıyla), siyasal süreç üzerinde etkisizlik duygusuyla, toplumla bütünleşme derecesi zayıf ulusal ve kültürel azınlık konumuyla, siyasal sisteme ve hatta topluma yabancılaşmayla, büyük kent gibi ortamlarda bireylerin atomizasyonuyla ilgilidir.

Lipset ve Lazarsfeld hükümet etkinlikleriyle siyasal katılım arasında bağ kurarlar: hükümetin izlediği siyaset bir grubun, sosyal kesimin çıkarlarını yakından etkiliyorsa, hükümet kararlarının kendisiyle ilgili sonuçları konusunda sözkonusu grup, kesim bilgiliyse o grupta, kesimde oy verme eğilimi yükselir. Oy verme eğilimi üzerinde toplumsal baskının önemini de vurgularlar: bir grup, kesim üzerinde siyasal katılım yönünde çevreden gelen baskılar ne kadar fazlaysa oy verme eğilimi o kadar artar, baskılar aynı yönde ise katılım eğilimi artar, karşıt yönde ise azalır.

Genel olarak toplumun ve kesimlerin katılım eğilimi üzerinde aynı faktörler koşullara göre çelişik sonuçlar da doğurabilir. Örneğin hükümet politikaları toplumun veya bir sosyal kesimin yaşam koşullarının bozulmasına yol açmışsa katılım artabilir de azalabilir de. Yaşam koşulları bozulan, geçim derdine düşmüş toplumda ve sosyal kesimlerde siyasete ilgisizlik artabilir, dolayısıyla katılım azalabilir bir yönden. Bozulan duruma tepki olarak hükümet aleyhinde oy kullanma isteği artabilir, özellikle hükümete karşı güçlü ve güvenilir bir alternatif varsa katılım eğilimi daha fazla artabilir diğer yönden. Sosyal kesimler içinde de çelişkili durumlar gözlemleyebiliriz. Bir yönden yoksul kesim

siyasal sisteme yabancılaştığı için daha az katılmaktadır gözleminde bulunulurken, diğer yönden belirli bir yaşam düzeyine ulaşmış zengin ve orta kesimlerde siyasete ilgisizliğin arttığı, dolayısıyla katılımın azaldığı ileri sürülebilir. Yoksullar için şu alternatifleri belirtebiliriz: yoksulların siyasete, topluma yabancılaşması yüksek, dolayısıyla katılımları azalıyor; yoksulların desteklediği, alternatif olarak gördüğü bazı partiler var, bu nedenle yoksul taraftarlığı yüksek, dolayısıyla katılımları artıyor; yoksullar ekonomik ve kültürel bakımdan bağımlı durumda, nüfuzlu kişilerin istediği yönde oy kullanıyorlar, dolayısıyla katılımları artıyor. Varlıklı kesim içinse şu iki alternatifi gözlemleyebiliriz: durumundan memnun olan varlıklı kesim siyasal sistemle özdeşleşiyor, dolayısıyla katılımı artıyor; ekonomik rahatlığa erişen kesimlerde siyasete ilgisizlik başlıyor, yönetimde kimin olduğu fark etmiyor, dolayısıyla katılım azalıyor.

Bazı kesimlere ilişkin genellemeler de yapılabilir. Ulusal toplumdan kopuk yörelerde katılım genellikle daha az olmaktadır, kadınların katılımı daha azdır, vs (bunlara başkaları da eklenebilir). Bağımlı oy katılımın artmasına yol açmaktadır (clientelist mübadele bağımlılığı, feodal, eşraf ve patronal otoritelere bağımlılık, topluluğa bağımlılık). Yönetimden bir takım hizmet ve yatırım beklentileri olan kesimlerde de katılım artar, bu durumda iktidar partisiyle clientelist bir mübadele ilişkisi kurulabilir. Köylerde ve gecekondu semtlerinde bu eğilim gözlemlenmektedir, nitekim geçmişte Türkiye'de kent merkezlerinde katılım oranı köylere ve gecekondulara göre daha düşüktü. Belirli bir siyasal alt-kültür oluşturan ve bu alt-kültür temelinde belirli partilerle yakın temsil ilişkileri olan kesimlerdeyse katılım artmaktadır.

Seçime katılım oranı konjonktüre göre de değişir. Mesela demokratik rejime geçiş sürecinde veya bir başka umut uyandırıcı gelişme halinde katılım artar. Kitleyi ilgilendiren canlı tartışmaların olduğu, güçlü ve kredibl alternatiflerin belirdiği ortamlarda katılım artar. Olaylı ortamlarda katılım azalır. Türkiye'de katılım trendi 1950'lerde demokrasiye yeni geçildiği sırada yüksek olmuştur. 1960'ların ikinci yarısından itibaren belirgin bir azalma vardır (1969'da katılım oranı en düşük düzeye iner), 1970'lerin ortalarında CHP'nin ve yeni sağ partilerin etkili alternatifler olarak belirmesiyle katılım biraz artmış, ama ekonomik krizin ve siyasal şiddet olaylarının yarattığı endişe ve bezginlik 1979'da yeniden düşüşü getirmiştir. 1980'lerden itibaren bir ölçüde zorunlu tutulmasıyla katılım oranı iyice yükselmiştir, ama giderek nısbi bir azalma eğilimi de başgöstermiştir.

b) Seçmen tercihlerinin analizi

Seçmen davranışları birçoktur, ama en önemlisi, en çok incelenmiş ve tartışılmış olanı seçmenin parti tercihidir. Bunun dışında şu seçmen davranışı türlerini sayabiliriz: seçime katılım (az önce bu konuyu ele aldık), parti taraftarlığı ve sıkı taraftarlık, seçim devresinde katılım (kampanyaya ilgi, aktif katılım ve şekilleri, başka seçmenleri etkileme çabaları, tersine seçim sürecinde kampanyadan ve başkalarından etkilenme şekilleri, seçmenler arasında çatışmacı ve uyuşumcu ilişkiler)… Seçmenin parti tercihi çeşitli yönleriyle incelenebilir: ilk olarak kimi tercih ediyor diye bakılır; ikinci olarak tercih değişimi analiz edilir (genel olarak tercihini değiştirme eğilimi ne ölçüde ve dalgalanma marjları ne kadar, tercihin değişim yönleri nasıl – değişim nereden nereye-), bu noktada yüzergezer oylarla görece sabit oylar ayırımı yapılır; üçüncü olarak tercihi ve tercih değişimini etkileyen,

belirleyen faktörler neler diye araştırılır. Seçmen tercihi yerine siyasal tercih terimi de kullanılabilir, ama o zaman anlam genişleyecektir, seçimde oy kullanmanın ötesinde parti taraftarlığı, siyasal görüş sahipliği (ideo-politik eğilim), belirli bir yönde siyasal mobilizasyon eğilimi, toplumda yaşanan siyasal gelişmelere ilişkin takınılan tavırlar, tutulan taraflar da siyasal tercih kapsamında düşünülebilir. Ancak yine de demokratik sistemde seçmen tercihi siyasal tercihin odağıdır.

Seçmen tercihinin belirttiğimiz üç boyutu (tercih, değişim, nedenler) bir seçimde veya birkaç seçimi kapsayan bir dönemde analiz edilebilir. Hangi eksenlerde analiz edilebilir? Öncelikle tek tek partiler arasındaki dağılım analiz edilebilir. İkinci olarak, ülke siyasal yaşamında başlıca siyasal alternatifler arasında dağılım analiz edilebilir, örneğin Türkiye'de dönemlere göre ve uzun dönemde böyle bir analiz denenebilir: 1946-60 arası DP-CHP, ardından DP geleneği ve CHP geleneği ikilemi, 1960'lar ve 1970'lerde AP-diğer sağ-CHP'yle diğer sol üçlemi, 1980'lerde ANAP-diğer sağ-sosyal demokrasi üçlemi, 1990'larda ANAP ve DYP ikilisi-RP çizgisi-sosyal demokrasi-diğer sol-MHP ve diğer sağ beşlemi. Üçüncü olarak, ülke siyasal geleneklerinin ötesinde genel anlamda siyasal akımlar arasında dağılım incelenebilir, Batı'da örneğin köktenci sağ – merkez sağ ve muhafazakarlık – liberalizm ve radikalizm – sosyal demokrasi – komünizm ve köktenci sol – yeşiller – yerelci partiler yedilisi (Üçüncü Dünya'da siyasal akımların ayrıştırılması ve konumlandırılması daha güç olmaktadır, keza Batı'nın geçmişinde siyasal akımlar tablosu değişecektir). Daha evrenselci (universalist) bir perspektifle siyasal akımlar arasında dağılımı sağ ile sol (ve ikisinin arasındaki orta veya merkez) arasında veya sağ-sol ekseninde dağılım olarak tasarlayabiliriz (köktenci sağ – merkez sağ – merkez – merkez sol – köktenci sol şeklinde bir eksen kurulur, beşli içinde nüanslar ayırdedilebilir, belirli ideo-politik görüşler bu eksende konumlandırılabilir). Dördüncü olarak, yanısıra ilerici-tutucu, değişim yanlısı-süreklilik yanlısı ikilemleri ve eksenlerine göre bir değerlendirme yapılabilir. Keza ılımlı-köktenci, demokratik-otoriter yönelimli ikilemleri ve eksenlerine göre de. Siyasal çizgi özelliklerine göre başka dağılımlara da bakılabilir: ideolojik-pragmatik, sınıfsal-sınıflararası ikilemleri ve eksenleri, popülist, dinsel, birincil partilerin göreli ağırlığı…Beşinci olarak, siyasal konuma göre analizler yapılabilir: iktidar-muhalefet arasında dağılım, eski akımlarla yeni akımlar arasında dağılım, büyük partiler-orta boy partiler-küçük partiler arasında dağılım.

Seçmen tercihlerinin belirleyicilerini bazı ana kategoriler çerçevesinde değerlendirebiliriz: sosyo-ekonomik etmenler, toplumsal, kültürel ve psikolojik etmenler, siyasal ve zamansal-mekansal etmenler. Bu üç yaklaşım birbirini dışlamaz, genellikle üç ana kategoriden etmenlerin birlikte etkili olduğu kabul edilir, ama bazı karşıtlıklar da kurulur: siyasetin kendine özgü bir dinamiğinin olduğu, bu bakımdan siyaset-içi etmenlerin ağır bastığı, diğerlerinin onun dolayımıyla etkili olduğu ileri sürülebilir, buna karşılık siyasetin çevresel (sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel-psikolojik) koşullar ve etmenlere bağlı olduğu ileri sürülebilir; çevresel etmenler içinde bazıları ekonomik ve sosyal koşulların belirleyiciliğini kabul ederken, bazıları da toplumsal, kültürel, psikolojik faktörlerin daha etkili olduğunu ileri sürebilir.

Siyaset içi etmenlerin incelenmesinde ülkedeki siyasal rejim özellikleri ve problemleri, uzun dönemde oluşmuş siyasal gelenekler ve yeni siyasal alternatifler, iktidar partisinin icraatı, parti ideolojileri ve programları, propaganda ve seçim kampanyası, lider imajları ve parti kadroları, yerel

düzeyde parti gelenekleri ve etkinlikleri, bir seçim dönemi boyunca ve seçimin hemen öncesinde yaşanan siyasal konjonktür, siyasal istikrar ve serbestiler (tersine istikrarsızlık ve kısıtlamalar), partilere değişik kesimlerin destekleri ve kamuoyundaki tartışmalar, devlet ile halk ve siyasal güçler arasındaki ilişkiler yapısı, clientelist bağlar ve popülist çıkışlar gibi faktörlerin etkileri üzerinde durulur (bunlara başkaları da eklenebilir).

Sosyo-ekonomik etmenlerin incelenmesinde birçok etmen belirtilir: ülkenin ekonomik durumu ve gidişatı, partilerin ekonomik ve sosyal icraat ve programları tercihte etkili olur, seçmenin ekonomik çıkar ve beklentileri tercihini yönlendirir, sosyo-ekonomik yapı özellikleri ve değişme süreçleri (kırsal dönüşüm, kentleşme ve sanayileşme, ulaşım ve iletişim, sosyal güvenlikte, kamu hizmetlerinde gelişme gibi süreçler) tercihlerde değişmelere yol açar, seçmen tercihlerinin farklılaşmasında (hangi kesim hangi partiyi destekliyor) birçok sosyo-ekonomik değişken etkilidir (gelir ve yaşam düzeyine, özellikle zengin-orta halli-yoksul üçlemine göre, kentli-köylü, gecekondulu-apartmanlı gibi yerleşim yerine göre, sınıfsal konuma, sosyal mobiliteye, yaş ve cinsiyete göre faklılaşmalar saptanır).

Toplumsal, kültürel ve psikolojik etmenlerin incelenmesinde bir eksen kişilerin mensup olduğu toplumsal organizasyon birimlerinin siyasal tercihlerini yönlendirdiği saptamasıdır (aile geleneği, arkadaş grubu, okul ve iş yaşamı, yaşadığı köy ve semt gibi), bazı kültürel faktörlerin güçlü etkisinin gözlemlenmesi diğer eksendir (dine bağlılık, ulusal kültür özellikleri, popüler kültür sabitlerinin çekiciliği, birincil bölünmeler ve yerel kültür farkları, eğitim ve kültür düzeyi, kitle iletişim araçları, yaşam tarzı – modernleşmenin yayılma derecesi, geleneksel yaşam tarzını sürdürenlerle modern yaşam tarzını benimsemiş olanlar farkı – gibi), üçüncü eksen psiko-kültürel olarak adlandırabileceğimiz etmenlerdir (güvenlik kaygısı, özgürlük, denklik, farklılık gibi istekler, çevre etkisi ve öykünme, zihniyet yapıları, değer yargıları ve bunlardaki değişme, statü problemleri ve iktidar istenci, psiko-kültürel bunalımlar ve kompleksler, kitle psikolojisinin sürükleyici etkisi, algı yapıları ve edinilen imajlar, rasyonalite ve irrasyonalite, vs).

Her birinin içinde belirli etmenleri daha fazla vurgulayanlar vardır, örneğin siyaset-içi etmenlerde uzun süreli siyasal geleneklerin, lider imajının güçlü etkilerini, sosyo-ekonomik etmenlerde ekonomik durum ve gidişatın, sınıfsal konumun güçlü etkilerini, toplumsal-kültürel-psikolojik etmenlerde ailenin, dinin, kitle psikolojisinin güçlü etkilerini. Aynı zamanda siyaset-içi etmenlerle birlikte ele aldığımız zamansal-mekansal etmenlerle ilgili bazı vurgular ve tartışmalar vardır. Uzun vadeli tarihsel deneyimlerin ve siyasal geleneklerin etkisi önemsenir bir yönden, orta ve kısa vadeli siyasal ve ekonomik konjonktürün etkisi gözlemlenir diğer yönden, ilki tercihlerin direnci yönünde etkili olurken ikincisi tercih değişikliklerine kaynaklık edebilir. Siyasal yaşam ulusal düzeyde gerçekleşir (devlet ve halk, siyasal pazarlar ve özellikle seçim ve parti mücadelesi), ama siyasal tercihlerin yerel özelliklere göre farklılaşması da çok vurgulanan bir husustur (yöresel seçim araştırmaları), bu durum yörenin sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel özellikleri, uzun vadeli yerel siyasal geleneklerin varlığı, yerel elitlerin nüfuzu ve adayların yerel birimler temelinde seçilmesiyle açıklanır. Bu açıdan seçmen tercihlerinde ne ölçüde ulusal belirlenme ve benzeşme oluyor ile yerel farklılaşma ne ölçüde soruları gündeme gelir. Ayrıca uluslararası gelişmelerin etkisi dikkate alınır, ülke siyasal konjonktürü ve seçmen bunlara ne ölçüde duyarlı diye bakılır.

Seçmen tercihleri bütün bu etmenlerin çok-yönlü ve karmaşık, aynı zamanda kesişen ve içiçe geçmiş etkileri tarafından belirlenmektedir, dolayısıyla tercih yapısını tüm faktörlerin etkileşiminin belirlediği bir kombinasyon olarak düşünmemiz gerekir. Ancak tümü eşdeğer değildir, bazısı daha etkilidir, hatta belirleyici olabilmektedir (yukardaki satırlarda bu konuya değindik). Kuşkusuz farklı etmenlerin rolü ve kombinasyon biçimi dönemine, seçimine göre, keza seçmen kesimlerine göre değişik olacaktır. Ayrıca belirli bir faktörün etkisi diğer faktörler ve koşulların etkisiyle, onlarla eklemlenme şekline göre değişik ve hatta ters yönde olabilmektedir (yani aynı faktörün etkisi değişik, hatta karşıt yönlerde kendini gösterebilmektedir). Siyasal tutumların belirleyicileriyle ilgili bölümde seçmen tercihlerinin etmenleri üzerine ayrıntılı bir analiz yapılacaktır.

c) Fransız ekolü ve yöresel analiz

Seçimler bütün ülkelerin siyasal yaşamında ön plandadır, her ülkede seçim sonuçları üzerine kitle iletişim araçlarında birçok yorum yapılır. Siyaset biliminde seçim sonuçlarını analiz eden geniş bir yazın vardır. Cot ve Mounier seçimlerin inceleme konusu olarak ilgi çekmesini iki faktörle açıklar: bütün demokratik sistemlerde seçimler siyasal yaşamın en önemli momentidir, ülkeyi kimlerin yöneteceğini belirler birincisi ve seçim sonuçları nicel olarak ölçülebilir ikincisi.

Burada Fransa'daki seçim sosyolojisi ekolü üzerinde duracağız. Fransız seçim sosyolojisi ekolünün kurucusu Andre Siegfried'dir, ünlü eseri Batı Fransa'nın Siyasal Tablosu 1913'de yayınlanmıştır. Seçim coğrafyası yapar, böylece o tarihten beri bölgelerin siyasal eğilimlerine ilgi oluşur. Tarihçiler seçimlere daha çok siyasal platformdaki sonuçları açısından ilgi duyuyorlar, siyasal güçler dengesinde ne değiştirdi, kurumlar ve rejim üzerinde ne sonuçları oldu soruları üzerinde yoğunlaşıyorlardı. Siegfried'de ilgi odağı değişir: siyasal görüşlerin, tutumların ve eğilimlerin haritasını çıkarır ve seçmen davranışlarının belirleyici faktörlerini saptamaya çalışır. En önemli faktör olarak toprak rejimi ve din adamlarının etkisi üzerinde durur, bunun dışında coğrafi yapı, nüfusun yapısı, devlet müdahalesi gibi faktörlerin etkisini irdeler (hatta toprağın yapısının granit mi kalker mi olduğunun etkisine de bakar).

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Fransa'daki Ulusal Siyaset Bilimi Vakfı seçim sonuçlarını analiz eden birçok çalışma yayınlar. Bölge ve il düzeyinde çalışmalar ağırlıktadır. François Goguel III. Cumhuriyet'ten itibaren tüm meclis seçimlerinde iller düzeyinde seçim güçlerinin haritasını çıkarır (III. Cumhuriyet'te Siyasal Partiler Politikası adlı eseri), bölgesel ve yerel siyasal eğilimlerin istikrar gösterdiğini gözlemler. Bundan sonraki çalışmalarda da ilgi bölgesel özgünlükler ve bölgesel tercihlerin kalıcılığı üzerinde olacaktır. Bilhassa vurgulanan bir ayırım sağcı Batı Fransa-solcu Paris havzası ikilemidir. Yeni bir araştırmacı kuşağı ve 1950'li yıllardaki doktora tezleri böyle bir yönelime sahiptir. Bu incelemelerde seçim sonuçlarını açıklamak için siyasal faktörlerle sınırlı kalınmaz, seçmen tercihlerinin anahtarı illerin genel tarihinde, coğrafi ve toplumsal yapılarda, ekonomik konjonktürdeki dalgalanmalarda aranır. Seçmen davranışlarıyla çeşitli faktörler arasında bağıntılar kurulur: coğrafi özellikler (örneğin toprağın özellikleri), yerleşim yapısı (örneğin toplu mu dağınık mı), tarımsal işletme şekli (örneğin büyük mülkiyet mi, küçük mülkiyet mi egemen). Kurulan bütün bağıntılar arasında en istikrarlısının dinsel inançlarla siyasal görüşler arasındaki olduğu göze

çarpar. Bir başka önemli saptama aynı etmenlerin yerine göre karşıt sonuçlar doğurabildiğidir. Tek etmenli, tek yönlü indirgemeci açıklama tarzlarının yetersiz kalması tarihsel etmenlerin açıklayıcı gücüne ilgi gösterilmesine neden olur. Paul Bois'nın Batı Köylüleri adlı eseri böyle bir girişimdir, tarihsel faktörlerin rolünü ve siyasal tercihlerin kalıcılığını gösterir. Bazı araştırmalar ise değişmenin açıklayıcı gücü üzerinde odaklanır. Örneğin Maurice Agulhon (Köyde Cumhuriyet, Devrim'den III. Cumhuriyet'e Var Halkı adlı eserinde) devrimden III. Cumhuriyet'e dinsel ağırlıklı eski tip bir toplumsallaşmadan laikleşmiş ve anti-klerikal biçimlere geçişin etkisini vurgular.

1960'lı yıllarda yeni yönelimler belirir. Araştırmanın il gibi dar coğrafi çerçeve içinde tutulmasının, açıklayıcı faktör olarak tarihe çok başvurulmasının geçerliliği sorgulanır. Siyasal faktörlerin belirleyici önemi yeniden keşfedilir. İl düzeyinde monografilerden sonra seçimlerin ülke çapında genel olarak incelenmesine, özellikle genel trend içinde dönemeç oluşturan seçimlerin incelenmesine önem verilir. 1936 seçimlerini inceleyen Georges Dupeux özellikle seçim kampanyasının temaları üzerinde durur. Seçim kampanyaları önemli bir ilgi odağı haline gelir ve çeşitli yönleriyle incelenir: seçmenlerin ilgi ve sorunları, adayların ve partilerin programları ve temaları, siyaset adamlarının stratejileri ve hesapları, kamuoyunda fikir hareketleri. Metinlerin, zihniyetlerin ve ideolojilerin incelenmesinde lengüistik metotlara da başvurulur. Bireysel seçmen davranışlarının analizinde değişken olanla sabit olanın bileşimi üzerinde durulur, seçmenlerin siyasal tercihlerindeki sadakati kadar oy mobilitesinin de önemli olduğu, çok yönlü transferler gerçekleştiği saptanır. Toplumsallaşma sürecinin etkileri üzerinde durulur, siyasal görüşlerin nasıl yayıldığı ve benimsendiği incelenir (örneğin çocukların toplumsallaşma süreci, aynı aile içinde kuşaktan kuşağa meydana gelen görüş değişiklikleri).

Tarihçiler daha çok en belirleyici etkiye sahip olmuş genel seçimleri incelemiş, diğerlerini ihmal etmişlerdi, diğerlerine de ilgi uyanır. İllerin incelenmesi her zaman doğru olmayan bir metot olarak nitelenmekle birlikte devam eder, üstelik bir dizi büyük kent üzerine seçim araştırması yapılır. Bir buçuk yüzyıldır seçim sonuçlarına ilişkin düzenli tutulmuş istatistikler büyük bir veri bankası oluşturmaktadır ve değerlendirilmeye çalışılır. Bu sayede belirli araştırma birimleri (iller ve başka birimler) temelinde istatistiki metotlar kullanılabilir: toplu sonuçların sistematik sunumu, açıklayıcı değişkenlerin araştırılması (faktör analizi), seçim sonuçlarıyla çeşitli faktörler arasında bağıntı kurulması (korelasyon) gibi. Brüt seçim sonuçlarının sunulmasında harita metoduna da başvurulur. Partilerin bir bölgedeki, ildeki oy oranları harita üzerinde çeşitli şekillerde gösterilir, böylece aralarında karşılaştırma yapma imkanı doğar. Zaman içindeki evrim de aynı şekilde görülebilir. Korelasyon analizi çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel etmenlerle parti tercihi arasında bağıntılar arar, siyasal değişkenler arasında da bağıntılar aranır. Faktör analizindeyse bir metot hangi çevrelerde hangi tercihin ağır bastığına bakılmasıdır, örneğin belirli sosyal bir kesimde hangi parti daha çok destek görüyor veya hangi partinin seçmen tabanında hangi sosyal kesim ağırlık taşıyor şeklinde.

1960'lı yıllardan itibaren kamuoyu yoklamaları tekniği kullanılmaya başlanır. Kamuoyu yoklamalarında tüm halkı temsil edecek birkaç bin kişilik örneklemler (eşantiyonlar) kullanılır, böylece çok daha az maliyet ve çaba ile tüm nüfus hakkında bilgi toplanmış olur. Bu teknik seçim istatistiklerinden sağlanan toplu verilerin ötesinde bireysel tutumlar ve bunların etmenleri üzerine veri toplanmasını da sağlar, seçmenlere sorulan sorularla oy tercihlerinde etkili olan faktörler

saptanabilir. Ancak bilinçli olmayan motivasyonların saptanmasında zorluklar vardır, bunların saptanması daha etraflı içerik analizlerini gerektirir. Kamuoyu yoklamaları büyük miktarda veri toplanmasını olanaklı kılmaktadır, ama bazı eleştirilere de maruzdur. Yoklamalar seçim sonuçlarını etkilemektedir, sorulan sorular yönlendirici olmakta ve her zaman gerçek motivasyonların saptanmasını sağlayamamaktadır gibisinden. Gerek istatistiklerde gerek kamuoyu yoklamalarında elektronik hesap makinaları çok sayıda karmaşık verinin nicel analizini olanaklı kılmaktadır. (Fransız seçim sosyolojisi ekolü konusunda, Jean-Pierre Cot ve Jean-Pierre Mounier'nin Pour une Sociologie Politique ve Daniel Gaxie'nin Explication du Vote adlı eserlerinden yararlanılmıştır)

Anglo-Sakson ülkelerinde de çok sayıda seçim sosyolojisi çalışması vardır. Fransız ekolüne daha çok yöresel ve tarihsel çalışmalar özgünlük kazandırırken, bunlarda istatistiksel metotların kullanımının belirleyiciliği göze çarpar ama yöresel ve tarihsel çalışmalar da az değildir. Türkiye'de de yöresel seçim analizlerine eskiden beri ilgi duyulmuştur, gazetelerde seçim öncesinde ve sonrasında yörelerdeki seçimlere ilişkin birçok değerlendirme yapılmış ve yapılmaktadır. Ayrıca 1960'lardan beri siyasal ve sosyal bilimcilerin seçimler üzerine bir dizi incelemesi yayınlanmıştır (örneğin Nermin Abadan-Unat, Ergun Özbudun, İlhan Tekeli'nin çalışmaları). 1980 sonrasında kamuoyu yoklamaları Türkiye'de de yaygınlaşmış, hem seçim sonuçları üzerine düzenli tahminler hem de seçmen motivasyonları üzerine incelemeler yayınlanmıştır.

Yerel analiz seçim sosyolojisinde sık başvurulan bir metottur, iller ve ilçeler, yöreler ve bölgeler, kentler, hatta semtler ve köyler düzeyinde yapılabilir. Yerel birimler temelinde seçmen davranışlarının, tercihlerinin etmenleri analiz edilir, böylece sözkonusu birimler arasındaki tutum farklarının kökenleri ortaya çıkarılır. Yerel birimlerde siyasal tercihlerin değişkenliği ve sürekliliği irdelenir (değişkenlik her zaman olmakla birlikte sürekliliğin de belirgin olduğu gözlemlenir, yerel birimlerin parti tercihleri kolay değişmemektedir). Yerel birimlerde seçmen tercihlerinin analizi, seçmen tercihlerinin analizi başlığı altında sunduğumuz sistematik model çerçevesinde yapılabilir. Bazı faktörleri vurgulayalım: yerel tarihsel gelişimin etkileri (bu arada yerel siyasal gelenekler oluşumu), sosyo-ekonomik özellikler (ekonomik gelişme ve sanayileşme düzeyi, işçileşme ve orta sınıflaşma…), toprak rejimi (büyük mülkiyet veya küçük mülkiyet…), kültürel koşullar (dinin etkisi, etnisiteler, yerel kültür özellikleri, kültürel modernleşme derecesi…), yerel politika (yerel elitler, parti makinaları, clientelist bağlar, devletsel yeniden-dağıtımdan yararlanma…). Seçim analizinde dikkate alınan bir husus da partilerin oy dağılımının ulusal homojenleşme derecesidir, yerel birimlere göre farkların azalması homojenleşmenin göstergesidir. İletişim ve ulaşımdaki gelişme homojenleştirici bir etki yaratır, gelişme sürecinde yerel farklar azalma temayülü göstermektedir.

Türkiye'de yerel düzeyde seçim analizi için şöyle bir model kurabiliriz. Bir kategori üç büyük kent ya da metropoliten alandır. Bu üçlü içinde İstanbul artık 15 milyonu aşkın nüfusuyla ayrı düşünülebilir, keza Ankara da başkent olarak çevresiyle birlikte ayrı düşünülebilir. İzmir'se Ege bölgesi bütünü içinde düşünülebilir, bütünün ağırlıklı ve belirleyici unsuru olarak (geçmişte ayrı düşünülmesi daha doğruydu, çünkü bölgesel kentleşme ve bütünleşme daha azdı). İkinci kategori üç büyük kent dışında görece gelişmiş bölgelerdir. Bu kategori içinde bir grup Anadolu'da kentleşmiş-sanayileşmiş alanlardır: Çukurova ve çevresi (Adana, İçel, Hatay, Gaziantep), eski bir sanayi bölgesi

olan Zonguldak havzası, İstanbul yakınındaki kentleşmiş-sanayileşmiş iller (Kocaeli-Sakarya, Bursa, bunlara Eskişehir'i de ekleyebiliriz Ankara'ya daha yakın olsa bile). Ama Anadolu'nun artık büyük ölçüde kentleşmesi bu grubun ayırdedilmesini günümüz açısından anlamsız kılabilir (öncesinde görece anlamlıydı). İkinci kategori içinde diğer grup gelişmiş taşra bölgeleridir (geçmişte tarımsal bölge denilirdi, ama artık kentleşme iyice ağır basmaktadır): Trakya ve Güney Marmara'yı, Ege ve Batı Akdeniz'i kapsar. Bu iki grubu birlikte düşünerek İstanbul ve İzmir dışında Marmara-Ege-Akdeniz geniş bölgesinden sözedebiliriz (Zonguldak, Gaziantep ve Eskişehir'i dahil ederek veya etmeyerek).

Üçüncü kategori orta derecede gelişmiş, nisbeten tutucu bölgelerdir. Bu kategori içinde bir grup Orta Anadolu'dur (Orta-Kuzey, Orta-Güney, Orta-Doğu ve Ege'yle kesişen Orta-Batı alt-bölgelerine ayrılabilir). Doğu'yla geçit bölgesi Orta-Doğu Anadolu biraz daha özgündür. Orta Anadolu'da ve özellikle Orta-Doğu Anadolu'da mezhepsel (Sünni-Alevi ikilemi), bazan etnik farklar önemli bir faktördür. Üçüncü kategori içinde diğer grup Karadeniz bölgesidir (doğu, orta ve batı diye üçe, ya da doğu-batı diye ikiye ayrılır). Ülkenin tarımsal özelliğinin egemen olduğu yakın geçmişte ve öncesinde Doğu'da büyük toprak mülkiyetine, gelişmiş tarımsal bölgelerde büyük mülkiyet-küçük mülkiyet bileşimine, orta derecede gelişmiş bölgelerde ise küçük mülkiyete dayalı bir toprak rejimi olduğu gözlemleniyordu. Bu kategori içinde Karadeniz bazı özellikleriyle Orta Anadolu'dan farklılaşır (dar topraklar ve dağınık köy yerleşimi, özgün Laz-Karadenizli kültürü). Yine bu kategori içinde iller ve yöreler daha gelişmiş-daha az gelişmiş, mezhepsel-etnik bakımdan daha homojen-daha heterojen diye ayırdedilebilir. Dördüncü kategori Doğu Anadolu'dur. Bu bölgenin özelliği ekonomik bakımdan geri olması ve etnik faktörün (Kürt) ağırlığıdır. Bu bölge kendi içinde kuzey ve güney veya kuzey, orta ve güney kesimler diye ayrılabilir.

Yerleşim yerleri temelinde yapılacak bir tasnif de seçim analizlerinde kullanılabilir. Şöyle bir eksen çizebiliriz: üç metropol-büyük kentler-orta boy kentler-küçük kentler-kasabalar ve büyük köyler-orta boy ve küçük köyler-köyaltı yerleşmeler. Köyler çeşitli şekillerde tasnif edilebilir: kente yakın veya kentle sıkı bağı olan köyler, kente uzak ve nisbeten kapalı köyler. Bir diğer tasnif tarımsal modernleşmenin, kırsal hizmetler ve altyapının, ulaşım ve iletişimin düzeyine göre yapılabilir. Dağ ve orman köyleri-ova köyleri ve aradakiler şeklinde bir ayırım da olabilir. Ancak kırsal nüfus iyice azaldığından bu ayırımlar artık eski önemini yitirmiştir.

Kentsel alan içinde yerleşim yerleri birbirinden ayrılarak bir tasnife gidilebilir: gecekondu semtleri-apartman ile gecekondu arası varoş semtler-apartmanlaşmış varoş semtler-eski mahalleler-apartmanlaşmış merkezi semtler-modern yeni semtler şeklinde. Gecekondu semtleri içinde eski gecekondu semtleri, yeni göçenlerin toplandığı semtler ve ara durumlar şeklinde, karışık nüfus yapısının olduğu-belirli bölgelerden gelenlerin yoğunlaştığı semtler şeklinde, gelir, altyapı, konut gibi kriterlere göre ayırımlara gidilebilir. Kent çevresinde gecekondu-apartman arası veya apartmanlaşmış varoş semtler bir başka gruptur. Aslında oldukça geniş bir kesimi kapsamaktadır, ama ilgi daha çok gecekondu semtleri üzerinde olmuştur. Bunlar içinde de gecekondular gibi eskilik-yeniliğe göre, göçmenlik-yerliliğe göre, gelir ve sınıf yapısına göre, altyapı-konut durumuna göre ayırıma gidilebilir. Eski mahalleler artık fazla kalmamıştır, ama geçmişte önemli bir grup oluşturuyorlardı, şimdi de eski mahalle yapısını daha fazla korumuş semtler ayrı bir grup olarak

düşünülebilir (bu arada kent merkezinde işyerlerinin toplandığı, artık pek ikamet edilmeyen semtler de vardır, İstanbul'da Eminönü, Beyoğlu'nun merkezi bölgesi gibi). Dördüncü kategori eski kenti oluşturan merkezi semtlerdir, bunlar büyük ölçüde apartmanlaşmıştır, bazısında eski mahalle yapısı daha güçlü olabilir (örneğin İstanbul'da Beşiktaş, Fatih, Kadıköy, Şişli, Üsküdar gibi ilçeler, geçmişte kent varoşunda olmakla birlikte artık merkezileşmiş ve ayrı ilçelere bölünmüş Bakırköy gibi alanlar belirtilebilir). Modern yeni semtler son yıllarda giderek önem kazanan bir gruptur, kendileri küçük bir kentçik görünümü sunabilmektedir. Eski görece lüks semtler de bu grupla birlikte düşünülebilir. Bu tasnif daha çok İstanbul düşünülerek yapılmıştır, ama diğerlerinde, en azından diğer iki büyük kentte de benzer bir yapı bulunabilir.

Yerel birimler temelinde analiz dünyanın değişik ülkeleri için de yapılabilir. Tüm ülkelerde bölgelerin değişken siyasal tercih yapıları her zaman ilgi çekici bir konu olmuştur. Almanya'da örneğin Batı'da yoğun sanayi bölgesi (Ruhr havzası bilhassa), Kuzey Almanya ve Hamburg, Doğu Almanya, Güney Almanya (Baden-Würtemberg ve Bavyera) şeklinde bir ayırıma gidilebilir. Fransa'da Paris ve banliyösü, Kuzey ve Kuzeybatı (sanayileşmiş ve liman bölgesi), Kuzeydoğu (Alsace ve çevresi), Orta Fransa ve burada çeşitli bölgeler (bu arada Massif Central), Güney Fransa (Akdeniz kıyıları, bu arada ikinci büyük kent Marsilya), Güneydoğu Fransa ve Güneybatı Fransa bölgeleri ayırdedilebilir. İtalya'da gelişmiş kuzey-geri kalmış Güney ayırımı stratejiktir, ayrıca ikisinin arasında Roma'nın da içinde yer aldığı Orta İtalya vardır. Bu bölgelerde çeşitli eyaletler ayırdedilir, örneğin kuzeyde Piemonte, Lombardia, Toscana, Venetia, Emilie-Romagna gibi. İspanya'da bölgesel farklar bazan etnik-dilsel farklarla çakışır. Merkezi Kastilya bölgesinin yanısıra Katalanca konuşulan Katalonya, etkin bir azınlık hareketinin olduğu Bask bölgesi, Galicia, Valencia, Andalusia gibi bölgelerden sözedebiliriz. İngiltere'de İskoçya ve Galler liberaller ve yerel partilerin görece güçlü olduğu bölgeler olarak temayüz eder. ABD eyaletlere bölünmüştür, her eyalet ayrı ayrı incelenebileceği gibi gruplaştırılarak da incelenebilir: eski gelişme bölgesi Doğu kıyıları (ve burada New York alanı), ırk ayırımının uzun süre devam ettiği Güney eyaletleri, sanayileşmiş Kuzey (Chicago, Detroit gibi merkezleriyle tanınır), Orta Batı ve Batı, Batı kıyısında yeni gelişme bölgesi (Los Angeles odaklı).

Üçüncü Dünya'da yerel farklar çok mühimdir, tüm ülkeler bölgesel ayırım temelinde tasavvur edilir. Örneğin Irak kuzeydeki Kürt nüfusun kalabalık olduğu bölge, ortada Bağdat merkezli bölge, güneyde Basra merkezli Şii bölge diye üçe ayrılabilir. Hindistan eyaletlere bölünmüştür ve eyaletler daha geniş bölgeler olarak toplulaştırılabilir: Pencap ve diğer kuzeybatı eyaletleri, Bengal ve diğer kuzeydoğu eyaletleri, başkent Yeni Delhi'nin bulunduğu ortakuzey bölgesi (en büyük eyalet Uttar Pradeş buradadır), orta-güneydeki eyaletler (bu arada ülkenin en büyük kenti Mumbai/Bombay'ın bulunduğu Maharaştra, ayrıca orta-güneyin Maharaştra'nın bulunduğu batısıyla Andra Pradeş'in bulunduğu doğusu farklıdır), güney eyaletleri (Kerala, Tamilnadu, Mysore gibi), en kuzeydeki dağlık azınlık bölgeleri. Çin'i inceleyenler Güney Çin-Kuzey Çin ayırımının önemini vurgularlar, ayrıca gelişmiş Doğu ve Güney kıyıları (en büyük kent Şanghay ile Hong Kong ve Guangzhu/Kanton kentleri buradadır), yüksek platolu Batı bölgesi ve onun uzantısında yer alan Tibet, Sinkiang (Doğu Türkistan) gibi azınlık bölgeleri ayırdedilir. Ayrıca Çin'in de bir dizi eyalete ayrılmış olduğunu belirtelim. Brezilya'da güney bölgesi (Rio Grande do Sul), Sao Paulo, Rio de Janeiro gibi büyük kentlerin bulunduğu doğu kıyıları, geçmişte kırsallığıyla tanınan Nordeste (kuzeydoğu), yeni gelişme

bölgesi Amazon saptanabilir. Bu ülkelere başkalarını da ekleyebiliriz. Tümünde bölgeler sosyo-ekonomik yapı ve gelişme, kültür, tarih ve siyasal gelenek özellikleriyle birbirinden farklılaşır belirli ölçülerde.

4. TÜRKİYE'DE SEÇİMLER

Şimdi de Türkiye'de seçimin tarihsel gelişimine bir göz atalım. Geçmişte göçebe Türkler arasında görece demokratik bir yapı vardı, ama kabile aristokrasisinin ağırlığı da vardı. Osmanlı düzeni hakkında yapılan analizlerde sivil toplumun gelişmemiş olduğu vurgulanır, ancak topluluklar ve milletler düzeyinde bazı seçimsel mekanizmalar vardır. 18. yüzyılda yerel feodalitelerin artan gücü feodal bir demokrasiyi gündeme getirmiştir, bunun bir örneğini 19. yüzyıl başlarında ayanın padişahın belirlenmesinde etkili olma isteğinde görebiliriz. Tanzimat döneminde, devlet temsilcilerinin yanısıra kısmen eşrafın kendi arasından seçimiyle de gelen bir dizi yerel meclis kurulur. Ancak Osmanlı'da gerçek anlamda seçimler I. Meşrutiyet'le (1876) başlamış, esas II. Meşrutiyet'le (1908) yerleşmiştir. Bu seçimlerde sınırlı oy, iki dereceli seçim ve dolaylı olarak ulusal kotalar uygulanıyordu. Seçim kampanyaları bazan şiddetli geçiyordu (bazı II. Meşrutiyet seçimleri için sopalı seçim tabiri kullanılır). Milli Mücadele ortamında meclis yönetimine geçiş ikinci önemli aşama oldu. Genel oy ilkesi benimsendi, 1934'de kadınlara oy hakkı verildi. Ama seçimler iki dereceliydi, serbest cereyan etmiyordu, adaylar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tek parti yönetimince belirleniyordu, iki kısa deneyim (Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka) dışında muhalefet yoktu. 1946'da çok partili demokratik seçimlere geçildi (bu ilk seçimlere hile karıştırıldığı da ileri sürülür), tek dereceli seçim kuralı benimsendi. 1950'de seçim sonucunda tek parti yönetimi değişti. Bu da gerçek anlamda demokrasiye geçiş anlamına geliyordu, ama 1950-60 arasında Demokrat Parti (DP) iktidarının kısıtlayıcı uygulamalarından da yakınıldı ve 1960'da askeri müdahaleyle DP iktidarı devrildi. 1960-80 döneminde de serbest çok partili seçimler yapıldı (1961, 1965, 1969, 1973, 1977 seçimleri ve ara seçimler), ama askeri müdahaleler sürdü (1971, 1980) ve seçim ortamları genellikle gergin ve çekişmeliydi (özellikle 1970'lerin ikinci yarısında siyasal şiddet olayları tırmanmaktaydı). 12 Eylül 1980 müdahalesi ara devresinden sonra yeniden seçimli sisteme geçildi ve ordunun desteklediği söylenen partiler seçimi kazanamadı (bu da halkın kendi seçim hakkına karışılmasından pek hoşlanmadığı şeklinde yorumlanabilir). 1980'lerden 2000'lere bir dizi seçim yapıldı (1983, 1987, 1991, 1995, 1999, 2002, 2007, 2011, 2015, 2018) ve birbiri ardısıra yeni siyasal güçler önem kazandı: 1980'lerde Anavatan Partisi (ANAP), ikincil olarak sosyal-demokratlar ve Doğru Yol Partisi (DYP), 1990'larda bu üçünün yanısıra Refah Partisi (RP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), 2000'lerden beri Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), ikincil olarak CHP ve MHP, nihayet son iki seçimde Halkların Demokratik Partisi (HDP) ve son seçimde İyi Parti (İYİ). Geçmişte de her dönem yeni akımların ön plana çıkmasını getirmişti: 1950'lerde DP, 1960'larda Adalet Partisi (AP), 1970'lerde CHP. Bu da Türk seçmeninin iktidar değiştirmeye, yeni tercihlere yönelmeye yatkın olduğunu göstermektedir. Ancak seçmen tercihinin ağırlık merkezi hep sağdadır, bu da bir süreklilik faktörü olarak değerlendirilebilir, keza son beş seçimdir AKP'nin kazanması da öyledir.

Seçim sistemi 1946-60 arasında tek turlu geniş bölge çoğunluk sistemiydi, bu da en büyük partinin lehine oluyor, ana muhalefet partisi bile bazan çok az milletvekiline sahip olabiliyordu (1954'de CHP gibi). 1960-80 arasında nısbi temsil sistemi uygulandı (1961 seçimlerinde baraj vardı, 1965 seçimlerinde sandalyeleri ulusal oy oranına göre dağıtan milli bakiye sistemi uygulandı, böylece küçük partiler temsil imkanı buldu, ama bu sistemden vazgeçildi ve 1969, 1973 ve 1977'de barajsız nısbi temsil sistemi uygulandı). 1980 sonrasından günümüze, seçim sisteminin önceki dönemde siyasal istikrarsızlıktaki gerekçe gösterilerek, nısbi temsil korunmakla birlikte ülke çapında yüksek baraj uygulamasına geçildi (%10'luk baraj), bu da küçük partilerin mecliste temsilini engellemektedir (2002 seçimlerinde meclise sadece iki parti girebildi, sonra ise üç parti, ama 2015'de dört, 2018'de beş partiye çıktı).

a) 1946-60 döneminde seçimler

Bu genel bakıştan sonra, çok partili dönemde (1946'dan bu yana) seçimleri analiz edelim. Birinci devre 1946'dan 1960'a uzanır, 1946, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerini içerir. 21 Temmuz 1946 seçimleri çeyrek asırlık bir tek parti idaresinin ve altı yıllık bir savaş ortamının peşinden geliyordu. Haziran 1945'de dörtlü takrir veren tek parti Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içindeki muhalifler (Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü) Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi (DP) kurdular. Yeni parti programında, tek partinin otoritarizmi, devletçiliği ve halka uzak bürokratizmine karşı konumlanıyor, demokrasiyi, liberalizmi ve halkın hizmetinde idareyi savunuyordu. CHP ise DP'nin atılımına karşı bazı liberalleştirici önlemler aldı. DP 34 il ve 160 ilçede örgüt kurmuştu, ama 465 milletvekilliği için sadece 273 aday gösterebildi. Seçim kampanyası sırasında binlerce kişinin katıldığı toplantılar düzenledi, DP listesinden bağımsız aday mareşal Fevzi Çakmak İstanbul'da 20 bin kişi tarafından karşılandı. Seçimlerin CHP'li devlet görevlilerinin baskısı altında cereyan ettiği, seçim mazbatalarının değiştirildiği iddia edildi, ama bu yöndeki itirazlar kabul edilmedi. DP seçimleri kaybetse de görece başarılıydı: 66 milletvekilliği kazanmıştı, CHP'nin milletvekili sayısı ise 395'di. Seçim yeni seçim yasası uyarınca, tek parti devrindeki gibi iki dereceli değildi (artık ikinci seçmenler yoktu, halk milletvekillerini doğrudan seçiyordu) ve tek turlu geniş bölge çoğunluk sistemine göre yapılmıştı (geniş bölgeyi il oluşturuyordu, bir ilde çoğunluğu elde eden parti tüm milletvekilliklerini kazanıyordu).

14 Mayıs 1950 seçimleri 30 yıllık CHP tek parti yönetimine son vererek iktidar alternansını başlatır, çok partili demokrasinin göstermelik olmadığı böylece kanıtlanmış olur. İki seçim arasında iktidardaki CHP devletçilik ve aktif laiklik politikasından ödünler verir, muhalefet kanadındaysa ılımlanma olsa bile bazı sert çıkışlar da görülür. Temmuz 1948'de DP'ye göre daha köktenci bir muhalefet partisi, Millet Partisi (MP) kurulur, Haziran 1949'da DP kongresinde CHP tarafından milli husumet andı diye adlandırılan bir belge kabul edilir. Şubat 1950'de kabul edilen seçim yasasıyla gizli oy-açık sayım, sandıklarda parti temsilcilerinin bulunması ve seçimlerin adli denetimi getirilir. CHP seçim propagandasında dış politika başarılarını, Atatürk ve devrimlerini, iktidar deneyimine sahip olmasını vurguluyor ve bazı ödünler vermeye devam ediyordu. DP ise CHP'nin uzun tek parti idaresinin halkta yarattığı hoşnutsuzluğu kullanıyor, ekonomide bürokratik denetimi azaltacağını,

anayasayı demokratik yönde değiştireceğini vaat ediyordu. Seçime ilgi yüksekti, çok sayıda kişi aday olmak için başvurdu. CHP ve DP bütün illerde seçime katılırken MP sadece 22 ilde katılabildi. Seçime katılma oranı %89. 3 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleşti, halkın çok partili demokrasiye büyük ilgi duyduğu anlaşılıyordu. Seçim DP'nin zaferiyle sonuçlandı, oy oranı %53. 3 ve milletvekili sayısı 408'di. CHP'ninse oy oranı %39. 9 ve milletvekili sayısı 69'du, MP'nin oy oranı %3. 2'ydi ve bir milletvekili seçtirebilmişti, 9 tane de bağımsız seçildi. Gerçi CHP'nin oy oranı da az değildi, ama milletvekili sayısı bakımından geniş bölgeli çoğunluk sistemi birinci partiyi belirgin biçimde favorize ediyordu. DP'nin seçim başarısı tek parti iktidarının bürokratik ve otoriter yönetim tarzına, savaş yılları yoksunluklarına tepkiyle, gelenekçi-dinsel tepkicilikle, egemen çevrelerin (toprak sahipleri ve burjuvazinin) desteğiyle açıklanır. DP tüm ülke sathında destek görmüştü, özellikle gelişmiş tarımsal bölgelerde (Ege, Marmara, Akdeniz) ve büyük kentlerde başarısı daha belirgindi, buna karşılık CHP Doğu Anadolu'da görece güçlüydü, yanısıra Orta-doğu, Karadeniz ve Güney'de bazı illerde belirli bir ağırlığa sahipti (Malatya, Sivas, Trabzon, Adana gibi önemli illerde).

2 Mayıs 1954 seçimleri DP'nin başarısını perçinler. 1950-54 arasında DP iktidarı bürokrasiye hakim olmayı başarmış, konjonktürün de iyi gitmesi sayesinde hızlı büyüme sağlanmıştı (dört yılda ulusal gelir %40 arttı), işadamlarının konumu güçlenmiş, tarımın pazara açılmasıyla köylünün cebi para görmüştü (bu da savaş yıllarının kıtlık ekonomisiyle tezat teşkil ediyordu). Dış politikada aktif Batı yanlısı bir tutum takınıldı, Kore savaşına katılındı, NATO'ya girildi. Seçime yönelik olarak DP vaatkar bir propaganda yürüttü (memur ve emekli maaşlarında arttırım, işçilere prim ve ikramiye, buğdayın köylüden pahalıya alınması, temel atma törenleri). Diğer yandan muhalefete ve basına yönelik baskıcı politikanın ilk örnekleri görüldü (CHP'nin mallarına el konulması, MP'nin kapatılması, ağır cezalar öngören basın yasası). CHP'de ise Kasım Gülek'in genel sekreterliğiyle birlikte bürokratik tutukluktan bir nebze çıkıldı, ama CHP propagandası DP'ye göre zayıftı (hükümetin ekonomik politikasını eleştiriyor, yabancı sermayeye ödün verilmesine karşı çıkıyordu). Kapatılan MP yerine Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) kuruldu. Seçime ilgi yine büyüktü, sadece DP ve CHP'ye aday olmak için başvuran 14. 000 kişi vardı. Seçime katılma oranı da yüksekti: %88. 6. DP oy oranını 4 puan artışla %57. 6'ya yükseltti ve 490 milletvekili kazandı, CHP'nin oyu ise %35. 4'e geriledi ve geniş bölge çoğunluk sistemi yüzünden sadece 30 milletvekili kazanabildi, CMP ise %4. 9 oyla 5 milletvekili kazandı, 10 tane de bağımsız seçildi. DP'nin perçinlenen başarısı az önce sözünü ettiğimiz ekonomik gelişme süreci ve konjonktürün olumlu etkileriyle, vaatkar seçim propagandasıyla, tek parti CHP'sine karşı daha önce belirttiğimiz nedenlerle soğukluğun süregitmesiyle açıklanabilir. DP'nin seçim başarısı tüm ülkeyi kapsıyordu, Doğu Anadolu'da da CHP'yi ikinci plana itti. CHP ancak dört ilde kazanabildi (Kars, Malatya, Sinop, Tunceli). Popüler bir sima olarak temayüz eden Osman Bölükbaşı liderliğindeki CMP ise bir Orta Anadolu partisi görünümündeydi, sadece Kırşehir'i kazanabildi.

27 Ekim 1957 seçimlerinde DP, başarısı sürmekle birlikte belirgin bir iniş trendine girdi, buna karşılık muhalefet yükselişteydi. DP'nin ikinci iktidar devresinde bir süre CHP'yle bahar havası esse bile baskıcı eğilimler gözlemleniyordu (muhalefete karşı, örneğin CMP'ye oy veren Kırşehir ilçe yapıldı, üniversiteye karşı, özerkliği kaldırıldı, basına, adalete, sendikalara karşı). Kıbrıs sorunu gündeme geldi ve 6-7 Eylül 1955 olayları patlak verdi, ekonomik durum da bozulmaya başlamıştı. DP içinde anti-demokratik önlemlere karşı çıkan bir muhalefet belirdi ve Aralık 1955'de liberal bir

çizgiyi benimseyen Hürriyet Partisi'ni (HP) kurdu, HP'ye geçen DP kurucularından Fuad Köprülü parti yöneticilerini tek parti sistemini yeniden canlandırmakla suçluyordu. Temmuz 1957'de muhalefet partileri (CHP, CMP, HP) iktidara karşı ortak cephe kurmaya giriştiler, ortak bildiride demokratikleşme yönünde önlemler öngörülüyordu (parlamentonun yeni bir rejim kurması, nısbi temsil, senato, grev hakkı, özgürlüklere yasal güvence sağlanması), ancak hükümet seçim yasasını değiştirerek seçimlerde partiler arası işbirliğini olanaksızlaştırdı. CHP seçim bildirgesinde de demokratikleşme ana temaydı (özgürlüklerin genişletilmesi, hukuk devleti, anayasa mahkemesi kurulması, özerk radyo ve üniversite gibi istemler beyan ediliyordu), kampanya sırasında devri sabık yaratacağız deniliyordu. DP ise devrinde çok cami yapıldığı, kalkınmanın sağlandığı gibisinden temaları işliyor, Bayar Türkiye'nin 'küçük bir Amerika' haline getirileceğini vaat ediyordu.

Seçim nisbeten olaylı geçti, sonuçların ilanından sonra yürüyüşler, kavgalar oldu, muhalefet seçimlere hile karıştırıldığını iddia etti. Bu kez seçime katılma oranı düştü ve %76. 6 oldu. Seçimleri yine DP kazanmıştı, ama 1954 seçimine göre oy oranında yaklaşık 10 puan iniş vardı, muhalefet ilk kez oransal olarak çoğunluktaydı. DP %47. 9 oyla 419 milletvekili kazanmıştı, CHP %41. 0 ile 173 milletvekili, CMP %7. 0 ile 4 milletvekili, HP %3. 8 ile 4 milletvekili elde etmişti, 2 tane de bağımsız seçildi. Muhalefetin yükselişi anti-demokratik gidişat ve ekonomik durumdaki nısbi bozulmayla açıklanabilir, ama nisbeten sınırlı kalmıştır. DP büyük kentlerde ve gelişmiş tarımsal bölgelerdeki üstünlüğünü sürdürdü, CHP buralarda gücünü biraz arttırsa bile (örneğin Ankara'yı kazandı ama İstanbul ve İzmir'de DP hala farkla öndeydi), CHP'nin milletvekilleri daha çok geri kırsal bölgelerdendi (özellikle Doğu ve Orta-Doğu'dan), Güney'de de belirli bir gücü vardı (Adana'yı kazandı örneğin). CMP ve HP ise çoğunluk sistemi nedeniyle çok az milletvekiliyle iktifa etmek zorunda kaldılar.

1946-60 dönemindeki seçimlerin ortak özelliği çift partili bir yapıya dayanmasıydı, bir yanda DP diğer yanda CHP vardı. Bu iki parti dışında MP çizgisi (adı değişmekle birlikte) üçüncü güçtü, HP ise sadece 1957 seçimlerine katıldı. Tüm dönem boyunca uygulanan geniş bölgeli çoğunluk sistemi iki parti dışındakilere pek temsil olanağı vermediği gibi, ikinci partinin temsil imkanını da iyice kısıtlıyordu. Bu dönemdeki seçimlerin bir diğer özelliği DP'nin belirgin başarısıydı, 1946'da seçimi kazanmayla sonuçlanmasa da kendini gösteren bu başarı 1950 ve 1954'de zirveye çıktı, 1957'deki gerileme de nısbi kaldı, DP'nin iktidarı yitirmesine varmadı. DP başarısının etmenlerine yukarda değinmiştik: tek parti devri uygulamalarına tepki, ekonomik gelişmenin topluma yayılması, gelenekselci eğilimler ve egemen çevrelerin destekleri…Ancak DP'nin partizan ve baskıcı eğilimler göstermesi kutupsallaşmaya neden oldu (örneğin İnönü'ye bazı saldırılar, tahkikat komisyonu), toplum içinde moeitius tipi bir siyasal bölünme oluştu (örneğin tabana inen ocak-bucak teşkilatlanması, DP yandaşlarını kapsayan Vatan cephesi, kahvelerin partilere göre ayrılması), ekonomik durumdaki bozulma da 1950'lerin sonlarında belirginleşti ve bu süreç 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine vardı.

b) 1960'lardaki seçimler

15 Ekim 1961 seçimleri 27 Mayıs askeri yönetimi bağlamında yapıldı. Müdahaleyle iktidara gelen Milli Birlik Komitesi (MBK) DP'yi kapatmış, siyasal etkinlikleri yasaklamış, meclisi feshetmişti. DP

yöneticileri Yassıada'da yargılandı, birçoğu mahkum edildi, üçü seçimlerden hemen önce idam edildi (Eylül 1961). Askeri yönetim bir kurucu meclis kurdu, Ocak 1961'de toplanan meclisin hazırladığı anayasa Temmuz 1961'de halkoyunda kabul edildi, ama sadece %60. 4 evet oyu alabildi, DP yandaşlarının ve yeni kurulan Adalet Partisi'nin (AP) hayır için propagandası nisbeten etkili olmuştu. Yeni anayasa görece liberal ve sosyal bir anlayışa sahipti, aynı zamanda ikinci bir meclis (Senato) ve askerlerin nüfuzunu yansıtan bazı kurumlar (senatoda MBK grubu, Milli Güvenlik Kurulu gibi kurumlar) yarattı. Eski partilerden CHP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP, MP/CMP'nin devamıydı) varlıklarını sürdürüyorlardı, kurucu meclise katılmışlardı. Şubat 1961'de DP çizgisinin mirasına sahip çıkma isteğinde iki parti (AP ve Yeni Türkiye Partisi/YTP) ve sosyalist eğilimli Türkiye İşçi Partisi (TİP) kuruldu. Askerler arasında bir grup askeri yönetimi sürdürme isteğindeydi, ama ılımlı kanat tarafından tasfiye edildi, Ekim 1961'de seçime gidildi. Seçim kampanyası kısıtlı bir ortamda yapıldı: sıkıyönetim sürüyordu, 27 Mayıs uygulamaları ve Yassıada kararlarının tartışma dışı bırakılması empoze edilmişti, AP'nin kapatılacağı söylentileri dolaşıyordu…Seçimlere dört parti katıldı: AP, YTP, CHP, CKMP. AP, DP'nin devamı olduğunu kanıtlamaya, YTP ise daha kapalı bir tarzda DP mirasına sahip çıkmaya çalışıyordu. CHP seçimlere demokrasi, sosyal adalet yoluyla kalkınma ve sınıflarüstü halkçılık şiarlarıyla katıldı.

Seçimde barajlı d'Hondt nısbi temsil sistemi uygulandı, katılma oranı görece yüksekti (%81. 4) ama 1950 ve 1954 düzeylerinin altındaydı. Seçimden en büyük parti olarak CHP çıktı, oyların %36. 7'sini ve 173 milletvekilliği elde etti. Ama esas zafer DP'nin mirasçısı olma savındaki partilerdeydi: AP %34. 8 oy ve 158 milletvekiliyle CHP'yi yakından takip ediyordu, YTP ise %13. 7 oy ve 65 milletvekilliği elde etmişti, AP-YTP'nin toplam oyları %48. 5'le yarıya yaklaşıyordu, ayrıca daha açıktan DP mirasçısı gibi gözüken AP YTP'yi farkla geride bırakmıştı. CKMP ise %14. 0 oy ve 54 milletvekili kazanmış, 1957'deki CMP oyunu iki katına çıkarmıştı. Bağımsız seçilen olmadı. Bu sonuç seçmenin DP'ye bağlılığının önemli ölçüde sürdüğü anlamına geliyordu, AP-YTP toplam oyları 1957'deki DP oylarının biraz üstündeydi. Hatta askeri müdahaleye tepki anlamına da gelebilir, çünkü müdahaleye yakın görülen CHP'nin oy oranı 1957 seviyesinin altına düşmüştü. Oyların yerel dağılımına bakılırsa, CHP'nin ulusal çapta birbirine yakın oranlar elde ettiği görülmektedir, %30'u hemen her yerde, %35'i de çoğu zaman aşıyordu, Güney ve Güneydoğu'da biraz daha güçlüydü (%40 üstü). AP'ninse illere göre oy oranlarında dalgalanmalar çoktu, YTP ve CKMP'nin güçlü olduğu yerlerde oyu epeyce düşüyordu (özellikle YTP'nin güçlü olduğu Doğu illerinde), gelişmiş tarımsal bölgelerde çoğu ilde %50'yi aşıyordu, güç bölgesi buralardı. YTP'nin kalesi Doğu illeriydi ama bazı başka illerde de iyi sonuçlar elde edebilmişti. CKMP ise CMP'nin izinde Orta Anadolu'da güçlü idi. Büyük kentlerde AP ile CHP ön plandaydı.

10 Ekim 1965 seçimleri askeri müdahalenin ardından istikrarsız koalisyon hükümetlerinin kurulduğu bir devreyi izledi. Mayıs 1962'ye kadar CHP-AP arasında 1. İnönü koalisyon hükümeti, Aralık 1963'e kadar CHP-YTP-CKMP-bağımsızlar arasında 2. İnönü koalisyon hükümeti, Şubat 1965'e kadar CHP ve bağımsızlardan oluşan 3. İnönü koalisyon hükümeti, ardından ülkeyi seçimlere götürecek olan Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki AP-CKMP-MP-YTP koalisyon hükümeti kuruldu. 1961-65 döneminde 27 Mayıs müdahalesinin ağırlığı hissediliyordu, müdahalenin lideri Cemal Gürsel cumhurbaşkanıydı ve başka müdahale girişimleri de yaşandı (1962-63'de

Talat Aydemir'in girişimleri). 1963 Kasım'ında yapılan yerel seçimlerde oyların %46'sını alan AP beklenmedik bir zafer kazanıyor, hem CHP'yi geride bırakıyor (%36 oy alabildi) hem de DP'nin esas mirasçısı olarak kendini kabul ettiriyordu. 1964 sonunda AP genel başkanı emekli general Ragıp Gümüşpala'nın ölümü üzerine, başkanlığa köylü kökenli bir mühendis olan Süleyman Demirel getirildi, bu da AP'nin popüler çağrı kapasitesini arttırdı, ayrıca bazı subayların AP'ye katılmasıyla orduyla AP arasındaki ilişkiler düzeliyordu. 1965 seçimlerinde Türkiye seçim tarihinde ilk kez sağ ve sol kavramları ortaya çıktı. Sol kavramını TİP gündeme getirmişti, TİP toplantıları bazan sağcıların saldırılarına maruz kalıyordu (Bursa'da örneğin). Bu sırada İnönü CHP'nin ortanın solunda olduğunu ilan etti. CHP'liler ortanın solunu ekonomik ve sosyal reformların yapılması, sosyal adaletin sağlanması olarak tanımlıyorlardı, CHP seçim bildirgesinde toprak reformu, planlama ve devlet işletmeleri kurulması vaadediliyordu. AP TİP'i komünistlikle, CHP'yi de komünizme yakın olmakla suçluyordu. Seçim bildirgesinde milli iradenin önemi ve kuvvetli bir hükümetin gerekliliği vurgulanıyordu. Seçimlerin ilgi çeken bir başka partisi kısa bir süre önce 27 Mayısçıların köktenci kanadından (14'lerden) Alparslan Türkeş ve arkadaşlarınca ele geçirilen CKMP idi. Türkeş ve arkadaşları köktenci milliyetçi olarak tanınıyorlardı. Seçime katılan diğer iki parti eski CKMP'lileri içeren MP ile artık DP mirasçısı olma yarışında AP karşısında silikleşmiş YTP idi.

Seçimlerde partilere ülke çapında elde ettikleri oy oranında temsilci çıkarma imkanı veren milli bakiye sistemi uygulandı. Seçime katılma oranı şimdiye kadarki en düşük düzeyine inmişti: %71. 3. AP seçimlerde büyük bir zafer elde etti, milli bakiye sistemine rağmen salt çoğunluğu elde edebildi: %52. 9 oy ve 240 milletvekili. CHP %28. 7 oyla 134 milletvekili, MP %6. 3 oyla 31 milletvekili, YTP %3. 7 oyla 19 milletvekili, TİP %3. 0 oyla 14 milletvekili, CKMP %2. 2 oyla 11 milletvekili kazanmıştı, bağımsızlarsa 1950'den beri en yüksek oyu aldılar (%3. 2) ama sadece bir bağımsız seçilebildi. Milli bakiye sistemi küçük partilerin önemli sayıda milletvekili çıkarmasına olanak tanımıştı. AP'nin milli bakiyeye rağmen 450 milletvekilinin yarıdan fazlasını alması tek başına iktidar olmasını sağladı, koalisyonlar devrine son verdi. AP, DP çizgisine bağlı oyları kendinde toplamış, DP'nin 1950'deki performansını yakalamıştı. Bölünen CKMP çizgisi iki mirasçı partinin toplam oyu yarıya yakın bir azalmaya uğradıysa da bir miktar direnebildi (ve mirasçı partiler içinde Türkeş'in partisi değil de eskinin devamı olan MP öne çıktı), YTP ise çöküntüye uğradı. Sol parti olarak ortaya çıkan TİP fazla oy alamasa da oldukça yankı uyandırdı. CHP ise yeni ortanın solu çizgisinden zarar görmüş gibiydi (%37'den %29'a indi). Ama Türkiye siyasal platformunda ilk kez %32'lik bir sol alternatif gözüküyordu (TİP'in %3'yle birlikte). Ayrıca 1961'de iki büyük, iki orta boy partili yapıdan iki büyük partinin kesin üstünlüğünün sağlandığı bir yapıya geçildi (ikisinin toplam oyu %82). AP tüm ülke sathında yüksek oy aldı, gelişmiş tarımsal bölgelerde oyları ülke ortalamasını oldukça aşıyordu, üç büyük kentte ise CHP'yi farkla geride bıraktı. CHP'nin azalan oy oranı ülke çapında görece eşit dağılıyordu, eski güç bölgelerinden biraz daha fazla destek görüyordu, büyük kentlerde pek başarılı olamamasında ise TİP'in çıkışı etkili olmuştu (bu parti İstanbul'da ulusal ortalamasını çok aşan %8 oyla üçüncü parti olmuştu). MP'nin güç bölgesi yine Orta Anadolu'ydu, YTP ise ancak Doğu'da biraz tutunabiliyordu.

12 Ekim 1969 seçimleri AP'nin tek başına iktidar ettiği bir devrenin ardından yapıldı. Bu dönem ekonomik planda görece düşük bir enflasyonla planlı yoldan hızlı büyümenin sağlandığı

bir dönemdir. Siyasal planda AP en azından 1968'e kadar rahat bir iktidar dönemi geçirir. Döneme damgasını vuran bir gelişme sosyalist bir parti olarak TİP'in etkinliğidir, Türk siyasal yaşamına yeni temalar getirmiştir. CHP de ortanın solu politikasını daha kararlı bir şekilde benimsemeye başlamış, Nisan 1967'de bu politikaya karşı çıkan Turhan Feyzioğlu grubu partiden ayrılarak Güven Partisi'ni (GP) kurmuştur. Mayıs 1968 sonrasında başlayan öğrenci hareketleri sol yönde bir köktencileşmeye tanıklık ediyor, aynı zamanda grev ve işgaller şeklinde işçi eylemleri yaşanıyordu. Sağda da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alacak olan CKMP'nin köktencileşmesi ve komando kampları kurarak gençleri eğitmesi göze çarpıyordu. Seçim yılı olan 1969 olaylara sahne oldu: Şubat 1969'da Amerikan 6. filosuna karşı düzenlenen gösteri ve saldırıya uğraması (kanlı pazar), üniversitelerdeki sağ-sol çatışmaları, Yargıtay başkanı İmran Ökten'in cenaze törenindeki olaylar, işçi grev ve yürüyüşleri… Seçim öncesinin önemli bir olayı da AP'nin, eski Demokratlara siyasal haklarının iade edilmesi girişiminden ordudan gelen tepki üzerine vazgeçmesiydi. 1968 yerel seçimlerinde AP %49, CHP %28 oy aldı. Genel seçimlere CHP tek parti mirasından uzaklaşmak isteyen yeni bir hava içinde giriyor, milli iradeye ters düşüyor şeklinde yorumlanabilecek söylemlerden kaçınılması, ilericilik-gericilik gibi konulara fazla değinilmemesi isteniyordu. Sosyal temalara ağırlık veriliyor, 'toprak işleyenin, su kullanın' şiarı ortaya atılıyordu. AP ise ülkenin hiçbir zaman iktidarları dönemindeki kadar siyasal özgürlük ve istikrara sahip olmadığını, ekonominin canlandırıldığını iddia ediyordu. Hükümetin daha rahat çalışabilmesi için cezai önlemlerin arttırılmasını, anayasada değişiklik yapılmasını savunuyordu. Ama sağ içinde bunalım başlamıştı: AP'den kopmalar oluyordu, dinci eğilimin temsilcisi olarak tanınan Necmettin Erbakan Konya'dan bağımsız adaylığını koyuyordu. Seçime katılan diğer partiler Alevi partisi olarak bilinen Birlik Partisi (BP), komünizm tehlikesini vurgulayan ve ortanın soluna karşı çıkan CHP'nin eski merkez tavrını sürdürme savındaki GP, köktenci milliyetçi eğilimiyle tanınan MHP, sosyalizmi kurma amacını ilan eden TİP, nihayet iki eski parti MP ve YTP idi.

Bu seçimde milli bakiye sistemi değiştirilip barajsız d'Hondt nısbi temsil sistemi uygulandı. Seçimler görece sakin geçti, katılım oranı hem o zamana kadarki hem de şimdiye kadarki en düşük düzeydeydi: %64. 3. AP oy oranı olarak salt çoğunluğu yitirmekle birlikte yine de yüksek bir oya sahipti (%46. 5), diğer partileri farkla geçiyordu ve milletvekili sayısını yeni seçim sistemi sayesinde arttırmıştı (256 milletvekili), tek başına çoğunluk sağlayabiliyordu. CHP'nin oy oranı biraz azalarak %27. 4'e indi ve 143 milletvekili çıkardı. Ama bu azalmada muhtemelen %6. 6 oy alarak 15 milletvekili çıkaran CHP'den ayrılanların kurduğu GP'ye giden oylar belirleyici olmuştu, bu oylar çıkartılırsa CHP'de 5 puanlık bir artış vardı, yani ortanın solu sosyal söylemi bir miktar etki sağlayabilmişti. Solda gözüken diğer iki parti pek başarılı olamadı: %2. 8 oy ve 8 milletvekiliyle BP Alevi oylarının kendine çekemedi büyük ölçüde, %2. 7 oy ve 2 milletvekiliyle TİP umduğu atılımı gerçekleştirmek şöyle dursun geriledi. MP'nin popülist söylemi eski etkisine sahip değildi, oyları yarı yarıya azaldı, %3. 2 oyla 6 milletvekili çıkarabildi. YTP ise %2. 2 oyla sonuncu parti oldu, 6 milletvekili çıkartabildi. MHP, CKMP oylarını %2. 2'den %3. 0'e yükseltti ve 1 milletvekili çıkardı. Bağımsızlar ise şimdiye kadarki en yüksek performansı elde ediyordu: %5. 6 oy ve 13 milletvekili. 1965'deki gibi iki büyük partinin hakim olduğu bir yapı vardı (toplam %74 oy oranı), ama parti sayısındaki çoğalma yeni bir dağılma eğilimini de gösteriyordu (%82'den gerileme). CHP oyları eski daha kırsal güç bölgelerinde

GP rekabeti karşısında biraz azalırken büyük kentlerde ve gelişmiş tarımsal bölgelerde arttı, ama her ikisinde de AP'nin epeyce gerisinde kalıyordu. AP ise sadece belirli bölgelerde güçlü diğer sağ partilerin zayıflamasıyla tüm ülke sathında iyi oy alan parti özelliğini pekiştirdi, ama yine gelişmiş tarımsal bölgelerde performansı daha iyiydi. Bağımsızların atılımı ise Doğu bölgesinden geliyordu esas. GP bazı eski CHP güç bölgelerinden, BP Alevi bölgelerinden, YTP Doğu Anadolu'dan, MP Orta Anadolu'dan oy alıyordu. MHP Adana'dan, TİP ise İstanbul'dan milletvekili çıkartabildi.

1960'lardaki seçimlerin bir özelliği çift parti sistemine dayalı bir yapıdan çok partili bir yapıya geçilmesidir, 1961'de iki büyük, iki ortaboy partinin yarıştığı bir seçim oldu, 1965 ve 1969'da değişik çizgilerde parti sayısında artma oldu ama artık iki büyük parti ve %7'nin altında kalan küçük partiler vardı (1965'de dört, 1969'da altı parti) ve iki büyük partiden biri (AP) diğerine (CHP) 20-25 puan fark atıyordu. İkinci bir özellik 1961'de askeri müdahalenin ardından devrilen DP çizgisini izleyenler-müdahaleye yakın gözüken halkçılar karşıtlığı egemenken, 1965'den itibaren 1946-65 arasında Türk siyasal yaşamını belirleyen halkçı-demokrat karşıtlığına sol-sağ karşıtlığının eklenmesi ve giderek onun yerini almasıydı. TİP'in siyasal sahneye çıkışı, CHP'nin ortanın solu politikası, diğer partilerin sol ve komünizm karşıtı söylemi, sol yönelimli kitle hareketleri ve sol-sağ çatışmaları bu gelişmenin göstergeleridir. Ancak yeni bir alternatif olarak Türk siyasal yaşamına giren sol, umduğu atılımı gerçekleştiremez, daha sonra da gerçekleştiremeyecektir. Buna karşılık AP siyasal platformda ön plana çıkar, bunda DP mirasçısı parti olarak benimsenmesi ve izlenen büyümeci ve popülist politikalar etkili olmuştur. Ama oy desteği 1969'da azalır ve sağda bölünme eğilimi sökün eder, bu eğilim 1970'lerdeki gelişmeyi belirleyecektir.

c) 1970'lerdeki seçimler

14 Ekim 1973 seçimleri 12 Mart baskıcı ara döneminden çıkışta yapıldı, 27 Mayıs sonrasında olduğu gibi bunda da yeniden seçimli demokrasiye dönülüyordu. AP iktidarının 1969 seçimlerinden sonraki birbuçuk yılı siyasal istikrarsızlıkla belirlenmişti. İstikrarsızlığın bir yönü sol mobilizasyon ve sağ-sol çatışmalarıydı: öğrenci hareketinin gelişimi silahlı sağ-sol çatışmasına dönüşmekte ve Anadolu'da bazı gerginlikler yaşanmaktaydı, sol öğrenci hareketi gerillorizme yöneliyordu, işçi direnişleri 15-16 Haziran 1970'de patlamaya dönüşmüştü. Diğer yönü sağdaki bölünme ve köktencileşmeydi: Erbakan liderliğinde dinci kesim Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurdu, AP içinden daha tutucu bir kesim de ayrılıp Demokratik Parti'yi (DP) kurdu, MHP sağ-sol çatışmalarında taraf gözüküyordu. Ayrıca ekonomide bozulma başlamıştı, bunun üzerine Ağustos 1970 kararları alındı. Bu ortamdan huzursuzlaşan ordu 12 Mart 1971 muhtırasıyla yönetime el koydu, parlamento kapatılmadı ama iki parti, TİP ve MNP kapatıldı. 12 Mart devresinde ordu desteğinde, partilerüstü diye adlandırılan, aynı zamanda Milli Güven Partisi (MGP, GP'nin devamıydı), AP ve bir süre CHP'den bakanlar alan hükümetler kuruldu. Ama istikrar pek sağlanamadı, hükümetler birbirini izledi: 'beyin takımı' denilen teknokratların ağırlıkta olduğu 1. Erim kabinesi, 'beyin takımı'nın çekilmesi üzerine 2. Erim, ardından da Ferit Melen ve Naim Talu kabineleri. 1973 ilkbaharında ordunun cumhurbaşkanı adayı Faruk Gürler'in seçilmesini AP ve CHP anlaşarak önledi ve seçime giden yol açıldı. 12 Mart devresinin ayırdedici özelliği baskıcı politikasıydı: sıkıyönetim, küçük gerilla

gruplarına karşı harekatlar, sıkıyönetim mahkemeleri ve ağır cezalar, solun sindirilmesi, kısıtlayıcı yasalar ve bu yönde anayasa değişikliği. Ancak seçimlerden önce sıkıyönetim kaldırıldı, seçimlerden sonra ise af çıkarılacaktı.

Seçimlere sekiz parti katılıyordu. Seçim kampanyası sırasında en çok dikkatleri çeken CHP'ydi (1972'de partinin tarihi lideri İnönü'yle anlaşmazlığa düşen ve partideki sol yönelimin asıl temsilcisi gibi gözüken Bülent Ecevit parti başkanlığına seçilmişti). Seçim gezilerinde çok sayıda yere giden Ecevit daha çok ekonomik ve sosyal sorunlar üzerinde duruyor, düzen değişikliği programını açıklıyor, halkla bütünleşme şiarıyla bürokratik parti imajını silmeye çalışıyor, af çıkarılacağını vaat ediyordu. AP ise pek aktif bir seçim kampanyası yürütmüş sayılamazdı. Demirel daha çok normal demokratik rejime dönüşte AP'nin oynadığı rol üzerinde duruyor, CHP'yi solculuk ve anarşistleri korumakla suçluyordu. DP seçim kampanyasını eski Demokratlara dayandırmıştı, AP'yi 1946 ruhuna ihanet etmek ve şaibeli olmakla suçluyordu, ülkenin şaibesiz yeni bir iktidara ihtiyacı vardı. Kapatılan MNP yerine kurulan Milli Selamet Partisi (MSP) ise dinci bir parti olarak biliniyordu, Erbakan dinsel temalar kadar ekonomik temalara ağırlık veriyor, AP'yi kapitalist ve Batı taklitçisi olmakla, renksizlikle suçluyordu. Türkiye Birlik Partisi (TBP, BP'nin devamıydı) ise Alevi oylarının yanısıra eski TİP oylarını da çekmeye çalışıyordu. Seçimlere katılan diğer üç partiyse Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP, MGP'nin devamıydı, CHP'den yeni ayrılanları da bünyesine çekmişti), MHP ve MP idi.

Seçim kampanyası genellikle sakin geçti. Seçim sistemi yine barajsız d'Hondt'du ve seçime katılma oranı 1969'daki gibi yine düşüktü, biraz artmış olsa bile (%66. 8). Seçimlerden yine AP'nin birinci parti olarak çıkması beklenirken CHP birinci parti oldu, %33. 3 oy oranıyla 185 milletvekili çıkardı. CHP'nin başarısı yeni orta-sol çizgisinin 1969'da başlayan yükselişinin devamıydı, 6 puanlık azımsanamayacak bir artış vardı. Ama yine de sınırlı bir artıştı, sol sosyal söylem umulan kitle desteğine ulaşamıyordu. Soldaki diğer parti TBP ise %1. 1 oyla sadece 1 milletvekili çıkardı, bu nedenle 12 Mart baskıcı devresinden sonra soldan oy kaymasının CHP'deki artışta etkili olduğu söylenebilir. AP ise 17 puanlık bir düşüşle çöküntiye uğradı, %29. 8 oy ve 149 milletvekilliği elde etti. Ama CHP'yle arasındaki fark büyük değildi ve oy kaybı muhtemelen iki yeni sağ parti olan MSP ve DP'ye gitmişti. Üçünün oy toplamı %53. 5 ediyordu ve sağın seçmen tercihini çekmede süren üstünlüğünü gösteriyordu. MSP %11. 8 oyla 48, DP %11. 9 oyla 45 milletvekili seçtirmişti. Böylelikle 1961 seçimlerindeki iki büyük parti ile iki orta boy parti yapısına geri dönülmüştü. Ama farklı olarak dört de küçük parti vardı, bunlardan CGP %5. 3 oy ve 13 milletvekilliğiyle 1969'daki GP'nin gerisinde kaldı, bu da yeni katılmalara rağmen CHP tabanını çekmede başarılı olamadığının kanıtıdır. MGP'nin 12 Mart devresindeki rolü başarısızlığında etkili olmuştu muhtemelen. MHP yavaş bir artışla %3. 4'e çıktı ve üç milletvekili çıkardı. MP ise %0. 6 oyla silindi. Bağımsızlar %2. 8 oyla 6 milletvekili seçtirebildi, 1969'a göre yarı yarıya bir azalma vardı.

Oyların yerel dağılımı da bazı anlamlı değerlendirmeler yapmamıza olanak vermektedir. Bu seçimde parti oylarında bölgesel yoğunlaşmalar ulusallaşma eğilimine baskın gelmiştir. CHP esas seçim başarısını büyük kentlerde elde etti, İstanbul'da 15 puan artışla %49, İzmir'de 10 puan artışla %44, Ankara'da 7. 5 puan artışla %42 oy aldı. Büyük kentlerde artık CHP farkla öndeydi ve buralardaki

oy patlaması hem eski ve orta sınıf semtleri hem de gecekondu ve varoş semtlerini kapsıyordu. Ayrıca kentleşmenin ileri düzeye vardığı Güney illerinde ve daha başka illerde de atılım yapmıştı, keza gelişmiş tarımsal bölgelerde de oyu artmıştı. Dolayısıyla CHP'nin yükselişi esas olarak soldan oy kaymasına bağlanamaz. AP'nin gerilemesi ise sadece gelişmiş tarımsal bölgeler, özellikle Ege'de üstünlüğünü korumasına olanak verdi, büyük kentleri CHP'ye kaptırmış, Orta Anadolu'da MSP ve DP karşısında gerilemişti. Ama yine de görece ulusallaşmış bir partiydi, hemen her bölgede belirli bir eşiği aşabiliyordu. DP Orta Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde görece güçlüydü, MSP ise Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da. Bu iki parti Karadeniz'de de varlık gösteriyordu. Özellikle Orta Anadolu sonraki seçimlerde yeni bir sağ oluşumun kaynağı olacaktır. Genel seçimlerin hemen ardından (Aralık 1973) yapılan yerel seçimlerde ise CHP performansını yükseltti ve %37'ye ulaştı, büyük kentlerin belediye başkanlıklarını kazandı. Bu da CHP'nin yükselişinin yapısal temellere dayandığı, sosyal söylem ve çağrının, ikincil olarak baskıcı rejime tepkinin bilhassa kentsel bölgelerde etkili olduğunu kanıtlar. AP durumunu biraz düzelterek %32 oy aldı, MSP %6'ya düşerken DP %11'le durumunu korudu, bağımsızlarsa %9'la o zaman kadarki kadarki en yüksek oranlarına ulaştılar.

5 Haziran 1977 seçimleri siyasal istikrarsızlığın, kitle mobilizasyonundaki yükseliş ve şiddet olaylarının, sağ-sol kutuplaşmasının belirlediği bir ortamda yapıldı. 1973 seçimlerinin ardından Ecevit başbakanlığında CHP-MSP hükümeti kuruldu, bu koalisyon tarihsel siyasal gelenekte karşıt iki akımın, bürokratik laisist akım ile dinci akımın uzlaşması, bu bakımdan siyasal ortamı ılımlandırıcı bir girişim olarak da yorumlandı. Aynı zamanda esas düzen partisi gibi gözüken AP dışında, düzene karşı eleştirel sol ve sağ akımların konverjansı olarak değerlendirildi. Çıkartılan af 12 Mart devresini sonlandırıcı bir gelişmeydi. Hemen ardından Kıbrıs harekatı gerçekleştirildi, Ecevit'in popülaritesi çok yükseldi, koalisyondaki anlaşmazlıklar da buna eklenince erken seçim amacıyla Eylül 1974'de koalisyon bozuldu. Ama erken seçim olmadı, bir süre hükümet bunalımı yaşandı, nihayet Mart 1975'de sağ partiler arasında (AP, MSP, MHP, CGP) I. Milliyetçi Cephe (I. MC) koalisyonu kuruldu, bu da siyasal platformda sağ-sol karşıtlığının belirleyici hale geldiğini gösteriyordu. Seçimlere kadar MC koalisyonu iktidarda kaldı, ama koalisyon içi uyuşmazlıklar problem oluyordu (AP-MSP çelişkisi önemliydi, öncesinde MSP söylemi bilhassa AP'yi hedef almaktaydı). Daha önemlisi normal siyasal platformun dışında mobilize ve çatışmacı bir tırmanma başlamıştı (ama henüz 1978-80 arasındaki düzeyde değildi): sağ-sol çatışmaları göze çarpıcıydı, başta öğrenci kesiminde görülen çatışmalar işçi kesimine, gecekondulara ve Anadolu kentlerine yayılıyordu, bu çatışmalarda çok sayıda kişi öldü, aynı zamanda sol ve sağ çizgide örgütlenmeler yayılıyordu, kitlesel hareketler oluyordu, seçimlerin hemen öncesinde 30-40 kişinin ölümüyle sonuçlanan 1 Mayıs olayları bir pik oluşturmuştu. 1974-77 arasında petrol fiyatlarındaki yükselişin ardından ekonomik kriz sökün etti, enflasyon %30'a yaklaştı, ülke döviz sıkıntısı içine girdi, dış borçlanmaya gidildi.

Seçim kampanyası o zamana kadar en olaylısıydı. Özellikle Ecevit'in seçim gezilerinde birçok olay çıktı, Ecevit'e suikast yapılacağına dair ihbar yapıldı. Kampanya sırasında sağ-sol arasında ve parti taraftarları arasında çatışmalar yaşandı, ölenler oldu ama yine de olaylar belli bir düzeyin üzerine çıkmadı. Liderler oldukça sert bir dil kullanıyorlardı. Ecevit'in seçim gezileri kalabalık bir kitleyi topluyor, 'umudumuz Ecevit' şiarı atılıyordu. Ecevit seçim konuşmalarında ülkeyi şiddet ortamından çıkartacak ılımlı bir lider profili çiziyordu, bu ortamın sorumlusu olarak sağı, MC'yi suçluyor,

köktenci solculara da çatıyor, ayrıca 'devletin içinde yer almakla birlikte denetim dışı kalan bazı örgütlerin' sorumluluğunu vurguluyordu. Sosyal içerikli düzen değişikliği Ecevit söyleminin diğer yönüydü, köykent gibi projeler gündeme getiriliyordu. Ama bu söylem geçmişe göre daha az yer tutuyordu, Ecevit ve CHP daha çok şiddet ortamından ve ekonomik krizden kurtuluşu sağlayacak umut olarak tanımlanıyordu. AP'nin seçim kampanyasında ise Demirel şiddet olaylarının sorumlusu olarak solu suçluyordu, AP'yi düzen ve istikrar, hatta devlet partisi olarak tanımlıyordu. CHP'nin ekonomik planda kıtlık yaratan, siyasal planda ise yönetim becerisi olmayan bir parti olduğunu ileri sürüyor, AP'nin ekonomik gelişmeyle kıtlık ve yoksulluğa son veren yönetme kapasitesine sahip ehil el olduğunu iddia ediyordu (dolayısıyla sosyal reform talebine karşı sorunların ekonomik gelişmeyle çözülebileceği savunuluyordu). MSP lideri Erbakan ise CHP kadar, hatta daha çok koalisyon ortağı AP'yi suçluyordu, maneviyata önem vermeyen kapitalist ve taklitçi bir anlayışa sahip olduğunu, kendilerininse maddi kalkınmayla manevi kalkınmayı birleştireceklerini ve ağır sanayi hamlesi yapacaklarını söylüyordu (manevi yön partinin dinci özelliğiyle ilgiliydi). Sağ-sol çatışmalarında taraf olarak gözüken MHP'nin lideri Türkeş ise, solu ve komünistleri suçluyor, kendilerini devleti savunan güç olarak tanımlıyordu. O sıralar ülkede birçok sol grup vardı, ama genellikle bunlar seçime katılmıyordu. Bir kanat Sovyet çizgisine yakın olanlardı, üç grup gözüküyordu burada: yarı-gizli komünist partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP) ve seçime katılan TİP. İkinci kanat Çin ve Arnavutluk çizgisine yakın olanlardı, halkın ibareli dergiler çıkaran dört-beş grup vardı, seçime katılan TBP'nin bu gruplardan bazılarına yakın olduğu söyleniyordu. Bu iki kanat arasında belirgin bir kutuplaşma vardı. Üçüncü bir kanat ise aradakilerdi, onlar da birkaç gruptu ve etkileri artıyordu. Sağda iki parti daha seçime giriyordu: CGP ve DP. Ama kampanyaları pek aktif değildi.

Seçimde yine barajsız d'Hondt sistemi uygulandı. Hararetli siyasal ortam seçime katılımın öncesine göre yüksek olmasını sağladı, %72. 4 ile 1960-80 döneminin en yüksek katılım oranına ulaşıldı. Seçimlerden yine CHP birinci parti olarak çıktı, %41. 4 oyla 213 milletvekili çıkarttı (ama bu sayı tek başına hükümet kuracak çoğunluğu sağlamasına yetmiyordu). CHP'nin oyları gerçi 8 puan yükselmişti, ama 1973 seçimlerinin hemen ardından yapılan yerel seçimlere göre yükseliş sadece 4 puandı. Diğer iki sol parti çok az oy almıştı (TBP %0. 4, TİP %0. 1 ve milletvekili çıkartamadılar), yani solda CHP üzerinde net bir oy polarizasyonu meydana gelmişti. Ancak 'umut parti ve lider' söylemi çok daha fazla bir oy artışı öngörüyordu, CHP bu oyla sadece 1950 ve 1957'deki oy oranlarını yakalayabildi. AP ise sağdaki bölünmenin olumsuz etkilerini bir ölçüde nötralize edebilmişti, %36. 9 oyla 189 milletvekili çıkardı. 1973 seçimlerine göre 7 puan yükselmişti. Bunda kuşkusuz AP'den ayrılanların kurduğu DP'nin çok zayıflaması etkili oldu (%1. 9 oy, 1 milletvekili), ama AP 1973'deki toplam AP-DP oy oranına ulaşamadı. MSP ise 1973 seçimlerine göre geriledi: %8. 6 oy (3 puan iniş) ve 24 milletvekili (1973'dekinin yarısı). MHP ise dikkat çekici bir atılım yaptı: %6. 4 oyla iki kata yakın bir artış sağladı ve 16 milletvekili seçtirdi. Ama yine de sınırlı bir atılımdı. Nihayet CGP de DP gibi %1. 9 oyla silinmeye yüz tuttu (üç milletvekili çıkarabildi).

Seçim sonuçları iki büyük partili bir yapı ortaya çıkarmıştı, CHP-AP oyları toplam %78'i aşıyordu. Bu ikili dışında iki ortaboy parti vardı (oy oranları %10 altında olsa bile siyasal platformdaki ağırlıkları daha büyüktü, o nedenle küçük demiyoruz). Diğer partiler önemsizdi. Yöresel bir analiz yaparsak CHP ve AP ulusallaşmış partilerdi, bütün bölgelerden görece yüksek oy alabiliyorlardı, ama

güç bölgeleri de belirgindi (yani tam bir ulusallaşma yoktu). CHP'nin büyük kentlerdeki ağırlığı iyice kesinleşti: İstanbul %58, İzmir %53, Ankara %51. Keza Güney bölgesindeki atılımı da sürüyordu (Adana, Gaziantep, Hatay, İçel). Artık kentleşmenin mesafe kaydettiği gelişmiş tarımsal bölgelerde AP'nin gerisinde kalsa bile gücü artmıştı, Karadeniz'de de keza. Orta ve Doğu Anadolu'da ise daha zayıf kalıyordu. AP'nin oy dağılımı ise ulusal ölçekte daha birbirine benzeşti, eski güç alanı gelişmiş tarımsal bölgelerde göreli, büyük kentlerde ise belirgin bir gerileme içindeydi, bu da diğer bölgelerin göreli düzeyini onlara yakınlaştırıyordu. MSP ise Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'da güçlüydü, Karadeniz'de de etkiliydi. 1973'e göre Orta Anadolu'da görece gerilerken Doğu Anadolu'da ilerledi. Buna karşılık MHP'nin yeni atılımı Orta Anadolu ağırlıklıydı (burada MSP'den MHP'ye oy kayması olduğu ileri sürülüyordu), keza Güney'de de belli bir ağırlığı vardı.

Seçimlerden sonra ülkenin içinde bulunduğu global kriz tırmanışa geçti. Bunun bir yönü hükümet bunalımıydı. Seçimlerin birinci partisi CHP'nin kurduğu azınlık hükümeti çok kısa sürdü, yerine geçen AP, MSP ve MHP koalisyonu ya da II. MC hükümeti de yarım yıl dayanabildi. Ardından Ecevit AP'den ayrılanlarla bir CHP-bağımsızlar koalisyonu kurdu, 20 ay iktidarda kaldı ama sürekli huzursuzluklar içinde. Ekim 1979'da yapılan Senato üçte bir yenileme seçimini ise CHP kaybedince bir AP azınlık hükümeti kuruldu, o da 12 Eylül askeri müdahalesiyle sona erdi. Daha önemli diğer yönü ise siyasal şiddet olaylarının neredeyse iç savaş düzeyine varmasıydı. Öyle ki gazetelerde her geçen gün yükselen bir trendde onlarca kişinin öldürülme haberleri çıkıyordu. 1978'den itibaren şiddet olaylarının odağı Anadolu'nun birçok ilinde sağ-sol çatışmasının mezhep çatışmasına dönüştüğü toplumsal olaylardı: Malatya, Sivas, Maraş, Çorum ve diğerleri. Bu olaylarda özellikle Alevi mezhebinden yüzlerce kişi öldü. Ünlü kişilere yapılan suikastler dikkat çekiciydi, keza sağ-sol çatışması denilen vuruşmalar da sürüyordu. Kitle hareketleri ise duraklama içindeydi, şiddet faktörü belirleyiciydi. Bu koşullarda parlamenter ve seçimsel politika zaafa düşmüştü, çoğunluk sağlanamadığından kilitlenme içindeydi, iktidara birbiri ardısıra gelen iki büyük parti ülke sathında yeterince iktidar edemiyordu, gizil güçlerin rolü üzerine söylem yayılıyordu. Zaten 12 Eylül'e kadar genel seçim olmadı, 1977 sonunda yerel seçimler ve 1979 sonunda senato seçimleri yapıldı.

1977 yerel seçimleri genel seçimlerdeki eğilimleri kanıtladı: CHP %41. 8 (ve büyük kentlerin belediyelerini kazandı), AP %37. 1, MSP %6. 9, MHP %6. 7, bağımsızlar %5. 0. Üçüncü önemli yön ise ekonomik krizin şiddetlenmesiydi, öyle ki enflasyon önce %50'yi buldu, sonra %100'ü aştı, reel gelirler düşmekteydi (oysa koşut olarak dayanıklı tüketim mallarının, televizyonun ve kamu hizmetlerinin yayılması yaşanıyordu, dolayısıyla beklentiler yükseliyordu). Petrol boomu nedeniyle dış ödeme güçlükleri sürdü, yakıtta ve başka alanlarda iaşe güçlükleri yaşandı. Dönem boyunca en uzun iktidar olan CHP'ydi, 1977 seçimleri öncesinde yarattığı umut 20 aylık iktidarı süresince kayboldu. 1979 senato seçimlerinde büyük bir gerileme yaşadı. AP'nin oy oranı %47. 2'ye yükselirken CHP'ninki %28. 9'a düştü. MSP %9. 7, MHP %6. 6, CGP %2. 5, dört sol parti ise %3. 8 oy aldı (bağımsızlarsa %1. 3'dü, bunların bir kısmı sol adaylardı). CHP'nin büyük düşüşünün nedenleri birincisi şiddet olaylarını, ikincisi krizi önlemedeki başarısızlığıydı, üçüncüsü bağımsızlarla koalisyona dayanan hükümeti istikrarsızdı, pek güven uyandırmıyordu, dördüncüsü küçük sol partiler nihayet seçime katılıp belirli bir oy potansiyeli gösterebilmiş, dolayısıyla soldan CHP'ye giden oylar azalmıştı. AP'nin yükselişi ise düzen ve istikrarı sağlayabilecek iktidara alışık parti imajıyla açıklanabilir veya

başka seçenek olmadığı için tercih edilmişti (1977 seçimlerinde de CHP daha çok umut olarak, AP ise iktidar-istikrar imajı sayesinde yüksek oy alabilmişlerdi).

1970'lerdeki seçimler üzerine genel bir değerlendirme yaparsak, öncelikle iki karşıt eğilimin bir aradalığından sözetmemiz gerekir. Bir yandan seçime yönelik parti politikası oldukça canlıdır, yeni bir atılım içindedir. Diğer yandan seçim-dışı kitle politikası ve şiddetli mobilizasyona varması seçimsel politikayı gitgide ikinci planda bırakmıştır. Siyasal platformu anlayabilmek için seçimsel partilerin dışındaki güçleri de dikkate almak gerekir (bu güçlerin partilerle bağları olsa bile), köktenci sağ, köktenci sol, gizli devlet, mezhepsel faktör gibi. İkinci olarak bu dönemde genel olarak politikanın ve seçimsel politikanın da sağ-sol ikilemine göre tanımlanması, daha öteye sağ-sol kutuplaşmasının meydana gelmesidir (halkçı-demokrat ikilemi artık eskide kalmıştı). Nitekim sağ partiler iktidar koalisyonları kurmuş, 1977 ve 1979 seçimlerinde iki büyük sağ ve sol parti çevresinde oy polarizasyonu olmuştur. Üçüncü olarak yeni siyasal güçlerin atılımıdır, CHP umudu ve yükselişi (özellikle büyük kentlerdeki dikkat çekici başarısı), DP, MSP ve MHP'nin yeni ve hatırı sayılır oy alan orta boy partiler olarak göreli başarısı bu atılımın iki yönüdür. Dördüncüsü bu atılımın sınırlı kalmasıdır, CHP tek başına iktidar olacak güce bir türlü ulaşamamış, diğerleri ise %15'e ulaşamamıştır (çoğu zaman da %10'a). Buna karşılık klasik iktidar partisi AP koşullara uyarlanıp gücünü koruyabilmiş, 1973'deki net gerilemesinden sonra ve iktidar-istikrar partisi görünümüyle desteğini arttırabilmiştir. Beşincisi iki-ikilik bir parti yapılanması oluşmasıdır, iki büyük 1973 ve 1977'de de aynıdır, onların yanısıra 1973'de ve 1977'de ikişer ortaboy parti vardır (MSP ve DP, MSP ve MHP). Küçük partiler ise fazla varlık gösterememiştir.

d) 1980'ler ve 1990'lardaki seçimler

6 Kasım 1983 seçimleri 12 Eylül otoriter arası sırasında, demokrasiye geri dönüş sürecinin başında yapıldı. 1977-80 arasındaki siyasal istikrarsızlık ve şiddet ortamı 12 Eylül 1980 askeri müdahelesiyle sonuçlanmıştı, ondan bir süre önce de ekonomik krize liberal bir çözüm getirme savındaki 24 Ocak kararları alınmıştı. Ordunun yönetimi ele almasından sonra partiler ve parlamento kapatıldı, liderler gözaltına alındı ve bazısı tutuklandı. Bir danışma meclisi kurulup eskisine göre daha kısıtlayıcı yeni bir anayasa hazırlandı ve Kasım 1982'de referandumda %90'ın üstünde oyla kabul edildi. Diğer yandan 12 Eylül öncesi olaylarıyla ilgili görülen çok sayıda kişi hapse atıldı, yargılandı, dönem boyunca çok sayıda kişi idam edildi, gözaltında ya da hapisanede öldü, kayboldu, yani baskı dozunun iyice arttığı bir dönemdi. Ekonomik planda ise 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal başbakan yardımcısı yapılmıştı, liberal politikalar ve ihracata yönelik bir strateji uygulandı, birçok kesimde reel gelirlerde düşüş oldu, ama ekonomide nısbi bir düzelme de sağlandı (enflasyon düştü örneğin). Daha önceki iki askeri müdahalede olduğu gibi bu kez de seçimsel demokrasiye dönüldü.

1983 ortalarında yeni partiler kuruldu, seçim için adaylıklar konuldu. Ama askeri yönetim sadece üç partinin seçime katılmasına izin verdi, birçok aday veto edildi. Bu bakımdan seçimler biraz muvazaalı gözüküyordu. Partilerden biri sağ kanatta yer alan ve askeri yönetimin desteğine sahip gözüken emekli general Turgut Sunalp liderliğindeki Milliyetçi Demokrasi Partisi'ydi (MDP), diğeri yönetimin tolere edebileceği merkez-sol parti görünümündeki Necdet Calp'ın lideri olduğu Halkçı

Parti'ydi (HP). Üçüncü parti ise sivil alternatif gibi gözüken Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi'ydi (ANAP). Seçim kampanyası pek canlı değildi, MDP ciddi bir muhafazakar parti imajı yaratmaya çalışıyordu, HP ise devletçi bir sol parti görünümündeydi (lideri eski bir bürokrattı). ANAP daha ilgi çekici gözüküyordu. Liberal ekonomik politikayı, özelleştirmeyi savunuyordu. Sosyal söylemi ortadirek teması üstünde odaklanmıştı, onun gözetilmesini öngörüyor, orta sınıflaşma haleti ruhiyesindeki dargelirli bir topluma sesleniyordu (dayanıklı mallar ve kamu hizmetlerinin yayılması, liberalleşme ve dışa açılma orta sınıf self-imajı güçlendirmişti, buna karşılık ekonomik kriz ve kemer sıkma politikası gelir ve yaşam düzeyini olumsuz etkiliyordu). Bu bakımdan öncesindeki sağ iktidar partileri (DP, AP) gibi pragmatik popülist bir yönelimi vardı, diyebiliriz. Aynı zamanda sivil ve anti-bürokratik bir alternatifti, liberalizmi gibi gelenekçi eğilimleri de vardı (Özal ve partinin birçok kadrosu MSP kökenliydi örneğin). ANAP 12 Eylül öncesindeki dört eğilimin sentezi olma savındaydı: MSP, MHP, AP ve CHP. Bu bakımdan pragmatizmi belirgindi, ama siyasette bir kadro değişimi de gerçekleştirmekteydi, MSP ve MHP kökenli kadrolar partide ön plandaydı. Seçimlerde rejimin desteğine sahip gözüken MDP'nin kazanması daha olası görülüyordu, ama ibre giderek ANAP'ın lehine döndü.

Ülke çapında %10 barajlı nısbi temsil sistemi uygulanıyordu, oy kullanma zorunlu tutulduğundan seçime katılım oranı yüksek oldu: %92. 3. ANAP oyların %45. 1'ini alarak 211 milletvekili seçtirdi ve mecliste çoğunluğu sağlayarak tek başına hükümet kurdu. HP %30. 5 oyla 117 milletvekili seçtirdi, MDP ise %23. 3'le 71 milletvekili. Bağımsızlar ise %1. 1 oy almıştı. ANAP'ın başarısı umulanın üstünde olmuştu. Bunun bir nedeni diğer iki partinin askeri yönetime yakın, görece donuk ve bürokratik resmi parti görünümünde olmalarıydı. ANAP ise sivil alternatif görünümündeydi, söylemi görece canlıydı. Daha önceki iki askeri müdahaleden sonra da yönetime yakın gözüken partiler pek başarılı olamamıştı (1961'de CHP'nin ve YTP'nin nısbi başarısızlıkları, 1973'de CGP'nin başarısızlığı ve AP'nin nısbi başarısızlığı). Bu sonuçtan sonra seçmenin tercih hakkına müdahaleyi pek kabul edemediği şeklinde yorumlar yapılmıştır. Diğer nedeni ANAP'ın 1950'den beri seçimleri çoğu zaman kazanmış sağ popülist geleneğin izinde olmasıdır, dolayısıyla öncülleri gibi o da seçim başarısı elde etmiştir. Nitekim dört akımın sentezi olma savı, yeni bir kadro görünümündeki MSP ve MHP kökenli elemanları, yeni koşullara uygun ortadirek teması yeni bir sağ popülizmin temsilcisi özelliğini yansıtıyordu. Üçüncü nedeni ise liberal yöneliminin yeni koşullara uygun olmasıydı, uygulanan liberal politikanın yükselttiği beklentiler ANAP tercihinde gerçekleşme imkanı sezinliyordu muhtemelen.

Kasım 1983 seçimlerinin hemen ardından Mart 1984'de yerel seçimler yapıldı. Seçimlere bu kez 1983'de izin verilmeyen Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) ile Refah Partisi de (RP) katılıyordu. SODEP CHP çizgisinin, DYP AP çizgisinin, RP ise MSP çizgisinin devamı görünümündeydi, yani bu seçimde 12 Eylül öncesi başlıca partilerin mirasçıları yeni dönemin partileriyle yarışacaklardı. ANAP %41. 4 oyla konumunu korudu (yeni partiler katıldığına göre birkaç puan oy yitirmesi normaldi), büyük kentlerin başkanlıklarını kazandı. SODEP %23. 4'le ikinci, DYP %13. 2'yle üçüncü oldu. İki yeni parti ise çöküntüye uğradı: HP %8. 7, MDP %7. 1. Kasım 1983'de HP'ye verilen oyların büyük kısmı SODEP'e gitmişe benziyordu. MDP'den de DYP'ye oy kaymış olsa gerek, güç bölgelerinin aynı olduğu düşünülürse. MSP'nin devamı niteliğindeki RP

sadece %4. 4 oy aldı, bunun esas nedeni eski MSP seçmenlerinin çoğunun ANAP'a kaymasıdır muhtemelen, keza MSP'nin yargılanması da çekingenlik yaratmış olabilir. Seçmen tercihlerinin yerel dağılımına bakılırsa, ANAP oyları ulusal düzeyde belli bir homojenleşme gösteriyordu, hem büyük kentlerde hem orta derecede gelişmiş ve geri taşra bölgelerinde hem de gelişmiş taşra bölgelerinde oldukça güçlüydü (tarımsal-kırsal değil de taşra diyoruz, çünkü kentleşme artık bu bölgelerde de belirli bir düzeye varmıştı). Bununla birlikte bazı güç bölgeleri de vardır. En güçlü olduğu bölge Orta ve Orta-doğu Anadolu'dur, bu bölge 1973 ve 1977'de AP dışındaki sağ partilerin göreli güç bölgesiydi, dolayısıyla onlardan kayan oylar göreli farkı oluşturmuştur diyebiliriz. ANAP aynı zamanda büyük kentlerde de başarılı olmuştu, bu da CHP'nin büyük kentlerdeki üstünlüğünün sona erdiği anlamına gelir, 1980'lerden beri kent varoşlarında iyi destek bulan sağ partilerin öncülüdür, muhtemelen ortadirek popülizmi ve liberalizmi bu başarısında etkili olmuştur. HP de ulusallaşmış bir parti sayılabilir, ayrıca eski CHP'nin güç bölgelerinde etkili olmuştur, SODEP ise büyük kentlerde oldukça güçlüydü, bu bakımdan 1970'lerin yenilenmiş CHP'sinin izindeydi denilebilir. DYP en büyük desteği AP'nin güç alanı gelişmiş taşra bölgelerinde bulmuştu, ondan önce de MDP'nin aynı bölgelerde daha iyi bir skor elde ettiğini söylemiştik.

Dört yıllık ANAP iktidarından sonra yapılan 29 Kasım 1987 seçimlerinde katılım yine yüksekti: %93. 3. Bu seçimlerde ANAP'ın dışındakiler eski partilerin uzantısı niteliğindeydi. ANAP yine farkla birinci parti oldu, ama eski partilerin yeniden devreye girmesinin seçmen üzerindeki çekim gücü oylarında belirgin bir azalma getirdi, oy oranı 9 puan düşüşle %36. 3 olarak gerçekleşti, yine de %10 barajlı seçim sistemi sayesinde 292 milletvekiliyle salt çoğunluğu sağlayabildi. Merkez-sağda ANAP'ın rakibi eski AP'nin uzantısı olarak görülen DYP'ydi, 1984'e göre 6 puan artışla %19. 1 oy aldı ve 59 milletvekili kazandı. ANAP'ın esas alternatifi olarak sosyal-demokratlar gözüküyordu, ama bu kanatta bölünme vardı, toplam oyları da (%33. 2) ANAP'ı aşamıyordu: Sosyal-Demokrat Halkçı Parti (SHP) %24. 3 oyla 99 milletvekili kazanıp ikinci parti oldu, %8. 5 oy alan Demokratik Sol Parti (DSP) ise barajı aşamadı. Bu seçimlerde esas ağırlık merkez-sağdaydı, ANAP ve DYP'nin toplam oyu %55. 4'ü buluyordu, ama sonraki seçimlerde bu ağırlık zayıflayıp kaybolacaktır. Sağ içinde görece köktenci bir kanat daha vardı, oluşturduğu alternatif nedeniyle onu yeni sağ olarak adlandırıyoruz (yeni sağ giderek merkez-sağ ile köktenci sağ sentezi bir yapı oluşturdu, oy oranını gitgide arttırdı ve eski merkez-sağı zayıflatıp sildi). Bu kanat daha sonraki seçimlerde ön plana çıkacaktı, ama henüz görece zayıftı: eski MSP'nin uzantısı RP %7. 2, eski MHP'nin uzantısı Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) %2. 9, Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) %0. 8 oy elde etti, toplam %10. 9 oy eder. Birbuçuk yıl sonra yapılan 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde ise merkez-sağın gerileyişi dikkat çekiyordu, bunun da kaynağı iktidardaki ANAP'ın oylarındaki belirgin düşüştü. ANAP oyu %21. 8'e inerken (14. 5 puan iniş) diğer merkez-sağ parti DYP oyu %25. 1'e yükseliyordu (6 puan yükseliş), toplam merkez-sağ oyu %46. 9 idi (8. 5 puan düşüş). Merkez-sağdaki gerileme sosyal-demokratlar ve yeni sağın nısbi yükselişine koşuttu. Sosyal-demokratlar 4. 5 puan artışla %37. 7 oy aldılar (SHP %28. 7, DSP %9. 0). Benzer bir yükseliş yeni sağda da görülüyordu: RP %9. 8 oy aldı, %5. 1 oy alan bir dizi parti içinde de yeni sağ ağır basıyordu. Ama dediğimiz gibi her iki kanadın da yükselişi nısbiydi. 1989 yerel seçimlerinin bir özelliği de katılım oranındaki net gerilemeydi: %81. 5 (12 puan düşüş).

20 Ekim 1991 genel seçimlerinde katılım oranı biraz arttıysa bile (%83. 9), 1960-80 döneminde olduğu gibi yeni dönemde de seçime ilgisizliğin sökün ettiğini haber veriyordu (üstelik para cezası olmasına rağmen). Bu seçimlerde merkez-sağ durumu biraz düzeltti, ANAP-DYP toplam oyu 4 puan artışla %51. 0 oldu, sosyal-demokratik alternatif gerileyerek pek alternatif oluşturamadığını gösterdi (SHP-DSP toplam oyu %31. 5, 6 puan düşüş), yeni sağda ise RP tek başına %16. 9 oy aldı (7 puan artış) ve 62 milletvekili kazandı, diğer partiler sadece %0. 4 oy aldı. RP izleyen seçimlerde ön plana çıkacaktı, ama henüz ancak dördüncü partiydi. ANAP %24. 0, DYP %27. 0 ile oylarını biraz arttırdılar ve 115 milletvekiliyle ikinci, 178 milletvekiliyle birinci parti oldular. SHP belirgin bir düşüşle (7 puan) %20. 8 oy aldı ve 88 milletvekili çıkartabildi, DSP ise biraz artışla %10. 7 oy alıp barajı aştı ve 7 milletvekili çıkarttı. 1991 seçimlerinden sonra nihayet 8 yıllık tek başına ANAP iktidarı sona erdi ve DYP-SHP koalisyonu kuruldu. 1993 Nisan-Mayıs aylarında eski ANAP lideri cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünden sonra eski AP ve DYP lideri Demirel cumhurbaşkanı seçildi, DYP'den Tansu Çiller başbakan oldu (böylece ilk kez bir kadın başbakan oluyordu).

27 Mart 1994 yerel seçimlerinde oy dağılımında dikkat çekici bir değişme oldu, bu değişme yeni sağın yükselişinde odaklanıyordu. Siyasal hareketlenme seçime katılımda artışta da kendini gösteriyordu: %92. 2. RP %19. 1, MHP %8. 0 oy aldı, %3. 2 oy alan küçük partiler arasında da yeni sağ ağırlıktaydı, yani %30'a yakın bir yeni sağ oy vardı (1991'e göre yaklaşık 13 puan artış). RP üç büyük kentin belediye başkanlığını kazandı, eski MSP'nin güç bölgelerinin (Orta ve Doğu Anadolu) yanısıra, büyük kentlerin varoş semtlerinde güçlüydü ve kentsel defavorize kesimlerin oylarını kendine çektiği yorumu yapılıyordu. Üç partiye dağılmış sosyal-demokrat alternatif ise geriliyordu: SHP %13. 6, DSP %8. 8, yeni kurulan CHP %4. 6 (toplam %27. 0 ve 3. 5 puan gerileme). Merkez-sağdaki gerileme ise daha belirgindi (9 puan azalma), muhtemelen bu kanattan yeni sağa oy kayması olmuştu: ANAP %21. 0, DYP %21. 4. Gerileme DYP'de daha belirgindi (5. 5 puan iniş), DYP'nin en büyük parti olma potansiyeli tükenmiş gözüküyordu.

1995 başında SHP ile CHP birleşti (CHP adı altında) ve hükümet DYP-CHP koalisyonu haline geldi. 24 Aralık 1995'de genel seçimler yapıldı. Katılım oranı yine düşerek %85. 2 oldu. Bu seçimin özelliği yeni sağın 1994'deki atılımının konfirme olmasıydı, yine %30 üstünde oy elde ediyordu, RP %21. 4'le birinci parti oluyor ve 158 milletvekili çıkarıyordu, MHP ise %8. 2 oyla barajı aşamıyordu. Sosyal-demokratlar yine pek alternatif oluşturamadı, toplumda esas yeni sağ alternatifin ilgi gördüğü anlaşılıyordu. Sosyal-demokrat kanat içinde DSP %14. 6 (6 puan artış) oy ve 76 milletvekiliyle öne çıkıyordu, yeni oluşan CHP ise %10. 7'ye geriliyordu (SHP ve CHP'nin toplam oyuna göre 8 puana yakın bir düşüş) ve 49 milletvekili kazanıyordu, toplam sosyal-demokrat oy ise %25. 3 olup 2 puan kadar azalmıştı. Ancak büyük ölçüde Doğu Anadolu'dan oy alan Halkın Demokrasisi Partisi (HADEP) %4. 2 oranına ulaşmıştı, dolayısıyla toplam sol oylar %29. 5'e çıkıyordu. Merkez-sağdaki gerileme ise devam ediyordu, ANAP %19. 7 oyla 132 milletvekili, DYP ise %19. 2 oyla 135 milletvekili elde etti, toplam oyları %39'la 3 puan kadar azalmıştı, ama hala en yüksek oya sahip kanattı. Bu seçimlerden sonra siyasal istikrarsızlık hakim oldu, çünkü oylar ve milletvekilleri partiler arasında epeyce dağılmıştı. Önce ANAP-DYP koalisyonu, ardından Temmuz 1996'da RP-DYP koalisyonu kuruldu, ama 1997 başlarında ordudan hoşnutsuzluk ifadeleri geldi, RP lideri başbakan Necmettin Erbakan istifa etti. Temmuz 1997'de Mesut Yılmaz başbakanlığında ANAP-DSP-DTP (Demokrat

Türkiye Partisi) koalisyonu kuruldu ve 1998 başında da RP kapatıldı, bir süre sonra yerine Fazilet Partisi (FP) kuruldu. Ocak 1999'da Bülent Ecevit başbakanlığında DSP azınlık hükümeti kuruldu.

18 Nisan 1999'da genel ve yerel seçimler birlikte yapıldı. Katılım oranı biraz yükseldi: ilkinde %87. 1, ikincisinde %86. 9. Seçimlerde merkez-sağın gerilemesi keskindi, %39'dan %25'e inmişti (14 puan azalış). Gerilemeden her iki parti de nasibini almıştı: ANAP %13. 2'yle 86 milletvekili, DYP %12. 0'yle 85 milletvekili kazandı. Sosyal-demokrat alternatif durumunu düzeltmişti, 6 puana yakın bir artışla %31'e ulaştı. Bu kanat içinde DSP'nin yükselişi belirgindi (%22. 2 oyla 136 milletvekili çıkardı, birinci partiydi), CHP ise %8. 7 oyla barajı aşamadı. Soldaki diğer parti HADEP ise oyunu az bir artışla %4. 7'e çıkartmıştı, toplam sol oylar küçük sol partiler de dahil edilirse %38'e varıyordu. Diğer yandan yeni sağdaki yükseliş sürüyordu: FP %15. 4 oyla 111 milletvekili, MHP %18. 0 oyla 129 milletvekili çıkardı. Sağda dört ortaboy parti vardı ve bunlar arasında iki yeni sağ parti önde geliyordu. Toplam yeni sağ oy %33. 4'dü, küçüklerle birlikte %36'yı buluyordu. Yani sol ve yeni sağ iki denk güç görünümündeydi (yakın oranlar), ama yeni sağın milletvekili sayısı epeyce daha fazlaydı. Yeni sağ içinde FP, öncülü RP'ye göre gerilemişti (6 puan azalış), buna karşılık MHP 10 puan artışla büyük bir atılım yapmıştı (muhtemelen RP'nin kapatılması çekingenlik yarattığından RP'den MHP'ye oy kayması olmuştu). Yerel seçimlerde oylar benzeşti, ama biraz farklılaşıyordu da. ANAP %15. 1, DYP %13. 2, merkez-sağ toplam %28. 3 oy almıştı, genel seçimlerden biraz fazlaydı. DSP %18. 7, CHP %11. 1 oy almıştı (DSP oy yitirirken CHP oy kazanmıştı), toplam sosyal-demokrat oy %29. 8 idi, genel seçimlerden biraz azdı, HADEP ise %3. 5'e inmişti (dolayısıyla toplam sol oy azalmıştı). FP %16. 5, MHP %17. 2 oy almıştı, toplam oyları genel seçimle az-çok aynıydı. Diğer partilerin oy oranı ise %4. 7 idi, genel seçimlerdeki %4. 9'a yakındı (bunların çoğu yeni sağ ve sol partilerdi).

e) 2000'ler ve 2010'lardaki seçimler

1999 seçimleri sonrasında siyasal istikrarsızlık devam ettiyse de Haziran ayında kurulan DSP-ANAP-MHP koalisyonu 2002 seçimlerine kadar iktidarda kaldı. 2000 yılında FP içinde gelenekçiler ve yenilikçiler ayrılığı ortaya çıktı, parti içinde birbirine yakın güce sahiptiler. Temmuz-Ağustos 2002'de iki kanat iki ayrı parti kurdu: Recai Kutan liderliğinde Saadet Partisi (SP) ve R. Tayyip Erdoğan liderliğinde Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP). 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde belirli bir oy oranına ulaşan parti sayısı çoktu, ama barajı sadece iki parti aşabildi. Bir süredir genel eğilim olan yeni sağdaki yükseliş pekişti, çoğunluk oluşturacak düzeye yaklaşmasına vardı, bu kanattaki üç ana partinin oy toplamı %45. 1 idi, küçüklerle birlikte %47'ye ulaşıyordu, bu da 11 puanlık çok belirgin bir artış demektir. Seçimin ikinci önemli sonucu yeni sağ içinde AKP'nin net başarısıydı, %34. 3 oyla 363 milletvekili çıkartıp tek başına çoğunluğa ulaşmıştı. FP bölünmesi sonucunda oluşan diğer parti SP ise başarısızdı, sadece %2. 5 oy almıştı. MHP de yarıdan fazla oy kaybına uğrayarak %8. 4 oy alabildi ve barajı aşamadı. Bu da yeni sağa yönelen seçmende iktidar isteğiyle güçlü parti üstünde polarizasyon olduğu şeklinde yorumlanabilir. Merkez-sağda ise 1999'daki keskin gerileme konfirme oldu, DYP sınırlı bir gerilemeyle %9. 5'e inerken ANAP'ta çöküntü vardı, sadece %5. 1 oy alabilmişti, bu kanatta sayılabilecek bir parti ise Cem Uzan'ın lideri olduğu Genç Parti'ydi (GP), %7.

2 ile azımsanamayacak bir oy aldı. Toplam %22 civarında merkez-sağ oy eder ki 1999'a göre 3 puan gerileme vardır.

Sosyal-demokrasinin iktidar alternatifi oluşturamadığı da bu seçimde konfirme oldu. CHP %19. 4 oyla 178 milletvekili çıkarttı ve meclisteki ikinci parti oldu, 1995 ve 1999 seçimlerinde parlayan DSP %1. 2 oya inerek çöktü (dolayısıyla yeni sağ kanattaki gibi sosyal-demokrat kanatta da güç dengesi değişti). Bu ikiliye %1. 2 oy alan Yeni Türkiye Partisi de (YTP) dahil edilebilir, o zaman toplam %22 dolayında sosyal-demokrat oy eder, 1999'daki artış ters tepmiş ve 10 puana yakın gerileme kaydedilmiştir. Solda bir diğer parti ise HADEP'in devamı niteliğindeki Demokratik Halk Partisi'ydi (DEHAP), %6. 2 oyla HADEP'i aşıyordu (ayrıca 9 da bağımsız milletvekili seçilmişti). Küçük partiler de dahil edilirse toplam sol oylar %29'a varıyordu, 1999 seçimlerine göre 9 puanlık net bir gerileme vardı. 1990'lar boyunca yaşanan sağda polarizasyon bu seçimde netleşmişti. Seçim coğrafyasında da belirgin bir değişme vardı, Orta Anadolu, Karadeniz gibi orta derecede gelişmiş Anadolu bölgelerinde sol çok zayıftı, Doğu'da DEHAP üzerinde yoğunlaşma vardı, sosyal-demokratlar zayıftı, buna karşılık gelişmiş taşra bölgelerinde (Ege-Marmara-Akdeniz) varlık gösterebiliyorlardı (oysa geçmişte bu bölgeler DP çizgisinde uzun süre ısrar etmişti), büyük kentlerde ise orta sınıf merkezi semtlerde iyice güçlenmekteydiler, varoş semtlerinde ise AKP hakimdi (oysa 1970'lerdeki CHP yükselişi iki semt tipinde de görülüyordu, 1980'lerden itibaren başlayan varoşlardaki zayıflama artık netleşmişti). AKP ulusallaşmış bir parti görünümündeydi, tüm bölgelerde görece yüksek bir orana ulaşabiliyordu.

Mart 2004 yerel seçimlerinde 2002 seçimlerindeki eğilimler konfirme oldu. AKP 7 puan artışla oy oranını %41. 6'ya yükseltti. Genel olarak yeni sağın yükselişi sürüyordu, MHP %10. 4'le 1999'daki seviyesine ulaşamasa bile biraz yükseldi, SP %4'e çıktı, Büyük Birlik Partisi'nin (BBP) %1. 1'i ile bazı küçük partileri de dahil edersek yeni sağın oy oranı %57'yi aşıyordu. Merkez-sağdaki keskin düşüş sürdü: DYP %9. 9'la durumunu korumakla birlikte ANAP %2. 5'e, GP %2. 6'ya düştü, bu kanadın toplam oyu %15'i ancak aşıyordu (1999'a göre 2002'deki 3 puanlık gerileme 11 puana çıkmıştı). Sosyal-demokrat oylar 2002'ye göre biraz gerilemişti: CHP %18. 2, DSP %2. 1. DEHAP bu kez seçimlerde yoktu ama SHP üstünden aday göstermişti ve bu parti %5. 1 oy aldı, dolayısıyla sol oylar bazı küçük partiler ve bazı bağımsızlarla birlikte %29'u buluyordu, 2002'de de %29'du. Sağ yönde polarizasyon netleşmişti. Ayrıca parti yelpazesinde AKP farkla diğer partileri geride bırakıyordu (bir büyük-üç ortaboy parti yapısına geçildi). 22 Temmuz 2007 genel seçimlerinde AKP'nin yükselişi devam etti. %46. 5 ile oyunu 5 puan yükseltti ve 341 milletvekili elde ederek yine tek başına çoğunluğu sağladı. Yeni sağda diğer etkili parti MHP'ydi, 1999'daki düzeyine doğru yükselişe geçti ve %14. 2 oyla 71 milletvekili çıkararak bu kez meclise girdi. SP ise yine geriledi ve %2. 3'de kaldı. Yeni sağın toplam oyu %63'ü aşıyordu, sağ yönde polarizasyon tamamen yeni sağla ilgiliydi. Merkez-sağ ise silinmekteydi, biraz direnebilen DYP'nin izindeki Demokrat Parti (DP) ancak %5. 4 oy aldı, GP ise %3. 0, toplam merkez-sağ oy %9'a ancak ulaşıyordu. Soldaki etkisizlik sürüyordu, CHP %20. 8 oyla 112 milletvekili çıkartmış olsa bile. DEHAP çizgisi ise bağımsız adaylar göstererek belirli sayıda milletvekili seçtirebildi, %5. 2 bağımsız oy ve 26 bağımsız milletvekilinin çoğu onundu. Toplam sol oylar %27'ye yaklaşıyordu.

Mart 2009 yerel seçimlerinde AKP belirgin bir oy kaybına uğradı, 8 puan kaybederek %38. 3 oy alabildi. Buna karşılık yeni sağ içindeki diğer iki partinin oyları yükseldi (MHP %15. 9, SP %5. 2), keza BBP de %2. 3 oy aldı. Toplam yeni sağ oylar %62'ye ulaşıyordu, yani 2007'ye göre önemli bir azalma yoktu. Dolayısıyla sonuç AKP'nin 6 yılı aşan iktidar süresinden sonra artık eskisi ölçüsünde destek göremediği anlamına geliyordu, muhtemelen AKP'den diğer yeni sağ partilere kayma olmuştu. Eski merkez-sağ ise marjinalize olmuştu, DP sadece %3. 8 oy aldı, bazı küçük partiler birlikte düşünülse bile bu kanat %5'e ulaşamıyordu. Dolayısıyla yeni sağ ve özellikle AKP'nin bu kanadı tümüyle yuttuğu söylenebilir. Solda ise kıpırdanma vardı. CHP %23. 0 oya çıkmıştı, DSP ise %2. 8 oya, sosyal-demokrat oylar %26'ya ulaşmaktaydı. DEHAP çizgisi ise Demokratik Toplum Partisi (bir başka DTP) adıyla seçime katıldı ve %5. 7 oy elde etti. Dolayısıyla sol oylar %32'yi aşarak 5 puan yükselmişti (oysa önceki üç seçimde %30 altında kalmıştı, ama 1999'daki %36'lık düzeyine de varamıyordu).

12 Haziran 2011 seçimleri AKP'nin daha da gerilemesini getirecek diye düşünülebilirdi, eğer iktidardan hoşnutsuzluk ve bıkkınlık sözkonusu olsaydı. Oysa 11. 5 puanlık bir artışla %49. 8 oyla şimdiye kadarki en yüksek performansı elde etti, tek başına %50 sınırına dayanmış ve 327 milletvekilliği kazanmıştı. Diğer yeni sağ partilerdeyse gerileme vardı: MHP 3 puan inişle %13 oy alabildi ve 53 milletvekili seçtirdi, SP 3. 5 puan inişle %1. 7 oy kazanabildi. Toplam yeni sağ oylar ise %66'ya ulaşıyordu, yani hala yükselişteydi. Eski merkez-sağ partiler ise tamamen silinmişlerdi, DP sadece %0. 6 oy alabildi. Solda oyların üçte biri dolayında bir sabitleşme görülüyordu. CHP %25. 9 oyla 2009'daki oyunu arttırmıştı. Büyük kısmı DTP çizgisinde olan bağımsızlar ise %6. 5 oy elde etmiş, 35 milletvekili seçtirmişti (sözkonusu parti yine büyük ölçüde Doğu Anadolu'dan oy alıyordu).

30 Mart 2014 yerel seçimlerinde ise AKP'nin oy oranı 4 puan düşüşle %45. 6'ya indi. MHP biraz yükseldi: %15. 2. Küçük partiler de dahil edilirse yeni sağ oylar %64'ü aşıyordu, 2 puanlık bir azalma vardı. CHP yükselmekteydi, %27. 8 oy aldı. AKP'nin iktidarın yıpratması nedeniyle makul bir gerileme gösterdiği ama hala çoğunluğu koruyabileceği, kaybının iki esas muhalefet partisi olan CHP ve MHP'ye kaydığı söylenebilir. 2011'de çok sayıda bağımsız seçtirebilen DTP çizgisinin devamı iki parti vardı: Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) %4. 2, Halkların Demokratik Partisi (HDP) %1. 9 oy aldılar, toplam skorları 2011'deki kadardı. Sol kanadın toplam oy oranı %35'i bulmuştu, üçte bir civarındaki sabitleşme fazla aşılamıyordu. 10 Ağustos 2014'de yapılan ülke tarihinin ilk halk oyuyla cumhurbaşkanlığı seçiminde ise AKP lideri R. Tayyip Erdoğan ilk turda %51. 8 oyla seçildi. CHP ile MHP'nin ortak adayı Ekmeleddin İhsanoğu %38. 3 oyla pek başarılı olamadı. Bir önceki BDP-HDP çizgisinin HDP'de bütünleşmesinin adayı olan Selahattin Demirtaş ise %9. 8'le başarılı gözüktü, bu çizgi yükselişe geçmişti.

Son olarak 2015 Haziran ve Kasım aylarında yapılan seçimler ise bazı değişiklikler getirdi. 7 Haziran seçimlerinde AKP hatırı sayılır bir oy kaybına uğrayarak %40. 9'a indi (2011'e göre 9 puan iniş vardı ama 2009 yerel seçimlerindeki %38'den üstteydi), 258 milletvekiliyle parlamento çoğunluğunu yitirdi. MHP %16. 3'le 80 milletvekili seçtirdi, oy oranını arttırmış, 1999'daki %18'lik performansına yaklaşmıştı. Yeni sağ hakimiyet sürüyordu (SP'nin %2. 1'i de katılırsa %59'u aşıyordu), ama 2011'deki pikten iniş başlamıştı (6 puandan fazla iniş). Üstelik eski merkez-sağ artık hiç varlık göstermiyordu.

Solda CHP 2011'deki oyunu biraz azalışla korudu (%25'le 1 puan iniş), ikinci büyük parti olarak pek bir alternatif oluşturamıyordu, 132 milletvekili çıkarabildi. Seçimin esas büyük sürprizi HDP'nin beklenenin üstündeki başarısıydı, %13. 1 oy alarak 80 milletvekili seçtirdi (2011'e göre hem oy oranı hem milletvekili sayısı ikiye katlanmıştı, Demirtaş'ın cumhurbaşkanlığı seçimindeki nısbi başarısı barajın rahat aşılmasına varmıştı). Ayrıca bu parti birçok Doğu Anadolu ilinde farklı çoğunluklar elde etti, büyük kentlerde de görece başarılıydı. Toplam sol oy %39'u aşıyordu, oyların üçte biri oranındaki sabitleşme aşılmıştı, gerçi CHP'deki sabitleşme sürüyordu ama HDP üzerinde Kürt oyu polarizasyonu yükseliş getirmişti. Ancak seçimlerde AKP'nin çoğunluk sağlayamaması ve koalisyon girişimlerinin akim kalması kilitlenme yarattı, üstelik terör olaylarında tırmanma yaşanıyordu. 1 Kasım 2015'de yapılan seçimlere katılım daha yüksek oldu (%83. 9'a göre %87. 6), AKP yeniden 2011'deki yüksek oranını yakaladı: %49. 5. Yani inişe geçişi sürmedi (%49. 8'den %45. 6'ya, sonra %40. 9'a inmişti), kuşkusuz bunda iki seçim arasındaki kilitlenme ve terörün seçmeni istikrar arayışına itmesi etkili olmuştur. Nitekim diğer yeni sağ parti MHP'de belirgin bir düşüş oldu (4. 5 puan inişle %11. 9 aldı), buradan AKP'ye muhtemelen oy kaymıştı. CHP yine aynı orandaydı çok az bir artışla: %25. 3. HDP de MHP kadar olmamakla birlikte oy yitirdi: %10. 8. Ve toplam sol oy biraz azaldı (%37'yi buluyordu), yeni sağ hafif yükselişteydi (%60 civarından %63 civarına).

Son seçimler ise 2018 ve 2019'da yapıldı. Bu seçimlerin özelliği uzun süreli AKP iktidarının ve ülkede yaşanan gerilimli ortamın yeni bir parti saflaşması yaratmasıydı. Partiler iki ittifak altında birleştiler. Gerilimli ortam ve HDP'nin yükselişi iki yeni sağ parti arasında yakınlaşma getirdi ve AKP ile MHP Cumhur ittifakını kurdu. Karşısında ise solda en büyük güç CHP'nin iki yeni sağ partiyle kurduğu Millet ittifakı yer alıyordu, bunlardan biri MHP'den ayrılan İyi Parti'ydi (İYİ), diğeri ise görece küçük SP. Doğu bölgesindeki gerilimli ortamla ilgili görülen HDP ise ayrı bir güç olarak varlık gösteriyordu. 25 Haziran 2018 genel seçimlerinde AKP %42. 6 oyla 2015 Kasım'ına göre epeyce geriledi, ama 2015 Haziran'ındaki performasının biraz üstüne çıkabildi. Gerçi 295 milletvekiliyle tek başına çoğunluk sağlayamadı, ama MHP'yle birlikte hükümeti kurabiliyordu. AKP'nin ortağı MHP ise Kasım 2015'deki gerilemesini aşamadı, %11. 1 oy aldı, bunun nedeni kuşkusuz İYİ ayrılığı idi. Diğer tarafta ise CHP yine iktidar alternatifi olabilecek bir güç elde edemedi, hatta oy oranı biraz geriledi (%22. 6). İYİ ise %10'luk görece iyi bir performans sergileyip barajı aşabildi. Ama Cumhur ittifakının %53. 7 oyuna karşılık Millet ittifakı %33. 9'la çok geride kalıyordu, yani bu ittifak AKP iktidarını aşacak bir potansiyel gösterememekteydi. HDP 2015 Haziran'ındaki oranına ulaşamasa da, yine de oldukça başarılıydı, %11. 7 oyla 67 milletvekili çıkardı ve MHP ile İYİ'yi aştı. Genel seçimlerle birlikte yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise R. Tayyip Erdoğan yine kazandı, %52. 6 oyla ilk turda seçildi, ama CHP adayı Muharrem İnce de %30. 6 oyla partisine göre daha iyi bir performans göstermişti. Sol-sağ ikilemi çerçevesinde düşünürsek, genel seçimlerde CHP ve HDP'nin oyları %34'ü biraz aşıyordu, toplam sol oy azalmıştı.

31 Mart yerel seçimlerininse sonuçları ikircikliydi. AKP oy oranını koruyor, hatta biraz arttırıyordu (%44. 3), ama CHP'de de belirgin bir artış vardı (%30. 1). Ancak bu durum belediye başkanlığı seçiminde seçilebilirliği sağlamak için büyük partiler üzerinde yoğunlaşma olmasıyla açıklanabilir (yani genel seçimlerde ikisinin de oyları düşebilir). Bununla birlikte, AKP uzun süreli iktidarına karşın hegemonik konumunu korumaktadır, diğer partilerle arasında hala büyük fark vardır. Ama

diğer yönden Millet ittifakı %40'ı aşkın oyuyla iktidar alternatifi olma potansiyeli gösterebilir. İkircikli özelliğin diğer yönü büyük kent belediyelerini CHP'nin kazanmasıdır ve AKP'nin güçlü olduğu semtlerde de üste çıkmayı başarabilmiştir. Yerel seçim sonuçlarına göre, İYİ, MHP, HDP %10 eşiğini artık aşamıyorlardı, ama belirttiğimiz gibi bu durum seçilebilecek adaylar üzerinde yoğunlaşmayla açıklanabilir. Ayrıca HDP'nin %4. 2'ye düşmesi (7. 5 puan gerileme) belirttiğimiz çekinceye karşın, bu partinin net bir gerilemesine tanıklık etmektedir, ama Doğu illerinde birçok belediye başkanlığını da kazanmıştır.

f) 1980'lerden günümüze seçimler üzerine değerlendirme

1980'lerden günümüze seçimler üzerine genel bir değerlendirme yaparsak, 1983 genel, 1984 yerel ve 1987 genel seçimleri ANAP'ın damgasını taşır, diğer partilere net bir üstünlük sağlar, ama azalan bir trendde (%45. 1, %41. 4, %36. 3), eski partilerin uzantılarının devreye girmesiyle ve iktidarlığın yıpratmasıyla oyu giderek azalır. İkinci kademe ikişer büyükçe ve ortaboy partinin varlığıyla tanımlanır (%13-30 arası oylarla): 1983'de HP ve MDP, 1984'de SODEP ve DYP, 1987'de SHP ve DYP. 1984 ve 1987'de %4'ü aşan diğer orta-küçük partilerden oluşan üçüncü bir kademe daha vardır: 1984'de HP, MDP ve RP, 1987'de DSP ve RP. 1987'de bazı küçük partiler de seçim yarışına girerler. ANAP karşısında siyasal alternatifler ikiliydi. Biri sosyal-demokrat alternatif olup 1983'de HP, 1984'de SODEP ve HP, 1987'de SHP ve DSP tarafından temsil edilmişti, %30-32'lik bir oy tabanına dayanıyordu. Diğeri bir başka merkez-sağ alternatifti, burada AP'nin uzantısı DYP öne çıkmıştır (1983'de MDP iken). MSP ve MHP uzantısı partiler henüz fazla varlık gösterememektedir, RP belirli bir güce sahip olsa da. ANAP bütün bölgelerden oy alabilen ulusallaşmış bir parti olduğu gibi, büyük kentlerdeki başarısı ile de temayüz etmiştir (1970'lerde büyük kentlerde üstünlük sağlayan sosyal-demokrat çizgiyi geride bırakarak).

İkinci uzun dönem 1989 yerel ve 1991 genel seçimleriyle başlar. Genel bir hava değişimi vardır. ANAP üstünlüğü artık kalmamıştır, merkez-sağda ANAP ve DYP iki denk güçtür, hatta DYP öne çıkmıştır (%20-25 oylarla). Ve merkez-sağ seçmenin yarısı civarından destek görmekte olup en yüksek oy oranına sahiptir: %47 ve %52. Diğer ayırıcı özellik sosyal-demokrat alternatifin iktidara adaylığıdır, ama öncesinde artan oy potansiyeli (%33'den 1987'de %38'e) azalmıştır (yine %33'e). Bu alternatif iki partilidir (SHP, DSP) ve SHP DSP'nin üç ve iki misli oy almıştır. Görece köktenci eğilimli yeni sağ ise yükseliş içindedir (%14'den %17'ye), burada da henüz sadece RP temayüz etmektedir.

1994 yerel, 1995 genel, 1999 genel ve yerel seçimlerinde bu yapı hem sürer hem de yeni sağın yükseliş eğiliminin belirginleşmesiyle değişir. Bu seçimlerde denk güçte iki merkez-sağ partinin ağırlığı sürmektedir ama düzenli gerileme içindedirler, toplam oyları sırasıyla %42, %39, %25 ve %28'dir. Karşıda ise sosyal-demokrat alternatiften çok yeni sağ alternatifin yükselişi gözlemlenmektedir. Yeni sağ oy 1994 ve 1995'de %30 düzeyine ulaşır, 1999'da ise %36 düzeyine. İki parti vardır bu kanatta, RP 1994 ve 1995'de ön plandaydı, kapatıldıktan sonra FP adını aldı ve oyu azaldı, MHP ise 1999'da FP'yi aşmıştır. Sosyal-demokrat alternatif merkez-sağ ve yeni sağın yanısıra üçüncü kanattır (1994 ve 1995'de üçüncü, 1999'da merkez-sağı geçerek ikinci güç olmuştur), iktidar alternatifi oluşturacağı beklenmekteydi ama gerilemektedir. Bu kanattan 1994'de üç, 1995'de iki parti

%27 ve %25 oy alabilmiştir, 1999'da ise iki parti %31'e yakın oy elde etmiştir. Ve 1995'den itibaren sosyal-demokratik alternatif içinde SHP-CHP değil DSP ön plana çıkmıştır. Solda yeni bir güç Doğu Anadolu'da etkili olan HADEP'dir (%5 altı bir oyla). Genel olarak sol oylar %30-35 civarındaydı, gidişat sağda polarizasyon yönündeydi, orada da daha köktenci olan yeni sağ güçleniyordu. Bir özellik de 6 ortaboy partili bir yapı oluşmasıdır, oy oranına göre sırasıyla: 1994'de DYP, ANAP, RP, SHP, DSP, MHP; 1995'de RP, ANAP, DYP, DSP, CHP, MHP; 1999 genel seçimlerinde DSP, MHP, FP, ANAP, DYP, CHP; 1999 yerel seçimlerinde DSP, MHP, FP, ANAP, DYP, CHP. En yüksek oy alanla en düşük alan arasında 1/3'e yaklaşan bir oran farkı vardı, ama sıra seçimden seçime değişiyordu.

Üçüncü uzun döneme ise AKP'nin üstünlüğü damgasını vurur. 2002 genel, 2004 yerel, 2007 genel, 2009 yerel, 2011 genel, 2014 yerel, 2015 iki genel, 2018 genel ve 2019 yerel seçimlerini kapsar. Bu seçimlerin birinci özelliği AKP'nin başarısı ve farkla birinci parti olmasıdır (on seçimi de kazanmıştır, uzun süre tek başına iktidar olmuştur, artık MHP'yle birlikte iktidardadır). Oyları ilk sınırlı başarıdan sonra çıkış, iniş ve yeniden çıkışlarla dalgalanmıştır: sırasıyla %34. 3, %41. 6, %46. 5, %38. 3, %49. 8, %45. 6, %40. 9, %49. 5, %42. 6, %44. 3. AKP ulusallaşmış bir partidir, bütün bölgelerden görece yüksek oy almaktadır. İkinci özellik yeni sağın gitgide kapsayıcılaşan hakimiyetidir, öyle ki eski merkez-sağ sonunda siyasal sahneden silinmiştir. Yeni sağda AKP'nin yanısıra diğer etkili güç MHP'dir (%7-16 arası oy, esas eğilim yükseliş yönündeydi, ama son seçimlerde bölünme nedeniyle gerilemeye girmiştir). Genel olarak yeni sağ oylar %50 civarında bir düzeyden %65 üstü bir düzeye doğru tırmanmıştır. Merkez-sağda 2002'de bir dizi parti varken ve öncesine göre azalsa da belirli bir oran tutturabilirken 2007'de artık çok zayıftı, 2011'e varıldığında ise bu kanatta parti kalmamıştı.

Üçüncü özellik sosyal-demokrat alternatifin AKP'yi sıkıştıracak bir kapasite gösterememesidir, ayrıca bu kanatta DSP çok zayıflamış, tek güç olarak CHP kalmıştır. İlk üç seçimde sosyal-demokrat oylar %22 civarındayken sonraki seçimlerde ancak %25-28 civarında olabilmiştir, son seçimlerde ise %23-30 arasında dalgalanmıştır, yani iktidar alternatifi olabilmek için yeterli değildir. Solda diğer önemli güç HADEP'in izindeki partiler ve yakın bağımsız adaylardır, 2014'e kadar %5-6 oranında oy elde etmişlerdir. Ancak 2015 ve 2018 seçimlerinde HDP belirgin bir çıkış gerçekleştirmiştir (%11-13). Genel olarak sol oylar 2007'ye kadar %30'un altında kalırken 2009 ve 2011'de oyların üçte biri civarına yükselmiş, 2014-15'de ise %35'i aşmış, hatta %40'a yaklaşmıştır, sonra yeniden %35 dolayına gerilemiştir. Ama genel eğilim sağda polarizasyondur, orada da kapsayıcı bir şekilde yeni sağda, onun içinde de AKP'de. Son iki seçimde uzun süreli AKP iktidarına ve onun MHP'yle Cumhur ittifakına karşı Millet ittifakında yeni sağın ikincil partileriyle CHP ittifakı devreye girmiştir, HDP'nin Doğu gerilimiyle ilgili parti özelliği onunla ittifakı pek gündeme getirememiştir. Bu yeni ittifak belki iktidar potansiyeli gösterebilir (2019 belediye seçimleri bu yönde bir sinyal vermektedir).

Etkili parti sayısında da belirgin bir azalma olmuştur, ama son yıllarda yeniden artmaya başlamıştır. 2002'de sadece AKP ve CHP mecliste temsil ediliyordu, 2007'de bu ikisine MHP, 2015'de ise HDP, 2018'de İYİ eklenmiştir. 2002'de %5'i aşan yedi parti varken 2004 ve 2007'de bu sayı dörde inmiş, 2009'da beşe çıkmış, 2011'de üçe inmiş, 2015'de dörde, 2018 ve 2019'da beşe çıkmıştır. Oyların bölgesel dağılımında da peyderpey belirgin bir polarizasyon gerçekleşmiştir. HDP öncellerinin izinde ama onları epeyce aşarak Doğu Anadolu'nun güney ve orta illerinde farklı bir üstünlük

sağlamıştır. CHP'nin güç bölgeleri olarak Ege kıyıları, Trakya ve büyük kentlerin merkezi semtleri gözükmektedir. MHP bilhassa Orta-Doğu ve Akdeniz'de güç bölgelerine sahiptir. Son seçimlere katılan İYİ ise Batı illerinde daha başarılıdır. AKP tüm ülke sathında iyi oy almaktadır (yani diğer partilerden farklı olarak nisbeten ulusallaşmıştır), Doğu'da HDP çizgisiyle yarışmaktaydı, ama 2015 seçimlerinde bölgenin kuzeyi dışında karşısında iyice zayıflamıştır (ama 2018 ve 2019'da bir miktar ilerleme kaydedebilmiştir), diğer partiler ise çok zayıflamıştır. Orta Anadolu ve Karadeniz'de AKP farklı üstünlük sağlamaktadır. Büyük kentlerde de üstündür (İzmir hariç) ve varoş semtlerde gücü iyice artmaktadır, ama son belediye seçimlerinde büyük kentlerde göreli bir gerileme yaşamış, CHP'nin merkezi semtlerde üstünlüğü sürerken varoş semtlerinin çoğunda da AKP'yi aşmıştır. Orta Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde ise sol kanat silinmeye yüz tutmuştur.

XV. MOBİLİZE SİYASET VE DEVRİM

1. MOBİLİZE SİYASET

Modern çağda seçim odaklı katılımcı demokratik siyaset siyasal analizlerde hareket noktası olarak alınır. Ancak özellikle geri ve gelişme sürecindeki ülkelerde mobilize dediğimiz kitlesel hareketlilik ve şiddet ögelerini öne çıkaran siyaset esas ağırlığa sahiptir. Daha önemlisi tarihsel gelişme sürecinde, modern çağda olduğu gibi geleneksel çağlarda da mobilize siyaset süreçlerinin etkisi daha fazladır, büyük alt-üst oluşlara, rejim ve düzen değişimlerine kaynaklık etmişlerdir, bazıları tarihsel evrimin kilometre taşlarını gösterir. Geleneksel çağlarda bu kapsamda dinsel mobilizasyonlar, sosyal hareketler ve isyanlar, iktidar mücadelelerinden sözedebiliriz. Yeniçağ Batısı'nda Reform hareketi, İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri Batı'da modern çağa geçiş sürecini belirler. 19. yüzyılda Fransız devrimi sonrası monarşist rejimlere karşı mücadele ve devrimler (1830, 1848 devrimleri özellikle), ABD ve Latin Amerika, Balkanlar ve Doğu Avrupa, İtalya ve Almanya'da ulusal bağımsızlık ve birlik hareketleri, çok çeşitli iktidar mücadeleleri ve İspanya, ABD ve daha başka iç savaşlar, sosyalizm ve işçi hareketi, Üçüncü Dünya'nın sömürgeleşme-bağımlılaşma sürecinde savaşlar ve karışıklıklar mobilize siyasetin Batı'da ve dünya çapında etkinliğini gösterir. 20. yüzyıl ilk yarısına mobilize siyaset egemendir: 20. yüzyıl başlarında geri ülkelerde devrimler (Rusya, İran, Türkiye, Meksika, Çin), iki savaş döneminde Rusya'da komünist devrim ve dünya çapında komünist hareket, faşist hareketin yükselişi ve birçok ülkede iktidara gelişi, II. Dünya Savaşı yıllarında anti-faşist direniş, Üçüncü Dünya'da ulusçu hareketlerin gelişmesi. Yeni bir döneme geçilen 1945 sonrasından günümüze mobilize siyasetin belirleyiciliği sürer ve Üçüncü Dünya ağırlık merkezi haline gelir: ulusçuluk ve dekolonizasyon hareketi, komünist devrimler ve devrimci hareket, askeri darbeler ve darbe-devrimler, etnik, dinsel, kabilevi birincil bölünmeler temelinde savaşlar, otoriter-demokratik bileşimi bir yapıda sosyo-politik mücadeleler, demokratikleşme için hareketler, İran devrimi ve İslami köktencilik hareketi, komünist ülkelerde rejim karşıtı hareketler ve post-komünist devrim, Arap ülkelerinde rejimlerin devrilmesi ve iç savaşlar, demokratik Batı'da bazı kitle hareketleri (örneğin 1968 hareketi).

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk yarısı Batısı'nda mobilize siyaset ağır basıyordu, 20. yüzyıl ikinci yarısında görece istikrarlı bir demokrasi kurulabildi ve mobilize siyaset zayıfladı. Geleneksel yapılarından çıkan Doğu'da ve Üçüncü Dünya'da ise mobilize siyaset 20. yüzyılda ve sonrasında egemen oldu, birçok düzen, rejim ve iktidar değişikliği getirdi.

a) Mobilize siyaset tipleri

Mobilize siyasetin değişik tipleri ayırdedilebilir. Bir tipi demokratik çerçevede kitle hareketleridir. Kitlesel toplantı ve gösteriler, grevler, çeşitli eylemler bu kapsamda belirtilebilir. Bu hareketlerin geri-planında çoğu zaman kitle örgütlenmeleri yer alır, ama bazıları kendiliğindendir (spontane). Bazı ülkelerde bu tür hareketler nisbeten rutinleşmiştir, genellikle barışçıldırlar, şiddet kullanımı ve çatışma bazan olmakla birlikte sınırlı ölçüdedir. Batı'nın gelişme sürecinde 19. yüzyıldan itibaren bazı kitlesel hareket biçimleri gözlemleriz. İşçi hareketi kitlesel hareketlerin odağı gibidir, bazan köylü ve küçük işletme sahibi hareketleri yaşanmıştır, 1968 öğrenci hareketi ise tipik bir örnek olarak belirtilir. Partiler, gruplar da toplantılar, gösteriler şeklinde kitle hareketleri düzenlerler, çoğu zaman iktidara karşıt eylemlerdir. Geri, gelişmekte olan ülkelerde de Batı'da belirttiğimiz eksenlerde kitle hareketleri görülür (özellikle reform için, demokratikleşme için) ve partiler arası mücadele kitle hareketlerine kaynaklık edebilir, ancak demokrasinin yerleşemediği bu toplumlarda kitle hareketleri sıklıkla şiddetli bir mecraya girer (Batı'nın gelişme sürecini yaşadığı geçmişinde de öyleydi).

İkinci tip kitlesel şiddetli katılımdır, mobilize siyasetin ağırlık merkezi budur, büyük alt-üst oluşlara, rejim ve düzen değişikliklerine neden olmuştur. Kitlesel şiddetli katılım kendini toplumsal ve siyasal mobilizasyonlar şeklinde gösterir, bunlar hakkında patlama terimi de kullanılır. Devrim, karşı-devrim ve iç savaş sürecine girişte ve süreç boyunca belirleyici olurlar, ama bunlara dönüşmeden de gerçekleşebilirler. Toplumsal mobilizasyon terimi bir yönüyle ekonomik bakımdan zayıf ve hoşnutsuz kitlelerin tepkisini belirtir; işçi mobilizasyonları, köylülerin toprak için mücadelesi, kentsel patlamalar buna örnektir. Diğer yönüyle birincil bağlar ve bölünmeler temelinde patlamalar, çatışmaları ifade eder; ulusal-etnik temelde, dinsel-mezhepsel temelde, kabilevi temelde olabilir, günümüz Üçüncü Dünyası'nda çoğu ülkede örnekleri vardır. Siyasal mobilizasyon ise belirli ideo-politik program ve talepler temelinde yönetime, rejime karşı kitle hareketlerini, iktidar için mücadele eden farklı güçleri karşı karşıya getirir. 19. yüzyıldan itibaren monarşik rejimlere karşı liberal parlamentarist mücadeleler, yabancı egemenliğine karşı ulusçu tepkiler, Üçüncü Dünya'da sömürgeci egemenliğe karşı ulusçu canlanış, iki savaş döneminde faşist-otoriter mobilizasyon ve buna karşı direniş, 20. yüzyıl boyunca sosyalist-komünist mobilizasyon, komünist rejime karşı muhalefet, Üçüncü Dünya'da otoriterleşme ve tersine demokratikleşme için mücadeleler, farklı güçler arasında iktidar mücadeleleri ve partizan çekişmeler bu tür kitle katılımlı ve şiddetli siyasal mobilizasyonlara kaynaklık etmiştir.

Toplumsal ve siyasal mobilizasyonların yüksek doza varması kendini dış ve iç savaşlar, devrimler ve karşı-devrimler, bastırma harekatları şeklinde gösterir. Modern çağda dış savaşlar kitle seferberliğine ve cephe-gerisi katılımına dayanmaktadır, bazısı iç savaşlarla eklemlenmektedir. Fransız devrimi ve Napolyon savaşları ilk önemli dalgadır, iç iktidar mücadeleleri ve işgale karşı direnişlerle birlikte

cereyan etmiştir. Bu dalgayı yüzyıl boyunca ulusal bağımsızlık savaşları (Latin Amerika, Doğu ve Orta Avrupa) ve sömürge savaşları izler, ilgili ülkelerde iç karışıklıklar ve direnişleri peşinden getirir. I. Dünya Savaşı cephe-gerisini de mobilize eden topyekun bir savaştır. Savaş sonrasında Türkiye'de ulusal kurtuluş savaşı yaşanır, 1930'larda Etiyopya'nın işgali direnişle karşılaşır. II. Dünya Savaşı da topyekundur ve savaş süresince işgal altındaki ülkelerde direniş hareketleri gelişir. Dekolonizasyon sürecinde kitle mobilizasyonuna dayanan bazı savaşlar yaşanır: Hindiçini, Cezayir, Portekiz sömürgeleri. Dekolonizasyon sürecinde ve sonrasında Üçüncü Dünya ülkeleri arasında da bazı savaşlar yaşanmış ve karşılıklı ulusçu mobilizasyonlara kaynaklık etmiştir (Hindistan-Pakistan-Bangladeş örneğin). Arap-İsrail savaşı ve onun içinde de Filistin direnişi süreklilik kazanmış bir örnektir. 1980'lerden beri İran-Irak savaşı ve Irak çevresindeki savaşlar, Afganistan savaşı yaşanmıştır. Afrika'da ülkeler arası çekişmeler iç savaşlarla eklemlenmiştir.

İç savaşlar ise bütün modern çağ tarihini belirlemiştir, birçoğu devrim ve karşı-devrim dalgaları içinde yer alır. Bazısı nisbeten kısa sürüp bir tarafın yengisiyle sonuçlanırken birçoğu uzun sürmekte, hatta kronikleşmektedir. 19. yüzyılda Amerikan ve İspanyol iç savaşları ünlüdür, 20. yüzyıl ilk yarısında ise devrim ve karşı-devrim süreçlerinde yaşanan Meksika, Çin, Rus, İspanyol iç savaşları belirtilebilir. 20. yüzyıl boyunca komünizmin gelişim sürecinde (Rusya, Çin, Kore, Hindiçini, Küba) ve bazan faşizmin iktidara geliş sürecinde (İspanya) dış karışımın da olduğu iç savaşlar belirleyicidir. 1945 sonrasında bağımsızlaşan Üçüncü Dünya ülkeleri çok sayıda iç savaşa sahne olmuştur ve halen olmaktadır. Bu iç savaşlarda karşıt siyasal güçler mücadele etmektedir bir yönden (başlarda komünistler ve anti-komünistler karşıtlığı ağır basıyordu, ama giderek daha karmaşık bir yapı oluştu, otoriter iktidarlar ve karşıtları çelişkisi önem kazandı, ilginç bir örnek de Kolombiya'daki liberal-muhafazakar iç savaşıdır). Ulusal-etnik, dinsel, kabilevi temelde çatışmalar cerayan etmekte ve siyasal karşıtlıklarla eklemlenmektedir diğer yönden (çoğu Afrika ülkesinde bu tür çatışmalar görülür, Lübnan iç savaşı, Hint alt-kıtasındaki bölünmeler de bu kapsamda düşünülebilir). Sovyet blokunun dağılmasından sonra bu çevrede yaşanan iç savaşlar dünya aktüalitesinde ön plana çıkmıştır (özellikle eski Yugoslavya'da). Son yıllarda Ortadoğu bölgesindeki iç savaşlar dikkat çekmektedir (yukarda dış savaş kapsamında da sözünü ettiğimiz Afganistan ve Irak savaşları, Suriye ve Yemen iç savaşları). 1945 sonrası Üçüncü Dünya'da gerilla hareketleri oldukça yaygındı, bunlar da iç savaş olarak düşünülür (ama bazısı daha küçük ölçektedir, birçoğu eski önemini yitirmiştir), bu hareketlerin bir kaynağı etnik, kabilevi, dinsel çelişkilerdir, diğeri ise komünist ve devrimci hareketlerdir (Güneydoğu Asya'da, Küba sonrası Latin Amerika'da, örneğin Nikaragua'da böyle bir hareket devrimle sonuçlandı).

Devrim ve karşı-devrim dalgaları esas iç ve dış savaşlar şeklinde cereyan etmiştir, yanısıra ayaklanmalar şeklinde de gerçekleşmişlerdir (örneğin 1789 Fransız devrimi, onun izinde 1830 ve 1848 devrimleri, 1871 Paris Komünü, Polonya ayaklanmaları, Rusya'da 1905 ve 1917 devrimleri, 1978-79 İran devrimi, 2011'de Arap ülkelerinde rejimlerin devrilmesi…), keza sokak çatışmaları ve askeri müdahaleler şeklinde de (iki savaş döneminde faşizmin iktidara geliş sürecinde görüldüğü gibi).

Kitle mobilizasyonlarına karşı bastırma harekatları da bir mobilize katılım türü olarak nitelenebilir, bunlar yerine göre değişen şiddetlerde olmaktadır. Her zaman olmasa bile bazan, anti-demokratik bir rejime geçişe varır, karşı-devrim ve devrim, iç ve dış savaş süreçleri içinde yer alırlar. Bastırma harekatında devletin zor kullanım aygıtları ön plandadır, ama kitlesel katılım da görülür (paramiliter güçler, kitlesel kıyım gibi). Birçok büyük bastırma harekatı dalgası sayabiliriz, bunların dışında toplumsal ve siyasal mobilizasyonlara, muhalif güçlere karşı daha sınırlı bastırma harekatları da vardır. Tarihsel süreç içinde birçok katliam da yaşanmıştır, bastırma harekatları kapsamında olsun çatışan güçler arasında olsun (katliamlar gibi, bir kısmı mobilizasyon sürecinin alt-üst oluşundan kaynaklanan açlık-kıtlık ve salgın dalgaları da büyük can kaybına neden olmuştur).

Mobilize siyasetin üçüncü tipi olarak kitlesel olmayan şiddetli katılımı belirtebiliriz, bastırma harekatları kısmen bu kapsamda da düşünülebilir (bazan kitlesel katılım olduğu için kısmen). Bu tipin yaygın bir şekli askeri darbelerdir (ama onun da gerisinde kitlesel mobilizasyon olabilir bazan). 20. yüzyıl ikinci yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinde askeri darbeler yaygındı, Latin Amerika'da bu dalga daha 19. yüzyılda başlamıştı, keza Doğu'da ve Üçüncü Dünya'nın diğer bölgelerinde de darbeler az değildi. Ayrıca anti-demokratik rejim içinde şiddetli iktidar mücadeleleri, lider darbeleri de belirtilmelidir. Kitlesel olmayan şiddetli katılımın bir başka şekli terör eylemleridir (bunun içinde de suikastler önemli bir odaktır, örneğin 19. ve 20. yüzyıllar dönemecinde Avrupa'da böyle bir dalga yaşanmıştı), ancak bunların geri-planında izole grupların yanısıra kitlesel temele dayanan hareketler de olabilir ve kitlesel şiddetli katılım süreçlerinde de birçok terör eylemine raslanır.

Dördüncü tip yönetimlerce düzenlenen veya teşvik edilen, özellikle anti-demokratik rejimlerde görülen kitlesel mobilizasyondur. Bilhassa totaliter rejimler kendi ideolojileri doğrultusunda bir kitle örgütlenmesine ve onun çevresinde kitle mobilizasyonuna başvururlar. Rejim lehine toplantılar ve gösteriler yapılır, liderin kitleye seslendiği büyük gösteriler düzenlenir (iki savaş dönemi faşizminde bu yönteme sık başvurulmuştur). Yönetim ülke çapında kitlenin katıldığı bazı kampanyalar düzenler, bunların bazıları üretim etkinlikleriyle ilgilidir (Rusya'da yeni sanayi bölgelerinin kurulması ve emek kahramanlığı sistemi, nazi Almanyası'nda ülkenin şantiye haline getirilmesi, faşist İtalya'da buğday, Küba'da şekerkamışı üretiminin arttırılması, Çin'de kırsal sanayileşme için kampanyalarda görüldüğü gibi). Kampanyalar dış ve iç düşmanları da hedef alır, örneğin nazi Almanyası'nda toprak ilhaklarının kutlanması için, Yahudilere karşı düzenlenen eylemlerde olduğu gibi. Üçüncü Dünya'nın ulusçu otoriter rejimlerinde de ulusçu coşkunun ifade edildiği mobilizasyonlar yaşanmıştır (rejim otoriter olmasa bile bu tür mobilizasyonlara başvurulabilir veya kendiliğinden patlak verebilir). Büyük kapsamlı reformların uygulanması da kitlesel mobilizasyon şeklinde gerçekleştirilir, örneğin komünist sistemlerde tarımın kollektivizasyonunda olduğu gibi. Eğitimin yayılmasında, kamu hizmetlerinin getirilmesinde de kitlesel mobilizasyona başvurulabilir. Rejimin muhaliflerine karşı ya da rejim içi çelişkiler nedeniyle mobilizasyona gidilebilir (monarşik otoritarizmde, azgelişmiş ülke otoritarizminde, komünizmde ve faşizmde birçok örneği verilebilir).

b) Sosyo-politik mobilizasyonun biçemleri

Modern çağda (Yeniçağ'dan, özellikle 19. yüzyıldan günümüze) mobilize siyasetin büyük ölçüde geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş sürecindeki toplumlarda konumlandığını, değişik unsurlarıyla kronikleşmiş bir geçiş süreci kriziyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz (bu bakımdan geleneksel durağanlıktan farklı bir mobilize toplum temeli vardır ve gelişmiş toplum dengesinden farklıdır). Bu toplumlar geri, gelişmekte olan tiplerine girer, ayrıca geçişin hala sürdüğü orta derecede gelişmiş tipini de kapsar, modern çağ toplumlarının çok büyük kısmı da bunlardır. İleri modernitede görece istikrarlı ve barışçıl, siyasetin seçim ve hükümet üzerinde odaklandığı demokratik bir yapı yerleşir, mobilize siyasetin etkisi çok zayıflar (20. yüzyıl ortalarından beri Batı'da olduğu gibi). Geleneksel otoritelerin (monarşi, kırsal toplumun egemen güçleri, din ve örfün) egemen olduğu ve halkın siyasal sürece pek katılamadığı, itaat içinde bir teba olduğu geleneksel toplumlarda da mobilize siyasetin geçiş toplumlarına göre daha az olduğu düşünülebilir, ama bu toplumlarda büyük ve çok şiddetli mobilizasyon dalgaları da yaşanmıştır. Ancak geleneksel çağlar birkaç binyıllık çok uzun bir süreyi kapsadığı için, ünlü mobilizasyonların yarattığı imaja göre reel mobilizasyon frekansının geçiş toplumlarına göre daha az olduğu düşünülebilir.

Mobilize siyaset tüm toplumu etkileyen bir sosyo-politik mobilizasyon şeklinde kendini gösterir. Bu sürecin özelliklerinden biri siyasal katılımdaki artıştır. Bunu nicel artışın yanısıra nitel kriterlere göre de değerlendirmek gerekir: yeni elitler belirir, yeni siyasal hareketler ortaya çıkar ve eski düzeni sorgular, halkın daha önce pasif katmanları hareketlenir, bu katılımı kanalize eden örgütlenmeler (partiler, dernekler) oluşur ve gelişir. İkinci özellik bununla bağlantılıdır: yeni fikirler ortaya çıkar ve toplumu cezbetmeye başlar, eski düzeni sorgulayan fikirlerin etkisi, yeni düzen önerileri destek görür, buna karşı eski düzeni savunan tepkiler ve uyarlanma çabaları da artar. Bu bakımdan mobilize siyasette ideolojizm eğilimi güçlüdür. Üçüncü özellik bu çerçevede siyasal ve toplumsal köktencileşme ve kutuplaşma yaşanmasıdır. Sınıfsal, ulusal ve kültürel çelişkiler keskinleşir. Siyasal planda köktenci akımlar güçlenir, taraflar arasında karşıtlık belirginleşir ve kutuplaşma eğilimi görülür, uzlaşmacı eğilim nisbeten zayıftır (ama yok değildir, birçok mobilizasyon sürecinde uzlaşmalar da bulunabilmiştir). Dördüncü özellik çatışmacı bir sürece girilmesidir, şiddet kullanımı artar, hatta normalleşir, iç savaşa varabilir. Bazı hallerde şiddet kullanımı çok yüksek düzeye varabilir, bazısında azdır. Bu süreç belirli bir devrede odaklanabileceği gibi uzayabilir de. Beşinci özellik siyasal bakımdan istikrarsız bir ortamın oluşması, yönetimin kontrol kapasitesinin zayıflamasıdır (oysa uzlaşmacı demokrasilerdeki mobilizasyonlarda durum fazla zorlanılmadan normalize edilebilir, anti-demokratik rejimlerin düzenlediği mobilizasyonlarda ise rejimin kontrolü vardır ama bazan kontrolünden çıkabilir). Bu durum çeşitli şekillerde ve değişik yönlerde değişime yönelmeyi getirir: devrimle eski düzen değişebilir, bastırma harekatı ve anti-demokratik çözüme başvuruyla eski düzen korunabilir, daha sınırlı ölçüde bazı reformlar ve rejim düzenlemeleri yapılabilir, iktidar değişiklikleri olabilir.

Sosyo-politik mobilizasyonun nedenleri ve problemlerini birkaç eksende değerlendirebiliriz. Bir boyut sınıfsaldır: büyük sınıfsal farkların varlığı ve genel yoksulluk hali, kentleşen ve sanayileşen toplumda yeni oluşan işçi-ücretli sınıfın, çoğunluktaki köylü kitlesinin, genişleyen orta sınıfın

sorunları ve aktivizmi, burjuva, batılılaşan orta sınıf gibi yeni elitlerin belirmesi ve ekonomik çıkar ve statü farkı gibi nedenlerle eski elitlerle çekişmesi, onların egemenliğini yadsıması. Bu noktada çıkar çelişmesi ve sosyal açıdan adillik talebi yönlendirici olur. Devletle ilişkiler ikinci boyuttur, bu açıdan rejimin baskıcılığı ve özgürlük isteği, devletin halktan kopukluğu sosyo-politik mobilizasyonu teşvik eder. Birincil bağlar temelinde bütünleşme ve bölünmeler bir başka boyuttur. Bazı ülkelerin başkalarının egemenliği altında bulunması ve geriliği ulusçu tepkiciliği, güçler arasında rekabet ise ulusal güç politikasını ortaya çıkarmıştır. Dinsel temelde bütünleşme ve mobilizasyon eğilimi de vardır. Keza etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel bölünmeler geri, gelişme sürecindeki ülkelerde sosyo-politik mobilizasyonun önemli bir vektörüdür. Dördüncü bir boyut gelişme sürecinin yol açtığı yeni sorunlar ve uyumsuzluklar, beklentilerin yükselmesi ve karşılanamamasıdır.

Beşinci boyut yeni fikirlerin yayılması ve zihniyet yapılarının değişmesidir. Zaten huzursuz ve beklentiler içinde olan kitleler yeni fikirlere ilgi göstermektedir, bu temelde yeni siyasal kimlik ve dayanışma grupları oluşmakta ve sosyo-politik mobilizasyon sürecinde aktif olmaktadır. Zihniyet yapısının değişimi kültürel kriz sıkıntıları getirmekte, yeni çözümlere reseptiviyeti arttırmaktadır. Altıncı boyut sosyo-politik mobilizasyonun meşruluk problemi üzerinde odaklanmasıdır, eski düzen ve rejimin, yöneticilerin meşruluğu sorgulanır. Yedinci boyut eski düzenin egemen çevrelerinin, yöneticilerinin tepkiciliğidir, onları izleyen bir kitle de ortaya çıkmakta ve kutuplaşma başlamaktadır. Sonuç çoğu zaman anti-demokratik olmaktadır, düzen ve yöneticiler sürse de değişse de. Nihayet sekizinci boyut olarak konjonktürel etmenleri belirtmek gerekir, bunlar mobilizasyon eğiliminin ortaya çıkmasını ve ivme kazanmasını sağlamaktadır. Bu açıdan ekonomik kriz ve sosyal sonuçları, savaş ve yabancı işgali, meşruluğu sarsıcı gelişmeler, iktidar mücadeleleri nedeniyle siyasal dengenin bozulması, çevre ülkelerdeki gelişmelerin sürükleyici etkisi belirtilebilir. Ters yönde, mobilizasyon eğiliminin zayıflamasına yol açan konjonktürel etmenler de vardır.

2. SOSYO-POLİTİK HAREKETLER

Mobilize siyaset koşullarında varlık gösteren bazı sosyo-politik hareketler saptarız. Bunları başlıca iki eksende belirleyebiliriz: toplumsal kesimler temelinde, ideo-politik akımlar temelinde, somut örneklerde bu ikisi kesişir. Bir sosyo-politik hareketi değişik kriterlere göre tanımlarız. Birincisi örgütselliktir, geniş bir kitlenin veya etkin bir grubun belirli örgütlenmeler (siyasal parti ve hareket, sendika ve dernek, iktidar için mücadele eden grup ve kurum) temelinde kapsanması gerekir. İkincisi eylemselliktir, hareket içinde yer alan kitleyi, kesimi mobilize eden eylemler gerçekleştirilmesi gerekir. Bu eylemler daha normal koşullarda gerçekleşebileceği gibi şiddetli olma olasılıkları da az değildir (yukarda bunları gözden geçirmiştik), eylemlerin belirli bir ölçüde kitleselliği de gerekir (ama dar bir grupla sınırlı olanlar da vardır). Bu süreçte kitle psikolojisi mekanizmaları etkili olur, hareketin büyümesi, daha fazla aktivizm göstermesi yönünde bir gelişme olabileceği gibi, gelişme endişe uyandırması, tepki çekmesi ve bastırılması yönünde de olabilir. Üçüncüsü sosyo-politik hareketin görece güçlü bir kimlik tanımlayıcı ve dayanışma sağlayıcı olması ve bu temelde belirli bir kesimin temsilcisi olarak kendini göstermesi ve bilinmesidir. Bunun tamamlayıcısı karşıt bir tarafın varlığıdır, ona karşı tepki, hasımlık, mücadele hareket içinde birleştirici olur, iktidardaysa

onun devrilmesi için çalışılır. Sosyo-politik hareketin belirli taleplerle ortaya çıkması, ülkenin düzeni ve sorunları konusunda açıkça ya da zımnen bir toplum projesine sahip olması, her zaman olmasa bile belirli bir dünya görüşüne ve ideolojiye bağlı olması dördüncü kriterdir. Bu temellerde sosyo-politik hareket iktidar mücadelesinde yer alan, bazan iktidarı ele geçirmeyi hedefleyen, en azından iktidar denkleminde dikkate alınan bir güç haline gelir. Bu da beşinci kriterdir. Altıncı bir kriter ise sosyo-politik hareket çevresinde alt-kütürel bir yoğunlaşma ve farklılaşma oluşmasıdır. Belirttiğimiz faktörler bu yönde etkili olur ve eğer bu oluşum görece güçlüyse sosyo-politik hareketin uzun süre varlığını sürdürmesi mümkün hale gelir. Ancak belirttiğimiz kriterler her zaman tam anlamıyla görülmez, çeşitli toplumsal kesimlerin, ideo-politik grupların mobilize siyaset süreçlerine katılımından daha gevşek bir yapıda da sözedebiliriz (belirtilen kriterler vardır ama tam anlamıyla değil, bazısı da yoktur).

a) Sınıfların sosyo-politik hareketleri

Birinci eksen toplumsal kesimlerdir, bu noktada farklı kesimlerin mobilizasyon eğilimlerinden sözederiz, bazılarında bu eğilim yüksektir, bazılarında düşük. Toplumsal kesimler içinde bir kategori sınıfsal temelde, sosyo-ekonomik kesimler temelinde ortaya çıkan hareketlerdir. En başta işçi hareketi sayılır, bu kesimde sosyo-politik hareket oluşturma eğiliminden sözedilir. Çünkü eskiden beri sendikalar ve dernekler temelinde bir örgütleşme vardır, başlardan beri işçi hareketinin sosyalizmle bağları vardır. Çünkü bazı süreklilik kazanmış eylem biçimleri vardır, bunların bir çoğu barışçıldır ama bazan şiddetli biçimlere bürünebilir ve bastırma harekatlarına maruz kalabilir. Bu kapsamda grevler, fabrika işgalleri, bazan genel grev gibi hareketler, sendikal toplantılar, gösteri ve yürüyüşler belirtilebilir, bunların bir kısmı siyasal niteliktedir. Bunun dışında sosyal patlama niteliğinde işçi mobilizasyonları ve devrim süreçlerinde ayaklanmalar şiddetli eylem şekilleridir. İşçi hareketi sendikal harekette birlik her zaman sağlanamasa da, görece dayanışmacı bir yapıdadır. Karşıtlık unsuru olarak kapitalist patron sınıfı ve işçi haklarını kısıtlayan iktidarlar görülür, ama bünyesinde uzlaşmacı eğilimler de etkilidir (gelişmiş Batı'da sınıf uzlaşmasına varıldığı, geri, gelişmekte olan ülkelerde devletin güdümünde uzlaşma sağlandığı gözlemlenir). İşçi hareketi ücret artışı gibi ekonomik talepleri, sosyal hak taleplerini dile getirir, aynı zamanda sosyalizm yönünde bir siyasal hareketlilik göstermiştir (bu sonuncusu özellikle Avrupa'nın gelişme sürecinde gözlemlenir). Görece yoğun birimlerde iş yaşamı, aynı semtlerde oturma ve belirttiğimiz biçimlerde ortak etkinlik bir işçi alt-kültürü yoğunlaşması ve işçi hareketi geleneği ve belleği yaratmıştır.

Tarihsel süreç içinde işçi hareketi 19. yüzyıl sanayi devrimi sürecinde sefalet koşullarında yaşayan işçi kitlesinin tepkisel eylemleri (makina kırma eylemleri gibi) ve bazı hak talepleri (ücret gibi ekonomik haklar, oy ve örgütlenme gibi siyasal haklar talepleri) şeklinde ortaya çıkmıştır, dağınık yapıdadır, bastırma ve yasaklamaya maruz bırakılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıl başlarına kadar sendikal birlikler kurulmuş ve çok sayıda üyeye ulaşmıştır, yaşam ve çalışma koşulları öncesine göre nisbeten düzelmekle birlikte bazan şiddetli işçi grev ve eylemleri görülmüş, genel grev beklentisine girilmiş, işçi oyları daha çok yeni kurulan sosyalist partilere gitmiştir. Sendikal ve sosyalist harekette reformcu eğilimler güçlenmekle birlikte, işçi sınıfı ve hareketi devrim

yapabilecek bir güç olarak görülmüştür. İşçi mobilizasyonunun belirleyici olduğu Rusya'daki 1905 ve 1917 devrimleri bu kanıyı güçlendirmiş, işçi hareketinin bir bölümünün desteği Rus devriminden sonra yeni kurulan komünist partilere kaymıştır. Ama iki savaş döneminde kriz ve faşizmin yükselişi işçi hareketini zayıflatmıştır.

Savaş sonrası Batısı'nda sendikal birlikler içinde örgütlenmiş işçi hareketi rutinleşen bazı eylem biçimleriyle, demokratik sistem içinde görece barışçıl mobilize siyasetin en önemli aktörü gibi gözükmüştür. Ancak gelişmiş Batı toplumlarında orta sınıflaşma ve eski işçi alt-kültürünün zayıflaması, kriz sonrasında sendikaların gerilemesi işçi hareketinin ağırlığını epeyce azaltmıştır. Komünist ülkeler ise işçi sınıfına dayanan bir rejime sahip olma savındadır, büyük sendikaları vardır ama partiye bağlıdırlar, işçi eylemleri pek olmaz, ama post-komünizme geçiş sürecinin öncülü Polonya'da Dayanışma adındaki işçi örgütünün eylemleri olmuştur. Üçüncü Dünya'da başlarda dar işçi sınıfı Batı'daki eğilimleri kısmen takip ediyor, bir ölçüde örgütleniyordu. 20. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşme işçi sınıfını nisbeten kalabalıklaştırdı ve bazısı şiddetli işçi eylemleri yaşandı (örneğin 1970'de Türkiye'de ve Arjantin'de). Anti-demokratik rejimlerin varlığı işçi hareketinin gelişmesini engelliyordu, sendikal örgütlenme gelişebildi ama çoğunlukla devlet güdümündeydi. Bu bakımdan Üçüncü Dünya ülkelerinde işçi hareketi geleneği yok değidir ama Batı'daki gibi bir yoğunlaşma pek olmamıştır, diyebiliriz.

Mobilize siyasetin belirlediği geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş sürecindeki toplumlarda köylüler nüfusun çoğunluğunu, başlarda büyük çoğunluğunu oluşturur. Süreklilik kazanmış ve her ülkede görülen bir köylü hareketinden pek sözedilemez, çünkü köylüler dağınık yapıdadır, geri koşullarda yaşamaktadır, örgütlü değildir. Ama köylü eylemliliğinin ağırlık taşıdığı devrim süreçleri, köylüler lehine olarak nitelenen ve köylü katılımıyla gerçekleştirilen reform süreçleri önemlidir. Bu süreçlerde köylü eylemleri yarı-feodal toprak düzenine karşı toprak reformu isteğinde odaklanmıştır, köyün kente göre düşük yaşam standardı da etkili olmuştur. Fransız devrimi ve izleyen gelişmeler, 1848 devrimleri, 20. yüzyıl başları Rus devrimleri, Zapata ve Villa gibi köylü liderleriyle tanınan 1910 Meksika devrimi, Balkanlar'da çiftçi partileri ve iktidarları, komünistlerin köylülere dayanarak yürüttüğü Çin devrimi, komünist ülkelerde ve bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde toprak reformu ve kooperatifleştirme süreçleri, Rusya'da dekulakizasyon hareketi sırasında görüldüğü gibi kollektifleştirmeye karşı köylü dirençleri, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca geri ülkelerde köylü isyanları ve eylemleri (örneğin 1860'larda Çin'de Tayping isyanı) belirtilebilir. Köylüler pek örgütlü değildir, ama bazı ülkelerde köylü birlikleri ve kooperatifler vardır. Batı'nın gelişme sürecinde köylüler zaman zaman tarımsal fiyatların düşüklüğü, borçlanma sorunlarında odaklanan eylemler yapmıştır (19. yüzyıl sonlarında, 1960'larda).

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kentsel marjinalitenin genişlemesi yeni bir sosyal huzursuzluk alanı yaratmıştır. Kentsel patlamalar en çok bu kesimin tepkisiyle açıklanır, bu kesim yeni ve popülist siyasal çağrılara duyarlıdır. Ortadoğu ülkelerindeki siyasal alt-üst oluşlarda bu kesimin etkisinden sözedilebilir (geçmişte İran devriminde ve açlık isyanlarında, son olarak Arap ülkelerinde görüldüğü gibi). Arap baharının Tunus'da bir seyyar satıcının kendini yakmasıyla

tetiklenmesi ilginçtir. Ama bu kesimde işçi hareketi gibi bir hareket oluşumu görülmediği gibi, tarihsel süreçte köylü mobilizasyonlarının yol açtığı ayarda dönüşümlere de kaynaklık edememiştir.

Kentsel burjuva ve küçük burjuva kesimler Ortaçağ'dan, Yeniçağ'dan beri hareketlidir (örneğin komünalist hareket, Reforme kentler). Fransız devrimi burjuva devrimi olarak nitelenir, bir süre iktidar olan Jakobenler küçük burjuva bir akım olarak tanımlanır, devrim sürecinde Paris ve kent halklarının mobilizasyonunun belirleyiciliği saptanır. 19. yüzyıl devrimlerinde de küçük burjuva kesimin etkinliği belirgindir, ayrıca kapitalist gelişme sürecinde güvence ve dayanışma sağlamaya yönelik sandık, kooperatif, mütüalite gibi girişimlerde ön plandadır. İki savaş dönemi krizinde faşizmin tabanında odak oluşturur, mülksüzleşme endişesi içinde bulunduğu vurgulanır. 1945 sonrası genel orta sınıflaşma süreci bu kesimde eylemliliği azaltır (artık çoğu ücretlidir, eskisi gibi küçük mülk sahibi değil), ama bazı küçük işletme ve meslek sahibi kesimlerin konumlarını savunan eylemlerine raslanır (mesleki çıkarlar için, vergilerin ağırlığına karşı). Genel olarak bir orta sınıf huzursuzluğundan sözedilir, 1968 öğrenci hareketi kısmen bunun dışavurumu olarak değerlendirilir.

Üçüncü Dünya'nın bağımlılaşma sürecinde konumları sarsılan eski orta sınıfların gelenekçi tepkilerinden sözedilir (örneğin İslam ülkelerinde). Keza gelişme süreci iş ve meslek sahibi, memur bir yeni orta sınıf yaratır, bu kesim kültürel batılılaşmanın odağıdır. Bu ülkelerde yeni gelişen siyasal hareketlerde bu kesim öncü olur (ulusçu hareketlerde, koşut olarak anayasal parlamentarist ve sosyal hareketlerde). 1945 sonrası Üçüncü Dünya'da modernize orta sınıfın devletçi bir politika izleyen bürokratik iktidarların kadrosu ve desteklerinde ağırlığı vardır, aynı zamanda yaygın otoriter yönetimlere karşı aydın muhalefeti ve demokratik muhalefet içinde varlık gösterir. Diğer yandan tutucu bir tepkiciliğin kaynağı olarak da görülür, özellikle mülk sahibi orta sınıf. Gelişme sürecinde safları genişleyen orta sınıfın sıkıntısından sözedilir ('the malaise of the middle strata'), çünkü modern standartlara göre oluşmuş beklentileri yüksektir, mevcut koşullarda bunlara ulaşmak güçtür. Gençlik, öğrenci hareketlerinde bu faktörün etkisi vurgulanır.

1968'deki öğrenci hareketleri yeni bir sosyo-polik hareket türü olarak değerlendirilir. Gerçi öncesinde tüm sosyo-politik mobilizasyon süreçlerinde genç kesimlerin aktivizmi belirgindir (örneğin 19. yüzyılın ilerici ulusçu hareketlerinde genç ibaresi yer alır, Genç Almanya, Genç İtalya, Genç İrlanda, Jön Türkler gibi, iki savaş döneminde faşizmin yükselişinde krizden olumsuz etkilenen, gelecek beklentisi kararan genç kitlenin desteği saptanır), ama ayrı bir toplumsal kesim olarak öğrenci gençlik hareketi yenidir. Önce ABD'de başlayan hareketlenmeyi 1968'de Fransa'da Mayıs-Haziran olayları izler, hareket tüm Batı'yı sarar, Doğu blokunda Sovyet egemenliğine karşı harekette (Çekoslovakya) gençler öndedir, bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde de öğrenci hareketleri görülür (Meksika, Türkiye gibi, Üçüncü Dünya devrimciliği öğrenci gençleri etkiler, Küba, Vietnam ve Filistin idollerdir). Aynı sıralarda komünist Çin'de de öğrencilerin ön planda yer aldığı kültür devrimi yaşanmaktadır.

Batı'da öğrenci hareketinin patlak vermesi çeşitli etmenlere bağlanır. Birincisi öğrenci sayısı geçmişe göre çok artmıştır, hareket bu basınçla açıklanır, 1945 öncesine göre 10 misli bir artış vardır. İkincisi sınıfsal faktörlerdir, dört yönden. Sayıca çoğalma daha mütevazi kesimlerden gelen bir öğrenci kitlesi

yaratmıştır, orta sınıfın sıkıntısının cazibe alanındadırlar. Öğrenci yaşam koşulları marjinal olarak nitelenmektedir, nitekim 1968 hareketinin fikir babası olarak gösterilen Herbert Marcuse gelişmiş ülkelerde işçi sınıfının devrimci potansiyelini yitirdiğini, artık bu potansiyelin marjinal kesimlerde bulunduğunu ileri sürer (bir başka marjinal görülen kesim ABD'deki zencilerdir ve o sıralarda ülkede ırk çatışmaları yaşanmaktadır). Öğrenci sayısı öğrenim sonrası iyi konumlara göre çok daha hızlı artmaktadır, geçmişte yüksek öğretim iyi konuma ulaşmayı sağlarken artık sağlayamamaktadır, bu bakımdan öğrenciler açısından gelecek perspektifi Batı sosyalizminin geleneksel tabanı ücretli işçi sınıfına benzemeye başlamıştır. Diğer yönden bireysel patronların yerini alacak yeni bir managerial sınıf yönelimi taşımaktadırlar (o sıralar teknik-yapı ve planlama kavramları revaçtadır). Üçüncüsü sosyo-kültürel faktörlerdir, Batı toplumu savaş sonrasında refah ve tüketim toplumu düzeyine ulaşmıştır, uygarlık bunalımı başlamıştır, neo-kapitalist toplumun eleştirisi yapılmakta ve yeni yaşam tarzları aranmaktadır (nitekim 1968 öncesinde hippilik, beatniklik, cinsel devrim gibi akımlar gelişmişti, 1968 sonrasında topluluklar oluşturma moda olmuştur). Kuşaklar arası fark kısa sürede çok büyümüştür, eski kuşak biraz ilkel bulunmaktadır, ailenin nüfuzu zayıflamaktadır, gençler yaşlı egemenliğindeki topluma tepki duymaktadır.

Dördüncüsü eğitim sistemiyle ilgilidir. Öğrenci katılımına olanak vermeyen katı ve hiyerarşik bir sistem olarak eleştirilmektedir. Bazı avantajlara rağmen öğrenci yaşam koşulları iyi değildir. Öğrencilik süresi uzamaktadır, okullar arası farklar belirleyici olmaktadır (iyi konumlara iyi okullardan olanlar ulaşabilmektedir), klasik dallar okul sonrasında yeterli iş olanağı sağlayamamaktadır. Beşincisi siyasal etmenlerdir. Fransa'da 1958'de plebisiter bir şekilde iktidara gelen De Gaulle yönetimine tepki duyanlar az değildir, klasik sol (sosyalistler ve komünistler) dogmatik, yetersiz, hatta yozlaşmış görülmektedir, Batı emperyalizmi eleştirilmektedir (örneğin Vietnam savaşı aleyhtarı gösteriler). Dolayısıyla öğrenci hareketi içinde yeni sol, köktenci sol akımlar etkilidir. Komünist ülkelerde ve Üçüncü Dünya'da etmenler biraz daha farklıdır: ilkinde Sovyet egemenliğine tepki ve Batı yaşam tarzına ilgi etkili olur, ikincisinde geri sosyo-ekonomik yapı ve kültürel ortam, otoriter iktidar yapısı, dışa bağımlılık eleştiri hedefleridir. Gençlik hareketi gibi kadın hareketinden de sözetmek gerekir, onun kökleri 19. yüzyıl sonlarında oy hakkı ve eşitlik isteyen mobilizasyondadır, 1968 konjonktüründe de kadın özgürlüğünü savunan hareketler aktiftir.

İktidar çemberlerinde sivil iktidarlara alternatif olarak askeri sınıf hareketinden de sözedebiliriz. Geçmişte Avrupa'nın daha geri ülkelerinde ve Latin Amerika'da görülen bu hareket 1945 sonrası Üçüncü Dünya'da yaygınlaşır (bu arada Türkiye'de İttihat ve Terakki'de askeri sınıfın ağırlığı olduğunu hatırlatalım). Çoğu ülkede çok sayıda askeri darbe yaşanır, askerler iktidara el koyar, şiddetli ama kitlesel olmayan bir mobilize siyaset biçimidir. Bu hareketin etmenleri arasında askeri sınıfın iç bütünleşmesi ve sivil iktidarla uyumsuzluğu başta sayılır, geri ülkelere özgü iktidar boşluğu, sınıfsal etmenler (askeri sınıfın üst sınıflarla yakınlığı veya yeni bir bürokratik orta sınıf olarak çelişkisi), yabancı güçlerin etkisi ve daha başka faktörlerin yanısıra. Bazı ülkelerde dinsel sınıf hareketinden de sözedebiliriz, örneğin İran devriminde dinsel sınıfın yönlendirici rolü saptanır, bu da Şiilik'te ayrı bir dinsel organizasyonun olması, eskiden beri Şii dinsel sınıfının siyasal etkinliği ve rejimle çelişkisiyle açıklanır (Şii dinsel sınıf 19. yüzyıl ve sonrasındaki yabancı karşıtı ve monarşi karşıtı siyasal hareketlenmelerde de faaldi).

b) Diğerleri

Toplumsal kesimler içinde ilk grup sınıflar, sosyo-ekonomik kesimlerdi, bir dizisini gözden geçirdik. İkinci grup birincil ve kültürel kesimlerdir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde mobilize siyasetin önemli bir bölümü bu çerçevede cereyan etmektedir. Bir tanesi özellikle Afrika'daki kabilevi-etnik temelde hareketlerdir, Afrika ülkelerinde siyasal mücadelede bu faktör belirleyicidir, birçok savaş yaşanmıştır ve halen yaşanmaktadır. Bunun nedeni Afrika toplumlarının yapısında kabilevi-etnik bağlar ve bölünmelerin ağırlığıdır, segmante toplumlardır, aynı ülkede çok sayıda kabile, etni yaşamakta, çok sayıda dil konuşulmaktadır. Geçmişte sömürgecilerin uyguladığı böl-yönet politikası, çizdiği sınırlar da etkilidir. Bir diğeri ulusal-etnik temeldeki hareketlerdir, Ortadoğu'da ve Asya'da bu tür hareketler etkilidir, örneğin Kürt hareketi, Afganistan ve Pakistan'da farklı etnilerin hareketleri, Sri Lanka'da Tamil hareketi, vs. Azınlık etniler eşit haklar, özerklik ve bağımsızlık isteğiyle mobilize olabilmektedirler. Dinsel-mezhepsel hareketler bir başkasıdır, duruma göre diğer ikisiyle eklemlenir. Ortadoğu politikasında büyük ağırlığı vardır, Irak'taki iç savaşta Sünni ve Şii hareketleri oluşmuştur, geçmişte Lübnan iç savaşı Hıristiyan Maruni, Dürzi, Şii, Sünni hareketleri arasında cereyan etmişti. Asya ve Afrika'da da benzer hareketler görülür, Filipinler'in güneyinde Müslümanların, Sudan'ın güneyinde animistlerin hareketleri gibi. Din ayrıca bütünleştirici mobilizasyonlara da kaynaklık etmiştir, İran devrimi Şii İslam çevresinde bütünleşmiş kitlelerin eseriydi, son dönemde siyasal İslam dalgası birçok ülkeyi cazibe alanına almıştır, 2011'de Arap ülkelerindeki devrimlerde belirleyicidir.

Ulus bütünleştirici bir birincil bağdır, kabilevi-etnik, ulusal-etnik bölünmelerin ötesinde bu bütünlük temelinde ulusal hareketler ortaya çıkmıştır. Ulusal hareketler ideo-politik hareketlerin de bir türüdür, ulusçuluk ideolojisi çevresinde oluşmuştur. Yani ulusal hareketler iki eksenin bileştiği bir sosyo-politik harekettir (ancak bileşme salt onda yoktur). Tarihsel süreç içinde bir gözden geçirme yaptığımızda, 19. yüzyılda Amerika ve Avrupa ulusçulukları ilk dalgadır: Amerikan bağımsızlık savaşı ve onu izleyen Latin Amerika'da ulusal bağımsızlık hareketleri (tüm kıtada Bolivar, San Martin, Hidalgo gibi liderler önderliğinde güçlü bir ulusçu mobilizasyon yaşanır), Balkanlar'da Osmanlı egemenliğine karşı ulusal hareketler, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorluklarında ulusçu hareketler, İtalyan ve Alman ulusal birlik hareketleri. Bu dönemde parti örgütlenmeleri henüz pek oluşmadığından ulusal hareket daha informel yapıdaydı. 20. yüzyılda sömürgeci egemenliğe karşı ulusal hareketler dekolonizasyon sürecinde kendilerini etkin bir şekilde göstermişlerdir (Üçüncü Dünya'da ulusal hareketler oluşumu 19. yüzyıl sonlarında başlamıştır), daha sonra kurulan ulusal devletlerin temeli olmuşlardır. Tüm sömürge ve yarı-bağımlı Üçüncü Dünya ülkelerinde bu tür hareketlerden sözedebiliriz.

Mobilize politikanın kaynağı olan diğer ideo-politik hareketler nelerdir? 19. yüzyılda Avrupa çapında liberal parlamentarist, cumhuriyetçi radikal hareketler mobilize siyasetin vektörlerinden biridir, onlara karşı monarşist tutucu hareketler de oluşmuş, liberal parlamenter devrimler ve bazı ülkelerde iç savaşlar yaşanmıştır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren sosyalizm mobilize siyasetin yeni bir vektörü olarak belirmiş, 1848 devrimi ve Paris Komünü'nde, yüzyıl sonları işçi hareketi ve siyasal hareketliliğinde kendini göstermiştir. 20. yüzyılda sosyalist hareketin bölünmesi sonucunda oluşmuş komünist hareket mobilize siyasetin en önemli gücü olarak belirmiştir, özellikle devrim süreçlerinde.

Bir diğer mobilize siyaset odağı sağ kanatta faşizm olmuş ve iki savaş dönemine damgasını vurmuştur. Buna karşılık, anti-faşist hareket ortaya çıkmış, II. Dünya Savaşı yıllarında işgale karşı direnişte kendini göstermiştir. Üçüncü Dünya'da dekolonizasyon öncesinden itibaren ve sonrasında ulusal ve birincil mobilizasyonların yanısıra, komünizm, sosyalizm, sağ otoritarizm, otoriter rejimlere karşı demokratizm, gelenekçi tepkicilik, popülizm mobilize siyasetin vektörleri olarak gözükmüştür. 20. yüzyıl sonlarında komünist ülkelerde rejimin devrilmesiyle sonuçlanan post-komünist hareket etkili olmuştur, Üçüncü Dünya'da da eski ideolojik akımlara göre yeni demokratik hareketler ve partizan hareketler etkili olmaya başlamıştır. Buradaki vurgumuz mobilize siyaset sürecinde hangi ideo-politik akımların etkili olduğunu göstermektir. Bazı ideo-politik akımlar ise mobilize siyaset sürecinde daha az faaldir, pek gözükmez. Batı'da muhafazakarlık ve merkez-sağ, liberalizm, giderek sosyal-demokrasi öyledir. Gelişmekte olan ülkelerde de klasik sağ ve merkez partiler mobilize siyaset sürecinde daha az görülür, ama bu ülkelerde otoriter ve çatışmacı eğilimlerin gücü, demokrasi mücadelesi ve demokraside partizan çekişmeler tüm siyasal güçlerin mobilize siyaset süreçlerinde belirli bir ölçüde varlık göstermesine sebep olmaktadır.

3. DEVRİM SOSYOLOJİSİ

a) Devrim kavramı

Devrim kavramı iki düzlemde düşünülebilir. Biri yapısal değişim ya da sistem değişimidir, bir sistemden ötekine geçiş olgusu ve sürecini belirtir. Sistem değişimi de iki yönlü düşünülür: biri siyasal düzen değişimidir, bu da rejim değişimini ve yönetici sınıf değişimini içerir (ancak sistem içi yönetici değişimi değildir, eski yönetici sınıfın egemenliğinin bir bütün olarak değişimi anlamına gelir); diğeri sosyo-ekonomik düzen değişimidir, eski sisteme özgü sosyo-ekonomik ilişkiler yapısı değişir ve tekno-ekonomik düzeyde de dönüşüm yaşanır (ekonomik gelişme), bunu toplumsal-kültürel ilişkilerdeki dönüşüm tamamlar.

Somut bir örnek verirsek, Fransız devrimi ve onu izleyen 19. yüzyıl devrimleri birçok ülkede eski monarşik ve aristokratik yönetici sınıfın mutlak egemenliğini sona erdirmiştir (çoğu ülkede daha ılımlı bir egemenliği sarsma, Fransa'da olduğu gibi bazılarında ise devirme sözkonusudur) ve yerine burjuva, burjuva-aristokrat bileşimi elitlerin yönetimini getirmiştir, mutlakçı monarşik rejim yerine anayasal parlamenter, halk katılımlı ve demokratikleşen bir rejim kurulmuştur. Sosyo-ekonomik planda feodal ilişkileri çözen köktenci reformlar yapılmış, kapitalist gelişme ve sanayi devrimi hız kazanmış, dinsel, örfi ve toplulukçu geleneksel ilişkiler gerilemiş ve çözülmüştür.

Burada da sistem değişiminin iki yönü arasında hangisinin vurgulanacağı problemi ortaya çıkar, sosyo-ekonomik düzen değişimi genellikle uzun vadelidir, devrim daha çok siyasal bir olgudur, devrimden sözedebilmek için kökten bir siyasal düzen (yani yönetici sınıf ve rejim) değişimi gerekir. Ama devrimi izleyen dönüşüm sürecinde eski sosyo-ekonomik düzende kökten değişimler gerçekleşmesi de gerekli görülür (bu noktada da ne ölçüde kökten problemi ortaya çıkar, birçok devrim

olarak adlandırılan dönüşüm sosyo-ekonomik yapının temel özelliklerini tümüyle değiştirmeden ama bazı önemli değişimler de getirerek siyasal yönetim ve rejim değişimi geeçekleştirmiştir).

Diğer düzlem kısa ve orta vadeli, çatışmalı, kökten bir dönüşüm ve alt-üst oluş niteliğindeki sosyo-politik süreçtir. Bu süreç yapısal devrimin şu ya da bu uzunlukta bir devresidir, başlatıcı, arada ve sonuçlandırıcı olarak gerçekleşebilir. Devrim denilince yapısal dönüşümden çok bu sosyo-politik süreç anlaşılır. Üç tanımlayıcı unsuru vardır bu sürecin: kısa devrede denge bozulması ve ani kopma, kökten sistemik dönüşümler, şiddetli ortam-kitlesel mobilizasyon-ideolojiklik. Açımlayalım.

Orta ve kısa devrede denge bozulması ve ani kopma çoğu zaman konjoktürel bir bozulmayla ilgilidir, yapısal sorunlar bu bozulmayla su yüzüne vurur. Bu devrede hem şiddetli bir ortam yaşanır (patlama, çatışma, mobilizasyon) hem de kökten sistemik değişimler gerçekleştirilir (sonra çatışma ve mobilizasyon azalır ve biter, değişimler yavaşlayarak sürer). Görüldüğü gibi orta ve kısa vadedeki kopma diğer iki ögeyi içermektedir. İkinci öge olan kökten sistemik dönüşümler üç düzeyde gerçekleşir: birincisi siyasal yönetici sınıfın değişimi, bir karşı-elitin ya da yeni bir elitin iktidara gelmesidir (ama eski elitle bileşimler olabilir), bu değişim çoğu zaman bir sınıfsal egemenlik değişimini de yansıtır; ikincisi siyasal rejim değişimidir, bu değişim eski sistemin meşruluğunun yadsınması ve yeni bir meşruluk formülü temelinde gerçekleşir; üçüncüsü sosyal ve ekonomik reformlarla eski düzenin değiştirilmeye başlanmasıdır (kültürel sistem de koşut olarak değişmeye başlar).

Üçüncü ögenin birinci yönü devrimsel sürecin en azından kısa vadede ama çoğu zaman orta vadede, şiddetli ve çatışmalı bir süreç, silahlı ve kanlı bir ortam olmasıdır (ancak bazı devrimler daha az şiddetlidir, teorik olarak barışçıl devrim olasılığından da sözedilir). İkinci yönü devrim sürecinin kitlevi olmasıdır, devrim bazı karşı-elitlerce yönetilir, ama kitleye dayanılarak, kitle mobilize edilerek. Bu kitle varolan sistemde altık, kısıtlanmış, mağdur kesimlerdir, devrim tipine göre mobilize kitle içindeki ağırlıklar değişir: köylüler, işçi sınıfı, hoşnutsuz orta tabakalar, birincil topluluklar…Devrim sürecinde kitle katılımında büyük artış yaşanır, tüm toplum etkilenir. Nelerin aleyhinedir bu artış? Sistemin durağan halindeki katılım azlığı, mobilizasyon yokluğu veya azlığı, kitlenin bağımlılıkları aleyhine. Kitle mobilizasyonu değişik unsurlar içerir: patlama, otoritelere karşı protestolar ve eski sistemin simgelerine saldırılar, kitle gösterileri, kitle örgütlenmeleri, askeri örgütlenmeler, kitlenin katıldığı siyasal tartışmalar, yeni temsili organlar ve tabanda demokrasi deneyimleri, saldırılar ve çarpışmalar…Üçüncü yön devrim sürecinin ideolojikliğidir. Eski sistemin yadsınması ve değiştirilmesi meşruluk kaynağı olarak ve kitleyi mobilize edici olarak güçlü bir ideolojik destek gerektirir. İdeolojinin temsilcisi örgütler oluşur ve kitle tarafından izlenir. İdeoloji şu ögeleri içerir: eski sistemin eleştirisi ve meşruluğunun reddi, yeni meşruluk formülü, ideal bir sistem vaadi ve ona ilişkin beklentiler, kitleyi coşturucu ve harekete geçirici söylem, eski simgesel düzenin, değerler sisteminin, normların değiştirilmesi ve yenilerinin getirilmesi…Devrimi sosyo-psikolojik bir süreç olarak da düşünmeliyiz, özellikle kitle psikolojisinin çığ efektinin geçerli olduğu bir ortam olarak…

Devrimin öncüllerini üç düzeyde düşünebiliriz. Birinci düzey uzun erimli yapısal dönüşümlerdir (tekno-ekonomik, sosyo-ekonomik ve sınıfsal, siyasal, ideo-kültürel ki bunun bir unsuru da

devrimci ideolojidir). Tipik örnek Yeniçağ'da Batı feodal sistemi içinde belirtilen alanlarda yaşanan değişimlerdir. İkinci düzey konjonktürdür, devrim-öncesi konjonktürde çevre koşullarında ani değişimler yaşanır (kriz, savaş, yükleri arttıran politikalar gibi). Aynı zamanda devrim mevcut sistemde çatışmacı yönde bir gelişmenin ürünüdür (üçüncü düzey). Toplumsal bölünmeler (özellikle sınıfsal ve siyasal bölünmeler), bu temelde ortaya çıkan bölüşüm problemleri, kültürel ve siyasal uyumsuzluklar çatışmanın altyapısıdır. Devrim öncesinde çatışmacı bir mecraya girilir, siyasal sistemin barışçıl yeniden-üretim mekanizmaları tıkanır: meşruluk kaybı sonucunda çatışmalarda artış, kitlevi karışma ve katılımda kritik eşiğin aşılması, devletin ve yönetici sınıfın toplum üzerinde egemenliğinin sarsılması. Devrim çatışmalı bir süreç olarak cereyan eder: toplumsal ve siyasal çatışmaların dışavurumu ve belirginleşmesi, yeni çatışmaların türemesi (bu arada devrimci kanadın kendi içindeki çatışmalar).

Devrim teorileri arasında en ünlüsü marksist devrim teorisidir. Marksizm evrim ve devrim kavramları üzerinde odaklanmış bir tarih ve toplum teorisidir, aynı zamanda devrimci bir siyasal akım olarak sosyalist devrim projesine sahiptir. Marksist devrim kavramı üç boyutludur: bir üretim tarzı değişimidir (feodalizmden kapitalizme, kapitalizmden sosyalizme geçilir, özellikle sosyal üretim ilişkileri değişir, değiştirilir), bir sınıfsal egemenlik değişimidir (burjuva devriminden sonra burjuvazi, sosyalist devrimden sonra proletarya yeni egemen sınıf olur), bir siyasal ve ideolojik üstyapı değişimidir. Devrim öncesi ve sonrasıyla dinamik bir süreçtir. Devrim öncesinde bir dizi dönüşüm yaşanır, bu dönüşümler sistemin iç çelişkilerini arttırır, bu da devrimi getirir: üretici güçlerde ilerlemeler, üretim ilişkilerinde dönüşümler, ama üretici güçler ve üretim ilişkilerinde gelişmeyi mevcut sistem kısıtlar; yeni bir sınıfın yükselişi (burjuvazi veya proletarya gibi), sistem içinde konumlar elde etmesi ama egemen olamaması (dolayısıyla kendi sınıfsal egemenliğini kurma ve bu sayede üretim ilişkilerini değiştirme isteğine sahip olması); yeni fikir sistemleri ve ideo-kültürel dönüşüm, yeni siyasal akımlar ve bunların kitleyi etkilemesi (bunun da devrimci mobilizasyon olasılığını arttırması). Devrimle birlikte ve devrim sonrasında bir dizi dönüşüm yaşanır: siyasal üstyapıda egemen olan sınıf ve siyasal üstyapının organizasyonu değişir; devrim sürecinde ve sonrasında yeni egemen sınıf üretim ilişkilerini değiştirir (sosyal devrim), böylece gelişmenin önündeki engeller kalkar, üretici güçler serbestçe gelişme imkanı bulur; ideo-kültürel hegemonya değişir ve siyasal organizasyondaki dönüşüm tamamlanır. Kısacası bütün alanlarda devrim-öncesinde başlamış kısıtlı dönüşüm köklü bir dönüşümle sonuçlanır, sistem temelinden değişir.

Devrimi diğer toplumsal-siyasal değişimlerden ayırmak için dört kriter kullanılabilir. Birincisi devrim toplumların tarihsel gelişim sürecinde ileriye doğru gidiş niteliğinde bir dönüşüm, ileriye doğru gidişte yoğun değişim momentidir (bu sayede toplum tıkanıklıklarını aşıp ileriye doğru evrimini rahatça, hızla yaşayabilir). İleriye doğru gidiş niteliğinde dönüşüm kavramı yapısal değişim anlamında devrime tekabül eder, evrimsel ileri doğru gidişi olanaklı kılan, hızlandıran değişim momenti kavramı ise sosyo-politik süreç anlamında devrime. İleriye doğru gidiş niteliğinde olmayan dönüşümler devrim sayılamaz, fakat bu noktada bir sorun vardır: dönüşümün ileriye doğru olup olmadığını nasıl saptayacağız. İkincisi ileriye doğru gidiş niteliğinde olsa bile tüm dönüşümleri devrim olarak niteleyemeyiz. Sistem-içi, kısmi, biçimsel değişimler değil, sistemi köklü bir şekilde değiştiren dönüşümler devrim olarak nitelenir; daha öteye sistemin eski yapısını değiştiren uzun

vadeli dönüşümler de devrim değil evrim olarak adlandırılır. Üçüncüsü iki tür köklü değişim ayırdedilir: biri devrim sürecinde orta ve kısa devredeki kopmadır (sosyo-politik süreç), diğeri devrim sonrası yapısal değişim süreci olup orta ve uzun vadelidir (tüm düzeylerde gerçekleşir). Dördüncüsü devrim sistemde kritik sınırları aşan denge bozulmasına tekabül eder, işlerin çatışmalı mecraya dökülmesi demektir, öyle ki 'devrimsel süreç=şiddet' imajı vardır.

Devrimle reform, karşı-devrim ve darbe farklılaştırılır. Devrim sistemin tümüyle, kökten değişimidir (sosyo-ekonomik, sınıfsal-elitsel, siyasal ve diğer düzeylerde). Reform ise sistemde kısmi düzeltmeler, değişimlerdir, ama biçimsel değişmelerden daha ilerdedir, ayrıca reformlar kümülasyonu devrimsel bir dönüşüme eşdeğer olabilir ve devrim sonrasında gerçekleştirilen birçok dönüşüm reform olarak adlandırılır. Devrim çatışmalı ve şiddetli bir süreçtir, reformsa çatışmalar içerse dahi görece barışçıl bir süreçtir. Fakat her zaman devrimle reformu birbirinden ayırmak kolay değildir, örneğin Üçüncü Dünya'daki ulusal devrimler reformcu süreçler olarak da adlandırılabilmektedir.

Devrim eski sistemi ileriye doğru değiştirir, değiştirmeyi amaçlar, karşı-devrim ise eski sistemi korumak için yapılır, bazı hallerde öncesine göre geriye gidiş özelliği de taşır. Devrimle karşı-devrim arasındaki benzerlik özellikle şiddete dayalı iktidar değişikliği, çoğu zaman anti-demokratik metotlara başvurulmasıdır. Bazı karşı-devrimler devrim gibi mobilize ve kitleseldir (faşizm örneğin), karşı-devrimler de bazı alanlarda sistemik, önemli değişimler getirebilir, dolayısıyla bazı karşı-devrimleri devrim olarak nitelemek sözkonusu olabilir. Karşı-devrim olarak adlandırılan üç tipik süreç liberal parlamenter devrimler sonrasında restorasyonlar, faşizm ve Üçüncü Dünya'da sağ otoriter rejimlerdir.

Devrim kitlesel bir mobilizasyonun sonucudur ve ardından sistemik dönüşüm getirir, darbe dar bir grubun müdahalesidir (askeri darbe, bir grubun putsch'ü gibi) ve ardından tümel bir sistemik dönüşüm değil kısmi dönüşümler (reform) veya geri dönüşler, konsolidasyonlar (tutucu darbe) getirir. Devrimle darbe arasındaki benzerlik şiddet kullanımındadır. Ayrıca devrim-darbe bileşimleri olabilir, çünkü darbelerin de arkasında kitle mobilizasyonları olabilmekte ve sistemik reformlar yapabilmektedirler. Örneğin Üçüncü Dünya'da sosyalizmler.

Bir başka ayırım aşağıdan devrimle yukardan devrim arasındadır. Her ikisinde de yapısal, sistemik dönüşümler gerçekleştirilir, ama aşağıdan devrimde alt sınıflar ve/veya sistem içinde gelişen yeni orta sınıflar iktidarı ele geçirir, yukardan devrimde eski sistemin egemen grupları sistemde değişikliklere giderler veya sistem içinde estabishment'in orta ve alt kademeleri iktidarı ele geçirip sistemde değişiklikler gerçekleştirirler (bu süreçte yeni orta sınıflarla ittifak kurabilirler). Aşağıdan devrimde kitle mobilizasyonu devrimin temelidir ve şiddet dozu daha yüksektir, yukardan devrimde ise kitle mobilizasyonu sınırlıdır, belirleyici olan yukardan girişimlerdir ve şiddet dozu genellikle daha azdır. Aşağıdan devrimde sistemik dönüşümler köktendir: sosyo-ekonomik reformlar ağırlıktadır ve köklüdür, siyasal rejim kökten değişir (örneğin liberal parlamenter devrim sonrasında cumhuriyet ve demokrasi kurulur). Yukardan devrimde ise sistemik dönüşümler daha reformcudur: sosyo-ekonomik sistemde eski egemen sınıfların konumunu fazla sarsmadan tedrici reformlar

yapılır, siyasal rejimde ara formüller bulunur (örneğin cumhuriyetçi demokrasi değil de anayasal parlamenter monarşi).

Devrimleri tarihsel olarak şu ana kategorilerde düşünebiliriz: geleneksel toplumlarda devrimler (yeni tarihsel çağları açan neolitik devrim, monarşik devlet devrimi, Ortaçağ dinsel ve feodal devrimi ve bu büyük tarihsel dönüşümlerin yanısıra bir dizi devrimsel sarsıntı), moderniteye geçiş devrimi (Yeniçağ, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıldaki büyük dönüşümler ve devrimsel sarsıntılar), modern çağı kaplayan sosyo-politik devrimler (liberal parlamenter devrimler, ulusal ve modernleşmeci devrimler, sosyalist-komünist devrimler, demokratik devrimler, ayrıca tutucu-gelenekçi devrimlerden de sözedilir).

b) Devrimlerin etmenleri, aktörleri, sonuçları

Devrimlerin etmeni olarak sayılan bir dizi etmen vardır, kısa bir gözden geçirme yapalım.

1)Varolan sistemin iç çelişkileri, toplum açısından oluşturduğu yük yapısal bir faktördür. Bunun bir boyutu sömürgen ekonomik sistem, sınıf ve statü farkları, özellikle bu farkların ileri düzeye varması, yoksulluğun ağırlığıdır (feodalizm, kapitalizm, emperyalizm ve azgelişmişlik bu açıdan eleştirilen sistemlerdir). Siyasal düzeyde sistemin ve yönetimin baskıcılığı, anti-demokratik bir rejimin varlığı etkilidir (bu açıdan mutlakçı monarşi, otoritarizm, totalitarizm ve devletçilik eleştiri hedefleridir), aynı zamanda siyasal egemenliğin topluma, kitleye dışsallığı da etkilidir (sınıfsal dışsalık gibi devlet-halk kopukluğu da).

2)Yapısal dönüşüm etkisi, dış çevre etkisi ikinci önemli kategoridir. Yapısal değişikliğin, çevredeki değişimin eski yapıları dönüştürmesi, bozması, beklentileri yükseltmesi ve kabul edilebilir olmaktan çıkarması (kitlenin eski koşulları kaldıramaz oluşu), sistemin sorunlarının, çelişkilerinin yapısal değişiklik, çevredeki değişim sonucunda artması şeklinde kendini gösterir. Modern çağda yapısal dönüşüm büyük ölçüde geleneksel sistemden modern sisteme geçiş sürecini kapsar, onun da değişik türleri vardır (Batı'nın erken gelişmesi, Doğu'nun geç gelişmesi, Üçüncü Dünya'nın dış dinamikli gelişmesi, azgelişmişliğin gelişmesi, orta derecede gelişme gibi).

3)Üçüncü kategori sistemde bazı kritik eşiklerin aşılmasıdır (daha çok yapısal dönüşüm süreçlerinde, ama görece durağan hallerde de olabilir). Biri yabancı işgali ve müdahalesidir. Diğeri çevrede önemli, devrimci değişimlerin olması, bunların sürükleyici etkisidir. Bir başkası aşırı yük ve ilave basınç etkisidir. Bir ötekisi sistemin meşruluk bunalımı içine girmesidir. Keza eşdeğerler sisteminde ve simgesel düzende bozulmalar, değişmeler olması da. Bu kapsamda beklentilerin yükselmesi (bu arada millenarist beklentilerin belirmesi), göreli yoksunluk duygusu ve statü düşüşü, eşitsiz gelişmeler ve bozulan değerler dağılımı belirtilebilir. Konjonktürel bir kriz devrimi başlatıcı (detonatör) bir etmen olabilir. Aynı zamanda sabit olarak sistemde veya yapısal değişim içindeki sistemde kronik bir kriz hali varsa devrimci gelişme olasılığı artar.

4)Dördüncü kategori olarak anti-sistem iradi faktörün güç kazanması belirtilebilir: karşı-elitlerin ortaya çıkması ve sistemi sorgulaması, yönlendirici siyasal örgütlerin oluşması ve kitleye sistem

karşıtı bilinç verilmesi, sisteme karşı çıkan yeni fikirlerin yayılması ve ideo-kültürel hegemonya sisteminde değişme olması.

5)Devrimlerin etmenlerini yapısal ve konjonktürel etmenler şeklinde bir ayırıma tabi tutarak da inceleyebiliriz. Belirtilen dört eksende konjonktürel gelişmeler devrimci bir kopmayı getirebilir, devrimci kopma için elverişli bir ortam oluşturabilir. Yapısal etmenlerin ise devrime gidiş açısından daha elverişli veya daha elverişsiz olması ayırımı yapılabilir. Devrimlerin hem yapısal hem konjonktürel etmenlerini düzeylere göre de inceleyebiliriz: ekonomik, sosyal ve sınıfsal, siyasal, toplumsal ve kültürel.

6)Etmenleri ayrıca somut devrimlere göre düşünmek gerekir, çünkü somut devrimine göre etmenler değişebilir, farklı şekillenmeler ve kombinasyonlar ortaya çıkar.

Bir diğer analiz ekseni devrimlerin aktörleridir, bunlar karşı-elitler, sınıflar ve genel anlamda halk ve kitle diye bir ayırıma gidilerek üç düzeyde incelenebilir: hangi karşı-elitler yönlendirici oldu, hangi sınıflara dayanıldı, halktan veya kitleden nasıl ve ne kadar destek gördü şeklinde. Bir başka analiz ekseni devrimlerin başarısıyla ilgilidir. Başarılarının neler olduğu üzerinde durulduğu gibi, devrimlerin başarısızlıkları da bazı ana temalarda odaklandırılır: şiddete ve anti-demokratik bir yönetime, diktatörlüğe yol açması, sistemik dönüşümlerin amaca ulaşamaması, hatta eskisi gibi, eskisinden kötü olması.

4. TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE DEVRİMLER

a) Geleneksel çağlarda devrimler

Geleneksel çağlarda devrimlerin ilk tipi olarak, çağ değişimi niteliğindeki büyük dönüşümleri ele alacağız, marksizmdeki üretim tarzı değişimi anlamında devrimle benzeştirilebilir. Bu büyük dönüşümler tekno-ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal tüm alanları kapsayıcıdır. Birincisi geleneksel çağlar öncesindeki ama ona temel oluşturan neolitik devrimdir, insan ve hayvan gücüne, tarımsal üretime dayalı bir tekno-ekonomik yapının, köy ve kent oluşumuyla belirlenen bir sosyal organizasyonun, ilkel dinlerle tanımlanan bir kültürel yapının, toplulukçu veya kabilevi bir siyasal organizasyonun oluşumuyla tanımlanır. Literatürde neolitik devrim terimi kullanılır, buna karşılık neolitik ilkel toplumdan geleneksel devletsel topluma geçiş için devrim terimi kullanılmaz. Çağ açan büyük bir dönüşüm olduğu için bunu da devrim diye adlandıracak, geleneksel devletsel devrim diyeceğiz. Siyasal planda baskıcı yapıdaki geleneksel hükümdarlık devletlerinin oluşumuyla, sosyal planda keskin sınıfsal farklılaşmayla (bir yanda aristokratik ve bürokratik bir üst sınıf, diğer yanda teba konumundaki bağımlı bir köylü kitlesi şeklinde bir farklılaşmayla), dinsel ve örfi bir kültürün (geleneksel kültür denilen) kökleşmesiyle tanımlanır, tekno-ekonomik planda ise neolitik yapı evrimleşir. Bu büyük dönüşüm önce Ortadoğu'da İÖ 3000'lerde başlamış, onu Asya toplumları izlemiştir. Yine devrim terimi pek kullanılmayan üçüncü bir büyük dönüşüm Akdeniz havzası çevresinde yaşanan Antik devrimdir. Genel geleneksel çerçeve içinde kalmakla birlikte, ekonomik ve sosyal planda ticari gelişmesi ve köleciliğiyle, kültürel planda düşünsel ileriliğiyle, siyasal planda

genel hükümdarlık modelini aşan site-devlet demokrasisi, rejimler demeti ve Roma emperyal düzeniyle farklılaşır.

Dördüncü büyük dönüşüm için de bazılarınca devrim terimi kullanılır: Ortaçağ devrimi. Bu devrimin birinci tanımlayıcı ögesi geniş kitleleri kapsayan tektanrılı dinlerin yayılmasıdır, ikinci tanımlayıcı ögesi altüst oluş getiren büyük göç ve askeri yayılma dalgalarıdır (Avrupa'da kavimler göçü, Ortadoğu'da İslam yayılması, ardından Türk ve Moğol yayılması), üçüncü tanımlayıcı ögesi ise Antik düzenin yerini alan yeni bir sosyo-ekonomik ve siyasal düzenin ortaya çıkışıdır, bu düzen Avrupa'da feodalitedir, İslam toplumlarında ise daha devletçi bir feodalite (Ortaçağ, Antik farklılığa göre bağımlı köylü toplumu özelliği ve hükümdarlık-monarşi yönetimiyle genel geleneksel sisteme daha uygundur, ama İÖ yıllara göre epeyce ilerleme de vardır ve bu yapı modern çağa geçiş potansiyalitesi gösterir). Tek bir Ortaçağ devrimi terimi yerine Avrupa ve İslam toplumlarını ayırdederek iki devrimden de sözedebiliriz. Antik devrim ve Ortaçağ devrimi Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa bölgesiyle ilgilidir, en azından Asya'da bunların koşutları aranabilir ama Asya ve diğer bölgeler için tarihsel süreklilik saptaması da yapılmaktadır.

Geleneksel çağlarda aynı zamanda, sosyo-politik planda geniş çaplı mobilizasyon ve kökten dönüşüm anlamında devrimler, devrimci hareketler saptanır. Bir tipi dar anlamda devrim olarak nitelenen, mevcut egemen güçlere ve devletlere karşı popüler (ya da alt ve orta katmanlara dayanan) hareketlerdir. Bunlar bazan siyasal düzende değişime neden olurlar, çoğu zaman da başarısızlığa uğrarlar. Biri bağımlı ve teba konumdaki köylülerin isyanlarıdır (geleneksel toplumlar büyük ölçüde köylü toplumudurlar). Çin eskiden beri köylü isyanları geleneğiyle tanınır, Ortaçağ Avrupası'nın feodal düzeni içinde bazı köylü isyanları yaşanmıştır, bu tür isyanlar İslam toplumlarında (örneğin Abbasiler'de) ve başka toplumlarda da görülmüştür. Ağır vergilere karşı, toprak isteğiyle, baskı ve zulüme karşı patlak vermişlerdir, sıkca da dinsel isyanlarla ve devlet yönetiminde değişiklik getiren hareketlerle eklemlenmişlerdir. Bir başkası Antik çağdaki popüler hareketlerdir, köle isyanları bir türüdür (Roma'da Spartacus isyanı gibi), diğer türüyse pleb (kentsel ve kırsal yerli halk) hareketleridir ve önemli siyasal değişimlere kaynaklık etmişlerdir (Eski Yunan'da Solon ve Pisistrat reformizmi ve ardından demokrasiye geçişle sonuçlanmıştır, Roma'da cumhuriyetin kurulmasına varmış, cumhuriyet döneminde siyasal çatışmalara kaynaklık etmiştir, önemli bir örnek de toprak reformu gerçekleştirmek isteyen Gracchus kardeşler hareketidir). Üçüncü olarak kentsel alt ve orta katmanların mobilizasyonlarını belirtebiliriz, Ortaçağ Avrupası'nda kentsel özerklik talebiyle ortaya çıkan ve bunu gerçekleştiren, daha çok burjuvaziden kaynaklanmış komünalist hareket biridir, diğeri ise kentsel alt katmanların isyanlarıdır. Dördüncü olarak göçebe halkların isyanlarını belirtebiliriz, Anadolu'da Türk yerleşmesinden sonra patlak veren isyanlar (örneğin Babalılar isyanı) göçebe halkın devletsel yönetimle uyumsuzluğuyla açıklanır (maddi yük ve kültürel fark uyumsuzluğun iki eksenidir).

İkinci tip dinsel mobilizasyonlardır, geleneksel çağlarda birçok yeni dinsel akım başlarda popüler kitlelerden destek bularak gelişmiştir, mevcut düzen ve yönetimlere karşı popüler hareketlerin büyükçe bir kısmı dinsel temalara ve meşruiyete başvurmaktaydı. Ama dinsel mobilizasyonların tek temeli popüler kitleler değildi, egemen çevreler ve devletlere de dayanabiliyor ve yeni devletsel

oluşumlara kaynaklık edebiliyorlardı. Bu ikinci tip içinde değişik türler ayırdedebiliriz. Biri büyük dinlerin ortaya çıkış ve yayılma dalgalarıdır, çoğu zaman önce popüler bir destek bulmuş, sonra üst katmanlara da yayılmış, düzen değişimiyle sonuçlanmışlardır. Hıristiyanlığın ve İslam'ın yayılması böyle olmuştur, daha önce bu iki büyük dini Ortaçağ devrimi içinde konumlandırmıştık. Asyatik dinlerin yayılmasını da devrimci bir dönüşüm olarak niteleyebiliriz: Çin'de Konfüçyüsçülüğün benimsenmesi (Konfüçyüsçü devrim terimi de kullanılır), Budizmin tüm Asya'da hem popüler kitlelere hem egemen çevrelerde yayılması, Manikeizmin uluslararası yayılması gibi. Diğeri belirli bir din içinde mezhep ayrılıklarıdır, bunda egemen çevrelerin mevcut yönetime muhalif kısmının tepkisi ve popüler destek bir arada görülür, egemen mezhebin ve ona bağlı yönetici sınıfın meşruiyeti sorgulanır. İslam'da Sünni mezhebin hakimiyetine karşı Şii ve Harici tepkiciliği klasik örnektir, Hıristiyanlık'ta barbar kavimlerce benimsenen Ariusçuluk mezhebi bastırılmıştır, Doğu'da mezhep çatışmaları kilise-devlet çelişkisi ve yerel özerklik istekleriyle açıklanır, Ortodoks ayrılığı ise Doğulu yönetici çevrelerin Batı Katolisizmine karşı özerkliğini koruma kaygısıyla. Üçüncüsü belirli dinsel akım ve tarikatların kitlesel yayılma göstermesi ve popüler tepkilere kaynaklık etmesidir. Birçok popüler isyan hakiki dinsel meşruiyet adına mevcut yönetimlerin baskıcılığına, adaletsizliğine karşı çıkmıştır. İslam'da Batıni akımlar böyle değerlendirilir, Abbasi devrinde Karmati hareketi, Haşşaşinler önemli örneklerdir, Anadolu'daki isyanlar da bu kapsamda düşünülür (sözünü ettiğimiz Babalılar isyanı, Şeyh Bedreddin ve Pir Sultan isyanları gibi, genel olarak Kızılbaş isyancılığından sözedilir). Hıristiyanlık'ta Orta Ortaçağ'dan itibaren gelişen tarikatlarda yoksul kitleleri savunma ve onlara dayanma eğilimi vardır, isyanlarda dinsel gerekçelere başvurulmuştur (en ünlü örnek Jan Hus isyanıdır).

Üçüncü tip devletsel sistemdeki ciddi gerilimler ve önemli değişimlerin devrim ya da devrimci hareket olarak nitelenmesidir. Bu çerçevede bir tür yeni bir devlet kurulması veya hanedan değişimi olmasıdır. Bu süreç devrimsel denilen bir sarsıntıyla gerçekleşir, egemen güçler arasındaki bütünleşme ve mücadelelerin sonucudur esas ama popüler katılımlar da olabilir. Örneğin Kemal Tahir Devlet Ana romanında Osmanlı devletinin kuruluşunu devrimsel bir süreç gibi değerlendirir. Cumhuriyet içindeki iktidar mücadelelerinin sonucunda Roma imparatorluğunun kurulması, kavimler göçü ardından Avrupa devletlerinin kurulması, Çin'de Han hanedanıyla birlikte merkezi devletin yerleşmesi ve daha başka devlet kuruluş örnekleri devrim olarak nitelenebilir. Önemli hanedan değişimleri de devrim diye adlandırılabilmektedir, örneğin Karolenj devrimi ve Abbasi devrimi adlarında İngilizce iki kitap vardır (iki imparatorluk birbirine çağdaştır da). Çin'de hanedan değişimleri verilen göksel yetkinin (mandat du ciel) geri alınması olarak nitelenirdi. Bunlara daha birçok örnek verebiliriz, genellikle bu tür değişimler iktidar çatışmaları, savaşlar, isyanlarla bezeli bir süreç içinde gerçekleşir. İkinci bir tür egemen sınıf ve devlet içinde sert iktidar mücadelelerinin cereyan etmesi, bunun yönetim değişimleriyle sonuçlanmasıdır. Üçüncü bir tür yerel egemen güçlerin merkeze karşı isyanları, bazan ayrılmalarıdır. Dördüncü bir tür ise popüler isyanlarla kesişen egemen sınıf kesimlerinin isyanlarıdır (küçük soylular, hassa orduları gibi).

Dördüncü tip emperyal genişlemeyle ilgilidir. Bazı devlet ve toplulukların hızlı bir yayılma gerçekleştirip emperyal devletler kurması da devrim olarak nitelenebilmektedir. Bu açıdan örneğin bir Helen, Roma, İran, Çin emperyal devrimlerinden sözedebiliriz. İslam'ın yayılması da emperyal bir

yapı yaratmıştır, önce Emeviler, sonra Abbasiler'le. Moğol yayılmasını da böyle addedebiliriz, Cengiz han devrimi denebilir mesela. Keza Türk-İslam devletlerinin, özellikle Osmanlı'nın yayılmasını da, örneğin Osmanlı'nın Balkanlar'da gerçekleştirdiği devrimden sözedilir çünkü eski yapılarda kökten bir dönüşüm getirmiştir. Diğer yönden yabancı imparatorlukların egemenliği altındaki topraklarda halkların ve elitlerin isyanları da devrimci bir reaksiyon olarak değerlendirilebilir, bazan yabancı egemenliğinden kurtuluşla sonuçlanmışlardır (bunlar hakkında proto-ulusçuluktan da sözedilir). Eski Yunan'da ulusal birlik sağlanarak Perslere karşı direniş, Makedon egemenliğine karşı direniş, Anadolu'da ve başka bölgelerde Roma egemenliğine karşı direniş (Pontoslu Mitridates'in direnişi örneğin), Çin'de Moğol Yuan hanedanının yıkılıp yerli Ming hanedanının kurulması, çeşitli Asya halklarının Çin egemenliğine karşı direnişleri, Hindistan'da kuzeyden gelen istilalara karşı direniş, ilk İslam imparatorluklarına karşı yerli halkların direnişi (mawaliler, Mağrip ve İspanya) ve daha birçoğu erken ulusçu devrimci mobilizasyonlar olarak nitelenebilir.

b) Modern çağa geçiş sürecinde Yeniçağ devrimleri

Modern çağa geçiş Yeniçağ'da başlar ve neolitik çağdan beri yaşanan en büyük dönüşüm olarak nitelenir, çünkü 5000 yıllık geleneksel çağdan modern çağa geçiş başlamıştır, özgül olarak Avrupa'da 1000 yıllık feodal düzen çözülmektedir. Bu büyük dönüşüm bir yönüyle teknik, ekonomik ve sosyaldir: modern teknolojiye geçiş başlar, parasal ekonomi yayılır ve fiyat devrimi yaşanır, feodalite çözülürken kapitalizm gelişmekte, aristokrasi karşısında burjuvazi güçlenmektedir. Diğer yönüyle kültüreldir: Rönesans'la şimdiye kadar görülmemiş bir kültürel atılım yaşanır, geleneksel zihniyet değişmektedir, Reform ise dinsel alanda kökten bir değişim başlatmıştır. Bir başka yönüyle siyasaldır: feodal ademi-merkeziyetçi düzen merkezi monarşilerin yerleşmesiyle gerilemiş ve modern devlete geçiş başlamıştır, bu geçişin daha önemli bir yönü feodal ve monarşik düzene karşı anayasal parlamenter, halk katılımına dayalı, iktidarın sınırlandığı bir siyasal düzeni savunan hareketlerin başarısıdır. Yeniçağ içinde İngiliz devrimi, sonunda Amerikan ve Fransız devrimleri bu yeni düzeni başlatacaklardır. Nihayet Batı dünya çapında ticari ve sömürgeci bir yayılmaya girişmiştir, dolayısıyla Batı'da başlamış olan dönüşüm dünya çapında etkili olmaktadır. Bu temelde bir dünya sistemi oluşur, bu sistem içinde Batı gelişir ve dünya çapında egemenlik potansiyeli gösterirken Amerika sömürgeleşmiştir, Asya ve Ortadoğu imparatorlukları görece durağandır, bunlar ve Afrika Batı girişinin basıncı altındadır.

Büyük dönüşümün belirlediği genel bağlam içinde siyasal devrimler de yaşanır. İlk gerçekleşeni 16. yüzyıldaki hem dinsel hem siyasal nitelikteki Reform hareketidir, Katolik Kilisesi'ne karşı dinsel çoğulculuğu getirmiştir, içinde bağnaz eğilimler olsa bile esas etkisi dinsel bağnazlığı zayıflatıcıdır. Ayrıca dinsel mücadelenin geri-planında birkaç yönlü siyasal bir mücadele vardır: biri Lutherian reforme Almanya'da feodal prenslerin papa ve imparator karşısında özerklik mücadelesidir, kapitalist gelişmede görece ilerde olan İsviçre, Hollanda, İngiltere ve Fransa'da ise Calvinizm ve Püritanizm burjuvazi kaynaklıdır esas, üçüncüsü İngiltere ve İskandinavya'da merkezi monarşilerin bağımsız egemenliklerini pekiştirme isteğidir (Anglikan kilisesini merkezi monarşi kurdurmuştur), dördüncüsü popüler kitlelerin Reform sürecinde ayaklanmaları ve toplulukçu-eşitlikçi düzenler

kurmalarıdır (özellikle Almanya'da Münzer hareketi böyledir, İngiltere'de ise Püritanizm popüler desteğe sahipti). Reform'dan sonra Katolik Kilisesi bir Karşı-Reform hareketi başlatmıştır, bu hareket Reform'un devrimci, yani eski sistemi sürdürme yönelimine karşı tutucu bir tepki, hatta karşı-devrim sayılabilir, ama aynı zamanda Katolisizm'de yeni koşullara uyarlanma, kısmi modernleşme girişimidir de. Ardından Katolik ve Protestan ülkeleri karşı karşıya getiren din ve veraset savaşları yaşanmıştır (ama tek ve esas nedenleri dinsel değildir), bu savaşların yol açtığı altüst oluş da Yeniçağ'ın devrimci siyasal dönüşümünün temel bir unsurudur. Ayrıca çağ boyunca kilise mülklerine monarşilerce el konulmasına tanık olunur, bu da bir ölçüde yukardan devrimci bir adım sayılabilir.

İkinci önemli dalga 17. yüzyıl devrimleridir, dar anlamda devrim terimi bunlar için kullanılır. İlki 16. yüzyıl sonunda başlayan Hollanda bağımsızlık savaşıdır, bir yönüyle ulusaldır, Avrupa'nın en güçlü devleti İspanyol Habsburglar'ına karşıdır, diğer yönüyle ilk kez parlamenter bir rejim kurarak liberal parlamenter devrimlerin öncüsü olmuştur. İzleyen dönemde Hollanda kapitalist gelişmede başı çekecek, dış ticaret kumpanyaları vasıtasıyla dünya çapında bir yayılma gerçekleştirecektir (ve bu alandaki Portekiz ve İspanyol egemenliğini sarsacaktır).

İngiltere'de gerçekleşen ikincisi daha önemli olup tüm 17. yüzyılı kaplamıştır. Ülkedeki monarşik sistemi devirip parlamenter bir sistem getirmiştir, zaten İngiltere'nin Ortaçağ'dan beri parlamenter geleneği vardı (ama feodal bir çerçevede kalıyordu). İlk aşamanın sonunda monarşi kaldırılır (ve kral da idam edilir) ve cumhuriyetçi bir rejim kurulur (devrimin lideri Oliver Cromwell'in yönetimi altında). Sonra uzlaşmayla monarşi geri getirilmişse de parlamentarizm kalıcı olarak yerleşmiştir. Oysa 17. -18. yüzyıllarda diğer ükelerde eski feodal meclisler monarşiler tarafından kapatılıyordu. İngiliz devrimi aynı zamanda anayasaldı, devrim sırasında çıkartılan belgeler insan hak ve özgürlüklerini, yasallığı savunuyorlardı. Doğal düzen ve haklar fikri, yönetimin halkla sözleşme temelinde kurulması ve halkı temsil etmesi fikri, iktidarın sınırlanması ve güçler ayrılığı fikri, hukuka dayalı bir düzen fikri Yeniçağ boyunca gelişen eleştirel düşüncenin devrimci hareketleri yönlendirici olan ilkeleridir. İngiltere de Hollanda gibi kapitalist gelişmede öncü bir ülkedir (tarımda çitleme, kırsal sanayi, dış ticaret kumpanyaları, finansal organizasyon) ve bu niteliği devrimden sonra pekişecektir. İngiliz devrimi (iç savaşı da denilir) heteroklit bir koalisyona dayanıyordu: burjuvazi, gentry (kırsal eşraf), ordu, popüler kitleler…Püriten devrim olarak da adlandırılır, Püriten mezhepten olanlar devrimde aktif olarak yer almış ve Anglikan devlet kilisesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. İngiliz devrimi ayrıca uzlaşmacı bir çözüme varmıştır, parlamenter ve kapitalistleşen düzen içinde monarşinin yetkileri, aristokrasinin ağırlığı sürmüştür, 18. yüzyıl İngiliz düzeni Avrupa'da örnek gösterilen parlamenter bir monarşi olmuştur.

Yeniçağ Avrupa'sı aynı zamanda birçok popüler isyanıyla tanınır. Almanya'da Reform sürecinde köylü savaşları yaşanmıştır. Fransa'da esas hedefin vergi toplayıcıları ve merkezi idarenin yerel temsilcileri olduğu (monarşi vergileri arttırıyordu çünkü) popüler isyanlar sıkca görülmüştür, bu isyanlar köylülerin olduğu kadar yerel güçlerin ve küçük soyluların tepkisini de yansıtıyordu. Rusya'da yeni yerleşen merkezi monarşi ciddi köylü isyanlarıyla karşılaşmıştır: Stenka Razin ve Yeniçağ sonlarında Pugaçev. Başka ülkelerde de birçok köylü isyanı yaşanmış, bu isyanlar sert bastırma harekatlarına maruz kalmıştır. Keza Ortaçağ'da belirleyici olan kentsel isyanlar da yaşanmıştır, ama

artık eski belirleyici önemleri yoktur, bununla birlikte topraktan kopmuş yeni yoksul kitle ciddi bir sosyal patlama potansiyeli taşıyordu, bu kitlenin kontrolü için baskıcı kapatma ve ağır cezalandırma metotlarına başvurulmuştur.

Popüler isyanların yanısıra feodal egemen sınıf içindeki çelişkiler de ciddi çatışmalara neden olmuştur. Mezhep çatışması bir boyutudur, feodal soyluların monarşinin merkeziyetçi egemenliğine tepkisi, hanedan mücadeleleri de etkilidir. Bu açıdan Fransa'da Valois hanedanından Bourbon hanedanına geçiş epeyce sarsıntılı olmuştur: Saint-Barthelemy vakasında odaklanan Protestanlara karşı kıyım, soyluların ayaklanması niteliğindeki Fronde…Prensler mozayiği yapısındaki Almanya, bir bölümü yabancı işgal altındaki İtalya, önce yükselen sonra gerileyen İspanya ve Portekiz, Habsburg Avusturyası, bölünen Kuzey ülkeleri, istikrarsız Polonya önemli çatışmalara ve iktidar değişimlerine sahne olmuştur. Keza yeni merkezileşen Rusya da (bu ülkede çarla boyarlar arasında mücadele, hanedan değişimi, dinsel ayrılıklar görülür). Yeniçağ aynı zamanda bir savaşlar çağıdır, din ve veraset savaşlarını başkaları izlemiş, bunlar büyük can ve mal kaybına yol açtığı gibi devletsel düzende değişimler de getirmiştir. Monarşik devletlerin modernleşme politikalarını ise yukardan devrimin ilk örnekleri olarak gösterebiliriz. Geri Doğu Avrupa'daki aydın despot denilen monarkların girişimleri en başta sayılır: yeni yükselen Prusya ve aydın hükümdarı II. Friedrich, Avusturya'da Maria-Theresia ve II. Joseph reformları, Rusya'da Petro'nun ve sonra II. Katerina'nın modernleşme politikası. Ama Avrupa'nın batısındaki bazı gelişmeler de böyle değerlendirilebilir (örneğin Fransa'da güneş kral XIV. Louis'nin parlak saltanatı). Bu girişimler daha çok 18. yüzyılda yoğunlaşmıştır, aynı yüzyıl düşünsel bir devrime de sahne olur, odağı Fransa'da gelişen ve etkisi tüm Avrupa'da hissedilen Aydınlanma akımıdır, bu akım yüzyılı sonlandıran Fransız devriminin öncülü sayılır.

Avrupa dışındaki toplumları da devrim sorunsalı açısından değerlendirmemiz gerekir. Amerika bu dönemde sömürgeleştirilmiştir. Güney ve Orta Amerika'da sömürgeleştirilme süreci eski yerli devletlerin yıkıldığı, büyük insan kaybının yaşandığı, İspanyollar, Portekizliler tarafından yeni bir sömürge idaresinin kurulduğu ve bölgenin ekonomik bakımdan sömürüldüğü ve valorize edildiği bir alt-üst oluş olarak yaşanmıştır. Dolayısıyla devrimsel bir dönüşüm olarak nitelenebilir. Keza yerli nüfus ve Afrika'dan getirilen zenci nüfus baskıcı bir çalışma düzenine sokulmuştur, bunlardan da bazı tepkiler gelmiştir, And bölgesindeki direnç, Yeniçağ'ın sonunda Haiti'deki isyan özellikle belirtilir. Kemal Tahir'in kuruluşunu adeta devrim gibi betimlediği Osmanlı devleti Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle bu devrimi sürdürdü denebilir, Roma'nın mirasçısı Bizans'ın sona erişiyle yeni bir çağ açılmıştır (her ne kadar Bizans çok küçülmüş idiyse de bu, süreç içinde olmuştu ve bu süreçte Türklerin Anadolu'yu ele geçirmesi devrimsel bir dönüşüm olarak nitelenebilir), Osmanlı Balkanlar ve ardından Ortadoğu'yu kapsayan bir bölgesel egemenlik kurdu. Ama yükseliş devrinin ardından iç kriz içine girdi, bir dizi iç isyan yaşandı: taşrada küçük soylular ve köylülerin katıldığı Celali isyanları, başkentte Yeniçeri isyanları…Yeniçağ'ın sonlarına doğru yeni dinsel akımlar gelişti, geniş bir taraftar kitlesi bulabildi, Arap yarımadasında Vehhabi isyanı ünlüdür.

Hint alt-kıtasında Hint-Moğol imparatorluğunun kurulması ve alt-kıtaya büyük ölçüde egemen olması tüm Yeniçağ'ı kapsadı, bu da eski dağınık yapıya göre devrimsel bir kopma sayılabilir, keza bazı Hindu direnişleri de sürdü (Marathalar gibi). Çin'de Ming hanedanının devrilmesi,

yerine Qing hanedanının kurulması ve bölgede geniş çaplı bir yayılma gerçekleştirerek egemen olması da devrimsel kopma niteliğinde görülebilir, keza bu ülkede Mançu kökenli hanedana karşı ulusçu bir tepki görülmekteydi ve eski geleneğe uygun olarak köylü isyanları yaşanıyordu. Çin ve Hindistan'da bu çağda demografik bir devrim yaşandığını da ekleyelim, Avrupa gibi burada da nüfus hızla çoğalıyordu. Asya'ya Avrupalıların girişi ve birçok ülkede sömürgeci yerleşme de (Filipinler, Endonezya, Hindistan'da, vs) eski yapıları altüst eden devrimci bir dönüşüm niteliğindeydi. Bu arada misyonerlerin gelişi iç kültürel krizle eklemlenerek zihniyet yapılarında değişimi başlatıcı oldu, Çin ve Japonya uzun süre bunlara kapılarını kapattı. Afrika'da ise önce İslam'ın yayılışı ve tarikatlar, sonra sömürgecilerin girişi ve köle ticareti, bu iki dalgaya koşut olarak Afrika devletlerinin oluşumu ve aralarındaki mücadele eski kabilevi yapıyı büyük ölçüde dönüştürücü nitelikteydi.

c) Modern çağ devrimleri

Modern çağ devrimleri burada etraflıca incelenmeyecek, sadece bir tasnif yapılacaktır. Modern çağ devrimlerini iki kategoride düşünebiliriz. Birinci kategori 18. yüzyıl son çeyreğinden 20. yüzyıl başlarına uzanan dönemdir. Burada ilk belirtilmesi gereken devrim, modern çağa geçişte Yeniçağ'dan sonra ikinci büyük yapısal dönüşüm olan Batı'nın 19. yüzyıldaki gelişmesidir, bu dönüşümle modern çağa geçiş esas itibarıyla gerçekleşmiştir. Bu dönüşümün odağı sanayi devrimidir (makina teknolojisi ve sanayileşme), yanısıra kapitalizmin egemen hale gelmesiyle tanımlanır, zenginleşme yaşanır (yeni zengin sınıf burjuvazidir), aynı zamanda köklü bir sosyal değişme süreci gerçekleşir (demografik boom, göç ve kentleşme, ulaşım ve iletişim, pazar, ücretlileşme, kamu hizmetleri, kültürel modernleşme…). Dönüşüm siyasal düzeye de yansımış, anayasal parlamenter, halk katılımlı kitlesel, giderek demokratikleşen bir rejim oluşmuştur, siyasal dönüşümde az sonra değineceğimiz Fransız devrimi başlatıcı olmuş ama uzlaşmacı çözümler de bulunmuştur (o dönemde parlamenter monarşi yaygındır). Bu yeni sosyo-ekonomik ve siyasal düzen ancak 1870-1914 devresinde tam anlamıyla yerleşebilmiştir.

İkinci devrim tüm Avrupa'yı ve giderek dünyayı etkileyen, eski monarşik-feodal rejimi yıkıp anayasal parlamenter modern rejime geçişi başlatan Fransız devrimidir (1789'dan 19. yüzyıl başlarına), Fransa'nın savaşlarla yayılması sonucunda devrim de Avrupa çapında yayılmış, tutucu monarşik rejimler koalisyonuyla karşılaşmış, sonunda Restorasyon karşı-devrimiyle durdurulmuş (1815) ama etkileri tersinmez olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında Fransız devriminin izinde başka devrimler gerçekleşmiştir, en önemlileri Avrupa çapında yaşanan 1830 ve 1848 devrimleridir (onlardan önce de bir dizi devrimci ayaklanma patlak vermiştir). Bu devrimler liberal parlamentarist olarak nitelenir (ama ulusal devrimle de bileşir, Belçika'da, İtalya'da, Almanya'da, Avusturya bölgesinde…). Özellikle 1848 devrimi tüm Avrupa'yı sarmıştır.

Bir başka devrim türü bağımsızlık savaşlarıdır. İlk dalga Amerika kıtasındaki bağımsızlık savaşlarıdır, önce ABD bağımsızlık savaşı verilmiş (1773-83) ve anayasal parlamenter bir rejim kurmada Fransız devrimine öngelmiştir, onu 19. yüzyıl başlarında tüm Latin Amerika'yı kaplayan bağımsızlık savaşları izlemiştir. Diğer dalga Osmanlı egemenliğindeki Balkanları ve Avusturya ile Rusya egemenliğindeki Doğu Avrupa'yı sarsmıştır. Osmanlı Balkanları esas 1870'lerden itibaren

bağımsızlığa kavuşmuştur. Yukardan devrimler (kitle katılımı olmakla birlikte devlet ve egemen kesimlerin liderliğinde gerçekleştiklerinden böyle adlandırılırlar), İtalyan ve Alman birliklerinin kuruluş sürecini, Amerikan iç savaşını ve Japonya'da Meiji restorasyonunu kapsar, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine damgasını vurur. Genel olarak ulusal devrimler liberal parlamenter devrimlerle eklemlenmiş, anayasal parlamenter yapıların kurulmasına varmış ama otoriter eğilimler de etkili olmaya devam etmiştir.

19. yüzyıl boyunca yaşanan çoğu zaman işçi kitlelerini mobilize eden sosyalist hareketlenme bir diğer türdür, böylelikle sosyalizm yeni devrimci akım olarak tarih sahnesine çıkmıştır. 1848 devriminde sosyalist etki önemlidir, 1871 Paris Komünü ilk sosyalist devrim girişimi olarak nitelenir, 20. yüzyıl başlarında sosyalizm siyasal akım olarak ön plana çıkar, genel grev ve izleyecek sosyalist bir devrim beklentisi vardır. Böyle bir devrim kapitalist Batı'da değil de 1905'de geri Rusya'da patlak verir.

Üçüncü Dünya'da bağımlılaşma-sömürgeleşme sürecini de devrimci bir dönüşüm olarak niteleyebiliriz: eski yapıları altüst eden yapısal bir dönüşüm getirir (bağımlılaşma ve dış dinamikli gelişme başlangıcı, kırsal dönüşüm), aynı zamanda Üçüncü Dünya'nın birçok bölgesinde yabancı karşıtı tepkiler yaşanır (Hint ayaklanması, Çin'de, Cezayir'de, Sudan'da ve daha birçok ülkede isyanlar), bir başka devrimci dönüşümse yönetimlerin modernleşme, batılılaşma politikalarıdır (yukardan devrim olarak nitelenebilir, Mısır, Osmanlı ve Çin'deki girişimler ünlüdür, ama tüm ülkelerde vardır), ayrıca popüler isyanları belirtmek gerekir (Çin 19. yüzyılı isyanlar içinde geçirir, milyonlarca kişinin öldüğü Tayping isyanı en büyüğüdür). Nihayet bir dizi geri ülkede kökten rejim değişikliği getiren 20. yüzyıl başları devrimlerini belirtmek gerekir. 1905 Rus devriminden az önce sözettik, çar otokrasisi nihayet parlamenter düzene geçişi kabul eder, diğerleri Üçüncü Dünya ülkelerinde olmuştur: 1906 İran ve 1908 Osmanlı meşrutiyet devrimleri, 1910 Meksika devrimi (hem köylü hem liberal bir devrimdir), 1911 Çin devrimi (cumhuriyet kurar ama hakimiyet sağlaması zaman alır). Ayrıca Üçüncü Dünya'nın büyükçe bir bölümünde ulusçu reformcu bir akım gelişmektedir.

İkinci kategori 20. yüzyıl başlarından (1914'de I. Dünya Savaşı'ndan itibaren) 21. yüzyıl başlarına ya da günümüze kadar yaşanan devrimlerdir. 20. yüzyıl devrimleri 1970'lerin sonlarına kadar sosyalizm-komünizmin damgasını taşır, sosyalist-komünist devrimlerin hedefi dünya çapında egemen kapitalist sistemdir, onunla bağlantılı olarak emperyalizm ve geri yapılardır (kapitalist Batı'da değil geri bağımlı ülkelerde gerçekleşmişlerdir). İlk örneği 1917 Rus devrimidir, 1945 sonrasında ikinci dalga yaşanır Doğu Avrupa ve Balkanlar'da komünist bir rejimin kurulmasıyla, uzun bir savaş sonucunda gerçekleşen 1949 Çin devrimi ve diğer Uzakdoğu devrimleriyle (K. Kore, K. Vietnam). 1950'lerin ortalarından itibaren sosyalist-komünist devrim dalgası ivme yitirerek sürer ta 1970'lerin sonlarına kadar: 1959'da Küba devrimi, Üçüncü Dünya'da devrimci hareketler ve gerilla, Batı'da yeni sol 1968 hareketi, uzun bir savaş sonucunda 1975'de tüm Hindiçini'de komünist rejimlerin kurulması, Küba'nın izinde 1979 Nikaragua devrimi…Bu kategori içinde ikinci tür faşizmle ilgilidir, I. Dünya Savaşı sonundan II. Dünya Savaşı sonuna kadarki döneme faşist-otoriter mobilizasyonlar damgasını vurur (1922 İtalya, 1933 Almanya, 1936-39 İspanyol iç savaşı en önemli örneklerdir, faşist-otoriter hareketler ve rejimler tüm Avrupa'ya ve ötesine yayılır), bu süreç karşı-devrim olarak nitelenir (esas hasmı sosyalizm-komünizmdir). II. Dünya Savaşı'nda Avrupa ve Asya'nın büyük kısmı faşist kampın

işgali altında kalır, bu bağlamda işgale karşı ve anti-faşist direniş gelişir ki 1945 sonrası sosyalist-komünist devrimlerin öncülüdür, ama her yerde böyle bir devrimle sonuçlanmaz.

Üçüncü tür sömürge, yarı-bağımlı konumdaki ülkelerde yaşanan ulusal devrimlerdir. İki savaş döneminde en önemli örnek Türkiye'deki kemalist devrimdir, koşut olarak Doğu'da yeni ulusal devletler kurulmuş, yerleşmiştir, Üçüncü Dünya'da ise ulusçu uyanış esas bu dönemde hız kazanmış, az önce sözünü ettiğimiz II. Dünya Savaşı sırasındaki direniş hareketleriyle ön plana çıkmıştır. İkinci dalga savaştan sonra Üçüncü Dünya'daki dekolonizasyon hareketidir, 1945-65 arasında yaşanmış, daha sonra da sürmüştür (Portekiz sömürgelerinde olduğu gibi). Dekolonizasyon çok sayıda yeni ulusal devlet yaratmış, siyasal çalkantılar içinde ve bazı ülkelerde savaşlarla (Cezayir, Hindiçini…) gerçekleşmiştir. Ulusal devrim sürecinin özellikle ikinci dalga boyunca iki koşutu vardır. Biri ulusal devrimlerin sosyalizmle yöneşmesidir, dekolonizasyon sonrasında birçok Üçüncü Dünya ülkesinde devletçi sosyalist rejimler kurulmuştur (Arap ve Afrika sosyalizmleri). Diğeri dekolonizasyonu izleyen otoriter darbeler dalgasıdır, 1980'lerin sonlarına kadar belirleyici olmuştur, daha çok tutucu niteliktedir ama az önce sözünü ettiğimiz sosyalist rejimler de bu dalga içinde yer alır.

Dördüncü tür 1970'lerden beri eski sorunsalları (sosyalizm-komünizm, ulusal devrim) aşan yeni dalgalardır. Bir ekseni Üçüncü Dünya'daki demokratikleşme hareketleridir, 1970'lerden beri ivme kazanmış, 1980'lerden itibaren sınırlı ama yaygın bir demokratikleşmeye varmıştır. Diğer ekseni yeni muhafazakarlık, özellikle dinsel köktenciliktir, bu dalgada 1979 İran devrimi belirleyici noktadır ve dinsel köktencilik esas İslam ülkelerini etkilemektedir. 2011'de Arap ülkelerinde kitlesel hareketler sonucunda gerçekleşen rejim değişimleri bu iki eksenle de ilgilidir. Üçüncü ekseni post-komünist devrimdir, 1989-93 arasında Sovyet Rusya bloku ve çevresinde kitle hareketleri sonucunda komünist tek parti rejimleri yıkılmış, ekonomik liberalleşmeye gidilmiş ve belirli bir ölçüde demokratikleşme gerçekleştirilmiştir. Yani sosyalist-komünist devrimlerin kurduğu düzen sona ermiştir, sosyalizm-kapitalizm karşıtlığının belirlediği 20. yüzyıl sorunsalı böylelikle aşılmıştır. Üçüncü Dünya'daki komünist rejimlerde (özellikle Çin'de) ise ekonomik liberalleşmeye karşın rejim sürmüştür.

Nihayet Yeniçağ ve 19. yüzyıl gibi incelediğimiz uzun dönemde yapısal dönüşümleri dikkate almamız gerekir, bir başka tür olarak. Bir eksen Batı kapitalizminin yeniden-yapılanmasıdır. İki savaş arası dönemi kriz içinde geçiren ve müdahaleciliğin egemen olduğu Batı'da, 1945 sonrasında sosyal devlet, keynesian müdahalecilik, teknokratik neo-kapitalizm, tüketim-refah toplumu ve orta sınıflaşmayla tanımlanan yeni bir yapı yerleşmiştir. İkinci eksen Üçüncü Dünya'da ekonomik kalkınma ve sosyal değişme sürecidir, azgelişmişliğin gelişmesi olarak nitelenir ve eski geri yapının çözülmesini getirir, artık sözkonusu ülkeler gelişmekte olan diye adlandırılmaktadır. Bu ülkelerin bir kısmı devletçi bir politika izlerken çoğu da karma ekonomili bir yapıdaydı. Üçüncü eksen 1975 sonrasında krizle birlikte eski devletçi modellerin eleştirilmesi ve neo-liberal politikaların hem Batı'da hem Üçüncü Dünya'da benimsenmesidir, ama Batı kapitalizminin az önce belirttiğimiz genel özellikleri az-çok sürmüştür, Üçüncü Dünya'da ise devletçilik ve sosyalizm gerilerken karma ekonomili yapı genel-geçer hale gelmiştir. Daha kökten bir dönüşüm ise komünist ülkelerde 1980-90'lardan beri genel liberalleşmedir. Dördüncü eksen 1990'lardan beri küreselleşme diye adlandırılan yeni dünya düzenidir (küreselleşme terimi dünya çapında benzeşmeyi çağrıştırmaktadır). Bu düzenin

bileşenleri olarak şunları sayabiliriz: liberalleşmenin yanısıra dünya çapında daha yoğun ilişkiler, yayılan teknolojiler ve finansallaşma, Üçüncü Dünya'da gelişmenin derinleşmesi (bazı ülkeler artık orta derecede gelişmiş bir düzeye varmıştır), dünya çapında Batı'nın yanısıra yeni bir güçler yapısının oluşması.

XVI. SİYASAL TUTUMLAR VE BELİRLEYİCİLERİ

1. SİYASAL TUTUM VE EDİMLER

a) Temel kavramlar

Siyasal tutum ve edimleri incelemeye başlarken, öncelikle bir kavramsal berraklaştırma gerekir. Tutum uzun vadelidir, bir kişide, grupta, toplumda yerleşik düşünüş ve eylem (ya da pratik) şekillerini, içe sinmiş ve kolay değişmeyen eğilimleri ifade eder (Fransızca attitude'ün karşılığıdır). Edim ise kısa vadelidir, belirli bir momentteki düşünsel ve eylemsel etkinliği ifade eder (Fransızca acte'ın karşılığıdır, actes d'agir et de penser'den sözedilir). Edim yerine davranış terimi de kullanılır, ama davranış eylemseldir, düşünsel şekilleri kapsamaz (daha doğrusu eylemsel şekillerin bir yönüdür, tüm eylemsel şekilleri de kapsamaz). Ancak bu konudaki analizlerde sıklıkla davranış teriminin kullanıldığını belirtelim. Uzun vadeli yerleşik tutum kısa vadeli edimi belirler, örneğin kişinin uzun vadede oluşmuş bir siyasal tercihi vardır (tutum), tek tek seçimlerde kullandığı oy (edim) genellikle bu tercih doğrultusunda olur. Ama bazan çeşitli faktörlerin etkisiyle genel tercihinden farklı yönde oy kullanabilir (buna tutumdan sapma denilir), hatta oy tercihini uzun vadede değiştirebilir (buna da tutum değişimi denilir).

Tutum tekil yerleşik düşünüş ve eylem şeklidir, kişiler düzeyinde saptayabildiğimiz gibi tüm toplum ve değişik kesimler düzeyinde de saptayabiliriz tutumları. Kültür ise bir toplum veya kesimdeki çoğul tutumlar (yani yerleşikleşmiş düşünüş ve eylem şekilleri) senkronik bütününü ifade eder.

Tutumların değişik şekilleri vardır, bunlar kültürün değişik kategorileriyle çakışırlar. Bir grup düşünsel şekiller olup değerler ve etik anlayışları, inançlar ve dinsel anlayışları, zihniyetleri (dünya görüşleri ve mantıkları), bilgiler ve fikirleri, kanılar ve algıları (bu arada popüler sabitleri), söylemleri, estetik anlayışları, psikolojik halleri (ruh, kişilik, duygular, içgüdüler, kompleksler ve bunalımları) kapsar. Bu şekiller bilinçli olabileceği gibi bilinçsiz ve yarı-bilinçli de olabilir. Diğeri eylemsel şekiller (ya da pratikler) olup yaşam tarzlarını, etkinlikler ve rolleri, davranışsal kalıplar ve eğilimleri, eylemsel şekillerin çerçevesini oluşturan normlar, simgeler, ritüeller ve modelleri kapsar. Edimler tutumların kısa vadede gerçekleşimi olduğundan aynı şekiller onlarda da vardır, ama uzun vadeli olan tutumlarda düşünsel şekillerin ağırlığı artar, eylemsel şekilleri belirleyerek uzun vadede süreklilik kazanmalarını sağlarlar. Buna karşılık kısa vadeli olan edimler daha çok eylemsel şekillerle, onlar içinde davranışlarla özdeşleştirilir, fakat davranış esas edim düzeyinde gerçekleşse bile uzun vadede tutumlaşmış davranış kalıpları da vardır.

Bu teorik tanımlamadan sonra, konuyu somut olarak tasavvur edebilmek için öncelikle siyasal analizlerde en çok üzerinde durulan beş standart siyasal tutum-edim tipini belirteceğiz: siyasal tercih (veya seçmen tercihi), siyasete katılım eğilimi ve biçimleri, otoritelere itaat veya tersi karşı çıkış eğilimi, çatışma veya tersi uyuşum eğilimi, otoriter veya tersi demokratik eğilim. Aşağıda siyasal tutum-edimleri incelerken daha çok bu beşliden hareketle somut örnekler vereceğiz. Kültürle ilgili bölümde siyasetle ilgili tutum-edimler dört ana kategori altında (katılım, tercih, yönetim tarzı, toplumsal bağlar) ve daha çok karşıt ikilemler şeklinde gösterilmektedir, onlardan da örnekler vermek mümkündür (ayrıca ikilemlerin ötesinde çoklu seçenekler de mümkündür ve ikilemleri doz olarak düşünmek, dolayısıyla ara dereceleri saptamak gerekir).

b) Tutum ve edim özneleri

Tutum ve edim denilince ilk önce bireyleri (ya da kişileri) düşünürüz. Diğer uçta ise toplum yer alır (toplum yerine ulus, halk terimleri de kullanılır). Örneğin falan bireyde siyasal katılım eğiliminin yüksek filanda düşük olduğu, falan seçim ediminde bu tutumunu kanıtladığı (veya bu tutumundan saptığı), falan bireyde çatışmacı filanda uyuşumcu eğilimlerin güçlü olduğu, filan konjonktürdeki ediminde bu tutumunu kanıtladığı (veya bu tutumundan saptığı) gözlemlenir. Aynı şeyler diğer uçtaki toplum (ya da ulus, halk) için de söylenebilir.

Bu ikili arasında başka tutum ve edim özneleri de vardır, bunları üçe ayırabiliriz. Somut insan grupları, toplulukları ve ortamları biridir. Örneğin belirli bir ailenin belirli bir partiyi tutması, arkadaş grubunda güçlü veya görece zayıf bir dayanışma olması, bazı işyerlerinde iş uyuşmazlıklarını uzlaşmacı bir şekilde çözümleme alışkanlığı olması, bazılarında ise pek olmaması, belirli bir köyde partilere ilginin çok olması, bir başkasında pek olmaması. Bu örneklerde tutum ve edim özneleri aile, arkadaş grubu, işyeri, köy grup, topluluk ve ortamlarıdır. İkincisi soyut kategoriler ve bütünlerdir. Örneğin yerleşim türlerine göre siyasal tutum ve edimler değişir, köyde yaşayanlar genellikle daha tutucudur, gecekondularda clientelist bağlar etkili olur, vs. Örneğin parti taraftarlarının tutum ve edimlerini saptamaya çalışabiliriz: bazı partilerin destekçileri arasında siyasal bakımdan faal olanlar çoktur, bazılarınınkiler ise genellikle seçimden seçime oy kullanmakla yetinirler. Bu soyut kategoriler çeşitli kriterlere göre belirlenebilir: ekonomik, sosyal, toplumsal, kültürel, psikolojik, siyasal…(örneğin ekonomikte tüketiciler ve yüksek gelirliler, sosyalde işçiler ve orta yaşlılar, toplumsalda çekirdek aileler ve eski mahalleler, kültürelde TV izleyicileri ve modernleşmiş kesimler, psikolojikte izole bireyler ve kitle, siyasalda ordu ve seçmenler gibi). Bölüm boyunca bu kategorileri belirli gruplara ayırarak inceleyeceğiz. Soyut kategoriler toplumdaki çeşitli bütünler olarak da tasavvur edilebilir. Bunlardan biri pazarlardır: ekonomik pazarın, daha öteye siyasal pazarın ve pazar toplumunun tutumsal eğilimlerinden sözedilir. Bir başkası etkinlik türlerine göre tutumların tasavvurudur, örneğin eğitim, mesleki yaşam alanlarında yerleşik tutumlar araştırılır (eğitim sistemi pratiğe yönelik veya değil, mesleki kurallara uyma eğilimi yüksek veya değil gibi). Bir diğeri örgütler ve iktidarlardır. Bunlar ekonomik işletmeler olabilir, devlet ve kurumları olabilir, dernekler olabilir, örgütler ve ortamlarda yönetsel konumlarda bulunanlar olabilir (işletme patronu, kurum müdürü, köy muhtarı gibi). Devlet kurumları örneğin etkin davranabiliyor veya davranamıyor, bürokratizm

ağır basıyor veya basmıyor gibi. Ekonomik işletmeler örneğin pazardan gelen stimulus'lere çok duyarlı veya yeterince değil gibi. Yönetici grupların tutum ve edimleri ise özellikle önem verilen bir konudur. Somut insan grupları aynı zamanda soyut kategorilere mensuptur (somut bir aile ve genel olarak aileler veya belirli bir aile türü, somut bir işletme ve genel olarak işletmeler veya belirli bir işletme türü gibi), soyut kategorilerde tutumsal bir eğilim frekans olarak gösterilir (yüzde şu kadarı şöyle, yüzde şu kadarı böyle bir tutum gösteriyor gibi).

Tutum ve edim özneleri aynı zamanda tutum ve eylem belirleyicilerdir. Bireylerin tutum ve edimleri mensup, tabi veya ilgili oldukları somut grup, topluluk ve ortamlar, soyut kategori ve bütünler, global toplum tarafından etkilenir, yönlendirilir. Somut grup, topluluk ve ortamlar ilgili oldukları soyut kategori ve bütünlerde hakim eğilimlerden, mensupları bireylerden etkilenirler. Tümü global toplumdaki genel eğilimlerden etkilenir.

c) Tutum ve edim süreci

Tutum ve edim sürecinin bir yönü uzun vadeli yerleşik tutumların edinilmesi, konsolidasyonu ve varlığını sürdürmesiyle (ya da kendini yeniden-üretmesiyle) ilgilidir. Edimler hem uzun süreli yerleşik tutumların hem de gerçekleştikleri momentte (yani kısa vadede) çevreden gelen itilimlerin etkisiyle oluşur, biçimlenir: tutumlar+ çevreden gelen etkiler, o sıradaki çevre koşulları – —— – (yol açar, belirler)——- – edim. Bu önermeyi bir başka şekilde daha ifade edebiliriz: çevreden belirli bir momentte gelen etkiler, o momentteki çevresel koşullar (stimulus) – ———— – yerleşik tutumlar dolayımı – —— – (yol açar, belirler)——- – o momentteki somut edim (ya da reaksiyon). Bir başka deyişle, çevresel etkiler ve koşullar (stimulus) yerleşik tutumların belirlediği çerçeve (algılar, sınırlar, biçemler) içinde belirli edimlere yol açarlar.

Comportement Politique Compare adlı yapıtta Seiler üç kademeli bir S-O-R modeli kurar: stimulus (ortam, çevresel koşullar ve etkiler)———— – organizma ya da tutum (belirli bir şekilde hareket etmeye yol açan içe sinmiş eğilimlerdir, stimulusu algılar ve reaksiyonu belirlerler)———— – reaksiyon (belirli bir momentteki edim). Aynı yapıtta Allport'a göre uzun dönemde edinilmiş deneyimler edimleri belirlerler, Inglehart'a göre somut edimler yerleşik değerlerin tanımladığı tutumlarca belirlenir. Kışlalı'nın Siyaset Bilimi kitabında ise tutumların oluşumunda kanıların rolü vurgulanmaktadır. Tutumların daha çok düşünsel düzeyde oluştuğunu belirtmiştik (deneyim hafızası, değerler ve kanılar öyledir, genel anlamda zihniyet veya anlayış denilebilir), ama eylemsel tutumlar da olabilir (yaşam tarzı, rol oluşumu, davranış kalıbı gibi).

Örnek verirsek bir toplumda uyuşumcu eğilim güçlüdür (yerleşik tutum). Çevresel koşullarda bir değişme olur, örneğin ekonomi krize girer (çevresel stimulus), bu da toplumda hoşnutsuzluğu, bölüşüm çekişmesini, çatışma potansiyelini arttırır. Ama uzun dönemde uyuşumcu tutum kökleştiği için toplum krizi fazla bir çatışma yaşanmadan atlatabilir. Oysa çatışmacı eğilimin güçlü olduğu bir toplumda benzer bir kriz epeyce çatışmalı bir ortam yaratabilir. Kişiler düzeyinde bir örnek verelim. Falanca kişi uzunca bir süredir ilerici görüşü desteklemektedir (yerleşik tutum), oysa o sıralarda toplumda muhafazakar görüş güçlenmektedir (çevresel stimulus), sözkonusu kişi buna rağmen

siyasal tercihini değiştirmeyebilir. Oysa bir başka kişinin yerleşik bir siyasal tercihi yoktur, toplumda o sıradaki genel havaya uyarak muhafazakar yönde oy kullanma olasılığı daha yüksek olacaktır. Her iki örnekte de aynı çevresel stimulus yerleşik tutuma göre iki ayrı edim tipi yaratmaktadır.

Belirli bir momentteki somut edimler tutumların dolayımından geçer, tutumlarca etkilenir, belirlenir ama her zaman tutumlarla aynı yönde olmaları gerekmez. Genelleme yaparsak belirli momentlerdeki edimlerin yerleşik tutumlar yönünde gerçekleşme olasılığı yüksektir, ama yerleşik tutumlardan sapmalar da vardır, çevresel koşulların basıncı yüksekse ve yerleşik tutumlarla ters yönde ise sapma olasılığı artar. Örneğin uyuşumcu tutumu olan toplumda krize rağmen uyuşumcu eğilimin sürmesi veya kriz şiddetli ve uzun sürmüşse çatışmacı eğilimin güçlenmesi.

Çevresel koşullardaki değişme uzun vadede tutum değişikliğine de yol açabilir. Bu durum özellikle çevresel koşullardaki değişme kalıcı, kapsamlı ve derin olursa sözkonusu olacaktır. Örneğin bir toplumda geri yapılar egemendir ve siyasal katılım eğilimi zayıftır veya çevresel otoritelerin istediği yönde katılım olmaktadır. Ancak modernleşme sürecinde katılım eğilimi yükselecektir ve katılanlar gitgide daha fazla kendi iradeleriyle hareket edeceklerdir. Birçok kişide egemen siyasal eğilimin değiştiğini gözlemleyebiliriz, herhangi bir kişi uzunca süre bir partiyi destekledikten sonra bu yerleşik siyasal tercihini değiştirebilir. Sosyal değişme sürecinin hızlandığı, yeni fikirlerin yayıldığı toplumlarda yerleşik tutumları kalıcı olarak değiştirme olasılığı artar.

Yerleşik tutumdan sapmanın bir başka türü daha vardır, böyle bir sapmadan toplum içindeki gruplar, grup içindeki kişiler için sözederiz. Örneğin belirli bir toplumun %75'i tutucuysa oldukça tutucu bir toplumla karşı karşıyayız demektir, ama tutucu olmayan %25'lik bir kesimin olduğunu da unutmamak gerekir. Örneğin belirli bir köyde siyasete ilgi ve katılım eğilimi yüksektir, ama bazı kişiler bu genel eğilime uymayabilir.

2. TUTUMLARIN KALICILIĞI VE DEĞİŞİMİ

a) Tutumların kalıcılığının etmenleri

Tutumlar genellikle kolay değişmez, oldukça kalıcıdırlar. Ancak değişmelerine yol açan çeşitli süreçler vardır, değişme temayüllerine göre daha kalıcı tutumlar ve daha değişken tutumlar şeklinde bir ayırım yapabiliriz.

Tutumların kalıcılığının etmenlerinin bir ekseni birey psişesinin özellikleri, rijiditeleridir. Tutumlar uzun dönemde alışkanlık olarak yerleşir, içe siner, onun ötesinde kişilik yapısının ögesi haline gelir, kimlik tanımına girer ('can çıkar huy çıkmaz' diye bir özdeyiş vardır örneğin). Kişinin kendine duyduğu saygı, özbeğenisi de tutumlarını sürdürmesine yol açabilir. Tutum değişikliği belirsizlik ve kontrol zayıflaması yaratabilir, böyle bir endişe uyandırabilir, o nedenle tutum değiştirmekten çekinilir.

İnsanlar (ve gruplar da) çevresel koşullara, değişimlere öncel yapı ve tutumlarına göre uyarlanırlar, sadece kendileri çevreye uyarlanmaz, çevreyi de kendilerine uyarlarlar. Bunun bir yönü de önceden bildiklerine, oluşmuş fikirlerine, alışkanlıklarına göre algılama yapmalarıdır, kendilerine özgü resepsiyon ve seleksiyon mekanizmalarına sahiptirler. Çevredeki ortamı ve değişmeleri, çevreden gelen mesajları bu öncel mekanizmalar dolayımıyla algılar ve değerlendirirler. Dolayısıyla bilineni seçip alma eğilimi güçlüdür, kafadaki modellere ve mantığa göre tercih ve değerlendirme yapılır. Bu da tutumları değiştirme eğilimini zayıflatıcıdır, yenilikler reddedilir veya eskilerine uyarlanır. Aynı zamanda herkeste kendine göre bir tutum değişikliği olmasına yol açar, herkes öncel tutumlarıyla benimsediği yeni tutumlar arasında kendine göre sentezler gerçekleştirir. Bazısının öncel tutumları yeniliklere ilgi göstermeye daha mütemayildir, bunların tutum değiştirmesi daha kolay olur; bazısınınki ise yeniliklere karşı dirençlidir, bunlar eski tutumlarından kolay kolay vazgeçemezler.

Bireysel psişe insan doğasının genel özelliklerinin tahditlemesine de tabidir, bu da değişim eğilimini zayıflatır. Sözünü ettiğimiz siyasal tutum örneklerinde bu durumu gösterebiliriz: insan doğası bir yere kadar çatışmacı olabilir, uyuşumcu eğilimler ağır basar, bir yere kadar katılımcı olabilir, bir yere kadar itaatkardır, tersine bir yere kadar karşı çıkış eğilimi gösterir, vs. Tutum değişikliği uzun vadeli ve bütünsel olarak bakılırsa, çok da geniş olmayan bir uzlamda gerçekleşir, bu da değişim potansiyelini frenler, diyebiliriz.

Tutumların kalıcılığının etmenlerinin ilkiyle eklemlenen diğer ekseni toplumsallaşmanın, özellikle erken toplumsallaşmanın belirleyiciliğidir. Önceden, erken dönemde edinilenlerin etkisi daha kalıcı olmaktadır, bu açıdan ailenin ve çocukluk devresinin etkileri vurgulanır. Keza içinde yaşanılan global toplumun kültürel özellikleri de belirleyici olmakta, kolay değişmemektedir. Ayrıca yerel ortamlar (kişinin yetiştiği yöre, muhit) ve genellikle doğuştan mensup olunan birincil gruplar erken ve kalıcı etki kanallarıdır. Okul ve eğitimin erken devreleri, bu devrelerde oluşan arkadaş grupları da koşut olarak etkili olmaya başlamaktadır. Keza erken devrelerde yaşanan olumlu ve olumsuz deneyimlerin etkileri sıklıkla belirleyicidir.

Kişiler açısından erken etkilerin ardından ve onlarla kesişerek başka mensubiyet ve katılım alanlarının etkisi tutum değiştirici olabilmekte, bir süre sonra bu etkiler temelinde yeni kalıcı tutumlar oluşabilmektedir. Bu açıdan yaklaşık 15-25/30 yaş arasındaki gençlik devresinin etkisi hem belirgin değiştirici hem de yeni kalıcı etkiler yaratma kapasitesiyle temayüz eder, çünkü daha ileri düzeydir, kişinin yaşamı açısından stratejiktir, daha aktif bir katılım sağlamaktadır, kişi daha bilinçlidir. Bu çerçevede ileri düzeydeki okul ve eğitim yaşamı, işyeri ve iş yaşamı, sınıfsal konum, yeni yerleşim bölgeleri ve muhitler, evlilik ve eş, bu bağlamlarda oluşan arkadaş grupları, izlenen kitle iletişim araçları ve toplumsal yaşama katılım kanalları, ulusal ve yerel homojenleştirici etkilerle dış dünya etkileri belirtilebilir. Örneğin kişinin siyasal tercihi ailesinden, doğma büyüme çevrelerinden edinilebildiği gibi, siyasetle ilgilenilen gençlik devresi çevrelerinden de kaynaklanabilir ve sonra pek değişmeyebilir. Ve siyasal tercih için dediğimiz diğer tutum tipleri için de geçerlidir. Örneğin katılım eğilimi azken okul ve iş yaşamının, toplumsal yaşama katılım kanallarının etkisiyle artabilir, ondan sonra kişi katılımcı olmaya devam edebilir.

Çok sayıda mensubiyet grubu ve etki kanalı sözkonusu olduğuna göre, kişilerin tutumları çoklu bir belirlenmeden geçmektedir. Bunların etkisi aynı yönde de olabilir, birbiriyle çelişik de olabilir. Örneğin aile, okul, iş, sınıf, yerel ortam aynı yönde etkili olabilir, etkileri birbirine yakın yönlerde olabilir veya tersine birbiriyle çelişik olabilir. Çelişik etkilerin ağırlığı halinde tutum belirsizliği ve değişkenliği artacaktır, çünkü her biri kişiye ayrı bir yön göstermektedir. Buna karşılık, aynı yönde etki halinde tutum kalıplaşması ve değişmezliği olacaktır. Örneğin ailesinde, köyünde veya semtinde, işinde, okulunda hep aynı siyasal tercih ağır basıyorsa kişinin o tercihi benimsemesi normaldir, buna karşılık birinden ötekine tercihler değişiyorsa kişinin tereddüt ve yalpalamaları artacaktır.

Tutumların kalıcılığında etkili olan bir faktör de çevresel koşullarının pek değişmemesidir. Bu bakımdan global toplum düzeyinde görece durağan olan geleneksel ve geri toplumlarda tutum değişikliğinin daha az olacağı tahmin edilebilir, keza ileri derecede gelişmiş toplumlarda da belirli bir tutum sabitleşmesi olabilir, buna karşılık gelişmekte olan toplumlarda tutum değişimi daha fazladır. Daha az değişken kırsal ortamda yaşayanların tutum değiştirmesine daha az raslanır, geleneksel tutumları süregider, buna karşılık kente göç ve kırsal dönüşüm tutum değişimi getirir. Kültürel yapı daha yavaş değişir, bu bakımdan ulusal kültürün, geleneksel kültürün, popüler kültürün oluşturduğu çerçeveler tutumları belirler ve belirli ölçülerde tutum kalıcılaşmasına yol açar (onların çizdiği çerçevelerin dışına fazla çıkılmaz), buna karşılık kültürel modernleşmenin tutum değiştirici etkisi sıklıkla vurgulanır. Ekonomik denge, özellikle gelişmiş bir ekonomik temelde sağlanan denge, siyasal rejimin istikrarı ve benimsenmesi, uzun vadede yerleşmiş siyasal kültür özellikleri de tutumlarda değişiklikleri azaltıcıdır.

Kişinin çevre ve yaşam koşullarının sürekliliği ve mensubiyet alanları temelinde alt-kültürel yoğunlaşma olması da tutum değişikliğini engelleyicidir. Doğduğu yörede yaşaması ve yerel kültürün içine sinmesi böyledir, kente göçse bile hemşerileriyle bağları yerel kültürden kaynaklanan tutum rijiditeleri yaratabilir. Aile kültürünün gücü, daha sonraki yaşamında değişiklikleri kısıtlayıcı etkisi de öyledir. Geleneksel bağlamda veya modernleşme sürecinde birincil bağlarından kaynaklanan tutumsal özellikler savunmacı, tepkici refleksle süreklilik kazanabilir. Okulun kazandırdığı eğitim, özellikle de ileri düzeydeyse kişiliğe siner, kimliğin belirleyici bir unsuru haline gelir, nitekim önemli okullar çevresinde oluşmuş alt-kültürel yoğunlaşmalardan sözedilir. Sınıfsal konumlar kolay kolay değişmez, hatta kuşaktan kuşağa aktarılır, bu da alt-kültürel yoğunlaşma ve dolayısıyla tutum sabitleşmesi yaratıcı olur. Sadece kişinin değil, çevrenin, mensubiyet alanlarının da değişime direnci vardır, bu temelde savunmacı, tepkici refleksler toplu olarak gösterilir, dolayısıyla kişi çevresine uyarak da tutumlarını sürdürmede ısrar edebilir (gerçi daha çok çevreye uyarak tutum değiştirmeden sözedilir, tersi de varittir).

b) Tutumların değişiminin etmenleri

Tutumların oluşum ve değişimini bir iç çember-çevre basıncı ikilemi çerçevesinde düşünebiliriz. İç çember tutum sabitleşmesi yaratırken çevre basıncı değiştirici olur. Çevre basıncını da iki düzeyde düşünebiliriz: kişisel ve grupsal düzeyde (kişiyi, grubu ilgilendiren etkiler) ve toplumsal düzeyde (tüm toplumu ilgilendiren etkiler). İç çember kişi, grup ya da toplum açısından yakın ve fazla

değişmeyen unsurları içerir. Buna karşılık çevre basıncı daha uzak çevreden gelen etkileri kapsar bir yönüyle, yaşanan ortam ve koşullarda gerçekleşen değişimleri kapsar diğer yönüyle. Örneğin kişi açısından geçmiş toplumsallaşma süreci, içinde yaşadığı ortam (ailesi, belirli bir süredir yaşadığı ve çalıştığı yer ve koşullar, yöresi) iç çember içinde düşünülebilir. Çevre basıncı başka muhitlerin, ulusal düzeydeki gelişmelerin, dış dünyanın etkilerini, yaşam ve iş koşullarındaki değişmelerin etkilerini kapsar. Ülke açısından ulusal özellikler iç çemberde, dünyadaki gelişmeler çevre basıncı kapsamında yer alır, toplumun fazla değişmeyen yapısal özellikleri iç çemberde, geçirdiği yapısal değişimler çevre basıncında düşünülebilir. Aslında iç çember ve çevre basıncı göreli kavramlardır, ufka göre değişir, ufuk daraltılırsa çevre basıncının unsurları yakınlaşır.

Toplum açısından çevre basıncı olarak yapısal değişim etkisi özellikle önemlidir, gelişen ülkelerde modernleşme süreci bunun tipik örneğidir. Bu çerçevede sözkonusu sürecin çeşitli unsurlarının tutum etkisi analiz edilebilir: kentleşme, sanayileşme, kırsal dönüşüm, eğitim, kitle iletişim araçları, tüketim tarzları, sosyal üretim ilişkileri, zihniyetler…Genel olarak modernleşme süreci gelenekçi, tutucu eğilimlerin zayıflamasına yol açar, beklentileri arttırarak yenilikleri benimseme eğilimini, yeni siyasal alternatiflere yönelme eğilimini güçlendirir. Modernleşme sürecinde durumu düzelenlerin önemli bir bölümü yenilikçilikle tutuculuğu birleştiren bir tutum takınırlar. Durumu bozulan, görece bozulanlar ise sistemi eleştiren ilerici akımlara ilgi göstermeye veya gelenekçi reaksiyonlar vermeye başlarlar. Modernleşme süreci genel olarak siyasete ilgiyi ve katılma eğilimini arttırır, siyasal bilinçlenmeye, geleneksel itaat kültüründen çıkılmasına da yol açar. Modernleşme sürecinin yarattığı durum düzelmesi, kültürlenme uyuşumcu eğilimleri güçlendirir, ama aynı zamanda sebep olduğu dengesizlikler, gerilimler çatışmacı eğilimleri güçlendirebilir. Bu saydıklarımıza başka değerlendirmeler de eklenebilir ve sonuçlar her zaman aynı yönde değildir, koşullara göre değişir.

Yukarda belirtilen modernleşme süreci unsurlarının her birinin sabit ve koşullara göre değişen siyasal etkileri, siyasal tutum değiştirici etkileri vardır. Örneğin kentleşme kırsal tutucu eğilimi zayıflattığı gibi, kentsel ortamda toplumsal ve siyasal katılımı da arttırıcı olur. Sanayileşme işçi sınıfının genişlemesine yol açarak köylü tutuculuğundan işçi solculuğuna doğru bir kayışa yol açabilir. Eğitimin yayılması, eğitim düzeyinin yükselmesi siyasal bilinç düzeyini yükseltir. Kırsal dönüşüm süreci köylünün geleneksel bağımlılıklarını azaltır, bu durumda köylü geleneksel otoritelerin istediği yönde oy kullanmayabilir; köylünün dışa açılmasına yol açar, bu da devletten beklentileri arttırır, dolayısıyla clientelist bağların etkisini ve iktidar partisinin desteğini arttırabilir; sosyal farkların daha fazla bilincine varılmasına yol açar, bu da bazı kesimlerde sosyal reform öneren tercihlere yönelmeye neden olur. Kitle iletişim araçlarının yayılması siyasal tutumların gitgide daha fazla bunların söylemi tarafından belirlenmesine yol açar, nüfuzlu kişilerin ve yakın çevredeki kişilerin etkisinin yerini kitle iletişim araçları etkisi almaya başlar. Tüketim tarzının modernleşmesi sınıfsal promosyon izlenimi yaratır, sistem yanlısı ve yenilikçi muhafazakar tutumları güçlendirir; diğer yandan yeni tüketim olanaklarına ulaşamayanlarda göreli yoksunluk duygusu artar, ilerici veya gelenekçi yönlerde köktenci reaksiyon eğilimi güçlenir. Maddiyatçı zihniyetin yayılması siyasal tercih yaparken insanların maddi çıkarlarına daha fazla önem vermesine neden olur.

Bir başka önemli çevre basıncı faktörü siyasal ortam ve yapı değişiklikleridir, örneğin rejim değişikliği, siyasal gelişmeler ve olaylar, yeni ideolojilerin ve partilerin çağrısı, vs. Rejim değişimi bir yönüyle siyasal tutumlardaki değişimin sonucudur. Kitle eski rejimden hoşnutsuz olunca rejimi devirmeye yönelik girişimleri daha fazla destekler. Rejim değişimi sadece kitlede değil elitlerde de tutum değişikliğinin sonucudur. Demokratik bir rejimden anti-demokratik bir rejime geçiş veya tersine anti-demokratik bir rejimden demokratik bir rejime geçiş bazan yönetici elitlerdeki tutum değişiklikleriyle açıklanır. Keza demokratik sistem içindeki değişiklikler de elitlerdeki tutum değişiklikleriyle açıklanır, örneğin yönetici elitlerin daha güçlü bir yürütmeye ihtiyaç duyması daha merkeziyetçi bir anayasal rejimin kurulmasına yol açabilir. Diğer yönüyle rejim değişikliği peşinden tutum değişiklikleri getirir. Anti-demokratik rejimden demokrasiye geçiş halkın katılımını arttırır, serbest bırakılan yeni siyasal alternatiflere ilgi artar. Tersine demokrasiden anti-demokratik rejime geçiş sinmeye yol açar, itaat eğilimini güçlendirir. Rejim değişikliği gibi, yeni ideolojilerin ve partilerin propagandasının kitle üzerinde etkili olması sonucunda meydana gelen tutum değişikliklerini de dikkate almak gerekir. Bir kesim bu parti ve ideolojilerin taraftarı olarak eski tutumlarını değiştirir. Daha öteye ideolojiler insanlara yeni bir dünya görüşü, toplum projesi sunar, eylem ve davranışlarını yönlendiren kılavuz rolü görür, bu da köklü tutum değişiklikleri getirebilir. Örneğin sosyalizm, komünizm, faşizmin kitlenin siyasal tutumlarında, düşünce yapılarında yarattığı değişiklikler belirtilir. Siyasal gelişme ve olaylar da etkili olur. Örneğin iktidar partisinin bazı uygulamaları ve başarısızlıkları ona olan desteği azaltır, bu da bir tutum değişikliğidir. Sosyal alandaki değişiklikler de siyasetle yakından ilgilidir. Örneğin çalışma mevzuatındaki bir değişiklik serbesti arttığı için işçi hareketlerini hızlandırabilir, bazan da azaltır, eski sorunlar bu mevzuat değişikliğiyle çözüldüğü için.

Çevre basıncı kapsamında yerel bir ortam açısından ulusal etkiler, ulusal ortam açısından uluslararası etkiler de belirtilmelidir. Geçmişte görece içe kapalı olan yerel ortamlar gelişme sürecinde dışa açılınca ulusal düzeyde etkili tutumların daha fazla cazibe alanına girerler. Gelişme sürecinin başlarında hala önemli olan yerel farklar giderek azalır, tutumlarda ulusal düzeyde benzeşme meydana gelmeye başlar. Uluslararası etkiler ulusal siyasal yaşamlarda önemli tutum değişikliklerine neden olur. Örneğin Batı sömürgeciliğinin etkisi 19. yüzyıl sonlarından itibaren Üçüncü Dünya ülkelerinde özellikle elitlerin siyasal görüşlerini ve etkinliğini belirlemiş, Batı kültürünün, Batı'daki siyasal akımların etkisi altında kalan, kendi geleneksel kültüründen kopan yeni bir elit oluşmuştur. Ulusçuluk, liberalizm ve demokrasi, sosyalizm bu ülkelere Batı kanalıyla girmiştir. Batı demokrasisinin etkisi bir başka faktördür. II. Dünya Savaşı sonrasında yeni bağımsızlığa kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde yönetici elitler Batı demokrasisine benzer rejimler kurmaya çalışmışlardır, fazla başarılı olamasalar da. Komünizmin dünya çapında etkinliği birçok ülkede komünist partilerin kurulmasına yol açmış, bu gelişme sözkonusu partilere katılanlar kadar karşı olanların da tutumlarını etkilemiştir, örneğin anti-komünizmin belirleyici faktör olması önemli bir siyasal tutum tipidir. Faşizmin yükselişi ve politikaları da faşizm yanlısı ve anti-faşist tutumların dünya çapında yayılmasına yol açmıştır. Son yıllarda ileri teknolojilerin dünya çapında yayılması yeni tutum değişikliklerine neden olmaktadır. Örneğin genç kuşakta teknolojik bilgi toplumu düzeyine ulaşma uluslararası modaların etkisini arttırmaktadır.

Önemli bir çevre basıncı faktörü olumsuz gelişmeler ve deneyimlerin eski tutumları çözücü, yeni tutumları başlatıcı (detonatör) etkisidir. Buna örnek olarak ekonomik ve siyasal kriz koşullarını belirtebiliriz. Bir başka örnek savaş olabilir, bir diğeri yönetimin kötü idaresi olabilir. Ekonomik kriz toplumda hoşnutsuzluğu arttırır, o sıradaki yönetime, hatta düzen ve rejime güveni sarsar, desteği azaltır. Durumu bozulan kesimler siyasal tercihlerini değiştirebilir, özellikle iktidar partisi aleyhine. Bölüşüm çekişmesi kızışır, bu da çatışmacı eğilimlerin güçlenmesine ve sosyal olaylara yol açabilir. Diğer taraftan ekonomik kriz kitlenin geçim derdine düşmesine, dolayısıyla siyasete karşı ilgisinin azalmasına neden olabilir; ekonomik bakımdan bağımlı duruma düşmesine, dolayısıyla siyasal tercihlerini kendisine ekonomik olanaklar sağlayanların istediği yönde yapmasına yol açabilir. Siyasal kriz de çeşitli şekillerde tutum değişikliklerine neden olabilir. Elitler düzeyinde siyasal kriz eski uzlaşmacı tutumların kaybolması, elitlerin birbiriyle çatışma içine girmesi şeklinde tezahür edebilir. Siyasal kriz kitle içinde rejime duyulan güveni sarsar, sistem partilerinin güç yitirmesine neden olabilir ve anti-sistem partilere desteği arttırabilir. Ters yönde de olabilir siyasal krizin etkisi, güvenliğin sağlanması isteği otoriter eğilimli sistem yanlısı girişimlere desteği arttırabilir, keza hükümet düzeyinde istikrarsızlık olmasın diye daha önce küçük partileri destekleyenler büyük partileri desteklemeye başlayabilirler.

Çevre basıncının bir boyutu da krizli olsun olmasın somut konjonktürlerdir. Her bir konjonktür bazı ekonomik, sosyal ve siyasal özelliklerin belirlemesi altındadır. Tutumlar da bu özelliklerden etkilenir. Örneğin 1980'li yıllar Türkiyesi'ni bir konjonktür olarak düşünebiliriz. Burada ekonomik planda yüksek enflasyon ve krizin, dışa açık ekonomik model uygulamasının, piyasa ekonomisi, özelleştirme tercihlerinin, yeni tüketim standartlarının yayılmasının, büyümeci politikaların siyasal tutumlar üzerinde etkilerini tartışabiliriz. Sosyal planda kırdan kente göçün hızlanmasının, gelir dağılımının ücretler aleyhine bozulmasının, sosyal güvenlik sisteminin yayılmasının etkilerini tartışabiliriz. Siyasal planda 12 Eylül rejiminin, Anavatan Partisi ve Özal'ın, Doğu bölgesindeki olayların, sosyal-demokrat alternatifin etkilerini tartışabiliriz. Bunlara kuşkusuz başka değişkenler de eklenebilir. Farklı konjonktürler arasında karşılaştırmalar yapılabilir. Örneğin 1970'ler ve 1990'lar aynı değişkenler ve başka değişkenler açısından ne durumdaydı, 1980'lerle farkları nelerdi şeklinde bir soru ortaya atabiliriz. Daha kısa süreli konjonktürler de düşünülebilir. AKP iktidarının ilk yılları (bu arada örneğin liradan sıfırlar atılması, enflasyonda azalma) siyasal tutumları nasıl etkiledi sorusunu sorabiliriz. Veya 1973-75 arasındaki 12 Mart sonrası konjonktür siyasal tutumları nasıl etkiledi sorusunu ortaya atabiliriz.

Yukarda irdelediğimiz faktörleri tüm toplum açısından düşünebileceğimiz gibi gruplar, bireyler açısından da düşünebiliriz. Bireyler ve gruplar devamlı yaşam ve çevre koşullarındaki değişmelere, yeni koşullara uyarlanma gereği hissederler (uyarlanmanın bir şekli de tepkidir). Toplum çapındaki değişmelere şu ya da bu ölçüde bağımlı olarak kişilerin, grupların yaşam çevrelerindeki değişmeler ve basınçlar siyasal tutumlarını etkiler. Örneğin kırdan kente göçeden, eğitim düzeyi yükselen, gelir düzeyi artan veya azalan bir ailenin, bir kişinin tutumlarının değişme olasılığı artacaktır. Siyasal katılım derecesi artabilir veya azalabilir, parti tercihi değişebilir, tutucu ve pasifken daha serbest veya tepkici hale gelebilir, duruma göre daha uyuşumcu veya daha çatışmacı olabilir, yine duruma göre demokrasiye güveni artar veya azalır. Herhangi bir grup veya kişi rejim değişikliğinden olumlu

ya da olumsuz etkilenmesine göre tutum değiştirebilir. Örneğin tarafsız bir konumdadır, ama yeni rejimle birlikte durumunda bozulma olmuştur, bu da rejime tepki duymasına yol açabilir. Yukarıda krizin genel olarak tutumlar üzerindeki etkilerine değindik, kişiler ve gruplar düzeyinde bakılırsa krizden daha çok etkilenenlerin tutumlarında değişiklik olma olasılığının daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Belirli bir yerel ortamda yaşayan kişiler arasında dışa daha açık, daha modernleşmiş olanların tutumlarında değişme olasılığı da daha fazla olacaktır.

Tutum değişiminde esas eğilim yavaş ve kademeli değişim yönündedir, ama toplumda önemli ve ani değişmelerin yaşandığı bağlamlarda ani ve hızlı tutum değişmeleri de olabilir. Birinci önerme lehine şu değinmeleri yapabiliriz. Siyasete katılım derecesi az bir kişinin katılımı hemen artmayacaktır, genellikle kademeli bir artış olur. Örneğin parti tutmayan bir kişi bir partiyi tutmaya başlar, sonra onun sıkı taraftarı olabilir, örgütlerine girebilir. Örneğin uyuşumcu kişiliği olan biri çıkarlarını savunma durumunda kalınca hemen çok mücadeleci olamaz, süreç içinde çıkar bilinci ve mücadeleciliği artar. İkinci önerme ise devrimler, rejim değişiklikleri, ekonomik ve siyasal krizler, hızlı modernleşme gibi bağlamlarda daha çok geçerlidir. Üçüncü önerme ise ani bir tutum değişikliği olsa bile zamanla yavaşlama ve yumuşama olacağı, geçmişteki tutumlarla sentezler aranacağı, hatta geri dönülebileceğidir. Örneğin başarısızlığı veya suistimal söylentileri nedeniyle partisini değiştiren bir kişi daha sonra fikrini değiştirip eski partisine dönebilir. Kriz koşullarında çekişmeci olan kişi, kriz ivme kaybedince ılımlanır. Eğitim düzeyi yükselen bir kişi başlangıçta ulaştığı eğitim düzeyinin tipik davranış kalıplarına fazla ilgi gösterirken, giderek bu ilgi azalabilir.

Bireysel psişenin tutum değişimine direnci üzerinde durmuştuk, aynı zamanda tutum değişimine yöneltici özelliklerinden de sözedebiliriz. Genel olarak kişi çevresine uyma eğilimi gösterir, birçok şey taklit (ya da öykünme) yoluyla yayılır. Bu sürecin daha yoğun bir şekli ise kitle psikolojisidir: görece kısa vadede bazı tutumların, eğilimlerin çığ etkisiyle, hızla büyümesine tanık oluruz, siyasette örneğin bazı akımların hızla güç kazandığı, kitle hareketlerinin hızla yayıldığı gözlemlenir. Bu planda bireysel farklar da etkili olur, çoğu zaman insanlar değişime karşı kuşkucu, dirençlidir, ama bazıları değişime daha reseptiftir, ya mevcut koşullardan memnun olmadığından, ya da yeniliklere açık bir anlayışı olduğundan. Kişinin tutum değişimini belirlenmişlik-iradilik ikilemi çerçevesinde de düşünebiliriz. Bireysel rijiditeler, öncel toplumsallaşma ve mensubiyetler tutumları görece sabit kılar, kişinin iradi tercihi ve gücü tutum değişimini mümkün kılar, diyebiliriz. Ancak çevresel değişimlerin kişide tutum değişikliğine yol açması da mümkündür ve tersine kişinin iradesi tutumlarını koruması yönünde de etkili olabilir.

Bireysel düzeyde tutumları değiştirme eğilimini arttıran iki etkiden daha sözedebiliriz. Biri yalıtlanma etkisidir. Kişi çevreden yalıtlanmış olunca eski mensubiyet gruplarının etkisi azalır, değişen çevre veya yeni girdiği çevre yönünde tutum değiştirme olasılığı artar. Aynı zamanda yaşamını sürdürmesi için yeni koşullara uyma zorunluluğu da tutum değiştirmesini kolaylaştırır. Ancak değişen veya yeni bir çevrede kişinin koşullara uyarlanamayınca eski bağlarına sarılması da mümkündür, örneğin göçmen topluluklar gittikleri ülkede veya kentte kendi ülkesinden olanlarla, hemşerileriyle kapalı topluluklar oluşturma eğilimi göstermektedir, örneğin yeni koşullara uyamayanlar eski değerlerine daha fazla bağlanmakta, reaksiyoner tutumlara girebilmektedir.

Bu bakımdan yalıtlanma güçlü ve belirginse tutum değiştirme eğilimi daha yüksek olacaktır, aynı zamanda yalıtlanma durumunda eğer yeni koşullara uyma imkanları daha fazlaysa, daha ulaşılabilirse tutum değiştirme olasılığı artacaktır.

Diğeri katılma etkisidir. Kişi bir olayı, bir değişimi kendi tecrübeleriyle yaşamışsa tutum değiştirme olasılığı artar. Katılma etkisi birkaç mekanizmayla kendini gösterir. Biri bir şeyi öğrenmenin, özümsemenin teorik düzeyden pratiğe geçilmesiyle mümkün olmasıdır. Diğeri katılmanın kişinin kendini gerçekleştirmesini, ifade etmesini sağlamasıdır, böylece özümseme ve benimseme daha kolay olur, çünkü sözkonusu olan kendisidir. Katılma süreci aynı zamanda tutumu, pratiği başkalarıyla paylaşmayı sağlar, bu temelde grup bütünleşmesi gerçekleşir, katılma süreci içinde kişi başkalarıyla iletişim içine girer, bu da yaşamını canlandırıcı olur, karşılıklı öykünmeyle ve birlikte eylemle yeni tutumların özümsenmesini sağlar.

Siyasal tutumların oluşumunda propagandanın etkisi üzerinde önemle durulan bir husustur. Özellikle kısa vadedeki edimler üzerinde etkilidir. Seçimlerde hangi partinin propagandası başarılıysa, halk üzerinde etkili olabiliyorsa seçmenlerin o partiyi destekleme olasılığı artacaktır. Propaganda fikirleri şekillendirerek kendi gösterdiği yönde davranışlar içine girilmesine, tutum değiştirilmesine neden olabilir. Ancak propagandanın etkisi sanıldığı kadar fazla değildir, insanlar tutumlarını, görüşlerini dış etkiler altında kalarak kolaylıkla değiştirmezler. Örneğin parti taraftarlığı uzun süre kalıcı olabilmektedir, falanca seçimde propagandası başarılı bir parti ancak seçmenlerin bir bölümü üzerinde etkili olabilmekte, çoğu seçmen önceden oluşmuş veya başka faktörlerin etkisiyle oluşmuş (örneğin ekonomik çıkarları doğrultusunda oluşmuş) tercihlerini değiştirmemektedir. Üstelik propagandaya kanılmaması şeklinde bir anlayış da toplumda yaygındır. Propaganda daha çok o sırada toplumun, kitlenin sorunlarıyla bağlantı kurabiliyor, güvenilir çözümler getirebileceği izlenimi yaratıyor, toplumun genel eğilimlerine, toplumda kabul gören popüler sabitlere uyuyorsa başarılı olmaktadır. Toplum üzerinde çarpıcı bir etki yaratması da gerekir başarılı olabilmesi için, ancak getirdiği yorumlar ve çözümlerin topluma ters düşmemesi koşuluyla. Propagandanın etkisini azaltan bir başka faktör değişik yönlerde ve bazısı birbirine ters düşen propagandaların yapılıyor olmasıdır, dolayısıyla birinin etkisini ötekisi dengeler. Tekilci sistemlerde tek yönlü propaganda bu bakımdan daha etkilidir diyebiliriz, ancak orada da etkiyi azaltan faktörler vardır: tek yönlü propaganda yapılması toplum için bıktırıcı olur, reel koşullarla uyuşmuyorsa kendisine inanılmamaya başlanır, bu bakımdan çekiciden çok itici olması muhtemeldir.

Siyasal tutumları çok etkileyen bir mekanizma propagandanın da aktarma kanalı olan kitle iletişim araçlarıdır. Günümüzde toplumlar artık kitle iletişim toplumlarıdır. Kitle iletişim araçlarının insanların düşünüş ve zihniyet yapıları üzerinde çok etkili, hatta şartlandırıcı oldukları hep vurgulanır. Görsel iletişimin gelişmesi insanların fikirlerden çok imajlara önem vermesine de yol açmıştır. Kitle iletişim araçlarının etkisi sadece kısa vadede fikirlerin oluşması ve değiştirilmesi yönüyle, basit propaganda yönüyle düşünülmemelidir. Bunların etkisi daha çok uzun dönemde tutumları belirleyen, sunduğu zihinsel ve eylemsel kalıplar vasıtasıyla olmaktadır. Tüm toplumda izlendiklerinden tutumlarda standartlaştırıcı, homojenleştirici bir etki yaratabilmekte, bu da siyasal olmasa bile toplumsal bir totalitarizmin kaynağı olabilmektedir.

Ayrıca tutumların değişmesiyle ilgili analizleri tutumdan sapmalar için de kullanabiliriz, yukarda gözden geçirdiğimiz eksenlerde. Belirli bir tutumun zaman içinde gösterdiği dalgalanmaları inceleyebiliriz, tutumları doze edebiliriz, tutum kalıcılığı ve değişikliğini olasılık olarak değerlendirebiliriz.

İzleyen bölümlerde hem uzun vadede tutumların hem de kısa vadede edimlerin belirleyicisi olan etmenleri sistematik bir tasnife tabi tutmaya çalışacağız. Bu etmenler üzerinde bir gözden geçirme yapacağız, kuşkusuz daha ayrıntılı bir analiz de yapılabilir. Bu belirleyiciler hem yapılar ve süreçler olarak hem de mensubiyet grupları ve kategoriler olarak düşünülebilir. Keza birçoğunu belirleyici olduğu kadar tutum ve edim öznesi olarak da düşünmek mümkündür. Örneğin sınıf, yaş grubu hem kişilerin tutum ve edimlerini etkileyen faktörlerdir hem de tutum ve edim öznesi olarak tasavvur edilirler. Bir kişi orta sınıftan olduğu için veya genç olduğu için şöyle ya da böyle bir tutuma sahip olabilir, aynı zamanda orta sınıfa özgü, genç yaş grubuna özgü bazı tutumsal eğilimler vardır. Burada bu belirleyicilerin siyasal tutumlar üzerindeki etkileri üzerinde duracağız, ama aynı zamanda siyasal yapılar ve süreçler üzerinde de etkilidirler (ve pratikte bu iki düzey arasında örtüşme olmaktadır). Siyasal tutum örneği olarak büyük ölçüde siyasal tercihlerin (veya parti, akım tercihlerinin) etmenleri üzerinde duracağız, onun dışında başta belirttiğimiz dört tutumdan da (katılım, çatışma-uyuşum, itaat-direnç, demokratik-otoriter) örnekler vereceğiz ama daha az.

3. EKONOMİK ETMENLER

a) Ekonomik çıkar odağı

Ekonomik çıkar kişiler ve gruplar açısından çok önemli bir tutum belirleyicisidir. Bir kişinin ekonomik çıkarı, bir grubun (örneğin bir sınıfın, bir mesleğin, bir yörenin. . .) ekonomik çıkarı siyasal tutumlarını çok etkiler. Kişi ya da grubun ekonomik çıkarına uygun olan partiyi tercih etme olasılığı görece yüksektir. Kişi ya da grup ekonomik çıkarı sözkonusu olduğunda bu çıkar yönünde siyasete daha fazla katılma eğilimi gösterecektir, ya da çıkarına uygun olmadığı için fazla katılmak istemeyecektir. Karşı çıkış, tepki, isyan çoğu zaman kişinin ya da grubun ekonomik çıkarı zedelediğinde gündeme gelir, tersine çıkarı zedelenmiyorsa kişinin ya da grubun mevcut koşulları benimseme, itaat eğilimi güçlenecektir. Ekonomik çıkarlar arasında keskin karşıtlıklar varsa siyasette çatışmacı eğilimler görülecektir, yoksa uyuşumcu eğilimler. Ekonomik çıkarları tehdit altında kalan yönetici sınıfların anti-demokratik metotlara başvurma olasılığı artmaktadır, ekonomik çıkarları sarsılan kitleler anti-demokratik çözümlere daha temayüllü hale gelir, tersine gerek yönetici sınıflar gerek kitleler ekonomik çıkarlarını koruyabiliyorlarsa daha demokratik davranma eğilimi gösterirler.

Kişiler, gruplar ne ölçüde çıkarlarını gözeterek siyasal tercih, parti tercihi yapıyor diye sorabiliriz. Bu konu incelenirken çıkarla alternatifi diğer değişkenlerin karşıtlıkları ve göreli ağırlıkları üzerinde durulur. Ekonomik çıkarın dışında kültürel, manevi, fikri, siyasal faktörler ne kadar etkili olmaktadır diye sorulabilir. Şöyle dilemalar ortaya konabilir: kişi siyasal tercihini belirlerken partinin ekonomik çıkarına uygun olup olmamasına mı, partinin programı ve ideolojisine mi (fikri), partinin iyi ve

erdemli gözükmesine mi (manevi), partinin alt-kültürüne, zihniyet yapısına daha uygun olmasına mı (kültürel), partinin siyasal etkinliklerinden edindiği izlenime, lider imajına ve başka siyasal etmenlere mi (siyasal) bakıyor; kişi fikrine ve siyasal tercihine, manevi ilkelerine ve kültürüne uygun olmadığı halde ekonomik çıkarına uygun olan bir siyasal tutum ne ölçüde takınabilmektedir? Çıkarı maddiyat ve pragmatizm ikilisine indirgeyebilir ve maddiyat-manevi değerler, pragmatizm-ideolojizm ikilemleri kurabiliriz: kişiler siyasal tercih yaparken ne ölçüde maddi çıkarları doğrultusunda hareket ediyorlar, ne ölçüde çeşitli değerlere bağlı olarak; ne ölçüde çıkarlarına uygun olarak pragmatik bir şekilde, ne ölçüde ideolojik (fikri) tercihlerine göre hareket ediyorlar? Bu durum insanların çıkarının bilincinde olması ve çıkarını gözeterek ılımlı tercihlere yönelmesi gerekçesiyle olumlu değerlendirilir bir yandan, kısa vadeli çıkarlara bağlı kalınarak siyasal seçeneklerin içeriğine önem verilmediği, değerlerin ve fikirlerin dikkate alınmadığı gerekçesiyle eleştirilir diğer yandan.

Ekonomik çıkar faktörünün etkisi halkın, seçmenin iktidar partisinin ekonomik politikasının çıkarını olumlu ya da olumsuz yönde etkilemesine ne ölçüde hassas olduğu, partilerin ekonomik programlarını çıkarları açısından değerlendirip değerlendirmediğine bakılarak da saptanabilir. Önemli bir sorun halkın ne ölçüde çıkarının bilincinde olduğuyla ilgilidir, eğer bilincinde değilse çıkarına uygun olmayan parti tercihleri yapabilir ve bunda bazı bağlılık ve yabancılaşmaları, propaganda ve yüzeysel faktörler etkili olabilir. Örneğin alt katmanlardan seçmenlerin çıkarlarının bilincinde olmadan üst katmanların çıkarlarını savunan partileri geleneksel veya başka gerekçelerle desteklediği gözlemlenir.

Ekonomik çıkar değişkeni birkaç düzeyde saptanabilir: bireysel çıkar, sınıfsal veya grupsal çıkar, clientelist çıkar. Birinci halde seçmen bireysel çıkarı doğrultusunda hareket eder, örneğin iktidardaki partinin uygulamaları bireysel çıkarını olumlu etkilemişse, bireysel çıkarına uygunsa, iktidardan bir takım çıkar beklentileri varsa fikri, manevi, siyasi niteliklere fazla bakmadan sözkonusu partiye oy verecektir, keza bireysel çıkarına uygun olduğu için sınıfsal, grupsal çıkarına uygun olmayan bir partiyi destekleyebilecektir. Sınıf ya da sosyal grup çıkarını daha sonra sosyal sınıf değişkenini incelerken ele alacağız, bu noktada az önce belirttiğimiz bireysel çıkar-sınıfsal, grupsal çıkar çelişkisi ve önceliği üzerinde durulur. Clientelist çıkar ise daha somut olup kişilerin ya da grupların clientelist aracılar vasıtasıyla elde ettikleri belirli bir çıkar (örneğin köyüne, gecekondusuna hizmet getirilmesi, kendisine iş ve gelir imkanı sağlanması, devletteki işinin görülmesi) karşılığında, onların istediği yönde oy vermesi durumudur. Üstelik bir partiyi desteklemesi için seçmenlere para verilmesi de sözkonusu olabilmektedir.

b) Ekonomik durum

Bu alanda incelemenin bir ekseni sosyo-ekonomik yapı etkisidir: sınıfsal yapı ve üretim-bölüşüm ilişkileri, bu arada mülkiyet ve toprak düzeni, ekonomik gelişme ve üretim düzeyi, işletme yapıları ve iş süreçleri, devletin ekonomik rolü, mübadele ilişkileri, tüketim yapısı, sosyo-ekonomik değişme süreci. Bütün bunların ayrı ayrı etkileri incelenebilir, ama global bir sosyo-ekonomik yapı etkisi de formüle edebiliriz (bu konuyu ayrı olarak sosyo-ekonomik yapı ve değişme alt-bölümünde ele alıyoruz).

Diğer inceleme ekseni ekonomik gidişatın siyasal tutumlar, tercihler üzerindeki etkisidir. Ekonomik gidişatın çok etkili olduğu genellikle kabul edilir. Bu noktada globalleştirici birkaç soru ortaya atabiliriz: iyi ekonomik gidişat seçmeni nasıl etkiliyor, kötü gidişat ve kriz nasıl etkiliyor, krizin süresine göre etkilenme nasıl oluyor, kronik bir kötü ekonomik durum nasıl etkiliyor, krizden çıkış nasıl etkiliyor, vs. İyi gidişat genellikle iktidarın desteklenmesi yönünde etkili olur diyebiliriz, fakat beklentileri arttırarak yeni siyasal tercihlere ilgi gösterilmesini de sağlayabilir. Kötü gidişat ve kriz seçmenin iktidarı desteklememesine, muhalefete, yeni ve köktenci alternatiflere ilgi göstermesine yol açar diyebiliriz. Örneğin 1929 krizinin nazizmin iktidara gelmesiyle sonuçlanması tipik örnektir, petrol krizi sonrasındaki muhafazakarlaşma da örnek gösterilebilir. Ancak burada şöyle bir paradoks vardır: kapitalist ekonominin krizi ona karşı sol, köktenci sol akımların güçlenmesi sonucunu doğurur diye düşünülebilir, oysa öyle olmamış sağ, köktenci sağ akımlar güçlenmiştir yukarda belirttiğimiz iki örnekte de görüldüğü gibi, ama her ikisinde de eski dönemin kapitalist modeli değişime uğramıştır. Uzun süreli kriz umutsuzluğa yol açar, bunun siyasal etkisi köktencileşmenin artması yönünde olur, ama umutsuzluk ilgisizliğe de yol açabilir ve klasik partilere desteğin sürdürülmesi sonucunu verebilir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kronik kriz daha çok ikinci sonucu veriyor gibidir, ama kredibl bir alternatif çıkması durumunda güçlü bir kitle desteği bulabilir, örneğin devrim süreçlerinde böyle olmuştur, popülist dalgalarda böyle olmuştur, örneğin Türkiye'de çoğunukla tek parti yönetimi altında ve kronik kriz içinde geçen 1908-45 döneminden sonra DP alternatifi hızlı bir yükselişi başarmıştır. Krizden çıkışın bunun gerçekleştiği sıradaki (veya çıkışı sağlayan) iktidarı güçlendireceği tahmin edilebilir, ama krizden çıkışın sağladığı rahatlama yeni alternatiflere ilgiyi de arttırabilir.

Çeşitli ekonomik göstergelerle siyasal tutum ve tercihler arasındaki ilişkilere de bakılabilir. Bazı değişkenlerin etkili, bazılarının ise etkisiz olduğu gibi sonuçlara varılabilir. Halkın yaşam düzeyini doğrudan etkileyen bir faktör olarak fiyat düzeyi ve koşut olarak gelir düzeyinin etkisi muhtemelen yüksektir. Enflasyon ve reel gelir düzeyi üzerindeki etkisi, deflasyon ve daralmanın etkisi genellikle iktidar aleyhine sonuç verir, hatta köktenci alternatiflerin güç kazanmasına yol açabilir. İşsizlikteki artış da öyledir, ama bu konuda şöyle bir değinme de gerekir: işsiz kalan nüfus bağımlılaşabilir, dolayısıyla oyunu bağımlı kullanma olasılığı artar. Devlet harcamalarının yarattığı canlılık iktidara desteği arttırabilir, özellikle bundan yararlanan kesimler açısından. Kredi sisteminin gelişimi ve durumu bir başka faktördür. Örneğin Türkiye'de son yıllarda kredi kartı ve tüketici kredisi uygulamasının etkilerinin değerlendirilmesi ilginç olabilir. Yeni ekonomik kurumlaşmaların etkisine de bakmak gerekir, örneğin Türkiye'de geçmişte bankaların yayılması nasıl etkili oldu sorusunu ortaya atabiliriz. Borsadaki dalgalanmaların etkisi üstünde önemle durulan bir husustur, seçmen tercihlerinde ani değişikliklere yol açabilir. İç borçlanmanın etkisi üzerinde de durulabilir, özellikle bu alanda yatırım yapanlar açısından. Dış ekonomik ilişkiler halkı doğrudan ilgilendirmez, ama dolaylı etkileri önemli olabilir. Örneğin dış borcun yarattığı ağır yükün etkisi, yabancı yatırımların yarattığı yaşam tarzı değişiminin etkisi. Piyasadaki canlılık veya durgunluğun etkisi üzerinde durulabilir, senet protestolarıyla bağıntı aranabilir. Faiz haddinin bir etkisi var mı, yok mu, kar haddinin seyri nasıl etkili oluyor diye sorulabilir, döviz fiyatlarının gelişimine bakılabilir, vs.

Tüm göstergeler açısından toplumun siyasal tercihleri üzerinde etkili oldu mu diye sorulabilir. Önemli bir ekonomik gelişme bile bazan anlamlı bir siyasal etkililik yaratmayabilir, bazan da yaratır. Genel olarak yaratabilir, sadece bazı kesimler üzerinde yaratabilir veya sözkonusu göstergelerle yakından ilgili dar bir kesim üzerinde yaratabilir.

c) Ekonomik ilişki türleri

Çeşitli ekonomik ilişki türlerinin etkisini tüm toplum açısından inceleyebileceğimiz gibi, bu ilişkilere çeşitli şekillerde katılan kişiler ve gruplar açısından da inceleyebiliriz. Devletle ekonomik ilişkiler biridir: vergi ilişkisinin etkisi (vergi düzeyi yüksek-normal, vergi iyi toplanıyor-kaçak çok, vergilendirmede eşitsizlikler şu ya da bu ölçüde), devlet müdahalelerinin etkisi (değişik kesimlerin devlet müdahalelerinden olumlu veya olumsuz etkilenmesi), devlet hizmetlerinden, yatırımlarından, sübvansiyon ve yeniden-dağıtımdan yararlanmanın etkisi (ve bunlardan yararlanmada etkili olan mekanizmalar, bu arada clientelist mekanizmalar etkisi), iktidar olanaklarından yararlanma ve suistimal etkisi, devlette çalışma ve devletle özdeşleşme etkisi (devlet memurluğu ve devlet işçi sınıfı, devlete yakın ve uzak kesim olma algıları). Ekonomik politikaların siyasal tercihler üzerindeki etkisi de birlikte düşünülmelidir. Örneğin devletçi bir politika izlenmesi nasıl etkiliyor, liberal bir politika izlenmesi nasıl diye bakabiliriz. Belirli alanlardaki ekonomik politikaların nasıl bir siyasal sonuç verdiğine de bakılabilir, örneğin sosyal güvenlik politikasının emeklilerin ve tüm halkın, tarımsal destekleme politikasının köylülerin, asgari ücret politikasının işçilerin, küçük işletmelere yönelik politikaların esnafın siyasal tercihleri üzerindeki etkilerine.

Tüketim düzeyi, kalıpları ve tarzına göre bir inceleme yapılabilir. Bu açıdan şu süreçlerin etkilerine bakılabilir: geçimlik üretimden çıkış ve pazardan alıma geçiş, kıtlık ve iaşe güçlükleri, dayanıklı tüketim mallarının, kamu hizmetlerinin yayılması. Örneğin Türkiye'de köyün tüketimini pazardan karşılamaya başlamasının, televizyonun ve başka dayanıklı tüketim mallarının, apartmanlaşmanın, elektrik, su, yol, okul, telefon gibi kamu hizmetlerinin yayılmasının, otomobilin, bilgisayarın, cep telefonunun yayılmasının siyasal tercihler açısından etkileri ne olmuştur sorularını ortaya atabiliriz. Bu noktada bu mal ve hizmetlere ulaşmanın iktidarın başarı hanesine yazılması etkisinin, yarattığı beklentiler devrimi etkisinin, bu mal ve hizmetlere ulaşmada eşitsiz gelişmeler ve göreli yoksunluk etkisinin, bu mal ve hizmetlerin pahalılığı ve pahalılaşması veya ucuzlaşması etkisinin, bireyselleştirme, aileviletirme ve kitleselleştirme etkilerinin, lüks ve konfora ulaşma algısı etkisinin, bu algının gerilemesi etkisinin seçmen tercihleri açısından sonuçları irdelenebilir.

Kıtlık ve iaşe güçlükleri ise çok etkili olmaktadır, II. Dünya Savaşı yıllarındaki kıtlık ve iaşe güçlükleri tek parti CHP'sinin savaş sonrasındaki çok partili seçimleri yitirmesinde belirleyici faktör olarak belirtilir, 1978-79 CHP iktidarı sırasında ekonomik kriz nedeniyle yaşanan iaşe güçlükleri 1979 ara seçimlerinde CHP'nin ciddi bir düşüş yaşayıp iktidarı yitirmesine neden olmuştur. Tüketim düzeyi gelir düzeyiyle özdeşleştirilebilir, ama aynı gelir düzeyinin farklı tüketim tarzlarına yönelmesinin etkileri üzerinde de durulabilir (örneğin aynı gelir düzeyinde modern tüketim tarzına yönelen kesimle yönelmeyen arasındaki fark). Teknolojiyle ilişkiler bir başka etmendir. Bu açıdan kişinin iş sürecinin teknolojik özellikleri ile teknolojik mal tüketiminin varlığı-yokluğuna bakılabilir.

Geri teknolojinin ve ileri teknolojinin siyasal tercihler üzerinde etkisi nasıl olmaktadır sorusu ortaya atılabilir.

İş sürecinin özellikleri ve iş sürecindeki konumun etkileri bir başka inceleme pistidir. Bu açıdan işyeri tipinin etkisi nedir sorusu sorulabilir (kırsal hane, küçük ticarethane, büyük işyeri ve bunun klasik ve modern tipleri, vs). Örneğin piyasada küçük işletmelerin yaygınlığı veya zayıflığının, çarşı yapısının, sanayi bölgesinin siyasal tercihleri nasıl etkilediğine bakılabilir. İş sürecinde hiyerarşideki yer bir başka etmendir: hiyerarşik olarak alt konum ve üst konum etkileri, katı hiyerarşi ve esnek hiyerarşi etkileri gibi. İş sürecinin özellikleri de etkilidir: kötü ve iyi çalışma koşulları etkisi gibi (ve bunun da değişik unsurları vardır: güvencesiz-güvenceli, pis-temiz ortam, zor iş-basit iş, hızlı tempo-yavaş tempo, full time çalışma-part time çalışma etkileri gibi). Mübadele ilişkilerinin etkisi de bir inceleme ekseni olarak düşünülebilir: pazar için üretim-geçimlik üretim ikilemi, pazarla kredi ilişkileri ve borçluluk hali (onun da değişik şekilleri ve sonuçları, örneğin geliştirici etki ile mülksüzleştirici etki karşıtlığı), banka ve borsa sistemine katılım, nakit veya kaydi para kullanımı, pazardan alışveriş alışkanlıkları, büyük marketler-bakkallar ikilemi, aracı halkalar gibi değişkenlerin etkileri.

4. GELİR VE SINIF

a) Gelir ve yaşam düzeyi

Siyasal tutum ve tercihleri açıklamada gelir ve yaşam düzeyi kriterine başvurulur (bundan sonra sadece gelir diyeceğiz, yaşam düzeyini büyük ölçüde gelir belirlediği için, ama yaşam tarzı farkları mühim olabilir, onu daha sonra ayrı olarak inceleyeceğiz). Bu kriter sosyo-ekonomik işbölümündeki konuma göre tanımladığımız sosyal sınıf kriteriyle önemli ölçüde örtüşür, farklarına karşın (aynı sınıfta farklı gelir düzeyleri olabilir, yakınlık olasılığı yüksek olmakla birlikte). Toplumların, grupların, kişilerin gelir düzeyleri siyasal tutumlarını etkiler. Gelir düzeyi yüksek bir kesimin, kişinin siyasal tercihi ile, orta bir kesimin, kişinin tercihi ve düşük bir kesimin, kişinin tercihi belirli ölçülerde farklılaşacaktır. Gelirin etkisini değişik düzeylerde değerlendirebiliriz: mutlak gelir düzeyi, başkalarına göre gelir düzeyi, zaman içinde mutlak gelir düzeyinin ve göreli (başkalarına göre) gelir düzeyinin değişimi, beklentilere göre gelir düzeyi (istenilenle elde edilen arasındaki fark), algılamalara göre gelir düzeyi (kendini sübjektif konumlandırma, referans grupları).

Mutlak gelir düzeyi kriterine göre düşünürsek, düşük gelirliler muhalefeti ve sistem karşıtı partileri daha fazla destekleyebilirler, çünkü sistem içindeki konumları iyi değildir. Ama ekonomik bakımdan zayıf olduklarından reaksiyon veremedikleri için ve hizmet almak amacıyla iktidara da destek olabilirler, ya da güçlü ekonomik kesimlere bağımlıdırlar, onların istediği yönde tercih yaparlar (bu istek çoğu zaman iktidar yönündedir). Düşük gelirliler içinde ayırıma da gidebiliriz: sefil, yoksul, dargelirli gibi. Sefalet koşullarındakiler yaşam koşulları olanak vermediği veya sisteme yabancılaştıkları için siyasete ilgisiz kalabilirler, para karşılığı oy kullanabilirler. Yoksullarda da aynı eğilimler görülür, ama ilgisizlik daha azdır, clientelist bağlarla istenilen yönde oy kullanmaları

sağlanabilir. Dargelirliler daha katılımcıdır, sisteme daha az yabancılaşmışlardır, tercihlerini yaparken gelir düzeylerini olumlu ya da olumsuz etkileyen gelişmelere daha duyarlıdırlar. Muhalif ve sistem eleştiricisi partilere destek, ters yönde iktidar ve sistem yanlısı partilere destek açısından bu üç kesim arasındaki farklılaşmaya bakılabilir. Gelir düzeyi düştükçe ilk eğilim güçlenecektir denilebilir, ama ilk eğilim aradaki yoksullarda, hatta dargelirlilerde daha güçlü de olabilir, çünkü daha az bağımlı ve daha bilinçlidirler. Orta gelirliler daha bilinçli oy kullanırlar çünkü eğitim düzeyleri daha iyidir. Aynı zamanda konumlarını korumak için ılımlı tercihlere yönelme olasılıkları yüksektir, ama azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda orta gelirlilerin kökten değişiklik isteme eğilimi artmaktadır, çünkü toplumun düzeyine göre orta, ama ihtiyaç ve beklentilerine göre yeterli bulmadıkları bir gelir düzeyleri vardır, bu da değişiklik isteğini arttırır. Zenginler çıkarlarına uygun partiyi daha fazla desteklerler, ama orta sınıflar gibi bu kesimde de eğitim düzeyinin daha iyi olması sapma yaratabilir. Görüldüğü gibi gelir düzeyi etkilidir, ama etki yönü koşullara göre değişir, birbirine karşıt yönlerde olabilir. Gelir düzeyi ile oy tercihi arasında korelasyonlar kurulup daha kesin değerlendirmeler yapılabilir.

Göreli gelir düzeyi gelir dağılımı sorunsalını gündeme getirir. Genel olarak gelir dağılımının daha düzgün olduğu bir toplum yapısıyla gelir dağılımının daha bozuk olduğu bir toplum yapısında siyasal tercihlerin nasıl değiştiğine bakılabilir. Batılı toplumlarda orta sınıflaşmaya (yani gelir dağılımının düzelmesine) koşut olarak sistem karşıtı eğilimlerin zayıfladığı gözlemlenmektedir. Buna karşılık bozuk dağılım olan yapıda sistem karşıtı eğilimlerin daha güçlü olacağı ileri sürülebilir. Ama değişik faktörlerin çapraz etkileri değişken sonuçlar vermektedir, bozuk dağılım olan ülkelerde özellikle geleneksel ve clientelist bağımlılığın artması ters yönde etkili olur. Bu konu tüm toplum düzeyinde düşünülebileceği gibi, kişiler ve gruplarla yakın çevreleri arasındaki ilişkiler düzeyinde de düşünülmelidir. Çevresine göre daha yoksul veya daha zengin olanların siyasal tercihleri çevresine yakın mı olur, yoksa çok farklılaşır mı sorusunu ortaya atabiliriz. Genel olarak başkalarına göre gelirin düşüklüğü olumsuz reaksiyonlar verme eğilimini yükseltir: sistem-karşıtı eğilim, yönetime güvensizlik…Göreli gelir dezavantajı mutlak gelir düşüklüğüne göre daha etkilidir de diyebiliriz, çünkü gelir düzeyi biraz daha yüksek kesim daha bilinçlidir ve dezavantajlı konumu onu tepki vermeye yöneltir. Tersi durumda, mutlak geliri düşük, ama göreli geliri başkalarından fazla farklı değilse (yani yoksullukta eşitlik varsa) hoşnutsuzluk belki daha az olacaktır, ama birbirine benzeş insanlar arasında dayanışma ve birlikte tepki gösterme eğiliminin daha güçlü olduğu da gözlemlenmektedir (örneğin belirli bir partiyi kendi partileri gibi benimseyebilirler). Kısacası göreli gelir etkisi konusunda da iki yönlü, ters yönlü etkiler vardır, koşullara ve diğer faktörlere göre değişken sonuçlar elde edilir diyebiliriz.

Göreli gelir gibi zaman içindeki değişme de tercihler üzerinde etkilidir. Mutlak geliri ne olursa olsun, bir kişinin geliri zaman içinde düşmüşse (reel gelir kaybına uğramışsa) olumsuz tepkiler vermesi normaldir (anti-sistemizm, güvensizlik, muhaliflik gibi). Tersi olursa, yani zaman içinde mutlak geliri artarsa olumlu tepkiler verme olasılığı yüksektir denilebilir (yukardakilerin tersi). Ama gelir artışı katılımda artışa yol açarak, beklentileri yükselterek yeni bir muhalefete de kaynaklık edebilir. Birçok yeni muhalif hareket zaman içinde geliri artan kesimlerden kaynaklanmıştır. Zaman içindeki değişmeye mutlak olarak baktığımız gibi, göreli olarak da bakmamız gerekir. Bir kişinin, grubun, sınıfın zaman içinde başkalarına göre konumu bozulmuş veya düzelmiş olabilir. Göreli

durumu zaman içinde düzelenin olumlu tepkiler vermesi, buna karşılık bozulanın olumsuz tepkiler göstermesi normaldir. Örneğin başkalarına göre durumu zamanla bozulan muhalefeti, köktenci partileri daha fazla destekleyebilir. Başkalarına göre konum bozulması mutlak gelir düşüşüne göre daha etkili olabilir, üstelik mutlak gelir düşmese bile (yani toplumdaki genel varsıllaşma sürecinden bir ölçüde yararlanmış olunsa bile). Beklentiler ve sübjektif mensubiyet konusunu daha sonra ayrı ele alacağız.

Gelir kriteriyle ilgili önemli bir soru da siyasal tercihlerde sosyal işbölümündeki yerine göre sınıfsal konum mu, gelir düzeyi mi daha etkilidir şeklinde olabilir. İlkinin daha etkili olduğu belirtilir. Gelir değişkeninin başka değişkenlerle kombinasyonuna göre tercihlerin belirlenmesi bir başka pisttir. Gelir-eğitim, gelir-yerleşim yeri, gelir-sınıf kombinasyonları gibi. Örneğin eğitimli alt katmanların tercihleri eğitimsiz alt katmanlara göre daha bilinçlidir ve çıkarlarına uygun partilere gider veya ilerici tercihlere yönelme olasılıkları artar şeklinde bir saptama yapılır. Eğitimli orta ve üst katmanların ise daha az eğitimlilere göre, ekonomik çıkarlarından çok partilerin fikir ve programlarına göre değerlendirme yaptıkları ileri sürülür.

b) Sosyal sınıf ve kategoriler

Bir sınıf içinde yer alan bireylerin siyasal tercihlerinin ne ölçüde sınıfsal olduğu tartışılır. Eğer oy tercihleri sınıflara göre belirgin bir farklılaşma gösteriyorsa, kişilerin oy tercihlerinde sınıfsal konumları belirleyici oluyorsa sınıfsal oy var demektir. Sınıflar ekonomik konumlarına, dolayısıyla çıkarlarına göre tanımlanırlar. Ama bireylerin çıkarı ile sınıfların çıkarı aynı şey değildir, bir kişi mensup olduğu sınıfın çıkarına mı, yoksa kendi kişisel çıkarına mı uygun tercih yapıyor diye bakılır (kendi kişisel görüşlerine, değerlerine göre mi yapıyor diye de bakılır, buna göre yapılan bir tercih her ikisiyle de çakışmayabilir). Ayrıca bir sınıf içinde eğer alt-kültür oluşumu görece güçlüyse ve siyasal gelenek, sınıfsal partiler, örgütlenmeler ve hareketler oluşturan bir sosyo-politik güce dönüşmüşse siyasal tercih benzerliği daha fazla olacaktır. Siyasal tercihin dışında, bizatihi sınıfsal örgütlenmeler ve hareketler yaratabilme sınıfın tutum belirleyici etkisi olarak nitelenebilir. Özellikle sanayileşmiş ülkelerde belirgin işçi sınıfı, orta sınıf ve burjuva siyasal tutum kalıplarından sözedilir. Buna karşılık azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde tutumların belirlenmesinde sınıfın daha az etkili olduğu, birçok kişinin bağımlı olduğu için, bilinçli olmadığı için sınıfsal çıkarlarını korumak için harekete geçemediği ve örgütlenemediği gözlemlenmektedir. Aynı zamanda sanayileşmiş ülkelerde sanayi-ötesi çağa geçiş ve genel orta sınıflaşma nedeniyle, siyasal tutumlar açısından sınıfsal farklılaşmanın geçmişe göre azaldığı, ama bir ölçüde sürdüğü de saptanır.

Belirli bir sınıftan olanlarda belirli bir akım veya parti üzerinde yoğunlaşma varsa (örneğin bir sınıftan olanların %40-50-60 ve daha fazlası aynı akıma oy veriyorsa) sınıfsal oydan sözedilebilir (ama sözkonusu parti genel toplamda yüksek orana sahipse böyle bir sonuca varılamaz, çünkü başka sınıflardan da yüksek oy almıştır). Soruyu partiler açısından da koyabiliriz. Bir parti hangi sınıftan daha çok oy alıyorsa o sınıfla yakın ilişkilerine hükmedilir (ama küçük partiler sözkonusu olduğunda bu sınıftan olanların küçük bir kısmının oyunu alsa bile, parti oyları içindeki payı yüksek olacaktır). Böyle bir analizden hareketle, bazı sınıflarla bazı partiler arasında temsil bağının

varlığından sözedebiliriz (ancak bu temsil bağı sadece oy tercihiyle açıklanamaz, hangi sınıfların çıkarlarını savunduğu, hatta çıkarlarına bağlı olduğu, yönetici ve üyelerinin sınıfsal kökenleri daha önemli kriterlerdir).

Batı'nın tarihsel gelişim sürecinde işçi sınıfının daha çok sol partileri desteklediği gözlemlenmektedir, 20. yüzyıl başlarında işçi, sosyal-demokrat ve sosyalist partilerin ilk kurulduğu dönemde bu partiler işçi oylarının büyükçe bir bölümünü çekmekteydiler. İki savaş arası dönemde bu partilerde bölünme sonucunda komünist partilerin kurulmasıyla, sözkonusu oyların bir kısmı komünist partilere gitmiştir. Ancak işçi sınıfı oyu başka akımlara da gitmiştir: Hıristiyan işçi oyu (Hıristiyan sendikalar da önemli bir güçtür), muhafazakar işçi oyu (İngiltere'de working-class tories denilen), faşizme kayan işçi oyu gibi. 1945 sonrası Batısı'nda işçi sınıfının sol partilere desteği sürmüştür, ancak yaşam düzeyi açısından genel orta sınıflaşma işçi oyunun giderek dağılmasına yol açmıştır. 1980'lerden itibarense komünist partiler büyük güç yitirmiş, yeni atılım yapan köktenci sağ partiler işçi kesiminden iyi oy alabilmiştir. Orta sınıfların oy tercihi bir başka problemdir, merkez-sağı destekleme eğilimi daha güçlüdür, ama bu kesimde oy dağılımı da fazladır; analizlerde sola, sosyal-demokrasiye yakın orta sınıflar, radikal ve liberal orta sınıflar, muhafazakar orta sınıflar, köktenci sağa kayan orta sınıflar şeklinde bir ayırım yapılır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde işçi sınıfı sayıca azdır, bilinçlenme düzeyi düşüktür, bir kısmında sol partiler yasak veya kısıtlıdır. Bu bakımdan Batı'nın geçmişinden farklı olarak, belirli bir işçi sınıfı tercihi yoğunlaşması yoktur (ancak son dönemde Latin Amerika'da görüldüğü gibi sol etkinin kurulabildiği bazı ülkeler de vardır, ilginç bir örnekse geçmişte Arjantin'de peronist popülizmin güçlü işçi desteği elde etmiş olmasıdır). Sözkonusu ülkelerde çeşitli popüler sınıfların gelenekçi ve tutucu tercihlerine karşılık, nisbeten dar olan orta sınıfın sola, radikal ve liberal partilere daha fazla yöneldiği de gözlemlenir (örneğin otoriter yönetime karşı demokrasi isteği, gerilik koşullarında göreli yoksunluk etkisi nedeniyle), ama tutucu sağ eğilim ve modernist merkez-sağ eğilim de etkilidir.

Kentli siyasal tercihlerine göre köylü tercihlerinin farkları bir başka konudur. Köylülerde tutucu, gelenekçi eğilimler baskındır, oylarının bu nedenle daha çok sağ partilere gittiği gözlemlenir. Buna karşılık, özellikle azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda çoğunluktaki köylü halka göre kentsel sınıflar siyasal ilericiliğe daha açıktır. Kırsal oyun daha tutucu olması üç şekilde gerçekleşir: yarı-kapalı bir ortamda yaşadıkları için geleneksel kültüre bağlıdırlar, bu nedenle tutucu tercihler yaparlar, küçük köylü mülkiyeti köylünün ekonomik nedenlerle de tutucu davranmasına yol açar, kırsal sosyal ve kültürel ilişkiler içinde yerel otoritelere (ağa, eşraf, dinsel lider, kabilevi lidere) bağımlıdırlar, bunlar köylüye tutucu tercihleri empoze ederler. Ancak köylüler içinde sol ve ilerici akımlara ilgi de vardır, zamanla bu ilgi artabilmektedir. Bir kere 20. yüzyıl devrimlerinde köylüler temel gücü oluşturmuştur, bu bakımdan devrimci partilere köylü desteğinden sözedilir, ancak bu partilerin iktidarda uyguladığı kollektifleştirme politikası köylü tepkisine yol açmıştır sonrasında. İkincisi köylüler bazı ülkelerde bağımsız partiler şeklinde örgütlenebilmiştir (İskandinavya, Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki çiftçi partileri), bu partilerde tutucu özellikle ilerici özellik bir arada görülür. Üçüncüsü birçok ülkede genel köylü tutuculuğuna karşın, bazı yörelerde köylüler ilerici-solcu eğilim göstermektedir. Bu düzeyde köylü ilericiliğinin kaynağı sınıfsal konum (kapitalist bağlamda zayıf küçük köylü konumu) kadar ilerici, düzen eleştiricisi bir yöresel geçmişe ve ideo-kültürel mirasa sahip olunmasıdır da.

Aynı zamanda modernleşme süreci kırsal siyasal tercihleri önemli ölçüde etkilemektedir. Bu süreçte köylünün belirli imkan ve kaynaklardan (kamu hizmetleri, modern tarımsal araçlar, yöreye devlet yatırımları, yeni iş kapıları, destekleme alımlarından) yararlanması oyunu iktidar partisi lehine, kaynak dağıtıcı bir politika izleyen pragmatist merkez ve sağ partiler lehine kullanmasına yol açmaktadır. Bunlardan yararlanmada avantaje olanların tercihleri ile görece dezavantaje olanların oyları farklılaşabilmektedir (yararlanan iktidarı desteklerken, yararlanamayan muhalefete kayabilir), bunlardan yararlanmada devrevi dalgalanmalar da etkili olabilmektedir (örneğin destekleme alımları ve taban fiyatlarının etkisi bu açıdan değerlendirilebilir). Köylünün bu konulardaki bağları bazı clientelist aracılar (yerel otoriteler ve yönetimler, parti makinaları) vasıtasıyla da olmaktadır, bunlar köylü oyunu yönlendirebilmektedir (bu bağda genel yararlandırmanın ötesinde, iş bulmak, yardım sağlamak, devlette işlerini görmek gibi kişisel yararlandırma da sözkonusudur). Modernleşme süreci kırda tutucu eğilimi gelişmeden yararlanma ve clientelist bağların yanısıra, gelişmeden pek yararlanamama (kente, çevreye göre daha az yararlanma, hatta olumsuz etkilenme) ve gelenekçi tepkicilik (modernleşmeye uyum sağlayamamanın, geleneksel kültürünü koruma isteğinin yarattığı tepkicilik) nedeniyle de güçlendirir. Modernleşme süreci köylülerin ilerici ve yenilikçi tercihlere yönelmesine de yol açabilir, köylü içinde daha homojen bir oy yapısından daha farklılaşmış bir yapıya geçişe de neden olur (herkes kendi durumu ve tercihine göre oy kullanınca farklılaşma artar), çünkü köy artık dışa açılmıştır, eğitim düzeyi yükselmiştir, daha bilinçli oy kullanmaktadır, yeni fikirlerden daha fazla etkilenmektedir. Ayrıca köylüler içindeki sosyal farklılaşma daha sınıfsal bir oya yol açabilir. Kırda bir ayırım çizgisi tarım işçileri ve topraksız köylüler, az topraklı köylüler, küçük ve orta köylüler, zengin köylüler arasındadır. İlk iki kesimde sola kayma olasılığı artmaktadır, her zaman olmasa da.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kentsel nüfus içinde marjinal kitle kalabalıktır (gecekondularda yaşayanlar, marjinal piyasalarda çalışanlar, işsiz ve yarı-işsizler). Tutucu sağ eğilimler bu kesimde yeni orta sınıfa ve işçi sınıfına göre daha güçlüdür. Güvencesizlik, bütünleşmemişlik, düşük değerlilik gibi olumsuz koşullar nedeniyle sağ veya sol yönde siyasal köktencileşme eğilimi de görülebilir. Keza kentsel marjinalite yeni siyasal alternatiflere ve popülist çağrılara ilgi gösterebilmektedir. Bu kesimde clientelist mekanizmaların etkisi de artmaktadır (örneğin gecekondularda). Bir diğer konu küçük mülk ve iş sahiplerinin oy tercihleridir. Mülk sahiplerinin, sayıca mülk sahipleri arasında büyük çoğunluğu oluşturan küçük mülk sahiplerinin mülklerini ve göreli avantajlarını koruma kaygısıyla hareket ettikleri, bu nedenle tutucu tercihlere yöneldikleri, reformist girişimlere kuşkuyla yaklaştıkları saptanır. Kriz sürecinde durumlarının bozulması, güvenliğin kalmaması, mülkiyeti tehdit edici gelişmeler ise, faşizm örneğinde görüldüğü gibi köktenci sağ tepkiler göstermelerine neden olmuştur. Küçük mülk ve iş sahipleri eski tip ya da geleneksel küçük burjuvazi diye adlandırılır, geleneksel ideo-kültürel sisteme daha bağlıdırlar, birçok ülkede dinsel fondamentalizmle geleneksel küçük burjuvazi arasındaki bağların görece güçlü olduğu gözlemlenmiştir.

Üst sınıflar sayıca kalabalık değildir, oyları bu bakımdan pek önemli değildir, ama partileri ve kitleyi yönlendirerek seçim sonuçları ve siyasal gidişat üzerinde etkili olabilirler. Siyasal tercihlerinin genellikle sağ ve merkez partilere yöneldiği ileri sürülür. Normal koşullarda merkez ve merkez-sağ partilerin iktidarını tercih ederlerken, kriz koşullarında, devrim tehlikesi durumunda köktenci sağ

çözümlere meyledebilirler (örneğin faşizmin desteklenmesi). Ayrıca üst sınıflar ılımlı sol çözümlerle uzlaşabilirler, gerek Batı'da sosyal-demokratik modelde olduğu gibi normal koşullarda gerekse kriz koşullarında. Bunun yanısıra burjuva ilericiliği diye bir şey vardır, daha eğitimli oldukları için orta sınıf ilericiliğine benzer bir tutum takınabilirler, geleneksel yapıların nisbeten sürdüğü toplumlarda burjuvazi liberal ilericiliğin destekçisi olabilmiştir. Üst sınıflar içinde farklı kesimler vardır. Bunlar arasındaki çelişkiler, çıkar farkları ve ideo-kültürel farklar değişik partileri desteklemelerine neden olur, hatta belirli partiler üst sınıfların belirli kesimleriyle yakın ilişkilerine göre tanımlanır. Örneğin büyük toprak sahipleri burjuvaziye göre daha tutucudur, tekelci burjuvazinin tutuculuğu da vurgulanır, orta burjuvazide ise iki eğilim gözlemlenir (kültürel bakımdan daha tutucudur bir yandan, tekelci burjuva veya büyük toprak sahibi üstünlüğüne karşı ilerici eğilimlere meyledebilir diğer yandan).

Sınıfları sosyo-ekonomik işbölümündeki yerlerine göre tanımlayabileceğimiz gibi (yukarıdaki analiz böyle bir tanımlamadan hareketle yapılmıştır), gelir düzeylerine göre de tanımlayabiliriz. Zengin sınıfların tercihleri yukarda belirttiğimiz üst sınıf tercihleriyle kesişir, orta sınıflar içinde gelir düzeyine göre kademelendirmeye gidilir, orta-üst ve orta-alt gibi. Gelişmiş toplumlarda orta-üst sınıflar muhafazakar ve liberal bir statükonun savunucusu gibi gözükür, gelişmekte olan toplumlarda gelişme sonucunda orta-alt sınıfların genişlemesi ise tutucu veya ilerici bir popülizme taban oluşturabilir. Bir önceki başlıkta gelir düzeyinin etkisini daha etraflıca incelemiştik.

Sınıfların ötesinde spesifik sosyal kategorilerin siyasal tercihlerindeki yoğunlaşmalar üzerinde de durulur. Öğretmenlerin gelişme sürecindeki toplumlarda (geçmişte Batı'da olsun Üçüncü Dünya'da olsun) ilerici tercihleri gözlemlenir, doktor ve avukatların gelişmiş ülkelerde iyi kazanan kesimler olarak merkez ve sağa yöneldiği, buna karşılık geri ülkelerde ilerici eğilime daha fazla yöneldiği ileri sürülür. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kalifiye işçiler sınıfsal oya yönelirken kalifiye olmayan işçiler bağımlı, bilinçsiz oy daha fazla kullanmaktadır gözlemi yapılır. Sanayi bitkisi üreten küçük köylülerin iktidarın taban fiyatı uygulamasına duyarlılığı, dağ ve orman köylülerinin ise tutuculuğu saptanır.

Sınıfları sadece statik olarak değil dinamik olarak da düşünmek gerekir. Zaman içinde sosyo-ekonomik ve siyasal süreçlerin herhangi bir sınıfın durumunu düzeltmesi veya bozması belirleyici bir kriterdir. Durumları bozulan sınıfların değişik yönlerde tepkici bir tutum içine girdikleri saptanır: mülksüzleşme ve proleterleşmenin sola yöneltmesi, durumları sarsılan köylü ve küçük burjuva kesimlerin sağ tutucu özelliklerinin pekişmesi ve köktenci sağ tercihlere yönelmesi, kriz koşullarında reel gelirleri düşen kesimlerin iktidar aleyhine oy kullanması, mevcut siyasal iktidarın politikalarından olumsuz etkilenen sınıfların alternatif akımlara kayması gibi. Durumları düzelen kesimlerin ise daha istikrarcı ve ılımlı olduğu, iktidara desteklerinin arttığı gözlemlenir. Süreç içinde belirli sınıfların başka sınıflara göre konumlarındaki değişmeler de önemlidir, başka sınıflara göre konumları bozulan sınıflar tepkici tutum takınmaya daha eğilimlidir (tutucu, ilerici ya da köktenci yönlerde).

Dinamik bakış açısının bir başka yönü gerçeklikle beklentiler arasındaki farktır, gelişme (veya modernleşme) süreci tüm sınıfların beklentilerinde yükseliş getirir. Genel olarak beklentilerin yükselmesi yeni siyasal tercihlere yönelme eğilimini güçlendirir. Beklentilerinin yeterince karşılanamaması tepkici tutumlar içine girilmesine neden olabilir. Örneğin üst sınıflar beklentilerini karşılayabilecek otoriter veya modernist idarelerin kurulmasına çalışabilir, beklentilerini karşılayamayan orta ve alt sınıflarda ilerici ve köktenci sol yönde, tutucu ve köktenci sağ yönde tepkicilikler belirebilir, popülist çağrılara duyarlılık artabilir, ama pragmatik tercih eğilimi de güçlenebilir (beklentilerini daha iyi karşılayabileceğini düşündükleri pragmatik partileri tercih eder, ideolojik söylemlere sahip partilerin beklentilerine yanıt getiremeyeceğini, engel olacağını düşünürler). Keza clientelist mekanizmalarla beklentilerine kısa zamanda yanıt arama eğilimi de güçlenir, bu da partilerin program ve fikirlerine önem verilmemesine neden olur. Oy tercihinde etkili olan bir başka faktör objektif sınıfsal konumun yanısıra sübjektif sınıfsal konum algısıdır. Örneğin işçi sınıfı sübjektif kimliği güçlü ise işçi sınıfı partisi olma savındaki sol örgütlere destek artmaktadır. Sübjektif algısı orta sınıf düzeyinde oluşmuş alt sınıflarda bir yandan pragmatik ya da tutucu partilere destek artabilir, diğer yandan ise beklentileri daha yüksek olduğundan geri düzeydeki alt sınıflar tutucu tercih yaparken bunlar ilerici akımlara daha fazla ilgi gösterebilir.

Bir başka husus belirli bir sınıf içinde oy benzeşliğinin derecesidir. Ortak konum ve çıkar birliği, sınıf alt kültürü, tarihsel deneyim ortaklığı, sınıf bilinci sınıf içinde yakınsılığı arttırarak, bunu sınıfsal örgütlenmeye (sınıfsal sendika ve dernekler, sınıfla yakın bağları olan partiler) dönüştürerek sınıfsal oy eğilimini güçlendirir. Ancak çoğu parti sınıfsal bir referansa bağlı değildir ve kazanmak için hangi sınıftan olursa olsun tüm seçmenden oy almaya çalışır, aslında sınıfsal bağları olanlar da öyledir, giderek bunlarda da sınıflararası özellik baskın çıkmaya başlamıştır. Aynı zamanda seçmen tercihlerinin sınıfsal etmen dışında daha birçok etmene bağlı olduğunu belirtelim, bölüm boyunca bunları gözden geçiriyoruz. Sınıfsal faktör bunlar arasında önemsiz bir faktör değildir, ayrıca diğer faktörler üzerinde ensidansları da vardır, fakat bütün bu faktörlerin karmaşık etkilerinin oluşturduğu kombinasyon haliyle sınıfsal oy olasılığını azaltmaktadır. Sonuç olarak çoğu zaman sınıfsal oy polarizasyonunun olmadığını söyleyebiliriz, belirli bir sınıfın oyları partiler arasında epeyce dağılmaktadır.

c) Mülkiyet ve toprak

Mülkiyet faktörünün siyasal tercihler üzerindeki etkisi kişiler açısından düşünülebilir (örneğin kişi mülk sahibi veya değil), tüm toplum açısından da düşünülebilir (toplumda nasıl bir mülkiyet yapısı var ve zamanla nasıl değişti). Mülkiyet faktörü açısından şu değişkenlere bakılabilir: mülk sahipleri ve mülksüzler ikilemi (tutucu veya pragmatik mülk sahibi oyuna karşılık sola ve anti-sistemizme kayabilen veya bağımlı mülksüz oyu ikilemleri kurulur), mülksüz-küçük mülklü-orta mülklü-büyük mülklü şeklinde daha geniş bir model (bu dört kademenin her biri kendine özgü oy eğilimlerine sahip olabilir), büyük mülkiyet yapısı-küçük mülkiyet yapısı ikilemi (kırsal toprak rejimi açısından bu konuyu aşağıda ele alıyoruz), üretim araçları mülkiyetinin yanısıra konut, dayanıklı mallar gibi tüketim araçları mülkiyetinin etkisi (bunların mülkiyetinin kentleşen, kentleşmiş

toplum içinde yayılması pragmatik, merkez-sağ oyun artmasına yol açabilir), zaman içinde mülk değişiminin etkileri (küçük mülkiyet dirençli ise tutucu küçük mülk sahibi oyu ağır basar, aksine mülksüzleşme oluyorsa sol ve köktenci tepki oyları artabilir, konut sahipliği, kendi işini açma gibi yeni bir mülklenme oluyorsa pragmatik tercih güçlenebilir veya tutucu tercih etkisini sürdürür).

Kırsal yörelerde seçmen davranışlarının açıklanmasında toprak mülkiyeti rejimi sık başvurulan bir değişkendir. Büyük mülkiyet yapısında köylü oyunun toprak sahibine bağımlı olduğu gözlemlenir bir yönden, toprak reformu talebi temelinde sola kayma eğilimi gözlemlenir diğer yönden. Küçük mülkiyet yapısında ise tutucu küçük mülk sahibi refleksinin belirleyici olduğu, aynı zamanda pazara açılma sürecinde ürününün fiyatına, getirilen hizmetlere göre pragmatik değerlendirme ve clientelist mübadeleye bağımlılık olduğu saptanır. Feodal rejim-kapitalist rejim ile kapalı ekonomi-açık ekonomi koşullarında da farklılaşma olur: ilk hallerde bağımlı ve tutucu oy tercihi güçlüdür, ikinci hallerde küçük ve orta köylülerde pragmatik merkez-sağ eğilim güçlenir, tutucu savunmacılık da güçlenebilir, özellikle topraksız ve az topraklılarda sola yönelme olabilir.

Kırsal dünyada anlaşmazlıkların, bu arada arazi anlaşmazlıklarının etkisini de dikkate almak gerekir, anlaşmazlık içindeki taraflar arasında moeitius tipi bir parti bölünmesi meydana gelebilir, taraflar birbirine karşıt partileri destekleyebilir. Toprağın değerlenme biçimlerine göre de analiz yapılabilir: verimli toprak-verimsiz toprak, sulama, girdi ve modern tarım araçlarıyla değerlendirilmiş toprak-değerlendirilmemiş toprak. İkinci hallerde tutucu eğilim ağır basar, oradan tepkici eğilime geçiş olabilir, birinci hallerde pragmatik eğilim güç kazanır. Toprak mülkiyetinin evrim şekillerine göre de konu incelenebilir: toprak temerküzü etkisi, miras parçalanması etkisi, ikisinin sonucunda mülksüzleşme etkisi, reform programları sonucunda toprak dağıtımı ve kooperatifleşme etkisi gibi. Toprak temerküzü ve mülksüzleşme halinde sola kayma olabilir, miras parçalanması tutucu bir tepkicilikle popülist çağrılara duyarlığa yol açabilir. Toprak dağıtımı ve kooperatifleşme iktidara desteği arttırabilir, fakat bundan olumsuz, görece olumsuz etkilenenler ters yönde tutum takınabilir, keza deneyimin başarısızlığı, hayal kırıklıkları muhalefetin desteklenmesine yol açabilir.

d) Mobilite ve sübjektivite

Tutumların oluşumunda sabit yapı kadar zaman içindeki değişim (mobilite), reel durum kadar beklentiler ve sübjektif mensubiyetlerle referans grupları (sübjektivite) de çok önemlidir. Gelir düzeyi ve sınıflar açısından bu hususları yukarda ele almıştık, burada genel olarak bir değerlendirme yapacağız.

Zaman içindeki değişim sosyal mobilite kavramıyla ifade edilir, şu eksenlerde düşünülebilir: yukarı doğru ve aşağı doğru mobilite ile yatay mobiliteler, grupsal-sınıfsal mobilite ve bireysel mobilite, kuşaklararası mobilite ve aynı kuşak içinde mobilite, başkalarına göre bireysel-ailevi ve grupsal-sınıfsal konumlardaki değişiklikler (eşitsiz gelişmeler, göreli mobiliteler). Yukarı doğru mobilite halinde pragmatik oy ve düzen yanlısı partilere oy artabilir, aşağı doğru mobilite halinde muhalif ve köktenci (solda veya sağda) partilere oy artabilir. Yatay mobilite (örneğin kırdan kente göç, gelir ve sosyal hiyerarşide konum değişimi olmadan mesleki-sınıfsal konum değişimi)

toplumsal hareketliliği arttırdığından yeni akımlara ilgiyi arttırabilir, yatay mobilite türü de etkilidir (örneğin kırdan kente göçün etkisi tutucu oyda azalma şeklinde kendini gösterebilir). Bireysel mobilite kişinin daha önceki grupsal, sınıfsal siyasal bağlılığından şu ya da bu yönde kopmasına yol açabilir. Sınıf, grup olarak mobilite, özellikle aşağı doğru mobilite ise önceki grupsal, sınıfsal parti tercihine daha fazla sarılmaya yol açabilir veya ilerici ya da köktenci bir tercihe kayılmasına neden olabilir. Kuşaklararası mobilite genel olarak ve belirli bir sınıf, grup içinde genç kuşakla yaşlı kuşak arasında tercih farklarına sebep olur, örneğin genç kuşak yeni tercihlere yönelirken eski kuşak eski tercihlerde (genel olarak ve sınıfta, grupta geçerli tercihlerde) ısrar edebilir. Kuşak içi mobilite ise tercih değiştirme olasılığını arttırır. Başkalarına göre konumda düzelme ve bozulmalar kimlik tanımı ihtiyacını arttırır, dolayısıyla eski veya yeni bir siyasal akıma bağlılığı arttırabilir, vs. Bunlar bazı değinmelerdir, bu konularda başka değerlendirmeler de yapılabilir. Mobilite açısından bazı somut tarihsel durumlar analiz edilebilir: Batı'da kapitalizmin gelişmesi ve sanayi devrimi, refah toplumuna geçiş, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kırsal dönüşüm ve kentleşme süreci, bazı ülkelerde komünizm ve sosyal reform uygulamaları.

Reel durumla algılar arasındaki fark bir başka inceleme eksenidir. Kişinin reel durumuyla sübjektif mensubiyet grubu (kendini ne sanıyor) arasındaki fark biridir: örneğin aynı gelir düzeyindeki iki kişiden biri kendini yoksul, diğeri orta halli görebilir. Reel durumla referans grubu arasındaki fark bir diğeridir (kime bakıyor, özeniyor) ve sübjektif mensubiyet grubunun tanımlanmasında etkili olur. Referans grubu ve sübjektif mensubiyet grubu beklentilerle de ilgilidir, beklentileri belirler. Beklentiler kriterine göre analizde reel durumla beklentiler arasındaki farkın büyük ya da küçük olmasına bakılabilir. Durağan yapıdan mobil topluma geçiş sürecinde gerçekleşen beklentiler devriminin etkileri (bu arada siyasal tercihler üzerindeki etkileri) üzerinde epeyce durulmuş bir konudur. Bunlarda reel ile beklenti arasındaki fark muhtemelen büyüktür, hatta büyümektedir, bu da hoşnutsuzluğu, olumsuz tepki ihtimalini arttırır. Çünkü beklentiler devrimi yeni ihtiyaçlar doğurmakta, talepleri arttırmaktadır, çevre koşulları yeni standartları empoze etmektedir, bu koşullarda pek çok kişi eskiden normal gördüğü durumunu artık görmemeye başlar, kaldıramaz olur. Dolayısıyla beklentilerin yükseldiği bir ortamda reel gelir artsa bile hoşnutsuzluk olacaktır. Ancak beklentiler devriminin siyasal etkisi iki yönlü olabilir: yükselen beklentiler köktenci tercihlere yöneltebileceği gibi ılımlı tercihlere de yöneltebilir. Reel konumu düşük olsa bile beklentilerdeki yükseliş kişiyi ileriye dair umutvar yapar, beklentileri hemen karşılanmasa bile umudu yüksektir, bu da görece hoşnut olmasını sağlayabilir (ama zamanla beklentileri karşılanamazsa hoşnutsuzluk artar).

5. SOSYO-DEMOGRAFİK ETMENLER

a) Yaş: gençler ve yaşlılar

Yaşa göre siyasal tutumlar değişir: yaşlılar daha tutucu iken, gençler daha yenilikçi ve ilericidir, gençler aynı zamanda siyasal köktenciliğe daha eğilimlidirler.

Nitekim yeni siyasal görüşler ve partiler gençler arasında daha fazla destek bulur. Bir başka yenilikçi örnek gençlerin kendilerini de kapsayacağı için seçme ve seçilme yaşının indirilmesinden yana olmalarıdır. Ayrıca düzenin geriliği ve adaletsizliği fikrini kabul etmeye gençler daha mütemayildir. Anti-demokratik rejimlerden çıkışta demokrasi için mücadelenin faal unsuru olurlar, demokratikleşme yanlısı partileri daha fazla desteklerler. Ters yönde rejim değişikliğine de eğilim gösterebilirler, demokrasinin krize düştüğü koşullarda bazı anti-demokratik eğilimli partiler gençler arasında güçlü destek bulabilmişlerdir (örneğin iki savaş arası dönemde Batı'da faşizmin yükselişinde). Buna karşılık yaşlılar yenilikleri ve değişmeleri kuşkuyla karşılarlar. Alışık oldukları düzenin değişmesini pek istemezler, geçmişte oluşmuş siyasal tercihleri görece donuklaşmıştır, yeni siyasal akımlara daha az ilgi gösterirler.

Yukardaki örneklerden anlaşılacağı gibi yenilikçilik her zaman ilericilik demek değildir, tutucu yönde de olabilir ve gençler tutucu yeniliklere de ilgi gösterebilmektedir, ama daha çok ilerici yönde yenilikçidirler. Nitekim sol akımlar yaşlılara göre gençlerden daha fazla destek görmektedir, özellikle eğitimli genç kesimde ilerici ve sol tercihlerin arttığı gözlemlenmektedir. Batılı ülkelerde sol partiler gençlerden daha fazla oy almaktadır, özellikle yeni sol akımlar yakın geçmişte gençlikle özdeşleştirilebilmekteydi. Türkiye'de 1960-80 döneminde yeni gelişen sol akımların taraftar ve oy oranı özellikle yüksek öğretimli genç kesimde çok artıyordu. Sol olarak nitelenemeyecek ilericilikler de vardır, bunlar da gençler arasında daha fazla taraftar bulabilmektedir. Son 40 yıldır gelişen yeni liberal akım Batı gençliği arasında II. Dünya Savaşı sonrasında güçlenen sosyalizm eğilimi karşısında üstünlük sağlamış gibidir, klasik sol ve sosyalizm tutucu olarak nitelenmeye başlanmıştır. Komünist ülkelerde ise yerleşik komünist düzen tutucu olarak görülüyordu ve post-komünist dalgada gençler ağırlıklı bir yere sahipti. Yaşlılarda tutucu, sağ eğilimler daha güçlüdür, ama tümüyle ve her zaman değil. Yaşlıların ekonomik bakımdan zayıflamaları onlarda sol tercihe yönelme yaratabilmektedir. Keza kriz koşullarında yeni genç kuşak sağa kayarken, gençlik çağı toplumsallaşma evresini faşizm sonrası dönemde ve 1968 sola kayış konjonktüründe yaşamış eski genç, yeni yaşlı ve orta yaşlı kuşaklar eski sol tercihlerini sürdürebilmektedir.

Genç siyasal tercihlerinde vurgulanan bir başka husus diğeriyle (yenilikçilik ve ilericilikle) kesişen köktencilik ve aşırıya kayma eğilimidir. Buna karşılık yaşlılar, hatta orta yaşlılar daha çok istikrardan yanadır, köktenci değişimlerden çekinir, aşırılıktan kaçınırlar. Siyasal rejim ve sosyo-ekonomik düzen değişikliği konusunda köktenci tercihler gençler arasında daha fazla destek bulmaktadır. Ama bunlar normal koşullarda çoğunlukla düşük bir oy oranı alırlar, dolayısıyla gençler arasında da azınlıkta kalırlar. Ama bazı kriz konjonktürlerinde oy ve kitle destekleri çok artabilir, bu bağlamda gençlik arasında çoğunluğa geçebilirler.

Ancak bu genel eğilimlere bazı çekinceler getirebiliriz. Gençlerde yenilikçi, ilerici, solcu, köktenci eğilimler daha fazla, yaşlılarda daha azdır, ama buradaki saptama görelidir, mutlak değil. Sağ genellikle sola göre çoğu ülkede çoğunluktadır, sözkonusu ülkelerde bu genel özellik çoğu zaman gençler arasında da geçerlidir. Ayrıca bireylerin oy tercihleri burada incelediğimiz bir dizi değişkenin bileşkesidir, yaş faktörü bunlardan sadece biridir. Örneğin bir genç sadece gençlik itilimlerinin etkisiyle değil, sosyo-ekonomik konumu, öncel toplumsallaşma süreci, kültürel özellikleri,

mensubiyet grupları ve konjonktürel etmenlerin etkisiyle oy kullanır. Geleneksel yapının az çözüldüğü bağlamlarda gençler de yaşlılarla aynı ortamı paylaşırlar, örneğin köylü genç yaşlı ve orta yaşlı köylü gibi, onlar kadar tutucu davranabilir, ilerici yönelimlere ve yeniliklere kuşku ve tepkiyle yaklaşabilir. Bazan gençlerin aile bağları güçlü olur, bu durumda o da ailesi gibi davranacak, ailesi tutucuysa o da tutucu tercihleri benimseyecektir. Bir başka etmen şudur: gencin istikbalinin olması onu daha tutucu kılabilir, istedikleri gerçekleşmeyince daha sonra isteklerini gerçekleştirebileceği umuduyla tepkisiz kalabilir, oysa zamanı daha az olan yaşlı bu durumda daha tepkici olabilir, daha çabuk değişiklik isteyebilir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde modernleşme sürecinin yarattığı gerilimler, hayal kırıklıkları gençlikte geleneksel bağlara daha fazla değer verilmesine, çözümün tutucu tercihlerde aranmasına yol açabilmekte, bu nedenle gençliğin köktencileşmesi tutucu yönde de olabilmektedir, örneğin İslami köktenciliğin genç desteği böyle açıklanmaktadır.

Buraya kadar genç-yaşlı ikilemi temelinde eğilimsel bir analiz yaptık. Orta yaşlılar bazan gençlere, bazan yaşlılara yaklaşır. Belirtilen eğilimleri gençlikten yaşlılığa doğru yükselen bir trendde düşünebiliriz, dolayısıyla orta yaşlılar arada bir konumda olacaklardır. Ancak yükselen bir trend bulunamayabilir de ve orta yaşlıların ayrı bir grup olarak incelenmesi daha geçerli bir metot olabilir.

b) Cinsiyet: kadınlar ve erkekler

Cinsiyet demografik-kültürel bir etmen olarak siyasal tutumları etkiler, kadınların erkeklere göre siyasal tutumlarının farklılığı üzerinde durulur. Kadınların tutum farklılığı esas olarak erkeklerden epeyce daha sonra oy hakkını elde etmiş, eğitim düzeyleri daha düşük, çalışan kadın sayısı erkeklere göre epeyce az olduğundan ekonomik katılımları zayıf, esas olarak ev işleri ve ev yaşamı üzerinde yoğunlaşmış olmalarıyla açıklanır. Kadınların siyasal katılım eğilimi daha azdır, bu durum seçime katılıma da yansımaktadır, ama çok daha az ölçüde (çünkü seçim rutinleşmiş, basit bir katılım şeklidir). Kadınların oy tercihinin bağımlı olması çok üzerinde durulmuş bir husustur, özellikle azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda aile içinde kadının çoğu zaman erkeğin, kocasının isteği doğrultusunda oy kullandığı ileri sürülmektedir. Ama gizli oy olduğu için kadınlar daha bağımsız hareket edebilir, kadınların giderek daha fazla çalışma yaşamına katılması, eğitim düzeylerinin yükselmesi, kültürel modernleşmenin, kitle iletişim araçlarının etkisi kadın oyunu bağımsızlaştırabilir.

Kadınların tercihlerinin daha tutucu yönde olduğu da gözlemlenmektedir. Örneğin Katolik ülkelerde erkekler arasında laikleşme süreci etkili olurken kadınlar dinsel bağlılıklarını daha fazla sürdürmüşlerdi. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde erkek modernleşme sürecine katılırken eve kapalı yaşamı içinde kadın aynı ölçüde katılamamaktadır. Siyasal bakımdan erkek yeni akımlara daha fazla kapılabilirken kadın eski tutucu tercihlerine daha bağlı kalmaktadır. Ama kitle iletişim araçlarının modern standartları yayıcı etkisi kadınları da etkilemekte, hatta daha fazla etkilemektedir. Keza kadınların eşit olmayan, altık durumları nedeniyle ilerici bir eğilime sahip olacakları da ileri sürülebilir (ancak bu sav pek doğrulanmamaktadır).

Bir başka özellik kadınların oy kullanırken partinin programına, fikriyatına değil de daha çok kişisel imajlara bakmalarıdır (lider ve ailesi, adaylar ve aileleri). Kişisel oyun nedeni kadının siyasetle

daha az ilgili olmasının yanısıra, aynı zamanda kadın psişesinin özellikleridir diyebiliriz. Genel bir saptama siyasal tercihlerin sanıldığı kadar kolay değişmediğidir. Bu genel saptamanın ötesine geçersek, kadın oyunun erkek oyuna göre daha değişken olduğunu gözlemleriz. Çünkü kadınlar siyasetle daha az ilgilidirler, çok ilgilinin yüzeysel sayabileceği nedenlerle (liderlerin imajları, aile yaşamları, bazı kişilerin yönlendirmesi, kitle iletişim araçlarındaki hava gibi nedenlerle) oylarını değiştirebilirler.

Bu dörtlüye (bağımlı, tutucu, kişisel, değişken oy) başka özellikler de eklenebilir. Örneğin kadınların kadın adayları daha fazla tercih edip etmediği araştırılabilir. Çalışma ve eğitim faktörleri erkeklere göre farkı azaltmaktadır: çalışan ve daha eğitimli kadınlar arasında bağımlı, tutucu, kişisel ve değişken oy eğilimleri daha zayıftır, tarımda çalışan kadınlar ve ev kadınları arasında ise muhtemelen daha yüksektir. Yeni eğitimli genç kız kesimin tutumlarının erkek öğrencilerden ne ölçüde farklılaştığı da sorulabilir, burada farkların daha az olacağı tahmin edilebilir. Genel olarak erkek-kadın ikilisinin değişik tiplerine göre siyasal tutumların farklılaşması incelenebilir ve anlamlı değişiklik eşikleri saptanabilir.

c) Yerleşim yeri

Siyasal tercihlerde yerleşim yerinin etkisi de vardır. Bu konu yukarda incelediğimiz sosyo-ekonomik etmenlerle önemli ölçüde kesişmektedir. Genel olarak yerleşim yeri seçmenlerin tercih yapıp oy kullandıkları mekandır, bu açıdan seçmenin tercih yaparken yerel adayları ne ölçüde dikkate aldığı önemli bir husustur. Bazı bölgelerde yerel tercih büyük önem kazanmaktadır, bazılarında ise ulusal düzeyde parti tercihi belirleyici olmaktadır.

En genel ayırım kent-kır ikilisidir. Kentliler siyasal bakımdan daha faal ve daha bilinçlidir, kırlılar ise daha az faal ve daha bilinçsiz. Kentliler ilerici, yenilikçi siyasal tercihlere daha temayüllüdür, kırlılar daha tutucudur. Kentliler toplumsal ve siyasal yaşamda daha serbesttir, kırlılar ise daha bağımlı (doğal koşullara, töreye ve dine, yörenin, köyün ileri gelenlerine). Ancak bu karşıtlıklar görelidir, bazan arada veya tersine eğilimler ağır basar. Köylü ilericiliği ve devrimciliği de vardır, nitekim 20. yüzyıl devrimlerinde köylü sorunu hep ön planda olmuştur. Sosyo-ekonomik gelişme sürecinde modernleşen köyde yenilikçi fikirler daha fazla rağbet görmeye başlamış, siyasete ilgi ve katılım artmış, siyasal bilinç yükselmiştir. Buna karşılık gelişme sonucunda orta sınıflaşan kentlerde muhafazakar eğilimler gitgide güç kazanmıştır, ayrıca kentlerde sosyal atomlaşma süreci siyasal ilgi ve katılımı düşürücü olmuştur. Köylü ve kentli siyasal tercihlerinin nasıl farklılaştığı önemli bir inceleme konusudur, sınıfların siyasal tercihlerini incelerken bu konu üzerinde epeyce durmuştuk. Köylülerin siyasal tercihleri ayrı bir kategori olarak incelenmeye daha müsaittir, kentlilerde farklılaşma artar, birçok durumda kentsel sınıfların tercihleri ayrı birimler olarak incelenirken köylü oyu tek birim olarak ele alınmaktadır.

Kentsel ve kırsal yerleşim türleri ve özelliklerine göre ayırım yapılabilir. Kentte kent merkezinde, kentin merkezi-olmayan semtlerinde, yakın banliyöde ve uzak banliyöde siyasal tercih yapısı incelenebilir örneğin. Batılı ülkelerde işçi-ücretli kesimin kalabalık olduğu banliyö semtlerinde

sol tercihin görece arttığı görülmektedir, ama bu eğilim giderek zayıflamaktadır (çünkü kent merkezlerinde önemli ölçüde boşalma olmakta, banliyö semtlerinde sınıfsal ve alt-kültürel yoğunlaşmalar dağılmaktadır). Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde gecekondu semtlerinin oy eğilimleri önemli bir inceleme konusudur. Gecekondularda başlangıçta tutucu eğilimler ve clientelist bağlara göre oy kullanma eğilimi yüksektir, kentte beklentilerin yeterince gerçekleştirilememesi giderek sola, ilerici tercihlere kaymaya yol açabilmektedir (Türkiye'de 1970'lerde böyle bir eğilim gözlemlenmiştir), daha genel olarak solda veya sağda görece köktencileşmeye neden olabilmektedir. Kentin eski merkezi semtleri ayrı bir inceleme konusudur, bunların içinde de ayırım yapmak gerekir, özellikle mahalle yapısının sürdüğü semtlerle apartmanlaşmış semtler arasında. Türkiye'de eski merkezi semtlerde sosyal-demokrat eğilim 1970'lerde hızlı bir atılım yaşamıştı, daha sonra da bu kesimde görece etkili olmaya devam etti, 2000'lerden sonra bu eğilim belirginleşti (diğer semtlerde güç yitirirken buralarda gücü arttı). Kent varoşlarında yeni apartmanlaşmış semtler ise ayrı bir türdür, bunların tercih yapısı daha heterojen gibidir. 1990'lardan beri kent varoşlarında (gecekondu veya apartman) önce RP'nin, sonra AKP'nin etkili olduğu görülmektedir. Büyük kentlerle taşra kentlerinin tercih yapısı arasındaki farklar da dikkat çeken bir husustur, keza taşra kentleriyle çevrelerindeki kırsal bölge arasındaki farklar da. Büyük kent daha katılımcıdır diye düşünülebilir, ama sosyal atomlaşma burada daha fazla olduğundan büyük kent insanı taşra kentine göre daha az katılımcı olabilmektedir. Taşra kentleri ve özellikle kasabalar büyük kentlere göre daha tutucu yapıdadır.

Kırsal yerleşim türüne göre de siyasal tercihler farklılaşır. Bu açıdan daha modernleşmiş ve dışa açık köylerle modernleşmemiş, daha az modernleşmiş, yarı-kapalı köyler arasında ayırım yapılır. İkinci grupta köyün ileri gelenlerine bağımlı oy ve tutucu oy oranı artar. Ancak gelişmeden yararlanan modernleşmiş köylerin bu nedenle daha pragmatik tercihlere yönelmesi, buna karşılık geri köylerin tepkici oy kullanımı da olasıdır, bu tepkicilik tutucu yönde olabileceği gibi ilerici yönde de olabilir. Dağ ve orman köyleriyle ova ve sahil köyleri arasındaki fark da bu ikilemle örtüşür, ilki daha az modernleşmiştir, ikincisi daha modernleşmiş. Ayrıca köyaltı yerleşim birimlerinin ayrı bir siyasal tercih yapısı olarak incelenmesi mümkündür. Keza toplu ve kalabalık köy yapılarıyla dağınık köy yapıları arasındaki fark irdelenebilir, oylar da koşut olarak benzeşiyor mu dağılıyor mu diye sorulabilir örneğin.

Bir başka demografik faktör nüfus artış hızıdır. Bu hızın yüksekliği veya yavaşlığının siyasal tutum ve tercihleri nasıl etkilediği sorulabilir. Nüfus artış hızının yavaş olduğu ülkelerde siyasal tercihlerin daha az değişken, daha pragmatik ve düzen yanlısı olacağı ileri sürülebilir. Hızlı nüfus artışı olan ülkelerde ise halkın daha değişken oy kullanması, daha köktenci tutumlar takınması sözkonusu olabilir, koşut olarak bağımlı nüfus da artar, bu da bağımlı tercihin artmasına yol açabilir. İlginç bir tema Üçüncü Dünya ülkelerinde demografik büyümenin görece yavaşlamasının siyasal tutumlar üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığıdır. Artışın hızlılığı siyasal hareketliliğe yol açarken artışın durması siyasal durgunluk eğilimini güçlendirir şeklinde bir yorum yapılabilir. Daha az çocuklu bir aile yapısının daha modern siyasal tercihlere yöneltmesi beklenebilir. Nüfus yoğunluğunun siyasal tercihleri nasıl etkilediği sorulabilir, yoğun nüfuslu yerlerde yeniliklere açıklık

ve köktencilik eğilimi daha güçlü olabilir, seyrek nüfuslu yerlerde ise geleneksel bağlar yönlendirici olabilir.

6. SOSYO-EKONOMİK YAPI VE DEĞİŞME

a) Sosyo-ekonomik yapı tipleri

Sosyo-ekonomik (veya toplumsal) yapı tipine göre ve yapının belirleyici ögelerine göre, siyasal tutum etkilerinin farklılaşması incelenebilir. En genel anlamda geleneksel yapı, geçişsel yapı ve modern yapı etkilerinden sözedebiliriz. Yapıyı statik olarak düşünebileceğimiz gibi dinamik olarak da düşünebiliriz, bu bakımdan sosyo-ekonomik (veya toplumsal) değişmenin siyasal tutum etkilerinden sözederiz. Geleneksel yapıda siyasal tutumlar konusunda, devletsel tutumlar-teba halkın tutumları şeklinde bir ikilem kurabiliriz. Geçişsel yapıda siyasal tutumları şu eksenlerde değerlendirebiliriz: Almond dörtlüsü (uluslaşma, hükümet ve yasa otoritesini kabul, halk katılımı, sosyal bölüşüm ve refah), halk katılımının değişik vektörleri, ağırlığa sahip elit katılımı vektörleri, sosyo-politik mobilizasyon süreçleri. Modern yapıda siyasal tutumlar arasında geçişsel yapıdaki bazı eksenlerin önemi sürer, ayrıca şu eksenleri belirtebiliriz: politikleşmeden depolitizasyona geçiş, bilinçlilik, pragmatizm ve uyuşumculuk.

Sosyo-ekonomik yapının özgül olarak siyasal tercihler üzerindeki etkisi statik açıdan belirli bir sosyo-ekonomik yapı türünün bazı tercihlere yol açması şeklinde düşünülebilir. Modernleşme sürecinde genellikle geri yapıya özgü özelliklerle modern yapıya özgü özelliklerin eklemlenmesi görülür: geleneksel otoritelere bağlı tercih sürer ama azalır, pragmatizm eğilimi ve clientelist bağlar önem kazanır, sınıfsal ve ideolojik tercihlere yönelme de artar ama çoğu zaman egemen olamaz, bu bağlamda ulusçu hareketlerin gelişimi ise ulusal topluluğa bağlılığı ifade eden siyasal tercihlere ağırlık kazandırır. Modernleşmenin sosyo-kültürel boyutu eğitim ve iletişim faktörlerinin önemini arttırır, bu da siyasal ilgiyi ve katılımı yükseltir, daha bilinçli tercihler yapılmasını sağlar. Kapitalistleşme boyutu ekonomik çıkar ve sınıfsal tercih faktörlerinin önemini arttırır, partiler bu faktörlere göre konumlanır. Modernleşme sürecinin bir boyutu da değişik yönleriyle sosyalleşmedir. Kamu hizmetleri ve sosyal politikanın gelişimi daha bütünleşmiş bir toplum yaratır, bir yandan ekonomik temelli tercihleri güçlendirirken, diğer yandan sağladığı sosyal bütünleşme tercihlerde sınıfsal faktörlerin etkisini nisbeten azaltır. Modernleşmenin ileri düzeye varması ise ideolojik faktörlerin etkisinin azalmasına, pragmatik tercihin belirleyici olmasına neden olmaktadır.

Tarihsel sosyo-ekonomik yapı türleri siyasal etkileri açısından değerlendirilebilir, sistematik bir inceleme yönetici sınıf ve devletin, siyasal örgütler ve güçlerin, halkın ve halk içindeki değişik kesimlerin tutumlarındaki farkları değerlendirmelidir. Batı'nın gelişme sürecinde ilk tür feodalizme özgü siyasal tutumlardır, ardından Ortaçağ sonları ve Yeniçağ'da feodalizmin çözülme süreci tutumlarda önemli değişiklikler yaratır. 19. yüzyılda sanayi devrimi çağında siyasal tutumlar köklü bir dönüşüm geçirir, modern tutumlar yayılır, iki savaş döneminde kitle politikası, savaşlar, ekonomik kriz ve sosyal etkileri, totaliter yönelim (komünizm, faşizm) tutum değişikliklerini belirler.

1945 sonrasında sanayi-ötesi çağa geçen Batı'da modern siyasal tutumların yerleşmesi ve dönüşmesi yaşanır.

Batı'da sosyo-ekonomik yapı ve değişmenin siyasal tercihler üzerinde etkilerini bu aşamalara göre düşünebiliriz. 19. yüzyılda sanayi devriminin başlarında henüz oy hakkı sınırlıdır, siyasal tercih monarşist ve muhafazakar kanatla liberal ve radikal kanat arasında yapılmaktadır, ilki aristokratik sınıfa, ikincisi burjuva ve orta sınıflara dayanmaktadır, köylü kitlesi bazan tutucu nitelikteki ilk kanada meyletmektedir (toprak sahiplerine bağımlı olarak, geleneksel kültürün etkisiyle veya bonapartizme destekte olduğu gibi küçük mülk sahipliği refleksiyle), bazan da feodaliteye karşı liberal ve radikal kanada. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında oy hakkı artık genişlemiştir. Yeni oluşan sosyalist partiler işçi sınıfının çoğunluğunun desteğini almaya başlar, radikal ve liberal partiler esas orta sınıflardan destek görmektedir, muhafazakar partiler ise üst sınıfların desteğinin yanısıra tutucu eğilimin ağır bastığı tüm sosyal kesimlerden (köylü, orta sınıf, işçi) destek almaktadır. İki savaş krizi döneminde bu dağılım sürer, ama iki yönden basınç altında kalır. Rus devriminin izindeki komünist partiler işçi sınıfının bir bölümünün desteğini elde ederler. Daha önemlisi, faşizm birçok ülkede hızlı bir güçlenme yaşar, sınıflararası bir tabana dayanır, kitle desteğinde mülksüzleşme korkusu içindeki küçük mülk sahipleri ve kriz sürecinde işsiz kalanlar mihveri oluşturur. 20. yüzyıl ikinci yarısında Batı demokrasisinde giderek toplumdaki genel orta sınıflaşma ve ücretlileşmeye bağlı olarak sınıfsal oy polarizasyonu zayıflar, sayıları giderek artan inaktif kesimin kimi desteklediği de önem kazanır (yaşlılarda sağ eğilim, genç öğrencilerde sol eğilim daha güçlüdür). 20. yüzyıl son çeyreğinde kriz sağ oyların artmasına neden olur (bu arada sağ içinde köktenci sağ oyların da).

Üçüncü Dünya'da sömürgeciliğin egemenliği bağımlılık ve uyanış faktörlerinin belirlediği bir tutum değişikliği yaratır, dekolonizasyon süreci ise siyasal hareketlilik ve yeni tutumlar getirir (ulusçuluk sabiti, reformcu ve devrimci eğilimler, gelenekçi tepkiler ve geleneksel elitlere bağımlılık, bürokratizm ve otoritarizm, birincil bölünmeler temelinde çatışmalar, siyasal taraftarlıkların oluşması yeni hareketlilik ve tutumların ana vektörleridir). Bu ülkelerde azgelişmişliğin gelişmesi süreci 1950'ler ve 1960'lardan 1970'ler ve 1980'lerde krize, ardından 1990'lar ve 2000'lerde küreselleşmeye kadar, özellikle modernleşmenin bünyeye nüfuz eden etkisinde ve yarattığı tepkilerde, otoritarizme karşı demokrasi isteğinde odaklanan önemli tutum değişikliklerine neden olur, ama az önce belirttiğimiz birçok tutumsal özellik de sürer.

Üçüncü Dünya'da siyasal tercihler tarihsel aşamalara, bölgelere ve ülkelere göre değişkendir. Sömürge çağında bazı ülkelerde parlamentolar kurulmuş ama yerli halk seçim hakkını pek kullanamamıştır, kullandığı yerlerde geleneksel otoritelerin etkisi altında hareket etmiş ve diğer yandan yeni oluşan ulusçu hareketlere ilgi göstermiştir. Yarı-bağımlı ülkelerde ise genellikle demokratik yapı kurulamadığından siyasal tercih fazla önemli olmamış, geleneksel otoritelerin yönlendirmesi ve rejime destek belirleyici olmuştur, ama aynı zamanda rejim karşıtı çoğu zaman gizli hareketlere destek de önem kazanabilmiştir (örneğin Çin'de komünizme). Daha ileri Latin Amerika'da da böyledir, parlamentarizm önemliydi ve liberal, ilerici veya tutucu yönlerde bir kentli orta sınıf oy, popülist ve sosyal çağrılara duyarlı bir kitlesel oy oluşuyordu (Peron'un, Vargas'ın başarıları bu kitlesel oyla açıklanır). Üçüncü Dünya'da dekolonizasyon sürecinde ve sonrasında ulusla özdeşleşen

ulusçu partiler kitle ve seçmen desteği bulurlar, bazı ülkelerde de belirli bir kitle desteğine dayanan devrimler ve darbeler yoluyla komünist ve sosyalist partiler iktidara gelir. Çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde otoriter rejimler kurulsa da demokrasiler de vardır, gel-gitler olur, siyasal tercihlerde geleneksel otoritelerin güdümlemesi, birincil bağlar (etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi bağlar), clientelist bağlar etkili olduğu gibi popülist çağrılar, sınıfsal ve ideolojik çağrıların etkisi de artar. Ama bu ülkelerde Batı siyasal sistemlerinde olduğu gibi, belirginleşmiş tercih yapıları tam anlamıyla oluşmamıştır. Krizin yol açtığı sarsıntıların ardından 1980'lerden itibaren yeni bir demokratikleşme konjonktürüne girilir, bu bağlamda tercih yapısını belirleyen etmenler çok yönlüdür, ama hepsinde tüm toplumu etkileyen, değişik renklerde sınıflararası demokratik ve popülist çağrılar ile geleneksel değerler ve birincil bağlara önem veren çağrıların etkisi güçlüdür, aynı zamanda parti politikasının yerleşmesi partizan saflaşma eğilimini güçlendirmektedir.

19. yüzyıldan itibaren sosyalizm kitlesel çağrı kapasitesiyle önemli bir tutum belirleyici olarak belirir, kitle örgütlenmeleri ve hareketleri yaratır, bazı ülkelerde devrimci dönüşüme yönelik tutumların ortaya çıkmasıyla sonuçlanır. Devrimler sonucunda kurulmuş komünist rejimlerde sistem değişikliği doğal olarak tutum değişikliklerine yol açar, bu tutumların değerlendirilmesinde kapitalist sistemden farkları ve farksızlıkları irdelenebilir. Tek partili yapı nedeniyle seçmen tercihinden çok tek partinin tercihi belirleyici oluyordu. Post-komünizme geçiş sürecinde eskiye tepki oyları ağırlık kazandı, ama eskinin uzantısı niteliğindeki partiler de varlık gösterebildi. Geçiş sürecinin yol açtığı çalkantılar ve belirsizlik aynı zamanda siyasal tercih yapısının önemli dalgalanmalar göstermesine sebep oldu.

Türkiye'de de siyasal tutum değişikliklerini gelişme aşamalarına göre değerlendirebiliriz. 19. yüzyılda modernleşme ve bağımlılaşma süreci elit ve kısmen halk düzeyinde yeni tutumların oluşmasını getirir: kültürel batılılaşma, hürriyet ve anayasal düzen talepleri, ulusçu uyanış, örgütlenme eğilimi, askeri hareketlilik, siyasal şiddet…İmparatorluğun dağılması ve ulusal hareketler esas belirleyici eksendir. 1920 sonrasında ulusal devlet ve cumhuriyetin kurulması 700 yıllık imparatorluk geçmişine özgü tutumların sorgulanması ve değiştirilmesini getirir. Kemalizmin altı ilkesi elitler düzeyinde yeni tutumsal öncelikleri belirler: cumhuriyetçilik, ulusçuluk, laiklik, inkılapçılık, halkçılık, devletçilik. Tek parti sistemi halkın katılımını sınırlı tutar, ama yeni ulusçuluk ve yurttaşlık bilinçleri halk katılımını teşvik edici niteliktedir. 1945'den 1980'e kadar ekonomik gelişme ve çok partili demokrasi sürecinin aşamaları tutum değişikliklerine tanıklık eder: 1950'lerin çift parti partizanlığı, 1960'ların yeni siyasal ve sosyal ilgileri, 1970'lerin mobilizasyon ve çatışma eğilimi, 1980'lerin otoritarizmi ve liberalleşmesi, 1990'lardan 2000'lere teknolojikleşme ve köktencileşmenin paradoksal birlikteliği, 1960'lardan 1990'lara askeri müdahalecilik odağı, tüm dönem boyunca seçmen halk, parti yandaşlığı, örgütleşen toplum, kitle hareketleri, ülke sorunları hakkında eleştirellik (geri kalmışlık, dengesizlikler, geçim sıkıntısı, yolsuzluk, istikrarsızlık, din ve laisizm, etnisiteler, baskı ve terör gibi konularda).

b) Sosyo-ekonomik değişme vektörleri

Sosyo-ekonomik değişme sürecinini vektörlerinin siyasal tutum ve tercihler üzerindeki etkilerini ayrı ayrı değerlendirmek gerekir, bunların bir kısmına daha önce değinmiştik, bir toparlama yapalım. Ekonomik büyüme ve büyüme darboğazları etkisi bir tanesidir. Büyüme devrelerinde topluma yönelik kaynak dağıtımı artacağından, iş ve gelir imkanları çoğalacağından iktidara yönelik desteğin ve daha ılımlı tercihlerin güçlenmesi beklenebilir. Büyümenin tıkandığı, hatta gerilediği devrelerde ise muhalefete ve köktenci akımlara yönelik ilgi güçlenecektir. Ama ters yönde etkiler de olabilir: ilkinde beklentiler yükseleceğinden yeni siyasal tercihlere ilgi artarken, ikincisinde geçim derdi ve işsizlik nedeniyle bağımlı oyun, dolayısıyla iktidar yanlısı veya tutucu tercihlerin artması beklenebilir.

Tarımsal modernleşmenin ve destekleme politikasının köylüyü olumlu etkilemesi halinde iktidar lehine, tutucu ve pragmatik eğilimler lehine tercih güçlenebilir, kırsal sosyal farklılaşma ve toprak temerküzü sınıfsal temelde oy bölünmesine yol açabilir (özellikle tarım işçileri ve az topraklı köylüler arasında ilerici, sosyal reform vaadeden akımlara ilgi artar). Kırsal reform politkası uygulandığında, reformdan zarar eden veya umduğunu bulamayan köylüler arasında tepkiye de neden olabilmektedir.

Sosyo-ekonomik değişme sürecindeki toplumlar göç toplumlarıdır. Göç eden kitlenin marjinalleşmesi clientelist bağlarla iktidardaki ve tutucu partilere desteği arttırabilir. Göçmen kitlenin hoşnutsuzluğu ve hayal kırıklığı köktenci tepkilere kaynaklık edebilir, popülist çağrılara duyarlı bir kentsel kitle oluşabilir (göçmen veya eski kentli). Bazı yeni akımlar kentlerden büyük destek görebilir (örneğin Türkiye'de farklı çizgilerde olmakla birlikte hepsi yeni politikalarla ortaya çıkan 1950'lerde DP, 1970'lerde CHP, 1980'lerde ANAP, 1990'larda RP ve 2000'lerde AKP kentlerde güçlü destek bulabilmiştir). Daha eğitimli ve siyasal konularda bilgili bir kentsel kitle daha bilinçli tercihler yapabilir. Kentsel orta sınıf ve işçi sınıfı yeni akımlara taban oluşturabilir.

Sanayileşmenin seçmen tercihi açısından en çok üzerinde durulan etkisi işçi sınıfının çoğalmasını sağlayarak sol, sosyalist akımlara taban yaratmasıdır, Batı'da 19. yüzyılın sanayi devrimi 20. yüzyıla varıldığında böyle bir siyasal sonuç yaratmıştı. Ancak azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme görece yetersiz olduğundan bu etki sınırlı kalmaktadır, diğer yandan popülist dalgalarda işçi sınıfı desteği önem taşımıştır (Arjantin'de peronizm en bilinen örnektir), ayrıca azgelişmiş, gelişmekte olan ülke koşullarında geniş köylü ve marjinal kitleye göre daha avantajlı konumunun işçi sınıfı içinde tutucu eğilimleri güçlendirdiği ileri sürülür. Hizmetler ekonomisinin gelişiminin etkisi daha farklıdır. Sanayi-ötesi Batılı toplumlarda bu sektör ücretli orta sınıfın genişlemesine yol açmış, bu da ücretliler içinde merkez-sağ tercihin nisbeten güçlenmesine, sol tercihi geçmesine neden olmuştur. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde hizmetler sektörünün gelişimi modern alanda ücretli bir orta sınıfın oluşmasına yol açmaktadır, bu sınıf daha az tutucudur, yenilikçi, demokratik, liberal ve ilerici akımlara daha reseptiftir. Bu ülkelerde hizmetler sektörünün esas gelişim alanı ise marjinalitedir, marjinal kitlenin seçmen tercih yapısı değişken tercihler, clientelist bağımlılık ve popülist çağrılara duyarlılık şeklinde kendini göstermektedir.

Ulaşım ve iletişim araçlarının tüm ülke çapında yayılmasının değişik etkileri vardır. Bir kere siyasal akım ve fikirlerin ülke sathında tanınmasını sağlayarak ulusal düzeyde belirginleşmiş bir parti sisteminin yerleşmesini sağlar, yerel düzeyde tercihlerin önemini azaltır. Köyün dışa açılmasını sağlayarak köylülerin siyasal tercih yaparken geleneksel otoritelere bağımlılığını azaltır. Kitlede refah artışı izlenimi yaratır, bu da sözkonusu gelişmeyi gerçekleştiren iktidarların seçmen desteğini arttırabilir. Diğer yönden yeni siyasal akımların tanınmasını sağlayarak iktidar değişikliklerine yol açabilir. Kitle iletişim araçlarının seçmenlerin daha bilinçli tercihler yapmasını sağladığı ileri sürüldüğü gibi, şartlandırıcı bir etki yarattığı da iddia edilir.

Eğitimin yayılmasının etkileri daha da mühimsenir. Bir kere daha bilinçli bir seçmen kitlesi oluşur böylece, eğitimli kitlede bağımlı oy çok daha azdır, birçok ülkede eğitimin yayılma süreci geleneksel otoritelere karşı ilerici ve reformcu fikirlerin toplumda yankı bulmasını sağlamıştır, örneğin eğitimin yaygınlaştırılmasına programında ön planda yer veren Fransız radikalizminin 19. yüzyıl sonlarından itibaren böyle bir gelişme sonucunda güç kazandığı gözlemlenir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde eğitim düzeyi yüksek kesim ilerici tercihlere daha eğilimlidir. Gelişmiş ülkelerde ise öğrenci kesiminde ilerici yönde etkilenme artarken, öğrencilik sonrasında nisbeten azalmaktadır.

Gelişme sürecindeki toplumlarda eski sosyal dayanışma bağlarının çözülmesi yeni bağlılıklar arayışına yol açar, bu yeni bağlılıklardan biri de siyasal taraftarlık olabilir, bu durum partilerin sıkı taraftar kitlesi bulmasını sağlayabilir. Aynı zamanda yeni bir sosyal dayanışma idealini formüle eden veya hissettiren akımlar güç kazanabilir, bu da iki yönde olabilir: sosyal reformcu, popülist akımların güçlenmesi, geleneksel bağlılıkları yeniden canlandırmayı savunan akımların güçlenmesi. Üçüncü Dünya ülkelerinde hem komünizm, sosyalizm ve popülizmin, hem de gelenekçi ve tutucu akımların güçlenmesi böyle bir arayışla açıklanabilir, her iki halde de köktencileşme vardır. Sosyal güvenlik sistemlerinin kurulması ise tutucu olsun reformcu olsun iktidardaki akımların güç kazanmasını sağlayabilir. Türkiye'de 1980 sonrasında sosyal güvenliğin kitlesel yayılması yeni sağ gelişmenin kaynaklarından biri olarak değerlendirilebilir. Tüketim tarzlarının değişmesi ve kültürel modernitenin yayılması ise liberal bir etki yaratmaktadır denilebilir, hem tutucu liberal hem modernist liberal yönlerde. Türkiye'de 1970'ler ve 1980'lerde dayanıklı tüketim mallarının, 2000'lerde teknolojik malların yayılmasının etkileri bu açıdan irdelenebilir.

7. TOPLUMSAL ETMENLER

a) Aile, arkadaş grubu ve okul

Siyasal tutumları toplumsal organizasyon içinde bireylerin içinde yer aldığı çeşitli mensubiyet grupları ve yaşadıkları toplumsallaşma süreçleri etkiler. Öncelikle üzerinde durulması gereken taban birimini oluşturan, sürekli içinde yaşanılan somut insan grubu olarak ailedir. Tutumları belirlemede ailenin etkisi güçlü ve süreklidir. Çünkü ev ve aile insan yaşamının önemli bir bölümünü kapsamaktadır, ilişkiler daha duygusaldır, çocukluk yaşından beri toplumsallaşma aile içinde gerçekleşmektedir, bu bakımdan etkisi derine işlemektedir. Kişinin katılımcı olup olmaması,

otoriter veya demokratik bir kişiliğe sahip olması önemli ölçüde aile kültürü tarafından belirlenir. Ama kişinin toplumsal yaşamı süresince katıldığı diğer gruplar ve yaşam deneyimleri ailede edindiği tutumların değişmesine yol açabilir. Bu bakımdan aileyle diğer gruplar arasındaki ilişkiler aynı yönde etki-çelişik etki ikilemi içinde düşünülür. Özgül olarak siyasal tercihler konusunda ilk sorulacak soru, seçmen tercihleri ne ölçüde aile düzeyinde oluşmakta, aile üyeleri ne ölçüde aynı siyasal tercihi paylaşmakta olabilir. Aynı aile içinde aynı partinin desteklenmesi sık raslanır bir durumdur, bu durum çekirdek ailede olduğu gibi geniş ailede de sözkonusu olabilir. Ama her zaman öyle değildir, aile içinde görüş ayrılıkları olabilir. Bir başka soru genç kuşak siyasal tercih konusunda ne ölçüde aile geleneğini sürdürüyor olabilir, genç kuşakta aile tercihinden ayrılma olasılığı artar, ama izleyenler de az değildir, genellikle çoğunluktadır. Sonuç olarak iki model ayırdedebiliriz: siyasal tercihin kuşaktan kuşağa aktarıldığı aile modeli ile değiştiği aile modeli. Aile içinde siyasal tercihin belirlenmesinde kim daha etkili oluyor bir başka sorudur. Aile reisi erkeğin, ailedeki yaşlıların veya eğitimli genç kuşağın daha etkili olduğu tipler ayırdedebiliriz. Siyasal tercihlerin aile tipine göre nasıl değiştiği de sorulabilir: muhtemelen geniş ailede gelenekçi tercihlere eğilim daha fazla olacaktır, çekirdek ailede ve az çocuklu ailede modern ve ilerici tercihlerin geniş, yarı-geniş ve çok çocuklu ailelere göre daha fazla rağbet göreceği söylenebilir. İki anlamda ailevi geçim de oy tercihi üzerinde etkili olur: ailenin gelir düzeyi ve gelir kaynakları ile aile içinde geçimsizliklerin varlığı ya da yokluğu (geçimsizlik siyasal tercih farklılaşmasına yol açabilir).

Aileden sonra bir başka etkili toplumsal organizasyon birimi küçük gruplardır, özellikle arkadaş grupları. Kişi arkadaşlarının etkisi altında kalır, onlarla aynı tutumları takınmaya eğilim gösterir, varolan tutumlarının arkadaşları tarafından nasıl değerlendirileceğine önem verir ve ona göre hareket eder. Arkadaş grubu kişinin ailevi alandan sonra toplumsal yaşama katılımında ilk kanaldır, dolayısıyla katılım eğilimini arttırır, kişiyi daha girişimci ve faal yapar, birçok etkinliğe kişi arkadaş grubu vasıtasıyla girer, kişinin tabiyet kültüründen katılımcı kültüre geçişini kolaylaştırır. Arkadaş grubu kimlik ve dayanışma grubu işlevi de görür, bu nedenle yeni bağlılıklar oluşmasına neden olabilir. Grup dayanışması kişinin başka gruplara karşı çatışmacı eğilimler içine girmesine yol açabileceği gibi, grup içi ilişkiler ve iletişimin sağladığı toplumsallaşma sosyal ilişkilerde uyuşum ve uzlaşma kapasitesini de arttırır. Arkadaş grubu içinde otoriter bir yapının olması ise, grup ve lideri yönlendiriciliğinde yeni bir itaat kültürünün oluşmasına yol açabilir. Birçok arkadaş grubu siyasal görüş birliği temelinde oluşmaktadır, nitekim gençlik olayları zaman zaman farklı görüşlerdeki gençlerin çatışmaları şeklinde cereyan etmiştir. Grup siyasal görüş birliği temelinde oluşmuş olmasa bile arkadaş gruplarında siyasal tartışmalar bazan önemli yer tutar, kişi siyasal tercihinde arkadaşlarının etkisi altında kalabilir. Genç kuşakta ailevi tercihten ayrılmada arkadaş grubunun etkisi çok önemli olabilir. Yaşlı ve orta yaşlı kesimlerde de iş, kahve, tatil ve eğlence ortamlarında oluşan arkadaş grupları siyasal tartışmaların cereyan ettiği ve tercihleri etkileyebilen gruplardır, ama etki genç kuşakta muhtemelen daha fazladır. İki önemli soru arkadaş grubunun siyasal tercih değiştirici etkisinin ne ölçüde olduğu ve aynı grupta tercihlerin ne ölçüde benzeştiği olabilir.

Okul toplumsal yaşama katılımın erken ve çocukluk-gençlik çağını kapsayan bir kanalıdır, arkadaş gruplarının en önemli oluşum alanıdır (dolayısıyla okul ve arkadaş grubu etkileri kesişir). Eğitim düzeyi siyasal tutumlar üzerinde çok etkilidir, bu düzey yükseldikçe siyasal bilinç ve katılım

artmaktadır, yenilikçi ve ilerici tercihler daha fazla benimsenebilmektedir. Seçim anketlerinde değişik eğitim düzeylerindeki kişilerin (ilk, orta, lise, meslek okulu, yüksek) tercihleri nasıl farklılaşmaktadır diye bakılır. Bu bakımdan yüksek öğretim gören kesimin siyasal bakımdan aktif hale gelmesi üzerinde epeyce durulmuş bir konudur, öğrenci hareketleri aktifleşmenin tipik göstergesidir. Eğitim sisteminin yapısı da etkili olabilir, örneğin tutucu ve katı bir eğitim sistemi bir yandan tutucu eğilimleri güçlendirir, ama diğer yandan kendisine karşı tepkiler doğabilir, bu da gençler arasında eleştirel, ilerici akımların etkinlik kazanmasına yol açabilir. Okulda etkili siyasal görüşleri benimseme eğilimi görece güçlüdür. Siyasal konularda, ülke ve toplum sorunları hakkında bilgiler başlarda en çok okulda alınır, bunun nasıl alındığı daha sonraki tercihleri yönlendirmede etkilidir. Bu bakımdan siyasal konularda öğretmen etkisi üzerinde durulan bir konudur, sadece okulda değil, köy ve taşra ortamında öğretmenlerin özellikle geri toplumlarda siyasal tercihler üzerinde etkisi bazan önemli olabilir, bu bakımdan yerel nüfuzlu kişilerin etkisiyle karşıtlaşan etkilerinden de sözedilir. Okul tipi de etkilidir, eğitim düzeylerine ve okullara özgü alt-kültürlerin siyasal tutum etkileri irdelenebilir. Örneğin Türkiye'de bir tek parti dönemi taşra ilkokullusu alt-kültürü var mı ve bunun çok partili demokrasiye geçiş sürecinde siyasal tutumlar üzerinde etkisi nasıl oldu diye bir soru ortaya atabiliriz; bir 1950'ler ve 1960'lar liseli kültürü var mı ve bunun 1970'ler ve 1980'lerde etkisi ne oldu diye sorabiliriz; keza üniversite ve yüksek okulların kendilerine özgü siyasal tutumlar yaratma kapasitesini araştırabiliriz. Örneğin siyasal tutumlar üzerinde genel lise ile meslek lisesi etkisi arasında fark var mı diye bakılabilir, yabancı dilde okulun etkisine bakılabilir, mühendislik okullarıyla iktisadi ve sosyal bilimler okullarının farklı etkileri var mı diye irdelenebilir, üniversite ve fakültelerin puan düzeyine göre bir farklılaşma olup olmadığına bakılabilir.

Eğitim sistemi üzerine tartışmalar siyasal görüşlerin odaklandığı bir alandır. Bu açıdan dinsel okul-laik okul ikilemi ve tartışması birçok ülkede önemli olmuştur. Avrupa'da 19. yüzyıl sonları politikasında bu ikilem ilerici siyasal eğilimle tutucu siyasal eğilimi karşı karşıya getirmişti. Türkiye'de sağ siyasal iktidarların dinsel okulların gelişmesini destekleyici politikası sayesinde siyasal desteğini arttırdığı ileri sürülmüştür. Bir başka tartışma eğitimin yayılması ve eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanmasıyla ilgilidir, sosyal görüş ve eleştiriler bu yönde önlemler alınmasını ısrarla savunmuşlardır.

b) İş yaşamı, yerleşim, katılım, toplumsallaşma ve gündelik yaşam

İşyeri ve iş ilişkileri insan yaşamının büyükçe bir bölümünü kapsamaktadır, iş aynı zamanda geçim kaynağı olması nedeniyle stratejiktir ve sınıfsal konumu da önemli ölçüde belirlemektedir. Bu bakımdan işin, işyerinin siyasal tutumlar üzerinde etkili olacağı tahmin edilebilir. Genel olarak iş yaşamına katılanlar katılmayanlara göre siyasal bakımdan daha bilgili ve daha katılımcıdır. Çalışan nüfus ile inaktif nüfusun siyasal tutumları arasında karşıtlıklar kurabiliriz. Çalışan nüfusta daha belirgin, kesinleşmiş tutumların oluşma olasılığı yüksektir denilebilir, ama faal yaşam içinde olmaları, değişik yönlerden ve yönlerde etkilere maruz kalmaları tutum değiştirme olasılıklarını da arttırabilir (örneğin inaktif ve köylü kesimlerde aynı tercihlerde ısrar edilirken kentsel çalışan kesim yeni akımlara daha fazla ilgi gösterebilir, daha sık tercih değiştirebilir). İşyerinde aynı sosyal

konumun başkalarıyla paylaşılıyor olması sınıfsal temelde tutum oluşması eğilimini güçlendirir, örneğin fabrikalar çevresinde işçi alt-kültürü, çarşı çevresinde esnaf alt-kültürü oluşabilir, belirtilen kesimlerde siyasal tercih, oy benzeşliği olasılığı artar. Kişinin işyeri içindeki ilişkileri arkadaş gruplarının oluştuğu bir odaktır, bu kanaldan da siyasal tutum ve tercihleri etkilenir.

İş yaşamının özellikleri, iş kültürü de etkilidir. İşyerinde patriyarkal veya otoriter kültür egemense, işçiler daha fazla bağımlı ise siyasal tutumlarda güdümlülük altına girilebilir, patronun, yöneticilerin istediği partiye oy verilebilir, işsizlik veya işini yitirme korkusu da güdümlü tercihlere yol açabilir. İşyerinde çalışanlar kendi aralarında örgütlenebilirler, bu da onların katılım eğilimini arttırır, karşı çıkış potansiyelini güçlendirir, aynı zamanda uzlaşmacı ve pazarlıkçı eğilimler geliştirebilmelerini sağlar. İşyeri örgütleri ve ilişkileri temelinde belirli siyasal görüşlerle yakın ilişki içine girebilirler (sendikaların gelişim süreci işçi sınıfını savunma savındaki partilerin kurulmasıyla koşut olmuştur), sendikanın tercihlerini birçok durumda üye işçiler de izler (ama her zaman izlemeyebilir, bazı sendikaların desteklediği partiler üyelerinden yeterince oy alamamaktadır). İş sürecinin özellikleri de etkili olur. İş süreci yorucu ise, iş güvencesi yok ise, ücretler düşükse toplumsal ve siyasal yaşama katılım eğilimi zayıflayacaktır bir yönden, hoşnutsuzluk ve bu temelde karşı çıkış eğilimi güçlenecektir diğer yönden. Kişinin yaptığı iş türü de siyasal tutumları üzerinde etkili olur. İş bedene dayalı ise etki farklı olacaktır kafaya dayalı ise ve masabaşı ise farklı, nitelikli ise etki farklı olacaktır niteliksizse farklı. Kişinin iş hiyerarşisindeki konumu ve ücret düzeyi yönetimden memnuniyet veya memnuniyetsizliğini, dolayısıyla siyasal tercihini belirli bir ölçüde etkiler. Ama etki ara değişkenlere göre değişik yönlerdedir, belirtilen kriterler açısından görece olumlu konumda olanlar tutucu da olabilir (konumundan memnun olduğu için) ilerici de olabilir (daha eğitimli ve bilinçli olduğu, beklentileri daha yüksek olduğu için).

Yerleşim yeri ortamı siyasal tutumları belirleyen bir diğer faktördür. Semtlere ve köylere göre belirli partilerde yoğunlaşma olmaktadır, bunda aynı mekanda oturanların benzeş konumları kadar aralarındaki etkileşim de rol oynamaktadır. Özellikle köylerde kişilerin köyde tercih edilen partiye oy atması yönünde toplumsal baskı oluşmaktadır. Semte ve köye getirilen hizmetler, sağlanan imkanlar (iş, sosyal yardım gibi imkanlar) siyasal tercihleri üzerinde etkilidir. Keza semt ve köy düzeyinde toplumsal yaşama katılım imkanlarının varlığı ve biçimleri, örgütlenmeler de etkilidir, buralarda kurulan ilişkiler benzeş siyasal tercihler yapılmasını sağlayabilir, bu düzeyde oluşmuş dernekler, gruplar doğrudan siyasal tercihi yönlendirici faaliyet gösterebilir. Semt ve köy kahvesi birçok örnekte siyasal görüşlerin tartışıldığı mekanlardır. Geçmişte Türkiye'de köy kahvelerinin parti tercihine göre ayrılması dikkat çekmişti. Konut ve ev yaşamının etkisi üzerinde durulabilir. Konforsuz, hizmetten yoksun, kalabalık konutlarda hoşnutsuzluk artacak, bu da köktenci veya muhalif tercihlere yönelme yaratacaktır şeklinde bir hipotez ortaya atabiliriz (ama bu hipotez pek anlamlı olmayabilir). Şu tür sorular gündeme getirilebilir: kapalı ve durağan bir köy ortamı, canlı bir köy ortamı, göçle boşalan bir köy ortamı siyasal tutum ve tercihler üzerinde nasıl etkili olmaktadır; eski mahalle ortamı, eski mahalle ortamının değişmeye başlaması, ardından tümüyle değişmesi, yeni apartman ortamı, komşuluk ilişkilerinin ağırlığı ve özellikleri siyasal tutum ve tercihleri nasıl etkilemektedir?

Toplumsal yaşama katılım derecesi ve süreçleri siyasal tutum ve tercihleri etkiler. Gelişme süreci toplumsal yaşama yeni katılım kanallarının oluşmasına yol açmakta, örneğin yeni toplumsal örgütlenmeler siyasal aktivizme temel teşkil etmektedir, kitle iletişim araçları kitlenin siyasete ilgisini arttırmakta, tercihlerini yönlendirmektedir. Bunların rolünü siyasal etmenler alt-bölümünde ele alıyoruz. Katılımın nicel yüksekliği ve niteliğinin tercihin yönünü nasıl etkilediğine bakılabilir. Daha fazla, çok kanallı ve nitelikli katılım muhtemelen daha bilinçli ve daha bireysel tercihler yapılmasına yol açacaktır. Katılım görece yüksek, ama katılım kanalları az ise tercihte bir-iki katılım kanalının etkisi belirleyici olabilir. Katılımın bir sonucu da bütünleşmedir, bütünleşme derecesi daha yüksek olan kişinin tercihleri daha belirgin olur, bütünleşme derecesi zayıf olanlarda dalgalanmalar artar.

Kişinin siyasal tutum ve tercihleri yukarda gözden geçirdiğimiz ve başka çok sayıda ortam ve grubun etkilerinin bileşkesidir, dolayısıyla bunların analizinde değişik ortam ve grupların etkilerinin nasıl bileştiğini değerlendirmek önem taşır. Bu bakımdan tek yönlü kesişen toplumsallaşma deneyimleriyle çelişik toplumsallaşma deneyimleri arasında ayırım yapmak gerekir. Birçok bireyde ailenin etkisi, arkadaş grubunun etkisi, okulun etkisi, iş-meslek ve işyerinin etkisi çelişik olabilmektedir, özellikle yoksul ailelerde ve azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda. Bu durumda siyasal tutum ve tercihler daha değişken olacaktır. Buna karşılık değişik ortam ve gruplarda toplumsallaşma şekilleri benzeşiyorsa, belirli bir tutum ve tercihte kalma olasılığı artar. Her birey bazı standart ortamlarda, gruplarda bulunmakta ve toplumsallaşmaktadır, ama herkesin kişisel deneyimleri çok sayıda faktörün karmaşık bileşimi sonucunda farklıdır. Dolayısıyla tutum ve tercihlerin oluşumunda kişisel yaşam tecrübesinin etkilerine bakmak gerekir. Örneğin hareketli bir yaşamı olmuş bir kişinin tutum ve tercihleri daha bilinçli olabilir, hem daha değişken hem daha belirli olabilir. Olumsuz kişisel tecrübeler siyasette de kuşkuculuğu arttırır, dolayısıyla kişi katılımdan çekinir, pek sıkı taraftar olamaz, ya da tersine bu olumsuz tecrübelerin itkisiyle siyasete sarılma, sıkı taraftar kesilme sözkonusu olabilir. Görüldüğü gibi aynı etki iki ters yönde işleyebilmektedir, dolayısıyla kişisel durumları daha etraflı bir şekilde değerlendirmek gerekir.

Yaşam ortamları ve gündelik yaşam örüntüleri de siyasal tutumları ve tercihleri etkiler. Gündelik yaşamı kaplayan ortamların büyük kısmına (aile-ev, okul, işyeri, semt, köy…) yukarda değindik. Gündelik yaşam içinde atomlaşma bir yandan siyasete ilgisizliğe, diğer yandan siyasal tutum ve tercihlerin başkalarının etkisinden bağımsızlaşmasına ve bireyselleşmesine yol açabilir. Gündelik yaşamın monotonluğu ve modernleşme sürecinde artık ilgi çekici gözükmemeye başlaması ulusal düzeyde siyasal konulara ve ideo-politik çağrılara ilgiyi arttırabilir, kişi siyaset kanalından etkin olma isteği duyabilir. Siyaset ve siyasal katılım bir anlamda gündelik yaşamın aşılmasıdır. Gündelik yaşamın olumsuz özellikleri, yoruculuğu, yoksunluğu ve sıkıntıları kişide yaşam koşullarını değiştireceği izlenimi yaratan siyasal akımlara ilgi uyandırabilir. Ama bu olumsuz özellikler siyasete ilgi gösterecek enerji ve motivasyon bulunamamasına da neden olabilir. Gündelik yaşamın değişik yönleri siyasal tutum ve tercihleri etkiler, örneğin ulaşım ve iletişim yoğunluğunun artması kitle politikası açısından elverişli bir temel oluşturabilir. Bu açıdan Türkiye'de köy yollarının ve kentlerarası otobüsçülüğün, kent varoşlarında minibüsçülüğün, özel araç sahipliğinin yayılmasının, kentlerde hızlı toplu taşımacılığın, trafik sıkışıklığının, sabit telefonun ve cep telefonunun yayılmasının etkileri düşünülebilir. Gündelik yaşam mekanlarının çokluğu ve genişliği ile tersine azlığı ve darlığının etkileri ne olmaktadır sorusunu

da ortaya atabiliriz. İlk halde daha serbest bir tercih sözkonusu olacaktır, ikinci halde katılımsızlık ve sıkışıklığın verdiği huzursuzluk tercihi etkileyecektir (şu ya da bu tepkisel yönde, vs). Eğlence ve boş zaman yapıları da siyasal tutum ve tercihleri etkileyebilir. Eğlencesizliğin tutucu ve tepkici etkileri ile eğlenceliliğin pragmatik ve popülist etkileri ikilemi kurabiliriz, eklemlenme de olabilir (örneğin eğlence kültürü tutucu bir popülizme destek oluşturabilir). Boş zaman yapıları konusunda marjinal bir gizli işsizlik halinin etkileri ile bilinçli ve kültürlü bir boş zaman değerlendirme halinin etkileri farklı olacaktır.

8. KÜLTÜREL ETMENLER

a) Din, geleneksel bağlar ve popüler kültür

Siyasal tutumlar toplumun ve toplumu oluşturan grupların kültürel özellikleri tarafından belirlenir. Kültürel alanda düşünülen ve siyasal tutumlar üzerinde çok etkili bir faktör dindir, etkisi çeşitli kanallardan kendini gösterir. Geleneksel özelliklerin ağır bastığı kesimlerde (örneğin kırsal yörelerde ve kasaba, küçük kent ortamlarında) halk dinsel zihniyetin belirlediği tutucu bir anlayış içindedir, siyasal tercihlerde din adamları yönlendirici olmaktadır. Partiler dine karşı tutumlarına göre de konumlanırlar, birçok ülkede din ve mezhep temelinde kurulmuş partiler vardır. Dindar kitle daha çok gelenekçi ve tutucu partilere, dinsel temelde kurulmuş partilere oy verir. Batı'da Hıristiyan Demokrat ve Hıristiyan Sosyal partiler dinsel temelde tanımlanmış partilerdir, ama dinci özellikleri güçlü değildir, görece laisizedirler, ancak dindar kitlenin büyük bir bölümü bu partilere oy verir. Batılı ülkelerde bazı mezhepsel partiler de (confessional parties) vardır, bunların oy kitlesi daha belirgin bir şekilde mezhepsel düzeyde tanımlanır. İslam ülkelerinde din faktörü siyasal tercihlerde çok etkilidir. Birçok parti dinsel tanımlıdır, örneğin İran, Pakistan, Endonezya'da, Arap ülkelerinde. Türkiye'de de MNP-MSP, ardından RP (-FP-SP), son olarak da AKP belirli bir ölçüde dinsel eğilimli parti tanımına yakındır. Bunun dışında çeşitli yönde dinsel etkiler dindar kitlenin sağ muhafazakar partileri daha fazla desteklemesine yol açmaktadır, örneğin Türkiye'de laisist CHP'ye karşı sağ partilerin güçlü seçmen desteği din faktörüyle de açıklanır (1950'lerde DP'nin, 1960'larda AP'nin başarısı gibi). 1970'lerde MSP oyları büyük ölçüde din faktörüne bağlanmıştır. 1990'larda RP, 2000'lerde ve 2010'larda AKP'nin başarılarında dinsel faktör başlarda sayılmaktadır.

Modernleşme sürecinde tutucu ve gelenekçi bir dinsel reaksiyon da belirmektedir, bu reaksiyon dinsel partilerin desteklenmesine yol açtığı gibi köktenci dinsel hareketlere de yaşam verebilmektedir. Son dönemde İslami köktenciliğin etkinliği bu faktörle açıklanmaktadır. Siyasal tutumların oluşumunda dinsel-mezhepsel bölünmeler de etkilidir, birçok ülkede siyasal gruplaşmalar ve çatışmalar bu temelde cereyan etmektedir. Örneğin geçmişte Osmanlı'da Hıristiyan azınlıklar siyasal planda ulusal-dinsel hareketler yaratmışlardı. Türk demokrasisinde siyasal tercihlerin belirlenmesinde mezhepsel farklar etkili olmuştur (örneğin Alevi solculuğu), 1970'li yılların sonlarında mezhep çatışmaları siyasal şiddet ortamında ön plana çıkmıştı. Hindistan'ın bölünmesi dinsel temelde gerçekleşmiştir (Hindu-Müslüman) ve Kongre'ye karşı muhalefet köktenci olmasa bile görece Hindu fondamentalist renklerde ortaya çıkmıştır. Lübnan ve Irak'ta iç savaşlar din ve mezhep

farkları temeline de oturmuştur (ilkinde Hıristiyan, Dürzi, Şii, Sünni, ikincisinde Şii ve Sünni). Dinsel yapılar, örgütler, okullar ve pratik de siyasal tutumlar üzerinde etkilidir. Türkiye'de tarikatların, cami söylevlerinin, dinsel kurslar, okullar ve derneklerin siyasal tercihler üzerinde çok etkili olduğu belirtilegelmiştir. Keza dinsel eğilimli siyasal mobilizasyon bunlar çevresinde örgütlenebilmiştir. Şeyhler oyların yönlendirilmesinde belirleyici olabilmekte, bizzat kendileri seçilebilmektedir. Belirli tarikatların belirli partilerle yakın ilişkilerinin olduğu, özellikle bazı bölgelerde tarikat oylarının partilerin başarısını belirlediği saptanır (örneğin Süleymancılığın, Nurculuğun, Nakşibendiliğin etkileri). Siyasal tutumlarla dinsel pratikler arasında bağlantı da kurulur, dinsel pratik yapanlar ve yapmayanların, sık yapanlarla seyrek yapanların siyasal tercihleri arasındaki farklılaşma incelenir (örneğin namaz kılmaya göre, kiliseye gidiş sıklığına göre).

Geleneksel ve geçiş sürecindeki toplumlarda töre (örf ve adetler) modern siyasal tutum ve tercihlerin yerleşmesini engelleyici olabilmektedir. Töreye, geleneklere uygun bir politikanın savunucusu olarak ortaya çıkan partiler daha fazla destek görebilir, töreye, geleneklere ters düştüğü düşünülen modern ve ilerici akımlara, iktidarlara kuşku, hatta tepki duyulabilir. Ama kitle içinde törenin, geleneklerin yarattığı toplumsal baskıdan bunalmış ve daha modernleşmiş kesimlerin tepkisi ters yönde de olabilir. Ayrıca töresel kavgalar siyasal çekişmelere yansıyabilir.

Modernleşme süreci geleneksel kültürle etkileşim içinde ulusal pazar toplumu ve kentsel toplum temelinde yeni bir popüler kültür yaratmaktadır. Partilerin başarısı, kitlenin siyasal tercihini çekebilmesi popüler kültüre uygunluğuna, kitle arasında revaçta olan popüler sabitleri söyleminde, propagandasında inandırıcı bir şekilde kullanabilmesine bağlı olmaktadır. Bu popüler kültür içinde şu sabitleri belirtebiliriz: geleneksel değerlere bağlılık, ailevilik, kitlenin benimsemediği bazı karşıtlık unsurlarını vurgulama ve tepkiyi onlar üzerine çekme, ulusçuluk ve bazı başka uluslara hasımlık, büyümecilik ve tüketimcilik (bu alanlarda başarı elde edip halkın refahını yükseltebileceği izlenimi yaratma), kitlenin beğendiği bazı karizmatik figürler yaratma, halkın geçim derdine ilgi, yönetimde ve toplumda yolsuzlukları vurgulama, adaletsizliklerin ve fırsat eşitliğinin olmayışını vurgulama… Popüler kültür ve sabitler temelinde kitleyi etkileyen ve kapsayan bir siyasal popülizm oluşabilmekte, bu çerçevede kitle katılımı ve hareketliliğinde belirgin bir artış yaşanabildiği gibi, bu hareketlilik bazan çatışmacı ve otoriter-totaliter yönde olabilmektedir.

Siyasal tutum ve tercihler üzerinde ailenin etkisi üzerinde durmuştuk. Onun ötesinde akrabalık grubunun etkisini dikkate almamız gerekir. Özellikle kırsal bölgede siyasal tercihlerin akraba grupları temelinde oluştuğu gözlemlenmektedir. Aşiret düzeyinde geniş bir akrabalık grubunun varlığı halinde de böyle bir etki görülmektedir. Doğu Anadolu'da örneğin aşiret oyu olgusu saptanmaktadır. Siyasal tercihlerin akraba grupları, aşiretler temelinde oluşumu yatay ve dayanışmacı bir tutum birliği şeklinde olabileceği gibi, sözkonusu grup ve toplulukların liderlerince yönlendirilen bir tercih şeklinde de olabilir. Gelişme süreci gerçi bu temellerde siyasal tutum birliğini dağıtıcı olmaktadır, ama tepkici bir tutum birliği eğilimi de gözlemlenmektedir, geleneksel mensubiyet grubuna yeni ortamda dayanışma kaygısıyla daha fazla başvurulabilinmektedir. Geri toplumlarda segmante yapıların ağırlığı siyasal tutumların bu yapılar temelinde biçimlenmesine yol açabilmektedir. Örneğin bir segment bir partiyi desteklerken, diğer segment öteki partiye yönelmektedir (yani bir

aşiret, geniş aile bir partiyi destekliyorsa, karşı aşiret, geniş aile karşı partiyi desteklemektedir). Her zaman kuşkusuz böyle değildir, ama böyle bir olasılık da az değildir. Bu yapı moeitius politikası diye adlandırılır.

b) Ulusal faktör ve yerel faktör

Ulusal faktör de siyasal tutum ve tercihler üzerinde çok etkilidir. Ulusçuluk hemen her toplumda genel bir tutumsal sabit özelliği göstermektedir. Bir etki şekli ulusal çıkarların önde tutulması, onları gözettiği düşünülen partilerin desteklenmesi, ulusal çıkarlara uymadığı veya onları gözetemediği düşünülen partilerinse desteklenmemesidir. Ulusçu partiler ve hareketler çeşitli bağlamlarda güçlü destek bulabilmiş, kitleyi mobilize edebilmiştir. En kapsayıcı destek ve mobilizasyon kuşkusuz yabancı egemenliği altındaki ülkelerde, bağımsızlık mücadeleleri sürecinde görülmektedir, Doğu'nun, Üçüncü Dünya'nın bağımsızlık süreci bu tür partiler yaratmış, bu partiler kitle desteğinden yararlanmıştır. Bağımsızlık sonrasında bu partiler (ve izleyen başkaları da) ulusal merkeziyetçi partiler olarak ülke siyasal yaşamında ağırlıklı bir yer edinmiş, ama destekleri bağımsızlık sürecine göre zayıflamıştır. Türkiye'de ulusal kurucu parti olarak CHP tek parti dönemi sonrasında üstünlüğünü sürdürememiştir örneğin. Faşizmin, nazizmin başarısında ulusçu ve ırkçı söylem etkili olmuştur. Birçok ülkede aşırı ulusçu, ırkçı denilen partiler vardır, bunlar genellikle çoğunluğa ulaşamamaktadır ama bu söylem temelinde önemli bir kitle desteği bulabilmektedirler.

Bir toplumda ulusal kültür özelliklerinin siyasal tutum ve tercihler üzerindeki etkisi ise ayrı bir konudur. Her toplumda yaygın siyasal tutumlar ulusal kültürün damgasını taşır. Bazı toplumların ulusal siyasal kültürü bazı ideo-politik eğilimlerle yakınsıdır. Bazılarında liberal, bazılarında muhafazakar ve gelenekçi özellikler ağır basmaktadır, bazıları ise daha soldadır. Anglo-Sakson siyasal kültüründe liberal-muhafazakar eğilimlerin gücünden, Fransız siyasal kültüründe siyasal tercihlerin sağ-sol ikilemine göre dağılmasından, İskandinav siyasal kültürünün sosyal-demokratlığından sözedilir. Türk siyasal kültüründe sağ popülizmin görece güçlü olduğu gözlemlenebilir. Ulusal kültürün çeşitli özellikleri siyasal tutum ve tercih etkileri açısından incelenebilir. Bazı ulusal siyasal kültürler devletçidir, dolayısıyla bu toplumlarda katılımcı tutumlardan çok tabiyet eğiliminin, devlet yapsıncı eğilimin güçlü olduğu gözlemlenir. Bazıları demokrasiyi özümsemiştir, dolayısıyla bu toplumlarda demokrasinin yıkılması güçtür, bazıları ise otoriterdir, bu toplumlarda anti-demokratik rejim olasılığı artar ve toplum da bu rejimi kabul etmede pek zorlanmaz (oysa demokratik kültürün egemen olduğu toplumlarda zorlanır). Bazıları uyuşumcudur, buralarda siyasal ve sosyal çelişkiler uzlaşma yoluyla aşılabilir, bazıları ise sosyal çelişkilerin ve siyasal taraftarlığın keskinliği ile tanınır. Ulusal kültürün topluma nüfuz derecesi de mühimdir, bu nüfuz fazla ise siyasal tercihlerin ulusal düzeyde oluşma olasılığı artacaktır, bu nüfuz zayıf ise ulus-altı kültürlerin siyasal tercihler üzerindeki etkisi artacaktır (yerel ve birincil alt-kültürlere göre tercih dağılımı olacak, bir parti birinde çok güçlü iken diğerinde çok zayıf kalabilecektir).

Uluslaşma sürecinin özellikleri siyasal tutum ve tercihler üzerinde etkilidir. Bazı ülkelerde ulusal birlik kurmada güçlükler, azınlık uluslar, etniler ve kabilelerin merkezkaç hareketleri yaşanmaktadır. Bunlar merkeze karşı isyanlara kaynaklık edebilmekte, bu temelde partiler kurulabilmekte, dolayısıyla

siyasal tercihler ulusal-etnik ve kabilevi mensubiyete göre yapılmaktadır. Ayrı parti, hareket oluşturmasalar bile bunların destekleri ulusal partilerden bazılarına gidebilir (taleplerine daha yakın gördükleri veya kendi adaylarının temsil edildiği partilere). Dekolonizasyon sonrasında Afrika siyasal yaşamında etnik ve kabile temelli bölünmeler belirleyici olmuş, bu temelde iç savaşlar yaşanmıştır (Nijerya'da, Sudan'da, Etiyopya'da, Kongo'da, Angola'da, vs). Asya'da ve Ortadoğu'da da ulusal-etnik bölünmeler siyasal yaşam üzerinde çok etkilidir: Afganistan'da savaş sürecinde etnik bölünmeler etkili olmuştur, Malezya siyasal yaşamı Malay-Çinli-Hintli bölünmesinden etkilenir, Tamil sorunu Sri Lanka'da en önemli sorun olarak temayüz etmiştir, vs. Avrupa'da da bazı etnik hareketler vardır, örneğin İspanya'da Basklar, Katalanlar. Belçika politikasında Flaman-Wallon etnik-dilsel bölünmesi belirleyicidir. Son dönemde bölgeselci partiler birçok ülkede güç kazanmaktadır (Kuzey İtalya'da, İskoçya'da örneğin). Doğu politikasında geçmişte büyük ağırlık taşıyan ulusal-etnik bölünme, post-komünist dönemde yeniden önem kazanmıştır, örneğin yedi devlete bölünen eski Yugoslavya'da bu durum belirgindir. Latin Amerika'da kızılderililer, zenciler, hatta melezler beyazların egemen olduğu siyasal yaşamın uzun süre marjında kalmışlardır. Kürt sorunu da bu çerçevede belirtilebilir, eskiden beri varolan ve özellikle Irak'ta faal olan KDP'nin yanısıra son yıllarda Türkiye'de Doğu bölgesi ağırlıklı partiler kurulmuştur (son olarak HDP, öncesinde başka adlarda partiler vardı). Geçmişte ise Doğu bölgesinde ulusal parti sistemi içinde bazı partiler görece ağırlık sahibiydi, örneğin 1960'larda YTP, daha sonra MSP. Diğer yandan, siyasal tercihlerde merkezkaç eğilimlere karşı tepki de etkili olur, bu sayede ulusal birliği savunan partiler güçlü destek elde edebilirler.

Yerel özellikler ve kültürler ulusal-etnik ve kabilevi temele dayanmadan da siyasal tutumlar üzerinde etkili olmaktadır. Seçim araştırmalarında bölgesel, yöresel analizler geniş yer tutar. Bir bölgenin, yörenin sosyo-ekonomik yapısı, gelişme süreci ve düzeyi, tarımı ve sanayii, devletle ilişkileri, siyasal tarihi, etnik ve dinsel yapısı o bölgede, yörede siyasal tutum ve tercih yapısını açıklayıcı değişkenler olarak kullanılır. Bölgeler ve yöreler arasında siyasal tercih farklılaşması yerel kültürlerin etkisiyle de açıklanır. Örneğin geçmişte Doğu Anadolu'da feodal kültürün ve aşiret kültürünün gücü bağımsız adayların tercih edilmesini, kişiye göre tercih yapılmasını açıklayabilir. Orta Anadolu'da ve Karadeniz'de yerel kültürlerin tutucu özelliği tutucu siyasal tercihleri açıklayıcı olabilir. Bazı bölgeler ve yöreler devletsel merkeze karşı tabiyet eğilimi içindedirler, bazıları ise daha özerk ve serbesttir, bu ikincilerde karşı çıkış eğilimi daha güçlüdür. Yerel kültürün etkisi kente göçten sonra da sürmektedir. Kentsel ortamda sosyal ilişkiler hemşerilik bağı temelinde kurulabilmekte, siyasal tutum ve tercihlerde hemşerilerin, eski yerel özelliklerin ve bağlılıkların etkisi belirleyici olabilmektedir.

c) Kitle iletişimi, kültür tüketimi

Siyasal tutum ve tercihlerin oluşumunda toplumsallaştırma süreçlerinin, iletişim kanalları ve yapılarının etkisi çok önemlidir. Toplumsallaştırma süreçlerinin etkisine yukarda değinmiştik, bu açıdan aile kültürü etkisi, arkadaş grubu kültürü etkisi, okul ve işyeri kültürleri etkisi, yerel kültürler etkisi, dinsel ve başka birincil topluluk kültürlerinin etkisi, ulusal ve devletsel toplumsallaştırmanın etkisi, kitle iletişim araçları toplumsallaştırmasının etkisi şeklinde bir tasnif yapılabilir. İletişim

araçlarının gelişmesi ve kitle üzerinde nüfuzu yeni bir kültürleşme (acculturation) yaratmaktadır. Kitle iletişim araçlarının yaydığı haberler, sunduğu imajlar, bunlar vasıtasıyla partilerin ve liderlerin kitleye seslenmesi yurttaşların siyasetle ilişkisinin ana kanalı haline gelmektedir. Geçmişte gazete ve radyo esas kitle iletişim araçlarıydı. Eski radyo kültürü örneğin köy kahvelerinde kamuoyu önderlerinin etkisini yönlendirici oluyordu. Gazeteler eskiden beri kendilerine özgü siyasal alt-kültür alanları oluşturur, siyasete ilgili kitle siyasal görüşlerine yakın gazeteleri izler, görüşleri gazetelerden büyük ölçüde etkilenir. Bu etki günümüzde azalmıştır, ama geçmişte görece önemliydi. Örneğin Türkiye'de 1960'lardan 1990'lara bir Hürriyet, Milliyet, Günaydın, Sabah, Tercüman, Cumhuriyet alt-kültürlerinden belki sözedebiliriz.

Televizyonun yayılmasıyla görsel iletişim önem kazandı, gazete okurluğunun belirleyici olduğu dönemde okuryazar oranı daha azdı, dolayısıyla etki sınırlı kalıyordu, oysa görsel araçlar tüm kitleye ulaşabilmekteydi. Bir süre bu nedenle televizyon çok etkili oldu, özellikle televizyondaki lider imajları tercihlerin yapılmasında yönlendirici olabilmekteydi. Televizyon yeni tüketim ve yaşam tarzlarını tanıtarak beklentileri arttırıyordu, beklentilerdeki yükseliş siyasal tercih yapısı üzerinde etkiliydi (daha pragmatik veya daha ilerici tercihler yönünde veya tepkisel olarak gelenekçi tercihler yönünde). Ancak televizyonun çok yayılması, çok kanallı televizyon, internet günümüzde bu etkiyi azaltmıştır. Genel olarak çoğulcu bir iletişim kanalları yapısı parti tercihlerinin daha serbest ve daha değişken bir şekilde yapılmasını sağlayabilir, buna karşılık iletişim kanallarının azlığı, tıkanıklığı belirli tercihler üzerinde yoğunlaşmaya yol açabilir.

Toplumun, grubun, kişinin kültür düzeyi ve tüketimi de siyasal tutum ve tercihleri üzerinde etkilidir. Kültür düzeyi ve tüketimin temel unsuru eğitim ve okuldur, onlara yukarda değinmiştik. Onun dışındaki kültürel etkinliklerin (kitap okurluğu, tiyatro ve opera gibi etkinliklerin) yaygınlığı toplumun, grubun, kişinin kültürlü olup olmamasını tayin edici faktördür. Bunların varlığı bilinçli tercihlerin etmeni olarak gösterilebilir. Bazı kültürel etkinlikler daha popülerdir. Bu açıdan sinema ve sporun tutum ve tercihler üzerinde etkileri irdelenebilir. Türkiye'de 1950'lerden 1970'lere sinema kültürü bireysel davranış ve düşünüş kalıpları üzerinde oldukça etkili olmuştur. Popüler Türk filimlerinin siyasal popülizm endeksini yükselttiği söylenebilir, daha sonra sosyal içerikli filmlerin belirli bir kesimde sol tercihlere yönelme yarattığı ileri sürülebilir. Spor seyirciliği, spor klüplerinin ülke sathında yayılması ise maç mantığının siyasal alana yansımasına yol açmıştır, daha doğrusu zaten varolan bu mantığın pekişmesine neden olmuştur denilebilir. Bazan takım taraftarlığı ile siyasal taraftarlığın çakıştığı örneklere de raslanır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sportif etkinliklerin yayılması ve bazı dış başarılar ulusçu eğilimleri güçlendirici olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kriz sonrasında fanatik takım taraftarlığının köktenci sağ akımlarla bağları vurgulanan bir husustur. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kitap okurluğunun az olduğundan yakınılır, kitap okumayanların siyasal konularda bilinçsiz kaldıkları saptanır. Kültür tüketimi esas olarak eğlence yerlerine gidiş olanlarla kitap okuma olanların tutum farklılıkları üzerinde durulabilir örneğin. Opera 19. yüzyıl Avrupası'nda ilerici ulusçu siyasal hareketliliğin odağı olabilmişti (özellikle İtalya'da), Türkiye'de ise baştan beri elit bir kültürel etkinlik olarak gözükmektedir.

d) Yaşam tarzı, alt-kültürler, kültürel değişme

Yaşam tarzlarının siyasal tutum ve tercihler üzerindeki etkisi konunun bir başka yönüdür. Bu açıdan klasik bir ayırım geleneksel yaşam tarzı-modern yaşam tarzı etkileridir. Geleneksel yaşam tarzı içinde olanlar daha az katılımcı olacaktır, daha tutucu olacaktır, geleneksel otoritelerin isteklerine daha bağımlı olacaktır. Buna karşılık modern yaşam tarzına geçiş katılımı arttırıcı olur, serbest davranışlara girilmesine yol açar, yenilikçi ve ilerici tercihlere yönelme yaratır, vs. Aslında geleneksellik hemen her yerde çözüldüğünden geleneksellikle modernitenin eklemlenmesinin değişik dereceleri ve biçimlerinin etkilerini incelemek daha doğrudur. Yaygın bir saptama azınlık bir kesimin modern (ve lüks) yaşam tarzının yarattığı etkilerdir, bu etki sosyal reform ve adalet taleplerini öne süren sol tercihi güçlendirebileceği gibi, gelenekçi-tutucu bir tepkiye de neden olabilir. Bir başka önemli etki halkın yaşam tarzındaki modernleşmenin etkileridir. Genel bir eğilim geleneklerle modernleşmeyi birbirine uyarlama kaygısıdır, popüler kitlenin modernleşme sürecinde bu kaygı belirleyicidir. Popüler modernleşme ayrıca orta sınıf sübjektif kimliğini güçlendirir, bu da pragmatik eğilimleri güçlendirir diyebiliriz, ama reformizm ve ideolojizm yönünde de etkili olabilir. Gelenekçi-tutucu tepkiciliğe de yol açabilir, yaşam tarzı farklarının yarattığı gerilimin birincil bağlar ve değerler düzeyiyle kesişmesi gelenekçi-tutucu tepkiciliği güçlendiricidir. Geleneksel-modern ikilemiyle kesişen bir başka ikilem kitle-elit ayırımıdır. Elit yaşam tarzı içinde olanlar kitleye göre siyasal planda daha faal, daha bilinçlidirler. Kitle ise duruma göre ilgisiz ve apatik olabilir, bağımlı bir siyasallaşma içinde olabilir, ya da gelişme sürecinin etkileriyle siyasal katılımı artabilir (bu da bazı partilere yoğun ilgi ve taraftarlık şeklinde kendini gösterebilir).

Kültürel etki toplumu kapsayıcı ulusal kültür, geleneksel ve modern kültür, popüler kültür kanallarından gerçekleştiği gibi, değişik toplumsal kesimlerin alt-kültürleri dolayımıyla da gerçekleşebilmektedir. Değişik toplumsal kesimlerin siyasal tutum ve tercihleri ortak konumların biçimlendirdiği özgün alt-kültürlerince de belirlenir. Sadece ortak konumlar ve ilişkiler içinde bulunmak yetmez, tutumsal benzerliğe ulaşmak için alt-kültürel bir oluşum ve katılaşma gerekir. Belirli toplumsal kesimlerin benzeş siyasal tercihler yapmaları, bu tercihlerin uzun vadede kalıcılık kazanması böyle bir alt-kültürel katılaşma olduğu zaman daha olasıdır. Daha önce belirttiğimiz demografik gruplar (kasabalı, gecekondulu, genç gibi), toplumsal organizasyon grupları (organize büyük işyeri ve patriyarkal küçük işletme gibi) kendilerine özgü alt-kültürler yaratabilir, bu alt-kültür özellikleri siyasal tercihlerini etkileyebilir. Alt-kültürleri gruplar temelinde olduğu gibi tematik temelde de saptayabiliriz. Örneğin iş alt-kültürünün, aile alt-kültürünün, okul alt-kültürünün, eğlence alt-kültürünün, cinsellik alt-kültürünün siyasal tercihler üzerindeki etkileri araştırılabilir.

Reel grupların ötesinde sübjektif mensubiyet grupları (sanrılar, göreli durum algıları) ile referans grupları ve modelleri (bunlara yönelik taklit) siyasal tutum ve tercihler üzerinde çok etkilidir. Hatta sübjektif mensubiyet algıları ve referans modelleri reel durumun özelliklerinden daha fazla etkili olabilir. Örneğin iki kente göçmüş ailede ikinci kuşak bireylerden birinin sübjektif mensubiyeti büyük kentli, diğerininki ailenin geldiği yöreli olabilir, bu durumun siyasal tutumlar üzerindeki etkisi farklı olacaktır. Yine çok önemli bir faktör reel mensubiyet grupları içinde ve çevrede bütünleşme ve yalıtlanma süreçleridir. Mensubiyet grubu içinde bütünleşme ortak tercih eğilimini güçlendirir.

Çevreyle bütünleşme çevreye uyma eğilimini güçlendirdiği gibi belirli mensubiyet gruplarına bağlı kalmadan bireysel karar eğilimini güçlendirebilir. Yalıtlanma ise mensubiyet gruplarından, çevreden bağımsız bireysel tutumlar takınma eğilimini güçlendirir, ama diğer yandan belirli bir mensubiyet grubuna bağlanma isteği de doğurabilir ya da dengesiz bireysel davranışlara itebilir (tepkici, değişken ve belirsizlik marjı geniş tercihler).

Kültürel değişmenin değişik boyutları siyasal tutum ve tercihleri nasıl etkilemektedir diye sorabiliriz. Örneğin maddiyatçılığın gelişmesinin etkisi mühimsenen bir konu olmuştur. Keza modernleşme sürecine geleneksel tepkiciliğin etkisi de. Bunun yanısıra geleneksellikle moderniteyi birleştirme çabalarının da büyük etkisi vardır, bu temelde liberal-gelenekçi sentezi oluşabilir örneğin. Geleneksellikle moderniteyi birleştirmenin farklı şekillerinin farklı etkileri olabilir. Geleneksel tepki birincil bağlar ve bölünmelerde yeni bir canlanma yaratır, geleneksellikle modernitenin eklemlenmesi ise birincil bağlar ve bölünmelerle modernleşmenin getirdiği eğilimlerin kesişmesi şeklinde ortaya çıkar. Bazan gerilimleri ve tepkiciliği arttırabilir, buna karşılık başarılı eklemlenme ılımlı çözümleri güçlendirebilir. Sekülarizasyon ve laikleşme sürecinin etkileri, pragmatizm ve rasyonalizmin etkileri, fikir akımlarına ilginin etkileri ve başka kültürel modernleşme süreçlerinin etkileri de incelenmesi gereken konulardır. Kültürel değişmenin paraleli kültürel krizdir, değişik kültürel kriz unsurlarının seçmen tercihleri üzerindeki etkisi incelenebilir, bunların önemli bir kısmına aşağıda sosyo-psikolojik etmenler başlığı altında değineceğiz.

9. SOSYO-PSİKOLOJİK ETMENLER

a) Güvenlik, özgürlük ve bağımlılık, taklit ve kitle psikolojisi

Sosyo-psikolojik etmenler kuşkusuz siyasal tutum ve tercihler üzerinde etkilidir, insan psikolojik bir varlıktır, bu bakımdan diğer etmenler insan psişesi dolayımıyla etkili olurlar. Çok önemli bir psikolojik sabit güvenlik isteği ve güvensizlik duygusudur. Güvenlik isteği sözleşme teorilerinde siyasal yönetim ihtiyacının temel faktörleri arasında sayılır, insanlar doğal halde güvenlikten yoksun oldukları için sözleşmeyle bir yönetim kurmuşlardır. Güvensiz bir ortamın varlığı otoriter yönetimlerin başlıca iktidar gerekçesidir, konumlarını güvence altında hissetmeyen elitler otoriter idareye başvurabilirler. Halkın siyasal tercihleri sık sık güvenlik kaygısıyla açıklanır. Güvensizlik duygusu seçimlerde, güvenliği sağlayacağı umulan tercihlere yönelmesine yol açar (sistem yanlısı partilere, iktidara, otoriter ve tutucu partilere destek gibi). Keza halk yeni alternatiflere, muhalif ve eleştirel akımlara düzen ve güvenlik bozulur endişesiyle destekten kaçınabilir. Güvenliği sağlamada başarılı olamayan partiler seçmen tarafından tercih edilmeyerek cezalandırılabilir. Şiddete temayül gösteren akımlara bu nedenle soğuk yaklaşılır. Yaşam ve iş koşulları bakımından güvence arayışı da siyasal tutum ve tercihlerde etkilidir. Güvencesiz kitlenin siyasal tercihleri çelişik olabilmektedir. Bazısı güvence isteğiyle otoritelere bağımlı kalmaya mecbur kalır, ekonomik güç sahiplerinin, iktidar sahiplerinin istediği yönde davranır. Bazısı kendilerine güvence sağlamayan sisteme, yönetime, otoritelere tepki içine girer, bu nedenle muhalif ve alternatif akımları destekler. Bazısı ise temel

güvencelerden yoksun olduğu koşullarda kendini tam anlamıyla yurttaş hissedemez, siyasete ilgisiz kalır, siyasal alternatifleri pek önemsemez.

Özgürlük bir başka sabittir. Eskiden beri yönetimlere karşı tepkinin ana talebi olmuş, birçok yönetim baskıcı uygulamalarıyla insanların özgürlüğünü ihlal etmekle suçlanmıştır. Birçok kişi özgürlüğü kısıtlayan baskıcı iktidarlara karşı, özgürlük isteğiyle muhalif ve yeni akımları destekler, birçok devrim özgürlük şiarıyla yapılmıştır. Ya da tersine özgürlükleri kısıtlandığı için iktidarlara bağımlı kalabilir, çevredeki özgürlükten ürkme ve içselleştirilmiş baskı da bağımlı ve tutucu tercihler lehinde etkili olur. Bağımlılık ekonomik, politik düzeylerde olduğu gibi, kültürel ve psikolojik düzeylerde de sözkonusudur. Toplumda bazı kesimler davranışlarında daha özgürdür, bunlar daha katılımcı ve demokratiktir, karşı çıkış eğilimleri daha güçlüdür, kendi tercihlerini kendileri yaparlar. Bağımlılık gerçeği ve duygusunun güçlü olduğu kişiler ise daha az katılımcıdır veya başkalarına bağımlı olarak katılırlar, daha itaatkardırlar, tercihlerini bağımlılıkları belirler. Kişilere ve otoritelere bağımlılık gibi bazı değerlere, geleneklere bağlılık da siyasal tercih üzerinde çok etkilidir, bu bakımdan din ve törenin etkisi özellikle vurgulanır. Mensup olunan aile, arkadaş grubu, köy topluluğu gibi gruplara ve topluluklara bağlılık ve bağımlılık da siyasal tercihte etkili olur, diğer yandan ikincil olarak özellikle genç kuşakta bunlara karşı özgürlük isteği ters yönde tercihler yapılmasına yol açabilir.

İnsan davranışlarının oluşumunda çok etkili olan taklit, çevreye öykünme mekanizması siyasal tutum ve tercihlerde de etkilidir. İnsan davranışları genel olarak taklit süreci sonucunda oluşur, birçok kişi çevresine öykünür, bu nedenle aynı çevrede yaşayanlar arasında tutum benzerliği bulma olasılığı yüksektir. Birçok kişi çevresinde ne yönde oy kullanılıyorsa o yönde oy kullanır, aynı zamanda benzeş çevre koşulları aynı yönde tercih yapma olasılığını arttırır. Bu öykünme sürecinde kişilerin reel durumları kadar, hatta ondan daha fazla özdeşleşme ve referans modelleri tutumlarını belirler. Hangi kesimlerle, görüşlerle, imajlarla özdeşleşiyorsa onları destekler, bu bakımdan kendisine benzeyenleri, yakın gördüklerini daha fazla tercih ettiği gözlemlenir. Ya da kendisine pek benzemiyorsa bile, erişmek istediği durumda olanları referans kabul eder ve onlar gibi hareket etmeye, tercihini onlar için kullanmaya yönelir. Kendi durumundan hoşnutsuzsa ve durumunu beğenmiyorsa, referans modelini farklı olanlar oluşturacaktır, ama o zaman bile bir ölçüde yakınsılık hissetmesi gerekir onlara karşı.

Siyasal süreç kitleseldir, bu nedenle kitle psikolojisinin mekanizmaları çok etkili olur. Belirli konjonktürlerde veya olaylarda insanlar birbirini izler, böylece kısa zamanda bir çığ etkisi yaşanabilir, bir yandan ötekine büyük bir kayma olabilir. Siyasal tercihlerin belirli akımlar üzerinde yoğunlaşması kitle psikolojisinin sürükleyici etkisiyle açıklanabilir, örneğin eski bir akım bu sayede gücünü koruyabileceği gibi, yeni bir akım kısa zamanda güçlenip iktidara gelebilir. Kitle mobilizasyon süreçlerinde de bu etki gözlemlenir, hatta daha çok etkilidir. Kitle üzerinde çok etkili olan karizmatik figürler bir etki kanalıdır, çevresindeki gelişmelerin izlenmesi bir başka kanaldır. Siyasal ve sosyal çatışmalar kitle psikolojisinin çarpan etkisi sonucunda meydana gelir ve kısa zamanda hızlı bir büyüme gösterebilirler. Devrimler, faşizm buna örnek olarak gösterilmektedir.

b) Benzeşlik ve farklılık, kimlik ve kişilik, dayanışma ve duygusallık

Taklit (ya da öykünme) insan davranışlarında benzeşlik yaratıcıdır. Benzeşliğin bir biçemi de denklik ve eşitlik isteği olup siyasal tutum ve tercihlerde etkili olur. Liberal demokratik akımların gelişim sürecinde özgürlük gibi yasal-siyasal eşitlik talebi de çekici olmuştu. Sosyalizm ve komünizm ise sosyal eşitlik talebiyle ortaya çıkmış, belirli bir kitle desteği bulmuştur. Seçim sürecinde soyut eşitlik istekleri kadar bazı konularda somut eşitlik ve denklik istekleri de etkili olmaktadır ve bu durum sadece belirli siyasal akımlara özgü değildir, tümünde görülmektedir. Halktan yönetime gelen taleplerin birçoğu öncel örneklerden kaynaklanmaktadır, örneğin belirli yerleşim birimlerinin, grupların oy tercihleri çevrelerine verilen hizmetlerin, kaynakların kendilerine de verilmesi isteğinin karşılanıp karşılanmamasına bağlı olmaktadır. Ancak benzeşlik ve denklik isteği gibi farklılık isteği de güçlüdür. Birçok kişi ve kesim başkalarıyla benzeşerek ve denk tutularak farklılıklarını yitirmek istemeyecektir. Farklılık arayışı ve farklılığını gösterme isteği birçok kişi ve kesim açısından kişiliğini kanıtlamanın yoludur. Özellikle üstünlük niteliğindeki farkları koruma kaygısı siyasal tercihlerde çok etkilidir. Sosyalist ve komünist akımlara tepki bir ölçüde bu kaygıyla açıklanabilir. Küçük mülk sahiplerinin mülklerini koruma isteği tutucu ve köktenci sağ oy tercihlerini açıklayabilir. Belirli bir çevrede gruplar, bireyler farklılıklarını koruma ve gösterme isteğiyle belirli akımları destekleme eğilimi içine girebilirler, siyasal taraftarlık farklılığın ifade biçimi olarak yerleşebilir. Özellikle çelişki içinde bulunulan kişi ve gruplarla farklı siyasal tercihler yapma eğilimi vardır.

İnsan tutumları genellikle kendisine ilişkin kimlik tanımlarıyla yakından ilgilidir, kişi sahip olduğu ve kendisine biçtiği kimliğe uygun davranışlar içine girer. Kişinin mensubiyet gruplarına (aile, yöre, sınıf, meslek gibi gruplara) göre oluşmuş kimliği siyasal tercihlerini etkiler. Siyasal taraftarlık da kimlik tanımının bileşenlerinden biri haline gelebilir, özellikle koyu taraftarlık ve militanlık sözkonusu ise. Kimlik bunalımı içindeki kişiler ve toplumlarda siyasal taraftarlıkta kimlik tanımlama, belirli bir siyasal tercihte kalıcılaşma ve hatta aşırılaşma eğilimi güçlenir. Kimlik bunalımı siyasal kızışmayı arttırır, çünkü kimlik sorununun duygusal ağırlığı yüksektir. Aslında kimlik bunalımı olmasa da birçok kişi erken dönemde oluşmuş siyasal tercihini pek değiştirmez, çünkü kimliğinin parçası haline gelmiştir.

Kimlikle birlikte düşünülen bir konu kişiliktir. Genel olarak siyasete aşırı ilgiyi kişilik problemlerine bağlayabiliriz, insan böylece kişiliğini siyaset yoluyla kanıtlamaya çalışmaktadır gerekçesiyle. Otoriter kişiliğe sahip kişilerin yönetim, sistem yanlısı itaatkar bir tutum takındığı, tutucu tercihlere, kriz koşullarında faşist tercihlere yöneldiği gözlemlenmektedir, fakat diğer yönden kişilik bunalımı sistem aleyhtarı tepkici karşı çıkış eğilimini de güçlendirebilir. Genç kuşağın kişilik oluşumunda karşılaştığı zorluklar genç köktenciliğinin etmenleri arasında sayılır. Kişilik oluşturmada güçlük çeken, kişilikleri oturmamış bireylerin siyasal tercihleri bir başka açıdan da iki karşıt eğilimi bir arada gösterir: bir yönden tercihleri değişken olabilir çünkü kişilikleri yalpalamalar içindedir, diğer yönden kişilik problemleri onları belirli bir tercihin sıkı taraftarı haline getirebilir. Buna karşılık güçlü kişilik siyasal tercihte hem daha istikrarlı hem daha serbest olmayı sağlar. Sosyal politika alanında olduğu gibi siyaset alanında da halkta kişilik açısından çocuklaşma eğiliminden sözedilebilir (sosyal politikada yardım ve hizmet gören çocuk-halk, siyasette oyuna katılan, hizmet getirilen, sevgisi

kazanılmak istenen, diğer yandan masal anlatılan ve kandırılan çocuk-halk). Siyaset adamlarının genellikle güçlü kişilik sahibi olması istenir, çünkü güçlü kişilik otorite kurmak, toplum sorunlarını çözmek için gereklidir. Ancak sık sık da olumsuz gidişata neden olarak siyasetçilerin güçlü kişilikten yoksun olmaları gösterilir.

Dayanışma arayışı siyasetin temellerinden biri olarak görülür. Ülke çapında merkezi bir yönetim aygıtının kurulması toplumda birliği sağlama kaygısıyla açıklanır. Siyasal partiler ve toplumsal örgütlenmeler aynı konumda bulunanlar, aynı çıkar ve görüşlere sahip olanlar arasında birlikte hareket etmeyi ve dayanışmayı sağlayan araçlar olarak nitelenir. Sosyo-politik hareketler belirli bir sosyal kesim içinde güçlü dayanışma temelinde gerçekleşir. Siyasal tercihlerde de dayanışma faktörü etkilidir. Çevresiyle dayanışma kişinin siyasal tercihini etkiler. Bu dayanışma yerel düzeyde, sınıfsal düzeyde, sosyal gruplar düzeyinde, ailevi düzeyde, vs ortaya çıkabilir. Aynı zamanda parti çevresinde dayanışma bağları oluşabilir, geleneksel bağların çözüldüğü, bireyselleşme ve kitleselleşmenin dayanışma bağlarını zayıflattığı bir bağlamda, parti taraftarlığı yeni bir dayanışma grubu olarak belirebilir. Siyasal tercihler değişen toplumda oluşan yeni dayanışma örüntülerine göre yapılanmaya başlar, örneğin sınıfsal temelde dayanışma gündeme gelir (işçi sendikaları ve sosyalist partiler bu temelde oluşmuştur), hemşerilik bağı temelinde dayanışma önem kazanır (kentsel ortamda aynı yöreden gelenler toplumsal örgütlenmeler ve siyasal tercihlerde bir araya gelebilir). Ayrıca geleneksel yapıların çözüldüğü, eski dayanışmanın kalmadığı koşullarda dayanışmacı talepler artar, dayanışmacı önlemler öneren, dayanışmacı bir yapı kurabileceği izlenimi yaratan partilere daha fazla ilgi gösterilir (örneğin eski dayanışmayı yeniden canlandıracağı izlenimi yaratan gelenekçi-tutucu partilere, sosyal reform ve sosyal politika vaadeden ilerici ve popülist akımlara, yeni bir dayanışmacı yapı kurmayı amaçlayan köktenci akımlara), keza ulusal dayanışmanın vurgulanması da kitleyi çekici olur.

Dayanışma faktörünün koşutu duygusal bağlılıktır, siyasal tercihlerin güçlü temellere oturması için duygusal bağlılık da gerekir. Siyasal taraftarlık belirli bir siyasal çizgiye duygusal bağlılık duyulmaya başlandığı anda oluşur ve güçlenir. Duygusal bağlılığa dönüştüğü zamandır ki siyasal tercihler kolay kolay değiştirilemez, duygusal bağlılık yoksa değiştirme daha kolay olur. Ulusal bağımsızlığın elde edilmesi, ulusal devletlerin oluşumu süreçleri ulus fikrine ve varlığına güçlü bir duygusal bağlılık hissedilmesini getirir. Kurumsal devletin kuralcılığı ulusal bağlılığa dayanmalıdır ki etkin olarak yaşama geçirilebilsin. Duygusal bağlılık liderlere karşı da duyulabilir (ulusal liderlere karşı, parti liderlerine karşı). Karizmatik liderler bu yönde oldukça başarılıdır. Ailede, köyde, çevrede bazı kişilere karşı duygusal bağlılık siyasal tercihlerin onların istediği yönde yapılmasına yol açabilir. Duygusal bağlılığın güçlü olması halinde siyasal faaliyet mobilizasyona daha kolay dönüşebilir.

c) Statü, değerler, maddiyatçılık

Siyaset saygınlık ve statü problemleriyle yakından ilgilidir, çünkü siyasal yönetici konumlar statü niteliğindedir ve sahiplerinin çevrede saygın görülmesini sağlar. Ancak siyasete içkin meşruluk problemleri (yöneticilerin kendi çıkarlarını gözetmesi, çıkar dağıtması, kandırıcılığı, baskıcılığı gibi problemler) siyaset adamlarının statüsünün düşmesine de neden olur. Halkın siyasete katılımı bir statü yükselişi olarak görülebilir, yurttaşlık tebalığa göre daha yüksek bir statüdür, bizatihi oy

kullanma yurttaşlık statüsünün ifadesidir, ülke yönetiminde etkili olma duygusu yaratır. Genellikle pek yüksek olmayan bir statüye tekabül eden gündelik yaşamın sorunları ve hercümerci içindeki kişinin siyasal problemlerle ilgilenmesi statü isteğinin göstergesi sayılabilir. Böylece ailevi, mahalli ve ihtiyaçlara bağlı ekonomik düzeylerden ulusal ve evrensel ciddi sorunsallara göre kendini tanımlama imkanı bulabilecektir. Bir partinin, adayın seçmenden gördüğü destek statüsüyle de ilgilidir, partinin ya da adayın düşük statülü görülmesi seçmen desteğini azaltır (diğer yönden yüksek statülü hava veren bir parti veya aday seçmen tarafından kendine pek yakın hissedilmeyip desteklenmeyebilir de). Saygın, statüsü yüksek kişiler çevrelerindeki kişilerin siyasal tercihlerini kendilerine öykünme mekanizmasıyla etkileyebilir, söyledikleri yönde tercih yapmalarını sağlayabilirler. Toplumdaki statü dağılımı da siyasal mücadelelerin gidişatını belirleyebilir.

Farklı statü gruplarının tercihleri belirli akımlar, partiler üzerinde yoğunlaşabilir, özellikle düşük ve yüksek statülü kesimlerde yoğunlaşma eğilimi güçlüdür. Birçok ülkede bazı düşük statülü kesimlerin (dışsal kastlar, dinsel ve etnik azınlıklar, alt sınıflar gibi kesimlerin) siyasal yaşamın dışında kalması, tutulması sözkonusudur. Bunların statülerini eşitleştirme ve katılım istekleri siyasal mücadelelere neden olmuş ve zamanla önemli ölçüde yanıt bulabilmiştir, ama bu süreçte karşıt kesimlerden sert tepkilere de maruz kalabilmişlerdir (yüksek statülülerden olduğu kadar dışsal kesimlere göre kendilerini üstün hisseden orta ve alt kesimlerden de). Modernleşme sürecinde halk içinde bazı kesimler statü yükselişine, bazı kesimler ise statü düşüşüne uğramaktadır (örneğin eğitim düzeyi yükselenlerin statü yükselişi, kırdan kente göçedenlerin bazan kentte yaşadıkları statü düşüşü). Statüsü yükselenler siyasal elite girme, hatta yeni bir siyasal elit oluşturma eğilimi gösterebilirler, siyasal tercihlerinde ya durumlarından memnun oldukları için sistem yanlısı partilere ilgi gösterecek, ya da yeni akımlara yöneleceklerdir (çünkü statü yükselmesi kendisinin etkin olması isteğini doğurur, yeni akımlar bunun için daha iyi kanal oluşturabilir). Statü düşüşü hissi ise birçok kişinin siyasette gelenekçi-tutucu tepkiler içine girmesine, hangi yönden olursa olsun köktenci tercihlere yönelmesine, bazan şiddet temayülü göstermesine, en azından kendini kanıtlamak için siyasete daha fazla katılmasına neden olabilmektedir.

Siyaseti değer sorunlarıyla da birlikte düşünmemiz gerekir. Siyasal tercihlerin yapılmasında insanların sahip olduğu değerler, toplumda geçerli olan değerler çok etkili olur. Partiler genellikle halka ters düşmemek için toplumda geçerli değerlere uygun davranmaya özen gösterirler, bu değerleri yadsıyan partiler fazla destek göremez. Siyaset geleneksel değerlerin çözüldüğü bir ortamda gelişmiştir, geleneksel meşruluğa dayalı hükümdarlık sistemlerinin dağılmasıyla halk teba konumundan yurttaş konumuna yükselmiş, geleneksel değerlere bağlı olarak yönetime itaat halinden kendi durumunu ilgilendiren ülke sorunları ve yönetimi hakkında tavır takınmaya, harekete geçmeye, bu yönde bazı amaç ve değerlere bağlanmaya başlamıştır. Ancak bu süreçte geleneksel ve manevi değerlere önem veren, bunların savunucusu akımlar da güçlü destek elde edebilmektedir, gelişme sürecinde geleneksel yapıların ve değerlerin çözülmesi tepkisel olarak geleneksel değerlere bağlılığı savunan akımlara desteği arttırabilmektedir (diğer yönden bazı geleneksel değerlere, onların tutucu, bağımlılaştırıcı, irrasyonel yönlerine tepki de etkili olmaktadır). Geleneksel değerlerin çözülme süreci bazı yeni değerlerin belirmesi ve güç kazanmasına neden olmaktadır: maddiyatçılık, ulusçuluk, laiklik, modern yaşama özgü anlayışlar, serbestiyet ve özgürlük, eşitlik isteği, hem bireycilik hem

toplumculuk, vs. Modern siyaset değersizlik demek değildir, iyi toplum düzeni için belirli amaçlar ve idealler formüle eder, bazı değerlere bağlıdır (ama bu noktada samimiyeti de sorgulanır). İnsanların siyasal bağlılıklar içine girmesi bazı değerlere, fikir sistemlerine bağlılık şeklinde tezahür etmektedir. İdeolojilerde bu durum belirgindir, pragmatik politikada ise toplumun refahı ve uyumu amacı ön plana çıkarılır.

Aynı zamanda siyaset ve ekonomik maddiyatçılık birbirine koşut olarak güç kazanmıştır, maddiyatçılık çözülen geleneksel değerlerin karşıtı olarak gösterilir, ama aynı zamanda yeni bir değer sistemi olarak da düşünülür. Siyasal etkinlikler çoğu zaman ekonomik değerlere ulaşma ve bu değerlerin toplum kesimleri arasında bölüşümü ile ilgili görülür. İnsanların siyasal görev almaya yönelmeleri kadar siyasal tercihleri de maddi ekonomik nedenlerle ilgilidir: sınıfsal tercih, clientelist tercih, ekonomik icraattan ve gidişattan olumlu veya olumsuz etkilenmeye göre tercih…Ancak toplumdaki ve siyasetteki maddiyatçılık siyasal tepkilere de neden olmaktadır. Sosyalizm hem maddi sınıfsal bir tercihtir hem de kapitalizmin maddiyatçılığına karşı eşitlikçi bir tepki. Siyasal sahnede bazı akımlar ise gerek kapitalizm gerek sosyalizmin maddiyatçılığına karşı geleneksel manevi değerleri savunma iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Maddiyatçı yönde ekonomik değişme süreci ve kriz (bunun sonucunda maddi sıkıntıların artması) toplumun maneviyatçı ve köktenci reaksiyonlar göstermesine yol açabilmektedir.

Konunun bir başka boyutu modernleşme sürecinde geleneksel değerlerin çözülmesi, yeni değerlerin tam oluşamaması ve benimsenememesinin değer boşluğu, belirsizliği ve karmaşasına neden olmasıdır. Bunun siyasal tercihler açısından etkisi bir yandan tepkici ve köktenci çözümlere ilginin artması, diğer yandan siyasal tercihlerde yalpalamaların artması olabilir. Siyasetin sunduğu değerler (uluslaşma, ideolojiler ve akımlar) yeni mihverler ve bağlılıklar yaratarak bu belirsizlik ve bunalıma çare oluşturabilir. Değer bunalımı aynı zamanda siyasete temel oluşturan maddi çekişmeleri (iktidar ve bölüşüm çekişmelerini) kızıştırıcı olabilmektedir. Keza değer belirsizliğinin ileri düzeye vardığı anomi halleri nihilizm ve terörizm eğilimi yaratabilmektedir.

d) Cinsellik, iktidar istenci, kompleksler

Cinsellikle siyaset arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Siyaset genellikle erkek işidir, siyasal yöneticiler ve aktivistler büyük ölçüde erkektir, kadınlar oy hakkını bile erkeklerden epeyce sonra elde edebilmişlerdir. Bu bakımdan siyasal etkinliğin cinsel eşitsizliği belirgin biçimde yansıttığı söylenebilir, hatta erkek üstünlüğünün aracı haline dönüştüğü de. Kadınsı değerler ve özelliklerin siyasetin güç-iktidar-çatışma temelli yapısıyla çelişki içinde olduğu da iddia edilebilir. Değişim sürecindeki toplumların geçirdiği bunalımın cinsel boyutu konunun bir başka yönüdür. Cinsel doyumsuzluk ve problemlerin siyasal aktivizme ve çatışmaya dönüşme potansiyeli taşıdığı ileri sürülür. Kadınların oy davranışlarının farklarına değinmiştik. Onun dışında cinsellikle ilgili bazı olumsuz nitelemeler (örneğin eşi dışında başka kadınlarla ilişkiler, homoseksüalite) siyaset adamlarının oy yitirmesine neden olabilmektedir. Diğer yandan erkek siyaset adamının yanında eşinin oluşturduğu imaj desteğinin güçlenmesini sağlayabilmektedir, bu imaj Amerikan seçimlerindeki iyi aile görünümü olabildiği gibi Peron örneğinde görüldüğü gibi artistik evlilik de

olabilmektedir. Modernleşme sürecinde artan cinsel serbestiye tepki geleneksel değerleri savunan partilerin desteğini arttırabilmektedir. Buna karşılık cinsel serbestinin önemli bir unsuru olduğu modern yaşam tarzının savunucusu gibi gözüken partiler de destek görebilmektedir, özellikle genç kuşaktan (örneğin Batılı ülkelerde Katolik muhafazakarlık çocuk aldırmaya karşı, sol ve liberal partiler taraftardı ve toplumdan her iki yönde de destek gelebiliyordu).

Kişi psikolojisinin derin yapı sabitleri açısından siyasetin en çok ilgili olduğu eğilim güç ve iktidar istenci, üstünlük mücadelesidir. Siyasal yönetici konum güç ve iktidar sahipliğidir, partiler arasındaki iktidar yarışması bir üstünlük mücadelesi gibi cereyan eder, bu bakımdan siyasal görüş ve programlardan çok güç ve iktidar, üstünlük isteğinin belirleyici olduğu ileri sürülebilir. Parti yandaşları da bu mücadeleye katılırlar, kişiler belirli bir siyasal akımı destekleyince onun iktidar olmasını, üstün gelmesini isterler. Destekledikleri partinin iktidarı, gücü ve üstünlüğü biraz kendilerinindir de. Özellikle çevrelerinde çelişki içinde oldukları kişilere ve başka partilerin destekçilerine karşı kazanan taraftan olma duygusu hissedilir (tüm çevreye ve topluma yönelik olarak da biraz öyledir). Kişiler güç ve iktidar istençlerine daha iyi yanıt veren partileri destekleme eğilimi içinde olabilirler, büyük partiler çevresindeki polarizasyon bununla açıklanabilir. Kişilerin siyasete aktif katılımı, görev alma isteği maddi ve psikolojik bazı yetersizlikleri nedeniyle iktidar ve güç istencine kapılmalarıyla açıklanabilir. Kriz devrelerinde artan güç ve iktidar istenci otoriter ve güçlü yönetim isteyen partilere desteği arttırır. Anti-demokratik rejimlerde ise güç ve iktidar faktörünün egemenliği kesindir. Devrimler, darbeler gibi şiddetli siyasal mücadelelerde güç ve iktidar faktörü belirginleşir. Ancak tersine bir eğilim de vardır, yüksek güç ve iktidar istenci sergileyen partiler aşırı olarak nitelenir ve normal koşullarda seçmen bunlardan çekinir ve daha az oy alırlar (ama kriz koşullarında destekleri artabilir).

Siyaset komplekslerle de bağlantılandırılabilir, güç ve iktidar istenci de bir tür kompleks veya komplekslerin sonucu olarak görülür. Klasik ikilem aşağılık kompleksi ve üstünlük duygusu veya arzusudur, psikolojik analizde iki eğilim birbirini dışlamaz, üstünlük isteği sıklıkla aşağılık kompleksinden kaynaklanıyor olarak değerlendirilir. Siyasal yönetime gelmek isteyen birçok kişinin bu sendroma tabi olduğu düşünülür. Özellikle iktidara geldikten sonra kişisel, keyfi ve baskıcı olmaları aşağılık kompleksleri, megalomaniye varan üstünlük istekleri ve bazan da şımarmayla açıklanır. Kitlenin aşırı politize olması da statü düşüklüğü, ekonomik zayıflık, iktidarsızlık gibi aşağılık kompleksi yaratıcı özelliklerle ilişkili görülebilir, hızlı değişme ve kriz koşulları bu yönde etkili olur. Kompleksler kişilerin hem kendilerine benzeyenleri seçmeleri, kompleks duyulan bazı niteliklerin temsilcisi gibi gözükenleri benimsememeleri hem de kendilerinden üstün olanları, gözükenleri seçmeleri, hem komplekslerini boşaltmalarına hem de gizlemelerine imkan sağlayacak tercihler yapmaları şeklinde etkili olabilir.

e) Meşruluk ve ilkeler, rasyonalite, göreli yoksunluk, basınç

Korku faktörü siyasette oldukça etkilidir. Güvenliğin olmayışı, güvencesizlik, mülksüzleşme gibi korkulara değinmiştik. Totaliter-otoriter rejimlerin kurulması yönetici sınıfların ve kitlenin korkularıyla açıklanır (güvensiz ve çatışmalı ortam, devrilme, mülksüzleşme, yenilgi korkuları

gibi). İktidarda ikense sahip oldukları zor imkanlarından korku duyulması pek benimsenmeden desteklenmelerini sağlayabilir. Hobbes'un güçlü Leviathan devlet tasarımı çocukluğunun korku içinde geçmesine bağlanır, Montesquieu despotizmin işleyiş ilkesinin korku olduğunu belirtir. Montesquieu rejimlerin temeli olarak başka ilkeler de belirtmiştir. Onur duygusu monarşinin temelidir, modern çağda siyaset onurlu bir iş olduğu kadar onursuz bir iş olarak da görülür (yolsuzluklarla, kandırmacılıkla ilgili görülür örneğin). Yönetici sınıfta ve toplumda onurunu yitirme korkusu güçlü siyasal mobilizasyonlara kaynaklık edebilir. Başkalarının egemenliği altında onurunu yitirme korkusu ulusçu akımların desteklenmesinde önemli bir faktördür. Keza onur duygusu bazı otoriter ve totaliter çözümlerin hem reddinde hem desteklenmesinde etkili olabilir. Bir diğer ilke itidal ise komplekslere bağlılığı aşabilmenin ideal yöntemi olarak görülür, iyi yönetimler itidalli olmalıdır, çünkü siyaset öncelikle bir uzlaşmadır denilir. İtidalli, ılımlı bir çizgi izleyen partiler diğerlerine göre daha fazla destek görür. Ama siyaset aynı zamanda çatışmadır ve çatışma sürecinde itidal yitirilebilir. Dördüncü ilke erdemdir, birçok yöneticinin pek erdemli olmadığı, yolsuzluklar yaptığı ileri sürülür, bu da destek yitirmelerine neden olur, erdemli bir görünüm sunanlar daha fazla destek görür, bazıları nihayet erdemli bir yönetimi getirecek ideal çözüm olarak görülebilir.

Siyasal tercihlerin yapılmasında meşruluk problemleri çok etkilidir, daha önce değindiğimiz birçok sorun meşruluk odağında yöneşir. Çeşitli nedenlerle meşrulukları sarsılmış partiler fazla destek bulamazlar (örneğin toplumda egemen değerlerle çeliştikleri için, baskıcı ve başarısız oldukları için, vs). Toplumda meşruluk bunalımının başgöstermesi tercihlerde değişiklikleri peşinden getirir, yeni ve köktenci akımlar meşruluk bunalımı ortamında normal koşullara göre çok daha fazla destek bulurlar.

Siyasal tutumların rasyonelliği-irrasyonelliği bir başka tartışma konusudur. Yurttaşların siyasal tutumları bir yandan rasyonel değerlendirme ve kararların sonucudur: kendi maddi çıkarlarını gözeterek, uygun ve yararlı gördükleri fikir ve amaçları benimseyerek, başarılı gördükleri veya başarılı olacağını düşündükleri kadroları seçerek tutumlarını belirler, tercihlerini yaparlar. Ancak siyasal tutumların çoğu zaman irrasyonel değerlendirmelere dayandığı ileri sürülür, bu açıdan halkın eğitimsizliği temel faktör olarak gösterilir. Eğitim düzeyi düşük kitle siyasal konularda pek rasyonel davranamayacağı için bazılarınca elit yönetimi gerekli görülür. Geleneksel değerler ve bağlılıklar temelinde siyasal tercihler yapılması, tutumlar takınılması bazan irrasyonelliğin kanıtı sayılır. Karizmatik etkiler altında kalma, müfrit parti taraftarlığı da keza. Birçok kişinin kendi çıkarları aleyhine partileri tercih ettiği gözlemlenir, bu da irrasyonel olarak nitelenir. Siyasal mobilizasyon süreçlerinde yaşanan kızışma da irrasyonel davranışlarda artış yaratır. Faşizmin söyleminde irrasyonel ögelerin taşıdığı ağırlık sayesinde de kısa zamanda geniş kitle desteği kazandığı ileri sürülür. Yönetimlerin kararlarını birçok durumda pek rasyonel kriterlere göre almadığı, uygulamada pek rasyonel davranmadığı da eleştirilen bir husustur.

Siyasal tercihlerde etkili olan önemli bir sosyo-psikolojik mekanizma göreli yoksunluk duygusu ve çevredeki değişmeler ve gelişme sonucunda beklentilerin yükselmesidir. Kırsal dünyanın dışa açılması düşük yaşam standardına sahip ve moderniteye pek uyarlanamayan kırsal insanın göreli yoksunluk duygusunu güçlendirir, bu durumda siyasete aktif ilgi, bazı siyasal akımlara güçlü

bağlılık duymaya başlayabilir. Güçlü göreli yoksunluk duygusu sadece köylüleri değil, göçmenleri, modernleşme sürecinde tüm toplumu etkileyen bir sosyo-psikolojik süreçtir. Göreli yoksunluk duygusunun yüksekliği ve beklentilerin artması yeni siyasal tercihlere, muhalif akımlara ilgiyi arttırır, ama aynı zamanda tutucu-gelenekçi refleksleri de güçlendirir.

Modern yaşam birçok yönden stres içinde bir yaşam tarzıdır: kentsel yaşam aceleci ve gürültülüdür, ekonomik problemler stres kaynağıdır, özel yaşamlarında bireyler devamlı belirli stresler altındadırlar. Kitlenin siyasal görüşlerde çözüm araması, siyasal bağlılıklara girmesi bu nedenle özel yaşam alanındaki stresin kamusal siyaset alanında giderilmesi, hatta siyasal yabancılaşma (ekonomik yabancılaşmanın bir benzeri) olarak nitelenebilir. Stresli yaşam diğer yönden siyasete ilgisizlik de yaratabilir, gündelik yaşamın meşgaleleleri altında bunalan insanlar siyasete ayıracak zaman, ilgi gösterecek zihinsel disponibilite bulamayabilirler. Dingin, pek stresli olmayan kırsal yaşam ise ya siyasete ilgisizliğe, ya da pek değişmeyen siyasal tercihlere yol açar. Ayrıca aktif olarak siyasete katılım stresli bir durumdur, bu nedenle izleyici ile aktif arasında büyük fark vardır, ilki stres atarken ikincisi stres içine girmektedir.

Siyasal tutumların oluşumunda kişilerin dışardan maruz kaldıkları psikolojik basınçlar etkili olur. Örneğin dar bir çevrede dışlanma endişesi, başkalarının kınaması ve tacizi istemedikleri siyasal tercihler yapmalarına neden olabilir. Örneğin karizmatik imajların büyüleyici etkisi altına girebilirler.

10. SİYASAL ETMENLER

Kişilerin ve grupların siyasal tutumları sosyo-ekonomik, toplumsal, kültürel, psikolojik çevre koşullarınca, yani siyaset-dışı etmenlerce belirlendiği gibi siyasetin kendi iç yapısına özgü etmenlerce de belirlenir. Siyasetle ilgili tutumların özneleri yönetici sınıf, hükümet ve devlet kurumları olabilir, siyasal örgütler ve gruplar (partiler ve baskı grupları gibi) olabilir, elitler olabilir, bütün olarak halk (yani yurttaşlar, yönetilenler) olabilir, halkın içinde çeşitli kesimler (sınıflar, toplumsal organizasyon birimleri, alt-kültürler) olabilir. Dolayısıyla bunların tutumlarını anlamak için siyasal yapılar ve süreçlerin etkisini açıklayıcı değişken olarak kullanmak gerekir.

a) Siyasal rejim ve kültür

Temel bir açıklayıcı değişken siyasal yapı ve süreçlerin senkronik düzenini ifade eden siyasal rejimdir. Bu noktada temel bir ayırım demokrasi ile anti-demokratik rejim arasındadır. Demokratik rejimde halk daha katılımcı olur, tercihlerini serbestçe yapabilir, ülke yönetimi üzerinde etkili olabilir, bu amaçla serbest örgütlenmelere gidebilir, yönetim demokratik meşruluğa dayandığı için onu kabul etmeye mütemayildir, daha uyuşumcudur. Buna karşılık anti-demokratik rejimde halk pek katılımcı olamaz, tercihlerini yapmada özgür davranamaz, serbestçe örgütlenemez, ülke yönetimi üzerinde pek etkili olamaz, yönetimin baskıcı özelliği nedeniyle itaat içindedir ama hem halk içinde bazı kesimler yönetime karşı tepkici bir tutum içine girebilir hem de yönetimi benimseyen ve destekleyen kesimler vardır, kontrole dayalı bir uyuşum vardır ama koşullar değişince çatışmacı bir ortama girilebilir. Yönetici sınıf demokraside kendi içinde daha çok uzlaşmaya dayalı bir yönetim

tarzı uygular; anti-demokratik rejimde ise yönetici sınıfın baskıya başvurma eğilimi ağır basar, pek uzlaşmacı değildir.

Demokrasi ve anti-demokratik rejim tipine göre de davranış kalıpları değişir. Totalitarizmde kitle yönetime bağlı olarak mobilize katılım içine girebilir, ideolojik ve karizmatik etkilere duyarlıdır; otoritarizmde ise kitle daha hareketsizdir. Faşizm ve komünizmde, sağ ve sol anti-demokratik rejimlerde de tutum kalıpları değişir. Komünizmde ve sol anti-demokratik rejimlerde kitlesel örgütlenme eğilimi güçlüdür, sosyal temalar ağır basar (yönetici sınıf sosyal bir söylem kullanır, halk sosyal reformlara yönelik olarak mobilize edilir), faşizmde ve sağ anti-demokratik rejimlerde ise ulusçu ve devletçi söylemlere başvurulur daha çok. Demokratik rejimin türüne göre de tutumlar değişir. Sınırlı demokraside kitle siyasal sürece fiilen katılamaz, siyasal konularla daha çok elit kesim ilgilenir. Parlamenter monarşide monarkın ve parlamentonun göreli ağırlıkları siyasal tartışmalara konudur, toplumda monark esas ilgi odağıdır. İstikrarlı demokraside uyuşum eğilimi güçlüdür, istikrarsız demokraside ise çatışma eğilimi güçlenir. Başkanlık rejiminde siyasal tercihlerin odağı başkanlık kurumudur, yönetici sınıf içinde de başkanın tutum ve tercihleri belirleyici önem taşır. Hakim partili demokraside bir partinin sürekli iktidar olmasına alışılmıştır, kitle uzun süre diğer alternatiflere fazla önem vermez. Ama siyasal dönüşüm momentlerinde desteği kısa zamanda başka partilere kayabilir. İki partili demokraside iki partinin yandaşları arasında bir yüzer-gezer oy kitlesi vardır, koşullara göre iki partiden birine kayar (ve bu kayma seçim sonucunu belirler). Çok sayıda partinin olduğu yapıda ise oylar dağılır, ama yine de bazı yoğunlaşmalar vardır, partiler ve yandaşları arasında kutuplaşma yaşanması olasılığı daha yüksektir.

Türkiye'nin siyasal tarihinde değişik rejim türleri yaşanmıştır, bunların her birinin siyasal tutumlar üzerinde değişken etkileri olmuştur. Tek parti rejiminin bir etkisi halkta siyasetle ilgili işlerin devlete düştüğü fikrini güçlendirmesidir, aynı zamanda bu dönemde toplumda ulusçu duygu güçlenmiştir. Tek parti rejiminin bir başka etkisi otoriter bürokratik yönetim tarzına tepkinin çok partili demokrasiye geçişte muhalif partinin iktidara gelmesiyle sonuçlanmasıdır. 1946-1960 arasında iki partili demokrasi döneminde iki parti ve yandaşları arasında kutupsallaşma eğilimi baş göstermiştir. 1960-80 döneminde sosyal değişme süreci yeni ideolojik, köktenci ve reformcu akımlara ilgiyi arttırmıştır. 1980 sonrası dönemde siyasal şiddet ortamından duyulan endişe sağ tercihin yerleşmesine yol açmıştır.

Siyasal rejim kadar toplumun siyasal kültürü de tutumlar üzerinde etkilidir, kültür tutumlar bütünü demek olduğundan etkisi daha dolaysızdır, uzun vadede kalıcı etki kapasitesi güçlüdür. Bu etki kendini yönetici sınıf ve elit açısından bir yönetim geleneği olarak gösterir. Örneğin bazı ülkelerde bürokratik devletçi bir yönetim geleneğinden, bazılarında ise katılımcı ve sivil toplumcu yönetim geleneğinden sözedilir. Halk ve kesimleri açısından da siyasal kültür özelliklerinin etkisi önemlidir. Seçmen siyasal kültürüne uymayan partileri pek desteklemez. Örneğin çatışmacı ya da uyuşumcu bir siyasal kültür olmasına göre tercihler değişecektir: ilkinde anti-sistem ve köktenci partiler daha fazla destek elde eder, parti tercihi değiştirme eğilimi daha zayıftır, ikincisinde oylar ortada toplanma eğilimi gösterir, seçmen daha rahat parti tercihi değiştirir. Siyasal tercihlerin kolay

kolay değişmemesi siyasal kültürün politizasyon ve ideolojikleşme derecesine bağlıdır (çatışmacı olsun olmasın).

Türk siyasal kültürünün tutumsal etkileri açısından bazı değinmelerde bulunalım. Örneğin bürokratik merkeziyetçi yönetim geleneği vardır, ama bunun yanısıra demokratik kültür de 70 yıl içinde kök salmıştır, halk demokrasiye alışmıştır. Bununla birlikte zaman zaman çatışmacı ve otoriter eğilimler güçlenmektedir. Popülist sağ tercih genellikle ağır basmaktadır, ulusçuluğa bağlılık güçlüdür. Türkiye gibi başka siyasal kültürlerin de tutum etkileri üzerinde durulabilir. Örneğin Anglo-Sakson demokrasilerinde uzlaşmacı eğilim güçlüdür, Amerikan demokrasisi dezideolojizedir, ideolojik akımlar bu ülkede taraftar bulamamıştır, Fransız demokrasisinde siyasal tercihler ideolojik sağ-sol ikilemi çevresinde oluşmaktadır, vs. Siyasal kültürün başka birçok özelliği de siyasal tutum ve tercihler üzerindeki etkileri açısından incelenebilir. Bu konular kültürle ilgili bölümde ele alınmaktadır.

Siyasal yapıdaki değişiklikler tutumlarda önemli değişmeler getirir. Rejim değişikliği halinde eski rejimin temsilcisi partilerin oy desteği düşer, ama değişen rejimin partileri yeni adlarla ortaya çıkabilir ve böylece eski desteklerinin bir kısmını koruyabilirler. Anti-demokratik rejimden demokrasiye geçiş sürecinde muhalif akımların, daha önce yasak partilerin, yeni alternatiflerin seçmen desteği önemli oranda artar. Genel olarak yeni akımların ortaya çıkması siyasal tercih yapısında önemli değişiklikler getirir. 19. yüzyılda ve sonrasında parlamenter liberal rejim talebi liberal demokratik ve radikal cumhuriyetçi akımların gelişmesini sağlamıştır. 19. yüzyıl sonlarından itibaren sosyalist partiler işçi-ücretli sınıf oylarını çeken bir kutup oluşturmaya başlamışlardır. İki savaş arası dönemde ekonomik ve siyasal kriz koşullarında ve ona çözüm oluşturabileceği beklentisiyle faşizm yeni bir akım olarak güçlü bir destek bulmuştur. Üçüncü Dünya ülkelerinde bağımsızlık talebi ulusçu partilerin gelişme kaynağı olmuştur. Son dönemde demokratikleşme istenci yeni akım ve partileri ön plana çıkarmıştır. Siyasal ve toplumsal gelişme sürecinde ortaya çıkan yeni sorunsallar partilerin ona göre konumlanmasına yol açar. Örneğin Türkiye'de 1960'lar ve 1970'lerde düzen değişikliği sorunsalı, 1990'lardan beri din ve siyaset ilişkileri sorunsalı siyasal platformu yönlendirici olmuştur. İlkinde düzen değişikliğini savunan partilerle düzeni korumayı ve düzen içinde ekonomik gelişmeyi savunan partiler çekişmiştir, ikincisinde dinsel bir üslup ve tarza sahip partilerle laisist eğilimli partiler çekişmiştir.

b) Devlet, kurumları ve politikaları

Siyasal yapı ve süreçlerin değişik alanları da siyasal tutumlar üzerinde etkilidir. Hem siyasal merkezin (yani hükümetin, devlet kurumlarının) kendine özgü tutum kalıpları vardır, hem de yapısı ile, uygulamaları ve tutumları ile halkın, halk kesimlerinin, siyasal örgüt ve grupların tutumları üzerinde etkili olur. Bu eksende klasik bir sorunsal devlet-halk ilişkileri yapısıdır. Devletin yönetim tarzı, halka karşı tutumu nasıldır ve halkın devletle bağları, devlete karşı tutumu nasıldır soruları gündeme getirilir. Devletin halka karşı tutumu, yönetim tarzı yetkeci olabilir, halkla ilişkileri mesafeli hatta kopuk olabilir veya tersine halkla yakın ilişkiler kurabilir. Halkın devlete karşı tutumu itaatkar olabilir veya tepkici olabilir, devleti dışsal görebilir veya kendine yakın görebilir, devlete

güveni güçlü olabilir veya zayıf olabilir. Siyasal tercihler devlet-halk ilişkileri yapısından etkilenir. Devlet-halk ilişkilerinin kopukluğu, soğukluğu, devlet egemenliğinin baskıcı metotlara dayanması anti-demokratik rejimlerin yıkılma nedenlerinden biri olarak belirtilir. Birçok ülkede böyle bir süreç yaşanmıştır. Seçimsel demokratik rejimde de benzer durumlara raslanabilir, bu da iktidar partilerinin aleyhine işler, muhalif ve yeni akımlara desteğin artmasına neden olabilir. Daha öteye tüm sistem partilerinin aleyhine işleyebilir, anti-sistem partilerin görece güç kazanmasını sağlayabilir, bu bakımdan Güney ve Orta Avrupa'da merkeziyetçi devlet geleneğinin anti-sistem partileri güçlendirdiği, buna karşılık Kuzey Avrupa'da devlet-sivil toplum uzaklığı fazla olmadığından anti-sistem partilerin fazla güçlenemediği şeklinde bir yorum yapılır.

Bazı toplumlarda halk devlet politikalarının etkin ve başarılı olmasına duyarlıdır, tercihlerini ona göre değiştirir (etkin ve başarılı değilse desteğini azaltır), bazılarında ise pek duyarlı değildir, böyle gelmiş böyle gider diye düşünür. Bazı toplumlarda devlet uygulama sürecinde etkinliğe önem verir, bazılarında ise uygulama süreci yavaştır ve etkinlik fazla önemsenmez, bazısında rutin idare anlayışı egemendir, bazısında dağıtımcı rol. Bazı toplumlarda halkla devlet arasında sürekli iletişim vardır, halk taleplerini beyan eder ve devlet uygulamada bu talepleri dikkate alır; bazı toplumlarda ise devlet politikaları dikey devlet kararı ve girişimiyle uygulanır, halk da talep beyan etme alışkanlığına pek sahip değildir. Bazı toplumlarda ve dönemlerde devletin popülist bir tutuma sahip olduğunu söyleyebiliriz, halkın maddi beklentilerine yanıt getirir, popüler sabitleri vurgulayan bir söylem kullanır. Gelişmekte olan toplumlarda devlet politikalarının uygulanma sürecinde clientelist mekanizmalara başvuru görece fazladır, bu durum mübadeleci tutumların etkili olmasına neden olur.

Siyasal tutumlar açısından çeşitli alanlardaki devlet kurumlarının özelliklerinin ve uygulanan devlet politikalarının etkilerini de dikkate almamız gerekir. Örneğin önemli bir husus parlamento ve hükümetin yapısının, işleyiş şeklinin tutumlar üzerindeki etkisidir. Bir ülkede parlamento halk açısından seçimden seçime oylarıyla belirlediği ve fazla ilgilenmediği bir kurum durumunda olabilir, bir başka ülkede ise parlamentonun etkinliği ve belirli kriterlere göre halka yakınlığı toplumda parlamento etkinliklerine ilgiyi arttırır, çeşitli halk kesimleri temsilcileri ve örgütleri vasıtasıyla parlamento üzerinde etkili olmaya çalışır. Örneğin bir ülkede yerel yönetimler eskiden beri etkindir, burada yöre halkı birçok şeyi merkezi devletten değil yerel yönetimlerden bekleyecek ve onlarla bağ kuracaktır, bir başkasında yerel yönetimler pek etkili değildir, dolayısıyla yöre halkı daha çok hükümet ve devlet kurumlarıyla bağ kurmaya çalışacaktır. Bir ülkede yerel yönetimler büyük ölçüde yerel elitlerin, eşrafın kontrolündedir, dolayısıyla burada yerel sorunların çözümlenmesi bir eşraf etkinliği olacaktır. Bir başkasında yerel halk içinden çıkma temsilciler faaldir, dolayısıyla burada yerel halk kendi temsilcilerini belirleme ve onlar üzerinde etkili olma bilincinde ve faaliyetinde olacaktır.

Örneğin bir toplumda sosyal politikaya önem verilir, bir başkasında verilmeyebilir. Önem verilende halkta sosyal haklar bilinci gelişmiş olacak, sosyal haklara dokunulması tepkiye yol açacaktır. Verilmeyende ise bir süre sosyal politikaya toplum ilgi göstermeyebilir, ama sosyal sorunların yükü zamanla sosyal politika uygulanmasını talep eden tutumların yayılmasına yol açacaktır. Sosyal politikanın pek gelişmediği ülkelerde sosyal politika uygulamasına geçen iktidarlar etkili bir seçmen

desteği elde edebilirler. Bir ülkede sosyal kurumlaşma devlet tekelindedir, sosyal politika dikey olarak devlet tarafından kararlaştırılır ve uygulanır. Bir diğerinde ise sosyal kurumlaşma içinde sosyal partönerler aktif rol almaktadır. Bir toplumda eğitimi hızlı şekilde yaygınlaştıran bir politika eğitim düzeyinin kısa zamanda yükselmesini sağlayacak, bu da siyasal bilinçlenmenin artmasına, toplumdaki beklentilerin yükselmesine yol açacaktır. Bir başkasında ise eğitim fazla yayılmadığı için, eğitimli azınlıkla eğitim düzeyi düşük kitle arasında belirgin tutum farkları görülecektir. Bir toplumda güvenlik politikası baskıcı özelliktedir, bu nedenle kitlede kurallara uyma baskıya itaat şeklinde gerçekleşecektir, konjonktürdeki bir değişiklik ise baskıcı güvenlik politikasına tepkilerin su yüzüne çıkmasına sebep olabilir. Bir başkasında güvenlik işleri yumuşak bir üslupta yürütülmektedir, bu nedenle halkla güvenlik güçleri arasındaki bağlar yakınsı olacaktır.

Türkiye'de dönemler itibarıyla devletin yapısı, işleyişi ve politikalarının siyasal tutumlar üzerindeki etkileri üzerine bir gözden geçirme yapılabilir. 1950'li yıllarda DP'nin büyük çoğunlukla iktidara gelmesi ve devleti kendi yönünde yeniden organize etmesi bu dönemde en azından muhalifleri arasında partizan hükümet-devlet nitelemesi yapılmasına neden olmuştur, bu da askeri müdahaleci bir tutumun ortaya çıkmasının nedeni olarak gösterilir. 1950'lerden itibaren çok partili rejim çerçevesinde devlet çeşitli yatırımlarla, kuruluşlarla topluma, köye hizmet getiren, kaynak dağıtan bir konumda olmuştur. Bu da toplumun çeşitli kesimlerinde tüm işlerin devlet tarafından yapılması beklentisinin güçlenmesine neden olmuş, aynı zamanda devlete yönelik hizmet taleplerinin ifadesini hızlandırmış ve devlet-halk ilişkilerini yakınlaştırıcı olmuştur. 1960'dan 1980'e üç askeri müdahalenin yaşanmış olması ordunun değişken hükümetlere göre sabit devleti temsil ediyor imajı edinmesine, toplumda askeri müdahale beklentisinin artmasına neden olmuştur. Bunlara başka birçok örnek daha ekleyebiliriz.

c) İdeoloji, parti programı, icraatı, kadrosu ve sistemi

Siyasal merkez kadar siyasal pazarlar ve güçlerin yapısı, bu alanlardaki gelişmeler de siyasal tutumlar üzerinde etkilidir. Bu alanda özellikle üstünde durulan bir tutum seçmen tercihleridir, onun dışında partilerin ve örgütlerinin, baskı gruplarının, yerel ve diğer elitlerin, kamuoyunun siyasal tutum kalıpları, halkın katılım eğilimi ve şekilleri, mobilizasyon eğilimi, siyasal güçler arasında, halk arasında çatışmacı ve uyuşumcu eğilimler, otoriter ve demokratik eğilimler belirtilebilir. Buradaki analizimiz siyasal tercihler üzerinde odaklanmıştır.

Seçmen tercihi partiler arasında bir tercih olduğuna göre, seçmenin öncelikle partilerin ideolojilerini ve programlarını dikkate alarak tercih yaptığı ileri sürülebilir. İdeoloji faktörü daha uzun vadelidir, partiler çoğu zaman ideolojilerle tanımlanan akımlar içinde konumlandırılırlar: liberal, muhafazakar, sosyalist, ulusçu, komünist, faşist, gelenekçi ve dinsel…Dolayısıyla seçmen bir partiyi tercih ederken ideolojisini beğendiği, kendisine yakın bulduğu içindir diyebiliriz. Ancak ideoloji bir doz meselesidir de. Çoğu parti bir ideolojiye, fikir akımına yakındır, ama ideolojik olarak nitelenmez. Gelişmiş ülkelerde ileri düzeye varan gelişmenin ideolojik değil pragmatik tercihleri güçlendirdiği gözlemlenmektedir, bu nedenle uzlaşmacı eğilimler baskın çıkmakta, partiler arasında fikir ayrılıkları önemini yitirmekte, hatta uygulamaları birbirine benzemektedir. Azgelişmiş,

gelişmekte olan ülkelerde ise geleneksel bağların gücü ideolojik tercihin etkisini sınırlamaktadır. Ancak ideolojiler yine de oldukça etkilidir ve ara dönemde (geleneksellikten moderniteye geçiş ara döneminde) etkileri artmaktadır. Bu bakımdan 19. yüzyılda Batı'da liberal parlamentarist akımın yükselişi, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılda ulusçu akımların güçlü etkisi, 19. yüzyıl sonlarından itibaren sosyalist akımın güçlenişi, iki savaş arası dönemde faşizmin yükselişi, iki savaş döneminden 1980'lere kadar komünizmin etkinliği, birçok ülkede gelenekçi ve muhafazakar ideolojilere bağlı tepkiciliklerin yaşanması, 20. yüzyıl ikinci yarısında azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde otoritarizmin hakimiyeti ideolojik tercihin önemini göstermektedir. Ancak demokratik seçim süreçlerinde pragmatik ve geleneksel etkiler ideolojik etkilere göre daha önemlidir diyebiliriz, ideolojik etki esas mobilize politikada artmaktadır.

Parti programları ve çeşitli konulardaki fikirleri tamamen ideolojiye bağlanamaz, etkisi mühim olmakla birlikte. Programlar somut ortamlarda somut partilerin ülke veya toplum düzenine, sorunlarına ilişkin önerilerinden oluşur. Parti fikirleri ise çeşitli konularda yapılan yorumlardır. Seçmenin parti tercihinde bu öneri ve yorumlar etkili olur. Özellikle ülkede o sırada önem kazanan sorunlar ve olaylar hakkında öneriler ve yorumlar etkilidir. Bazı partilerin ortaya attığı yeni fikirler, vaatler siyasal tartışmayı en azından bir süre belirler, dolayısıyla siyasal tercihler bunların lehine ve aleyhine konumlanır. Ancak birçok durumda da parti programları pek bilinmez, önemsenmez. Dolayısıyla parti program ve görüşlerinin etkisinin sınırlı kaldığı, hatta içerik açısından önemi azalmış olan ideolojik etiketten bile daha az etkili olduğu ileri sürülebilir (seçmen dünya görüşü bildiren ideolojik etiketi programdaki önerilerden daha fazla önemseyebilir). Böyle olmasının nedenleri arasında partiler arasındaki uygulama farklarının azalması, pratikte önerilerin birçoğunun pek uygulamaya geçirilememesi belirtilebilir.

Seçmenin parti tercihinde öneriler ve vaatlerden çok icraat etkili olmaktadır. Bazı partilerin başarısız yönetimi, iktidarları sırasında halkın durumunun bozulması daha sonra seçim kazanamamalarına yol açmaktadır. Ancak bu noktada da çekinceler koymak gerekir. Birçok kişi iktidardaki parti başarısız veya başarılı olsa, hatta icraatı kendi çıkarlarını zedelese veya olumlu etkilese bile önceden oluşmuş parti tercihini pek değiştirmemektedir. Bir başka mekanizma daha belirtilmelidir: icraat ve başarı partiden çok o sırada ülkenin bulunduğu koşulların sonucudur, parti yönetiminin etkisi sınırlı kalmaktadır, örneğin ekonomik kriz koşullarında tüm partiler bir ölçüde başarısız kalmaktadır.

Seçmenin parti tercihinde kişisel figürlerin etkisinin arttığı gözlemlenmektedir. Kişisel figürlerin etkisini özellikle iki düzeyde gözlemleyebiliriz. Biri yerel düzeydeki parti yöneticileri ve adaylarıdır, seçmen bunları tanıdığı için oy verirken bunların niteliklerine, kişiliğine göre değerlendirme yapabilir. Seçmen partiyi değil onları seçer. Bu durum bazı etkin ve olumlu imaja sahip adayların partiye normaldekinden epeyce daha fazla oy kazandırmasında gözlemlenebilir. Diğer düzey parti lideri ve bazı çok tanınan yöneticilerin sunduğu imajdır. Kitle iletişiminde devamlı bunlar ortaya çıkmaktadır ve partiyle özdeşleştirilmektedirler, dolayısıyla kitle iletişim araçlarının gelişmesi bunların etkisini geçmişe göre arttırmıştır. Özellikle karizmatik özellikleri olan liderler kitleyi daha fazla çekici olmaktadır. Bu bakımdan, günümüzde seçmenin partiden çok lideri tercih ettiği ileri sürülmektedir.

Yukarda saydığımız faktörlerin tümü (ideoloji, program ve yorumlar, icraat, lider ve parti adayları) ve daha başka faktörler genel bir parti imajı ve söylemi oluşturur. Seçmen tercihinde değişik unsurlarıyla özgül bir kombinasyon oluşturan parti söylemi ve imajının etkisinden sözedebiliriz. Ilımlı, halka yakın, güven veren bir söylem ve tarzın seçmeni daha fazla çekeceği söylenebilir. Ama ilki her zaman doğru değildir, bazı konjonktürlerde ılımlı değil kitleyi heyecanlandıran, hatta aşırı söylem ve tarzlar daha etkilidir (bilhassa kriz, savaş, devrim koşullarında).

Bir ülkede hangi çizgide partilerin olduğu da siyasal tercihler üzerinde etkilidir. Bu bakımdan sol partilerin etkili olduğu ülkelerle olmadığı ülkeler ayırımı yapabiliriz. Liberal demokratik geleneği güçlü olan ülkelerle zayıf olan ülkeler ayırımı yapabiliriz. Dinci partilerin etkili olduğu ve olmadığı ülkeler ayırımı yapabiliriz. Parti politikasının yapısı da önemli bir faktördür. Pragmatik partilerin egemen olduğu bir yapıda seçmen tercihleri güncel maddi çıkarları doğrultusunda olacak, koşullara göre değişebilecektir. İdeolojik partilerin güçlü olduğu bir yapıda seçmen ideolojik tercih yapacak, bazı ideolojilere bağlanma temayülü gösterip tercihini zor değiştirecektir. Geleneksel yapıda ise seçmen tercihleri büyük ölçüde geleneksel otoritelerin yönlendirmesine göre olacaktır.

Partilerle ilgili tutum kalıplarına ilişkin iki değinmede daha bulunalım. Bazı ülkelerde partiler arası iktidar mücadelesi çatışmacı bir mecrada cereyan eder, dolayısıyla bunlarda parti yandaşları arasında kutuplaşma tutumsal bir özellik olarak yerleşebilir. Bazı ülkelerde parti militantizmi vardır, dolayısıyla halkın bir bölümü parti üyesi ve militanı olarak siyasal sürece katılır. Bazılarında ise yoktur, parti üyeliği de yaygın değildir, en azından faaliyet gerektirmez, iktidar mücadelesine yönelik etkinlikler büyük ölçüde liderler ve ekipler arasında ve kitle iletişim araçları vasıtasıyla cereyan eder. Genellikle ikinci model yaygındır, gelişme ve değişim süreci içindeki toplumlarda bazan ilk modelin ağırlık kazandığı durumlara da raslanır.

d) Değişik siyasal güçler ve pazarların etkileri

Seçmen tercihlerini etkileyen siyasal faktörler arasında kamuoyunun etkisi bilhassa vurgulanır. Kamuoyunda daha iyi imaj edinen, daha etkili olan partilerin seçmenden daha fazla destek göreceğini söyleyebiliriz. Ancak bu etki görelidir. Çünkü birçok kişi kamuoyundaki tartışma ve değerlendirmeleri pek izlememekte, izlese bile fazla etkisi altında kalmamaktadır. Nitekim kamuoyu tartışmalarında mevcut yönetimlere yönelik eleştiriler hemen her zaman ağır basar, ama birçok ülkede seçmen ikinci, üçüncü kez ve daha fazla iktidar partisini seçmiş, yeniden iktidara getirmiştir. Bununla birlikte kamuoyundaki tartışmalar, eleştiriler hiç etkisiz de değildir. Özellikle yankı uyandıran gelişmeler, örneğin ciddi olaylar, suistimal ve skandaller, dış başarısızlıklar ve ekonomik başarısızlıklara yönelik eleştiriler seçmen tercihleri üzerinde etkili olabilmektedir. Kamuoyunda en önemli faktör kitle iletişim araçlarıdır, bu konuyu daha önce ele almıştık.

Kitle iletişimiyle ilgili bir etki türü propagandadır. Siyaset önemli ölçüde propagandaya dayanır, partiler propagandayla seçmen üzerinde etkili olmaya çalışırlar. Propagandanın etkisi ne ölçüdedir sorusunu sorabiliriz, bir bakış açısına göre propaganda çok etkilidir, iyi propaganda yapanın seçimleri kazanma şansı yüksektir. Ancak propagandanın etkisini sorgulayanlar da çoktur.

Propagandayla yapılan vaatlerin tutulmadığı kanısı toplumda etkilidir, propaganda kanılmaması gereken bir söylem olarak da nitelenir, lafa değil işe bakılması daha mantıklı görülür. Ayrıca insanlar kendi görüşlerine uyan propagandaları kabul etme, uymayanları (ne kadar çok propaganda yapılırsa yapılsın) kabul etmeme eğilimindedirler. Birçok kişinin siyasal görüşü önceden oluşmuştur, karşı partilerin propagandasını pek dikkate almamaktadır. Bazı hallerde propagandalar tercihler üzerinde çok etkili olur, bazı hallerde olmaz, bu bakımdan propagandaya duyarlı ve pek duyarlı olmayan tutum yapılarının olduğu toplumlar ve bağlamlar ayırımı yapabiliriz. Propaganda etkinliği özellikle seçim kampanyası sürecinde önem kazanır. Seçim kampanyası parti lideri ve yöneticilerinin seçim gezileriyle, kitle iletişim araçlarında yapılan konuşmalarla, çıkartılan çok sayıda broşür ve bildiriyle, partiler ve ülke sorunlarıyla ilgili tartışmalarla son derece hareketli bir devredir. Daha etkili bir kampanya yapan partiler seçmen tercihini daha fazla çekerler. Ama kampanyanın etkisi sınırlıdır, çünkü esas itibarıyla propagandaya dayalıdır ve belirttiğimiz gibi propaganda ancak bir dereceye kadar etkili olabilmektedir. Ayrıca seçim kampanyasında propaganda kadar partinin ve liderinin sunduğu imaj da etkilidir. Bazı ülkelerde halk sadece kitle iletişim araçlarından kampanyayı izler ve sandığa gidip oy kullanır, bazılarında ise hararetli bir seçim kampanyası cereyan eder, bunlarda seçim mitinglerine ve toplantılarına katılım önemli bir tutumsal alışkanlıktır.

Halkın siyasete katılımı stratejik bir değişkendir. Katılım düzeyinin ileri olduğu toplumlarda halk daha bilinçli tercih yapacaktır, siyaset hakkında daha bilgili olduğu için koşullara göre siyasal tercihini değiştirebilecektir. Ancak bu tesbit her zaman doğru değildir, seçime katılma oranının yüksek olması bazan bilinçsiz ve bağımlı bir katılımın, ya da bilinçli değerlendirmeler yapmadan sıkı siyasal taraftarlığın sonucudur. Siyasal katılım mobilize politika şeklinde de olabilir, mobilize katılım biçimlerinin önem kazanması köktenci siyasal tercihlere yönelmenin arttığının göstergesidir. Siyasal mobilizasyon kitle ve şiddet hareketleri şeklinde olabilir, mobilize taraflar bu süreçte yandaşlarını arttırabilirler. Ama tersine bir etki de sözkonusudur, siyasal mobilizasyondan etkilenen geniş kitle ya da sessiz çoğunluk mobilizasyon dışında kalan daha ılımlı güçleri veya mobilizasyonu durduracak otoriter çözümleri destekler.

Siyasal katılımın bir şekli de sivil toplum içindeki dernekleşmeler ve baskı grupları etkinliğidir. Toplumda sivil toplum geleneğinin olması veya tersi (olmaması), baskı gruplarının kitlesini kapsayabilmesi ve belirli etkinliklere yöneltebilmesi veya tersi, yönetim üzerinde nüfuz sağlayabilmesi veya tersi tutumsal özellikler olarak belirtilir. Baskı grupları partiler arası mücadelede de taraf olurlar, bazısı belirli bir partinin açıktan destekçisidir, bazısı belirli partilerle yakın ilişkiler içindedir, bazısı ise daha dolaylı yollardan partileri destekler. Birçoğu da koşullara göre şu ya da bu partiyi destekler, birçoğuysa dolaylı yoldan bile herhangi bir partiyi desteklemez. Örneğin işçi ve ücretlilerin siyasal tercihleri sendikalarının, esnaf, çiftçi, meslek sahiplerininki kendi örgütlerinin desteklediği partilere daha fazla yönelir. Ancak sendika, örgüt ve derneklerin üyelerinin seçmen tercihleri üzerindeki etkileri kapsayıcı değildir, bazan üyelerinin azınlığı, sadece bir bölümü kendilerini izler. Dernek, örgüt ve sendikaların üyeleri ve militanları siyasal konularda daha aktif olurlar, bu da belirli bir siyasal görüşün, partinin üyeliği ve militanlığına götürebilir.

Yerel politika siyasal tercihler üzerinde çok etkilidir. Çünkü adaylar genellikle yerel düzeyde seçilmektedir (dar bölge sistemiyle veya il bazında). Seçmenin birçok sorunu yerel düzeyde odaklanmıştır: yöreye hizmet getirilmesi ve tesis kurulması (eğitim, sağlık, yol gibi), yatırım yapılması ve iş yaratılması, yörenin ürettiği ürünlerin değerlendirilmesi istenir, yörenin kültürel, etnik, dinsel-mezhepsel farklarının dikkate alınması istenir, vs. Partilerin yerel talepleri karşılama derecesine, dikkate alma ve vurgulama derecesine göre destekleri artar. Bazı bölgelerde yerel, etnik, dinsel-mezhepsel partiler etkindir. Yerel politika yörenin nüfuzlu kişilerince yönlendirilir, yerel parti makinalarının seçmen tercihleri üzerinde önemli etkisi vardır. Yerel etki toplulukçu bağlar vasıtasıyla da gerçekleşir, birçok durumda aynı köy, aynı aşiret aynı partiyi destekler. Ancak toplumsal, ekonomik ve siyasal süreçlerde ulusallaşma yerel etkileri zayıflatmaktadır. Siyasal planda ulusallaşma partilerin yerel birimlerinden çok ulusal düzeydeki politikalarının ve liderlerinin dikkate alınmasına yol açmaktadır. Bütün bölgelerde, bütün yöre ve illerde, hatta bütün köylerde ve semtlerde birkaç partiye yönelme olmakta, partilerin bölgeler ve yörelere göre oy farkları azalmaktadır (yerel faktörün güçlü etkisi halinde ise bir parti bir bölgede yüksek oy oranı alırken, bir başka bölgede çok az oy alabilmektedir). Yerel politikada önemli bir faktör clientelist bağların rolüdür, gelişme sürecindeki toplumlarda clientelism yaygınlaşmaktadır. Clientelist mübadele sürecinde yöreye, köye, semte veya yöre, köy, semt sakinlerinden bazılarına hizmet getirilmesi, iş, gelir imkanı yaratılması karşılığında oyları alınmaktadır. Bir başka yerel politika faktörü kamuoyu önderleridir, özellikle köyler, kasabalar gibi küçük yerleşim birimlerinde siyasal konularda bilgili bazı kişiler halkın siyasal tercihlerini önemli ölçüde etkileyebilmektedir.

Seçmen tercihleri üzerinde etkili olan bir siyasal faktör de popülizm ve popüler sabitlerdir. Popüler sabitlere söylemlerinde ağırlık veren partiler seçimlerde daha başarılı olmaktadır. Bazı ülkelerde belirli partiler çevresinde güçlü bir popülizm oluşabilmekte ve bunların seçmen desteği çok artabilmektedir. Latin Amerika'da geçmişte ulusçu popülizmin, son dönemde sosyal-demokrat popülizmin başarısı belirtilebilir örneğin. Türkiye'de ise güçlü bir sağ popülist geleneğin varlığına hükmedilebilir, öyle ki seçimlerde sürekli çoğunluğu elde etmektedir, keza bilhassa 1970'lerde sol popülizm de etkili olmuştur. Popülizm faktörü süreklilik kazanabildiği gibi, ani oy yükselişleri de getirebilmektedir.

Ülkedeki belirli siyasal güçlerin seçmen tercihleri üzerindeki etkisi de dikkate alınmalıdır. Toplumsal iktidar odaklarının etkisi değişik alanlarda hissedilmektedir: yukarda sözünü ettiğimiz gibi yerel düzeyde hissedilmektedir özellikle, din adamlarının etkisi önemli bir düzeydedir, aydınlar kitle iletişim araçları kanalıyla etkili olabilmektedir. İş dünyasının etkisi de vardır, özellikle parasal imkanları sayesinde partileri yönlendirebilmekte, partilere sağladığı kaynaklar bunların seçmen üzerinde daha etkili olmasını mümkün kılmaktadır. Ordunun siyasal yaşamdaki etkinliği de seçmen tercihleri üzerinde rol oynamaktadır: bir etki türü ordunun kesin karşı olduğu bazı partilerin desteklenmemesi ya da desteklenmesinden çekinilmesidir, bir diğer etki türü özellikle otoriter rejimlerde ordunun desteklediği partiye oy kullanılmasıdır, tersine bir etki ise ordu müdahalesinin doğrudan desteklediği partilere sivil tepkiyle destek verilmemesidir. Hukuk sistemi ve dünyasının etkisini de belirtmek gerekir, hukuk çevreleri iktidarla bazan çelişme içine düşebilmektedir, bu da bazı seçmenleri iki yönde de (iktidar aleyhine veya lehine) etkileyebilmektedir.

Seçim sistemi bir başka etmendir. Dar bölge sisteminde yerel adayların önemi artar, barajlı sistemde oylar barajı geçebilecek büyük ve orta boy partilere kayar, nısbi temsilde ise oylar partiler arasında daha fazla dağılır, iki turlu seçimde ikinci turda daha yakın aday desteklenir (dolayısıyla sağ-sol cepheler ve başka cepheler oluşma olasılığı yüksektir).

11. ZAMANSAL VE MEKANSAL ETMENLER

a) Tarihsel etmenler

Tarihsel geçmişin halkın ve yönetimlerin siyasal tutumları üzerinde etkisi, uzun sürede oluşmuş, kolay değişmeyen ve kalıcı eğilimler ve tercihler olarak, tarihsel tecrübeler olarak kendini gösterir. Yöneticiler tarihsel süreç içinde yönetim tarzı ve çeşitli tavır alışlar şeklinde bazı alışkanlıklar edinmişlerdir, bunları bugünden yarına değiştiremezler. Yönetimler tarihten tecrübeler edinirler, dersler çıkarırlar ve ona göre hareket etmeye çalışırlar. Halk uzun bir süreç içinde oluşmuş tutumlarını korur, değiştirse bile değişim hemen olmaz, kademeli bir şekilde gerçekleşir. Bazı tarihsel deneyimlerin çarpıcı etkisi olur, savaş gibi, anti-demokratik rejim gibi. Savaş ve anti-demokratik rejim koşullarında yaşanan baskı, yoksunluk daha sonra onları temsil eden güçlere (yabancı güçlere, savaş sırasındaki iktidarlara, anti-demokratik yönetimlere) karşı tepkiye neden olur. Bazan da geçmişe nostalji duyulur, eski yönetim ve düzenin şimdiye göre iyi olduğu düşünülür. Seçmen tercihlerinin tarihsel köklerinin ve sürekliliğinin incelenmesi ise seçim sosyolojisinde önem verilen bir husustur.

Türkiye'den tarihsel geçmiş etkilerine bazı önemli örnekler sıralayalım: padişahlık geçmişinin hem yüceltilmesi hem eleştirilmesi ve geçmişe duyulan nostalji, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında güçlü bir ulusçu duygunun oluşması, güçlü ulusçuluk duygusunun sürekliliği, azınlık sorunlarının tabu olarak görülüşü, Kurtuluş Savaşı'nın ve önderi Kemal Atatürk'ün yüksek imajı, kemalizmin altı ilkesinin temel değerler olarak belirmesi, buna karşılık tek parti reformlarına gelenekçi tepki, tek partinin bürokratik yönetimi ve savaş yoksunluklarına karşı tepkinin çok partili dönemde CHP aleyhine işlemesi, Osmanlı'dan devralınan merkeziyetçi bürokratik yönetim geleneğine tek parti dönemi bürokratik merkeziyetçiliğinin eklenmesi ve çok partili dönemde bürokratik geleneğin süregitmesi, tarihsel geçmişte ordunun ağırlıklı rolünün II. Meşrutiyet ve tek parti döneminde pekişmesi, daha sonra askeri müdahalecilik geleneğiyle süregitmesi, Kürt sorununun yarattığı tedirginlik, sosyalizm ve komünizmin uzun süre yasaklığı, DP takipçisi partilerin süregiden başarısı, bunda 1950'lerin gelişmesi ve yurttaşlık kültürünün rolü, güçlü sağ popülist eğilim, dinsel politikanın demokrasi koşullarında yeniden canlanması, 1970'lerde siyasal şiddet ortamının yarattığı huzursuzluk, 1980'lerde ANAP başarısının devletçilik karşıtı eğilimi güçlendirmesi, baştan beri Avrupa ve Batı yönünde siyasal tercihin kalıcılaşması, halkın geçim derdine bağlılığı ve kriz koşullarında bunun pekişmesi, 1960-80 döneminden beri sosyal sorunlara artan ilgi ama sosyal temaların yine de ikincilliği, siyasal yönetime karşı aydın eleştiriciliği ve öğrenci tepkiciliği vs.

Salt siyasal tercihler, seçmen tercihleri açısından bir değerlendirme yaparsak, Türkiye'de bazı süreklileşmiş özellikler saptayabiliriz. Tek parti iktidarı sonrasında sağ popülist bir siyasal tercih yapısı yerleşmiştir, bunun ağırlık merkezi merkez-sağdır, ama köktencileşme eğilimi de devamlı

görülür. 1950'lerde DP'nin, 1960'larda AP'nin, 1980'lerde ANAP'ın, 1990'larda RP ve DYP'nin, 2000'lerde AKP ve MHP'nin seçim başarıları bu çizgide yer alır. 1970'lerde CHP'nin göreli seçim başarısı bir istisna oluşturur, ama bu devrede de sağ partilerin toplam oyu daha fazlaydı. Bir başka tarihsel etki tek parti CHP'si bir yandan tepkisel bir oyla karşılaşır (en azından 1950'ler ve 1960'lardaki başarısızlığı bununla açıklanabilir), diğer yandan günümüze kadar gelen uzun süreli bir siyasal gelenek oluşturabilmiştir. Tarihsel geçmiş bazı hassasiyetler de yaratmıştır. Biri tutucu eğilimin gücüdür ki sosyalist ve hatta merkez-sol akımların yeterince seçim gücü edinememesine sebep olmaktadır. Bir başkası ulusçu hassasiyettir, tüm partiler ulusçu bir söylem kullanmakta ve ulusçulukla çeliştiği düşünülen görüşler kabul edilememektedir. Bir diğeri ekonomik güçlüklerden kaynaklanan kıtlık ve yoksulluk ortamından duyulan tedirginliktir, bu nedenle büyümeci popülizm seçmen desteğini çekmede etkili olmaktadır. Bir ötekisi seçimsel demokrasiye bağlılığın güçlü olmasıdır, örneğin ordu siyasal kültürde yüksek değer verilen bir kurum olmakla birlikte, askeri müdahaleler sonrasında ordu desteğine sahip gözüken partiler başarılı olamamıştır.

Dünyadan tarihsel geçmiş etkilerine somut örnekler verelim: iki dünya savaşının hem rövanşar hem pasifist etkileri, iki savaş arası dönemde faşizm tecrübesinin Batı'da demokratizm yönünde etkisi (faşizm deneyiminin baskıcı ve yıkıcı özellikleri nedeniyle 1945 sonrası dönemde faşist akım etkinlik kazanamamıştır), 1945 sonrası dönemde komünizmle karşıtlık içinde oluşan liberal Batılılık bilinci, Batı'da 19. yüzyıl sonlarından itibaren köklü sosyal politika geleneği, Batı'da sömürgeci geçmişin süregiden etkileri ve uygarlık bilinci, genel olarak liberal demokratik Batı geleneği, geç kapitalizm ülkelerinin (Orta ve Güney Avrupa) bir süre otoriter yönelimleri, ABD dışında Batı politikasında sağ-sol ekseninde konumlanan siyasal tercih yapısı, Kuzey Avrupa geleneğinde liberal-muhafazakar denge ve pragmatik uzlaşmacı eğilim, Fransız siyasal geleneğinde sol-sağ ikileminin belirleyiciliği, Amerikan özgüllükleri, Alman ve İtalyan siyasal geleneklerinde süregiden ve kaybolan geçmiş, Rusya'da çarlık otokrasisinin komünizm koşullarında süregiden etkileri (tepkisel ve eklemlenme), post-komünizmde komünizmin süregiden etkileri (tepkisel ve eklemlenme), Üçüncü Dünya politikasında sömürgeci güçlere öykünmenin etkisi, geçmişten kalma birincil bölünmelerin ağırlığı, otoriter ve bürokratik yönetim tarzının hakimiyeti, geleneksel kökler ve ulusal bağımsızlık sürecinin daha sonra siyasal tercih yapısını belirlemiş olması.

Her ülke tarihsel süreç içinde belirli siyasal alternatifleri içeren bir parti sistemi yaratmıştır, parti alternatifleri uzun sürede kalıcı olmaktadır (alternatiflerin içeriklerinde önemli değişimler olsa bile). Batılı ülkelerde etkin partiler uzun süredir aynılarıdır. 20. yüzyıl başlarından beri, en azından 1945'den bu yana liberal, muhafazakar ve Hıristiyan Demokrat bir merkez-sağ ile sosyalist, sosyal-demokrat sol ikilemi egemendir. Başka güçler ikincil kalmakta veya konjonktürel olarak güçlenebilmektedir. Hemen her ülkede seçmen tercihleri belirli partiler arasında belirli oran dilimleri içinde dağılmaktadır. Ancak değişiklikler de yok değildir. İki savaş arası dönemde faşizmin yükselişi ve gerileyişi, bazı ülkelerde etkili olan komünist akımın 1980'lerden itibaren çok gerilemesi iki önemli değişiklik olarak belirtilebilir. Son yıllarda ise, İtalya'da başlayan siyasal harita değişikliği diğer ülkelere de yayılmaktadır.

Sadece parti alternatiflerinde değil seçmenlerin parti tercihlerinde de uzun vadede kalımlılık gözlenmektedir. Çoğu parti belirli sosyal kesimlerden daha fazla destek görür. Belirli bölgelerde oldukça süreklilik kazanmış bir şekilde bazı partiler daha güçlüdür (ama zamanla partilerin güç bölgeleri biraz gevşemiş, ulusal düzeyde bölgeler arası benzeşme artmıştır). Gerçi seçmen tercihleri dönemler ve kuşaklar arasında değişken olabilmektedir, bazı dönemlerde bazı partiler güçlü iken daha sonraki dönemlerde yeni partiler ve güçler ön plana çıkabilmektedir, ama birçok ülkede bu açıdan kemikleşme vardır. Toplumsallaşma süreçlerini geçmişte yaşamış eski kuşaklar, geçmişin ve eski partilerin etkisine daha fazla bağlıdırlar, gerileyen bir parti genellikle eski kuşaktan daha fazla destek görür.

b) Dönemler, kuşaklar ve konjonktür

Uzun vadeli toplumsal değişme çeyrek yüzyıllık dönemler itibarıyla düşünülebilir, her bir dönem gelişme endekslerindeki evrim, ekonomik devre (20-30 yıllık devreler vardır), siyasal rejim ve mücadelelerin özgül bir evresi olarak tanımlanır. Çeyrek yüzyıl gibi yarım ve bir yüzyıllık uzun vadeler de düşünülebilir.

Her dönem farklı bir siyasal kuşak yaratır. Kuşakları ayırdetmede genellikle gençlik ve orta yaş başlangıcını yaşadıkları dönem esas alınır (örneğin 25 yıllık dilimlerde 15-40 yaş arası), dolayısıyla bir kişi iki kuşakta birden yer alabilir. Kuşaklar iki yönden incelenebilir: kendi dönemindeki özellikleri, sonraki dönemlere kalıcı özellikleri ve uyum problemleri. Türkiye'de 1889-1918 kuşağı (Jön Türk ve II. Meşrutiyet kuşağı), 1919-1945 kuşağı (Kurtuluş Savaşı, cumhuriyet ve tek parti dönemi kuşağı), 1945-1965 kuşağı (iki parti karşıtlığı kuşağı), 1965-85 kuşağı (sağ-sol karşıtlaşması ve 12 Eylül kuşağı), 1985-2005 kuşağı (Özal liberalizmi ve küreselleşmeye geçiş kuşağı), 2005 sonrası kuşak (küreselleşmiş yapı ve AKP kuşağı) şeklinde bir ayırım yapabiliriz. Batı'da 1945 sonrası kuşak (1945-75), petrol krizi sonrası kuşağı (1975 sonrası), son kuşak (2000'lerden beri), öncesinde iki savaş dönemi kuşağı (1914'den 1945'e), güzel çağ kuşağından (1880'lerden 1914'e) sözedilir. Başka bölgelere ilişkin kuşak ayırımlarını belirtelim: Üçüncü Dünya'da iki savaş arası dönem sömürge çağı kuşağı, dekolonizasyon süreci kuşağı (1945'den 1970'lere), petrol krizi ve İran devrimi sonrası kuşağı (1970'lerden itibaren)küreselleşme kuşağı (1990'lar, 2000'lerden beri); Rusya'da üç kuşak (Inkeles modelinde çarlık dönemi, Stalin dönemi ve Stalin sonrası dönem kuşaklarının farklı tutumsal özellikleri vurgulanır), Doğu Avrupa'da kuşaklar (iki savaş dönemi otoritarizm ve faşizmi kuşağı, 1945'den 1960'lara komünizme geçiş kuşağı, 1960'ların sonlarından itibaren komünizm içinde muhalefet kuşağı, 1990'lardan itibaren post-komünist kuşak), Çin'de kuşaklar (Kuomintang dönemi kuşağı, 1945 sonrasında komünist kuruluş dönemi kuşağı, 1965 sonrasında kültür devrimi kuşağı, 1990'lardan itibaren yeni liberal kuşak), vs.

Dönemler ve kuşakların tutumsal özellikleri konusunda bazı genellemeleri belirtelim. Her dönem kendine özgü bazı gelişmeler ve olaylar tarafından belirlenir, siyasal tutumlar da bunların damgasını taşır. Bir kuşak kendi döneminde edindiği tutumsal özellikleri daha sonra koşullar değişse bile önemli ölçüde sürdürür, yeni sorunsalları kendi döneminde oluşmuş bakış açısına göre değerlendirir.

Eski dönemleri bilmeyen yeni kuşaklarla tutumlarında farklar oluşur, kuşaklar arası uyumsuzluklar yaşanır.

Siyasal tutumların oluşumunda uzun vadeli tarihsel etkinin yanısıra orta ve kısa vadeli konjonktürlerin etkisini de dikkate almak gerekir. Konjonktürle uzun vade arasında onar yıllık devreler saptayabiliriz, bu devreler uzun vadeli konjonktür olarak da adlandırılabilir. Örneğin Türkiye'nin siyasal gelişme süreci bu tür devreler şeklinde düşünülebilir: 1908'den 1918'e II. Meşrutiyet ve savaş devresi, 1919'dan 1929'a Kurtuluş Savaşı ve ulusal devletin kuruluşu devresi, 1929'dan 1939'a kriz ve devletçilik devresi, 1939'dan 1950'ye II. Dünya Savaşı yılları yoksunluğu ve savaş sonrası düzelmeyle çok partililiğe geçiş devresi, 1950'lerde DP yönetimi devresi, 1960'larda 27 Mayıs ve AP devresi, 1970'lerde 12 Mart, ekonomik kriz ve siyasal şiddet devresi, 1980'lerde 12 Eylül ve Özalizm devresi, 1990'larda küreselleşme ve istikrarsızlık devresi, 2002'den itibaren AKP devresi…Orta vadeli konjonktürler 3-5 yıllık olarak düşünülebilir, kısa vadeli konjoktürlerse 1 yıl civarında. Siyasal planda orta vadeli konjonktür bir seçim devresine denk düşer. Ayrıca bir-iki aylık çok kısa vadeler de düşünülebilir.

Gerek dönemlerin gerek konjonktürlerin etkileri üç düzeyde araştırılabilir ve trendler olarak gösterilebilir: ekonomik konjonktür (kriz var mı yok mu, büyüme, enflasyon nasıl…), siyasal konjonktür (ne ölçüde istikrarlı veya istikrarsız, gündemde hangi konular var), sosyo-ekonomik endekslerde değişme (gelir, üretim, tüketim kalıbı, okullaşma, sosyal harcamalar, iletişim araçları, ulaşım, enerji, yoksulluk ve gelir dağılımı, işsizlik ve istihdam, vs).

Uzun vadeli tarihsel etki tutumların kalıcılığı yönünde etkide bulunurken, konjonktür etkileri tutumların değişmesine ve dalgalanmasına neden olur. Belirli bir konjonktürde yaşananlar tutumlarda kalıcı bir değişme yaratabilir, ya da kalıcı modelden bazı sapmalara yol açar, dalgalanmalar olur, sonra bazı hususlarda geriye dönülebilir, bazı hususlarda ise değişiklikler yerleşir. Siyasal tercihler uzun tarihsel dönemde kalıcılaştığı gibi, konjonktürel faktörlerin etkisine de tabidir, bu bakımdan uzun vadede oluşmuş kalıcı eğilimlerin konjonktürel faktörlerin etkisiyle ne kadar değiştiği araştırılabilir.

Konjonktür analizinin yanısıra olaylar analizini de belirtmemiz gerekir. Bunu da iki düzeyde düşünebiliriz. Biri önemli olayların tutum etkilerinin analizidir. Olayların önemi orta ve uzun vadede değerlendirilebilir post-hoc olarak, yarattıkları etkinin önemi ancak bir süre sonra tam olarak anlaşılabilir. Diğeri ise güncel olayların etkisidir (örneğin bir şiddet olayının, bir siyasal tartışmanın, bir zammın, yeni getirilen bir hizmetin, partiler arasında bir ittifakın, bir dış olayın yakında yapılacak seçim üzerinde etkileri), bunlar kısa vadede önemli etkiler yaratabilirler bazan da yaratmazlar (kamuoyunda çok konuşulsalar bile önceden oluşmuş tercihleri pek değiştiremezler), keza daha sonra etkileri kalıcı olmaz (etkileri kalıcı olanlar ise önemli olay olarak nitelenmelidir). Bu ayırım temelinde geçmişte bir dizi önemli olayın etkilerini, yakın dönemde bazı güncel olayların etkilerini analiz edebiliriz. Toplumda, ekonomide, siyasette ne değişiklikler getirdiler, halkın ve değişik kesimlerin siyasal tutumlarını nasıl etkilediler şeklinde.

c) Mekansal etmenler

Siyasal tutumların etmenlerini mekansal eksende aramaya çalışırsak, ulusal, uluslararası ve yerel etkiler şeklinde bir ayırım yapabiliriz. Siyasal tutumlar üzerinde ulusal düzeyde yakınlaştırıcı, homojenleştirici etki yaratan bir dizi etmen vardır: devlet ve yasa, siyasal pazar, ulusal ekonomi ve pazar, kitle iletişimi, yoğunlaşan mübadele ve iletişim sistemi. Geçmişte görece içe kapalı olan yerel ortamlar gelişme sürecinde dışa açılınca ulusal düzeyde etkili tutumların daha fazla cazibe alanına girerler. Gelişme sürecinin başlarında hala önemli olan yerel farklar süreç ilerledikçe azalır ve tutumlarda ulusal düzeyde yakınlaşma olmaya başlar. Ulusal düzeyde tutum yakınlaşması üzerinde etkili olan mekanizmaların en eskilerinden biri devletsel bütünleştirmedir, örneğin Türkiye'de 1920 sonrasında ulusal cumhuriyetin kuruluşu toplum içinde ulusçu devletçi söylem çevresinde yakınlaşma yaratmıştır. Bir diğer mekanizma ulusal ekonomi ve pazar etkisidir, ekonomik mübadelelerdeki gelişme, köyün dışa açılması, ülkeyi bütünleştiren ulaşım ağı siyasal tutumlar üzerinde yakınlaştırıcı etki yaratır. Tüm ülke aynı ekonomik süreçlerin etkisini hisseder, örneğin ekonomik büyümeden olumlu etkilenir, bu da yönetimi destekleyen tutumların artmasına yol açabilir; enflasyon ve krizden olumsuz etkilenir, bu da yönetim karşıtı tutumları güçlendirebilir.

Başka bir mekanizma kitle iletişim araçlarının gelişmesi etkisidir, bu konuyu daha önce ele almıştık. Genel olarak ekonomik ve toplumsal gelişme süreci ülke çapında toplumsal mübadele ve iletişim sisteminin yoğunlaşmasını sağlamaktadır. İnsanlar arasında daha yoğun ilişkiler kurulması birbirini daha iyi tanımalarına, benzer sorunlarla karşı karşıya bulunma ve öykünme süreçleri sonucunda tutumlarının birbirine yakınlaşmasına neden olmaktadır. Bir diğer mekanizma siyasal pazarların yol açtığı yakınlaşmadır. Aynı siyasal pazarda belli partiler belirli programlarla ve ekiplerle ortaya çıkmakta, tüm toplum bu partiler arasında tercih yapma durumunda kalmaktadır, siyasal gidişat bazı partileri güçlendirince seçmen desteği onlara kaymaya başlamaktadır.

Siyasal tutumların ulusallaşması gibi uluslararasılaşmasından da sözedebiliriz, uluslararası etkiler ülkeler arasında tutum yakınlaşmasına yol açmaktadır. Uluslararası hukuk ve evrensel değerler, dünya çapında ideolojiler, dünya ekonomisinin gelişimi, dünya devletler sistemi ve ülkeler arası ilişkiler, savaş deneyimleri, uluslararası iletişimin gelişmesi, uluslararası konjonktür dünya çapında siyasal tutumların oluşumunda etkili olmaktadır. Evrensel değerler gitgide dünya çapında geçerlik kazanmaktadır, bu nedenle yönetimler insan haklarına ve demokrasiye uygun davranışları benimsemek durumundadırlar, bunları fazla ihlal etmeleri uluslararası tepkiye neden olmaktadır. Siyasal partileri yönlendiren ideololojiler dünya çapında oluşmuştur, aynı ideolojiye yakın siyasal akımlar bütün ülkelerde kurulmaktadır. Liberalizm, ulusçuluk, sosyalizm ve komünizm, otoritarizm ve faşizm, bütün bu ideolojiler dünya çapında yayılma dalgaları yaşamışlar, bazı ülkelerdeki gelişme peşinden çoğu ülkeyi etkilemiştir. Dünya savaşları tüm ülkeleri etkilemiş, siyasal tutumlar savaş ortamında bütün ülkelerde değişime uğramıştır, keza savaş sonrasında olumsuz savaş deneyimleri pasifist görüşlerin veya savaş başarısızlıkları rövanşar duyguların güç kazanmasına sebep olmuştur.

Dünya ekonomisindeki olumsuz bir gidişat tüm ülkelere yayılmakta, bu da tüm ülkelerde siyasal tutumların benzer yönlerde gelişme göstermesine neden olmaktadır (örneğin düzene tepkicilik ve

sosyal hareketler artmakta, otoriter eğilimler güçlenmektedir). Uluslararası konjonktür de siyasal tutumlar üzerinde çok etkilidir. Nitekim 1945 ve 1985 sonrasında dünya çapında demokratikleşme konjonktürleri yaşanmıştır. Son çeyrek yüzyılda yeni teknolojiler sayesinde uluslararası iletişimde sağlanan hızlı gelişme dünyayı iyice küçültmüş, benzer görüş ve tutumların dünya çapında yayılmasını hızlandırmıştır. Özgül ülkeler açısından komşularındaki ve bölgelerindeki gelişmelerin etkisi de ayrı bir faktör olarak belirtilmelidir, çünkü bu çerçevede tutumsal benzeşlik yaratıcı dalgalar oluşabilmektedir, örneğin eski rejimleri yadsıyan tutumların yayılması, ulusal hasımlıkların kızışması…

Global indirgeyiciler olarak ulusal ve uluslararası etmenlere karşılık yerel etmenleri, bunların genel kalıplara karşı direnç kapasitelerini de dikkate almak gerekir. Bu noktada şu soru ortaya atılabilir: kişilerin siyasal tutumları ne ölçüde ulusal ve uluslararası faktörler, ne ölçüde yerel özellikler tarafından belirlenmektedir? Yerel politikanın etki şekillerine daha önce epeyce değindik. Siyasal tutumların konumlandırılmasında yerel farklılaşma özellikle üzerinde durulan bir husustur, bu bakımdan bir ülkenin değişik yöreleri arasında karşılaştırma yapılır. Seçimler yerel temelde yapılmaktadır, yerel temsilciler seçilmektedir, seçim sosyolojisinde yöreler arasında tercih farkları, yörelerin siyasal gelenekleri önemli bir inceleme konusudur. Seçmen tercihlerini yerel düzeyde belirleyen birçok faktörden sözedebiliriz: yerel otoriteler ve eşrafın etkisi, yöreye getirilen hizmetlerin ve yapılan yatırımların etkisi, yerel sorunların etkisi, yerel kültürel özelliklerin ve birincil bağlılıkların etkisi, yerel özerklik etkisi, yörenin ülke geneline göre ekonomik gelişme derecesi ve sosyal ilişkiler yapısı etkisi, yerel siyasal gelenek etkisi gibi. Siyasal alanda yerel etki kanalları tutumsal birimler olarak analiz edilebilir: devletle ilişkiler (yerel kurumları, yatırım ve hizmetleri), yerel milletvekilleri ve yönetime talep iletimi, yerel parti örgütleri (parti makinası ve clientelism), diğer toplumsal örgütlenmeler ve yerel kamuoyu, yerel yönetimler, yerel eşraf (geleneksel otoriteler ve yeni yerel otoriteler), yerel özerklik eğilimleri ve sosyo-politik hareketler (bu arada merkezden kopuk bölgeler). Yerel analizde bir sorun da birim problemidir: bölge (ve gelişmiş-geri kalmış bölgeler ikilemi), bölge içinde yöreler, idari birim olarak iller ve ilçeler.

XVII. DÜNYA SİSTEMİ VE ULUS-DEVLET

Siyasetin oluşum ve gerçekleşim alanı ülke-toplumdur, yani sınırlanmış bir siyasal birim olarak ülke ile onunla çakışan sosyolojik bir antite (bütünlük) olarak toplum. Devlet bu düzeyde oluşur, ülkenin devletidir, ülkeyi yönetir. Ulus-halk ve ülke çakışması vardır, ulus-halk ülke düzeyinde işleyen birleştirici mekanizmalar (ortak dil ve kültür, ekonomik pazar, ulaşım ve iletişim, eğitim, devlet ve yasa, siyaset…) sayesinde bir antite oluşturur. Siyasal pazarlar ve güçler de ülke düzeyinde oluşur: ülke yönetimine gelmek için mücadele edilir, seçim yarışı yapılır, partiler ve örgütler ülke düzeyinde etkinlik gösterir, kamuoyundaki tartışmalar ülkenin sorunlarıyla ilgilidir. Ülke-toplum odağı geleneksel çağlarda da vardır, ama emperyal yapılar, feodal ve kabilevi bölünmüşlük, gerilik ve bütünleşmenin yetersizliği, sınırların değişkenliği nedeniyle ülke-devlet oluşumu modern çağ ölçüsünde değildir.

Ülke siyaseti ve ülke-altı siyaset (yani yerel siyaset) birlikte düşünülür, ama yerel birimlerin ülke bütününe göre özgünlükleri, farklılıkları da dikkate alınmalıdır. Ülke-üstü siyasette ise başka bir alana, dünya siyaseti alanına girmekteyizdir. Bir dünya sistemi uzak geçmişte henüz yoktu, 16. yüzyıldan bu yana uluslararasılaşma süreci sonucunda oluştu. Dünya çapında ekonomik, kültürel, siyasal tüm ilişkilerin çok artması ve yoğunlaşması ülkeleri karşılıklı-bağımlı hale getirmiştir. Dünya sistemini aynı zamanda büyük güçler arasındaki rekabet ve mücadele belirlemektedir. Ülkelerin siyaseti dünyadaki güçler mücadelesinden etkilenmektedir, geri ülkelerin çoğu geçmişte sömürgeydiler, sömürgecilik sona erse bile hala dünya sistemi içindeki zayıf ve görece bağımlı konumları sürmektedir. Bir dünya devleti henüz yoktur, ama uluslararası kurumlaşmada ileri düzeye varılmıştır.

Ülke-üstü siyaset dünya sisteminin yanısıra bölgesel sistemler düzeyinde cereyan eder. Geleneksel çağlarda dünya sistemi olmasa bile bölgesel sistemler vardı, güçlü devletler yayılarak bölgesel imparatorluklar kuruyorlardı. Modern çağda dünya sisteminin oluşması Avrupa bölgesinden itibarendir, böylece Avrupa ekonomik bölgesi ve devletler sistemi oluştu. 20. yüzyılın ikinci yarısında ise savaşlar bölgesel düzeyde cereyan etmektedir (Ortadoğu'da, Asya ve Afrika'nın alt-bölgelerinde) ve çok sayıda bölgesel birlik kurulmuştur. Ülke-üstü politikanın dünya çapında ve bölgesel çapta boyutlarının yanısıra üçüncü boyutu ülkelerin dış ilişkileri, karşılıklı münasebetleridir. Burada analiz birimi bir ülkenin dış politikası, iki (veya daha fazla) ülkenin karşılıklı ilişkileridir.

Ülke siyasetini incelemede kullandığımız modeli dünya için de kullanabilir miyiz? Pek kullanamayız çünkü dünya çapında siyasal-yönetsel bir merkez, bir dünya devleti yoktur, siyasal pazarlar aynı değildir (dünya çapında partiler mücadelesi değil büyük güçler, farklı sistemler arasındaki mücadele esastır), tek bir halk yoktur (ayrı siyasal otoritelere tabi, ayrı kültürleri olan bir uluslar mozayiği vardır). Ama ülke siyaseti ile dünya siyaseti kesişir, çünkü kalıplar evrenseldir, dünya çapında yoğun etkileşim vardır, hatta ikincisi birincisini belirler. Ülke sorunları tartışmasında ağırlıklı konular olan düzen ve rejim tartışmaları dünya çapında benzeştir, siyasal akımlar ve ideolojiler dünya çapında varlık göstermektedir, ülkesine göre farklar önemli olsa bile. Güçler mücadelesi, savaş ve barış, uluslararası kurumlaşma, dünya ekonomisi, evrensel kültür gibi ülke sınırlarını aşan dünya meseleleri vardır ve bunlar ülkelerin siyaseti üzerinde belirleyici etkiler yaratmaktadır.

1. DÜNYA SİSTEMİ

Geçmişte bir dünya sistemi yoktu, dünyanın değişik bölgeleri birbirinden yalıtlanmış haldeydi (Avrupa ve batısı ile doğusu, Ortadoğu, Asya, Afrika, bilinmeyen Amerika), ama aralarında dinlerin yayılması, bazı askeri yayılmalar ve uzak mesafe ticareti belirli ölçülerde bağlantı kuruyordu. Yeniçağ'dan itibaren, 19. yüzyılda yerleşerek ve 20. yüzyılda bütünleşerek dünya, ekonomisiyle, politikasıyla, ulaşım ve iletişim araçlarıyla, kültürel yakınlaşmasıyla, uluslararası kurumlaşmasıyla birleşik bir sistem haline geldi.

Dünya sisteminin oluşumu belirli merhalelerden geçmiştir. Süreç Yeniçağ'da Batı'nın gelişmesiyle başladı, Avrupa çapında bir devletler sistemi oluştu ve savaşlar yaşandı, fikir ve sanat akımları, dinsel

dalgalar yayıldı (Rönesans ve Aydınlanma, Reform ve Karşı-Reform). Bunun ötesinde Batı dünya çapında yayılma içine girdi, Amerika kıtası sömürgeleştirildi. Aslında Avrupa çapında belirli bir bütünleşme Hıristiyanlık ve feodal sistem temelinde Ortaçağ'da da vardı, dünya çapında yayılma ise yeniydi. İkinci merhale olan 19. yüzyılda (daha doğrusu 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına) Fransız devrimi, devrim yanlısı ve karşıtı akımlar, başka devrimler (1830, 1848) Avrupa çapında etkili oldu, parlamenter demokrasi tüm Batı'da yayıldı, Batı çapında ideo-politik akımlar ortaya çıktı (liberalizm, ulusçuluk, muhafazakarlık, sosyalizm. . .). Sanayi devrimi ve kapitalist ekonominin gelişmesi tüm Batı'yı kapsayan köklü bir dönüşüme yol açtığı gibi, bir dünya pazarının oluşmasını da sağladı, ticari ilişkiler çok arttı, ulaşım ve iletişim teknolojideki ilerleme sayesinde kolaylaştı. Buna Batılı ülkelerin dünyanın diğer bölgelerinde yayılması eşlik etti, dünyanın geniş kesimi (Afrika, Asya, Ortadoğu, Latin Amerika'dan oluşan geri Üçüncü Dünya, Avrupa'nın doğusu ve dominyonlar) ya sömürgeleşti ya da sömürgeleşmese bile görece bağımlılaştı ve Batı nüfuzu altında dünya sistemine dahil oldu.

Üçüncü merhale olan 20. yüzyıl ilk yarısına (1900-45) güçler mücadelesi ve iki dünya savaşı, dünya çapında ideolojik akımlar (liberalizm, sosyalizm, komünizm, faşizm, ulusçuluk) damgasını vurdu. İki savaşın getirdiği büyük yıkımın yanısıra, Rusya'da devrimle komünizm, Avrupa çapında yükselişi ve savaş yayılmasıyla faşizm dünya çapında çekim alanları haline geldiler. Kapitalist ekonominin dünya çapında yayılması sürdüğü gibi dünya çapında krizler (1929 krizi gibi) başgösterdi. Üçüncü Dünya ise sömürge çağını ve ulusçu uyanışı yaşıyordu. 1945 sonrasında (dördüncü merhale) süper güçler ve ideolojiler arasında mücadele (özellikle Batı sistemi-komünizm karşıtlığı) dünya politikasında ön plana çıktı, ama yüzyıl sonlarına doğru komünizm önemini yitirdi. Üçüncü Dünya ülkeleri dekolonizasyon sonucunda bağımsızlıklarını kazandılar, ama ekonomik bağımlılık ve büyük güçlerin nüfuzu sürdü. Dönem boyunca dünya çapında bir politik oyun ve bölgesel düzeyde savaşlar cereyan etti. Dünya ekonomisinde uluslararasılaşma ileri düzeye vardı, ulaşım ve iletişimdeki gelişme mesafeleri çok kısalttı: havacılık, telekomünikasyon, internet. . . Uluslararası kurumlaşma iyice yayıldı ve etkinlik kazandı: Birleşmiş Milletler ve bağlı örgütler, bölgesel birlikler (Avrupa Birliği ve diğerleri), çokuluslu şirketler…21. yüzyıla yaklaşırken dünya çapında daha yoğun bir bütünleşmeden (küreselleşme) sözedilmekteydi ve gelişme Üçüncü Dünya'da da epeyce mesafe katetmişti, aynı zamanda Batı sisteminin üstünlüğü sürmekle birlikte (üstelik Sovyet blokunun dağılmasıyla eski rakibi komünizm çok zayıflamıştı) daha karmaşık bir güçler yapısına geçilmekteydi. Bu nedenle artık dünya sisteminin gelişiminde beşinci bir merhaleden sözedebiliriz.

a) Dünya sisteminin bütünleşme eksenleri

Dünya sisteminin analizini birkaç eksende düşünebiliriz. Bunlar dünya sistemi düzeyinde siyasetten sözetmemizi olanaklı kılacak yoğunlaşmalardır, her ne kadar dünya çapında kararlar alıp uygulayacak bir dünya devleti, hükümeti görünürde yoksa da.

Eksenlerden biri dünya ekonomisi ve pazarıdır. 16. yüzyıldan beri kapitalizmin gelişmesiyle Avrupa'nın batısından itibaren bir dünya ekonomisi oluşmuştur. Dünya çapında yayılma zenginliklerin (özellikle Amerika kıtasından değerli metallerin) Batı'ya akmasını sağlamış, Avrupa

çapında parasal ekonominin gelişmesi ve ekonomik canlanma birleştirici olmuştur. 19. yüzyılda sanayi devrimi, denizyolu ve demiryolu ulaşım ağı hem Avrupa'yı kendi içinde hem de Atlantik'in iki yakasını birleştirmiştir. Kapitalist dünya ekonomisinin merkezi böyle oluşmuştur (eski sömürge ABD de bu merkeze dahildir artık). Geç gelişen Doğu da Batı'yla ilişkileri (tahıl ihracatı, borçlanma ve yatırımlar, Batı'ya öykünen ekonomik kurumlaşma) vasıtasıyla dünya ekonomik sistemine dahil olmuştur. Batı'nın dünya çapında sömürgeci yayılması geniş bölgeleri (Üçüncü Dünya'yı oluşturan Asya, Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika) yarı-bağımlı veya sömürge konumda, hammadde ihracatçısı ve mamul madde ithalatçısı olarak dünya ekonomik sistemine dahil etmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında ekonomik bütünleşme ileri düzeydedir, öyle ki 1929 ekonomik krizi bütün ülkeleri sarsmıştır.

1945 sonrasında ise kapitalist dünya ekonomisinin bütünleşmesinde uluslararasılaşma denilen daha ileri bir düzeye varılmıştır: sanayileşmiş OECD ülkelerinin ekonomileri adeta bütünleşmiştir, sömürgecilik sona erdiğinden Üçüncü Dünya'nın dışa bağımlılığı artık esas olarak ekonomiktir, çokuluslu şirketler ve uluslararası ekonomik kurumlar dünya çapında etkindir, sosyalizm temelinde de ekonomik birlik girişimleri vardır (Comecon gibi), bir dizi bölgesel ekonomik birlik kurulmuştur (en önemlisi Avrupa Birliği olmak üzere). Yüzyılın sonunda dünyanın her bölgesini birbirine yakınlaştıran yeni teknolojilerin etkisiyle yoğunlaşmış bir uluslararasılaşma gözlemlenmektedir (küreselleşme denilen), ayrıca ekonomik planda Batı üstünlüğünü sona erdirme potansiyeli gösteren güçler temayüz etmektedir (Çin, Rusya, başka büyükler, yeni sanayileşmiş ülkeler, temel hammadde üreticileri). Dünya çapında ekonominin çeşitli birleştirici eksenleri vardır: teknoloji, ulaşım ve iletişim, büyük miktarda dış ticaret, finans sermayesinin uluslararasılaşması, hammaddeler ve mamul maddelerin uluslararası piyasaları, çokuluslu şirketler ve dış yatırımlar, borçlanma, farklı ülkelerin ekonomilerinin karşılıklı bağımlılığı, dünya pazarlarında rekabet. . .

Diğer eksen devletler sistemi ve diplomasidir. Önce merkezi monarşiler temelinde ulusal devletlerin kurulduğu bir bağlamda Yeniçağ Avrupa devletler sistemi oluştu, 17. yüzyıl ortalarında Vestfalya barışı (1648) bu sistemi yerleştirdi. 1789 sonrasında devrim savaşları ve ardından Viyana kongresiyle (1815) Avrupa devletler sistemi yeniden biçimlendi. 19. yüzyıldan 20. yüzyıl ilk çeyreğine kadar, Üçüncü Dünya sömürgeler, yarı-bağımlı devletler şeklinde Avrupa'nın nüfuz sahasına girdi, üç imparatorluğun dağılmasıyla Doğu'da bir dizi devlet oluştu. 20. yüzyılın ikinci yarısında ise, dekolonizasyon sonucunda Üçüncü Dünya'da yüzü aşan sayıda devlet kuruldu (oysa önceki dönemde devlet sayısı mahduttu, Avrupa devletleri ağırlıktaydı), şimdi bu sayı 200'e ulaştı. Günümüzde devletler Birleşmiş Milletler (BM) ve diğer uluslararası kuruluşlar vasıtasıyla birbirine bağlanmış durumdadır, ama aralarındaki çekişmeler az değildir, çeşitli bölgesel çatışmalara kaynaklık edebilmektedir.

Bunun ötesine geçen bir eksen uluslararası kurumlaşma ve uluslararası devlete yönelmedir. Yukarda sözünü ettiğimiz Yeniçağ'da ve 19. yüzyılda Avrupa devletler sistemi çevresinde barış konferansları ve kongreler uluslararası kurumlaşmanın göstergeleridir. 20. yüzyıl ilk yarısında güçler mücadelesi ve dünya savaşlarının etkisi bölücü olduğu kadar uluslararası birliğe yöneltici de olmuştur (ittifaklar ve barış kaygısı bu yönelimi gösterir). I. Dünya Savaşı sonrası barış Milletler

Cemiyeti'ni yaratmış, ama bu deneyim başarısız kalmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Birleşmiş Milletler ise kalıcı olmuştur. Bu dönemde uluslararası kurumlaşmada hızlı bir ilerleme yaşanmıştır: BM'ye bağlı çok sayıda örgütün, uluslararası ekonomik kurumların, komünist blok ve karşısında Batı bloku örgütlenmelerinin (ilki artık kalmadı), Avrupa Birliği'nin, Arap Birliği'nin, Afrika Birliği'nin, Asya ve Amerika'da çeşitli bölgesel birliklerin kurulması, vs.

Güçler mücadelesi bir başka eksendir. Bu mücadele öncelikle büyük güçler arasındadır, dünya çapında veya bölgesel egemenlik için. 18. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına varıldığında Avrupalı (ve uzantısı) devletler arasında ikili bir mücadele vardır: Avrupa'da ve sömürgelerde. İngiltere, Fransa, nihayet birliğini kuran Almanya ve İtalya, yeni büyük güç ABD, Doğu'da Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları, geniş Rusya, modernleşmekte olan Japonya başlıca aktörlerdir. Devletler arasında ittifaklar kurulur ve iki ittifak (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ile Fransa, Rusya, İngiltere ittifakları) arasındaki çekişme I. Dünya Savaşı'yla sonuçlanır. II. Dünya Savaşı ise faşist devletler bloku (Almanya, İtalya, Japonya) ile eski Batılı güçleri (İngiltere, Fransa, ABD) ve yeni komünist güç Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirir. II. Dünya Savaşı sonrasında Batı bloku kendi içinde göreli bir birlik sağlar, karşısında ise komünist blok vardır. Dünya politikası bu ikisi arasında mücadeleyle belirlenir. Ancak dekolonizasyon sonrasında iki blok dışında bağlantısızlar hareketini kuran Üçüncü Dünya'nın oluşumu, bloklar içi bölünmeler (bilhassa komünist blokta Sovyet-Çin karşıtlığı), nihayet 20. yüzyıl sonlarında Sovyet bloğunun dağılması ve yeni güçlerin yükselişi çokkutuplu bir ortam yaratır. Büyük güçler arası çekişmeler bölgesel düzeyde yoğunlaştığı gibi, yeni devletlerin görece güçlüleri bazan bölgesel üstünlük çabasına da girerler.

Güçler mücadelesi sıklıkla savaşlara neden olmuştur. Savaş ve barış uluslararası politikanın iki karşıt biçimidir. Modern çağ aslında sürekli savaşlar çağıdır. Yeniçağ devletleri arasındaki din ve veraset savaşları, ardından Avrupa'da ve sömürgelerde çıkar temelli savaşlar, Fransız devrimi sonrası savaşları, ulusal bağımsızlık ve birlik savaşları (19. yüzyılda Latin Amerika'da, Balkanlar'da, Almanya ve İtalya'da), devletler arası savaşlar (Kırım savaşı, Fransa-Prusya, Rusya-Osmanlı savaşları ve daha başkaları), sömürgeci yayılma savaşları birbirini izlemiştir. Savaşta ulusal seferberlik sistemine geçilmiş, savaş teknolojisi ilerlemiştir. İki dünya savaşı (1914-18 ve 1939-45) savaşın evriminde zirvedir, tahribatları çok büyük olmuştur. Nükleere geçiş dünya çapında savaşı belki engellemiştir, ama II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bloklar arası soğuk savaş ve çok sayıda bölgesel savaş yaşanmıştır (Ortadoğu'da, Asya ve Afrika'nın çoğu yerinde), sömürgecilik karşıtı savaşlar ve devrim savaşları da önemli bir savaş türü olarak varlık göstermiştir (ve bunların metodu olarak gerilla savaşı da). Çağımız savaş kadar barışçı girişimler çağıdır. Modern çağ boyunca barışın temelleri atılmıştır: diplomasi Yeniçağ'dan beri kurumlaşmış, gitgide sürekli diplomatik temsilcilikler yapısına bürünmüştür, barış konferansları ve anlaşmaları yapılmış, barışçı ideolojinin etkisi gitgide artmıştır, 1945 sonrasında barışı esas hedefi olarak belirleyen yaygın bir uluslararası kurumlaşma oluşmuştur.

Büyük güçlerin hakimiyeti emperyalizm ve sömürgecilik şeklinde gerçekleşmiştir. Batı Yeniçağ'dan 20. yüzyıl başlarına kadar Üçüncü Dünya'yı sömürgeleştirmiş, bağımlılaştırmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında sömürgeci sistem dağılmış, ama neo-emperyalizm sürmüştür. Batı dışında 19. yüzyılda Doğu imparatorlukları, 20. yüzyılda komünist güçler varlık göstermiştir. Emperyalizm

hem ekonomik hem siyasaldır (geçmişteki sömürgeci dolaysız egemenliği neo-emperyalist sistemik egemenlik ve nüfuz politikası izlemiştir). Emperyalizm gelişmiş ülkelerin azgelişmişler üzerinde egemenliği olduğu gibi, güçler arasındaki rekabet ve paylaşım mücadelesidir ve bu rekabet savaşlara neden olmuştur.

Kültürel uluslararasılaşma dünya sistemi oluşumunun bir başka eksenidir. Batı'nın dünya çapında kültürel etkisi yaşanır. Doğu ve Üçüncü Dünya ülkeleri 19. yüzyılda savunmacı ve öykünmeci batılılaşma süreçlerine girmişlerdir. 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı tipi yaşam modeli, yüzyılın sonlarından itibaren yeni iletişim teknolojileri uluslararası kültürel standartlaşmayı ileri düzeye vardırmıştır. Evrensel kültür ulusal kültürlere birçok durumda üstünlük sağlayabilmektedir. Kültürel uluslararasılaşma siyasal alana da yansımaktadır. Devletler ve uluslar bazı dünya çapında geçerli ilkeleri kabul etmekte, dünyanın bütün ülkelerinde aynı temalar çevresinde tartışmalar cereyan etmektedir. İdeolojilerin uluslararası planda etkisi tüm ülkelerde aynı çizgilerde siyasal akımlar yaratmakta, siyasal mücadeleleri benzeştirmektedir. İdeolojik uluslararasılaşma özellikle 20. yüzyılda ağırlık kazanmıştır. Komünist sistem-liberal kapitalist Batı sistemi çekişmesi yüzyıla damgasını vurmuştur. 20. yüzyılın ilk yarısında faşizm çevresinde de ideolojik bir kamp oluşmuştu. Dünyada başlıca siyasal akımlar uluslararası örgütlenmeye gidebilmektedir: geçmişte komünist enternasyonal, halen sosyalist enternasyonal, Avrupa parlamentosundaki sosyalist, muhafazakar, liberal ve diğer gruplar gibi.

Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişme uluslararasılaşmanın hızlandırıcısı olmuştur. Yeniçağ'da denizcilik ve suyollarındaki gelişme, 19. yüzyılda uzak mesafe deniz ticaretinin yanısıra demiryolu, karayolu ağları, 20. yüzyıl ilk yarısında yeni iletişim tekniklerinin yayılması (telefon, radyo, sinema. . .), 20. yüzyıl ikinci yarısında havayolları ve televizyonun yayılması, sonlarında küreselleşme denilen dünyanın küçülmesini yaratan en modern teknolojiler (bilgisayar ve internet, telekomünikasyon) belirtilebilir. Yabancı dil öğrenimi ve İngilizce'nin uluslararası dil haline gelmesi (Yeniçağ'da, 19. yüzyılda Fransızca bu konumdaydı), dışarda öğrenim, çeviriler, filmler, sanatsal hareketler, dünya çapında turizm uluslararasılaşmayı yoğunlaştırmaktadır.

Uluslararasılaşmanın, etkisi modern çağ öncesinde belirleyici olan bir türü dinsel uluslararasılaşmadır. Hıristiyanlık ve İslam'ın dünya çapında yayılması (aynı ölçüde olmasa bile başka dinlerin de yayılması), Ortaçağ Avrupası'nda evrensel Katolik Kilisesi, Katolisizm dışında diğer mezheplerin (Ortodoksluk ve Protestanlık'ın) uluslararası varlığı, İslam dünyası içinde uluslararası iletişim ve tarikatlar belirtilebilir, vs. Modern çağda da eski göreli önemi azalsa bile dinsel uluslararasılaşma sürdü, uluslararası kiliseler, dinsel akımların uluslararası etkinliği, siyasal İslam dalgası bu yönde göstergelerdir.

b) Bölgesel sistemler

Yukarda belirttiğimiz gibi geçmişte dünya sistemi yoktu, bölgesel sistemler vardı. Bölge çapında egemenlik mücadelesi veriliyor, imparatorluklar oluşuyordu. Bölge çapında kültürel yakınlaşma oluyor, birleştirici dinler ortaya çıkıyordu. Farklı bölgesel sistemler arasında ilişkiler azdı, uzak

mesafe ticareti ve dinsel yayılma başlıca ilişki kanallarıydı, bazan savaşlar yoluyla başka bölgelere giriş oluyordu. Geleneksel çağlarda belirli bir evrim çizgisinin yaşandığı geniş bölge Ortadoğu-Akdeniz-Avrupa alanıdır. Kadim Çağ'dan itibaren Ortadoğu'da bölgesel bir sistem oluşur, bölge içinde mübadele ve iletişim önemli düzeydedir, devletler arasında mücadeleler de yaşanır (Mezopotamya devletleri, Mısır, Anadolu'da Hititler, İran). Antik çağda Akdeniz çevresinde bölgesel bir bütünleşme oluşur, önce Yunan-Helen yayılması sonucunda, özellikle daha sonra Roma imparatorluğu çevresinde, böylelikle Avrupa ve Ortadoğu bölgeleri birbirine bağlanır. Ortaçağ'da Avrupa'da Hıristiyanlık ve feodal sistem temelinde bir bütünleşme yaşanır, feodal ademi-merkezileşmeye karşın bu iki temelde tabanda homojenleşme vardır, modern Avrupa devletler sisteminin kaynağı buraya uzanır. Ortadoğu'da ise İslam ve devletleri çevresinde bütünleşme olur, önce Emevi ve Abbasi imparatorlukları, Yeniçağ'da Osmanlı imparatorluğu bu bütünleşmenin en önemli örnekleridir (gerçi çoğu zaman farklı devletlere bölünmüş bir yapı vardı ama bölge çapında dinsel iletişim de etkiliydi). Akdeniz çevresinde Hıristiyan Avrupa ve İslam Ortadoğu karşılaşır. Diğer yandan geniş Asya bölgesinden, orada Çin imparatorluğunun esas güç olduğu Uzakdoğu bölgesinden, Hint alt-kıtası, Güneydoğu Asya ve Orta Asya bölgelerinden, geniş Afrika bölgesinden ve orada da değişik bölgelerden (batısı, doğusu, güneyinden) sözedebiliriz.

Modern çağda da dünya sistemini bölgesel sistemlere bölebiliriz, dünya sistemi bütünlüğü belirleyici olsa bile. Öncelikle dünya sisteminin kaynağı olan ve hatta başlarda dünya sistemiyle özdeşleşen Avrupa bölgesel sistemini belirtmeliyiz; Avrupa kapitalist ekonominin, devletler sisteminin, savaş ve barışların, ortak kültürün birleştirdiği bir sistemdir. Onu da Batı bölgesi ve Doğu bölgesi diye ikiye ayırırız. Günümüzde Batı kavramı Batı Avrupa'nın yanısıra gelişmiş Kuzey Amerika, Okyanusya ve Japonya'yı kapsayıcı şekilde kullanılmaktadır. Batı Avrupa içinde kuzey, orta, güney ayırımı da yapılır. Doğu'da ise Doğu Avrupa, Balkanlar, Rusya ve çevresi ayırımı yapılabilir. Üçüncü Dünya'yı ise dört bölgeye ayırabiliriz: Ortadoğu, Asya, Afrika, Latin Amerika ve bunlar ortak çizgilerine karşın farklı özelliklere sahiptir. Her dört bölge de kendi içinde alt-bölgelere ayrılır. Asya'da Uzakdoğu, Güneydoğu Asya, Hint alt-kıtası üçlüsü, Ortadoğu'da Maşrek, Mağrip ve diğerleri, Latin Amerika'da Orta Amerika, And bölgesi, güney koni ve diğerleri, Afrika'da Batı Afrika, Doğu Afrika, tropikal Afrika, Güney Afrika gibi. Gelişmiş kuzeyi (ABD, Kanada) ve geri kalmış, gelişmekte olan orta ve güney bölgeleriyle (Latin Amerika) birlikte Amerika kıtası ayrı bir bölgesel bütünlük olarak da düşünülür.

1945 sonrasında dekolonizasyonla birlikte bölgesel sistemlerin öneminde artış olduğunu söyleyebiliriz. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika Batı blokunu, Sovyet Rusya ve diğer Doğu ülkeleri komünist Doğu blokunu oluşturuyorlardı. Ortadoğu İsrail-Arap karşıtlığı, geleneksel rejimleri ve Arap sosyalizmi, petrol kaynakları ve siyasal İslamı, savaşları ile tipik bir bölgesel hareketlilik ortamıdır. 20. yüzyıl boyunca. Uzakdoğu yanındaki Güneydoğu Asya ile birlikte bir başka hareketli bölgedir. Komünist güçlenme ve Batı destekli tepki bölgede uzun bir döneme damgasını vurur (Çin iç savaşı, Kore savaşı ve uzun sürmüş Vietnam savaşı), son yıllarda Doğu Asya ekonomik gelişme bölgesi olarak temayüz etmektedir, öyle ki Batı'nın ekonomik üstünlüğünü elinden alacak gibidir. Bir yandan Afrika Birliği Örgütü'nün birleştirdiği, diğer yandan devletler kadar kabileler ve savaşların böldüğü Afrika da bölgesel bir sistemdir, Afrika Birliği Örgütü tüm bölge ülkelerini kapsamaktadır.

Latin Amerika ise benzer kültürel özellikler, askeri rejim, popülizm, eski ve yeni demokrasisi, birçok bölgesel birlik örgütü gibi ortak paydalarda birleşmiş bir bölgesel sistem görünümündedir.

Bu dönemde bölgesel sistemlerin iki belirgin özelliği vardır. Birincisi savaşların artık bölgesel nitelikte oluşudur. Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya, Ortadoğu, Afrika savaşları bölgesel devletler arasında, etniler arasında, ideolojiler arasında çekişmeleri yansıtmış, büyük güçleri de karşı karşıya getirmiştir. İkincisi bölgesel birlik girişimlerinin ileri düzeye varmasıdır. En önemlisi Avrupa Birliği'dir, ortak pazardan sonra ortak devlete yönelmiştir. Amerika'da bölgesel örgüt sayısında artış olmuştur. Arap dünyası, Afrika, Güneydoğu Asya'da bölgesel birliği sağlayan etkili örgütler vardır.

2. GÜÇLER VE EMPERYALİZM

a) Dünya sisteminde güçler

Günümüzde dünyada 200 kadar devlet vardır, bunların bir kısmı çok küçüktür, bir kısmı ise büyük güç, arada da değişik kademeler ayırdedilebilir. Modern çağda dünya sisteminin gelişimi hiyerarşik bir yapıda olmuştur, bu nedenle bazı ülkelerin gelişmişliğinden, büyük güçlerin egemenliğinden, diğer yönden birçok ülkenin altık, geri ve yoksul, dışa bağımlı konumundan sözedilir. Geleneksel çağlarda da bölgelerde, geniş bölgelerde egemen ve bazan birbiriyle mücadele içindeki imparatorluklar, diğer yönden tabi ülkeler, halklar vardı. Dünya sistemindeki hiyerarşi iki-üç eksende düşünülebilir, biri ekonomik eksendir, diğeri siyasi-askeri eksendir, üçüncüsü ise kültürel eksen olabilir.

Ekonomik eksende bir ayırım zengin ülkeler-yoksul ülkeler karşıtlığıdır, bu ikilem gelişmiş ülkelerle geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler ikilemiyle çakışır, kapitalist bir dünya ekonomisi içinde Batı ile Üçüncü Dünya karşıtlığında somutlanır, bu nedenle Batı'nın emperyalizminden, Üçüncü Dünya'nın dışa bağımlılığından sözedilir. Ekonomik hiyerarşide zenginlik temel bir kriterdir, ama tek başına yeterli olamaz: teknolojik ve sınai gelişmişliğe dayanması gerekir, bunlarla birlikte hammaddeler ve büyüklük de zengin gelişmişler arasında güç dağılımını belirler (dünya çapında ekonomik güçler bunlara sahip olmalıdır) ve bu iki özelliğin varlığı bazı gelişmiş olmayan ülkelerin önem kazanmasını sağlayabilir. Ayrıca hiyerarşide ara bir kademe vardır, bunlar daha çok ekonomik gelişmede geç kalmış ama yeni bir atılım içinde olan ülkelerdir. 19. yüzyılda Batı içinde ve Doğu'da geç gelişenler, 20. yüzyılda komünist ülkeler, 20. yüzyıl son çeyreğinden beri yeni gelişen ülkeler bu kapsamda sayılabilir. Gelişmiş Batı için merkez, Üçüncü Dünya için çevre (veya periferi), aradakiler içinse yarı-çevre (veya yarı-periferi) terimleri kullanılmıştır.

Siyasi-askeri eksende ise ekonomik güçlerin yanısıra, ekonomik bakımdan pek gelişmiş olmasalar da büyüklükleri (toprak genişliği ve nüfusları), askeri güçleri, dış nüfuzları ve yayılma kapasiteleri sayesinde bazı devletler ön plana çıkabilmekte, büyük güç olarak nitelenebilmektedir (örneğin geçmişte Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı imparatorlukları). Bir başka kriter ise ideo-politik görüş, rejim temsilcisi konumdur, komünist ülkelerin dünya çapında büyük güç sayılması bu temelde olmuştur, keza iki savaş döneminde faşist ülkelerin de. Aynı zamanda gerek komünist gerek faşist ülkelerin askeri bakımdan büyük güç sahibi olduklarını belirtelim (gelişmiş Batılı ülkelerle

yakın güçte), keza ekonomik planda da azımsanamayacak bir güçleri vardı (şu değinmede de bulunalım: Almanya, İtalya, İspanya ve Portekiz gibi faşist ülkeler Batı bütünü içinde düşünülür, ama gelişmiş Batı'ya göre daha geç gelişmişlerdi, bunlardan Japonya ise Asyalı bir güçtü, 1945 sonrasında Batı içinde düşünülmeye başlanmıştır). 1945 sonrasında gelişmiş Batılı ülkeler dünya platformunda ekonomik ve askeri güçlerinin yanısıra, liberal ideolojinin ve demokratik rejimin temsilcisi olarak gözükmüşlerdir.

Tarihsel süreç içinde ekonomik ve siyasi-askeri eksenleri birlikte düşünürsek, Yeniçağ'da ekonomik planda Batı gelişmekte ve Üçüncü Dünya'nın bazı bölgeleri bağımlılaşmaktadır (sömürgeleşen Amerika, köle kaynağı Afrika), Doğu (Avrupa'nın doğusu) Batı'ya göre geridir, Ortadoğu ve Asya ise emperyal yapılar yaratmakla birlikte Batı'daki gelişme potansiyelini gösteremezler, giderek gerileyeceklerdir. Batı içinde bazı ülkeler gelişmede öncüdür (Hollanda, İngiltere gibi). Gelişen Avrupalı güçler arasında ise kıta içi mücadelede Fransa ile Habsburg Avusturya'sı ve İspanya ön plandadır (başka güçler olsa bile), dış yayılmada ise İspanya ve Portekiz'i, Hollanda, İngiltere ve Fransa izler, gitgide İngiltere ön plana çıkar. Doğu geri olsa bile Rus çarlığı yeni bir güç olarak belirmektedir. Batı gelişmekte ve dışa yayılmaktadır ama Üçüncü Dünya'da bazı imparatorluklar siyasi-askeri planda büyük güç statüsündedir: Osmanlı, Çin, Hindistan, İran (sömürgeleşmiş Amerika'dan, dağınık ve bağımlılaşan Afrika ve Güneydoğu Asya'dan farklı olarak).

19. yüzyılda sanayi devrimiyle büyük bir ekonomik atılım içine giren Batı ile Üçüncü Dünya arasındaki gelişme düzeyi farkı çok açılır (hatta farkın esas bu dönemde açıldığı, hem de çok açıldığı, öncesinde ise fazla fark olmadığı ileri sürülmektedir), Üçüncü Dünya ülkeleri gitgide dışa bağımlılaşır, hammadde ihracatçısı haline gelirler. Batı'nın gelişmesinde İngiltere öncüdür, diğerleri izler ve bunlardan bazıları 20. yüzyıl başlarında ona yetişir ve geçer (ABD, Almanya), Doğu ve Japonya da dikkat çekici bir ekonomik atılım yaşamaktadır. I. Dünya Savaşı büyük güçler arasındaki ekonomik rekabetle de açıklanır. Siyasi-askeri planda ise, 18. yüzyıl sonunda devrim Fransa'yı geniş toprakları istila etmiş bir güç olarak öne çıkarır (bu Fransız gücünün simgesi Napolyon'dur), Avrupa monarşileri ona karşı birleşir. 19. yüzyıl boyunca İngiltere ekonomik gelişmişliğinin yanısıra, en büyüğü olan sömürge imparatorluğu ve deniz gücüyle de ön plandadır, Fransa ise kara gücü olarak temayüz eder (sömürge imparatorluğu da kurar). Yüzyıl ikinci yarısında birliğini sağlayan Almanya yeni bir güç olarak belirir (o da birliğini sağlasa bile İtalya epeyce daha zayıftır). Doğu'da Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı ekonomik geriliklerine karşın geniş topraklara ve yabancı halklara egemen imparatorluklardır (Osmanlı salt Doğulu bir güç değildir, Ortadoğu'da da topraklara sahiptir). Avrupa dışında ise ABD ve Japonya iki yeni güç olarak belirir. Askeri-siyasi hiyerarşinin üstünde bunlar vardır, aralarındaki güç mücadelesi iki ittifak şeklinde dünya savaşına varacaktır. Üçüncü Dünya'nın büyük kısmı sömürgeleşmektedir, yarı-bağımlı Çin imparatorluğu ise çöker, Latin Amerika yeni bağımsızlık kazanmıştır ama en azından ekonomik bağımlılığı sürer ve siyasi-askeri platformda önemli bir güce sahip değildir.

Savaştan sonra Batı'nın ekonomik üstünlüğü ve kısmen atılımı sürer ama dünya ekonomisi kriz içindedir, ekonomik güç olarak ABD üstünlüğü esas bu dönemde belirginleşir (Avrupa'nın kreditörüdür), İngiltere ve Fransa görece geriler, 1930'larda faşist güçler ve Sovyet Rusya yeni

bir ekonomik atılım içine girerler. Üçüncü Dünya'daysa sömürge ve bağımlı ekonomi özelliği sürmektedir. Siyasi-askeri planda, savaş sonrasında imparatorluklar yıkılır (Rusya, Osmanlı, Avusturya-Macaristan), mağlup Almanya iyice zayıflar, ama galip İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları da nahif konumdadır, en büyük ekonomik güç ABD ise isolationnist bir politika izlemektedir. Komünist bir devrimin gerçekleştiği Rusya yeni bir siyasi-askeri güç olarak belirir, ideolojik çağrı kapasitesi de bunda etkilidir. Bu güç belirsizliğinde faşist rejimlerin kurulduğu ülkeler (Almanya, Japonya, İtalya) 1930'larda yeni ve en önemli siyasi-askeri güç odağı olarak belirirler ve II. Dünya Savaşı'nı başlatırlar. Üçüncü Dünya sömürge veya yarı-bağımlı konumda olup bağımsız bir siyasi-askeri güce pek sahip değildir, ama ulusçu uyanış yeni bir güç kaynağı olarak belirmektedir.

1945 sonrasında dünya kapitalist ekonomisinde ABD liderliğinde bir bütünleşme olur ve zengin refah toplumu düzeyine varılır. Buna karşılık dünya nüfusunun dörtte üçünün yaşadığı Üçüncü Dünya geri ve yoksuldur, ama gelişme sürecine girmiştir. Ekonomik hiyerarşi bu ikilemle ifade edilir, arada ise kapitalizme alternatif bir sistem olma savındaki komünizm vardır, ama daha geridedir ve Batı'ya yetişemez. 1945 sonrasında dünya ekonomisinde Batı kapitalizmi belirleyicidir, ama siyasi-askeri planda iki güç koalisyonu arasındaki karşıtlık dünya politikasına damgasını vurur: Batı bloku (bunun içinde ABD en büyük güçtür) ve komünist blok (bunun içinde de Sovyet Rusya en büyük güçtür). Ancak komünist blok içindeki bölünme Sovyet Rusya ve Çin'in yandaşlarıyla birlikte, iki ayrı siyasi-askeri güç olarak belirmesine yol açar. Batı bloku ise NATO ve diğer örgütler içinde birleşik bir siyasi-askeri güç konumundadır (eski bölünmeler aşılır), ama Avrupa Topluluğu Avrupa ülkelerini ayrı bir güç odağı haline getirme potansiyeli de göstermektedir. İki kamp (komünizm ve Batı) büyük boyutlara varan askeri güçlerinin (ve bunun içinde de nükleer silahlarının) yanısıra, alternatif ideo-politik çağrılarıyla tanınırlar (komünizmle Batı liberalizmi karşıtlığı). Üçüncü Dünya ülkeleri dekolonizasyon sonucunda bağımsızlığa kavuşurlar, görece zayıf konumdadırlar, ama bunlar arasında da yeni güç odakları belirir (görece büyük ülkeler, birlikler), en azından bölgesel düzeyde etkili olurlar.

20. yüzyıl sonlarında ekonomik planda Batı kapitalizminin alternatifi olarak gözüken komünizm sona erer, dünya çapında bir liberalleşme dalgası yaşanmaktadır. Batı-Üçüncü Dünya kontrastı ise sürer, ama Üçüncü Dünya'da gelişme daha ileri düzeye varmıştır ve bazı yeni güçler Batı ekonomik üstünlüğünü sarsmaktadır (yeni liberalleşen post-komünist Çin ve Rusya, petrol ve doğal gaz gibi hammadde üreticileri, gelişmede belirli bir mesafe katetmiş yeni sanayileşmiş ülkeler, Brezilya, Hindistan gibi bazı büyükler). Bu nedenle eski ikilem ve arasından daha farklılaşmış bir ekonomik yapıya geçilmektedir. Ekonomik güç dağılımındaki değişmeye koşut olarak siyasi-askeri güç dağılımında da değişiklikler olur. Batı bloku birleşik varlığını sürdürür, hatta genişler, hala dünyada farkla en büyük siyasi-askeri güçtür, ama gücünü sarsan gelişmeler yaşanır. Komünizm dağılmıştır ama Rusya ve Çin iki büyük güç odağı olmaya devam eder, siyasal İslam yeni bir güç odağı olarak belirir, bölgesel birliklerin önemi artar. Genel olarak güç dağılması süreci yaşanmaktadır diyebiliriz, bu süreçte tek tek devletlerin, özellikle onlar arasında görece büyük olanların önemi artmaktadır.

Dünya sistemindeki hiyerarşik yapıyı kültürel planda da düşünmemiz gerekir. Önce 19. yüzyıldan itibaren Batı'ya göre geride kalmış Doğu ve Üçüncü Dünya ülkelerindeki batılılaşma

sürecini belirtmek gerekir. Bu süreç 20. yüzyılda devam etmiş ve yoğunlaşmıştır, Batı kökenli kültürel standartlar artık tüm dünyada geçerlidir, son çeyrek yüzyılın küreselleşme ve iletişim devrimiyle daha da pekişmiştir. Ancak diğer yandan ulusçu ve gelenekçi tepkileri (ulusal bağımsızlık hareketlerinden dinsel yeniden-canlanmaya uzanan tepkileri), ideolojilerin etkisini (örneğin son dönemde etkisi azalsa da sosyalizm-komünizmin etkisini), gelişen ülkelerde modernleşmeyi kendi kültürel temellerine uyarlama eğilimini dikkate almamız gerekir. Bunlar Batı kültürel hegemonyası sürse bile onu sınırlamakta ve farklı kültürel alanlar oluşmasını olanaklı kılmaktadırlar (örneğin komünist ve ardından post-komünist Doğu kültürel alanı, İslam kültürel alanı, Doğu Asya kültürel alanı, Afrika kültürel alanı).

b) Emperyalizm

Emperyalizm kavramı bir ülkenin, gücün başka ülkeler üzerinde egemenliğini ve yayılma isteğini ifade eder. Üç yönlü düşünülebilir: siyasal (ya da siyasi-askeri), ekonomik, kültürel. Siyasal anlamda emperyalizm doğrudan olabilir, dolaylı olabilir. Doğrudan siyasal emperyalizm başka ülkelerin topraklarına egemen olunması demektir: geçmişte imparatorlukların başka ülkeleri hakimiyeti altında bulundurması (modern çağda da bazı imparatorluklar bir süre varlığını sürdürmüştür), modern çağda gelişmiş ülkelerin geri ülkeleri doğrudan sömürge haline getirmesi, başka ülkelerin topraklarının bir süre işgal edilmesi. Dolaylı siyasal emperyalizm ise başka ülkelerin yönetimi üzerinde nüfuz sahibi olunması veya belirli bir ideolojiye ve dine dayanılarak hakimiyet veya nüfuz kurulması anlamına gelir. Ekonomik anlamda emperyalizm başka ülkeleri ekonomik araçlarla kendine bağımlılaştırma ve sömürme demektir. Kültürel anlamda emperyalizm zihniyet yapıları ve yaşam tarzlarını etkilemek, belirlemek demektir. Din ve ideoloji hem siyasal emperyalizmin hem kültürel emperyalizmin aracı olmuştur. Bu üçlü (siyasal, ekonomik, kültürel emperyalizmler) birbirini tamamlayıcı olarak düşünülebilir (biri ötekini getirir), farklı emperyalizm anlayışları olarak da düşünülebilirler (özellikle siyasal emperyalizm-ekonomik emperyalizm ikilemi kurulur). Doğrudan egemenlik-dolaylı egemenlik ikilemi de kurulur. Doğrudan egemenlik toprakları ele geçirme ve siyasal yönetimi ele almayı gerektirir, dolaylı egemenlikte ise siyasal nüfuz, ekonomik bağımlılaştırma, güçlü ideolojik ve kültürel etki yeterlidir.

Tarihsel geçmişte emperyalizmin iki ana ve kesişen biçiminden sözedebiliriz: imparatorluk ve din. İmparatorluk biçimi bölgesel egemenlik şeklinde görülür. Emperyal egemenliğin unsurları toprak işgali, askeri varlık, siyasal egemenlik (valileri vasıtasıyla yönetim), ekonomik sömürü (haraç, vergi), kültürel etki ve benimsetmedir (bu arada din alanında). Geleneksel çağlarda tipik örnek Roma imparatorluğudur. Onun dışında dönem dönem eski Ortadoğu devletlerinin, Çin imparatorluğunun, Ortaçağ ve Yeniçağ'da İslam devletlerinin (Emevi, Abbasi, Cengiz, Timur, Osmanlı, İran, Hint-Moğol imparatorlukları), Ortaçağ Avrupası'nda imparatorluk girişimlerinin (Karolenj ve Kutsal Roma-Germen imparatorlukları) emperyalizminden sözedebiliriz. Dinsel biçim özellikle iki büyük din için sözkonusu edilebilir. İslam başka ülkeleri fethetmiş, yerli halklara din değiştirtmiş, başka dinlerden olanları ilave vergiye tabi tutmuştur. İslam'ın yayılması Arap ve Türk emperyal potansiyelleri ile eklemlenmiştir. Hıristiyanlık Avrupa çapında yayılmış, evrensel bir kilise oluşturmuştur, her ne

kadar gerçek anlamda bir imparatorluğa dönüşememişse de. Dışa yönelik yayılma girişimlerinde din motive edici olmuştur: haçlı seferleri, Latin Amerika'nın fethi, misyoner faaliyetleri.

Modern çağda emperyalizmin ekonomik yönü önem kazanmış ve daha çok vurgulanmıştır. Fakat siyasal güç faktörünü vurgulayan klasik anlayış da sürer, sömürgecilik ekonomik emperyalizmi dolaysız siyasal egemenlik temelinde gerçekleştirmiştir, ekonomik çıkar esas olmasa bile büyük güçlerin hegemonik girişimleri emperyalizm olarak nitelenir. İdeolojik ve kültürel emperyalizm de önemsenir, komünizmin ideolojik emperyalizminden, Batı'nın kültür emperyalizminden sözedilir.

Tarihsel perspektifle modern emperyalizmin gelişimine bir göz atalım. İlk aşama Yeniçağ'dır. Bu çağdan itibaren Avrupa çapında farklı ulusları bünyesinde barındıran kara imparatorlukları kurulur: Osmanlı, Rusya, Avusturya Avrupa'nın doğusunda egemendir, İspanya, Fransa ve İsveç'in Avrupa içinde yayılmaları emperyal yönelimlidir (İspanya'da önce Avusturya Habsburgları, sonra Fransız Bourbonları tahta sahip olmuştur, bu ülkenin Avrupa'nın değişik bölgelerinde toprakları vardır). Avrupa dışında ise Çin, Hint-Moğol (veya Hint-Türk), İran ve Osmanlı imparatorlukları vardır. Bir başka gelişme Batı sömürgeciliğinin sökün etmesi ve sömürge imparatorluklarının kurulmasıdır: İspanyol ve Portekiz sömürge imparatorlukları, İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın sömürgeci ticari etkinlikleri.

İkinci aşama 19. yüzyıldır ve sömürgeleştirme çağı diye nitelenebilir, iki büyük sömürge imparatorluğu kurulur (İngiltere ve Fransa), diğer güçler de sömürgeci yayılma içine girerler (Almanya, İtalya, Japonya, Belçika, Hollanda, ABD). Birçok Üçüncü Dünya ülkesi doğrudan sömürgeleştirilir (işgal edilir ve sömürge idareleri kurulur). Birçok ülke de ekonomik bakımdan bağımlılaştırılır, üzerlerinde güçlü siyasal nüfuz kurulur (Çin, Osmanlı ve Ortadoğu, Latin Amerika, Avrupa'nın doğusu). Her iki halde de siyasal emperyalizmin esas amacı ekonomiktir, sömürge ve yarı-bağımlı ülkelerin ekonomileri üzerinde egemenlik kurulur, madeni ve tarımsal hammadde kaynakları sömürülür, uzun vadede değerlendirme için yatırımlar başlatılır (ulaşımda, madencilikte, tarımda), borçlandırmaya başvurulur. Siyasal ve ekonomik emperyalizmi kültür emperyalizmi tamamlar, geri ülkeler Batı kültürünün etkisi altında kalırlar, kurumsal ve kültürel batılılaşma süreci içine girerler, aynı zamanda Batılılar tarafından altık görülür ve böyle bir muameleye tabi tutulurlar. 19. yüzyılda üç imparatorluğun eski tip emperyalizmi de sürer: Doğu'da Habsburg Avusturya'sı (sonra Avusturya-Macaristan), Osmanlı ve Rusya, Asya'da Rusya, Ortadoğu'da Osmanlı. Ama Osmanlı hasta adam olarak nitelenir, toprak yitirir ve ekonomik planda yarı-bağımlılaşır. Avusturya sömürgeci yayılmada yoktur, ama Doğu'da en etkili güçtür. Rusya'nın geniş toprakları vardır, iç emperyalizminden sözedilir (Baltıklar, Kafkasya, Orta Asya, Sibirya), Pasifik ve Osmanlı yönlerinde yayılma çabasındadır. Bunların dışında Çin imparatorluğu vardır, dışa bağımlılaşsa da varlığını sürdürür, geniş topraklara sahiptir.

Üçüncü aşama iki dünya savaşı çevresinde 20. yüzyılın ilk yarısındaki güçler mücadelesidir. Bu dönemde 19. yüzyılda başlayan sömürgeleştirme ve bağımlılaştırma süreci tamamlanmıştır, sömürgelerin ekonomik kaynaklarını değerlendirme girişimleri sürer (ama kriz koşullarında bu girişimler sınırlı kalır), kültür emperyalizmi kök salmıştır ve yerli elitler batılılaşmaktadır. Bu

dönemin özelliği sömürgelerin paylaşımı için büyük güçlerin çekişmesidir. Ancak emperyalist emeller Avrupa için de sözkonusudur, büyük güçler Doğu'nun tarımsal alanlarını, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş bölgelerini, çevredeki denizleri kendi kontrollerinde tutmayı, ele geçirmeyi hedefler. Her iki faktör de dünya savaşlarının nedenidir. Sömürge imparatorluklarına sahip İngiltere ve Fransa ön plandadır, I. Dünya Savaşı'nda müttefiktirler, ama dünya çapında esas ekonomik güç olarak ABD gözükmektedir artık. İngiltere ve Fransa'yla müttefik çarlık Rusya'sı devrimle yıkılır, komünist Sovyet Rusya dünya çapında ideolojik bir güç olarak belirir. Savaş mağlubu Almanya nazizmle yeni bir atılım başlatır. Bu dönemde II. Dünya Savaşı'nı çıkaran faşist emperyalizm (nazi Alman-İtalyan-Japon ittifakı) özgün bir tip olarak belirir, kendi hegemonyasında dünya çapında çok uzun vadeli bir egemenliği hedefler, savaş sırasında geniş topraklarda hakimiyet kurar, başka halklara karşı ırkçılık uygular (savaş yılları büyük ırksal kıyımlara sahne olmuştur).

Dördüncü aşama 1945 sonrasıdır. Faşist emperyalizm savaşta yenilmiştir, sömürgecilik 1945-65 arasında dekolonizasyon sürecinde tasfiye edilir (İngiltere ve Fransa böylece sömürge imparatorluklarını yitirirler). Ama Batılı güçler yeni-sömürgeci bir emperyalizm uygulamakla suçlanırlar. Sömürgecilikte askeri ve siyasi güç kullanılarak sömürge ülkelerin kurumları ve ekonomisi metropolün ihtiyaçlarına göre düzenlenirdi, sömürgeler siyasal bakımdan bağımsız değildi. Yeni-sömürgeciliğin esas özelliği ekonomik olmasıdır (ülkeler eşitsiz ticaret, borçlandırma, yatırımlar, teknolojik egemenlik yoluyla görece bağımlı kılınır), onu siyasal nüfuz tamamlar (yerli egemen güçler vasıtasıyla bu ülkeler denetim altında tutulur, iç ve dış politikaları yönlendirilir, dolayısıyla siyasal bağımsızlık da tam değildir). Bir başka tür olaraksa komünist güçlerin ideolojik-askeri emperyalizmi gösterilir: ideolojisini dünya çapında yayar, başka ülkeler üzerinde nüfuz kurar, askeri varlık bulundurur, ekonomik bağımlılaştırma ise yok değildir ama ikincildir. Sovyet Rusya'nın Doğu Avrupa üzerindeki egemenliği, Üçüncü Dünya'daki nüfuzu (keza Çin'in bazı ülkelerdeki nüfuzu) bu çerçevede düşünülebilir. Global dünya politikası pespektifiyle, 1945 sonrası dünya sistemi Batı bloku emperyalizmi ile komünist blok emperyalizminin dünya hegemonyası için mücadele ettikleri bir yapıdadır. İki blok içinde ABD ve Sovyet Rusya iki süper güç olarak temayüz eder. Sovyet Rusya ile anlaşmazlığa düşen Çin bir süre sonra ayrı bir güç olarak ortaya çıkar. Batı bloku içinde de Avrupa Birliği ve onun içindeki önemli devletler (İngiltere, Fransa, Almanya…) ile Japonya dış ekonomik varlıkları ve siyasal nüfuzları nedeniyle emperyalist olarak nitelenebilmiştir.

Sovyet blokunun dağılmasından sonra Batı dünya çapında hegemonik bir konuma ulaşmıştır, Batı içinde de ABD ön plandadır, çeşitli dış müdahalelerde bulunur. Rusya eski gücünü yitirmiştir ama çevresinde etkilidir, Çin ise dünya çapında bir ekonomik güç haline gelmiştir. Ancak dünya çapında güç dağılımı ve gelişmekte olan ülkelerin kendi kaynaklarına sahip çıkmaları, giderek dünya pazarı ve politikasında bağımsız ve etkin bir konum kazanmaları emperyalizme dayalı açıklama tarzlarını zayıflatmıştır, artık bağımlılıktan çok dünya çapında karşılıklı-bağımlılıktan sözedilmektedir (öncesinde karşılıklı-bağımlılıktan sadece Batı içinde sözediliyordu). Bu da beşinci bir aşama sayılabilir.

Şimdi ekonomik, siyasal ve kültürel emperyalizmin mekanizmalarını gözden geçirelim. Ekonomik emperyalizm şu unsurları kapsar: ülkenin zenginliklerinin yağmalanması (örneğin Yeniçağ'da

Amerika kıtası madenlerinin), madeni ve tarımsal hammaddelerin kontrolü, işletimi ve ucuza alımı (dünya piyasalarında hakimiyet sayesinde), dış ticarette eşitsiz mübadele (hammaddelerin yanısıra bazı sınai malların ucuz ithalatı, pahalı sınai ve teknolojik mal ihracatı, pazarını istila ve kontrol), sermaye ihracı ve kar transferi, işgücünün ucuza kullanımı (geçmişte kölecilik, genel olarak ucuz ücretli ve köylü işgücü), teknolojik egemenlik ve eşitsiz uzmanlaşma (kendi ileri teknolojili alanlarda, bağımlı ülkeler geri teknolojili alanlarda uzmanlaşır), borçlandırma ve finans hareketleri, dünya pazarına ve konjonktürüne bağımlılaştırma. Ekonomik emperyalizm tüm bu mekanizmaların etkileri açısından üç boyutludur: bağımlılık, sömürü, gelişmenin engellenmesi ve bozulması. Tarihsel olarak ticarete dayalı eski emperyalizmin yerini 19. yüzyıl sonlarından itibaren ticaretin yanısıra sermaye ihracının da önem kazandığı emperyalizm almıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında neo-emperyalizm dünya çapında ekonomik uluslararasılaşma sürecine dayanıyor olarak nitelenmiştir, bu bağlamda Üçüncü Dünya'yla ticaretin göreli önemi azalmış, ama madeni hammaddeler açısından stratejik önemi sürmüş, sermaye ihracı artmış ve bazı eski sanayiler Üçüncü Dünya'ya kaydırılmış, borçlandırma ve finans hareketleri büyük ölçüde artmış, teknolojik bağımlılık önem kazanmıştır. 19. yüzyıldan 20. yüzyıl ortalarına kadar sömürgeci ekonomik giriş Üçüncü Dünya'da dış dinamikli bir gelişmeyi başlatmış, 20. yüzyılın ikinci yarısında dünya sistemi ve ekonomisiyle ilişkilerin yoğunlaşmasıyla bu ülkelerde azgelişmişliğin gelişmesi süreci hızlanmış, eski iç yapılar çözülmüştür. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Üçüncü Dünya'da, dışarıya satılan bazı hammaddelerin pahalılandığını (petrolün pahalılanması yeni bir krizi başlatmıştır), sınai mal üretimi ve ihracatının iyice arttığını, gelişmenin epeyce yayıldığını da belirtmek gerekir. Dolayısıyla eski ekonomik emperyalizm mekanizmaları nisbeten zayıflamıştır, teknolojik ve finansal uluslararasılaşma, karşılıklı-bağımlılık yeni dönemin özgünlükleri olarak gözükmektedir.

Siyasal emperyalizm şu unsurları içerir: işgal, sömürge idaresi, büyük gücün nüfuzu ve etki kapasitesi, askeri müdahale, yerli egemen ve etkili çevrelerin yabancı güçlerle işbirliği yapması veya yabancı güçlerin etki ve baskısı altında bulunması. Eski sömürgecilik ilk iki unsurla tanımlanır, yeni sömürgecilik ise diğer üç unsurla. Kültürel emperyalizm terimi özellikle Batı'nın geri ve bağımlı ülkelerde kurduğu kültürel hegemonya, yabancı modellere bağlanma ve taklit anlamında kullanılır. Geçmişte kurumsal ve kültürel batılılaşma süreci ve elitin batılılaşması şeklinde kendini göstermiştir (eğitim bu açıdan ana vektör olmuştur), 20. yüzyıl ikinci yarısından itibaren, özellikle günümüzde (21. yüzyıl başlarında) dünya çapında iletişimin yoğunlaşması geniş kitleyi etkisi altına alan bir kültürel uluslararasılaşma şeklinde gelişmektedir (çoğu zaman Batı kültürel kalıplarının hegemonyası altında). İdeolojik emperyalizm siyasal emperyalizmin aracı olduğu gibi, düşünüş şekilleriyle ilgili olduğu için kültürel emperyalizm kapsamında da düşünülebilir, özellikle komünizmin ideolojik bir emperyalizm olarak geliştiği gözlemlenir. Din yayma etkinliklerini de kültürel emperyalizm kapsamında düşünebiliriz, nitekim Batı sömürgeciliğinin ilk atılımında misyoner faaliyetleri öncü olmuş, daha sonra da önemli bir rol oynamıştır.

Son olarak bazı emperyalizm teorileri üzerinde duracağız. İngiliz iktisatçı J. A. Hobson (1858-1940) emperyalist politika üzerine bazı saptamalar yapar, bazı öneriler getirir. Güçlü finans oligarşilerinin çıkarları doğrultusunda, vektörleri yeni pazarlar ve hammadde kaynakları arayışı ile dış yatırım olan bir emperyalist yayılma yaşandığını gözlemler. Emperyalist yayılmadan metropol

halkı da yararlanabilmektedir, bu nedenle ulusal mobilizasyon önerir. Ancak sömürge ülkelere beyaz nüfus yerleştirme yerine yerli halk üzerinde egemenlik kurulmasını tercih eder ve emperyalizme son vermek için gelişmiş ülkelerde demokrasinin güçlendirilmesini gerekli görür. Rus marksist teorisyen ve lider V. I. . Lenin (1870-1924) kapitalizmdeki yeni gelişmeleri saptar: sanayide tekelleşme olmakta, bankaların rolü artmakta, sanayi ve banka tekellerinin birleşmesi sonucunda bir finans oligarşisi oluşmaktadır. Bunun dışa yönelik sonucu ise emperyalizmdir, dolayısıyla emperyalizmi kapitalizmin tekelci ve son aşaması olarak tanımlar. Emperyalizm ona göre ticari mübadele (pazar ve hammadde bulma) düzeyini aşmakta, azgelişmiş ülkelere sermaye ihracı ticari mübadelelere eklenmektedir. Kapitalist ülkelerin emperyalist yayılmasının sonucu bir yandan zengin ülkelerin yoksul ülkeleri sömürmesidir (bu sömürüden metropollerdeki işçi aristokrasisi de yararlanmaktadır), diğer yandan dünya pazarının emperyalist güçler arasında paylaşılması. Bu paylaşım tamamlanmıştır, ama emperyalist güçlerin yeniden paylaşım istekleri dünya çapında emperyalist savaşlara yol açacak niteliktedir. Bir başka marksist teorisyen Rosa Luxemburg (1871-1919) dünya çapında kapitalizmin ucuz hammadde ve işgücü ile pazar sağlayan sömürgeleşmiş ve bağımlı geri-ülke olmadan varlığını sürdüremeyeceği kanısındadır. Böyle bir perspektifle, son dönemde (20. yüzyıl sonlarından beri) gelişmenin dünya çapında yayılmasının Batı kapitalizmini geri-ülke avantajından yoksun bırakacağı ileri sürülebilir. J. A. Schumpeter ise (1883-1950) emperyalizmin kapitalizmin sonucu olmadığı, prekapitalist toplumlardan devralınan bir davranış şekli olduğu görüşündedir. Tarihteki emperyalizm örnekleri olarak eski imparatorlukları, İslam ve Hıristiyanlığı belirtir. Emperyalizmin feodalizmle bağını vurgular: finans kapital ve sermaye ihracı sadece kapitalizmin sonucu değildir, korumacılığın kaynağı feodal devlettir, çağdaş devlette burjuvazi feodal devletin mirasçılarıyla bir arada bulunur ve bunlar ulusçu devletçi temalara daha yatkındırlar. Emperyalizmin sosyolojik boyutu ona göre, savaşçı toplumsal yapılar ve alışkanlıklardır. Psikolojik boyutu ise saldırganlık, hakimiyet ve zafer isteğidir .

3. ULUS-DEVLET VE ULUS

a) Ulus-devlet (veya ülke-devlet)

Çağımızda devletler ulus-devlet ya da ülke-devlet biçimindedir. Bir ülkede yaşayan halkın bütünü ulus olarak nitelenmekte, aynı devlet tarafından yönetilmektedir. Oysa modern çağ öncesinde öyle değildi. Birincisi büyük imparatorluklar vardı, bunlar farklı ulusları, kavimleri bünyesinde topluyordu. İkincisi feodal ademi-merkezileşme vardı, bu da ülke-devletin bütünleşmesini engelleyiciydi. Tüm geleneksel çağlarda gözlemlenen bu durum Ortaçağ Avrupası'nda belirgindi. Üçüncüsü emperyal yayılmanın yanısıra din de ülkeler, uluslar ötesinde bütünleştirici ve tanımlayıcı oluyordu. İslam dünyasında ümmet anlayışı egemendi, Ortaçağ Avrupası'nda Hıristiyanlık ve kilise örgütlenmesi uluslar-üstü yapıdaydı. Dördüncüsü ülke-devlet yapısında bile yerel kültürler arasında farklar büyüktü, dil ve kültür birliği sağlanamamıştı.

Ulus-devlet yapısına Yeniçağ'dan itibaren geçilmeye başlandı. Bu geçişte Avrupa'da merkezi monarşilerin feodal ademi-merkeziyetçiliği zayıflatması ve kapitalist gelişmenin sağladığı ekonomik

bütünleşme belirleyici oldu. Avrupa merkezi monarşilerinin orta büyüklükte olması ulusal bütünleşmeyi ve ulus-devlet yapısına geçişi kolaylaştırmaktaydı. Böylece İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz, İsveç, Danimarka, Prusya, Polonya, Rusya ulusal monarşileri oluştu. Ancak monarşik sistem ulus-halk egemenliğine dayanmıyordu, Avrupa aristokrasisi kozmopolit bir yönetici sınıf yapısındaydı (örneğin Avusturyalı Habsburg ve Fransız Bourbon hanedanları birbiri ardısıra İspanya tahtına geçmişti), bu bakımdan tam anlamıyla ulus-devletlerden sözedemeyiz. Almanya ve İtalya birlik kuramamıştı, çok sayıda krallık, prenslik, piskoposluk ve kent-devletten oluşan dağınık bir yapıdaydılar. Emperyal yapı da sürüyordu: Habsburg Avusturya'sı ve İspanya Avrupa'da değişik uluslardan oluşan bir alana hakimdi, Rusya emperyal genişleme politikası izliyordu, sömürge imparatorlukları kurulmaya başlanmıştı. Avrupa'nın ötesinde Osmanlı imparatorluğu Balkanları, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı kapsayan geniş bir alana yayılmıştı. Asya'da Çin ve Hint-Moğol imparatorlukları egemendi. Avrupa'da olsun Avrupa dışında olsun feodal ademi-merkeziyetçilik hala etkiliydi, Afrika'da kabilevi bölünmeler belirleyiciydi.

Ulus-devlet yapısına geçiş esas 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılda gerçekleşecektir. İngiliz egemenliğine karşı Amerikan bağımsızlık savaşı bu yönde ilk önemli adımdır. Ardından Fransız devrimi ulus-halk egemenliği ilkesini benimsedi ve ulusal bir mobilizasyon gerçekleştirdi (öncesinde eski Fransız merkezi monarşi yapısı ulus-devlete dönüşmüş sayılabilirdi). Latin Amerika'daki bağımsızlık süreci de ulus-devletleşme yönünde bir gelişmeydi. Ancak yeni kurulan ABD'de federatif bir yapı vardı, Latin Amerika ise tüm 19. yüzyıl boyunca istikrarsız bir yapıdaydı, başlarda kıta çapında birlik sağlama amacı vardı ama öncel bölünmeler kendilerini empoze etti, pürüzler sürdü ve devletler arasında savaşlar çıktı. İngiliz monarşisi ulus-devlet yapısına daha öncesinden dönüşmüştü. 19. yüzyıl boyunca İspanya ve Portekiz monarşilerinde de ulus-devlete dönüşüm tamamlandı. Yüzyılın ikinci yarısında, dağınık yapıdaki İtalya ve Almanya nihayet ulusal birliklerini kurarak ulus-devletler haline dönüştüler. Küçük devletler de ulus-devlet yapısındaydılar (İsviçre, Belçika, Hollanda, İskandinav ülkeleri). Böylece 19. yüzyılın sonlarına varıldığında Batı ve Orta Avrupa'da ulus-devlet yapısı artık yerleşmişti. Ancak Doğu'da bu yönde gelişme başlamakla birlikte henüz egemen değildi. Emperyal Rusya Rus topraklarının yanısıra, Ukranya, Polonya, Finlandiya ve Baltıklar, Kafkasya, Orta Asya ve Sibirya'yı kapsamaktaydı, ama otokratik çarlık devletinde Rus ulusal özelliği vurguluydu, Ruslaştırma politikası izleniyordu. Balkanlar'da yüzyılın başında Osmanlı imparatorluğu egemendi, ama yüzyılın sonuna varıldığında Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanan birçok ulus-devlet kurulmuştu (ancak çok istikrarsız yapıdaydılar). Polonya parçalanmıştı ve Doğu Avrupa'da esas olarak kozmopolit yapıdaki Avusturya-Macaristan imparatorluğu hakimdi. Batı Üçüncü Dünya'ya doğru sömürgeci bir yayılma içindeydi, böylece geri planında ulus-devletler olan sömürge imparatorlukları kuruldu (İngiliz, Fransız ve diğerleri). Üçüncü Dünya'da ise eski imparatorluklar yapısı kriz içindeydi, Hindistan darmadağın olmuş ve sömürgeleştirilmiş, Çin bağımlılaştırılmıştı, Osmanlı imparatorluğu hasta adam sayılıyordu ve toprak yitiriyordu (ama ulus-devletleşmeye temel oluşturabilecek bir merkezileştirme politikası da izliyordu). Üçüncü Dünya ülkelerinde sömürgeleşme yaşanıyordu, ulus-devletlere temel oluşturabilecek eski monarşiler dağılıyordu, Latin Amerika dışında ulus-devlet yapısı pek yoktu (orada da çok problem olduğunu belirtmiştik).

İki savaş döneminin başlarında eski imparatorluklar yıkıldı (Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorlukları), ulus-devlet yapısı Batı ve Orta Avrupa'dan sonra Doğu Avrupa ve Balkanlar'da da yerleşti. Avusturya, Macaristan, Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya, Finlandiya ve üç Baltık ülkesi yeni ulus-devletlerdi, daha öncesinde Osmalı'dan bağımsızlaşan Balkan ülkelerinin yanısıra (Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk). Ama bu bölge istikrarsız bir yapıdaydı. Rus imparatorluğunda ulus-devlet formunu bir başka yönden (ideolojik uluslararasılaşma yönünden) aşan komünist Sovyetler Birliği kuruldu. Bu yeni devlet eski geniş toprakların büyük kısmını koruyordu, Ruslar dışında birçok ulusu kapsıyordu (Ukranyalılar, Kafkas ulusları, çeşitli Türkler…), federatif yapıdaydı, ama oldukça merkeziyetçiydi, Rus özelliği hakimdi; dünya devrimini hedefliyordu, ama kısa süre sonra tek ülkede sosyalizmi kurmaya yöneldi. Üçüncü Dünya'nın sömürge ve yarı-bağımlı ülkelerinde ulus-devlet formuna geçiş başlamıştı. Osmanlı imparatorluğunun yıkıntıları arasından yeni Türk ulus-devleti doğmuştu ve kemalizm altı ilkesiyle modern ulusçuluğun teorisini yapıyordu. Ortadoğu'da manda ve sömürge rejimi egemen olsa bile, ulus-devlet yapısı bunun içinde kendini göstermekteydi, iki savaş arası dönemde ve sonrasında Arap devletleri bu temelde kuruldu.

Çin imparatorluğunun yerini alan Çin cumhuriyeti de ulusal bir devletti, ama konsesyonlar ve yerel güçler, iç savaşlar ve sonunda Japon işgali bu yöndeki gelişmeyi iyice kısıtlıyordu. Sömürgeleştirilmiş Asya'da ulusçu hareketlerin gelişimi ise (Hint Kongresi, Endonezya, Hindiçini…) sonraki ulus-devlet oluşumunun öncülüydü. Latin Amerika'da 19. yüzyılda oluşmaya başlamış ulus-devlet yapısı, ülkelerin içinde istikrarsızlık ve dışa ekonomik bağımlılık sürse bile belirli bir kesinlik kazanmıştı. Afrika'da ise sömürge imparatorluklarının kapsayıcı egemenliği ile kabilevi bölünmüşlüğün belirlediği bir yapı vardı, ulus-devletleşmenin temelleri henüz yoktu (İtalyan işgaline karşı direnen Etiyopya bu açıdan istisnaydı). Avrupa'da ve Japonya'da faşizmin yükselişi aşırı ulusçu bir temelde gerçekleşiyordu, bu bakımdan ulus-devletin güçlenmesi eğilimini yansıtıyordu denilebilir, ancak II. Dünya Savaşı'na varacak olan emperyal genişleme ve başka ulusları tahakküm altına alma istekleri vardı (yani savaş sırasındaki işgallerinde görüldüğü gibi ulus-devlet formunu yıkmaları sözkonusuydu). Ayrıca Batı'da kapitalist gelişme süreci uluslararasılaşmayı getirmişti, bununla birlikte ulusçuluk ve ulus-devlet formu bu dönemde 1945 sonrasına göre kuvvetliydi. Milletler Cemiyeti ulus-devletleri kapsayarak aşan bir kurumlaşma olarak belirdi, ama başarısız kaldı.

II. Dünya Savaşı sonrasında ulus-devlet formu dünya çapında yayılma yaşadı, çünkü dekolonizasyon sürecinde, daha önce sömürge konumundaki Üçüncü Dünya ülkeleri bağımsızlığa kavuştular. Böylelikle çok sayıda ulus-devlet kuruldu (sayıları kısa zamanda 100'ü aştı), bunlar Birleşmiş Milletler bünyesinde bir araya geldiler. BM uluslararasılaşmanın simgesi olmakla birlikte ulusal devletlerden oluşmaktaydı, ulus-devlet formu artık evrensellik kazanmıştı. Ancak 1945 sonrası dönem ulus-devletin aşılması ve kriziyle de tanımlanır. Bir kere yeni kurulan ve çok sayıdaki Üçüncü Dünya devleti ulusal devlet yapısını yerleştirmede güçlük çekiyordu. Özellikle Afrika'da, sömürgecilerin çizdiği sınırların problem yaratıcı olması, daha çok da kabilevi-etnik bölünmeler uluslaşmayı, ulus-devletleşmeyi zorlaştırıyordu. Sadece Afrika'da değil, bütün Üçüncü Dünya'da etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel bölünmeleri, ideo-politik ve sınıfsal çelişkileri aşarak ulusal birlik kurma sorunu vardı. Bu temelde iç savaşlar ve devletler arası çatışmalar yaşandı. Ayrıca formel bağımsızlık kazanılmakla birlikte dışa bağımlılık şu ya da bu ölçüde devam etti (özellikle ekonomik planda),

bu da ulus-devletin egemenliğini sarsıcı bir durumdu. İkincisi 1945 sonrası dünya düzeninde ideo-politik kamplaşma ön plana çıktı, Rusya'dan sonra Doğu Avrupa, Çin ve başka ülkelerde de komünist rejimler kuruldu. Komünist enternasyonalizmle kapitalist liberal Batı bloku karşıtlığı ön plana çıktı. Her iki yanda da ulus-devletler bloğa bağlıydı. Ancak kısa süre sonra komünist blok içinde ulusal çatışmalar önem kazandı (Yugoslavya, Çin, Arnavutluk, Romanya ayrılıkları, Sovyet egemenliğine karşı ulusal tepkiler). Üçüncüsü Batı bloku içinde ulus-devletler şeklinde bölünme sürüyordu, ama giderek kapitalist uluslararasılaşma süreci belirleyici oldu. Gelişmiş Batılı ülkeler arasında rekabet olmakla birlikte, eskisi gibi güç mücadeleleri yaşanmadı. Avrupa devletleri AET/AT (şimdiki adıyla Avrupa Birliği) içinde, zamanla oldukça ileri düzeyde bir bütünleşme gerçekleştirdiler. 20. yüzyılın sonlarına doğru ise komünist blokun dağılması bu bölgede ulus-devlet formunun yeniden güç kazanmasına yol açtı, bir dizi yeni ulus-devlet kuruldu (Yugoslavya altı-yediye, Çekoslovakya ikiye ayrıldı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Rusya'nın yanısıra Orta Asya, Kafkasya, Baltık devletleri ile Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldavya kuruldu), ulusal çatışmalar yaşandı. Genel olaraksa her alanda uluslararasılaşma süreci ulus-devleti nisbeten zayıflatmaktaydı.

Ulus-devlet formunda ulusla devlet örtüşür, aynı devletin, aynı siyasal otoritenin yönettiği bütünleşmiş bir ulus-halk vardır. Bu bakımdan imparatorluk formundan, feodal ve kabilevi bölünmelerin belirlediği özerk yerel iktidarlar yapısından farklılaşır. Modern çağda ulus-devlet formu egemen ve yaygın olmakla birlikte, birçok eksikliği olmuş, ulus ve devlet örtüşmesi her zaman gerçekleşememiştir. Birçok ulus-devlet dil, din ve kültür bakımından birbirinden farklı ulusları, toplulukları bünyesinde barındırmaktadır, sadece eski Sovyet Rusya gibi çok büyük devletlerde değil küçük ve ortaboy devletlerde de bu duruma raslanır. Üçüncü Dünya ülkelerinde aynı ulus-devlet içinde kabilevi-etnik-dinsel bölünmeler ve çatışmalar sık raslanan bir durumdur. Ancak Batılı devletlerde ulus ile devlet örtüşmesi genellikle vardır (Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, İsveç, hatta ABD, İspanya, İngiltere…), Üçüncü Dünya'da ve Doğu'da daha heterojen bir yapı olmakla birlikte, birçok devlette önemli ölçüde ulusal homojenleşme görülmektedir. Önemli bir sorun egemen ulus (sayıca çok, kültürel bakımdan baskın, devlete egemen olan ulus) ile ulusal azınlıklar arasında aynı devlet çatısı altında uyum ve uzlaşmanın sağlanmasıdır. Bu açıdan iki eğilim görülmektedir: bazılarında egemen ulusun üstünlüğü ve azınlıkların asimilasyonu ile bütünleşme sağlanmaya çalışılmaktadır, bazılarında ise azınlıkların farklılıkları dikkate alınmakta ve yönetime katılımları sağlanmaktadır (bunu sağlamanın bir yolu da federatif devlet yapısıdır). Giderek ikinci yol ağırlık kazanmıştır, ama merkeziyetçi asimilasyonist eğilimler de süregitmiştir. Aynı ulus-devlet içinde farklı ulusal-etnik toplulukların varlığı ulus-devlet terimi yerine ülke-devlet teriminin daha tercih edilir kılmaktadır.

Diğer yandan aynı ulustan insanlar farklı ülke-devletlerde yaşamaktadır, bir kısmı eski toprak paylaşımlarının sonucudur (örneğin Almanlar Avrupa'nın birçok ülkesine dağılmıştı, Romanya'da çok sayıda Macar vardı, Kürtler birkaç ülkeye dağılmıştır, Yahudiler dünyanın birçok ülkesine dağılmıştır, vs), bir kısmı yeni yapılanmaların sonucudur (örneğin Rusya'da yaşayan eski Sovyetler'in diğer uluslarından insanlar, yeni kurulan ülkelerde yaşayan Ruslar), bir kısmı eski ve yeni göç dalgalarının sonucudur (ABD'deki eski ve yeni göçmen toplulukları, Avrupa'daki yabancı işçiler, örneğin Almanya'da Türkler önemli bir grup oluşturmaktadır, yeni göç dalgalarına katılanlar, vs).

Ulusla devlet arasındaki ilişkilerin bir dizi kanalı vardır. Biri devlet düzeninin ulus (ya da ulus-halk) egemenliği ilkesine dayanmasıdır. Bu ilkeye göre devlet hem ulus-halkı yönetir hem temsil eder, devlet içinde temsili organlar üstündür, ulus-halk devletin yurttaşıdır, siyasete ve yönetimin belirlenmesine katılır (özellikle seçim yoluyla). Bu özellik modern ulus-devleti geleneksel monarşik rejimden ayırır. Ulus-halkın devletin yasalarına tabi olması, bu yasalar uyarınca çeşitli haklardan yararlanması, devletin ulus karşısında yasalarla sınırlanması bir diğer kanaldır. Devletin ana gelir kaynağının ulustan topladığı vergiler olması bir başkasıdır. Çok sayıda devlet kurumu ulusun yaşamını çerçeveler ve sosyal yaşamının önemli bir bölümünü kapsar. Özel-ailevi ve ekonomik ilişkiler alanları devletsel yasalarca düzenlenir, ulusal askere alma sistemi uygulanır, devlet ekonomik ve sosyal politikalarıyla, getirdiği hizmetlerle ulusun yaşam düzeyini önemli ölçüde belirler, ulaşım ve iletişimi geliştirerek, bazan kontrolünde tutarak ulusal bütünleşmeyi güçlendirir, özellikle ulusun ulusal eğitim kurumu vasıtasıyla toplumsallaşma sürecinde belirleyici rol oynar (eğitimin ulus çapında yayılması modern çağda devlet tarafından gerçekleştirilmiştir), böylece aynı ülke içinde yaşayan insanlar arasında kültürel yakınsılık artar, dil birliği sağlanır. Ulus-devlet aynı zamanda ulusçu ideolojinin savunucusu ve yayıcısıdır.

Ulus-devlette ulusun ülke dışıyla ilişkileri devlet kanalından geçer, devlet tarafından sınırlanır. Modern ulus-devletlerin oluşmasıyladır ki ülke sınırları tam anlamıyla kesinleşmiştir. Yurttaşların sınır ötesine geçişi, başka ülkelerle ilişkileri kontrollüdür, pasaport gibi belgeler, gümrük kontolü gerektirir. Başka ülkelerle ilişkiler devlet vasıtasıyla sağlanır, devlet ulusu dışarda temsil eder. Modern çağda ulusal devletler arasında birçok savaş yaşanmış ve bu savaşlarda ulus hem cephede asker olarak hem de cephe-gerisinde mobilize olmuştur. Başka ülkelerle ekonomik ilişkilerin kurulmasında devlet yönlendirici olmuştur, özellikle dışa karşı korumacı ve yayılmacı girişimlerde. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle son çeyreğinden itibaren uluslararasılaşma sürecinin ileri düzeye varması yurttaşların dış bağlarında devletsel kontrolü zayıflatıcı olmuştur (özellikle ekonomik alanda, iletişim ve dış gezi alanlarında, keza sayıları çok artan göçmen akınlarında).

b) Ulus ve uluslaşma süreci

Ulus-devletin temeli olan ulus üç boyutta tanımlanabilir: topluluksal-kültürel, siyasal, ekonomik. Birinci boyutta, bir insan topluluğu olarak ulus kültürel birliğiyle tanımlanır, bu boyut geçmişten kalma unsurları daha fazla içerir. Bu açıdan bir unsur çok tartışılmış, hem önemsenmiş hem yadsınmış ırksal birlik, biyo-kültürel özellikler açısından birliktir. Bir diğer unsur aynı toprak ve doğal çevreyi paylaşmanın sağladığı birlik ve bunun ulusal özellikler üzerindeki belirleyici etkisidir. Stratejik unsursa dil birliğidir. Birçok durumda din birliğine de raslanır ama ulus olması için mutlaka din birliği gerekmez. Tarihsel miras, anılar ve deneyimler birikimi, bunun yarattığı ortak bellek bir başka unsurdur. Ortak yaşam koşullarından kaynaklanan benzeş kültürel özellikler (yaşam tarzı, zihniyet, örf…), ulusal kültür birikimi de (özellikle ulusal mitoloji, sanat ve yazın) ulusun tanımlayıcı unsurlarıdır. Bu temellerde ulusal özellikler belirginleşir, ulusal bir ruh ve kişilik oluşur. Ernest Renan ulusu iki unsurdan oluşan bir ruh, bir manevi ilke olarak tanımlar: ortak anılar mirası ve birlikte yaşama isteği. Bütün bunlar moral bir yoğunluk yaratır, bu sayede yurtseverlik ve ulusçuluk gelişir.

Ulusun kültürel unsurları üzerinde tartışmalar da vardır. Yaklaşımına göre vurgular değişir: bazıları dil birliğini vurgular, bazıları ırk birliğini, bazıları ise ruh ve kişiliği, bazıları ortak kültürel özellikleri önemser, bazıları daha az önemser. Topluluksal-kültürel boyutun oluşumu tarihsel süreç içinde gerçekleşir. Zamanla bu boyutu oluşturan unsurlar güçlenir, uluslaşma ancak bu güçlenme sonucunda gerçekleşebilir. Geçmişte de kültürel yakınlık vardır, ama ulus düzeyinde birleşik bir ekonomi ve devlet-siyasete dayanan modern toplumda bu yakınlık artmış, yoğun bir kültürel birlik oluşmuştur. Ulusun kültürel oluşumunda yaşam çerçevesinin etkisi hem uzun süre içinde yaşanmış doğal koşulların belirleyici olduğu geleneksel kırsal ortamların hem de modern kentsel kitle toplumu ortamının etkisi yönüyle düşünülmelidir. Modern çağda bilhassa ulusal eğitimin ve iletişimin yoğunlaşmasının kültürel birliği pekiştirdiği söylenebilir. Bazı toplumlarda geçmişte de kültürel birliğin görece güçlü olduğu ileri sürülebilir: göçebe toplumlarda, Antik çağda, uzun süreli tarımsal uygarlıklarda. Batı'da ulusların kültürel birliğinin oluşumu açısından değişik aşamaların etkisi araştırılabilir: Germen mirası, Ortaçağ feodalitesinin katkısı, Yeniçağ dönüşümünün katkısı, 19. yüzyılda modern çağa geçişin katkısı.

İkincisi siyasal boyuttur. Bunun bir unsuru siyasal birliğin temeli olan ortak ulusal topraktır. Geçmişte bunun sınırları değişken olabiliyordu, giderek kesin olarak belirli hale geldi. Esas önemli unsur ortak siyasal otorite, yani devlettir. Böyle bir otorite geçmişte de vardı, halk katılımlı türler (göçebe, topluluk, site-devlet) ve halkın teba konumunda bulunduğu türler (monarşi) diye ikiye ayrılabilir. İlk tür uluslaşma açısından daha avantajlı sayılabilir. Geleneksel çağlarda siyasal otorite yapısının uluslaşma açısından dezavantajları ise iki yönden kendini gösterir: feodal ve yerel bölünmüşlük ve iletişimsizlik bir yönden, dinsel ve emperyal uluslararasılık diğer yönden. Modern merkezi ulus-devletle ortak siyasal otorite kesinlik ve yerleşiklik kazanmış, etkisi büyük ölçüde artmıştır. Bunun tarihsel oluşum süreci Yeniçağ'da merkezi monarşilerin kurulması, devrim veya evrim yoluyla anayasal parlamenter ulus-devletlere dönüşüm ve ulusal birlik hareketleri, dağılan imparatorlukların topraklarında yeni ulus-devletlerin kurulması, dekolonizasyon sonrasında Üçüncü Dünya'da çok sayıda ulus-devletin kurulması aşamalarından geçmiştir. Modern merkezi ulus-devletin güçlü bütünleştirici kapasiteleri vardır: tüm ülkede geçerli siyasal otorite ve kurumsal devlet aygıtı, ortak hukuk, tüm ülkede uygulanan ulusal politikalar. Siyasal boyutun üçüncü unsuru halk katılımıdır. Bu açıdan bütünleşmeyi güçlendirici bir faktör olarak ulus-halk egemenliği fikri öncelikle belirtilmelidir, Yeniçağ sonunda gerçekleşen devrimlerin (Amerikan, Fransız devrimlerinin) ardından, monarşik-aristokratik yönetim fikrinin yerini almıştır. Buna göre, ulus parlamentolarda kendi temsilcilerince yönetilmelidir. Koşut olarak geleneksel devletlerde teba konumunda bulunan ulus-halk yurttaşlaşmış, siyasal sürece katılmaya başlamıştır (parlamenter demokrasi ve seçim bunun ana vektörüdür, kamuoyu ve örgütlenmeler, kitlesel mobilizasyonlar da önem taşır). Ulusal mobilizasyonlar (savaş mobilizasyonu, dış düşman fikri, ulusal bağımsızlık ve birlik hareketleri), ulusçuluk ve emperyalizm ideolojileri ve pratikleri ulusun siyasal bütünleşmesine katkıda bulunmuşlardır.

Üçüncüsü ekonomik boyuttur. Geçmişte ekonomik birliğin olmadığı ileri sürülür (kapalı köy ekonomisi, feodaliteler ve yerel pazarlar egemendi), kapitalizmin gelişmesiyle bu birliğin oluştuğu saptanır. Gerçi geçmişte de aynı devletsel alan üzerinde ekonomik birlik sağlayıcı faktörlerin

varlığından sözedebiliriz (devletin para basması, vergi toplaması, ülke düzeyinde ulaşım-iletişim ağı, ticaret gibi), ancak ülkesel ekonomik birliğin 15. yüzyıldan, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batı'da kapitalist gelişme ile birlikte tam anlamıyla oluştuğu söylenebilir. Ve topluluksal-kültürel birliğe, siyasal birliğe temel oluşturmuş, onları güçlendirmiştir. Ülkesel (ya da ulusal) ekonomik birliğin unsurları olarak şunları sayabiliriz: ulusal pazar ve gümrük birliği, ulusal para ve merkez bankası, ulusal vergi sistemi, ulaşım ve iletişim ağı, büyüme ve yoğunlaşan mübadeleler, kentleşme ve sanayileşme (kapalı ve birbirinden izole kırsal birimler yapısının aşılması), devletin ekonomik rolü (ekonomik mevzuat, ekonomik politikalar), dışa karşı korumacılık, dışa yönelik ekonomik yayılma ve emperyalizm.

Sınıfların ulusla ilişkisi de bu çerçevede değerlendirilir: kozmopolit ve yerel aristokrasiye göre burjuvazinin ulus oluşumunda stratejik rolünden sözedilir, ama uluslararasılaşma süreci burjuva bir kozmopolitizm de yaratmıştır ve tarihsel süreç içinde ulusçu aristokrasiler de görülmüştür (Prusya, Macar ve Polonya aristokrasileri örneğin). Halk düzeyinde köylü toplumunun ulusal birliğe temel teşkil etmesi, kentsel işçi sınıfı ile modern ulusun oluşumunun paralelliği, orta sınıflaşmanın ulusla özdeşleşme açısından elverişliliği vurgulanan hususlardır. Marksist teoride ulusun ekonomik ve sınıfsal temeli vurgulanır: ticaret serbestisi ve iç pazar, kapitalist ekonomi, burjuvazi ulusu yaratır (kapitalizm ve burjuvaziye öngelen feodalitede ise ulusal birlik yoktur), burjuvazinin aksine proletarya ise ulusu aşacak ve giderek devlet gibi ulus da ortadan kalkacaktır. 20. yüzyılda ulus-devlet esas ekonomik birim olmaya devam etmiş, ama kapitalizmin genel eğilimi olan uluslararasılaşma gitgide ağırlık kazanmıştır.

Sonuç olarak ulusu üçlü bir sentez olarak düşünebiliriz: topluluksal-kültürel, siyasal ve ekonomik. Topluluksal-kültürel boyut eski çağlardan beri oluşmuş, uzun bir birikim sonucu şekillenmiş, modern çağa geçişle ekonomik ve siyasal etmenlerin yardımıyla ve kendi iç dinamiğiyle iyice güçlenmiştir. Siyasal boyut devletsel oluşum ve siyasete halk katılımıyla ilgilidir, ulus siyasal toplum şeklinde örgütlenen halktır diyebiliriz. Bazı bölgelerde merkezi devlet oluşumu eski çağlardan beri vardır, ama esas uluslaşma 15. yüzyıldan itibaren Avrupa'da merkezi devletlerin oluşumu ve bu sürecin 19. yüzyılda yerleşmesiyle, aynı zamanda halk katılımına dayanan kitle politikasına geçişle gerçekleşmiştir. Ekonomik boyut ise yine 15. yüzyıldan itibaren Avrupa'da kapitalist gelişme, ülke çapında birleşik pazarın oluşumuyla ilgilidir. Topluluksal-kültürel boyut daha mühimdir, çünkü uzun bir olgunlaşma sürecinin ürünüdür. Bu boyut zayıfsa devletin önemi artar, ulusal birliği sağlamak için devletsel otorite, bazan da zor gerekir. Güçlü ise otantik bir ulusal oluşum olanaklıdır ama yeterli değildir, topluluksal-kültürel boyutla siyasal ve ekonomik boyutların birlikteliği gerekir.

Ulusu böylece tanımladıktan sonra, tarihsel oluşum süreci üzerine bir gözden geçirme yapalım. Geleneksel çağlarda benzer özelliklere sahip kalabalık insan toplulukları için ulus değil de kavim terimi kullanılır, kavim uluslaşmanın erken biçimi olarak düşünülebilir. Eski kavimlerde modern çağda ulusun özellikleri olarak gösterilen ögeler vardır, ama yeterli değildir. Toprak birliği vardır ama sınırlar nisbeten belirsiz ve değişkendir. Irk ise kültürel birlikle beraber geleneksel çağlar kavimlerini esas tanımlayan öge olarak gösterilir. İnsanların bir arada yaşaması sonucunda oluşan bir kültür birliği vardır (dil, din, örf ve adetler, yaşam tarzları, zihniyetler), ama aynı siyasal otorite bölgesinde,

aynı kavim içinde kültürel ayrılıklar da önemli düzeydedir: dilde lehçeler, din ve mezhep ayrılığı, farklı yerel örf ve adetler. Ortak siyasal otorite, devlet de vardır, bu da uluslaşmaya temel oluşturabilir, özellikle ortak siyasal toplumun katılımcı biçimleri, emperyal bir sistemin esas halkı olma statüsü ve tersine yabancı devlet egemenliğine tepki uluslaşmayı olumlu etkiler. Ama geleneksel çağlarda halkın konumu genellikle tebadır, bu da halk katılımına olanak vermediğinden uluslaşmayı olumsuz etkiler. Hem içsel dağılma eğilimi güçlüdür, özerk yerel iktidarlar (feodalite, topluluk, site) yaygındır, dolayısıyla ulusal bütünleşme olamaz; hem de dışsal yayılma eğilimi belirleyicidir (imparatorluk ve yabancı istilası), dolayısıyla aynı siyasal otorite altında farklı kavimler yaşamaktadır. Ekonomik bütünleşme tamamen yok değilse bile zayıftır, iç pazar oluşmamıştır. Genel bir değerlendirme yaparsak geleneksel çağlarda yerel farkların büyük olduğunu, sıklıkla din, imparatorluk gibi ulus-üstü otoritelerin ağır bastığını söyleyebiliriz.

Geleneksel toplumları uluslaşma açısından üç kategoriye ayırabiliriz: halk katılımının ve uluslaşma derecesinin yüksek olduğu göçebe, topluluk ve site şeklinde örgütlenmiş kavimler, devlet tebası ama kültür birliğinin görece güçlü olduğu halklar, devlet tebası ve kültür birliğinin zayıf olduğu halklar. Göçebe kavimlerin (Türk, Moğol, Arap gibi) uluslaşma açısından avantajlı olduğu kabul edilebilir, yerleşik toplulukçu kavimler de öyle olabilir, bu bakımdan Germenler uluslaşma yönünde ilerlemiş sayılabilir. Antik çağın site-devletler dünyası da uluslaşma yönünde mesafe katetmiş addedilebilir, ortak din, dil, kültür yaşamı ve ekonomisiyle. Ancak durum ikirciklidir: Eski Yunan'a site-devletler arası savaşlar damgasını vurmuştur, Roma'nın emperyal yapısı ise çok farklı kavimleri barındırıyordu. Uzun bir tarihsel süreklilik göstermiş ve halk içinde homojenleşmenin görece güçlü olduğu devletlerde uluslaşmadan daha fazla sözedebiliriz, örneğin Çin, Mısır, İran'da. Kabile yapılarıyla devletsel yapıların eklemlendiği Afrika'da kabilevi proto-uluslardan sözedebiliriz. İslam dünyasındaki devletlerin üç öncel uluslaşma süreciyle (Arap, Türk, İran) bağlarını vurgulayabiliriz, buna karşılık ümmet ve imparatorluk şeklinde ulus-üstü yapıların uluslaşma açısından dezavantajına hükmedebiliriz. Feodal dağınıklığın ve ülkelerarası dinsel homojenleşmenin tipik örneği olarak gözüken Ortaçağ Avrupası'nda bu faktörlerin oluşturduğu dezavantaja karşın, monarşilerin ulusal oluşumdaki rolünü vurgulayabiliriz.

Geleneksel çağlarda dinin uluslaşma açısından çift yönlü etkisinden sözedilebilir: kavimsel, devletsel dinlerin bu açıdan pozitif etkisi vardır muhtemelen, uluslarüstü dinlerin ise etkisi negatiftir ama bazı açılardan pozitif de olabilir (bu noktada örneğin Avrupa uluslarının oluşumunda Hıristiyanlığın, Arap ulusunun oluşumunda İslam'ın katkısı üzerinde durulur). İmparatorluğun etkisi de çift yönlüdür: hem egemen halk açısından (ulusal üstünlüğü kanıtladığından) ve bağımlı halklar açısından (yabancı egemenliğe tepki ulusal bilinç doğurduğundan) uluslaştırıcı etki yaratabilir hem de çok sayıda halkı, kavmi kapsayan bir siyasal birlik olduğundan ulusal bir nitelik kazanamaz. Feodalitenin paradoksal bir etkisi var mı diye de sorabiliriz: feodal özerklik taban birimleri içinde ve arasında kaynaşmayı, homojenleşmeyi sağlıyordu, bu sayede uluslaşma açısından elverişli bir zemin oluştu şeklinde bir hipotez ileri sürülebilir.

Geleneksel çağlarda ulus benzerleri oluşmuştu, ama belirsizlikler ve istikrarsızlık egemendi, modern çağa geçişle birlikte bütün alanlarda ulus kesin hatlarıyla belirdi ve geçmişte genellikle

gevşek olan bütünleşme pekişti. Modern ulusun, ya da gerçekten uluslaşmanın taşıyıcıları nelerdir? Biri merkezi ulus-devlettir, ulusun aynı siyasal otoriteye bağlı oluşunu ifade eder. Ama devlet içinde birden fazla ulus da barındırabilir ve bazı uluslar birkaç devlette birden yaşayabilir. İkincisi ulus-halk egemenliği fikri ve ulus-halkın siyasete katılmasıdır. Üçüncüsü ekonomik birliktir, gelişme sonucunda oluşan ulusal ekonomi ve pazara dayanır. Ekonomik birliğin unsurlarını daha önce görmüştük. Dördüncüsü kültürel birliğin iyice pekişmesidir: dil birliği oluşur (lehçeler kaybolmaya yüz tutar), yerel farkları azaltan ulusal bir kültür, kitle toplumu kültürü oluşur, benzer bir toplumsallaşma sağlayan ulusal eğitim yayılır, ulusal bir yazın oluşur, ülke çapında iletişim yoğunlaşır…Beşincisi ideolojik güçlendirici olarak ulusçuluğun etkisidir. Bu açıdan ulusal kültürün araştırılması ve geliştirilmesi, ulusun niteliklerinin övülmesi, ulusal bağımsızlık ve birlik için mobilizasyonlar, ulusal güçlülük isteği, emperyalizm ve ırkçılığın etkileri belirtilmelidir.

Modern ulusun oluşum ve gelişimini tarihsel aşamalara ayırabiliriz. İlk aşama Avrupa'da Yeniçağ dönüşümüdür. Bu aşamada uluslaşma yönündeki gelişmenin unsurları olarak şunları sayabiliriz: feodal ademi-merkeziyetçiliğin yerini merkezi monarşilerin alması, ekonomik bütünleşme ve merkantilist ulusal ekonomik politika, kozmopolit ve yerel aristokrasiye göre burjuvazinin birleştirici rolü (keza merkezi aristokrasi ve köylü toplumu da ulusal oluşumu olumlu etkileyebilir), Reform sonrasında ulusal kiliseler oluşumu, dışa yönelik emperyalizm ve hasım devletlerle savaşlar (bu temelde ulusal güçlülük istenci oluşumu), hem elit kültürünü hem popüler kültürü kapsayan bir kültürel gelişme ve bütünleşme yaşanması. Avrupa'da uluslaşma açısından Ortaçağ köklerinin etkisi de dikkate alınmalıdır: Ortaçağ monarşileri, Ortaçağ kültürü (özellikle Orta Ortaçağ'dan itibaren kentsel ve popüler kültürel gelişme), Germen köklerin ve Hıristiyanlığın rolü. Ernest Renan'a göre ulusal olgu önce Ortaçağ Avrupası'nda ortaya çıkmıştır, Germen halklarla Hıristiyanlığın buluşması ulusu yaratmış, sonra ulus dünyaya yayılmıştır. Feodalizmdeki dağınık yapı ve kişisel bağlılık ilişkisi uluslaşma önünde engeldir, ama tersi eğilimleri vurgulayanlar da vardır. Stuart Mill'e göre ulusun oluşumu için iki olumlu koşul özgürlük ve zamandır. Ortaçağ Avrupası'nda köleliğin kaldırılmış olması, Orta Ortaçağ'dan itibaren servajın çözülmeye başlaması, kentlerde komünal ve korporatif özgürlükler özgürlük kriteri açısından elverişli bir temeldi. Zaman kriteri açısından ise Ortaçağ Avrupası'nın çalkantılı ama süreklilik gösteren bir uzun dönem olması da öyledir, bu süreklilik kültürel bir geleneğin oluşmasına olanak tanımıştır.

İkinci aşama 18. yüzyıl sonu devrimleri ile başlar ve 19. yüzyılın hızla gelişen toplumunu kapsar. Devrimlerden sonra ulus-halk egemenliği yeni meşruluk ilkesi olarak benimsenir, ulus-halk yurttaş statüsüne yükselir, ulusal mobilizasyonlar yaşanır (Fransız devrimini izleyen süreçte olduğu gibi). Gelişen kapitalist ekonomi ulusal bütünleşmeyi hızlandırır: ulusal pazar, devletin ekonomik birlik sağlayıcı rolü, ulaşım ve iletişimin yoğunlaşması, kentleşen ve sanayileşen bütünleşik bir yapıya geçiş, hızlı büyüme ve ticari mübadeleler. Yeni siyasal yapı uluslaşmayı pekiştirir: ulus-devlet formu genelleşir, parlamenter demokrasi ve yurttaşlık statüsü, halkın siyasete katılımı ve genel oy hakkı, partiler ve örgütler, kitle iletişimi ve kamuoyu ulusal bir siyasal pazarın oluşumunu, ulusal bütünleşme ve bilinçlenmeyi sağlar…Ekonomik ve siyasal bütünleşme, kitle toplumu ulusal kültürel birliği güçlendirir, devlet de bu yönde etkili olur. Dilsel birlik sağlanır, ulusal kültür çalışmaları, ulusal sanat ve yazın, zorunlu ilköğretim ve gazeteler kültürel birliğe katkıda bulunur. Ulusçuluk

ideolojisi yüzyılın en etkili fikir ve siyaset akımıdır. Yüzyıl boyunca güçlü bir kitle mobilizasyon aracı olarak kendini kanıtlar: Alman ve İtalyan ulusal birlik hareketleri, Doğu'da ulusal bağımsızlık hareketleri, ulus-devletlerin güç politikaları ve bunun halkı etkilemesi. Emperyalizm ve sömürgecilik de uluslaşmayı hızlandırır: egemen ulusta ulusal çıkar ve üstünlük fikri güçlenir, bağımlı ve sömürgeleşen uluslarda ise ulusal uyanış başlar.

Üçüncü aşama 20. yüzyıl ilk yarısıdır. Bu dönemde ulusların oluşumu artık tamamlanmıştır, ulusların gelişimi açısından önemli odaklar şunlardır: sömürgecilik ve egemen ulus ulusçuluğu (ve belirgin ulusal üstünlük fikri), güçlü ulusal devlet isteği ve devletler arasında güç mücadelesi, topyekun ulusal mobilizasyon savaşları (iki dünya savaşı), saldırgan ulusçuluk ve ırkçılık, faşizmin aşırı ulusçu söylem ve pratiği, Üçüncü Dünya'da sömürge ve bağımlı ulusların uyanışı ve ilk hareketleri. Bu dönemde ulusçuluğun ağırlık merkezi başkalarına karşı tahakkümcü ulusçuluğa kayar.

Dördüncü aşama olan 20. yüzyıl ikinci yarısında ise ağırlık merkezi Üçüncü Dünya uluslarıdır. Burada uluslaşma henüz tamamlanmamıştır, dekolonizasyon sürecinde ulusal kurtuluş hareketleri ön plana çıkar, yeni ulusal devletler kurulur, bu devletler etnik, dinsel ve kabilevi bölünmeleri aşarak ulusal birlik kurmaya çalışırlar (ve bunlara karşı azınlık ulusçulukları da gelişir), yeni ulusal devletler arasında çekişmeler ve savaşlar yaşanır, ulusal kalkınma öncelikli hedef olarak benimsenir, ulusal gerekçelerle otoriter rejimler kurulur ve ulusal güvenlik ideolojisi etkinlik kazanır, ulusal eğitim ve iletişim sistemi tesis edilir, ulusal kültürü geliştiren bir kültürel üretim sağlanır. Batı'da uluslaşma belirli bir dinginliğe varmıştır, iki savaş arası dönemin aşırı ulusçuluğu ve ırkçılığı reddedilmektedir. Komünist ülkelerde ise ulusu aşan ideolojik birlik hedeflenir, ama enternasyonal komünizme ve Sovyet egemenliğine karşı ulusçu tepkiler de ortaya çıkar. 20. yüzyılın ikinci yarısında ve 21. yüzyıl başlarında ulusun, ulus-devletin ve ulusçuluğun önemi sürmektedir, ama uluslararasılaşma süreci geçmişe göre ileri düzeye varmıştır, uluslararası kurumlaşma, dünya ekonomisi, dünya çapında yoğun iletişim ve ulaşım, ideo-politik hareketler eksenlerinde.

c) Ulusçuluk

Ulusçuluk modern çağda dört ana ideolojiden biridir, liberalizm, gelenekçilik-muhafazakarlık ve sosyalizmle birlikte. Kitlesel etki ve kapsayıcılık bakımından en güçlüsüdür diyebiliriz. Geçmiş çağlarda daha çok kavimsel ulusçuluk vardı, kültürel birlikleri ve başkalarından farkları belirginleşen halklar ulusçu refleksler gösterebilmekteydiler. Yeniçağ'da merkezi monarşilerin kurulmasıyla birlikte devlet ulusçuluğu ortaya çıktı. Modern Batı ulusçuluklarının kökleri Ortaçağ halkları ve Yeniçağ devletlerinde aranabilir. Bu iki türden sonra üçüncü olarak Fransız devrimi sonrasında ulus egemenliği fikrinin yayılması ve bu fikir temelinde ulusal kaynaşmanın sağlanması ilerici bir ulusçuluğun gelişmesini getirdi. Koşut olarak ve ardından ulusçuluk ulusal bağımsızlık ve birlik hareketlerinde somut olarak kendini gösterdi, dördüncü tür olarak bunları belirtebiliriz. Bunlarda ilerici özellik ağır basıyordu, ama tutucu ve gelenekçi özellikleri de vardı. Bu kapsamda Amerikan bağımsızlık savaşı ve ardından Latin Amerika'daki bağımsızlık hareketleri, Doğu'da Osmanlı, Avusturya ve Rus imparatorluklarının egemenliğine karşı bağımlı ulusların hareketleri, istilaya uğrayan ülkelerin (İspanya gibi) direnişleri, İtalyan ve Alman ulusal birlik hareketleri belirtilebilir.

19. yüzyıl boyunca ve daha sonra iki ulusçuluk türü sürekli etkili oldu. Biri ekonomik ulusçuluktur (beşinci tür). Genellikle gelişmede geride kalmış ülkelerin yabancı ekonomik gücüne karşı korunma ve ulusal kalkınma çabalarını içerir. İngiltere'ye göre geride olan Almanya ve ABD'de, Mısır'ın başarısız, Japonya'nın başarılı ulusal kalkınma girişimlerinde görüldüğü gibi. Diğeri kültürel ulusçuluktur, ulusal kültürün incelenmesi, yüceltilmesi ve geliştirilme çabalarını kapsar (altıncı tür).

19. yüzyıl sonlarına doğru ulusçuluğun ilerici, liberal özelliği zayıflar ve tutucu bir ulusçuluk ağırlık kazanır önemli uluslarda (Fransız, Alman, İngiliz, Rus, İtalyan, Amerikan). Tutucu ulusçuluk (yedinci tür) içerde otoriter yönetime temayül gösteriyor, dışa karşı güç politikası izlenmesini istiyor, ekonomik ulusçuluğu benimsiyor (serbest rekabete karşı korumacılığı ve ulusal ekonomik gücün arttırılmasını savunuyor), yabancı ve hasım uluslara karşı dışlayıcı ve hatta ırkçı bir tutum takınıyordu. Bununla etkileşim halinde emperyalist-sömürgeci bir ulusçuluk ortaya çıkar (sekizinci tür) ve etkisini tüm 20. yüzyıl boyunca sürdürür (İngiliz, Amerikan, Fransız, Alman, İtalyan, Rus emperyalizm ve sömürgecilikleri). Emperyalist-sömürgeci ulusçuluk bir yönüyle diğer güçlere karşı üstünlük sağlama isteği taşır, diğer yönüyle bağımlı ve sömürge ulusları ekonomik bakımdan kendi çıkarı doğrultusunda kullanma, üzerlerinde egemenlik kurma, onları altık görme, kültürel bakımdan bağımlılaştırma isteklerini gösterir. Tutucu ve emperyalist ulusçuluk dünya savaşlarının kaynakları arasında belirtilir. 19. yüzyıl sonlarından itibaren tutucu ve emperyalist ulusçuluk temelinde. ırkçı bir ulusçuluk güçlenir (dokuzuncu tür). Irkçılık altık görülen renkli sömürge halklarının, Yahudiler gibi dinsel azınlıkların (anti-semitizm) yanısıra, hasım ulusları hedef alıyordu (karşılıklı olumsuz Rus, Alman, Fransız, İngiliz nitelemeleri bilhassa), beyaz ve Aryen ırkların üstünlüğü fikri rağbet görüyordu. Tutucu, emperyalist ve ırkçı ulusçuluk iki savaş arası dönemde faşizmde ve nazizmde (ya da nasyonal sosyalizmde) köktenci bir gerçekleşme yaşadı (onuncu tür).

20. yüzyılın başlarından itibaren sömürge ve bağımlı konuma düşmüş Üçüncü Dünya ülkelerinde ulusçuluk varlık göstermeye başlar, ulusçu hareketler ve partiler kurulur, bunlar sömürgeciliğe karşı mücadele içine girerler. Ulusal özerklik ve bağımsızlık isteği 1945 sonrasında dekolonizasyon hareketi sürecinde gerçekleşir. Batı'daki gelişmenin ilk döneminde olduğu gibi Üçüncü Dünya'daki ulusçuluk da ilerici anayasal parlamenter talepleri benimser. Ancak bağımsız devletlerin kurulmasından sonra otoriter ulusçuluk eğilimi ağır basacaktır. Gelenekçi özellikleri de vardır (örneğin Gandhi'nin ulusçuluğunda görüldüğü gibi), ama genellikle modernleşmeci özellik baskındır ve geleneksel güçlerle anlaşmazlığa düşerler. Modernleşmecilik aynı zamanda, emperyalistliği nedeniyle karşı çıkılan Batı'nın kültürünün etkisi altında kalınması sonucunu doğurmuştur. Uluslararası politikada Batı bloku ve komünist blok arasında daha çok tarafsız bir tutum benimsenmiştir, ama iki bloktan birine ya da ötekine yakınlaşmalar da olmuştur. Ekonomik ulusçuluk özellikle ulusal kalkınma odağında somutlaşır, ama dekolonizasyon sonrasında ekonomik bağımlılık sürmüş, kalkınma çabaları önemli engellerle karşılaşmıştır. Üçüncü Dünya'da ulusçuluk önce batılılaşmış elitler arasında gelişmiştir, bu bakımdan halktan kopuk elitlerin halkla bağ kurmalarında aracı bir işlev görmüştür. Geleneklere ve yerel özelliklere bağlı halk ulusçu mobilizasyona katılmış, böylece görece bütünleşmiştir. Azgelişmiş, yoksul Üçüncü Dünya toplumlarında ulusçuluk sosyal reform problemiyle de karşı karşıya kalmıştır. Bu temelde sosyal reforma mütemayil sosyalist bir ulusçuluk gelişmiştir (Arap ve Afrika sosyalizmleri gibi). Komünizm ve sosyalizm enternasyonalist yaklaşımları nedeniyle ulusçulukla, özellikle tutucu

ulusçulukla çelişki içindedir, fakat 20. yüzyılda komünist devrimler Batı emperyalizmine karşı ulusal bağımsızlık talebine sahip de çıkmıştır (Çin, Vietnam, Küba örneklerinde olduğu gibi). Ayrıca Üçüncü Dünya toplumlarının bütünleşmemiş yapısı, merkezi devlet ulusçuluğu karşısında azınlık ulusçuluklarının gelişmesine yol açmıştır.

Üçüncü Dünya ulusçuluğunu onbirinci tür olarak sayabiliriz, ama onu da kendi içinde türlere ayırmak gerekir, yukarıdaki değinmeler bu konuda ipuçları vermektedir (örneğin anti-sömürgeci ulusçuluk, yeni devletlerin ulusçu merkeziyetçiliği, tutucu ulusçuluk, sosyalizan ulusçuluk, küreselleşme koşullarına uyarlanan ulusçuluk, etnik ulusçuluk gibi türler ayırdedilebilir).

d) Ulus-devleti zayıflatan gelişmeler

Çağımız uluslar ve ulus-devletler çağıdır, ama ulus birkaç yönden aşınmaya uğramakta ve aşılmaktadır da. Ulusu aşan gelişmelerin bir ekseni uluslararasılaşmadır. Uluslararasılaşma sürecine yukarda epeyce değinmiştik. 20. yüzyılın sonlarından itibaren sözü edilen yoğun küreselleşme ulus-devletleri büyük ölçüde zayıflatıcı olmuştur, ondan önce de 1945 sonrası döneme damgasını vuran ekonomik uluslararasılaşma ve uluslararası kurumlaşmanın ulus-devleti zayıflatıcı etkisi belirtiliyordu. İki savaş döneminde ve hemen sonrasında ise savaşlar ülkelerin istilasıyla ve yenilgi halinde egemenliğin kaybıyla sonuçlanıyordu, krizlerse dünya çapında yaşanıyor, 1929 krizinde olduğu bir ülkeden ötekine sirayet ediyordu. Keza hem 1945 sonrasında hem iki savaş döneminde ideolojilerin etkisi tüm ulus-devletlerde kendisini hissettiriyordu, faşist kamp, komünist blok ve liberal Batı bloku farklı ulus-devletleri bir araya getiriyordu. Son dönemde bölgesel birliklerin artan etkinliği de ulus-devleti zayıflatıcıdır, Avrupa'da bu süreç ortak pazar ve paraya, ortak parlamento ve yürütme organlarına yaşam vermiştir. Genel olarak dünya sisteminde güçlü devletlerin varlığı, zayıf ülkelere yönelik emperyalizmleri ulus-devletlerin egemenliğini sözde bırakabilmektedir. Geçmişte sömürgecilikte bu durum açıktı, 20. yüzyıl ikinci yarısında neo-emperyalizmle kısmen sürdü. Evrensel kültürün değişik eksenlerde etkileri, uluslararası iletişimdeki yoğunlaşma da ulusal kültür özgünlüklerini zayıflatmaktadır. Son dönemde siyasal İslam'ın yükselişi ise İslam ülkelerinde dinsel uluslarüstülük eğilimini güçlendirmiştir. Başka dinler açısından da böyle bir eğilim hissedilmektedir, bazı dinsel akımlar uluslararası bir yayılma göstermektedir. Keza başka ülkelerdeki gelişmelerin etkileri ulus-devletlerin iç dengelerini sarsıcı olabilmektedir.

Ulus-devletin zayıflamasının diğer ekseni yerellik ve birincil bölünmelerdir. 20. yüzyıl ikinci yarısında birçok Üçüncü Dünya ülkesinde ulus-devletler yeni kurulmuştu ve bu devletler içinde ulusal birliği engelleyen birçok etnik-ulusal, dinsel-mezhepsel, kabilevi bölünmeler vardı. Bu birincil bölünmeler birçok savaşa neden olmuştur, hala bu savaşların birçoğu sürmektedir. Ortadoğu'da Lübnan ve Irak iç savaşları, Güney ve Güneydoğu Asya'da, Afrika'da birçok savaş böyledir. Komünizmin dağılmasından sonra da bazı ülkelerde etnik-ulusal temelde çatışmalar yaşanmıştır (eski Yugoslavya ve eski Sovyetler Birliği topraklarında). Diğer yandan dünyanın birçok ülkesi federatif yapıdadır, bu ülkelerde eyaletler merkezi ulus-devletten oldukça özerk davranabilmektedir. Gelişmiş Batı'da gitgide merkeziyetçiliğin olumsuzlukları vurgulanmakta, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi istenmektedir. Yeni yerelcilik dalgası birçok ülkeyi sarmıştır. Batı'da yerel temelli

anlaşmazlıklar yeni bir ivme kazanmıştır: eskiden beri önemli olan Flaman-Wallon, Bask ve Katalan, Kuzey İrlanda sorunlarının yanısıra başkaları yeniden canlanmıştır (Fransa'da Korsika, İngiltere'de İskoçya, İtalya'da son dönemde yerel temelli partilerin etkisi gibi).

Yerel ve birincil temelli bölünmelerin yanısıra ideo-politik, kültürel ve sosyal bölünmeler de ulus-devleti zayıflatıcı olmaktadır. İdeolojilerin dünya çapında etkisinden sözetmiştik, ülkeler içinde de ideolojik bölünmeler çatışma kaynağı olmaktadır, komünizm ve karşıtları mücadelesi 20. yüzyılın büyük bölümüne damgasını vurmuş, bu temelde birçok iç savaş yaşanmıştır (Rusya, bazı Doğu Avrupa ülkeleri, İspanya, Çin, Kore, Hindiçini'nin yanısıra, Güneydoğu Asya, Latin Amerika ve Afrika'nın değişik bölgeleri). Son dönemde dinsel köktenciliğin yükselişi yeni bir çatışma kaynağıdır, özellikle İslam ülkelerinde. Demokratikleşme olsa bile ideolojilerle şu ya da bu ölçüde ilgili partizan bölünmeler toplumda bölünmeye yol açabilmekte, çatışmaya kaynaklık edebilmektedir. Buna karşılık anti-demokratik yönetimlerin kurulması güçlü bir ulus-devlet yaratma savı taşımakta, ama bunların baskıcı politikaları toplumda yabancılaşmaya yol açabilmekte, devlete güveni sarsabilmektedir. Kültürel bölünmelerin ulus-devleti zayıflatıcı etkisine az önce birincil bölünmeler perspektifiyle değinmiştik, onun yanısıra modernleşmiş kesimle geleneksel kesim çelişkisi, bu arada modern, batılılaşmış elitle geleneksel halk kopukluğu ulus-devleti zayıflatıcı olabilmektedir. Ancak birçok gelişmekte olan ülkede geleneksellikle moderniteyi uyarlama ve kendine özgü bir modernite geliştirme eğilimi vardır, bu da ulus-devleti güçlendirici niteliktedir. Sosyal sorunlar da ulus-devleti zayıflatıcı etkiler yaratmaktadır, yoksulluk sınırı altında yaşayan kalabalık bir kitlenin varlığı bu kitlenin yabancılaşmasına yol açmakta, sınıfsal çelişkiler sosyo-politik çatışmalara kaynaklık edebilmektedir. Sonuç olarak yine de şunu diyebiliriz: ulus-devletler çağımızda dünya sisteminin sabitidir, yukarda belirttiğimiz ulus-devleti zayıflatan tüm süreçler ulus-devlet formunun bırakılmasını getirememiştir.

XVIII. ULUSAL GÜÇ VE SAVAŞ

Dünya sistemi ülkeler arasında bir ilişkiler sistemidir ve bu sistemin çok önemli bir yönü ülkeler arasındaki güç mücadelesi ve dengesidir. Dünya politikası güç mücadelesi ve dengesi olduğuna göre karşılıklı güç perspektifi yalın güç perspektifine göre daha önemli olmaktadır. Yalın güç bir ülkenin gücünün genel olarak veya herhangi bir açıdan ölçümüdür. Çeşitli ülkelerin yalın güçleri aralarında somut bir mücadele, çekişme olsun olmasın birbiriyle karşılaştırılabilir, gücün farklı bileşenleri ve bu bileşenlerin oluşturduğu bütün ya da toplam açısından. Karşılıklı güç bir ülkenin gücünün özellikle rakibi olan ülkelerin gücüne göre düşünülmesidir. Ölçümü daha çok bir mücadele, rekabet konusu çevresinde gerçekleştirilir.

Böyle bir analiz dünya politikasında egemen güçler arasındaki dengeyi değerlendirmek için yapılır. 19. yüzyıl başlarında örneğin devrim Fransa'sı ve ele geçirdiği bölgelerle karşıt monarşist koalisyon (Rusya, İngiltere, Avusturya, Prusya) arasındaki güç dengesi analiz edilebilir. 20. yüzyıl başlarında I. Dünya Savaşı'nın iki karşıt ittifakı arasındaki güç dengesi analiz edilebilir. 1930'larda faşist kampla karşıtları arasındaki güç dengesi analiz edilebilir. 20. yüzyıl ikinci yarısında iki blok ve büyük güç (ABD, Sovyet Rusya) arasında güç dengesi analiz edilebilir. Güç analizi bölgesel güç

dengesi, komşu ve rakip ülkeler arasındaki güç dengesi için de yapılabilir. Örneğin Ortadoğu'da yerel ve uluslararası güçler arasındaki denge. Örneğin Türkiye ile değişik komşularının güçlerinin karşılaştırılması. Komşu olmayan ve aralarında önemli çelişmeler bulunmayan ülkeler arasında da karşılaştırmalar yapılabilir. Örneğin iki ya da daha fazla gelişmekte olan ülkenin güç açısından birbiriyle karşılaştırılması.

Aşağıda uluslararası politikada gücün kaynaklarını gözden geçireceğiz: askeri, doğal ve demografik, ekonomik, kültürel, siyasal ve konjonktürel. Bunu yaparken karmaşık bir karşılıklı güç analizine girmeyecek, etmenleri bağımsız olarak değerlendireceğiz. Böyle bir analiz siyasetin toplumsal belirlenmesinin uluslararası politika alanında bir örneği olarak da düşünülebilir, siyasal tutumların belirleyicilerinin analizinde yaptığımız gibi burada da alanlara göre bir dizi belirleyici gözden geçirilecektir. Burada gözden geçireceğimiz faktörler siyasal ve toplumsal analizde iki çok üzerinde durulan konu için de yapılabilir: gelişme ve istikrar. Sonuçta ülkeler açısından güç, gelişme ve istikrarın faktörleri bir kombinasyon olarak tasarımlanabilir.

1. ASKERİ, DOĞAL VE DEMOGRAFİK KAYNAKLAR

a) Askeri güç

Bir ülkenin gücünü ölçmede ilk bakılan askeri gücüdür. Askeri güç olmazsa olmaz bir kaynaktır, çünkü savaş koşullarında askeri gücü zayıf olan bir ülke kendini koruyamaz, diğer kaynaklar açısından ne kadar güçlü olursa olsun işe yaramaz, kendini savunamayacağından istila edilebilir. Askeri güç özellikle savaş koşullarında vazgeçilmezdir (çünkü savaş silah ve askerle yapılır), ama barış koşullarında da caydırıcı kapasitesi açısından çok önemlidir. Ancak askeri güç yeterli değildir, çünkü barış zamanında güçlü olmak için başka kaynaklar (ekonomik, siyasal ve diğer kaynaklar) daha önemlidir, savaş zamanında da askeri gücü hem cephede hem cephe-gerisinde ekonomik, siyasal ve diğer olanaklarla desteklemek gerekir. Aksi takdirde askeri güç yeterince başarılı olamaz. Zaten diğer kaynaklar güçlü olmayınca askeri güç de fazla arttırılamaz: sanayi gelişmemişse teçhizat iyi olmaz, ekonomik kaynak yetersizliği varsa, siyasal kargaşa varsa cephede ve cephe gerisinde ihtiyaçlar karşılanamaz, karışıklık çıkabilir, moral düşer.

Askeri kaynakların bir unsuru askerdir. Asker unsuru hem sayı hem nitelik hem moral bakımından önemlidir. Bir ülkenin ordusu kalabalıksa, o ülke güçlü olur genellikle. Gerçi kalabalığın külfeti de vardır, asker sayısı konusunda koşullara göre değişen optimal bir düzey aranabilir. Ama çoğu zaman askeri bakımdan güçlü ülkeler, aynı zamanda kalabalık ordulara sahiptir. Asker sayısı kadar niteliği de önemlidir, savaşma kapasitesi sayıdan çok askerin niteliğinden kaynaklanır. Kalabalık ama niteliği düşük bir ordu, daha az kalabalık ama nitelikli bir ordu karşısında yenilir. Askerin niteliği teçhizatı ve eğitimine, ihtiyaçlarının karşılanma düzeyi ve sağlığına bağlıdır. Asker kitlesinin değişik düzeyler ve uzmanlık alanlarında uygun ve işlevsel bir bileşimi sağlanabilmelidir. Asker niteliğinin çok önemli bir faktörü de disiplindir, disiplin savaş kapasitesini önemli ölçüde belirler. Niteliği büyük ölçüde

etkileyen bir başka faktör moraldir. Moral savaşma kapasitesini belirler, hem tüm ulus düzeyinde olmalıdır hem de askeri birlikler içinde.

Askeri kaynakların diğer unsuru silah ve donanımdır. Askerin silah ve donanımı yeterli olmayınca sayıca fazlalık işe yaramaz, nitelik ve moral düşer. Silah ve donanım faktörü miktar, nitelik, teknoloji ve sanayi açılarından değerlendirilebilir. Kullanımda ve stokta yeterli miktarda silah olmalıdır. Sadece miktar değil, nitelik de olmalıdır. Hantal değil iyi işleyen, kullanışlı silahlar olması demektir bu. Yeni teknolojilere uygun silahlar olması da gerekir, uluslararası düzeyde silahlanma yarışı düşünülürse. Silah teknolojisi bakımından geri bir ordu ne kadar fazla asker ve silaha sahip olursa olsun teknolojik bakımdan ileri rakibi karşısında dezavantajlı konuma düşer. Fakat sadece teknolojiyi izlemek yetmez, bazı silah tipleri her zaman yararlı olur, birçok eski silah sonuç almada daha etkindir (örneğin hava bombardımanı yumuşatır, savaş karada kazanılır).

Eski çağlarda göçebelerin askeri başarısı savaş teknolojilerinden de kaynaklanıyordu, savaş aracı olarak atın kullanımı hızlı hareket kabiliyeti sağladığı için başarıya götürüyordu, ata ve alana hakim olabilen süvarilerin varlığı göçebelerin yengisini kolaylaştırıyordu. Yeniçağ'da Avrupa'da merkezi devletin oluşumu ve Avrupa'nın sömürgeler fethetmesi askeri teknoloji alanındaki gelişmenin sonucudur: barut ve ateşli silahlar, top, denizcilik…I. Dünya Savaşı'nda top, mitralyöz ve bombanın tahrip gücü uzun süren bir siper savaşını empoze etmişti. II. Dünya Savaşı'nda üç modern silah belirleyici olmuştu: tank, uçak, denizaltı. Nükleer silahsa savaşın bitmesini sağlamıştı. 20. yüzyıl ikinci yarısında silahlanma yarışında teknoloji belirleyici olmuş, mevcut silahlar teknolojik bakımdan geliştirilmiş ve yeni teknolojik silahlar imal edilmiştir. Konuya aynı zamanda silahlar kadar savaş tekniklerini de içeren bir savaş teknolojisi olarak bakmak gerekir. Örneğin II. Dünya Savaşı başlarında Almanya'nın yıldırım savaş (blitzkrieg) tekniği kısa vadede başarılı olmuştur: sürpriz ve hız, psikolojik savaş (ve hasım ülkelerdeki beşinci kol), mekanik kara kuvvetleri (özellikle tank) ve hava kuvvetleri koordinasyonu. Ama orta vadede yine temel güç unsurları (asker ve silah miktarı, ekonomik güç, toprak) belirleyici olmuş, Almanya baştaki başarısına karşın savaşı kaybetmiştir.

Silah ve donanım üretimi askeri sanayi olarak adlandırılır. Bir ülkenin gücü silahlarını kendisinin üretip üretememesine de bağlıdır, dışarıya bağımlı olmamak ve güçlü olmak için ulusal bir askeri sanayi gerekir. Üstelik bu sanayiin sadece basit silahlar değil, teknolojik bakımdan gelişmiş silahlar da üretebilmesi gerekir. Birçok ülkenin sanayii açısından askeri harcamalar hayati önem taşır. Ordudan gelen siparişler sanayiin kapasite kullanmasını ve büyümesini sağlar, bu da ekonomiyi canlandırır. Savaşlar ekonominin ihtiyaçlarıyla da açıklanır, dış pazarların ele geçirilmesinin yanısıra askeri siparişler arttırılarak sanayie pazar yaratılır. Dünya savaşları, Hindiçini savaşı böyle bir gereksinmeyle de açıklanmıştır (I. Dünya Savaşı öncesinde büyük güçlerin pazar ve üretim fazlası sorunları, II. Dünya Savaşı öncesinde krizin etkilerinin savaş ekonomisine yönelmeyle aşılabilmesi, 1960'larda gelişmiş Amerikan kapitalizminin tıkanıklığını Vietnam savaşıyla aşabilmesi), ama bu hususlarda kesinleme yapılamaz çünkü en azından başka faktörler daha etkilidir (iki dünya savaşının birçok başka nedeni vardır, Vietnam savaşı daha çok iki blok-sistem mücadelesiyle ilgilidir).

Askeri güç için iyi organizasyon ve yönetim de gerekir. Organizasyon hem cephedeki ve ordudaki hem de cephe gerisindeki yapılanmayı ve etkinlikleri kapsar. Etkin ve iyi koordine edilmiş bir askeri birlikler yapısı gücü arttırır. Askeri organizasyon içinde düzenli birliklerin yanısıra, paramiliter güçler, gerilla birlikleri, özel savaş birlikleri de yer alır. Cephe gerisinde organizasyon gerekir: sivil savunma, istila halinde direniş, cepheye çeşitli yönlerden destek (gıda üretimi, sanayi, sağlık hizmetleri, moral destek), halkın yaşam koşullarının sürdürülebilmesi için ekonomik ve diğer alanlarda etkinliklerin düzenlenmesi…Cephe gerisinde ciddi sorunlar savaşın yitirilmesine yol açabilir. Ordunun iyi komuta edilmesi, etkili ve sonuca gidici strateji ve taktiklerin uygulanması, koşullara göre esnek uyarlanmaya gidilebilmesi de gücü belirler, bunun için iyi eğitilmiş ve nitelikli komutanlar, kadrolar, iyi organizasyon ve koordinasyon gerekir. Birçok askeri başarı bazı komutanların kapasiteleri ve iyi strateji ve taktikler uygulanmasıyla açıklanır.

Askeri güç alanında ülkeler arasında sıkı bir yarış vardır, bu sahada devamlı uyanık olmak, gelişmeleri izlemek gerektiği kabul edilir. Morgenthau 'bir ulus maddi güç kazanırsa bütün rakiplerinin de aynı şeyi yapmak, kendine eşit duruma gelmek için çaba göstereceklerini görecektir'der. Birçok ülkede ulusal gelirin önemli bir kısmı askeri harcamalara gitmektedir. Askeri harcamaların yetersiz olması, uygun şekilde kullanılmaması kadar fazla olması, bu nedenle ekonomi ve halk üzerinde yük oluşturması da problem teşkil etmektedir.

b) Doğal özellikler

Doğal özellikler Doğa ve Siyaset bölümünde ele alınmaktadır esas, burada güç perspektifiyle analiz edilmişlerdir, ama çok sayıda örtüşme vardır.

Basit mantıkla bir ülke ne kadar büyükse, genişse o kadar güçlüdür, denilebilir. Bu mantık yanlış değildir, ama bazı çekinceler getirmek gerekir. Ampirik bir gözden geçirme yaparsak, geçtiğimiz dönemde dünyanın iki büyük gücü aynı zamanda dünyanın en geniş ülkelerindendi: Sovyet Rusya (dünyanın en geniş ülkesi) ve ABD. Şimdi de üç büyük ülke, ABD, Rusya ve Çin dünyadaki en güçlü ülkeler olarak temayüz ediyor. Fakat geniş ülkeler her zaman en güçlü ülkeler değildir, örneğin Kanada ABD'den geniştir ama onun ayarında hiçbir zaman olamamıştır, Kongo geniş bir Afrika ülkesidir ama en geride kalmış ülkeler arasındadır. Ancak geniş ülkeler en azından bölgesel egemenlik mücadelesinde etkili olabilmiş ve bazı geniş ülkeler geri bir düzeyden hareketle dünya çapında ekonomik güç haline gelebilmişlerdir. Son dönemde Çin, Hindistan, Brezilya örnekleri böyledir. Ayrıca ortaboy, hatta küçük ülkeler de başka faktörlerin (teknoloji, gelişmiş ekonomi, nitelikli insangücü gibi faktörlerin) etkisiyle güçlü olabilmektedir, çoğu Avrupa ülkesi ve Japonya böyledir.

Genişlik yabancı ülkelere karşı savunmayı kolaylaştırarak ülkenin gücü arttırır. Geniş toprakları olan bir ülkeyi ele geçirmek zordur, çünkü geri çekilme alanı geniş, dolayısıyla manevra kabiliyeti yüksektir, bir süre sonra taarruza da geçilebilir. Tipik örnek Fransa ve Almanya karşısında Rusya'dır. Napolyon'a (1812) ve Hitler'e (1941-44) karşı Rusya geniş toprakları sayesinde direnebilmiş, sonunda ağır kayıplar verse de galip gelmiştir. Oysa savaşın başlarında Fransızlar ve Almanlar Rus birliklerine

üstünlük sağlamışlardı. Geniş toprakları olmayan ülkeler taktik geri çekilmeleri istedikleri gibi yapamazlar, nitekim Napolyon ve Hitler çoğu Avrupa ülkesini kısa bir zaman aralığında istila edebilmişlerdi. II. Dünya Savaşı sırasında Çin de topraklarının genişliği sayesinde Japonya karşısında daha etkili bir şekilde direnebilmiştir. Ülke genişliği olumlu ekonomik sonuçlar yaratarak da gücün artmasını sağlar. Geniş bir ülkede daha fazla ve daha çeşitli doğal kaynak vardır. Bu sayede ülke hem fazla doğal kaynağını içerde ve dışarıya satarak değerlendirebilir hem bazı hayati doğal kaynakların (su enerjisi, petrol gibi kaynakların) yokluğunun neden olacağı bir darboğaza girmekten kurtulur, bunlar açısından başka ülkelere bağımlı duruma düşmez. Geniş ülke aynı zamanda geniş iç pazar demektir, bu temelde ülke sanayiini daha rahat geliştirebilir.

Geniş bir ülke olmanın dezavantajları da vardır. En önemlisi dağılma tehlikesidir, çünkü geniş bir ülkede nüfus genellikle homojen olamaz, etnik, dinsel ve yerel kriterlere göre farklı topluluklar bir arada yaşar. Birbirinden farklı toplulukları bir arada tutmak daha zordur. Bütün imparatorluklar bu nedenle huzursuz yapılar olmuşlardır. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları, İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları dağılmaktan kurtulamamışlardır. Son olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Doğu Avrupa üzerindeki nüfuzunu yitirmesi de genişliğin dezavantajlarını gösterir. Bir ülkenin genişliği her zaman dağılma düzeyine varmasa bile sorunları çok olur. Yönetsel merkez farklı toplulukları, geniş alanları bir arada tutmada, farklı çıkarları uzlaştırmada zorlanabilir, bu konu kendisini çok meşgul ettiğinden bazı temel görevlerini ihmal edebilir. Ancak ülke genişliğinin avantajlarının dezavantajlarına ağır bastığını söyleyebiliriz. Dezavantajlar kriz ve geçiş konjonktürlerinde artar.

Ülke konumu da ülkenin askeri ve ekonomik olanaklarını etkiler, bu vasıtayla gücü artar veya azalır. Savunmayı kolaylaştırıcı veya zorlaştırıcı etki, uluslararası önem ve pazarlık gücünü arttırıcı veya azaltıcı etki, ekonomik kapasite ve gelişme etkisini belirtebiliriz bu hususta. İlk etkiyi irdeleyelim. Bir ülkenin doğal korunaklara sahip olması askeri gücünü arttırır. İngiltere'nin ada oluşu onu istiladan korumuştur. Napolyon ve Hitler geniş toprakları olan Rusya gibi, ada olan İngiltere'yi de ele geçirememişlerdir. ABD 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl ilk yarısında uluslararası güç mücadelesinin cereyan ettiği Avrupa'dan okyanusla ayrılmış, iki yanı okyanusla çevrili uzak bir ülke olduğu için her iki dünya savaşından da karlı çıkabilmiştir: savaşlara geç girmiş, savaş toprakları dışında cereyan etmiş, görece az kayıp vermiştir, savaşlar sonrasında en önemli ekonomik güç haline gelmiştir. Genel olarak bir ülkenin deniz kıyısında olması askeri ve ekonomik kapasitesini arttırır, kara ülkeleri ise hem askeri hem ekonomik bakımdan tıkanabilirler. I. Dünya Savaşı'nda Alman-Avusturya ittifakının önemli bir handikapı olarak belirtilir, karada sıkışmış durumları. Deniz kadar önemli bir doğal korunak dağlardır. Tarihsel süreç içinde ülke sınırlarının oluşumunda dağ gibi engebeler büyük önem taşımıştır. Dağlık arazi savunmayı kolaylaştırır, örneğin Pireneler İspanya'yı yabancı istilalardan korumuş, Polonya'nın ise düz bir ülke olması istilalara uğramasına ve uzun süre bağımlı konuma düşmesine yol açmıştır. Dağ varlığı sadece sınırlarda değil ülke içinde de önemlidir. Dağlarla ve ırmaklarla bölünmüş engebeli topraklar ülkenin yabancı istilaya uğraması halinde direniş için elverişli bir doğal yapı oluşturur, bu açıdan Balkanları örnek gösterebiliriz.

İkinci etki ülkenin askeri bakımdan stratejikliğinin gücünü arttırmasıyla ilgilidir. Türkiye'nin boğazlar nedeniyle sahip olduğu stratejik konum çok vurgulanmış bir husustur. Boğazlar Rusya açısından sıcak denizlere inişte hemen hemen tek kapıdır, böyle bir engelle karşı karşıya bulunması Rusya'yı handikape etmiştir. Sadece boğazlar nedeniyle değil, üç büyük bölge (Rusya, Batı ve Ortadoğu) arasındaki konumu nedeniyle de Türkiye stratejiktir. Geçmişte Batılı ülkeler dışında tek NATO üyesi ülkenin Türkiye olması bununla ilgilidir muhtemelen. Dünyada askeri bakımdan stratejik birçok yer vardır: kanallar (Panama, Süveyş, Kiel) ve boğazlar (örneğin Akdeniz ve okyanusu birbirine bağlayan Cebelitarık), ada ülkeler (örneğin Hint okyanusu ve Pasifik'te uçak gemisine benzetilebilecek adalar), dünya petrol üretiminin yoğunlaştığı Körfez ve Kızıldeniz bölgesi, doğal gaz üretiminin ve hatlarının yoğunlaştığı Kafkasya, Orta Asya ve çevresi, Akdeniz gibi büyük bir iç deniz ve onun üzerindeki adalar (örneğin Malta, Kıbrıs, Girit), keza ciddi çekişmelere konu olmuş Baltık denizi ve Kuzey denizi. Askeri bakımdan stratejik konum ülkenin uluslararası önemini, dolayısıyla değerini ve pazarlık gücünü arttırır. Ancak stratejik konumun dezavantajları da vardır, ülkenin sürekli dış basınç altına kalmasına ve çevresinde savaşlar çıkmasına sebep olabilir.

Konumun ekonomik kapasite ve gelişme etkisi de vardır. Deniz kıyısında olma ülkenin ekonomik kapasitelerini arttırır. Geçmişte büyük tarihsel gelişmeler, dünyanın en önemli iç denizi olan Akdeniz çevresinde gerçekleşmiş, bu bölge Antik çağda ve Ortaçağ'da dünyanın en gelişmiş bölgesi olmuştu. Yeniçağ'da okyanusların dolaşılması ve yeni kıtaların bulunması Akdeniz'in önemini azaltmıştır. Modern çağa geçiş sürecinde ekonomik gelişme Atlantik kıyısındaki kuzeybatı Avrupa'da gerçekleşmiş, bu bölgedeki İngiltere 19. yüzyıl boyunca sınai ve ekonomik gelişmede öncü olmuş, dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna sahip hale gelmiştir. Buna karşılık Yeniçağ'da kıta savaşları içinde tıkalı kalan Kıta Avrupa'sı ülkeleri sanayi devrimini ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşayabilmiş ve İngiltere'nin uzun süre gerisinde kalmışlardır. Yeniçağ'da ekonomik gücü bir ölçüde Batı-Doğu ticaretindeki ara konumundan kaynaklanan Ortadoğu bölgesi ve Osmanlı devleti Atlantik ticaretinin önem kazanmasından sonra gerilemiştir.

Yeryüzü şekilleri de gücü etkiler. Engebeli toprak ve dağ varlığının ülke savunmasını güçlendirdiğini belirtmiştik. Diğer yandan, engebeli topraklar merkezi yönetimin yerel güçler karşısında etkisiz kalmasına yol açabilir. Orman varlığı da hem dışa karşı savunmayı kolaylaştırır (gerilla savaşı şeklinde direnişe uygundur ama yönetim karşıtı gerilla hareketleri de olabilir) hem de ulusal zenginliği arttırır. Irmakların varlığı su gibi temel bir doğal kaynağın fazla olmasını sağlayarak enerji üretimini, sulamalı verimli tarımı olanaklı kılar, böylece ülkenin gücünü olumlu etkiler. Ters yönde bir etki ise taşkınların yol açtığı zararlardır.

İklim koşulları da ülkenin gücünü etkiler. Çetin iklim koşulları (sert kurak veya soğuk iklim, tropikal iklim ve muson iklimi…) askeri savunmayı kolaylaştırır. Rusya'nın Napolyon ve Hitler karşısında başarısında sert ve soğuk iklim koşulları da toprak genişliğinin yanısıra etkili olmuştu. Sert kurak iklim koşulları göçebeleri askeri yayılmaya itmiş, zor koşullara alışkın olmaları askeri bakımdan başarılı olmalarını mümkün kılmıştı. İklim askeri açıdan olduğu kadar ekonomik açıdan da gücü etkiler: dünyada gelişme bölgeleri ılıman iklim kuşağındadır, ılıman iklim hem çok yönlü ekonomik faaliyet hem de insangücünün gelişimi açısından daha elverişlidir.

c) Doğal kaynaklar

Doğal kaynakların önemi herkesce kabul edilir, hatta abartıldığı da olur. Eskiden beri bir ülkenin zenginliğini ve gücünü ölçmede maden kaynaklarının rolü vurgulanmıştır. Petrol krizi ülkelerin petrol varlığına verilen önemi belki olduğundan fazla arttırmıştır.

Doğal kaynakların önemi birkaç düzeyde kendini gösterir. Bazı kaynaklar hem sahip olanlar açısından yüksek potansiyel hem olmayanlar açısından darboğaz yaratıcı olabilir, örneğin su, yükselen petrol fiyatları bağlamında petrol, sanayileşme sürecinde kömür. Doğal kaynak varlığının aynı zamanda çeşitli olması gerekir, tek kaynağa bağlılık ülkeyi diğer ürünler açısından dışarıya bağımlı hale getirir. Bu nedenle esas avantajlı konum, bir ülkenin doğal kaynaklarının çeşitli olması, gerekli bütün kaynaklardan yeterli düzeyde olmasıdır. Askeri hammadde sıkıntısı çekilmez, savaş koşullarında zor durumda kalınması önlenir. Ekonomik açıdan da doğal kaynakların çeşitli ve bol olması gücü arttırır: doğal kaynaklar için ithalata para harcanmaz, bunların dışarıya satışı ülkenin gelir düzeyini yükseltir (örneğin petrol ülkelerinin zenginliği petrol satışlarından kaynaklanmaktadır), halkın bazı temel ihtiyaçları kolay sağlanır (gıda, su, elektrik…), bol ve ucuz hammade olduğu için üretimin maliyeti azalır.

Ancak doğal kaynakların bazı dezavantajları da vardır. Fazla da olsa tek kaynağın dezavantajlarına değinmiştik. Bir başka dezavantaj fazla doğal kaynak ve hammaddenin bir ülkeyi başkalarının ilgi odağı haline getirmesidir. Batılı ülkeler ucuza hammadde elde etmek için Üçüncü Dünya ülkelerini sömürge haline getirmişlerdi. Maden bakımından zengin Afrika, petrol bakımından zengin Ortadoğu bu nedenle güç mücadelelerine ve çatışmalara sahne olmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısını Ortadoğu'nun neredeyse devamlı savaş halinde geçirmesinde petrol zenginliğinin payı olsa gerek. Hammaddelerin getirdiği zenginlik diğer faktörler (teknoloji, insangücü, sanayi, tarım) yeterli olmayınca gelişmeye dönüşememektedir. Ayrıca doğal kaynaklar ülke içinde bölüşüm sorunu nedeniyle çatışma potansiyelini arttırabilir, çünkü kaynakların fazlalığı tüm kesimlerde beklentileri yükseltir, oysa bölüşüm dengesizdir (petrol zammından sonra bunun getirisinin eşitsiz dağılımı vurgulanmıştır). Ama daha çok kaynakların kıtlığı çatışma nedeni olmaktadır.

Güç faktörü olarak bazı doğal kaynakları gözden geçirelim. Kömür madeni Avrupa'da sanayi devrimi sürecinde stratejik bir işlev görmüştür, fabrikaların, ulaşım araçlarının yakıtı olarak, elektrik üretimi için. Ancak uzun süredir yoğun biçimde kullanılan kömür yatakları 20. yüzyılın ikinci yarısında tükenmiştir. Bu, Avrupa ülkelerinin gücünü azaltıcı bir faktör olarak değerlendirilebilir. Petrol ve doğal gaz 20. yüzyılın ikinci yarısında büyük önem kazanan doğal kaynaklardır. 1973 sonrasında petrol fiyatlarının 7 yıl içinde 10 kat artması (varili 3 dolardan 1980'de 30 dolara) petrolü çok gerekli bir hammadde haline getirdi. Petrol üreticisi ülkelerin geliri büyük artış gösterirken, petrol üreticisi olmayan gelişmekte olan ülkelerin kalkınması olumsuz etkilendi, gelişmiş ülkelerde de ekonomik kriz başladı. Ancak petrol üreticisi ülkelerin çoğu tek ürün üreticisi olduğundan bu fiyat artışı onların sağlıklı bir şekilde kalkınmasına yetmedi. Öte yandan petrol rezervlerinin de kömür rezervleri gibi bir süre sonra tükeneceği tahmin edilmektedir. Petrol tüketimi ve fiyatındaki hızlı artış, kaynakların tükenme tehlikesi ikame enerji kaynaklarına yönelmeye yol açmaktadır.

Diğer madenler de güç açısından büyük önem taşır. Üçüncü Dünya ülkelerinin geçmişte maruz kaldığı sömürgecilik, sahne oldukları çatışmalar maden varlıkları ile yakından ilgilidir. Bu ülkelerin madenleri yabancı şirketler tarafından işletilmiştir, işletilmektedir, dünya piyasalarında alıcı kartelleri maden fiyatlarının görece düşük kalmasına yol açabilmektedir. Maden bakımından zengin birçok ülkenin azgelişmişliği, dışa bağımlılığı sadece maden varlığının bir ülkenin güçlü olmasına yetmediğinin göstergesidir. Hayati öneme haiz bir tür kıt ve değerli madenlerdir. Özellikle ikisini belirtebiliriz: uluslararası standart ve birikim aracı olan altın ile nükleerde kullanılan uranyum. Güney Afrika'nın dünya politikasındaki önemli konumu bu iki cevher bakımından zengin olmasıyla ilgilidir. Su da stratejik bir kaynak niteliğindedir. Türkiye'nin su varlığı bakımından zengin oluşunun, buna karşılık petrol bakımından zengin Arap ülkelerindeki su yetersizliğinin bir aralar üzerinde durulmuştu. Su varlığı ülkenin üretim potansiyelini, dolayısıyla gücünü arttırır. Toprakların verimli olup olmaması da ülkenin gücünü etkiler, verimli topraklar tarımsal üretimi arttırır, gıdada kendine yeterliği sağlar. Ancak birçok ülke verimli topraklarına karşın geri kalmışlardır, çünkü buralarda nüfus da hızla artmıştır. Asya'da ırmaklar çevresindeki topraklar böyledir.

d) Nüfus

Basit mantıkla bir ülkenin gücü genişliğinin yanısıra nüfusuyla da ölçülür. Ülkenin nüfusu fazla ise gücü de fazladır, diye bir sonuca ulaşılır. Nitekim 20. yüzyıl ikinci yarısında dünyaya egemen olan iki güç, ABD ve Sovyet Rusya dünyanın en kalabalık üçüncü, dördüncü ülkesi idiler. Dünyanın en kalabalık iki ülkesi, Çin ve Hindistan gerçi azgelişmiş konumdaydılar, ama ekonomik ve askeri-siyasi açıdan önemli güçler arasındaydılar ve 21. yüzyıl başlarında bu ikilinin, özellikle Çin'in dünya çapında ön plana çıktığı görülmektedir.

Nüfus miktarı-güç ilişkisini daha doğru bir şekilde şöyle formüle edebiliriz: az nüfuslu pek güçlü olunamaz, fazla nüfus güçlü olmak için gereklidir ama yeterli değildir, fazla nüfus eğer yeterli ve iyi ekonomik olanaklar varsa ülkeyi güçlü kılar.

Fazla nüfusa sahip ülkeler kişi başına düşen gelirleri daha az olsa bile, daha yüksek bir toplam gelire sahiptirler, bu sayede pahalı temel yatırımları yapabilirler. Öte yandan fazla nüfus geniş bir iç pazar yaratır, otodinamik gelişme imkanı daha fazladır. Üçüncü olarak fazla nüfus entegre ve çeşitlenmiş bir ekonomi kurulmasını olanaklı kılar, çünkü bütün mallarda optimal üretim düzeyine ulaşılabilir, nüfus fazla olduğundan talep vardır. Oysa az nüfuslu ülkelerde çoğu malda optimal düzeyde üretimi besleyecek talep oluşamayacaktır. Kalabalık nüfus bol ve ucuz işgücü sağladığı için de avantaj sayılmaktadır. Nitekim günümüzde kalabalık nüfusa sahip Çin, Hindistan, Brezilya, Meksika, Endonezya gibi gelişmekte olan ülkeler görece avantajlı sayılmaktadır.

Fazla nüfusun handikapları da vardır. Bu nedenle fazla nüfusun yanısıra yeterli ekonomik olanaklar koşulu konulmaktadır. Fazla nüfusun yaratacağı bir takım stratejik darboğazlar vardır: gıda, konut, iş, kamu hizmetleri…Örneğin tarımda geri üretim koşullarının sürdüğü bir ülkede fazla nüfus en temel ihtiyaç olan gıda sorununda aşılması zor bir darboğaz oluşturacaktır. Fazla nüfusu olan ülkede konut açığı ve işsizlik büyüyecektir. Fazla nüfus bu bakımdan temel ihtiyaçların karşılanmasında

tıkanma yaratabilir, aynı zamanda fazla nüfus daha fazla tüketim harcaması demektir. Fazla nüfusu tamamlayacak kaynaklar arasında yetişmiş nitelikli işgücü (sadece bol değil), mali güç, üretim kapasitesi ve teknoloji, altyapı sayılabilir. Fazla nüfus değil de ülke kaynaklarına göre optimal düzeyde bir nüfus daha tercih edilir, diyebiliriz. Öyle ki bazı darboğazlar ve tıkanıklıklar aşılabilsin.

Sadece nüfusun miktar olarak azlığı ve çokluğu değil, yoğunluğu ve artış hızı da etkilidir. Fazla ama yeterince geniş topraklar üzerinde yayılmış bir nüfus gücü olumlu etkiler, en azından olumsuz etkilemez. Buna karşılık dar topraklarda yığılmış bir fazla nüfus dezavantajdır. Nüfus yoğunluğunun makul bir düzeyde kalması veya yüksek bir yoğunluğun ekonomik olanaklarla desteklenmesi gerekir. Fiiliyatta da nüfus ekonomik olanakların fazla olduğu bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Dünyada yoğun nüfus alanları Batı'nın sanayileşmiş-kentleşmiş bölgeleri, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde özellikle ırmak boylarında yoğun tarım ve kentleşme bölgeleridir. İkinci grupta fazla nüfus çoğu zaman yeterli ekonomik olanaklarla birleşememektedir. Burada yüksek nüfus yoğunluğu kırsal bölgelerde toprak üzerinde basıncın artmasına, kentlerde marjinalleşmeye neden olmaktadır.

Hızlı nüfus artışı azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde aşılması güç darboğazlar yaratmaktadır. Önemli bir kitlenin temel ihtiyaçları (gıda, konut, iş, kamu hizmetleri) karşılanamamakta ve yatırıma yeterli fon ayrılamamaktadır. Hızlı artış nüfusun bileşimini de değiştirir, çocuk ve genç nüfus aşırı kalabalıklaşır. Bu da inaktif bağımlı nüfusun ve işgücü piyasasındaki arzın artması demektir. Bunların ihtiyaçlarının karşılanması gereği faal nüfus üzerindeki yükü arttırır, iş piyasasına her yıl çok sayıda genç nüfusun girmesi işsizliği arttırır. Ayrıca genç nüfusta gerilimler daha belirgin bir şekilde yaşanmakta, bu da köktencileşme eğilimini güçlendirmektedir. Birçok ülke nüfus artış hızını yavaşlatmak için önlemler almıştır. Ama nüfus artış hızının yavaşlığı da handikap oluşturabilir, yaşlı nüfus artar, bu da toplumun dinamizmini olumsuz etkileyebileceği gibi aynı çocuk ve genç nüfus fazlalığında olduğu gibi bağımlı nüfus oranını arttırır, faal nüfus üzerindeki yük doğrudan veya sosyal transferler vasıtasıyla artar. Birçok ülkede sosyal güvenlik sisteminin krizi yaşlı nüfusun fazlalığıyla ilgilidir, günümüzde gelişmiş ülkeler böyle bir durumla karşı karşıyadır.

Nüfusun yerleşim düzeniyle ilgili birçok sorun vardır, bunlar da ülkenin gücünü etkiler. Bu etki askeri, siyasal ve ekonomik sonuçlar dolayımıyla kendini gösterir. Askeri açıdan, kırsal nüfusun ağırlığı ve kırda dağınık yerleşim yapısı işgal halinde yabancıların nüfuzunu zorlaştırır ve işgale karşı direnişi kolaylaştırır. Ekonomik açıdan, verimliliği düşük küçük işletmelerde toplanmış kalabalık bir kırsal nüfusun varlığı ve kentsel nüfusun da marjinalleşmesi ülkenin gücünü olumsuz etkiler. Siyasal planda ise bu kitlenin bütünleşmemişliği, hoşnutsuzluğu yönetime tepkiyi arttırabilir, istikrarı bozabilir, böylece ülkenin gücünü zayıflatır.

2. EKONOMİK KAYNAKLAR

Bir ülkenin gücünün ekonomik kaynakları nelerdir? İlk akla gelen ülkenin gelir düzeyi ve ekonomik istikrarıdır. Ancak ekonomik faktör başka değişkenleri de içerir: ekonomik organizasyon, tarımın kendine yeterliği ve gelişmesi, sanayileşme ve hizmetlerde gelişme, teknolojik düzey, insangücünün yapısı ve niteliği, bölüşüm. Sadece toplam ve kişi başına gelir gibi basit bir değişken

gücü ölçmeye yetmez. Ekonominin yapısı ve işleyişine ilişkin yukarıda saydığımız değişkenlere göre de değerlendirme yapmak gerekir, bütün ekonomik değişkenler karşılıklı etkileşim içinde düşünülmelidir. Bir başka sorun bir ülkenin gücü üzerinde hangi faktörlerin daha etkili olduğudur: ekonomik mi, askeri mi, siyasal mı, kültürel mi, doğal ve demografik mi? Toplumsal analizlerde ekonomiye ağırlıklı bir yer verilir, ülkenin gücünü ekonomisinin belirlediği ileri sürülür. Gerçi ekonomik gücün etkisi yüksektir, ama tek başına yetmez, ekonomik güç diğer alanlardaki güçlerle tamamlanmalı, onları destekleyici olmalıdır. Ayrıca ekonomik güç açısından bazı yetersizlikler genel güç düzeyini çok olumsuz etkilemeyebilir (ya da olumsuz etkileri başka etmenlerce dengelenir), örneğin gelir düzeyi pek yüksek olmayan, ama askeri ve siyasal bakımdan güçlü bir ülke uluslararası planda etkisini hissettirecektir. Ama yine de ekonomik engeller önemlidir, askeri ve siyasi üstünlüğü handikape edebilir.

a) Gelir ve ekonomik organizasyon

Yüksek gelir düzeyi ülkenin gücünü arttırır, ama başka faktörlerle desteklenmesi gerekir, belirttiğimiz gibi. Gelir düzeyini ölçmede temel kriter kişi başına gelirdir. Ülkenin zenginlik ve gelişmişlik düzeyi bu kriterle ölçülür. Toplam gelir düzeyi diğer kriterdir, eğer nüfus fazla ise kişi başına gelir düzeyi düşük olsa bile yüksek olabilir. Bu durumda ülke zengin sayılamaz, ama fazla toplam gelir ülkenin gücünü gösterir, bazı alanlarda yüksek harcamalar, önemli yatırımlar yapmasını olanaklı kılar. Örneğin Çin ve Hindistan'ın kişi başına gelir düzeyleri pek yüksek değildir, ama fazla nüfusları ve yüksek toplam gelirleri vardır, bu nedenle gelişmiş değilse bile güçlü ülke sayılmaktadırlar (özellikle Çin). Buna karşılık kişi başına gelir düzeyleri yüksek küçük ülkeler (örneğin Avrupa'da İsviçre, Norveç, İsveç, Belçika, Hollanda, Avusturya, İrlanda) bir aynı, hatta daha az kişi başına gelirleri olan ABD, Almanya, Japonya, Fransa, İngiltere ölçüsünde güçlü olamazlar. Keza kişi başına gelir düzeyleri yüksek, ama diğer ekonomik göstergeler açısından yeterince gelişmiş sayılamayacak olan ve nüfusları, dolayısıyla toplam gelirleri fazla olmayan petrol ülkeleri de çok güçlü sayılamazlar.

Güçlülük için yüksek gelir kadar gelişmiş ekonomik organizasyon da gerekir. Gerçi yüksek gelir düzeyi genellikle ekonomik organizasyonun gelişmesini, iyi çalışmasını kolaylaştırır, ama paradoksal durumlar olabilir. Tek ürün sayesinde yüksek bir gelir düzeyine erişmiş, ama diğer sektörlerin pek gelişkin olmadığı ülkeler öyledir. Tek ürüne bağlı olsun olmasın gelir düzeyi yüksek ama ekonomik organizasyonu bozuk ülkeler veya gelir düzeyi orta ama ekonomik organizasyonu iyi ülkeler de olabilir. Ekonomik organizasyonun gelişmişliği, iyiliği çeşitli düzeylerde saptanabilir.

Biri bütünleşmedir, bunun için ekonominin bütün gerekli dalları içermesi, bunlar arasında yoğun ilişkilerin olması gerekir. Tek ya da az sayıda ürüne bağlı bir ekonomi dışa bağımlı hale gelir. Sattığı ürün(ler) açısından alıcı ülkelerin taleplerini kısması ve diğer üreticilerin fiyat rekabeti karşısında ihracat gelirleri düşer, ani düşüşler de yaşanabilir, diğer bütün ürünleri dışardan almak zorunda kalır. Dengeli, gelişmiş ve bağımsız bir ekonomi için tüm sektörler olmalıdır: belli başlı ürünleri üreten bir tarım sektörü, değişik alt-sektörleriyle (teknik, ağır, ara, tüketim) sanayi, hem klasik hem modern hizmetler, madenler ve altyapı, hem sermaye-yoğun hem emek-yoğun işletmeler…Sömürge çağında ve sonrasında bazı madeni hammadde üreticisi ülkeler, (kauçuk, kahve, şeker, pamuk, muz gibi) bir

ya da birkaç tarımsal üründe uzmanlaşmış ülkeler ekonomisi çeşitlenmemiş, dolayısıyla nisbeten zayıf ülke örnekleridir. Aynı zamanda farklı sektör ve dallar arasında ilişkiler gelişmiş olmalı, bunlar birbirini tamamlayabilmelidir. Farklı dallar arasında yoğun bir alışveriş olması ekonomiyi canlandırır (Say'in mahreçler yasası, Leontieff'in girdi-çıktı tablosu bu sorunsalla ilgilidir). Bir daldaki yapının öteki daldakine uyması da gerekir, birbirine uyumsuz donuk dalların varlığı ekonomiyi sakatlar (post-komünizme geçiş sırasında böyle bir problem ortaya çıkmıştı örneğin).

Diğeri ekonomik regülasyon kapasitesidir. Bu regülasyon etkin bir ekonomik organizasyon tarafından kendiliğinden sağlanabilir, ya da devlet müdahaleleriyle sağlanabilir. Dolayısıyla iyi ekonomik organizasyon için etkin bir ekonomi yönetimi olmalıdır: gerekli müdahale ve yatırım kapasitelerine sahip, uygun ekonomik politikaları başarılı bir şekilde uygulayabilen, kaynakları israf etmeyen. Bir başka düzey finansmandır, iyi bir ekonomik organizasyon ve güçlü bir devlet için yeterli finansman kaynaklarına sahip olmak gerekir. Birçok devlet finansman sorununda tıkandığı için güçlü olamamaktadır. Son yıllarda dış finanas kaynaklarının ulusal ekonomiler içinde artan payı ise dışa bağımlılaştırıcı ve ağır mali külfet altına sokucu olmaktadır. Keza bilgi de gerekir, örneğin gerekli yatırımları gerçekleştirmek için finansman bulunması yetmez, yatırım bilgi ve kapasitesine de sahip olmak gerekir. Ekonomik organizasyonun birimleri konunun bir diğer yönüdür. Gelişme ve güç için üretken, çalışan (atıl kalmayan), işlevsel ve etkin, dengeli dağılmış ve optimal işletmeler olmalıdır. Verimliliği düşük küçük işletmeler veya hantal, israfçı büyük işletmeler yapısı, belirli alanlarda yığılma olması ve atıl kalan işletmelerin çokluğu, gizli işsizlik ve marjinalitenin yaygınlığı bu bakımdan olumsuz koşullara işaret eder.

Ekonomik organizasyonun bir başka düzeyi dış ilişkilerdir. Bu bakımdan dışa göre geri kalmışlık ve bağımlılık olumsuz bir durumdur. Bu handikapı aşabilmek için ticarette eşitsiz mübadeleye maruz kalınmaması (sattığı ürünlerin ucuz, aldıklarının pahalı olmaması), dışa önemli düzeyde borçlu düşülmemesi, geri dallarda uzmanlaşılmaması ve teknolojide geri kalınmaması, yabancı sermayeye bağımlı hale gelinmemesi ve ülke kaynaklarının dışarıya transfer edilmemesi gerekir. Ekonomi geri ve dışa bağımlı olunca ülke siyasi ve askeri bakımdan da bağımlılaşır, bu da gücünü zayıflatır veya başkalarının hizmetine sokar. Dış ilişkilerin diğer yönü dış rekabette, dünya pazarında başarılı olmaktır, son 30-40 yıldır bazı ülkelerin yeni güçler olarak temayüz etmesi büyük ölçüde bu başarılarıyla ilgilidir: Japonya, Güney Kore, Tayvan, Çin, Hindistan, Brezilya, vs.

b) Sektörler: tarım, sanayi ve hizmetler

Gıda maddesi bakımından kendine yeterlilik halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak, dışa bağımlı hale gelmemek için zorunludur. Gıda silahı gerek savaş gerek barış zamanında uluslararası ilişkilerde etkin araçlar arasında sayılır. Günümüzde gelişmiş ülkeler (ABD, Avrupa) gıda üretimi fazlası vermektedir. Nüfuslarının sadece %5 kadarı tarımdadır artık, az sayıda işletme büyük miktarda tarımsal ürün (et, süt gibi hayvansal ürünler dahil) üretmektedir. Buna karşılık azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerin gıda açığı vardır. Gerek ana gıda maddesi olan tahıllarda (özellikle buğdayda) gerekse hayvansal ürünlerde üretimleri yetersizdir, daha çok ihracata yönelik sanayi bitkilerinde uzmanlaşmışlardı, bu da geçimlik tüketime yönelik gıda üretimini olumsuz etkilemekteydi. Çünkü

bu ülkelerde gerçekleştirilen tarımsal dönüşüme karşın üretim tekniği ve işletme yapısı henüz geridir, üstelik nüfus hızlı artmaktadır. 20. yüzyılın son çeyreğinde Afrika'nın bazı ülkelerinde sorun açlık boyutuna varmıştır. Ancak bazı gelişmekte olan ülkelerin gıda açısından kendine yeterliliğe ulaştıkları da gözlemlenmektedir. Eskiden beri Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler arasında gıda yeterliliğine ulaşmış nadir ülkelerden biri olduğu vurgulanırdı. Son yıllarda Çin ve Hindistan gibi iki çok kalabalık ülkede ve daha birçok ülkede gıda üretiminde yeterlilik eşiğine ulaşıldığı ya da yaklaşıldığı belirtilmektedir.

Dekolonizasyon sonrasında sözkonusu ülkelerde tarımsal gelişme sorununu çözmek için reform önerilmiştir. Bazıları tarımsal reformu modernleşme olarak tasarlamış ve uygulamışlardır: üretimi arttırmaya yönelik yatırımlar ve girdi kullanımı (sulama, gübre, makinalaşma). Buna koşut olarak tarımı destekleme politikaları uygulanmıştır (destekleme alımları, taban fiyatları ve krediler). Bazıları ise tarımsal yapıyı ekonomik etkinlik ve sosyal adalet esaslarına göre yeniden düzenlemeyi hedeflemişlerdir: mülkiyet yapısını değiştiren toprak reformu, bazan kollektifleştirme, üretime ve pazarlamaya yönelik kooperatifleşme…Ancak Üçüncü Dünya'da tarımsal reform ve gelişme girişimleri kolay olmamış, sorun ekonomik yönüyle olsun sosyal yönüyle olsun henüz çözümlenememiştir. Komünist ülkelerde de tarımsal bir kriz yaşanmıştır, sistemin çözülmesinde bunun payı önemlidir, kollektif mülkiyet yapısı üretimi arttırmada başarılı olamamıştır.

19. yüzyıl Batı açısından sanayileşme çağı olmuştu, 20. yüzyılın ikinci yarısı ise modern teknolojik hizmetlerin gelişme çağı (sanayi-ötesi çağ diye adlandırılır). Bir ülkenin gelişmiş sayılabilmesi ve güçlü olabilmesi için sanayi ve hizmetlerin gelişmiş olması gerekir. Eski bir denklem gelişmişlik=sanayileşmek, sanayi ülkesi olmak şeklindeydi, büyük güçler geçmişte sanayi devrimini gerçekleştirmiş ülkelerdi. Bu denklem oldukça doğrudur, ama sanayi-ötesi toplumda modern hizmetler sanayii aşmaktadır ve aynı zamanda tarımı da ihmal etmemek gerektiği kabul edilmektedir.

Sanayi ve hizmetler çeşitli dalları kapsamaktadır: altyapı yatırımları, yatırım ve ara malları sanayileri (ağır sanayi de denilir), ileri teknolojili sanayiler, tüketim malları sanayii, kamu hizmetleri ve donatımları, modern teknolojik hizmetler, ulaşım ve taşımacılık, iletişim, ticaret. . . Gelişme ve güçlülük için birkaç sektörü önemseyip diğerlerini ihmal etmemek, aralarında dengeleri gözetmek gerekir, bir alanda büyük bir boşluğun oluşması tüm ekonomiyi sarsar, ülkenin gücünü zayıflatır. Örneğin komünist ülkeler ağır sanayie ağırlık verip diğer alanları ihmal etmekle eleştirilmiş, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler yeterli altyapıları olmadığı için handikape sayılmış, bir yandan tüketime, hatta lüks tüketime, diğer yandan sermaye-yoğun yatırımlara ağırlık verip diğer alanları ihmal etmekle eleştirilmişlerdir. Halkın büyük kısmının istihdam edildiği küçük işletmeleri, emek-yoğun sektörü ihmal etmemek gerekir, tüketim sanayiinin ihmali halkın temel ihtiyaçlarının karşılanamaması sonucunu verir, altyapı kurulmadan diğer sektörler geliştirilemez, ağır sanayi ve ileri teknolojili sanayi olmadan güçlü olunamaz. Birini geliştirip ötekini ihmal etmek ekonomiyi ve ulusal gücü olumsuz etkiler, ama bazı sektörlerin zaman ve koşullara göre yönlendirici ve ağırlıklı olması da gerekir.

c) Teknolojik düzey

Bir ülkenin gelişme düzeyini ve gücünü ölçmede çok başvurulan bir kriter teknolojik düzeyidir. Dünyanın güçlü ve gelişmiş ülkeleri genellikle teknolojik bakımdan ileri ülkelerdir (ABD, Avrupa, Japonya). Batı'nın gelişmesinde teknoloji çekici rol oynamış, belirleyici olmuştur (Yeniçağ, iki sanayi devrimi, sanayi-ötesi çağ). 19. yüzyılda dünya çapında İngiliz etkisi görülüyordu ve bunun da temeli İngiltere'nin sanayi devriminin gerçekleştiği ülke olmasıydı. 20. yüzyılda ABD'nin gücü ekonomik kapasitesinin yanısıra teknolojik ileriliğinin de sonucudur. Geçmişte Sovyet Rusya'nın gücü de bazı alanlarda (askeri, uzay gibi alanlarda) teknolojik kapasitesinden kaynaklanıyordu. Japonya'nın 20. yüzyılın ikinci yarısındaki atılımında teknolojik sektörlerdeki etkinliği belirleyici faktördü. Keza Avrupa da teknolojide hep ön planda olmuştur. Buna karşılık azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler teknolojik bakımdan geri ve bağımlıdır. Bazı büyük Üçüncü Dünya ülkeleri teknolojik gelişmeyi izleyebildikleri için son yıllarda hamle yapabilmişlerdir.

Teknoloji ekonominin stratejik faktörü ve gelişmenin motorudur, diğer ekonomik gelişme ve güçlülük unsurlarının temeli ve gerekli koşuludur. Ama tek başına yeterli değildir. Teknolojik bakımdan ileri küçük ülkeler yeterince güçlü olamazlar, büyük ülkelerle işbirliği halinde güçlü olabilirler, örneğin Batı'daki küçük ülkeler. Öte yandan büyük azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler kendi başlarına ileri teknolojiye ulaşmada küçüklere göre epeyce daha avantajlıdırlar, çünkü teknoloji için pahalı yatırımları yapmaları daha kolaydır. Teknolojik rekabet güçler mücadelesinde temel bir faktör olmuştur: 19. yüzyıl sonlarında İngiltere karşısında Almanya'nın ikinci sanayi devriminde öne çıkması, 20. yüzyıl ortalarına doğru ABD'nin üstünlüğü, 1950'lerden 1980'lere ABD-Sovyet Rusya mücadelesi, 1960-70'lerden beri Japonya'nın atılımı, son 20-30 yıldır Çin, Hindistan, Brezilya gibi ülkelerin atılımı.

Teknoloji hangi dolayımlarla ülkeyi güçlü kılar? Bir kere askeri gücün temelidir, teknolojik gelişmişlik askeri teknolojinin de ileri düzeyde olmasını sağlar. Dünya çapında güçler mücadelesinde stratejik faktördür. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında birinci sanayi devriminin ülkesi İngiltere ve ikinci sanayi devriminin ülkesi Almanya bu sayede uluslararası güç mücadelesinde etkin olabilmişlerdir (19. yüzyılda pax britannica ve dünya savaşlarında Alman yayılma isteğinin etkisi), 20. yüzyılın ikinci yarısında da ABD ve Sovyet Rusya. Batı sömürgeciliği ve neo-emperyalizmi teknolojik üstünlüğü sayesinde Üçüncü Dünya üzerinde hakimiyet kurabilmiştir.

Teknoloji uluslararası planda ekonomik üstünlük de sağlar. Çünkü teknolojiye sahip ülke daha ucuza çok miktarda ve nitelikli mal üretebilir, böylece dünya pazarına egemen olabilir, yerli pazarları ele geçirebilir, yüksek kar elde edebilir. Teknolojiye sahip olan ülke aynı zamanda başka ülkelere çoğu kez kendisinde demode olmuş teknolojileri satarak teknolojik rant elde edebilir. Teknoloji üretmek zordur, teknolojiye sahip olan üretim süreçlerini kontrol eder, nitekim azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerden aldıkları teknolojiye göre üretim yapılarını kurduklarından da bağımlıdırlar. Ayrıca teknolojik egemenlik karmaşık bilgi gerektiren üretimi zor bir faktör olduğundan, uzun sürede kalıcı olma eğilimi gösterir. Yeni ve daha ileri teknoloji üretme kapasitesi daha önceden teknoloji sahibi ülkelerde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle Batı'nın teknolojik üstünlüğü

uzun sürede kalıcılaşmıştır, gelişmekte olan ülkeler teknolojik darboğazı kolay kolay aşamamaktadır. Ancak bazı ülkeler teknoloji üretimi ve transferi, hatta teknoloji çalma yoluyla ilerleyebilmektedir. Fakat bunun da bazı koşulları vardır: ileri derecede kalifiye elemanların varlığı, organizasyonel kapasite, büyüklük ve finansman kapasitesi (büyük teknolojik projeler için).

Teknoloji içerdeki ekonomik etkisiyle de güç sağlayıcıdır. Daha büyük miktarda ve ucuza üretim yapılmasını sağlar. Böylece halkın tüketim ve gelir düzeyi yükselir. İşletmelerin kar hacmi de yükselir, yeni yatırımlara kaynak ayrılabilir, sabit sermaye yapısı yenilenebilir, böylece üretim artar ve gelir düzeyi yükselir, ekonomik gelişme sürdürülebilir.

d) İnsan kaynakları ve eğitim

Gelişme ve gücün kaynağı maddi faktör mü (finansman, altyapı ve yatırım, teknoloji) insan faktörü mü diye bir soru ortaya atılabilir. Salt maddi faktöre önem veren görüşlere karşı son dönemde insan faktörüne önem veren görüşler güç kazanmıştır. İnsan kaynağının yetiştirilmesi, yeterli sayıda ve nitelikli işgücüne sahip olunması gelişmenin ve güçlülüğün ön koşuludur. Gelişme önünde ciddi bir darboğaz buradadır, finansman ve teknoloji bulunsa bile yetişmiş işgücü olmayınca olanaklar değerlendirilememektedir.

İnsan kaynağı öncelikle bir eğitim problemidir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde bu problem ilk olarak eğitimin yaygınlaştırılması probleminde odaklanmaktadır. İlk adımlar okuryazarlık ve ilköğretimde atılmış, giderek orta, mesleki ve yüksek öğretime açılım yaşanmıştır. Temel eğitimin yayılması sayesinde ülke insanlarının modern ekonomik etkinlikler ve yaşam koşullarına adapte olması mümkün olabilir. Ama yaygınlaştırma sürecinde bazı engellerle karşılaşılmaktadır: ülke koşullarına uyarlama gereği, yetişmiş personel, teknik ve bilgi, finansman yetersizliği gibi.

Eğitim düzeylerine göre insan kaynaklarıyla ilgili sorunları gözden geçirelim. Yeterince gelişmemiş ülkelerde yüksek öğretimli işgücü aydın işsizliğiyle karşı karşıyadır, beklenen iş, ücret ve yaşam koşullarına ulaşamamaktadır, eğitim-iş-yaşam tarzı arasındaki uyumsuzluklar mühim düzeydedir, kültürel bakımdan yabancılaşmaktadır, yurtdışına beyin göçü yaşanmaktadır. Ayrıca ileri düzeyde eğitim pek yapılamamaktadır, bu nedenle yüksek öğretimli işgücünün niteliği pek yüksek değildir, en azından teorik eğitim ülke koşullarına uymamakta, dolayısıyla pratiğe geçirilememektedir. Bu saptamalar aslında 1960'lar, 1970'ler için yapılmaktaydı ve o sıralar yüksek öğretim çok az yayılmıştı, şimdi epeyce yayılmıştır (Türkiye'de geçen sürede çağ nüfusu kapsama oranı %3-5'den %10-20-30'a, giderek %50 üstüne çıkmıştır örneğin). Aynı sorunlar yine vardır, hatta çoğalmayla artmıştır ama artık küçük bir azınlığı değil genç kuşağın büyük kısmını ilgilendirmektedir. Ara kademeler ise koşut bir sorundur, bunların eksikliğinden yakınılır, bunun bir nedeni olarak disfonksiyonel klasik eğitimde yığılma ve mesleki eğitimin ihmali gösterilir, aynı zamanda uzmanlaşma eksikliği, iş süreçlerindeki bürokratik genişleme ve hantallıktan yakınılır (teknik bir ara kademe yerine gizli işsiz bir orta-üst kademe yaratılıyor eleştirisi getirilir).

İş anlayışı, disiplini, becerisi gibi kriterler açısından sanayi tipi işgücü oluşturma bir başka sorundur. Bunun koşutu göçle kente gelen veya dışa açılan kırsal nüfusun kentsel ortama ve pazar

toplumuna adaptasyonu sorunudur. Henüz kentsel ve sanayi tipi bir işgücü oluşturulamamışken sanayi-ötesi teknolojiler ve işler yayılmaktadır, dolayısıyla modern hizmetlere uygun bir işgücü sorunu da gündeme gelmektedir. Kitlesel insangücü açısından çok önemli bir sorun işsizlik, marjinalite ve inaktivitenin yaygınlığıdır, dolayısıyla geniş kitle için iş yaratmak gerekmektedir. İşgücünün değeri düşük ve güvencesi azdır, bu da ücret ve gelir düzeyini yükseltmek, güvenceler sağlamak gereğini gündeme getirmektedir. Aynı zamanda işgücünün verimi düşüktür, verimliliği arttırmak gerekmektedir.

Bütün bu sorunların yol açtığı handikaplar ulusal gelişme ve gücü olumsuz etkilemektedir. Sorunlar sadece yetersizlikten değil uyumsuz gelişmeden de kaynaklanmaktadır (örneğin eğitimin yayılması koşullarında eğitimli işgücünün uygun iş ve yaşam koşulları bulamaması, eğitimin ülke koşullarına uymaması gibi). Optimal bir insangücü yapısı kurabilmek gerekmektedir, hem yüksek nitelikli işgücünü, hem sanayi ve hizmetlerde çalışacak işgücünü, hem hala kalabalık kırsal kesimi ve gitgide kalabalıklaşan marjinal, inaktif kesimleri dikkate alan.

e) Ekonomik denge ve sosyal denge

Bir ülkenin güçlü olabilmesinin, güçlü kalabilmesinin temel bir koşulu ekonomik dengenin sağlanması, krizlerin aşılabilmesidir. Gelişmiş ülke ekonomileri görece dengelidir (bu ülkeler özellikle 1945-75 arasında uzun süreli bir denge ve büyüme devresi yaşamıştır). Buna karşılık azgelişmiş, gelişmekte olan ülke ekonomilerinde denge bozuktur, kronik bir ekonomik ve sosyal kriz içindedirler. Ancak petrolün pahalılanması sonrasında Batılı ülkelerde de kriz başgöstermiştir. Ekonomik kriz, ekonomik dengenin bozulması gücü azaltır diyebiliriz, çünkü devletin ve bireylerin gelir imkanları azalır, dengesizlikler baş gösterir, bu da sosyal ve siyasal bunalıma neden olabilir, kaynakları azalan devlet güçlü olamaz, ekonomik kapasiteler azalır ve gelişme tıkanabilir. Ekonomik denge bozukluğunun bazı göstergelerini sayalım: enflasyon, dış açık ve dış borç, kamu açığı ve iç borç, işletmelerin finansman güçlükleri, finansal ekonominin aşırı büyümesi ve spekülatif gelişmeler, düşük kapasite kullanımı, pazar sorunları (özellikle talep yetersizliği), kar haddinin düşmesi, gelir düzeylerinde düşüş, işsizlik, iflaslar, ticaret ve kredi devrelerinde ödeme güçlükleri, rant ekonomisinin ve yeraltı ekonomisinin aşırı büyümesi, vs.

Kriz devrelerinde ülkenin gücü azalır. Savaş sonrası dönemlerdeki krizler ulusal güçle daha yakından ilgilidir, savaş yenilgisi ve ekonomik kriz çakışması ülkenin gücünde büyük çöküş getirir, I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da görüldüğü gibi. Kriz devrelerinin ertesinde yeni bir güç yükselişi de gelebilir, ama her zaman sağlıklı sonuçlar yaratmaz, 1929 krizi sonrasında savaş gelmiştir örneğin.

Ekonomik denge gibi sosyal dengesizlikler de ülkenin gücünü azaltır. Sosyal dengesizlikler özellikle azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ağır yük oluşturmaktadır. Bu dengesizlikler birbiriyle kesişen bir dizi sorunda kendini gösterirler, sıralayalım: hızlı demografik büyüme, kırda geri sosyal ilişkiler ve kırsal dönüşümün yol açtığı dengesizlikler, kente göç süreçleri, bununla bağlantılı konut ve gecekondu sorunu, işgücü fazlalığı, bunun sonucunda işsizlik ve marjinalite, inaktif ve bağımlı

nüfusun kalabalıklığı, işgücünün düşük değeri ve geçimlik-altı düzeyde yaşayanların çokluğu, keskin sınıfsal eşitsizlikler ve bozuk gelir dağılımı, yoksullaşma-varsıllaşma süreçlerinin bir aradalığı, enflasyon ve hayat pahalılığı, mobilite süreçleri, bu ikisinin ve başka faktörlerin etkisiyle eşdeğerler sisteminin değişmesi ve bozulması, yükselen beklentiler ve artan talepler, göreli yoksunluk, eşitsiz gelişmeler ve çekişmeler, kamu hizmetlerinin hem yetersizliği hem yayılmasının getirdiği sorunlar, güvencesizlik ve sosyal güvenlik krizi, eğitim sorunu (hem yetersizliği hem yayılmasının getirdiği sorunlar), sağlık sorunu, gıda yetersizliği, genel olarak düşük yaşam standardı ve değişen tüketim kalıpları, bölgeler ve yöreler arası dengesizlikler, büyüyen metropoller ve taşra ikilemi, çocuk ve gençlik sorunları, kadın sorunu, yaşlı sorunu, farklı sınıflara özgü sorunlar, vs.

Bu sorunlar ve aşılışları ülkenin gücü üzerinde üç-dört kanaldan etkili olur. Birincisi doğrudan etkidir: sosyal denge ve gelişme halkın durumunun düzelmesini sağlayarak ülkenin gücünü arttırır. İkincisi sosyal dengesizliklerin düzeltilmesi ekonomik düzelmeyle koşut ve etkileşim içinde olur. Ekonomik kalkınma olmalıdır ki bu dengesizlikler düzeltilebilsin ve sosyal dengenin sağlanması ekonomik kalkınma için elverişli bir zemin oluşturur (pazar ve işgücü açılarından mesela), bu da ülkenin gücünü arttırır. Ama aralarında çelişki de vardır: kaynakların daha çok ekonomik kalkınmaya mı halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasına mı ayrılacağı sorunu gibi. Üçüncüsü sosyal dengesizlikler sosyo-politik dengeyi bozar. Kalabalık bir yoksul kesimin varlığı, zengin-yoksul farkının büyüklüğü, gelişme sürecinden olumsuz etkilenmeler toplumda hoşnutsuz bir kitle oluşmasına yol açar, yönetim üzerindeki talep yükünü arttırır, sosyal çelişkileri kızıştırır, bu nedenle siyasal köktencileşmeye, çatışmaya ve anti-demokratik gelişmelere yol açar. Bu tür sosyo-politik etkiler ülkenin gücünü zayıflatıcıdır. Dördüncüsü ise sosyal dengesizliklerin kültürel krize, bundan kaynaklanan uyumsuzluklar ve gerginliklere yol açmasıdır. Nitekim gelişen ülkelerde değer, statü, zihniyet problemlerinde kendini gösteren bir sıkıntı vardır, kültürel ve birincil bölünmeler temelinde çatışmalar yaşanmaktadır. Bunlar da ülkelerin gücünü zayıflatmaktadır.

3. SİYASAL VE KÜLTÜREL KAYNAKLAR

Siyasal kaynaklar da bir ülkenin gücünü belirler. İzleyen satırlarda siyasal sistemin işleyişiyle ilgili bir dizi güç arttırıcı-azaltıcı süreç üzerinde duracağız.

a) Meşruluk, istikrar ve rejim

Siyasal sistemin işleyişi açısından temel bir problem meşruluk ve güven olup ülkenin gücü açısından stratejiktir. Rejimin, düzenin veya o sıradaki yönetimin meşruluğu sarsılmışsa ve halk onlara güven duymuyorsa, çatışmacı yönde bir gelişme yaşanabilir, yönetimin iktidarı, hatta rejim ve düzen tehlikeye girer. Bu da hem içerde hem dış ilişkilerde yönetimin ve ülkenin zayıf kalmasına yol açar. Güven bunalımı sadece yönetimle ilgiliyse güç azalması daha azdır, bizzat rejim ve düzenin meşruluğu sorgulanıyorsa güç daha fazla azalır.

Meşruluk bunalımıyla ilgili olsun olmasın siyasal istikrar da ülkenin gücünü belirler. Siyasal istikrarın varlığı gücü arttırır, yokluğu azaltır. Siyasal istikrarı iki düzeyde düşünebiliriz, birincisi

hükümet ve yönetim düzeyindeki istikrardır, ikincisi toplum çapındaki istikrardır. Siyasal istikrarsızlığın ülkenin gücü üzerindeki olumsuz etkisi değişik kanallardan kendini gösterir: karar alma sürecinin sekteye uğraması, hükümet ve devletin uygulama ve toplum üzerindeki kontrol kapasitesinin zayıflaması, toplumda karışıklıklar ve çatışma yaşanması. . .

Bir başka problem rejimle ülkenin gücü arasındaki ilişkidir. Demokrasi çağımızda ideal rejim olarak görülmektedir, çeşitli açılardan (halkı kapsayabildiği için, güçler arasında uzlaşmaya dayalı olduğu için…) ülkenin gücünü olumlu etkilediği belirtilir. Fakat demokrasinin bölünmeye yol açtığı, yöneticilerin lafazanlığına ve çıkarcılığına dayandığı için ülkenin gücünü zayıflattığı da ileri sürülmüştür. Tersine anti-demokratik, diktatoryal rejim sayesinde etkinlik ve dengenin sağlanabildiği, güçlü olmak için güç dozu yüksek yönetimlerin daha işlevsel olduğu, demokrasinin zaaflarının ancak böyle aşılabildiği gibi gerekçeler de ileri sürülür. Ama anti-demokratik rejimin ülkenin gücünü zayıflattığı daha fazla ileri sürülür, meşruluğu zayıf olduğu, halktan kopuk, baskıcı olduğu ve halkın yaşam koşullarını bozduğu, daha fazla bölünmeye ve çıkarcılığa yol açtığı, ülkeyi maceralara sürüklediği gibi gerekçelerle. Çeşitli demokratik ve anti-demokratik rejim tiplerinin güç açısından etkileri üzerinde de tartışılır. Örneğin istikrarsız, koalisyonlu demokrasinin gücü azalttığı, istikrarlı ve yürütmenin güçlü olduğu demokrasinin yükselttiği ileri sürülür. Faşizmin iktidara geliş gerekçelerinin başında ulusal gücü arttırmak vardır, faşist liderler demokrasinin ve komünizm-sosyalizm olasılığının ulusal gücü tahrip ettiğini ileri sürmüştür. İktidara geldikten sonra faşizm, özellikle dışa yönelik bir güç ve savaş politikası izlemiştir, ama savaşın yol açtığı yıkım ve yenilginin uzun vadede ülkenin gücünü zayıflattığı da saptanır. Komünizm ulusal değil sınıfsal bir iktidar olma savındadır, bu bakımdan ulusal gücü zayıflattığı ileri sürülebilir, buna karşılık komünist merkezileşmenin, kalkınma politikasının, totaliter kontrolün güç politikası aracı haline geldiği de gözlemlenir.

b) Siyasal organizasyon ve kapasiteleri

Siyasal organizasyonun niteliği ülkenin gücünü etkileyen bir başka faktördür. Siyasal organizasyon hem iç işleyişinde hem de toplumla ilişkilerinde etkin ve başarılı ise ülkenin gücü artar. Bu bakımdan temel işlevleri yerine getirecek iyi organize birimler, bu birimler arasında koordinasyon, bu birimlerin topluma yönelik etkin faaliyeti ve toplumla iyi iletişimi gerekir. Bunlar yoksa, yetersizse siyasal organizasyon işlevlerini iyi yerine getiremez, bu da ülkenin gücü zayıflatır. Bu açılardan siyasal organizasyonun birimlerini bir bütün olarak ve ayrı ayrı değerlendirmek gerekir: merkezi odak (karar alma süreci, toplumu temsil ve simgesel işlevi açısından), uygulayıcı devlet aygıtları ve bunların işlevsel kapasiteleri (ekonomik ve sosyal aygıtlar, kamu hizmetleri, ordu, güvenlik aygıtları, yerel yönetimler), siyasal güçler ve bunların siyasal merkezle toplum arasındaki ilişkileri kurmada rolleri (partiler, baskı grupları, kamuoyu ve kitle iletişim araçları, elitler).

Ekonomik gelişme gibi siyasal gelişme kavramı da kullanılır. Siyasal gelişme siyasal yapıların kurumlaşması, kapasiteleri ve etkinliği, istikrar ve uyuşum, sekülarizasyon, standart prosedürler ve tutarlık gibi ögelerle tanımlanır. Bu ögelerin varlığı ülkenin gücünü arttırıcı olur. Diğer yandan

siyasal gelişme sürecine özgü bir dizi kriz saptanır: kimlik, nüfuz, meşruluk, katılma, bütünleşme, bölüşüm krizleri. Tersine bu krizler ülkenin gücünü zayıflatıcı olmaktadır.

Siyasal organizasyonla ilgili bilhassa önemsenen bir kategori kurumlaşmadır, kurumlaşma düzeyinin yükselmesinin, kurumsal yetersizliklerin aşılması ve bundan kaynaklanan iktidar boşluklarının kapatılmasının ülkeyi daha güçlü kılacağı kabul edilir. Siyasal yönetimin kapasiteleri ise ülkenin gücüyle daha yakından ilgilidir. Yönetimin toplum üzerindeki iktidar ve nüfuzunun güçlü olması (sözünü geçirmesi, kararlarını uygulayabilmesi, etkin olması) genellikle ülkenin gücünü arttırır. Bu açıdan önemli bir kapasite zor ve güvenlikle ilgilidir, güvenliğin etkili bir şekilde sağlanması gücü arttırır, bunun için de belirli bir zor kapasitesi gerekir, ama zor kapasitesinin eksikliği kadar aşırı kullanımı da toplumda güven bunalımına yol açabileceği için gücü azaltabilir. Almond modelindeki dört kapasite ve diğer işlevler açısından da benzer bir değerlendirme yapabiliriz: düzenleme, çıkartım (kaynak alma), dağıtım (kaynakları etkin ve adil biçimde dağıtma), yanıtlama (taleplere yanıt ve çözüm getirme) kapasiteleri yüksekse ülkenin gücü artacaktır; keza kural yapım, uygulama, gözetim, çıkar ifade ve birleştirme, halkla iletişim, devşirme ve toplumsallaştırma işlevleri iyi yerine getirilebiliyorsa ülkenin gücü artacaktır. Parsons modelindeki işlevsel kapasiteler de siyasal yönetimin ve ülkenin gücünü gösterebilir. Yönetim amaçlarını gerçekleştirmede etkili olabiliyorsa, toplumu oluşturan farklı unsurları bütünleştirebiliyorsa, yeni gelişmelere, çevreye ve dış dünyaya uyarlanabiliyorsa, istikrarını korumada başarılıysa ve uygulamada süreklilik sağlayabiliyorsa güçlü olacak, dolayısıyla ülkenin gücü artacaktır.

Yönetim tarzı da ülkenin gücü üzerindeki etkileri açısından değerlendirilebilir. Demokratik tarz mı otoriter tarz mı daha güçlü kılar tartışmalıdır, ikisinin de savunucuları vardır (yukardaki demokratik rejim – anti-demokratik rejim ikilemiyle ilgilidir, ama tam çakışmaz, demokratik rejimde de otoriter tarzlara raslanabilir). Merkeziyetçilik gücü arttırır denilir, ama halka daha yakın olduğu ve daha etkin ve işlevsel bir uygulamaya olanak verdiği için ademi-merkeziyetçilik daha güçlü kılar da denilmektedir. Bürokratik kuralcılık ve tarafsızlık geçmişte gücü arttırıcı bir yönetim tarzı olarak değerlendirilmişti, ama bürokratik hantallık ve israfçılığın gücü azalttığı, bu nedenle teknokratik bir yönetim tarzı uygulanması gerektiği gitgide daha savunulur olmuştur. Clientelism yozlaşmaya yol açtığı için gücü azaltır denilir, ama geçiş süreci toplumlarında bu tür aracı mekanizmalar sayesinde denge ve iletişimin sağlanabildiği de savunulur, tampon mekanizmaların gerekliliğine hükmedilir. Teorik olarak güçler birliği yönetimi daha güçlü kılar, ama güçler ayrılığının daha etkin ve işlevsel bir yapı yarattığı için dolaylı olarak daha güçlü kıldığı da ileri sürülür. Parti sayısının çok artması genellikle güç düşürücü bir etmen olarak değerlendirilir, ama ters yönde eğilimlerden de sözedilir (siyasal alternatifler iyi temsil edilemediği için güç azalabilir). Seçim sistemi eğer istikrarlı çoğunluklar oluşmasını sağlayamıyorsa güç azaltıcı bir faktör olarak değerlendirilir. Çoğunluk sistemi ve barajlı sistemler genellikle istikrarsızlığı önlediği ve bu sayede ülkeyi güçlü kıldığı gerekçesiyle savunulur.

c) Halkla ilişkiler ve politikalar

Yönetimin halkla ilişkileri iyi ise ülkenin gücü artar, halka yabancılaşmış bir yönetim varsa güç azalır. Halkın istekleri yönetime yansıyabiliyor ve değerlendirilebiliyorsa, yönetimin uygulamaları

halk üzerinde olumlu sonuçlar ve izlenim yaratıyorsa ülkenin gücü artar. Halkın siyasal sürece katılması ve bu sayede etkinlik duygusu edinmesi de ülkenin gücünü arttırır, ancak halk katılımı ve isteklerinin yönetim üzerinde aşırı yük yaratması halinde (eğer istekler karşılama kapasitesinin çok üstünde ise, katılım hızla artıyor, çatışmalı bir mecrada gelişiyorsa) ülkenin gücü olumsuz etkilenir. Bu bakımdan halk katılım ve etkisinin yüksekliğinden çok, uygun ve optimal düzeyde olması gerekli görülür.

Halk katılımının ve yönetimle ilişkilerinin değişik biçimleri güç açısından değerlendirilebilir. Popülizm kitle desteği getirerek gücü arttırır ama yozlaşma olabilir, aşırı yük yaratan bir mobilizasyon olabilir, bunlar gücü azaltır. Bir başka biçim yoksul kitleler ve alt sınıfların, kültürel ve siyasal azınlıkların katılımıdır. Bunların katılımı siyasal sisteme yabancılaşmamalarını sağlar, dolayısıyla gücü arttırır, ama bunların katılım dozundaki artış yönetim üzerindeki talep yükünü, sınıfsal, birincil ve siyasal çekişmeleri arttırabilir, bu bakımdan gücü olumsuz etkiler. Sınıf ve statü farkları, çeşitli sınıf ve statü gruplarının yönetimle, devletle ilişkileri ülkenin gücü üzerinde etkilidir. Farklar büyükse ve yönetim bazılarıyla ayrıcalıklı ilişkiler içindeyse, onları kayırıyor görünümündeyse ulusal bütünleşme ve güç olumsuz etkilenir. Ama yönetim ve devletin bazı sınıf ve gruplardan güçlü bir destek görmesi gücü arttırıcı da olabilir.

Yönetimin, devletin politikalarının başarısı kuşkusuz ülkenin gücünü etkiler. Politikaların başarısı öncelikle sorunları çözmedeki başarısıyla ölçülür. Aynı zamanda amaçlanan hedeflere ulaşmada başarısıyla ölçülür, ancak amaçlanan hedeflerin ulusal çıkarlar ve güçle uyumlu olması gerekir, bu nedenle toplumun uzun vadeli çıkarlarını gerçekleştirmedeki başarı daha fazla dikkate alınır. Yakın bir kriter halkın çıkarlarıyla uyuşmadır, bu da başarı için gereklidir, ama toplumun uzun vadeli çıkarları her zaman halkın kısa vadeli çıkarlarıyla uyuşmayabilir. Politikaların başarısı kısa vadede sonuç elde etmeleri, en azından olumsuz bir gidişata neden olmamalarıyla da ölçülür. İlgili oldukları alandaki doğrudan etkileri kadar, diğer alanlarda ve tüm toplumda yarattıkları zincirleme etkilerle de ölçülür. Ülkenin gücüyle doğrudan ilişkili bir politika türü dış politikadır, onu ayrı ele alacağız. İç güvenlik politikasından daha önce sözetmiştik. Ekonomik ve sosyal politikalar güçle dolaylı olarak ilgilidir, ama güç üzerinde çok etkili olabilirler. Bu iki alandaki sorunlar gücü oldukça zayıflatıcı olabilmektedir, diğer yandan ekonomik başarı ve sosyal bütünleşme gücün esas dayanakları olarak nitelenmektedir.

d) Dış politika

Bir ülkenin gücü genellikle başka ülkelerle rekabetinde ve mücadelesinde anlam kazandığından, dış politika güç açısından stratejiktir. Bir ülke yönetiminin dış politika olanakları ve uyguladığı dış politikanın özellikleri ülkenin gücünü etkiler. Dış politika olanakları gücün çeşitli iç unsurlarıdır bir yandan, uluslararası politikanın yapısı (özellikle global ve bölgesel düzeyde uluslararası güç dengesi) ve somut uluslararası konjonktürlerdir diğer yandan. İçsel güç unsurları ülkenin dış politikadaki hareket kapasitesini ve gücünü arttırır, böylece amaçlarını gerçekleştirme ve başarı şansı artar. Keza uluslararası güç dengesi ve uluslararası konjonktür ülkenin lehineyse dış politikasının başarı şansı artar.

Ülkenin dış politikasının özellikleri, yani yapısı, uygulanma şekli de başarı şansını belirler. Bu noktada Ahmet Taner Kışlalı üç faktörün önemini vurgulamaktadır: realist dış politika (koşullar ve güçleri iyi değerlendirebilme), kısa ve uzun vadeli çıkarlar farkı, propaganda. Bu hususlar sadece dış politika için değil, bütün devlet politikaları, kurum ve işletmelerin, hatta bireylerin karar ve etkinlikleri için de geçerlidir. Kendi gücünü, karşıtlarının ve başkalarının gücünü, çevresel koşulları (bu koşulların kendinin ve rakiplerinin, başkalarının gücünü nasıl etkileyeceğini) dikkate almak, ona göre politikaları ve uygulama şekillerini saptamak gerekir. Kısa vadeli çıkarlar içinde tıkanıp kalmamak, uzun vadeli çıkarları dikkate almak, hatta onlara öncelik vermek, ama kısa vadeli çıkarları ve darboğazları da ihmal etmemek gerekir. Kısa vadeli çıkarların ihmal edilmesi yönetimin halk desteğini sarsar, örneğin uzun vadeli çıkarlar adına halktan hep fedakarlık istenirse. Ayrıca bazı kısa vadeli darboğazlar hayati sonuçlar doğurabilir, öyle ki uzun vadeli hedefleri izleme olanağı dahi yitirilebilir. Dünya kamuoyunda etkili olmak, onun sempatisini kazanmak veya en azından onu nötralize etmek ülkenin gücünü çok etkiler. Dünya kamuoyunda ülke ve izlediği politika hakkında olumsuz bir izlenim varsa, askeri başarı elde edilse bile yeterince valorize edilemez. İç kamuoyundaki destek de aynı ölçüde önemlidir, hatta ülke halkının yönetime desteğini belirlediği için hayatidir. Kamuoyundan destek görmede haklı dava imajı, mağdurluk imajı etkilidir, etkinlik ve güçlülük imajı da olumlu etki yaratır (ama bazan olumsuz etki de yaratabilir, haksız bir güç politikası izleniyor izlenimi doğurarak).

Dış politikanın başarısı, dolayısıyla ülkenin gücü açısından çok önemli bir faktör diplomatik etkinliktir. Barışçıl yol olan diplomaside başarı bazan savaş başarısından daha mühimdir. Bu kapsamda rakiplerle pazarlık ve uzlaşma kapasitesi, uygun müttefikler bulma ve onlarla olumlu ilişkiler kurma (ve onlara ulusal çıkarları ihlal eden tavizler vermeme) kapasitesi, aradaki güçlerin desteğini elde edebilme kapasitesi, diplomatik kurnazlık kapasitesi belirtilebilir. Başarı üzerinde etkili olan faktörler arasında gizli savaş metotlarını kullanabilme, caydırma ve şantaj, güçlerini kısa vadede etkin olarak kullanabilme kapasitelerini de belirtmemiz gerekir. Bu saydıklarımıza başkaları da eklenebilir.

e) Yurtseverlik ve ulusçuluk

Yurtseverlik ve ulusçuluk bir toplumda güçlüyse, toplumu kapsayabiliyorsa ülkenin gücü artar. Bu iki kavram birbirine yakındır, ama farkları da vardır. Yurtseverlik başlıca iki eğilimi içerir. Birincisi ortak yaşam alanına bağlılıktır. Ortak yaşam alanı toprak ve doğal çevre, yaşam topluluğu, tarihsel geçmiş, dil, ortak kültür, ortak siyasal topluluk (devlet ve halk) ögelerini içerir. İkincisi ortak koşulların paylaşılmasının yarattığı biz duygusu ve dayanışmadır. Ortak duygular, değerler ve davranışlar, böylece kaynaşma ve dayanışma sağlanması şeklinde kendini gösterir, benzeşlik ve ortak çıkar bilinci yaratır, başkaları ve düşmanlar fikrini yerleştirir.

Yurtseverlik duygusu topluluğu oluşturan bazı kesimlerde zayıf olabilir. Örneğin etnik ve dinsel azınlıklarda, dışsal kastlarda, yoksul-sefil kitlede, kültürel bakımdan yabancılaşmış üst ve orta sınıflarda. Bu kesimler genişse ulusal güç azalır, çünkü içerde bütünleşme zayıflar ve çatışma

potansiyeli vardır, bazıları dış güçlerle işbirliğini tercih edebilir. Ama böyle kesimlerin varlığı onların karşısında ve üstünde güçlü bir popüler yurtseverlik de yaratabilir.

Yurtseverlik aynı koşulları paylaşanlarda hep olagelmiş bir duygu ve tutum birliğidir. Ulusçuluk ise modern bir ideolojidir, yurtseverliğin ideolojiye dönüşmesidir. Ulusçuluk güçlü mobilizasyon (kitleyi seferber etme) ve dikey bütünleştirme (kitleyi ulusal bir liderlik altında birleştirme) kapasiteleri sayesinde ulusal gücü arttırmıştır. Örnek olarak ulus egemenliği ilkesini yerleştiren Amerikan bağımsızlık savaşı, Fransız devrimi ve onu izleyen savaşları, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl boyunca ulusal bağımsızlık hareketlerinin başarılarını, nasyonal-sosyalizmin yüksek mobilizasyon kapasitesini ve ırkçılığın çekiciliğini, sömürgeci-emperyalist yayılma ve ona eşlik eden üstünlük fikrini, ülkelerin güç politikalarını ve dünya savaşlarını belirtebiliriz. Ulusçuluğun mobilizasyon kapasitesi ortak kültürel özelliklerin gücüyle, modernleşme sürecinde oluşan ortak devlet ve ekonominin oluşturduğu elverişli temelle, ortak çıkarlarla, başkalarının egemenliği altında kalmama ve bağımsızlık isteğiyle, bizin (dolayısıyla benin) yüceltilmesi ve üstünlüğü isteğiyle, enerji ve saldırganlığın yöneltilebileceği karşıtlar ve düşmanların varlığıyla, birleştirici özelliği nedeniyle diğer ideolojilerden daha fazla olan kitlesel çağrı kapasitesiyle açıklanabilir. Ancak ulusçuluğun ulusal saldırganlığa dönüşme tehlikesi de vardır.

Ulusçuluğun ulusal güç açısından etkilerini ulusal kuruluş süreçleri bağlamında da düşünmek gerekir. Problemli, zor ulusal kuruluş süreçleri genellikle ulusal gücü azaltır, ama dayanışma ve tecrübeyi arttırarak olumlu etki de yaratabilir. Ulusal kuruluş süreciyle ilgili şu saptamaları belirtebiliriz: ulusal birleştiriciler (dil, din, kültür, tarih, ekonomi, devlet, vs) güçlü ise ulusal güç artar, ulusal savunma ve bağımsızlık mücadeleleri genellikle ulusal dayanışmayı ve gücü arttırıcı olur, bir ülkede kendi özerklik ve bağımsızlıklarını isteyen kabile ve etnilerin, kutuplaşmış siyasal bölünmelerin varlığı ulusal gücü zayıflatır, bir ulusun davası haklıysa (veya haklı görülüyorsa) ulusal güç artar, haksızsa (veya başkalarınca pek onaylanmıyorsa) azalır (ama başkalarınca onaylanmama bazan tepkisel olarak iç dayanışmayı, dolayısıyla ulusal gücü arttırır), dışa karşı güç politikasında başarı ulusal gücü arttırır ama başarısız kalınırsa azalır, ulusal güç politikası merkezileşmeye yol açtığı için güçlendirici olabildiği gibi zayıflatıcı da olabilir (çünkü yerel temelleri zayıf kalır).

f) Moral ve konjonktür

Ulusal güç açısından sadece askerin morali değil bütün ulusun morali önemlidir. Ulusal moralin uzun dönemde sabit olan, fazla değişmeyen etmenleri vardır: doğal ve demografik, askeri, ekonomik, siyasal, özellikle kültürel. Bu etmenler temelinde belki, uzun vadede moralinin güçlü olması olasılığı yüksek uluslar, zayıf olması olasılığı yüksek uluslar şeklinde bir ayırıma gidilebilir. Uzun vadeli etmenlerden çok konjonktürel etmenler ulusal morali belirler. Bazan konjonktürel etmenlerin güçlü etkisi uzun vadeli eğilimleri değiştirebilir, akim bırakabilir.

Ulusal morali ölçmek için beş ana kategori saptayabiliriz: meşruluk ve güven, istikrar, bütünleşme ve dayanışma, doyum ve refah, başarı. Meşruluk ve güven kapsamında haklı dava, sisteme güven, yöneticilere güven ve politikalarına onay, ulusal öz-beğeni ögelerini sayabiliriz. İstikrar

kapsamında ekonomik denge, siyasal istikrar, sosyal çatışmaların zayıflığı, iç politikada tutarlılık, dış politikada kararlılık ögelerini belirtebiliriz. Bütünleşme ve dayanışma kapsamında iç politikada derin bölünmeler ve anlaşmazlıklar olmaması, yönetimle halk arasında kopukluk olmaması, yabancılaşmışlık ve dışlanmışlık duygusu içindeki toplum kesimlerinin pek olmaması, sosyal dengesizliklerin azaltılması, kültürel bütünleşmenin varlığı gibi ögeleri sayabiliriz. Doyum ve refah kapsamında ekonomik durumun iyi olması, halkın geçimini sağlayabilmesi, hatta refaha ulaşması, manevi doyum kaynakları belirtilebilir. Başarı ise ülkenin genel gidişatının iyi olmasıyla, devletin değişik alanlardaki politikalarının başarısıyla, dış dünyada başarıyla, savaş başarısıyla ilgili olabilir.

Ülkenin gücünün zamansal gelişimi ve dalgalanmalarını da değerlendirmek gerekir. Bunu da uzun, orta ve kısa vadelerde yapabiliriz. Konjonktür etkisi daha çok kısa vadede (bir aydan bir yıla), kısa-orta ve orta vadede (birkaç yıl, 5-10 yıl) değerlendirilebilir. Olumsuz gidişatın olduğu konjonktürlerde ülkenin gücünün olumsuz, olumlu gidişatın olduğu konjonktürlerde olumlu etkilendiği gözlemlenir. Önemli bir husus ülkenin gücünün konjonktüre ne kadar duyarlı olduğudur, özellikle olumsuz gidişat koşullarında. Bazı ülkeler incelediğimiz tüm faktörler açısından daha sabit ve dayanıklıdırlar, bazıları ise konjonktürel değişmelere çok duyarlıdırlar. Ülkenin daha güçlü olması olumsuz konjonktüre karşı dirençli olmasını sağlar.

Konjonktürel etmenler değişik eksenlerde değerlendirilebilir. Bir tanesi ekonomik ve sosyal gelişme göstergelerindeki gelişmedir, bunların ülkenin gücü üzerinde ne kadar etkili olduğuna bakılabilir. Bir diğeri ekonomik kriz ve tersine ekonomik genişleme koşulları ve etkileridir, kriz ülkenin gücünü çok sarsabilir veya fazla sarsmadan atlatılabilir. Bir başkası siyasal gelişmelerdir, bu açıdan siyasal ve sosyal çatışmaların artmasının, hükümet ve devlet krizinin, yeni siyasal akımların yükselişinin, karizmatik liderlerin ve daha başka siyasal faktörlerin etkileri değerlendirilebilir. Bir ötekisi dış dünyadaki gelişmelerin ülkeye yansımasıdır. Bazı ülkeler dışardaki olumsuz gelişmelerden çok etkilenir, bazıları sağlam temelleri olduğu için fazla etkilenmez. Bir tanesi de savaş koşullarındaki başarı ve başarısızlıklardır, keza barış koşullarında da ülkenin dış başarı ve başarısızlıkları etkili olur.

g) Kültürel kaynaklar

Kültürün çok önemli bir yoğunlaşım alanı ulustur, bu nedenle ulusal kültür kavramı önemsenir. Bu yoğunlaşımda dil, devlet, din, ekonomi, tarih birliği ve başka faktörler etkilidir, bir başka ifadeyle yoğunlaşımı ulusun içinde bulunduğu ortam, yaşam koşulları ve tarihsel mirası belirler. Ulus düzeyinde bu ortam, koşullar ve miras ortak tutumlar yaratır, yani ortak düşünüş ve eylem şekilleri, ortak bir kişilik ve ruh oluşur, yoğunlaşır. Ulusal kültürü şu unsurlara ayrıştırabiliriz: ulus düzeyinde oluşmuş benzeş eylemsel şekiller (yaşam tarzları, davranış kalıpları, normlar, simgeler ve roller), benzeş düşünüş şekilleri, zihniyet yapısı (duygu, değer, inanç ve fikirler, anlayış ve mantıklar), ortak psişe (ulusal ruh, ulusal kişilik).

Altyapı ortak psişedir, diğerlerini yönlendirir. Ortak psişe ya da ulusal ruh ve kişilik bazı ulusal özelliklerle tanımlanır. Ortak ulusal özellikler ruh ve kişilik düzeyinde olduğu gibi, eylem ve yaşam tarzı düzeyinde, düşünüş ve zihniyet düzeyinde de oluşur. Bunlar senkronize bir bütünlük olarak

ulusal kültürü meydana getirir. Kışlalı ulusal özellikler olarak şu örneklerden sözetmektedir: Türk cesaret ve savaşçılığı, Rus inatçılığı ve sebatkarlığı, İngiliz soğukkanlılığı ve hesapçılığı, Alman disiplini ve kabalığı, Amerikan kişisel girişimciliği ve yaratıcılığı, Yahudi ticari becerisi ve kurnazlığı.

Ancak eylemsel, düşünsel, ruhsal dediğimiz özellikler evrenseldir. Bir özellik bir ulusta bulunduğu gibi bir başkasında da bulunur. Aynı ulusta bir özelliğe raslandığı gibi bir başka ya da karşıtı özelliğe de raslanır. Yani psiko-kültürel özellikleri uluslar düzeyinden önce bireyler düzeyinde aramalıyız. Fakat herhangi bir kültürel özellik bir ulusta hakim ve yaygındır (karşıtı ve eşdeğeri kültürel özelliklere göre), o zaman o ulusu bu kültürel özellikle tanımlayabiliriz. Örneğin falanca ulus duygusaldır (ruh, kişilik), acelecidir (davranış kalıbı), serbesttir (yaşam tarzı), manevi değerlere önem verir (zihniyet) diyebiliriz. Örneğin İngilizlerin hepsi değil ama çoğu soğukkanlı, İngilizler diğer Avrupalılara göre epeyce daha soğukkanlı, diyebiliriz. Ulusal bir özellikten sözedebilmemiz için sözkonusu özelliğin o ulusta hakim ve yaygın olması gerekir. Hakimiyet ve yaygınlığı şu kriterlere göre ölçebiliriz: ulusu oluşturan şahısların çoğunda, büyük kısmında bu eğilim egemendir; şahıslar tek tek düşünüldüğünde zaman zaman ters veya başka eğilimler görülse bile bu eğilim çoğu zaman egemendir; çevre koşulları değişse bile bu eğilim kolay kolay değişmemektedir.

Ulusların tanındığı özellikler konusunda üç temel çekince getirebiliriz: kendi ulusunu olumlu ve başka, özellikle karşıt ulusları olumsuz niteleme eğilimi vardır, daha genel anlamda ulusların tanındığı özelliklerin bazı önyargıları ve alışılmış kanıları yansıttığı ileri sürülebilir; böyle ortak ve sabit eğilimlerin pek fazla olmadığı, ulusların tanındığı bazı özelliklerin zamanla değiştiği savunulabilir (örneğin modernleşme sürecinin tüm uluslar arasında benzeştirici etkileri olmaktadır); en azından özellikler hiçbir ulusta, grupta, kişide mutlak olarak bulunmaz, tüm özellikler bir derece meselesidir, her ulusta şöylesi de bulunur böylesi de ve koşullara göre şöylesi böylesi değişir denilebilir.

Uluslarda bulabileceğimiz kültürel özellikleri bir eksen üzerinde ikilemler şeklinde gösterirsek son çekinceyi değerlendirebiliriz: her ulusta iki karşıt özellik de var, ama biri ağır basıyor, 100 üzerinden 70 değeri alıyor, diğeri ise 30 değeri. Bu değerlemeyi değişik şekillerde gösterebiliriz: o ulusta nüfusun %70'inde bir özellik ağır basıyor %30'unda diğer özellik, toplam tutumların %70'i bir özellik yönünde %30'u diğer özellik yönünde, değişik ölçüm kriterlerinin ağırlıklı ortalamasına göre eksen üzerindeki sıralamada toplam birinci özellik dozu 70 değerindeyken toplam karşıtı ikinci özellik dozu 30 değerinde…Örneğin bir cesaret-korkaklık ekseni kurabilir, falanca kişide, grupta, hatta ulusta cesaret ve korkaklık derecesini ölçmeye çalışabiliriz. Bir kişi, grup veya ulus %70 cesur %30 korkaksa, tutum ve davranışların %70'i cesurane %30'u korkakçaysa cesaretin onun tutumsal, kültürel bir özeliği olduğuna hükmedebiliriz, ama bu özellik mutlak değildir.

Yukarda belirtilenleri çoğaltarak bazı ikilemleri sıralayalım: cesaret ile korkaklık, savaşçılık ile barışçılık, kişisel girişimcilik ile çekingenlik (veya atalet), bireycilik ile topluluk halinde hareket, yaratıcılık ile dar kalıp ve kurallar içinde davranış, kavgacılık ile çatışmadan kaçınma, inatçılık ile kolay vazgeçme, ticari beceri ile ticaretten anlamama, kurnazlık ile saflık, soğukkanlılık ile çabuk etkilenme, hesapçılık ile hesapsızlık, disiplinlilik ile disiplinsizlik, kabalık ile kibarlık, düzenlilik ile düzensizlik, itaatkar ile isyancı ve karşı çıkan, katılımcı ile pasif, çıkarını güden ile dayanışmacı,

sosyal ile asosyal, eşitlikçi ile eşitsizlikçi, hazcı ile püriten, müdahaleci ile serbestiyetçi, ahlakçı ve katı kalıplara bağlı ile serbest, kültürel yoğunluğu yüksek ile anomi halinde, üretici ile tüketici, eğitimli ile cahil, rasyonel ile irrasyonel, cimri ile cömert, statüye düşkün ile değil…Bu ikilemler daha başkaları eklenerek çoğaltılabilir.

Ulusların kapasiteleri şeklinde bir analiz de düşünebiliriz (siyasal kaynaklar için yaptığımız gibi, bu kez salt siyasal yaşamla sınırlı kalmayıp tüm toplumsal yaşamı kapsayarak). Örneğin Parsons dörtlüsü temelinde: uyarlanma (bir ulusun insanları çevreye, koşullara, değişikliklere uyum gösterebiliyor veya tersi), amaç takip (belirli amaçları var, onları izliyor, hatta sonuca gidici olabiliyor veya tersi), istikrar (kolay tutum ve fikir değiştirmiyor, değişmeler karşısında dengesi bozulmuyor veya tersi), bütünleşme (aralarında tesanüt ve dayanışma var veya yok). Bunlara başka kapasite örnekleri ekleyebiliriz, örneğin pragmatizm, etkinlik, merkezileştirme, iletişim, soyutlama, rasyonalizasyon…

Ulusal kültür global olarak düşünüldüğü gibi, ulus içindeki farklı kültürlerin (yani alt-kültürlerin) ulusal güç açısından etkileri de değerlendirilebilir. Sıralayalım: elit kültürünün etkisi, popüler kültürün etkisi, azınlık kültürlerinin etkisi, yerel kültürlerin etkisi, sosyal kategorilerin kültürlerinin etkisi (falanca toplumdaki burjuva alt-kültürünün, öğretmen alt-kültürünün etkileri gibi), dinsel kültürün etkisi…

4. SAVAŞ VE TARİHİ

a) Uluslararası çatışma nedenleri

İlkel toplumlarda çatışmanın en önemli etmeni temel ihtiyaçlarını karşılama güdüsüdür, bu nedenle hayvanlarla ve başka insanlarla çatışmaya girilir. Kendi alanını hayvanlara ve başka topluluklara karşı savunma kaygısı bunu tamamlar (bizzat kendilerini savunmak, topraklarını ve çıkarlarını savunmak). Başka topluluklarla çatışmacı ilişki sadece savunma temelli değildir, onlardan toprak ve zenginlik, köle ve kadın elde etmek için de çatışmaya girilir. Çatışmanın etmenleri kültürel temelli de olabilir: öç isteği, gurur ve kadın meseleleri, başkalarını kurban etme isteği, topluluklar arası uyuşmayan adetlerin, farklılıkların getirdiği itilimler, vs. Zamanla topluluklar arası mücadele süreklilik kazanabilir ve geçmişten kalma anlaşmazlıklar çatışma nedeni haline gelebilir (özellikle eski savaşlardan kalma nedenler, bu bakımdan savaş savaşı getirir). Savaşçı sınıf oluşumu da çatışma kaynağıdır, bu sınıfın kendi konumunu koruma isteği ve çıkarları çatışmayı besleyebilir.

İlkel toplumlardaki çatışma nedenleri belirli değişikliklere uğrayarak tüm tarihsel çağlar boyunca günümüze kadar sürmüştür. Uluslararası çatışmada üç mantık bir arada görülür. Çatışmaya başkalarına karşı kendini, grubunu savunma kaygısıyla girilir bir yönden. Diğer yönden başkalarından ve başkalarına göre bazı avantajlar (ekonomik avantajlar, statü, güçle ilgili avantajlar) edinme, onlar aleyhine yayılma, onlara üstünlük kurma isteğiyle de çatışmaya girilir. Üçüncü mantık ise güç dengesiyle ilgilidir, güç dengesi kendi lehine döndürülmek istenilir, güç dengesine göre başkalarıyla çatışmaya girilir veya çatışmadan kaçınılır. Şimdi çatışma nedenleri üzerine bir gözden geçirme yapalım.

Tarihte savaşlar çoğu zaman toprak için olmuştur. Devletler kendi topraklarını savunmak ve başkalarının topraklarını ele geçirmek için mücadele ederler. Ancak savaşları toprak için mücadeleye indirgeyen yaklaşım basitleştirmeci olarak da nitelenir, alternatifi olarak ekonomik çıkar için mücadele gösterilir. Şöyle bir ikilem de kurulur: tarihsel çağlarda toprak için savaş yaygındı, çağımızda ise ekonomik çıkar için savaş (ancak eski çağlarda ana ekonomik kaynak toprak olduğuna göre, o çağlarda toprak için mücadeleler de ekonomik çıkarla açıklanabilir). Çağımızda savaşlar sonucunda toprak kaybı veya kazancı azdır, geniş topraklara hükmeden, onları savaş başarılarıyla elde eden, başarısızlıklarıyla kaybeden geleneksel çağların imparatorluklarına göre çok daha azdır. Ama yine de önemsiz değildir: 19. yüzyılda Batılı ülkeler geniş sömürgeler elde etmişlerdi, bizzat Avrupa içinde savaşlar sonucunda epeyce sınır değişikliği oldu, I. Dünya Savaşı belirli bir ölçüde Avrupa haritasının yeniden çizilmesini getirdi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da önemli değişiklikler oldu, dekolonizasyonla Üçüncü Dünya'da yeni devletler kuruldu…Ancak son 60-70 yıldır savaşlarla sınır değişikliği çok azdır, daha çok rejim değişiklikleri ve ardından bazı sınır düzenlemeleri olmuştur. Toprak değişik nedenlerle istenir, bunları aşağıda diğer etmenleri incelerken irdeleyeceğiz, sıralayalım: ekonomik avantajlar (haraç ve ganimet, tarımsal toprak ve vergi, işgücü, madenler ve sınai tesisler), siyasi-askeri avantajlar (stratejik konumlar, güç kaynağı olarak geniş topraklar, asker toplama), başka avantajlar (kendi toprağını koruma, emperyal üstünlük ve saygınlık, önceden yitirilmiş veya anlaşmazlık konusu olan bazı toprakları ele geçirme…).

İkinci etmen yabancı saldırıya, hakimiyete karşı savunma isteğidir. Bu etmen toprak unsurunu içerir (yabancıların topraklarını istila etmesi önlenmek istenir), ama başka unsurları da içerir (ekonomik kaynaklarını, siyasal bağımsızlığını, ulusal gururunu savunma).

Üçüncü etmen birçok unsurdan oluşan ekonomik çıkar, ekonomik kaynak ve güç edinimidir (hem kendininkileri koruyarak hem de başkalarınınkini ele geçirerek). Bir unsur az önce belirttiğimiz gibi ekonomik değeri nedeniyle toprak, özellikle verimli topraklardır. Bir başkası doğal kaynaklar, bu arada madenlerdir. Bir diğeri insangücünü ele geçirmektir (geçmişte köleler ve toprağı işleyip vergi ve rant ödeyecek köylü nüfus, çağımızda ucuz işgücü, genel olarak nitelikli işgücü). Dördüncü unsur olarak başka bir toplumun, ülkenin kurulu ekonomik gücünden (günümüzde özellikle sanayiinden) yararlanma isteğini belirtebiliriz. Beşinci unsur zenginlik yağmasıdır, başkalarının zenginliklerini yağmalamaktır (geçmişte ganimet ve haraç, modern çağa geçişte değerli metallerin yağması) ve kendi zenginliklerini yağmadan korumaktır. Altıncı unsur genel güç dengesini kendi lehine çevirmek için karşı tarafın ekonomik gücünü olumsuz etkileme çabasıdır. Yedinci unsur askeri biçimlere bürünmese bile ekonomik güç savaşlarıdır: pazar rekabetinin kızışması, parasal ve mali savaşlar. Bu savaşlarda askeri araçlara pek başvurulmaz, ama geri planda çeşitli yönleriyle gizli, yarı-gizli bir savaş cereyan edebilir.

Dördüncü etmen güç edinimi, güç dengesinde avantajlı konum elde etmedir. Bunun askeri, ekonomik, siyasal ve diğer kaynakları vardır. Bu kategori içinde temel bir unsur stratejik konumları kontrol etmek ve ele geçirmektir, bu konumlar ülkeyi güç dengesinde avantajlı bir konuma sokar. Bir başkası askeri gücünü arttırmaktır. Güç dengesi kendi gücünü arttırma ve rakibinin, başkalarının gücünü zayıflatma ikilemi içinde düşünülebilir. Daha öteye başkalarını kontrol altına almak,

bağımlılaştırmak amacı da güdülür (topraklarını ele geçirerek ve kontrol ederek veya ekonomik bağımlılaştırma, siyasal nüfuz aracılığıyla), çünkü böyle bir şey ülkenin gücünü arttıracaktır.

Beşinci bir etmen topluluklar arası mücadeledir. Topluluklar siyasal-devletsel, ideolojik ve kültürel, ekonomik temellere sahiptir, topluluk duygusu ve birliği başkalarına karşı birlikte çatışmaya girmeyi olanaklı kılar. Topluluklar arası mücadele çağımızda özellikle farklı ulus-devletler ve ulusçulukların çatışması şeklinde görülür. Bu mücadelede geçmişten kalma sorunlar ve öç isteği, güç ve üstünlük istenci, saygınlık isteği gibi faktörler etkili olur. Geçmişten kalma sorunlar topluluk bilinci üzerinde belirleyici olur: toprak meselesi ve başka anlaşmazlıklar, eski bir savaşın kalıntıları ve öcünün alınması gibi.

Topluluklar ulus odağında oluştuğu gibi başka odaklarda da oluşmaktadır, bu çerçevede din ve mezhepler arasındaki mücadele, ideolojiler ve siyasal kamplar arasındaki mücadele de uluslararası çatışmalara neden olmaktadır. Altıncı etmen olarak bunu belirtebiliriz. Tarihsel geçmişte din ve mezhep savaşları geniş bir yer tutar, İslam'ın yayılması, haçlı seferleri, Yeniçağ'da Protestan-Katolik savaşları gibi. Modern çağda sosyalizm ve özellikle komünizm ideolojik kaynaklı iç ve dış savaşların odağı olmuştur (Rus, İspanyol, Çin, Yunan ve daha başka iç savaşlar, Kore ve Hindiçini savaşları, bloklar arası mücadele), keza faşizm ideolojisi II. Dünya Savaşı'na kaynaklık etmiş ve bu savaş sırasında komünist-sosyalist, liberal demokratik, ulusçu reaksiyonlarla karşılaşmıştır.

Yedinci bir etmen yönetim ve yönetici sınıfla ilgilidir. Geleneksel çağlarda farklı yönetici sınıflar arasında veraset kavgaları, iktidar mücadeleleri birçok savaşa neden olmuştu. Çağımızda dikkati iç sorunlardan dış sorunlara yöneltmek uluslararası çatışmaların nedenleri arasında gösterilmektedir. Karşıtlık unsuru olarak dış düşmanın birleştirici ve sıkıntı giderici (anxiety-reducing) etkisinden sözedilebilir, halkın tepkisinin dış düşmanlara yöneltilmesi yönetici sınıf açısından bir meşruluk kaynağıdır da. Uluslararası çatışma aynı zamanda yönetici sınıfın, özellikle askeri sınıfın konumunu korumasının, gücünü arttırmasının aracıdır da.

Sekizinci etmen sanayie pazar yaratmak olabilir, modern sanayiin önemli bir pazarı askeri siparişlerdir, bazı krizler (örneğin 1929 krizi) askeri sanayiin sağladığı canlanmayla aşılabilmiştir. Aynı zamanda halka iş yaratmak da olabilir, ele geçirilen yabancı topraklarda nüfus yerleştirilebilir, görevliler gönderilebilir, ayrıca askeri sanayi içerde iş yaratır.

Dokuzuncu olarak sosyo-psikolojik etmenleri belirtebiliriz. Bu kapsamda öç ve güç, yenme isteği, gurur ve saygınlık motivasyonları sayılabilir. Uluslararası çatışma aynı zamanda tüm boyutlarıyla (ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve psikolojik boyutlarıyla) iç bunalım ve huzursuzluğun dışavurumu olarak görülebilir. Savaşları ayrıntılı olarak inceleyen Pitirim Sorokin'e göre, kültürel geçiş dönemleri savaşa en uygun dönemlerdir, dolayısıyla savaşı önlemek için uygarlığı istikrara kavuşturmak gerekir.

b) Savaş ve barış

Silahlı savaşın değişik türleri vardır. Bunları aşağıda savaşın tarihsel biçimleri olarak dönemlere göre inceleyeceğiz. Önce savaş teorileri hakkında birkaç değinmede bulunalım. Prusyalı asker Carl von Clausewitz'e (1780-1831) göre, savaş siyasetin ayrılmaz bir parçası ya da başka araçlarla sürdürülmesidir. Savaş siyasal yaşamın sürekli bir verisi olduğuna göre, savaşın ortadan kalkması için siyasal mücadelelerin de ortadan kalkması gerekir. 19. yüzyılda Auguste Comte, 20. yüzyılda Raymond Aron barışçı bir dönemin başladığı öngörüsünde bulunurlar. Aron'a göre rasyonel pozitivizm sanayi ve barışı güçlendirmekte, askeri kasttan kalma savaşçı anlayışı zayıflatmaktadır. Ancak sanayi toplumunun teknik olanakları genişledikçe, daha büyük miktarda ve gelişmiş yeni silahlar yaratabildiği de unutulmamalıdır.

Askeri savaş dışında başka savaş biçimleri de vardır. Biri ekonomik savaştır. Ambargo gibi açık biçimler alabilir (bu arada silah ambargosu) veya ekonomik yollardan olabilir (ama ekonomi-dışı araçlara da başvurulabilir): hammadde kaynaklarını kontrol çabası, başka ülkelerde ekonomik konumlar edinme, dış ticaret savaşı (klasik ticari rekabetin ötesinde dampingler, hasım ülkelere ihtiyaç duydukları malları satmamak, onlardan mal almamak gibi), sermaye hareketleriyle ilgili çatışmalar, gümrük savaşı ve korumacılık, fiyat savaşı, vs. Bir diğeri kamuoyu savaşıdır, bu kapsamda dünya kamuoyunu etkilemek için yürütülen çabalar, propaganda savaşları (ve bunun değişik teknikleri), dünya çapında kitle iletişiminin ve araçlarının kontrolü belirtilebilir. Bir başkası diplomatik savaştır, bu alanda çeşitli diplomasi teknikleri kullanılır, müttefikler edinme ve karşıtlarına müttefik kaybettirme çabası gösterilir, uluslararası örgütler üzerinde ve vasıtasıyla basınç yaratılmaya çalışılır.

Gizli savaş çok sözü edilen bir savaş türüdür, bu savaşın yürütülmesinde gizli servisler etkinlik gösterir. Yukarda belirttiğimiz kamuoyu savaşında ve ekonomik savaşta gizli savaş biçimleri kullanılır (örneğin enformasyon savaşı, teknoloji edinme ve çalma). Gizli savaşta silahlı yollara da başvurulur, terör eylemleri, sabotajlar, suikastler gibi. Rakiplerinin hasımlarına destek sağlanabilir. Bir tür de ideolojik savaştır, bu savaş değişik araçlarla yürütülür: kamuoyunu yönlendirme, siyasal hareketler oluşturma ve destekleme, eylemler düzenletme gibi. Askeri olmayan savaş biçimleri arasında psikolojik savaş ve soğuk savaş da belirtilir. Psikolojik savaş devamlı vardır, propaganda temel bir aracıdır. Soğuk savaş sıcak çatışma olmadan bir gerginlik halinin olmasını ifade eder, 1940'ların sonları ve 1950'lerin başlarında Batı bloku ile komünist blok arasında dünya çapında bir soğuk savaş yaşanmıştır.

İç çatışmalar ülke içinde belirli bir hukuk sisteminin geçerliliği, devlet gücü ve meşru zor tekeli sayesinde daha kolay çözümlenebilir, kontrol edilebir, önlenebilir ve bastırılabilir. Uluslararası çatışmalarınsa çözümü daha güçtür. Uluslararası alanda günümüzde Birleşmiş Milletler gibi, belirli alanlarda karar ve müdahale yetkisine sahip meşru bir otorite olmakla birlikte, bu otoritenin kendini empoze etme sorunları vardır. Meşru zor kaynakları olmakla birlikte yeterli değildir, uluslararası bir devlet ve ona bağlı bir kontrol ve zor gücü yoktur. Keza henüz her alanı kapsayan bir uluslararası hukuk sistemi yoktur. Devletler birbirleriyle anlaşmazlıklarını esas olarak kendi aralarında çözümlerler.

Uluslararası meşru otoritelerden çok fiili dengeler etkili olur, uluslararası gücün kullanımında fiili güce sahip büyük devletlerin etkisi hissedilmektedir.

Bununla birlikte, modern çağın bir özelliği de barışçı çözüm mekanizmalarının gitgide daha fazla kullanılması, bu yönde uluslararası ve diplomatik bir kurumlaşmanın gerçekleştirilmiş olmasıdır. Barışçı çözüm mekanizmaları arasında neleri belirtebiliriz? Bir mekanizma çatışan, anlaşmazlığa düşen tarafların karşılıklı görüşmeleridir (doğrudan veya dolaylı yollarla). Bir diğer mekanizma üçüncü ülkelerin arabuluculuğudur. Gitgide önem kazanan bir mekanizma ise uluslararası örgütlerin arabuluculuğudur. Uluslararası hakemlik ve yargı ise karar yetkisine sahip olduğu için daha kesin bir barışçı çözüm mekanizmasıdır. Bu konuda genellikle tarafların rızası aranır, ama uluslararası hukuk ve kurumlaşmanın gelişmesi bu mekanizmaya belirli bir özerklik kazandırmıştır. Günümüzde bu alanda BM'nin ve Uluslararası Adalet Divanı'nın rolleri belirtilebilir. Milletler Cemiyeti ve BM'nin kuruluş nedenleri arasında uluslararası sorunların savaşa dönüşmeden çözümü isteği vardı. BM'nin bir organı olan Uluslararası Adalet Divanı'nın uluslararsı konularda yargı yetkisi vardır.

Geçmişte barışçı çözüm mekanizmaları kapsamında şunlar sayılabilirdi: güçlü bir devletin belirleyiciliği (örneğin pax romana ya da Roma barışı), uluslararası yetkeler (Ortaçağ'da papalık ve imparatorluk gibi), savaşlar sonrasında yapılan andlaşmalar (bu pratik Yeniçağ'dan itibaren yayılmıştır), diplomasinin gelişimi, devletler arasında uzlaşmalar ve informel bağlar (örneğin Ortaçağ ve Yeniçağ'da Avrupa çapında aristokratik kozmopolitizm). 19. yüzyıl devletler sisteminin oluşmasına tanıklık eder (dönem devrim ve Napolyon savaşlarının ardından Viyana kongresi ile başlar), barışçı çözümde devletler arası ekonomik ve diplomatik ilişkiler, ittifaklar, savaşlar sonrasında ve diğer andlaşmalar ve konferanslar, informel ilişkiler ve gizli andlaşmalar rol oynar. İki savaş dönemi barışçı çözüm mekanizmalarının başarısız kaldığı bir dönem olarak bilinir, ama bu yönde girişimler de azımsanamayacak düzeydedir. 19. yüzyılla ilgili olarak sözünü ettiğimiz mekanizmaların yanısıra, uluslararası örgütlenme bu dönemde gündeme gelir ve Milletler Cemiyeti kurulur (ama barışı korumada başarılı olamaz), Balkanlar'da olduğu gibi bölgesel düzeyde paktlar kurulur, saldırmazlık andlaşmaları yapılır. I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan andlaşmalar ikinci bir dünya savaşının patlak vermesini önleyemeyecek, hatta yeniklerin rövanş isteğini kamçılayacaktır (örneğin Almanlara empoze edilen yüksek tazminat bu yönde etkili olmuştur).

II. Dünya Savaşı sonrasında Birleşmiş Milletler, özellikle güvenlik konseyi barışçı çözüm bulmada ana mekanizmalar olarak işlemiştir. Büyük devletlerin mücadelesi çatışma faktörü olduğu gibi, bunların arabuluculuğu barışçı çözüm için başvurulan bir yol da olmuştur. Diplomasinin gelişimi, ülkeler arası yoğun diplomatik ilişkiler, yaygın temsilcilikler ağı da barışçı çözüme katkıda bulunmuştur. Ülkeler arası birlikler de etkilidir. İki savaş döneminde savaş meydanı olan Avrupa'da, II. Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa ülkeleri bir daha çatışmamış ve aralarında birlik kurabilmişlerdir (Avrupa Birliği). Yüzyılın sonunda Doğu Avrupa ile Batı Avrupa arasındaki ilişkiler de birliğe dönüşmeye başlamıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısı Üçüncü Dünya'da birçok savaşa sahne olmuş, bunları çözmek için birçok barışçı girişimde bulunulmuş, ama her zaman kalıcı bir çözüm sağlanamamıştır. Diğer yöndense Üçüncü Dünya ülkeleri arasında birçok birlik kurulmuştur. Bu

dönemde uluslararası hukuk alanında sağlanan gelişme barışçı çözüm için etkili bir temel olmaya adaydır.

c) Eski çağlardan 19. yüzyıla

Tarihte savaşı değişik dönemlere göre ayrı ayrı inceleyebiliriz: ilkel toplumda, eski Ortadoğu'da, Antik çağda, Asya devletlerinde, Ortaçağ Avrupası'nda, Yeniçağ Avrupası'nda, Ortaçağ ve Yeniçağ İslam dünyasında, eski Afrika ve Amerika devletlerinde. İlkel toplumlarda topluluk üyelerinin savaş işlerine katılımı vardır, ama topluluklar arası ilişkiler başlarda pek savaşçı bir yapıda değildir, zamanla ayrı bir savaşçı sınıf oluşur, bu sınıf kabile aristokrasisine dönüşerek iktidara egemen olur, ilkel toplumların göçebe türü yerleşik toplumlara göre savaşçı özelliğiyle temayüz eder.

Geleneksel toplumlarda savaş toplum yaşamında büyük ve belirleyici bir yere sahipti. Neredeyse sürekli bir savaş hali vardı, savaşsız geçen yıllar azdı, hemen hemen bütün ülkeler savaşlara sahne oluyor, saldırılara uğruyor ve istila altında kalabiliyordu. Devlet ve ekonomi savaşa göre organize edilmişti. Savaşçı sınıf toplum üzerinde egemen bir konumdaydı, çoğu zaman yönetici sınıfla çakışıyordu, hükümdar başkomutandı, askeri komutanlar ülke politikasında etkiliydi. Tarım sistemi ile askeri organizasyon bileşiyordu. Merkezde hassa ordusunun devlet içinde ağırlığı büyüktü, çoğu zaman devşirme veya paralı askerlerden oluşuyordu. Ortaçağ Avrupası'nda soylu savaşçılar egemendi, Yeniçağ'da paralı asker orduları yayıldı. Osmanlı ordusunun iki ana bileşeni vardı: soylu-memur tımarlı sipahiler ve besledikleri askerler biridir, devşirme kullardan oluşan Yeniçeri ocağı diğeri. Geleneksel toplumlarda halk sıklıkla savaş işlerinin uzağında tutuluyordu, ama yurttaşlığın olduğu ve yurttaşların silahlı olarak orduya katıldığı yapılara da raslanıyordu (Eski Yunan ve Roma'da örneğin). İbn Haldun devşirme ve paralı asker ordularının yayılmasını yerleşik toplumların yozlaşma nedenleri arasında sayar.

Modern çağa göre savaş teknolojisi geri idi, silahlar günümüz ölçüsünde tahripkar değildi. Piyadeler, atlı birlikler ve deniz kuvvetleri üç ana unsurdu. At kullanımına dayanan göçebelerin savaş kapasitesi diğerlerine göre daha üstündü, bu sayede büyük devletler kurabilmişlerdi. Yeniçağ'a doğru barut ve top kullanımının yayılması, yeni tipte gemiler savaş teknolojisinde belirleyici bir ilerleme sağlamıştı. Geleneksel çağlarda emperyal genişleme savaşları, din savaşları, devletler arası savaşlar, göçebe akınları (bilhassa büyük göç ve istila dalgaları), feodal yerel savaşlar başlıca türlerdir. Savaş nedenleri arasında devletler arasında güç mücadeleleri, toprak ve işgücü edinimi, ganimet ve haraç kaldırma, öç ve saygınlık isteği, din yayma ve dinsel anlaşmazlıklar sayılabilir. Savaş yoluyla bir ya da birkaç bölge düzeyinde egemen olan imparatorluklar kurulabilmişti, Roma, Osmanlı, Çin gibi.

Modern çağa geçişin başladığı Yeniçağ'da Avrupa'da merkezi monarşilerin oluşumuyla feodal dağınıklık kısmen aşılır, Avrupa devletler sistemi oluşur. Devletler arasında aristokratik bağlar vardır ve bu temelde özellikle veraset sorunlarıyla ilgili savaşlar yaşanır. Veraset savaşları din savaşlarıyla eklemlenir (Reform yanlıları ve Katolikler karşıtlığı). Feodaliteye özgü toprak edinimi kaygısının yanısıra merkantil kapitalist çıkarlar da etkili olur, sömürge savaşları yaşanır (İspanya'nın Latin Amerika'yı fethi, 18. yüzyılda Hindistan'da, Amerika'da İngilizler, Fransızlar ve diğerleri arasındaki

savaşlar, denizlerde ve okyanuslarda çatışmalar, korsanlık). Ortaçağ'ın soylu-şövalye orduları yerini gitgide paralı asker ordularına bırakır (fakat ne Ortaçağ'da tümüyle soylu-şövalye orduları vardı ne de sonrasında tümüyle paralı asker orduları). Bazıları da (örneğin Makyavel) bunların yerine ulusal ordular kurulmasını savunur, bu yönde gelişme başlar ve mesafe kaydeder (Prusya'da örneğin). Savaşsız geçen yıllar azdır, savaş masrafları devletin ve halkın mali yükünü çok arttırır, sivil halk büyük kayıplar verir (bazı ülkelerin nüfusunun üçte biri, yarısı düzeyinde kayıplar). Bu bakımdan Yeniçağ'ın savaş ortamı eski düzeni yıkan devrimlerin nedenleri arasında sayılır. Devrimler çevresinde savaşlar da olur (Felemenk bağımsızlık savaşı, İngiliz iç savaşı gibi). Silahlar da değişmiştir, barut ve top kullanımı yayılır (keza tüfek ve tabanca da) ve özerk feodal iktidarların merkezi monarşilerin denetimi altına girmesinde etkili olur. Denizcilikteki gelişme (daha dayanıklı ve etkin gemiler, pusula) uzak kıtalara ulaşılmasına, Amerika'nın sömürgeleştirilmesine imkan sağlar (İspanyollar burada varolan devletleri yıkar ve başarılarında bunların bilmedikleri ateşli silahların kullanımı belirleyici olur).

Yeniçağ'da Avrupa dışındaki imparatorluklar da savaş tarihi açısından önemlidir: Osmanlı'nın, Hint-Moğol imparatorluğunun, Qing Çin'inin yayılmaları ve gerilemeleri. Osmanlı Anadolu'yu birleştirir ve İstanbul'u fetheder, Balkanları ele geçirir ve Macaristan'a uzanır, Ortadoğu'nun ve Kuzey Afrika'nın büyük kısmına sahip olur. Ancak yükseliş devrindeki bu atılımı bir süre sonra durur, 17. yüzyıl sonlarından itibaren gerilemeye dönüşür ama yine de çok geniştir (esas kayıpları 19. yüzyıldan itibaren verecektir). Hint-Moğol imparatorluğu bazı Hindu devletler varlığını sürdürse de Hint altkıtası ve çevresine hakim olur, ama 18. yüzyılda sömürgeci giriş ve iç dağılma sürecini yaşar. Qing hanedanı Çin'i en geniş sınırlarına kavuşturur, Orta Asya'ya yayılır, çevre devletleri üstünde nüfuz kurar ama Çin sistemi içsel bir kriz içine de girmiş ve Afyon savaşlarına varacak olan sömürgeci basınç sökün etmiştir.

18. yüzyıl sonunda Amerikan bağımsızlık savaşı ve Fransız devrimi savaş tarihinde yeni bir aşama başlatır. Bu dönemden itibaren ulusal savaşlar aşamasına geçilmiştir diyebiliriz, bu aşama tüm 19. yüzyılı kapsar. Devrim ve monarşist reaksiyon, ulusal bağımsızlık ve birlik mücadeleleri savaşların en önemli kaynağı olarak belirir. Amerikan bağımsızlık savaşı ve ardından Latin Amerika'da bağımsızlık savaşı, Fransız devrimini izleyen devrim ve Napolyon savaşları (ve Fransa'ya karşı kurulan büyük monarşist ittifak) en önemli dalgadır, 18. yüzyıl son çeyreği ve 19. yüzyıl ilk çeyreğini kapsar, 1914'de I. Dünya Savaşı patlak verene kadar en savaşlı dönemdir. 19. yüzyıl öncesindeki Yeniçağ'a göre ve izleyen iki savaş dönemine göre daha az savaşçıdır, ama yine de savaşlar az değildir, ayrıca andlaşmalar, barış konferansları pratiği yayılmıştır. Diğer önemli savaş dalgası tüm 19. yüzyılı kapsar, imparatorlukların egemen olduğu Doğu'yla ilgilidir ve Osmanlı Balkanlar'ında odaklanır: Osmanlı'ya karşı bağımsızlık mücadeleleri ve Rus, Avusturya müdahaleleri. 19. yüzyılın en büyük savaşı Kırım savaşıdır, Batılı güçler Rusya'ya karşı müdahale eder. Bir başka savaş odağı İtalyan ve Alman birlikleriyle ilgilidir, Alman birliğini sağlayan Prusya ve diğer Alman devletleri ile İtalyan devletlerinin yanısıra Avusturya, Fransa ve Danimarka'nın katıldığı savaşlara neden olur, süreç 1870-71 Alman-Fransız savaşıyla sonuçlanır. Devrim savaşları da devam eder, 1848 devrimi çevresindeki çatışmalar, İspanyol iç savaşı, İrlanda ve Polonya isyanları bu kapsamda belirtilebilir. Avrupa dışında ise Amerikan iç savaşı bu ülkenin yaşadığı en büyük savaş olarak tarihe geçer.

19. yüzyıl son çeyreğine kadar devrim şoku belirleyici olmuş, tutucu monarşiler arasında belirli bir dayanışma görülmüştür. Yüzyılın son çeyreğinde artık çıkar çelişkileri temelinde güç mücadeleleri ön plana çıkacaktır. Bütün büyük devletler güç politikası izlemektedir ve bu çerçevede silahlanmakta, aralarında ittifaklar kurmaktadırlar. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başındaki savaşların bir türü de sömürgeci yayılmayla ilgili savaşlardır: Mağrip'in, Mısır ve Sudan'ın, Afrika'nın, Hint alt-kıtasının, Güneydoğu Asya'nın, Çin ve Kore'nin, Karayipler'in ve Orta Amerika'nın ele geçirilmesi ve paylaşılması…Asya'da Japon yayılması sökün etmiştir, Çin ve Rusya'yı yener, Tayvan ve Kore'yi elde eder, ABD de İspanya aleyhine topraklar ele geçirir (Filipinler, Küba gibi). Yeni bağımsızlığına kavuşmuş Latin Amerika ülkeler arasında ve iç savaşlara sahne olur, büyük insan kaybı verilir (örneğin Paraguay nüfusunun yarısını savaşta yitirir).

19. yüzyılda Fransa, İngiltere, Prusya/Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Osmanlı, İtalya, Avrupa dışında Japonya, ABD başlıca güçlerdir. Bu dönemdeki savaşların bir özelliği artık soylu ve profesyonel paralı asker ordularına değil ulusal ordulara dayanıyor olmalarıdır. Ulusal asker toplama sistemi yaygınlaşır, yetişkin erkek yurttaşlardan oluşan ordular vardır, subay yetiştiren askeri okul sistemi kurulur. Savaş sürecine ulusal mobilizasyon eşlik eder, ulusçu duygular ve ideoloji bu mobilizasyonun kaynağıdır. Silahlar geçmişe göre daha gelişmiştir, ama esas gelişme 20. yüzyılda yaşanacaktır. Karada piyade ve topçu birlikleri esas ağırlığa sahiptir, atlı birliklerin önemi gitgide azalır, lojistik ve cepheye yönelik hizmetlerde belirgin bir gelişme yaşanır, denizcilikteki gelişme savaş gemilerini kapsar (çok daha dayanıklı ve hızlı gemiler vardır), yüzyıl sonlarına doğru jeopolitikçi yaklaşım donanma ve denizlere hakimiyeti stratejik faktör olarak niteler.

d) İki büyük savaş

20. yüzyılın ilk yarısında savaşın tarihinde yeni bir aşamaya girilir. Bu döneme iki dünya savaşı damgasını vurur: 1914-18 arasında I. Dünya Savaşı, 1939-45 arasında II. Dünya Savaşı (bu savaşa giden çatışmalar zinciri 1930'larda başlar). Bu süreçte ulusal savaş topyekun savaş haline dönüşür. 19. yüzyılda savaş daha çok orduların işiydi, halk ve cephe gerisi savaştan daha az etkileniyordu. İki dünya savaşıyla birlikte yetişkin erkek nüfusun büyük bölümünün askere alındığı, cephe-gerisinin de savaş gayretine aktif olarak katıldığı, savaşın uzun sürdüğü, daha gelişmiş silahların kullanıldığı, bu nedenlerle can ve mal kaybı açısından çok tahripkar olduğu topyekun savaş yaşanır (I. Dünya Savaş'ında 10-15 milyon, II. Dünya Savaş'ında 60-70 milyon kişi yaşamını yitirmiştir). Savaş şekilleri ve teknolojisinde de değişim olur. I. Dünya Savaşı'nda geçmişte olduğu gibi karada piyade ve topçu birlikleri esas ağırlığa sahiptir, ama büyük zayiat verdiren mitralyözler ve bombaların önemi artar, uzun süreli siper savaşları yaşanır, tank ve uçak kullanımı da başlar, deniz kuvvetlerinde denizaltıların önemi artar, sadece askeri değil ekonomik etkileri bakımından da çok mühim olan deniz savaşları yaşanır.

I. Dünya Savaşı başladığında çabuk biteceği umuluyordu, ama uzun sürdü ve umulanın çok üstünde kayıpla sonuçlandı (savaş sonlarında çıkan grip salgını ise dünya çapında 30 milyon kadar can kaybına neden oldu). Bu nedenle toplum üzerinde şok etkisi yarattı. Savaş sonrasında hem mağluplarda haksızlık duygusu ve rövanş isteği uyandı hem de uğranılan büyük zayiat nedeniyle

savaş karşıtlığı güçlendi. I. Dünya Savaşı güç politikası izleyen ve ekonomik çıkarlarını güden büyük devletleri karşı karşıya getirmişti (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ittifakı ile Rusya, Fransa, İngiltere ittifakı, ikinci ittifaka İtalya, ABD, Japonya, çoğu Balkan devleti de katılır, ilk ittifak Bulgaristan'ı da kapsar ve Doğu Avrupa'da bir süre hakimiyet sağlar). Savaş sonrasında dört büyük imparatorluk (Rusya, Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Almanya) yıkılır. Bu savaş Ortadoğu'yu kapsamakla ve başka bölgelere uzanmakla birlikte, esas olarak Avrupa'nın batısı ve doğusunda cereyan etmiştir.

II. Dünya Savaşı da büyük güçler arasında cereyan etti, ama bu kez ideolojiler arasında mücadeleyle eklemlenmişti. Faşisr ülkeler (Almanya, Japonya, İtalya) dünya çapında bir egemenlik hedefliyorlardı, bu amaçla savaşı başlattılar. Faşist kampın karşısında liberal Batılı ülkeler (İngiltere, ABD bilhassa) ve komünist Sovyet Rusya yer aldı (savaşın başlarında Sovyet Rusya Almanya'yla uzlaştı ama 1941'de Alman istilası karşısında İngiltere'yle ittifaka girdi, ABD ise savaşa geç girdi). Bu savaş da daha çok Avrupa'da cereyan etti, Rusya ile Orta ve Doğu Avrupa en büyük kayıpların verildiği bölgelerdi. Buna karşılık I. Dünya Savaşı'nda Batı Avrupa'da güçler arasında üstünlük kurulamamış, uzun süreli çatışmalar yaşanmışken, bu savaşta Almanya kısa zamanda tüm Batı Avrupa'yı (İngiltere dışında) ve Doğu Avrupa'yı (Rusya dışında) ele geçirmişti. Avrupa dışında ise Japon işgalinin yaşandığı Pasifik, Doğu ve Güneydoğu Asya bölgeleri büyük bir savaş alanına dönüşmüştü. II. Dünya Savaşı'nda savaş teknolojisinde önemli değişiklikler gerçekleşti; tank, uçak ve denizaltı bu savaşın üç yeni ve belirleyici silahı olarak gözüktü (ilk savaşta daha sınırlı ölçüde kullanılmışlardı, bu savaşta geniş çapta kullanıldılar). Yasak olmalarına karşın biyolojik ve kimyasal silahlar da kullanıldı (ilk savaşta daha çok kullanılmışlardır). Savaşın sona ermesinde nükleer silah belirleyici oldu (Japonya atom bombasından sonra teslim oldu), II. Dünya Savaşı çok tahripkardı, ama nükleer silah tahripkarlıkta diğer tüm silahları büyük ölçüde aşıyordu.

Savaş metotlarında da değişiklikler yaşandı. I. Dünya Savaşı'ndaki gibi uzun süreli siper savaşları olmadı, Almanya yıldırım bir harekatla (blitzkrieg) 1939-40'da Rusya, İngiltere ve başka birkaç ülke dışında Avrupa'nın büyük kısmını işgal etti. 1941'de Rusya'ya karşı büyük bir harekat başlattı (barbarossa), Rus topraklarında hızlı bir ilerleme sağladıysa da 1942 sonundan itibaren geri püskürtüldü. Rus cephesinde her iki taraf da büyük kayıplar verdi (20 milyonu aşkın ölü). Avrupa'da savaşın sona ermesinde Rus cephesindeki Alman gerilemesinin yanısıra, savaşa geç katılan ABD ile İngiltere'nin batıdaki çıkartması belirleyici oldu. Keza bir süre sonra Alman işgalindeki topraklarda (ve Asya'da Japon işgalindeki topraklarda) direniş hareketleri başlamıştı. Bu savaş süresinde aynı zamanda sivil halka yönelik baskılar çok yüksek düzeye varmıştır. Savaş yoksunlukları, bu arada bazı ülkelerde açlığın, bombardımanların yanısıra, büyük çaplı misillemeler, zorla çalıştırma, toplama kampları, ırkçı imha politikası (özellikle Yahudilere yönelik) sayılabilir.

20. yüzyılın ilk yarısında iki dünya savaşı kapsayıcı bir ağırlık taşır, ama onun dışında savaşlar da cereyan etmiştir. Ama bu savaşlar iki büyük savaşla bağlantılıdır. I. Dünya Savaşı'na İspanyol-Amerikan savaşı, Güney Afrika (Boer) savaşı, Meksika ve Çin'de iç savaşlar, Balkan savaşları öngelmiştir. Savaş sonrasında savaşın sonuçlarına tepki özelliğine sahip Türk ulusal kurtuluş savaşı verilmiştir. Rusya'da devrim bir iç savaş sonucunda başarıya ulaşmıştır, çevresindeki ülkelerde de

iç savaşlar cereyan etmiştir (Finlandiya ve Baltıklar, Polonya, Macaristan), 1936-39 arasında ise İspanya'da dünya çapında yankı uyandıran bir iç savaş yaşanmıştır. Birçok ülkede iç savaş ölçüsüne varmasa bile şiddetli siyasal çatışmalar cereyan etmiştir. 19. yüzyıl da iç savaşlar bakımından verimliydi, yukarda bazılarına değinmiştik. Keza Latin Amerika'da devletler arası çatışmalar görülür. Almanya, İtalya ve Japonya'nın yayılmacı girişimleri 1930'larda önem kazanmış ve II. Dünya Savaşı'na götürmüştür: İtalya'nın Etiyopya savaşı, Japonya'nın Mançurya ve ardından tüm Çin'i işgale girişmesi, Almanya'nın Avusturya ve Çekoslovakya'yı ilhakı.

e) 1945'den günümüze

II. Dünya Savaşı sonrasında savaşın tarihinde yeni bir aşama başlar. Bu aşamanın bir özelliği nükleer silahın yarattığı dehşet dengesidir. Nükleer silahın yıkıcı etkisi tüm dünyanın sonunu getirebilecek düzeydedir, bu nedenle kullanılmamış, böylece bir üçüncü dünya savaşı engellenebilmiştir. Ancak döneme damgasını vuran iki blok (Batı bloku ve komünist blok) arasındaki mücadelede nükleer tırmanma önemli bir yere sahipti ve büyük güçlerin (özellikle ABD ve Sovyet Rusya'nın) büyük miktarda nükleer silah stokları vardı. Aralarındaki nükleer denge birinin üstünlük sağlamasını engelliyordu. Nükleer silah ileri teknolojiye dayanan bir silahtı, giderek daha soft ve kesinlikli nükleer silahlar geliştirildi. Başka alanlarda da ileri teknolojili silahlarda gelişme oldu, elektronik silahlarda özellikle. İleri teknolojili silahlar gizli bir savaş yürütülmesini olanaklı kıldılar, güç dengelerinin oluşumunda ve sonuca gitmede etkili olabildiler.

1945 sonrası savaşlarının diğer temel özelliği bölgesel savaşların yaygınlığıdır. Dünya savaşı değil bölgesel ve sınırlı savaşlar vardır, savaş alanı Avrupa değil Üçüncü Dünya'dır artık. 1945 sonrası dönemde bölgesel savaşların yoğunlaşma alanlarını sayalım. Ortadoğu ve Arap dünyası sürekli bir savaş haliyle temayüz etmektedir: Arap-İsrail savaşı ve Filistin direnişi sabitinin yanısıra Cezayir bağımsızlık savaşı, Süveyş krizi, Lübnan iç savaşı, Yemen savaşları, Afganistan savaşı, İran-Irak savaşı, Körfez savaşı, Irak iç savaşı, Suriye iç savaşı ve daha başka iç savaşlar belirtilebilir. İkinci önemli savaş bölgesi Doğu ve Güneydoğu Asya olmuş, burada özellikle komünistlerle Batı'ya yakın anti-komünistler karşı karşıya gelmiştir: Çin iç savaşının komünistlerin üstünlüğüyle sona ermesi, Kore savaşı, uzun süre dünya politikasının odağı olmuş Vietnam veya Hindiçini savaşı, çoğu ülkedeki siyasal ve etnik temelde gerilla savaşları belirtilebilir. Güney Asya bir diğer savaş bölgesidir, burada Hindistan-Pakistan savaşları (bu arada Bangladeş savaşı), Sri Lanka'da iç savaş belirtilebilir.

Çeşitli bölgeleriyle Afrika dekolonizasyonu görece barışçıl bir biçimde gerçekleştirmiş, ama dekolonizasyon sonrasında çok sayıda savaşa sahne olmuştur, büyük ölçüde ülkeler içinde siyasal, etnik-kabilevi-dinsel temellerde olmak üzere. Doğu Afrika sürekli savaş halindedir (Eritre, Somali, Etiyopya, Sudan). Sömürgeciliğin sürdüğü Güney Afrika da sürekli savaş içindeydi, şimdilerde öyle olmasa bile, Portekiz sömürgelerinin bağımsızlığa kavuşmasından sonra da savaşlar sürdü. Tropikal Afrika da öyledir, büyük Kongo devamlı çatışmalar içinde bir ülkedir. Batı Afrika'da da savaşlar az değildir, bölgenin en büyük ülkesi Nijerya iç savaşlara sahne olmuştur, son yıllarda bu bölgedeki savaşlarda reaktivasyon görülmektedir. Latin Amerika'da büyük bir savaş yaşanmamış, ama gerilla hareketleri gelişme göstermiş ve bunların sonucunda Küba ve Nikaragua'da devrimci yönetimler

kurulmuştur. Post-komünizme geçişle birlikte eski Doğu bloku ülkelerinin bir kısmı savaş bölgesi haline dönüşmüştür, bu bakımdan eski Yugoslavya bölgesi ve Kafkasya temayüz etmiştir, Orta Asya ve Ukrayna da hassas bölgelerdir.

Bölgesel savaşların nedenleri değişkendir. Bir kere dünya çapında bloklar ve büyük güçler arasındaki mücadelenin yansımasıdırlar. Doğrudan savaşa girmeyen bloklar ve büyük güçler üçüncü ülkeler aracılığıyla karşı karşıya gelebilmişlerdir. Hindiçini savaşı komünist blok-Batı bloku çatışmasıyla doğrudan ilgilidir. Ortadoğu savaşında İsrail Batı desteğinden yararlanırken Arap ülkeleri Sovyet Rusya'ya yakınlaşmışlardı. Afrika savaşlarında ABD, Sovyet Rusya ve Çin belirli tarafları desteklemişlerdir. Ama bu savaşlar salt bloklar ve büyük güçler mücadelesine indirgenemez, bölgesel güç niteliğinde olsun olmasın taraf devletler arasındaki güç ve çıkar mücadelesi esastır. Devletler arasındaki sınır sorunları önemli bir savaş nedenidir. Örneğin Ortadoğu'da Irak ile İran arasındaki savaşta, Körfez savaşında olduğu gibi. Üçüncü bir neden sözkonusu ülkelerdeki heterojen ulusal-etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi yapılardır. Birçok savaş bu temellerde iç savaş niteliği taşımış, yabancı güçlerin müdahalesiyle genişlemiştir. Ortadoğu'da Lübnan ve Irak iç savaşları, Kürt sorunu, Asya'da etnik ve dinsel gerilla hareketleri (Tamil, Timor, Mindanao savaşları gibi), Balkanlar'da eski Yugoslavya'daki çatışmalar (Bosna bilhassa), Kafkasya'daki çatışmalar. Afrika'da etnik ve kabilevi bölünmeler savaşların esas nedeni olarak gözükmektedir. Birçoğunda sivil halkı hedef alan katliamlar da yaşanmıştır.

Dördüncü bir neden siyasal bölünmelerdir. Üçüncü Dünya ülkelerinde siyasal istikrarsızlık ve siyasal bölünmelerin şiddetli şekilde cereyanı kural gibidir. Bu kategoride esas çatışma biçimi komünistlerle anti-komünistler arasındaki çatışma olmuş ve birinci etmenle (bloklar arası mücadele) eklemlenmiştir. Ama onun dışında da şiddetli siyasal mücadeleler vardır. Son dönemde İslami köktenciliğin yükselişi ön plana çıkan bir savaş faktörüdür, Afganistan'da, Suriye'de, Irak'ta, Cezayir'de, bazı Afrika ülkelerinde görüldüğü gibi. Beşinci bir neden sömürgecilik ve emperyalizmdir. Bunlara karşı mücadele savaşlara kaynaklık etmiştir. Dekolonizasyon daha çok uzlaşma sonucunda gerçekleşmekle birlikte, savaşlar sonucunda da elde edilmiştir, iki önemli örnek Fransızlara karşı Hindiçini ve Cezayir savaşlarıdır. Dekolonizasyon sürecinde ve sonrasında da çatışmalar yaşanmıştır: Hindistan'da Hindu-Müslüman çatışması ve ayrılık, Kongo savaşı gibi. Süregiden sömürgecilik ve ırkçılık da savaşlara yol açmıştır (Portekiz sömürgelerinde, Güney Afrika, Rodezya ve Namibya'da olduğu gibi). Sömürgeciliğin tasfiyesinden sonra birçok ülkedeki savaş yeni-sömürgeci emperyalizme karşı direniş olarak nitelenmiştir: ABD'ye karşı Vietnam, İsrail'e karşı Filistin, Sovyet Rusya'ya karşı Afganistan savaşları gibi. Aslında belirtilen nedenler iç içe geçmiştir, somut savaşlarda beş nedenin birkaçı birden etkili olmuştur (nitekim bazı savaşları birkaçında birden saydık).

Bölgesel savaşlar sınırlıdır, ama birçoğu uzun süreli olmuş, hatta kronikleşmiştir (önemli bir bölümü hala devam etmektedir). Sınırlılıkları mevcut nükleer silahların kullanılmaması, dünya savaşlarında olduğu gibi bütün ağır silahların kullanılmamasıyla ilgilidir bir yönden. Ama birçok silah da kullanılmıştır, örneğin uçak bombardımanları çok tahrip edici olmuştur, Vietnam savaşında görüldüğü gibi. Kimyasal ve biyolojik silahlara da başvurulmuştur. Savaş alanları nisbeten dardır, belirli ülkeler ve yörelerle sınırlıdır, ama yayılmalar da yaşanmıştır (Vietnam savaşının tüm

Hindiçini'ye yayılması gibi). Tırmanmadan kaçınılmış, savaş lokalize edilmeye çalışılmıştır. Cephe gerisini kapsama açısından dünya savaşlarından farklı değildirler, sözkonusu savaşlarda sivil halk da büyük zarar görmüştür. Gerilla metotlarına sıkca başvurulmuştur. 19. yüzyılda ulusal hareketlerle birlikte ortaya çıkan gerilla savaşı (Balkanlar'da, İspanya'da örneğin) 20. yüzyılda yayılmıştır. Üçüncü Dünya ülkelerinde sömürgeciliğe ve yabancı işgaline karşı bağımsızlık hareketlerinde, sosyal düzen değişikliği isteyen (özellikle komünist) hareketlerde, etnik, dinsel ve bölgesel hareketlerde, siyasal çatışmalarda gerilla savaşı başvurulan bir yöntem haline gelmiştir. Gerilla savaşının başarı koşulları arasında halk desteği, elverişli coğrafi koşullar (dağlık ve ormanlık arazi, yağışlı iklim gibi), dış ve yan destekler sayılır.

1945 sonrasının bir diğer özelliği gizli ve dolaylı savaş metotlarının yoğun bir şeklide kullanılmasıdır. Gizli servislerin etkinlikleri (Amerikan CIA'sı ve Sovyet KGB'si dünya politikasının iki önemli yönlendiricisi olarak görülüyordu), birçok ülkede darbeler düzenlenmesi, kamuoyunu şartlandırmaya yönelik etkinlikler, ekonomik güç mücadeleleri, terör eylemleri, elektronik savaş ve başkaları bu gizli savaşın unsurları arasında sayılabilir. Bu bakımdan bir üçüncü dünya savaşı belki çıkmamıştır, ama bölgesel savaşlar ve gizli savaş üçüncü, hatta dördüncü bir dünya savaşının yaşandığının kanıtıdır şeklinde bir yorum da yapılabilir.

20. yüzyıl ikinci yarısında askeri harcamalar yüksek bir düzeye ulaşmıştır. 1979'da dünyadaki harcamaların altıda biri askeri harcamalardı diye bir rakam verilmektedir. 1988-2012 arasında dünyada yıllık askeri harcamalar 1200 milyar dolarla 1700 milyar dolar arasında seyretmiştir, 2000'den beri harcamalarda artış vardır. Bu alanda önde gelen iki ülke ABD ve Sovyet Rusya idi. 1980'de ABD'nin ulusal gelirinin %5. 5'ini, Sovyet Rusya'nınsa %9'unu askeri harcamalar oluşturuyordu. 2011'de ABD'nin ulusal gelirinin %4. 7'si, Rusya'nın %3. 9'u, Çin'in %2'si askeri harcamalara gitmekteydi. Askeri harcamalar Üçüncü Dünya ülkelerinde de yüksek bir düzeydedir, dolayısıyla bu ülkelerde azgelişmişliğin aşılmasının önünde engel sayılmaktadır.

1945 sonrası dönemde savaş teknolojisindeki gelişme hakkında nasıl bir değerlendirme yapabiliriz? Eski savaş araçlarından atlılar hemen hemen tümüyle önemini yitirmiştir, modern silahların kullanımıyla piyade birliklerinin önemi azalmıştır, ama sürmektedir de çünkü karada savaşı fiilen yürüten piyadelerdir. Topçu birlikleri için de aynı değerlendirmeyi yapabiliriz. Deniz kuvvetlerinin önemi de sürmektedir, ama teknolojik gelişmeyle eski araçlar ve silahlar büyük değişime uğramıştır (örneğin II. Dünya Savaşı'nda uçak gemileri önem kazanmıştır). I. Dünya Savaşı'nda temayüz eden bomba ve mitralyöz, II. Dünya Savaşı'nın üç ana silahı uçak, tank ve denizaltı önemlerini korumuşlardır. Özellikle uçak teknolojisinde büyük gelişme sağlanmış, savaşlarda uçağın önemi artmıştır. Tankın göreli önemi azalmakla birlikte kara savaşlarındaki belirleyici rolü yadsınmamaktadır, bu alanda bir aralar Sovyet Rusya'nın sahip olduğu üstünlük Batı'da endişe uyandırmıştı. Dönemin esas özgünlüğü kullanılmamış olsa bile nükleer silahlar, elektronik ve diğer ileri teknolojili silahlardır, silahların çokluğundan çok teknolojik softluğu ve kesinliği değer verilen bir özellik olmuştur. Gerilla metodlarına başvurunun artması ise diğer yönde, insan gücüne ve hafif silahlara verilen önemin sürmesini sağlamıştır.

XIX. İKİ SAVAŞ DÖNEMİ, FAŞİZM, KOMÜNİZM, BATI DEMOKRASİSİ

1. İKİ SAVAŞ DÖNEMİ KRİZİ

a) Öncesi ve sonrasıyla I. Dünya Savaşı

İki savaş dönemi dünya çapında genelleşmiş kriz koşullarında yaşanır, bir dünya savaşıyla başlar, daha yıkıcı bir ikincisiyle tamamlanır. I. Dünya Savaşı öncesinde aslında Batı, çalkantılar içinde geçmiş bir 19. yüzyıldan sonra belirli bir dengeye varmıştı. Kapitalist gelişme tüm toplumu kapsayıcı hale gelmiş, ikinci sanayi devrimiyle yüksek bir üretim düzeyine ulaşılmış, tüketim düzeyi yükselmiş, kamu hizmetleri (bu arada minimal eğitim) yayılmış ve alt katmanların sosyal entegrasyonunda mesafe katedilmişti. Kentsel bir kitle toplumu oluşmuştu, parlak bir kültür ve eğlence yaşamı vardı. Parlamenter sistem ve demokrasi nihayet yerleşmiş, parti sistemi belirginleşmişti, örgütlenmeler yayılmaktaydı, gazeteler yüksek tiraja ulaşmıştı, genel oya geçilmekteydi, yeni kurulan sosyalist partiler hızla güç kazanmıştı ve görece reformcu eğilimliydiler. Dolayısıyla kitle politikası çerçevesinde bir entegrasyon da gerçekleşmekteydi. Gelişme geri kalmış Doğu'ya da yayılmaktaydı ve Batı Üçüncü Dünya üzerinde sömürgeci, bağımlılaştırıcı hakimiyetini yerleştirmiş, pürüzler olsa bile sömürge paylaşımında belirli bir mutabakata varılmıştı. Uluslararası politikada güçler arası barış hakimdi.

Fakat kriz emareleri bu dönemde kendini göstermeye başlamıştı. Ekonomik planda gerçi 1873-95 kriz devresinden sonra yeni bir genişleme devresine girilmişti, tekelci finans kapitalizmine geçilmişti, ama üretim fazlası ve talep yetersizliği, sermaye fazlası gibi sorunlarda odaklanan kapitalist sistemin kriz eğilimleri basınç yaratıyordu. Sosyal planda yoksulluk hala yaygın ve sosyal eşitsizlik belirgindi, işçi sınıfı ile burjuvazi sınıfsal karşıtlığı belirleyici olmaktaydı, kırsal dünya çözülme içindeydi, göçmen (kırdan kente, yurtdışına göçen) kitle gitgide çoğalıyordu (bu da entegrasyon sorununun önemini arttırıyordu). Kültürel planda 19. yüzyıl gelişmesinin yarattığı iyimserliğin ve eğlence yöneliminin yanısıra, kötümser ve çatışmacı anlayışlar güç kazanıyordu (anomi hali ve nihilist eğilimler, yaşam ve insan hakkında kötümser fikirler ve psikolojizm, sosyal darwinist zihniyet, elitizm ve otoriter eğilim, güç politikası isteği ve ırkçılığa varan ulusçuluk), ideo-kültürel bir kriz sökün etmişti. Siyasal planda sosyalist bir devrim perspektifi sürüyordu (genel grev miti gündemdeydi), işçi sınıfını etkiliyor, üst sınıfları endişelendiriyordu, nitekim Batı'da değil ama Rusya'da 1905'de devrim patlak verdi. Parlamenter demokratik sistem içindeki sorunlar az değildi (iktidar çekişmeleri, skandaller, otoriter eğilimler, vs), parlamenter çerçeve içinde siyasal denklemde değişim gündemdeydi.

Yine de Batı belirli bir dengeye kavuşmuş sayılabilirdi, ama Doğu ve Üçüncü Dünya ile uluslararası politikada öyle değildi. Rusya hem çevresinde yayılma eğilimindeydi ve engellerle karşılaşıyordu (1905'de Japonlar karşısındaki yenilgisi bilhassa) hem de devrimci bir kaynaşma içine girmişti. Hasta adam diye nitelenen Osmanlı imparatorluğu Balkan topraklarını peyderpey yitirdi, burada kurulan yeni ulus-devletler istikrarsızdı, dış nüfuz altındaydı ve aralarında çekişmeler vardı (ikinci Balkan savaşında bu durum su yüzüne çıktı). Avusturya-Macaristan imparatorluğu ise farklı uluslardan oluşan bütünleşememiş bir yapıdaydı, ulusal sorunların basıncı altındaydı, aynı zamanda Balkanlar'a doğru yayılma eğilimindeydi (Bosna-Hersek'i ilhak etti). Kısacası tüm Doğu bölgesi

türbülans içindeydi, ulusçu ve devrimci kaynaşmalar belirleyiciydi (Batı'da ise İrlanda sorunu ulusal bir gerginlik alanı olarak gözüküyordu). Ama Doğu ekonomik gelişmesini esas bu dönemde yaşadı (19. yüzyılın ilk yarısında görece durağandı), sosyal dönüşüm onu izledi (ancak Batı'dan farklı olarak köylüler hala büyük çoğunluktu).

Sömürgeleşmiş, bağımlılaşmış Üçüncü Dünya'da ise dış dinamikli ve sınırlı bir gelişme vardı, sosyal krize yol açıyordu, siyasal planda ise yeni bir uyanış başlamış, hareketlilik içine girilmişti: Boer savaşı, Çin'de Boxer isyanı ve cumhuriyet devrimi, İran ve Osmanlı'da meşrutiyet devrimleri, Meksika devrimi, yeni ulusçu hareketlerin oluşumu, vs. Uluslararası politikada güç saflaşması gözlemleniyordu, bu süreç Almanya ile Avusturya-Macaristan ittifakı karşısında Fransa, Rusya ve İngiltere ittifakına varacaktı. İki kamp birçok konuda çekişme içindeydi. Bu bağlamda dünya savaşını haber veren birkaç savaş yaşandı, sonuncusu Balkan savaşlarıydı.

Bir Sırp ulusçusunun Avusturya-Macaristan veliaht prensini öldürmesi üzerine patlak veren I. Dünya Savaşı iki dünya savaşı dönemi genelleşmiş krizini başlattı. Savaşta yukarda belirttiğimiz iki ittifak karşı karşıya geldi, Almanya ve Avusturya-Macaristan Osmanlı ve Bulgaristan'la da ittifak kurdu ve Balkan topraklarında üstünlük sağladı, İtalya bir süre sonra Fransız-Rus-İngiliz ittifakına katıldı, Sırbistan ve diğer Balkan devletleri, Japonya ve Çin, ABD de sözkonusu ittifak içinde yer aldı süreç içinde. Savaş büyük ölçüde batısı ve doğusuyla Avrupa topraklarında cereyan etti, ama Ortadoğu'ya da yayıldı, sömürgeleri de etkiledi (bu arada sömürgelerden gelen askerler savaşa katıldı). Başta şen gidilen bir savaştı, her ülkede ulusçu dayanışma belirleyiciydi, sosyalistler söylemlerinin aksine savaş kredileri lehine oy verdiler. Ama savaş umulandan uzun sürdü, daha önemlisi büyük can ve mal kaybına yol açtı: 10-15 milyon kadar kayıp verildiği hesaplanmıştır (savaşa katılan büyük devletlerin her biri 1-2 milyon kayıp verdi), savaş meydanı haline gelen tarlalar tahrip oldu, hayvan varlığı telefata uğradı, kentler ve sınai tesisler zarar gördü. Yani şen gidilen savaştan yaslı dönüldü. Alman-Avusturya-Osmanlı ittifakı başarılı gözükmesine ve silah bakımından göreli bir denge olmasına karşın kaynak bakımından karşı tarafa göre zayıftı (insan, ekonomik kaynak, gıda, cephe-gerisi, müttefikler, bazı silahlar açısından), ilk iki ülke jeopolitik konum itibarıyla Orta Avrupa'da sıkışmıştı, Osmanlı ise geri bir ülkeydi, dolayısıyla sonuçta yenildiler. Savaş birkaç cephede birden cereyan etti: fazla ilerleme sağlanamayan Almanya-Fransa arasındaki siper savaşları, Doğu cephesindeki harekatlar (Rusya'da 1917'de devrim patlak vermesi bir süre Alman üstünlüğünü sağladı), Balkanlar, İtalya-Avusturya arası, Osmanlı'yla İngilizlerin karşı karşıya geldiği Ortadoğu, deniz savaşları, Asya'daki bazı çatışmalar. . . Savaşta yeni silahlar kullanıldı, hala önemi süren topun yanısıra mitralyöz, bomba, denizaltı, bu arada kimyasal silahlar savaş sürecinde belirleyici oldu (tank ve uçak da kullanıldı ama II. Dünya Savaşı'ndakine göre çok sınırlıydı kullanımları). Çok zor koşullara karşın, özellikle Rus devriminden sonra bazı isyanlar meydana geldiyse de pek itaatsizlik görülmedi.

I. Dünya Savaşı'nın etmenleri nelerdi? Birincisi savaşı başlatan suikastin yapıldığı bölgenin heteroklit ve istikrarsız yapısıdır, barut fıçısı diye adlandırılır: çokuluslu Avusturya-Macaristan imparatorluğu ve yeni ulus-devletlerin çekiştiği Balkanlar. Burada konu ulusal sorunlar üzerinde odaklanıyordu. İkincisi Avrupa'nın doğusunun tarımsal topraklarıydı, Almanya bu yönde yayılmayı hayati saha olarak görüyordu. Üçüncüsü batıda Almanya-Fransa-Benelüks kavşağındaki

sanayileşmiş bölgeye hakimiyet sorunuydu (bu bölgede Fransa'yla Almanya arasında eski Alsace-Lorraine sorunu da vardı). Dördüncüsü denizlere hakimiyet çekişmesiydi (Baltık ve Kuzey denizleri ile Atlantik ticareti), nitekim yeni gelişen jeopolitik okulu bu konuya özel önem veriyordu. Beşincisi büyük kısmı Osmanlı'ya bağlı olan Ortadoğu'ya hakimiyet mücadelesiydi, Hindistan yolunda olması, yeni bulunan petrolü bölgeyi değerli kılıyordu (nitekim savaş sonrasında mandalaştırılacaktır). Altıncısı sömürge pastasının paylaşımıdır, en büyük pay İngiltere'deydi, onu Fransa izliyordu, Almanya ve başka ülkeler bu pastadan daha fazla pay istemekteydi. Yedincisi kapitalist ekonominin kriz eğilimleriydi, savaş büyük güçler arasında bir hammadde kaynakları ve pazarların paylaşımı çekişmesiydi de. Aynı zamanda savaş sanayii üretim fazlası için mahreç oluşturuyordu. Sekizincisi yeni toplumun bunalımlarının oluşturduğu basınçtı, kitle toplumu yoğunluğu ve psiko-kültürel kriz, toplumdaki güç politikası isteği ve hasımlara karşı husumet savaşı körükledi diyebiliriz. Dokuzuncusu Batılı ülkelerin iç siyasal sorunlarının dışavurumu olabilir, bu alanda sosyalizm basıncının etkisi araştırılabilir. Onuncusu sömürge yapısı yeni oturmaktaydı, savaş sömürgeci başarının kendini ifadesi olarak da düşünülebilir.

I. Dünya Savaşı topyekun bir savaştı, dolayısıyla cephe-gerisi savaş sürecinde yer alıyordu. Kırsal bölgeler, tarlalar savaş meydanı ve siperleri olmuştu, bundan köylüler epeyce zarar gördü ve savaşa alınan askerler arasında köylüler çoğunluktaydı. Sanayi makinası savaşın ihtiyaçlarını karşılamak için daha fazla çalıştırıldı, oysa çoğu erkek askere alınmıştı, dolayısıyla kadınlar çalışma yaşamına çok daha fazla girdi. Kuşkusuz savaş yoksunlukları çekildi, cephedekiler gibi cephe-gerisindekiler de çekti. İaşe güçlükleri vardı, karne usulü uygulandı, fiyatlar yükseldi, karaborsa yayıldı, aç kalanlar oldu. Bu sorunlar geri Rusya'da, Balkanlar'da ve Osmanlı'da daha fazla hissedildi. Kıta içinde sıkışmış bir durumda olan Almanya ve Avusturya hem savaş için hem ekonomi için gerekli hammaddeleri bulmada güçlük çekti. Uluslararası ticaret devreleri bozuldu, ticaret çok azaldı, tarımsal fiyatlar yükseldi. Siyasal planda Batı'da parlamenter demokratik yapı genellikle sürdü, tüm partiler savaşı destekler bir tutum takındı, ulusal dayanışma fikri esastı, bu da sosyal partönerlerin dikkate alınmasını gerekli kıldı (iş çevreleri savaş ekonomisine direkt koopteydiler, sendikalar ve popüler örgütler de yönetimle daha fazla ilişki içine girdiler). Ama savaş koşulları yönetimde otoritarizm eğilimini güçlendirdi, Almanya'da bu durum daha belirgindi (kayzerin geniş yetkilerinin yanısıra bir süre askeri komutanlar Hindenburg ve Ludendorf'un fiili yönetiminden sözedilir), bazan askerlerle sivil yönetim arasında anlaşmazlıklar çıktı. Avusturya-Macaristan'da çokuluslu yapı yönetimde birlik sağlanmasını güçleştiriyordu, Doğu Avrupa'nın bağımlı ülkelerindeki ulusçu hareketler İngiliz-Fransız yanlısı bir tutum takınmaya başladılar. Osmanlı'da İttihat ve Terakki'nin tek parti yönetimi vardı, Ermeni tehciri büyük can kaybına neden oldu, imparatorluğun Arap bölgesinde isyan çıktı. Balkanlar ise istilalar altındaydı, dolayısıyla istikrar yoktu. Rusya'da büyük savaş kayıpları, kıtlık koşulları çarlık otokrasisini sarstı ve 1905'in izinde ikinci bir devrim patlak verdi, çarlık kaldırıldı. Sosyalistler arasında barışçı kanat ulusçu politikaya karşı mesafe alarak savaşa son verilmesini istiyordu, köktenci kanat ise savaşın devrime dönüşmesi beklentisindeydi.

Savaş 1918 sonunda bittiğinde Avrupa çapında tam bir alt-üst oluş yaşandı, eski siyasal yapılar köklü bir biçimde değişti. Dört imparatorluk yıkıldı. Osmanlı zaten savaştan önce Balkan topraklarını yitirmişti, savaş sonucunda Arap topraklarını da yitirip Türk ulus-devleti haline geldi.

Tuhaf bir birliktelik olan Avusturya-Macaristan imparatorluğu tarihe karıştı. Rus imparatorluğu ise devrimle savaş sırasında yıkılmıştı, iç savaşın ardından komünist bir sistem kuruldu. Balkanlar'ın izinde Avusturya-Macaristan ve Rusya topraklarında yeni ulus-devletler ortaya çıktı: Avusturya, Macaristan, Çekoslovokya, Polonya, Finlandiya, üç Baltık devleti. Balkan ulus-devletleri ise yeniden yapılandı: Yugoslavya birliği, genişleyen Romanya…Doğu Avrupa ve Balkanlar'ın yeni yapısında toprak ve azınlık sorunları istikrarsızlık kaynağıydı. Yıkılan dördüncü imparatorluk olan Almanya ise sömürgelerini ve bazı topraklarını yitirdi, büyük tazminat ödemeye mahkum edildi, cumhuriyet ilan edildi, savaş sonrasında tümüyle istikrarsızlık içindeydi. Savaş böylelikle Avrupa'nın eski monarşik düzenine ciddi bir darbe indirmiş oluyordu, ardından başka monarşiler de sona erdi veya işlevsizleşti dönem boyunca. Ama birçok monarşi de sürdü (ancak parlamenter sisteme tabiydiler). İtalya savaştan galip ama bitap çıkmıştı, istikrarsızlık kısa sürede faşizme vardı. İki büyük sömürge imparatorluğu Fransa ve İngiltere savaşın galibiydiler ve yeni sömürgeler de elde ettiler (Arap bölgesinde mandalar, eski Alman sömürgeleri), ama istikrarsız ve sorunlu bir sürece girdiler. Savaşa geç katılan ABD ise dünya ekonomisinde en büyük güçtü, Avrupa'nın kreditörüydü, Wilson ilkeleriyle yeni dünya düzenine yön vermeye çalıştı ama hemen ardından isolationnist bir politikayı tercih etti. Diğer Avrupa devletlerinde de yeniden-yapılanma oldu, bu arada İrlanda İngiltere'den nihayet ayrıldı. Dünya barışını korumak için Milletler Cemiyeti kuruldu, ama savaştan arta kalan sorunları çözmede başarılı olamadı. Mağlup Almanya'nın istikrarsızlığı, savaş tazminatı ve revanşar isteklerin belirmesi, çok geniş bir ülke olan komünist Rusya'nın izolasyona rağmen yarattığı devrimci tehdit, yeni bir akım olan faşizmin yükselişi, ekonomik kriz ve dünya ekonomisine yeni bir düzen vermede başarılı olunamaması, savaşın ve krizin yıkıcı sosyal etkileri, Doğu'da istikrarsız devlet yapıları ve ulusal sorunlar, sömürgelerde uyanış ve huzursuzluklar, yeniden-paylaşım istekleri tekrar çatışmalı bir döneme girilmesine yol açacak ve süreç II. Dünya Savaşı'na varacaktır.

Yeni dönem birkaç evrede düşünülebilir: savaş sonrası ekonomik ve siyasal kriz (1918-23), nısbi bir istikrarın sağlandığı devre (1923-29), dünya ekonomik krizi, Almanya'da nazizm ve genel olarak faşizmin yükselişiyle tanımlanan devre (1929-39). Nihayet süreç II. Dünya Savaşı'na varır (1939-45). İzleyen satırlarda dönemi ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri ile siyasal özellikleri açısından analiz edeceğiz.

b) Ekonomik, sosyal ve kültürel özellikler

İki savaş dönemi genelleşmiş bir kriz ortamıdır, bu bakımdan 18. yüzyıl sonlarından itibaren çalkantılar içinde geçilen yeni düzenin (siyasal devrimler ve sanayi devrimi kapitalizminin belirlediği düzenin) nihayet yerleşikleştiği ve belirli bir istikrara kavuştuğu 1870-1914 dönemiyle kontrast oluşturur. Ama aynı zamanda, tüm alanlarda (ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal) onun devamı ve daha bir ileri bir düzeye varmasıdır.

Ekonomide ikinci sanayi devriminin teknolojisi ve sektörleri bu dönemde sürer ve gelişir, dönem sanayiin, onun içinde de ağır sanayiin egemenliğiyle tanımlanır (elektrik, demir-çelik, makina, kimya, taşıt araçları gibi sektörler ön plandadır, kömür en önemli enerji kaynağıdır). Kapitalist ekonominin 19. yüzyıl sonlarında oluşan yeni yapısı pekişir: sanayide tekelci bir yapı vardır, onu

finans sermayesinin hakimiyeti tamamlar, dönem tröstler ve konzernler devridir, üretim ve sermaye fazlası sorunları belirleyicidir. Önceki dönemde başlamış olsalar bile dönem, ekonomik planda bazı yeniliklerle tanımlanır: devlet müdahaleciliğinin artması (sanıldığı gibi müdahalecilik 1929 krizinden sonra yerleşmemiştir her ne kadar dozu öncesine göre artsa bile, savaş yıllarında ve savaş sonrası yıllarda da ağırlıklıdır), fiktif ekonominin aşırı büyümesi (bu gelişme borsa kraşına varacaktır), taylorizmin izinde fordizmin gelişmesi (üretimde rasyonelleştirme ve seri üretim, prim ve ücret artışı, reklam ve pazarlama teknikleriyle temayüz eder), kitle tüketiminde artış ve büyük ticari birimler. Elektrikleşme, metro, otobüs, otomobil, uçak gibi ulaşım araçları, telefon, radyo, sinema gibi iletişim araçları, petrol gibi enerji kaynakları, dayanıklı tüketim malları, makinalar ve kimyasal ürünler esas bu dönemde gelişme ve yayılma gösterir.

Dönemin diğer yeniliği ise ekonomik krizdir, savaş yılları zorlukları ve savaş sonrası sorunlar kümülasyonunun yol açtığı krizin ardından 1923-29 nısbi düzelme devresinde savaş öncesi düzeye az-çok ulaşılır, sınai üretimde ve uluslararası ticarette aşılır. Ama yapısal sorunlar kendini gösterir (fiktif ekonomide aşırı büyüme ve borçlanma, üretim fazlası ve talep yetersizliği, tarımsal arz fazlası ve fiyat düşüşü, uluslararası ödeme ve para sorunları) ve 1929 kraşına varır. 1929 krizinin ardından müdahalecilik yerleşir: liberal bağlamda keynesyen modelle (en önemli örneği Amerikan New Deal'idir) ve savaş ekonomisine geçen faşist modelle. Daralan uluslararası ticarette ise korumacılık ve anlaşmalı ticaret (kliring, para bölgeleri) yerleşir. Keynesyen model 1945 sonrası Batısı'nda genel kabul görecektir, ama müdahalecilik dozu 1929 krizi sonrası devrede daha yüksektir. Krizi savaş ekonomisi izler, ekonomide esas canlanma onunla sağlanacaktır.

Sosyal planda 1870-1914 döneminin izinde dönüşüm sürer, ama ciddi tıkanıklıklarla da karşılaşılır. Önceki dönemde ivme yitiren demografik büyüme artık çok yavaşlamıştır. Avrupa dışına göç hareketleri de yavaşlamış, ABD göçmen almayı durdurmuştur. Ama göçmen toplumu yapısı birçok ülkeye damgasını vurmaktadır: ABD bir göçmenler melting-pot'u görünümündedir, Fransa Polonyalı ve Akdenizli göçmenleriyle dikkat çeker, İtalya, İrlanda ve daha başkaları uzak diyarlarda akrabaları olan göç veren ülke havasındadır, Almanya dışındaki Almanlar ciddi bir problem olarak gündeme gelir, keza Ortaçağ'dan beri problem yaratmış olan Yahudi sorunu da. Kırsal nüfus hala önemli orandadır ve kırsal sorun değişik yönleriyle kendini hissettirir: dönemin özgünlüğü tarımsal fiyatlardaki düşüş ve krizle mülksüzleşme eğilimidir, daha yapısal özellikler ise, gelişme ve kamu hizmetlerinin kıra da yayılmasına karşın kırın kente göre düşük yaşam standardı, esas Akdeniz Avrupası'nda gündeme gelen büyük toprak mülkiyeti ve köylünün toprak talebi, düşük gelirli tarım işçisi ve ortakçı-kiracı nüfustur.

Fakat iki savaş dönemi Batı'sı artık çoğunlukla ve gitgide artan ölçüde kentseldir, her ne kadar Akdeniz Avrupası'nın ve Fransa'nın kırsal havası sürse de. Kentsel doku içinde metropollerin ve sanayi bölgelerinin ağırlığı belirgindir (oysa 1945 sonrasında metropollerin büyüme hızı yavaşlayacak, sanayi-ötesi çağa geçişle sanayi-kent özdeşleşmesi zayıflayacaktır), metropollerin çevresindeki banliyöler kalabalıklaşır. Kentsel gelişme kamu hizmetlerindeki yayılmayı hızlandırır: konut programları geliştirilir (Alman bauhaus'ları, İngiltere'de Housing Act, Fransa'da Loucher reformu gibi), kentsel ulaşım yoğunlaşır (önceki dönemde demiryollarındaki gelişme esastı, 19. yüzyıl

sonlarından itibaren inşa edilen metroların yanısıra bu dönemde kent içi ve kentler arası otobüs seferleriyle karayollarının kullanımı önem kazanır, yaygın bisiklet kullanımının yanısıra otomobil kullanımı devreye girer ama otomobil Avrupa'da henüz görece lüks bir maldır), beledi hizmetler kent varoşlarına yayılmaktadır. Kamu hizmetlerindeki gelişmenin başka vektörleri de vardır, zorunlu ilköğretimin yerleşmesi ve ortaöğretimin yayılmaya başlaması, sağlık hizmetleri gibi.

Yaşam düzeyi henüz yüksek değildir, dönemin ana figürü yoksul veya dargelirli (eski tip yoksulluktan dargelirliğe geçiş belirgindir), sıklıka kasketli işçi (proleter) ve köylüdür. Savaş ve kriz yaşam düzeyinde ciddi düşüşler getirmiştir (bu nedenle, global bir değerlendirmeyle 20. yüzyıl başlarına göre yoksullaşıldığı bile ileri sürülebilir). Cephede yoksunluk içindeki askerler, cephegerisinde kıtlık ve enflasyon koşullarında ihtiyaçlarını karşılayamayanlar, savaş sonrasında bir kısmı sakat ve yaralı kalabalık bir asker kitlesi, savaşta ve grip salgınında yakınlarını kaybetmiş olanlar, kriz bağlamında sayıları çok artan işsizler, reel gelirleri pek artmayan ücretliler, tasarruflarını yitirenler ve iflas edenler, tarımda fiyat düşüklüğü nedeniyle gelirleri düşen ve mülksüzleşen köylüler, keza düşük yaşam standardı, bağımlılık koşullarındaki köylüler, henüz güvencesiz kesimler, çalışma yaşamının dışındaki kadınlar, gelecek beklentisi kararmış gençler figürleri genel bir yoksulluk ve dargelirlilik panoraması çizmektedir. Ama dönem aynı zamanda yukarda sözünü ettiğimiz kamu hizmetlerindeki yayılmayla, büyük ölçüde gıdaya dayanan eski tüketim kalıbının değişmesi, dayanıklı tüketim mallarının ve iletişim araçlarının yayılmasıyla tanımlanır (özellikle ABD bu alanda epeyce mesafe kaydetmiştir).

Sınıfsal farklar belirgindir, proleter-burjuva karşıtlığı siyasal söylemde ağırlık taşır, mülksüzleşme endişesindeki bir orta sınıf huzursuzluğu görülür, köylü bir toplumun kentleşmesi ve bütünleşmesi sancıları hissedilir, keza göçmen topluluklar ve yerliler karşıtlığı önem taşımaktadır. Ama yaygınlaşan tüketim ve iletişimle, belirli ortak paydalar temelinde. bir kitle toplumu bütünleşmesi de oluşmaktadır. Dönem boyunca sosyal politika uygulamasında ilerleme sağlanır. Bir yönü sosyal güvenlik sistemlerinin yerleşmesidir, daha önce ücretlilerin bir bölümünü kapsayan sigorta rejimleri tüm ücretlilere ve ücretli-dışı kesimlere (küçük işletmelere, tarıma) doğru yayılır, kriz işsizlik sorununu ön plana çıkarmıştır ve işsizlik sigortaları esas bu dönemde kurulur, savaş ve kriz sonrasında sosyal yardım programları uygulanır. Ama henüz kapsayıcılık sağlanamadığı gibi sosyal ödentiler düşüktür (1945 sonrası gelişmeyle bu bakımdan farklılaşır). Diğer yönü sosyal amaçlı politikalardır. Asgari ücret, toplu sözleşme ve hakemlik, iş süresinin kısaltılması ve tatil hakkı, kiraların kontrolü, yoksullara yardımın organizasyonu, küçük işletmelere ve çiftçilere destekler bu dönemin özgüllükleridir.

Dönem esas ekonomik-sosyal ve siyasal alt-üst oluşları ve atılımlarıyla tanınır, oysa toplumsal-kültürel dönüşüm ve kriz de çok önemlidir. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında oluşmaya başlayan bütünleşik kitle toplumu esas bu dönemde kökleşir. Bu yönde etkili olan faktörler arasında şunlar sayılabilir: ulusal bütünleşme (ekonomik gelişmenin sağladığı bütünleşmenin yanısıra savaşın acıları bu açıdan çok etkilidir), artık önemli ölçüde kentsel ve yoğun bir toplumun varlığı, kitle iletişiminde büyük ilerleme (radyo ve sinema izleyiciliği bu dönemde yayılır), kitlesel tüketim ve yaşam düzeyinde nısbi yükselişin yanısıra tüm toplumu etkileyerek yakınlaştırıcı olan krizin

olumsuz etkileri. Kitle kültürünün bir dizi vektörü vardır: yüksek tirajlı gazeteler, radyonun evlere girmesi, sinemanın büyüleyici etkisi, eğitimin topluma gitgide yayılması, savaş yıkımının ardından yeniden canlılık kazanan eğlence yaşamı (bu nedenle 1920'ler çılgın yıllar olarak adlandırılır), önceki dönemde gündeme gelen sosyal yaşama katılım etkinliklerinin artması (kadınlı erkekli tatil, gezi toplulukları, spor, eğlence yerleri, vs), dayanıklı malları içeren yeni tüketim kalıpları. Kitle politikası ise kitle toplumu ve kültürünün ürünüdür, aynı zamanda onları pekiştirici olur: hem demokratik yönüyle (genel oy hakkı) hem mobilize ve totaliter yönüyle (sınıflara veya tüm ulusa çağrı çıkaran akımlar, propagandanın yaygın kulanımı).

Elit kültüründeki gelişme de belirleyicidir, sanatsal ve edebi üretimin parlak çağıdır denilebilir, tüketimi de yayılır. Sözkonusu üretimde hem soyut ve psikolojist anlayış gelişme gösterir hem de sosyal gerçekçi ve politist anlayış. Fikir akımları arasında 19. yüzyılda parlak çağını yaşayan liberalizm krizdedir, hem muhafazakar elitist anlayış hem de devlet müdahalecisi anlayış güçlenir karşısında, daha önemlisi totaliter anlayış büyük güç kazanmaktadır, sıkı kontrollü ve kaynaşmış bir kitle toplumu oluşturma yönelimindedir (faşizmin güçlenmesi en önemli göstergesidir). Dönem 19. yüzyıl sonlarında başlayan ideo-kültürel krizin derinleşmesiyle nitelenir. İdeo-kültürel krizin unsurları arasında şunlar belirtilebilir: savaşın yarattığı büyük psikolojik sarsıntı (çok büyük kayıplara yol açmış, derin acılar bırakmıştır, absürd duygusunu güçlendirmiştir), sonrasında değer bunalımı ve günübirliğine yaşama eğilimi (çılgın yıllar terimi bu eğilimi yansıtır), eski fikirlere güvenin azalması (bilhassa liberal ve demokratik anlayış sarsılır), kötümser eğilimlerin güçlenmesi (nihilist eğilimler, insan doğası hakkında olumsuz fikirler), güç istencinin artması (aşırı ulusçuluk ve revanşar istekler, saflaştırıcı çatışma ve savaş anlayışı, hem elitizm hem de kitleselleşme).

c) Siyasal özellikler

Savaş yıllarında demokrasi sürmüştür ama savaş nedeniyle demokraside kısıtlamalara da gidilmiş, askerlerin yönetim üzerinde nüfuzu artmış, bazı sivil-asker çekişmeleri yaşanmıştır. Savaş sonrasında 1870-1914 döneminde yerleşen demokrasi genişletilmiştir. Bu genişletmede genel oy hakkının tanınması temel bir faktördür, savaş yıllarında tüm halk katmanlarının katlandığı fedakarlıklar böyle bir adımı zorunlu kılıyordu. Oy hakkı kadınları da kapsamaktadır artık, ama tümüyle değil (tam bir kapsama İngiltere'de 1927'de sağlanır, Fransa'da 1945'i beklemek gerekecektir). Genişletmenin diğer ekseni sosyal politikaya verilen önemdir, bu da popüler kitleler lehine bir adımdır, savaşın sağladığı bütünleşme, devrimci kaynaşmayı önleme kaygısı, krizin sosyal etkilerini dizginleme gereği bu yönde etkili olmuştur. Almanya'daki yeni Weimar cumhuriyeti liberal olduğu kadar sosyal yönelimli bir demokrasinin örneği olarak temayüz eder.

Parti politikası dönemi belirler. Bir önceki dönemde oluşan parti yelpazesi sürmektedir, ama önemli değişiklikler de geçirir. Sağ en önemli güçtür, ülkesine göre değişken bir yapıdadır: İngiltere'de muhafazakarlar, Almanya'da birkaç partiden oluşan bir sağ, Fransa'da daha bütünleşik bir sağ. . . Sağ içinde otoriter eğilimler de kendini gösterir ve yükselen faşizme klasik sağdan belirgin bir kayma olacaktır (örneğin Almanya'da en önemli sağ parti olan Milliyetçi Parti'den nazizme kayış olur). Merkez-sağda sayılabilecek bir akım Hıristiyan partilerdir, esas bu dönemde önem kazanmışlardır,

İtalya ve Fransa'da halk partileri gibi (Alman Katolik Zentrum'u ise önceki dönemde de vardı). Ama faşizm karşısında yeni bir merkez-sağ alternatif haline gelemezler. Bu dönemde Hıristiyan düşünürler reformcu önerileriyle temayüz eder, papalık sosyal önlemler öneren ansiklikler yayınlamaya devam eder. Dönem liberalizmin hem ekonomik hem siyasal yönden kriziyle tanımlanır, liberal partilerin etkisi sınırlıdır, ama ara güç konumlarıyla iktidar denklemlerinde yer alırlar. Merkez-solda sayılabilecek bir akım radikalizmdir, Fransa'da radikal parti oldukça etkilidir, sol kartelde esas güçtür, halk cephesine katılır. Radikalizm de liberalizm gibi ara güç konumuyla iktidar denklemlerinde yer alır.

Sağ iktidarların ağır bastığı bir bağlamda esas muhalefet soldan gelmektedir, burada en önemli güç sosyal-demokrat partilerdir. Savaş öncesinde Avrupa çapında en önemli veya sağdan sonra ikinci siyasal güç haline gelmekteydiler, savaş sonrasında komünist ayrılmayla biraz zayıfladılarsa da yine önde gelen bir güçtürler. İngiliz İşçi Partisi artık muhafazakar partinin esas rakibi haline gelmişti, Alman sosyal-demokrat partisi ülkenin en önemli partisiydi, Fransız sosyalistleri başlarda etkili olan komünist ayrılığa üstünlük sağlayabilmişlerdi, İskandinav sosyal-demokratları bölgelerinde en büyük siyasal güç durumundaydılar, Benelüks'de etkili sosyalist partiler vardı, faşizm tarafından peyderpey devre-dışı bırakılacak olan İtalya ve İspanya sosyalistleri başlarda ön planda gözüküyorlardı. Bu partiler açısından önemli bir gelişme ise, çoğu zaman koalisyonlar şeklinde iktidara katılmalarıydı, ama kriz, kısa süreli ve istikrarsız iktidar koşulları sosyalist bir program uygulamalarına olanak vermedi. Sosyalistlerin parlamentolarda sahip oldukları sandalyelerin oranı %40'a kadar ulaşır, çoğu zaman %15-20'yi aşmaktadır. ABD ise Demokrat-Cumhuriyetçi ikilemiyle Avrupa siyasal haritasından farklı eski yapısını sürdürür. Partiler içinde sosyalistler kitle partisi yapısındadırlar, diğerlerinde ise genel oyun yayılması kadro-kitle arası bir yapı yaratmıştır. Seçmeni kendine çekme esas kaygıdır, bu yönde hem siyasal eşraf hem parti makinaları etkili olmaktadır (ABD'de parti makinalarının göçmen kitleyi entegre etmede rolü vurgulanır, Fransa'nın daha taşralı yapısı siyasal eşrafın rolünü arttırmaktadır).

Siyasal platformda yeni gelişme solda ve sağda iki köktenci akımın ortaya çıkışıdır: komünizm ve faşizm. Komünist partiler Rusya'daki devrimi destekleyen kanadın sosyalist partilerden ayrılması sonucunda oluşmuştur. Bütün Batılı ülkelerde kurulmuşlardır, ama sadece Alman ve Fransız komünist partileri belirli bir etkinlik kazanabilmiştir (%10-15 arası oy), keza faşizm öncesinde İtalyan, iç savaş sırasında İspanyol komünist partileri de varlık gösterebilmiştir. Komünist partiler kapitalizmi ve burjuva demokrasisini, aynı zamanda reformizm ve ihanetle suçladıkları sosyal-demokrasiyi hedef alıyorlardı. Ama faşizmin yükselişi esas hasım olarak onu görmelerine neden olmuş, ancak faşizme karşı sol birleşik cephe kurma girişimleri pek başarılı olamamıştır (İspanyol ve Fransız halk cephelerinin başarısızlığı). Komünist partilerin esas hedefi devrimdi, savaş sonrası devrim dalgasından kaynaklanmışlardı, ama ardından parlamenter seçim mücadelesine katılmışlardır, fakat faşizmin yayılması çoğu ülkede yasaklanmaları ve bastırılmalarını getirmiştir. Sosyalist partiler gibi komünist partiler de kitle partisiydi, işyeri ve yerleşim yerlerinde hücre temelinde örgütlenmişlerdi, faşizmden sonra gizli olarak da faaliyet göstermişler, II. Dünya Savaşı sırasında direniş hareketlerinde ön plana çıkmışlardır.

Faşist partiler ise I. Dünya Savaşı'nın hemen ardından aşırı ulusçu bir akım olarak ortaya çıkmışlardır, onlar da kitle partisi yapısındaydı, bilhassa paramiliter bir örgütleri vardı. Rejimi anti-demokratik yönde değiştirmeyi amaçlıyorlardı, paramiliter örgütleri sokak çatışmaları içindeydi, İspanya'da ise süreç iç savaşa varmıştı. Ama siyasal ve ekonomik kriz ortamında önemli bir seçim başarısı da elde ettiler. İlk önemli örnek İtalya'da Mussolini liderliğindeki faşist partidir, 1922'de iktidar olmuştur. Alman nasyonal-sosyalist (nazi) partisi en büyüğüdür, uzun süre küçük ama aktif bir partiydi, 1929 krizinden sonra hızla büyümüş ve 1933'de %40'ı bulan bir oyla iktidara gelmiştir. İspanyol iç savaşında ordunun yanında en önemli güç faşist Falanj partisiydi. Portekiz'de Salazar'ın liderliğinde partisel bir oluşum vardı. Fransa'da iktidar olamadıysalar da etkili faşist hareketler vardı: albay De la Rocque'un liderliğinde Ateşten Haçlar hareketi, eski komünist Doriot'nun liderliğinde Fransız Halk Partisi. Keza Belçika'da Degrelle'in rexist hareketi, İngiltere'de Mosley liderliğindeki hareket de belirtilebilir.

İki savaş arası dönem demokrasinin genişlemesinden çok mobilize politikanın belirleyiciliğiyle tanımlanır. Önce savaş sonrasında devrimci kaynaşma görülür (Almanya'daki Spartakist ayaklanmalar, İtalya'da fabrika konseyleri ve toprak işgalleri gibi), onu hemen tepkisel bastırma harekatları ve faşist mobilizasyon izler (İtalya'daki gibi). Çoğu ülkede aşırı ulusçu, faşizan hareketler oluşur, biri de Almanya'da Hitler'in liderliğine getirildiği Nsdap'dır, Kapp ve birahane darbe girişimlerinde bulunur. ABD'de ise ırkçı Ku Klux Klan hareketi faaldir. İberya yarımadasında iki darbe yaşanır (1923'de İspanya'da, 1926'da Portekiz'de, 1920'lerde Avrupa'nın doğusunda da darbeler olur). Bir diğer mobilize politika örneği ise 1920'lerin başlarında bağımsızlığa kavuşan İrlanda'daki ulusçu harekettir. 1929 krizinden sonra mobilize politika ağırlık kazanır, demokrasiler krizdedir ve mobilize politika dalgası karşısında yıkılmaktadır. 1918'deki gibi komünist bir devrim olasılığı pek gündemde değildir, ama Fransa'da ve İspanya'da olduğu gibi yükselen faşizme karşı sol cepheler kurulur. Fransa'da cephe çevresinde işçi mobilizasyonu gerçekleşir, fabrikalar işgal edilir. İspanya'da halk cephesi cumhuriyetçiler, sosyalistler, komünistler, anarşistler, özerklikçilerden oluşan bir yapıdadır. Süreç iç savaşa varır. Esas mobilizasyon ise faşizmden kaynaklanmaktadır, nitekim bir dizi ülkede iktidar olur. Almanya'da solla nazi paramilter örgütü SA'lar arasında sokak çatışmaları yaşanır, Yahudileri hedef alan nazi saldırıları gerçekleşir. İspanyol iç savaşında ordu, Falanj ve Katolikler ittifakı sol cepheye karşı geniş çaplı bir mobilizasyon sağlar ve savaştan galip çıkar. Fransa'da köktenci sağ gösteriler görece şiddetli geçer. 1930'ların sonlarında faşist ülkelerin Avrupa çapında savaş başlatmasıyla mobilize politika yeni bir evreye girer.

Mobilize politikanın koşutu ideolojik politikaydı, iki savaş dönemi ideolojilerin en parlak devri olarak nitelenebilir. Gerek mobilizasyonda gerek ideolojide komünizmin ve faşizmin etkisi baskındı, gitgide ikincisi üstünlük sağlayacaktı. Diğer fikir akımları daha pragmatikti, liberalizm ilkelerinden taviz vererek keynesian müdahaleci bir çizgiye kaymaktaydı, sosyalizm de reformcu sosyal-demokrat yönelimiyle ideolojiden taviz verir görünümdeydi, ama dönem boyunca sağda faşizmle özdeşleşmese bile gelenekçi ve liberal nostaljik bir ideolojik eğilim de etkilidir.

Bu dönem aynı zamanda toplumsal örgütlenmelerin görece gelişmişliğiyle tanınır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) bu dönemin başlarında kurulmuştu (1919) ama yeterince etkili olamadı.

Savaştan sonra sendikal hareket yeni bir atılım yaşamıştı, grevler dalgası birçok Avrupa ülkesini sarsmıştı (bu da bir mobilize politika örneğidir). Sendikalı işçi sayısı artıyordu, ama daha sonra üye sayılarında, özellikle krizin etkisiyle azalma olacaktır. Sendikal hareket siyasal akımlarla bağ içindeydi, en etkili grup sosyal-demokrat sendikalardı (İngiliz, İskandinav, Alman ve başka ülkeler sendikaları), komünist partilere yakın bir sendikal kanat da oluşmuştu (Fransa'da CGTU gibi). Üçüncü bir kanat Hıristiyan sendikalardı. Faşist partiler de sendikal örgütler kurmuşlardı, iktidara gelince sendikaları yasakladılar ve bu alanda rejime bağlı bir örgütlenme oluşturdular. Amerikan sendikaları daha özgündü, işyeri temelinde bir örgütlenme vardı, New Deal'le birlikte sendikalaşma oranı çok arttı ve ulusal sendikal örgütlenmeye geçildi. Avrupa'da ilk toplu sözleşmeler aktediliyordu, toplu sözleşme pratiği Almanya'da oldukça yaygındı, sendikalar sosyal güvenlik kurumlarının yönetimine katılıyordu. İşyerlerinin bir kısmında personel delegeleri ve işyeri komiteleri vardı. Patronlar daha da etkili örgütlere sahipti, Alman sanayiciler örgütü, Fransız üretim konfederasyonu gibi. Siyasal yönetim üzerinde etkiliydiler, aynı zamanda siyasal sınıfın zayıflığı nedeniyle önemleri artıyordu. Alman patronları iyi bir sınai yönetime temel oluşturacak bir toplumsal örgütlenme kurma amacındaydı, büyük gruplar içinde paternalizm egemendi. Patron örgütleri içinde faşizme destek zamanla arttı, Almanya'da nazilerin iktidar gelmesinde rolleri vurgulanır. Toplumsal örgütlenme alanında bir diğer önemli alan derneklerdi, ideolojilerin derneksel gelişme üzerinde etkileri belirgindi, bilhassa savaş sonrasında aşırı ulusçu derneklerin çoğaldığı gözlemlenir. Bir önceki dönemin izinde sosyal etkinliklere yönelik dernekler de önem taşıyordu, örneğin sportif dernekler.

İki savaş dönemi politikasının belirleyici bir özelliği de kitle iletişim araçlarının siyasal plandaki büyük etkisidir. Gazeteler yüksek bir tiraj oranına ulaşmıştır, değişik siyasal kanatların yayın organları vardır, Almanya'da nazilerin iktidara gelmesinde basın patronu Hugenberg'in rolü vurgulanır, ABD ise yönetim üzerinde nüfuzlu ünlü basın patronlarıyla tanınır. Radyo ve sinema yeni yayılmaktadır ve propaganda açısından rolleri belirleyicidir. Özellikle totaliter akımlar propagandaya büyük önem vermektedir (komünist partiler düzenli bir propaganda ve ajitasyon yürütmektedir, faşist akımlar ise liderlerinin kitleyi etkileyici söylemleriyle temayüz etmektedir).

Dönem demokrasinin kriziyle olduğu kadar elitlerin kriziyle de belirlenir. Eski elit yapısı çözülmektedir, aristokratik elitlerin konumu daha da sarsılmıştır (ve Avrupa bu dönemde Rusya'daki devrimden kaçan bir aristokrat göçmen grubu alır), ama elit kesimde aristokratik eğilimler hala etkilidir (oysa 1945 sonrasında elitlerde kapitalist eğilim farkla baskın olacaktır). Kapitalizmdeki tekelcileşme eski burjuva elitler çoğulculuğunu kısıtlamıştır, ama hem aristokratik hem burjuva görece kalabalık bir leisure class vardır ve savaşla kriz konumunu güvensizleştirmiştir (savaş öncesi tasarruflarını yitirenler, borsa krizinde batanlar), keza eğitim ve mesleklerin yayılması orta sınıf bir elit yaratmaktadır. Siyasal elitte profesyonelleşme yaşanmaktadır, dönem ünlü politikacılarıyla tanınır, tabanda ise siyasal eşraf etkilidir bir yönden, kitle partisi yapılanması içinde siyasal aktivist bir elit belirmektedir diğer yönden. Askeri ve bürokratik elitler kitle toplumu ve politikası çerçevesinde görece hoşnutsuzdur, ama iki savaşın ve devletçiliğin belirlediği dönem boyunca önemleri sürer. Genel bir elit hoşnutsuzluğu vardır, elit yönetimi istekleri çoğalır (19. yüzyıl sonlarında başlayan bu eğilim pekişir). Faşizmin yükselişi kitle politikasından duyulan hoşnutsuzluk nedeniyle elitlerin bir bölümünün desteğini sağlar. Ama faşizm yeni bir elit de yaratmaktadır, eskilerle bir dereceye

kadar ittifak kursa bile. Aynı zamanda faşizme karşı bir aydın elit tepkiciliği belirir ve gitgide etkinlik kazanır.

Savaş sonrasında tüm Batılı ülkelerde demokratik rejimler vardır, ancak bunların bir kısmı 1920'ler ve 1930'larda faşist ve otoriter bir yönetime geçer, büyük kısmı ise istikrarsız, sorunlu ve bazan çatışmalı koşullarda varlıklarını sürdürürler. Bu açıdan Orta ve Güney Avrupa'nın (Orta Avrupa'da Almanya ve Avusturya, Güney Avrupa'da İtalya, İspanya ve Portekiz) demokrasiyi sürdürmede başarısız, buna karşılık Kuzey Avrupa'nın, Avrupa dışındaki Batılı ülkelelerin başarılı olduğu saptanabilir. Bu durum ikinci gruptaki ülkelerin daha gelişmiş olmasıyla, liberal demokratik gelenekleriyle, bilhassa Anglo-Sakson ve Kuzey liberalizmiyle açıklanır (Fransa, İsviçre hariç Anglo-Sakson ve Kuzey ülkeleridir), keza sosyal politika alanında göreli ilerilikleriyle de ilgilendirilebilir (ama Almanya da sosyal politikada görece ileriydi). Dünya savaşı yıllarında işgal koşullarında faşist rejimler tüm Avrupa'da yayılacaktır.

Doğu'da otoriter eğilimler savaş sonrasından beri etkilidir, demokrasi ile otoritarizmin eklemlenmesi şeklinde bir yapı görülür (demokrasiyle otoritarizm arasında gel-gitler, demokratik yapı içinde güçlü otoriter eğilimler veya otoriter yapıda varlığını sürdüren demokratik kurumlar şeklinde). Monarşi ve ordu iki önemli siyasal aktördür. Balkanlar'da savaş sonrasında monarşiler zayıflar ama 1930'larda yeni bir hamle yaparlar, 1920'lerden itibaren askeri müdahaleler de yaşanır. Doğu Avrupa'da Habsburg hanedanı artık yoktur, Polonya ve Macaristan'da asker kökenli kral naipleri (Pilsudski ve Horthy) iktidar çemberinde en öndedir. Tüm Doğu'da parti politikası ve parlamenter oyun önemlidir, bu platformda sağ ve onun içinde otoriter eğilimli kanat, ortadaki liberal ve çiftçi partileri, solda kısmen sosyalistler (Balkanlar'da zayıftırlar), ayrıca ulusal-etnik temelde kurulmuş partiler (özellikle Yugoslavya'da) varlık gösterir. Komünist partiler savaş sonrasında devrim dalgasında etkili olmuş ama sonra çoğu zaman yasaklanmışlardır. Bir süre sonra etkili faşist partiler kurulur (en önemlileri Macar Sivri Haçlar ve Romen Demir Muhafızlar'dır). 1930'larda genel bir otoriterleşme ve faşizme yakınlaşma görülür (monarklar, ordu, otoriter sağ ve faşist hareket bu gelişmenin dört esas aktörüdür, ancak aralarındaki çelişkiler de önemlidir), ama parlamenter demokratik kurumlar kaldırılmaz. Bölgede sadece Çekoslovakya demokrasiyi sürekli koruyabilmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında tüm bölgede nazi işgali yaşanacak ve faşizan rejim genelleşecektir (ama faşist hareketler her zaman iktidarda değildir).

2. FAŞİZM

Yaygın bir anlayış komünizmi sol diktatörlük, faşizmi de sağ diktatörlük olarak tanımlar. Anti-demokratik-rejimin totaliter türü olarak nitelenir ikisi de, dolayısıyla komünizm sol, faşizm sağ totalitarizmdir (totalitarizmi otoritarizmden ayırdederken üç özellik üzerinde rejimler bölümünde durmuştuk). Ancak bu benzeşliğin ötesinde komünizm ve faşizmin birbirine karşıt hareketler olduğunu da vurgulamıştık: komünizm kollektivist bir ekonomik sistem kurarken faşizm kapitalist sistemi komünist tehlikeye karşı korumak için ortaya çıkmış reaksiyoner bir harekettir, kapitalist ekonomiyi sürdürmüş ve yeniden yapılandırmıştır; komünizm sol marksist ideolojiye dayanırken

faşizm genel olarak sol ideolojilere karşıt faşist ideolojiye dayanmaktadır; iki siyasal hareket tarihsel süreç içinde birbiriyle sert bir mücadele içinde olmuştur (özellikle iki savaş arası dönem ve II. Dünya Savaşı'nda).

Faşizm terimi değişik anlamlarda kullanılmaktadır. En geniş anlam baskıcılık, baskıcı rejim faşizm özdeşleştirmesidir, siyasal rengi ve yapısı nasıl olursa olsun, şiddet içeren, baskıcı davranışlar da faşist olarak nitelenir. Anlamı daraltınca ideolojik bakımdan sağda yer alan baskıcı rejimler faşizm olarak tanımlanır (yukarda belirttiğimiz sağ anti-demokratik rejim anlamı). Anlamı daha daraltınca faşizm sağ totalitarizm olarak tanımlanabilir. 20. yüzyıl boyunca azgelişmiş, gelişmekte olan Üçüncü Dünya ülkelerinde anti-demokratik rejimler çoktu, bunları faşizm olarak niteleyenler vardır, ancak bunlar için azgelişmiş ülke otoritarizmi adlandırması daha çok tercih edilmektedir (çünkü totaliter değil otoriterdirler). Faşizmi Avrupa'nın gelişme sürecine özgü bir rejim olarak da niteleyebiliriz: iki savaş dönemi krizi bağlamında ortaya çıkan bir rejim. Gelişme düzeyi kriterine göre ise faşizm birçoğunca azgelişmiş toplumlara özgü olarak görülür, gelişmişlik demokrasiyi azgelişmişlik anti-demokratik rejimi ve onun bir türü olarak faşizmi getirir denilir. Fakat iki savaş krizi döneminde Batılı ülkeler orta derecede bir gelişme düzeyine ulaşmıştı, dolayısıyla azgelişmişlik değil orta derecede gelişme faşizmi yaratmaktadır denilebilir (buna karşılık azgelişmiş ülke otoritarizmi ve komünizm azgelişmiş toplumlarda kurulmuştur), ancak Almanya dışında faşizme geçen ülkeler Batı bütünü içinde daha geri yapıdaydılar.

Faşizm spesifik olarak iki savaş döneminde yaşanan bir rejimdir. 1922'de İtalya'da kurulan Mussolini rejimi, 1933'de Almanya'da kurulan Hitler rejimi iki tipik örnektir. Aynı tarihsel bağlamda, İspanya ve Portekiz'de kurulan Franco ve Salazar rejimleri, Japonya'da kurulan emperyal askeri rejim faşizm kapsamında düşünülebilir. Ayrıca diğer Avrupa ülkelerinde de iktidara gelemeseler bile etkili faşist hareketler boy göstermiştir, günümüzde de neo-faşist hareketler vardır. Ayrıca yine iki savaş dönemi bağlamında Doğu'da kurulan bazı rejimler faşist veya faşizme yakın sayılabilir. Keza 20. yüzyılda azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerdeki bazı sağ anti-demokratik rejimler de (eğer belirtilen kriterler açısından uyum varsa: faşizme benzer bir ideolojik nitelik, kitle desteği ve mobilizasyonuna dayanma, yukardan, yani devlet aygıtından kaynaklanan bir baskıcılığın ötesine geçen toplumu kapsayan ve yeniden yapılandıran bir egemenlik)…

Burada iki savaş dönemi (1914-45) konjonktüründe ortaya çıkan faşizm üzerinde duracağız. Önce bu konjonktürde faşizmin kuruluşuna yol açan etmenleri değerlendirelim. Genel anlamda, bütün bu dönem bir kriz ortamıdır, dolayısıyla faşizm Avrupa (ya da Batı) sisteminin krizinin ürünü sayılabilir. I. Dünya Savaşı büyük yoksunluklara yol açmıştır, savaş mağluplarının ulusal onuru zedelenmiş, bu nedenle aşırı ulusçu tepkiler göstermişlerdir (Alman nazizminin rövanşar taleplerle ortaya çıkması ve ırkçılığı düşünülürse). Savaş sonrası kriz ve ardından 1929 krizi büyük sarsıntıya sebep olmuştur. Bu iki kriz dalgası sosyal sorunlar yükünde ciddi bir artış yaratmıştır. Sosyal yükün başlıca unsurları olarak şunlar belirtilebilir: savaş sonrasında terhis edilmiş ve sakatlanmış asker nüfusun entegrasyonu güçlükleri, her iki krizde de (özellikle 1929 krizinde) işsizlikte büyük artış, tarımın savaştan olumsuz etkilenmesi, sonrasında tarımsal fiyatlarda düşüş eğilimi (ve 1929 krizi bağlamında eğilimin hızlanması) sonucunda köylülerin borçlanması, mülksüzleşmesi, genel olarak

tüm kesimlerde gelirlerdeki düşüşün yarattığı yoksullaşma (1929 krizinde fiyatlar da düşmüştür, ama gelirler daha hızlı düşmüştür), iflaslar ve mülkiyetini yitirme korkusu (savaş sonrasında dış borçların ödenmemesi nedeniyle birçok tasarruf sahibinin iflası, 1929 krizi sonrasında borsa ve banka çöküşlerinin zincirleme işletme ve tasarruf sahibi iflaslarına neden olması). Bütün bu kesimlerin hoşnutsuzluğu ve korkusu faşizme desteği arttırmıştır.

Faşizm aynı zamanda komünizme reaksiyon olarak da nitelenebilir, 1917 Rus devrimi Avrupa'da da bir devrim dalgası yaratmış, komünizm korkusu egemen sınıflar ve mülk sahibi kesimin faşizmi desteklemesine yol açmıştır. İtalya'da faşizm savaş ve izleyen ekonomik kriz ile devrimci dalga (fabrika konseyleri, toprak işgalleri şeklinde kendini gösteren bir dalga) sonrasında, solun (sosyal-demokrat ve komünist partiler) görece güçlü olduğu Almanya'da ise 1929 krizi sonrasında iktidara gelmiştir. İspanya'da ise yine 1929 krizi sonrasında ve cumhuriyetçi sol iktidarla iç savaş sonucunda (1936-39).

Bir başka faktör kapitalist sistemin global krizinin yeniden-yapılanma için anti-demokratik bir ara çözümü empoze etmesidir, bu bakış açısıyla faşizmi devletle özel tekellerin işbirliğine dayanan bir kapitalist sistemi savunma ve yeniden yapılandırma girişimi olarak niteleyebiliriz. Ayrıca faşizm geç kapitalistleşmiş ülkelerde kurulmuştur (faşizmin kurulamadığı İngiltere, ABD, Fransa'ya göre Almanya, İtalya, İspanya ve diğerleri böyle ülkelerdi), bunların daha çelişkili ve bütünleşmemiş yapısı böyle köktenci bir çözümü empoze etmiştir denilebilir. Siyasal planda ise faşizm demokrasinin krizinin sonucudur, iki savaş döneminde Batılı demokrasiler istikrarsızdır, faşizm demokrasinin yozlaşmışlığını ileri sürerken elitist kapalı bir yönetimi toplum çıkarı için gerekli gören bir söyleme sahiptir. Kriz ortamı siyasal ve kültürel planda otoriter ve gelenekçi tepkileri güçlendirmiştir ve faşizmin kurulduğu ülkelerin siyasal geçmişinde otoriter ve gelenekçi ögeler güçlüydü. Bu bakımdan faşizm 19. yüzyıl sonlarından itibaren kendini gösteren ideo-kültürel krizin de sonucu sayılabilir. Bu kriz otoriter-elitist ve gelenekçi-irrasyonel eğilimleri güçlendirdiği gibi, değer boşluğuna ve yeni değerler arayışına, yeni kimlik ve dayanışma bağlarına ilgiye neden oluyordu. Faşizm bu açıdan anlamlı bir alternatif oluşturabilmiştir.

Ulusal sorunlar da faşizmin kuruluşunda etkilidir: Alman birliği isteği, Yahudi sorunu gibi. Keza emperyalist yeniden bölüşüm isteği de rol oynamış olsa gerek. Nitekim İngiltere, Fransa ve ABD karşısında dezavantajlı durumda bulunan, sömürge ve nüfuz sahası arayışı içindeki Almanya, Japonya ve İtalya bu amaçla II. Dünya Savaşını başlatmışlardır (ancak daha geri olan İtalya'nın savaşa girmekte çekingen davrandığını da ekleyelim).

Üst kesimlerde faşizm tekelci burjuvazinin desteğiyle iktidara gelmiştir denilir, ayrıca gelişme sürecinde eski konumları sarsılan geleneksel, aristokratik, büyük toprak sahibi kesimlerden de destek almıştır. Genel olarak bir mülk sahibi kesim tepkiciliğini yansıttığı söylenebilir: komünist devrim tehlikesi ile krizin yarattığı mülkünü yitirme korkusu küçük mülk ve iş sahiplerinin faşizmi desteklemesine neden olmuştur. Tabandaki kitle desteği ise önce savaş ve krizin işsizleştirdiği, yoksullaştırdığı kesimlerle ilgilidir (dolayısıyla solun destek kitlesi işçi sınıfından da faşizme kayma olmuştur). Faşizm genç dinamizmine önem veren bir söyleme sahiptir ve kriz koşullarında istikbal beklentisi kararan genç kitle arasında destek bulmuştur. Faşizmin gelenekçi söylemi düşük

yaşam standardından ve tarımsal fiyatların düşmesinden hoşnutsuz köylülerden önemli bir destek bulmasını sağlamıştır (bazı köylüler de toprak sahiplerine bağımlı oy mekanizmasıyla faşizme destek vermişlerdir). Faşizmin aşırı ulusçu söylemi eski muharipleri, savaş mağlubiyetinden hoşnutsuz kitleyi kendine çekmiştir (yeniklerin milliyetçiliğinden sözedilir).

Faşizmin kriz koşullarında kitleyi yeni çözümler etrafında toplayan sınıflararası popülist ve ulusçu bir kitlesel bütünleşme yarattığı da söylenebilir. Birlik özellikle vurgulanır: Hitler'in şiarı tek ulus, tek devlet, tek liderdir (eine volk, eine staat, eine führer). Ayrıca iki savaş döneminde kökleşen ve (kentleşme ve ulaşım-iletişimde yoğunlaşma, sosyal politika, kitle katılımına dayalı siyasal rejim, eğlence yaşamı gibi eksenlerde kendini gösteren) kitle toplumu yapısının, faşizmin yoğun propaganda ile böyle bir bütünleşme yaratmasını kolaylaştırdığı söylenebilir.

Faşizmin iktidara geliş süreci barışçıl ve şiddetli biçimlerin eklemlenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Faşizm iktidara gelirken güçlü bir seçmen desteğine dayanmıştır (Almanya'da örneğin kriz bağlamında oy oranları kısa sürede %5 altı bir düzeyden %40 civarına çıkmıştır). Bir diğer barışçıl mekanizma yönetici kesimlerin faşizmin iktidara gelmesine izin vermesi, hayırhah bir tutum takınmasıdır (iş çevreleri, sağ politikacılar, ordu ve bürokrasi). Ancak iktidara geliş sürecinde şiddet kullanımının da belirleyici etkisi vardır: İtalya ve Almanya'da faşistler paramiliter bir örgütlenme kurmuşlardı, sol örgütlerle şiddetli sokak çatışmaları içindeydiler, İspanya'da ise yarım milyon kişinin ölümüyle sonuçlanan bir iç savaş yaşanmıştır.

Faşizm ideolojik bir sistemdir, faşist ideolojiye dayanır. Bu ideolojinin ana özelliklerini gözden geçirelim. Faşizm solla ve komünizmle mücadele sonucunda iktidara gelmiştir, onlar gibi sınıf mücadelesini savunan değil sınıf mücadelesiz, sınıflar üstü bir sosyalizm olma savındadır. Faşizm aşırı ulusçudur, ulusal kurtuluş ve üstünlük amacını güder (örneğin Almanların birliği ve dünya çapında egemenliği, İtalyanların kendilerini küçük görmemeleri isteği), ulusçuluk ırkçılığa varır (nazilerin Yahudi düşmanı ırkçılığı toplu katliama varmıştır). Aynı zamanda devletçidir, devletin toplum üzerinde üstünlüğünü, devlet çıkarının önceliğini savunur, bu da devletin toplumu totaliter düzenlemesine varır. İtalyan faşizminde devletçi eğilim ağır basarken Alman nazizminde ırkçı-ulusçu özellik ağır basar. Anti-demokratiktir, demokrasiyi yozlaşmışlıkla suçlar ve iktidara geldiğinde demokrasiye son vermiş, partileri ve kitle örgütlerini kapatmıştır (ve kendi denetiminde bir kitle örgütlenmesi ağı yaratmıştır). Eylemi ve şiddeti savunan bir söyleme sahiptir, eylemi demokratik ve sol lafebeliğine karşı yüceltir, şiddeti gerekli ve yararlı bulur, toplumda çatışma kuraldır (güçlüler zayıflar üzerinde egemenlik kurmalıdır), nitekim paramiliter gruplar şeklinde bir örgütlenme gerçekleştirmiştir. Savaşı da yüceltir, ulusal üstünlük ve dünya egemenliği için gerekli görür, nitekim nazi Almanya'sı II. Dünya Savaşı'nı yıldırım bir harekatla başlatmıştır. Faşizm hiyerarşik ve elitisttir, hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiştir, yönetim elitlerde olmalı ve elit corps'lar yaratılmalıdır anlayışına sahiptir. Gelenekçi ve tutucu değerlere bağlıdır, bu bağlılık irrasyonalizme varır. Faşizm aynı zamanda bir mistik ve stildir: büyük kitle gösterileri, kitlenin şef tarafından adeta büyülenmesi, görkemli şiddet uygulamaları (savaş, toplama kampları, katliamlar gibi), ırk ıslahı girişimleri, doğalcılık (temiz hava, gezintiler, spor. . .), vs. İdeolojik planda faşizmin değişik türleri arasında ayırım da yapmak gerekir: Alman nazizmi (ya da nasyonal-sosyalizmi) daha köktencidir, İberya

ve Japonya'da ise tutucu-gelenekçi eğilim ağır basar (dinin etkisi, imparator kültü, patriyarkalizm, militarizm, statü toplumu gibi ögeler daha önemlidir).

Faşist devlet yapısının totaliter olarak nitelendiğini belirtmiştik. Faşist devlet eski demokratik sistemi yıkıp yeni bir devlet yapısı kurar. Bu yapıda odak karizmatik liderdir (Mussolini, Hitler gibi). Lider ülkeyi çevresindeki grupla yönetir, bu bakımdan iktidarın kurumsal yönünden çok kişisel yönü ön plana çıkar. Lider kitleyi büyüler, coşturur (büyük gösterilerde kitle karşısına çıkar), hatta kendisine doğa-üstü nitelikler atfedilir. Faşist devletin ikinci özgünlüğü örgütlenme modelinde paramiliter güçler ve gizli polisin ağırlığıdır. Almanya'da SA ve SS şeklinde, İtalya'da fasciler şeklinde paramiliter gruplar örgütlenmiştir; bunlar iktidara geliş sürecinde etkili olduğu gibi daha sonra da rejim yanlısı unsurları kapsayan, toplumu sıkı bir şekilde kontrol eden bir organizasyon oluşturmuşlardır. Ancak bunlar arasında ikinci bir devrim isteyen unsurlar tasfiye edilmiştir (SA'ların tasfiyesi gibi). Savaş sürecinde orduya paralel bir silahlı örgütlenme olarak varlık göstermişlerdir. Faşizmin iktidara geliş sürecinde parti önemli bir rol oynamıştır (Alman Nsdap'ı, İtalyan faşist partisi gibi), ama daha sonra partinin göreli önemi biraz önce belirtilen güçler karşısında. azalmıştır. Faşizm eski devlet yapısını değiştirip yeni bir devlet kurmuştur, ama onu tümüyle yıkmamıştır, eski yapı ve kadroyla yeni yapı ve kadroyu birleştiren bir çizgi izlemiştir. Demokratik sistemi yıkmıştır, eski parlamentoyu kapatmış, partileri ve örgütleri yasaklamış, kitle iletişim araçlarını tekelci bir denetim altına almıştır. Ama bazılarında iktidara geliş süreci seçimle olmuştur, tek parti kontrolünde yeni bir meclis örgütlemiş ve oybirlikçi seçimler düzenlemiştir. Eski sağ partileri önemli ölçüde özümseyebilmiş (örneğin Almanya'da Milliyetçi Parti büyük ölçüde Nsdap'a kaymıştır, İspanya'da iç savaş sürecinde sola karşı tüm sağı kapsayan bir koalisyon oluşmuştur), sol ise sindirilmiştir. Devlet bürokrasisi içinde ise kendisine bağlı yeni kadroları yükseltmiştir, eski bürokrasinin önemli bir bölümünün desteğini kazanmıştır ama çelişki içine düştükleri de az değildir. Faşizmin tutucu-gelenekçi özelliği toplumdaki geleneksel üst kesimleri kendine çekebilmiştir (aristokrasi, bürokrasi, kilise), ama aralarında çelişkiler de önemliydi. Savaşa yönelik bir sistem olan faşizmde ordunun rolü çok önemlidir, görece özerk bir iktidar odağı oluşturabilmiştir. İspanya'da ise ordunun ve kilisenin devlet modeli içinde ağır bastığı görülür, buna karşılık faşist Falanj partisi ikinci planda kalmıştır (rejimin lideri Franco aynı zamanda ordunun komutanıydı). Japonya'da ise imparator kültü belirleyicidir ve ona sadık ordu rejimde egemendir.

Faşizm totalitarizm tanımında belirttiğimiz gibi bir kitle rejimidir. Kitle örgütlenmeleri ve mobilizasyonları gerçekleştirmiştir, iktidara geliş sürecinde, iktidarı sırasında ve savaş koşullarında. Seçmen tabanı, parti üyeleri, paramiliter örgütlerin üyelerinin yanısıra, kitle gösterileri, spor, eğlence ve toplumsal yaşama katılım alanlarında kurulan dernekler ve gruplar, faşist parti kontrolündeki sendikalar belirtilebilir. Ulusçu coşku, popülist söylemler, lider karizması kitle mobilizasyonunda çok etkili olmuştur. Tabana yönelik örgütlenmede kişiselleştirilmiş hiyerarşik bir model uygulanmıştır: her kademede İtalya'da şef, Almanya'da führer ilkesinin uygulanması. Ekonomik planda faşizm devlet kontrolü ile özel tekellerin egemenliğini birleştiren bir model uygulamıştır. Ekonomi savaşa göre yönlendirilmiş, krizin etkileri bertaraf edilmiş, bunda savaş ekonomisi yardımcı olmuştur. Çalışma yaşamı askeri bir disiplin içine sokulmuştur. İşsizliğin iyice azaltılması kitle açısından yararlı olmakla birlikte, baskıcı ve bağımlılaştırıcı iş organizasyonu (örneğin toprağa ve fabrikaya bağlama)

ve ücretlerin kısıtlanması olumsuz etki yaratmıştır. Almanya'da Emek Cephesi ve iş valileri gibi uygulamalar çalışan kitleyi totaliter bir denetim altına almıştır. İtalya'da ise korporatist bir ekonomik organizasyon modeli uygulanmıştır, bu modelde aynı iş kolunda patronlar, işçiler ve devlet aynı korporasyon içinde yer almış, ancak model daha çok devletle patronların koordinasyonunu sağlayan bir yapıda olmuştur. Ekonominin korporatif düzenlemesi piyasa mekanizmalarını olumsuz etkilemiş, durgunluğa yol açmıştır şeklinde değerlendirmeler de yapılır. Nihayet faşizmin dış yayılma ve savaşa yönelik bir organizasyon oluşturduğunu ve bunun II. Dünya Savaşı yıllarında uygulandığını belirtelim. Kitlesel seferberlik gerçekleştirilmiş, yerli askerler yabancı ülkelerin işgalinde görev almıştır. Başlangıçtaki savaş başarıları rejimin kitle desteğini arttırmıştır. Savaş esirleri ve istila edilen ülkelerin halkları zorla çalıştırma uygulamasına tabi tutulmuş, ayrıca çok sayıda toplama kampı kurulmuş ve bu kamplarda milyonlarca kişi ölmüştür (Yahudiler, savaş esirleri, muhalifler, vs). Faşizmin yıkılması ise II. Dünya Savaşı'ndaki yenilginin sonucudur, rejimin iç dinamiğiyle yıkılıp yıkılamayacağı ise tartışma konusudur.

3. KOMÜNİZM VE SONRASI

Komünizm 20. yüzyıl dünya politikasına yön vermiş, onu belirlemiş bir ideolojik akımdır. Kapitalist ve sınıfsal sistemlere alternatif oluşturan bir akımdır, kapitalizmi sınıfsal eşitsizlikleri ortadan kaldıran ve bu temelde hızlı bir gelişme sağlayacağı umulan sosyalist bir düzen kurarak yıkma ve aşma savındaki bir sistemdir (komünist ideoloji ve iktidar olduğu ülkelerdeki düzen hem komünist hem sosyalist olarak adlandırılır). I. Dünya Savaşı Rusya'da komünist bir devrimle sonuçlanmış, iki savaş dönemine ikisi de liberal demokratik sisteme karşıt komünizmle faşizm arasındaki mücadele damgasını vurmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında faşist ülkelerin işgali altındaki Doğu'da, savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin yardımıyla komünistler iktidara gelmiştir. Uzakdoğu komünizmin diğer nüfuz sahası olmuş, Çin'de Japon işgali ve ardından Çan Kay Şek rejimine karşı iç savaş sonucunda komünistler iktidara gelmiş, Kore ve Vietnam'da da ülkenin kuzeyinde komünist rejimler kurulmuştur. 1959'da Küba'da komünistler iktidar olurken Vietnam savaşının yayılması sonucunda 1975'de tüm Hindiçini komünist rejime geçmiştir. Ayrıca Üçüncü Dünya'da bir dizi ülkede komünizme yakın rejimler kurulmuştur (Üçüncü Dünya ulusçu sosyalizminin köktenci kanadı öyle sayılırdı, örneğin Cezayir, Gine, Brazzaville Kongo'su, Etiyopya, Angola ve Mozambik, Nikaragua gibi).

Komünizmin iktidara geliş süreci kitle mobilizasyonuna dayanan devrimler yoluyladır, devrim süreci ayaklanma ve iç savaş, dış işgale karşı savaş ve dış müdahale yollarıyla gerçekleşmiştir. Ezilen ve sömürülen alt sınıfların, özellikle işçi sınıfının temsilcisi olma savındaki komünizm devrim sürecinde işçilerin, daha geniş bir kitle oluşturan köylülerin ve koşullara göre bazı diğer kesimlerin (askerlerin, ara tabakaların, ulusçu tepkilerin) kitle desteğinden yararlanmıştır, şu ya da bu ölçüde. Sosyalist teori devrimi kapitalist ülkeler için düşünürken komünist devrimler geri kalmış, gelişme sürecindeki ülkelerde gerçekleşmiştir (Rusya ve diğer Doğu, Uzakdoğu. . .), ayrıca devrim sürecinde savaş ve dış işgal konjonktürü belirleyici olmuştur. Önce burjuva demokratik (veya ulusal demokratik) bir devrimden kısa sürede sosyalist bir devrime geçiş stratejisi izlenmiştir.

Komünist devrimlerin etmenlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz: geri kalmış kırsal toplumlarda köylülerin yoksulluğu ve üzerlerindeki yarı-feodal egemenlik, kapitalist gelişme sonucunda oluşan henüz dar ama yoğun işçi sınıfının mobilizasyonu, savaşların yol açtığı yıkım ve savaş sürecinde askerlerin hoşnutsuzluğu (Rusya'da özellikle), yabancı sömürgeciliği ve işgalinin yol açtığı tepki ve işgale karşı mücadele sürecinde komünistlerin aktif rol oynaması, geri kalmış ülkelerdeki otoriter ve baskıcı iktidar yapısına, iki savaş döneminde faşizm ve yayılmasına reaksiyon, geri kalmış ülkelerde yönetimlerin görece zayıflığı (bu da iktidarın devrilmesini kolaylaştırıyordu), uluslararası planda komünist ülkelerin desteği ve müdahalesi. . .

Komünizm ideolojik bir akımdır ve ideolojisi doğrultusunda bir toplum projesine sahiptir, iktidara geldiğinde bunu uygulamaya çalışmıştır. 19. yüzyılın sosyalizm ideolojisinden kaynaklanır, onun içinde de marksist görüşten. İlk komünist devrimin ülkesi Rusya'da Lenin marksizmin safiyetini koruma savındaki yeni bir yorumunu yapmış, safiyeti bozan revizyonist olarak nitelediği sosyalist akım içindeki ılımlı ve reformcu kanattan ayrılmıştır, bunun sonucunda 20. yüzyıl sosyalizminde komünizm-sosyal demokrasi ikilemi oluşmuştur. Bu bakımdan komünizmin ideolojik temeli olarak marksizm-leninizm görülür. Marksizm dine karşıt diyalektik materyalist bir felsefeye, tarihsel materyalist bir toplum teorisine, kapitalizmin ekonomik analizi ve eleştirisine dayanır, uzun vadeli toplum projesi tam bir sosyal eşitliğin ve refahın sağlanacağı komünizmdir, bundan önce kurulan kollektif mülkiyet ve merkezi plana dayanan sosyalist düzen ekonomik gelişme ve zenginleşmeyi sağlayarak komünizme geçişi mümkün hale getirecektir. Leninizm sosyalizme geçişin şiddetli devrim yoluyla olmasını, devrim sonrasında burjuva demokrasisi değil ezilen sınıf proletaryanın (yani işçi sınıfının) diktatörlüğünün kurulmasını zorunlu görür (sosyal-demokrasiden de bu temellerde ayrılır). Ancak bu diktatörlük aynı zamanda bir kitle demokrasisi olacaktır ve sosyalizm ileri bir düzeye varana kadar sürecektir, yani geçicidir. Ancak pratikte komünist sistemde proletarya diktatörlüğü denilen rejim uzun sürede kalıcılık kazanmıştır.

Komünist toplum projesi sosyo-ekonomik düzeni kökten bir biçimde değiştirmeyi amaçlamaktaydı. Bu nedenle özel mülkiyet kaldırılmış, devlet mülkiyeti biçiminde veya kooperatist biçimde kollektif mülkiyet sistemi uygulanmıştır. Sanayide tümüyle devlet mülkiyeti kurulurken, tarımda önce köylüye toprak dağıtımı şeklinde bir reform yapılmış, ardından köylüler devlete bağlı kooperatist örgütlenmeler içinde birleştirilmiştir (Rusya'da kolhoz ve sovhozlar, Çin'de halk komünleri gibi). Ancak komünist kollektivizm bir devlet kapitalizmi olmakla da eleştirilmiş, bazı sosyalistler bu nedenle çalışan kitlenin yönetim sürecine katılımını sağlayan özyönetimci modelleri gündeme getirmiştir. Sosyo-ekonomik düzenin ikinci temeli merkezi plandır, merkezi planlı ekonomi kapitalist piyasa ekonomisinin alternatifi olarak görülür. Ekonomik hedefler, üretim miktarları, mübadele süreçleri ve fiyatlar planla belirlenir. Komünizme yöneltilen bir eleştiri de merkezi planlamanın hantal bir yapı yarattığı, piyasa rasyonalitesini bozduğu, mülkiyet ve kazanç motivasyonu olmayan bireylerin iyi çalışmadığı, verimli olmadığı şeklindedir. Bu nedenle komünist ülkelerde 1950'lerden itibaren piyasa, kar motivasyonu ve özel mülkiyete daha fazla yer verilmiş, sonunda 1990'lardan itibaren büyük ölçüde piyasa ekonomisine geçmişlerdir.

Üçüncü temel merkezi planlı ekonomiyle hızlı bir gelişme sağlama amacıdır. Bu nedenle sermaye birikimi ve yatırıma ağırlık verilmiş, yatırımlar içinde de ağır sanayie büyük pay ayrılmıştır. Böyle bir gelişme modelinin kitlenin refahını olumsuz etkilediği, bu nedenle rejime karşı tepki yarattığı ileri sürülür. Hızlı kalkınma politikasının bir kaynağı komünizmin üretim ilişkilerindeki dönüşüm sonrasında üretici güçlerin hızla gelişeceğini öngörmesidir, böylece gelişmiş kapitalist ülkeler geçilecektir (1930'larda Sovyet Rusya'da ABD'ye yetişmek ve onu geçmek şiarı ortaya atılmıştı). Diğer kaynağı komünizmin geri kalmış ülkelerde iktidar olmasıyla ilgilidir, devletçi kollektivist model bu ülkelerin farkı kapatmalarını sağlayacak bir kalkınma stratejisi olarak görülmektedir. Sosyo-ekonomik projenin dördüncü temeli kitle içinde sosyal eşitliğin sağlanması ve refahın yayılmasıdır, birincisi kısmen sağlanmıştır ama yine de gelir farkları sürmüştür, ikincisinde ise yukarda belirttiğimiz nedenlerle tıkanma olmuştur (yani refah yeterince arttırılamamıştır). Ayrıca komünizm kültürel bir proje de içermektedir, halkın eğitim ve kültür düzeyinin yükseltilmesinin yanısıra, sosyalist hümanizmayı benimsemiş yeni bir insan yaratılması hedef olarak gösterilmiştir.

Siyasal planda komünizmin anti-demokratik özelliğini iki temelde tanımlamıştık. Biri üç özelliğiyle totalitarizm kavramıdır (rejim tipleri ile ilgili bölümde açıkladığımız), diğeri ise gerekli bir geçiş aşaması olarak görülen proletarya diktatörlüğü kavramı (bu bölüm içinde açıkladığımız). Şimdi somut olarak komünist devlet sisteminin değişik unsurlarını gözden geçirelim. Sistemin yönlendiricisi komünist ya da marksist-leninist ideoloji ve onun daha sonraki yorumlarıdır (pratikte bu bakımdan Rusya'da Stalin'in yorumundan, ardından Kruşçev ve Brejnev dönemleri yorumundan, Yugoslavya'da Tito yorumundan, Çin'de Mao yorumundan sözetmek gerekir). Resmi ideoloji tüm topluma benimsetilmeye çalışılır, ama komünist rejimlere ideolojinin tam anlamıyla uygulanamadığı, saptırıldığı şeklinde eleştiriler de gelmiştir (bu bakımdan komünist sistemle ideoloji arasında bir ayırım gerekir). İkinci unsur komünist partidir, tüm topluma yayılmış bir örgütsel ağ kurmuştur, proletarya diktatörlüğü parti diktatörlüğü olarak da nitelenir (komünist parti kendini proletarya partisi olarak tanımlar). Üçüncü unsur parti üst yönetimidir, esas iktidar bundadır. Üst yönetimde resmi organ merkez komitedir, fakat onun içinde daha küçük bir grup olan politbüro esas yönetim organıdır (hükümet benzeridir, hükümetle koşut olarak çalışır). Ayrıca komünist sistemlerde lider hep önemli olmuştur, karizmatik bir etkisi vardır, bu nedenle lider kültü yapıldığı, lider rejimine kayıldığı şeklinde eleştiriler getirilmiştir. Josef Stalin, Mao Zedung, Fidel Castro, Kim İl Sung, Leonid Brejnev gibi.

Komünist sistem devletçi bir sistem olduğuna göre bürokrasi toplumun yönetiminde büyük ağırlığa sahiptir. Parti ve devlet bürokrasisi birbirine paraleldir, iç içe geçmişlerdir, bürokratik konumların sahipleri çoğu zaman partide yöneticidir. Bürokrasinin ağırlığı nedeniyle komünist sistem kitleden kopma, bürokratik yozlaşmaya düşme eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu, dördüncü unsurdur. Devlet mülkiyeti olduğundan ekonomik aygıtın yöneticileri de sistemde büyük önem taşır. Bunun bir kolu merkezi plan örgütüdür, ülkenin gelişmesi açısından temel kararların alındığı bir organ durumundadır. Diğer kolu tabandaki çok sayıda işletmenin yöneticileridir. Bunlarla merkezi plan arasında yetkilerin nasıl dağılacağı önemli bir sorundur, zamanla işletme yöneticilerinin özerkliği arttırılmış, işletmelerin kardan pay almasına izin verilmiştir. Bu da bazılarınca kapitalizme

geri dönüş olarak nitelenmiş, bazılarınca da ekonomiye dinamizm sağlayıcı bir faktör olarak değerlendirilmiştir.

Altıncı unsur anti-demokratik bir sistemde önemli bir ağırlığı olan zor kullanım aygıtlarının rolüdür. Bunların normalden fazla yetki sahibi olması sistemin baskıcılığının nedeni olarak görülmüştür. Biri gizli polistir, özellikle Stalin döneminde esas iktidarın liderle gizli polis elinde toplandığı ileri sürülür. Diğeri ordudur, komünist toplumların uzun süre savaş içinde yaşamış olmaları, dünya politikasında büyük güç konumu ordunun rolünü arttırmaktadır (askeri rejimlerdeki gibi ordu hiçbir zaman egemen unsur olamamıştır, ama rejimdeki değişiklikler sırasında desteği hep gerekli görülmüştür). Ayrıca geniş çapta muhaliflerin tutuklanması ve tasfiyesi, sürgün ve çalışma kampı uygulamalarına başvurulmuş, kollektifleştirme politikalarının uygulanmasında baskıcı metotlara dayanılmıştır. Bu uygulamalar, savaşlar ve kıtlıklar sonucunda milyonlarca kişi ölmüştür (Rusya'da dekulakizasyon hareketi ve gulag sürgünleri, Çin'de kırsal sanayileşme ve kültür devrimi, Kamboçya'da kentlerin boşaltılması uygulamaları en sık belirtilen örneklerdir).

Komünist sistem aynı zamanda bir kitle rejimidir (yedinci unsur). Alt sınıfları, özellikle işçi sınıfını iktidara getirme savındadır. Kitle katılımı birkaç eksende gerçekleşir. Biri devrim ve savaş sürecindeki kitle mobilizasyonudur. Diğeri rejimin, parti tarafından yönetilen bir kitle örgütleri ağına dayanıyor olmasıdır (sendikalar, gençlik örgütleri, kültürel dernekler, vs). Ama bu örgütlenmelerin parti kontrolünde olması kitle demokrasisini engelleyici bir faktör olarak nitelenmektedir. Üçüncü eksen rejimin bazı bağlamlarda kitle mobilizasyonları gerçekleştirmesidir (bunlar bazan partiyi de devre-dışı bırakabilmektedir, Çin'deki kültür devriminde olduğu gibi). Dördüncüsü tabanda özyönetim uygulaması ve kitle demokrasisi mekanizmaları kurulmasıdır, böylece kitle yönetime katılabilmektedir. Ancak komünist sistemin alt sınıfların, kitlenin çıkarlarını savunma, yönetimini kurma savıyla ortaya çıkmasına rağmen bunu gerçekleştiremediği de saptanır. Anti-demokratik bir rejim olarak kitle üzerinde tahakküm kurduğu, proletarya diktatörlüğünün proletarya üzerinde diktatörlüğe dönüştüğü ileri sürülür. Parti bile egemen değil bırakın proletaryayı, kitleyi denilir. Bu bakımdan ideal tipik bir sosyalist rejim olarak tabanda demokrasi, kitle demokrasisi ile komünizmdeki bürokratik anti-demokratizm karşıtlığı kurulur.

Komünist rejimin sekizinci unsuru klasik demokrasiye benzer mekanizmaların varlığıdır, ama bunlarda tek parti (yani komünist parti) egemendir. En önemlisi parlamentodur, seçimle gelir, toplumdaki farklı anlayışları, çıkarları bir ölçüde temsil ettiği söylenebilir, sistem içinde azımsanamayacak bir ağırlığı vardır. Ancak seçimler rekabetçi değildir, genellikle önceden belirlenmiş adayların onaylanması şeklindedir. Hükümet ise politbüroyla birlikte ülkenin esas yönetim organıdır. Tek parti siyasal sürece egemen olmakla birlikte bazı komünist ülkelerde onunla ittifak halinde başka partiler de vardı ve bunlar sınırlı bir ölçüde muhalefet işlevi görebiliyordu. Ayrıca kamuoyunu oluşturan kitle iletişim organları oldukça gelişmiştir, bunlar tekilci bir şekilde yönlendiriliyor eleştirisinin yanısıra gazete okurluğunun oldukça yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Dokuzuncu unsur olarak yerel yönetimlerin etkisi de azımsanamaz: Sovyetler Birliği'nde federatif cumhuriyetler şeklinde bir örgütlenme vardı (keza Yugoslavya'da da), Çin'de ise özerk bölgeler vardır. Birçok komünist ülkede ulusal azınlıklar geniş bir alanda nisbeten kalabalık bir kitle

oluşturmaktadır, bunların ulusal özgünlükleri dikkate alınmaktadır, ama aynı zamanda asimilasyon politikası nedeniyle hoşnutsuz oldukları da gözlemlenen bir olgudur. Bu durum sadece ülke düzeyinde değil, blok şeklinde örgütlenmiş komünist dünyanın tümü için de geçerlidir. Nitekim blok içi bölünmeler ulusal çelişkilerden kaynaklanmıştır (Çin-Sovyet anlaşmazlığı gibi), Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinde Sovyet Rusya'ya karşı ulusal tepkici hareketler yaşanmıştır (Yugoslavya, Macaristan, Polonya, Çekoslovakya'da…).

Komünist siyasal rejimin analizinde önem verilen bir nokta rejim içinde hangi unsurların esas ağırlık sahibi olduğudur, yukarda belirtilen unsurlar çerçevesinde değişik karşıtlıklar kurulur: ideoloji ve bürokrasi, lider ve parti yönetimi, parti ve kitle, parti ve bürokrasi, parti yönetimi ve parti örgütü, politbüro ve hükümet, zor aygıtları ve diğer aygıtlar, vs. Bir diğer önemli husus komünist rejimde paralel bir iktidar yapısı olmasıdır: politbüro ile hükümet, merkez komite ile parlamento, keza politbüro ve merkez komite ile bürokrasinin tepeleri arasında, tabanda parti örgütlerinin yönetimleri ile kurumların, işletmelerin ve kitle örgütlerinin yönetimleri arasında paralellik vardır, iki paralel iktidar tertibatı iç içe geçmiştir.

Komünist rejimle ilgili olarak kullanılan bir ayırım da mobilize tip ile yerleşik tip arasındadır. İlki daha çok devrim sonrası dönemde etkilidir, ikincisi ise rejimin epeyce bir süre sonra belirli bir istikrar kazanmasıyla oluşur. Stalin dönemi Rusya'sı, Mao dönemi Çin'i, Castro Küba'sı ilkine örnek gösterilebilir. Buna karşılık 1956'da 20. kongre sonrasında, Stalin sonrası Rusya ve diğer Doğu ülkeleri, kültür devrimi ve Mao sonrası Çin ikincisine. Mobilize tipte sistemin devrimci özelliği daha vurguludur, aynı zamanda totaliter özelliği de. Devrimci özellik ideolojinin ve kitle mobilizasyonunun önemini arttırır: Sovyetler'de iç savaş, dekulakizasyon ve sanayileşme hamlesi, dünya savaşı, Çin'de uzun süreli devrimci savaş, toprak reformu, kültür devrimi örnek gösterilebilir. Mobilize tipte liderin önemi artar, hatta lider yüceltilir. Parti üst yönetimi lidere yakınsıdır. Aynı zamanda zor kullanım aygıtlarının önemi de artar, örneğin Stalin döneminde gizli polisin nüfuzu, Çin'de ordunun sürekli ağırlık taşıması (savaşta, kültür devriminde). Yerleşik tipte ise ideolojinin önemi azalır, hatta sistemdeki reformlar ideolojiyle çelişik bulunur. Baskı dozu da azalır, rejim içindeki çelişkiler eskisi gibi şiddetli metotlarla çözülmez pek. Halkın özgürlükleri de genişletilir, ama aynı zamanda kitle mobilizasyonuna daha az başvurulur. Liderin etkisi azalır, lider kültüne fazla başvurulmaz, buna karşılık parti üst yönetiminin kolejyal yönetimi uygulanır. Kurum olarak partinin önemi artar önce, ama daha sonra partide gerileme başlar, bu süreçte muhalif siyasal hareketler güç kazanır. Yerleşik tipte önemi artan bir başka iktidar odağı ekonomik işletmelerin yöneticileridir, bunlar göreli bir özerklik kazanır. Kültürel serbestiye koşut olarak aydın muhalefetinin önemi de artar.

Komünist sistemi bir bütün olarak incelediğimiz gibi ülkeler temelinde ayrı ayrı da incelemek gerekir. Bunu burada yapamayacağız, sadece kısa bir değinmede bulunalım. İlk komünist devlet Sovyetler Birliği'dir (ya da Sovyet Rusya) , burada iki dönem ayırdediyoruz: devrim sonrası (1917-24) ile 1924'den 1953'e Stalin dönemi, 1950'lerin ortalarından 1985'de dağılmayı başlatan glasnost ve perestroika politikalarına kadar geçen Stalin sonrası dönem (dağılma ise 1989-91 arasında gerçekleşmiştir). Doğu Avrupa ve Balkanlar'da 1945 sonrasında Sovyetler'e bağlı bir dizi komünist devlet kurulur: Doğu Almanya, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Bulgaristan. Bu bölgede bazı

komünist ülkeler ise Sovyetler'e karşı bir süre sonra mesafe almış, karşıt tutum takınmışlardır: Yugoslavya, Arnavutluk, Romanya. Üçüncü örnek komünist akım içinde alternatif bir çizgi oluşturan Çin'dir: burada devrim sonrası dönem, kültür devrimi dönemi, Mao sonrası dönem, nihayet ekonomik liberalleşme dönemi şeklinde bir dönemleştirme yapılabilir (sonuncusu artık post-komünist sayılabilir her ne kadar komünist parti hala iktidardaysa da). Dördüncü grup Üçüncü Dünya'daki diğer komünist rejimlerdir: Uzakdoğu'da Çin'in yanısıra Vietnam ve diğer Hindiçini ülkeleri, Kuzey Kore, Küba. . . (daha önce belirttiğimiz üzere Üçüncü Dünya ulusçu sosyalizminin köktenci kanadı da birlikte düşünülebilir).

Komünist rejimi değerlendirmede stratejik bir husus 1980'lerden itibaren sistemin çözülüş ve dağılışının nedenleridir. Bunların bir kısmına daha önce değindik, toparlayalım. Biri uluslararası sistemdeki güç dengeleriyle ilgilidir. Komünizm kapitalist Batı sistemi karşısında giderek güç yitirmişti, teknolojik ve ekonomik planlarda daha geriydi, Batı'da refah düzeyinin yüksek oluşu komünist ülkelerin halkları için çekici oluyordu. Üçüncü Dünya'daki yayılma girişimleri ulusçu ve gelenekçi tepkilere neden olmaktaydı (Afganistan başarısızlığı çöküşe götüren yol oldu). İkincisi komünist sistem içi çelişkiler ve ulusal çelişkilerdir: Çin-Sovyet anlaşmazlığı, Doğu'da Sovyet nüfuzuna karşı daha önce belirttiğimiz ulusçu tepkiler (keza Sovyetler Birliği içinde ulusçu-gelenekçi canlanmalar). Üçüncüsü sistemin anti-demokratik niteliğinin süreklilik kazanması ve bunun yol açtığı tepki, zaman içinde muhalif hareketlerin güçlenme imkanı bulabilmesidir. 1968 Çekoslovakya olaylarının ardından Polonya'da Dayanışma hareketinin gelişmesi bu açıdan belirleyici olmuştur. 1989-90'daki patlama yeni yeni güçlenen muhalif hareketlerden kaynaklanmış, ilk seçimlerde bu hareketler iktidara gelmiştir. Dördüncüsü sistemin ekonomik tıkanıklığıyla ilgilidir, bu tıkanıklıklara değinmiştik: teknolojik düzey Batı'ya göre geriydi, dolayısıyla üretici güçleri geliştirmede başarılı olunamadığı görülüyordu, tüketim sanayii ve tarımın ihmali halkın refah düzeyini olumsuz etkiliyordu, merkezi planlı devletçi ekonomi piyasanın sağlayabileceği ekonomik regülasyonu sağlayamıyordu, özel mülkiyetin olmayışı bireysel motivasyonları olumsuz etkiliyordu, devlet kapitalizmi metotları işçi tepkilerine yol açıyordu (örneğin Polonya'daki muhalefet bir işçi hareketi olarak gelişti), son dönemde dışa borçlanma çok artmıştı, ekonomik büyüme tıkanmıştı, vs. Rejime karşı muhalefet başlarda bir aydın muhalefeti görünümündeydi, zamanla kitleye yayıldı, liberal demokratik dalga kadar gelenekçi-muhafazakar dalga da komünizmin yıkılışında rol oynadı. Zaten 1980'lerden beri liberal dalga karşısında sosyalizm ve devletçilik, gelenekçi-muhafazakar dalga karşısında ilerici eğilimler dünya çapında gerileme içindeydi.

1980 sonrasında komünist sistemin dağılmasıyla Doğu ülkeleri ve eski Sovyetler Birliği'nde post-komünist demokrasiler kuruldu. Post-komünist demokrasiye geçiş liberal piyasa ekonomisine geçişle birlikte oldu, yani iki sistem arasında konverjanstan çok Batı modelinin benimsenmesi sözkonusudur. Post-komünizme geçiş aynı zamanda ekonomik ve siyasal krize yol açtı, etnik-ulusal temelde iç çatışmalar başladı (özellikle eski Yugoslavya'da ve eski Sovyetler Birliği'nin bazı yerlerinde bu çatışmalar büyük can kaybına neden oldu). Bu iki bölgede istikrar hala sağlanamamışken diğer Doğu ülkeleri bir süre sonra nısbi bir siyasal ve ekonomik istikrara kavuştular, Avrupa Birliği'ne üye oldular, yani Batı demokrasisine uyarlanmada görece başarılılar (bu kategoride Polonya, Macaristan, Çekya ve Slovakya, Slovenya ve Hırvatistan, Romanya ve Bulgaristan, üç Baltık ülkesi vardır).

Rusya ise Çeçenistan gibi bazı azınlık bölgelerinde çatışmalar olmakla birlikte yeniden bir dünya gücü olarak kendini gösteriyor, özellikle büyük bir petrol ve doğal gaz ülkesi olarak temayüz ediyor, ekonomide ise hem devletin hem oligarkların hakimiyeti vardır. Post-komünist demokraside siyasal güçler yelpazesi alacalı bulacalıdır: ne parti sistemi tam anlamıyla Batı'daki temellerde oluştu ne de eski rejimin komünist partileri ad değiştirseler de yeni dönemde başarılı olabildiler, ayrıca eski rejimi yıkan siyasal hareketlerin bazısı etkin varlığını sürdüremedi (örneğin Polonya'da Dayanışma). Ancak AB'ne katılan ülkeler Batı tipi demokrasiye geçişte görece başarılı oldular, partiler arasında iktidar alternansına dayalı bir sistem ve Batı'dakine benzer partiler oluştu. Rusya'daki parti sistemi ise hala kendine özgü bir yapıdadır, gruplar daha çok liderler çevresinde oluşmaktadır (Boris Yeltsin, Vladimir Putin gibi), Birleşik Rusya Partisi hakim parti konumundadır. Türki cumhuriyetlerde lider merkezli bir politika vardır. Beyaz Rusya'da yeni komünist parti üstünken, Ukranya'da iki parti arasında ve etnik farklar temelinde çatışmalı bir süreç yaşanmaktadır. Çin'de ve Üçüncü Dünya'da komünist rejimler tek parti yapısını sürdürdüler, ama ekonomik liberalleşmeyi benimsediler, bilhassa Çin'de ekonomik liberalleşme ileri bir düzeye vardı ama ekonomide devletin ağırlığı da sürdü, komünist tek partinin ise eski yapısı yeni kapitalist unsurları içererek değişti.

4. 1945 SONRASI BATI DEMOKRASİSİ

Genelleşmiş bir krizin (hem ekonomik ve sosyal hem siyasal bir krizin) yaşandığı, birçok ülkede faşizmin iktidar olduğu (yani demokrasinin yıkıldığı), iki dünya savaşı sarsıntısının geçirildiği ve birçok ülkenin işgal altında kaldığı, büyük kayıpların verildiği iki savaş döneminden sonra, 1945'den itibaren Batı gelişmenin ivme kazandığı ve görece istikrarlı bir döneme girer. 19. yüzyıl boyunca çalkantılar içinde bir gelişme gösteren, 1870-1914 arasında yerleşebilen, iki savaş döneminde ise krize düşen ve faşizmin yayılması karşısında gerileyen Batı demokrasisi 1945 sonrasında görece istikrarlı, özgürlükçü, uzlaşmacı ve alternansa dayanan, süreklilik kazanmış (kesintilere uğramadan günümüze kadar süren) bir demokrasidir; gelişmiş bir ekonomi, sosyal devlet ve refah toplumu temelinde sosyal ve ekonomik demokrasi olarak nitelenir aynı zamanda. Öyle ki ideal-tipik rejim olarak gösterilir, hem totaliter rejimler olarak eleştirilen kendi öncesindeki faşizme ve dünya sisteminde rakibi komünizme hem de çoğu ülkesi Batı'nın sömürgeci egemenliğinden yeni çıkmış, çatışmacı ve otoriter bir siyasetin hüküm sürdüğü azgelişmiş, gelişmekte olan Üçüncü Dünya'ya göre. Ancak Batı ve demokrasisine karşı eleştiriler de sürer: dünya çapında emperyalist bir varlığının bulunduğu, bir burjuva demokrasisi olduğu (yani üst sınıfların siyasal sürece hakim olduğu), temsili demokrasinin halk katılımını gerçekten etkili kılabilecek toplumsal bir demokrasiye dönüşemediği, hatta hükümet ve tekno-bürokrasinin egemenliği karşısında temsili demokrasinin de gerilediği, alternansın geri-planında iktidar eliti bütünleşmesinin bulunduğu, hatta gizil bir totalitarizme dönüştüğü, kriz eğilimlerinin aşılamadığı ve özellikle 1975 sonrasında ivme kazandığı, sosyal ve ekonomik demokrasiyi zedeleyici bir şekilde eşitsizliklerin arttığı gerekçeleriyle.

a) Rejim, devlet ve ekonomi

1945 sonrası Batı demokrasisinin bir özelliği özgürlükçü yapısıdır. Bunun bir yönü sivil özgürlüklerin gözetilmesi ve hukuk devletidir. Diğer yönü siyasal özgürlükçülüktür, değişik kanatlardan siyasal akımlar, toplumsal örgütlenmeler, kamuoyu ve kitle iletişim araçları serbesttir, bu da siyasal çoğulculuğu olanaklı kılmaktadır. Bir başka yönü toplumda dönem boyunca kültürel liberalizmin egemen olmasıdır. Ancak ters yönde eğilimler de vardır: bazı kısıtlamalar (örneğn sayıları gitgide artan yabancılara yönelik kısıtlamalar), kitle iletişim araçlarının egemen kültürü aktarıcı totalizan etkisi ve siyasal çoğulculuğun donuklaşması, kültürel liberalizm kadar tutuculuğun da nüfuzu (ve bunun bir türü olarak ırkçı eğilimlerin etkisi).

Batı demokrasisinin diğer özelliği uzlaşmacı ve yönetimde alternansa dayanan yapısıdır. İki savaş döneminde sağ-sol arasında kutuplaşma yaşanmış ve bu süreç faşizme varmıştı. II. Dünya Savaşı sonrasında da komünizmin esas iktidar alternatifi gibi gözükmesi ve soğuk savaş, Fransa gibi ülkelerde dekolonizasyon sürecinin savaşlarla gerçekleşmesi yeni bir kutuplaşma eğilimi yarattı, ama kısa zamanda uzlaşmacı eğilim hakim oldu. Uzlaşma partiler arası mücadelenin barışçıl koşullarda ve esas olarak serbest seçimler yoluyla cereyan etmesinde kendini gösteriyordu. İki savaş dönemindeki gibi çatışmalar ve şiddet olayları pek yoktu (ama hiç yok da değildi). İdeolojilerin etkisi zayıflıyordu, faşizm savaş sonrasında diskredite olmuştu, komünizmin etkisi de süreç içinde azaldı. Bu bakımdan dönemin Batı politikası pragmatik olarak nitelenir, iktidar olan partilerin uygulamalarının esasta fazla farklı olmadığı gözlemlenir (mevcut sistem üzerinde consensus vardır ve o temelde idare edilir, teknik gerekliliklere uyulur). Ancak bu durum siyasal çoğulculuğun fiiliyatta yeterince işleyemediğinin göstergesi olarak da nitelenir. Ayrıca yeni sol ideolojilerin ve kriz sonrasında köktenci sağ ideolojilerin etkinlik kazandığını belirtmemiz gerekir.

Partiler arasında iktidar alternansı vardır ve bu alternans esas olarak sağla sol arasındadır (sağ yerine merkez ve sağ da denilir). Sağda çeşitli merkez-sağ (ya da orta-sağ) akımlar iktidar olurlar, solda ise esas iktidar alternatifi sosyal-demokrasidir (ancak son dönemde sosyal-demokrasinin iktidar potansiyeli epeyce zayıflamıştır). İlki daha uzun süre iktidar olmuştur, iktidar süreleri yaklaşık üçte iki-üçte bir oranındadır, ama ülkesine göre değişir.

1945 sonrası Batı demokrasisinin yapısını devlet düzeyinde de düşünmek gerekir. Bu açıdan görece istikrarlı bir sosyo-ekonomik ve siyasal sistem temelinde tekno-bürokrasinin belirleyici ağırlığından sözedilir, öyle ki politikaları daha çok o saptamakta ve hükümeti yönlendirmektedir. Duverger Batı siyasal sistemini bu nedenle tekno-demokrasi diye adlandırmıştır. Sözkonusu tekno-bürokrasi devlet kurumları kadar büyük özel kuruluşların yönetimlerini de kapsar. Tekno-bürokrasi gibi iktidar elitinden de sözedilir, bu da siyasal yöneticilerle birlikte ve etkileşim halinde ülkeyi yöneten büyük ekonomik güçleri (Batı'nın kapitalist yapısı düşünülürse), ordu, gizli servisler, devletin ekonomik örgütü gibi nüfuzlu kurumları içerir. Bu özellikler Batı'da temsili demokrasiyi sınırlayıcı, hatta zedeleyici olarak da nitelenmektedir.

Keza konuyu dünya sistemi düzeyinde de düşünmemiz gerekir. Dönem boyunca uluslararasılaşma, özellikle ekonomik uluslararasılaşma gelişmiş Batı'nın hakimiyetinde gerçekleşmiştir (bu nedenle

dünya kapitalist sisteminden sözedilir). Sömürge imparatorlukları dağılsa bile sistem içinde Batı'nın azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler üzerinde egemenlik kurduğu ileri sürülür (eşitsiz ekonomik ilişkiler, siyasal nüfuz, Üçüncü Dünya'da bazısı otoriter kendine yakın rejimlere destek). Dünya sistemi düzeyinde Batı'nın diğer tanımlayıcı özelliği komünist bloka karşı ABD liderliğinde bir Batı bloku kurulmuş olmasıdır, geçmişte Batılı güçler arasında mücadele esas eğilimken artık birlik vardır. Böylece dünya çapındaki güç mücadelesi ideo-politik bir temele oturmuş, uzun süre komünizm Batı kapitalizmi ve demokrasisinin esas alternatifi gibi gözükmüştür. 20. yüzyıl sonlarına doğru komünizmin çözülmesiyle Batı üstünlük sağlamış ve blok da genişleyerek varlığını sürdürmüştür, ama 21. yüzyıl başlarında Batı üstünlüğünü sarsan yeni güçlerin yükselişi gözlemlenmektedir. Batı içindeki birliğin bir başka temeli Avrupa Birliği'dir, Batı Avrupa ülkelerinin iki istisnayla (Norveç, İsviçre) tümünü kapsadığı gibi, sonrasında post-komünist ülkelerin çoğunu da içermiştir. Avrupa Birliği ekonomik birliğin yanısıra siyasal birliği de bir ölçüde gerçekleştirmiştir, dolayısıyla bir Avrupa devletinden sözedilebilir (ancak İngiltere'nin ayrılması gibi yeni gelişmeler birliği sarsıcı niteliktedir).

Dönemin uzlaşmacı, görece istikrarlı demokrasisi sosyo-ekonomik bir temele dayanmaktadır. Bu temel gelişmiş bir ekonomidir ilk olarak, gelişmiş bir sanayi, giderek öne çıkan modern bir hizmetler sektörü, ileri bir teknolojik düzey, yüksek bir kişi başına gelir düzeyi vardır, modern yapıya geçiş tamamlanmıştır. Bu gelişmiş ekonomi bir yönüyle kapitalisttir, özel mülkiyet ve piyasa düzenine dayanır, büyük şirketler yapısı egemendir. Diğer yönüyle sosyal ve müdahalecidir. Gelişmiş bir sosyal devlet tertibatı vardır: tüm nüfusu ve riskleri kapsayan sosyal güvenlik sistemi, yaygın kamu hizmetleri, ulusal gelirin %30'unu aşan sosyal harcamalar, sosyal dengeleri gözeten politikalar (istihdam, gelir, tüketim gibi alanlarda), eğitimin yayılması, çalışan kesimlerin örgütleri ve çıkarlarını savunması. Aynı zamanda savaş sonrasından itibaren müdahaleci keynesyen politikalar uygulanmış, devlet ekonomide ağırlık taşımıştır (devlet işletmeleri ve kamulaştırma, planlama, sosyal piyasa ekonomisi). Gelişmiş ekonomi ve sosyal devlet tüketim ve refah toplumunu olanaklı kılmıştır (gıda fazlası, dayanıklı tüketim mallarının kapsayıcı yayılması, konut ve otomobil, kamu hizmetleri ve sosyal tüketim, teknolojik mallar).

Sosyal dengesizlikler azalmıştır, bu bakımdan genel bir orta sınıflaşmadan sözedilir, eski sınıfsal yapı çözülmüştür: kentleşme çok yüksek düzeye varmış, köylü nüfus çok azalmıştır bir yönden, artık çalışan nüfusun %80'ini kapsayan ücretliliğin ve beyaz yakalı işlerin yayılması, tüketim düzeyinin yükselmesi eski işçi sınıfı-burjuvazi ikilemini zayıflatmıştır diğer yönden. Ancak yine de Batılı toplumlar kapitalisttir, sosyal bir hiyerarşi vardır, yeni bir yoksul tabakadan sözedilmektedir. Ayrıca kültürel modernleşme ileri düzeye varır, post-modern toplumdan sözedilmeye başlanır, ama aynı zamanda modernitenin bunalımı sökün eder (bu bunalım psiko-kültürel düzeyde odaklanır özellikle).

1945-75 arasında Batı ekonomik bakımdan büyümektedir ve dengelidir, bu bakımdan iki savaş dönemi kapitalist krizinin aşıldığı ileri sürülür. Petrol zammıyla birlikte 1975 sonrasında Batı da krize girer ve bu kriz dalgalanmalarla günümüze kadar sürmüştür. Ancak kriz Batı'nın gelişmiş ekonomi, sosyal devlet, tüketim ve refah toplumu özelliğini ortadan kaldırmaz, yeni teknolojilerle

ekonomide atılım yaşanır, sosyal devlet tertibatı krizin olumsuz sosyal etkilerini massedebilir. Ama bazı değişiklikler de olur: keynesyen müdahalecilik zayıflar ve neo-liberal eğilim güçlenir, özelleştirmelere gidilir, part-time çalışma gibi yarı-işsizlik konumları yaygınlaşır, sosyal eşitsizlikler artar (1945-75 dönemine, hatta iki savaş dönemine göre gelir dağılımında bozulma görülür).

Krizin olumsuz etkilerinin dengelenebilmesinin siyasal demokrasi ve çoğulculuğun sürmesinde etkisi kuşkusuz önemlidir (iki savaş dönemi ekonomik krizinin faşizmi getirmesi gibi bir süreç yaşanmaz, köktenci sağ akımlar nisbeten güçlense bile). 1945-75 döneminde olsun kriz sonrasında 1975'den bu yana olsun Batı demokrasisi sosyal ve ekonomik demokrasi olarak da nitelenmektedir, belirttiğimiz sosyal devlet özellikleri ve refah düzeyinin yükselmesi nedeniyle. Geçmişte siyasal demokrasi kurulabilmekle birlikte, alt sınıfların hak ve çıkarları gözetilmediği, sosyal denge sağlanamadığı, burjuvazinin ekonomik ve siyasal egemenliğinin hüküm sürdüğü eleştirisi getiriliyor, gerçek demokrasinin bu olumsuzlukları giderecek sosyal ve ekonomik demokrasi olduğu ileri sürülüyordu (ama hala bu tür eleştiriler vardır). Aynı zamanda toplumsal demokrasi yönünde talepler güç kazanır, bu yönde başlıca talepler olarak işletmelerde, kurumlarda çalışanların yönetime katılması, toplumsal örgütlenmelerin etkinliğinin arttırılması, toplulukçu yaşam çerçeveleri oluşturulması, bireysel ve grupsal inisyatiflere imkan tanınması, devlet karşısında sivil toplumun güçlendirilmesi, yerel demokrasi ve özerkliğin benimsenmesi belirtilebilir.

Batı demokrasisinin devlet yapısında hükümet karar alıcı merkez durumundadır, hükümet başkanının rolü stratejiktir. Siyasette liderlerin ağırlığı artmaktadır. Hükümet karar sürecinde daha çok tekno-bürokrasiyle istişare içindedir, parlamentoda ise iktidar partisi veya koalisyonu vasıtasıyla ve oy disiplini sayesinde kararlarını geçirtebilmektedir. Bu bakımdan parlamentonun eski ağırlığının azaldığı ileri sürülmektedir. Muhalefet parlamento, kamuoyu ve diğer kanallardan sesini duyurabilmektedir, ama iktidarla muhalefet arasındaki tartışmalar fazla sert değildir, bazan kızışmalar olsa bile. Devlet başkanının konumu rejimin niteliğini tanımlayıcı olmaktadır, ABD'de başkanlık rejimi vardır (başkan seçimle gelir ve hükümet başkana bağlıdır), Fransa'da yarı-başkanlık rejimi vardır (başkan yine seçimle gelir ama hükümetin parlamentodan çıkma ayrı bir başbakanı vardır ve başkanla başbakan ayrı partiden olabilir), büyük kısmında da parlamenter rejim vardır (hükümet parlamentodan çıkar, devlet başkanının yetkileri daha sınırlıdır). Parlamenter rejimlerin büyükçe bir kısmında devlet başkanı monarktır (İngiltere, üç İskandinav ülkesi, üç Benelüks ülkesi, İspanya), ama monarşi 19. yüzyıldaki gibi baskın değildir, daha çok simgeseldir.

Batılı ülkelerin gelişmiş bir devlet kurumları yapısı vardır, kurumlaşma derecesi yüksektir. Bu kurumların yöneticileri tekno-bürokrasinin bir grubudur (diğer grubu büyük özel kurumların yöneticileridir), görece istikrarlı bir konumları vardır. Devlet kurumları içinde bazıları nüfuzludur, ama azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi askeri müdahaleler görülmez. Yargı bağımsızlığı demokrasinin temellerinden biridir. Ekonomik ve sosyal kurumların rolü gitgide artmıştır, merkez bankası, maliye, planlama, devlet işletmeleri, sosyal güvenlik gibi. Ulusal gelirin önemli bir bölümü devletindir, bütçe yükü ve kamu açığı önemli bir problem oluşturur hale gelmiştir.

b) Siyasal akımlar ve örgütler

1945 sonrasında Batı'da seçimler vasıtasıyla cereyan eden iktidar mücadelesinde yer alan siyasal akımlar sağ-sol ikilemi içinde konumlanır, bu açıdan ikisi de merkez-sağda sayılan Cumhuriyetçi ve Demokrat partiler arasında iktidar alternansının yaşandığı ABD istisnaidir. Sağda (ya da ikisi birlikte belirtildiği için merkez ve sağda) bir grup muhafazakarlardır (ünlü örnek İngiliz Muhafazakar Partisi'dir), ikinci grup ülkesine özgü merkez-sağlar veya ulusçu sağlardır, bunlar da çoğu zaman muhafazakar sayılır (örneğin Fransa'da gaullizm, İskandinav, İspanyol, Avusturya, Yunan, son dönemde İtalyan merkez-sağları), üçüncü grup Hıristiyan partilerdir, Hıristiyan Demokrat, Sosyal Hıristiyan ve daha başka adlar taşırlar (Benelüks ülkelerinde, Almanya'da, geçmişte İtalya'da esas iktidar partisidirler), dördüncü grup liberallerdir (gerçi birçok ülkede liberal partiler görece zayıftır ama koalisyon ortağı olarak iktidara gelebilmektedirler, örneğin Benelüks, Fransız, Alman liberalleri). Bütün bu partiler genellikle merkez-sağ veya orta-sağ olarak nitelenir, hatta dörtlü ayırımın (muhafazakar, merkez-sağ, Hıristiyan, liberal ayırımının) fazla önemli olmadığı, birbirine benzedikleri de ileri sürülebilir. İktidar daha çok bu kanattadır (daha önce verdiğimiz üçte iki oranı). Sağda daha köktenci sayılan partiler de vardır, son yıllarda birçok Batılı ülkede ağırlık kazanmışlardır (Avusturya'da bir süre iktidara gelmişlerdir, İtalyan sağında köktenci eğilimler etkilidir, Fransa'da Ulusal Cephe hatırı sayılır bir oy oranına sahiptir, Yunanistan'da ve Almanya'da köktenci sağ yeni bir atılım yaşamaktadır, birçok Kuzey Avrupa ülkesinde aşırı ulusçu akımlar vardır). Bu partilerin birçoğu neo-faşist, ırkçı olarak da nitelenmektedir.

Solda ise esas güç sosyal-demokrat partilerdir, merkez-sağ karşısındaki iktidar alternatifidir, birçok ülkede uzun süre iktidar olmuştur. Bu partiler sosyal-demokrat, işçi, sosyalist adını taşır: Güney Avrupa'da Fransız, İspanyol, İtalyan, Portekiz sosyalist partileri (şimdi eski partilerin dağıldığı İtalya'da birleşik bir merkez-sol parti vardır), Yunan ulusçu sosyalist partisi Pasok (şimdi Syriza adında başka bir sol parti ön plana geçti), Kuzey Avrupa'da uzun süre iktidar olmuş İskandinav ülkeleri sosyal-demokrat partileri (öyle ki İskandinavya sosyal-demokrasinin tipik örneği sayılırdı), Alman ve Avusturya sosyal-demokrat partileri, Benelüks ülkeleri sosyalist partileri, İngiliz ve İngiliz topluluğu ülkelerinin işçi partileri. Savaş sonrasından 1980'lere sosyal-demokrasi yükseliş trendindeydi, komünistlerin görece zayıflaması sosyal-demokrasinin sol içinde ağırlığını arttırmıştı, ama solda yeni akımlar (yeşiller gibi) ve seçmenin sağa kayışı ters yönde de etkili olmaktadır.

Solda diğer önemli akım komünistlerdi, İtalya'da Hıristiyan Demokrasi karşısında ana muhalefetti, Fransa'da sosyalistlerle denk güçteydi, Finlandiya'da önemli bir güçtü, demokrasiye geçiş sonrasında Yunanistan, Portekiz ve İspanya'da belirli bir ağırlığı vardı (geçmişte komünist blok içinde yer alan Almanya'nın doğusunda ise iktidardaydı), diğer ülkelerde ise zayıftı. Komünist partiler en önemli anti-sistem güç sayılıyordu. Ama 1980'lerden beri komünist partilerin iyice zayıflamasına, hatta silinmesine tanık olunmaktadır, bazı ülkelerde yeni sol partilere entegre olmuşlardır (İtalya'da sözünü ettiğimiz sol birlik, Almanya'da sol parti gibi). Bir başka sol güç radikaller, ilerici cumhuriyetçilerdir, 20. yüzyıl ilk yarısında önemli bir ağırlığa sahip olan bu akım sonrasında iyice zayıflamıştır, ama zaman zaman iktidara katılabilmektedir (örneğin Fransa'da sosyalistlerle birlikte). 1970'lerden beri solda yeni bir gelişme çevreci ya da yeşiller denilen akımın güçlenmesidir, öyle

ki sosyal-demokrasinin ardından ikinci sol güç haline gelmiştir (örneğin Almanya'da, Fransa'da). Son yıllarda sosyal-demokrasinin solunda gözüken (ama komünist olmayan), aynı zamanda klasik sol söylemden uzaklaştığı için eski radikalizmle yakınlaşan yeni bir sol akım ortaya çıkmıştır, Yunanistan'da iktidara geldi (Syriza), İspanya'da etkin bir güç oluşturuyor (Podemos), Fransa'da kendini kanıtladı (Melanchon'un cumhurbaşkanlığı seçimindeki performansıyla). Nihayet 1968 konjonktüründen sonra belirli bir güç edinen köktenci sol akımları belirtmek gerekir (troçkist, maoist, anarşist akımlar).

Ne sağda ne solda veya yerine göre solda ya da sağda sayılan partiler de vardır. Biri İskandinavya'daki çiftçi partileridir. Daha önemlisi ulusal-etnik ve yerelci partilerdir, son dönemde bu partilerin gücü artmıştır. Bu kapsamda Belçika'da dilsel-yerel grupların partilerini (Flaman, Wallon ve Brüksel partileri), İspanya'da Bask, Katalan partilerini, İngiltere'de İskoç, Gal partilerini, İskandinav ülkelerinde eskiden beri etkili olan yerel partileri, İtalya'da son dönemde ön plana çıkan yerel partileri (örneğin iktidara katılan Kuzey Ligası) belirtebiliriz.

Batılı ülkelerin parti sistemleri tümüyle çoğulcudur, ama içinde farklılaşmalar vardır: ABD ve İngiltere'de iki parti sistemleri süreklilik kazanmıştır (ama İngiltere'de son yıllarda bu durum değişmiştir), diğerlerinde ise ılımlı çok partili sistemler vardır (geçmişte Almanya üç parti sistemi idi, Avusturya hala öyledir), parti sayısı ülkesine göre değişkendir (örneğin Belçika'da dilsel bölünme nedeniyle bu sayı epeyce fazladır). Parti tipi açısından ise seçmen partisi veya her şeyi kapan parti tipinin yayıldığı gözlemlenmektedir, buna karşılık kitle partileri gerileme içindedir (parti aktivisti sayısı azalmaktadır, partiler esas seçime yönelik olarak çalışmaktadır). Koşut olarak sınıfsal parti yapısı da gerilemektedir, partiler tüm seçmene seslenmekte ve değişik kesimlerden oy almaktadır (komünist partilerin zayıflaması, sosyal-demokrasinin oy tabanının çeşitlenmesi, işçi sınıfı oyunun partiler arasında dağılması bu yönde göstergelerdir).

Batılı ülkelerde seçimler düzenli yapılır, seçim kampanyaları canlı geçer ve mediatiktir, ama son yıllarda seçime katılma oranında düşüş gözlemlenmektedir, bu da belirli bir bıkkınlıkla ve güven azalmasıyla açıklanabilir. Seçim sistemi ülkesine göre değişmektedir, dar bölge sistemi İngiltere'de iki parti (muhafazakar ve işçi) arasında sürekli iktidar alternansını, Fransa'da sağ ve sol şeklinde kamplaşmayı (ve iki kanatta da güçlü partinin hakimiyetini) getirmektedir, Almanya'daki baraj küçük partileri tasfiye edici olmakta, nısbi temsilin olduğu ülkelerde ise çoğu zaman çözüm olarak koalisyona başvurulmaktadır. Seçimin paraleli düzenli yapılan ve halkın değişik konularda eğilimlerini ölçen kamuoyu yoklamalarıdır. Ayrıca yerel seçimler ve Avrupa parlamentosu için seçimler yapılmaktadır, ama sonuncusuna katılım oranı görece düşüktür.

Batılı ülkelerde toplumsal örgütlenmeler de gelişmiştir ve baskı grubu olarak etkilidirler. İşçi-ücretli sendikaları patronlarla pazarlıklarla, grevler ve gösterilerle, ülke çapında sosyal partönerlik sistemi içinde varlık gösteren önemli bir güçtür. Ama kriz sonrasında sendikaların gerileme yaşadıkları gözlemlenmektedir, üye sayısı bakımından Kuzey Avrupa ülkelerinde daha büyüktürler. Sendikal platformda değişik akımlar vardır, biri geçmişte sendikal hareket içinde komünist etkinliğe karşı duruşuyla tanınan Amerikan sendikalarıdır (AFL-CIO), diğeri sosyal-demokrat partilere yakın

sendikalardır (İngiliz TUC, Alman DGB, İskandinav sendikaları, bazı Fransız ve İtalyan sendikaları, vs), üçüncüsü komünist partilere yakın sendikalardır (Fransız CGT, İtalyan CGIL gibi, ama komünist bloğun dağılmasıyla onun nüfuzu altındaki Dünya Sendikal Federasyonu da dağılmıştır), dördüncüsü Hıristiyan sendikalardır. İşçi sendikalarının yanısıra çeşitli ücretli kesimlerin özgül sendikaları vardır (örneğin Fransa'da öğretmen sendikası FEN, kadro sendikası CGC). Batılı ülkeler kapitalist bir yapıda oldukları için işveren örgütleri büyük ağırlığa sahiptir, yönetim üzerinde nüfuzları vurgulanır. İşveren örgütlerini birleştiren güçlü konfederasyonlar vardır (örneğin Fransız CNPF). Son dönemde işveren örgütleri liberal politikalar izlenmesini, özelleştirmeye gidilmesini savunmuşlar ve bu yönde etkili olabilmişlerdir.

Üçüncü bir grup küçük işletme sahiplerinin örgütleridir, görece kalabalık bir kesimi temsil ettikleri için nisbeten etkilidirler, zaman zaman yönetimle çelişki içine düşmüşlerdir (örneğin vergiler konusunda). Dördüncü grup çiftçi örgütleridir. Batılı ülkelerde tarım devletçe desteklenmektedir ve üretim fazlası vardır, ama çiftçi nüfus çok azalmıştır. Beşinci grup meslek örgütleridir, bunlar mesleki çıkarlarının savunulmasında oldukça etkilidirler. Altıncı grup gönüllü derneklerdir, bu tür dernekler ABD'de yaygındır, geniş bir üye tabanları vardır. Geçmişte sosyal yardım ve dayanışma dernekleri ağırlığa sahipti, kapsayıcı sosyal güvenlik sistemi bunların etkisini çok azaltmıştır, ama tamamlayıcı sigorta kuruluşları önemlidir. Siyasal klüpler bir başka gruptur, partiler üzerinde yönlendirici olabilmektedirler. Gençlik ve kadın örgütlerini de belirtmek gerekir. Öğrenci hareketlerinin geliştiği bağlamda değişik siyasal renklerde (özellikle yeni ve köktenci sol) gençlik örgütleri ortaya çıkmıştır. Kadın örgütleri ise kadın hakları sorununda odaklanmıştır, feminizm etkili bir akımdır. Keza 1960'lardan beri çeşitli toplulukçu örgütlenmeleri belirtmemiz gerekir, karşı-kültür oluşturma amacındaki kesimlerde bunlar bir süre revaçta olmuştur. Yeni tutuculuk ve dinsel akımların etkinliği bir başka toplulukçu eksendir. Batılı ülkelerde yaşayan yabancıların (yabancı işçilerin, ülkelerindeki rejimlerin muhaliflerinin) örgütlerini de belirtmek gerekir.

c) Diğer siyasal güçler ve pazarlar

İki savaş dönemi Batısı'nda mobilize politika belirleyiciydi, görece çatışmalı bir süreç olarak yaşanmıştı, anti-demokratik çözümlere ve savaşa varmıştı. 1945 sonrasında öyle değildir, siyasal mücadele demokratik seçimsel çerçevede cereyan etmektedir, mobilize politika dönem boyunca önem taşımamış değildir, ama anti-demokratik çözümlere varmamaktadır, uyuşumcu eğilimler ağır basmaktadır. Savaş sonrasında, dönemin başlangıcında görece etkiliydi. Savaş faşizmin yenilgisiyle sonuçlanmıştı, anti-faşist bir hava esiyordu. Sol yönde bir düzen değişikliği, özellikle direnişten güçlenerek çıkan komünistlerin iktidara gelme olasılığı vardı (Avrupa'nın doğusunda iktidardaydılar), komünizme karşı cephe oluştu ve soğuk savaşla birlikte pekişti. Kısacası komünizm odağı çevresinde mobilize politika eğilimi görülüyordu, ama sonrasında bu eğilim zayıfladı, komünist partiler demokratik çerçeve içinde kaldılar. Diğer mobilizasyon eğilimi dekolonizasyon süreciyle ilgiliydi, bu süreç Fransa açısından savaşlı oldu, özellikle Cezayir savaşının etkileri ülke içine de yansıdı (Cezayirlilerin eylemleri ve anti-sömürgeci destekler, bastırma harekatları, sömürgecilik yanlısı köktenci sağcı eylemler). Tüm Avrupa çapında 1968 hareketleri siyasal mobilizasyonun

tipik örneği olarak belirtilir, bu hareket içinde öğrenciler yeni bir mobilize kategori olarak kendini göstermiştir. 1968 sonrasında ise köktenci sol gruplar mobilize politikanın odağı gibi gözükürler, ama zamanla etkileri azalır. Sosyal kesimler içinde işçi hareketi az-çok ritüalize bir mobilizasyon alanı görünümündedir, bazan önemli grev dalgaları yaşanmıştır, ama kriz sonrasında bu hareket görece zayıflamıştır. Kapitalist gelişme karşısında gerileyen, hoşnutsuz çiftçiler, küçük işletme sahipleri de zaman zaman mobilize olabilmiştir, ama kısıtlı bir ölçüde. Yabancı işçilerin defavorize konumu da mobilizasyon potansiyeli taşıyor olarak görülmüştür, ama sınırlı kalmıştır.

Mobilize politikanın bir başka kanalı terör eylemleridir, özellikle 1970'lerde köktenci sağ ve sol eylemler görülmüştür, bu eylemlerden etkilenen İtalya uzun süre siyasal bağlantıları da olan mafiotik güçlerin şiddet kullanımına sahne olmuştur. Bir diğer kanal ırksal, etnik ve yerel sorunlardır. ABD özellikle 1960'larda ırk ayırımıyla ilgili eylemlere ve çatışmalara sahne olmuştur (zencilerin mobilizasyonu, ırkçıların ve güvenlik güçlerinin reaksiyonu). ABD aynı zamanda dünya çapında emperyalist bir güç olarak suçlanıyordu (Vietnam savaşı aleyhtarı gösteriler) ve ülkede önemli suikastler yapıldı (Kennedy'lerin, bazı zenci liderlerin öldürülmesi gibi). İngiliz hakimiyetindeki Kuzey İrlanda'da ise İrlandalı ulusçuların eylemleri ve Katolik-Protestan çatışmaları kronik bir sorundu. İspanya'da Baskların eylemleri de keza. Etnik ve yerel sorunlar başka eylemlere de kaynaklık etti (örneğin Fransa'da Korsikalılar). Avrupa'nın güneyinde 1970'lerin ortalarına kadar anti-demokratik rejimler vardı, rejim karşıtı eylemler ve rejimlerin yıkılış süreci yaşandı, sonrasında da bir süre mobilizasyon eğilimi görüldü (Portekiz'de karanfil devrimi ve sonrasındaki karışıklıklar, İspanya'da darbe girişimleri). Yunanistan dünya savaşı sonrasında bir iç savaş yaşadı, ardından istikrarsız demokrasi 1967'de albaylar cuntası tarafından devrildi ve cunta karşıtı eylemler patlak verdi (politeknik olayları gibi). Son dönemde (1990'lardan bu yana) Doğu'daki post-komünist devrimin Batı'daki etkileri önemli bir faktördür (eski Yugoslavya'daki çatışmalar ve katliama Batı müdahale etmiştir), bunun dışında bazı eylemlilik alanları belirtilebilir: Fransa ve İngiltere'de görüldüğü gibi kentsel patlamalar (bunlarda özellikle genç grupları etkindir, görece yoksul semtlerde yoğunlaşma vardır), Yunanistan'da krizin yol açtığı gösteriler, çoğu zaman İslamcı köktenci gruplardan kaynaklanan terör eylemleri (bu eylemler büyük Batılı kentleri vurmuştur, New York, Paris, Londra, Madrid gibi).

1945 sonrası Batısı'nda elit yapısı siyasal rejimin geri-planını gösterir. Batı demokrasisi kapitalist bir düzene dayandığı için eskiden beri burjuva elitlerin egemenliğinden sözedilir. 1945 sonrası dönemin özgünlüğü yayılan eğitim, değişen işgücü yapısı ve orta sınıflaşma nedeniyle daha heterojen bir elit yapısının oluşması, burjuva elitler içinde patronlardan çok managerial sınıfın ağırlık sahibi olmasıdır. Bürokratik ve siyasal elitler görece zayıflarken managerial konumları dolduran teknokratik elitlerin ön plana çıktığı gözlemlenir, bu nedenle Galbraith Batı sisteminin yeni egemen kesimi olarak teknik-yapıdan sözetmiştir. Keza siyasal yöneticilerin ötesinde esas iktidar sahibi bir iktidar elitinden sözedilir. Aynı zamanda bazı Batılı ülkelerde (Fransa gibi) bürokrasisinin aşırı ağırlığı sivil toplumu boğucu bir hastalık olarak nitelenmiştir (Michel Crozier tarafından örneğin). Sivil toplum örgütlerinde ise Michels'in 20. yüzyıl başında sözünü ettiği oligarşi eğiliminin varlığı vurgulanır ve eleştirilir (parti, sendika ve diğer örgütlerin uzun süre değişmeyen yöneticileri vardır). Bu bakımdan karşı-elitlerin bürokratikleştiği, sistemi değiştirecek kapasiteleri kalmadığı ileri sürülür, yeni sol

hareketler 1968 konjonktüründe buna karşı özyönetimi, kitle demokrasisini savunmuşlardır. Sağda solda tüm partilerde siyasal elitlerin profesyonelleşmesi, yerel düzeyde siyasal bir eşrafın nüfuzu gözlemlenmektedir. Ayrıca eğitim ve kültür düzeyinin yüksek olduğu Batılı toplumlarda kökü eskiye dayanan bir aydın geleneği vardır, ama kitle iletişiminin egemenliğinin hem bu geleneğin kitleye mal olmasını sağladığı hem de rutinleştirerek zayıflattığı söylenebilir.

Batı kendi içinde önemli ölçüde benzeşen ayrı bir siyasal kültür alanı olarak düşünülebilir, benzeşme 1945 sonrası dönemde artmıştır, her ne kadar farklı Amerikan, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Japon, vs siyasal kültürlerinden sözedilse bile (1960'lardan beri Japonya da artık gelişmiş bir toplum olarak Batı kapsamında düşünülmektedir). Batı siyasal kültürünün bir boyutu demokratik niteliğidir, demokratik kültür özellikle bu dönemde toplumda kök salmıştır, uzlaşmacı ve alternansı benimseyen, özgürlükçü nitelikleriyle temayüz eder. Aynı zamanda katılımcı olarak nitelenebilir ama bu niteliği ikinci planda kalmaktadır (kitle politikasının gerilemesi, hatta depolitizasyon eğilimi vardır), ama diğer yönden daha katılımcı toplumsal demokrasi talepleri ortaya atılmaktadır. Demokratik kültürün paraleli liberal kültürdür, siyasal liberalizmin ilkeleri az-çok demokratik kültürle çakışır ve sadece liberal partilerce değil hemen hemen tüm partilerce benimsenir, ekonomik planda ise liberal bir düzen vardır ve krizden sonra neo-liberal eğilimler güçlenmiştir. 1945 sonrası Batı kültürel liberalizmin genişliği ve tüm topluma yayılmasıyla da tanınır.

Liberal kültür bir yönden sosyal bir kültürle, diğer yönden muhafazakar bir kültürle tamamlanır ve sınırlanır. Sosyal kültürün bir yönü esas 1945 sonrasında yerleşen sosyal devlet yapısıdır, öyle ki toplum sosyal haklarında kısıtlamaları kabul edemez, siyasal demokrasinin ötesinde sosyal ve ekonomik bir demokrasiden sözedilir. Diğer yönü sol politikadır, Batılı ülkelerde önemli kitle desteğine sahip sol partiler vardır, iktidara gelebilmektedirler, bunun ötesinde sol temalar toplumda etkilidir. Bazı siyasal kültürler daha soldadır (örneğin Fransız sol geleneği, İskandinav sosyal-demokratizmi), ama hemen her ülkede spesifik bir sol kültür etkililiğinden sözedilebilir. Sol içinde komünist bir kanat da vardı, komünizm karşıtlığı uzun süre Batı sağı ve bloku içinde ortak payda olmuştur. 1960'lardan bu yana. yeni sol temalar siyasal kültür üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır.

Muhafazakar kültürünse bir yönü geçmişe dayanır: monarşi eski nüfuzu kalmasa da birçok ülkede varlığını sürdürmektedir, İngiltere gibi bazı ülkeler geleneklere bağlılıklarıyla tanınır, gelişme sonucu ulusal homojenleşmeyle epeyce zayıflamış olsa bile yerel geleneklerin etkisi sürmekte ve son yıllarda yerelci eğilimler güçlenmektedir (ama yerelci akımların birçoğu soldadır, muhafazakar özelliği geçmişte kalmıştır, denilebilir), uluslararasılaşma ve Avrupa bütünleşmesi sürecinde ulusçuluk geçmişe göre zayıflamıştır (19. yüzyıl sonlarından beri daha çok muhafazakar bir eğilim olarak görülmekteydi) ama hala etkisiz değildir (nitekim Avrupa birliği süreci ulusal farklılıkları içermekte devamlı engellerle karşılaşmış, ulusal tepkilere neden olabilmiştir, son olarak İngiltere birlikten ayrılmıştır), laik devlet düzeni ve topluma yayılmış sekülarizasyon sonucunda görece zayıflasa bile dinin etkisi azımsanamaz (düzenli dinsel pratikler, Hıristiyan partiler, yeni dinsel akımlara ilgi). Diğer yönü ise zengin bir toplumun tutuculuğudur, bu yön daha önemli gibidir, üstelik kriz sonrasında tutuculuk daha da güçlenmiştir. Tutuculuğun köktenci bir şekli olarak ırkçılığın etkisi de gözlemlenir (ABD'de zencilere, Avrupa'da yabancı işçilere yönelik olarak). Ayrıca geçmişin

anti-demokratik rejimleri büyük çoğunluk tarafından pek arzulanmasa bile, bu yönde eğilimler vardır ve bazı alanlarda otoriter kültürün etkisi hissedilir.

Batı siyasal kültürünün ortak sabitleri olarak hümanizmasını ve gelişmeciliğini de belirtmemiz gerekir. İki savaş dönemi kataklizmi hümanizmayı sarsmışsa da, 1945 sonrasında yeni bir canlanma göstermiştir. Gelişmecilik bilime ve gelişmeye ilgi ve güvene, zengin bir toplum olma bilincine dayanmaktadır. Batı'nın dünya çapında üstünlüğünü ve çıkarlarını dikkate alan bir yönelim vardır aynı zamanda (emperyalist bir kültür diyebiliriz), ama zengin bir toplumun rahatlığı dünya sorunlarından fazla etkilenmeme endişesi içindedir. Siyasal kültürde modernitenin ve uygarlığın bunalımı, kötümser görüşler de etkilidir.

Batı politikasında ideolojiler partileri tanımlayıcıdır, ideolojik farklılaşmada sağ-sol bölünmesi esastır, oysa gelişmekte olan ülkelerde ideolojik ibare taşımayan parti sayısı çoktur ve gitgide artmaktadır. Yukarda partileri gözden geçirirken ideolojik bağlantılarına değinmiştik. 1945 sonrası Batı hakkında ideolojik politikanın zayıfladığı, dezideolojizasyon yaşandığı şeklinde bir değerlendirme yapılır. Bu saptama özellikle köktenci ideolojilerin etkisinin zayıflamasıyla ilgilidir (savaş sonrasında faşizmin etkisinin keskin düşüşü, komünizmin zamanla etkisini yitirmesi), sosyal-demokrat partilerle sağ partilerin uygulamada birbirine yakınlaşması dezideolojizasyonun diğer yönüdür. Eski ideolojilerin etkisi azalmıştır azalmasına, ama modernitenin bunalımı, ardından ekonomik kriz neo ideolojilere ilgiyi arttırmıştır (yeni sol, çevrecilik, feminizm, neo-liberalizm, yeni sağ, neo-faşizm, yeni dinsel akımlar gibi).

5. DEVRELER VE ÜLKELER

a) İki uzun devre

1945 sonrası Batı sistemi gelişmiş ekonomi ve refah, sosyal devlet, uzlaşmacı ve alternanslı demokrasi, özgürlükçülük ve kültürel modernite temellerinde oldukça istikrarlı bir yapıdadır. Ama istikrarsızlaştırıcı gelişmeler yok değildir: 1945'den 1960'ların başına savaş sonrası karışıklığı ve dekolonizasyon süreci, 1975 sonrası kriz, birçok ülkede özgül siyasal problemler ve Güney Avrupa'nın göreli geriliği, modernitenin bunalımı…Ama Batı sistemi bunları aşabilmiştir de: savaş sonrası ve dekolonizasyon görece barışçıl bir şekilde geçirilmiştir (Fransa dışında), uzlaşmacı demokrasi kesintiye uğramamıştır, ekonomik krize rağmen tüketim ve refah toplumu özelliği sürmektedir, modernite içe sinmiştir ve güneyin geriliği kalmadığı gibi kuzeyle farkı da azalmaktadır. Zamansal eksende Batı'nın gelişimi iki uzun devrede düşünülebilir: 1945-75 arası gelişme ve denge dönemi, 1975 sonrası kriz (ama yine de korunan denge ve sürdürülen gelişme) dönemi.

1945-75 arasının ilk devresi savaş sonrasıdır, faşizmin yıkılışı, savaş sonrası ittifak ve yeni demokratik düzenin kuruluşu, ardından soğuk savaşın sökün etmesi ve komünizm endişesi, Batı blokunun kurulması, dekolonizasyon sürecinin başlangıcı, ekonomik yeniden-inşa, sosyal devletin temellerinin atılması ile belirlenir. 1950'lerin başlarında denge sağlanır, 1975'de krize kadar Batı görece istikrarlı bir uzun devre yaşar. Bu devrede dengeli bir ekonomik büyüme sürdürülür, tam

istihdam sağlanır, gelişmiş ekonomi düzeyine erişilir, sosyal devlet tertibatı kapsayıcı hale gelir (ve sosyal harcamaların ulusal gelir içindeki payı %20'yi aşar), kentleşme yüksek orana ulaşır, orta sınıflaşma ağır basar hale gelir, dayanıklı tüketim malları kitleye kapsayıcı şekilde yayılır, Batı artık tüketim ve refah toplumu olarak adlandırılmaktadır. Merkez-sağla sosyal-demokrasi arasında alternansın görüldüğü uzlaşmacı demokrasi yerleşir, komünist blokla detant başlar (ama iki blok arasında mücadele dünya çapında sürmektedir, Vietnam savaşı, Ortadoğu sorunu gibi gerilim alanları vardır), ABD liderliğinde Batı bloku yerleşir ve Avrupa Ekonomik Topluluğu kurulur, dekolonizasyon tamamlanır (bu süreçte bazı çatışmalar da olur, Hindiçini ve Cezayir savaşları gibi). 1960'ların başlarından beri modernitenin, tüketim ve refah toplumunun bunalımı sökün eder, bu süreç 1968 hareketine varır ama bunun yarattığı kriz atlatılır, aynı zamanda ABD'de ırk çatışmaları, İngiltere'de göreli gerileme yaşanmaktadır ve kapitalist ekonomide kriz eğilimleri dikkat çekmektedir.

1975'den günümüze kadar uzanan döneme petrol kriziyle başlayan ve iniş-çıkışlarla süren ekonomik kriz damgasını vurur, ama Batı sisteminin eski yapısı sürer, hatta pekişir. Ekonomik kriz işsizlikte artışa yol açar, part-time gibi yarı-işsizlik durumları yaygınlaşır, zaman zaman enflasyon artar ve yeni yoksulların sayısında artış da olur, işletmelerin karlılığı ve kamu maliyesi olumsuz etkilenir, keynesian müdahalecilikten neo-liberalizme kayış yaşanır (ama sınırlı bir ölçüde), bazı özelleştirmelere gidilir. Diğer yandan tüketim ve refah toplumu düzeyi sürer, yeni teknolojilerle yeni bir atılım yaşanır, sosyal devlet yapısı sürer (hatta sosyal harcamalar artar), bu da krizin olumsuz sosyal etkilerini nisbeten nötralize eder, Güney Avrupa'da hızlı ekonomik gelişmeyle refah toplumu düzeyine ulaşılır. Siyasal planda uzlaşmacı demokrasi yapısı sürer, Güney Avrupa'daki otoriter rejimler sona erer ve demokrasinin yerleştirilmesinde başarılı olunur, iktidar alternansı yerleşir, 1980'lerde sağın ağır bastığı güney ülkelerinde sol iktidarlar kurulurken sosyal-demokrasinin ağırlıkta olduğu kuzeyde sağa kayış görülür, kriz köktenci sağın güçlenmesine yol açar ve ırkçılık artar (ama sınırlı düzeyde kalır), sendikalizmin gerilemesine tanık olunur, komünist akım önemini yitirir, yeni siyasal akımlar gelişir (yeşiller önemli bir siyasal güç haline gelir, solda bazı yeni partiler kurulur, İtalyan parti sistemi yeniden-yapılanır ve onu bir süre sonra başka ülkeler izler).

Uluslararası planda komünist blokta dağılma ve liberalleşme Batı üstünlüğünü kanıtlar, Avrupa Birliği süreci derinleşir, birlik çok eksenlidir artık (devlet tipi bir örgütlenmeye geçiş, ortak para…), yeni ülkeleri, özellikle bir dizi post-komünist ülkeyi kapsayarak iyice genişler, ama yükselen hammadde fiyatları, İran devriminden beri İslami köktencilik endişesi, bazı gerilim odaklarına Batı müdahalesi sorun oluşturucu niteliktedir. 21. yüzyılda ekonomik planda Batı yeni teknolojilerin tüm topluma yayılmasına karşın nahif bir konumdadır, en önemlisi dünya çapında yeni güçlerin yükselişi Batı'nın ekonomik ve siyasal üstünlüğüne son verecek gibidir.

b) Bölgeler ve ülkeler

Batı'yı burada bir bütün olarak düşündük, ama içindeki farklılaşmayı da dikkate almak gerekir. ABD Batı içinde özgünlüğü ve üstünlüğüyle tanınır. Savaş öncesinde Batı'nın en gelişmiş ülkesiydi, savaş Avrupa'da cereyan etmiş ve ABD çok daha az zarar görmüştü, savaş sonrasında ekonomisi farkla en güçlü olandı ve refah toplumu düzeyine sadece o erişmişti. Marshall yardımıyla diğer

Batılı ekonomilerin kalkışını kolaylaştırdı, Batı blokunun lideri oldu ve sömürge imparatorlukları dağılırken ABD'nin dünya çapında varlığı gitgide hissedilir hale geldi, birçok dış müdahalede bulundu (Kore ve Vietnam savaşlarından Ortadoğu'ya, Latin Amerika'ya kadar). Ancak ABD'nin ekonomik üstünlüğü 1970'lerden itibaren zayıfladı. Siyasal yapısı ise görece farklıydı. Başkanlık rejimi vardı, ademi-merkeziyetçi bir yapıdaydı (eyaletler), Avrupa'dan farklı olarak siyasal yelpaze sağ-sol bölünmesine dayanmıyordu, ta 19. yüzyıldan beri ikisi de merkez-sağda Demokrat ve Cumhuriyetçi partiler arasında alternansa dayalı bir çift parti sistemiydi. Avrupa sosyalliğine göre liberalliğiyle olduğu kadar zengin ülke tutuculuğuyla da tanınıyordu, bunun bir yönü de ırkçılıktı, zenci sorunu çevresinde çatışmalar yaşandı, göçmenlerden oluşan bir toplumdu, dönem boyunca dışardan göç almaya devam etti (özellikle çevre ülkelerden) ve göçmenleri entegre etmede başarılıydı.

En büyük sömürge imparatorluğuna sahip olan İngiltere savaş sonrasında sömürgelerinden barışçıl bir şekilde çekildi, ama eski sömürge ve dominyonlarıyla bağlarını sürdüren Uluslar Topluluğu sürdü. Savaşın galiplerindendi, Batı'nın savaş sonrası ekonomik ve sosyal atılımı içinde yer alıyordu, ama sanayi yapısı eskimiş olduğundan ekonomisi göreli bir gerileme içine girdi, 1975 sonrasında kriz durumu daha da kötüleştirince uzun süreli muhafazakar iktidar altında neo-liberal politikalar izlendi (thatcherizm), geniş çaplı özelleştirmelere gidildi, ekonomi üretim-dışı etkinlikler ve dış ilişkiler temelinde yeniden yapılandı. Siyasal planda İngiltere'de monarşi sürmektedir, ülke liberalizmi ve sosyalliği kadar geleneklerine bağlılığıyla da tanınır. Muhafazakar Parti ile İşçi Partisi arasında alternansa dayanan çift parti sistemi vardır, üçüncü parti liberallerin azımsanamayacak bir oy gücü olmakla birlikte iktidara gelememektedirler. Son dönemde ise İskoç yerelci partisi ve köktenci sağ bir parti (İKİP) siyasal oyunda yeni aktörler olarak varlık göstermektedir ve liberaller de iktidara gelebilmektedir. İngiltere'ye bağlı Kuzey İrlanda dönem boyunca çatışmalara sahne oldu, son yıllarda İskoçya'da da bağımsızlık isteği güçlenmektedir. Uzaktaki eski dominyonlar Avustralya ve Yeni Zelanda zengin ülkeler olup İngiltere'deki gibi bir çift parti sistemine sahiptirler (İşçi Partisi ağırlıktaydı). Bir başka eski dominyon, Kanada ise komşusu ABD'yle yakın bağlar içindedir, liberal-muhafazakar ikilemi ile İngilizce konuşanlar-Fransızca konuşanlar ikilemi (bu arada Quebec sorunu) vardır. İngiltere'nin yanıbaşındaki İrlanda dönemin başında görece geri bir ülke iken günümüzde ileri Avrupa ülkelerine yetişmiştir.

İskandinavya'nın (İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya, İzlanda) özgünlüğü ise sosyal-demokrasinin uzun süre iktidarda kalmış olmasıdır (ancak merkez-sağ partiler de oldukça etkilidir ve özellikle 1970'lerden beri iki kanat arasında alternans belirleyicidir, ayrıca yerel partiler ve çiftçi partileri vardır) ve 1945 sonrası dönemin başlarında sosyal devlet düzeyine esas erişen bölgeydi. Ekonomik ve sosyal gelişmişlikleriyle temayüz eden görece küçük ülkeler de ayrı bir grup olarak düşünülebilir: Benelüks (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg) ve Alpler (İsviçre, Avusturya). Benelüks'de Hıristiyan-sosyalist-liberal üçlemi, ulusalcı ve dilsel partilerle karmaşık bir siyasal yapı görülür, Avusturya sosyal demokrat-muhafazakar ikileminin yanısıra köktenci sağın yükselişine sahne olmuştur, İsviçre konfederatif yapısına rağmen nısbi istikrarıyla tanınır. Almanya ise nazi geçmişi ve savaş yenilgisine karşın çabuk toparlanmış, bu nedenle savaş sonrasında Alman ekonomik mucizesinden sözedilmiştir. Hıristiyan Demokrat iktidarın ardından sosyal-demokrasi de iktidara gelmiş ve alternanslı sistem yerleşmiştir. 1990'da komünist Doğu Almanya'nın entegrasyonu

gerçekleştirilmiştir. Siyasal yelpazede ikilinin yanısıra Yeşiller, Hür Demokratlar ve Sol Parti belirli bir ağırlığa sahiptir (son olarak köktenci sağ da iyi oy almıştır). Japonya da artık Batı içinde düşünülmektedir, savaş sonrasında Almanya gibi ekonomik bir mucize gerçekleştirmiş, ABD'den sonra Batı'nın ikinci büyük ekonomik gücü haline gelmiştir. Siyasal planda uzun süre sağdaki Liberal Demokrat Parti iktidarda kalmıştır, 1993'den beri partiler arası iktidar alternansı görülmektedir.

1945 sonrasında yukarda gözden geçirdiğimiz Kuzey Avrupa ve Avrupa-dışı demokrasileri pragmatik ve uzlaşmacı bir gelişme izlemişlerdir. Buna karşılık Güney Avrupa'da sınıfsal ideolojik, daha az uzlaşmacı bir gelişme yaşanmıştır, ama 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu ayırım artık eskisi kadar geçerli değildir.

Fransa savaş sonrasında istikrarsız IV. Cumhuriyet rejimini yaşar, sol ağırlıktadır (ve komünist, sosyalist, radikal üç kanadı vardır), iktidara katılır ama bir süre sonra geriler, dekolonizasyon savaşları da ülkeyi sarsar. 1958'de De Gaulle'ün plebisiter bir şekilde iktidara gelmesiyle demokratik yarı-başkanlık rejimi yapısındaki V. Cumhuriyet'e geçilir. Siyasal mücadele sağ-sol ikilemine dayanmaktadır: sağda gaullistler ile liberaller, solda sosyalist ve radikaller ile komünistler. 1968 hareketi Fransa'dan kaynaklanır, bu bağlamda yeni sol faaldir. Sol ancak 1981'de iktidara gelebilir ve böylelikle günümüze kadar süren sağ-sol alternansı başlar. Sol içindeki güç dengesi sosyalistler lehine değişir, geçmişte sosyalistlerle denk olan komünist parti iyice zayıflar, sağda ise köktenci sağcı Ulusal Cephe iyice güçlenir. Son seçimde ise Fransız siyasal haritası ciddi bir değişim geçirmiştir. Fransa V. Cumhuriyet'le belirli bir istikrar sağlamıştır, oysa İtalya 1945'den günümüze adeta kronik istikrarsızlığıyla tanınır. Bu istikrarsızlığın unsurları olarak koalisyon yapısında hükümetler ve sık değişmeleri, köktenci sağ ve sol eylemler, ülkenin güneyinin geri kalmışlığı ve bölgesel farklar, mafia, clientelism ve suistimaller sayılabilir. 1945'den 1980'lerin başına kadar Hıristiyan Demokrat Parti sürekli iktidardadır, ama merkez-sağ ve merkez-sol partilerle koalisyonlarla. Ana muhalefet partisi ise komünistlerdir. 1980'lerin başında sosyalist ağırlıklı bir hükümet kurulur, giderek önemli partiler (Hıristiyan Demokrasi, komünistler, sosyalistler) dağılır ve 1990'lardan beri yeni bir siyasal yelpaze oluşur: sağda Özgürlük için İttifak ile Kuzey Ligası gibi bölgeci partiler vardır, solda ise birleşik bir parti. İkisi arasında alternans yaşanır (ilki ağırlıkta olmak üzere).

1945 sonrasında İspanya ve Portekiz'de sağ anti-demokratik rejimler sürer, ama ekonomik gelişme de hızlanır, ayrıca gizli muhalefet varlık göstermektedir. İspanya'da Bask, Katalan etnik hareketleri ivme kazanır, Afrika'daki Portekiz sömürgelerinde ise ulusal direniş güçlenir. 1970'lerin ortalarında Portekiz'de askeri müdahale sonrasında demokrasiye geçilir, sömürge imparatorluğu sona erer, ülke bir karışıklık devresi yaşar, aynı tarihlerde İspanya'da ise kralın hakem rol oynadığı bir süreçte daha istikrarlı bir şekilde demokrasiye geçilir. 1980'lerden itibaren alternanslı bir sistem yerleşir: sosyalistler bir kanattır, merkez-sağ diğer kanat (İspanya'da muhafazakar Halk İttifakı, Portekiz'de adına karşın merkez-sağ sayılan Sosyal-Demokrat Parti). Komünist partiler bir süre etkili olur, sonra zayıflarlar. Ayrıca bu iki ülkede ekonomik gelişme Batı Avrupa standartlarına ulaşmalarını sağlar, Avrupa Topluluğu'na katılırlar. Bir diğer Güney Avrupa ülkesi olan Yunanistan'da savaş sonrasında komünistlerle ordu ve sağ arasında iç savaş yaşanır, ikinci kanadın yengisi sonucunda sağın ve ordunun ağırlık sahibi olduğu bir demokrasi kurulur. Bir süre sonra merkez-sol güç kazanır, iktidara

gelir, ama 1967'de albaylar cuntası demokrasiye son verir. 1974'de Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi sonrasında cunta yıkılır, merkez-sağ Yeni Demokrasi ile sosyalist Pasok arasında alternansın yaşandığı demokratik bir rejim yerleşir, üçüncü akımsa komünizmdir (iç ve dış denilen iki komünist parti). Ülke ekonomik bakımdan nihayet gelişir ve Avrupa Topluluğu'na katılır. Ancak son birkaç yıldır ciddi bir ekonomik kriz yaşamaktadır, siyasal yelpaze de iyice çeşitlenmiştir. Bu üç ülkede son yıllarda eski partilerin yanısıra yeni sol (Syriza, Podemos gibi) ve yeni sağ partilerin siyasal denklemi değiştirdiği gözlemlenmektedir.

Doğu Avrupa'da post-komünizme geçişle birlikte, zamanla bir dizi ülke (Polonya, Macaristan, Çekya ve Slovakya, Slovenya ve Hırvatistan, Romanya, Bulgaristan, üç Baltık ülkesi) Avrupa Birliği'ne katılmıştır. Bunların rejimleri gitgide Batı'ya benzemektedir, ama önemli farkları da vardır. Post-komünizme geçiş evresinde yeni demokratileşme süreci partileri ve adı değişse de eski komünist partinin devamı partiler iki kanadı oluşturuyordu, ilki epeyce ağırlıktaydı ama ikinci kanat da seçim kazanabiliyordu. Daha sonra parti sistemi görece çeşitlendi, yeni partiler kuruldu, eski ikilem geri plana itildi. Son yıllarda köktenci sağ eğilimin bazı ülkelerde güçlenişine tanık olunmaktadır.

XX. 1945'DEN GÜNÜMÜZE ÜÇÜNCÜ DÜNYA

1. YAPISAL ÖZELLİKLER

Üçüncü Dünya ülkeleri Asya, Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika'yı kapsar, günümüzde dünya nüfusunun %80'i buralarda yaşamaktadır. Bu ülkeler iki aşamadan geçen ortak bir tarihsel gelişme süreci geçirmişlerdir (sömürge çağı ve sömürge-sonrası çağ) ve her iki dönemde de ortak problemlerle karşı karşıyaydılar. Yeniçağ'da Batı gelişirken bu ülkeler görece tıkanık bir yapıdaydı ve Batılı güçler buralarda kendini göstermeye başlamıştı (Latin Amerika ise sömürgeleştirilmişti). 19. yüzyılda Üçüncü Dünya geniş kapsamlı bir sömürgeleştirme ve bağımlılaştırma süreci yaşadı (gerçi yüzyılın başında Latin Amerika sömürgelikten kurtuldu ama ekonomik bağımlılığı ve geriliği sürüyordu), 20. yüzyıl ilk yarısında sömürgeci bir statüko kurulmuş gibiydi. Bu süreç içinde Üçüncü Dünya toplumları Batı'nın siyasal egemenliği altına girdikleri gibi ekonomik bakımdan bağımlılaştırılırlar, eski sosyal yapıları çözülür ve sınırlı bir kapitalistleşme yaşarlar, Batı kültürünün etkisi altında kalır ve kurumsal-kültürel batılılaşma hamlesi içine girerler.

Çok sayıda Üçüncü Dünya ülkesi 1945'den itibaren dekolonizasyon süreci sonucunda siyasal bağımsızlığa kavuşur (bir kısmı da daha öncesinden bağımsızdı), ama tümü açısından dünya ekonomik sistemi içinde zayıf ve bağımlı konum, yabancı siyasal nüfuzu sürer. Geri kalmış Üçüncü Dünya ülkeleri ekonomik kalkınma çabası içine girerler, ama yeterince başarılı olamazlar. Yine de gelişme nisbeten hızlanır (azgelişmişliğin gelişmesi denilen süreç), ekonomik ve sosyal dönüşüm yaşanır, sosyal gelişme ve kültürel modernleşme yönünde ileri adımlar atılır, bazısında sosyal reformlar yapılır, ama gerilik yine de sürer, sosyal eşitsizlikler büyük ve yaşam standardı düşüktür (bu durum düşük sosyal gelişme endekslerinde görülür), geleneksel toplumsal-kültürel yapılar görece güçlüdür. Siyasal planda bu ülkeler uluslaşma ve devletsel kuruluş, çatışmalar ve istikrar

sağlama gibi problemlerle karşı karşıyadır. Demokrasiyi yerleştirmede başarılı olamazlar, otoriter rejimler yaygındır, otoritarizmle demokrasinin eklemlenmesi ve ikisi arasında git-geller yaşanır. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Üçüncü Dünya hem dünya çapında ekonomik krizin etkisi altına girer hem de yeni bir atılım içindedir, bu da yeni bir döneme girildiğinin göstergesidir. Ekonomik gelişme ve sosyal değişmenin önemli bir mesafe kaydetmesi ana özelliktir: azgelişmişliğin gelişmesi tüm toplumsal dokuya nüfuz eder, geri kalmışlığın sabit özellikleri çözülür, öyle ki artık gelişmekte olan ülke terimi kullanılmaktadır, bir süre sonra da dünya çapında küreselleşme ve yeni teknolojilerin cazibe alanına girilir. Son dönemin diğer ayırdedici özellikleri bazı ülkelerin dünya çapında ekonomik güç haline gelmesi, siyasal İslam'ın yeni bir aktör olarak belirmesi, istikrarsız ve çatışmalı da olsa demokratikleşmenin yayılmasıdır. Ayrıca Üçüncü Dünya içinde yeni bir farklılaşma belirginleşir: yüksek gelire ulaşan bazı ülkeler (petrolcü veya değil), dünya çapında güç haline gelen bazı büyükler (Çin, Hindistan, Brezilya gibi), görece ileri yeni sanayileşen ülkeler, aradakiler, nihayet hala azgelişmiş olanlar (bunlara en azgelişmiş de denilmekteydi, çoğu Afrika'dadır).

a) Ekonomik, sosyal ve kültürel özellikler

Ekonomik planda Üçüncü Dünya ülkeleri bazı ortak yapısal özelliklerle tanımlanır. Dünya ekonomisi içinde konumları zayıftır, dışa bağımlıdırlar, hammadde üretiminde ve daha geri teknolojili alanlarda uzmanlaşmışlardır. Üretim düzeyi ve verim görece düşüktür, gelir düzeyi de düşüktür, ekonomik temeller zayıf ve eksiktir (altyapı, finansman, işgücü, organizasyon alanlarında). Ekonomik yapı geridir, kapitalizm-öncesi veya proto-kapitalist üretim ilişkileri ağırlıktadır, pazar yeterince gelişmemiştir, azgelişmişliğin gelişmesi sürecinde düzensiz ve yetersiz bir büyüme olmaktadır. Ekonomik kriz içindedirler (enflasyon, dış açık ve borç, kamu açığı. . .). Tarım istihdam açısından en büyük sektördür hala, ama çoğu ülke gıda sorununu halledememiştir. En çok marjinal hizmetler sektörü genişlemektedir, ekonomi yeterince bütünleşmemiştir, devletin ekonomik ağırlığı büyüktür. Fakat sözkonusu ülkelerin en azından bazıları zamanla azımsanamayacak bir ekonomik gelişme gerçekleştirmişlerdir. Temel altyapılar birçok ülkede kurulmuştur (enerji, ulaşım ve iletişim, sulama), kamu hizmetleri yayılmıştır. Sanayileşmede bazı ülkeler azımsanamayacak bir ilerleme sağlamıştır: ithal ikameci ve ihracata yönelik sanayiler, tüketim mallarından öte ara ve yatırım malları sanayileri, sınai ürün ihracatının giderek öne çıkması. Tarımsal modernleşmede ilerleme sağlanmıştır (girdiler, sulama, makinalaşma…). Ekonomik krizi aşmada son yıllarda bazı başarılar elde edilmiştir (birçok ülkede enflasyon düşürülmüş, dış açık kapatılmıştır). Gelişme süreci ekonomik bütünleşmeyi, pazarın genişlemesini bir ölçüde sağlayabilmektedir. Bazı Üçüncü Dünya ülkeleri dünya pazarında etkin ve özerk güçler olarak varlık göstermektedir.

Sosyal değişme içindeki bu toplumlarda sosyal sorunlar çoktur. Sosyal değişme süreci eski yapıları değiştirirken bir yandan yeni sosyal sorunlar yaratmaktadır, diğer yandan sosyal gelişmede önemli ilerlemeler sağlanmaktadır. Halk yoksuldur (hala nüfusun çoğunluğu yoksulluk sınırı altındadır), gelir dağılımı bozuktur, ama gelir düzeyi yükselmekte ve yeni bir orta sınıf, eski tip yoksuldan farklı yeni tüketim standartlarına ulaşan dargelirli bir orta-alt sınıf oluşmakta ve genişlemektedir. Köylü büyük toprak sahiplerine ve pazara bağımlıdır, ama aynı zamanda eski kapalı yapıdan dışa açılmaktadır,

tarımsal modernleşme ve köye getirilen hizmetler kırsal yaşam standardını yükseltmektedir, birçok ülke gıdada göreli bir yeterliliğe ulaşmıştır. Kırdan kente göç yaşanmaktadır, %80 kırsal bir yapıdan yarı yarıya kentsel bir yapıya geçilmiştir, bazı ülkelerde %70-80 kentsel çoğunluk vardır artık. Hem tarımda hem tarım-dışında düşük verimli küçük işletmeler yaygındır, ama sanayileşme, modern hizmetler ve teknolojiler temelinde yeni bir ekonomik kurumlaşma oluşmaktadır. Nüfus artışı hızlıdır, çocuk ve genç nüfus fazladır, bu da bağımlı nüfus yükünü arttırmaktadır, ama son yıllarda nüfus artış hızı yavaşlatılabilmiştir. Kırsal dönüşüm ve kentleşmeye koşut olarak yapısal işsizlik ve marjinalite yaygınlaşmıştır, inaktif nüfus kalabalıktır, ama ücretlileşme de yayılmaktadır, birçok ülkede en kalabalık kesim artık köylüler değil ücretlilerdir. İşgücünün değeri düşüktür, çalışma koşulları güvencesizdir, ama bir yandan hayat pahalılığı artarken, diğer yandan tüketim biçimleri modernleşmektedir (dayanıklı tüketim mallarının, kamu hizmetlerinin ve teknolojik ürünlerin yayılması), bu da hem beklentileri hem bunlara yeterince ulaşamayanlar açısından göreli yoksunluk duygusunu arttırmaktadır. Konut ve kamu hizmetleri yetersizdir, kente göçeden nüfus gecekondularda yığılmaktadır, ama aynı zamanda kentsel altyapı kurulmakta, kentsel kamu hizmetleri yayılmaktadır. Eğitim ve sağlık düzeyi yetersiz olmakla birlikte bu ülkeler bir eğitim ve sağlık devrimi de yaşamaktadırlar, zorunlu ilköğretimden yüksek öğretimin yayılmaya başladığı bir yapıya geçilmektedir, oysa başlangıçta okur-yazar olmayanlar çoğunluktaydı. Sözkonusu toplumlarda insanlar yoğun bir mobilite içindedirler (yatay ve dikey, aşağı ve yukarı doğru). Eski sosyal dayanışma yapıları çözülmektedir, ama sosyal güvenlik sistemleri de kurulmaktadır. Sosyal reform politikaları (toprak reformu, kooperatizm, kamulaştırma gibi reformlar) bazan kökten bazan ılımlı bir biçimde uygulanmış, kitle lehine değişiklikler getirmiştir, ama bunların pek başarılı olamadığı da gözlemlenmektedir, dolayısıyla yeni dalga piyasa ve özel mülkiyetin erdemlerini vurgulamakta, özelleştirmelere gidilmektedir.

Toplumsal ve kültürel planda bu toplumlar modernleşme süreci içindedirler. Ancak bu süreç dış dinamiklidir (Batı'dan kaynaklanan ve Batı'ya öykünen), ama aynı zamanda uluslaşmayı sağlamıştır. Modernleşme sürecinde eğitim ve kitle iletişimi, ekonomik gelişme ve değişen tüketim yapısı, modern devlet ve politika, kültürel batılılaşma ve uluslaşma çekici unsurlardır. Bunun sonucunda yaşam tarzları değişmekte, ama moderniteye yeterince uyum sağlanamamaktadır. Geleneksel yapılar çözülmekle birlikte hala güçlü ve dirençlidir. Bunu dinin ve törenin, kabile ilişkileri ve feodalitelerin, toplulukçu yapılar ve toplumsal baskının etkisinde gözlemleyebiliriz. Aynı zamanda geleneksellikle modernite arasında geçişsel yapılar oluşmaktadır, bu yapılar bir dizi toplumsal bozukluğa yol açmaktadır bir yandan, topluma yeni bir canlılık katmakta, geleneksellikle modernitenin birbirine uyarlanmasını sağlayabilmektedir diğer yandan. Toplumsal yapılar yeterince demokratik ve katılımcı değildir, ama katılımda artış ve yeni bir popülizmin yayılması da gözlemlenmektedir. Toplumda çekişmeler artmakta, sınıfsal çelişkiler ve birincil (etnik, dinsel, kabilevi) bölünmeler çatışma potansiyelini arttırmaktadır, ama bunları yumuşatacak süreçler de yok değildir. Kültürel altyapı yetersizdir ve kültürel ve sosyo-psikolojik bir kriz yaşanmaktadır (bu kriz değer, kimlik, statü, meşruluk, bütünleşme, toplumsal çözülme gibi sorunlarda kendini göstermektedir), ama eski ve yeni bağlılıklar, dayanışma yapıları belirli bir bütünleşme sağlayabilmektedir de.

b) Sömürge çağı

Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumların tarihsel, ekonomik, sosyal ve toplumsal-kültürel koordinatlarını iki yönlü olarak ve kısaca göstermiş olduk. Siyasal özellikleri incelemeden önce sömürge çağı rejimleri üzerinde biraz duralım. İngiliz, Fransız ve diğer sömürgeci devletler 19. yüzyıl boyunca Üçüncü Dünya'nın büyük bölümünü sömürgeleştirmişlerdi. Ekonomik ilişkiler sömürücüydü, madeni, tarımsal hammadde üretimi-ihracatı ve eşitsiz mübadele, borçlandırma, özellikle ulaşım alanında altyapı yatırımları bu ilişkilerin ana vektörleriydi. Dışsal kapitalist giriş tarımsal yapıları dönüştürüyor, yarı-feodal veya proto-kapitalist ilişkilerin yerleşmesine yol açıyordu, yerli sanayi ve zanaatlar ise yabancı rekabet karşısında pek tutunamıyordu, dolayısıyla bu toplumlar sosyal kriz içine girmişlerdi. Ama diğer yönden, yukarda belirtilen eksenlerde ekonomik aktivitelerde sağlanan hızlanma ve bazı sosyal hizmetlerin (eğitim, sağlık gibi hizmetlerin) getirilmesi gelişme sağlayıcıydı da.

İktidar tertibatı bir dizi mekanizmaya dayanıyordu. Sömürge valisi ve ona bağlı idare ile askeri birliklerin baskıcı egemenliği vardı. Onları ekonomik şirketler ve dinsel misyonerlerin faaliyetleri tamamlıyordu, bazan zorla çalıştırma uygulamasına başvuruluyordu, bazı sömürgelere beyaz nüfus yerleştiriliyordu (bunlar yerli halka göre varlıklı bir azınlıktı). Sömürgeciler hem mevcut yerli elitlerle ittifak hem de kendilerine bağlı bir yerli elit yaratma politikası izliyorlardı. Bazı ülkelerde sömürgeci güçler yerli monarşilerle birlikte iktidar oldular (Arap ülkelerinde olduğu gibi). Batı kültür emperyalizmi yerli elitleri çekiyor, kültürel planda halka yabancılaşmalarına yol açıyordu. Aynı zamanda Batılı siyasal ilkeler yayılıyordu, Batı tipi devlet kurumları yaratılıyor, iyice sınırlı da kalsa bazılarında demokratik mekanizmalar kuruluyordu. Batı'dakine benzer siyasal hareketler de bu temelde gelişti ve böylece ulusçu bir hareket oluşmaya başladı (daha önce sömürgecilere karşı xenofob ve gelenekçi tepkiler görülmüştü), bu hareket daha sonra dekolonizasyon sürecinde öncü olacaktır. Ulusçu hareketle eklemlenerek liberal parlamentarist, gelenekçi hareketler (örneğin Arap dünyasında İslamcı tepki) ve sosyal eğilimli hareketler de (örneğin Asya'da komünizm) gelişme gösterdi.

Sömürge dünyasındaki siyasal yapı ve gelişmeyi farklı bölgelerde ayrı ayrı incelemek de gerekir. İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları en büyükleridir (Afrika ve Asya'yı paylaşmışlardır, Hint alt-kıtası ve Birmanya'yla Malezya İngilizlerindir, Hindiçini ve Mağrip Fransızların, Doğu ve Güney Afrika'da İngilizler etkindir, Batı ve Orta Afrika ikisi arasında paylaşılmıştır, her ikisinin de Ortadoğu'da mandaları vardır, Karayipler'de ve okyanuslarda varlık göstermektedirler). Almanya'nın, Hollanda'nın, Belçika'nın, İtalya'nın, Portekiz'in, Japonya'nın, ABD'nin bazı sömürgeleri vardır (Almanya I. Dünya Savaşı öncesinde birkaç Afrika ülkesine sahipti, Hollanda Endonezya gibi büyük bir parçaya sahiptir, Belçika Kongo'ya sahiptir, İtalya Libya ve Etiyopya'da varlık gösterir, Portekiz Angola ve Mozambik'e sahiptir, Japonya Kore ve Tayvan'a hakimdir, ABD Filipinler'i kontrol eder). Arap dünyası daha özgül bir konumdadır (geç sömürgeleşenlerde manda rejimleri ve yerel monarşiler vardır, bazılarında bağımsızlık ilan edilse de uluslararası kriz koşullarında tam sağlanamaz).

Üçüncü Dünya'nın bir kısmı sömürgeleşmemiş ama yarı-bağımlılaşmıştı (geçmişte sömürge olan ve 19. yüzyıl başlarında bağımsızlığa kavuşan Latin Amerika ile Çin ve Tayland, Osmanlı ve İran-Afganistan. . .). Bunlar da aynı ekonomik ve sosyal süreçlerin basıncı altındaydı, ama siyasal bağımsızlığa sahiplerdi. Ancak bağımsız olsalar bile sömürgeci güçlerin siyasal nüfuzu altındaydılar ve dünya sistemi içinde çevresel konumdaydılar, bu nedenle yarı-bağımlı terimini kullanıyoruz. Bunlarda Batı'ya yetişmek ve uyarlanmak için kurumsal ve kültürel batılılaşma süreci başlatıldı. Yönetim biçimi demokratik değildi (Osmanlı, İran ve Çin'de otokratik monarşiler), ya da otoritarizm ağırlıkta olmak üzere demokrasiyle otoritarizm bileşimiydi (Latin Amerika'da parlamenter yapıların yanısıra otoriter liderler, askerler ve eşrafın politik gücü belirleyiciydi). Bu temelde hem ulusçu hem de Batı tipi anayasal parlamenter rejim isteyen hareketler gelişti. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde 1906 İran ve 1908 Osmanlı meşrutiyetleri, 1910 Meksika devrimi, 1911 Çin cumhuriyeti, 1923 Türkiye cumhuriyeti bu süreç sonucunda gerçekleştiler, ama bunlar da otoriter yapıdaydılar (Türkiye'de İttihat ve Terakki, ardından CHP tek parti rejimleri – ancak bu ikilide parlamentarizmin rolü önemliydi-, İran'da Pehlevi monarşisi, Çin'de Kuomintang rejimi gibi). Aynı zamanda bu ülkelerin içinde bulunduğu yoğun sosyal kriz koşullarında sosyal hareketler gelişti, sosyal reformcu ve komünist akımlar önem kazanabildi (Çin'de komünist hareket en bilinen örnektir, keza Meksika devrimi liberal parlamenter olduğu kadar köylü devrimiydi de).

c) Siyasal özellikler

1945'den 1965'e kadar dekolonizasyon dalgası sonucunda Üçüncü Dünya ülkelerinin çok büyük kısmı formel siyasal bağımsızlığa kavuşur, önemli bir kısmı da daha öncesinden bağımsızdı (sömürge çağında yarı-bağımlı dediğimiz ülkeler). Bu durumda siyasal yapının bir özelliği ulusal kuruluş sorunlarıdır. Bunun bir yönü dışa karşı bağımlılığın şu ya da bu ölçüde sürmesidir (ekonomik bağımlılık, dolaylı siyasal bağımlılık), hem eski sömürgecilere hem de dünya çapında yeni güçlere (ABD ve komünist güçler). Üçüncü Dünya ülkeleri büyük güçler arasında nüfuz mücadelelerine sahne olur. Birçoğu yeni kurulmuş devletler arasındaki çekişmeler buna eklenir. Aynı zamanda hem etnik, kabilevi, dinsel-mezhepsel bölünmeler hem ideo-politik ve sınıfsal bölünmeler çatışmalara neden olmaktadır. Sonuç Üçüncü Dünya'nın yeni dönemde savaş evi haline gelmesidir (Ortadoğu, Afrika, Uzakdoğu, Güneydoğu ve Güney Asya bir dizi savaşa sahne olur, hala olmaktadır). Birçok yeni ülkede yeni bir ulus inşaı gerekmektedir, çünkü iç bölünmeler çoktur. Tümünde ulusçuluk esas yönlendirici ideoloji olarak kendini kabul ettirir. Aynı zamanda Üçüncü Dünya içinde birlik girişimleri başlar, bunlar ülkeler-aşırı bir uluslaşma (örneğin Araplar), ırksal ve kültürel benzerliği, coğrafi yakınlığı olan uluslar arasında bölgesel birlik (Afrika Birliği, Latin Amerika'daki, Güneydoğu Asya'daki birlikler), ya da tüm Üçüncü Dünya'yı kapsayan yeni bir blok oluşturma (bağlantısızlar hareketi) yönelimlidir.

İkinci özellik devletsel kuruluş ve siyasal gelişme problemleridir. Sömürge çağında tüm Üçüncü Dünya'da Batı'ya öykünen bir kurumsal modernleşme politikası uygulanıp Batı tipi kurumlar oluşturulduğunu belirtmiştik. Dekolonizasyon sonrasında ise Üçüncü Dünya'da çok sayıda ülke-devlet kuruldu. Bunlar devletsel kuruluş için yetersizdiler, kurumsal boşluklar büyüktü. Hızla

bürokratik bir devlet yapısı yaratıldı, dolayısıyla normalin üstünde bir bürokratik yük ve devlet-halk kopukluğu oluştu. Almond Batı'nın siyasal gelişme sürecinde dört aşamadan sözeder: uluslaşma, yasa ve hükümet otoritesinin kurulması, katılımcı kitle rejimi, sosyal refah. Üçüncü Dünya ülkeleri bu dört aşamayı bir arada yaşamak zorundaydılar, bu da karmaşaya yol açıyordu, dört farklı sorunun eşanlı olarak çözülmesi zordu. Bu ülkelerde çok sayıda yeni kurum oluşturuldu, ama bunlar sorunları çözecek ve etkin bir yönetim sağlayacak kapasitede yeterince değildi. Oysa koşut olarak gelişme süreci ve halk katılımı toplumdan gelen talepleri arttırıyordu, bu da devlet üzerinde aşırı yük yaratıyordu. Siyasal bozulma eğilimi de görülüyordu, yolsuzluk, suistimal, israf, kayırıcılık ve keyfilik gibi alışkanlıklar karmaşa ve değişim ortamında artmaktaydı. Ancak sözkonusu ülkeler görece kısa zamanda azımsanamayacak bir kurumlaşmayı da gerçekleştirdiler, çok sayıda devlet kurumu inşa edildi, birçoğunda bürokratik kopukluğun yanısıra devlet-halk bağlarını sağlayan bir örgütleşme ve elitler yapısı da oluştu (geleneksel elitlerin bağ kurmadaki stratejik konumunun yanısıra yeni elitler de ortaya çıktı).

Üçüncü özellik bu toplumlarda süreklileşmiş bir siyasal istikrarsızlık ve krizin, çatışmalı ve mobilize bir ortamın varlığıdır. Ekonomik, sosyal, toplumsal-kültürel düzeylerdeki global kriz kronik bir siyasal krizi beslemektedir. Bu kriz kendini düzen ve rejimin meşruluk problemlerinde göstermektedir. Hükümet bunalımları yaygındır. Kurumsal boşluklar, yetersizlikler ve çelişkiler devlet krizine neden olmaktadır, kapasite yetersizliği ve artan taleplerse yönetim krizine. Darbeler yaygındır, sınırlı demokratik rejimleri, bazan da daha önceki darbeci rejimleri yıkmaktadırlar. Siyasal kriz kendini şiddet olayları, kitle hareketleri, sosyal, siyasal ve birincil bölünmeler temelinde çatışmalar, bazan iç savaşlar ve devrimler şeklinde de göstermektedir. Olumlu bir olgu olarak görülen katılım artışı bu bakımdan çatışmayı arttırıcı olabilmektedir. Ancak siyasal kriz nisbeten dizginlenebilmektedir de, otoriter veya görece demokratik yollarla.

Dördüncü özellik Üçüncü Dünya ülkelerinde demokrasinin varlığını sürdürmede güçlük çekmesi ve otoritarizmin yaygınlığıdır. Bu toplumlar geçmişte baskıcı bir devlet geleneğinden gelmedir ve sömürge idaresi de otoriterdi. Tabanda, toplumsal ilişkiler içinde otoriter eğilimler güçlüdür, otoriter bir kültür vardır. Sömürge-sonrası dönemde demokratik rejim kurma girişimleri pek başarılı olamamış, ardından birçok ülkede tek partili ve askeri rejimler kurulmuştur, demokrasi ile otoritarizm arasında gel-gitler olmuştur. Bu nedenle, demokratik gelişmiş Batı-otoriter Üçüncü Dünya ikilemi kurulur. Hukuk devleti de bu ortamda yerleşememektedir, çoğulculuk zayıftır, özgürlükler kısıtlıdır. Ancak son dönemde demokratik rejim yaygınlaşmıştır, eksikli ve istikrarsız olmakla, çatışmacı özellikler sürmekle birlikte. Halk katılımı bir yandan zayıf ve güdümlüdür, diğer yandan gelişme sürecinde artmaktadır (ulusçu dalga, sosyal hareketler ve devrimler, gelenekçi ve birincil bağlara dayalı hareketler, demokratikleşme dalgası, demokrasi içi katılım, popülizm gibi eksenlerde).

Beşinci özellik geleneksel ve geçişsel politikanın ağırlığıdır. Bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde geleneksel monarşik rejimler vardır (bir kısmı yıkılmıştır). Daha önemlisi tabanda geleneksel otoriteler güçlüdür: feodaliteler, aşiret ve kabileler, dinsel otoriteler. . . Aynı zamanda toplum içinde birincil bölünmeler (etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi, bölgesel bölünmeler) temelinde bir kutuplaşma olabilmekte, modernleşme ve gelişme sürecinin yarattığı basınç gelenekçi tepkilere sebebiyet

verebilmektedir. Yani geleneksellik hem demokratik hem mobilize politikayı belirlemektedir: demokratik politikada kitlenin geleneksel otoritelere bağımlı olması ve geleneksel liderlerin siyasal yönetime gelmesi, mobilize politikada birincil bölünmeler ve gelenekçi tepkiler (örneğin son dönemde dinsel köktencilik) temelinde kitle mobilizasyonları yaşanması. Aynı zamanda geçişsel politika tipleri oluşmaktadır: geleneksel elitlerin yanısıra yeni elitlerin ağırlık kazanması (burjuva, meslek sahibi, orta sınıf kökenli elitler), kitlenin devletle bağlarını kuran clientelist aracıların devreye girmesi ve bunun yol açtığı yozlaşma, yeni kimlik ve dayanışma grupları olarak siyasal topluluklar oluşumu ve partizanlık eğilimi, kitleyi mobilize edici popülist dalgalar, bürokratik otoritarizm ve halktan kopukluğu. . . Ancak geleneksel elitlerin etkisini tamamen olumsuz düşünmemek gerekir, geri bir toplumda olumlu bir denge faktörü olabilmektedirler de. Geçişsel politika ise kitle katılımını arttırma, yeni elitler yaratma, tampon mekanizmalar oluşturma ve kontrol sağlama gibi bazı işlevselliklere sahiptir.

Altıncı özellik bu ülkelerin bir sorunlar yığışımı altında bulunmasıdır (ekonomik, sosyal, toplumsal-kültürel, siyasal sorunları yukardaki satırlarda gözden geçirmiştik). Bu durumda reformlar yapılması ve etkin önlemler alınması isteği genel bir sabittir. Sorunlara yönelik alternatif çözümler önerilmekte, siyasal akımlar bu temelde oluşmakta, ülke politikasında ideolojikleşme yaşanmaktadır. Muhafazakar ve otoriter, liberal ve demokratik, sosyalist ve komünist yaklaşımlar karşı karşıya gelmektedir. Sorunları çözmede köktenci çözümlere başvurma eğilimi güçlenmektedir. Bir tanesi askeri müdahaleciliktir, bilindiği gibi 1945'den 1980'lere çok yaygındır. Bir diğeri komünist devrimdir, dekolonizasyon hareketine koşut olarak özellikle Uzakdoğu'da komünist bir devrim dalgası yaşanmıştı. Bir başkası devletçi sosyalist eğilimdir, bu eğilimde tek parti rejimleri kurulmuştur (Arap ve Afrika sosyalisti rejimler gibi). Bir ötekisi de muhafazakar-gelenekçi devrim eğilimidir (İran ve İslami köktencilik özellikle). Reformların ve devrimlerin sonuçları, başarısı ve başarısızlığı tartışması Üçüncü Dünya politikasının ana odaklarındandır. Son yıllarda demokratik çözüme başvurma eğilimi güçlenmiştir, ama demokratik çerçevede köktenci eğilimler süregitmiştir, sosyalizm ve komünizm gerilese bile muhafazakar, gelenekçi ve otoriter eğilimler güçlü olmaya devam etmektedir.

Yedinci özellik olarak Üçüncü Dünya'da iktidar mücadelesi içindeki güçlere değineceğiz. İlk partiler sömürge çağında oluşmuştu, sonra dekolonizasyon süreciyle bağlantılı olarak partileşme yayılmaya başladı. Ancak iktidar mücadelesinde parti-dışı sosyo-politik güçler de çok etkilidir. En önce belirtilmesi gereken kuşkusuz ordudur, çoğu Üçüncü Dünya ülkesi çok sayıda askeri müdahaleye sahne olmuştur. Ordu ile sivil iktidar mücadelesi olduğu gibi, ordu içinde farklı kanatlar arasında da mücadele olabilmektedir (nitekim karşı-darbeler az değildir). Bu nedenle, bütünleşik bir askeri partiden ve farklı askeri partilerden sözedilmektedir. Bunlar genellikle tutucu otoriter eğilimlidir, ama sosyalist ilerici eğilimliler de vardır. Birçok ülkede ordu-tek parti idaresi bileşimi vardı. İkinci bir güç liderlerdir, birçok parti, iktidar için mücadele eden grup lider çevresinde oluşmuştur. Ulusal kurucu liderleri başka liderler izlemiştir. Birçok lider plebisiter metotlara başvurmuştur. Bir başkası yabancı güçlerdir, bu ülkelerde yabancı güçlerin nüfuzu az değildir, belirli yabancı güçlere yakınlığıyla tanımlanan siyasal gruplardan, şu ya da bu yabancı güce yakın rejimlerden sözedilir. Bir diğeri birincil bölünmelerdir, kabile, etni, din ve mezhep temelinde topluluklar ve hareketler

iktidar mücadelesinde yer almakta, bazan partileşmektedir. Sosyo-ekonomik elitler (kırsal eşraf ve toprak sahipleri, burjuva fraksiyonları, vs) iktidar mücadelesine dolaylı olarak katılmaktadır, siyasal hareket ve partiler belirli elitlerle yakın bağlarına göre tanımlanabilmektedir. Nihayet Üçüncü Dünya ülkelerinde birçok siyasal akım yasaktır, otoriter rejimin yaygın olduğunu belirtmiştik. Bunlar gizli örgüt ve hareketler olarak faaliyet göstermekte, bazan silahlı mücadele yürütmekte ve bazı bölgelere egemen olabilmektedir. Bu grupta değişik türler ayırdedilebilir: sol ve devrimci hareketler, ulusçu hareketler, etnik ve kabilevi hareketler, dinci-gelenekçi hareketler, demokratikleşme için mücadele eden hareketler…

Parti örgütlenmesi kuran siyasal akımlar değişik kanatlara ayrılır. Önce dekolonizasyon sürecinde ulusçu partiler ortaya çıkmıştır, bunların bir kısmı uzun süre iktidar olabilmiştir. Bir kısmı tek parti ya da hakim parti olarak iktidardadır, bu bakımdan otoriter parti olarak adlandırılırlar. Partilerin büyükçe bir kısmı ideo-politik kritere göre farklılaşır (Batı'daki gibi sağ-sol yelpazesi içinde konumlandırma daha güç olsa bile): sağda otoriter partiler, gelenekçi ve dinci partiler, muhafazakar partiler, ülkesine özgü ve bazısı popülist partiler, solda ulusçu sosyalist partiler, komünist ve devrimci partiler, ilerici radikal, popülist ve sosyal-demokrat partiler ayırdedilebilir. Yukarda sözünü ettiğimiz ulusçu merkeziyetçilik ise ortadadır, bazan sola bazan sağa kayar, keza birincil bölünmelere dayalı partiler de öyledir. Son dönemde demokratikleşme dalgası iktidardaki tek ya da hakim partilere karşı yeni partilerin ortaya çıkmasını getirmiştir, bunlar da ara bir konumdadır. Ayrıca yeni demokratik yapı içinde ideo-politik critera'ya pek uymayan bir partisel çeşitlenme gözlemlenmektedir.

Sekizinci özellik olaraksa diğer siyasal güçler ve pazarlar üzerine bazı değinmelerde bulunacağız. Görece geri ve otoriter yapı toplumsal örgütlenmelerin gelişmesini engellemektedir, bunlara yönelik yasaklama ve kısıtlamalar vardır, kurulduklarında devlete bağımlı olmaları sık raslanan bir durumdur. Sendikal hareket bu nedenle yeterince gelişememiştir, ama son dönemde eskiye göre önemli gelişmeler de gözlemlenmektedir, ancak devlete bağımlı sendikalizm hala ağır basmaktadır. Nüfusun en kalabalık kesimini oluşturan köylüleri kapsayan örgütlenmeler de vardır. Bunun çok önemli bir vektörü birçok ülkedeki kooperatist girişimlerdir (kollektivist, devletçi sistemlerde bunlar kapsayıcıydı), ama yeterince başarılı olamadıkları görülmüştür. Bazı ülkelerde köylü birlikleri de kurulmuştur, bunlar bazan siyasal dönüşüm ve toprak reformu süreçlerinde aktif rol oynamışlardır. Üst sınıfların örgütlenmeleri yönetim üzerinde genellikle etkilidir, bu kapsamda büyük çiftçi örgütleri ve işadamı örgütleri belirtilebilir. Mesleki birlikler, esnaf örgütlenmeleri de vardır, ama gelişmeleri sınırlı kalmıştır, bazan geçmişin izinde lonca benzeri yapılanmalar da vardır. Dernekleşme zayıftır, ama bazı eksenlerde gelişme gösterebilmiştir: dinsel dernekler, gençlik dernekleri, elit klüpleri, yerel dernekler gibi. Kurumsal baskı grupları ise siyasal düzen içinde belirleyici konumdadır, ordu ve bürokrasinin nüfuzu üzerinde durmuştuk, sadece askeri rejimlerde ve bürokratik otoritarizmlerde değil demokratik yapıda da bu ikili yönetim üzerinde çok etkili olabilmektedir.

Kamuoyu genellikle çoğulcu bir yapıda değildir, çünkü otoriter rejimler yaygındı ve tekilci bir yönlendirme yapıyorlardı. Aynı zamanda halkın eğitim düzeyinin geriliği kamuoyunun gelişmesini engellemektedir, halk üzerinde otoritelerin ve kamuoyu önderlerinin yönlendirici etkisi hissedilmektedir. Ancak bu ülkeler aynı zamanda bir kitle iletişimi boom'u yaşamaktadır ve eğitimin

yayılması ona eşlik etmektedir, gazete, radyo ve televizyonun yayılmasını son yıllarda internetin yayılması izlemiştir (ve bazı siyasal gelişmelerdeki etkisi vurgulanmaktadır, Arap ülkelerindeki son dönüşümde olduğu gibi). Ülke sorunlarının ağırlığı, yönetimlerden hoşnutsuzluk, demokrasi ve reform istekleri kamuoyu tartışmalarını belirlemektedir. Toplumsal iktidar odaklarına geleneksel elitler ve yeni elitler ikilemi çerçevesinde değinmiştik. Yeni elitler içinde burjuva elitler, bürokratik elitler, aydın elitler, siyasal elitler gibi kategorileri ayrı ayrı düşünmek, aralarındaki bağları ve çelişkileri dikkate almak gerekir. Üçüncü Dünya ülkelerinin geri ve dağınık yapısı, birincil bölünmelerin önemi yerel elitlerin ağırlığını arttırmaktadır, yerel düzeyde geleneksel elitlerin nüfuzu daha fazladır.

2. REJİM TİPLERİ

a) Demokrasi ve otoritarizm

Bu genel özellikleri belirttikten sonra, şimdi Üçüncü Dünya'daki siyasal rejim tiplerini gözden geçirelim. Üçüncü Dünya'da otoritarizm yaygındır, demokrasi tutunamakta güçlük çekmektedir veya olduğunda da istikrarsız ve eksiklidir, demokrasi içinde otoriter eğilimler etkilidir. Ama yine de azgelişmiş, gelişmekte olan ülke demokrasileri azımsanamayacak bir bütün oluşturmaktadır ve son yıllarda demokrasi yaygınlaşmıştır. Somut Üçüncü Dünya demokrasilerini tasnif etmeye çalışırsak, bir türü kalıcı demokrasilerdir, çoğu ülkede demokrasi dayanamamış, yıkılmış, gel-gitler olmuş, ama bazılarında kalıcı olabilmiştir. Bu ülkeler geri kalmışlıklarına karşın siyasal bakımdan başarılı olarak nitelenmektedir. En ünlü örnek Hint demokrasisidir, aşırı kalabalıklığı ve yoksulluğuna karşın bu ülkenin demokratikliği hayret verici bulunmaktaydı. Hint demokrasisi uzun süre Konge partisinin denetiminde olmuştur, bu parti tüm ülkeyi kapsayan bir politika makinası oluşturarak halk katılımında aracı yeni bir siyasal elit yaratmıştır. Muhalefette ise Hinduist muhafazakarlar vardır, bunlar da daha sonra iktidara gelebilmişlerdir (halen iktidardadırlar). Hindistan'ın güneyindeki Sri Lanka (eski Seylan) adasında da ülke siyasal yaşamındaki çatışmalara karşın kalıcı bir demokrasi kurma başarısı gösterilebilmiştir.

Bir diğer örnek Türk demokrasisidir, askeri müdahale devrelerine ve çatışmalara karşın ülkede kök salabilmiştir. 1970'lere gelindiğinde çok belirtilen üç başarılı örnek Lübnan, Şili ve Uruguay'dı, ama o yıllarda ilkinde iç savaş çıktı, diğer ikisinde askeri darbe oldu. Latin Amerika'da bazı ülkelerde demokrasi uzun süre kalıcı olabilmiştir (Meksika, Kosta Rika gibi). Meksika uzun süreli PRI (Kurumsal Devrimci Parti) iktidarıyla tanınır, bu bakımdan otoriter eğilimlerin görüldüğü hakim parti tipi bir demokrasidir (ama tek parti sistemine yakın da sayılır, yani demokratik sayılmayabilir). Bazı Latin Amerika ülkelerinde askeri müdahalecilik 1970'lerden itibaren devam etmemiş, çatışmalı ve istikrarsız da olsa nısbi bir demokrasi kurulabilmiştir (Peru, Kolombiya, Venezuela gibi). Bu gruba Latin Amerika dışından ülkeler de eklenebilir (Fas, Malezya gibi). İsrail demokratik bir ülkedir, ama Filistin sorunu sürekli çatışmalı bir ortam yaratmıştır (ayrıca Üçüncü Dünya içinde düşünülmesi tartışmalıdır).

İkinci tür dekolonizasyon sonrası demokratikleşme konjonktürüdür. 1950'lerde Latin Amerika ülkelerinin çoğunda demokrasi vardı, birçoğu askeri müdahalelerle yıkılmıştır (örneğin Brezilya'da

1964 darbesiyle uzun süreli bir askeri rejim devresi başlayacaktır, peronist hareketin belirlediği Arjantin'de 1980'lere kadar demokrasi-askeri müdahale gel-gitleri yaşanacaktır). Asya'da güdümlü demokrasi olarak nitelenen Endonezya demokrasisi de benzer bir akıbete uğramış, 1965'de darbeyle yıkılmıştır. Afrika ülkelerinde dekolonizasyon sonrası eski sömürgeci ülkelere öykünen ve çoğu da başkanlık rejimi biçiminde olan demokrasiler kurulmuş, ama siyasal kriz koşulları çoğunun yerlerini otoriter rejimlere bırakmasına yol açmıştır (darbeyle veya kurucu rejimin otoriterleşmesiyle). Birçok Asya ülkesinde de benzer bir gelişme yaşanmıştır.

Üçüncü tür bazı kesintilere uğramış, ya da otoriter rejimler ile alternans geçirmiş demokrasilerdir. İkinci türü izlemiştir, dekolonizasyon devresindeki demokratikleşme konjonktüründen sonra otoritarizmin yerleşmesi veya alternans başlamıştır. Bunların bir kısmında demokrasiler daha uzun sürelidir, bir kısmında daha kısadır, gel-gitler olmaktadır (darbe olur, cunta hegemonyası ilan edilir, sonra yeniden demokrasiye geçilir, sonra yeniden benzer bir darbe olabilir, vs). Afrika ülkelerinin bir kısmı, bazı Orta Amerika ülkeleri, Arjantin, Bolivya, Asya'da Pakistan, Bangladeş, Tayland ve daha başkaları bu modele örnek gösterilebilir.

Dördüncü tür 1980'lerden beri yaşanan ve 1990'larda hızlanan demokratikleşme konjonktürüdür. Latin Amerika'daki askeri rejimler sonra ermiş, Asya, Ortadoğu ve Afrika'da demokrasi yaygınlaşmıştır. Artık Üçüncü Dünya ülkelerinin çok büyük kısmında istikrarsız, eksikli, çatışmalı ve otoriter eğilimli de olsa demokrasi vardır. Bu demokrasilerin büyük kısmında yarı-başkanlık veya başkanlık rejiminin olması da ilginçtir. Latin Amerika demokratikleşmeyi yerleştirmede nisbeten başarılıdır, Asya'da da bazı ülkelerde yeni demokrasiler tutunabilmiştir. Afrika'da ise demokratikleşme olsa bile çatışmacı eğilimler sürmektedir. Ortadoğu ve Arap ülkelerinde son yıllarda eski rejimleri deviren bir demokratikleşme süreci yaşanmakta ve bu süreçte İslamcı partiler ön plana çıkmaktadır (ama bu süreç aynı zamanda iç savaşlar getirmiştir). Bütün bu yeni demokrasiler için yarı-demokrasi terimi kullanılmaktadır, eskilerin birçoğu için de bu terim kullanılabilir. Bu bakımdan gerçekten demokratiklerle yarı-demokratikler ayırımı da yapılabilir, ama kesinleme güçtür, yarı-demokrasi nitelemesinde otoriter eğilimler, çatışmacı ortam, eksikler üç ana kriterdir.

İkinci ana tip (ilki yukarda sözünü ettiğimiz dört demokrasi türünü içerir) azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizmidir, 1990'lardan önce yaygın tip buydu ve Üçüncü Dünya ülkelerine özgü rejim tipi olarak bilinirdi. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizminin siyasal modelinde dört ana figür temayüz eder: tek parti, ordu (askeri cunta), lider (ve çevresi), bürokrasi. Somut otoriter rejimlerde bu dörtlü bir arada bulunur genellikle. Ülkede tek parti egemendir, tek parti lideri iktidarın esas odağıdır ve tek parti ordu ile yakın işbirliği içindedir, ya da iktidara ordu, askeri cunta egemendir, ona yakın bir tek parti vardır, kurdurulmuştur, rejimin temelini ise tüm unsurlarıyla bürokrasi oluşturur, bu nedenle bürokratik otoritarizmden sözedilir.

Her birini ayrı ayrı gözden geçirirsek, rejimin temel dayanağı ordudur, iktidar boşluğu ve kurumsal boşluk olan bu ülkelerde zor kapasitesine sahip olan orduya hakim olmak iktidara gelmenin ve iktidarda kalmanın ön-koşulu gibidir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde devlet ve ekonomi yeni kurulmaktadır, liberal görüşler benimsense bile devletin ekonomideki ve toplumdaki ağırlığı

belirleyicidir. Birçoğunda sınıflar da pek gelişmemiştir, dolayısıyla bürokrasi toplumun üzerindeki egemen sınıf gibidir. Bu ülkelerde rejimlerin halktan kopukluğu bir bürokrasi-halk çelişkisi olarak da değerlendirilir. Üçüncü odak liderdir. Genellikle lider figürleri kitle gözünde ön plandadır, yönetimde büyük ağırlıkları vardır. Çoğu Üçüncü Dünya ülkesi liderleriyle tanınır, bazısı plebisitlerle kendini onaylatır. Dördüncü odak tek partidir, olduğu yerlerde (ki çoğunda vardır) aslında yukarıdaki üç odağın temsilcisi, iktidar aracı gibidir. Ama tek partinin başka boyutları da vardır: biri bazan kitle partisi niteliğinde olmasıdır, diğeri belirli bir ideolojiye sahip olmasıdır (özellikle reformcu ve sosyalist olanlarında), birçoğunun ideolojik niteliği zayıf olsa bile.

Bu dörtlü bileşim içinde farklara göre bir ayırım da yapılabilir. Bazısında ordu hakimdir (tek parti olsun olmasın), bu nedenle askeri rejim olarak nitelenirler. Örneğin Latin Amerika'daki askeri rejimler. Bazısında tek parti egemendir, ideolojisi mühimdir ve ordu ile yakın işbirliği içindedir. Arap ülkeleri ve Afrika'da bu türe raslanır. Bazısında ise liderin ağırlığı büyüktür, lider tek partiye hakimdir (ancak bu türü tek parti ağırlıklı rejimden ayırdetmek pek kolay değildir). Tek partinin yapısı da ayrıştırıcı bir kriter olarak belirtilebilir. Genellikle tek parti-bürokrasi kaynaşması vardır. Bazı tek partilerde bürokratik özelliğin yanısıra ideolojik özellik önem kazanır (Arap ve Afrika sosyalizmlerinde örneğin).

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizminin başka türleri de vardır. Eski bir tür geleneksel monarşilerdir, bunların bir kısmı yıkılmıştır (Mısır, Irak, Libya gibi), bazı Arap ülkelerinde hala sürmektedirler, ama aynı zamanda demokratik mekanizmalar kurmuşlardır (örneğin Fas'da eskiden beri, Arap yarımadasında son dönemde). Bir başka tür dinsel rejimdir, İran'daki rejim böyle nitelenebilir. Dinsel sınıf başka otoriter rejimlerde de oldukça etkili olabilmektedir (çoğunlukla İslam ülkelerinde). Bir başka etki kabilevi, etnik bölünmelerle ilgilidir, gerçi salt kabilevi, etnik bir otoritarizmden sözetmek pek mümkün değildir, ama bazı otoriter rejimlerin kabilevi ve etnik özelliği göze çarpar. Bazı Afrika ülkelerinde ülkeyi yöneten liderler ve partiler belirli bir kabileden gelmekte, hatta diğer kabilelerle mücadele sonucunda iktidar olmaktadırlar.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülke otoritarizminin veya daha genel olarak dekolonizasyon sonrası yaygın rejimin ihmal edilen bir yönü demokrasi-otoritarizm eklemlenmesidir. Bu eklemlenmenin bir ekseni demokrasi ile otoritarizm arasındaki alternanstır. Bu alternans uzun süreli olabilir (10-15 yılı aşkın demokratik ve otoriter devreler birbirini izler), kısa ve orta süreli olabilir (birkaç yıl). Bu bakımdan azgelişmiş, gelişmekte olan ülke rejimini gel-gitli olarak niteliyoruz. Eklemlenmenin diğer ekseni otoriter rejimler içinde demokratik mekanizmaların varlığını sürdürmesidir, örneğin bir süre askıya alınsa ve etkinliği genel olarak sınırlı kalsa bile parlamento vardır, pek serbest bir şekilde olmasa bile seçimler de yapılmaktadır, birçoğu kısıtlanmış, yasaklanmış olsa ve tek parti veya hakim partinin ya da ordunun, liderin iktidar üstünde fiili tekeli olsa bile muhalif partiler de vardır. Bu, konunun bir yönüdür.

Diğer yönü ise demokratik sayılabilecek yapılar içinde otoriter eğilimlerin gücüdür, bunlar otoriter demokrasi olarak adlandırılmaktadır. Aslında bu ikiliyi birbirinden ayırdetmek kolay değildir, otoriter demokrasi hangisi, demokratik mekanizmaları bir ölçüde koruyan otoritarizm hangisi diye.

b) İdeoloji ve düzen

1945'den 1990'a uzanan dönem hakkında genel bir değerlendirme yaparsak, ideolojik alanda sabit faktör ulusçuluktu, hemen hepsi ulusçu görüşlerle ortaya çıkıyordu. Bir diğer ideolojik sabit ekonomik kalkınmacılıktı. Devletçilik de ideolojik bir sabitti (ekonomik planda liberal olanlar da siyasal planda devlete yüksek değer veriyorlardı). Bu üçlü sadece otoriter rejimlerde değil, azgelişmiş, gelişmekte olan ülke demokrasilerinde de benimseniyordu (belki devletçilik her zaman olmayabilir). Bazıları tutucu ve gelenekçi bir ideolojiye sahipti, bu nedenle komünizmi özellikle hedef alıyorlardı, birçok otoriter rejim komünizm tehlikesine karşı kurulmuştu. Bazıları ise sosyalistti, reformcu bir söylemleri vardı. Her iki tip de genellikle elitistti. Eğitimsiz halkın iyi tercihler yapamayacağı, ülkeyi yönetemeyeceği görüşü zımnen kabul ediliyor, ülkeyi bürokratik, askeri ve aydın zümrelerin yönetmesi gerektiği savunuluyor, toplumun, ulusun çıkarları açısından böylesi uygun görülüyordu.

Rejimin çevreyle ilişkileri birkaç eksende düşünülebilir. Çevre etkilerinden biri yabancı güçlerin nüfuzuydu. Latin Amerika ve başka bölgelerdeki birçok rejim ABD'ye yakın bilinirdi, birçoğunun ABD desteği ve isteğiyle iktidara geldiği ileri sürülüyordu. Sosyalist tek parti rejimleri ise büyük komünist devletlere (Sovyet Rusya ve Çin) yakın olarak bilinirdi. Azgelişmiş ülke ulusçuluğu yabancı ülkelerin nüfuzuna karşı olsa bile. . . Ülke içindeki sosyo-ekonomik elitlerle (iş çevreleri, eşraf ve toprak sahipleriyle) bağlar bir diğer eksendir. Bazı otoritarizmler bunlarla yakın ilişki içindeydi, özellikle liberal-tutucu otoritarizmler. Devletçi politika izleyenler ise bunlarla çelişki içinde görülüyordu, onları hedef alan reformlar uyguluyorlardı, ama yine de onlardan tamamen kopuk değildiler. Dinsel sınıfla bağlar, kabile elitleriyle bağlar bir başka eksendir, tutucu otoritarizmlerde her ikisiyle de bağlar önemliydi, ilerici otoritarizmlerde de anlamlı bağlar olabiliyordu (özellikle ikincisiyle). Demokrasilerde ise gerek sosyo-ekonomik elitlerin gerekse dinsel ve kabilevi elitlerin iktidar üzerindeki nüfuzundan ve kitleyi yönlendiriciliğinden sözediliyordu. Halkla ilişkilere gelince halka yönelik dışlayıcı nitelik vurgulanır (özellikle otoriter rejimlerde), ama halkçı eğilimler de etkiliydi, demokrasiler belirli ölçüde halkı sistemle bütünleştirici bir kapasiteye sahipti, otoriter rejimler de duruma göre belirli bir kitle desteğine sahipti ve bir kısmı halkı örgütleyici etkinliklere girişmekteydi.

Bu dönemde Üçüncü Dünya ülkelerindeki rejimler (bilhassa otoriter rejimler) ayrıca, sol-sağ ekseni üzerinde sosyo-ekonomik düzen ve ideolojik yaklaşım farkına göre ayırıma tabi tutulurlar. Bir tür solda sayılan devletçi ya da ulusçu sosyalist rejimlerdi. Bilhassa Arap sosyalisti (Suriye, Irak, Mısır, Cezayir gibi), Afrika sosyalisti (Nkrumah Gana'sı, Gine, Selasiye sonrası Etiyopya, Tanzanya, Brazzaville Kongo'su, eski Portekiz sömürgeleri gibi) rejimler. Asya'daki bazı rejimler de (örneğin Birmanya, şimdiki adıyla Myanmar) bu kategoriye konulabilir. Bunlar devletçi bir ekonomik politika uyguluyorlardı, devletçi sanayileşme hedefi vardı ve sanayide devlet egemendi. Sosyal reform girişimlerinde bulundular (kamulaştırma, toprak reformu, kooperatifleştirme gibi). Bağlantısızlık hareketinde başı çekmişlerdir, komünist ülkelerle ilişkileri vardı, Batı'ya karşı mesafe alıyorlardı. Ülkelerine özgü bir sosyalizm oluşturma savındaydılar, bu nedenle komünizme karşı da mesafeliydiler. Ayrıca geleneksel değerlerle çelişki içine düşebiliyorlardı (örneğin dinsel çevrelerle).

Yukarda belirttiğimiz gibi sosyo-ekonomik elitlerle ilişkileri mesafeliydi, onlar üzerinde bürokratik bir egemenliğin temsilcisi olarak da görüldüler, haklarında bürokratik rejim nitelemesi de yapılır.

İkinci tür sağ tutucu rejimlerdi. Latin Amerika'daki askeri rejimlerin çoğu bu kategori içinde yer alıyordu (Şili, Brezilya, Arjantin, Orta Amerika. . .). Vietnam savaşı ve komünizm tehlikesinin belirleyici olduğu 1960'lar ve 1970'lerde bazı Asya rejimleri de (Güney Kore ve Güney Vietnam, Tayvan, Endonezya, Filipinler. . .). Keza Afrika'da da bazı rejimler bu kategoriye konulabilir (örneğin Mobutu Kongo'su). Bu türde komünizme karşıtlık belirgindi, önemli bir kısmı komünizm tehlikesi gerekçesiyle iktidara gelmişti. Bu bakımdan Batı blokuna yakındılar. Ekonomik politikaları daha liberaldi (siyasette otoriter, ekonomide liberaldiler), sosyal reform politikalarından kaçınıyorlardı. Sosyo-ekonomik elitlerle bağları güçlüydü, iktidara geliş süreçlerinde onların etkisi vurgulanır, onlara karşı sosyal ve ekonomik talepleri dizginlemişlerdir (özellikle sol gelişme dizginlenir). İktidar çemberlerinde tek partinin ağırlığı daha azdı, buna karşılık ordununki artıyordu. İdeolojinin önemi de azalıyordu, buna karşılık geleneksel değerlere verilen önem artıyordu.

Üçüncü tür ikisi arasında yer alan merkezi kanattı. Bunların bir kısmı ulusal kurucu rejimlerdi. Buna tipik örnek olarak geçmişte Türkiye'deki kemalist rejim gösterilebilir. Afrika'da bağımsızlık sonrasında kurulan bazı lider odaklı rejimler bu kategori içinde düşünülebilir (Senegal, Moritanya, Kenya örneğin). Ancak tam bir karşıtlık değil de, değişik dozları kapsayan bir eksen (tutuculuk-sosyalizm ekseni) sözkonusu olduğu için diğer iki kategori içinden bazıları bu gruba yakın sayılabilir. Üçüncü Dünya ülkelerindeki komünist rejimleri ise komünizm bölümünde ele aldık (Çin, Kuzey Kore, Küba, Hindiçini), devletçi sosyalist rejimin sol kanadı komünizme yakın sayılıyordu.

Son dönemde (1990'lardan beri diyebiliriz) bu yapı değişti. Aslında bazı ideolojik sabitler hala sürüyor. Ulusçuluk yine genel kabul görüyor, ama dozu azaldı, içerde birincil bağlılıklar etnik ulusçuluğu, gelenekçi dinciliği güçlendirdi, daha önemlisi küreselleşme süreci uluslararasıcı bir perspektifi egemen kıldı. Ekonomik kalkınmacılık sabiti önemini sürdürdü, son dönemde Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik hamlesi bu planda başarılı olunduğu izlenimini güçlendirdi. Devletçiliğin önemi azaldı ama hala etkili, liberal ekonomi anlayışı genel olarak kabul ediliyor ama pratikte hemen hemen tüm ülkelerde liberal devletçi bir model uygulanıyor. Güvenlik kaygısının artışı siyasal planda devlete verilen önemi arttırıyor, ama otoriter rejimlerin sona ermesi bürokratik otoritarizm eğilimini zayıflattı, sivil toplumun canlanması yaşanıyor aynı zamanda. Komünizm ve devletçi sosyalizm alternatifleri artık gündemde değil, Üçüncü Dünya rejimlerini tasnifte kullanılan tutucu gelenekçi-sosyalist reformcu ikilemi ortadan kalktı, ama tutucu gelenekçi-ilerici ikilemi sürüyor ve gitgide önem kazanıyor. Nısbi demokratikleşme, sivil toplumda gelişme, gelenekçi kitlesel tepki, eğitimin ve kitle iletişiminin yayılması, ekonomik gelişmenin belirli bir düzeye varması koşullarında elitist anlayış görece zayıfladı, halk katılımına dayanan rejim genellikle kabul ediliyor.

Yabancı güçlerle ilişki açısından eski bağımlılık ve nüfuz sorunsalı iki yönde aşılıyor, bir yandan küreselleşme süreci karşılıklı-bağımlı bir yapı yaratıyor, diğer yandan gelişmede belirli bir düzeye varmış Üçüncü Dünya ülkeleri ve ülkeler arası değişik birlikler ayrı güç odakları olarak temayüz ediyor. Farklı bir sistem öneren komünist güçler artık sahnede olmadığı gibi, Batı üstünlüğü de epeyce

aşındı. Liberalleşme süreci sosyo-ekonomik elitlerin, onun içinde özellikle iş çevreleri ve teknokratik kesimlerin nüfuzunu arttırdı, gelişme büyük toprak sahibi ve eşraf elitin gücünü zayıflatsa da dinsel ve kabilevi elitlerin etkisi az değil (gelenekçi ve birincil mobilizasyonlar önemlerini artırıyor). Halk katılımının gitgide arttığını belirtmiştik, bunun bir kanalı yeni demokratik yapı, diğer kanalı ise birincil, gelenekçi, devrimci mobilizasyonlar.

Rejim konusunda sosyo-ekonomik düzen ve ideoloji temelinde yapılan eski ayırım artık tarihe karıştı, daha önce belirttiğimiz gibi tüm ülkeler arasında liberal devletçi bir sistem çevresinde yöneşme görülüyor. Keza liberalleşmenin yanısıra sosyalleşme yönünde de hemen her ülkede ilerleme kaydedildi (kamu hizmetleri, sosyal güvenlik gibi). Ayrıca küreselleşme süreci benzeşliği arttırdı (cep telefonu, internet gibi kitlesel yayılma gösteren teknolojik araçlar, kentleşme ve modern tüketim kalıpları, yoğun sermaye hareketleri ve sınai ihracat gibi ortak paydalar dikkat çekiyor). Ancak gelişme düzeyi açısından özgün epeyce ileriler (zengin petrol ülkeleri, öncü yeni sanayileşmişler), dünya çapında ön plana çıkan bazı büyükler, orta derecede gelişme düzeyine ulaşanlar, atılım içindeki gelişmekte olanlar, daha geride kalanlar şeklinde bir ayırım yapılabilir. Bir başka ayırım gelenekçi-tutucu ve birincil bölünmlerin önem taşıdığı ülkeler, merkezci liberal ülkeler, görece ilerici ülkeler şeklinde olabilir. Üçüncü ayırım ise demokratikleşmede başarılı ülkeler, yarı-demokrasiler, görece otoriterler ve kronik çatışma ortamında bulunan ülkeler ayırımıdır.

c) Otoritarizmin ve demokrasinin etmenleri

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde demokrasinin niye yerleşemediği, yerleşmekte güçlük çektiği, buna karşılık otoritarizmin niye yaygın olduğu sorusuna yanıt getirmeye çalışalım. Bu konuda yukardaki analizler içinde birçok değinme yer almaktadır, burada bir toparlama yapacağız. 1)Geri toplumsal yapı otoritarizme daha uygundur, böylece tabandaki otoritarizm merkeze yansımaktadır. Eski ve yeni elitler kitleyi yönlendirmektedir. Tabanda otoriter kültür güçlüdür, demokrasiyi yaşatacak katılımcı, demokratik kültür zayıftır. 2)Ekonomik ve sosyal sorunların ağır yükü, modernleşme sürecinin yükselttiği beklentiler toplumdan gelen talepleri arttırmakta, kitle tepkiciliğini beslemektedir. Bu talepleri ve tepkileri kontrol altında tutmak veya sorunlara reformlarla çözüm bulmak için otoritarizm gerekli görülmektedir. Kıt kaynakların olduğu bu ülkelerde ekonomik kalkınma ve sosyal reform ancak merkezi otoriter bir rejimle mümkündür anlayışı kabul görmektedir. 3)Ekonomik kriz koşulları otoritarizme başvurulmasına neden olmaktadır, örneğin petrol krizi sonrasında görüldüğü gibi. 4)Halk eğitimsiz olduğu için bilinçli bir katılım yapamamakta, bu da elitlerin bu nedenle kendi otoriter yönetimlerini meşru gösterecek gerekçelere sahip olmasını sağlamaktadır. 5)Bu toplumlarda sınıfsal farklar büyüktür, sınıf çatışmalarının artması, alt sınıflardan gelen taleplerin yükselmesi egemen sınıfların otoriter rejimler kurdurtmasına yol açmaktadır. Sağ otoriter rejimlerin birçoğu sol, komünist tehlikeye karşı kurulmuştur. 6)Kitle katılımı ve taleplerini dizginlemek için otoriter rejimler kurulduğu gibi, kitle otoriter bir popülizmin tabanını oluşturup mobilize olabilmektedir. Kitleye dayanan hareketler eski rejimleri yıkarak anti-demokratik rejimler kurabilmektedir böylelikle (komünizm, tek parti sosyalizmi, İran'da İslamcı rejim, bazı sağ rejimlerin popülizmi gibi). 7)Bu ülkelerde yabancı ülkeler çıkarlarını korumak ve nüfuzlarını sürdürmek için

otoriter rejimleri desteklemektedirler, örneğin Latin Amerika'daki askeri rejimlerle ABD arasındaki bağlar. Tersine, bağımsızlıklarını koruma savıyla da yöneticiler otoriter idareye başvurmaktadırlar. 8)Sözkonusu ülkelerde sınıfsal, kurumsal ve siyasal boşluk vardır, bu boşlukta ordu ve bürokrasi esas iktidar odakları olarak belirmekte ve otoriter bir idare kurmaktadırlar. Ordu sahip olduğu zor kapasitesi, örgütsel kapasite ve meşruluk kaynakları sayesinde iktidarın mihveri olmaktadır. Kurumlaşma süreci bürokrasiyi güçlendirmektedir. 9)Yönetici elitler arasında bütünleşme yoktur, aralarındaki çelişkiler zor yoluyla çözümlenebilmekte, üstün gelen kesim kendi otoriter idaresini kurmaktadır. Egemen elitler konumlarını korumak için otoritarizme başvururken karşı-elitler de darbe ya da devrimle iktidarı ele geçirebilmektedir. 10)Birçok ülkede ulusal bütünleşme iç bölünmelerin tehditi altındadır, merkezi elit bunu önlemek için de otoriter idareye başvurmaktadır. Ülke içinde etnik, dinsel ve kabilevi çatışmalar çıkmakta, bu da uyuşturucu odağın veya taraflardan birinin otoritarizmiyle sonuçlanmaktadır. 11)Ekonomik kaynaklar üzerinde devletin kontrolü güçlüdür, devletçilik otoritarizme yol açmakta, aynı zamanda kaynaklara sahip olmak isteyenler devlete otoriter bir şekilde egemen olmaya çalışmaktadır. 12)Katılımcı ve demokratik siyasetin altyapısı görece zayıftır (kamuoyu, siyasal partiler, toplumsal örgütlenmeler ve sivil toplum). Bunun yol açtığı siyasal boşluk üzerinde otoriter politika yerleşebilmektedir, otoriter girişimlere bu yönlerden yeterince tepki gelememektedir. Siyasal altyapıdaki güçlenme ise çatışmacı bir mecraya girme eğilimi göstermekte, bu da otoritarizmi getirmektedir.

Ayrıca son dönemde Üçüncü Dünya ülkelerinde demokrasinin yaygınlaşmasının etmenlerini de analiz etmek gerekir, bu konuda bazı değinmelerde bulunalım. Temel neden gelişme sürecinin belirli bir düzeye varmasıdır, diyebiliriz. Daha geniş ekonomik imkanlar, sosyal gelişme düzeyinin yükselmesi demokrasi için daha elverişli bir sosyo-ekonomik temel oluşturmaktadır. Gelişme aynı zamanda halk katılımını arttırmakta ve bu katılım da daha fazla demokratikleşme istenmesi yönünde gerçekleşmektedir. Gelişme açısından daha ilerde olan ülkelerin, özellikle Latin Amerika ve Doğu Asya ülkelerinin demokratikleşmede görece başarılı olması bu yönde bir kanıt sayılabilir. Ayrıca komünist ülkelerde demokrasiye geçişin ve küreselleşme sürecinin dünya çapında ideal-tipik rejim olarak demokrasinin benimsenmesini kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Keza otoriter rejimlerin uzun süreli egemenliği hem göreli başarısızlıkları hem de yol açtıkları hoşnutsuzluk ve yarattıkları bıkkınlık nedeniyle demokratikleşme yönünde etkili olmuştur.

3. BÖLGELER VE ÜLKELER

a) Asya

1945'den günümüze Üçüncü Dünya rejimlerinin gelişimini bölgeler itibarıyla incelersek, farkla en kalabalık bölge olan Asya'da 1945 sonrasında siyasal sorunun bir yönü 1950'lerin ortalarına kadar tamamlanan dekolonizasyon süreciydi. İngiltere sömürgelerinden çekildi (Hindistan, Malezya, Birmanya, Seylan), görece barışçıl bir geçiş oldu ama Hindistan'da dekolonizasyon Hindularla Müslümanlar arasında çatışmayı peşinden getirdi, ülke Hindistan ve Pakistan diye ikiye bölündü. Diğer sömürgelerde II. Dünya Savaşı yıllarında Japon işgaline karşı direniş sürecinde ulusçu

ve komünist hareketler güç kazanmıştı. Bunlardan Hindiçini'de Fransa'nın çekilmesi komünist Vietminh güçleriyle savaş sonucunda gerçekleşti (1945-1954), buna karşılık Endonezya'ya Hollanda tekrar hakimiyet kurma girişimi başarısız kalınca bağımsızlık tanıdı, uzun süredir Japon sömürgesi olan Kore Japonya'nın yenilgisi üzerine bağımsızlığa kavuşmuştu, ABD'ye bağlı Filipinler'de ise önceden başlayan formel bağımsızlık süreci tamamlandı.

Diğer yön ise Asya'da komünizmin yükselişi, komünist güçlerle Batı'ya yakın anti-komünist güçler karşıtlığının siyasal platforma hakim olmasıydı. Dünyanın en kalabalık ülkesi Çin'de, Japon işgalinin ardından 1945-49 arasındaki iç savaş Mao Zedung liderliğindeki komünistlerin üstünlüğüyle sonuçlandı, Çan Kay Şek rejimi yıkıldı ve Tayvan'a çekildi, kıta Çin'inde komünist bir rejim kuruldu. Kore'de komünistlerle (Çin'in desteklediği) karşıtları (ABD ve BM güçlerinin desteklediği) arasında savaş patlak verdi, ülke ikiye bölündü (komünist Kuzey Kore ile Batı'ya yakın Güney Kore). Vietnam'da Fransızlara karşı mücadeleyi yürüten komünistler ülkenin kuzeyine hakimdi, güneyde Batı'ya yakın anti-komünist bir rejim kuruldu, iki taraf arasında 1950'lerin sonlarından 1975'e kadar süren ve ABD'nin de katıldığı savaş Vietnam ve diğer iki Hindiçini ülkesinde (Kamboçya ve Laos'da) komünistlerin iktidara gelmesiyle sonuçlandı (bu savaş dekolonizasyon sonrası devreye damgasını vurmuştur). II. Dünya Savaşı sonrasında diğer ülkelerde de komünistler aktifti: Endonezya'da Milliyetçi Parti yönetimindeki demokrasi içinde komünistler etkiliydi ve 1965 darbesiyle büyük bir kıyıma uğradılar, Malezya, Filipinler, Birmanya ve Tayland'da komünistler savaş sonrası rejimlerden dışlandı ama gerilla etkinlikleriyle varlık gösterdiler. Dekolonizasyon sonrası Asya rejimlerinin kategorizasyonunda klasik bir ayırım komünist, Batı yanlısı anti-komünist ve tarafsız üçlemidir. Komünist Çin (ki ancak 1970'de BM'ye üyeliğe kabul edildi), Kuzey Kore, Kuzey Vietnam (1975'de tüm Vietnam, Laos, Kamboçya) birinci gruptu, Güney Kore, Tayvan, Filipinler, Malezya, Tayland, 1975'e kadar Güney Vietnam, 1965 sonrasında Endonezya ikinci gruptu, Hindistan, Seylan (yeni adıyla Sri Lanka), Birmanya (yeni adıyla Myanmar), 1965'e kadar Endonezya, 1970'e kadar Kamboçya, Pakistan ve ondan ayrılan Bangladeş üçüncü gruptu (ancak ikinci grupla üçüncü grup arasındaki fark kesin değildir, son iki ülke ikinci grupta da düşünülebilir).

1950'lerin ortalarında Asya rejimleri içinde komünist tek partili rejimlerin dışında, daha çok sınırlı ve istikrarsız demokrasiler görülüyordu. Bunlarda çatışmacı ve otoriter eğilimler giderek ağır bastı. Tayvan'da Çan Kay Şek'in ve Kuomintang'ın otoriter idaresi vardı. Güney Kore ve Filipinler otoriter demokrasilerdi, ardından Park ve Marcos başkanlıkları altında otoritarizm baskın hale geldi. Tayland uzun süre askeri darbeler-demokrasi alternansı yaşadı (büyük ölçüde değişken askeri rejimler altında kaldı, ülkenin aynı zamanda kralı da vardır). Birmanya'da (Myanmar) 1960'ların başında general Ne Win'in ulusçu sosyalist tek parti rejimi kuruldu ve uzun süreli oldu. Kamboçya'da prens Sihanuk rejiminde otoriter eğilimler ve demokratik mekanizmalar bir aradaydı. Güney Vietnam'da Batı yanlısı anti-komünist rejim otoriterdi. Endonezya'da Sukarno'nun (Milliyetçi Parti lideri) güdümlü demokrasisi 1965 darbesiyle yıkıldı ve askeri otoriter bir rejim kuruldu. Pakistan'da parlamenter mekanizmaların kaldırılmadığı Eyüp ve Yahya hanlar askeri rejimini demokratikleşme izledi, ama Ziyaül Hak darbesiyle sona erdi. Bangladeş'te Mucibbürrahman liderliğindeki bağımsızlık sonrası kurucu rejim askeri darbeyle yıkıldı, onu başka darbeler izledi. 1975'te tüm Hindiçini'de komünist rejimler kurulduğunu ise belirtmiştik. Buna karşılık, Çin'den sonra dünyanın ikinci en kalabalık ülkesi

ve yoksul Hindistan demokrasiyi kurmada ve yaşatmada başarılı oldu. Bunun etmenleri arasında İngiliz sömürgeciliği döneminde başlayan demokratik deneyim, Kongre çevresinde ulusçu hareketin birleştirici etkisi, modernleşmeci ve reformcu yönelim, elit plüralizminin varlığı, Hindu kültürünün barışçılığı sayılır. Hindistan gibi iki İngiliz sömürgesi de eksikli demokrasiler kurabilmişlerdir: Seylan (Sri Lanka) demokrasisi ve çatışmacı-otoriter eğilimleri, Malezya'da hakim parti demokrasisi (Ulusal Cephe-UMNO) ve etnik-dinsel çatışmalar ile komünist gerilla etkinliği.

Otoriter rejimlere genellikle lider ve ordu damgasını vurur, tek ya da hakim parti örgütlenmesine de gidilir (Myanmar'da ulusçu sosyalist parti, Endonezya'da sağcı Golkar gibi). Bazılarında belirli bir süre kapatılsalar bile muhalefet partileri ve parlamentolar faaliyet göstermekteydi. Askeri müdahaleler ise bazısında uzun süreli (Endonezya, Myanmar gibi) ve orta süreli (Pakistan gibi) iken, bazısında gel-gitler şeklindeydi, rejim içi veya demokrasiyle alternans şeklinde (Tayland, Bangladeş gibi). Çatışmacı eğilimler otoriter rejimler gibi demokrasileri de etkiliyordu. Çatışmaların bir ekseni komünistlerle anti-komünistler arasındakiydi, bunlardan yukarda sözetmiştik. Diğeri askeri darbeler, otoriter rejimlerin kurulma süreciydi, bunlardan da az önce sözettik. Diğer ikisi otoriter rejimler içindeki iktidar mücadeleleri ve demokratik rejimlerdeki siyasal çatışmalardı. Nihayet birincil bölünmeler temelinde çatışmalar ve bunların bazan devletler arası çatışmalara dönüşmesini belirtmek gerekir: Hint alt-kıtasında Hindu-Müslüman çatışması, Hindistan'la Pakistan arasında sorunlar ve savaşlar, Doğu Bengal'in Pakistan'dan kopup ayrı devlet kurması (Bangladeş), Malezya'da etnik-dinsel çatışmalar, Çin'de Tibet sorunu, Myanmar'da etnik azınlıkların süreklilik kazanmış hareketleri, diğer ülkelerin çok büyük kısmında bazı etnik-dinsel sorunlar ve çatışmalar (Sri Lanka'da Tamiller, Endonezya'da Timor, Filipinler'de Müslümanlar, Tayland ve Laos'da çeşitli etnik azınlıklar, Pakistan'da farklı etniler gibi).

1970'lerin ortalarında Hindiçini savaşının sonuyla komünizm ve karşıtları ikilemi önemini koruyordu, ama bu ikilemi ikinci planda bırakan yeni bir dalga başlamıştı: otoriter rejimlere karşı demokrasi mücadelesi ve bunun 1990'lara varıldığında nısbi bir başarıya ulaşması. Bu gelişmenin ekonomik geri-planında ise dünya çapında ekonomik krizin etkilerini ve diğer yönden yeni sanayileşmiş ülkelerin atılımını belirtmemiz gerekir. 1970'lerin ikinci yarısında Hindiçini yengisinden sonra komünizmin Asya'daki ağırlığı üst noktaya varmıştı, diğer ülkelerde ise otoriter eğilimler güç kazanıyordu (Pakistan, Bangladeş, Tayland, G. Kore'de askeri darbeler, Filipinler'de Marcos'un otoritarizmi gibi). 1980-90'larda komünizmin belirleyiciliği sona erdi, çünkü Çin liberalleşmekte, Sovyet bloku dağılmaktaydı. Demokratikleşme sürecinde birçoğu şiddetli rejim karşıtı gösteriler, alternatif parti ve liderlerin ortaya çıkışı ve güç kazanması, rejimin demokratikleşme yönünde adımlar atması, eski rejim yöneticilerinin devrilmesi veya çekilmesi, yeni yöneticilerin gelmesi, yeni anayasaların çıkarılması ve demokratik kurumların yerleştirilmesi başlıca adımlardı. Bu geçiş süreci şiddetli-uzlaşmacı arası bir biçimdeydi (rejim karşıtı basınç, rejimin taviz vermesi ve yöneticilerin çekilmesi şeklinde), öncesindeki savaşlar düşünülürse pek şiddetli geçmedi denilebilir.

1980'ler ve özellikle 1990'larda G. Kore'de otoriter eğilimlerin sürdüğü demokratikleşme girişimi kalıcı olarak demokrasiye dönüştü, Tayvan'da Kuomintang çok partili rejime geçişi kabul etti, Tayland'da askeri rejimden demokrasiye geçiş sağlandı, Filipinler'de Marcos devrildi ve demokrasiye

geçildi, Kamboçya'da Sihanuk'un geri dönüşüyle Vietnam'a yakın komünist rejimden demokrasiye geçildi, Endonezya'da 1965'ten beri baştaki general Suharto'nun gösteriler üzerine istifasıyla demokrasiye geçildi, Bangladeş'te birbirini izleyen askeri darbelerden sonra rejim demokrasiye geçişi kabul etti, Pakistan'da Ziyaül Hak rejiminin uçak kazasında rejim önde gelenlerinin ölmesinden sonra yıkılmasıyla demokrasiye geçildi. Bütün ülkelerde görece serbest seçimler yapıldı, demokratik mücadele içinde varlık gösteren partiler iktidara gelebildi, bir dizi yeni parti kuruldu ve bunlar eski siyasal akımlara indirgenemeyecek çeşitlilikteydi. Ama yeni demokrasiler istikrarsızdı, çatışmacı eğilimler etkiliydi, askeri müdahaleler ve aralar görüldü (Pakistan'da olduğu gibi), yönetimler otoriter metotlara başvurabildiler, bazı ülkeler demokratikleşme sürecine pek katılmadılar veya geç katıldılar (komünist ülkeler, Myanmar). Kalıcı demokrasilerden Hindistan dönem boyunca bazı etnik-dinsel çatışmalar yaşadı, 1950'lerin başından beri süren Kongre iktidarından, 1970'lerin sonlarından itibaren Hinduist merkez-sağla (önce Jan Sangh, sonra Bharatiya Janatha partileriyle) alternansın yaşandığı yeni bir devreye geçildi. Nahif Sri Lanka demokrasisi Tamil savaşıyla sarsıldı ama sürdü, oldukça oybirlikçi bir hakim parti rejiminin olduğu Malezya demokrasisi ise ülkenin ekonomik gelişmesinin katkısıyla görece pekişti.

2000'lerde bu tablo fazla değişmedi, ama dünya ekonomisinde Asya ülkelerinin ağırlığı (Çin, Hindistan, G. Kore, Endonezya…) yeni bir faktör olarak belirmektedir, birçok Asya ülkesinin kişi başına geliri epeyce yükselmiştir. Ve birçok ülkenin demokrasiyi yerleştirmede ve çatışma eğilimlerini aşmada nısbi başarısı dikkat çekmektedir (belki bir başarılılar-başarısızlar ikilemi kurulabilir, örneğin ekonomik bakımdan görece ileri Güney Kore ve Tayvan başarılı gözükmektedir, diğerlerinde değişen derecelerde problemler vardır).

Yukarda analiz ettiğimiz Asya politikasını üç mekânsal kategoride düşünebiliriz: Çin (üç Hindiçini ülkesi ve K. Kore birlikte düşünülebilir, komünist öncel nedeniyle), Hint alt-kıtası (Hindistan'ın yanısıra Pakistan ve Bangladeş'i, Sri Lanka ve iki Himalaya ülkesini içerir), Güneydoğu ve Doğu Asya (kalabalık Endonezya, G. Kore-Tayvan-Singapur-Hong Kong dörtlüsü, Tayland, Myanmar, Filipinler, Malezya gibi ortaboy ülkeler, Çin'le birlikte düşündüğümüz üç Hindiçini ülkesi ve K. Kore burada da düşünülebilir, Japonya'yı ise Batı içinde düşünüyoruz). Aşağıda inceleyeceğimiz Ortadoğu bölgesi ise daha çok Arap ülkelerinden oluşur (üç Maşrek ülkesi ve Irak, Arabistan yarımadası ve petrol ülkeleri), Afrika'nın kuzeyi de Arap'tır (Mısır ve Libya, üç Mağrip ülkesi), o nedenle birlikte düşünüyoruz. Ortadoğu'da Arap dünyası dışında Türkiye, İsrail, İran ve Afganistan vardır.

b) Ortadoğu

1945 sonrası Ortadoğu politikası da diğer bölgeler gibi dekolonizasyon sürecinin cazibe alanındaydı. I. Dünya Savaşı sonrasında mandalaşan Arap ülkeleri ve Mısır bağımsızlığa iki savaş arası dönemde erişmişti, ama süreç 1945 sonrasında tamamlandı, Mağrip ise daha sonra dekolonize oldu, Fransızlar Tunus ve Fas'ın bağımsızlığını tanıdı, Cezayir'de ise Fransızlara karşı bağımsızlık yarım milyonu aşkın kişinin öldüğü bir savaş sonucunda elde edildi (1962). 1945 sonrası Arap ülkelerinde monarşik rejim yaygındı (Mısır, Irak, Ürdün, Fransa'ya bağlı Tunus ve Fas, Arabistan yarımadası ülkeleri) ve birçok Arap ülkesinde parlamenter yapılar vardı (Suriye, Mısır, Lübnan ve daha başkaları), ama siyasal

istikrar pek yoktu, rejimler bunalımdaydı. 1950'lerden 1960'ların sonlarına bazı monarşik rejimlerin yıkılması ve Arap sosyalisti rejimlerin kurulması süreci yaşandı: Suriye'de savaş sonrası istikrarsızlık 1960'ların başında Baas rejimine vardı, Mısır'da kral Faruk devrildi (1952) ve Nasır liderliğinde Arap Sosyalist Birliği (ASB) iktidarı kuruldu, Irak'da kral Faysal devrilip (1958) general Kasım liderliğinde bir rejim, ardından Baas iktidarı kuruldu (Lübnanlı bir Hıristiyan olan Michel Eflak'ın kurduğu Arap Baas Sosyalist Partisi Irak ve Suriye kollarına ayrılıyordu, ikisi birbirinden bağımsızdı), İngilizlerden bağımsızlığa kavuşan Yemen ikiye bölündü ve güneyinde sosyalist bir rejim kuruldu, Libya'da kral Senusi'yi deviren (1969) albay Kaddafi İslami sosyalist bir rejim kurdu, Cezayir'de bağımsızlık mücadelesini yürüten Ulusal Kurtuluş Cephesi (UKC) sosyalist bir rejim kurdu, Tunus'da Burgiba liderliğinde Destur sosyalizmi kuruldu (ekonomik açıdan daha liberal bir çizgideydi).

Bu rejimler Arap sosyalizmi denilen bir blok oluşturuyorlardı, farkları az olmamakla birlikte benzeş bir iktidar tertibatları vardı: birincisi ulusçu sosyalist bir tek parti (Baas'lar, ASB, UKC, Destur…), ikincisi ordunun stratejik rolü (Mısır, Irak, Suriye, Libya'da askeri müdahalelerle geldiler, ordu iktidar denkleminde ağırlık sahibiydi, lider genellikle asker kökenliydi, rejim içi askeri müdahaleler de yaşandı), üçüncüsü liderin yönetimde belirleyici rolü ve kitle üzerinde etkisi (Mısır'da Cemal Abdül Nasır, Enver Sedat, Hüsnü Mübarek, Suriye'de Salah Cedid, Hafız Esad, Irak'ta Abdülkerim Kasım, Abdüsselam Arif, Saddam Hussein, Cezayir'de Huari Bumedyen, Şadli Bencedid, Tunus'da Habib Burgiba, Libya'da Muammer Kaddafi), dördüncüsü bürokratik otoritarizm (bu rejimler eski elitleri bürokratik orta sınıf yeni bir elitin devirmesi sonucunda kurulmuştu, devletçi ve otoriter politika bürokrasiye dayanıyordu, aynı zamanda bürokrasi-halk kopukluğu gözlemleniyordu), beşincisi rejimin sosyalist politikalar çerçevesinde bir ölçüde kitle organizasyonuna gitmesi, altıncısı diğer yandan muhalif hareketler ve kitle tepkisiyle karşılaşması (örneğin Mısır ve Suriye'de Müslüman Kardeşler muhalefeti, genel olarak İslamcı muhalefet, Irak'da Kürt, Mağrip'te Berber sorunları gibi etnik temelli muhalefetler, liberal yönelimli ve daha sol yönelimli muhalefetler), yedincisi ulusal kalkınma ve sosyal reform girişimleri (toprak reformu ve kooperatifleştirme, millileştirme ve devletçilik, altyapı kurma ve sanayileşme…) ama bu politikaların kollektivizme varmaması (süregiden özel mülkiyet ve geleneksel kabilevi yapılar, 1970'lerden sonra liberalleşme), sekizincisi rejimin bütünleşik yapısına (nitekim çoğu lider uzun süre iktidarda kalmıştır) karşın iç iktidar mücadeleleri ve bazan darbelerle iktidar değişiklikleri, dokuzuncusu Batı blokuyla anlaşmazlıklar, buna karşılık komünist ülkelerle (özellikle Sovyet Rusya'yla) yakınlaşma ama birçoğunda giderek Batı'yla ilişkilerin normalize olması ve ön plana çıkması (Sovyet Rusya'dan ise görece uzaklaşma).

Diğer yanda ise geleneksel tutucu ve Batı blokuna yakın, çoğunlukla monarşik rejimler yer alıyordu. Bunların bir kısmı yukarda belirttiğimiz gibi devrildi (büyük toprak mükiyetinin egemen olduğu Mısır ve Irak'ta, Libya'da). Diğerleri ise günümüze kadar varlığını sürdürdü. Büyük kısmı az nüfuslu petrol ülkeleridir: Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn, Umman. Bunların çoğunda İslam siyasal düzenin temelidir, demokratik kurumlaşma ise pek yoktu (ama artık meclisler ve seçimler vardır). Diğer iki monarşi Hüseyin'in Ürdün'ü ve Hasan'ın Fas'ıdır, ilki İsrail'le savaş cephesinde yer alıyordu, ikincisi ise dekolonizasyon sonrasında otoriter eğilimlerine karşın belirli bir demokratik kurumlaşmaya sahipti (iktidardaki İstiklal partisi, muhalif sosyalist UNPF). Monarşik olmayan Lübnan'ınsa dinsel-mezhepsel temellere dayanan bir demokrasisi vardı

(Hıristiyan Maruniler, Dürziler, Sünni ve Şiiler iktidar mevkilerini paylaşıyordu), en batılılaşmış ve görece varlıklı bir ülkeydi. Arap dünyasının karşıtlık unsuru ise Batı blokunun desteğine sahip İsrail'di, döneme Arap-İsrail savaşları damgasını vurdu. İsrail'de yaşayan veya İsrail'den göçen Filistinliler ve direnişleri önemli bir sorun olarak belirdi, Filistin direnişi uzun süre Arap dünyasında sol yönelimin odağı oldu (El Fetih ve diğer örgütleriyle). Yahudi göçmenlerin ve Filistinli Arap nüfusun yaşadığı İsrail Batı tipi bir demokratik rejime sahipti (İşçi Partisi, merkez-sağ ve Yahudi dinciliği üç ana akımdı), ama Filistinliler sisteme entegre değildi.

Arap monarşilerinin yanısıra iki monarşi daha vardı bölgede. İran şahlığı Batı blokunun önemli bir müttefiği olarak temayüz ediyordu ve petrol ülkesiydi. Ulusal petrol politikasını savunan başbakan Musaddık'ın devrilmesinden sonra, şahın orduya ve gizli polis Savak'a dayanan otoriter yönetimi ve bazı reformları (toprak reformu gibi) tepkilerle karşılaştı, Şii dinsel eliti muhalefete kayıyordu (bu kesimde sürgüne gönderilen Ayetullah Humeyni ana figürdü), muhalif güçler arasında Musaddık'ın izindeki Ulusal Cephe, sol örgütler (komünist Tudeh, Mücahidin, Fedayin gibi köktenci sol örgütler) sayılabilir. Afgan şahlığı ise tarafsızdı, Zahir şahın yönetimi 1973'de general Davud tarafından devrildi. Batı blokuna yakın bir başka ülke Türkiye'dir (İsrail, İran, az nüfuslu petrol ülkeleri, diğer monarşilerin yanısıra), aynı zamanda İsrail ve Lübnan'la birlikte Ortadoğu'da demokrasinin yerleşebildiği bir ülke olarak tanınıyordu. Türkiye ulusal devlet kurucusu, altı okta ifade bulan reformcu yönelimli ve tek partili kemalist rejimin ardından, 1945'ten itibaren rejimin kendi kararıyla çok partili demokrasiye geçti (bu barışçıl geçişte Batı blokuna yakınlaşma ve toprak sahibi, burjuva üst sınıfların bürokratik yönetici elite karşı muhalefeti de etkili oldu). Türk demokrasisinin ilk devresinde tek parti CHP'ye muhalif DP geniş bir seçmen desteğiyle iktidar oldu, ama partizan politikalar ve kızışma, bürokratik hoşnutsuzluk 1960 askeri müdahalesine vardı (Arap ülkelerindeki askeri müdahalelerin ardından geldi, sosyalist değilse bile sosyal ve liberal bir reformizmle ortaya çıktı). Ancak sonrasında yapılan seçimleri DP'nin izindeki sağ partiler kazandı ve sol bir muhalefetle karşılaştı (sosyalizm, ortanın solu politikasını benimseyen CHP). Sosyal hareketler ve çatışmalar 1971 askeri müdahalesine vardı, bu otoriter aradan sonra 1973 sonunda yine demokrasiye dönüldü. Bu bakımdan Türk demokrasisinin müdahalelerle kesintiye uğramakla birlikte süreklilik gösterdiği saptanır.

1970'lerin ortalarından 1990'lara Ortadoğu politikasının bazı yönleri sürekliliklerini gösterdiği gibi, bazı sorunsal değişiklikleri de gündeme gelir. Biri petrol boom'udur, 1973 sonunda petrol fiyatlarının dört misli artışı az nüfuslu petrol ülkelerinde zenginliği arttırır, bu ülkeler önemli yatırımlara girişirler, ancak demokratikleşme yönünde pek bir gelişme olmaz. Daha kalabalık nüfuslu petrol ülkelerinde de belirli bir varsıllaşma olur, ama aynı zamanda yükselen beklentiler ve eşitsiz bölüşüm siyasal tepkiciliği arttırır (İran devrimi bunun tipik örneğidir), bazansa yönetimleri ve otoritarizm eğilimini güçlendirir (Irak'ta örneğin). Diğer sorunsal değişikliği 1979'da şah rejimini deviren İran devrimidir, şiddetlidir, geniş bir kitle mobilizasyonuna dayanır (mobilizasyonun unsurları rejimden hoşnutsuz çarşı ve dinsel kesim, popüler kitleler, muhalif hareketlerdir), Şii İslami bir rejim kurulmasıyla sonuçlanır (devrimin lideri Humeyni Şii dinsel sınıfın en üst yetkesidir, din adamları devrim sürecinde faal rol oynar). Devrim rejiminin yerleşmesi sorunlu olur, iç mücadeleler yaşanır, birçok kişi tasfiye edilir (rejim içinde çeşitli kanatlar vardı). Aynı sıralarda Afganistan'da general

Davud rejimi devrilir ve marksist bir rejim kurulur, ama rejime karşı direniş başlar (direniş içinde İslamcı kesim etkindir), Sovyet Rusya yeni rejim lehine müdahale eder. Bu iki gelişme siyasal İslam'ın ve onun içinde İslami köktenciliğin ivme kazanmasını sağlar, yeni örgütler oluşur ve başka ülkelerde de İslamcı tepkiler gündeme gelir (örneğin Suriye'de Hama-Humus olayları). Petrol krizinin hemen ardından Filistin sorunuyla da ilişkili olarak Lübnan iç savaşı patlak verir, burada farklı din ve mezhepler karşı karşıya gelir, İsrail ve Suriye müdahaleleri yaşanır. Filistin'de de çatışmalar sürer, dönemin sonuna doğru İntifada hareketi başlar, Araplar İsrail'den bazı tavizler elde ederler. Sosyalist Arap rejimlerinde ise bazı yenilikler yaşanır: Mısır'da Nasır'ın ardından Sedat'ın otoriter liberalizmi ve genel olarak tüm ülkelerde ekonomide daha az devletçilik, Irak'ta Saddam'ın otoriter yönetiminin yerleşmesi ve Irak-İran savaşı (bu olay bölgesel güçler arasındaki mücadelenin önem kazandığını gösterir, Arap-İsrail çatışması ve bloklar mücadelesinin yanısıra). Türkiye'de ise 1970'li yılların ikinci yarısı siyasal, sosyal ve mezhepsel çatışmalarla geçer, üçüncü bir müdahale gelir (12 Eylül 1980), ekonomide liberalleşmeye gidilir, otoriter bir idare uygulanır ama bir süre sonra seçimler yapılır ve demokrasiye geri dönülür.

1990'lardan 2010'lara uzanan sürede Ortadoğu politikasında karmaşaya girilir ve yeni bir yapılanmaya doğru gidiş vardır. Siyasal İslam ve İslami köktenciliğin yükselişi sürer. İran'da İslami rejim yerleşmiştir, muhafazakar kanat ve reformcu kanat ikilemi, tabanda örgütlenmeler temelinde kendine özgü bir demokrasi yaratma savındadır. Afganistan'da savaş Sovyet Rusya'nın çekilmesi ve İslamcı Taliban örgütünün yengisiyle sonuçlanır, ama iktidarı uzun sürmez, ABD'nin de desteğiyle yeni bir yönetim kurulur, demokratik prosedürlere başvurulur, ama ülkede savaş hala sürmektedir, istikrar pek kurulamamıştır. Lübnan iç savaşı sona erer, demokratik yapıya yeniden işlerlik kazandırılır ama süreç çatışmalı geçer (örneğin suikastler), Şii İslami eğilimli Hizbullah örgütü güç kazanır. Filistin'de İntifada ivme kazanır, Filistinliler belirli bir özerklik elde eder ve yöneticilerini seçerler, burada da El Fetih karşısında İslamcı eğilimli Hamas ön plana çıkar. Cezayir'de nısbi demokratikleşme ve yapılan seçimleri İslamcı akımın kazanması iç savaşa varır, onbinlerce kişi ölür ama UKC rejimi yeniden kontrolü sağlar, seçimleri kazanır ve Buteflika başkan olur. Fas'da yeni bir İslamcı parti kurulur ve seçimleri kazanır, Tunus'da da İslamcılar faaldir. Türkiye'de 1990'ların ekonomik ve siyasal bakımdan istikrarsız dönemini görece İslamcı AKP'nin şimdilerde 15 yılı aşan iktidarı izler. Bunların dışında birçok İslamcı hareketten sözedilir, bu arada ABD'yi hedef alan eylemler de yapılır (11 Eylül gibi), İslami köktencilik basıncı sadece Ortadoğu'da değil tüm dünyada hisssedilmekte ve Batı'yı tedirgin etmektedir. Arap sosyalisti rejimlerde sınırlı bir değişim yaşanmaktadır, ekonomide liberalleşme eğilimi yerleşir, muhalif partilerin katıldığı seçimler düzenlenir, ama diğer yönden bazı otoriter adımlar da atılır, ayrıca Sovyet blokunun dağılması etkili olur (ancak sözkonusu rejimlerin Sovyet Rusya'yla ilişkileri öncesinde görece zayıflamıştı). Aynı zamanda kriz emareleri görülür: Cezayir'de iç savaştan sözetmiştik, Tunus'da 1987'de başbakanı Z. Abidin Ben Ali Burgiba'yı devirerek yerine geçer, Irak'ta Saddam Kuveyt'i bir süre işgal eder ve dış müdahaleye maruz kalır, devrilir, ardından iç savaş başlar. Mezhepsel farkların (Sünni-Şii) yanısıra Kürt problemi etkilidir bu son ülkede, sözkonusu problem Türkiye'nin doğusunda da sürekli bir çatışma hali yaratmıştır. Birçok Arap rejiminde 1990'ların sonlarından 2000'lerin başlarına lider kadro değişikliği olur (belirttiklerimizin dışında ölen krallar Hasan ve Hüseyin'in, Hafız Esat'ın yerine oğulları geçer), ama bazıları da uzun süredir

baştadır (Mübarek, Kaddafi, Saddam gibi). Az nüfuslu petrol ülkelerinde de demokratikleşme yönünde ilerlemeler kaydedilir (seçimle gelen danışma meclisleri kurulur).

Genel bir değerlendirme yaparsak, Üçüncü Dünya'yı kapsayan demokratikleşme dalgası Ortadoğu'yu etkilemektedir, ama Latin Amerika ve Asya'ya göre geridedir ve çatışmacı eğilimler sürmekte, hatta güçlenmektedir. Ortadoğu açısından petrol probleminin yanısıra (fiyat artışı dalgalanmalarla sürer) doğal gaz problemi de gündeme gelir, hammaddeler açısından kozları olan bölge özelliği ve dünya politikasında önemi sürmektedir. 2011'den beri Arap dünyasında yeni bir sarsıntı başlar ve rejim değişiklikleri meydana gelir. Irak'tan sonra Tunus, Mısır ve Libya'daki Arap sosyalisti denilen rejimler yıkılır, İslamcı akımların, daha çok da ılımlılarının ağırlık kazandığı ve iktidara geldiği yeni bir demokratik yapı kurulur. Suriye'de ise iç savaş patlak verir ve büyük yıkıma neden olmakta, halen devam etmektedir. Keza Irak, Yemen, Libya'da iç savaşlar yaşanır, diğer birçok ülkede de gerilimli bir ortam vardır. Mısır'daki İslamcı parti iktidarı askeri bir müdahaleyle devrilir. Bu dalga tüm Arap dünyasını etkiler ama bazıları nısbi istikrarlarını koruyabilmektedir (Cezayir, Fas, Ürdün, az nüfuslu petrol ülkelerinin çoğu).

c) Latin Amerika

Latin Amerika Kuzey Amerika'nın güneyindeki Orta Amerika bölgesinden ve Panama kıstağının güneyinde kalan Güney Amerika bölgesinden oluşur. İlk bölgede Meksika en büyük ülkedir, bir dizi küçük kıta ülkesinin yanısıra bölge Karayipler'deki ada ülkelerini içerir; ikinci bölgede en büyük ülke Amazon havzasını içeren Brezilya'dır, onun dışında güney konisi, And ülkeleri ve kuzey ülkeleri alt-bölgelerine ayrılabilir. II. Dünya Savaşı sonrasında Latin Amerika'da demokrasi nisbeten yaygındır ve genellikle demokrasinin başkanlık rejimi türü vardır, ama önceki dönemin izinde askeri müdahaleler ve iç savaşlar da yaşanır (Latin Amerika eskiden beri askeri müdahalecilik geleneğiyle tanınır, çoğu ülkede müdahaleler olur, Kolombiya'da liberal-muhafazakar iç savaşı özgündür). İki savaş döneminde başlayan ulusçu popülizmin yükselişi sürmektedir, Meksika'da devrim sonrası rejim PRI'nin (Kurumsal Devrimci Parti) hakim parti demokrasisi şeklinde yerleşir, Arjantin'de Peron parlak bir seçim başarısı ve kitle desteğiyle iktidara gelir (peronizm), Brezilya'da Vargas deneyimi Vargas ve izleyicilerinin (Goulart gibi) iktidarı şeklinde sürer, Bolivya'da 1952 devrimiyle MNR iktidara gelir, Venezuela'da Accion Democratica önce darbe, sonra seçimle iktidar olur, Peru'da APRA basıncı üzerindeki yasaklara rağmen sürmektedir, Guatemala'da Arbenz bir süre iktidarda kalır. Ulusçu popülist iktidarlar bazı reformlara girişirler (toprak reformu, ücretlerde yükseliş, millileştirmeler gibi), ancak rahat bir şekilde iktidar edemezler, muhalefetin basıncı, askeri müdahaleler iktidarı yitirmelerine neden olur. Bu dönemde ABD'nin bölgedeki nüfuzu artar, ekonomik planda yatırımlar şeklinde (Avrupa'dan sonra en çok ABD yatırımı yapılan bölgedir), siyasal müdahaleler şeklinde (askeri rejimlerle bağları saptanır, hatta Latin Amerika ABD'nin arka bahçesi olarak adlandırılır). Ayrıca Amerika kıtası çapında örgütlenmeler gelişir (1948'de Amerika Devletleri Örgütü kurulur). Ekonomik gelişme de ivme kazanır: ithal ikameci sanayileşme hem yabancı yatırımların hem ulusçu politikaların katkısıyla yayılır, kentleşme hızlanır (Latin Amerika Üçüncü Dünya'nın diğer bölgelerine göre daha kentleşmiştir), ama bu süreç kentsel marjinaliteyi

genişletir ve kırsal sorun hala ağır basmaktadır (büyük mülkiyetin egemen olduğu kırsal alanlarda toprak reformu talebi gündeme gelir).

Latin Amerika politikasında 1959'da Küba devrimi yeni bir aşamayı başlattı diyebiliriz. Fazla uzun sürmeyen bir gerilla hareketi sonucunda gerçekleştirilen bu devrimle Küba'da öncel komünist ülkelerdeki gibi kollektifleştirmeye gidildi ve komünist bir tek parti rejimi kuruldu, Küba'nın Sovyetler Birliği'yle ittifakı ABD'yle gerilime yol açtı (füze krizi). Küba'nın izinde birçok Latin Amerika ülkesinde sol gerilla hareketleri başladı, ama bu hareketler Küba'daki gibi bir devrimle sonuçlanamadılar. Ama özellikle Orta Amerika ülkelerinde uzun süren iç savaşlar yaşandı ve bunlardan Nikaragua'da 1979'da Sandinista gerillaları iktidarı ele geçirdiler. Aynı zamanda sol gerilla hareketlerinin, kitle hareketlerinin (kentsel işçi sınıfının ve latifundist düzene karşı toprak reformu isteyen köylülerin hareketlerinin) yarattığı basınç, zaten eski bir gelenek olan askeri müdahalelerin çoğalmasına neden oldu. Ama bu müdahalelerin tek nedeni solun ve kitlenin oluşturduğu basınç, Küba'daki gibi bir devrim tehlikesi değildi, yapısal ekonomik kriz, elit içi bölünmeler, askeri sınıfın göreli özerkliği de etkiliydi. Latin Amerika askeri rejimleri esas itibarıyla tutucuydu, ABD'yle bağları saptanıyordu, baskıcı politikalarının yanısıra ekonomik gelişme politikası da izlediler. Ama bazı reformcu askeri rejimler de kuruldu, Peru'da toprak reformu yapan askeri rejim gibi. Bölgenin en büyük ülkesi Brezilya'da Vargas çizgisindeki iktidarların istikrar sağlayamaması 1964 askeri darbesine vardı, 1980'lerin ortalarına kadar uzun süreli bir askeri rejim kuruldu. Paraguay'da daha öncesinden bir askeri rejim vardı (lideri Alfred Stroessner'di), uzun bir ömür sürdü (35 yıl kadar). Orta Amerika ülkelerinde de görece uzun süreli askeri rejimler vardı (Guatemala, Honduras, Panama). Haiti ve Nikaragua ise ailevi diktatörlük olarak niteleniyordu (Duvalier ve Somoza aileleri). Diğer Latin Amerika askeri rejimleri ise orta, hatta kısa vadeliydi, demokrasiyle alternans içindeydi. Arjantin'de askeri darbe Peron'u devirmiş, sonra git-gelli bir devre yaşanmış, 1973'de Peron'un geri dönüşünü 1976 darbesi izlemişti. Bolivya çok sık darbeleri ile tanınıyordu. Ekvador'da, Peru'da birkaç darbe yaşandı. Yeni bir gelişme ise Uruguay ve Şili gibi bölgenin en ileri ve demokratikleşmiş ülkelerinde 1970'lerin başında darbeler yaşanmasıydı, her ikisinde de sol eğilimli halk cephesi iktidarları ve gerilla hareketleri darbelerin hedefleriydi.

1945'den 1980'lerin ortalarına Latin Amerika tutucu askeri rejimleriyle bilinir, askeri rejim Latin Amerika politikasının ayırdedici özelliği olarak belirtilir. Ama demokrasiler de az değildir, bununla birlikte Latin Amerika demokrasisini otoriter eğilimler, iç çatışmalar ve istikrarsızlık, birçoğunda askeri rejimle alternanslar belirler. Bir özelliğini daha belirtmek gerekir: ABD'deki gibi başkanlık rejimleridir, bu da siyasal mücadelenin lider figürleri çevresinde yapılanmasına yol açmıştır. Meksika'da PRI hakim parti demokrasisi vardı, otoriter özellikleri de belirgindi. Orta Amerika'da Kosta Rika diğerlerinden farklı olarak demokratik özellikleriyle temayüz ediyordu. Diğerlerinde de bazı demokratik devreler yaşandı. 1960'ların ortalarında güneyin kuzeyinde, petrol ülkesi Venezuela ve iç savaş sonrasında Kolombiya nisbeten demokratik bir yapı kurabilmişti, ama istikrarsızdılar, özellikle Kolombiya süreklilik kazanmış iç çatışmalarla günümüze kadar geldi. Arjantin, Bolivya, Ekvador ve Peru'da demokrasiyle askeri rejim arasında altenrnaslar yaşandı. Uruguay ve Şili demokratik gelenekleriyle tanınıyordu (ilkinde Blanco-Colorado ikilemine sol eklenmişti, ikincisinde sağ, Hıristiyan Demokrasi ve sosyalistlerle komünistlerden oluşan sol üçlemi vardı) ama

onlar da darbelerle karşılaştı yukarda belirttiğimiz gibi. Keza Vargas ulusçu popülizminin belirlediği Brezilya demokrasisi de 1964'de sona erdi, ama askeri rejim bazı demokratik mekanizmalara izin verdi (parlamento, rejim yanlısı Arena ve muhalif MDB partileri gibi).

Latin Amerika siyasal güçler haritasında sağ-sol karşıtlığı belirleyiciydi, ama onun kapsamına alınamayacak özgünlükler de vardı (Blanco-Colorado, liberal-muhafazakar ikilemleri gibi tarihsel gelenekler örneğin). Askeri rejimler sağın esas ögesi gibiydi, bu bakımdan askeri partilerden sözediliyordu. Sağ partileşme pek belirgin değildi, ama çeşitli köktenci sağ partiler ve klasik sağ partiler vardı (örneğin Şili Milliyetçi Partisi). Ortada yer alan ana akım ulusçu popülizmdi, reformcu sol yönelimi olduğu gibi otoriter sağ yönelimi de vardı. Arjantin'de peronizm, Bolivya'da MNR, Peru'da APRA, Venezuela'da AD, Meksika'da PRI, Brezilya'da vargasizm'le bağlantılı birkaç parti gibi. Aynı zamanda radikalizm (Arjantin'deki gibi) ve Hıristiyan Demokrasi de (Şili'deki gibi) ortadaki akımlardı. Solda Batı'daki gibi sosyal-demokrat bir gelenek yoktu, en önemli sosyalist parti Şili'dekiydi (halk cephesiyle iktidar oldu), ama ulusçu popülizm ve radikalizm solda da sayılır. Komünist partiler ise eskiden beri vardı, Şili, devrim öncesinde Küba etkili komünist partileriyle tanınıyordu. Küba devrimi sonrasında ise gerillacı sol hareketler patlaması yaşandı. Nikaragua sandinizmi, Salvador, Guatemala ve diğer Orta Amerika ükelerinde iç savaşa varan çatışmalar, Kolombiya'da günümüze kadar süren gerilla hareketi, Peru'da, Bolivya'da maoist, guevarist ve troçkist hareketler, Şili'de MIR, Arjantin'de peronizmin sol kanadı ve ERP, Uruguay'da Tupamaros ve daha başkaları bu kapsamda belirtilebilir. Latin Amerika'da işçi-ücretli sendikaları, köylü örgütleri de belirli bir ağırlık taşımıştır. Keza diğer yönden siyasal yaşamda bazı elitlerin yönlendiriciliği gözlemlenir: büyük toprak sahipleri ve yerel eşraf (caciques), burjuvazi (geçmişte dış ticarette yoğunlaşmış, kapitalist gelişmeyle artık oldukça farklılaşmış bir burjuvazi), askeri elitler, siyasetin dağınık yapısına karşın siyasal elitler ve özellikle liderler. Dünyada Katolisizmin en etkili olduğu bölgedir, dinin tutucu özelliğinin yanısıra birçok din adamı ilerici girişimlerde bulunmuştur.

1980'lerden itibaren Latin Amerika'da kalıcı (günümüze kadar devam eden) bir demokratikleşme dalgası yaşanır. Önceki dönemde yaygınlaşan ve bir kısmı uzun süredir başta olan askeri rejimlerden nisbeten barışçıl bir biçimde demokrasiye geçilir: Brezilya'da, Arjantin'de, Uruguay'da, Şili'de, Bolivya'da, Peru'da, Paraguay'da, Orta Amerika ülkelerinde, vs. Bu arada Nikaragua'daki devrimci rejimde, uzun yıllardır PRI'nin iktidarda olduğu Meksika'da serbest seçimlerle alternans yaşanır. Üçüncü Dünya'nın diğer bölgelerine göre demokrasinin yerleştirilmesinde daha başarılı olunur. Bunun nedenleri Latin Amerika'nın ekonomik bakımdan daha ileri, büyük ölçüde kentleşmiş ve orta sınıfın genişlemiş olduğu yapısında, askeri rejimin iyice diskredite olmasında aranabilir. Başkanlık rejimleri olduğundan yeni lider simaları temayüz eder. Yeni Latin Amerika politikasında sosyal-demokrat bir popülizmin yükselişine tanık olunmaktadır, çoğu ülkede bu çizgideki liderler seçimlerle başa gelir (Brezilya, Bolivya, Arjantin, Chavez Venezuela'sı ve daha başkalarında), yönetimler sosyal programlar uygularlar. Ancak birçok ülkede istikrarsızlık sürer. Kolombiya uzun süredir iç çatışmalar içindedir, başka ülkelerde de gerilla hareketleri ve sosyal hareketler görülmektedir. Bolivya, Kolombiya, Meksika ve daha başkalarında kaçakçılık sektörü ağırlık taşımaktadır, artık büyük ölçüde kentleşmiş olan bölgede güvensizlik ortamı endişe verici bulunmaktadır, yönetimlerin

otoriter eğilimleri ve iktidar mücadeleleri, iyice azalmakla birlikte askeri karışma, eski askeri rejimlerin sorumlularının cezalandırılmasıyla ilgili sorunlar, suiistimal vakaları gerginlik kaynağıdır.

d) Afrika

Kara Afrika Üçüncü Dünya'nın diğer üçüne göre daha geri kalmış bölgesidir, en azgelişmiş denilen ülkelerin büyük kısmı buradadır. Dört ana bölgede düşünülebilir: Batı Afrika (onun da çok sayıda devletin, bu arada Afrika'nın en kalabalık ülkesi Nijerya'nın bulunduğu kıyı bölgesi ve iç bölgesi), Doğu Afrika (onun da Sudan ve Etiyopya gibi iki önemli devletin bulunduğu kuzeyi ile Kenya, Tanzanya gibi ülkelerin bulunduğu güneyi), ortadaki tropikal bölge (burada en önemli ülke Kongo'dur), güney bölgesi (Güney Afrika ve çevresi, eski Portekiz sömürgeleri). Öncesinde Kara Afrika'da ulusçu hareket diğer üç bölgeye göre daha zayıftı. 1945 sonrasında sömürgeci güçler (özellikle Fransa ve İngiltere) sömürgelerine bir ölçüde özerklik tanıyarak kendi çevrelerinde birlikler oluşturdular. Bu süreçte bazı ulusçu liderler ve partiler temayüz etti, bunların etkinlik kazandığı başkanlık ve parlamento kurumları kuruldu. Aynı zamanda birincil bölünmeler ve siyasal bölünmeler temelinde çekişmeler yaşandı (her bir Afrika ülkesi çok sayıda kabilevi ve etnik gruptan oluşuyordu). Sömürgeci güçler 1960'lara doğru ve 1960'ların başlarında Afrika ülkelerinin bağımsızlıklarını tanıdılar ve böylelikle çok sayıda ulus-devlet kurulmuş oldu. Ancak Portekiz sömürgelerine bağımsızlık vermemişti, bunlarda (Angola, Mozambik, Gine-Bissau) anti-sömürgeci mücadele veren örgütler ortaya çıktı (MPLA, Frelimo, Paigc) ve 1970'lerin ortalarında bağımsızlığa kavuştular. Bir diğer geçmişten kalma sorun Afrika'nın güneyinde beyaz azınlıkların hakim olduğu ve ırk ayırımı uygulanan ülkelerdi, bunlarda da yönetime karşı mücadele yürüten örgütler vardı. Rodezya'da (şimdiki adıyla Zimbabwe) 1976'da beyaz azınlık rejimi sona erdi, iktidar ZANU ve ZAPU örgütlerine geçti, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde 1990'da uzun süredir hapiste tutulan zenci lider Nelson Mandela'nın serbest bırakılması ve 1994'de başkan seçilmesi, ANC'nin (Afrika Ulusal Kongresi) iktidara gelmesiyle eski rejim sona erdi, Güney Afrika'ya bağlı Namibya'nın bağımsızlığı da 1990'da tanınmıştı.

Yaklaşık 1965'te tamamlanan dekolonizasyon sürecinin sonrasında yeni oluşan ulus-devletlerde ulusal kurucu parti ve liderin ağırlık sahibi olduğu rejimler kuruldu, birçoğunda parlamenter yapılar ve muhalif partiler de vardı. Ancak parlamenter demokrasi tutunamadı, kısa zamanda tek parti veya ona yakınsı hakim parti rejimine dönüşüm yaşandı, ya da askeri darbeler ve başka yollarla iktidar değişiklikleri oldu. Kısacası Afrika rejimleri büyük ölçüde otoriter bir yapıya büründüler, klasik iktidar odağı lider-tek parti-ordu üçlüsüydü, bazısı daha askeriydi (darbelerle gelenler) ama çoğunda lider ve onun yönetimindeki tek veya hakim parti egemendi. 1960'larda yaşanan bu sürecin ardından darbeler devam etti, bu açıdan darbelerin olduğu ülkeler ve pek olmadığı ülkeler (az değildirler, lider ve tek parti hakimiyeti sürmüştür bunlarda), ilk grup içinde de sık sık darbe yaşananlar şeklinde bir ayırım yapılabilir (ayrıca başarısız darbe girişimleri de çoktur). Bir başka ayırım parlamenter demokratik kurumların belirli bir ağırlığa sahip, tek parti veya hakim partiye bağlı olduğu ülkeler ile açıkça otoriter olan ülkeler arasında yapılabilir. Bazı ülkelerde otoriter devreler arasında parlamenter demokratik devreler de yaşandı ve otoriter başkanların plebisiter

metotlara (başkan seçimi, referandum gibi) başvurması da az değildi. 1970'lerin sonlarından itibaren demokratikleşme yönünde bir basınç ortaya çıkar muhalefet hareketlerinin artan etkinliği, kitle hareketleri ve silahlı hareketler şeklinde, aynı zamanda rejimler de otoritarizmi yumuşatma, bazı demokratik mekanizmalara izin verme yönünde girişimlerde bulunurlar.

1990'lar ve 2000'lerde demokrasiye geçiş nisbeten yayılır, önemli bir kısmında muhalif güçler iktidara gelir, yani iktidar alternansı yaşanır, ama bir kısmında da eski hakim ya da tek partinin ve liderin iktidarı sürer. Yeni Afrika rejimlerinde yarı-başkanlık rejimi yaygındır, parlamento gibi başkan da seçimle gelmektedir. Daha önemlisi demokrasi kurulsa bile otoriter eğilimler etkilidir, çatışmacı eğilimler sürmekte, hatta çatışmalarda artış olmaktadır. Ruanda 'da katliam yaşanır, Batı Afrika'da çok sayıda iç savaş ve sınır savaşı görülmektedir, Doğu ve tropikal Afrika çatışmalarının birçoğu sürmektedir, ama Afrika'nın güneyinde çatışmalarda azalma vardır (ırk ayırımının, Angola'da iç savaşın sona ermesi…).

Dekolonizasyon sonrası Afrika rejimleri sosyo-ekonomik yönelimlerine göre de ayırıma tabi tutuluyordu. İki ana yönelim vardı: Afrika sosyalisti veya sol yönelim, merkez ve sağ yönelim (merkezle sağ arasındaki ayırım pek belirgin değildir). İlk grup devletçi ve kooperatist bir politika izler, ikinci grupta karma ekonomi vardır, ama hiçbirinde özel mülkiyet büyük ölçüde kaldırılmaz, kabilevi bağların ağırlığı ise tümünde sürer. 1980'lerden beri ilk grupta da liberalleşme görülür, eski farklar azalır, kriz, post-komünizm ve nısbi demokratikleşme sonrasında iki gruba ayırım geçmişte kalmıştır. İlk grup komünist ülkelerle (Sovyetler Birliği ve Çin) yakın ilişkiler kurmuştu (ve 1970'lerin sonlarında bu ikisinden birine ya da ötekine yakın ayırımı da yapılıyordu), ikinci grup Batı blokuna daha yakındı. Ama Afrika Birliği Örgütü temelinde belirli bir bütünleşme vardır, her iki grup da tarafsız blok içinde yer almaktaydı. İkinci grupta Selasiye Etiyopya'sı, Mobutu Kongo'su, Fildişi Kıyısı, Sudan, Nijerya, Kenya ve daha başkaları sayılabilir. Bir kısmı uzun sürelidir, bir kısmı ise önceki rejimin devrilmesinin, sağa kaymanın ürünüdür. İlk grupta Nkrumah Gana'sı (kısa süreli), Seku Ture Gine'si, bir ara Benin (eski Dahomey) ve Burkina Faso (eski Yukarı Volta), Selasiye sonrası Etiyopya askeri rejimi, Brazzaville Kongo'su, Nyerere Tanzanya'sı, Madagaskar, Angola, Mozambik, Zimbabwe sayılabilir.

Afrika politikasının belirleyici özelliği ulusal kuruluş güçlükleridir. Bunun bir yönü sömürgecilerin çizdiği sınırların problem yaratmasıdır, dolayısıyla devletler arası gerginlikler, bazan çatışmalar yaşanmıştır. Esas önemlisi birincil bölünmelerin belirleyici ağırlığıdır. Her ülkede çok sayıda etnik-kabilevi topluluk yaşar ve birçok dil konuşulur (bunların içinde de birkaç önemlisi ile diğerleri ayırımı yapılabilir, büyük etni-kabileler arası gerilimler önem taşır), dinsel bölünmeler yaygındır (İslam epeyce yayılmıştır, aynı zamanda Hıristiyanlık ve animist dinler vardır) ve etnik-kabilevi bölünmelerle kesişir. Bu bölünmeler dekolonizasyondan günümüze kadar çok sayıda ayrılıkçı hareket ve direnişlere, iç savaşlar ve katliamlara sebep olmuştur. Siyasal bölünmeler de iç savaşlara neden olmuştur ve birincil bölünmelerle eklemlenmektedirler.

Ekonomik bakımdan Kara Afrika'nın Üçüncü Dünya'nın en geri bölgesi olduğunu söylemiştik (kişi başına gelir en düşük buradadır), ama azgelişmişliğin gelişmesi süreci etkilidir, özellikle altyapı

kurulması, kamu hizmetleri getirilmesi, eğitim ve sağlık hamleleri belirtilmelidir. Birçok ülke hammadde bakımından zengindir ve son dönemde ekonomik dengelerini nisbeten düzeltmişlerdir (dış açık, borç, enflasyon gibi hususlarda). Kabilevi toplum özelliği ve segmante yapıların hakimiyeti nedeniyle başlarda sınıfsal farklılaşma diğer Üçüncü Dünya bölgeleriyle karşılaştırılırsa görece azdı. Kamulaştırma, kooperatizm gibi reform politikaları uygulanmakla birlikte yeniden-bölüştürücü özelliği fazla önemli değildi, dekolonizasyon devresine damgasını vuran toprak reformu burada pek gündeme gelmedi çünkü büyük mülkiyet hakim değildi (ama Etiyopya gibi hakim olduğu yerler de vardı ve bu ülkede imparator Selasiye'yi deviren askeri rejim toprak reformu yaptı). Afrika toplumlarında sömürge döneminden beri çok önemli bir bölünme batılılaşmış elitle kabilevi, geleneksel yapılar içinde yaşayan halk arasındakiydi, ulusçu harekete sözkonusu elit öncülük etti ama bölünme sürdü. Sınıfsal ve siyasal boşluk yeni oluşan bürokrasilerin hakimiyet kurmasına yol açtı, bürokratik yönetici sınıf-halk kopukluğu önem kazandı. Son dönemde gelişmenin belirli bir düzeye varması ve yoksul kitlenin çoğunluğu oluşturması sınıfsal farklılıkların etkisini arttırdı. Yine de çatışmaların temeli sınıfsal değil birincildir, bununla birlikte ekonomik farklarla birincil bölünmelerin çakışması çatışma eğilimini güçlendirici olmaktadır.

Dekolonizasyon devresinde Afrika'da partiler pek gelişmemişti, ulusal kurucu partiler bu açıdan öncü oldu, bunların içinde de Afrika sosyalisti partiler temayüz ediyordu. Çoğu ülkede tek ya da hakim parti sistemi olduğunu belirtmiştik. Sonrasında birincil bölünmeler, otoriter rejimlere karşı muhalefet ve devrimci hareketler yeni parti oluşumlarına kaynaklık etti. 1970'lerin sonlarından itibaren demokratikleşme yönünde basınç parti sayısında artışı getirdi, 1990'lar ve 2000'lerin yeni ve sınırlı demokrasileri ise yeni bir parti saflaşmasıyla tanımlanmaktadır. Dekolonizasyon sonrası reform politikaları rejimlerin kitle örgütleri kurmalarına temel oluşturdu, ama baskıcı rejim yapısı özerk kitle örgütlerinin gelişmesini sınırlıyordu. Son dönemde hükümet-dışı örgütler Afrika'da da yayılmaktadır.

XXI. TOPLUM TEORİLERİ VE SİYASET

19. yüzyıl boyunca oluşan sosyolojik teoriler (Comte, Spencer, Durkheim, Tönnies…) toplumsal olguların nedensel açıklamasını yapmaya, toplumun yapısını kurgulamaya yönelik ilk girişimlerdir. Hızlı bir gelişmenin yaşandığı bir çağda aynı zamanda evrimi incelerler ve geçmiş toplum tipiyle yeni toplum tipi ikilemi kurarlar: yeni topluma çoğu zaman sanayi toplumu denilir, eski toplum ise askeri, dinsel, monarşik, feodal ve toplulukçu özellikleriyle tanımlanır. Keza bu yüzyıl içinde gelişen biyolojik teoriler büyük yankı uyandırır ve toplumu açıklamada da kullanılırlar. Marx'ın analizinde ise sınıfsal-ekonomik faktörler belirleyicidir, evrimi ve toplum tipolojisini üretim tarzı diye adlandırdığı sosyo-ekonomik yapılara göre kurgular, yeni toplumu kapitalizm olarak adlandırır, oradan da sosyalizme geçileceğini öngörür (ancak yeni toplumu kapitalizm olarak adlandıran salt Marx değildir, kapitalizm birçok araştırmacının inceleme nesnesi olacaktır artık, bunlardan biri de Weber'dir, aynı zamanda sosyalizmi Marx gibi ideal alternatif düzen olarak öngören başka birçok düşünür vardır). Sosyolojik teoriler sosyo-ekonomik olduğu kadar kültüralisttir de. Max Weber ekonomik faktörlerin (kapitalizm ve öncesinin) ve psiko-kültürel faktörlerin (sübjektivite,

amaç ve eylemler, dinin) yanısıra, siyasal faktörleri (iktidar ve statü, zor ve meşruluk, bürokrasiyi) vurguladığı için, siyaset biliminin gelişiminde çok etkili olmuştur. Siyasal faktörlerin önemini vurgulayan bir diğer yaklaşım elit teorileridir (Pareto, Mosca…). 19. yüzyıl sosyolojisinin gelişimi 20. yüzyıl başlarından itibaren bir yönden işlevselci-yapısalcı (yapılar ve işlevlerinin incelenmesi ya da toplumsal organizasyon perspektifine sahip), diğer yönden davranışçı (insan davranışlarının incelenmesi ya da toplumsal eylem perspektifine sahip) teorilere yaşam verir. 20. yüzyıl ikinci yarısında siyasetin incelenmesinde çok yönlü bir analiz çerçevesi sunan siyaset sosyolojisi perspektifi egemendir. Aynı zamanda pozitif bilimlerin yaklaşımına uyum sağlamaya çalışan ve önemli bir kısmı siyaseti bir sistem olarak tasavvur eden teoriler geliştirilir. Toplum tipolojisi ise genellikle geleneksel-modern ikilemi çerçevesinde konumlandırılır ve tüm yönleriyle gelişme veya modernleşme süreci temel bir inceleme konusu haline gelir, siyasal gelişme de bu sürecin bir yönüdür.

1. 19. YÜZYIL SOSYOLOJİK TEORİLERİ

a) Auguste Comte

Fransız Auguste Comte (1798-1857) sosyolojinin kurucuları arasında başta sayılır. Bilimsel metodu ampiriktir: olguları gözlemlemek, başka olguların etkisiyle açıklamak (nedenselcilik), düzenlilikleri saptayarak bilimsel yasalar şeklinde formüle etmek. Fiziksel olgular da toplumsal olgular da aynı genel yasaya tabidir, bu nedenle sosyolojisini sosyal fizik diye adlandırır. Toplumu bir bütün olarak tasarımlar, parçalar bütüne göre anlaşılır. Toplum aynı zamanda tarihseldir, bu da evrim anlayışına varır. Evrimin ana kriteri bilginin gelişmesidir, bu kriter temelinde üç hal yasasını formüle eder: doğa-üstü güçler ve fetişleştirmeyle açıklamanın hakim olduğu teolojik hal, soyut antiteler ve fikirlerle açıklamanın hakim olduğu metafizik hal, gözlem ve akıl yürütmeyle açıklamanın hakim olduğu pozitif hal. Bu yasa hem bilimlerin gelişiminde hem insanın bireysel gelişiminde hem de toplumların gelişiminde gözlemlenebilir.

Üç hale tekabül eden üç toplum tipi ayırdeder. Askeri toplumda teolojik zihniyet egemendir, toplumun düzeni dine dayanır, mülkiyete dayalı tarımsal bir yapı vardır, taban birimi aile olup mülkiyet, siyasal ve dinsel iktidar onun vasıtasıyla aktarılır (yani soya dayalı bir yapı vardır), yönetimde kutsal monarşiler bulunur. Askeri toplumun oluşumunu insan toplumlarının başlangıcında güçlü bir kontrole ihtiyaç duyulmasıyla açıklar ve bu sayede toplumun disipline olup uygarlığın gelişebildiğini söyler. Hukuk toplumunda ise metafizik zihniyet egemendir, kurumlar soyut kavramlara dayandırılarak kurulur, devlet ve vatan fikirleri oluşur, toplum insanlarca yapılmış yasalarla yönetilir, ruhani ve cismani iktidar ayrışımı olur ve ilki zayıflar, keza bakanlar ve diplomatlar askerler aleyhine otorite kazanır. Hukuk toplumu askeri toplumdan sanayi toplumuna geçiş dönemidir, krizler ve devrimler yaşanır bu dönemde. Sanayi toplumunda bilimlerin gelişimi sonucunda pozitif zihniyet topluma yayılır, toplum sanayi üzerine kuruludur ve üretim çok artar, sosyal eşitsizlikler topluma içkindir ve aşırı uzmanlaşma vardır, özel mülkiyet motordur ve çıkar yönlendiricidir.

Comte'un toplumsal-siyasal yapı tasarımı hakkında, pozitif halde toplumun bilimsel yönetimi üzerine projesinden hareketle de fikir edinebiliriz. Sanayi geliştikçe barış sağlanacaktır, hedef

ekonomik gelişme ve zenginleşmedir. Ama toplumsal bütünleşme ve manevi faktörler de aynı derecede önemlidir, düzenle ilerleme birlikte sağlanabilir (biri olmadan öteki olmaz). Çatışmaların nedeni daha çok cehalet ve moral zayıflığıdır, teknik gelişme, iyi organizasyon ve kaynakların artışının yanısıra, eğitim ve pozitif moral de çatışmayı engelleyici olacaktır. Analizlerinde din ve moral, devlet ve elit, sınıf ve mobilite, birey ve toplum, dolayım (mediateur) kurumlardan oluşan bir model gözükür. Bilimsel yönetimin temeli bir insanlık dini olacaktır, bu pozitif din önce yönetici sınıf, sonra toplum içinde düşünsel birliği sağlar, bireyi toplumla bütünleştiren bir morale dayanır. Toplumun bilimsel yönetiminin aracı devlettir, toplumda birleştirici ve düzen kurucudur, iktisadi ve sosyal alanda müdahaleci olmalı ama bunu yaparken bilimsel araştırmaya dayanmalıdır. İktidar ne monarşik ne parlamenterdir, elit bir sınıfın elinde olmalıdır. Bu sınıf iki kategoriden oluşur: cismani iktidar sahipleri sanayiciler ve bankacılardır, manevi iktidar sahipleri ise bilim adamları (özellikle sosyologlar, siyaset bilimciler) ve kitle iletişim araçlarıdır (kamuoyu ister, gazeteciler önerir, yöneticiler ise uygular). Mülkiyetin toplumun gelişmesini sağlamak gibi sosyal bir işlevi vardır. Hem işlevler kalıtım yoluyla aktarılmalıdır (bu, doğal bir eğilimdir) hem de sosyal promosyon olmalıdır (herkes yeteneklerinin elverdiği konumlara ulaşabilmelidir). Alt katmanların durumu ekonomik gelişme, eğitim ve moral, şeflerin desteği sayesinde zamanla düzelecektir. Comte'da birey değil toplum önce gelir, önemli olan topluma karşı vazifelerdir, bencilliği aşmak gerekir. Bireyle insanlık arasında bazı ara kurumlar vardır, aile (ahlak ailede doğar) ve vatan (aileyle insanlık arasında yer alır) gibi.

b) Herbert Spencer

İngiliz Herbert Spencer (1820-1903) biyolojik teorilerden (Darwin, Lamarck) esinlenerek toplumu canlı bir organizma gibi tasavvur eder, organizmada olduğu gibi toplumda da organların farklılaşması ve belirli işlevlerde uzmanlaşması yaşanır. Canlı varlıklarda düzenleyici sistem olan merkezi sinir sisteminin toplumdaki karşılığı devlettir, besleyici sistem olan kan dolaşımı sisteminin karşılığı ise ulaşım ve iletişimdir. Bütün organizmaların evrimi basit ve homojen bir yapının nitelediği ilkel bir aşamadan parçaların gitgide karmaşık ve heterojen hale geldiği daha ileri aşamalara doğrudur. Toplumun evrimi de biyolojik organizmalarınki gibidir. En basit toplumlar hiçbir siyasal örgütlenmenin bulunmadığı, çok ilkel teknikler kullanan ve işbölümünün çok basit olduğu göçebe gruplarıydı. Toplumlar, farklı ve hiyerarşik gruplardan oluştukça, siyasal otorite örgütlendikçe, ileri düzeyde bir işbölümüne varıldıkça karmaşık hale geldiler.

Spencer teorisinin temelinde bütünleşme-farklılaşma ilkesi vardır. Bireyler toplulukları, ulusları oluşturarak bütünleşir, sonra bütünün farklılaşması süreci yaşanır (homojen bir varlık dış etki altında kalınca her parça farklı etkilenecek, bu da çeşitlilik yaratacaktır), ulusun sınıflara ayrılması ve düşünsel çeşitlenme öyledir. Parçaların uzmanlaşması gelişmeyi olanaklı kılar, bir dizi bütünleşme-farklılaşma sürecinden sonra yetkinliğe ulaşılır (ancak yetkinlik evrensel bir ölüm de olabilir). Spencer'in toplumsal dinamik anlayışının üç ilkesi daha vardır. Biri korunma ve süreklilik ilkesidir (toplum yaşamını sürdürme kaygısında olup kendini korur ve yeniden-üretmeye yönelir). Diğeri liberal bireyci ilkedir: gelişme bireysel motivasyonlar, düzen bireysel çıkarların uyuşması sayesinde sağlanır, bu nedenle siyasal otorite, devlet müdahaleciliği minimuma indirgenmelidir. Üçüncüsü

çevreye uyarlanma ilkesidir: yaşam geliştikçe bencil eğilimler gerileyecek, bireyler topluma daha uyumlu hale gelecektir, çevreye yararlı olan ve uyarlanabilenler gelişecek, diğerleri tasfiye olacak, böylece en yüksek yarar elde edilecektir.

Spencer eski askeri toplum ve modern sanayi toplumu ikilemi üzerinde temellenen bir tipoloji kurar. Askeri toplumda savaş gerekli, sürekli ve hakim etkinliktir, askeri işlev üretim işlevinden üstündür, toplumsal organizasyon askeri organizasyona dayanır, siyasal, dinsel ve askeri işlevler iç içedir, iş süreci askeri bir disiplinle örgütlenmiştir. Dolayısıyla ileri derecede merkezileşmiştir, katı bir hiyerarşiye dayanır, zorlayıcı bir otorite insanları zorunlu işbirliğine tabi tutar. Modern sanayi toplumunda ise kişiler özgürdür, işbirliği bireysel çıkarların uyuşumu sonucunda kendiliğinden sağlanır, sosyal bağlar sözleşmeye dayanır ve devlet otoritesi baskıcı değildir, siyasal kurumlar demokratikleşir, askeri işlev üretim işlevine tabi hale gelir. Bunun dışında eski toplumlarla ilgili dörtlü bir tipoloji de kurar.

c) Emile Durkheim

Fransız Emile Durkheim'ın (1858-1917) toplum tasavvuru bütüncüdür, toplum kendisini oluşturan bireylerden ayrı bir varlıktır ve onlara üstündür. Toplumsal işbölümü ve dayanışma kilit kavramlardır, bu temelde eski ve modern toplum ayırımı yapar: geçmişte işbölümü gelişmemiştir, mekanik bir dayanışma vardır, süreç içinde işbölümünün gelişmiş olduğu organik dayanışmaya geçilmektedir. Mekanik dayanışmaya dayalı toplumda basit bir işbölümü vardır (parçalar birbirine benzer ve benzer işlevler görür), kollektif bilinç bireysel bilinci tümüyle yutar (güçlü bir tahditleme vardır, toplum farklılıkları hoşgörmez), siyasal otorite görece tekilci ve dolaysız yapıdadır (ve baskıcı bir ceza hukuku oluşur). Organik dayanışmaya dayalı toplumda ise karmaşık bir işbölümü vardır (kişiler ve gruplar farklılaşır, parçalar farklı işlevler görür, aralarındaki dayanışma işlevsel yarar ve karşılıklı tamamlayıcılık üzerinde temellenir), birey kollektif bilincin tahditlerinden bir ölçüde serbestleşir (hem bireysel bilinç gelişir hem de işbirliğine dayalı bir moral oluşur), siyasal otorite çoğulcu ve karmaşık yapıdadır (ve adalet dağıtıcı bir hukuk vardır, amaç cezalandırma değildir).

Organik dayanışma uzmanlaşma ve bireyleşmeye dayanır ve bireyleri birbirine daha çok bağlar (çünkü işbölümü birini öteki için gerekli kılmaktadır). Ama yaşadığı çağda gelişen işbölümüne dayalı yapının dayanışmayı zayıflatıcı etkilerini de gözlemler: anomi hali olarak adlandırdığı toplumsal çözülme ve değer boşluğundan sözeder, maddi refahın toplumun dengesini sarsan bir hırs ve açgözlülük ortamı yarattığından yakınır. Toplumsal mutluluğumuzun ön koşulu dayanışmadır, insan kendisini her şeyden özgür kılmamalıdır. Bencilce davranışlar ahlak-dışıdır, ancak bireyin özgür seçim hakkı olmalıdır, bireyin istemini zorlamak da ahlak-dışıdır. Din ve eğitimi toplumsal dayanışma için çok yararlı görür, ancak uyumlu bir toplum için bilhassa ekonomiyi düzenleyebilecek şirketler ve onların üzerinde ortak bir devlet olmalıdır.

Devlet işbölümü sürecinin sonucudur, toplumlar geliştikçe devlet de gelişir. Toplumun üyeleri arasında dayanışmanın kurulması ve ortak hizmetlerin (bu arada eğitimin) sağlanmasını gerçekleştiren bir organ olarak ortaya çıkar. Örgütlü bir iktidar merkezidir: toplumdan ayrışmış

siyasi-idari aygıtların kurulmasıyla oluşur (oysa geçmişte dinsel ve ekonomik aygıtlarla siyasi-idari aygıtlar örtüşüyordu), kararlar alır ve bunları uygulayacak uzmanlaşmış organlardan oluşur (idare), toplum adına konuşmak ve hareket etmek yetkisine sahip organları vardır (parlamento, hükümet). Toplumun düşünce merkezidir, rasyonelleşmeyi gerçekleştirir: içgüdünün yerini aklın almasını sağlar, değişik eğilimler ve çatışan çıkarlar arasında en iyi çözümü bulmakla görevlidir, hukukun üreticisidir ve hukuksal faaliyeti sayesinde tüm toplumsal ilişkileri kendine tabi kılar. Hiyerarşi içinde birbirine bağlanmış bir bürokrasidir, genel çıkara göre hareket eder ve sınıflardan bağımsızdır, tarihsel süreç içinde kilisenin ve yerel iktidarların nüfuzuna karşı tek merkezileştirici güç haline gelmiştir, dolayısıyla grupların ve yerel bağlılıkların birey üzerindeki egemenliğini zayıflatmıştır. Ancak devletin aşırı büyümesinin tehlikelerine de dikkat çeker, tahakkümünün önlenmesi için ara güçlerle dengelenmesi gerekir. Devlet konusunda Doğu-Batı farkı üzerinde de durur: Avrupa'da devlet toplumun kendiliğinden gelişiminin sonucudur, Rusya ve Çin'de ise devlet toplumdan önce ortaya çıkmış ve toplumu organize etmiştir.

d) Biyolojik teoriler ve toplum

19. yüzyılda biyolojik teoriler topluma ilişkin tasavvurları çok etkilemiştir. İngiliz Charles Darwin (1809-1882) ünlü eseri Türlerin Kökeni'yle hararetli bir tartışmayı başlatır. Dinsel anlayışa göre türler Tanrı tarafından yaratılmış olup değişmezlerdi ve insan türü üstün değerdeydi. Darwin'e göreyse organik yaşam evrimleşir, çevreye uyarlanma çabası ve çevreyle etkileşim sonucunda farklı türler ortaya çıkar, insan da diğerleri gibi bir türdür, kendinden önceki türlerden evrimleşme sonucunda ortaya çıkmıştır (bu saptamalar Fransız Lamarck tarafından da yapılmıştı).

Darwin varlıkların gelişim sürecini doğal seçim ve kalıtım teorileriyle açıklar. Yaşamda canlı varlıklar arasındaki mücadele, varlığını sürdürme mücadelesi esastır, hem türler arasında hem aynı tür içinde. Çünkü hızla çoğalma eğilimindedirler ve kıt kaynakların bulunduğu bir ortamda yaşamaktadırlar. Doğal seçim çevreye uyumlu özelliklere sahip türlerin yaşamasını, diğerlerinin elenmesini sağlar, kötüler ve zayıflar elenir, iyiler ve güçlüler kalır. Aslında burada bir belirsizlik vardır, çünkü çevreye uyum sağlama, iyilik ve güçlülük üç ayrı kavramdır, çevreye daha iyi uyum sağlayan güçlüler veya iyiler değil ortalamalar olabilir. Diğer yönden, varlıklar çevrenin ve gereksinmelerin etkisiyle oluşur, değişir, gelişir ve bu süreçte edinilen özellikleri ardıllarına kalıtım yoluyla aktarırlar, çevreye daha iyi uyum sağlama imkanı veren özellikler daha fazla genetik nakle uğrar. Darwin'in teorisi Gregor Mendel (1822-1884) tarafından geliştirilir, onda doğal seçim ve kalıtım ikilisi mütasyon kavramını oluşturur. Bunun ötesinde, Mendel tüm organizmaların bencil genler tarafından kontrol edildiğini saptar, ancak insanın bencilliğinin yanısıra etik ilkeleri de vardır (olandan olması gerekene geçmiştir), davranışlarına bu ilkeler de yön verir.

Bu biyolojik teorilerde sosyolojik analizde baş köşede yer verilen bazı kavramlar görülmektedir: biri çevre koşullarının belirleyiciliği ve çevreye uyarlanma gereğidir (bu ikili toplum teorilerinin sabitleri haline gelir), diğeri evrimleşmedir (toplumlar için de evrim teorileri geliştirilir), bir başkası çatışmacı anlayıştır (toplum teorilerinde çatışma olgusu vurgulanır, örneğin marksizmdeki sınıf çatışması, ama uyuşumcu bir perspektif de vardır, hem uyuşumu sağlayan mekanizmalar saptanır

hem de toplumda uyuşumu sağlama gereği dile getilir), bir ötekisi varlığını sürdürme (ya da yeniden-üretim) yönelimidir (kalıtım ilkesi bununla bağlantılandırılabilir), nihayet bencil itilimlerle etik ilkeler ikilemidir (liberal bireyciliğin saptanması kadar geleneksel ve sosyal etiğe bağlılık da vurgulanır).

Darwin'in teorisi 19. yüzyıl sonlarında çok etkili olan sosyal darwinist zihniyeti yönlendirmiştir. Buna göre toplumda çatışmacı eğilimler baskındır ve güçlü olanların üstünlük kurması, zayıfların elimine olmasıyla doğal bir seçim gerçekleşmektedir. Bu anlayış o çağda etkili bazı başka anlayışları haklılaştırır: kapitalizmdeki rekabeti (rekabet sonucunda zayıf firmalar elimine olur), sınıfsal eşitsizliği (zengin-yoksul farkı belirgindir o çağda), emperyalizmi (altık görülen başka halklara egemenlik arzulanır), elitizmi (seçkin zümrenin yönetmesi gerekli sayılır), insanlar arasındaki güç ve üstünlük mücadelesini…Darwin'in teorisi liberal teoriyle de uyumludur. Liberal serbest rekabet ilkesine göre piyasada güçlüler, iyiler kazanır ve böylece özel çıkar maksimize edilirken genel çıkar da maksimize edilmiş olur. Serbest rekabet hem çatışmacı anlayışla uyumludur (rekabet bir çatışma şeklidir) hem de doğal seçim ilkesiyle (piyasa mekanizması doğal düzenin ve doğal seçimin bir benzeridir). Darwin'in teorisiyle ılımlı bir muhafazakar anlayış arasında da yakınlık kurulabilir. Buna göre insanların çoğu içgüdülerine tabidir, bu nedenle üstünlük ve egemenlik amacıyla çatışmaya girerler. Ama elit unsurlar, yani iyiler içgüdülerini yenebilirler, böylece uygarlığın gelişmesini sağlayıcı olumlu insan davranışları gelişebilir. Burada doğal seçim çatışma yoluyla değil de çatışmaya götüren içgüdülerin elit unsurlar tarafından aşılması yoluyla gerçekleşmektedir. Antropolojik bir yaklaşım çatışma konusunda görececidir, araştırmalar sonucunda bazı ilkel toplumların çatışmacı olduğu, üstünlük ve egemenlik isteği ile hareket ettiği, bazılarınınsa barışçı olduğu, doğayla ve başkalarıyla uyum içinde yaşamaya temayül gösterdiği saptanır.

2. MARKSİST TOPLUM TEORİSİ

Bu alt-bölümde marksist toplum teorisini ele alacağız, marksizmin kurucusu Karl Marx'ın (1818-1883) ve yakın çalışma arkadaşı Friedich Engels'in (1820-1895) fikirleri temelinde (ikisi de Alman olup uzun süre yurtdışında – daha çok İngiltere'de – yaşamıştır), ama marksist teoride sonrasında yapılan bazı geliştirmeleri de dikkate alacağız (marksizm 19. yüzyıl sonlarından beri ayrı bir ekol olarak telakki edilmektedir). Marx ve Engels sosyalist projeleriyle tanınırlar aynı zamanda, marksizm 20. yüzyılda sosyalizm uygulamalarını yönlendirmiştir.

Tarihsel materyalizm denilen marksist toplum teorisinin temelinde diyalektik materyalizm denilen felsefesi vardır. Hegel'den esinlenen diyalektik anlayışı iki önermeye dayanır: doğada ve toplumda her şey değişmekte, ileriye doğru gitmektedir ve çelişki (ya da karşıtların hem birliği hem mücadelesi) esastır. İlk önerme 19. yüzyıl sosyolojisinin gelişme anlayışına uygun olarak bir evrim teorisine varır: toplumlar üretim tarzı denilen farklı aşamalardan geçerek ileriye doğru gitmektedirler (feodalizmden kapitalizme geçilmiştir, oradan da sosyalizme geçilecektir). İkinci önerme darwinian anlayışla uyumlu olarak, toplumda karşıt güçler arasında çelişkilerin ve çatışmanın belirleyici olduğu şeklindedir, bu karşıt güçler sınıflardır (toplumda egemen ve tabi sınıflar arasındaki mücadele

esastır), tarihsel gelişmenin motoru sınıf mücadeleleridir. Değişim uzun süreli bir evrim olarak yaşandığı gibi, bir aşamadan (bir üretim tarzından) ötekine geçiş devrim yoluyla gerçekleşir (bu süreçte tabi sınıflar egemen sınıfı devirir). Materyalist anlayışı da iki önermede odaklandırılabilir: maddi ekonomik altyapı tüm toplumsal ilişkileri (siyaseti, fikirleri, dini ve kültürü) belirler (dolayısıyla siyasal mücadeleler eşitsiz sınıfsal ilişkilerden kaynaklanır) ve insan iradesi maddi koşullar tarafından belirlenir ('insanlar iradelerinden bağımsız olarak bazı zorunlu ilişkiler içine girerler' der Marx, gerçi sosyalist siyasal anlayışı iradi siyasal eylemin dönüştürücü rolünü vurgular ama belirli maddi koşulların çizdiği sınırlar içinde mümkün olabilir bu).

a) Ekonomik altyapı ve üstyapı

Marksizmin toplum topografisi en basit şekliyle bir ekonomik altyapı ve bir üstyapıdan oluşur. Ekonomik altyapının esas önemli kategorisi üretimdir, iki düzeyden oluşur: üretim güçleri ve üretim ilişkileri. Üretim güçleri iki boyutludur: üretim araçları ve süreci, teknoloji boyutu ile insan, işgücü boyutu. Öteki kademe üretim ilişkileridir ve üç boyutludur: mülkiyet ilişkileri, bölüşüm ilişkileri (ekonomik artık ve sömürü), iş sürecinde iktidar. Üretim ilişkileri öncelikle bir sınıf ilişkileri sistemidir, egemen sınıf mülk sahibi (patron, toprak sahibi) olup ekonomik artığa el koyar (artık-değer/kar, artık-ürün/rant), böylelikle üretici çalışan sınıfı (işçileri, köylüleri) sömürür, bu sayede bölüşüm planında zengin olur, iş biriminde çalışanları üzerinde iktidar sahibidir. Ekonomik altyapının öteki kategorisi diğer ekonomik ilişkilerdir. Biri mübadele ilişkileri, pazar ve paradır, marksizm de başkaları gibi kapitalizmin paraya ve pazara dayalı sistem özelliğini vurgular her ne kadar üretimi belirleyici olarak görse de, üstelik erken marksizmin yabancılaşma teorisinde bu alan daha önemlidir (meta ve para yabancılaşması vurgulanır). Pazarda ekonomik artık güç dengesine göre yeniden dağılır (bir kısmı ticari kar, kredi karı olarak tüccarlara, bankalara gider, güçlü firmalar karşısında zayıflar geriler). Diğeri devlet ve ekonomiye müdahalesidir, devlet müdahalesi yeniden dağılım yaratır (bazı kesimler lehine, halka yönelik), kapitalizmin krizini ve devlet müdahalesinde artışı gözlemleyen çağdaş marksist teorilerde bu olgu önemsenir (örneğin tekelci devlet kapitalizmi saptaması). Üçüncüsü bölüşüm ilişkileri olup iki düzeyde tanımlanır: işletme düzeyindeki mikro bölüşüm (burada üretim ilişkileriyle çakışma olur, sömürü olgusu vurgulanır) ile ulusal pazar ve ekonomi düzeyindeki makro bölüşüm (en genel düzeyde kendini zengin üst sınıf-yoksul alt sınıflar karşıtlığında gösterir, pazar ilişkilerindeki güç dengesine göre değer transferleri olur). Dördüncüsü tüketim ilişkileridir, tüketim tarzı ve düzeyinde kendini gösterir (pazardan karşılanan tüketim ve kendi ürettiğinin tüketimi, işçilerin geçimlik tüketim düzeyi ve burjuvazinin lüks tüketimi gibi).

Ekonomik ilişkiler üretim tarzı denilen sentetik bir kategoride odaklandırılır (ekonomik yapı, sosyo-ekonomik düzen terimleriyle eşanlamlıdır): bir üretim güçleri düzeyi, bir üretim ilişkileri sistemi, onlardan kaynaklanan ve mübadele, müdahale, bölüşüm, tüketim ilişkilerini de içeren bütünsel bir ekonomik ilişkiler sistemini kapsar. Her üretim tarzı aynı zamanda ekonomik altyapısına uygun bir üstyapıyla tanımlanır (siyasal üstyapı da denilir) ve bu üstyapı sınıfsal-siyasal mücadeleleri, devlet ve ideolojik hegemonya sistemlerini içerir. Üretim tarzı bir sınıfsal egemenlik sistemidir, her üretim tarzı bir sınıfın egemenliğiyle tanımlanır. Sınıf stratejik ara değişkendir, hem altyapıda hem

üstyapıda yer alır: üretim ilişkileri sınıfsal ilişkilerdir, siyasal mücadeleler sınıfsal temellidir, devlet ve ideoloji sınıfsal egemenliği yansıtır ve sağlar. Üretim tarzı aynı zamanda tarihsel bir kategoridir, tarih üretim tarzlarının birbirini izlemesidir (bu konuyu az sonra ele alacağız).

Marksist teoride ekonomik altyapı üstyapıyı belirler. Bu belirlemenin bir yönü altyapıdaki egemen ekonomik sınıfın üstyapıda da egemen olmasıdır: devlet egemen ekonomik sınıfın aracıdır, onun çıkarlarını savunur (örneğin feodalizmde toprak sahibi feodaller, kapitalizmde burjuvazi devlete egemendir); ekonomik egemen sınıf aynı zamanda ideolojik hegemonyaya sahiptir, kendi dünya görüşünü, zihniyetini topluma benimsetir. Belirlemenin diğer yönü sınıf çelişkileriyle ilgilidir. Altyapıdaki sınıfsal ilişkiler (mülkiyet ve bölüşüm eşitsizliği, iş sürecinde sınıfsal egemenlik) üstyapıya sınıf mücadeleleri şeklinde yansır ve ideo-politik akımlara yaşam verir (sözkonusu akımlar sınıfların temsilcisi niteliğindedir, liberalizm burjuvazinin, sosyalizm işçi sınıfının temsilcisidir örneğin). Ayrıca ekonominin yapısı ve mantığı siyasetin, ideolojinin yapısını, mantığını belirler, örneğin ekonomik ilişkilerin dolaysız olduğu kapitalizm-öncesinde ekonomik egemen sınıfla siyasal yönetici sınıf çakışır, ekonomik ilişkilerin pazar dolayımından geçtiği kapitalizmde siyasal ilişkiler ekonomik ilişkilerden soyutlanır, ekonomik egemen sınıftan (kapitalist burjuvaziden) ayrı bir siyasal sınıf ve bürokrasi oluşur. Ekonomik egemen sınıfın aracı yaklaşımı ile üretim tarzının yapısı, mantığı yaklaşımı farklıdır (ama bileşirler).

Üstyapının altyapı üzerinde karşı-etkisi vardır. Basit karşı-etkinin yanısıra üstyapının karşı-etkisi bazı dönemlerde belirleyici olur: devrim sürecinde önce siyasal mobilizasyon ve ardından devlet iktidarının değişimi gerçekleşir (yani iki siyasal gelişme önceldir), bu değişim sayesinde ve sonrasındadır ki sosyo-ekonomik dönüşüm süreçleri başlar ve hızlanır. Evrim sürecinde de üstyapının karşı etkisi hissedilir: örneğin kapitalizm bağlamında eski aristokrasinin süregiden siyasal nüfuzu, feodal zihniyetin ağırlığı yeni kapitalist ilişkileri sınırlar, ya da tersine, feodalizm bağlamında burjuvazinin monarşik yönetimle artan bağları, maddiyatçı ve rasyonalist burjuva ideolojisinin artan etkisi kapitalizmin gelişimini kolaylaştırır. Üstyapının karşı-etkisini vurgulayan iki tezi daha vardır: biri üstyapının, devletin göreli özerkliği tezidir (bir sonraki başlıkta açıklayacağız), diğeri diyakronik tezdir (buna göre, ekonomik belirleme kapitalizme özgüdür, feodalizmde egemen düzey dinsel-ideolojiktir).

b) Sınıf mücadeleleri, devlet ve ideoloji

Üstyapının bir bileşeni sınıf mücadeleleridir, tarihin motorunun sınıf mücadeleleri olduğu söylenir. Bu nedenle marksizm tarihte başka mücadelelerin rolünü ihmal etmekle eleştirilmiştir (dinsel, ulusal, kültürel mücadeleler gibi), onları sınıf mücadelelerinin türevi olarak görür (örneğin dinsel hareketlerin geri-planında sınıfsal çelişkilerin olduğu ileri sürülür). Keza çatışmacı bir teori olarak uyuşum, uzlaşma süreçlerinin rolünü gözardı etmekle eleştirilir (buna karşılık çağdaş kapitalizmde sınıf uzlaşmasının gerçekleştiği vurgulanır). Sınıfsal mücadeleler iki düzeyde düşünülür: biri ekonomik çıkarlar için mücadeledir, o zaman ancak kendiliğinden sınıf olunabilir, diğeri siyasal mücadeledir ve bu mücadele sınıf ideolojisinin benimsenmesi temelinde bilinçlenmeyi ve örgütlenmeyi gerektirir. Sınıf mücadelesinin çoğu zaman şiddetli biçimlerde cereyan ettiği

ve stratejik tarihsel kopma momenti olarak devrime vardığı saptanır, feodalizmi yıkan burjuva demokratik devrimler ve kapitalizmi yıkacak olan sosyalist proleter devrimleri gibi. Kapitalist toplumda işçi sınıfının burjuvaziye karşı mücadelesinin sosyalist bir devrime varacağı öngörülür, bu devrim sonucunda proletarya diktatörlüğü rejiminin kurulacağı, ardından sosyalizmin ve nihayet komünizmin kurulmasıyla sınıfların ortadan kalkacağı, devletin yokolacağı ileri sürülür.

Üstyapının diğer bileşeni devlettir. Devletin işlevleri birkaç yönde aranır. Alt ve tabi sınıflar üzerindeki kontrol sağlayıcı ve baskıcı rolü vurgulanır (devlet egemen sınıfların baskı aracıdır denilir), aynı zamanda egemen sınıfın çıkarlarını savunduğu vurgulanır (devlet müdahaleleri ve politikaları bu perspektifle değerlendirilir). Sınıfsal egemenlik değişimi olarak devrimler öncelikle devlet iktidarını hedeflerler, iktidarın ele geçirilmesinden sonra devlet sistemi de değiştirilir. Devletle birlikte düşünülen hukuk sisteminin de egemen sınıfın çıkarına göre, alt sınıfların aleyhine işlediği belirtilir. Bu bakımdan kapitalizmde formel hukuksal eşitliğin varlığı aldatmaca, yanılsama olarak nitelenir, ama geri sistemlerde yasallık ve özgürlükler için mücadele de gerekli görülür. Bunun ötesinde devletin üretim tarzının işleyişini olanaklı kılan kurumsal ve kuralsal çerçeveyi oluşturduğu, farklı egemen sınıf kesimleri arasında uzlaşma sağlayıcı bir rolü olduğu, alt sınıflar nezdinde sistemi meşrulaştırıcı bir rolünün bulunduğu belirtilir (devletin genel çıkarı gözetmesi ilkesi, halkın temsiliyle ilgisi, sosyal politikaları bu yönde etkili olur), genel olarak sistemin yeniden-üretimini sağladığı vurgulanır.

Bütün bu işlevler devletin egemen sınıflardan görece özerkliğinin temelidir. Siyasal yönetim mutlaka doğrudan egemen sınıfa bağımlı hareket etmez, kararları bazan onun çıkar ve istekleriyle çelişebilir. Başka kesimlerin, geniş kitlenin, ayrı bir aygıt olarak kendisinin çıkarlarını da gözetmek durumundadır. Sistemin mantığı, uzun vadeli çıkarı (yeniden-üretim gereği) egemen sınıfın kısa vadeli çıkarlarıyla çelişebilir (sistemik mantık araçsal devlet mantığına üstün gelir bu durumda). Konum açısından da göreli özerklik vardır: feodalizmde egemen sınıfla siyasal yönetim çakışıyordu, ama kapitalizmde siyasal yönetim siyasal ve bürokratik devşirmeye bağlıdır. Göreli özerklik derecesi bazı koşullarda artar, tam özerkliğe yaklaşır: sınıflararası denge nedeniyle siyasal yönetim egemen sınıftan özerkleşip hakem konuma gelebilir (Marx bonapartizm için böyle bir değerlendirme yapar), devletçi sistemlerde bürokrasi burjuva üst sınıftan ayrı ve özerk bir güç olarak hareket edebilir (bazı azgelişmiş ülkeler için böyle bir saptama yapılır).

Üstyapının öteki bileşeni olan ideoloji bir yönüyle tüm toplumda etkili, geçerli zihniyet yapıları olarak düşünülür ve her üretim tarzında egemen sınıfın ideolojik hegemonyasından sözedilir, feodalizmde feodal dinsel ve töresel ideolojinin, kapitalizmde değişik ögelerle tanımlanan burjuva ideolojisinin hegemonyası vardır. Ancak üretim tarzının gelişme sürecinde yeni yükselen sınıfların veya eski egemen sınıfların ideolojilerinin etkili olmaya başladığı veya devam ettiği de saptanır. İdeolojinin halk üzerindeki etkisi aldatıcı ve yanılsama yaratıcı olarak nitelenir. Feodalizmde egemen olan dinsel ideoloji materyalist ateist bir perspektifle reddedilir (Marx'a göre 'din halkın afyonudur'). İdeolojik üstyapının unsurları olarak aile, özel mülkiyet ve devlete ilişkin anlayışlar da eleştirilir (Engels'in bir eserinin adı 'Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'dir). Devletin genel çıkara bağlılığı görüşü aldatmaca olarak nitelenir, özel mülkiyet birçok sosyalist tarafından haksız

edinim, hatta hırsızlık olarak nitelenmiştir, ailenin de üretim tarzının yeniden-üretimi açısından işlevsel olan tutucu rolü eleştirilir. Gerçi kapitalist rasyonalizm feodal bağnazlığa göre ilerleme teşkil eder, ama ideolojik yanılsamadan kurtuluş ancak gerçek bilimsel teori olan sosyalizmin benimsenmesiyle mümkün olacaktır, denilir. Bir başka husus marksizmin siyasal ideolojileri sınıfsal bağlarına göre tanımlamasıdır (sosyalizm işçi sınıfının ideolojisidir, liberalizm burjuvazinin). İdeolojiler siyasal akımları yönlendirir ve onlar da belirli sınıflarla bağlarına göre nitelenirler (işçi sınıfı partileri, burjuvazinin, aristokrasinin, küçük burjuvazinin partileri gibi). Bu bağlar partinin seçmen tabanından çok hangi sınıfın çıkarını savunduğuna göre ve yöneticilerinin sınıfsal köken ve ilişkilerine göre tanımlanır. Marksist teoride ideoloji üstyapı olarak belirlenendir, ama fikirlerin maddi bir gücü olduğu da kabul edilir. Siyasal pratikte ideolojiye çok önem verilir: işçi sınıfının örgütlendirilerek sosyalist ideolojiyle bilinçlendirilmesi, bu temelde devrim ve sosyalizm için mobilize edilmesi gerekli görülür. Gramsci devlet iktidarını ele geçirmekten çok sivil toplum içinde ideolojik hegemonya kurulmasını sosyalizmin ön-koşulu olarak görür (bilhassa sivil toplumun gelişmiş olduğu Batılı toplumlarda gereklidir bu).

c) Tarihsel aşamalar olarak üretim tarzları

Tarihsel süreç içinde toplumlar üretim tarzı olarak adlandırılan aşamalardan geçer. Üretim tarzı aşamaları klasik marksist modelde beş tanedir: tarih öncesi çağlarda yaşanan ilkel komünal üretim tarzı, Antik çağda yaşanan köleci üretim tarzı, Ortaçağ'da yaşanan feodal üretim tarzı, çağımızda yaşanan kapitalist üretim tarzı, kapitalizmin yıkılmasıyla geçilecek olan sosyalist üretim tarzı. Bu aşamalar silsilesi Batı'nın gelişme çizgisine özgüdür, Şark (yani günümüz Üçüncü Dünya) toplumlarında ise köleci ve feodal üretim tarzları yoktur veya ikincildir, ilkel komünal tarzdan Asya tipi üretim tarzına geçilmiş ve burada gelişmenin tıkanması yaşanmıştır, daha sonra Batı emperyalist kapitalizminin girişiyle azgelişmiş kapitalizme geçiş gerçekleşmiştir.

İlkel komünal üretim tarzı avcılık-toplayıcılıktan ilkel tarım ve el aletleri, maden kullanımına geçen bir üretim güçleri düzeyiyle tanımlanır, üretim ilişkileri düzeyinde ekonomik artık ve sınıflar henüz oluşmamıştır, üstyapıda sınıf egemenliği ve devlet yoktur, kabilevi bir organizasyon görülür, büyüsel dinsel ve töresel bir ideoloji vardır. Onu izleyen köleci, feodal üretim tarzlarında ve Asya tipi üretim tarzında üretim güçleri düzeyi geri ve durağan tarımsal teknoloji ile tanımlanır (insan ve hayvan gücü, saban, değirmen ve zanaatçı el aletleri kullanımı, zayıf ulaşım ve iletişim araçları). Üretim ilişkileri düzeyinde üçünde de ekonomik artık oluşmuştur ve buna baskıcı egemen sınıflarca doğrudan el konulmaktadır. Kölecilikte sınıfsal ikili köle sahipleri ve kölelerdir, ikisi dışında bir de pleb yerli halk vardır, feodalizmde sınıfsal ikili toprak sahibi aristokrat feodaller ile toprağa bağımlı serf köylülerdir, ikisi dışında bir de burjuvazi oluşur (artığa angarya, ürün-rant ve daha sonra para-rant biçiminde el konulur), Asya tipi üretim tarzında ikili toprak sahibi devlet (ve memur-feodalleri) ile toprağa bağımlı köylüler veya köy topluluklarıdır (artığa vergi-rant olarak el konulur). Tümünde ekonomik artığa üretim sürecinde doğrudan, zor kapasitesi ve örfi meşruluk temelinde el konulur. Ayrıca kapalı, yarı-kapalı geçimlik ekonomi vardır, ulusal pazar oluşmamış, parasal ilişkiler pek gelişmemiştir, bununla birlikte yerine göre değişken derecelerde ticari ilişkiler, yerel pazarlar ve uzak

mesafe ticareti vardır. Üstyapı düzeyinde kölecilikte demokratik, oligarşik, monarşik ve emperyal biçimlerde köleci devlet vardır; feodalitede monarşik-aristokratik devlet ve feodal senyörlerin özerk yerel iktidarları vardır; Asya tipi üretim tarzında ise merkezi monarşik, bürokratik ve despotik bir devlet. İdeolojik planda ise tümünde dinsel ve töresel zihniyet egemendir, bu planda Ortaçağ'dan itibaren tektanrılı dinlerin egemenliği belirleyicidir.

Kapitalist üretim tarzı üretim güçleri düzeyinde kapitalizm-öncesi durağanlığa göre hızlı bir gelişme ve ileri bir teknoloji ile tanımlanır, makina ve fabrika temelinde bir sanayie dayanır, sonra sanayi-ötesi teknolojiye geçilir. Üretim ilişkileri üretim araçları ve para sahibi kapitalist sınıf ile mülksüz ücretli işçiler ikilemiyle tanımlanır, ekonomik artığa (artık-değer) doğrudan değil dolaylı olarak, pazar ilişkileri dolayımıyla el konulur (çünkü işgücü pazarda alınıp satılan bir meta haline gelmiştir). Mübadele ilişkileri düzeyinde kapitalizm pazara yönelik üretim ve pazardan tüketim, iç pazar ve dünya pazarı oluşumu, parasal ekonominin genelleşmesiyle tanımlanır. Kapitalizmin gelişme sürecinde küçük işletmeler varlıklarını sürdürür (köylüler ve kentsel küçük işletmeler), ama zamanla tasfiye olurlar. Üstyapıda ise burjuva devleti vardır, demokratik ve bürokratik dolaylı biçimler olsa da geri-planda burjuvazi egemendir, devleti kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirir. İdeolojik planda, burjuva ideolojisinin hegemonyası vardır (bu ideolojinin maddiyatçılık ve faydacılık, rasyonalizm, hukuki eşitlik öngörülmekle birlikte eşitsizlikçilik, pragmatizm, sekülarizm gibi özellikleri saptanır). Sosyalist üretim tarzında kapitalizmin üretim güçleri önünde oluşturduğu engellerin aşılacağı ve hızlı bir gelişme yaşanacağı öngörülür, üretim ilişkileri düzeyinde sınıflar kalkar, mülkiyet kollektiftir artık, bölüşümde önemli ölçüde eşitlik sağlanır. Üstyapı düzeyinde geçici proletarya diktatörlüğü sistemi kurulur, amaç sınıfsız olduğu kadar devletsiz topluma da geçmektir. Egemen ideoloji ise bilimsel sosyalizm olacak, insanlar ideolojik yanılsamalardan kurtulacaktır. Sosyalizmin ileri aşaması tüm ihtiyaçların karşılanacağı bir bolluk toplumu olan komünizmdir, komünizmde devlet de ortadan kalkacaktır.

d) Tarihsel dönüşüm, evrim ve devrim

Marksist toplum modelinde üretim tarzlarının dönüşümü üç aşamada düşünülür. Birinci aşama eski sistemin uzun bir gelişme döneminden sonra tıkanması ve gelişmeye engel oluşturmasıyla nitelenir, özellikle sistemin üretim güçlerinin gelişmesini engellediği vurgulanır. Ama buna rağmen sınırlı bir gelişme de vardır: bir ölçüde teknik ilerleme olur, eski üretim ilişkileri çözülmeye başlar, yeni sınıflar güç kazanır, üstyapıda yeni katılımlar ve biçimler görülür, yeni fikirler yayılır, bir ölçüde zihniyet değişimi yaşanır. İkinci aşamada sistem içinde tabi sınıfların tepkisi ve giderek güçlenen ara sınıfların muhalefeti yükselir, nihayet şiddet kullanımına dayanan bir devrim patlak verir, eski sınıfsal iktidar ve devlet sistemi değiştirilir. Üçüncü aşama devrim sonrası dönüşümlerdir: siyasal üstyapıda devrimi yapan yeni sınıfların egemenliği ve yeni devlet sistemi yerleşir (ama yerine göre ara çözümler de uygulanır, eski egemen sınıflarla şu ya da bu ölçüde uzlaşma, eski devlet sistemiyle eklemlenme gibi), sosyo-ekonomik reformlar yapılır ve yeni üretim ilişkileri giderek egemen hale gelir (yani devrim üstyapıdan altyapıya iner), böylece üretim güçleri hızlı gelişme imkanı bulur. Nihayet yeni zihniyet, ideoloji tüm toplumsal dokuya yayılır (ideolojik alandaki dönüşüm diğerlerine göre

daha yavaştır). Marksizme getirilen bir eleştiri devrimsel kopmayı çok önemseyip evrimci gelişmeyi ihmal etmesidir, oysa yeni üretim tarzının yerleşmesi devrimsel kopma kadar, devrim öncesinde ve sonrasında evrimsel gelişmenin de sonucudur.

Bu evrim-devrim dinamiğinin tarihsel örnek olarak en çok belirtileni Batı'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecidir. Geri kalmış Doğu'da ve Üçüncü Dünya'da kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından kapitalizme geçiş süreçleri, kapitalizmden sosyalizme geçiş süreçleri, geleneksel çağlardaki geçiş süreçleri (özellikle kavimler göçü sonucunda Roma'nın yıkılmasıyla Antik köleci sistemden feodalizme geçiş süreci) diğer örneklerdir. Burada ilkine değineceğiz.

Batı feodalitesi Ortaçağ sonlarında geri ve tıkanık bir sistemdir, ama Ortaçağ'ın ortalarından itibaren ve bilhassa Yeniçağ'da feodal sistem esas itibarıyla yıkılmadan sınırlı bir gelişme yaşanır (bilim ve teknolojide ilerleme, servajın çözülmesi, parasal ekonominin yayılması, burjuvazinin artan etkinliği, feodal ademi-merkeziyetçiliğin yerini merkezi monarşilerin alması, Reform, İngiliz iç savaşı gibi devrimsel süreçler yaşanması, Rönesans ve Aydınlanma'yla yeni fikirlerin yayılması). İkinci aşama devrimdir, sınırlı gelişmenin güçlendirdiği burjuvazinin muhalefetiyle tabi köylü sınıfının tepkisi yöneşir. 18. yüzyıl sonunda Fransız devrimi feodal sistemin dünya çapında yıkılışını başlatır, onu 19. yüzyılda ve sonrasında başka burjuva demokratik devrimler izler (liberal parlamentarist ve ulusal devrimler biçiminde). Ancak dönüşüm sadece sosyo-politik devrimin sonucu değildir, onun kadar uzun süreli ve çok yönlü evrim de etkili olmuştur: Yeniçağ dönüşümü, onun izinde 19. yüzyılda teknolojik gelişme (sanayi devrimi) ve kapitalist gelişme. Üçüncü aşama devrim sonrasıdır (İngiltere'de 18. yüzyıldaki, tüm Avrupa'da 19. yüzyıldaki dönüşüm). Aristokratik egemenlik zayıflar: bazan yıkılır, bazan da uzlaşılır (aristokrasi-burjuvazi ittifakı, aristokrasinin burjuvalaşması). Devrim ilkelerine uygun yeni bir devletsel sistem kurulur: anayasal parlamenter düzen, yurttaşlık ve sınırlı demokrasi, bürokratik ve hukuksal devlet; ara bir çözüm olarak parlamenter monarşi yayılır. Üretim güçlerinde patlama yaşanır: sanayi devrimleri, ulaşım-iletişim devrimi. Feodal ilişkiler çözülürken kapitalizm hızla gelişir (özellikle sanayide), ulusal ve uluslararası kapitalist pazarlar oluşur. Değişik yönleriyle burjuva ideolojisi tüm topluma yayılır.

3. F. TÖNNİES VE M. WEBER

a) Topluluktan topluma ve modernleşme sorunsalı

Alman sosyolog Ferdinand Tönnies (1855-1936) topluluk (gemeinschaft)-toplum (gesellschaft) karşıtlığına dayalı bir analiz yapar, temel eseri Gemeinschaft und Gesellschaft'dır (1887). Hareket noktası toplumsal ilişkilerin psikolojik temelleridir. Toplumsal ilişkileri insan iradeleri arasındaki ilişkiler olarak tasavvur eder. İki tip irade vardır: organik irade biyolojik organizmaya bağlı olup insanın yaşamsal ihtiyaçlarının ifadesidir, düşünsel iradede ise düşünce hakimdir, insanın eylemleri rasyonalitenin kontrolüne tabidir. Organik iradenin üç biçimi vardır: zevk (içseldir), alışkanlık (organizmayı dış çevreyle bağlantılandırır), hafıza (zihinseldir, eylemlerin yeniden-üretimini sağlar). Düşünsel iradenin de üç biçimi vardır: akıl yürütme (amaç belirler), uyum sağlama (nedenleri

araştırır), kavramlaştırma (nesneler ve amaçların rasyonel tasarımıdır). İki tip irade toplumsal ilişkilerin iki tipini tanımlar, organik iradeye bağlı ilişkiler topluluk tipi organizasyonu yaratır (gemeinschaft), düşünsel iradeye bağlı ilişkilerse toplum tipi organizasyonu (gesellschaft).

Toplulukta insanlar sayıca azdır ve öyle olmasa bile birbirine benzerler (benzer işler yaparlar, aynı yaşam ortamını paylaşırlar). Örneğin aynı köyde yaşayan ve büyük kısmı çiftçilik yapan köylüler. İnsanlar arasındaki bağlar doğaldır (kişisel samimiyet, duygusal derinlik, ahlaki zorunluluk, toplumsal bağlılık ve zaman içinde süreklilikle tanımlanırlar), dayanışmacı ilişkiler ve biz duygusu egemendir, ortak çıkar önde tutulur. Din, töre ve geleneksel liderler yönlendiricidir. Toplumda ise insanlar sayıca kalabalık ve birbirinden farklıdır (farklı işler yapar ve farklı ortamlarda yaşarlar). Örneğin büyük bir kentte yaşayıp değişik işlerde çalışan, değişik semtlerde oturan insanlar. Hem kitleselleşme hem bireyselleşme yaşanır, geleneksel, duygusal ve dayanışmacı bağlar zayıflar, bireycilik (kişisel çıkarlar ve kararlar) ve formel ilişkiler (resmi ve gayri-şahsi ilişkiler), başkalarıyla ilişkilerde rekabet ve ilgisizlik egemen hale gelir, insanlar arasındaki bağlar mantık ve çıkar ilişkilerine göre kurulur, ben duygusu egemendir. Soyut ilkeler, fikir sistemleri ile bilim yönlendiricidir, kamuoyu oluşmuştur ve herkes kamuoyunda ağır basan görüşler ve modalardan etkilenir.

Topluluk ve toplumu somut olarak hangi tiplerde görüyoruz? Topluluk tipi organizasyon kırsal, zanaatsal, korporatif, hiyerarşik ve dinseldir, toplum tipi organizasyon ise kentsel, sınai, kapitalist, demokratik ve bilimseldir şeklinde bir karşıtlık kurulabilir. Topluluğun üç somut şekli saptanabilir. Biri kan topluluğudur (aile, akrabalık, klan), aile gemeinschaft'ın prototipi olarak gösterilir (aile içinde de daha çok kadınlar ve çocuklar). İkincisi mekansal topluluktur, köy topluluğu klasik örnektir, onun dışında eski kent ve kasaba, oralardaki mahalle birimleri, lonca tipi örgütlenmeler topluluk olarak nitelenebilir. Üçüncüsü duygusal-düşünsel topluluktur. Ulusal, etnik ve kabilevi topluluklar, dinsel topluluklar gibi. Belirtilen toplulukçu yapılar günümüzde özellikle geri kalmış, gelişme sürecindeki toplumlarda sürmektedir, her ne kadar toplum tipi ilişkiler toplumsal dokuya gitgide daha fazla nüfuz ediyor olsa da, modernleşmenin dayanışmayı zayıflatması gemeinschaft ilişkilerine duyulan ihtiyacı arttırmaktadır kısmen. Dolayısıyla eski toplulukların direnci ve reaktivasyonunun yanısıra yeni topluluklar oluşabilmektedir: yerellik (aynı kırsal yörede yaşayanlar, hemşerilik bağları, gecekondu semti), yeni kimlik ve dayanışma grubu olarak beliren örgütler (parti, spor klübü, sendika ve dernek), arkadaş grupları (dayanışma ve katılım ihtiyacı arkadaş gruplarının önem kazanmasına sebep olmaktadır). Toplum tipi organizasyon kıra karşı kentle ilgili görülür, özellikle büyük kentlerle. Ticari ilişkiler ve iş dünyası, hukuksal ilişkiler, bilim, kamuoyu, siyaset dünyası ve devlet bu kategoriye girer. Aynı zamanda modernleşme süreci ulusal bir toplum yaratmaktadır (ulusal pazar ve ekonomi, devlet ve yasa, ulaşım ve iletişim ağı temellerinde), burada da toplum tipi ilişkiler egemendir, ama ulusçu duygu ve dayanışma topluluk tipi ilişkiyle yakınsılık yaratabilmektedir. Ayrıca dünya sistemi oluşumu uluslararası bir toplum yaratmış, 20. ve 21. yüzyıllarda bu süreç hızlanmıştır.

Tönnies'e göre, Ortaçağ'ın toplulukçu yapısı ailevi birim ve kan, komşuluk, köy, kasaba bağlarına, toprak mülkiyeti ve senyör-serf ikilemine, merkezi devletin yokluğuna, dinsel inanç temelinde sağlanan düşünsel birliğe dayanıyordu. Bu yapının çözülüp modern topluma yaşam vermesi bireyciliğin gelişmesiyle gerçekleşmiştir. Bireycilik önce efendilerle teba arasındaki ilişkilerin

ticarileşmesiyle başlar, eski kooperasyon ilişkileri çözülürken karşıtlık ve egemenlik ilişkileri ağır basmaya başlar. Bu da tepkisel kurtuluş hareketlerini doğurur (servajdan kurtuluş ve ticaret, siyasal ve dinsel özgürlük, yurttaşların hak eşitliği), sonuçta bireysel çıkarların farklılığını kabul eden sözleşmeye dayalı bir uyum sağlanır. 19. yüzyılda Avrupa'da büyük ölçüde gesellschaft ilişkilerine geçilmiştir: geleneksel otoriteler yıkılır, toplumsal yaşama rasyonellik ve ekonomik hesap, rekabet ve bencillik egemen olur, herkes kendi başınadır ve etkinlik alanları ayrılmıştır, başkalarıyla gerilim hali vardır.

Ortaçağ sonlarından 20. yüzyıla kadar Batı'nın tarihi geleneksel bir toplumdan modern bir topluma geçiş süreci olarak nitelenebilir, yeni oluşan sosyolojik teori bu konuyla ilgilenir. Durkheim ve Spencer her bakımdan (nüfus, ekonomi. . .) büyüyen toplumun basitten karmaşığa doğru gittiğini, işbölümünün geliştiğini, yapılar ve işlevlerin farklılaştığını saptarlar. Marx ve daha başkaları pazara ve ücretliliğe dayalı kapitalist ilişkilerin (eskisi gibi kapalı kırsal ve feodal ekonominin değil) egemen hale geldiğini gözlemlerler. Tönnies'de bu genel çerçevede yer alır, dayanışmacı topluluklar yapısından bireysellik ve çıkara dayalı topluma geçişi saptayarak. 20. yüzyılda Üçüncü Dünya da benzer bir geçiş süreci yaşamaktadır, sosyolojik teori konuyu genel bir modernleşme sorunsalında odaklandırır. Global bir perspektifle modernleşmenin vektörleri olarak şunları sayabiliriz: nüfusun kalabalıklaşması, dağınık kırsal yapıdan yoğun kentsel yapıya geçilmesi, feodal ve geleneksel bağlılıkların çözülmesi, parasal ekonomi ve kapitalizmin kapsayıcı yayılması, ulusal pazarların ve dünya pazarının oluşması, ulaşım ve iletişim şebekesinin tüm toplumu birbirine bağlaması, bir yandan eski monarşik rejim dağılırken diğer yandan merkezi devletin güçlenmesi ve çeşitli müdahale araçlarıyla topluma nüfuz etmesi, hukuksal bir sistemin oluşturulması, kamu hizmetlerinin, eğitim ve bilimin yayılması, kültürel planda örf ve dinin etkisinin zayıflaması, maddiyatçılık, rasyonelleşme ve sekülarizasyonun yayılması…

Çift kutuplu tipolojiler kuran 19. yüzyıl sosyolojisinin izinde (Durkheim'da mekanik-organik, Spencer'de askeri-sınai, Tönnies'de topluluk-toplum ikilemleri), modernleşme teorileri geleneksel toplum-modern toplum ikilemini kurmuştur, başka adlandırmalar da yapılmaktadır (kırsal-kentsel örneğin). Birincil gruplar-ikincil gruplar (Cooley), toplulukçu ilişkiler-dernekçi ilişkiler (Mc Iver), statü hukuku-sözleşme hukuku (Maine), kutsal toplum-laisize toplum, açık toplum-kapalı toplum (Popper) ikilemlerini de belirtelim. Bir başka ayırım marksizmde ve daha başkalarında kapitalizm-öncesiyle modern kapitalizm arasındakidir. Bütün bu tipolojiler iki ideal-tip tanımlamakta, reel durumlar genellikle ikisi arasında bir eksende yer almaktadır.

Tönnies'in teorisi ayrıca modernleşme sürecindeki toplumda çözülme ve bütünleşme sorunsalını gündeme getirir. Yukardaki saptamalardan hareketle geleneksel toplulukta moral yoğunluğun yüksek olduğunu söyleyebiliriz (duygusal, samimi ve ahlaki bağlar, dayanışma, biz duygusu ve ortak çıkar). Hızlı gelişme ve değişme sürecindeki 19. yüzyıl ve sonrası toplumunda temel kaygılardan biri geleneksel bağlılıkların çözüldüğü, eski rejimlerin değiştiği bir bağlamda bütünleşmeyi sağlayacak mekanizmaların saptanmasıdır. Liberal paradigma bu açıdan iyimserdir, çünkü pazar ekonomisi ve toplumunun kendiliğinden denge ve gelişmeyi sağlayacağını öngörmektedir (işbölümü, kişisel çıkar-genel çıkar uyumu, arz-talep mekanizması dolayımlarıyla). Siyasi-hukuki paradigma ise

yurttaşlar toplumuna dayanan parlamenter rejimi bu açıdan yetenekli görmektedir, keza yeni kurulan hukuki sistemin sağlayacağı yasal düzenlemeye güvenmektedir. Ama herkes bu iyimserliği paylaşmamaktadır: bazıları elit bir yönetimi gerekli görmektedir, bazıları sosyal dengeyi sağlayacak yeni bir düzen (sosyalizm) kurulmasını veya sosyal politika uygulanmasını önermektedir. Ayrıca din ve moral gibi geleneksel, eğitim gibi modern düzenleyicilere önem verilmektedir. Tönnies'in kurucularından olduğu sosyoloji bilimi ise toplumun global analizinden hareketle bütünleşmeyi sağlayacak tüm mekanizmalarla ilgilenmektedir.

b) Aracı yapılar olarak siyaset

Siyasetin modern topluma geçiş sürecinde aracı yapı özelliği bir başka sorunsaldır. Ara güçler sorunsalı siyasal düşünce tarihinde Montesquieu ve Tocqueville'in vurguladıkları bir husustur. Montesquieu 18. yüzyıl Fransası'nda mutlakçı monarşinin edindiği ağırlığın soyluluk, kilise, burjuvazi ve kentler, parlamento gibi ara-güçleri zayıflatmasından duyduğu endişeyi dile getirmişti. Tocqueville ise gelişme sürecindeki 19. yüzyıl toplumunda tabanda eşitleşmiş halkla tepede merkezi devlet bileşiminin özgürlüğü tehdit ettiğini ileri sürmüş, çözüm olarak dernekler, ademi-merkeziyetçilik ve moral üçlüsünde odaklandırdığı ara-güçlerin geliştirilmesini salık vermişti. Tönnies sorunsalında da toplumda, topluluktaki dolaysız ilişkileri ikame edecek ara-güçlere ihtiyaç duyulduğunu çıkarsayabiliriz.

Geleneksel tarım toplumlarında insan ilişkileri ve iktidar yerel düzeyde odaklanmıştır, görece az sayıda kişi vardır ve aralarındaki ilişkiler nisbeten dolaysızdır. Yerel odaklar kapsamında feodal iktidar, köy ve küçük kent topluluğu, yerel pazar ve lonca, dinsel cemaat sayılabilir. Modern toplumda ise iktidar ülke düzeyinde odaklanmıştır (merkezi devlet), siyasal pazar (partiler, seçim, kamuoyu. . .) ve ekonomik pazar ülke çapındadır, iletişim ve ulaşım araçlarının gelişmesi tüm toplumu birbirine bağlar, keza aynı eğitim sistemine dayalı toplumsallaşma ve başka mekanizmalar da. . . Böylece bir yurttaşlar toplumunun (ya da ulusun, halkın) kentsel özelliği giderek egemen hale gelen bir ulusal pazar ve kitle toplumu çerçevesinde bütünleşmesi gerçekleşir. Fakat bu durum, eskisi gibi az sayıda, birbirini tanıyan, bilen kişiler arasındaki bütünleşmeden farklıdır.

Taban birimi bireyler ve ailelerdir, gitgide kentleşen toplumda atomizasyon ve yabancılaşma yaşanır, hem yönetimle hem de diğer insanlarla ilişkiler açısından. Ekonomik planda pazar ve iş yaşamı ilişkileri sağlar, günlük yaşamda ise bu ikilinin yanısıra yerleşim yeri, toplumsallaştırıcı kurumlar (okul, dernekler gibi) sağlar ilişkileri, bütünleşme ve katılımı. Siyasal-devletsel planda yönetim eskiden olduğu gibi kişisel değil bürokratik ve kurumsaldır, kırsal dünyadaki kişisel yöneticinin yerini bürokratik kurum alır, devlet-halk bağları soyut kurallara göre kurulur. Bu koşullarda halkla ilişkiler açısından devletin iki probleminden sözedilebilir: gitgide karmaşıklaşan bir toplumda sorunları çözmede, işleri yürütmede, kontrolü sağlamada zorlanması biridir, halktan kopukluğu diğeri. Hızlı ekonomik gelişmeyle ve eski rejimlerin değişmesiyle (ve teba halkın yurttaşlaşmasıyla) belirlenen bu ortamda, devletle halk arasında siyasal yapılar ve örgütler ortaya çıkar. İkisi arasında bağları kuran, iletişimi sağlayan bir konumları vardır. Aynı zamanda halk katılımının gerçekleştiği ulusal siyasal pazarın taşlarıdır ve halk içinde de iletişim sağlarlar. Nelerdir siyaseti oluşturan bu yapılar?

Kitle politikası bir odaktır ve çeşitli unsurlardan oluşur: seçim ritüeli, partiler ve toplumsal örgütlenmeler, kitle mobilizasyonları. Bunlar hem devletle halk arasında aracı yapılar olarak hem de kitle içinde kimlik ve dayanışma grubu olarak rol oynarlar. Yerel politika bir başka odaktır. Halk bu kanaldan daha rahat ilişki kurabilir çünkü yerel düzeyde kendisine yakındır ve tanıdığı kişilerdir. Kalabalık ve yaygın ulusal toplumu sadece merkezden idare zordur, bu nedenle yerel yönetimler kurulur. Partilerin yerel örgütleri vardır, seçimler yerel birimler temelinde yapılır. Yerel elitler halk üzerinde nüfuz sahibi olmaya devam eder (yerel eşraf), devletle ilişkilerini kurmada, kaynak ve hizmetlere ulaşmasında aracı olurlar (bu mekanizmaya clientelism de denilir). Bir diğer odak kamuoyu ve kitle iletişim araçlarıdır. Ulusal kamuoyu kalabalık bir toplumun aynı haberleri, fikir akımlarını, siyasal alternatifleri ve modaları izlemesini, böylece birbirine yakınlaşmasını sağlar. Geçmişte gazeteler, radyo kamuoyu yaratıyordu, sonra televizyon belirleyici oldu, şimdilerde internet ulusal düzeyi de aşan bir bütünleştirici etki yaratmaktadır. Bir başka odaksa kişisel figürlerdir, bürokratik soyutluk ve soğukluk insanları kişisellik arayışına yöneltmektedir. Bu figürler kırsal ortamdaki kişiselliği ikame edici olur, her ne kadar bunlarla kırdaki gibi tanışıklık yoksa da. . . Siyasette bu olgu liderlerin öneminde kendini gösterir, kitle siyasal programlardan çok liderleri seçer, onları izler, bazı liderler karizmatik özelliklere sahiptir. Kişisel figürler sadece siyasal liderler değildir, bütün toplumların bir meşhurlar ekibi vardır (starlar, sporcular, iş dünyasının önde gelenleri, aydınlar, vs). Tüm ulusal toplum bunları tanır ve izler şu ya da bu ölçüde. Ayrıca yerel düzeydeki meşhurlar da vardır. Kitle içinde birçok kişi meşhur olma isteği duyar, çünkü meşhurluk başarının yolu ve gerçekleşimi olarak görülür.

c) Max Weber: eylem ve anlayış, kültüralizm ve politisizm

Bir başka Alman sosyologun, Max Weber'in (1864-1920) bilimsel metodu anlayış ve eylem sosyolojisi diye adlandırılır, bu bakımdan davranışçılığın öncüsü sayılır. Oysa önceki başlıklarda incelediğimiz sosyolojinin öncüleri bir ilişkiler ve yapılar sistemi olarak toplumsal bütünün analizini esas alıyorlardı. Weber toplumsal eylemin analizinde kültürel ve sübjektif faktörlere (anlayışlara) önem verir, örneğin Batı'da kapitalizmin gelişebilmiş olmasını Protestan kültürünün özellikleriyle açıklar, genel olarak kültürel değerlerin ve değerlerdeki değişmenin etkisini vurgular, toplumsal eylemin nedenleri arasında öznenin sübjektif güdüleri, niyetleri ve algılarını önemser. Ama weberian epistemolojide bilimin değer yargılarından bağımsız olması da gerekli görülür. Sözkonusu epistemolojinin bir başka kategorisi ideal tip kavramıdır, ideal tipler araştırmacı tarafından tasarlanan ve gerçekliğin çeşitliliğini düzenlememize yardımcı olan formel araçlardır.

Toplumsal eylemi dört ideal tipe indirger: amaçlı (amaca bağlı) rasyonel eylem, değerli (mutlak bir değere bağlı) rasyonel eylem, duygusal (öznenin duygu hallerine göre) eylem, gelenekler ve köklü alışkanlıklara bağlı eylem. Batı'da rasyonelleşme süreci amaçlı rasyonel eylemlerin egemenlik kurmasıyla sonuçlanmıştır. Weber Batı kültürünün diğerlerinden farkını bu noktada görür, çeşitli rasyonelleşme süreçleri sadece Batı'da yaşanmıştır: bilim Batı'da gelişmiştir, sanatta rasyonelleşme sadece Batı'da vardır (müzik, mimari), devlet sadece Batı'da rasyonel bir anayasa ve yasalara sahiptir, ekonomik yarar arayışı tüm dönemlerde bilinmektedir ama sadece Batı'da rasyonel kapitalist

örgütlenme kurulabilmiştir, yurttaş amaçlı rasyonel eylemi şahsında canlandırır, rasyonaliteye uymayan dinsel ve ideolojik engeller ancak Batı'da aşılabilmiştir. Weber'in Protestanlıkla kapitalizm arasında kurduğu bağ da bu çerçevede yer alır. Protestanlık yeni bir iş ahlakı yaratmıştır: işte başarı gereği, üretkenlik ve kalite arayışı, karın ve tasarrufun olumlanması, hazza karşı mesafeli tutum, bilim ve araştırmaya değer verilmesi. Bu sayede kişiliğin içsel rasyonelleşmesi sağlanır, bu da ekonomik yaşamın rasyonelleşmesinin temelidir. Belirtilen özelliklerle tanımlanan Protestan etiğini kapitalist ruhun temeli olarak görür, her ne kadar kapitalizmin doğuşu için tek başına yeterli olamasa da. Modern toplumsal yaşamda rasyonelleşmenin egemenliği bürokratikleşmeyi getirir, weberian analizde bürokrasi modern toplumu tanımlamada temel bir kategoridir (gerçi bilim, sanat ve teknik, kapitalizm ve pazar ekonomisi, demokrasi gibi başka kategorileri de önemser ama bürokrasi vurgusu onu farklılaştırır). Bürokratik yönetim hem kendi içinde hem topluma yönelik etkinliklerinde rasyonel, yasal ve kuralcı, gayri-şahsi (impersonal) ve tarafsızdır. Geçmişteki aristokrasiden farklı olarak soya değil yeteneğe, meritokrasiye dayalı bir devşirme tarzı vardır, aynı zamanda hiyerarşik bir yapıdadır, toplumda avantajlı bir konuma sahiptir, belirli güvencelerden yararlanır (maaş, emeklilik, kariyer, iş güvenliği). Bürokratikleşmeyle planlama ve organizasyon yapılabilir, bilim yönetimin parçası haline gelir. Weber bürokrasiyle demokrasiyi uyuşturma kaygısı da taşır, bürokrasinin bireyi ezmesinden, bireyselliğin kaybolmasından endişe duyan bir liberaldir.

Weber siyaseti de inceler. Devleti Durkheim gibi işlevleriyle değil, bir egemenlik aracı olarak tanımlar. Ancak güce dayalı bir sistemi benimsemez, rasyonelleşmeyi gücün zaferine, hatta etkinliğe değil kültürün yayılmasına ve insanın değerine bağlar. Marx'dan farklı olarak salt bir sınıfın egemenliği değil, bir yönetici grup ve aygıtın egemenliğidir sözkonusu olan, sınıf kavramının yanısıra statü kavramını da önemser. Her siyasal yönetici grup bir egemenlik grubudur ve dört özellikle tanımlanır: toprak ve üzerindeki insanlar (egemenliğin nesnesi), yönetsel aygıt (egemenliğin aracı), süreklilik, zor kullanım imkanı. Daha sonra Weber'in izinde zor ve meşruluk ikilisi siyasal analizlerde mihver oluşturacaktır. Weber meşruluk kriterine göre bir toplum tipolojisi kurar: geleneksel otorite, karizmatik otorite, yasal-rasyonel otorite (meşrulukla ilgili bölümde bunları açıklamıştık).

Yasal rasyonel otoriteye dayanan modern bürokratik devlet genel ilkelere göre konulmuş soyut kurallar olan hukukun yerleşmesini gerektirir. Kapitalizme koşut olarak gelişmiş olup temeli pazar ekonomisidir (ekonomik rasyonalite ve yasal rasyonalite birbirini tamamlar), aynı zamanda kurumlaşma, işlevlerin ve organların farklılaşması ve uzmanlaşması gerçekleşir. Rasyonelliği evrensellik (universalism) ilkesi tamamlar, buna göre bürokrasi tüm toplumun çıkarı için çalışır ve sosyal çatışmaları sınırlar. Modern Batı devletinden önce görülen devletsel biçimler geleneksel egemenlik kapsamına girerler. Gerçi geleneksel devletlerde modern devletin bazı özelliklerine raslanır, bürokrasinin asgari bir özerkliği ve uzmanlaşmış kurumlar vardır, ama zor kullanımı ağır basar ve hükümdar tekeli vardır. Avrupa'da devlet sözcüğü 13. yüzyılın sonunda ortaya çıkar, 15. -18. yüzyıllar arasında yerleşir. Bu dönemde Avrupa çapında büyük bir dönüşüm yaşanır (öyle ki bir hümanizma alanının oluşumundan sözedilebilir): para ekonomisinin gelişmesi ve sermaye birikimi, burjuvazinin güçlenmesi ve monarşinin korumasından yararlanması, aristokratik aileler arasında bağlar kurulması, dinsel çatışmalar, göçler, kültürel mübadeleler. Bu bakımdan Batı devleti özgül tarihsel süreçlerin ürünüdür ve bütün Avrupa ülkelerinde ortak özelliklere sahiptir: siyaset

olarak adlandırılan ve belirli etkinlik türlerini kapsayan bir alan oluşur, hükümet ve idare organları uzmanlaşır ve kendine özgü kuralları vardır, ülkeler arasındaki ilişkiler yoğunlaşır.

4. DAVRANIŞÇILIK VE İŞLEVSELCİLİK

a) Davranışların kökenleri

Davranışçılık siyaset biliminin gelişiminde yönlendirici bir akım olmuştur, bütün insan ve toplum bilimlerinde (biyolojide, psikolojide, sosyolojide, ekonomide) insan davranışlarının kökenleri üzerine değişik postulalar formüle edilmiştir. Davranışların öznesi öncelikle insandır, ama geniş anlamda sadece birey-insanların değil somut grupların (örneğin belirli bir ailenin, arkadaş grubunun, köyün), soyut kategorilerin (örneğin bir sınıfın, yaş grubunun), örgütlerin ve otoritelerin (keza elitlerin), toplumsal bütünlerin (ulusun, pazarın) davranış kalıplarından sözederiz. Bu davranış kalıpları fiil şeklinde olabileceği gibi rol, yaşamsal tarz, düşünsel şekil (zihniyet, değer, ruh hali gibi) olarak da kendini gösterir. Davranış genel kategorisi içinde bazıları siyasal davranış olarak nitelenir, örneğin siyasal tercih, katılım eğilimi, siyasal-sosyal çatışma eğilimi, elitlerin davranışsal eğilimleri. Ayrıca şu değinmede bulunalım, tüm metinde davranış terimi yerine tutum ve edim terimleri kullanılmıştır (ilki uzun vadeli davranış kalıbını ifade eder, ikincisi kısa vadeli davranışı), istisnai olarak bu başlıkta, davranışçılık akımından sözedildiği için davranış terimi korunmuştur. Şimdi insan ve toplum bilimlerinin öncü isimlerinden hareketle davranışların itici güçleri, kökenleri üzerine bir gözden geçirme yapacağız, ama kapsayıcılık ve sistematiklik savında değiliz.

1) Fayda, zevk-cefa: Davranışların kökeninde insanların kendi elde edecekleri faydalara ilişkin tasavvurlarının yattığı ileri sürülür. Orijiner olarak liberal anlayış fayda faktörünü vurgulamıştır. Faydanın gerisinde de bir haz-elem ya da zevk-cefa muhasebesi aranır. Bentham insana zevk veren şeylerin ve cefadan kaçınmasını sağlayan şeylerin faydalı olduğunu saptar, dolayısıyla insan davranışlarının zevki maksimize etme ve cefayı minimize etmeye yönelik olduğunu ileri sürer.

2) Zevk ilkesinden gerçeklik ilkesine: Freud ise insan davranışlarının biyolojik itilimler itibarıyla zevk ilkesine tabi olduğunu, fakat toplumsallaşma süreci sonucunda zevk ilkesinin gerçeklik ilkesi tarafından sınırlandığını, engellendiğini saptar. Gerçeklik ilkesinin belirleyicileri bir yönden insan ihtiyaçları ve bunları karşılama imkanlarının sınırlılığıdır, insan davranışları ihtiyaçların ve sınırlı imkanların koyduğu tahditler ve öncelikler tarafından belirlenir. Diğer yönden insanın çevreden öğrendiği toplumsal kurallardır, zevk istemiyle ters düşse bile insan bu toplumsal kurallara uymak zorundadır. Bir başka yönde ise gerçeklik ilkesi başkalarıdır, başkalarının istek ve yararları bir insanın kendi istek ve yararları yönünde arzuladığı şekilde hareket etmesini şu ya da bu ölçüde engeller.

3) Bilinç-altı ve sıkıntılar: Freud'da ve psikolojist teorilerde insan davranışlarının belirleyicileri arasında görünenlerin ötesinde bilinç-altının etkileri önemsenir. Bilinç-altı insanın doğal itilimleriyle içselleştirilmiş toplumsal baskının ve tecrübelerinin etkileşimi sonucunda oluşur. Bilinç-altının yapılanmasında özellikle insanların sıkıntıları yönlendirici olur, bu bakımdan insan davranışları bir dizi maddi ve psikolojik sıkıntının, kompleksin işlevidir.

4) Ekonomik çıkar, ihtiyaç, konfor ve pazar: Birçok düşünür insan davranışlarında ekonomik faktörlerin belirleyici olduğunu söyler. Fayda öncelikle insanların ekonomik çıkarı olarak tanımlanır, tüm insanlar çıkarları doğrultusunda hareket ederler. Bu perspektifle, kendilerince bir fayda-maliyet muhasebesi yaparlar, maliyetin faydaya göre fazlalığı caydırıcı olur. Ekonomik çıkarın alt sınırı insan ihtiyaçları tarafından çizilir, kıt kaynaklar ortamında temel ihtiyaçlarını karşılamak durumunda olan insanlar böyledir (çoğunluk genellikle bunlardır), bu nedenle geçimlerini sağlamak için asgari bir gelir elde etmek ve bunun için çalışmak zorundadırlar. İhtiyaçlara tabiliğin diğer yönü insanların sahip oldukları maddi kaynaklar ölçüsünde harcama yapmak zorunda olmalarıdır, yani zevklerini maksimize etmek için istedikleri kadar harcama yapamazlar. Ekonomik çıkarın üst sınırı ise konfor ve lüks isteğidir. Ekonomik çıkar motivasyonu aynı zamanda iş yaşamında hep daha fazla maddi kaynak elde etme, karını maksimize etme isteğini getirir, piyasalardaki rekabet koşulları da böyle davranılmasını empoze eder.

5) Parasal yabancılaşma ve maddiyatçılık: Ekonomik çıkarın önceliği insanları ekonomik veya parasal yabancılaşmaya uğratır, tüm insan ilişkilerinde parasal kaygılar ön plana çıkar, maddiyatçılık her alana egemen olur, zenginleşme esas ve kapsayıcı amaç haline gelir. Ancak insan davranışlarının sadece ekonomik faktöre tabi olduğu görüşü basitleştirmeci sayılır diğer yönden.

6) Sınıfsal faktör: Sosyalizmde ekonomik faktörün belirleyiciliği sınıfsal eşitsizlik boyutunda düşünülür, sınıfsal farklar ve çelişkiler insan davranışlarının temel bir faktörüdür. Denklik-eşitlik ve sosyal adalet-fırsat eşitliği temel istekler olarak ortaya çıkar. Diğer yönüyle ekonomik çıkar saiki başkalarından yararlanma, başkalarına göre zengin olma isteği yaratır, keza görece iyi durumda olanlar fark ve konumlarını korumak isterler.

7) Doğal düzen: Doğal düzen felsefesi insan davranışlarının doğal düzen tarafından belirlendiğini, böylece kendiliğinden bir doğal denge sağlandığını, ona müdahale edilmemesi gerektiğini savunur. Bu felsefe hem yönetimlerin baskıcı egemenliğine hem de eşitlik ve düzenleme yönünde müdahalelere karşı çıkan liberal anlayışın temelidir.

8) Sosyal darwinizm: Sosyal darwinizm ise doğal yasanın eşitsizliğini vurgular, doğada çatışma ve rekabet egemendir, bu süreçte güçlü olanlar kazanır, zayıflar elimine olur.

9) Diyalektik çelişki: Bir başka çatışmacı görüş diyalektik yaklaşımdır. Buna göre doğada ve toplumda çelişki kuraldır, karşıtların hem birliği hem mücadelesi davranışların ana çerçevesidir.

10) Uyuşum ve denge kaygısı: Diğer yönden uyuşum ve denge isteği de davranışların kökeninde aranmalıdır, çünkü çatışmanın egemen olduğu bir ortamda veya çatışma olmasın diye insanlar barış ve huzuru sağlama, bunun için kendi aralarında uyuşma, toplumda denge kurma kaygısı içinde olacaklardır. Nitekim teorilerde ekonomik denge, sosyal denge, siyasal istikrar, toplumsal bütünleşme, kültürel uyum, uluslararası barış hep hedef olarak gösterilirler.

11) İktidar ve üstünlük: İktidar ve statü istekleri iki önemli güdüdür, ekonomik çıkar güdüsünü tamamlarlar. İnsanın mülkiyet hırsı, daha geniş anlamda sahip olma isteği vurgulanır. Bu isteğin

koşutu başkalarına göre üstünlük veya başkaları üzerinde iktidar isteğidir, dolayısıyla toplumsal doku iktidar mücadeleleriyle bezelidir. Bu mücadele bir sıfır-toplam oyun maç olarak da düşünülebilir her zaman öyle olmasa bile, dolayısıyla başkalarıyla bir yenme-yenilme sendromuna girilir.

12) Statü ve güzellik: Statü isteği de evrenseldir ve diğer güdülerin gerisinde yer alır sıklıkla. Ekonomik çıkar ve zenginlik toplumda daha yüksek konum, statü elde etmek için aranır, iktidar çevrede saygı görmek, sözünü geçirmek için arzulanır. Statü isteğinin kaynağında başkalarınca beğenilmek isteği yatar, bu bakımdan temel bir sabitle, güzellikle ilgilidir.

13) Değerlerin bölüşümü: Bütün insan ilişkilerini bir maddi ve maddi-olmayan değerlerin bölüşümü süreci ve mücadelesi olarak görmek mümkündür: mülk ve para, iktidar ve güç, statü ve saygınlık, haz, güzellik, serbesti, vs.

14) Meşruluk üçlüsü: Davranışlarımızın kökeni olarak meşru olarak öğrendiğimiz şeyleri görebiliriz. Weber'in üç meşru otorite tipinden hareket edersek, gelenekler, örf ve adetler bir yandan, yasalar, toplumca konulmuş kurallar, faydayı gözeten veya başka rasyonel gerekçeler diğer yandan, başkalarının güçlü etkisi (karizmatik efekt) öte yandan davranışların belirleyicisi ve sınırlayıcısı olarak nitelenebilir.

15) Çevreyle ilişkiler: Davranışların kökenini insanın çevreyle ilişkileri perspektifiyle de düşünebiliriz, insan sürekli çevreye uyma, uyarlanma çabası içindedir, aynı zamanda çevresine yönelik olarak bazı amaçlar taşır ve bu yönde etkili olmaya çalışır. Tüm sosyolojik literatür insan davranışlarında toplum, grup etkisini vurgularlar. İnsan davranışları toplumda, grupta geçerli normlar ve değerler tarafından yönlendirilir. İnsan birey olarak tek başına yaşayamaz, topluma, gruba uymak zorundadır. Bu uyumun bir yönü de topluluksal dayanışma arayışıdır, modernleşme sürecinde dayanışmanın zayıfladığı gözlemlenir.

16) Özgürlük: Modern çağı başlatan devrimler ve liberalizm insan hakları ve özgürlüklerini vurgulamışlardır. İnsan davranışlarına bunların aranışı veya eksikliği yön verir, özgürlük temel bir tutkudur. Bu noktada bir başka tartışmayla bağlantı kurabiliriz: davranışlar ne ölçüde özgür iradenin, bireysel tercihin ürünüdür, ne ölçüde gayri-iradidir, çevresel koşullarca belirlenmiştir, tahditlerin ve dışsal basıncın sonucudur?

17) Güvence, yaşam ve mutluluk: Özgürlükten başka ve bir ölçüde onunla çelişkili bir değer ise güvenlik, güvence arayışıdır. İnsan güvende olmayınca hiçbir şeyin değeri kalmaz. Yaşama istenci ise temel bir tutkudur, ölüm içgüdüsüyle çekişir ve her zaman üstün geleceği söylenir. İnsan yaşamı sürecinde mutluluk arayışı ise güçlü bir motivasyondur.

18) Denklik ve farklılık: Denklik ve tersi farklılık isteklerine değinmiştik (bak. 6). Bu iki istek sınıfsal düzeyin ötesinde, toplumsal yaşamın tüm alanlarında görülür: insan hem başkalarıyla denklik arayışı içindedir, başkalarına öykünür, hem de başkalarından farklılığını korumaya çalışır, farklılık isteği üstünlük ve özgürlük istekleriyle eklemlenir.

19) İtaat ve direnç: İnsan devamlı çevresel basınçlar, hatta tehditler altında yaşar (doğadan, toplumdan, mensup olduğu gruplardan, otoritelerden, başka insanlardan gelen basınçlar). Bunlara karşı bir itaat-direnç ikilemi içindedir.

20) Rasyonalite ve irrasyonalite: İnsan davranışları bir ölçüde rasyoneldir, ekonomik, hukuki ve bilimsel mantıklar rasyonalitenin ayrıcalıklı alanları sayılır. Pareto insan davranışlarında lojiko-rasyoneller ve irrasyoneller ikilemi kurar. İnsan davranışlarının ne ölçüde rasyonel olduğunu, ne ölçüde olmadığını değişik ortamlara göre değerlendirmek gerekir, irrasyonelin ağır bastığı durumlar da çok olsa gerek. Ayrıca rasyonelin tanımının da problem yarattığını belirtelim. Bir kere rasyonel olmayan motivasyonların neler olduğu konusunda kesin bir sonuca varılamaz. İkincisi rasyonalite bir doz meselesidir de, her konuda aşırı gidilirse ve optimal doz aşılırsa irrasyonalite alanına düşülebilir. Üçüncüsü başka mantıklara göre irrasyonelin de kendine özgü bir rasyonalitesi olabilir (Maurice Godelier'nin bir yapıtının adı İrrasyonalitede Rasyonellik'tir).

21) Değerler, kültür ve popüler sabitler: Geleneksel değerler ve bağlılıkların (dinin, törenin…) davranışları belirleyici etkisi vurgulanır. Geleneksel olsun olmasın tüm değerler ve kültürel kalıplar insan davranışlarını yönlendirir ve sınırlar (ulusal kültür, popüler kültür, evrensel kültür, yerel kültür, değişik alt-kültürler). İnsan küçük yaştan beri ulusal kültürü içinde yoğrulur, ulusal dil yoğun iletişim imkanı sağlar. Bir faktör de popüler sabitlerin çekiciliğidir, bunun bir şekli karşıtlık unsurlarına duyulan tepkidir.

22) Homo'lar ve yabancılaşmalar: Bilimsel disiplinlere göre insanı ayrı mantıklara tabi davranışsal özne olarak düşünebiliriz: homo economicus, homo politicus, homo socialis, homo culturalis, homo psychologicus, homo biologicus gibi. Bunları da bir çevre ve yapı etkisi, bir de biyolojik, psikolojik, toplumsal bir özne olarak insanda varolan derin yapı sabitleri olarak düşünmek gerekir. Çevre etkisi perspektifiyle konuya bakılırsa insan takıntıları, yabancılaşmaları davranışlar üzerinde çok etkili olmaktadır. Parasal yabancılaşma, iktidar-güç istencinin veya statü isteğinin takıntıya dönüşmesi, dinsel yabancılaşma, kültürel etnosantrizmler belirtilebilir.

23) İletişim ve toplumsal mübadele sistemi: İnsan davranışlarının anlaşılması için iletişim süreçlerinin, bu süreçlerde meydana gelen etkilenmeler ve şartlanmaların analizi gerekir. Bu açıdan insanların öncel özelliklerinin belirlediği algı yapılarının, kanılarının etkisi önemlidir, gerçeklikten ciddi sapmalara neden olabilirler. Keza insan ilişkileri bir toplumsal mübadele sistemi olarak düşünülebilir, bu çerçevede bir alma-verme, arz-talep bağlantısı düşünülebilir. Bu mübadele sistemi maddi ve maddi-olmayan değerlerin bölüşümü süreciyle birlikte değerlendirilebilir (bak. 13).

24) Parsons dörtlüsü, amaçlar: İnsan davranışlarını Parsons modelinden esinlenerek amaç izleme, süreklilik, çevreye ve koşullara uyarlanma, bütünleşme dörtlemi çerçevesinde düşünebiliriz. Burada insanın yönelimleri mi (amaç), mensubiyet grupları mı (bütünleşme), çevre tahditleri ve koşulları mı (uyarlanma), uzun vadede süreklilik kazanmış değer ve normlar, alışkanlıklar mı (süreklilik) daha etkili sorusunu ortaya atabiliriz. Amaç izlemeyi insanın temel güdüleri ya da derin yapı sabitleri (bunlara yukarda epeyce değindik) ile bilinçli beklentileri, projeleri ikilemi çerçevesinde düşünebiliriz. Aynı zamanda insan belirli amaçlara ulaşmak için taktikler ve oyunlar uygulayan

bir özne olarak tasavvur edilebilir. Bu noktada bireysel, ailevi, rolsel (ya da konumsal), grupsal ve topluluksal, kurumsal ve örgütsel stratejilerden sözedebiliriz.

b) İşlevselcilik ve yapısalcılık

İşlev kavramının başlıca üç anlamı vardır: mesleki, matematiksel, biyolojik. Mesleki anlamda işlev bir işte, görevde bulunan kişiye düşen işler bütünüdür. Örneğin bakanlık bir işlevdir ve çeşitli sorumluluk ve görevlerin yerine getirilmesini gerektirir. Matematiksel anlamda işlev iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkiyi ifade eder, öyle ki birinde meydana gelen değişme diğerinde de değişmeye yol açar. Bu ilişki şu denklemle ifade edilir: x= f (y, z), yani y ve z'deki değişmeler x'de de değişmeye yol açar, x bağımlı değişken, y ve z açıklayıcı bağımsız değişkenlerdir. Klasik bir örnek kişilerin siyasal tutumlarının sosyo-ekonomik durumlarının (gelir düzeyi, iş konumu, yerleşim yeri, yaş, eğitim ve daha başkalarının, bunların geçirdiği değişimlerin) işlevi olmasıdır. Üçüncü anlam biyolojik veya organisisttir. İnsan vücudunda her organın vücudun varlığını sürdürmesini ve dengesini, insanın etkili olmasını ve çevreye uyarlanmasını sağlayan işlevleri vardır. Toplum vücuda, toplumdaki farklı yapılar organlara benzetilebilir, vücudun organlarının işlevleri gibi toplumdaki yapıların da toplum içinde bazı gerekli işlevleri vardır. Spencer'in devleti sinir sistemine, ulaşım ve iletişimi kan dolaşımına benzettiğini belirtmiştik. Bu tür analojiler çok eskiden beri yapılmıştır, Ortaçağ filozofu Salisbury'li John örneğin, kralı organizmanın başı, dinsel sınıfı ruhu, meclisi kalbi, yargıçlar ve valileri göz, kulak ve dili, memurlar ve askerleri elleri, çiftçileri ayakları olarak niteliyordu. Mutlaka insan organizmasıyla analoji kurmak gerekmez, toplumsal ya da siyasal yapının kendi adları olan bazı organları vardır (siyasal yapıda hükümet, baskı grubu, elit gibi), her birinin de kendine özgü işlevleri.

Sosyolojide işlevselcilik iki temel önermeye dayanır: toplum birbirine karşılıklı-bağımlı ögelerden oluşan bir bütündür ve bütün parçaları belirler birincisi, bu ögeler toplumsal bütünün işleyişine katkıda bulunan belirli işlevlere sahiptir ikincisi. Toplumun bir bütün olarak düşünülmesi birçok toplum teorisinin temel postülasıdır. Spencer toplumu belirli işlevlerde uzmanlaşmış organlardan oluşan canlı bir organizma gibi düşünür, Durkheim'ın toplumsal işbölümü yaklaşımı işlevsel farklılaşma ve uzmanlaşma üzerine bina edilmiştir.

İşlevselcilik içinde üç çizgi ayırdedilir: mutlak işlevselcilik, göreli işlevselcilik, yapısal-işlevselcilik. Mutlak işlevselciliğin başlıca temsilcisi ilkel halkları aralarında yaşayarak incelemiş olan İngiliz antropolog Bronislaw Malinowski'dir (1884-1942). Mutlak işlevselcilik üç önermede odaklandırılabilir: her kültür tutarlı ve örgütlü bir bütündür, ögeler bütüne göre anlaşılır; her kültürde her bir öge bütünün işlemesine katkıda bulunan bir işlevi yerine getirir; her bir işlev belirli bir uzmanlaşmış yapı tarafından yerine getirilir (mutlak işlevselciliğin farkı esas buradadır). ABD'li sosyolog Robert K. Merton ise göreli işlevselciliğin temsilcisi sayılır. Göreli işlevselcilik şu özellikleriyle ayrılır: bütün açısından işlevsel olmayan ögeler olabilir, hatta bazı ögeler sistemin işleyişini bozar (bu bakımdan disfonksiyon diye adlandırılırlar); bir ögenin birden fazla işlevi olabilir, aynı işlev bütün içindeki değişik ögelerce yerine getirilebilir (yani mutlak işlevselcilikte olduğu gibi belirli bir işlevin belirli bir yapı tarafından görülmesi gerekmez). Göreli işlevselcilikte açık işlev-gizli işlev ayırımı da yapılır:

açık işlevler sisteme katılanlar tarafından bilinen ve istenen işlevlerdir, gizli işlevler ise katılanların bilincinde olmayan işlevlerdir. Gizli işlev örneği olarak yağmur duası gibi irrasyonel pratikleri (grup üyelerinin düzenli toplanmasını sağlayarak grup dayanışmasını arttırır, sıkıntı indirgeyici bir efekti de vardır), birçok siyasal yapı için sözü edilen toplumsal bütünleştirme işlevini belirtebiliriz.

Yapısalcılığın asıl ayırdedici özelliği değişmeyen ögeler ve derin yapı (veya gizli yapı) kavramlarıdır. Yapı değişmeyen ögelerden (roller, ilişkiler, davranış kalıpları, normlar ve simgeler…) oluşur. Aile örneğin bir yapıdır ve yapıyı tanımlayan bazı değişmez ögeler vardır: ana-baba-çocuklar, sevgi bağları, otorite ilişkileri, akrabalar, dış bağlar gibi. Asıl önemli olan gözüken yapılar ve ögeler değil, gözükmeyen, derin yapılar ve ögelerdir (gizli işlevler öyle sayılabilir örneğin). Radcliff Brown yapısalcı antropolojinin kurucusu sayılır, yapıyı aralarında pek değişmeyen ilişkiler olan kişilerarası düzen olarak tanımlar. Radcliff-Brown'ın yapısalcılığı daha çok görünen yapıları inceler, Fransız antropolog Claude Levi-Strauss'a göreyse toplumsal gerçeğin yapısı gözlenemez, gizlidir, ortaya çıkarılması gerekir. Psikolojide Freudian analizde amaç görüntülerin arkasındaki bilinçli-olmayan yapıyı ortaya çıkarmaktır. Aslında çoğu soyut bilimsel kavram derin yapı örneği sayılabilir, yapıyı gerçekliğin betimlenmesini sağlayan bir soyutlama, bir model olarak düşünmek mümkündür. Yapısalcılık dilbilimde de etkili bir akımdır, dilbilimci Ferdinand de Saussure yapısalcılığın kurucularından sayılır. Gizli yapıyı lengüistik kalıplar, matematiksel kalıplar olarak da düşünebiliriz. Yapısalcılıkla işlevselcilik birlikte yapısal-işlevselcilik diye adlandırılır, bu yaklaşımda yapılar işlevlerine göre değerlendirilir. Her toplumda bazı işlevsel gerekliliklerin yerine getirilmesi gerekir, işlevsel gerekliliklerin toplumda hangi yapılarca, nasıl yerine getirildiğine bakılır, bazı yapılar bazı işlevleri yerine getirmede uzmanlaşmıştır.

Siyaset biliminde işlevselci yaklaşım siyasal yapıları işlevlerine göre değerlendirir, kurumsal yapılar değil de işlevler analizde esas alınır. İki temel sorusu vardır: siyasal sistemlerde yerine getirilmesi gerekli temel işlevler nelerdir, bu işlevler hangi yapılarca ve nasıl yerine getirilmektedir? Parsons dört işlevsel gereklilikten sözeder: uyarlanma, amaç izleme, bütünleşme, varlığını sürdürme. Almond siyasal sistemin gördüğü işlevleri belirli yapılarla bağlantılandırarak analiz eder (belirli bir siyasal yapı esas olarak belirli bir işlevle ilgilidir). Siyasal yapı içinde devlete ve değişik kurumlarına düşen siyasal işlevlerden sözedilir: yasama ve yürütmeye düşen karar alım ve temsil işlevleri, devlet kurumlarına düşen karar uygulama işlevi, yargıya düşen kuralları gözetim işlevi, güvenlik işlevi, ekonomik ve sosyal işlevler, yerel işlevler, hizmet sağlayıcı işlevler. . . Devlet dışındaki siyasal yapıların da değişik işlevleri saptanır: büyük kısmını ilgilendiren halk katılımını sağlama işlevi, siyasal devşirme işlevi, bütünleştirme ve toplumsallaştırma işlevleri, kamuoyunun sağladığı siyasal iletişim işlevi, partilerin gördüğü topluma program ve kadro alternatifi sunma işlevi, baskı gruplarının çıkar ifade işlevi…

Devleti incelerken davranışçı teoriler onu daha çok özne olarak düşünüyorlardı. Devlet (ya da sınıf gibi başka özneler) hesaplıyor, karar veriyor, eyleme geçiyordu. Buna karşılık yapısalcı-işlevselci teori dikkatini toplumsal süreçler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Devlet işlevleriyle tanımlanır, işlevselliği kurumsallığı tamamlar (belirli işlevleri gören bir kurumlar setidir). Devlet aynı zamanda özerktir: belirli bir gelişme düzeyine varmış karmaşık toplumlarda global farklılaşma sürecinin ürünüdür, bu süreçte özel toplumsal ilişkiler alanıyla kamu otoritesini oluşturan devlet

birbirinden ayrılır, devlet toplumsal yaşamdaki bağlılıkların üzerine çıkar. Devletin diğer özelliği rasyonel ve evrensel (universalistic) bir otorite olmasıdır: toplumdaki rasyonelleşme sürecinin en önemli unsurlarındandır ve genel çıkarı gerçekleştirmeye çalışan, hukuksal kurallara dayanan tarafsız yönetsel yapıdır (evrenselliğin anlamı budur). Yapısalcı-işlevselci devlet teorilerinin ilk önemli örneği Talcott Parsons'unkidir. Belirli bir gelişme düzeyine ulaşmış toplumlarda siyaset özerkleşir, bunun da en önemli biçimi farklılaşmış, kurumlaşmış ve kendine özgü kurallara sahip bir yapı olarak devlettir. Parsons'un teorisinde modern devlet aynı zamanda işlevseldir, toplumun varlığını sürdürmesi ve uyumlu bir gelişme göstermesi için gerekli işlevleri görür. Yapısalcı-işlevselci teoriler siyasal gelişme teorileriyle kesişir. Bu noktada vurgu gelişme sürecindeki toplumlarda devletin modernleştirici işlevi üzerindedir. Bu işlev toplumun modernleşmesi için gerekli hedeflerin belirlenmesi ve modernleşmenin görece uyumlu bir biçimde gerçekleştirilmesidir. Samuel N. Eisenstadt devletin yeni sosyal grupların etkinlik kazanmasındaki rolü üzerinde durur, yeni sosyal gruplar geleneksel elitler karşısında devletin modernleştirici etkinliğine destek oluşturabilirler. Yapısalcı-işlevselci gelişme analizlerinde uyarlanma, uyum ve ihtiyaçlar üç temel kavramdır: devlet koşullara ve gelişmeye uyarlanmayı sağlayacak, gruplar arasındaki çatışmaları kontrol edecek ve uyumu sağlayacak bir yapı olarak görülür, aynı zamanda toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak örgütlenmiş bir yapıdır. Toplumun ve devletin gelişme derecesi bu üç işlevi görmedeki kapasitelerinin gelişmişliğiyle ölçülür. Bu bakımdan 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da oluşan refah devleti (welfare-state) devletin tarihsel gelişme sürecinde en gelişmiş düzey olarak nitelenir. Gelişme devletin etkinliklerinin ve toplum içinde işlevlerinin artmasını da getirir.

5. SİSTEM ANALİZİ VE MODELLER

a) Sistem analizi

Bu bölümde biyoloji ve sibernetik kökenli sistem analizinin siyaset biliminde kullanılışını inceleyeceğiz. Sistem analizi yapısalcı-işlevselci teoriyle bazı ortak özelliklere sahiptir, bu nedenle inceleyeceğimiz modeller yapısalcı-işlevselci olarak da nitelenir. İki ekol de bütüncü bir anlayışa sahiptir: toplum ve siyaset yapı ya da sistem olarak karmaşık bütünlerdir, bütün ögelerden (ya da yapı ve ilişki setlerinden) meydana gelir, ögeler bütün içinde belirli işlevler (veya roller) görür ve karşılıklı birbirine bağımlıdır, bütün kendisini oluşturan ögelere üstündür (onları belirler, onların toplamına indirgenemez). İkinci ortak özellik değişimin değil sürekliliği sağlayan özelliklerin vurgulanmasıdır; varlığını sürdürme esas problemdir, sistemin dengesini ve istikrarını koruma kaygısı ön plandadır.

Sistem analizinin esas ayrıştırıcı özelliği çevresi ile ilişki içinde sistem varsayımına dayanmasıdır. Sistem iki düzeyde etkileşim içindedir: çevresiyle ve iç ögeleriyle. Hem çevrenin hem de iç ögelerinin etkilerine, basıncına bir bütün olarak reaksiyon verir. Çevresiyle ilişkileri girdi-çıktı akıları (flux) şeklinde gösterilir, çevreden gelen etkiler girdi, çevreye yönelik etkinlikler çıktıdır. Sistemin hem çevresiyle ilişkileri hem iç dinamiği denge ve istikrarı koruma perspektifiyle değerlendirilir. Değişim analize dahil edilir, ama denge ve istikrar perspektifiyle; iç ve dış değişmelerin olumsuz sonuçları, denge bozulmaları nasıl önlenebilir, sistem değişmelere nasıl uyarlanabilir diye araştırılır. Sistem

analizinin bir diğer özelliği izomorfizmdir, her sistemde benzer yapısal ögelerin ve işlevlerin bulunduğu anlamına gelir. Amaç farklı alanlara uygulanabilecek genel kavramlar formüle etmektir, böylece parça-bölük çalışmaları aşan disiplinlerarası araştırmalar için gerekli temel sağlanabilir. Hedef fizik, biyolojik, toplumsal alanları kapsayan genel bir sistem bilimidir.

1920'lerde biyolog Ludwig von Bertalanffy hücreyi çevresi ile ilişki içinde bir sistem olarak tasavvur eder, hücrenin dışarıyla mübadelelerini sistem kavramı çerçevesinde formalize eder. İkinci önemli adım Norbert Wiener'in sibernetikte karakutu örneğini kullanmasıdır, karakutuyu dışardan gelen basınç ve talepler ile bunlara gösterdiği tepkiler çerçevesinde inceler. Sibernetik sözcüğü Yunanca kabernatika, Latince gobernare sözcüklerinden gelir, sözcük anlamı yönetme, gemi idaredir. Robert sözlüğüne göre sibernetik 'canlı varlıklar ve makinalarda iletişim ve regülasyona ilişkin teoriler bütünü'dür. Sibernetiğin insan bilimlerinde uygulanmasını sağlayan hipotez makina davranışları ile insan davranışları ve sosyal davranışlar arasında kurulan analojidir (örneğin bilgisayarla insanın sinir sistemi arasında yapılan benzetme). Kendi kendini yöneten, çevresine ve kendi davranışlarının sonuçlarına tepki gösteren bir sistem düşünülür. Amaç sistemin eylem etkinliğini sağlamaktır, bunu sağlamadada üç süreç stratejiktir: iletişim, eylemi yönetme (pilotaj), kontrol. Kontrolün amacı öngörülerle sonuçları karşılaştırmaktır, bu ikisi birbirine uymuyorsa düzeltici işlemler yapılır. Sistem analizi başka alanlara da yayılır: iletişim teorisi, termodinamik, örgüt bilimi, yöneylem araştırması. Bertalanffy genel bir sistem teorisi formüle eder, 1956'da Genel Sistem Araştırmaları Derneği kurulur. Sosyolojide sistem teorisini kullananların başında Talcott Parsons gelir, sosyal sistemi konu alan birçok eseri vardır. Bu teorinin siyaset alanında uygulanmasında ise ilk önemli örnek David Easton'un eseridir.

Schwartzenberg'in Sociologie Politique adlı yapıtında sistem teorisindeki temel kavramlar üç grupta bileştirilir (s. 101-103): betimleyici kavramlar, sistemin regülasyonu ve varlığını sürdürmesine ilişkin kavramlar, sistemin dinamiğine ilişkin kavramlar. Betimleyici kavramlar başlıca dört gruptur. Biri farklı sistemleri birbirinden ayırmaya yarayan kavramlardır: açık sistem (burada dışarıyla mübadeleler belirleyicidir) ve kapalı sistem (burada ise kendine yeterlilik vardır) gibi. Diğeri sistemin hiyerarşik düzeniyle ilgili kavramlardır: alt-sistem gibi (her sistem kendileri de sistem şeklinde örgütleşmiş alt-sistemlerden oluşur, örneğin siyasal sistem toplumsal sistemin alt-sistemi, parti sistemi ise siyasal sistemin alt-sistemidir). Üçüncüsü sistemin iç organizasyonuna ilişkin kavramlardır: bütünleşme, farklılaşma, karşılıklı-bağımlılık, merkezileşme gibi. Nihayet sistemin çevresiyle etkileşimine ilişkin kavramlar vardır: girdiler, çıktılar, geri-tepme gibi. Regülasyon ve varlığını sürdürmeye ilişkin kavramlar arasında ise dördü önemlidir. Biri istikrardır, sistem ögelerinin dış etkilere karşın belirlenmiş sınırlar içinde kalabilme yeteneğini belirtir. Diğeri dengedir, birbirine karşı ağırlık oluşturan güçler arasındaki dinginlik halini belirtir. Üçüncüsü homeostazidir, dinamik olarak kendini düzenleme (regüle etme), değişme süreçlerine rağmen iç dengelerini koruyabilme kapasitesini belirtir. Dördüncüsü negatif antropidir, sayı ve örgütsel karmaşıklık bakımından giderek daha fazla ilişkiye girme eğilimini belirtir. Sistem dinamiğiyle ilgili başlıca kavramlar uyarlanma, büyüme, kriz, gerilim, aşırı-yük, gerileme, pozitif antropidir. Pozitif antropi yasasına göre, bir grup içindeki ögeler tesadüfi olarak dağılır ve en olası dağılımlarını bulma eğilimi gösterirler.

Sistemdeki değişimlerin kaynağı esas çevreden gelen basınçlardır, bunlar sistemi etkiler, değişime yol açar (ve kendileri de sistemden etkilenir), sistem buna otoregülasyonla yanıt verir (içerden ve dışardan gelen bütün değişmeler sistemle bütünleştirilir, sistem değişmelere uyarlanır), keza geri-tepmeyle (feed-back) yanıt verir. Sistemdeki değişimler denge ve istikrar kavramına göre değerlendirilir, üç tip denge vardır: istikrarlı, istikrarsız, aşırı istikrarlı. İstikrarlı dengede değişim bazı sınırlar içinde kalır, bu sınırlar aşılınca istikrarsız denge, sistem kendi istikrarını kontrol kapasitesine sahipse aşırı istikrarlı denge var demektir. Sistemik değişimin ise iki tipi vardır: sistem içinde değişim (sistemin temel özellikleri değişmez), sistemde değişim (sistemin temel özellikleri değişir).

b) Talcott Parsons'un genel modeli

ABD'li sosyolog Talcott Parsons işlevselci ve sistemik analizlere dayanan kavramsal ve teorik bir çerçeve oluşturur, ampirizmin egemen olduğu Amerikan sosyolojisinde bir tür teorik devrim yaptığı ileri sürülür. Amacı bütün insan etkinliklerine uygulanabilecek bir genel eylem teorisi kurmaktır. Genel eylem kavramı çevreyle etkileşim halinde insan davranışlarını belirtir ve dört öge içerir: özne-oyuncu (birey, grup, örgüt), durum (oyuncunun ilişki içine girdiği fiziksel ve sosyal nesneler, özellikle diğer oyuncular), imler ve simgeler (oyuncunun durumun çeşitli ögeleriyle ilişki içine girmesini sağlarlar), normlar ve değerler (oyuncuyu eyleminde yönlendiren, aynı zamanda onu sınırlayan kurallardır). Genel eylem sistemi temel işlevsel gereklilikler ve bunlarca tanımlanan alt-sistemleri içerir. İşlevsel gereklilikler sistemin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olup dört tanedir: uyarlanma (adaptation), amaç takip (goal-attainment), bütünleştirme (integration), süreklilik (latence). Buna bu dördünün İngilizce'deki başharfleriyle AGIL modeli denilir.

Uyarlanma (adaptation) işlevi sistemin dış çevreyle ilişki kurmasını sağlar: dışardan gerekli kaynakları alma, onları düzenleme, kendi ihtiyaçları için dönüştürme, karşılığında kendi ürünlerini verme. Çevreyle ilişki kurma hem kendisinin çevreye, çevrenin tahditlerine uyarlanmasını hem de çevreyi kendi ihtiyaçlarına uyarlamasını içerir. Uyarlanma kavramı çevrenin yanısıra, koşullara ve gelişmeye göre kendini ayarlama, uyum sağlama anlamında da kullanılır. Örneğin bir ülkenin siyasal sistemi dünyadaki gelişmelere, ülkenin yaşadığı sosyal değişim sürecine uyarlanmaya çalışır, belirli politikalar uygulayarak, siyasal sistemi yeniden düzenleyerek…Amaç takip (goal-attainment) işlevi sistemin amaçlarını saptama, enerji ve kaynaklarını bu amaçlara ulaşmak için seferber etmektir. Örneğin bir ülkede yönetici sınıfın amacı ülkenin kalkınması olabilir, güvenliğin sağlanması olabilir, dış yayılma olabilir, iktidarını sürekli korumak olabilir. . . İnsanlar da etkinliklerini değişik amaçlara göre düzenlerler: yaşamını sürdürmek, ekonomik konumunu yükseltmek, iktidar ve statü elde etmek gibi. Bütünleştirme (integration) işlevi sistemin parçaları arasında koordinasyonu ve tutarlılığı sağlar, sistemin dengesini ciddi çalkantılara karşı korur. Örneğin yasal sistem, merkezi devlet, piyasa, ulusal kültür toplumda farklı yapılar ve kesimler arasında bütünleştirici bir işlev görürler, daha spesifik olarak ulusçu söylemler, siyasal güçlerin halk katılımına kanal oluşturması, sosyal politikalar uygulanması bütünleştirici olurlar. Süreklilik (latence) işlevi sistemin varlığını sürdürmesine, oyuncuların sistemin norm ve değerlerine sadık kalmasına, istikrarın sağlanmasına yöneliktir. Örneğin uzun dönemde değişmeyen kültürel özellikler, güçlü gelenekleri olan kurumlar

değişen konjonktürlere göre süreklilik sağlayıcı olur (bu örnekler Parsons'un işlevsel sabitlerle alt-sistemler arasında kurduğu mütekabiliyet dikkate alınmadan tarafımdan verilmiştir).

Parsons insan etkinliklerini dört alt-sisteme ayırır, her alt-sistem bir işlevle ilgilidir: biyolojik organizma uyarlanma işlevini görür (insan duyuları vasıtasıyla fiziksel dünyayla ilişki kurar), psikolojik kişilik amaç takip işlevini yerine getirir (hedefleri belirler ve bunlara ulaşmak için enerji ve kaynakları seferber eder), sosyal sistem bütünleştirme işleviyle ilgilidir (dayanışmalar kurarak, tahditler koyarak bütünleşmeyi sağlar), kültür süreklilik işlevine tekabül eder (oyunculara normlar, idealler ve değerler vererek sürekliliği sağlar).

Sosyal sistem toplum içindeki etkileşimlerden oluşur, aynı zamanda diğer sistemlerle etkileşim içindedir. Kendisi genel eylem sisteminin alt-sistemi olan sosyal sistem de dört alt-sistem içerir: ekonomi, siyaset, topluluklar, toplumsallaşma. Ekonomi malların üretim ve dolaşımına ilişkin etkinliklerdir, uyarlanma işlevine tekabül eder. Siyaset sistemin örgütlenme, karar alma ve kaynaklarını seferber etme biçimlerini kapsar ve amaç takip işlevine tekabül eder. Topluluklar (societal communities) bazı kurumlar vasıtasıyla toplum üyeleri arasında dayanışmayı kurmakla ilgilidir, bütünleştirme işlevini görür. Toplumsallaşma (socialization) aile, eğitim ve diğer kurumlar vasıtasıyla kültürün aktarımına ve içselleştirilmesine ilişkin etkinliklerdir ve süreklilik, istikrar sağlama işlevini yerine getirir. Eylem sistemlerinde sürekli bir enerji ve bilgi (enformasyon) dolaşımı vardır. Hiyerarşinin altında (tabanda) enerji bakımından en zengin olanlar eylemi koşullarlar. Tepede bilgi bakımından en zengin olanlar kontrol işlevi görürler.

Parsons siyaseti ortak amaçların belirlenmesi ve kararların alınması, kaynakların seferber edilmesi olarak tanımlar. Siyasal etkinlik sadece kamu kurumlarına özgü değildir, bütün toplumsal örgütlerde vardır. Siyasal alt-sistemde üç kurum yer alır: liderlik, otorite, düzenleme. Liderlik kurumu tüm toplum açısından devlettir öncelikle, ama toplum içindeki bürokratik kurumları, örgütler ve hareketleri de içerir. Otorite liderlikle içiçedir, iktidarın biriktiği ve oradan topluma yayıldığı düzeydir, karar alma, birimlere sorumluluk verme ve kaynakları tahsis iktidarlarını içerir. Düzenleme kural ve normların konulmasıdır (hukuk, mesleki kurallar gibi), bunlar sosyal kontrolü sağlarlar.

c) David Easton'un siyasal sistem modeli

ABD'li siyaset bilimci David Easton bir siyasal sistem modeli oluşturur, bu alanda üç temel yapıtı vardır: The Political System (1953), A Framework for Political Analysis (1965), A System Analysis of Political Life (1965). Siyaseti değerlerin otorite yoluyla tahsisi ve bundan kaynaklanan ilişkiler ve etkileşimler bütünü olarak tanımlar. Siyasal sistem bir çevre içinde yer alır ve çevrenin etkilerine tabidir. Çevreden talepler ve destekler şeklinde girdiler alır, bunları karar ve uygulamalar şeklinde çıktılara dönüştürür. Bu çıktılar çevrede çeşitli etkiler yaratır, bunların etkisiyle geri-tepme şeklinde yeni girdiler siyasal sisteme girer. Siyasal sistemin çevre ile ilişkileri sürekli hareket halinde bir devredir, aynı zamanda kapalı sibernetik bir devredir. Siyasal sistemin çevreye yönelik yönetsel bir işlevi de (pilotaj) vardır, çevreyle sürekli iletişim içindedir, kontrol mekanizmaları vardır (geri tepme bir kontrol mekanizmasıdır). Sistem analizi girdi-çıktı analizi olduğu gibi iletişim ve denge analizidir

de. Siyasal sistemin çevresi iki düzeyde düşünülebilir: iç çevre ve dış çevre. İç çevre o toplumdaki siyaset dışındaki sistemlerdir: ekonomi, topluluklar, toplumsallaşma sistemleri, psikolojik, kültürel, doğal sistemler. Dış çevre o toplum dışındaki uluslararası sistemdir.

Siyasal sistem ve çevre kavramları somut siyasal yapıda nelere tekabül etmeketdir? Siyasal sistem sadece siyasal merkez içinde merkezi odağı (karar alıcı parlamento, hükümet) kapsayacak şekilde tanımlanabilir. Ya da daha geniş bir şekilde uygulayıcı devlet kurumları da dahil devleti (ve de reel iktidar odağını) kapsıyor diye düşünülebilir. Kapsamı genişleterek toplumdaki siyasal güçleri (siyasal partiler, baskı grupları, kamuoyu, elitler. . .) siyasal sistem içine alabiliriz. Nihayet siyasal sistemi soyutlamayla yönetilenleri, toplum içindeki tüm siyasal ilişki ve etkileşimleri kapsayacak şekilde düşünebiliriz. Easton modelinde üçüncü tanım geçerli gibidir, ancak örneklemelerde yaygın yorumlama ikincisidir, siyasal sistem olarak düşünülen genellikle devlettir, incelenen de bunun toplumla ve halkla ilişkileridir. Devletin topluma ilişkin karar ve uygulamaları çıktılardır, toplumdan ona gelen kaynaklar ve talepler girdilerdir, siyasal güçler ise bu devrede ara konumda bazı işlevler görürler. Çevrenin de ikili bir tanımı yapılabilir. Çevre bir yönden halk ya da yönetilenler kitlesi, toplumdaki devlet-dışı güçler, örgütler ve topluluklar olarak düşünülebilir, bu durumda çevre insanlar ve gruplardan oluşmaktadır. Diğer yönden çeşitli düzeyleriyle (ekonomik, sosyal, kültürel, uluslararası) toplumsal sistem olarak da düşünülebilir, bu durumda çevre yapılardan (veya ilişki setlerinden) oluşmaktadır. İkinci halde insanlar ve gruplardan gelen talepler, destekler ve tepkiler kadar, ekonomik, kültürel ve diğer yapılardan gelen etki ve tepkileri dikkate almak gerekir. Örneğin falanca uygulama enflasyonu arttırdı, bunun üzerine çeşitli sosyal kesimlerden gelirlerini koruyucu önlemler alınması talebi geldi, yönetim bu talepleri şu ya da bu ölçüde dikkate alan kararlar aldı (birinci hal), ekonominin ise dengesi bozuldu, bu da yönetim için sorunları arttırdı, yani negatif bir destek ya da talep teşkil etti, yönetim ekonomiyi düzeltecek yeni ekonomik politikalar formüle etti (ikinci hal).

Easton iki tip girdi ayırdeder: talepler ve destekler. Talepler değerlerin tahsisi için gelen isteklerdir, yöneticilerden bazı şeylerin istenmesidir. Örneğin asgari ücret artışı talebi, öğrenci talepleri, hizmet ve yatırım talepleri, iş dünyasının ekonomiye ilişkin talepleri, özgürlük talebi veya güvenliğin sağlanması talebi, vs. Siyasal sisteme (ya da yönetime, devlete) yönelik talepler sistem içinde üç aşamadan geçer: taleplerin ifadesi, regülasyonu ve indirgenmesi. Taleplerin ifadesi yönetime bazı taleplerin iletilmesidir, özellikle baskı grupları tarafından (talep ifade baskı gruplarının temel işlevidir). Bu işlev siyasal partilerce de görülür (muhalefetin talepleri, iktidar partisi örgütlerinin talepleri). Bürokratik kurumlar da kendi ve ilgili oldukları kesimlerin sorun ve taleplerini yönetime yansıtırlar. Siyasal yönetime yöneltilen talepler kesin olabilir (asgari ücret şu kadar olsun gibi), az-çok kesin olabilir (belirli bir konuda reform yapılsın gibi), genel veya muğlak olabilir (halkın geçim derdine çözüm bulunsun gibi).

Siyasal sisteme (veya yönetime) çok miktarda, gerçekleştirilmesi güç ve birbiriyle çelişen talepler yöneltilirse, bunların birikimi sistem üzerinde aşırı-yük yaratır. İki tip aşırı-yük vardır. Nicel aşırı yük (volume stress) sistemin ele alıp yanıtlayamayacağı kadar çok miktarda talep olmasıdır. Nitel aşırı-yük (content stress) sisteme yöneltilen taleplerin karşılanmasının zorluğuyla ilgilidir. Birbiriyle

çelişik taleplerin varlığı nitel aşırı-yük yaratır, çünkü yönetim onları uzlaştırmada zorlanır. Bir başka aşırı-yük durumu iletişim kanallarının yetersizliği halinde meydana gelir, bunu gidermek için yeterli sayıda uzmanlaşmış personel gerekir. Taleplerin aşırı-yük yaratmaması için, bunlar filtre ve kanalize edilmeli, düzenlenmelidir. Bu işlemler taleplerin regülasyonu sürecini oluşturur. Başlıca iki tip regülasyon vardır: yapısal regülasyon ve kültürel regülasyon. Yapısal regülasyonda siyasal sisteme giriş kapı koruyucularının (gatekeepers) tuttuğu yapısal kapılardan yapılır, bunlar talepleri arıtıma tabi tutarlar. Esas yapısal kapılar partiler, parlamenterler, eşraftır. Ama hem baskı grupları hem de hükümete bağlı idareler talep regülasyonu işlevi görebilir. Kültürel regülasyon ise bazı talepleri kısıtlayan veya yasaklayan normlar, değerler ve inançlarca yapılır (örneğin demagojik ve makul olmayan, tabulara ve değerlere uygun olmayan talepler reddedilir, taleplerin ifadesinde şiddet kullanımı istenmez). Üçüncü aşama taleplerin indirgenmesidir. Bu indirgeme süreci siyasal sisteme gelen taleplerin düzene kavuşturularak az sayıda alternatife dönüştürülmesidir (neyin, nasıl yapılacağına ilişkin alternatif görüşler şeklinde). Taleplerin indirgenmesi özellikle partilerce, parlamento ve hükümetçe yerine getirilir (en son indirgeme işlemi hükümet tarafından gerçekleştirilir).

Destekler sistem lehine her türlü tutum ve davranışı kapsar: yurtseverlik, kurumlara saygı, yöneticilere güven, vergilerin ödenmesi gibi. Easton üç tip destek ayırdeder: bir bütün olarak siyasal topluluğa destek ya da bağlılık, "oyun kuralları bütünü" olarak düşünülen rejime destek, yöneticilere destek. Birini destekleyenin ötekileri mutlaka desteklemesi gerekmez, örneğin ulusal topluluğa bağlı biri yöneticileri, hatta rejimi desteklemeyebilir. Gerek rejim gerek yöneticiler düzeyinde desteğin esas unsuru meşruluktur. Her üç düzeyde de desteğin aşınması, hatta çöküşü tehlikesi vardır. Birinci tip destekte aşınmanın bir örneği etnik bir grubun ülkeden ayrılma isteği göstermesidir, ikinci tip destekte aşınmaya örnek olarak monarşik rejimlerin çöküşü ve kapsamlı anayasal değişikliklerle sonuçlanan bunalımlar belirtilebilir. Üçüncü tip desteğin aşınmasına örnekler çoktur, yöneticilere duyulan güvensizlik rejim değişikliğine gerek kalmadan yönetim değişiklikleriyle sonuçlanır, seçimlerde halk yöneticileri artık desteklemez. Destekler siyasal sistem için gereklidir, çünkü destekler olmazsa sistem taleplerin oluşturacağı aşırı yük altında kalır. Birkaç örnek vererek destek-talep bağlantısını göstermeye çalışalım. Yönetim iyi vergi toplayabilirse (destek), ülke kalkınması için gerekli veya çeşitli kesimlerden gelen yatırım taleplerini yanıtlayabilir (talep). Toplumda yönetime güven duyuluyorsa (destek), yönetime gelen talepler daha makul düzeyde olur (talep). Kurumlar yeterli kaynaklara sahiplerse (destek), işlevlerini daha rahat görür, toplumdan gelen istekleri karşılayabilirler (talep).

Daha önce belirttiğimiz gibi çevre insanlar ve gruplar dışında yapılar olarak da düşünülebilir, bunların yönetim üzerinde yarattığı basınç soyut talep olarak değerlendirilebilir. Enflasyon örneğini vermiştik, başka örnekler de verilebilir: ülkenin kalkınmamışlığı nedeniyle yatırım ihtiyacı olması, sosyal harcamaların yüksekliği nedeniyle bütçe katkısı gerekmesi, halkın eğitim düzeyinin düşüklüğü nedeniyle eğitim kurumları açılması gereği, dış ilişkilerde olumsuz gidişat nedeniyle askeri önlemler alınması gereği, vs. Keza yapılar olarak çevreden siyasal sisteme soyut destek de gelir: vergi sisteminin iyi işlemesi, teknik ve ekonomik altyapının geçmişte kurulmuş olması, kültür düzeyinin yüksek olması nedeniyle çatışmacı eğilimlerin zayıflığı gibi. Bir soyutlama yaparsak, siyasal sisteme gelen

girdileri negatif girdiler ve pozitif girdiler diye ikiye ayırabiliriz. Böylece ikisi arasındaki dengeyi de görebiliriz (hangisi ağır basıyor diye). İnsanlar ve gruplardan gelen talepleri, destek aşınmalarını, yapılardan gelen olumsuz, sisteme yük oluşturacak etkileri negatif yanda; insanlar ve gruplardan gelen destekleri, yapılardan gelen olumlu, sisteme destek oluşturacak etkileri pozitif yanda düşünebiliriz.

Siyasal sistem çevreden aldığı girdilere çıktılarla yanıt verir. Talepleri karşılamak ve/veya kendisine destekler yaratmak için. Bazı çıktı türlerini sayalım: yasalar ve yönetmelikler, kaynak tahsisleri, yatırımlar ve sübvansiyonlar, basın kampanyaları, güvenlik önlemleri, vs. Çıktıları bir hükümetin, devletin politikaları olarak da düşünebiliriz (ekonomik politikası, sosyal politikası, kültürel politikası, dış politikası gibi). Çıktılar siyasal otoritelerin kararları ve bu kararların uygulanmasıdır, ya da icraatıdır kısacası. Siyasal sistem çıktı üretirken birkaç kritere göre hareket eder: çevredeki koşullara ve tercihlerine göre belirlediği politika hedeflerini izler, çevrenin muhtemel tepkilerini dikkate alır ve desteğini arttırmaya çalışır…Siyasal yönetimin çıktıları (ya da icraatı) toplum üzerinde değişik etkiler yaratır, bu etkilere toplumdan bazı tepkiler gelir. Bu, geri-tepme mekanizmasıdır, geri tepme yönetimin uygulamalarının sisteme geri dönen yeni talep ve destekler, daha genel olarak etkiler yaratması olgusudur. Örneğin hükümetin bazı ürünlerin taban fiyatlarına ilişkin aldığı bir karar o ürünleri üreten çiftçilerde memnuniyet veya memnuniyetsizlik yaratır. Bu da hükümete desteklerini etkiler, iyi fiyat alırlarsa hükümete destekleri artar, almazlarsa azalır. Böyle bir karar destekler kadar başka talepler de yaratır: artış azsa yükseltilmesi talebi öne sürülür, bunu sağlamak için eylemler de yapılabilir, artış fena değilse bile istenilen ölçüde olmayabilir veya başka kesimlerden de gelirlerinde artış sağlayacak düzenlemeler yapılması talebi gelebilir. Bunlar insanlar ve gruplardan gelen geri tepme örnekleridir. Uygulamanın yapılarda yarattığı etkiler yapısal tepkilere de neden olabilir. Örneğin taban fiyatlarındaki artış enflasyona yol açabilir. Burada enflasyon geri tepme sonucu oluşan negatif bir girdi olmaktadır, bu da hükümeti yeni çıktılar üretmeye zorlar (para basımı, anti-enflasyonist önlemler).

d) Almond ve Powell'in işlevselci modeli

İki ABD'li siyaset bilimci Gabriel Almond ve Bingham Powell işlevselci bir yaklaşımla siyasal sistem analizi yaparlar, 'Comparative Politics, A Developmental Approach' (1966) adlı yapıtlarında. Siyasal sistemin işlevlerini üç kategoriye ayırırlar: kapasiteler, dönüştürme işlevleri, varlığını sürdürme ve uyarlanma işlevleri.

Başlıca beş kapasite saptanır: düzenleme, çıkartım, dağıtım, yanıtlama, simgesel. Düzenleyici kapasite siyasal sistemin topluma yönelik düzenleyici etkinlikleridir. En başta kuralsal, yasal düzenlemeyi belirtmek gerekir. Ekonomik krizler devletin ekonomik ve sosyal düzenleyici yönde müdahalesini arttırmıştır. Bir diğer düzenleme kapasitesi devletin toplumu ve kendini iyi örgütleyebilmesidir, o zaman toplum düzenli ve devlet etkin olabilir. Düzenleyici kapasite sistemine göre daha fazla veya daha azdır. Totaliter sistemlerde bütün sosyal yaşamı düzenlemek, her şeyi kontrol etmek amacı vardır. Liberal sistemlerde ise alt-sistemlerin ve bireylerin özerkliğine geniş alan bırakılır. Düzenleme kapasitesinin yüksek oluşu sahip olunan kontrol araçlarının düzeyine de bağlıdır. Artık sadece totaliter rejimlerde değil, demokratik rejimlerde de güçlü bir kontrol vardır,

çünkü teknolojik araçlar gelişmiştir. Çıkartım kapasitesi siyasal sistemin iç ve dış çevresinden gerekli kaynakları, destekleri alabilmesidir. Devlet ne kadar çok maddi, ekonomik kaynağa sahip olursa o kadar başarılı olur, devletin topladığı vergiler bu açıdan stratejiktir. Rejime ve yönetime toplumda güven duyulması, demokratik bir kültürün toplum içinde kök salmış olması siyasal-kültürel nitelikte desteklerdir. Çıkartımla ilgili şu sorular ortaya atılabilir: değişik düzeylerde hangi kaynaklar çıkartılıyor, çıkartımın maliyeti nedir (örneğin bir başka kaynak olan yönetime desteğin azalmasına neden oluyor mu), çıkartım metot ve araçları nelerdir?

Dağıtım kapasitesi siyasal sistemin topluma, kişilere ve gruplara maddi ve maddi-olmayan değerler sağlamasıyla ilgilidir. Devlet bir ülkede en yüksek miktarda maddi kaynaklara sahip olan örgüttür, dolayısıyla onun bu kaynakları toplumda nasıl dağıttığı yurttaşlar açısından çok önemlidir. Dağıtım mekanizmaları devletin hemen hemen bütün işlevleri için sözkonusudur: adalet dağıtımı, yetki ve görev dağıtımı (bu arada devlete personel alımı), kamu hizmeti dağıtımı, finansman kaynakları dağıtımı, yatırım dağıtımı, yeniden-bölüşüm ve gelir dağıtımı (transfer gelirleri gibi), idari hizmet dağıtımı, eğitim dağıtımı, vs. Dağıtım iki kritere göre değerlendirilebilir: etkinlik ve adillik. Gelişme, denge ve refah açısından etkin bir dağıtım gerekli görülür. Adillik hukuksal planda olduğu gibi sosyo-ekonomik planda da düşünülür (bu noktada sosyal adalet ve fırsat eşitliği istekleri gündeme gelir). Yönetimin dağıtım sürecinde bazı kesimleri memnun ederken bazılarını hoşnutsuz bırakması aleyhinde bir puan olarak görülür. Yanıtlama kapasitesi yönetimin toplumdan gelen talepleri karşılayabilmesidir bir yönüyle, o zaman desteği artar. Aynı zamanda yeni gelişmeleri dikkate alıp kısa zamanda uygun çözümler getirebilmesidir (örneğin ekonomideki kötü bir gidişatı önleyici tedbirler alması). Yanıtlama kapasitesinin bir başka yönü dış dünyadan gelen basınçlara ülke çıkarları doğrultusunda yanıt getirilebilmesidir. Yanıtlama kapasitesi siyasal sistemin sahip olduğu kaynakların genişliği kadar, siyasal sistemin düzgün bir şekilde işleyişine de bağlıdır. Örneğin siyasal sistem yeterli mali kaynağa sahip değilse, iyi organize değilse, karar alma süreci iyi işlemiyorsa yanıtlama kapasitesi zayıflar. Simgesel kapasite kapsamında ise yöneticilerin halkın temsilinde ve siyasal süreci algılamasında mihver rolü, siyasal süreçteki ritüeller (seçim ritüeli, merasimler gibi), ulusal simgeler belirtilebilir.

İkinci kategori siyasal sistemin çevreden aldığı girdileri çıktılara dönüştürme sürecinin çeşitli aşamalarında yer alan altı işlevdir. İlk ikisi girdi işlevi olup devlet-dışı siyasal yapılarla ilgilidir. Çıkar ifade işlevi (interest-articulation) siyasal yönetime taleplerin iletilmesidir, toplumla siyasal sistem arasında geçiş alanıdır. Daha sonraki aşama çıkar birleştirmedir (interest-aggregation). İfade edilen çıkarlar (veya talepler) çok ve birbirinden farklıdır, bu nedenle işlemden geçirilmeleri gerekir (basitleştirme, hiyerarşik düzenleme, farklı çıkar ve talepleri birbiriyle uyumlulaştırma). Çıkar ifade işlevi esas olarak baskı gruplarına, çıkar birleştirme işlevi ise partilere düşer. Ancak her zaman böyle değildir, örneğin baskı grupları, parlamento, hükümet düzeylerinde de çıkar birleştirme işlevi görülebilir. İzleyen üç işlev çıktı işlevi olup devletle ilgilidir ve her birine bir organ tekabül etmektedir: kural koyan (rule-making) yasama, kural uygulayan (rule-application) yürütme ve ona bağlı idare, kural uygulanmasını gözeten (rule-adjudication) yargı. Ancak bir organ esas işlevinin yanısıra diğer işlevlere de karışabilir: yürütmenin kural koyucu işlevi gibi. Siyasal iletişim işlevi (political communication) ise siyasal sistemin çeşitli unsurları arasında bilgi veya enformasyon

akışının sağlanmasına ilişkindir: yönetimden topluma doğru, toplumdan yönetime doğru, kitle iletişim araçlarından topluma ve yönetime doğru, toplumdan siyasal güçlere doğru ve siyasal güçlerden topluma doğru, siyasal güçlerle devlet arasında, devlet organları arasında…

Üçüncü kategori varlığını sürdürmeye (sistemin varlığını sürdürmesine) ve uyarlanmaya (çevreye uyarlanmaya) ilişkin işlevlerdir. Bu işlevler siyasal konum ve rollerin oluşturulması, siyasal devşirme, siyasal toplumsallaşmayla ilgilidir. İlki uygun yapı ve rollerin oluşturulması, koşullara göre yeni yapı ve rollerin yaratılması, ya da mevcutların içeriklerinin değiştirilmesiyle ilgilidir. İkincisiyle ilgili olarak şu sorular gündeme gelir: siyasal personel nerelerden gelmektedir, hangi mekanizmalarla belirlenmektedir, nasıl yetişmektedir? Üçüncüsü siyasete ilişkin bilgi, inanç, değer, duygu, düşünce, varoluş ve davranış biçimleri bütünü olan toplumun siyasal kültürünün bireylere aktarılması, onlarca özümsenmesi, benimsenmesidir.

e) Karl Deutsch modeli

ABD'li siyaset bilimci Karl Deutsch 'The Nerves of Government'(1963) adlı yapıtında siyaseti sibernetik bir sistem olarak analiz eder. Siyaset ve hükümet belirli amaçlara ulaşmak için insan etkinliklerinin pilotajı ve koordinasyonuyla ilgilidir (yönetimiyle ilgili de diyebiliriz). Deutsch amaç izleme, pilotaj ve kontrol süreçleri açısından, mekanik sistemler ve organik sistemlerle siyasal sistem arasındaki benzerliğe dikkat çeker. Bir gemi veya makinanın yönetimi ile insan örgütlerinin yönetiminin birbirine benzediğini saptar, gemi veya makine yönetmenin içerdiği işlemler siyasal sistemin yönetimi hakkında aydınlatıcı olabilir. Siyasal sistem geri tepme (retroaksiyon, feed-back) süreci olarak da incelenir: kendi durumuna ve çevresine ilişkin bilgileri dikkate alarak karar ve davranışlarını buna göre ayarlar, öncesindeki hataları yoluyla kontrol yapar. Bir amaca ulaşmaya çalışan gerilim içinde bir sistem sözkonusudur, kendinde yaptığı düzenleme ve değişiklikler başarılı olursa gerilim azalır.

Sistem dinamik bir süreç içindedir, devamlı bir amaç peşinde koşar. Bu amaca ulaşabilmesi dört nicel faktörün karşılıklı ilişkilerine bağlıdır. Ağırlık (ya da yük) biridir, siyasette ağırlık yönetimin karşı karşıya bulunduğu sorunların ve değişikliklerin boyutları ve sıklığıyla ilgilidir. İkinci faktör gecikmedir, zaman boyutu olarak da nitelenebilir, siyasette yönetimin hızlı bilgilenme ve hareket kabiliyetine sahip olup olmaması bununla ilgilidir. Üçüncü faktör değişkenliktir, yüksekse hedeften uzaklaşma riski artar, siyasette bu faktör istikrarsızlık ve toplumsal değişim hallerine tekabül eder. Dördüncü faktör farktır: hedefin başlangıçta saptanan konumu ile son sinyallerin alındığı konumu arasındaki fark. Siyasette hükümetin bilgilenme ve yeni sorunları saptama, planlama ve geleceği öngörme kapasitesi bu açıdan başarılı olunmasını sağlar. Deutsch modeli bu dört faktör temelinde farklı sistemlerin operasyonel (işlemsel) etkinliğini inceler.

Deutsch hükümeti enformasyon akıları (flux) temelinde kurulmuş karar alma sistemi olarak da tanımlar. Bu sistemde dört aşama vardır: reseptörler ve data işleme (girdiler düzeyi), hafıza ve değerler ile karar merkezi (çıktılara dönüştürme düzeyi), uygulayıcılar (çıktılar düzeyi), geri-tepme. İç ve dış çevreden gelen mesajlar çok sayıda alıcı merkez (reseptör) tarafından saptanır ve işlenir. İşleme süreci

kodlama, enformasyon seçimi, veri haline getirme (data processing) gibi etkinlikleri kapsar. Sonra enformasyon hafıza ve değerleri temsil eden yapılarca değerlendirilir, karar merkezleri tarafından ise eylem için kullanılır. Hafıza stoklanmış bilgi demektir, yeni enformasyonu daha önceki deneyimlerle karşılaştırır. Değerler yapısı olanaklarla tercihler arasında normatif uyumu sağlar. Üçüncü aşamada karar merkezlerinden uygulayıcılara doğru emirler iletilir (uygulama öncesinde bir ara kademedir bu). Uygulamadan sonra geri-tepme mekanizmaları işler, örneğin reseptör merkezlere uygulamanın sonuçlarına ve çıkan sorunlara ilişkin bilgiler gider, bu enformasyon değerlendirilerek karar alıcı merkezlere gönderilir.

Deutsch modelinin en önemli katkısı iletişimin önemini vurgulamasıdır, bir siyasal sistemin iyi işleyebilmesi için gelişmiş bir iletişim ağının olması gerekir. İletişim ağı iktidarın sinir sistemidir, kararların etkinliği enformasyonun düzeyine bağlıdır. Bazı enformasyonlar karar merkezine ulaşamaz, bazıları tahrif edilir veya kısmen ulaştırılır. Bu bakımdan nicel olduğu kadar nitel enformasyon düzeyi de, keza enformasyon değerlendirme ve hafıza kapasitesi de önemlidir, hafızası olmayan sistem çöker. Ancak Deutsch modeli siyaseti az-çok etkin bir iletişim sistemine indirgediği ve başka değişkenleri ihmal ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir de.

6. GELİŞME VE SİYASAL GELİŞME

II. Dünya Savaşı sonrasında yeni bağımsızlığına kavuşmuş Üçüncü Dünya ülkelerindeki gelişme dikkat çeker. Böylece Batılı olmayan toplumların incelenmesi üzerinde yoğunlaşan (aynı zamanda Batılı ülkelerin gelişme sürecini de kapsayan) yeni bir araştırma ekseni olarak Amerikan siyasal gelişme çalışmaları ortaya çıkar. 1960'da bu literatürün ilk önemli yapıtları yayınlanır: Political Development in the New States (Edward Shils), The Politics of the Developing Areas (Gabriel Almond, James Coleman). 1960'ların başlarında David Apter, Leonard Binder ve Lucian Pye'ın çalışmaları izler. 1961-1963 arasında siyasal gelişmenin değişik yönleri üzerine beş konferans düzenlenir, bunlar Princeton üniversitesi yayınları arasında çıkan altı yapıtta toplanır: Communication and Political Development, Bureaucracy and Political Development, Education and Political Development, Political Development in Japan and Turkey, Political Parties and Political Development, Political Culture and Political Development. 1965-1970 arası gelişmeci yaklaşımla yapılan çalışmalar açısından verimli geçer, Almond ve Powell, David Apter, Lucian Pye, Samuel N. Eisenstadt, Claude Welch, Samuel P. Huntington'un yapıtları yayınlanır. Ancak gelişme ve siyasal gelişme üzerine incelemeler salt Amerikan siyasal gelişme teorileriyle sınırlı değildir, bu konuda geniş bir yazın ve başka ekoller de vardır.

a) Gelişme kavramı ve türleri

Gelişmenin bir yönü ekonomik gelişmedir (kalkınma terimi de kullanılır); teknolojik gelişme, büyüme, sanayileşme, altyapı kurulması, tarımsal modernleşme, modern hizmetlerin gelişmesi, iç pazarın oluşumu ve genişlemesi, ekonomik çeşitlenme ve bütünleşme, verimliliğin artması ve ekonomik kapasitelerin yükselmesi gibi ögeleri içerir. Diğer yönü sosyal gelişmedir; göç ve

kentleşme, kırın modernleşmesi, demografik büyüme ve sınırlanması, yaşam düzeyinin yükselmesi, gelir dağılımının düzeltilmesi, eğitim düzeyinin yükseltilmesi, sağlık koşullarının düzeltilmesi, kamu hizmetlerinin yayılması, bölgesel gelişme, sosyal güvence gibi ögeleri içerir. Gelişmenin bir başka yönü toplumsal-kültürel gelişmedir; eğitim ve kitle iletişiminin yayılması sonucunda kültür düzeyinin yükselmesi, törenin etkisinin azalması, laikleşme veya sekülarizasyon, birincil bağlara göre ikincil grupların önem kazanması, toplumsal bütünleşme, pazar ve kitle toplumu, rasyonelleşme, maddiyatçı anlayışın hakimiyeti, fikir akımlarının etkisi, pragmatikleşme ve başarı motivasyonu gibi ögeleri içerir.

Siyasal gelişme kavramı ise gelişmenin siyasal yönüyle ilgilidir. Siyasal gelişme hem belirlenen bir süreçtir, sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel gelişmenin sonucudur (bu bakımdan sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel çevre ve gelişmenin siyasal sistem üzerindeki etkilerine bakılır) hem de evrimleşen, dönüşen siyasal sistemin kendine özgü dinamiğidir. Bu konudaki çalışmalar siyasal gelişmenin kriterlerini belirlemeye çalışırlar, aynı zamanda bazı endekslerle siyasal gelişmeyi ölçmeye de. Ancak siyasal alanda nicel olarak ölçülebilir göstergeler bulmak zordur. Ayrıca kriterler seçilirken Batı demokrasisinin model alınması da eleştirilmiştir.

b) Siyasal gelişmenin kriterleri

Lucian Pye siyasal gelişmeyi üç kriterle tanımlar: yapısal farklılaşma, sistem kapasitesi, eşitlik eğilimi. Yapısal farklılaşma öncelikle siyasal sistemin toplum bütününden ayrışmasıdır, her toplumda bir siyasal sistem vardır ve toplum için gerekli aynı işlevler yerine getirilir. Yapısal farklılaşmanın diğer yönü ayrı işlevlerde uzmanlaşmış ve ayrı örgütsel varlıkları olan siyasal yapıların (ya da kurumların) oluşmasıdır. İlkel ve geleneksel sistemlerde farklılaşma azdır, yetersizdir, bazan yoktur. Hem siyasal yapı toplumsal bütünden tam anlamıyla farklılaşmamıştır (ilkel toplumda kabile meclisi kabile üyelerini büyük ölçüde kapsar, kabile üyeleri askeri işlerde rol alır; geleneksel toplumda siyasal yönetici sınıf ve askeri sınıfla toprak sahibi egemen sınıf çakışır). Hem de siyasal işlevler ayrı ayrı siyasal yapılarca yerine getirilmez, iç içe geçmişlerdir (geleneksel toplumda yönetsel, yargısal ve askeri işlevler aynı egemen grupça görülüyordu, din-devlet birliği vardı). Modern sistemde yüksek bir yapısal farklılaşma vardır, siyasal sistem toplumsal bütünden ayrıştığı gibi, siyasal yapılar da sayıca artar ve farklılaşır, belirli işlevleri görmede uzmanlaşır. Yasama kural koyma işlevini görür ve parlamentoda cisimlenir, yürütme politika yapımı ve uygulamayı yönetim işlevini görür ve hükümette cisimlenir, yargı kural sisteminin uygulanmasını gözetme ve anlaşmazlıkları çözme işlevini görür ve mahkemelerde cisimlenir, idare kuralları ve politikaları uygulama işlevine sahiptir ve çeşitli devlet kurumlarında cisimlenir. Siyasal partiler toplumun düzen ve yönetimiyle ilgili alternatif programlar sunar ve halkın siyasete katılımını sağlar, baskı grupları temsil ettikleri kesimlerin çıkarlarını savunur, politikaları kendi lehlerine etkilemeye çalışır, iletişim araçları siyasal iletişim işlevini görür ve kamuoyunu oluşturur, vs. Bu yapılar bütünsel bir siyasal sistemin alt-sistemlerini meydana getirirler, ama aynı zamanda özerktirler. Siyasal sistemin ekonomik ve sosyal ihtiyaçları, toplumsal çevreden gelen talepleri karşılayabilmesi için yapısal-işlevsel farklılaşma ve uzmanlaşma gerekir.

Siyasal gelişmenin ikinci temel kriteri siyasal sistemin daha yüksek bir kapasiteye sahip olmasıdır. Her toplum karşı karşıya bulunduğu sorunları çözebilmek için siyasal sisteminin ve yönetimin sahip bulunduğu kapasiteleri arttırmaya çalışır. Bu kapasiteler toplumun o sıradaki genel gelişme düzeyinin sağladığı olanaklarla sınırlandırılmıştır. Gelişme düzeyi yüksekse siyasal sistem kapasiteleri artacak, böylece sorunlar daha rahat çözülecek, daha ileri bir gelişme düzeyine varılacaktır. Buna karşılık azgelişmişlik kısır döngüsü ekonomide olduğu gibi burada da geçerlidir, düşük gelişme düzeyi siyasal sistemin kapasitelerini sınırlar, dolayısıyla sorunları aşmada, çözmede pek başarılı olunamaz ve geri düzey sürer. Siyasal gelişmenin kapasiteleri somut olarak şu alanlarda odaklanır: kamu işlerinin yürütülmesi, toplumdan gelen taleplerin karşılanması, çatışmaların önlenmesi ve çözümü, gelişmenin sağlanması. Siyasal sistem kapasitelerinin daha soyut tanımları da yapılır. Almond ve Powell'ın beş kapasiteden sözettiğini görmüştük: düzenleme, çıkartım, dağıtım, yanıtlama, simgesel.

Lucian Pye ise üç kapasite tanımlar: yaratım, varlığını sürdürme, mobilizasyon. Yaratım kapasitesi yeni gelişmelere uyarlanma, esnek yöntemlerle öngörülemeyen durumlara yanıt verebilme kapasitesidir. Ekonomik gelişme, sosyal değişme süreçleri ve beklentiler devrimi gelişme sürecindeki ülkeler yönetimlerinin bu kapasiteye sahip olmasını gerektirmektedir. Gelişmiş bir siyasal sistemin varlığını sürdürme kapasitesi yüksektir, bunu sağlayacak uygun mekanizmalar yaratabilir. Örneğin meşruluk sistemi güçlüdür, kontrol mekanizmaları etkilidir, siyasal toplumsallaşma ve devşirmeyi süreklilik ve yenilenmeyi sağlayacak şekilde yürütebilmektedir…Mobilizasyon kapasitesi ise amaçları gerçekleştirmek için maddi ve insani kaynakları harekete geçirebilme kapasitesidir, etkin bir sistem bu kaynaklarıençoklaştıran ve en iyi kullanan sistemdir. Bunun gerçekleştirilmesi dağınık taleplerin proje ve politikalara dönüştürülmesini, bunların yaşama geçirilmesi için kaynakların değerlendirilmesini, etkinliklerin koordinasyonunu, kamu düzeninin korunması ve baskının dozajını içerir. Böyle bir mobilizasyon için siyasal otorite, istikrarlı kurumlar, belirli bir yasal ve idari düzey gerekir. Bu gerekler siyasal düzenin kurumlaşması terimiyle ifade edilebilir, Huntington siyasal gelişmeyi örgütlerin ve prosedürlerin kurumlaşması olarak tanımlar.

Siyasal gelişmenin üçüncü temel kriteri eşitlik eğilimidir. Bu eğilim üç özellikte somutlanır. Biri siyasal etkinliklere halk katılımının artmasıdır, ya da tabiyet kültüründen katılım kültürüne geçiştir. Teba uyanmaya, bilinçlenmeye ve aktif yurttaşlar haline gelmeye başlar. Bu aktifleşme demokratik biçimde olabilir (oy hakkının genişlemesi) ya da mobilizasyonlar şeklinde, hatta otoriter biçimlerde. Eşitlik eğiliminin ikinci somutlanma şekli evrensel yasaların varlığıdır: genel, herkese ayırımsız uygulanabilen yasalar, öyle ki yurttaşlar yasa önünde eşittir ve yasal güvencelere sahiptir. Üçüncü somutlanma şekli kamu görevlilerinin belirlenmesiyle ilgilidir. Kamu görevlileri kalıtsal yoldan ya da bir sınıfın ve kastın içinden belirlenmeyip eğitime, uzmanlık ve yeteneğe göre devşiriliyorlarsa eşitlik ilkesi uygulanıyor demektir. Eşitlik kriteri ayrıca ekonomik eşitliği de kapsar. Bu, sosyal adalet terimiyle ifade edilir, gelir dağılımında belirli bir dengenin sağlanması gerektiği anlamına gelir. Üç kriter (yapısal farklılaşma, sistem kapasiteleri, eşitlik eğilimi) arasında çelişkiler olabilir. Örneğin eşitlik eğiliminin fazla güçlenmesi siyasal sistemin kapasitelerini azaltabilir.

Siyasal gelişmenin kriterleri arasında başkaları da belirtilebilir. Tarihsel analizde parlamentarizmin gelişimi ve anayasaların yapımı, hukuk devleti ve yasal sistem, modern bir bürokrasi ile devlet

kurumlarının oluşturulması ve etkinliği, demokratik seçimlerin yapılması ve siyasal çoğulculuğun varlığı, halk katılımı ve sivil toplum örgütlerinin gelişimi (bu arada genel oy hakkı), serbest bir kamuoyunun oluşumu, laikleşme (din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, topluma yayılan sekülarizasyon) siyasal gelişmenin ölçütleri arasında sayılır. Ulusal devletin devletler sistemi içinde yer alması, hatta uluslararası güç haline gelmesi, devletin ekonomik ve sosyal faaliyetleri ve başarısı da siyasal gelişmenin göstergesi sayılabilir. Ancak ekonomik ve sosyal düzenlemecilik bazan gelişmişlik göstergesi sayılırken (sosyal devlet, ekonomik ve sosyal demokrasinin kurulması), azgelişmişlik göstergesi de sayılabilmektedir (feodal çağın müdahaleciliği, anti-demokratik sistemlerin devletçiliği).

Siyasal gelişme teorilerine bazı eleştiriler getirilir, Bertrand Badie'ye dayanarak (Le Developpement Politique) bunları aktaralım. Eleştirilerden biri siyasal sistemin tüm ülkeleri kapsayıcı izomorfizmi (birörnekliği) postülasına yöneliktir, çünkü bütün siyasal sistemler benzeş değildir. Bir başka eleştiri siyasal sistemlerin bir gelişme ekseni üstünde yerleştirilip tümünün ideal-tipik olarak nitelenen en gelişmiş olanına göre değerlendirilmesidir. Gelişme süreci bütün toplumlara ortak tek bir amaca yöneliktir, bu ortak amaç demokratik sistem (veya poliarşi) ile bolluk toplumudur, bu açıdan ideal-tip Batı demokrasisidir. Bu model teleolojik (öngörülmüş bir nihai hedefe ya da ideal-tipe doğru evrimleşmeyi varsayan) ve etnosantrik (Batı sistemindeki gelişme çizgisini başka toplumlarda da geçerli sayan) olmakla eleştirilir. İdeal-tipik siyasal sistem modelinde ideolojilerin sona ereceğinin öngörülmesi de eleştirilir, ampirik olarak doğrulanmadığı gerekçesiyle. Bu teorilerde değişme mevcut yapılardan kaynaklanan içsel bir süreç olarak görülür, oysa değişme tüm geleneksel yapılara içkin evrensel bir süreç olamaz. Bazı değişmeler yapıya içkin olmayıp topluma dışsal faktörlerden kaynaklanır (nitekim Üçüncü Dünya'da değişme dış dinamikten kaynaklanmıştır). Sosyal değişme toplumuna göre değişken bağlamlarda gerçekleşir, faktörlerin toplumuna göre değişen karmaşık bir bileşimi vardır, bu da sonuçta farklı değişim modellerine varır. Toplumların başlangıçtaki durumları farklıdır, bu da sonunda vardıkları yer ve yapı üzerinde etkili olur. Siyasal gelişme süreci farklı momentlerden geçer, her momentteki değişim kendine göre farklı bir yapıdır ve kümülatif etkiler yaratır.

XXII. EKONOMİ VE SİYASET

1. EKONOMİ VE SİYASAL ETKİLERİ

a) Ekonominin kapsamı ve belirleme sorunsalı

Toplumsal yapının maddi alanı ve yönleri, maddi ihtiyaçların karşılanması ile ilgili etkinlikler ekonomi diye adlandırılır. Ekonomik etkinliğin dört kaynağı vardır. Biri yaşamak için gerekli ihtiyaçların karşılanmasıdır (zaruri ihtiyaçlar denilir). Gıda, konut ve çeşitli tüketim mallarını, iş ve gelir gibi ihtiyaçların karşılanması için gerekli imkanları içerir. Diğeri daha iyi yaşamak, konfor ve lüks isteğidir (nitekim ihtiyaçların sınırsız olduğu ileri sürülür, insan hep daha fazlasını elde etmek ister). Üçüncüsü ekonominin iç lojiğiyle ilgili maliyet-fayda muhasebesi ya da etkinliktir: daha az çabayla, masrafla üretme ve daha fazla kazanma isteği. Bunun uzantısı olarak parasal bir yabancılaşmadan sözedebiliriz, her şey parasal veçhesine göre değerlendirilir. Dördüncüsü ekonomik zenginlik ve

konumun sağladığı iktidar, statü, serbestiler ve başka değerlerdir. Bu dört kaynak öncelikle bireylerle ilgilidir, ama toplum ve devlet açısından da düşünülebilir.

Ekonomik alan bir dizi etkinlikle tanımlanır. Nihai amaç tüketimdir (ihtiyaçların karşılanması), başlangıç ise üretim, ikisinin arasında mübadele ve para ile pazar, müdahale ve otoriteler, ekonomik birimler, bölüşüm yer alır. Tüketim etkinliğini üç düzeyde düşünebiliriz: tüketim düzeyi (ya da yaşam standardı), tüketim kalıpları (geçimlik veya pazardan tüketim, temel ihtiyaçlar veya konforlüks, yeni mal ve hizmetlerin yayılması gibi), tüketim türleri (değişik tüketim malı ve hizmet türleri ayırdedilebilir). Üretim etkinliği de üç düzeyde düşünülebilir: üretim güçleri (teknoloji ve iş araçları, hammaddeler ve enerji, çalışanlar ve iş süreci), üretim ilişkileri (mülkiyet, işbölümü, işletmede iktidar ve bölüşüm), üretim düzeyi (ürün türleri ve miktarları, büyüme ve verimlilik göstergeleri). Mübadele etkinliğini beş düzeyde düşünebiliriz: para aracı, pazar yapısı (yerel, ulusal ve dış pazar, serbest rekabetçi pazar ve diğer pazar türleri gibi) ve dalgalanmaları, çeşitli piyasalar (gıda, menkul kıymet gibi), ticari ilişkiler, kredi mekanizmaları. Müdahale ve otoriteler ise üç düzeyde düşünülebilir: devlet ve ekonomik etkinlikleri, ekonomik politikalar, ekonomik güçler (büyük şirketlerden yerel güçlere kadar). Ekonomik birimler küçük işletmeler (bu arada tarımsal haneler), orta ve büyük işletmeler diye, ayrıca üretim (tarım, sanayi), pazar (ticaret, kredi), hizmet işletmeleri şeklinde tasnif edilebilir. Bölüşüm dört düzeyde düşünülebilir: mikro-bölüşüm (ekonomik birimler içinde bölüşüm, ücretle kar arasındaki gibi), pazarda bölüşüm (ticaret ve kredi geliri, pazar koşulları ve rekabet sonucu farklılaşan gelirler), yeniden bölüşüm mekanizmaları (özellikle devlet müdahaleleri sonucunda, sosyal transferler, teşvikler gibi), gelir ve mülkiyet dağılımı. Nihayet ekonomikle sosyali birleştiren sentetik bir kategori olarak sosyo-ekonomik düzen veya ekonomik yapı kavramları kullanılmaktadır.

Ekonominin siyaset üzerinde önemli etkisi olduğu genellikle kabul edilir. Üç tip etkiyi birbirinden ayırdetmek gerekir: sadece etki, güçlü etki, belirleme. Belirleme iki özellikle ayırdedilebilir: sonucu belirleyici ve uzun süreli güçlü etki, şekillendirme ve kendine uygun bir yapıya sokma. Ekonominin siyasete etkisi siyasetin değişik alanları için düşünülebilir: siyasal rejim ve kültür, siyasal tutum ve davranışlar, siyasal yapının unsurları (devlet ve politikaları, siyasal güçler), siyasal durum ve dinamik (bilhassa kriz ve istikrar), güncel politika, uluslararası politika ve güç. Bazı görüşler ekonominin belirleyiciliğine, güçlü etkisine hükmederler: marksizm, kapitalist maddiyatçılık ve kalkınmacılık gibi. Bazıları ise karşılıklı bağımlılık ve diğer alanların da güçlü etkisi görüşünü savunur. Sosyolojide yaygın görüş budur, Parsons'un 4x4'lük modeli, odağı olarak Weber gösterilen kültürel sistemin (bu arada dinin) rolü, sübjektivitenin (amaçlar, anlayış, algılama, psişenin) rolü, siyasal faktörlerin (iktidar ve statü, bürokrasi, meşruluk ve zor gibi faktörlerin) rolü yaklaşımları bu kapsamda belirtilebilir. Siyasetin ekonomi üzerinde etkisi ise devletin politikaları, elitler ve ideolojilerin yönlendiriciliği, toplumda çatışma, uyuşum ve iktidar süreçleri, rejim değişikliği, devrim ve savaş gibi önemli faktörler vasıtasıyla kendini gösterir.

Ekonomik belirlemeci tezler arasında tartışmanın odağı uzun süre marksist tez olmuştur. Buna göre siyasal mücadelelerin ve gelişmenin motoru ekonomik-sınıfsaldır, siyaset, devlet ve ideo-kültürel düzen ekonomik egemen sınıfa bağlıdır ve ekonomik sistemin (yani üretim tarzının) mantığına tabidir. Üretimi ve sınıfsalı ön plana koyan marksizmin yanısıra, ekonominin güçlü etkisini saptayan

başka yaklaşımlar da vardır: biri parasal ilişkilerin belirleyiciliği anlayışıdır, kapitalist zihniyete daha uygundur; teknik determinizm üretim güçlerini, özellikle teknolojiyi belirleyici görür; modernleşme teorilerinde ekonomik gelişmenin, sosyo-ekonomik dönüşümlerin siyasal gelişmeyi yönlendirdiği saptanır; sosyal analizlerde sınıflar ve bölüşüm ilişkileri (zengin-yoksul-orta sınıf üçlemi özellikle) stratejik değişkendir, sosyo-ekonomik düzen tartışmaları modern çağa yön vermiştir (kapitalizm-sosyalizm, gelişmişlik-azgelişmişlik ikilemleri); insan davranışlarının analizinde ekonomik çıkar güdüsüne ağırlıklı yer verilir; tarihsel analizlerde siyasal ve kültürel yapılar üzerinde sosyo-ekonomik yapıların güçlü etkisi gözlemlenir, modern kapitalist sistemin ekonomizmi vurgulanır.

Günlük dilde de ekonomik etmenleri ön plana çıkaran bir yaklaşım yaygındır, burada daha çok popülist bir sosyal ekonomi eğilimi saptayabiliriz. Birçok kişi parayı her şeyin kaynağı olarak görür (gücün olduğu kadar sorunların da), insan etkinliğinin iki temeli ekonomiyle ilgilidir (temel ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğu – önce ekmek parasını kazanmak gerekir – bir yandan, lüks ve konfor arayışı diğer yandan gündelik yaşamda insanların iki ana temayülüdür), arzulanan iktidar ve statünün ekonomik güce bağlı olduğu düşünülür, zengin-yoksul farkı ve orta hallilik sosyal yaşamda stratejik bir algı şeklidir, kişiler, gruplar, yönetimler ve ülkeler ekonomik başarıları ve etkinlikleriyle değerlendirilir, gazetelerde ekonomik konular ağırlık taşır (ülkenin ekonomik gidişatı, hükümetlerin ekonomik politikaları ve performansı, ekonomik gruplar ve şirketler gibi konular).

b) Ekonomik koşulların siyasal etkileri

Belirleme tartışmasının izinde ekonomik koşulların siyasal etkileri hakkında bir modelleştirme yapacağız. Model önce ekonomik koşullar, sonra siyasal koşullar açısından ve olumlu-olumsuz etki şeklinde tasarımlanacaktır.

Ekonomik koşulları birkaç odakta düşünebiliriz. Biri yapı ve gelişme ikilisidir: yapı ekonominin görece uzun vadede süreklileşmiş özellikleridir, gelişme ise uzun vadede ekonomik yapıdaki ilerlemeyi, dönüşümü ifade eder. Bölüm içinde ikinci alt-bölümde (ekonomik yapı etkisi), üçüncü alt-bölümde (ekonomik gelişme etkisi) ve son alt-bölümde (sosyo-ekonomik düzen) böyle bir analiz yapılmaktadır. İkinci odak ekonomide genişleme ve kriz dönem ve devrelerinin etkisidir, bu noktada siyasal gelişme ve istikrarın ekonomik gidişattan çok etkilendiği, hatta ekonomik krizin siyasal kriz getirdiği gözlemlenir (beşinci alt-bölümde bu konu ele alınmaktadır). Üçüncü odak ekonomik kriterler veya göstergelerdir, her biri siyasal etkileri itibarıyla değerlendirilebilir (dördüncü alt-bölüm bu konuyla ilgilidir). Dördüncü odak ekonomik güçlerin siyasal süreci yönlendirici etkisidir (bu konuya ikinci alt-bölümde değinilecektir). Beşinci odak devletin ekonomik ve (onunla kesişen sosyal) politikalarıdır, keza sözkonusu politikalara yön vermeye çalışan partilerin ekonomik (ve sosyal) programlarıdır (bu konu altıncı alt-bölümde incelenmektedir, son alt-bölümdeki sosyal reformizm konusu birlikte düşünülebilir).

Ekonomik koşulların siyaset üzerinde etkisini olumlu-olumsuz ikilemi içinde değerlendirebiliriz. Genellikle ekonomik koşulların olumsuzluğunun siyasal süreçte olumsuz etkiler doğuracağı düşünülür, sıklıkla doğrudur bu saptama ve olumlu ekonomik koşullar da siyasal süreçte genellikle

olumlu etkiler doğurur. Ama her zaman değil. Bazan olumsuz ekonomik koşullara rağmen siyasal süreç normal seyrini sürdürebilir, olumlu ekonomik koşullara rağmen siyasal alanda problemler, hatta kriz yaşanabilir. Bu durum siyasal yapının kendi iç dinamiğinin olması, ekonomi dışında faktörlerin de etkisi altında kalması, bazı ekonomik faktörlerin ekonomi dışında pek etkili olamamasıyla açıklanabilir. Ayrıca bazı ara değişkenler siyasal koşulların ekonomik koşullara uymamasına, ters düşmesine neden olabilir (örneğin ekonomik durumun iyiliği beklentileri yükseltir, yeni ekonomik güçlerin bölüşüm taleplerini gündeme getirir, bu da siyasal planda kızışmaya yol açabilir, vs).

Ekonomik koşulların global olarak olumlu ya da olumsuz nitelenmesi birkaç ikilemde gösterilebilir: olumlu büyüme ve denge versus olumsuz büyümenin yetersizliği ve kriz, olumlu gelişmişlik, güç ve dış dünyada etkinlik versus olumsuz gerilik, zayıflık ve dışa bağımlılık, ekonomik koşullar sonucunda olumlu sosyal gelişmişlik ve denge versus olumsuz sosyal gerilik ve dengesizlikler, ekonomik koşullar sonucunda olumlu siyasal gelişmişlik, demokrasi, uyuşum ve istikrar versus olumsuz siyasal gerilik, anti-demokratik rejim, çatışma ve istikrarsızlık, vs. Global değerlendirmenin ötesinde bir dizi ekonomik kriterin siyasete olumlu veya olumsuz etkisinin değişken biçimleri saptanabilir (ama fazla ayrıştırmamak da gerekir çünkü inceden inceye bağıntılar arama çoğu zaman fazla sonuç vermez), keza daha kesin bir değerlendirme için olumlu-olumsuz ikileminden çok olumlu-olumsuz ekseni ve bu eksen üzerinde değişik dozları ve biçemleri düşünmek gerekir.

Ekonominin siyaset üzerinde etkisinin belirli alanları, kanalları vardır, modelin siyasal koşullarla ilgili yönü de budur. Bir tanesi siyasal yapı, devletsel gelişme ve rejimle ilgilidir. Her sosyo-ekonomik yapıya kendine uyan bir siyasal yapı tekabül eder ve siyasal yapının özellikleri sosyo-ekonomik yapıdan etkilenir, sosyo-ekonomik dönüşüm siyasal dönüşüm getirir. Ekonomik gelişme siyasal gelişmeyi getirir, kolaylaştırır (siyasal gelişmenin bir yönü devletsel gelişme, diğer yönü demokratikleşmedir), ancak gelişme sürecinin bazı özellikleri nedeniyle anti-demokratik eğilimler de güçlenebilir. Ekonomideki dönemsel ve konjonktürel gelişmeler devleti ve rejimi etkiler, demokrasi ekonomik durumun iyiliğine de bağlıdır, anti-demokratik çözümlere meylin bir nedeni olumsuz ekonomik gidişattır (bu durumda siyasal mobilizasyon anti-demokratik metotlarla kontrol edilir, ya da mobilizasyon sonucunda yeni bir anti-demokratik rejim kurulur).

Bir diğer etki alanı halkın durumu ve siyasal eğilimleridir. Olumlu ekonomik koşullar halkın yaşam koşullarını düzeltir, olumsuz koşullar ise bozar. Bu da halkın siyasal eğilimlerini etkiler, olumsuz halde halkın o anki yönetime, hatta rejime güveni sarsılır, olumlu halde ise güveni artar. Koşullar olumsuzsa muhalefete, olumluysa iktidar partisine destek artar (çünkü halk durumundan görece memnundur, iktidarın kaynak dağıtma imkanları artmıştır), ama bazan olumlu koşullarda beklentiler yükseldiğinden iktidar dışında yeni tercihlere yönelme olabilir. Somut olarak bazı sosyal kesimlere getirilen destekler (örneğin tarımda destekleme fiyat ve alımları, asgari ücret düzeyi, sosyal güvenliğin yeni kesimleri kapsaması), bazı yörelere yapılan yatırımlar ve getirilen hizmetler, hayat pahalılığının düzeyi, (satınalma gücü düşen geniş bir kitleden özelleştirme nedeniyle işini yitiren dar bir gruba kadar) bazı kesimlerin ekonomik uygulamalardan zarar görmesi etkilidir. Ancak birçok ekonomik konu da halkın genişçe bir kısmının pek ilgisi veya bilgisi dahilinde değildir (birçoğu yaşam koşullarını etkilese bile, sınırlı bir ölçüde etkileyebilir), dolayısıyla seçim sonuçları üzerinde pek

etkili olmaz, yurttaşlar tercihlerini ekonomik konuların dışında etmenlere bağlı olarak da yaparlar. Ekonomik koşullar toplumda örgütlenme ve karşı çıkış eğilimini de etkiler: olumsuz koşullarda örgütlenme ve karşı çıkış eğilimi güçlenir, ama diğer yönden geçim zorluğu, işini kaybetme endişesi geri çekilmeye, hareketsizliğe neden olabilir.

Bir başka etki alanı hükümetle ilgilidir, hükümet performansı (ya da başarısı) ekonomik koşullardan çok etkilenir. Koşullar olumluysa hükümet performansı olumlu olur, olumlu görülür, tersine koşullar olumsuzsa performans olumsuz olur, olumsuz görülür. Aynı zamanda hükümetin uygulamaları başarısız kalırsa ekonomik koşullar bozulabilir veya ekonomik koşulların bozukluğunun nedeni olarak hükümet görülür; hükümetin uygulamaları başarılı olursa olumsuz koşullar düzelebilir veya düzelmenin nedeni olarak hükümetin etkinliği görülür. Olur-görülür ayırımı yapmamızın nedeni olumlu veya olumsuz koşullar, sonuçlar hükümetin etkinliğinden bağımsız olarak kendiliğinden süreçlerin sonucuysa bile, hükümetin başarısı veya başarısızlığına atfedilebildiğindendir. Hükümetin ekonomik açıdan başarısız kalması eleştiri oklarını üstüne çeker, aslında ekonomik konularda hükümetler genellikle çok eleştirilir sonuç nasıl olursa olsun (zaten çoğu zaman yeterince başarılı olunamaz, koşulların elverişsizliği ve beklentilerin yüksekliği nedeniyle). Ekonomik başarısızlık seçimleri yitirmesine neden olabilir, ama başarısız olsa ve çok eleştiri çekse bile yeniden seçimleri kazananlar da vardır. Ekonomik konularda başarısızlık ve ekonomik politikaların içerik ve sonuçları iktidar içinde anlaşmazlıklara neden olabilir, bazan istifalar, görevden almalarla sonuçlanır, hükümet devrilebilir, yeni partiler kurulabilir (örneğin uygulanan politikayı kabul etmeyenlerin iktidar partisinden ayrılması sonucunda). Hükümetin ekonomik başarısı ise seçim başarısı şansını arttırır, iktidarın bütünlüğünü korumasına katkıda bulunur (ama bazan başarılı olduğu halde başka faktörler nedeniyle seçim yitirebilir, bütünlüğünü koruyamaz, örneğin bölüşüm çekişmeleri yüzünden, vs).

Ekonomik koşullar aynı zamanda çeşitli siyasal-toplumsal süreçler üzerinde etkilidir. Olumsuz ekonomik koşullar kaynaklar azaldığı, çelişkiler arttığı için istikrarsızlık, güvensizlik havası ve çatışmalı bir ortam yaratabilir. Olumlu koşullar ise ters yönde etkili olur, ama bazan olumlu koşulların beklentileri yükseltmesi talep yükünü arttırdığından istikrar bozulabilir. Siyasal ve sosyal mobilizasyonlar ekonomik koşulların sonucu olarak görülürler, olumsuz etkilenen sosyal kesimlerin tepkisi niteliğinde mobilizasyonlar yaşanabilir. Bu da doğrudan olabileceği gibi, dolaylı da olabilir (olayların temelindeki nedenlerin ekonomik olduğu vurgulanan bir hususdur, görünüşteki nedenler ve istekler başka olsa bile). Devrimler öncelikle yapısal sosyo-ekonomik çelişkilerle açıklanır, aynı zamanda konjonktürel bozulmalarla ilgilidirler (yapısal çelişkiler konjonktürel bozulmalarla şiddetlenince devrimsel patlama olabilir). Örneğin Fransız devrimi köylülerin yoksulluğu, feodal sistemin gelişme önünde yarattığı engellerin sonucu olduğu gibi, devrim öncesi devrede bozulan konjonktür, artan vergi yükleri ile de ilgilidir. Bazan paradoksal olarak yeni bir ekonomik atılım beklentileri arttırıp yeni bir aktivizmi besleyebilir (örneğin İran devrimi öncesi petrol boom'u). Darbeler de yapısal çelişkiler (örneğin azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerin kronik krizi) kadar, ekonomik konjonktürdeki bozulmaların etkisindedir. Türkiye'de askeri müdahalelerin öncesinde (özellikle 12 Eylül öncesinde) ekonomik durumda ciddi bir bozulma vardı. Seçim başarıları ve bu süreç içinde yeni siyasal hareketlerin ön plana çıkması ekonomiyle yakından ilgilidir. Türkiye'de DP hareketinin başarısı II. Dünya Savaşı devresinde ekonomik sıkıntılara karşı halk tepkisiyle, savaş

sonrası devrede gelişmenin hızlanması ve bunun sağladığı popülist dağıtım imkanlarıyla ilgili görülür. AKP'nin başarısı 1990'ların ekonomik krizine tepkinin yeni siyasal arayışlara itmesiyle, ardından 2003 sonrasında nısbi ekonomik düzelmeyle açıklanabilir. 1970'lerin ekonomik krizi partilerin hızla güç kazanıp yitirmesine neden olmuştur, örneğin CHP umut olarak görülmüş, bu da kentlerde oy patlaması yapmasını sağlamıştır, ama iki yıllık icraatında başarılı olamaması hemen yüksek oranda oy yitirmesine neden olmuştur.

Ekonomik konular ve koşullar siyasal tartışmanın ön cephesinde yer alır. Ekonomiyle ilgili siyasal tartışmaların başlıcalarını belirtelim: sosyo-ekonomik düzen eleştirisi ve tercihi, ekonomik gidişatın, hükümetin ekonomik performansının ve ekonomik politikaların değerlendirilmesi, makro-ekonomik göstergeler ve kronik problemler üzerine yorumlar, bölüşüm çekişmesinin belirlediği tavır alışlar…Türkiye'de tartışılan başlıca konuları sıralayalım: hayat pahalılığı ve geçim sıkıntısı, ücret düzeyleri, sosyal güvenlik; özelleştirme, bütçe, kamu açığı ve borçlanması, vergi politikası; banka sistemi, piyasalardaki durum, küçük işletmelerin sorunları; altyapı yatırımları, kamu hizmetleri, sanayiin durumu, tarım reformu, taban fiyatları; ödemeler dengesi, dış borçlanma, döviz kurları… Önemli bir konu yolsuzluklar ve suistimallerdir ki önemli siyasal etkileri olabilir. Aslında birçok toplumda sıklıkla yolsuzluk ve suistimal yapıldığına dair bir izlenim vardır. Böyle bir durum gizil bir meşruluk sıkıntısı içinde bulunulduğunu, ama ona rağmen sistemin varlığını sürdürdüğünü gösterir. Ama bazan ciddi yolsuzluk ve suistimal vakaları istifalar, yargılamalar, hükümetlerin düşmeleri gibi sonuçlar doğurur, seçim sonuçlarını çok etkiler.

Ekonomik konular genellikle ülke çapında düşünülür, ama yerel politika üzerinde etkileri de önemlidir: yöreye yapılan yatırımlar ve getirilen hizmetler, yörede üretilen ürünlere sağlanan destekler ve yöre halkına sağlanan iş imkanları, geri kalmış yöreleri kalkındırma politikaları, yerel iş çevrelerine sağlanan imkanlar…Uluslararası politikaya ise dünya çapında ekonomik güçlerin yön verdiği, çatışmaların temelinde yatan nedenlerin ekonomik çıkar mücadesi olduğu, zayıf ve geri ülkelerin politikalarının güçlü ve zengin devletlerce yönlendirildiği, dünya ekonomisindeki gelişmelerin siyasal gelişmeleri belirlediği (özellikle dünya ekonomik krizlerinin ülkelerde ciddi siyasal krizlere neden olduğu) bildik saptamalardır.

2. EKONOMİK YAPI VE GÜCÜN BELİRLEYİCİLİĞİ

a) Teknik belirleme

Yaygın ekonomik belirlemeci anlayışlarda vurgu parasal ilişkiler ile gelişme üzerindedir, marksist ekonomik belirlemecilikte sınıfsal üretim ilişkileri üzerinde. Teknik determinizmde ise vurgu üretim güçleri, teknoloji üzerindedir. İlk olarak teknik faktöre göre tarihsel dönemleştirme üzerinde duracağız. Kalın çizgileriyle iki aşamalı bir model kurabiliriz. İlki geleneksel toplumdur, burada geri, doğal koşullara bağımlı ve durağan bir teknolojik yapı vardır, üretkenlik düşüktür. Bu teknolojik temel ve geleneksel devlet yapısı (hükümdarlık, aristokrasi ve feodalite, dinsel düzeyin egemenliği, teba halk gibi ögelerle tanımlanan yapı) beşbin yıl boyunca paralel olarak varlık göstermiştir. İkinci

aşama modern toplumdur, geleneksel çağlardan farkı hızlı gelişmesi, ileri bir teknolojik düzeye sahip olmasıdır, üretkenlik yüksektir, sanayi devrimi teknolojisi ve ardından sanayi ötesi teknoloji yayılır, siyasal planda koşutu bürokratik ve teknokratik devlet, kitle politikası ve demokratik ya da anti-demokratik biçimleridir.

Teknik faktöre göre bir tarihsel dönemleştirme Lewis Mumford-Henri Janne modelidir. Teknik özelliklere göre beş tarihsel aşama ayırdedilir: ilkel toplum çağında litoteknik, Kadim ve Antik çağlarda antropoteknik, Ortaçağ ve Yeniçağ'da eoteknik, erken modern çağda paleoteknik (sanayi devrimi teknolojisi), geç modern çağda neoteknik (sanayi-ötesi teknolojiler). Beş aşama beş kolonlu bir model şeklinde düşünülür, her teknolojik aşamaya bir ekonomik tip, bir toplumsal organizasyon tipi, bir kültürel tip, bir siyasal-devletsel tip tekabül eder, yani benzeş teknolojik yapı benzeş ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal-devletsel yapılar yaratmaktadır.

Modern çağda Üçüncü Dünya azgelişmiş kalırken Batı'nın gelişmesi gerçekleştirdiği teknolojik devrime bağlanabilir. Birinci dalga Yeniçağ'da yaşanmıştır: bilimlerdeki gelişme, savaş, ulaşım ve iletişim teknolojileri (barut ve top, pusula ve yeni gemiler, matbaa gibi), tarımda verim artışı ve manüfaktüre geçiş. Bu teknolojik temel kapitalist gelişmeyi, merkezi monarşik devleti ve dış yayılmayı olanaklı kılmıştır. İkinci dalga 19. yüzyıl ve sonrasında yaşanır. Birinci sanayi devrimi, ikinci sanayi devrimi (birincisinde buhar enerjisi, tekstil, metalürji ve kömür çıkartımı, ikincisinde ağır sanayiler, elektrik, kimya, makina sektörleri), ulaşım devrimi (denizcilik, demiryolları, karayolları ve binek araçları, havacılık), iletişim devrimi (telgraf ve telefon, basın ve kitap, radyo ve sinema) bileşenlerinden oluşur. Bu temelde kapitalizm yaygın bir gelişme göstermiş, içerde ulusal devlet, kitle politikası ve rejimi (hem demokrasi hem anti-demokratik rejimler), dışarda güç politikası ve sömürgecilik gelişme imkanına kavuşmuştur (bu teknolojilerin birçoğunun savaşla ilgili bir imajı olmuştur). Üçüncü dalga 20. yüzyıl ikinci yarısından beri yaşanan, halen süren sanayi-ötesi teknoloji devrimidir: nükleer ve uzay, kimyasal sentezler ve dayanıklı mallar, petrol, elektronik, telekomünikasyon, bilgisayar, robotik, mikro-teknolojiler, biyoteknolojiler…Bu yeni teknolojinin Batı toplumu ve politikası üzerindeki etkisi refahı arttırması, bu sayede uzlaşmacı demokratik politikanın yerleşmesidir bir yandan; toplum üzerinde artan teknokratik devlet nüfuzu ve teknolojinin kitleye yayılmasıyla hem bireyselleşmenin hem kitleselleşmenin gerçekleşmesidir öte yandan. Bu süreç küreselleşmeyle dünya çapında yayılmıştır artık ve dünya sisteminde ileri düzeyde bir bütünleşmeye kaynaklık etmektedir, bu nedenle 20. yüzyıl sonlarından beri dördüncü bir dalgadan sözedilebilir.

Güçlü teknik determinizmin bir örneği de ulaşım ve kitle iletişim araçlarının siyasal etkileridir. Sosyal değişme sürecinde bu ikilinin etkisi stratejiktir. Türkiye'yi düşünürsek köyün dışa açılması ve ulusal toplumun bütünleşmesi ulaşım devrimi sayesinde olmuştur, böylece köylü milletin yurttaşlığı pratikte gerçekleşebilmiştir. Köy yolları ve kentlerarası otobüs seferleri, kent içi toplu taşımacılık ve bireysel otomobil sahipliğinin yayılması popülist bir siyasal etki yaratmış, sağladığı yaşam standardı yükselişiyle muhtemelen yönetime desteği arttırmıştır. Gazete ve radyoya dayanan eski iletişim yapısı televizyonla köklü bir dönüşüm geçirmiş, 1970'ler ve 1980'ler bağlamında beklentilerde yükselişe yol açmıştır. Yine 1970'lerden itibaren sabit telefonun yayılmasının ardından 1990'lardan beri cep telefonu ve internet boom'ları yeni bir popülizmin temeli sayılabilir. Teknik determinizmin

bir başka örneği elektriklendirmedir, Batı'da parlamenter demokratik politikanın yerleştiği 20. yüzyıl başlarının en önemli yeniliği gibidir. Lenin de komünizmin bir temeli kollektif mülkiyet ise, diğer temelinin elektriklendirme olacağını söylemişti. Türkiye'de 1960'lardan bu yana kapsayıcı elektriklendirme aynı ulaşım ve iletişim araçlarındaki gelişme gibi etkili olmuştur, özellikle geçmişte elektriksiz olan kırsal dünya açısından.

Teknolojinin uluslararası politikadaki etkileri de çok önemlidir. Teknolojik gelişmede savaş teknolojisi çekici olmuş, devletler bu alana büyük yatırımlar yapmıştır. Yeniçağ'da öyle olduğu gibi, iki dünya savaşıyla belirlenen 20. yüzyılın ilk yarısında ve süper güçler arası çekişmeyle tanımlanan ikinci yarısında da öyle olmuştur. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler üzerinde gelişmiş ülkelerin üstünlüğünün çok önemli bir faktörü teknolojidir: teknolojik ilerilik sayesinde farkın süreklileştirilmesi, teknoloji transferiyle kendine bağlama ve rant elde etme.

b) Ekonomik yapının tarihsel ve sistemik belirleyiciliği

Verimli bir pist ekonomik yapı özelliklerinin tarihsel süreç içinde siyasal yapı özelliklerini ve siyasal gelişmeleri büyük ölçüde etkilemesidir. Birçok analizde ekonomik yapının belirleyici etkisi vurgulanır, değişik yönleriyle (sosyo-ekonomik düzen, üretim ve bölüşüm ilişkileri, teknoloji ve gelişme düzeyi, devletin ekonomik politikaları ve ekonomik güçlerin etkinliği, pazar, para, kredi gibi mübadele ilişkileri).

İlginç bir ekonomik yapı belirleyiciliği tezi Raymond Aron'unkidir. Tekilci ekonomik yapı tekilci siyasal yapı yaratır, tipik örnek devlet mülkiyetine dayalı komünist sistemde tek partili bir siyasal yapının olmasıdır. Buna karşılık çoğulcu ekonomik yapı çoğulcu siyasal yapı yaratır, tipik örnek piyasa ve özel mülkiyete dayalı Batı kapitalizminde demokratik bir siyasal yapının olmasıdır. Ancak bu ikinci görüş, Batı demokrasisinin aslında plütokrasi (zenginlerin yönetimi) veya burjuva demokrasisi olduğu, ekonomide özel tekellerin egemenliğinin de tekilci bir ekonomik yapı sayılabileceği gerekçeleriyle soldan eleştirilir. Geleneksel çağlarda bir örnek Batı feodalitesi-Asya tipi toplum farkıdır. Ortaçağ Avrupası'nda senyör mülkiyetine dayanan ekonomik yapı ademi-merkeziyetçi bir siyasal yapı yaratmıştır, senyörün mülkiyet hakkı kendi bölgesinde siyasi-hukuki egemenliğini ve merkezdeki monarktan özerkliğini getirmiştir. Asya'daki tarımsal sistemler ise ancak devlet eliyle yapılabilen sulama çalışmalarına bağlıydı ve bu nedenle toprakta devlet mülkiyeti yerleşti, bu ekonomik yapı merkeziyetçi bir hükümdarlık sistemi yaratmıştır. Batı'da feodal özerklik Ortaçağ sonlarından itibaren zümre meclisleriyle feodal çoğulculuğu doğurmuştur, bu meclisler parlamentarizmin öncülü olacaktır.

Yeniçağ'da devrimler ilk kez merkantil kapitalist gelişmede (somut olarak bilhassa dış ticarette, parasal ekonomide) en ilerde olan Hollanda ve İngiltere'de gerçekleşmiş ve burjuvazinin siyasal etkinliği bu dönemde kendini hissettirmeye başlamıştır. Klasik bir tez kapitalizmin ekonomizmidir, kapitalizm-öncesinde dinsel düzeyin egemenliği varken kapitalizmde ekonomi egemen hale gelmiştir (çünkü parasal ekonomi ve teknoloji kapitalizmle gelişmiştir). 19. yüzyılda kapitalizmin yayılması ve hakimiyet kurması burjuvazinin ekonomik gücünü arttırdığı gibi, aristokrasinin yanısıra ve gitgide

daha fazla siyasal planda etkin hale getirmiştir. Kentleşme ve sanayileşme, kırsal dönüşüm, pazar ekonomisi, ücretlileşme, ulaşım, iletişim ve eğitimin gelişmesi süreçleri halk katılımına dayalı kitle politikasını yaratmıştır. Seçimsel demokratik biçimiyle: sınırlı oydan genel oya geçilmiştir zamanla. . . Mobilize biçimiyle: kitle hareketleri ve devrimler yaşanmıştır. Sınıfsal ve ideolojik politikanın geri-planı da bu süreçlerdir, orta sınıf ve köylü katılımı, işçi hareketi, liberalizm, radikalizm ve sosyalizm bu temelde gelişebilmiştir. Ulusçu hareketlerin gelişiminde ulusal ekonomik bütünleşmenin etkisi belirleyicidir, ulusal devlet formunun çok önemli bir temeli birleşik ulusal pazardır. Büyüme ve yarattığı refah artışı 19. yüzyılda demokratik politikanın gelişmesinin önemli bir etmenidir, diğer yandan sermaye birikimi gereği birçok ülkeyi görece devletçi otoriterleşmeye yöneltmiştir (bonapartist Fransa, bismarckian Almanya gibi), liberal ABD'de bile 19. yüzyıl kapitalist boom'unun en önemli desteği devlettir. Aynı ABD'de popüler kapitalizm (küçük mülkiyetin yaygınlığında, Batı'ya doğru yayılmada, sıfırdan başlayıp milyarder olabilme formülünde kendini gösteren bir kapitalizm) Avrupa'dan farklı olarak sınıfsal-ideolojik politikanın gelişmesini engellemiştir.

Büyük güçler arasındaki sömürgeci paylaşım çekişmesi, üretim ve sermaye fazlasına pazar arayışı I. Dünya Savaşı'nın çok önemli bir nedeni olarak belirtilir. İki savaş arası dönemde (1918-39) ekonomik kriz (savaş sonrası kriz ve 1929 krizi) faşizmi ve nazizmi iktidara getirmiştir, çünkü krizin yol açtığı sosyal sorunlar (işsizlik, yoksulluk, mülksüzleşme ve korkusu) bu akımın kitle desteğini çok arttırmış ve krizden çıkış arayan güçlü ekonomik çevrelerden teşvik görmüştür. Daha genel düzeyde, 19. yüzyıl sonlarından itibaren oluşan tekelci finans kapitalizmi ve bunalımı ekonomiye müdahaleci devleti yaratmıştır. Hem faşizm hem keynesianizm müdahaleci yönde gelişmelerdir. Gelişmiş kapitalizme özgü müdahaleci devletin esas prototipi olaraksa, 20. yüzyıl ikinci yarısında Batı'daki neo-kapitalist keynesian sosyal devlet belirtilir. 1945 sonrası Batısı'nda keynesian müdahaleci ve sosyal politika sayesinde büyüme ve denge sağlanmış, tüketim toplumuna geçilmiş ve orta sınıflaşma yaşanmıştır. Bu süreçler iki savaş dönemi krizinden farklı olarak uzlaşmacı demokratik politikanın yerleşmesini sağlamıştır. 20. yüzyıl ikinci yarı kapitalizminin bir özelliği de teknolojik gelişme merkezli olması ve teknokratik bir yönetim tarzına geçilmesidir (Galbraith'in sözünü ettiği teknik-yapı), bu da demokratik çerçeve içinde teknokratik bir Batı devletinden sözetmemize olanak tanır (Duverger tekno-demokrasi terimini kullanır). Bir başka süreç 19. yüzyıl sonlarından itibaren Batı'nın dünya çapında yayılması sayesinde sağlanan ekonomik transferin, işçi sınıfının sisteme entegrasyonunu olanaklı kıldığı savıdır.

Komünist sistemde de ekonomik belirleme nettir. Komünist devrimler ekonomik etmenlerle açıklanır esas: keskin eşitsizlikler (yoksul bir köylü kitlesi ve yeni oluşan işçi sınıfı), yabancı kapitalizmin nüfuzu ve sömürüsü, kronikleşmiş kriz…Devrimden sonra kurulan yeni sistemin tekilci bir ekonomik yapısı vardır (devlet mülkiyeti, merkezi plan, tarımda kollektifleştirme) ve tekilci siyasal yapıya temel oluşturur (biraz önce sözünü ettiğimiz Raymond Aron'un tezi). Bu ülkeler başlangıçta ekonomik bakımdan geri ülkelerdir, ilkel sermaye birikimini sağlamak sorunuyla karşı karşıyadırlar, keza kapitalizmi aşma savındaki bir sistemi kapitalist ülkelerle rekabet ortamında kurmak durumundadırlar, üstelik uzun süre savaş ekonomisi koşullarında yaşamışlardır (dünya savaşları, iç savaşlar, soğuk savaş ve silahlanma yarışı), bu ekonomik yükler tüketimden kısmalarına, ağır sanayide yoğunlaşmalarına sebep olmuş, bu da anti-demokratik yönetimi zorunlu

kılmıştır, denilebilir. Komünist sistemin krizinde ekonomik faktörlerin etkisi bir diğer pisttir. Biri devlet mülkiyeti yapısında bürokrasinin kapitalizmdeki patron sınıfının yerini aldığı, dolayısıyla çalışan sınıflar açısından durumun değişmediği görüşüdür (komünizm içindeki muhalefetlerde bu görüş rağbet görür, Polonya'daki Dayanışma hareketi gibi bir işçi muhalefetinin ortaya çıkışı böyle açıklanabilir). Diğeri merkezi plana dayalı kollektivist yapıda kişisel kazanç motivasyonunun kalmadığı ve piyasa regülasyonunun işleyemediği, bu nedenle ekonomik bir tıkanıklık içine girdikleri saptamasıdır. Üçüncüsü ise rakip kapitalist Batı'ya göre tüketim düzeyinin düşük kalmasıdır. Bu üç faktör sistemin krize düşüp çözülmesinde, nihayet Batı'dakine benzer bir ekonomik ve siyasal düzene geçilmesinde belirleyici olmuştur.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ekonomik azgelişmişlik siyasal azgelişmişliğin ana nedeni sayılır. Hem kurumsal-devletsel gelişme açısından gerilik ve başarısızlık nedenidir, hem de demokrasinin yerleşememesine, istikrarsızlığına, yıkılmasına neden olmaktadır. Gelenekselden moderne geçiş ekonomisi geçişsel siyasal biçimler yaratmaktadır: anti-demokratik rejim ve darbecilik, çatışmacı mobilize politika, geleneksel otoriteler, bürokratizm ve clientelism, sosyal reformculuk, popülizm ve toplulukçuluk…Kırsal gerilikte, yoksullukta, büyük sınıfsal farklarda, sosyal gelişme göstergelerinin düşüklüğünde, sosyal değişme sürecinin yol açtığı denge bozulmalarında, modernleşme bağlamında beklenti ve taleplerin artmasında kendini gösteren sosyo-ekonomik sorunlar yükü, buna karşılık yönetimlerin kalkınmayı sağlamak, sorunları çözmek, beklenti ve talepleri karşılamak için yeterli finansmana ve kapasitelere sahip olmaması istikrarsızlığı, yönetime karşı tepkiciliği, sosyal ve siyasal çatışmayı getirmekte, sonuçta anti-demokratik rejimlerin kurulmasına neden olmaktadır. Komünist ülkeler gibi onların da birikime daha fazla pay ayırmaları gerekmektedir, bu da anti-demokratik çözümü gerektirmektedir.

Prekapitalist ekonomik yapıların sonucu geleneksel otoritelerin (ataerkil, feodal, dinsel, kabilevi otoritelerin) demokratik olsun otoriter olsun siyasal yönetim üzerinde ve halkın siyasal eğilimleri üzerinde etkili olmasıdır. Geri ekonomik yapı kalkınmada devletin ön plana çıkmasına yol açmakta, dolayısıyla bürokrasi güçlenmekte, sınıfsal güçlerin gelişmemişliği bürokrasinin özerk iktidarını olanaklı kılmaktadır. Halkın geri koşullarda yaşaması devletle ilişki kurmada, maddi kaynaklara ulaşmada clientelist aracıların rolünü gerekli kılmakta, dolayısıyla bunlara bağımlılaşma meydana gelmektedir. Ekonomik gelişmenin halk katılımını arttırması çatışmalı bir mecraya girebilmekte, sonuçta tutucu anti-demokratik rejimler kurulduğu gibi, sosyal reformcu anti-demokratik rejimler de kurulmaktadır. Demokratik bağlamda ise yine aynı nedenlerle popülist çağrılara duyarlık artmakta, birincil bağlar ve bölünmeler temelinde toplulukçu mobilizasyonlar yaşanmaktadır. Ekonomik geri kalmışlık elit içi bölüşüm çekişmelerini arttırmakta, bu da iktidar mücadelesinin şiddetli yollardan cereyan etmesine neden olmaktadır (en önemli kanıtı darbelerin yaygınlığıdır). Bununla birlikte, bu ülkelerde ekonomik ve sosyal gelişmenin artık belirli bir düzeye varması demokratikleşme için daha elverişli bir temel oluşturmaktadır, son 30 yıllık devredeki demokratikleşme bunun kanıtı sayılabilir. Ama yukarda belirttiğimiz handikaplar nedeniyle, daha çok istikrarsız, çatışmalı, otoriter demokrasi yaygınlık kazanmaktadır (bu nedenle yarı-demokrasi terimi tercih edilmektedir).

c) Ekonomik gücün belirleyiciliği

Ekonominin belirleyiciliği yaklaşımı ekonomik planda güç sahibi kesimlerin siyasal planda egemenlik kurdukları saptamasında da odaklandırılabilir. Tarihsel bir analiz yaparsak, feodal sistemde toprak sahibi feodal sınıf aynı zamanda siyasal otoriteye sahiptir (askeri sınıfı oluşturur, köylüleri üzerinde yönetsel-yargısal yetkiye sahiptir, merkezdeki monarşi karşısında özerktir ve vasalite bağlarıyla aralarında iktidar kenetlenmesi sağlanmıştır). Ancak gücün kaynağı salt ekonomik değildir, bizatihi siyasal ve askeri güç ekonomik güç edinilmesini sağlamaktadır (toprak, ganimet-haraç, vergiler), feodal sınıf statü ayrıcalıklarına da sahiptir (aristokratiktir) ve başkalarının ekonomik güç elde etmesini engellemektedir (ticaret kısıtlanır ve burjuvazi ağır yük altında tutulur, ama feodalizmin çözülme sürecinde ekonomik güç elde eden burjuvazi satınalma yoluyla aristokrasiye ve devlet görevlerine intisap edebilmiştir), meşruluğun esas kaynağı olan din ekonomik güç elde edilmesini sağlamaktadır (kilise büyük toprak sahibidir). Diğer geleneksel toplumlarda da feodalizme benzer bir yapı vardır, ama merkezi devletin gücü daha fazladır, feodal memurları o atamaktadır (yani siyasal gücün ekonomik güce göre ağırlığı artmaktadır).

Modern çağa geçişle ekonomik egemen sınıfla siyasal yönetici sınıfın çakışması sona ermiştir. Ekonomik planda pazar ekonomisi gelişirken, siyasal planda parlamenter kitle rejimi kurulmuş, bürokratik bir devlet yapısı oluşmuştur. Pazar ekonomisinin zengin sınıfı burjuvazi konumunu mülkiyetten ve pazardaki güç ve başarısından almaktadır. Siyasal sınıf konumunu seçimle veya mobilize politika sonucunda iktidara gelmesinden, devlet bürokrasisi ise bürokratik devşirme ve yükseliş prosedüründen almaktadır, aristokratik soydan değil. Gerçi zenginlik yönetici konumlara gelmede etkilidir, ama siyasal iktidar ekonomik mülke dayanmamaktadır (burjuvada monarkın patrimonyal, aristokratın feodal hakları yoktur), zenginlerin çoğu siyasal ve bürokratik görev almamaktadır (ekonomik işlevler siyasal-bürokratik işlevlerden ayrışmaktadır), orta sınıf, bazan alt sınıf kökenli birçok kişi daha fazla yükselme imkanı bulabilmektedir. Modern devlet sisteminde ulus-halk egemenliği ve kamu yararı ilkeleri de ekonomik gücün siyasal güce hakim olması önünde engel teşkil eder, ancak pratikte bu ilkelere pek uyulmadığı da ileri sürülür.

Konunun diğer yönü ekonomik güç sahiplerinin modern çağda siyasal planda çok nüfuzlu olduğu saptamasıdır (ama bu nüfuz daha çok dolaylıdır yukarda belirttiğimiz nedenlerle). Siyasal yönetici konumlara gelenler en çok burjuva kökenlidir, keza siyasal yönetimin bu sınıfın çıkarları doğrultusunda, kapitalist sistemin lojiği çerçevesinde çalıştığı saptanır. 19. yüzyılda seçme ve seçilme hakkı uzun süre zenginliğe göre kısıtlanmıştır. Eski düzenin egemen sınıfı aristokrasinin siyasal ağırlığı da sürmektedir (parlamento ve hükümette, orduda, vs), yerel politikada eşraf nüfuz sahibidir. Yüzyıl sonlarından itibaren kapitalizm tekelci bir yapıya bürünür, tekellerin çıkarlarıyla devletin çıkarları örtüşmektedir (dışa yönelik yayılma ve uluslararası rekabette odaklanır bu olgu). Ancak sözkonusu dönemde siyasal sürecin ekonomik güçlerden özerkliğini gösteren gelişmeler de vardır: oy hakkı tüm halkı kapsamaya başlar, alt ve orta sınıfları savunan partiler ve baskı grupları güç kazanır, devletler sosyal politika uygulamaya başlar ve ekonomik gelişmenin imkanlarından alt sınıflar da yararlanır. Ayrıca tekelci burjuvazinin artan gücüne karşın, siyasal ve devletsel personel büyük ölçüde orta burjuvazi, aristokrasi ve orta sınıflar kökenlidir. İki savaş döneminde kriz siyasal

akım olarak faşizmin yükselişini getirir, bu yükseliş ekonomik güçlerin desteğiyle açıklanır, ancak faşizm aynı zamanda geniş bir sınıflararası kitle desteğine dayanmış ve yönetici sınıf içinde kadro değişimi ve bazı yeni unsurlara yükselme imkanı sağlamıştır. 20. yüzyıl ikinci yarısında sosyal ve ekonomik demokrasi, genel orta sınıflaşmaya karşın, Batı politikasında ekonomik güçlerin etkinliği sürmüştür. İki eksende: büyük ekonomik grupların çıkarlarının devleti yönlendirmesi, siyasal süreçte burjuva ve eşraf kesimlerinin ağırlığı (personel olarak, çıkarları gözetilerek). Ancak ücretli ve mesleki kesimlerin örgütlerinin gücü, demokratik yapıda seçmenin çıkarlarının dikkate alınması gereği, ailevi işletme yapısının zayıflaması, eğitimin yayılması, dolayısıyla alt ve orta sınıf kökenlilerin yükselebilmesi ekonomik güçlerin etkisini sınırlayıcı olmaktadır diğer yönden.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de ekonomik güçlerin siyasal yönetim ve devlet üzerinde etkinliği gözlemlenir. Bir eksen yabancı güçlerin nüfuzudur, bunda da ekonomik çıkarları belirleyicidir (ucuz hammadde alımı, sanayi malları satımı, borçlandırma, yatırımlar, finans hareketleri), ülke politikalarını yönlendirdikleri dahi ileri sürülür. Sömürge çağında bu nüfuz doğrudandı, sonrasında çokuluslu şirketler bu ülkelere girmiştir. Batılı ülkelerdeki gibi modern bir burjuva kesimi bunlarda da gelişir, ekonomideki ağırlığı artar, siyasal yönetimi etkiler, bazan ulusal bir gelişme politikasına öncülük eder. Aynı zamanda prekapitalist, protokapitalist kesimler etkindir, büyük toprak sahiplerinin, yeraltı ekonomisine hakim kesimlerin siyasal nüfuzu vardır. Diğer yandan devletin ekonomik rolü fazladır ve birçoğunda devletçilik uygulanmıştır, bu da ekonomik güçlerden göreli bağımsızlığını, siyasal gücün ekonomik güce dönüşmesini getirir. Bazı ülkelerde ekonomik güçlerle çelişki içindeki küçük burjuva kökenli bir bürokrasinin siyaset ve devlette hakimiyet kurduğu gözlemlenir. Ayrıca bu ülkelerin ekonomik gelişmesi, katılımcı siyasete geçiş, ulusçuluğun ağırlığı (dolayısıyla ulusal çıkarlara öncelik verme kaygısı) ekonomik güçlere göre kamu yararını ve halkın taleplerini gözetme fikrine güç kazandırmaktadır, birçok ülkede bu perspektifle reformlar yapılmış, popülist politikalar uygulanmıştır.

Ekonomik güçlerin siyasal etkinliğini sağlayan mekanizmalara ilişkin genel bir değerlendirme yaparsak, bir ekseni yönetimle yakın ilişkileri olmasıdır, informel bağlar sayesinde politikaların kendi çıkarları yönünde olmasını sağlayabilmektedirler. Wright Mills Amerikan iktidar elitinin üç unsurundan birinin Wall Street, yani etkili iş çevreleri olduğunu belirtir. Bazı yabancı özel şirketlerin yatırımlarının olduğu ülkeleri yönettiği de görülmüştür, Orta Amerika'da United Fruit Company, Hindistan'da İngiliz Doğu Hint Kumpanyası gibi. Genel olarak ekonomik güçler baskı grubu olarak yönetim üzerinde etkili olabilirler (iş çevrelerinin örgütlerinin ya da büyük şirketlerin baskı grubu rolü vurgulanır). Ayrıca ekonomik güçlerin fiili etkinlikleri ülke ekonomisinin gidişatını belirleyebilir (çünkü ekonominin büyük bir bölümünü kontrollerinde tutmaktadırlar), böylelikle de siyaset üzerinde etkili olurlar. Ekonomik güçlerin çıkarları ile ülkenin, devletin çıkarları arasında çakışmadan da sözedilir, özellikle dışa yönelik etkinliklerde. Belirli partilerin belirli ekonomik güçlerce yönlendirildiği, iktidara geldiklerinde onların çıkarları doğrultusunda faaliyet gösterdikleri ileri sürülür. En azından ekonomik güçler partiler üzerinde informel bağlar, finansman sağlama gibi yollarla etki kurarlar. Siyasal personelin ve devlet personelinin üst kademelerinde burjuva ve aristokrat kökenliler çoktur, yerel politikada yörenin eşrafı partilerde faal olduğu gibi devlet örgütünü

de etkileyebilir. Kitle iletişim araçlarını çoğu zaman bazı ekonomik güçler kontrol etmektedir, dolayısıyla kamuoyunun kendi istedikleri yönde oluşmasını sağlayabilirler.

Konunun bir başka yönü ekonomik güçlerin homojen bir bütün oluşturmamasıdır. Ekonomik güçler arasında çelişkiler, çıkar mücadeleleri siyasal platforma yansır. Batı'nın gelişme sürecinde aristokrasi ile burjuvazi arasında, farklı burjuva kesimleri arasında, tekelci burjuvazi ile diğer burjuva kesimleri arasında, farklı tekelci gruplar arasında çelişkilerden sözedilir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde yabancı devletlerin ve ekonomik grupların çelişen nüfuzlarından, burjuvazi içinde dışa yönelik kanatla ulusal kanat çelişkisinden, büyük toprak sahipleri ile burjuvazi arasındaki çelişkiden, bürokrasi ile her ikisi arasındaki çelişkiden, yerel nüfuzlu aileler arasındaki çelişkiden sözedilir.

Ekonomik güçlerin siyaset ve devlet üzerindeki etkisini sınırlayan mekanizmalar da vardır, yukarda yeri geldikçe bunlara değindik, toparlayalım: kapitalizm öncesinden farklı olarak ekonomik egemen sınıfla siyasal yönetici sınıfın çakışmaması, devlet bürokrasisinin özerk yapısı ve artık soya dayanmaması, kamu yararını gözetme ve ulusal çıkarları savunma ilkeleri, halkın yaşam düzeyini yükseltme gereği ve sosyal ilkelerin benimsenmesi, partilerin özerk örgütlenmesi ve tüm seçmenleri etkilemeye çalışması, orta sınıfların artan ağırlığı, alt sınıfların siyasal süreçte varlık göstermesi, partiler ve yönetim düzeyinde çıkarların uzlaştırılması (farklı sosyal kesimler arasında, halk ile ekonomik güçler arasında, farklı ekonomik güçler arasında), bazı ülkelerde devlet bürokrasisinin ayrı bir güç olarak iktidara egemen olması ve ekonomik güçlerle çelişkisi (onlar aleyhinde reformlar uygulayabilmesi).

3. EKONOMİK GELİŞMEDEN SİYASAL GELİŞMEYE

Ekonomik gelişme ile siyasal gelişme arasında sıkı ilişki bulunduğu yaygın bir görüştür (ekonomik ve sosyal gelişme de diyebiliriz, ikisini birlikte düşünüyoruz, onun için ekonomik gelişme demekle yetineceğiz izleyen satırlarda). Siyasal gelişmeyi de iki düzeyde düşünüyoruz: devlet (kurumsal gelişme) ve demokrasi. Bu konuda 'ekonomik gelişme – ————(yol açar, sağlar)————-siyasal gelişme (demokrasi ve devlet)' şeklinde genel bir formül verebiliriz, ama sınırlarını belirtmek ve koşullara göre değişkenlikleri dikkate almak şartıyla. Ekonomik gelişmeyi tarihsel bir süreç olarak düşünüyoruz (Batı'nın sanayileşme süreci ve sonrasında sanayi-ötesi refah toplumuna ulaşması, Üçüncü Dünya'nın kalkınma süreci ve azgelişmişliğin gelişmesi), aynı zamanda belirli sosyo-ekonomik değişkenlerle ölçüyoruz (bu değişkenlere ilerde değineceğiz).

a) Ekonomik gelişme ile demokrasi ilişkisi

Gelişmişlik-demokrasi ilişkisi konusunda kalın hatlarıyla şu formülü belirtebiliriz: ekonomik gelişmişlik demokrasiyi getirir, azgelişmişlik ise anti-demokratik rejimi. Bu alanda ilk kuramlardan biri Robert Dahl'ın poliarşi teorisidir. Poliarşi kavramı demokrasiyle yakın anlamlıdır, çoğulcu iktidar, barışçıl-uzlaşmacı siyaset, halk katılımı unsurlarını içerir, sözcük anlamı itibarıyla özellikle ilkidir. Dahl gibi ekonomik gelişme ile demokrasi arasında güçlü bağıntı bulan S. Martin Lipset de üç kriter belirtir: siyasal kaynakların dağılımı (çoğulculuk), çatışmaların azlığı (barışçıl-uzlaşmacı

siyaset), kültürün yayılması (daha bilinçli bir siyasal yaşam ve demokratik kültür). 1960'ların başındaki durumu yansıtan araştırmasında Dahl, 107 ülkeden 32'sinde poliarşi olduğunu saptar, bunlar en yüksek kişi başına gelirli ülkelerdir. Günümüzde de yüksek kişi başına gelire sahip Batılı ülkeler tümüyle demokratiktir, Üçüncü Dünya'da ve Doğu'da kişi başına gelir yükseldikçe demokrasi daha başarılı olmaktadır.

Zamansal-mekansal bir gözden geçirme yaparsak, parlamenter rejimin ve seçimsel demokrasinin 19. yüzyılda sanayileşen Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da kurulabildiği ve tutunabildiğini görürüz. Buna karşılık, aynı çağda daha geri olan Avrupa'nın doğusunda uzun süre demokrasi kurulamadı, 20. yüzyıl ilk yarısında parlamenter demokratik rejimler kurulmakla birlikte otoriter özellikler sürdü, faşizm yayıldı ve sonunda bölge çapında komünist rejimler kuruldu. Batı'da 20. yüzyılın ilk yarısında demokrasi krize düştü, faşizm yayıldı, ancak yüzyılın ikinci yarısında gelişme ileri düzeye vardığı, tüketim ve refah toplumu düzeyine ulaşıldığı gibi ve o sayede uzlaşmacı ve görece istikrarlı demokrasi yerleşebildi. Azgelişmiş Üçüncü Dünya ise sömürgeleşmiş, bağımlılaşmıştı, 20. yüzyıl ikinci yarısında bağımsızlaşma (dekolonizasyon) sürecinde Batı'dakine öykünen parlamenter demokratik yapılar kurulmakla birlikte istikrarsız ve çatışmacı yapıdaydı, sonuçta çoğu ülkede demokrasi tutunamadı, anti-demokratik rejimler kuruldu. Yüzyılın son 20 yılında bu ülkelerde demokrasi yayılabildi, bunu da artık azgelişmiş değil gelişmekte olan diye nitelenmelerini sağlayan ekonomik gelişme süreciyle açıklayabiliriz (altyapı ve sanayi kuruldu, sosyal gelişme göstergelerinde yükseliş sağlandı), ama bu ülkeler hala yeterince gelişmiş değildir ve demokrasileri de istikrarsız, çatışmalı, görece otoriter yapıdadır.

Batı'nın kendi içinde bile gelişme derecesi ile demokrasinin başarısı arasında bağıntı kurulabilir. 19. yüzyılda ekonomik gelişme ve sanayileşmede öncü olan İngiltere demokratikleşmede de öncüydü (bu ülke aslında 18. yüzyıla uzanan köklü parlamenter geleneğiyle tanınır, bunun da ekonomik temeli vardı, daha o sıralar iç kapitalist gelişme ve deniz ticareti ileri düzeydeydi). İngiltere gibi erken gelişmiş Hollanda ve Belçika da parlamentarizme ve demokrasiye geçişte öncü ülkelerdir. 19. yüzyıl boyunca hızla gelişen ABD de öyledir, sonrasında İngiltere gibi ABD'de de demokrasi kesintiye uğramamıştır. Ekonomik bakımdan daha geri olan Fransa, Almanya ve İtalya'da parlamenter demokrasi ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde yerleşebilmiştir. İki savaş arası dönemde demokrasiyi yıkan faşizm daha gelişmiş ABD, İngiltere ve Fransa'da başarıya ulaşamazken, daha geri Güney ve Doğu Avrupa ülkelerinde, Japonya'da iktidara gelmiştir. Gerçi artık gelişmiş Almanya'da da iktidar olmuştur, ama bu ülkede 19. yüzyılda gelişme geç başlamıştı, hızla yaşandı, iyi sindirilememesi muhtemelen faşizme geçişin etmenlerinden biridir. 1945 sonrasında demokrasi kalıcı olarak yerleşti, ama yine de farklar vardı ve bu farklar ekonomik gelişme derecesi ile ilgiliydi: daha gelişmiş Kuzey Avrupa'da (İngiltere, Almanya, İskandinavya…) ve ABD'de demokrasi daha istikrarlı ve uzlaşmacıydı, daha geri güneyde ise (İberik yarımada ve Yunanistan'ı, İtalya, hatta Fransa'yı kapsayan Akdeniz havzasında) demokrasi daha geç kuruldu, uzun süre istikrarsızlık ve ideolojik karşıtlık belirleyici oldu. Batı dışında da benzer bir farklılaştırma yapabiliriz. Yeni demokratikleşme dalgasında, ekonomik bakımdan daha ileri olan Doğu Asya ve Latin Amerika ülkeleri kalıcı gözüken bir başarı elde etmişlerdir, geride olan Afrika'da ise sınırlı demokratikleşmeye koşut olarak iç savaşlar yaşanmaktadır (Ortadoğu ise her ne

kadar Afrika'ya göre daha ileri olsa da iç savaşlara sahne olmaktadır). Post-komünist ülkelerde daha gelişmiş olanlar demokrasiyi yerleştirebilmişlerdir, diğerlerinde ise problemler sürmektedir.

Dahl ve Lipset'in izinde demokrasinin altı kriterini saptıyoruz: serbest ve rekabetçi seçimler, çoğulculuk (parti sistemi, siyasal güçler ve devlette çoğulculuk, toplumda çoğulculuk), barışçıl ve uzlaşmacı siyaset, özgürlükçülük, siyasal bilinç ve demokratik kültür, halk katılımı. Bütün bu kriterler birçok demokraside tam anlamıyla yoktur. Geri ve gelişmekte olan ülkelerde seçimlerin yeterince serbest olmaması, çoğulculuğun yerleşememesi, siyasal süreçte çatışma eğiliminin ağır basması, yönetimin baskıcı uygulamaları, halkın siyasal konularda pek bilinçli olmaması ve demokratik kültürün zayıflığı, siyasete katılımının yetersiz kalması, güdümlü olması ya da aşırı-yük oluşturması yaygın durumlardır.

b) Ekonomik gelişme ile devletsel gelişme ilişkisi

Siyasal gelişmenin bir yönü demokratikleşme iken diğer yönü devletsel gelişmedir. Bunun da değişik boyutları vardır. Biri kurumlaşmadır, devletin bir kurumlar ağıyla tüm toplumu kapsamasıdır. Ekonomik işletmeler ve sivil toplum örgütleri kurumlaşmanın diğer yönleridir. Ayrıca kurumlaşma çok sayıda kurum yaratmak değildir sadece, kurumların iyi yetişmiş kadrolara, etkili bir organizasyona, finansman kaynaklarına sahip olmaları, alanlarında uzmanlaşmış ve göreli bir özerkliğe kavuşmuş olmaları gerekir. İkincisi devlet kapasitelerinin yüksek olmasıdır, bu sayede devlet toplumu idare etmenin ve otorite sağlamanın ötesinde, sorunlara da çözüm getirebilir. Bu kapasitelerin gerçekleşme alanları olarak ekonomik gelişme ve dengenin sağlanması, sosyal sorunların çözülmesi, sosyal adalet ve sosyal gelişme sağlanması, siyasal istikrarın korunması, ulusal bütünleşmenin gerçekleştirilmesi, dışa karşı bağımsız ve güçlü olunması belirtilebilir. Devlet kapasitelerindeki artışın tehlikeleri de vardır: otoritarizme, totaliter kapsamaya ve sivil toplumun boğulmasına varabilir. Üçüncüsü sistemin, yönetimin meşruluğu ve kendisine duyulan güvendir. Almond uluslaşmadan sonra siyasal gelişmenin ikinci aşaması olarak hükümet ve yasa otoritesinin sağlanmasını belirtir. Dördüncüsü hem bürokratik kuralcılık ve yasal düzenleme hem de teknokratik etkinlik ve esnekliktir. Beşincisi ulusal devletin bütünleşme, yerleşme başarısıdır bir yandan, uluslararası açılım ve dünya standartlarına uyabilmedir diğer yandan.

Saydığımız devletsel gelişme kriterleri büyük ölçüde ekonomik gelişmeye bağlıdır. En azından yeterli finansman kaynakları gerekir, bu da gelir düzeyinin görece yüksek olmasını gerektirir. İyi ekonomik organizasyon gerekir, insan kaynaklarının nitelikli olması gerekir, vs. Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlar bu açıdan handikaplarla karşı karşıyadır ve bir kısır döngü var gibidir: ekonomik gelişme devletsel gelişmenin ön-koşuludur, ama aynı zamanda ekonomik gelişme için devletsel gelişme gerekir. Bu kısır döngünün hemen aşılması mümkün olmadığından nisbeten yavaş bir gelişme yaşanır, keza hızlı gelişme halinde bünyenin bunu hemen sindirmesi mümkün olmayabilir. Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda ekonomik gelişmeye devlet öncü olur, kurumlaşması, kapasiteleri ve etkinliği bunu sağlayacak düzeyde olmalıdır. Ama sözkonusu ülkelerde devlet yapısının hantallığından, israfçılığından, kurumsal boşluklardan, bürokratik otoritarizmden sözedilir ve bunların ekonomik gelişme açısından pek fonksiyonel olmadığı gözlemlenir, diğer

yönden ekonomik gelişme devlet düzeninde istikrarsızlığa, dengesizliklere yol açabilir. Ancak son yıllarda ekonomik gelişme sürecinde epeyce ileri adım atıldığı, devletsel kapasitelerin arttığı gözlemlenmektedir, bilhassa daha ileri olanlarında. Bunlarda devlet temel altyapı ve sanayileri kurmuş, teknolojik gelişmeyi izleyebilmiş, destek ve yönlendirmesiyle dış pazarlarda başarılı olunmasını sağlamış, tarımsal organizasyon ve modernleşmeye önem vermiş, kamu hizmetlerini geliştirmiş ve sosyal yatırımlar yapmıştır. Kişi başına gelir düzeyi düşük olanlarda ise devletsel kapasiteler hala zayıftır.

c) Ekonomik gelişmenin etkisinin sınırları ve paradoksları

Anti-demokratik rejimi durağan geleneksel, geri yapıya özgü bir durum, demokrasiyi ise gelişmiş yapıya özgü bir durum olarak düşünme temayülü vardır. Gelişmiş yapıya varılınca hemen her zaman demokratik bir rejim kurulmaktadır, 1945 sonrasında Batılı ülkeler bunun tipik örneğidir. Henüz tam anlamıyla gelişmiş düzeye varılamasa da ekonomik gelişme sürecinde önemli merhaleler kaydedilmesi de demokratikleşmeyi peşinden getirmektedir (sanayi devrimi Batısı'nda demokrasinin kuruluşu, son dönemde gelişmekte olan ülkelerde demokratikleşme bunun kanıtlarıdır). Ama bunlarda demokrasi hemen yerleşememekte, krizli bir gelişme yaşamakta, uzun süre anti-demokratik rejimler hüküm sürmektedir. Gelişme sürecindeki toplumların gözlemlenmesi demokratikleşme eğilimi ile karşıtının (anti-demokratizm) birlikte varolduğunu göstermektedir. Daha öteye geleneksel yapıdan çıkışın erken döneminde sınırlı da olsa demokratikleşme varken gelişmenin belirli bir düzeye varmasıyla çelişkilerin yoğunlaştığı, bunun sosyal ve siyasal çatışmayı arttırdığı, anti-demokratik bir rejime vardığı saptanmaktadır.

Batı'nın 19. yüzyılda sanayi devrimiyle belirlenen hızlı ekonomik gelişmesi siyasal planda demokratikleşmeyi getirdi, başlangıçta sınırlı oya dayanan bir demokrasiydi ve devrimlerle (1830, 1848), ulusal hareketlerle (Alman ve İtalyan birlikleri), savaşlarla (Amerikan iç savaşı), otoriter yapıların süregitmesi ve otoriter geri dönüşler yaşanmasıyla (Fransa'da restorasyon, bonapartizm gibi) belirlenen çalkantılı bir gelişme yaşadı. 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl başlarında ikinci sanayi devrimi sürecinde gelişme tüm toplumu kapsadı ve daha ileri bir düzeye vardı, bu temelde parlamenter demokrasi nihayet yerleşebildi, kitleyi örgütleyen partiler ve sendikalar kuruldu, genel oya geçiş başladı. Ancak ardından iki savaş dönemi krizi geldi, demokrasi de krize girdi, birçok ülkede faşist rejimler kuruldu (İtalya, Almanya, İspanya, Japonya…). Yani gelişmenin daha ileri düzeye varması demokratikleşmeyi garantileyemedi, aksine anti-demokratik bir rejime vardı. Bu bakımdan faşizmi azgelişmişlikle açıklayan teoriler eleştirilir, orta derecede gelişme krizi ile bağlantılandırılır. Faşizmin kurulduğu ülkeler sanayileşmede mesafe kaydetmişti, hatta Almanya dünyanın en büyük sanayi güçlerindendi. Ama gelişme homojen değildi, geri kalmış bölgeleri, sektörleri mühimdi (Almanya'nın doğusu, İtalya'nın güneyi gibi, tarımda yarı-feodal ve ataerkil yapılar hala güçlüydü), liberal demokratik gelenekleri zayıftı. İngiltere, ABD, Fransa gibi daha gelişmiş ülkeler ise daha yüksek bir homojenliğe ulaşmışlardı, liberal demokratik geleneklere sahiptiler, bunlarda faşizm iktidar olamadı. Batı'ya göre geri olan Doğu'da geleneksel monarşik otoritarizm 20. yüzyıl başlarına kadar sürdü. 19. yüzyıl sonlarından itibaren bu ülkelerde gelişmenin hızlanması ise, demokrasiden

çok otoriter ve totaliter rejimleri getirdi: Rusya'da 1917 komünist devrimiyle ideolojik bir tek parti rejimi kuruldu, çoğu yeni bağımsızlığına kavuşmuş diğer ülkelerde demokrasiye geçiş olmakla birlikte kriz ve otoritarizm eğilimi sürdü, ardından faşizm güçlendi ve işgal altında geçirilen II. Dünya Savaşı yıllarının ardından komünist tek parti rejimleri kuruldu. Bu ülkelerde demokrasinin tutunamaması gerilikleri kadar gelişmenin yol açtığı çelişkilerle de açıklanabilir.

Üçüncü Dünya'da sömürge çağında istikrarsızlık ve kriz koşulları, hem sömürge idaresinin hem yerli iktidarların otoriter eğilimleri egemen olsa bile, parlamenter mekanizmalar kurulmaya başlanmıştı (Hindistan'da, Arap ülkelerinde, Latin Amerika ülkelerinde). 1945-65 arasında dekolonizasyon sürecinde yeni bağımsız devletler kurulduğunda eski sömürgeci güçlere öykünen parlamenter demokrasiler kuruldu. Ancak bu girişimler başarısız kaldı ve 1950'lerden itibaren 1980'lere kadar askeri ve tek partili rejimler yaygınlaştı. 1945 sonrası bu ülkelerde aynı zamanda, eski geri yapının çözüldüğü bir gelişme dönemiydi (kalkınma politikaları ve altyapı kurulması, sanayileşme ve tarımsal modernleşme, kentleşme ve kamu hizmetleri, eğitim ve sağlık devrimleri). Bu nedenle, gelişmenin denge bozulmalarına yol açıp, beklentileri ve bölüşüm çekişmelerini arttırıp çatışma ve otoriter rejim getirdiği ileri sürülebilir. Gerçi Afrika ve Asya daha geri yapıdaydılar, ama Latin Amerika'da öncesinde demokratikleşme belirli bir mesafe katetmişken askeri rejimler çoğaldı. Brezilya'da, Asya'nın yeni sanayileşen ülkelerinde sanayileşme atılımı otoriter rejimler altında gerçekleştirildi. Ortadoğu'da petrol zammıyla göreli zenginleşme sonrasında ise yeni bir çatışmalı ve otoriter dalga başladı (Lübnan iç savaşı, İran devrimi, Irak'ta Saddam rejimi, İran-Irak savaşı, vs). Türkiye'de de 1945'de gelişme henüz fazla yayılmamışken kurulmuş olan çok partili sistem, gelişmenin yayılmasına koşut olarak kriz içine girdi ve aralar verildi. 1980'ler, özellikle 1990'lardan beri Üçüncü Dünya yeni bir demokratikleşme dalgası yaşamaktadır, ama çatışmacı eğilimler sürmektedir ve demokratik çerçeve içinde otoriter eğilimler hala etkilidir.

Sonuç olarak anti-demokratik rejimi, sadece gelenekselliğin, geriliğin sonucu olarak değil, gelişmenin çocukluk hastalığı olarak da görmek gerekir. Niye böyle olmaktadır? Eski geleneksel yapıların çözülmesi, ama modern yapılara hemen geçilememesinin, geçişsel yapıların egemenliğinin bir sonucu eski dengelerin bozulmasıdır. Bir başka sonucu gelişmenin spesifik olarak sosyal dengesizlikleri (kırsal eşitsizlikçi yapının yeni biçimleri, kentleşme, göç ve marjinalite, demografik büyüme gibi dengesizlikleri) ve hem yoksul kitle ile üst sınıflar arasında, hem üst ve orta sınıflar içinde bölüşüm çekişmelerini arttırmasıdır. Bir diğeri ise gelişmenin ve dışa açılmanın beklentileri yükseltmesidir, alt sınıflarda bilinçlenme ve mobilizasyon başladığı gibi orta sınıfların sıkıntısı artmaktadır (çünkü beklentileri yüksektir, kriz konumlarını sarsmaktadır). Bozulan dengelerin bir görünümü lumpen gelişmedir, dolayısıyla düzensizlik ve keşmekeşin belirlediği bir ortam oluşabilmektedir. Geçiş toplumlarının bir başka dezavantajı kalkınmaları için ekonomik birikim gereğidir, dolayısıyla tüketimden kısmaları gerekmektedir. Saydığımız bütün bu etmenlerin sonucu toplumdaki hoşnutsuzluğun ve çatışma potansiyelinin artmasıdır. Bu durumda toplum ancak anti-demokratik yönetimlerle kontrol altında tutulabilecektir, eski rejimleri yıkan hareketler de anti-demokratik rejimler kurmaktadır. Ayrıca her iki halde de ekonomik gelişmenin hızlandırılması merkeziyetçi bir otoritarizmi gerektirmektedir. Şu hususu da belirtmek gerekir: gelişme sürecinin

çatışmaya ve anti-demokratik rejime varması salt ekonomik ve sosyal faktörlerle ilgili değildir, gelişme siyasal ve kültürel çelişkileri de kızıştırmaktadır.

Üçüncü Dünya'da otoriter rejimlerin yaygınlaştığı bir sırada (1960'lardan 1980'lere) bazı Üçüncü Dünya ülkeleri demokratik rejimi sürdürmeyi başardılar (çatışmacı ve otoriter eğilimler olsa bile). Paradoksal bir örnek ise, dünyanın ikinci en kalabalık ülkesi olan, kişi başına gelir düzeyinin düşük ve yoksulluğun yaygın olduğu, kırsal ağırlığın sürdüğü Hindistan'daki demokrasidir, Hint demokrasisi dekolonizasyon sonrasında kurulmuş, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak ekonomik gelişmenin başka kriterleri açısından Hindistan'ın bazı avantajları vardı: ağır sanayii, teknolojik gelişmesi ve kalifiye işgücü az değildi, tarımda modernleşme mesafe kaydetmişti. Fakat Hindistan'da demokrasinin başarısını ekonomik gelişmeden başka faktörlerde aramak gerekir esas: İngiliz sömürge yönetimi altında demokrasi deneyimi yaşanmıştır (İngiliz sömürgelerinde demokrasi daha fazla tutunabilmiştir, Asya'da Hindistan dışında Sri Lanka ve Malezya'da olduğu gibi), sömürge çağından itibaren Kongre partisi ulusal harekete öncülük etmiş ve Gandhi'nin fikirlerinde ifade bulan barışçıl bir çizgi izlemiştir, Hindu kültürü daha uzlaşmacıdır da denebilir, modernleşmeci politikalar eski elitin yanısıra yeni bir elit de yaratmış ve elit plüralizmi çoğulcu bir yapıyı gerekli kılmıştır, etkili bir solun varlığı da demokrasi açısından elverişli sayılabilir (bazı eyaletlerde iktidardadır). Sonuç olarak siyasal rejimlerin etmenlerini ararken çok faktörlü analizin gerekli olduğunu söyleyebiliriz, ekonomik gelişme tek başına açıklayıcı olamaz. Ekonomik konjonktür ve kriz, sosyal sorunlar ve sınıfsal yapılar da dikkate alınmalıdır. Onun ötesinde siyasetin iç dinamiği belirleyici olmaktadır (siyasal geçmiş ve kültür, devlet ve elit yapısı, siyasal güçler ve halk, uluslararası etkiler ve ortam) ve kültürel faktörler de önemsenmelidir (din, örf, popüler kültür, kültürel modernleşme ve kriz, birincil bölünmeler ve bütünleşme).

Ekonomik gelişmenin siyasal etkileri konusunda son olarak, uluslararası politika alanında bir konuya değinelim. 20. yüzyıl ikinci yarısında iki bloklu dünya sistemi egemendi. Bir yanda Batı bloku, diğer yanda komünist blok. Soğuk savaş sonrasında yumuşama ortamında iki sistemi birbirine yakınlaştıracak politikalar savunuluyordu, konverjans teorisi bunlardan biriydi. Buna göre ekonomik gelişme sonucunda komünist ülkeler Batı demokrasisini kabul edeceklerdi, zaten sosyal devlet yapısı kurmuş olan Batılı ülkelerse sosyalizme yakınlaşacaklardı. Tarihsel sürecin akışı bu tezi bir ölçüde doğruladı. Ekonomik planda daha ileri bir düzeye varan komünist ülkelerde reform istekleri yükseldi, sonunda 1989-93 arasında Batı'dakine benzer demokrasiler kuruldu. Ancak bu gelişme sözkonusu ülkelerde ekonomik gelişme kadar krizin de sonucuydu (Batı'nın tüketim düzeyine göre geride kalmaları halk hoşnutsuzluğunu arttırmıştı) ve sonuçta bu ülkeler Batı demokrasisini kabul ettikleri gibi liberal ekonomik modeli de kabul ettiler, yani sosyo-ekonomik uzlaşma sosyalizm yönünde olmadı. Ama yine de konverjans vardı, çünkü Batı'da sosyal devlet yapısı yerleşmiş, ekonomik krize rağmen sürmüştü ve liberalleşen eski komünist ülkelerde ise sosyal ve devletçi özellikler nisbeten ağırlıklıydı.

4. EKONOMİK KRİTER VE GÖSTERGELERİN SİYASAL ETKİLERİ

a) Sosyo-ekonomik gelişmenin kriterleri ve siyasal etkileri

Bu başlıkta siyasal gelişme açısından etkileri itibarıyla, ekonomik gelişme kriterleriyle sosyal değişme ve gelişme kriterlerini birlikte değerlendireceğiz (çünkü örtüşmektedirler). Ekonomik gelişme sosyal değişmeye yol açar (örneğin tarımsal modernleşme kırsal dönüşüme, sanayileşme kentleşmeye…). Sosyal gelişme sosyal değişmeyle eşanlamlı kullanıldığı gibi, bazı nicel göstergelerle ifade edilir (eğitim ve sağlık koşulları, gelir düzeyi ve dağılımı, kentleşme, sosyal güvenlik, tüketim düzeyi). Ekonomik gelişmenin sosyal gelişmeyi sağladığı kabul edilir, ama ekonomik gelişme için sosyal gelişmenin ihmal edildiği de söylenir (halkın tüketimi, kamu hizmetleri ve sosyal yatırımlar ihmal edilerek sanayi yatırımları, ekonomik kurumlaşma ve dış ekonomik ilişkilere önem verilmesi yönüyle, ekonomik gelişmenin sosyal dengesizliklere yol açması yönüyle), sosyal gelişmenin ekonomik gelişme önünde engel oluşturduğu da ileri sürülür (tüketim, hizmetler, sosyal yatırımlar arttırılırsa ekonomik gelişmeye ayrılacak fon kalmaz, sosyal eşitlik bireysel motivasyonları ve pazar regülasyonunu olumsuz etkiler, sosyal gelişme endekslerinde artışla oluşan mobilize kitle toplumu siyasal istikrar ve ekonomik kapasiteleri olumsuz etkiler).

Ekonomik gelişmenin en sık kulanılan kriteri kişi başına gelirdir. Dahl'ın kişi başına gelirin yüksekliği ile poliarşi arasında bulduğu yüksek bağıntıdan sözetmiştik. Günümüzde demokrasi yayılmıştır, ama birçoğu istikrarsız, görece çatışmalı ve otoriter yapıdadır (dolayısıyla tam anlamıyla demokrasi sayılamazlar), bunlar genellikle kişi başına gelirin görece düşük olduğu ülkelerdir. Özellikle 2000 doların altındaki ülkelerde toplanmışlardır, bunların da esas yoğunlaşma alanı Afrika'dır. 2000-5000 dolar arası ülkelerde demokratikleşme sürecinde ciddi sıkıntılar vardır (örneğin Arap ülkeleri), ama 5000, hatta 10. 000 doları aşan ülkelerde de sorunlar vardır, ama bunların arasında bir kısmı demokratikleşmeyi başarmış gibidir (çoğu Latin Amerika ülkesi, bazı Asya ülkeleri). Eski Sovyet bloku ve çevresindeki bölgede görece düşük gelirli ülkelerde (5-10 bin dolar altında) demokratikleşme gerilimli bir süreçte cereyan ederken yüksek gelirlilerinde daha oturmuştur. Günümüzde kişi başına gelirin 20-30 bin doları geçtiği gelişmiş ülkelerde tümüyle demokrasiler vardır. Devletsel kapasiteler de gelir düzeyiyle artmaktadır (daha fazla yatırım yapabilir, kurumlarını daha iyi finanse edebilir, halka daha fazla hizmet ve kaynak dağıtabilir).

Eğitim gelişme analizlerinde sık başvurulan bir kriterdir. Eğitim düzeyini ölçmede iki standart kriter kullanılır: okuryazar oranı ve ilkokullaşma oranı. Gelişmiş ülkelerde bu oranlar yüzde 100 civarındadır, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise bağımsızlık sonrasında düşük olan oranlar günümüzde çok artmıştır. Ayrıca orta, mesleki ve yüksek öğretim de yayılmaktadır, ama henüz yeterli bir düzeye varamamıştır. Eğitim düzeyi yüksek halkın demokratik düzen için uygun bir taban oluşturduğu ileri sürülür, çünkü daha bilinçlidir, demokratik kültürü ve yasallığı daha kolay benimser. Keza devletsel gelişme için de elverişli bir temeldir, devlet kadroları daha eğitimlidir, eğitimli halk yeniliklere daha kolay uyarlanabilir, tutucu rijiditeler daha az gösterir. Ancak eğitimin yayılma süreci sorunlar da yaratmaktadır: eğitim ve nitelikli kadro hala yeterli değildir, eğitim Batı modeline göre olup ülke gerçeklerine tam uymamaktadır, eğitim düzeyi yükselen genç kuşak beklentilerine uygun

iş, gelir ve yaşam tarzına ulaşamamaktadır. Sonuç devlet kapasitelerinin yetersiz kalması, sorunların çözülememesi, çatışmacı eğilimlerin güçlenmesi (örneğin genç köktenciliği) olabilmektedir.

Birbiriyle bağlantılı iki kriter kentleşme ve sanayileşmedir. Batı'da bu iki süreç 19. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl ortalarına demokratikleşme ve devletsel kurumlaşma süreçlerine koşut olarak yaşanmıştır (Üçüncü Dünya'da 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşanmış ve halen yaşanmaktadır). Bir kısmı yeni gelişen sanayide ücretli olarak çalışan, bir kısmı orta sınıf konumda bulunan, geçmişin kırsal kitlelerine göre daha özgür ve bilinçli olan kentliler kitle politikası ve demokratikleşme açısından elverişli bir temel oluşturmuşlardır. Oy hakkının genişlemesiyle yöneticilerini seçmeye başlamış, partiler, sendikalar ve derneklerde kısmen örgütlenmişlerdir. Ancak katılımın hızlı artışı çatışmacı mobilize politika eğilimini de güçlendirmiştir (19. yüzyıl boyunca yaşanan devrimler ve sosyal hareketler, Rus devrimleri ve iki savaş dönemi karmaşası), anti-demokratik çözümlere (1815 ve 1848 sonrası, komünizm, faşizm) başvurulmasına yol açmıştır. Bu ikili devletsel gelişme için de elverişli bir temel oluşturmuştur. Sanayileşmenin sağladığı zenginleşme ve teknolojikleşme devletin kapasitelerini arttırmış, kentleşme süreci yeni devlet kurumlarına ihtiyaç doğurmuş, kamu hizmetleri (eğitim, sağlık, beledi hizmetler, ulaşım ve iletişim) yaygınlaştırılmıştır. Batı'da 20. yüzyılın ikinci yarısında kentsel nüfus büyük çoğunluğa ulaşmış, hizmetler nüfusun %70'ini istihdam eder hale gelmiş ve teknoloji topluma yayılmıştır. Bu yapının uzantısı teknokratik yönetim, devletsel kurumlaşmanın toplumun tüm alanlarını kapsamasıdır, son yıllarda birçok özelleştirmeye gidilmesi devletin artan mali yükünü azaltma kaygısıyla ilgilidir. Keza böyle bir yapı Batı'daki uzlaşmacı, pragmatik demokrasiye temel oluşturmaktadır, ama devletin dolaylı teknokratik kontrolünü yoğunlaştırarak demokrasiyi olumsuz da etkileyebilmektedir.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sömürge çağında sökün eden kentleşme ve sanayileşme süreçleri 1950'lerden itibaren ivme kazanmıştır: kentsel nüfus artık çoğu ülkede çoğunluktadır, azımsanamayacak bir sanayileşme vardır. Bu süreç demokratikleşme ve devletsel gelişme açısından geleneksel otoritelerin ve kültürün egemen olduğu, köylünün geri koşullarda yaşadığı ve tutucu olduğu veya sosyal çelişkiler temelinde mobilizasyonlara katıldığı eski kırsal ülkeye göre daha elverişlidir. Kırsal Üçüncü Dünya'da anti-demokratik çözüm ve zayıf devletsel kuruluş yaygın bir durumdu. Ama bu ülkelerde kırsal nüfus hala kalabalıktır, kentleşme sanayileşmeden hızlı olup kentsel nüfusun büyükçe bir kısmı marjinal bir kitle oluşturmaktadır ve ücret düzeyi düşüktür, dengesiz kentleşme maddi yükleri ve çelişkileri arttırmaktadır. Dolayısıyla kentsel çelişkiler de anti-demokratik çözümleri getirebilmiştir (yakın geçmişte görece kentleşmiş Latin Amerika'da, Ortadoğu'da olduğu gibi). Devletsel kapasiteler açısından ise kentsel altyapı ve hizmetler, kentsel sorunlar ağır yük oluşturmakta, uzun süre çözülememektedir ama önemli adımlar da atılmıştır (Üçüncü Dünya artık altyapısı oldukça gelişmiş metropolleriyle tanınmaktadır). Son dönemde sanayi-ötesi teknoloji ve hizmetler yapısı Üçüncü Dünya'yı da kapsamaktadır (öncesinde Batı'ya özgüydü esas), bu yapı kurumlaşmanın yayılması ve nisbeten etkinleşmesini beraberinde getirmiştir, demokratikleşme sürecinde etkisi olduğu söylenebilir. Ama post-modern yapılarla marjinal ve kırsal yapıların biraradalığı uyumsuzluk ve çelişkileri arttırmakta, beklentileri karşılanamayacak ölçüde yükseltmekte, dolayısıyla demokratikleşme ve devletsel gelişme açısından handikap oluşturmaktadır.

Bir başka ikili ulaşım ve iletişim araçlarının gelişimidir. Ulaşım araçlarının geliştirilmesinde devletin katkısı belirleyici olmuştur (Batı'da 19. yüzyılda demiryolları hamlesinde, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde tümünde olduğu gibi). Bunların gelişimi ulusal bütünleşmeyi sağlamakta, devletin nüfuzunun ve kurumlaşmanın ülke sathına yayılmasını olanaklı kılmaktadır. Kırın ve taşranın dışa açılmasını, insanların ve haberlerin ülke çapında yayılmasını mümkün kılarak yurttaşlık duygusunu güçlendirmekte ve bilinç düzeyini yükseltmekte, ulusal bir siyasal pazarın ve kamuoyunun oluşmasını sağlamaktadır. Bu bakımdan demokrasi açısından elverişli bir temel oluşturduğu söylenebilir. Nitekim Türk demokrasisinin yerleşme sürecinin en önemli işlerinden biri karayollarının geliştirilmesidir, bu da taşra dünyasının ve köyün demokratik sürece katılımını sağlamıştır.

İletişim araçlarının etkisi de çok önemlidir. Geçmişte gazete ve radyo yurttaşlık ve demokrasi kültürünün iki önemli kaynağıydı, yurt ve dünya haberleri oralardan alınır, parti tartışmaları oralardan izlenir ve tartışmalara katılınırdı (örneğin köy kahvelerinde). 1970'lerden beri televizyonun yayılması görselleştirici etkisiyle daha fazla nüfuz edici oldu, benzeş bir toplumsallaşma yaratarak siyasal mücadelenin ulusal düzeyde homojenleşmesi yönünde etki doğurdu. Son dönemde bilgisayar ve internetin yayılması iletişimin yoğunlaşmasını sağladığı gibi uluslararası düzeyde standartlaştırıcı bir etki yaratmıştır. Cep telefonunun yayılması ise çok ilginçtir, çünkü öncesinde sabit telefonun pek yayılmadığı ülkelerde bile çoğunluğa ulaşmış, birçok ülkede %100'e yaklaşan bir yayılma göstermiştir. Üçüncü Dünya'da 1980-90'lardan beri yaşanan demokratikleşme sürecinde modern iletişim araçlarının yayılmasının etkisi kuşkusuz vardır. Ulaşım ve iletişimdeki gelişme yurttaşlık ve demokrasi lehine olmakla birlikte, hem beklentileri hem göreli yoksunluğu arttırdığı için siyasal tepkiciliği besleyici, çelişkileri kızıştırıcı, demokrasiyi zayıflatıcı olabilmektedir. Örneğin Türkiye'de karayollarının ve televizyonun yayılma dalgalarıyla sosyal ve siyasal çatışmanın kızışması arasında bağ kurulabilir.

Tarımsal modernleşme ve kırsal dönüşüm de çok önemli bir kriterdir. Başlıca vektörleri köyün pazara açılması ve ulaşım bağlantısı, traktör ve modern tarım girdilerinin kullanılması, toprak temerküzü ve miras parçalanması, tarımsal destekleme ve sübvansiyonlar, kıra kamu hizmetlerinin getirilmesi, eğitimin yayılması, taşrada sanayileşme ve yatırımlar, toprak reformu ve kooperatifleşme, feodal ve ataerkil bağların çözülmesidir. Gelişme sürecindeki toplumlarda çoğunluk hala kırda yaşadığından bu dönüşümün siyasal etkileri önemlidir. Köylünün yaşam düzeyinin yükselmesi, dışa açılması, devletle bağlarının artması nedeniyle yurttaşlık bilincinin güçlenmesine ve demokratik bir gelişmeye kaynaklık edebilir. Nitekim Türkiye'de 1950'lerden itibaren çok partili demokrasinin kuruluş sürecinin çok önemli bir göstergesi olarak gösterilir köylünün yurttaşlaşması, siyasal ilgi ve katılımının artması, olumlu etkilenmeler nedeniyle yönetime ve iktidar partilerine bağlılığı. Ama kırsal dönüşüm süreci aynı zamanda çelişkileri arttırabilir, Üçüncü Dünya'da kırsal kaynaklı köktenci politika 20. yüzyıl boyunca etkili olmuştur. Tarımda modernleşme, destek ve reform politikalarının esas aktörü devlettir, dolayısıyla devletsel kapasitenin göstergesidirler. Bunlar devletin kırsal dünya üzerinde nüfuz kurmasını sağladığı gibi devletle olumlu bağlar yaratır, ama diğer yönden olumsuz ve diferansiyel (kente göre, kır içinde) etkilenmeler hoşnutsuzluk kaynağıdır da.

Ekonomide parasal ilişkilerin gelişmesi, pazar ekonomisinin yerleşmesi bir başka faktördür. Geleneksel devlet parasal ilişkilerin, pazar ekonomisinin gelişemediği, parasal standartların değişken olduğu bir ekonomik temele dayanıyordu. Modern devletin ve demokratik politikanın temeli olaraksa pazar ekonomisi ve toplumu gösterilir. Ulusal pazarın oluşumu ve parasal ilişkilerin gelişimi yerel iktidarların gücünü kırmış, ulusal bütünleşme sağlamış, kaynaklarını ve etkinliklerini arttırmasını, kurumlarını yaymasını olanaklı kılarak merkezi devleti güçlendirmiştir. Dünya pazarının oluşumuysa devletlerin dışa yönelik yayılmasının hem sonucu hem nedenidir. Diğer yandan pazarla devlet arasında çelişki vardır, bu konuyu aşağıdaki paragrafta ele alacağız. Konunun bir başka yönü pazar ekonomisinin sağladığı geleneksel bağlılıklarda zayıflama ve bireyselleşmenin yurttaşlaşmanın temeli olmasıdır. Ulusal ekonomik pazara koşut olarak seçim, partiler, baskı grupları, kamuoyu, elit yapısı ve kitle hareketleriyle ulusal bir siyasal pazar oluşmaktadır, bu pazar halk katılımının kanalıdır (oysa geçmişte siyaset geleneksel devlet ve yerel otoritelerle sınırlıydı ve halk katılımı azdı). Modern çağda demokratikleşme ve demokratik sürecin halkı kapsaması geniş kitlenin pazara açılmasına, kitle tüketiminin yayılmasına koşut olmuştur. Pazar ilişkileri aynı zamanda burjuvazinin güçlenmesini getirmiş, devletsel ve demokratik süreçlerde bu sınıf etkinlik sağlamıştır. Keza pazar ilişkilerinin gelişimi geçim sıkıntısına ve sosyal dengesizliklere sebep olmaktadır, alt sınıfların tepkileri, sınıfsal-ideolojik ve çatışmacı politika da bu temelde gelişebilmektedir. Pazarda etkin güçler arasındaki rekabet siyasal platforma yansımaktadır (üst sınıflar, gruplar arasında iktidar mücadelesi). Her iki faktör de otoriter çözümlere kaynaklık edebilmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da tüketim toplumu düzeyine varılması genel bir orta sınıflaşma yaratmış, demokrasinin uzlaşmacı bir yapıya kavuşmasında etkili olmuştur. Türkiye'de 1950 sonrasında pazar ekonomisinin gelişimi köylü halkın demokratik süreçteki etkinliğinin kaynaklarından biri olarak görülür, 1970'ler ve 1980'lerden itibaren dayanıklı malların yayılmasının ve liberal ekonominin demokrasiye yeni bir temel yarattığı da ileri sürülebilir.

Modern çağda ekonomik gelişmenin bir yönü pazarsa, diğer yönü devlettir, yukardaki paragrafta pazar ekonomisinin devletsel gelişmeye temel oluşturduğunu göstermiştik. 19. yüzyılın liberal anlayışı devletin pazara müdahale etmemesini savunuyordu, ama bu yüzyılın ekonomik gelişmesinde devletin rolü az olmamıştır, liberal anlayış da özel kişilerin yapamayacağı ve karlı bulmayacağı işleri (altyapı kurma, bazı hizmetler) devletin yapmasını kabul ediyordu, onun ötesinde devlet pazar ekonomisinin kuralsal ve kurumsal çerçevesini oluşturuyor, regülasyonunu sağlıyordu (ekonomik hukuk, para ve maliye işleri gibi). 20. yüzyılda devlet müdahalecisi ve sosyal reformcu anlayışlar güçlenir. Kapitalist Batı'da keynesian müdahaleci politika, kapsayıcı sosyal politika, devlet işletmeleri kuraldan hale gelir. Komünist ülkelerde tümüyle devlet mülkiyetine ve merkezi plana dayanan bir sistem kurulur. Yeni bağımsızlığa kavuşan ve gelişmekte olan Üçüncü Dünya ülkelerinde ise devlet kalkınmanın öncüsü olarak görülmektedir ve ekonomik ağırlığı büyüktür (altyapı kurma, plan ve kalkınma, devlet işletmeleri, destekler, vs), bazısı açıktan devletçi politikalar izler. Ancak 20. yüzyıl sonlarına doğru tümünde devletçilik geriler, artık neo-liberalizm revaçtadır, ama yine de devletin rolü az değildir, karma sistem yaygınlaşır, keza teknokratik devletin kontrol ve nüfuzu hissedilir.

Bir bütün olarak düşünülürse, devletin ekonomik etkinliği birkaç etkisiyle değerlendirilir. Geri, gelişmekte olan ülkelerde ekonomik gelişme esas devletin işidir, devletsel kapasite esas bu alanda

aranır. Ancak komünist ülkelerin ve Üçüncü Dünya'nın gelişme sürecinin gözlemlenmesinden hareketle, ekonomik gelişmede devletin etkin rolü demokrasiden çok anti-demokratik bir rejime yaşam verir de denilir. Konunun bir başka yönü ekonomik dengedir. Keynesian devlet müdahaleciliği 1945 sonrası Batı demokrasisinin temellerinden biri olarak nitelenmektedir (1929 krizi sırasında olduğu gibi faşizmin yükselişinden farklı olarak, bu sayede demokrasi korunabilmiştir denilebilir). Bir diğer yönü kamu hizmetlerinin sağlanması ve sosyal gelişme ve dengeyle ilgilidir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde devlet hizmetleri ve yatırımları uluslaşmayı ve devlete bağlılığı, demokratikleşmeyi olumlu etkilediği gibi, bölüşüm çekişmelerine yol açarak ve beklentilere, taleplere göre gerçekleştirilenin yetersizliği nedeniyle tepkilere kaynaklık ederek olumsuz da etkileyebilir.

Sosyo-ekonomik sorunların aşılıp aşılamamışlığı konunun bir başka yönüdür. Tüketim düzeyinin düşüklüğü, gıda ve konut gibi temel ihtiyaçların karşılanamaması, sınıfsal eşitsizlikler ve gelir dağılımının bozukluğu, işsizlik ve marjinalite, kırda geri yapı ve toprak sorunu, bölgesel eşitsizlikler, demografik sorun, göç gibi sorunlar saptanır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler bu sorunlardan muzdariptir, gelişmiş ülkeler de gelişme süreçlerinde bu sorunlarla karşılaşmışlardı, ama gelişme sonucunda bu sorunları aşmışlardır esas itibarıyla. Bu da demokrasilerinin istikrara kavuşmasının, uzlaşmacı bir mecraya girmesinin nedenlerinden biridir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise bu sorunlar otoritarizmin en önemli kaynaklarındandır. Sosyal yatırımlar ve sosyal güvenlik gelişmişliğin göstergeleri arasında sayılır, gelişmiş toplumlar sosyal devlettir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise geleneksel sosyal dayanışma yapıları zayıflarken, sosyal yatırımlar ve sosyal güvenlik yetersiz düzeyde kalmaktadır. Bu da hem demokrasiyi hem devleti zayıflatan bir durumdur. Teknolojik gelişmişlik, insan kaynakları, ekonomik çeşitlenme ve bütünleşme kriterlerini de belirtmek gerekir. İnsan kaynaklarının yetersizliği devlet açısından yurttaşların konumunu ve katkısını, demokrasi açısındansa halkın katılımını ve bilinçliliğini olumsuz etkilemektedir.

b) Makro-ekonomik göstergeler ve siyasal etkileri

Önceki başlıkta sosyo-ekonomik dönüşüm-siyasal gelişme bağı üzerinde odaklanmıştık, burada bir dizi makro-ekonomik göstergenin siyasete etkisinin değişken biçimleri üzerinde duracağız (salt siyasal gelişmeyle sınırlı kalmadan). Bu göstergelerin etkisini hem dönemsel ortalamaları ve değişimleri hem de devrevi dalgalanmaları temelinde analiz etmek gerekir, burada bazı değinmelerle yetineceğiz.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ekonomilerde makro-ekonomik göstergeler genellikle bozuktur, hatta ekonomik kriz az-çok kroniktir, dolayısıyla halkın yaşam koşulları iyi değildir. Bunun devlet üzerindeki etkisi olumsuzdur, yükünü arttırır ve kapasitelerini düşürür, üstelik modernleşme süreci beklentileri ve talepleri arttırmakta, kalkınma gerekliliği fonların arttırılmasını gerektirmektedir. Devletin bu görevlerini yerine getirememesi kendisine duyulan güveni azaltır, iktidarlar başarısız kalır ve görülür, tüm toplumda, üst kesimler arasında bölüşüm çekişmeleri artar. Sonuç sosyal ve siyasal çatışma eğiliminin güçlenmesi ve çoğu zaman anti-demokratik metotlara başvurulması olmaktadır.

Ancak son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin makro-ekonomik göstergelerinde belirli bir düzelme vardır, çoğu ülkede büyüme hızları nisbeten yüksektir (gerçi büyüme eskiden de az değildi ama petrol krizi sonrasında düşmüştü), enflasyon düşürülebilmiştir (%10 altı enflasyona inilmiştir ülkelerin çok büyük kısmında), hammadde bakımından zengin ülkeler dış ödeme sorunlarını aşmışlardır (borçlar ödenmiştir, dış fazla verilmektedir), bazı büyük ülkeler dünya pazarında rekabet kapasitelerini çok arttırmıştır ve genel olarak sınai ürün ihracatı epeyce artmıştır, kamu açığı sorunu da birçok ülkede aşılabilmiştir. 1990'lar sonrası demokratikleşme süreci bu görece olumlu gidişatla ilgili görülebilir, ama çoğunda siyasal kriz ve çatışma sona ermemiştir, çünkü ekonomideki düzelme nısbidir, sosyal dengesizlikler ve yoksulluk sınırı altında yaşayanlar çoktur, modernleşme sürecinde gerilik huzursuzluğu yaşanmakta ve bölüşüm çekişmeleri artmaktadır, modernleşme gerilimleriyle birincil bölünmeler kesişmektedir.

Gelişmiş ülkelerde makro-ekonomik göstergeler daha iyidir, ama bazı tıkanıklıklar vardır ve 1975'den beri kriz iniş-çıkışlarla sürmekte ve göstergelerde devrevi bozulmalara sebep olmaktadır. Son yıllarda büyüme hızının yavaşlığı, kamu açığının artması, banka, borsa ve değişik piyasalardaki (örneğin konut ve gayrimenkulde) sıkıntılar, fiktif ekonominin genişlemesi ciddi sorunlar olarak belirmiştir. Ama ekonomideki sorunlara rağmen demokratik uzlaşma ve sosyal devlet yapısı sürmüştür, çünkü ileri düzeyde gelişmişlik bu sorunların ciddi siyasal etkiler yaratmasını engelleyebilmektedir. Post-komünist Doğu ülkelerinde başlarda makro-ekonomik göstergelerde ani bozulmanın ardından zamanla nısbi bir denge kurulabilmiş, bu da yeni rejimin istikrarı tekrar sağlamasını ve demokratikleşmenin sürdürülmesini olanaklı kılmıştır.

Tek tek makro-ekonomik göstergeler açısından da analiz yapabiliriz. Önemli bir gösterge kişi başına gelirdir, belirgin bir yükseliş yönetime güveni arttırır, çatışmacı eğilimleri zayıflatır, seçmen tercihlerini iktidar partisine destek yönünde etkileyebilir. Son yıllarda Çin sisteminin göreli istikrarında, Türkiye'de AKP'nin seçim başarısında böyle bir etki aranabilir (çünkü kişi başına gelir iki ülkede de anlamlı bir artış gösterdi). Koşut bir gösterge büyümedir. Büyümenin yetersizliği, yavaşlığı, bazan negatif büyümeye iniş halkı iş imkanları açısından, ekonomik çevreleri karlılık açısından olumsuz etkileyerek iktidarlara desteği azaltmakta, bölüşüm çekişmelerini arttırarak siyasal mücadelelere kaynaklık edebilmekte, hatta rejim bunalımına varabilmektedir. Büyümenin hızlı olduğu bir ortam ise genellikle rejim ve hükümet açısından başarı getirici niteliktedir. Ancak bazan büyümenin eski dengeleri bozması siyasal huzursuzluk kaynağı olabilir. Bir diğer gösterge enflasyondur. Enflasyonun hızlılığı reel gelirlerin düşmesine yol açmakta, halkın geçim derdini arttırmakta, dolayısıyla sosyal ve siyasal tepkileri getirmekte, iktidar partisinin seçim kaybetmesine neden olabilmektedir. Bunun yanısıra enflasyonun eşdeğerler sistemini bozucu etkisi farklı kesimler arasındaki çekişmeleri arttırmakta, belirsizlik ve istikrarsızlığa yol açmaktadır. Deflasyon da enflasyon gibi olumsuz siyasal etkiler yaratmaktadır, özellikle iş imkanlarını azaltarak (1929 krizinde olduğu gibi).

Bu üç kriter (gelir, büyüme, fiyat düzeyi) halkın, toplumun değişik kesimlerinin iktidarla ilişkileri açısından, rejim açısından stratejiktir. Bir başka stratejik faktör kamu ekonomisidir. Kamu harcamaları ve devlet yatırımlarının yüksek olması ekonomiyi canlandırır, kitleye yönelik transfer

aracıdırlar (iş yaratımı, tarıma ve küçük işletmelere destekler, kamu hizmetleri, sosyal güvenlik ve yardım, personel ücretleri kanallarıyla). Bu da bilhassa iktidar partisinin bu imkanlardan yararlanan kesimlerden elde ettiği desteği arttırır, genel olarak sistemden memnuniyeti de arttırabilir (düşük olması halinde ise etki ters yönde olacaktır). Ayrıca bu kaynaklardan daha fazla pay almak için ekonomik aktörler arasında çekişme olur (hem azaldığı hem de yükseldiği koşullarda). Kamu gelirlerine göre kamu harcamalarının fazlalığı, dolayısıyla kamu açığı verilmesi ve borçlanmaya gidilmesi devletin kapasitelerini zayıflatır, sorumsuzluk ve düzensiz gelişme kaynağı olabilir.

Kamu ekonomisinin durumu istikrarlı devlet düzeninin temel belirleyicileri arasındadır. Ulusal gelirin yapısı, tüketimin, tasarruf ve yatırımın payları, bu alanda uygulanan makro politikalar da siyasal sonuçları olabilecek etmenlerdir. Tüketim harcamalarından kısılıp yatırım paylarının arttırılması halkın yaşam düzeyini olumsuz etkileyebilir, dolayısıyla rejime ve iktidara güvenini azaltabilir. Talebin canlandırılmasına yönelik politikalar ise güveni arttırıcı olabilir (keynesianizm bu özelliğiyle tanınır). Tasarruf yapabilen önemli bir orta sınıf kesimin varlığı rejim ve iktidar açısından istikrar faktörü olarak düşünülür. Tasarrufların azlığı ve değerlendirilememesi orta sınıfın zayıflığı anlamına gelmektedir, bu da rejim açısından zaaf oluşturabilir.

Türkiye'de 1950'lerden sonra ve 1980-90'lardan sonra iki dalga halinde görüldüğü gibi pazar ekonomisinin köylünün pazara açılması, müşterileşme, kredilenme gibi dolayımlarla demokratik ve popülist bir etki yarattığını, aynı zamanda pazarın geçim sıkıntısının, pahalılığın odağı olduğunu daha önce belirtmiştik. Canlı bir piyasa büyümeyle birlikte popüler bir etkinliğin ve meşruluğun kaynağı olabilir. Durgun piyasa ise ekonomik daralmaya koşut olarak siyasal daralma getirebilir. Banka, borsa ve piyasalarda sorunlar hükümet bunalımlarına kaynaklık edebilmekte, tasarruf sahiplerini olumsuz etkileyerek yönetime ve rejime güveni sarsabilmektedir. Sanayiin durumu, şirketlerin karlılığı, ticari koşullar ve senetler, krediler, iflaslar ve yeni işletme açımları gibi değişkenler de siyaset üzerinde etkilidir. İş dünyasının yapısı siyasal etkiler yaratabilir: tekelci bir yapının egemenliği bunların iktidarı yönlendirmesini sağlayabilir, yaygın bir iş çevreleri yapısı demokratik rejim için elverişli olabilir, ayrıca siyasal personel bir ölçüde bu kanaldan gelir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde görüldüğü gibi yeraltı ekonomisinin genişliği siyasal istikrarsızlık ve otoritarizme temel oluşturabilir, prekapitalist ve protokapitalist mekanizmalarda oluşan bağımlılıklar halkın siyasete katılımını güdümlü hale getirir.

Dış ödemelerde sorunlar (dış açık, dış borç, hammaddelerin ucuza gitmesi, dışarıya sermaye kaçışı gibi) ülkenin siyasal bakımdan dışa bağımlılaşmasını getirmektedir, aynı zamanda iç ekonomik sorunlara kaynaklık ederek halkın hoşnutsuzluğuna, yönetimin zayıflamasına yol açabilmektedir. Petrol krizi sonrasında dış açık ve borçta hızlı artış üzerine azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kemer sıkma politikaları uygulanmış, bu da otoriter bir yapılanmayı gerektirmiştir. Yukarda incelediğimiz sosyo-ekonomik değişme vektörleri (kırsal-tarımsal yapılar, kentleşme ve sanayileşme, ulaşım ve iletişim, eğitim, sosyal güvenlik ve yatırımlar) uzun vadede devlet ve demokrasi yönleriyle siyasal gelişme üzerinde etkisinin yanısıra, orta, hatta kısa vadede halkın yaşam standardını etkiler, dolayısıyla yönetimin kitle desteğini belirler. Toplumda bazı huzursuzlukların kaynakları olabilirler (örneğin kırsal eşitsizlikçi yapı, eğitimde fırsat eşitliğinin olmayışı, çözülen sosyal dayanışma

yapısı mobilize politika eğilimini güçlendirebilir), diğer yönden halkın popülist desteğinin çekicisi olabilirler (bu alanlardaki yatırımlar ve reformlar halkın bazı partilere yoğun destek getirmesini sağlayabilir).

5. EKONOMİK DİNAMİK VE SİYASET

a) Ekonomik ve siyasal dönem ve devreler

Ekonomik ve siyasal dönemler çoğu zaman birlikte düşünülür, her bir dönem birbiriyle bağlantılı ekonomik ve siyasal özelliklerle tanımlanır. Her dönem belirli bir ekonomik yapı ve trendle, bir ekonomik politikalar dizisiyle tanınır, siyasal yapı ve süreç onlar tarafından etkilenir. Dönem görece uzun bir süredir, 30-40 yıllık bir süreyi kaplar. Ekonomik devre ise daha kısa bir süredir (5-10 yıllık orta vadeli devreler ve 1-2 yıllık kısa vadeli devrelerden sözedebiliriz), konjonktür terimi esas devreler için kullanılır. Genel eğilim olarak ekonomik kriz siyasal krizi getirir, ekonomik refah ise siyasal istikrarı. Ama ters yönde gelişmeler de mümkündür: ekonomik konjonktür olumlu gitse bile siyaset olumsuz bir gelişme izleyebilir (örneğin 1970'lerde petrol boomu sonrası birçok Ortadoğu ülkesi) veya tersine ekonomik konjonktürdeki olumsuz gidişat siyasal bir krize yol açmayabilir (örneğin Batı'da 1873-1895 devresi, 1975 sonrası dönem).

Türkiye'de ekonomik dönemler ve devreler ile siyasal dönemler ve devreler arasındaki koşutluğu görebiliriz. İlk dönem 1908'den 1945'e uzanır, II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı, 1920'ler, 1930'lar ve II. Dünya Savaşı devrelerini kapsar. II. Meşrutiyet ulusal ekonomi politikası ve savaş ekonomisi kriziyle tanınır. Cumhuriyetin ilk ve reformlar aşaması olan 1920'ler yine ulusal ekonomi politikasıyla bilinir ve savaş sonrası ortamda liberal ekonomi devresi olarak nitelenir. 1929 krizi sonrasında ve savaş yıllarında ise devletçilik politikası ve ekonomik kısıtlamalar uygulanmıştır. Tüm devrelerde ekonomiyle siyaset arasında yakın bağıntı vardır: yukardan ekonomik dönüşüm (ulusal ekonomi) ve savaş ekonomisi otoritarizm getirmiştir (1910'lar), ulusçu ve liberal ekonomik politikalarla modernleştirici üstyapı reformları politikası uyuşmuştur (1920'ler), ekonomide devletçilik politikada merkezci otoritarizmin temeli olmuştur (1930'lar), savaş yoksunlukları tek partiye tepkiyi getirmiştir (1940'lar). Tüm dönem itibarıyla düşünürsek savaşlar, ekonomik krizler ve yoksullukla belirlenen genel bir bunalım vardır, bu da siyasal planda çatışmaları (II. Meşrutiyet ve Kurtuluş Savaşı yılları çatışmalı ortamlarını, etnik-ulusal sorunları), otoritarizmi (İttihat ve Terakki'nin otoriter idaresini, tek parti cumhuriyetini ve 1930'larda, II. Dünya Savaşı yıllarında otoritarizm eğiliminin güçlenmesini) ve kökten değişimi (ulusal devletin kurulmasını, cumhuriyete geçişi, reformları) getirmiştir.

1945 sonrasından 1980'e kadar uzanan dönemin ilk devresi DP'li yıllardır (1946-60). Bu devrede kapitalistleşme süreci demokrasiyi de beraberinde getirmiş, tek parti ve savaş ortamı kısıtlamalarından sonra para ekonomisine açılan köylüler DP sağ popülizminin tabanı olmuştur. 1950'lerin sonlarındaki ekonomik kriz ile genel olarak ekonomik gelişmenin yol açtığı değişim, bozulan eski dengeler siyasal kızışmanın ve 1960 askeri müdahalesinin nedenleri olarak belirtilir. 1960'lar devresinde hızlı büyüme politikası ve köylüye yönelik destek politikası 1960'larda ve onun

izinde 1970'lerde siyasal planda sağ bir popülizmin temeli olmuştur (hem iktidar yanlısı hem de iktidara karşı eleştirel): AP'nin iktidarlığı, MSP, MHP ve DP'nin etkinliği, MC birleşimi. Sadece 1970'ler devresinde ise ekonomik kriz koşulları siyasette de kriz getirmiştir: iki askeri müdahale yaşanmıştır (1971 ve 1980), demokratik yapı istikrarsızdır (sık hükümet değişiklikleri olmuş, koalisyonlar kurulmuş bozulmuştur), şiddet ortamı yaşanmıştır, yani koşutluk belirgindir.

1980 sonrası dönemin ilk devresi olan 1980'lerde krizi aşmak için neo-liberal denilen yeni bir ekonomik model benimsendi, sözkonusu model sosyal planda eşitsizlikçi ve ihracata yönelikti, bu da en azından başlarda otoriter eğilimli bir siyasal yönetimle uygulanabildi. 1990'lar devresi küreselleşme denilen yeni bir ekonomik atılımla birlikte ekonomik kriz de getirdi, bu bağlamda sık hükümet değişiklikleri ve istikrarsız koalisyonlar yaşandı, şiddet olayları ivme kazandı, sağ yönde polarizasyon görüldü. Bu sürecin sonucunda iktidara gelen AKP devrinde (2002 sonrası) nısbi ekonomik düzelme ise, bu partinin görece yüksek oy oranlarıyla beş seçimdir iktidarda kalmasının etmenlerinden biridir muhtemelen.

Bir-iki yıllık kısa vadeli devreleri de dikkate almak gerekir: 1958 sonrası ekonomik kriz 1960 müdahalesinin nedenleri arasında sayılır, petrol krizinin etkilerinin belirgin olarak gözükmesi (yüksek enflasyon, dış ödeme güçlüğü, kıtlıklar gibi) 1977'den itibarendir, koşut olarak siyasal şiddet olayları da tırmanmıştır, 1990'lardaki bazı hükümet değişiklikleri kısa vadeli ekonomik dalgalanmalar ve başarısızlıkların etkisiyle açıklanabilir.

b) Ekonomik kriz ve genişlemenin siyasal etkileri

Ekonomik krizin siyaset üzerinde etkisinin belirleyici olduğu doğrudur. Batı'nın gelişme sürecinde bunu gözlemleyebiliriz. İki savaş arası dönemin ekonomik krizleri savaşın ekonomik tahribatı, ödeme araçlarında bozulma, enflasyon ve deflasyon, iflaslar ve mülksüzleşme, yüksek işsizlik, ücretlerin azalması, tarımsal fiyatların düşüşü, açlık ve güvencesizlik gibi sonuçlarıyla derin bir sosyal ve siyasal krize yol açmış ve faşizmi getirmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasının ekonomik krizi İtalya'da faşizmin ve birçok Doğu ve Güney Avrupa ülkesinde otoriter rejimlerin iktidara gelmesiyle sonuçlanmıştır. 1929 ekonomik krizinin en büyük siyasal sonucu ise Almanya'da nazizmin iktidara gelmesidir, onu İspanya'da frankist iktidar, başka otoriter-faşist rejimler ve nihayet II. Dünya Savaşı izlemiştir. Kısacası siyasal sonuçlar belirgindir. Çünkü ekonomik krizden olumsuz etkilenen kitle sağ ve sol köktenci mobilizasyonlara katılmış, sağ faşist-nazi mobilizasyon hakimiyet kurmuştur. Mülk yitirme korkusuna giren burjuva, küçük burjuva kesimler faşizme destek çıkmıştır. Egemen çevreler normal koşullarda idare edemez hale gelince ve ekonomik etkinlikleri olumsuz etkilenince faşizmi tercih etmişlerdir. Ancak iki savaş arası dönem faşizmi salt ekonomik kriz ve sonuçlarıyla açıklanamaz, bunda Batı sisteminin gelişiminin başka yönleri de etkilidir (savaş ve sonuçları, kitle toplumu ve ideo-kültürel bunalım, komünizm endişesi, ülkelerin özgül tarih ve kültürleri).

1929 ekonomik kriziyle kapitalizmin eski yapısının değiştiği, 1945 sonrasında keynesianizm (özel mülkiyet ve pazara dayanmaya devam eden ama modernize bir neo-kapitalizmle devlet müdahaleciliği ve sosyal politikanın bileşimi) ve istikrarlı büyümeyle tanımlanan yeni bir yapının

oluştuğu görülmektedir. Bu ekonomik model ve olumlu ekonomik gidişat (öyle ki 1945-75 arası Batı'da şanlı otuz yıl olarak adlandırılır) bir yönden görece istikrarlı ve uzlaşmacı demokrasinin, merkez-sağ ile sosyal-demokrasi arasında iktidar alternansının, diğer yönden Duverger'nin tabiriyle devlet ve özel sektör teknokrasisinin iktidar çemberinde egemen olduğu tekno-demokrasinin temeli olmuştur. 1974'den itibaren petrol krizi dengeleri yeniden sarsınca, ekonomik politika değişikliğine gidilmiş, neo-liberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Siyasal planda da bu dönüşüm yankısını bulmuştur. Bir önceki dönemin sol yönelimi gerilemiş (sadece Batı'da değil komünist ülkelerde de, sonuç Sovyet sisteminin dağılması ve Çin'de liberalleşme olmuştur), yeni muhafazakarlık güçlenmiştir.

19. yüzyıl Batı kapitalizminde 20-25 yıllık uzun genişleme ve kriz dönemlerinden sözedilir. Bu uzun vadeli ekonomik dönemler siyasal gelişme üzerinde etkilidir, fakat siyasal gelişmenin iç dinamiği daha önemlidir ve ekonomik dönem-siyasal dönem uyumu her zaman görülmemektedir: 1873-95 arası ekonomik bakımdan daralmayla nitelenir, ama siyasal bakımdan tüm yüzyılı kaplayan ve 1848-71 arasında yeni bir ivme kazanan sarsıntılardan sonra bu dönemde, nısbi bir istikrara kavuşulmuş, ulusal devletler ve parlamenter demokratik yapı nihayet yerleşebilmiştir. Batı kapitalizminin gelişiminde kısa ve orta vadeli ekonomik krizlerin siyasal sonuçlarının incelenmesi ise bir başka pisttir (örneğin 1848 devrimi öncesindeki ekonomik kriz).

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik krizi sadece kronik yönüyle düşünmemek gerekir, bu ülkelerde uzun, orta ve kısa vadeli ekonomik devrelerin siyasal etkileri de gözlemlenir. Örneğin 1970'lerin ikinci yarısında petrol krizi petrolsüz veya az petrollü azgelişmişlerin ve Brezilya, Arjantin, Peru gibi gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sürecini tıkayıcı olabilmiş, çatışma ve otoritarizm eğilimini güçlendirmiştir. Türkiye açısından da etkisi öyle olmuştu. Diğer yandan son dönemde bu ülkelerde yaşanan demokratikleşme ekonomik gelişmenin belirli bir düzeye ulaşması ve ekonomik göstergelerdeki nısbi düzelmeyle açıklanabilir.

Türkiye açısından kriz ve genişlemenin siyasal etkileri konusunda dönemler ve devreler üzerine (yukardaki analizimizle bir ölçüde çakışsa da) bir gözden geçirme yapalım. 1920'lerin ortalarına doğru nısbi ekonomik düzelme liberal ekonomik politikalara koşut olarak bir dizi modernleştirici reform için elverişli bir zemin oluşturmuştur. 1929 ekonomik krizinin sarsıcı etkileri devletçilik politikasının benimsenmesini getirdiği gibi, popülizm eğilimini güçlendirmiştir (halkın eğitimi yönünde özellikle), ayrıca kısa süreli bir muhalefet hareketi (Serbest Fırka) bu sırada belirgin bir kitle desteği kazanabilmiş, ardından kapatılmıştır, keza Menemen olayı gibi bazı gerici hareketlerde ekonomik krizin kitle açısından bunaltıcı etkisinin rolünden sözedilir (SF mitinginde açız diye bağıran kitle, işleri daralan esnaf gibi). Ekonomik durumun bozulduğu, enflasyonun tırmandığı ve kıtlıkların yaşandığı II. Dünya Savaşı yıllarında tek parti idaresinin baskı dozu artmıştır, bu nedenle jandarma-tahsildar devlet imajının oluştuğu ileri sürülür. 1946'da çok partili demokrasiye geçişle birlikte, tek parti CHP'sinin hızla güç yitirip iktidardan düşmesi, muhalif DP'nin çarpıcı seçim başarısı savaş yıllarının kıtlığına ve otoritarizmine tepkiyle açıklanır. Diğer yandan savaş sonrasındaki ekonomik düzelmenin (nitekim enflasyon hızla düşer) ve savaşa girilmediği için azımsanamayacak bir ekonomik birikimin varlığının demokrasiye geçiş için elverişli bir temel oluşturduğu saptanır.

DP'nin seçim başarılarının birbirini izlemesi DP iktidarı altında geçen 1950'li yıllardaki hızlı büyüme ve sosyo-ekonomik dönüşümün halk açısından sağladığı imkanlarla açıklanır. Özellikle Kore savaşı ekonomik boom'unu izleyen 1954 seçimlerinde farklı DP yengisi vurgulanabilir. Buna karşılık 1950'li yılların ikinci yarısında ekonomide nısbi bir bozulma vardır, DP iktidarında otoriter eğilimlerin görülmesi ve 1957 seçimlerinde muhalefetin nısbi başarısı bununla da açıklanabilir. Keza bu bozulma 27 Mayıs askeri müdahalesinin etmenleri arasında sayılır (1950'lerin ekonomik genişlemesi bağlamında tek parti devrinin ayrıcalıklı kesimi bürokrasinin göreli konumunun sarsılması da etmenler arasında belirtilir). 1960'lı yıllarda altyapı yatırımları, ithal ikameci sanayileşme ve tarımsal-kırsal modernleşmeye dayanan görece hızlı büyüme liberal-devletçi bileşimi ekonomik politikaları savunan ve uygulayan AP iktidarının dayandığı zemin olup seçmen nezdinde başarısını açıklar. Diğer yandan büyümenin nimetlerinin dengesiz dağılımı, beklentilerin yükselmesi kentleşme-sanayileşme sürecinde kalabalıklaşan işçi-ücretli sınıfların hareketliliğini arttırır (sendikalaşma, grev ve gösteriler), koşut olarak düzen değişikliği talep eden sol hareketler ivme kazanır (sosyalizm ilk kez siyasal platformda etkinlik sağlar, CHP ortanın solu politikasını benimser). Tarımsal modernleşme ve destekleme alımlarından yararlanan kırsal dünya AP'yi desteklemektedir, ama burada da kırsal dönüşümün yarattığı denge bozulmaları siyasal hareketlenmeye neden olur. Büyüyen ekonomideki bölüşüm çekişmeleri sağda bölünmeye yol açar, MSP ve DP ayrılıkları Anadolu burjuvazisi ve toprak sahiplerinin büyük kent burjuvazisini kayıran gelişme politikasından duydukları hoşnutsuzlukla da açıklanır.

12 Mart 1971 müdahalesi 1960'lar büyümesi temelinde yaşanan bölüşüm çekişmelerinin ve yükselen beklentilerin yol açtığı siyasal hareketlenmeye karşı otoriter bir tepki niteliğindedir, aynı zamanda 1970'lerin başında ekonomide kriz emarelerinin başgöstermesiyle de bağlantılandırılır (nitekim Ağustos 1970'de yeni ekonomik kararlar alınmıştı). 12 Mart rejimi öncel liberal devreye karşı bazı devletçi reformlar öngörse de gerçekleştiremez, buna karşılık reel ücretler ve destekleme alımlarında bazı kısıtlamalar getirir. 1970'lerin ortalarında ekonomik kriz depreşir, sonlarında iyice hızlanır. Kriz ithal ikameci sanayileşmenin, popülist ekonomik politikaların ve dirijist ekonominin tıkanması şeklinde odaklandırabileceğimiz yapısal eğilimlerin petrol kriziyle şiddetlenmesinin sonucudur. Dış ödemeler sorununda dışavurur (öyle ki ihracatla sadece petrol faturası bile ödenemez hale gelir, dış borçlanma çok artar), keza hızlanan enflasyon ve hayat pahalılığında kendini gösterir. Ekonomik kriz birbirini izleyen hükümetlerin başarısızlığı imajı yaratır, sağ hükümetlerin başarısızlığına alternatif olarak destek gören Ecevit CHP'si de 1978-79 iktidar deneyiminden başarısız çıkar ve 1979 ara seçimlerinde iyice geriler. İstikrarsız koalisyonlar ve içindeki kaynakların bölüşümü çekişmesi ekonomik krizle ilgilidir (partiler, gruplar kendi clientaları lehine bir dağıtım yapmakla eleştirilir). Kaynakların dağıtımında devlet esas aktördür ve önceki dönemin büyüme ortamına göre kaynaklar daralmıştır, oysa toplumdan gelen talepler artmaktadır. Dönem boyunca şiddet olayları tırmanır. Bunda da ekonomik krizin etkileri çok artan enflasyonun yol açtığı hayat pahalılığı ve bölüşüm çekişmeleri dolayımıyla belirleyicidir. Ancak bütün bu gelişmeler salt ekonomik krize bağlanamaz, global bir krizin (bu arada siyasal bir krizin de) sonucudurlar. Sözkonusu devrede aynı zamanda dayanıklı tüketim malları ve kamu hizmetleri kitleye yayılmaktaydı (örneğin televizyon tüm yurt

sathına yayılır, çoğu eve girer). Dolayısıyla siyasal krizde gelişmeden kaynaklanan dengesizlikler ve bozulmalar, taleplerdeki artışı belirleyerek beklentilerdeki yükseliş de etkili olur.

Ekonomik krizin yol açtığı tıkanma 1980 başında (24 Ocak) daha liberal yeni bir ekonomik modelin benimsenmesini getirir, ardından da 12 Eylül askeri müdahalesi otoriter bir siyasal modeli empoze eder. Öncekilerden daha derin olan 1970'ler ikinci yarısı ekonomik krizi önceki ikisi gibi yine askeri bir müdahale getirmiştir. Gelir dağılımını daha da bozan yeni liberal ekonomik model otoriter bir rejimle uygulanma imkanı bulabilir. Ekonomik kriz bir ölçüde dizginlenebilirse de tümüyle aşılamaz ve günümüze kadar dalgalanmalarla sürer (zaten dünya çapında da benzeş bir durum vardır, 1974 sonrasında petrol kriziyle başlayan süreç dalgalanmalarla devam etmektedir). Koşut olarak siyasette bir türlü istikrar sağlanamaz, kuşkusuz bu siyasal krizin etmenlerinden biri ekonomik krizdir. 1983'den itibaren ekonomide yeni liberal reformun mimarı Turgut Özal seçimleri kazanarak başbakan olur (ekonomiyle siyaset arasındaki yakın bağlantının simgesi gibidir).

1984-91 arasındaki ANAP iktidarı döneminde liberal yönelimle birlikte 1980-83 arasına göre daha genişlemeci bir politika izlenir, dayanıklı mallar ve kamu hizmetleri iyice yayılır, bu da ANAP'ın başarısını açıklayabilir. Ama ekonomik kriz aşılamadığı için bu başarı iyice görelidir, 1990'larda onu sık hükümet değişikliklerinin yaşandığı bir devre izler. Bu devrede enflasyon çok hızlanmıştır (keza kamu açığı, dış ödemeler ve diğer ekonomik alanlarda bozulma vardır), hükümetler ekonomik sorunları çözmede başarılı olamaz. Keza bu devrede sağa kayış ve köktencilik eğilimi güçlenir, köktenci sağın merkez-sağla sentezi olarak nitelenebilecek partiler (RP-FP, MHP, AKP) ön plana çıkar. 1980'lerin ortalarından itibaren tüm döneme damgasını vuran ülkenin doğusundaki çatışmacı ortam ise, gelişme sürecinde bölgenin geri kalmışlığının artık daha fazla hissediliyor olmasıyla açıklanabilir (diğer faktörlerin yanısıra). 2002 sonunda AKP'nin seçim başarısı 1990'lar krizine tepkinin sonucu sayılabilir (hem sağda polarizasyon hem de yeni bir istikrar arayışı yönleriyle). AKP'nin seçim başarısında ve belirli bir siyasal istikrara ulaşılmasında 2003 sonrası devrede ekonomik krizin ivme yitirmesi, enflasyonun nihayet %10 eşiğinin altına düşürülebilmiş olması, ücretlerin ve transfer ödemelerinin gelir payında artış sağlanması etkili olmuştur diyebiliriz. Son yıllarda ekonomideki göreli bozulma AKP'nin performansını zayıflatmış, koalisyona başvurmasını gerektirmiştir.

6. EKONOMİK VE SOSYAL POLİTİKALAR VE PROGRAMLAR

a) Ekonomik ve sosyal politikalar

İktidarların, hükümetlerin icraatı içinde uyguladıkları ekonomik ve sosyal politikalar baş köşede yer alır, çünkü ülkenin gidişatı üzerinde, halkın yaşam koşulları üzerinde en çok onlar etkilidir. Bu politikaların ana eksenleri şunlardır: sosyo-ekonomik düzene ilişkin politika (bu konuyu ayrı bir alt-bölümde inceleyeceğiz), kalkınma ve büyüme politikası (bu arada altyapı kurulması), devlet müdahaleciliği politikası (bunun değişik türlerinden sözedilebilir), tarım ve sanayi politikaları, para, bankacılık ve kredi politikaları, maliye ve bütçe politikaları, dış ekonomik ilişkiler politikası, devlet

işletmeleri politikası, gelir, istihdam ve tüketim politikaları, kollektif donatım ve hizmetlerle ilgili politikalar (eğitim, sağlık, konut, ulaşım ve iletişim…), sosyal güvenlik ve yardım politikası, çalışma yaşamıyla ilgili politikalar, sosyal gelişme politikaları (nüfus, kırsal ve kentsel gelişme, geri bölgelerle ilgili politikalar).

Ekonomik ve sosyal politikaların siyasal yapıyla ilişkisini girdi-çıktı analizi çerçevesinde düşünebiliriz. İlk sorumuz bu politikaların hangi etkiler sonucu ve nasıl oluştuğudur. Birinci etki toplumdaki ekonomik ve sosyal sorunların yarattığı basınçtır, örneğin enflasyon yükselmektedir, sosyal güvencesizlik toplum içinde huzursuzluk kaynağıdır. Ayrıca ekonomik dalgalanmalar banka, kredi, döviz, destek ve daha başka alanlarda sürekli bazı kararlar alınmasını gerektirir. İkinci etki toplumda belirli ekonomik ve sosyal sorunlarla ilgili kesimlerin yönelttiği taleplerdir, örneğin işçi sendikalarının ücret, yörelerin yatırım ve hizmet talepleri. Üçüncüsü etkin çevrelerin talepleridir. Ekonomik bakımdan güçlü gruplar ekonominin gidişatıyla yakından ilgilidir, dolayısıyla kararların alınmasını doğrudan etkilemeye çalışırlar. Dördüncüsü kitle iletişim araçlarındaki değerlendirmelerdir: yönetim bunların etkisiyle oluşan kamuoyunun basıncı altında kalabilir. Beşincisi iktidar partisinin programı, görüşleri ve vaatleridir, bunlar doğrultusunda kararlar alması beklenir. Vaatlerin tutulmaması, teknik ve pratik engel ve gerekler uygulamayı şu ya da bu ölçüde saptırır. Altıncısı seçmen tabanıyla bağları olan parti örgütünün bazı talepleri yönetime aktarmasıdır. Yedincisi muhalefetin eleştirileri ve basıncıdır, hükümeti geri adımlar atmaya zorlayabilir. Sekizincisi ilgili devlet kurumlarının (ekonomik ve sosyal işlevlerle ilgili kurumların, planlamanın, merkez bankasının, sosyal güvenlik kurumunun, vs) projeleri, bunların yöneticilerinin hükümete verdiği fikirlerdir (keza hükümet nezdinde bazı uzmanların verdiği fikirler de). Özellikle ekonomik ve sosyal konularda kararların alınmasında siyasal yetkililere göre bunların daha etkili olduğu saptanmaktadır, çünkü sözkonusu konulara ancak teknik çözümler getirilebilir. Dokuzuncusu alternatif öneriler arasından hükümetin tercihleridir. Onuncusu politikaları gerçekleştirmek için sahip olunan kaynaklardır (finansman, organizasyon, toplumdan görülen destek veya tersi).

Ekonomik ve sosyal politikaların uygulanma süreci öncelikle devlet kurumlarının işidir, koşullara uyarlanma kararları şu ya da bu ölçüde saptırabilir. Finansman güçlükleri ekonomik ve sosyal konularda önemli bir handikaptır ve uygulamayı aksatabilir. Keza yeterli iş araçları ve teknolojinin olmaması, organizasyon yetersizliği ve nitelikli eleman yokluğu da engelleyicidir. Ekonomik dalgalanmalara uyarlanma, duruma göre somut önlemler alma gerekliliği de zorluk yaratır, keza sosyal konularda geniş bir kitleyle muhatap olunması da. Devletin ekonomik ve sosyal politikalarının ekonomik güçlerle (bankalar, sınai gruplar, yabancı yatırımcılarla, vs) etkileşim içinde saptandığı ileri sürülür, onlara danışılır (bazan da çelişkiye düşerler, ekonomik güçler çıkarlarına uygun düşmeyen kararların uygulanmasını engelleyebilir veya saptırabilir). Ayrıca büyük ekonomik güçlerin bizatihi kendi strateji ve politikaları vardır, onları saptar ve uygularken yönetimle istişareye girebililiriler. Toplumda ilgili kesimlerin olumlu yaklaşımı, uygulama sürecinde katkısı önemli bir faktördür, bazan uygulamaya karşı direnç gösterebilirler (örneğin grevler, ödemelerin yapılmaması, geciktirilmesi, yöredeki bir yatırıma karşı çıkılması).

Ekonomik ve sosyal politikaların uygulanması toplumda önemli etkiler yaratır. Birincisi ilgili olduğu alandaki etkilerdir (örneğin banka ve kredi politikasının banka sistemi üzerindeki etkisi). İkincisi bazı diğer alanlardaki önemli etkileridir (örneğin para politikası, dış ödemeler politikası büyümeyi, istihdamı, gelir dağılımını da etkiler). Üçüncüsü global ekonomik gidişat, denge ve gelişme açısından etkileridir. Dördüncüsü global sosyal gelişme ve denge üzerinde etkileridir. Beşincisi global siyasal gidişat ve istikrar üzerinde etkileridir. Ekonomik ve sosyal politikalar sosyo-politik krizlere neden olabilir. Altıncısı halkın yaşam koşulları, geçimi üzerindeki etkisidir. Yedincisi halkı oluşturan değişik sosyal kesimler, gruplar, yöreler açısından diferansiyel etkileridir. Bazı kesimler olumlu bazıları olumsuz etkilenebilir, bazıları daha az bazıları daha fazla olumlu veya olumsuz etkilenebilir. Diferansiyel etkilenmeler çeşitli kesimler arasında bölüşüm çekişmelerine neden olabilir, buna karşı yeni uzlaşma zeminleri aranabilir. Bireysel düzeyde de etkiler düşünülebilir, nüfusun ne kadarı nasıl etkilendi şeklinde. Sekizincisi ekonomik güçler ve tüm elitler açısından etkileridir, sonuçların bunların çıkarlarına uygun olup olmadığına bakılır. Bunlar içinde de diferansiyel etkiler sözkonusudur, örneğin bir politika belirli bir burjuva kesimini olumlu etkilerken bir başkasını olumsuz etkiler, dolayısıyla ekonomik güç dengelerinde değişikliklere neden olabilir.

Dokuzuncusu ekonomik ve sosyal politikaların halkın siyasal eğilimleri üzerindeki etkileridir: parti tercihini nasıl etkiledi (sözkonusu politikalardan olumlu etkilenirse iktidar partisine desteğini arttırması, olumsuz etkilenirse azaltması beklenir), rejime ve yönetime güvenini nasıl etkiledi. Onuncusu siyasal güçler ve pazarların değişik yönleri üzerindeki etkileridir. Kamuoyundaki tartışmalar içinde ön plana çıkabilir, baskı gruplarının tavır alışlarına neden olabilir. Olumsuz etkisi siyasal mobilizasyonlara neden olabilir. Muhalefetle iktidar arasında tartışmalara neden olabilir. Herhangi bir politikanın tercihi veya başarısızlığı hükümette değişikliğe neden olabilir, iktidar partisi içinde bölünmelere yol açabilir. Onbirincisi ekonomik ve sosyal politikaların toplumsal-kültürel-psikolojik etkileridir. Örneğin aile yapısını, toplumsal yaşama katılımın değişik alanlarını (arkadaşlık, semt-köy, işyeri, okul, eğlence ve kültürel tüketim, iletişim ve ulaşım alanlarını) nasıl etkiledi, kısa vadede kitle psikolojisini, uzun vadede toplum psikolojisini nasıl etkiledi, toplumsal bütünleşmeyi (veya tersi çözünmeyi) nasıl etkiledi, zihniyet yapılarında değişikliğe yol açtı mı, göreli yoksunluk etkisine ve değer bunalımına neden oldu mu, statü yapısını nasıl etkiledi, dinle ilişkileri nasıl etkiledi (tepkici bir dine daha fazla bağlanma etkisi versus sekülarizasyon etkisi gibi), popüler kültür üzerinde bir etki yarattı mı (bazı politikalar ve etkileri en azından kısa vadede popüler kültür içinde önemli bir yer edinebilir), vs. Onikincisi geçmişle ilişkiler üzerindeki etkisidir. Bazı politikaların sonuçları geçmişe göre önemli bir kopma yaratır, yeni bir dönemi başlatır. Onüçüncüsü dış dünyayla ilişkiler ve dış dünyaya göre konum üzerindeki etkisidir. Bazı politikalar dışa açılmayı sağlar, bazıları dış dünyayla anlaşmazlıklara neden olabilir.

Belirttiğimiz etkiler görülebileceği gibi tepki süreçlerini de içermektedir. Genel anlamda olumsuz etkilenme olumsuz tepki, olumlu etkilenme olumlu tepki yaratır diyebiliriz, ama hiçbir zaman tam memnuniyet sağlanamayacağı da gerçektir, beklentilere göre yetersiz bir olumlu etkilenme olumsuz tepkiye de yol açabilir. Ayrıca tepki gizil bir hoşnutsuzluk veya hoşnutluk hali şeklinde olabilir. Özellikle olumsuz etkilenme politikalarda değişikliğe gidilmesi için aktif girişimlere kaynaklık edebilir, politikaların kendi leh ve çıkarlarına yeniden düzenlenmesi için ekonomik güçlerin,

baskı gruplarının girişimlerini, yerel girişimleri, tepkisel siyasal mobilizasyonları belirtebiliriz. Toplum içinde çeşitli kesimler arasında da tepki süreçleri görülür, örneğin sosyal kesimler arasında çekişmeler, insanlar ve gruplar arasındaki ilişkilerde gizil tepkisellikler (olumlu etkilenenlerle olumsuz etkilenenler arasında kıskançlık gibi).

b) Ekonomik ve sosyal programlar

İktidar mücadelesi içinde bulunan siyasal güçlerin değerlendirilmesinde ekonomik ve sosyal programları esas alınır. Ekonomik ve sosyal sorunlar aşılmadan diğer sorunların çözülemeyeceği düşünülür. Siyasal akımları tanımlayan ideolojiler genellikle alternatif sosyo-ekonomik düzen önerilerine sahiptir: liberal düzen, sosyalist ve devletçi düzen, her ikisinin değişik türleri. Ama bazan bu noktada fazla farklılık olmayabilir, çünkü geri ve otoriter yapılarda alternatif siyasal akımlar gelişememiştir, engellenmiştir, gelişmiş ülkelerde pragmatik politika hakim hale gelmiştir. . . Ancak yine de bir doz farkı her zaman için vardır, bazısı daha sosyal ve daha devletçi, bazısı daha liberaldir. Sosyo-ekonomik düzen konusundaki yaklaşım biraz soyut kalır, ama yine de partilerin spesifik politika önerilerini yönlendirir. Ayrıca ekonomik ve sosyal sorunlarda teknik ve pratik gereklilikler diğer alanlara göre kendilerini daha fazla dayattıkları için uygulama farkları muhtemelen daha azdır.

Ekonomik ve sosyal programların ana konuları nelerdir? Bunları analiz ederken öncelikle hemen her partinin kabul ettiği ve savunduğu bazı sabitler olduğunu dikkate almak gerekir. Hemen hepsi ülkenin kalkınmasını, büyümeyi hedeflediğini, halkın refahını arttırmayı, sosyal gelişme ve adaleti sağlamayı amaçladığını belirtir (aşağıdaki gözden geçirmede bunlara bazı başkalarının da eklenebileceğini göreceğiz). Bazı partiler kamulaştırma önerir, bazıları özelleştirme, bazıları toprak reformu, kooperatizm gibi reformlar önerir, bazıları karşı çıkar. Tümü dış ödemelerle ilgili sorunları çözmeyi hedefler, ama bazıları daha fazla dışa açılmadan yanadır, bazıları ise korumacılıktan. Ücretleri, köylülere ve küçük işletmelere yönelik destekleri arttırmayı çoğu savunur, ama kısıtlamayı da savunanlar olabilir, pratikte iktidar daha sıkı elli davranır, muhalefet çoğu zaman daha fazla artış önerir. Altyapı yatırımlarını, kamu hizmetlerini, sanayileşme ve tarımsal modernleşmeyi genellikle tüm partiler savunur, ama bazıları gerek söylemleri gerekse uygulamalarında bunları daha fazla ön plana çıkarırlar, önerilen veya uygulanan projelerle tanınırlar (enerji tesisleri kurdu, köye hizmetleri yaydı, kentte toplu taşımacılık altyapısı kurdu, elektrik ve telefon getirdi, tarımda modernleştirmeye gitti gibi), bazan muhalif partiler önemli bazı projelere karşı çıkar.

Zaman zaman bazı ikilemler ortaya çıkar: toprak reformunu savunan sol ile tarımsal modernleşmeyi savunan sağ ve merkez, ithal ikameciliğini savunan kesim ile ihracata yönelmeyi savunan kesim gibi. Eğitimin yayılması, sağlık ve konut yatırımları yapılması, sosyal güvenlik sisteminin geliştirilmesi çoğu parti tarafından savunulur, ama farklar da vardır (en azından bazıları daha hızlı, bazıları daha yavaş davranılmasından yanadır). Gelir dağılımının düzeltilmesi genellikle savunulur, sol bu konuda daha kökten önlemler önerirken sağ partiler daha çok gelir düzeyinin arttırılmasıyla yoksulluğun azaltılmasını savunurlar, sol gelir ve servet vergilerinin arttırılmasından yanayken sağ bazan bunları azaltır. Banka sistemi, iş dünyasına teşvikler ve büyük ekonomik gruplarla ilişkiler de partiler arası tartışmalara konu olur. Faiz haddi, döviz kuru gibi daha teknik

konular da tartışmalara neden olabilir. Büyüme konusunda genellikle uzlaşma vardır dedik, ama bazı partiler daha büyümecidir, ancak büyüme hızı çoğu zaman somut koşullarca belirlenir. Bazı partiler keynesyen talebin arttırılması politikasına bağlı görülür, bazıları ise enflasyonu önlemeye öncelik vererek kısıtlamalar önerir. İstihdam politikaları tüm partilerce önemsenir, bazı partiler bu konuda daha spesifik öneriler getirir (taşrada sanayileşme, emek-yoğun yatırımlar, kriz koşullarında işsizlere zararına da olsa iş yaratılması gibi). Ekonomik alanda yolsuzluklar ve suistimalin önlenmesi muhalif akımların çok vurguladığı bir husustur. Bu konulara başkalarını da ekleyebiliriz. Değişik dönemlerde partilerin ekonomik ve sosyal programları üzerine karşılaştırmalı bir inceleme kuşkusuz çok ilginç olacaktır, keza söylenenlerle uygulananlar arasındaki farkların araştırılması da.

7. SOSYO-EKONOMİK DÜZEN VE REFORMİZM

a) Sosyo-ekonomik düzen tartışması

Özellikle ideolojiler temelinde oluşmuş siyasal akımlar sosyo-ekonomik düzen alternatifleriyle ortaya çıkar ve mücadele ederler. Toplumun gelişmesi ve refahı, toplumda adaletin sağlanması için nasıl bir düzenin iyi olacağı tartışılır. Modern çağ boyunca sosyo-ekonomik düzen alternatifleri çevresinde sosyo-politik mobilizasyonlar gerçekleşmiş ve devrimler olmuştur. Bununla birlikte, gelişmiş ülkelerde düzen konusunda belirli bir consensus'e varılmış, pragmatik politika egemen hale gelmiştir (yine de hala düzen konusu çevresinde değişik alternatifler gündeme gelebilmektedir).

19. ve 20. yüzyıllara belirleyici olan sosyo-ekonomik düzen tartışması liberal kapitalizmle sosyalizm arasındakidir. Öncesinde Yeniçağ'da (ve 19. yüzyılda da) monarşik feodal düzene karşı liberal bir düzen savunulmuştu. Doğal düzen teorileri ve onların izinde liberalizm monarşik feodal düzenin kısıtlayıcılığına karşı doğal düzenin ve insanların doğal haklarının kabulünü, koşut olarak ekonomide mülkiyet ve girişim hakkını, pazar serbestisini savunuyordu. 19. yüzyılda sanayi devriminin sağladığı tekno-ekonomik temel üzerinde liberal düzen yerleşti. Ancak 19. yüzyıl kapitalizminin yol açtığı sosyal dengesizliklere tepki hem bu dengesizlikleri kaldırıp salt siyasi-hukuki değil sosyal eşitlik de sağlayacak hem de krizlere düşen kapitalizmin sağlayamadığı ekonomik denge ve gelişmeyi sağlayacak bir düzen olarak sosyalizmin önerilmesini getirdi. Yeni kurulan sosyalist partiler hem kapitalist liberal düzenin yerine sosyalizmi getirme savındaydılar hem de mevcut düzen içinde sosyal reformlar yapılmasını istiyorlardı.

İki savaş döneminde düzen tartışması birkaç eksende yeni bir canlılık kazandı. Rusya'da devrimle kollektif mülkiyete ve merkezi plana dayanan bir düzen kuruldu. Bu düzen komünist (sosyalizmin köktenci kanadı) diye adlandırılıyordu ve 20. yüzyıl boyunca başka ülkelerde de (Çin, Doğu Avrupa…) kuruldu. Buna karşılık sosyalizm içinde ılımlı kanat olan sosyal-demokrasi liberal kapitalist düzen çerçevesinde sosyal reformları savunuyor, devrimci çözüme soğuk bakıyordu. Diğer yandan rekabetçi yapıdan tekelci yapıya geçmiş olan kapitalist liberal düzen iki savaş dönemini kriz içinde geçirdi. Bu koşullarda devlet müdahaleciliğini savunan görüşler güç kazandı (her ne kadar piyasa ve özel mülkiyet esas olarak kabul ediliyor idiyse de), bu görüşlerin odağı olarak keynesianizm

belirtilir. Aynı zamanda 19. yüzyıl sonlarında düzen içi bir reformizm olarak başlayan sosyal politika uygulaması yayıldı. Ayrıca sosyalist-komünist dalgaya karşı kapitalist düzenle uyuşan bir hareket olarak ortaya çıkan faşizm devlet müdahalecisiydi (ama özel ekonomik güçlerle işbirliği halinde bir müdahalecilikti).

1945 sonrasında Batı'da özel mülkiyet, piyasa ve büyük şirketlerin yanısıra devlet müdahaleciliği ve sosyal politikaya da dayanan hem neo-kapitalist hem keynesian sosyal devlet diye nitelenen yeni bir düzen oluştu, bunun üzerinde belirli bir consensus'e varıldı. Bu model çoğu zaman muhafazakar ve liberal partilerce uygulanıyordu, diğer iktidar partisi ise sosyal-demokrasiydi (ve sözkonusu model sosyal-demokratik diye de adlandırılıyordu). Ama yine de sisteme karşı sosyalist eleştiri sürdü (özellikle komünist ve yeni sol akımlardan kaynaklanan bir eleştiriydi). 1970'lerin ortalarında petrol krizinden sonra keynesian sosyal devlete karşı neo-liberal görüşler güç kazandı (piyasa serbestisi ve özelleştirme bu yeni dalganın ana temalarıydı), sağ iktidarlarca benimsendiyse de esas itibarıyla önceki model temelden değişmedi, sosyal-demokratlarsa sağa karşı daha sosyal bir düzeni savunuyorlardı. Ayrıca gelişmiş toplumlarda düzen eleştirisi 1960'lardan beri gitgide kültürel alana kaydı, yaşam tarzı ve kalitesi sorunları gündemde ön plana çıkmaya başladı.

Sosyo-ekonomik düzen komünist ülkelerde temel sorundu. Komünist (veya sosyalist) düzenin devrimle kurulması öncesinde geri bir yapıda olan bu ülkelerde devrim, sadece liberal kapitalizme değil feodal düzene de karşıydı. 1950'lerden itibaren komünist sistem içinde düzen tartışması piyasa ve özel mülkiyete yer verilmesini isteyen görüşle sistemin katılığını sürdürmeyi savunan görüş arasında mücadelede odaklandı. 1980-90'lardan itibaren ise Sovyet blokunda eski siyasal rejimin yıkılmasına koşut olarak özel mülkiyet ve piyasa düzenini tam anlamıyla yerleştiren bir dönüşüm yaşandı, Çin'de ise tek parti rejimi sürse bile ekonomik liberalleşme ileri düzeye vardı. 20. yüzyıl sonlarından itibaren düzen tartışmasında liberal paradigma kabul görüyor gibidir, buna karşılık komünist kollektivizm kadar az sonra üzerinde duracağımız azgelişmiş, gelişmekte olan ülke devletçiliği de güç yitirmiştir (keza yukarda sözünü ettiğimiz Batı keynesian sosyal devleti de).

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelere gelince, birçoğu 1945 sonrasında bağımsızlığa kavuşan bu ülkelerin bir kısmı komünizme kayarken diğer bir kısmı devletçi ve ulusçu sosyalist bir politika izledi. Karşı tarafta ise liberal modeli benimseyenler vardı, ama bunlar da nisbeten devletçiydi, bu bakımdan liberal devletçi bir modelden sözedebiliriz (örneğin Türkiye'de karma ekonomi terimi kullanılıyordu). Petrol krizi sonrasında (1974'den itibaren) bir yönden kronik azgelişmişlik krizinin ivme kazanması, diğer yönden bazı ülkelerin ekonomik bir hamle gerçekleştirmesi koşullarında daha liberal bir düzeni savunan görüşler güç kazandı, Batılı güçler bunu salık veriyordu ve yeni sanayileşen ülkelerle bazı Latin Amerika ülkeleri bu modelin uygulayıcısı olarak temayüz ettiler. Bununla birlikte, tüm Üçüncü Dünya'da devletin ekonomik ağırlığı sürmektedir, bu bakımdan liberal devletçi bir fiili halden ve yakınlaşmadan sözedebiliriz. Komünist, sosyalist ve devletçi alternatiflerin önemini yitirmesiyle, yoksulluğun yaygın olduğu bu ülkelerde daha sosyal bir düzen kurulmasını savunan görüşler sisteme muhalefetin esas vurgusu haline geldi. Sözkonusu ülkelerde sosyal gelişme politikaları sabit gibidir, ama yönetimler bu alanda başarısız kalmakla da eleştirilir.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde düzen tartışması iki sorunsalla daha ilgilidir. Birincisi bu ülkelerin geri kalmışlığıdır, dolayısıyla gelişmenin ya da kalkınmanın sağlanması, geri kalmışlığın aşılması herkesin kabul ettiği ortak sabit gibidir. Bunu sağlamada devletçi ve sosyalist modelin mi liberal modelin mi daha başarılı olacağı tartışılmıştır. Devletçi ve sosyalist model kaynakları merkezileştirerek hızlı kalkınmayı olanaklı kılacağı savındaydı. Geri yapıdan itibaren kurulan komünist modelde de (hem Sovyet Rusya ve çevresinde hem Üçüncü Dünya komünizminde) aynı sav vardı, üstelik rakip kapitalist liberalizm olduğu için gelişmiş kapitalist ülkeleri aşmak da amaçlanıyordu. Sözkonusu modeller aynı zamanda sosyal denge ve eşitliği sağlama savı taşıyorlardı. Ancak pratik bu modellerin kalkınmayı (ve sosyal gelişmeyi de) sağlamada yeterince başarılı olamadığını gösterdi, liberal politikalara dönüşün bir nedeni de budur. Geri kalmışlığın öteki yönü bu ülkelerde feodal, prekapitalist ilişkilerin ağırlığıdır. Komünist, sosyalist ve devletçi modellerde bunlara karşıtlık liberal kapitalizm karşıtlığıyla örtüşüyordu ve öncelikle bu ilişkilerin hakim olduğu kırsal bölgede reformlar uygulanıyordu (toprak reformu, kooperatizm gibi). Liberal görüşler ise geriliğin üretim, gelir ve hizmet düzeyini yükseltecek modernleşme politikalarıyla (tarımsal modernleşme, kamu hizmetleri, altyapı ve sanayileşmeyle) ve bir ölçüde ılımlı reformlarla aşılabileceğini savunuyordu.

İkinci sorunsal ise bu ülkelerin dışa bağımlılığı ve dünya kapitalist sistemi içindeki zayıf konumuyla ilgilidir. Devletçi, sosyalist ve komünist görüşler dışa karşı salt siyasal değil ekonomik bağımsızlığın da kazanılmasını kalkınmanın ön-koşulu olarak niteliyorlardı (bu bakımdan bu ülkelerde devletçilik, sosyalizm, hatta komünizmin ulusçuluğundan sözedilir). Liberal görüşler ise ulusal kalkınma hedefini benimsemekle birlikte dışa açılmayı gerekli görüyorlardı. Son devrede ise bazı Üçüncü Dünya ülkelerinin dünya ekonomisinde ağırlık kazandığı gözlemleniyor (Çin, Hindistan, Brezilya gibi büyük ülkeler, petrol ve doğal gaz ülkeleri, yeni sanayileşmiş ülkeler). Bunların bir kısmı geçmişte ulusçu devletçi, sosyalist ve komünist politikalar uygulamışlardı, ama giderek liberalleştiler. Bir kısmı ise liberal (yeni sanayileşmiş ülkeler, Brezilya) ve liberal gelenekçi (petrol ülkeleri) idi. Ekonomik ulusçuluk daha önceleri Batı'nın gelişme sürecinde de önem taşımıştır. 19. yüzyılda geç gelişen ülkelerin görece dışa kapalı bir ekonomiyi savunması (Almanya özellikle), 19. yüzyıl sonlarından II. Dünya Savaşı'na kadar büyük güçlerin korumacı rekabet politikası, iki savaş döneminde faşist ülkelerin, her dönemde komünizmin dışa kapalı politikaları liberal serbest ticaret düzenine karşı alternatiflerdi.

Türkiye politikasında sosyo-ekonomik düzen tartışmasıyla ilgili ilk saptama uzun süre bu konunun önem kazanamadığı, Osmanlı'nın son döneminde ve cumhuriyetin tek partili döneminde düzen sorununun kurumsal-kültürel modernleşme perspektifiyle görüldüğü, demokrasinin ilk devresinde ise liberal devletçi bir model temelinde konunun bir ekonomik gelişme sorunu olarak görüldüğü şeklindedir. Bu bakımdan düzen tartışmasının ancak 1960-80 döneminde sosyalist, sol görüşlerin siyasal platformda varlık göstermesiyle gündeme geldiği söylenebilir. Ancak öncesinde de bazı düzen tartışmaları vardır. Bir tanesi kurumsal-kültürel modernleşmeye karşı çıkan gelenekçi düzen savunusudur, gerçi bu karşı çıkış sosyo-ekonomik değil kültürel merkezlidir ama sosyo-ekonomik temelleri de vardır (modernleşme süreci geleneksel kesimlerin çıkarlarını olumsuz etkileyebilmekte, en azından göreli konumlarını sarsmaktadır). Diğeri dışa bağımlılaşmaya ve azınlıkların ekonomideki ağırlığına karşı ulusal ekonomi politikasının savunulması olup Türk-Müslüman bir burjuva sınıfı

yaratılmasına varmıştır. II. Meşrutiyet yıllarında uygulanmaya başlanan bu politika cumhuriyet yıllarında sürmüştür. Üçüncüsü yönetim nezdinde kabul gören (ama pek de uygulanamayan) sosyal tesanütçü anlayıştır. Bu anlayışın iki karşıtı vardır: liberal anlayış ve konuya sınıfsal bir perspektifle bakan sosyalist-komünist anlayış. Dördüncüsü liberalizm-devletçilik karşıtlığıdır. Osmanlı'nın son dönemi ile tek partili cumhuriyet dönemi hakkında genel bir değerlendirme, dünya çapında liberal ekonomiye uyarlanma çabası gösterilmekle birlikte devletçiliğin sürdüğü şeklinde olabilir. Osmanlı devletçi anlayışına karşı liberal bir akım da ortaya çıkmıştır (prens Sabahattin grubu). Kurtuluş Savaşı sonrasında tek parti 1920'li yıllarda nisbeten liberal bir politika izlerken 1929 krizi sonrasında devletçilik benimsenmiş ve parti içinde devletçilerle liberaller çelişkisi görülmüştür. Demokrasinin ilk devresinde ise DP-CHP karşıtlığı liberal-devletçi ikilemiyle bağlantılandırılabilir, her ne kadar DP iktidarı liberal olduğu kadar devletçi bir politika da izlemiş ve CHP liberal paradigmaya esastan karşı çıkmamış idiyse de.

1960-80 döneminde sosyo-ekonomik düzen tartışması ilk olarak 1961 anayasasında sosyal devlet ilkesinin ve planlı kalkınma yolunun benimsenmesiyle gündeme geldi. Bunlar izleyen yıllarda sağ iktidarlar tarafından liberal devletçi bir uygulama temelinde kabul edildi, ama Yön dergisinin temsilcisi gibi gözüktüğü devletçi sol bir anlayış da vardı (bu anlayış o sıralarda Arap ülkelerindeki sosyalizmle yakınsı sayılıyordu). 1965'den itibaren CHP'nin ortanın solu politikasını benimsemesi de bu yönde bir gelişmeydi (daha çok Batı sosyal-demokrasisine yakındı). CHP ortanın soluna kaymadan önce sosyalist bir parti kurulmuştu (TİP), liberal kapitalist düzene (ve onunla birlikte yarı-feodal geriliğe ve dışa bağımlılığa) karşı kapsayıcı kamulaştırmayı, merkezi planı, toprak reformunu, sosyal haklara ve işçi haklarına dayanan sosyalist bir düzeni savunuyordu. CHP ise daha ılımlıydı, özel mülkiyet ve piyasa düzenine, Batı'yla ilişkilere esastan karşı çıkmıyordu, ama toprak reformu öneriyordu, daha devletçiydi, sosyal hakları ve işçi haklarını savunuyordu. Solda ortak kanı kalkınmanın ancak devletçi bir modelle mümkün olabileceğiydi. Buna karşılık sağ liberal iktidarlar liberal devletçi temelde büyüme ve gelişmeyi savunuyor, geriliğin, yoksulluğun ve sosyal dengesizliklerin böyle aşılabileceğini ileri sürüyor, sola komünist, CHP'ye ise kıtlık ekonomisinin temsilcisi olma suçlamalarını yöneltiyordu. Ayrıca sağ içindeki bölünme de düzen tartışmasını gündeme getirmekteydi. Milli görüş politikasını öneren MSP sağ liberal akımı dış kapitalizme bağımlılıkla suçluyor, ağır sanayi hamlesi yapacağı savıyla ortaya çıkıyordu, MHP ise milliyetçi toplumcu bir düzen öneriyordu (ama eleştirileri olsa bile özel mülkiyet ve piyasa sistemine temelden karşı değillerdi, yeni sağda kapitalist gelişmenin çözücü etkileri karşısında yeni bir sosyal bağdaşım arayışı da hissediliyordu). 1970'lerin ikinci yarısında ekonomik kriz düzen sorununu liberal sağ iktidar içinde gündeme getirdi, 24 Ocak (1980) kararlarıyla önceki dirijist yapıya göre daha liberal bir politika benimsendi ve 12 Eylül sonrası siyasal yapı içinde uygulandı. Yeni dönemde düzen tartışması eski ağırlığını yitirdi, ama sosyal dengesizliklerin giderilmesini isteyen sosyal eleştiri sürdü. Sosyal-demokrat sol daha sosyal ve daha devletçi bir politika izlenmesini istiyordu. Ayrıca liberal sağ iktidarlar geçmişe göre ekonomide daha liberal olmalarına rağmen devletçi özellik sürüyordu ve sosyal yönleri de önemliydi (nitekim sosyal güvenlik ve kamu hizmetlerinde bu dönemde görece hızlı bir yayılma yaşandı).

b) Sosyal reformizm

Sosyo-ekonomik düzen tartışmalarının sosyal (ya da sosyo-ekonomik) reform önerileri üzerinde odaklandığını söyleyebiliriz. Sosyal reform önerilerini düzende kökten bir dönüşüm hedefleyenlerle düzen içinde ılımlı, sınırlı bir dönüşüm hedefleyenler şeklinde bir ayırıma tabi tutabiliriz. Ayrıca köktenci sayılmayan bazı reformların uzun vadeli ve sürükleyici etkileri köklü bir dönüşüm getirebilir, tersine köktenci sayılan bazı reformlar köklü bir dönüşümü ve umulan atılımı sağlayamayabilir.

Sosyal reformların bir türü mülkiyet sistemiyle ilgilidir. Bunun bir ekseni devletleştirmedir (ya da kamulaştırma), onun da değişik türleri vardır. Komünist ülkelerde tüm sınai tesisleri, bir süre sonra ticari ve tarımsal işletmeleri kapsayan tam bir kollektifleştirme yapılmıştı. Üçüncü Dünya'da devletçi ve sosyalist deneyimlerde bu ölçüde kapsayıcı olmasa da önemli ölçüde devletleştirmeye gidilmişti (özellikle sanayide). Batılı ülkelerde ve liberal devletçi azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de devlet mülkiyeti azımsanamayacak bir ağırlığa sahipti, bu arada çoğu ülkede yabancıların kontrolünde bulunan doğal kaynakların millileştirilmesine gidildi (petrolün millileştirilmesi gibi). Bu dalgaya devletleştirmenin bürokratik bir yönetim tarzı yarattığı, özel kapitalizmin yerini bürokratik bir kapitalizmin aldığı şeklinde bir eleştiri de getirilmiştir. Buna karşı çalışanların yönetime katıldığı, işletme kazancından pay aldığı özyönetimci modeller önerilmiş ve bazan uygulanmıştır, ama pratikte iyi işlemediği gözlemlenmiştir. 1980'lerden beri ise ters yönde bir gelişme görülmektedir. Batılı ülkelerin birçoğunda birçok devlet işletmesi ve kamu hizmeti özelleştirilmiştir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de özelleştirme yayılmıştır. Komünist ülkelerde ise 1980'lerin ortalarından beri özel mülkiyet ve piyasaya dayalı sisteme geçiş yaşanmaktadır. Kısacası artık devletçilik hiç rağbette değildir (bununla birlikte pratikte devletçiliğin ağırlığının hala belirleyici olduğu da gözlemlenmektedir). Özelleştirme politikası bir karşı sosyal reform olarak nitelenebilir, çalışanların aleyhine olduğu, bazı kişilerin, grupların zenginleşmesini sağladığı gerekçesiyle, ama diğer yandan israfa, etkinsizliğe, bazı özel çıkarlara kaynak transferine, suistimale yol açtığı ve kapitalizmden pek farklı olmadığı gerekçesiyle eleştirilen devletçiliğin çeşitli biçimlerine karşı bir reform olarak da nitelenebilir.

Diğer eksen tarımsal mülkiyet sisteminde değişikliklerdir. Genellikle büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu ülkelerde toprakları köylülere dağıtan toprak reformları önerilmiş ve uygulanmıştır. İlk dalga 1789 devrimi sonrasında Avrupa ülkelerinde görülmüştür (Fransız ve 1848 devrimleri sonucunda veya çarlık Rusya'sında, Habsburg Avusturyası'nda servajın kaldırılmasında görüldüğü gibi yukardan reformlar sonucunda), küçük köylü mülkiyetinin yayılmasına yol açmış ama sonrasında büyük mülkiyet varlığını kısmen sürdürebilmiştir. Diğer dalga komünist devrimlerdir, köylülerin büyük çoğunluğu oluşturduğu ve yarı-feodal bir yapının bulunduğu devrim ülkelerinde önce topraklar köylülere dağıtılmış, hemen ardından toprakların büyük kısmı devlete bağlı kooperatist köylü işletmelerine dönüştürülmüştür (Rusya'da kolhozlar, Çin'de halk komünleri), diğer kısmı ise doğrudan devlet çiftliği yapılmıştır (Rusya'da sovhozlar). Ancak bu yapının tarımda verimliliği olumsuz etkilediği gözlemlenmiş, bir süre sonra özel köylü mülkiyetine kısmen izin verilmiş, 1980'lerden itibaren ise yeniden özel mülkiyet ve piyasa düzenine dönülmüştür. Mülkiyeti yaygınlaştırıcı bir politika olarak bu sonuncusunu da sosyal reform addedebiliriz, nitekim bu sayede

tarımsal üretimde ve köylü gelirinde artış sağlanmıştır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de (özellikle ulusçu devletçi ve sosyalist olanlarında) toprak ve tarım reformları yapılmıştır. Bunun bir şekli köylülerin küçük mülk sahibi yapılmasıdır, diğer şekli üretimde ve pazarlamada kooperatist örgütlenmelere gidilmesidir.

Bu yönde ilk önemli atılım 1910 Meksika devrimi ve kooperatist ejidos'ların kurulmasıdır. Kooperatizm, öncesinde büyük mülkiyetin zayıf olduğu ülkelerde de uygulanmıştır (örneğin Afrika'da), bundan amaç köylülerin kendi başlarına sağlayamayacağı verim, gelir ve hizmet avantajları elde edilmesidir. Kooperatist biçimler liberal devletçi ülkelerde de uygulanmıştır (bu arada Türkiye'de de), ama esas üretimde değil de diğer alanlarda. Ancak kooperatist işletmelerin yeterince başarılı olamadığı ileri sürülmekte, son yıllarda tarımda özel mülkiyetin güçlendirilmesi tüm azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde gözlemlenmektedir. Kooperatizm tarım-dışında da uygulanmaktadır. Özellikle küçük işletmeler bir araya getirilerek daha avantajlı çıkmaları, piyasadaki özel şirketlerle rekabet edebilmeleri amaçlanmaktadır. 19. yüzyıl sosyalist teorileri devletçilikten çok üreticilerin özgür örgütlenmesi olarak kooperatizmi savunuyorlardı, ama bu görüşler ütopik olarak da nitelenmekteydi. Değişik alanlarda küçük işletmelerin yaygınlaştırılması öneri ve uygulamaları da sosyal reform olarak nitelenebilir (Ignacy Sachs'ın 'küçük güzeldir' görüşü zamanında etkili olmuştu, son dönemde yeni teknolojiler eskilerine göre küçük işletme biçimine daha uygun düşmektedir). Çalışanların işletmelere kar ortağı yapılması, hisse senetlerinin halka yayılması yoluyla popüler bir kapitalizmin kurulması, konut mülkiyetinin ucuz kredi imkanları ve sosyal konut yapımıyla yaygınlaştırılması ise diğer mülkiyeti yayıcı reform girişimleridir.

Geçiş süreci toplumlarında nüfusun büyük kısmını oluşturan köylülerin sorunları sosyal reformların esas konusudur. Köylüler için toprak reformu ve kooperatizm dışında başka destekler de önerilmekte ve uygulanmaktadır. Bu diğer önlemlerin büyük kısmı kırda sosyal reform değil modernleşme tercihiyle ilgilidir, ama sosyal yeniden-bölüştürücü etkileri de vardır. Tarımsal-kırsal modernleşmenin bir vektörü kredi ve pazarlamayla ilgilidir: köylülerin borçlanarak mülksüzleşmelerini engelleyen elverişli kredi imkanları, köylülerin ürünlerini ucuza kaptırmamalarını sağlayan destekleme alımları ve taban fiyatları. Diğer vektörü üretim olanaklarını, dolayısıyla verim ve geliri arttıran yatırım ve desteklerdir: sulama yatırımları, gübre, ilaç, tohum gibi girdilerin sağlanması, traktör gibi araçların yayılması. Bir başka vektör kıra kamu hizmetlerinin getirilmesidir: elektriklendirme, iletişim araçları, ulaşım yolları ve araçları, okul, sağlık hizmetleri, vs. Böylelikle köyün yaşam standardı kenttekine yaklaşabilmektedir.

Sosyal reformların büyükçe bir bölümü mülkiyet yapısını değiştirmeyen, ama yaşam düzeyini yükseltici ve yeniden-bölüştürücü etkileri olan sosyal politika ve sosyal gelişme önlemleridir. Bunlar genellikle ılımlı, sınırlı reformlar grubuna girer. Gelişmiş ülkelerde ve gitgide azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de çoğu, sisteme içkin hale gelmiş uygulamalardır. Ama bunların ilk kez uygulanmaya başlanmaları, kapsamlı yayılmaları, toplum içinde köklü dönüşümler yaratmaları sosyal reform olarak nitelenebilir. Bu politikalar tüm toplumla, daha çok da gelişme sürecinde çoğunluğa, giderek büyük çoğunluğa geçen kentsel nüfusla ilgilidir. Bir kategori sosyal güvenliğin yaygınlaştırılması ve sosyal yardım-dayanışma etkinlikleridir. İkinci kategori sosyal amaçlı veya etkili ekonomik

politikalardır: istihdamla ilgili (iş yaratımı, işgücü formasyonu gibi), gelirle ilgili (küçük işletmelere destekler, asgari ücret ve ücret politikası gibi), tüketimle ilgili (sübvansiyon ve krediler gibi)…Üçüncü kategori kamu hizmetleriyle ilgilidir: eğitimin yaygınlaştırılması (başta zorunlu ilköğretim, sonra diğer kademeler), sağlık hizmetleri (salgın hastalıkların önlenmesi, altyapı ve sigorta kurulması), konut (toplu konutlar, konut sahibi yapma, kira kontrolü), kollektif donatım ve hizmetler (ulaşım ve iletişim, kentsel hizmetler, köy hizmetleri), çevre koruma ve düzenleme. Dördüncü kategori çalışma yaşamı ve ilişkileriyle ilgilidir: çalışma mevzuatı, çalışma ilişkilerinde düzenleyici mekanizmalar ve örgütlenmeler gibi. Beşinci kategori sosyal gelişmeyle ilgilidir, kırsal kalkınma, göç ve kentleşmenin managementi, geri bölgelerin kalkınması, nüfus planlaması, inaktif ve zayıf kesimlerin (çocuklar, gençler, yaşlılar, kadınlar) korunmasıyla ilgili politikalar belirtilebilir. Altıncı kategori yaşam tarzı ve sosyo-kültürel sorunlarla ilgilidir (bilhassa entegrasyon ve katılım sağlamaya yönelik girişimler belirtilebilir).

XXIII. SINIFLAR VE SİYASET

1. TOPLUMSAL BÖLÜNMELER VE SINIFLARIN BELİRLENMESİ

a) Toplumsal bölünmeler ve sınıf kavramı

Sınıf kavramı toplumsal bir bölünmeyi ifade eder, toplumda değişik bölünme tipleri vardır, sınıfsal bölünmeler bunlardan biridir. Esas olarak sosyo-ekonomik düzeyde tanımlanır (mülkiyet, gelir, işbölümünde konum kriterlerine göre), ama bunun ötesinde bazı geleneksel statü grupları, siyasal-kurumsal ve sosyo-kültürel kesimler de sınıf olarak adlandırılır, keza elit kavramı sınıfla yakınsıdır (çoğu zaman üst sınıfları belirtmek için kullanılır). Sınıf kavramı analizlerde sıklıkla önemli bir açıklayıcı değişken olarak gösterilir (örneğin sosyo-ekonomik yapı ve değişim sınıfsal etmenle nitelenir, siyasal mücadeleler sınıfsal nedenlere bağlanır).

Sınıf kavramını incelemeden önce değişik toplumsal bölünme türlerini gözden geçirelim. Sınıf dışında sosyo-ekonomik bölünmeler de vardır. Biri demografik bölünmelerdir: yerleşim yeri ve tarzına göre bölünmeler sınıfsal bölünmelerle kesişir (köylü-kentli bölünmesi en önemlisidir, kent ve semt tipine göre ayrım da yapılır, metropollü, ortaboy kentli, kasabalı, gecekondulu, varoşlu, apartmanlı gibi), yaşa göre genç, orta yaşlı, yaşlı şeklinde bir ayırım yapılabilir. Meslek temelinde bölünmeler ise sınıf-altı bir bölünme türü olarak nitelenir (mühendis, öğretmen, bakkal, şoför gibi). Çıkar temelindeki çok çeşitli bölünmeler, pazarlarda rekabet eden farklı gruplar da sosyo-ekonomik bölünme türü olarak nitelenebilir.

Sosyo-ekonomik bölünmelerin dışında değişik toplumsal-kültürel bölünmeler vardır. Cinsiyet kriteri temelinde kesin kadın-erkek bölünmesi belirtilebilir, toplumsal organizasyonun taban birimi aile çeşitli bölünmelerin odağıdır (aileler arası bölünmeler, aile içinde bölünmeler), başka birimlerde de bölünmeler saptanabilir (okulda öğretmen-öğrenci, işte, kurumda hiyerarşik ve işlevsel konumlar, çeşitli ortamlarda rakip veya farklı küçük gruplar), toplumsal dokuda iktidar konumlarına göre bölünmeler vardır. Kast bölünmeleri bir başka türdür (üst, orta, alt, hariç kastlar

gibi), statü kriterine göre, yüksek, düşük ve aradaki statü grupları ayırdedilir, ayrıca spesifik statü grupları vardır. Merkez-kenar bölünmesi bir başkasıdır (devlet veya metropoliten alanlar merkez sayılır), yerleşim temelinde, ekonomik ve kültürel farklar temelinde toplumda değişik segmentler arasında bölünmeler saptanabilir.

Kültürel planda, modernleşmiş kesimlerle geleneksel kesimler ayırımı yapılır, keza laikleşmiş kesimlerle dinci kesimler ayırımı da. Yaşam tarzı ve çerçevesine, eğitim düzeyine, alt-kültüre göre ayırıma gidilebilir. Bir başkası yerel kültürel farklar ve çıkarlarca belirlenen yerel bölünmelerdir. Önemli bir kategoriyse birincil bölünmelerdir: dinsel ve mezhepsel, ulusal ve etnik, kabilevi ve klanik bölünmeler. İnsanlar doğuştan bazı birincil topluluklara mensuptur, bunların güçlü bağlılık yaratma kapasitesi vardır. Birincil bölünmelerle sınıf ve ikincil çıkar grubu temelinde bölünmeler arasında karşıtlık kurulur, hangisi daha baskın diye bakılır (modernleşmeyle birincil bölünmelerin etkisinin azaldığı ileri sürülür). Toplumsal organizasyonda makro-bölünmeler gibi mikro-bölünmeler de vardır (çeşitli gruplar, örgütler arasındaki ve içindeki çelişkiler gibi), statik (yapılaşmış, kalıcılık kazanmış) bölünmeler gibi değişken bölünmeler de vardır.

Bir diğer kategori siyasal bölünmelerdir. Yönetici sınıf ve yönetilenler ayırımı yapılır, bunların kendi içinde değişik katmanlar ayırdedilebilir, devlet-halk bölünmesi (bu noktada devletin halka yakınlığı-uzaklığı sorunsalı gündeme gelir), elit-kitle bölünmesi (ve spesifik olarak belirli elitlerle onların nüfuzu altındaki kesimler bölünmesi) buna koşuttur. Siyasal bölünme denilince ilk akla gelense ideolojik ve partisel bölünmelerdir. Uluslararası politika perspektifi içinde konumlanan ulusal ve devletsel bölünmeler bir başkasıdır.

Siyasal yaşamda etkili olan toplumsal bölünmeler konusunda Lipset ve Rokkan'ın dörtlü bir modeli vardır. Biri merkez-kenar bölünmesidir, Avrupa'nın feodal ademi-merkeziyetçilikten çıkışı, Üçüncü Dünya'da yeni ulusal devletlerin kuruluşu sürecinde bu sorun ehemmiyet taşımıştır. Merkez devlettir, kenar geniş anlamda yerellikleri ve yerel kültürleri, dar anlamda uzak bölgeleri, ulusal-etnik azınlıkları, kabileleri ifade eder. Devletsel merkezin bunlar üzerinde nüfuz kurma sorunu, bunlarınsa partikülarizmlerini ve çıkarlarını koruma, özerklik, hatta bağımsızlık isteği vardır. Ulusal-etnik, kabilevi ve yerel bölünmeler sadece merkezle çelişkileri açısından değil, kendi aralarındaki çelişkiler açısından da düşünülmelidir. İkincisi devlet-din bölünmesidir, laik devletle dinsel kurum ve kesimlerin çelişkiye düşmesiyle ilgilidir. Avrupa'nın gelişme sürecinde, kemalist refomlar sonrasında Türkiye'de ve birçok geri, gelişen ülkede görülmüştür. Bu bölünmenin koşutu toplumdaki laisist-dinci bölünmesi ve çeşitli dinler ve mezhepler arasındaki bölünmelerdir (bunların siyasal etkisi de önemli olmuştur). Üçüncüsü kent-kır bölünmesi olup geleneksel yapıdan kentleşen yapıya geçişte modern kent-geleneksel kır ikileminde odaklanır. Dördüncüsü sınıfsal bölünmelerdir, Batı'nın gelişme sürecinde bilhassa burjuvazi ile işçi sınıfı çelişkisi şeklinde ortaya çıkmıştır, ancak bunun dışında başka sınıfsal bölünmeler de etkilidir, toprak sahipleri-köylü bölünmesi, yoksul-orta-zengin bölünmesi, üst sınıflar içindeki bölünmeler (burjuva-feodal, bürokrasi-ekonomik egemen sınıflar bölünmeleri gibi).

Sınıflar ve diğer toplumsal bölünmeler çelişki kaynağıdırlar (çıkar çelişkileri, gelir, mülkiyet, statü ve başka değerlerin bölüşümü çekişmesi, üstünlük-altıklık durumu ve iktidar çekişmesi, kültür farkları ve uyumsuzlukları), çatışmaya dönüşebilirler. Ama mutlaka çatışma içinde olmaları gerekmez, aralarında işlevsel bir tamamlayıcılık olabilir (işbölümü sistemi), uzlaşmacı çözümler bulunabilir. Toplumda çatışmayı aşıp uyuşumu sağlayabilen değişik mekanizmalar vardır (devlet ve hukuk, ulusal bütünlük, ortak kültür, pazarlar, düzenleme ve reform politikası, vs). Toplumsal bölünmeler aynı zamanda toplumsal yapı içinde yapısal bir eğilimle, farklılaşma eğilimiyle ilgilidir. Bu eğilim hem işbölümü, kültürel farklar gibi yatay farklılıklardan hem dikey hiyerarşilerden kaynaklanır, bir türü karşıtlıktır (her zaman olmasa bile bölünmeler karşıtlık sistemi olarak düşünülebilir). Toplumda diğer yapısal eğilim bütünleşmedir, az önce sözünü ettiğimiz uyuşumu sağlayıcı mekanizmalar bütünleşme için de geçerlidir. Ancak farklılaşmanın gelişmiş olması ille de bütünleşmenin zayıf olduğu anlamına gelmez, modern toplumlar hem farklılaşmış hem bütünleşmiş bir toplum tipi olarak tanımlanırlar. Toplumsal bölünmelerin derece ve biçimleri de önemsenir. Bu bakımdan aşırı bölünmüş (segmante), görece bölünmüş (heterojen) ve pek bölünmemiş (homojen) toplumlar ayırımı, sosyo-ekonomik bölünmelerin veya kültürel bölünmelerin ağır bastığı toplumlar ayırımı, kategoriler arasında geçiş imkanlarına göre açık-mobil veya kapalı-immobil toplumlar ayırımı yapılır.

Şimdi sınıf kavramını tanımlamaya çalışalım, ama bu konuda kavram kargaşası olduğunu da hemen belirtelim. En yaygın kabul gören yaklaşım sınıfı sosyo-ekonomik işbölümü sisteminde yerleşik konumlar olarak tanımlar, koşut olarak sınıfsal konumlar iki sosyo-ekonomik kriterle, mülkiyet ve gelirle ilgili görülür, işbölümündeki konumu iş sürecindeki yerle birlikte bu ikili belirler. Ancak sınıf kavramının alanı başta belirttiğimiz gibi bazı geleneksel statü gruplarını, bazı siyasal-kurumsal ve sosyo-kültürel grupları kapsayacak şekilde genişletilir de. Bunları kapsayabilmek için sosyo-ekonomik yerine toplumsal işbölümü sisteminde yerleşik konumlar ifadesini kullanabiliriz. Ayrıca sınıf kavramı yatay işbölümündeki farklılaşmanın yanısıra, dikey bir eşitsizlik ve hiyerarşiye de işaret eder. Somutlarsak, sınıf denilince genellikle alttakiler, ortadakiler, üsttekiler ayırımı akla gelir (yani alt, orta ve üst sınıflar). Bunlar arasındaki hiyerarşik ilişki sosyo-ekonomik, siyasal, kültürel üstünlüğü ve egemenliği yansıtır. Bu çerçevede düşünülebilecek bir ayırım az önce değindiğimiz zengin sınıf-yoksul sınıf ikilemidir, ikisinin arasında orta sınıf yer alır. Bir diğeri yönetici ya da egemen sınıfla yönetilen, popüler sınıflar arasındadır. Geleneksel toplumlarda görülen rijid statü farkları bir başka hiyerarşik ayırım şeklidir. Dikey olarak hiyerarşi boyutu ile yatay olarak toplumsal (özellikle sosyo-ekonomik) işbölümünde konumlar boyutu birçok durumda eklemlenir ve örtüşür (işbölümündeki bazı konumlar üstte, bazısı altta, bazısı ise aradadır). Gerçi sınıftan sözedilmesi için mutlaka hiyerarşik bir konum olması gerekmez, ama ampirik bir perspektifle sınıf kavramının çoğu zaman dikey eşitsizlik ve hiyerarşiyi belirtmek için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Sınıfsal konumu ayrıca yerleşiklik, sabitlik sıfatıyla niteliyoruz. Bunun anlamı şudur: uzun dönemde, çoğu zaman bütün bir tarihsel dönem boyunca kendini (yani konumu) ve taşıyıcılarını (yani bu konumu dolduran grupları, insanları) yeniden-üreten bir durumu ifade eder. Farklı ortak özelliklerin kalıcı bir konum şeklinde odaklaşması ve belirginleşmesidir. Kişisel düzeyde ise sınıfsal konumların sabitlik ve kuşaktan kuşağa aktarım olasılığı yüksektir (hatta bu durum geleneksel

toplumlarda olduğu gibi bazan zorunludur), her ne kadar sosyal değişme süreçlerinde bu olasılık azalsa da. Bu bakımdan sınıfsallık hiyerarşik ilişkiye işaret ettiği gibi, avantajların ve dezavantajların birikimi olgusunu da yansıtır. Sınıf aynı zamanda ortak (sınıfı birleştirici) ve farklı (başkalarından farklılaştırıcı, hatta başkalarıyla karşıtlaştırıcı) özelliklerle tanınır. İşbölümü sisteminde ve hiyerarşide benzeş konumlardan benzeş özellikler ve tutumlar türeme olasılığı az değildir (sınıf alt-kültürü dediğimiz olgu budur).

Sonuç olarak şöyle bir tanım verebiliriz: sınıf, toplumsal (özellikle sosyo-ekonomik) işbölümü sisteminde ve hiyerarşide farklı konumlardır, öyle ki bunlar yerleşikleşmiştir, uzun dönemde kendini yeniden-üretir, kişisel düzeyde süreklileşme ve kuşaklar arasında aktarılma eğilimi gösterir (değişiklikler olabilse bile), belirli bir ölçüde kendi içinde benzeş ve diğer sınıflara göre farklılaştırıcı özellikler ve tutumlar yaratır.

b) Sosyo-ekonomik sınıflar

Sınıfı belirlemek için başlıca mülkiyet, gelir, sosyo-ekonomik işbölümünde konum ve iş sürecindeki yer kriterleri kullanılır. Bu kriterlere göre sınıfsal ayırım çoğu zaman eşitsizlik ve hiyerarşi içerir, alt-orta-üst sınıflar genel modeline indirgenebilir. Bu kriterler çoğu zaman örtüşür (örneğin büyük mülk sahibi aynı zamanda yüksek gelirlidir, iş sürecinde patronal, yönetici konumdadır), ama uyumsuzluklar da olabilir (modern kapitalizm bu açıdan bazı paradokslar içermektedir, patron değil ücretli yönetici sınıf, işçi değil de ücretli orta sınıf gibi).

Geçmişte esas sosyo-ekonomik kriter mülkiyetti. Toplumu genel düzeyde büyük mülk sahibi küçük azınlık, küçük mülk sahipleri kitlesi ve mülksüz kitle diye bir ayırıma tabi tutabiliriz. İlk ikisi arasında ortaboy mülk sahiplerinden, son ikisi arasında ise çok küçük mülk sahiplerinden (öyle ki mülksüzden fark azdır) sözedilebilir. Büyük ve orta mülklerde mülk sahibi yanında başkalarını çalıştırır (bunlar ilkinde çok sayıdadır). Küçük ve çok küçük mülklerde aile işletmesi biçimi yaygındır. Mülksüz kitle ise başkalarının, mülk sahiplerinin işlerinde çalışır.

Aslında mülkiyetin sınıfı belirlemesini anlamak için bu soyutlamanın ötesinde, tarihsel bir perspektifle hareket etmek gerekir. Geleneksel toplumlarda toprak sahibi bir üst sınıf (aristokratik ya da devlet sınıfı) ve onun topraklarında çalışan mülksüz (ya da küçük mülk sahibi) bağımlı köylü sınıfı ikilemi vardır, yanısıra dar bir kentsel küçük mülk sahipleri sınıfı ve sermaye sahibi burjuva sınıfı vardır. Batı'nın gelişme sürecinde bu sonuncu sınıf güçlenir ve 19. yüzyılda sanayi devrimi bağlamında esas üst sınıf haline gelir (fabrika, ticarethane gibi iş birimlerinin ve parasal sermayenin sahibidir, toprak aristokrasisinin önemi giderek azalır). Diğer yanda göçle safları genişleyen, mülksüz ve yoksul bir ücretli işçi sınıfı oluşur. Kırsal küçük mülk sahipleri hala geniş bir kesimdir ama göç ve mülksüzleşmeyle oranları azalır, aynı zamanda kentsel bir küçük mülk ve iş sahibi bir kesim vardır. 20. yüzyılda, özellikle ikinci yarısında kapitalist gelişme ücretliliğin yaygınlaşmasına yol açar (gelişmiş ülkelerde artık %80 ücretlidir), gelir-tüketim düzeyi yükselir ve tüketim araçları sahipliği yayılır, ücretli bir orta sınıf oluşur (keza anonim şirket yapısına geçilir, üst katmanların birçoğu da artık ücretlidir, patronal mülkiyetin önemi azalır), küçük mülk sahiplerinin büyük

kısmını oluşturan köylüler ise çok azalır. Sonuçta mülkiyet kriterinin sınıfları tanımlamadaki önemi azalır, gelir kriterine daha çok bakılmaya başlanır. Ama gelişmekte olan ülkelerde Batı'nın gelişme sürecinde görülen model hala nisbeten geçerlidir, ama bazı önemli farklar da vardır (bunlarda ücretli işçi sınıfı kadar marjinal sınıftan, burjuva sınıfı kadar bürokratik sınıftan da sözedilir) ve Batı'yı etkileyen yeni süreçler onlarda da etkisini gitgide hissettirmektedir (köylülerin azalması, ücretlilerin çoğalması gibi).

Mülkiyet denilince öncelikle üretim araçlarının mülkiyeti düşünülür, geleneksel tarım toplumlarında bunlar toprak, hayvan ve basit tarım araçlarıdır esas olarak. Bunun dışında zanaatçı aletleri, parasal biriktirim, savaş araçları, lüks mallar ve gayrimenkuller mülkiyeti vardır. Modern çağda ise kendileri de üretilmiş olan fabrika, makina ve iş araçları mülkiyeti önem kazanır, yanısıra ticarethane ve gayrimenkul, para ve menkul değer mülkiyetleri vardır, tümüne birden sermaye denilir ve büyük bir sermaye birkimi sağlanır. Geleneksel toplumlarda ve geçiş süreci toplumlarında geniş kitlenin tüketim kalıbı büyük ölçüde gıda ağırlıklıydı. Modern toplumlarda uzun süre kullanılabilen, mülk edinilebilen malların (konut, taşıt, dayanıklı tüketim mallarının) payı artmakta, bu mallar kitleye yayılmaktadır. Ayrıca kişinin sahip olduğu uzmanlık ve kapasiteler entelektüel mülkiyet ya da işgücüne içkin mülkiyet olarak addedilebilir. Mülkiyet denilince özel mülkiyet anlaşılır, ama devlet mülkiyeti, kooperatist tipte mülkiyet de olabilir (ilki bürokratik sınıfa, ikincisi küçük köylü, iş sahibi sınıfına temel oluşturur).

Sınıfları belirlemede başvurulan diğer kriter gelir (ve tüketim) düzeyidir. Gelir kriterinin tercih edilirliği zengin-orta-yoksul üçlüsünün kesin olarak ancak gelir kriterine göre hesaplanabilmesiyle, ücretliliğin yaygınlaşmasıyla (ve de yüksek ve orta ücretli kesimlerin çoğalmasıyla) gerekçelendirilebilir. Gelir (ve tüketim) düzeyi farkı ve eşikleri belirli kriterlerde gözlemlenir: sahip olunan parasal gelir düzeyi ve onun sözkonusu toplumdaki satınalma gücü, menkul kıymet ve gayrimenkul geliri, tüketim düzeyi ve alanları (gündelik tüketimin yanısıra konut, dayanıklı mallar sahipliği), sosyal gelir ve tüketim, geçimlik üretimin katkısı, hane nüfusu (gelirin kaç kişiye paylaşıldığı), yaşam standartı ve ortamı. Gelirle mülkiyet arasında gelir türleri dolayımıyla bağlantı kurulabilir: toprak ile rantı, sabit ve parasal sermaye ile kar ve faizi, küçük işletme ve satış geliri, ücretli ve ücreti (ve bunun içinde iş sürecinde konuma göre ücret düzeyi farkları).

Bütün toplumlarda bir zengin, orta ve yoksul sınıf üçlemi bulabiliriz (ancak toplumuna göre gelir eşikleri değişir, gelişmeyle eşikler yukarı çıkmaktadır). Zengin sınıf yüksek geliri olan ve lüks tüketim yapan bir kesimdir. Orta sınıf temel ihtiyaçlarını karşılamış ve ötesinde konfora ulaşmış kesimdir. Yoksul sınıf ise temel ihtiyaçların karşılanmasında tıkanmış kesimdir (örneğin tüketim kalıbında gıda ağır basar, gıda yetersizliği çeker). Üçlü ayırım yerine altılı bir ayırım da yapılabilir: sefalet koşullarında yaşayan sınıf, fakir (ya da yoksul) sınıf, dargelirli orta-alt sınıf, orta sınıf, orta-üst sınıf, zengin sınıf. Dargelirli orta-alt sınıf geçim sıkıntısı çekmekle birlikte kültürel asgariyi yakalayan bir kesimdir.

Batılı toplumlarda geçmişte yoksul ve dargelirli bir işçi ve köylü çoğunluğu varken, 20. yüzyılın ikinci yarısında gelir ve yaşam düzeyi kriteri açısından genel bir orta sınıflaşma yaşanmıştır. Yeni

yoksullar artık bir azınlıktır (%10-15 civarında), belirleyici faktör orta sınıf içindeki gelir ve yaşam düzeyi açısından farklılaşmadır (orta-alt, orta, orta-üst üçlemi). Ücretlilik ve tüketim malı mülkiyeti tüm topluma yayılmıştır (farklar bu ikilideki konuma göre belirlenmektedir). Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda nüfusun büyük bir kısmı yoksulluk sınırı altındadır (sefalet koşullarındakiler de az değildir). Ama gelişme süreci dargelirli orta-alt sınıfın genişlemesini getirmiştir, daha ileri olanlarında bu kesim en kalabalığıdır. Orta sınıf nisbeten dardır, zengin sınıf hala küçük bir azınlıktır, ama her ikisi de geçmişe göre genişlemiştir. Bu ülkelerde de mülkiyete göre değil de gelir düzeyine göre ayırım daha anlamlı olmaya başlamıştır.

Bir başka kriter iş sürecindeki yerdir. Bazıları iş sürecindeki yerin mülkiyet ve gelire göre daha önemli olduğu fikrindedir. Bu açıdan tepedeki grup büyük ve orta işletmelerde yönetici sınıftır, bunlar mülk sahibi patron da olabilir, manager ve bürokrat niteliğinde maaşlı ve primli yönetici de. Onların altında orta kademe yönetsel konumlar gelir (teknik veya idari). Üçüncü grup hem yöneten hem çalışan konumundaki küçük işletme sahipleridir. Dördüncü grup masabaşı işler, kafa işleri yapan ücretli beyaz yakalılardır. Beşinci grup uygulama sürecindeki teknisyenler, kalifiye işçiler, gözetmenlerdir. Hiyerarşik bakımdan üçüncü, dördüncü ve beşinci gruplar birbirine yakın sayılabilir. Altıncı grup düz işçi konumunda olanlardır. Yedinci grup marjinal, istikrarsız bir iş yaşamı olanlardır. Sekizinci grup inaktiflerdir. Türkiye'de iş sürecinde yer kriterine göre DİE (şimdiki adıyla TÜİK) ücretli, kendi hesabına çalışan, ücretsiz aile işçisi ve işveren diye dörtlü bir ayırım yapmaktadır. Fransız sosyal-mesleki kategoriler tasnifinde ise sanayiciler, büyük tüccarlar ve tarımcılar grubu, yüksek kadrolar ve serbest meslek sahipleri grubu, orta kadrolar ve memurlar (fonctionnaires) grubu, hizmetliler (employes) grubu, nitelikli işçiler grubu (bunun içinde kalifiye ve profesyonel ayırımı vardır), düz işçiler grubu, küçük işletme sahipleri grubu, çiftçiler grubu, inaktifler grubu (ve içinde değişik alt-gruplar) şeklinde bir tasnif yapılır.

Toplulaştırıcı (aggregate edici) bir yaklaşımla bu üç kriter bileştirilerek ve toplumların ampirik gözlemlenmesinden hareket edilerek, sosyo-ekonomik işbölümündeki konuma ilişkin sentetik bir sınıflandırma önerilebilir. Birinci ana grup olan üst sınıf işbölümünde hiyerarşik olarak üst konumlardadır, gelir bakımından görece zengindir. Bunun içinde üç kategori ayırdedebiliriz: üretim araçları, menkul değer ve gayrimenkul sahibi burjuva sınıfı (bunun içinde de büyük burjuvazi ile orta burjuvazi ayırdedilebilir), özelde ve devlette üst yönetsel konumlarda olup yüksek gelir (ücret, prim, kar payı) elde eden managerlar ve bürokratlar, büyük toprak sahipleri. İkinci ana grup işbölümünde orta katmanlarda yer alan ve orta gelirli ara katmanlardır. Bu kapsamda serbest meslek sahipleri, ücretli orta sınıf (devlette ve özelde ücretli beyaz yakalılar, iyi kalifikasyon sahibi olanlar), küçük ve orta işletme sahipleri, makul düzeyde menkul değer ve gayrimenkul sahipleri yer alır (yüksek gelirli serbest meslek sahipleri üst sınıf içinde düşünülebilir). Bu ara katmanlar küçük burjuvazi diye de adlandırılır, içinde eski ve yeni küçük burjuvazi ayırımı yapılabilir (üçüncü grup ve dördüncü grupta gayrimenkul sahipleri eski küçük burjuvazi sayılabilir). Ayrıca bu kesim içinde birkaç kademeli bir hiyerarşi düşünülebilir, ekonomik durumlarının görece iyi veya görece zayıf olmasına göre.

Üçüncü ana grup işçi sınıfıdır, işbölümünde daha alt kademelerdedir, geliri ücrettir ve gelir düzeyi görece düşüktür. Önemli bir sorun ücretli orta sınıfla işçi sınıfının ayırdedilmesidir (gelişmiş

ülkelerde çalışan nüfusun artık %80'inin ücretli olduğu düşünülürse). İşçi sınıfı tarihsel olarak sanayi ile özdeşleştirilir, oysa 20. yüzyılda kalabalıklaşan hizmetler sektörü işçileri olmuştur. Bir başka ayırım özellikle azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde, işgücü piyasasında belirsiz ve düşük bir konumu olan marjinal işçilerle daha istikrarlı bir konumu olan işçiler arasındadır, marjinal işçiler geçimlik-altı düzeyde kazanmaktadır. Buna karşılık bilhassa gelişmiş ülkelerde geçimlik-üstü düzeyde kazanan bir işçi kesimi de vardır. İşçiler arasında iş sürecindeki yerlerine ve kalifikasyon düzeylerine göre ayırım da yapılır. Global olarak işçiler için, değişik kriterlere (ücret düzeyine, iş sürecinde yerine ve kalifikasyonuna, iş sürekliliğine) göre birkaç kademeli bir hiyerarşi düşünülebilir. Dördüncü ana grup köylülerdir, işbölümünde tarım sektöründe yer alan işgücünü kapsar. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde köylüler kalabalık bir kesimdir, ama birçok ülkede %50-30 altına düşmüşlerdir, geçmişte oysa nüfus payları %70-80'di, gelişmiş ülkelerde ise köylü oranı %10 altındadır. Köylüleri de kendi içinde alt-gruplara ayırabiliriz: tarım işçileri, ortakçı-kiracılar, az topraklı köylüler üçlüsü, küçük ve orta köylüler, zengin köylüler. Beşinci ana grup inaktiflerdir, başlıca alt-grupları ev kadınları, emekliler, öğrencilerdir. Bu grup ayrı bir sınıf olarak düşünülmez, gelir düzeyine göre farklı sınıflara ayrılabilir ve daha çok da kökenlerine göre (önceki işine, ailesinin işine göre) belirli bir sınıfsal konuma yerleştirilebilir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sayıca kalabalık olan marjinalleri de bir ana grup olarak düşünebiliriz, ama ayrı bir kategori olarak belirlenmesi güçtür çünkü diğer sınıflarla kesişmektedir. Marjinalite geniş anlamda işsizlerin, gelip geçici işlerde çalışanların yanısıra, gizli işsizleri, güvencesiz konumda bulunanları ve geçimlik-altı gelir elde edenleri, inaktiflerin yerine göre değişen düzeylerde önemli bir bölümünü kapsayan bir kategori olarak düşünülür.

Daha öteye meslekler de sınıf gibi düşünülebilir, bazı meslekler görece özgündür. Ancak sınıfların toplulaştırıcı kategoriler olduğu düşünülürse, grup sayısının fazla arttırılmaması gerekir. Sosyo-ekonomik işbölümünde konuma göre yaptığımız sentetik tasnif görece işlevseldir, ama onun yerine tüm kriterleri kapsayan bir üst-orta-alt sınıflar ve bunların arasındaki kademeler ayırımı da yapılabilir.

c) Sosyo-kültürel ve siyasal-kurumsal sınıflar

Sosyo-kültürel farklılaşmayı yansıtan bazı kategoriler sosyo-ekonomik farklılaşmayla önemli ölçüde yöneştiği zaman, sınıf kavramı kapsamında düşünülmektedir. Bir kategori statü ayrıcalıkları temelinde oluşmuş gruplardır. Geleneksel toplumlarda ayrıcalıklar katıdır, toplumla aralarında hukuki-kültürel kurallarla belirlenmiş kesin statü duvarı vardır, dışardan giriş pek olanaklı değildir (ama bazısında daha esnek bir yapı veya zamanla esneme olabilir, örneğin Avrupa'da kapitalizme geçiş sürecinde aristokratik ünvan satınalan burjuvalar epeyce vardı), statü konumları birçoğunda kuşaktan kuşağa aktarılır (ama hepsinde değil), genellikle sosyo-ekonomik egemen sınıfla çakışır (feodal ya da feodal-memurdur). Oysa modern toplumda statü ayrıcalıkları ve duvarı pek kabul edilmez, en azından daha esnektir. Geleneksel toplumda en önemli örnek aristokrasidir (soyaçekim esastır), ruhban sınıfı da bir statü grubudur (buna giriş daha olanaklıdır). Batı feodalitesinde aristokrasi-ruhban-burjuva-köylüler dörtlüsünden oluşan rijid bir statü toplumuyla karşılaşırız. Şark toplumlarındaki devlet sınıfı da katı bir statü grubudur, Osmanlı'daki reaya karşısında askeri sınıf

ayırımı böyledir (askeri sınıf kapıkulu, umera, ulema üçlüsünden oluşur), keza Çin'de bilgi iktidarına sahip mandarinal sınıf da (bu sınıflar önemli ölçüde aristokratiktir, ama askeri sınıfta devşirme olanlar vardır, mandarinal sınıfa ise teorik olarak sınavla girilir). Bir başka geleneksel statü sistemi Hindistan'daki kastlardır. Çok sayıda kast vardır, bunlar birkaç ana grupta toplanır (hiyerarşik sıraya göre din adamı brahman kastı, savaşçı kastı, ticari kast, köylü kastları, nihayet dışsal paryalar kastı). Ayrı yaşam tarzları ve adetleri vardır, aralarındaki ilişkiler kısıtlıdır, bir kasttan ötekine geçilemez, paryalar kastı kirli ve dokunulmaz olarak görülür. Kast sisteminin özgünlüğü salt üst sınıfla alt sınıf arasında değil, tüm toplum içinde bir statü merdiveni oluşturmasıdır.

Modern toplumda da statü grupları vardır, ama çok farklıdır. Modern statü grubunu tanımlayan ekonomik, kurumsal ve mesleki konumuna göre toplumda edindiği saygınlıktır (rijid statü ayrıcalıkları, hukuki-kültürel kurallar değil), sınırlar katı değildir. Zenginlik de her zaman yüksek statü sağlamaz, orta halli bazı meslekler görece yüksek statülü olabilir. Statü kriteri toplumsal katmanlaşmada ekonomik kaynaklar ve iktidar kriterlerinin yanısıra değerlendirilir. Araştırmalarda statü ve saygınlık skalaları kurulmaktadır, hangi kesimler daha fazla değer buluyor diye. Modern statü gruplarının tasnifinde iki ideal tip vardır: yüksek statü grubu ve düşük statü grubu. Statü-saygınlık skalaları üst konumlar arasındaki farkları (hangi meslekler revaçta gibi), kitle içindeki farkları da gösterebilmektedir. Geleneksel statü gruplarını sınıf kavramı kapsamında düşünebiliriz, ama modern statü gruplarını ve derecelerini düşünemeyiz.

Bir başka ayırım yaşam ortamı ve tarzıyla ilgilidir. Bunun bir türü yerleşim yeri ve şeklidir. Örneğin düşük yaşam standardı, marjinalite ve güvencesizlik, köyden kente göçmüşlük, kendine özgü kültürü ve yaşam tarzı ile nitelenen gecekondulu kesiminden sözedilir. Bir gecekondulu sınıfı düşünmemiz belki mümkündür, ama onun karşıtı gibi görülen bir apartmanlı sınıf, bir eski mahalleli sınıf düşünmemiz zordur. Daha genel bir ayırım köylü-kentli arasındadır. Köylülük tarımsal etkinliğin yanısıra, köy ortamındaki yaşam tarzıyla, aynı zamanda kentle karşıtlığında tanımlanır. Kent daha heterojen bir yapıdadır, ama nüfusun %80-90'ının köylü olduğu durağan bir toplumda (geçmişteki durum), içinde önemli farklar olsa bile bir kentli sınıftan sözedilebilir belki. Diğer tür yaşam tarzıyla ilgilidir, örneğin azgelişmiş ülkelerde bir modernleşmiş, batılılaşmış sınıftan veya elitten sözedilir. Yabancı kültürlerin etkisi altındadır, ayrı bir yaşam tarzı vardır ve halktan görece kopuktur. Bazı toplumlarda etnik ve dinsel azınlıklar ayrı bir sınıf gibi gözükebilir (çevredeki topluma göre üstte veya altta belirgin bir konumları varsa, kendi içlerinde farklar fazla değilse), örneğin geçmişte Türkiye'deki levantenler. Bir başka ayırım eğitim düzeyine göre olabilir. Eğitimin toplumsallaştırıcı rolü, kendi içinde benzeştirici ve başkalarından farklılaştırıcı etkisi sınıfsal billurlaşmaya olanak verebilir, keza toplumsal işbölümündeki yeri belirleyen faktörler arasında da eğitim düzeyi başlarda gelir (iyi bir eğitim düzeyi iyi bir konum, gelir düzeyi ve statü sağlayabilir). Sınıfsallık algısı özellikle henüz yayılmamış eğitim düzeyleri için geçerlidir (yüksek öğretim görmüşler, hatta liseliler okumuş sınıf diye adlandırılabiliyordu), ancak yayıldığı koşullarda önemi epeyce azalır (çünkü geçmişte büyük kısmı üst konumlara gelebilirken artık sadece bazıları gelebilmektedir, değişik konumlara dağılma olmaktadır).

Siyasal-kurumsal düzeyde de sınıflardan sözedilmektedir. Tabandaki halk değil ama tepedeki yöneticiler ayrı bir sınıf olarak düşünülür. Yönetici sınıf bir ülkede devleti ve toplumu yöneten sınıftır, büyük ölçüde devlet yöneticisi sınıfla ve siyasal sınıfla çakışır, sosyo-ekonomik, toplumsal-kültürel alanlarda nüfuzlu unsurları da içerir. Devlet mülkiyetinin olduğu geleneksel toplumlarda değişik kategorileriyle bir devlet-sınıfından sözedilir.

Sınıflar kurumsal-işlevsel temelde de tanımlanabilmektedir. Bir tanesi siyasal sınıftır, siyasal-yönetsel görevlere gelen grupları belirtir. Hükümet ve meclis, parti yönetimleri, baskı grubu yönetimleri, yerel yönetimler siyasal sınıfın başlıca varlık alanlarıdır. Siyasal sınıfın gitgide profesyonelleştiği gözlemlenmektedir, bu da ayrı bir sınıf olarak telakki edilmesini olanaklı kılar. Bir diğeri askeri sınıftır. Askeri sınıfın temeli belirli rütbelere sahip olması, askeri okullarda başlayan yoğun bir toplumsallaşma süreci geçirmiş olmasıdır. Ülke yönetiminde etkilidir (Üçüncü Dünya ülkelerinde askeri rejimler çoktu, Avrupa'nın geçmişinde de askeri sınıfın etkinliği vurgulanır), siyasal sınıfla çekişme içine girebilir. Bir ötekisi dinsel sınıftır. Özellikle geleneksel toplumlarda ayrı ve etkin bir sınıf olarak temayüz eder (ruhban sınıfı denilen). Batı feodalitesinde aristokratik feodal sınıfın yanısıra diğer üst sınıftır. Osmanlı'da devlet sınıfı içinde ayrı bir ulema sınıfı vardır. Tüm geleneksel devletlerde dinsel sınıf önemlidir, toprak sahibidir, iktidar üzerinde etkilidir, örneğin Mezopotamya ve Mısır'ın rahipleri, Hint brahmanları. Modern çağda laikleşmeyle birlikte dinsel sınıfın önemi azalmıştır. Ama yine de çok sayıda görevlisiyle bir dinsel sınıftan sözetmek mümkündür, örneğin bütün İslam ülkelerinde öyledir (bu sınıf çok sayıda cami ve dinsel okulda görevli bir tabandan oluşur). Siyasal İslam'ın yükselişi dinsel sınıfın etkinliğini arttırmıştır, örneğin İran rejiminde dinsel sınıfın yönlendirici rolü vardır.

Bürokratik sınıf bir başkasıdır. Devlet kurumlarında çalışanlar geniş anlamda memur sınıfını oluştururlar, sosyo-ekonomik katmanlaşmada daha çok ücretli orta sınıf, ara katmanlar kapsamında düşünülürler, ancak alt kademeleri işçi-ücretli sınıfa yakın sayılabilir (örneğin Fransa'da empolyes denilen kesim işçi sınıfına yakın sayılır). Bürokratik sınıf özgül olarak üst yönetsel konumlarda olanları içerir. Bunların bürokratik denilen bir devşirme tarzıyla göreve gelmiş olmaları gerekir (bu açıdan hem aristokratik hem siyasal hem de burjuva sınıflardan ayrılırlar), yönetsel işlevler görmeleri gerekir, bu iki özelliktir ki ayrı bir bürokratik sınıftan sözetmemize olanak verir. Üçüncü Dünya'da burjuvazi zayıf olduğu için bürokrasi ayrı bir egemen sınıf olarak belirebilmekte, anti-demokratik rejimler bürokratik rejim diye adlandırılabilmektedir. Bürokratik konumların ekonomik kaynaklara ulaşılmasını sağlaması da özerk bir sınıf haline gelmesini olanaklı kılmaktadır, devlet mülkiyetinin olduğu komünist sistemde bu durum vardır. Suistimal bürokrasinin ekonomik kaynaklara ulaşmasının bir başka mekanizmasıdır. Bürokratik sınıf gibi teknokratik bir sınıftan da sözedilir, Galbraith gelişmiş ülkelerde eski patron sınıfının yerini devlette ve özel sektörde managerial konumları dolduran, teknik uzmanlığı sayesinde yükselmiş, yüksek gelirli ve statülü bir teknokratik sınıfın aldığını ileri sürer.

Siyasal-kurumsal düzeyde sınıfın odağı iktidar-otorite sahipliğidir. İktidar-otoriteyi ülke düzeyinde düşünebileceğimiz gibi, toplumsal doku içinde, örgütler içinde de düşünebiliriz. Bu anlamda yaygın bir yöneticiler sınıfından sözedilebilir. Bu kapsamda mahalle ve köy muhtarlarını, işletmeler ve

kurumlarda yöneticileri, partilerde, derneklerde yöneticileri belirtebiliriz. Sınıf kavramına yakın bir kavram elit kavramıdır. Sosyo-ekonomik elitler modern çağda az-çok burjuvaziyle çakışır. Çok önemli bir tanesi yerel elitlerdir, bileşik bir kategori olarak eşraf sınıfından sözedilir, yerel eşraf merkezi iktidar karşısında belli bir özerklik elde edebilir. Kültürel elitler bir başkasıdır, bu düzeyde ayrı bir aydın sınıfından sözedilir. Kurumsal elit kavramı ise az-çok bürokrasi ve teknokrasiyle eşanlamlıdır.

d) Sınıfsal mobilite ve sübjektif sınıfsal mensubiyet

Sınıf kavramı bir hiyerarşiyi ifade eder, altta, ortada ve üstte olmak sözkonusudur, belirli kriterler açısından (zenginlik, işbölümü ve iş sürecinde konum, statü ve iktidar). Sınıfsal mobilite üste çıkmayı sağlayan veya aşağı inmeye yol açan bir süreçtir, bu nedenle insanların bireysel kaderleri açısından çok önemlidir. Siyasal yönelim ve etkinlikleri mobilite süreçleri etkiler: sınıfsal mobilite beklentisi siyasal tercihleri yönlendirir, değiştirtir, hedeflerden birinin mobilite olduğu sınıfsal temelde siyasal mobilizasyonlara yol açabilir (örneğin devrimlerin çok önemli bir hedefi de sınıfsal mobilite isteğidir). Geleneksel toplumlarda sınıflar katı yapıdadır, mobilite çok zordur. Buna karşılık, gelenekselden modern yapıya geçişin en önemli unsurlarından biri mobilitedir, modernite bir anlamda sınıfsal mobilitenin olanaklılığı demektir, ancak mobilite imkanları modern toplumda da nisbeten sınırlıdır (yoksullar içinden ancak çok küçük bir azınlık zenginliğe ulaşabilir) ve aynı konumdakilerin benzeş yönlerde mobilite gösterme olasılığı yüksektir (örneğin kırdan kente göçen köylülerin büyük bir kısmı işçi olur).

Mobilite sınıfın tümü açısından sözkonusu olabilir, tümünü kapsamadan sınıfı oluşturan bireyler, gruplar için sözkonusu olabilir. İkincisine bir kişinin zenginleşip sınıf atlamasını, yönetici konuma gelmesini, oğlunun okuyup baba mesleğinden daha iyi bir konuma gelmesini veya tersine eski mülkünü yitirmesini, ya da köylüyken kentli, ücretli olmasını örnek gösterebiliriz. Birincisine genel ücret düzeyinde düşüş sonucu işçi-ücretli sınıfın yoksullaşmasını, ya da yükseliş sonucunda, beyaz yakalı işlerin yayılması sonucunda orta sınıflaşmasını, kırda mülksüzleşme ve miras parçalanması süreci yaşanmasını, ya da kentte konut sahipliğinin yayılmasını, devrimsel bir dönüşüm sonucunda aristokrasinin iktidarını yitirmesini, gelişme sürecinde ekonomik bakımdan zayıflamasını, burjuvazinin iktidara gelmesini, zenginleşme sürecinin müreffeh bir burjuva sınıfı yaratmasını örnek verebiliriz. Sınıfın tümü açısından mobilite daha çok genel bir sosyal değişme sürecinin sonucudur, ekonomik kriz ve tersine büyüme de mobiliteye yol açabilir.

Sınıfsal mobilite dikey olabilir, yatay olabilir. Yatay mobilite tüm sınıf açısından veya sınıfı oluşturan bireyler, gruplar açısından hiyerarşik yapıda birbirinin altında ya da üstünde olmayan konumlar arasında yer değiştirmedir. Örneğin kırdan kente göç sonucu köylülükten işçiliğe geçiş sosyo-ekonomik hiyerarşide yakın konumlar oldukları için yatay mobilite sayılabilir. Dikey mobilite sınıfsal konumun tüm sınıf açısından ya da sınıfı oluşturan bireyler, gruplar açısından yukarı ya da aşağı doğru değişmesi anlamına gelir. Feodal sistem içinde burjuvazinin zenginleşmesi, beyaz yakalı işlerin yayılması sonucunda işçi sınıfının orta sınıflaşması, yeni kuşakta yüksek öğretimin yayılması yukarı doğru mobilite örnekleridir. Buna karşılık feodal sistemin çözülmesi sonucunda

aristokrasinin zayıflaması, küçük işletmelerin tutunamaması, ekonomik kriz sonucu işsizleşme, ücretlerin düşmesi aşağı doğru mobilite örnekleridir. Bireyler, gruplar açısından da bu örnekler kullanılabilir, sözkonusu süreçler tüm sınıfı değil sınıf içindeki bazı birey ve grupları ilgilendiriyorsa.

Sınıfsal mobilite açısından önemli bir analiz kategorisi eşitsiz gelişmelerdir. Bazıları yukarı doğru mobilite yaşarken, ya da konumlarını korurken aşağı doğru mobiliteye uğrayan sınıflardan sözedebiliriz. Örneğin aristokrasinin burjuvazi zenginleşirken dekadansı, işçi ve ücretli kesimin kriz koşullarında kar-faiz-rant gelirleri tırmanırken gelir düşüşü yaşaması. Eşitsiz gelişme sınıflar arasında olduğu gibi ve sınıflardan çok bireyler ve gruplar için sözkonusudur. Aynı iş muhitinde bazıları iflas ederken bazıları köşeyi dönebilir. Aynı semtte bazıları modern yaşam standartlarına ulaşırken bazıları ulaşamaz. Bir başka analiz kategorisi statü düşüşü veya yükselişidir. Sınıfsal mobilite süreçleri mobilitenin yukarı doğru olması halinde çoğu zaman statü yükselişine yol açar. Ama umulan statü yükselişi sağlanamayabilir, bunda çevrenin onaylamaması, kıskançlığı kadar bazı eskiden kıt konumların, şeylerin yayılması da etkilidir (örneğin yüksek öğretim, modern tüketim malları yayılmıştır, eskisi kadar statü sağlamaz). Mobilitenin aşağı doğru olması ise genellikle statü düşüşüne yol açar. Dikkat çekici bir örnek ise, durumları bozulmasa bile kırdan kente göçedenlerin bazan kentsel ortamda uğradığı statü düşüşüdür. Bir diğer analiz kategorisi gelişmenin yayılmasının yarattığı genel yukarı doğru mobilite havasıdır. Örneğin tarımsal-kırsal modernleşme, eski lüks-konfor sayılan malların yayılması, ekonomik büyüme, ulaşım ve iletişimin yayılması, piyasada canlılık ve yeni işler açılması böyle bir hava veya izlenim yaratabilmektedir. Genel aşağı doğru mobilite ortamları da vardır. Örneğin savaş ortamı, ekonomik kriz ortamı. Ayrıca gelişme sürecindeki toplumlarda beklentiler yükselir, hep daha fazlası istenir, dolayısıyla insanlar öyle olmasa bile eskiye göre geriledikleri kanısına kapılabilirler.

Kişilerin sınıfsal konumlarına ilişkin algıları objektif sınıfsal konumlarıyla çakışabilir de farklılaşabilir de. Örneğin aynı gelir düzeyindeki iki kişiden biri kendini zengin sınıftan, diğeri orta sınıftan diye tanımlayabilir. İkisinin uymama halinin görece yaygınlaştığı durumlar, genellikle sosyal değişme süreçleridir, yaşanan değişiklikler objektif konumları değiştirmiş, sübjektif algılar, kimlik tanımlamaları karmaşaya girmiştir. Bir başka etmen objektif sınıfsal konumların sınırlarının kesin olmamasıdır, dolayısıyla sübjektif mensubiyet her iki yönde de olabilir. Sübjektif mensubiyet grubunun objektif sınıftan sapmasının çok önemli bir nedeni toplumsal hiyerarşide altta gözükmemek isteğidir. Modernleşme sürecinin sağladığı olanaklar da sübjektif kimliğin objektif konumun üstüne çıkmasına yol açabilmektedir. Orta sınıflık yaygın bir sübjektif mensubiyet grubudur, birçok kişi kendini o konumda tanımlar. Beklentileri yüksek olanlar kendilerini olduklarından daha üstte veya daha altta düşünebilirler. Bazı kişiler köklerine daha bağlı olurlar, objektif konumları değişse bile kendilerini eski konumlarına göre tanımlarlar, çünkü maddi konumları değişmiş ama alt-kültürel özellikleri sürmektedir.

Sübjektif mensubiyet grubunu kişinin kendi açısından düşünebileceğimiz gibi, başkalarının kişi hakkında algıları açısından da düşünebiliriz. Genellikle başkalarının değerlendirmesinin daha düşük statü vereceğini tahmin edebiliriz, fakat kendi konumundan memnun olmayanların çevresindekileri kendine göre olduğundan yüksek görmesi de mümkündür. Objektif konum-sübjektif mensubiyet

farklılaşmasının önemli siyasal sonuçları vardır. Sübjektif kimlik konumuna ulaşamayan kişi objektif konumuna tepki gösterecek, bunu değiştirmeye yönelik bir hareketlilik içine girebilecektir. Ters yönde sübjektif kimliğin yüksekliği objektif konumun sıkıntılarını unutturucu bir etki de yaratabilir. Buna karşılık objektif konum-sübjektif kimlik çakışması daha bilinçli bir kitlenin varlığı anlamına gelir, örneğin bu durumda objektif durumunun bilincinde olarak çıkarlarını savunma, örgütlenme eğilimi daha güçlü olacaktır.

2. MARKSİST SINIF TEORİSİ VE ELEŞTİRİSİ

a) Marksist sınıf teorisi

Sosyo-politik analizlerde sınıf kavramı genellikle önem taşır, ama marksizmde önemi daha fazladır. Sınıflar arasındaki eşitsizlikler vurgulanır ve bu durum üretim ilişkilerinin sonucu olarak görülür. Mülkiyet, sömürü ve sınıfsal egemenlik kilit kavramlardır. Sınıflar arasında çatışma kaçınılmaz bir sonuç olarak görülür, tarih sınıf mücadelelerinin tarihi olarak nitelenir ve sınıf mücadelesi merkezli bir siyasal ve tarihsel analiz yapılır.

Marksizm sınıfları sosyo-ekonomik düzeyde üretim (ve onun başat unsuru olarak mülkiyet) ilişkilerine göre tanımlar. Oysa modern sosyolojide sınıflar daha çok gelir düzeyiyle ve ondan kaynaklanan yaşam tarzıyla tanımlanır. Üretim ilişkileri düzeyinde tanımlanan sınıflar diyadlar (ikililer) şeklinde gösterilir. Bu diyadlar üretim ilişkilerinde egemen ve tabi konumları belirtir. Buradan iki taraf arasında sınıf çelişkisi ve mücadelesi kaynaklanır. Ekonomik sistemler (üretim tarzları) sınıf diyadlarıyla tanımlanır. Köleci üretim tarzında köle sahipleri-köleler, feodal üretim tarzında toprak sahibi feodal aristokrasi-serf köylüler, Asya tipi üretim tarzında devlet ve feodal memurları-bağımlı köylüler, kapitalist üretim tarzında kapitalistler (ya da burjuvalar)-ücretli işçi sınıfı diyadları vardır.

Bu sınıf diyadları arasında ilişkiler eşitsizliği (ve ondan kaynaklanan çelişkileri) çeşitli şekillerde yansıtır: mülkiyet (biri mülk sahibidir, diğeri onun emrinde çalışan mülksüz), sömürü (çalışan mülksüz kitlenin ürettiğinin büyük bir bölümü mülk sahiplerine gider, bu sömürü payına artık denilir, kapitalizmde artık-değer, feodalizmde artık-ürün ve artık-emek olarak adlandırılır), bölüşüm (büyük mülk sahibi sınıf zengindir, çalışan sınıflar ise yoksul), egemenlik (mülk sahibi sınıf çalışanları üzerinde otorite sahibidir, bu otorite baskıcı biçimlere bürünür, diğer yönden egemenlik belirli etkinliklerde bulunmayı ve yetkileri içerir, işletmeyi yönetmek, piyasada girişimcilik, malikanesinde yönetsel-hukuki yetkiler gibi), bu temelden kaynaklanan iktidar-otorite ve statü ilişkileri (bunlar içinde mülk sahibi sınıfın ülke düzeyinde yönetime egemenliği de vardır).

Her üretim tarzında temel sınıfsal bölünme ikilidir, ama ikili dışında sınıflar da vardır: eskiden kalan sınıflar, ara ve dışsal sınıflar, sınıfların kategorileri (veya sınıf fraksiyonları). Bu sınıflar da sömürü ve egemenlik ilişkileri içindedirler, ama temel üretim ilişkisi dışındaki ilişkiler çerçevesinde, mübadele ilişkileri düzeyinde…Feodalitede feodal sistemin yıkılmasında stratejik bir rol oynayacak olan burjuvazi, aynı zamanda küçük iş sahipleri ve özgür köylüler temel ikili dışındaki sınıflar olarak

belirtilebilir, ayrıca feodal aristokrasi içinde değişik fraksiyonlar vardır (senyör sınıfı ve ruhban sınıfı gibi). Kapitalizmde mülk sahibi burjuvazi ile mülksüz işçi sınıfı arasında bir de küçük iş ve mülk sahipleri sınıfı vardır. Bu sınıf küçük burjuvazi olarak adlandırılır, küçük burjuva terimi küçük iş ve mülk sahiplerinin yanısıra ücretli orta sınıfı ve meslek sahiplerini de içerir. Köylülük de ayrı bir sınıf olarak nitelenir, eski dönemden kalma bir sınıf olarak geçiş sürecinde kalabalık bir kesim oluşturur (yarı-feodal bağımlılıklar içindeki köylüler, küçük ve orta köylüler gibi kategorilere ayrılır). Keza büyük toprak sahipleri de geçiş sürecinde ağırlığını koruyan bir sınıftır. Kapitalist sistemde her sınıfın içinde çeşitli fraksiyonlar vardır, örneğin burjuvazi içinde sanayi ve ticaret burjuvazileri, tekelci ve orta burjuvaziler…

Marksizmin bir özgünlüğü de üretken etkinlikler ve sınıflar-üretken olmayan etkinlikler ve sınıflar ayırımı yapmasıdır, ekonomik değerlerin ve artığın yaratıcısı üretken sınıflardır (Saint-Simon'un üretken-olmayan kategoriler hakkındaki olumsuz yaklaşımını Marx'ta da buluruz). Sanayide çalışan işçi sınıfı ve tarımsal üretim yapan köylüler üretken emektir. Üretken-olmayan sadece mülk sahibi üst sınıf değildir, hizmetler ve ticari etkinlikler üretken olmayan etkinlikler olarak görülür. Buralarda çalışan sınıf üretken-olmayan emek olarak nitelenir ve yeniden-bölüşüm mekanizmaları sonucunda artıktan pay aldığı ileri sürülür. Paralel bir ayırım kol emeği-kafa emeği ayırımıdır, üretken emek kapsamında genellikle kol emeği düşünülür. Ancak çağdaş marksizmde bu ayırım tartışmalıdır, çünkü üretken-olmayan denilen sektörler çok genişlemiş, üretken sanayi ve tarımı farkla geride bırakmıştır.

Marksizme göre ekonomik altyapı siyasal-ideolojik üstyapıyı belirler. Ekonomik altyapıda esas belirleyici olan sınıfsal eşitsizlik ve sömürü ilişkisidir (üretim ilişkileri), sınıf değişkeni ekonomik altyapıyla siyasal üstyapı arasında bağı kurar, ortak paydalarıdır, iki mekanizmayla bağ kurulur: devlet sosyo-ekonomik egemen sınıfın kontrolündedir ve altyapıdaki sınıfsal çelişkiler üstyapıya sınıf mücadeleleri şeklinde yansır.

Sosyo-ekonomik düzeyde egemen olan sınıf (mülk sahibi sınıf, daha çok da büyük mülk sahipleri) devlete, ülke yönetimine egemendir, sosyo-ekonomik egemenlik siyasal egemenliği getirir. Her üretim tarzında egemen sınıf siyasal iktidarı kontrol eder, kapitalizmde burjuvazi, feodalizmde feodal aristokrasi gibi. Devlet o sınıfın çıkarlarını savunur, mevcut sınıfsal sistemin mantığına göre yapılanır ve toplumu yönetir. Dolayısıyla marksizm devletin özerkliği ve tarafsızlığı, kamu yararını gözettiği görüşünü yadsımakta, devleti sınıfsal bir egemenlik sistemi olarak tasavvur etmektedir.

Nitekim demokratik sistem için burjuva demokrasisi terimi kullanılır. Gerçi bu sistemde yönetim doğrudan burjuvalarda değil siyasal yönetici sınıf ve bürokrasidedir, ama bunlar burjuvaziye bağımlıdır, zaten çoğu da burjuva sınıfı kökenlidir, toplumu kapitalizmin mantığı ve dolayısıyla bir bütün olarak burjuva sınıfının çıkarları doğrultusunda idare etmektedirler. Çağdaş marksizmde devletin göreli özerkliği vurgulanır: devlet yöneticileri doğrudan burjuvazinin istekleri, çıkarları doğrultusunda hareket etmeyebilirler, ama uzun vadede etkinlikleri kapitalist sistemin yeniden-üretimine yöneliktir ve devlet sistemi kapitalist çerçevede işler. Egemen sınıfla devlet sınıfının çakıştığı geleneksel sistemlerde bile, hükümdar ve bürokrasisinin göreli bir özerkliği vardır.

Tarih sınıf mücadelelerinin tarihidir, tarihsel gelişme ve dönüşümün motoru, itici gücü sınıf mücadeleleri olmuştur: Antik çağda köle sahipleriyle köleler, patrisyenlerle plebler arasında, feodal çağda feodal aristokrasiyle serf köylüler ve burjuvazi arasında, modern kapitalist çağda burjuvalarla işçiler arasında, ayrıca büyük toprak sahipleriyle köylüler, büyük kapitalistlerle küçük mülk sahipleri arasında. Her üretim tarzında sınıf mücadelesi esas olarak o üretim tarzının iki temel sınıfı arasındadır, ama ara sınıflardan kaynaklanan sınıf mücadeleleri de önemlidir ve bazan belirleyici olur (örneğin feodalitede köylü-feodal çelişkisi esastır, ama sistemin dönüşümünü burjuva-feodal çelişkisi belirlemiştir). Sınıf mücadelesi eşitsiz, hiyerarşik ilişkilerin sonucudur, dolayısıyla sınıflar arasında uzlaşma eğilimi değil çatışma eğilimi hakimdir. Toplumların ilerlemesi salt teknik ve ekonomik gelişmeyle değil, aynı zamanda sınıf mücadelelerinin etkisiyle olur. Devrimler sınıf mücadelelerinin sonucudur ve siyasal düzeyde sınıf egemenliği sisteminin, sosyo-ekonomik düzeyde üretim tarzının değişimine yol açarlar. Sınıf mücadelesi dışındaki mücadeleleri marksizm sınıf mücadelesinin türevi, sonucu, yansıması olarak düşünür, örneğin dinsel mücadeleler sınıfsal mücadelelerin sonucudur, alt sınıfların tepkilerini yansıtır (yeni dinlerin oluşum süreci, heterodoks mezhepler), egemen sınıf içinde güç mücadelelerini yansıtır (klasik örnek Reform'dur). Devletler arası mücadeleler feodal toprak edinim isteği, kapitalist-emperyalist pazar ve hammadde isteğiyle ilgilidir, ideolojiler ve siyasal akımlar belirli sınıfların temsilcileri olarak birbiriyle mücadele ederler.

Siyasal proje olarak marksizm sınıflar arasındaki eşitsiz ilişkilere (sömürüye, egemenliğe) karşı çıkar, sınıfsız toplumu amaçlar. Bu ideal toplum hedefini sosyalizm ve komünizm diye adlandırır. Ancak sınıfsız toplum hümanist bir tercih değil, tarihsel evrimin kaçınılmaz sonucudur. Sınıfsız ilkel toplumdan başlayan insanlık köleci, feodal, kapitalist sınıflı toplumlardan geçerek sınıfsız gelişmiş topluma, yani sosyalizme ve komünizme ulaşacaktır. Sınıfsız toplum hedefi siyasal bir niteliğe de sahiptir: sınıf mücadelesi sonucunda, devrimci bir iktidar ve sistem değişikliği ile gerçekleşecektir ve sınıfsız toplumu gerçekleştirme misyonu son sınıflı toplum kapitalizmin esas tabi sınıfı işçi sınıfına düşmektedir, ancak bunun için öncelikle öncü bir partinin işçi sınıfını bilinçlendirmesi ve örgütlemesi, sosyalizm amacıyla eyleme ve devrime yöneltmesi gerekir.

Sınıflar arasındaki ilişkiler çeşitli eşitsizliklerde kendini gösteren hiyerarşik bir egemen sınıf-tabi sınıflar ilişkisi olarak görülür ve altı düzeyde saptanır. Birincisi sömürü ilişkisidir, ekonomik artığın üretim, dolaşım ve yeniden-dağıtım düzeylerinde egemen sınıfa aktarılmasını ifade eder. Bundan gelir farkları kaynaklanır, artığa sahip olan egemen sınıf yüksek gelir elde eder, zengindir, buna karşılık tabi sınıflar düşük gelirli, yoksuldur. İkincisi ekonomik birimlerde ve piyasalarda egemenlik ilişkileridir, egemen sınıf üretim ve dolaşım ilişkilerinde iktidar konumu olarak da tanımlanır: çalışan, tabi sınıflara yönelik bir iktidar (onlara emreder ve yönetir, hatta baskıcı bir otorite kurar), üretim sürecine yönelik bir iktidar (üretim araçları tasarrufundadır, karar yetkisine sahiptir), dolaşım ilişkilerinde ve piyasalarda güç konumu (işgücünü satan işçiler karşısında işverenin güç konumu, güçlü firmaların zayıflar ve küçükler karşısında güç konumu). Üçüncüsü devlete, ülke yönetimine egemen olan üst sınıfın tabi sınıflar üzerinde genel siyasal egemenliğidir, devletin egemen sınıfların aracı olduğu önermesinde odaklandırılır. Dördüncüsü bunlardan başka egemenlik konumları türer: statü ve saygınlık, çeşitli maddi ve kültürel kaynakların birikimi (eğitim ve kültür, tüketim malı…), toplumsal iktidarlar (toplumsal dokunun çeşitli düzeylerinde etkinlik, sözünü geçirme, baskı ve

zor kapasitesi). Bu bakımdan sınıf mücadeleleri toplumsal yaşamın her alanında vardır, ancak öncelikle artık ve sömürü kavramlarında odaklanan bir ekonomik bölüşüm problemidir. Beşincisi sınıf mücadelesinin dışavurum alanı siyasal mücadeledir, siyasal mücadele global toplum düzeyinde makro iktidara yöneliktir. Siyasal akımlar, partiler belirli sınıfların temsilcisi olarak birbiriyle mücadele ederler. Bu mücadelenin nihai sonucu devrimsel dönüşümlerdir, bu sayede yönetim hangi sınıfta olacak, siyasal ve sosyo-ekonomik sistem nasıl olacak sorularına yeni yanıtlar getirilir.

Altıncısı sosyo-ekonomik egemen sınıf devlete egemen olduğu gibi, tüm toplum üzerinde ideolojik hegemonyaya da sahiptir. Topluma egemen zihniyet, düşünüş şekilleri, değerler egemen sınıfınkilerdir. Ancak sosyal gelişme ve değişme sürecinde alt ve yeni sınıflar egemen sınıfın ideolojisine karşı yeni ideolojik sistemler oluşturur ve bunlar giderek toplumda etkinlik sağlar, bunun sonucunda ekonomik ve siyasal egemenliği sürse bile egemen sınıfın ideolojik hegemonyası zayıflayabilir. Feodalizmin çözülme sürecinde burjuva ideolojisinin artan etkisi, kapitalist bağlamda işçi sınıfının siyasal bilinçlenmesi buna örnektir. Bu konuda marksizm kendiliğinden sınıfla kendisi için sınıf ayırımı yapar. Kendiliğinden sınıfın ideo-kültürel boyutu ortak yaşam ve çalışma koşullarından türeyen ortak düşünüş ve davranış kalıplarıdır (bu kategori alt-kültür kavramına benzetilebilir), toplumda egemen sınıfın ideolojik hegemonyasına tabi olsa bile diğer sınıfların kendine özgü ideo-kültürel özellikleri olduğunu ifade eder. Kendisi için sınıf ise sınıf bilincine varılmış olunduğunu ifade eder. Sınıfın bilinçli olması esas belirli bir sınıf ideolojisine sahip olması ve o yönde hareket etmesiyle ölçülür. İşçi sınıfı açısından kendisi için sınıf olmak sosyalizmi benimsemesiyle gerçekleşir, böylelikle egemen sınıfın ideolojik hegemonyasının dışına çıkmaya başlar. Kendiliğinden sınıf ise ancak ekonomik çıkar bilincine varabilir.

Marx kapitalist üretim tarzını analiz eder, temel eserinin adı Kapital'dir. Modern kapitalist sistem eski feodal statü ayrıcalıkları düzenini kaldırmış, siyasi-hukuki eşitliği getirdiğini ileri sürmüştür. Fakat kapitalizmde de sınıf eşitsizliği egemendir, bu eşitsizlik özellikle kapitalist burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki eşitsizlik şeklinde kendini gösterir. Bu sınıfsal eşitsizliğin temelleri fabrika, makina gibi üretim araçlarının mülkiyetinin ve parasal zenginliklerin burjuvazinin elinde toplanması, mülksüz işçi sınıfının işgücünden başka satacak bir şeyi olmamasıdır (feodalitedeki bağımlı köylülerden farklı olarak özgür bir işgücü oluşturmasına karşın mülksüz olup işgücünden başka satacak bir şeyi yoktur) ve onu pazarda ucuza satmak zorunda kalmasıdır (karşılığında ancak asgari ihtiyaçlarını karşılayabilecek geçimlik bir ücret elde edebilmektedir), sonuçta çalışmasının ürününün kapitaliste gitmesi, böylece sömürülmesidir (bu sömürü artık-değer olarak adlandırılır, işçinin geçimi için gerekli asgarinin üstündeki paydır ve kapitalistlerin lüks tüketimine ve zenginliklerini daha da arttırmalarına yarayan sermaye birikimine gider), işçi sınıfının iş sürecinde olsun toplumsal-siyasal yaşamda olsun egemenlik ve baskı altında bulunmasıdır.

Kapitalist sistemde bu ikili dışında eskiden kalma ve ara sınıflar vardır. Bunların durumu da iyi değildir. Küçük burjuva küçük mülküyle fazla bir gelir elde edemez, büyüklerin rekabeti karşısında zayıf kalır, mülksüzleşme tehdidi altındadır. Köylüler üzerinde ataerkil ve yarı-feodal ilişkilerin kısıtlayıcılığı, baskısı sürdüğü gibi, kapitalist gelişme karşısında mülksüzleşmekte, kırdan kente göçetmeye hazır ucuz bir işgücü deposu oluşturmaktadırlar.

Sınıfsal yapı kapitalizmdeki gelir türlerini de belirler. Kapitalist sınıfın geliri artık-değerdir, üretim sürecindeki sömürünün ürünüdür (geçimlik ücretler ve amortismandan sonra kalan paydır). Kapitalist artık-değer üretim sürecinde yaratılır, ama pazarda ürünlerin satımıyla gerçekleştirilmesi gerekir, bu bakımdan üretim sürecinde üreticiden doğrudan alınan feodal ranttan farklıdır. Ayrıca pazarda artık-değer çeşitli sermaye kesimleri arasında yeniden-bölüşülür. Artık-değerin pazardaki gerçekleşimi kar olarak adlandırılır, kar üretici firma karının yanısıra sermaye (kredi) faizini, ticari işletmelerin karını da kapsar, aynı zamanda kapitalist toprak rantı da (mutlak veya diferansiyel rantlar) bu kapsamda düşünülür. Pazarda yeniden-bölüşüm sadece çeşitli sermaye türleri arasında değil, firmalar arasında da sözkonusudur (güçlü firmalar yeniden-bölüşümde avantajlıdır). Artık-değerin yeniden bölüşümü menkul kıymetler dolayımıyla da olmaktadır ve bunların önemi giderek artmıştır. İkinci temel gelir türü işçi ücretleridir, ancak geçimlik düzeyde oluşabildiğini belirtmiştik. Diğer gelirler ise üçüncü türdür, bunlar da ikiye ayrılır. Biri köylü ve zanaatçı küçük üreticilerin gelirleridir. İkincisi üretken-olmayan hizmetlerde, küçük iş sahibi ya da ücretli olarak ticarette çalışanların gelirleridir, bunlar artık-değerden transfer olarak nitelenir.

Marksizm kapitalist sınıfsal sistemin bu olumsuz yapısını (eşitsiz ve sömürücü yapıyı) saptamakla kalmaz, çalışan sınıflar açısından durumun düzelmeyip giderek kötüleşeceğini, sistemin katastrofik bir sona doğru gittiğini de öngörür. Ücretler işgücü piyasasında asgari geçimlik düzeyde oluşmaktadır, bu da işçi sınıfı açısından aşılamaz yapısal bir yoksulluk durumudur. Kırsal geri-ülke ve göç kalabalık bir yedek işgücü deposu yarattığı için işgücü arzının yüksek olması ve kapitalistlerin artık-değeri sürekli arttırma çabası reel ücretlerin düşmesi ve çalışma koşullarının bozulması şeklinde kendini gösteren mutlak bir yoksullaşmaya yol açmaktadır bir yandan. Öyle olmasa bile karın payı ücretin payına göre daha hızlı artmaktadır (yani işçi ücretleri geçimlik düzeyde tıkalıyken veya biraz artsa bile, ekonomik büyümenin yarattığı yeni değerler büyük ölçüde kara, üst sınıfların gelirine katılmaktadır), dolayısıyla göreli bir yoksullaşma olmakta, zenginlikler belirli ellerde toplanmaktadır diğer yandan. Sınıfsal bakımdan alt konumda bulunanların aleyhine işleyen bir mekanizma da mülksüzleşme süreçleridir: tarımda toprak temerküzü yaşanmakta ve köylü mülksüzleşmektedir, küçük zanaatçı ve ticari işletmeler sanayileşme ve büyüklerin rekabeti karşısında tasfiye olmaktadır, serbest rekabet sistemi kapitalistler arasında güçlülerin büyüyüp zayıfların batmasına neden olmaktadır. Sonuçta eski küçük mülk sahipleri de işçileşmek zorunda kalmaktadır ve giderek daha fazla kalacaktır.

Bir diğer mekanizma ekonomik krizlerdir, kapitalist sistem ekonomik dengeyi sağlayamamakta, devrevi krizlere neden olmaktadır. Kapitalist sistemin iç dinamiği kar haddinin düşmesi eğilimine tabidir, çünkü ekonomik gelişme süreci karın daha hızlı büyümesine yol açmakta, bu nedenle hem toplam sabit sermaye arttığından hem rekabet basıncı yüzünden kar haddi düşmektedir, çünkü diğer yandan teknolojik gelişme ve sermaye birikimi üretimin hızla artmasına yol açmakta, buna karşılık pazar düzeyinde geçimlik eşikte kalan ücretler yeterli talep oluşturamamakta, fazla üretime karşın talep yetersizliği artık-değerin kar olarak parasal gerçekleşimini kısıtlamaktadır. Kriz bağlamında pazar daralması ve rekabet kızışması iflaslara ve mülksüzleşmeye neden olmaktadır. Birçok işletmenin kapanması veya üretimini kısması işsizliği arttırmaktadır. Karları düşen işletmeler işsizliğin yüksekliğinden de yararlanarak ücretleri daha fazla düşürme yoluna gitmektedir. İşsiz ve

geliri düşen kitle talebini azalttığından üretici ve ticari işletmeler, gıda malı satan köylüler de olumsuz etkilenmektedir.

b) Marksist sınıf teorisinin eleştirisi

Marksist sınıf teorisine yöneltilen eleştirilerden biri ekonomik belirlemeci yaklaşımıyla ilgilidir. Sınıfların sadece sosyo-ekonomik düzeyde değil sosyo-kültürel ve siyasal düzeylerde de oluşabileceği, sosyo-ekonomik farklar kadar statü farkları ve ayrıcalıklar, meslek ve eğitim, yaşam tarzı ve alt-kültür farkları, iktidar ve otorite ilişkilerinin de mühim olduğu ileri sürülür. Max Weber'in statü grupları kavramı böyle bir anlayışı yansıtır.

Sosyo-ekonomik düzeyde sınıfları tanımlarken marksizmin özgünlüğü üretim ve mülkiyet ilişkilerine göre tanımlamasıdır. Bu yaklaşım sınıfların mübadele ve bölüşüm ilişkileri düzeyinde de saptanabileceği eleştirisiyle karşılaşmakta, gelir düzeyi ve işbölümündeki konum kriterleri ön plana çıkarılmaktadır. Böyle bir eleştiri çağdaş kapitalizmde ücretliliğin yaygınlaşması ve yüksek ücretli kesimlerin varlığı, ailevi işletme biçiminin gerileyip mülkiyetin büyük işletme ve kurumların elinde yoğunlaşması gerçekliğinde temel bulmaktadır. Üst sınıflar artık mülk sahiplerinden çok, yüksek gelirli meslek sahipleri, üst kademe ücretliler, menkul kıymet sahipleridir. Gelişmiş kapitalizmde çalışan nüfusun %80'nden fazlası ücretlidir, ücretliler arasında hem üst hem orta hem alt sınıftan olanlar vardır. Ücretli olsun olmasın gelir kriterine göre şöyle bir sınıflandırma yapılmaktadır: zengin ve orta-üst sınıf, orta sınıf, orta-alt sınıf, alt sınıf. Ayrıca marksizmin çevresinde ve içinde mülkiyet kriterini önemseyen yaklaşımla iş sürecindeki konumları, iktidar ve kontrol ilişkilerini önemseyen yaklaşım ikilemi vardır. İkinci yaklaşıma göre, örneğin ücretli managerial sınıf kapitalist sınıfın esas unsurudur, ücretli beyaz yakalılar işçi sınıfından çok orta sınıf içinde yer alır, işçilerin nitelik derecesine göre önemli farklılıklar oluşmaktadır.

Daha önemli bir eleştiri devletin egemen sınıfın aracı olarak nitelenmesi konusundadır. Bu eleştiriye göre devlet özerktir, egemen sınıfın aracı konumuna indirgenemez. Devletin özerkliğinin bir temeli kamu yararı anlayışıdır (devlet egemen sınıfın çıkarlarını değil kamu yararını, genel çıkarı gözetir), diğer temeliyse ulus-devlet anlayışıdır (ulusu temsil eder, ulusun çıkarlarını savunur). Devletin meşruluk sistemi belirli bir sınıfla özdeşleştirilmesini kabul etmez. Devleti idealize eden bazı felsefi ve hukuki yaklaşımlar (örneğin Hegel) 'bölünmeler ve çekişmeler ortamı sivil toplum' karşısında devletin bunları aşan uzlaştırıcı ve tarafsız hakem rolünü vurgularlar.

Devletin özerkliğinin diğer temeli devletin kurumsal ve kuralsal tertibatıdır. Sivil toplumdaki çekişmeler, güç dengeleri devlete yansıyabilir, ama devlet kuralsal-yasal sistemi ve bürokrasisiyle özerk bir kurumsallıktır. Kurumsal devlet sosyo-ekonomik egemen sınıftan ayrıdır, karar ve uygulamaları egemen sınıfın isteklerine indirgenemez, kendi iç dinamiğiyle hareket eder, devletin çıkar ve öncelikleriyle sosyo-ekonomik egemen sınıfınkiler çelişebilir. Devletin özerkliği özellikle modern burjuva demokratik devlette artar (demokratik parlamentarizm ve tarafsız bürokratizm dolayımıyla), çünkü geleneksel köleci ve feodal sistemlerde sosyo-ekonomik egemen sınıflar aynı zamanda siyasal iktidara sahipti, oysa modern devlette sosyo-ekonomik egemen sınıfla yönetici sınıf

çakışmaz: siyasal yöneticiler seçimle veya siyasal mobilizasyon süreçleri sonucunda iktidara gelirler, halkı temsil ederler ve halkın isteklerini dikkate almak durumundadırlar, halkın siyasal sürece katılımı artar (seçim ve diğer demokratik mekanizmalarla, mobilize politika süreçlerinde); devlet bürokrasisi yetenek-bilgi temelinde devşirilir, tarafsız kural uygulayıcısı olmak durumundadır, çalıştığı, yönettiği devlet kurumlarının gücü onlara özerk bir iktidar sağlar. Ancak marksist tezi benimsemeseler de, birçok analiz devletle egemen sınıflar arasında ayrıcalıklı ilişkilerin varlığını saptar. Marksizm ise araç-devlet anlayışını yumuşatarak devletin göreli özerkliği tezine ulaşır, bu teze göre devlet tek tek kapitalistlerin değil, genel olarak kapitalist sınıfın çıkarını savunur, çıkarın ötesinde burjuva devletinin işleyişi kapitalist sistemin mantığına göredir, onun yeniden-üretimini sağlar.

Devleti sosyo-ekonomik egemen sınıfların değil de, askeri, siyasal, bürokratik kanatlarıyla bizzat devlet sınıfının egemenlik aracı olarak gören yaklaşımlar da vardır, bu durumda devletin bizzat kendisi sınıf olarak görülür. Ayrıca sosyo-ekonomik egemen sınıfın dışında başka etkin sınıfların devlet içinde güç konumlarından sözedilir, örneğin kapitalizmin geliştiği bir bağlamda devlete burjuvazinin değil de aristokrasinin hakim olması. Bir görüş devleti toplumdaki güç dengesinin yansıması, bir güç dengesi sistemi olarak düşünür. Bu durumda sosyo-ekonomik egemen sınıfın etkisi mühimdir, hatta belirleyicidir, ama başka sınıflar da devlet üzerinde oldukça etkili olabilirler, yani devlet eşit olmayan bir sınıflararası güç dengesi sistemidir.

Üçüncü eleştiri tarihin sınıf mücadeleleri tarihi olarak görülmesine karşıdır. Bu eleştiri sınıf bölünmeleri ve mücadeleleri dışındaki bölünmeler ve mücadelelerin tarihsel süreç içindeki önemine dikkati çeker: dinsel mücadeleler, ulusal ve devletsel mücadeleler, ideolojik bölünmeler ve fikir mücadeleleri, siyasal partiler ve klikler arasındaki mücadeleler, devlet-halk çelişkileri, kültürel bölünmeler, statü grupları arasındaki çelişmeler, aynı sınıf içindeki çıkar çekişmeleri (burjuvazi içi rekabet, işçi sınıfı içi ücret çekişmesi gibi), toplumsal iktidar odakları arasındaki çekişmeler. . . Ayrıca mücadelelerin dışında bilimsel ve teknik gelişme, ekonomik gelişme de tarihsel gelişme sürecinde çok etkilidir. Tarih uygarlıkların tarihidir, bu bakımdan kültürel birikimin etkisi önemle dikkate alınmak zorundadır. Çatışmacı süreçler kadar uyuşumcu süreçler de tarihte önemli yer tutar. Keza siyasal yönetim biçimlerinin evrimi de mühimdir (bu açıdan monarşinin, demokrasinin ve özgürlüğün etkileri üzerinde durulur örneğin). Dinler, uluslar ve devletler tarihsel gelişme sürecinde sınıflardan daha önemli olmuşlardır, hem kültürel birikim hem siyasal organizasyon açısından, hem uyuşum sağlayıcı hem karşıtlıkların aktörü olarak. Amaç yüklü girişimlerin etkisi de yadsınamaz (fikirsel, ekonomik, devletsel ve ulusal girişimler), tarihte bireylerin, büyük adamların rolü de vurgulanır.

Bir başka eleştiri sınıflararası çatışma tezine yöneliktir. Bu eleştiriye göre sınıflar arasındaki ilişkiler sadece çatışma ilişkileri değildir, sınıflar arasında çatışma kadar uzlaşma da vardır, çıkarlarını uzlaştırabilirler. Siyasette sınıflar arasında ve diğer çatışmalar olduğu kadar uyuşum da vardır, hatta siyaset toplumu bütünleştiren, uyuşturan merkez fonksiyonu görür (tek merkezden yönetim, kuralsal düzenleme, tarafsız hakemlik…). Her halükarda toplumda ve siyasette uyuşum eğilimi ve gereği vardır, toplumsal ve siyasal ilişkiler salt çatışmacı bir vizyonla değerlendirilemez. Aynı zamanda siyasal bir bakış açısıyla sınıflararası çatışmayı değil de uzlaşmayı hedeflemek gerektiği iyi davranış

şekli olarak savunulur. Ayrıca toplumları çatışmacı ve uyuşumcu diye ayırabiliriz. Marksizmin çatışmacı anlayışı özellikle gelişmiş kapitalizmde sınıf çatışmasının aşılması, sınıfsal uzlaşmanın baskın çıkması gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu toplumlarda işçi sınıfı-burjuvazi karşıtlığı aşılmaktadır, Marx'ın öngördüğü gibi sınıflar arasında çatışmanın şiddetlenmesi gerçekleşmemiştir. Genel bir orta sınıflaşma yaşanmakta, ekonomik dinamizm refahın kitleye, işçi sınıfına yayılmasını sağlamakta, farklı sınıfların gelir düzeyleri eşanlı olarak yükseltilebilmektedir. Gelişmiş kapitalizmde sosyal devlet uygulaması kapitalizmle sosyalizm arasında yöneşme sağlamaktadır. Üstelik demokratik mekanizmalar uzlaşmayı kolaylaştırmaktadır, egemen sınıftan ayrışmış özerk devlet uzlaştırıcı bir hakem rolü oynayabilmektedir.

Bu son eleştiri kapitalizmin sınıfsal dinamiğiyle ilgili Marx'ın öngörülerinin gerçekleşmediği şeklindeki eleştiriyle tamamlanır. Marx'ın öngörülerinin aksine gelişmiş kapitalizmde proleterleşme ve yoksullaşma değil orta sınıflaşma olmuştur. l9. yüzyılın ikinci yarısında sefil proletarya gelişmenin nimetlerinden yararlanmaya başlamış, 20. yüzyıl ikinci yarısında ise sosyal devlet yeniden-bölüşümü sağlamış, tekno-ekonomik gelişme yaşam standardını epeyce yükseltmiş, genel bir orta sınıflaşma yaşanmıştır. Gıda tüketimi düzeyinde tıkalı işçiden dayanıklı tüketim malları, teknoloji, bilgi tüketen orta sınıflaşmış ücretliye geçilmiştir. Ücret düzeyi genellikle geçimlik eşiğin üstüne çıkmıştır, zaten kırdan göçün bitmesi ve nüfus artışının durması pazarda işgücü arzını kısıtlamaktadır. Mutlak yoksullaşma kısa kriz devreleri dışında artık yoktur. Göreli yoksullaşma belki vardır (yani karların daha hızlı büyümesi ve servet birikimi), ama bu durum işçi ve ücretli sınıfın yaşam standardını olumsuz etkilememektedir. Ayrıca kapitalizmin talep yetersizliği ve sermaye fazlası sorunlarında odaklanan kriz eğilimleri ücretli tüketici gelirlerinin arttırılmasını daha iyi bir çözüm olarak dayatabilmektedir. Marx'ın yoksullaşma teorisine bir başka eleştiri daha getirilebilir: kapitalizmde yoksullaşma varsa demek ki feodal toplumun son döneminde durum daha iyiydi diyebiliriz, oysa kapitalizm-öncesi dönemle ilgili çizilen tablo genel bir yoksulluk durumuna tanıklık etmektedir, dolayısıyla kapitalist gelişmenin daha başlarda yaşam düzeyinde yükseliş getirdiği söylenebilir, belki sanayi devriminin ilk devresi dışında.

Mülksüzleşme süreci de Marx'ın öngördüğü şekilde cereyan etmemektedir. Gerçi üretim araçları mülkiyetinde yoğunlaşma vardır, mülkiyet büyük işletmeler ve kurumların elinde toplanmaktadır, ama bu durum kitle açısından fazla olumsuz olmamış, ücretli beyaz yakalı işler yayılmıştır. Bu yeni ücretli orta sınıfın yaşam ve çalışma koşulları eski işçi sınıfına göre iyidir ve giderek çalışan nüfusun çoğunluğunu kol işçileri değil bunlar oluşturmaya başlamıştır (hizmetler toplumu denilen olgu). Şirketler de artık çoğunlukla bireysel patronların mülkü değildir, ücretli manager'larca yönetilmektedirler. Ayrıca gelişmiş kapitalizm menkul kıymet sahipliğini yaymıştır, her ne kadar popüler kapitalizm haline hala gelememişse de. Ayrıca tüketim toplumu diye adlandırılan gelişmiş kapitalizmde konut, araba, dayanıklı tüketim malı, teknolojik mal sahipliği kitleye yayılmıştır. Küçük mülk ve iş sahipliği tamamen ortadan kalkmamıştır, son dönemde teşvik de edilmektedir, yeni teknolojiler küçük birimlerde çalışmayı daha olanaklı kılmaktadır.

Kapitalizm ekonomik krizin olumsuz etkilerini de devlet müdahalesi ve sosyal devlet sayesinde aşabilmektedir. Özellikle işsizlik konusunda bu durum belirgindir. Batı 1945-75 arasında tam

istihdam toplumu olabilmiştir, 1975 sonrasında kriz işsizlik oranını zaman zaman %10'un üstüne çıkarmış, ama 1929 krizindeki gibi %30'lara ulaşmadığı gibi sosyal transferler sayesinde işsizler durumu idare edebilmiştir. Part-time çalışmanın yayılması hem iş süresini kısaltıcı hem de işsizliği azaltıcı bir çözüm olarak değerlendirilebilir, her ne kadar gelir düzeyinde belirli bir düşme olsa da yaşam kalitesi açısından tercih edilebilmektedir.

Bir diğer eleştiri sosyalizmde sınıfların ortadan kalkmamasıyla ilgilidir. 20. yüzyılda marksizmin izinde kurulan sosyalist sistemlerde sınıfsal eşitsizlik sürmüştür. Gerçi Marx sınıfların ve özellikle devletin kalkmadığı bir ara aşama öngörüyordu, ama bu ara aşama çok uzamış ve devlet zayıflayacağına güçlenmiştir. Özelikle sömürücü sınıf olarak nitelenen burjuvazi yerine, yeni bir bürokratik egemen sınıf oluşmuştur (merkezdeki parti ve devlet yöneticileri, tabandaki uzantıları, devlet işletmeleri yöneticileri). Bu sınıf özelikle toplum üzerindeki siyasal egemenliğiyle ve bu egemenliğin anti-demokratik bir şekilde realize olmasıyla tanımlanır. Aynı zamanda ekonomik ayrıcalıklarıyla tanımlanmaktadır. Daha genel bir eleştiri devlet mülkiyetine geçişle kapitalizme özgü görülen artık-değerin ortadan kalkmadığını vurgular. Gerek bürokrasiyle kitle gerekse kitle içinde önemli gelir farklarının olduğu da vurgulanan bir husustur (1'e 5-10'luk bir gelir yelpazesi hiç de dar değildir). Sosyalizm içinde küçük mülk sahipliği, pazar mekanizmalarındaki etkinlikler ücretli işçiliğe göre daha iyi bir gelir sağlayabilmektedir. Gerek devletsel dağıtım gerek pazar süreçlerinin işlemeyişinden kaynaklanan gayrı-meşru kazanç imkanları (rüşvet, kayırım, karaborsa, spekülasyon) bir başka dikkat çekilen husustur. Diğer eleştirileri de belirtelim: sosyalist kollektifleştirme ve birikim süreçleri köylünün aleyhine işlemiştir, işçi sınıfının ve genel olarak halkın yaşam standardı düşük kalmış, işletme düzeyinde ve ulusal düzeyde yönetim sürecine katılamamıştır. Nitekim 1990'lardan beri sosyalist ülkelerde kapsamlı bir kapitalizme geri dönüş yaşanmıştır, bu da marksizmin sosyalizm ve komünizmin ideal nihai aşama olduğu görüşünü yalanlamaktadır.

Marksizmin (daha doğrusu genel olarak 19. yüzyıl sosyalizminin) üretken-olmayan sınıflar nitelemesi de eleştirilmektedir. Artık tüm gelişmiş toplumlarda ve gitgide gelişmekte olan toplumlarda da üretken-olmayan diye nitelenen hizmetler sektörü en büyük istihdam alanıdır, üretken sayılan sanayi ve tarımın toplam hasıla içindeki payı daha azdır. Marx'ın 19. yüzyılda yaptığı değerlendirmeye bağlı kalınırsa, çalışan ve ücretli nüfusun çoğunluğunun üretken olmayıp artık-değerden pay alan bir kitle olarak tanımlanması gerekecektir. Ayrıca üretken etkinlikle üretken-olmayan etkinliğin sınırlarının kesin olarak belirlenmesi de güçtür.

Ancak marksizmin eleştirisinin bazı sınırları da vardır. Birincisi, sınıfların statü grupları ve diğer toplumsal bölünme türlerinden farklı olarak sosyo-ekonomik ilişkiler düzeyinde tanımlanması genellikle kabul edilmektedir, diğerleri için de sınıf kavramı bazan kullanılsa bile. İkincisi, sosyo-ekonomik düzeyde sınıfların tanımlanmasında üretim ve mülkiyet ilişkileri ayrıcalıklı bir konuma sahiptir, sınıfların işbölümünde hiyerarşik kategoriler olarak tanımlanması yaygındır, marksizmin vurguladığı da bu husustur. Gelir, statü, iktidar önemli ölçüde üretim ve mülkiyet ilişkilerindeki konumdan kaynaklanmaktadır, büyük mülk sahipliği ve üretim ilişkilerinde üst konum genellikle yüksek gelir, statü ve iktidar sağlayıcı olmaktadır, tersi de gelir, statü ve iktidar olanaklarının düşük olmasına yol açmaktadır. Ancak bu noktada eleştiri ilkine göre daha geçerlidir, çünkü modern

sistemde gelir farkları üretim ve mülkiyet ilişkilerindeki konuma göre daha fazla önem kazanmıştır ve farklı konumlar aynı gelir düzeyine tekabül edebilmektedir.

Üçüncüsü, devletin özerkliği kabul edilse bile, sosyo-ekonomik egemen sınıflarla yakın ilişkileri analizlerde vurgulanan bir hususdur (sadece marksistler tarafından değil), devlet mevcut sosyo-ekonomik sistemin mantığı içinde işlemekte ve onun yeniden-üretimini sağlamaktadır, siyasal ve devletsel sınıf çoğunlukla sosyo-ekonomik üst sınıf kökenlidir (modern çağda burjuvazi, modern çağ öncesinde ise yukarda belirttiğimiz gibi ikisi arasında çakışma vardır). Dördüncüsü, tarihte sınıf mücadelelerinin belirleyici etkisi yadsınamaz, görünürdeki etkilerinin yanısıra diğer mücadeleleri belirleyen bir etkililiği olduğu da doğrudur. Ancak tarihin tek motoru sınıf mücadeleleridir demek biraz abartılı olur, belirttiğimiz gibi hem diğer mücadele türlerinin özerk etkisi vardır hem de uyuşumcu, amaç güdücü (fikirsel, dinsel, ulusal, devletsel amaçlar güdücü), kültürel, teknik ve ekonomik, siyasal faktörlerin etkisi vardır. Beşincisi, çatışmayla uyuşum madalyonun iki yüzüdür, sınıflararası uzlaşma çatışmayı ortadan kaldırmaz, çatışmanın ve çatışma potansiyelinin ürünüdür. Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda sınıf çelişkilerinin keskinleştiği gözlemlenmektedir, üstelik gelişmiş Batı'da bile sınıflar arasında çatışma eğilimi hala tam anlamıyla aşılamamıştır.

Altıncısı, kapitalizmde gelişme sonucu belli bir varsıllaşma yaşansa da, temel sınıfsal farklılık sürmektedir. Üstelik azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde 19. yüzyıldakine benzer süreçler yaşanmaktadır (kırsal dönüşüm ve kente göç, yoksullaşma, mülksüzleşme, işsizlik, vs). Kapitalizm bir dünya sistemi olarak düşünülürse gelişmiş ülkeler dünya nüfusunun ancak %10'unu oluşturmaktadır, %80'i azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde yaşamaktadır ve buralarda yoksulluk hakimdir hala. Bunların gelişmiş kapitalist merkez tarafından sömürüldüğü de vurgulanan bir hususdur, bir görüşe göre, kapitalizm geri-ülkesi olmadan yaşayamaz. Ancak son dönemde gelişmekte olan ülkelerde belirli bir gelişme düzeyine varıldığı, bazılarının dünya pazarında gelişmiş ülkelere rakip hale geldiği gözlemlenmektedir, yani geri-ülke iyice daralabilir.

Yedincisi, kapitalist krizler devamlı tekerrür etmektedir: kapitalizm Marx'ın öngördüğü kriz eğilimlerini aşabilmektedir, ama kriz eğilimlerinin ağır bastığı devreler çoktur, hatta 1970'lerin ortalarında petrol krizinden beri dünya çapında krizin kronikleşmesi var gibidir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde part-time'ın ve inaktivitenin yayılması, göç dalgaları yeni bir yoksul tabakanın oluşmasına yol açmıştır. Sekizincisi sosyalizmde sınıfsal farklar tümüyle kalkmamıştır, ama eskiye göre azalmıştır (en azından büyük mülk sahibi kesimlerin etkinliği kalkmıştır), sosyalist toplumların geri yapıdan hareketle işe başladıkları da dikkate alınmalıdır.

3. SİYASETİN SINIFSALLIĞI VE SINIFLARIN SİYASETİ

a) Sınıfsal egemenlik ve siyasal egemenlik

Siyasetin sınıfsal faktör tarafından belirlendiği görüşü oldukça etkilidir, bu görüşü savunan başlıca teori marksizmdir, ayrıca 'sınıflar, elitler ve siyaset' diye adlandırabileceğimiz bir yaklaşım siyaseti çoğu zaman sınıflar ve elitlerin egemenliği ve çelişkileriyle açıklamaktadır. Sınıflarla siyaset

arasındaki ilişkiyi iki yönde düşünmek gerekir: biri siyasetin sınıfsallığıdır, sınıfsal faktörler siyasal süreci etkilerler, diğer yön ise sınıfların siyasetidir, farklı sınıflar görece farklı siyasal pratiklere sahiptir. Bu başlıkta siyasetin sınıfsallığını siyasal egemenlik-sınıfsal egemenlik bağları açısından ele alacağız.

Siyasetin sınıfsallığının tartışılmasına devletin sınıfsallığı konusuyla başlayalım. Devlet bir işlevsel gereklilik midir, yoksa bir egemenlik grubu mu, toplum üzerinde belirli bir grubun, sınıfın egemenliği midir? Öyleyse sözkonusu olan devleti elinde tutan grubun, yönetici sınıfın egemenliği midir, yoksa sosyo-ekonomik planda egemen zengin sınıfın egemenliği mi? Sorunsal devletin işleyişinde çıkar faktörünün etkisi şeklinde de formüle edilebilir. Klasik devlet teorisinde devletin varlık nedeni genel çıkarın gerçekleştirilmesidir, ama devletin sınıfsallığını savunan görüşler özel çıkarların (sosyo-ekonomik egemen sınıfın veya devlet yöneticisi sınıfın çıkarlarının) gerçekleştirildiğini ileri sürerler. Arada bir yaklaşım daha etkilidir: devlet genel çıkarı savunur ama özel çıkarlarla yakın ilişkileri de vardır. Devletin sınıfsallığı egemen sınıfın kısa ve orta vadeli çıkarlarıyla uyuşsun uyuşmasın belirli bir sınıfın içinde egemen olduğu sosyo-ekonomik sistemin uzun vadeli çıkarları ve mantığı çerçevesinde işlemesiyle de açıklanır. Örneğin kapitalist sistem içinde devlet, kapitalizmin yeniden-üretimi mantığı çerçevesinde etkinlik gösterecektir (sermaye egemenliğini koruyacak ve ücretli emeği kontrol altında tutacak, sermaye birikimine katkıda bulanacak, sistemin işlemesi için gerekli bazı işlevleri görecek, ideo-kültürel hegemonyayı sağlayacaktır). Bir başka tez devletsel mantığın sınıfsal mantıklara göre farklılığıdır, bu mantığın temel ilkeleri pozitif nitelikteki genel çıkarın, kamu yararının yanısıra, daha negatif nitelikteki devletin güçlenmesi, toplum üzerinde kendi egemenliği, topluma ve ekonomiye müdahale, dışa yönelik etkinlik ve güç gibi ögeleri içerir.

İkinci sorunsal devlet politikalarının egemen sınıfların kısa ve orta vadeli çıkarlarıyla ilgisidir. Devlet politikalarının tamamen egemen sınıf çıkarlarına uygun olmasından sözkonusu çıkarlarla ters düşmesine uzanan bir eksen üzerinde düşünülebilir. Bu ilgiyi karar alımında sınıfsal etkilere ve uygulamaların sınıfsal sonuçlarına göre değerlendirebiliriz. Üçüncü sorunsal devlet yöneticilerinin egemen sınıfla bağlarıyla ilgilidir. Devlet teorik olarak halkın, ulusun tümünün temsilcisidir, bürokrasi ve siyasal sınıf sosyo-ekonomik egemen sınıftan farklıdır. Ancak pek çok analiz devlet yönetiminin sınıfsal bağları üzerinde durur: sınıfsal kökenleri çoğu zaman üst, orta-üst sınıflardandır, sosyo-ekonomik egemen sınıfla yakın, enformel bağları vardır, resmi devletin yanısıra iktidar eliti ve toplumsal iktidar odakları ekonomi ve toplum içinde egemen konumlara sahiptir. Dördüncü sorunsal devletin alt sınıflarla, kitleyle kopukluğu, onları kontrol ve hatta baskı altında tutmasıyla ilgilidir. Gerçi buna karşı modern çağda ideal-tipik rejimin halk katılımına dayalı demokrasi olması, devletin gelişmeci, sosyal ve reformcu politikaları, patriyarkal ve popülist rolü karşı gerekçe olarak gösterilir, ama anti-demokratik ve baskıcı uygulamaların daha az olmadığı, devletin sistemik kontrol işlevselliğinin alt katmanların olumsuz durumunu yeniden-ürettiği, gelişmenin, politikaların ve demokrasinin daha çok üst sınıfların lehine olduğu da ileri sürülür.

Siyasetin sınıfsallığı tartışmasını ikinci olarak toplumsal yapı ve evrimde sınıfsal faktörün stratejik rolü konusuyla sürdüreceğiz. Birçok analiz toplumsal ve siyasal yapıların tanımlanması (tipolojisi), işleyişi ve değişiminin açıklanmasında sınıfsal ilişkilere ve çatışmalara ağırlık tanır.

Ortaçağ Avrupası'nda siyasal egemenlik sisteminin feodal aristokratik sınıfın kontrolünde olduğu genellikle kabul edilir, birçok analiz en azından 19. yüzyıl kapitalizmindeki devleti burjuva olarak niteler. Toplumsal yapıdaki dönüşüm en çok sınıfsal yapıdaki dönüşüm yönüyle görülür ve bunun siyasal iktidar üzerindeki etkileri vurgulanır (kapitalist gelişme sonucu burjuvazinin güçlenmesi ve iktidar denkleminde ağır basması klasik örnektir). Sınıflararası bölüşüm mücadelelerinin iktidar mücadelelerini belirlediği ileri sürülür. Tarihte sınıf mücadelelerin önemi de yaygın bir saptamadır, fakat sınıfsal dışında başka mücadeleler de önemlidir (bir önceki alt-bölümde bu konuya değinmiştik). Toplumsal süreçlerin analizi sınıflar kadar, siyasal ve iktidara yönelik grupları, değişik ekonomik aktörleri, dinsel sistemleri ve fikir sistemlerini, ulusları ve devletleri, birincil toplulukları, kültürel eğilimleri, kişilerin rolünü dikkate almak zorundadır.

Üçüncü olarak siyasetin bir yönden sınıfsal çelişkiler ve çatışma perspektifiyle, diğer yönden sınıfsal güç dengesi ve uzlaşma perspektifiyle değerlendirilmesine değineceğiz. Siyasal çatışma ile sınıfsal çatışma arasında yakın ilişki bulanlar az değildir. Sınıfların çıkarları birbiriyle çelişir, çıkarlarını savunmak için birbiriyle çatışırlar. Çıkarlarını gerçekleştirme amacıyla iktidarı, devleti kendi yönlerinde etkilemek, hatta onlara egemen olmak için mücadele ederler. İktidar denkleminde yer alan siyasal gruplar dolaysız olarak sınıf çatışmasının yansısı, aracı değildirler, ama ondan etkilenirler, siyasal çatışmanın sınıfsal çatışmaya bağlılığı duruma göre değişken derecelerde olabilir. Siyaset olarak nitelenebilecek sınıfsal çatışma konuları şöyle sıralanabilir: bazı sınıflarla yakın bağları olan siyasal hareketler arasında iktidar mücadeleleri, sınıflar arasında mücadeleler sonucu yönetim ve sistem değişimleri, alt sınıfların başkaldırıları ve egemen sınıfların devlet ve başka vasıtalarla baskıcılığı, sınıfların kendi çıkarlarını savunmak için örgütler ve çeşitli araçlar vasıtasıyla mücadeleleri. Uyuşumcu teori siyaset ve devleti toplumdaki farklı çıkar ve görüşlerin uzlaştırılması olarak görür, bunun mantıksal uzantısı da devlet ve siyasetin sınıflardan özerkliği, sınıflarüstülüğüdür. Keza toplumsal süreçlerde kendiliğinden, sınıfsal çatışma eğilimi değil uzlaşma eğilimi ağır basabilir. Sistemine göre hangisinin ağır basacağı değişir, örneğin azgelişmiş ve gelişme sürecindeki kapitalizme göre gelişmiş kapitalizmin uzlaşmayı sağlayabildiği saptanır. Çatışma ve uzlaşmayı birlikte düşünerek, siyasal iktidarı bir sınıflararası güç dengesi sistemi olarak da tasavvur edebiliriz. Fakat güç dengesi eşitlikçi değildir, bu nedenle karar ve uygulamalar üzerinde bazı sınıfların etkisi daha fazla, bazılarınınki daha az olur.

Dördüncü olarak sınıfsal bölünmeleri aşkın bir kategori olarak ulus-halk antitesinden sözedeceğiz. Ulus ya da halk kendi içinde değişik kesimlerden meydana gelir, kesimler toplumsal bölünmelere tekabül eder, toplumsal bölünmeler içinde biri de sınıfsal bölünmelerdir. Ulus ya da halk ise tüm ülke çapında birleştirici bir kategoridir, bu bakımdan bölünmeleri aşan ve onlarla çelişen bir özelliği vardır. Ulusal mensubiyet ve bilincin, ulusal çıkarların, ulusal dil ve kültürün, ulusal egemenlik fikrinin, yurttaş statüsünün, ulus-halkı temsil eden, genel çıkarı gözetmesi ve tarafsız olması öngörülen devletin sınıfsal bölünmeleri aşacağı düşünülür. Ulus-halk bütünlüğü sınıfsal bölünmelerin temeli olan sosyo-ekonomik eşitsizliklerin kaldırılmasını gerektirmez, ama soyut devlet fikri, adalet ve başka ilkeler uyarınca eşitsizliklerin yumuşatılması gerekli görülür. Birçok ideo-politik görüş bu yönde faaliyet gösterdiği savındadır. Aynı zamanda ulusal düzeyde birçok bütünleştirici süreç vardır (yukarda belirttiğimiz ulusalların yanısıra, popüler kültür, iletişim, pazar toplumu, gelişme, sosyal

devletleşme gibi), bunlar sınıfsal farkların bölücü etkisini ikinci planda bırakabilir. Ancak sınıfsal bölünmelerin ötesinde devlet-halk bölünmesinden de sözedildiğini, halkın alt ve orta sınıfları kapsayan bir kategori olarak düşünülüp halk-üst sınıflar karşıtlığı da kurulduğunu belirtelim.

Beşinci olarak toplumsal egemenlik sisteminde değişik sınıfsal kategorileri gözden geçireceğiz. Sosyo-ekonomik planda egemen sınıf (veya üst sınıf) büyük mülk sahibi, iş sürecinde egemen, piyasada etkin, bölüşümde zengin, siyasette ise nüfuzlu bir konumu ifade eder. Karşıtı tabi (veya alt) sınıflardır, arada ise orta sınıflar yer alır. Tabi-alt sınıflar geri toplumlarda büyük çoğunlukken, gelişmeyle orta sınıflaşma gitgide yayılır. Siyasal planda yönetici sınıf terimi kullanılır. Egemen sınıfla yönetici sınıf modern sistemlerde çakışmaz, ama aralarında yakın bağlar olduğu saptanır (bu bağları ifade eden bir kategori iktidar elitidir), geleneksel sistemlerde ise çoğu zaman çakışma vardır. Modern sistemde yönetici sınıf iki kategoriye ayrılır: siyasal sınıf ve bürokratik sınıf. Yönetici sınıfın karşıtı yönetilen sınıflar olması gerekir, modern çağda bunlar için halk terimi kullanılır, geleneksel çağlarda ise teba terimi. Siyasal sınıf bazan devlet aygıtlarına hakim değildir, bu bakımdan ayrı özerk bir devlet sınıfından sözedilir (birçok gelişen ülkede devlet içinde bürokratik ve askeri sınıfların egemenliği siyasal sınıfı devre-dışı bırakabilmektedir).

Sosyo-ekonomik ve siyasal-devletselin dışında üçüncü boyut olan ideo-kültürel hegemonyaya sahip sınıfsa hegemonik sınıf diye adlandırılır. Feodal çağda dinsel ve monarşik-feodal-aristokratik ideo-kültürel sistem, modern çağda burjuva denilen ideo-kültürel sistem topluma yön vermiştir. Hegemonik sınıf egemen sınıftan farklı olabilir, ya da egemen sınıf içinde belirli bir kesim olabilir. Örneğin feodal çağda dinsel sınıf (Avrupa'da kilise) esas ideo-kültürel hegemonyaya sahipti. Toplumların sınıfsal sistemleri sınıfsal ittifak kavramıyla da analiz edilir. Sınıfsal ittifak üst sınıflar arasında olabilir, bunun siyasal platformda gerçekleşimi iktidar bloku terimiyle ifade edilir (yani sözkonusu ittifak iktidara egemendir). Örneğin kapitalizmin gelişme sürecinde burjuvazi-aristokrasi uzlaşmasına dayanan bir iktidar blokundan sözedilir. Bu ittifakın öznesi destek sınıflar da olabilir, örneğin orta sınıf ve köylü sınıfı desteğinden yararlanılması. Nihayet sınıflar içinde farklı fraksiyonlardan sözedilir. Sosyo-ekonomik alanda esas güçlü olan falan fraksiyondur denilebilir, örneğin ileri kapitalizmde tekelci finans burjuvazisinin egemenliği.

Altıncı olarak yerel nüfuzlu sınıflar konusunu ele alacağız. Geleneksel toplumlarda sosyo-ekonomik alanda toprak sahipliği ve bağımlı köylüleriyle egemen feodal veya feodal-memur sınıf yerel siyasal iktidara da sahipti (askeri, yönetsel, yargısal iktidar). Modern çağa geçiş sürecinde merkezi devletlerin oluşumu yerel feodal iktidarları zayıflattı, ardından henüz kırsal özelliği baskın bu toplumlarda tümüne kırsal eşraf denilen büyük toprak sahibi, kabilevi ve dinsel lider, zengin köylü, taşra kenti ve kasabasında ticaret ve kredi işleriyle uğraşan (bazan yeni sınai tesislerin sahibi) burjuva, meslek sahibi, bürokrat ve siyasetçi bir yerel nüfuzlu sınıf oluştu. Yerel nüfuzlu sınıf içinde iktidar çekişmesi de yaşanıyordu: hem tekil kişiler ve gruplar arasında, hem de eski üst kesimle yeni yükselen kesim arasında. Daha sonra, gelişme süreci büyük ölçüde kentleşmeye yol açar, metropol kentler nüfusun büyük kısmını kapsar. Bunlarda yerel nüfuzlu sınıf daha zayıftır, merkezi devlet ve metropoliten ekonomiye bağlanılır.

Modern çağda yerel siyasal iktidar üç kademede düşünülebilir. Birinci kademe merkezi iktidarın yerel kollarıdır, ulusal yönetime bağlıdır, ama üzerlerinde yerel nüfuzlu sınıfların etkisi de vardır, bazan aralarında çelişkiler ve iktidar çekişmesi başgösterebilir. İkinci kademe yerel yönetimler ve siyasal güçlerdir (parti, dernek, seçilmişler), yerel nüfuzlu sınıfların bunlar üzerindeki etkisi dolaysızdır, bunlarda sıkça bizzat yönetsel konumlara gelirler. Üçüncü kademe yerel nüfuzlu sınıfların özerk iktidar alanıdır: yerel toplum üzerinde sosyo-ekonomik ve toplumsal-kültürel iktidara sahiptirler, bu da görece özerk bir siyasal iktidara dönüşür. Yerel birimlerde nüfuzlu sınıfların yerine göre informel iktidar mahfilleri de vardır, ama her zaman homojen yapıda değildirler, aralarında çelişkiler başgösterir zaman zaman. Yerel düzeyde sınıfsal çelişkiler konunun bir başka boyutudur. Köylü ile büyük toprak sahipleri arasındaki çelişki tarihsel süreç içinde epeyce etkili olmuştur (kırsal devrimlere de neden olabilmiştir). Kent ve kasaba tüccarları ile köylüler çelişkisi, devlet bürokrasisi ile kırsal halk çelişkisi diğer ikisidir (ürün ucuza gitmektedir, borçlanılmaktadır, vergi yükü ağırdır, vs). Devlet bürokrasisi kırsal halk lehine reformlar yaparak, destekleme ve hizmetler getirerek köylülükle ittifak arayışına da girebilir. Sanayileşme sürecindeki kentlerde yerel sanayi burjuvazisi ile işçiler arasındaki çelişki önem kazanabilmektedir. Ayrıca genel olarak yerel kırsal halk ile kent çelişkisi, taşra ile büyük kentler çelişkisi vardır, büyük kentlerde ise gecekondu ve varoş bölgeleri ile merkez çelişkisi. Bu çelişkiler sınıfsal çelişki ile kesişmektedir, çünkü birinciler görece yoksul iken ikinciler görece zengin veya orta sınıftır.

b) İktidar mücadelesi, sınıfsal organizasyon ve mobilizasyon

İktidar mücadelesi siyasal gruplar ve akımlar arasında cereyan eder, ama bunun geri-planında sınıflar arasında cereyan ettiği de ileri sürülür. Yeniçağ sonlarında ve 19. yüzyılda burjuvaziyle aristokrasi arasındaki iktidar mücadelesi ön plandadır, Fransız devrimi aristokrasinin egemenliğindeki monarşik iktidarı yıkan burjuva devrimi olarak da nitelenir. 19. yüzyıl boyunca, burjuvaziyle aristokrasinin iktidar mücadelesi veya iktidar için uzlaşması gözlemlenir, liberal parlamenter sistem burjuvazinin talebi olarak nitelenir. O dönemden günümüze birçok ülkede burjuvazi ve çeşitli fraksiyonları (örneğin 19. yüzyıl sonlarından beri tekelci burjuvazi, orta burjuvazi, vs) arasında iktidar çemberinde etkin olmak için cereyan eden mücadelelerden sözedilir, belirli parti ve grupların belirli fraksiyonlarla yakınlığı saptanır. Orta ve alt sınıflar da iktidar mücadelesine katılır, belirli partilerin bunlarla yakın ilişkileri saptanır. 19. yüzyılda parlamenter demokratik hareketlerde orta sınıflar etkin olmuştur, 20. yüzyılda birçok siyasal hareket orta sınıfların desteğine dayanmıştır. Eski küçük burjuvazinin tutucu-gelenekçi reaksiyonu birçok ülkede iktidar mücadelesinin önemli bir faktörü olarak belirtilir.

Alt sınıfların iktidara yönelik etkinliği 19. yüzyıl ortalarından itibaren işçi sınıfını temsil etme savındaki sosyalist partilerle gündeme gelmiştir. 1917 Rus devrimi komünizmi iktidara getirmiş, kurulan iktidar işçi sınıfının iktidarı ve işçi-köylü ittifakına dayanıyor olarak nitelenmiştir. Daha sonra 20. yüzyıl boyunca kurulan komünist rejimler de aynı nitelemeyi benimsemiştir. Bu ülkelerde iktidar mücadelesi aynı zamanda çeşitli bürokratik gruplar arasında cereyan etmektedir (bu açıdan işçi sınıfı iktidarı olma savının lafta kaldığı ileri sürülür). Keza bazı devrimler köylü devrimi diye

de nitelenir (Meksika, Çin gibi), bazı ülkelerde çiftçi partileri iktidara gelir, sözkonusu bağlamlarda köylüleri de iktidar mücadelesinin dolaylı bir aktörü olarak düşünmek mümkündür. 1968 yeni sol hareketi ise öğrencileri iktidar mücadelesinin dolaylı bir aktörü olarak devreye sokar. Üçüncü Dünya ülkelerinde iktidar mücadelesinde burjuvazi ve dışa yönelik burjuvazi, ulusal burjuvazi gibi değişik fraksiyonları, büyük toprak sahipleri, dinsel ve kabilevi elitler etkindir (bu ülkelerde iktidarın burjuvaziyle belirtilen prekapitalist unsurlar arasında ittifaka ve bazan mücadeleye dayandığı ileri sürülür). Keza bürokrasi ve orta sınıf da iktidar mücadelesinde yer alır, birçok ülkede reformcu bürokratik iktidarlar kurulur. Bürokrasi içinde de özellikle askeri bürokrasi faaldir, birçok ülkede tutucu veya reformcu askeri rejimler kurulur. İran devrimi ve siyasal İslam bağlamında dinsel sınıf iktidar mücadelesinde ayrı bir aktör olarak kendini gösterir.

Sınıflar arasındaki iktidar mücadelesi salt ulusal düzeyde iktidarın ele geçirilmesine yönelik değildir, başka düzeylerde de cereyan eder: devlet kurumlarında, yerel iktidarlar düzeyinde, toplumsal ve ekonomik süreçlerde. Bu bakımdan hükümet iktidarına egemen güçlerle diğer alanlarda iktidar sahibi güçler arasında çelişkilerden sözedilir. Örneğin monarşinin, devlet başkanının hükümetten farklı güçlere dayanması, orduda belirli sınıfların ağırlıkta olması (19. yüzyıl Avrupası'nda orduda aristokrasi ağırlık sahibiydi, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya ülkelerinde ordu askeri bürokrasinin görece özerk üstünlüğünün aracı olabildi), yerel düzeyde etkin sınıfların (kırsal eşrafın, büyük toprak sahiplerinin) ulusal iktidardan özerk olarak iktidar sahibi olması, aristokratik veya bürokratik iktidarlara karşın ekonomik ilişkilerde burjuvazinin gücü, alt sınıfların kendi yaşam alanlarında özerk kendini yönetim yapıları kurabilmesi, vs.

Aslında iktidar mücadelesi siyasal gruplar arasında cereyan etmektedir, bunların sınıflarla bağları vardır, ama tek bir sınıf veye fraksiyona bağlanamazlar, üst sınıfların dışında destek gördükleri çeşitli orta ve alt sınıflar vardır, sınıfsal dışında başka toplumsal bölünmeler de (birincil bölünmeler özellikle) oluşumlarında etkili olabilir, genel olarak tüm ulus ve halkın temsilcisi olma savındadırlar, programları ülke çıkarlarına daha uygun çözümler getirme savındadır (ideolojileri de eğer varsa, tüm toplum için iyi düzeni kurma savındadır).

Sınıfsal organizasyon konusuna gelirsek, toplumdaki örgütlenmelerin önemli bir bölümü sınıflarla ilgilidir. Devlet örgütleri kamu yararını güden devletin belirli etkinlikleriyle ilgilidir, bu bakımdan sınıflardan bağımsız olmaları gerekir, ama bizatihi devlet örgütleri corps oluşturur, bu bakımdan genel olarak bürokratik sınıfın ve onun içindeki kolların örgütleri olarak nitelenebilirler (örneğin ordunun askeri sınıfın örgütü olması gibi), ayrıca toplumdaki çeşitli sınıflar, özellikle egemen sınıflar devlet örgütleri üzerinde etki sahibi olabilirler. Ekonomik işletmeler bir diğer örgüt türüdür, işletme sahiplerini (ya da burjuvazi, küçük burjuvaziyi) ve işletme çalışanlarını (işçi ve ücretli sınıfları) kapsarlar, işletme içinde sınıfsal ayrışım görülür. Bu iki kategori kurumsal baskı grupları olarak varlık gösterebilirler.

Ancak bizim sınıfsal organizasyon derken düşündüğümüz sivil toplum içindeki örgütlenmelerdir. Bunlar içinde belirli sosyal kesimlerin temsilcisi durumundaki çıkar grupları sınıfsal örgütler sayılabilir: işçi ve ücretli sendikaları, işadamı kuruluşları, çiftçi örgütleri, esnaf örgütleri, meslek

kuruluşları. Derneksel örgütlenmeler de belirli sosyal kesimlerle yakın ilişkilere sahip olabilirler, örneğin bazı yerel derneklerin yerel eşrafla yakın bağları. Sivil toplumdaki sınıfsal örgütlenmeler baskı grubu işlevi görürler: belirli sınıfların, sosyal kesimlerin çıkarlarını savunmak için kurulmuşlardır, bu amaçla iktidarı etkilemeye çalışırlar. İşadamı kuruluşlarının genellikle iktidar çemberi üzerinde, finansmanına katkıda bulundukları partiler üzerinde ve kontrol ettikleri kitle iletişim araçları vasıtasıyla kamuoyu üzerinde güçlü etkilerinden sözedilir. Diğerleri de aynı eksenlerde etkili olmaya çalışır, işadamı kuruluşları kadar olamasa bile. Kitle hareketleri düzenleme ve eylemsel etkinlik alanında özellikle işçi ve ücretli sendikaları faaldir. Sınıfsal örgütler temsil ettikleri sınıflar, sosyal kesimlerden insanların tabanda örgütlenmesini de sağlarlar. Mesleki örgütler mesleki dayanışma sağlar, mesleğin iç işleyişini düzenler. Bütün sınıfsal örgütlenmeler sınıf mensuplarının bireysel çıkarlarına göre sınıfın ortak çıkarlarının ön plana çıkarılmasına katkıda bulunabilirler. Partileri ise ayrı olarak ele alacağız.

Sınıfsal organizasyon gibi sınıfsal mobilizasyondan da sözedilir. Geleneksel ve clientelist bağlılıklara dayalı politikaya göre (yani çeşitli sınıflardan kişilerin geleneksel otoritelerin, clientelist aracıların istediği yönde siyasal tutumlar takındığı politikaya göre), gitgide sınıflararası partilerin ağır bastığı demokratik politikaya göre, mobilize politikada sınıfsallık dozu artar, hatta sınıfsal politika, ideolojik politika ve mobilize politikanın örtüştüğü izlenimi edinilir. Ancak mobilize politika her zaman sınıfsal değildir: ulusçu hareketler çevresinde mobilizasyon 19. ve 20. yüzyıllarda dünya politikasında belirleyici olmuştur, birincil bölünmeler temelinde mobilize politika Üçüncü Dünya ülkelerinde yaygındır, siyasal bölünmeler temelinde mobilize politika örnekleri de az değildir (birçok ülkede sınıfsal bölünmelerle örtüşmeyen siyasal bölünmeler mobilizasyonlara neden olabilmektedir). Sınıfsal bölünmelere dayalı mobilize politika daha çok ideolojik bölünmelerle paralellik göstermektedir. Bu açıdan 19. yüzyılın liberal parlamentarist hareketleri monarşik-aristokratik sisteme karşı burjuvazi ve küçük burjuvaziyle bağlantılandırılır, sosyalist hareketler işçi sınıfı hareketi olarak nitelenir, köylüler yer yer feodal baskıcı sistemlere karşı ayaklanmışlardır, 20. yüzyıl boyunca komünizm işçi ve köylü devrimlerinin yönlendiricisi olarak gözükmüştür, faşizm ve sağ otoriter mobilizasyonların bazı sınıfsal bağları vurgulanmıştır (egemen sınıf desteği, askeri sınıf girişimi, orta ve alt sınıflar desteği). Ancak bunlar salt sınıfsal nitelikte hareketler değildir, çoğunun sınıflararası niteliği belirgindir, bazı sınıfsal yoğunlaşmalar olsa bile.

Sınıfsal organizasyon ve mobilizasyon sınıf içinde iletişim ve etkileşimi arttırır, sınıf içinde bireyler arasında yakınsılık oluşmasını sağlar. Bu yakınsılığın bir şekli de sınıfsal dayanışmadır, konum ve çıkar birliğinin yanısıra ortak organizasyon ve mobilizasyon, benzer deneyimler, ortak karşıtlık unsurlarının varlığı sınıfsal dayanışmaya temel oluşturur. Keza sınıf mensuplarının katıldığı organizasyon ve mobilizasyonlar sınıfsal kimliğin simgeleri haline gelirler. Örneğin işçi sınıfının sendikalar, bazı partiler, grevler, 1 Mayıs gibi günlerle özdeşleşmesi işçi sınıfsal kimliğinin oluşmasında belirleyici olmuştur. Ancak belirli sınıfsal organizasyon ve mobilizasyonlar sınıfın ancak bir bölümünü kapsayabilir (birçoğu sınıfın ancak küçük bir bölümünü etkileyebilir), mobilizasyonların çoğu sınıflararasıdır (belirli bir sınıfla bağlantılandırılıyor olsa bile). Sınıfsal dayanışma ve kimliği, koşut olarak sınıfsal organizasyon ve mobilizasyonu zayıflatıcı birçok etmen vardır: ulus-halk antitesi ile ulusal ve popüler bütünleşme, modern toplumda gitgide yaygınlaşan

bireyselleşme ve bireysel çıkarların ağır basması, geleneksel toplumda segmante, bağımlılaştırıcı, ataerkil örüntülerin ve modern toplumda çok-yönlü belirlenmeler ve mensubiyetlerin varlığı, ulusal düzeyde homojeneizasyon (gelişmeyle sınıfsal yoğunlaşmaların, farkların ve alt-kültürlerin zayıflaması, örneğin gelişmiş ülkelerde genel orta sınıflaşma), siyasal ve toplumsal baskı (ancak sınıf üzerindeki baskı sınıfsal tepkiyi getirebilir ve dayanışmayı arttırabilir). Uluslararasılaşma ise baskı gruplarının uluslararası örgütlenmesi nedeniyle sınıfsal kimliği güçlendirici olabilir, ama yoğun kitle iletişimi bu düzeyde de homojeneizasyon etkisi yaratmaktadır.

c) Sınıf alt-kültürü

Sınıf alt-kültürü belirli bir sınıfın sahip olduğu, gösterdiği ortak (sınıf mensuplarının paylaştığı) ve yerleşik (uzun süreli, kalımlı olan) eylem ve düşünüş şekilleri, ruh halleri kalıplaşmasıdır. Ama sınıf alt-kültürünün dozları vardır, bazı sınıflar görece güçlü alt-kültürler yaratabilirken bazıları yaratamaz (alt-kültürleri hiç yok değildir, ama gevşektir ve görece belirsizdir, sınıf mensuplarını etkileme derecesi sınırlıdır). Güçlü bir sınıf alt-kültürünün oluştuğundan sözedebilmek için sınıf içinde ortak, onu başka sınıflardan farklılaştıran, bu arada ulusal kültür içinde özgün bir kesim olarak belirmesini sağlayan uzun vadede kalıcılaşmış bir kültürel kalıplaşma gerekir. Güçlü bir alt-kültürü olan sınıf toplumsal yaşamın bütün alanlarında kendine özgü pratikler geliştirebilmekte, yaşam koşullarının belirlediği özgül davranış kalıplarına sahip olabilmektedir. Sınıf içinde ortak bir normatif ve simgesel yapı oluşabilmekte, ortak ruhsal haller, sınıfsal içgüdüler gelişebilmekte, sınıf mensuplarının birlikte hareket etmesini sağlayan kitle psikolojisi sendromuna girilebilinmektedir. Bütün bu süreçler sonucunda sınıf üyelerinin benimsediği bir sınıfsal kimlik oluşabilmekte, sınıf kendisini birleştiren bazı değer ve inançlara, söylemler ve zihniyete sahip olabilmekte, bazı ideolojilere yakınlık gösterebilmektedir.

Sınıf alt-kültürünün oluşumu ve güçlenmesi çeşitli etmenlerin sonucudur. Biri sosyo-ekonomik alandaki ortak konumdur, bu konum ortak yaşam ortamları dolayımıyla benzeş bir yaşam tarzının oluşmasına yol açar. İkincisi ortak çıkarların varlığı ve bunun bilincine varılmasıdır. Üçüncüsü sınıfın ortak tarihsel deneyimlerinin birikimidir. Dördüncüsü bu temellerde uzun vadede kendiliğinden bazı kültürel kalıpların (anlayışlar ve pratiklerin) oluşması, bu kalıpların kendini yeniden-üretmesidir. Beşincisi yukarda belirtilen ve başka faktörlerin etkisiyle siyasal platformda varlık gösterebilme, özerk bir güç haline dönüşebilmedir (sınıf alt-kültürü sosyo-politik güç haline dönüşmesini kolaylaştırır ve ters yönde sosyo-politik güç haline dönüşmesi sınıf alt-kültürünü pekiştirir). Altıncısı sınıf içinde bütünleşme ve iletişim mekanizmalarının varlığı ve gücüdür, bu sayede sınıf içinde kültürel benzeşme kolaylaşır. Ancak gelişme süreci ulusal ve uluslararası düzeyde bütünleştirici mekanizmaları güçlendirmekte, bunun sonucunda sınıfsal alt-kültürler zayıflamakta, çözülmektedir. Bu bakımdan gelişmiş ülkelerde 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk yarısına göre sınıf alt-kültürlerinde gerileme olduğu gözlemlenmektedir. Buna karşılık, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sınıfsal oluşum zaten güçlü değildir, çeşitli birincil ve kültürel bağlar ve bölünmelerin (dinsel-mezhepsel, ulusal-etnik, yerel, kabilevi bağlar ve bölünmelerin, modern ve geleneksel bölünmesinin) etkisi daha güçlüdür, dolayısıyla alt-kültür oluşumu o düzeylerde olmaktadır.

Sınıf alt-kültürü kendini siyasal planda da gösterir, bu bakımdan sınıf siyasal alt-kültürlerinden sözedilebilir. Sınıf siyasal alt-kültürünün oluşumunun yüksek derecesi sınıfı temsil eden etkili kitle örgütleri ve baskı gruplarının varlığı, sınıfın sadece kısa vadeli değil uzun vadeli çıkar bilincine de sahip olması, başka sınıflarla çelişkilerinin belirleyici önem taşıması ve ortak bir tarihsel bellek yaratması, siyasal platformda sınıf içinde ortak tutumlar ve tercihlerin ağır basması (örneğin seçimlerde belirli bir yönde oy kullanılması), sınıfla yakın bağları bulunan partilerin varlığı, sınıfın örgütlenme derecesinin nisbeten yüksekliğinin yanısıra birlikte mobilizasyon kapasitesinin de önemli düzeyde olması, sınıfın belirli bir ideo-politik evrenle yakın bağlar kurabilmesi (bu açıdan sınıf ideolojilerinden sözedilmesi) halinde sözkonusudur. Yukarda belirtilen benzeşlik niteliklerinin pek güçlü olmadığı sınıf siyasal alt-kültürlerinden de sözedebiliriz (ikinci hal). Üçüncü bir hal ise sınıf siyasal alt-kültürlerinin oluşamamasıdır. İkinci hal ve üçüncü hal daha yaygındır.

Sınıf siyasal alt-kültürü çeşitli şekillerde kendini gösterebilir, bazılarına değinelim. Siyasete katılım derecesi ve şekillerinde görülür, örneğin belirli bir ülkede belirli bir sınıfın seçime katılım düzeyi sürekli düşük veya yüksek olabilir. Ancak yüksek katılım ille de sınıf siyasal alt-kültürü oluşumunun daha ileri düzeyde olduğu anlamına gelmez, çeşitli tercihler arasında dağılmış bir yüksek katılım alt-kültür oluşumunun daha zayıf olduğu anlamına gelebileceği gibi, düşük katılım sınıfsal bir izolasyon ve yabancılaşmanın göstergesi olarak alt-kültür oluşumunun daha ileri düzeyde olduğuna tanıklık edebilir. Sınıfların oy tercihlerindeki yoğunlaşmalar da sınıf siyasal alt-kültürünün göstergesi olabilir, eğer sınıf mensuplarının büyükçe bir bölümü aynı yönde tercih yapıyor, tercihlerini uzun vadede pek değiştirmiyor veya aynı yönde değiştiriyorsa. Siyasal çatışma ve uyuşum süreçlerinde tutumlar sınıf siyasal alt-kültürünün bir başka şeklidir. Bazı sınıflar çatışmacı bir eğilime sahiptir, bazıları uyuşumcu eğilimdedir; uyuşumcu eğilim sınıf alt-kültürünün görece zayıflığına kanıt sayılabilir, ama uyuşumcu prosedürler geliştirebilmiş ve onlara uyabilen güçlü bir alt-kültürel oluşuma da tanıklık edebilir. Devletle ilişki şekilleri sınıf siyasal alt-kültürünün tezahür biçimlerinden biri olabilir, örneğin devletle iyi iletişim kurabilmiş, olumlu ilişkileri olan bir alt-kültür ile devlete yabancılaşmış bir alt-kültür ekseni kurabiliriz. Bu bakımdan belirli bir sınıf siyasal alt-kültüründe yurttaşlık bilincinin düzeyi, tersine tabiyet hissi de önemli bir kriterdir.

Sınıf alt-kültürü toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında kendini gösterir. Sosyo-ekonomik ilişkiler planında kendini gösterir kuşkusuz, zaten sınıf o düzeyde tanımlanmaktadır: çalışma sürecindeki pratikler ve beceriler, iş kültürü ve zihniyeti, tüketim kalıpları ve alışkanlıkları, bölüşüme ilişkin tutumlar (zenginlik, fakirlik, orta hallilik algıları ve davranışları). Günlük yaşam örüntülerinde kendini gösterir, örneğin eğlence pratikleri, kültürel etkinlikler, ev içi yaşam, arkadaş grupları, semt ve köy yaşamı, vs. Bir sınıfta kendi içinde benzeşen, diğer sınıflardan belirgin şekilde farklılaşan tutumlar varsa, o zaman sınıf alt-kültürünün varlığından ve güçlülüğünden sözedebiliriz.

Köylülerin köy ve tarım üzerinde yoğunlaşmış yaşamları, geleneksel kültüre bağlılıkları nedeniyle, kendilerine özgü bir alt-kültüre sahip oldukları ileri sürülür. Kırın dışa oldukça kapalı olduğu, köylülerin bağımlı konumda veya küçük köylü işletmesi konumunda benzeş bir durumda bulunduğu geçmişte alt-kültürel benzeşme ve farklılaşma belirgindi. Modernleşme süreci, köyün dışa açılması eski dokuyu çözdü, köylüler ulusal sistemle daha fazla bütünleşti, ama yine de farklılıkları önemli

düzeydedir. Ayrıca modernleşme öncesinde ulusal bütünleşme tam sağlanamadığından yerel farklar mühimdi, dolayısıyla yerel köylü alt-kültürleri arasında önemli farklar olabilmekteydi. Kentte sınıfsal yapı köye göre daha heterojendir, dolayısıyla kentsel sınıflar ve alt-kültürleri köye göre birbirinden çok daha ayrışmıştır, hatta karşıtlık içindedir. Kentsel sınıf alt-kültürünün ilk örneği Ortaçağ'da feodal sisteme ve kültüre karşı alternatif olarak gelişme gösteren burjuva alt-kültürüdür. Modern çağda burjuva alt-kültürü üst sınıf alt-kültürlerinin en bilinen tipidir. Ama onun dışında üst sınıf alt-kültürleri de vardır (geçmişte feodal alt-kültür, kilise alt-kültürü, geçiş sürecinde kırsal eşraf alt-kültürü, bürokratik alt-kültür ve çeşitli devlet corps'larının alt-kültürleri). Burjuvazi içinde ise alt-kültürel farklılaşma vardır. Bu farklılaşma bizatihi kültürel özelliklerle tanımlanabilir, örneğin modernist burjuvazi-geleneksel burjuvazi ikilemi kurulur. Burjuvazinin siyasal planda aktifliği, yönetim üzerinde etkili olabilmesi siyasal alt-kültürel özelliklerini de güçlendirmiştir. İşçi sınıfı alt-kültürü geçmişte (19. yüzyılda, 20. yüzyıl ilk yarısında) daha güçlüydü, artık epeyce zayıflamıştır. Batılı ülkelerde geçmiş dönemin nisbeten dar orta sınıfının alt-kültürüyle 20. yüzyılın ikinci yarısında genel orta sınıflaşma sürecinin yarattığı orta sınıfın alt-kültürü birçok bakımdan farklılaşır. Kentsel alanda önemli bir sınıfsal alt-kültür tipi marjinalite alt-kültürüdür. Keza sayıca giderek çoğalan inaktif kesimlerin özgül alt-kültürlerinden sözedebiliriz, öğrenci, emekli, ev kadını alt-kültürleri gibi.

d) Sınıfsal motivasyonlar, sınıf bilinci ve ideolojisi

Sınıf alt-kültüründen sonra ikinci bir konu siyasete katılımı belirleyen sınıfsal motivasyonlardır. Bunların başında bölüşüm problemleri gelir, kitle açısından olsun üst sınıflar açısından olsun siyasetle ilişkiler önemli ölçüde bu problemlere bağlıdır. Odağı mülkiyet ve gelir gibi ekonomik zenginliklerin bölüşümüdür. Onun yanısıra statü ve iktidar gibi değerlerin bölüşümü de etkili olmaktadır. İşçi ve ücretli sendikalarının ücret ve güvence talepleri, köylülerin toprak, destek ve hizmet istekleri, üst sınıfların konumlarını koruma ve yayılma çabaları, kendi aralarında bölüşüm çekişmeleri, devleti kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeye çalışmaları örnek gösterilebilir. Siyasal ve sınıfsal dengeler hangi sınıfın ekonomik kaynaklardan ne kadar pay alacağını belirler. Siyasete katılımı belirleyen sınıfsal motivasyonlar arasında sınıflararası eşitsizlik ve buna karşı adalet, eşitlik isteği önemli bir yer tutar. Modern çağda sosyalizmin gelişimi bu talep temelinde olmuştur, başka birçok akım da sosyal adalet talebini benimsemiştir. Yeniçağ'da ve 19. yüzyılda eski rejimin yıkılış süreci siyasi-hukuki eşitlik ve aristokratik ayrıcalıkların kaldırılması talepleri çevresinde gerçekleşmiştir. Bunun tersine, farkını koruma isteği de sınıfların siyasete katılımında etkilidir, üst sınıflarda kuşkusuz ama orta sınıflarda, küçük mülk sahiplerinde de böyle bir eğilim gözlemlenir.

Sınıfların siyasal etkinliğinin bir diğer etmeni baskı altında bulunmadır, baskıya karşı direnç ve isyan şeklinde, özgürlük ve hak talepleri şeklinde kendini gösterir. Baskı sınıfsal sistemden kaynaklanabilir (feodal sistemde köylü üzerindeki baskı, kapitalist, özellikle geri kapitalist sistemde işçi ve marjinal kitle üzerindeki baskı, eski üst sınıflara rakip yeni zengin ve orta sınıflara yönelik kısıtlama), siyasal sistemden kaynaklanabilir (anti-demokratik sistemlerde özellikle), ama bu son durumda da sınıfsal çelişkilerle bağlantı kurulur (baskıcı siyasal rejim toplumdaki sınıfsal baskının sonucudur bir ölçüde). Yöneticiler açısından temel bir kaygı ise, sınıfsal çatışmaları dizginleyerek

toplumsal ve siyasal dengeyi sağlamaktır. Sadece sınıfsal fark ve çelişkilerin siyasete itici etkisinin değil, bu fark ve çelişkileri kontrol isteğinin de siyasetin temel konularından biri olduğunu belirtelim (koruyarak kontrol olabilir, sınırlayarak, reforme ederek kontrol olabilir). Siyasete sınıfsal katılım motivasyonları konusuna kısaca değindik, başka birçok geliştirme yapılabilir.

Üçüncü konu sınıf bilinci ve ideolojisidir. Sınıf alt-kültürü mutlaka bilinçli olması gerekmeyen kendiliğinden düşünüş ve davranış kalıplarıdır. Sınıf alt-kültürünün stratejik bir ögesi sınıfsal bilinçtir. Sınıf bilincinin birinci düzeyi kendi içinde ortak niteliklere sahip ve başka gruplardan farklı bir sınıf olunduğunun bilincine varılmasıdır. Farklılık bilincinden öteye çıkar bilinci de oluşur. Bunun ötesinde sınıfı oluşturan bireylerin bu iki temelden itibaren bireysel çıkarları aşabilen bir grup dayanışması gösterebilmeleri, aralarında birlikte hareket etme eğiliminin, benimsenen bazı norm ve simgelerin oluşması da gerekir. Sınıf bilincinin daha ileri ikinci düzeyi sınıfsal bir ideolojinin varlığıdır. Sınıf ideolojisi bir dünya görüşü ve toplum projesi içerir (iyi ve sınıfsal çıkarların gerçekleştirilebileceği toplum düzeni). Sınıfı oluşturan bireylerin bu ideolojiyi belirli ölçüde benimsemesi gerekir, sınıfın çıkar ve dünya görüşünün temsilcisi olma savındaki gruplar (partiler, aydınlar) bu ideolojinin sınıfa benimsetilmesine çalışırlar. Modern çağda belirli ideolojilerle belirli sınıflar arasında ilişki kurulmuştur, sosyalizm işçi sınıfının, liberalizm burjuvazinin, gelenekçilik-muhafazakarlık gerileyen aristokratik ve küçük burjuva kesimlerin ideolojisi olarak nitelenmiştir. Ancak ideolojilerle sınıflar arasında bazı yakınsılıklar olmakla birlikte, ideolojiler özerk varlıklardır, çeşitli sınıflardan taraftarlar buldukları gibi yakınsı sınıfın tümü, çoğu tarafından benimsenmezler (bir sınıf içinde değişik ideolojilerin yandaşları bulunur veya daha çok hiçbir ideolojiye bağlanmayan geniş bir kesim vardır). Bu son durum bir sınıfsal bilinç eksikliği olarak nitelenmektedir, ama normal bir sonuç olarak da değerlendirilebilir.

Sınıf bilinci nasıl edinilir? Birinci düzeyde sınıf bilincinin edinimi güçlü bir sınıf alt-kültürü edinimini sağlayan koşullarca belirlenir: yaşam ve çalışma koşullarının dayatması (böylece konumunun, çıkarlarının farkına varılır), aynı koşulları paylaştığı sınıfdaşlarıyla etkileşim (iş ortamının ötesinde işçi semtleri, köy gibi günlük yaşam ortamı, kültür ve eğlence pratikleri paylaşımı da), aynı sınıfsal konumda uzun süre bulunulması ve aynı ailenin kuşaktan kuşağa aynı sınıf içinde yer alması. Bu temelde sınıf dayanışması kurulabilir (kitle psikolojisi mekanizmaları birlikte harekete yöneltebilir, örgütlenilebilir), ancak aynı sınıfı oluşturan kişiler arasında çıkar çekişmesi de vardır (patronlar arasında rekabet, ücretliler arasında gelir çekişmesi gibi), bu faktör sınıf alt-kültürünün sınıf bilinci ve dayanışmasına dönüşmesini engelleyici olabilmektedir. Ayrıca aynı sınıf içindeki kişiler kendi sınıfsal alanlarında bile yatay ve dikey farklı konumlardadır, sınıfın dışında başka mensubiyet grupları içindedirler (birincil, yerel, eğitsel farklar gibi), ülke çapında geçerli kültürel kalıpların etkisi altındadırlar, vs.

İkinci düzeyde sınıf bilinci dışardan da verilir, çeşitli örgütler (sendikalar ve diğer baskı grupları, partiler) sınıf mensuplarını sınıfsal çıkarları hakkında bilinçlendirirler, bu örgütlere katılım çerçevesinde özgün bir toplumsallaşma gerçekleşir, sınıf ideolojisinin öğretilmesi de sözkonusu olabilir (bu ideolojinin savunucusu partiler ve aydınlar tarafından). Marksist teoriye göre, her toplumda egemen sınıf tüm toplum üzerinde ideolojik hegemonyaya sahiptir, yani toplumu oluşturan

değişik sınıflardan insanlar egemen sınıfın ideolojisinden etkilenirler, ona uygun davranırlar. Sosyalist akımlar kapitalist toplumda burjuva ideolojisinin hegemonyasına karşı, işçi sınıfının kendi ideolojisi olan sosyalizmi benimsemesinin sağlanmasını hedeflerler. Lenin işçi sınıfının kendiliğinden ancak ekonomik çıkar bilinci edinebileceğini, ancak kendi kendine sınıf olabileceğini belirtir. Kendisi için sınıf durumuna geçebilmesi için işçi sınıfının kendi ideolojisi olan sosyalizmi öğrenmesi, benimsemesi ve eylem kılavuzu olarak kullanabilmesi gerekir. Böylece ekonomik çıkar bilincinden siyasal bilinç düzeyine ulaşabilir. Bunu da kendi başına yapamaz, dışardan kendisine bilinç verilmesi gerekir, bunu da sağlayacak olan öncü marksist parti ve aydınlardır.

Değişik sınıfları sınıf bilinci perspektifiyle değerlendirelim. İşçi sınıfının bilinçlenmesi önce ekonomik çıkarla ilgiliydi, 19. yüzyıldan itibaren ekonomik çıkarlarını savunmak için dernek ve mütüaliteler, ardından sendikalar kurmuş, çeşitli eylemler yürütmüştür (toplantılar, grevler, gösteriler). Aynı zamanda sosyal kısıtlamaların kaldırılması ve siyasal hakların elde edilmesi gündeme getirilmiştir. Örgütlenme ve eylem alanında işçi sınıfı diğer sınıflara göre genellikle ön planda olmuştur. Sanayi devrimi koşullarında yoksul, baskı altında bir alt sınıftır, aynı zamanda iş ve yerleşim ortamı yoğundur (sanayi devrimi sürecinde gitgide büyüyen işletmeler, kurulan işçi semtleri). Bu iki özellik işçi alt-kültürü oluşumunu kolaylaştırmış, bu da bilinçlenmeye temel oluşturmuştur. İşçi sınıfının siyasal bilinçlenmesi sosyalizmle bağlantılı görülür, dolayısıyla yeni kurulan ve 20. yüzyıl başlarında iyice güç kazanan sosyalist partiler işçi sınıfı partisi olma, işçi sınıfının çıkarlarının gerçekleşeceği sosyalist bir düzen kurma savıyla ortaya çıkmışlardır. Bu partiler tümünün değilse bile işçilerin büyükçe bir kısmının desteğini elde edebilmiştir. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında Batılı ülkelerde genel orta sınıflaşma ve eski işçi alt-kültürünün zayıflaması sosyalizmin işçi sınıfı üzerindeki etkisini azaltmıştır.

Diğer kalabalık alt sınıf köylülerde iki karşıt eğilim birlikte görülür. Köy gibi topluluksal dar bir alanda yaşamaları, aralarında toplulukçu bağların güçlü olması, küçük mülk sahibi veya ortakçı-kiracı, ücretli olarak ortak sınıfsal konum, devlet, kent ve tarımsal üst sınıflar karşısında ortak çıkarlar sınıfsal bilinçlenme ve dayanışma için elverişli bir temel oluşturmaktadır. Diğer yandan köylü içinde sosyal farklılaşma, küçük mülk sahipleri arasında çıkar çelişkileri, köylü hanesi ve tarlasında odaklanmış izole iş ve yaşam ortamı, birincil temellerde çelişkiler (ailevi, klan-aşiret çelişkileri) aralarında bölünme eğiliminin ortaya çıkmasına, dolayısıyla sınıfsal bilinç oluşamaması ve dayanışma kurulamamasına neden olmaktadır. Ayrıca modernleşme sürecinin getirdiği eşitsiz gelişmeler, bireyci ekonomist anlayış dayanışmayı engellemektedir, yol açtığı gerilimlerse gelenekçi-tutucu tepkiciliği beslemektedir. Köylülerin hem geleneksel yaşam tarzları hem moderniteye uyumsuzlukları gelenekçi ve muhafazakar ideolojiyle yakınlaşmalarını sağlar, küçük mülk sahiplikleri ve modernleşmeden yararlanmaları da bu yönde etkili olur. Ekonomik bakımdan zayıf bir kesim olmaları ise sosyalizmin ve eşitlikçi ideolojilerin etkisi altında kalmalarına neden olmuştur, ama gelenekçi ve küçük mülk sahibi özellikleri bu etkiyi sınırlamıştır.

Egemen sınıflar küçük bir azınlık oluşturmaları, korumaları gereken önemli konumları ve çıkarları olması, daha eğitimli olmaları nedeniyle, sınıfsal planda daha bilinçlidirler. Dolayısıyla daha örgütlüdürler, aralarında enformel bağlar vardır, alt sınıflardan gelen basınç karşısında sınıfsal

savunmacı refleksleri vardır. Modern toplumda bu olgu burjuva sınıf bilinci şeklinde görüldüğü gibi, daha geniş kapsamlı olarak mülk sahibi sınıf bilincinden de sözedilir (bu durumda sadece burjuvazi değil küçük burjuva kesimlerin önemli bir bölümü de kapsanır), alt sınıflardan gelen basınç karşısında mülk sahibi bloklarının oluşması böyle bir bilinçliliğin ürünü olarak nitelenir. Burjuvazi ideolojik bağları ile de tanınır. Modern ekonomi ve siyasetin oluşma sürecinde yönlendirici ideoloji olan liberalizm daha çok burjuvazinin ideolojisi olarak tanınır. Zamanla burjuva kesimlerde muhafazakarlaşma olmuş, liberalizmle muhafazakarlığın sentezi gerçekleştirildiği gibi otoriter, faşist tutuculukların etkisi de artmıştır. Ulusçuluk ideolojisi de orijiner olarak en çok burjuvaziyle ilgili görülür. Modern kapitalizmde tüketim ve refah toplumu düzeyine varılmasından sonra, burjuva kesimlerde sosyal-demokrasiyle uzlaşma eğilimi güçlenmiştir. Kısacası burjuvazinin ideolojik bağları salt liberalizme indirgenemez. Keza pazar sistemi içinde rekabetçi bir yapı içinde bulunmaları, farklı kökenlerden gelmeleri dayanışma içine girmelerini engellemektedir denilebilir (örneğin taşralı burjuva-modern burjuva uyumsuzluğundan çok sözedilir).

Gerileyen aristokrasi daha çok gelenekçi ve muhafazakar ideolojilerle ilişkili görülür, keza eski küçük mülk sahibi kesimler de öyle görülür. Ancak bu iki kesimde başka ideolojiler de etkili olabilmiştir. Burjuvazi kadar küçük burjuvazi ve bazan aristokrasi de ulusçuluğun öncüsü sayılır. Aristokratik sosyalizmden, burjuva ve küçük burjuva sosyalizmlerinden sözedilir. Küçük burjuvazi ve aristokrasi de liberal kapitalizm koşullarına uyarlanabilmiştir, hatta burjuva liberalizminden önce aristokratik liberalizm ortaya çıkmıştır, gelişme sürecinde burjuvazi tutuculaşırken ilerici küçük burjuva kesimler siyasal liberalizmin esas savunucusu haline gelmiştir. Yeni orta sınıfların sınıfsal bilinç düzeyleri ve ortak hareket eğilimleri daha zayıftır, ideolojik bağlantıları ise daha muğlaktır. Yeni orta sınıflar ulaşım ve iletişimin çok geliştiği, iş ve yerleşim düzeninde sınıfsal yoğunlaşmaların azaldığı, bireysel atomlaşma yaşanan bir ortamdadır, bu bakımdan ortak çıkar savunmaya varan bilinçlenme zayıftır diyebiliriz, ama yok da değildir. İdeolojik bağlantıları siyasal ve ekonomik liberalizm kadar, solda sosyal-demokrasi ve ilerici radikalizm, sağda muhafazakarlık ve otoritarizm yönlerinde de olabilmektedir. Ayrıca bürokrasi ve değişik kolları sınıf-benzeri olarak düşünülebilir, bürokraside bir corps veya sınıf bilinci vardır. Bürokrasinin bazı kollarında bu bilinç ve getirdiği dayanışma daha güçlüdür. Özellikle askeri sınıf belirtilir, nitekim 20. yüzyılda askeri rejimler yaygındır, bu durum da başka faktörlerin yanısıra askeri sınıf bilinci ve dayanışması ile açıklanabilmektedir.

4. PARTİLER VE REJİMLERİN SINIFSAL TEMELLERİ

a) Siyasal partilerin sınıfsal temelleri

Siyasal partilerin sınıfsal bağları analizlerde hatırı sayılır bir yer tutar, ama bazı partiler sınıfsal olarak nitelenebilirse de çoğu nitelenemez, partiler öncelikle sınıflararasıdır. Çünkü programları ülke idaresine ve sorunlarına genel çıkara uygun çözümler getirme savındadır, dolayısıyla çeşitli sınıflardan tüm yurttaşların çıkarlarını dikkate alma durumundadırlar, sınıflardan bağımsız belirli fikir sistemlerine göre toplum projeleri sunarlar. Bu bakımdan baskı gruplarının ana işlevi belirli

sosyal kesimlerin, sınıfların çıkarlarını ifade iken (dolayısıyla sınıfsal nitelemesi onlar için daha doğrudur), partilerin ana işlevi çıkarların birleştirilmesidir, denilir. Partiler seçim kazanmaya göre konumlanmışlardır, dolayısıyla seçmen sayılarını arttırmak için tüm sınıflardan seçmenlere seslenirler, oy tabanları genellikle tüm sınıflardan seçmenleri içerir. Geçmişte partilerin oylarında sınıfsal yoğunlaşma daha fazlaydı, dolayısıyla sınıfsal parti nitelemesi daha fazla yapılabilirdi. Artık gelişmiş ülkelerde çoğu parti sınıflararası pragmatik parti niteliğindedir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde partilerin sınıfsallığı daha da zayıftır, çünkü sınıflar pek billurlaşmamıştır, sınıfsal dışındaki toplumsal bölünmeler siyasal bölünmelere kaynaklık edebilmektedir (ulusçu partiler, etnik ve kabilevi, dinsel ve mezhepsel partiler bu kapsamda belirtilebilir). Son dönemdeki demokratikleşme ise daha çok sınıflararası bir tabana yönelik popülist ve pragmatik partiler yaratmıştır.

Kesin nitelemelerden çok, tüm partilerin üzerinde konumlandırılacağı bir sınıfsallık-sınıflararasılık ekseni kurmak doğru olur. Partilerin sınıfsallığı çeşitli değişkenlere göre saptanabilir. Bir kriter sınıfsal kitle desteğidir. Bu destek özellikle seçimlerde kendini gösterir. Bir partinin oyu önemli ölçüde belirli bir sınıftan geliyorsa, herhangi bir sınıfın oylarının büyükçe veya önemli bir bölümü bir partiye gidiyorsa sınıfsallık alanına yakındır. Ancak ikinci halde büyük partiler tüm sınıfların oylarının önemli bir bölümünü alabilmektedir, bu nedenle sınıflararası olarak nitelenmeleri daha doğrudur. Belirli bir sınıftan uzunca bir süre görece yüksek oranda oy alınıyorsa sınıfsallık dozu artar, yani sınıfsal partinin sınıfsal desteği konjonktürel değil görece süreklidir. Kitle desteği seçim-dışı mekanizmalardan da kaynaklanabilir. Belirli sınıfları temsil eden sendikalarla, derneklerle partinin yakın ilişkileri varsa partinin sınıfsallığından daha fazla sözedilebilir. Örneğin işçi sendikalarıyla sosyal-demokrat ve komünist partiler arasındaki yakın bağlar bunların işçi partisi olarak nitelenmesinde etkili olmuştur. Bir başka seçim-dışı mekanizma kitle hareketleridir. Bir partinin belirli bir sınıfı mobilize etme kapasitesi yüksekse, o sınıfla yakın bağlarına, dolayısıyla sınıfsallığına hükmedilebilir. Bazı siyasal hareketler devrim süreçlerinde belirli sınıfları mobilize ederek iktidara gelmiştir, bu nedenle işçi, köylü, küçük burjuva ve burjuva devrimi nitelemeleri yapılır.

Sınıfsallığı ölçmede ikinci kriter belirli bir sınıfın çıkarlarının savunulmasıdır. Partinin kitlesel desteği bazı kalabalık sınıflardan gelirken, çıkarlarını esas savunduğu sınıf azınlık bir grup olabilir. Burjuvazi, aristokrasi gibi dar sınıfların sınıfsal bağları çıkar savunusu temelinde saptanır, nitekim birçok parti burjuva partisi, aristokrat partisi olarak nitelenmiştir. Çıkar savunusu ile yakınsı bir kriter belirli sınıfların belirli partilerle informel bağlarının olması, bu sayede partileri belirli sınıfsal mahfillerin yönlendirebilmesidir. Bu informel bağlar kapsamında kişisel ilişkiler, parasal destek sayılabilir. Bir başka kriter parti yöneticilerinin, aktivistlerinin ve üyelerinin sınıfsal kökenidir. Parti yöneticileri arasında belirli bir üst sınıfın temsilcilerinin ağırlığı partinin o üst sınıfla yakın bağlarının olduğuna, o sınıfın çıkarlarını savunduğuna kanıt sayılabilir. Parti aktivistleri ve üyeleri daha kalabalık bir kesimdir, bunların sınıfsal kökeninde bazı yoğunlaşmalar olması da partinin sınıfsallığına kanıt sayılabilir. Örneğin bunlar arasında işçilerin çokluğu, geleneksel küçük burjuva kesimlerin çokluğu partilerin bunların temsilcisi olarak nitelenmesini sağlayabilir. Son bir kriter partinin belirli bir sınıfın genel ve uzun vadeli çıkarlarını savunan bir ideolojik sisteme bağlılığıdır. Gerçi ideolojiler tüm toplumun sorunlarına çözüm getirme savındadırlar, ama belirli sınıfların çıkarlarına ve bakış

açılarına daha uygun çözümler önerebilirler. Bu bakımdan liberalizmle burjuvazi, sosyalizmle işçi sınıfı arasında bağ kurulmuştur.

Sınıfsal bağlarına göre çeşitli siyasal akım ve partileri gözden geçirelim. Solda sınıfsal parti nitelemesi daha yaygındır, sol partilerin birçoğu işçi sınıfının çıkarlarını ve ideolojisini temsil etme savındadır. 19. yüzyıl sonlarında kurulan sosyalist, sosyal-demokrat ve işçi partileri oy tabanı olarak büyük ölçüde işçi sınıfına dayanmaktaydı, işçi sendikalarıyla yakın bağları vardı, parti üye ve aktivistleri arasında işçiler çoktu, işçi-ücretli sınıfların çıkarlarını savunuyor, onlar lehine reformlar öneriyor ve onlar lehine bir düzen olarak sosyalizmi kurmayı amaçlıyorlardı. Ama bu partiler düzenle ve üst sınıflarla uzlaşma eğilimi de gösteriyordu, reformcu politikaları çıkar uzlaşımını esas alıyordu. 20. yüzyıl ikinci yarısında bu özellik pekişti, aynı zamanda bu partilerin kitle tabanında sınıflararasılaşma ağır basmaya başladı, zaten toplumda genel bir orta sınıflaşma yaşanıyordu ve işçi sınıfının spesifitesi kaybolmaktaydı (Andre Gorz'un Elveda Proletarya'sı bu son hususu vurgular). 1917 Rus devriminden sonra sözkonusu partilerin bölünmesi sonucunda kurulan komünist partiler de kitle tabanı olarak işçilere dayanıyordu, parti örgütünde işçiler ağırlıkta gözüküyordu, partiye yakın sendikalar vardı, işçi sınıfı iktidarı, hatta diktatörlüğü savunuluyordu. Azgelişmiş ülkelerdeki komünist partilerin birçoğunda köylü desteği daha mühimdi (köylülük bu ülkelerde büyük çoğunluktu), komünist devrimler işçi devrimi olarak olduğu kadar köylü devrimi olarak da nitelenmiştir. İktidardaki komünist partilerde ise bürokratik sınıfın hakimiyetinden sözediliyordu (son dönemde Çin'de ise yeni burjuva unsurların artan ağırlığından sözediliyor). Azgelişmiş ülkelerdeki sosyalist partilerde ise bürokratik ve küçük burjuva özellik ağır basmaktaydı. Reform politikalarıyla alt sınıfların desteğini kazanmaya çalışmakla birlikte, bürokratik özellikleri, kültürel faktörler alt sınıflara yabancılaşmalarına da neden oluyordu. Bu ülkelerde genel olarak sol partilerin daha çok orta sınıf bir destekten yararlandıkları yaygın bir saptamadır. Batı'daki radikal akımda da ilerici küçük burjuva ve burjuva kesimlerin ağırlığından sözedilir.

Sağ ve merkez partiler sola göre, daha sınıflararası niteliktedir. Çıkar savunma açısından daha çok üst sınıflarla, burjuvaziyle sınıfsal bağları vurgulanır. Yerine göre aristokrat, burjuva, eşraf, orta sınıf partisi olarak nitelenirler. Üst sınıfların egemen olduğu bir düzen içinde alt ve orta sınıfların çıkarlarını düzenin gerekleriyle uzlaştırmaya yönelik etkinlikleri saptanır. Kitle desteği (özellikle seçmen desteği) açısından işçi sınıfına göre başka popüler kesimlerden gelen destek ön plana çıkar, ama ülkesine göre değişen dozlarda bir işçi tabanları da vardır. Daha önemli bir popüler destek kaynağı köylülerdir, bu destek küçük ve orta köylülüğün mülk sahibi özelliği, genel olarak köylülerin gelenekçi-tutucu eğilimleri, bazılarının ağalara bağımlılığıyla açıklanır. Marjinal kesimlerden de destek görürler, bu kesimde ve köylülerde clientelist mübadele çerçevesinde sağ ve merkez partilere oy akışı önemlidir. Sağ ve merkez partilerin orta sınıf desteği de mühimdir. Eski küçük burjuvazinin sağcılığı vurgulanır, bunun ötesinde gelişmiş Batılı ülkelerde oy dağılımında solda işçi ağırlığına karşın sağda orta sınıf ağırlığının gözlemlendiğini belirtelim (ancak her zaman değil ve zamanla fark azalmıştır, örneğin şimdilerde Fransa'da köktenci sağ olarak nitelenen Ulusal Cephe en fazla işçi oyu elde eden partidir).

Çeşitli sağ ve merkez akımlara göre bir değerlendirme yaparsak, muhafazakar partiler başlarda liberal burjuvaziye karşı aristokrasinin temsilcisi görünümündeydi, ama giderek burjuvazi tarafından da benimsendiler. Köylü ve orta sınıf oy tabanları vardı (İngiltere'de working-class tories denilen bir işçi tabanları da vardı, işçi kesiminde Labour'un gerisinde kalsalar bile). 20. yüzyıl ikinci yarısında sınıflararası özellikleri belirginleşti. Liberal partiler başta burjuva partisi görünümündeydi, zamanla zayıfladılar, kitle destekleri içinde orta sınıf özellik belirgindir. Batı'da Hıristiyan siyasal akım sınıflararası partinin tipik örneği olarak gösterilir. Seçmen desteği köylü ve orta sınıfların yanısıra, önemli bir işçi tabanını kapsar (Batılı ülkelerde Hıristiyan denilen sendikalar önemli bir güç oluşturmaktadır). Köktenci sağ ve faşist akımlar ise, iki savaş arası dönemde üst sınıfların desteğiyle iktidara gelmişlerdir, bu bakımdan tekelci burjuvaziyle, toprak sahibi aristokrasiyle, mülk sahibi blokla bağları vurgulanır. Ama hızla büyümüş olan kitle destekleri sınıflararasıdır, bunun içinde mülk yitirme endişesindeki küçük burjuvazinin, kriz koşullarında sayıları çok artan işsizlerin, tutucu köylülerin desteği özellikle vurgulanır. 20. yüzyıl ikinci yarısında bu partiler iyice zayıflamıştır, köktenci sağın son dönemdeki yükselişi ise kriz koşullarında yabancı karşıtı bir popüler sınıflar tepkiciliğiyle ilgili gözükmektedir.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sağ ve merkez partiler burjuva, feodal üst sınıfların çıkarlarıyla yakından ilgili görülür, siyasal kadroları içinde bunlar ağırlıktadır. Ama bu ülkelerde gelişme süreci parti makinalarının ve orta sınıfların önemini arttırmıştır. Halkın siyasal katılımının arttığı bir ortamda kitle destekleri halkın tutucu-gelenekçi eğilimleri ile, bağımlı konumuyla (geleneksel otoritelere bağımlılıkla, ekonomik bağımlılık ve clientelist mübadeleyle) açıklanır. Ayrıca siyasal bağlılıklar birincil bağlılıklardan da (din-mezhep, etni, yöre, kabile bağlılıklarından) kaynaklanmaktadır. Siyasal kamplaşma popüler sınıflar içinde parti bağlılığı temelinde bir bölünmeye de yol açmaktadır. Sonuç olarak Üçüncü Dünya'da partilerin sınıflararası özelliği ağır basmaktadır diyebiliriz. İskandinavya ve Balkanlar'da etkin olabilmiş çiftçi partileri köylü sınıfıyla yakından ilişkiliydi (hem çıkar savunma hem kitle tabanı kriterleri açısından). ABD partileri sınıflararasıdır: çıkar savunma ve siyasal kadro açısından ulusal ve yerel Amerikan burjuvazisinin temsilcisi olarak nitelenirler, orta-üst ve orta sınıf Amerikan toplumunun desteğine sahiptirler (Amerikan toplumu görece zengin olduğundan bu destek popüler destekle kesişir), marjinal ve görece yoksul kesimlerde Demokrat Parti'ye destek artar (bunlar arasında zenciler, yeni göçmenler çoktur). Türkiye'de siyasal partilerin sınıfsal bağları konusunda çeşitli analizler yapılmıştır, bu konuyu bir sonraki başlıkta rejimlerin sınıfsal temelleriyle birlikte ele alacağız.

b) Rejimlerin sınıfsal temelleri

Çağımızın ideal tipik rejimi demokrasidir (veya liberal demokrasi). Liberal demokrasinin sınıfsal temeli olarak öncelikle burjuvazi görülür, eski monarşik rejime karşı burjuvazinin temsilcisi bir rejim olarak nitelenir. Burjuva özel mülkiyet ve piyasa düzeni, burjuvazinin farklılaşmışlığı demokratik çoğulculuk için uygun bir zemin olarak nitelenir. Seçme ve seçilme hakkının sınırlı olduğu ilk döneminde demokrasinin burjuva özelliği baskındır. Bu ilk dönemde aynı zamanda, hem sınırlı oy hem monarşinin süregitmesi aristokrasinin demokratik yapıya uyarlanarak ağırlık kazanmasını

mümkün kılmıştır. Demokrasinin sınıfsal temelleri arasında orta sınıfların ağırlığı da önemsenir. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında uzlaşmacı Batı demokrasisinin genel orta sınıflaşma temeline dayandığı ileri sürülür. Ancak 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl ilk yarısında demokrasinin gelişmesinde de orta sınıfların siyasal etkinliği rol oynamıştı. Liberal demokrasinin ilk gelişme sürecinde alt sınıflar siyasal sürecin dışında kalıyordu, ama giderek genel oy hakkının tanınması demokrasinin alt sınıfları kapsayan popüler bir rejim özelliği kazanmasını sağlamıştır. İşçi sınıfı burjuva demokrasisi için tehlikeli bir sınıf olarak görülmüştür, ama bu sınıfın sosyal ve siyasal hakların genişlemesi için yürüttüğü mücadelenin demokrasinin yerleşmesinde katkısı da saptanır. Keza işçi sınıfının artan gücü liberal demokrasinin sosyal demokrasi yönünde evrimleşmesini sağlamıştır da denilebilir. Köylülere gelince, 18. yüzyıl sonlarından itibaren parlamenter rejime geçişte feodal düzene karşı burjuvazi kadar köylülerin mücadelesi de etkili olmuştur. İzleyen dönemde küçük köylü mülkiyetinin yayılması köylü katılımını ve bütünleşmesini sağladığı için demokrasi açısından elverişli bir zemin olarak addedilir. Ve bu etki hem ilerici yönde, hem de tutucu yönde işlemiştir (köylülük demokrasinin popülerleşmesinin önemli bir unsuru olmuştur, kentsel işçi kitlesinin düzen karşıtı hareketliliğine karşın mülk sahibi köylüler düzeni destekleyen tutucu bir güç olarak temayüz etmişlerdir).

Batı'da ve Doğu'da modernleşme sürecinde demokrasinin yanısıra otoriter rejimler görece yaygındır (19. yüzyılda ve 20. yüzyıl ilk yarısında), bunlara geçiş süreci otoritarizmleri diyoruz. Bu tip rejimin kurulduğu ülkelerin genel bir özelliği burjuvazinin görece zayıflığı, modernleşme sürecindeki eski üst sınıfların ağır basmasıdır. Eski üst sınıflar derken aristokrasi, kırsal eşraf ve toprak sahipleri, bazı bürokrasiler ve dinsel sınıfı kastediyoruz. Burjuvazi ve orta sınıflarda ikili bir eğilim görülür: rejime yakın muhafazakar bir kanat ve muhalif liberal demokratik bir kanat. Geçiş süreci otoritarizmlerinin bir bölümü ulusal bağımsızlık ve birlik sorununu çözememiş ülkelerde hüküm sürmüştür, bunlarda rejime karşı ulusçu muhalefet liberal demokratik muhalefetle yöneşmiş ve burjuvazi ile orta sınıfların yanısıra yerli aristokrasinin bir bölümünün de desteğine dayanmıştır. Alt sınıfların siyasal katılımı bu rejimlerde demokrasilere göre daha fazla dışlanmıştır, ya da bağımlı konumdadırlar. Bu toplumlarda alt sınıflar arasında köylüler büyük çoğunluğu oluşturur, rejime eski üst sınıflara bağımlılıkları dolayımıyla desteklerinin yanısıra, liberal demokratik muhalefetlere de destek verebilmişlerdir. Bazan bağımsız köylü partileri kurulmuş, komünist devrimlerin kitle temeli içinde köylüler de yer almıştır. Yeni gelişen işçi sınıfı ise genellikle otoriter rejime muhalif bir güç olarak temayüz etmiş, sosyalizm ve komünizmin destekçisi olarak gözükmüştür ama kuşkusuz tümüyle değil. Ayrıca yabancı egemenliği altındaki ülkelerde rejime karşı ulusçu muhalefet alt sınıflar arasında güçlü destek bulabilmiştir (ulusal hareketlerin köylü tabanı).

İki savaş döneminde Avrupa ülkelerinde özgün bir rejim tipi güç kazanır. Faşizm denilen bu rejim devrim tehlikesi ve kriz koşullarında egemen sınıfların desteğiyle başvurulmuş anti-demokratik, diktatoryal bir çözümdür. Sınıfsal tabanının bir yönü bununla ilgilidir, mülk sahipleri blokunun tepkisi ve desteği ile açıklanır. Onun içinde özellikle kapitalist sistemde yeniden-yapılanma isteyen tekelci burjuvazinin etkisiyle açıklanır. Veya geleneksel üst sınıfların (toprak sahibi ve bürokratik aristokrasinin, kilisenin) benimsediği tutucu bir çözüm olarak nitelenir (daha geri ülkelerdeki faşizmlerde bunların önemi artar). Ancak faşizm kitle desteği elde ederek iktidara gelmiş, iktidar sürmüştür. Bu bakımdan popüler sınıflar içindeki destekleri önemlidir. Özellikle vurgulanan gerek

komünizm gerek kriz karşısında mülklerini yitirme korkusu içindeki küçük mülk sahiplerinin desteğidir. Onun yanısıra kriz koşullarında sayıları çok artan işsizlerin desteği belirtilir, işsizlerin en büyük kısmı işçi kökenlidir, her ne kadar işçi sınıfı daha çok faşizme karşı sol partileri destekliyor idiyse de sadece işsizler değil, çalışan işçilerin bir bölümü de faşizme kaymıştır. Köylü desteği ise birkaç kanaldan gelmiştir: kırın kente göre düşük yaşam standardı ve kriz koşullarında tarımsal fiyatların azalmasına tepki, faşizmin kırsal gelenekçi-tutuculukla yakınsılığı, büyük toprak sahiplerine bağımlı destek. Faşizm sınıf mücadelesiz bir sosyalizm olma savındadır, destekleri üst, orta ve alt sınıfları birlikte kapsamaktadır, sınıflararası bir çağrısı vardır ve bu çağrı köktenci ulusçuluk ve popülizmde odaklanmaktadır. Ancak önemli bir işçi sınıfı muhalefeti, liberal demokratik orta sınıf muhalefeti ile de karşılaşmıştır, keza sınıflararası bir anti-faşist blok da oluşmuştur kendisine karşı.

20. yüzyıl boyunca dünyanın önemli bir bölümünde komünist rejimler hüküm sürmüştür. Marksist teoriye göre, sosyalizmin sınıfsal temeli öncelikle kapitalist rejim içinde sömürülen işçi sınıfı (proletarya) olacaktır. Aynı zamanda komünizmin iktidara geldiği ülkeler köylülerin nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu geri ülkeler olduğundan devrim ve rejim işçi-köylü ittifakına dayanacaktır. Köylülerin desteği büyük toprak mülkiyetinin egemenliğinden kurtarılmaları, kooperatist tarıma geçişin sağlanmasıyla elde edilecektir. Geri ülkelerde komünizmin iktidar olabilmesinin nedenleri arasında güçlü bir burjuvazinin yokluğu da gösterilir. Diğer yandan, dışa bağımlı Üçüncü Dünya ülkelerinde veya faşizme karşı mücadele sonucunda komünist rejime geçiş sürecinde, küçük burjuvazi ve ulusal burjuvaziyle ittifak öngörülmüştür. Ayrıca komünist devrim yaşanan ülkelerde işçi sınıfının görece küçük bir azınlık oluşturması işçi tabanının sınırlı kalmasına yol açmıştır, bununla birlikte komünist devrim süreçlerinde kapitalist gelişme sürecinde görece hızlı bir büyüme gösteren ve yoğun olan işçi sınıfı nisbeten aktif bir rol oynamıştır (örneğin Rusya'da devrim işçi ayaklanmalarına dayanmıştır). İşçi sınıfının sayıca zayıflığı Çin ve diğer Asya ülkelerinde köylülüğün, yoksul köylülerin esas taban olmasına neden olmuştur. Ancak komünist devrim süreci köylülerle yabancılaşmaya da sebep olmuştur, özellikle küçük mülkiyetine bağlı köylülerin kollektif tarıma geçmek istememesi nedeniyle (Rusya örneğinde iç savaş ve daha sonra dekulakizasyon sürecinde görüldüğü gibi). Komünist devrim sürecinde aktif rol oynayan bir başka unsur askerlerdir, çünkü komünist rejim savaşın yol açtığı kriz sürecinde (Rusya'da özellikle) veya devrimci bir savaş sonucunda (Çin'de, Vietnam'da, faşizme karşı direnişle) iktidara gelmiştir.

İktidardaki komünizm açısından ise, önemli bir sorun rejimdeki bürokratikleşmedir. Bu bakımdan rejimin sınıfsal temelinin esas olarak yönetsel konumlarda bulunan bürokrasi olduğu, işçi ve köylü kitlelerine giderek yabancılaştığı ileri sürülür. Ama yine de rejim belirli bir kitle tabanına sahiptir, bunları çeşitli örgütlerle çerçevelemektedir. Gelişme sürecinde oluşan orta sınıflar ise ya rejimin bürokratik sınıfsal destekleri içinde yer almış, ya da rejime karşı muhalefetin kaynağı olmuştur. Komünist rejime karşı muhalefet bir orta sınıf aydın muhalefeti olarak başlamıştır, ancak Polonya örneğinde olduğu gibi işçi ve diğer popüler sınıfların muhalefeti izlemiştir. Ayrıca komünizm içinde bürokratik veya özel yeni bir burjuvazinin oluşması da rejime karşı muhalefeti güçlendirmiştir. Post-komünizme geçiş bu sınıfsal temellerde gerçekleşmiştir. Post-komünist dönemde oluşan yeni burjuvazi yeni rejimin belirleyici sınıfsal temelidir. Aynı zamanda eski komünist rejimden

hoşnutsuzluk, demokratikleşme ve yeni açılımlar post-komünist rejimin heteroklit (sınıflararası) bir popüler tabana dayanmasını sağlamaktadır.

Üçüncü Dünya ülkelerinde 19. yüzyıldan beri dışa bağımlılaşma, sömürgeleşme süreci yaşanmıştır. Bu süreçte oluşan sömürge ve yarı-bağımlı rejimlerin sınıfsal temelinde yabancı güçlerle yakın ilişkiler içindeki üst sınıflar ağır basmaktaydı. Bunlar komprador olarak nitelenen burjuvazi, batılılaşma politikası izleyen bürokrasi, dışa açılma sürecinde yeniden-yapılanan kırsal üst sınıflardır (eski ve yeni toprak sahipleri, eşraf, kabile reisleri). 1950'lere kadar süren bu modelde batılılaşmış yeni orta sınıflar ulusal bağımsızlığa yönelen muhalefette öncü olmuşlardır. Bağımlılaşma sürecinden olumsuz etkilenen eski orta sınıflar da gelenekçi, ulusçu tepkiler vermiştir. Ayrıca üst sınıflardan da ulusçu muhalefete katılım az değildir. Alt sınıfların büyük bölümünü oluşturan köylüler ve yeni oluşan işçi sınıfı siyasal bakımdan henüz tabi konumdaydılar, ama süreç içinde ulusal mobilizasyona katılacaklar, ayrıca sosyal bir muhalefete de kaynaklık edeceklerdir. Ancak bu kitleler, özellikle köylüler sınıfsal bir özerklik içinde olamamışlardır. Bu nedenle dekolonizasyon sonrasında kurulan yeni ulusal rejimlerde ulusun büyük kısmını oluşturan alt sınıflar etkin olamamış, yeni ve geleneksel üst ve orta sınıflar egemen hale gelmiştir: batılılaşmış ama aynı zamanda ulusçu orta sınıflar, ulusal burjuvazi, kırsal üst sınıflar. Aynı zamanda bu toplumlarda sınıfsal bölünmeleri ikinci planda bırakan birincil bölünmeler temelinde çatışmalar yaşanmıştır.

Bağımsızlık sonrasında Üçüncü Dünya ülkelerinde demokrasi pek tutunamamış, otoriter rejimler yayılmış ve demokrasiyle otoritarizm arasında gel-gitler olmuştur. Genellikle iki tip otoritarizm saptanır: tutucu liberal ve devletçi sosyalist. Otoritarizmlerin sınıfsal temellerinden biri sosyo-ekonomik üst sınıflardır (burjuvazi, toprak sahipleri), bunlar genellikle tutucu rejimlerin destekçisi olmuşlardır. Diğeri bürokrasi ve orta sınıflardır. Sınıfsal boşluk koşullarında bürokrasinin, özellikle askeri bürokrasinin kazandığı ağırlık her iki otoriter rejim tipinde de görülür (devletçi sosyalist tipte de, tutucu tipte de). Her iki tipin orta sınıfla ilişkileri ise iki yönlüdür: liberal demokratik ve gelenekçi-tutucu bir orta sınıf muhalefetiyle karşılaşmaktadırlar bir yönden (devletçi sosyalist tipte her ikisi de vardır, tutucu tipte daha çok birincisi vardır), devletçi sosyalist rejimlerde ilerici orta sınıflar egemen konumda bulunmaktadır, tutucu rejimlerde ise alt sınıflardan gelebilecek bir tehditten endişelenen orta sınıf desteği önemli rol oynamaktadır diğer yönden. Otoriter rejimler popüler kitle içinde de destek bulabilmektedir. Devletçi sosyalist rejimlerin yaptığı reformlardan yararlanan popüler sınıflar rejimin sınıfsal tabanı içinde yer alabilmektedir, ancak bu rejimlerin popüler sınıflara yabancılaşmış bürokratik özellikleri daha baskındır. Tutucu otoriter rejimlerin kuruluş nedenleri arasında alt sınıflardan gelen basıncın kontrolü önemli bir faktör olarak sayılır, ama geleneksel bağlılıklar temelinde, bazı popülist politikalar sayesinde alt sınıflardan destek bulabilmektedirler.

Üçüncü Dünya ülkelerinde demokrasiler de vardır, son dönemde sayıları çok artmıştır (büyük kısmı yarı-demokrasi olsa bile). Üçüncü Dünya demokrasilerinin üst sınıf temelleri arasında bir yandan modern ve farklılaşmış burjuvaziyi belirtebiliriz (bu durumda demokrasi burjuva modernleşmesinin ve çoğulculuğunun aracı işlevini görür), diğer yandan eski üst sınıfları (kırsal eşraf ve toprak sahipleri, dinsel sınıf, kabile elitleri). Eski üst sınıfların ağırlığı geçmiş dönemde özellikle belirgindir (1945'den 1970'lere), bunlar kitlenin (özellikle çoğunluğu oluşturan köylü

kitlesinin) demokratik sürece bağımlı katılımının aracı olmaktadırlar, bu nedenle azgelişmiş ülke demokrasisinin tutucu yönünün ağır bastığı ileri sürülür. Üçüncü Dünya demokrasilerinde orta sınıf faktörü de önemlidir. Daha ileri düzeyde olan, bu nedenle orta sınıfların daha geniş ve güçlü olduğu ülkelerde demokrasinin tutunma olasılığı artmaktadır (ama Latin Amerika'da bazı görece orta sınıflaşmış toplumlarda otoriter rejimler kurulmuştur, bunu gelişme sürecinde daha yüksek olan orta sınıfa özgü beklentilerin karşılanamamasının verdiği sıkıntıyla da açıklayabiliriz), otoriter rejimlere karşı liberal demokratik muhalefet belirli ölçüde orta sınıf bir temele dayanmıştır. Üçüncü Dünya demokrasileri popüler sınıf temellerine de sahiptir. Bunun bir kanalı yukarda belirttiğimiz gibi popüler sınıfların geleneksel ve birincil bağlılıklar temelinde demokratik sürece katılmasıdır, bir diğeri gelişme sürecinde clientelist mekanizmalar vasıtasıyla katılımıdır, bir başkası seçimle gelen hükümetlerin uyguladığı popülist politikaların elde ettiği kitle desteğidir (örneğin Türkiye'de DP ve izindeki partilerin böyle bir destekten yararlandığı vurgulanır). Gerçi Üçüncü Dünya ülkelerinde popüler sınıflar içinde köylüler ve marjinallerin daha kalabalık olması demokrasinin yerleşmesi açısından elverişsiz bir zemin oluşturmaktadır. Ancak işçi ve ücretli kitlenin çoğalması ve gücü (bu arada örgütlülüğü), marjinal ve köylü kitlelerin popülist ve clientelist desteklerden yararlanması, bazı ülkelerde küçük ve orta köylülüğün daha yaygın olması demokrasi açısından nisbeten elverişli bir zemin de oluşturabilmektedir.

Türkiye'de rejimlerin sınıfsal temelleri konusu epeyce üzerinde durulmuş bir konudur. Tanzimat'tan beri Osmanlı muhafazakar modernleşmesinin sınıfsal temeli olarak öncelikle, yeni bir merkezileşme girişiminin aktörü olan ve sayıca gitgide büyüyen bürokrasi belirtilir, kırsal eşraf ise dayanılan temeldir (toprak, ticaret, aşiret, din dört eksenidir, merkezileşmeye uyarlanır, ama ademi-merkeziyetçi eğilimleri de vardır). Ancak bu süreç, içinde önemli çelişkiler barındıran bir üst ve orta sınıf yapısı yaratır: gelişen kapitalist sektörde esas azınlık burjuvazisi etkindir, bürokrasinin orta ve alt kademeleri kısmen rejime karşı muhalefete kayar, dinsel sınıf modernleşme sürecinden huzursuz olabilmektedir. 1908 devrimiyle kurulan meşrutiyet rejimi öncelikle askeri ve sivil bürokrasi içinde muhalif kanadın eseridir, ancak burjuva devrimi olarak da nitelenir (özellikle ulusal bir burjuva sınıfı yaratma politikası vurgulanarak), kırsal ülkede dayandığı temel yine eşraftır (belirtilen dört ekseniyle), bilhassa kentlerde popüler bir taban bulabildiği gibi popüler bir muhalefetle de karşılaşmıştır (dinsel renkte veya İttihat ve Terakki otoritarizmine tepki şeklinde).

Kurtuluş Savaşı ulusal bağımsızlık isteği çevresinde geniş popüler destek bulmuştur (ama dünya savaşı yıkımı popüler bir isteksizlik de yaratmıştır), öncü ise askeri ve sivil bir bürokratik kadro olup yerel düzeyde kırsal eşrafa dayanır. Tek partili cumhuriyette egemen sınıf yine askeri ve sivil bürokrasidir, kırsal ülkedeki temel yine eşraftır, aynı zamanda ekonomik gelişme politikası ulusal burjuvazi yaratma yönünde ilerlenmesini sağlamıştır. Ulusçu söylem ve halkçı politikalar rejime popüler bir temel de sağlamaktadır, ama kriz ve savaş yoksunlukları, otoriter yapı ve geleneksel halktan görece kopuk elit modernleşmesi popüler bir yabancılaşmaya da kaynaklık etmektedir.

Nitekim çok partili demokrasiye geçişle tek parti CHP'nin seçimleri kaybetmesi bu yabancılaşmayla açıklanır, yeni iktidar DP geniş bir kentsel ve kırsal popüler destek elde eder, seçimli demokrasinin yanısıra uyguladığı gelişmeci politika da köylü halkın gerçekten yurttaşlaşmasını sağlayıcı olarak

nitelenir. DP aynı zamanda tek partinin bürokratik egemenliğine karşı toprak reformuna karşı çıkan toprak sahipleri ve daha liberal bir politika isteyen burjuvazinin desteğine sahip gözükmektedir. DP iktidarını yıkan 27 Mayıs askeri müdahalesi bürokratik bir tepkicilikle açıklanır. 1960-80 döneminde ekonomik gelişme hem tekelci bir sanayi ve finans burjuvazisi hem de değişik alanlarda faal farklılaşmış bir burjuvazi yaratır, bu bakımdan çok partili demokrasi burjuva çoğulculuğuna dayanıyor olarak nitelenebilir. 1970'lerde sağ içinde MSP ve DP ayrılıkları Anadolu burjuvazisinin büyük kent burjuvazisine karşı muhalefeti olarak da nitelenmiştir, CHP'nin orta sol politikası ise orta sınıf bir muhalefet olarak gözükmüştür. Popüler sınıflar açısındansa, sağ iktidarların (bilhassa AP'nin) popülist politikaları (tarımsal destekleme ve kırsal hizmetler politikası bilhassa) kitle desteği sağlayıcıdır bir yönden, diğer yönden sosyal dengesizlikler hem işçi hem orta sınıf bir sol tepkiciliği getirmiştir (sosyalizm siyasal platformda varlık gösterir, CHP 1970'lerde büyük kentlerde oy patlaması yapar), bir başka yönden ise gelişme sürecinin yarattığı gerilimler popüler desteği giderek büyüyen sağ bir köktenciliğe yaşam vermiştir (MSP, MHP, DP bu kapsamda düşünülebilir).

1980 sonrasından günümüze liberal ekonomik politikalar üst sınıf içinde burjuvalaşma endeksini iyice yükseltir, 1960-80 dönemi için belirttiğimiz iki yönüyle (tekelci burjuvazi, farklılaşmış burjuva katmanlar). Diğer yönden gelişmenin yayılması ve eski kırsal ağırlığın kalmaması çoğunluğu orta-alt sınıf bir popüler kitle yaratır (geçmişin görece yoksul köylü ve kısmen işçileşmekte olan toplumundan farklıdır), yanısıra yaşam düzeyi daha yüksek orta sınıfın görece genişlemesine yol açar. Ancak bu iki süreçle eklemlenerek inaktif nüfus (ev kadını, emekli. öğrenci…) oranında büyük artış gerçekleşir ve marjinalite endeksi görece yüksek olmaya devam eder. Bu yeni yapı (hem burjuva çoğulculuğu hem yeni popüler bütünleşme yönleriyle) popülist çağrı kapasitesine sahip yeni sağ partileri yükseltir (önce ANAP, sonra RP, nihayet görece uzun süredir AKP).

XXIV. KÜLTÜR, DİN VE SİYASET

1. KÜLTÜR VE KÜLTÜRLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Kültür bir toplumda, toplulukta, kesimde, grupta ortak ve yerleşik düşünüş ve davranış şekilleridir (Durkheim tanımı). İki temel özelliği ortak (yani kendi içinde birleştirici, buna karşılık başkalarına göre farklılaştırıcı) olması ve yerleşik (yani kalıcılık kazanmış, uzun dönemde değişmeyen, içe sinmiş) olmasıdır. Davranış ve düşünüş şekilleri çok geniş bir alanı kapsar, esas itibarıyla iki düzey ayırdedebiliriz: düşünsel şekiller ve eylemsel şekiller (daha kapsayıcı olduğu için davranış şekilleri yerine eylemsel şekiller terimini kullanıyoruz, pratikler de diyebiliriz). Toplumda, topluluk, kesim ve grupta uzun vadede kalıcılık kazanmış ortak düşünsel ve eylemsel şekiller birlikte tutumlar (attitudes) terimiyle ifade edilebilir, bu bakımdan kültür değişik alanlardaki tutumların senkronik bütünüdür. Tutumlar kısa vadede, belirli momentlerde eylemsel ve düşünsel edimler (actes) şeklinde gerçekleşirler, edimler koşullara göre uzun vadeli tutumlardan şu ya da bu ölçüde sapabilir.

Düşünsel şekiller bilinçli olabileceği gibi bilinçsiz ve yarı-bilinçli de olabilir, değişik türleri vardır: biri zihniyetler, anlayışlar ve mantıklardır (bu noktada rasyonalite ve irrasyonalite ayırımı da yapılır),

ikincisi değerler (ve değerlerin bir yönü etiktir) ve inançlardır, her iki yönden de geleneksel din ve örf ile modern credo'lar (anlayış ve ilkeler) kültür kapsamında düşünülür, üçüncüsü bilinçli fikirlerdir (bu açıdan dünya görüşleri ve ideolojiler kültür kapsamında düşünülür), dördüncüsü söylemlerdir (değişik kesimlerde ve alanlarda değişik söylemlerden sözedilir, örneğin popüler söylemler), beşincisi estetik formlardır (dar anlamda kültür olarak bunlar düşünülür, edebiyat, müzik, resim, mimari gibi), altıncısı bilişsel, algısal ve değerlendirici yapılardır, yedinci olarak psişik süreçleri kültür kapsamında düşünebiliriz (ruh halleri, içgüdüler, duygular, kişilik gibi). Eylemsel şekiller pratik diye adlandırılabilir, düşünsel şekillerle eklemlenirler, bunun da değişik türleri vardır: yukarda sözünü ettiğimiz düşünsel şekiller (din ve örf, modernite, ideoloji, söylemler ve diğerleri) belirli pratiklere yaşam verir veya pratikleri de içerir, diğeri eylemsel çerçevedir (kural, ceza ve ödüller gibi normları, modeller ve simgeleri, rolleri içerir), ötekisi yaşam tarzlarıdır (örneğin geleneksel ve modern yaşam tarzlarından sözedilir), bir başkası değişik etkinliklerdir (düzenlilik kazanmış belirli etkinlikler kültürün parçası olarak düşünülür), nihayet davranışsal kalıplar ve şekillerdir.

Şimdi kültürle ilgili bellibaşlı kavramları gözden geçirelim. Kültürel analizlerde klasik bir ayırım geleneksel kültür ile modern kültür arasında yapılır, toplumların modern çağdaki gelişim süreci ekonomik, sosyal ve siyasal gelişme kavramlarıyla olduğu gibi kültürel modernleşme kavramıyla da nitelenir. Geleneksel kültür bazı temel özelliklerle tanımlanır: dinin ve örfün kapsayıcı egemenliği, statü kültürü ve feodal zihniyet, teba halk kültürü ve toplumsal baskı, içe kapalılık ve toplulukçuluk, cehaletin yaygınlığı ve irrasyonel eğilimler…Modern kültür ise geleneksel kültürle karşıtlaştırılan bazı özelliklerle tanımlanır: rasyonelleşme, sekülarizasyon (dolayısıyla dinin ve örfün egemenliği zayıflar), maddiyatçılık (parasal kapitalist ekonominin gelişmesine uygundur), eğitimin ve bilginin yayılması, kitle iletişimi ve kültürü, bireycilik ve özgürlükçülük, sosyal ve eşitlikçi eğilimler, uluslaşma ve evrenselleşme, pragmatizm ve ideolojizm…Gerek geleneksel kültür içinde gerekse modern kültür içinde farklı türler ayırdedilir, örneğin geleneksel kültür içinde feodal, Asyatik devletçi, kabilevi kültürler, farklı dinlere göre tanımlanan (Hıristiyan, İslam, Hindu, Budist…) kültürler, örneğin modern kültür içinde gelişme sürecindeki Batı kültürü, kitle toplumu kültürü, post-modern kültür, sömürge çağı kültürü, gelişmekte olan toplumlar kültürü, küreselleşme çağı kültürü, liberal kültür, devletçi kültür, sosyal kültür, demokratik kültür, otoriter kültür…

Kültürün çok önemli bir unsuru dindir, geleneksel çağlarda kapsayıcı bir ağırlığı, egemenliği vardır, modern çağda sekülarizasyon süreci bu ağırlığı azaltmıştır ama hala epeyce etkilidir (özellikle daha geri toplumlarda). Din düşünsel ve eylemsel şekillerin çoğuyla ilgilidir: öncelikle inanç sistemidir, değer sistemini, etiği belirler, bir zihniyet yapısıdır, dünya görüşü olarak da nitelenebilir, algılama ve değerlendirme şekillerini, psişik süreçleri şekillendirir, estetik etkinliklere yön verici olmuştur, aynı zamanda pratikler şeklinde kendini gösterir (dinsel pratikler dediğimiz etkinlikler ve davranış kalıpları), yaşam tarzını etkiler, geleneksel çağlarda normatif sistemde belirleyiciydi, simgesel evrenin şekillenmesinde etkilidir…Geleneksel uygarlıkları adlandırmada din esas alınır (Ortaçağ Hıristiyan uygarlığı, İslam uygarlığı, Hindu uygarlığı gibi). Geleneksel kültürün dinle birlikte diğer temel unsuru örfdür, o da düşünsel şekilleri belirlediği gibi özellikle eylemsel şekilleri belirleyici oluyordu (normatif sistem örfe dayalıydı, yaşam tarzı örfe göreydi, örfi pratikler ağırlıktaydı). Ancak modern çağa geçişle örfün etkisi dinden daha çok azalmıştır, sadece geri bölgelerde ağırlığı sürebilmiştir.

Modern çağda ulus kültürün en önemli oluşum alanıdır, kökleri modern çağ öncesine uzanır, aynı mekanda yaşayan ve ortak bir tarihe sahip olan topluluklar uzun vadede ortak bir kültür, hatta bir ruh (ulusal ruh) yaratabilmiştir, modern çağda ekonomik ve siyasal bütünleşme, kültürel yoğunlaşma ve gelişim ulusal kültürü pekiştirmiştir. Ulusal bir kültürün oluşması yönünde etkili olan faktörlerin başında dil sayılır, ulusal dil vasıtasıyla ulus mensupları birbiriyle kolayca iletişim kurabilirler, dolayısıyla ortak tutumlar edinme olasılıkları artar, ulusal dil ulusal kültürün taşıyıcısıdır, uzun vadede yeniden-üretimini sağlar. Ulusun paylaştığı, katıldığı ortak tarih, devlet, din, pazar da bu yönde etkili olur. Ama uluslararasılaşma süreci ulusal kültür farklarını azaltmaktadır, diğer yandan bir ulus içinde farklılıklar çoktur, bu bakımdan ulusal kültür kavramı sadece bazı eğilimleri vurgulayan bir soyutlama olarak düşünülebilir ve ulusal kültürün benzeştirici ve başkalarından farklılaştırıcı etkileri sanıldığından daha azdır diyebiliriz (örneğin iki ulusun karşıt yönde eğilimlere sahip gösterilmesi, oysa her ikisinde de her iki yönde eğilimler şu ya da bu dozda bulunur).

Ulusu aşan kültür oluşum alanlarından da sözedilir. Biri evrensel kültürdür, temelleri insan ve ortak özellikleri, bilim ve evrensel değerlerdir (hümanizma terimi de kullanılır). Diğeri aynı dünya sistemi içinde bulunulmasının ve bu sistem içinde ilişkilerin gitgide artmasını sağlayan uluslararasılaşma sürecinin ürünü uluslararası kültürdür: toplumlar arası kültürel benzeşme artmaktadır, modern çağda Batı kültürünün dünya çapında yayılmasına tanık olunmuş, bu nedenle başka ülkelerin kültürlerini belirleyen batılılaşma sürecinden sözedilmiştir, son dönemde uluslararası iletişimde büyük artış benzeşmeyi arttırmıştır (bu nedenle küresel bir kültürden sözedilmektedir). Uluslararası kültür içinde hegemonya eğilim ve durumları da görülür, bu nedenle kültür emperyalizminden sözedilir (örneğin batılılaşmanın ve küresel kültürün egemenliği böyle nitelenebilir). Üçüncüsü uygarlıklardır, özellikle geçmişte belirli bölgeler ve tarihsel uzun dönemler içindeki kültürel yakınlığı vurgulayan bir kavramdır: Akdeniz uygarlığı, Avrupa uygarlığı ve Ortaçağ, Yeniçağ, çağdaş Avrupa uygarlıkları, İslam'ın yayılmış olduğu bölgeleri kapsayan İslam uygarlığı, Uzakdoğu uygarlığı gibi.

Ulusal kültürün altında yerel kültürler vardır. Tam bir ulusal oluşumun gerçekleşmediği, bölgesine göre farklı diyalektlerin konuşulduğu modern çağ öncesinde yerel kültürlerin farklılığı net ve kesindir. Ulusal bütünleşme ve kitle toplumu bütünleşmesi yerel kültür farklarını azaltmıştır, ama yine de bölgelerin özgünlükleri şu ya da bu ölçüde sürmekte, insanların kişiliğinin bir parçası haline gelebilmekte ve korunmaktadır. Yerel kültür farklılığı etnik ve dilsel, dinsel ve mezhepsel, kabilevi bir temele dayandığında çok daha güçlü olmaktadır, ulusal bütünleşmeyi engelleyici ve çatışma kaynağı bir faktör haline gelebilmektedir.

Geleneksel çağlarda din ve örf halkı çerçeveleyici oluyordu, modern çağda özellikle örfün yerini alan bir popüler kültürün ve kitle kültürünün oluşumundan sözedebiliriz. Ancak örften epeyce daha gevşek yapılardır, örfü koruyan ve çoğu zaman kesinlikle uyulması gereken bir toplumsal baskı vardır, popüler kültürde böyle bir baskı daha az ve dolaylıdır, uyulması kesinlikle gerekli değildir, esas itibarıyla tüm toplumu, popüler kesimleri etkileyen genel eğilimler olarak kendini gösterir. Farklılaşma, liberal düzen, bireycilik, modernitenin yayılması nüfuzunu azaltıcı olmaktadır. Popüler kültürün karşıtı olarak elit kültüründen sözedilir, geniş kitlenin değil elit kesimlerin kültürü anlamında. Gelişme sürecindeki toplumlarda geleneksel özelliklerini koruyan geniş kitleye

göre modernleşmiş elit kesimin kültürünün çok farklı olduğu, arada belirgin bir kopukluk olduğu gözlemlenir. Kitle kültüründe ise, yoğun bir kitle toplumu ve iletişimi ortamında popüler kesimlerin kültürel farklılıkları nisbeten azalır.

Dünya görüşleri, ideolojiler de kültür kapsamında düşünülür. Bunlar bilinçli düşünüş şekilleridir. Dünya görüşü daha global ve daha az kesinken, ideoloji belirli bir siyasal projenin ifadesidir. Dünya görüşünde belirli bir dünyayı algılama ve değerlendirme tarzı vardır (bir felsefe de denilebilir), bu tarz kişinin yaşam tarzını ve kimlik tanımını belirleyici olur. Örneğin ilerici-tutucu, bireyci-toplulukçu, modernleşmeci-geleneklere bağlı, ekonomist-politist-kültüralist dünya görüşlerinden sözedilir. İdeoloji kavramı birkaç özellikle tanımlanır: dünya görüşü (weltanschauung), toplum projesi (varolan düzenin ve başkalarının düzen tasavvurlarının eleştirisi ve iyi toplum düzenine ilişkin bir çözümler bütünü formüle edilmesi), kimlik-dayanışma ve eylem grubu (bu açıdan karşıtlık unsuru olarak gördükleri önem taşır), kendisini benimseyenler arasında ortak düşünsel ve eylemsel şekiller aşılayan yönlendirici kılavuz (özellikle siyasal eylemde ve daha sınırlı ölçüde günlük yaşamda). Modern çağ kültürünü bir yandan ekonomizmi ve pragmatizmi belirlerken, diğer yandan ideolojizmi de az değildir. Bir dizi siyasal ideoloji ortaya çıkmıştır: liberalizm ve türleri, ulusçuluk ve türleri, gelenekçilik-muhafazakarlık ve türleri (bu arada dinsel ideolojiler), sosyalizm ve türleri (bu arada komünizm), faşizm ve otoriter ideolojiler, modernleşmeci, reformcu ideolojiler, neolojist ideolojiler. . .

Kültür konusunda bir ayırım da egemen kültür-karşı kültür ikilemidir. Egemen kültür toplumda ideo-kültürel hegemonyayı ifade eder, toplumun genel olarak, çoğunlukla kabul ettiği, paylaştığı kültürel özellikleri kapsar. Karşı-kültür hegemonik egemen kültüre karşı çıkan akımları ifade eder. Örneğin Ortaçağ ve Yeniçağ Batısı'nda Katolik dinsel kültür ve feodal kültür egemendi, ama Rönesans ve Aydınlanma'yla birlikte yeni bir liberal kültürün karşı-kültür olarak geliştiği ve giderek ağır bastığı gözlemlenir (bu ikincisine burjuva kültürü de denilir). Gelişmekte olan ülkelerde tutucu ve otoriter kültür ağır basmaktadır, ama buna karşı liberal demokratik ve sosyalist karşı-kültürler ortaya çıkmıştır. Gelişmiş Batı'da liberal, muhafazakar ve sosyal kültür bileşiminin hakimiyeti eleştirel, neolojist, köktenci karşı-kültür tepkileriyle karşılaşmıştır.

Kültürel analizlerde sık başvurulan bir kavram alt-kültürdür. Bir toplum içinde varolan değişik toplumsal kesimler düzeyinde oluşabilir. Sınıf, meslek, yerleşim yeri, yaş, bölge, etni, dinsel topluluk, sosyo-kültürel kesim, siyasal kesim ve daha başka kriterler temelinde oluşmuş alt-kültürlerden sözedilir: burjuva, mühendis, kasabalı, genç, belirli bir bölge, bir etni, belirli bir din, bir mezhep, bir tarikat, batılılaşmış zümre, eski kentsel popüler kesim, falan ya da filan partili alt-kültürleri gibi. Ancak tüm kesimlerde spesifik bir alt-kültür oluşmaz, burada bir doz meselesi vardır, bazısında alt-kültürel yoğunlaşma görece güçlüdür, bazısında epeyce zayıf. Toplumların gelişme süreci ulusal, hatta uluslararası düzeyde homojenleşme eğilimi yaratmaktadır bir yönden, bireysel düzeyde farklılaşmayı arttırmaktadır diğer yönden, bu iki eğilim alt-kültürel yoğunlaşmayı engelleyicidir. Alt-kültür gibi üst-kültür terimi de kullanılır, kültürel özelliğe göre tanımlanabilir, bir toplumda hatta tüm dünyada aynı kültürel özelliği paylaşanları ifade eder (örneğin liberal kültür, muhafazakar kültür, isyankar kültür, katılımcı kültür). Fakat üst-kültür kavramına gerek olmayabilir, o da kültürel özelliklere göre

tanımlanmış bir alt-kültür tipi olarak nitelenebilir. Şunu da belirtelim: alt-kültür alt tabakaların, üst-kültür üst tabakaların kültürü demek değildir, sistem analizindeki alt-sistem kavramı gibidir.

Kültür toplumsal etkinlik alanlarına göre de tanımlanabilir. Geniş anlamda ekonomik kültürden sözederiz (iktisadi zihniyet terimi de kullanılır), siyasal kültürden sözederiz (bu bölümdeki inceleme konumuzdur). Örneğin geçiş süreci toplumlarında maddiyatçılığın güçlenmesi, geleneksel tesanütün, maneviyatçılığın çözülmesi ve direnci bir iktisadi zihniyet yahut ekonomik kültür sorunu olarak görülür. Bazı toplumlarda liberal ekonomik anlayışın yerleşmesi, bazılarında yerleşememesi, bazı toplumlarda devletçi anlayışın gücü de öyle görülür. Siyasal kültür konusunda temel bir ayırım demokratik kültür-otoriter kültür ikilemidir, keza ulusal siyasal kültürlerin farkları üzerinde durulur. Ekonominin ve siyasetin değişik alanlarında kültürlerden (ya da alt-kültürlerden) sözedilir: tüketici kültürü, işletme kültürü, bölüşüm kültürü gibi, parti kültürü, parlamento kültürü, seçmen kültürü gibi. Ekonomi ve siyasetin dışında toplumsal organizmanın değişik alanlarında kültürlerden sözedilir: değişik topluluklar kültürleri (aile, köy topluluğu, mesleki, dinsel, yöresel topluluklar, kasaba, mahalle, gecekondu gibi yerleşim ortamları), değişik etkinliklikler ve katılım kanalları kültürleri (eğlence, okul ve eğitim, ulaşım ve iletişim, arkadaşlık, cinsellik, dış dünyayla bağlar gibi).

II. KÜLTÜR-SİYASET ETKİLEŞİMİ

a) Kültürün siyaset üzerinde etkisi

Kültürün belirleyici etkisi sistematik bir model çerçevesinde incelenebilir. Üç etkilenen alan vardır: ekonomi, siyaset, toplum. Siyasetin kültür tarafından etkilenmesi siyasetin değişik alanları itibarıyla düşünülebilir: siyasal rejim ve dinamik, siyasal kurumlar (devlet, siyasal güçler ve pazarlar), siyasal tutumlar, güncel politika, uluslararası politika. Konunun diğer yönü kültürde belirleyenlerin neler olduğudur, bir önceki başlıkta tanımladığımız değişik kültürel kategoriler açısından kültürün siyaset üzerindeki etkisi değerlendirilebilir.

Kültürün etkisi özellikle dinin ve geleneksel kültürün etkisinde odaklandırılır, onu ayrı alt-bölümlerde ele alıyoruz. Kültürün etkisi açısından ön plana çıkan bir başka sorunsal toplumda yerleşik siyasal ve toplumsal kültürün siyasal rejim ve gelişme üzerinde etkisidir. Siyasal rejim ve gelişmeler ne olursa olsun kültürel temelden fazla kopamaz. Örneğin geleneksel ve otoriter bir kültürün egemen olduğu bir toplumda demokratik bir rejim kolaylıkla yerleşemez (Üçüncü Dünya'da dekolonizasyon sonrasında Batı tipi anayasalar temelinde kurulmaya çalışılan demokrasinin tutunamaması ekonomik geriliğin yanısıra bu faktörle de açıklanmaktadır), tersine demokratik bir kültürün egemen olduğu bir toplumda anti-demokratik bir rejim benimsenemez (Batı'da iki savaş arası dönemde faşizmin yükselişinin kökleşmiş demokratik kültürleri olan ülkeleri kapsayamaması bu faktörle de açıklanır); ekonomik zenginleşmeye rağmen köklü geleneksel kültürleri olan petrol ülkeleri monarşik rejimlerini sürdürmüşler, demokratik kurumlar yaratmada gecikmiş ve onları monarşiye tabi kılmışlardır; gelişmekte olan ülkelerde, özellikle İslam ülkelerinde dinin toplum üzerinde güçlü etkisi siyasal modernleşme sürecini olumsuz etkileyebilmiştir, Hint alt-kıtasında dinsel bölünmeler siyasal süreci belirleyici olmuştur, vs.

Bu konuda bir başka önerme Gramsci'nin sivil toplumda ideo-kültürel hegemonya teorisidir. Batılı ülkelerde sosyalizmin kuruluşu üzerine düşünen Gramsci ideo-kültürel hegemonya sağlanamadan siyasal iktidar ve düzen değişikliğinin tutunamayacağını ileri sürer, dolayısıyla sosyalist akım iktidarı ele geçirmeye girişmeden önce ideo-kültürel hegemonya kurmaya çalışmalıdır. Doğu ülkelerinde sosyalizmin krizi iktidara sahip olması ve ekonomik yapıyı değiştirmesine karşın ideo-kültürel hegemonya kurmada pek başarılı olamamasıyla açıklanır, zamanında Çin'deki kültür devrimi bu zaafı aşmaya yönelik bir girişim olarak da gösterilmişti.

Önemli bir kavram popüler sabitlerdir, her toplumda kitle arasında yaygın kabul gören bazı popüler anlayışlar, kanılar vardır. Popüler sabitler arasında bir grup geleneksel değerlerdir, din bunların başında gelir, ayrıca örf, geleneksel ve yerel kültür özellikleri, feodal anlayışlar, aile ve ahlak anlayışları bu kapsamda düşünülür. Genellikle geleneksel değerlere bağlı siyasal akımlar daha fazla destek görür. Bir diğer kategori ulusallıktır, ulusal değerler, ulusal çıkarlar, ulusal güçlülük bu kapsamda yer alır. Ulusçu akımlar siyasal platformda güçlü destek bulabilmişlerdir. Bir başkası halka yakınlıktır, halkın çıkarlarına, değerlerine, yaşam tarzına uygun gözüken siyasal akımlar daha fazla destek görür. Bu faktör popülizm endeksinin yüksekliği olarak da nitelenir. Gelişme sürecinde oluşan yeni popüler kültürün değişik özellikleri popüler sabitleri zenginleştirir, bu alanda bazı ortak özellikler olmakla birlikte değişik gelişme aşamalarına, değişik toplumlara göre ayrışma da olur (geri bir toplumda geleneksel kültür ağır basarken gelişme sürecindeki bir toplumda kendine özgü yeni bir popüler kültür oluşur, gelişmiş toplumda ise popüler kültür modern kültür tarafından daha fazla özümsenir). Popüler sabitlere uygun olmayan siyasal akımlar fazla destek göremez. Örneğin solun birçok ülkede zayıf kalması popüler sabitler temelinde olumsuz değerlendirilmesiyle ilgilidir. Ama diğer yandan solun düzeni ve yöneticileri eleştiren, sosyal eşitliği ve toplum çıkarını vurgulayan söylemi de popüler sabit niteliğindedir, bazan klasik sağ akımlara üstünlük sağlamasını olanaklı kılar. Popüler sabit frekansı bakımından sağ popülizmin görece avantajlı olduğunu, klasik sağ ve solları bu sayede aşabildiğini söyleyebiliriz. Sağ otoriter akımlarda da popüler sabit frekansı artar: güvenlik ve otoritenin gerekliliğinin, geleneksel değerlerin ve ulusçuluğun vurgulanması…Faşizmin iki savaş arası dönemdeki başarısı yeni oluşmuş bir kitle toplumu bağlamında popüler sabit frekansının görece yüksek bir akım olmasına da bağlanabilir.

Kültürün belirleyici etkisini ülkelerin tarihsel kültürel özelliklerinin yarattığı siyasal farklılıklarda da gözlemleyebiliriz. Siyasal analizlerde çok üzerinde durulan bir husustur bu. Bazı ülkelerin demokratik bir geleneği vardır, bazılarında toplumsal ve siyasal planda otoriter kültür egemendir. Örneğin Anglo-Sakson ülkelerinin demokratik geleneğiyle Doğu ve Güney Avrupa'nın otoriter geleneği ayırımı yapılır, ilkinde demokrasinin istikrarı, ikincisinde istikrarsızlık ve başarısızlığı bu tarihsel kültürel özellikle açıklanır. Bazılarının merkeziyetçi bir geleneği varken bazılarında özerklikler gözetilir, bu açıdan ABD'nın ademi-merkeziyetçi geleneğine karşı Fransa'nın merkeziyetçi geleneğinden sözedilir, bunun etkileri günümüze kadar sürmüştür. Gelişmekte olan ülkelerde hem merkeziyetçi devlet geleneği hem de toplum içindeki birincil bölünmelerin gücü bu ülkelerdeki devletsel kuruluş sürecini ve siyasal krizi belirleyen geçmişten gelen bir siyasal kültür özelliği olarak nitelenir. Bazı ülkelerin geçmişinde güçlü devlet geleneği vardır, bu özellik daha sonra siyasal-devletsel gelişme sürecini belirlemiştir, örneğin Türkiye'deki devletçiliğin gerisinde Osmanlı devletçi

geleneğinin bulunduğu söylenir, faşist ve komünist devletçilikler eski emperyal devletçi geleneklere de bağlanır (emperyal geçmişi olan Almanya, İtalya, İspanya ve Portekiz'de faşizm bu geleneği yücelterek iktidara gelmiştir, komünizm eski devlet yapısını yıkmış olsa bile Rus, Çin otokratik emperyal gelenekleriyle bağları aranır). Bazı ülkeler ideolojik ve çatışmalı bir siyasal geçmişe ve kültüre sahiptirler, bazılarında pragmatik ve uzlaşmacı anlayış uzunca bir süredir egemendir. Bu açıdan devrimler ülkesi Fransa'nın siyasal kültüründe ideolojik ve çatışmacı eğilimlerin uzun süre etkili olduğu saptanır, İngiltere'de ise pragmatik ve uzlaşmacı politika daha 19. yüzyılda yerleşmiştir. Bazılarında insanlar ve yönetimler geleneklerine çok bağlıdırlar, dolayısıyla bunlarda kökten değişmelere kuşkuyla bakılır. Kısacası bütün bu uzun bir tarihsel süreç sonucunda oluşmuş siyasal kültür özellikleri, şimdiki zamanda ülkenin siyasal kurumlarını ve gelişme çizgisini etkiler. Benzer güncel koşullar olmasına karşın bir ülkede başka, diğerinde başka yapılanmalar ve gelişmeler olması siyasal kültür özellikleriyle açıklanabilir.

Kültürün belirleyici etkisinin bir başka tipi kültür emperyalizmidir. Kültür emperyalizmi denilirken genellikle Batı kültürünün dünya çapında, daha çok azgelişmiş, bağımlı ülkelerdeki etkisi anlaşılır. Batı'nın düşünce ve değer sistemi buralara aktarılmış, Batı kültürüne göre yetişmiş bir elit tabaka oluşmuştur. Bu durum ülkenin siyasal kurumları ve gelişimini de etkilemiştir, çünkü yönetici elitler Batı kurumlarının benzerlerini ülkelerinde kurmuşlar, siyasal eylemlerinde Batı kaynaklı fikirleri kılavuz almışlardır. Paradoksal olarak buralarda ulusçu hareketlerin gelişimi Batı egemenliğine karşı tepki kadar Batılı fikilerin etkisiyle de açıklanır. Batı kültürünün etkisi önce 19. yüzyılda Batı'ya göre geri kalmış olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde hissedilmiş, Almanya'da ve Rusya'da batılılaşmacılarla gelenekçiler karşıtlığı ortaya çıkmıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda bağımlılaşan ve sömürgeleşen Üçüncü Dünya'da önce kurumsal-kültürel batılılaşma hareketi başlatılmış, elit kesim Batı kültürüne göre yetiştirilmiş, bu da elit-halk kopukluğunu arttırmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında sömürgeciliğin sona ermesi kültür emperyalizmini sona erdirmemiş, Fransız, İngiliz ve diğer sömürge imparatorluklarından kopan ülkelerde eski sömürgeci gücün kültürü ve dili etkisini sürdürmüş, diğer yandan dünya çapında iletişimin çok artan yoğunluğu Batılı yaşam tarzlarının ve fikirlerin (özellikle dünya çapında yeni egemen güç ABD etkisinin) gelişmekte olan ülkelerde nüfuzunu sağlamış, bu tarz ve fikirler elit kesimin ötesinde kitleye yayılmıştır. Son dönemde ise küreselleşme sürecinin dünya çapında iletişim yoğunluğunu çok arttırması yeni bir kültür emperyalizmi olarak nitelenebilir, burada da Batı kültürünün etkisi belirleyicidir, ama daha soyut ve nötr bir teknolojik belirlemedir, dolayısıyla farklı bölgeler yeni yapıyı kendi kültürlerine uyarlamada daha fazla inisyatif alabilmekte, yabancı kültürlerin nüfuzu zayıflamaktadır, Asya'da, İslam ülkelerinde, hatta Latin Amerika'da böyle bir eğilim saptanmaktadır.

Kültürün belirleyici etkisinin bir başka tipi kültürel modellerle siyasal ve toplumsal yapılar arasında kurulan bağıntıdır. Auguste Comte'a göre bilginin üç aşaması toplumların evriminin üç aşamasını da tanımlar: teolojik hal, metafizik hal, pozitif hal. Geleneksel çağlar toplumları için, dinin bu toplumlardaki egemenliği düşünülerek teolojik toplum terimi kullanılır (buna karşılık modern toplum ekonomik düzeyde tanımlanır esas). Marksizm içinde ekonomik belirlemeciliği eleştiren bir yaklaşım toplumsal yapıda belirleyici, diğerlerini yönlendirici düzeyin tarihsel gelişme sürecinde ortaya çıkan toplum tiplerine göre değiştiğini belirtir. Ekonominin belirleyiciliği pazar

ekonomisine dayanan kapitalizme özgüdür, buna karşılık feodalizmde kültür, onun içinde de din ve örf belirleyicidir.

Kültürel modernleşmenin siyasal etkileri üzerinde çokca durulmuş bir konudur. Toplumda kültürel modernleşme çoğu zaman ekonomik gelişmeyi (veya ekonomik modernleşmeyi) izleyen bir süreç olarak görülür, ikisinin bileşik etkisi ise siyasal modernleşmeyi belirler. Örneğin demokratik bir sistem için ekonomik gelişme gerekli görülür ama siyasal bilinç düzeyini yükselten, modern bir siyasal anlayışın yerleşmesini olanaklı kılan kültürel modernleşme de gerekli görülür. Modern bir siyaset için sadece ekonomik düzey yetmez, kültür de gerekir. Kültür çoğu zaman eğitim ve kitle iletişimiyle bağlantılıdır, kültürün yayılması ve kök salmasını (ya da benimsenmesini) bu ikili sağlar. Eğitim düzeyinin yükselmesiyle sağlanan kültürlenme siyasal bilgi ve bilinç düzeyini yükseltir, toplumun sorunlarının algılanmasını, siyasal fikirlerin anlaşılıp benimsenmesini, demokratik ve uzlaşmacı pratiklerin özümsenmesini olanaklı kılar. Daha iyi eğitimli bir siyasal elitin yetişmesini, daha çoğulcu bir elit yapısının oluşmasını sağladığı gibi, artık geniş kitleyi kapsayabilen bir eğitim yurttaşlık bilinci edinilmesini, katılım eğiliminin artmasını mümkün kılar. Ancak diğer yönden yeni eğitimli elitlerin muhalefeti sökün edebilir, karşı-elitlerin rejimi yadsıyan girişimleri gündeme gelebilir. Eğitimli tabakanın beklentileri daha yüksektir, modern eğitimle yaşam tarzı ve iş ortamı arasındaki uyumsuzluklar kendini gösterir, bu da eğitimli tabaka hoşnutsuzluğuna ve siyasal bir köktenciliğe kaynaklık edebilir. Eğitim düzeyi yükselen kitlenin taleplerinin artması bölüşüm krizini, katılım düzeyinin yükselmesi katılım krizini getirebilir.

Kitle iletişiminin gelişmesi için de aynı iki yönlü değerlendirme yapılabilir: hem kültürlenme sonucunda daha olumlu bir siyasal yaşam hem de beklentileri ve uyumsuzlukları arttırıcı etkisiyle siyasal kriz eğilimi. Kitle iletişimi siyasal görüşlerin topluma aktarılması ve yayılmasının da aracıdır, bu bakımdan kitle iletişim araçlarını kontrol edenlerin siyasal oyunu yönlendirmesinden sözedilir, bu araçları iyi kullanabilen akımların siyasal başarıya ulaştığı saptanır. 19. yüzyıl sonlarında gazeteler (ve okuryazarlık düzeyi öncesine göre çok artan toplumun bunları izlemesi) Batılı toplumların politikleşmesinde belirleyici olmuştu, 20. yüzyıl ilk yarısında radyo siyasal propagandanın esas aracı haline geldi, ikinci yarısında ise televizyonun empoze ettiği kültürel kalıpların depolitize edici etkisi olduğu ileri sürüldü.

Kültürel modernleşmenin çok önemli bir yönü yaşam tarzıdır, bu kapsamda modern bir yaşam tarzından sözedilir. Gelişme sürecindeki toplumlarda yaşam tarzı açısından modernleşmiş kesimlerle geleneksel yaşam tarzları süren kesimler arasında sosyo-kültürel bir bölünme olduğu gözlemlenir, bu siyasete de yansır, yeni ve ilerici tercihlere yönelen modern kesimlerle tutucu tercihler yapan, geleneksel bağlılıkları süren, hatta gelenekçi bir tepkicilik içine giren kesimler arasında siyasal bir gerilim de ortaya çıkar. Modernleşme sürecinde yaşam tarzının değişmesi sancılı bir süreç olarak yaşanır, bu da siyasal platformda çatışmacı ve kutupsal eğilimleri güçlendirebilir.

Modern siyasal kültürün bir özelliği maddiyatçılıktır, ekonomik gelişme ve pazar maddiyata dayalı değerlendirmeleri, çıkar saikini ve çelişmelerini egemen kılar. Siyasal platformda yönetimler ekonomik gelişmeye öncelik verirler, partiler ekonomik konulara programlarında ağırlık verirler,

egemen çevrelerin çıkarları ve aralarındaki çıkar çelişmeleri siyasal mücadeleyi etkiler, halkın siyasal tercihlerinde çıkar faktörü ön plana çıkar (ekonomik beklentilerine ve etkilenmelerine, mensup oldukları ekonomik kesime göre tercih yaparlar), sınıfsal bölünmeler siyasal bölünmelere kaynaklık eder. Ama maddiyatın geleneksel çağlarda da siyasal planda epeyce etkili olduğunu belirtelim. Bir başka özelliği rasyonelleşmedir, rasyonel devlet ve yasal sistemin yaşama geçirilebilmesi için elit kesimde rasyonelleşme gereklidir, keza toplumda belirli bir ölçüde rasyonel zihniyetin yer edinmesi gerekir. Yurttaşların siyasal tutum ve tercihlerinde rasyonel kriterlere göre (ekonomik çıkarına göre, belirli bir fikir sisteminin kendisine mantıklı ve etkin gözükmesine göre) hareket etmesi böyle bir toplumsal rasyonelleşme temelinde gerçekleşir. Sekülarizasyon bir başka özelliktir. Siyasal planda laik devletin, din ve devlet işlerinin ayrılmasının toplumda kültürel sekülarizasyona dayanması gerekir. Bu siyasal gelişmeler Batı'da Rönesans'tan beri yaşanan sekülarizasyonun sonucudur. Gelişme sürecindeki Üçüncü Dünya toplumlarında kültürel sekülarizasyon ve rasyonelleşmenin göreli zayıflığının siyasal sekülarizasyon ve rasyonelleşmenin yetersiz kalmasına, bünyeye oturamamasına yol açtığı ileri sürülür.

Kültürel modernleşme birbirinin karşıtı olarak gösterilen iki özellikle daha tanımlanır: pragmatizm ve ideolojizm. Kültür düzeyinin yükselmesi fikir akımlarına ilgiyi arttırır, siyasette ideolojiler bu temelde taraftar kitlesi bulurlar. Diğer yönden modern anlayış pragmatik olmayı gerektirir, bu da hem koşullara göre hem de etkinlik amacıyla davranmak, optimal ve uzlaşmacı çözümlere ulaşabilmek anlamına gelir. Modernleşme sürecinde ilerleme pragmatizm eğilimini gitgide güçlendirmiştir, yönetimler ve siyasal taraflar açısından olduğu gibi yurttaşlar açısından da. Kültürel modernleşmenin bir boyutu da tüm toplumda geçerli kültürel kalıplar temelinde bütünleşmedir, bir toplumun tümünde etkili olan ulusal kültür, popüler kültür böyle bir gelişmenin sonucu ve aracıdırlar. Bu sayede toplumu oluşturan değişik segmentler, farklı yerel kültürler arasında bütünleşme ve benzeşme gerçekleşir. Bu da ortak bir siyasal pazarın, tüm toplumda geçerli siyasal alternatiflerin oluşmasını olanaklı kılar. Kültürel bütünleşme halk açısından yurttaşlık duygusunu, ulus bilincini güçlendiricidir. Kültürel modernleşme süreci belirli uyarlanmaları gerektirir. Bunda başarılı olanlar siyasal platformda daha etkili olur, toplum tarafından kültürel özelliklerine daha uygun görülüp daha fazla benimsenirler.

Kültürel modernleşme süreci gerilimler içerir, sancılı ve sarsıntılı bir gelişim sürer. Bu da toplumda kültürel bir kriz şeklinde kendini gösterir, kültürel kriz siyaseti etkiler ve siyasal krizin kaynaklarından biridir. Özellikle toplumun reaksiyonları üzerinde belirleyicidir, dolayısıyla kitleyi harekete geçiren bir takım siyasal mobilizasyonlara kaynaklık eder. Değer ve kimlik krizleri, zihniyetler krizi, değerlilik ve statü krizi, eşdeğerler krizi, bütünleşme krizi, göreli yoksunluk krizi, gelenekçi tepkicilik krizi, kültürel uyumsuzluklar krizi gibi türlerinden sözedilebilir. Kitabın başka yerlerinde bunlara değiniliyor, burada belirtmekle yetiniyorum. Kriz ve Gelişme kitabımda bunları ele almıştım.

b) Sosyo-ekonomik ve siyasal yapı ve değişimin kültüre etkisi

Bir görüş sosyo-ekonomik koşulların kültürü belirlediği, kültürün ikincil olduğu yönündedir. Ancak bu görüş eleştirilir: birçoğu kültürün belirleyici etkilerini vurgular, sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel alanlar arasında karşılıklı etkileşim ve bağımlılık olduğu, keza alanların belirli bir özerkliği ve öz-dinamiği olduğu kabul edilir.

Kültürün ekonomik ve sosyal faktörler tarafından belirlenmesi üzerine en bilinen teori sosyal değişme ve modernleşme teorileridir. Bu teorilerin genel analiz modeli, modernleşme sürecinde ekonomik ve sosyal değişmenin kültürel değişime, zihniyet değişimine yol açtığı şeklindedir. Maddiyatçı bir zihniyetin yayılması ve pragmatik bir anlayışın etkili olması, rasyonel açıklama tarzlarının kabul edilmesi, laik, seküler bir zihniyetin toplumda yerleşmesi, geleneksel kültürden kopulup modern yaşam tarzlarına geçilmesi, modern ve ilerici anlayışların benimsenmesi, ideolojilerin toplumda etkili olmaya başlaması gibi kültürel değişimler, zihniyet değişimleri hep değişen ekonomik ve sosyal koşulların etkisiyle açıklanır, şöyle ya da böyle, şu ya da bu mekanizmalar dolayımıyla. Sosyo-ekonomik değişimin kültürel etkileri değişik kesimler açısından değerlendirilir: eski geleneksel zihniyet yapısından kopmaya başlayan ve yurttaşlaşan köylü halk, göç ve kentleşmeyle eski köklerinden kopan ve yeni bir kentsel kültür içinde bütünleşen kentli halk, kapitalist ekonomik ilişkilerin gelişmesiyle güç kazanan burjuva zihniyet, vs.

Siyasal yapının kültür üzerinde etkisi de üzerinde durulan bir husustur. Modern bir siyasal sistemin kurulması hem kültürel gelişmeden etkilenir (en azından eğitim düzeyinin yükselmesi siyasal bilinç düzeyini yükseltir) hem de kültürel gelişmeyi etkiler: kurumlaşma kültürel gelişmeyi hızlandırır, demokratik bir siyasal yapının kuruluşu kültürel planda eşitlik ve özgürlüğü olanaklı kılar. Demokratik bir rejim toplum içindeki statü ayrıcalıklarını, baskıcı otoriteleri zayıflatır, eşitlikçi etos ağırlık kazanır, insanlar her alanda daha özgür davranış biçimlerine sahip olurlar, buna karşılık anti-demokratik rejimlerde salt siyasal planda değil toplumsal doku içinde de baskıcı otoriter ilişkiler güçlüdür, insanların serbest hareket imkanları sınırlanmıştır. Bu rejimlerin totaliter türünün toplumsal kültür üzerindeki etkileri özellikle vurgulanmıştır: totaliter endoktrinasyon ve kontrol tekdüze bir toplumun oluşmasına neden olur, siyasal egemenlik gündelik yaşama kadar nüfuz eder, insan ilişkilerinde kuşkuculuk hakim hale gelir.

Bir yaklaşım da siyasal dönemleri kendine özgü kültürel özelliklerle tanımlamadır, kültürel özellikler siyasal özelliklerden kaynaklanıyor olarak nitelenir. Inkeles Rusya'nın tarihsel olarak birbirini izleyen üç rejim döneminde yurttaşların yönlendirici olarak hangi kültürel motivasyonlara bağlı olduğunu irdeler ve şu sonuçlara varır: çarlık döneminde gelenekler ve ödüller yönlendiricidir, devrim sonrası dönemde ödüller ve ideoloji yönlendiricidir, Sovyet sisteminin yerleşmesi ve görece liberalleşmesinden sonra bireysel motivasyonlar belirleyici olmaya başlamıştır. Bir başka örnek azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerle ilgilidir: sömürge rejimi döneminde yabancı taklitçiliği ve karşıtlığı birbirine koşut olarak egemen siyasal kültür özelliğidir, sömürge-sonrası dönemde kültürel biçimlenmelerin belirleyici odağı olarak yabancı kültürün etkisi sürer ama azalır, heterojen yapıda yeni motivasyon unsurları belirir (ulusal kültürün belirleyiciliği artmakla birlikte diğer yönden etnik

ve dinsel kültürel farklar önem kazanır ve ulusal birliği sarsar, siyasal ideolojilere göre kamplaşmalar öne çıkmaya başlar, insanlar kendi ekonomik ve sınıfsal çıkarını önde tutmaya başlar, yeni yönetimi yüceltme veya hayal kırıklığıyla yerme eğilimi içine girilir. . .). Türkiye'deki siyasal dönemler için de benzer bir analiz yapılabilir.

Bazı dönemler sosyo-ekonomik açıdan, siyasal açıdan büyük dönüşümlere sahne olur (yukarda Rusya'yla ilgili belirtilen üç dönem de öyledir), bu dönüşümlerin kültürel planda getirdiği dönüşümden ve yarattığı yeni insan tipinden sözedilir. Bir örnek sosyalist bir düzenin kurulmasıdır, nitekim sosyalist projeler sadece sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümle sınırlı kalmayıp yeni bir insan yaratma amaçlarını da ilan etmişlerdi. Aslında umdukları, tasarladıkları insan tipini yaratmada pek başarılı olamadıkları, ama yine de yaşanan kökten dönüşümün kültürel planda, insan ilişkilerinde kökten bir değişim getirdiği söylenir. Bu değişimi birkaç eksende düşünebiliriz, biri savaşın, eski yapıların tümüyle değişmesinin, bu süreçte büyük insan kaybının yarattığı psiko-kültürel sarsıntılarla ilgilidir. Bir başkası eşitlikçi anlayışın egemen olması veya empoze edilmesi, hızlı gelişme koşullarında yükselen beklentilerdir. Bir diğeri totalitarizm eğilimleridir: ideolojizm ve tekdüzeleşme, gündelik yaşama nüfuz ve kuşkuculuk. Bir ötekisi eğitim düzeyinin yükselmesi ve kültürel tüketimin artmasıyla, gündelik yaşamda serbestleştirici gelişmelerle (bu arada ailevi ilişkilerdeki dönüşümle) ilgilidir.

Batı'nın gelişme sürecinde de dönemler ayırdedilir: 19. yüzyılın sanayi devrimi ve rejim değişimi bağlamında yeni kültür ve insan, 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına kitle toplumu kültürü ve insanı, 20. yüzyıl ikinci yarısında sanayi-ötesi toplum kültürü ve insanı. Her üç dönemde de sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümü tamamlayan köklü bir kültürel dönüşüm yaşandığı gibi, aynı zamanda dönüşüm koşullarınca belirlenen kültürel kriz gerilimleri yaşanmıştır. İlkinde sosyo-ekonomik yönüyle olduğu kadar kültürel yönüyle de modernleşen bir toplum vardır, ikincisinde kitle kültürü yeni egemenlik kurmuştur ve faşizme varan global krizin çok önemli bir yönü daha 19. yüzyılın sonlarında başlamış olan ideo-kültürel bunalımdır, üçüncüsünde ileri derecede gelişmiş bir toplumun yeni insanı oluşur ve problemleri öncekilerden farklıdır (refah toplumunun, modernitenin ve uygarlığın, post-modernizmin bunalımından sözedilir). 20. yüzyıl sonlarından itibaren gelişmiş toplumlarda olduğu gibi gelişmekte olan toplumlarda da yeni iletişim teknolojileri (internet, cep telefonu gibi), eğitim düzeyinin iyice yükselmesi ve bilgi toplumu eskisinden oldukça farklı bir kültür ve insan yaratmaktadır.

Kültürün sosyo-ekonomik ve siyasal çevresi tarafından etkilense bile belirlendiğini kabul etmeyen görüş kültürel alanın kendi iç dinamiğini önemser, özerk bir işleyişi olduğunu vurgular. Daniel Bell modern toplumda kültürün özerklik derecesinin arttığına dikkati çeker, çünkü gelişen ve geliştikçe karmaşıklaşan bir sistemin (burada kültürel sistemin) özerklik derecesi artar. Aynı şey ekonomik ve siyasal sistem için de söylenebilir, dolayısıyla toplumsal ilişkilerin her alanı, başka alanların etkisiyle devinmekten çok kendi özerk dinamiğine göre devinecektir.

3. SİYASAL KÜLTÜR

Siyasal kültürü yukarda verdiğimiz kültür tanımının siyasete ilişkin konularda uygulanması, ortaya çıkışı olarak tanımlayabiliriz. Yani siyasal kültür siyasete ilişkin düşünüş şekilleri, eylemsel şekillerdir. Bir topluma, topluluğa, kesime, gruba özgü siyasal tutumlar bütünüdür. Dar anlamda ise siyasal kültür çoğu zaman, bir toplumun siyaseti hakkında o toplum üyelerinin sahip olduğu bilgileri ifade eder.

a) Almond-Powell modeli

Gabriel Almond ve Bingham Powell üç ana siyasal kültür tipi ayırdeder, her birinin hangi siyasal yapı tipinde geçerli olduğunu saptar. Parochial kültür geleneksel-yerel nitelikte bir siyasal kültürdür, geleneksel ve yerel elitlere bağlılık, geleneksel ve yerel topluluğun otoritesi şeklinde, yerel kültürel özgünlüklerin, töresel-dinsel geleneksel kültürün siyasal tutumları yönlendirmesi şeklinde kendini gösterir. Anti-demokratik rejimlerin hüküm sürdüğü ya da halkın siyasal katılımının kısıtlandığı, az olduğu görece baskıcı yapılar tabiyet kültürü kapsamında düşünülür. Bu iki kültür aynı zamanda geleneksel çağlarda geçerlidir (Almond'nun analizi modern çağla ilgili olsa bile): feodal, kabilevi, dinsel yerellik ve geleneksellik güçlüdür, hükümdarlık devletlerinin baskıcı bir yönetim tarzı vardır, halk teba konumunda olup siyasal sürece pek katılmaz, itaat içindedir.

Üçüncüsü olan katılımcı siyasal kültür ise modern çağa özgüdür, demokratik bir siyasal yapıya tekabül eder. Bu siyasal kültür tipinde halk tabiyet içinde değil özgürdür, siyasal sürece katılır, kamuoyu ve tartışma özgürlüğü vardır, sivil toplum gelişmiştir, toplumu oluşturan grupların yönetimi etkileme imkanları vardır, yönetim demokratik ve sınırlıdır. Halkın katılım isteği ve derecesi arttıkça toplumda daha katılımcı bir kültür oluştuğu gözlemlenir.

Almond ve Sydney Verba beş çağdaş ulusal siyasal kültürü inceler, bunlar üç soyut siyasal kültür tipinin değişik kombinasyonları olarak tanımlanır (genel olarak somut siyasal kültürler üç ideal tipin değişken kombinasyonlarıdır). Amerikan siyasal kültüründe katılımcı özellik egemendir, aynı zamanda ademi-merkeziyetçi yapı ve farklı göçmen topluluklarının varlığı nedeniyle parochial özellikler güçlüdür. İngiliz siyasal kültüründe de katılımcı özellik egemendir, hatta daha saf bir katılımcı kültür görüntüsü vardır, ama geleneklere süregiden bağlılık İngiliz siyasal kültürüne parochial bir renk de verir (örneğin monarşinin önemi). 18. yüzyılda ilk parlamenter sistemi oluşturan ve liberalizmde öncü olan İngiltere geleneklere bağlılığıyla tanınıyordu, aynı zamanda yerel farklar da önemlidir (K. İrlanda, İskoçya, Galler bölgelerinin özgünlükleri). Alman siyasal kültüründe tabiyet kültürü ile katılımcı kültürün eklemlenmesini buluruz (demokratik katılımcı bir rejim olsa bile, yukardan ve geç modernleşme, nazi geçmişi ve otoriter toplumsal kültür tabiyet kültürünün etkisini arttırır). İtalyan siyasal kültüründe üçünün eklemlenmesi görülür: demokratik sistem ve kentsel geçmiş katılımcı kültürü, Güney gibi geri kalmış bölgelerin varlığı parochial kültürü besler, faşizm geçmişi ve Katolisizmin etkisi, geri yapılarda otoriter elit yapısı ise tabiyet kültürünü. Meksika siyasal kültüründe geri kalmışlık ve demokrasinin yetersizliği nedeniyle katılımcı kültür görece zayıf kalırken, tabiyet kültürü ve parochial kültür etkilidir (tek parti rejimine yakın siyasal

yapı ve toplum içinde otoriter iktidar örüntüsü ilkinin, kırsal yapı ve yerel farklar, kızılderili nüfusun varlığı ikincisinin etkililiğini sağlar).

b) Demokratik kültür örneği

Siyasal kültür tartışmalarında en çok sözü geçen muhtemelen demokratik kültür kavramıdır. Bazı ülkelerin demokratik bir kültürü olduğu, bazılarının olmadığı söylenegelmiştir, bazı toplumlarda demokratik kültürün niye yerleşemediği, gelişemediği tartışılır. Demokratik kültürün karşıtı otoriter ve totaliter kültürdür, dolayısıyla demokratik kültürle ilgili tartışmalarda o da yer alır. Demokratik kültürü bazı özelliklerle tanımlarız, bu özellikler toplumda, halkta ve yönetici çevrelerde yerleşmiş demokratik düşünsel ve eylemsel şekilleri belirtir. Yöneticiler demokratik yönetim tarzını benimsemişlerdir, iktidarın el değiştirmesini normal karşılarlar, baskıcı metotlara başvurmazlar, sınırlandırılmışlardır. Muhalefet imkanı vardır, yönetim eleştirilebilir, yönetimin uygulamalarına alternatifler gösterilir. Halk siyasete katılır, yöneticileri seçim yoluyla belirleme alışkanlığı edinmiştir, kendi çıkar ve görüşlerini savunmak için örgütlenme temayülü vardır, sivil toplum oluşmuştur. Kamuoyunda toplumun sorunları tartışılır, kamuoyu serbest ve çoğulcu yapıdadır. Hak ve özgürlüklere saygı gösterilir, baskıcı ve kısıtlayıcı uygulamalara karşı toplumdan tepki gelir. Toplumun siyasal bilgi derecesi görece yüksektir, dolayısıyla her denileni ve baskıcı uygulamaları kabul etmez. Çoğulcu bir anlayış vardır, çoğunluk yönetimi olsa bile azınlık hakları gözetilir, birçok siyasal alternatif olup bunlar arasından tercih yapılabilir, farklılıkları anlama ve içerme kapasitesi görece güçlüdür. Uzlaşmacı eğilimler güçlüdür, keza barışçıl eğilimler de. Toparlarsak, demokratik siyasal kültür özgürlükçülük, çoğulculuk, katılımcılık, barışçıllık ve uzlaşmacılık ögelerini içerir, bunların hem yönetici çevrelerde hem halk arasında geçerli olması demektir.

Demokratik kültür demokratik siyasal yapıyla yakın ilişki içindedir, demokratik siyasal yapının kurulma ve yerleşme sürecine koşut olarak oluşur. Demokratik yapı bir toplumda eskidikçe, kök saldıkça demokratik kültür güçlenir, toplum içinde yayılır, yönetici sınıf ve halk tarafından özümsenir. Genellikle demokratik kültürün egemen olduğu toplumlarda demokratik bir yapı vardır, ama bu çakışmanın dışında bileşimler de az değildir. Birçok gelişmekte olan toplumda demokratik bir rejimin kurulmasına karşın demokratik kültürün toplum içinde kök salamamasından yakınılır, dolayısıyla kültürel altyapısı olmayan demokratik rejimin iyi işleyemediği, nahif olup yıkılma tehlikesinin bulunduğu belirtilir. Bu durumda demokratik kültür ya yöneticiler tarafından pek benimsenmemiştir, dolayısıyla rejim demokratik olmasına karşın otoriter metotlara başvururlar; ya da halk tarafından özümsenememiştir, dolayısıyla demokrasi içindeki tercihleri, tutumları otoriteler tarafından yönlendirilir veya demokratik katılım çatışmacı bir mecraya girer, çünkü taraflar sorunları uzlaşmacı, barışçıl bir biçimde çözmeye alışmamışlardır. Diğer uyumsuzluk hali demokratik kültürün güçlü olduğu bir toplumda baskıcı bir rejimin varlığıdır, bu durumda toplum rejimi kabul etmede zorlanır, rejimin dayanma olasılığı azalır.

Demokratik siyasal kültürün karşıtı olarak otoriter ve totaliter siyasal kültürler de tanımlayabiliriz. Bunlarda yukarda belirttiğimiz özgürlükçülük, çoğulculuk, katılımcılık, barışçıllık ve uzlaşmacılık eğilimleri ve alışkanlıkları görece zayıftır. Yönetici çevrelerde olduğu gibi (nitekim otoriter ve

totaliter metotlarla yönetirler) halk arasında da öyledir, ama halkta demokratikleşme isteği sökün edebilir, özgürlük arzulanabilir, katılım isteği artabilir, vs. Otoriter kültürün tüm toplumda egemenliği toplumun gelişme düzeyiyle de ilgilidir, geri kalmış, gelişme sürecindeki toplumlarda kültürel bir özellik olarak otoritarizm eğilimi görece güçlüdür. Totaliter kültürün otoriter kültürden farkı ideolojizm eğiliminin güçlü olması, kitleyi tekdüzeleştirmeye yönelik ideolojik bir aşılama yapılmasıdır.

c) Siyasal kültüre ilişkin örnekler

Siyasal kültürü siyasal tutumlar bütünü ve seçenekleri olarak düşünüyoruz. Tutumları tutarlı bir bütün olarak düşünebileceğimiz gibi, bağımsız olarak belirli konulara göre de ele alabiliriz. Bu başlık altında dört ana kategoride (katılım, tercih, yönetim tarzı, toplumsal bağlar) bir dizi siyasal tutum ve kültür seçeneği gözden geçirilecektir. Bu dörtlü model tümüyle kapsayıcı değildir. Siyasal yapı ve etkinlikleri bütünüyle kapsayacak sistematik bir model kurmaya çalışılabilinir, ama bunu yaparken aşırı çoğalmadan kaçınmak, önemli odakları belirlemek gerekir. Tüm toplumsal kültürü kapsayıcı bir model de düşünülebilir, bunun için insan etkinlikleri ve özelliklerinin tümünü içermek, toplumda geçerli söylemler ve anlayışları saptamak gerekir. İzleyen satırlarda dört ana kategori temelinde ve genellikle ikilemler şeklinde (ikilemler de genellikle karşıtlıklar şeklinde olmak üzere) siyasal tutum biçimlerini ayırdederek siyasal kültür hakkında bir tablo çizmeye çalışacağız.

Siyasete katılım: siyaset hakkında bilgili versus bilgisiz, siyasetle ilgili versus ilgisiz, oy kullanma eğilimi yüksek versus düşük; siyasete genel olarak katılımcı versus değil, izleyici ve bağımlı bir katılım versus görece aktif ve özerk-bireysel bir katılım, katılım sürecinde kime bağımlı olduğuna göre gruplaştırmalar (kanaat önderi, geleneksel otorite, modern ilişki); otoritelere itaatkar versus itaatkar değil ya da isyankar, barışçıl versus şiddet kullanma eğilimli; toplu hareket ve örgütlenme eğilimi yüksek versus bu eğilim zayıf, bireysel davranış veya apati; siyasal eleştiri ve karşı çıkış eğilimi yüksek versus bu eğilim zayıf (ilgisiz, kaçan ya da otoriteleri kabul eden), siyasal tartışma eğilimi yüksek versus tartışmasız veya dikey benimsetmenin olduğu bir ortam, kanaat açıklama alışkanlığı var versus yok. . .

Siyasal tercih: siyasal partizanlık (sıkı parti yandaşlığı) versus partizan değil, sabit siyasal tercih versus değişken tercih, siyasette kişisellik arayışı versus parti ya da ideoloji tercihi; pragmatik versus ideolojik, rasyonel versus irrasyonel, maddiyatçı versus maneviyata önem veren; siyasal tercihte sol-sağ ikilemine göre konumlanma (sağda ulusal kültür, solda ulusal kültür), siyasal tercihte belirli bir akımda yoğunlaşma (örneğin Türkiye'de DP geleneğinin başarısı, İskandinavya'nın sosyal-demokratlığı, Japonya'nın liberal demokratlığı); dinsel etkilere göre (güçlü veya değil) ayrışma; değişim yanlısı versus statükocu tutum, iktidarı sürdürme eğilimi versus sık değiştirme eğilimi, az seçenekli tercih eğilimi versus çok seçenekli (küçük partilerin varlık gösterebildiği) tercih eğilimi…

Yönetim tarzı: demokratik versus otoriter; merkeziyetçi versus ademi-merkeziyetçi, yerel yönetim geleneğine göre gruplaştırmalar; demokratik parlamenter versus kişiselleşmiş başkanlık, bürokratik versus temsili, askeri yönetim geleneği var versus yok; siyasal özgürlük eğilimi versus bağımlı ve

yasakçı sistem, devlet-halk ilişkileri olumlu versus olumsuz ve kopuk; ara güçlerin varlığı ve etkinliğine göre, tiplerine göre gruplaştırmalar; kendini yönetim alışkanlığı var, güçlü versus yok, zayıf; yasaya ve hükümet otoritesine uyma eğilimi güçlü versus nisbeten zayıf, siyasal rejime ve yöneticilere güven derecesi yüksek versus düşük, güçlü meşruiyet versus nahif meşruiyet. . .

Toplumsal bağlar: çatışmacı versus uyuşumcu, çatışmacıysa nasıl çatışmacı olduğuna göre, uyuşumcuysa nasıl uyuşumcu olduğuna göre gruplaştırmalar; müdahaleci-düzenleyici devlet, sıkıca düzenlenen toplum versus liberal devlet ve liberal toplum, toplumsal baskı güçlü versus zayıf; toplulukçu, toplumsal, dayanışmacı versus bireyci; eşitlikçi versus eşitsizlikçi, statü toplumu versus ekonomik farklara dayalı toplum, toplumsal katmanların yapısına göre gruplaştırma (burjuva bir üst katman, pre-burjuva bir üst katman, kast sistemi, segmante sistem gibi); kentsel versus kırsal toplum, orta sınıf versus işçi sınıfı toplum, ücretlileşmiş versus marjinalize toplum, feodal anlayışların güçlü olduğu toplum versus modernleşmiş toplum; patron toplum, asker toplum, polis toplum, teba toplum versus yurttaş toplum, kibar toplum versus kaba toplum gibi değerlendirmeler, vs.

Bütün bu kriterlere göre değişik toplumlar için çok yönlü analizler yapılabilir. Geri kalmış topluma özgü genel bir analiz, geri kalmış toplumda değişik nedenlerle siyasal aktivizmin arttığı koşullara göre bir analiz yapılabilir. Gelişme sürecinde değişen siyasal kültür yapısı analiz edilebilir, gelişmekte olan türlerine ve gelişmede ilerleme derecesine göre farklılaştırma yapılabilir. Orta derecede gelişmiş toplumların, ileri toplumların siyasal kültürleri de analiz edilebilir, ilkinden ikincisine geçişle nelerin değiştiği araştırılabilir. Bunun dışında, farklı ulusal toplumların siyasal kültür özellikleri karşılaştırılabilir, hem aktüel olarak (yani son dönemde) nasıl olduğu hem tarihsel gelişme sürecinde, zaman içinde nelerin değiştiği saptanabilir. Keza değişik tarihsel dönemlere göre siyasal kültür özellikleri ve zamanla nasıl bir değişme gösterdikleri analiz edilebilir.

4. ULUSAL SİYASAL KÜLTÜR VE ALT-KÜLTÜRLER

a) Ulusal siyasal kültürler

Siyasal kültürün çok önemli bir oluşum alanının ulusal bağlam olduğunu belirtmiştik, bu nedenle genel olarak ulusal kültürden sözettiğimiz gibi ulusal siyasal kültürden de sözedebiliriz. Dünya çapında ulusal siyasal kültürleri ele alırken önce, bölgesel bir toplulaştırma yapmak gerekir. Gelişmiş ve demokratik Batı'nın siyasal kültürü bir kategoridir, bu siyasal kültür feodal geçmiş, Yeniçağ'da merkezi monarşiler ve onu izleyen parlamenter devrimler, 19. yüzyılda sanayi devrimi gelişmesi, parlamenter demokratik rejimlerin kurulması, ideolojiler ve kitle politikası, 20. yüzyıl ilk yarısında savaş, kriz ve faşizm, 20. yüzyıl ikinci yarısında ekonomik gelişmişlik, sosyal devlet ve refah toplumu, demokratik uzlaşmacı alternans tarafından belirlenmiştir. Batı içinde alt-bölgeler de siyasal kültür özgünlüklerine sahiptir: sol-sağ bölünmesinin dışında kalan, başkan figürünün ve yerel politikanın önemli olduğu ABD (bu geniş ülkeyi bir alt-bölge olarak düşünebiliriz), 1945 sonrasında sınıfsal ideolojik politikanın egemen olmaya devam ettiği ve daha az istikrarlı Güney Avrupa (bunun içinde Fransız, İtalyan, İspanyol ve Portekiz, Yunan siyasal kültürleri ayırdedilebilir), buna karşılık

uzlaşmacı pragmatist politikanın egemen olduğu Kuzey Avrupa (Kuzey Avrupa içinde İngiliz, Alman ve Avusturya, Benelüks, İskandinavya siyasal kültürleri de kendine özgü özelliklere sahiptirler).

Bir diğer bölgesel siyasal kültür Doğu'dur. Geç modernleşme, dışa bağımlılık ve otoriter yönetim tarzının belirlediği 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk yarısının ardından, (Rusya'da 20. yüzyıl ilk yarısında başlamak üzere) komünizm ve 20. yüzyıl sonlarından itibaren post-komünizm bu bölge siyasal kültürünün fonudur. Doğu'da Rusya ve çevresi, Doğu Avrupa, Balkanlar siyasal kültür özgünlükleriyle birbirinden farklılaşan üç alt-bölge olarak temayüz eder (bunların içinde de ulusal siyasal kültürler ayırdedilebilir, örneğin Ukrayna, Polonya, Bulgar siyasal kültürleri). Üçüncü Dünya ise üçüncü bütündür: azgelişmişliği ve azgelişmişliğin gelişmesi, sömürge ve sömürge-sonrası evrelerden geçen dışa bağımlılığı, ulusçuluğu, birincil, etnik ve dinsel bölünmeleri, savaş ve istikrarsızlık hali, otoriter yönetim geleneği gibi özellikleriyle tanınır. Kendi içinde bölgelere ayrılabilir: İslam, petrol, liberal tutuculuk ve Arap sosyalizmi gibi unsurların belirleyici olduğu Ortadoğu ve Kuzey Afrika, kapsayıcı bir sömürgeci egemenlikten geçmiş ve kabilevi-etnik bölünmelerin etkili olduğu Afrika, Çin ve diğer komünizmler ile yeni sanayileşmiş ülkeler kalkınmasının belirleyici olduğu Uzakdoğu, Hindu-Müslüman bölünmesiyle ve Hindistan'daki istisnai demokrasiyle tanınan Hint alt-kıtası, Budizmi ve Müslümalığıyla, otoritarizmi ve istikrarsızlığıyla tanınan Güneydoğu Asya, kültürel bakımdan Batı'nın uzantısı, askeri rejimleriyle ama aynı zamanda demokrasisiyle de tanınan Latin Amerika. Kuşkusuz her bölge içinde ulusal siyasal kültürler de birbirinden belirli ölçülerde farklılaşır.

Bütün siyasal kültürler gibi Türk siyasal kültürünü incelerken de dönemlere ayırmak gerekir. Osmanlı öncesi siyasal kültür üç öncel siyasal kültürün bileşimi sonucunda oluşur: Orta Asya Türk kültürü (göçebe özelliği ağır basar), İslam kültürü, çeşitli unsurlarıyla eski Anadolu kültürü (bunun içinde de yakın Bizans öncülü). Osmanlı döneminde özgün bir devletsel kültürel yoğunlaşma sağlanır, bu üç öncel arasında kaynaşma olur. Üçüncü dönem 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesidir, batılılaşma etkisiyle yeni bir siyasal kültür oluşur, kurumsal-kültürel batılılaşma, hürriyet talepleri, ulusçuluklar siyasal kültürün yeni unsurları olarak gözükürler. Dördüncü dönem tek partili yıllardır, kemalizm altı ilkesiyle bu dönemin siyasal kültürünü belirlemiştir. 1946 sonrasında çok partili dönem yeni bir siyasal kültür yaratır. Çok partili dönemin siyasal kültürünü de kendi içinde dönemlere ayırabiliriz: DP'li yıllar siyasal kültürü, 1960-80 dönemi siyasal kültürü, 1980 sonrası siyasal kültürü, AKP'li yıllar siyasal kültürü.

Türk siyasal kültürünü diyakronik bir analize tabi tuttuğumuz gibi, siyasal yapının değişik unsurları, yönleri açısından senkonik bir analize de tabi tutabiliriz. Örneğin devlet anlayışı ve geleneği, ulusçuluk vurgusu, demokrasiyle halkın yurttaşlaşması ve katılımı, demokratik kültür-otoriter kültür bileşimi, siyasal kamplar yapısı (tutuculuk ve sağ popülizm eğilimi, solun hem zayıflığı hem stratejikliği), laisizm ve dinin siyasal etkisi bileşimi, elit-kitle kopukluğu ve yakınsılığı, yerel politika geleneği ve bazı bölgelerin siyasal kültür özgüllükleri gibi yönleri belirtebiliriz.

b) Alt-kültürler

Tüm ülkeyi ilgilendiren ve kapsayan ulusal siyasal kültürün yanısıra, toplumu oluşturan çeşitli kesimlerin kendilerine özgü siyasal kültür özellikleri vardır, öyle ki bu özellikler o toplumsal kesim içinde bulunan kişilerin büyükçe bir kısmında geçerlidir veya önemli bir kısmında geçerli olup kesime damgasını vurmakta, onu tanımlayıcı olmaktadır. Aynı zamanda bu siyasal kültür özgüllükleri sözkonusu kesimi başka kesimlerden farklılaştırmakta, bazan karşıtlaştırmaktadır. Ancak birçok kesimde alt-kültürel bir yoğunlaşma bulunamaz, aşağıda saydığımız birçok örnekte öyledir sanırım, sadece bir kısmı için alt-kültürel bir yoğunlaşmaya hükmedilebilir.

Siyasal alt-kültür olarak tanımlanabilecek kesimler, gruplar çeşitli kriterlere göre saptanabilir. Aslında bu kesimleri, grupları salt siyasal değil genel anlamda bir alt-kültür olarak düşünmek gerekir, öyle ki bu alt-kültür siyasal özgüllükleri de içerir, ama salt onlara indirgenemez, çok çeşitli ortak düşünüş ve davranış şekillerini, yaşam tarzlarını, sosyo-psikolojik özellikleri kapsar. Alt-kültürleri saptamada bir kriter sosyo-ekonomik niteliklerdir. Burada en başta sınıflar akla gelir, işçi, köylü, küçük burjuva veya orta sınıf, burjuva, aristokrat alt-kültürlerinden sözedebiliriz. Siyasal planda bunların bazı siyasal tercihlere temayülü, çatışmacı ya da uzlaşmacı eğilimleri, örgütlenme kapasiteleri gibi alt-kültür özgüllüklerini saptayabiliriz. Gelir gruplarına göre de ayırım yapabiliriz: üst, orta, orta-alt, alt gelir gruplarının farklı kültürel özellikleri olabilir. Meslek kriterine göre ayırım daha yoğun bir alt-kültürleşmeyi yansıtabilir, örneğin çeşitli esnaf-zanaatçı gruplarının alt-kültürleri (bakkal, tamirci, şoför gibi), serbest meslek sahiplerinin alt-kültürleri (mühendis, tabip, hukukçu gibi), iş sektörlerine göre alt-kültürler (inşaat işçisi, garson gibi). Sosyal üretim ilişkilerindeki konum sınıfsal ayırımı biraz daha ayrıntılandırmamızı sağlar, örneğin feodal ilişkiler içindeki köylülerin alt-kültürü, pazara açık küçük köylülerin alt-kültürü, hizmetlerdeki ücretli beyaz yakalıların alt-kültürü, iş sürecinde yönetsel konumlarda olanların alt-kültürü gibi. Tüketim tarzları kültürün önemli bir unsurudur, bunlara göre de alt-kültür ayırımına gidilebilir: geçimlik tüketim alt-kültürü, dayanıklı tüketim malları alt-kültürü, teknolojik mallar alt-kültürü, eğlence tüketicileri alt-kültürü, lüks tüketim alt-kültürü gibi.

Demo-sosyal bir kriter olan yerleşim yeri ve tarzına göre de alt-kültürler ayırdetmek mümkündür. Köy alt-kültürü ve kent alt-kültürü ikileminin yanısıra kent ve köy tipine göre bir ayırıma gidilebilir. Örneğin kentsel alanda eski kent mahallesi, apartman semti, lüks semt, varoş, gecekondu, taşra kenti, kasaba alt-kültürleri gibi ayırımlar yapılabilir. Yaşa göre de alt-kültür farkları bulunabilir: çocuk alt-kültürü, genç alt-kültürü, orta yaş alt-kültürü, yaşlı alt-kültürü. Cinsiyet kriterine göre de alt-kültür saptaması yapılabilir: erkek ve kadın alt-kültürleri ayırımının yanısıra erkek ve kadın türlerine göre ayırıma gidilebilir (okuyan kız alt-kültürü, yaşlı kadın alt-kültürü gibi).

Kültürel kriterlere göre alt-kültürler ve bunların siyasal özellikleri saptanabilir. Bazılarını belirtelim: din ve mezhep alt-kültürleri (örneğin Türkiye'de Hıristiyan azınlıklar, Alevi, geleneksel dindar, çeşitli tarikat alt-kültürleri, Hindistan'da Hindu, Müslüman, Sih alt-kültürleri), ulusal-etnik alt-kültürler (örneğin İran'da Fars, Kürt, Azeri, Beluci alt-kültürleri), yerel-bölgesel alt-kültürler (örneğin Türkiye'de Karadenizli, Doğulu, Egeli alt-kültürleri), yaşam tarzına göre alt-kültürler

(örneğin batılılaşmış, modernize alt-kültür ile tutucu popüler alt-kültür), eğitime göre alt-kültürler (örneğin bazı eski liseler alt-kültürleri, değişik kuşaklarda üniversiteliler alt-kültürleri, bazı tipik üniversite ve fakülteler alt-kültürleri, ilk yayılma evresinde köy ilkokulu alt-kültürü), boş zaman, eğlence ve günlük mekanlara göre alt-kültürler (örneğin kahvehane alt-kültürü, gazino alt-kültürü, eski ulaşım araçları alt-kültürü), ailevi alt-kültürler (örneğin köklü aile alt-kültürü, geniş aile alt-kültürü), toplumsal yaşamda etkinlik türlerine göre alt-kültürler (örneğin ev işleri alt-kültürü, tatil alt-kültürü, dükkancılık alt-kültürü, müşterilik alt-kültürü).

Tarihsel ve konjonktürel kriterlere göre de alt-kültürler gözlemleyebiliriz. Kuşaklar ve dönemlere göre alt-kültürler en önemlisidir: tek parti dönemi ve kuşağı alt-kültürü, Demokrat Parti dönemi ve kuşağı alt-kültürü, 1960-80 dönemi ve kuşağı alt-kültürü gibi, Rusya'da devrim öncesi ve sonrası dönem ve kuşağı alt-kültürü, Stalin dönemi ve kuşağı alt-kültürü, Stalin sonrası dönem ve kuşak alt-kültürü, post-komünist dönem alt-kültürü gibi. Önemli konjonktürler kendine özgü bir alt-kültür yaratabilir, örneğin 1946 sonrası demokrasiye geçiş alt-kültürü (nitekim bir 46 ruhundan sözedilir), 1970'ler kriz ortamı alt-kültürü gibi, Fransa'da 1945 sonrası ve Cezayir savaşı konjonktürü alt-kültürü, 1968 olayları ve petrol krizi sonrası konjonktür alt-kültürü gibi. Siyasal yapılar ve süreçlere ilişkin kriterler temelinde de özgün siyasal alt-kültürler saptanabilir. En önemli örnek ideolojiye göre yapılan ayırımdır: sosyal-demokrat, komünist, liberal, muhafazakar, faşist, ulusçu, reformcu siyasal alt-kültürler gibi. Bunlar evrensel kategorilerdir, yani çoğu ülkede bulunurlar. Bir de belirli bir ülkede siyasal tercihe göre siyasal alt-kültürler ayırdedilebilir: Türkiye'de AKP, CHP, MHP, HDP siyasal alt-kültürleri gibi, geçmişte DP, CHP, MP, AP, MSP-RP, MHP, TİP, ANAP siyasal alt-kültürleri gibi. Bir başka önemli ayırım elit siyasal kültürü ile kitle siyasal kültürü arasındadır. Devlet-halk ilişkileri yapısına göre, yerel bağlara göre, siyasete katılım tiplerine göre siyasal alt-kültürler de ayırdedilebilir: devlet-halk ilişkilerinin kopuk olduğu alt-kültür, clientelist alt-kültür, yerel parti makinaları alt-kültürü, seçim alt-kültürü gibi. Kurumların da kendilerine özgü alt-kültürleri vardır, örneğin yüksek yargı organları alt-kültürü, parlamento alt-kültürü, kamu iktisadi teşebbüsleri alt-kültürü, köy hizmetleri alt-kültürü. . . Keza siyasal güçlerin de kendine özgü alt-kültürleri olur, falanca ülkede parti alt-kültürü, filanca ülkede baskı grupları alt-kültürü, berikisinde kamuoyu alt-kültürü gibi.

5. GELENEKSEL ÇAĞLARDA DİN VE SİYASET

a) Dinsel temalar ve siyaset

İlkel toplumlarda kabile dinleri vardır. Bunlarda tanrısallık ya doğal güçler ve varlıklar olarak düşünülür (gökle bağlantı kurulur önce), ya ruhlar ya da bazı maddeler olarak (animizm, totemizm). Kabile içinde dinsel kişi önemli bir konumdadır (birçoğunda doğa-üstü kapasiteleri olduğu düşünülür), siyasal otoritenin oluşumunun bir kaynağı da bu dinsel kişilerdir (savaşçı nitelikleriyle temayüz eden kabile şefi ve kabile aristokrasisinin yanısıra). İkinci tip çoktanrılı devlet dinleridir, ilkel toplumdan geleneksel tarımsal sisteme ve devlete geçiş üç unsurun koşut oluşumuna tanıklık etmiştir: devlet, devletsel din ve sınıflar. Çoktanrılı devlet dinleri arasında eski Ortadoğu devletlerinin dinlerini, Eski Yunan ve Roma'nın mitolojik dinlerini, Hindistan'ın Brahmanizm veya Hinduizmini belirtebiliriz

(ilkinde bizzat hükümdarlar tanrı olarak görülebiliyordu, Mısır firavunları gibi). Geleneksel devletlerin egemen kategorisi içinde rahipler de yer alıyordu. İkincisiyle kesişen üçüncü tip bazı Asya dinleridir, filozofik, mistik yönelimleriyle farklılaşırlar, devletler tarafından da benimsenmişlerdir. Çin'de Konfüçyüsçülük filozofik ve etik bir devlet dini olarak nitelenir. Hindistan'da ortaya çıkan Budizm ise uluslararası yayılma gösterebilmiştir, mistik ve etik bir özelliği vardır. Konfüçyüsçülük ve Hinduizm Çin ve Hint sistemleriyle özdeşleştirilir, Budizm Güneydoğu Asya devletlerinde benimsenmiştir. İran dinleri olan devlet dini haline gelmiş Zerdüştçülük, uluslararası bir yayılma göstermiş Manikeizm de üçüncü kategoride düşünülebilir. Nihayet Ortadoğu'da ortaya çıkmış tektanrılı dinler dördüncü kategoridir. İlkin ulusal bir din olarak Yahudilik ortaya çıkar, evrensel bir yayılma gösteremez, Hıristiyanlık ve İslam ise evrensel bir yayılma gösterebilmiştir. Üç dinin söylemi arasında önemli benzerlikler vardır.

Dinlerin (bilhassa tektanrılı dinlerin) sosyal ve siyasal felsefesi bazı ortak temalara sahiptir. Söylemsel hiyerarşide en üst kategori Tanrı veya tanrılardır. Doğa-üstü güce sahiptir, evreni, dünyayı ve insanları yaratmıştır, insanların yaşamına yön verir. Din kurucuları da alternatif bir otorite kaynağı olarak belirir ve örnek teşkil ederler. Dinsel mesaj ve kitap (text) kutsal niteliktedir, toplumsal sorunlar hakkında görüş ve çözümler içerir, halkın toplumsal yaşamını yönlendirici olur. En azından tektanrılı dinler bu dünyaya genellikle ikincil bir önem atfederler, asıl olan diğer yaşamdır, dolayısıyla ölüm fikrinin aşılmasını içerirler (tanrıların ölümsüzlüğü fikrinden insanların ölümden sonraki yaşamı veya yeniden dünyaya gelişi fikrine varılır). Dinlerin öte dünya anlayışı, özellikle tektanrılı dinlerde bu dünyanın eleştirisine dayanır. Dinlerin ortaya çıkışı ve yayılması bu dünyadaki bunalımların sonucudur, buna karşı tanrısal kurtarıcılığa başvurulur, millenarist veya mesiyanik beklentiler dinsel söylemde ağırlıklı yer tutar. Aynı zamanda büyük siyasal dönüşümlere kaynaklık etmiştir, Hıristiyanlık ve İslam'ın belirlediği bir Ortaçağ devriminden sözedilebilir, bu devrim Avrupa'da feodal bir düzenin, Ortadoğu ve çevresinde İslam devletlerinin kurulmasıyla tanımlanır, her ikisinde de yeni bir yönetici sınıf ve kültürel bakımdan görece homojenleşmiş bir teba halk oluşumu gerçekleşir.

Dinler geleneksel toplumlarda düzenin ve devletin ana meşruluk kaynağıdır, yöneticilerin yönetme hakkı esas tanrısal-dinsel bir meşruluktan kaynaklandırılır, kuralsal düzenleme dinsel kurallara göre yapılır. Hıristiyanlık ve İslam temelinde kurulmuş Ortaçağ siyasal sistemlerinin yanısıra, diğer toplumlarda da dinler siyasal yönetim ve sistemi tanımlayıcıdır (Hindu Hindistan, Konfüçyüsçü Çin, Budist Güneydoğu Asya, Zerdüştçü İran gibi). Keza dinler içinde mezhepler de öyledir (Sünni, Şii ve Harici İslam devletleri, Katolik Avrupa, sonra Protestan olan Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika, Ortodoks Bizans ve Rusya gibi). Dinlerin oluşum sürecinde bir meşruluk bunalımı vardır, birçoğu eski düzenin meşruluğunu yadsıyarak gelmiştir. Bu nedenle başlangıçta eski düzenden gayri-memnun yoksul ve alt sınıfların desteğini almışlardır. Dolayısıyla dinsel pratikte sürekli bir itaat-isyan gerilimi vardır. Köken olarak varolan düzene karşı bir eleştiridir, bir ölçüde de isyandır (Manikeizm, Budizm, Mazdeizm sistem eleştiricisi dinler olarak yayılmışlardır, Yahudiler uzun süre sürgünde yaşamış bir halktı, Hıristiyanlık Roma düzeni içinde önce yoksul kitle içinde destek görmüştü, İslam başlangıçta Arabistan'daki düzenin sosyal ve kültürel bunalımına tepki niteliğindeydi).

Fakat Ortaçağ boyunca din, egemen ideo-kültürel sistem haline geldiği baskıcı feodal ve devletsel yapılarda düzene itaatı savunmuştur ve bizzat kendisi baskı aracı olmuştur (Ortaçağ öncesindeki dinlerde de öyledir). Bununla birlikte, dinler içinde ortaya çıkan bazı mezhep ve akımlar düzene ve yönetime isyanı savunmuş ve gerçekleştirmiştir. Geleneksel çağlar boyunca dinler ve mezhepler siyasal çatışmaları belirlemiştir: dış savaşlar ve yayılma, iç savaşlar ve iktidar mücadeleleri, isyanlar ve sosyal hareketler. İslam'da cihad fikri temelinde yayılma, Hıristiyanlık'ta haçlı seferleri ve misyoner etkinliğini de içeren sömürgeci-ticari yayılma, Ortaçağ boyunca Hıristiyan-İslam mücadelesi, Sünni Osmanlı-Şii İran mücadelesi, Yeniçağ Avrupası'nda Protestan Reformu'nu izleyen din savaşları, düzenin dinsel ilkelere uymayan adaletsizliğine karşı popüler isyanlar gibi.

Dinsel söylemde (özellikle tektanrılı dinlerde) insanların durumu, davranışları iki yönde değerlendirilir: bu dünyada olumsuz koşullar vardır (insanlar adaletsizliklere maruzdur) ve insanlar olumsuz davranışlara mütemayildir (günahkarlık). İnsanlar ideal yaşama öte dünyada kavuşacaklardır, ayrıca davranışlarına göre ödül veya ceza alacaklardır (günahları cezalandırılacaktır). Ödül beklentisi ve ceza korkusu dinlerin kitle üzerinde derine işleyen etkisi açısından belirleyicidir. Olumsuzluklara bu dünya geçici olduğu için katlanılması da istenir, çilecilik bazı dinsel tarikatlarda değer verilen bir davranış şeklidir, onu dünya dertlerinden ruhsal bir etkinlikle uzaklaşmak için mistisizm eğilimi tamamlar. Kuralcı dinsel pratik ise insanların gündelik yaşamında önemli bir yer tutan tapınma etkinliklerini kapsar, bunlar toplulukçu bir taban organizasyonuna temel teşkil eder.

Geleneksel toplumlarda dinsel kurumlaşma devletsel kurumlaşma kadar mühimdir, genellikle onunla bileşir. Bu kurumlaşma hiyerarşik bir dinsel sınıfa dayanır, bu sınıf tabanda dinsel pratikleri yöneten çok sayıda din adamının yanısıra devletin üst kademesi içinde yer alan bir grubu içerir (dinsel establishment). Dinsel sınıf ekonomik egemen sınıfla da örtüşür (birçok dinde dinsel tapınaklar toprakların önemli bir bölümüne sahipti, Ortaçağ'da ruhban sınıfı Avrupa feodalitesinin iki ayrıcalıklı sınıfından biriydi). Dinsel kurumlaşma tüm geleneksel devletlerde belirli bir özerklikten yararlanmakla birlikte, bazısında devletle daha iç içedir, bazısında daha ayrışık (Hıristiyanlık ikili iktidar yapısıyla tanınır). Dinsel yasa geleneksel toplumlarda, özellikle Ortaçağ'da temel kuralsal düzenleyicidir, modern yasal sistem henüz oluşmamıştır. İki büyük din de farklı halkların kültürlerini ortak bir dinsel kültüre indirgeyici olabilmiştir. Dinler toplumsal yaşama, günlük yaşama dair birçok davranış kodu belirlemişlerdir, bu kod etik ilkelere dayanır. Bu açıdan Ortaçağ dünyasında güçlü devletsel kontrolün yanısıra güçlü toplumsal kontrolün vasıtası olmuşlardır. Ortaçağ zihniyetinde dinsel konular egemendir, halkın zihinsel yapısı dinsel imajlar ve beklentilerle doludur (örneğin günahkarlık teması, kıyamet beklentisi, öte dünya umudu ve korkusu, dine aykırı sayılan davranışlara tepki, vs).

Geleneksel sistem sadece dine bağlı değildir. Din gibi örf de geleneksel siyasal düzenin meşruluk temeli ve kuralsal düzenleme aracıdır. Ortaçağ Avrupa feodal düzeni soyluluk ve vasalite ilişkilerine dayalı örfi bir hukuk üzerinde temellenir, İslam devletleri esas örfi hukuka göre idare edilir, taban organizasyonu yerel örflere göredir, merkezi otoritelere karşı yerel tepkiler örfi meşruluğa başvurur, vs. Yönetici sınıflar siyasal pratiklerinde feodal bir zihniyet ve değişik ögeleriyle (yani patrimonyal,

patriyarkal, despotik, bürokratik ögeleriyle) devletsel bir zihniyet tarafından yönlendirilirler, devletsel işleyişte ve yönetici sınıf-halk ilişkilerinde statü kültürü belirleyicidir (statü duvarları, kodifie haller).

Dinsel söylemin bir başka yönü sosyal anlayışıdır. Tektanrılı dinlerin ortaya çıkışında sosyal bunalımların ve yoksul kitlelerin desteğinin rolüne değinmiştik. Sosyal yaklaşım baskı, sömürü ve adaletsizliğe karşı çıkılmasında, buna karşı eşitlikçi bir anlayışta odaklanır. Başlangıçtaki eşitlikçi eğilimin zamanla zayıfladığını da söylemiştik, aslında başta da tam eşitlikçi değildiler, mülkiyet ve servet farkı kabul ediliyordu. Öyle olsa bile, dinsel söylem insanların eşitliği ve sosyal denge anlayışına sahiptir, zenginlerin lüksü ve tahakkümüne karşı eleştireldir, yoksullara yardım edilmesini salık verir. Ortaçağ boyunca dinsel aygıt sosyal yardımları örgütleyici bir işlev görmüştür (fakat bunun pratikte yeterince etkili olamadığı da saptanır).

b) Yahudilik ve Hıristiyanlık'da din ve siyaset

Kadim çağ Ortadoğu halklarından olan Yahudiler uzun süre sürgünde (Mısır ve Babil'de) ve yabancı egemenlik (Ortadoğu devletleri, Helen ve Roma egemenlikleri) altında yaşamış, siyasal birlik kurmada güçlük çekmiştir. Bu koşullarda Yahudiler arasında peygamberler ortaya çıkar, toplumu düzeltecek moral ilkeler dile getirirler. Yahudi toplumu sonrasında Akdeniz havzası ve Avrupa'ya yayılır, ama dinsel topluluk olarak varlığını sürdürür. Göç ettikleri Avrupa'da baskılara maruz kalmışlardır (kitle linçleri, engizisyon gibi), 19. yüzyıl sonlarında Yahudi devleti kurmaya yönelik siyonizm hareketi ortaya çıkar. Süreç II. Dünya Savaşı yıllarında nazilerin Yahudi soykırımı ve savaş sonrasında İsrail devletinin kurulmasıyla sonuçlanır. Batı uygarlığı Yahudi katkısının önemi nedeniyle, Yahudi-Hıristiyan (judeo-chretien) olarak da nitelenir.

Yahudiler kendilerini Tanrı Yehova tarafından seçilmiş bir halk olarak görürler, bu bakımdan Yahudi toplumunda Antik site-devlette olduğu gibi içerde yurttaşlık ve dışarıya karşı üstünlük anlayışı vardır. Dinsel toplulukla ulusal topluluk çakışır, gelenekler kuşaktan kuşağa aktarılır. Monarşik yönetim sınırlı kalması, geleneklere ve Tanrı'nın emirlerine uyması koşuluyla kabul edilir. Örgütlü toplulukta esas düzenleyici moral olmalı, bu sayede sosyal uyuşum sağlanmalıdır. Yahudilik'te üç tür mesiyanizm vardır: eski krallığı kuracak olan (çünkü kötülüklerin kökeni halkın dinsel yasanın emirlerinden ayrılmasıdır), adaletsizliğin tümüyle ortadan kalkacağı ideal İsrail toplumunu kuracak olan (burada savaş olmayacak, devlete ve krala bile gerek kalmayacaktır), tarihin sonunu getirecek olan (ölüler dirilecek, tüm insanlar yargılanacaktır). Yahudi sosyal anlayışında zenginlerin sefahatı ve tahakkümü, yoksulların helak edilmesi felaket habercisi olarak görülür, zenginlerin yabancıların günahlarını taklit ettiklerinden sözedilir. Ama özel mülkiyetin korunması istenir, başkasının malına tamaha karşı çıkılır. Kendi aralarında kölecilik ve faizciliğe karşıdırlar (ama yabancılara karşı olabilir). Ortaçağ'da tüccar bir ulus imajları vardır, bu bakımdan Protestanlık gibi Yahudiliğin de kapitalist kapasitelerinden sözedilebilir.

Hıristiyanlık Yahudilik'le aynı bölgede ortaya çıkmıştır. Bölge o sıralar Roma egemenliğindedir, uzun süreli kriz hali mesiyanik beklentileri arttırmış, mesihler ortaya çıkmıştır, bunlardan biri de Hz. İsa'dır. Hıristiyanlık Antik çağdan Ortaçağ'a geçişi gerçekleştiren büyük altüst oluş içinde yer

alır. Antik ve Yahudi anlayışlarından kopuşu gerçekleştiren düşünsel bir devrim olarak nitelenir. Sosyal bir devrim yönelimi de taşır: adaletsiz düzenin sonunun geldiğini ilan ediyor, yoksul kitleleri, köleleri kendine çekiyordu, ilk Hıristiyan topluluklarında birçok şeyde mülkiyet ortaktı. Uzun süre Roma düzeninden baskı gördüler. 313'de imparator Constantin Hıristiyanlığı serbest bıraktı, bir süre sonra kriz içindeki imparatorlukta resmi din olarak benimsendi. Bir Hıristiyan kilise aygıtı oluştu, kilise konsilleri toplandı, Hıristiyanlığın ilkeleri üzerinde tartışmalar cereyan etti, barbar kavimlerce benimsenen Ariusçuluk gibi mezhepler mahkum edildi.

Çökmeden önce Roma imparatorluğu Batı Roma ve Doğu Roma diye ikiye bölünmüştü (395), kilise de ikiye bölünür, Doğu'da İstanbul, Antakya ve İskenderiye patriklikleri Roma papalığının egemenliğini kabul etmezler. Doğu'da kilise-devlet bütünleşmesi vardır, Batı Roma çökerken Bizans hala güçlüdür, imparator Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi gibi görülür, yüceltilir, patrikleri o atar. Ancak bazı patrikler imparatorun Tanrı'nın temsilcisi olduğunu yadsımış ve İstanbul'dan özerkliklerini ilan etmişlerdir (koşut olarak Hz. İsa'nın tanrılığı ve ikona tartışmaları cereyan etmiştir). Bizans kilisesi Hıristiyanlığı Balkanlar ve Rusya'da yayar. 1054'de Roma'dan kesin olarak kopar, böylece Katolik Batı-Ortodoks Doğu ikilemi oluşur.

Hıristiyanlık'ta bu dünya-öte dünya ayırımı esastır. Bu dünya insanlığın öncel günahlarının cezasıdır, bu nedenle ve geçici olduğu için bu dünyadaki toplumsal kötülüğü kabullenmek gerekir. Bu dünya sınavdır, kölelik ve yoksulluk gibi zenginlik ve iktidar da öyledir. İnsanların mutluluğa erişeceği dünya Tanrı'nın krallığı olan öte dünyadır, Hıristiyanlar kıyamet beklentisi içindedirler. Geçici olduğu için Hıristiyanlık bu dünyadaki siyasal kurumlara fazla önem vermez, oysa Antik çağda esas konu bu dünyadaki siyasal kurumlardı. Bu dünyada üç yönde etkinlik sözkonusudur: bireysel manevi kurtuluş (yaşamın zorluklarına katlanmak bunu kolaylaştırır), belirli kurallar temelinde inanca uygun bir yaşam süren ruhani topluluk, dünyevi toplum ve siyasal yönetim. Hıristiyan öğretisinde sevgi, barış, eşitlik, insana değer gibi mefhumlarda odaklanan hümanist bir eğilim de vardır, Ortaçağ'da kilise baskıcılığı bu eğilimi zayıflatmış olsa bile. İnsana verilen değerin kaynağı insanın tanrısallığı fikridir. Hıristiyanlığın bireyci eğiliminden de sözedilir, Batı bireyciliğinin öncülleri arasında sayılır.

Hıristiyanlık Avrupa'daki feodal sistemin meşruluk temelidir, kilise gibi imparator, krallar ve senyörler de iktidar ve zenginliklerini Tanrı'dan almışlardır fikri benimsenir. İktidara itaat edilmesi istenir, çünkü bütün otoritelerin kaynağı Tanrı'dır (prens tanrısal kaderin niyetlerinin gerçekleştiricisidir), keza varolan düzenin sağladığı barış ve sükunetten yararlanıldığı için, insanların egemenlik altında tutulması kendi günahlarının sonucu olduğu için de itaat edilmelidir. Ancak iktidarın sınırları vardır. Prens Tanrı karşısında sorumluluğunu bilmeli, iktidarını bencilce kullanmamalı, halkın iyiliğini gözetmelidir. Bazı gerekçelerle iktidarlara karşı çıkış ve isyan da gündeme gelir: mevcut iktidarların dinsel açıdan meşru sayılmaması ve bu temelde mezhep ve akım çekişmeleri, baskı ve sömürünün dinsel hareket şeklinde tepkilere kaynaklık etmesi, iktidar çekişmeleri (kilise ile imparator ve krallar arasındaki gibi), iktidarın sözleşmeye dayandığı fikri (dolayısıyla prens sözleşmeyi ihlal ederse isyan hakkı doğar). Geleneksel devletler genellikle monist (tekçi) bir iktidar anlayışına sahiptir, hükümdar iktidarın odağıdır, devletsel iktidarla dinsel iktidar

örtüşür. Hıristiyanlık'ta oysa ikili bir iktidar anlayışı vardır, ruhani (dinsel) iktidarla cismani (devletsel) iktidarı birbirinden ayırır. Ortaçağ'da ruhani iktidarın temsilcisi kilisedir, cismani iktidarın temsilcisi ise imparator, krallar ve senyörler. Ancak pratikte kilise bu dünyadaki yönetim işlerinden kopuk değildir, feodal sistem içinde ayrı bir iktidar alanı ve kurumsal ağ oluşturur, cismani iktidarla işbirliği içindedir. Bu konuda teorik bir formülasyon St Augustinus'da vardır, iki iktidar arasında dengeden yanadır. Ortaçağ'ın ikili iktidar yapısı Batı'da din ile devletin ayrışması anlamında laikliğin öncülü de sayılır.

Hıristiyanlığın sosyal anlayışının bir boyutu insanların eşitliği fikridir, Tanrı hiçbir ayrıcalık tanımadan bütün insanlara babalık eder, fakat bu dünyada gerçek anlamda eşitlik kurulamaz, bu bakımdan eşitsizliğin kabul edilmesi tavsiye edilir. Ortaçağ düzeni senyör-serf arasında keskin bir sınıfsal ayrılığa ve aristokratik ayrıcalıklara dayanıyordu, bizzat kilise ayrıcalıklı sınıf içindeydi. Ancak eşitsizlikleri yumuşatmaya yönelik bir yaklaşım da vardı. İlk Hıristiyan öğretisi bencilliğe karşıydı, zenginliğin yoksullar üzerinde tahakküme ve aşırı istismara varmaması isteniyor, lüks ve israfa karşı çıkılıyordu. Hz. İsa'nın bir benzeri olarak yoksul imajı da iyidir, dünya nimetlerine fazla değer verilmemesi, yoksunluklara katlanılması doğru görülür. Kilise öğretisi zenginliği olumlu görüyordu çünkü tanrısal kaynaklıydı, ancak zenginlerin sorumluluğu da hatırlatılıyordu (sosyal mevkiin gerektirdiği vazifeler kanaat ve feragatla yerine getirilmeliydi). Ortaçağ toplumu katı bir statü toplumuydu, aristokratik zihniyetin mobilite karşıtlığı teokratik zihniyet tarafından da kaderci bir anlayışla meşrulaştırılıyordu (insanların dünyadaki konumları Tanrı tarafından belirlenmiş kaderleridir, esas kurtuluş öte dünyadadır, yöneticiler tanrısal bir seçim sonucu o konumlarda bulunmaktadır, deniliyordu). Ortaçağ aynı zamanda dinsel odaklı bir sosyal denge, yardım ve dayanışma anlayışına sahiptir. Yerel merkezlerdeki kiliseler yoksullara yardımları dağıtıyorlar, kiliseye dinsel ve sosyal amaçlarla çok miktarda bağış yapılıyordu. Dinsel tarikatların da sosyal bir rolü vardı: yoksulluğu olumlu gördükleri, zenginlerin lüks yaşamına karşı çıktıkları gibi kitle içinde dayanışma sağlayıcı olabiliyorlardı. Ancak Ortaçağ'da toplumun büyük kısmı yoksuldu, sık başgösteren felaketler (savaş, salgın, kıtlık ve açlık) yoksulluğu daha da arttırmaktaydı. Dolayısıyla yardımlar çare oluşturacak düzeyde değildi, Ortaçağ'ın dindar insanları açısından esas güvence bu dünyanın olumsuzluklarının tümüyle sona ereceği öte dünyaydı.

Kazanma hırsını körükleyerek insanı Tanrı yolundan ayıracağı savıyla ticaret pek olumlu nitelenmiyordu (buna karşılık tarım erdemli kalmak isteyen her insanın itibar edeceği bir işti), faizciliğe karşıtlık ise kesindi, ticarette adil fiyat uygulanması isteniyordu (herkesin hakkını almasını sağlayacak, ticaretle uğraşanların zenginleşememesini sağlayacak bir fiyat). Fakat ticareti olumsuz gören anlayış pratikle uyuşmuyordu, 11. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ticaret ve kent yaşamı canlanmıştı. Antik anlayış çalışmayı, özellikle bedensel çalışmayı kölelere düşen akılsız bir iş olarak görürdü. Hıristiyanlığa göre ise çalışma bir zorunluluktu (St Paul 'çalışmayan yemez' demişti), Hz. İsa örnek gösterilerek bedensel çalışma övülüyordu. Yeniçağ'da Batı gelişmiş, Ortadoğu ve Asya'nın güçlü devletleri gelişememiştir. Gerçi Ortaçağ Hıristiyanlığı'nın gelişmeyi engelleyici etkisi hep belirtilir (bağnazlığı düşünsel gelişmeyi tıkayıcıdır, kadercilik ve dinsel hurafeler halk zihniyetine egemendir), ancak gelişme yönünde olumlu etkilerinden de sözedilebilir (insan merkezli ve bireyci anlayış, çalışma karşısında olumlu tutum gibi).

Ortaçağ pratiğinde dinin siyasal rolü nasıl olmuştur? Kilise bütün Avrupa'ya yayılmış bir kurumsal ağa sahipti, Barbar kavimlere Hıristiyanlığı kabul ettirmiş, tüm Avrupa'da dinsel homojenleşme sağlamıştı. Roma'daki papalık kilise iktidarının merkeziydi, papa kardinallerce seçiliyordu, onun altında kilise bölgelerini yöneten piskoposluklar yer alıyordu, tabanda ise papazlarca idare edilen ibadet yeri kiliseler vardı. Bu hiyerarşik yapının paralelinde manastır sistemi gelişti (buralarda inzivaya çekilmiş keşişler yaşıyordu), Cluny ve Citeaux gibi manastır hareketleri etkili oldu. Bir başka gelişme Ortaçağ ortalarından itibaren yayılan Fransiskenler, Dominikenler, Benediktenler gibi dinsel tarikatlardı (dilenci tarikatları denilen). Kilise büyük toprak sahibiydi, piskoposlukların ve manastırların geniş toprakları vardı, ayrıca hediye ve yardımlar alıyorlardı. Kilise sosyal mobiliteye kısmen açıktı, ama yüksek görevler genellikle aristokrat kökenlilerin elindeydi. Din adamları krallık bürokrasilerinde önemli yere sahiptiler, ancak Ortaçağ boyunca kilise ile devlet arasında iktidar çekişmesi de yaşandı.

Bu çekişme her iki taraf için hem üstünlük hem özerklik mücadelesiydi. Başlıca çekişme konuları kilise mensuplarından vergi alınıp alınmayacağı, yerel kiliseyi kimin kontrol edeceği (papalık mı krallar mı), piskoposları kimin atayacağı, papalığın kral ve imparatorları kutsama hakkı, karşılıklı birbirinin iktidarına karışma hakkı. Roma imparatorluğu dağıldığında tek örgütlü yapı olduğundan kilise Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde belirli bir üstünlük sağlamıştı. Papalık monarşiye dönüştürülmüştü. Ancak diğer yönden krallar ve senyörler kendi bölgelerinde kiliseyi kontrol etmeye başlamışlardı. En önemli mücadele 11. yüzyılda papa VII. Gregoire ile imparator IV. Henri arasında cereyan eder. İmparator Alman piskoposlarının desteğini alarak papayı görevden kovar, buna karşılık papa da imparatoru aforoz eder (kilisenin sivil iktidarla mücadelesinde aforoz önemli bir silahtı), 1122'de Worms anlaşmasıyla uzlaşmaya varılır. Ortaçağ'ın sonlarına doğru merkezi monarşiye geçiş sürecinde krallar dinsel işlerde bağımsızlık isterler, hem papa hem imparator nüfuzundan kurtulma isteğinde olup iktidarlarını Tanrı'dan aldıkları savındadırlar. Fransa kralı Philippe Le Bel ile papa Bonifacius arasında çatışma en önemli örnektir, mücadele krallık lehine sonuçlanır. 1378-1414 arasında farklı Avrupa devletlerinin desteklediği iki papalık arasında mücadele yaşanır, Konstanz konsili bölünmeye son verip tek bir papa seçer, ama papa karşısında kilise konseyinin otoritesini savunur. Bu arada Fransa'da Paris üniversitesinin yönlendiricisi olduğu Gallikanizm denilen ulusal bir kilise hareketi gelişir, ulusal hak ve adaletin önceliğini vurgulayıp Fransız kilisesi üzerinde papalığın yetkilerini reddeder.

Ortaçağ'da din toplumun üstünde bir kurumlaşmaya dayandığı gibi kitleye de nüfuz etmiştir. Üst tabakada kilise dili ve düşüncesi egemendir, Ortaçağ mimarisi, heykelciliği ve resminde odak dindir (kilise binaları, dinsel figürler). Diğer yandan dinsel pratikler geniş kitle içinde toplulukçu yaşamın temelidir (yerel kiliselerdeki törenler, dua gibi), yerel papazlar kitleyle yakın ilişki içindedir (bunun bir biçimi de günah çıkartmadır), dinsel umut ve korkular kitle psikolojisini belirler (1000 yılına doğru dünyanın sonunun yakın olduğuna inanılır), kefaret ödeme, manastıra çekilme, dinsel tarikatlara katılma, yoksulluk ve çile çekme, hayırseverlik kurtuluş yolu olarak görülür, dinsel motif ve temalar iletişim süreçlerinde çok etkilidir (Hz. İsa, bakire Meryem, azizler ana figürlerdir, onlardan mucizeler beklenir), din açısından aykırı ve sapkın görülenler toplumdan dışlanır. Orta Ortaçağ başlarında önemli bir gelişme haçlı seferleridir. Öte dünyada kurtuluşu sağlayacak kutsal

savaş fikri yayılır, Ortadoğu'nun zenginlikleri de senyörleri ve kitleyi çekici olur. Kudüs fethedilir, Ortadoğu'da Hıristiyan prenslikler kurulur, fakat sonunda haçlılar çekilmek zorunda kalırlar. Ancak bu seferlerin Avrupa'da bazı etkileri olmuştur: senyörlerin savaşçı istekleri için dış mahreç oluşturmuş, deniz ticaretinin gelişmesini ve Akdeniz ticaretinde Avrupa üstünlüğünün kurulmasını sağlamış, böylece bazı kesimler zenginleşmiş (İtalyan kentleri özellikle), Şark kültürünün (Arap ve Yunan) etkisi düşünsel yaşamı canlandırmıştır.

Bir diğer sorun Yukarı Ortaçağ sonlarından itibaren kilisedeki yozlaşmadır. Rahipler bekarlık kuralına uymamakta, kilise görevleri alınıp satılmakta, senyörler dinsel görevlere sahip çıkmaktadır. Kazanç isteği, iktidar hırsı ve lüks esas yönlendiriciler haline gelmiştir. Bu ortamda yeni dinsel akımlar belirir, dünya nimetlerine önem veren yaşam tarzı eleştirilir, yoksul kitlenin onlara acıyan Tanrı'yla dolaysız ilişki kurması savunulur, rahiplerin yoksulluğu istenir. Kilise bu durumda heretik olarak nitelediği akımlara karşı baskı uygular, din mahkemeleri kurulur, büyücü avı, sapkınların (heretiklerin) kovuşturulması ve bazan yakılması yaygın bir pratik haline gelir. Diğer yandan kilisenin desteğiyle dilenci tarikatları kurulur (mensupları yoksul ve çileci bir yaşam sürmekte, taraftarları gitgide artmaktadır). Ortaçağ'ın sonlarında kilise reformu yapılması yönünde birçok talep gelir ama yanıt bulamaz, istekler papalığın lüksüne son verilmesi, vergilerin azaltılması, rahiplerin eğitilmesidir. Bu sırada Bohemya'da başlayan Jan Hus isyanı kilise adamlarını sade ve yoksul bir yaşam sürmeye davet eder, Jan Hus konsil kararıyla yakılır, Husçular mücadeleyi sürdürüp aralarında eşitlikçi bir düzen kurarlar. Orta Ortaçağ'dan itibaren kilise aleyhtarı laik eğilimler güçlenir. 1347-48 veba salgını ölüm korkusunu iyice arttırır, yeni bir dindarlık dalgası başlar, derinlemesine bağlılık eğilimi güçlenir, dinsel metinlerin incelenmesine girişilir.

Ortaçağ'da toplumsal yapı durağandı, uzun dönemde fazla değişmiyordu. Toplumsal yaşamda dinin yanısıra, kitle içindeki köy, kasaba, akrabalık grubu gibi topluluklar, hem senyör-serf köylü ilişkisinde hem de senyörler arasında vasalite bağlarında cisimleşen feodal bağlılıklar ve her ikisine de temel oluşturan örf (feodal örf ve kökü eski kabile sistemlerine dayanan topluluk örfü) diğer belirleyici yapılardı. Feodal sınıfın yönetme, mülkiyet ve rant hakkı, vasalite bağları örfe dayandırılır; şan-şeref ve öç, koruma ve yardımlaşma, bağlılık ve sadakat, statü farkları, savaşçı kapasiteler ve cesaret, köylü açısından itaat ve boyun eğme, kadercilik gibi ögeler örfün temel taşlarıdır; dayandığı tahditler dinsel korku, feodal sınıfın egemenliği, toplumsal baskı ve dışlanma tehlikesidir. Toplumsal iletişim ve katılım azdı, iletişim sisteminde dinsel temalar ağırlıktaydı, köylü halkın katılımı köy yaşamıyla sınırlı kalıyordu, fakat Ortaçağ'ın sonlarında kentsel gelişme ve kırın dışa açılması katılımı arttırıcı oldu (özellikle kentlerde komünalizm, sosyal hareketler, partiler böyle bir etki yarattı) ve yeni bir kültürel canlılık kendini gösterdi (bu da dinin kültürel hegemonyasını zayıflatıcıydı).

c) İslam'da din ve siyaset

İslam Ortaçağ'ın başlarında Arabistan'da ortaya çıkmış, 600 yıllarının ortalarına doğru hızlı bir yayılma ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika çapında Arap-İslam bir homojenleşme yaratmıştır. Ardından süreç içinde Kara Afrika'ya girer, Türk dünyasında benimsenir, Hindistan'ın kuzeyinde egemenlik kurar, Güneydoğu Asya'nın bir kısmında yayılır. İslam köklerini Tevrat ve İncil'de sözü geçen

peygamberlere dayandırır, insanlara hep aynı tanrısal mesaj iletilmiştir, bu mesaj bütün dönemlerde geçerli hakikattır, denilir. Kendini son din olarak tanımlar. Tanrı kavramı (Allah) benzersiz, sonsuz, mutlak üstün ve yaratıcı bir gücü ifade eder. Ölümle insana daha yüksek bir dünyanın kapıları açılacak, iyi davranışı olanlar ödüllendirilecek, kötü davranışları olanlarsa cezalandırılacaktır, kıyametle insanlık tarihi sonuçlanacaktır. Kur'an üç bölümden oluşur: biri son hükümle ilgili tablolar çizer, diğeri eski halklar ve peygamberleriyle ilgilidir, üçüncüsü ise uyulması gereken kuralları içerir.

Arabistan yarımadası Ortadoğu bölgesinin kenarında bir çöl olup ikili bir yapısı vardı: kuzeyde göçebe Bedeviler yaşıyordu, Mekke ise güçlü Kureyşi ailesi tarafından yönetilen ticari bir cumhuriyetti, çevreyle kervan ticareti yapılıyordu (güneydeki Yemen'de ise yerleşik bir halk vardı). Tüm toplum aşiret örgütlenmesi içindeydi, Bedevi ahlakı namus, cesaret, öç ve kan gütme gibi değerlere dayanıyordu. Bütün Arabistan'da herkesin saygı gösterdiği putlar vardı, Kabe bir tanrılar tapınağıydı. İslam öncesi dönem cahiliyye devri diye adlandırılır, ama azımsanamayacak bir kültürel gelişme de yaşanmıştır (şiir, hitabet, kehanet, tıp gibi alanlarda). Ticari gelişmenin eski değerleri sarsması, keskin sınıf farkları, kadınlara yönelik ayırımcılık, kan davaları, ahlaki bozulma sosyal bir bunalıma tanıklık ediyordu. Yeni dinin yayıcısı Hz. Muhammed Mekkeli Kureyşi ailesindendi, ilk Müslümanlar arasında köle, cariye ve yoksul kişiler çoktu, buna karşılık büyük ailelerin tepkisiyle karşılaşmış, Müslümanlar Medine'ye göçmek zorunda kalmışlardı. Burada eski aşiret örgütlenmesinin yerine sadece dinsel bağa dayanan ümmet örgütlenmesine geçilir, bir dizi savaştan sonra Mekkeliler İslam'ı kabul ederler, yeni din kısa zamanda tüm Arabistan'a yayılır, ülkede birlik böylece kurulmuş olur.

İslam'da insan Tanrı'nın yarattığı bir varlık olarak değerlidir. Bununla birlikte, Hıristiyanlık'ta bireyci eğilimin görece güçlü olmasına karşın İslam'da bireyin kısıtlanması gelişmeyi engelleyici olarak da nitelenir. Fakat tüm Ortaçağ dinsel sistemlerinde toplulukçu özellikler hakimdir, ayrıca Katolik Hıristiyanlık'ta din adamları Tanrı'yla birey-kul arasında bir konumdayken İslam'da bu ilişkinin dolaysız olması bireyci bir eğilim olarak nitelenebilir. İslam düşüncesinde önemli bir tartışma insan davranışlarında bireyin tanrısal belirlemeye göre özgürlük marjı ve dolayısıyla sorumluluğu üzerinedir. İslam toplumunda ilk kademe bireydir, Tanrı kulu olarak değerli ve eşittir, dinsel kurallar yaşamını yönlendirir ve sınırlar, günah ve sevaplarına göre öte dünyada ceza ve ödül alacaktır. Bireyden sonra aile gelir, dinsel yasa aileyi düzenleyici hükümler taşır, bu bakımdan İslam gündelik yaşama daha fazla karışan bir dindir. Tüm geleneksel toplumlarda olduğu gibi İslam toplumlarında da tabanda toplulukçu bir yapı vardır (göçebeler, köy toplulukları, kentte loncalar, dinsel-mezhepsel topluluklar). Ancak merkeziyetçi devlet yapısı ve dinsel yasa toplulukların özerkliğini sınırlar, dinsel ve dilsel-kültürel homojenleştirme gerçekleştirilir. Yine de diğer dinlerin toplulukçu örgütlenmesine izin verilmiş, İslam'ı kabul eden toplulukların bir kısmı ayrı mezhepler olarak varlıklarını sürdürmüş, yerel örf ve adetler kural sistemi içinde dinsel yasanın yanısıra dikkate alınmış, istikrarsızlık ortamlarında toplulukçu canlanmalar yaşanabilmiştir. Toplulukçuluğun diğer yönü dinle ilgilidir. İslam yerel birimler temelinde cemaat olarak kendini gösterir, dinsel pratik günlük insan yaşamında geniş yer tutar (camiler, birlikte ibadet), tarikatlar ise paralel bir dinsel toplulukçu örgütlenmedir. Din topluluksal düzeyle devletsel düzeyi eklemler, dinsel yasa devletçe uygulanır, toplumsal yaşamın birçok yönünü düzenleyici ve sınırlayıcıdır, yargı işlevi genellikle dinsel kuruma (kadılara) aittir

(Batı'da yerel feodallerdedir), din-devlet işleri bir aradadır (Batı'da ayrışıktır), meşruluk temeli dinseldir.

Toplumsal organizasyonda esas yönetsel yapı devlettir, İslam devletleri merkeziyetçidir. İslam'ın tarihsel gelişim sürecinde çok sayıda devlet kurulmuştur: Emevi ve Abbasi imparatorlukları, Abbasi dağılmasıyla birlikte belirli bölgeler temelinde oluşan devletler (İspanya'da Endülüs Emevileri, Mağrip devletleri, Fatımiler, Eyyubiler, Memluklar gibi Maşrek-Mısır devletleri, İran-Horasan devletleri, Orta Asya ve Kuzey Hindistan devletleri, Selçuklu devleti ve Anadolu'ya girişi, bu uzun dalgada Türk-İslam devletleri temayüz eder), Yeniçağ'da Osmanlı ve Hint-Moğol imparatorlukları, İran devleti. İstikrarsızlığın arttığı dönemlerde devletin gücü zayıflamakta, ademi-merkezileşme yaşanmaktaydı. İslam evrensel bir dindir, tüm Müslümanlar ümmet olarak tasavvur edilir, savaş yoluyla yayılmış, imparatorluk yapıları kurulmuştur. Mağrip ve Batı Afrika'dan Güneydoğu Asya'ya uzanan çok geniş bir alana yayılmış ve merkezi bölgesi Ortadoğu olan İslam dünyasında görece yoğun iletişim vardır, hac, Sufilik, uzak mesafe ticareti başlıca kanallardır. Sonuç olarak İslam dünyasında toplumsal organizasyonu şöyle bir eksende gösterebiliriz: kul birey – aile ve topluluklar (yerel ve diğer) – din (yerel cemaat ve devletsel-yasal din) – devlet (merkezi bürokrasi ve memur-feodaller) – evrensel (ümmet ve imparatorluk).

Ortaçağ ve Yeniçağ İslam toplumlarında dinsel yasa şeriat toplumsal yaşamı sıkı bir denetim altında tutuyordu. Dört kaynağa dayandırılır: Kur'an hükümleri esastır (ama tefsir denilen yorum marjı vardır), onu peygamberin söz ve davranışlarını kapsayan Sünnet ve Hadis tamamlar (bu alanda bazı derlemeler yapılmıştır, ancak hadis uydurulduğu da olmuştur), üçüncüsü icmai ümmettir (ilk iki halife döneminde bazı hallerde halkın oyuna başvuruluyordu, daha sonra bu kavram devrin bilginlerinin bir konu üzerinde vardıkları anlaşmayı adlandırmada kullanılmıştır), dördüncüsüyse kıyası fukaha (yeni bir sorunu kıyas yoluyla çözmek anlamına gelir). Din bilginlerinin bu alandaki etkin rolü hukuk okullarının ortaya çıkmasına yol açmıştır, hukukun yorumlanmasına içtihad denilir. Dinsel yasa ahlaki kurallar koyar (iyilik ve erdemlilik temel ilke olarak kabul edilir, bozulmuş yaşamı düzeltme hedefi vardır), ibadeti düzenler (en kesin kurallar bu alandadır), kişisel ve gündelik yaşama ilişkin kurallar koyar (dünya nimetlerinden yararlanmak olumludur ama bazı haramlar da vardır), usul ve adaba ilişkin ilke ve kurallar getirir (sabır, cömertlik, sözünde durma, kanaatkarlık, ölçülülük gibi), medeni hukuk Müslüman ailesinin temellerini belirler, ceza hukuku ve ekonomik hukuk alanlarına girilir. Şeriat-tasavvuf ikilemi de kurulur, tasavvuf zahiri kuralları ikinci planda bırakıp mutlak gerçeğe ulaşılmasını amaçlar. Dinsel metinler ve din bilginleri dışında hukuk kaynakları da vardır. Biri örfi hukuktur. Dinsel yasa ile yerel geleneklerin sentezi çabası gösterilir. Daha önemlisi devlet düzeni esas olarak örfi hukuka dayandırılır, dinsel yasa bu alana fazla karışmaz. Diğeri yöneticilerdir, merkeziyetçi otokratik sistem hükümdarların geniş yetkilere sahip olmasını sağlamaktadır, bizzat yasa koyabilmektedirler (örneğin Osmanlı kanunnameleri).

Meşruluk temeli dinseldir, yöneticiler tanrısal düzenin yeryüzündeki temsilcileri olarak, İslam dinini benimseyip onun kurallarına göre yönettikleri için meşru sayılırlar, ahirette hesap vereceklerdir. Hükümdar aynı zamanda İslam toplumunun dini reisidir, imam ile emirin ayrı olduğu da söylenir, ama pratikte bu ikisi çoğu zaman çakışır. Dolayısıyla yönetilenlerin itaatı zorunludur,

ama bazı sınırları da vardır. İslam dininden olmayan yöneticilere itaat istenmez, yöneticilerin Tanrı emirlerine aykırı hareket etmemesi, dinsel kurallara uyması kuralı vardır. Ayrıca yöneticilerin adil olmaması isyan hakkı doğurabilir. Halife sorununda Hariciler isyanı savunuyordu, Şiiler ise beklemeyi. Sünnilerde yöneticilerin halli genellikle kabul edilmez, çünkü anarşiye yol açar, bu görev ulemaya düşer, o da nadiren başvurulmak üzere. Bununla birlikte, İslam dünyasında birçok isyan yaşanmıştır: peygamberin ölümünden sonra kabile isyanları, Harici isyanları, Şiilerden gelen tepkiler (Mehdi ilan edilen kişiler çevresinde isyanlar olmuştur), yeni ele geçirilen topraklarda mawali (yerli halklar) isyanları, köktenci mezhepler çevresinde eşitlikçi bir düzen isteyen isyanlar (Karmatiler, Anadolu'da Babalılar, Kızılbaş, Şeyh Bedreddin isyanları), vs.

Demokratik pratik ilk İslam'da sınırlı ölçüde vardı, Medine demokrasisi diye adlandırılıyordu. Fakat dört halifeden üçünün öldürülmüş olması yönetici konusunda anlaşmazlıkların demokratik metotlarla çözümlenemediğinin göstergesidir. Emevilerle birlikte halifelik babadan oğula geçmeye başlar. İslam'da demokrasinin ifadesi iki kavram vardır. İcmai ümmetten yukarda sözetmiştik, meşveret ilkesi ise yöneticilerin karar alırken halka danışmasıdır, ilk İslam döneminden sonra pek uygulanmamıştır. İlk İslam'ın demokratik pratikleri daha sonra örnek gösterilmiş ve yönetimlerin ilk İslam'ın safiyetinden saptıkları bazılarınca ileri sürülmüştür. İslam'da dinsel kurum devlet içinde yer alır, Hıristiyanlık'taki gibi kilise-devlet ayrışması yoktur. Hiyerarşik bir kilise düzeni olmasa da ulema ve fukaha denilen çok önemli bir din bilginleri sınıfı vardır (ama üst dogmatik merci hiçbir zaman olmamıştır), görece yaygın bir din adamları sınıfı vardır (yargıyla ilgili kadılar, binlerce caminin imamları, dinsel okulların hocaları gibi). Devlet dışında bir dinsel örgütlenme de vardır, çok sayıda tarikat ve onların şeyhleri, kentten kente dolaşan sufiler gibi. Dinsel sınıfın üst kademeleri yorumları ve danışmanlıklarıyla devlet yönetimi üzerinde çok etkili olabilirdi. Din adamları İslam dünyasındaki değişik kentsel merkezlerde dolaşır, devlet ve öğretimle ilgili görevler alırlardı.

İslam devletleri genellikle merkeziyetçi yapıda olarak nitelenir. Bu yapının bir odağı hükümdarın otokratik iktidarıdır. İkincisi hükümdar çevresindeki bürokrasi ve devletsel kurumlaşmadır. En önemli kurum olan ordunun yanısıra, idari aygıt, mali sistem, yerel yönetimler, ekonomik kurumlar vardır. Merkezi bürokrasinin aristokratik bir yapıda olmaması, devşirme kul yöneticiler kullanılması İslam devletlerinde sık raslanır bir durumdur. Ordular da birçok örnekte devşirmedir. Üçüncüsü toprağın mülkiyeti devlete aitti, devletin servet üzerinde müsadere hakkı vardı, ticareti denetim altında tutuyordu, Müslüman olmayanlar ilave vergi ödüyordu, savaş ganimeti ve haraç önemli bir gelir kaynağıydı, ama özel mülkiyet reddedilmiyordu. Dördüncüsü yerel düzeyde Batı'daki gibi feodaller değil devletin atadığı memur-feodaller egemendir, topraklar ikta, timar şeklinde işletilmek üzere onlara verilir, vergi onlar vasıtasıyla toplanır, aynı zamanda devlete askeri hizmet sağlarlar. Ancak tüm geleneksel toplumlarda olduğu gibi İslam toplumlarında da aristokrasi vardı, birçok İslam devleti göçebe aristokrasilerince kurulmuştu. Yerel düzeyde iktidar sahipleri pratikte feodaliteye yakın bir konumdaydılar, istikrarsız ortam ademi-merkeziyetçilik eğilimini güçlendiriyordu. Kabilevi topluluklar, bilhassa göçebe olanları merkezi devlet otoritesinin dışına çıkabilmekteydi.

İslam devletlerinde otokratik yönetim biçimi hakimdir, halk tebadır. Ancak rejim problemi yok değildir, daha önce demokrasi tartışmasına, feodal ademi-merkezileşme eğilimine, eşitlikçi bir rejim

isteyen ayaklanmalara değinmiştik. Bu konuda hanedan ve iktidar mücadeleleri stratejik odaktır. İki faktör tartışmalara neden olur: din bilginlerinin rolü (onların iktidarlarını isteyen bir eğilim vardır, daha çok da onlara mutlaka danışılması gereği vurgulanır), oligarşik eğilimler (devletsel kontrol gelişmiş bir uzak mesafe ticareti olmakla birlikte ticari sınıfın güçlenmesini engellemiştir, ancak devlet yöneticilerinin kişisel zenginleşme için çaba gösterip lüks bir yaşam sürmeleri ve devlet mülkiyetinin özel mülkiyete dönüşümü gözlemlenir).

İslam'da ümmet anlayışından sözetmiştik, din esas birleştirici bağdır, İslam öncesi yerel halkların kültürlerini, İslam'ın yayılmasında belirleyici rol oynayan göçebe toplumların (Arap ve Türk göçebeliklerinin) kan ve ırk dayanışmasını aşma savındadır. Ümmetin sınırlarının savaş yoluyla genişletilmesi amaçlanır, İslam'ın evi (dar el İslam) – savaş evi (dar el harb) ayırımı yapılır. Bu savaş kutsaldır, cihad diye adlandırılır, doğru bir din adına haklı bir savaş yapma duygusu vardır, dinsel ideal temelinde kaynaşma olmaktadır. İslam'ın askeri yayılmasında göçebelerin fetih isteği de etkili olmuştur.

Halifelik sorunu İslam'da mezhepsel bölünmenin kaynağıdır. Üstün gelen Sünni mezhep halifenin cemaat içinde din bilginlerinin hakemliğiyle seçilmesini savunuyordu. Böyle bir seçimle gelen Muaviye halife olur, ondan sonra halifelik kalıtsal olarak geçmeye başlar. Bu da Sünni devlet geleneğinde hükümdarın dinsel otoriteye sahip olmasını, din-devlet birliğinin yerleşmesini sağlamıştır. Buna karşılık Şii mezhebi Hz. Ali'den sonra halifeliğin peygamber soyundan olanlara geçmesini savunuyordu, daha sonra Şiiler kaybolan son imamın (Mehdi) geri gelmesini bekleyeceklerdir. Üçüncü mezhep Haricilik halifenin cemaat tarafından seçimle belirlenmesini istiyordu, her Müslüman halife seçilebilir, tek kriter inanç ve çok iyi davranış halidir. Sünnilik (günümüzde %80 civarı Sünni'dir) yönetime itaatı savunur, hanedanların çoğu Sünni'dir (ancak birçok Şii hanedan da kurulmuştur, örneğin Fatımiler, Safeviler, keza Harici hanedanlar da vardır). Şiiler içinde çoğunluk olan İmamitler (Şiilerin onda dokuzu) Mehdi geri gelince dünyaya adalet ve barış geleceğini umarlar. Şiiler başlangıçta fazla tepkici değilken zamanla ayırımcı muamele nedeniyle tepkiler başgöstermiş ve köktenci Şii akımları ortaya çıkmıştır. Bunlardan İsmaililer Sünni halifeliği yıkmak için eylem çağrısında bulunmuş, ardından Karmatiler Bahreyn'de, Fatımiler Mısır'da iktidarı ele geçirmişlerdir. Lideri Hasan Sabbah olan Haşşaşinler hükümdarlar, vezirler öldürmüştür. Hz. Ali ve oğulları Hasan ve Hüseyin'in öldürülmesi Şii geleneğinde güçlü bir martir duygusu yaratmıştır, Hüseyin'in öldürüldüğü Kerbela vakası her yıl bir kitle mobilizasyonuna sahne olur, ağlanır, göğüs dövülür. Sünnilik'te ruhani iktidarla cismani iktidar birbirinden ayrılmaz ve birincisi ikincisine bağlıdır, Şiilik'te ruhani iktidar devletten ayrı bir dinsel establishment oluşturabilmiştir. Sünnilik'te dört ekolle (Hanefi, Maliki, Hanbeli, Şafi) içtihad kapısının kapandığı ileri sürülür. Şiilik'te içtihad kapısı açıktır, içtihad hakkı bilgili ve nitelikli olması gerekli görülen imamdadır, o yokken din bilginleri olan müçtehidlerdedir. İran'da Safevi döneminde Şiilik resmi mezhep haline gelmiş, Şah İsmail dinsel işlerin yönetimini Şii ulemaya bırakmıştır. Sonrasında Şii ulema yabancı nüfuzuna karşı çıkmış, monarşik iktidarla karşı karşıya gelmiştir: 1826'da Rusya'ya kutsal savaş ilanı, 1892'de İngiliz tütün tekeline karşı mücadele çağrısı, 1905-11'de meşruti devrime destek, 1963 isyanlarının başlatılması, nihayet 1979 devrimi. Halifenin yetkileri bir başka tartışma konusudur. 11. yüzyıl düşünürü Mawardi yetkilerinin sınırlı olduğunu ve ortak yarar yönünde hareket etmesi gerektiğini belirtir.

İslam'ın sosyal anlayışı Hıristiyanlığınkine benzer. Eşitlikçi bir anlayışa sahiptir, Tanrı kulu olarak tüm insanlar eşittir, Müslüman erkekler arasında yasal eşitlik vardır. Müslüman olmayanlara tam eşit olmasalar da iyi muamele gereği vardır, cemaat ya da millet şeklinde bir örgütlenmeye gitmişler, bir ölçüde hukuksal özerklik verilmiştir. Süreç içinde Müslüman olmayanların çoğu İslama geçmiş, İslamı yeni benimseyen halklarda Araplarla eşitlik talebi ortaya çıkmıştır, Berberi ve İranlı dirençlerinin, mawali isyanlarının bir nedeni budur. İslam toplumları erkeğin üstün, kadının kapalı bir yaşam içinde tutulduğu toplumlar olarak bilinir. Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca kölelik sürmüştür, daha çok ev işlerinde kullanılırlardı, kölelere iyi muamele gereği vardı. İnsan ilişkilerinde eşitlikçi bir davranış kodu salık verilir. Hıristiyanlık'ta olduğu gibi İslam'da da ekonomik eşitlik yoktur, varlıklı da olacaktır yoksul da. Mülkiyet ve zenginliğin kaynağı tanrısaldır, fakat bazı sınırlar da konulur. Dünya nimetlerinden yararlanma olumlu görülür ama büyük servetin bozucu, sömürücü, tahakkümcü özellikleri eleştirilir, para pul köleliğine karşı çıkılır, cömertlik ve tutumluluk savunulur. Kazancın helal olması, çalışma ve yeteneğe dayanması gerekir, bir dizi haram kazanç türü sayılır. Zenginlerin toplumun ortak giderlerine katılması zorunludur, zengin-yoksul farkı makul olmalıdır, aşırı lüks benimsenmez, yoksul ve acizlere yardım edilmesi istenir, zekat zenginden alınıp yoksul ve acizlere dağıtılan dinsel bir vergidir. Kur'an sosyal bir eleştiri içerir, ahlak ve çıkar gütmezlik temel ilkelerdir, dünyadaki adaletsizlik eleştirilir, yöneticilerin kibirliliği kınanır.

Mülkiyet ve zenginliğin diğer sınırı devletçi sistemdir. İslam toplumlarında devletçi sistem nedeniyle ne feodal ne de burjuva mülk sahibi bir sınıf yeterince gelişebilmiş, uzun vadeli servet birikimi yapabilmiştir. Devlet mülkiyeti dünya mülkleri üzerinde tanrısal mülkiyetin uzantısı olarak düşünülebilir, özellikle esas üretim aracı olan toprakta vardır**,** görece gelişmiş olan ticaretse denetim altında tutulur. Yüksek devlet giderleri vergi yükünü arttırmaktadır, özellikle savaş giderleri, ama diğer yönden savaş ganimet ve haraç gelirlerini arttırmaktadır. Devlet bürokrasisinin ihtişamlı ve zengin yaşamıyla belirtilen serveti sınırlayıcı ilkeler arasındaki uyumsuzluk da dikkat çekicidir. Çalışmaya değer verilir, çalışmak herkes için bir görevdir, helal kazancın kaynağıdır, her nimetin bir külfeti olmalıdır. İşler arasında hiyerarşi vardır, bazıları daha üstündür, ama haram olmaması koşuluyla değersiz hiçbir iş yoktur, herkes yeteneğine uygun işte çalışmalıdır, yetenekler yaratılıştandır. İslam'ın ticarete bakışı olumludur, fakat ticarete karşı olumsuz Hıristiyan Batı'nın kapitalistleşmesine karşın İslam toplumlarının kapitalistleşememesi paradoksaldir. Hıristiyanlık gibi İslam da faize karşıdır. İslam dünyasında kentsel ekonominin önemli bir bileşeniyse korporasyonlar ya da lonca sistemidir.

İslam dünyası nüfus bakımından fazla kalabalık değildir, ancak 30-50 milyon kişiyi kapsamaktadır (dünya nüfusunun onda biri). Çöller nedeniyle topraklar kıt ve narindir, tarım pek gelişememiştir, güvence yoktur, bolluk geçicidir. Çobanlığa dayalı göçebelik yaygındır. Akdeniz'le Hint okyanusu arasındadır, çöl gibi denizin de damgasını taşır. Küçük yelkenli teknelerle karlı bir ticaret yapılabilmektedir. Akdeniz'e egemenlik için Hıristiyan Batı'yla çekişilmiş, zamanla üstünlük yitirilmiştir. İslam dünyası, Avrupa ile Hindistan, Orta Asya ve Çin arasında yer alan bir transit ticaret bölgesidir, Kuzey ticareti ve Afrika ticareti de gelişmiştir, Doğu Akdeniz'de güç sahibidir. Ticaret karadan kervanlarla da yapılmaktadır, gelişmiş bir kervan ve yol sistemi kurulmuştur. Bu temellerde hem gayri-müslim hem Müslüman bir tüccar sınıfı gelişme imkanı bulabilmiştir. İslam dünyasında kentler Batı'ya göre daha büyüktür, ancak Batı'daki gibi özerklik hareketi gelişememiştir.

Labirentimsi yapıları vardır, sokaklar çok hareketlidir, kent mimarisi cami, medrese gibi dinsel yapılarca belirlenir, semtler etnik ve dinsel kritere göre bölünmüştür, hükümdar sarayı kentin en korunaklı yeridir, kentin çevresinde surlar ve mezarlık vardır, kent kır için cazibe merkezi oluşturur.

Ortaçağ boyunca Hıristiyan Avrupa ile İslam dünyası paralel ve karşıt bir gelişme gösterir. Başlangıçta İslam dünyası daha ileridir, Yukarı Ortaçağ'da Avrupa gerilerken Abbasi egemenliğindeki İslam dünyası geniş topraklara yayılmıştı, kültürel ve ekonomik bakımdan parlak bir dönem yaşıyordu. Haçlı seferlerinde, Akdeniz'de ve İspanya'da karşı karşıya geldiler, Osmanlı devleti Avrupa'nın doğusuna yayıldı. Ama Yeniçağ'da Avrupa hızlı bir gelişme yaşarken İslam dünyası başlardaki atılımının (Osmanlı ve Hint-Moğol yayılmalarının) ardından durgunluğa girdi, sonra da gerilemeye başladı. Gerilemenin bir etmeni devletçi yapıdır. Toprakta devlet mülkiyeti kapitalizmin öncülü feodalizmin gelişmesini engellemiştir, uzak mesafe ticareti gelişmiş olsa bile, devletçi sistem ticareti sıkı denetim altında tutmaktaydı, müsadere hakkı, özerk kentlerin yokluğu burjuva sınıfının gelişmesini engelliyordu. Bunlara 16. yüzyıldan itibaren Atlantik ticaretinin gelişmesinin İslam ticaret bölgesini geriletmesi eklendi.

İslam'da Püritanizme benzer bir ekonomik etiğin olduğu söylenebilir (çalışmaya, kazanca, nitelikli işe, araştırmaya değer verilmesi), tersine bir görüşse İslam toplumlarında bunlara değer verilmediği için gelişmenin tıkandığını ileri sürer. Gelişmeyi engelleyen bir başka etmen olarak kadercilik üzerinde durulur, bir görüş kaderciliğin başlarda olmadığını, Batı gelişmeye başladıktan sonra İslam dünyasında yaşanan ekonomik gerilemeyle birlikte önem kazandığını ileri sürer. Bir diğer etmen olarak bilim ve tekniğe ilgi gösterilmemesi, rasyonel düşünceye yatkın olunmaması belirtilir. Buna karşı getirilen sav ise Ortaçağ'da bilim ve tekniğin İslam dünyasında daha ileri olduğu, Ortaçağ Avrupası'nın daha geri ve tutucu olduğu, Antik düşüncenin İslam dünyası vasıtasıyla tanındığı, İslam felsefesinde vahiyin akıla dayandırılması görüşünün etkili olduğudur. Ama daha sonra bilim ve düşünce yaşamında gerileme olacaktır. Siyasal etmenler olarak despotik yönetim tarzı, din-devlet işlerinin birlikteliği ve dinin bağnaz, kısıtlayıcı etkisi, devletin sıkıca denetlediği toplumun statikliği, sivil toplumun gelişmemişliği üzerinde durulur. 19. -20. yüzyıllarda gelişen bazı akımlar (hem muhafazakar hem yenilikçi akımlar) gerilemenin nedeni olarak, zamanla gerçek İslam'dan sapılmasını gösterirler, yeniden eski parlak ve üstün konuma gelmek için çalışılması istenir.

6. MODERN ÇAĞDA DİN VE SİYASET

a) Modern çağa geçiş sürecinde

Dinlerin gelişme üzerindeki ve modern çağa geçiş sürecindeki etkileri oldukça önemsenir. Örneğin Max Weber'in Protestanlığın kapitalist kapasiteleri üzerine tezinde. Kapitalist gelişmenin önce Protestan ülkelerde gerçekleştiğini ve bunu da Protestan etiğinin, zihniyetinin olanaklı kıldığını belirtir. Bu zihniyet Tanrı'nın seçtikleri arasında olmak için ticaret, tasarruf, kazanç ve zenginleşmeye, çalışma ve niteliğe, araştırma ve bilime değer vermek gerektiği şeklinde formüle edilebilir. Nitekim kapitalizm önce Protestan ülkelerde (deniz-aşırı ticaretin ülkeleri İngiltere ve Hollanda'da, sanayi

devriminin ülkesi İngiltere'de) gelişmiş, daha sonra yine bir Protestan ülke, ABD kapitalist gelişmede öne çıkmıştır. Kapitalist gelişme üzerindeki etki siyaset üzerindeki etkiyle tamamlanır: parlamenter demokratik gelişme önce İsviçre, Hollanda, İngiltere, ABD, İskandinavya gibi Protestan bölgelerde yaşanmıştır, 20. yüzyılda iki savaş döneminde Almanya dışında Protestan ülkeler demokrasiyi korumada Latin Katolik ülkelere göre daha başarılı olmuşlardır. Keza evrensel Katolisizme göre ulusal kiliseler şeklinde örgütlenen Protestanlık, uluslaşmayı kolaylaştırarak, din-devlet uyuşumunu sağlayarak siyasal gelişme sürecinin daha dengeli olmasına katkıda bulunmuştur da, denilir. Benzer bir analiz tersine Katolisizm için yapılabilir: Katolik ülkeler hem kapitalist hem demokratik gelişmede geriden izlemişler, uluslaşmaları daha geç ve müşkül olmuş, devlet-kilise, laik-dinsel çelişkisi uzun süre etkili olmuş, siyasal gelişmeleri daha sarsıntılı cereyan etmiştir (Fransız devrimleri, İberik iç savaşlar, İtalya'nın problemli birleşimi, Avusturya imparatorluğunun kronik krizi, Latin Amerika'nın geriliği ve çatışmalı ortamı, tümünde anti-demokratik eğilimler). Ancak abartıdan kaçınmak gerekir, sonrasında Katolik ülkeler de kapitalist, demokratik, ulusal kapasiteler gösterebilmişlerdir. Ortodoks ülkelerde ise (tipik örneği Rusya'dır) devlet-kilise birliği, kısmen buna bağlı olarak imparator kültü ve otokratizmi ekonomik ve demokratik gelişmeyi engellemiş, geciktirmiştir.

İslam'da dinsel yasanın sıkı kontrolünün, merkeziyetçi ve otoriter devlet yapısının, savaşçı anlayışın, toplulukçuluğun kapitalist ve demokratik gelişmeyi olumsuz etkilediği ileri sürülür. Buna karşılık Hıristiyanlık'tan farklı olarak ticarete karşı olumlu anlayış, ilk İslam'ın demokratizmi paradoksal faktörler olarak belirtilebilir. Tasavvufun mistisizminin gelişme üzerinde engelleyici etkilerinden sözedildiği gibi bazı tarikatların kapitalist kapasiteleri de saptanır (örneğin Melamiliğin Protestan Püritanizme benzetilmesi), Batıni hareketlerinse sosyalist yöneliminden sözedilir (analizlerde değişik uygarlıkların kapitalist kapasiteleri kadar sosyalist kapasiteleri üzerinde de durulur, Protestan Reform'unda da sosyalist eğilimler vardır, Thomas Münzer hareketi, öncesinde Jan Hus hareketi gibi). Konfüçyüsçülük ve Hinduizm de gelişme açısından engelleyici görülmüştür (Konfüsyüsçü sıkı kontrol ve otorite anlayışı, Hindu mistisizmi) ama avantajları da belirtilir. Doğu Asya'nın ekonomik gelişmesi aynı Protestan etik gibi Konfüsyüsçü etiğin olumlu etkileriyle açıklanmaktadır, özellikle iş disiplini ve otorite açısından (ayrıca İslami etik de Protestan etiğe benzetilir). Doğu Asya ülkelerindeki otoriter demokrasi anlayışı Konfüsyüsçülükle bağlantılandırılır, Hindistan gibi kalabalık ve yoksul bir ülkenin dekolonizasyon sonrasında demokrasiyi yaşatabilmesinin etmenleri arasında Hinduizmin görece uyuşumcu anlayışı da sayılır. Budist mistisizmin, Afrika kabileviliği ve büyüselliğinin (keza Afrika'da İslami tarikatlar oluşumunun) gelişme açısından olumsuz etkileri de saptanır.

Dinin yanısıra örfün de gelişme, uluslaşma ve demokratikleşme açısından etkileri üzerinde durulur, genel olarak engelleyici etkileri saptandığı gibi bazılarının görece elverişli özellikleri de saptanır. Bu bakımdan Magna Charta'yla erken bir çoğulculuğu yaratabilen İngiltere'nin avantajından sözedilir ve daha sonra bu ülkede gelenek ve teamüllerin siyasal rolü hep önemli olacaktır, keza İskandinavya da örfündeki özgürlük ve sosyallik endekslerinin görece yüksekliği sayesinde daha sonra demokratik ve sosyal bir sistem kurmada başarılı olmuştur, denilebilir. Toplumuna göre statü ve teba kültürlerinin, feodal, devletçi, toplulukçu, irrasyonel (ve tersi rasyonel) kültürlerin güçlülüğünün ve biçimlerinin daha sonraki ekonomik ve siyasal gelişmeler üzerindeki etkileri saptanır. Yapılarında bu geleneksel

faktörleri daha fazla barındıran toplumlarla bunları tasfiye edebilmiş toplumlar ayırımı yapılır, gelişmenin erken dönemlerinde bunların etkisi daha fazladır, zamanla azalır, ama bazı ülkelerde daha köklüdürler, etkileri modern koşullarda da sürer.

Protestanlık 16. yüzyılda Reform hareketiyle doğmuştur, din-siyaset ilişkileri açısından çok önemli bir örnektir. Reform dinsel özerklik talebiyle ortaya çıkmıştır, Katolik kilisesi Reform öncesinde evrensel bir dinsel otorite merkeziydi, yerel dinsel otoriteler ona bağlıydı. Reform sonucunda belirli bölgelerle özdeşleşen yeni kiliseler oluştu (Almanya'da Lutherizm, İngiltere'de Anglikanizm, İsviçre ve başka ülkelerde Calvinizm gibi). Din-dışı otoritelerin dinsel otorite tarafından kısıtlanmama isteği Reform'un geri-plandaki desteğini oluşturmuştur: Almanya'da soylular, prensler, İngiltere'de merkezi krallık, İsviçre, Hollanda ve başka ülkelerde burjuvazi. Bazı Protestan mezhepler toplulukçu örgütlenmeler kurarak yeni bir popülizmin kaynağı olmuşlardır (örneğin Amerika'ya göçedenler arasında). Reform'un diğer özelliği Katolik kilisesine yönelttiği ilk Hıristiyanlığın safiyetinden koptuğu eleştirisidir, gerekçe endüljans satışları, yani ticari yozlaşmadır. Bir diğer eleştiri inanç meselelerinde din adamlarının aracı konumuna yöneliktir, oysa ilk Hıristiyanlık'ta dindarlar inanç konusunda aracıya ihtiyaç duymuyorlardı, denilir. Genel olarak birçok dinsel akımda ilk dönemin safiyetine dönüş teması vardır. Keza Reform bir yandan dinsel özgürlükçüyken, diğer yandan tutucu bir dindarlığı savunur. Bir başka özellik daha iki çelişik eğilimin birlikteliğini yansıtır: yerleşik düzene karşı bir başkaldırıdır, ama yerel düzeyde egemen güçlerle yakın ilişki içinde geliştiği için Luther ve Calvin siyasal iktidara itaat edilmesini isterler. Buna karşılık bazı refome hareketler sosyal eşitlikçi talepler doğrultusunda köylüleri ayaklandırıp eşitlikçi topluluklar kurmuşlardır (Münzer ve Hus hareketleri), ancak Reform önderleri bu eşitlikçi taleplere karşı çıkmışlardır.

Martin Luther (1483-1546) endüljanslar örneğinden hareketle kilisenin yozlaşmasını eleştirir, bağımsız bir kilise kurar. Kilisesini kabul eden Alman prensleri Katolik imparatora başkaldırırlar, böylece din savaşları başlar. Luther Tanrı'ya karşı bir imparatora isyanın doğal olduğunu ileri sürer, aşırı vergi ve keyfi iktidara karşı çıkar, ama diğer yönden Ortaçağ kurumlarını savunur, köylü isyanlarının bastırılmasını tavsiye eder, prens iktidarını zorunlu görür. Calvinizm ise İsviçre, Hollanda, Fransa burjuvaları arasında etkili olur, İsviçre kentlerinde Calvinist halk katılımlı dinsel diktatörlükler kurulur. Hollanda'da Protestanlığın gelişmesi Katolik İspanyol egemenliğine karşı bağımsızlık savaşıyla çakışır. Fransa'da ise mutlakçı krallığa karşı bazı soyluların ve kentlerin muhalefetini yansıtır, Saint-Barthelemy vakası denilen kanlı bir bastırma hareketine maruz kalır (1573). İngiltere'de Protestanlık iki yönlü bir gelişme yaşar. Güçlenen merkezi monarşi uluslararası kiliseden bağımsız hareket etmek istemektedir, bu amaçla VIII. Henry kendi kontrolünde devlete bağlı Anglikan kilisesini kurar. İskandinav ülkelerinde de bu türden ulusal kiliseler kurulur. İngiltere'de devlet kilisesine karşı bir başka Protestan mezhep daha gelişir: Püritanizm. Bu mezhep kitleden ve burjuva kesimden destek görür, İngiliz iç savaşı sırasında merkezi monarşiye karşı mücadele eder, bu nedenle iç savaş Püriten devrimi olarak adlandırılır. Püritenler ülkede uğradıkları baskının etkisiyle Amerika'ya göçeden toplulukları oluştururlar. Protestan hareket içinde Presbiteryanizm, Anabaptizm, Quakerlar gibi mezhepleri de belirtmek gerekir. Püritenler gibi bunlar da Amerika'ya göçedenler arasında çoktur, Amerikan göçmen toplumu ayrılıkçı Protestan bir temelde kurulur. İskoçya'da Presbiteryanizm egemendir, bölgenin İngiltere'yle bütünleşmesi problemli olmuştur.

Reforma karşı Katolik kilisesi güçlü bir Karşı-Reform hareketi başlatır, reaksiyoner olduğu kadar yeniliklere uyarlanma kaygısı da taşıyan bu hareket başarılı olur, bazı Protestan yayılma bölgeleri geri alınır. İspanya, Avusturya, İtalya, Fransa, Polonya başlıca Karşı-Reform ülkeleridir. Karşı-Reform hareketi içinde Cizvit tarikatı oldukça etkilidir.

Reform Yeniçağ başlarında dinsel iktidarın nisbeten zayıflaması bağlamında yer alır. Bu zayıflamanın etmenleri Ortaçağ ortalarından beri merkezi monarşinin güçlenmesi, Rönesans kültürüyle rasyonel, hümanist ve seküler zihniyetin güçlenmesidir. Reform da dinsel çoğulculuğu getirerek, klasik dinsel yorumları sorgulayarak bu zayıflamaya katkıda bulunmuştur. Ancak diğer yönden, hem köklere dönüşü gündeme getiren yeni bir yorum olarak Reform'un hem de ona karşı tepkilerin dini canlandırıcı bir etkisi olmuştur. Çağ boyunca yaşanan büyük dönüşüm ve gelişme, buna karşılık kitlenin yoksulluğu, hem beklentilerin hem göreli yoksunluk duygusunun yükselişi, yönetimlerin kriz içinde olması ve iktidarlarını koruma kaygısı gerilimli bir ortam yaratmıştır, bu da dinsel reaksiyonda reaktivasyon getirmiştir. Reform'un din savaşlarını başkaları izlemiştir (17. yüzyılın din ve veraset savaşları), gerçi bu savaşların tek nedeni din değildir, devletler arasındaki güç mücadelesi daha önemlidir, çapraz ittifaklar kurulur. Savaşlar Orta ve Doğu Avrupa'da büyük can ve mal kaybına neden olmuştur (hem savaş sürecinde hem mezhepsel kıyımlarda hem de salgınlar ve kıtlıklarda). Engizisyon ve cadı avı gibi bağnaz pratikler revaçtadır, hem aydın zümre hedeftir hem de toplumsal tabana inen bir dinsel baskıcılık ortamı oluşur. Katolik Cizvit tarikatının yanısıra, tutucu Protestan tarikatlar da etkilidir, popüler destek bulurlar, mesiyanik beklentilerde artış olur. Dış ticari etkinliklere koşut olarak, uzak ülkelerin Hıristiyanlaştırılması için misyonerler gönderilir (sömürgeleştirilen Latin Amerika'ya, Asya ülkelerine, vs). Bazı başarılar elde etseler bile tepkiyle de karşılaşırlar, Çin, Japonya ve Kore kapılarını kapatma politikası izlerler, Afrika'da İslami tarikatlar faaldir (ve monarşilerle eklemlenen karmaşık bir siyasal harita oluşur), Hıristiyanlık sahillerden öteye giremez.

b) Modern çağda

Modern çağ politikasında dinin etkisi sürmüştür. Batı'nın gelişme sürecinde devlet-din çelişkisinin önemine değinmiştik, birçok merkezi monarşi Yeniçağ'dan beri kilise topraklarına el koymuştu, monarşik sistemi yıkan Fransız devrimi bu konuda kökten bir çözümü benimsedi. Daha sonra 19. yüzyıl boyunca kilise mülkleri devletle kilise arasında çekişme konusu olacaktır, keza eğitim sistemi de (gelişen laik devletin eğitim kurumları kilise okullarının etki alanını iyice daraltmıştır). Modern devlet sistemi din ve devlet işlerini birbirinden ayırmış, bu da mücadele konusu haline gelmiştir. İtalya'da birlik aleyhine gerçekleştirilen Vatikan, Katolikleri siyasal sürece katılmamaya çağırmıştır. Protestan ülkelerde ulusal kiliseler kurulduğu için bu problem daha yumuşak atlatılmıştır. Fransız devrimi sonrası siyasal mobilizasyonlarda kilise, özellikle Katolikler gelenekçi-tutucu kanadın en önemli taşlarından biri olmuş, siyasal çatışmalarda yer almışlardır (örneğin İspanya'da cumhuriyetçi liberallerle Katolik, monarşist ve yerelci güçleri karşı karşıya getiren iç savaşlar yaşanmıştır, karşı-devrimci popüler hareketlerde dinsel motifler kullanılmıştır). Kilise diğer yönden yeni düzene uyarlanmıştır, yönetici sınıflar da dinin regülatör, kontrol sağlayıcı rolü, popüler etkisi nedeniyle

dinsel çevrelerle uyuşmayı tercih etmişlerdir (örneğin devrimin hemen sonrasında Napolyon böyle bir politika izlemiştir).

19. yüzyılda dinsel kesim tutucu partileri desteklediği gibi, ayrı bir siyasal örgütlenmeye de yönelmiştir, bu süreç Hıristiyan Demokrat akımı yaratacaktır. Diğer yandan anti-klerikalizm de siyasal platformda etkilidir (radikal ve bazan liberal partilerde, yeni gelişen sosyalist akımda). Popüler nüfuzu olan kilise sanayi devrimi koşullarının yoksul kitleleriyle ilgilenmiş, sosyal yardım alanında faal gözükmüş, sosyalizmin işçi kesiminde artan etkisiyle mücadele etmiş, Hıristiyan sendikalar örgütlemiştir. Daha adil bir düzen isteyen ve reformlar öneren sosyal Hıristiyanlık akımı ortaya çıkmış, papalık ansiklikleri sosyal sorunu ehemmiyetle vurgulamış ve sosyal önlemler önermişlerdir. 20. yüzyıl başlarından itibaren Hıristiyan partiler Avrupa siyasal platformunda varlık göstermektedir artık, popülist adındaki bu partiler iki savaş dönemi krizi koşullarında faşizmin yükselişi karşısında görece zayıflamışlardır. Rusya'da kurulan yeni ate (dinsiz) komünist rejim kuşkusuz reddedilmiştir, faşizmle ilişkiler ise ikircikli olmuştur (hem çelişkiye düşülmüş hem de işbirliği yapılmıştır, İspanya'da frankist koalisyonun önemli bir bileşeni Katoliklerdi, nazizmin aşırı anti-semitizmi ise Ortaçağ Hıristiyanlığı'yla bağlantılandırılabilir, ama kilise tarafından kabul edilmemiştir). Çağdaş tartışmalarda Hıristiyan öğretisi sosyal dengeyi gözeten orta yolcu bir çizgide gözükmüş, liberal kapitalizmi bir bozulma olarak değerlendirirken kollektivizme karşı çıkmıştır. 1945 sonrası Batı demokrasisinde Hıristiyan partiler merkez-sağın en önemli bileşenlerindendir, ama toplumda sekülarizasyonun ileri düzeye varmış olması nedeniyle bu partiler pek dinsel parti hüviyetinde değildir, İtalya, Almanya ve Benelüks ülkelerinde çoğu zaman iktidar partisi olmuşlardır. Ayrıca dinci eğilimleri daha belirgin partiler ve mezhepsel partiler de varlık göstermiştir siyasal platformda.

Örfi faktörün etkisi modern çağa geçiş sürecinde devam etmiştir; kırsal dünyanın, toplulukçu ilişkilerin ve toplumsal baskının, feodal ilişkilerin ve statü kültürünün, birincil bağlılıkların (ulusal-etnik, dinsel-mezhepsel, kabilevi ve yerel bağlılıkların) etkisi süregitmiştir. Özellikle Avrupa'nın güneyinde ve göçmen topluluklarında bu etki daha belirgindir, ama modernitenin ve kentsel kitle toplumunun yerleşmesiyle örfi etki dine göre çok daha fazla azalmıştır. Ancak birincil bağlar temelinde siyasal oluşumlar günümüze kadar varlığını sürdürmüş, hatta son yıllarda ivme kazanmıştır (Belçika, İrlanda, İskoçya, Katalonya'da görüldüğü gibi).

Avrupa'nın doğusunda din daha etkiliydi (Rusya koyu Ortodoks, Avusturya ve Polonya koyu Katolik'ti, Balkanlar'da bağımsızlık mücadelesi Ortodoks dinsel bir havaya da sahipti) ve otokratik yönetim kültürüyle (Rus, Avusturya, Osmanlı otokratizmleriyle, yabancı egemenliklerle) bileşiyor veya karşıtlaşıyordu. Bağımsızlık mücadelelerine sahne olan Balkanlar da Güney Avrupa gibi ataerkil ve toplulukçu kırsal pastoral kültürüyle tanınır, feodalite ve statü kültürü daha zayıf olsa bile örfi ve birincil bağlılıklarla toplumsal baskı daha güçlüdür. Rusya'da 1917'de komünist bir devrimin gerçekleşmesi, onun izinde 1945 sonrasında Doğu'da ve Üçüncü Dünya'da komünist rejimlerin kurulması ateizmi açıkça savunan bir akımı başa getirmiş, dinsel etkinliklere karşı kısıtlamaya gidilmiştir. Komünizmin siyasal etkisinin sınırlı kalmasının ana faktörlerinden biri sayılır dinle çelişkisi, bu nedenle popüler tepkiyle karşılaştığı gözlemlenir, ancak 1990 sonrasında

post-komünizme geçişte bu faktörün etkisi sınırlıdır (her ne kadar Afganistan işgali İslamcı bir reaksiyonu getirmişse de, post-komünist devrim liberal renktedir).

Üçüncü Dünya'da 19. yüzyılın iç bunalım ortamı ve bağımlılaşma sürecinde dinsel faktörün siyasal rolü sürmüştür. İslam dünyasında Yeniçağ sonlarından itibaren yaşanan durağanlık ve gerileme kaderci ve mistik anlayışı, tarikatları güçlendirmiş, tepkici hareketler ortaya çıkmıştır: Arap yarımadasında Vehhabi hareketi, İran'da Şii ulemanın yabancı nüfuzuna ve Kaçar hanedanına karşı tepkiciliği ve yeni dinsel akımların belirmesi (bu süreç 1906 meşrutiyetine varmıştır), Osmanlı'da batılılaşma politikasına karşı gelenekçi-dinci tepkiler…Keza en iyi din olarak görülen İslamı yeniden canlandırma ve modernleşmeye uyarlama eğilimi belirmiştir: Osmanlı'da hem rejimin (II. Abdülhamid) hem muhalefetin (Yeni Osmanlılar) İslamcılığı ve Batı medeniyetini alıp kendi geleneklerini koruma fikri, Afgani, Abduh ve Rida'nın moderniteye İslamcı uyarlanmacılığı, vs. Sömürge olsun olmasın bütün bağımlılaşan Üçüncü Dünya'da kurumsal-kültürel modernleşme ve sosyo-ekonomik gelişme dinin ve diğer geleneksel kültür ögelerinin (örfün, toplulukçuluğun, statü kültürünün, kabileviliğin, birincil bağlılıkların, irrasyonalizmin) görece zayıflamasını getirdi, ama aynı zamanda değer uyumsuzluğu ve konum bozulması yüzünden geleneksel tepkici eğilimleri güçlendirdi (Hindistan'da, Çin'de, Ortadoğu'da, vs). 20. yüzyıl başlarından itibaren kendini gösteren yeni ulusçulukta ve çözülen sosyal bağlara karşı dayanışmacı eğilimde geleneksel köklere başvuru hep önemli oldu.

1945 sonrası Üçüncü Dünya politikasında geleneksel kültürün etkisi sürmüştür. Bir ekseni birincil bağlılıklara dayalı siyasal hareketlerin güçlü etkisidir. Afrika'nın yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerinde kabilevi-etnik-dinsel çatışmalar siyasal süreçte belirleyici olmuştur. Öncesinde Afrika'nın kabilevi dinleri İslam'ın ve tarikatlarnın yayılmasıyla karşılaşmıştı, sömürgecilik Hıristiyanlığı getirdi, ama fazla yayılamadı. Kabilevi bölünmeler ise etkisini sürdürüyordu, her ülkede birkaçı kalabalık çok sayıda kabile, etni ve dil vardır. Bağımsızlık sonrasında bu temelde birçok iç savaş yaşanmıştır. Ortadoğu siyasal arenasında dinsel ve mezhepsel, ulusal ve etnik bölünmeler örtüşerek belirleyici olmuştur, İsrail-Filistin sorununda, Lübnan, Irak, Suriye, Afganistan iç savaşlarında. Asya'da dinsel ve etnik bölünmeler şiddetli çatışmalara varmıştır (Hindistan'ın bağımsızlığı Müslüman-Hindu çatışmasını getirmiş, ülke bölünmüştür, birçok Asya ülkesinde rejim karşıtı etnik ve dinsel hareketler vardır). Birçok siyasal parti de birincil bağlar temelinde kurulmuştur, Üçüncü Dünya siyasal yelpazesinde önemli bir grup oluşturmaktadırlar.

İkinci ekseni ulusal devletlerin laisist politikası ve gelenekçi-dinci bir muhalefeti peşinden getirmesidir. Bu açıdan İslam ülkelerindeki gelişme özellikle dikkat çekicidir. Türkiye'de iki savaş döneminde kemalist rejimin aktif laisizm ve modernleştirici reformizm politikası bazı dinci tepkilere yol açmış, sonrasında çok partili demokrasiye geçişle tek partinin uğradığı başarısızlık buna da bağlanmıştır (başka faktörlerin yanısıra), gerçi muhalif partiler dinci değildir, laisizmi benimsemiştir ama dinsel etkinliklere de taviz vermişlerdir. Dekolonizasyon sonrasında İslam ülkelerinde, önemli bir kısmı devletçi sosyalist olan yeni iktidarlar gelenekçi-dinci bir muhalefetle karşılaşmıştır (Arap ülkelerinde Müslüman Kardeşler gibi). Arap ülkelerinde, Pakistan ve Bangladeş'te, bazı Afrika ülkelerinde dinsel partiler siyasal yarışta öne çıkmaktadırlar artık, bazısında rejim yapısında dine

ağırlık verilmektedir. Eski gelenekçi Arap rejimleri ise (Arap yarımadasındakiler bilhassa) dine dayalı bir rejime sahip olmakla birlikte, şu ya da bu ölçüde parlamenter rejime geçmektedirler. İslam ülkeleri dışında da dinsel akım siyasal platformda etkilidir, örneğin Hindistan'da merkez-sağ iktidar partisi Bharatiya Janatha Hindu dinsel geleneğine görece bağlıdır (ama dinci bir parti pek sayılamaz).

Üçüncü ekseni özellikle 20. yüzyıl son çeyreğinden itibaren dinci renklerde siyasal mobilizasyonun kazandığı ivmedir (bilhassa İslam ülkelerinde). Arap ülkelerinde devletçi sosyalist rejimlere karşı dinci gizli muhalefetten sözetmiştik, eskiden beri dinsel sınıfın siyasal bakımdan aktif olduğu Şii İran'da 1979'da şah rejimini deviren bir devrim gerçekleşti ve dinsel lider Humeyni yönetiminde yeni bir İslami rejim kuruldu. Bunun ardından siyasal İslam'ın ve İslami köktenci hareketlerin yükselişine tanık olundu, birçok ülkede siyasal denklemde öne çıktılar. Afganistan savaşında komünizmle karşı karşıya geldikleri gibi, Batı'yla da karşı karşıya geldiler, terör eylemlerinde adları duyuldu. 2011'de Arap ülkelerinde eski rejimlerin yıkılmasına yol açan kitlesel mobilizasyonda İslam faktörü belirleyici oldu, sonrasında İslamcı partiler ön plana çıktı (öncesinde de bazı ülkelerde İslamcı partiler siyasal yarışta öndeydi, Fas, Cezayir gibi), ama süreç çatışmacı bir mecraya girdi (Suriye, Yemen, Irak iç savaşları, Mısır'da askeri müdahale, öncesinde Cezayir iç savaşı gibi).

XXV. TOPLUMSAL ORGANİZASYON, İLİŞKİLER VE SİYASET

Toplumsal organizasyonu şu düzeylerde düşünebiliriz: 1) insan-bireyler ve etkinlikleri, davranışları, 2) somut insan grupları ve toplulukları, yaşam ortamları, örgütler ve otoriteler, 3) soyut kategoriler (bireylerin bu kategorilerle mensubiyet bağları, somut grupların bu kategorilerde yer alması), 4) toplumsal ilişkiler sistemi.

Soyut kategorileri ekonomik, sosyal, toplumsal (societal), kültürel, psikolojik, siyasal, zamansal ve mekansal kategoriler diye bir ayırıma tabi tutabiliriz. Ekonomik ve sosyal kategorilerde ekonomik etkinlikler, sınıflar, sosyo-demografik kesimler, sosyo-ekonomik değişme vektörleri; toplumsal kategorilerde mensubiyet grupları, toplumsal etkinlikler ve bölünmeler; kültürel kategorilerde eylemsel şekiller (pratikler) ve düşünsel-ruhsal şekiller; psikolojik kategorilerde kavramsal odaklar ve mekanizmalar; siyasal kategorilerde devlet, siyasal güçler, halk, rejim, dünya sistemi; zamansal kategorilerde secular trendler, dönemler ve kuşaklar, devreler ve konjonktür; mekansal kategorilerde yerel-ulusal-uluslararası ekseni ana gruplardır.

Somut kategoriler hakkında ise gündelik yaşam temelinde şöyle bir tablo verilebilir: 1) aile, 2) küçük gruplar ve arkadaşlık, 3) yerleşim birimi: küçük ve ara birimler (konut, köy, semt), büyük birimler (kent, il, bölge), 4) birincil bağlar çevresinde oluşan topluluklar: dinsel topluluk, kabilevi ve yerel topluluk, klan ve akrabalık grubu, 5) okul ve eğitim, 6) iş yaşamı: işyeri ve içindeki ilişkiler, çalışma ekibi ve uzmanlık, meslek (ve sınıfla bağları), 7) örgütler: ekonomik işletmeler, devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları, 8) otoriteler (devletsel, yerel, sosyo-ekonomik, kültürel, örgütsel, topluma yayılmış iktidar konumları), 9) toplumsal yaşama katılım kanalları: kitle iletişim araçları, siyasal yaşam (parti ve diğerleri), dernekler, kültür ve eğlence etkinlikleri, 10) gündelik yaşam süreçleri: ev yaşamı, ulaşım ve iletişim, frekantasyon yerleri, ekonomik bağlar ve müşterilik, çevresel ortamla

bağlar, 11) değişik ortamlar. Somut kategorileri birey-grup-topluluk-kitle hattında da düşünebiliriz. Somut kategoriler soyut kategoriler içinde de yer alırlar (bilhassa toplumsal kategorilerin mensubiyet grupları kapsamında), gündelik yaşam içinde somutlanırlar (örneğin soyut bir kategori olarak aile kendine özgü bir ilişkiler sistemine sahip ve çekirdek, yarı-geniş, geniş gibi değişik türlere ayrılan bir mensubiyet grubudur, aynı zamanda herkesin gündelik yaşamının önemli bir bölümünü kapsayan kendi ailesi vardır).

Toplumsal ilişkiler sistemini ise değişik eksenlerde düşünebiliriz. Biri ekonomik analojiyle tanımlanan ilişki sistemleridir: 1) mübadele sistemi (İngilizce social exchange system terimi kullanılır), 2) bölüşüm sistemi (ya da değerlerin dağılımı, David Easton'un siyaset tanımı bu hususu vurgular, John D. Powell köylü toplumu üzerine analizinde maddi ve maddi-olmayan değerlerin kıtlığını vurgular, ekonomik değerler, iktidar ve statü, toplumsal-kültürel değerler, biyolojik-psikolojik değerler gibi değişik türler ayırdedilebilir, 3) üretim ve yeniden-üretim sistemleri (Alain Touraine'in bir kitabının adı Toplumun Üretimi/Production de la Societe'dir, Pierre Bourdieu ve Jean-Claude Passeron'un kitabının adı ise Yeniden-Üretim/La Reproduction'dur), 4) tüketim sistemi (Bourdieu Farklılık Üzerine/De La Distinction'da toplumsal tüketimin analizini gündeme getirir).

Diğer eksen çeşitli kriterlere göre kurgulanmış global sistemlerdir: 1)işbölümü sistemi ve işlevsel sabitler (Emile Durkheim toplumun analizini işbölümü sisteminde odaklandırır, ekonomide de Adam Smith böyle bir yaklaşımın öncüsüdür, işlevselci analizler işlevsel sabitleri saptar), 2)eylem, rol ve hal sistemleri (Fransızca 'manieres d'agir et d'etre' kavramı sosyolojik yazında sıkca kullanılır, Max Weber ve Talcott Parsons analizlerinde eylem sistemini esas alırlar, Parsons'un izinde Guy Rocher sosyoloji kitabında normatif sistem ve simgesel sistemle birlikte roller sistemini vurgular), 3) gündelik yaşam sistemi (Henri Lefebvre'in bir kitabının adı Gündelik Yaşamın Eleştirisi/Critique de la Vie Quotidienne'dir, tarihsel çağlar boyunca Özel Hayatın Tarihi'ni inceleyen editörleri Philippe Aries ve Georges Duby olan beş ciltlik bir yapıt vardır, Fernand Braudel'in de bu konuda çalışmaları vardır, Türkiye'de ise Kudret Emiroğlu'nun Gündelik Hayatımızın Tarihi adında bir yapıtı vardır), 4) sübjektif, düşünsel ve algısal sistemler (Weber sübjektivitenin önemini vurgular, Cornelius Castoriadis'in bir kitabının adı Toplumun Hayali Kuruluşu/Institution Imaginaire de la Societe'dir, Benedict Anderson'un ünlü yapıtının adı Hayali Cemaatler'dir), 5) iletişim sistemi (Karl Deutsch'un ve Jürgen Habermas'ın analizlerinde ön planda yer alır), 6) çevreyle etkileşim sistemi (sistem analizinin odağıdır), uyarlanma, farklılaşma ve bütünleşme sistemleri (19. yüzyıl biyolojisinin ve Herbert Spencer'in analizlerinde temel ögelerdir).

Üçüncü eksen toplumsal ilişkilerin değişik yönlerine ilişkin tasarımlardır, yukardaki diğer iki eksenle kesişir: 1) iktidar sabiti ve süreçleri ile yönetsel sistemler, 2) toplumsal bölünmeler (sınıflar, birincil ve kültürel bölünmeler, vs), 3) toplumsal doku içinde değişik süreçler ve ilişki mekanizmaları (bu arada toplumsallaşma süreci, çatışma ve uyuşum süreçleri, zor ve meşruluk süreçleri, katılım süreçleri), 4) kriz ve karşıtları (istikrar ya da denge, kapasiteler, yeniden-üretim ya da varlığını sürdürme) (Kriz ve Gelişme adlı çalışmamda bu konuyu irdeliyorum), 5) davranış özneleri olarak homo'lar (homo economicus, homo politicus, homo classis, homo socialis, homo culturalis. . .), 6) bütünler (yerel toplum, ulusal toplum ve ulus-halk, uluslararası toplum ve dünya sistemi) ve pazarlar

(ekonomik pazarın yanısıra siyasetin analizinde siyasal pazar kavramı kullanılmaktadır, örneğin Anthony Downs'ın Demokrasinin Ekonomik Teorisi/An Economic Theory of Democracy ve Danie Gaxie'nin Oyun İzahı/Explication du Vote yapıtlarındaki yaklaşımlarında, tüm toplum için sivil toplum kavramı gibi pazar toplumu kavramı da kullanılmaktadır, örneğin İlkay Sunar'ın Türkiye'nin Siyasal Gelişiminde Devlet ve Toplum/ State and Society in the Politics of Turkey's Development adlı kitabında)... İzleyen satırlarda toplumsal organizasyonun sadece birkaç yönü üzerinde durabileceğiz, kuşkusuz bu konu çok daha geniş bir incelemeyi gerektirir, ama bunlar dolayımıyla birçok başka sorunsala da değinme imkanı bulabildik.

1. SİYASAL TOPLUMSALLAŞMA

Toplumsallaşma ya da toplumsallaştırma 1) toplumdan üyelerine, gruplardan üyelerine, kuşaktan kuşağa, 2) toplumda, grupta geçerli düşünüş şekillerinin, eylemsel şekillerin (yani kültürün), 3) aktarılmasıdır. Aktarım eylemi üç boyutlu düşünülebilir: 1) bilgilendirme, öğretme, 2) tutum edindirme (yani içe sinmiş uzun vadeli düşünsel ve eylemsel kalıplar kazandırma), 3)benimsetme (yani sözkonusu düşünsel ve eylemsel şekillerin normal, doğru ve iyi olarak görülmesinin sağlanması). Bu konuda açık ve kapalı toplumsallaştırma ayırımı yapmak gerekir. Açık toplumsallaştırma açıkça öğretme, benimsetme, yerleştirme çabasıdır; bilinçli düşünsel ve eylemsel kalıplar öğretilir, onlara uyulması istenir. Kapalı toplumsallaştırma bilinçsiz, yarı-bilinçli düşünsel ve eylemsel kalıpların aktarılmasıdır, Bourdieu ve Passeron bunları habitus kavramıyla ifade eder. Genellikle insan davranışlarının temel vektörlerinden biri olan taklit süreciyle aktarılırlar. Toplumsallaşma olgusunu işlevsel açıdan değerlendirirsek, toplumda, gruplarda yeniden-üretimi (yani varlığını, yapısını sürdürmeyi) sağlayan, aynı zamanda toplum ve grup üyeleri tarafından benimsenen düşünüş ve eylem şekilleri sayesinde uyuşumu sağlayan bir mekanizma olduğunu söyleyebiliriz.

Bir aktarım süreci olarak toplumsallaşma bazı dolayımlardan (mediation) geçer. Biri bireysel prizmadır: birey toplumun, grubun toplumsallaştırıcı etkisini kendi bireysel özellikleri, kapasiteleri dolayımıyla alır, edinilen kültür ve tutumlar bireyine göre biçimlenir. Dolayısıyla burada, duruma göre değişen büyük ya da küçük bir bireysel özerklik marjı vardır. Diğeri bireyin mensubiyet gruplarıdır. Global toplumun toplumsallaştırıcı etkisi bireyin mensubiyet grupları dolayımından geçer. Bir grubun toplumsallaştırıcı etkisi diğer grupların etkileriyle dengelenir, özgül bir birleşim oluşturur. Bu gruplar günlük yaşam içinde bireyin içinde bulunduğu somut insan gruplarıdır (örneğin aile en önemlisidir, arkadaş grubu, işyeri, okul, vs diğerleridir), toplumsal yaşama katılım kanallarıdır (örneğin kitle iletişim araçları etkisi, siyasal taraftarlık grubu etkisi, dernek etkisi), toplum içindeki konumunu belirten kategorilerdir (sınıf, meslek, yöre, din ve mezhep gibi). Sonuç olarak toplumsallaşma sonucunda oluşan somut tutumların üç ögenin fonksiyonu olduğunu söyleyebiliriz: genel kalıp, mensubiyet grupları ve farklı toplumsallaştırıcı etkiler, bireysel özellikler.

Siyasal toplumsallaşma siyasal alandaki toplumsallaşmadır, dolayısıyla yukarda verdiğimiz tanım burada da geçerlidir, sadece aktarılan belirli eylem ve düşünüş şekillerinde cisimlenen toplumun siyasal kültürü, grubun siyasal kültür özellikleridir. Burada da aktarım üç boyutludur. Siyasal

toplumsallaşma süreci ulusal siyasal kültürün aktarım sürecini olduğu gibi alt-kültürlerin aktarım sürecini de ilgilendirir, birçok siyasal kültür ögesiyle ilgilidir. Çok belirtilen bazı örnekleri sıralayalım. Yurttaşlık kültürü biridir, genç kuşak bu kültürü okuldan alır, aileden alır, kamusal yaşama katılım sürecinde edinir, iş yaşamında edinir. Siyasal ilgi bir diğeridir, kişi bu ilgiyi çevresindeki siyasal tartışmalara katılarak, kitle iletişim araçlarını izleyerek edinir. Ülkenin siyasal düzeni ve anayasası hakkında bilgi bir başkasıdır. Siyasal tercih bir ötekisidir, kişinin siyasal tercih yapısı ailesininki gibi olabilir, olmasa bile oradan etkilenir, arkadaş grubundan, iş yaşamından, sınıfsal ve mesleki konumundan etkilenir. Bir başka örnek demokratik kültürdür, bir diğeri otoriter kişiliktir. Daha önce kültürle ilgili verdiğimiz örnekler temelinde örnekler çoğaltılabilir.

En önemli toplumsallaştırıcı yapı olarak aile belirtilir. Çocuğun doğumundan beri içinde bulunduğu bir çevre olduğu için etkisi daha derindir, daha sonraki algılama biçimleri erken yaşta burada oluşur. Bir diğeri arkadaş grubudur, belirli ortamlarda oluşurlar (köy ve semt, okul, işyeri, toplumsal yaşama katılım alanları). Üçüncü önemli yapı okul ve eğitim sürecidir, bizzat öğretimle ilgili olduğu ve çocuğun ulusal alanla ilk önemli temas noktası olduğu için etkisi mühimdir. Okul aşamalarının toplumsallaşma üzerinde etkileri ayrı ayrı düşünülebilir, ilkokulun etkisiyle yüksek öğretimin etkisi görece farklıdır. Dördüncü olarak kişinin yerleşim ortamını belirtebiliriz, köy ve semt ortamının etkisi, yaşanılan bölge ve il, yerel kültür özgünlükleri bu kapsamda yer alır. Beşincisi, birincil grupların toplumsallaşma sürecinde etkisi de önemlidir, çünkü bizzat kültürel algı yapılarıyla ilgilidirler. Bu bakımdan din ve mezhep, etni ve kabile belirtilir (yerel kültürü burada da düşünebiliriz).

Altıncı olarak iş yaşamını belirtebiliriz, çünkü insan yaşamının büyükçe bir bölümü işte geçmektedir. Koşut olarak sınıf ve mesleğin etkisini belirtmeliyiz, kişinin sınıfsal ve mesleki konumu iş yaşamıyla yakından ilgilidir. Yedinci kategori kitle iletişim araçlarıdır, etkileri kitle iletişiminin yayılmasıyla gitgide artmaktadır. Örneğin Türkiye'de 1970'lerde, 1980'lerde bir televizyon çocukları kuşağından sözedilmekteydi, 2000'lerden beri bir internet çocukları kuşağından sözedilebilir. Sekizinci kategori devlet ve resmi kültürdür, onun yanısıra diğer ulusal benzeştirici mekanizmaları belirtmek gerekir: ulusal siyasal kültür, ülkenin tarihsel geçmişi, deneyimleri, keza şimdiki zamanda içinde bulunulan ekonomik, siyasal ve kültürel ortamlar, konjonktürler. Dokuzuncu kategori toplumsal ve siyasal yaşama katılım kanallarıdır, bu bakımdan bizzat siyasetle ilgili olan partilerin ve derneklerin etkisini mutlaka dikkate almak gerekir. Ulusal benzeşme gibi uluslararası benzeşme de olmaktadır, bu da onuncu kategoridir. Bu bakımdan evrensel değerlerin ve bilimin, Batı kültürünün, günümüzde ileri bir düzeye varmış uluslararası iletişim ve ekonomik ilişkilerin etkisinden sözedebiliriz.

Siyasal toplumsallaşma insan yaşamındaki evrelere göre bir süreç izler. Birinci evre çocukluk çağıdır, belirleyici önem taşır, özellikle duygusal yönü belirler, bilinçsiz düşünüş ve eylem kalıpları üzerindeki etkisi daha fazladır. İkinci evre gençlik çağıdır, duygusal-bilgisel karışımı bir toplumsallaşma sağlar, bu dönemde eğitimin rolü mühimdir. Üçüncü evre olan olgunluk çağında toplumsallaşma esas itibarıyla tamamlanmıştır, ama toplum yaşamında önemli değişiklikler yine de etkili olur, toplumsal yeniliklere ve siyasal gidişattaki değişikliklere uyarlanma gereği bazan eskisiyle çelişen yeni bir toplumsallaşma gerektirebilir. Ayrıca siyasal elitlerin toplumsallaşması açısından

bu evre daha mühimdir, çünkü aktif siyasal yaşam daha çok bu dönemdedir. Evreler analizinde altını çizmemiz gereken bir husus siyasete ilginin daha az olduğu bir evre olmasına karşın çocukluk döneminin belirleyici etkisidir.

Bir diğer problem çelişkili toplumsallaşma-uyumlu toplumsallaşma ikilemidir. Uyumlu toplumsallaşmada toplumsallaştırıcı yapılar, çevreler aynı yönde etki yaratırlar, çelişkili toplumsallaşmada ise etkileri birbirine uymaz, farklı ve karşıt yönlerdedir. Bu açıdan bazı çelişkiler özellikle belirtilir. Örneğin geleneksel yönde etki yaratan aile ile modern yönde etki yaratan okul ve iş yaşamı arasındaki çelişki. Türker Alkan'ın araştırmasında Türkiye'de gençlerin toplumsallaşma sürecinde üç ayrı ve çelişkili etki tipi saptanmaktadır: ailenin etkisi, okulun etkisi, toplumsal yaşama katılım süreçlerinin (iş yaşamı, siyasal yaşam gibi) etkisi. Çelişkili toplumsallaşma süreci özellikle azgelişmiş toplumlarda görülür ve bu da uluslaşmayı olumsuz etkileyebilir. Erken dönemde ailede edinilenlerin sürme olasılığı yüksektir, ama azgelişmiş ülke koşulları ve bu koşullarda ailenin eğitim ve gelir düzeyinin düşüklüğü değişme olasılığını arttırmaktadır.

Toplumuna göre toplumsallaşma süreçleri çok değişken olabilir. Easton ve Dennis'in araştırmasında ABD ile Fransa örnekleri arasındaki farklılık vurgulanır. Çocuklar siyasal sistemi genellikle görülebilir kilit simalar vasıtasıyla öğrenir. Toplumsallaşma sürecinde dört aşama vardır: siyasete karşı belirsiz bir duyarlılaşma-önemli simalar vasıtasıyla kişiselleştirme-idealleştirme (kötü-iyi ayırımı, bazılarına karşı nefret duyma)-kurumlaşma ve gayri şahsilik. ABD modeli daha somut, bireysel, sıcak ve yakınsıdır, kişiselleştirme ve idealleştirme güçlüdür. Fransız modeli ise bürokratiktir, daha soyut ve ıraksıdır, dolayısıyla kişiselleştirme ve idealleştirme ABD'deki gibi güçlü değildir.

2. ÇATIŞMA VE UYUŞUM

Siyasetin incelenmesinde çatışmacı yaklaşım-uyuşumcu yaklaşım ikilemi kurulur, ilkine göre çatışma eğilimi egemendir, ikincisine göre uyuşum eğilimi. Aslında doğada, insan ilişkilerinde, siyasette hem çatışma hem uyuşum vardır, ikisi etkileşim halindedir ve çatışma eğilimi olduğu için uyuşum sağlanmaya çalışılır.

a) Çatışma ve etmenleri

Çatışma kavramı genel kalmaktadır, çıkar çatışması, fikir çatışmasından sözettiğimiz gibi silahlı çatışmadan da sözederiz. Genel olarak üç çatışma düzeyi ayırdedilebilir. Birinci düzey gizil (latent, potansiyel) çatışmadır, kişiler, gruplar, kategoriler arasındaki çelişkiyi ifade eder. Örneğin iki ailenin çıkarları ve yaşam tarzlarının birbirine uymaması. İkinci düzey gizil çatışmanın su yüzüne çıkmasıdır. Kişiler, gruplar, kategoriler arasındaki çatışma toplumsal doku içinde rekabet, çekişme, mücadele şeklinde kendini gösterir (sert ya da yumuşak, bilinçli, yarı-bilinçli, bilinçsiz şekillerde). Üçüncü düzey fiili çatışmadır, belirli bir zaman aralığında açık bir şekilde cereyan eder, şiddetli olabilir veya olmayabilir; günlük dilde çatışma denilince daha çok bu üçüncü düzey anlaşılır, özellikle şiddetli olanları. Buradaki çatışma analizi üç düzey birlikte düşünülerek yapılmıştır.

Toplumun analizinde değişik çatışma tipleri saptarız, bir grup siyasal çatışmalardır. Siyaset genellikle iktidar mücadelesi olarak tanımlanır, partiler arası iktidar mücadelesi ve rekabet en önemlisidir (bunun çok önemli bir şekli seçim yarışıdır). Keza bunun yanısıra ve gerisinde sosyo-politik güçler arasında iktidar mücadelesinden sözedilir. Siyasal platformdaki, kamuoyundaki fikir çatışmaları bir başkasıdır, ideolojiler arasındaki mücadele ise siyaseti belirleyici olmuş, şiddetli mecralara girmiştir. Baskı grupları ve elitler de kendi çıkar ve görüşlerini etkili kılmak amacıyla mücadele içindedir (hem yönetimle ilişkilerinde hem kendi aralarında). Yerel güçlerle merkezi yönetim arasında özerklik-bağımlılık ikilemi çevresinde çelişkiler görülür. Devlet-halk ilişkileri bir yöneten-yönetilen çelişkisi olarak tasavvur edilebilir. Devletin içinde de çelişkiler ve iktidar mücadeleleri görülür: siyasal yönetimin içinde, siyasal yönetimle bürokrasi arasında, kurumlar arasında, kurumlar içinde. Siyasal bölünmeler halka yansır, parti taraftarları arasındaki çekişmeler şeklinde kendini gösterir. Mobilize politika süreçlerinde siyasal çatışma sıklıkla şiddetli biçime bürünür, devrimler ve karşı-devrimler, iç savaşlar ve şiddet olayları, darbeler ve kitle hareketleri modern çağ politikasında önemli değişmeleri belirleyici olmuştur, dar anlamda siyasal çatışma denilince daha çok bunlar anlaşılır. Uluslararası politikada uluslar ve devletler arasındaki mücadele bir başka siyasal çatışma türüdür, çıkar çelişkileri ve ulusal hasımlıklara dayanır, diplomatik, ekonomik ve gizli savaş gibi yollarla cereyan ettiği gibi silahlı savaşa da dönüşebilir, dünya politikasına savaşlar damgasını vurmuştur.

Toplumdaki diğer çatışma tipleri siyaseti etkiler. Biri sınıflar arası çatışmadır, zengin-yoksul karşıtlığı, yönetici sınıfla yönetilenler ve üst sınıfla popüler sınıflar karşıtlığı, üst sınıflar arası iktidar mücadelesi bu kapsamda düşünülür. Siyasal analizlerde sınıfsal çelişkiler açıklayıcı değişken olarak kullanılır. Sınıf çatışması ekonomik bölüşüm problemiyle ilgilidir, siyasal iktidar mücadelesine de dönüşür. Çatışma potansiyeli açısından sınıfsal bölünmeler kadar önemli görülen bir tip birincil bölünmelerdir (dinsel ve mezhepsel, ulusal, etnik ve ırksal, kabilevi), bu temele dayanan çatışmalarda kültürel farklar ve itilimler yönlendirici olur, ama sosyo-ekonomik temelleri de vardır ve iktidar mücadelesine de dönüşür. Başka kültürel bölünmeler de çatışma kaynağı olabilir. Geleneksel ve modern kesimler arasındaki çelişme gelişme sürecindeki toplumlarda yaşam tarzı sorununda odaklanan bir çekişmeye neden olur, modern elitle geleneksel kitle karşıtlığında kendini gösterdiği gibi toplum içine de yayılır. Yerel alt-kültürler, toplum içindeki değişik alt-kültürler arasında da çatışmacı ilişkiler olabilir.

Ekonomik planda rekabet süreçleri ve bölüşüm çekişmeleri yaşanır (makro düzeyde sosyal kesimler arasında olduğu gibi mikro düzeyde kişiler, gruplar, işletmeler arasında da), bunlar için çıkar çelişkileri ve çatışması kavramı kullanılır. Toplumsal organizasyonun değişik unsurları arasında ve içinde çatışmacı ilişkiler gözlemlenir. Bir türü iktidar konumları arasındakidir, bunun bir türü iktidar sahibi-iktidara tabi çelişkisidir, diğer türü farklı iktidar sahipleri arasındaki çelişkilerdir. Bir başka türü statü çekişmeleridir, gerek konum gerek saygınlık yönüyle. Toplumsal doku içinde değerlerin paylaşımı çekişmesi, farklılıkların itilimi çatışma nedeni olabilir. Çatışma toplumsal organizasyonun değişik birimleri düzeyinde düşünülebilir. Örneğin aile düzeyinde (aileler arası çekişmeler ve aile içi geçimsizlikler), küçük gruplarda, okul ve iş yaşamında, yerleşim ortamında, toplumsal yaşama katılım kanallarında, gündelik yaşam kesitlerinde. Soyut kategoriler çerçevesinde de düşünebiliriz çatışmayı: kadın-erkek çelişkisi, genç-yaşlı, eski kuşak-yeni kuşak çelişkileri, sınıfsal

ve kültürel bölünmelerle kesişen yerleşim tipi ve tarzı temelinde çelişkiler (kentli-köylü, göçmen-yerli, farklı bölgelerden gelenler gibi). Çatışmayı soyut sosyolojik düzeyde düşünebiliriz: toplum çeşitli düzeyler ve birimlerden oluşmaktadır, bunlar arasındaki farklar ve çelişkiler toplumsal dinamiğin temeli sayılabilir. Soyut psikolojik düzeyde düşünebiliriz: kişiliği oluşturan çeşitli unsurlar arasındaki çatışma örneğin. Bir diğer tip olarak bireyler arasındaki çatışmaları belirtebiliriz, bireyler belirttiğimiz çatışma türlerinin öznesidir ve aralarındaki çekişmelerde o sorunsallar belirleyici olur (ekonomik çıkar, kültürel uyumsuzluk, iktidar istenci, statü çekişmesi, değerlerin bölüşümü), gündelik yaşamın labirenti içinde bireysel atomlar arasında çok çeşitli çatışmalar yaşanır, şiddetli bir kavgadan psikolojik gerilimlere kadar.

Yukarda çatışma tipleri üzerine yaptığımız gözden geçirme çatışmanın özneleri hakkında bize fikir vermektedir. Bunlar bireyler olabilir (doğrudan veya çeşitli mensubiyetleri dolayımıyla), somut gruplar, topluluklar, örgütler ve otoriteler olabilir (iki ya da birkaç aile, genç grubu, köy topluluğu arasında anlaşmazlık, firmalar arasında rekabet, otoriteler arasında yetki çekişmesi gibi), soyut kategoriler olabilir (sınıflar, yaş, yerleşim, çıkar grubu gibi sosyo-ekonomik bölünmeler, birincil ve kültürel bölünmeler, partiler gibi siyasal bölünmeler, iktidar konumları, uluslar ve devletler...).

Siyasetle çatışma arasındaki ilişki iki önermede formüle edilebilir: çatışma siyasettir veya siyaset çatışmadır. Birinci önerme toplumdaki tüm çatışmaları siyaset kapsamına almaktadır, böyle bir genellemeyi doğru kabul edemeyiz. Gerçi sınıfsal, birincil, kültürel temellerde çatışmaların siyasal çatışmaya kaynaklık etme potansiyeli vardır, ama her zaman ve tüm yönleriyle değil. Somut örneklerle göstermeye çalışırsak, günlük yaşamda iki kişi arasında herhangi bir konuda çıkan anlaşmazlıktan sokaktaki kavgaya, aile içindeki geçimsizlikten iki aşiret arasındaki kan davasına, işyerindeki yetki çekişmesinden iki şirket arasındaki pazar mücadelesine, iki futbol klübünün taraftarları arasındaki çekişmeden ücret geliri elde edenlerle kar-faiz-rant geliri elde edenler arasındaki bölüşüm mücadelesine, mezhep kavgasından iki ülke arasındaki savaşa, ideolojiler arasında uluslararası mücadeleden falanca ülkede üç-beş parti arasındaki seçim mücadelesine bir dizi örnek verebilir. 12 örnekten birincisi, ikincisi, üçüncüsü, beşincisi, altıncısı, yedincisi siyaset değildir (eğer siyasal bir çelişki nedeniyle çıkmamışlarsa), sadece son üçü kesin olarak siyasettir, diğer üçü duruma göre siyaset sayılabilir de sayılmayabilir de.

İkinci önerme ise toplumda siyaset dediğimiz olgular ve süreçler daima çatışma unsuru içerir, çatışma çevresinde yapılaşırlar, nerede siyaset varsa orada çatışma vardır şeklinde açımlanabilir. Bu önermeyi iktidar mücadelesi olgusunda odaklandırabiliriz. Dünya politikasındaki güç mücadeleleriyse bir diğer siyasal çatışma türüdür, toplumdaki bölünmeler ve çekişmeler de siyasal çatışmaya dönüşebilir (sınıf çatışması gibi sık sözü edilen global bir olgudan, aralarında anlaşmazlık olan iki ailenin iki ayrı partiyi destekleyip siyasal çekişme içine girmesi gibi mikro bir olguya kadar). İkinci önermeye karşı da değişik savlar ileri sürülebilir: toplumdaki çatışmaların çoğu siyasetle ilgili değildir, siyaset çatışma olduğu kadar uyuşumdur, çatışmaların aşılmasıdır (bu konuyu uyuşumu incelerken ele alacağız), siyasal süreç çatışma dışında başka birçok mekanizmayı içerir (işlevsellik, iletişim, mübadele, bütünleşme, vs).

İnsanlar arasındaki çatışmanın başlıca üç kaynağından sözedebiliriz: doğal dürtüler (veya eğilimler), insanlar arası farklılıklar, değerler için mücadele (özellikle kaynakların kıtlığı koşullarında). Bu üç düzey ayrı ayrı düşünülebileceği gibi birlikte de düşünülebilir: 'falanca momentte birbirinden şu farklı özelliklere sahip iki kişi, iki grup, şu görece kıt değeri elde etmek için doğal dürtülerinin itkisiyle şu çatışmaya girdiler'. Değerlere ulaşma ve sahiplik isteği ile farklardan kaynaklanan çatışma biyo-psişik nitelikte doğal dürtülerde temel bulur. Bu doğal dürtülerden biri farklılıklar sorunsalıyla örtüşür: zamirsel evrende başkasına karşı ben ve bizin hem korunma hem üstünlük isteğidir çatışmanın kaynağı. İnsandaki ben ve biz duygusu karşıtlık unsurlarıyla çelişkiyi getirir, bu da çatışma eğilimini güçlendirir. Üstünlük isteği doğal bir dürtü olan güç istenci, hatta saldırganlık eğilimiyle ilgilidir. Kaynağı insandaki maddi ve manevi enerji birikimi olabilir, insan yetersizliklerinin yarattığı kompleks ve iç sıkıntılar olabilir (Adler'e göre), insanın doğal eğilimi olan zevk ilkesinin gerçeklik ilkesi (toplumsal kurallar ve çevresel tahditler) tarafından bastırılarak bilinç-altına itilmesinin yarattığı nevrotik birikim olabilir (Freud'a göre).

Çatışmanın kaynağını insanlar arasındaki farklarda, birbirinden farklı unsurlar arasındaki uyuşmazlıklarda arayabiliriz. Hayvanlar arasında görülen grup, topluluk ve tür dayanışması insanlarda da görülür. Keza farklar zamanla oluşmuş ve sabitleşmiş konumlarda kendini gösterir (örneğin uluslar, sınıflar), kendini yeniden-üretir, bu bakımdan bir tarihleri vardır, bu tarihsel mirasın yarattığı katılaşma da çatışma kaynağıdır. Bu farkları çeşitli düzeylerde saptayabiliriz. İnsanlar arasındaki çatışmaların büyükçe bir bölümünün çıkar farklarından çıktığı bilinir. Çıkar kavramı genellikle maddiyatı, ekonomik çıkarı ifade eder. Ancak daha geniş de düşünülebilir: siyasal çıkar (iktidar sahibi olmak, kendi çıkarına politikalar), kısa ve uzun vadeli çıkarlar (uzun vadeli çıkarlar kısa vadeli maddi çıkarlarla uyuşmayabilir), hedonistik ve manevi çıkarlar (alınan zevk, başkalarınca beğenilme, süblimasyon gibi). Ekonomik farklar gelir, mülkiyet, iş sürecindeki konum gibi kriterler açısındandır, çıkar farkları ve eşitsizlik olarak gözükürler. Toplumsal organizasyon ve kurumsal yapıdaki konumlar arasındaki farklar bir başkasıdır (yöneten-yönetilen farkı, yüksek-düşük statülü konum farkı, işlevsel farklar). İktidar farkları onun koşutudur (birçok çatışma iktidarın baskıcı bir şekilde uygulanmasından kaynaklanır). Kültürel farklar, uyumsuzluklar, itilimler bir diğeridir (birincil topluluklar, alt-kültürler arasında), her zaman açık bir çatışmaya girmeseler bile, farklı kültürler arasında gizil bir çatışma sürekli vardır. Görüş farkları bir ötekisidir, çatışma nedeni olarak çıkar farkı kadar görüş farkına da önem verilir. Gündelik yaşam içinde ortaya çıkabilir, örneğin bir çift arasında, bir işyerinde. Görüş farklarının bir türü siyasetin temelini oluşturan ideo-politik farklardır, iktidar için mücadele eden gruplar ülke yönetimine dair farklı görüşlerle ortaya çıkarlar. Biyolojik ve psikolojik doğaları farklı insanlar arasındaki uyumsuzluklar da çatışma nedeni olabilir.

Farklar nedeniyle çatışma görülebileceği gibi değerler için çatışmayla eklemlenir, ama ondan görece özerk olarak farklılığın itilimiyle de açıklanabilir (birbiriyle uyum sağlayamazlar, birbirinden pek hazzetmezler, vs). Farklar toplum içinde dağınık bireyler ve gruplar arasında olabilir, ama asıl önemli olan yapılaşmış toplumsal bölünmelerdir. Farklar dikey ya da yatay olabilir, daha çok dikey farklar çatışma nedeni olarak görülür (üst konum-alt konum gibi), ancak yatay farklar da aynı ölçüde çatışma etmeni olabilir. Kendi benzeşleriyle dayanışma, farklılarla çekişme yaygın bir temayüldür (örneğin bir alt-kültürden olanlar kendilerinden farklı yaşayan, farklı adetlere sahip olan bir başka

alt-kültürden olanlarla çekişmeye girebilir, aralarında fazla dikey fark olmasa bile). Farkların çatışma nedeni oluşu özgül bir fark türünde daha belirgin olarak gözükür: karşıtlar. Felsefede diyalektik yaklaşım doğayı, yaşamı, toplumu karşıtların birliği ve mücadelesi olarak tanımlar. Farkların çatışmaya dönüşümü farklı grupların amaca yönelik eylemleri şeklinde olabilir veya herhangi bir amaç güdülmeden kendiliğinden dışavurumlar şeklinde olabilir (örneğin günlük yaşamdaki rutin çekişmeler). Ayrıca bütün farkların çatışma nedeni olmayabileceğini belirtelim, bazı farklar daha fazla çatışmaya yol açar, bazısı daha az, bazısı hemen hiç. Nihayet fark kadar benzerliğin de çatışma etmeni olabileceğini ekleyelim: farkların ve karşıtların varlığıdır ki bazı grupları bir arada tutar, fazla benzerlik iç sıkışma yaratıp çatışma nedeni olabilir (karşılıklılık ve dengelemenin olmayışı, tekdüzeliğin ve yakınsılığın bunaltıcılığı, farkını koruma kaygısı gibi nedenlerle).

Çatışma faktörü olarak farkların rolü değerler için mücadeleyle etkileşim içinde, onun dolayımıyla etkili olur. Değerler için mücadele çatışmanın değişik aktörleri arasında cereyan eder: bireyler, somut gruplar ve topluluklar, ekonomik birimler ve örgütler, soyut kategoriler ve bunlar içinde toplumsal bölünmeler (sınıfsal ve sosyo-ekonomik, birincil ve kültürel, siyasal bölünmeler). Değerler için mücadele sorunsalı toplumsal bölünmeler sorunsalıyla birlikte düşünülür, bunlar (özellikle sosyo-ekonomik bölünmeler) değerlerin dağılımında eşitsizlik ve farklılığın hem nedeni hem sonucudur (özellikle gelir ve mülkiyet, statü ve iktidar eşitsizliği ve farklılığının). Değerlerin görece kıt olduğu koşullarda farklı aktörler arasında böyle bir mücadele zorunlu olur. Değerler kıt olmasa bile yine de sınırlıdır, üstelik ihtiyaçlar çok artabilmektedir (bu bakımdan ihtiyaçların sınırsızlığından sözedilir), ayrıca herkes kendisine daha fazlasını ve iyisini almak istemektedir. İlk hali (değerlerin kıtlığı) geçim zorluğunda somut olarak görebiliriz, ikinci hali ise insanların konfor ve lüks isteğinde, insanlar arası rekabet eğilimi ve üstünlük arzusunda. Toparlarsak insanlar arasındaki mücadele kıt veya sınırlı değerlere sahip olmak, onlardan daha fazla pay almak içindir. David Easton siyaseti değerlerin otorite yoluyla dağıtımı olarak tanımlar.

Hangi değerlerden sözedebiliriz? İlk aklımıza gelecek olan maddi, ekonomik değerlerdir: para ve gelir, iş, mülkiyet, tüketim malları (gıda, konut gibi temel ihtiyaçların karşılanmasından konfor ve lüks arzusuna). Ekonomik değerler dışında iktidar ve statü ikilisi vurgulanır. Statü değeri hem konum olarak, hem de saygınlık ve değer verilirlik olarak düşünülür. İktidar değeri için güç terimi de kullanılır, iktidar aynı zamanda değerlerin dağıtımının aracıdır, başka değerlere ulaşabilmek için istenir (ekonomik kaynakları kullanabilmek ve refaha erişmek, başkalarına üstünlük sağlamak, saygınlık edinmek için). Üçüncü bir grup çeşitli toplumsal ve kültürel değerlerdir. Bazılarını sayalım: arkadaşlık ve dayanışma, ilgi ve sevgi, şeref ve haysiyet, özgürlük ve güvenlik, denklik ve farklılık, ataerkil otorite. . . Dördüncü kategori çeşitli biyo-psişik değerler (sağlık, güzellik, zeka, enerji gibi) ve derin sabitlerdir (haz-elem ya da zevk-cefa ikilemi gibi). Burada maddi değerler kadar maddi-olmayan değerleri de dikkate aldık (maddi-olmayan çıkar kavramını kullanan bir düşünür James Mill'dir, Jeremy Bentham ise zevk ve cefa türleri muhasebesi yapar). Değerlerin dağılımının çeşitli mekanizmaları vardır. Ekonomik pazar, toplumsal mübadele sistemi, toplumsal mücadeleler gibi yatay mekanizmalardan sözedebiliriz. Siyaset ve devlet ise değerleri dağıtıcı dikey bir otorite olarak görülebilir (David Easton'un siyaset tanımı bu hususu vurgular).

b) Uyuşum ve etmenleri

Uyuşum çatışmanın karşıtıdır, ama aynı zamanda tamamlayıcısıdır, çünkü toplumda çatışma olduğu için uyuşumu sağlamak gerekir. Siyaseti toplumda uyuşum sağlama gereğinin sonucu olarak gören yaklaşım çatışmacı yaklaşımla çelişmez: siyaset hem çatışmadır, çatışmaların ürünü, yansımasıdır, hem de çatışmaları aşma gereğidir, uyuşumu sağlayan mekanizmalardan biridir. Sözleşme teorileri devletin kuruluşunu toplumdaki çatışmaları ve güvensizliği aşma, uyuşumu sağlama isteğiyle açıklamışlardır (Hobbes, Locke, Rousseau. . .). Uyuşumu değişik kavramlar vasıtasıyla düşünebiliriz: düzen, istikrar, denge, uyum, bütünleşme. . .

Farklı ve çelişik ögelerden, kategorilerden oluşan toplumda uyuşumu sağlayan çeşitli yatay ve dikey mekanizmalar vardır. Siyaset-devlet toplumun yönetim merkezi olarak dikey uyuşumu sağlar. Bu rolünü yedi düzeyde odaklandırabiliriz. Biri toplumun tümünü ilgilendiren ortak etkinlikleri yerine getirmesi ve toplumda ortak yönetimi sağlamasıdır, sözkonusu etkinlikler daha önce incelediğimiz devletsel işlevlere tekabül eder. Bu etkinliklerin hükümet vasıtasıyla tek bir merkezden koordine biçimde yürütülüyor olması da uyuşum sağlayıcıdır. İkincisi siyaset-devletin toplum üzerinde bir egemenlik sistemi olması, toplumda kontrolü ve itaati sağlamasıdır. Toplumca kabul edilen meşru bir otoriteye dayanır, kurumlarıyla tüm toplumu kapsar. Üçüncüsü siyaset-devlet tüm toplumu bağlayan ortak kurallara dayanır (anayasa ve yasalar). Anayasa meşru düzeni, yönetimin işleyişini ve yurttaşların haklarını tanımlar. Yasal sisteme toplumun tüm üyeleri uymak zorundadır, böylece kuralsızlığın, kargaşanın egemen olması engellenir, toplum üyeleri arasında anlaşmazlıkların kurallar uyarınca çözüme kavuşturulması yoluyla da uyum sağlanır. Dördüncüsü siyaset-devlet bir uzlaştırma/uzlaşma sürecidir. Yönetimler, partiler toplumdaki farklı görüş ve çıkarları dikkate alarak çözümler üretmeye çalışır, siyasal oyun farklı taraflar arasında uzlaşmalar şeklinde cereyan eder (çatışmalar şeklinde cereyan ettiği gibi). Beşincisi siyaset-devlet toplumda düzeni koruyarak, barışı sağlayarak uyuşumu olanaklı kılar. Altıncısı siyaset-devletin ülkeyi, ulus ve halkı temsil etmesi ve simgeleştirmesidir. Modern rejimler ulus-halk egemenliğine dayanır, ulus-halkı temsil eden parlamentolar yönetimde stratejik odaktır. Temsili rol dış ilişkilerde de vardır, böylece ulusun ortak çıkarı dışa karşı savunulmuş olur. Yedincisi toplumun genel çıkarı ve kamu yararı ilkesidir. Ülke yönetimine gelenler, talip olanlar bu yönde çalışmalıdırlar diye düşünülür.

Siyasetin uyum sağlayıcı etkisi aynı zamanda siyasal pazarlar düzeyinde yatay bir bütünleştirmedir. Bunlar ülke yönetimine ilişkin etkinliklere halkın katılımını sağlarlar. Ülke-toplum meselelerini izleme, bunlara ilişkin görüşlere sahip olma kamuoyu vasıtasıyla sağlanır. Yöneticilerin belirlenmesine katılma seçim ve partiler vasıtasıyla gerçekleşir. Yönetime taleplerini iletme, kendi istekleri doğrultusunda yönetimi etkileme baskı grupları ve toplumsal örgütlenmeler vasıtasıyla gerçekleştirilir. Siyasal pazarlar ayrıca yukarda sözünü ettiğimiz uzlaşma mekanizmasının temelidir.

Siyaset dışında bir dizi uyum sağlayıcı mekanizma vardır. Biri ekonomik pazardır: malların mübadele edildiği, üretimle tüketimin karşılaştığı, arz-talep gibi otomatik yasaların işlediği bir yerdir. Ekonomik pazarın uyum sağlayıcı, bütünleştirici rolünde para eşdeğerinin önemi büyüktür, toplumun nicel ölçme ve değerlendirme yapabildiği sabit bir mihverdir. Kırsal geçimlik ekonomiden

pazar ekonomisine geçiş de tüm ekonomiyi kapsayarak, halkı ekonomik aktör yaparak uyuma katkıda bulunur. Ekonomik pazar içinde dikey ilişkiler de vardır, çünkü bazı ekonomik aktörler büyük ağırlığa sahiptir. Merkezi planlı ekonomilerde ise ekonomide uyum dikey olarak gerçekleştirilmektedir. Ekonomik gelişme bir başka uyuşum mekanizmasıdır, sağladığı zenginleşme ve ekonomik katılım sayesinde. Keza ekonomik dengenin korunabilmesi de uyuşumun bir gerçekleşim şeklidir. Toplumsal işbölümü sistemi ve parçalar arasında oluşan işlevsel bütünleşme, bu sayede ortak yararın gerçekleşmesi bir başka uyuşum faktörüdür. Sosyal düzenleme (sosyal politika ve reformlar) sosyal adalet ve dengeyi sağlayıcı etkisiyle uyuşuma katkıda bulunur. Hem farklılaşmış hem de bütünleşmiş yapısıyla sivil toplum, pazar toplumu da keza. Genel olarak toplumsal mübadele ve iletişim sistemi uyuşuma temel teşkil eder.

Bir başka yatay uyuşum sağlayıcı mekanizma kültürel sistemdir. Kültürel uyumlaştırma ortak düşünüş ve eylem kalıpları vasıtasıyla olur, bunları toplumun kültürel kodu veya ortak zihniyet yapısı diye adlandırabiliriz. Ulusal kültür ortak eylem ve düşünüş kalıplarını tüm ulusa aşılar, ulusal kültür gibi tüm toplumu kapsayan popüler kültür özellikleri de böyle bir uyumlulaştırma rolü görür. Çağımızda evrensel kültür ve değerler böyle bir işlevi sadece ulus çapında değil, tüm dünya çapında görmektedir. Toplumun belirli kesimlerinin alt-kültürleri bu kesimler içinde uyuşum sağlayıcı bir işlev görürler, tüm toplum düzeyinde ise uyuşumu zayıflatıcı etkileri de olabilir güçlendirici etkileri de. Kültürel uyuşum sağlamada hem geleneksel kültür vektörleri olarak din ve örfün hem modernleşme vektörleri olarak eğitim ve kitle iletişiminin etkileri çok önemlidir. İnsanın doğal özellikleri de uyuşumun sağlanmasına katkıda bulunur, çatışmacı özelliklerine göre bunların daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz. İnsan aklı, insancıl değerler, toplum içinde bir arada yaşayan insanlar arasında oluşan empati ve dayanışma gibi özellikleri sayabiliriz.

Sonuçta toplumdaki her bir ögenin, mekanizmanın uyumlulaştırıcı ve bütünleştirici rolünün, fonksiyonunun olduğunu görüyoruz. Uyuşumun kaynakları konusunda şöyle bir genelleme yapabiliriz: biri insan olarak sahip olunan doğal eğilimler ve ortak özelliklerdir, diğeri değişik eksenleriyle toplumsal sistemin uyum sağlayıcı, bütünleştirici rolü, bu kapsamda toplumsal işbölümünün yararı ve işlevsel bütünleşmedir, bir başkası pazarların (ekonomik pazar, siyasal pazar, pazar toplumu) sağladığı uyum ve bütünleşmedir, bir ötekisi kültürdür (ortak düşünsel ve eylemsel şekiller), beşincisi kuralsal düzenleyicilerdir (hem hukuk hem geleneksel kültür ve toplumsal kültür), altıncısı gelişme ve düzenlemedir (ekonomik, sosyal, kültürel alanlarda), nihayet yedincisi siyasal merkez ve yönetimdir.

Çatışmacı yaklaşımla uyuşumcu yaklaşımın birliğini başlıca dört gerekçeye dayandırabiliriz. Çatışma ile uyuşumun birlikteliği önce bir yanyanalık ilişkisidir, siyaset hem çatışma hem uyuşumdur, yani ikisinin toplamıdır. Hem iktidar mücadelesidir, hem de toplumun bütün üyelerinin yararına bir düzen kurmaktır. Hem toplumdaki çatışmaların yansımasıdır, hem de toplumdaki farklılıları ve anlaşmazlıkları uzlaştırmaya yönelik bir araçtır. İkincisi, çatışma ve uyuşumun birlikteliği kuşkusuz etkileşimi de içerir, uyuşumun önceli çatışmadır, uyuşum çatışmaları önlemek ve uzlaştırmaktır. Daha doğrusu uyuşum farklı ve çelişkili tarafların, çıkar ve görüşlerin eşit olmayan bir bileşkesidir, siyaset böyle bir uyuşum süreci ve etkinliği olarak tanımlanabilir. Üçüncüsü siyaset bir iktidar

mücadelesidir. Ancak iktidar mücadelesi bazı kurallara uygun olarak yapılır, anayasa ve yasalar, toplumun siyasal kültürünün koyduğu tahditler gibi. İktidar mücadelesi birinin ya da ötekinin iktidar olmasıyla sonuçlanır. İktidar olan ülkeyi yönetir, kararları belirler, diğerleri eleştirseler, karşı çıksalar dahi bu yönetime uymak durumundadırlar, iki tarafın belirli ilkeler temelinde uzlaşması siyasal bir gereklilik olarak görülür. Dördüncüsü çatışmacı yaklaşımla uyuşumcu yaklaşım arasındaki fark toplumsal sisteme ve siyasal sisteme bir bakış açısı farkı olarak da düşünülebilir. Çatışmacı yaklaşıma göre toplum birbiriyle değişik temellerde çelişen farklı unsurlardan oluşmaktadır, uyuşumcu yaklaşıma göre ise farklı işlevleri olan, birbiriyle bütünleşmiş unsurlardan.

3. KÜÇÜK GRUPLAR

a) Küçük grup türleri ve tanımı

Küçük gruplar insan yaşamında geniş bir yere sahiptir, başlıca türlerini sıralayalım (bunlar aynı zamanda orta boy grup olabilir, üye sayıları daha çok olursa): aile (ve akrabalık grubu), arkadaş grubu (yerleşim yerinde, okulda, işyerinde, herhangi bir çevrede veya etkinlik etrafında, spesifik olarak çocuklar, gençler arasında), yerleşim grubu (konut sakinliği ve komşuluk, köy ve semt ortamlarında, başka muhitlerde tanışlık), küçük işletme ve yakın iş muhiti, işyerinde çalışma ekibi ve çalışılan daire ve posta, okulda sınıf ve başka gruplar, dernek ve partilerde üye ve aktivist grubu, sosyo-politik mobilizasyonda eylem grubu, askeri birim, spor takımı ve sanatçı grubu (örneğin tiyatro topluluğu), dinsel cemaat ve ibadet topluluğu, suç grubu ve koğuş, çeşitli birliktelikler (ulaşım araçlarında, kahvede, eğlencede, tatilde, yemekte, taraftarlıkta, bunlar görece uzun süreli olabilir, kısa süreli olabilir), toplumsal iktidar odakları (örneğin bir kasabanın eşrafı, bir kentte nüfuzlu kişiler), şirket ve kurum yöneticisi gruplar, ülke yöneticisi gruplar (hükümet, parti yönetimi, cunta, iktidar eliti).

Küçük grup toplumsal organizmada ve yaşamda bireyden sonra gelir. Adından da anlaşılacağı gibi temel özelliği az sayıda kişiden oluşmasıdır. Ancak az sayıda kişi sayısı artabilir. İki kişi genellikle küçük grup sayılmaz, küçük grup 3-5 kişiden oluşabilir, 6-15 arası kişiden oluşabilir, hatta 16-50 kişiden oluşabilir, bazan bu sınırı da aşabilir. Küçük grupların mensupları arasında sürekli ve düzenli, yüzyüze ve doğrudan ilişkiler vardır, sayı kriterini bunun tamamlaması gerekir. Küçük grup ortak bir etkinlik ve yaşam ortamı çevresinde oluşur, bu sayede aralarında yoğun, sürekli ve doğrudan ilişkiler kurulabilir, böylece göreli bir iç bütünleşme gerçekleşir. Dışa yönelik olaraksa, küçük grup bireyin toplumsal yaşama katılımının, etkinliğinin ve toplumla bütünleşmesinin kanalıdır. Küçük grubun bir başka tanımsal özelliği birey tutumlarının, zihniyetinin oluşmasında etkili olmasıdır, bu nedenle bireylerde aidiyet veya mensubiyet duygusu uyandırır. Küçük gruplar genellikle yatay bir dayanışma (ve bağlılık, samimiyet) ilişkisinin egemen olduğu gruplar olarak düşünülürler, fakat dikey bir otorite çevresinde, belirli bir toplumsal etkinliğe yol açan çıkar ve amaç çevresinde de kurulmuş olabilirler. Dar anlamda, yatay dayanışma grubu anlamında küçük grup genellikle arkadaş grubuyla özdeşleştirilir.

Bu son kriter temelinde birincil grup-ikincil grup ayırımı da yapılmaktadır. Bu ayırım salt küçük gruplar için değildir, toplumsal bölünmeler içinde birincil bölünmeler diye bir kategori vardır. Birincil bölünmeler daha çok kültürel temelli iken, ikincil bölünmeler daha çok sınıfsal ve ekonomik temellidir. Birincil grupta dayanışmacı bağlar, duygusal-samimi ilişkiler egemendir. İkincil grup ise bir çıkar birliği ya da belirli bir amaca ve etkinliğe yönelik gruptur. Birincil grupla ikincil grubu birbirinden ayırmak için kullanılan bir başka kriter doğuştan-sonradan ikilemi olabilir. Doğuştan mensup olunan grup birincil gruptur, sonradan katılınan grup ise ikincil grup. Bu durumda birincil grup kapsamında ulus ve etniyi, din ve mezhebi, aileyi, akrabalık grubu, klan ve kabileyi, yöreyi (memleket) düşünebiliriz (ama bunların bazısına sonradan katılma da olabilir). Birincil grup doğuştan kriteriyle tanımlanırsa arkadaş grubunu kapsamaz, çünkü arkadaş grubu sonradan oluşmadır. Doğuştan olduğu, erken dönem toplumsallaşmasına dayandığı için birincil grupta dayanışma bağları daha güçlüdür. Fakat ikincil gruptada bazan güçlü dayanışma bağları olabilir (örneğin sınıf dayanışması, fikir birliğinden gelen dayanışma, ortak iş ve etkinlikten kaynaklanan dayanışma), birincil grupta bazan dayanışma bağları zayıflayabilir, fazla önemli olmayabilir. Ayrıca babadan oğula geçen bir meslek, bir siyasal görüş de birincile yakın sayılabilir. Birincil grup için üyelerin değişmemesi, demokratik bir yönetim yapısı olması gibi kriterler de kullanılır, fakat bunlar gerekli değildir, hatta tersi de aynı ölçüde görülebilir (örneğin demokratik değil ataerkil otoriter bir yönetim yapısı).

Sonuç olarak tanımda kesin bir sonuca ulaşamıyoruz. Birincil grup için dayanışma kriteri değil de doğuştanlık kriteri daha uygun gözüküyor. Keza bu kriteri küçük grup tanımına almak da gerekmez. Küçük grup için sadece birbiriyle yakın bağlar ve ortak etkinlikler içinde bulunan görece az sayıda kişiden oluşmuş, belirli bir iç bütünlüğe sahip gruplar diye bir tanım verebiliriz, aynı zamanda üyelerinin tutumları üzerinde etkilidir ve onların toplumsal yaşama katılımında kanal oluşturur.

b) Küçük grup işlevleri, organizasyonu ve işleyişi

Yukarda belirtildiği gibi küçük grup bireylerin toplumla bütünleşmesinin ana kanallarındandır ve bu bütünleşmenin değişik boyutları vardır. Belirli toplumsal etkinliklerde bulunurlar ve bunlar dolayımıyla bireylerin toplumsal yaşama katılımının kanalı olurlar. Aynı zamanda küçük grup çevreyle mübadele, etkileşim ve iletişim içindedir, kendi içinde de öyledir. Bu işlevselliği toplumsal yoğunluğu arttırır ve dengeye katkıda bulunur. Çevreden gelen etkiler, basınç belirli bir ölçüde küçük grup dolayımıyla algılanır, yaşanır, bu da çevreye uyarlanmayı kolaylaştırır (ve çevre basıncına bireyin tek başına gösteremeyeceği bir direnç kapasitesi sağlar), aynı zamanda çevreye yönelik bir eylem odağıdır (bu eylemin bir türü de yönetsel sistem olarak eylemdir, çevreye yönelik yönetsel işlevleri olan küçük gruplar da vardır). Çevrede başka gruplar yer alır, küçük grup onlarla ilişki içindedir ve bu ilişkiler çelişki, mücadele şeklinde de olabilir; başka gruplarla değerlerin bölüşümü çekişmesine girebilir, kendisi de değerler üretir (bireylerin kendi başlarına yapamayacakları ölçüde değerlere ulaşmasını sağlayabilir), sözkonusu değerler gelir, konum, saygınlık, iktidar, özgürlük, güvenlik, vs olabilir.

Küçük grup kendi içinde de önemli işlevselliklere sahiptir. Bir kere hem çevreye yönelik hem kendi içinde bir iktidar-otorite yapısıdır, küçük grup ve iktidar kavramları mikro politikanın odaklarıdır. Liderli bir yapı imajına sahiptir, dikey otorite gruplarında olduğu kadar yatay arkadaş gruplarında da. Grup içinde kim lider olabiliyor, nasıl yönetiyor, diğerlerinin itaat ve desteğini nasıl sağlıyor soruları gündeme getirilir. Üyelerinin tutumlarını belirler, ortak tutumlar yaratır (örneğin ailenin, arkadaş grubunun bu bakımdan stratejik etkilerinden sözedilir), etkili bir toplumsallaştırıcı olarak nitelenir.

Kendi içinde birliği olan bir yapıdır (grup bütünleşmesi). Ne ölçüde ve nasıl olduğu tartışılır. Küçük grup birliği toplumdan uzaklaşmaya yol açabilir, aynı zamanda dışa karşı korumacı bir işlev görebilir. Sıklıkla bir dayanışma grubudur (yakın, samimi ilişkiler ve tesanütçü bağlar), birey dostluk ve dayanışma ihtiyaçlarını onun vasıtasıyla karşılayabilir. Aynı zamanda bir kimlik grubudur (dayanışma olmadan da bu özelliğe sahip olabilir), aidiyet-mensubiyet duygusu yaratır, çünkü birey grup vasıtasıyla önem kazanır, güvenlik duygusu edinir, toplumsal yaşama katılır, grup kendini kanıtlama ve başarı aracıdır. Dolayısıyla kişinin psişesinde regülatör bir işlev görür. Küçük grup diğer yönden bir farklılıklar ve çelişkiler yumağıdır (grubu oluşturan bireyler ve alt-gruplar arasında, grup içinde otoriteler ile üyeler arasında farklılıklar ve çelişkiler), dolayısıyla rekabete ve çelişmelere sahne olur. Birey özgürlüğü ile grup dayanışması ve homojenliği arasında gerilim vardır, grup bireyi ne ölçüde kendine bağlı, tabi hale getirebiliyor sorusu gündeme gelir.

Küçük grup aynı zamanda bir karar odağı olarak düşünülmelidir, özellikle yönetsel rolleri olan gruplarda. Aynı zamanda etkinlik kriterine göre de değerlendirilmelidir: birey kendi başına etkin olamayıp grup vasıtasıyla etkin olabiliyor mu, grup dışa yönelik eylemlerinde ne kadar etkin, iç organizasyonel etkinliği ne düzeyde…

Küçük grup normatif bir sistemdir, belirli normları ya da kuralları vardır. Global toplumda olduğu gibi küçük gruplarda da normlar düzenleyici, cezalandırıcı-ödüllendirici role sahiptirler. Hem küçük grup alt-kültürüne özgü normlar olabilir (örneğin grup birliğine aykırı hareket edilmesi çoğu zaman hoşgörülmez) hem de her küçük grup türünün, hatta belirli somut küçük grupların kendine özgü normları vardır. Bu normlar toplumsal, manevi baskı vasıtasıyla etkili olurlar. Toplumda geçerli kurallarla çelişen küçük grup normları da olabilir.

Küçük grup aynı zamanda bir roller sistemidir, grup içinde belirli konumlar ve işlevler vardır. Roller sistemini simgesel sistem tamamlar. Küçük grup lideri her ikisinde de belirleyici önem taşır. Grup içindeki işbölümü ve değişik işlevler, grup dışında bağ kurulanlar, iyiler ve kötüler (ve iyiliğin, kötülüğün kriterleri), gruba uyanlar ve uymayanlar değişik rol tipleridir.

Küçük grup bir yaşam ortamı, çerçevesidir. Grup üyeleri yaşamlarının bir kısmını grup içinde geçirirler, ortak yaşam ortamı benzeş bir yaşam tarzına dönüşebilir. Bu açıdan küçük grup özgünlüğünü ifade etmeye temayüllü olur. Küçük grup üyelerinde ortak değerler, inançlar, kanılar, ortak duygular, ruh ve kişilik oluşabilir, refleksleri ve içgüdüleri olabilir (yeğinliği her zaman yüksek olmasa da).

c) Arkadaş grubu

Küçük grup denilince sıklıkla arkadaş grubu anlaşılır. Toplumsallaşmanın ilk aşaması olan aileden çıkışta, arkadaş grupları kişinin yaşamında önem kazanırlar, toplumsal yaşama katılımını sağlarlar. İnsanlar dar aile ortamından çıkınca neler yapıyor? Yerleşim yerini tanıyor, orada ilişkiler içine giriyor, okula gidiyor, işe başlıyor, bazı otoriteleri tanıyor, bazan onlara tabi oluyor, günlük yaşamda bazı toplumsal pratikler ediniyor, etkinliklere katılıyor (örneğin gazete, kitap okuyor, eğlence yerine gidiyor, kahveye takılıyor, tatile çıkıyor, spor yapıyor, vs), derneklere girebiliyor, bütün bu süreçlerde arkadaş grupları oluşabiliyor (yerleşim yeri, okul, işyeri, dernek, herhangi bir etkinlik ve günlük yaşam süreci içinde). Kitle iletişim araçları, devlet, yasa ve siyasal pazarlardaki aktörler gibi uzak otoriteleri öğreniyor, onlardan etkileniyor, dış dünyalardan haberdar oluyor, toplumsal ve kültürel mübadele sisteminin ve ekonomik ve siyasal pazarların mensubu olarak etkileniyor, soyut kategori niteliğindeki mensubiyet gruplarıyla bağları oluşuyor (ulusal, sınıfsal, mesleki, yaşsal, kültürel, siyasal bilinçlenmeler). Arkadaş gruplarının etkin olduğu yapılarla etkin olmadığı yapılar ayırımı yapılabilir. Bu açıdan iki karşıtlık kurabiliriz. Biri bireysel, ailesel atomizasyonla toplumsal yaşama katılım (bu arada arkadaş grupları dolayımıyla katılım) arasındadır. Diğeri örgütler, ekonomik etkinlikler ve otoritelerin egemen olduğu bireylerle küçük gruplar, arkadaş grupları vasıtasıyla yatay olarak katılan, etkinliklerde bulunan bireyler arasındadır.

Arkadaş grupları çeşitli tiplerde olur. Yaş düzeyine göre bir ayırım yapılır, özellikle çocukluk ve gençlikte arkadaş grupları mühimdir, cinsiyete göre ayırım da yapılabilir. Somut olarak bazı arkadaş gruplarını sayalım: çocuklar arasında oyun grupları, yerleşim yeri düzeyinde genç grupları (köy gençleri, semt gençleri), genç çeteleri, okulda arkadaş grupları (ilk, orta, yüksek öğretimlerde), işyerinde arkadaş grupları (aynı bölümde çalışanlar arasında, daha dar gruplarda), mahallede kadınlar ve komşular arasında arkadaş grupları, kahvede, günlük mekanlarda arkadaş grupları, derneklerde ve partilerde arkadaş grupları, siyasal aktivizm, sanatsal etkinlik gibi alanlarda oluşmuş arkadaş grupları, geçici bir etkinlik çevresinde oluşmuş arkadaş grupları (örneğin tatil, askerlik…), arkadaş grubu olarak suç grubu.

Bazı toplumlarda arkadaşlık ilişkilerinin güçlü olduğu ileri sürülür. Bazılarında ise zayıf olduğu, zayıfladığı, kalmadığından yakınılır, çünkü toplumda çıkar amaçlılık ağır basmaya başlamıştır, insanlar arasında ilişkiler bozulmuştur, toplumsal atomizasyon yaşanmaktadır, arkadaş gruplarının oluştuğu eski yaşam ortamları değişmekte, dağılmaktadır. Toplumsal bütünleşmeyi sağlamada değişik vektörlerin etkisi tartışılabilir, arkadaş grubu bunlardan biridir ve diğerlerine göre konumu, rolü nasıldır diye bir soru ortaya atılabilir. Arkadaşlığın mutlaka grupsal olması gerekmez, bireysel olarak da arkadaşlık ilişkileri kurulur. Bir başka soru arkadaş grubunun kaynakları, temelleri üzerindedir. Arkadaş grubunu bir arada tutan etmenler nelerdir, kişilerin arkadaş grubuna katılmalarına, gruptan ayrılmamalarına yol açan etmenler nelerdir? Arkadaş grubunun bir temeli ortak özelliklerdir: benzer konum, benzer background, ortak çıkar…Diğer temeli bazı arayışlara, sıkıntılara, isteklere yanıt verebilmesi, onların gerçekleştirilmesi ve giderilmesine olanak sağlamasıdır: amaç arayışı, dayanışma arayışı, kimlik arayışı, karşıt arayışı, sıkıntı gidericiliği ve meşgale yaratıcılığı, toplumsal etkinlik ve katılma isteği, bireysel ilişkiler kurma isteği, dışa yönelik etkinlik ve başarı isteği…Bütün bunlar tek

başına gerçekleştirilmesi zor işlerdir, grup içinde ve grup sayesinde gerçekleştirilmeleri kolaylaşabilir. Ayrıca arkadaş grubu diğer gruplarla olan problemlerin dengelenmesine olanak sağlayabilir. Aileyle, işle, ekonomik sorunlarla, kültürel uyumsuzluklarla, bireysel yetersizliklerle, vs.

d) Küçük grup birliği, yönlendirme ve yönetim

Küçük gruplarla ilgili incelemelerin üzerinde çok durduğu bir özellik küçük grup birliğidir. Grup birliğinin kaynakları nelerdir? Bir tanesi üyelerinin toplumsal konum, background benzerliğidir, çünkü grup belirli bir ortamda oluşur, burada bulunanlar haliyle birbirine yakın toplumsal konuma, background'a sahip olacaklardır: aynı semtte ya da köyde yaşamaktadırlar, büyümüşlerdir, aynı okulda veya işyerinde benzer işlerde, etkinliklerde bulunmaktadırlar, bir derneğe, örgüte katılmışlarsa birbirine yakın konumları, görüşleri ve çıkarları olduğu içindir. Diğeri grup içi dayanışma, duygusal-samimi bağların varlığıdır. Sürekli ve doğrudan ilişkiler, ortak etkinlik ve amaçlar grup dayanışmasını arttırmakta, samimi ilişkiler kurulmasını sağlamaktadır. Üçüncüsü grup içinde amaçsal bir birliğin ve çıkar birliğinin varlığıdır. Grup ya başlangıçta ortak bir amaç ve çıkar çevresinde oluşmuştur, ya da oluştuktan sonra etkinlikleri içinde bir dizi ortak amaç ve çıkar sahibi olmuştur. Grubu devindiren, gruba canlılık kazandıran ortak amaçlar ve hedeflerin varlığı ve izlenmesidir. Dördüncüsü grup içinde işlevsel bir işbölümünün süreç içinde oluşması, grup içi rollerin belirlenmesidir. Böylece grup organik bir bütünlük oluşturur, bu da birliğini korumasını sağlar. Nihayet grubun dış rakiplerinin, hasımlarının varlığı grup birliğini sağlayıcı bir etki yaratır, hatta grubu ayakta tutan faktör bile olabilir. Dış hasım, karşıtlık unsuru karşısında iç anlaşmazlıklar unutulur veya önemsenmez.

Fakat grup birliği mutlak değildir. İçinde anlaşmazlıklar olabilir, kişilerin anlayışları ve çıkarları her zaman birbiriyle uyuşmaz. Grup büyüdükçe bu birlik daha fazla sarsılır, çünkü grup içinde alt gruplar ve birbirine rakip liderler ortaya çıkar. Grup birliği bazı mekanizmalar vasıtasıyla işler, korunur. Bunlardan üçünü özellikle belirtelim: gruba, çoğunluğa uyma, sapmalara direnç, dışa yönelik tepki. Süreç içinde tutum, söylem, fikir, duygu benzerliği oluşur, bunda çoğunluğa uyma, grubun eski üyelerine uyma etmeni belirleyici olur, yani taklit süreci işler, ortak etkinlik ve yaşam bu uyma sürecini kolaylaştırır. Sapmalara direnç ise grup birliğine ters düşen üyelere karşı yönelir, onların üzerinde toplumsal bir baskı oluşturur (sapma kavramı grup normlarına, değerlerine uyulmaması, onlara ters düşülmesi anlamına gelmektedir). Dışa yönelik tepki ise dış düşmanlara ve tehditlere karşı grup üyelerini bir araya getirir, aralarındaki tesanütü arttırıcı olur.

Grupta geçerli anlayışların kabul edilmesinde baskıcı metotlar da etkili olabilir (doğrudan baskı, ama daha çok toplumsal, manevi, psikolojik baskı), katılımcı metotlar da (kişiler katıldıkları bir kararı daha rahat benimserler). Kişiler kendi yargı ve görüşlerini değiştirip grupta egemen olan yargıya, görüşe uyma eğilimi gösterirler. Bu konuda Muzaffer Şerif'in karanlık oda deneyi örnek gösterilebilir. Grubun bütün üyeleri grup kararlarına, kurallarına aynı ölçüde katılmaz. Kimi tam uyar, kimi kısmen uyar, kimi gruptan dışlanmamak için sathi bir uyum gösterir, kimi tamamen uyumsuzluk gösterir. Dışa kapalı gruplarda dışa karşı hoşgörü azalır, grup yargılarına, görüşlerine uyma artar. Dışa açıldıkça grubun kuralları yumuşar, hoşgörü sınırları genişler, grup üyeleri daha fazla dış etki altında kalabilirler. Dış etkiler grup dolayımıyla da algılanmakta, gruba uygun olurlarsa, grup

içinde destek bulurlarsa grup üyeleri tarafından kabul edilmeleri kolaylaşmaktadır. Örneğin yapılan bir araştırma II. Dünya Savaşı sırasında Amerikan ve Alman askerlerinin tutumlarının oluşumu ve değişiminde, kendilerine yapılan yoğun propagandadan çok grup dayanışmasının ve basıncının etkili olduğunu göstermiştir. Grupta değişme iç dinamik veya dış dinamik sonucunda olabilir. İç dinamik grupta eski dengelerin değişmesi, otoritelerin sarsılması şeklinde kendini gösterir. Dış dinamik ise grup dışından etkilerin grup içi dengeleri değiştirmesi, çevre basıncıyla yeni modellerin, fikirlerin benimsenmesi şeklinde. Grubun değişime reaksiyonu iki şekilde olabilir: değişime uyar veya değişime direnç gösterir. Değişim süreci bazan çatışmalı bir şekilde olabilir, bazan da tüm grup değişimi görece kolay bir şekilde benimseyebilir.

Küçük grupta lider olabilmek için gerekli özellikler arasında şunlar sayılabilir: grubu yönlendirebilecek, amacına götürebilecek yeteneklere sahip olmak (bunlar arasında güç ve yönetsel yetenek iki stratejik faktördür), grubun önem ve değer verdiği niteliklere sahip olmak, grubun beklentilerine uymak, grup tarafından seçilmek…Küçük grupta yönetim ve iktidar tarzı konusunda önemli bir deney Lippit ve White'ınkidir. Üç tip yönetim tarzı ayırdederler: kararları liderin aldığı otoriter tarz, kararların tartışılarak alındığı demokratik tarz, üyelerin istedikleri gibi davranmaya bırakıldıkları liberal tarz. Bu üç tarzın üretkenlik, kalite, iş disiplini, moral, bireysellik-toplulukçuluk kriterleri açısından sonuçları karşılaştırılır. Genellikle demokratik tarz en iyi sonuçların alınmasını sağlar. Fakat bu deney genelleştirilemez, çünkü grubun toplumsallaşma sürecinin otoriter mi demokratik mi olduğuna göre sonuç değişebilir.

4. KURUM VE KURUMLAŞMA

a) Örgüt tipleri

Siyasetin tanımlarından biri onu toplumun örgütsel-kurumsal yapısı, toplumdaki örgütler veya kurumların etkinlikleri olarak tanımlar (kurum terimi örgüt terimiyle eşanlamlı kullanılabilir veya belirli bir türde örgütü ifade için kullanılır, burada ilk seçenek tercih edilmiştir). Ancak toplumun tüm örgütsel alanı siyaset kapsamına girmediği gibi (ekonomik işletmeler), siyaset de örgütsel yapının yanısıra bir iktidar-otorite yapısıdır, bir tutumlar bütünüdür, bir etkinlikler ve ilişkiler sistemidir, bazıları bir siyasal pazardan da sözeder. Örgütselleşmeyi toplumsal sistemi oluşturan ilişkiler ve süreçlerin akışkanlığı ve değişkenliğine göre, toplumsal organizmada belirli bir katılaşmanın gerçekleşmesi olarak niteleyebiliriz. Çünkü örgütler belli bir düzene tabidirler, kuralları vardır, etkinlik alanları belirlidir. Toplumsal sistem içinde örgütlerin dışında çeşitli insan grupları ve toplulukları vardır: aile ve çeşitli küçük gruplardan ortaboy ve büyük topluluklara kadar (köy topluluğu, semt topluluğu, işyeri topluluğu, dinsel cemaat, kabilevi topluluk, akraba topluluğu, kitle hareketi gibi). Bunlar örgütlerden farklı olarak kendiliğinden gruplaşmalardır (ama bazıları az-çok örgütlü bir yapı kazanabilir). Sonuç itibarıyla örgütleri şu karşıtlıkla tanımlıyoruz: akışkan ve değişken ilişkiler ve süreçlere göre katılaşmış, toplumda kendiliğinden oluşmuş grup ve topluluklara göre kurulmuş, kuralları ve yöneticileri olan yapılar.

Örgütler üç kategoriye ayrılabilir: ekonomik işletmeler, devlet kurumları, sivil toplum örgütleri. Ekonomik işletmeler içinde köylü hanesiyle çakışan küçük tarımsal işletmeler, tarım dışındaki küçük işletmeler, seyyar marjinal işletmeler örgüt kapsamında düşünülmez, daha çok küçük gruplarla benzeştirilebilirler, kendiliğinden özellikleri ağır basar. Buna karşılık ortaboy işletmeler, özellikle büyük işletmeler örgüt özelliği gösterirler, büyük işletmelerde kurumlaşma sürecinden sözedilir. Bu orta ve büyük işletmeler ekonomik pazar içinde yer alırlar ve çevreyle alıcı-satıcı, üretici-tüketici, alacaklı-borçlu olarak ilişkiler içine girerler. Belirli bir iç düzenleri vardır: patronları ya da müdürlerince yönetilirler, ücretlileri, işçileri vardır, iç düzene ilişkin belirli kurallar saptanmıştır. Fakat ekonomik işletmeler siyasal örgüt değildir, her ne kadar siyasetle ilişkileri olabilirse de. Örneğin büyük bir şirket, bir ekonomik grup yönetim üzerinde etkili olmaya çalışabilir, bazı partileri destekleyebilir ama esas itibarıyla ekonomik bir örgüttür.

İkinci kategori devlet kurumlarıdır. Üç örgüt tipi içinde kurum terimini salt devlet için kullanabiliriz, devletin tanımlayıcı özelliklerinin başında kurumsallığı gelir. Bu kurumlar toplumun bütününü ilgilendiren ortak işlevlerin yerine getirilmesiyle ilgilidir. Belirli kriterlere göre devşirilmiş personelleri vardır, devlet yönetimine, hükümete bağlıdırlar, ama koşullara göre değişen derecelerde özerklikleri vardır, etkinlikleri belirli kurallarla (yasalar ve diğer kurallarla) düzenlenmiştir, onları uygularlar ve iç ilişkileri onlara göre (tüzük ve yönetmeliklere göre) düzenlenmiştir. Kısacası devlet örgütsel (ya da kurumsal) bir yapıdır, bir örgütler (ya da kurumlar) setidir. Kurumsal bir devletin oluşumu modern çağa özgü sayılır daha çok, ama ondan önce geleneksel çağlarda da devletler güçlü örgütler oluşturuyorlardı, kişisel iktidarla kurumsal iktidarın eklemlendiği bir otorite yapısına sahiptiler, belirli işlevlerde uzmanlaşmış devlet kurumları bu dönemden itibaren oluşmuştu. Devlet kurumları ülkenin yönetimiyle ilgili etkinlikleri gördüklerinden siyasetle ilgilidirler, ama bir başka bakış açısıyla kamu yönetimiyle ilgili idari kurumlar olarak düşünülüp siyaset-dışı sayılabilirler (siyasal yönetimle ilgili yasama ve yürütme ise her zaman siyasetle ilgili görülür).

Üçüncü kategori sivil toplum örgütleridir, bunların büyükçe bir kısmı siyasetle ilgilidir. Katılımcı kitle politikasının özelliği sivil toplum örgütlerinin gelişme imkanı bulabilmesidir. Genellikle demokratik bağlamda daha fazla bulurlar, ama otoriter-totaliter yönetimler de kendilerine destek olan sivil toplum örgütleri yaratmışlardır veya bazı örgütlerin varlığını tolere etmişlerdir, bazı örgütlerse gizli faaliyet göstermektedir. Siyasal partiler merkezi ve yerel birimleriyle sivil toplum örgütlerinin bir türüdür. Partiler dışındaki sivil toplum örgütleri çoğunlukla baskı grubu olarak nitelenip bu yöndeki etkinlikleriyle siyasetle ilgilidirler. Bir kısmı sosyal kesimlerin örgütleridir (işadamı, işçi, çiftçi, esnaf, meslek sahibi), diğer grup belirli bir fikir ve amaç doğrultusunda faaliyet gösteren, ya da bazı toplumsal etkinliklerle ilgili derneklerdir. Bu toplumsal örgütlenmelerin bir kısmı siyasetle daha yakından ilgilidir (örneğin sosyal kesim örgütleri, fikir ve amaç dernekleri), bir kısmı pek ilgili değildir (spor klüpleri, kooperatifler, sosyal yardım kuruluşları, yerel kimlikli dernekler gibi) ama dolaylı olarak epeyce ilgili olabilirler. İnformel örgütlenmeler de (gizli veya değil) sivil toplum örgütlenmeleri olarak düşünülebilir. Bazı toplumsal yaşama katılım sürecinde oluşmuş gruplaşmalar da sivil toplum örgütü işlevselliği görebilir, fakat bunlar örgütten çok topluluk veya yaşam ortamıdır. Sivil toplum örgütleri siyasetle çeşitli şekillerde ilgilidir: ülke yönetimi için iktidar mücadelesine katılırlar (özellikle partiler), toplum içinde çeşitli alanlarda iktidar sahibi olabilirler;

temsil ettikleri çıkar ve görüşleri savunurlar, yönetime kabul ettirilmesi için çalışırlar; belirli kesimleri ve etkinlik dallarını örgütlerler, yönetirler, bu bakımdan bir kendini yönetim mekanizması olarak düşünülebilirler; üyelerinin siyasal görüş ve etkinliklerini yönlendirebilirler.

Sivil toplum örgütleri ve devlet kurumları birbirini tamamlayıcı olarak düşünüldüğü gibi çelişik olarak da düşünülebilir, devlet-sivil toplum ikilemi şeklinde. Öyle ki hangisinin ağır bastığına göre rejimin yapısı farklılaşacaktır: devletçi merkeziyetçiliği eleştirenler sivil toplum örgütlerinin güçlendirilmesini talep ederler, buna karşılık yeni kurulan devletlerde sivil toplumdaki keşmekeşin devletin kurumsal etkinliği sayesinde aşılabileceği ileri sürülür.

b) Tanım problemleri ve özellikler

Kurum kavramının tanımlanmasında epeyce kavram karışıklığı vardır. Örgütlerin, kurumların çevreyle etkileşimi belirli toplumsal etkinlikler dolayımıyla olur. Bu bakımdan kurum kavramı ülke, toplum ölçeğinde konumlandırılmaya çalışılırsa, belirli bir toplumda belirli bir toplumsal etkinlik türüyle ilgili tüm örgütler ve etkinlikler düşünülür. Örneğin eğitim kurumu. Türkiye'de eğitim kurumu derken eğitimle ilgili devlet örgütü (eğitim bakanlığı), resmi ve özel okullar, öğrenciler, öğretmenler ve eğitim süreci, eğitimle ilgili sorunlar hep birlikte anlaşılır. Örneğin mesleki kurumlar ya da daha özgül olarak belirli bir meslek (avukatlık gibi). Mesleki kurumlar denilince ülkedeki tüm mesleki kuruluşlar, bunların faaliyetleri (üyelerine, mesleği düzenlemeye, toplumda ve yönetim üzerinde etkili olmaya yönelik faaliyetleri), meslek çıkarları ve sorunları kastedilir. Avukatlık kurumu denilince avukatlık mesleğinin örgütlenme şekilleri, toplumdaki avukatlık etkinlikleri, avukatlıkla ilgili sorunlar anlaşılır. Bu en geniş anlamıyla kurum kavramının (yani bir toplumsal etkinlik türü olarak kurum kavramının) karşı ucunda, tabanda belirli bir toplumsal etkinliği yapan tek tek mikro birimler anlamında kurum kavramı da vardır. Örneğin global eğitim kurumu gibi eğitimle uğraşan her bir okul da mikro bir kurum olarak düşünülür: falanca ilkokul, filanca dersane veya kurs, falanca fakülte gibi. Ara bir kategori olarak bunları bir araya getiren örgütler topluluğu da düşünülebilir: genel olarak eğitim kurumu ile somut bir ilkokul arasında genel olarak ilköğretim kurumu, falanca ildeki veya kentteki ilkokul kurumlaşması yer alır. Diğer alanlarda da böyledir. Kısacası toplumsal etkinlik türü olarak kurum, örgütler seti olarak kurum, mikro birim olarak kurum, değişik düzeylerde bir dizi mikro birimi kapsayan kurum, hepsi birlikte kurum kavramı kapsamında düşünülürler.

Kurumsal, örgütsel kavramlarını tanımlarken bir başka yol da izlenebilir. Kurumsal-örgütsel kişiselin karşıtı olarak düşünülür. Kurumsallık kavramı kişisel-olmayan, kişilere dayanmayan, belirli bir örgüt içinde, çevresinde birleşmiş toplumsal etkinlikleri ve iktidarları ifade eder, öyle ki kurumsal-örgütsel kurallar örgüt yöneticilerinin, örgüt mensubu kişilerin karar ve hareket serbestilerini sınırlar, kararlar ve uygulamalar önceden belirlenmiş kurumsal-örgütsel kurallar çerçevesinde gerçekleştirilir. Modern çağa geçişle birlikte iktidar ve toplumsal organizasyon alanında kişisellikten kurumsallığa, örgütselliğe doğru bir evrim olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca kurumsal-örgütsel sadece kişiselin değil, kendiliğinden grupsal ve topluluksal birleşim ve etkinliklerin karşıtı, alternatifi olarak da tanımlanabilir, daha önce belirttiğimiz gibi.

Şimdi kurum-örgüt kavramının özelliklerini gözden geçirelim. Kurum örgüttür (dar anlamıyla tabandaki çok sayıda birim örgütlerdir, aynı zamanda belirli bir toplumsal etkinlik türü ve alanında faaliyet gösteren örgütleri kapsayan bir bütündür). Bu bakımdan örgütlere atfedilen belirli özelliklerle tanımlanır. Bu özelliklerden biri işleyişinin, karar alım ve etkinlik (ya da uygulama) sürecinin kişisel, keyfi veya gelişigüzel olmamasıdır. Belirli normlara ya da kurallara tabidir, örgüt içinde yöneticiler de üyeler de bunlara uyar. Üyeler, kişi olarak yöneticilerden çok örgüte ve normlarına tabidirler. Normlar örgüt içi ilişkileri düzenlediği gibi, örgütün çevreye yönelik etkinliklerini de düzenler. Yazılı olabilirler (yasa, tüzük ve yönetmelik gibi), yazılı olmayan teamüller de olabilir. Aslında kurumların tarihi vardır, bu tarihsel süreç içinde bazı alışkanlıklar, teamüller yerleşir.

Aynı zamanda kurumların ruhu da olabilir, süreç içinde ortak etkinlik ve deneyimler, amaç ve idealler temelinde böyle bir ruh oluşabilir. Bu ruh ortak amaçlar taşıdığı, ortak ilkeler yarattığı için kurum mensuplarının zihniyet yapısını etkiler, şekillendirir. Bu bakımdan kurum kavramının ikinci bir özelliği olarak, mensupları arasında ortak bir ruh ve zihniyetin oluşumu, bunun kurum içinde düşünüş ve davranış birliğini sağlaması belirtilebilir. Ancak bu özellik kurumuna göre değişik dozlarda olabilir, bazısında güçlüdür bazısında zayıf. Ayrıca ortak zihniyet daha güçlü, ortak ruh daha zayıf olabilir.

Üçüncü özellik kurumun bir roller sistemi olmasıdır. Yöneticileri vardır, üyeleri veya elemanları vardır. İktidar kişisel olmasa bile yöneticilerin kişisel bir anlamı da vardır, belirli yetkilerle donatılmışlardır. Kurumuna göre kişisel yöneticilerin önemi artar veya azalır. Üyeler, elemanlar belirli konumlarda bulunurlar, bazı işlevleri görürler. Roller belirli davranışsal kalıplarla tanımlanır, bu kalıplar uzun dönemde yerleşir, alışkanlık haline gelir. Roller hiyerarşik olabilir de, olmayabilir de, ama kurumlaşma süreci her zaman için belirli bir hiyerarşi yaratıcıdır. Konumlar arasında hiyerarşi kadar, davranışlar ve etkinlikler düzeyinde bazı öncelikler belirir.

Normlar ya da kurallar, ruh ve zihniyet, roller üçlüsünü simgeler tamamlar, etkinlik sürecinde kurum kendine özgü bir simgesel düzen yaratır. Bu simgesel düzen kurum içi iletişimi olanaklı kılar, belirler, simgesel düzenin stratejik faktörü kurumsal ortak dildir. Bu bakımdan kurum ortak bir simgesel evrene sahip ve içinde yoğun iletişim bulunan bir yapıdır, dördüncü olarak.

Beşinci özellik kurumların çevreleriyle etkileşim içinde olmaları, belirli işlevleri görmeleridir. Çevreden etkilenen, girdiler alan bir yapıda oldukları gibi, çevreye yönelik bir etkinlik de yürütürler. Kurumlar belirli toplumsal etkinlik türleriyle ilişkilidir: üretici işletmeler bazı malları üretirler, ticari işletmeler malların pazarlamasını gerçekleştirirler; devlet kurumları uzmanlaşmış oldukları işlevleri yerine getirirler ve bu işlevlere ilişkin kararları, kuralları uygularlar; sivil toplum örgütleri de kendi alanlarında bazı etkinlikler düzenlerler, belirli bir kitleyi bünyelerinde toparlarlar, yönetimi ve toplumu etkilemeye çalışırlar. Çevre içinde kurumlar belirli bir kesime yönelik bir etkinliği yürüten, belirli bir hizmet sunan kuruluşlardır, dolayısıyla hedef kitleleri ve müşterileri vardır. Eğitim kurumu örneğin öğrencilere (ve ailelerine) yönelik hizmet verir.

Kurum çevreye yönelik bir yönetim, pilotaj sistemi de olabilir, böyle bir durum özellikle devlet kurumları için sözkonusudur. Ama her kurum bir yönetim, pilotaj sistemi değildir. Kurumun çevreyle

ilişkilerini Easton ve diğerlerindeki sistem analizi modeli çerçevesinde tasavvur edebiliriz: çevreden talepler ve destekler alır, çevreye yönelik faaliyetlerde bulunur (uygulamalar), bu uygulamaların sonuçlarına göre tepkiler alır.

Kurumsallığı süreklilik, tutarlılık ve meşruluk gibi özelliklerle de niteleyebiliriz. Kurumsal etkinlik ve örgüt gelip-geçici değildir, belirli bir sürekliliği vardır. Bir örgüt bugünden yarına kurulmaz, kapatılmaz (bu bakımdan tabela örgütler pek kurumlaşmış sayılmazlar). Tutarlılığı sağlayan ise yukarda belirttiğimiz norm ve kurallar, ruh ve zihniyet, roller sistemi, simgesel düzen ve iletişim, işlevsel uzmanlaşmadır. Kurumların iyi işleyebilmeleri için hem kendi içinde hem çevrede belirli bir meşruluğa sahip olmaları gerekir. Bu meşruluk kurum kural ya da normları, kurumsal ruh ve ideal ile kurumun çevreye yönelik işlevsel rolü ve yararından kaynaklanır. Ancak tutarlılığı ve meşruluğu görece zayıf kurumlar da olabilir.

c) Kurumlaşma süreci

Modern çağ özellikle 19. yüzyıldan bu yana yaşanan ve 20. yüzyılda hızlanan bir kurumlaşma, örgütleşme sürecine tanık olmuştur (kurumlaşma yerine kurumsallaşma da denilebilir). Bu süreç yukarda belirttiğimiz eksenlerde gelişir: ekonomik alanda işletmelerden oluşan bir yapı, devlet kurumlarının çoğalması ve etkinlik alanlarının genişlemesi, sivil toplumda örgütleşme süreci, toplumda otorite yapılarının kişisellikten kurumsallığa doğru evrimleşmesi, örgütsel-kurumsal yönetim tarzının ve işleyiş kurallarının toplumsal etkinlikler alanında egemen olması ve kurumlaşma kriterleri. Kurumlaşma süreci özellikle ekonomiyle ve siyasetle ilgilidir, ama gitgide toplumsal etkinlik alanlarının büyük bölümüne yayılmıştır. Bu süreçleri gözden geçirelim.

Ekonomide kurumlaşma köylü hanesiyle çakışan kırsal küçük işletme, kentlerde zanaatçı ve ticari küçük işletme, feodal senyörün kişisel malikanesinden çıkışın sonucudur ve onların çözülmesini, tasfiyesini getirir (ancak feodal malikane sisteminde de belirli bir kurumlaşmadan sözedilebilir). Sanayileşme, kentleşme, ulusal pazarın oluşumu sonucunda birkaç eksende ekonomide kurumlaşma yayılır. Bir eksen devletin ekonomik rolüyle ilgilidir: devlet merkez bankası, maliye örgütü, kamu hizmetleri ve işletmeleri, plan, düzenleyici birimler şeklinde ekonomik kurumlar yaratır, bunlar vasıtasıyla ekonomiden kaynak alır, ekonomiye müdahale eder, topluma hizmet götürür. İkincisi sanayileşmeyle ilgilidir: fabrika sistemi oluşur ve yayılır, sanayileşen ülkelerde endüstriyel bir peyzaj oluşur. Üçüncüsü pazar ve ticaretle ilgilidir: ticari işletmeler çoğalır, küçük birimler burada varlığını sürdürse bile giderek büyük birimler hakim hale gelir. Dördüncüsü hizmetlerle ilgilidir: bu sektör özellikle 20. yüzyılda geniş çaplı bir büyüme yaşamış, ulusal gelirin büyük kısmını yaratır hale gelmiştir. Bu kapsamda ulaşım ve iletişim kurumlarını özellikle belirtmek gerekir. Beşincisi şirket yapılarıyla ilgilidir. Bireysel şirketler kurulur, ardından anonim ve diğer ortak şirket biçimlerine geçilir. Şirketler gitgide büyür, holding, konzern, tröst gibi büyük şirketler kurulur ve piyasalara egemen olur. Altıncısı banka sistemidir. Banka sistemi ekonomik kurumlaşmanın önemli bir alanıdır, tabanda banka şubeleri ülke sathında yayılırken tepede finans grupları oluşur. Keza borsa sistemini ve çeşitli finansal yapıları da belirtmek gerekir. Yedinci eksen işletmelenmiş toplum yapısıdır. Gerçi geçmişte loncalar, ticari kumpanyalar gibi ekonomik kurumlaşma sayılacak bazı girişimler vardı,

ama asıl büyük gelişme son iki yüzyılda yaşanmıştır. Büyük ölçüde kentlerde oturmaya başlayan toplum işletmelenir, halkın büyük bölümü ücretli olarak işletmelerde çalışmaktadır artık, eskisi gibi köylü hanesi-tarla örtüşmesine dayanan hem ekonomik hem yaşamsal birimlerde değil. Hane ve aileyle işletmenin ayrışması kurumlaşma sürecinin önemli bir vektörüdür.

Diğer gelişme ekseni devlet kurumlarının oluşumu ve genişlemesidir. Devlet kurumları geçmişte de vardı, ama asıl gelişme ve yayılma süreçleri modern çağdadır. Ekonomik gelişme ve ülke-devletlerin kurulması geniş bir devletsel kurumlaşma yaratmıştır. Çoğu ülkede parlamento kurulmuş, hükümet de kral kabinesi durumundan kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Böylelikle modern devlete özgü merkezi odak yapısı oluşmuştur. Ekonomik gelişme devletin ekonomik kurumlaşmasını getirmiştir, yukardaki paragrafta gördüğümüz gibi. Ulusal toplum ve pazarın oluşması, kentleşme süreci kamu hizmetlerinin genişlemesine yol açmış, bunlarla ilgili bir dizi devlet kurumu yaratılmıştır. Eğitim yaygınlaştırılmış, bütün ülkelerde devlete bağlı geniş bir okul şebekesi kurulmuştur. Yerel yönetimler örgütlenmesi genişlemiş ve yeniden-yapılanmış, beledi hizmetleri sağlayan bir dizi kurum oluşturulmuştur: elektrik-su-kanalizasyon, kentsel imar ve konut, ulaşım, iletişim…Sağlık alanında hastaneler, dispanserler şeklinde bir kurumlaşma yaratılmıştır. Sosyal güvenlik kurumları kurulmuştur. Köylere hizmet sağlayan kuruluşlar bunlara eklenmiştir. Hukuk devleti ilkesi benimsenmiş, tüm ülke sathına yayılmış mahkemeler ağına dayanan bir yargı kurumu oluşturulmuştur. Güvenlik hizmetleri iç güvenlik kurumunun genişlemesine yol açmıştır. Eskiden beri etkin bir kurum olan ordu ulusal asker toplama sistemi, güçler mücadelesi ve savaşlar sürecinde silahlanmayla büyümüştür.

20. yüzyılda birçok ülkede devletçi sistemler kurulmuş, bu sistemler çerçevesinde devlet işletmeleri ve örgütleri iyice artmıştır, öyle ki bu sistemlerde devlet kurumları ekonomik, sosyal ve diğer alanları büyük ölçüde kapsamıştır. Liberal kapitalist sistem gerçi devlet müdahaleciliğine karşıdır, ama bu sistem içinde de devlet kurumları genişçe bir alan kaplamaktadır ve 20. yüzyılda sosyal devlet modelinin yerleşmesi devlet kurumlarının etkinlik sahasını genişletmiştir (bu arada kamulaştırma sonucu oluşan devlet işletmeleri de çoğalmıştır, ancak son dönemde özelleştirme dalgası bunların sayısını azaltmıştır). Devlet kurumları sayıca çoğaldıkları gibi, kalabalık bir kitle için iş kapısı haline gelmişler, devlet hemen her ülkede en büyük istihdam yaratıcı olmuştur. Gayri-safi milli hasılanın büyükçe bir bölümü devlet tarafından yaratılmakta ve harcanmaktadır.

Devletsel kurumlaşma geçmişte de vardı, oysa sivil toplumda kurumlaşma çok daha azdı. Sivil toplum daha çok toplulukçu yapılara dayanıyordu, keza kişisel bağımlılık ilişkilerine dayalı yapılar yaygındı. Geçmişte loncalar, dinsel topluluklar yaygın biçimlerdi. Modern çağ kentsel kitle toplumunun oluştuğu bir ortamdır ve bu süreç sivil toplum içinde örgütlenmelerin yayılmasını sağlamıştır. Böylece kurumlaşma büyük ölçüde veya salt devletten kaynaklanıyor olmaktan çıkmıştır. Sivil toplum içinde örgütlenmelerin ilk önem kazanan alanlarından biri sosyal sektördür. Zayıflayan geleneksel dayanışma bağları yeni sosyal dayanışma kurumlarını gündeme getirmiştir. Bu çerçevede mütüaliteler (ya da yardımlaşma sandıkları), tasarruf sandıkları kurulmuş, yoksulların kontrolüne yönelik evler ve hastaneler açılmıştır. Dinsel örgütlenme önemli olmaya devam etmiştir: dinsel establishmet organizasyonu sürmüştür (Hıristiyanlık'ta kilise organizasyonu gibi), dinsel personel

ve onların kontrolünde dinsel ibadet yerleri vardır (kiliseler, camiler…), dinsel okullar şebekesi dönüşerek varlığını sürdürmüş, sosyal yardım alanında da dinsel kurumlar etkinlik göstermiştir, dinsel tarikatlar şeklinde örgütlenme modern çağda yeni koşullara uyarlanarak sürmüştür (ama örgütsel değil topluluksal yapıdadır).

Sivil toplum içindeki örgütlenmelerin bir kısmı doğrudan siyasetle ilgilidir. Parti örgütlenmeleri modern çağa özgü bir olgudur. Az sayıda üyeden oluşan kadro partisi yapısından giderek geniş bir üye tabanına dayanan kitle partisi yapısına geçilmiştir. Ama daha sonra partiler esas olarak seçim mücadelesi aracı haline gelmişler, kitlesel örgüt özellikleri zayıflamıştır. Partilerin yanısıra sendikalar da 19. yüzyıl sonlarından itibaren geniş bir işçi ve ücretli kesimini örgütlemişlerdir. Toplum çapında mesleki kuruluşlar ağı oluşmuştur. Birçok alanda dernekler kurulmuştur (yerel düzeyde, belirli toplum kesimleriyle ilgili olarak, belirli fikir ve amaçlar temelinde), gelişmiş ülkelerde görece yaygın bir gönüllü dernekler ağı vardır. Bütün bu örgütlenmeler kitle toplumu koşullarında toplumsal yaşama katılım kanalı olmuşlar, aynı zamanda baskı grubu işlevi görmüşlerdir. Bilhassa 19. yüzyıldan beri değişik toplumsal etkinlik alanlarında (eğitim, spor, sağlık, ulaşım, iletişim, kültürel tüketim, eğlence gibi) birçok özel kuruluş kurulmuş, birçoğu geniş bir kitleyi kapsamıştır. 20. yüzyıl boyunca ve sonrasında gelişme süreci ve bir süredir özelleştirme dalgası özel kuruluşların ağırlığını daha da arttırmıştır. Ayrıca gizli, yarı-gizli örgütleri belirtmek gerekir (birçok ülkenin siyasal yaşamında belirleyici olmuşlar, bazıları iktidarı ele geçirmişlerdir, bunlar ulusçu, birincil, sol, sağ, demokratik ve otoriter renklerde örgütlerdir), keza paramiliter örgütleri de (yönetime karşı silahlı mücadele yürüten, karşıt gruplarla çatışan, vs).

Ülkeler düzeyinde üç yönlü bir kurumlaşma yaşanırken kurumlaşma uluslararası plana da yansımıştır. Ulaşılan düzeyin uluslararası bir devletten sözetmemize olanak verebileceği söylenmektedir (örneğin Birleşmiş Milletler). Sözkonusu kuruluşlar sadece devletlerle ilgili değildir, ekonomik düzeyde ve sivil toplum örgütleri düzeyinde de uluslararası kurumlaşma vardır. Ekonomik düzeyde bölgesel ekonomik birlikler, çokuluslu şirketler, uluslararası ekonomik kuruluşlar, sivil toplum kuruluşları düzeyinde son dönemde kullanılan tabirle hükümet-dışı örgütler (non-governmental organizations) arasında uluslararası bağlar, belirli ideolojiler çevresinde oluşturulan örgütler (örneğin komünist ve sosyalist enternasyonaller), uluslararası sendikal örgütler, uluslararası dinsel kuruluşlar, uluslararası iletişimle ilgili örgütler, uluslararası düzeyde mesleki birlikler belirtilebilir.

Kurumsal gelişmenin bir başka boyutu kişisel iktidarın yerini kurumsal iktidarın almasıdır. Avrupa'da feodal sistem tepede monarşik kişisel iktidara dayanıyordu, tabanda ise yerel senyör iktidarları vardı. Modern devlete geçiş süreci bu iktidar yapısının yerini parlamenter bir kurumsal iktidarın ve bürokratik bir devlet kurumlaşmasının alması şeklinde oldu. Aynı zamanda kişisel iktidarın karar ve hareket serbestisi anayasal ve yasal kural sistemiyle sınırlandı, düzenlendi. Gerçi siyasal ve devletsel yapıda kişisellik ortadan kalkmadı, liderler, hükümet ve devlet başkanları siyasal süreçte ağırlıklarını korudular, ama eskisi ölçüsünde bir kişisel iktidar yoktu ve kişiler belirli kurumların yöneticileri olarak otorite sahibi oluyorlardı. Ekonomik alanda kapitalist sistem kişisel patronların otoritesine dayanıyordu, ama giderek şirketleşme süreci kişisel patronların

önemini azalttı, kurumsal şirket yönetimi, managerial sınıf ön plana çıktı. Modern politika krizli bir gelişme yaşadı, kriz süreçleri ve bunların sonucunda kurulan otoriter ve totaliter sistemlerde liderlerin ağırlığı büyüktü, bazıları karizmatik bir otorite kurmayı başardı. Fakat otoriter ve totaliter sistemlerin yerleşikleşmesi kişisel iktidarın zayıflamasını da getirdi, örneğin komünist ülkelerde görüldüğü gibi. Askeri rejimlerde ise 19. yüzyıl Latin Amerikası'nda görülen caudillismo'nun kişisel iktidar yapısı giderek yerini askeri kurumun iktidarına bıraktı. Dezideolojizasyon süreci, kitle iletişim araçlarının artan önemi lider merkezli kişisel politikanın etkili olmasını sağladı, ama koşut olarak teknokratikleşme süreci teknik kurumlaşmayı ön plana çıkardı,

Kurumlaşma sürecinin bir boyutu da devlette bürokratik ve teknokratik kurumsal yönetim ve işleyiş tarzının egemen olmasıdır. Bu yönetim ve işleyiş tarzında kurallar veya teknik öncelikler belirleyici olmaktadır. Yönetim süreci kurumsal müdahaleler şeklindedir, kurumsal kaynaklar ve kapasiteler sayesinde gerçekleştirilmektedir. Siyasal gelişme teorilerinde kurumlaşma stratejik kavramdır. Samuel P. Huntington bir siyasal sistemin gelişmişliğinin kurumlaşma düzeyi ile ölçülebileceğini belirtir. Dört ölçütü vardır: uyarlanma kapasitesi, karmaşıklık, özerklik, tutarlılık. Kurumlaşma siyasal sistemi istikrarlı ve etkin kılar, bazı amaçlara ulaşmasını sağlar: toplumun korunması, anlaşmazlık ve çatışmaların çözülmesi, genel çıkara uygun bir politika uygulanması, değişik sosyal kategorilerin sistemle bütünleştirilmesi ve bunlardan gelen basıncın massedilmesi (böylece siyasal sistemin dengesinin bozulmasının önlenmesi), modernleşme sürecine uyarlanılması (yeni örgütlenme biçimleri geliştirerek, otoritenin rasyonelleştirilmesini, siyasal yapıların merkezileşmesi ve farklılaşmasını, katılımın gelişmesini sağlayarak). Huntington güçlü ve istikrarlı kurumlar olmadan ekonomik ve sosyal modernleşme ile siyasal gelişmenin birlikte gerçekleştirilemeyeceğini belirtir. Siyasal katılımdaki artışın istikrarsızlık, şiddet ve suistimale neden olduğunu, bu üç unsurun belirlediği siyasal yozlaşmaya karşı otoriter bir tepkinin ortaya çıktığını, otoriter düzenlemenin katılımı kısıtlayıp kurumlaşmayı geliştirdiğini belirtir.

'Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal ve Politik Sorunlar' notlarımda kurumlaşma kavramına atfedilen bazı özellikleri sıralamıştım, kısaltarak aktarıyorum: yetişmiş personel ve insangücü kaynağı; işbölümü ve uzmanlaşma, karmaşık bir iş sürecinin kurulabilmesi ve iş sürecinin rasyonalizasyonu; bilgi ve tecrübe birikimi ve bu birikimin değerlendirilmesi; iş yapma kapasitesi, etkinlik; koordinasyon ve merkezileşme; iç işleyişte alt-sistem özerkliği ve dışa karşı özerklik (genel olarak kurumun yönetime, topluma ve diğer kurumlara karşı bağımsız davranabilmesi); standartlaşma (hem iç işleyişte hem de dışa yönelik çıktılarda, hem basitleştirerek hem de karmaşık süreçlere nüfuz ederek, alternatiflere indirgeyerek); hem dışarıyla hem de içerde uygun ve iyi işleyen iletişim kanalları; çevreden gelen etkilere ve değişmelere uyarlanabilme, çevreden gelen talepleri yanıtlayabilme kapasiteleri; yapılan işlerle ilgili değer, kural ve davranış sisteminin tutarlık ve yerleşiklik kazanması, ama dar bir kuralcılığa düşmeden. Bu faktörlere başkaları da eklenebilir. Kurumlaşmada insan faktörü belirleyici önem taşır. İnsan faktörünü farklı kademelerde düşünmek ve kademeler arası uyumu sağlamak gerekir: yönetsel kademe veya beyin, teknik uzman ara kademeler, kalifiye işgücü (ve farklı kalifikasyonlar), düz işgücü ve iş sürecine adaptasyonu. Kurumlaşma işgücünün alanında yetkinleşmesini ve işgücü içinde iletişim ve uyumun sağlanmasını gerektirir. Kurumlaşma açısından stratejik bir konu dışarıyla ilişkileri sağlayacak ara halkaların olmasıdır.

Kurumlar kurallara ve merkeze çok bağlı kalarak bürokratik tıkaanmayla, toplumdan gelen taleplere esir olarak popülist tıkanmayla, kurumu geliştirmeye önem veremeden güncel işlerde tıkanmayla, toplumun ihtiyaçlarından koparak elitist, entellektüalist tıkanmayla karşılaşabilirler. Toplumlarda ekonomik ve sosyal planlama kadar kurumsal planlama da yapılabilir, ama ekonomik planlamaya yöneltilen pazar mekanizmalarını bozma eleştirisi kurumsal planlamaya karşı da yöneltilebilir. Pazar-plan uyumu iyi bir kurumlaşma için gerekli görülür.

5. TÜRKİYE'DE KURUMLAŞMA SÜRECİ

a) Osmanlı geçmişi ve cumhuriyet

Türkiye tarihi üzerine incelemeler geçmişteki kurumsal mirasın önemi ve göreli zenginliği üzerinde dururlar, merkeziyetçi devlet geleneği güçlü kurumlara dayanmaktadır. Osmanlı imparatorluğu geniş bir kurumsal ağa sahiptir: hükümet işlevi gören divan, bakanlık örgütü benzeri vezirlikler, yerel düzeyde devlet teşkilatı (beylerbeyilikler ve onlara bağlı teşkilat), merkezde kapıkulu bürokrasisi ve üst devlet görevlilerinin yetiştiği Enderun mektebi, merkezi devlete bağlı dinsel yargı teşkilatı (kazaskerler ve kadılar), merkezde Yeniçeri ordusu, yerel düzeyde askeri örgütle toprak sistemini bileştiren timarlı sipahi sistemi, yaygın okullar ağı (medreseler ve diğerleri), dinsel müesseseler ve personel (camiler ve imamlarıyla tüm topluma yayılan), imarethaneler gibi sosyal işlev gören kurumlar, vs. Osmanlı sisteminde devletin kapsayıcı egemenliği, sivil toplumun gelişmemişliği saptanır, ama toplulukçu yapılarla kurumlaşmayı birleştiren örgütlenmeler de vardır. Vakıflar şeklinde görece yaygın bir özel kurumlaşma vardı ve özel mülkiyete temel oluşturuyordu. Kentsel zanaatlar ve ticaret lonca teşkilatı çerçevesinde örgütlenmişti, ticaret yollarında derbent teşkilatı ve kervansaraylar faaliyet gösteriyordu, özel toprak mülkiyeti malikane, yurtluk-ocaklık gibi yapılanmalara dayanıyordu. Sivil toplum içinde tarikatlar, dergahlar gibi yapılarda kendini gösteren dinsel kurumlaşmanın önemi de vurgulanır. Dinsel azınlıkların millet sistemi içinde organizasyonu ve kiliseler de kurumsal yapılanma içinde düşünülür. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı düzeninin krizi kurumsal sistemin zayıflamasına ve yozlaşmasına yol açmıştır, ama bu bağlamda yeni kurumlaşmalar da ortaya çıkmıştır. Kurumsal yozlaşma kendini suistimalin yayılmasında, isyanlarda (Celali isyanları, Yeniçeri isyanları), ordunun zayıflaması ve askeri başarısızlıklarda, kapalı saray yaşamında gösterir.

İmparatorluğun gerilemesi ve 19. yüzyılda artan Batı nüfuzu yeni bir kurumlaşma dalgası başlatır. Bu dalganın özelliği eski kurumların giderek tasfiyesi ve yeni koşullara uyarlanması, Batı tipinde yeni kurumların kurulmasıdır. Bu bakımdan Osmanlı'da ekonomik ve sosyal modernleşmeden çok kurumsal ve kültürel batılılaşmanın olduğu saptanır. Böyle bir yol izlenmesinin nedeni olarak imparatorluğun kendisine göre geride kaldığı ve bir ölçüde nüfuzu altına girdiği Batı'ya öykünerek ona yetişme, imparatorluğu böylece kurtarma isteği ve çabası gösterilir. Yeni kurumlaşma önce ordudan başlar, Yeniçeri ocağı ve timar sistemi kaldırılır, Batılı ordular modelinde yeni bir ordu kurulur. Merkezi devletin ülke çapında nüfuz kurmasını sağlayan bir mali ve idari kurumlaşma gerçekleştirilir, ülke çapında yeni bir idari taksimat yapılır, yerel birimleri idare eden mülki amirler ve onlara bağlı devlet daireleri kurulur. Yeni kurumlaşmanın önemli bir vektörü eğitim kurumlarıdır,

iptidailer, rüştiyeler, idadiler, sultaniler şeklinde bir okul şebekesi kurulur. Tercüme Odası Batı'yla ilişkilerde önem taşıyan bir kurumsal odak olarak belirir. Yargı da yeni koşullarda modernleşmeye başlar ve Batı hukukuyla sentez girişimlerinde bulunulur (Mecelle). Yeni devletsel kurumlaşma imparatorluğun yazgısında belirleyici bir rol oynayacak Batılı fikirler temelinde yetişmiş yeni bir bürokratik elitin oluşmasını getirir. Rejime muhalif hürriyetçi ve ulusçu akımların kadroları bu elit içinden çıkmıştır.

Ekonomik ve siyasal kurumlaşma gerçi ikinci plandadır, ama önemsiz de değildir. Bir dizi devlet fabrikası kurulur, resmi ve yarı-resmi bankalar kurulur (Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası gibi), borçların toplanması ve ödenmesiyle görevli Düyunu Umumiye İdaresi ekonomik kurumlaşma içinde önemli bir yere sahiptir. Ekonomik kurumlaşma kapsamında demiryolları ve limanlar yapımına ve işletimine yönelik şirketleşme, maden işletmeleri, tarımı desteklemeye yönelik banka ve kooperatifler, nihayet II. Meşrutiyet devrinde milli iktisat politikası çerçevesinde yerli şirketlerin kurulması belirtilebilir. Aynı zamanda çok sayıda ticari ve sınai işletme kurulur, bunlar arasında azınlıklara ait işletmeler görece ağırlığa sahiptir. Ekonomik kurumlaşmada Batı'yla ekonomik ilişkilerin artması ve devletin kalkınma ve ulusal burjuva yaratma çabaları iki önemli eksendir. Gerçi özel işletmeler yaygın biçimdir, ama devletin hatırı sayılır bir ağırlığı da vardır.

Siyasal kurumlaşma ise mutlakiyetçi rejime karşı muhalefetin gelişmesiyle ilgilidir öncelikle. Gazetelerin kurulması bu yönde ilk önemli adımdır, rejime karşı eleştirel bir tutum takınabilmişlerdir, koşut olarak Batı etkisi altında bir edebiyat gelişmiştir. Daha sonra gizli muhalif örgütlenmeler siyasal partilerin Türkiye'deki ilk örnekleri olmuşlardır, en önemli ikisi Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile II. Meşrutiyet'le iktidara gelecek olan Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Daha önce ve onlara koşut olarak Osmanlı egemenliği altındaki uluslar arasında ulusçu örgütlenmeler oluşmuştu (Balkanlar'da, Rum ve Ermeni azınlıklar arasında).

1876'da I. Meşrutiyet'le birlikte parlamento kurulmuş, ama uzun ömürlü olamamıştır. Parlamento II. Meşrutiyet'le yerleşiklik kazanacaktır. Ancak Şurayı Devlet gibi danışma organları, değişik adlarda yerel meclisler Tanzimat dönemi ve öncesinden itibaren faaliyetteydi. Hükümet organizasyonu Tanzimat'la birlikte modern bir yapı kazanmaya başlamış, başbakan benzeri bir konum olarak sadrazamın ağırlığı artmıştır. II. Abdülhamid dönemi siyasal kurumlaşma bakımından kısıtlayıcı olmuş, siyasal hareketler gizli faaliyet yürütmek zorunda kalmıştır. Buna karşılık II. Meşrutiyet döneminde siyasal partilerin sayısı hızla artmıştır. Sivil toplum örgütlenmelerinin diğer alanı dernekleşmeydi. Bu bakımdan Osmanlı toplumu fazla ileri sayılamazdı, dernek ve üye sayısı azdı, ama önemleri de azımsanamaz. Sosyal dayanışma, toplumsal yaşama katılım eksenlerinde dernekler kuruldu (bu arada kadın dernekleri ve sendikalar da). Dernekleşme süreci II. Meşrutiyet yıllarında hızlanmış, savaş çabası içinde derneklerin rolü artmıştır. II. Meşrutiyet'in getirdiği siyasal canlılık Anadolu kentlerine yansımış, geçmişte İstanbul ve Rumeli'de gelişme imkanı bulabilmiş partiler ve dernekler Anadolu'da da yayılmıştır. Genel bir değerlendirme yaparsak 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında kurumlaşmanın esas olarak devletsel bir olgu olduğunu, ama ekonomi ve sivil toplum alanlarında da gelişme kaydedildiğini söyleyebiliriz.

Kurtuluş Savaşı yıllarında ve cumhuriyetin kuruluşundan sonra yeni bir kurumlaşma dalgası başladı, Osmanlı modernleşmesi sürecinde olduğu gibi bu dönemde de değişim ve reform daha çok kurumsal-kültürel plandaydı, bu nedenle kemalist yönetimin üstyapı reformlarına ağırlık verdiği söylenir. 1918 sonrasında savaş yenilgisi ve işgal imparatorluğun devletsel kurumlaşmasında dağılmaya sebep olmuştu (keza savaşın yıkıcı etkileri ekonomik kurumlaşmayı bozmuştu, yenilgi psikozu sivil toplum örgütlenmelerinde demoralizasyona neden olmuştu). Fakat işgale karşı Kurtuluş Savaşı mobilizasyonu sivil toplum içinde yaygın bir ulusçu örgütlenme yarattı. Kurumlaşmanın ağırlık merkezi böylece devletten sivil topluma kayıyordu ve yabancı işgaline karşı ulusal direniş gibi bir amaç halkı da bir ölçüde kapsayıcı oluyordu. Ancak ulusal mücadele örgütlenmesinde eski devlet kurumlarından yetişmiş kadrolar (asker-sivil bürokrasi) hakimdi. Ulusal mücadele örgütlenmesinde kurumsal odaklar olarak ülke sathında yayılmış Müdafaai Hukuk cemiyetlerini (bunlar özellikle yerel eşrafı kapsıyordu), 1920'de Ankara'da kurulan meclis ve ondan çıkan hükümeti, eski temeller üzerinde yeniden kurulan idari aygıtı, I. Dünya Savaşı dağılmasından sonra yeniden örgütlenen orduyu belirtmemiz gerekir. Ayrıca İstanbul hükümetine bağlı bir devletsel kurumlaşma vardı ve Milli Mücadele içinde alternatif akımların gerçekleştirdiği örgütlenme de dikkat çekiciydi (örneğin Meclis içinde İkinci Grup, sol akımlar ve Yeşil Ordu).

Kurtuluş Savaşı yıllarının kurumsal planda önemli bir yaratısı da meclisteki Birinci Grubun savaş sonrasında Cumhuriyet Halk Fırkası (sonra Partisi) adı altında etkin bir tek parti örgütlenmesine dönüştürülmesidir. CHP tüm tek parti dönemi boyunca devletsel kurumlaşmayla bütünleşmiş bir devlet partisi görünümündedir. Cumhuriyetin ilanı padişahlık sistemine son verir, padişahlığa özgü eski kurumlar ortadan kaldırılır (bu arada hilafet de), yeni bir rejim yapısı oluşur. Bu rejimin kurumsal yapısında ulusal lider olarak Atatürk önemli bir odaktır, ülke çapında yüceltilir. Ulusal egemenlik ilkesi temelinde Türkiye Büyük Millet Meclisi devletsel kurumlaşmanın temel unsuru haline gelir, II. Meşrutiyet döneminde başlayan seçim uygulaması sürer. Ama tek partili sistem parlamentonun devlet sistemi içinde ağırlığını zayıflatır. Kemalist CHP cumhuriyetin ilanının ardından bir dizi üstyapı reformu gerçekleştirir, bu reformlar yeni bir devletsel kurumlaşma yaratır. Ancak yeni devletin kadroları önemli ölçüde Osmanlı bürokrasisinden gelmedir, bu bakımdan sürekliliği de saptamak gerekir (CHP İttihat ve Terakki'nin devamı olarak nitelenir, yönetici kadrolarının çoğu geçmişte İTC içinde yer almıştı, yeni rejimde askeri komutanlar ağırlıklı bir yere sahipti ve tümü geçmişte Osmanlı ordusunda etkin konumlarda bulunmuştu). Fakat eski dönemin birçok kadrosu da tasfiye edilir, ikinci planda bırakılır, yani ne tam bir kopma vardır ne de tam bir süreklilik. İdari örgütlenme eskisinin izinde yeniden yapılandırılır, bu temelde ülke çapında yayılmış bir devlet bürokrasisi oluşur. Yeni devletsel kurumlaşmanın bir ekseni de eğitim kurumlarıdır, eğitim yoluyla ülkenin gelişmesinin sağlanabileceği görüşü etkilidir, halkın eğitilmesi için seferberlik başlatılır (okuma yazma kursları, ilkokulun yaygınlaştırılması, köylere yönelik halkodaları ve eğitmenler, daha sonra köy enstitüleri), rejim çevresinde kemalist ilkeleri benimsemiş bir öğretmen kadrosu yaratılır.

Üstyapı reformları batılılaşma çizgisindeydi, bu bakımdan modern yaşam tarzını yerleştirmek için girişimlerde bulunulur: dil devrimi ve Latin alfabesinin benimsenmesi, şapka yasası ve kılık-kıyafetin düzenlenmesi, adabı muaşeret kurallarına ve balo, tiyatro gibi modern kültürel etkinliklere önem verilmesi…Kadın-erkek eşitliği, kadın haklarının tanınması (bu arada seçme ve seçilme

hakkı) reformların önemli bir ilkesiydi. Reformların bir yönü de laikliğin benimsenmesi, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıydı, böylece dinin devletsel kurumlaşma içindeki rolü ortadan kalkıyordu. Laisizm politikası sadece devlet düzeyinde kalmıyordu, çünkü dinsel kurumlaşma tüm topluma yayılmıştı. İslam artık devlet dini değildi, ama ülke halkının çok uzun süredir benimsediği dindi. Yaygın dinsel kurumlaşma (örneğin köylere kadar uzanan camiler ağı) sürdü, ama topluma yayılmış dinsel örgütlenme alanında önemli kısıtlamalar da getirildi (medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılması, tarikatların yasaklanması, dinsel temelli mobilizasyonlara karşı baskı, eğitimde laik temelde birlik sağlanması). Üstyapı reformları hukuksal planda yeni bir kurumlaşma getirdi. Laisizm ilkesi uyarınca artık dinsel yasa (şeriat) egemenliği kaldırılmıştı. Osmanlı dönemindeki gibi sentez girişimlerinden çok Batılı hukuk sistemlerinden alınan yeni bir yasal mevzuat yaratıldı (özellikle İsviçre'den alınan medeni kanun, İtalya'dan alınan ceza kanunu). 1930'larda otoriterleşme süreci hukuk sistemine de yansıdı.

CHP tek parti olarak ülke çapında bir örgütlenme kurmuştu, ama halkçılık ilkesine karşın örgütlenme halka pek inememişti. Parti merkezi bürokrasi ile yerel eşrafın ittifakına dayanıyordu bir yandan, merkezi bürokrasinin topluma nüfuz aracıydı diğer yandan (parti müfettişlikleri kuruldu, idari amir-parti yöneticisi çakışması meydana geldi). Tek parti sisteminde kalıcı muhalif partiler kurulamaz, ama 1924'de ve 1930'da iki önemli muhalefet deneyimi yaşanmıştır (Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka). Sınıf esasına göre örgütlenme ise yasaklanmıştır, sendikalar ve sol partiler kurulamaz, gizli örgütlenme girişimleri olur ama sınırlı kalır.

Tek parti döneminde sivil toplum içinde kurumlaşma fazla gelişmemiştir, esas olarak devletsel bir kurumlaşma vardır. Partilerin ve sendikaların pek kurulamadığını belirtmiştik. Dernekleşme de kısıtlanmıştır, ama devlet kurumlaşmasına paralel belirli toplumsal etkinliklerle ilgili yapılar da yaratılmıştır. Kemalizmin üç temel ilkesi sivil toplum içinde örgütlenmeleri teşvik edicidir: ulusçuluk ideolojisini savunan ve yaşama geçirmeye çalışan yapılar kurulur (devlete bağlı dil ve tarih kurumları, Türk Ocakları belirtilebilir bu alanda, ulusçuluk teması coşturucu bir etkiye sahiptir, resmi törensellikte ifade bulur, özellikle gençlik içinde etkilidir); halkçılık ilkesi halkı aydınlatmaya yönelik kurumlaşmalara gidilmesine yol açar (köylere yayılan halk odaları ve ülke çapında halkevleri örgütlenmesi), keza sosyal koruma ve dayanışma sağlamaya yönelik sandıklar da vardır; inkılapçılık ilkesi modern yaşama katılıma yönelik örgütlenmeleri teşvik edici niteliktedir (kadın dernekleri, kurslar bu çerçevede belirtilebilir).

Bu dönemde üstyapı kurumlaşması ağır basmakla birlikte ekonomik kurumlaşma önemsiz değildir ve bu alanda devletin ağırlığı belirleyicidir. 1920'ler liberal ekonomi yılları olarak bilinir, dönem ekonomik planda devlet-özel sektör işbirliğine dayanan bir kurumlaşma kaygısını yansıtan İzmir İktisat Kongresi ile başlar. İttihat ve Terakki döneminin ulusal burjuvaziye destek olma politikası sürdürülür. Teşviki Sanayi Kanunu ile bankalaşma (Merkez Bankası, özel bir ortaklık olarak ve devlet desteğiyle kurulan İş Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası…) iki önemli eksendir. Liberal ekonomik politika ve sanayiin teşviği birçok özel ticari ve sınai şirketin kurulmasına yol açar. Nüfusun %80'inin bulunduğu tarımda reforma yönelik bir kurumlaşma pek yoktur, ama aşarın kaldırılması, devlet çiftlikleri kurulması, göçmenlere toprak dağıtımı gibi reform girişimlerini belirtmek gerekir. 1929

dünya ekonomik krizinin etkisiyle, kemalizmin altı ilkesinden biri olan devletçilik yönünde yeni bir ekonomik kurumlaşma başlatılır. Tarımı desteklemeye yönelik alım-fiyat politikası ve Toprak Mahsulleri Ofisi, birçok sektörde devlet işletmeleri kurulması (Şeker Fabrikaları, Sümerbank, Etibank gibi) ve devlet eliyle sanayileşme, kriz koşullarında dış ticarette kliring rejimi bu çerçevede yer alır. Kriz ve ardından II. Dünya Savaşı vergilendirmeye ağırlık verilmesine yol açar, birçok vergi ihdas edilir, mecburi çalıştırma uygulamasına başvurulur.

Tek parti dönemindeki kurumlaşma büyük ölçüde devlet ağırlıklıdır. Kurumlaşma bürokrasinin temelidir ve toplum üzerinde kontrolünün aracıdır. Bu dönem için devlet-halk kopukluğu saptaması yapılır. Bu kopukluğun değişik boyutları vardır: kriz ve savaş yıllarında ağır vergi ve mecburi çalışma uygulaması, dindar kitlenin laisizm politikası ile çelişkisi, üstyapı reformlarının halka inememesi… Kurumsal soyutlanma da bu kopukluğun ifadesi sayılabilir. Diğer yandan kurumsal yapılanma bürokratik yönetimin halka ulaşma, halkı eğitme ve bilinçlendirme etkinliklerinin kanalı olarak da düşünülür.

b) 1945'den günümüze kurumlaşma

1945 sonrasında demokrasiye geçiş ve kapitalizmin gelişmesiyle birlikte kurumlaşma süreci de nicel ve nitel bir gelişme göstermiştir. Gelişmenin bir boyutu kurumsal büyümedir, diğer boyutu ise devletsel kurumlaşmanın önemi sürmekle (ve nicel büyümeden o da yararlanmakla) birlikte ekonomik kurumlaşmanın ve sivil toplum örgütleşmesinin daha hızlı gelişmesidir, ekonomik kurumlaşma kapitalistleşme sürecinin, sivil toplum örgütleşmesi ise demokratikleşme sürecinin sonucudur. 1940'ların ikinci yarısında başlayan bu süreç günümüze kadar sürmüştür. Üçüncü bir boyut ise bu nicel ve nitel gelişmenin ekonomik yaşama, siyasal yaşama ve toplumsal yaşama katılım yönleriyle katılımı arttırıcı olumlu etkisinin yanısıra, bozulma ve dengesizlik yaratıcı etkilerinin de olmasıdır.

1945'den günümüze kurumlaşma sürecini üç alanda (devlet, ekonomi, sivil toplum) ve dönemlere göre inceleyebiliriz (1945-60 dönemi, 1960-80 dönemi ve onun içinde 1960'lar ve 1970'ler, 1980 sonrası dönem, onun içinde 1980'ler, 1990'lar ve sonrası). Devletsel kurumlaşma bu dönemde nicel ve nitel bir büyüme yaşamıştır. Çok partili demokrasiye geçiş parlamentonun önemini arttırmış ve parlamentonun belirlenmesi için düzenli olarak yapılan seçimler siyasal kurumlaşmanın temel taşlarından biri olmuştur. Parlamentodan çıkan hükümet devletsel kurumlaşmanın odağıdır, ayrıca cumhurbaşkanlığı nisbeten tarafsız bir yetke olarak kurumsal yapıda stratejik bir konuma sahiptir (başkanlık rejimleri ölçüsünde güçlü değildir, ancak son değişiklikle başkanlık rejimine yaklaşılmıştır). Devletin bürokratik kurumları dönem boyunca iyice genişlemiş, tüm ülke sathına yayılmıştır (devlet kurumları her ilde yerel şubeleriyle varlık göstermektedir). Tek parti döneminde iktidar çemberinde ağırlıklı bir konumu olan ordunun ağırlığı bu dönemde devam etmiştir. Ordu yarım milyonu aşkın mevcuduyla kalabalık bir devlet kurumu olduğu ve dış sorunlar nedeniyle ön plana çıktığı gibi (bu arada Kıbrıs başarısı), üç kez müdahale ederek yönetime bir süreliğine el koymuştur. Demokratik yapı içinde merkezi bir konuma sahip olmuştur (asker kökenli cumhurbaşkanları, Milli Güvenlik Kurulu), ancak 1990'lardan beri artık askeri yönetimle sonuçlanan müdahalelerin

olmaması ordunun ağırlığını biraz azaltmış gibidir (ancak dolaylı müdahale ve müdahale girişimleri vardır). Klasik devlet kurumlarının önemi sürmüştür: güvensizlik ortamı iç güvenlik örgütünün önemini arttırmıştır, mahkemeler ağının ağır iş yükü altında bulunduğu ve yeterince etkin olamadığı vurgulanagelmiştir. Eğitim aygıtı ülke çapında yayılmıştır, hala eğitim düzeyinin yetersiz kaldığı, eğitim kurumunun gerekli nicel ve nitel düzeye erişemediği eleştirileri getirilmekle birlikte. İlkokul tüm çağ nüfusunu kapsayabilir hale geldiği gibi, geçmişte oldukça kıt olan ortaöğretim, hatta yüksek öğretim yayılmıştır (on kadar üniversiteden iki yüzü bulan üniversiteye varılmıştır), öğretmenler devlet aygıtının kalabalık bir kesimini oluşturmaktadır.

Devletin ekonomik kurumlarına gelince, klasik kurumlar olan merkez bankası, hazine ve maliyenin önemi sürmüştür. İlk ikisi enflasyonist ortamda para politikası ve emisyonun kazandığı önem nedeniyle hep kendinden sözettirmiştir, üçüncüsü ise vergi toplamadaki yetersizlik ve adaletsizlik nedeniyle etkinleştirilmesi istenen bir kurum olmuştur. İktisadi devlet kuruluşları (İDT'ler ve KİT'ler) ekonomide büyük ağırlık taşımaya devam etmişler, yenileri kurulmuştur, her ne kadar çok partili dönemde tek parti devletçiliği yerine karma ekonomi düzeni benimsenmiş olsa da. Hem devletçi yapılarının etkin olamayışı, hem de özel sektöre verilen öncelik ve destek eleştirilmiştir. 1980 sonrasında özelleştirme politikası bunları hedef almış, bir kısmı özelleştirilmiştir. 1960'ların başında planlama örgütü devletin ekonomik etkinliği yönlendirme isteğinin aracı olarak kurulmuş, ama planlı ekonomide pek başarılı olunamadığı da ileri sürülmüştür (1970'ler, 1980'ler ve sonrasındaki kriz planlı düzenin iyi işlemediğini göstermiştir). Altyapının kurulmasında esas aktör devlet olmuştur, bu alanda birçok devlet kuruluşu faaliyet göstermektedir: ulaşım altyapısı (özellikle karayolları), enerji ve sulama altyapısı, iletişim altyapısı. Birçok ekonomik kamu hizmeti devlet kuruluşları tarafından görülmektedir (PTT, elektrik-su-kanalizasyon, hava ve demiryolları…), köye yönelik hizmetler dönem boyunca hızlı bir gelişme göstermiştir (bütün köyler dönem sonunda elektriklendirilmişti), keza kentsel imar faaliyetleri de.

Sosyal değişme süreci sosyal sorunları arttırmıştır. Gerçi bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde olduğu gibi sosyal reform yapmaya yönelik bir kurumlaşma pek yaratılmamıştır (bazı toprak reformu girişimleri olsa bile), ama parti programlarında sosyal reform önerileri belirli bir yer tutmuştur (özellikle CHP'nin ve solun sosyal reformculuğu). Yukarda sözünü ettiğimiz köy hizmetlerinin yanısıra, devletsel kuruluşlar (veya devletle yakın ilişkileri olan kuruluşlar) vasıtasıyla çiftçiye yönelik destek politikaları uygulanmıştır: taban fiyatları ve destekleme alımları, Ziraat ve diğer bankalar vasıtasıyla kredi…Sosyal güvenlik kurumu dönem boyunca hızlı bir büyüme göstermiştir, her ne kadar uzun süre nüfusun büyük kısmını kapsayamamışsa da artık kapsama oranı iyice yükselmiştir. Sosyal güvenlik sistemi mali krize düşmüş (çünkü emekli sayısı aktif sayısından çok daha hızlı artmaktadır), sonunda üç ayrı kurum (ilk kurulan Emekli Sandığı, ikinci kurulan SSK, son kurulan Bağ-Kur) içinde örgütlenmiş yapı tek kuruma dönüştürülmüştür (bu arada daha önce olmayan işsizlik sigortası da devreye girmiştir). Ancak sosyal güvenlik sisteminin krizi orada da özelleştirmeyi gündeme getirmiş, son yıllarda birçok bireysel emeklilik sigortası kurulmuştur. Ayrıca eskiden beri bazı sosyal yardım kurumları faaliyet göstermektedir: SHÇEK, Kızılay gibi. Yoksullara yardım da gündeme gelmiş ve bazı uygulamalar yapılmış, ama nisbeten sınırlı kalmıştır (örneğin muhtaç yaşlılara aylık bağlanması, Fakir Fukara Fonu). Sağlık alanındaki kurumlaşma da yayılmıştır, her

ne kadar sağlık altyapısı ve personelinin kırsal yörelerde ve taşrada ihtiyacı karşılayamadığı eleştirisi getirilse bile, son yıllarda genel sağlık sigortası uygulamasına geçilmiştir. Devletsel kurumlaşmanın çok önemli bir ekseni yerel yönetimlerdir. Merkezden idare örgütünün yerel kollarına hemen her yerde yerel yönetimler eklenmiştir. Kentleşme sürecinin yarattığı çok sayıda beldede belediyeler kurulmuştur. Belediye sayısı çok arttığı gibi, belediyelerin kullanımındaki fonlarda da nısbi bir artış olmuştur, özellikle 1980 sonrasında belediyelerin önemi artmıştır.

1950 sonrasında devletsel kurumlaşma genişlemeye devam etmiş, 1980 sonrasında liberal politikanın benimsenmesi devletin ağırlığının azaltılması ve özelleştirmeyi gündeme getirmiştir. 1950-80 dönemine göre devletin ağırlığında (özellikle ekonomik kurumlarının etkinliğinde) azalma olmakla birlikte, genişleme esas itibarıyla sürmüştür (sosyal sektör, yerel yönetimler, eğitim sektörü özellikle). Devletsel kurumlaşma çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır: demokratik çerçevede partizan işleyiş, devletsel kaynak dağıtımının suistimal ve kayırıma neden olması, devlet işletmelerinin etkin olmayan yapısı, kamu yararına hareket edilmeyişi, devletin baskıcılığı ve sivil toplumun gelişmesini boğması, bürokrasinin halktan kopukluğu, popülist uygulamaların yozlaşma ve israfa neden olması, vs.

1945-50 sonrası dönemde kapitalist gelişme ekonomik kurumlaşmanın önemini çok arttırmıştır. Bunun bir yönü devletsel ekonomik kurumlaşmadır, ona yukarda değindik. Devletin ekonomik kurumları örgütlü özel sektörle birlikte karma ekonomi düzeninin temelidir. Özel ekonomik kurumlaşma hiyerarşik bir yapıdadır ve burada üst konumda olanlar devletin ekonomik kurumlarıyla birlikte ekonominin candamarını oluşturmaktadır. Önemli bir vektör banka sistemidir. Belirli sayıda büyük banka finans sektörüne egemendir ve oradan tüm ekonomi üzerinde etkili olabilmektedir (büyük şirketlerle yakın bağlar, ticari işletmelere, küçük işletmelere, çiftçilere, tüketicilere kredi gibi yollarla). Bankalar 1960'lardan beri ülkenin her köşesine yayılan geniş bir şube ağı kurmuşlar, banka şubeleri topluma yayılan kurumlaşmanın göstergesi olmuştur (zamanında bir taşra kenti ve kasabasının, bir kent mahallesinin kurumlaşma ağına girişini simgeleştirmişlerdir). Son yıllarda banka sistemi yeni teknolojilerin kullanılmasında öncü olmuş, kredi kartı uygulaması ve tüketici kredileri yaygınlaşmıştır, bu da banka sistemi kurumlaşmasında ikinci önemli merhaledir. İthal ikameci sanayileşme süreci sanayi merkezli holdingler kurulmasına yol açmış, bunlar birçok sanayi dalında faaliyet gösterdiği gibi kendi ticari pazarlama şirketlerini de kurmuşlardır (keza banka sermayesiyle füzyona gitmişlerdir). Böylece ekonomide tekelci bir yapı oluşmuştur, ancak holding sayısı başlarda birkaç taneyken (Koç, Sabancı gibi), gitgide epeyce çoğalmıştır.

1950'de sürecin başlangıcında Türkiye %80 köylü bir ülkeydi, aile ile işyerinin birleştiği tarımsal hane en yaygın ekonomik birimdi ve kuşkusuz bu yapı kurumlaşmanın dışında kalıyordu. Keza kentlerde küçük zanaatçı ve ticari işletmeler yaygındı, onlar da kurumlaşmamıştı. Kırdan kente göç, kapitalistleşme süreci bu yapıyı değiştirdi. Kentsel ortamda aile-hane ile işyeri birbirinden ayrıydı, evinden oturduğu semtin dışında semtlere işine giden kişilerin varlığı ekonomik kurumlaşmanın önemli bir boyutu olarak belirdi. Bu işyerleri fabrika, şirket, çarşı, vs olabiliyordu. Sanayileşme süreci ekonomik kurumlaşmanın çok önemli bir odağı olarak fabrikayı yerleştirmiştir. Büyük kentlerde fabrika semtleri oluşmuş, fabrikalaşma birçok Anadolu kentine yayılmıştır. Fabrika üretim birimi,

teknolojik birim olarak görüldüğü gibi, işçi-işveren ilişkilerine dayanan bir sosyal ilişki birimi de olmuştur. Diğer yandan hizmetler sektörünün gelişmesi masabaşı işlerin yapıldığı daire tipinde işyerlerinin yayılmasını getirmiştir.

İç pazarın genişlemesi ülke sathına yayılmış çok sayıda ticari işletmenin, bayiliğin kurulmasına yol açmıştır. Bunlar özellikle taşra kentlerinde ve kent varoşlarında ekonomik kurumlaşmanın göstergesi olmuşlardır. Pazar ekonomisinin yayılması küçük işletmelerin tasfiyesine yol açsa bile (tekelleşme süreci), esas eğilim çoğalma yönündedir (pazar genişlemesi sonucunda), sonuç itibarıyla nüfus artışına koşut olarak işletme sayısı çok artmıştır. Geçmişten beri küçük işletmeler çoğu semtte ve bazı merkezi yerlerde çarşı denilen yapılarda toplanıyordu, çarşı bu alandaki kurumlaşmanın başlangıcı olarak görülebilir (bu çarşılarda bazı teamül ve kurallar yerleşebiliyordu). 1960'lardan beri ise özellikle üretici küçük işletmeleri belirli merkezlerde toplama politikası izlenmiştir (küçük sanayi siteleri gibi). Büyük kentlerde birçok semt, taşrada birçok kent (örneğin Kayseri, Gaziantep) küçük işletmelerin yoğunlaşmasıyla tanınır. Ancak ticari işletmeler ve hizmet işletmeleri oldukça dağınık yapıdadır, büyük kentlerin merkezi ve varoş semtleri, taşra kent ve kasabaları çok sayıda küçük işletme tabelasıyla doludur, eski çarşı yapısı adeta genelleşmiş gibidir. Dağınık küçük işletme yapısının yanısıra bir başka kurumlaşma yetersizliği göstergesi yeraltı ekonomisinin ve kayıt-dışı ekonominin aşırı genişlemesidir.

Ekonomik kurumlaşmanın önemli bir görünümü ulaşım sektörüdür. 1960'lardan beri çok sayıda otobüs şirketi kurulmuştur, şimdilerde ise havayolu şirketlerinin yoğun faaliyetine tanık olunmaktadır (bu alanda son yıllarda devletin otobüs, raylı ve metro taşımacılığı da belirtilmelidir). Ama diğer yandan ulaşım sektörünün dağınıklığı, trafik sıkışıklığı, kazalar, minibüs kültürü, köylerde traktörün ulaşım aracı olarak kullanılması kurumlaşamamışlık göstergesi olarak belirtilmişlerdir. Ekonomik kurumlaşmayı tüketici açısından da düşünmek gerekir. Türkiye'de dayanıklı tüketim mallarının yayılması hane yapılarında getirdiği modernleşmeyle, telefon ve televizyonun sağladığı iletişim yoğunlaşmasıyla, taksitli ve kredili satışlarla, özel araç sahipliği ve onun getirdiği bağlantılarla topluma inen bir kurumlaşma göstergesi olmuştur. Keza telekomünikasyon araçları (özellikle büyük bir boom'un gerçekleştiği cep telefonu), bilgisayar ve internet, borsa sistemi yeni genişleme vektörleridir.

Ekonomik kurumlaşma gibi sivil toplum içindeki örgütleşme de devletsel kurumlaşmayı tamamlamış ve aşmaya yönelmiştir (ancak Türkiye'de sivil toplumun gelişmemişliği devamlı vurgulanır, aşabildiğini söyleyemeyiz). Çok partililiğe geçişle birlikte parti örgütlenmesi bu alanda ilk önemli adım olmuştur. Tek partinin dışında birçok siyasal parti kurulmuş, bunlar yerel düzeyde örgütlenmişlerdir. Ancak kitle partisi yapısı Türkiye'de pek oluşamamış, bu nedenle parti etkinliği belirli bir azınlıkla sınırlı kalmış, seçmen partisi yapısı ağır basmıştır, kitlenin katılımı daha çok seçim kampanyası sürecinde ve iletişim araçları vasıtasıyla izleyicilik düzeyinde kalmıştır (adayların seçimi ise önseçim mekanizmasıyla gerçekleştirilmekteydi, bu da faal bir parti üyeliğinden çok belirli bir zaman kesitinde yoğunlaşmış clientela etkinliği olarak gözükmüştür). 1950'lerde ocak-bucak örgütlenmesi parti örgütlenmesini tabana yaymış, ama 27 Mayıs'tan sonra partizanlığı kızıştırdığı gerekçesiyle kapatılmıştır. 1970'lerden günümüze parti bölünmeleri ve taraftarlığı toplumda kendini

etkili olarak göstermiştir. Yerel yönetimlerin de yayılmasıyla siyasal görev alanların sayısında büyük artış olmuş, bu görevlerde yer alan ve kitleye daha yakın yeni bir siyasal elit oluşmuş, siyaset birçok kişi açısından mobilite kanalı olarak gözükmüştür.

1946 sonrasında partilerin kurulmasına koşut olarak sendikalar da kurulmuştur. Sendikaların federatif ve konfederatif yapılarda birleşmesi kurumlaşma yönünde önemli bir adım teşkil etmiştir. Türk-İş bu alanda en büyük örgüttür, onu DİSK, Hak-İş ve başkaları izlemiştir. 1961 anayasasıyla toplu sözleşme düzeninin getirilmesi, grev ve lokavt hakları işçi-işveren ilişkilerinde belirli bir kurumlaşmanın gerçekleşmesini sağlamıştır. Ancak 1970'lerdeki çatışmalı ortam ve 1980 sonrasında getirilen kısıtlamalar bu alanda kurumlaşmayı zayıflatıcı olarak nitelenebilir. İşyeri temeline inen bir örgütlenme gerçekleştirilememiş olması, işçi katılımının sınırlanması kurumlaşma önünde yapısal engeller olarak görülebilir. Bir başka ücretli kesim, memurlar da 1960'lardan itibaren örgütlenmeye başlamıştır. Memurlar içinde başlarda özellikle öğretmen örgütleri (sol ve sağ renklerde) temayüz etmiştir. Ancak memurlar sendikalaşma hakkına sahip değildi, 1990'lardan itibaren bu hakka kavuşmuşlardır, halen birkaç etkin memur sendikası federasyonu vardır.

Sadece sendikaların değil çeşitli toplumsal kesimleri temsil eden örgütlenmelerin gelişmesine de tanık olunmuştur. İşverenler bu bakımdan oldukça kurumlaşmış bir kesim olarak temayüz etmektedir. Odalar Birliği, ticaret ve sanayi odaları, TİSK, Tüsiad, Müsiad, sektör kuruluşları işveren kurumlaşmasının ana unsurlarıdır. Esnaf kurumlaşma derecesi yüksek olmayan bir kesim olarak bilinir, ama bu kesimde de TESK (Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu) ve çeşitli esnaf-sanatkar meslek birlikleri faaldir. Serbest meslek sahipleri meslek kuruluşları içinde örgütlenmişlerdir, bu kuruluşlar mesleği düzenleyici etkinlikleriyle kurumlaşmaya katkıda bulunmaktadır (barolar, tabipler birliği, mühendis ve mimar odaları gibi). Çiftçi kesimi kurumlaşma derecesi genellikle düşük bir kesimdir. Ziraat odaları ve çiftçi birlikleri daha çok büyük çiftçileri temsil ediyor olarak bilinmektedir. Ancak köylünün devletle ilişkileri sürecinde belirli bir kurumlaşma gerçekleşmektedir: birliklere bağlanma ve bu kanaldan devlet desteği alma, bankalarla bağlar ve kredi alımı…Ayrıca kooperatifleşme sürecini belirtmek gerekir (pazarlama, kredi için özellikle). Ama bu girişimlerin pek başarılı olamadığı, kooperatiflerin amaçları dışında kullanıldığı da belirtilegelmiştir. Köylünün ilişki yapılarında kurumlaşmamış otoritelerin ağırlığı da vurgulanır: ağalar, pazarla ilişkileri kuran ve kredi sağlayan tüccarlar, köylü oyunu yönlendiren clientelist aracılar…Kırdan kente göçedenlerin toplandığı gecekondu semtlerinde de ilişkiler kurumlaşmamıştır, iş bulan, tapu edinilmesini sağlayan clientelist aracıların ve hemşeri topluluklarının rolü vurgulanmaktadır.

1950 sonrasında çok yönlü dernekleşme süreci yaşanmış, dernek sayısı büyük ölçüde artmıştır. Ama bu dernekler üyelerinin toplumsal yaşama katılımını büyük ölçüde arttıran bir yapıda değildirler, birçoğu tabela derneğidir. Yine de önemli işlevsellikleri olmuş, kitleyi yönlendirici olabilmiş ve bazı kişilerin etkinlik kazanmasını sağlayabilmişlerdir de. Bu alanda önemli bir dalga çeşitli dinsel derneklerdir (cami yaptırma, Kur'an kursu dernekleri gibi). Bu dernekler dine bağlılığı güçlü kitle arasında destek bulmuş, mali kaynak edinebilmiştir. Cami ve kurs sayısındaki, dinsel okul ve personel sayısındaki artış bunların etkinliğinin sonucudur. Derneklerin dışında tarikatlar ve dinsel gruplaşmalar (bu arada ibadet yerleri) sivil toplum içinde yaygın bir dinsel toplulukçuluğa tanıklık

eder. Bir başka önemli dalga yerel derneklerdir. Birçok taşra kentinde, büyük kent semtinde böyle dernekler kurulmuştur. Bunların bir örneği güzelleştirme dernekleridir. Yerel derneklerin etkinliği yörelerine hizmet yapılmasını sağlama, bu amaçla yönetim üzerinde etkili olma, yerel düzeyde aktif unsurları bir araya getirme, katılımlarına kanal oluşturma noktalarında yoğunlaşır. Taşranın dışa açılma sürecini de yansıtırlar. Kente göç sonrasında ise hemşeri dernekleri önem kazanmıştır, bunlar aynı yöreden gelen insanların kentsel ortamla bütünleşme zorluklarını yumuşatıcı bir işlev görmektedir.

Siyasal mobilizasyon süreci (özellikle 1960-80 döneminde) belirli fikir ve amaçları savunan ideolojik denilebilecek derneklerin kurulmasına yol açmıştır. Sağ ve sol yönde çok sayıda dernek kurulmuştur, her siyasal görüş kendine yakın gençlik ve meslek örgütleri, yerel dernekler kurma yoluna gitmiştir. Aynı zamanda mevcut derneklerin yönetimini ele geçirmek için siyasal kanatlar arasında mücadele cereyan etmiştir. Sol-sağ siyasal görüşler temelinde dernekleşme eleştiri de çekmiş, derneklerin aşırı politizasyona ve çatışmaya götürdüğü ileri sürülmüştür (anarşik denilen ortamdan dernekler de sorumlu tutulmuştur). Diğer yandan devlet özellikle 1980 sonrasında derneksel etkinlikleri kısıtlayıcı bir politika izlemiştir. Dernekleşme süreci apolitik yönlerde de olmuştur. Bu bakımdan eskiden beri varolan spor klüpleri belirtilebilir. Keza hayvanları koruma dernekleri, kadın dernekleri de…Son yıllarda yeni sivil toplumcu temalar dernekleşme yönünde etkili olmaktadır. Feminizm, çevrecilik, insan hakları, tüketicilerin korunması gibi. Sivil toplum içinde önemli bir örgütleşme ekseni çoğu zaman ekonomik amaçlar taşıyan kooperatiflerdir. Köylü kooperatiflerinden sözetmiştik, bunların dışında tüketici kooperatifleri, konut kooperatifleri, yurtdışına gidiş için kurulmuş kooperatifler belirtilebilir.

Modern yaşama katılım süreçleri de sivil toplum içinde örgütlenmeler doğurmaktadır. Bu bakımdan kültür, eğlence ve tatile yönelik örgütlenmeleri belirtmek gerekir. Kitle iletişim araçları bu alandaki kurumlaşmanın ana vektörlerinden biridir. Gazeteler eskiden beri faaldir, ama son yıllarda kapasitelerindeki önemli artışa karşın okur sayılarının çok artmadığı gözlemlenmektedir. Radyo televizyon karşısında eski etkinliğini yitirmiştir, ama birçok radyo istasyonunun kurulması sivil toplumcu bir inisyatif olarak değerlendirilmiştir. Televizyon tek kanallı bir yapıdan çok kanallı bir yapıya geçmiştir, ama genellikle kitle kültürü alanında kalmaktadır. Kitap okurluğu fazla değildir, ama çok sayıda yayınevi de faaliyet göstermektedir ve kitap yayınında hatırı sayılır bir artış olmuştur. Fuarlar bu alanda kurumlaşmanın geliştiğinin göstergesidir. Müzik, sinema gibi kültür faaliyetlerinde artış vardır, bu alanlarda uluslararası organizasyonlar düzenlenmesi önemli bir kurumlaşma göstergesi sayılabilir (buna karşılık tiyatro ikinci planda kalmıştır).

Gençlerin gittiği ve çeşitli kültür etkinlikleri yapılan çok sayıda mekan açılmıştır. Genç günlük yaşamı ve faaliyetini kapsayan kahveler, eğlence yerleri şeklinde bir kurumsal ağdan sözedebiliriz. Ayrıca eski tip eğlence yerleri de sürmüştür. Eğlence alanındaki bazı etkinlikler lumpen olarak nitelenmekte ve kurumlaşmayla çelişkisi saptanmaktadır. Popüler kültür kriz ortamında canlılık göstermiş, arabesk gibi bazı yeni gelişme eksenleri belirmiştir. Tatile gidenlerin sayısında artış olmuş, dış turizm gibi bir iç turizm sektörü de oluşmuştur. Tatil mekanları kendine özgü bir kurumlaşma yaratmaktadır pansiyon ve otelleri, eğlence ve dinlence yerleriyle. Son olarak yemek sektöründeki

gelişmeleri belirtelim. Satınalma gücünün düştüğü bir bağlamda eskisi gibi nitelikli restoran frekantasyonunun azaldığı ileri sürülmüştür (ama bu konuda gazete söylemi artmıştır tersine), buna karşılık fast-food sektörü büyümüştür. Kurumlaşma sürecinin yarattığı işyerleri, okullar ve diğer yerlerde hazır yemek servisi, kantin mekanı önem kazanmıştır.

Genel olarak sivil toplum örgütlenmelerindeki gelişme dikkat çekicidir ve toplumsal katılımda önemli bir artışın göstergesidir. Ama kitle katılımını yeterince sağlayamama, belirli güç odaklarınca yönlendirilme, yozlaşma, kitle katılım ve taleplerinde normalin üstünde artışa yol açma, siyasal çatışmaların artmasına sebebiyet verme gibi eleştiriler de yöneltilmiştir kendisine.

6. MERKEZ VE KENAR

Sosyal bilimler literatüründe yaklaşık 50 yıldır sık kullanılan kavramlardan biridir merkez-kenar ya da merkez-çevre ikilemi. Merkez tek kelimeyle ifade edilirken karşıtı yerine göre birkaç kelimeyle ifade edilmektedir: kenar, çevre, periferi.

a) Dünya ekonomisinde merkez-çevre

Bu ikilemin bir kullanım alanı dünya ekonomisi ve azgelişmişlik teorisidir. Burada kenar terimi pek kullanılmaz, merkez-çevre ya da merkez-periferi ikilemi kurulur. Dünya ekonomisinde bir gelişmiş kapitalist merkez vardır, bir de onun periferisi, çevresi azgelişmiş, geri ülkeler. Yarı-periferi (ya da yarı-çevre) gibi ara konumlar da vardır. Gelişmiş kapitalist merkez dünya ekonomisine ve azgelişmiş çevreye ekonomik, siyasal, kültürel tüm açılardan egemendir. Geçmişte doğrudan sömürgeci yoldan olan bu egemenlik, dekolonizasyon sonrasında ekonomik ağırlıklı, dolaylı bir neo-emperyalizm olarak gerçekleşmektedir. Egemenlik ilişkileri bağımlılaştırma, ekonomik sömürü ve kaynak transferi, siyasal hakimiyet ve nüfuz, kültür emperyalizmi gibi unsurları içerir.

Dünya ekonomik sisteminde merkez-çevre ikileminin oluşumu 16. yüzyıldan itibaren kapitalizmin gelişmesiyle birliktedir. Ancak daha önce emperyal merkezler vardır (Immanuel Wallerstein bunlar için dünya imparatorluğu terimini kullanır). Bunlarda egemenliğin ekonomik yönü değil, siyasi-askeri yönü ağır basar (ama yapılan ekonomik kaynak transferi de mühimdir), oysa kapitalizmde egemenliğin temeli her zaman için ekonomiktir. İkinci fark, geçmişteki merkezlerin tüm dünyayı kapsamaması, bölgesel olmasıyla ilgilidir. Roma imparatorluğu Akdeniz havzası ve çevresinde, Osmanlı imparatorluğu Balkanlar ve Ortadoğu bölgesinde, Çin imparatorluğu Doğu Asya'da egemendir. Andre G. Frank dünya çapında kapitalizmi gelişmiş ülkelerdeki büyük şirketler ve devlet merkezinden azgelişmiş ülkelerdeki en ücra köye kadar giden bir zincir olarak düşünür. Gelişmiş ülkedeki merkeze azgelişmiş ülkedeki merkez (bağlı büyük şirket ve devlet), azgelişmiş ülkedeki merkeze ülkenin taşrasındaki merkezler, taşradaki merkeze çevresindeki köyler bağımlıdır. Aralarındaki ilişki bir dizi unsuru içerir: mal mübadelesi (yabancı mallar en ücra köşelere kadar girmekte, azgelişmiş ülke köylüsü dış pazara yönelik üretim yapmaktadır), yatırım ve kredi, sömürü ve kaynak transferi, siyasal egemenlik ve yönetim, ideo-kültürel etki (örneğin Batılı fikirlerin etkisi, tüketim normlarının benimsenmesi).

b) Siyaset sosyolojisinde merkez-kenar

Sosyoloji ve siyaset sosyolojisinde ise merkez-kenar ikilemi kurulmaktadır. Ama tek bir anlamda değil, farklı ve yakınsı birkaç anlamda. Siyaset sosyolojisinde merkez terimi siyasal bakımdan egemen bir alanı, odağı, grubu ifade eder. Kenar terimi ise bu merkeze tabi, onun nüfuzu altında, en azından ona göre geri ve zayıf alanları, grupları belirtir. Şu tipleri saptayabiliriz: i)devletsel merkez versus mekansal ve topluluksal gruplar, bölgesellik, ii)egemen kültür versus tabi kültürler, popüler kültür, iii)egemen ulus, etni versus diğer ve tabi uluslar, etniler, iv)egemen din ve mezhep versus diğer, ikincil din ve mezhepler, v)egemen sınıf (daha çok devletle çakışıyorsa) versus tabi sınıflar.

Siyaset sosyolojisinde merkez-kenar çelişkisini ön plana çıkaran bir yaklaşım Lipset ve Rokkan'ınkidir (daha önce sözünü etmiştik). Merkez-kenar bölünmesini diğer üç bölünmeyle birlikte Avrupa parti sistemlerinin oluşumunda belirleyici faktör olarak görür (diğer üç bölünme devlet-din, kent-kır, sınıfsal burjuva-işçi bölünmeleridir). Burada merkez-kenar bölünmesi kavramı daha dar kapsamlıdır: merkezi devlet (ulusal devlet) ile yerel, dilsel, etnik, dinsel-mezhepsel partikülarizmler arasındaki bölünmeye, ulusal devletin merkezileştirici politikası ile bunların özerklik talebi, partikülarizmlerini koruma isteği arasındaki çelişkiye referans verir.

Avrupa'nın gelişme sürecinde merkez-kenar çelişkisi Ortaçağ'ın sonlarından itibaren merkezi monarşiyle yerel feodaliteler arasındaki çelişkide ortaya çıkmıştır. Merkezi devlete direnç aynı zamanda bölgesel, dilsel, etnik, dinsel-mezhepsel partikülarizmlerden gelmiştir: İngiltere'de İrlanda ve İskoçya sorunları, Almanya ve İtalya'nın bölünmüşlüğü içinde farklı bölgeler, İtalya'da ileri kuzey-geri güney ikilemi, Belçika'da farklı dilsel topluluklar, İskandinavya'da periferik bölgeler, İspanya'da Bask, Katalan sorunları, vs. Ancak 19. ve 20. yüzyıllarda hem gelişme ve consensus hem de sosyal ve siyasal çelişkiler partikülarizmleri zayıflattı. 20. yüzyılın sonlarından beri ise yeni bir yerelcilik gelişmektedir. Avrupa'nın doğusunda partikülarizmler daha güçlü olmuştur. Balkanlar (özellikle eski Yugoslavya), daha eski Avusturya-Macaristan imparatorluğu, Rusya/Sovyetler Birliği merkezi devletle partikülarizmler çelişkisinin önemli olduğu, farklı etniler arasında gerilimlerin cereyan ettiği bölgelerdir. ABD'de ise merkez-kenar çelişkisini şu alanlarda gözlemleyebiliriz: beyazlarla zenci azınlık ve diğer azınlıklar arasında, eski kızılderili sorununda, sanayileşmiş kuzey ile köleci tarımsal güney eyaletleri arasında, eski Amerika ile yeni yerleşime açılan batı eyaletleri arasında, federal devletle eyaletler arasında, eski ABD toplumu ve devlet ile yeni göçmen dalgaları arasında, dünyasal güç ABD ile diğer devletler, bağımlı ülkeler arasında.

Üçüncü Dünya'da merkez-kenar çelişkisi ulusal kuruluş ve devletsel kuruluş sorunlarıyla ilgilidir, dekolonizasyon sonrasında iktidara gelen elitler bu sorunları çözme göreviyle karşı karşıyaydılar. Bu çelişkiyi yeni kurulan merkezi ulus-devletle bölgesel, etnik, dilsel, dinsel-mezhepsel partikülarizmler arasındaki çelişkilerde, egemen birincil topluluk ve kültürle diğerleri arasındaki çelişkilerde görebiliriz. Bu ikilemde belirli bir genişletme yapılabilir, yeni devlet kuran bürokratik elitle toplum ve halk arasındaki kopukluk ve çelişki, laik devletle gelenekçi-dinci kesimler arasındaki çelişki dahil edilerek. Kara Afrika'da kabilevi partikülarizmler etkilidir, merkezi devlete karşı partikülarizmlerini korumak, özerklik elde etmek isterler. Bir kısmında egemen kabile, etni merkezi devlete hakimdir,

dolayısıyla onunla diğerleri arasındaki çelişkiyle eklemlenme olur. Ortadoğu'da etnik ve dinsel-mezhepsel çelişkiler mühimdir, merkezi devlet hem bunları aşan bir bütünleştirici olarak hem de bazı etnilerle, din ve mezheplerle yakın olarak ikilemde yer alır. Asya'da da Ortadoğu'dakine benzer bir durum vardır. İkilem ya da çelişki Latin Amerika'da bir kızılderili toplulukları, melez nüfus, bazı ülkelerde zenci nüfus sorunu olarak ortaya çıkar.

Türk toplumu ve siyasetinin incelenmesinde de merkez-kenar ikilemi epeyce kullanılmıştır. Osmanlı devrinde devletle halk arasında kopukluk olduğu, temel sınıfsal ayırımın askeri sınıf-reaya ikilemine dayandığı saptanır. Bu olgu bir merkez-kenar bölünmesi olarak nitelenir. Askeri sınıf sultan ve ona bağlı devlet sınıfıdır, kapıkulu-umera-ulema üçlüsünden oluşur, reaya ise köylü halktır. Ayırım reayadan askeri sınıfa doğru mobiliteyi dışlayan bir yapıdadır, en önemli mobilite kanalı devşirme usulü (azınlıklar arasından devşirilen köklerinden kopartılmış çocukların kapıkulu olarak yetiştirilmesi usulü) ayırımı koruyucudur. Bu yapıda ara güçler (bu arada feodalite) ve sivil toplum zayıftır. Osmanlı sistemi devletsel ve dinseldi, ulusal değildi, bu çerçevede ulusal-etnik partikülarizmlerle çelişkiye düşülüyordu, bu da Osmanlı'daki merkez-kenar bölünmesinin ikinci türüdür. Azınlık etnilerle, özellikle Hıristiyan olanlarla çelişki kuşkusuz vardı, ama karşı taraf Türk etnisi değil İslam ve devletti. Ancak devletle Müslüman etniler (Araplar, Kürtler…) arasında ve bizatihi Türk etnisiyle de çelişkiler vardı. Birçok halk hareketi Türk göçebeliği kaynaklıdır, saray kültüründe Arap-Fars ögeleri ağırlıktadır, yönetici sınıfın büyük bölümü Türk kökenli değildir. Bu durumda Türk etnisinin merkezliğinden sözetmek zor olacaktır. Tüm Osmanlı dönemi boyunca merkez Türk etnisi değildi, devletti ve ikisi arasındaki bağlar gevşekti. Üçüncü olarak, devletle özdeşleşen Sünni İslam'la diğer mezhepler ve heteredoks akımlar ilişkisini de merkez-kenar ikilemi çerçevesinde düşünmek mümkündür, bu temelde isyanlar yaşanmıştır, Anadolu Aleviliği bu süreçte yapılanmıştır. Dördüncü olarak, resmi kültür ve popüler kültürler bölünmesi belirtilebilir. Resmi kültür halktan kopuk, yabancı kültürlerin etkisi altında saray kültürüdür, popüler kültür ise heterojen yapıdadır, çeşitli topluluklarda cisimlenir, göçebeleri (Türkmen, Kürt…), Hıristiyan milletleri, Alevileri, tarikatları, yerel kültürleri, Sünni İslam'a bağlı halkı kapsar, halk kültürü pratiklerinde kendini gösterir.

İmparatorluğun gerileme sürecinde (yani 19. yüzyıl ve sonrasında) savaşlar, vergi yükü, feodalleşme eğilimiyle belirlenen kronik kriz koşulları ve kurumsal modernleşmeyle birlikte yeniden-merkezileşme girişimi eski askeri-reaya ikileminin uzantısı bir bürokratik merkez-halk/köylü kopukluğu yaratmıştır, cumhuriyet döneminde de bu kopukluk sürmüştür. Bu kopukluk kapsamında bürokratik elitin batılılaşması-halkın süregiden gelenekselliği karşıtlığı, halk üzerinde ağır maddi yük (vergi, savaşlar), halka karşı mesafeli ve otoriter yönetim geleneğinden sözedilebilir. Bu döneme özgü merkez-kenar bölünmesinin birinci türü budur. İkinci türü Hıristiyan azınlıkların ulusçuluklarında odaklanır. Sonuçta dışarda kalan Balkan ulusçuluklarını Anadolu'da Ermeni ve Rum ulusçulukları izlemiştir. Bunlar hem merkezi devletle hem de Müslüman-Türk halkla çelişki içine düşmüştür. Merkezde dolayısıyla devlet-İslam-Türk örtüşmesine yönelme vardır ama ilki egemendir. Daha sonra Müslüman azınlıkların ulusçuluklarıyla da çelişki başgöstermiştir (Arap, Arnavut, Kürt). Türk etnisi ise devlete yakınlaşmış, Türk ulusçuluğu etkin bir şekilde varlık göstermeye başlamıştır (II. Meşrutiyet devrinde özellikle). Üçüncü bir tür Osmanlı devletinin gitgide Avrupa emperyalizmi merkezinin kenarı (çevresi) haline dönüşmesiyle ilgiliydi, büyük güçlerin emperyalizmi ile Osmanlı

devleti ve toplumu karşıtlığının iç uzantısı hem azınlıkların ağırlıkta olduğu burjuvazi hem de batılılaşan bürokrasi ile halk, bilhassa Müslüman halk arasındaki kopukluktu.

Osmanlı'dan Türkiye'ye geçişle birlikte, yeni biçimlerde merkez-kenar bölünmeleri ortaya çıkar. Cumhuriyet devleti ve bürokrasisi merkez olarak nitelenir. Bu merkezilik ikilemin diğer yanı ve yapısına göre birkaç düzeydedir. Öncelikle tek parti devleti ve bürokrasisi ile halk arasındaki ikilemdir. Modernleştirici reformlar yapan, ulusal-devletsel kuruluşu gerçekleştiren ve tek partiye dayalı otoriter bir yönetim tarzı olan bir merkez sözkonusudur. Bu bölünme Osmanlı'nın son dönemindeki bürokrasi-halk bölünmesinin uzantısıdır, her ne kadar Osmanlı sistemini yıkmış olsa da. Koşut bir merkez-kenar ayırımı aktif bir laisizm politikası izleyen devletsel merkezle dinsel kenar arasındaki bölünmedir. Dinsel kenar bir yönden toplum içine yayılmış bir dinsel sınıfı ve tarikatlar ağını, diğer yönden geleneklere ve dine bağlı halk kitlesini kapsamaktadır. Üçüncü bir merkez-kenar bölünmesi Türk ulusçuluğu ve yeni Türk ulusal devleti ile azınlık etniler arasındadır. İlk ögesi I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeni tehciridir, ikinci ve belirleyici öge ulusal kurtuluş savaşının esas, Rum azınlığın arkasındaki Yunan devletine karşı bir savaş olması ve savaş sonrasında Rum ahalinin göçüdür, üçüncü ögesi Kürt isyanları yaşanmış olmasıdır (Kürtler diğer ikisinden farklı olarak Müslüman'dır). Dördüncü merkez-kenar bölünmesi siyasal yaşam içindedir, kökleri Jön Türk dönemindedir, etkileri çok partili döneme uzanır. İttihat ve Terakki, ardından Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi) merkez sayılırken, liberal, gelenekçi, ademi-merkeziyetçi politikaları olan muhalif gruplar kenar sayılabilir. İttihat ve Terakki karşısında Sabahattinciler, İttihadı Muhammedi Fırkası, Ahrar, Hürriyet ve İtilaf kenar olarak nitelenebilir, CHP karşısında ise İkinci Grup, Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka. Sayılan tüm hareketlerde merkezi bürokrasiye karşı yerel, kültürel ve ekonomik özerklikleri savunma eğilimi gözlemlenebilir, hem üst sınıf hem popüler bir destek bulmuşlardır. Fakat şöyle bir ters yorum da yapılabilir. Osmanlı devletinin merkezi İstanbul idi, II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki Rumeli kenarından, Kurtuluş Savaşı, cumhuriyet ve CHP Anadolu kenarından itibaren gelişti.

Çok partili demokrasiye geçiş bu siyasal bölünmenin uzantısında yer alır. CHP merkeziyetçi ve bürokratik, reformcu ve modernleşmeci bir merkez partisidir. Buna karşı toplumdan popüler, dinsel, partikülarist tepkiler geldiği gibi burjuva, toprak sahibi ekonomik elitlerden de tepki gelmiş, sonuçta DP çevresinde bütünleşen muhalefet iktidar olmuştur. İzleyen dönemde, en azından 1980'lere kadar askeri müdahalecilik ve CHP merkez, çoğu zaman iktidara gelen sağ partiler kenar olarak nitelenebilir. Ayrıca laik merkeze karşı köktenci sağca temsil edilen bir dinsel kenardan sözedilebilir, bu durumda laik merkez CHP ve askeriyenin yanısıra merkez-sağı (veya klasik sağı) da kapsamaktadır. DP'yi yıkan 27 Mayıs eski tip bir bürokratik merkezi tepkiyle açıklanabilir, dinsel eğilimli sağı oluşturan MSP de gerek 12 Mart'ta gerek 12 Eylül'de böyle bir tepkiyle karşılaştı. Ancak çok partili dönemin esas özelliği bu ikilemin artık merkez-kenar bölünmesinden kopmasıdır. Merkez-sağ iktidara ve bürokrasiye egemen olarak, zaman zaman otoriter bir politika izleyerek, cumhuriyetin sürdürücüsü olarak yeni merkez olma eğilimindeydi. DP'yle başlayan bu eğilim AP'yle güçlendi, çünkü o sırada devletsel merkez sol bir muhalefetle karşılaşmıştı. Etnik bölünme çevresinde merkez-kenar çelişkisi ise önem kazandı. Özellikle Kürt ulusçuluğu Türk ulus-devleti ve ulusçuluğu karşısında faal bir kenar muhalefeti olarak belirdi, bölgesel ve etnik özerklik talebiyle özdeşleştirildi. Eski Hıristiyan azınlıklar sorunu da reaktivasyon yaşadı, daha çok bir dış politika sorunu olarak (Kıbrıs çevresinde

Rum sorunu, Ermeni sorunu), bu sorunlar Türkiye'yi uluslararası kuruluşlar ve Batı çevresindeki uluslararası siyasal merkezle çelişki içine de soktu belirli bir ölçüde.

Siyaset sosyolojisinde merkez terimi bir başka anlamda da kullanılır: siyasal yelpazenin ortasında yer alan partiler, aşırı ve köktenci değil ılımlı olan partiler, ideolojik değil de pragmatik bir yaklaşıma sahip olan partiler. Bu anlamda merkez-sağ ve merkez-sol terimleri kullanılır. Kavram kargaşası olmaması için, bu anlamda orta-sağ ve orta-sol terimleri kullanılabilir. Ayrıca kimin ortada ve ılımlı olduğunu saptamak her zaman kolay değildir, bir ılımlılık-köktencilik ekseni kurmak daha doğru olur. İkinci bir anlam daha vardır, siyasal merkez terimi toplumun yönetsel aygıtını ifade eder. Bilhassa devletle özdeşleştirilir, ama onun ötesinde yönetimde etkin güçler odağı, virtüel bir ilişkiler ve güç dengesi sistemini de belirtir. Bu merkezin çevresi ise farklı alanlarıyla (yani ekonomi, siyaset, toplumsal organizasyon, kültür alanlarıyla) toplum ve bir insan topluluğu olarak yönetilenler veya halktır. Üçüncü çevresi ise başka ülkeler ve dünyadır.

c) Sosyolojide merkez-kenar ikilemleri

Genel sosyolojide merkez-kenar modelini özellikle yerleşim yerleriyle ilgili olarak kullanabiliriz. Geçmişte de günümüzde de kent merkezdir, kır çevre. Kent ekonomik, idari, askeri, kültürel işlevler görür, kentine göre ağırlıkta olan işlev bir ölçüde değişir, bazısı ekonomik merkezdir esas, bazısı idari ve askeri, bazısı dinsel…Altı kademeli bir model düşünebiliriz. Ülke çapında büyük merkezler birinci kademedir: başkent ve ekonomik birkaç merkez (en başta da artık ülke nüfusunun beşte biriyle İstanbul). Tüm ülke üzerinde siyasi-idari, ekonomik ve kültürel egemenlikleri vardır, ülke içi mübadeleler buralara yöneliktir, ülkenin dış dünyayla ilişkileri de buralardan geçer. İkinci kademe bölgesel merkezlerdir. Bunlar bölgeleri üzerinde egemen konuma sahiptirler, idari konumları olmakla birlikte esas olarak ekonomik merkezdirler (bölgesel ticaretin, sanayiin yoğunlaştığı, ülkesel merkezlerle bağlantının kurulduğu yerlerdir). Üçüncü kademede taşra kentleri yer alır. Çevrelerindeki kırsal alana egemendirler, çoğu zaman il merkezidirler, aynı zamanda da ekonomik merkez. Dördüncü kademede küçük kentler ve kasabalar yer alır, buralarda yerel pazar vardır, çoğunda alt idari merkez (ilçe) statüsüne sahiptir. Beşinci kademede köyler yer alır, en kalabalık grubu bunlar oluşturur, ama gitgide köyler boşalmaktadır. Altıncı kademede ise dağınık yerleşimler yer alır (Doğu bölgesinde mezra terimi kullanılır, Karadeniz'de dağınık bir köy yerleşim düzeni vardır). Merkez-kenar modeli böyle bir zincir üzerinde düşünülebileceği gibi, ikilemler şeklinde de ifade edilebilir. Birkaç büyük kentle (metropol, megapol terimleri kullanılır) tüm ülke arasında bir merkez-kenar ilişkisi vardır. Bu ilişkiyi büyük kentler-taşra ikilemiyle de ifade edebiliriz. Türkiye'de bu durumda üç büyük kent vardır. İkinci ikilem bölgesel merkezlerle çevrelerindeki kırsal ve taşralı (kent, kasaba) dünya arasındadır. Üçüncü ikilem orta büyüklükte idari merkez ile ona tabi kırsal çevre arasındadır. Türkiye'de idari bölünmede ilgili idari birim ildir. Ancak bazan il merkezine rakip ekonomik bakımdan güçlü merkezler olabilir. Dördüncü ikilem yerel pazarla çevresindeki köyler arasındaki ilişkidir. Beşinci ikilem köyle çevresindeki dağınık yerleşimler arasındadır.

Ekonomik açıdan merkez egemendir: mallar oraya doğru pazarlanır, tüketim malları oradan gelir, alışveriş için oraya gidilir, insan göçü oraya doğru olur, ulaşım bağlantısı orasıdır, daha üst

merkezle bağlantılar oradan geçer, ticari ve sınai etkinlikler orada yoğunlaşmıştır, oradan çevresine doğru hizmet götürülür. Aynı zamanda kenardan merkeze doğru kaynak transferi olur (satılan ürünler ve kredi ödemeleri, vergi, işgücü, rantlar), diğer yönde, merkezden kenara doğru da kaynak transferi vardır (destekler, krediler, yatırımlar, sosyal ödemeler, hizmetler), ama bilançonun kenarın aleyhinde olduğu saptanır, merkezin kenarı sömürmesinden sözedilir. Siyasi-idari açıdan bir çoğu idari merkezdir, devlet işleri orada yoğunlaşmıştır, işlerini görmek için kırlı yurttaş oraya gider, siyasi etkinlikler (parti ve dernekler) orada toplanır. Kültürel etkinlikler de merkezde yoğunlaşmıştır, kültürel tüketim için oraya gidilir, modalar önce oraya ulaşır, merkezdeki yaşam tarzı çevresi için öykünülecek örnek oluşturur.

Kent dünyası, özellikle büyük kent dünyası içinde de merkez-kenar ayırımı yapılır. Kentin eski semtleri merkez, daha çok kırdan göçedenlerin yerleştiği yeni yerleşim alanları kenar olarak nitelenir. Bu sonuncular arasında gecekondular ağırlıklı bir yere sahiptir, ama tümü gecekondu değildir. Yakın bir ikilem ise, kentin zengin ve orta sınıf semtleri ile yoksul ve gecekondu semtleri arasında kurulandır. İlk ikilemde merkezliğin ölçütü eskilik olmaktadır, dolayısıyla dargelirli, hatta yoksul düşmüş eski semtler de merkez sayılır. Bir başka yaklaşım kentsel kenarı kent yaşamına daha entegre, alt, orta-alt katmanlardan bir halkın ikamet ettiği, kentsel bir popüler kültürün etkili olduğu bir alan olarak tanımlar. Bu popüler kültür geleneksel dinsel, töresel, kırsal kültürden farklıdır, modernleşme sürecinin popüler biçimlerini, gelenekselliklе modernite arasında biçimleri içerir. Kentsel kenarı eski popüler mahalle yaşamıyla da ilişkilendirebiliriz, o halde eski kente, kentin ilk gelişme evrelerine özgü bir kategoridir. Ama kenarı, yeni kent koşullarında da mahalle yaşamının varlığıyla tanımlayabiliriz. Kentsel yaşamda bir başka topluluk tipi kente göçenlerin oluşturduğu hemşeri çevresidir. Kenar kültürüyle iki başka kentsel popüler kültür arasında da ayırım gerekir: mobilize toplumun küçük adamı ile işçi sınıfı alt-kültürü. Kenar kültürü daha bölüntülü bir kentsel ortama özgüdür, küçük adamın yaşadığı mobilize toplum (sosyo-ekonomik mobilizasyon endekslerinin arttığı toplum) ortamında ise normalin üzerinde bir kaynaşma vardır. İşçi sınıfı alt-kültürü ise ekonomik konumu ve geçmişi tarafından belirlenmiş olup daha yoğundur, oysa kenarın konumu değişkendir, marjinalite ve küçük burjuvazi arası denilebilir.

Kent içindeki merkez ve kenarı aynı zamanda bir yerleşim yerleri hiyerarşisi olarak düşünebiliriz. Küçük kentlerde merkez tektir, idari ve ticari etkinlikler orada yoğunlaşmıştır, orası kalabalıktır, diğer yerler tenhadır. Büyük kentlerde ise çok merkezli bir yapı vardır, birkaç büyük merkezin yanısıra, kentin ve banliyösünün bölmelerinin kendi merkezleri vardır. Büyük kenti bütün olarak düşündüğümüzde, birkaç büyük merkez ve bağlantılarından oluşan bir merkez (daha doğrusu bir merkezler mıknatısı), kentin içindeki mukim semtler (dağınık ve çevredeki çember), kentin yakın banliyösü, kentin uzak banliyösü kademelerini bulabiliriz.

7. DEĞERLİLİK PROBLEMİ

Toplumsal mübadele sistemini insanların ve şeylerin sahip olduğu değerler temelinde inceleyebiliriz. Çeşitli şeylerin (ekonomik malların, kurumlar ve yapıların, fikirler ve değerlerin…)

genel olarak değerleri, değişik kriterler açısından değerleri ne düzeyde ve zamanla nasıl değişiyor? (fikirlerle birlikte belirtilen değerlerden farklı olarak buradaki inceleme konumuz olan değer paha anlamındadır).

Burada değer salt ekonomik değer anlamında değildir. Tartışmanın odağı insanların toplumda sahip oldukları değer, başka insanlarca kendilerine verilen değerdir. Değerin bu şekliyle saygınlık-statü anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Fakat düşündüğümüz daha geniş kapsamlıdır, toplumsal mübadele sisteminde verilen, edinilen bütün değer tiplerinin bileşkesi, oluşturduğu bütündür. Bir insanın veya şeyin değeri derken saygınlık-statü kadar, ekonomik alanda, piyasada edinilen değer, toplumsal ve hiyerarşik konum, maddi değer kadar maddi olmayan veya manevi değer kapsanmaktadır. Bu değer kişiye veya şeye toplumca, başkalarınca verilen değerdir ya da onlardan edindiği değerdir, öyle ki onun toplumsal mübadele sistemindeki konumunu, edineceklerini belirler.

Modern toplum geçmişe göre sürekli değişme içinde olan bir toplumdur. Toplumsal değişim ya da modernleşme süreci değer sisteminde önemli değişmelere ve dalgalanmalara yol açmaktadır. Ortamdaki değişme şeylerin ve insanların değerlerini değiştirmektedir. Ve değerler yapısındaki değişim ve dalgalanmalar toplumsal denge üzerinde de etkili olmakta, toplumsal dengeyi bozabilmektedir.

Çok önemli bir denge bozucu etkiyi, artan öznel değerler versus azalan reel değerler olarak ifade edebiliriz. Artan öznel değerleri bir toplumsal ve bireysel kendini değerli görme, kendini beğenme, kendine yüksek değer biçme hali olarak tanımlayabiliriz. Reel değerleri toplumca, başkalarınca, pazarlar ve otoritelerce verilen değerlerin bileşkesi olarak düşünebiliriz. Ancak başkalarınca verilen değerleri de, bütün olarak değil de tekil olarak düşündüğümüzde öznel değer saymamız gerekir. Toplumca verilen reel değer çeşitli başkalarının verdiği öznel değerlerin bileşkesi, eşit olmayan ortalamasıdır.

Bu reel değer kavramı ekonomideki mübadele değerine tekabül eder. Ayrıca üretim değeri ve kullanım değeri olabilir, bu ikisi toplumsal maliyeti, faydası ve niteliği gibi kriterlere göre saptayabileceğimiz başka reel değerlerdir. Ve bu diğer reel değerler de bir başka öznel değere kaynaklık eder, bu kriterlere göre kişiler birçok durumda kendilerinin ve sahip olduklarının değerlerinin yüksek olduğunu düşünür (kendisine çok şeye mal olmuştur, faydası ve niteliği yüksektir diye), böylece kadri bilinmemişlik sorunsalına gireriz.

a) Öznel değerlerde artış

Genel olarak insanların kendilerine biçtiği öznel değer başkalarınca verilen reel değerden yüksektir, insan egosunun normal eğilimidir bu. Bunun ötesinde, modernleşme sürecinde yakın geçmişte kıt olan şeylerin yayılması (üstelik bir kısmı boom niteliğindeki yayılması) kişilerin, insan kümelerinin öznel değerlerinin daha da artması sonucunu vermektedir. Kişilerin ya da insan kümelerinin (aile, topluluk, birincil grup, meslek, sınıf, yöre gibi insan kümelerinin) kendilerine biçtikleri değer, yani öznel değerler artmaktadır. Burada öznel değerin bir anlamını dikkate alıyoruz: kendine biçtiği değer

(bir başka öznel değer tekil olarak başkalarınca verilen değerdir ki bileşik olarak toplumca verilen ortalama reel değeri belirler, yukarda belirttiğimiz gibi).

Nasıl artıyor? Geçmişte kıt olan şeyler gelişme sürecinde yayılıyor, dolayısıyla insanlar onlara ulaşabilince kendilerini geçmişe göre değerlenmiş olarak görüyorlar. Toplumsallaşma sürecinin erken dönemlerinde bazı şeyleri değerli olarak tanıyan kişi, sonraki dönemlerde bunlara sahip olunca kendini değerlenmiş sayar, çünkü algılama, öznel değer biçme strüktürü toplumsallaşma sürecinin erken dönemine göre oluşmuştur. Bu şeylerin değerini geçmişteki gibi düşünür, oysa yayılma sonucunda değerleri düşmüştür. Çünkü değeri belirleyen önemli ölçüde kıtlıktır, eski kıtlıkları kalmadığı için değer erozyonuna uğramakta, yakın geçmişte kazandırdıkları değeri sahiplerine sağlayamamaktadırlar. Artan öznel değerin diğer yönü ise yakın geçmişte kıt olan şeylere ulaşılmasının beklentileri arttırmasıyla ilgilidir. Kişiler, insan kümeleri kendi değerlerini şu anki durumlarına göre değil beklentilerine göre biçmeye başlamakta, yani yüksek görmektedirler. Her iki halde de öznel değerlerle reel değerler arasındaki farkın büyümesi gerilimlere neden olmaktadır, bu bakımdan artan öznel değeri gelişmenin yol açtığı bir gerilimler yumağı olarak tasavvur edebiliriz. Bu konuyu bazı somut süreçlerde gözden geçirelim.

Dayanıklı tüketim malları 1950'lerde, 1960'larda zenginlik göstergesiydiler, örneğin otomobil öyleydi, ama sadece o değil, bugün rutinleşmiş sayılan televizyon, buzdolabı, telefon gibi mallar da öyleydi. Yayılma 1970'lerde başladı, 1980'lerde ve sonrasında sürdü. Yayılmalarıyla en azından başlangıçta birçok kişi kendini varlıklanmış gördü, oysa yayıldıkları için değerleri düşmüştü. Televizyon, buzdolabı, telefon ve bazı başka dayanıklı mallar için yayılma hızlı oldu, dolayısıyla ancak başlangıçta önemli bir 'artan öznel değer' etkisi yaratabilmişlerdir. Hızlı yayılma nedeniyle, aynı zamanda bir değer çekişmesi de yaratmışlardır, çünkü bazıları bu mallara daha önce ulaşmıştır, bazıları daha geç ulaşmıştır, dolayısıyla geçen süre içinde bir kıskançlık ve çekişme sendromuna girilebilir. Keza birçok kişi kendilerini bu mallara ulaşmakla orta-üst sınıf konuma ulaşmış sanırken, sözkonusu malların gecekondulara, köylere kadar hızla girmesi bir ulaşılan öznel değerin ve başarının devalorizasyonu olarak algılanabilmiştir. 1970'ler ve 1980'lerin sosyo-psikolojik, sosyo-ekonomik ve siyasal krizinin önemli bir etmeni de bu öznel değer artışı ve değer çekişmesi olsa gerek. Bir başka gerilim kaynağı da bu orta sınıflaştırıcı yayılmanın reel gelirlerdeki düşüşle eşanlı olmasıdır (gıdadan kesilip dayanıklı mal alınıyor diye yorumlar yapılmıştır).

Otomobilde ise yayılma daha yavaş oldu. 1950'lerde, 1960'larda özel otomobil zenginliğin standart göstergesi olarak görülüyordu. Artık öyle değil, belki bir orta sınıflık göstergesi sayılabilir, ama 1970'lerde ilk yayılma dalgasında zenginlik göstergesi olarak görenler herhalde çoktu. 1990'lardan beri ise bir başka yayılma yaşanıyor: yeni teknolojik mallar. Bilgisayar, cep telefonu, banka kartları bu süreçte üç önemli unsur. Bunlar da öznel değer artışı yarattı, ilki bilgi toplumu olma sanısını, ikincisi bireysel ve grupsal serbesti sanısını, üçüncüsü kapitalist başarı sanısını güçlendirdi. Yine aynı şekilde yayıldıkları için eski değerleri kalmadı (üstelik cep telefonunda yayılma kısa zamanda %100'ü buldu, üstelik sadece gelişmiş ülkelerde değil Afrika gibi geri bir bölgede de nisbeten kapsayıcı bir yayılma gerçekleşti ve öncesinde Afrika'da sabit telefon çok az yayılmıştı). Genel olarak yayılan malların toplumda, kitle arasında varlıklanma ve kapitalist başarı sanısını arttırdığını

söyleyebiliriz, ama yayılma arttıkça rutinleşme başlamakta ve sanı zayıflamakta, bu da gerilim kaynağı oluşturabilmektedir.

Şimdi rutinleşmiş gibi gözüküyor ama 1950'lerde henüz ortaöğretim yaygınlaşmış değildi, 1960'lardan sonra yaygınlaştı. Son 20-30 yıldır ise üniversite yaygınlaşıyor, çeyrek asırda çağ nüfusunu kapsama oranı %5'ten %30'a, giderek %50 üstüne çıktı. Eskiden üniversite kadar kıt bir okul türü olan yabancı dilli ortaöğretimin yayılmasını da buna katabiliriz, hatta lisenin yayılmasını da (1950'ler, 1960'larda henüz adları bilinen mahdut sayıda lise vardı). Bilgi alanındaki bu gelişmeye son dönemde bilgisayarın yayılmasını eklememiz gerekir. Liselileşmiş, üniversiteleşen, yabancı dillenen ve bilgisayarlanan toplum bilgi toplumuna doğru evrilmektedir artık. Bu gelişmeler de öznel değerde önemli bir artışa yol açtı. Okumuşluğun kıt olduğu bir toplum durumundan eğitimli, bilgili toplum self-imajına ulaşıldı. Ancak burada da aynı çelişki vardır: yayılma kıtlığı azalttığından bunların reel değerini düşürmüştür, dolayısıyla toplumsallaşma sürecinin erken döneminde edinilmiş imaja göre oluşan öznel değerin yüksekliğiyle çelişmektedir ve bu da bir toplumsal gerilim faktörüdür.

Kitle iletişim araçlarına gelince durum biraz daha farklıdır. Bunların yayılması daha eski tarihlere uzanır. Gazete ve radyo eskiden beri vardır. Bu ikilide genişleme pek olamamaktadır: gazete okurluğu geçmişe göre pek artmamaktadır, radyo televizyon çıkmadan köylere dek yayılmıştı, televizyonla birlikte pabucu dama atıldı. Televizyonun yayılması son 40-45 yılın bir olgusudur, 25-30 yıldır da çok kanallılığa geçilmiştir (üstelik kanal sayısında patlama olmuştur). TV vasıtasıyla görsel olarak geniş bir alana (dış dünyaya, meşhurlara, çeşitli etkinlik türlerine…) ulaşma öznel değerlilik duygusunu arttırmaktadır, fakat yayılma hızlı olduğundan rutinleşme de çok çabuk olmuştur (nitekim daha 1970'ler ve 1980'lerde adeta tüm ülke birlikte bazı dizi ve programlar izleniyordu).

Gerek eğitim gerek kitle iletişimi yayılmasının çok önemli bir etkisi beklentilerdeki artıştır. Oysa beklentiler gerçekleştirilemez, yeterince gerçekleştirilemez durumdadır. Geçmişte yüksek öğretim yüksek statülü işlere ulaşmayı sağlar diye bilinirdi, ama artık öyle değil, yüksek statü ve gelirli işler okullaşmadan epeyce daha yavaş artıyor. Gelişmiş ülke standartları kitle iletişimindeki gelişme sayesinde tüm toplumda öğreniliyor. Bu da toplumdaki beklentileri yükseltiyor, epeyce daha yüksek öznel değer anlamına gelen yaşam tarzları arzulanmaya başlanıyor. Ama bunların gerçekleştirilme olanağı yetersiz kalınca toplumda göreli yoksunluk duygusu güçleniyor.

Ekonomik büyüme ve paradoksal olarak enflasyon da toplumda varsıllaşma ve gelecekte artacak imkanlar izlenimi yaratmaktadır. Büyüme kırda ve kentte zenginleşme göstergelerini çoğaltmaktadır: yollar yapılıyor, fabrikalar açılıyor, enerji ve sulama tesisleri kuruluyor, inşaat faaliyetleri yürütülüyor, piyasada canlılık oluyor, mal sergilemesi artıyor, şirket sayısı çoğalıyor. Civarda zenginleşme göstergelerinin görülmesi kişisel zenginleşme olarak algılanabilmekte, en azından beklentileri arttırmakta ve birçok kişi gelecekte erişeceği değerin daha yüksek olacağını ummaktadır (yani öznel değer artmaktadır). Ama aynı zamanda bunlara erişememe göreli yoksunluk duygusu yaratıcıdır, keza zamanla umulanın bulunamaması da.

Enflasyon ise iki yönlü bir etki yaratmaktadır. Pahalılaşma nedeniyle pahalı malları satınalmak durumunda olanlarda bir öznel değer düşüşü izlenimi oluşmaktadır: alacakları malların değerleri

artmaktadır, oysa gelirleri aynı ölçüde artmamaktadır, demek ki kendileri bu mallara göre değersizleşmektedir. Ama diğer yönde enflasyonun paradoksal bir etkisi de vardır. Nominal fiyatlardaki artış toplumda bir değer yükselişi izlenimi yaratır, en azından bir süre için, reel değerin nominal değer kadar olmadığı anlaşılana kadar. Özellikle hızlı enflasyona geçişin başlarında, eğitim düzeyi düşük kişiler açısından bu izlenim oluşabilir. Mal satıcısı kimseler açısından da böyle bir izlenim oluşabilir, çünkü sattıkları mallar pahalılanmıştır, ama pahalılık nedeniyle alıcılar azalınca bu izlenim zayıflar. Mal sahiplerinde ise daha güçlüdür, hızlı enflasyon döneminde özellikle gayrimenkullerin kısa zamanda astronomik değer artışı sağladığı söylemi egemendi. Enflasyonun öznel değer yükseltici bir başka etkisinden daha sözedebiliriz: enflasyon tedavüldeki parayı arttırdığından toplumda para bol izlenimi oluşur. Enflasyonun hem nedeni hem sonucu olan gelir ve fiyat çekişmesi ise, öznel değerde algılanan artışın realitede gerçekleşememesinin yarattığı sıkıntıyla da ilgilidir.

Öznel değer artışının başka etmenleri de vardır, Türkiye'nin son 70 yıllık gelişme sürecinde bunları izleyebilmekteyiz. Bir tanesi siyasal gelişmedir. Demokrasiye geçişle birlikte daha önce tabiyet kültürü içindeki kitlede yurttaşlık duygusu oluşmuş ve güçlenmiş, seçmen olarak yöneticiler tarafından değer verilen, istekleri dikkate alınan bir kitle olma, halk olma self-imajı oluşmuştur. Parti taraftarlığı, kamuoyundaki tartışmalar, clientelist mübadele süreçleri de öznel değer artışına katkıda bulunmuştur. Çok sayıda devlet kurumunun kurulması ve taşraya yayılması hem hizmet gören bir toplum olma imajı yaratmış, hem de devlete işi olan yurttaş veya memur olarak ulaşma imkanını arttırmıştır, bu da öznel değer artışı nedenidir.

Kentleşme süreci de öznel değer artışı yaratmıştır, yakın geçmişte %80'i köylü olan bir toplum artık %80 kentlidir. Kente göçmekle köydeki düşük yaşam standardından kurtulunacağı, iş ve gelir, eğitim, modern yaşam ve eğlence gibi alanlarda yüksek değerlere ulaşılacağı hakim izlenim olmuştur uzun süre. Dolayısıyla kırdan kente göçeden köylü en azından başlarda önemli bir öznel değer yükselişi algılaması içine girer (ama kentte kendisine fazla değer verilmemesi bu algılamayı zayıflatır). Kentlerde gecekondulaşma kadar apartmanlaşma da olmuştur, apartman geçmişte (1950'lerden 1970'lere) büyük çoğunluğu köy evlerinde, eski mahallelerde ve gecekondularda yaşayan bir toplumda modern yaşam ortamı olarak görülürdü. Apartmanda yaşamaya başlamak modern orta sınıf bir konuma ulaşmak gibiydi ve muhakkak ki öznel değer algısını yükseltiyordu, ama bu konuda da yayılmayla yaşanan reel değer azalması öznel değer yükselişiyle çelişti ve bir süre sonra öznel değer de düştü.

Kamu hizmetlerinin yayılması, kırsal kesime hizmetler getirilmesi de benzer bir etki yaratmıştır, denilebilir. Geçmişte köy hizmetleri çok yetersizdi, 1950'ler, 1960'lardan itibaren köyü kente yaklaştıran bir dizi hizmetin getirilmesi köylü toplumunda kentli statüsüne yaklaşma izlenimi yarattı, dolayısıyla öznel değer yükselişine neden oldu. Köyler yakın geçmişte büyük ölçüde elektriksizdi, 1970'lerden 1990'lara elektriklendirme süreci elektriksiz köy sayısını çok azalttı, fakat bu süreç görece hızlı yaşandığından öznel değer yükselişi etkisi çok uzun sürmemiş olsa gerek (ayrıca köyler de iyice boşaldı bu süreçte). Kentlerde gecekondulara kadar beledi hizmetlerin yayılmasının da etkisi

benzerdir. Ulaşım ve iletişimin gelişmesi, mesafelerin daralması da benzer bir öznel değerlileşme sonucu doğurmuş, ama bir süre sonra rutinleşmiştir.

Keza sağlık hizmetleri ve sosyal güvenlikteki yayılma da öznel değerleri arttırıcı oldu. Yayılan hizmetlere ulaşmada kullanılan kartlar toplumsal bellekte önemli bir yer edindi, yurttaşlık duygusunu güçlendirerek öznel değer yükselişi sağladı, denilebilir. Emeklilik geçmişte bir memur ayrıcalığı iken 1960'lardan 1990'lara 30-40 yılda topluma yayılmıştır, gerek öğrencilik gerek emeklilik eski imajlara göre inaktif bir küçük burjuva toplumuna tekabül eder. Bu bakımdan kırdan kente göçederek proleterleşeceği sanılan bir toplumun daha çok marjinal bir küçük burjuvalaşma yaşadığı gözlemlenmektedir. Bu durum önemli bir öznel değer yükselişi demektir, ama hızlı yayılma, yetersiz ödentiler ve hizmetler, süregiden sorunlar bu yükselişi epeyce kısıtlamaktadır.

b) Toplulukçu efekt, kriz faktörü ve azalma

Artan öznel değerler hangi düzeylerde oluşuyor? Bireysel düzeyde, grupsal düzeyde, topluluk düzeyinde, toplumsal düzeyde oluşabiliyor. Geçmişteki değerli şeylere ulaşmanın, bunun yarattığı varlıklanma izlenimi ve beklentilerde artışın sağladığı öznel değer yükselişi kuşkusuz öncelikle bireysel bir duygudur. Ama somut bireysel bir duygu olduğu gibi, soyut toplumsal bir duygudur da. Dolayısıyla toplumsal duygu ve izlenimle bireysel duygu ve izlenim arasında etkileşimi de düşünmek gerekir. Tüm toplumu kapsayan değerlileşme duygusu (ekonomik büyüme etkisiyle varlıklanma self-imajı, yayılan tüketim malları ve değişen yaşam tarzı etkisiyle modernleşme self-imajı, eğitimli bilgi toplumu olma self-imajı, vs) tüm bireyleri etkiler, böyle bir kitle psikolojisi çığ etkisiyle tüm topluma yayılır, kendi kendini büyüten bir toplumsal olgu haline dönüşür (hatta anomali haline de dönüşebilir).

Analizde bireyselle toplumsal arası düzeyleri de dikkate almak gerekir. Artan öznel değerliliği kişiler bireysel düzeyden çok, mensubiyet grupları, topluluklar ve oluşan yeni topluluklar dolayımıyla yaşayabilirler. Bu durumda benden çok bizin öznel değerinin artması sözkonusu olur. Moderniteye geçiş sürecindeki toplumlarda bireyselleşme derecesi henüz zayıftır, değerlileşme duygusunu kümeler düzeyinde yaşama eğilimi güçlüdür. Kuşkusuz bu duygu bireysele yakın bir grup olan aile düzeyinde görülür. Ama onun ötesine de geçilir: değerlileşme duygusu kendini çeşitli birincil gruplar düzeyinde gösterir (yöresel, ulusal-etnik, dinsel-mezhepsel, arkadaş grubu), ikincil gruplar düzeyinde de gösterir (meslek, sınıf, işyeri, siyasal grup, takım). Modernleşmenin sonucu olan öznel değer yükselişi böylece bireyselleşmeye yol açacağı yerde, geleneksel sayılabilecek bağlılık duygularını güçlendirir. Ama lumpenizme kayabilen bir bencilleşme duygusu yarattığı da gerçektir, dolayısıyla etkiyi iki yönlü düşünmek gerekir, fakat her iki halde de modern, sorumlu ve özgür bir bireyleşme eğilimi görece zayıf kalmaktadır.

Artan öznel değerlilikle topluluk tipi yapı arasında yakın bağıntı kurabiliriz. Geçiş sürecindeki bir toplumda değerlileşme duygusu topluluklar yaratan, toplulukları güçlendiren bir süreçtir. Bu topluluklar yukarda belirttiğimiz birincil ve ikincil gruplar olabilir. Bu durumda sadece birincil gruplarda değil, paradoksal olarak ikincil gruplarda da dayanışmacı toplulukçuluk dozu artar.

Artan öznel değerlilik 'biz iyiyiz, biz üstünüz' isteği ve duygusuyla eklemlenir. Bu bakımdan gelişme sürecinin yeni bir toplulukçuluk yarattığını ileri sürebiliriz (oysa sosyolojik teoride orijiner yaklaşıma göre gelişme süreci dayanışmacı topluluktan mantıksal ve çıkarcı topluma geçişi sağlar). Bu yeni topluluklar siyasal gruplarda, yeni toplumsal yaşama katılım kanallarında, eski toplulukların yeni biçimlerde canlılık kazanmasında (hemşerilik, dinsel ve etnik revitalizasyon gibi) somutlaşabilirler.

Ayrıca eski topluluklar açısından düşünülürse durum, modernleşme süreci en azından başlarda bir değer kaybı olarak görülür. Neye göre değer kaybı? Genel ortama ve geçerli modellere göre, yeni değerlere ve standartlara ulaşabilen henüz dar kesimlere göre. Bu dar kesimleri de iki momentte düşünebiliriz: sıfır momentte bu kesim azgelişmiş toplumun küçük bir azınlık olan zengin tabakasıdır, birinci momentte halk içinde sınırlı bir yayılma olur, görece varlıklı ve modern bir kesim oluşur. Bu son kesime göre değer kaybı toplum içinde önemli bir çekişme kaynağı olabilir. Kimlerin değer kaybı? Kişiler değer kaybını bireysel gözlükle algıladıkları gibi, aile olarak, köy ve yöre olarak, meslek ve sınıf olarak, etnik ve dinsel-mezhepsel grup olarak, hatta siyasal grup olarak da algılarlar. İkinci, üçüncü ve dördüncü momentlerde yayılma süreci yaşanır. Önceki değer kaybı toplulukçu kimlikleri güçlendirmiştir ve kitle açısından yayılma önceki dönemde yitirilen değerin yeniden kazanılması olarak yaşanabilir. Yeni durum erken modernleşme sürecinde değerlenmiş bazı başkalarına karşı, geç modernleşme sürecinde çeşitli bizlerin değerlenmesi olarak hissedilir, rövanş olarak bile görülebilir.

Artan öznel değerleri değişik açılardan kriz etmeni olarak düşünebiliriz. Çünkü bir kendini (birey olarak, grup ve topluluk olarak) değerli görme, beğenme, hatta şımarma hali yaratır. Bu hal toplum üzerinde, karşılıklı kesimler üzerinde basıncı ve yükü arttırır. İkincisi artan öznel değerler toplulukçu bağları güçlendirici etki yapar, hatta toplulukçu bir rövanş duygusu yaratır. Toplulukçulukla eklemlenerek veya o olmadan bencilik (ben mühimlik duygusu) yaratır, bu da lumpenizme varabilir. Üçüncüsü artan öznel değerlerle azalan reel değerler arasında uyumsuzluk olur. Dördüncüsü hızlı yayılmanın getirdiği rutinleşme, öznel değer artışından sonra, öznel değer düşüşü ve hayal kırıklığını peşinden getirir. Beşincisi bütün bu faktörlerin etkisiyle bir değer belirsizliği ve sarsıntısı yaşanır. Yayılma öncesindeki (sıfır momentteki) değer, yayılmayla birlikte artan öznel değer, koşut olarak başkalarınca ve toplumca verilen değerin (reel değerin) azalması, yayılmanın hızlı yaşanması sonucunda yeniden azalan öznel değer, hepsi ayrı ayrı değerlerdir. Hangisinin geçerli olduğuna ilişkin bir belirsizlik duygusu toplumu sarar, kişi veya grup değerini öznel olarak artmış saysa bile kuşku duyar, aynı zamanda bir açıdan değerini artmış görürken bir başka açıdan azalmış görür. Momentler, ortamlar ve değer dağıtıcı merciler açısından değerlerde farklar genel bir değer belirsizliği yaratır.

Öznel değerlerin yükselişi kadar, ters yönde öznel değerlerin azalmasını da dikkate almak gerekir. Gelişme sürecinde kendini ilkel hissetme görece yaygın bir durumdur. Gelişmenin neden olduğu değişimler, bozulmalar, gerilimler kendinden sıkılma, kendini beğenmeme, hatta kendinden nefret etme gibi duygulara da kaynaklık edebilmektedir. Bu durum bireysel düzeyde olduğu kadar, grupsal ve topluluksal düzeyde de olabilir. Gelişme sürecinin empoze ettiği standartları benimseme, onlara uyma eğilimi içine giren, imkanları el vermediği için uyamasa bile onlara öykünen, onları üstün gören kişi kendi mensubiyet gruplarından, geleneksel bağlılıklarından kopma gerilimi içine girer. İlkel bir görünüm arzeden kendi mensubiyet gruplarından, bağlılıklarından sıkılmaya başlar. Tersine, bu yeni

standartlara tepki duysa, onları üstün görmese bile, pratikte onların üstünlüğünü yaşamaktadır, o zaman da topluluksal ve geleneksel bağlarına daha fazla sarılma eğilimi içine girebilir. Diğer eğilim gibi bu da gerilim yaratıcıdır. Her iki eğilim de modern standartlara, değerlere ulaşamayan kişilerde daha belirgindir.

Dolayısıyla iki karşıt eğilimi, öznel değerlerde artış ve azalış eğilimlerini birlikte düşünmemiz gerekir. Bu iki eğilim aynı kişi, grup, topluluk içinde bir arada varolabilmektedir. Bu da kişilikte bölünmeye, çözülmeye ve karmaşaya neden olmaktadır. Öznel değerlerde azalma-artma ikilemi bir çirkinleşme-güzelleşme ikilemi olarak da tasavvur edilebilir. Bu yazının özelliği öznel değerlerdeki artışı vurgulamasıdır, oysa modernleşmenin yol açtığı psikolojik kriz üzerine analizler daha çok öznel değerlerdeki azalmayı vurgularlar.

c) Reel değerler

Bu konuda temel önermemiz şöyledir: öznel değerler artarken reel değerler azalıyor, en azından öznel değerler ölçüsünde artmıyor. Önce reel değer kavramını açıklayalım. Reel değeri üç kavramla ifade edebiliriz: nesnel değer, karşılıklı değer, göreli değer. Bu üç kavram pratikte belirli ölçülerde çakışmaktadır.

Kişinin, grubun kendine atfettiği değer öznel bir değerdir. Buna karşılık nesnel değer, toplumsal mübadele sisteminde, toplumsal pazarlarda oluşan değerdir. Toplumsal mübadele sistemi ve pazarlar çok bileşenli olarak düşünülmelidir: ekonomik piyasa başta gelmektedir, siyasal pazar, toplumsal ilişkilerin çeşitli yönlerinin pazar olarak tasavvuru da buradaki toplumsal pazarlar kategorisine dahildir. Bu yaklaşımla nesnel değeri pazar fiyatı ve değeri olarak da adlandırabiliriz. Bunu da iki kategori şeklinde düşünebiliriz: kişiye, gruba verilen değer ile kişinin, grubun sahip olduğu şeylere (maddi şeyler, maddi olmayan şeyler) verilen değer. Ancak ikinci kategori ilkine dönüşür, dolayısıyla kişi, grup odağından bakınca tek bir değer düşünebiliriz.

Bununla birlikte şu çekinceyi de eklememiz gerekmektedir: insan ve nitelikleri (ve de insanlardan oluşan gruplar ve nitelikleri) pazardaki mal fiyatından biraz farklıdır. Keza ekonomik mal olmayan kategorilerin (örneğin statü ve saygınlığın, özgürlük, güvenlik ve eşitliğin, şeref ve haysiyetin, vs) toplumsal pazarlardaki değerleri de…Herkesce kabul edilen sabit bir fiyat, bir değer olması zordur, hatta olanaksızdır. Kişiler, gruplar için tek bir başkası yoktur, değişik başkaları vardır. Şeyler, nitelikler farklı kişiler ve gruplarca farklı şekillerde değerlendirilirler, bazısının yüksek değer verdiğine bazısı düşük değer verebilir. Bu noktada somut başkalarınca verilen değerlerle toplumca verilen ortalama veya egemen değer ayırımı da yapmak gerekir. Bir şeyin, kişinin, grubun, topluluğun toplumsal mübadele sistemindeki değerini ölçmek için ortalama bir değer oluşturmaya çalışılabilir. Ancak böyle bir ortalamayı saptamak güç olduğu gibi, bazan anlamlı da olmaz. Kaba bir ortalama olabilir, ağırlıklı bir ortalama olabilir. İlkinde tüm verilen değerlerin ortalaması bulunurken, ikincisinde daha etkili olanlara ağırlık verilir. Daha öteye toplumsal pazarlarda oluşan bir denge değeri veya kendini empoze eden egemen değer düşünebiliriz. Kuşkusuz bu değerden sapan değerler olacaktır, fakat denge bu değerde oluşmaktadır, bu değer çoğunluğa, büyük çoğunluğa şu ya da bu ölçüde empoze olmaktadır.

Ancak analiz yaparken önemli toplumsal etkileri olan bir kategori olarak, bu denge değerinden sapmaları, dalgalanma marjının büyüklüğünü, değer farkları yelpazesini de dikkate almamız gerekir. Farklar bazı hallerde az olabilir, bazı hallerde çok. Bir toplam farklar endeksi düşünülebilir, eğer bu endeks yüksekse toplumsal belirsizlik hali var demektir.

Pazar değerinin dışında ekonomik analojiyle başka nesnel değerler de bulunabilir. Bir tanesi kullanım değeridir. Çeşitli nitelik ve ögelere, kişiler ve gruplara toplumda verilen değeri değil, maddi ve maddi olmayan kullanım açısından sahip oldukları değeri saptamaya çalışabiliriz. Kullanım değeri toplumsal pazarlardaki mübadele değerini etkileyecektir, çünkü kişiler onları maddi ve manevi yararına göre değerlendirecektir, ama mal fiyatlarında olduğu gibi bu konuda da kullanım değeri ile mübadele değeri arasında önemli bir fark vardır. Örneğin şöyle bir tip düşünebiliriz: iyi insan, iyi nitelikleri var, dolayısıyla yararlı, yararlı olabilir, ama toplumda edindiği değer fazla değil. Şöyle bir nedeni olabilir bunun: kullanım değeri yüksek olduğu için başkalarının kıskançlığını çekiyor, başkalarının aşırı rekabetiyle karşılaşıyor, bu nedenle az değer elde edebiliyor. Örnekten anlaşılacağı gibi ekonomik pazarla analoji kısmen geçerlidir. Kuşkusuz kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki fark başka nedenlerden de kaynaklanabilir.

Nesnel değerin bir diğer temeli harcanan emek, çaba olabilir. Koşut bir temel ise kişinin, grubun şeyin sahip olduğu niteliklerdir. İlkini basit emek, ikincisini karmaşık nitelikli emek terimleriyle adlandırabiliriz. Bir kişinin harcadığı çaba ve emekle, sahip olduğu niteliklerle toplumda gördüğü değer arasında farklar vardır. Bu farklar kişilerin yakınmalarının temel nedenlerinden biridir. Ancak burada üç ayrı kategori saptayabiliriz: kişinin kendine atfettiği nitelik, sarfettiğini düşündüğü emek ve çaba biridir; gerçekte sahip olduğu nitelik ve sarfettiği emek, çaba diğeridir; başkalarının, toplumun verdiği değer ötekisidir (ve bu üçüncüsü de tek değildir). Şeyler için de benzer bir analiz yapabiliriz, bazı şeyler çok emek, çaba gerektirir, iyi nitelik gerektirir, ama bunlara toplumda değer verilmeyebilir. Bazı konularda bu yüzden bir toplumsal nankörlük halinden sözedilir.

Bir başka nesnel değer temeli üretim maliyeti benzeri bir kategori olabilir. Bir şeyin, kişinin, grubun nesnel değeri aldığı maddi ve maddi olmayan girdilerin toplam miktarıyla, toplam düzeyiyle ölçülebilir. Burada da toplumsal pazarda verilen nesnel değerle farklılık vardır: aldığı maddi ve maddi olmayan girdi fazla, dolayısıyla maliyet yüksek, ama toplumda verilen değer o ölçüde değil. Örneğin kişiler sıklıkla eğitimlerinin, girişimlerinin maliyetinin altında bir değer aldıkları kanısında olurlar.

Ekonomide değeri, fiyatı belirleyen bir başka kategori marjinal birimin değeridir. Ekonomik marjinal birimin ikamesi olarak (aynı şey olmasa bile) toplumsal ilişkilerde, mübadelelerde diğerlerini belirleyen veya diğerlerinin etkisini gözden kaçırtan bir eylem, bir öge olarak düşünebiliriz onu. Örneğin olumsuz bir puanın tüm olumlu nitelikleri silmesi veya son dönemde olumlu bir etkinliğin eski olumsuzlukları unutturması. Örneğin kırsal bir ortamda töresel bir etmenin kişiler hakkındaki tüm değerlendirmeleri belirlemesi. Paradoksal bir örnek kötü paranın (kişinin olumsuzluklarının) iyi parayı (kişinin olumluluklarını) kovması olabilir. Marjinal yerine stratejik terimini kullanmamız daha doğru olur, öyle ki stratejik unsur veya kişi insanların, grupların, şeylerin değerlerini belirler. Olumlu yönde veya olumsuz yönde. Stratejik kişi toplum üzerinde egemen olan kişi, toplumu temsil

eden kişi, kanaat önderi, toplumun ortalamasını yansıtan kişi olabilir. Stratejik unsur popüler sabitler olabilir.

Sonuç olarak bu türden nesnel değer tanımlarını da benimseyebiliriz. Fakat analizimizi bu yönlerde geliştirmeyeceğiz, toplumsal pazarlarda oluşan değerler bakış açımızı belirleyecek. Zaten diğer nesnel değerler de (marjinal veya stratejik değer, kullanım değeri, emek değer, nitelik değer, girdi-maliyet değer) toplumsal pazarlarda oluşan değerlerin belirleyicisi olarak etki gösterecektir. Ama toplumsal pazarlardaki değer onlarla aynı değildir, şu ya da bu ölçüde farklılaşırlar. Bunlar aynı zamanda, pazar değeri gibi öznel değerle de farklılaşırlar.

Reel değerin bir oluşum, beliriş şekli, daha doğrusu reel değere bir başka bakış açısı karşılıklı değerdir. Karşılıklı değer kavramı toplumsal mübadele sisteminde insanların, grupların birbirine verdiği değerleri ifade eder. Her kişi, grup hem başkalarına değer biçmektedir, hem de başkalarınca kendisine değer biçilmektedir. İşte karşılıklı değer budur. Karşılıklı değer kavramı insanlar ve insan grupları arasındaki ilişkileri bir karşılıklı değerler mübadelesi olarak düşünmemizi olanaklı kılar, karşılıklı değerlerin toplumsal pazarlardaki etkileşimi, kombinasyonu nesnel değeri belirleyen denge değerler oluşmasını sağlayabilir. Karşılıklı değerlerle ilgili temel bir önermemiz şudur: artan öznel değerlere (kendine verilen değerlere) karşın, birbirine verilen değerler, yani karşılıklı değerler azalmaktadır. Bu konuyu daha sonra açımlayacağız.

Reel değeri göreli değer kategorisi dolayımıyla da düşünebiliriz. Geçmişe göre değer göreli değerin bir türüdür. Özellikle geçmişte kıt olan bazı şeylerin (maddi ve maddi-olmayan şeylerin) artmaları ve yayılmaları sonucunda değerlerinin azalmasını anlamamızı sağlayacak bir kavramdır. Bu konuyu yukarda ele almıştık. Geçmişe göre değer artabilir de, çünkü geçmişe göre değeri belirleyen stratejik faktör kıtlık derecesindeki değişmedir, kıtlık derecesi artarsa göreli değeri artar. Başka şeylere, insanlara göre değer göreli değerin diğer türüdür. Başka kişilere, gruplara, kurumlara, nesnelere, davranış ve düşünüş kalıplarına göre kişinin, grubun, kurumun, nesnenin, kalıbın değeri arttı mı, azaldı mı? Mutlak değer artsa bile, başkalarının değeri daha fazla artmışsa göreli değer azalmış olur.

d) Azalan reel değerler

Geçmişe göre bazı kıt, değerli şeyler yayıldığı için değerleri, sahiplerine sağladıkları değer azalıyor. Daha önce gördüğümüz gibi, modernleşme sürecinde eskiden kıt olan bazı kaynaklar yaygınlaştı, dolayısıyla pazar değerleri düştü (toplumsal pazarlarda kendilerine verilen değer anlamında, ekonomik fiyatları anlamında değil). Ekonomiyle analoji kurarsak, burada reel değer pazarda arz miktarına göre belirlenen, arzı artınca azalan bir şeydir. Bunların ilk anda sahiplerine sağladığı değer biraz arttıysa da sonra azaldı. Az önce verdiğimiz örneklerde bu durumu gözlemleyebiliyoruz. Yarım, hatta çeyrek asır öncesinde yüksek statü göstergesi sayılan şeyler rutinize oldu: dayanıklı mallar, televizyon, özel otomobil, telefon ve çeşitli telekomünikasyon araçları, bilgisayar, apartman dairesi, yüksek öğretim ve lise öğretimi, yabancı dil, kentlilik, yurtdışı bilgisi, bürokratik konum, beyaz yakalı iş, işletme sahipliği ve işadamlığı, elektrik ve bazı beledi hizmetler…Ama hepsi aynı ölçüde değil.

İkincisi göreli değeri zaman faktörüne göre tanımladığımız gibi, başka faktörlere göre de tanımlayabiliriz: yerel faktöre göre (taşrada, kendi yöresinde sahip olunan değer kentleşme sürecinde düşüyor), mensubiyet gruplarına göre (birincil grupta sahip olunan değer kitle toplumu koşullarında düşüyor). Bunların ilki değişme sürecindeki toplumda bir taşralı özbeğenisinin metropoliten, kentsel ortamda statü düşüşüne dönüşmesi şeklinde yaşanır. Diğeri ise çeşitli kademelerde gözlemlenebilir. Kişinin değerinin görece yüksek olduğu ilk birincil grup kendi ailesidir, değişme sürecindeki toplumlarda ailede verilen değer artarken toplumda verilen değerin azalmasının eşanlı olarak yaşanma olasılığı artar (örneğin eski kuşağa göre eğitimli gencin ailesindeki değeri yükselir, ama tüm toplumda eğitim yayılmıştır, eski değeri azalmıştır, dolayısıyla gencin toplumdaki değeri düşer). Geleneksel mensubiyet grupları da (dinsel-mezhepsel, ulusal-etnik gruplar, çeşitli geleneksel otoriteler) kişiye daha fazla değer veren ataerkil otorite ve iyi geçmiş zaman imajlarıyla ilgilidir. Buna karşılık özellikle geçiş sürecindeki kitle toplumu koşullarında kişinin değeri düşüktür: işgücü boldur, dolayısıyla değeri düşüktür, iş sürecinde niteliği olmadığı için birçok kişi pek değer kazanamaz; siyasal planda gerçi yurttaşlaşma değeri arttırır ama toplum içindeki yaygın hiyerarşik ve otoriter insan ilişkileri formel yurttaşlığı, özgürlüğü ve eşitliği anlamsız kılabilir.

Üçüncüsü azalan reel değeri karşılıklı değer olgusunda da görebiliriz. İnsanların, grupların birbirine verdiği değer azalıyor. Nasıl? Birincisi sıfır toplam oyun lojiğiyle: kendilerine biçtikleri değer artınca başkalarına verdikleri değer azalıyor (popüler bir deyimle kendilerini beğeniyorlar, başkalarına burun kıvırıyorlar). İkincisi başkasından az değer alınınca veya beklenenden az değer alınınca tepki olarak başkalarına az değer veriliyor (yukardaki mantık uyarınca gelişmenin imkanlarından yararlanınca kişiler, gruplar kendilerini daha fazla beğeniyor, oysa başkaları bu beklentiyi karşılayamıyor çünkü onlar da aynı mantık uyarınca kendilerini daha fazla beğenmeye başlamışlardır). Üçüncüsü insani ilişkilere verilen değer azalıyor, maddiyata verilen değer artıyor. Popüler dilde bu durum insanlar eskisi gibi birbirine değer vermiyor, insanın değeri kalmadı gibi ifadelerle dile getirilir, bu günlük yaşam sorunsalları bu bakımdan teorik sorunsal olarak da düşünülebilir. Yeni toplulukçu eğilimlerin bir kaynağı bu karşılıklı verilen değerlerdeki düşüştür, karşılık vermek için eski ve yeni topluluklara başvuru artmaktadır. Karşılıklılık rövanş arayışlarının da temelidir, dolayısıyla modernleşmeyle azalacağı sanılan öç istekleri aksine artabilmektedir. Keza bu durum bir 'taşralı' (provincial) diplomasisi de yaratmaktadır, insanlar davranışlarını başkalarının kendilerine verdikleri değere, kendilerine yönelik davranışlarına göre ayarlamaya normalden fazla dikkat göstermeye başlamaktadırlar.

Şematik olarak gösterirsek: (1) Yayılmayla geçmişe göre değer azalması, (2) Yerel ortama ve birincil gruplara göre kentsel kitle toplumu koşullarında değer azalması, (3) Karşılıklı verilen değerlerin azalması. (1+2+3) – ————-(yol açar)————- – (4) Toplumsal mübadele sistemindeki reel değerlerin azalması.

Bütün bu değer oyunlarını belki bir ülke ve toplum düzeyinde nicel toplam olarak düşünebiliriz. Fakat iki toplam değer oluşacaktır. Biri kişilerin, grupların kendilerine biçtikleri öznel değerlerin toplamıdır. Diğeri başkalarından, toplumdan alınan ortalama değerlerin toplamıdır. Yukarda yaptığımız analize göre, birincisinde gelişme sonucunda artış olmaktadır, ikincisinde ise azalma.

Her iki toplam değeri dinamik bir yaklaşımla inceleyebiliriz. Falanca dönemde toplumda ne kadar bir öznel değer toplamı vardı, ne kadar bir reel değer toplamı vardı, bir sonraki dönemde ne kadar oldular? Toplam değer(ler) görece sabit bir büyüklük mü, yoksa zaman içinde çok değişebiliyor mu? Ekonomik değerler gibi bir statü değerleri büyümesi düşünebilir miyiz? Denge yaklaşımıyla da konuyu inceleyebiliriz. Toplumda öznel değer artışının normalin üstünde bir değer yükü yaratması ve bu değer yükünün toplumsal dengeyi bozması mümkün olabilir mi? Keza reel değerdeki azalmanın bir boşluk yaratması, bunun da denge bozması gibi bir durumdan sözedilebilir mi?

e) Artan öznel değerler-azalan reel değerler ikileminin bazı yönleri

Öznel değer artışını bir özbeğenide artış, kendini fazla değerli sayma olgusu olarak niteleyebiliriz. Özbeğeni iki karşıtlıkla çelişir: azalan reel değerlerle (toplumca, başkalarınca verilen değerler) çelişir, aynı sürecin parçası olarak farklı özbeğeniler birbiriyle çelişir. Bu durumda özbeğeninin toplumsal pazarlarda mahreç bulamaması gibi bir sorun yaşanır. Bir başka sorun da toplum üzerinde bir özbeğeni fazlalığı yükü oluşmasıdır.

Özbeğenide artış bireysel düzeyde gözlemlenebilir: tek tek bireylerde olduğu kadar belirli bir toplumun birey prototipinde de. Gruplar düzeyinde, özellikle bazı gruplarda gözlemlenebilir (veya bazı gruplarda olduğu iddia edilebilir). Örneğin artistlerin, sporcuların, gençlerin, politikacıların, çeşitli meslek gruplarının, bazı yörelerin şımarmasından sözedilebilmektedir, çünkü kendilerine fazla değer biçmektedirler ve bu da başkalarınca verilen fazla değerden kaynaklanabilmektedir (örneğin yüksek ücret ve seyircinin beğenisi, transfer ücreti ve galibiyet, tahsil ve gençlere yönelik övgüler, seçim başarısı ve iktidar avantajları, piyasada değer verilen ve iyi kazanan bir meslekten olma, ekonomik gelişmeden iyi yararlanan bir yöre olma gibi). Ekonomik etkilerle özbeğeni artışından sözedilebilir: büyüme, lumpen gelişme, enflasyondan yararlanma, gelir artışı, devlet desteğinden yararlanma, vs. Siyasal etkilerle özbeğenide artıştan sözedilebilir: kitleden yüksek destek gören parti, hizmetlerden yararlanan kitle, önemsenen seçmen, partisi kazanan taraftar. Buradaki örneklerde gördüğümüz gibi öznel değer artışı reel değer artışıyla ilgilidir, önemli ölçüde ondan kaynaklanmaktadır. Özellikle toplumda sivrilmiş kesimler açısından bu model daha doğrudur. Ama tüm toplumu kapsayan global bir değerlendirme reel değerlerin fazla artmadığını, buna karşılık öznel değerlerin arttığını gösterecektir. Aslında burada verilen örneklerde de reel değerler artık eskisi kadar artmamaktadır.

Bazan global bir toplumsal kendini beğenme, hatta şımarma halinden de sözedebiliriz. Taklit ve çığ etkisiyle bu hal büyüyebilir. Böyle bir halin başlangıçta az etkilediği kategoriler de bu sürece katılır ya da tepkisel olarak katılır. Bu hal üç şekilde düşünülebilir: genel kendini beğenme dozundaki artış, farklı özbeğeniler arasında çelişkiler ve çatışma, bunlar arasındaki gizil bütünleşme ve oybirlikçi eğilim. Toplumsal kendini beğenmeyle kitle diktası süreçleri arasında bağlantı kurulabilir. Gelişmenin sağladıklarının, özellikle orta derecede gelişmenin kitlesel özbeğenide artışa yol açma olasılığı daha yüksektir. Bu da geçmişteki gibi dar gruplara değil kitleye dayalı anti-demokratik rejimler kurulmasına kaynaklık edebilir.

Artan öznel değerler-azalan reel değerler çelişkisini dinamik bir süreç olarak incelersek şöyle bir senaryo çizebiliriz. Birinci momentte artan öznel değerler toplumsal, grupsal ve bireysel özbeğenide artış şeklinde kendini gösterecektir, reel değerlerin azaldığı henüz pek fark edilemeyecek veya önemsenmeyecektir. İkinci momentte artan öznel değerlerin reel değerlerle farkı kendini etkili bir şekilde gösterecektir. Edinilen şeylerin, niteliklerin eski değerine sahip olmadığı ve insanların birbirine verdiği değerin azaldığı fark edilecektir. Dolayısıyla başkalarının kişinin kendine atfettiği öznel değeri kabul etmediği algılaması içine girilecektir. Bu durumda tereddüt, hoşnutsuzluk ve huzursuzluk hali ortaya çıkar. Üçüncü momentte çekişme ve çatışma eğilimi görülecektir. Umulanın bulunamaması, kendine atfedilen değerin toplumsal pazarlarda gerçekleşememesi, karşılıklı birbirine verilen değerlerin azalmasıyla birlikte başkalarıyla çekişme ve çatışma eğilimi güçlenir, umulanın bulunamamasının sorumlusu olarak başkaları görülmeye başlanır.

Buradaki analiz geneldir, çekişme ve çatışmanın hangi kategoriler temelinde cereyan ettiği ise ayrı bir problemdir. Kuşkusuz tüm başkalarıyla çekişilip çatışılmamaktadır, gruplar, kümeler şeklinde bir çekişme ve çatışma olmaktadır. Yakın olanlarla birleşilmekte, başkalıkları belirgin olanlarla, arada çıkar çelişkisi, kültürel fark bulunanlarla çekişme ve çatışma olmaktadır. Çekişilen, çatışılan karşıtlık unsuru bir odak (kendiliğinden varolan veya yaratılan bir odak), karşıt topluluk ve birincil grup, karşıt sınıf ve çıkar grubu olabilir, ya da çekişen ve çatışanların birbirine karıştığı bir toplumsal keşmekeş olabilir. Üçüncü moment içinde veya sonradan (dördüncü bir momentte) bir çözülme hali yaşanabilir. Çatışma ve çözülme hem koşut hem karşıt eğilimlerdir. Toplumsal dokunun sağlamlığı, uyarlanma kapasiteleri çatışma ve çözülme eğilimlerini yumuşatabilir.

Konuya değişme ve dalgalanmalardan kaynaklanan farkların yarattığı gerilimler ve belirsizlikler perspektifiyle de bakabiliriz. Zaman içindeki değişmeler biridir, bu konuya daha önce epeyce değindik. Bir diğeri bazıları değer verirken, bazılarının değer vermemesidir, buna da değinmiştik. Köyden kente göçenin köydeki değerini bulamaması, birincil gruplardaki değerin azalması, ailesindeki değerin verilmemesi gibi. Bir başkası daha çalkantılı bir yaşamın getirdiği normalin üzerinde değer oynamalarıdır. Genel olarak eşdeğerler, standartlar sistemi bozulur: hangisi doğru belirsizleşir, şeyler arasında görece sabit değişim oranları bozulur. Başkalarının biçtiği düşük değer zamanla kişiyi etkiler ve kendini çok değerli görürken birden değersiz görmeye başlayabilir. Bu artan öznel değerlilikten azalan öznel değerliliğe geçiş anomiye ve otoriter çağrılara duyarlılığa yol açar. Koşut bir gelişme başkalarının belirleyiciliği altına girme, kişisel özerkliğini ve hatta özsaygısını yitirmedir, kişisel kapasiteler ve özgürlükte düşüş olur, şartlandırılmış refleksler girdabına girilir.

Öznel, nesnel, karşılıklı, göreli kavramları zihniyet meselesi olarak da düşünülebilir. Öznel başkalarına göre benin ya da bizin mühimliğini, üstünlüğünü, kendi özgürlüğünü ister. Benin, bizin haklarını vurgular, talep eder, genellikle hakkettiğinden az değer verildiği kanaatindedir. Ben ve bizin çok değerli olduğu, olacağı bir imajinere göre düşünür. Nesnel daha maddeci bir yaklaşımı ifade eder; koşulları, faktörleri, çevreyi dikkate alır. Karşılıklı mantığında insan ilişkileri bir mübadele sistemi olarak görülür, hatta bir maç, sıfır toplam oyun olarak da görülebilir. Karşılıklılık ilkesi dikey otoritenin ve uzlaşmacı bütünleşmenin karşıtı olarak görülebilir. Bir modern karşılıklılık (reciprocity) vardır, bir de öç, kısas ilkesinde ifade edilen geleneksel karşılıklılık. Birbirine yanıt veren birimler

olarak tasavvur edilen bir insan sistemi sözkonusudur. Görelilik mantığı bir bütün ve onu oluşturan çok sayıda ögenin varlığını varsayar, bütün içinde ögelerin göreli konumları ve düzeylerine bakılır. Aynı zamanda her şeyin değişebildiği esnek bir yapıyı varsayar (zamanda görelilik).

XXVI. DOĞA VE SİYASET

Siyasetin çevresiyle etkileşimini incelerken değişik yönleriyle toplumsal çevresinin ötesinde, doğal çevrenin etkilerini de (ya da coğrafi etmenleri) dikkate almamız gerekir. Özellikle doğal koşullara bağımlılığın güçlü olduğu eski toplumlarda doğal çevrenin siyaset üzerindeki etkisi belirleyici olabilmekteydi, izleyen satırlarda göreceğimiz gibi günümüzde de az değildir. Doğal çevre çoğu zaman ekonomik ve sosyal koşullar, insan psikolojisi ve toplumsal kültür üzerindeki etkileri dolayımıyla siyasal yapı ve davranışlar üzerinde etkili olmaktadır.

Doğal etmenler deyince neleri anlıyoruz? Biri iklim koşullarıdır, dünyanın değişik bölgeleri değişik iklim koşulları içinde yaşıyor ve bu iklim farkları siyasal yapıları ve tutumları üzerinde etkili olabiliyor. Bir başkası toprak faktörüdür, onu iki yönden düşünebiliriz: ülkenin genişliği ve konumu dış politika alanında çok etkilidir, toprağın yapısı, yüzey şekilleri ise bir diğer doğal etki kaynağıdır. Üçüncü eksense doğal kaynaklardır, bunlar özellikle ülkenin ekonomik gücünü belirleyerek siyasal planda etkili olabilmektedir. Nitekim günümüz dünya ekonomisi ve politikasının incelenmesinde doğal kaynakların rolü hep ön planda tutulmaktadır, petrol, doğal gaz, su, çeşitli madenler dünya ekonomisi ve politikasında yönlendirici olabilmektedir.

İzleyen satırlarda doğal etmenlerin siyaset üzerindeki etkisini birkaç eksende değerlendireceğiz. Az önce belirttiğimiz gibi doğal etmenler başka toplumsal etmenler dolayımıyla siyaset üzerinde etkili olmaktadır, bu etkiyi bilhassa gelişme sorunsalı üzerinde odaklandıracağız. Siyaset üzerindeki doğrudan etki alanlarını ise iki kategoride düşüneceğiz: siyasal rejim (ya da yapı) ve dinamik üzerinde etki biridir (insan davranışları ve siyasal tutumlar üzerindeki etkiye de birlikte değineceğiz), uluslararası politika üzerinde etki diğeri (ulusal güç, savaş ve barış, ülkenin dış ilişkileri başlıca boyutlarıdır).

İnsan ve toplum bilimlerinin ilk gelişme döneminde doğal (ya da coğrafi) determinizm eğiliminden sözedebiliriz. Buna göre doğal koşullar toplumsal ve siyasal yapının özelliklerini, gelişme ve değişme potansiyelini ve süreçlerini belirlemektedir. İnsanların toplum halinde yaşamaya başlaması ve toplum içinde ortak yönetim gereğinin ortaya çıkmasında doğal koşulların zorlayıcılığı belirleyici olmuştur, çünkü temel ihtiyaçların karşılanması için ekonomik etkinliklerin yürütülmesi doğal koşullara karşı mücadeleyi gerektiriyordu. Daha sonra geleneksel devletlerin oluşmasında da doğal koşullar etkilidir, tarımsal etkinliklerin düzenli olarak yürütülmesi ve bu amaçla sulama faaliyetleri devletin oluşumunun temel faktörlerinden sayılır. Kıtlık ve açlık, salgın hastalıklar bu toplumlarda belirleyici öneme haizdir, bunlara karşı mücadele de siyasal yönetim gereğinin kaynakları arasında sayılabilir.

Fakat insan toplumlarının gelişmesi, teknolojik, ekonomik ve organizasyonel gelişme doğaya bağımlılığı azaltmıştır. Modern çağda insan ve toplum doğaya bağımlılıktan doğa üzerinde egemenliğe

geçmiştir. Normal olarak bu durum toplumsal ilişkiler ve siyasetin doğal koşullardan etkilenmesini azaltmaktadır. Diğer yandan gelişmenin toplumsal ilişkilerde yarattığı karmaşıklaşma dışsal doğal etmenlere göre, topluma içkin etmenlerin önem kazanmasına yol açmaktadır. Örneğin siyasal yapı uzun bir tarihsel süreç sonucunda şekillenmiştir, başlardaki özellikleri doğal koşullardan çok etkilense bile artık öyle değildir, belirleyicileri bizatihi kendi dinamiği ile içinde bulunulan toplumsal koşullar ve tarihsel öncellerdir. Örneğin insanın tutum ve davranışları doğal koşullara bağımlı olduğunda onlardan çok etkilenebilirken, artık bağımlı olmadığı için pek etkilenmemektedir. Ancak doğaya karşı bağımlılığın azalması doğal etmenlerin etkisini tamamen ortadan kaldırmaz, örneğin geçmişte edinilmiş bir doğal avantaj kümülatif etkileriyle gelecekte büyük bir avantajın oluşmasına yol açabilir, doğal kaynaklar dünya ekonomi ve politikasında günümüzde de büyük önem taşımaya devam etmektedir.

Coğrafi determinizm anlayışı Antik çağ, Ortaçağ ve Yeniçağ düşünürleri arasında oldukça etkilidir. Örneğin Aristo, İbn Haldun, Montesquieu, Jean Bodin doğal koşulların etkisini açıklayıcı değişken olarak kullanırlar. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında sosyal teori alanında coğrafya belirgin bir ağırlığa sahipti, coğrafi determinist akımlar gelişti. Sömürgeci yayılmayla yeni topraklar ve halklar tanınmaktaydı, bunların kültürlerinin, toplumsal ve siyasal düzenlerinin analizinde doğal etmenlere ağırlıklı yer verildi. Zaten geri koşullarda yaşayan toplumlar olmaları doğal etmenlerin açıklayıcı gücünü arttırıyordu. Büyük devletler arasındaki güç mücadelesi de toprakların ve mekanların doğal özelliklerine gösterilen ilgiyi, konumun ve genişliğin sağlayacağı jeopolitik avantaj, doğal yapının savaş açısından önemi, doğal kaynaklara sahip olma isteği eksenlerinde arttırıyordu. Örneğin bu dönemde gelişen Alman jeopolitik okulu coğrafi determinist bir anlayışa sahipti. Bu okuldan Frederic Ratzel (1844-1904) üç coğrafi ögenin belirleyici etkisini vurguluyordu: ülkenin konumu, alanı ve sınırları. Başlıca temsilcisi Ellsworth Huntington olan Amerikan çevreci okulu ise bütün sosyal yaşamı doğal çevrenin etkisiyle açıklamaya çalışıyordu. Bunların dışında Fransız beşeri coğrafya okulu, Le Play ve Fransız sosyal bilim okulu, Şark despotizmi tezleri (örneğin Wittfogel), İngiliz coğrafyacı Mackinder (dünyanın adası teorisi), tarihçi Arnold Toynbee de (zor koşulların olumluluğu tezi) coğrafi determinist bir anlayışa sahiplerdi.

19. yüzyıl doğalcılığının bir yönü de biyolojik teorilerle ilgilidir. Doğanın yasası olan çatışma ve güçlünün egemenliğinin insan ilişkileri için de geçerli olduğunu savunan sosyal darwinist anlayış geniş bir taraftar kitlesi bulmuştu. Burada daha farklı bir mantık vardır, doğal etmenlerin toplum ve siyaset üzerinde dışsal etkisi değil, doğal yapıdaki işleyiş kuralının (çatışma ve güçlünün egemenliği kuralının) insan toplumlarına teşmilidir sözkonusu olan.

20. yüzyılda teknolojik ve ekonomik gelişme ileri bir düzeye vardı, dolayısıyla doğaya bağımlılık iyice azaldı, insanın artık doğaya tümüyle egemen olduğu söylenmeye başlandı. Fakat yüzyılın son çeyreğinde doğa üzerinde egemenliğin yıkıcı ve bozucu sonuçları üzerinde durulmaya başlandı, doğanın korunmasını talep eden çevreci akımlar (ekolojizm) siyasal platformda güç kazandı, ulusal parlamentolarda ve Avrupa parlamentosunda önemli bir grup haline geldi. Keza bazı doğal tehlikelerin ciddiyeti daha fazla fark edildi (örneğin gaz salınımının çok artması, atmosferin ozon tabakasının delinmesi, iklimde ısınma), doğayı korumaya yönelik politikalar gündeme getirildi ve

benimsendi, her ne kadar her zaman yeterince uygulanamıyor olsalar da. Ayrıca doğal felaketler Üçüncü Dünya'nın gelişmekte olan toplumlarını ciddi şekilde etkilemeye devam ettiler. Örneğin Afrika'da kıtlık-açlık dalgası (ve bunun etmenleri arasında doğal çevrenin tahribi de sayılmaktadır), Aids gibi bulaşıcı hastalıkların yayılması, büyük miktarda can ve mal kaybına yol açan kasırgalar, su baskınları, depremler, ormanların tahribi, vs. Bu sorunlar gelişmekte olan ülkeler ekonomisinde ve politikasında ağırlıklarını korumaktadırlar. Aslında gelişmiş ülkeler de bu tür doğal afetlerden masun değildir, örneğin kasırga ve su baskınları ABD'de büyük zarara yol açmaktadır, son yıllarda Japonya önemli doğal afetler yaşamıştır.

1. İKLİM VE TOPRAK

a) İklimin gelişme etkisi

İklimin insan davranışları ve toplum üzerindeki etkisi yadsınamaz, dolayısıyla siyasal davranışlar ve siyaset üzerinde de etkilidir. Ancak sözkonusu olan nisbeten dolaylı bir etkidir, bu bakımdan soğuk-ılıman-sıcak iklim, yağışlı-kurak iklim ayırımlarının etkisi belirtilebilir.

Sömürge çağında, sömürge ulusların ırksal yetersizliklerine hükmedildiği gibi, sömürgelerin büyük kısmının yer aldığı sıcak ve yağışlı iklimin (tropikal, muson) geri kalmışlığın nedenleri arasında başlarda geldiği ileri sürülüyordu. Bu durumla gelişmiş Batılı ülkelerin ılıman-soğuk iklim kuşağında yer alması arasında karşıtlık kuruluyor, Batı'nın gelişmiş olması bu elverişli iklim özelliklerine de bağlanıyordu. Bu konuda şu tip argümanlar ileri sürülmekteydi: sıcak iklim (özellikle fazla sıcak iklim) insanların etkinliğini kısıtlar, tembellik ve rehavete iter, çok yağışlı ve sık ormanlık ortam doğal engellerin aşılamamasına yol açar; ancak fazla soğuk iklim de gelişme için elverişli değildir, çünkü insanları dondurarak etkinliklerini köreltir; buna karşılık ılıman iklim elverişli bir çalışma ortamı yarattığı için gelişme için elverişlidir, geleneksel çağlarda ılıman-sıcak bir iklimi olan Akdeniz bölgesi, modern çağda ise önce ılıman-soğuk bir iklimi olan kuzeybatı Avrupa gelişebilmiştir.

Bu ampirik saptama genel olarak doğrudur, ama bazı çekinceler getirilebilir. Azgelişmiş ülkelerin tümü sıcak, çok sıcak iklim kuşağında değildir. Örneğin Çin'in kuzey bölgesi Avrupa'yla aynı enlemlerde olup ılıman-soğuk bir iklimi vardır. Akdeniz bölgesi ılıman-sıcak iklimine karşın, Antik çağda en gelişmiş bölge olabilmişse de modern çağda Avrupa'nın daha soğuk kuzey bölgelerine göre geride kalmıştır. Keza görece sıcak iklimine karşın Ortadoğu bölgesi ilk uygarlıklar ve devletlerin kurulduğu bölge olmuştur. Bu durumu basit bir gerekçeyle açıklayabiliriz: sıcak, özellikle fazla sıcak iklimde olan ülkeler azgelişmiş kalmaktadır, ama diğer ülkeler de kalabilir çünkü azgelişmişlik ve gelişmişlik tek bir faktörle açıklanamaz, Avrupa'nın gelişmişliği kuşkusuz iklimin dışında bir dizi başka faktörün de sonucudur, bu sonuçta iklimin katkısı nısbidir.

İklimin gelişme üzerinde etkisi bazı ara değişkenler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Ara değişkenlerden biri doğal yapı özellikleridir, olumsuz iklim koşulları doğal yapı engellerini arttırır, aşılmaz kılabilir; kuraklık ve çölleşme, yoğun yağış ve sık ormanlık arazi, doğal felaketlerin sıklığı gibi sonuçlar yaratır örneğin. Diğeri insan özellikleridir: çalışkan-tembel, aktif-pasif, zeki-zeki

olmayan, becerili-becerisiz, cesur-korkak, iyimser-kötümser ikilemleri gibi. İklim koşullarının elverişsizliği insanlarda etkisizlik duygusu yaratır, bu da onları tembelliğe ve pasifliğe iter, zeka ve becerilerini geliştiremezler (aşırı sıcak veya soğuk zihinsel ve bedensel kapasiteleri köreltir), koşullar pek aşılamaz olduğundan kötümserliğe kapılır ve ürkek olurlar (bu son noktada tersine bir sav da getirilebilir: elverişsiz koşullar bazan insanı mecburen cesur kılabilir). İbn Haldun'a göre büyük yerleşim merkezleri ancak ılıman iklim kuşağında kurulabilmiştir, sıcak iklim insanı çabuk sevinir, bu nedenle onda hafifmeşreplik ve düşüncesizlik vardır, soğuk iklim insanında ise durgunluk.

b) İklimin rejim ve uluslararası politika etkileri

İklimin rejim üzerine etkisi eski düşünürler tarafından vurgulanan bir husustur. Geleneksel toplumlarda doğal koşullara bağımlılığın ileri düzeyde olması böyle bir etkiyi daha olası kılıyordu, modern çağda etkisinin çok daha az olduğunu söyleyebiliriz.

İklimin insanların davranışsal eğilimlerini belirleyerek siyasal rejimi etkilediği saptanır, bu açıdan özgürlük-despotizm ve örgütlü-örgütsüz (dolayısıyla devlet kurabilen ve kuramayan) ikilemleri kurulur. Aristo Avrupa, Asya ve Helen halklarının farklı iklim koşullarında yaşamalarının zeka-beceri ve cesaret düzeylerini, bu dolayımla içinde yaşadıkları rejim tipini belirlediğini ileri sürer. Avrupa halkları soğuk iklimde yaşamaktadır, bu nedenle cesurdurlar, dolayısıyla özgür ve bağımsız kalabilmektedirler (soğuk iklim insanlarda özgürlük tutkusuna yol açar), ama zeki ve becerili değildirler, dolayısıyla devlet kurmada başarılı olamamaktadırlar. Asya'da ise sıcak bir iklim vardır, bu koşullarda insanlar zeki ve becerili olabilmektedir, ama cesur olamamaktadır, dolayısıyla örgütlenme yeteneği göstermekle birlikte özgürlüklerini koruyamayıp başkalarına boyun eğmekte ve köleleşmektedirler. Ilıman iklimde yaşayan Helenler ise hem zeki ve becerili olup örgütlenme yeteneğine sahiptirler, hem de cesur oldukları için özgürlüklerini koruyabilmektedirler. Özgür kalabildikleri ve örgütlenip devlet kurabildikleri için gelişmeyi de başarmışlardır.

Montesquieu despotik rejimleri iklim, genişlik ve doğal yapı özelliklerinin birlikte etkisiyle açıklar, bu teorisini doğal yapıyla ilgili başlıkta ele alacağız. Montesquieu'nün salt iklim değişkenine dayanan bir başka tezi daha vardır. İklim insanların kalp ve kas kapasitelerini belirler, bu kapasiteler de cesaret, etkinlik, kendine güven ve daha başka yeteneklerini. Soğuk iklimde etki olumludur, kalp ve kaslar iklim sayesinde güçlü olur, bu sayede insanlar kendine güvenli ve cesurdurlar (aynı zamanda intikamcı olmayıp açık sözlü ve az hilecidirler), bu da bağımsızlığa götürür. Sıcak iklimde ise etki olumsuzdur (insan baygınlıklar geçirir, kalbi sıkışır), bu da esarete götürür. Ilıman iklim ise ılımlı insan davranışlarının kaynağıdır ve özgürlükçü bir anlayışa götürür. İbn Haldun'un gelişme başlığı altında değindiğimiz görüşü rejimle de ilgilidir: sıcak iklimli hafifmeşreptir, soğuk iklimli kaygılıdır, bu bakımdan sadece ılıman iklim özgürlük için elverişlidir. Jean Bodin'e göre, soğuk iklimin olduğu kuzey gücün, sıcak iklimin olduğu güney kurnazlık, örgütlülük ve bilimin simgesidir. Nitekim büyük ordular ve güçler kuzeyden gelmedir. Buna karşılık, felsefe ve bilim güneyde geliştiği gibi, büyük imparatorluklar da (yani gelişmiş örgütlü yapılar) güneyde kurulmuştur (Asur, Med, Pers, Part, Yunan, Roma, Kelt devletleri). Karl Wittfogel despotik Şark devletinin ortaya çıkışını kurak iklim veya düzensiz yağış koşullarında tarımsal etkinlikler için gerekli sulama faaliyetlerinin ancak

merkezi bir devlet tarafından yapılabilecek olmasıyla açıklar. Bu nedenle, despotik devlet düzenli yağışların olduğu Batı'da değil, kurak bir iklimin olduğu, yağışların düzensiz olduğu çöller, stepler ve musonlar Asyası'nda ortaya çıkmıştır.

İklim faktörü devrimi ve demokrasiyi açıklamak için de kullanılır. Sıcaklığın sağladığı kaynaşma ile devrimci mobilizasyon arasında bağ kurulur. Örneğin Fransız tarihçi Jules Michelet devrimlerin sıcak mevsimlerde meydana geldiğini ileri sürmüştür. Fakat bu tez çok tartışmalıdır, örneğin en önemli devrimlerden biri olan Rus devrimi soğuk bir ülkede ve kışın gerçekleşmiştir (ve Ekim devriminin simgesel olayı da kışlık sarayın alınmasıdır). Eski Yunan'da doğrudan demokrasinin gelişmesi ise sıcak-ılıman Akdeniz iklimiyle açıklanır, çünkü kitle katılımının olduğu açık hava toplantıları (agora toplantıları) ancak böyle bir iklimde olanaklıydı.

ABD'li coğrafyacı Ellsworth Huntington büyük kavim göçlerini yurtlarındaki kuraklığın itici etkisiyle açıklar. Toprakta genel kuraklaşma teorisini formüle eder, büyük uygarlık merkezlerinin yer değiştirmesi bunun sonucudur: Mısır'dan Yunan'a, Yunan'dan Roma'ya, Roma'dan Fransa'ya, Fransa'dan İngiltere'ye, İngiltere'den ABD'ye…Antik çağdaki parlak Orta ve Güneybatı Asya uygarlıklarının gerilemesinin nedeni eskiden yağışlı olan bu bölgelerin tedricen kurumasıdır. Orta Asya'da iklim kuraklaşıp çoraklaşınca toplulukların göçetmek zorunda kaldığını belirtir, Moğol istilasını bununla açıklar. Ancak bir bölgede yüzlerce yıl boyunca aynı iklimin hüküm sürdüğü gerekçesiyle bu tez sorgulanabilir.

Savaş başarısını açıklamada da iklim koşulları faktörüne başvurulur. Gerek Napolyon'un gerek Hitler'in Avrupa'nın diğer bölgelerinde başarılı olmalarına karşın, Rusya'da başarısızlığa uğrayıp geri çekilmeleri bu ülkede iklimin çok soğuk olmasıyla açıklanır.

c) Toprak ve çatışma

Toprağın önemi özellikle uluslararası politikada kendini gösterir. Savaş nedeni olarak çoğu zaman toprak görülür, savaşların sonucu toprak kazancı veya kaybı şeklinde olur ve öyle değerlendirilir. Savaş nedeni olarak toprak ve başka nedenler ikilemi de kurulur, geçmişte toprak esas savaş nedeni olarak nitelenirken modern anlayış topraktan başka etmenlerin daha önemli olduğunu vurgular (ekonomik etmenler, ideolojik çelişkiler…), ama ekonomik kaynaklar toprak üzerinde bulunmaktadır (yani toprak onları ele geçirmek için de istenmektedir). Amerika'nın, Afrika'nın maden kaynakları sömürgeleştirilmelerinin ana nedeni olarak belirtilir. Ortadoğu ve çevresindeki bölgeler (Kafkasya, Orta Asya, Kuzey Afrika) petrol ve doğal gaz kaynakları nedeniyle ilgi çekmiştir, nitekim sürekli çatışmalara sahne olmuşlardır. Doğal kaynak bölgeleri ekonomik değerleri nedeniyle ve askeri güç kaynağı olarak büyük çekişme konusu olmaktadır. Doğal kaynak bölgelerinin yanısıra, sanayi bölgelerinin ele geçirilmesi isteği de etkilidir, Batı Almanya-Kuzey Fransa-Benelüks bölgesinin kontrolü bu nedenle iki dünya savaşında çarpışan güçlerin ana hedeflerinden biri olmuştur.

Toprak öncelikle tarımsal üretim için kullanılır, geniş ve verimli tarımsal arazilerin ele geçirilmesi önem taşır. Örneğin iki dünya savaşı döneminde Almanya'nın Doğu yönünde yayılma isteğinde bu faktör etkili olmuştu. Geleneksel tarım toplumlarında toprak esas üretim kaynağıdır, dolayısıyla

devletler ve feodaliteler daha fazla tarımsal ürün, vergi ve rant elde edecekleri toprak kazanmak amacıyla birbiriyle savaşmışlardır. Toprak üzerinde insanlar yaşar, teknolojinin geri olduğu bu toplumlarda esas işgücü toprakta çalışan köylülerdir, daha fazla köylüye sahip olmak daha fazla üretim, vergi ve rant demektir. Ele geçirilen topraklarda yaşayan insanların bir kısmı da köle olarak kullanılır, Antik çağda ve başka zamanlar ve bölgelerde köle edinmek için fetih büyük önem taşımıştır. Modern çağda da sömürgelerin, azgelişmiş ülkelerin ele geçirilmek, kontrol edilmek istenmesinde bunlarda ucuz bir işgücünün varlığı etkili olmuştur (nitekim Amerika ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesinde işgücünün köleleştirilmesine, zorla çalıştırılmasına başvurulmuştur).

Toprak salt ekonomik nedenlerle istenmez, askeri-siyasi güç elde etmek amacıyla da istenir. Özellikle stratejik konumu olan yerlerin, bölgelerin, ülkelerin ele geçirilmesi hedeflenir. Örneğin Türkiye açısından düşünürsek boğazlar stratejik bir mekandır, tüm ülke ise gelişmiş Avrupa, geniş Rusya, petrollü ve İslam Ortadoğu, büyük iç deniz Akdeniz havzası arasındaki stratejik konumuyla ilgi çekicidir. Ayrıca toprak üzerinde yaşayan nüfusun ulusal, etnik kökenleri nedeniyle çıkan çatışmalar da çoktur. Toprağı istenilir kılan bir başka faktör prestijdir, daha geniş topraklara sahip olması ülkenin prestijini arttırır. Toprak için savaşlar tüm geleneksel toplumlarda esas amaç gibidir, devletler arası mücadeleler toprak paylaşımı çevresinde dönmüştür, güçlü devletler geniş toprakları ele geçirerek imparatorluklar kurmuştur. Modern çağda savaşlar sonucunda toprak elde etmek hedefi eskisine göre önem yitirmiştir, ekonomik ve siyasal amaçlar ön plana çıkmıştır, ülke sınırları giderek fazla değiştirilemez hale gelmiştir. Ama toprak paylaşım mücadelesi yine de önemsiz değildir, sömürgeci yayılma, dünya savaşları, dekolonizasyon süreci ve sonrasında Üçüncü Dünya'daki savaşlar bunun kanıtıdır.

Sadece uluslararası planda değil, ulusal sınırlar içinde de toprak çevresinde çatışmalar cereyan eder. Geleneksel tarım toplumlarının egemen sınıfı toprak sahibidir, toprakların kontrolü için egemen sınıf içinde mücadeleler yaşanmıştır, feodaller arasında, merkezi monarşiyle feodaller arasında. Köylüler genellikle toprağa ve sahiplerine bağımlıdır, onlara rant ve vergi öderler. Köylülerin toprağı terk, toprak rantı ve vergisinin azaltılması, toprağın mülkiyetine sahip olmak için mücadeleleri yaşanmıştır. Yeniçağ sonunda patlak veren Fransız devrimi feodal toprak düzenini sona erdirmiş, köylüleri küçük mülk sahibi yapmıştır. 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da (özellikle daha geri bölgelerinde) toprak aristokrasisi yönetimde ve ekonomik planda etkisini sürdürmüştür. Köylülerin toprak mücadelesi sürmüş, 20. yüzyılda Rusya, Çin gibi geri ülkelerde gerçekleşen komünist devrimlerin programında toprak reformu ve ardından toprağın kollektifleştirilmesi ön planda yer almıştır. Kırsal toprak reformu sorunu 20. yüzyıl boyunca, köylülüğün hala çoğunluğu oluşturduğu azgelişmiş ülkelerde gündemde kalmış, bazı ülkelerde toprak dağıtımı ve kooperatifleştirme şeklinde reformlar yapılmıştır. Hızlı nüfus artışı ve kapitalist gelişme sürecinde hem toprak temerküzü hem miras parçalanması kırsal dünyada toprak çevresindeki çekişmeleri arttırmıştır (toprak işgalleri, köylü arasında arazi anlaşmazlıkları gibi). Ancak gelişmiş Batılı ülkeler 20. yüzyılın ikinci yarısında artık büyük ölçüde kentleşmiştir, gelişmekte olan ülkelerde de artık kentleşme ileri düzeye varmıştır, bu bakımdan kırsal toprak sorunu eski önemini yitirmiştir. Buna karşılık, kentsel arazi ve rant çevresindeki çekişme önem kazanmıştır, kentsel arazi rantı artma temayülündedir.

d) Toprak genişliğinin etkileri

Toprak genişliği, bir ülkenin dar ya da geniş topraklara sahip olması yönetim sistemi üzerinde etkilidir. Geniş ülkelerde çoğu zaman federal bir yönetim yapısı kurulmaktadır, ABD, eski Sovyetler Birliği (devamı şimdiki Rusya), Hindistan, Brezilya gibi. Çünkü bir ülke geniş olunca tek merkezden yönetilmesi zorlaşmaktadır. Aynı zamanda geniş ülke heterojen yapıdadır, çok sayıda dil ve etni bulunmaktadır, dolayısıyla bunlara bir miktar özerklik vermek gerekli olmaktadır. Ancak federatif çözüm bazan küçük ülkelerde de uygulanmaktadır. Küçük bir ülke olan İsviçre engebeli arazisi nedeniyle doğal bölmelere ayrılmıştır, eski tarihlerden beri federatif bir yönetim tarzı (kantonlar) vardır.

Toprak genişliği bir ülkedeki sosyal ve siyasal çatışma eğilimi üzerinde de etkilidir. ABD'de 19. yüzyıl boyunca batıda henüz yerleşilmemiş geniş toprakların varlığı bu yönde büyük bir göçe yol açmıştır, maden (altın) bularak zenginleşme veya kendi mülküne, toprağına sahip olma amacıyla. Amerikan zihniyetinde zenginleşme ve mülk sahibi olma imkanının yer etmesi sınıf temelinde siyasal hareketlerin zayıflığının nedeni olarak gösterilir, Avrupa'daki gibi sosyalist hareket güçlenememiştir (bir başka sonuç ise yerel demokrasinin güçlenmesidir). Ancak bu tez her yerde doğru olmayacağı gibi, ABD örneğinde de tartışılabilir. Çünkü bu ülkenin gelişme sürecinde sınıfsal çelişkiler önemsiz olmamıştır, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarındaki kapitalist gelişme işçi ve köylü hareketleri tepkisiyle karşılaşmıştı. Güney'deki köleci yapı ve etkilerinin süregitmesi devamlı bir gerilim kaynağı olmuştur. Toprak genişliğinin nüfus yoğunluğu dolayımıyla etkisini de açıklayıcı bir değişken olarak düşünebiliriz. Dar ve yoğun nüfuslu topraklarda bölüşüm çekişmeleri artıp sınıf mücadelesi şiddetlenebilmektedir. Örneğin Uzakdoğu ülkelerindeki (Çin, Hindiçini, Kore'deki) devrimler bu yönde kanıt olarak gösterilebilir. Ama Rusya iklim açısından olduğu gibi bu açıdan da karşı bir örnek oluşturmaktadır. 1905 ve 1917 devrimlerinin, dekulakizasyon hareketinin yaşandığı Rusya'nın topraklarının genişliği Rus kırında sınıf mücadelesinin kızışmasını engelleyememiştir (ayrıca Rusya'nın tahıl ambarı olan Ukrayna'da büyük kıtlıklar yaşanması da paradoksaldır).

Geniş topraklar askeri manevra kabiliyetini büyük ölçüde arttırmaktadır. Ülke istilaya uğrayınca başlangıçta zayıf konumda olunduğu için veya ani bir saldırıya uğranıldığı için gerilense bile, sonra güç toplanıp karşı taarruza geçme ve istilayı püskürtme olanağı vardır. Buna örnek olarak 1812'de Napolyon'un istilası ve 1941'de Hitler'in istilasına karşı Rusya gösterilebilir. Her iki örnekte de başlangıçta geniş toprak kaybına uğrayarak geri çekilen Rusya sonunda istilayı püskürtmüştür. Oysa daha dar toprakları olan Avrupa ülkelerini Napolyon ve Hitler kısa zamanda işgal edebilmişlerdi. Rusya'nın bu sayede gösterebildiği direnç her ikisinin de yenilgisinde belirleyici olmuştur.

Uluslararası politikada geniş toprakların gerekliliğini vurgulayan bir yaklaşım hayati saha teorisidir. 19. yüzyıl sonlarından itibaren Almanya yayılma isteğini, yaşayabilmek için belirli bir hayati sahaya ihtiyaç duymasıyla açıklıyordu. Alman coğrafyacı Frederic Ratzel'e göre büyük halklar geniş sahaya sahip olanlardı. Alman jeopolitik okulu ve Karl von Haushofer gelecekte Hitler'in benimseyeceği hayati saha teorisini formüle etmiştir, buna göre her halk gelişmesi için gerekli alanı daha az yetenekli halklar aleyhine elde etmelidir.

e) Ülke konumunun etkileri

Ülke konumu özellikle dış politikada önemlidir, ama iç politikada da etkileri olabilir. İç politika üzerinde etki daha çok dış politika vasıtasıyla oluşmaktadır, örneğin konumu stratejik olan bir ülke iç politikasını dış politika gereklerine göre düzenlemek zorunda kalabilir, konumu nedeniyle dış politikada karşı karşıya bulunduğu problemler iç politik gidişatını belirleyebilir.

Ülke konumunun etkisine ilginç bir örnek ada ülkesi İngiltere ile kara ülkesi Fransa'nın rejimlerinin bu farktan (ada-kara) etkilenmesidir. İngiltere'nin daha demokratik ve uzlaşmacı, Fransa'nın daha çatışmacı bir siyasal yaşamının olması bu farkla da açıklanabilmektedir. Ada ülkesi olduğu için İngiltere'de güçlü kara ordusuna ihtiyaç yoktu, bu sayede merkezi devletin ağırlığı fazla olmamıştır, aynı zamanda deniz ticareti gelişebilmiş, bu da burjuvaziyi güçlendirmiştir; merkezi devletin daha az ağırlığı ve güçlü burjuvazi sivil toplumun etkin olmasını sağlamış, devletin müdahaleci olmasını engellemiştir (liberal devlet); etkin sivil toplum ve liberal devlet siyasetin uzlaşmacı, barışçıl bir mecrada cereyan etmesine olanak sağlamıştır. Bir kara ülkesi olan Fransa'da güçlü bir kara ordusuna ihtiyaç duyulmuş, bu da merkezi bir devletin oluşmasına ve güçlenmesine yol açmıştır, aynı zamanda deniz ticareti fazla gelişememiş, bu nedenle burjuvazi görece zayıf kalmıştır; merkeziyetçi devlet ve burjuvazinin görece zayıflığı sivil toplumun gelişmesini engellemiş, müdahaleci bir devlet yaratmıştır; bu durum da siyasetin çatışmacı bir mecrada gelişmesine yol açmıştır (1789 devrimi, ardından 19. yüzyıl devrimleri, 20. yüzyılda sınıfsal-ideolojik politika). Ancak bu tez bazı bakımlardan eleştirilebilir. İngiliz devleti de oldukça güçlüdür (hatta Ortaçağ'da ilk merkezi monarşi bu ülkede oluşmuştur), güçlü kara ordusu değilse bile güçlü bir donanması vardır, bu ülkede de Fransa'daki gibi şiddetli bir devrim (İngiliz iç savaşı) yaşanmıştır, ama daha erken bir tarihte (17. yüzyılda). 19. yüzyılda İngiliz politikası görece uzlaşmacıdır, muhtemelen meseleler eskide kaldığı için. Fransa için de bazı çekinceler getirmek mümkündür, örneğin deniz ticaretinde Fransa İngiltere'yi izlemiştir. Bir başka eleştiri şematize ederek gösterdiğimiz farkların ada ülkesi-kara ülkesi karşıtlığının ötesinde sosyo-ekonomik, siyasal ve tarihsel bir dizi etmenle açıklanabileceğidir, ada-kara farkı bu etmenlerin arasında sadece bir tanesi olabilir. Bu arada Montesquieu'nün adalıların özgürlüklerine daha düşkün oldukları yönündeki saptamasını da belirtelim, çünkü deniz fatihlerin akınlarını durdurur.

Uluslararası politikada ülke konumu çok önemlidir, ülkenin savunma ve yayılma kapasitesini belirler, bazı ülkeler konumları nedeniyle stratejik önem kazanırlar. Ancak günümüzde teknolojik silahlar sayesinde ülke konumunun daha az önemli hale geldiği ileri sürülebilir. Keza esas mücadelenin askeri planda değil ekonomik ve diplomatik planlarda cereyan etmesi de bu önemi azaltmaktadır, ama sadece bir ölçüde azaltmaktadır, nitekim ekonomik güç mücadelesinde de konum önemlidir (doğal gaz, petrol boru hatları konusunda görüldüğü gibi). Bir başka çekince stratejik konum değerlendirmelerinin bazan abartılı olabildiğidir, nitekim hemen her ülkede yorumcular kendi ülkesini az-çok stratejik görmektedir.

Boğazlara sahip olduğu için Türkiye dünya politikasında eskiden beri stratejik öneme haiz sayılmıştır. Boğazlar dünyanın en geniş ülkesi Rusya'nın güneydeki sıcak denizlere çıkış kanalıdır, bu bakımdan stratejik bir darboğaz oluşturur. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk yarı uluslararası politikasında

devletler arasında çok tartışılan ve çekişilen bir konu olmuştur. Doğu Anadolu bölgesi Ortadoğu ve Kafkasya bağlantıları nedeniyle stratejiktir, keza Rusya, Kafkasya ve Balkanlar'la bağlantı kuran Karadeniz'in stratejik öneminden sözedilebilir. Türkiye'nin 1945 sonrasında Batı bloku içinde ve NATO'da önemli bir yer edinmesi muhtemelen Batı'nın rakibi Sovyet Rusya'ya yakınlığı, Avrupa-Rusya-Ortadoğu arasında geçit bölge olmasıyla ilgilidir.

Dünya çapında stratejik önemi vurgulanan birçok bölge vardır. İran-Arap körfezi başlarda sayılır. Dünya petrol üretiminin ve yataklarının büyük bölümü bu bölgededir, Ortadoğu ile Hint Okyanusu'nu birbirine bağlamaktadır. Bölgede kıyısı olan İran ve Irak ciddi siyasal çalkantılar ve savaşlar yaşamıştır. Kanallar uluslararası politikada ve ekonomide hayati öneme haizdir, mesafeleri dolayısıyla maliyetleri çok azaltmaktadırlar (kısa yoldan Akdeniz'le Hint okyanusunu birbirine bağlayan Süveyş kanalı, Atlantik'le Pasifik'i birbirine bağlayan Panama kanalı gibi). Keza boğazlar da böyle bir öneme sahiptir, örneğin Akdeniz'den Atlantik'e çıkışı sağlayan Cebelitarık boğazı. Kuzey Denizi ve Baltık iç denizi geçmişte (özellikle dünya savaşları döneminde) güçler arasında çekişmeye konu olmuştu. Kafkasya ve Hazar denizi doğal gaz geçit bölgesi olması nedeniyle son dönemde büyük önem kazanmıştır. Pasifik'te ve Hint okyanusunda birçok ada stratejik önem taşımaktadır.

Akdeniz dünyadaki en büyük iç deniz olarak tarih boyunca uygarlıkların beşiği olmuştur. Eski Yunan uygarlığı, Roma imparatorluğu, Ortaçağ kent-devletleri Akdeniz havzasında gelişmiştir. İç deniz özelliği havzada ticaretin gelişmesini olanaklı kılmış, Ortaçağ ve Yeniçağ'da Akdeniz'e egemenlik Avrupa devletleri, kentleri ile İslam devletleri arasında çekişme konusu olmuştur. Akdeniz Avrupa ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı birbirine bağlamaktadır. İki savaş arası dönemde İtalyan faşist lider Mussolini Akdeniz'i mare nostrum (bizim deniz) olarak adlandırarak bölgesel egemenlik isteğini dile getirmişti.

Napolyon ve Hitler Kıta Avrupası'nı ele geçirmekle birlikte Rusya gibi İngiltere'yi de ele geçirememiştiler, istiladan kurtulması İngiltere'nin ada olmasıyla açıklanır. ABD ise dünya savaşlarının cereyan ettiği Avrupa'dan uzakta kaldığı için toprakları savaşa sahne olmamış, savaşlara geç katılmış ve çok daha az zarar görmüştür, savaşların sonrasında en büyük ekonomik güç ve Batı'nın lideri haline gelmiştir. İngiltere'nin adalığı, ABD'nin uzaklığı savunmalarını kolaylaştırırken konumu nedeniyle savunması zorlaşan ülkeler de vardır, örneğin Polonya. Güçlü komşuları (Rusya, Avusturya ve Prusya) arasında düz (dolayısıyla doğal savunmadan yoksun) olduğu için kolay istila edilmiş, uzun süre bağımlı konumda kalmıştır.

İngiliz coğrafyacı Halford Mackinder dünyayı üç-dört kademede düşünür. Avrupa, Asya ve Afrika tek bir blok halinde dünya adasını oluşturur, bu blok içinde Rus toprakları stratejiktir (dünyanın kalbi). Doğu Avrupa'ya egemen olan dünyanın kalbine (Rusya'ya), dünyanın kalbine egemen olan dünya adasına (Avrupa, Asya, Afrika) ve böylece bütün dünyaya egemen olur. Dünya politikasında sözü sık geçen bir yaklaşım domino teorisidir, bu teori bazı egemenlik konumlarından itibaren yayılma zincirleri tasavvur eder. Belirli bir stratejik odaktaki egemenlik ve gelişmeler zincirleme etkiyle çevresindekileri girdabına alır, örneğin Vietnam savaşının böyle bir etki yaratacağı düşünülüyordu, kısmen yaratmıştır da.

f) Doğal yapının etkileri

Montesquieu rejim teorisinde Şark despotizmini Batı sisteminden ayırdeder (Batı'da monarşik, aristokratik veya demokratik rejimler vardır, hepsi de özgürlüklere ve yasalara dayalıdır) ve ikisi arasındaki farkı iklim ve doğal yapı özelliklerine dayandırır. Asya ülkelerinde geniş ve düz topraklar (uçsuz bucaksız ovalar, stepler ve çöller) vardır, iklim sert kuraktır. Bu doğal koşullar despotizmi yaratır. Çünkü geniş topraklara hakim olmak zordur, ancak sert karakterli güçlü kavimler buralara hakim olabilir, arazinin düzlüğü de bu kavimlerin istilasını kolaylaştırır, keza sert karakterleri sert kurak iklim koşullarına uygundur. Sonuçta bu geniş topraklarda yaşayan halklar üzerinde despotik bir idare kurarlar. Birçok ırkı ve ülkeyi barındıran imparatorluklarda yerel düzeydeki yöneticiler merkeze itaat etmemeye başlar, bu nedenle merkezdeki yöneticilerin iktidarlarını korumak için de despotik bir yönetim tarzına başvurmaları gerekir. Buna karşılık Batı'da topraklar engebeli ve dardır, çok sayıda ırmak, vadi ve dağla birbirinden ayrılmıştır, iklim de ılımandır. Bu topraklarda yönetimler özerk kalabilmiş, yabancı kavimlerin istilasından ve merkezi devletlerin tahakkümünden kurtulabilmiştir. Halklar da özgür olabilmişlerdir, buralarda özerk feodaliteden cumhuriyete doğru bir evrim yaşanmaktadır. Ilıman iklim koşulları da yumuşak karakterde olmalarını sağladığından özgürlüğe daha temayüllü ve saygılı olmaktadırlar. Montesquieu'nün bu tezine şöyle bir itiraz yöneltilebilir: imparatorlukların (geniş ülke) genellikle despotik bir rejimi vardır, ama bazı küçük ve ortaboy ülkelerde de despotik rejimler kurulabilmekteydi.

Fransız sosyolog Frederic Le Play (1806-1882) ise doğal yapı özelliklerinin toplumsal-kültürel etkilerini gösterir: insan gruplarının, yerleşim merkezlerinin birbirinden yalıtlanmasına yol açan Norveç fiyordları bireyciliği ve partikülarist aileyi olanaklı kılmıştır. Bu yapının siyasal planda yerelcilik ve liberal yönetim eğilimlerini kuvvetlendirdiği ileri sürülebilir.

Yüzey şekilleri doğal savunma oluşturamayan ülkelerin daha kolay istila edilip bağımlılaştırıldığını Polonya örneğinde göstermiştik. Buna karşılık dağlık, ormanlık, akarsuları bol engebeli araziler dışa karşı savunma olanaklarına sahiptir, ülke istilaya uğrasa bile işgalci güçler nüfuz kurmakta güçlük çekerler, işgale karşı uzun süreli direniş yürütülebilir. Örneğin Balkanlar'da 19. yüzyılda bağımsızlık hareketleri ve çeteler, II. Dünya Savaşı sırasında işgale karşı direniş dağlık arazide daha rahat gelişebilmiştir. Musonlar Asya'sı ve tropikal Afrika'da 20. yüzyıl boyunca uzun süreli gerilla savaşları cereyan etmiştir: Güneydoğu Asya'da dünya savaşı sırasında Japon işgaline karşı direniş, 1945'den 1970'lere kadar Hindiçini savaşı, Afrika'da Portekiz sömürgelerinde savaşlar, Kongo savaşları, vs. İspanya dağlık arazisi sayesinde Napolyon işgaline karşı direnebilmiştir, iki dünya savaşında istilaya uğramamasında Pireneler'in oluşturduğu doğal engelin etkisi vardır.

Üçüncü Dünya ülkelerinde ulaşılması kolay olmayan dağlık ve ormanlık bölgelerde etnik ve kabilevi özerkliğin yaygınlığı bir diğer husustur. Örneğin Irak'ta Kürtlerin, Lübnan'da Dürziler ve Marunilerin bazı dağlık yörelerde özerk yapıları, dağlık Afganistan'da etnik temelde bölünmeler, Hint alt-kıtasının kuzeyinde, Myanmar'da, Laos'da dağlık bölgelerde, Afrika'nın tropikal ormanlık bölgelerinde etnik-kabilevi özerklikler ve yönetime karşı direniş hareketleri belirtilebilir. Bir başka husus dünyanın bazı bölgelerinde geniş boş toprakların varlığı ve bunların değerlendirilmesinin

merkezi yönetimler açısından kazandığı stratejik ehemmiyettir, Brezilya'da Amazon, Rusya'da Sibirya bölgeleri gibi.

Bir başka inceleme ekseni doğal yapı özelliklerinin seçmen tercihleri üzerindeki etkisi olabilir. Örneğin Türkiye'de dağlık Doğu Anadolu'nun, dağlık ve dar topraklı Karadeniz'in, Orta Anadolu bozkırının, Akdeniz ve Ege ovalarının, dağ ve orman köylerinin seçmen tercihleri doğal yapıdan nasıl etkilenmektedir sorusunu ortaya atabiliriz. Türkiye'nin doğal yapı özellikleri başka efektleri açısından da düşünülebilir, örneğin katılım etkisi, devletle ilişkiler etkisi, ekonomik dinamizm etkisi, vs. Türkiye'yle ilgili bir başka soru denizlerle çevrili doğal yapının dış politika etkisi konusunda olabilir.

2. DOĞAL KAYNAKLAR

Uluslararası politikada doğal kaynaklar sorunu stratejik öneme haiz olduğu gibi, iç politika üzerinde de çok etkilidir. Petrol bunalımından sonra (1974 sonrası) zengin doğal kaynaklarla ülkelerin ekonomik ve siyasal sorunlarının aşılabileceği yönünde görüşler güç kazanmıştı. Ancak şunu hemen belirtelim, gerçi doğal kaynaklar bazan olmazsa olmaz nitelik taşıyabilir, stratejik bir darboğaz oluşturabilirler, fakat doğal kaynak bol olunca toplumların sorunları kendiliğinden çözülmez.

a) Hangi doğal kaynaklar?

Doğal kaynaklar arasında günümüzde en çok sözü edilenler petrol ve doğal gazdır. Petrol 20. yüzyılın ikinci yarısında temel enerji kaynağı haline geldi, ama henüz fiyatı düşüktü ve petrol üretimi yabancı şirketlerin kontrolündeydi. Petrol üreticisi ülkeler Ortadoğu'da yoğunlaşmıştı, ama başka bölgelerde de önemli petrol üreticileri vardı (kuşkusuz ABD ve Sovyetler Birliği, ayrıca Venezuella ve Meksika, Nijerya, Endonezya…). Bazı ülkeler petrollerini millileştirmeye girişmişti, 1973'de OPEC (Petrol Üreticisi Ülkeler Örgütü) fiyatlara ani bir zam yaptı ve bu artış 1980'lerin ortalarına kadar sürdü (dört misli artıştan 10-15 misli artışa doğru). Bu temelde dünya çapında bir ekonomik kriz başladı, kriz önemli ölçüde petrol fiyatlarındaki artışla açıklanıyordu. Petrolü olmayan ülkeler zor durumda kaldı, dış faturaları kabardı, enflasyon hızlandı. Petrolsüz ülkelerin bir bölümü gelişmiş Batılı ülkelerdi (İngiltere ve Norveç dışında Batı Avrupa, Japonya), 1945 sonrasında Batı dünyasında ilk kez ciddi bir ekonomik kriz yaşanıyordu, ama Batı petrol üreticilerinin gelir fazlalarının önemli bir kısmını kendine çekmeyi de başardı (petrodolarlar, petrol ülkelerinde işler). Diğer grup gelişmekte olan ülkelerdi, bunlar yüksek enflasyon, dış açık ve borçlanma sarmalına girdiler, ithal ikameci sanayileşme süreci sekteye uğradı (Türkiye de bunlar arasındaydı). Üçüncü grup olan petrolsüz geri ülkelerde ise kalkınma girişimleri sekteye uğradı (birçok Afrika ülkesinde olduğu gibi). Bu koşullarda petrol dışında başka enerji kaynaklarının bulunması ve kullanımı gündeme geldi. Petrolcü ülkelerin gelirinde ise hatırı sayılır bir artış sağlandı, bununla bir yatırım hamlesi başlattılar, sosyal yeniden-bölüşüme kaynak aktardılar, gelirlerin bir bölümü de yabancı bankalara petrodolar olarak yatırıldı. Ancak petrol geliri kalkınmalarını sağlamada yeterli olmuyordu, üstelik İran, Irak

gibi görece kalabalık nüfuslu petrol ülkeleri siyasal karışıklık içine girdiler. 1980'lerin ortalarında petrol fiyatları inme sürecine girdi, daha sonra dalgalanmalar yaşandı, epece pahalılandığı veya çok düştüğü devreler de oldu, ama dünya ekonomik konjonktüründe eskisi ölçüsünde etkili olamadı. Petrolden sonra, son çeyrek yüzyıldır önemi gitgide artan bir kaynak da doğal gazdır. Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkasya, Orta Asya, Rusya gibi ülkeler doğal gaz üreticisidir. Doğal gaz hatlarının kurulması ve bunlar üzerinde kontrol son yıllarda ilgi ve çekişme konusu olmuştur.

Petrolden önce kömür sanayi devrimi Avrupası'nda stratejik bir önem taşımıştı. Birçok Avrupa ülkesinin geniş kömür yatakları vardı, bu sayede sanayi ve ulaşım sektörünün enerji ihtiyacı karşılanıyordu. 19. yüzyıl boyunca kömür üretiminde hızlı bir artış gerçekleşti. Kömür birinci sanayi devrimi döneminde tekstille birlikte çekici sektördü, ikinci sanayi devriminde ve 20. yüzyılda kömürün stratejik önemi devam etti, ama 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı'nın kömür yatakları tükenmeye yüz tuttu, kömür madenleri eskidi, önemli bir kısmı kapatıldı. Ancak doğal kaynak olarak kömür hala önemli olmaya devam ediyor, örneğin yeni büyük ekonomik güç olarak beliren Çin kömür üretiminde yüksek düzeyler tutturuyor.

Madeni doğal kaynaklar Yeniçağ'da ve 19. yüzyılda sömürgeci yayılmada çekici faktör olmuş, Amerika'nın, Afrika'nın sömürgeleştirilmesiyle birlikte madeni hammaddeleri işletilmeye başlanmıştır. Yeniçağ'da Amerika'nın altın ve gümüş madenleri büyük ölçüde Avrupa'ya taşındı. Daha sonra da Latin Amerika tarımın yanısıra madenciliğe dayanan bir ekonomi olmaya devam etti, kalay, bakır, nitrat ve daha başka madenler işletildi. Afrika'nınsa maden kaynakları oldukça zengindi, sömürgeci güçlerin bu bölgeye duydukları ilgide belirleyici olmuştu. Üçüncü Dünya'nın madenleri üzerinde Batılı güçlerin kontrolü vardı, işletilmeleri büyük ölçüde yabancı şirketler tarafından gerçekleştiriliyordu ve yerli işgücü ucuza çalıştırılıyordu. Dünya piyasalarında fiyatları alıcı kartelleri belirliyordu ve Üçüncü Dünya ülkeleri madenlerini ucuza elden çıkarmak zorunda kalıyordu. Ancak dekolonizasyon sonrasında birçok Üçüncü Dünya ülkesinde madenlerin millileştirilmesine gidildi, yabancı şirketlerin varlığı sürse bile. Petrol krizi sonrasında diğer madenlerin fiyatlarında da artış eğilimi görülmeye başlandı. Öte yandan gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme süreci ve hizmetlerin yayılması maden ekonomisinin göreli önemini sömürge çağına göre azaltmıştır. Ancak son yıllarda birçok Üçüncü Dünya ülkesinde madencilik ekonomisi yeni bir canlılık gösteriyor, öyle ki dış borç ve açıklarını bu sayede kapatabiliyorlar. Bir başka önemli maden fosfattır, Kuzey Afrika'da önemli fosfat yatakları vardır. Ayrıca eskiden beri değerli metallerin üretimi dünya çapında önem taşımıştır: para sisteminde kullanılan altın, nükleerde kullanılan uranyum, radyum, sanayide kullanılan elmas, platin.

Çok önemli bir doğal kaynak sudur. Büyük ırmakların bulunduğu ülkeler su varlığı bakımından zengindir, ama birçok bölgede su yetersizliği çekilmektedir. Bu bakımdan Ortadoğu bölgesindeki su sıkıntısı üzerinde durulmuştur, Türkiye'de ise GAP projesi su varlığının değerlendirilmesine yönelik büyük bir proje olarak lanse edilmiştir. Su kaynakları hidrolik enerji üretiminde kullanılmaktadır, tarımsal sulama, elektrik üretimi gibi alanlarda belirleyici öneme haizdir. Yine önemli bir doğal kaynak ormanlardır. Bazı bölgelerin sık ve zengin bir orman varlığı vardır (Amazon, Sibirya, tropikal Afrika, musonlar Asya'sı), ama buralarda orman varlığı yeterince değerlendirilememektedir, her ne

kadar uzunca bir süredir büyük projeler uygulamaya sokulmuş olsa da (Amazon ve Sibirya'da olduğu gibi). Diğer yandan çoğu ülkede ta Ortaçağ'dan beri orman varlığı toprakların tarıma açımı, kereste ticareti, erozyon nedeniyle azalmıştır, bu gelişme belirli bir düzeyi aştıktan sonra ekolojik dengeyi bozucu olmuştur.

Bir başka doğal kaynak toprak, özellikle verimli toprak varlığıdır. Bu varlık tarımsal üretim düzeyi üzerinde etkilidir, gelişmekte olan ülkelerde gıda yetersizliği sorunu vardır ama birçok ülke de bu alanda kendine yeterliliğe yaklaşabilmiştir (özellikle iki çok kalabalık ülkenin, Çin ve Hindistan'ın bu alandaki göreli başarısı saptanmaktadır). Buna karşılık Afrika'da ekolojik dengenin bozulmasının da etkisiyle 20. yüzyılın son çeyreğinde kıtlık yaşanmıştır. Toprakta yetişen tarımsal ürünleri doğal kaynaklarla birlikte düşünebiliriz. Buğdaygiller üretimi gelişmiş ülkelerde yoğunlaşmıştır, bu alanda büyük fazlaları vardır. Gelişmekte olan ülkelerde ise bu alandaki sıkıntı sürmektedir, birçok ülkede buğdaygillerden çok verimin daha düşük olduğu pirinç ve mısır üretimi ağırlıktadır, buğday ithal edilmektedir. Sömürge çağında gelişmeye başlayan, çoğu zaman ihracata yönelik sanayi bitkileri üretiminin önemi devam etmektedir, kaynakların sanayi bitkisi üretimi ve hayvancılığa ayrılması birçok gelişmekte olan ülkede geçimlik tahıl üretimini olumsuz etkilemiştir. Tarımsal modernleşme süreci meyve ve sebze, baklagiller üretiminde gelişme yaşanmasını sağlamıştır, örneğin bir aralar Türkiye'nin bu alandaki avantajı vurgulanan bir hususdu. Hayvancılık da esas ABD ve Avrupa'da ileri düzeydedir, buğday gibi et üretimi de buralarda yoğunlaşmıştır (ayrıca Arjantin, Uruguay, Avustralya, Yeni Zelanda önemli üreticilerdir). Hayvani gıda gelişme açısından daha yararlıdır, ama tüketimi gelişmiş ülkelerde yüksek düzeyde olmasına karşın gelişmekte olan ülkelerde düşüktür. Ülkelerin hayvan varlığı (fauna) doğal kaynaklarının önemli bir unsurudur. İbn Haldun hayvani gıdanın değerini vurgular, gıdalarını hayvanlardan sağlayan ve fazla beslenmeyen göçebe halkların bedenleri, ahlakları, eğitim ve bilime yatkınlıkları daha iyidir, ona göre.

b) Nasıl etki?

Doğal kaynaklar öncelikle ekonomi üzerinde etkilidirler ve bu dolayımla siyaseti de etkilerler. Zengin doğal kaynakların varlığı ulusal geliri yükseltir, bu alanda ithalata bağımlı kalınmasını önler ve ihracat yapılmasını sağlar (nitekim petrol ve doğal gaz ülkelerinin gelirlerinin büyük bölümü bunların ihracatından gelmektedir), sonuçta ülkenin ekonomik gücü artar. Toplam gelir yükselince kişi başına gelir de yükselir, bu da halkın refahını arttırır. Doğal kaynak gelirlerinin sağladığı ekonomik fazla sanayileşme, teknoloji alanlarında yatırım yapılmasını olanaklı hale getirir, böylece ülkenin ekonomik kalkınması önündeki darboğazlar aşılabilir. Doğal kaynakları fakir bir ülke içinse belirtilen bütün hususlarda durum tersine olacaktır, eğer gelişmiş bir sanayii yoksa, ama o zaman bile darboğazlara girme olasılığı vardır. Ülke ekonomik ve askeri-siyasi bakımdan bu kaynakları aldığı ülkelere bağımlı hale gelebilir, onların istediklerini yapmak zorunda kalabilir. Doğal kaynakların varlığının ve zenginliğinin sağladığı ekonomik güç ve bağımsızlık ülke iç politikasında istikrar ve uzlaşmanın sağlanması için, demokratik bir yönetim kurulabilmesi için elverişli bir temel oluşturur.

Görüldüğü gibi doğal kaynaklar gelişme ve zenginlik, bağımsızlık ve askeri-siyasi güç, siyasal uzlaşma ve demokrasi için elverişli bir zemin sağlamaktadır. Bununla birlikte, doğal kaynaklar bazı

sonuçlara ulaşmak için gereklidirler, ama tek başına yeterli değildirler. Bir ülkenin ekonomik ve sosyal bakımdan gelişmesi, zenginleşebilmesi için doğal kaynakların yanısıra başka kaynaklar da gerekir. Teknoloji ve sanayi olması gerekir, gelişmiş ülkelerin esas farklılığı buradadır. Maddi kaynakları değerlendirebilecek nitelikli insangücü gerekir. Ekonomik istikrarın sağlanabilmesi gerekir, sosyal sorunların ağır yük oluşturmaması gerekir. Kurumsal-organizasyonel kapasitenin gelişmiş ve etkin olması gerekir, siyasal dengelerin korunabilmesi gerekir. Dış çevre basıncının kontrol edilebilmesi, dış çevreye uyma kapasitesine sahip olunması gerekir. Konjonktürün iyi gitmesi de gerekir (kriz koşullarında doğal kaynaklar avantajı zayıflayabilir ama güçlenebilir de). Bağımsızlık için de aynı şartlar vardır, ayrıca bağımsızlık için askeri gücün olması gerekir. Siyasal uzlaşmanın sağlanabilmesi, demokratik bir rejimin yerleştirilebilmesi için de belirtilen tüm faktörlerde belirli bir düzeye ulaşılmış olması gerekir. Petrol ülkelerinin birçoğu az nüfuslu çöl ortamında (Arap yarımadası) olduğu için kişi başına yüksek gelir düzeyine erişseler de, gelişmiş ülkelerin düzeyine ulaşamamaktadırlar. Birçok petrol ülkesi de çatışmalı bir gelişme yaşamıştır, yaşamaktadır (Irak, İran, Cezayir, Libya, Nijerya, Endonezya, Venezuella gibi).

Doğal kaynaklar tek faktör değildir, ama darboğaz niteliği taşıyabilir, başka şeyler iyi olsa, iyi gitse bile tıkayıcı olabilir. Örneğin temel doğal kaynakları dışardan alma zorunluluğu ülkenin sanayii ve teknolojisi olsa bile, dışa bağımlılığı getirir. Doğal kaynakları dışardan almak için yüksek meblağlar ödenmek zorunda kalınması diğer alanlardan elde edilen gelirleri tüketir. Örneğin petrol zammından sonra birçok gelişmiş ülkede ve daha önce nisbeten başarılı gözüken bazı gelişmekte olan ülkelerde kriz başlamış, borçlanma artmıştır. Doğal kaynak zenginliği konusunda vurgulanan bir başka husus yüksek gelir getirse bile tek doğal kaynağa bağımlılığın yetersiz kalmasıdır. Petrol ve doğal gaz ülkeleri açısından böyle bir handikap vardır. Sömürge çağında ve sonrasında birçok Üçüncü Dünya ülkesi, üstelik şimdilerde petrol ve doğal gazda olduğu gibi yüksek getirisi olmayan tek bir doğal kaynağın üretimi ve ihracatında uzmanlaşmıştı, onlar açısından durum daha da elverişsizdi (örneğin kauçuk, kalay, bakır, şeker, pamuk, muz, kahve, vs). Bağımsızlık ve gelişme için çok ürünlülük ve çok yönlülük gerekir, büyük kısmından yeterli ölçüde bulunması hayati sonuçları olabilecek bir dışa bağımlılığı önler.

Ayrıca doğal kaynak zenginliğinin paradoksal etkileri vardır. Paradoksal etkilerden biri ülkeyi dış güçlerin ilgi odağı haline getirmesidir, bunlar ülkenin zengin doğal kaynaklarından kendi çıkarları için yararlanma isteği ile hareket etmektedirler. Sömürgeciliğin nedenleri arasında sömürgeleştirilen ülkelerin zengin doğal kaynaklarından yararlanma isteği belirleyiciydi, bu konuya daha önce değinmiştik. Petrol ve doğal gaz ülkeleri eskiden beri uluslararası planda güçlerin ilgi odağı olmuşlardır. Zengin doğal kaynaklar sadece dış güçlerin ilgisini çekmekle kalmamakta, komşu ülkeler arasında çekişmelere de yol açmaktadır. Bütün bu nedenlerle doğal kaynakları zengin olan bölgelerde, ülkelerde çatışma ve savaş olasılığı artmaktadır. Nitekim petrol kaynaklarının büyük kısmının bulunduğu Ortadoğu 20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze devamlı savaş içinde olmuştur. Zengin maden kaynakları olan Afrika'nın değişik bölgelerinde de savaş ve çatışma eksik olmamıştır. Doğal kaynakların kontrolü problemi doğal kaynaklara sahip ülkelerde baskıcı egemenliklerin kurulmasına da neden olmaktadır.

Bir başka paradoksal etki doğal kaynakların sağladığı ilave gelirin, bunların getirisindeki artışın eski dengeleri bozması, bunun da iç çatışmaları peşinden getirmesidir. Nitekim petrol fiyatındaki artıştan sonra, ülkelerin ve halklarının geliri artmakla birlikte iç çatışmalar ve savaşlar birbirini izlemiştir. 1973'de petrol fiyatlarındaki artışı 1975'de Lübnan iç savaşı, 1979'da İran devrimi, ardından İran-Irak savaşı takip etmişti. Bu durumu maddi imkanları artan yönetici çevrelerin güç istenciyle olduğu kadar, toplumda beklentilerin yükselmesinin ve bölüşüm çekişmelerinin etkisiyle de açıklayabiliriz.

c) Gelişme ve rejim etkileri

Doğal kaynak varlığı gelişme üzerinde kuşkusuz olumlu etki yaratır, ayrıca bir darboğaz faktörü haline de gelebilir, çünkü bazı stratejik hammaddeler ekonomik gelişme için elzemdir (kömür, petrol, su gibi), ama gelişebilmek için sadece doğal kaynaklar yeterli değildir, belirleyici faktör daha çok başkalarıdır (teknoloji, sanayi gibi), gelişme için bütün faktörlerin uygun, optimal bir bileşimi gerekir.

Tarihsel süreç içinde gelişme konusunda bir değerlendirme yaparsak, toplumların ekonomik gelişme aşamalarında bazı doğal kaynakların zenginliği ve kullanımının çekici rol oynadığını görürüz. Verimli tarımsal topraklar geleneksel tarımsal uygarlıkların gelişiminde belirleyici olmuştur, uygarlıklar ve devletler sulamayı ve verimliliği olanaklı kılan büyük ırmaklar çevresinde kurulmuştur (Mezopotamya, Mısır, Çin, Hint alt-kıtası, Hindiçini, vs). Batı'nın feodal çağdan çıkış sürecinde orman varlığının bir bölümünün tarımsal toprağa dönüştürülmesi etkili olmuştur. Yeniçağ'daki ekonomik gelişme sürecinde Amerika'da bulunan altın ve gümüş madenlerinin işletilip Avrupa'ya getirilmesi, para bolluğunun sağladığı ekonomik dinamizm önemli rol oynamıştır. 19. yüzyılda sanayi devrimi sürecinde Avrupa'nın kömür ve su kaynaklarının zenginliği elverişli bir temel oluşturmuştur. Bu kaynaklar sanayide, ulaşımda, tarımda, elektrik enerjisi üretiminde kullanılmıştır. Aynı çağda sömürgeci yayılma Batı'nın ucuz hammadde bulmasını sağlamıştır. Doğal kaynaklar açısından zenginliğin de katkısıyla sağlanan ekonomik gelişme tüm topluma yayılmış, bu temelde modern devlet, kitle toplumu ve demokrasi gelişebilmiştir.

20. yüzyılda, özellikle ikinci yarısında gelişmiş Batı'nın dışında, geride kalmış olsalar bile doğal kaynakları bol ve çeşitli olan ülkeler darboğazları aşıp gelişme imkanı bulabilmişlerdir. Çok geniş bir ülke olan Rusya'nın gelişmesi, yine büyük ülkeler olan Çin'in, Hindistan'ın, Brezilya'nın son yıllardaki atılımları doğal kaynaklar bakımından zengin ve çok yönlü olmalarıyla kuşkusuz ilgilidir. Petrol ülkeleri petrol fiyatlarında 1973 sonrasındaki boom'un ardından kalkınma hamlesi içine girmişlerdir, gelişmekte olan ülkeler arasında yüksek gelir düzeyine sahip özgün bir kategori olarak dikkat çekmektedirler. Son yıllarda gelişmekte olan ülkelerde petrol, doğal gaz ve başka madenler çevresinde bir hareketlilik yaşanmaktadır, birçok ülke bu sayede yeni bir atılım içine girmiştir. Doğal kaynaklar bakımından zengin olmayan ülkeler ise, sanayi, nitelikli işgücü gibi bazı avantajlara sahip olsalar bile tökezleyebilmektedir. Nitekim petrol krizi ekonomik gelişmede belli bir aşamaya ulaşmış Latin Amerika'nın önemli ülkelerinde ve Türkiye'de tıkanmalara yol açmıştı.

Ancak önceki başlık altında gördüğümüz gibi, doğal kaynak zenginliğinin gelişme açısından olumsuz, karşı etkileri de olabilir, ülkeyi ilgi odağı haline getirir, doğal kaynakların ele geçirilmesi, kontrolü için çekişme çatışmaya ve savaşa, baskıcı egemenliğe varabilir, doğal kaynakların getirisinin sağladığı mobilite, beklentiler devrimi ve bölüşüm çekişmesinin dengeleri bozması gelişme politikaları önünde engel oluşturabilir. Bir başka negatif faktör doğal kaynak zenginliğinin rehavete yol açmasıdır, bu da işgücünün verimliliğini, girişim potansiyelini azaltır. Bu konuda tarihsel süreçte bazı paradoksal durumlar gözlemlenmiştir. Yeniçağ'da Asya ve Ortadoğu'da ırmaklar çevresinde verimli topraklarda kurulmuş uygarlıklar tıkanırken Avrupa gelişebildi, doğal kaynakları az olan Japonya 19. yüzyılda sömürgecilerin ilgi odağı haline gelmediği için kalkınabilirken Ortadoğu bol petrolü yüzünden savaş evi haline dönüştü ve 1973'deki petrol zammına kadar fazla gelişemedi, Asya'nın kaynak bakımından iki zengin ülkesi olan Çin ve Hindistan azgelişmiş kaldı. Başka negatif faktörlerden de sözedebiliriz: dünya pazarında alıcı kartelleri hammaddelerin fiyatlarını ucuzlatmaktadır, sömürgeciler ve büyük güçler doğal kaynaklara sahip çıkmış ve esas yararlanan onlar olmuştur. . .

Doğal kaynakların rejim etkisi şöyle bir genel formülde ifade edilebilir: doğal kaynaklar zenginliği arttırır, zenginlik halkın gelir ve eğitim düzeyinin yükselmesini sağlar, bu sayede demokrasi için elverişli bir zemin oluşur. Ancak böyle bir sonuç zorunlu olarak doğmaz, sadece olasılık artar. Örneğin Latin Amerika'da petrol ülkeleri Venezuella ve Meksika diğer birçok Latin Amerika ülkesinde anti-demokratik bir rejim varken kısıtlı da olsa demokrasi kurabilmişlerdi. Zengin doğal kaynaklar demokratik politikanın yaşaması için daha elverişlidir ama yeterli değildir, başka faktörlerin etkisiyle aksi de olabilir. Nitekim petrol ülkelerinin çoğunda geleneksel ya da anti-demokratik rejimler vardı. Birçok petrol ülkesi güçlü ve eski geleneksel siyasal temellere sahiptir (İslam, krallık rejimi), petrol zenginliği bunlarda aksine geleneksel rejimleri güçlendirici olmuştur, ama demokratikleşme yönünde eskiye göre adımlar da atılmıştır.

3. TARİHSEL PERSPEKTİFLE DOĞAL ETMENLER

a) Gelişme ve azgelişmenin doğal etmenleri

Yukarda çeşitli doğal etmenlerin gelişme üzerindeki etkilerine değindik. Burada tartışma konusu gelişmenin ve azgelişmişliğin ne ölçüde doğal etmenlerle açıklanabileceğidir. Verebileceğimiz yanıt doğal etmenlerin etkisinin azımsanamayacak düzeyde olduğu, ama yine de ikincil kaldığıdır. Batı'nın gelişmesi feodal sistemin özellikleri, Antik çağ ve Ortaçağ kültürel birikimi ile Yeniçağ bilimsel-kültürel devrimi, kapitalist gelişme ve sanayi devrimi, siyasal planda evrimci ve devrimci dönüşümler, dış yayılma ve sömürgeciliğin sağladığı kaynaklar gibi bir dizi etmenle açıklanır. Doğal koşulların etkisi bunlar arasında bir tanesidir ve diğerleriyle etkileşir. Üçüncü Dünya'nın azgelişmişliği geleneksel devletçi ve kabilevi sistemlerin gelişme potansiyelinin sınırlılığı, kültürel sistemlerinin gelişmeyi engelleyici etkisi, Yeniçağ'daki tıkanma ve gerileme, Batı sömürgeciliğinin egemenliği gibi etmenlerle açıklanır, doğal koşullar diğer faktörler arasında sadece biridir ve esas mühim olan diğer faktörlerle etkileşiminin yol açtığı sonuçlardır.

Doğal koşulların etkisi doğrudan değil, başka koşulların ve yapıların dolayımıyla kendini göstermektedir. Aşağıda doğal çevrenin ve koşulların gelişme üzerinde etkisi üç dolayım (mediation) temelinde analiz edilecektir: teknolojik ve ekonomik dolayım, devletsel dolayım, kültürel dolayım.

Farklı doğal koşullar farklı teknolojik gelişme çizgileri yaratırlar, her toplum kendisini çevreleyen doğal koşullara göre teknolojisini geliştirir ve bu teknolojik düzey daha sonraki evrimini etkiler. Ancak sanayileşme ile teknik doğaya egemen olunca doğal koşulların etkisi azalmış, teknolojik gelişmede bilimsel gelişmeyle etkileşim halinde kendi iç dinamiği ve ivme kazandırdığı ekonomik gelişmenin gerekleri, ekonomi-teknoloji etkileşimi belirleyici hale gelmiştir. Aslında böyle bir dinamik teknolojik bakımdan geri toplumlarda da vardır, ama sanayileşmiş toplumlarda kapsayıcıdır ve doğal koşulların etkisini zayıflatır.

Temel bir önerme olarak elverişli doğal koşulların teknolojik gelişmeyi teşvik ettiğini söyleyebiliriz, özellikle geri toplumlarda. Avrupa'da tarıma elverişli bir doğanın varlığı (tarıma uygun topraklar, uygun iklim) tarımsal teknolojinin gelişmesini sağlamış, bu da ekonomik gelişmeyi başlatmıştır. Ortaçağ'ın sonlarında Avrupa'da böyle bir süreç yaşanmış, uluslararası ticaret ve yayılmanın yanısıra, tarımsal devrim de Avrupa'nın gelişmesinde çekici bir rol oynamıştır. Avrupa'nın tarımsal gelişmesi üzerinde teknolojik gelişmeyle ilgili bir başka faktörden daha sözedilir. Batı Avrupa'da öküze dayalı tarım teknolojisi toprağın derine inilerek işlenmesini sağlıyordu, Doğu Avrupa'da ata dayalı teknoloji ancak daha yüzeysel bir işlemeyi olanaklı kılıyordu, dolayısıyla ilkinde verim daha yüksek, ikincisinde daha düşüktü. Batı Avrupa'nın gelişebilmesi, Doğu Avrupa'nın geri kalması bu faktörle de açıklanabilir. Verimli toprak tarımsal gelişme için avantajdır, ama her zaman değil; Çin, Hindistan, Mısır ve başka bölgelerde ırmak boylarında verimli topraklar hızlı nüfus artışını peşinden getirdi, bu da birim başına verim ve üretimin düşük kalmasına neden oldu. Aynı zamanda bölüşüm eşitsizliği ve gerilimlerine yol açtı, rehaveti de getirdi. Sonuçta buralarda gelişme tıkandı.

Gelişmeyi açıklayan bir başka tekno-ekonomik faktör deniz ticaretidir. Dar topraklar ve deniz kıyılığı deniz ticaretinin gelişmesini teşvik etmiş, koşut olarak gemicilik tekniği gelişmiştir. Diğer bölgelere göre erken ekonomik gelişme sağlayan, zenginleşen bölgeler deniz ticaretinin gelişmiş olduğu bölgelerdir. Bu durumu iki kapsayıcı tarihsel örnekte görürüz. Antik uygarlık Akdeniz havzasında gelişmiştir: Eski Yunan dar topraklara sahipti, ama Ege gibi bir doğal limanlar beşiğinde bulunuyordu ve oradan tüm Akdeniz'e (ve Karadeniz'e) açılabildi, daha sonra Roma Akdeniz merkezli büyük bir imparatorluk kurdu. İkinci tarihsel örnek kapitalizm ve sanayi devriminin dar topraklar üzerinde ve deniz kıyısında bulunan Kuzeybatı Avrupa'da gelişmiş olmasıdır, modern çağa geçiş dönemindeki ekonomik gelişmede İngiltere ve Hollanda'nın deniz-aşırı ticari etkinlikleri sürükleyici olmuştur. Bu bölgede tarımda ancak sınırlı bir gelişmeye olanak veren dar topraklar başka etkinlik alanlarına yöneltici oldu, deniz kıyılığı bu alanın deniz ticareti olmasını sağladı. Deniz ticareti bölgenin ekonomik gelişmesini hızlandırdı, özellikle Amerika'nın keşfiyle yeni önem kazanan Atlantik ticareti belirleyici oldu (ama diğer bölgelerle ticaret de gelişti, bir dizi deniz ticareti kumpanyası kuruldu). Yeniçağ boyunca bu bölgedeki limanlar (Londra, Glasgow, Amsterdam, Anvers, bazı Fransız limanları) dünya ticaretinin merkezleri haline geldiler. Deniz ticaretinin sağladığı

zenginlik iç ekonomik gelişmeye ivme kazandırdı. Sanayi devriminin 18. yüzyılda İngiltere'de sökün etmesinde bu süreç kuşkusuz çok etkili olmuştur.

Doğal koşulların gelişmeyi belirlemesinde bir başka dolayım devlet sistemidir. Bu konuda tipik örnek Şark despotizmi tezidir. Asya ve Ortadoğu toplumlarında kurak veya düzensiz yağışlı bir iklimin varlığı, erken çağlardan itibaren tarımsal üretim için büyük çaplı sulama çalışmalarını gerekli kılmıştır. Bu sulama çalışmaları yerel imkanlarla yapılamazdı, ancak merkezi bir devlet tarafından gerçekleştirilebilirdi. Devletin bu işlevselliği ekonomide merkezi devlet egemenliğine yol açtı: toprakta devlet mülkiyeti yerleşti, ticaretin sıkı denetimine başvuruldu. Bu ekonomik temel üzerinde siyasal bakımdan despotik bir devlet oluştu. Oysa düzenli yağış rejiminin olduğu Batı'da özel mülkiyete dayalı feodal bir sistem oluştu, zamanla ticaretle uğraşan kentlerde özerklik yerleşti, bu öncüllerden itibaren yine özel mülkiyete ve piyasaya dayalı kapitalizm gelişebildi. Batı bu sayede gelişirken, Şark toplumlarında özel mülkiyetin yokluğu, özerklik ve serbestinin sağladığı gelişme potansiyelinin olmaması tıkanmaya yol açtı, çünkü böyle bir yapı kapitalist gelişmenin ön-koşulları olan bireysel girişimcilik ve sermaye birikimini engelliyordu. Sonuçta Çin, Hindistan ve Ortadoğu'da durağan sistemler oluştu, bunlar Batı'nın Yeniçağ'daki atılımını izleyemediler. Karl Wittfogel'in hidrolik devlet tezi, Marx ve Engels'in Asya tipi üretim tarzı tezi bu hipotezlere dayanır. Osmanlı imparatorluğunun gelişmesinin tıkanması da toprakta devlet mülkiyetinin varlığı, burjuva etkinliklerin sıkı denetimi ve müsadere hakkıyla açıklanır.

Kültürel dolayım tezini ise şöyle özetleyebiliriz: doğal koşullar kültürel özellikleri, bu arada uyarlanma ve etkinlik kapasitelerini belirler, bu dolayımla gelişme potansiyelini de belirler. Gordon Childe'a göre kültürel birikimde doğal koşulların etkisi büyüktür, maddi kültür çevreye karşı verilen bir reaksiyondur, bölgesel iklim şartlarının yarattığı ihtiyaçları karşılamak için geliştirilen düzenleri içerir. Çevrenin etkilerine reaksiyon olarak her toplum farklı yol ve düzenler geliştirir, farklı icatlar yapar. Bu icat ve düzenlemeler toplumun tekno-kültürel birikimini oluşturur ve daha sonraki gelişme kapasitesini belirler. Somut bir örnek olarak, Anglo-Sakson bireyciliği ve girişimciliğinin kapitalizmin Anglo-Sakson ülkelerinde erken gelişmesini sağlamasını gösterebiliriz. Bu kültürel özellik doğal çevrenin sonucu sayılabilir; dar topraklar, deniz kıyılığı, girinti-çıkıntılar, doğal engeller insanları bireyci ve girişimci kılmıştır, diyebiliriz.

İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin zor koşulların gelişme açısından daha elverişli olduğu tezi de bu kapsamda belirtilebilir. Çünkü olumlu, zor olmayan koşullar rehavete iter, insan zor koşullarla mücadele içinde beceri kazanır, bu da gelişme potansiyelini arttırır, siyaset sanatı da mücadeleler ve engellerden doğmuştur. Uygarlık fizik ya da toplumsal ortamın meydan okumalarına cevap vererek gelişir, aşılacak engellerin, meydan okumaların olması yaratıcı yetenekleri geliştirir. Şu örnek Toynbee'nin tezini kanıtlayabilir: Yeniçağ sonrası tekno-ekonomik gelişme görece sıcak iklimde verimli toprakların olduğu Çin, Hindistan ve Mısır'da değil de, daha zor koşulların olduğu Avrupa'da meydana geldi, üstelik koşulların kıtaya göre daha zor olduğu İngiltere'de ve Hollanda'da. Ancak çok zor koşullar da aşılamaz ve etkinlikten vazgeçirir, gelişme için ne kolay ne de çok zor koşullar elverişlidir, optimal koşullar gerekir. Örneğin soğuk kuzey ülkeleri ve Rusya daha geç gelişmiştir, Afrika'da ise tropikal ortam (sık ormanlar, bol yağış, aşırı sıcaklık) tam bir tıkanıklığa varmıştır.

b) Göçebelik

Göçebeler yerleşik halklara göre ekonomik bakımdan geridirler, ama iki eksende göçebelerin üstünlüğünden sözedilir: birinci eksen savaş ve devlettir, ikinci eksen eşitlik, demokrasi ve dayanışma. Göçebelerin savaş kabiliyeti yüksektir, çünkü hızlı hareket imkanı veren ata dayalı bir savaş teknolojisine sahiptirler, at üzerindeki savaşçı çevre hakimiyetine sahip olur. Göçebeler zor koşullarda yaşarlar (kurak ve sıcak ya da soğuk iklim), kıt kaynaklara sahiptirler, bu yüzden sürekli ihtiyaç içindedirler, otlak, su ve besin ihtiyaçlarını çevre halkların aleyhine karşılamak mecburiyetinde bulunurlar. Bu nedenle çevreleriyle savaşçı ilişkiler içine girerler, bu da onları güçlü kılar. Göçebeler arasındaki güçlü dayanışma bağı (İbn Haldun'un asabiyya diye adlandırdığı bağ) savaşçı kapasitelerini arttırır. Zaman zaman başgösteren kuraklık onları göçe ve savaşa mecbur bırakır. Savaşçı örgütlenmeleri ve kabiliyetleri, aralarındaki dayanışma göçebeleri örgütçü ve disiplinli devlet kurucuları haline getirmiştir. Böylece kabile düzeyinde bir örgütlenmeden hızlı askeri yayılma yoluyla imparatorluklar kurmayı başarmışlardır. Ortaçağ'da Arap, Türk ve Moğol göçebe yayılmaları buna örnektir.

Fransız coğrafyacı Jean Brunhes göçebelerin devlet kurucu olması ve çevrede egemenlik kurmasını çevreye ve sahaya, ata ve insanlara hakimiyet kurmaları ve uyanıklıklarıyla açıklar. Ona göre, şiddetli kışların hüküm sürdüğü Orta Asya bozkırlarında insanların yerleşip tarımla uğraşmaları imkansızdı, bu nedenle sürüleri ile dolaşan göçebe topluluklar oluştu. Uçsuz bucaksız bozkırlarda uzağı görmeyi, sulak otlakları sezmeyi gerektiren güç koşullar onlara mesafelere ve öteki insanlara egemen olma yeteneği kazandırdı. Arnold Toynbee göçebe yaşamının Türklere kazandırdığı örgütçülük ve disiplin gücünün yerleşik toplum yaşamına geçtikten sonra da etkisini sürdürdüğünü vurgular.

Fakat bu konuda göçebe dezavantajları da vardır. Bir tanesi göçebelerin çevreyle olumsuz ilişkileri olmasıdır, yerleşik toplulukları yağmalar, haraç alırlar, bazan istila ederler, bu da kendilerine tepki duyulmasına yol açar. Zor koşullar ve ihtiyaçlar nedeniyle göçetmek zorunda kalmaları da dezavantaj olarak belirtilebilir (her ne kadar bazan güçlü devletler kurmalarıyla sonuçlansa bile). Bir diğer dezavantajları hızlı yayılmaya karşın kalıcı bir egemenlik kuramamalarıdır, bir süre sonra yerli iktidarlar ve halklarca massedilirler. Moğollar Çin'de massedilmiş, Rusya'da yüzeysel bir egemenlik kurabilmiş, Ortadoğu'da ise dağılmışlardır. Ancak bu açıdan Arap ve Türk göçebeliği oldukça başarılı gözükmektedir, bu iki halk Ortaçağ ve Yeniçağ'da Ortadoğu ve çevresinde devletsel ve ideo-kültürel hegemonya kurabilmiş, diğer halkları özümseyebilmişlerdir (örneğin Araplık ve Arapça Arap yarımadasından itibaren tüm Ortadoğu'yu ve Kuzey Afrika'yı kapsamıştır, Türkler İslam dünyasındaki devletlerin önemli bir bölümünde egemen grup olmuşlar, Anadolu'da egemen ulus haline gelerek yerel halkları önemli ölçüde özümseyebilmişlerdir).

Göçebelerde ekonomik eşitlik vardır, sürü ortak mülkiyettir, servet farkı fazla değildir. Siyasal planda kabile demokrasisi sistemi halkın yönetime katılımını sağlar. Kadınlar erkeklerle eşittir ve yönetsel görevlere gelebilirler. Kabile içinde kan bağı, örfe bağlılık, şef otoritesi sayesinde güçlü bir dayanışma vardır, bu da başarılı olmalarını sağlar. Bütün bu özellikler göçebelerin ahlaki bakımdan üst bir düzeye ulaşmalarını da sağlar. Buna karşılık geleneksel tarım devletlerinde büyük sınıfsal

farklar vardır, siyasal yönetim biçimi despotik hükümdarlık veya feodalitedir, halk üzerinde baskı ve kısıtlama ağırdır, kadınlar da eşitsiz konumdadır. Bu nedenle dayanışma bağları güçlü değildir, üst katmanlar zevk ve sefaya dalar, tüm toplumda çözülme ve düşüş yaşanır (İbn Haldun'un tezi bu yöndedir). Ancak göçebe toplumlarında aristokratik bir kabile sistemine doğru evrim geçirilmiştir: aristokrasi yönetimde egemen olmuş, geniş mülkler ve sürüler edinmiş, eski eşitlik ve dayanışma bağları zayıflamıştır. Göçebelerin yayılma sonucunda kurdukları imparatorluklarda ise geleneksel tarım devletlerine benzer bir yapı oluşur, üstelik yabancı bir güç olarak yerli halklar üzerinde tahakküm kurmuşlardır.

Le Play Yukarı Asya yaylalarındaki çoban kabilelerinin periyodik ot ve su kıtlığı nedeniyle göçebelik yaptıklarını ve göç olgusunun bunların sosyal organizasyonunu belirlediğini saptar. Bu organizasyon patriyarkal, toplulukçu ve hiyerarşik bir aile yapısına dayanır.

Perry Anderson göçebe farklılığını yansıtan bir göçebe üretim tarzı tanımlar. Ana özelliği esas üretim aracı olan sürülerin hareketli oluşudur (sabit olan yerleşiklerin topraklarından farklı olarak). Toprak ise sınırsız bir mal olarak görülür, dolayısıyla topluluğun ortak mülkiyeti sayılır, sınırları belirlenmez, toprak mülkiyetinden anlaşılan geçiş hakkıdır, yerleşme hakkı değil. Hayvanlar kişisel mülkiyet nesnesidir: göçebe aristokrasisinin zenginliği sürüsünün büyüklüğünden kaynaklanır, kabilelerin en yoksullarının dahi birkaç hayvanı vardır. Göçebelerde sosyal farklılaşma olsa da klan birliği bozulmaz, önemli kararlar klan meclisince alınır, hükümet yarı-seçimliktir, otlak dağıtımını ve göçü aristokratik tabaka örgütler. Stepte klanlar arası çatışmalar sonucunda bazı klanlar tabi kılınır, bunlar göç dalgasına yardımcı güç olarak katılırlar.

Göçebelik başlangıçta yerleşik tarımdan üstündür, çünkü doğal çevreyi daha ustaca kullanır. Ama teknik birikim sağlayamadığından gelişememiştir, yerleşik tarım toplumları ise böyle bir birikim sağlayabilmişlerdir. Sonuç teknolojik durağanlık ve göçebe topluluklarının kendi kendine yetememesi olmuştur. Bu da yayılmayı gerekli kılmıştır, çünkü ancak fetih ve haraç kıtlığa çözüm oluşturabilirdi. Göçebe yayılmasını olanaklı kılansa askeri teknolojideki göçebe üstünlüğüydü. Bu üstünlük hayvancı ekonomi sayesinde atlıların kullanımı, hızlı hareket ve uzak yerlere gidebilme gibi niteliklerdi. Göçebeler ilk önce yakın ticari yol ve merkezlere saldırıyor, sonra klan konfederasyonları oluşturup daha fazla yayılıyor ve imparatorluklar kuruyorlardı. İktidarın örgütlenmesi ve uygulanması alanında kesin üstünlüğe sahiptiler, ama sayıca çok az olduklarından hakimiyetleri yüzeysel kalıyordu. Ekonomik egemenliklerinin haraca dayalı olması da yüzeysel kalmalarına yol açıyordu. Haraç işgalci göçebe birliklerinin bakımı ve yeni aristokrasinin lüks tüketimi için kullanılıyordu.

Yayılma ve imparatorluğun kurulmasıyla göçebe toplum yapısı değişir: düzenli orduda komutanlık yapan ve göçebe halktan kopuk bir aristokrasinin oluşması, geniş bir kesimin hayvancılıktan kopup fethedilmiş topraklarda garnizon birliklerini meydana getirmesi. Ancak göçebe imparatorluğu çözülmeye mahkumdu, yerleşik tarımla sentez gerçekleştiremiyor, istikrarlı bir idare kuramıyordu. Dolayısıyla iki alternatif gündeme geldi: göçebeliğe geri dönüş ve kaynaşma. İki düzeyde yerli toplumla kaynaşma olur: garnizon birliklerindekiler yerleşik yaşama geçip yerli halkla kaynaşır, işgalci ordu

ve idare yerel üst sınıfla dinsel ve etnik planda kaynaşır. Cengiz Han örneğinde görüldüğü gibi, kısa zamanda büyük imparatorluklar kurulmuş, sonra geri çekilmek zorunda kalınmıştır.

Anderson Doğu Avrupa'nın feodal çağda Batı'ya göre geri kalışını göçebe akınlarının etkisine bağlar. Asya göçebe toplulukları ile sınırdaş olduğu ve kolay istila edilebilir bir step olduğu için göçebe istilasına uğruyordu. 5. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar istila dalgaları birbirini izledi: Hun, Avar, Bulgar, Macar, Peçenek, Kuman, Moğol. Slav tarımsal topluluklarının istikrarlı devlet yapısına doğru yavaş evrimleri Orta Asya'dan gelen göçebe halkların istila dalgalarınca engellendi.

Göçebelik dışında doğal koşulların toplumsal ve siyasal yapılar üzerinde etkileri hakkında tarihsel bir perspektifle temel inceleme eksenlerini belirtelim: ilkel toplumun gelişiminde ve ilkel toplumdan çıkışta doğal etmenlerin rolü, çeşitli geleneksel sistemlerde doğal etkiler (Antik çağ, Asyatik devletler, Batı feodalitesi, İslam devletleri, ticari sistemler, kabilevi sistemler), kapitalizm, gelişme ve azgelişmişlikte doğal etmenlerin rolü, uluslararası politika ve savaşın tarihinde doğal belirleme, doğaya bağımlılıktan doğaya egemenliğe geçişin tarihi, doğanın tahribi ve korunması. Bu konuların birçoğuna bölüm içinde değindik.

XXVII. SOSYAL ETMENLER, SORUNLAR VE SİYASET

1. SOSYAL ETMENLERİN SİYASAL ETKİLERİ

Siyasetin sosyal etmenleri ile ekonomik etmenleri birçok noktada örtüşür, daha önce ekonomi ve siyaset ilişkilerini incelerken bazı sosyo-ekonomik etmenler üzerinde durmuştuk (siyasal gelişmenin sosyo-ekonomik etmenleri, sosyo-ekonomik politikalar ve programlar, sosyo-ekonomik düzen ve sosyal reformizm gibi). Sosyal etmenler aynı bütünün iki yönü olan iki eksende düşünülebilir: sosyal yapı ve değişim ekseni (bilhassa geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş sürecinde köklü değişimler yaşanır) ve sosyal sorunlar ekseni (bilhassa geri ve gelişme sürecindeki toplumlarda ağır yük oluştururlar, sosyo-politik krizin etmenleri arasında başta sayılırlar). Bir başka perspektifle bu iki eksene içkin dört başka eksen ayırdedebiliriz (ve bu dört eksen de birbiriyle kesişir): i)sosyal sınıflar ekseni: köylü, işçi, marjinal, küçük burjuva, burjuva, toprak sahibi gibi sınıflar saptanır; ii) sosyo-demografik etmenler ekseni: nüfus ve artışı, yerleşim düzeni (bu kapsamda kırsal dünya, göç, kentsel dünya, yerleşim tipi), yaş ve cinsiyet (ve bağlantılı çocuk, genç, yaşlı ve kadın sorunları); iii)sosyal ekonomi ekseni: işgücü ve çalışma yaşamı (istihdam, işletmeler ve piyasalar, çalışma ilişkileri), bölüşüm ve yaşam düzeyi (gelir dağılımı, geçim ve yoksulluk, tüketim düzeyi ve kalıpları); iv)sosyal politika ve reform ekseni: sosyal kamu hizmetleri (eğitim, sağlık, çevre, kollektif donatım ve hizmetler, bölgesel gelişme, kültürel etkinlikler), sosyal güvenlik ve yardım (bu arada sosyal transfer ekonomisi), sosyal mevzuat (çalışma mevzuatı ve diğerleri), sosyo-ekonomik reformlar (tarımsal reform, kamulaştırma-özelleştirme, kooperatizm gibi), sosyal gelişme ve ilkeler (sosyal gelişme düzeyi ve göstergeleri, sosyal haklar ve adalet, sosyal güvence ve denge, sosyal bütünleşme, kontrol ve regülasyon gibi ilke ve amaçlar). Bu bölümde ikinci eksende belirtilen kır ve kent, nüfus artışı, yaş ve cinsiyet konuları incelenmektedir, sınıflar konusunu ise (birinci eksen) ayrı bir bölümde ele almıştık,

üçüncü ve dördüncü eksenler üzerine başka çalışmalarımda (Kriz ve Gelişme kitabı, Sosyal Politika notları, Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal ve Politik Sorunlar notları) analizler vardır.

a) Siyasal yapı ve rejim, kriz, siyasal-devletsel gelişme

Sosyal etmenlerin siyasetle etkileşimini çeşitli eksenlerde (veya çeşitli sorunsallar temelinde) düşünebiliriz. Birinci eksen siyasal yapı ve rejim üzerindeki etkidir. Genel olarak sosyal yapı özelliklerinin ve sosyal değişme sürecinin etkisini düşünebiliriz (belirli bir sosyal yapıya uyan siyasal yapı ve rejim, sosyal değişmenin siyasal yapı ve rejimde getirdiği değişim), sosyal sorunlar yükünün etkisini düşünebiliriz (rejim bunalımına yol açabilir), ayrıca değişik sosyal etmenlerin etkisini ayrı ayrı ele alabiliriz (bir önceki paragrafta belirttiğimiz sosyal etmenlerin etkilerini). Ters yönden siyasal yapı ve rejimin sosyal etkileri perspektifiyle konuya yaklaşabiliriz: sosyal yapıyı koruyor mu değiştiriyor mu ve nasıl, sosyal sorunlara yaklaşım nasıl…Somut rejimler açısından konuya bakarsak bir anti-demokratik rejim (ve anti-demokratik rejimin değişik tipleri) etkisinden sözedebiliriz: yaygın bir açıklama tarzı geri sosyal yapı anti-demokratik rejime uygundur, sosyal değişme sürecinin yarattığı denge bozulması ve sosyal sorunlar yükü anti-demokratik rejimi getirir şeklindedir, diğer yönden anti-demokratik rejimin geri yapıyı koruduğu veya değişme-gelişme sürecini yönettiği, sosyal sorunları çözemediği veya reformlara, hatta kökten dönüşümlere başvurduğu saptanır. Diğer yönden demokrasi etkisinden sözedebiliriz: yaygın bir açıklama tarzı sosyal yapının göreli gelişmişliği ve sosyal sorunların nisbeten çözülebilmesi demokrasi için elverişlidir şeklindedir, demokratik rejimin sosyal değişme ve gelişme için elverişli olduğu veya bazan olamadığı, sosyal sorunları çözmede başarılı olduğu veya olamadığı şeklinde yorumlar yapılır. Keza bir devrim ve popülizm etkisinden sözedebiliriz: yaygın bir açıklama tarzı geri sosyal yapının ve değişme sürecinin dengesizlikleri ve sosyal yükü devrimci ve popülist çözümleri gündeme getirir şeklindedir, diğer yönden bu tür rejimlerin sosyal sorunlara yönelik uygulamalara ağırlık verdiği, köktenci çözümlere başvurduğu, değişme ve gelişme sürecini hızlandırdığı saptanır.

Anti-demokratik rejim etkisini biraz açımlayalım. Bu açıdan konunun bir boyutu geri koşullarda yaşayan ve sosyal sorunlar yükü altında bulunan kitlenin siyasal bakımdan bağımlı, ilgisiz ve katılımsız bir konumda olmasıdır. Bu durum anti-demokratik bir rejimin hüküm sürmesini kolaylaştırır, üstelik rejim görece demokratik olsa bile otoriter eğilimler etkili olur, kitleyi bağımlı konumda tutan bir yapı hakimiyet kurar. Konunun ikinci boyutu geri sosyal yapının, sosyal değişme sürecinin ve sosyal sorunların ağırlığının yönetim üzerinde aşırı yük yaratması, dolayısıyla sorunları çözememesi ve iç problemler başgöstermesidir. Bu durumu birkaç düzeyde düşünebiliriz: işlerin görülmesinde, sorunların çözülmesinde tıkanıklık olur, kalkınmaya ve sosyal gelişmeye yeterince kaynak ayrılamaz; sosyal sorunların basıncı altındaki ve sosyal değişme sürecinde beklentileri yükselmiş kitleden gelen taleplerin fazlalığı ve artması yükü daha da arttırır; bu koşullar egemen sınıf içinde bölünmeleri de arttırır, görece kıt kaynakların bölüşümü için çıkar mücadeleleri yaşanır; sonuçta belirtilen tüm süreçler siyasal istikrarsızlığa yol açar. Böyle bir ortamda çeşitli açılardan anti-demokratik rejime yönelme olur: sorunları çözmek için, talepleri durdurmak için, devlet içi istikrarı sağlamak ve egemen sınıf içi çelişkileri aşmak için. Üçüncü boyut sosyal sorunların ve yükselen beklentilerin toplumun

ve onu oluşturan değişik sosyal kesimlerin tepkilerine, sosyo-politik hareketlere kaynaklık etmesidir. Yönetimin bu basıncı kontrol, bastırma yönelimi sıklıkla anti-demokratik bir çözüme varır, bazan da kitleyi mobilize eden alternatif bir akım iktidarı ele geçirebilir, o zaman da anti-demokratik bir rejim kurulabilir.

İkinci eksen global ve siyasal kriz etkisi ve tersine istikrar etkisidir. İlk eksenle kesişme vardır, çünkü rejim değişiklikleri siyasal kriz sonucunda meydana gelir. Sosyal yapının geriliği, tıkanıklığı kriz etmenidir, keza sosyal değişme sürecinin yol açtığı denge bozulmaları, bölüşüm çekişmeleri, beklentilerdeki yükseliş ve yeni fikirlerin yayılmasıyla eskinin meşruluğunun sorgulanmaya başlanması da öyledir. Koşut olarak sosyal sorunların ağırlığı ve oluşturduğu yük de kriz etmenidir. Diğer yandan sosyal gelişme ve sosyal sorunların çözülebilmesi krizin aşılmasını, yaşam düzeyinin yükselmesini ve istikrar kurulmasını sağlayabilir. Konuyu siyasetten sosyale doğru düşünürsek, toplumun siyasal kriz içinde bulunması sosyal sorunları arttırıcı olur, sosyal değişme ve gelişme sürecini sekteye uğratır veya karmaşaya sokar (tersine siyasal istikrar sağlayabilmesi sosyal sorunları çözmede, sosyal değişme ve gelişmeyi yönetmede başarı olasılığını arttırır).

Kriz sürecinde sosyal-siyasal etkileşimi gözlemlenir. Sosyal sorunların yükü, sosyal değişme sürecinin gerilimleri sosyo-politik mobilizasyonu getirebilir. Mobilize politika yönetime, rejime tepki duyulması, yeni alternatiflere ilginin artması, karşıt sosyo-politik hareketlerin ortaya çıkışı şeklinde kendini gösterir. Sosyo-politik hareketler belirli kesimlerin (köylü, işçi, küçük burjuva, ulusal-etnik topluluk, dinsel-mezhepsel topluluk gibi kesimlerin) sorunlarının basıncıyla oluşur, bu hareketler ideo-politik taleplerin yanısıra sosyal taleplerle ortaya çıkarlar. Sosyo-politik mobilizasyon sıklıkla normal-dışı, şiddetli düzeye varabilir, devrimlerin, karşı-devrimlerin, darbelerin temel nedenleri siyasaldan çok sosyaldir. Bu nedenle sosyal devrim terimi kullanılır, devrimden sözedilebilmesi için çoğu zaman sosyal ilişkilerin değiştirilmesi gerekli görülür. Karşı-devrimler de mevcut sosyal düzeni korumaya, eski düzeni geri getirmeye veya esastan değiştirmeden bazı reformlarla düzeltmeye çalışır. Darbeler çoğunlukla siyasal görünümlüdür, ama geri planında çoğu zaman sosyal sıkıntılar vardır.

Üçüncü eksen siyasal-devletsel gelişme (kurumlaşma, kapasiteler ve diğerleri) açısından etkileşimdir. Genellikle sosyal yükün ağırlığı siyasal-devletsel gelişmeyi olumsuz etkiler, diğer yönden kurumlaşmayla, kapasitelerde artışla gerçekleşen siyasal-devletsel gelişmenin sosyal sorunların çözülmesini, sosyal yeniden-üretim ve gelişmeyi olanaklı kıldığı saptanır.

Geri sosyal yapı ve değişme süreci, koşut olarak sosyal sorunların ağırlığı ve bu bağlamda toplumda beklentilerin yükselmesi, toplumdan gelen taleplerin artması, bölüşüm mücadelesinin şiddetlenmesi ve çelişik, karşıt taleplerin varlığı yönetim üzerinde nicel ve nitel yük oluşturur, bu da yönetimin istikrarını bozar. Birincisi bunların oluşturduğu ağır yük, buna karşılık devletin kapasitelerinin yetersizliği talepleri yanıtlayamamasına, sorunları çözememesine ve değişmeyi idare edememesine sebep olmaktadır. İkincisi sosyal sorunların toplum üzerinde oluşturduğu yük ve taleplerin yanıtlanamaması devlete ve sisteme yabancılaşmış bir kitle yaratmaktadır, sonuç toplumdan sisteme ve devlete gelen desteğin azalması olmaktadır. Üçüncüsü bölüşüm problemiyle ilgilidir. Bir model devletin belli çıkarlarla özdeşleşmiş olması, bu nedenle halktan gelen taleplere

yanıt veremiyor olmasıdır. Diğer model ise şöyle formüle edilebilir: yük fazla olduğu için ancak biraz yanıt verebiliyor, bu da ayırımcı (discriminatif) bir yanıt oluyor, bazıları yararlanırken bazıları yararlanamıyor. Bir başka model etkin-olmayan yanıttır, önemli konular ihmal ediliyor, kaynaklar israf ediliyor şeklinde saptamalar yapılır. Yanıt nasıl olursa olsun algılama görece negatif olma eğilimindedir, çünkü kaynaklar yetersiz olduğundan kimse taleplerine yeterli yanıtı alamaz.

b) Politikalar, halk, siyasal güçler

Dördüncü eksen devlet politikaları açısından etkileşimdir. Devletin en önemli etkinlik alanlarından biri sosyal konulardır. Topluma yönelik sosyal kamu hizmetlerini gerçekleştirir, sosyal güvenlik ve yardımı organize eder, devletin ekonomik politikalarının sosyal etkileri (gelir dağılımı, istihdam ve işgücü, tüketim gibi alanlarda etkileri) çok önemlidir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sosyal gelişme politikaları uygulanır (kırsal, kentsel, demografik, bölgesel). Sosyal sübvansiyon ve transferler devlet harcamaları içinde ağırlıklı bir yer tutar. Sosyal sorunların önemi birçok azgelişmiş, gelişmekte olan ülkede sosyal reform politikaları uygulanmasına neden olmuştur, bu politikalar mevcut sosyo-ekonomik ilişkileri değiştirici niteliktedir, toprak reformu ve kooperatifçilik, kamulaştırma ve tersine özelleştirme gibi. Devletin bu politikaları oluşturmasında toplumdan gelen talepler, baskı grupları ve partilerin etkinlikleri, sosyo-politik hareketler etkili olur. Bu alanda devlet politikalarının uygulanması toplumun düzeni üzerinde, halkın ve halk içindeki farklı kesimlerin konumları ve çıkarları üzerinde etkili olur. Bu politikalar bazan başarılı sayılır, yaşam ve refah düzeyini yükseltmesi başarının esas kriteridir. Ama sıklıkla başarısız kalmakla da eleştirilirler, çeşitli kesimlerden olumlu ya da olumsuz etkilenmelerine göre olumlu ya da olumsuz tepkiler alırlar.

Devletin sosyal alandaki politikaları şöyle bir çerçevede analiz edilebilir: devlet sosyal alanda genel olarak nasıl bir politika izlemektedir, değişik sosyal konularda hangi özgül politikaları vardır, bu politikalar zamanla nasıl bir değişme göstermiştir, politikalar hangi sosyal basınçlar altında oluşmuştur (sosyal gelişme ve sorunların basıncı, değişik sosyal kesimlerin basıncı); devlet politikalarının sosyal etkileri nasıl olmuştur (öncelikle sosyal alandaki politikalarının, ama diğer, özellikle ekonomik politikalarının da), genel etkilerinin ötesinde farklı kesimler açısından etkileri nasıldır, uygulamalar ne gibi reaksiyonlar doğurmuş, siyasal etkiler yaratmıştır? Bu konuyu genel olarak devletin sosyal yaklaşımı ve politikası, belirli hükümetlerin yaklaşım ve politikaları, çeşitli devlet örgütlerinin sosyal konularda uygulamaları perspektifleriyle düşünebiliriz. Bir diğer perspektif ise vaat edilenler, yapılabilenler ve yapılamayanların saptanması, başarı derecesinin ölçülmesidir.

Beşinci eksen sosyal alanla halkın ilişkileridir. Bu ilişkilerinde halkı bir bütün olarak düşünebileceğimiz gibi değişik kesimler (sosyal sınıf ve kategoriler, yerel ve birincil topluluklar, etkilenme şekillerine göre değişik gruplar) şeklinde de düşünebiliriz. Halkın sosyal alanla ilişkilerinin yapısı politika tiplerine göre de değerlendirilebilir: demokratik politika çerçevesinde, anti-demokratik politika çerçevesinde, geleneksel politika çerçevesinde, yerel politika çerçevesinde, mobilize politika çerçevesinde.

Halkın sosyal alanla ilişkilerinin bir boyutu sosyal değişme sürecinden ve sosyal sorunlardan, bu alanla ilgili devlet politikalarından etkilenmesidir. Yaygın saptama halkın sosyal sorunların yükünü çektiği şeklindedir, keza sosyal değişme sürecinin halkın durumunu, yaşam koşullarını değiştirdiği de saptanır. Sosyal sorunların yükü ve sosyal çelişkiler, sosyal değişmenin bazı etkileri halkın hoşnutsuzluğuna neden olur, diğer yönden sosyal değişmenin bazı etkileri ise halkın hoşnutluğuna yol açabilir. Halkın hoşnutsuzluğu bir yönüyle toplum içindeki bölüşüm mücadelesinden ve çelişkilerden kaynaklanır, diğer yönüyle yönetimin beklenti ve taleplerini karşılayamamasından. Uygulanan sosyal politikalar bazan hoşnutluk sağlayabilir, bazansa sağlamayabilir, daha çok da yeterince sağlayamaz. Hoşnutsuzluk çatışmacı ve mobilize politikaya kaynaklık edebilir, anti-demokratik çözüme varma olasılığı artar, bazansa kökten bir düzen değişikliği meydana gelebilir. Hoşnutluk ise demokratik bütünleşmeyi arttırıcı olacağı gibi, yeni bir popülizmin kaynağı ve kitle rejiminin temeli haline gelebilir.

Diğer boyut ise sosyal yapı ve değişmenin, sosyal sorunlar ve politikaların halkın siyasal tutum ve davranışları üzerindeki etkisidir. Bunlar halkın siyasete katılımını arttırıcı olabilir veya azaltıcı olabilir, kendi çıkarları doğrultusunda yönetimi etkileme çabası içine girmesine neden olabilir (ve bu yönde baskı grubu örgütlenmeleri oluşabilir). Dört yönlü bir reaksiyon düşünülebilir: durgun ve ilgisiz halk, tepkisiz ve itaatkar halk, görece memnun halk, karşı çıkış eğiliminde, talepleri artan ve hareketlenen halk. Sosyal değişme süreci, sosyal sorunlar ve bu sorunlara yönetimin getirdiği veya getiremediği çözümler halkın siyasal tercih yapısını etkiler, iktidarın uygulamalarından olumsuz etkilenmişlerse muhalefeti destekleyebilirler, yük fazla ve çözümler etkisizse anti-sistem tercihler güçlenebilir, partilerin programlarında bu sorunlara ilişkin önerileri halkın siyasal tercihini çekebilir, kendi sorunlarına önem veren, çıkarlarına uygun çözümler öneren partileri desteklemeleri daha olasıdır, aynı zamanda partilerin sosyal sorunları vurgulamaları halkın sosyal bilinç kazanmasını sağlayabilir.

Altıncı eksen çeşitli siyasal güçler ve pazarlarla etkileşimdir. Baskı grupları belirli toplumsal kesimleri temsil etmek, onların çıkarlarını savunmak için kurulmuşlardır. Sözkonusu kesimlerin etkilendikleri sosyal sorunlara ilişkin politikalar önerir, talepler beyan eder, etkinliklerde bulunurlar, onların bu sorunlara karşı tepkilerini ifade ederler. Bu bakımdan en önemli etkinlikleri devlete yöneliktir. Sosyal gelişme ve sorunlar ülkede siyasal iktidar için mücadele eden güçlerin (yani siyasal partiler ve sosyo-politik güçlerin) tutum takındığı, çözüm önerileri getirdiği sorunlardır. Siyasal iktidar mücadelesi başka konuların yanısıra sosyal sorunların çevresinde döner, sosyal çelişkiler iktidar mücadelesini kızıştırabilir. Sosyal sorunlar parti sistemi ve yapısını da belirler: parti oluşumları belirli bir ölçüde sosyal bölünmelerden kaynaklanır, programlarında ve iktidara geldiklerinde etkinlikleri içinde sosyal konuların yeri görece geniştir. Toplumsal iktidar odaklarının (ya da elitlerin) kitle üzerinde sosyal egemenlikleri vardır, sosyal çelişkilerde taraf olmaktadırlar; bazı elitlerin sosyal egemenliklerine karşı tepki belirir, kitle üzerinde sosyal egemenliklerini korumaya çalışırlar. Elitler sosyal konularda tutum takınırlar, hem sosyal reforma karşı çıkan elitlerden sözedilir hem de sosyal reforma öncü olan elitlerden, sosyal gelişme içinse elitlerin katkısı stratejik görülür. Sosyal etmenler yerel politika bağlamında da düşünülür: kırsal ağırlığın sürdüğü bir toplumda

yerel düzeyde ve genellikle toprak sorununda odaklanmış sosyal çelişkiler, yöreye getirilen sosyal hizmetlerle yörede sağlanan sosyal gelişme iki ana temadır.

c) Çelişkiler, zihniyet, dış politika, konjonktür

Yedinci eksen sosyal etmenlerin toplum içindeki çelişkileri belirlemesidir: sınıfların ve diğer toplumsal kesimlerin sosyal sorunlarının neler olduğu, sosyal değişmeden nasıl etkilendiği (mutlak ve diferansiyel etkilenmeler), bu temelde ortaya çıkan sınıfsal ve diğer toplumsal çelişkiler, bölüşüm çekişmeleri (ekonomik bölüşüm için kuşkusuz, ama iktidar ve statü gibi değerlerin bölüşümü için de), toplumsal iktidar mücadeleleri, çatışmacı ve uyuşumcu etkiler. Sosyal sorunların sınıfsal çatışma yaratıcı etkisi, siyasal krizi sürükleyici etkisi saptanır.

Sosyal sınıfların durumları, karşı karşıya bulundukları sosyal sorunlar ve bunların siyasal tercihleri üzerindeki etkilerine bazı örnekler verelim. Bir örnek gecekondululardır, bu konuyu ayrı olarak inceliyoruz. Çok üzerinde durulan iki kesimse sosyal sorunlar yükünün görece ağır gözüktüğü köylüler ve işçilerdir. Geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş süreci toplumlarında köylü sorunu toprak sahibi sınıfla çelişkileri üzerinde odaklandırılır (bu nedenle toprak reformu talebi uzun süre önem taşımış, bazı ülkelerde köylü devrimleri yaşanmıştır), keza tarımsal ürünlerin getirisi, kredi ve destek sorunuyla ilgilendirilir (getirinin yetersizliği, borçlanma, hatta mülksüzleşme, devletsel desteklerin rolü ve devletin vergi yükü), aynı zamanda kırsal-tarımsal modernleşmeden yararlanmayla ilgili görülür (tarımda modern girdiler, kıra kamu hizmetleri), son iki temelde ticari sınıfla, kentle ve devletle ilişki ve çelişkilerinde odaklandırılır. İşçi sorunu ise sosyalizmin esas ilgi alanı olmuş, işçi sınıfı-burjuvazi çelişkisi vurgulanmıştır, bu kesim açısından temel sosyal sorunlar düşük ücret düzeyi, kötü çalışma koşulları ve güvencesizliktir, bu sınıf aynı zamanda sosyal örgütlenme ve hareketleriyle varlık gösterebilmiştir.

Eski küçük burjuvazi bir başka kategoridir. Kapitalist gelişme sürecinde konumu sarsılır, bazan mülksüzleşir, ama pazarın genişlemesinden de yararlanabilir. Ayrıca konumunda yeni orta sınıfa, vatandaşlaşan köylü ve işçiye nazaran göreli gerileme olabilir. Kültürel bakımdan bu sınıf çoğu zaman tutucu değerlere bağlıdır. Belirtilen nedenlerle siyasal tercihi oldukça tutucudur. Yeni orta sınıf ise (memur, beyaz yakalı, serbest meslek) azgelişmiş, gelişmekte olan ülke koşullarında çoğu zaman dargelirlidir, oysa eğitimli bir kesimdir ve modern tüketim standartlarına eğilimlidir, yani beklentileri daha yüksektir ve bunları yeterince karşılayamamaktadır. Bunun siyasal sonuçları arasında azgelişmiş, gelişmekte olan ülke orta sınıf solculuğu biridir, bir başka sonucu sözkonusu ülkelerde orta sınıfın yönetiminde otoriter rejimlerdir (bürokratik otoritarizm denilen). Bu iki eğilim de (özellikle ikincisi) hem halkla çelişki içindedir (halk için halka rağmen çizgisi izleniyor, denilir) hem de feodal ve burjuva elitlerle çelişki içinde. Bir başka eğilime daha değinelim. Sosyal sorunları çözmede başarılar elde edilmesi ya da gelişme sürecinde sosyal sorunların yeniden biçimlenmesi (örneğin büyümeci politikalar sayesinde iş ve tüketim alanlarında gelişme yaşanması sonucunda gerçekleşen yeniden biçimlenme) orta sınıf sübjektif kimliğinde odaklanmış yeni bir siyasal popülizmin temeli olabilir.

Sekizinci eksen sosyal konulardaki kamuoyu ve sosyal zihniyettir. Kamuoyunda sosyal sorunlar hakkında gözlemleri, görüşleri, eleştirileri sosyal tartışma kavramıyla ifade ediyoruz. Kamuoyundaki tartışmalar içinde sosyal sorunlar önde gelir: halkın geçim sıkıntısından sosyal güvenlik sorununa, köylünün sorunlarından gecekondu ve konut sorunlarına, gelir dağılımının bozukluğundan demografik tehlikeye, ücretlerin düşüklüğünden çocukların, gençlerin sorunlarına kadar, vs. Sosyo-ekonomik düzen üzerine alternatif yaklaşımlar, ülkenin sorunlarına ilişkin sosyal değerlendirmeler, hükümetin icraatının sosyal açıdan eleştirilmesi her zaman kamuoyunda önemli bir yer tutar, muhalefetin bir siyasal ekseninden bir de sosyal ve ekonomik ekseninden sözedebiliriz. Toplumun sosyal yapısı ve yaşadığı sosyal değişme süreci, karşı karşıya bulunduğu sosyal sorunlar uzun vadede onun zihniyet yapısını, toplumsal-siyasal kültürünü etkiler. Sosyal sorunların ağırlık taşıdığı geri ve gelişme sürecindeki toplumlar sosyal konulara daha fazla önem verirler, ama bu toplumların yönetici çevreleri bu konuları ihmal etmekle de suçlanır. Bazı toplumlarda sosyal eşitlikçi ve dayanışmacı anlayış görece güçlüdür bazılarında zayıf, bazılarında sosyal sınıf farkları insanlar arasında büyük kültürel kopukluk yaratır bazılarında fazla yaratmaz. Sosyal zihniyet toplumun farklı kesimlerine göre değişir, sosyal anlayışlarının şekillenmesinde kesimlerin çıkarları ve konumları, geçmişleri ve deneyimleri belirleyici olur. Dönemlere göre sosyal zihniyet ve söylemler, sosyal sorunların zihniyet ve söylem yapısı üzerindeki etkileri değişir.

Dokuzuncu eksen dış politika açısından etkileşimin nasıl olduğudur: sosyal açıdan dünya çapında ve bölgesel çapta bazı genel tipler, eğilimler ve dalgalar içinde yer alma, başka ülkelere göre durum, dış başarı ve ulusal güç açısından etki gibi. Ulus üzerindeki sosyal sorunların yükü, ulus içinde sosyal bakımdan zayıf bir kitlenin varlığı ve sosyal çelişkilerin önemi ulusal gücü zayıflatıcı bir etmen olarak görülür. Dışa bağımlılık ve açılma açısından sosyal sorunların değerlendirilmesi konunun bir başka yönüdür: dışa bağımlılığın yol açtığı sosyal sorunlar, dışa açılmayı engelleyen sosyal sorunlar gibi.

Onuncu bir eksen konjonktürün, gelişmeler ve olayların etkisidir. Bazı konjonktürlerde köklü sosyal değişimler yaşanır (modernleşme sürecinin etkisiyle – örneğin tarımsal modernleşme ivme kazanmıştır, bazı kamu hizmetleri sağlanmaktadır, yeni mallar yayılmaktadır-, reform politikalarının etkisiyle – örneğin toprak reformu yapılmıştır, sosyal güvenlik yayılmaktadır-), bazı konjonktürlerde sosyal sorunların ağırlığı artar (örneğin enflasyon geçim zorluğunu arttırır, kırda yeni başlayan dönüşüm süreci sosyal çelişkiler yaratır, kentte konut krizi yaşanır).

Türkiye'de sosyal etmenler ve sorunlarla siyaset ilişkilerini nasıl inceleyebiliriz? Böyle bir incelemenin dönemsel olması gerekir, çünkü sosyal değişme sürecinde toplumlar hızla değişmektedir, belirli bir süreklilik olmakla birlikte dönemler arasında büyük farklar oluşmaktadır. Hangi dönemleri ayırdedebiliriz? Birincisi dışsal bir kategori olarak düşündüğümüz uzak geçmiştir, uzun erimli sosyal tarih perspektifiyle düşünülebilir. Bu birinci dönem içinde üç alt-dönem ayırdedilebilir: Türklerden önceki Anadolu (Bizans ve daha önceleri, öyle ki Hititlerden 1950'lere Anadolu'nun sosyal fizyonomisinde fazla değişme olmadığı söylenmiştir), Anadolu Selçuklularından Osmanlı'nın hakimiyetine uzanan geçiş dönemi (12. yüzyıldan 15. yüzyıla), Osmanlı egemenliği dönemi (15. yüzyıldan 16. yüzyıl sonuna Osmanlı'nın parlak çağıdır, 17. ve 18. yüzyıllarda ise krizden sözedilir, sosyal açıdan değerlendirme ise tartışmalıdır, örneğin parlak denilen çağa göre sosyal gerileme oldu

mu konusu). İkinci dönem 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başları Osmanlı modernleşmesi ve dağılması krizidir. Üçüncü dönem 1908-23 arasındaki alt-üst edici geçiş devresi ile geçişin sona ermesinden sonra bağımsız cumhuriyet ve tek parti dönemini kapsar (1945'e kadar), siyasal dönüşüme karşın geleneksel sosyal yapı önemli ölçüde sürmektedir.

Dördüncü dönem görece hızlı sosyal değişme ve krizin belirlediği 1945-90 arasıdır, o da dört alt-döneme ayrılabilir: çok partili demokrasiyle sosyal değişmenin eşanlı başlangıcı olan DP'li devir (1945-60), sosyal tartışmanın ön plana çıktığı 1960'lar, krizin belirlediği 1970'ler, 24 Ocak ve 12 Eylül'le neo-liberalimsi bir modelin uygulandığı 1980'ler. Beşinci dönem 1990'dan günümüze kadar uzanan süreyi kapsar (halen devam etmektedir), bu dönemde sosyal değişme ileri bir düzeye varmış, kriz ise hala aşılamamıştır. Bu dönemi de devreler halinde düşünebiliriz: ekonomik ve siyasal bakımdan istikrarsız 1990'lar ve 2000'lerin başları, 2003'den bu yana enflasyonun nisbeten düşürülebildiği ve AKP iktidarı altındaki yıllar. Ayrıca başka toplumlarla karşılaştırmalar yapılabilir: gelişmiş Batı ülkeleriyle, azgelişmiş, gelişmekte olan Üçüncü Dünya ülkeleriyle, tekil ülkelerle ve komşularla (Balkan ülkeleriyle, Arap ülkeleri ve İran'la, Kafkasya ve Orta Asya'yla, Rusya ve eski Sovyetler Birliği'yle, Akdeniz havzası ülkeleriyle). Gerek zamansal gerek mekansal eksenlerde karşılaştırmada farklılıkların analizi önemlidir, fakat analiz kalıpları aynıdır ve farklılıklar kadar benzeşlikleri de dikkate almak gerekir.

2. NÜFUS ARTIŞI VE SOSYAL, SİYASAL ETKİLERİ

Sosyo-demografik etmenler denilince önce hızlı nüfus artışı ve ondan kaynaklanan problemler anlaşılır: azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde nüfus hızla artmaktadır, gıda yetersizliği vardır bu nedenle, keza konut, iş ve başka alanlarda yetersizliklere neden olmaktadır. Diğer önemli odak yerleşim yeri ve tarzıdır: gelişen toplumlarda kırdan kente göç yaşanmaktadır, yarım yüzyılda eski yerleşim yapısı tümüyle değişmiştir. Yaş ve cinsiyet iki önemli sosyo-demografik değişkendir: nüfus artışı çocuk ve genç nüfus oranını arttırırken tıptaki gelişme yaşlı nüfusu da arttırmaktadır, kadın sorunu gelişme sürecinde kadınların katılımının artmasıyla gitgide önem kazanmaktadır. Sosyal ve siyasal olguları açıklamada ekonomik determinizm gibi sosyo-demografik determinizmden de sözedebiliriz. Örneğin gelişme sürecindeki toplumlarda birçok sorunun kaynağı hızlı nüfus artışı ve yerleşim yapısının değişimidir (özellikle kırdan kente göç). Gelişmiş ülkelerin sorunlarını açıklamada da demografik faktöre başvurulabilir, örneğin duran nüfus artışı ve yaşlanma, kırsalın sonu gibi.

a) Demografik evrim

Geleneksel tarım toplumlarında nüfus belirli bir denge içindedir, doğum oranı ölüm oranını biraz geçer, yaşam beklentisi uzun değildir, dolayısıyla nüfus yavaş artar. Aslında doğum oranı yüksektir, ama ölüm oranının da yüksek olmasını sağlayan dengeleyiciler vardır. Bunlardan biri sağlık koşullarının bozukluğu nedeniyle bebek-çocuk ölüm oranının yüksekliği ve ortalama yaşam beklentisinin günümüze göre çok düşük olmasıdır. Diğeri ise çeşitli felaketler (salgınlar, afetler, kıtlıklar, savaşlar) sonucunda nüfusta büyük kayıplar verilmesidir. Ortaçağ sonlarında kara veba, kıtlık

ve savaş nedeniyle, Avrupa nüfusunun üçte birini yitirmiş, ama nüfus artış hızı yüksek olduğundan fark bir süre sonra kapatılmıştı. Yeniçağ boyunca Batı'da feodal sistemin dönüşümü bağlamında hızlı bir demografik büyüme yaşanmış, bu da marjinaliteyi arttırmıştı. Çin ve Hindistan da hızlı bir nüfus artışı yaşamış, dar topraklarda fazla nüfus nedeniyle köylü huzursuzluğu başgöstermişti, buna karşılık Ortadoğu bölgesinde demografik durgunluk vardı (yani doğum-ölüm dengesi az-çok korunuyordu).

Modern topluma geçiş sürecinde geleneksel demografik denge bozulur, nüfus hızla artmaya başlar. Batı'da bu geçiş süreci Yeniçağ'da başlamıştı, özellikle 18. yüzyılda nüfus çok artmıştı. 19. yüzyılda sanayi devrimi bağlamında hızlı artış sürdü. Bu nüfus artışı doğum oranındaki artışın sonucuydu esas olarak, bu da ekonomik gelişmeyle ilgilidir (tarımda verim artışı, sanayide ve ülke dışında iş imkanları), keza onun beslediği beklentilerdeki yükselişle ve ekonomik zorunluklarla ilgilidir (çocuk ilave işgücü ve gelir kaynağı olarak düşünülüyordu). İkincil olarak ölüm oranındaki azalmayla ilgilidir, tıp ve sağlıktaki gelişme, refah düzeyinin artması yaşam süresini uzatmıştır. Ayrıca eski bölgelerden yeni bölgelere (özellikle Amerika kıtasına) göç iki yönde etkilidir, göç verende demografik basıncı azaltırken göç alanda demografik boom yaratmaktadır. 19. yüzyılda Üçüncü Dünya'da da demografik büyüme yaşanır, ama burada ölüm oranındaki azalma henüz düşüktür (çünkü tıp ve sağlıktaki gelişme buralara pek ulaşamamaktadır, refah artışı pek yoktur). 20. yüzyılda ise Üçüncü Dünya'da nüfus artışı hızlıdır, doğurganlıktaki artış yüksektir, sağlık ve tıptaki gelişmenin etkisi burada da yaşam beklentisini uzatır. Öyle ki günümüze varıldığında artık 7. 5 milyarlık dünya nüfusunun 6 milyardan fazlası Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşamaktadır.

Geleneksel denge ve gelişmeyle hızlanan nüfus artışı evrelerinden sonra üçüncü bir evre gelir: gelişmenin görece ileri düzeye varmasıyla nüfus artış hızı yavaşlar, giderek iyice yavaşlar. Sonuçta artış olmayan (hatta azalmanın başladığı) modern bir dengeye varılır. Bu gelişmenin ana nedeni doğurganlığın azalmasıdır, yoksa tıptaki gelişme ve refah artışı nedeniyle ölüm oranındaki azalma ve yaşam beklentisinin uzaması sürer. Doğurganlığın azalmasının esas nedeni ise modernleşme sürecidir: eğitim ve kültür düzeyi yükselir, az çocuk tercih edilir olur, doğum kontrol metotları artık bilinmektedir. Ekonomik faktörler de etkili olur, gelişmeyle birlikte çocuğun maliyeti artmaktadır, ekonomik kriz evlilikleri ve çocuk yapmayı engelleyici olur. Keza devletlerin doğum kontrol politikaları da katkıda bulunur. Batı'da 19. yüzyıl sonlarına varıldığında doğurganlık ve nüfus artış hızı epeyce azalmıştı, 20. yüzyıl ilk yarısında ise savaş ve kriz ortamı doğum oranını azaltırken ölüm oranını biraz yükseltmiş, böylece nüfus artış hızı çok yavaşlamıştı. 20. yüzyılın ikinci yarısında savaş sonrasında doğurganlıkta konjonktürel hızlanmanın ardından, refah toplumu koşullarında yaşam süresinin uzamasına karşın doğurganlığın iyice azalmasıyla nüfus artışı çok yavaşladı. Ama yurtdışından alınan göç belli bir artış getirmiştir ve son yıllarda doğurganlıkta hafif bir artış görülmektedir. Doğu ülkeleri de (Rusya ve diğerleri) Batı'yı izlemiştir: 19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl ilk yarısında burada nüfus artış hızı Batı'dan yüksektir, ama 20. yüzyılın son çeyreğinde çoğunda negatife inmiştir. Üçüncü Dünya'da 20. yüzyıl üçüncü çeyreğinde nüfus artış hızı yüksekti ve bu artışın devam edeceği endişesi hakimdi. Oysa 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artış hızı iyice yavaşladı. Bu gelişmede modernleşmenin etkileri kadar, yönetimlerin kısıtlayıcı önlemleri de

rol oynamıştır (özellikle en kalabalık iki ülke olan Çin'de tek çocukla sınırlama, Hindistan'da doğum kontrolü politikası).

b) Nüfus artışının sosyo-ekonomik ve psiko-kültürel sonuçları

Hızlı nüfus artışı birçok sorunun kaynağı olarak görülür. Malthus'un 19. yüzyıldaki demografik felaket öngörüsünden sonra, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya'daki hızlı demografik büyüme insanlığın karşı karşıya bulunduğu en önemli tehlikelerden biri olarak gösterilmiştir. Malthus nüfusun geometrik bir hızla (çarpım mantığıyla), gıda malları üretiminin ise aritmetik bir hızla (toplama mantığıyla) arttığını ileri sürer. Nüfus her 25 yılda bir ikiye katlanırken gıda malları ilk 25 yıl iki katına çıkar, sonra artış hızı iyice yavaşlar. Çünkü nüfus artışına koşut olarak gıda ihtiyacını karşılamak için tüm topraklar işletmeye açılmış, işlenebilecek toprakların sınırına varılmıştır. Malthus nüfus artışının esas kaynağı olan yoksul kitleye karşı önlemler önerir: evlenmemeli, geç evlenmeli, çocuk yapmamalılar, onlara yardım edilmemelidir (çünkü yardım alırlarsa evlenir ve çocuklanırlar). Malthus'un tezi Batı'nın gelişim sürecinde pek doğrulanmadı, çünkü kültürel modernleşme doğurganlığı kendiliğinden azalttı, tekno-ekonomik gelişme tarımsal verimi ve üretimi arttırdı, yeni ve geri ülkelerden (Doğu, Amerika ve sömürgelerden) gıda ithalatına gidildi, böylece gıda ihtiyacı karşılanabildi, eskisi gibi kıtlık-açlıklar pek yaşanmadı (19. yüzyıl Batısı'nda tek önemli kıtlık-açlık İrlanda'da yaşanmıştır). 20. yüzyıl ikinci yarısından itibarense Batı'nın büyük tarımsal fazlası vardı.

Bununla birlikte, hızlı nüfus artışının gelişme sürecindeki toplumlarda önemli olumsuz sosyo-ekonomik sonuçları olmaktadır, bunların bir kısmı gelişmeyle nisbeten dengelense bile. Birinci sonuç Malthus'un vurguladığı gıda yetersizliğidir. Bu etki en azından geçiş sürecinde önemini korur, gıda üretimi nüfus artışı kadar hızlı değildir, göçle kalabalıklaşan kentsel nüfus büyük miktarda gıda malı talep etmeye başlar. Yüksek talep gıda mallarının fiyatlarını arttırır, kitle yeterince besin satınalamaz, kötü beslenme sürer, hatta artar. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başları Avrupası'nda popüler tüketim sepeti henüz büyük ölçüde gıdadan oluşmaktadır. Üçüncü Dünya ülkelerinde 20. yüzyıl boyunca birçok kıtlık-açlık yaşanmıştır (eskiye göre azalsa bile), kötü beslenme ise genel bir durumdur, üstelik eskiden geçimlik üretimle sağlanan gıda artık pazardan pahalıya satınalınmak durumundadır. Ancak Batı için belirttiğimiz ters yönde mekanizmalar günümüz Üçüncü Dünyası'nda da işlemektedir (tarımsal verim ve üretim artışı, ithalat), dolayısıyla olumsuz etki sınırlanabilmektedir. Batılı ülkelerse uzunca bir süredir tarımsal üretim fazlası sorunuyla karşı karşıyadır. İkinci sonuç toprak yetersizliği ve miras parçalanmasıdır, küçük ve orta mülklerde eski toprak üç-beş ve daha fazla çocuk arasında paylaşılmaktadır, o zaman da yetmemektedir, bu olgu göçü teşvik etmekte, kırsal hane yapısı dağılmaktadır. Ancak tarımsal modernleşme ve destekleme ile verim ve gelirin artması, kente göçle kırsal nüfusun azalması toprak üzerindeki nüfus basıncını gitgide indirmektedir.

Üçüncü sonuç kalabalıklaşan ve göçen kitle için yeterince iş olmamasıdır. Batı'da hızlı nüfus artışı sanayileşmeye koşut olarak gerçekleştiğinden işgücü fazlası emilebilmişti, Üçüncü Dünya'da farklı olarak sanayileşmenin yetersiz kaldığı bir kentleşme süreci yaşanmaktadır, bu nedenle artan nüfusun önemli bir bölümü işsiz kalmakta, marjinalleşmektedir. Dördüncü sonuç konut yetersizliğidir. Hızla kalabalıklaşan ve kente göçen nüfus için yeterince konut yoktur, kalabalık bir nüfus minimal konfor

ve hizmetten yoksun gecekondularda yaşamaktadır (kentsel nüfusun yerine göre %20-50 kadarı), ayrıca nüfusa göre konut azlığı kiraların yükselmesine neden olmaktadır. Beşinci sonuç nüfus artışı (ve onun da etkisiyle göç ve mülksüzleşme) sonucunda işgücü arzının çok artmasıdır, buna karşılık işgücü talebi yetersizdir, bu da işgücünün fiyatını, yani ücretleri aşağı çekici basınç oluşturmakta, geçimlik-altı bir ücret yapısı yerleşmektedir. Ancak azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde nisbeten yüksek olan büyüme hızı iş ve konut ihtiyacının belirli bir ölçüde karşılanmasını olanaklı kılabilmektedir de: sanayileşmede gelişme sağlandığı gibi hizmetler sektörünün genişlemesi, yeraltı ekonomisi iş imkanlarını arttırmaktadır, konut sektöründe maliyetler daha az, yaşam çerçevesi kırsal öncele daha uygun gibi gerekçelerle gecekondu ara bir çözüm olarak benimsenebildiği gibi, apartman ve sosyal konut yapımında büyüme olmaktadır (yani çoğunluk gecekondularda yaşamamaktadır), bu ülkelerin bilhassa daha ileri olanlarında ücret ve gelir düzeyinin yükseldiği gözlemlenmektedir.

Altıncı sonuç inaktif ve bağımlı nüfusun kalabalıklaşmasıdır, bu da çalışan nüfus üzerindeki yükü arttırmaktadır. Çocuk ve genç nüfus çok artmaktadır, günümüzde azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde nüfusun %50'den fazlası 25 yaş altındadır, yakın geçmişte bu oran %60-70'e varıyordu. Bu durum gençlerin iş yaşamına katılımını engelleyici olmaktadır (işsizlik oranı gençlerde daha yüksektir), çocuk çalışmasının yayılmasına yol açmakta, eğitimin gelişimini olumsuz etkilemekte, ailelerin yükünü arttırmaktadır. Kadın nüfus işgücü piyasasında iş bulmak güç olduğu için önemli ölçüde inaktif kalmaktadır. Diğer yönden geçiş sürecinde sağlık koşullarındaki iyileşme ve yaşam beklentisinin uzaması yaşlı nüfusta artışa neden olmaktadır, bunların birçoğu sosyal güvenceden yoksundur. Bununla birlikte, nüfus artış hızındaki yavaşlama daha önce belirttiğimiz gibi çocuk ve genç nüfus oranında nısbi bir azalma sağlamıştır ve yaşlı nüfus ise hala epeyce azdır.

Yedinci sonuç artan nüfus için devletin daha fazla hizmet getirmesi, daha fazla transfer ve yatırım yapması gereğidir. Bu da kamu açığının büyümesi sonucunu doğurur. Gelişmiş ülkelerde ise nüfustaki yaşlılaşma inaktif nüfusu kalabalıklaştırmakta, bunlara yönelik transferlerin artışı finansman açığını büyütmektedir. Sekizinci sonuç daha fazla nüfus için daha fazla tüketim harcaması gerekmesi, bu nedenle kalkınma yatırımlarına yeterince fon ayrılamamasıdır. Ancak bu ülkelerin hızlı büyüme süreçleri düşünülürse bu engel kısmen aşılabilmektedir, düşük tüketim düzeyinin korunması, kalkınma yatırımlarının sürükleyici etkisi sayesinde. Konunun diğer yönü fazla nüfus için ekonomik faydasına pek bakılmadan birçok iş yaratılmasının, marjinal nüfusun kendiliğinden birçok ekonomik faaliyet içine girmesinin, artan ihtiyaçlar için daha fazla para basılmasının lumpen olarak nitelenen bir gelişme sürecine yol açmasıdır. Bunun sonucu deregülasyon olmaktadır: eşdeğerler sistemi bozulmakta, belirsizlikler artmakta, çarpık mobilite süreçleri yaşanmakta, böylece bir ölçüde kökünden kopma gerçekleşmektedir. Bu durumdan sadece kalabalık nüfuslu aileler zarar görmez, az nüfuslular da yeni koşullara uyarlanmakta güçlük çekip tıkanabilirler.

Çok önemli bir etki kalabalıklaşmanın yarattığı huzursuzluktur. Yukarda belirttiğimiz sosyo-ekonomik sorunlardaki artış huzursuzluğun bir nedenidir (gıda ihtiyacını bile karşılayamıyor, konut yok ve pahalı, iş yok veya ücret düşük, miras bölündü bir şey kalmadı, vs). Diğer neden ailelerde dar alanda çok nüfusun birlikte yaşamasıdır, oysa modern tüketim standartları artık tanınmaktadır, bu durumda göreli yoksunluk duygusu ve bölüşüm çekişmeleri yaşanır, aile düzeni geçimsizlikler

nedeniyle olumsuz etkilenir. Kültürel normların çekirdek aileyi dayattığı bir bağlamda genç kuşaklar evlenemeyebilmekte, yarı-geniş aile krizi sendromuna girilebilinmektedir. Huzursuzluğun bir kaynağı da nüfustaki kalabalıklaşmayla çevresel ortamın değişmesidir (örneğin 20 yılda büyük bir kentin nüfusu 3 milyondan 12 milyona çıkarsa eskisinin 4 katı bir nüfus ve 9 milyon yeni insan var demektir), bu da adeta başka bir dünyada yaşıyor olma duygusu (depaysement) yaratır. Aynı zamanda toplumda perspektifsizlik oluşur çünkü kalabalık nüfus için yeterince imkan yoktur, üstelik standartlar ve normlar hızla değişmektedir. Bütün bu huzursuzluklar sonuç olarak toplumdaki kültürel ve sosyo-psikolojik krizi körükler (değer bunalımı, göreli yoksunluk, toplumsal çözülme, vs).

Sosyo-psikolojik ve kültürel plandaki etkinin odağı gençlik krizidir diyebiliriz. Nüfusun büyük bir kısmı genç ve çocuktur, yeni nesil için yeterince iş yoktur, önceki kuşağa göre ayrı konumlardadır (kırsalken kentli, küçük iş sahibi iken ücretli, eğitimsizken eğitimli olunmuştur örneğin), konut pahalıdır, yeterince okuyamaz, çalışmak zorunda kalır, vs. Bütün bunlar genç kuşakta belirgin bir huzursuzluk kaynağıdır. Dahası genç kuşak daha eğitimli olup modern standartlara yönelmektedir. Mevcut koşullarda beklentilerini gerçekleştirememesi, yeni kültürel asgarinin altında kalması nedeniyle kültürel krizden en çok gençler etkilenir. Ayrıca kuşaklararası farklar daha fazla hissedilir, hem norm belirsizliği olur hem de kuşaklar arası kopukluk, hatta kuşaklar çatışması. Sonuçta genç kesimde köktenci eğilimler, tepkicilik ve suçluluk eğilimleri güçlenir.

Ters yönde bir etkiden de sözedebiliriz. Hızlı nüfus artışı düzensiz bir gelişme ve yoksunluk yaratsa bile topluma hayatiyet kazandırır, canlılık verir. Oysa nüfus artışının durduğu, yaşlıların çoğaldığı bir toplumda atalet hakim olabilir. Nüfusun artık iyice yaşlandığı gelişmiş toplumlarda hayatiyetin olumsuz etkilenmesinin yanısıra yaşlı nüfusun yalnızlaşma gibi nedenlerle psikolojik sorunlar yaşadığı da gözlemlenmektedir. Ayrıca son dönemde modern standartların odakları olan bilgisayar-internet, cep telefonunun görece kısa zamanda kapsayıcı bir yayılma gösterdiğini, yeni bir genç aktivizmine kaynaklık ettiğini ekleyelim.

c) Değişik yönleriyle siyasal sonuçları

Bu konuda temel önermemiz şudur: hızlı nüfus artışı sosyo-ekonomik sorunların ve sosyo-psikolojik gerilimlerin artmasına yol açmakta, bu da sosyo-politik krize, çatışmacı ve anti-demokratik eğilimlerin güçlenmesine kaynaklık edebilmektedir. Bunun mekanizmalarını gözden geçirelim.

Nüfusun kalabalık olması ve hızla artması toplumdan gelen talepleri arttırır (iş, toprak, daha iyi ücret, konut, kamu hizmetleri, maddi destek ve sübvansiyon, eğitim, vs), genç kuşağın eğitim düzeyi ve beklentileri daha yüksek olduğundan nitel taleplerde de artış olur. Dolayısıyla talepler yeterince karşılanamaz, yönetimin yetersizliği izlenimi güçlenir, memnuniyetsizlik artar. Koşut olarak toplum içinde sınıflar, gruplar ve bireyler arasında bölüşüm krizi keskinleşir, çünkü nüfusa göre kaynaklar azdır, üstelik beklentiler de yükselmiştir. Üst sınıfların lüksünün göze batıcılığının ötesinde, henüz dar bir kesim olan orta sınıflar kalabalık yoksul kitle açısından ulaşılması gereken bir yaşam modeli oluşturur (bu da taleplerinde artışı getirir), gelişme orta sınıfların da saflarını genişletir ama

beklentileri yüksek olduğundan istekleri tatmin bulamaz. Aynı zamanda birbirine yakın konumda olanlar arasında da gelir ve hizmetlerin bölüşümü çekişmesi, eşitsiz gelişme huzursuzluğu görülür. Bu alanda devletin rolü de birçok durumda kayırıcı ve suistimalci uygulama olarak algılanır. Sonuç olarak sosyal çatışma potansiyeli artar ve siyasal çatışmaya dönüşür, üç yönde: devletle toplum arasında, sınıflar arasında, kitle içinde. Belirttiğimiz süreçler kuşkusuz salt nüfus kalabalıklığı ve artışına bağlanamaz, nüfus sorunu yukarda incelediğimiz ve etmenlerinden biri olduğu sosyo-ekonomik ve psiko-kültürel sorunlar dolayımıyla siyasal mobilizasyon ve çatışma eğilimlerini güçlendirici olmaktadır.

Bu yönde etkili olan bir başka faktör kalabalık nüfusun sağladığı toplumsal yoğunlaşma ve iletişimdir. Bilhassa hızlı nüfus artışının genç nüfus oranını arttırmasının etkisi vurgulanır, çünkü beklentileri ve dinamizmi yüksek olan genç kitle siyasal köktenciliğe kayabilir. Bu bakımdan 1940'lardan 1970'lere Üçüncü Dünya gençliğinde sol devrimci etkinin yükselişi, 1970-80'lerden bu yana genç bir tabana dayanan siyasal İslam'ın yükselişi belirtilebilir. Ama bunların etmenleri çok yönlüdür, salt nüfus sorununa indirgenemezler. Nüfus problemi aynı zamanda anti-demokratik rejimlerin kurulmasını getirmektedir. Fazla nüfus yönetime karşı olduğu kadar yönetimin manipüle ettiği kitle mobilizasyonuna da kaynaklık edebilir: sorunlar altındaki kalabalık nüfus sorunların sorumlusunu arar, sorumluyu yönetimde görebileceği gibi çeşitli iç ve dış düşmanlarda da görebilir, yönetim bunlar aleyhine kitleyi mobilize edebilir. Günah keçisi arama denilen bu mekanizmanın tarihsel süreçte birçok örneği vardır. Ancak anti-demokratik rejimlerin kurulması aynı köktenci eğilimlerin güçlenmesi gibi, salt nüfus sorununa indirgenemez, birçok faktörü vardır. Genellikle hızlı nüfus artışının demokrasi için pek elverişli bir temel olmadığı söylenebilir, ama iki savaş arası dönemde faşizmin yükselişi sırasında nüfus artış hızının çok yavaşlamış olduğunu belirtelim (üstelik faşizmin etmenleri arasında başta sayılan kriz ve savaş nedeniyle de). Gelişmiş ülkelerde nüfus artışının yavaşlığı ve nüfusun yaşlanmasının tutucu eğilimleri güçlendirdiği de saptanır.

Ülkelerin dış ilişkilerinde nüfus güç faktörü olarak görülür, kalabalık bir nüfus kalabalık bir ordu ve cephe gerisi demektir, savaşma ve yabancı işgaline karşı direnme kapasitesini arttırır. Fakat fazla nüfus yukarda incelediğimiz yönlerde ülkenin sorunlarını arttırarak güçsüz düşmesine de neden olur. Çağımızda uluslararası planda en önemli nüfus problemlerinden biri azgelişmiş, gelişmekte olan ülke-gelişmiş ülke nüfus dengesidir. 7. 5 milyarın 6 milyardan fazlası görece yoksul azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde yaşamaktadır. Son yıllarda kalabalık Üçüncü Dünya ülkelerinin dünya politikası ve ekonomisinde ağırlık kazandığı gözlemlenmektedir (Çin, Hindistan, Brezilya gibi), bu gelişme dünya çapında dengeleri değiştireceğe ve Batı üstünlüğüne son vereceğe benzemektedir. Üçüncü Dünya ülkelerinde gelişmiş ülkelere özgü tüketim ve yaşam standartları yayılmaktadır, ama bu ülkeler kalabalık ve yoksul olduğundan halklarını bu standartlara yeterince kavuşturamamaktadırlar, dolayısıyla göreli yoksunluk duygusu güçlenebilmektedir, keza uyarlanma güçlükleri yaşanmaktadır. Nüfus artış hızının görece yüksek olduğu ülkelerde yükselen köktencilik eğilimi Batılı ülkeleri de hedef alabilmektedir. Batı'dan geri, Üçüncü Dünya'dan ileri olan Doğu ülkelerinde ise nüfus azalmaktadır, dolayısıyla uluslararası politikada etkinlikleri handikapedir.

Savaşla nüfus ilişkisi bir başka problemdir. 20. yüzyılda büyük zayiata yol açan iki büyük dünya savaşı ve Üçüncü Dünya'da kronikleşmiş birçok savaş yaşanmıştır, bununla birlikte toplam nüfus miktarına göre savaş zayiatı eskiye göre sınırlıdır (örneğin Yeniçağ savaşları Orta ve Doğu Avrupa'da nüfusun üçte birini bulan bir zayiata yol açmıştı) ve savaş sonrasında fark kısa zamanda kapatılabilmiştir (yani savaş zayiatının etkisi savaş sonrası devrede yoğunlaşmaktadır, sonra önemini yitirmektedir). Savaşların patlak vermesinde nüfusun etkisi bir diğer konudur. Kalabalık nüfuslu ülkelerde savaş, ülkedeki fazla nüfus için dışarda toprak, yer, iş ve iktidar imkanına kavuşma aracı olarak görülebilmekte, iç sorunların yarattığı hoşnutsuzluğun yabancı düşmanlara karşı kanalize edilmesini sağlayabilmektedir (iki savaş arası dönem faşizminde, öncesinde sömürgeci yayılmada etkilerinden sözedilir).

Nüfus kalabalıklığı ve artışının başka eksenlerde de siyasal etkilerinden sözedebiliriz. Siyasal-devletsel gelişme üzerinde handikap oluşturur: talep yükü, bölüşüm çekişmeleri ve belirsizlikler artar, devletin kapasiteleri yetersiz kalır, herkes kendi sorun ve isteklerine yanıt ister, bürokrasinin iş yükü ve karmaşası artar, otoriter, kayırımcı, suistimalci eğilimler güçlenir, yeni kurumlar ihdas etmek gerekir, bu da masrafları arttırır. Devlet politikalarıyla bağı önce bizzat nüfus politikaları açısından düşünülmelidir. Geçmişte ulusal güç açısından nüfus artışının teşvik edilmesi taraftar buluyordu, keza ekonomik açıdan işgücünün ucuzlatılması için de. Ama giderek endişe hakim oldu (gelişmiş ülkelerde aşırı kalabalıklaşan bir Üçüncü Dünya karşısında, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde sorunlar yükünün artması ve sosyo-politik mobilizasyon endişesiyle – örneğin en kalabalık ülke Çin komünist olmuştu-), nüfus artışının sınırlanması gerektiği görüşü yönetimlerce benimsendi. Nüfus planlamasına gidildi, doğum kontrol metotlarının halka öğretilmesi ve benimsetilmesine çalışıldı. Geri ülkelerde cehalet nedeniyle bu politikaların pek etkili olamadığı görüşü başta hakimdi, ama zamanla etkili olabildiği de görüldü. Bazan doğum kontrolünde zorlamaya başvuruldu, Çin'de tek çocukluluğun zorunlu tutulması bu yöndeki en önemli örnek olup nüfus artış hızında belirgin bir düşüş sağlamıştır.

Kalabalık nüfuslu ülkeler dışarıya göçü de teşvik ettiler (önce Batı Avrupa'dan Amerika'ya, sömürgelere, sonra Doğu Avrupa, Akdeniz havzası ve sömürgelerden Amerika'ya ve Batı Avrupa'ya, nihayet Üçüncü Dünya'nın değişik bölgelerinden daha gelişmiş bölgelere). Nüfus artışının belirlediği sosyo-ekonomik sorunlarla mücadele diğer eksendir: gıda yeterliliğini sağlama ve sübvansiyon, tarımsal modernleşme ve kırsal nüfusa destek, sanayileşme ve kitlesel istihdam yaratma, ücretleri aşağı çeken basıncı sınırlama (asgari ücret aracıyla örneğin), konut üretimini nüfus artışına uyumlulaştırma, yeni kesimlere kamu hizmetlerini yayma, aktif nüfusu olduğu kadar inaktif ve bağımlı nüfusu da kapsayacak şekilde sosyal güvenlik şemsiyesini genişletme, yoksul kitleye yardımlar sağlama gibi. Genel olarak büyümeci ve geniş kitleyi gözeten politikalar izlenmesi gerekli görülür. Sosyo-demografik kategorilere yönelik politikalar da önem kazanır: bir kısmı çalışan, okuyamayan çocukların korunması, genç nüfusa istihdam sağlanması ve yaşama atılmalarına yardımcı olunması, sayıları artan yaşlılara güvence sağlanması gibi. Modernleşme koşullarında hızlı nüfus artışı aile yapısında ve toplumsal bütünleşmede bozulmalara neden olabilir, buna karşı da politikalar gerekir (kitle toplumu yapısına uyarlanma, yeni sosyal yaşama katılım kanalları organize etme gibi).

Kalabalık nüfuslu toplum ve hızlı nüfus artışı siyasal aracı yapıların gelişmesinin temelidir, bu konuyu toplum teorileriyle ilgili bölümde ele almıştık. Gerçi bu gelişme salt nüfus artışına bağlanamaz, ama 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da ve Doğu'da nüfus artışının yavaşlamasına koşut olarak bunların etkinliğinde de gerileme görülmüştür. Azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda da hızlı nüfus artışıyla siyasal aracı yapıların gelişmesi arasında koşutluk görülmektedir, ama geçmişte Batı'da olduğu ölçüde kavrayıcı değildir, kitle daha dağınıktır, bu da yurttaşlaşmanın ve demokratik politikanın önünde engeldir. Hızlı nüfus artışı mobilize politika süreçlerine ivme kazandırmaktadır, 19. yüzyılda Batı'da, 20. yüzyılda Doğu'da ve Üçüncü Dünya'da görüldüğü gibi. Buna karşılık, nüfus artışının çok yavaşladığı 20. yüzyıl ikinci yarısı Batısı'nda mobilize politika gerilemiştir (ama belirli bir gecikmeyle), ancak yavaşlamanın başlarında (20. yüzyıl ilk yarısında Avrupa'da) mobilize politika öncesine göre ivme kazanmıştı.

Nüfus artışının siyasal tercihler açısından etkisi bir başka problemdir, hızlı nüfus artışı olan toplumlarda hem popülist ve köktenci tercihlere ilginin arttığını hem de bağımlı tercihlerin daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. İlkinin belirleyicileri sosyal sorunlar yüküne tepki ile kitle toplumu kaynaşmasının yeni siyasal bağlılıklar yaratmasıdır. İkincisinin belirleyicileri hızlı nüfus artışı sonucu maddi ihtiyaçlara bağımlılığın artmasıdır, bu da siyasal ilgisizliğe yol açar (günlük geçim derdinden, çevresindeki kalabalık ortamın sorunlarından başını kaldıramama nedeniyle), ekonomik bağımlılığın siyasal bağımlılığa dönüşmesine neden olur (clientelist aracılara, iş sahibine, köyde, aile içinde). Nüfus faktörü halkın diğer tutum ve davranışları üzerinde de etkilidir: çevreye öykünme ve yeni dayanışma grupları arayışı artabilir, dar ortam sıkıntısı, stres ve asabileşme yaşanabilir, vs. Hızlı nüfus artışının siyasal katılma eğilimini güçlendirdiği söylenebilir, ama çevrenin hızla değişmesi nedeniyle siyasal ilgisizliğe de neden olabilir. Halk arasındaki söylemlerde hızlı nüfus artışı popülist bir memnuniyete neden olabileceği gibi, orta sınıf bir endişelenmeye de neden olabilir, zamanla ikinci eğilimin güçlendiği söylenebilir.

d) Bazı değinmeler

Nüfus artış hızının yüksekliği ve nüfusun yoğunluğu iki ayrı şeydir (20. yüzyıl başları Rusya'sı gibi yüksek-yoğun olmayan, günümüz Avrupa'sı, Japonya'sı gibi yüksek olmayan-yoğun bileşimleri de görülür), ama geri, gelişen toplumlarda yukarda incelediğimiz yüksek hızın etkileri yoğunlara da teşmil edilebilir. Şöyle bir genel eğilim saptarız: yoğun nüfus özellikle ekonomik kaynaklar yeterli değilse bölüşüm çekişmesini, dolayısıyla sosyal çatışma eğilimini güçlendirir. Bu açıdan dar topraklarda kalabalık bir tarımsal nüfusun yaşadığı toplumları belirtebiliriz. Modern çağa geçiş sürecinde örneğin kalabalık ve yoğun Uzakdoğu devrimci bir kaynaşmaya sahne oldu, ama geniş topraklarda daha seyrek bir nüfusun yaşadığı Rusya'da da devrim yaşandı. Yoğun nüfusun bir başka tipi kentleşme ve sanayileşmeyle oluşan merkezlerdir, buralarda işçi-ücretli nüfus ve orta sınıf yoğunlaşması meydana gelmiş, bu temelde kitle politikasının merkezleri olmuşlar, siyasal hareketlilik yaşamışlardır. Ama 21. yüzyıl başlarında yoğun nüfuslu Üçüncü Dünya metropollerinde bazı istisnalarla siyasal hareketlilik pek de fazla değildir (ancak son yıllarda, bilhassa 2011'de Arap ülkelerinde rejimlerin devrilmesinden sonra belirli bir hareketlenmeye tanık olunmaktadır), Batı'da

ise ileri düzeyde gelişme metropollerdeki siyasal hareketliliği epeyce azaltıcı olmuştur (ama son yıllarda Batı'nın büyük kentlerinde bazı mobilizasyonlar yaşandığını da belirtelim).

Nüfus yoğunluğuyla ilgili bir başka sorun hem nüfusu seyrek geri bölgeler için hem de hızla büyüyen çok yoğun nüfuslu metropoliten alanlar için özel gelişme politikaları hazırlanmasıdır. Nüfusun yoğun gelişme kutuplarına doğru göçü ise genel bir eğilimdir, geri bölgelerin kalkındırılmasıyla göçün yavaşlatılması için, göçen nüfusun metropoliten alana entegrasyonu için politikalar tasarlanmaktadır. Nüfusu yoğun bölgeler kurumlaşmanın nisbeten ilerlediği ve devletsel nüfuzun daha güçlü olduğu bölgelerdir, gelişen ülkelerde nüfuz sıkıntısı daha çok seyrek nüfuslu bölgelerde duyulmaktadır, ama hızlı büyüyen, karmaşa içindeki metropoliten alanlarda da devletsel nüfuzun zayıf kaldığı kesimler vardır (örneğin Ortadoğu'da iç savaşların ve kentsel köktenciliğin etkileri, Latin Amerika'da kentsel suçluluğun görece yaygınlığı).

İlginç bir inceleme pisti Türkiye'de nüfusun evriminin sosyal ve siyasal sonuçlarıdır. İlk dönem savaş ve göçler nedeniyle nüfus kaybı ve değişimi yaşanılan yıllardır (1914'den 1925'e). İkinci dönem tek parti devrinde sağlanan makul artıştır ki azalma farkını kısa zamanda kapatmıştır. Üçüncü dönem 1945'den 1970'lerin sonlarında krize kadar görece hızlı nüfus artışı devresidir. Dördüncüsü 1970'lerin sonlarından 1990'lara demografik büyümenin nısbi yavaşlama devresidir. Beşincisi ise 1990'ların sonlarından günümüze önemli düzeyde yavaşlama devresidir, öyle ki ortalama hanehalkı sayısı 4. 5'ten 3. 5'e inmiştir. Üçüncü Dünya'nın demografik evrimine yukarda değindik, ülkeler ve bölgelerin ayrı ayrı incelenmesine de gidilebilir. Nüfus artış hızını azaltmada büyük başarı elde eden iki çok kalabalık ülke, Çin ve Hindistan özellikle belirtilmektedir. Afrika ve Ortadoğu demografik büyümenin hala görece yüksek düzeyde seyrettiği bölgelerdir ve diğer bölgelerden daha fazla siyasal çatışmalara sahne olmaktadırlar.

3. KIRSAL VE KENTSEL POLİTİKA

a) Karşılaştırmalı kentsel ve kırsal siyasal davranışlar

Kentsel politika-kırsal politika karşıtlığı en basit düzeyde şu ikilemle ifade edilir: kırsal tutuculuk ve gelenekçilik versus kentsel ilericilik ve yenilikçilik. Bu odaklandırmanın ardından kentsel ve kırsal siyasal davranışları belirli ikilemlerle karşılaştıralım, ancak bu ikilemlerin büyük ölçüde geçmişe ilişkin olduğunu belirtelim (Türkiye'de şimdi kırsal nüfus çok azaldı, ama bu ikilemler 1950'lerden 1990'lara kırsal yapıdaki değişim döneminde epeyce değişmişti, aşağıdaki satırlarda ikilemlere bazı çekinceler getirerek bu değişimi göstereceğiz).

Birincisi kentsel yapı değişim ve modernleşme içindedir, bu sayede kentli davranış kalıbı yenilikçidir; kırsal yapı ise pek değişmemektedir, yavaş değişmektedir, bu nedenle kırlı davranış kalıbı değişikliğe karşıdır, değişikliklere uyarlanmada zorluk çeker. İkincisi kentsel ekonomik süreç teknolojiktir, bu nedenle kentli etkindir, başarı motivasyonu ile hareket eder, kaderci değildir; kırsal ekonomik süreç ise doğal koşullara bağlıdır, bu yüzden kırsal insanın etkinlik duygusu zayıftır, kaderci olur. Bu iki ikileme bazı çekinceler getirmek gerekir, çünkü eski köy yapısı değişmiştir, modernleşme

kırı da kapsamaktadır, modernleşmenin başında geriliğin farkına varılması kırda yeniliklere ilgiyi arttırıcı olmaktadır, kırsal ekonomik süreç artık büyük ölçüde doğaya bağımlı değildir, bu bakımdan belirtilen noktalarda kırlının davranış kalıbı da kentliye yakınlaşmaktadır.

Üçüncüsü kentli insanlar birbirine benzemezler, işbölümü uyarınca farklı işlerde çalışmakta, aynı köyde değil ayrı yerlerde oturmaktadırlar, bu nedenle kentlilerde farklılıklara alışkanlık, farklılıkları anlama kapasitesi vardır, dolayısıyla siyasal çoğulculuğa uyma kapasiteleri daha yüksektir. Oysa kırda insanlar birbirine benzerler, büyük kısmı tarımla uğraşmaktadır, aynı yerde (köylerinde) ikamet etmektedirler, aynı yerel kültür içinde yoğrulmuşlardır. Bu nedenle farklılıkları anlama kapasiteleri zayıftır, siyasal çoğulculuğa uymada zorluk çekerler (örneğin aynı köyde herkesin aynı partiye oy vermesi bu yönde bir örnek olabilir). Dördüncüsü kentte insanlar birbirini tanımazlar, dolayısıyla aralarında iletişim kurabilmek için kanaat açıklama gereğini duyarlar, kanaat açıklama alışkanlığına sahiptirler. Oysa kırda insanlar birbirini tanırlar, bilirler (bildik köysel ortamda ve aynı köyde yaşamaktadırlar, geleneksel kırsal kültür hepsine bazı genel geçer normları empoze etmiştir, toplumsal baskı yüksek olduğundan onların dışına pek çıkılamaz), bu nedenle kanaat açıklama gereği pek yoktur, açıklama ihtiyacı fazla duymazlar. Ancak bu konularda da çekinceler getirmek gerekir. Ulusal bütünleşme ve iletişim, kır-kent ilişkisi eskisine göre artmıştır, kırsal insan artık sadece kendisi gibilerle muhatap değildir, farklılıkları sadece anlama değil hatta onlara öykünme eğilimi içindedir (kentlilere öykünme eğilimi vardır). Dar kırsal ortamda, örneğin köy kahvesinde konuşkanlık, siyasal konularda tartışma eğilimi ağır basabilmekte, buna karşılık kentsel ortamda atomize bireyler arasında iletişimsizlik hakim olabilmektedir.

Beşincisi kentte iş ve yaşam süreci kolektiftir, çoğunluk büyük işyerlerinde veya çarşı ortamında çalışmaktadır, büyük binalarda oturmakta, okullarda, günlük mekanlarda bir araya gelmektedir. Bu nedenle toplu hareket etme ve örgütlenme eğilimi yüksektir, sendikalaşma, dernek faaliyetlerine katılma eğilimi, bir arada bulundukları için birlikte harekete geçme potansiyeli daha yüksek olmaktadır. Buna karşılık kırda iş ve yaşam süreci ailevidir, köylü hanesi hem yaşam çerçevesi hem ekonomik üretici birimdir. Herkes kendi çıkarını gözetmekte, toplu hareket ve örgütlenme potansiyeli zayıf kalmaktadır. Ancak bu noktada da itiraz getirilebilir. Köyde toplulukçu ilişkiler güçlüdür, bu da birlikte hareket etme kapasitesini arttırmaktadır, keza köylülerin oyları karşılığında siyasal pazarlık kapasitesi daha yüksektir. Buna karşılık kentlerde atomize bireyler kendi günlük problemleriyle aşırı meşgul durumdadır ve herkes kendi kişisel çıkarını önde tutmaktadır.

Altıncısı kentte siyasal kanaatlerin oluşmasında kitle iletişim araçları vasıtasıyla edinilen enformasyon belirleyici olmaktadır, tutum takınırken fikirlere ve bunların kendi çıkar ve görüşlerine uyup uymadığına, modalara (o sıralar yaygın eğilimlere) bakılmaktadır. Kırda ise köylü siyasal tutumlarını belirlemede çoğu zaman bağımlıdır, üzerinde otorite kurmuş ağanın, eşrafın, din adamının dediği yönde hareket etmektedir veya köydeki bilen kişilerin, kamuoyu önderlerinin görüşlerinden etkilenmektedir. Bu saptamaya yapabileceğimiz itiraz ise kitle iletişim araçlarının çoktandır köye de girdiği, dolayısıyla köylü siyasal tutumları üzerinde çok etkili olduğudur. Yedincisi kentli siyasal bakımdan bilgilidir, özgürdür, katılımcıdır, kentte demokratik kültür güçlüdür. Buna karşılık köylünün siyasal konularda bilgisi azdır, bilinçsizdir, siyasal ve düşünsel planda bağımlıdır,

katılımcı değildir, kırda demokratik kültür zayıftır. Bu önerme de bazı itirazlara maruz bırakılabilir, özellikle katılımcılık konusunda: birçok ülkede (bu arada Türkiye'de de) seçime katılım kentte köye göre daha azdır, kentleşmiş toplumlarda siyasete ilgisizlik bir süre sonra güçlenirken, yeni dışa açılan kırda siyasete büyük ilgi gösterilebilmektedir.

Kentsel ve kırsal siyasal davranışlar, tutumlar başka noktalarda da karşılaştırılabilir. Ayrıca kent ve kır homojen bütünlükler değildir, geleneksel kır ile modernleşme sürecindeki kır arasındaki ve bunların değişik tipleri arasındaki farklar dikkate alınmalıdır; keza eski kent ile yeni kent, büyük kent ile küçük kent, kentin gecekondu semtleri ile apartman semtleri arasındaki farklar da.

b) Kırsal politika

Kırsal politikayla ilgili genel bir değerlendirmede tutucu ve gelenekçi siyasal eğilimlerin ağır bastığı söylenebilir önce. Bu da birkaç şekilde olur: doğal koşullara bağımlı ve yarı-kapalı bir ortamda yaşayan, eğitim düzeyi düşük köylüler kendi başlarına tutucu eğilimlere sahiptir, geleneksel kültüre ve topluluğa tabidirler birincisi; kırsal sosyal yapı içinde bağımlı konumdadırlar (ağaya, eşrafa. . .), toplumsal-kültürel planda da öyledirler (din ve din adamlarının, törenin ve aşiretin yönlendiriciliği), bunlar köylüye tutucu ve gelenekçi siyasal tercihleri, davranışları empoze ederler ikincisi; küçük mülk sahibi olarak da tutucudurlar üçüncüsü. Bu bakımdan siyasal tutuculuk ve gelenekçilik özelliğini köylünün bağlılığı (veya bağımlılığı) özelliği tamamlar: feodal ve proto-kapitalist, dinsel ve töresel, doğal koşullara, topluluğa ve küçük mülküne bağlılıklar. Modern politikada clientelist bağlılık dediğimiz bir ilişki türü de ortaya çıkar: hizmet ve yatırımlardan yararlanmak, iş bulmak, yardım almak, devlette işlerini görmek için köylü clientelist aracılara ihtiyaç duyar, bunlara karşılık olarak köylüyü şu ya da bu ölçüde kendilerine bağlı kılarlar, siyasal konularda kendi istedikleri yönde hareket ettirirler. Clientelist aracılar ya köylünün sosyo-ekonomik ilişkilerde bağlı olduğu kişilerdir (ağa, tüccar gibi), ya da modernleşme sürecinde ortaya çıkmış yeni kanallardır (yerel yönetimler ve parti makinaları gibi). Keza köylüler devlete de bağlıdır, topladığı vergi ve gerçekleştirdiği kontrol, sağladığı destekler ve hizmetler nedeniyle.

Fakat kırsal tutuculuk ve gelenekçilik saptamasına bazı itirazlar getirilebilir. Birincisi kırsal devrimlerle ilgilidir. 20. yüzyıl devrimleri (ve daha önceki devrimler de, 1789 Fransız devrimi ve 1848 devrimleri bilhassa) gelişmiş ülkelerde değil, kırsal özelliği ağır basan ülkelerde gerçekleşmiştir ve bu devrimlerde köylü katılımı önemlidir. Çin devrimi ve Üçüncü Dünya'daki komünist, sosyalist eğilimli devrimler köylü devrimleri olarak nitelenir, 1905 ve 1917 Rus devrimlerinde de köylüler kentsel işçilerin yanısıra faal olmuşlardı, 1910'da Meksika devrimi ise hem liberal hem köylü bir devrim olarak nitelenir. Ulusal devrimlerde (ya da ulusal kurtuluş savaşlarında) ise köylüler temel mobilize güç olmuşlardır. Köylü devrimci potansiyeli bazı içsel etmenlerin sonucudur (yabancı egemenliği ve işgali gibi dışsal etmenlerin ötesinde): kırdaki belirgin eşitsizlikçi sosyal ilişkilere tepki (feodalizmin ağır yüküne, gelişen kapitalizmin mülksüzleştirici ve sınıfsallaştırıcı etkisine tepki), bunun koşutu olan kırsal dünya üzerindeki hem yerel otoriteler hem de devletten kaynaklanan baskıcı egemenliğe tepki (ikincisinde köylü üzerindeki vergi yükü önemli bir faktördür), kente göre düşük yaşam standardına tepki, toplulukçu yapıların etkisi (bu yapılar köylü içinde dayanışmayı

olanaklı kılmaktadır, keza bu yapıların, dolayısıyla dayanışmanın çözülmesi köylü tepkiciliğine yol açabilmektedir, Rus kırındaki mir köy topluluğu hakkında böyle bir değerlendirme yapılır). Nitekim devrimle gerçekleştirilen dönüşümün en önemli unsuru köylülere yönelik toprak reformu ve kooperatifleştirme olmuştur.

Tutuculuk ve gelenekçilik savını görelileştirmemizin bir diğer nedeni kırsal radikalizm ve ilericiliktir. Bazı ülkelerde yönetime egemen modern kente karşı çiftçi partileri kurulmuş ve bir süre etkili olmuştur. En önemli örnek Avrupa'nın doğusudur, burada Bulgaristan'daki Çiftçi Partisi sözü geçen bir örnektir, ama diğer ülkelerde de köylü ya da çiftçi partileri vardır ve bir kısmı iktidara gelmiştir (örneğin Çekoslovakya'da). Diğer önemli örnek İskandinav ülkeleridir. Çiftçi partileri devrimci değildir, daha çok küçük köylü mülkiyetini, köylü içinde dayanışmacı örgütlenmeyi, kente, devlete ve egemen kesimlere karşı köylü çıkarlarını savunurlar. Bu bakımdan köylü köktenciliğini yansıttıkları söylenebilir, ama aynı zamanda köylü tutuculuğunu da yansıtırlar. Keza ayrı partiler şeklinde örgütlenmeseler bile birçok ülkede ilerici partileri destekleyen köylü tabanları olmuştur. Tipik bir örnek Fransa'da III. Cumhuriyet döneminde radikal ve sosyalist partileri destekleyen köylü bölgeleridir, Fransız küçük mülk sahibi köylülüğünün bir bölümü (azınlıkta da kalsa) ilerici bir siyasal geleneği sürdürmüştür. İtalya'nın kuzeyinde tarım işçisi, ortakçı ve kiracı köylülerin ilericiliği bir başka örnektir (faşizmin iktidara gelişinde köylü hareketine reaksiyon da etkili olmuştur). Her ülkeden örnekler verilebilir, bazılarında mülk sahibi ama görece yoksul küçük köylü ilericiliği, bazılarında ise büyük mülkiyet altında yaşayan köylülerin ilericiliği sözkonusudur.

Sonuç olarak kırsal yöreler ve sınıfları ilericilik-tutuculuk ekseninde değişik konumlara dağıtmak gerekir. Tümü tutucu değildir, bazı kesimlerde ve yörelerde ilerici eğilim ağır basar ama çoğunluk genellikle tutucudur. Bir başka husus sosyal değişmenin kırsal politika üzerinde etkileridir. Sosyal değişmenin gerek kültürel modernleşme yönü gerek ekonomik gelişme yönü birlikte yukarda incelediğimiz yedi alanda kırsal siyasal tutumların kentsel tutumlarla farkını azaltıcı olmaktadır, gördüğümüz gibi. Sonuçta yeni eğilimler belirmektedir. Bir tanesi kırsal siyasal katılımda artış, siyasal yönetimin kalabalık bir seçmen kitlesine sahip kırı, kırsal talepleri daha fazla dikkate alması, kırsal halkın tebalıktan yurttaşlığa geçmesidir. Sosyal değişim sürecinde gelenekçi-tutucu yapı üç yönde dağılır. Biri daha modern pragmatik sağ tercihin güç kazanmasıdır (köylü lehine popülist politikalar, clientelist mekanizmaların pragmatik sağ iktidarlarca kullanımı bu yönde etkili olur), Türkiye'de sağ partilerin kırsal dünyada, özellikle daha gelişmiş tarımsal bölgelerde başarısı bu durumun tipik bir örneğidir. Diğeri köylülerde tepkici sağ köktenci tercihin önem kazanmasıdır (görece durağan kırsal yapıda gelenekçi-tutucu tercihten farklı olarak burada, modernleşme sürecinin basıncı, oluşturduğu tehdit karşısında gelenekçi-tutucu bir refleks sözkonusudur). Aynı zamanda ekonomik gelişme ve kültürel modernleşmenin etkisiyle ilerici eğilimlere doğru kayış olur, bilhassa eğitim düzeyindeki yükselmenin yol açtığı siyasal ilericileşmeyi belirtmek gerekir. Sosyal değişmenin yol açtığı yeni sorunlar da etkilidir, kırsal oyda sınıfsal ayrışım gözlemlenir (az topraklı köylüler ve tarım işçilerinin sola kayması gibi). Genel olarak gelenekçi-tutucu katılıktan gelenekçi tepkicisi, tutucusu, pragmatiği, ilericisi, solcusuyla heterojen bir siyasal tercih yapısına geçiş olur.

Kırsal politikayla ilgili bir husus da seçim bölgeleri sorunudur. Dar bölge sistemi kırda yerel kriterlere göre oy verilmesini sağlar, partiden çok yörede tanınan kişiler seçilir. Dar bölge sistemi olmasa da bazı görece geri kırsal bölgelerde nüfuzlu şahıslar hangi partiden olursa olsun seçilirler. Kentleşme sürecinde nüfusları azalmasına karşın kırsal yöreler nüfuslarına göre, birçok yerde daha fazla temsilci seçme imkanına sahip olmuştur (İngiltere'de bu az nüfuslu çok temsilcili kırsal yörelere gerrymander denilirdi, 19. yüzyılda kentleşme kırsal yöreleri boşaltırken eski temsilci sayıları korunuyordu).

c) Kentsel politika

Çağımıza damgasını vuran sosyal dönüşümlerden biri kırdan kente göç ve kentleşmedir. Artık Batılı gelişmiş ülkeler %90'ı aşan bir oranda kentleşmiştir, Üçüncü Dünya'da ise eski kırsal yapı çözülmüş, kentsel nüfus oranı ortalama %40-50 eşiğini aşmıştır. Dolayısıyla siyasal planda kentlerin önemi artmıştır, gerçi geçmişte kent nüfusu azken kentlerin siyasal önemi nüfuslarından çok daha fazlaydı, ama artık salt elitler düzeyinde değil kitle düzeyinde de kentsel politika daha önemlidir.

Kentsel politikayı tarihsel süreç içinde inceleyeceğiz izleyen satırlarda. Batı'nın gelişme sürecinde ilk önemli tip, gelişmenin başlangıcındaki (Yeniçağ'da, sanayi devrimi öncesinde) henüz %80 kırsal bir toplumdaki kentsel dokudur, kıra göre ayrıcalıklılığıyla tanımlanır: vergi ve rantın aktığı devletsel merkez, kapitalist bir gelişmenin kaynağı, soyluların ve burjuvaların yaşadığı, gitgide çoğalan yoksul bir popüler kitleyi de barındıran bir mekan olarak. Başlıca üç türünden sözedebiliriz: başkentler (Paris, Viyana, Madrid, Roma…), liman kentleri (Londra, Amsterdam, Anvers, Lizbon, Barselona, Marsilya gibi , bir kısmı başkenttir aynı zamanda), taşra merkezleri. Bu dönemde kentin siyasal rolü devletsel ve ticari merkez olmasında odaklanır, ama isyanlar ve devrimlere, parti ve klik çatışmalarına da sahne olur.

İkinci tip sanayi devrimine bağlı olarak Batı'nın gitgide kentleşmesidir (uzun süre İngiltere dışında hala kırsal çoğunluk olsa bile, 20. yüzyıl başlarında kent nüfusu çoğunluğa geçmekteydi). Kalabalık büyük kentler oluşmuş, kentler standart kamu hizmetleriyle donatılmış, burjuva, küçük burjuva özelliğin yanısıra sanayileşmeyle çoğunluğu oluşturan işçi sınıfı özelliği belirginleşmiştir. Bu dönemin kentsel dokusunda birkaç tür ayırdedilebilir: metropoller (bunların çevresinde banliyöler de oluşmaktaydı, nüfus giderek buralara kayıyordu), sınai merkezler (bazı sanayi bölgelerinde kentler birbiri yanısıra konumlanıyordu, İngiltere'de ve Almanya'nın batısında olduğu gibi), ortaboy ve küçük taşra kentleri (idari, ticari ve sınai nitelikte). Bu yapı 20. yüzyıl ortalarına kadar sürdü. Dönem boyunca kırsal geri-ülkenin göreli hareketsizliğine karşın kentler siyasal merkezlerdi: devletin, demokrasi ve kitle politikasının merkezleriydiler, kentsel burjuvazi ve küçük burjuvazi siyasal süreçte gitgide önem kazanıyordu, işçi-ücretli sınıflar yeni bir popüler siyasal hareketliliğin kaynağıydı, sosyalist partiler ve sendikalar varlık gösteriyordu (sınai merkezlerde ve popüler banliyölerde sol tercih baskındı), sosyal olaylar ve devrimlere de sahne oluyorlardı (1789 ve sonrası, 1830, 1848-51, 1871, 1918-22 ve sonrası…). Taşra kentleri de yerel siyasal merkezler olarak önem taşıyordu (çevrelerindeki kırsal yöre siyasal bakımdan onlara bağlıydı), tutucu eğilimleri vurgulanır ama sınai özelliği belirgin olanlarında ilerici eğilim üstün gelebiliyordu. Parti örgütleri ülke çapında kentsel

ağ temelinde kuruluyordu. Bu dönemde kentler sınıfsal politikanın da mekanı haline gelmişlerdi, burjuva bir siyasal sınıf ve solda işçi sınıfı hareketliliği tarafından belirlenen. İki savaş dönemindeyse faşist mobilizasyon yaşandı (kentsel ağırlıklı ama sınıflararasıydı).

Üçüncü tip ise esas 20. yüzyıl ikinci yarısında yerleşti. Bir özelliği kırsal nüfusun çok azalması, zamanla %90'ı aşan bir kentsel homojenleşmeye varılmasıydı (keza gelişme kır-kent farkını çok azaltmıştı). Diğer özelliği sanayi-ötesi çağa özgü bir kentsel dokunun oluşmasıdır: artık sanayi değil hizmetler sektörü farkla ağır basıyordu ve çoğunluk klasik işçi sınıfı ve küçük iş sahibi değildi, daha çok hizmetler sektöründe çalışan ücretlilerden ve inaktiflerden oluşuyordu. Böylece modern orta sınıf niteliği ağır basan bir kent yapısı oluştu. Bu sosyal temel Batılı ülkelerde siyasal kutuplaşmayı zayıflattı, sınıfsal oy tercihi geriledi. Bu üçüncü tip içinde değişik türler ayırdedilebilir: metropoller artık farkla ağır basıyordu ama merkezlerinde oturan sayısı azalırken banliyöleri çok genişliyor ve nüfusun büyük kısmını kapsıyordu, eski sınai bölgelerin göreli önemi azalıyordu, taşra merkezleri ise sanayi-ötesi çağa uyarlanarak önemlerini korumaktaydılar.

Üçüncü Dünya'nın gelişme sürecinde birinci tip dışa bağımlılaşma ve sömürge çağının kentsel dokusudur, 20. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür, dönem boyunca Üçüncü Dünya'nın büyük bölümü %80'i aşkın kırsal bir yapıdaydı, yani pek kentleşmemişti. Üçüncü Dünya'nın birçok ülkesinde önemli bir eski kentsel doku da vardı (devletsel merkezler, taşrada idari ve ticari küçük ve orta kentler), dışa bağımlılaşmayla önem kazananansa ticari bağlantıları kuran liman kentleri olmuştur (bunların bir kısmını bizzat sömürgeciler kurmuştu), devletsel merkezler de yeni koşullara uyarlanmıştır. Batı tipi modernleşme ve bu sürece katılan üst ve orta sınıflar belirleyiciydi, aynı zamanda yeni bir işçi-ücretli sınıf oluşmaktaydı ve yaşanan sosyal çözülme koşullarında kentsel marjinalite çoğalıyordu. Taşra kent ve kasabaları da gelişme sürecine katılıyordu (bunun da ticari yönü önem kazanıyordu gitgide), kırsal geri-ülke üzerinde nüfuz kuruyor ve merkezlerle bağlantıyı sağlıyorlardı. Siyasal planda da kentler merkezdi: sömürgeci güçlerin, modernleşen yerli devletlerin yönetim merkezleriydiler (ulusal merkezler ve taşra merkezleri), aynı zamanda yeni politikanın merkezleriydiler (yeni siyasal hareketlerin etkinlikleri buralarda yoğunlaşmıştı, kentsel orta sınıf ulusçu uyanışta öncüydü, ulusçu ve sosyal kitle hareketleri ve isyanlar da yaşanıyordu).

İkinci tip ise 20. yüzyıl ikinci yarısından 21. yüzyıl başlarına kadar görece hızlı kentleşme sürecinin ürünüdür. Artık Üçüncü Dünya nüfusunun yarısı kentlerde yaşamaktadır (oysa dönemin başında bu oran %20-25 kadardı), Latin Amerika ve Ortadoğu bölgelerinde ise kentsel nüfus farkla ağırlıktadır (%70'i aşkın). Genel kentleşmenin ötesinde metropollerin oluşumu göze batıcıdır, öyle ki dünyanın en büyük kentleri artık Üçüncü Dünya'dadır, nüfusu 5-10 milyonu aşan birçok metropol vardır. Bunların yanısıra geçmişe göre çok daha kalabalık bir taşra kentleri dokusu oluşmuştur (görece büyükleri, orta ve küçük boylularıyla). Dönemin başında zengin kent-yoksul kır kontrastı vardı, ama artık geçmişin ayrıcalıklı kent imajı sarsılmıştır, çünkü kırdan kente göç sonucunda buralarda kalabalık bir yoksul kitle yaşamaktadır, gecekondu semtlerinin aşırı büyümesi tüm döneme damgasını vurmuştur. Üçüncü Dünya kentlerinin sosyal dokusu zengin küçük azınlığın yanısıra, gelişmeyle safları genişlemiş bir ücretli işçi sınıfını, eskisinin yanısıra giderek kalabalıklaşan bir yeni orta sınıfı, ama aynı zamanda iş imkanlarının yetersizliği ve ücret düzeyinin düşüklüğü nedeniyle kalabalık bir

marjinal ve inaktif kitleyi içermektedir. Bu kentlerde hızlı imar ve kurumlaşmanın yarattığı modern yapının yanısıra, gayrı-resmi yeraltı ekonomisi de geniş bir yer kaplamaktadır.

Kentler aynı zamanda siyasetin ağırlık merkezidirler, sadece devletsel merkez olarak değil kitle katılımı açısından da. Üçüncü Dünya'da otoritarizmin yaygınlığına karşın bu kitle yeni bir demokratik ve popülist politikanın temeli olabildi, mobilizasyonlar yaşandı (özellikle otoriter rejimden demokrasiye geçiş için), bazan da devrimler patlak verdi (örneğin İran'da). Büyük kentlerin siyasal yapısı heterojendir, belirli bir yönde yoğunlaşma yoktur, ama yeni siyasal akımlara duyarlıdırlar (örneğin Latin Amerika'da bu durum belirgindir, Türkiye'de ise 1950'lerden bu yana büyük kentler yeni siyasal seçeneklere ilgi göstermiştir). Üçüncü Dünya'da metropol kentler dünya çapında yeni bir siyasal hareketliliğin merkezleri haline gelebilir (örneğin son yıllarda Arap ülkelerinde görüldüğü gibi). Taşra kent ve kasabalarının da önemli bir yeri vardır, siyasal süreçte yerel elitlerin nüfuzu hissedilmektedir, siyasetin büyük kent merkezinden taşraya yayılmasında köşebaşı konumundadırlar. Buralarda tutucu eğilim daha güçlüdür, clientelist politika etkilidir, birincil bölünmeler siyaseti belirleyebilmektedir, birçoğu iktidara yakınken bazıları muhalif hareketlerin kalesi olabilmektedir.

Türkiye'de üç büyük kent, taşrada gelişen merkezler, taşradaki küçük kent ve kasabalar üç ayrı gruptur. 1950 ve sonrasında kentler, görece gelişmiş tarımsal bölgelerle birlikte tek partiye karşı muhalefetin kalesi olmuşlardır. 1960'larda clientelist ve popülist etkilerle sağ tercih ağır basarken, 1970'lerde hem gecekondular hem eski merkezi semtler sola kaymıştır. 1980'ler ve 1990'larda ise kentler yeni siyasal oluşumlara (ANAP, RP) ilgi göstermiş, sağa kayma olmuştur. 2000'lerde RP'den kaynaklanan AKP kentlerde başarılı olmuştur, ama kentsel oy dağılımında belirgin bir polarizasyon da dikkat çekmektedir, varoş semtlerde AKP başarılı iken eski merkezi semtlerde CHP öne çıkmıştır.

d) Gecekondu sorunu

Batı'da sanayi devriminin başlarında kalabalık bir kitle kent merkezlerinde kötü barınma ve sağlık koşullarında yaşar, sonra kent banliyösünde nisbeten yoksul işçi semtleri oluşur. Gecekondulaşma ise Üçüncü Dünya ülkelerinde 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında kentleşme sürecinin yarattığı bir olgudur, 1950'lerden 1980'lere yılda toplam nüfusun %2, kent nüfusunun %4, gecekondu nüfusunun %8 hızla büyüdüğü şeklinde bir tahmin yapılmaktadır. Gecekondu halkı büyük ölçüde kırdan göçenler, marjinaller ve işçilerden oluşmaktadır (kırdan yeni göçenler kadar eski göçmenler de vardır). Kent nüfusunun beşte-dörtte-üçte biri, bazan yarısı gecekondu semtlerindedir. Ancak kent nüfusu başka semt tiplerinde de yaşamaktadır, yoksul gecekondu semti-lüks kentsel merkez karşıtlığının ötesinde. Bir grup eski mahalle yapısını sürdüren ve giderek dönüşen semtlerdir. Diğer grup kent varoşlarındaki gecekondu-apartman bileşimi semtler ve apartmanlaşma alanlarıdır. Gecekondu semtlerini de birkaç gruba ayırmak gerekir: teneke mahalleler, konfor ve kamu hizmetinden yoksun barakalar, ara konumdakiler, konfor ve kamu hizmetlerinden yararlanmada belirli bir eşiği aşmış olanlar. Ayrıca kentlerde sokaklarda yaşayan bir kesim vardır. Türkiye'de gecekondulaşma sürecine koşut olarak apartmanlaşma süreci de yaşanmıştır (ve bunun da çeşitli türleri vardır: lüks zengin, orta sınıf, varoş, gecekondu-apartman arası), eski mahalle yapısı çözülmüş ve uyarlanmıştır. Büyük kentlerdeki gelişmenin yanısıra, taşradaki küçük ve ortaboy kentlerdeki gelişmeyi dikkate almak

gerekir, bunların eski durağan yapısı çözülmüş, çevre köylerden göçle iyice büyümüşlerdir, bazı bölgesel taşra merkezleri ise metropoliten alana dönüşmüştür.

Gecekondu semtleri sosyo-ekonomik planda iki odakta yöneşen bir dizi olumsuz sosyo-ekonomik özellikle nitelenir: gerilik ve düşük yaşam düzeyi ile güvencesizlik (iş, konut ve diğer alanlarda). Hızlı nüfus artışı ve göç işgücü arzını çok arttırmıştır, bu nedenle gecekondulular arasında işsizlik oranı yüksektir, tam anlamıyla işsiz olmayıp marjinalleşenler daha kalabalıktır. Yarı-işsiz konumlar, inaktif ve bağımlı nüfus oranının yüksekliği marjinalleşmenin iki ana eksenidir. Ama büyüme ortamında gecekonduluların marjinal de olsa birçoğu iş bulabilmektedir, bağımlı nüfus dezanvantajı bir kısmının marjinal işlerde çalışmasıyla nisbeten azaltılabilmektedir. Gelir ve ücret düzeyi düşüktür: geçimlik-altında kalmaktadır, bu nedenle ancak yoksul bir yaşama olanak vermektedir; kent orta sınıfına göre düşüktür, dolayısıyla göreli yoksunluk duygusuna yol açmaktadır; ancak kıra göre gelir düzeyi artmaktadır (fakat fiyat düzeyi kentte yüksek olduğundan bu artış da sınırlı kalmaktadır) ve aynı hanede çok kişi çalışarak geçimlik-altı seviye aşılabilmektedir.

Gecekondu konutu konforsuzdur, evde birçok temel birim yoktur, kalabalık bir nüfus dar bir alanda yaşamaktadır; semtte altyapı yoktur, kamu hizmetleri gelmemiştir veya yetersizdir, konutlar yasal koşullara uygun yapılmamıştır, bazan otoritelerce yıkılırlar. Ama en azından ilk dönemlerde daha kolay mülk sahibi olunabilmektedir, oy için gecekondulara tapu verilmekte ve hizmet getirilmektedir. Kamu hizmetlerinin yayılma süreci artık gecekondu semtlerini önemli ölçüde kapsamaktadır (ulaşım, iletişim, okul, elektrik, vs), keza yeni tüketim araçları (televizyon, telefon, buzdolabı, fırın, son dönemde cep telefonu, internet, vs) buralara da yaygın olarak girebilmektedir. Ayrıca gecekondunun kırdan kente geçiş sürecinde daha uyumlu ve işlevsel bir yaşam çerçevesi oluşturabildiği ileri sürülür. Çok çocuklu ailelerdir, birçok durumda çocuklar çalışmaktadır, yeterince okuyamamaktadır, kadınlar inaktiftir veya bazı marjinal işlerde çalışmaktadır, ev işleri yükü çoktur. Gecekondu mafyası ve rantı, sosyal güvenlik ve hizmetlerden yoksunluk, süregiden kırsal etkiler diğer özelliklerdir (ancak son özellik bazan avantaj oluşturmaktadır, kırdan gelen erzak ve doğal bir çevre gibi).

Gecekondu bölgelerinde kültürel yetersizlik ve uyumsuzluk da sorun oluşturmaktadır. Eğitim düzeyi düşüktür (özellikle kadınlar arasında okuryazar olmayanlar az değildir), yeni kuşaklarda eğitim düzeyi yükselmiştir ama bu yükseliş sınırlı kalmaktadır (yayılabilen ilkokuldur, yüksek öğretime ulaşan azdır), kültürel faaliyetler ve tüketim pek azdır (sanatsal etkinlikler, gazete okurluğu, kütüphane gibi). Kültürel uyumsuzluk ise özellikle kırdan yeni göçmüş kitlenin tutuculuğuyla ilgilidir. Değişik kaynaklardan beslenmektedir: kırsal tutucu kültürün etkisinin süregitmesi biridir (zaten kırsal yaşam tarzı da sürmektedir bir ölçüde), kentsel ortama uyumsuzluk, marjinalleşme ve göreli yoksunluk duygusu tepkici bir tutuculaşma yaratmaktadır aynı zamanda, ters yönde kentte ekonomik durumun kısmen düzeltilmesi de yeni konumunu koruma kaygısıyla tutuculaştırıcı olabilmektedir (örneğin siyasette sağ tercih bununla da açıklanır). Kültürel uyumsuzluk tutuculuktan geldiği gibi bütünleşme krizi olarak adlandırdığımız bir dizi sosyo-psikolojik problemden kaynaklanmaktadır, şimdi onu inceleyelim.

Bütünleşme krizinin geri-planı yukarda ele aldığımız yoksulluk ve güvencesizlikte yöneşen sosyo-ekonomik sorunların ağırlığı ile kültürel yetersizlik, tutuculuk ve uyumsuzluktur, bir dizi sosyo-psikolojik ve kültürel problemde ve de kentle bütünleşememe sonucunda kendini gösterir. Bir boyut güvensizlik duygusudur, çünkü iş ve konut durumu güvencesizdir, kentsel ortam öncel kırsal dünyasından ve şimdiki gecekondu ortamından farklıdır, kültürel standartlar değişiktir. İkincisi yabancılaşma duygusudur: kentsel yaşama pek katılamayan gecekondulu kendini biraz yabancı hisseder, üstelik eski kırsal kültüründen uzaklaşmakta, kökünden kopmaktadır, toplumsal yaşamın dışında kalan alt katman olma duygusu oluşur. Üçüncü boyut değer bunalımıdır: kentte kırsal değerler pek geçerli değildir, kentsel değerler gecekondu ortamına girince eski kırsal değerlerle çelişir, kent heterojen bir yapıdadır, değer karmaşası ve belirsizliği vardır (hangi değerlerin geçerli olduğu, dolayısıyla nasıl davranılacağı şaşırılır), değer boşluğu da oluşur (zaten karmaşa ve belirsizlik güven bunalımı yaratıp boşluğu getirir).

Dördüncü boyut maddi ve manevi yoksunluk duygusudur. Gecekondulunun ekonomik kaynakları yetersiz olduğundan maddi yoksunluk duygusu duyar, kentsel ortamda kendisine pek değer verilmediği, kentsel yaşama katılamadığı, eski kırsal değerleri sarsıldığı ve yeni değerler oluşamadığı için manevi yoksunluk duygusu da duyar. Yoksunluk mutlak olduğu gibi görelidir de (kentsel orta sınıflara göre daha yoksul, daha geri durumdadır). Yoksunluk duygusunun önemli bir kaynağı gecekondulunun kentteki düşük statüsüdür, bu nedenle self-imajı sarsılır, ama kıra göre statüsü yükselebilir de ve ikili hal gecekondu insanını karmaşaya sokabilir. Beşinci boyut yukarda belirtilen faktörlerin etkisiyle (sosyo-ekonomik sorunları, kültürel tutuculuğu, değer bunalımı, yoksunluk duygusu, yabancılaşma ve güvensizlik duygusu, vs) ortaya çıkan tepkiciliktir. Bu tepkiler iki yönlüdür: tutucu ve köktenci. Kendi değerlerine sarılan, savunmacı tutucu tepkicilik ve köktenci bir red içine giren veya yeni alternatifler arayan köktenci tepkicilik. Bu ikisi tutucu köktencilik şeklinde örtüşebilir de, ama köktencilik tutucu olmayabilir de. Altıncı boyut tepkicilik gibi çözülme de yaşanmasıdır. Çözülme tutuculuktan, tepkicilikten geri adım atmak şeklinde olur, değer boşluğu şeklinde görülür, lumpenleşmeye ve adamsendeciliğe varır. Daha ötesi suçluluk eğilimini güçlendirir, bütün bu faktörler güçlü bir şiddet potansiyeli doğurabilir.

Ancak gecekonduluları bütünleşme açısından tamamen olumsuz konumda sanmamak gerekir. Kentle bütünleşilemese bile, gecekondu ortamında kendine özgü ve görece güçlü (muhtemelen kentin diğer kesimlerine göre daha güçlü) bir bütünleşme olabilir. Gecekondu bütünleşmesinin bir yönü hemşerilik bağlarıdır, aynı kırsal yöreden gelenler aynı semtlere yerleşmektedir. Diğer yönü geniş, yarı-geniş aile yapısının süregitmesidir. Bir başka yönü yalıtlanmış, sosyal açıdan birbirine benzeş insanların yaşadığı gecekondu ortamının bütünleştirici etkisidir. Bu bakımdan gecekondulara özgü bir yeni toplulukçuluktan sözedilebilir. Ayrıca gecekondulunun kentle bütünleşmesi yönünde olumlu gelişmeler olmaktadır. Başlangıçta kente bazı beklentilerle gelinmiştir, bunların gerçekleştirilmesinde bazı adımlar da atılmıştır (iş bulmuştur ve kıra göre daha iyi kazanmaktadır, tapulu gecekondusu vardır). Kentsel ortamın olanaklarından yararlanmaya başlamıştır: kamu hizmetleri gelmiştir, okula gidebilmektedir…Genel büyüme ortamı bu olanaklardan daha fazla yararlanma imkanı olacağı izlenimi yaratmaktadır. Gelişme süreci toplumsal bütünleştirici mekanizmaları güçlendirmiştir, örneğin iletişim araçları, dayanıklı tüketim malları ve mobilyanın belirlediği tüketim standartları

gecekonduyu da kapsamaktadır. Dolayısıyla kentin bütünüyle farklılık azalmakta, gecekondulunun kentsel koşullara uyarlanma kapasitesi artmaktadır.

Gecekondu bölgelerinin kentin diğer bölgelerine göre daha tutucu olduğu hipotezi de sorgulanabilir. Birkaç faktör bu yönde etkili olmaktadır. Biri yukarda sözünü ettiğimiz gecekondunun genel toplumsal-kültürel modernleşme sürecine katılımıdır. Diğeri defavorize kesimlerin ilerici tercihlere yönelmesi eğiliminin kendini göstermesidir. Ayrıca gecekondunun toplulukçu yaşam ortamı tutuculuğu güçlendirici etki yapabileceği gibi, kendi aralarında görece serbest bir yaşam tarzının yerleşmesini de sağlayabilir. Ayrıca bazı gecekondulu ların geldiği kırsal bölgenin kültürel özellikleri nisbeten ilericidir. Sonuç olarak daha tutucu gecekondu bölgeleri, daha ilerici ve sekülarize gecekondu bölgeleri şeklinde bir ayırım yapılabilir.

Gecekondu politikasında yaygın bir form clientelism'dir (ya da patronaj politikası). Gecekondu bölgelerinde nüfuzlu kişiler, yerel yöneticiler ve parti makinaları clientelist aracı işlevi görebilmektedir. Gecekondulu ların devletle işlerini görmede, semte kamu hizmetlerini getirmede, tapu ve konutla ilgili sorunlarını çözmede, iş bulmada, devletsel kaynaklara ulaşmalarını sağlamada…Clientelist politikanın özellikle iktidarda bulunan partiler ve pragmatik sağ tercihler yönünde etkili olduğu söylenebilir. Clientelist politika sabitinin yanısıra, gecekondu politikasında siyasal eğilimlerin zamanla değiştiği görülmektedir. Başlangıçta tutucu eğilimler güçlüdür, çünkü kırsal tutuculuk sürmektedir, kültürel bakımdan geri durumdadırlar, kent ortamına karşı tutucu bir tepkisellik içindedirler, beklentileri yüksektir ve kentte durumlarında nısbi bir düzelme olmuştur. İkinci momentte tutucu eğilimden sınıfsal bir bakış açısına, sol ilerici eğilime yönelecekleri tahmin edilir. Türkiye'de 1970'lerdeki gelişme bu öngörüyü doğruluyor şeklinde yorumlanmıştır. Çünkü kentsel burjuva ve orta sınıf kesimlerle farklarının bilincine varmışlardır, bu da göreli yoksunluk duygusunu güçlendirmiştir. Beklentilerini gerçekleştirmede fazla ilerleme sağlayamadıklarının da bilincine varırlar, bu da hayal kırıklığı yaratıp sistem eleştiricisi sol eğilimlere ilgi duymalarına yol açabilir, durumlarını düzeltici olabilir beklentisiyle ilerici girişimlere ilgi gösterebilirler. Ancak ikinci momentteki siyasal değişim mutlaka sol yönde olmayabilir, tutucu bir köktencileşme şeklinde de kendini gösterebilir. Ancak her halükarda köktencileşme vardır, sol veya sağ yönde. Eski tipte tutucu ve pragmatik clientelist tutumların aleyhine.

Belirtilen eksenlerde (sosyo-ekonomik sorunlar, sosyo-psikolojik ve kültürel sorunlar, politika) sadece gecekondu semtleri değil, başka kentsel semtler ve kent tipleri de incelenebilir: büyük kentlerin yanısıra taşra kentleri (göç çeken bölgesel merkezler, orta büyüklükte kentler, küçük kentler, kasabalar), kentsel semt olarak (büyük kentlerde olsun diğerlerinde olsun) dönüşen eski mahalleler, kent varoşlarındaki apartmanlaşma bölgeleri, orta sınıf denilen kent semtleri, lüks semtler. Keza kente göçün dışındaki göç süreçleri de incelenebilir (sosyo-ekonomik, sosyo-psikolojik ve kültürel, politik boyutlarıyla): yurtdışına işçi göçü, kaçak ve yarı-kaçak göç, savaş ve siyasal nedenlerle ülke içinde yer değiştirenler ve başka ülkelere gidenler.

4. YAŞ VE SİYASET

Toplumun yaş yapısı siyasal yapısını da etkiler, örneğin azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde genç nüfus kalabalıktır, buna karşılık gelişmiş ülkelerde orta yaşlı ve yaşlı nüfus. Bu durum siyasal yapılarını da kuşkusuz farklı şekillerde etkileyecektir. İlkinde daha hareketli ve istikrarsız, ikincisinde daha durağan ve istikrarlı bir yapının olmasında muhtemelen yaş yapısının etkisi vardır (ama herhalde belirleyici olduğu söylenemez). Gençlerin, orta yaşlıların ve yaşlıların siyasal tutumları birbirinden belirli ölçülerde farklıdır, örneğin parti tercihleri, katılım eğilimleri, örgütlenme ve mobilizasyon yönelimleri.

Yaş grupları genç-yaşlı ikilemi çerçevesinde düşünülebilir, buradaki analiz esas bu ikilem temelinde yapılacaktır. Analiz genç-orta yaşlı-yaşlı üçlemi çerçevesinde de yapılabilir, böylesi daha tercih edilir, çünkü 30-40 yıllık bir zaman aralığını kaplayan orta yaşlılığı ikiliye indirgemek basitleştirmeci olur. Ancak genç-yaşlı ikilemi eğilimleri göstermesi açısından anlamlı sayılabilir, burada bu ikilem esas alınacak, ayrıca orta yaşlıların siyasal tutumları üzerine bazı değinmelerde bulunulacaktır.

Bir başka sorun yaş gruplarının sınırlarının belirlenmesidir. Yaşam beklentisinin uzamasıyla gençliğin üst sınırı ve yaşlılığın alt sınırı yukarıya çıkmaktadır. Örneğin geçmişte gençlik 25 yaşında biterdi, şimdi 30 yaşına çıkarmak gerekir; yaşlılık 50 yaşında başlardı, şimdi 65 yaşına çıkarmak gerekir. Şöyle bir gruplandırma önerebiliriz: 15-29 yaş gençlik, 30-65 yaş orta yaşlılık, 65 yaş üzeri yaşlılık (ama yaşlılık sınıının 70-75'e çıkartılmasını önerenler de vardır). 15 yaşın altında kalan çocuklar ise yetişkin nüfus içinde yer almadıklarından analiz dışı bırakılmaktadır. Ayrıca üç ana yaş grubunu kendi içinde alt gruplara ayırabiliriz: gençlik içinde çocukluğa yakın kesim (15-18 yaş), dar gençlik alanı (19-24 yaş) ve orta yaşlılığa yönelen kesim (25-29 yaş); orta yaşlılar içinde onlu dilimler alt gruplar olabilir (30'lar, 40'lar, 50'ler, 60 ve üstü) ya da 30-49 alt – grubu ve 50-65 alt-grubu ayırımı yapılabilir; yaşlılar için 75-80 öncesi ve 75-80 sonrası ayırımı yapılabilir. Ancak böyle bir ayrıntılandırma siyasal sonuçları açısından fazla anlamlı olmayabilir, ama yine de çocukluğa yakın gençler diğerlerinden farklıdır, kendilerini hala genç hisseden 30'larla 60 yaş üstü farklıdır.

Gençlerin ve yaşlıların tutum farklarını yenilikçilik-ilericilik ve tutuculuk ikilemi, koşut olarak köktencilik ve ılımlılık ikilemi çerçevesinde düşünebiliriz. Daha doğrusu bunları eğilimler olarak görebiliriz: kişi gençlikten uzaklaşıp yaşlılığa yaklaştıkça yenilik isteği azalmakta, tutuculaşmakta, köktencilik eğilimleri törpülenip ılımlanmakta, istikrar arayışı içine girmektedir, orta yaşlılıkta bu yönelim daha yumuşakken, yaşlılığa geçildikçe güçlenmektedir şeklinde bir genelleme yapabiliriz. Ancak bu genelleme içinde farklı anlamlar çakışabilmektedir, bu nedenle izleyen satırlarda nüansları vurgulayan bir açımlama yapacağız. Ayrıca bu genellemenin doğruluğu da tartışılabilir, koşullara göre eğilimlerin değişebileceği gerekçesiyle.

a) Yenilikçilik ve eskiye bağlılık, ilericilik ve tutuculuk

Genç yenilikçiliği ve ilericiliği salt siyasal alanda değil toplumsal yaşamın tüm alanlarında görülür. Nüansları vurgulayacağız demiştik, önce yenilikçilikle ilericiliği ayırdetmek gerekir.

İlericiliğin karşıtı tutuculuksa, yenilikçiliğin karşıtı eskiye bağlılıktır. Siyasal bakımdan yenilikçilik hangi siyasal eğilimde olursa olsun gençlerin değişim yanlısı ve dinamik olmasıdır. Gençler yeni siyasal görüş ve akımlara daha fazla ilgi gösterir ve destek verir, keza siyasal-toplumsal etkinliklere katılmaya daha heveslidirler (bununla ilgilendirilebilecek bir olgu da seçmen yaşının kendilerini daha fazla kapsayacak şekilde indirilmesini istemeleridir), oysa yaşlılar eski siyasal tercihlerini kolay değiştiremezler, siyasal-toplumsal etkinliklere ilgileri azalır. Gençler düzenin, mevcut koşulların değiştirilmesi yönündeki fikirlere daha reseptiftir, bu yönde dönüşümler gerçekleştirilmesini daha fazla isterler. Örneğin anti-demokratik rejimden demokrasiye geçiş isterler, demokrasi için mücadelenin en faal unsuru olurlar. Örneğin sosyo-ekonomik düzenin adaletsizliği ve etkinsizliği fikrini kabul etmeye daha yatkındırlar, bu nedenle düzenin değiştirilmesini isteyebilirler. Buna karşılık yaşlılar değişmeleri kuşkuyla karşılar, alışık oldukları düzenin, koşulların değiştirilmesi olasılığından endişelenebilirler.

Ama yenilikçilik her zaman ilericilik değildir, gençler yeni gelişen tutucu ideo-politik akımlara da ilgi gösterebilirler (örneğin yeni tutucu akımlar olarak faşizm ve dinsel köktencilik gençler arasında destek bulmuştur), demokratik rejimin krizi karşısında yeni seçenek olarak anti-demokratik bir rejimi isteyebilirler. Fakat iki anlamın (yenilikçi ve ilerici) çakışma olasılığı daha yüksektir: yenilik istekleri tutucu yönde de olabilir ama daha çok ilerici yöndedir. Ayrıca bazı ilericilikler uzun süredir varolduklarından artık yenilik olmaktan çıkabilirler (örneğin geçmişte liberalizm, sonra sosyalizm ve komünizm ilerici akımlar olarak ortaya çıkmışlardır, ama ilkinin Batı sistemiyle özdeşleşmesi, ikincisinin bazı ülkelerde uzun iktidar yılları nedeniyle benimsenmeleri yenilikçilik olarak değil, eskiye bağlılık olarak nitelenmektedir).

Yenilikçilik-eskiye bağlılık karşıtlığından ilericilik-tutuculuk karşıtlığına geçersek, öncelikle bu ikisinin değişik türleri olduğunu belirtmek gerekir. Dar anlamda genç ilericiliği sol ilericiliklerin gençler arasında daha etkili olması olarak anlaşılır. 20. yüzyılda bunu sosyalizm akımlarının gençler arasında daha fazla taraftar bulmasında gözlemliyoruz. Batılı ülkelerde sosyalist, sosyal-demokrat partiler gençlerden daha fazla oy almaktadır. Komünizm devrim süreçlerinde faal bir genç desteği bulabilmiştir, gençlik örgütleri komünist organizasyon modelinde önemli bir yere sahiptir. Sosyalizm ve komünizm çıkarlarını savunma savında olduğu işçi ve köylü kitlelerinin genç kesimlerinde genele göre daha fazla taraftar bulmuştur, keza yeni fikirlerle ilgili okumuş gençler (küçük burjuva ve burjuva kökenli gençler) arasında etkili olabilmiştir (henüz okumuş kesimin dar olduğu dönemlerdi). 1968 hareketi sol yönde bir gençlik hareketiydi ve sağla karşıtlığında olduğu gibi sosyal-demokrat ve komünist eski sola karşı yeni sol fikirlerin temsilcisi olarak ortaya çıkmıştı. Türkiye'de 1960-80 döneminde yeni gelişen sol akımların taraftar ve oy oranı genç kesimde çok artıyordu, özellikle tahsilli genç kesimde. Buna karşılık yaşlılar tutucu sağ tercihlere daha fazla yönelmektedirler. Sosyalist ve sol ilericilikle karşıtlığında tutuculuk faşist ve otoriter, dinsel, muhafazakar tüm sağı kapsar.

İlericilik, hatta solcu ilericilik sadece sosyalizm ve komünizmle ilgili değildir. 19. yüzyılda monarşik-otokratik rejimlere karşı anayasal parlamenter ve demokratik düzen için mücadeleler, yeni oluşan liberal ve radikal akımlar da ilerici, hatta solda sayılabilir. Bunlara genç desteği daha fazladır, buna karşılık yaşlılarda eski monarşik feodal düzene bağlı olanlar, geçmişe özlem

duyup nostaljik fikirlere kapılanlar artmaktadır. Keza 19. yüzyılda ortaya çıkan ulusçu akımlar görece ilericidir, ulusçuluk henüz tutuculaşmamıştır, liberal özelliği baskındır. Bu akımlar içinde konumlandırılabilecek olan Osmanlı devletindeki otokratik rejim muhalifi Jön Türk hareketi de öyledir (zaten adından anlaşılmaktadır, jön Fransızca genç demektir). Öncesinde de Genç Almanya, Genç İtalya, Genç İrlanda, Genç Avrupa gibi ilerici liberal ulusçu hareketler vardı. 20. yüzyılda azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde gelişen ilerici ulusçu hareketler en çok gençlerden destek görmüştür. Yine bu ülkelerde demokratikleşme için mücadelede genç kitlelerin mobilizasyonu etkili olmuştur (1970'lerden 1990'lara demokratikleşme sürecinin bir boyutu öğrenci gösterileriydi). Keza iki savaş dönemi anti-faşizminde de savaş sürecindeki genç aktivizmi belirgindir (içinde komünist ve sosyalist sol ağır bassa bile başka siyasal eğilimler de yer alıyordu, ama öncesinde faşizmin yükselişi de genç kitleden destek bulmuştu). Eski liberalizm, radikalizm, ilerici ulusçuluk, anti-faşizm ve yeni demokratizmle karşıtlığında tutuculuk monarşizm ve otokratizm, muhafazakarlık, emperyalizm, faşizm ve anti-demokratik rejimleri kapsar.

Bunun ötesinde sol olarak nitelenemeyecek ilericilikler vardır, bunlara modernleşmecilik diyebiliriz. Bir tanesi 19. yüzyılda başlayan ve 20. yüzyılda hızlanan geri ülkelerdeki (Doğu ve Üçüncü Dünya'daki) kurumsal-kültürel modernleşme hareketleridir. Bu ülkelerin özellikle genç elitleri Batı tipi modernleşmeye yöneliyordu, bunlar arasında liberal eğilimliler çoktu ama muhafazakar modernleşmeci bir eğilim de vardı. Bunlara karşı kanat ise değişik yönlerde gelenekçi özellikleriyle tanımlanıyordu. Bir diğeri kapitalist modernleşmeciliktir. Batı gençliği arasında kapitalist etkinlik fikri eskiden beri etkiliydi, genç manager tipinde cisimleşmişti. Son 30-40 yıldır güçlenen yeni liberal eğilim ise II. Dünya Savaşı sonrasında güçlenen sosyalizan eğilim karşısında üstünlük sağlamış gibidir, klasik sol ve sosyalizm tutucu olarak nitelenmeye başlanmıştır, keza keynesianizm de. Son yıllarda gençler arasında büyük rağbet gören teknolojik mallar neo-kapitalist başarının eseri gibi gözükmektedir ve genç nesil eskisi gibi ideolojik sola değil pragmatik kapitalist başarı fikrine meyilli gibidir. Komünist ve devletçi sosyalist ülkelerde ise yerleşik düzen tutucu olarak niteleniyordu ve post-komünist dalgada gençler ağırlıklı bir yere sahipti. Bu ülkelerdeki rejime karşı çıkanlar ise sağ tutucu akımlar kadar, yeni sol ve liberal demokratik ilerici akımları kapsıyordu.

Bu noktada ilericilik-tutuculuk karşıtlığı ile demokratizm – anti-demokratizm karşıtlığı arasında örtüşmeden sözedebiliriz. Genel olarak gençlerde demokratik ilericilik eğilimi güçlüdür (bazan anti-demokratik akımlara destek verebilmişlerse de), yaşlılarda ise tutucu bir anti-demokratizm eğiliminin görece etkili olduğunu söyleyebiliriz (demokratizm eğilimi yaşlılarda çoğunlukta olsa bile). Bu perspektifle yukarda sözü geçen monarşik otokratizme, faşizme, sağ otoritarizmlere, baskıcı yabancı egemenliğine, sol anti-demokratik rejimlere (komünist veya devletçi sosyalist) karşı akımların tümü ilerici sayılabilir, ortak payda da tümünün genç kesimden görece daha fazla destek görmesidir.

b) Köktencilik ve ılımlılık

Bir diğer karşıtlık köktencilik-ılımlılık arasındakidir. Yukardaki karşıtlıklarla karıştırılmaması gerekir. Köktenciler genellikle yenilikçi ve ilerici olarak bilinir, ama eskiye bağlı ve tutucu köktenciler de az değildir, keza yenilikçiler ve ilericiler arasında ılımlılar köktencilerden fazladır (bu noktada

bir kavram karışıklığına daha değinelim: köktencilik radikalizmle eşanlamlı düşünülür, ancak ideo-politik akım olarak radikalizm 20. yüzyıl Batısı'nda aksine ılımlı bir akım olarak bilinir, siyasal yelpazede liberalizmle sosyalizm arasındadır). Genel bir değerlendirme gençlerde siyasal planda köktenci eğilimlerin görece güçlü olduğu, aşırılığa kayma temayülünün arttığı şeklindedir. Buna karşılık yaşlılar, hatta orta yaşlılar genel eğilim olarak daha çok ılımlı ve istikrardan yanadırlar, köktenci değişimlerden çekinirler ve aşırılıktan kaçınırlar.

Aslında köktencilik konusunda bazı aydınlatmalar gerekir. Önce kesin bir tanımının verilmesi gerekir. İki düzeyde tanımlanabilir. Biri kökten değişikliklerden yana olmaktır, ılımlı ve sınırlı değişikliklerden değil. Eski yapının, sistemin tümüyle değiştirilmesi istenir. Bu bakımdan bir yanda değişme karşıtı düzen yanlılığı ve ılımlı reformculuk (kökten değişim yerine ılımlı reformlarla yetinme) ile diğer yanda köktenci devrimcilik ve köktenci tutuculuk (veya karşı-devrimcilik) ikilemi kurulur. Köktenci devrimcilik hem düzene karşıttır hem de ılımlı reformcu çözümleri benimsemez, sonuç vermeyeceğini düşünür. Köktenci tutuculuk ise aslında düzen yanlısıdır ama düzende ılımlı reformlar yapılmasına bile karşı olduğundan köktenci sayılır (monarşik otokratizmin, sağ otoritarizmin bazı türleri bu kapsamda düşünülür) veya mevcut düzeni tutucu yönde kökten değiştirmek istemektedir (faşizm bu kapsamda düşünülür).

Diğer düzey köktencilikte siyasal pratikler bakımından aşırıya varan, çatışmacı, şiddete yönelen eğilimlerin ağır basmasıdır, tersi ise aşırıya kaçmayan ve istikrarcı, uyuşumcu veya uzlaşmacı, barışçıl eğilimlerin ağır basması olup ılımlılığı tanımlar. Bu iki düzey çoğu zaman çakışır, ama her zaman değil: kökten değişim isteyenler her zaman çatışmaya yönelmeyebilir, şiddet yanlısı olmayabilir, keza düzeni koruyan ılımlılar bazan bu amaçla şiddete başvurabilirler, vs. Köktenci devrimci değişim isteği gençlerde görece güçlüdür, hatta gençlerle özdeşleştirilir, tutucu kökten değişim isteklerinin bazılarının (hepsinin değil) genç desteği bulabildiği vurgulanır (örneğin faşizmin, dinsel köktenciliğin genç tabanı). Aşırıya kaçan, çatışmacı ve şiddete kayan eğilimlerin de gençlerde daha fazla olduğu gözlemlenir.

Bu noktada bir başka aydınlatma daha yapmak gerekmektedir. Köktenci eğilimler genellikle azınlıktadır, bu bakımdan gençler arasında da azınlıkta kalacakları tahmin edilebilir, ama görece, hatta epeyce daha etkilidirler. Genel olarak ılımlı ve istikrarcı eğilimler ağır basarken, gençler arasında köktenci eğilimlerin ağır basmaya başladığı yönünde yorumlar az değildir (ama bunun geçerlilik derecesi yerine göre tartışılabilir). Keza köktenci eğilimler istikrar dönemlerinde zayıfken belirli konjonktürlerde, özellikle kriz bağlamında hızlı bir yükselişe geçebilir, çoğunluğa ulaşabilir. Ve bu yükselişin gençleri çok daha fazla etkilediği şeklinde gözlemler yapılır (bunun da geçerlilik derecesi tartışılabilir, toplumun ortalaması kadar etkiledi denilebilir, daha fazla etkiledi ama çok büyük fark yok denilebilir). Bir başka aydınlatma köktenciliğin sınırlarının zamanla değişmesidir, geçmişte köktenci sayılan bir akım zamanla ılımlanabilir veya köktenci metotlarla iktidara gelen bir akım tutumunu yumuşatabilir, en azından istikrarı korumaya çalışır.

Köktencilik kategorisinin değişik türleri vardır. Bunlar siyasal yelpazede çoğu zaman köktenci veya aşırı sol, köktenci veya aşırı sağ olarak adlandırılırlar. Köktenci veya aşırı solculuk kapsamında

görülenler komünizm ve çeşitli devrimci akımlardır (anarşizm, Üçüncü Dünya devrimciliği gibi). Eski düzenin tümüyle yıkılması, tümüyle yeni bir düzen kurulması, şiddetli devrim ve devrimci diktatörlük fikirleri bu akımların köktenci ve aşırı olarak nitelenmesine neden olmuştur. Buna karşılık sosyal-demokrasi ve radikalizm barışçı geçişi ve reformizmi öngördüğü, kapitalizmle uzlaştığı için köktenci sayılmaz. Faşizm ve çeşitli köktenci sağ akımlar bir başka türdür, bunlar şiddete yönelik örgütlenmeleri ve etkinlikleri nedeniyle, eski düzeni yadsıdıkları ve totaliter bir düzen kurmayı amaçladıkları için köktenci ve aşırı sayılırlar. Buna karşılık klasik otoritarizm ikircikli bir yapıya sahiptir: eski düzeni korumayı amaçladığı, değiştirmeye yönelmediği için köktenci olarak nitelenmeyebilir, ama şiddet ve anti-demokratizm eğilimi nedeniyle köktenci sayılabilir. Klasik liberal, muhafazakar ve merkez-sağ akımlar ise köktenci sayılmaz. Üçüncü bir tür son yıllarda gelişen dinsel köktencilik akımıdır, özellikle İslami akımlar. Ayrıca ulusçu ve anayasal parlamenter devrimler sürecinde ortaya çıkan akımlar da köktenci sayılabilir, her iki kriter açısından (kökten değişiklik ve şiddet kullanımı): Fransız devrimi ve izleyen hareketler, özellikle Jakoben köktencilik, 19. yüzyılda Doğu'da ulusçu hareketler, dekolonizasyon sürecinde ve sonrasında Üçüncü Dünya'da ulusçu ve sosyalist hareketler. Ama bunların köktenciliği zamanla azalmıştır. 20. yüzyılda, özellikle son dönemdeki demokratizm akımları (post-komünist devrim, Üçüncü Dünya'da demokratikleşme) eski düzeni kökten değiştirmeye yöneldikleri için köktenci sayılabilir, ama sonrasında kurulan düzenin ılımlı yapısı ve şiddet kullanımının görece azlığı, eski düzendeki değişikliğin pek kökten olmadığı gerekçeleriyle ılımlı sayılmaktadırlar.

c) Solculuk ve sağcılık

Bir diğer karşıtlık sol ile sağ arasındakidir. Solculukla yenilikçiliği, ilericiliği ve köktenciliği, buna karşılık sağcılıkla eskiye bağlılık, tutuculuk ve ılımlılığı özdeşleştirmek yanlıştır. Ama kesişme olasılıkları daha fazladır. İdeo-politik anlamda eskiye bağlılık ve tutuculuk büyük ölçüde sağdadır, ama her türlü yenilikçilik ve ilericilik solda değildir. Köktencilik ise az önce belirttiğimiz gibi solda olduğu kadar sağda da vardır, ama kökten düzen değişikliği fikri daha çok sola özgüdür, aşırıya kaçma ve şiddet eğilimi ise her iki tarafta da görülür.

Genç-yaşlı ikilemi çerçevesinde düşünürsek, genel olarak genç solculuğu ve yaşlı sağcılığı önermesini getirebiliriz. Gençlerde sol partilere destek artmaktadır, ama her zaman değil. Yaşlılarda ise sağ partilere destek artmaktadır, ama orada da her zaman değil (bu önerme ilkine göre daha doğrudur). Batı'da yaşlı seçmen önemli ölçüde sağdadır, genç seçmenler arasında ise sol her zaman çoğunlukta olmasa bile yaşlılara göre sola destek daha yüksektir. 1968 hareketleri sürecinde gençlik, öğrenciler sol fikirlere sempati göstermiştir. Fakat 1975 sonrasında, kriz sürecinde gençliğin sola desteği azalmıştır, çoğunluğa geçebilse ve yaşlılara göre daha çok olsa bile. Üç yönde sağa kayış olmuştur: kriz koşullarında köktenci sağ tepkicilik, merkez-sağ istikrar arayışı, neo-liberal, neo-kapitalist etkinlik isteği. Bu üçü de sol ideolojizmin karşıtıdır. Batı'da genç solculuğunun bir başka yönü 1945 sonrası dönemde, önceki faşizm koşullarında yetişen eski kuşakta otoriter eğilimlerin güçlü olmasına karşın, gençlerde sağla özdeşleştirilen otoriter eğilimlere karşıtlığın güçlü olmasıdır. Fakat Batı'da gelişen genç solculuğu eskimiş sayılan ve otoriter bulunan komünizmle de çelişmiş,

buna karşılık daha liberal yeni sol fikirler gençler arasında taraftar bulmuştur. Türkiye'de 1960-80 döneminde yeni gelişen sol akımlar gençlik, özellikle üniversiteli gençlik arasında etkili olmuştur.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde gençler ve çocuklar nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Küçük bir azınlık da olsa yüksek öğretimli, okumuş gençliğin oranı artmaktadır (aslında son yıllardaki gelişme yüksek öğrenimli gençliğin oranını çok arttırmıştır, yani artık küçük bir azınlık değildir). Sözkonusu ülkelerde bu kesim, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında sol nitelikte ulusçu, sosyalist, devrimci hareketlerde aktif gözükmüştür. Sosyo-politik mobilizasyon koşullarında tahsilsiz gençlik kesiminde de sola yönelme artmaktadır. Diğer yandan son çeyrek yüzyıl içinde azgelişmiş, gelişmekte olan ülkeler gençliği arasında sağa yönelme görülmektedir, köktendincilik özellikle belirtilmektedir. Yaşlılara gelince, bu ülkelerde geleneksel bağlar güçlüdür ve yaşlılar arasında daha da güçlüdür, geleneksel otoritelerden biri yaşlı otoritesidir, dolayısıyla yaşlı gelenekçiliği ve sağcılığı ağır basmaktadır, diyebiliriz (ama yaşlı otoritesinin geçmişe göre zayıfladığını da ekleyelim). Komünist ülkelerde ise gençler arasında rejimi tutucu bir solculuk olarak görme eğiliminin zamanla güçlendiğini, rejime karşı sağ ve yeni sol fikirlere ilgi gösterildiğini belirtmiştik, buna karşılık eski sol rejimde yetişmiş yaşlı kuşağın daha fazla sol eğilim gösterdiği de saptanmaktadır.

Sonuç olarak dört genel eğilim saptıyoruz: yenilikçi gençler-eskiye bağlı yaşlılar, ilerici gençler-tutucu yaşlılar, daha köktenci gençler-daha ılımlı yaşlılar (bunun da iki yönü olduğunu belirtmiştik: kökten değişim yandaşlığı ve karşıtlığı, aşırıya varan eylemcilik ve uzlaşmacı barışçıllık), daha solda gençler-daha sağda yaşlılar. Ama bunlar her zaman doğru değildir, görece doğrudur, karşı-eğilimler de vardır, yukardaki satırlarda belirttiğimiz gibi. Göreli doğruluk saptamasını biraz açımlayalım. Bir görelilik şöyledir: gençlerin %60'ı ilericidir, %40 gibi azımsanamayacak oranda bir kitle öyle değildir, tutucudur. Diğer görelilik ise şöyledir: yaşlılarda ilericilik oranı %20'dir, ama gençlerde %40, her ikisinde de ilericilik azınlıktadır, ama gençlerde yaşlılara göre iki misli fazladır. Bu rakamlar uydurmadır, konuyu net gösterebilmek için verilmişlerdir. Köktencilik saptamasına gelince, muhtemelen ilericilikten daha azdır, çoğu ülkede (örneğin Batı demokrasilerinde) gençler arasında da yaşlılar gibi ılımlı eğilimler çoğunlukta, hatta büyük çoğunluktadır. Gençlerin solculuğu saptamasında da öyledir: sol ülkelerin büyük kısmında azınlıktadır, dolayısıyla gençler arasında da azınlıkta kalması normaldir, ama gençler arasında yaşlılara göre daha fazla taraftar bulabilmektedir ve bazı ülkelerde ülke genelinde çoğunluk sağdayken gençler arasında sol çoğunluğa geçebilmektedir. Zamansal farklılaştırma da yapmak gerekir. Bazı dönemlerde, devrelerde bazı eğilimler güçlenebilir, bazısında zayıflayabilir. Örneğin genç köktenciliği bazı konjonktürlerde çok artabilmektedir, gençler genellikle ilericiyken bazı dönemlerde tutuculaşma olabilmektedir (20. yüzyıl son çeyreğinde olduğu gibi).

d) Dörtlü eğilimin nedenleri

Dört eğilimi ve türlerini ayrı ayrı ele alarak değişken etmenlerini ayrı ayrı analiz etmek belki metod olarak daha doğru olurdu, fakat burada genel olarak bu eğilimleri açıklayacak ortak etmenler üzerinde durulacaktır, ayrıntılarda kaybolmayıp global bir değerlendirme yapabilmek için. Kuşkusuz sayılan etmenlerin tümü her dört eğilim için doğru olmayabilir, özellikle ideo-politik bir tercih olan

sağ-sol ikileminde. Etmenlerden biri biyolojik kaynaklıdır. Gençler daha fazla enerjiye sahiptirler, enerji fazlasına mahreç arayışı içindedirler, aktif olmaya temayüllüdürler. Bu nedenle gençler arasında yenilikçilik ve köktencilik, aşırıya kaçma eğilimi artar. Yaşlılar ise enerji bakımından zayıflamışlardır, bu nedenle hem köktenci, aşırı çıkışlardan kaçınırlar, hem de ayak uydurmak için yeterli enerjiye sahip olamayacakları endişesiyle yeniliklerden kaçınırlar, tutucu ve istikrarcı olurlar.

İkinci etmen içinde yaşadıkları ortamda sahip olunan şeylerle ilgilidir. Sahip olunan şeyler yaşlılarda ve orta yaşlılarda daha fazla, gençlerde daha azdır. Ekonomik nitelikte mülkiyet bir tanesidir, gençler mülkiyete sahip değildir veya mirastan henüz pay almamışlardır, üstelik nüfus artışı koşullarında miras parçalanmaktadır. İş yaşamına henüz atılmamışlardır, işleri yoktur veya işe yeni girmişlerdir, henüz bağlanmamışlardır. Okul yaşamı ise geçicidir, bir kısmı okuyamamaktadır. Henüz evlenmemişlerdir, dolayısıyla ailevi bağımlılıkları yoktur. Statü ve konum da henüz elde etmemişlerdir. Bu bakımdan bir gençlik proletaryasından sözedebiliriz, Marx'ın terimiyle zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri olmayan. Fakat salt eşitlikçi bir perspektifle değil, özgürlükçü bir perspektifle daha çok, çünkü özgürlük talebi en çok genç nesilde arzulanan bir değerdir. Yaşlılar ise bunun aksi bir durumdadır, hatta orta yaşlılar da, çünkü orta yaşa geçerken aile kurulur, iş sahibi olunur, mal-mülk edinilir, vs.

Ancak bu saptamayı görelileştirmek gerekir. Gençlerin sahip oldukları bazı şeyler de vardır. Geçmiş kuşak anlamında aileleri vardır (ama ailenin kısıtlayıcılığından da yakınırlar), sosyal ilişkileri, arkadaş grupları vardır, sınıfsal konumlarına göre belli bir yaşam standartları vardır, yeni işe girmişlerdir ve yükselmek istemektedirler. Ancak bunları tam benimsemeyebilirler, genel olarak vazgeçme kapasiteleri daha yüksektir. Çünkü daha genç olduklarından bunların değerinin bilincine varamamışlardır. Çünkü içinde bulundukları durumu kendi öz yaşamları olarak görmeyebilirler, daha iyisini hedeflemektedirler. Çünkü önlerinde uzun bir yaşam vardır, daha yüksek beklentilerle varolanlardan vazgeçebilirler. Üstelik genç psikolojisi maddi şeylerin daha az önemsenmesini sağlayabilir. Buna karşılık yaşlılarda vazgeçme kapasitesi azdır, yaşamlarının son dönemindedirler, sahip oldukları şeylere sarılırlar. Belki yaşlılar orta yaşlılardan daha fazla vazgeçme kapasitesine sahiptir, çünkü yaşamdan bekledikleri azalmıştır, oysa orta yaşlılar önlerindeki yaşamda daha fazlasını elde etmek istemektedirler ve şimdi sahip olduklarını vazgeçilmez minimal olarak görme temayülündedirler.

Vazgeçme kapasitesi kriterinin koşutu gençlerde sorumluluklar ve bağımlılıkların azlığıdır. Yaşlıların ve orta yaşlıların çocukları, aileleri, işleri, mal-mülkleri, konum ve statüleri üzerlerinde bir bağımlılıklar ve sorumluluklar yükü yaratır. Buna karşılık sorumluluk ve bağımlılıkları az olan gençler daha serbesttir. Salt maddi açıdan değil kültürel açıdan da öyledir: yaşlılar geleneklere, örfe, dine, alt-kültürlerine, popüler sabitlere daha fazla bağlıdırlar. Keza eski dönemlerinin deneyimlerine de. Bu üç etmen (sahip olunan şeyler, vazgeçme kapasitesi, sorumluluk ve bağımlılıklar) yaşlıları ve hatta orta yaşlıları daha tutucu yapar, gençleri ise daha yenilikçi ve ilerici. Gençlerin köktenci ve aşırı davranışlara kapılmasına olanak sağlar, yaşlıların ise bunlardan kaçınmasını gerektirir. Bunlar gençler arasında sol tercihlerin benimsenmesinde de etkilidir (örneğin mülk sahibi olmamaları nedeniyle).

Diğer bir etmen gençlerde yaşlı etkisinde, egemenliğinde topluma karşı tepki duyulmasıdır, diğer yandan yaşlılar ekonomik ve toplumsal yaşamdaki konumlarını gençlere karşı koruma refleksine girebilmektedirler, ilki yenilikçi, ilerici, hatta köktenci bir eğilim yaratırken ikincisi tutucu ve istikrarcı bir eğilime kaynaklık etmektedir. Bunun bir boyutu iş yaşamında, toplumsal yaşamda yaşlıların egemenliğine, konumlar üzerinde tekeline tepkidir. Gençler iş yaşamına yeni girmelerine karşın dinamiktirler, inisyatif almak ve etkin olmak istemektedirler, kendilerinin eskilere göre daha iyi olduğunu düşünebilirler, bu nedenlerle kendilerinde yönetme meşruiyeti görebilirler. Oysa iş yaşamında üst konumlar yaşlıların ve orta yaşlıların elindedir. İş piyasasında işsizlik vardır, kriz koşullarında işsizlik artmaktadır, işsizlikten en fazla gençler etkilenmektedir. Ancak azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde iş güvencesinin yetersizliği gençlerin tercih edilip yaşlıların işten çıkartılmasına da yol açabilir, dolayısıyla bu durum yaşlı tepkiciliğinin kaynağı olabilir. Sadece iş yaşamında değil toplumsal yaşamın birçok alanında katılım isteğiyle ortaya çıkan gençler yaşlıların egemenliğiyle karşılaşabilmektedir. Siyasal katılım sürecinde böyledir ve bu durum gençlerin yeni ve köktenci siyasal tercihlere yönelmesinde etkili olabilmektedir. Toplumsal yaşama katılım olanaklarının sınırlı olması gençler açısından bunaltıcı olmakta, yenilik ve değişiklik istemelerine, tepki göstermelerine neden olabilmektedir. Yaşlı egemenliğinin bir yönü de aileyle ilgilidir, aile içinde genç kuşak yaşlı otoritesiyle çatışabilmektedir.

Bu durumu ailede olsun, başka alanlarda olsun bir kuşaklar çatışması olarak niteleyebiliriz. Kuşaklar çatışmasının maddi temeli kadar kültürel temeli de mühimdir. Gençler yaşlı kuşağın etkisindeki (ya da yaşlı kuşağa atfedilen) toplumsal kültüre tepki duyabilmektedir. Bunun bir sabit kaynağı vardır: genç özellikleri farklı olduğundan yaşlı kültürüyle birçok noktada uyuşmayan farklı bir zihniyetleri vardır. Diğeri ise değişken temeldir. Modernleşme süreci gençleri daha fazla etkilemektedir, dolayısıyla modernleşen gençlik-gelenekçi, tutucu yaşlılık karşıtlığı ortaya çıkmaktadır. Hızlı değişme koşullarında bu ikisi arasındaki fark büyümektedir, dolayısıyla karşıtlık da artmaktadır. Hızlı değişme koşulları eski ileriyi görece kısa sürede geri haline getirmektedir. Dolayısıyla kendilerine göre oldukça modern bir self-imaja sahip orta yaşlılarla gençler arasındaki fark da açılabilmektedir, bu da gençler açısından olduğu kadar orta yaşlılar açısından da huzursuzluk kaynağı olabilmektedir.

Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde modernleşme süreci beklentileri arttırmaktadır. Bu durum bütün toplumu etkilemektedir, ama özellikle gençleri etkilemektedir. Genç kuşak modern nitelikte beklentilerini karşılayamamaktadır. Modern eğitim sektörünün hızla genişlemesi de genç yenilikçiliği, ilericiliği ve köktenciliğinin nedenidir. İki yönden: daha bilgili ve eğitimli yeni kuşak eski toplumu ve düzenini kabul edememektedir, aynı zamanda beklentileri yükselmekte, iş ve güncel yaşamında bunları gerçekleştirememenin sıkıntısı içine girmektedir. Diğer yandan yeni modern koşullara uyarlanamayan yaşlılar eskiye karşı nostaljik bir bağlılık hissedebilmekte, eskiyi korumak isteyen tutucu bir refleks içine girebilmektedirler.

Genç kuşağın aileyle çelişkileri de ailede yaşlı egemenliğinin yanısıra ve onunla eklemlenerek modernleşmeyle ilgilidir. Genç kuşak daha eğitimli, ailenin geçmiş kuşakları ise daha az eğitimlidir, kuşaklararası çatışmanın bir kaynağı buradadır. Eğitimli yeni kuşak modern standartlara yönelirken

eski kuşak tutucu bir direnç içine girebilmektedir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ailelerin büyük kısmı ekonomik bakımdan görece zayıftır. Dolayısıyla dargelirli, yoksul aile ile belirli bir varlık gerektiren modern yaşama ilgili, istekli genç kuşak arasında çelişki konunun bir başka yönüdür. Eski dengelerin değişmesi genç kuşağın sorunlarını arttırmaktadır. Miras parçalanmaktadır, genç kuşağa pek bir şey kalmamaktadır, eski tarımsal hane ve küçük işletme artık yoktur, dolayısıyla genç kuşak işgücü piyasasında yeni alanlara yönelmektedir. Oysa nüfus hızlı artmıştır, ekonomi modern standartlara yeterince ulaşamamıştır, üstelik ekonomik kriz başgöstermiştir ve konut açığı vardır. Dolayısıyla genç kuşak ekonomik bakımdan zayıf bir konuma girmektedir, üstelik yeni koşullarda eski dayanışmalardan yararlanamamakta, hatta eski kuşağa yardımcı olmak durumunda kalmaktadır. Ayrıca kuşaklararası mobilite nedeniyle genç kuşak ile yaşlı kuşak ayrı mesleklere sahiptir, çiftçi babanın oğlu işçi, dükkancı, memur, serbest meslek sahibi, işadamı olmaktadır. Bu durum kuşaklararası iletişimsizliğe yol açabilmektedir. Yaşlılar açısından da yeni durum huzursuzluk kaynağıdır, üstelik geçmişe göre yaşlı otoritesinin zayıflaması yaşlılarda tutucu tepkileri arttırıcı olmaktadır.

e) Karşı-eğilimler ve nedenleri

Genç yenilikçiliği, ilericiliği, köktenciliği ve solculuğu yukarda gördüğümüz gibi kısmen geçerlidir. Ters yönde eğilimler de vardır, yukarda bunlara değindik, burada toplu olarak gözden geçireceğiz. Belki en doğrusu genç yenilikçiliğidir, gençler hangi yönden gelirse gelsin yenilikleri kabul etmeye, yeni çözümlere yönelmeye daha eğilimlidirler. İlerici eğilimler de yenilikçiliğin en önemli biçimi olarak gençler arasında daha güçlüdür. Ancak gençleri tutucu kılan bazı etmenler de vardır. Geleneksel yapının az çözüldüğü koşullarda gençler yaşlılarla aynı ortamı paylaşırlar, örneğin köylü genç, yaşlı ve orta yaşlı köylü gibi, onlar kadar tutucu davranabilir, ilerici yönelimlere, hatta tüm yeniliklere kuşkuyla yaklaşabilir. Bazan gençlerin aile bağları çok güçlüdür, bu durumda o da ailesi gibi davranacak, ailesi tutucuysa o da tutucu tercihleri benimseyecektir. Bir başka etmense şudur: gencin istikbalinin olması onu daha tutucu kılabilir, istedikleri gerçekleşmeyince ille de sistem karşıtı bir eğilime girmesi gerekmez, daha sonra isteklerini gerçekleştirebileceği umuduyla tepkisiz kalabilir, oysa zamanı geçmiş olan ve daha az olan yaşlı ve orta yaşlı bu durumda daha tepkici olabilir, daha fazla ve daha çabuk değişiklik, yenilik isteyebilir. Bir diğer etmen de şu olabilir: azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde modernleşme sürecinin yarattığı gerilimler, hayal kırıklıkları gençlikte geleneksel bağlara daha fazla sarılınmasına, çözümün tutucu tercihlerde aranılmasına yol açabilmektedir, bu nedenle gençliğin köktencileşmesi tutucu yönde de olmaktadır.

Genç köktenciliği konusunda da benzer bir değerlendirme yapılabilir. Köktencilik-ılımlılık dengesinin aslında ülke koşulları tarafından belirlendiğini, kriz içindeki azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda gençler kadar yaşlılar ve orta yaşlıların da köktencileştiğini, buna karşılık refaha ulaşmış ve istikrarlı toplumlarda gençlerin de yaşlılar gibi istikrarı korumak isteyeceğini, ılımlı tercihlere ve davranışlara yöneleceğini ileri sürebiliriz. Ancak her iki halde de köktencilik oranı ve düzeyi gençlerde daha fazla olacaktır. Konjonktürün etkisi de çok önemlidir. Gelişmiş toplumlarda kültürel bunalım en azından 1960-70'ler konjonktüründe, belirgin bir yaşlı, orta yaşlı istikrarcılığı, ılımlılığı hakimken

gençlerde köktencilik eğilimini güçlendirmişti. Ancak 1980'lerden beri ılımlılık ve istikrarcılıkta gençlerle yaşlılar arasındaki fark azaldı, gençler yaşlılara yakınlaştı denilebilir. Genel olarak ılımlılık yöneliminin çoğu toplumda ağır bastığı, gençlerin de bu genel kalıba uydukları söylenebilir, ama daha düşük bir oranda.

Genç solculuğu hipotezi daha tartışmalıdır. Daha önce belirttiğimiz gibi, çoğu toplumda sol azınlıktadır, dolayısıyla gençler arasında da azınlıkta kalmaktadır, her ne kadar gençlerin solu destekleme oranı ve eğilimi daha yüksekse de. Örneğin tutucu bir azgelişmiş kırsal toplumda köylü gençlik de tutucu sağcı olacaktır. Genç köktenciliğinin sol türleri kadar sağ türleri de vardır.

Yaşlılar ve orta yaşlılar için de ters yönde eğilimlerden sözedebiliriz. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren genel bir sağa kayış yaşanmaktadır. Yeni genç kuşak bundan daha fazla etkileniyor, buna karşılık siyasal tercih yapıları 1945'den 1975'e kadar genel sola kayış döneminde oluşmuş orta yaşlı ve yaşlı kuşak eski tercihlerine bağlı kalıyor diyebiliriz. Batı'da savaş sonrası anti-faşizm, daha sonra sosyal-demokrat iktidarlar, 1968 yeni solu, Üçüncü Dünya'da dekolonizasyon sürecinde komünist, sosyalist, sol ulusçu hareketler bu sola kayışın başlıca göstergeleriydi. Bu bakımdan sadece genç, orta yaşlı ve yaşlı kriterleri temelinde değil, kuşaklar temelinde de bir analiz yapmak gerekir, kuşakların toplumsallaşma süreçlerinin özellikleri, farklılıkları yaş durumları kadar etkili olabilir. Yaşlıların konumundaki bozulma bir başka faktördür. Batı'da bir yaşlılık krizi yaşanmaktadır, yaşlıların nüfusa oranları artarken yeni kuşakla bağları zayıflamakta, yalnızlığa itilmektedirler. Ekonomik kriz yaşlıların durumunu sarsmaktadır, emekliliklerinde gelir düzeyleri düşebilmektedir. Bu durum yaşlı tutuculuğunu belki ortadan kaldırmamaktadır, ama yaşlı ılımlılığını zayıflatıcı olmaktadır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde geleneksel dayanışma bağlarının çözülmesi, yaşlı otoritesinin zayıflaması yaşlı tutuculuğunu güçlendirebilir, ama yaşlı ılımlılığı üzerindeki etkisi olumsuzdur, yaşlı köktencileşmesine yol açabilir.

f) Orta yaşlılar

Buraya kadar genç-yaşlı ikilemi temelinde eğilimsel bir analiz yaptık. Orta yaşlılar bazan gençlere, bazan yaşlılara yakınlaşır, belirtilen eğilimleri gençlikten yaşlılığa doğru yükselen bir trendde düşünebiliriz, dolayısıyla orta yaşlılar arada bir konumda olacaklardır: yenilikçilikle eskiye bağlılık arasında, ilericilikle tutuculuk arasında, köktencilikle ılımlılık arasında, solla sağ arasında. . . Fakat her zaman çizgisel bir trend bulunmaz, karşı-eğilimlerin yanısıra trend genel olarak doğru olsa bile inişler-çıkışlar olur. Üstelik bu önermeler zaman ve mekan aşırı geçerli değildirler, zamana ve mekana göre önemli farklılaşmalar ve istisnalar olabilir. Bu nedenle, genç-orta yaşlı-yaşlı üçlemi temelinde sistematik bir analiz denenebilir, örneğin siyasal tercih, katılım, siyasal kültür özellikleri açısından; genç, orta yaşlı ve yaşlıların farklılıkları zamanda ve mekanda ayrı düşünülerek incelenebilir, genel olarak incelendiği gibi. Burada sadece orta yaşlılara özgü bazı tutum kalıplarına değineceğiz.

Orta yaşlılar gerek aile yaşamında, gerek iş yaşamında, gerekse sosyal etkinliklerde belirli bir düzeye, tecrübe birikimine ve istikrara ulaşmışlardır. Ücret düzeyi açısından en iyi durumda olanlar çoğu zaman orta yaşlılardır: gençler iş yaşamına yeni girdikleri için daha az kazanırlar, yaşlılar

emekli olunca gelirleri düşebilir. Orta yaşlılar iş hiyerarşisinde üst konumlara ulaşabilirler, oysa işin başında olan gençler pek ulaşamazlar. Çalışma yaşamları sonucunda belli bir birikim sağlamışlardır. Bu bakımdan orta yaşlılarda tutucu bir yönelim görülür, tutucu olmasalar bile orta yaşlılar konfora ulaşmak için, ücret ve birikim düzeylerini, iş hiyerarşisindeki konumlarını yükseltmek için pragmatik tercihlere temayüllüdürler. Pragmatik yönelim ideolojik ve kökten değil ılımlı yeniliklere eğilimli olmak demektir.

Orta yaşlıların bu konumu köktenci eğilimlere kapılmamaları olasılığını da arttırır. Sorumlulukları nedeniyle, yükselme ve konumlarını iyileştirme kaygısıyla köktenci eğilimlerden kaçınırlar. Bu nedenle tutucu ve istikrarcı yaşlılar, yenilikçi, ilerici ve köktenci gençler, pragmatik ve ılımlı orta yaşlılar şeklinde bir ayırım da yapabiliriz. Ancak orta yaşlılarda köktenci bir tepkicilik de görülebilir. Gençlik hayallerinin geride kalması, beklentilerinin gerçekleşmemesi nedeniyle böyle olabilir. Yaşlı egemenliğine tepki ve genç kuşağın basıncının konumlarını sarsması nedeniyle de olabilir. Ancak bu durumlarda belki köktenci değişimlere olumlu yaklaşabilirler, ama konumlarını koruma kaygısıyla aşırı davranışlardan çekinirler.

Orta yaşlıların bir başka tutumsal özelliği örgütlenme eğilimlerinin daha yüksek olmasıdır, çünkü belirli bir çalışma yaşamı ve toplumsal katılım deneyimleri vardır, gençlik hareketli olsa bile daha dağınık yapıdadır. Orta yaşlılarda toplumsal ve siyasal örgütlere üyelik arttığı gibi, örgütlerde yönetsel konumlara gelme olasılıkları da artar. Grup bütünlüğü ve dayanışması açısından ise orta yaşlıların durumu ikirciklidir. Bir yandan yukarda sözünü ettiğimiz pragmatik eğilim bireysel çıkarlarını önde tutmalarını getirir. Ancak diğer yönden belirli organizasyonlar ve ortamlar içinde uzunca bir süredir bulunmaları, yaşamsal tecrübeleri ve bireysel girişimlerinde yaşadıkları hüsranlar grup bütünlüğü ve dayanışmasına daha fazla sarılmalarına yol açabilir.

5. CİNSİYET VE SİYASET

a) Kadın ve erkek, kadın dezavantajları

Toplumsal analizde genellikle çoklu modeller vardır, değişik açılardan çok sayıda kategoriye ayrıştırmaya gidilerek analizler yapılır (sınıfsal ve diğer sosyo-ekonomik kategoriler, kültürel kategoriler, toplumsal organizasyon birimleri, siyasal kategoriler). Kadın-erkek ayırımı temelinde analiz ikili bir modeldir, üstelik bu ikili sınırları kesin olarak belli biyo-toplumsal konumları gösterir. Oysa toplumsal bilimlerde kategorileri birbirinden ayrıştırmak, kesin tanımlar vermek güçtür, kategoriler arasında örtüşmeler, kesişmeler vardır. Ayrıca üçlü bir model de düşünülebilir: erkek-kadın-çocuk.

Kadınların durumu bir sorun olarak, kadın sorunu olarak düşünülür. Kadın sorunu gibi çocuk sorunu, gençlik sorunu, yaşlı sorunundan da sözedilir. Buna karşılık sorun olarak düşünülmeyen kesimler erkekler ve orta yaşlılardır. Bu bakımdan kadın sorunundan sözederken erkek sorunundan da sözedilmelidir denilebilir. Çağdaş bir tartışma olarak kadın sorunu bazı noktalarda odaklanmaktadır: kadın eşitsizliği ve altıklığı (buna karşılık ekonomik ve siyasal yaşamda olsun

aile yaşamında olsun erkek üstünlüğü), kadınların ev yaşamıyla sınırlılığı (bu bağlamda ev işleri, çocuk bakımı gibi özgül kadın işlevsellikleri), cinsellik (ya da kadınla cinselliğin özdeşleştirilmesi), çeşitli temellerde değişik kadın rolleri…Tartışmada genellikle kadın aleyhine durum vurgulanır ve birçoğunca bunun düzeltilmesi talep edilir, fakat kadın aleyhine durumun abartıldığı, kadın lehine özelliklerin azımsanamayacağı da ileri sürülebilir. Örneğin daha uzun ömürlü olmaları (2014'de Türkiye'de ortalama yaşam süresi erkeklerde 75 yıl, kadınlarda 81 yıl idi), çalışma yaşamının stresinden kurtulmaları, kadın cazibeleri…

Erkek-kadın ayırımı en başta biyolojik bir ayırımdır, bu bakımdan her şeyden önce kadın organizmasının erkek organizmasından farklarını ve bu farkların psikolojik ve toplumsal etkilerini düşünmek gerekir. Cinselliği belirleyici bir faktör olarak gören analizlerde bu farkların etkisi vurgulanır. Örneğin erkeklerin dış yönelimliliği (extraverti)-kadınların iç yönelimliliği (introverti) buradan türetilebilir. Genellikle erkekler kadınlara göre bedensel bakımdan daha güçlüdür. Erkek üstünlüğünün ve dolayısıyla kadın psişesi ve kültüründe bazı komplekslerin bu farklardan kaynaklandığı ileri sürülebilir (örneğin fallik kompleksten, regl kompleksinden sözedilir). Ama karşı savlar da ileri sürülebilir, örneğin 've Tanrı kadını yarattı' sözü bu açıdan bazı kadın üstünlükleri ihsas eder gibidir, erkekler daha güçlü olsa bile kadınlar daha dayanıklıdır da denilir. Biyolojik açıdan kesin bir fark ise kadınların doğum fonksiyonunu görmeleridir ve bunun toplumsal sonucu oldukça belirgindir: çocuk bakımıyla esas kadın uğraşır ve bu da kadının ev merkezli bir yaşam sürmesinde çok etkilidir.

Kadının psikolojik ve kültürel özellikleri üzerine birçok değerlendirme yapılır. Başlıcalarını sıralayalım: kadın edilgenliği, yetersizliği ve eşitsizliği üzerine yerleşmiş fikirler ve pratikler, ev merkezlilik nedeniyle toplumsal dışsallık, bunlara karşı kadın eşitliği ve özgürlüğü talepleri, kadının toplumsal işlevselliklerinden kaynaklanan olumlu imajlar (ana imajı ve çocuğa yönelik stratejik rol, eş rolü ve ailenin esas merkezi olarak tasavvuru, her ne kadar aile reisi genellikle erkekse de), kadın duygusallığı (bu arada aşk teması) ve ılımlılığı, kadın değerleri ve feminite, kadın bunalımları ve kompleksleri, kadın cinselliği (kadının cinsel objeliği ve cinsel ahlakın kadın üzerinde odaklanması), kadın magazininin yaygın izlenişi ve kadın literatürü…

Kadının konumunu tarihsel bir perspektifle de düşünmek gerekir. İlkel toplumlarda erkeklerin üstün olduğu ataerkil (patriyarkal) aşamadan önce kadınların eşit, hatta üstün olduğu anaerkil (matriyarkal) bir aşamadan sözedilir. İşbölümünde kadın ev işleri ve tarımsal işlerle uğraşır, dışa yönelik av gibi işler daha güçlü olan erkeklere düşer. Ardından gelen geleneksel tarım toplumları çağında ise kadın erkekle eşit değildir, altık görülür, kadın üzerinde görece baskıcı bir yapı vardır, örf ve din kadına bazı kısıtlamalar getirir. Eski Yunan'da Aristo köleler ve barbar kavimlerin Yunanlılarla eşit olmadığı kadar kadınların da erkeklerle eşit olmadığını belirtir, kadınlar demokratik sürece pek katılamaz. İslam öncesi dönemde Arap toplumunda kadınların üzerindeki aşırı baskıdan sözedilir. İslam döneminde bu koşullarda düzelme olsa bile, kadınlar erkeklerle eşit tutulmaz (ekonomik hakları sınırlıdır, çokkarılılık ve üst tabakanın harem kurması serbesttir, örtünme ve ev içi yaşama kapalılık vardır). Batı feodalitesinde (ve yerine göre başka Şark toplumlarında da) kadın erkekle eşit değildi, ama fark muhtemelen daha azdı. İmparatoriçe ve kraliçeler, aristokrasi içinde evlilik

stratejileri, halk katmanları içinde kadının nısbi açıklığı ve tekkarılılık, sanat eserlerine (resim, heykel, tiyatro…) konu olması düşünülürse. Geleneksel toplumlarda kadın eşitsizliğinin bazı ortak paydaları da vardır: kırsal hanede kadının çift yükü (ev işi, tarla işi), miras hukuku ve bölüşümde kadının dezavantajlı konumu, yönetimde büyük ölçüde erkeklerin olması, savaşçı toplum ve erkek savaşçılığı, erkek övücü söylemler. . .

b) Ekonomik ve sosyal olarak kadın

Toplumlarda kadın ve erkek nüfus birbirine yakın sayılardadır, ama azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde erkek çocuk tercih edildiğinden çoğu zaman erkek nüfus biraz daha fazladır, örneğin Türkiye'de 2015 yılında erkekler nüfusun %50. 2'si, kadınlar %49. 8'i idi (2000'de kadın oranı %49. 3'dü, kadın-erkek nüfus giderek denkleşiyor diyebiliriz). Bu eşitlik savaş sonrası devrelerde savaşta ölen erkekler nedeniyle kadınlar lehine bozulur, ama sonra fark kapanır. Türkiye'de 1914-22 arasında savaş yıllarında erkek nüfus azalmıştı, 1927'de hala kadınlar öndeydi, ama bir süre sonra fark kapandı ve erkekler öne geçti. Avrupa ülkelerinde iki savaş sonrasında önemli bir kadın fazlası vardı, sonra fark azalsa da kadın nüfus erkeklere göre hala biraz daha fazladır. Göçmen çeken bölgelerde ise erkek nüfus daha kalabalıktır. Kırdan kente göç nedeniyle kadın nüfus kırda daha fazladır, çünkü özellikle göçün erken dönemlerinde tekil erkek göçleri olmaktadır (ama fark çok da büyük değildir). Bir başka özellik kadınların eğitim düzeyinin erkeklere göre düşük olmasıdır. Bu durum azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde belirgindir, çünkü erkek çocuklar okula gönderilirken kızlar daha az gönderilir. Bu ülkelerde okuryazar olmayan kadın oranı hala yüksektir, ama yakın geçmişe göre çok azalmıştır, çünkü alt düzeyde eğitime kızlar da artık katılmaktadır (hatta zorunlu tutulmaktadır), daha yaşlı kuşaklar içinse kurslar açılmaktadır. 2000 sayımına göre Türkiye'de kadınlarda okuryazarlık oranı %73 iken erkeklerde %93'dü, 25 yaşından büyük nüfus içinde ilkokul mezunu oranı kadınlarda %45 iken erkeklerde %50 idi, ortaokul ve lise mezunu oranı kadınlarda %14 iken erkeklerde %27, yüksek öğretimlilerin oranı ise kadınlarda %5. 4 iken erkeklerde %10. 2 idi. Şimdi eski kuşaklar sayıca azaldığından, bu oranlar epeyce yükselmiş olsa gerek.

Kadınların ekonomik etkinliği konusunda üç temel saptama yapılabilir. Birincisi kadınların ekonomik etkinliği daha çok ev işleriyle ilgilidir ve ev işleri yeniden-üretim sürecinde stratejiktir (bu konuyu aşağıda ev kadınları üzerine analizde ele alacağız). İkincisi kadınlar çalışma yaşamına erkeklere göre epeyce daha az katılmaktadır, ama azgelişmiş, gelişmekte olan toplumlarda tarımda katılımları yüksektir. Kadınların aktif kesime ya da işgücüne katılımı gelişmiş ülkelerde artmakta, %60 eşiğini aşmaktadır, ama erkeklere göre daha azdır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise düşmektedir, örneğin Türkiye'de 2015'de çalışanların sadece %28. 4'ü kadındı, işgücüne katılım oranı kadınlarda %32 iken erkeklerde %72'ydi. Üstelik paradoksal bir gelişme de yaşanmaktadır, kırdan kente göçle inaktif kadın oranı artmaktadır, çünkü kadınların işgücüne katılımı kırda, tarımda daha fazladır. Ancak kentsel yapının yerleşmesiyle kadınların işgücüne katılım oranı yeniden artmaktadır. İnaktif kadınların çok büyük kısmı ev kadınıdır, eğitimin yayılmasıyla öğrenci kız sayısı da artmaktadır. Aktif kadınlar arasında azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde tarımda çalışanlar çoktur. Kentleşme sürecinde kadınlar üç yönde çalışma yaşamına katılmaya başlamaktadırlar:

marjinal işlerde çalışanlar, işçileşenler, hizmet işleri ve mesleklerde çalışanlar. Gelişmiş ülkelerde sanayi devriminden beri kadın işçi çalışması belirli bir düzeye varmıştı, 20. yüzyıl ikinci yarısında genişleyen hizmetler sektörü kadın işgücünün büyük kısmını çekmektedir (zaten hizmetlerin tüm istihdam içinde payı %60'ı aşmaktadır).

Üçüncü saptama kadınların ekonomik bakımdan zayıf ve eşitsiz konumda olmalarıdır. İşgücü piyasasında kadınların dezavantajları vurgulanır: eğitim ve kalifikasyon düzeyleri erkeklere göre daha geridir, yarı zamanlı, esnek saatli işlerde daha çok çalışmaktadırlar, ücret düzeyleri daha düşüktür (ancak Türkiye'de TÜİK'in rakamları pek önemli fark olmadığını göstermektedir ve zamanla gelişmeye bağlı olarak bir kadın ücret düzeyi yükselişi de sözkonusu değildir: 2006'da aylık ortalama brüt ücret erkekler için 1107 tl iken kadınlar için 1091 tl idi, 2014'de bu rakamlar 2215 ve 2188 tl olmuştu), erkekler gibi bazı zor ve ağır işleri yapamazlar, iş sürecinde daha alt konumdadırlar, toplumda egemen zihniyet nedeniyle otorite kurmaları daha güç olduğundan yönetsel konumlara çok daha az gelebilirler. Kadın geliri hane gelirine katkı olarak, ilave gelir olarak düşünülebilmektedir, çalışmadıkları zaman gelir konusunda genellikle erkeğe bağımlıdırlar. Ancak kadınların eğitim düzeyinin yükselmesi işgücü piyasasına daha fazla çıkmalarını ve nitelik gerektiren işlerde daha fazla yer almalarını olanaklı kılmaktadır, bu da erkekler açısından rekabet oluşturmaktadır. Ayrıca kadınların bazı avantajlarına da hükmedebiliriz: kadınların çoğunluğu dışarıda çalışmazken erkeklerin büyük kısmı dışarıda çalışıp evin geçimini sağlamakla yükümlüdür, dışarıda çalışma ekonomik ve toplumsal yaşama katılım olanağı sağlasa bile daha yorucu ve yıpratıcıdır, ancak çalışan kadınların çift yük altında olduğu da unutulmamalıdır (hem çalışma yaşamındadırlar hem de ev işlerini görmektedirler).

Kadın sorunu çocuk sorunuyla yakından ilgilidir, çünkü çocuğu doğuran kadındır ve evde çocuğun bakımıyla kadın ilgilenir. Çocuğun değeriyle kadının değeri arasında yakın bağ vardır, geleneksel anlayışa göre kadının değeri erkek çocuk yapınca artar. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülke koşullarında çocuğun ekonomik değeri üzerinde durulur: marjinal işlerde çocuk çalışmasının aile bütçesi açısından katkı teşkil etmesi, çocuğun aile açısından mobilite imkanı olarak görülmesi (modern sektörde iş bulabilir, okuyup bir konuma gelebilir), eski tarımsal haneler ve bağımsız işlerin dağıldığı, yeni sosyal güvence imkanlarının yetersiz kaldığı koşullarda eski kuşak için güvence sağlayıcı olabilmesi. Bu faktörler demografik büyümeyi teşvik edici niteliktedir, ancak modernleşme süreci ters yönde etki yaratmaktadır, modern yaşam tarzına yönelen aile ve kadın artık çok çocuk istememektedir, aynı zamanda ekonomik gelişme ve kriz çocuğun maliyetini arttırmaktadır. Çocuk sayısı kadının yaşam şekli açısından çok etkilidir, en azından az çocuklu-çok çocuklu ikilemi kurulabilir.

Kadın sorunu keza aile sorunuyla da doğrudan ilgilidir. Aile sorununun bir boyutu evliliktir. Gelişmiş ülkelerde post-modern bir anlayışın güç kazanmasıyla evliliklerin azaldığı (ve evli olmadan birlikte yaşayanların sayısının arttığı), boşanmaların rutinleştiği gözlemlenmektedir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise geri kalmışlık ve krizin getirdiği ekonomik tahditlere rağmen evlilik kurumu ağırlığını korumaktadır. Ancak modernleşme süreci ve kriz ailevi geçimsizliklerin artmasına, boşanmaların çoğalmasına da neden olmaktadır. Aile içinde ve dışında kadına karşı

şiddet uygulanması, töresel yargılamalar ve cinayetler de gazete haberlerinde dikkat çekmektedir. Bir diğer problem mülkiyet ve miras üzerinde kadınların haklarıdır, geleneksel ilişkilerin ağırlığı bu hakları kısıtlayıcı olmaktadır.

Kadınların ekonomik etkinliğini değişik kategoriler çerçevesinde inceleyebiliriz, biri tarımsal hane çevresinde çalışmadır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde çalışan kadın nüfusun çoğu tarımdadır. Kentte ev işleri ve iş yaşamı birbirinden ayrılmışken kırsal ortamda ev ve tarla iç içedir, kadın işlerinin bir yönü ev işleri iken diğer yönü tarla işleri ve hayvan yetiştirmedir. Türkiye'de 2006'da 5. 810. 000 çalışan kadının %49'u tarımdaydı (oysa erkeklerin sadece %20'si tarımdaydı). Tarımda çalışan kadın nüfusun büyük bölümü ailenin kendi toprağında çalışan ücretsiz aile işçileridir (bu kategori Türk istatistiklerinde kullanılmaktadır). Türkiye'de 2006'da tarımda çalışan kadınların %75'i ücretsiz aile işçisiydi, %7'si büyük kısmı yevmiyeli olmak üzere tarım işçisiydi (ancak geçici tarım işçilerinin dikkate alınmasıyla bu oranın artacağı tahmin edilebilir), %18'i kendi hesabına çalışandı. Kırsal ortamda erkek egemenliği kentsel ortama göre daha baskındır, kadın bir üretim aracı olarak da görülmekteydi (öküzle karşılaştırılırdı örneğin), evlilikte kadın için ödenen başlık bir üretim aracının karşılığı olarak nitelenebilir (fakat bazı ülkelerde bunun tersi drahoma diye bir uygulama da vardır). Modernleşme süreci kırda da kadının ekonomik katkısını azaltmaktadır, kentlerde olduğu gibi kırda da inaktif ev kadını oranı artmıştır.

Türkiye'de kentleşme sürecinin oldukça ilerlemesi nedeniyle, en büyük kadın grubu ev kadınlarıdır. Toplam yetişkin kadın nüfusun %49'u ev kadınıdır (farkla en büyük gruptur, tarımda çalışanlar sadece %12'dir, ancak daha geri ülkelerde tarımda çalışan kadın payı hala öndedir). Türkiye kentlerinde erkek-kadın birlikte en kalabalık grup ev kadınlarıdır (örneğin İstanbul'da yetişkin nüfusun %40'ının üstündedir). Gelişmiş ülkelerde ev kadını oranı daha azdır, çünkü çalışan kadın oranı görece yüksektir. İnaktif ev kadını miktarının yüksekliği ev işleri ve çocuk bakımının engel oluşturmasının yanısıra, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde kadın çalışmasının önünde kültürel engeller olması (bazı ortamlarda pek iyi gözle görülmemesi), işgücü piyasasında iş olmamasıyla ilgilidir. Ev kadınları ev işleriyle uğraşırlar: yemek hazırlama, ev temizliği, çocuk bakımı, bazan üretim (yiyecek üretimi, giysi onarımı ve üretimi). Ev işleri yeniden-üretim alanı olarak ailenin varlığını sürdürmesini sağlar, bu da iki yönlüdür: dışarda çalışan erkeklerin bakımı, gelecek kuşak olan çocukların yetiştirilmesi. Ev işleri bedavaya gelmektedir, bu bakımdan ev kadını ve aile pazar ekonomisine tam bağlılık koşullarına göre işgücünün maliyetini azaltmaktadır. Katkısını ölçmek için pazarda yapılsalardı aynı işlerin ne kadar fazla paraya geleceğine bakılabilir. Ancak pazar ekonomisinin gelişimi bazı ev işlerinin artık pazardan karşılanmasına yol açmaktadır, yiyecek ve giysi üretimi artık evde yapılmamaktadır, ev eşyaları dışardan satınalınmaktadır. Ev kadınları çalışmadığına göre kendi gelirleri yoktur, hanede çalışanların elde ettiği geliri paylaşırlar. Ama bir kısmının bazı marjinal işlerde çalışması mümkündür, özellikle eve iş verme sistemiyle çalışanları vardır. Kadınların ortalama yaşam süresi daha uzun olduğundan yaşlı kadın nüfus da önemli bir gruptur, bir kısmı yarı-geniş aile yapısında barınmaktadır. Ev kadınları tek bir kategori olarak düşünüldüğü gibi sınıflara göre ayırıma gidilebilir (köylü, işçi, esnaf, memur, burjuva ailelerinde ev kadınları), keza yerleşim yerlerine göre de (büyük kent, taşra kenti, kasaba, kentte merkezi semt, varoş, gecekondu ev kadınları).

Üçüncü grup marjinal sektördeki kadınlardır, genellikle ucuz bir işgücü oluşturur. Burada bir kategori Batı'da kapitalizmin gelişme sürecinde önemli bir yeri olmuş eve iş verme sistemidir, birinci sanayi devriminin lokomotifi tekstil sektörü başlarda böyle gelişmiştir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de enformel üretim yapısı sayesinde işgücünün maliyetinin azaltılabilmesi bu sektöre dış rekabet gücü kazandırmaktadır. Eve iş verme sisteminin yanısıra, atölyelerde fason üretimde de daha çok kadınlar çalışmaktadır. Birçok sektörü ilgilendiren genel bir eğilim kadınların belirli bir dönem geçici işlerde ve kayıt-dışı ekonomide çalışmalarıdır. Part-time çalışma kadınlar ve gençler arasında daha yaygındır, kriz sonrasında part-time sektörü gelişmiş ülkelerde iyice yaygınlaşmıştır (%20'yi bulan bir istihdam payı). Marjinal kadın çalışmasının bir türü de hizmetçiliktir (Batı'da kapitalizmin gelişme sürecinde burjuva, aristokrat aileler kadar orta sınıf aileler de hizmetçi kullanmıştır). Bir başka kategori işsizlerdir. Gelişmiş ülkelerde kriz koşullarında işsiz kadın sayısı erkeklerden daha fazla artmaktadır, azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise inaktif kadınların önemli bir kısmı yapısal işsiz sayılabilir, onun ötesinde deklare işsizlik kadınlarda daha fazladır (Türkiye'de 2015'de işsiz oranı erkeklerde %9. 2 iken kadınlarda %12. 6'ydı). Marjinal kesimin büyüklüğünü istatistiklerden tam anlamıyla çıkarsamak güçtür, inaktif kadın nüfusun bir kısmı marjinal sektör kapsamında düşünülebilir. Özgün bir kategori seks sektörüdür, kötü yol ya da para getiren iş olarak toplumsal imgelemde önemli bir yere sahiptir.

Tarım-dışında çalışan kadınların sayısı gelişmiş ülkelerde nisbeten yüksektir, kadınlar arasında çalışan kesim çoğunluktadır ve bunların da çok büyük kısmı ücretlidir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise kentsel nüfusun giderek büyümesi sonucunda tarım-dışı çalışan kadın nüfus sayısı artmaktadır. Türkiye'de 2006'da çalışan kadın nüfusun %51'ini oluşturuyorlardı (tüm yetişkin kadın nüfusun ise %13'ünü), %15'i sanayide ve %36'sı hizmetlerdeydi, büyük kısmı ücretliydi (%85). Sanayide kadın çalışmasının en yaygın olduğu dal tekstil ve konfeksiyondur, gıda dalında da kadın işçi oranı az değildir, yeni teknolojilerin kullanıldığı alanlarda ince işe daha yatkın olan kadın işgücüne başvuru artmaktadır (elektronik gibi). Eskiden kadın işçilerin görece çok olduğu bazı bölgeler vardı, İstanbul'un yanısıra İzmir, Bursa ve Çukurova gibi. Kadınların işçi olarak çalışması kentlileşmiş ailelerde normal karşılanırken, kırdan yeni göçmüş ve tutucu ailelerde pek normal karşılanmayabilmektedir, ama bu anlayış gitgide zayıflamaktadır. Hizmetler sektöründe kadın çalışanların erkeklere göre oranı (yine erkeklerin epeyce altında olmakla birlikte) artmaktadır, bu sektörde çalışan kadınların eğitim ve kalifikasyon düzeyleri daha yüksektir. Eğitim ve sağlıkta kadın işgücü oldukça önemli bir yere sahiptir (özellikle ilköğretimde öğretmenler, hemşire ve ebeler gibi). Bankalar ve devlet dairelerinde de kadın istihdamı genel ortalamaya göre yüksektir. Türkiye'de kamu görevlilerinin %71'i erkekken %29'u kadındır, kadın oranı sağlık ve sosyal hizmetlerde %49'u, eğitim, öğretim, bilimde %31'i bulmaktadır, büro, bankacılık, sigortacılık sektöründe ise %29'dur, diğerlerinde ortalamanın altındadır. Devlette olduğu gibi özel sektörde de ücretli beyaz yakalı işlerde nisbeten eğitimli bir kadın işgücü istihdam edilmektedir, son yıllarda bilgisayar sektörü de kadın işgücü çekmektedir. Bir başka çalışan kadın grubu esnaf kesimindeki kadınlardır, istatistiklerde bunların büyükçe bir kısmı erkeğin yardımcısı olarak yapılan ücretsiz aile işçisi konumunda gözükmektedir, sayıca çok azdırlar.

Önemli bir grup statülü denilen mesleklerdeki kadınlardır, bunlar okumuş, yüksek tahsilli bir kesimdir. Türkiye'de bu kesimin Batılı ülkelere göre hiç de az olmadığı gözlemlenmekte, geçmişte kemalist reformların kadına eşitlik tanıyan yaklaşımı nedeniyle böyle olduğu ileri sürülmektedir. Fakat yine de bu işlerde erkeklere göre oranları epeyce azdır. Biri serbest mesleklerdir, avukat-hakim, doktor-eczacı, bilim adamı gibi (ancak bu meslekler geçmişe göre epeyce yayıldığı için eski dikkat çekicilikleri kalmamıştır diyebiliriz). Diğeri devlette yönetsel konumlara, üst görevlere gelen kadınlardır. Bir başkası özel sektörde işadamı ve managerial konumdaki kadınlardır (burada önemli bir odak patron sekreterleridir). Rantiye kadınlar (gayrimenkulü olan, kira alan) ise eskiden beri toplumsal imgelemde belirli yeri olan bir kesimdir. Bileşik bir kategori karı-koca serbest mesleklerde ve ücretli beyaz yakalı işlerde çalışanlardır, eve iki maaş girdiği ve statülü bir havaları olduğu için bunlar orta veya orta-üst sınıf bir konumun göstergesi gibidirler. Sanatçı, edebiyatçı, modacı kadınlar ise eskiden beri özgün bir gruptur. Önemli bir alan da artist kadınlardır, kitlenin dikkati bunlar üstünde yoğunlaşmaktadır.

Ev kadınlarının yanısıra başka inaktifler arasında da kadınlar artmaktadır. En önemlisi öğrenci kızlardır, gelişmiş ülkelerde bunların sayısı oldukça yüksektir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de eğitimin yayılması öğrenci kız oranını arttırmaktadır, son yıllarda Türkiye'de belirgindir bu artış. Bunları iki gruba ayırmak gerekir: liseliler ve yüksek öğretimliler. Okullaşma oranı itibarıyla bakarsak erkekler lehine farklılık hala belirgindir, ama azımsanamayacak sayıda kız öğrenci vardır (2006'da 1. 5 milyonu aşkın kişi, üstelik geçen süre zarfında bu rakam epeyce artmıştır). Eğitimine devam etmeyen kızların bir kısmı çalışırken, bir kısmı ev kızı olarak kalmaktadır (bunları ev kadınlarıyla birlikte düşündük). Gelişmiş ülkelerde inaktif kadın nüfus içinde büyükçe bir grup emeklilerdir, çünkü sigorta tüm nüfusu kapsamaktadır. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ise inaktif kadın nüfus içinde emekli sayısı artmaktadır, ama hala küçük bir orandadır. Türkiye'de kadınlar daha çok sigortalı bağımlısı olarak bazı sosyal güvenlik hizmetlerinden yararlanmaktadır (fakat ev kadınları için isteğe bağlı sigortalılık imkanı vardır). Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde özürlü, yaşlı, hasta kadın sayısı epeyce fazladır, bunların sosyal güvenceleri yetersizdir, Türkiye'de bu kesimin inaktif nüfus içindeki payı %10'u aşmaktadır. Türk istatistiklerinde inaktif kadınlar kapsamında iki kategori daha belirtilmektedir: iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olanlar, ailevi ve kişisel nedenlerle çalışmayanlar.

c) Kadın ve siyaset

Kadınların siyasetle bağları konusunda, ilk basit saptama siyasete ilgilerinin ve siyasal bilgilerinin erkeklere göre daha az olduğudur. Dolayısıyla kadınların siyasal katılımları azdır, aktif katılımları daha da azdır. Bunun nedenleri yukardaki analizlerimizden çıkarsanabilir. Eğitim düzeyleri daha düşüktür, okuryazar olmayan kadın sayısı hala az değildir. Siyasal katılıma temel teşkil eden ekonomik ve sosyal yaşama katılım kadınlarda azdır, çünkü çalışan kadın sayısı erkeklere göre azdır, kadınlar büyük ölçüde ev işleriyle uğraşmaktadır ve semt, köy ortamıyla sınırlıdırlar (özellikle geri toplumlarda). Üçüncü bir neden toplumsal ilişkilerin değişik düzeylerinde erkek egemenliğidir (bu arada aile yaşamında da), bu bakımdan siyasal katılım süreçlerinde kadınlar erkeklere bağımlı

olmaktadır, geri toplumlarda zihniyet yapısı kadınların ekonomik yaşama katılımını (yani kadın çalışmasını) pek olumlu görmediği gibi siyasal yaşama katılımını muhtemelen daha fazla olumlu görmemektedir, erkek egemen kültürde kadınların siyasal otorite kurması ise çok daha güç olmaktadır.

Bununla birlikte, modernleşme süreci kadınların siyasal ilgi ve bilgisini, katılımını arttırıcı yönde etkili olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kadın siyasal katılımı epeyce daha yüksektir, üstelik katılımdaki artış geçmişe dayanmaktadır (en azından 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ilk yarısına uzanan siyasal hareketlilik ortamına dayanmaktadır, oy hakkını geç elde ettikleri demokratik politikanın yanısıra mobilize politika süreçlerinde de varlık göstermişlerdir, Fransız devriminin simgesi Marianne kadındır örneğin). Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde de ulusal ve devrimci mobilizasyonlarda kadın katılımı artış göstermiştir. Günümüzde ise bu ülkelerde kadınların eğitim düzeyleri geçmişe göre iyice yükselmiştir, özellikle genç kuşaklarda bu durum belirgindir, dolayısıyla yeni yerleşen demokratik yapılar içinde daha faal olabilmektedirler. Kitle iletişim araçlarının yayılması da kadın katılımını arttırmaktadır, ev yaşamına bağlı olsa bile kadınlar bunları izleyerek siyasal konularda epeyce bilgilenebilmektedir (bu bakımdan Türkiye'de 1970'lerden beri televizyonun yayılmasının etkisi vurgulanabilir). Kadınların çalışma yaşamına katılımının artması, çoğu ev kadını konumunda olsa bile gitgide daha fazla kentlerde yaşıyor olmaları da siyasal enformasyon ve katılımlarını arttırıcı olmaktadır. Modernleşme süreci gibi ve onun çizdiği çerçevede, kadınların defavorize konumlarının bilincine varmaları katılma, aktivite gösterme isteklerini arttırabilmektedir. Kadın sorunlarına kamuoyunda verilen önemin artması da bu yönde etkili olmaktadır. Ancak yine de kadınların siyasal katılımı erkeklere göre epeyce daha azdır, üstelik gelişmiş ülkelerde bile öyledir (fark daha az olsa bile).

Kitlesi itibarıyla kadınların siyasete katılımının çok önemli bir vektörü son 40-50 yıllık sürede evlere kadar giren kitle iletişim araçlarının etkisidir diyebiliriz. Ancak kitle iletişim araçları izleyiciliği pasif bir katılım biçimidir, öncesinde bir başka pasif katılım biçimi olan seçme hakkını kazanmışlardı (onunla birlikte veya daha sonra seçilme hakkını da). 19. yüzyıl demokrasisinde seçme ve seçilme önünde üç temel engel vardı: zenginlik, eğitim ve cinsiyet. Kadınlara oy hakkı 19. yüzyıl sonlarından itibaren verilmeye başlanır, en erken veren ülkeler İskandinavya'da ve beyaz nüfusun yaşadığı denizaşırı topraklardadır. Bu dönemde genel oy hakkının kabul edilmesi için mücadeleye kadınlar aktif olarak katılır, kadınlara oy hakkı verilmesini talep eden harekete süfrajetler deniliyordu ve birçok gösteri düzenliyorlardı. Batı'da kadınlara oy hakkının yayılması I. Dünya Savaşı'ndan sonradır, savaş yıllarında kadınların cephe-gerisinde aktif rol oynamış olmaları oy hakkının kadınları kapsayacak şekilde genişletilmesinde etkili olmuştur. Ancak tüm Batılı ülkelerde tüm kadınların seçme ve seçilme hakkına kavuşması ancak 1945 sonrasındadır (yani II. Dünya Savaşı sonrasında). En son veren ülke ise 1971'de İsviçre'dir. Türkiye'de ise kemalizmin modernleşmeci yönelimi sayesinde kadınlar pek de geç sayılamayacak bir tarihte seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır (1930'da belediye seçimlerinde, 1934'de ülke çapında). 1945 sonrasında yeni bağımsızlığına kavuşan Üçüncü Dünya ülkelerinde ise kadınlara oy hakkı genellikle tanınmıştır, yerine göre bazı kısıtlamalar olsa bile.

Pasif biçimlerden aktif biçimlere geçilince kadın siyasal katılımı iyice azalır. Parti üyeleri arasında kadınlar azdır, ancak kitle partilerinde kadın siyasal aktivizmi kısmen artar. Birçok partinin kadın kolları vardır, bu da kadınların katılımının farklı bir kanal olarak düşünüldüğünü gösterir. Parti etkinliklerinde temayüz etmiş belirli bir kadın kadro her zaman için olmuştur, ama sayıca azdırlar. Partilerde yönetsel kademelere kadınların gelmesi ise nisbeten çok az raslanır bir durumdu. Son yıllarda siyasal üst görevlerde (hükümette, mecliste) kadın sayısında belirgin bir artış görülmektedir, ama parti üyesi, aktivisti ve taban birimlerinde parti yöneticisi kadın sayısı daha yavaş artmaktadır. Toplumsal örgütlenmelerde kadın sayısı partilere göre daha fazladır. Nedeni mensup olunan sosyal kesim temelinde üye olunmasıdır, dolayısıyla sözkonusu kesimden erkekler kadar kadınlar da üye olmaktadır. Örneğin sendikalarda bu durum belirgindir, ama çiftçi, esnaf, işadamı örgütleri büyük ölçüde erkek üye tabanına sahiptir. Bu örgütlenmelerin yönetici kademelerinde ise kadınlar daha azdır, aynı partilerdeki gibi. Ama son yıllarda Türkiye'de ilginç bir gelişme büyük işadamı örgütü Tüsiad'ın başkanlığına üstüste kadınların seçilmiş olmasıdır. Diğer bir neden gönüllü dernek faaliyetlerinde (sosyal yardımla, kültürel etkinliklerle, bazı hak ve davaların savunulmasıyla ilgili derneklerde) belirli bir statüye sahip kadınların eskiden beri faal olmasıdır. Ayrıca bizzat kadın haklarını savunmak, salt kadınlarla ilgili bazı etkinlikler yürütmek için kadın dernekleri vardır.

Toplumsal ve siyasal elitler arasında kadınlar azınlıktadır, hatta epeyce azdırlar, ancak kadınların dolaylı siyasal etkisi mühimsenir. Yönetici konumdaki erkekler kamuoyunun karşısına zaman zaman eşleriyle birlikte çıkarlar, eşleriyle birlikte gazete haberlerine (ve de dedikodulara) konu olurlar. Yönetici erkeklerin arkasında kadınlar aranır bazan (eşlerinin kararları üzerinde etkili oldukları söylenir). Geçmişte monarşik-aristokratik sistemlerde bu etki özellikle önemsenir, tarihsel analizlerde vurgulanır. Bu etkinin bir örneği Osmanlı'da haremin yönetimdeki ağırlığıdır. Siyasette aktif kadınlar eğitimli ve meslek sahibi kadınlardır, oysa kadınların büyük kısmı öyle değildir. Fakat bunda şaşılacak bir şey yoktur, erkeklerde de öyledir. Siyasal görev sahibi ve yönetici kadınlar arasında serbest meslek sahipleri ağır basmaktadır.

Yönetici kademelerde (parti yönetimi, meclis, hükümet. . .) siyasal görev sahipliği kadınlarda çok azdı. Kadın milletvekili sayısı Türk demokrasisinde hep çok az olmuş, %5'in altında kalmıştır. Çok partili döneme geçişle birlikte kadın milletvekili oranı azalmıştı (%1-2 civarında), oysa kadın haklarını tanıyan tek parti döneminde atama usulüyle daha fazla kadın milletvekili seçilebiliyordu. Sadece Türkiye'de ve azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde değil, Batılı ülkelerde de kadın milletvekili sayısı azdı, payları %15'i aşamıyordu pek. Fakat son yıllarda tüm ülkelerde kadın milletvekili sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Avrupa ülkelerinin çok büyük kısmında kadın milletvekili oranı %25-30'u aşmaktadır (ancak Kuzey Avrupa ülkeleri kadın milletvekili oranının görece yüksek olduğu bir bölgeydi, eskiden de bu oran aşılıyordu), bazılarında sayı dengeye yakındır. Türkiye'de ise kadın milletvekili sayısı hala fazla değildir, ama %15 eşiği aşılmaktadır artık. Şaşırtıcı bir gelişme geri bir yapının ve tutucu bir kültürün egemen olduğu birçok Üçüncü Dünya ülkesinde kadın milletvekili sayısındaki göze çarpıcı artıştır, hatta birkaç ülkede çoğunluktadır.

Kadın başbakanlar siyasal imaj bakımından her zaman önemli bir yere sahip olmuştur, erkek başbakanlara göre sayıları çok az olsa bile. Geçmişte meşhur kadın başbakanlar arasında İngiltere'de

Margareth Thatcher, Hindistan'da İndira Gandhi, İsrail'de Golda Meir, Sri Lanka'da Sirimovo Bandranaike, Pakistan'da Benazir Bhutto, Bangladeş'te Halide Ziya, Hasena Wajid belirtilebilir (son ikisi hala faaldir). Bu bakımdan Hint alt-kıtası temayüz etmekteydi, Hindistan, Sri Lanka, Pakistan ve Bangladeş'in uzun süre kadın başbakanları olmuştur, ama öncesinde başbakan olan baba ya da kocalarının izinde bu göreve gelmişlerdir (Nehru, Bhutto ve Mujibürrahman'ın kızları, Bandranaike ve Ziyaürrahman'ın karıları). Türkiye'de de bir kadın başbakan örneği vardır: Tansu Çiller. Son dönemde kadın başkan, başbakan sayısında dünya çapında belirgin bir artış gözlemlenmektedir, örneğin demokrasinin yeni yerleştiği Latin Amerika'da, buna karşılık Batılı ülkelerde kadın başbakan sayısı pek fazla değildir (son yılların en meşhur örnekleri Almanya'da Angela Merkel ve İngiltere'de Theresa May'dir). Ayrıca siyasal liderlerin çoğu zaman eşleriyle, çocuklarıyla birlikte düşünüldüklerini belirtelim. Amerikan seçim kampanyalarında başkan adayları aileleri ile birlikte tanıtılır, kampanyayı eşleriyle birlikte yürütürler. Başkan adaylarının ailevi sorunlarının, eşleri dışındaki ilişkilerinin bilinmesi seçilmelerini engeller. Avrupa bu açıdan daha serbesttir, son yıllarda Berlusconi ve Sarkozy'nin evlilik dışı bağları fazla bir tepki çekmedi. Türkiye'de de liderler eşleriyle, çocuklarıyla, yakınlarıyla birlikte düşünülmüşlerdir, son elli yıldır basın haberlerinde lider eşleri belirli bir yer tutmuştur.

Normal koşullarda siyasal ilgisizliklerine karşın mobilizasyon süreçlerinde (bu arada devrim süreçlerinde) kadınların katılımı ve etkisi artmaktadır. 18. yüzyıl sonunda Fransız devriminde bu durum belirgin bir şekilde kendini gösterir (Marianne figüründen sözetmiştik), ama devrimin önderleri arasında kadın yok gibidir. Sosyalist hareketlerde, 20. yüzyılda komünist devrimlerde kadın siyasal aktivizminin arttığı gözlemlenir, keza faşizmin gelişim sürecinde de (oysa faşizmin söyleminde kadının işlevinin ailevi düzeyde olduğu vurgulanır). Sosyo-politik mobilizasyonlar, devrimler kadınlara yönelik vaatler de getiriyorlardı.

Ayrıca bağımsız bir kadın hareketi gelişmiştir, ama başka sosyo-politik hareketler gibi şiddetli siyasal süreçlere kaynaklık etmemiştir. Avrupa'da 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında gelişen kadın hareketi içinde değişik kanatlar vardı, militanları daha çok eğitimli kadınlar arasından geliyordu. Kadın hareketinin talepleri üç odakta yoğunlaşmaktadır: kadınların seçme ve seçilme hakkını elde etmesi (siyasal haklar mücadelesi, daha önce sözünü ettiğimiz süfrajet hareketi örneğin), ekonomik eşitlik ve katılım (kadınların çalışma yaşamına katılması, eşit işe eşit ücret almaları, miras hakkından eşit yararlanmaları. . .), erkek egemenliğine ve üstünlüğüne (ya da erkek egemen topluma) karşıtlık. Türkiye'de kadın hareketi Osmanlı'nın son döneminde Avrupa'ya koşut olarak gelişmiş, II. Meşrutiyet yıllarında nisbeten etkili olmuştur. Tek parti döneminde üstyapı reformları sürecinde kadın hakları ve kadınların toplumsal yaşama katılımına önem verilmiştir (yukarda belirttiğimiz gibi seçme ve seçilme hakkı da tanınmıştır). Türkiye'de feminist denilen hareketlerin gelişimi özellikle 1980 sonrası dönemde kamuoyunda belirli bir yer edinmiştir.

Kadın-siyaset ilişkilerinin bir ekseni de devlet politikalarıdır. Yönetimler kadınlarla ilgili bazı politikalar hazırlayıp uygularlar, partiler programlarında kadınlara yönelik vaatler formüle ederler. Kadınlarla ilgili politika ve vaatler bazı konularda odaklanır. Biri artık geçmişte kalmış bir tartışma olmakla birlikte kadınlara siyasal haklar tanınmasıdır. Son yıllarda yönetici kademelerde

kadın sayısının artması kendiliğinden süreçlerin sonucu olduğu gibi bir politika tercihi olarak da düşünülebilir. Kadınlar lehine sosyo-ekonomik düzenlemeler bir diğer eksendir. Kadın istihdamının arttırılması ve kadınların çalışma yaşamına katılmasının teşviği, işyerinde erkeklerle eşitliğin sağlanması (eşit işe eşit ücret, eşit muamele gibi), kadınların çalışma yaşamının düzenlenmesi (19. yüzyılda Batı'da çalışma mevzuatının gelişim sürecinde bu konu önemli bir yer tutuyor ve kadın çalışma saatlerinin azaltılması isteniyordu), sosyal güvenlik ve sağlık konularında haklar verilmesi (örneğin analık ve doğumla ilgili sigorta ve izinler, aile ve çocuk yardımları, çoğu çalışmayan kadınların da sigorta haklarından yararlandırılması), işyerlerinde, özellikle devlette kadınlara yükselme imkanı verilmesi, miras ve mülkiyet hukukunda kadınlara yönelik eşitsiz uygulamaların düzeltilmesi gibi.

Sosyo-kültürel planda da düzenlemeler önerilir. Çok önemli biri kızların okutulmasıdır, bu yönde devletin zorlayıcı (örneğin zorunlu ilköğretim) ve teşvik edici önlemler alması gündeme gelir. Medeni hukukun kadınların hak ve serbestilerini arttırıcı şekilde düzenlenmesi de talep edilir (aile içinde, evlilik ve boşanma gibi konularda). Türkiye'de cumhuriyetten sonra kadın haklarının genişletilmesi İslam ülkelerinde öncü bir girişim olarak nitelenir. Kadınların töresel baskı altında kalması, töresel cinayetlere kurban gitmesi de hakkında önlem alınması istenen bir konudur. Kadınlara yönelik suçlara (cinsellikle ilgili, aile içi şiddetle ilgili ve diğer suçlara) karşı kadınların korunması çoğu ülkede gündemde bir konudur, keza kadın suçlarının cezalandırılmasında izlenecek tutum da. Belirtilen konuların birçoğunda kadınlara verilen hakların fazla genişletilmesine karşı tutucu bir tepki de vardır.

Kadınların siyasetle ilgisinin çok önemli bir kanalının kamuoyu olduğunu belirtmiştik. Bir değinmede daha bulunalım: kitle iletişim araçlarında ekonomi ve politika haberleri erkeklerin ilgi alanı olarak bilinirken magazin daha çok kadınların ilgi alanı olarak bilinir. Kadın konusuyla rejim arasında bir bağ bulabilir miyiz? Yeniçağ'da monarşik-aristokratik rejimlerde üst çevrelerden kadınların etkisi belirgindi, 19. yüzyılda parlamenter rejimlerin yayılması sürecinde kadın ağırlığının azaldığı söylenebilir. Kadınlara oy hakkı tanımayan 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başları demokrasileri 'erkek demokrasisi' olarak da adlandırılır. Ancak demokratikleşme süreci kadın haklarında genişleme getirmiştir, geçmişte Batı'da görüldüğü gibi (son dönemde Üçüncü Dünya'da kadın yönetici sayısında belirgin artış da demokrasinin yayılmasının ardından gelmiştir). Geleneksel özellikleri ağır basan anti-demokratik rejimlerde ise kadın hakları kısıtlanır, ama modernleştirici ve devrimci anti-demokratik rejimler kadın haklarında genişletmeye gitmişlerdir.

d) Kadın oyunun bazı özellikleri

Biri bağımlı oydur. Kadın aile içinde erkeğin, kocasının isteği doğrultusunda oy kullanabilmektedir. Hatta siyasal konularda bilgisiz olan kadın erkeğe kime oy kullanacaklarını sormaktadır. Ancak kadın oyunu erkekten bağımsız olarak, kendi iradesi doğrultusunda da kullanabilir, kültürel modernleşme, kadın eğitim düzeyinin yükselmesi ve katılımının artması bu yönde etkili olmaktadır, keza benzer konumlar zaten benzer oy tercihi yaratır (evli çift aynı yaşam koşullarını paylaşmaktadır, aynı yöreden ve alt-kültürdendir, benzer toplumsallaşma süreçlerinden geçmiştir), gizli oy da kadının

serbest davranmasını kolaylaştırmaktadır. Benzer bir etkileşim erkekten kadına doğru olduğu gibi, aile büyüklerinden yaşça daha küçüklere doğru da olabilir.

Bağımlı oy olgusu başka bağlamlarda da görülür: akrabalık grubu içinde (aynı yönde oy kullanılması), feodal bağımlılık altındaki köylüler (ağanın istediği yönde oy kullanılması), clientelist mübadele sürecinde köylüler, gecekondulular, yurttaşlar (işini gören clientelist aracının istediği yönde oy kullanılması), ataerkil ve dinsel otorite yapılarına bağımlı kitle (aşiret reisinin, imamın, papazın istediği yönde oy kullanılması), kapitalist pazar ve işletme koşullarında iş ve gelir bakımından bağımlı ücretliler ve küçük iş sahipleri (patronun, alacaklının istediği yönde oy kullanılması), köy ve semt topluluğu içinde toplumsal baskıya maruz kalan kesimler.

Bir diğer özellik kadın oyunun daha değişken olmasıdır. Genel bir saptama siyasal tercihlerin sanıldığı kadar kolay değişmediğidir. Seçimden seçime görülen değişiklikler geniş ve görece sabit kategoriler açısından (örneğin sol-sağ dağılımı, büyük partilerin oyları açısından) düşünülürse, çoğu zaman büyük değildir, %5 civarı bir değişme sonuçları çok etkileyebilmektedir. Değişiklik daha çok yeni seçmenler ve yüzer-gezer oylardan kaynaklanmaktadır. Değişikliği engelleyen etmenler arasında fikri tercihin göreli sabitliği, sınıfsal çıkarın ve alt-kültürün belirleyici etkisi, takım tutma ve davaya bağlanma gibi eğilimler sayılabilir. Bu genel saptamanın ötesine geçersek, kadın oyunun erkek oyuna göre daha değişken olduğu ileri sürülmektedir. Çünkü kadınlar siyasetle daha az ilgilidir, çok ilgilinin yüzeysel sayacağı, kulak asmayacağı nedenlerle oylarını değiştirebilirler (bazı kişilerin söylemesi ve teşviği, kitle iletişim araçlarındaki hava, vs).

Özelliklerin bir başkası kişisel oydur. Kadınlar oy kullanırken partinin programına, fikriyatına değil de kişisel imajlara bakarlar daha çok (lider, ailesi, yakın çevredeki parti adayları ve temsilcileri). Kişisel oyun nedeni kadının siyasetle daha az ilgili olmasının yanısıra, kadın psişesinin özellikleridir denilebilir. Ancak kişisel oy sadece kadınlara özgü değildir. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde ve bu ülkelerin geri bölgelerinde kişisel oy sık raslanan bir durumdur, özellikle feodal ve ataerkil otoriteye sahip kişiler seçilir. Kişisel oy modernleşme derecesi yüksek kesimlerde de artmaktadır. İdeolojik bağların önemini yitirmesi, sınıfsal ve siyasal alt-kültürlerin çözülmesi kişisel oy eğilimini arttırmaktadır.

Bir özellik de kadınların siyasal tercihlerinin daha tutucu olmasıdır. Kadınlar daha dindardır, özellikle Katolik ülkelerde erkekler arasında laikleşme süreci etkili olurken kadınlar dinsel ritüellere bağlılıklarını sürdürmüşlerdi. Azgelişmiş, gelişmekte olan ülkelerde erkek modernleşme sürecine katılabilirken eve kapalı yaşamı içinde kadın pek katılamamaktadır. Siyasal bakımdan erkek yeni akımlara daha fazla kapılabilirken kadın eski tutucu tercihlerine daha bağlı kalmaktadır. Ama kitle iletişim araçlarının modern standartları yayıcı, yeni akımlara ilgiyi çekici efekti kadınları da etkilemekte, hatta daha fazla etkilemektedir, buna karşılık erkek ev dışındaki toplumsal ilişkilerinden daha fazla etkilenmektedir. Ayrıca kadınların altık, eşit olmayan durumları nedeniyle ilerici, hatta anti-sistem bir eğilime sahip olacakları ileri sürülebilir, ancak bu saptama çoğu zaman doğrulanmamaktadır.

Bu dörtlüye başka özellikler eklenebilir ve yukarda yeri geldikçe değindiğimiz gibi bu dörtlünün kadın oyunu belirleyici etkisi sorgulanabilir. Kadınların böyle bir oy kalıbına sahip olmalarının nedenleri nelerdir? Birçok neden öne sürülebilir. Bunlar arasında üçü odak oluşturmaktadır: kadınların toplumsal ve ekonomik yaşama katılımının az olması, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve bu ikilinin sonucunda siyasal konularda fazla bilgili olmayışı, siyasal katılımının az oluşu. Buna karşılık, kadın sorunsalının ana odağı olan kadınların erkeklerle eşit olmayışı o kadar etkili değildir muhtemelen, ama paradoksal olarak modernleşme sürecine katılabilen erkeğin üstünlüğü ve serbestilerine karşı kadınlarda tutucu eşitlikçi bir reaksiyon görülebileceği iddia edilebilir, bununla birlikte modernleşmenin kadına sağladığı serbestilere karşı tutucu bir erkek reaksiyonu da görülebilmektedir.

SONUÇ

Bu kitap, giriş bölümünde belirttiğim gibi siyasal konulara genel bir bakış sağlama amacındaydı, umarım amacına bir miktar ulaşabilmiştir. Ders notu olarak hazırlandığını da belirtmiştim, dolayısıyla görece basit düzeyde olduğunu söyleyebilirim. Yine giriş bölümünde belirttiğim gibi bu konuda tasarladığım çalışmaya göre eksiklikleri vardır, bazı konular ele alınamamıştır. Sözkonusu tasarıda konuyu dokuz eksende düşünüyorum. Biri giriş bölümü olup üç genel tabloyu kalkış noktası almaktadır: ilki siyasal yapı tablosu (burada birinci bölüm), ikincisi geleneksel ve modern çağlar siyaseti tablosu (burada ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerdir), üçüncüsü toplum teorilerinde siyaset tablosudur (burada yirmibirinci bölümün konusudur). Bunun dışında sekiz eksenli bir yaklaşım öngörülmektedir. Biri siyasal merkez-devlettir, diğeri siyasal güçler ve pazarlar (bu ikili burada oldukça işlenmiştir, ama yine de bazı eksikler vardır, örneğin yerel idare ve politika, güvenlik, kamu hizmetleri, halkla ilgili ayrı bölümler yoktur). Üçüncüsü Türk siyasal yaşamı üzerine diyakronik bir analizdir (burada bu konuda ayrı bir bölüm yoktur, sadece bazı konular incelenirken Türkiye'yle ilgili alt-bölümler konulmuştur). Diğer üçü tarih ve rejimler, uluslararası politika, toplum ve siyaset ilişkileri üzerinedir (burada bu üç konu epeyce incelenmiştir, fakat daha kapsamlı bir sistematik kurulabilir). Bir başkası düşünce tarihi ve ideolojiler ekseni olup bu eksene daha fazla yer verilmesi yapısal analizin tıkanıklıklarının aşılmasını sağlayabilir (bu alanda ders notu olarak ayrı bir çalışmam vardır). Nihayet analizler diye adlandırdığım bir eksen düşündüm, ufuk açıcı olabilir (biri kriz analizidir ve bu konuda bir kitabım vardır, onun dışında bir dizi analiz vektörü belirtilebilir: yapı ve işlev, olgu ve süreç, sorun, söylem, konjonktür ve dönem analizleri, siyaset sanatı, oyun ve stratejiler, vokabüler, edebi bağlar, dilbilim ve pozitif bilimlerden yararlanma gibi). Siyasete daha kapsamlı ve sistematik bir bakış sağlayabileceğini düşündüğüm bu modeli kitaplaştırma yönünde bir girişimim henüz yoktur.

Siyasetin incelenmesinde izlenimim beş yaklaşım olduğudur. Biri klasik siyaset bilimi yaklaşımı olup siyasal yapıyı bir bütün olarak (rejim, pazar, sistem olarak) ve değişik unsurlarıyla (devlet ve kurumları, siyasal güçler, uluslararası sistem, belirli ilişkiler ve kategoriler unsurlarıyla), aynı zamanda toplumun değişik düzeyleriyle (ekonomi, sosyal, toplumsal organizasyon, kültür ve diğer düzeylerle) etkileşimi içinde incelemektedir. Diğeri tarihsel-sistemik diye adlandırabileceğim yaklaşım olup

belirli toplum tiplerinin tarihsel gelişimleri içinde incelenmesidir, bu incelemeler siyasetin yanısıra ekonomik ve sosyal, toplumsal ve kültürel yapı ve gelişimleri de kapsamaktadır, ama toplumların tarihsel gelişim sürecinin ağırlık merkezi siyasettir, odakları nasıl bir düzen ve yönetim vardı, hangi etmenler sonucunda nasıl değişti sorunsalıdır kanımca.

Bu kitapta iki yaklaşım da etkilidir, siyasal yapının genel incelemesi tarihsel-sistemik bir incelemeyle tamamlanmıştır, belirli bir siyasal yapı unsuru (rejim, partiler, elitler, mobilize politika, vs) hangi toplum tipinde, hangi dönemde nasıldı diye devamlı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu gösterimi sistematize etme kaygısıyla dördüncü bölümde modern çağ için bir toplum tipolojisi kurgulanmıştır.

Üçüncü yaklaşımı sosyal teori diye adlandırabiliriz. Siyaseti ayrı bir bilim olarak düşünmeyebiliriz, değişik sosyal bilimlerin kavşağında yer alan, ülke ve toplum yönetimi ve sorunlarını, dünya sorunlarını içeren bir dışavurum alanı gibidir (tüm ülke ve toplumu, bütün dünyayı ilgilendiren konular olduğu için manyetik bir alandır da diyebiliriz). Sosyoloji ve psikolojiyle, tarih ve coğrafyayla, ekonomiyle, felsefeyle, hukuk ve yönetim bilimiyle yakından ilgilidir (siyaset sosyolojisi siyaset bilimiyle özdeş gibidir, tarih siyasal gelişme süreci üzerinde odaklanmıştır, ekonomik ve sosyal konular siyasetten pek ayırdedilemez, felsefede en bilineni siyasal düşüncedir, anayasa hukuku siyasal yapının formel ifadesidir, siyaset ülkenin yönetimiyle ilgilidir, vs). Konunun diğer yönü ise insan ve toplumun bir bütün olarak düşünülmesi gerektiği görüşüdür, bu bakımdan ayrı disiplinlerin gerekliliği sorgulanır ve tüm disiplinleri bütünleştirici bir aşım gerekli görülür. Bu noktada genel sosyal teori sorunsallarından sözedebilriz, bunların büyükçe bir kısmı siyasetle ilgilidir (örneğin kriz, meşruluk ve zor, iktidar, işlevler, davranışlar, değişme ve gelişme, değerlerin dağılımı, etkileşim ve iletişim sistemleri, vs). Bu kitap içinde bir dizi sosyal teori sorunsalı ele alınmıştır, ama sadece bazıları (meşruluk, davranışlar, değerlilik, sınıf, çatışma ve uyuşum, güç ve gelişme gibi). Keza son yedi bölüm siyasetin toplumun başka alanlarıyla etkileşimi üzerinedir. Yani bu yaklaşım ihmal edilmiş değildir, yeri geldikçe değinilmiştir sosyal teori sorunsallarına.

Dördüncü yaklaşım fikirler (ideas) diye adlandırılabilir, siyaset bir fikirler tartışması olarak düşünülebilir, farklı akımların alternatifler sunduğu bir platformdur. Fikirler tartışmasının, alternatifler mücadelesinin bir yönü düşünce akımlarıdır, diğer yönü ilkiyle kesişen ideolojilerdir, keza değişik siyasal liderler ve akımların görüşleri ve uygulamalarıdır, ayrıca toplumun zihniyet yapısıdır ki siyasal gelişme üzerinde çok etkili olur. Kitap içinde ideolojiler toplulaştırıcı (aggregate edici) bir perspektifle ayrı bir bölümde ele alınmıştır, yeri geldikçe de değişik dönemlerin siyasal düşünürlerinin belirli konular üzerine görüşlerine yer verilmiştir, ama ne düşünce tarihi perspektifi ne de ideolojiler, alternatifler tartışması perspektifi vardır kitapta (düşünce tarihi üzerine ayrı bir ders notum olduğunu belirtmiştim).

Beşinci yaklaşım ise teknik yaklaşım olarak nitelenebilir. Bunun da değişik vektörleri vardır: biri siyasal management'dir (hatta siyaseti bir kriz management'ı olarak niteleyenler vardır, daha geniş bir anlam siyaset sanatıdır ki dördüncü yaklaşım bununla çok ilgilidir), diğeri onunla etkileşim içinde siyasal inşa ve planlamadır denilebilir (state-building, nation-building terimleri bu olguya referans vermektedir, keza ideolojisi doğrultusunda yeni bir sistem kurmaya çalışanlar da), bir

başkası siyasal oyunlar, strateji ve taktiklerdir, ayrıca siyasetin incelenmesi ve uygulanmasında değişik pozitif bilimlerle analoji kurulabilir, onlardan yararlanılabilir. Bu yaklaşım kitap boyunca pek kullanılmamıştır (sistem teorileriyle ilgili bölüm hariç), ama böyle bir yaklaşımla kitabın yeniden-değerlendirilmesi birçok pist gösterebilir sanırım.

Bu kitabın değişik yönlerde ağırlık merkezleri bir başka problemdir. Konu hakkında okumalarım eskiye dayandığından ve direkt yazdığım için, ağırlık merkezleri kendi dönemim ve onun içinde ilgi alanlarım tarafından belirlenmiştir. Kitabın dönemsel ağırlık merkezi 1945-90 dönemidir, dolayısıyla 1990'lardan günümüze uzanan küreselleşme diye adlandırılan son dönemde yetişmiş kuşağın ilgi ve algı yapısına biraz uzak kaldım diyebilirim. Bu dönem noktai nazarından bakılınca analizlerde, sosyo-ekonomik ve siyasal yönleriyle azgelişmişlik ve dönemin ikinci yarısında onun görece aşılması olarak görülen gelişmekte olanlık belirleyici ağırlığa sahip oldu (bu arada o sıralar gelişmiş Batı'yla karşıtlığında bütünleşik görülen Üçüncü Dünya terimi sıkça kullanıldı). Oysa son küreselleşme döneminde eski yapıda önemli değişiklikler oldu ve Üçüncü Dünya artık pek bütünleşik değil (gerçi onları da belirttim ama eski hava yine de belirleyici oluyor). Keza 1945 sonrası liberal Batı ve komünist Doğu ikilemi, iki savaş dönemi faşizmi ve 1945 sonrası Üçüncü Dünya otoritarizmi de metin içinde ağırlık taşıyor, dolayısıyla son dönemin havası iyi yansıtılamıyor denilebilir. Tarihsel bir perspektifim olduğunu da söylemiştim, bu bakımdan modern çağa geçişin başladığı Yeniçağ ve 19. yüzyıla sık sık değinilmektedir, bu da bir bakış açısı farklılığıdır. Kısaca şöyle formüle edilebilir buradaki bakış açım: 1945-90 döneminde yoğunlaşılmakta, dört kademeli bir geriye bakış (iki savaş dönemi, 19. yüzyıl ya da 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına, Yeniçağ, geleneksel çağlar), bir kademeli ileriye bakış (1990'lardan bu yana) verilmektedir.

Metnin bir diğer handikapı sistematik indirgeyici bir perspektifle yazdığım için konuları genellikle odaklandırdım, dolayısıyla adeta ayrıntılı plan yapısındadır (ve metin bu yapıda da yazılabilirdi, belki daha doğru olurdu çünkü oldukça sistematik ve kesinlikli olan yapısı döngüsellik ve tekrarlar girdabında kayboluyor izlenimi edindim). Bu nedenle okuması güç olabilir, okur odakların ötesinde yeterli ampirik veri ve data bulamayınca sıkılabilir. Metnin böyle bir geliştirmeye muhtaç olduğu gerçektir, onu yapacak çalışma alanım olamadı (çok sayıda ders ve konuyla eşanlı olarak uğraşma durumundaydım). Aslında her bir bölüm (en azından bölümlerin çoğunluğu) ayrı bir kitaba konu olabilir ve belki dengelerini ancak öyle bulabilirler.

Metinde belirli bir döngüsellik olduğu, dolayısıyla tekrarların çok olduğu izlenimimi belirtmiştim. Bunu direkt yazımın bir handikapı olarak niteleyebilirim bir açıdan, direkt yazımda bilgilerimin yoğunlaşma alanları metne yansıyor, başka alanlara pek açılınamıyor. Ayrıca aynı ögeler ayrı ayrı konularda yer alıyor çoğunlukla, dolayısıyla tekrar kaçınılmaz oluyor. Örneğin her bir siyasal güç için benzer işlevlerden sözediliyor, belirli tarihsel olgular hem genel rejimler hem belirli bölgelerin rejimleri hem uluslararası politika hem değişik siyasal güçler (partiler, mobilize siyaset gibi) hem siyasal tutumlarda gündeme geliyor. Aslında konuları toplulaştırarak, daha az seçeneğe indirgeyerek işlemek belki daha etkin bir metot olurdu. Ancak şunu da belirteyim çoğu kitabın dikkatli bir incelemesi tekrarların epeyce çok olduğunu gösterecektir.

Kitap ders notu kökenli olmakla ve genellikle didaktik basitleştirmeci bir anlatım kullanılmakla birlikte (ancak ayrıntılı plan yapısı ve odaklandırma didaktizmi anlatımı bozucu da olabiliyor), tebliğ yapısında ve tez içeren bölümler de içermektedir. Birinci bölümde siyasetin sistematik bir tablosu kurgulanmıştır, ikinci ve üçüncü bölümlerde geleneksel çağlar ve modern çağ için sistematik toplum ve devlet modelleri ve tipolojileri oluşturulmuştur, dördüncü bölümde uzun bir tarihsel incelemeye konu olabilecek bir gelişme aşamaları önerisi formüle edilmiştir. Beşinci bölümde meşruluk formüllerinin sistematik bir sunumu denenmiştir, altıncı bölümde birkaç yönden bir yönetim süreci modeli formalize edilmiştir. Sekizinci bölümde ordu-siyaset ilişkileri, dokuzuncu bölümde siyasal partiler üzerine bölümler ayrı kitaplara temel oluşturabilirler. Onuncu bölümde analizlerde sık sözü geçmekle birlikte sistematiği üzerinde pek düşünülmemiş sosyo-politik güçler üzerine bir sistematik önerilmektedir, onikinci bölümde ideolojilerin indirgeyici tematik bir değerlendirmesi yapılmıştır (bu çalışma tarihsel gelişimlerinin incelenmesiyle tamamlanabilir), ayrıca kemalizmin altı ilkesinin içerik ve bağlantıları üzerinde odaklanmş özgün bir analiz verilmiştir. Onüçüncü bölümde ülke ve toplum sorunlarının dökümü üzerine bir ilk adım atılmıştır, ondördüncü bölümde Türk seçimlerinin komprime bir analizi sunulmuştur, onbeşinci bölümde sosyo-politik hareketlerin ve devrimlerin neleri kapsadığı sergilenmiştir. Onaltıncı bölümde siyasal tutumların faktör analizi için görece kapsayıcı çok-eksenli bir kombinasyon tasarımlanmıştır, keza onsekizinci bölümde güç ve gelişmenin faktörleri için bir başka çok-eksenli kombinasyon oluşturulmuştur. Yirminci bölümde Üçüncü Dünya rejimlerinin incelenmesine yönelik genel bir çerçeve verilmiştir, kapsamlı bir çalışmaya temel oluşturabilir. Yirmibirinci bölümde toplum teorilerinin incelenmesi kapsamında, bilhassa marksizm üzerine sistematik model ve davranışçılık üzerine deneme özgündür. Ekonomi ve siyaset üzerine yirmiikinci bölüm, sınıflar ve siyaset üzerine yirmiüçüncü bölüm, sosyal etmenler ve siyaset üzerine yirmiyedinci bölüm ilgili konuların sistematik incelemesi için temel teşkil edebilir, yani uzun çalışmalara konu olabilirler. Toplumsal organizasyon ve ilişkiler üzerine yirmibeşinci bölümde bilhassa çatışma ve uyuşum, merkez ve kenar, değerlilik problemi üzerine analizlerimi belirtebilirim, vs.

GENEL KAYNAKÇA

a) Genel siyaset

Kaynakça içinde ilk grupta birçoğu epeyce eski bir dizi siyaset bilimi kitabını ve siyasal teoriyle ilgili birkaç genel yapıtı belirteceğim. Siyaset bilimi kitapları şunlardır:

Jean-Pierre Cot, Jean-Pierre Mounier: Introduction a la Sociologie Politique (Paris 1974)

Esat Çam: Siyaset Bilimine Giriş (İstanbul 1977/1981)

Bülent Daver: Siyaset Bilimine Giriş (Ankara 1993)

Maurice Duverger: Siyaset Sosyolojisi (İstanbul 1975)

Andrew Heywood: Siyaset (Ankara 2006)

Ersin Kalaycıoğlu: Çağdaş Siyasal Bilim (İstanbul 1994)

Münci Kapani: Politika Bilimine Giriş (Ankara 1975/1996)

Ahmet Taner Kışlalı: Siyaset Bilimi (Ankara 1990)

Jacques Lagroye: Sociologie Politique (Paris 1991)

Patrick de Laubiere: Introduction a la Sociologie Politique (Paris 1983)
Jean Leca, Madeleine Grawitz: Traite de Science Politique (Paris 1985)
Roger-Gerard Schwartzenberg: Sociologie Politique (Paris 1974)
Stephen D. Tansey: Politics, the Basics (London-New York 1995)
İlter Turan: Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış (İstanbul 1977)
Mümtazer Türköne: Siyaset (Ankara 2005)
Siyasal teori alanında genel yapıtlar olaraksa şunları belirteceğim:
Gabriel Almond, Bingham Powell: Analyse Comparee des Systemes Politiques (Paris 1972)
Fahri Aral: Sur İçinde bir Yaşam, Toktamış Ateş'e Armağan (İstanbul 2014)
Bertrand Badie: Le Developpement Politique (Paris 1980)
Leonard Binder, James Coleman, Joseph Lapalombara, Lucian Pye, Sydney Verba: Crises and Sequences in Political Development (New Jersey 1971)
Gaston Bouthoul: Politika Sanatı (İstanbul 1997)
Jason Finkle, Richard Gable: Political Development and Social Change (New York 1971)
Ahmet Taner Kışlalı: Siyasal Sistemler (Ankara 1991)
Ahmet E. Kotil: Kriz ve Gelişme (İstanbul 2015)
Seymour Martin Lipset: Siyasal İnsan (Ankara 1986)
William G. Runciman: Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı (Ankara 1986)
Ali Yaşar Sarıbay: Siyasal Sosyoloji (Ankara 1992)
Ahmet Naki Yücekök: Siyasetin Toplumsal Tabanı (Ankara 1987)
Ayrıca bu çalışmanın öncülleri olan iki ders notumu belirteceğim:
Ahmet E. Kotil: Siyaset Bilimi (ders notları, İstanbul 2006-08, yeni şekli 2017)
Ahmet E. Kotil: Siyaset ve Toplum (ders notları, İstanbul 2008-09, son şekli 2012-13)

b) Devlet ve kurumlar

İkinci grupta siyasal yapının iki ana alanından biri olan devletle ilgili bazı yapıtları belirteceğim. Sözkonusu yapıtların bir kısmı genel olarak devletle ilgilidir:
Bertrand Badie, Pierre Birnbaum: Sociologie de l'Etat (Paris 1979)
Maurice Duverger: Institutions Politiques et Droit Constitutionnel (Paris 1993)
Ali Kazancıgil: L'Etat au Pluriel (Paris 1985)
Christopher Pierson: Modern Devlet (İstanbul 2000)
Nur Serter: Sosyal Devlet (İstanbul 1994)
Diğer kısmı marksist devlet ve toplum teorisi kapsamında düşünülebilir:
Louis Althusser, Etienne Balibar: Lire le Capital (2 cilt, Paris 1975)
Henri Lefebvre: De l'Etat (4 cilt, Paris 1976-78)
Ralph Miliband: Kapitalist Devlet (İstanbul 1989)
Nicos Poulantzas: Pouvoir Politique et Classes Sociales (2 cilt, Paris 1975)
Nicos Poulantzas: Etat, Pouvoir et Socialisme (Paris 1978)
Nicos Poulantzas ve diğerleri: La Crise de l'Etat (Paris 1976)
Göran Therbörn: What does the Ruling Class do When it Rules (London 1979)
JM. Vincent, J. Hirsch, M. Wirth, E. Altvater, O. Yaffe: L'Etat Contemporain et le Marxisme (Paris 1975)
Üçüncü alt-grup bürokrasi, kurumlar, ordu, liderler, yurttaşlık, iktidar, zor gibi devletle ilgili değişik konulardaki yapıtlardır:

Jean-François Bayart, Semih Vaner: L'Armee Turque et le Theatre d'Ombre Kemaliste (Paris 1979)
Pierre Birnbaum: Les Sommets de l'Etat (Paris 1977)
Ömer Bozkurt: Memurlar, Türkiye'de Kamu Bürokrasisi (Ankara 1980)
Çağdaş Liderler Ansiklopedisi (İstanbul 1986)
Jacques Ellul: Histoire des Institutions (Paris 1994)
Michel Foucault: Surveiller et Punir (Paris 1975)
Metin Heper: Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme (İstanbul 1977)
Jean-Wilhelm Lapierre: Le Pouvoir Politique (Paris 1969)
Anouar Abdel Malek: L'Armee dans la Nation (Alger 1975)
Cemil Oktay: Yükselen İstemler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi (İstanbul 1983)
Gencay Şaylan: Kapitalizm, Bürokrasi ve İdeoloji (Ankara 1974)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Tebadan Yurttaşa Doğru (İstanbul 1998)
TC Devlet Teşkilatı Rehberi (Ankara 1986)
Türk İdareciler Derneği: Türkiye'de Mülki İdare Amirliği (Ankara 1976)

c) Siyasal güçler ve pazarlar

Üçüncü grup diğer ana alan olan siyasal güçler ve pazarlarla ilgili bazı yapıtlardır. Önce birkaç genel yapıtı belirteceğim:
Engin D. Akarlı, Gabriel Ben-Dor: Political Participation in Turkey (İstanbul 1975)
Erik Allardt, Stein Rokkan: Mass Politics (New York-London 1970)
Philippe Braud: Le Comportement Politique en France (Paris 1973)
Ernesto Laclau: Politics and Ideology in Marxist Theory (London 1977)
Daniel Louis Seiler, Allport, Inglehart: Comportement Politique Compare (Paris 1985)
İkinci alt-grup siyasal partilerle ilgili yapıtlardır:
Sina Akşin: Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (İstanbul 1980)
Jean-Pierre Bernard, S. Cerqueria, H. Neira, H. Graillot, L. F. Manigat, P. Gilhodes: Guide to the Political Parties of South America (Middlesex 1973)
Maurice Duverger: Siyasi Partiler (Ankara 1974)
Annie Kriegel: Fransız Komünistleri (İstanbul 1976)
Joseph Lapalombara, Myron Weiner: Political Parties and Political Development (New Jersey 1972)
Arnold Leder: Party Competition in Rural Turkey (Middle Eastern Studies, vol 15, no. 1, January 1979)
Ergun Özbudun: Siyasal Partiler (Ankara 1979)
Ali Yaşar Sarıbay: MSP, Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası (İstanbul 1985)
Giovanni Sartori: Parties and Party Systems (New York 1976)
Harald Schüler: Particilik, Hemşerilik, Alevilik (İstanbul 1999)
Daniel-Louis Seiler: Partis et Familles Politiques (Paris 1980)
Muzaffer Sencer: Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri (İstanbul 1974)
Erdoğan Teziç: Türkiye'de Siyasal Partiler (İstanbul 1976)
Üçüncü alt-grup seçimler konusuyla ilgili yapıtlardır:
Jean Blondel: Voters, Parties and Leaders (London 1976)
Frederic Bon: Les Elections en France (Paris 1978)
Jean-Marie Cotteret, Claude Emeri: Seçim Sistemleri (İstanbul 1991)

Daniel Gaxie: Explication du Vote (Paris 1989)
François Goguel: Modernisation Economique et Comportement Politique (Paris 1969)
Guy Hermet, Alain Rouquie, Juan Linz: Des Elections pas comme les Autres (Paris 1978)
İktisat Dergisi: Seçim Sistemleri üzerine özel sayı (Aralık 1997)
Ahmet E. Kotil: 5 Haziran 1977 Seçimleri, Ortam ve Parti Söylemleri (İstanbul 1993)
Jacob M. Landau, Ergun Özbudun, Frank Tachau: Electoral Politics in the Middle-East (Stanford 1980)
Guy Michelat, Michel Simon: Classe, Religion et Comportement Politique (Paris 1977)
William L. Miller et. al: How Voters Change (Oxford 1990)
Ergun Özbudun: Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma (Ankara 1975)
Göran Therbörn: The Rule of Capital and the Rise of Democracy (New Left Review, no. 103, 1977)
Dördüncü alt-grup mobilize politika ve devrim sosyolojisiyle ilgili yapıtlardır:
Sina Akşin: 100. Yılında Jön Türk Devrimi (İstanbul 2010)
Lucien Bianco: Les Origines de la Revolution Chinoise (Paris 1967)
Jean Chesneaux: Çin'de Köylü İsyanları Tarihi (İstanbul 1977)
Samuel N. Eisenstadt: Revolution and Social Transformation of Societies (New York-London 1978)
Nilüfer Göle: De l'Etat Developpementiste a l'Autonomisation des Forces Sociales dans de Nouveaux Pays Industriels (Cahiers du GETC, no. 1, 1984-85)
M. Şehmus Güzel: Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-84 (İstanbul 1996)
Histoire: 200 Ans de Revoltes Ouvrieres (Octobre 2014, no. 404)
Eric J. Hobsbawm: Les Bandits (Paris 1972)
Aykut Kansu: 1908 Devrimi (İstanbul 2001)
Jean Leca: Uluslar ve Milliyetçilikler (İstanbul 1998)
Seymour Martin Lipset: Revolution and Counter-revolution, Change and Persistence (New York 1968)
Roland Mousnier: Fureurs Paysannes (Paris 1967)
Theda Skocpol: Etats et Revolutions Sociales. France, Russie, Chine (Paris 1985)
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (İstanbul 1988-90)
Charles Tilly: Avrupa'da Devrimler (İstanbul 1995)
Ellen Kay Trimberger: Revolution from Above (New Jersey-New Brunswick 1978)
Orhan Türkdoğan: Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği (İstanbul 1996)
Emmanuel Waresquiel: İsyankar Yüzyıl (İstanbul 2004)
Çetin Yetkin: Türk Halk Hareketleri ve Devrimler (2 cilt, İstanbul 1974)
Beşinci alt-grup elitler ve yerel politikayla ilgilidir:
Tom Bottomore: Elites and Society (Middlesex 1977)
Samuel N. Eisenstadt, R. Lemarchand: Political Clientelism, Patronage and Development (London 1981)
Ahmet E. Kotil: 1965, 1969, 1973 ve 1977 Seçimlerinde İstanbul İlinde CHP'nin Siyasal Devşirme Kalıbı ve Elit Yapısı (İktisat ve Sosyal Bilimler, Bursa İSBF Dergisi, Aralık 1981 ve Temmuz 1982)
Wright Mills: İktidar Seçkinleri (Ankara 1974)
Robert Putnam: The Comparative Study of Political Elites (New Jersey 1976)
Frank Tachau: Commoners, Climbers and Notables (Leiden 1977)
Mehmet Turhan: Siyasal Elitler (Ankara 1991)
Altıncı alt-grup baskı grupları, ideoloji ve kamuoyuyla ilgili yapıtlardır:

Louis Althusser: İdeoloji ve İdeolojik Devlet Aygıtları (İstanbul 1978)
Perry Anderson: Batı'da Sol Düşünce (İstanbul 1982)
Jean Auger: Syndicalisme des Autres, Syndicats d'Europe (Paris 1980)
Yıldırım Koç: Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi (İstanbul 1998)
Michel Launay: Le Syndicalisme en Europe (Paris 1990)
Ahmet Makal: Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (Ankara 2002)
Şerif Mardin: İdeoloji (İstanbul 2009)
Jean Meynaud: Politikada Baskı Grupları (İstanbul 1975)
Sofres: Opinion Publique 1986 (Paris 1986)

d) Tarih, rejimler ve dünya politikası

En kalabalık grup tarih, rejimler ve dünya politikasıyla ilgili bazı yapıtlardır, bu üç alan birbiriyle kesişmektedir ve bu yapıtlarda değişik toplumların siyasal yapısı (devlet ve siyasal güçler), ekonomik, sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili malumat vardır, dolayısıyla diğer konuların geri-planındaki fon olarak da nitelenebilirler. Sistemler ve rejimler üzerine genel yapıtlar bir alt-gruptur:

JM Albertini: Ekonomik Sistemler (Bursa 1995)
Yaşar Gürbüz: Siyasal Sistemler (İstanbul 1980)
Samuel P. Huntington, Clement Moore: Authoritarian Politics in Modern Society (New York 1970)
Juan Linz: Totaliter ve Otoriter Sistemler (Ankara 1975)
Yves Meny: Politique Comparee, les Democraties (Paris 1993)
G. Bingham Powell Jr: Çağdaş Demokrasiler (Ankara 1990)
Michael Roskin: Çağdaş Devlet Sistemleri (Ankara 2013)
Gencay Şaylan: Siyasal Sistemler (Ankara 1981)

İkinci alt-grup olarak genel ve modern çağda belirli dönemlerle ilgili tarih yapıtlarını belirteceğim (spesifik olarak Batı-Doğu'yla, Üçüncü Dünya'yla ilgili tarih yapıtlarını ise onlarla ilgili yapıtlar arasında belirteceğim):

Fernand Braudel: Uygarlıkların Grameri (Ankara 1996)
Genevieve Dermenjian ve diğerleri: Histoire Premiere (Paris 1988)
History year by year (London 2011)
Eric J. Hobsbawm: Kısa 20. Yüzyıl 1914-91, Aşırılıklar Çağı (İstanbul 1996)
Georges Langlois, Jean Boismenu, Luc Lefebvre, P. Regimbald: Yirminci Yüzyıl Tarihi (İstanbul 2000)
Jacques Marseille ve diğerleri: Histoire Premiere (Paris 1994)
William H. McNeill: Dünya Tarihi (İstanbul 1994)
Marcel Pacaut, P. Bouju, G. Belorgey, P. Collet, J. Delmas, J. Dubuit: Le Monde Contemporain 1945-75 (Paris 1974)
Oral Sander: Siyasi Tarih (2 cilt, Ankara 1995)
Server Tanilli: Uygarlık Tarihi (İstanbul 1996)
Server Tanilli: Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (2 cilt: 19. yüzyıl, 20. yüzyıl) (İstanbul 1997/1999)

Üçüncü alt-grup geleneksel çağlarla ilgili yapıtlardır:

Perry Anderson: Passages de l'Antiquite au Feodalisme (Paris 1977)
Perry Anderson: L'Etat Absolutiste (Paris 1978)
Atlas Arkeo: Tarih Öncesinden Demir Çağına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası (no. 01, 2011)
Jean Chesneaux, Varga, Lichteim, Godelier, Suret-Canale, Parain, Bibicou, Melekechveli, Banu: Asya Tipi Üretim Tarzı (İstanbul 1970)
Henri JM Claessen, Peter Skalnik: Erken Devlet (Ankara 1993)

Kerov, Mitropolski, Zubritski: İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum (Ankara 1968)
Server Tanilli: Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (4 cilt: İlkçağ, Ortaçağ, 16. -17 yy, 18. yy, İstanbul 1994-95)
Dördüncü alt-grup tarih sosyolojisi olarak adlandırabileceğimiz (onun içinde de bilhassa modern çağa geçiş sorunsalıyla ilgili) yapıtlardır:
Christopher Alan Bayly: Modern Dünyanın Doğuşu (İstanbul 2014)
Murat Belge: Militarist Modernleşme (İstanbul 2012)
Leo Huberman: Feodal Toplumdan 20. Yüzyıla (İstanbul 1995)
Samuel P. Huntington: Medeniyetler Çatışması (İstanbul 2011)
Çağlar Keyder: Toplumsal Tarih Çalışmaları (Ankara 1983)
Barrington Moore Jr: Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri (Ankara 1989)
Theda Skocpol: Tarihsel Sosyoloji (İstanbul 1999)
Beşinci alt-grup Batı ve Doğu bölgeleriyle ilgili yapıtlardır:
İvan T. Berend: 20. Yüzyılda Avrupa İktisat Tarihi (İstanbul 2011)
Serge Berstein, Pierre Milza: Histoire du XIXe Siecle (Paris1994)
Georges Castellan: Balkanların Tarihi (İstanbul 1995)
Norman Davies: Avrupa Tarihi (Ankara 2011)
Andre et Francine Demichel: Les Dictatures Europeennes (Paris 1973)
Maurice Duverger: Batı'nın İki Yüzü (Ankara 1977)
Helene Carrere d'Encausse: Le Pouvoir Confisque (Paris 1980)
François Fejtö: Histoire des Democraties Populaires (Paris 1972)
Ben Fine, Gerd Hardach, Dieter Karras: Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi (Ankara 1993)
Josef Fontana: Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması (İstanbul 1995)
Herbert Heaton: Avrupa İktisat Tarihi (Ankara 2005)
Histoire: Allemagne (Novembre 2014)
Eric J. Hobsbawm: Devrim Çağı, Sermaye Çağı, İmparatorluk Çağı (3 cilt, Ankara 1998-99)
Geoffrey Hosking: Rusya ve Ruslar (İstanbul 2011)
Mark Mazower: Karanlık Kıta Avrupa'nın 20. Yüzyılı (İstanbul 2008)
Allan Nevins, Henry Steele Commager: ABD Tarihi (İstanbul 2013)
Ernst Nolte: Faşist Hareketler (İstanbul 1980)
Nicos Poulantzas: Fascisme et Dictature (Paris 1974, çevirisi: İstanbul 1980)
Roger Price: Fransa'nın Kısa Tarihi (İstanbul 2012)
Nicholas V. Riasanavosky, Mark D. Steinberg: Rusya Tarihi (İstanbul 2011)
Preserved Smith: Rönesans ve Reform Çağı (İstanbul 2001)
Marry E. Wiesner-Hanks: Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789 (İstanbul 2009)
Altıncı alt-grup azgelişmişlik ve Üçüncü Dünya'yla ilgili genel yapıtlardır:
Atilla Aksoy: Azgelişmişlik ve Emperyalizm (İstanbul 1975)
Samir Amin: Le Developpement İnegal (Paris 1973, çevirisi: İstanbul 1991)
Fikret Başkaya: Azgelişmişliğin Sürekliliği (Ankara 1991)
Jean Duvignaud: L'Etat du Tiers-Monde (Paris 1989)
Melih Ersoy: Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine (Ankara 1992)
Marc Ferro: Sömürgecilik Tarihi (Ankara 2002)

Howard Handelman: Üçüncü Dünya'nın Meydan Okuyan İlerleyişi (İstanbul 2004)
Raimondo Luraghi: Sömürgecilik Tarihi (İstanbul 1994)
Anouar Abdel Malek: La Dialectique Sociale (Paris 1972)
Notes et Etudes Documentaires: Le Monde en Developpement (no. 5143, Paris 2002)
Henri Rouille d'Orfeuil: Le Tiers-Monde (Paris 1991)
Alain Touraine: Les Societes Dependantes (Paris 1976)
Yedinci alt-grup Üçüncü Dünya'nın değişik bölge ve ülkeleriyle ilgili yapıtlardır:
Maurice Baumont: L'Asie du Sud-Est (2 cilt, Paris 1970-71)
Yves Benot: Independances Africaines (2 cilt, Paris 1975)
Olivier Carre: L'Islam et l'Etat dans le Monde d'Aujourd'hui (Paris 1982)
Pablo Gonzalez Casanova: La Democratie au Mexique (Paris 1969)
John Charles Chasteen: Latin Amerika Tarihi (İstanbul 2012)
William L. Cleveland: Modern Ortadoğu Tarihi (İstanbul 2008)
John K. Fairbank: Çağdaş Çin'in Temelleri (Ankara 1969)
Maurice Flory, Robert Mantran, B. Korany, M. Camau, P. Agate: Les Regimes Politiques Arabes (Paris 1991)
Philippe Gavi: Le Triangle Indien (Paris 1972)
Fred Halliday, T. Skocpol, E. Ahmad, NR. Keddie, V. Moghadam, M. Muaddel: İran Devrimi (İstanbul 1993)
Albert Hourani: Arap Halkları Tarihi (İstanbul 1997)
Mahmoud Hussein: L'Egypte (Paris 1975)
Heinz Kimmerle: Afrika'da Felsefe, Afrika Felsefesi (İstanbul 1995)
Hermann Kulke, Dietmar Rothermund: Hindistan Tarihi (Ankara 2001)
İra M. Lapidus: İslam Toplumları Tarihi (2 cilt, İstanbul 2002)
Bernard Lewis: The Middle East (London 1996)
Maghreb Machrek: Jeunesses du Monde Arabe (no. 171-172, Janvier-Juillet 2001)
Jacques Martin: Çin Hükmettiğinde Dünyayı Neler Bekliyor (Ankara 2016)
Marcel Niedergang: Les Vingt Ameriques Latines (2 cilt, Paris 1969)
Alain Rouquie: Latin Amerika'da Askeri Devlet (İstanbul 1986)
GöranTherbörn: Latin Amerika Demokrasisinin Doğum Sancıları (Dünün Bugünün Defterleri, İstanbul 1987)
Sekizinci alt-grup dünya sistemi ve uluslararası politikayla ilgili yapıtlardır:
Samir Amin, Alexandre Faire, Mahmoud Hussein, Gustave Massiah: La Crise de l'Imperialisme (Paris 1975)
Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank, Immanuel Wallerstein: La Crise, Quelle Crise (Paris 1982)
Gerard Chaliand, Jean-Pierre Rageau: Atlas Politique du XXeme Siecle (Paris 1988)
Daniel Cohen: Dünyanın Zenginliği, Ulusların Fakirliği (İstanbul 2000)
Mehmet Gönlübol: Uluslararası Politika (Ankara 1979)
JS Pacteau, FC Mougel: Uluslararası İlişkiler Tarihi (İstanbul 1993)
Geoffrey Parker: Cambridge Savaş Tarihi (İstanbul 2014)
Georges Ritzer: Küresel Dünya (İstanbul 2011)
Guy Sorman: Ulusların Yeni Zenginliği (İstanbul 1988)
Son alt-grup olarak dünya sorunları ve ülkeleri üzerine kapsamlı bilgi içeren ansiklopedi ve uluslararası derlemeleri belirteceğim:
Ana Britannica (32 cilt, İstanbul 1986-94)

L'Etat du Monde, Annuaire Economique et Geopolitique Mondial (Paris, 1981'den beri her yıl yayınlanıyor, çevirisi: Dünyada Neler Oluyor, Ekonomik ve Jeopolitik Dünya Yıllığı)

Financial Times: World Desk Reference (London 2005)

IFRI (Institut Français des Relations Internationales): Ramses, rapport annuel mondial (Paris, 1981'den beri her yıl yayınlanıyor)

Le Monde: Bilan du Monde (Paris, her yıl yayınlanıyor)

e) Ekonomi ve sosyal

Beşinci grupta ekonomi ve sosyal üzerine bazı yapıtları belirteceğim. Birinci alt-grup ekonomi yapıtlarıdır:

Academie des Sciences de l'URSS: Manuel d'Economie Politique (Paris 1969)

Asaf Savaş Akat: Alternatif Büyüme Stratejisi (İstanbul 1983)

Raymond Barre: Economie Politique (2 cilt, Paris 1969-70)

Maurice Basle, B. Chavance, J. Leobal, F. Benhamou, A. Geledan, A. Lipietz, C. Baulant, J-J. Boillot, C. Chalay-Fenet: Histoire des Pensees Economiques (2 cilt, Paris 1988)

Michel Beaud: Kapitalizmin Tarihi (Ankara 2003)

Sencer Divitçioğlu: Değer ve Bölüşüm (İstanbul 1976)

Haldun Gülalp: Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri (Ankara 1983)

Çağlar Keyder: Ulusal Kalkınmacılığın İflası (İstanbul 1993)

Ernest Mandel: Marksist Ekonomi Elkitabı (İstanbul 1970)

Christian Palloix: L'Economie Mondiale Capitaliste et les Firmes Multinationales (Paris 1975)

Thomas Piketty: Yirmibirinci Yüzyılda Kapital (İstanbul 2013)

Bernard Rosier: İktisadi Kriz Kuramları (İstanbul 1991)

Mehmet Selik: İktisadi Doktrinler Tarihi (İstanbul 1974)

Mark Skousen: İktisadi Düşünce Tarihi (Ankara 2011)

İlhan Tekeli: Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım (Ankara 1984)

Besim Üstünel: Ekonominin Temelleri (Ankara 1975)

Linda Weiss, John M. Hobson: Devletler ve Ekonomik Kalkınma (Ankara 1999)

İkinci alt-grup sosyal konular ve sınıflarla ilgili yapıtlardır:

Pierre Bourdieu, Abdelmalek Sayed: Le Deracinement (Paris 1964)

Pierre Brizon: Emeğin ve Emekçilerin Tarihi (Ankara 1977)

Guy Caire: Economie et Politique Sociales (Paris 1990)

Gregory Clark: Fukaralığa Veda, Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi (İstanbul 2013)

Jacques Fournier, Nicole Questiaux, Jean-Marie Delarue: Traite du Social (Paris 1989)

Andre Gunder Frank: Lumpen Burjuvazi, Lumpen Gelişme (İstanbul 1995)

Bernard Granotier: Les Travailleurs İmmigres en France (Paris 1973)

Paul B. Horton, Gerald L. Leslie: The Sociology of Social Problems (Englewood Cliffs 1981)

Mübeccel B. Kıray: Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme (İstanbul 1999)

Meryem Koray: Sosyal Politika (Ankara 2005)

Ahmet E. Kotil: Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal ve Politik Sorunlar (ders notları, İstanbul 1997)

Ahmet E. Kotil: Sosyal Politika (ders notları, İstanbul 2006, geliştirilmiş şekli 2008-09)

Patrick de Laubiere: La Politique Sociale dans les Societes Industrielles (Paris 1984)

Anouar Abdel Malek, Le Thanh Khoi, Huy Cao Tri, Bernard Rosier: Cles pour une Nouvelle Strategie du Developpement (Paris 1984)

Nicos Mouzelis: Greek and Bulgarian Peasants (Comparative Studies in Society and History, January 1976; çevirisi: Yapıt, no. 11, Yaz 1985)
Maurice Mullard, Paul Spicker: Social Policy in a Changing Society (London-New York 1998)
Nicos Poulantzas: Les Classes Sociales dans le Capitalisme d'Aujourd'hui (Paris 1974)
Theodor Shanin: Peasants and Peasant Societies (Middlesex 1979)
Eric R. Wolf: Köylüler (Ankara 2000)
Üçüncü alt-grup Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı üzerine yapıtlardır:
Osman Altuğ: Kayıt-dışı Ekonomi (İstanbul 1999)
Taner Berksoy: Enflasyonun Hanehalkı Üzerindeki Etkileri (İstanbul 1989)
Korkut Boratav: Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985 (İstanbul 1988)
Korkut Boratav: 1980'li Yıllarda Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm (İstanbul 1991)
Korkut Boratav, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk: Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu (İstanbul 1984)
Salih Bozok, Nejat İmre: Structures Agraires en Turquie (Grenoble 1979)
Tevfik Çavdar: Yüzyıllık Pahalılık (Ankara 1983)
DPT: Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri (Ankara 1968)
Dünya: Türkiye Ekonomisi 1980-2010 (İstanbul 2010)
Edhem Eldem, D. Goffman, B. Masters: Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul (İstanbul 2000)
Fuat Ercan: Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme (İstanbul 2008)
Sema Erder: İstanbul'a bir Kent Kondu, Ümraniye (İstanbul 1996)
Firdevs Gümüşoğlu: 21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan (Ankara 2001)
Yakup Kepenek: Türkiye Ekonomisi (Ankara 1987)
Çağlar Keyder: Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (İstanbul 1989)
Bilsay Kuruç: Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler (Ankara 1985)
Özlem Özgür: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi (İstanbul 1972)
Şevket Pamuk, Zafer Toprak: Türkiye'de Tarımsal Yapılar 1923-2000 (Ankara 1988)
Petrol-İş: 87 Yıllığı (İstanbul 1988)
Yaşar Seyman: Hüznün Coşkusu Altındağ (İstanbul 1986)
Mustafa Sönmez: Türkiye'de Gelir Eşitsizliği (İstanbul 1992)
Mustafa Sönmez: Türkiye'de Ekonomik Bunalım (2 cilt, İstanbul 1980/82)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Çarkları Döndürenler (İstanbul 1999)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul 1999)
İlhan Tekeli: Türkiye'de Kentleşme Yazıları (Ankara 1982)
Yahya Sezai Tezel: Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923-50 (Ankara 1982)
Zafer Toprak: Türkiye'de Milli İktisat, 1908-18 (Ankara 1982)
İsmail Hüsrev Tökin: Türkiye Köy İktisadiyatı (İstanbul 1934)
TÜSİAD: Türkiye'de Modernleşme, Sanayileşme ve Gelişme Göstergeleri (İstanbul 1988)
Nur Vergin: Kentleşme ve Siyasal Yaşam (İstanbul 1977)
Erinç Yeldan: Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi (İstanbul 2005)

f) Toplum, kültür ve düşün

Altıncı grupta toplum, kültür ve düşünce yaşamıyla ilgili bazı yapıtları belirteceğim. İlk alt-grup toplum teorisiyle ilgili yapıtlardır:

Tom Bottomore: Toplumbilim (Ankara 1977)
Tom Bottomore, Robert Nisbet: Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi (İstanbul 2010)
Philippe Brachet: Introduction aux Sciences Sociales (Paris 1988)
Peter Burke: Tarih ve Toplumsal Kuram (İstanbul 1994)
Communications no. 25: La Notion de Crise (Paris 1976)
Laurent Fleury: Max Weber (Ankara 2014)
Robert Fossaert: La Societe, une Theorie Generale (Paris 1977)
Guy Rocher: L'Action Sociale, L'Organisation Sociale, Le Changement Social (3 cilt, Paris 1968)
Guy Rocher: Talcott Parsons et la Sociologie Americaine (Paris 1972)
Alan Swingewood: Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi (Ankara 1998)
Alain Touraine: Production de la Societe (Paris 1973)
İkinci alt-grup toplumsal organizasyon ve yaşamla ilgili yapıtlardır:
Philippe Aries, Georges Duby: Özel Hayatın Tarihi (5 cilt, İstanbul 2006)
Ebru Boyar, Kate Fleet: Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi (İstanbul 2014)
Fernand Braudel: Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Tarihi (Ankara 2003)
Türköz Erder: Türkiye'de Ailenin Değişimi (3 cilt, Ankara 1984)
Çiğdem Kağıtçıbaşı: İnsan ve İnsanlar (Ankara 1976)
Çiğdem Kağıtçıbaşı: İnsan, Aile ve Kültür (İstanbul 1990)
Özer Ozankaya: Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri (Ankara 1966)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler (İstanbul 1998)
Şirin Tekeli: Kadınlar ve Siyaset (İstanbul 1982)
Üçüncü alt-grup kültür ve dinle ilgili yapıtlardır:
Theodor W. Adorno: Minima Moralia (Paris 1980)
Cengiz Aktar: Türkiye'nin Batılılaştırılması (İstanbul 1993)
Bertrand Badie: Culture et Politique (Paris 1986)
Neşet Çağatay: İslam Dini ve İslam Tarihi (Ankara 1997)
Bozkurt Güvenç: Türk Kimliği (İstanbul 1997)
Gerard Mermet ve diğerleri: Francoscopie, Français Qui Etes-Vous (Paris 1991)
Alex Mucchielli : Zihniyetler (İstanbul 1991)
Özer Ozankaya: Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür (Ankara 1971)
Ninian Smart: The World's Religions (Cambridge 1998)
Dominique Sourdel: İslam (İstanbul 1992)
Richard Tapper: Çağdaş Türkiye'de İslam (İstanbul 1991)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Eğitim (İstanbul 1999)
Tarih Vakfı: Cumhuriyet Modaları (İstanbul 1999)
Nuran Yavuz: Culture Popularized, the World of Tan (İstanbul 1985)
Ahmet Naki Yücekök: Türkiye'de Din ve Siyaset (İstanbul 1976)
Dördüncü alt-grup genel ve siyasal düşünce tarihi yapıtlarıdır:
Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, Cemal Bali Akal: Kent Devletinden İmparatorluğa, İmparatorluktan Tanrı Devletine, Tanrı Devletinden Krallık Devletine, Kral Devlet ya da Ölümü Tanrı (4 cilt, İstanbul 1991-96)
Robert Benewick, Philip Green: Yirminci Yüzyıl Politik Düşünürleri (İstanbul 2000)

John Desmond Bernal: Materyalist Bilimler Tarihi (İstanbul 1976)
François Chatelet: Ideologies (3 cilt, Paris 1981)
Jean-Jacques Chevallier: Les Grandes Oeuvres Politiques (Paris 1970)
Macit Gökberk: Felsefe Tarihi (Ankara 1974)
Ayferi Göze: Siyasal Düşünceler ve Yönetimler (İstanbul 1995)
Selahattin Hilav: Felsefe El Kitabı (İstanbul 1976)
Ahmet E. Kotil: Sosyal Düşünce Tarihi (ders notları, İstanbul 2005/2012)
Chantal Millon-Delsol: Les Idees Politiques du 20eme Siecle (Paris 1991)
Philippe Nemo: Histoire des Idees Politiques dans l'Antiquite et au Moyen-Age (Paris 1998)
William Outwaite, Tom Bottomore: Twentieth-Century Social Thought (Oxford-Massachusetts 1996)
Marcel Prelat, Georges Lescuyer: Histoire des Idees Politiques (Paris 1986)
Maurice Robin: Histoire Comparative des Idees Politiques (1. cilt, Paris 1988)
Murat Sarıca: Siyasi Düşünce Tarihi (İstanbul 1980)
Gunnar Skirbekk, Nils Gilje: Felsefe Tarihi (İstanbul 1971)
Peter Stirk, David Weigall: An Introduction to Political Ideas (London 1995)
Afşar Timuçin: Düşünce Tarihi (İstanbul 1992)
Jean Touchard: Histoire des Idees Politiques (2 cilt, Paris 1991)
Çetin Yetkin: Siyasal Düşünceler Tarihi (İstanbul 2008)

g) Türkiye

Yedinci grupta Türkiye üzerine bazı genel yapıtları, tarih ve siyaset yapıtlarını belirteceğim. Birinci alt-grup tarihsel yapıtlardır:
Murat Belge: Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür (İstanbul 2005)
Niyazi Berkes: Türkiye'de Çağdaşlaşma (İstanbul 2009)
Remzi Demir: Philosophica Ottomanica (Ankara 2005)
Mehmet Doğan: Tarih ve Toplum (İstanbul 1977)
Seyfettin Gürsel: La Transition d'une Formation Tributaire a une Formation Peripherique (Paris 1979)
Bernard Lewis: Modern Türkiye'nin Doğuşu (Ankara 2014)
Robert Mantran: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (2 cilt, İstanbul 2011)
İlber Ortaylı: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (İstanbul 1983)
Stanford J Shaw, Ezel Kural Shaw: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (2 cilt, İstanbul 1983)
Robert E. Ward, Dankwart Rustow: Political Modernization in Japan and Turkey (Princeton-New York 1964)
Stefanos Yerasimos: Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (3 cilt, İstanbul 1974-75-76)
İkinci alt-grup genel ve siyasal yapıtlardır:
Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad: Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (Ankara 1976)
Doğan Avcıoğlu: Türkiye'nin Düzeni (2 cilt, İstanbul 1976)
Suavi Aydın, Yüksel Taşkın: 1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi (İstanbul 2014)
İsmail Beşikçi: Doğu Anadolu'nun Düzeni (İstanbul 1970)
İİTİA Mezunları Derneği: Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (İstanbul 1977)
Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay: Türk Siyasal Hayatının Gelişimi (İstanbul 1986)
Çağlar Keyder: The Political Economy of Turkish Democracy (New Left Review, no. 115, 1979)
Emre Kongar: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı (İstanbul 1976)

Ahmet E. Kotil: Gölge Adam gazetesinde araştırma-inceleme sayfaları (İstanbul 1987-88)
İdris Küçükömer: Düzenin Yabancılaşması (İstanbul 1989)
Jacob M. Landau: Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar (Ankara 1979)
Şerif Mardin: Türkiye'de Toplum ve Siyaset (İstanbul 1990)
Irving Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak: Geçiş Sürecinde Türkiye (İstanbul 1992)
İlkay Sunar: State and Society in the Politics of Turkey's Development (Ankara 1974)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Düşünceler, Tartışmalar (İstanbul 1999)
Taner Timur: Türk Devrimi ve Sonrası (Ankara 2013)
Metin Toker: Tek Partiden Çok Partiye (İstanbul 1970)
Mete Tunçay: Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-31 (Ankara 1981)
Üçüncü alt-grup ansiklopedik çalışmalar, yıllıklar ve istatistikleri kapsamaktadır:
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (İstanbul 1984-85)
DPT: Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2004 (Ankara 2005)
Hürriyet Yıllıkları (1976, 1977, 1978, İstanbul)
İletişim: Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce (9 cilt, İstanbul 2001)
Milliyet: Türkiye İller Ansiklopedisi (2 cilt, İstanbul 2005)
TÜİK/DİE: İstatistik Göstergeler 1923-2002 (Ankara 2003)
TÜİK/DİE: Türkiye İstatistik Yıllıkları (Ankara, her yıl yayınlanıyor)
Yurt Ansiklopedisi, Türkiye Genel (İstanbul 1984)

ALFABETİK (yazar soyadı harf sırasına göre)

Academie des Sciences de l'URSS: Manuel d'Economie Politique (Paris 1969)
Theodor W. Adorno: Minima Moralia (Paris 1980)
Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, Cemal Bali Akal: Kent Devletinden İmparatorluğa, İmparatorluktan Tanrı Devletine, Tanrı Devletinden Krallık Devletine, Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı (4 cilt, İstanbul 1991-96)
Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad: Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (Ankara 1976)
Engin D. Akarlı, Gabriel Ben-Dor: Political Participation in Turkey (İstanbul 1975)
Asaf Savaş Akat: Alternatif Büyüme Stratejisi (İstanbul 1983)
Atilla Aksoy: Azgelişmişlik ve Emperyalizm (İstanbul 1975)
Sina Akşin: Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (İstanbul 1980)
Sina Akşin: 100. Yılında Jön Türk Devrimi (İstanbul 2010)
Cengiz Aktar: Türkiye'nin Batılılaştırılması (İstanbul 1993)
JM Albertini: Ekonomik Sistemler (Bursa 1995)
Erik Allardt, Stein Rokkan: Mass Politics (New York-London 1970)
Gabriel Almond, Bingham Powell: Analyse Comparee des Systemes Politiques (Paris 1972)
Louis Althusser, Etienne Balibar: Lire le Capital (2 cilt, Paris 1975)
Louis Althusser: İdeoloji ve İdeolojik Devlet Aygıtları (İstanbul 1978)
Osman Altuğ: Kayıt-dışı Ekonomi (İstanbul 1999)
Samir Amin: Le Developpement İnegal (Paris 1973, çevirisi: İstanbul 1991)
Samir Amin, Alexandre Faire, Mahmoud Hussein, Gustave Massiah: La Crise de l'Imperialisme (Paris 1975)
Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank, Immanuel Wallerstein: La Crise, Quelle Crise (Paris 1982)
Ana Britannica (32 cilt, İstanbul 1986-94)

Perry Anderson: Passages de l'Antiquite au Feodalisme (Paris 1977)
Perry Anderson: L'Etat Absolutiste (Paris 1978)
Perry Anderson: Batı'da Sol Düşünce (İstanbul 1982)
Fahri Aral: Sur İçinde bir Yaşam, Toktamış Ateş'e Armağan (İstanbul 2014)
Philippe Aries, Georges Duby: Özel Hayatın Tarihi (5 cilt, İstanbul 2006)
Atlas Arkeo: Tarih Öncesinden Demir Çağına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası (no. 01, 2011)
Jean Auger: Syndicalisme des Autres, Syndicats d'Europe (Paris 1980)
Doğan Avcıoğlu: Türkiye'nin Düzeni (2 cilt, İstanbul 1976)
Suavi Aydın, Yüksel Taşkın: 1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi (İstanbul 2014)
Bertrand Badie, Pierre Birnbaum: Sociologie de l'Etat (Paris 1979)
Bertrand Badie: Le Developpement Politique (Paris 1980)
Bertrand Badie: Culture et Politique (Paris 1986)
Raymond Barre: Economie Politique (2 cilt, Paris 1969-70)
Maurice Basle, B. Chavance, J. Leobal, F. Benhamou, A. Geledan, A. Lipietz, C. Baulant, J-J. Boillot, C. Chalay Fenet: Histoire des Pensees Economiques (2 cilt, Paris 1988)
Fikret Başkaya: Azgelişmişliğin Sürekliliği (Ankara 1991)
Maurice Baumont: L'Asie du Sud-Est (2 cilt, Paris 1970-71)
Jean-François Bayart, Semih Vaner: L'Armee Turque et le Theatre d'Ombre Kemaliste (Paris 1979)
Christopher Alan Bayly: Modern Dünyanın Doğuşu (İstanbul 2014)
Michel Beaud: Kapitalizmin Tarihi (Ankara 2003)
Murat Belge: Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür (İstanbul 2005)
Murat Belge: Militarist Modernleşme (İstanbul 2012)
Robert Benewick, Philip Green: Yirminci Yüzyıl Politik Düşünürleri (İstanbul 2000)
Yves Benot: Independances Africaines (2 cilt, Paris 1975)
İvan T. Berend: 20. Yüzyılda Avrupa İktisat Tarihi (İstanbul 2011)
Niyazi Berkes: Türkiye'de Çağdaşlaşma (İstanbul 2009)
Taner Berksoy: Enflasyonun Hanehalkı Üzerindeki Etkileri (İstanbul 1989)
John Desmond Bernal: Materyalist Bilimler Tarihi (İstanbul 1976)
Jean-Pierre Bernard, S. Cerqueria, H. Neira, H. Graillot, L. F. Manigat, P. Gilhodes: Guide to the Political Parties of South America (Middlesex 1973)
Serge Berstein, Pierre Milza: Histoire du XIXe Siecle (Paris1994)
İsmail Beşikçi: Doğu Anadolu'nun Düzeni (İstanbul 1970)
Lucien Bianco: Les Origines de la Revolution Chinoise (Paris 1967)
Leonard Binder, James Coleman, Joseph Lapalombara, Lucian Pye, Sydney Verba: Crises and Sequences in Political Development (New Jersey 1971)
Pierre Birnbaum: Les Sommets de l'Etat (Paris 1977)
Jean Blondel: Voters, Parties and Leaders (London 1976)
Frederic Bon: Les Elections en France (Paris 1978)
Korkut Boratav, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk: Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu (İstanbul 1984)
Korkut Boratav: Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985 (İstanbul 1988)
Korkut Boratav: 1980'li Yıllarda Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm (İstanbul 1991)

Tom Bottomore: Elites and Society (Middlesex 1977)
Tom Bottomore: Toplumbilim (Ankara 1977)
Tom Bottomore, Robert Nisbet: Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi (İstanbul 2010)
Pierre Bourdieu, Abdelmalek Sayed: Le Deracinement (Paris 1964)
Gaston Bouthoul: Politika Sanatı (İstanbul 1997)
Ebru Boyar, Kate Fleet: Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi (İstanbul 2014)
Ömer Bozkurt: Memurlar, Türkiye'de Kamu Bürokrasisi (Ankara 1980)
Salih Bozok, Nejat İmre: Structures Agraires en Turquie (Grenoble 1979)
Philippe Brachet: Introduction aux Sciences Sociales (Paris 1988)
Philippe Braud: Le Comportement Politique en France (Paris 1973)
Fernand Braudel: Uygarlıkların Grameri (Ankara 1996)
Fernand Braudel: Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Tarihi (Ankara 2003)
Pierre Brizon: Emeğin ve Emekçilerin Tarihi (Ankara 1977)
Peter Burke: Tarih ve Toplumsal Kuram (İstanbul 1994)
Guy Caire: Economie et Politique Sociales (Paris 1990)
Olivier Carre: L'Islam et l'Etat dans le Monde d'Aujourd'hui (Paris 1982)
Pablo Gonzalez Casanova: La Democratie au Mexique (Paris 1969)
Georges Castellan: Balkanların Tarihi (İstanbul 1995)
Gerard Chaliand, Jean-Pierre Rageau: Atlas Politique du XXeme Siecle (Paris 1988)
John Charles Chasteen: Latin Amerika Tarihi (İstanbul 2012)
François Chatelet: Ideologies (3 cilt, Paris 1981)
Jean Chesneaux, Varga, Lichteim, Godelier, Suret-Canale, Parain, Bibicou, Melekechveli, Banu: Asya Tipi Üretim Tarzı (İstanbul 1970)
Jean Chesneaux: Çin'de Köylü İsyanları Tarihi (İstanbul 1977)
Jean-Jacques Chevallier: Les Grandes Oeuvres Politiques (Paris 1970)
Henri JM Claessen, Peter Skalnik: Erken Devlet (Ankara 1993)
Gregory Clark: Fukaralığa Veda, Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi (İstanbul 2013)
William L. Cleveland: Modern Ortadoğu Tarihi (İstanbul 2008)
Daniel Cohen: Dünyanın Zenginliği, Ulusların Fakirliği (İstanbul 2000)
Communications no. 25: La Notion de Crise (Paris 1976)
Jean-Pierre Cot, Jean-Pierre Mounier: Introduction a la Sociologie Politique (Paris 1974)
Jean-Marie Cotteret, Claude Emeri: Seçim Sistemleri (İstanbul 1991)
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (İstanbul 1984-85)
Neşet Çağatay: İslam Dini ve İslam Tarihi (Ankara 1997)
Çağdaş Liderler Ansiklopedisi (İstanbul 1986)
Esat Çam: Siyaset Bilimine Giriş (İstanbul 1977/1981)
Tevfik Çavdar: Yüzyıllık Pahalılık (Ankara 1983)
Bülent Daver: Siyaset Bilimine Giriş (Ankara 1993)
Norman Davies: Avrupa Tarihi (Ankara 2011)
Andre et Francine Demichel: Les Dictatures Europeennes (Paris 1973)
Remzi Demir: Philosophica Ottomanica (Ankara 2005)

Genevieve Dermenjian ve diğerleri: Histoire Premiere (Paris 1988)
Sencer Divitçioğlu: Değer ve Bölüşüm (İstanbul 1976)
Mehmet Doğan: Tarih ve Toplum (İstanbul 1977)
DPT: Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri (Ankara 1968)
DPT: Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2004 (Ankara 2005)
Maurice Duverger: Siyasi Partiler (Ankara 1974)
Maurice Duverger: Siyaset Sosyolojisi (İstanbul 1975)
Maurice Duverger: Batı'nın İki Yüzü (Ankara 1977)
Maurice Duverger: Institutions Politiques et Droit Constitutionnel (Paris 1993)
Jean Duvignaud: L'Etat du Tiers-Monde (Paris 1989)
Dünya: Türkiye Ekonomisi 1980-2010 (İstanbul 2010)
Samuel N. Eisenstadt: Revolution and Social Transformation of Societies (New York-London 1978)
Samuel N. Eisenstadt, Rene Lemarchand: Political Clientelism, Patronage and Development (London 1981)
Edhem Eldem, D. Goffman, B. Masters: Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul (İstanbul 2000)
Jacques Ellul: Histoire des Institutions (Paris 1994)
Helene Carrere d'Encausse: Le Pouvoir Confisque (Paris 1980)
Fuat Ercan: Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme (İstanbul 2008)
Sema Erder: İstanbul'a bir Kent Kondu, Ümraniye (İstanbul 1996)
Türköz Erder: Türkiye'de Ailenin Değişimi (3 cilt, Ankara 1984)
Melih Ersoy: Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine (Ankara 1992)
L'Etat du Monde, Annuaire Economique et Geopolitique Mondial (Paris, 1981'den beri her yıl yayınlanıyor, çevirisi: Dünyada Neler Oluyor, Ekonomik ve Jeopolitik Dünya Yıllığı)
John K. Fairbank: Çağdaş Çin'in Temelleri (Ankara 1969)
François Fejtö: Histoire des Democraties Populaires (Paris 1972)
Marc Ferro: Sömürgecilik Tarihi (Ankara 2002)
Financial Times: World Desk Reference (London 2005)
Ben Fine, Gerd Hardach, Dieter Karras: Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi (Ankara 1993)
Jason Finkle, Richard Gable: Political Development and Social Change (New York 1971)
Laurent Fleury: Max Weber (Ankara 2014)
Maurice Flory, Robert Mantran, B. Korany, M. Camau, P. Agate: Les Regimes Politiques Arabes (Paris 1991)
Josef Fontana: Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması (İstanbul 1995)
Robert Fossaert: La Societe, une Theorie Generale (Paris 1977)
Michel Foucault: Surveiller et Punir (Paris 1975)
Jacques Fournier, Nicole Questiaux, Jean-Marie Delarue: Traite du Social (Paris 1989)
Andre Gunder Frank: Lumpen Burjuvazi, Lumpen Gelişme (İstanbul 1995)
Philippe Gavi: Le Triangle Indien (Paris 1972)
Daniel Gaxie: Explication du Vote (Paris 1989)
François Goguel: Modernisation Economique et Comportement Politique (Paris 1969)
Macit Gökberk: Felsefe Tarihi (Ankara 1974)
Nilüfer Göle: De l'Etat Developpementiste a l'Autonomisation des Forces Sociales dans de Nouveaux Pays Industriels (Cahiers du Getc, no. 1, 1984-85)

Mehmet Gönlübol: Uluslararası Politika (Ankara 1979)
Ayferi Göze: Siyasal Düşünceler ve Yönetimler (İstanbul 1995)
Bernard Granotier: Les Travailleurs İmmigres en France (Paris 1973)
Haldun Gülalp: Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri (Ankara 1983)
Firdevs Gümüşoğlu: 21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan (Ankara 2001)
Yaşar Gürbüz: Siyasal Sistemler (İstanbul 1980)
Seyfettin Gürsel: La Transition d'une Formation Tributaire a une Formation Peripherique (Paris 1979)
Bozkurt Güvenç: Türk Kimliği (İstanbul 1997)
M. Şehmus Güzel: Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-84 (İstanbul 1996)
Fred Halliday, T. Skocpol, E. Ahmad, NR. Keddie, V. Moghadam, M. Muaddel: İran Devrimi (İstanbul 1993)
Howard Handelman: Üçüncü Dünya'nın Meydan Okuyan İlerleyişi (İstanbul 2004)
Herbert Heaton: Avrupa İktisat Tarihi (Ankara 2005)
Metin Heper: Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme (İstanbul 1977)
Guy Hermet, Alain Rouquie, Juan Linz: Des Elections pas comme les Autres (Paris 1978)
Andrew Heywood: Siyaset (Ankara 2006)
Selahattin Hilav: Felsefe El Kitabı (İstanbul 1976)
Histoire: 200 Ans de Revoltes Ouvrieres (Octobre 2014, no. 404)
Histoire: Allemagne (Novembre 2014)
History year by year (London 2011)
Eric J. Hobsbawm: Les Bandits (Paris 1972)
Eric J. Hobsbawm: Kısa 20. Yüzyıl 1914-91, Aşırılıklar Çağı (İstanbul 1996)
Eric J. Hobsbawm: Devrim Çağı, Sermaye Çağı, İmparatorluk Çağı (3 cilt, Ankara 1998-99)
Paul B. Horton, Gerald L. Leslie: The Sociology of Social Problems (Englewood Cliffs 1981)
Geoffrey Hosking: Rusya ve Ruslar (İstanbul 2011)
Albert Hourani: Arap Halkları Tarihi (İstanbul 1997)
Leo Huberman: Feodal Toplumdan 20. Yüzyıla (İstanbul 1995)
Samuel P. Huntington, Clement Moore: Authoritarian Politics in Modern Society (New York 1970)
Samuel P Huntington: Medeniyetler Çatışması (İstanbul 2011)
Mahmoud Hussein: L'Egypte (Paris 1975)
Hürriyet Yıllıkları (1976, 1977, 1978, İstanbul)
IFRI (Institut Français des Relations Internationales): Ramses, rapport annuel mondial (Paris, 1981'den beri her yıl yayınlanıyor)
İİTİA Mezunları Derneği: Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (İstanbul 1977)
İktisat Dergisi: Seçim Sistemleri üzerine sayı (Aralık 1997)
İletişim: Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce (9 cilt, İstanbul 2001)
Çiğdem Kağıtçıbaşı: İnsan ve İnsanlar (Ankara 1976)
Çiğdem Kağıtçıbaşı: İnsan, Aile ve Kültür (İstanbul 1990)
Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay: Türk Siyasal Hayatının Gelişimi (İstanbul 1986)
Ersin Kalaycıoğlu: Çağdaş Siyasal Bilim (İstanbul 1994)
Aykut Kansu: 1908 Devrimi (İstanbul 2001)
Münci Kapani: Politika Bilimine Giriş (Ankara 1975/1996)

Ali Kazancıgil: L'Etat au Pluriel (Paris 1985)
Yakup Kepenek: Türkiye Ekonomisi (Ankara 1987)
Kerov, Mitropolski, Zubritski: İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum (Ankara 1968)
Çağlar Keyder: The Political Economy of Turkish Democracy (New Left Review, no. 115, 1979)
Çağlar Keyder: Toplumsal Tarih Çalışmaları (Ankara 1983)
Çağlar Keyder: Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (İstanbul 1989)
Çağlar Keyder: Ulusal Kalkınmacılığın İflası (İstanbul 1993)
Mübeccel B. Kıray: Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme (İstanbul 1999)
Ahmet Taner Kışlalı: Siyaset Bilimi (Ankara 1990)
Ahmet Taner Kışlalı: Siyasal Sistemler (Ankara 1991)
Heinz Kimmerle: Afrika'da Felsefe, Afrika Felsefesi (İstanbul 1995)
Yıldırım Koç: Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi (İstanbul 1998)
Emre Kongar: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı (İstanbul 1976)
Meryem Koray: Sosyal Politika (Ankara 2005)
Ahmet E. Kotil: 1965, 1969, 1973 ve 1977 Seçimlerinde İstanbul İlinde CHP'nin Siyasal Devşirme Kalıbı ve Elit Yapısı (İktisat ve Sosyal Bilimler, Bursa İSBF Dergisi, Aralık 1981 ve Temmuz 1982)
Ahmet E. Kotil: Gölge Adam gazetesinde araştırma-inceleme sayfaları (İstanbul 1987-88)
Ahmet E. Kotil: 5 Haziran 1977 Seçimleri, Ortam ve Parti Söylemleri (İstanbul 1993)
Ahmet E. Kotil: Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal ve Politik Sorunlar (ders notları, İstanbul 1997)
Ahmet E. Kotil: Sosyal Düşünce Tarihi (ders notları, İstanbul 2005/2012)
Ahmet E. Kotil: Sosyal Politika (ders notları, İstanbul 2006, geliştirilmiş şekli 2008-09)
Ahmet E. Kotil: Siyaset Bilimi (ders notları, İstanbul 2006-08, yeni şekli 2017)
Ahmet E. Kotil: Siyaset ve Toplum (ders notları, İstanbul 2008-09, son şekli 2012-13)
Ahmet E. Kotil: Kriz ve Gelişme (İstanbul 2015)
Annie Kriegel: Fransız Komünistleri (İstanbul 1976)
Hermann Kulke, Dietmar Rothermund: Hindistan Tarihi (Ankara 2001)
Bilsay Kuruç: Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler (Ankara 1985)
İdris Küçükömer: Düzenin Yabancılaşması (İstanbul 1989)
Ernesto Laclau: Politics and Ideology in Marxist Theory (London 1977)
Jacques Lagroye: Sociologie Politique (Paris 1991)
Jacob M. Landau: Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar (Ankara 1979)
Jacob M. Landau, Ergun Özbudun, Frank Tachau: Electoral Politics in the Middle-East (Stanford 1980)
Georges Langlois, Jean Boismenu, Luc Lefebvre, P. Regimbald: Yirminci Yüzyıl Tarihi (İstanbul 2000)
Joseph Lapalombara, Myron Weiner: Political Parties and Political Development (New Jersey 1972)
İra M. Lapidus: İslam Toplumları Tarihi (2 cilt, İstanbul 2002)
Jean-Wilhelm Lapierre: Le Pouvoir Politique (Paris 1969)
Patrick de Laubiere: Introduction a la Sociologie Politique (Paris 1983)
Patrick de Laubiere: La Politique Sociale dans les Societes Industrielles (Paris 1984)
Michel Launay: Le Syndicalisme en Europe (Paris 1990)
Jean Leca, Madeleine Grawitz: Traite de Science Politique (Paris 1985)
Jean Leca: Uluslar ve Milliyetçilikler (İstanbul 1998)

Arnold Leder: Party Competition in Rural Turkey (Middle Eastern Studies, vol 15, no. 1, January 1979)
Henri Lefebvre: De l'Etat (4 cilt, Paris 1976-78)
Bernard Lewis: The Middle East (London 1996)
Bernard Lewis: Modern Türkiye'nin Doğuşu (Ankara 2014)
Juan Linz: Totaliter ve Otoriter Sistemler (Ankara 1975)
Seymour Martin Lipset: Revolution and Counter-revolution, Change and Persistence (New York 1968)
Seymour Martin Lipset: Siyasal İnsan (Ankara 1986)
Raimondo Luraghi: Sömürgecilik Tarihi (İstanbul 1994)
Maghreb Machrek: Jeunesses du Monde Arabe (no. 171-172, Janvier-Juillet 2001)
Ahmet Makal: Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (Ankara 2002)
Anouar Abdel Malek: La Dialectique Sociale (Paris 1972)
Anouar Abdel Malek: L'Armee dans la Nation (Alger 1975)
Anouar Abdel Malek, Le Thanh Khoi, Huy Cao Tri, Bernard Rosier: Cles pour une Nouvelle Strategie du Developpement (Paris 1984)
Ernest Mandel: Marksist Ekonomi Elkitabı (İstanbul 1970)
Robert Mantran: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (2 cilt, İstanbul 2011)
Şerif Mardin: Türkiye'de Toplum ve Siyaset (İstanbul 1990)
Şerif Mardin: İdeoloji (İstanbul 2009)
Jacques Marseille ve diğerleri: Histoire Premiere (Paris 1994)
Jacques Martin: Çin Hükmettiğinde Dünyayı Neler Bekliyor (Ankara 2016)
Mark Mazower: Karanlık Kıta Avrupa'nın 20. Yüzyılı (İstanbul 2008)
William H. McNeill: Dünya Tarihi (İstanbul 1994)
Yves Meny: Politique Comparee, les Democraties (Paris 1993)
Gerard Mermet ve diğerleri: Francoscopie, Français Qui Etes-Vous (Paris 1991)
Jean Meynaud: Politikada Baskı Grupları (İstanbul 1975)
Guy Michelat, Michel Simon: Classe, Religion et Comportement Politique (Paris 1977)
Ralph Miliband: Kapitalist Devlet (İstanbul 1989)
William L. Miller et. al: How Voters Change (Oxford 1990)
Milliyet: Türkiye İller Ansiklopedisi (2 cilt, İstanbul 2005)
Chantal Millon-Delsol: Les Idees Politiques du 20eme Siecle (Paris 1991)
Wright Mills: İktidar Seçkinleri (Ankara 1974)
Le Monde: Bilan du Monde (Paris, her yıl yayınlanıyor)
Barrington Moore Jr: Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri (Ankara 1989)
Roland Mousnier: Fureurs Paysannes (Paris 1967)
Nicos Mouzelis: Greek and Bulgarian Peasants (Comparative Studies in Society and History, January 1976; çevirisi: Yapıt, no. 11, Yaz 1985)
Alex Mucchielli: Zihniyetler (İstanbul 1991)
Maurice Mullard, Paul Spicker: Social Policy in a Changing Society (London-New York 1998)
Philippe Nemo: Histoire des Idees Politiques dans l'Antiquite et au Moyen-Age (Paris 1998)
Allan Nevins, Henry Steele Commager: ABD Tarihi (İstanbul 2013)
Marcel Niedergang: Les Vingt Ameriques Latines (2 cilt, Paris 1969)

Ernst Nolte: Faşist Hareketler (İstanbul 1980)
Notes et Etudes Documentaires: Le Monde en Developpement (no. 5143, Paris 2002)
Cemil Oktay: Yükselen İstemler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi (İstanbul 1983)
Henri Rouille d'Orfeuil: Le Tiers-Monde (Paris 1991)
İlber Ortaylı: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (İstanbul 1983)
William Outwaite, Tom Bottomore: Twentieth-Century Social Thought (Oxford-Massachusetts 1996)
Özer Ozankaya: Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri (Ankara 1966)
Özer Ozankaya: Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür (Ankara 1971)
Ergun Özbudun: Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma (Ankara 1975)
Ergun Özbudun: Siyasal Partiler (Ankara 1979)
Özlem Özgür: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi (İstanbul 1972)
Marcel Pacaut, P. Bouju, G. Belorgey, P. Collet, J. Delmas, J. Dubuit: Le Monde Contemporain 1945-75 (Paris 1974)
JS Pacteau, FC Mougel: Uluslararası İlişkiler Tarihi (İstanbul 1993)
Christian Palloix: L'Economie Mondiale Capitaliste et les Firmes Multinationales (Paris 1975)
Şevket Pamuk, Zafer Toprak: Türkiye'de Tarımsal Yapılar 1923-2000 (Ankara 1988)
Geoffrey Parker: Cambridge Savaş Tarihi (İstanbul 2014)
Petrol-İş: 87 Yıllığı (İstanbul 1988)
Christopher Pierson: Modern Devlet (İstanbul 2000)
Thomas Piketty: Yirmibirinci Yüzyılda Kapital (İstanbul 2013)
Nicos Poulantzas: Fascisme et Dictature (Paris 1974, çevirisi: İstanbul 1980)
Nicos Poulantzas: Les Classes Sociales dans le Capitalisme d'Aujourd'hui (Paris 1974)
Nicos Poulantzas: Pouvoir Politique et Classes Sociales (2 cilt, Paris 1975)
Nicos Poulantzas: Etat, Pouvoir et Socialisme (Paris 1978)
Nicos Poulantzas ve diğerleri: La Crise de l'Etat (Paris 1976)
G. Bingham Powell Jr: Çağdaş Demokrasiler (Ankara 1990)
Marcel Prelat, Georges Lescuyer: Histoire des Idees Politiques (Paris 1986)
Roger Price: Fransa'nın Kısa Tarihi (İstanbul 2012)
Robert Putnam: The Comparative Study of Political Elites (New Jersey 1976)
Nicholas V. Riasanavosky, Mark D. Steinberg: Rusya Tarihi (İstanbul 2011)
Georges Ritzer: Küresel Dünya (İstanbul 2011)
Maurice Robin: Histoire Comparative des Idees Politiques (1. cilt, Paris 1988)
Guy Rocher: L'Action Sociale, L'Organisation Sociale, Le Changement Social (3 cilt, Paris 1968)
Guy Rocher: Talcott Parsons et la Sociologie Americaine ((Paris 1972)
Bernard Rosier: İktisadi Kriz Kuramları (İstanbul 1991)
Michael Roskin: Çağdaş Devlet Sistemleri (Ankara 2013)
Alain Rouquie: Latin Amerika'da Askeri Devlet (İstanbul 1986)
William G. Runciman: Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı (Ankara 1986)
Oral Sander: Siyasi Tarih (2 cilt, Ankara 1995)
Ali Yaşar Sarıbay: MSP, Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası (İstanbul 1985)
Ali Yaşar Sarıbay: Siyasal Sosyoloji (Ankara 1992)
Murat Sarıca: Siyasi Düşünce Tarihi (İstanbul 1980)

Giovanni Sartori: Parties and Party Systems (New York 1976)
Irving Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak: Geçiş Sürecinde Türkiye (İstanbul 1992)
Harald Schüler: Particilik, Hemşerilik, Alevilik (İstanbul 1999)
Roger-Gerard Schwartzenberg: Sociologie Politique (Paris 1974)
Daniel-Louis Seiler: Partis et Familles Politiques (Paris 1980)
Daniel Louis Seiler, Allport, Inglehart: Comportement Politique Compare (Paris 1985)
Mehmet Selik: İktisadi Doktrinler Tarihi (İstanbul 1974)
Muzaffer Sencer: Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri (İstanbul 1974)
Nur Serter: Sosyal Devlet (İstanbul 1994)
Yaşar Seyman: Hüznün Coşkusu Altındağ (İstanbul 1986)
Theodor Shanin: Peasants and Peasant Societies (Middlesex 1979)
Stanford J Shaw, Ezel Kural Shaw: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (2 cilt, İstanbul 1983)
Gunnar Skirbekk, Nils Gilje: Felsefe Tarihi (İstanbul 1971)
Theda Skocpol: Etats et Revolutions Sociales. France, Russie, Chine (Paris 1985)
Theda Skocpol: Tarihsel Sosyoloji (İstanbul 1999)
Mark Skousen: İktisadi Düşünce Tarihi (Ankara 2011)
Ninian Smart: The World's Religions (Cambridge 1998)
Preserved Smith: Rönesans ve Reform Çağı (İstanbul 2001)
Sofres: Opinion Publique 1986 (Paris 1986)
Guy Sorman: Ulusların Yeni Zenginliği (İstanbul 1988)
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (İstanbul 1988-90)
Dominique Sourdel: İslam (İstanbul 1992)
Mustafa Sönmez: Türkiye'de Ekonomik Bunalım (2 cilt, İstanbul 1980/82)
Mustafa Sönmez: Türkiye'de Gelir Eşitsizliği (İstanbul 1992)
Peter Stirk, David Weigall: An Introduction to Political Ideas (London 1995)
İlkay Sunar: State and Society in the Politics of Turkey's Development (Ankara 1974)
Alan Swingewood: Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi (Ankara 1998)
Gencay Şaylan: Kapitalizm, Bürokrasi ve İdeoloji (Ankara 1974)
Gencay Şaylan: Siyasal Sistemler (Ankara 1981)
Frank Tachau: Commoners, Climbers and Notables (Leiden 1977)
Server Tanilli: Uygarlık Tarihi (İstanbul 1996)
Server Tanilli: Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (4 cilt: İlkçağ, Ortaçağ, 16. -17 yy, 18. yy)(İstanbul 1994-95)
Server Tanilli: Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (2 cilt: 19. yüzyıl, 20. yüzyıl) (İstanbul 1997/1999)
Stephen D. Tansey: Politics, the Basics (London-New York 1995)
Richard Tapper: Çağdaş Türkiye'de İslam (İstanbul 1991)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Tebadan Yurttaşa Doğru (İstanbul 1998)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler (İstanbul 1998)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Eğitim (İstanbul 1999)
Tarih Vakfı: Cumhuriyet Modaları (İstanbul 1999)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Çarkları Döndürenler (İstanbul 1999)
Tarih Vakfı: 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul 1999)

Tarih Vakfı: 75 Yılda Düşünceler, Tartışmalar (İstanbul 1999)
TC Devlet Teşkilatı Rehberi (Ankara 1986)
İlhan Tekeli: Türkiye'de Kentleşme Yazıları (Ankara 1982)
İlhan Tekeli: Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım (Ankara 1984)
Şirin Tekeli: Kadınlar ve Siyaset (İstanbul 1982)
Yahya Sezai Tezel: Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923-50 (Ankara 1982)
Erdoğan Teziç: Türkiye'de Siyasal Partiler (İstanbul 1976)
Göran Therbörn: The Rule of Capital and the Rise of Democracy (New Left Review, no. 103, 1977)
Göran Therbörn: What does the Ruling Class do When it Rules (London 1979)
Göran Therbörn: Latin Amerika Demokrasisinin Doğum Sancıları (Dünün Bugünün Defterleri, İstanbul 1987)
Charles Tilly: Avrupa'da Devrimler (İstanbul 1995)
Afşar Timuçin: Düşünce Tarihi (İstanbul 1992)
Taner Timur: Türk Devrimi ve Sonrası (Ankara 2013)
Metin Toker: Tek Partiden Çok Partiye (İstanbul 1970)
Zafer Toprak: Türkiye'de Milli İktisat, 1908-18 (Ankara 1982)
Jean Touchard: Histoire des Idees Politiques (2 cilt, Paris 1991)
Alain Touraine: Production de la Societe (Paris 1973)
Alain Touraine: Les Societes Dependantes (Paris 1976)
İsmail Hüsrev Tökin: Türkiye Köy İktisadiyatı (İstanbul 1934)
Ellen Kay Trimberger: Revolution from Above (New Jersey-New Brunswick 1978)
Mete Tunçay: Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-31 (Ankara 1981)
İlter Turan: Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış (İstanbul 1977)
Mehmet Turhan: Siyasal Elitler (Ankara 1991)
TÜİK/DİE: İstatistik Göstergeler 1923-2002 (Ankara 2003)
TÜİK/DİE: Türkiye İstatistik Yıllıkları (Ankara, her yıl yayınlanıyor)
Orhan Türkdoğan: Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği (İstanbul 1996)
Türk İdareciler Derneği: Türkiye'de Mülki İdare Amirliği (Ankara 1976)
Mümtazer Türköne: Siyaset (Ankara 2005)
TÜSİAD: Türkiye'de Modernleşme, Sanayileşme ve Gelişme Göstergeleri (İstanbul 1988)
Besim Üstünel: Ekonominin Temelleri (Ankara 1975)
Nur Vergin: Kentleşme ve Siyasal Yaşam (İstanbul 1977)
JM. Vincent, J. Hirsch, M. Wirth, E. Altvater, O. Yaffe: L'Etat Contemporain et le Marxisme (Paris 1975)
Robert E. Ward, Dankwart Rustow: Political Modernization in Japan and Turkey (Princeton-New York 1964)
Emmanuel Waresquiel: İsyankar Yüzyıl (İstanbul 2004)
Linda Weiss, John M. Hobson: Devletler ve Ekonomik Kalkınma (Ankara 1999)
Marry E. Wiesner-Hanks: Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789 (İstanbul 2009)
Eric R. Wolf: Köylüler (Ankara 2000)
Nuran Yavuz: Culture Popularized, the World of Tan (İstanbul 1985)
Erinç Yeldan: Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi (İstanbul 2005)
Stefanos Yerasimos: Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (3 cilt, İstanbul 1974-75-76)
Çetin Yetkin: Türk Halk Hareketleri ve Devrimler (2 cilt, İstanbul 1974)

Çetin Yetkin: Siyasal Düşünceler Tarihi (İstanbul 2008)
Yurt Ansiklopedisi, Türkiye Genel (İstanbul 1984)
Ahmet Naki Yücekök: Türkiye'de Din ve Siyaset (İstanbul 1976)
Ahmet Naki Yücekök: Siyasetin Toplumsal Tabanı (Ankara 1987)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

E-ISBN: 978-975-400-436-6

